

MAGYAR NÉPRAJZ
II.

NYOLC ÉVFOLYAM

KÖSZÖNT A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA
ELNÖKÉT, DR. SZILÁRDY LÁSZLÓT

ELŐSZÓ

ELŐSZÓ
A KÖNYV RÖVID
TARTALMA
A KÖNYV RÖVID
TARTALMA
A KÖNYV RÖVID
TARTALMA

ELŐSZÓ
A KÖNYV RÖVID
TARTALMA
A KÖNYV RÖVID
TARTALMA
A KÖNYV RÖVID
TARTALMA

LABENTHAL KÖNYVNYOMDÁR

MAGYAR NÉPRAJZ

nyolc kötetben

KÉSZÜLT A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NÉPRAJZI KUTATÓINTÉZETÉBEN

Szerkesztőbizottság

PALÁDI-KOVÁCS ATTILA

a szerkesztőbizottság vezetője

BALASSA IVÁN
† BODROGI TIBOR
DOMONKOS OTTÓ
† DÖMÖTÖR TEKLA
† GUNDA BÉLA

HOFER TAMÁS
OROSZ ISTVÁN
† TAKÁCS LAJOS
† TÁLASI ISTVÁN
VARGYAS LAJOS

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

227802

GAZDÁLKODÁS

Főszerkesztő

PALÁDI-KOVÁCS ATTILA

a szerkesztőbizottság vezetője

Szerkesztő

SZILÁGYI MIKLÓS

A szerkesztő munkatársai

ÉGETŐ MELINDA

KUPÓ JENŐ

MTAK

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

028031

A kötet szerzői

ANDRÁSFALVY BERTALAN, BALASSA IVÁN, ÉGETŐ MELINDA,
GRÁFIK IMRE, GUNDA BÉLA, KOTICS JÓZSEF, PALÁDI-KOVÁCS ATTILA,
PETERCSÁK TIVADAR, SELMECZI KOVÁCS ATTILA, SOLYMOS EDE,
SZABADFALVI JÓZSEF, SZILÁGYI MIKLÓS,

Lektor

ANDRÁSFALVY BERTALAN

A mellékleteket és az ábraanyagot szerkesztette

ÉGETŐ MELINDA, KUPÓ JENŐ, SZILÁGYI MIKLÓS

A térképeket rajzolta

NAGY BÉLA

A mutatót készítette

KISS RÉKA
TÁRNOK IRÉN
TOMISA ILONA

*Megjelent a Magyar Tudományos Akadémia
és a Felsőoktatási Tankönyv- és Szakkönyvtámogatási Program
támogatásával*

ISBN 963 05 4922 0 (összkiadás)
ISBN 963 05 7801 8 (II. kötet)

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

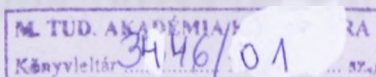
Kiadja az Akadémiai Kiadó, Budapest

Első magyar nyelvű kiadás: 2001

© Akadémiai Kiadó, Budapest 2001

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás,
a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát,
az egyes fejezeteket illetően is.

Printed in Hungary

ELŐSZÓ

Ennek a kötetnek sok tekintetben előképe *A magyarság néprajza* 1934-ben megjelent *II. Tárgyi néprajz* c. kötete, s azon belül Györffy István nagyívű fejezete, mely a *Gazdálkodás* címet kapta. A Herman Ottó által összefoglalóan „ősfoglalkozás”-nak elnevezett gyűjtögető gazdálkodás, vadászat, halászat és állattartás mellett Györffy fejezete felölelte a földművelés és a közlekedés (híradás, jeladás, teherhordás, jármű) témák „tárgyi néprajzát” is. A címadással azt hangsúlyozták a szerzők és a szerkesztők, hogy az anyagi kultúrán belül szorosabban a tárgyak világára, azok formájára, nevére, s a tárgyak történetére, rendszereire, általuk pedig a magyar paraszti műveltségre összpontosítják figyelmüket.

Az 1975–1976-ban formálódó koncepció szintén két kötetet kívánt szentelni az *anyagi kultúra* tematikának. Akkoriban a kézművesség témakör bemutatására csupán egy hosszabb fejezetet szánt a vállalkozást elindító Ortutay Gyula és az a jelen kötet végén kapott volna helyet. A kötet szerkesztésére 1976-ban Paládi-Kovács Attila és Takács Lajos kapott megbízást. Ők dolgozták ki a kötet eredeti koncepcióját és írták meg a szinopszisok zömét. A szerzők első névsorában szerepelt rajtuk kívül Andrásfalvy Bertalan, Balassa Iván, Földes László, Gráfik Imre, Gunda Béla, Kósa László, Solymos Ede, Szabadfalvi József, Szilágyi Miklós, Varga Gyula és Vincze István. A később önálló köteté duzzadó *Háziipar, kisipar, kézműipar*, illetve az *Árucseré, kereskedelem* fejezet reménybeli szerzőiként Bodó Sándor, Dankó Imre, Domonkos Ottó, Gáborján Alice, Kresz Mária, Nagybakay Péter és Szolnoky Lajos kezdetben szintén ehhez a kötethez kapcsolódott.

Az Ortutay vezetésével 1976-ban megalakult szerkesztőbizottságnak tagja volt Dömötör Tekla, Balassa Iván, Bodrogi Tibor, Fél Edit, Gunda Béla, Hoffmann Tamás és Tálasi István, akiknek véleményező, tanácsadó szerepet szántak, de akik akkor még az eltervezett kötetek egyikével sem kerültek szoros kapcsolatba szerkesztői vagy főszerkesztői minőségben.

Ortutay Gyula hosszas betegsége, elhunyt (1978) és az ezzel járó bizonytalanság gátolta a munkát. A további elhalálozások (e kötet remélt szerzői közül Földes László és Vincze István) és a bekövetkezett munkahely-változtatások (Kósa László, Paládi-Kovács Attila távozása az ELTE-re) után egy ideig kétségessé vált a kötet sorsa. Szerencsére a *Háziipar, kisipar, kézműipar* tömb kéziratának zöme az 1980-as évek elejére elkészült, s a tervezettnél lényegesen nagyobb terjedelmet ért el. Így

merült fel a külön kötetbe szerkesztés, kiadás gondolata, amivel Tálasi István és Gunda Béla is egyet tudott érteni. A különvált „kézművesség” témájú kötet az „Anyagi kultúra 2” ideiglenes címet kapta. Miután akkoriban a kézikönyv többi kötete fölé is főszerkesztőt rendeltek, Takács Lajos korábbi szerkesztő az új kötet főszerkesztőjévé lépett elő, s mellette Domonkos Ottó kapott szerkesztői megbízatást. Az „ősfoglalkozások” – paraszti gazdálkodás – közlekedés, szállítás tematikájú maradék kötet főszerkesztője Gunda Béla lett, szerkesztőként pedig továbbra is Paládi-Kovács Attila szerepelt.

Az elhunyt szerzők helyébe az intézet vezetősége Tálasi István egyetértésével újakat kért fel az 1980-as évek elején. Ekkor lépett be a kötet szerzői közé Égető Melinda és Selmeczi Kovács Attila, akik rövidesen el is készültek fejezetük első változatával. Őket követte a Néprajzi Intézethez frissen átkerült Andrásfalvy Bertalan, aki a gyümölcskultúráról írt egy korábban nem tervezett, önálló fejezetet. Ezek átírt, felfrissített változata olvasható a jelen kötetben. 1984. július 4-én azonban olyan akadémiai döntés született, amelyik ismét évekre visszavetette a kötet munkálatait (lásd *Documentatio Ethnographica* 14. 211–212. Budapest, 1990).

Az 1980-as évek elején még két fejezet kézírata készült el, nevezetesen Takács Lajos egy-egy tanulmánya a gabonatermesztés (*aratás*) és az *erdőgazdálkodás* tárgyköréből. Ezeket a kéziratokat azonban a szerző és az akkori szerkesztőség nem továbbította sem a földművelés témakörben szerzőként érintett Balassa Ivánnak, sem az akkoriban a kötet főszerkesztésére felkért Gunda Bélának. Mindez csak a vállalkozás 1986–1987. évi újjászervezése és a kötet ügyeinek áttekintése után 1989 tavaszán történt meg. (Akkor kapta kötetünk a *Gazdálkodás* címet, s lépett be szerkesztőnek Szilágyi Miklós, szerkesztői munkatársnak pedig Égető Melinda.) Gunda Béla és Balassa Iván szakvéleményét megismervén 1991. február 8-án a szerkesztőbizottság döntött arról, hogy Takács Lajos két tanulmánya nem közölhető a kézikönyvben, ugyanis az egész magyar nyelvterületre tekintő összefoglalás helyett egyes dunántúli uradalmakra vonatkozó 17–19. századi levéltári forrásadatokat ismertető, elemző kéziratok maradtak a szerkesztőségre, s a szerző elhunytja után ezek átírására nem volt mód. A Néprajzi Kutatóintézet magára vállalta, hogy Takács Lajos két kéziratát kiadja, ami meg is történt (lásd *Documentatio Ethnographica* 15. Budapest, 1991).

A szerkesztőbizottság határozata alapján 1991-ben a gabonatermesztés teljes tárgykörének összefoglalására Balassa Iván, az *Erdőgazdálkodás* fejezetének megírására pedig Petercsák Tivadar kapott felkérést. A szerkesztőbizottság ugyanakkor határozott arról is, hogy a kerti növénytermesztés, kertészkedés témakört – a korábban megbízott Kősa László visszakozása után – Szilágyi Miklós foglalja össze a kötet számára.

Gunda Béla elhunytja 1994 júliusában újabb megrázkódtatást okozott a munkálatok menetében. Kezdetől fogva három fejezet megírását vállalta magára, s abból kettőnek a kézírata (*A természetes növénytakaró és az ember; Méhészkedés*) 1983-ban eljutott a Néprajzi Kutatóintézetbe. Később ezek magyar nyelven megjelentek az Egri Múzeum Évkönyvében, de a *Vadászat* fejezet kéziratát elhunytja után a családja sem tudta megtalálni. Minthogy a *paraszti méhészet* tematikája hiányzott a tőle megörökölt kéziratból, annak megírására még 1994 őszén Kotics Józsefet kértem fel, a vadászat fejezethez pedig Gunda egy még az 1970-es években írt összefoglalásának

kéziratát vettük alapul. Gunda Béla három fejezetének tartalmi és formai szempontból egyaránt szükséges átalakítását – a lektor és a főszerkesztő észrevételeinek hasznosításával – a szöveget gondozó Szilágyi Miklós látta el.

Amikor Köpeczi Bélának, az MTA főtítkárhelyettesének sikerült Tálasi István akadémikust rávennie, hogy álljon a kézikönyv-vállalkozás élére, s vállalja magára a szellemi irányítás, az elnöklés terhét (1980–81), Gunda Béla, Balassa Iván, majd Takács Lajos is kötetfőszerkesztői megbízást kapott. Ugyanakkor az egyik folklór kötethez bekerült Vargyas Lajos, a másikhoz Dömötör Tekla, s megszűnt a szerkesztőbizottsági tagsága Fél Editnek és Hoffmann Tamásnak. Gunda Béla 1982 és 1984 között főszerkesztőként megkísérelte a kötet ügyeinek kézbe vételét. Véleményezte a hozzá eljutott néhány fejezet kéziratának első változatát (Égető Melinda, Andrásfalvy Bertalan, Selmeczi Kovács Attila írásait), s 1989–1991 között ismét véleményezett néhány kéziratot (Takács Lajos, Balassa Iván, Petercsák Tivadar fejezeteit). A megvalósult kötet kézíratainak nagyobb felét (Szilágyi Miklós, Kotics József, Paládi-Kovács Attila, Gráfik Imre és Balassa Iván később írott fejezetrészeit) azonban már nem olvashatta, s tanácsaival sem segíthette a tényleges szerkesztői munkát.

Ez a kötet – előképehez, *A magyarság néprajza* 1934-ben megjelent II. kötetéhez hasonlóan – főként rendszerező, leíró témabemutatásra, szinoptikus áttekintésre törekszik, s kevésbé vállalkozik történeti folyamatok elemzésére, mint a *Kézművesség* és az *Életmód* kötet. A vizsgálat kiterjed az egész magyar nyelvterületre, s olykor a tágabb közép-európai környezetre is. Fókuszában a 19–20. század fordulójának, a 20. század első felének változó paraszti gazdasága és anyagi kultúrája áll. Mára már a magyarországi kapitalizmus kora (1848–1945) és agrárgazdasága is kellő történeti távlatot kapott. A kötet szerzőinek többsége azonban még a terepen kutathatta a régi agrárvilág emlékanyagát. Felhasználta az utóbbi hatvan év agrárnéprajzi kutatásainak eredményeit, miáltal a korábbi kézikönyvnél teljesebb és árnyaltabb összefoglalásra nyílt lehetősége.

Korábbi korokról – rövid utalásoktól eltekintve – nem esik szó e kötetben, mert a magyar népi kultúra, szorosabban az anyagi műveltség korszakai, s a történeti alakulás menete a sorozat I. kötetében olvasható.

A témához tartozó tárgyak formavilága, típusrendje, terminológiája kötetünkben is megtalálható. Azonban az ergológián, a munkakultúrán túlmenően a „gazdálkodás”-t ténylegesen meghatározó tulajdonformák, üzemformák, gazdasági viszonyok is kellő teret és figyelmet kapnak. A kötet másik fontos újdonsága, hogy az „ősfoglalkozások”, illetve a mezőgazdálkodás hagyományos technológiáinak, munkaszervezeteinek összefoglalását úgy végzi el, hogy közben magára vállalja a paraszti gazdálkodás, az állattartás és a földművelés, a közlekedés és szállítás ágazatok szerint történő bemutatását.

A kötet kiadásának lehetősége 1998 őszén, az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának ülésén nyílt meg a nyomdához szükséges szubvenció megajánlásával. Ezt követően már felgyorsultak az események. Andrásfalvy Bertalan fél év alatt elkészült a lektori munkával, s a szerzők a lektori, szerkesztői, főszerkesztői vélemények birtokában 1999 második felében felfrissítették, javították kézírataikat.

Paládi-Kovács Attila

TERMÉSZETI GAZDÁLKODÁS

A VADNÖVÉNYEK GYŰJTÉSE

NÉPI NÖVÉNYISMERET

A 20. század elején a magyar ember és a természetes növénytakaró kapcsolata még igen sokoldalú volt. Éppen ezért a parasztság nagyszámú vadon termő növényt használt fel háztartásában. A vadnövénnyek felhasználásának célját és módját nemzedékek tapasztalata, a közösség hagyománya befolyásolta. A földrajzi környezet, a hagyományok és tapasztalatok, a különböző forrásból származó ismeretek sajátos etnobotanikai tudáshoz juttatták a paraszti közösséget. Ez a tudás egyik jellemzője lehet az etnikai csoportoknak; például a székelyek esetében a festőnövénnyek kiterjedt ismerete. A falusi közösség különböző csoportjainak és rétegeinek azonban egymástól eltérő az etnobotanikai tudása. Az erdő közelében élő pásztor botanikai ismerete olykor szegényes, míg egy falusi asszony 20–30 növényt is meg tud nevezni (az asszonyok gyűjtögetésben játszott szerepéről: Viga Gy. 1986: 64–72). Ismeri, hogy melyik használható táplálkozásra, gyógyításra, varázslatokra. A nők több vadnövénnyel ismernek, mint a férfiak. A vadnövénnyek ismerete gyakran különböző összefüggések felismeréséhez vezet. A Hortobágy pásztorai a csalán (*Urtica dioica*) és a bogáncs (*Carduus*) fajok előfordulása nyomán tudják, hogy hol áshatnak jó ivóvízű kútát. A bükkalji, Fekete-Körös-völgyi, székelyföldi mezőgazdasági eszközöket készítő falvak lakói kitűnően ismerik a szerszámfát. Tudják, hogy milyen fából milyen eszközt faraghatnak, mikor kell a fát kivágni, meddig szükséges szárítani. Árpád (Bihar m.) villakészítői igen fejlett technológiai ismerettel faragták, hasították, hajlították, füstölték favilláikat. A Székelyföldön, Moldvában, Kolozsvár vidékén, az Alföldön ismerik a mesterséges beporzás kezdetleges formáját. Ha nem terem az uborka, akkor *uborkabaglatót*, *uborkabikát*, *uborkabugatót*, *bagzófűvet* (*Trifolium arvense*) visznek haza, s hozzáverik az uborka virágjához, az uborka közé dobják, a tövek mellé ültetik, abban a hitben, hogy attól teremni fog (például: Péntek J.–Szabó A. 1985 – Kalotaszeg). De meg is akadályozhatják a növény szaporodását. A bakonyi menyecske a 19. század végén októberben útnak indulva kenderért cserélte Somogyban a rozmaringot, azonban gyökerét előbb leforrázta, hogy a vevők tovább ne szaporíthassák.

Feltűnő, hogy a termesztett növények elnevezése nagy területen egyező. A táplálkozásra, gyógyításra, mágikus célokra összegyűjtött vadnövénnyek népi terminológiája viszont gyakran már falvanként is eltérő lehet. Sőt ugyanannak a vadnövénnynek ugyanabban a faluban több neve is előfordulhat. Ezt azzal magyarázhatjuk, hogy

termesztett növényeink egy része még honfoglalás előtti (búza, árpa, köles), mások (például a kukorica) egy vagy néhány központból terjedtek el és a vásárok, piacok fontos áruai. A kereskedelmi élet nehézkessé válna, ha a gabonapiacon a búzát, árpát, kukoricát különböző néven keresnék, adnák-vennék. A vadon termő növények elterjedése gyakran szembetűnően korlátozott – a geográfiai viszonyoktól függően –, egyesek ritkán fordulnak elő és felhasználásuk egyénibb jellegű. A füves asszonyok tudományukat gyakran titokban tartják. Tevékenységüket, mágikus célból szedett növényeiket a közösség szűkebb köre ismerheti csak és így az elnevezések is változatosak. Mindezeket néhány példával világítjuk meg. A *Zea mays* neve a Dunántúlon *kukorica*, ugyanott a csipkebogyónak hat-nyolc elnevezését ismerik (*bicske*, *büdzsge*, *csipkebogyó*, *csikte*, *hecsecli*, *höcsli* stb.). A kukorica a Tiszától keletre *tengeri*, *málé*, *törökbúza*, a moldvai csángóknál *puj* is. A termesztett növény öt elnevezésével szemben a *Verbascum* fajoknak kb. tizenkét elnevezését tartjuk számon (*ökörfarkú kóró*, *üszőfark*, *pamutfű*, *gyapjűfű*, *molyfű*, *királygyertya*, *misegyertya*, *sárgakökörcsin*, *halálfa*, *lumanerika* stb.). A *Cannabis sativa* a magyar nyelvterületen mindenütt *kender*, s ez a növénynév, maga a növény és rostjainak feldolgozása honfoglalás előtti török eredetű a magyarságnál. Hasznát ismerhették ugor kori őseink is. Ezzel szemben a mezei zsurlónak (*Equisetum arvense*) csak az erdélyi magyarság körében huszonnégy elnevezését jegyezték fel (*bábaguzsaly*, *békaláb*, *békarokka*, *csikófárok*, *fentőfű*, *guzsaly*, *kannamosó*, *kicsifenyő*, *orsósarok*, *ördögguzsaly*, *pókláb*, *üvegmosó* stb.). A kannamosó és a hasonló elnevezések arra utalnak, hogy edényeket súrolnak, tisztítanak ezzel a növényvel. (A népies növénynevekről lásd: MNyA, valamint Beke Ö. 1935; Tikos B. 1950, 1951; Csapody V.–Priszter Sz. 1966; Kóczián G.–Pintér I.–Gál M.–Szabó I.–Szabó L. 1976; Aumüller, S. 1979; Markus, M. 1979; Rab J.–Tankó P.–Tankó M. 1981; Péntek J.–Szabó A. 1985; Surányi D. 1985; Halászné Zelnik K. 1987; Zsupos Z. 1985).

Feltűnő, hogy nyelvcsere esetén a település lakosságának eredeti nyelvéből fennmarad a vadnövények elnevezése. A Nyitra vidéki Lajosfalván több szlovák eredetű növénynevet jegyeztek fel (*dudák* 'egy gombafajta', *lalia* 'nőszirm', *lipafa* 'hársfa', *praszlucska* 'mezei zsurló', *pupáncfű* 'mezei folyóka', *sipka* 'vadrózsa' stb.); ezek nyilvánvalóan az ottani korábbi szlovákok nyelvi emlékei.

Napjainkban a vadnövények és erdei gyümölcsök gyűjtése csak reliktumokban fordul elő. Ezt a gazdasági és társadalmi viszonyok megváltozása, a táplálkozás, az egészségügy fejlődése és a természetes növénytakaró visszaszorulása okozza. Az erdőket irtják, a mocsarakat lecsapolják, a réteket felszántják, gyomirtó szereket alkalmaznak, és így ritkulnak, a lakott területektől távol kerülnek azok a növények, amelyeket a múltban táplálékul, gyógyítás, festés, tejoltás céljára gyűjtöttek. Egyes ősi használati eszközöket, például a fakéreg edényeket, a hársháncsból font bocskort, kötelet, a taplót iparcikkek helyettesítik. A mai 50–60 év alatti nemzedék csak keveset őrzött meg az elődök etnobotanikai tudásából (a különböző időben és tájon végzett néprajzi gyűjtésekhez vö. Molnár I. 1947; Ujváry Z. 1957; Hegyi I. 1970, 1975b; Szanyi M. 1971, 1976; Péntek J.–Szabó A. 1985; Szabó G. 1985).

A 17. században még jelentékeny mennyiségű erdei gyümölcsöt (mogyoró, som, kőkény, vadalma, vadkörte, bükkmakk) kellett a jobbagynak beszolgáltatnia. A beszolgáltatás előtt az erdei gyümölcsöket aszalással tették élvezhetőbbé. Az 1820. évi

urbárium szerint a szárhegyi Lázár család jobbágjai köménymagot, szurkot, hánscötelet, surlófüvet, gombát szolgáltattak be (Tarisznyás M. 1978: 26). A 17–18. században megjelent magyar szakácskönyvek, botanikai munkák, naptárak nagy számmal sorolják fel a táplálkozásra alkalmas vadnövényeket. Ezekből a könyvekből – falusi tanítók, lelkészek és más írástudó emberek révén – egyes növények ismerete és felhasználása eljutott a parasztsághoz is. Már Veszelszky Antal 1798-ban megjelent botanikai munkájából tudjuk, hogy Pest-Budán is árulták a füves asszonyok a különböző ehető és gyógynövényeket (Veszelszky A. 1798: passim). Ilyen füves asszonyokat a vásárokon, piacokon ma is láthatunk. 1836-ban az országgyűlés arról rendelkezik, hogy a jobbágyság az erdei vad gyümölcsöket szabadon szedhetik. A székelyek még a 19. század második felében is jelentős kereskedelmet folytattak gombával, a havasokban gyűjtött gyümölcsökkel és bükkfataplóval. Ez utóbbit a Kárpátoktól délre fekvő román területekre is elszállították. A bükkfataplót a tűzcsiholáshoz használták. Gyergyóban nagy mennyiségben készítették a hárskötelet, a nyírfagúzt, mert azzal a tutajok szálfaírt kötötték egymáshoz. A tutajba kötözött szálfakkal az Uz, a Tatros, a Békás, a Kis-Beszterce folyókon jelentős kereskedelem folyt a 19. században Moldva irányába.

A kiskunságiak növénygyűjtő tevékenységét így írja le Nagy Czirok László: „Tavaszféllel – elhagyott szőlőkben vagy régi fordításokban – darulábsalátát, a siványokon pirosítót, sikár gyökeret ásnak. Nyáron meg a pipás emberek számára túsöktaplót szedegetnek a gyerekek, s ha pokrócon jól megszáritják, összetörrik s tökekorommal végigsimogatják, hogy rágyújtáskor a szikrát jobban felfogja. Így egy kis pénz is áll többször a házhoz” (Nagy Czirok L. 1963: 240). Az Alsóőrség vadnövényeinek felhasználásáról 1818-ban Zakál György a következőképpen emlékezik meg: „Eörségben minden nemű vad gyümölcsök a’ Lakosoknak hasznai, u. m. mindenféle makkok: töllmakk, bückmakk, Csupormakk, csermakk, gyertyánmakk, gubats, vad alma, vad körtvély, Mogyoro. Ide járulnak még a vad Gesztenye a’ melly elég van az erdőkön és harasztokon, az eper a’ mely néha igen diszlik, a’ kőköny, a’ melyből palyinkát főznek, túskeszeder, avagy vad rosa satb.” ... „Sokszor tapasztaltam már – írja tovább –, hogy ezek a’ Természet Tanítványai [az őrségiek] a’ kik magok szednek füveket és gyökereket, többet tudnak és tettek mint a’ leg hiresebb Orv-mesterek, a’ kik a’ füveket és gyökereket csak a’ könyvekből szedegetik ki...” (Zakál Gy. 1985: 21, 35).

A VADNÖVÉNYEK EMBERI FOGYASZTÁSA

ÍNSÉGELEDELEK

Vad növényeket fogyasztottak ínséges esztendőik idején. A tatárjárás után (1241) az elszegényedett nép tölgyfakéregből őrölte a lisztet, s a legkülönbözőbb vadnövényeket ette. 1718-ban Csík székbe Udvarhelyből hoztak cseremakkot, galagonyát, s a nép a megőrlött mogyorórügyet is fogyasztotta. 1719-ben a szegénység Csíkban, Gyergyóban aratásig fát, szalmát, rügyet, makkot rágott, ették a vadrózsa termését, a labodamagot, az ecetnek megtört vadalma törkölyét, a nádgyökeret. Háromszéken –

ugyanekkor – törökbúza „torsájával, berkenyefának gyümölcsiből sült málával ... kételenítettnek magokat tartani”. Az 1717–1718. évi háromszéki aszály ínségeledeleit a helyi krónikás így énekelte meg (Kós K. 1968: 12):

*Amely része pedig népünknek marada,
Záldog héjjal, rüggyel s gyökérrel él vala,
Vagy galagonyából gyúrt pogácsa vala,
A laboda kenyér igen becsüs vala.*

Gáti István az 1785–1787. évi máramarosai éhség szörnyűségeit szintén versebe foglalta:

*A' mivel Máramarosba, élnek már az Emberek,
A'ma, Korpa, Tsalán, Kotsány, Rügy, Fűrészpor Kenyerek.*

Eposzi méretű költeményében elmondja, hogy a lakosságot a tatárka (*Fagopyrum tataricum*) termesztése mentette meg az éhhaláltól.

Erdélyben 1816-ban főkormányszéki rendeletben foglalkoztak azzal, hogy a szegénység a tölgy-, cser- és bükkmakkot miképpen használja fel eledelül, s az idevonatkozó rendelkezéseket a szószékről is tudtára adták a lakosságnak (vö. Tarisznay M. 1978: 25–26). 1781-ben írja a pozsonyi Magyar Hírmondó, hogy a Tisza mentén a parasztok, csikósok és gulyások hetekig a tátorján (*Crambe tataria*) gyökértörzsével táplálkoztak (lásd Hanusz I. 1905: 43–44). A botanikus Kitaibel Pál az Alföld különböző vidékén még temérdek tátorjánbokrot látott a 18. század utolsó éveiben. A virágzó növény a pusztákon úgy fehérlett, mint a juhnyáj. Az 1930-as években a Fejér megyei Nagyhalom pusztá feltöretlen ösgyepén az árvalányhaj társaságában néhány tö még meghúzódott, de már nevet sem adott a növénynek a puszták népe. A bagotai legelőn az 1960-as évek elején két tö még tengődött. A székelyek a 19. század végén is tisztelettel emlegették ezt a növényt, mert az ínséges esztendőkből sok embert mentett meg az éhhaláltól. Napjainkban a növény ott is kipusztulóban van, s csak a Mezőség néhány magyar és román falujában fogyasztják. A románok a magját, gyökértörzsét, virágját összetörve a tüdőbajosnak adják (a tátorjánról: Ligeti L. 1980).

A 19. század elején a szűk gabonatermés miatt az Alföldön a gyékény (*Typha latifolia*) gyökértörzsét nyersen, sütvé ették, és lisztjéből lepénykenyeret sütöttek. 1863-ban a Nagykunságban a tölgyfa megőrölt kérgét ették, amelyet Erdélyből hoztak (az Alföld ínséges esztendeiről lásd: Érkövy A. 1863; Györfly L. 1978; Szabó L. 1991). Fontos táplálék volt ínség idején a tarack (*Agropiron repens*) gyökerének lisztje. Ínséges esztendőkből a Szilágyságban a megőrölt tölgymakkot kukoricaliszttel összekeverve lepénykenyér sütéséhez használták. A tölgymakk lisztjének keserű ízét forró vízzel kilúgozták. A Tudományos Gyűjtemény 1817-ben hosszan ismertette azokat a növényeket, amelyekből „gabona-szükségben” kenyér vagy egyéb táplálék étel készíthető. Nemcsak a kölest, a pohánkát, a kukoricát említi a szerző, hanem a vad kásafüvet, a tarackbúzát, a szulák és porcsin magját, a kolonczos bajnócát, az erdei súlyfüvet, a mannafüvet. A szerző szerint még a kosborfélék leforrázott gumói is fogyaszthatók (Forgó Gy. 1817).

A különböző vadnövények mint inségeledek Európa-szerte ismeretesek voltak. A lengyeleknél ették az összezúzott mohát, a tarack gyökerét, egy páfrányfélét. A moldvai románok az 1795. évi éhínség idején szilfakérget fogyasztottak. A gabona-szűkében lévő trencsényi szlovákok aratás előtt zabliszttel és tejjel összefőzött csalán- és vadmustárlevelet ettek. Az első világháborúban a katonai hatóságok, gazdasági intézmények adtak ki olyan röpiratokat, tájékoztatókat, amelyekben vadnövényeket ajánlanak táplálkozásra. Az inségeledek egy része a prehisztorikus idők táplálkozásának maradványa.

BOGYÓK, GUMÓK, GYÖKEREK MINT PÁSZTORÉTELEK

Az Alföld pásztoraik még 60–80 esztendővel ezelőtt is sokféle liszttartalmú gumót, gyökeret fogyasztottak, amelyek náluk a kenyeret helyettesítették (vö. Györffy I. 1984: 24–25; Szűcs S. 1977: 76, 88; Kovács L. 1935: 103; Bencsik J. 1973b: 116; Szilágyi M. 1997b: 82–86). Ilyen gumók, gyökerek voltak a *bengyele-félék* (*Typha latifolia*, *Typha angustifolia*, *Butomus umbellatus*, *Bunium bulbocastanum*, *Alisma plantago*, *Bolboschoenus maritimus*, *Sagittaria sagittifolia*, *Phragmites vulgaris*). Ezek a népnyelvben *ázsdó*, *bakacs*, *böndő*, *bösövény*, *cötke*, *csella*, *elecske*, *juhászmogyoró*, *tukorca*, *zsiók*, *zsiu* stb. néven ismeretesek. Etimológiájukat sajnos nem ismerjük.

A palóc és székely pásztorok napjainkban is sok erdei gyümölcsöt, bogyót fogyasztanak. A Hargitában a székely juhászok ősszel olyan helyek felé terelik nyájukat, ahol érik az áfonya (*Vaccinium myrtillus*, *Vaccinium vitis idaea*). Az ehető vadnövények így befolyásolják a pásztorok vándorútját. A hazai néprajzi megfigyelések is igazolják, hogy a pásztorkodással együtt jár különböző növények gyűjtése. A pásztorok a hús, a tejtermékek fogyasztását vad növények fogyasztásával egészítik ki. De gyűjtenek különböző növényeket állatgyógyításhoz és tejoltáshoz is. Ezt tapasztaljuk Európában a román, a hucul pásztoroknál (az utóbbi ukrán etnikai csoport az Északkeleti Kárpátokban), Ázsiában a kalmuk, a burját-mongol, karagasz, szamojéd stb. pásztorkodó törzseknél is. A lappok vándorútját egy sóskaféle (*Rumex*) befolyásolja. A rénszarvastenyésztő lappok Finnországban a 18. század közepén nyáron a tengerpartnak azt a részét keresték fel, ahol bőven termelt ez a sóska. Valószínű, hogy egyes ehető növényeket a pásztorok is terjesztettek. A *Crociris iridiflorus*ról (*Crocus banaticus*) írják, hogy gyökere ehető, s a balkáni sáfránnyal (*Crocus balcanicus*) együtt Erdély déli és délnyugati részén csak ott fordul elő, ahol a balkáni vándorpásztorok megjelentek. A szlavóniai sertéskondákat terelők révén juthatott el a növény a Bakonyba, s a román pásztorok hozhatták a szatmár-beregi síkságra.

A PÁKÁSZ

A 19. század végéig az Ecsedi lápon, a Bodroghözben, a Nagy- és Kis-Sárréten – a földművelés és az állattenyésztés mellett – a mocsaras területeken egy komplex növénygyűjtő – halász – vadász életforma volt ismeretes. Az életformát a *pákászok* közössége képviselte. A *pákászokat* a magyar néprajz számára Havas Sándor fedezte

fel, aki a Vadász és Versenylap 1858. évi kötetében sárréti vadászatáról közölt leírást, s hosszan megemlékezett az őt kalauzolók pákászokról is. „Pákászoknak a tősgyökeres sárréti magyar nép azon embereket nevezi – írja –, kik folytonosan a rétben és a rétből élnek. A pákász se nem szánt, se nem vet, se napszámba nem jár, hanem a

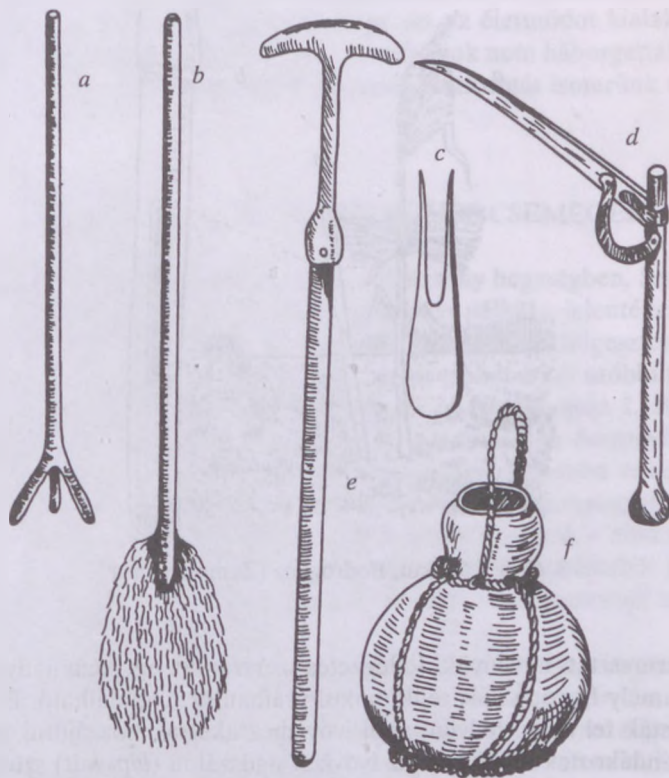
1. ábra. Pákász a különböző eszközeivel. Ecsedi láp (Szatmár vm.)

kész után nyúl, vagyis pákászkodik” (Havas S. 1858). Számuk jelentős lehetett, mert 1799-ben a Füzesgyarmat és Szerep között lefolyt határperben a kihallgatott 32 tanú közül 13 pákásznak mondta magát (Szilágyi M. 1968a).

A pákász a mocsarakban kúp alakú nádkunyhóban vagy nyerges tetejű földkunyhóban lakott (lásd Herman O. 1887–88: I. 467–475). Szigonyyal, vejszével, varsával, hurokkal halászott. Különböző hurkokkal fogta a vízimadarakat, csapdával, veremmel a farkast. A madarakra íjjal és hajítófával is vadászott. Gyűjtötte a pákász és családja az ehető mocsári növényeket, a gyékény buzogányát (*páka*), a vadmadarak tojását, színes tollát, fogta a piócat, a teknősbékát. A pákász elnevezés is a gyűjtögető tevékenységgel magyarázható: a gyűjtött *pákát* taklóként tűzgyűjtáshoz, és párna-, dunnatölteléknek használták. A pákász elnevezés a halász, madarász, vadász foglalkozásnevek analógiájára keletkezett (Nyíri A. 1958). A pákász felesége gyűjtötte a gyógynövényeket és azokat faluról falura, vásárról vásárra vitte eladni. Egyes pákászok darvak, hattyúk és kócsagok szelídítésével foglalkoztak. A szelíd darvakat búzáért cserélték el. A pákász kunyhója körül 50–100 méhcsaládot tartott. De elrabolta

az odvas fákból a vadméhek mézét is. A pákászok a fogott hal egy részét beszolgáltatták a halászó vizek, a mocsarak tulajdonosainak, a földesúrnak, a községnek.

A pákász nyáron a családjával együtt egyik helyről a másikra vándorolt. Állandó települési helyükről, téli szállásukról 30–40 km-re is elbarangoltak a mocsárba, a

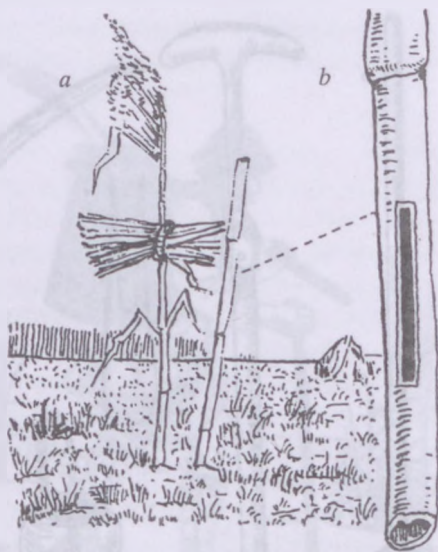

2. ábra. Pákászeszközök: a) háromágú pákászbott, Ecsedi lág (Szatmár vm.); b) botra erősített subadarab a sulyom gyűjtéséhez, Tiszacsege (Hajdú vm.); c) kanalas gém csőréből készült villa, Nagykunság (Jász-Nagykun-Szolnok vm.); d) nádvágó kaszur, Ecsedi lág (Szatmár vm.); e) lápmetsző ásó, Ecsedi lág (Szatmár vm.); f) csíktők kasornyában, Ecsedi lág (Szatmár vm.)

réteken. Tavasztól az őszi hideg beálltáig általában öt-hat hétig laktak ugyanazon a helyen. Ez idő alatt – írja Györffy István (1984: 37) – kiélték azt a helyet, ahová letelepedtek, és továbbvándoroltak. Kunyhójukat valamelyik szárazulaton állították fel, de ha ilyet nem találtak, akkor az ingó lápon is ellaktak. A mocsárban a pákász-családok több kilométerre egymástól állították fel kunyhóikat. Akadt pákász, aki nyáron valamelyik odvas fában húzódott meg, vagy a pásztoroknak azokat a téli kunyhóit foglalta el, amelyek nyáron lakatlanul állottak.

A pákászok az ingó lápon két-, háromágú bottal jártak. Az ilyen botnak az Ecsedi lápon *nadályozó* volt a neve. Hasonló botjaik voltak a pásztoroknak a Kis-Balaton vizes legelőin (Takács L. 1966c: 19; 1978: 33–35). Talpukra gyékényből font – a hó-

talpra emlékeztető – kerek *talpallót* kötöttek, hogy az ingoványos talajba bele ne süppedjenek. A vízen nádtutajjal, bödönhajóval közlekedtek. Evőkanaluk nyéllel ellátott kagyló volt. A villát a kanalas gém (*Platalea leucorodia*) csőréből vagy nádból készítették. Edényeik leginkább *kabaktökből* (*Lagenaria vulgaris*) készültek. Ez volt

3. ábra. Lápi kút, Bodroghöz (Zemplén vm.)

az egyedüli termesztett növényük. Jellemzőes szerszámuk egyike a nádvágó *kaszur* és a *lápmetesző*, amely Európa más reliktumkultúráiban is megtalálható. Ez utóbbival a lápos talajt ásták fel olyan helyen, ahol ivóvízhez akartak hozzájutni, vagy ahová a varsájukat szándékoztak leállítani. Az ivóvizet nádszálon (*lápi kút*) szívták fel a mocsárból: a tőzegrétegen átdugtak egy nádszálat addig, míg tiszta vizet nem értek. A nádkutat *szivárványos kút* néven 1840-ben Hevesből is említik. A közlés szerint a kút a föld árjáig leeresztett és körültapasztott nádcsőből állt. A réti munkások használták. Az ilyen primitív kút helyét a Bodroghözben nádszálla kötött nádbuga jelezte, hogy a vándor megtalálja a jó ivóvizet (Ecsedi I. 1934: 292–293). Tüzet két fa összedörzsölésével gyújtottak a *pákászok*, amely technika a Kárpátok magyar, román és szlovák pásztorai körében a közelmúltban is élt.

A pákász családi és társadalmi életéről keveset tudunk. Sokan éltek közülük vadházasságban. A nők között számosan akadtak olyanok, akiket a falu paraszttársadalma valamilyen ok miatt kitaszított maga közül. A 19. század végén sok olyan pákász élt, aki nem tudta, hány éves, lelkész soha meg nem keresztelte. A pákász gyermekei közül az egyik az apja munkáját folytatta, a másik pedig beállt a pásztorok közé. Részen pásztornak mentek el azok a pákászok is, akik a 19. század végén túléltek a mocsaras, lápos területek lecsapolását, kiszárítását. A mocsarak lecsapolása után sokan közülük behúzódtak a falvakba, s ott mint egészen szegény emberek éltek le hátralévő napjaikat. (A pákászokról és életformájuk reliktumszerű tovább-

éléséről lásd még: K. Nagy S. 1888; Szűcs S. 1977: 65–79, 1992: 82–88 – Sárret; Ecsedi I. 1925: 5–19 – Bodroghöz; Lakatos K. 1912; Bálint S. 1971; Juhász A.–Molnár I. 1971: 257–266 – Szeged környéke; Zentai J. 1966 – Ormánság.)

Valószínű, hogy a pákász életmód a földrajzi viszonyok hatására alakult ki. A sok mocsár, árvízjárta terület, a nagy kiterjedésű vizes rét kényszerítette a magyar parasztok szegényebb, föld nélküli rétegét, hogy ezt az életmódot kialakítsák. A mocsárban, távol a falvaktól nyugodtan éltek, a hatóságok nem háborgatták őket, és alig tettek eleget az előírt köteleességeknek. Hasonló életformát ismerünk a dél-albániai mocsarakból.

GESZTENYE, SULYOM ÉS EGYÉB CSEMEGÉK

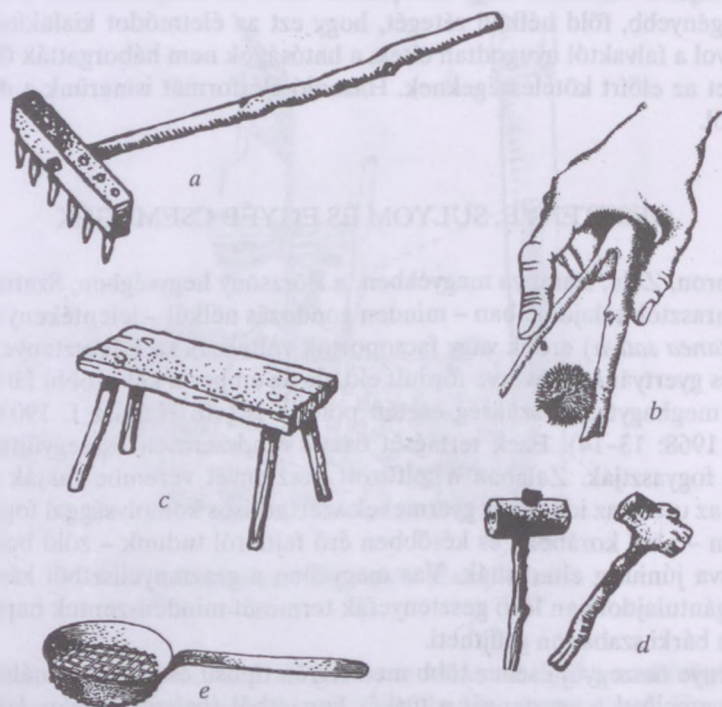
Vas, Sopron, Zala, Baranya megyékben, a Börzsöny hegységben, Szatmárban, Biharban a parasztok tulajdonában – minden gondozás nélkül – jelentékeny szelídgesztenye (*Castanea sativa*) erdők vagy facsoportok voltak. A szelídgesztenye eredetileg a tölgygel és gyertyánnal keverve fordult elő, de az ember a két utóbbi fát kiirtotta, a gesztenyét meghagyta, és szükség esetén pótolta is (vö. Hanusz I. 1903: 258–268; Balogh A. 1968: 13–14). Ezek termését ősszel rendszeresen összegyűjtik, és sütvé vagy főzve fogyasztják. Zalában a felfűzött gesztenyét verembe rakják s pünkösd délutánján az utcán az idősök és gyermekek szertartásos komolysággal fogyasztják el. Nagybányán – ahol korábban és később is érték fajtáiról tudunk – zöld burkával hordóba taposva júniusig eltartották. Vas megyében a gesztenyelisztből kását készítenek. A magántulajdonban lévő gesztenyefák termését mindenszentek napja (november 1.) után bárki szabadon gyűjtheti.

A gesztenye összegyűjtéséhez több mediterrán típusú eszközt használnak. Ilyen a fakalapács, amellyel a gesztenyét a tüskés kupacsból (*babucs, fondor, köcsü*) kiszabadítják. A kupacsból lévő makktermést facsipesszel szedik össze. A gereblyével és a szénvonó forma *kocsorbával* halomba húzzák a gesztenyét. Előfordul, hogy a makkot csizmás lábbal, facipővel (*klumpa*) tapossák ki a zöld, tüskés kupacsból.

A szelídgesztenye fogyasztása a Kárpát-medencében a neolitikumtól kezdve ismert. A gesztenyével a 19. században még jelentős népi kereskedelem folyt; például a vasi gesztenyét Stájerországba vitték eladni, a nagybányaival Dévára, Tokajig kerestek, hátikosárban; szekéren Máramaros havasi falvaiba, Bukovinába hordták el. A gesztenyesütők a legutóbbi időkig a budapesti utcák, a vidéki városok jellegzetes alakjai voltak. Baranyában átluggatott serpenyő a használatos sütőedény (a gesztenyések néprajzi vizsgálata: Dömötör S. 1961).

A Tisza, a Bodrog és más folyók mentén napjainkig előfordul a sulyom (*Trapa natans*) fogyasztása. Az Alföldön gyakori a *Sulymos* tó földrajzi név, amely a növény korábbi előfordulására utal. A sulyom (*bika, istennyila, gyszom, suly, susa*) tüskés termését úgy gyűjtik, hogy egy hosszú rúdra bundadarabot kötnek, s a vízben húzogatják. Így a sulyom tüskés termése a gyapjuszálak közé ragad. A főtt sulymot az alföldi városok piacain a két világháború között még árulták. A Tisza mellékéről Egerbe, Miskolcra vitték. Az Ormánságban a drávai sulymot az asszonyok egész héten át szedték, és szombaton fejükre helyezett kosarakban 15–20 kilométer távol-

ságra vitték eladni. Az Alföldön a sulyom lisztjéből pogácsát is sütöttek. A háztartásokban való egykori jelentőségét bizonyítja, hogy a sárospataki uradalomhoz tartozó halászoknak 1648-ban sulymot is kellett beszolgáltatni (Makkai L. 1954: 191–192). A 19. században a pusztai csárdák polyvás sárfalát a sár közé rakott sulyommal fogat-

4. ábra. A gesztenye gyűjtőgetésére és törésére szolgáló eszközök: a) gereblye; b) csiptető; c) ülőke; d) kis kalapácsok; e) gesztenyesütő serpenyő, Velem (Vas vm.)

ták össze, szilárdították meg. A *Trapa natans* Európában már a neolitikumtól, a bronzkortól ismert táplálék. Ma is sokat gyűjtenek a Duna, a Volga deltájának halászsai. Az utóbbi helyen *kalmük dió* néven ismerik. (A sulyom fogyasztásáról lásd Borbás V. 1894; Rapaics R. 1934: 33–34; Ecsedi I. 1934: 290–292; Kovács L. 1935: 102–103; Bencsik J. 1973b: 117–118; Futó R. 1974; Balassa I. 1975b: 31–32; Szilágyi M. 1997b: 86–92).

A földimogyoró (a Kanyapta vidékén *dszuga*, a Székelyföldön *csúnyagyökér* – *Lathyrus tuberosus*) lisztes gumója a gyermekek és felnőttek kedvenc csemegéje. Gyakran disznóval túratják ki a gumókat, vagy a varjú vezeti rá az embert a gumók előfordulására. Tavaszi szántás alkalmával az eke sok gumót vet ki a felszínre. Ezeket a varjak észreveszik, a barázdából kivájják. A madarakat azután elhessegetik a szántásról és a gumókat összeszedik.

A gyerekek még ma is csemegézik az édesgyökeret (*Glycyrrhiza glabra*). A különböző vadhagymák sorából említést érdemel az *Allium obliquum*, amely ma már csak

a Tordai hasadék alig elérhető sziklafalain és Turkesztánban található. Wolf Gábor tordai gyógyszerész és botanikus fedezte fel 1858-ban olyan módon, hogy látta, amint a pásztorok egy pántlikalevelű hagymát esznek. A hasadék környéki idős magyar és román gazdák (Mészkö, Szind) még emlékeznek a hagyma gyűjtésére és fogyasztására (Gunda B. 1960: 212–213).

A *baraboly* (*Chaerophyllum bulbosum*) gumóját nyersen vagy salátaként fogyasztják (K. Mátyus I. 1787–93: II. 275–276). A népi tapasztalat szerint addig élvezhető, míg tavasszal az első mennydörgést meg nem hallják. A baraboly (a népnyelvben ismerik még *bobályka*, *bóbiska*, *bubojicska*, *mihálka*, *mihóka*, *Mihályka monya*, *trombujka*, *turbolya* és más neveken) fogyasztásáról a 16–17. századi szakácskönyveink többször szólnak. 1588-ban egy kolozsvári számadáskönyv említi az ebédre elfogyasztott kenyeret és barabolyt. A 18. század végén egy debreceni diákvers piaci árusításáról emlékezik meg:

*A piaci kofa készíti a bicskát,
Hogy ásson az erdőn majd sok bubojicskát,
Vagy jányának mondja: Leányom eredj el
Az erdőre, rakd meg magad galambbeggyel:
Megveszik az urak, mert jó salátának,
Tavaly is csak ezért sok jó pénzt adának.*

A *baraboly* 16. század előtti ukrán vagy román jövevényszó. De népünk a baraboly fogyasztását a szó átvételétől függetlenül már korábban ismerte. A baraboly Jókai Mór fantáziáját is megragadta. Bálványosvár című regényében Imola zsákszámra szedi a barabolyt, más ehető vadnövényekkel együtt (Jókai M. 1964b: 132). A baraboly és más gumók, valamint a poszméhek földi odújának kiásásához primitív ásóbotokat használnak, amelyek analógiái Kelet-Európában (fehéroroszok, baskírok) is előfordulnak.

LEVELEK, MAGOK

A csalánfélék (*Urtica*), a sóscafélék (*Rumex*), a pitypang (*Taraxacum officinale*), a galambbegy (*Valerianella locusta*), a boglárka vagy szentgyörgysaláta (*Ranunculus ficaria*), a martilapu vagy nyúlsaláta (*Tussilago farfara*), a madársóska (*Oxalis acetosella*) és más növények levelét levesnek, főzeléknek, salátának készítik el. Fogyasztásuk napjainkban főleg Erdélyben szokásos, ahol a növényeket piacon is árulják. Gömörben húsvéti reggeli a zsírban megpuhított tojásos csalánlevél. Csalánlevél közé húst is takarnak, hogy friss maradjon. Feltűnő, hogy a libatop (*Chenopodium album*) levelét csak Erdélyben fogyasztják. Elterjedt viszont a libatop fogyasztása az ukránoknál és magyarországnál. A növény rendszeres fogyasztása azonban farkasvakságot idéz elő. A bronz- és vaskorban, Dániából, Svájcban, Olaszországból származó leletek szerint, a magját is fogyasztották. Valószínű, hogy termesztették is. (A levelek gyűjtéséről és fogyasztásáról lásd: Nagy R. 1942: 269–270. – Nagyváty [Baranya m.]; Gazda K. 1970: 422. – Sepsiszentkirály; Hegyi I. 1978: 177–179. – Bakony; Bencsik J. 1983: 280–281. – Békés; Zsupos Z. 1987a: 50–51. – Dél-Gömör.)

A hortobágyi szikések pásztorai a *szélhajtítóvis* (*Xantium spinosum*) gyenge hajtását salátának szedték (Bencsik J. 1973b: 112). A vadsáfrány (*Crocus variegatus*) virágját a Sárréten a 19. században még gyűjtötték, s Debrecenben adták el. Erdélybe a moldvai török sáfrány került el, amelyet már 1599-ben említenek. A moldvai magyarok még az 1940-es években is vándor lipován kereskedőktől vásárolták a termesztett és a vad sáfrányt. Már a honfoglalás előtt megismerkedett a magyarság a török eredetű szóval jelölt *bojtorján* (*Heracleum sphondylium*) fogyasztásával. A növény leveleiből korábban savanyú levest és üdítő italt készítettek, amiről Lippay János 1664-ben megjelent kertészeti munkája is ír (Lippay J. 1664). A réti lóhere (*Trifolium pratense*) piros virággömbjét, az *istenke cipókáját* a palóc gyermekek szedegetik. A vadkomló (*Humulus lupulus*) fiatal hajtásából, a *komlójövésekből* Erdélyben levest, főzeléket készítenek. A *komló hegy salátát* említi már a 16. századi erdélyi fejedelmi szakácskönyv is (Lakó E. 1983: 220–222). Szól a *komlójövések* fogyasztásáról a jeles marosszéki főorvos, K. Mátyus István is, megemlítve még a *galambbegy*, az *oroszlányfog* vagy *békavirág fű*, az *arannyal versengő*, a *turbolya*, a *csalánjövések*, az *uti lapu káposzta*, a *bakszakáll*, a *bösövény*, a *disznómogyoró* vagy *disznókenyér*, a *tátorján gyökér* fogyasztását is. K. Mátyus István tapasztalatait, ismereteit kétségkívül a nép köréből merítette (K. Mátyus I. 1787–93: II. 214–276). A vadon és kertekben is termő *veres paré*, *veres ester* (*Chenopodium* vagy *Atriplex* fajták) erdélyi fogyasztását már 1829-ben leírták. Szalonnával főzve, lepénybe téve került az asztalra.

A Tisza mentén még él az emléke a *harmatkása* (*Glyceria fluitans* és *G. maxima*) gyűjtésének (részletesen: Balassa I. 1991c; vö. K. Mátyus I. 1787–93: II. 150–151), amellyel a 19. században a lengyelek, oroszok kereskedést is folytattak. Dániába – ahol egyébként szintén termelt – a 17. század közepén Danzigból szállították. A lengyel jobbágyok harmatkását is szolgáltatottak be a földesúrnak. A harmatkásáról 1775-ben Bruz Ladislaus, a későbbi hunyadi főorvos doktori értekezést is írt (*Amabrosiopolitano-Transylvano-Hungari dissertatio inauguralis de Gramine Mannae sive Festuca Fluitante*. Vienna 1775), amelyben meglepő ismerettel tájékoztat a növény magyar és európai fogyasztásáról. A harmatkását kora reggel gyűjtötték, megszáritották, héját mozsárban lehántották s kásának főzték. A Felső-Tisza mentén az 1900-as évek táján szükségből még fogyasztották. Később elvélte már csak a disznó, a kacsza számára gyűjtötték. A beregi Tiszaháton a kárpátukrán tutajosok alkalmi eledele volt. A harmatkása nem tévesztendő össze a *békalencse*, *fülcse*, *kácsaparéj* (*Lemna minor*) termésével, amelyet kacsaeledelnek a Tisza mentén ma is gyűjtenek (Bencsik J. 1973b: 113).

A bükkmakkból (*Fagus silvatica*) a székelyek olajat sajtolnak. Különösen ízletesnek tartják a bükkmakk olajában megsütött mogyorós pelét (*Glis glis*). A székelyek olajsajtolója két felfüggesztett kalapáccsal működik. Ilyen – tökmag- és viaszprésnek is használt – sajtolójuk van a románoknak, szlovákoknak, kárpátukránoknak, lengyeleknek, bolgároknak. Szűk gabonatermés idején a bükkmakkot megpörkölték és liszttel összekeverve kenyeret sütöttek belőle. A pörkölt bükkmakk a székely és palóc pásztorok kedvenc csemegéje. A székelyeknél az asszonyok ősszel kisebb csoportokban járják az erdőt és összegyűjtik a bükkmakkot. Ez a munka náluk éppen olyan elmaradhatatlan, mint a szántás vagy a vetés. A magyal tölgy (*Quercus ilex*) makkját a pásztorok forró hamuban pörkölték meg. (A makk gyűjtéséről és fogyasztásáról lásd: Hegyi I. 1978: 174–176. – Bakony.)

VADGYÜMÖLCSÖK

A vadalmát és vadvadkörtét nemcsak nyersen fogyasztják, hanem ecetet és bort (*csügör*) is készítenek belőle. A Lápos völgyében az összezúzott gyümölcsöt egyszerű préssel sajtolják ki. Az Ormánságban sajtolás előtt kör alakú vályúban mozgó, malomkő nagyságú koronggal törik össze a vadvadkörtét, a vadalmát (Gunda B. 1956: 27). A székelők hasonló eszközzel bükkmakkot zúznak össze. Az ilyen törők, zúzóak Kelet-Európa mediterrán kultúrelemei (Selmeczi Kovács A. 1983).

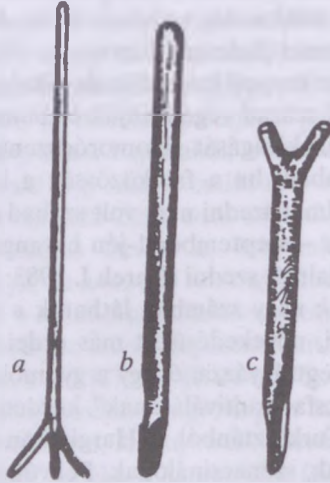
A vadalma-, vadkörte-, berkenyefákat erdőirtás alkalmával nem vágják ki. A székelő falutörvények már a 17. század végén tiltják és büntetik a határban lévő vadalma-, körte-, és cseresznyefák kivágását (Homoródszentpál, 1670). Vadgyümölcsöt szüretelni is csak akkor szabad, ha a faluközösség a begyűjtést már elhatározta. Szent Mihály-nap előtt vadalmát szedni nem volt szabad (Ozsdola, 1774). Zabolán – 1847-es faluhatározat szerint – szeptember 1-jén harangszóval jelezték, hogy mikor indulhatnak a közerdőre vadalmát szedni (Imreh I. 1983: 325, 429).

Az úgynevezett *hagyás fák* nagy számban láthatók a hegyi falvak határában. Az ilyen fákat a nap jobban éri, növekedésüket más erdei fa nem akadályozza, a fák környékét a legelő jószág megtrágyázza, és így a gyümölcs élvezhetőbb lesz. Ezek a ki nem irtott fák a gyümölcsfa „kultiválásának” kezdeti formái. Hasonló formáját ismerjük a Kaukázusból és Turkesztánból. A Hargitában az erdőszéli vagy magányos fenyő *szállásfája* a pásztornak, szénacsínálónak. Fekvőhelyül *csereklyét* (apró fenyőág), szénát terítenek a fa alá. Az Alföldön a szántóföldek közötti mezsgyén a kökénybokrokat (*Prunus spinosa*) nem irtja ki a földműves, mert a tüskés ágakból boronát készít. Az utak mentén, a réteken meghagyják a gypűrózsa (*Rosa canina*) bokrokat is, mert a növény terméséből lekvárt főznek.

A cirbolya (*Pinus cembra*), a boróka vagy szemerke (*Juniperus communis*), a kökény (*Prunus spinosa*), a som (*Cornus mas*), a mogyoró (*Corylus avellana*), a barkóca (*Sorbus torminalis*), a málna (*Robus ideaus*), a földieper (*Fragaria vesca*), a fekete áfonya (*boronyica*, *havasi meggy* – *Vaccinium myrtillus*), a vörös áfonya (*brusnyica*, *fojminc* – *Vaccinium vitis-idaea*) és más növények termését – ott, ahol a növényföldrajzi viszonyok lehetővé teszik – szintén gyűjtik és fogyasztják. Az áfonya termésének gyűjtéséhez egy lapát formájú fésűt (*ref*) használnak (Kós K. 1968: 13–14; Paládi-Kovács A. 1999b: 237–238). Ez az eszköz a Kárpátokban lakó szlovákoknál, németeknél, lengyeleknél, ukránoknál és románoknál is ismeretes. Használják az Alpeseekben és Skandináviában is. A boróka bogyóiból pálinkát főznek, amely a székelőkénél *fenyővíz*, a palócoknál *borovicska* (szlovák *borovička*) néven ismert. A som termését nemcsak nyersen és aszalva eszik, hanem pálinka ízesítésére is használják. Lekvárt (*csete*) főznek a *gyalogbodza*, *borzang* (*Sambucus ebulus*) terméséből. A virágját régebben tojással kirántották; ez volt a *bodzafánk*. (A vadgyümölcsök gyűjtéséről és fogyasztásáról: Márkus M. 1941: 175. – Csermosnya völgye [Gömör m.]; E. Fehér J. 1957: 271–275 – Bernecebaráti [Hont m.]; Gazda K. 1970: 422–423. – Sepsiszentkirály; Pável Á. 1976: 170–172. – Szalafő [Vas m.]; Hegyi I. 1978: 170–174. – Bakony; Viga Gy. 1986: 25. – Bükk-vidék; Zsupos Z. 1987b: 42–49. – Dél-Gömör; Danter I. 1994: 43. – Leléd [Hont m.])

GOMBÁK

Jelentős a különböző gombák gyűjtése. Gömörben, a Börzsöny hegységben 14–20 féle gombát szednek össze az erdőben (*bornyúpiszka, csík, ecset, fenyő, harmat, kékhátú, pencura, talló, szepét, pincer, táncos* stb. gombák). A gömöriek szerint a gomba

5. ábra. Gyűjtögetésre szolgáló ásóbotok: a) gombászóbot, Szentgál (Veszprém vm.); b) a gyermekek baraboly gyűjtésére szolgáló ásóbotja, Magyarpalatka (Kolozs vm.); c) a poszméh mézes lépeinek kiásására szolgáló bot, Zalabaksa (Zala vm.)

éjjel nő. A *csirkegomba* főleg az erdei *boszorkányfolyásokban* (élénkzöld színű gypfolt) terem, s a gombázók „Péternek” kiabálnak az erdőn: „Vess, Péter, gombát! Vess, Péter, gombát!” (Zsupos Z. 1987b: 35). Egyes vidékeken (Székelyföld, Gömör) fogyasztják a másutt ehetetlennek tartott gombákat is, például a pöfetegféléket. Az avar, a száraz levelek alatt megbúvó gombákat a Bakonyban a pákászok botjához hasonló bottal kutatják fel. A Kárpátokban a szarvasgombát, mellyel kereskedtek is, betanított házó kutyákkal kerestette és 5–6 cm-es mélységből kis kapával szedte ki a gombázó (Markus, M. 1979: 114). A gombászás jelentőségére utalnak az ilyen háromszéki helynevek: *Gombászó* (1714), *Gombászórét* (1737), *Gombászóút* (1752).

Az Ormánságban, Somogyban, Zalában, a Bakonyban hazahozták a gombát termő korhadt fatörzset, és a ház előtti kertben árnyékos helyre elhelyezik. A korhadó törzset vízzel locsolgatják, így bőségesen termi a gombát. Ez is a növénytermesztés kezdeti formája.

A friss, nagyobb gombát forró hamuban (Ormánság) vagy kőlapon (Székelyföld) sűtik. Országszerte levesnek főzik, tojással készítik el. Napon, kemencében is szárítják. Az ország északkeleti részén a gombaleves jellegzetes karácsony esti étel. A gomba fogyasztása a szláv és román népek konyhájára jellemző. A germán népek nem gombafogyasztók. A gombanevek tanúsága szerint a magyarok több gombafajta fogyasztását a szlovákok (*cservenyák, csiperke, rizike, suska, szömörcsög*) és a délszlá-

vok (*vargánya, herencs*) révén ismerték meg. *Gomba* szavunk is szláv eredetű (vö. Gunda B. 1976c). Mindez azonban nem jelenti, hogy a szlávokkal való érintkezés előtt nem fogyasztottunk volna gombaféléket. *Tapló* szavunk bizonytalan eredete mellett ősi szava nyelvünknek, s valamilyen ehető gombafélét (*Polyporus ovinus*) is jelenthetett. (A gombagyűjtésről lásd: Vajkai A. 1941b: 236–237. – Czerszegtomaj [Zala vm.]; Bódei J. 1943: 70–72. – Zalabaksa [Zala m.]; E. Fehér J. 1957: 275–278. – Bernecebaráti [Hont m.]; Gazda K. 1970: 421–422. – Sepsiszentkirály; Pável Á. 1976: 168–170. – Szalafő [Vas m.]; Hegyi I. 1978: 186–189. – Bakony; Paládi-Kovács A. 1982a: 33–34. – Barkóság; Bódi E. 1983: 63–66. – Szirénfalva; Kóczyán G. 1984: 252–255. – Répáshuta [Borsod m.]; Zsupos Z. 1987b: 35–43. – Dél-Gömör; Bódi E. 1991: 165–172. – Ung-vidék; Nagy Molnár M. 1992: 46–47. – Imola [Gömör m.]; Petercsák T. 1992: 117–119. – Északi-középhegység; Danter I. 1994: 42–43. – Leléd [Hont m.]; Paládi-Kovács A. 1999b: 236–237. – Bódva-vidék.)

KÉREGEDÉNYEK

Az erdei gyümölcsök, gombák gyűjtéséhez, vízmerítésre Erdélyben, az Alsó-Őrségben, az Ormánságban és helyenként másutt is fakéregből (fenyő, cseresznye, nyír, hárs) hajtogatott edényeket használnak (*döbön, gyób, kászli, kászu, kepőce, kolomp, kozup, kuzola, pőnyeg, sarginya, szepet, szükő, tidó*), amelyek különben a Kárpátok egész területén ismeretesek (Herkely K. 1941: 259–260; Gunda B. 1956: 130–131; Kerecsényi E. 1970: 552–554). Ilyen edényeket már a prehisztórikus Európában is készítettek. Valószínű, hogy nálunk a kéregedények készítése és maga a *kéreg* szó is finnugor örökség. A székelyföldi *tidó* 'kéregedény' ugor eredetű szavunk. A terminológiák sorában idegen eredetűek is vannak: a *gyób* román, a *kozup* ukrán, a *kászu* talán szlovén, a *szepet* oszmán-török eredetű, ezek azonban nem mondanak ellent kéregedényeink ősiségének.

Az abaúji Hegyközben fakéregből bocskort is készítettek. Korábban a nyírkéregre Kelet-Európában írtak is. Ennek a sok évszázados hagyománynak lehet az emléke, hogy az első világháború idején a katonák tábori levelezőlapként nyírkérget használtak. Az összesodrott nyírkéregből kezdetleges fáklyát is készítenek, amelynek szintén *tidó* a neve. A gyantában gazdag fenyőkérget és a gyantát a székelyek durván faragott *szurkoskalán*ba teszik, meggyújtják, és a fűrészmalomokban, gyapjúkallókban, az esztenákban ezzel világítanak. Az égő *szurkoskalán*nal a székely pásztor a medvét is megtámadja. Ha a forró, égő szurok a medve bundájára tapad, félve menekül a juhkosár közeléből (Tarisznyás M. 1978: 27).

Gyergyószentmiklós környékén a székelyek a már kipusztult tiszafa (*Taxus baccata*) gyökerét kutatták fel, s abból különböző faragványokat készítettek. Alsó- és Felső-Őrségben a fenyőfélék gyökerét kosarak, tartóedények (*zsompor*), gúzs fonáshoz használják. Ezért is nevezik a borókafenyőt *gúzsfenyő*nek. A Tisza mentén az akác és az cserfa (*Morus niger*) gyökerét fonál vékonyságúra elhasogatták és a padláson tárolták. Használat előtt forró vízben meglágyítva bocskort varrtak vele. Göcsejben, az Alsó-Őrségben, Gömörben, a Székelyföldön él az emléke annak, hogy a csalánrostból durva vásznat szőttek. Ennek emléke, hogy Zalában a szénahordó

lepedő neve *csalánruha*. Beregben a csalánrostból zsineget sodortak. Beregben, Tornában a fiatal „hársfa hajából” kötelet, zsineget csináltak (Oriskó I. 1942: 154; Paládi-Kovács A. 1999b: 368–369).

6. ábra. Kéregedények: a) Őriszentpéter; b) Szalafő (Vas vm.); c) kéregedény folyadék tartására, Egyeskö (Csík vm.)

A FÁK NEDVÉNEK FOGYASZTÁSA

Erdős vidéken (a palócoknál, Székelyföldön, az Ormánságban) ismeretes az édes nedvű fák (nyír, szil, jász, cser) tavaszi megcsapolása, a *viricselés*. A fából kicsorgó édes levet (*boza*, *csiger*, *musztereáca*, *virics*) edényekben fogják fel vagy a fába vájt mélyedésben (*göbéc*, *gübü*, *köpençe*) gyűjtik össze (Kiss L. 1958: 197–203; Györffy I. (szegedi) 1937: 205–220; Paládi-Kovács A. 1966b; Petercsák T. 1992: 118; Péntek J.–Szabó A. 1985: 110). Az ilyen édes lé üdítőital, tüdőbaj ellen orvosság. A leányok a nyírlével mosdanak is, hogy ne legyenek szeplősek.

II. Rákóczi Ferenc egyik levelében (1706) így emlékezik meg a viricsről: „Nem drágább a nyírvíz a tokaji szüretnél, sem a szamosközi asztag a hernádmellyéki asztag s kazalnál.” A nyírvizet Debrecen, Nyíregyháza városok piacán hordókban árulták. Debrecenben 1707-ben 3 forint 60 krajcárért mérték csebrét. A 19. század végén a székelyeknél említik a hegyekben a viricsfőző házakat, ahol a nyírlévet vagy juharlévet feldolgozták. Az utóbbit cukornak sűrítették be.

A nyírvíz gyűjtésénél a székelyek még őrzik az ősi fa- és erdőkultusz emlékét: egy tavaszi vasárnap a legények és leányok csoportosan mennek ki az erdőbe, és táncolás, éneklés közben csapolják meg a fákat. A székely népdal szerint:

*Édös virics foly a fából,
Jer ki rózsám a házból,
Én bemennek, de az anyád
Tudom, hogy haragszik reám.*

A nyírvíz fogyasztását a magyarok már ismerhették az Ural hegység mentén. Ennek bizonyítéka, hogy isszák a különböző finnugor népek, a baskfrok, és a *nyír*, a *szil*

elnevezése urali, illetve finnugor eredetű a magyar nyelvben. A nyírvíz kedves itala az oroszoknak is, akik nemcsak frissen isszák, hanem a sörkészítésnél használt malátával, kipréselt viasszal, pörkölt borsóval, rozskenyérrel, tölgyfaforgáccsal erjesztik is. Ibn Fadlan arab utazó a 10. századból említi a bolgároktól. Rasid-ed-Din perzsa

7. ábra. A nyírfából kicsurgó lé felfogása (Udvarhely vm.)

geográfus pedig azt mondja (1302), hogy a mongolok a Bajkál-tó vidékén isszák, s ízletes, mint a tej. A *virics* német jövevényszó, de a nyírvizet is jelentő *boza* valószínűleg a kunok nyelvéből maradt reánk. A *virics* a 14. század végén tűnik fel, és 'sörcefre', 'maláta' a jelentése. A 17. század elején már a nyírlét is jelenti. Nem lehetetlen, hogy ennek valamilyen ősi elnevezését szorította ki, de maga a *nyírlé* is lehet igen ősi szavunk.

Az erdélyi magyarságnál elterjedt a fenyőgyanta (*szurok*) rágása. A gyanta tisztítja a fogat, gyógyítja a gyomrot, és a pásztor fél napi gyaloglás után sem fárad el, ha rágja a gyantát. Gyimesben a legények rágott *szurokkal* kedveskedtek a leányoknak. Ha a leány elfogadta az ilyen ajándékot, ez a közelebbi barátságot jelentette (Tarisznyás M. 1978: 27; Péntek J.–Szabó A. 1985: 110). A gyantarágás prehistorikus szokás maradványa, amely Európa fenyőerdő-övezetében napjainkig fennmaradt. Igen elterjedt a finnugor népek körében is. Finnországban már a neolitikumból ismerünk rágott gyantaleletet.

Szükség esetén dohány helyett szívják a burgonya, a bársonyos tüdőfű (*Pulmonaria mollissima*), a fekete nadály (*Symphytum officinale*), a nadragulya (*Atropa belladonna*), a martilapu (*Tussilago farfara*) és más növények levelét. Erdélyben már a dohánytermesztés meghonosítása előtt hét-nyolc vadnövény levelét szívták. Tud-

juk, hogy a 19. században narkotikumokat használtak az erdélyi kocsmárosok: a borba dohánylevelet, beléndekmagot, a sörbe maszlagot és más anyagot kevertek, hogy „a paraszt a kert alá szédüljön tőle s inkább dicsérje erejét”.

A GYŰJTŐGETÉS JOGSZOKÁSAI

A vadnövények és -gyümölcsök gyűjtéséhez a székelyeknél sok ősi jogszokás fűződik, amelyek az első foglalással állnak kapcsolatban (vö. Hegyi I. 1975a). A legegyszerűbb foglalójegy az emberi hang. Ha a málnagyűjtők a hegyek között meghallják más málnaszedő csoport hangját, akkor néhány kilométerrel tovább mennek, és más területen gyűjtik a málnát. A málnabokor tövébe helyezett kosár, ruhadarab is azt jelzi, hogy a környéken a málnát már valaki lefoglalta, és gyűjti a termést.

Ha valaki a falu határában olyan vadalma- vagy vadkörtefát talál, amelynek bő termése van, de a gyümölcs még nem érett, akkor a fa törzsét vékonyabb ággal, szalma- vagy szénakötéllal körülkötí, a fa tövéhez kőhalmocskát rak. E jelek azt jelentik, hogy a fa termését lefoglalta valaki, s ahhoz más nem nyúlhat. Legfeljebb az idegen utas, a pásztor szedhet gyümölcsöt az ilyen megjelölt fáról. A fának ilyen módon való birtokbavétele csak a gyümölcs leszedéséig tart. Azután a fát bárki kivághatja vagy a következő évben a termést bárki hasonló módon lefoglalhatja (Hargita hegység).

A Börzsöny hegységben a vadgyümölcsfák termése a legeltető juhászokat illette (Petercsák T. 1992: 118). A Kisalföldön aki rávési a tulajdonjegyét a falu közös legelőjén lévő vadkörtefára, azzal jelzi, hogy a fa termését birtokba vette. Ez a tulajdonjegy – fejti ki Fél Edit (1944: 49) – nem a teljes tulajdont jelenti, hanem csupán azt, hogy az illető igényt tart a gyümölcsre, de magát a fát nem vághatja ki és nem viheti haza. Ugyancsak ezen a vidéken gyűjtik a nyárfa levelét, és abból a mosáshoz lúgot főznek. Az asszonyok kora reggel kimennek a falu szélére, ahol sok a nyárfa. Ki-ki nagy kört húz a lehullott, vastag rétegben fekvő levelek köré, és a körben benne hagyja a seprűjét. Ezzel jelzi az asszony, hogy a körön belül összehalmozódott leveleket lefoglalta. A foglalás után hazamennek, elvégzik otthoni munkájukat, és csak később söpriki össze a leveleket.

KULTÚRTÖRTÉNETI RÉTEGEK

A vadnövények fogyasztása a magyarságnál különböző kultúrtörténeti rétegekbe tartozik. Így a fák kérgéből készült lepényszerű kenyeret vagy kását, egyes számacafélék és más növények bogyóit, különböző gyökereket, gumókat a magyarok már fogyasztottak az Ural mentén. Már ott ismerhették a nyírvíz ivását, a fenyőgyanta rágását és a kéregedényeket is. A honfoglalás előtt török népek révén ismerhette meg a magyarság a csalánfélék, a bojtörján levelének, a kökény, a som gyümölcsének, a gyékény gyökértörzsének fogyasztását. Minderre a magyar nyelv finnugor, ugor és régi török eredetű botanikai terminológiájából is következtethetünk. A *hagyma* (eredeti jelentése 'valamilyen vadhagyma'), *kéreg*, *meggy* (eredeti jelentése

'valamilyen bogyóféle') finnugor, az *eper*, *gyökér* ugor, a *csalán*, *gyékény*, *kökény*, *som*, *torma* honfoglalás előtti török eredetű szavak a magyar nyelvben (TESz).

Bizonyos az is, hogy a növényföldrajzi viszonyok következtében sok olyan növényt is fogyaszt a magyarság, amelyek már ott voltak a prehisztorikus európai ember asztalán. Az *Oxalis*-, *Rumex*-, *Cornus*-, *Chenopodium*-, *Urtica*-féléket, a *Prunus spinosa*, a *Fagus silvatica* termését stb. az európai prehisztorikus leletekben (Dánia, Svájc, Bosznia) éppen úgy megtaláljuk, mint a különböző szláv népek, a románok korai történeti periódusában és mai étrendjében. A régészeti leletek arról tanúskodnak, hogy a közelmúltban még fogyasztott vadnövények közül több a neolitikumtól, a bronzkortól hazánk földjén is táplálékul szolgált. Ilyenek például a *Lathyrus*-, *Agropyron*-, *Chenopodium*-, *Rumex*-, *Cornus*-, *Fragaria*-, *Corylus*-, *Sambucus*-félék, a *Prunus spinosa* (vö. Hartyányi B.–Nováki Gy.–Patay Á. 1968). Mindez arra figyelmezteti az etnológust, hogy a különböző népeknél és a különböző történeti korszakokban az ember és a környezete között hasonló kapcsolat alakult ki. Ne felejtjük el, hogy nemcsak a fizikus és a kémikus kísérletezik, hanem a primitív ember is. A Gran Chaco indiánjai inség idején mindenféle gyökeret, levelet megfőznek, hogy akad-e közöttük ehető. Valószínű, hogy a múltban szükség esetén így kísérletezett az európai ember is.

A vadnövények fogyasztásánál tekintetbe kell vennünk, hogy jelentőségükkel a 18–19. századi botanikai és gazdasági munkák is foglalkoztak. Így 1830-ban az akkortájt népszerű Mezei Gazdák Barátja ajánlotta a csalán termesztését, mert emberi tápláléknak, állati takarmánynak, gyógy- és textilnövénynek egyaránt alkalmas. A lovak szőre a csalán magjától tündöklő lesz. A csalántól a tyúkok jobban tojnak, a tehenek jól tejelnek. A törökszentmiklósi Sebeók Sándor 1779-ben doktori értekezést írt a tátorjánról (vö. Gunda B. 1989a: 84). A *Patriotisches Wochenblatt für Ungern* 1804-ben a növény fogyasztásáról értekezik. Gyökere nyersen és főzve, ecettel, olajjal ízesítve fogyasztható. Fiatal hajtásából a karfiolhoz hasonló étel készíthető.

A GYÚJTÓGETETT NÖVÉNYEK EGYÉB HASZNOSÍTÁSA

TAKARMÁNY, ÁLLATI TÁPLÁLÉK

A falvakban megfigyelhető, hogy a korábban emberi táplálékul használt vadon termő növényeket (például *Urtica*-, *Atriplex*-fajok) már csak az állatok részére gyűjtik. A hajdani emberi táplálék lesüllyed az állati táplálékok közé. De valószínű, hogy a táplálékszerzés terén az ember tanult az állatoktól: azt ette, amit az állatoknál látott.

Erdős vidékeken a lehullott falevelet ősszel alomnak összegyűjtik. Az erdei levélalom gyűjtése a nők feladata. A falomb levagdalása állati takarmány céljára Erdélyben, az Északkeleti-Kárpátokban, a palócoknál szokásos. Már a 17. században említik a „fejszés pásztorokat”, akik kecskéik részére a bükkfa és a tölgyfa lombját vagdalták le (Viga Gy. 1981: 31–32). A takarmánynak összegyűjtött falomb Erdélyben gyakran kazlakban áll az udvaron. A palócoknál, Beregben a disznók részére a tölgy-

és bükkmakkot gyűjtik, és levagdadják a tölgyfákról a fagyöngyöt (*Loranthus europaeus*). Erről a növényről azt tartják, hogy a szoptatós disznóknak sok tőle a teje. Disznóhizlalásra felhasználják az összegyűjtött vadkörtét is. (Az állati takarmány gyűjtéséről: E. Fehér J. 1957: 281; Pável A. 1976: 162–164; Petercsák T. 1978: 17–18; Paládi-Kovács A. 1983: 193–203; Zsupos Z. 1987b: 54–59)

FESTŐNÖVÉNYEK

Vadnővényeket gyapjú-, kenderfonál és húsvéti tojás festésére napjainkban csak a székelyeknél gyűjtenek. Újabb kutatások szerint csupán Csíkban még több mint hatvan féle festőnövényt ismernek. A híres székely szőnyegek (*festékes, kilim szőnyeg, kecske, kecsécske*) gyapjúfonalát vadnővényekkel festették. A vadalma-, vadkörte- és égerfa héját barna, a nyírfa levelét és héját, a kutyatejféléket (*Euphorbia*), a zsoltinát (*Serratula tinctoriát*), a magasrekettyét (*Genista tinctoriát*), az akácvirágot sárga festék készítésére használják. Kászonban „a régi burjános festékesek leggyakrabban előforduló alapszíne – olvassuk a kászeni népművészeti monográfiában – a szúrfűszín. A szúrfű vagy festőfű (*Origanum vulgare*) a Répát oldalán köves helyeken csokrosan terem. A szúrfűvet vizeletben jól megfőzték, majd a trágyába gödröt ástak, s ott körülbelül egy hetet érlelték. A levét leszűrték, s aztán úgy festettek vele, mint bármelyik festéklével. Kászonban a köztudatban a szúrfű elnevezésen ma is növényi festéket értenek.” A szúrfűvel festett festékes lepedő különböző növényi anyagokkal festett gyapjútakaró (Kós K.–Szentimrei J.–Nagy J. 1972: 170). A sóskafa (*Berberis vulgaris*) gyökere, a varjútövis (*Rhamnus cathartica*) kérge, a müge (*Asperula tinctoria*), a kökénybogyó kék; a fekete nadálytő (*Symphytum officinale*), a cserfahéj fekete; a fűzfalevél, a bürök, az orgona, a hegyi kökörccsin (*Pulsatilla montana*), a galambvirág (*Aquilegia vulgaris*) zöld, a szujfű, szúrfű, szurokfű (*Origanum vulgare*), a galajfélék (*Galium*), a vadcseresznyeфа héja, a vad csombor friss hajtása fenyőtobozzal keverve vörös festék készítésére használatos (a festőnövényekről lásd: Györffy I. 1983: 168–182; Miklóssy V. V. 1978).

A Kiskunságban a pirosító (*Alkanna tinctoria*) gyökerét ássák ki, s mint a növény neve is utal rá, vörös színre festenek vele (Tálaszi I. 1977: 160). Már a 19. század elején említik, hogy az orbáncfűvet (*Hypericum perforatum*) sárga festéknek használják, s a gácsi posztógyár számára is gyűjtötték. Ugyanabból a növényből különböző színeket is előállíthatnak. A festőnövények főzetébe ecetet, timsót, rézgálicot kevernek kötőanyagul, hogy megfelelő és tartós színt kapjanak. A bőr festésére a Hortobágyon a pásztor a berzseny (*Phytolacca decendra*), tölgygubacs és rézgálic főzetét használja. Palócföldön, a Dunántúlon a pásztorok botjaikat pirosítják. Miután a som és barkócabot héját lehúzták, hamus vízzel kenegetik vagy trágyában érlelik. A bot pirosas-barna színt kap.

Ezek a festőnövények jórészt a szlávoknál s a románoknál is ismeretesek, és valószínű, hogy középkori – esetleg régebbi – technológia maradványai. Figyelembe kell vennünk azt is, hogy már a 18. század vége óta a gazdasági munkák – külföldi források nyomán – a „festőpalánták” egész sorával foglalkoznak. Rummy Károly 1846-ban jegyzékbe foglalja a Magyarországon, Szlavóniában, Horvátországban és Erdélyben

található, festésre alkalmas növényeket. A 19. században vita folyik az indigót helyettesítő festőcsülleng (*Isatis tinctoria*) vadon előforduló változatainak és termesztésének kérdéséről.

Természetesen a festőnövények igen elterjedtek a finnugor népeknél is. Náluk a *Galium*-félék az ősi festőnövények. Nem lehetetlen, hogy népünk ide vonatkozó növényismerete és technológiai eljárásai sorában finnugor hagyományok is lappanganak.

HALMÉRGEK, TEJOLTÓ NÖVÉNYEK

Erdélyben napjainkig él a különböző növényekkel (*halalófü, méregfü, farkasfü*) való halbódítás. Főleg a frissen szedett kutyatej- (*Euphorbia*), ökörfarkkóró- (*Verbascum*) féléket, a *zászpát* (*Veratrum album*) összetörik, s a csendes vízbe vetik. A kioldódó méregtől a halak elbódulnak. A két előbbi növényvel bódítják a halat Dél-Baranyában, s valamilyen *Euphorbia*-féle *szettyin*, *Verbascum*-féle pedig *gyapjúfü* néven a nagykunsgái réti emberek körében sem volt ismeretlen. Az ökörfarkkóró hatóanyaga a saponin és a rotenon, a kutyatejé az euphorbon és esculetin, a zászpác a sterin csoportba tartozó különböző alkaloida. Helyenként más növényeket (borostyánbogyó, nadragulya, maszlag, bürök) is használnak halbódításra.

A kutyatej, az ökörfarkkóró, a borostyánbogyó a klasszikus ókor halbódító növénye, lépten-nyomon említik a középkori nyugati források, s Kelet-Európában használatuk összefügg a balkáni-mediterrán területek halbódító eljárásaival. A maszlag, a nadragulya és más növények valószínűleg később kerültek a halbódító növények sorába. A *gebulya* az *Anamirta cocculus* magja, s a falusi boltokban vásárolható, indiai eredetű halméreg. Kenyérrel, darával összegyúrva vetették a vízbe. A 16. század elején Indiából került el Európába, s nagy hatású mérget, picrotoxint tartalmaz (a halmérgekről részletesen: Gunda B. 1966a: 65–106).

A székelyföldi juhászok különböző gombákkal, a Nyírségben, a Lápos völgyében, a Hargitában *Rumex*-fajokkal, a Mezőségen és másutt tejoltó galajjal (*Galium verum*) oltják a tejet. Ezek és más növények a román, a szlovák, a balkáni juhászok körében is ismertek, s hasonlóan, mint a halmérgező növények, a görög-római időkig nyomon követhetők (vö. Gunda B. 1967c). Nyugati gazdasági munkák növényi oltókról már a 16. században tudnak. A dán gyógyszerész, Hansen 1873-ban feltalált szintetikus oltója napjainkig sem szorította ki a hegyi pásztorszállásokról a görögök és rómaiak ismereteit.

A TAPLÓ ÉS FELHASZNÁLÁSI MÓDJAI

A 19. században a Székelyföldön, a Felvidéken, a Bakonyban jelentős mennyiségű bükkfataplót (*Fomes fomentarius*) gyűjtöttek. A székely taplógyűjtők, feldolgozók a *toplászok* (vö. Ferenczi G. 1961; István L. 1991). A bakonyi taplósokról néprajzi húséggel Eötvös Károly írt. A taplógombából nyújtással, veregetéssel sapkát, táskát s más apróságot formáltak. A nagyobb taplógombát lábakkal ellátva székeknek használt-

ták. Gyűjtöttek tűzcsiholáshoz cser-, tölgy-, nyár-, fűz-, diófataplót is (Orgoványi J. 1973; Hegyi I. 1978: 189). Ősi módja maradt fenn a taplókészítésnek a moldvai csángóknál, akik a fűzfán termő taplógombát néhány napra trágyába ássák el, s megszáritás után *tűzejtés*hez használják. A Dunántúlon, az Alföldön a tűzcsiholáshoz előkészített taplónak *petyeve*, *pötye*, *zsidóbőr* a neve. A *zsidóbőr* elnevezés onnan ered, hogy házaló zsidó kereskedők árulták. Sok tapló került az alföldi magyar falvakba vándor szlovák és román árusoktól is. Nyilvánvalóan ezért nevezik a románokat Szilágyban *taplósoknak*.

Az Alföldön tűzcsiholáshoz taplószerű anyagot készítenek a gyékény (*Typha-félék*) buzogányából (*páka*, *páklya*, *ürménytapló*), az aszatpehelyből (*Cirsium avense*), a fekete és fehér üröm (*Artemisia*) bolyhos bugájából, összemorzolt szárából (*kálvinista tapló*), a héjakút (*Dipsacus silvester*), az aranygyopár (*Gnaphalium arenarium*) leveléből. Többször említi a *gyopártaplót* Dugonics András Etelka című regényében. Az egyik helyen a következőket olvassuk: „Elő-vötte a Fő-pap Ügyes, ugyan, de csonka-csucra vágott öblös tükörét, melynek soron levő tüzellőire Gyopártaplóját egyengetvén, hamar föl-gyujtotta azokat a száraz vesszőket.” Szól a jól *megüszögölt* 'szikrát fogott, parázsló' *gyopárról* is (vö. Bálint S. 1977a: 201). A *gyepár* a moldvai csángóknál a *Helichrysum arenarium* (szalmagyopár), amelynek rostjait *tűzejtés*hez taplógomba helyett használják. 1775-ben Csapó József Új füves és virágos magyar kertjében az ürömtapló készítéséről azt írja, hogy a fekete üröm száraz kóróját megégetik, „meleg tüzes hamvát a' tenyerek között, az előre megdörzsöltetett fekete üröm levelei közepiben tészik, és ismét azon módra dörzsölik a' két tenyér között, míg a levelek úgy öszve nem mennek, mint egy sodrott szösz vagy fonál” (Csapó J. 1775: 300).

A falusi ember nagy gondot fordított taplójára. A bükkfataplót somkóró (*Melilotus officinalis*) virágjával illatosították. A hitvány taplóra utal az a szegedi szólás, hogy: *Tűzmentes, mint a Manódlí taplója*. Ez a görög boltos taplót is árult, de a padláson felhalmozott tapló akkor sem gyulladt meg, amikor a háza már égett. Egy 18. századi bakonyalji menyegzői versben a kanász a taplót ezekkel a szavakkal ajánlja a vőlegénynek:

*Én pedig taplóval fogok kedveskedni
Melyet vény tserfárul erdön szoktam szenni
Atzél és tűz követ táskából ki venni
Vő Legény Uramnak eleibe tenni.*

A 18–19. században a Székelyföldről Romániába kiszállított tapló mellett a Dunántúlról, a Felvidékről sok taplót szállítottak Csehországba, Németországba, Angliába, ahol a hajódeszkák közötti réseket tömítették vele.

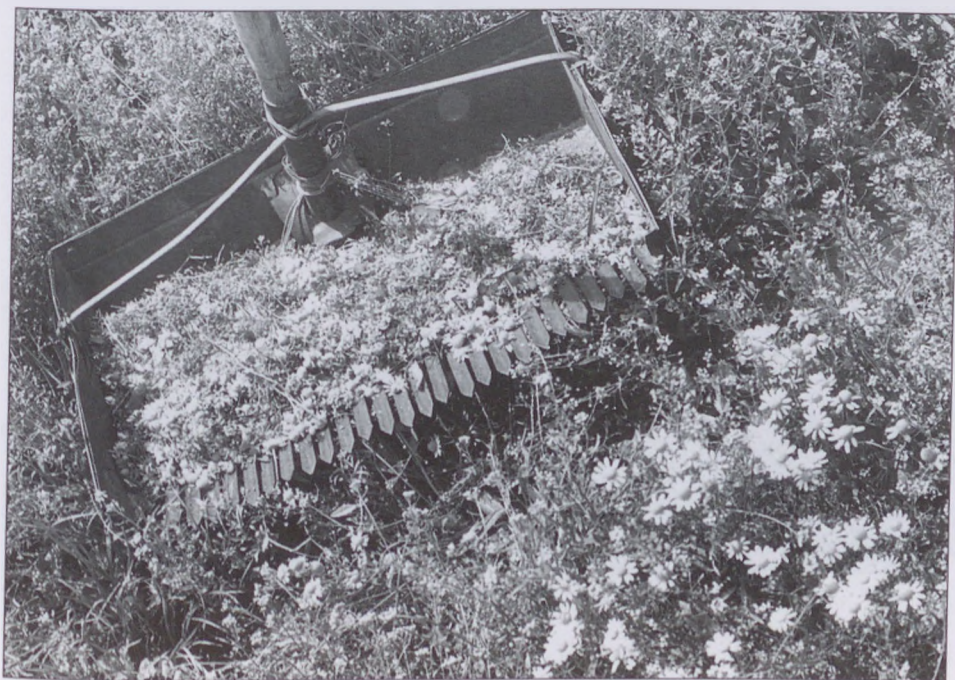
A gyertyánfataplót – mivel a vizet jól tartja – a gyermekek palatábla törlésére használták (Göcsej).

1. Székfűszedés. Átány
(Heves vm.), 1961

2. Erdőben gyűjtőgető asszony. Szögliget
(Abaúj-Torna vm.), 1961

3. Székfűszedő fésű. Balmazújváros-Darassa
(Hajdú vm.), 1978

4. Gesztenyeszüret. Zengővárkony (Baranya vm.), 1930

5. Gesztenyesütés és -árusítás a leányvásáron. Pécsvárad (Baranya vm.), 1930

6. Gombaszárítás az eresz alatt. Nagyhuta (Zemplén vm.), 1980

7. Szarvasfogó hurok. Törökkoppány (Somogy vm.), 1938

8. Nyúlfogó dróthurok. Tiszakürt-Csukás (Jász-Nagykun-Szolnok vm.), 1985

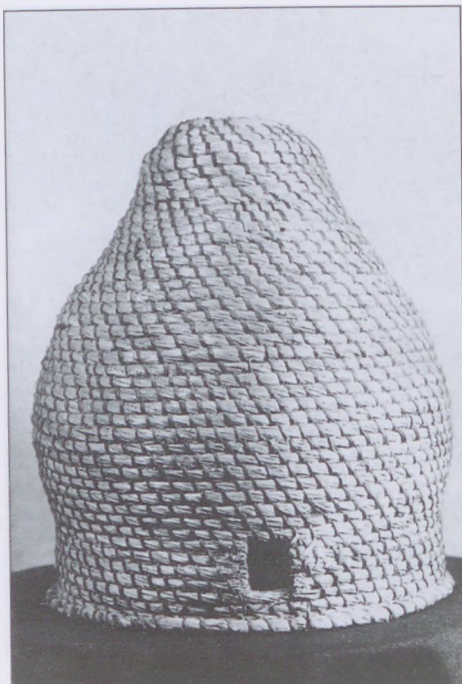
9. Íjas csapdával a mezőre induló férfi.
Törökkoppány (Somogy vm.), 1938

10. Vadkacsafogó hurok modelljének
készítése az udvaron. Dercen, 1940

11. Görény zsákba eresztése láda csapdából. Buják (Nógrád vm.), 1933

12. Körte alakú szalmából fonott méhkas
a jászberényi (Jász-Nagykun-Szolnok vm.)
Jász Múzeum gyűjteményében

13. Faragott méhköpű 1770-ből a jászberényi
Jász Múzeum gyűjteményében

14. Lépvesszők szalmakásban. Jászdózsa (Jász-Nagykun-Szolnok vm.), 1983

15. Méhes tapasztott szalmakasokkal. Jászjákóhalma (Jász-Nagykun-Szolnok vm.), 1984

16. Fára települt méhraj berázása vesszőkasba.
Gige (Somogy vm.), 1932

17. Kasban tartott méhek átdobolása.
Jászdózsa (Jász-Nagykun-Szolnok vm.), 1983

18. Kukoricagöréből átalakított méhes deszkakaptárakkal. Jászfelsőszentgyörgy (Jász-Nagykun-Szolnok vm.), 1984

19. Kaptáros méhes a gyümölcsösökertben. Körtvélyes (Abaúj-Torna vm.), 1980

GYÓGYNÖVÉNYEK

A magyar nép kb. 600–650 különböző vadnövényt használt gyógyításra. Ezek között vannak olyanok, amelyek – a növényföldrajzi viszonyoktól függően – legtöbb táji csoportunknál ismereteseek, míg más növények csak egészen szűk területen használatosak. Egyes vadnövényeket nyolc-tíz féle betegség gyógyítására használnak, míg mások főzetét csak bizonyos bajok esetében adják a betegnek. A kis ezerjófüvet (*Centaurium minus*) például országszerte használják. Ez a vadnövény a nép tudása szerint „meggyógyít minden betegséget”. A Kiskunságban *mindenes orvosság* a cickafark (*Achillea millefolium*), amellyel a gyomorpanasztól a rákig számtalan betegséget orvosolnak (Tálas I. 1977: 157). Az Órségtől Moldváig elterjedt a székfű (*Matricaria chamomilla*) virágjából főzött tea, amellyel kb. harmincféle betegséget gyógyítanak. A növény virágját hasonló eszközzel gyűjtik, mint az áfonyát. A parkokból ismert fűz (*Salix babylonica*) levelét viszont csak a Nyírségben használják: főzetével a fejet mosás, hogy a haj növekedését elősegítsék. A 16. században feljegyzett monda szerint Csaba hun királyfi az Attila halála után kitört testvérharcban katonáinak a sebeit földi tömjénnel (*Pimpinella saxifraga*) gyógyította. A nép gyógyszer-tárában ma is gyakran megtaláljuk, mert a hagyomány szerint minden vérzést elállít. A füves asszonyok több olyan növényt (liliom – *Lilium candidum*; cickafark – *Achillea millefolium*; körömvirág – *Calendula officinalis*) tartanak számon, amelyek a rákot gyógyítják, a korábbi közlések azonban magát a gyógymódot nem ismertetik. 18. századi feljegyzés szerint a gyalogbodza (*Sambucus ebulus*) levelét a székelyek kígyómarásra tették. A kígyómarást gyógyítja a bojtorján (*Arctium lappa*), az infű (*Ajuga chamaepytis*), a kender (*Canabis sativa*), az ökörfarkkóró (*Verbascum thapsus*) levele is. Természetesen ezeknek a rák és kígyómarás elleni növényeknek a hatásáról semmiféle bizonyítékunk nincs. (A gyógynövényekről, a gyógynövénygyűjtésről: Veszelszky A. 1798; Hanusz I. 1905: 25–36, valamint: Bödei J. 1943: 77–83; Pável Á. 1976: 172–173; E. Fehér J. 1957: 279–280; Rác G.–Füzi J. [szerk.] 1973; Futó R. 1976; Kóczyán G.–Szabó I.–Szabó L. 1977; Petercsák T. 1978: 17; Rab J. 1982; Solymos E. 1984b: 509–510; Péntek J.–Szabó A. 1985: 147–156; Zsupos Z. 1987b: 59–79; Faggyas I. 1990).

Vannak növények, amelyeket a gyógyításnál, a varázslatokban, a kultuszban egyaránt használnak. Így a *békonyító fű, vasfű* (*Verbena officinalis*) teája gyógyítja a beteg májat, lépet, vesét, a sárgaságot, a fejfájást, de aki a gyökerét a tenyerébe „forrasztja” (felvágja a tenyerét, a sebbe gyökérdarabot tesz, és így hagyja begyógyulni a sebet), Moldvában éppen úgy, mint az Alföldön, ki tud nyitni minden zárat, béklyót (vö. Dankó I. 1982). Azon az asszonyon pedig, aki ennek a növénynek a szárát kör alakúra formálva a nyelve alatt hordja, senki nem tehet erőszakot, még a férje sem. A palócoknál zárnyitó a vérehulló fecskefű (*Chelidonium maius*) is. Sokféle betegség ellen használatos a hársfa virágjából főzött tea. A hársfát (*száldokfa*) a múltban tiszteltben részesítették. A Zrínyiek birtokán – 1629-es leírás szerint – újhild első vasárnapján az egyszerű nép nagy tömege gyűlt össze a szentnek tartott hársfa körül, imádkozva csókolgatták és gyógyulást kértek tőle. Hasonló szokás más helyeken is járta (vö. Hanusz I. 1903: 133–145, 1905: 50–64). Torontál egyik falujában a 19. században esténként a betegek három körísfát látogattak, alája ágyat vetet-

tek, s ott feküdtek reggelig. A fa alatt kalácsot, pénzt hagytak – eredetileg nyilvánvalóan a fa gyógyító szellemének. A fakultusznak számtalan más emlékét is ismerjük. A somogyi Nagyszakácsiban a búcsújárók számon tartották azt a fát, amelyen állítólag Szűz Mária megjelent, s kérést, szilánkját elhordták, hogy a betegeken könnyítsenek vele. A villámsújtotta fa szilánkjának is gyógyító erőt tulajdonítanak. Az odvas, az összenőtt fa nyílásán a palócok, a göcsejiek, a zempléniek átdugták a beteg gyermekét. Gyógyforrások mellett, búcsújáró helyeken még láthatunk a betegek ruhájából kitépett, fára aggatott rongydarabkákat, amelyek valószínű, hogy a betegség jelképes eltávolításának, a fára, a fa szellemére való átruházásának formái. Esetleg a betegség démonának kiengesztelésére szolgálnak. A *tápió* Maros-Tordában zuzmóval ellepett fa, amelyben a néphit szerint ember lakik. Ha megsértik az ilyen fát, vér folyik belőle. A tövéhez ennivalót vetnek.

Az erdőket gyakran benépesítik különböző mitológiai alakokkal. Ilyen a székelek *erdei csodája*, aki az erdő és a vadak fölött őröködik, teste szőrrel fedett, s ide-oda barangol a havasokon. A favágók egy darab fát vagy fatönköt hagynak neki áldozatul, hogy hazatérésüket ne zavarja. A pásztorokat, erdőjárókat *szépasszonyok*, *erdei leányok*, *vadleányok* csalogatják. Az utóbbiak az erdélyi hitvilág sokat emlegetett alakjai. A néphit szerint úgy foghatók meg, ha fél pár csizmát tesznek az útjukba. A vadleány a csizmába bedugja mindkét lábát, s nem tud elszaladni (Gunda B. 1989a: 119–130). A fa- és erdőkultusznak ezek az emlékei – különböző variánsokban – Európa-szerte megtalálhatók. Az erdei szellemeket – amelyeknek a továbbélését jelentősen befolyásolja a pásztorok, erdei munkások hallucinációja – éppen úgy fogják fél pár csizmával a franciák, a lappok, mint az erdélyi magyarok és románok, vagy a szlovákok. A magyar példáink is azt igazolják, hogy először a fatisztelet (faimádat) alakult ki, majd a fában lakó szellemek képzelete. A fejlődés további szakaszában ezek a szellemek az erdők ide-oda kóborló, különböző természetű mitológikus alakjaivá lettek. Az elképzelések alapja az ősi animizmus (részletesen: Ferenczi I. 1960).

Ismer a magyar nép hallucinációs képzetek előidézésére alkalmas növényeket. Ilyen a zsurló (*Equisetum arvense*). Gömörben a növényt ecettel főzik össze, és a gőz fölé hajolva – hitük szerint – mások gondolata ilyen módon elleshető. A tárkony (*Artemisia dracunculus*), az izsóp (*Hyssopus officinalis*) teájától az ember a jövőbe lát. A kender (*Cannabis sativa*) magjának fogyasztásától a leány megálmodja, hogy kihez megy férjhez. Hallucinogén növény a nadragulya (*Atropa belladonna*) is. A hagyomány szerint aki abból a vízből iszik, amelyikben gyökerét kiáztatták 24 órán át, olyan öltözetben szaladgál, amelyet a gyökér kiásója viselt (Kóczyán G. 1979). A nadragulya levelét, gyökerét a gömöri lakodalmakban levesbe főzték, s aki ilyen ételből evett, *megcsábult*: meztelenül táncolt, négykézlábra állt, s ezt a nadragulya gyűjtői analógiás varázslással igyekeztek elősegíteni; gyökérásásnál, a levelek leszagztatásánál maguk is táncoltak, négykézlábra álltak. A férfiak olyan pálinkával kínálták egymást, amelybe nadragulyagyökeret áztattak. A porrá tört gyökeret vándor gömöri füvesek az Alföldre is elhordták, s lakodalmas házaknál árulták. A lakodalmas lovak is ugrándoztak tőle (Paládi-Kovács A. 1966a: 295; Zsupos Z. 1987b: 67–69).

Koldusok, katonák még a 20. század elején is boglárkafélék (*Ranunculus sceleratus*, *R. repens*, *R. acer*), a szettyin (*Euphorbia cyparissias*) virágszirmát, levelét

kötözték a testükre, hogy kifekélyesedjék. Ugyanígy tettek a Hortobágy környékén a leányok. A karjukra kötött virágsziromtól keletkező fekély azt jelentette, hogy szereztük hűséges hozzájuk. A nép idevonatkozó tapasztalata igen széles körű, amit bizonyít, hogy az erdélyi románoknál az iszalag (*Clematis recta*) a hólyaghúzó növény.

A gyógynövények gyűjtését leginkább idős asszonyok végzik: szárítják, kis csomókba kötve elraktározzák és a piacon árulják (Viga Gy. 1986: 67–68; Faggyas I. 1990: 51–60). Ők ismertetik meg a fiatalabb nemzedéket a gyógynövényekkel. Jókai Mór Bálványosvár című regényében költőien és szemléletesen írja le a székely asszony, Imola gyűjtögető tevékenységét, a vad növények világában való tájékozottságát. Említi, hogy a patakok mentén tönkölyt és alakort lehet szedni, a Mohos tó partja vad haricskát terem, a *dinkának* nevezett kabakok íze megsütve olyan, mint a kenyéré, az erdei vadselyem, a *krepin* a lent, a kendert helyettesíti (Jókai M. 1964b: 132). Az *iratos füvet* gyűjtő leányról 1867-ben a következőket olvashatjuk: „A kis leányt már 8–10 éves korában magával viszi az anyja a mocsarak közé: mutogatja, tanítgatja neki a száraz, szintelen, szagtalan füveket; a leányka úgy szeretne bokrétát kötni abból a szép sárga virágból, mely a tocsogó vizet ellepi, de nem szabad; mindig azokat az egyforma füveket kell keresgélni... Tudni kell, melyik füvet mikor szedik: egyiket forró nyári délből, kiaszva, másikat kikeletkor, virágjában kell szakítani; van, amelyik csak úgy jó, ha a hajnali első harmatnál szedik vagy ha a hó alól kaparják ki; a nehézség és a nyavalyatörés ellen csak a karácsony éjszakáján szedett iratos fű használ...” Gyógyfűárus asszonyokat a lengyel, orosz, balkáni piacokon napjainkban is láthatunk. Ugyanabban a faluban vagy az egymás közelében fekvő falvakban lakó gyógyító asszonyok etnobotanikai tudása egymástól eltérő. Ugyanazt a betegséget különböző növényekkel gyógyíthatják. Mindegyik gyógyító asszonnak megvan a maga „gyógyszertára”, amelyben ugyanazt a növényt gyakran más-más néven tartják számon. A gyógyító asszonyok tanácsot adnak a növény alkalmazására is. A gyógynövényért (a piactól eltekintve) pénzt nemigen fogadnak el, inkább valamilyen ételmet ad érte cserébe a beteg. Az ajándékul kapott gyógynövény nem használ, ha megköszönik.

Egyes gyógynövények szedésének megvan az ideje, helye és módja: leghatásosabbak azok a gyógynövények, amelyeket a gyógyító asszonyok Szent György-nap éjszakáján (április 24) szótlanul a temető árkában szednek. Hatásosnak tartják a Jakab és Iván havában – májusban és júniusban – gyűjtött gyógynövényeket is. A gyógyító asszonyok rendszerint nemcsak növényekkel, hanem varázslattal, ráolvasással is gyógyítanak. A gyógynövényt varázsszavak elmondásával adják át a betegnek, teszik a sebre, főzik belőle a teát.

A 17. században a főúri udvarokban „fűszedő” asszonyokat alkalmaztak, akik távoli vidékekre eljártak gyógynövényeket szedni. Különböző gyógynövényeket árultak a 20. század elejéig a magyar falvakban a vándor román és szlovák gyógyfűárusok, gyökérásók. A románok – akik a Fekete-Körös felső völgyéből jöttek az Alföldre – gyógyfüvei közül jelentős a pirosló hunyor (*Helleborus purpurances*), amelynek gyökerét (*tályogyökér, eszpen, pundza*) a beteg ló szügyébe, a sertés fülébe, állába húzták (Gunda B. 1949; Kóczian G.–Szabó I.–Szabó L. Gy. 1979; Gunda B. 1989a: 244; Halászné Zelnik K. 1987: 11–12). 1798-ban közölt botanikai feljegyzés és az élő hagyomány szerint a Börzsöny hegységbe tavasszal a pásztorok messze földről eljártak,

hogy a tályoggyökeret kiássák, és azzal állataikat gyógyítsák. Tályoggyökérként használják a héricsfajokat is. Így a Békés megyei Csorvás határában reliktumként előforduló volgai héricset (*Adonis volgensis*), amely a gyökérgyűjtők tevékenysége miatt majdnem kipusztult. A gyökér kifőzött, áztatott levét szívgyengesség, gyomorfájás ellen isszák. Ma szigorún védett növényünk.

A szlovák vándor gyógyszer-, gyógyfűárusok *olejkár* néven ismeretesek (Csippék J. 1907; Gunda B. 1954; 1989a: 199–226), akik a 18–19. században nemcsak Magyarországot, hanem egész Európát végigkuruzsolták. A monda szerint még az orosz cár udvarába is eljutottak. Megfordultak Kínában, Perzsiában. Magyaros öltözetük miatt *vengerçi*, *huszári* néven ismerték őket. A királyi helytartótanács 1803-ban szlovák nyelvű könyvecskét adott ki, amelyben felsorolják, hogy az *olejkárok* mit árulhatnak. Keresett portékájuk volt a *henye fenyő* (*Pinus montana*) tűleveléből, tobozából sajtolt olaj, a *magyar* vagy *kárpáti balzsam*. Tudunk szepesi szász és lengyel gyökérásókról is, akik a Magas-Tátrában szerezték be gyógynövényeiket, s csodálatos történetek kíséretében igyekeztek eladni (Márkus, M. 1979: 116). A lengyelek *krakkói gyömbér* néven árusították a hegyi csiklász (*Sieversia montana*) gyökerét. A hegyi encián (*Gentiana punctata*) gyökerét pálinka ízesítésére vásárolták tőlük. A 19–20. század fordulója idején még eljutottak Kassa és a gömöri magyar városok piacaira is. Alakjuk nyomot hagyott a kelet-európai népszokásokban. A lengyel betlehemes játékokban az olejkár és a magyar huszár is ott hódol a betlehemi jászol előtt.

A magyar parasztság gyógyító növényeinek jelentékeny részét évszázados népi tapasztalat nyomán használja (Oláh A. é. n.). A gyógynövények között azonban számtalan olyan is található, amelyeket a 15–18. századi orvosi, botanikai munkákból – leginkább falusi lelkészek, tanítók közvetítésével – ismert meg a parasztság. A 18. század elejétől a 20. század közepéig a magyar parasztság kedvenc olvasmányai voltak a kalendáriumok. Ezek a népszerű könyvek sok gyógyító eljárást közöltek, és a magyar nép gyógynövény-ismeretének forrásai közé tartoznak. Az Újvilág felfedezése után az Európába hozott növényeket (kukorica, dohány, burgonya, napraforgó) előbb dísz- és gyógynövényként ültették, majd egyik-másikból iratos fű lett. Ez arra utal, hogy parasztságunk orvosi növényismerete a 16–17. század óta is jelentősen gyarapodott.

MITOLOGIKUS NÖVÉNYEK

Az etnobotanika külön területe a mitologikus növények vizsgálata (Szendrey Zs. 1937; Beke Ö. 1948: 11–15; Bartha E. 1982). E téren a nép kitűnő megfigyelő képességéről is bizonyóságot szerezhetünk. Az *ördögcsipte fű* (*Veronica prostrata*) szárának legtetetjén virág soha sincs. A virágfürtök a szár oldalából sarjadnak ki, s a levélbokrétaival végződő szártetőnél magasabbra nőnek. A növény olyan, mintha a tetejét lecsípték volna, s ezért oldalhajtásokat eresztett. A palócok az *ördögcsipte fű* különös alakját a következő legendával magyarázzák: az ördög Krisztus urunkat üldözte, s az Üdvözítő előle egy virágos mezőre menekült. Az ördög Krisztust szemmel tartotta, de végre is eltűnt a szeme elől. Erre az ördög a füves mezőn az Üdvözítőt a lábnyoma után követte, de végre egy fűnél az utolsó lábnyom is eltűnt. Most az ördög a

letaposott fűhöz fordult, és tőle kérdezte, merre menekült az Üdvözítő. A jámbor fű azonban meg nem szólalt, az ördögöt útba nem igazította. Mivel az ördög az üldözést nem folytathatta, mérgében a fű tetejét leszakította, s meg is átkozta, hogy a leszakítás helye soha többé ne virágozzék. Az *ördögcsipte fű* az ördög átka megfogant, s a teteje még ma sem virágzik. A *Máriacsepegetett fű* (*Polygonum lapathifolium*) levelein piros, vércsepszerű folt látható. Európa-szerte ismert az a gömöri hiedelem, hogy mikor Mária a földön járt, menstruációs vére a levelekre csepegett. Ide vezethető vissza az a hiedelem, hogy ha elakad a nő menstruációja, a leveleket borba kell áztatni, s az ilyen bort inni (Jung K. 1986; Zsupos Z. 1987b: 67). A Mátra-vidéki néphit szerint varázsnövény az *emberképű fű* (*Pulmonária-féle*), amelynek étkezéskor enni-, innivalót tettek, szombaton borban, vízben fürösztötték, s holdújuláskor új ruhát adtak reá.

A *vérehulló fecskefű* (*Chelidonium maius*), a *vérfű* (*Sanguisorba officinalis*), a *bolhafű* (*Pulicaria vulgaris*) zárat nyit, mint a már említett *vasfű* (*Verbena officinalis*). Kuthy Lajos, aki Hazai rejtelmek című regényében néprajzi hűséggel ír a Hortobágyról, megemlíti, hogy a kóbor kincskereső a zárnyitáshoz *páfrányfüvet* keres (Kuthy L. 1846). A zárnyitó füvekhez a háromszéki, moldvai néphit szerint úgy lehet hozzájutni, ha az ember elzárja a sündisznó fiait. Az anyaállat fiai kiszabadítására egy füvet hoz a szájában. Aki ezt a sündisznótól elveszi, minden zárat kinyithat vele (Gazda K. 1970: 425). A fű a moldvaiak szerint „széjjel ront minden vasat”.

A *páfrány* (*Polypodium vulgare*) Szent György-nap éjszakáján virágzik, s nagy fényességet áraszt maga körül (vö. Gunda B. 1989a: 71–84). Aki a virágot, magját magánál hordja, megéri az állatok, a növények beszédét, meglátja a földbe rejtett kincset és láthatatlan lesz. A Szigetközben tudnak az *ördög fűvéről*. Ezt csak a „tudós emberek” látják meg. Elszórják az utakon, réteken, és aki rálép, reggelig nem talál haza, körbejár a fű körül. Az *üröm* (*Artemisia vulgaris*) az ingbe bevarrva véd a fáradtság ellen. A mogoró (*Corylus avellana*) nagypénteken lemetszett villás ága megóvjá a házat a villámcsapástól, és megmutatja a föld alatt az ércet, a vizet. Az ág megbillen az ember kezében, ha érc vagy víz van a föld alatt. Hasonlóan jártak el már a középkorban is.

Gömöri hiedelem szerint aki nagypénteki mise idején szedett *ördögbordát* (*Eryngium campestre*) hord magánál, pénzt talál (Zsupos Z. 1987b: 93). A *lestyánt* (*Levisticum officinale*) a leányok azért hordják magukkal, hogy hamar férjhez menjenek. A *sárga liliom* (*Hemerocallis flava*) gyökere az ágyba helyezve elejét veszi a szexuális ingernek. A levesbe tett fehér liliomtól (*Lilium candidum*) viszont a vendég szerelmes lesz a gazdaasszonyba. A néphit szerint ha a szántóföldön sok *bogáncs* (*Carduus nutans*) virágzik, a gazda feleségének sok szeretője van. A leány vizeletétől elszáradó zöld csalánlevél annak a jele, hogy a leány már nem szűz.

A megrontott személyt *iglicével* (*Ononis spinosa*) füstölik meg. Luca-nap éjjelén az üres nádszálon átnézve megláthatók a boszorkányok, akiket az istállóajtó fölé tett *pimpó*- (*Potentilla alba*), *bogáncs*- (*Carduus nutans*) csokorral lehet távoltartani az állatoktól. A *fekete bodzát* (*Sambucus nigra*) az ördög fájának tartják. Nem tanácsos a ház mellé ültetni, mert belecsap a házba a villám. Fájával sem jó tüzelni, mert akkor kihull a család foga (Hanusz I. 1905: 123; Péntek J.–Szabó A. 1985: 168). A néphagyomány szerint Júdás is erre a fára akasztotta fel magát. A *Sambucus*-félék leve-

lét, virágját különböző betegségek gyógyítására használják. A velük való gyógyítás gyakran varázslat is. A székelyeknél a disznó kukacos testét a *gyalogbodza* (*Sambucus ebulus*) ágával megpiszkálják, és a következő varázsigét mondják: „annyi nyű maradjon a disznóba, ahány ügyvédnek menybe megy a lelke.” Szokásos, hogy a gyalogbodzát meghajlítják, és a felső részét kis gödörbe temetik ilyen varázsszavakkal: „Te bodza, én téged addig fel nem bocsátalak, míg a tehenem sebéből a féreg ki nem vész!”

Segít a betegen a fűzfa szelleme. A hideglelős palóc megrázza a fát, és így szól: „Vendéget hoztam, nekem nem kell, rád hagyom!” Szatmárban a *pallagi róza* (*Rosa gallica*) szelleme nyújt segítséget. A hideglelős beteg levágja kilenc ujjáról a körmöt és néhány hajszálát. Ezeket keresztbevágott hagyma közé helyezi, s a hagymát rongyba köti. A kis bugyrot a rózsafára akasztja ilyen varázsszavakkal: „Rózsafa! Rózsafa! Engem az ördögök lakodalomba hívnak. De én nem megyek, hanem a hidegemet küldöm helyettem!” A beteg a varázsszavak elmondása után elfut. Ez a betegségátruházó varázslat csak bonyolultabb formája a már említett, fákra aggatott rongyoknak.

A növényeinkhez fűződő hiedelmek legtöbbször Európa-szerte ismeretes, de a magyar néphitbe való beépülésük útját nem vagy alig ismerjük. A fekete bodzáról a románok, az erdélyi szászok is azt tartják, hogy az ördög fája. Shakespeare-nál is olvashatjuk, hogy Júdás a bodzafára akasztotta fel magát, a magyar fordításban azonban fügefáról olvashatunk. A hiedelmet a németek, a franciák is ismerik. Az orosz legenda szerint Szent Borbálát akasztották fel a bodzafára, amely azóta termi bogycióit. A mogyoró vessző véd a zivatar, a villámcsapás ellen a német, a fehérorosz, a cigány néphit szerint is. A zárnyító füveket már az ókortól ismerjük, s a mai európai néphitben (finn, észt, orosz, szlovák, cseh, német, román) is él az elképzelés a vassfü és más növények zárnyító erejéről. A zárnyító füvet hozó sündisznó háromszéki hiedelmét ismerjük az észtektől, a litvánoktól. Ilyen füvet, gyökeret hozhatnak más állatok és madarak is. Egy 15. századi német kéziratból tudjuk, hogy a zöldharkály a betömött odúját egy gyökérdarabbal nyitja ki. A páfrányról közölt hiedelmek is Európa-szerte ismertek. Valószínű, hogy a páfrányhiedelem hozzánk különböző áttételeken jutott el. Ez esetben is gondolnunk kell a középkorban Nyugatot járt diákok, lelkészek, búcsúsok, különböző vándorok, a több kézen megfordult varázskönyvek közvetítő szerepére.

GYÚJTÖGETÉS ÉS TERMESZTÉS

Már szóltunk arról, hogy a hagyásfák, az erdőből hazahozott gombatermő fatörzsek a növénytermesztés kezdeti formáját jelzik. A termesztésbe, a kultivációba vételre más törekvéseket is ismerünk (részletesen: Gunda B. 1988b: 469–477). Egyes hasznos növények a természetes környezetükből kerti gondozásba kerülnek. Vannak közöttük dísz- és gyógynövények. Az előbbiekre tartozik Kalotaszegen a vadnácisz (*kódusláb*, *Narcissus stellaris*). Zemplénben, a Bükkben a parasztkertekben feltűnnek az ezerjófű-félék, mert a természetben már megritkultak. A moldvai magyarok elültetik a kertbe a *Szent Antal mákot* vagy *Szent Antal butikót* (*Echinops spheae-*

rocephalus), hogy orbánc, fülfájás, ijedség ellen füstöljenek vele. Háromszéken a nadragulyát (*Atropa belladonna*) *nagyerejű fű, tudósfű* néven ismerik, s a kertben rendszeresen gondozzák. A csíksomlyói templom körül lehetett kapni, gyökerét onnan hozták, s a kertbe, a disznópajta oldalához ültették el. A nadragulya különös tiszteletben részesült. Reggel így köszöntek neki: „Isten áldjon meg, nagyfű, füvek királynéja! Jó reggelt nagyasszony!” Mind a mai napig gyógyításra, varázslásra használják. A felsőcsernátoniak szerint kora reggel háromszor megkerülték, simogatták, hogy a mezőn, a vásáron szerencse érje őket. Hasonló tiszteletét ismerjük Kalotaszegről, a máramarosi románoktól. A vad flórából a kalotaszegi virágoskertbe bekerül a gyöngyvirág, a szappanvirág, több ibolya- és nárciszféle. Az erdei borostyánból dugványokat metszenek, s otthon a falra futtatják. A román Bedecsen a fiú nevére a kútoldalba ültetik el, hogy a fiút a leányhoz vonzza. A moldvai magyaroknál, Kalotaszegen, Békésben, Szatmárban, Somogyban a tályoggyökérnek használt *Helleborus*-fajok ültetése figyelhető meg. A Mariazellből Burgenlandba hazatérő búcsújáró férfiak útközben kiássák a hunyort, s otthon a gyümölcsös-, a veteményes kertben ültetik el. A paraszti kerteket szemlélve lépten-nyomon láthatjuk a vegyszeres gyomirtás egyik áldozatát, a kék búzavirágot (*dődike, mezei pézsmá, szokola* stb.), amelynek magját az asszonyok szívesen vetik a kertjükbe, s mentik meg a kipusztulástól.

Ugyanarra a növényre irányuló természetési törekvések egymástól távoli vidékeken minden kölcsönhatás, közös tapasztalat nélkül megnyilvánulhatnak. A növények iránti vonzalom egymástól független. A hunyort Horvátországban éppen úgy behozták a kertbe, mint Moldvában.

A kertbe való behozattalal megindulhat a természetésbe vett és a természetes élőhelyen maradt növények elkülönülése, ami függ a gondozás mértékétől (öntözés, gyomlálás, kapálás, trágyázás, talajminőség, napfény és árnyék, védetség a hideg ellen, magassági viszonyok stb.). A közölt megfigyelésekből az is következik, hogy az ember egyes növényeket természetes környezetükből kiemelve, azokat közelebb hozza magához, szorosan beépíti kultúrájába, gondoskodik fennmaradásukról, továbbtermesztésükről. A korábban természetes élőhelyükről gyűjtött növények kulturális ökológiai helyzetét megváltoztatja. Valószínűleg hasonlóan cselekedett évezredekkel ezelőtt a ma nélkülözhetetlen kultúrnövényekkel.

ÖSSZEFOGLALÁS

Összefoglalóan a következőket mondhatjuk a magyar nép sokrétű botanikai ismeretéről: a különböző célokra felhasznált vadnövények gyűjtése elsősorban az ökológiai viszonyoktól függ. A rájuk vonatkozó ismeretek forrásait, a növények ismeretének és felhasználásának történeti rétegeit igen nehéz megállapítani. Kétségtelen, hogy a ma ismert növények közül már többet fogyasztott, különböző célokra használt a magyarság a finnugor népekkel való együttélés és a bolgár-törökökkel való érintkezés idején. A környező népek igen gazdag etnobotanikai tudása kicserélődött a magyarság ismereteivel, amelyet saját tapasztalatai révén alakított ki. A fűvészs- és szakácskönyvek, a nemesi udvarok, a polgári konyha fűvésztudományának a hatásától sem szabad elfelejtkeznünk. Végül soron olyan etnobotanikai tudást is fel kell

tételeznünk, amelynek gyökerei a prehisztórikus Európa „tudományának” maradványai. Gondoljunk csak arra, hogy a tollundi és a grauballei (Dánia, korai vaskor) emberi leletek gyomrában huszonegy, illetve hatvanegy féle növény maradványát találták meg. Olyan növényekét, melyeket jórészt ma is fogyasztanak. Általános néprajzi szempontból is figyelmet érdemel, hogy a magyar pásztoroknál sem jelentéktelen a gyűjtögetés. Gazdag a vadnövényekhez, fákhoz fűződő európai jellegű hiedelem. Noha nem zárkozzhatunk el attól a gondolattól, hogy az animizmussal kapcsolatos fakultusz népiségünk legrégebbi történeti korszakából maradt meg.

A legújabb időkig jelentős volt a gyógynövények használata. A parasztság gyógy-növényismeretének forrása igen szétágazó. Valószínű, hogy az európai ókor és középkor orvostudományának, gyógyszerészetének több gyógyfüve is ott szárad füves-asszonyaink kamarájában. Ugyanezt mondhatjuk részben a festőnövényekről is. Gyógy- és festőnövényeket azonban ugor őseink is ismertek. Finnugor/ugor hagyatékaink sorába tarthatnak a kéregedények.

A növénynevek utalnak eredetükre, történeti, népi kapcsolataikra, a klasszikus görög-római, a középkori tudományhoz való viszonyunkra. A növénynevek, a növénymitológia kifejezik az egyház jelentőségét, a népi vallásosságot, a 16–18. század magyar botanikai tudását, népünk nyelvgazdagító szemléletét, gondolkodását. Ez utóbbira talán elegendő példa a *temondád fű* (*Eringium*-féle és más növény is lehet), ami tabunévnek tűnik.

A vadnövényeket csak a termesztett növények, a kertkultúra tudták a táplálkozásból kiszorítani, de a gazdasági és társadalmi körülmények még napjainkban is konzerválhatják, s az ökológiai viszonyok elősegítik a vadnövények felhasználását, őrzik a nép korábbi etnobotanikai tudását. A természethez az ember a legszorosabban és legrégebben a növényvilág révén fűződik. Hajlékába, udvarába előbb behozta a növényt, mint az állatot. Tapasztalatai révén a növényekkel éhségét és fájdalmát csillapíthatja, mítoszt és „tudományt” teremthet, a növényvilágban fohászkodását meghallgató és segítő „élőlényekre” talál, s a növényekkel szépérzékét, érzelmeit is kifejezheti (l. még Gunda Béla gyűjtögetésről és etnobotanikáról szóló további tanulmányait: 1938e, 1948, 1971, 1975b, 1977d, 1988a, 1989b).

VADÁSZAT

A KUTATÁSTÖRTÉNET ÉS TANULSÁGAI

A VADÁSZAT MINT ÖSFOGLALKOZÁS

A magyar néprajz kutatási hagyományai szerint a vadászatot olyan ősfoglalkozásként határozhatjuk meg, mely a halászathoz hasonló mennyiségű és minőségű közvetett információkat kínál a finnugor és az ugor együttélés korára jellemző „ősi zsákmányoló gazdálkodás” rekonstruálásához. A néprajzi vizsgálat jelentőségét hangoztató elméleti megfontolások hasonlósága ellenére a magyar etnográfia önálló diszciplínává válásakor a vadászat még nem, csupán a halászat tartozott a finnugor etnogenezis eredményeivel egyeztetett eszköztipológiai összehasonlításoknál figyelembe veendő néprajzi témák közé. A 19–20. század fordulója táján, s utána is még évtizedekig úgy vélekedtek a magyar etnográfusok, hogy a feudalizmus évszázadai alatt a vadászat nemesi előjog lévén, népies vonatkozásait elveszítette, ezért alig kínál tanulmányozásra érdemes anyagot. Jankó János például – a magyar halászat eredetéről értekezvén (1900a: 604) – csupán utalt rá, hogy „a magyar őshazájában nem halászó, hanem csakis vadászó nép volt”. Bátky Zsigmond pedig – a halászat és a vadászat eszközkészletének gyűjtési lehetőségeire rámutatva – egyetértően hivatkozott erre a véleményre, ám hozzátette: a vadászat nem csupán ősi foglalkozás, hanem „magyarnak való úri passzió is [...] különösen azzá lett az új hazában. Néprajzi szempontból ezért a mi vadászatunk kevesebb figyelmet érdemel s népi szerszámkészítése is kevésbé jellegzetes.” Az a néhány esetleges tárgy (három szarvasagancs lőportartó, egy-egy csapóvas, deszkára szerelt lőszőr madárhurok-csoport és őzcsalogató síp), melyet példaként bemutatott, azt szemléltette, hogy „ezen a téren, melyen ősi elemek kétségtől vannak, még kevés előmunkálat történt” (Bátky Zs. 1906: 135, 149–151).

Részletes kutatási program és példakövetésre sarkalló „mintamonográfia” hiányában is lassan mégiscsak gyarapodtak a néprajzi megfigyelések (például Kovách A. 1904b, 1905; Roska M. 1912; Sztripszky H. 1909; Viski K. 1932). A múzeumokba bevitt eszközök, a hosszabb-rövidebb leírások, valamint Ecsedi István (1933) Debrecen környékéről – nem jellegzetes vadászterületről – írott kismonográfiájának adatai alapján arra lehetett következtetni, hogy a parasztok illegális-féllegális vadfogása, valamint a mezei és ház körüli apró rágcásálók irtási módszerei az Eurázsia-szerte használatos vadfogó hurkokhoz és csapdákhoz hasonló eszközökkel és módszerekkel történt s történik. Az úri vadászat és a paraszti vadfogás évezredes egymásmellettiségének, a népi gyakorlatban megőrződött vadfogó eszközök ősi, alkalmasint a finn-

ugor korig visszavezethető eredetének inkább tetszetős ötlete, mint gondosan ki-munkált koncepciója először Györffy Istvánnak *A magyarság néprajza* Vadászat fejezetében fogalmazódott meg (Györffy I. é. n. /1934/c). Ennek az eredeti gondolatnak volt köszönhető – amint azt Korompay Bertalan (1983: 12–13) csapdafélékről írott könyvének keletkezési körülményeit felidézve hangsúlyozta – a vadászat néprajzi kutatásának fellendülése, ezzel együtt az eszköztipológiai összehasonlítások és a finnugor etnogenezis mind határozottabb egyeztetésének kutatási programmá avatódása. A Györffy-féle összefoglalás „azonnali” hatása tükröződik abban, hogy Gunda Béla – alig néhány esztendő alatt – az eurázsiai párhuzamokat egybegyűjtve markáns kutatói felfogássá érlelte egy csapdaféle – az ún. íjas csapda – finnugor eredetének Györffy által még csak felvillantott lehetőségét: „eredetileg olyan vadász-kultúra-komplexumnak volt a tartozéka – összegezte összehasonlító vizsgálatait –, amelyet ősfinnugor-szamojéd népek hordoztak, s ők voltak az ijjas csapdák feltalálói is” (Gunda B. 1937b: 440).

A népies vadászat kutatásában rejlő őstörténeti lehetőségek Gunda Béla és Korompay Bertalan összehasonlító módszerű – részletkérdésekben egymással vitatkozó, lényegileg egymás eredményeit erősítő – hurok- és csapdatanulmányainak az 1930-as évek vége óta folyamatos sorozatában teljesedtek ki (Gunda B. 1939d, 1939e, 1940a, 1942a, 1955b, 1966a: 136–204, 1970a, 1973a; Korompay B. 1939, 1945, 1953a, 1956, 1961, 1983). Kettejük munkássága adott etnológiai távlatot a magyar vadfogó eszközök leíró ismertetésének azzal, hogy a fejlett mechanikai tudást feltételező konstrukciók – a csapdák és hurokok időzítésének, kioldásának, a megölés vagy foglyul ejtés megoldási módjainak – eurázsiai elterjedtségéből kiindulva több fogási módszer, illetve eszköztípus finnugor vagy ugor kori „feltalálását” valószínűsítették, megerősítve vagy vitatva a kortárs etnológiai (és a szomszéd népekre vonatkozó) kutatások eredményeit (vö. Bednárik, R. 1943; Berg, G. 1950–51, 1953–54, 1966; Lagercrantz, S. 1961, 1966; Moszynski, K. 1960; Obrebski, J. 1931; Pittioni, R. 1962; Sirelius, U. T. 1934; Vuia, R. 1943).

Györffynek és közvetlen tanítványi körének hatása azon is lemérhető, hogy mindmáig olyan leíró dolgozatok készültek a „népies vadászatról”, melyeknek – akár etnográfus, akár amatőr néprajzi gyűjtő – szerzői a parasztok által alkalmazott csapdák, hurok és vermek bemutatását tekintették etnográfusi feladatnak (lásd például Gönyey S. 1935, 1937b; Márkus M. 1937; Morvay P. 1938; Vajkai A. 1938a; Haáz F. 1941; E. Fehér J. 1957; Kós K. 1971; Molnár I. 1955, 1975, 1980; Reményi A. 1973; Csaba J. 1975; Petánovics K. 1978; Szűcs J. 1983; Pálosné Nagy R. 1994; Palkó A.–Zsigmond J. 1998: 137–154. – vázlatos összefoglalás a népies vadászatról: Hegyi I. 1971).

Vagyis a magyar etnográfia nem vizsgálta, hogy az „úri vadászok” is alkalmaztak passzív vadászati módszereket, az orrvadász parasztokra pedig szintén jellemző volt több, fegyver használatát igénylő aktív vadászati módszer. Az úri löfegyveres vadászatnak és a parasztok hurok-csapdás vadfogásának a 19. század végén és a 20. században megfigyelt, dokumentált elkülönülése egyúttal a néprajzi kompetencia határát is kijelölte. A fegyveres vadászat bármilyen formáját – tehát nemcsak a gyáripari eredetű tűzfegyvereknek, hanem a parasztok házilag vagy kisipari módszerekkel barkácsolt, olykor felettébb szellemes megoldású orrvadász puskáinak a haszná-

latát is (lásd például Ecsedi I. 1933: 125–127) – az „ősi” vadfogáshoz képest „új”, ezért a néprajz érdeklődésén kívül eső vadászgyakorlatként értelmezi a magyar etnográfia.

ÚRI VADÁSZAT – PARASZTI VADÁSZAT

A vadászattal kapcsolatos feudalizmus kori jogfelfogás legfőbb jellemzőit akkorra már feltárta a magyar jogtörténeti kutatás (vö. Kolosváry B. 1923), amikor a nemesiség legális löfegyveres vadászata és a parasztok illegális vadfogása évszázados egymásmellettségének, s a paraszti gyakorlatban megőrződött vadfogás „ősi” voltának teóriáját igazolni törekvő néprajzi kutatások kiszélesedtek. A jogtörténeti, valamint a parasztságtörténeti kutatások eredményeinek ismeretében joggal merült fel tehát újra meg újra az árnyaltabb megfogalmazást sürgető kérdés, s mind a gazdaságtörténet, mind az etnográfia művelői részéről (például N. Kiss I. 1974; Takács L. 1986): vajon fenntartás nélkül általánosítható-e a feudalizmus hosszú századaira „a vadászat nemesi előjog volt, következésképpen a jobbágyok, mivel a fegyvertartásukat is tiltották, csak a szigorú tilalmakkal dacolva és orvvadász módszerekkel vadászhattak” tartalmú előfeltevés?

Az ilyen kérdés azért is indokoltnak látszott, mert a késő feudalizmus kori kortársi beszámolóknak nem volt hangsúlyos a rendi választóvonalra hivatkozás a vadászati tilalom emlegetésekor. Bél Mátyás például részletesen meg is indokolta, noha tudván tudta, hogy a törvények korlátozni törekszenek a jobbágyokat vadászszenvidejük kiélésében, hogyan is értendő a vadászat ismertetését bevezető megjegyzése: „Magyarországon azonban mindenkinek szabad vadászni, ebből a parasztot nem lehet kizárni” (Bél M. 1984a: 296–299). Noha a királyi, a főnemesi, a nemesi vadászatokról szóló régebbi és újabb vadászattörténeti összefoglalások sem szokták részletezni a jobbágyok legális vagy féllegális vadászatát (Zolnay L. 1971; Dékán I. 1972; Csőre P. 1994), ezt a kirekesztést éppen a nemesi rendhez tartozó vadászok beszámolóí látszanak cáfolni. A 19. században keletkezett vadászbeszélésekben, emlékiratokban korántsem fogalmazódott meg a nem nemesek vadászatból való teljes és következetes kirekesztésének igyekezete. Sőt: feltűnően hangsúlyos ezekben a kortársi beszámolóknak az úri vadással együttműködő, a terepet a több évtizedes legális vadászatuknak köszönhetően kiválóan ismerő parasztvadászok, például a lápos, mocsaras vidékeken a pákászok, az erdélyi havasokban a medvevadász parasztpuskások speciális tudásának, nélkülözhetetlen segítségének elismerése (lásd például Székely A. 1858; Bérczy K. [szerk.] 1863; Kemény E. 1869; Réthi L. 1882; Lakatos K. 1891; Bársony I. 1898 – vö. Jaksa E. 1997, 1998).

A parasztok feudalizmus kori vadászati jogával kapcsolatos, a történeti forrásokra alapozott ismeretanyagunk valóban árnyaltabb a „jobbágy csak orvvadász lehet” leegyszerűsítésnél. A „törvények” szintjén igyekezett ugyan kirekeszteni a feudális hatalom a nem nemeseket a vadászatból; az 1728–1729-i országgyűlésen például keresztülvitte a köznemesség az 1504. évi XVIII. tc. megújítását, mely szerint tilos a parasztoknak szarvasra, őzre, vaddisznóra, nyúlra, fácánra és császármadárra vadászni. Az 1729. évi XXII. tc. még a vadászskutyák tartását is megtiltotta a parasz-

toknak (vö. Ecsedi I. 1933: 5–7). Viszont – szintén a „törvény” értelmében – a kártékony vadak, madarak irtása földesúri vagy vármegyei utasítással elrendelt, illetve urbáriumba foglalt kötelessége volt minden jobbágnak. A vidékenként, uradalmanként más és más „szokásjog” pedig nem csupán jogszerűnek ismerte el a parasztok vadászatának-vadfogásának és madarászkodásának sokféle formáját, hanem kötelezte is a földesúr jobbágyait – faluközösségenként vagy személy szerint – vadászati robotra (azaz: a nemesi vadászatokon való közreműködésre, s nemcsak hajtóként, hanem parasztpuskásként is). Illetve – sok helyütt – az úri konyha vadakkal, madarakkal való rendszeres ellátására (lásd például a kalocsai uradalom jobbágyközsegeinek 18–19. századi kontraktusait: Bárth J. 1997b). A vadászat és a madarászat szabályozásával foglalkozó 1729. évi XII. tc.-nek, s még határozottabban II. József 1786. évi vadászati rendtartásának, illetve az 1802. évi XXIV. tc.-nek egyes állatfajok vadászatát időben korlátozó (kiméleti időt megállapító), a „káros” vadászati, madarászati módokat megtiltó vagy időben és térben korlátok közé szorító rendszabályai egyébként korántsem a parasztok vadászatának a korábbinál szigorúbb tilalmaként fogalmazódtak: a csökkenő vadállomány védelme volt a céljuk. Mindazon személyekre vonatkoztak tehát, akik nemes emberként vadászati joggal rendelkeztek és akiknek valamilyen szokásjogi egyezség értelmében szabad volt vadászniuk.

Nemcsak a vadászati jog, a vadászati technika történeti adatainak újraértelmezése is kétséggé teheti a „parasztok vadászata – orvvadászat és hurkos-csapdás vadfogás”, a „nemesi/úri vadászat – fegyveres vadászat” azonosítás feltétlen érvényességét. A jobbágyok fegyvertartásának és lőfegyveres vadászatának meg-megújuló tilalmát, hiába voltak hatósági akciók a fegyverek összegyűjtésére, s hiába a folyamatos szankciókkal fenyegetés, lehetetlen volt következetesen érvényesíteni, ha ugyanakkor a hatalom kötelezett a kártékony vadak irtására – feltételezve, hogy a falvak férfi lakossága begyakorlottan és persze kellő hatékonyságú fegyverekkel fogja üldözni a farkasokat! (Vö. Szilágyi M. 1982c) Azokban az időszakokban, amikor valamilyen – inkább politikai, mint gazdasági ok miatt – nagyobb szigorúság érvényesült a parasztok kezén levő lőfegyverek összegyűjtésében-megsemmisítésében, ideig-óráig talán csökkent a fegyveres vadászat. Ahogyan egy időre veszített például jelentőségéből – miért ne hihetnének Lakatos Károly (1891: 289–290) élményszerű beszámolójának – a puskás daruvadászat az 1848–1849-es forradalom után, az önkényuralom évtizedében: „A puskák jól elpakolva rejttek helyen nyugodtak. Hanem volt patkány (alias: poczok) fogóvas elegendő, a mi nem lévén a tiltott fegyverek kategóriájába vonva, szabad volt alkalmazni [...] A Csongrád, Bihar, Szabolcs, Békés megyei és a kunsági boltosok nem győzték szállítani a sok vasfogót [...] még a legrongyosabb zsidó speczerájban is kapható volt.”

A vadászati kézikönyvek aprólékos vadfogóeszköz-leírásai azt a meggyökeresedett vélekedést teszik kétséggé, mely szerint az „úri passziótól” idegen, a „nemesi virtussal” összeegyeztethetetlen lenne a kártevő erdei és mezei vadak, a ház körüli rágcslók irtása érdekében hurkok, csapdák és vermek használata – ezek a módszerek csak a parasztokra voltak jellemzőek. A középkori, késő középkori nyugat-európai vadászati szakkönyvek kivételes forrásértékére – a magyarországi recens vadfogó szerkezetek nyilvánvaló párhuzamaira – már őstörténeti igényű összehasonlító elemzéseinek kezdeményezésekor felhívta a figyelmet Gunda Béla (1939c), a

Magyar néprajzi lexikonban pedig, a hurok- és csapdatípusok eurázsiai elterjedését felvázolva, visszatérően hivatkozott erre a forráscsoportra; a 19. század elejére vonatkozóan a hazai viszonyokra alkalmazott magyar vadászkönyvekre is (például Pák D. 1829). Csupán az nem fogalmazódott meg az ilyen források kapcsán a néprajzi tanulmányokban, hogy az íjas hurok, a farkaskert vagy a lépőcsapda szerkezetét és használati módját természetesen nem az orvvadász parasztok kedvéért örökítették meg – és felettébb gondosan! – írásban és rajzban. Azért, mert nemcsak a lőfegyvereknek, ezeknek a vadfogó szerkezeteknek az ismerete is hozzá tartozott a feudalizmus kori vadász kultúrához: az uradalmak vadász alkalmazottja is (aki nem volt feltétlenül nemes ember), a köznemes is, a főnemes is válogatott az aktív és passzív vadász módszereket egyaránt magában foglaló technikai repertoárból. Ha a dúvadak vagy a ház körüli és mezei rácsálók irtásakor hatékonyabb volt a hurok, a csapda vagy a verem, ezeket, s nem a lőfegyvert választotta.

Annak részletes igazolása, hogy nemcsak a haditechnikával többé-kevésbé együtt fejlődő lőfegyveres vadászat, hanem a vadfogás, valamint a solymászat, a lépező és a hurkos madarászat a nemesek által is alkalmazott része volt a vadász kultúrának, egyes uradalmakban, egyházi és világi nagybirtokon folyt vadászat és vadásztatás módjainak aprólékos elemzésétől remélhető (vö. Draskovich J. 1989; Nagy Gy. 1974). A praktikus ismeretek közvetítésére vállalkozó vadászati kézikönyvek azonban – ebben a vonatkozásban – önmagukban is bizonyító erejűek! Mindaddig, amíg a polgári korszak vadászati törvényének (az 1883. évi XX. tc.-nek) a hatására végletesen el nem különült egymástól – nemcsak a jogi megítélés szempontjából, hanem technikai értelemben is – a vadászsport és az orvvadászat (lásd ehhez Egervári Gy. 1891 törvény-, rendelet- és eseti döntvény magyarázatait), a „vadászattudomány” enciklopédikus kézikönyvei, az alkalmazhatóság szempontját figyelembe véve, a vadászat és vadfogás teljes technikai repertoárját ismertették. Nemcsak az etnográfusok által gyakran idézett Pák Dienes-kézikönyv (1829) foglalja magában a képzett vadásztól megkívánt ismereteknek ezt az eszményi teljességét. Még a századvéghez közeledve is a méretekre, az anyag megválasztására, az elkészítési, felállítási, időzíítési módra gondosan ügyelő részletességgel mutatta be bölcsházai Belházy Jenő „A ragadozó vadak pusztításánál alkalmazott fogó szerszámok”-at – a csapóvasakat, a csapóládákat, a dorongcsapdákat, a róka-, a farkas-, a medvevermeket, a hálókat, a kőnehezékes nyesthurkot, a rántóhurkok (*cseklje*) és a földközéiben elhelyezett hurkok (*gyalogtör, lábhuok*) különböző változatait. Lényegileg ugyanúgy, mint néhány évtized múltán az etnográfusok, a hiteles dokumentálás szándékával, az orvvadász parasztok ugyanilyen eszközkonstrukcióit (Belházy J. 1892: 237–304). A 19–20. század fordulójának egyik legismertebb vadásza és vadászati írója, Lakatos Károly pedig – szintén bemutatván a csapdák és hurkok sokféle változatát – ilyen lelkesült mondatokat fogalmazott a törvetésről, vagyis a vastör (*fogóvas, kaptány*) dúvadak elleni alkalmazásáról: „... ami a magyar vadászat fénykorából hagyományként maradt ránk, a törvetés mesterségét is elfelejtettük, úgy hogy némely vidéken egészen meseszamba megy az már, vagy egyenesen boszorkányos titoknak tekintetik [...] A törvetés nem tartozik a könnyen elsajátítható mesterségekhez, másrészt azonban a művészetig lehet benne vinni a hivatottaknak” (Lakatos K. 1903: 257).

A 20. században kiadott enciklopédikus vadász könyvekben, ha olykor fel is buk-

kannak ezek a fogószerkezetek, vagy azért utalnak rájuk a szakírók, hogy a hivatásos vadász kellően tájékozott legyen: milyen üldözendő orvvadász módszerekkel találkozhat; vagy azért ismertetik részletesen, mert – megváltozott funkcióban, mint például az élővadbefogásra újra alkalmazott hálófélék – a korszerű vadgazdálkodást is hasznosan szolgálják (Sárkány P.–Vallus P. [szerk.] 1971: 252–262).

Ezen az egységes vadász kultúrán belül a nemesi/úri, illetve a paraszti tárgykészlet elkülönítésének eddig jelzett következtetlenségei sajátosan tükröződnek a múzeumok néprajzi gyűjteményeinek összetételében. Jankó János feltűnően korán, a néprajzi muzeológia elméleti kereteinek és konkrét gyűjtési feladatainak a tisztázását éppen csak elkezdve tanulmányt szentelt a Nemzeti Múzeumban őrzött 17–18. századi szarvasagancs löportartók „népi” jellege meghatározásának. A bemutatott 34 darab közül – érvelése szerint – „30 tisztán népies munka”, mert „számtalan apró részarányossági és szabályossági hiba”, „primitív, ügyetlen, az eszközökön uralkodni nem tudó kéz botlásai” fedezhetők fel a stiláris eszközkészletben. A többi löportartó viszont – ezekhez képest – „művészi remeklés” (Jankó J. 1895: 107). Azóta is – az ábrák és díszítmények gyakorlatlan avagy iskolázott kézzől áruklódó voltaival megindokoltan – mind az etnográfusok, mind a művészettörténészek érdeklődnek e műtárgycsoport iránt: a karcolással díszített, gyakran vadállatot, vadászjelenetet ábrázoló löportartók egy részét a néprajzi, más részét az iparművészeti gyűjtemények őrzik (Borsos B. 1982). Tovább öröklődött tehát az a felfogás, hogy a löportartók egy részét a „nép” készítette és használta, jóllehet Jankó érvelése homályban hagyta, s azóta sem történt kísérlet a valamikori készítő-khasználók társadalmi státusának megnyugtató tisztázására, hogy a stiláris eszközök szerint esetleg „népi” tárgyak parasztokéi nem, csak nemesekéi lehettek, hiszen – úgymond – csak ők vadászhattak tűzfegyverekkel. Egyéb olyan vadászati kellékek (söréttartó, puskaoptartó, tölténytartó táska) is besorolódtak a néprajzi gyűjteményekbe, melyek sokkal inkább a jogszerűen fegyverrel vadászók, mint az orvvadászok felszerelési tárgyai voltak (például Kolozsváron az Erdélyi Kárpát Egyesület múzeumában: Orosz E. 1911; a debreceni múzeumban: Ecsedi I. 1933: 115–121). És besorolódott a néprajzi gyűjteményekbe – Györffy István (é. n. /1934/c 59–60) leírását-rajzát is közölte *A magyarság néprajza* Vadászat fejezetében – a vadász mesterségbeli tudását trófeaként szimbolizáló, a reformkori köznemesség körében felettébb kedvelt borztarisznya is (vö. Pák D. 1829: I. 169; Kölcsey F. 1998: 97, 248–249).

Hasonló nehézséget jelent a vitathatatlanul a vadász kultúrához tartozó szokások és hiedelmek „népi” jellegének a meghatározása. Azok a vadászbabonák és hiedelmek, melyeket a 19–20. század fordulója tájt Lakatos Károly (1990) összegyűjtött („jó” és „rossz” előjelek, az „ördögös vadászárról”, az átváltozni képes állatokról, a „láthatatlanság fűvéről”, a „gonoszok útvesztőjéről” szóló hiedelemelbeszélések stb.), akár paraszti hiedelmek is lehetnének (vö. Szendrey Zs. 1932), csakhogy a vadászszakíró a puszkás vadászokra jellemzőként mutatja be azokat. Ugyanígy: inkább a maguk befogadó/elválasztó rítusait és vadász hagyomány szentesítette szokásjogát szinte napjainkig kötelezőnek tekintő nemesi/úri „vadász közösségek”, mintsem „parasztk” sajátjaiként értelmezhetőek az etnográfusok-folkloristák által olykor elemzett, hiedelem tartalmú és/vagy szertartásossá stilizált ún. vadász szokások (például Gunda B. 1977b; Pálosné Nagy R. 1991–1992. – egy 18. századi adalék: Pais L. 1942).

A VADÁSZAT HELYE A GAZDÁLKODÁSBAN ÉS A MINDENNAPI ÉLETBEN

A „kártevők irtása” – akár a nemes ember (utóbb: úri vadász), akár a jobbágy (a polgári korszak vadászati joga értelmében orvvadász, amúgy parasztgazda) – vadászataként határozzuk meg, nem a „zsákmányszerzés” szinonimája. Ha egynémely kártékony vad húsa és gereznája alkalmas is tápláléknak, illetve ruhaanyagnak, ennek a vadászatnak a lakóköznyezet, a termés, a háziállatok védelme az elsődleges célja. Amiből az következik, hogy a földművelők-állattartók, illetve faluközösségeként együttműködő csoportjaik – akarják vagy nem akarják – rákényszerülnek „vadászatként” meghatározható tevékenységre. Ha másra nem is, a kamrában garázdálkodó egerek és patkányok, ha túlszaporodnak a szemes terményt valósággal megtizedelő ürgék és hörcsögök, a baromfiállományra komoly veszélyt jelentő ragadozó madarak kíméletlen irtására. Ennek következménye, hogy a vadban kevésbé gazdag vidékekről készült néprajzi feldolgozásokban is fellelhetők a vadfogó eszközök – az apró termetű kártevőkre adaptált változatukban.

Üldözniük-irtaniuk kell a parasztoknak, földművelő-állattartó gazdaságukat megvéendő, minden kártevőt, függetlenül attól, hogy a jog értelmében „szabad-e” bármilyen eszközt igénybe véve védekezniük a nem vadászoknak is. Avagy, mert a „törvény” így rendeli, kötelesek átruházni a védekezést azokra, akiket a jog elismer „vadászoknak”. Az 1883. évi vadászati törvényt – a Szeged környéki parasztok indulatos elkeseredettségét tolmácsolva – azért minősítette a népi gondolatvilágot jól ismerő Tömörkény István elhibázottnak és végrehajthatatlannak, mert a szegény földművelőt arra kárhóztatja, hogy amíg a vadásztársaság tagjai vadászni méltóztatnak a kukoricásban talált szarvasra, „álljon őrt a saját kukoricája körül [...] Ugyanis, ha tíz paraszt töri a más kukoricáját, a tíz parasztra rá szabad lőni, ellenben ha tíz szarvas töri a más kukoricáját, a tíz szarvasra nem szabad rálőni” (Tömörkény I. 1963: 92–95).

Ez az ironikusan fogalmazott példázat arra figyelmeztet, hogy a „vadászok úgyszem tudják megvédeni a javaimat, magamnak kell tehát gondoskodnom a védelemtől” tartalmú magyarázat a kényszerű törvényszegésre, nemcsak a ház körüli és mezei rágcsálók irtásakor, hanem jószérével bármilyen vad üldözésekor-elejtésekor önfelmentés lehet. A gyümölcsöt, a szemes terményt csipegető madarak, a szénakazlat dézsmáló mezei nyulak, a kukoricát prédáló szarvasok, őzek, vaddisznók, a legelésző állatokra támadó medvék távoltartásának-riogatásának kialakultak ugyan hagyományos módszerei (például Székely F. 1983), ha azonban az „ijesztő” emberutánzatok vagy automatikus hanghatások nem lennének elegendőek, a vadászat bizonyosan hatékony.

A gazdaság, a háztartás védelmének joga és kötelessége is igen fontos összetevője volt tehát a paraszti vadászatnak. Ugyanolyan fontos összetevője, mint a szükséglet-kielégítő célú zsákmányolás: a kiegészítő élelemszerzés. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a vadhús – mely vadban gazdag vidékeken, ahogyan azt Hegyi Imre (1975) zalai példákat idézve hangsúlyozta, a 20. század első felében sem volt elhanyagolható mennyiségű a paraszti konyhán – a természet „ajándékaként” értelmeződött: a vadászzsákmány volt a megérdemelt jutalom a vadállatokkal vívott mindennapos és kétes kimenetelű küzdelemért.

A vadászatot tehát, ha „gazdasági ágazatként” akarjuk meghatározni, azt csak a földművelő-állattartó gazdaságot szolgáló „védelmi apparátus” értelmében tehetjük. A vadászat ugyanis soha sem szerveződött – a halászathoz hasonlóan – élelemtermelő gazdasággá vagy a parasztgazdaság kiegészítő „üzemágává”. A paraszti – az 1883. évi vadászati törvény óta szükségszerűen orvvadász – felfogás szerint mindvégig megmaradt zsákmányolásnak. Abban az értelemben is, hogy mind az egyszeri, mind a folyamatos „haszna” kiszámíthatatlan ugyan, a zsákmány valószínűsége viszont jelentősen növelhető, ha valaki alaposan megismeri az erdőt, a pusztát, a nádat és az ott honos vadállomány természetét – vagyis: ha specialistává képezi magát. A „vadgazdálkodás” fogalma jellegzetesen 20. századi, és ezzel a felfogással összeegyeztethetetlen. Azt fejezi ki, hogy a vadak kíméletének és szabályozott „gyérítésének”: az erdők-mezők élővilágában az ökológiai egyensúly fenntartásának a sporttá fejlesztett vadászat legideálisabb feltételeit kell biztosítani. S ami a vadgazdálkodással szorosan összefügg: a sportvadászkerölcs sarkalatos tétele, hogy „a vadász a vadban még vadászat alkalmával is ne csak a célpontot, a zsákmányt lássa” (Sárkány P.–Vallus P. [szerk.] 1971: 267).

Ez a vadászat, mely a 19–20. században, a vadászati törvénnyel összhangban létrehozta jellegzetes szervezeti formáit: a városi-falusi gazdasági és társadalmi elitet tömörítő, esetleg a módos parasztokat befogadó vadásztársulatokat (például Bartha K. 1933; Oroszi S. 1995a; a szocialista korszakban: Szász I. 1984), természetesen nem tartozik az etnográfia érdeklődési körébe. Érdemes azonban arra is figyelmeztetnünk, hogy a sportvadászathoz nélkülözhetetlen kurázi és virtus, természetismeret és kitartás a parasztvadászok mentalitását – vadakkal való cselt vető hadakozását, olykor élet-halál küzdelmét – is alapvetően meghatározta. A többféle haszonnal kecsegtető zsákmányolásra vállalkozás olyan adottságokat, készségeket feltételezett, melyek még az orvvadász vadászatának-vadfogásának is – az erőpróba tudatos keresése és a sikerre törekvés értelmében mindenképp – sport-jelleget kölcsönöztek.

A PARASZTI VADÁSZAT ÉS VADFOGÁS

A MAGYAR VADÁSZAT TÖRTENETI EMLÉKEI

A magyarság elődei az Ural mellékén a vogulokkal és osztjákokkal való együttélés idején már fejlett vadászatot űztek. A vad után annak nyomán kutattak. Nagy jelentősége volt náluk a prémes állatok (nyuszt, nyúl, hód) elejtésének. Ismerték a nyilat és az íjat, különböző csapdákat, hurkokat használtak. (A *nyíl, íj, ideg, lő, távész* 'vadászik' finnugor eredetű szavak a magyar nyelvben.) Hurkot – éppen úgy, mint napjainkban – állati bélből és ínból is sodortak. Ebben a periódusban a vadászatnál már alkalmazták a kutyát. A Kaukázus vidékén, a pontusi sztyeppéken a lovas hajtóvadászat, a solymászat volt egyik jellemzője a magyarság életmódjának. (A magyar vadászat őstörténeti vonatkozásairól lásd: László Gy. 1977: 304–320; Mészöly G. 1951; Németh Gy. 1943; Hegedűs L. 1950; K. Sal É. 1958, 1959; Balassa I. 1974a; Standeisky A. 1976; az uráli s a finnugor népek vadászatáról: Sirelius, U. T. 1934; Itkonen, T. I. 1948; Kodolányi J. 1975, 1994)

A honfoglalás idején az egyes törzsek szállásterületén a törzs tagjai szabadon vadászhattak. De már a 16. századból ismerünk különböző tiltó rendelkezéseket is. II. Ulászló királynak 1504-ben kiadott rendelkezésében arról olvashatunk, hogy a jobbágyság a szőlők és szántóföldek művelését a vadászat és madarászat miatt abbahagyják. Még karácsony napján is vadásznak, s ezzel a földesurakat megkárosítják. Ezért a rendelkezés a jobbágyságnak megtiltja, hogy szarvasra, őzre, nyúlra, vadkanra, valamint fácánra és császármadárakra vadásszanak (idézi: É. Kiss S. 1974: 93–94). Ugyanakkor, amikor különböző tiltó rendelkezésekkel korlátozzák a parasztság vadásztevékenységét, gyakran elrendelik, hogy vegyen részt a kártékony vadak irtásában. Az 1688. évi erdélyi országgyűlés kimondja, hogy minden falusi jobbágyság évente 50 verebet fogjon, s azokkal a földesúrnak számoljon be. Aki nem tett eleget a rendeletnek, pálcáutással büntették. Háromszék megyében a 18. század elején varjú-, veréb- és egérfejeket kellett beszolgáltatni. (A verébfejek beszolgáltatásáról: Bíró V. 1940: 39–42; Gönczi F. 1941: 279–280; Rajniss L. 1959: 301–302; Albert E. 1994: 291–299.) A hatóságilag elrendelt farkaskergetés a 18. században eléggé általános volt az Alföldön, a székelyeknél pedig még a 19. század végén is kirendelték a falvak lakosságát társas farkasvadászatra (vö. Rodiczky J. 1902: 35–42; Márkus M. 1937: 345–346. – Nyíregyháza [Szabolcs m.]; Györffy I. 1984: 46; Szűcs S. 1992: 109–110. – Nagykunság; Povázsay L. 1989: 343. – Doboz [Békés m.]).

A 16. század közepéig külön társadalmi csoportba tartoztak a király, a főurak, az egyház szolgálatában álló vadászok. A királyi vadászok között voltak bőlényvadászok, hermelin-, nyest- és hódfogók, solymárok stb., akik külön falvakban laktak. Így például Dédes (Borsod m.), Ipp (Szilágy m.) a bőlény-, Hőgyész (Tolna m.) a hermelinvadászok lakhelye volt (vö. Heckenast G. 1970; Györffy Gy. 1977: 426–448). A 13–14. századi királyi vadászok leszármazottai a Bakony hegységben Szentgál (Veszprém m.) falu lakói, akik a „királyi vadász” címet 1848-ig használták. A szentgáli vadászok még 1839-ben is a következő vadakat szállították Bécsbe, a királyi konyhára: 3 szarvas, 14 dämvasd, 26 nyúl, 240 rigó (Dékán I. 1972: 81; a szentgáli vadászokról: Tálasi I. 1942: 167–172).

A magyar főuraknak a 16–17. században német, lengyel és cseh madarászai is voltak, akiknek a tudományából bizonyára sokat elsajátítottak a jobbágyság is.

A különböző tiltó rendelkezések ellenére a parasztság megtalálta a módját, hogy vadászhaszon. A vadban bőséges területeken napjainkig vannak olyan falvak, amelyek lakói kiváló vadászok, s nemcsak fegyverrel, hanem – minden hatósági rendelkezés ellenére – különböző csapdákkal, hurkokkal fogják az őzet, szarvast, vaddisznót, fácánt. A vadászat jelentőségét a múltban fokozta, hogy a Kárpátok medencéjében mindenütt bőven volt nagyvad (a vadászható állatokról összefoglalóan: Oroszi S. 1996). A jávorszarvas a 16. század közepéig kóborolt a Kárpátok rengetegeiben. A bőlény csak a 18. század végén pusztult ki Erdélyben (vö. Lázár K. 1873: 174–181; Rodiczky J. 1902: 10–12; Ujfalvy S. 1940; Domokos P. P. 1979). A 19. század közepén még vadásztak a hódra, amelynek a farkát megsütötték és ették.

A fegyveres vadászat első magyar emléke – egy címerkép – 1509-ből maradt reánk, de a lőfegyver századok múlva sem tudta kiszorítani a hurkokat és csapdákat.

A VADÁSZMÁGIA ÉS MARADVÁNYAI

A vad jelentőségére utal a vadászmágiának: a vad mágikus távoltartásának néhány emléke. A magyar Alföldön egyes pásztorok – a néphit szerint – a farkast varázsszavakkal magukhoz csalogatták vagy elzavarták a nyájtól (vö. Gunda B. 1989a: 58–62). Az ilyen varázserővel rendelkező pásztorokat farkasküldőknek nevezték. A farkasküldő a nyáj körül leselkedő farkast meglátva varázssvert mormol, majd belefúj egy csontsípba, s a farkasok a nyájtól elfutnak. A Nagy-Sárréten a farkasküldő így szól a farkashoz: „Eredj haza, vedd magadra édesanyád bundáját, legyél benne hét esztendeig, hét hónapig, hét napig, azután gyere vissza!” Más tudós pásztor kört húz botjával az éjszaka pihenő nyáj köré, s ezen a körön nem tudnak áthatolni a farkasok (Szűcs S. 1992: 38–41). A székelyeknél Illés napján (július 20) és Mihály napján (szeptember 29) a gazda juhnyíró ollót és kést nem vesz a kezébe, hogy a medve, a farkas kárt ne tegyen a nyájban. Ugyancsak Illés napján a hegyekben nagy tüzet gyújtanak, hogy a medve kegyeit elnyerjék. A barkóknál a juhászok a tavaszi első kihajtás alkalmával láncot helyeznek a küszöbre, és a következő varázssvert éneklik (Paládi-Kovács A. 1965: 163):

*Láncot a küszöbre,
Csingilingi lánga,
Hogy megtérjenek őszre,
Csingilingi lánga,
Rókák, medvék, farkasok,
Útonálló tolvajok,
Csingilingi lánga,
Ne férjen hozzája.*

Erdélyben a juhász meztelenül forgácsot farag le háttal állva egy fáról, s a fa egy darabjával együtt magával is viszi. A forgácsot elássa a juhakolba, s a fadarabból koloncot készít a kutyáira. Az ilyen varázslat után a farkasok, medvék elkerülik a nyáját. A székelyeknél a hegyi legelőkön karóra tűzött lókoponyát láthatunk, mely a „farkasokat, medvéket tartja távol” a nyájtól.

Itt említjük meg a medvekultusz emlékeit. Medvének maszkírozott alakok megjelennek a farsangi dramatikus játékokban (vö. Ujváry Z. 1983: 311–324). A medve viselkedéséből az időjárásra következtetnek. A népmesékben a medve néha leányt vesz el feleségül, akitől gyermeke is születik, a bajba jutott jótevőjének segítségére siet, és képessé teszi arra, hogy ő is medvealakot öltönn.

Moldvában fennmaradt egy archaikus varázssvert, melyben síppal, dobbal, kaláccsal, pálinkával „kötik meg” a szálló darvakat. A repülő darucsapat megpillantásakor a következő verset mondják, éneklik:

*Daru, daru,
Kötöm az utadat,
Síppal, dobbal,
Tekenő kaláccsal,
Korsó pálinkával!*

A vers elmondása után egy botot bedugnak a földbe, s a darvak akkor nem tudnak tovább repülni, hanem egy helyben keringenek a levegőben. Ha a botot kihúzzák a földből, és a vers sorait visszafelé mondják, akkor a darvak továbbrepülhetnek. Ez a vadászmágia körébe tartozó varázsvers sámántevékenykedés maradványa (vö. Diószegi V. 1957a).

A menyétnek a különböző európai népek hitvilágában nagy a jelentősége. Gyakran tabuneve van: például olasz *bella donna* 'szépasszony', *donna de mele* 'méz-asszony', török *pelinvgik* 'fiatal asszony', szerb *kuma* 'keresztanya', portugál *papalva* (< *papo* 'nyak' + *albo* 'fehér'). A finnek, észtek a háziállatok védőszellemének tartják a menyétet. Már Rotterdami Erasmus említi, hogy Angliában a néphit szerint nem jár szerencsével a vadász, ha a vadászat idején a menyét nevét kiejti. A magyarságnál is fennmaradt a menyétkultusz néhány emléke. A Dunántúlon a menyétet *menyétasszonynak*, *szépasszonynak* nevezik, s ha a mezőn meglátják, így szólunk hozzá: „Menyétasszonykám, gyere el hozzánk, sírnak a patkányok, üzzed el őket!” A baromfiakat féltik a menyéttől, s ezért ha meglátják a ház körül, ráparancsolnak: „Ne csavarogjál ide-oda, hanem fonyj!” A baromfióltól távol lehet tartani a menyétet, ha szösszel becsavart orsókat szurkálnak az ől körül a földbe. Ha a menyét az orsókat meglátja, elszalad, mert nem ért a fonáshoz, irtózik tőle. A székely néphit szerint a menyét, ha megkergetik vagy megütik, megmarja a tehén tőgyét.

A vadászmágia körébe tartozik a patkányok elűzése a háztól. A Sárközben napkelte előtt küldik el a háztól a patkányokat. A kenyeret dagasztó asszony kilép az udvarra, és tésztás kezét dörzsölve szótlanul hátrafelé lépked a szomszéd udvarig. Itt azt mondja: „Patkányok, isten veletek!” Elmaradnak a patkányok akkor is, ha újév napján főtt kukoricát esznek. A patkányok varázsversekkel való elűzéséhez a néphagyomány szerint a molnárok értenek. Bihar megyében a patkányokat elküldő ember bemegy az istállóba vagy kamrába, ahol a patkányok tanyáznak, úgy, hogy az egyik lába a küszöbön kívül, a másik a küszöbön belül van. Tekintete állandóan kelet felé kell hogy legyen. Így mondja a következő varázsverset:

Van itt kilencvenkilenc patkány!

Van itt kilencvennyolc patkány!

Van itt kilencvenhét patkány!

Így számol visszafelé egészen egyig. Amikor azt mondja, hogy „van itt egy patkány!”, kissé megpihen, bal kezével kelet felé int, és végül így szól: „Nincs itt egy patkány sem!” Majd ismét kelet felé int. Patkányküldés közben semmire sem szabad gondolni, csak arra, hogy a patkányok elmennek (Ecsedi I. 1933: 81–82). A patkányküldő varázsversnek több variánsa van. Ilyen visszafelé számláló varázsverset emberi és állati betegség gyógyítására is mondanak (vö. Diószegi V. 1957b; Gunda B. 1989a: 85–99).

A magyar gyermekdalok említik a lovas nyúl- és rókavadászatot. Ez a dalmotívum a lakodalmi énekekből került át a gyermekdalokba, s valószínű, hogy a motívum közös eredetű a vogul mitológia lovas medvevadászatával. A dalok rókája és nyula hajdan exogám frátriák totemállatai voltak, aminek gazdag emlékanyaga maradt fenn az újesztendei szerencsevarázsló regösénekek obszcén jellegű párosító szöve-

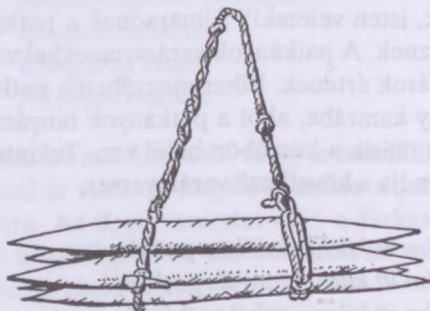
geiben, és megfelelnek az obi-ugor frátriák totemjeinek, bár ott róka helyett gyakran medve szerepel (vö. Lükő G. 1965, 1969).

A borzról az a monda ismeretes, hogy ha ez az állat kukoricát akar az üregébe szállítani, akkor az egyik borz a hátára fekszik, a másik kukoricacsöveket rak a hasára. A hátán fekvő állat farkát azután a társa a szájába veszi, és mint egy szánkót húzza. A borzszánkó mondája – gyakran a hóddal, a mormotával kapcsolatban – Európa-szerte elterjedt. Egy 1291. évi óperzsa kézirat és rajz szerint a patkányok hasonló módon hurcolják lyukjukba a tojást. Ezek az állatmondák Észak-Amerikában is ismeretesek (Vajkai A. 1938a: 155–157; Gunda B. 1977c).

Magyarországon sok mamutcsont kerül elő a föld alól. Ezekről a nép azt hiszi, hogy Szent Kristóf térdkalácsa vagy óriás ember csontja. A szarvas körméből régebben gyűrűt készítettek, amely a közsvény ellen védte a viselőjét.

VADÁSZATI MÓDOK ÉS ESZKÖZÖK

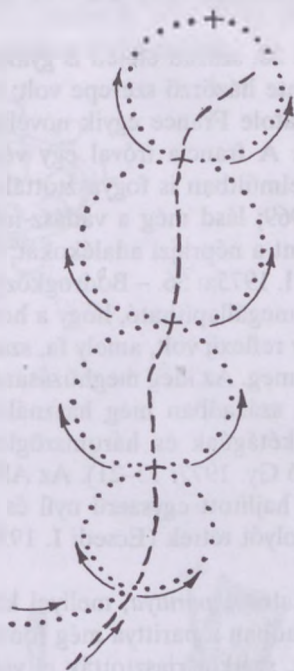
A magyar Alföldön a 20. század elején a pásztorok a farkast, az összefagyott szárnyú és repülni nem tudó darut, tűzokot lóhátról lasszóval fogták meg. A lasszó magyar elnevezése (*árkány*) kun eredetű. (A pásztorok tűzokkergetésére lásd Ecsedi I. 1933: 88–89. – Hortobágy; Finta S. é. n.: 62–70. – Túrkeve [Jász-Nagykun-Szolnok m.]; Kádár L. 1959: 181–185. – Bokros [Csongrád m.]).

8. ábra. Hajítófák, Bugaci puszta (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.)

Ismeretes volt a bumeráng egyik kezdetleges formája is, az ún. *hajítófa*, amely 50–65 cm hosszú, 3–4 cm átmérőjű, s mindkét végén kihegyezett karó. A pásztorok néhány ilyen hajítófát kötéluokban a vállukon hordtak, s ezeket dobálták a nyáját támadó farkasokra. A Hortobágy vidékén a madarász *búgófa* forgatásával csalta magához a búbiceket (*Vanellus vanellus*), s egy kereszt forma hajítófát dob közéjük. (A hajítófáról: Madarassy L. 1908; Bátky Zs. 1910, lásd még: Szűcs S. 1992: 92. – Sárrét; Timaffy L. 1980: 38. – Szigetköz; Farkas J. 1982: 168. – Ecsedi láp; a pásztorbot, a balta dobásáról: Andrásfalvy B. 1975 – Sárköz; Takács L. 1978: 53. – Kisbalaton; Takáts Gy. 1986: 71. – Gadány [Somogy m.]; a bibic [*libuc*] ütésről: Ecsedi I. 1933: 92–93.)

Kalotaszegen a medve csapásába kihelyezett karókat vernek le, a medvét meghajtják, a menekülő állat belezuhan a hegyes karókba, és felnyársalódik. Gyakori télen a hóban a nyest nyomának követése. A vadász tizenöt–húsz kilométeren át is követi a nyestet, és az odújából kifüstöli. Az odúból előbúvó állatot a vadász a nya-

9. ábra. A nyest nyomának követése a székelyeknél, Csíkszentdomokos (Csík vm.)

kánál ügyesen megragadja, és a tarkóját átharapja (például Gönyey S. 1935b: 97–98. – Börzsöny-hegység; Gunda B. 1956: 23–24. – Ormánság; Vajkai A. 1959b: 35. – Bakony). Hasonló módszerrel keresik meg a székelyek téli időben az odúban élő pelét, s ütik agyon (Székely A. 1858: 367; Viski K. 1932b: 112–114).

Több érdekes emléke maradt fenn a magyarságnál a maszkos vadászatnak. A Sárreuten és a Bodroghözben a madarász állig beleáll a vízbe, és egy kivájt tököt borít a fejére. A tökhéjon kitekintő- és lélegzőnyílások vannak. Ezzel a maszkkal a fején közelíti meg a vadkacsákat, és lábuknál fogva ragadja meg őket. A tökmaszkot alkalmazzák a vízimadarak fogásánál Kínában, Afrikában a Nílus mentén, különböző indián törzseknél Dél-Amerikában és Mexikóban. Ezt a madárfogást ábrázolta az olasz Antonio Tempesta (1555–1630) egyik rézmetszete (vö. Gunda B. 1967d: 14. lásd még Ecsedi I. 1933: 66–67; Szűcs S. 1992: 93. – Sárrét; Balassa I. 1975a: 56. – Bodroghöz; Papp J. 1997: 122. – Tiszabábolna). A magyar Alföldön a pásztorok lenyűzött kosborral takarták le magukat, és így közelítették meg a farkasokat, amelyeket késsel támadtak meg. A daru- és tűzokvadászok lovat, tehenet vezetnek, szekéreket görgöztetnek maguk előtt, ökrös szekérre ülnek, és így cserkészik be a ma-

darakat. A daruvadász nádkévéit köt a hátára, és ezzel kúszik a madarak felé (lásd Ecsedi I. 1933: 130–133; Szűcs S. 1992: 103). A Fertő-tavon fából faragott madárformát, Szeged határában a Fehértón kitömött madarakat (*gólya*) helyez a vadász a vízre, s ezekkel csalogatja leshelye közelébe a víziszárnyasokat, hogy lelőhesse (Lakatos K. 1891: 82–86, 217; Ecsedi I. 1933: 132–133; Szűcs S. 1977: 73–74; Sterbetz I. 1988: 314).

A magyar parasztok még a 20. század elején is gyakran tartottak az udvarukban szelíd darut. A darvaknak szinte házőrző szerepe volt: ha idegen lépett az udvarra, azonnal kiabálni kezdtek. Anatole France egyik novellájában arról ír, hogy milyen kitűnő csemege a daru húsa. A francia íróval egy véleményen vannak a magyar pásztorok is, akik még a közelmúltban is fogyasztották ennek a madárnak a húsát (összefoglalóan: Gunda B. 1969; lásd még a vadász-író Bársony I. 1898: 113–118. gyermekkori emlékeit, valamint a néprajzi adalékokat: Györffy I. 1984: 31; Szűcs S. 1977: 74–76. – Sárret; Balassa I. 1975a: 56. – Bodrogek).

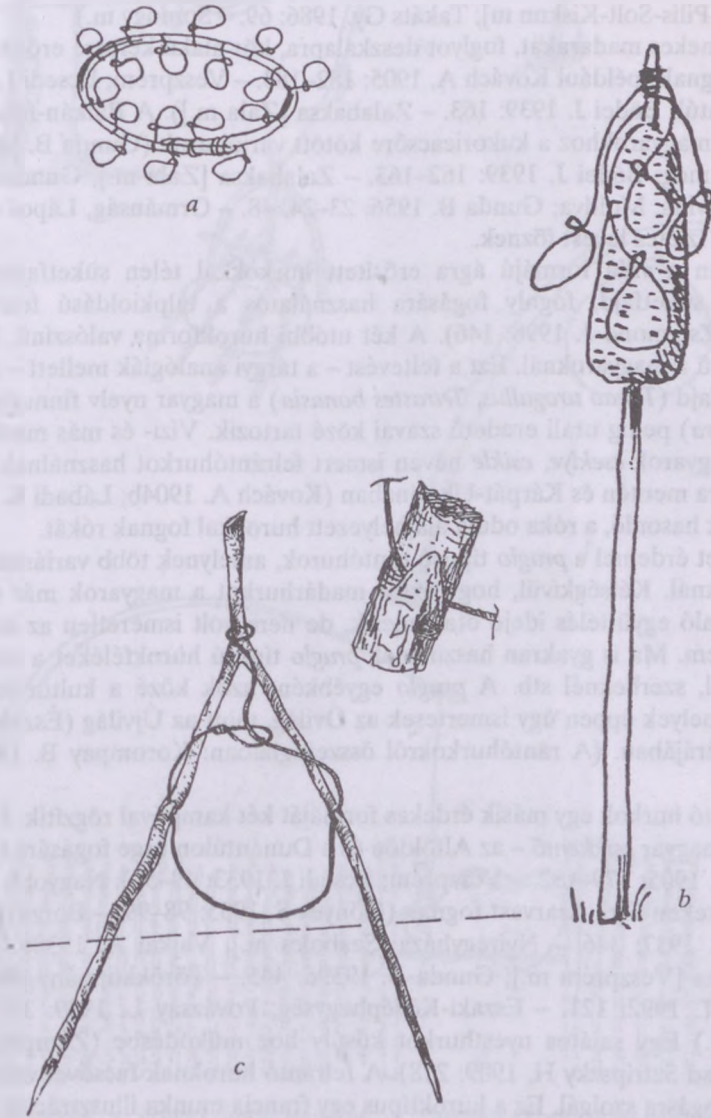
Az archeológiai leletekből megállapítható, hogy a honfoglaló magyarság íja mongol-török típusú összetett vagy reflexíj volt, amely fa, szaru és ínrost rétegből készült, s csontlemezekkel erősítették meg. Az ideg meghúzásánál a hüvelykujjra csontgyűrűt húztak. A reflexíjat a 13–14. században még használták. A honfoglaló magyarok vadász nyílhegyei hegyesek, kétágúak és háromszögletűek voltak (Cs. Sebestyén K. 1933; Lázár F. 1957; László Gy. 1977: 13–21). Az Alföld pákászainál a 19. század végéig fennmaradt a faágból hajlított egyszerű nyíl és íj használata. A nyíl végére a madarak elejtésénél agyaggolyót tettek (Ecsedi I. 1933: 93–94; Szűcs S. 1992: 93–94).

Madárvadászathoz használatos a *paritty*a, mellyel követ, kiégetett agyaggolyócskákat hajtanak el. A 18. században a paritty még fontos eszköz volt a szőlőpásztorok kezében, akik a seregélyt, szajkót riasztották el vele az érő szőlőről (Ecsedi I. 1933: 95–97; a madarászó pákász parittyájáról lásd Szűcs S. 1992: 93). Ma már csak gyermekek használják, éppen úgy, mint a *dárdahajítót*, amely az Alföldön ismeretes (Ecsedi I. 1933: 95). A dárdahajítót használják madarak elejtéséhez a bolgárok és szerbek is.

A solymászatot a magyarság a délorosz sztyeppéken török népektől tanulta el. A középkorban a nemesség is, a parasztság is foglalkozott solymászáttal. A székely solymászok adó- és hadmentességet élveztek. Az egyik székely faluban a 18. század elején még 59 solymász lakott. Solymászó parasztok Erdélyben a 19. század közepén is akadtak. A magyar vadászsólymok igen keresettek voltak Európában. A középkor végén Lengyelországba, Belgiumba, a török szultán udvarába szállítottak kitűnően betanított magyar vadászsólymokat (Rodiczky J. 1902: 15–22; Gyárfás T. 1911: 142–143; Balkay A. 1926; Bíró V. 1940: 59–64; D. Biás I. 1941; Vönöczky-Schenk J. 1958). A parasztok a kamarában még ma is tartanak egy-egy levágott szárnyú vércsét (*Falco tinnunculus*), amely az egereket és a patkányokat fogdossa össze. (Ugyanebből a célból tartanak a kamarában sündisznót, nyestet is.) A vércse tartása talán a régi solymászat emléke lehet.

HÁLÓK ÉS HURKOK

A hálóknek a népi vadfogásnál nincsen nagy jelentősége. A vaddisznónak, szarvasnak, őznek hálóval való fogása a főurak vadászmetódusai között játszott szerepet (vö. Bél M. 1984a: 327–328; Pák D. 1829: I. 49–76 – Néprajzi adalékok a fűrjfogó hálóról: Ecsedi I. 1933: 25–27; Bálint S. 1976: 374). A 17. század közepén vadászhalókat a főurak Konstantinápolyban is vásároltak.

10. ábra. Hurkok: a) keretre erősített lószőrhurkok, Cece (Fejér vm.); b) kukoricacsőre kötött varjúhurkok, Törökkoppány (Somogy vm.); c) siketfajdhurok, Kászonfeltíz (Csík vm.)

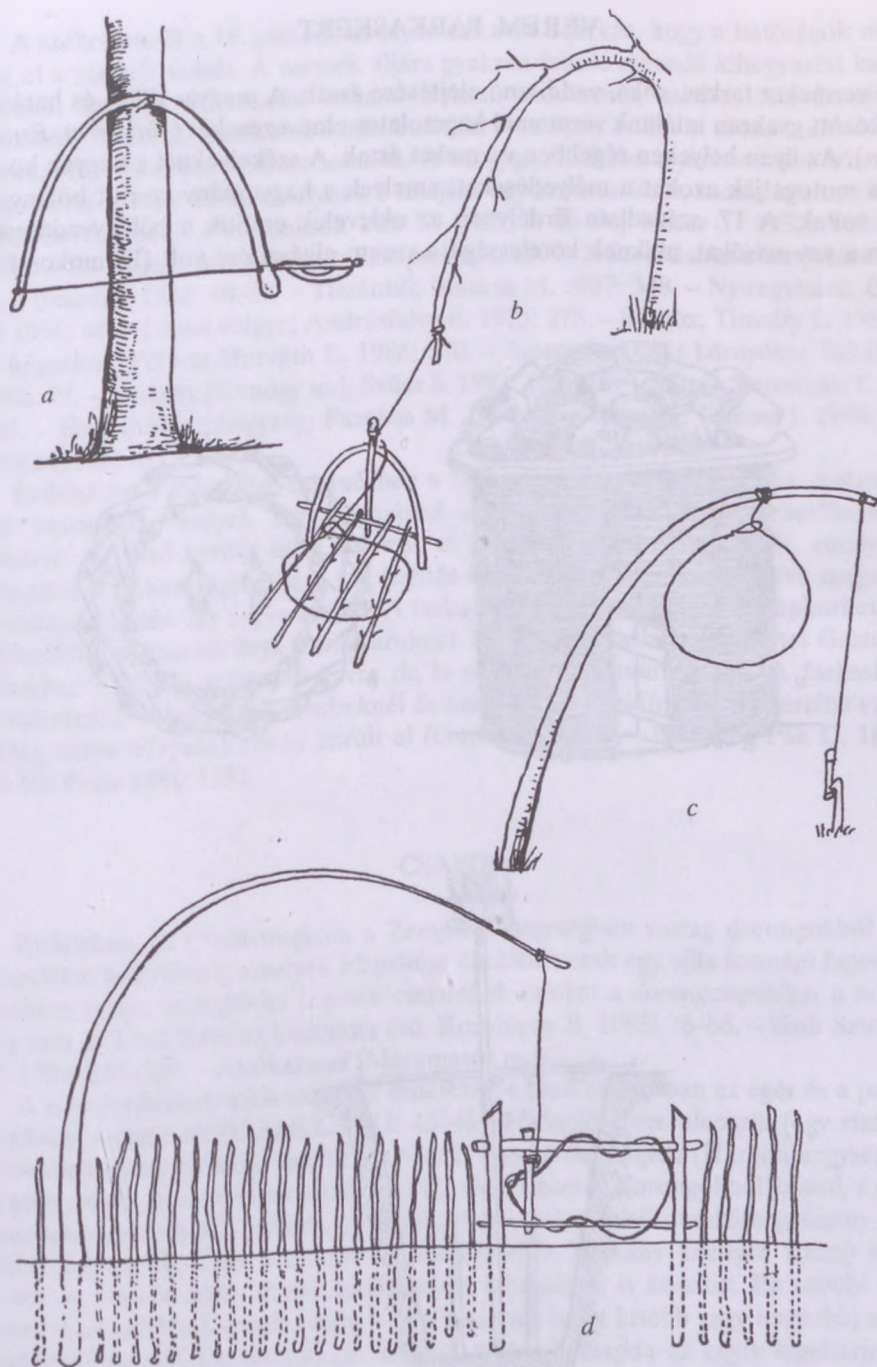
Változatosak ellenben az egyszerű és a felrántó hurkok. Nyulak fogására karóhoz, a kerítés nyílásába kötnek dróthurkot. Az erdei fákhöz kötött egyszerű dróthurokkal őzet fognak. A székely juhászok olyan helyre állítják fel ezeket a hurkokat, ahová az aklokból a juh vizeletével átitatott havat kihordják. Az ilyen hóval csalogatják az őzeket. A Bükk-hegységben sós agyagot tesznek az őzhurkok mellé csaléteknek. (Az egyszerű hurkokról lásd például Fél E. 1937: 364. – Dunapataj [Pest-Pilis-Solt-Kiskun m.]; Márkus M. 1937: 346–347. – Nyíregyháza [Szabolcs m.]; Petercsák T. 1978: 19. – Hegyköz; Farkas J. 1982: 169. – Ecsedi-láp vidéke; Solymos E. 1984b: 514. – Kecel [Pest-Pilis-Solt-Kiskun m.]; Takáts Gy. 1986: 69. – Somogy m.)

Kisebb énekes madarakat, foglyot deszkalapra, kör alakú keretre erősített lószőr-hurokkal fognak (például Kovách A. 1905: 182–183. – Veszprém; Ecsedi I. 1933: 57–64. – Tiszántúl; Bödei J. 1939: 163. – Zalabaksa [Zala m.]). A Balkán-félsziget felől terjedt el a magyarokhoz a kukoricacsőre kötött varjúhurok (Gunda B. 1939b: 444–445, – lásd még: Bödei J. 1939: 162–163. – Zalabaksa [Zala m.]; Gunda B. 1940b: 201. – Bukovina, Moldva; Gunda B. 1956: 23–24, 48. – Ormánság, Lápos völgye). A varjúhúsból ízletes levest főznek.

Erdélyben a villa formájú ágra erősített hurkokkal télen süketfajdot fognak. Ugyancsak süketfajd, fogoly fogására használatos a talpkioldású felrántóhurok (Palkó A.–Zsigmond J. 1998: 146). A két utóbbi hurokforma valószínű, hogy finnugor eredetű a magyaroknál. Ezt a feltevést – a tárgyi analógiák mellett – megerősíti az, hogy a fajd (*Tetrao urogallus*, *Tetrastes bonasia*) a magyar nyelv finnugor, a fogoly (*Perdix cinera*) pedig urali eredetű szavai közé tartozik. Vízi- és más madarak fogásához a magyarok *csekhye*, *csikle* néven ismert felrántóhurkot használnak a Sárközben, a Dráva mentén és Kárpát-Ukrajnában (Kovács A. 1904b; Lábadi K. 1994: 60). A székelyek hasonló, a róka odúja alá helyezett hurokkal fognak rókát.

Figyelmet érdemel a *pruglo* típusú rántóhurok, amelynek több variánsa ismeretes a magyaroknál. Kétségtől, hogy ezt a madárhurkot a magyarok már a finnugor népekkel való együttélés ideje óta ismerik, de nem volt ismeretlen az indoeurópai ősnépnél sem. Ma is gyakran használnak *pruglo* típusú hurokféléket a románoknál, bolgároknál, szerbeknél stb. A *pruglo* egyébként azok közé a kultúrelemek közé tartozik, amelyek éppen úgy ismertek az Óvilág, mint az Újvilág (Észak-Amerika) vadászskultúrájában. (A rántóhurkokról összefoglalóan: Korompay B. 1983: 42–76, 110–114.)

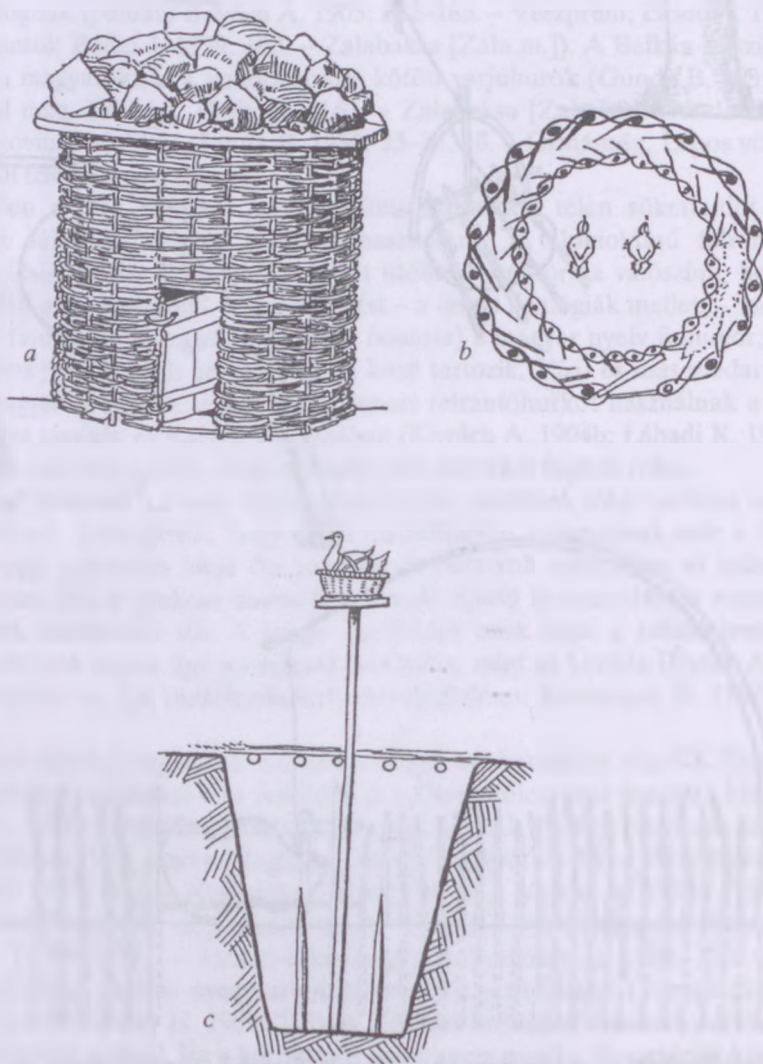
A felrántó hurkok egy másik érdekes formáját két kampóval rögzítik. Ez a hurokforma – a magyar *csikkentő* – az Alföldön és a Dunántúlon ürge fogására használatos (Kovács A. 1905: 179–182. – Veszprém; Ecsedi I. 1933: 49–50). Nagyobb formájával erdős vidékeken őzet, szarvast fognak (Gönyey S. 1935: 98–99. – Börzsöny-hegység; Márkus M. 1937: 346. – Nyíregyháza [Szabolcs m.]; Vajkai A. 1938a: 154–155. – Sokorópátka [Veszprém m.]; Gunda B. 1939d: 445. – Törökkoppány [Somogy m.]; Petercsák T. 1992: 121. – Északi-Középhegység; Povázasay L. 1989: 353. – Doboz [Békés m.]) Egy sajátos nyesthurkot kőszűl hoz működésbe (Zempléni-hegység, Erdély – lásd Sztripszky H. 1909: 218). A felrántó huroknak facsővel való kombinációja egérfogásra szolgál. Ez a huroktípus egy francia munka illusztrációi között már 1766-ban feltűnik (vö. Korompay B. 1983: 105–110).

11. ábra. Rántóhurkok: a) pruglo típusú rántóhurkok, Torockó (Torda-Aranyos vm.); b) talpkioldású felrántóhurkok, Felsőrcsecsin (Moldva); c) magyar csikkentő őz fogásához, Domokos (Szolnok-Doboka vm.) d) csikle vízimadarak fogásához, Kopács (Baranya vm.)

VEREM, FARKASKERT

A vermeket farkas, róka, vaddisznó elejtésére állítják. A magyar dűlő- és határnevek között gyakran találunk veremmel kapcsolatos elnevezéseket (*Vádverem, Farkasverem*). Az ilyen helyeken régebben vermeket álltak. A székelyeknél a hegyek között ma is mutogatják azokat a mélyedéseket, amelyek a hagyomány szerint bölényvermek voltak. A 17. században Erdélyben az oklevelek említik a bölényvadászatok során a *veremásókat*, akiknek kötelessége a verem elkészítése volt (Domokos P. P. 1979).

12. ábra. Farkaskert és verem: a) farkaskert, Farkaslaka (Udvarhely vm.); b) a farkaskert alaprajza; c) farkasverem liba csalival, Dercen (Bereg vm.)

A székeleyknél a 18. században olyan sok volt a farkas, hogy a hatóságok rendelték el a vermek ásását. A vermek aljára gyakran felfelé meredő kihegyezett karókat vernek, amelyek a verembe zuhanó farkast, vaddisznót, medvét felnyársalják. A vermeket ágakkal, levelekkel lazán befedik, s az ilyen tetőre a medvének mézet, a farkasnak csalatékul juhúst tesznek. A magyar Alföldön a *farkasverem* közepéből egy hosszú oszlop áll ki, amelynek a tetejére egy kosárba libát, kacsát kötöznek bele. (Történeti adatok a vermekről: Pák D. 1829: I. 93–94; Hofer T. 1957; Takács L. 1986: 440. Recens ismertetések: Sztripszky H. 1909: 215. – Alsókalocsa [Máramaros m.]; Ecsedi I. 1933: 40–42. – Tiszántúl; Márkus M. 1937: 348. – Nyíregyháza; Gunda B. 1956: 48. – Lápos völgye; Andrásfalvy B. 1975: 275. – Sárköz; Timaffy L. 1980: 39. – Szigetköz; Pálóczi Horváth L. 1986: 270. – Szernye-mocsár környéke; Takáts Gy. 1986: 71. – Gadány [Somogy m.]; Szűcs S. 1992: 108–109. – Sárret; Petercsák T. 1992: 121. – Északi-Középhegység; Fazekas M. 1994: 25. – Karcag; Danter I. 1994: 59. – Leléd [Hont m.])

Erdélyben, a Zempléni-hegységben a farkas, a róka elejtésére az ún. *farkaskertet* használják, melyek két, egymással párhuzamos, kör alakú vesszőkerítésből állanak. A belső kerítés közé helyezik el az élő bárányt, tyúkot, libát, amelynek a hangjára a farkas vagy róka a két kerítés közé bekúszik, és körbe járva maga előtt becsukja az ajtót. Így fogva marad. A farkaskert valószínű, hogy a középkori európai vadász kultúra maradványa a magyaroknál. Hasonló farkaskertet ismertet Gaston III. Phoebus 1387-ből származó Livre de la chasse című munkájából. A farkaskert a románoknál, bolgároknál, szerbeknél és horvátoknál is előfordul. Szibériába valószínűleg orosz telepesek révén került el (Gunda B. 1939c – lásd még Pák D. 1829: I. 92–93; Feriz 1881: 135).

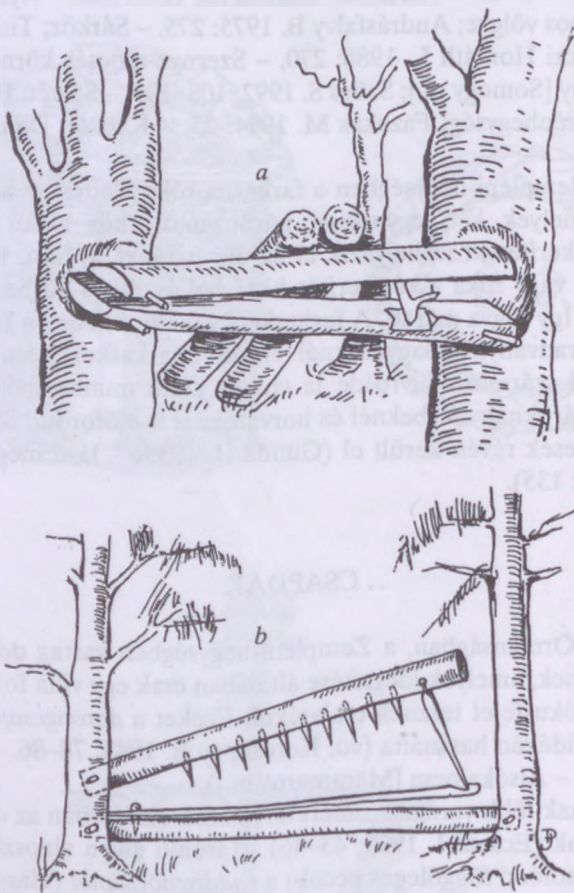
CSAPDÁK

Erdélyben, az Ormánságban, a Zempléni-hegységben vastag dorongokból *nyest-csapdákat* készítenek, amelyek idegztése általában csak egy villa formájú fapecek. A pecekre tojást, mókusfejet tesznek csalatékul. Ezeket a *dorongcsapdákat* a magyarság már az Ural vidékén használta (vö. Korompay B. 1983: 78–86. – lásd: Sztripszky H. 1909: 215–216. – Alsókalocsa [Máramaros m.]).

A *súlylcsapdáknak* több variánsa ismeretes, s ezek elsősorban az egér és a patkány fogására szolgálnak (Ecsedi I. 1933: 43–46). Hasonló elven alapszik (egy vízszintes pecekbe bekapcsolódó függőleges pecek) a *vaddisznócsapda* (Hargita hegység) és a *deszkacsapda*. A vaddisznócsapda 2–2 1/2 méter hosszú dorongokból készül, s a felső dorongba vasszegeket vernek. A deszkacsapdánál a felső deszkára gyakran követ, téglát helyeznek, hogy a csapda az állatot (egér, patkány, menyét, nyest) halálra zúzza. A csapda felső részét kettéhasított fahasázból is készítik. Ez utóbbi az ősi típus. Az állatoknak megfelelően a deszkacsapda lehet kisebb vagy nagyobb; a nyest fogására használt kb. 60–100 cm hosszú. A deszkacsapda az egyik legelterjedtebb csapdaféle Magyarországon. A palócoknál a parasztházakban 3–4 ilyen csapdát is találunk. Amikor tavasszal a székeley juhászok a hegyi legelőre hajtják juhaikat, magukkal visznek egy deszkacsapdát is, és a kunyhóban az egeret ezzel fogják. A ma-

gyarságnál a deszkacsapdák készítésének elve és a dorongból, fahasábból készült variánsa ősi finnugor kulturális elem.

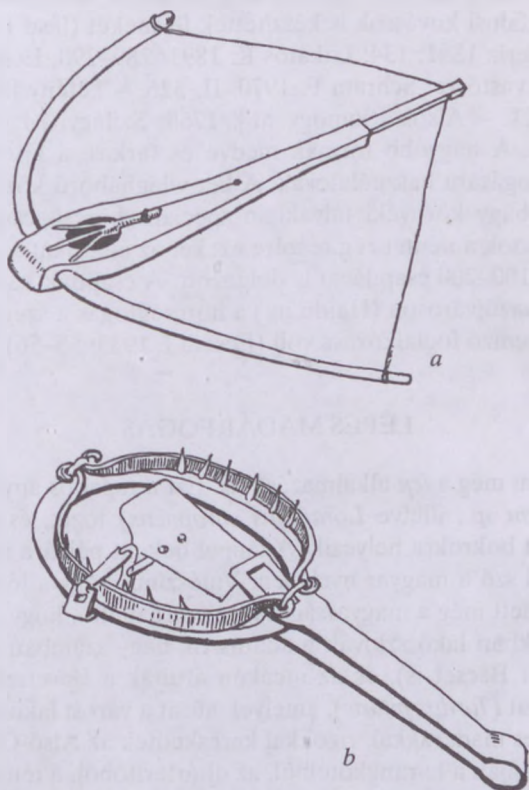
Ládacsapdával a patkányt, a nyestet, a görényt élve fogják (lásd Ecsedi I. 1933: 28–38). A ládacsapdát már F. F. Fortin bemutatja 1695-ben Amsterdamban megjelent vadászkönyvében. Az egérfogó súlycsapda, a ládacsapda, a négyes idegzítésű egércsapda – ahogyan a már említett farkaskert – a középkori európai vadászkultúra emléke a magyar népnél. Ismernek a magyarok *torziós csapdákat* is, amelyeknek a működési elve megegyezik a fenti csapdákéval.

13. ábra. Dorongcsapdák: a) nyestfogó dorongcsapda, Marócsa (Baranya vm.); b) vaddisznócsapda, Ivó-völgy (Udvarhely vm.)

Nagy figyelmet érdemel az *íjas csapdák* használata. Ez a csapda csak a Dunántúl keleti részén és az Alföldön ismeretes. Napjainkban ürgét fognak vele, korábban azonban értékes prémes állatok elejtésére szolgált. Az íjas csapdák különböző típusai a szibériai népeknél, a finneknél, a baskíroknál, a tatároknál is használatosak.

Valószínű, hogy ez a csapda is a magyarság finnugor eredetű kultúrelemei közé tartozik (Vajkai A. 1938a: 156, 160. – Bakony; Gunda B. 1939d: 447–448. – Török-koppány [Somogy m.]; Márkus M. 1937: 347. – Nyíregyháza. Az eurázsiai elterjedésről és finnugor eredetről: Gunda B. 1937b; Korompay B. 1953, 1983: 94–102).

14. ábra. Patkány- és pocokcsapda: a) íjas csapda pocok fogásához, Török-koppány (Somogy vm.); b) vascsapda patkány fogásához, Borsodszemere (Borsod vm.)

A Sárközben, a Zempléni-hegységben még a 20. század elején is használtak két ajtóval működő *lépőcsapdát*. Ezzel a csapdával, mely az erdélyi románoknál, a ruszoknál, a lengyeleknél is használatos, vaddisznót fogtak. Előfordul Észak-Spanyolországban is. A csapda alkalmazását ismertetik a középkori francia vadászkönyvek. Számtalan archeológiai lelet (Írország, Skócia, Svédország, Dánia, Németország, Olaszország, Jugoszlávia) tanúskodik a csapda prehisztikus használatáról. Valószínű, hogy a legrégebb leletek a bronzkorból származnak. Ezt a csapdát a bronzkorban ismerték már Magyarország területén is, amit a nyugati határ mentén (Bad Tatzmannsdorf, Burgenland) előkerült régészeti lelet bizonyít. A csapda elterjedése a prehisztikus időkben bizonyára sokkal szélesebb körű volt, mint a reá vonatkozó leletek (vö. Gunda B. 1939d: 446; lásd még: Katona I. 1962: 57. – Sárköz).

Egyes csapdaformák elterjesztésénél szerepet játszottak a szlovák vándor drótosok. Ezek a jellegzetes vándoralakok az első világháború előtt az Északnyugati-Kárpátok falvaiból elindulva gyalog bejárták a Kárpát-medencét: megjavították a parasztek edényeit, és drótból készült egérfogókat is árultak (Gunda B. 1989a: 199–226).

Az Európa-szerke használt *vascsapdák* a kereskedelem révén kerültek el a magyar parasztekhoz, de a falusi kovácsok is készítettek ilyeneket (lásd Pák D. 1829: I. 94–95, 101–103, 115; Feriz 1881: 134; Lakatos K. 1891: 289–290; Ecsedi I. 1933: 76–79. Történeti adatok a vastőrre: Schram F. 1970: II. 326. – Tétény [Szabolcs m.], 1729; Takács L. 1986: 421. – Alsok [Somogy m.], 1768; Szilágyi M. 1968a: 250–254. – Nagykunság, 1799). A nagyobb formák medve és farkas, a kisebbek a ház körüli kártékony állatok fogására használatosak. A két világháború között az egyik német cég révén a Hortobágy környéki falvakban speciális hörcsögcsapdák terjedtek el, amelyekkel a parasztek a német cég részére ezeket az állatokat a prémjükért fogták. Akadt parasztek, aki 100–200 csapdával is dolgozott. A csapdák használata napjainkig fennmaradt, s Balmazújvároson (Hajdú m.) a hörcsögfogás a szegényparaszteknek a közelmúltban is jellemző foglalkozása volt (Ecsedi I. 1933: 55–56).

LÉPES MADÁRFOGÁS

Meg kell említeni még a *lép* alkalmazását is. Ezt a ragadós anyagot fehér és sárga fagyöngyből (*Viscum sp.*, illetve *Loranthus europaeus*) főzik, és vékony pálcikákra kenik. A pálcikákat bokrokra helyezik. A léppel bekent pálcára ráragad a madár. A *lép* szlovák eredetű szó a magyar nyelvben. Valószínű, hogy a léppel az északi szlávok révén ismerkedett meg a magyarság. Figyelemre méltó, hogy a 20. század elejéig az Északi-Kárpátokban lakó szlovák madarászok nagy számban keresték fel a magyar városokat (sőt Bécset is), és az utcákon árulták a *lépvesszővel* vagy hurokkal fogott *fenyves rigókat* (*Turdus pilaris*), amelyek húsát a városi lakosság fogyasztotta. A léppel fogott énekes madarakkal, rigókkal kereskedtek az Alsó-Őrség madarásza is. Itt karácsony éjszakáján a harangkötélből, az oltárterítőből, a temetői fejfákról lopva levág a madarász egy darabot, s azzal füstöli meg a lépvesszőket, hogy minél több madarat foghasson. (Történeti adatok a lépes madárfogásról: Bél M. 1984a: 329; Pák D. 1829: I. 149–149. – A szlovák fenyőrigó-árus a pesti piacon: Vasárnapi Újság, XII. [1865] 29. – A lépezés recens ismertetései: Ecsedi I. 1933: 72–75; Bödei J. 1939: 165–166. – Zalabaksa [Zala m.]; Pável Á. 1942: 141–163; Csaba J. 1947; Dömötör S. 1960: 29–33. – Vendvidék és Őrség; Györffy I. 1929–30: 21–23; Bálint S. 1976: 373–374. – Szeged; Szabó L. 1978: 86–96. – Szolnok környéke; Pálosné Nagy R. 1988: 297–306. – Gyöngyös [Heves m.]; a madárlép kereskedési célú főzéséről: Dömötör S. 1951 – Kőszeghegyalja).

A VADÁSZOK FELSZERELÉSI TÁRGYAI ÉS HIEDELMEI

A vadászat sajátágos eszközei közé tartoznak a szarvasagancsból készült *lőportartók*, amelyeken gyakran prehisztorikus jellegű ornamentikák láthatók (kettős körök, szarvasok, emberalakok, svasztika). A különböző ornamenseknek eredetileg mági-

kus jelentősége volt. A lőporszarun a 'táncoló nők' talán a rontás elhárítására szolgálnak. Kérdés, hogy mire használták ezeket az „edényeket” a puskaapor feltalálása előtt, mert Magyarországon a régészek már kiástak avar kori szarvasagancs edényeket is, amelyek – ornamentikájuk révén is – megfelelnek ezeknek a mai lőportartóknak. Felmerült olyan gondolat, hogy korábban talán sőtartók voltak, de lehettek idolk is. Az utóbbi feltevést erősíti, hogy egyes agancs lőportartóknak a két ága közé phallos van kifaragva (Jankó J. 1895; Bátky Zs. 1926; Ecsedi I. 1933: 104–115; Borsos B. 1982; Ughy I. 1994).

A sörét között a vadász gyakran tart kígyófejet, amely szerencsét hoz a vadászatnál. A puskával biztosan el lehet találni a vadat, ha uszadékfa hamujával dörzsölik be a puskát. Szerencsével jár a vadász akkor is, ha olyan híd alól hoz vizet, amelyen halottakat visznek át, s a vízzel újhöld péntekjén megmossa a puskáját (Hetés). Göcsejben és Hetésben a néphit szerint a kocsisok, béresek és vadászok *földi ördögöt* tartanak maguknál. A *földi ördögök* hüvelykujnyi nagyságúak, piros nadrágban, kabátban és sapkában járnak. Rendesen üvegben vagy skatulyában tartják őket. Egy vadásznak két földi ördöge volt, s mindig magával hordozta őket. Ha az egyiket a puszkacsőbe tette, olyan vad jelent meg előtte, amelyet gondolt, és lelőhetette. (A vadászhiedelmekről összefoglalóan: Lakatos K. 1990; Szendrey Zs. 1932.)

ORVVADÁSZ MÓDSZEREK

Ma már a hagyományos csapdák és hurkok helyét mindinkább elfoglalta a lőfegyver. A csapdák és hurkok csak az orvvadászok körében élnek tovább, akik elsősorban tél idején állítják fel a hurkokat és csapdákat, amikor az éhes vad vigyázatlan, és magának az embernek is több ideje van a felállításukhoz. Az élelmes orvvadász a Nyírségben decembertől februárig 50–60 nyúlhurkot, 10–12 őzhurkot és számtalan fácánhurkot is felállít. A zsákmánya pedig 10–20 nyúl, 3–4 őz és több fácán. Az orvvadász széna, káposzta elszórásával csalogatja a hurkok közelébe a vadakat.

Az orvvadászok csendes, hallgatag emberek, akik kitűnően ismerik a természetet. Egész éven át figyelik a vadak járását, vonulását. „Tudományukat” csak egyetlen felnőtt fiuknak árulják el, aki majd tovább folytatja az orvvadászatot. Az orvvadász felesége sem tudja, hogy mikor és hol állítják fel a hurkokat. Ha hazahoz az orvvadász egy nyulat vagy őzet, a feleségének, a családtagoknak csak ennyit mond: „találtam az erdőben”. A család fiatal tagjai nem is tudják, hogy vadnyúl-, őz- vagy fácánhúst esznek. Így vigyáznak arra, nehogy a gyermekek elmondjanak valamit a szomszédoknak orvvadász apjuk tevékenységéről. Az orvvadászoknak gyakran maguk készítette puskájuk is van.

MÉHÉSZET

ZSÁKMÁNYOLÓ MÉHÉSZKEDÉS

ELŐZMÉNYEK ÉS FORRÁSOK

A méh vadászatról és a méhész hiedelmekről írt adatközlések, valamint a 18–19. századi, részben kéziratos, részben nyomtatott méhészkönyvek jelentették az érdemi előzményét annak a kutatói döntésnek az 1940-es évek második felében, hogy nem az állattartás, hanem a gyűjtögetés-zsákmányolás egyik ágazataként kell besorolni a méhészetet, és elkészíteni az első kutatástörténeti összefoglalását (Gunda B. 1948). Gunda Béla a későbbiek során is következetes maradt ennek a „méhészet – zsákmányolás” szemléletnek a hangsúlyozásában (Gunda B. 1956: 66–76, 1966a: 205–246; 1968b, 1989a: 29–49). Gondosan számba vette természetesen a *Magyar Néprajz*ba szánt (és bővebb változatában előzetesen közzé is tett: Gunda B. 1991–92), a hivatkozásokat azonban nem tartalmazó összefoglalását készítve azokat az adatokat is, amelyek a paraszti méhészkedésről – a gondozás, a továbbtenyésztés módszereiről – időközben felhalmozódtak. Elsősorban azokra a monografikus vizsgálatokra épített, amelyek a szatmári és a zempléni falvak (Szabadfalvi J. 1956, 1967), a Hegyköz és a Bodrogek (Balassa M. I. 1971, 1973), az észak-borsodi falvak (Füvessy A. 1971, 1972), Orosháza (Hajdú M. 1963, 1972), Nagykanizsa környéke (Kerecsényi E. 1969), az Őrség és a Vendvidék (Csaba J. 1948, 1968, 1971), a Jászság (Bathó E. 1988a) és Gömör (Kotics J. 1988) paraszti méhészkedését mutatták be. Csak az elmúlt tíz esztendő kutatói törekvéseit és konkrét eredményeit nem vehette figyelembe. Így Szabadfalvi Józsefnek (1992) a magyar méhészkedés múltjáról írt monografikus összegzését; Kotics Józsefnek a 19–20. századi „okszerű méhészkedést” mint a paraszti önellátás és árutermelés szolgálatába állítható gazdálkodási ágat elemző, monográfiát előlegező dolgozatait (1993, 1994) és Bathó Editnek a Koticséhoz hasonló igényű újabb jászsági kismonográfiáját (1995). Ahol nincs megadva a Gunda Béla által idézett adatoknak és következtetéseknek a forrása, elsősorban ezeket az összefoglalásokat ajánlhatjuk az olvasó figyelmébe.

A magyar méhészet „ősi rétegeinek” európai párhuzamait is a hatalmas szakirodalomra figyelemmel építette bele a szövegébe Gunda Béla. A szakirodalmi hivatkozásaink minden egyes utalás forrását nem adhatják meg. A párhuzamként idézett adatok többsége néhány kézikönyvként forgatható monografikus összegzésből való (Bednarik, R. 1957; Berner, U. 1954; Fraser, H. 1931; Hämäläinen, A., 1935; Linnus, F. 1939; Praslickova, M. 1979; Schier, B. 1939).

A ZSÁKMÁNYOLÓ MÉHÉSZKEDÉS FOGALMA

Az ember nemcsak a növényvilág termékeit gyűjti, hanem gyűjt, zsákmányol az állatoktól is. Az ilyen zsákmányolásnak Kelet-Európából és Észak-Ázsiából számtalan emlékét ismerjük. A régi Novgorod kormányzóság szegény orosz lakossága kiásta a vakondok föld alatti odúját és az ott felhalmozott „földimogyorót” (*Lathyrus tuberosus*?) elszedte. Havasalföld románjai a hörcsögtől szedték el a felhalmozott gabonát. Kamcsatka félszigetének őslakói, az itelmek egy egérfajta lyukjából rendszeresen kiássák és elfogyasztják a *Lilium martagon* (turbánliliom) gumóját, amit az egér téli táplálékul gyűjt össze. Kárpótlásul az egérnek cirbolyamagvakat hagynak hátra, hogy éhen ne pusztuljon. A tunguzok, korjakok, a szagáji tatárok, az altáji törökök és más szibériai népek is egy egérfajtától szedik el az összegyűjtött ehető gyökereket.

Hasonló „zsákmányolás” ismeretes a magyaroknál. A 20. század elején a Hortobágy környékén, a Kis- és Nagyunságban ősszel kiásták a güzü egér (*Mus musculus spicilegus*), az ürge (*Citellus citellus*), a hörcsög (*Cricetus cricetus*) föld alatti odúját és az ott felhalmozott gabonaszemeket, kukoricát elszedték (Györffy I. 1984: 45; Erdész S. 1974: 39). Ilyen módon több zsák gabonaszemet is összegyűjtöttek, amit a disznókkal, baromfiakkal etettek meg. A javát táplálékul is felhasználták. A Lápos folyó völgyében ősszel egy egérfajta odújában felhalmozott mogyorót szedik el (*misinázna*). Erdős vidéken (Bakony, Mátra hegység, székelyek) elrabolják a mókus és a pele (*Glis glis*) odújában található mogyorót.

Lényegében hasonló tevékenység a méhészkedés is, amikor az ember a méhektől zsákmányolja el a mézet.

FINNUGOROK, ŐSMAGYAROK MÉHÉSZETE

Kelet-Európa méhészetének eddigi vizsgálatából az derült ki, hogy a méz és a viasz felhasználása a finnugor népeknél már a legrégibb kultúrperiódusukban ismert volt. A Középső-Volga és az Alsó-Káma – finnugorok által lakott – vidékéről az utazók (Ruysbroeck W., Fletcher D., Herberstein S.) már a 13. század közepe óta, majd később a 16. században azt írják, hogy mézben bővelkedik. Az oroszok méhészetére következtethetünk a korábbi, 11. századi orosz krónikák adataiból. A Középső-Volga, az Alsó-Káma vidékének növényföldrajzi és éghajlati viszonyai – a túlevelű fák mellett a gazdag hárserdők – azonban már az ezeket a feljegyzéseket megelőző messze múltban lehetővé tették a primitív méhészkedést (vö. Veres P. 1988). N. Sebestyén Irén (1951) szerint nincs okunk kételkedni abban, hogy a finnugor ősnép a pre-indoeurópaiaktól tanulta el a méhavadászatot. Linnus Ferdinand (1939) pedig arra az eredményre jut, hogy az erdei méhészkedés a késői neolitikumban (Kr. e. a 2. évezred) a Középső-Volga és az Alsó-Káma vidékén a finnugor népek finn-permi szakaszában alakult ki. Az erdei méhészkedésnek az a lényege, hogy a méheket a lakóhelytől közelebb vagy távolabb erdei fák mesterségesen kivájt odvában tartják, és így gondozzák. Amikor már történeti feljegyzések állanak a rendelkezésünkre, azt látjuk, hogy az erdei méhészet különösen a cseremiszek, mordvinok és votjakok

között virágzott. A mordvinokat a 10. században kiváló erdei méhészekként említik. Ők szolgáltatják a 14. században az akkori Oroszországból exportált méz legnagyobb részét. A Volga középső vidékére, a Káma alsó folyásának mentére később török-tatár népek, főleg baskírok költöztek be, akik átvették a finnugorok hagyományos méhészetét, és azt tovább folytatták. Finnugor örökség az erdei méhészkedés az észteknél is.

Nagyon valószínű, hogy igen régen ismerték a méhészkedést az Ural hegységtől messzi keletre Szibériában, s ennek emléke lehet az északaltáji törököknél a mézelő erdei rajok felkutatása. Az altáji méhészkedés független a finnugorok és a később bevándorolt oroszok méhészkedésétől.

Mindebből arra következtethetünk, hogy a finnugorokhoz tartozó magyarság Ural menti őshazájában szintén ismerte a méheket (*Apis mellifica*) és fogyasztotta a mézet. Megerősíti ezt a feltevésünket, hogy a magyar nyelvben a *méh* és a *méz* szavak finnugor eredetűek (TESz). A méhészkedés körébe tartoznak *odú* és *fedém*, *födém* szavaink, amelyek szintén finnugor eredetűek, s 'bodon, köpű, fatörzsből kivált méh lakás' jelentésük is van, illetve volt. A *fedém* eredeti jelentése 'erdei élőfa, amelyben méheket tartanak'. A magyar nyelv finnugor eredetű méhészkedési terminológiáját gazdagítja a 'rajzik' jelentésű *ereszt* ige (lásd Balassa M. I. 1970b: 540–541; 1973: 116, 142–143; Kotics J. 1988: 74). A méhek viaszépítményét jelentő *lép* kapcsolatban áll a 'takar, fed', illetve 'réteg' jelentésű finnugor *lep* szavunkkal, s így ez a terminológia is méhészkedésünk ősiségéről tanúskodhat. A szlavóniai magyaroknál a lépes méz ma is *lepetős méz*. A lépnek *sejt*, *slejt* elnevezése jelentésileg a *selejt* elkülönült változata. A hímnemű méhet is jelentő *here* uráli eredetű s eredetileg a 'férfi, hím' jelentésű *here* szócsoporthoz tartozik. A lép-et, méhviaszt, lép-, viasztörmeleket jelentő *sonkoly* ismeretlen eredetű. A *raj* szláv jövevényszó, de közelebbi forrása ismeretlen. Mint jövevényszónak méhészetünk ősisége szempontjából nincs jelentősége. A rajt valószínűleg *eresztés*nek nevezték, mint napjainkban Göcsejben. A *fiasítás* 'méhpete, álca, báb' az uráli eredetű *fiú* származéka (vö. Szabadfalvi J. 1992: 8–11).

A méhnek (*méhecske*, *mihe*) az Alföldön, Gömörben *bogár*, *darázs*, *dongó* elnevezése is előfordul (pl. Nagy Gy. 1968: 143). A moldvai csángóknál *méhbogár*, *méhféreg*, *mézbogár*, *rajbogár* néven ismerik. Az anyaméhet *királykának*, *királynénak*, *vezérnek* is mondják. Erdélyben és Moldvában helyenként a *here trintor*, *menár* néven ismert (vö. Lükő G. 1934: 47–48; Gálffy M. 1961).

A FEUDÁLIS KOR HAZAI MÉHÉSZETE

A 11. századtól a középkoron át számtalan okleveles adat, történeti feljegyzés tanúskodik arról, hogy a Kárpátok medencéjében letelepült magyarság foglalkozott méhészettel. Már 1015-ben a pécsváradi (Dunántúl) monostor személyzete között 12 méhészt és 6 „cerearius”-t találunk. A 13–15. században voltak magyar falvak, amelyekben a király méhészei laktak. Néhány falunév (pl. *Méznevelő*, *Méhész*, *Méhkerék*, *Méhes*, *Vársonkolyos*, *Fedémes*) bizonyítja, hogy a lakosság korábban – már a 13–16. században – méhészt volt vagy jórészt méhészettel foglalkozott (lásd Heckenast, G.

1970; vö. Kodolányi J. 1997: 58). Több olyan szlovák és román falunevet is ismerünk, amelyek a méhészettel kapcsolatosak. A méhek után a 18. század végéig az egyház, az állam, a földesúr a parasztságtól méz-, mézsör- és viaszadót szedett. Már 1121-ben Páka faluban (Zala megye) az egyház részére minden ház után 6 „tortillas” viaszt kellett beszolgáltatni. A méz értékére jellemző, hogy a 11. században (1067) kb. 10 liter mézért egy szekér zsindeletet adtak. Később – a 16. század közepén – a budai török piacon 1 liter mézért (?) egy keresztyén foglyot lehetett vásárolni. Az 1730-as években Buda, Rozsnyó, Miskolc és Körmöcbánya piacain adták el a legtöbb mézet, az ára azonban nem volt túl nagy: „egy-egy akó s 1 fontmázsa mézért gyakran nem adnak többet 3–4 birodalmi forintnál” (Bél M. 1984a: 294). A 18. század végén egy pár lefojtásra szánt méhcsalád ára 8 forint volt, amikor egy „tavalyi borjúért” 6 forintot kértek (Hofer T. 1951: 162). Egy évszázaddal később az Alföldön egy méhcsalád egy mázsa búza árának felelt meg (Boross M. 1963b: 36).

A méznek és viasznak a népi háztartásban igen nagy a jelentősége. Jelentékeny mennyiségű mézet fogyasztanak táplálkozás céljára. A 20. század előtt sok mézet használtak fel üdítőitalok, mézsör készítésére (összefoglalóan: Szabadfalvi J. 1961: 107–128). Használják a mézet gyógyszerül (lásd Györffy I. 1984: 44). Lencsés György 16. század végi kéziratosa magyar orvosi könyve a legkülönbözőbb betegségek gyógyításához ajánlja a mézet. A moldvai csángók ma is azt tartják, „jó a méz minden urusságnak, mert mindenféle virágocskából van” (Kós K. 1976: 131). Jelentékeny mennyiségű méz kellett még a 19. század elején is a mézeskalács-készítéshez (vö. Szabadfalvi J. 1986). Magyarországon már a 14. század közepén virágzó mézeskalácsipar volt, de a kolostorokban már előbb dolgoztak mézeskalácssütők. Az erdélyi városokban készített mézeskalács a 16–17. században nemcsak az erdélyi fejedelmeknek, hanem a törököknek is kedvenc csemegéje volt. A mézeskalács jelentőségére jellemző, hogy 1725-ben Kassán az egyik mézeskalácsos mester egyetlen alkalommal 71 000 darab mézeskalácsot vitt a vásárra. A 16–18. században sok mézet, viaszt exportáltunk Lengyelországba, Ausztriába, Velencébe (vö. Takáts S. 1900b). 1624-ben és a következő években skót kereskedők vásárolták az erdélyi viaszt. Nagy mennyiségű viasz kellett a gyertyakészítéshez (összefoglalóan: Szabadfalvi J. 1957: 247–255). Az egyházak, a céhek gyakran viaszban szabták ki a kisebb vétségek elkövetőire a büntetést. Az istentiszteletek látogatásának elmulasztásáért bizonyos mennyiségű viaszgyertya beszolgáltatásával tettek eleget a római katolikus hívek. Mesterré avatás alkalmával a céh új tagjai a céhnek viaszgyertyákat ajándékoztak. A falusi lelkészek járandóságai között is említik a mézet.

A méheket használták a 14–17. századi haditechnikában. Várostromoknál a védők az ostromlók közé méhekkal telt kasokat dobáltak. A várvédelemnek ezt a módját néhány erdélyi monda napjainkig megőrizte. Az udvarhelyi hagyomány az erőszakosan térítő jezsuitákra dobált méhkasokról emlékezik meg (vö. Gunda B. 1945b).

A méhészet jelentőségét bizonyítja, hogy a 18. század közepétől a 19. század közepéig hazánkban kb. 50 méhészeti könyv és nagyobb tanulmány jelent meg (lásd például Pálfi L. 1762; Szigeti Gy. 1763; Vesmás M. 1774; Csáti Szabó Gy. 1792; Handlerla 1794; Szuhányi J. 1795; Veszelszky A. 1795; Csaplovics J. 1816; Czövek I. 1816; Kalo P. 1816. – vö. Bellosics B. 1893; Szabó K. 1976; Szabadfalvi J. 1989b,

1992: 183–210). A 17–19. századból kéziratos méhészkönyveket is ismerünk (lásd például *Méhészeti...* 1900; Balassa I. 1946; Hofer T. 1951: 162–167; Mándoki L. 1959; Schram F. 1961; Bathó E. 1988b). Legrégibb méhészkönyvünk 1645-ben Nagyváradon jelent meg (a lengyeleknél 1614-ben), amely Rákóczi György főméhészmesterének, Horhi Miklósnak a munkája. Csak kéziratos másolatokban maradt fenn (összefoglalóan: Balassa M. I. 1970a – lásd még: Kovács S. J. 1891; Kőszeghy S. 1895; Pálffy A. 1906; Kós K. 1959; Szabadfalvi J. 1981b; Mogyorósi S. 1989). Mindegyik másolat természetesen egy-egy variáns, amelyek révén a másolók felfogása és tudása is nyomon követhető. A méhészkönyvek néprajzi szempontból is igen jelentősek, mert a szerzők (falusi lelkészek, tanítók) megírják munkáikban a parasztok körében szerzett tapasztalataikat. Már a 18. század közepén ismert volt a magyar méhészek körében az angol Gedde John *The English Apiary* (1721) c. munkája, amely három kiadásban (1759, 1768, 1781) jelent meg magyar nyelven.

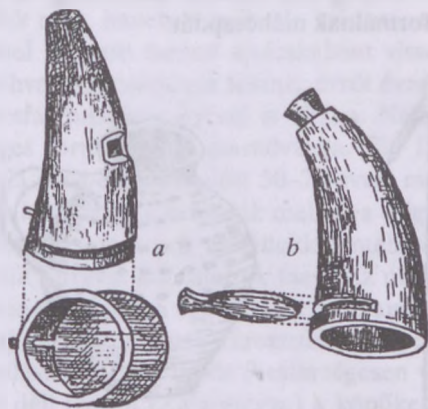
Mária Terézia uralkodásának idején (1740–1780), majd a 19. század elején hatósági intézkedésekkel, szakszerű útbaigazításokkal igyekeztek a méhészkedést fejleszteni. Az 1770-ben létesített bécsi méhészeti szakiskolába magyarországi tanulókat toboroznak. 1771-ben az erdélyi gubernium értekezletre hívja össze a méhészeket, s ekkor már méhészeti felügyelő is működik Magyarországon, aki körutakat téve előadásokat tart a méhek kezeléséről, a megyéket a korszerű méhészkedésre serkenti. Szarvason 1771-ben alapítottak méhészeti iskolát, ahol a tanítás ingyenes volt, s még 1805-ben is oktatták a méhészetet. 1797-től Keszthelyen, a gazdasági tanintézetben, a 19. század elejétől az erdészeti szakiskolákban szintén oktatták a méhészetet (Boross M. 1963b: 40; Szabadfalvi J. 1992: 15).

A népi méhészkedés a 19. század második felében hanyatlani kezd (vö. Kotics J. 1993: 434–442; 1994: 49–59), mert a mézet mindinkább kiszorítja a cukor. Az intenzív gazdálkodással a mezőket, réteket felszántják, az erdőket irtják, s ezzel a jó méhlegelők területe csökkent. A viaszt a gyertyakészítésnél mellőzik, és a mézeskalács-készítés is veszít jelentőségéből, noha a 19. század végén még kb. 1600 mézeskalácsos dolgozott az országban.

MÉHVAĐÁSZAT, MÉZRABLÁS

A magyarságnál a méz megszerzésének legegyszerűbb, de kétségkívül ősi módja az odvas fában meghúzódo méhraj mézének elrablása. (Összefoglalóan: Gunda B. 1966a: 205–246; 1968b – lásd még: Fényes D. 1934: 104–105. – Lapujtő [Nógrád m.]; Györffy I. 1935: 126–128. – Rév [Bihar m.]; Gönyey S. 1935: 97. – Börzsöny hegység; Sőregi J. 1935: 102. – Gulács [Bereg m.]; Tagán G. 1941: 331–334. – Székelyvarság [Udvarhely m.]; Vajkai A. 1945: 38–40. – Szentgál [Veszprém m.]; Gunda B. 1956: 69–71. – Magyarléta [Kolozs m.]; Szabadfalvi J. 1956: 452–454. – Szatmár m.; Molnár B. 1957: 485–490. – Domaháza [Borsod m.]; E. Fehér J. 1957: 285–287. – Bernecebaráti [Hont m.]; Kotics J. 1988: 27–34. – Gömör m.). A méhvađászatról – amely őszi tevékenység, amikorra már elegendő mézet hordtak a méhek – már a 18–19. századi méhészeti munkák és a történeti források is megemlékeznek (például Implom J. 1935: 241; Györffy I. 1935: 126; Balassa I. 1957: 148). Erdei tisztásokon

lépes mézet tesznek ki, viaszt égetnek, urinnal átitatott mohát szórnak el. Az urin, a méz, a viasz illatára seregesen szállnak a méhek, s a méhvadász megfigyelve a repülési irányukat, könnyen megtalálhatja az erdei odvas fát, amelyben a raj tanyát ütött (Székelyföld). Somogy megyében a pásztorok az urinra szálló méhek közül néhányat

15. ábra. Méhkereső szaruk: a) Magyarléta (Torda-Aranyos vm.); b) Beszterce-Naszód vm.

megfognak, gyapjúszálat, cérnát kötnek a méhre, hogy biztosabban követhessék repülési irányukat. A megfogott méhre dohányfüstöt is fújnak, amelytől a méh elkábul és lassabban, alacsonyabban repül. Az urin mint méhcsalogató ismeretes volt a lengyel, az orosz és az altáji török méhvadászoknál is. Erdélyben a moldvai csángók-nál és a palócoknál Gömörben s helyenként a Dunántúlon napjainkig előfordul, hogy az erdei rétekre a méhvadász mézet visz ki. A mézre rövid idő múlva nagy számban szállnak a méhek, amelyek közül néhányat egy marhaszarvból, ritkábban szarvasagancsból készült kis „csapdába befog”. A csapda működése a következő: A mézre rászállt méhek fölé borítja a méhvadász a belül mézzel bekenet csapdát, amelynek vékony deszkából készült alját előzőleg kihúzta. A méhek közül néhány felmászik a marhaszarv csapdába. Ekkor a méhvadász a deszka alját visszatolja a helyére. Az ügyes méhvadásznak 5–10 méh is kerül a csapdájába. Ezek közül egyet még a befogás helyén kienged a csapda oldalán lévő nyíláson, s a kirepülő méhet egy bizonyos távolságra (kb. 50–80 méter) követi. Ekkor egy újabb méhet enged ki a csapdából, és ezt az eljárást mindaddig megismétli, míg a rajjal teli méhesfát meg nem találja. A székely méhvadász nyaranként, ősz idején 20–30 erdei méhcsaládot is felkutatott. Ha a megtalált méhesfából nem szedik el azonnal a mézet, akkor tulajdonjeggel jelölik meg a fát. Leginkább szalmakötéssel kötik át vagy különböző jelet vésnek a fa törzsére, ami azt jelenti, hogy más nem nyúlhat a fához, a méznek és méheknek már gazdája van (Tagán G. 1941: 334). Bereg megyében egy 1793-ban kiadott falusi törvény szerint, aki az erdőben méheket talál, a mézüket kiszedheti, de a fát ki nem vághatja. Ha a méhcsaládot élve akarja hagyni – hogy a mézet később vegye el –, a fát keresztrel jelölje meg. Aki az ilyen fából a mézet ellopja, mint tolvajt kell megbüntetni (Belényesy M. 1957b: 266).

A marhaszarvból készült „csapda” ismeretes a szlovákoknál, románoknál is. A zempléni Hegyközben szarucsapda helyett bodzafa csövet is használnak. Columella római író említi, hogy musttal bekent nádcsőbe kell befogni a méheket, majd abból egyenként kiengedni, s így a raj könnyen felkutatható. A rómaiak és a magyar méh-vadászok eljárása között lényegében nincsen különbség. A révi fazekasok (Sebes-Körös völgye) agyagból formálnak méhcsapdát.

16. ábra. A méh vadász eszközei: a) létka, Domokos (Szolnok-Doboka vm.); b) kampó az odú megközelítéséhez, Szaporca (Baranya vm.); c) füstölőedény, Nógrádsípek (Nógrád vm.); d) gyalu a méhesbodon kitisztításához, Domokos (Szolnok-Doboka vm.)

A székely méh vadászok tudják azt is, hogy a nyest szereti a mézet. Ezért télen a hóban figyelik az állat nyomát, s azt a fát, amelyre a nyestnyom vezet, alaposan megvizsgálják, doronggal körülkopogtatják. Ha méhrajt vesznek észre a fában, akkor kidöntik, az odút szétverik, és a hidegtől megdermedt méhektől a mézet elrabolják. A székely, a moldvai csángó méh vadász kora tavasszal figyeli a napsütötte erdőszegélyeket, az erdei tisztások keleti és déli peremét, hogy a fák alatt nem talál-e az odúból kihordott törmeléket, szemetet. A törmelék a még el nem olvadt havon azonnal feltűnik, s annak nyomán azután a méh vadász kirabolja az odút. A méh vadászat két utóbbi módját az ukránok, románok, szlovákok is ismerik. Vannai István 1779-ben arról ír, hogy a méh kereső erdős helyeken megfigyeli a korhadt tuskókban összegyűlt hólére, esővízre szálló méheket, s azok repülési irányát követve a közelben felfedezi az odújukat. Vannai István kétféle módját ismerteti a méh keresésnek, amelyet – valószínű Palócföldön – maga sem vetett meg. Arról is megemlékezik, hogy a „bujdosó” rajokat a szőlők, erdők szélére kitett *bödönök*be lehet becsalogatni, befogni. A száraz fatörzsből talált méhcsaládokat legjobb fástól hazavinni. Szabolcs, Szatmár vidékén a megtalált *Bombus*-féléket (*földi pösmön, pöször, poszméh*) föld

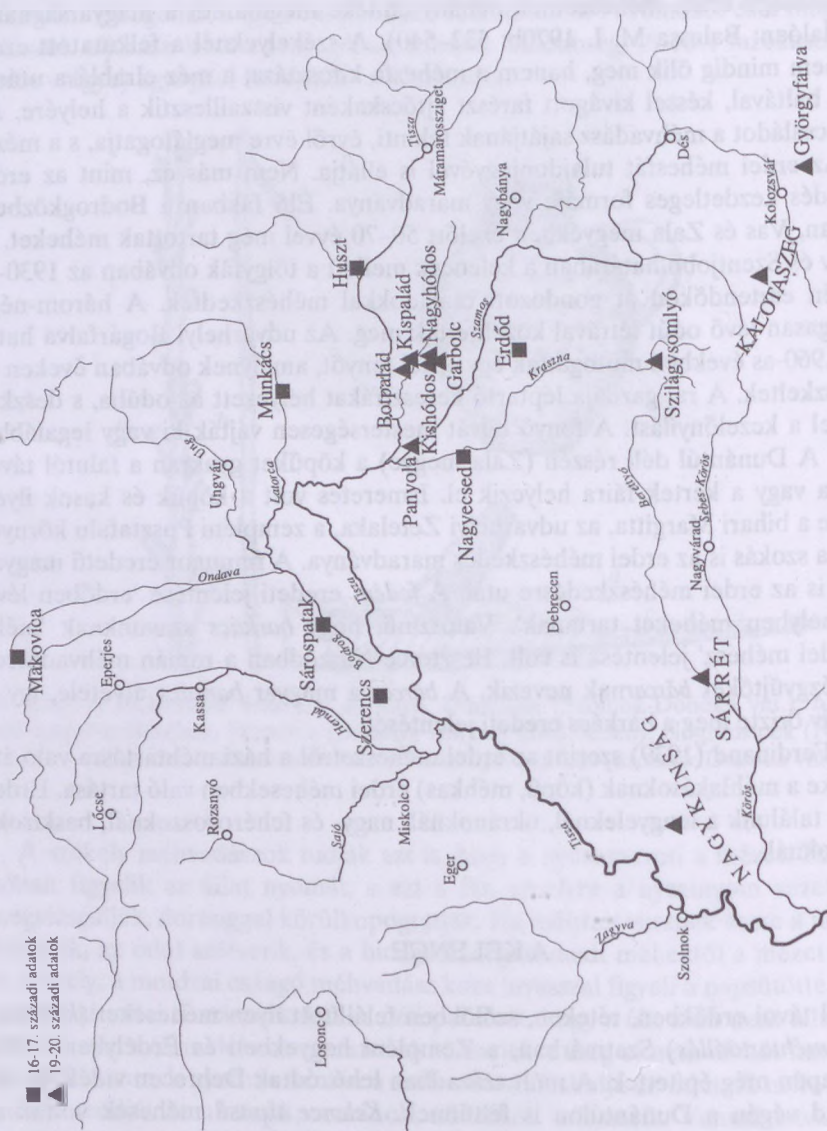
alatti odújuktól kutyával kapartatják ki, Göcsejben pedig kis faásóval kiássák (Bödei J. 1943: 87–88).

A mordvinoknál, cseremiszeknél, a baskíroknál, az oroszoknál, a balti népeknél nagy jelentőségű erdei méhészetnek néhány emléke megmaradt a magyarságnál is (összefoglalóan: Balassa M. I. 1970b: 532–540). A székelyeknél a felkutatott erdei méhrajt nem mindig ölik meg, hanem a méhesfa kifosztása, a méz elrablása után a fatörzsön baltával, késsel kivágott farészt ajtócskaként visszaillesztik a helyére. Az ilyen méhcsaládot a méhavadász sajátjának tekinti, évről évre meglátogatja, s a mézet elszedi. Az erdei méhesfát tulajdonjegyével is ellátja. Nem más ez, mint az erdei méhészkedés kezdetleges formája vagy maradványa. Élő fában a Bodroghközben, Szatmárban, Vas és Zala megyékben ezelőtt 50–70 évvel még tartottak méheket. A bihari Rév és Szentjobb határában a kelencék mellett a tölgyfák odvában az 1930-as évek elején esztendőkön át gondozott családokkal méhészkedtek. A három-négy méter magasan lévő odút létrával közelítették meg. Az udvarhelyi Bogárfalva határában az 1960-as években mutogattak egy erdei fenyőt, amelynek odvában éveken át méhek fészkeltek. A raj gazdája léptartó keresztfaikat helyezett az odúba, s deszkalap zárta el a kezelőnyílást. A fenyő odvát mesterségesen vájták ki vagy legalábbis tágitották. A Dunántúl déli részén (Zala megye) a köpűket gyakran a falutól távol erdei fákra vagy a kertek fáira helyezik el. Ismeretes volt a köpűk és kasok ilyen elhelyezése a bihari Margitta, az udvarhelyi Zetelaka, a zempléni Pusztafalu környékén is. Ez a szokás is az erdei méhészkedés maradványa. A finnugor eredetű magyar *fedém* szó is az erdei méhészkedésre utal. A *fedém* eredeti jelentése 'erdőben lévő élő fa, amelyben méheket tartanak'. Valószínű, hogy *barkács* szavunknak 'méhavadász, erdei méhés' jelentése is volt. Beszterce-Naszódban a román méhavadászokat, vadmézgyűjtőket *bărcarnak* nevezik. A *bărcar* a magyar *barkács* átvétele, így a román nyelv őrizte meg a barkács eredeti jelentését.

Linnus Ferdinand (1939) szerint az erdei méhészetről a házi méhtartásra való áttérés emléke a méhlikásoknak (köpű, méhkás) erdei méhesekben való tartása. Erdei méheseket találunk a lengyeleknél, ukránoknál, nagy- és fehéroroszoknál, baskíroknál, csuvasoknál.

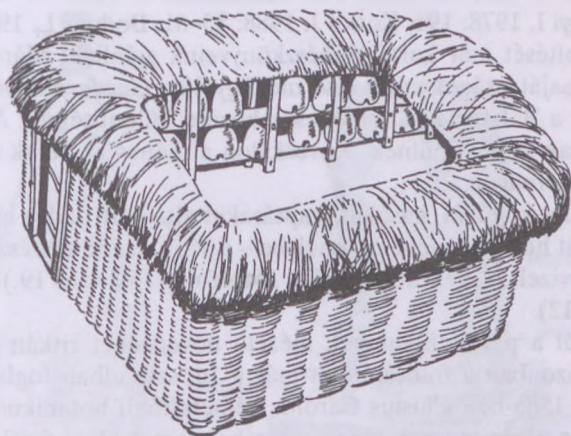
A KELENCE

A falutól távol erdőkben, réteken, szőlőkben felállított ilyen méheseket (*kelence*, *méheskert*, *méhtartóállás*) Szatmárban, a Zempléni hegyekben és Erdélyben a 20. század közepén még építettek. A múlt században lehúzódtak Debrecen vidékéig, és a 18. század végén a Dunántúlon is feltűnnek. *Kelence* típusú méhesek voltak a moldvaiak 'nagy' *prisacă*-i (vö. Gunda B. 1984a: 85–86). Czövek István méhészeti munkájában Lőcse, Késmárk vidékéről említi az erdők, völgyek szép méheskertjét. Gömör hegyi rétején, erdei tisztásain féltetős méhesek napjainkban is feltűnnek. A szlavóniai magyarok a falun kívül a *szírűk*ön (a nagycsalád fákkal körülvett közös nyomtatóhelye pajtával, polyvással, kúttal) állították fel méheseket. A Szigetközben *lőtyék* (vizes területek, nádasok) mentén álltak a nádából hevenyészett méhesek (Timaffy L. 1980: 37). Az alsóőri magyaroknál az erdei méhesek emlékét a határne-

1. térkép. A kelencék elterjedésterülete

vek őrzik (Csaba J. 1968: 109). Feltűnő, hogy a Nagykunságban a 18. században a méhesek felállítását a szőlőkben tiltják, viszont több adatunk van a tanyaföldön, illetve a rétségben felállított méhesekre (Györffy I. 1984: 44; Szűcs S. 1977: 77; Szilágyi M. 1992c: 244–247).

17. ábra. Zárt méhes (kelence), Panyola (Szatmár vm.)

A *kelence* minden oldalról zárt kör, ellipszis alakú vagy négyszögletes fedetlen, esetleg a falak mentén fedett épület, amelynek a belső fala tövében *mípadon*, *ágyáson* helyezik el a köpűket, kasokat. Ismerünk három oldalról kerített *kelencéket* is (lásd Kós K. 1949: 161–162; Szabadfalvi J. 1956: 454–463; Balassa M. I. 1971: 84–86, 88–89; Páll I. 1987: 95–98). A *kelence* uradalmak, nemesi birtokok, később nagyobb parasztméhészek építménye volt. Magyarországon a 17. században említik, de valószínű, hogy korábban sem volt ismeretlen (18. századi leírása: Bél M. 1984a: 282–283). A huszti gyümölcsöskertben álló *kelencéről* például az 1684. évi összeírás ezeket mondja: „Középszerű sövényből font, támaszos, jó széles lészájú, kerekded, jó méhkelence. Nyílik belé fasarkos, hevederes, vasretesz fenyüdeszka félszerajtó 'srófós lakatjával' együtt. A közepin egy nagy almafa van. A lészá alatt méhköpü 32 és üres méhköpük” (Takáts S. 1915–17: III. 416; az erdélyi 17. századi méhesekre lásd Áron P. 1987). Takáts Sándornak ez a közlése nemesi udvarház *kelencéjét* írja le. Figyelmet érdemel a srófós zár említése. Ez a ritka zárforma a Balaton-melléki présházakon még feltűnik. A debreceni erdőkben felállított *kelencék* mellett nyár idején a méhész baromfit, kecskét, malacokat is tartott. A *kelencé*, *kelence* talán szláv (szlovák?) eredetű szavunk. A 16. századból a *kelencének* 'köpü, méhkas' jelentését is ismerjük. Az erdei méhészkedés maradványai megtalálhatók a szlovákoknál és a szepesi németeknél is. A szlovákok erdei méhészkedésének egyik emléke a méhesfák röplyuka előtt felfüggesztett szeges tuskók alkalmazása. Az ide-oda lengő szeges tuskó a mézrabló medvét tartja távol. Erről a leleményes eszközről már Olaus Magnus (1555) képet közöl. A Volga menti finnugor és török népeknél általánosan elterjedt.

Napjainkban a méheket a háznál, az udvaron tartják. A méhkasokat, kaptárakat eresz alá, a ház utca felőli végén deszkaállványra helyezik. Ha több méhe van a gazdának, akkor az udvarra a gyümölcsöskertbe féltetős méhest (*méhhely, méhkert, méheresz, méhezsd, priszáka*) épít, amely nyáron a méhész gyakori alvóhelye is (lásd Kós K. 1949: 161; Hajdú M. 1963: 175; Szabadfalvi J. 1967: 51–52; Balassa M. I. 1971: 89–96; Hegyi I. 1978: 191; Kotics J. 1988: 55–61; Bodnár L. 1989: 132–135). Az ilyen méhesek építését már korai méhészkönyveink ajánlják. Márton Gábor, a regionális néprajzi sajátosságok egyik első megfigyelője *Gazdaságos méhtartás* c. munkájában (1816) ír a Balaton körüli méhesek közötti különbségről. A somogyi méhesek fából, a zalaiaiak kőből épülnek. Köveskálon a méhes az ablak alatti kiskertben, Balatonhenyén a tornácon áll.

A méhesekben a köpüket, kasokat, kaptárakat alacsony padra helyezik. A méhes elé itatóvályúcskát helyez a méhész, amelybe – a 18. századi méhészkönyvek tanítása nyomán – bele is vizek. A méhest lehetőleg József-nap (március 19.) előtt kitakarítják (Csaba J. 1968: 112).

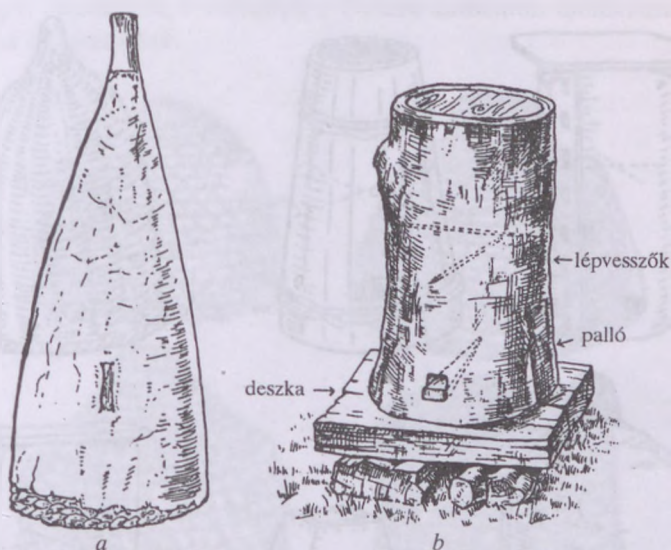
A méhes körül a parasztméhészek mézelő növényeket ritkán termesztene. A mézelő virágok azonban a földesurakat már a 16. században foglalkoztatták. Batt-hyányi Boldizsár 1585-ben Clusius Carolus németalföldi botanikust arra kéri, hogy legyen segítségére olyan magvak megszerzésében, amelyek virágját a méhek kedvelik. Horhi Miklós méhészeti munkájának egyik kéziratos változata szerint a jó mézelő növények közé tartozik a méhfű, a vad ökörnövény, az üröm, a lómenta, a fodormenta, a borsfű, az olasz kakukkfű, a sárkelep és a csombord. Vannai István a hajdinát az uradalmak mézelő növényének tartja. Szerinte zamatos mézet ad a galagonya, berkenye, zsálya, izsóp, ibolya, sáfrány, az ökörfarkkóró, a tök, a dinnye virágja s még seregnyi más növény. A moldvai csángók tapasztalata szerint, ha a juhoknál jól megy a legelés, abban az esztendőben a méhek sem szűkölködnek.

A HAGYOMÁNYOS MÉHLAKÁSOK

A méh lakások a magyarságnál változatosak (összefoglalóan lásd Boross M. 1963b: 35–80):

1. Legegyszerűbb és legrégebbi a fatörzsből készült *köpű* (*bodon, bödön, borta, döbbeny, döbön, faderék, faröng, kipű, köpöh, köpű, odú, styubéj, tönk, törzsök, töke, tung, tuskó*), amelyet Kelet-Európában a lengyelek, szlovákok, románok, délszlávok, észtek, baskírok és más népek is jól ismernek. A *köpű* nyelvünkben honfoglalás előtti török szó. A magyarság már korai gazdasági korszakában az erdei méhesfákon kívül *odú*kban, *köpű*kben tartotta méheit. Bél Mátyás (1984a: 283) a 18. század eleji tapasztalatok szerint jobbnak tartotta a fűz-, hárs- vagy más puhafából kivájt méhköpűt, mint a vesszőből font és betapasztott kast. A magyarok mindig függőlegesen állítják fel a köpűt, s nem fektetve, vízszintesen, mint az észtek, lengyelek, ukránok, a kaukázusi népek teszik. Az északi erdős vidékeken, Erdélyben, Moldvában és a Dunántúlon még találunk köpűket (lásd Lükő G. 1934: 47–48; Szabadfalvi J. 1956: 463–466, 1967: 52–53; Füvessy A. 1972: 531–538; Kotics J. 1988: 36–41). Az Alföldön már ismeretlenek, az erdélyi Mezőségen pedig ritkák. A fonott méhkasnak a Bör-

zsönytől Zemplénig, helyenként a Jászságban is *köpű* elnevezése járja, ami annak bizonyítéka, hogy ott korábban fatörzsből készült méhlikásokat használtak, amelyek az elnevezését ráruházták a méhkasokra. A köpű gyakran nem más, mint az erdőtől a méhrajjal együtt hazahozott odvas fatörzs, amelyben a méheket mézelní

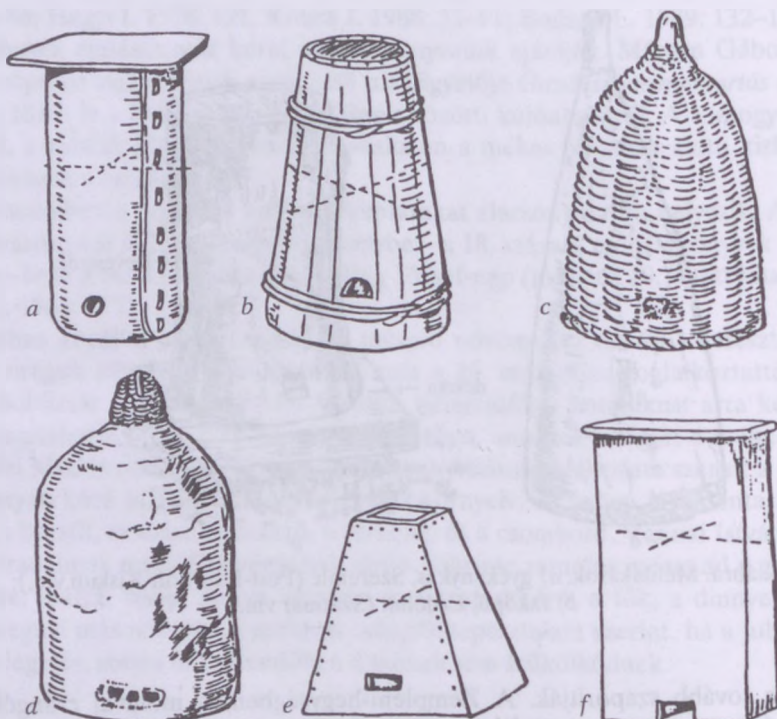

18. ábra. Méhlikások: a) gyékénykas, Szeremle (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.);
b) faköpű, Erdőhát (Szatmár vm.)

hagyják és tovább szaporítják. A Zempléni-hegységben, a moldvai csángóknál a méhállományt ma is gyarapítják ilyen módon az erdőtől hazahozott méhcsaládokkal. A köpű üregét véséssel, égetéssel formálják. A köpűket nyáron az eső ellen kőlappal fedik le. A csángók szerint legmegfelelőbbek a fűz-, a jegenye- és a hársfa köpűk (Kós K. 1976: 129). Szórványosan hazánk északi részén, a Bakonyban a köpűk emberformájúak vagy a röplyuk körül díszesen faragottak (Boross M. 1963b: 54–56; Vajkai A. 1959b: 26; Kotics J. 1988: 42–43). Az emberformájú, gyakran szenteket ábrázoló díszes köpűk német területről terjedtek el az Északi-Kárpátokban, ahol elsősorban a szlovák és az ottani német lakosság méheseit jellemzik. Valószínű, hogy a parasztméhészekhez csak a 18. század vége óta földesúri, polgári méhészek révén kerültek el. A néphit szerint az emberformájú köpűben a méh jobban megmarad, betegség nem éri.

2. Erdély és a Dunántúl déli részén fakéregből készült, henger alakú köpűk is előfordulnak, amelyek valószínű, hogy balkáni kultúrelemek az említett területeken. Fakéreg köpűket a rómaiak is használtak. Jellemzik Délnyugat-Európa hagyományos méhészetét, ahol használatuk a paratölgy elterjedésével függ össze. Északkelet-Magyarországon, Erdélyben, Kárpátalján (a huculoknál), a Dunántúlon szórványosan használnak dongákból készült köpűket is, amelyek azonban nem valószínű, hogy kapcsolatban állnak nyugati (Olaszország, Svájc) analógiákkal.

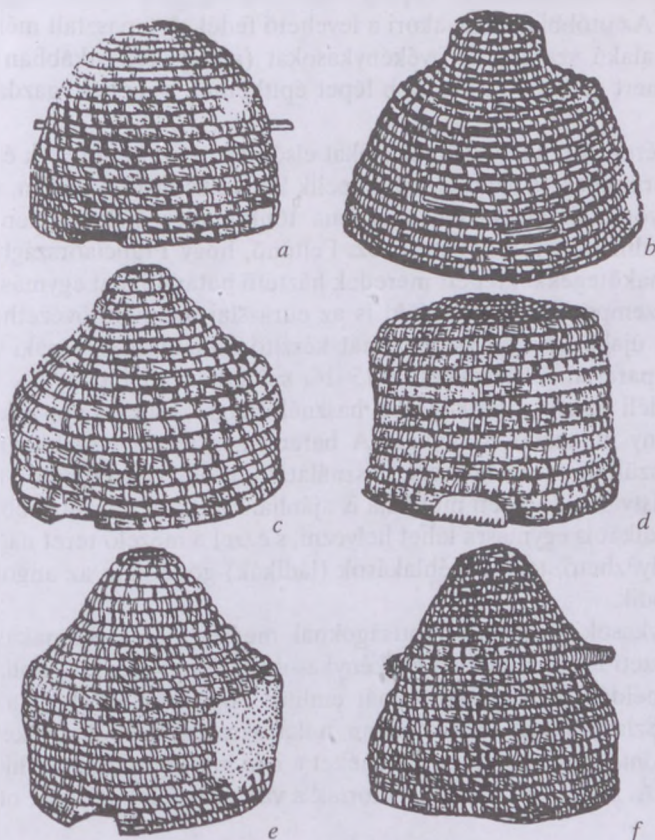
3. A méhkasok (*kas*, *kosár*, *dub*, *sztup*) vesszőből (fűz, fagyal, szőlővenyige), rozs-, ritkábban búza- és zabszalmából vagy gyékényből készülnek (például Kós K. 1949: 159–160; Szabadfalvi J. 1956: 467–468, 1967: 53–55; Hajdú M. 1963: 175–178; Csaba J. 1968: 109–111; Füvessy A. 1972: 538–545; Bathó E. 1988a: 32–35; Bodnár L. 1989:

19. ábra. Méhkasok: a) nyírkéregből készült köpű, Magyarigen (Alsó-Fehér vm.); b) dongákból készült köpű, Magyarláros (Szolnok-Doboka vm.); c) fonott vesszőkas, Csíkszent-domokos (Csík vm.); d) tapasztott vesszőkas, Komádi (Bihar vm.); e) keretek nélküli deszkakaptár, Gyimesközélpók (Csík vm.); f) keretek nélküli deszkakaptár, Csomakőrös (Háromszék vm.)

136). A vesszőből font kast – amely ősi indoeurópai méhkas – az erdélyi és moldvai magyarságnál, a Dunántúl déli részén s helyenként az Alföldön használják. Észak felé haladva mindinkább ritkulnak. A vesszőkasok váza rendszerint ágakra hasogatott mogyorófa, az Alsó-Őrségben a keresztes fenyő (*Picea abies*) szétálló ága, amelyet vesszővel sűrűn átfonnak. A mogyorófának, fenyőnek a felső hasítatlan vége a kas fogója. Békés megyébe Erdélyből román kaskötők hoztak az első világháború előtt vesszőkasokat. A hegyes tetejű, magas vesszőkast a Tiszántúlon helyenként *oláhkas*nak nevezik. Híres kaskötők dolgoztak Debrecen, Békés környékén. A hegyes, magas formák főleg hazánk déli részén, Erdélyben, a szlavóniai magyaroknál bukkannak fel, s ősi formái a vesszőkasoknak. A vesszőkasokat fahamuval, fűrészporral kevert marhatrágyával, sárral tapasztják be. A tapasztást évenként, kétév-

ként megújítják. A fehérfölddel besározott kasok használatát a 18. századi méhészeti munkák tanácsolják. A méh a sötét méhesben 'a fejérségtől könnyen eltalálja a kassát'. Ilyen kasokat a Jászságban napjainkban is készítenek. A tapasztás a hideg ellen védi a méheket, s a zöld harkály sem vájja ki a kasokat. A vesszőkasok a délszlávoknál igen elterjedtek, s valószínű a Balkán autochton méhlikásai, amelyeket már a rómaiak is használtak.

20. ábra. Szalmakas formák a Dél-Dunántúlról: a) Liszó (Somogy vm.); b) Pölöskefő (Zala vm.); c) Tótszentmárton (Zala vm.); d) Letenye (Zala vm.); e) Szentmihályhegy (Somogy vm.); f) Surd (Somogy vm.)

A spirális technikával font szalma- és gyékénykasok a Dunántúl, az Alföld méhészetére jellemzőek, s a 18. században megjelennek Erdély területén is. A 19. század végén a Székelyföldön már háziiparszerűen készítették a szalmakasokat. Ez a kastípus tőlünk terjedt tovább a szerbekhez, horvátokhoz és részben a szlovénekhez. A gyékény kasokat a Tisza, a Bodrog folyók mentén (ahol sok gyékény terem) fonják, és távoli területre viszik eladni. A szalma-, gyékény- és vesszőkasnak több helyi variánsa van. 19. századi méhészeti munkáink is különböző formákról emlékeznek

meg, amelyek nyilvánvalóan eljutottak a paraszt méhészekhez is. Így Csaplovics János a kívül vastagabban, belül vékonyabban besározott hegyes vesszőkast ajánlja, amilyenekben Szlavóniában tartják a méheket. Kis János oltszemi református lelkész a kétféle kas egyidejű használatát ajánlja: a kasokat a méhész egy-egy sorba vegyesen helyezze el, mert a méhek így otthonukat nem tévesztik el.

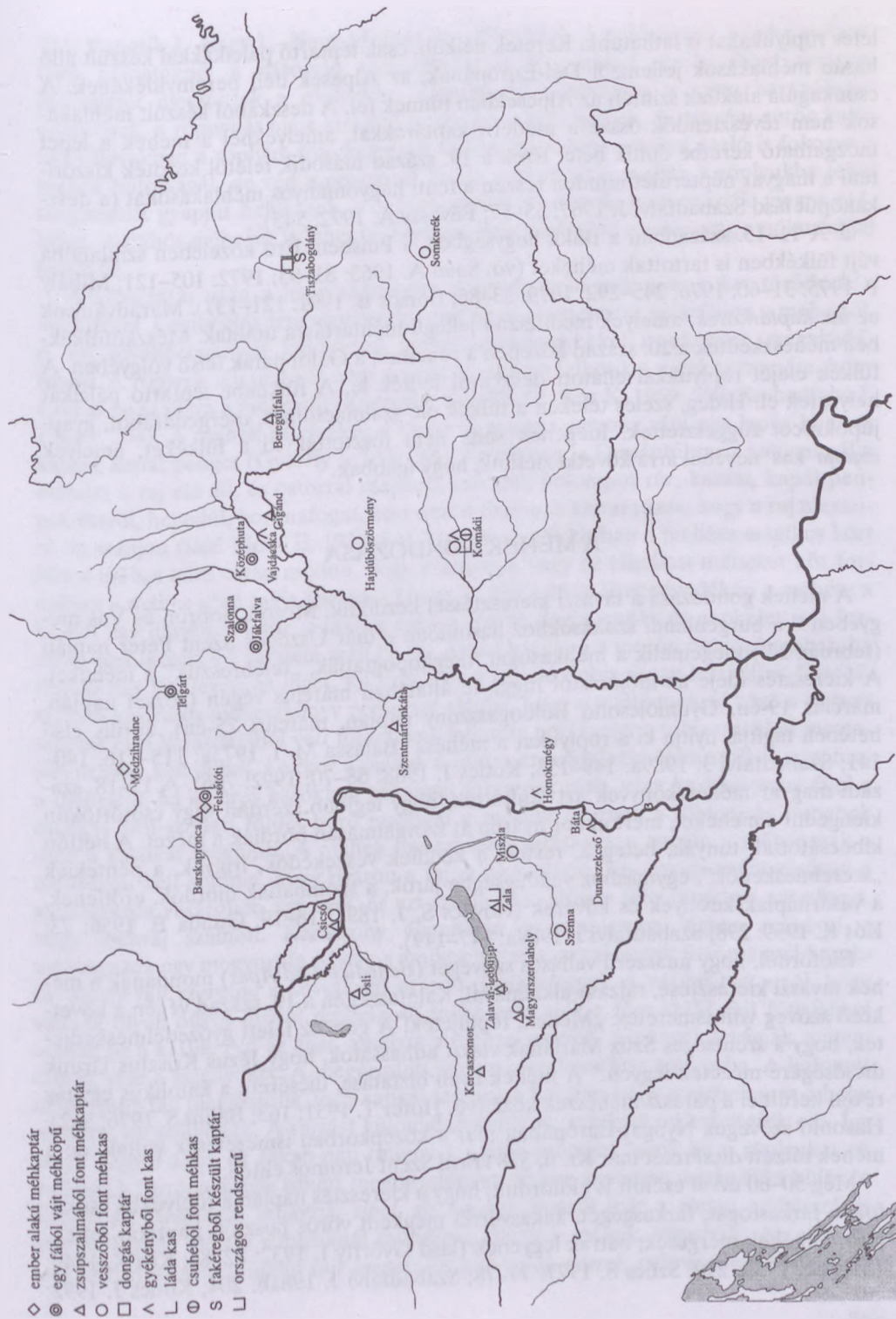
A Debrecen környéki fagyalvessző kasok nagy méretükkel tűnnek ki. Gyékényből, szalmából leginkább félgömb és kupola alakú, esetleg felül lapos, henger alakú kasokat fonnak. Az utóbbiaknál gyakori a levehető fedél. A tapasztalt méhészek szeretik a kupola alakú szalma- és gyékénykasokat (amelyeket ritkábban vesszőből is utánoznak), mert az ilyen kasba több lépet építhetnek a méhek, gazdagabb a méz-termés.

Figyelmet érdemel, hogy szalmakasokat elsősorban ott készítenek és használnak, ahol rozstot termelnek és azt cséppel csépelik ki. Délkelet-Európában, a Balkánon a különböző nyomtatóeljárásokkal a szalma tönkremegy, s lehetetlen felhasználni méhkasok, szalmaedények készítéséhez. Feltűnő, hogy Franciaországban a szalmakas és a szalmakötegekkel fedett meredek háztető határvonalai egymást fedik. Mivel szemnyerés szempontjából az Alföld is az eurázsiai nyomtatóövezethez tartozik, a szalmakas itt újabb, mint a zsúpszalmát készítő dunántúli és északi vidékeken. A szalmakas a paraszti méhesekben a 15–16. századnál aligha régibb. A 19. század közepétől a déli típusú, a Balkánon is használt magas, csúcsos vesszőkasoknak szalma és gyékény utánzatai is vannak. A baranyai, a jászági szalmakasok a köpük mintájára készültek. Az ilyen kasok használatát külföldi tapasztalatok nyomán 1831-ben Czövek István méhészeti munkája is ajánlja. Tanácsai szerint több henger alakú 'koszorút', ládikát is egymásra lehet helyezni, s ezzel a mézelő teret nagyobbítani. Az egymásra helyezhető, tagolt méhlikások (ládikák) gondolata az angol Gedde John nevéhez fűződik.

A gyékénykasok a földrajzi adottságoknak megfelelően a szalmakasok változatai. Korai méhészeti irodalmunkban gyékénykasokról ritkán esik szó, noha a 17. századi összeírások például Sárospatakról már említik. Az Alsó-Örségben, a Hajdúságban, Erdélyben, Szlavóniában, Moldovában a kasokra szalmából, gyékényből, nádból „kalapot” (*köntő*) tesznek, hogy a méheket a nap melegétől és a tél hidegétől védjék (lásd Garay Á. 1911: 227, 232). Gyakoriak a vasi szlovéneknél, s az ottani németeknél.

A 17. századi néphit szerint vesszőkast a kakukk tavaszi első megszólalása után nem tanácsos fenni, mert az ilyen kasban nem maradnak meg a méhek. A vesszőkas fonásának ideje karácsony éjjele és karácsony első napja. Az ekkor font méhkasban bőséges lesz a méz, szorgalmasan dolgoznak a méhek. Más tanácsok szerint a kasfonást újhoid péntekjén napkelte előtt kezdje el a méhész, s a fonás közé nyír- és csipkevesszőt elegyítsen. Az ilyen vesszők elűzik, távol tartják a gonoszt, a méhek megrontóit.

4. A deszkából készült álló hasáb alakú, keretek nélküli méhlikások főleg Erdélyben használatosak, ahol a székelyeknél, a Lápos völgyében csonkagúla formában is előfordulnak. A köpűben, a méhkasban keresztben 2–3 pálcikát (*szulák*) helyeznek el, amelyekre a méhek a lépet erősítik. A köpük, kasok röplyuka általában négyszögletes vagy félkör alakú, de a deszkából készült méhlikásoknál Erdélyben háromszög-

2. térkép. A méhkasok típusai a Kárpát-medencében

letes röplyukakat is láthatunk. Keretek nélküli, csak léptartó pálcikákkal készült álló hasáb méh lakások jellemzői Dél-Európának, az Alpések déli peremvidékének. A csonkagúla alakúak szintén az Alpésekben tűnnek fel. A deszkából készült méh lakások nem tévesztendőek össze a modern kaptárakkal, amelyeknél a méhek a lépet mozgatható keretbe építik bele. Ezek a 19. század második felétől kezdtek kiszorítani a magyar népterület minden részén a fenti hagyományos méh lakásokat (a deszkaközpűt lásd Szabadfalvi J. 1967: 55–57; Füvessy A. 1972: 545).

5. A 11–15. században a Bükk hegységben, a Pilisben, Érd közelében sziklafalba vájt fülkékben is tartottak méheket (vö. Saád A. 1963: 81–93; 1972: 105–121; Mihály P. 1975: 31–60; 1976: 245–292; 1979: 33–86; Borsos B. 1991: 121–137). Maradványaik az ún. *kaptárkövek*, amelyek mediterrán jellegű méhtartásra utalnak. Mészköfülkékben méhészkedtek a 20. század közepén a románok a Gáldi patak felső völgyében. A fülkék elejét röplyukkal ellátott deszkával fedték le. A fülkébe léptartó pálcikát helyeztek el. Hideg, széles teleken a fülkék elé szalmacsomót, csergedarabot, gyapjúpokrócot függesztettek. Idegenek soha nem fosztották ki a fülkéket, amelyek *coşniţa* 'kas' nevéből arra következtetünk, hogy újabbak.

A MÉHEK GONDOZÁSA

A méhek gondozása a tavaszi kieresztéssel kezdődik. Moson, Sopron és Vas megyében – a burgenlandi szokásokhoz hasonlóan – már Üszögös Szent Péter napján (február 22.) megemelik a méhkasokat, megkopogtatják, „felébresztik” a méheket. A kieresztés ideje az időjárástól függ, de általában március végén (József napján, március 19-én, Gyümölcscsoltó Boldogasszony napján, március 25-én), április első hetében tágitja, nyitja ki a röplyukat a méhészt (Balassa M. I. 1973a: 115–116, 140–141; Szabadfalvi J. 1989a: 149–153; Kotics J. 1988: 68–70; 1992: 706). A 17–18. századi magyar méhészkönyvek azt tanították, hogy legjobb szerdán vagy csütörtökön kiengedni a méheket, mert akkor nyáron át szorgalmasan hordják a mézet. A hétfőn kibocsátottak tunyák, betegek, restek, a keddiek veszekedők, irigyek, a péntekiek „szerelmeskedők”, egymáshoz vendégségbe járók, a szombatiak mordok, erőtlének, a vasárnapiak kevélyek és kövérek (Kovács S. J. 1891: 18–19; Gunda B. 1956: 73; Kós K. 1959: 298; Szabadfalvi J. 1989a: 147–149).

Előfordul, hogy imaszerű vallásos szöveget (*Benedictio ad Apes*) mondanak a méhek tavaszi kieresztése, rajzása alkalmával. Kalotaszegen a 19. század végén a következő szöveg volt ismeretes: „Méhek, repüljete! A gonosz felett győzedelmeskedjete, hogy a szentséges Szűz Máriának viaszt adhassatok, hogy Jézus Krisztus Urunk dicsőségére mézetek legyen.” A méhek ilyen biztatása, dicsérete a katolikus egyház révén került el a paraszt méhészek közé (vö. Hofer T. 1951: 163; Bálint S. 1976: 512). Hasonló szövegek Nyugat-Európában már a középkorban ismeretesek voltak, de a méhek túlzott dicséretét már Kr. u. 378 körül Szent Jeromos elítéli.

Még 50–60 évvel ezelőtt is előfordult, hogy a kieresztés napján a röplyukba csukafogat, farkasfogat, farkasgégét, kakasvérrel megkent vörös posztót, paprikát tettek, hogy a méhek mérgesek, bátrak legyenek (lásd Györffy I. 1932: 82–85; Kós K. 1949: 161–164; 1959: 299; Szűcs S. 1977: 77–78; Szabadfalvi J. 1981b: 204; Kotics J. 1992:

711; Bencsik J.–Nagy L.–Nagy Molnár M. 1993: 176). A palócoknál, a Szlovákiában lakó németeknél a bátorság serkentésére a 20. század elején fából faragott farkasfejet illesztettek a röplyukba. Ugyanezért Gömörben a kasra harapófogót erősítenek, a röpnylás elé a kirepítő deszkába szeget vernek. A nyírségi görög katolikus falvakban a röplyuk fölé helyezett tövises ág, szúrós növény, sarló is fokozza a méhek bátorságát, de véd a gonosztól is. Ha a kibocsátás napján a röplyukba tejjel megmosott gyapjút helyeznek, a méhek szelídek lesznek, nem szúrják meg a méhészt. A dühös méheket le lehet csillapítani, ha a röplyukat medve- vagy mókushájjal kenik be.

A kibocsátás után a hagyományosan dolgozó méhészek nem sokat törődnek a méheikkel. Legfeljebb arra vigyáznak, hogy az új raj messzire ne szálljon a méhestől. A raj továbbrepülését különböző varázscselekményekkel igyekeznek megakadályozni. A röplyuk téli dugóját nem dobják el, hanem felkötik a méhkas tetejére, hogy a raj el ne szálljon a méhestől (Kőszeghy S. 1895: 58; Kós K. 1959: 299; Szabadfalvi J. 1981b: 204). A méhek rajzásakor a moldvai magyar asszony ráül egy lapos kőre és kaszát, kapát penget (Györffy I. 1932: 84). Erdélyben, a Dunántúlon, a palócoknál a méhészt a raj elé áll, és ostorral csapkod, csengőt, kolompot ráz, kaszát, kapát penget, füttyöl, hegedül, boronafogat, kést szúr a földbe, a kaput rázza, hogy a raj messzire ne szálljon (lásd Moór E. 1933: 64). Ugyanezért Biharban a méhészt mágikus kört húz a méhes köré olyan módon, hogy körüljárja, vagy az elhullott méheket kör formában a méhes köré rakja (például Hofer T. 1951: 164). Szeged vidékén a méhészt a kasból egy darabkát letör, a méhes előtt a földbe dugja, reááll és napkelet felé fordulva imádkozik, s a raj nem száll el. Az Alsó-Örségben a mezőn dolgozó ember, ha repülő rajt lát, leveti az ingét, kifordítja és a raj elé dobja, hogy leszálljon. Egy 17. századi kéziratos méhészkönyv pedig azt ajánlja, hogy a szálló méhraj közé a tavaszi szántás első barázdájából vett földet, vakondtúrás porát vagy a jobb sarokkal megtaposott port kell dobni, s ekkor a méhek a földre ereszkednek. Nem száll el a méhraj a méhestől, ha az üres kasokban női inget forgatnak meg, vagy ha karácsony éjjel a méhkas alól szedett földet hord magánál a méhészt és ezzel a földdel az ünnepek után a kasokat meghint. A méhek tavaszi kibocsátásának a napján a méhésznek a méhesben kell aludnia, hogy nyáron a raj el ne szálljon. Karácsony utáni vásáron a méhesgazda vásároljon egy kést, és azt szúrja bele abba a fába, amelyre azt akarja, hogy méhraj szálljon. Karácsony éjszakáján a templomba vigyen magával a méhesgazda egy mogyorófa pálcát, s amikor hazatér, azzal annyit üssön a méhkasokra, ahány rajt szeretne a következő nyáron (Zala megye). A néphit tud arról, hogy vannak olyan bűvös erővel rendelkező méhészek, akik a fára szállt rajt füttyüléssel csalják be a kasba. Azt az ágot, amelyre a méhraj rászállt, a leányok levágják, s megérintik vele a legényeket. A megérintett legény szerelmes lesz a leányba. A befogott raj helyét a fán megfűstölik, vagy sapkát tesznek a helyére, hogy a méhek arra a helyre vissza ne szálljanak. A rajzást különböző kultikus cselekedetekkel segítik elő. Így azzal, hogy Fülöp- és Jakab-nap (május 1.) táján juhtejjel kenik be a röplyukat. A méhészek Európa-szerte ismert megfigyelése szerint az anyaméh rajzás előtt különös hangot ad (*krécsázik, műkékizik, sípol, sír, vakog*), amiről már a római méhészek is tudtak. Rajzás előtt a röplyuknál csomóban ülnek a méhek, *tögyelnek*. Az első raj még abban az évben újabb rajt ereszt. Ez a *fickóraj, párraj, szűzraj, unokaraj* (Bod-

rogtör). Ha a raj már lépet épített magának és megkezdte a mézhordást, család a neve (lásd Szabadfalvi J. 1956: 471; Hajdú M. 1963: 184–186; Balassa M. I. 1973: 116–118; Kotics J. 1988: 73–81; 1989a: 332, 1992: 707–708).

A méhestől távolabbra, magas fára szálló méhrajt olyan kasba söprik, rázzák bele, amelyet előzőleg különböző füvekkel (*Melissa officinalis*, *Mentha crispa*, *Stachys annua*) dörzsöltek be, vagy urinnal, borral, mézes cukros vízzel, édes tejjel behintették (Kós K. 1949: 162–163; Szabadfalvi J. 1981b: 205). A méhészt hosszú rúdra kötött kast tart a raj alá, s egy kampóval az ágakról a kasba rázza. Az erdőben talált méhek, a kasból kiszálló méhraj füstöléséhez a méhészt emberi hajjal és kutyaszőrrel vegyített rongytekeresztet, száraz marhatrágyát, nedves szalmát, falevelet használ (Balassa M. I. 1973: 119–122). Az Alföldön a tanyákon a méhészt felesége a feleresztett kútgémmel, rúdra kötött szalmacsutakkal jelzi a szántóföldön dolgozó férjének, hogy rajzanak a méhek. A megszökött rajt más földjén is joga van gazdájának követni, s ha idegen fogja be, vissza is követelheti. Hódmezővásárhelyen azonban három nap elteltével már nem. A Komárom megyei Martoson, ha a méhészt megszökött rajával nem egy időben ér az idegen udvarra, gyümölcsösbe, a méhekről le kell mondania (Fél E. 1944: 54).

Nyár folyamán gazdagon gyűjtenek a méhek, ha karácsony éjszakáján a méhészt bűzát visz magával a templomba, s visszajövet abból néhány szemet a röpükbe tesz. Egészségesek, szorgalmasak lesznek a méhek, ha a karácsony esti vacsora morzsáit közéjük hintik. Szorgalomra lehet ösztökélni a méheket a méhkas alá helyezett hangyabolyból vett földdel vagy ha a kast megkenik hangyatojással, medvezsírral. Ha olyan botot tartanak a méhesben, amellyel Szent György-nap előtt kígyót vertek agyon, akkor idegen méhek nem jöhetnek a kasokba mézet rabolni. Gazdag hárs-, akácvirágzás idején a kas hamar megtelik mézes léppel. Ilyenkor az alá helyezett deszkaládikával, rostakéreggel vagy henger alakú szalmafonadékkal nagyobbítják meg a mézelőteret, hogy a méhek tovább dolgozhassanak. A gyenge rajokat pedig összeverik (Csaba J. 1968: 111; Bodnár L. 1989: 137).

A méhcsaládokkal az akácosokba, hárserdőkbe való vándorlás a méhészegyesületek és -tanfolyamok ösztönzésére csak a 20. század elejétől terjedt el. A barcasági szászok azonban már a 19. század közepén felkeresték a virágzó hajdinaföldeket.

A MÉHEK „LEFOJTÁSA”, KIFÜSTÖLÉS

Ősszel a méheket füsttel elpusztítják (*levágás*, *méhvágás*), hogy a mézet a kasból, a köpüből elvehessék (18. századi leírása: Bél M. 1984a: 290–292; 20. századi leírása: Szabadfalvi J. 1956: 475, 1967: 60; Balassa M. I. 1973: 128–129). A méhészt kis gödröt ás és a gödörben ként, rongyot, marhatrágyát vagy taplógombát éget. Azután a gödör fölé helyezi a kast. A füsttől a méhek elbódulnak és behullanak a gödörbe. A méhek ilyen módon való elpusztítására Békés megyében, a Jászságban azt mondják, hogy levágják a méhet, mert áldott portéka. A nehezebb köpüből – füst mellett – kivágják a mézes lépet, de valamennyit benne hagynak, hogy a méhek áttelelhessenek.

Az Alföldön, a palócoknál, de szórványosan másutt is a méhkast aljával felfelé fordítva földbe vert három-négy karó, felfordított kisszék lábai közé vagy földbe vajt

mélyedésbe állítják, s föléje hasonló bőségű kast borítanak. A két kas egymással érintkező peremét kendővel, zsákkal körülkötik, azután tenyérrel vagy két kis pálcával ütögetik az alsó kast (lásd Szabadfalvi J. 1956: 476; Balassa M. I. 1973: 130–133; Kotics J. 1988: 83–85). A méhek rövid idő múlva felmennek a felső üres kasba s az

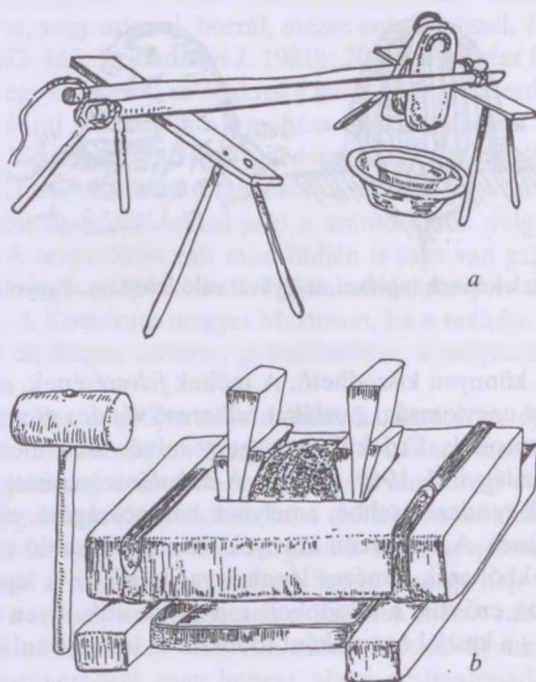
21. ábra. A méhek kénnel, taplóval, trágyával való lefojtása, Panyola (Szatmár vm.)

alsóból a lépesméz könnyen kiszedhető. A méhek *felverésének*, *dobolásának* módját a 18. század végén a nagykunsági gazdákat felkereső vándor gömöri méz- és viaszke-reskedők már gyakorolták. Érdekük volt, hogy minél több méhesládja maradjon meg a gazdának (Szilágyi M. 1966: 82–83). A *dobolás* a paraszti méhészetben a 19. század elejétől válik rendszeresebbé, amelynek hasznosságára, előnyeire az újságok is felhívják a figyelmet. A Debrecen környéki *kanizás* hasonló a doboláshoz. A raj nélkül maradt kasokból csak a mézes lépeket vagdadják ki, a lépek fiasításos részét az üres kas csúcsába erősítik, s a kidobolt rajt rájuk ütik. Ilyen módon – a méhek elpusztítása nélkül – a kasból nyaranként többször is lehet venni lépes mézet (Szabó K. 1977: 164, 166).

A méhészt csak néhány eszközt használ. A köpüből, a kasból a lépet metszőkéssel vágják ki. A Dunántúlon, Észak-Magyarországon használják a különböző formájú füstölőt, amelyben száraz marhatrágya, falevél, nedves szalma ég, s annak a füstjével tartja magától távol a méhészt a méheket. Füstölésre használja a méhészt a pipáját is. Az ún. *méhészpipák* csak újabban terjedtek el. Az alföldi vásárokon vándor szlovák fafaragók árulták a fakanállal, a faedényekkel együtt a méhészpipákat. A méz elszedésénél, a raj befogásánál a méhészt szitaszövetből, dróthálóból készült olyan álarcot borít a fejére, amelyen át a méhek nem tudnak hozzáférközni, de a szita, a háló nyílásai a látásban mégsem akadályozzák (Szabadfalvi J. 1956: 473–474; Kotics J. 1988: 108–113).

A mézet a lépekből kinyomkodják, kiolvasztják, esetleg préselik vagy szitára, szűrőedényre, kosárba teszik a lépes mézet, s az alája helyezett edénybe csorog a méz (Kotics J. 1988: 87–89). Napjainkban azonban már elterjedtek a modern mézpergetők is. Az üres lépet (*sonkoly*, *méztörköly*, *maláta*) összezúzzák, összetörik, s a napon, tűzhelyen kiolvasztják, kifőzik vagy kipréselik belőle a viaszt. A Lápos völgyében a préselés egyszerű módja, hogy a megolvasztott, felmelegített üres lépet vászonzacskóba teszik, és a viaszt két pálcával átnyomkodják a zacskón, amelyben visszamarad a sonkolysalak, a *vostyina*. Ez a primitív préselési eljárás az észteknél, fehéróroszoknál, ukránoknál, cseremiszeknél is ismeretes. A székelyeknél – hasonlóan, mint az

ukránoknál – ferdén feltámasztott deszkára helyezik a felmelegített üres léppel teli vászonzacsskót, és egy bottal nyomkodják ki a zacskón át a viaszt. Egyszerű viaszprést ismernek Szeged vidékén: két deszka közé teszik a zsákba rakott lépet, és a deszkákat két rúddal összeszorítják (Szabó M. 1956: 219–221). Erdélyben két ék közé szo-

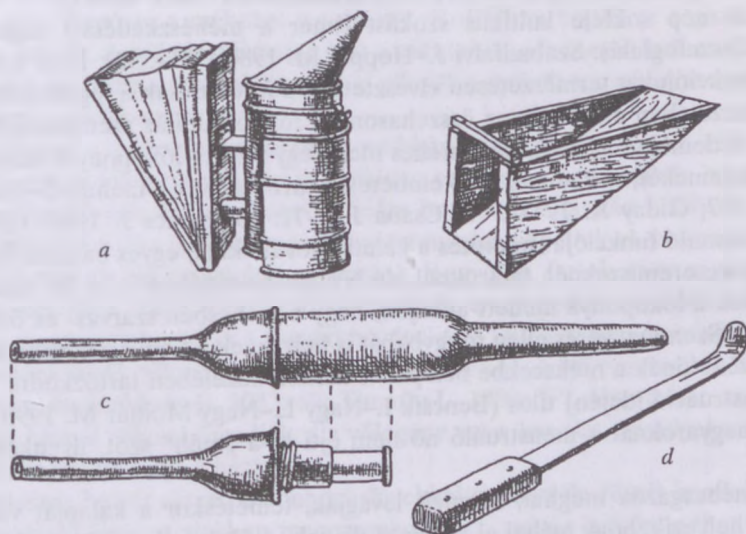

22. ábra. Méhészeszközök: a) viaszprés, Algyő (Csongrád vm.); b) ékes viaszprés, Magyarigen (Alsó-Fehér vm.)

rítva préselik ki a viaszt. Az ékeket fakalapáccsal ütik. Függő kalapácsokkal működő, az olajprésekkel egyező viaszpréseket használnak a palócok és a velük szomszédos szlovákok. Ennek az olaj- és viaszprésnek az elterjedése Nyugat-Európától Kínáig követhető. Intenzív használatuk a keleti szlávokra jellemző.

A 17–19. században és a 20. század első három évtizedében vándor méz- és lépke-reskedők járták az országot (Füvessy A. 1971: 28–40; Kotics J. 1991a: 221–231; 1991b: 265–269). Ezek egyik típusa volt a *barkács*, aki a parasztméhészeknél füsttel megölte, *kidobolta*, *kiverte* a méheket, munkájáért lépes mézet kapott, amit szekérre rakott hordóban szállított tovább. Az erdélyi *musztikás*, *sonkohyos*, *vostyinás* csak az üres, összetört lépet kereste a méhészeknél, és kaszát, gerebent, szövőbordát, köszőrűkövet, cserépedényt, bocskort, botot, varrótűt, fűszereket (bors, gyömbér, köménymag) adott érte cserébe (Kós K. 1949: 163). Ezek a vándorkereskedők Gömör, Beszterce-Naszód, Szeben megyék falvaiban laktak, és ősszel keresték fel Erdély, az Alföld méhészeit. A magyarokon kívül volt közöttük szlovák, román és német is. Ennek a vándorkereskedelemnek a gyökerei Gömör megyében a 16. század elejére

nyúlnak vissza. Igen népszerűek voltak a Rozsnyó (Gömör megye) környékéről hosszú szekerekkel érkező *barkácsok*, akik maguk között felosztották az országot (összefoglalóan: Kotics J. 1988: 114–125; – lásd még Skolka A. 1988: 133). Szállításuk rendszerint valamelyik vendégszerető parasztháznál volt, onnan járták be a környéket (Balassa I. 1975a: 64–65). Az utcákon így kiabált a vándorkereskedő: *Sonkolyt veszek! – Botot, bocskort, kalapot adok sonkolyért! – Bordát adok sonkolyért!* Moldvában az üres lépet, viaszt a vándorkereskedőnél gyalpúért cserélték el.

23. ábra. Méhészszereszközök, Erdőhát (Szatmár vm.)

A köpűket, kasokat téli gyakran pincébe, verembe, az istállópadlásra helyezik, hogy megvédjék a méheket a hideg ellen (Kotics J. 1988: 85–86). A pincébe elrakott méhkasokat már a 17. századból említik. A legyengült rajokat télen táplálják. Országsszerte él méhészeink körében a sült tyúkkal való etetés emléke, amiről méhészkönyveink is tudnak (Kós K. 1949: 163; Szabadfalvi J. 1956: 469; Hajdú M. 1963: 175; Kotics J. 1988: 71–72). Debrecen vidékén az 1920-as években sült varjút is tettek a méhek téli asztalára. Tudunk a különböző főtt gyökerekkel, édes sörrel, szilvalével, aszalt szilvával s mézes vízben főtt más gyümölcsökkel, bab- és kukoricaliszttal, főtt borsóval, burgonyával, csicsókával, fügével való etetésről. A fentiekkel egyező téli táplálékokról Európá-szerte tudunk.

MÉHÉSZETI HIEDELMEK

A néphit szerint a méh Szűz Mária könnyéből, Krisztus véréből keletkezett. Egy ormánsági monda szerint Szent Péter kiszedte a Krisztus fejében lévő sebből a kukacokat, fázékba téve egy virágos kert közepébe helyezte, s a kukacokból méhek fej-

lődtek. Hasonló mondák ismeretesek Kelet-Európa más népeinél is. Az oroszoknál Krisztus köldökéből, a lengyelekénél Krisztus verejtékéből származtatják a méhet. A kárpáti ukrán néphit szerint Krisztus sebéből Szent Péter kiszedte a kukacokat, odvas fába rakta és a kukacok méhekké alakultak át. A Mátra hegység palóc lakói azt hiszik, hogy a méhet az Isten teremtette, s amikor azt az ördög meglátta, csufolódni kezdett az Istennel, s elhatározta, hogy külön állatot fog teremteni, de csak legyet tudott. A mordvin, a vogul és a csuvas mondák hasonlóan emlékeznek meg a méh teremtéséről (lásd Bálint S. 1976: 511–512; Szabadfalvi J. 1967: 46–47).

A falusi nép sokféle kultikus szokást ismer a méhészkedéssel kapcsolatban (vázlatos összefoglalás: Szabadfalvi J.–Hoppál M. 1980: 551–552). Ezek a szokások ma már funkciójukat természetesen elvesztették, s jórészt csak a legidősebb nemzedék emlékezetében élnek, de az összehasonlító folklórkutatás szempontjából így is figyelmet érdemelnek. Szokásos a méhes mellé egy karóra lókoponyát tűzni, hogy a gonosz szellemeket, a szemmel verő embereket távol tartsák a méhektől (lásd Garay Á. 1911: 227; Giday K. 1941a: 73; Csaba J. 1971: 73; Kotics J. 1988: 135). A lókoponya hasonló funkciója ismeretes a keleti szlovákoknál, egyes balkáni, kaukázusi népeknél, a cseremiszeknél, tatároknál, de Nyugat-Európában is. A 18. századi méhészkönyvek a lókoponya mellett ajánlják, hogy a méhesben szarvas- és őzagancsot kell tartani. Szemmel verés ellen rongybabát is helyeznek a Lápos völgyében a kasok, köpük közé. Nőnek a méhesekbe belépni, a méhek közelében tartózkodni (különösen a menstruáció idején) tilos (Bencsik I.–Nagy L.–Nagy Molnár M. 1993: 176). A moldvai magyaroknál a menstruáló nő nem ejti ki a „méh” szót, ilyenkor *bogarat* mond.

Ha a méhesgazda meghal, körmeit levágják, temetéskor a kalapját valamelyik méhkasra helyezik, hogy méhei el ne pusztuljanak. A Bakonyban, Gömörben bekibálnak a kasokba: „meghalt a gazdátok!” Ha ezt nem teszik, a méhek elpusztulnak (Kotics J. 1988: 138). A 19. században előfordult, hogy halálozáskor gyászfátyollal vonták be a méhkast (Bakony, Somogy). Lakodalomkor pedig vörös posztóval, hogy a méhek is vigadjanak. A meghalt méhésznek az eresz alá elásott körme, haja, a méhes elé elásott béklyó, a méhesbe felakasztott, húsvétkor megszentelt sonka csontja a megrontástól, tolvajlástól védi a méheket.

A néphit szerint a pénzért vett méhvel a gazdának nem lesz szerencséje (Moór E. 1933: 64; Csaba J. 1971: 72), ezért a méheket csak cserébe vagy ajándékba adják. Akinek mutatóujjába méhanya van a bőr alá „beforrasztva”, maga után tudja csalni az idegen rajt. A lopott méhraj jól mézel. A méhtolvajnak azonban vigyáznia kell, mert vannak bűvös erővel rendelkező méhészek. Ha a tolvaj ilyen méhészt méheit akarja ellopni, a keze odaragad a méhkasához és egy lépést sem tud továbbmenni (Szabadfalvi J. 1967: 45; Balassa I. 1975a: 62–64; Kotics J. 1988: 140; 1992: 709–710). Ha mégis sikerül a lopás, az ellopott méhkas helyét a károsult gazda tejjel öntözi, s akkor a tolvaj megöszül vagy megkopaszodik (Kovács S. J. 1891: 20). Kopasz lesz a méhtolvaj, ha csukafejet és sonkolyt új fazékban összefőznek. A tolvaj lábnyomába vert szeg – 17. századi felfogás szerint is – a tolvaj halálát okozza. Meghal a méhtolvaj, ha az ellopott méhkas helyére lőnek vagy egy méhet a halott mellé a sírba dobnak. Szeged vidékén a gazda kenderfonálra annyi göröcsöt köt, ahány kas méhe van, a csomókkal megérinti a kasokat, s azokat a tolvaj nem képes ellopni, mert őt is

'megkötötték'. Varázsereje van a karácsony éjszakáján készült seprűnek. Ezzel az éjjéli misén összeseprik az oltár előtti port, szentelt vízzel sarat gyúrnak belőle, s az azzal bekent kasok és a megőrzött seprű lehetetlenné teszik a tolvajlást (Bálint S. 1976: 512). A Horhi-féle méhészkönyv több kéziratos változata (1795, 1797) tanácsolja, hogy Szent Iván-nap (június 24.) hajnalán a méhész mogyoró vesszőből készítsen gúzszt, s tegye karácsony éjjel az asztal alá. Amikor egy fehér kanca megellik – mielőtt először szoptatná meg a csikóját, – tegye a gúzszt a kanca lábára, hogy így szopjon a csikó. A gúzszt azután a méhesben kell tartani (Szabadfalvi J. 1981b: 205). Az ilyen gúzs megóvja a méheket a tolvajtól. Erdélyben bőjtöl az a gazda, akinek ellopták a méhét. A bőjtöléstől beteg lesz a méhtolvaj, sőt meg is halhat. Göcsejben ilyen átkot mondanak a méhtolvajra: „Aki ellopta a méheimet, addig meg ne haljon, míg engemet magához nem hív!”

A méhlopást, a méhek megrontását a múltban szigorúan büntették. 1556-ban egy jobbágyot, aki az ellopott méhkast a padláson rejtegette, arra ítélték, hogy derékig meztelenre vetkőzzék, és a méheket a fejére borították. Bártfán 1569-ben egy aszszonyt mézlopásért és a méhek megrontásáért máglyán égettek el. Hasonló szigorral büntették a méh- és méztolvajokat az oroszok, lengyelek, észtek, cseremiszek is.

A friss mézből a Rába mentén a rokonoknak, szomszédoknak küldenek egy tányérral. A megajándékozottak a tányért búzával tele küldik vissza. A búzából néhány szemet a méhkas alá helyez a méhész, s ha azok ott nem csíráznak ki, a méhei egészségesek maradnak (Moór E. 1933: 63; Timaffy L. 1980: 37). Gömörben az új párt a vőlegényes háznál mézzel fogadják, s a vőlegény azt a kanalat, amellyel a mézet fogyasztotta, keresztüldobja a háztetőn.

A méhszűrés helyét sárral, különböző füvekkel (kilencféle fűvel) kenik be, sarlóval, késpengével kereszt alakban megnyomkodják, a szűrés helyén méhet nyomnak szét, hogy a megszárt testrész meg ne dagadjon (Hofer T. 1951: 162, 165). Kalotaszegen azt tartják, ha terhes asszonyt szűr meg a méh, gyermeke irigy, rosszlelkű lesz. A néphit szerint nem szűr a méh, ha karácsony és Szent István napján (augusztus 20.) mosdatlan marad a méhész.

A méhészek és mézeskalácsosok védőszentje Szent Ambrus, akire csecsemő korában méhraj szállt. Amikor ezt az apja megpillantotta – a Debreceni Kódexet (1519) idézve –, így szólt: „ez gyermek nagy ember leszön jövődében”. Ambrusnapkor (december 7.) a méhészek misét hallgatnak, s Budapesten a szervita szerzetesrend temploma körül még a két világháború között is zászlóikkal körmenetet tartottak.

A méhészbabonák, mágikus szokások történeti rétegeit, finnugor és török elemeit nehéz megállapítani. Az olyan szokások, mint a nőnek a méhektől való távoltartása, a szótabu, a méhes mellé tűzött állatkoponyák, a holdállás figyelembevétele, a mágikus kör, a megkötéses varázslás valószínűleg honfoglalás előtti méhészhiedelmeink maradványai. Hasonló mágikus szokások azonban nemcsak a magyaroknál, hanem más közép- és kelet-európai népeknél, részben Nyugat-Európában is ismeretesek. Valószínű, hogy a magyar méhészek mágikus hiedelmeinek jelentékeny része a magyarságba beolvadt idegen népektől (szlávok, németek) származik. Az egyes mágikus szokások elterjesztésénél szerepük volt a 17–18. századi kéziratos és nyomtatott méhészkönyveknek, illetve a lép- és viaszkereskedelemnek. Mindezek révén és a

népi áttételek hol folyamatos, hol megszakadó láncolatán méhészkedésünk antik hagyományokat is megőrizhetett. A 17–18. századi, sőt a későbbi idők népi méhészkedéséről azt mondhatjuk, hogy a méhek gondozója nem annyira gyakorlati gazda, hanem inkább varázsló (vö. Gunda B. 1989a: 29–49).

A varázslatok, kultikus cselekedetek funkciójának megszűnéséhez viszont hozzájárultak a méhészeti szaklapok és szakkönyvek, valamint azok a tanfolyamok, amelyeket a 19. század második felétől a különböző méhészegyesületek rendeztek a méhészettel foglalkozó parasztság számára.

ÖSSZEFOGLALÁS

A magyarság a honfoglalás idején – mint finnugor hagyatékat – már ismerte a méhavadászat primitív módját, az erdei méhészkedést, a méhesfák tulajdonjeggel való megjelölését és az odúkat, köpűket. Mindezek maradványai a paraszti méhészetben napjainkban is megtalálhatók. Az erdők pusztulása következtében az Alföldön a köpű készítése és használata korábban megszűnt, mint az erdős vidékeken (Dunántúl, Erdély, palócok), ahol még napjainkban is találunk köpűket. Figyelmet érdemel, hogy a szalma- és vesszőkasok az Alföldön nagyobbak, mint a hegyvidékeken. Ennek az a magyarázata, hogy a meleg síkságon a rajok jobban kifejlődnek, és a méhek több mézet hordanak. Vesszőkasokat a Kárpát-medencében az itt élő népek kezén talált a honfoglaló magyarság. Később több hullámban a délszlávok közvetítésével, közvetlen tapasztalatok révén a fakéreg köpűkkel együtt terjedtek észak felé. Erdélybe a románok is magukkal hozhatták a vesszőből font méhkasok készítésének gyakorlatát. A fakéreg köpűk és a sziklába vájt méhodúk eszméje a mediterrán kultúrából sodródott északra. Kérdéses a kasokat fedő szalma- és gyékény 'kalapok' etnográfiai helyzete. Schier Bruno ezek közép-európai használatát fiatal német műveltségi áramlattal magyarázza. Feltételezése aligha valószínű, mert a szerbeknél, horvátoknál, bolgároknál, a dobrudzsai tatároknál is ismereteseek.

A magyar méhészetet nyugati hatás Ausztria és Szlovákia felől érte: Ausztria felől szalmakasok, Szlovákia felől (elsősorban az ottani német telepesek révén) az ember formájú köpűk, és azok faragással való díszítésének szokása terjedtek el. A magyar méhészek szalmakasokat valószínű, hogy csak a 18. század eleje óta használnak, gyékénykasokat azonban már a 17. század elején említene. Nyugati kultúrelemeket közvetítettek a paraszt méhészekhez a méhészkönyvek és méhésztanfolyamok is. A szalmakasok hagyományos típusai a kupola alakú formák, amelyek a nyugati germán szalmakasok változatai. Alsószász terület volt ezeknek a kasoknak a bölcsője, ahonnan a 4. század óta különböző ütemben éppen úgy terjedtek Skandinávia, a Baltikum, Lengyelország irányába, mint Közép-Európa felé. A déli területeken (Svájc, Bajorország) a régebbi vesszőkasok formája is követi a kupola formájú szalmakasokat. Így van ez nálunk is.

Valószínű, hogy a modern méhészkedés hatására kezdte el használni a parasztság a füstölő edényeket, méhészipákat, álarcokat, pergetőket és más eszközöket. A magyar méhészek a 19–20. században több újítást alkalmaztak a szalmakasokon, a keret nélküli kaptárakon és a modern méhészetben használt keretes kaptárformákon.

PARASZTI MÉHÉSZET

A paraszti gazdálkodás rendszere, tágabban a paraszti életmód az a keret, amelyben elhelyezhetjük és értelmezhetjük a méhészet hagyományos és modern formáit. Ebből következően nemcsak a hagyományosnak tekinthető köpös-kasos tartást, hanem az okszerű méhészetet is a vizsgálat körébe számítjuk.

A méhészet 19–20. századi elterjedtségére vonatkozóan a statisztikai összeírásokból nyerhetünk képet. Magyarországon olyan országos összeírássra, amelyben a méhcsaládok száma is fel van tüntetve, először 1870-ben került sor. Ekkor a szorosabb értelemben vett Magyarországon 365 711, míg Erdélyben 122 718 méhcsaládot írtak össze. Ekkor még nem különítették el a kaptárban és kasban tartott méhcsaládokat. A későbbi összeírások azonban már minden esetben jelzik a kettő különbségét.

A magyarországi méhcsaládok száma, 1887–1907

Év	Méhcsaládok száma	
	mozgó szerkezetű kaptárban	kasban
1887	60 186	295 373
1889	70 430	272 567
1895	148 779	432 646
1897	196 735	443 512
1900	206 914	448 668
1907	217 937	377 063

Forrás: Sötér K. 1908.

Ezekben a számsorokban szemléletesen megmutatkozik a két karakteresen eltérő üzemforma, a hagyományos és az okszerű méhészeti üzem egymáshoz viszonyított aránya, volumene.

Az árnyaltabb kép kialakításához fontosak az 1911. évi országos összeírás eredményei (Magyar Statisztikai Közlemények 41. köt.). Az adatok azt mutatják, hogy az ország 12 481 községe közül 11 392-ben foglalkoznak méhészettel. Az összeírás szerint a legintenzívebb a méhtenyésztés Csík, Csongrád, Békés, Jász-Nagykun-Szolnok, Torontál, Tolna, Csanád, Hajdú, Máramaros, Alsófehér, Hunyad, Szabolcs és Torda-Aranyos vármegyékben. Tizenöt olyan község található az országban, ahol a méhészettel foglalkozók száma meghaladja a százat, így ezeket joggal nevezhetjük méhészeti központoknak. A felsoroltakon kívül méhészeti központoknak tekinthetjük még mindazon községeket, amelyekben 5–100 méhtenyésztő van. Az országban 1911-ben 378 ilyen község volt. Jellemzőek azok az adatok, amelyek a kasban és kaptárban tartott méhcsaládok arányát mutatják. 1911-ben a kaptárak száma már csak minimálissal kevesebb a kasokénál. Ez azonban az országos átlagot jelöli csupán, egyes megyénként és területenként óriási eltérések mutatkoznak. A kaptár és a

kas aránya Ung megyében a legkedvezőtlenebb, itt majd minden nyolcadik kasra jut csak egy kaptár, de Bereg, Szolnok-Doboka és Hunyad megyékben is több mint ötször annyi kas található, mint kaptár. Ezzel szemben Pest megyében már majd ötször annyi a kaptár, mint a kas, ugyanígy Temesben. Csanád megyében pedig tízszer, míg Torontál megyében pedig már hússzor annyi kaptárt találunk, mint kas.

Mindezek mellett az 1911-es összeírás adataiból szembetűnő, hogy a méhészetrel foglalkozó községek 72%-ában a méhészek száma jelentéktelen, itt a méhészetrel foglalkozó gazdaságok száma nem haladja meg a tízet.

A két világháború közötti időszak méhészetének elterjedtségéről az 1935-ös összeírásból nyerhetünk képet (Magyar Statisztikai Közlemények 100. köt.). Ekkor Magyarországon 37 938 méhészt írtak össze, akik az ország lakosságának majd fél százalékát tették ki. A kaptárak száma már majd ötször felülmúlja a kasokét. A 295 921 kaptár mellett ekkor már csak 61 118 kasban tartott méhcsaládot jegyeztek föl. Az 1911-es összeíráshoz hasonlóan a kaptár és kas arányát tekintve igen jelentős eltéréseket találunk az egyes megyék között. Az adatokat térképre vetítve kirajzolódnak az ország méhészeti centrumai. Az egyes megyéket tekintve a nagyarányú és a modern méhészet abszolút túlsúlyát találjuk Békés, Bács-Bodrog, Csanád, Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Jász-Nagykun-Szolnok megyékben. Jól kirajzolódnak azok a területek is, amelyek a hagyományos, kasos méhészet szigetei. Abaúj-Torna, Borsod-Gömör, Szabolcs, Zemplén, valamint Szatmár megyékben a kaptárak száma alig vagy egyáltalán nem múlja felül a kasokét. Ha a korábbi időszakokkal vetjük össze a két világháború közötti méhészeti centrumokat, bizonyos átrendeződést figyelhetünk meg.

Bizonyos összeírások jó lehetőséget kínálnak arra, hogy azokból a méhészetrel foglalkozók társadalmi összetételére is következtethessünk.

Az 1895-ös országos összeírás adatai azt mutatják, hogy az őssz gazdaságok mintegy negyedét kitevő 20–100 hold földterülettel rendelkező gazdaságoknál találjuk a méhállomány felét. Ezzel szemben a gazdaságok majd háromnegyedét kitevő földterülettel nem rendelkező, valamint a 20 hold földnél kevesebbet birtoklóknál csak a méhállomány 40%-a található. Az országban átlagosan minden ötödik gazdaságra jut ekkor egy kas méh. A különböző birtoktípusok esetében azonban igen nagy eltérések mutatkoznak. Míg a 20 holdon aluli gazdaságokban csak minden tizedik gazdaságra esik egy méhcsalád, addig a 20–100 holddal bíró gazdaságok több mint felére esik átlagosan egy kas méh (Ambrózy B. 1914). Ezek az adatok a kasos-köpi tartásra vonatkoznak.

A méhészek társadalmi összetételének kérdéséről a néprajzi szakirodalomban igen eltérőek a vélemények. Egyik oldalon az a vélekedés áll, miszerint a méhészetrel foglalkozók a paraszti társadalom föld nélküli vagy csak kevés földdel méhészkedő rétegeiből kerültek ki (H. Kerecsényi E. 1969; Hajdú M. 1963). Más oldalról viszont történeti és recens adatok egyaránt arra utalnak, hogy a paraszti méhészek túlnyomó része a birtokos parasztság köréből került ki (N. Kiss I. 1960; Kotics J. 1988). Azt azonban hozzá kell tennünk, hogy ez a megállapítás kizárólag a kasos és kaptaras tartásra vonatkozóan állja meg a helyét, a zsákmányoló méhészet a falvak szegényebb rétegének tevékenységi formája volt.

A vizsgált időszak méhtartásának elterjedtségéről összefoglalóan azt mondhatjuk,

hogy amíg a kasos tartás az összeírások és a recens adatok alapján is be tudott épülni a hagyományos paraszti gazdálkodás rendszerébe, addig az okszerű, kaptaras méhészet igen lassan nyert teret a parasztságnál, annak gazdálkodási rendszerében nem tudott jelentős szerephez jutni. A modern méhészeti üzem parasztgazdaságokban való megjelenése országos viszonylatban mind volumenében, mind időbelileg lényeges eltéréseket mutat.

A KASOS MÉHÉSZET A PARASZTI GAZDASÁGBAN

Önálló méhészeti üzemet paraszti közösségekben még a kaptárral méhészkedők sem hoznak létre. Ez éppúgy, mint a hagyományos tartási mód, üzemszervezeti egyseget alkot a földművelő-állattartó paraszti kisüzemmel.

A méhészetet az üzemtan a mezőgazdasági állattartási ágak közé sorolja, bár a többi szorosabb értelemben vett gazdasági állattartási ággal szemben lényegbevágó eltéréseket mutat. Közös vonás ugyan, hogy tulajdonképpen a méhészet is a növényi termékek további értékesítését segíti elő, és így az értékesítési üzemágak egyik változata, azonban az átalakítandó nyersanyag gyűjtési módja és a méhek biológiája olyan különbségeket idéznek elő, amelyek a méhészetnek egészen különleges üzemi jelleget biztosítanak. A legfőbb eltérés abban mutatkozik meg, hogy a méhészeti üzem elsősorban nem egy bizonyos földterületre korlátozott vállalkozás (Farkas Á. 1944).

A vizsgált periódusban mind a recens anyag, mind az összeírások arra utalnak, hogy a kasos méhészet Magyarország egész területén (jóllehet eltérő intenzitással) a paraszti gazdálkodás részévé vált, ha nem is olyan mértékben, mint azt a néprajzi kutatás korábban feltételezte. Milyen tényezők tették lehetővé, hogy a kasos méhészet beépüljön a paraszti gazdaság termelési rendszerébe, másfelől mivel függ össze, hogy a vizsgált periódusban a paraszti gazdaságok jelentős része tartózkodik a méhészet hagyományos formáitól?

A parasztgazdaságok viszonylagosan állandó termelési szerkezetébe a méhészet látszólag nehezen illeszthető be, miután a vele kapcsolatos munkafolyamatok a mezőgazdasági munkacsúcsok idejére esnek. A kasos tartás esetében valójában csak a rajzási időszak illeszthető – nehezen – a hagyományos gazdálkodás rendszerébe, miután a többi munkafolyamat a mezőgazdaság kevésbé intenzív kihasználtságú időszakára esik.

A parasztgazdaságok, miután különböző jelekből a rajzás várható időpontját viszonylag pontosan meg tudták határozni, az ebből adódó nehézséget a családi munkamegosztás keretében könnyen feloldották. A család azon tagjainak feladatává tették a méhek rajzásának figyelemmel kísérését, akik nem vettek részt az akkor esedékes mezőgazdasági munkafolyamatokban (elsősorban a csökkent munkaképességű öregek, valamint a gyerekek).

Látszólag akadályát jelenthette a méhészet paraszti gazdálkodásba való beépülésének, hogy a kasos méhészzel kapcsolatos tudás mindig konkrét személyek egyedi tudása, így ez nem épül be a közösségi tudás általános rendszerébe. Ebben az esetben olyan speciális tudásról van szó, amely nem minden elemében, különösen nem a maga teljességében része a paraszti tudásnak. A kasos méhészet azonban több pon-

ton kapcsolódik a paraszti ismeretekhez, s a meglévő paraszti tapasztalati anyag folyamatos aktivizálásával már lehetett a kasos méhészettel foglalkozni. A kasos méhészet alapításához szükséges ismeretmennyiség elenyésző. A tartás során szerzett tapasztalati tudás az, ami nem része a közösségi tudásnak. Ennek hiánya azonban nem akadály a üzemalapításnak. Miután a hagyományos méhészet minimális új ismeretmennyiség elsajátításával már gyakorolható, ezen ismeretek hiánya nem jelentheti akadályát a méhészet nagyobb mérvű elterjedésének.

Ahhoz, hogy a kasos tartás integrálódni tudott a paraszti gazdálkodás rendszerébe, nagymértékben hozzájárult az is, hogy az ezen gazdálkodási ág üzéséhez szükséges eszközök minden paraszti háztartásban megtalálhatók. Speciális eszközigénye a kasos tartásnak nincsen. Az eszközök beszerzése nem igényelt számottevő befektetést. A méhes, a kas és a többi eszköz beszerzésében a legteljesebb önellátás mutatkozik. Igen elterjedtek az alkalmi megoldások, illetve ezeknek az eszközöknek nagy részét más tevékenységek során alkalmazták elsődlegesen, itteni felhasználásuk másodlagos. A parasztgazdaságok majd mindegyike rendelkezett a méh lakások előállításához szükséges alapanyaggal, eszközökkel. Az erre vonatkozó gyakorlati ismeret is általánosnak mondható. Amennyiben ezek elkészítéséhez mégsem értettek, a paraszti közösségek specialistái gondoskodtak előállításukról, ellátva ezekkel a termékekkel a paraszti gazdaságokat.

Másfelől a méhészethez szükséges eszközök készítése és javítása is megoldható a paraszti tudás aktivizálásával. Emellett ezeknek az eszközöknek a készítését és javítását a szezonális munkacsúcsok elmúltával, a kevésbé intenzív kihasználtságú téli időszakban is el tudták végezni.

A méhészet hagyományos formája a fentiek alapján összeegyeztethető volt a paraszti termeléssel. Ennek ellenére a parasztgazdaságok számottevő része a vizsgált periódusban nem hozott létre gazdaságán belül méhészeti melléküzemágat.

E jelenség okait vizsgálva elsőként a méhek domesztikációjának más háziállatoktól eltérő mértékére és módjára kell utalni. Ami közelebbről azt jelenti, hogy a méhek domesztikációja nem következett be olyan mértékben, mint más háziállataink esetében. Az ember nem tud fajtanemesítésükről gondoskodni, belső életüket sem tudja befolyásolni, azt öntörvényű módon a méhek maguk szervezik. A méhek életének a hagyományos kasos tartás keretei között az ember inkább passzív szemlélője, semmint aktív irányítója (Szabadfalvi J. 1992). A gondoskodás során a méhészek fokozottabban csak a rajzás és a lépelvétel idején avatkoznak a méhek életébe.

Ez egyrészt azt jelenti, hogy viszonylag kevés beruházással és kis munkaráfordítással lehet a méhészet hasznát élvezni, másrészt azonban a paraszti szemléletből idegen viszonyulást is feltételez. Sajátságos megnyilvánulása ennek a paraszti szemléletnek az a vélekedés, amely szerint olyan háziállatot nem szívesen tartanak, amelyik nem ismeri meg saját gazdáját. Ez a vélekedés, a méhszúrástól való félelem azonban önmagában nem adja meg a feltett kérdésre a választ. Emellett utalni kell arra, hogy bizonyos gazdaságföldrajzi adottságok (leginkább a bőséges és folyamatos méhlegelő hiánya) eleve megfosztják a méhészkedés lehetőségétől a parasztgazdaságok egy részét.

A 17–19. századi nagy volumenű, kiterjedt méhészet egyik lényeges fenntartója volt az is, hogy a kereskedelem ebben az időszakban szervezett volt: ekkor állandó-

sultak a termelő, fogyasztó és feldolgozó körzetek közötti kapcsolatok. A vizsgált időszakban ez a kereskedelmi hálózat jelentős mértékben visszaszorul, ami összefügg a termelés csökkenésével. Így a paraszti kasos méhészet elterjedtebbé válásának korunkban ez is egyik hátráltatója, akadálya.

A legfőbb ok azonban, ami a méhészet paraszti közösségekben való nagyobb méretű elterjedtségének útjában állt az, hogy a termelés adott körülményei között nem volt komoly jövedelmet hozó foglalkozási ág. Ebben az időszakban már a hagyományos méhészet termelékenysége nem volt olyan fokú, ami indokolta volna a gazdaság belső arányainak felbomlását. Ennek következménye az, hogy a méhészetet a paraszti közösségek a néprajzi kutatás által vizsgált időszakban már egyértelműen a kisállattartás perifériáján tartották számon.

Az, hogy a parasztgazdaságokban foglalkoztak-e méhészettel, s ha igen, milyen mértékben, leginkább attól függött, hogy kezelésükre a családtagok közül vállalkozott-e valaki. Ezt nem befolyásolta jelentős mértékben a hozzáértés, hiszen a kezelés nem kívánt olyan szaktudást, amit ne lehetett volna bárkinek könnyen elsajátítani. A paraszti közösségekben leggyakrabban a család legidősebb férfi tagja vagy a felnőtt fiúk között a legkevésbé munkabíró, vagy a sok mindenhez értő, barkácsoló hajlamú, megfelelő érdeklődést mutató családtagok foglalkoztak a méhészettel. Ez egyértelműen a férfiakhoz köthető foglalkozás, nők csak igen kivételes esetekben méhészkednek.

Miután a méhészet nem alapvető élelemszerzési foglalkozás, az üzemág alapításában az alternatív személyi döntéseknek jóval nagyobb a szerepe, mint a gazdálkodás fontosabb ágazatainál. Ezzel magyarázható (a gazdálkodásban mutatkozó eltérések figyelembevételével), hogy azonos adottságú vidékek esetében jelentős eltéréseket regisztrálhatunk a méhészettel foglalkozók számában. A paraszti gazdaságokban a gazdasági tevékenységek súlya a mezőgazdaság meghatározó feladataira esik, a méhészet legtöbbször csak kedvtelés, s csak az foglalkozik vele, aki szereti a méheket.

A méz és viasz paraszti háztartásban való felhasználása a vizsgált időszakban már nem mondható igazán jelentősnek. A cukor egyre jelentősebb szerepet kap a századfordulótól a paraszti háztartásokban, a viasz felhasználása teljesen elhanyagolható (Kisbán E. 1987; Gunst P. 1987). A méz szerepe nem a táplálkozásban igazán a meghatározó (jóllehet a méhészkedők családja körében fogyasztása nagyobb mérvű), inkább népi gyógyászati felhasználása tűnik fontosabbnak. A többi ok mellett ez is oda vezet, hogy a paraszti gazdaságok jelentékeny része nem törekszik méhészeti melléküzemág alapítására.

A KASOS MÉHÉSZET TÍPUSAI

A méhészet tartásmódjainak táji differenciáltsága lényeges eltéréseket alig mutat, némi megoszlás csupán a méhflakások és a méhesek anyaga, szerkezete alapján regisztrálható. Az országos eltérések nem táji típusok elkülönülését jelzik, hanem a földművelésre-állattartásra alapozott paraszti kisüzemek különböző gazdasági stratégiáinak megnyilvánulásai.

A méhészetnek önellátó és árutermelő típusát különíthetjük el. A hagyományos méhészet esetében az önellátó és árutermelő tartás sem technikailag, sem munkaszervezetileg nem különül el egymástól. Ez a fajta elkülönülés csak a kaptáras méhészet megjelenésével ragadható meg.

A kasos tartás a 19. század második felétől a paraszti gazdálkodás perifériájára szorul, csak mint jelentéktelen mellékfoglalkozás játszik abban szerepet. A termelés pusztán a háztartás szükségleteinek kielégítésére irányul, azt jelentős mértékben nem haladja meg. Ezek az önellátásra berendezkedett kasos üzemek is egyedi kapcsolatban lehetnek a piaccal, de ez üzemük működésének csak járulékos eleme. Az önellátó méhészet alkalmanként (az igen kedvező időjárás és méhlegelő viszonyok következtében) átlendülhet árutermelésbe, de utána visszaáll az önellátó szintre. A korábbi századokban jellemző árutermelő méhészetnek már csak foltokban találjuk nyomát.

A paraszti méhészet árutermelővé válásának koronként és területenként eltérőek lehettek a motivációi.

Magyarországon a vizsgált periódusban arra igen kevés példa hozható, amikor egy közösség parasztgazdaságainak számottevő része a hagyományos méhészet keretei között árutermelő méhészetet folytat. Azonban a közösségek egyes tagjainak nagyobb arányú méhtartására több példa is utal. Az egyes területek paraszti méhészetét bemutató tanulmányok szinte mindegyikében találunk nagyobb állományú méhészetre utaló adatokat (Hajdú M. 1963; Szabadfalvi J. 1967; H. Kerecsényi E. 1969; H. Bathó E. 1988a; Kotics J. 1988).

A méhészet hagyományos formáinak gyakorlása során jelentősebb állománnyal csak olyanok méhészkedhettek, akik a rajzás idején tartósan mentesülni tudtak a mezőgazdasági munkafolyamatok elvégzésétől. Nyilvánvalóan ezzel függ össze, hogy az idősebbek foglalkoztak leginkább méhészettel. Ha nem ők foglalkoztak méhészettel, akkor szerepük (a gyerekekkel együtt) a rajzás figyelemmel kísérésére korlátozódott. Arra a paraszti gyakorlatban csak elvétve találunk példát, hogy idegen munkaerőt alkalmaztak volna a raj befogására, azt legtöbb esetben a méhész maga végezte el.

A kasos tartás keretei között folytatott árutermelő méhészeti gazdaságokban az a közös, hogy nem több parasztgazdaság adott ilyen irányú választ egy gazdasági kihívásra, hanem egyedi gazdaságok eltérő motivációjú egyedi válaszaival állunk szemben. Ez egyben azt is jelenti, hogy ezek a törekvések nem egy tartós gazdasági stratégia részei.

Igazán jellemzően árutermelő kasos méhészetet csak olyan területeken találunk, ahol azt az ökológiai adottságok lehetővé tették. A kiváló méhlegelőt elsősorban az ártéri erdők, vízjárta rétek és lápok biztosították (Szűcs S. 1942; Andrásfalvy B. 1975). A hosszan tartó állandó és nagy mennyiségű virágzás lehetővé tette a méhek folyamatos hordását. A virágok közül egynéhány (különösen nagy tömegénél fogva) főhordást is adott. Így nem volt gond a méhcsaládok tavaszi fejlesztése, mert a méhek állandó legelő mellett maguk is fejlődtek. A méhészkedés ebben az időszakban inkább csak a méhekkal való foglalatosságot, a rajbefogásokat és az ismétlődő mézelszedést jelentette. A méhlegelő kiválósága következtében mégis igen gazdaságosak voltak ezek a méhészetek.

Több helyen a jó méhlegelőt az elavultabb gazdálkodási rendszerek fennmaradása is elősegítette. A nyomásos rendszerben az ugar hosszabb időre biztosított főhoradási időszakot a méhcsaládoknak.

A méhekkal való szabályos vándorlásra már a 18. századtól több adat utal, azonban a kasos tartás keretei között ezt igen ritka eljárásnak kell tekintenünk.

Az említett esetek mindegyikében a nagyobb volumenű méhtenyésztést az árterek és rétek kitűnő méhlegelője tette lehetővé. Ezekben az esetekben már méhészs specialistákkal van dolgunk, akiknek fő megélhetési forrása kizárólag a réti méhészkedés. Ezek a méhészek a falvak föld nélküli rétegeiből kerültek ki, s megélhetésüket a réti méhészkedésre alapozták. Másrésztől számukat szaporították a parasztgazdaságok azon idős tagjai, akik már nem voltak képesek a fontosabb mezőgazdasági munkafolyamatok ellátására, vagy munkaerejüket a saját paraszti gazdaság már nélkülözni tudta.

Már a kasos méhészkedés korában is akadtak vállalkozó szellemű méhészek, akik leküzdötték a vándorlás során felmerülő nehézségeket, s ezáltal tetemesen megnövelték jövedelmüket. A néprajzi leírások azonban arra utalnak, hogy az önellátásra berendezkedett kasos méhészek között a vándorlás szinte teljesen ismeretlen. Ez nyilvánvalóan nemcsak a vándorlás kivitelezésének nehézségeivel magyarázható, hiszen azt a korábbi időkben is meg tudták oldani (legalábbis rövidebb határokon belül), hanem a paraszti kasos méhészeti üzemág önellátó jellegéből következően nem motivált az eredményesebb eljárások meghonosításában. Az árutermelő kasos méhészetnél vannak adatok a vándorlásra, de a szó igazi értelmében ez mégsem az. Itt csak arról van szó, hogy tavasztól ősziig viszik ki a kasokat a jó méhlegelő területre, ahol állandóan mellettük van valaki, a teletetésre azonban újra a ház körül kerül sor.

A kasos méhészet piacra irányultsága és a kasokkal való vándorlás között közvetlen összefüggés állapítható meg. Bár a kasokkal való vándorlás és az árutermelés nem kapcsolódik minden esetben össze, olyan méhészeti melléküzemágot mégsem találunk, ahol a vándorlásnak nem az lenne a célja, hogy a termelés során jelentkező felesleget értékesítsék.

A kasos méhészeti üzemág alapításának legáltalánosabb formája a meglévő folytatása vagy osztódása. Az önálló gazdaságot alapító fiú az apjától kap néhány rajt, és azt a kívánt mértékre szaporítja, vagy apja halála után továbbviszi a méhészeti üzemágot. Gyakori, hogy a méhészeti üzemág talált vagy befogott, illetve ajándékba kapott rajokra épül. Ami egyben azt is jelenti, hogy a kasos méhészet alapítása sok esetben rendkívül esetleges és véletlenszerű. A méhek vásárlás útján történő beszerzése nem túl gyakori, nyilvánvaló összefüggésben azzal a vélekedéssel, hogy a méhek pénzért való vásárlása nem hoz szerencsét a méhcsaládokra. Ugyanígy ritka a méhkeresés útján befogott rajjal való üzemágalapítás.

Bár az üzemszervezés és működés során a döntési folyamatok nem közösségi ellenőrzésűek, a kasos üzemág mindkét típusánál a hagyomány a fő irányító tényező. Az egyes munkafolyamatokat a hagyomány által meghatározott módon, reflektálatlanul végezték, a döntések rutinszerűek voltak. Nem mutatkoznak különbségek az önellátó és árutermelő típus között munkaszervezeti szempontból sem. A vizsgált időszakban kívülről igénybe vett tevékenységek nem jellemzőek sem az önellátó,

sem az árutermelő formánál. Ennek meglétére csak mezővárosokból rendelkezünk adatokkal (Szilágyi M. 1966: 71–90; Kotics J. 1988). Elszórt adatok felbukkannak arra vonatkozóan is, hogy egyes gazdák felesbérletre adták ki méheik kezelését.

A KAPTÁRAS MÉHÉSZETI ÜZEM

Míg a hagyományos méhészeti üzemág önellátó és árutermelő típusa között lényegi különbséget nem találunk, addig a kaptáras méhészet mind technikailag, mind üzemszervezetileg elkülönül a kasos méhészettől. Döntő különbségeket regisztrálhatunk mind az üzem alapításában, mind működtetésében és munkaszervezetében, valamint a döntéshozatali mechanizmusokban.

A mozgó szerkezetű kaptárak feltalálásával teljesen új alapokra helyeződött a méhészet. A méhészt passzív szemlélőből a méhek életének aktív, tudatos irányítójává vált. A korábbi méhklásokhoz képest a legfontosabb változások a következők: az egyosztatú méhklásoktól eltérően a keretek kiemelhetőségének következtében megismerhetővé vált a méhcsalád belső élete, a műrajok készítésével megelőzhetővé vált a rajzás, s ami a legfontosabb, a méhcsalád elpusztítása nélkül férhetek hozzá a lépekhez (Szabadfalvi J. 1992). Mindezek következtében a kaptárak jóval nagyobb termelékenységűvé váltak, mint a kasok és az átmeneti méhklások.

Magyarországon ezek az első modern méhklások már a 19. század derekán megjelennek, de elterjedésük igen vontatottan halad, annak ellenére, hogy a 19. század végétől a kaptáras méhészet szélesebb társadalmi körben való elterjesztését az állam is jelentős mértékben szorgalmazta és támogatta. A tanítóképző intézetekben és gazdasági szakiskolákban ekkor már oktatják a modern méhészeti ismereteket. Különböző állami tanfolyamokon lehet elsajátítani az új módszereket. A gombamód szaporodó helyi és regionális méhészegyletek ugyancsak e célnak érdekében fejtik ki tevékenységüket (Rodiczky J. 1892). Mindezen törekvések és a propaganda ellenére a modern méhészet társadalmi bázisa a századfordulón igen szűk, s benne a parasztság szerepe messze elmarad a kívánatostól.

Olyannyira, hogy a jobb szemű méhészeti szakírók felismerik, a kaptáras méhészet parasztság körében való meghonosítása még a papok és tanítók közvetítésével is csak igen lassan halad előre, ezért legfőbb törekvésüknek a kasos tartás modernebb formáinak propagálását tartják (Ambrózy B. 1914; Gáll I. 1944). Felismerik tehát azt, hogy a paraszti gazdálkodás rendszerébe a hagyományos tartás be tud illeszkedni, de abban az okszerű méhészet nem tud jelentős szerephez jutni.

Mivel magyarázható a kaptáras méhészet igen lassú elterjedése a parasztgazdaságokban, miért nem vált az okszerű méhészet a paraszti életmód szerves részévé? Ennek okát a századelő szakírói a méhészeti termékek árának kedvezőtlen alakulásában, a kedvezőtlen piaci viszonyokban vélték felfedezni (Sötér K. 1908).

Több tényező együtthatásának eredménye az, hogy a jóval jövedelmezőbb kaptáras méhészet a paraszti életmódban nem válik vonzó gazdasági alternatívává. A legfontosabb, hogy a paraszti gazdaságok feudális korból örökölt struktúrája nem tudott rugalmasan reagálni a piac kihívásaira és az áralakulások változásaira. Az önellátó paraszti kisüzemekben a korábban kialakult hagyományos termékszerkezet

lényeges módosuláson nem ment át. Ennek megfelelően a parasztgazdaságok munkarendje és munkaszervezete is változatlanul hagyományörző volt. A gazdasági stratégia legfontosabb célja ennek a termékszerkezetnek a fenntartása, valamint a munkaerő lehetséges lekötésének biztosítása, s nem a termelés racionalizálása volt.

Az általános tendenciák ellenére a specializáció a parasztgazdaságok egy részében is megjelenik. Itt a törekvés arra irányul, hogy olyan jövedelemrugalmas ágazatot fejlesszenek, amelynek kicsi a földigénye és nagy a munkaerő-ráfordítás. Ilyen jövedelemrugalmas ágazatként egyes háziipari tevékenységek mellett elsősorban a kisüzemi állattartás jöhetett szóba (Tóth T. 1988). Annak ellenére, hogy az okszerű méhészet ezen ágazatok közé tartozott, nem volt jelentős földigénye, nagy az élőmunka ráfordítása, s mindezek mellett a befektetett tőke forgási sebessége viszonylag gyors volt, a paraszti kisüzemekben nem tudott a specializáció meghatározó bázisa lenni. Mindenekelőtt azért nem, mert a parasztgazdaságok túlnyomó részében hiányzott a piacérzékeny vállalkozói mentalitás.

Az okszerű, kaptaras méhészet paraszti közösségekben való megjelenése minden esetben egyének tevékenységeként realizálódik, és a közösség értékrendjétől eltérő mintát közvetít. Attól függetlenül, hogy az okszerű méhészet önálló vagy kisegítő üzemként kapcsolódik a parasztgazdaság rendszerébe, mindkét esetben vállalkozásként foghatjuk fel, amely mindig bizonyos tőkebefektetéssel jár, racionális megfontolások és tudatos kalkuláció kíséri, számol a kockázati tényezőkkel. A néprajzi leírások egyértelműen arra utalnak, hogy az okszerű méhészek a paraszti közösségek új értékek irányában nyitott, vállalkozó szellemű tagjaiból kerültek ki. Miután a hagyományosan méhészkedők összetétele más értékek mentén szerveződött, nem tekinthető véletlennek, hogy az okszerű méhészek nagyobb hányada nem körükből került ki, hanem az újabb generációk eltérő szemléletű tagjai gyarapították soraikat. Ennél a generációnál már a paraszti szocializáció során belenevelődéssel elsajátított tradicionális tudás rovására fokozatosan előtérbe kerültek az egyre tudatosabb tanulással elsajátított szakismeretek.

A vállalkozói mentalitás hiánya mellett más okok is gátolták a kaptaras méhészet paraszti közösségekben való meghonosodását. Fontos összetevő a parasztgazdaságok általános tőkeszegénysége. Okszerű méhészet rentábilisan csak jelentős tőkebefektetéssel üzhető. A legköltségigényesebb a modern méhflakás, a kaptár beszerzése. Emellett a méhcsaládok ára, a mülép és a különböző szerszámok együttes költsége is jelentős indulótőkét kíván. Bár a méhészet esetében a megtérülési idő igen gyors és kedvező, a tőkeszegény parasztgazdaság tartózkodik a nagyobb méretű beruházástól. Ehhez még hozzájárul az is, hogy a méhészet a fokozottan időjárás-érzékeny kultúrák körébe tartozik, s emellett a gyakran fellépő méhbetegségek is a bizonytalansági tényezők számát szaporítják (Vincze E. 1983). Mindezek együttesen jelentős deficitet eredményezhetnek, rosszabb esetben az egész vállalkozást is tönkretelhetik, így érthetővé válik a kockázatot nem szívesen vállaló parasztgazdaság óvatossága.

Az okszerű méhészet rentabilitásának másik alapvető feltétele a kellő szakértelem: a méhnek és életének alapos ismerete. A kasos tartás keretei között a méhészek méhekre vonatkozó ismeretei igen alacsony szinten álltak, s ezen ismeretek bővítésének – az adott lehetőségek között – nem is érezték szükségét. A kevert, rendszerte-

len jellegű ismeretek halmazát racionális és irracionális elemek szövedéke képezi. Ezek az apáról fiúra szállt ismeretek nem képezhették alapját a természettudományos megalapozottságú okszerű méhészetnek.

A kaptaras méhészet olyan tevékenységi forma, amely nemhogy nem szerves része a paraszti tudásnak, hanem attól kifejezetten idegen. A kasos méhészet paraszti gazdálkodásba való integrálódása során utaltunk rá, hogy az ahhoz szükséges tudás könnyen megszerezhető, hiánya nem akadályozza az üzem alapításának, s a még hiányzó ismeretek tapasztalatból könnyen elsajátíthatók. A kaptaras méhészet esetében ez a tudás sokkal összetettebb, hagyományos módon nem elsajátítható, meglétének hiánya pedig kizárja okszerű üzem létrehozását.

A fentiekben túl fontos összetevő az is, hogy a kaptaras méhészet munkaidő-igénye többszöröse a kasos tartásénak. Még inkább megnövekszik a méhek kezelésére fordítandó munkaidő, ha az üzem vándorlásra rendezkedik be, ami ekkor már sok esetben elkerülhetetlen volt. Jóllehet a munkaidő-lekötöttség csak az év egy bizonyos részére terjed ki, a fő problémát a parasztgazdaságban az jelenti, hogy a méhészeti üzemmel kapcsolatos teendők egybeesnek a legfontosabb mezőgazdasági munkaformák végzésének időpontjával. Ennek következtében az örökölt gazdálkodási stílushoz legtöbb esetben mereven ragaszkodó parasztság igen kötött idő- és tevékenységrendszerébe nem tud beilleszkedni az okszerű méhészet.

A fentiek alapján azt állapíthatjuk meg, hogy a paraszti életmód és mentalitás konzervatív jellegében, valamint a paraszti üzem piaci igényekhez való rugalmatlan alkalmazkodásában kereshetjük azokat az okokat, amelyek nem tették lehetővé, hogy az okszerű méhészet a kapitalizálódó parasztgazdaság modernizációs törekvéseiben jelentékenyebb szerepet játsszon.

A KAPTÁRAS MÉHÉSZET ÜZEMSZERVEZETE

A kaptaras méhészeti üzem, éppen úgy, mint a hagyományos tartási mód, üzemszervezeti egységet alkot a földművelő-állattartó paraszti kisüzemmel. Paraszti közösségekben önálló okszerű üzem nem jön létre, az minden esetben beleszerveződik a komplex parasztgazdaságba.

Az okszerű méhészeti üzem már vállalkozással létrehozott üzemforma, célja elsődlegesen az árutermelés. Míg a hagyományos méhészeti üzem két típusa – az önelátó és árutermelő – között lényegi különbséget nem találunk, addig a kaptaras méhészet mind technikailag, mind üzemszervezeti szempontból elkülönül a kasos méhészettől. Mind az üzem alapításában, mind működtetésében alapvető eltérést találunk a két forma között.

A kaptaras méhészeti üzem alapítását mindig racionális megfontolások eredményezik. Tudatos mérlegelés tárgyát képezi az üzem alapításához szükséges tőkeerő felmérése, a méhészethez szükséges szakszerű ismeretek elsajátításának módja, az értékesítési lehetőségek számbavétele. Vándor méhészeti üzem alapítása esetén ez még kiegészül az ezzel együtt járó többletköltségek és munkaidő-ráfordítás kalkulálásával.

A kaptaras méhészet alapítása esetén önmagában a méhészkedési szándék nem

volt elegendő, ellentétben a kasos tartással. E szándékon túl több alapvető feltétel meglétét kellett még az üzem megalapítása előtt mérlegelni.

Az első igen fontos feladat felmérni, tájékozódni, hogy a környéken van-e olyan méhlegelő, amelynek eltartóképességére hosszabb távon lehet méhészeti üzemet alapítani. Ez a legalapvetőbb feltétel, ennek hiányában a többi hiába adott – ha csak a termelő nem számol előre az állandó vándorlással, ami igen ritka –, akkor a méhészet rentábilisan nem gyakorolható (Vincze E. 1983). A másik feltétel annak mérlegelése, milyen lehetőségek adódnak a méhészkedéshez szükséges szakszerű ismeretek elsajátítására. Ennek több lehetősége volt adott. Paraszti közösségekben leggyakrabban más okszerű méhészetek tevékenységével való hosszabb ismerkedés szolgáltatta ezt az alapot. Erre leginkább a falun belül a lelkészek, tanítók vagy más okszerű méhészek üzei voltak a legalkalmasabbak. Igen sok feljegyzés tanúskodik arról, hogy a falusi lelkészek, tanítók nagy gondot fordítottak arra, hogy a parasztgazdákat ellássák szakszerű méhészeti ismeretekkel. Emellett arra is találunk példát, hogy az okszerűen méhészkedő parasztgazda társának szolgáltatás fejében adja át ismereteit. Ennél jóval gyakoribb volt azonban, hogy a jó ismerős vagy rokon adta át a legszükségesebb ismereteket. A szakkönyvekből autodidakta módon megszerzett méhészeti tudás nem jellemző, bár erre is hozhatók példák. A vizsgált időszakban, különösen a két világháború között már egyre gyakrabban vettek részt parasztgazdák is rövidebb, néhány hetes méhészeti tanfolyamokon. Azonban a tanfolyamokon való ismeretszerzés csak akkor eredményes, ha már a méhész gyakorlati ismeretekkel is rendelkezik. Ezeken tehát már a méhészeti üzem beindítása után, ismereteik bővítésének céljából vesznek részt.

A rendelkezésre álló anyagi fedezetet nemcsak a méhészeti üzem helyes nagysága szempontjából kell alaposan mérlegelni. A méhészeti üzemek tökeviszonyainak legfőbb jellemzője, hogy az egész tökeértékhez viszonyítva igen magas a méhlikásra (kaptár) eső rész, a méhészeti üzemnél ez meghatározó szerepet játszik. Ez olyan tőkerész, ami csak hosszú időn keresztül térül vissza, ezért a helytelenül végzett ilyen irányú befektetések évek hosszú során terhelik a hozadékot (Farkas Á. 1944). Egyfelől ezzel, másrésztől a parasztgazdaságok általános tökehiányával függ össze, hogy a kaptár beszerzését saját vagy a piacról beszerezhetőnél olcsóbb erőforrásokkal próbálták pótolni. Nyilvánvalóan ennek következménye az, hogy az okszerűen méhészkedő parasztgazdaságokban a kaptárak az esetek többségében saját készítésűek. A tőketakarékos megoldások keresésére kényszerített paraszti üzemekben ezért általánosak a drága deszkakaptár helyett a szalmából préselt kaptárak, de előfordulnak vályogból készítek is.

Ezzel áll összefüggésben az is, hogy a kaptáras méhészek jelentős része olyanok köréből került ki, akik legalább barkácsszinten értettek a famunkához, s ehhez a legszükségesebb eszközökkel felszerelt műhellyel is rendelkeztek. Bár olyan példa is hozható, amikor a kaptárkészítést tanfolyamon elsajátító méhész társainak jutányos áron készített kaptárakat.

A méhészet esetében ugyancsak magas az élőtőke (a méhcsaládok értékének) aránya. Jóllehet ebből adódik a méhészet kedvező jövedelmezési lehetősége, az üzemalapításkor ennek beszerzésében is a tőketakarékos megoldásokat keresik. Ebből a megfontolásból a méhészeti üzemet csak néhány családdal indítják, s az

állomány többi részét kasokból rajoztatják. Az üzem költségviszonyainak felmérése során figyelembe kellett venni a forgóalapot, az üzemeltetéshez szükséges költségek készpénzfedezetét. Ennek ugyanis a későbbiekben súlyos következményei lehettek, összefüggésben azzal, hogy a méhészet a mezőgazdaság egyik legkockázatosabb termelési ágazata.

A nagy termést adó évet eredmény nélküli időszakok követhetik. Több év átlagában ugyan a méhészet mindenképpen jövedelmező foglalkozás, de éves vonatkozásban, esetleg egymást követő években is nemcsak kevéssé kifizetődő, hanem kimon-dottan veszteséges is lehet. Ha a méhész nem rendelkezik ilyenkor elegendő anyagi fedezettel, épp akkor nem tudja méheit átsegíteni a rossz esztendőn, amikor arra a legnagyobb szükség van. A méhészet nagyságának egyik behatároló tényezője tehát az anyagi fedezet, illetve ennek a forgóeszköz része, ennek is a tartalékalapja. Ha ez nem áll rendelkezésre, a méhészeti vállalkozás könnyen leromlik, kudarcba fullad-hat. A parasztgazdaságokban a tartalékalap, a jelentősebb készpénz hiánya kedve-zőtlen esztendőkben nagy gondokat okozott. Több adat utal arra, hogy ennek előte-remtésére a gazdaság más ágaiból kellett árut értékesíteni, s a bevételt a méhészeti üzembe átcsoportosítani.

Jóllehet mind az okszerű méhészeti üzem alapításánál, mind működtetése során jelentős szerepe van a tőkefedezet meglétének, arra mindenképpen utalni kell, hogy kezdetben nem szükséges a tervezett üzemenagysággal való beindulás. A fokozatos fejlesztésnek a méhészeti üzemnél igen nagy szerepe van, legalábbis ott, ahol azt a tőkeszegénység indokolja. Másfelől az üzem működtetése során is jelentős befekte-téseket lehet takarékosan megoldani. Ezzel függ össze, hogy a parasztméhészek körében igen jellemző a költséges eszközök közös használata, saját előállítás.

Mindezek mellett, miután itt már kifejezetten árutermelő méhészetről van szó, az üzem alapítása előtt mérlegelni kell az értékesítési lehetőségeket. Amennyiben a méhészetet vándorlással kívánják egybekapcsolni, a vándorlási lehetőségek felméré-sét is előzetesen kell elvégezni, és be kell kalkulálni az ezzel együtt járó többletköl-tégeket és munkaidő-ráfordítást.

Alapvető különbségeket regisztrálhatunk munkaszervezeti szempontból is a ha-gyományos és okszerű méhészet formái között. A kasos méhészetnél a vizsgált idő-szakban kívülről igénybe vett tevékenységek nem jellemzőek, azonban ez a kaptaras méhészetnél, különösen, ha vándorlással is egybekapcsolódik, már igen gyakori. Bár a fő törekvés ennek kiküszöbölésére irányul, a kaptaras méhészet esetében mégis gyakoribbnak tekinthető. A leggyakrabban csak vészhelyzetekben fordul elő, például hadifogság ideje alatt, hogy felesben vagy harmadában kezelik a méheket, de vannak példák arra is, hogy a gazda nem tudja kezelni méheit, ezért valakit szerződött arra. Ha az okszerű méhészet nagyarányú és többszöri vándoroltatással is egybekapcso-lódik, akkor ott a szállításnál már szükséges a családi munkaerőn kívül idegen mun-kaerőt is igénybe venni. Bár ez igen gyakran úgy oldódik meg, hogy több méhész társul a vándorlásra, s egymásnak visszasegítik az elvégzett munkákat. Miután a vándorlási időszak a mezőgazdaság legintenzívebb kihasználtságú időszakára esik, a vándortanyára szállított méhcsaládok kezelésére és figyelemmel kísérésére mindig külső munkaerőt kell igénybe venni.

A méhészet eredményessége szempontjából igen fontos, hogy az üzemszervezést

is korszerűen kell kialakítani. Egy méhcsalád egész évi kezelése 10 családosnál nagyobb méhészetben vándorlás nélkül körülbelül 6–7 órát igényel, vándorlással is egybekapcsolódva azonban ez az idő jelentősen megnövekszik (Örösi Pál Z. 1968). A legnagyobb elfoglaltság ideje május és június, de ha a méhész vándorol vagy nyári gyűjtés is van helyben, augusztus is. Ez az időszak teljesen egybeesik a legfontosabb mezőgazdasági munkacsúcsokkal.

Eltérő döntési mechanizmusok működését figyelhetjük meg a két alaptípus üzemszervezésében. A kasos üzemnél a hagyomány a fő irányító tényező. Az egyes munkafolyamatokat a hagyomány által meghatározott módon reflektálatlanul végezték, a döntések rutinszerűek. Az okszerű méhészeti üzemnél a racionális gazdasági számítások voltak az irányadók. A kaptáras üzemnél, miután itt minden egyes méhcsaláddal külön-külön és egészen más természetű problémák adódhattak, a döntéseknek igen megfontoltaknak és szakszerűnek kellett lenniük.

A szakszerű ismeretek megléte azért elengedhetetlen, mert csak a méhcsaládok életének alapos ismeretében tudja a méhész a méhcsaládok viselkedésének okait felderíteni, tud az ok-okozati összefüggésekre fényt deríteni, s képes gyors és rugalmas döntéssel a szükséges intézkedéseket meghozni. Ezek hiányában a jövedelmezőség jelentős mértékben csökkenhet.

A szakszerű ismeretek elsajátítása és a tapasztalati tudás megszerzése mellett ezzel hozhatók összefüggésbe a méhészettel kapcsolatos írásbeli feljegyzések is. Igen szoros összefüggés van egy paraszti gazdaság piacra orientált tőkés jellege és az általa vezetett feljegyzések pontossága és részletessége között (Mohay T. 1994).

Azok a parasztgazdaságok, ahol a komplex gazdaságnak része az okszerű méhészet, a méhészet esetében bizonyos feljegyzéseket rendszeresen vezetnek. Miután minden egyes méhcsalád egyedi kezelést igényel, a legfontosabbak az egyes méhcsaládokra vonatkozó feljegyzések. Azonban olyan rendszeres jellegű adatok, amelyekből az évi tiszta bevételek kiszámíthatók lennének, ezekben az üzemekben sem jellemzők. A feljegyzések nagy része a hordásra, a családok új anyával való ellátására, a betegségekre vonatkozik, s nem a számvitelt szolgálja. Ezek a feljegyzések egyértelműen a méhek kezelése során jelentkező problémáknál a döntési folyamat megkönnyítését szolgálták.

A kaptárral méhészkedő parasztnak körében a vándorlás igen ritka. Ennek több oka van. A legfőbb az, hogy a múlt század utolsó éveiben elterjedt, apró keretekkel felszerelt, kisméretű állókaptárak nem voltak alkalmasak a vándorlásra. Az első világháború alatti években ugyan megszületett az igazi vándorkaptár Boczonádi Szabó Imre jóvoltából, akinek kaptára már megfelelt a biztonság és a gazdaságosság követelményének, azonban ezek a parasztméhészek körében igen lassan terjedtek el.

Több adat utal azonban arra, hogy a többlettermelésre törekvő méhészek a vándorlásra alkalmatlan kaptáraikkal is sikeresen oldották meg a felmerülő nehézségeket. A kísérletezés, újításra való törekvés mégsem jellemző parasztméhészek körében. Bár méhalkásaikat maguk a méhészek készítik el, azok tökéletesítésének nem érzik szükségét, azok mindig külső hatásra jelennek meg közöttük.

OKSZERŰ MÉHÉSZET – PARASZTI POLGÁROSODÁS

A néprajzi kutatás által rajzolt képből egyértelműen megmutatkozik a kaptaras üzem paraszti közösségekben való megjelenésének folyamata. Annak ellenére van ez így, hogy a kutatás ennek vizsgálatára – miután már nem tekinthető hagyományos termelési eljárásnak – nem fordított kellő figyelmet. Ez a kép egybevág a statisztikai kimutatásokból kirajzolódó tendenciákkal, s fő jellemzője, hogy a paraszti közösségekben igen lassan nyer teret az okszerű méhészet, az a hagyományosnak tekintett paraszti gazdálkodás rendszerébe nem tud beépülni, attól idegen.

Bizonyos példák azonban arra utalnak, hogy ha lassan és igen korlátozott mértékben is, de a polgárosuló paraszti közösségekben, eltérő módon ugyan, de megjelenik az okszerű méhészet, amely egyes esetekben a paraszti üzem modernizációjában is jelentékeny szerepet játszhat.

Az orosházi eset azt példázza, hogy bizonyos körülmények között az okszerű méhészet helyet kaphatott a kapitalizálódó parasztagazdaságok modernizációs törekvéseiben (Hajdú M. 1963). A paraszti polgárosodás folyamatában a dél-tiszántúli nagy tömegű agrárszegénység anyagi kultúrája és életmódja több nyitottságról és mozgékonyaságról tesz tanúbizonyságot, mint más vidékeken (Kósa L. 1990). E folyamatban – amely a belterjes kultúrák terjedésében nyilvánul meg, s egyértelmű bizonyítéka a változékonyabb vállalkozói mentalitás meglétének – értelmezhetjük az orosházi kaptaras méhészet szembetűnően gyors modernizációját.

Azonban az orosházi esetet ritka kivételként tarthatjuk csak számon, az ország nagy részén a kaptarak igen lassan és nem túl széles körben terjedtek el a parasztság körében.

A mozgó szerkezetű kaptár feltalálása és ezzel összefüggésben a méhészet okszerű gazdálkodási ággá válása időben egybeesik – természetesen véletlenül – azzal a jelentős és ellentmondásosan megvalósuló lassú életformaváltással, amin a magyar parasztság a jobbágyfelszabadítás után keresztülment. A polgárosulásban előljáró vidékeken a korszerűbb mezőgazdasági termelésre törekvés a paraszti tapasztalatok nagyarányú megnövekedéséhez, a korszerűbb technológiák és eszközök elterjedéséhez, általános belterjesedéshez vezetett, az újításokra való hajlam megjelenésével járt együtt. Mindezek a paraszti mentalitás fokozatos modernizációját idézték elő. A mentalitásváltás az önellátó és árutermelő földműves szemléletének különbségében ragadható meg leginkább (Kósa L. 1990).

A statisztikai összeírások és a recens megfigyelések arra mutatnak, hogy a 19. század második felétől a korábbi századokban állandósult méhészeti centrumok jelentős átrendeződésen mennek keresztül. Ennek legfőbb oka, hogy a kaptaras méhészet elterjedésének nem a legfőbb motiválója és feltétele a jó méhlegelő, hanem a korszerű ismeretek, a vállalkozói szellem megléte is igen fontos tényezővé válik. Ezzel magyarázható, hogy a kaptaras méhészet térhódításával párhuzamosan bizonyos korábbi jelentős szerepet játszó vidékek, Szatmár, Gömör, Borsod, Bihar stb. a polgárosultság alacsonyabb foka miatt veszítenek jelentőségükből, és a polgárosultabb gazdálkodást folytató, s emellett jó adottságokkal is rendelkező területek válnak az inkább meghatározó centrumokká. Így válik igen jelentőssé a Jászság korán modernizálódó és nagy volumenű méhtartása (H. Bathó E. 1988a). Emellett jelentős mé-

hészeti központtá növi ki magát a korábban jelentéktelen szerepet játszó Orosháza (Hajdú M. 1963). Polgárosultságának köszönhetően tud megmaradni a méhészeti központok között a Barcaság és a Dél-Dunántúl.

Nem tekinthetjük véletlennek, hogy a paraszti polgárosulás Kósa László által megrajzolt folyamatában élenjáró területek igen nagyfokú egyezést mutatnak a méhészet modernizációjában központi szerepet betöltő vidékekkel (Kósa L. 1990).

Bár a polgárosulásban előljáró területek bizonyíthatóan nagyobb szerepet játszanak a kaptaras méhészet paraszti gazdaságba való integrálásában, több példa hozható arra is, hogy a kevésbé polgárosult területek parasztagzdái is jelentékenyen kivesszik ebből a részüket (Szabadfalvi J. 1967; Kotics J. 1988). A kaptaras, okszerű méhészet paraszti gazdaságokban való megjelenése a paraszti polgárosulás folyamatában értelmezhető.

A néprajzi gyűjtések egyértelműen azt igazolják, hogy azok a méhészek, akik tartanak a méhészet hagyományos formái mellett, a gazdálkodás meghatározó ágazataiban is elavult módon gazdálkodnak (H. Kerecsényi E. 1969; Kotics J. 1988, H. Bathó E. 1992). A polgárosulásban előbb járó területeken nagyobb a táptalaja az okszerű méhészet elterjedésének. Közvetlen kapcsolat azonban a polgárosulás és az okszerű méhészet elterjedése között nem mutatható ki, hiszen racionális gazdaságvezetés esetében több alternatív megoldás kínálkozott az üzem modernizálásához. Ennek sok esetben csak egyik aspektusa a méhészet.

MÉHÉSZET ÉS PARASZTI TUDÁS

A kasos méhészet fejlettségét a tagolatlan, egyosztatú méhlikás szabja meg. Ez határozta meg a vele kapcsolatos ismeretanyagot és az extenzív tartási módot (Szabadfalvi J. 1992). A recens anyagból egyértelművé vált, hogy a hagyományos tartás keretei között az ismeretanyag a közvetlen megfigyelésre és a szóbeli informálódásra épült. A méhcsaládok belső életéről, a méhek természetrajzáról a kasos méhészek ismeretei igen hiányosak. A kaptaras méhészekről feléjük közvetített ismeretek nem kötődnek a már meglevőhöz, így az nem tud szervesülni a korábbi ismeretekkel, tehát azt valójában meg nem értett tudásnak tekinthetjük.

A kasos méhészetre vonatkozó paraszti tudásban az egyes elemek nem rendszerszerűen kapcsolódnak egymáshoz, hanem halmazszerűek. A racionális tudás esetében már nem ilyen egyértelmű az integráció az általános paraszti tudásba. A méhészettel kapcsolatos tudás mindig konkrét személyek egyedi tudása, ez nem épül be a közösségi tudás általános rendszerébe. Ebben az esetben olyan speciális tudásról van szó, amely nem minden elemében, különösen nem teljességében része a közösségi tudásnak. A kasos méhészet több ponton kapcsolódik a paraszti tudáshoz, a már meglevő tudáselemek aktivizálásával sok esetben már lehet ezt a tevékenységi formát üzni.

A kaptaras, okszerű méhészet természettudományos, racionális elveken épül, ebben az esetben már hiedelemtudásról nem is beszélhetünk. Ez a fajta szemlélet teljesen idegen a hagyományos paraszti felfogástól. Csak ott tud megjelenni és elterjedni, ahol a polgárosulás következtében jelentősen megváltozott a paraszti mentalitás és értékrendszer.

HALÁSZAT

KUTATÁSTÖRTÉNETI VÁZLAT

A halászat néprajzi kutatása szorosabban kapcsolódik a 19. századi elméleti előfeltevésekhez, módszertani megfontolásokhoz, mint a többi gazdálkodási ág leírására és elemzésére kialakított agráretnográfia problematikájához. (A halászat magyarországi kutatástörténetéről és az egyes kutatók értékeléséről lásd: Lambrecht K. 1920; Gunda B. 1948; Tálasi I. 1946, 1949; Korompay B. 1953b; Csermák G. 1955; Balassa I. 1975b; Bárdosi J. 1975–76; Solymos E. 1976–78; Szilágyi M. 1978a, 1986c, 1990.)

Ennek oka a kutatástörténet sajátosságában keresendő. A magyar etnográfia első és azonnal példamutatóan nagyszabású teljesítménye Herman Ottó halászati monográfiája volt (1887–88). A történeti források adatait és a halászoktól szerzett információkat imponáló nagyvonalúsággal rendszerező és értelmező szintézis, *A magyar halászat könyve* az őstörténeti következtetések lehetőségének hangsúlya miatt lett ösztönző hatású. Herman ugyanis *ősfoglalkozásként* mutatta be a halászatot (utóbb a pásztorkodást is, bár nem ennyire módszeresen), és arra törekedett, hogy az „élő, valóban népies”, nem „iparszerű” halászatnak a történeti változások közepette változatlanul megőrződött eszközei és szókincse segítségével megszólaltassa az okleveles források utalásait, illetve a „prehisztorikus” – azaz a régészet által feltárt – tárgyi emlékeket. Nem elégedett meg tehát a 19. századi ármentesítések után még megfigyelhető – bár „folyton hanyatló” – halászati gyakorlat megörökítésével, hanem észleleteit történeti, főképp őstörténeti bizonyítékokként kezelte (lásd még Herman O. 1885a, 1885b, 1892a, 1898, 1899a, 1902).

Herman Ottó evolucionista felfogású halászati kutatása elsősorban a magyar őstörténet „finnugristái” körében talált visszhangra. Hunfalvy Pál (1888) a könyv megjelenésekor terjedelmes recenzióban hívta fel a figyelmet a finnugor nyelvi párhuzamokra, néhány év múlva pedig Munkácsi Bernát (1893) a teljes halászati szókincs etimológiai elemzésére: a finnugor felfogású etnogenezissel egyeztetett nyelvi rétegek elkülönítésére tett kísérletet. A finnugor elméletet és Munkácsi etimológiáit elfogadva látott munkához az új tudományszak, az etnográfia elméleti és módszertani megalapozásában a legambiciózusabb ifjú tudós, Jankó János, aki az eszköztípológiai összehasonlítást is belekapcsolta a magyar őstörténet-kutatás érvrendszerébe. *A magyar halászat eredete* című monográfia (1900a) – ha részleteiben vitatták is a kortársak nagy ívű következtetéseit – sokszorosan elismert, a finnugor etnológiát is

orientáló (vö. Sirelius, U. T. 1906) kísérlet volt arra, hogy a finn és az orosz múzeumok tárgyi anyagára, a halászati szakirodalomra, valamint személyes terepmunkájára alapozva kimutassa a magyar halászat eszközanyagának finnugor- és ugor kori rétegét, elkülönítse a népvándorlás kori török, iráni, délorosz kulturális hatást, valamint a honfoglalás utáni, felfogása szerint döntően német eredetű kölcsönzéseket.

Annak ellenére, hogy a kortársak olykor kritikával illették a nagy mű módszertani fogyatékoságait és néhány nem kellően megalapozott következtetését (Nagy G. 1900; Schuhardt, H. 1900b; Czirbusz G. 1901; lásd még Herman O. 1900a, 1900b; Jankó J. 1900b, 1902b; Jankó J.–Semayer V. 1900; Jankó J.–Nécsey I. 1901 vitacikkeit), Jankó János eredeztetései érdemi korrekció nélkül épültek be a magyar néprajzi közfelfogásba. Györffy István is rendre felhasználta azokat *A magyarság néprajza* halászat fejezetében, ha jelezte is – az európai, különösen szomszédos népek halászatáról írott újabb publikációk (például Antipa, G. 1916; Čurčić, V. 1912; Seligo, A. 1914; Zelenin, D. 1927) ismeretében teljes joggal – kisebb-nagyobb fenntartásait (Györffy I. é. n. (1934)a: 64. skk.). Gunda Béla viszont az 1930-as évek óta újra meg újra figyelmeztetett a finnugor, illetve az eurázsiai perspektívájú összehasonlítások folyton bővülő adatbázisára, a kortárs európai eredményekre: az elodázhatatlan „Jankó-revízióra” (például Gunda B. 1940e, 1948, 1966c – az európai belvízi halászatról írott néhány fontosabb monográfia és tanulmány: Andreška J. 1972; Borne, M.–Benecke, B.–Dallmer, G. 1886; Bosić, M. 1982; Brandt, A. 1976, 1984; Chmielewski, S. 1960; Cvar, N. 1941; Diaconescu, I. 1976; Drobnjaković, B. 1934b; Gaál, K. 1968; Kłodnicki, Z. 1992; Krause, E. 1904; Ligers, Z. 1954; Luts, A. 1959, 1970, 1976; Martinka, J. 1930–31; Misińska, M. 1958; Mjartan, J. 1952, 1984; Momirović, P. 1972; Moszyński, K. 1967; Peesch, R. 1961, 1965; Ränk, G. 1934; Rassow, M. 1958; Sirelius, U. T. 1906–08, 1934a; Viikuna, K. 1975; Zmeev, R. 1973; Znamierowska-Prüfferowa, M. 1957; Živković, O. 1956). Több eszköz és fogási mód eredetét pedig – Jankó evolucionista felfogását és eszköztipológiai összehasonlító módszerét ugyan követve, ám konkrét eredményeit vitatva – tőle eltérően értelmezte (Gunda B. 1938c, 1964c, 1966c, 1967b, 1974). Gundának ezek a figyelmeztetései és eredményei, sőt az általa szerkesztett, az összehasonlítások kívánatos irányainak és módszereinek gazdag választékát felkínáló *The Fishing Culture of the World* című tanulmánykötetek sem ösztönöztek azonban mindeddig Jankó következtetéseinek gyökeres felülvizsgálatára (Gunda B. [ed.] 1984). Csupán a kurrens nyelvészeti, régészeti és történeti kutatások inspirálta kérdések és kevésbé kielélt válaszok fogalmazódtak a finnugor, a honfoglaláskori, a középkori halászat tényleges jelentőségéről (Balassa I. 1974a; Barabás J. 1977; Moór E. 1927, 1963c; Németh Gy. 1937; Cs. Sebestyén K. 1935; Szilágyi M. 1997c). A halászatnak mint témának a néprajzi kutatások kezdetekor megtörtént felfedezése tehát fékezőleg is hatott a folyamatos kutatásokra: a „megoldottság” illúzióját élte.

A Herman által összegyűjtött nagy mennyiségű recens adat – leírás és múzeumi tárgy – *kiegészítésének* lehetősége viszont folyamatos gyűjtésre serkentett. Hozzátehetjük: a szomszédos országokban kibontakozó halászati kutatásokat is Herman eredményei inspirálták (Antipa, G. 1916, 1934; Čurčić, V. 1912; Martinka, J. 1930–31; Vladikov, V. 1926). Elsősorban az adatbázis folyamatos gazdagításának más néprajzi témavizsgálatokénál *mennyiségileg* vitathatatlanul nagyobb eredményei

miatt érvényes máig Györffy Istvánnak *A magyarság néprajzában* adott értékelése: „A magyar halászat a magyar tárgyi néprajz legjobban és legeredményesebben kutatott területe” (Györffy I. é. n. (1934)a: 65).

A lokális keretekben vizsgálódó etnográfusok és néprajzi gyűjtők abban is követék Herman kezdeményezését, hogy a – vélt vagy valós – „archaikumokat” keresték. Ennek a szelektáló adatgyűjtésnek a következménye, hogy főképp olyan vizek halászeitól származó adatokkal gyarapodott az etnográfiai ismeretanyag, s gyarapodtak a múzeumi gyűjtemények a használatból kikopott halászeszközökkel, amelyek kívül estek az „iparszerű” halászatot kezdeményező vállalkozók érdeklődésén. A 20. század első évtizedeiben pótolhatatlan adattömeg, a múzeumokban pedig nagy mennyiségű tárgy gyűlt össze az erdélyi folyók és tavak halászatáról (például Sztripszky H. 1902, 1903a, 1903b, 1908; Cs. Sebestyén K. 1907; Roska M. 1943, 1944). Ekkortájt figyeltek fel a kutatók a Tisza és mellékfolyói, illetve a halászati szempontból mindinkább elértéktelenedő tiszántúli apró vízállások halászáira. Ezek a lokális keretben megkezdett gyűjtések olykor csak évtizedek múltán értek publikációvá, kiegészülve az 1930-as években még mindig fellelhető régiességekkel. Az 1920–1930-as évek publikációi pedig a következő néhány évtizedben is hasonló programú gyűjtésekre ösztönöztek (például Sztripszky H. 1904; Deák G. 1911; Ecsedi I. 1926a, 1934; Szabó K. 1918, 1937; Gönyey [Ebner] S. 1926; Banner J. 1923, 1926; M. Kiss L. 1931; Morvay P. 1937; Nyárády M. 1938, 1941; Szűcs S. 1938b, 1942, 1946, 1977; Kiss L. 1922, 1943b, 1954, 1961; Nyíri A. 1948; Babus J. 1959; Gaál A. 1976; Makay B. 1977; Szabó L. 1981; Farkas J. 1982: 163–177; Bereczki I. 1982; D. Varga L. 1983, 1984, 1987; Almássy K. 1993–94).

A halászat kapitalista vállalkozássá alakulásában a leginkább érintett Balatonról elkészült ugyan a Herman adatait jelentősen kiegészítő összegzés, Jankó János azonban inkább a tóról kiszorult halászok emlékezetében és a Kis-Balaton, a Berek „vízivilágában”, mintsem a kutatása idején létrejött részvénytársaság működési területén találta meg a megörökítendő (Jankó J. 1902a). Ahogy a későbbi részvizsgálatok is a „népies halászat” múltját és felszámolódásának folyamatát, a hagyományos eszközök utóéletét, illetve a Kis-Balaton és a Berek halászati emlékeit rögzítvén csupán érintőlegesen vették számításba a Balatonon folyó „iparszerű” halászatot (például Viski K. 1932a; Domanovszky Gy. 1942; Lukács K. 1929, 1934, 1951; Vajkai A. 1964; Hoss J. 1966; Reöthy F. 1975, 1983; Takács L. 1978; Sági K. 1981; Takács Gy. 1986: 72–84; Petánovics K. 1991, 1993).

Az is felettébb jellemző a szelektív érdeklődésre, hogy a Duna és mellékfolyói halászatáról készültek ugyan adatközlések, de csak azokról a vidékekről, ahonnan régiességeket lehetett bemutatni; ahol tehát nemcsak halásziparosok, hanem parasztok is halásztak (például: Keszegfalva – Bátky Zs. 1903b; Ipolymente – Györffy I. 1933; Csallóköz – Khín A. 1948; Sárköz – Kovách A. 1904a, Csalog J. 1940; Dráva-szög – Gönyey S. 1942c). Csak a második világháború után, a recens kutatások „fehér foltjait” módszeresen felszámolni törekvő Tálasi István professzor ösztönzésére szakított Solymos Ede az örökölt szemlélettel, mely szerint az az eszköz és munkamód, ami – a Herman adataihoz viszonyítás értelmében – nem minősíthető „archaikusnak”, nem érdemes a leírásra, elemzésre. Solymos a recens halászati technika – és a halászélelmód – teljes körű dokumentálását vállalván, az eszközkész-

let 19–20. századi átalakulásának, az innovációk tovaterjedésének elemzésére törekedett (Solymos E. 1955a, 1959, 1964, 1965, 1974, 1976a, 1994, 1995 – egyéb publikációk a dunai halászatról: Szinnyey J. 1863; SMJ 1917a, 1917c, 1918c; Janitsáry M. 1937; Görföl J. 1976).

A Balatonéhoz hasonlóan kezelte a kutatás a Velencei-tó és a Fertő tó halászatát is. A jelentéktelen dunántúli kisvizekről előbb jelentek meg vázlatos ismertetések (például Bellosics B. 1902; Gönczi F. 1911; Vajkai A. 1940; Némethy E. 1941; Khín A. 1954; Vakarcz K. 1956; Csaba J. 1973), mint ezekről a jelentős halászvizekről. A szerény előzmények után – ugyancsak Tálasi István ösztönzésére – a második világháborút követően elvégzett monografikus adatgyűjtések arról tanúskodtak, hogy korántsem volt megalapozott az örökölt előítélet. Jószerével ugyanolyan „régiessegek” is felderíthetőek voltak mind a Velencei-tó, mind a Fertő tó halászái körében, mint a „reliktumnak” tekintett kisvizek mentén (a Velencei-tóról: Solymos E. 1952a, 1952b, 1958a, 1996 – lásd még: Kovács E. 1938; Diószegi V. 1950; Khín A. 1960; a Fertő tóról: Bárdosi J. 1959, 1970, 1975–76, 1994 – lásd még: Mikó S. 1970).

A közeli múltban végzett adatgyűjtések egyébként sem igazolták, hogy bárhol is vagy teljes egészében „archaikus”, vagy a „halász-hagyományokkal gyökeresen szakított” lett volna a halászgyakorlat. Az ármentesítések késői befejeződése miatt a legnagyobb folyók közelében a 20. század közepéig „vízivilágnak” maradt kistájakon, illetve a halászati szempontból másodrangú vagy teljesen jelentéktelen folyócskák és vízállások mellett egyaránt az „archaizmusokat” is, az újító készséget is dokumentálni tudták a kutatók. Arról szintén tanúskodnak az újabb vizsgálatok, hogy a természetes vizeken – a Balatont kivéve – sehol sem volt igazán jellemző az „iparszerű” halászat: a szerszámkészítés is, a hal *zsákmányolása* is megmaradt kézműves foglalkozásnak. A tógazdasági haltenyésztéssel és lehalászással – a valóban „iparszerű” halhústermeléssel – kapcsolatban viszont meg sem fogalmazódott a néprajzi vizsgálat lehetősége és szükségessége. (A nagy folyók s a folyó-közei tavak halászati technikáját bemutató újabb dolgozatok: Szeged és környéke – Bálint S. 1976, Bárkányi I. 1996, Szilágyi M. 1971, 1987a, Szlavkovszky L. I.-né 1987; a Duna és Tisza vajdasági szakasza – Bóna J. 1950, Solymos E. 1976b, Bosic, M. 1982; Szigetköz – Kovács A. 1987; Drávaszög – Pataky A. 1974; Lábadi K. 1987, 1994; példák a patakok, kisebb folyócskák és vízállások halászatának leírására: a Tisza mellékvei – Vásárhelyi I. 1959, Solymos E. 1960, Molnár Gy. 1969, Papp J. 1972–74, Szilágyi M. 1980, Zsupos Z. 1990, Felföldi B. 1993; Duna–Tisza közti csatornák és tavacskák – Khín A. 1964, Solymos E. 1962, 1984b; Szilágyi M. 1973a; Dunántúl – Zentai J. 1966; erdélyi és moldvai folyók – Fábíán M. 1973, 1991; Zsigmond J. 1980, Wilhelm S. 1994, Kászoni Z. 1995–96.)

A Herman-monográfia a történészek, először a *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* köré csoportosult gazdaságtörténészek érdeklődését is felkeltette. Főképp Takáts Sándorét és Tagányi Károlyét, akik a középkori és kora újkori vizahalászatról, a halkereskedelemről és a vízhasználat jogi feltételeiről publikáltak forrásközleményeket (például Takáts S. 1897, 1902; T. K. 1899 – lásd még: Tagányi K. 1895, 1896–1908). Utóbb pedig Takáts „tudományos publicisztikaként” meghatározható összefoglalást is készített a 16–17. századi halászati gazdálkodásról, elsősorban a vízhasznosítás és a munkaszervezet összefüggéseiről (Takáts S. é. n. [1928]). Bár a

19. század végén – a 20. század első felében jelentékeny mennyiségű halászáttörténeti adalékot tettek közzé s értelmeztek a gazdaságtörténet művelői (például: Banner J. 1929b; Borovszky S. 1900; Dongó Gy. G. 1913, Kolosváry G. 1928; Szabó I. 1930; Szabó K. 1935; Szamota I. 1894; Szeremlei S. 1911; Szőke B. 1948; Sztripszky H. 1903b, 1908), a vizahalászat szempontjából kulcsfontosságú Csallóköz halászatáról helytörténeti indítékú kismonográfia is született (Alapy Gy. 1933), olykor a recens gyűjtésüket publikáló szerzők is szükségét érezték, hogy történeti adatokat idézzenek, a forrásfeltárások mégis ritkán találkoztak a halászat történeti rétegeit elkülöníteni törekvő tudatos programban. Az ilyen szándékú, ám a halászat iránti néprajzi érdeklődést csak évtizedek múltán befolyásoló kezdeményezések közül Degré Alajosnak (1939) a halászati jog középkori történetéről írt monográfiáját, Lukács Károlynak (1940a, 1941, 1943a, 1953) csak részpublikációkat eredményező halászáttörténeti búvárkodását, a viza fogó szége szerkezetének többszöri rekonstruálási kísérletét (Gaál K. 1947, Morvay P. 1948, Khin A. 1957, 1962), s főképpen Belényesy Mártának (1953) a 14–15. század agrár-etnográfiai vizsgálatok részeként elvégzett halászati összefoglalását emelhetjük ki.

Az 1950-es évektől elsősorban etnográfusok vállalkoztak az archivális források feltárására és azok etnográfiai szemléletű értelmezésére. Azzal a szándékkal, hogy minél pontosabban kijelöljék a halászat helyét és jelentőségét az árutermelés és a paraszti gazdálkodás rendszerében. Ennek köszönhetően jelentősen szélesedtek ismereteink az alföldi folyók s az ártéri tavak hasznosításáról, vagyis az évi áradások és a halászat tudatos összehangolásáról (például Andrásfalvy B. 1970a, 1973, 1975, 1976a; Károlyi Zs.–Nemes G. 1975; Szilágyi M. 1977a, 1982a, 1992a; Bellon T. 1996a), a feudalizmus kori halászati joggal és a halászatra, a halkereskedelemre való szakosodással összefüggésben az üzemszervezeti kérdésekről (például Andrásfalvy B. 1970b, 1976b; Bencsik J. 1978; Iványi B. 1962; Solymos E. 1967, 1979, 1984a, 1987a, 1987b; Solymos E.–Solymosné Göldner M. 1978, 1979; Sugár I. 1979; Szilágyi M. 1966, 1968a, 1974a, 1975b, 1977b, 1978b, 1984, 1986a, 1989b – további adatok: Németh G. 1990; Papp J. 1992; Rozs A. 1988), valamint a halászat feltételrendszerének 19–20. századi átalakulásáról, ezzel együtt a legális és illegális halászkodás egyidejű jelenlétéről, de együttesen is folyton csökkenő jelentőségéről (például Solymos E. 1959, 1964, 1969, 1970; Szilágyi M. 1982b, 1983, 1986b, 1988a, 1989a, 1998b).

Igen sok, és napjainkban is gyarapodó tehát a halászat kutatásnak ez alkalommal számba vehető eredménye. Ennek ellenére persze még mindig vannak „fehér foltok”. Figyelemre méltó előmunkálatok ellenére sem készült el például a Körösök halászati monográfiája, csak részlegesen publikált kísérletek történtek a Maros vagy a Dráva halászati monográfiájának megírására, s a Balaton halászatát is érdemes lenne újravizsgálni, figyelmet fordítván az „iparszerű halászat” árnyékában máig jelen lévő orvhalászatra. Ha azonban lehet – és kell – írni újabb halászati tanulmányokat a most lehetséges összefoglalás után is, nem az ezret alig meghaladó számú főfoglalkozású halász (s felbecsülhetetlen létszámú orvhalász) tudásának és emlékeinek megörökítése, hanem az ökológiai viszonyok által meghatározott és gazdálkodási célú eszközkészlet rekonstruálása szándékával. Ehhez pedig elsődleges jelentőségű a történeti forrásfeltárás folytatása. Az értelmezéshez ma még – lévén a halászat döntően kézműves szinten maradt foglalkozás – a recens eszköz- és munka-

módleírások jelentősen hozzájárulhatnak: a birtokigazgatási vagy jogi szükséglet miatt annak idején írásba foglalt ügyeket – a forrásainkat – a „halászlogika” szerint segítenek helyesen érteni.

A VÍZRAJZI VISZONYOK VÁLTOZÁSAI

HALÁSZÓ VIZEK AZ ÁRMENTESÍTÉSEK ELŐTT

Amikor a 19. század második felében először vették számba a magyar történetírók a középkori oklevelek vízrajzi adatait, csodálkozva és hitetlenkedve állapították meg, hogy az Árpád-korban 3000–4000 *piscina*, vagyis – a latin szó eredeti jelentése szerint – ’halastó’ volt az országban. Bár azt Ortvay Tivadar (1882: 357) is észrevette, hogy e *piscinák* (egy-kettő kivételével) folyóközelben feküdtek, először Herman Ottó (1887–88: 71–79) fogalmazott meg a halban felettébb gazdag magyarországi folyók mellett teljességgel indokolatlan többezernyi halastóval – azaz: a „fejlett haltenyésztéssel” – kapcsolatos kételyeket: „a sok ezer név legnagyobb részének nem halastavakra, hanem azokra a tanyákra van vonatkozása, amelyekre az egyes tó vagy folyó minden község határában fel volt és ma is fel van osztva”. Módszertani értelemben bármennyire jelentős volt is, hogy Herman – a recens párhuzamok figyelembevételére figyelmeztetve – irányt mutatott a több jelentésű, gyakran valóban ’halászóhely’-et jelentő *piscina* értelmezéséhez, érvelése el is bizonytalanította az etnográfusokat és a történészeket az ártéri tavak halászati jelentőségének felismerésében.

Herman következtetését persze az általa idézett középkori források sem támasztották igazán alá. Akadnak ugyan *-taua* utótagú vízrajzi nevek, ám ha ezeknek nem ’tava’, hanem *tana* ’tanya’ – azaz ’hálólúzó hely’ – lenne is az olvasata, sokkal több a forrásokban a *-tho*, *-thow*, *-tou* utótagú tónév, s ezek semmiképpen sem vonatkozhatnak ’tanyá’-ra. Az pedig nem kétséges, hogy valóban ’mesterséges halastavak’ voltak azok a hegyi patakok vizével táplált, részben a *tóásók* által mélyített, részben a patak „eldugásával” – gát építésével – kialakított *piscinák*, melyek „magánosok kastélyai körül, kolostorok közelében” Erdély-szerzte „oly nagy számban” voltak azonosíthatóak a 19–20. század fordulója tájt, hogy – Sztripszky Hiador (1908: 71) következtetése szerint – „nem volt valamire való birtok, amelyben halastavak ne lettek volna”. Bár a Sztripszky által értelmezett és az azóta publikált adatok azt igazolják, hogy a patakvölgyi ’halastavat’ eredményező *dugás* egyszersmind malomgát is volt, azaz: a halastó-létesítési eljárás „eredete” nem lehet független a patakmalmok elterjedésének korától, a római kortól, a régészeti leletek bizonyossága szerint akár őskori eredetű gondolat is lehet a patak elgátolásával tó létesítése (Roska M. 1939). Az ilyen *piscinák* egyébként nemcsak Erdélyben, hanem – bár az adatok kevésbé feltártak – a Dunántúlon is elterjedtek lehettek a középkorban, s még a 18. században is (Holub J. 1963: 60; Fülöp É. 1985).

A folyamközeli *piscinák* halgazdasági jelentőségének megértéséhez egyébként sem a *tó* maga – hangsúlyozta az „ártéri gazdálkodás” jelentőségét először tudatosító Andrásfalvy Bertalan –, hanem a rendszerint vele együtt a szövegbe foglalt *fok* (s

több latin megfelelője: *meatus, fossa, fossatum, piscina alveus*) szerepének felismerése adott kulcsot. A *fok* eredetileg „azt a mesterséges, emberkéz alkotta átvágást jelent, mellyel a folyóvíz mentét közvetlenül kísérő magasabb hátat, természetes gátat megnyitották, hogy a víz kijuthasson a völgy egész árterületére, illetőleg apadáskor ezen keresztül visszafolyhasson a mederbe” (Andrásfalvy B. 1973: 12). Olyan vagy teljességgel ember alkotta, vagy eredetileg természetes, de folyamatosan tisztított, mélyített vízfolyások, csatornák voltak tehát a *fokok*, melyek – összekötvén a folyót és az ártéri tavakat, illetve behálózván az árteret – biztosították, hogy az évi rendszerességű áradások vize a tavakba jusson és szétterüljön az árterületen.

Az áradásokkal van ok-okozati összefüggésben az ártéri *piscinák* halban való gazdagsága. A halak ívásukkor, mely időben egybeesett a tavaszi áradással, a sekélyebb vizet keresték, kiúsztak tehát a fokokon át a tavakba. Ha erre az ösztönszerű vándorlásra alapozták a halászok a zsákmányolást, a víz szétterülését biztosító vízfolyásokon és az ártér tavaiban nagyobb mennyiségben jutottak a zsákmányhoz, mintha a folyóban halásztak volna.

A középkori okleveles emlékekből arra következtethetünk, hogy nemcsak az éppen kiúszo halakat igyekeztek feltartóztatni és kifogni, hanem a *fokon* emelt keresztirányú földgát vagy erős gerendákból megépített *rekesz* segítségével az ártéri „halastóban”: a *piscinában* vagy *vivariumban* megtartották a leívt halakat, hogy – megfelelő időben – kerítőhálóval halászhassanak (részletesen: Szilágyi M. 1992a: 31–42). Az 1138-ban Álmos herceg által a dömösi prépostságnak adományozott *Citei* nevű, a mai Tápé (Csongrád m.) határában volt halastóról (*vivarium, quod dicitur Citei*) azt is közli az oklevél, hogy meghatározott időben nyitni és zárni kellett annak ki- és bejárati ágát (*exitus et reditus fauces vivarii*). Ezt Győ, Csákány és Tápé lakói végezték. A halastó jövedelmének harmada azonban a csongrádi várat illette, s ezért a prépostság halászáinak együtt kellett működniük a csongrádiakkal, „ha rekeszteni akarnak” (*claudere uoluerit*). Mivel a tó *jövedelmét* osztották meg, nyilvánvaló, hogy azért kellett a halászó szolgálknak együttműködniük, mert a megfelelő időben történő „elzárás” tette lehetővé mindkét birtokos számára a folyamatos halászatot. Különösen bizonyító erejűek azok az oklevelek, melyekben a *piscinát* a legnagyobb méretű tavi kerítőháló, a *gyalom* nevéből alkotott földrajzi név jelöli. A Szabolcs megyei Veresmart környékére lokalizálható *Gyalmostó* (*piscina Gyalmastho, Galmasthow*) tulajdonjogát tisztázó hosszú pereskedés (1329–1330) eredményeként a peres felek végül is abban egyeztek meg, hogy jobbágyaik együttműködnek a halászatban. Nyilván ugyanúgy, mint a dömösi prépost és a csongrádi vár halászái, mivel ugyanezt a tavat 1381-ben rekesztékével együtt említi egy másik oklevél (*stagni Gyalmostou ad duas capturas*). A *gyalmostó* ilyen értelmezése Werbőczy magánjogi magyarázatában is benne foglaltatik: az általa kimagasoló, a nagy folyók vizafogó helyeivel azonos értékűnek minősített „Nagy halastavak, melynek rekeszei vannak” magyarázó mondata ugyanis: „és amelyeket gyalmostónak vagy morotvának [azaz: a folyóról »lefűződött« holtágnak] is neveznek”.

Andrásfalvy Bertalan – s az ő eredményeire alapozva a vízügytörténet kutatója, Károlyi Zsigmond – arra következtetett, hogy az áradó folyóvíz „ártéri szétvezetésének gondolata és gyakorlata ... a Duna medencében a középkor folyamán addig szinte páratlanul álló méreteken és tervszerűséggel kivirágzott”. A török hódoltság

alatt azonban az „ártéri fok-csatorna-rendszer ... gyors romlásnak indult. Nemcsak a további építkezés és a fokok, csatornák kezelése, tisztítása maradt el”, hanem a lakosságnak érdeke is volt, hogy az ártér vadonná – bűvőhelyé – váljék. A török hódoltság után hozzákezdtek ugyan a fokrendszer ismételt kiépítéséhez, a középkori „virágzás” színvonalát azonban meg sem közelítette a 18–19. század ártéri gazdálkodása (Andrásfalvy B. 1973: 20, 52 – vö. Károlyi Zs.–Nemes G. 1975). Bár e nagy jelentőségű elmélet „virágzással”, „tervszerűséggel”, majd „hanyatlással”, végül „részleges helyreállítással” jellemzi az ártéri gazdálkodás korszakait, ezeknek a „korszakoknak” a gazdaságtörténet szempontjából nincs igazolható jelentőségük, ha a halászó vizek jellegét vizsgáljuk. Az *egykorú* források ugyanis – mind a középkorban, mind a hódoltság korában, mind a 19. század első felében – csupán annak bizonyítására alkalmasak, hogy az ártéri tavak halászatának az ármentesítésekig sokkalta nagyobb gazdasági jelentősége volt, mint a folyókénak. Csak azoknak a folyószakaszoknak – leggyakrabban sziget melletti egyik folyóágnak – a haszonvételi értéke vetekedett a legnagyobb ártéri tavakéval, melyek a vizák fogására voltak alkalmasak: ahol *szégyével* való rekesztést, s ahol *vizafogó tanyát* alakítottak ki. Az adott korban „legértékesebb” halászó víznek egy másik korszakéhoz *viszonyított* értékét – azaz: a „gondozás” érdekében befektetett, „többnek”, illetve „kevesebbnek” vélt munkamennyiség talán eltérő hozadékát – lehetetlen megállapítani, hiszen egy-egy korszakra vonatkozóan sincsenek értékelhető adataink a halászati gazdálkodás tényleges hasznának kiszámítására, csupán a valószínűsítésére. Szinte csak arra vannak, hogy megállapítsuk: a forrásokkal jól belátható *bármelyik korszakban gazdálkodtak a természeti adottsággal*; a tavaknak az évi rendszerességű áradás eredményezte halbőségét a *lehetőséghez képest* maximálisan kiaknázták.

Az ártéri tavak *folyamatos* halászati jelentőségével kapcsolatban az alábbiakat kell tehát számon tartanunk:

- Nemcsak az Árpád-kori, kora középkori birtokadományozásról szóló oklevelek, hanem a 16–17. századi urbáriumok is az ártéri, rendszerint földrajzi névvel azonosított *piscinákat* említik a legtöbb hasznot ígérő, ezért elkülönítetten kezelt halászó vízként. Ezeket a jogtulajdonos – ebből a szempontból lényegtelen, hogy kikkel és milyen feltételek mellett – a *maga hasznára halásztatta*, ezért *tilalomban* tartotta.

- A török részre adózás mértékét meghatározó 16–17. századi defterek, alkalmazkodván ebben a magyarországi gyakorlathoz, szintén a vizek eltérő haszonvételi értékét vették figyelembe: a *piscinákból*, *gyalmostavakból* származó (többségében nyilván piacra kerülő) zsákmány felét, a folyókból s ugyanígy a jelentéktelen kisvizekből a döntően önellátási célból kifogottnak tizedét kellett a meghódolt országrész jobbágynak beszolgáltatniuk (vö. Szilágyi M. 1982a: 304–210).

- A 18. századból és a 19. század első feléből származó különböző források már nem a földbirtokos által tilalomban tartott és – a robotot is igénybe véve – a jobbágyaival halásztatott *piscinákról* tájékoztatnak (bár helyenként ilyenek is voltak). Sokkal inkább arról, hogy a legértékesebb halasokat – s ezek akkor is vagy vizafogásra alkalmas folyószakaszok, vagy az ártéri tavak voltak – faluközösségek, maguk a halászok (köztük városi céhtagok is, jobbágyok is), s idő telvén a halkereskedelemben érdekelt vállalkozók *bérlőként* hasznosították. Ha a bérleti szerződések kellően részletezőek, azt is tartalmazzák, hogy a szokásos időben levonuló tavaszi áradásnak,

illetve a *fok* ilyenkor szükséges kinyitásának, apadáskor pedig elrekesztésének az *elmaradása* szerződést módosító – a bérösszeget csökkentő – jelentőségű volt (vö. Szilágyi M. 1984, 1986a).

– A 19. század második felében, ha Herman Ottó nem tulajdonított is neki jelentőséget, maguk a halászok természetesen számon tartották az ártéri tavaknak a fokok rekesztése révén jelentősen megnövelhető haszonvételi értékét. A Mindszenti halászmester, Danicska József – Herman egyik informátora – például ezt írta ifjúkora idejéről: „...e század elején a folyamok mentén sok helyen léteztek halastavak. Neveiket onnét vették, hogy halastóknak használták, mégpedig úgy, hogy azoknak külön vízbeeresztő csatornát készítettek, amit akkor 'fok' néven ismertek. Ezt a szükséghez képest gondozták is ... De gondoskodtak ezen tavak fokjainak erős farekessel való ellátásáról is. Több helyen, ahol ilyenforma műveletek voltak, a folyók partjain, a vízmosás alkalmával lehet látni, milyen erős rekeszőszéállítást használtak azért, hogy a halakat a halastavaikban biztosan megtarthassák” (részletesebben: Danicska J. 1886, 1887; vö. Szilágyi M. 1983, 1987b). Ahol pedig a folyó és egy-egy ártéri tó, vízállás természetes kapcsolata a gátépítések után is megmaradt, a 20. századot is megérte a *fokok* rekesztésének – ekkor már – féllegális, mindinkább illegális gyakorlata. Az 1888. XIX. tc. – a halászati törvény – általánosságban fogalmazta meg a meder teljes szélességben történő rekesztésének és az ívó halak ártéren való visszatartásának tilalmát, 1907-ben pedig a földművelési miniszter rendelete (47.500/1907. VI. 4. sz.) a fokok elzárására konkretizálta e tilalmat: „... egyesek nemcsak akadályozzák az ártérre vonult halaknak a mederbe való visszatérését, de azzal, hogy a vonulás útjába kiválasztott helyeken rekeszt (lészát, vejszet, hálót stb.) állítanak, a halakat s azoknak az ártérben fejlődött ivadékait zsákmányul ejteni igyekeznek”. Az ilyen rekeszt megsemmisítették, építője ellen pedig mint orvhalás ellen eljárást indítottak – kivéve, ha a minisztérium a körülmények mérlegelése után mégis engedélyt adott az ártéri vízfolyás elrekesztésére (Fischer F. 1928: 81–82).

Ha az ártéri tavak, valamint a Duna és a Tisza haszonvételi értékéhez viszonyítunk, messze nem volt a vízfelület nagyságával arányosan növekvő a halászati kihasználtsága nagy tavainknak: a Balatonnak, a Velencei-tónak és a Fertő tónak. Jellemző ebből a szempontból, hogy a Balaton mellékiek, mielőtt az 1860-as években az alsó-tiszai halászok meg nem ismertették velük a maguk kerítőhálóját, tavasztól ősziig nem használtak a 140 méternyi hosszú *gyékényes*nél nagyobb hálót. Szinte kizárólag partközelségben halásztak mind a nagyhálókkal, mind a kisszerszámokkal; a tó belsejében pedig a tél jelentette az igazi halászati időnyt: a jég alatti kerítőhálós halászatkor a 200 méter hosszúságot is elérte a balatoni *gyékényes* (Jankó J. 1902a: 340–350).

AZ ÁRMENTESÍTÉSEK KÖVETKEZMÉNYEI

A 19. század közepén–második felében lezajlott mocsárlecsapolások, gátépítések és mederrendezések a mezei gazdaságot szolgálták: jelentősen megnövelték a szántóföldi művelésbe, rétgazdálkodásba bevonható területeket. Emellett – elsősorban a Dunán – a zavartalan hajózást is biztosítaniuk kellett. A vízrendszerbe történt be-

avatkozások a halászat jövedelmezőségét rendkívül kedvezőtlenül befolyolták. (Az ármentesítő munkálatokról lásd: Fodor F. 1957; Károlyi Zs. 1960; Ihrig D. [szerk.] 1973; Dóka K. 1987.)

Az állandóan vagy időszakosan vízzel borított területek csökkenésének szemléltetésére elegendő egyetlen adatsort idézni. Az 1820–1830-as években elkészült felmérések és utólagos számítások alapján arra következtettek a vízügytörténet kutatói, hogy a Tisza és mellékfolyói ősi ártere mintegy 1 963 700 hektárnyi volt, s ebből 477 000 hektár állott állandóan víz alatt. A 20. század második felében viszont mindössze 53 869 hektárt tettek ki az állóvizek és vizenyős területek a magyarországi Tisza-völgyben (Botár I.–Károlyi Zs. 1971: I. 12–13).

A csökkenésnek ilyen számadatai sem fejezik ki azonban a változások tényleges hatását, hiszen a megmaradt vizek *minőségileg* is alaposan megváltoztak. A gátak megépülésével elértéktelenedtek a kiterjedt árterület tavai, hiszen megszűnt az ok-okozati összefüggés a tó halállománya és az évente ismétlődő áradások között. Az értékváltozást jól kifejezi, hogy a Tisza menti halászok *dögöknek*, *Dög-Tiszának* nevezik a holtágakat, vagyis a „holt”-nál pejoratívabb hangulatú, alapjelentése szerint állatok tetemére alkalmazott jelző lett a „nem élő” minősítője.

A 20. században halászatilag hasznosított holtágak persze nem azonosak a „lefűződéssel” keletkezett egykori *morotvák*kal, melyeknek szinte mindegyike feltöltődött és kiszáradt. Ezek a *dögök* a szabályozáskor levágott kanyarulatokból alakultak ki. Egy 1879-ben készült jelentés szerint csak a Tiszán 111 átvágást végeztek, s ez megközelítőleg ennyi holtágat eredményezett (Botár I.–Károlyi Zs. 1971: I. 62). A rövidítés érdekében kiásott „vezérárkokból” kifejlődő holtágak mindegyike persze korántsem jelentett azonos méretű és minőségű vizet. A Felső- és Közép-Tiszán rövidebbek voltak a kiásott medrek, lényegesen gyorsabban fejlődtek valóságos folyómederré, s ment végbe az egykori folyókanyar „állóvízzé” alakulása. Különösen ha az árvízvédelmi töltésen belülré került egy-egy ilyen holtág, zajlott le gyorsan az eliszaposodása, s borították el különböző vízínövények. Szolnoktól délre lényegesen hosszabb kanyarulatokat vágtak át. A legnagyobb, 18,6 km hosszú, a gyálaréti Holt-Tisza, mely 7,6 km-es új meder ásásával jött létre, s a nagyobbak, halászati szempontból jól hasznosíthatóak közé tartozik még a cibakházi, a tiszaujfalusi, a csongrádi és az atkai Holt-Tisza is, melyeknek mindegyike kívül esik a védtöltésen. Nincs ugyan természetes kapcsolatuk a folyóval, több ilyen holtágon mégis önálló halászati társulat alakult. Biztosított volt ugyanis hasznosításuk feltétele: zsilippel ellátott csatorna kapcsolta a holtágat a folyóhoz.

A 19. század második felétől már nem az ártéri tavak, hanem a folyók bérletének megszerzéséért versengtek a halászati vállalkozók és a halászok. A bérelt folyószakaszhoz hozzászámították az áradás néhány hete alatt vízzel borított *hullámteret* és a folyóközeli tavakat, vízállásokat. A vállalkozó-bérlők legalábbis mindent megtettek, hogy ezeket is bérleményük részének tekinthessék, mert az ártéri mélyedésekben – leginkább az utak és gátak építésekor keletkezett *kubíkgödörökben* – visszamaradó halak, különösen az ivadékok, a víz kiszáradván, elpusztultak volna. Ahol a vállalkozó-bérlő nem tudta bekapcsolni a maga üzemébe az ártér vizeit, és a jogtulajdonos (a közbirtokosság, a MÁV vagy az ármentesítő társulat) sem adta külön bérbe, az alkalmi halfogók – jogi értelemben: orvhalászok – szabad prédái maradtak.

A nagyobb holtágakat, ha érdemes volt halászatilag hasznosítani, nem iszaposodtak és gázosodtak el, önállóan is bérbe adhatták, s bennük – rendszerint állami támogatást is igénybe véve – *haltenyésztéssel* kombinálták a zsákmányolást. A halászati szakírók és a kormánysszervek már az ármentesítés befejezése előtt szorgalmazták a természetes vizek halasítását és szabályozott lehalászásukat (összefoglalóan: Répássy M. 1902; Hankó B. 1928; Fekete I. 1955. – lásd még: Kenessey A. 1868; Kriesch J. 1868; Tasner D. 1868). A propaganda nem is volt hatástalan. A pesti halászmester Singhoff József például arról számolt be emlékiratában, hogy tiszai bérletükön, már az 1860-as években halastavat létesítettek a 350 holdnyi újkécskei Holt-Tiszában, s Szegedről is ismerünk egy, az 1860-as években hosszan elhúzódo pereskedést halasított holtágról (Singhoff J.–Peijcsik I. 1892: 35–44; Solymos E. 1969). A természetes vizekben, ha halasították is, más tenyésztési elveket érvényesítettek, mint a pontynevelő tógazdaságokban, a cél azonban azonos volt: a halhústermelés. A mindjobban terjedő *okszerű haltenyésztés* eredménye, hogy 1931-ben a halászati gazdálkodásról készült kézikönyv megállapíthatta: „A Tisza mentén lévő, töltésen kívüli holt medrek halállománya már lényegesen jobb, mint az anyamederé s ezekben a pontyivadék és süllőikra kihelyezése is eredményesebb” (Fischer F. [szerk.] 1931: 75).

A „természetes vízi halászat” és a „okszerű halászati gazdálkodás” mintegy másfél évszázada tartó párhuzamossága a halakkal kapcsolatos értékítélet átalakulásával is együtt járt: a folyók mentén élő halászok is, halfogyasztók is sztereotip módon szokták hangoztatni, hogy a tavi hal „pocsolyaízű”, a halastavi, mert etetett, túl zsíros, csak a folyóban nevelődő az ízletes. Ez a vélemény a folyók 20. századi felértékelődését fejezi ki, hiszen az ármentesítés előtt – mint fentebb mondtuk – a zsákmány döntő hányada tavakból került ki. Maguk a halászok a folyami hal értékesebb voltának hangoztatását „az az igazi halász, aki a folyóban halászik” szentenciával is megtoldják, lebecsülve azokat, akik az elgázosodott holtágakban halászgatnak. A tavi hal értéktelenségén persze könnyű volt némi halász-rafinériával módosítani. A szegedi kishalászok a pocsolyában nevelkedett *barahalat* egy-két hétig a Tisza vizében a bárkában tartották (*kifürdették, kisaralták*), s a jó víz „kimosta húruk rostjai közül a sarat, még a kövérségüket is megcsappantotta. Megillatosodtak ízben és visszazé-pültek színben ... Két hét után el lehetett adni őket bátran az óvatos nagyfisereknek” (Bálint S. 1957: I. 111, 750).

A folyami halászat nagyobb presztízsének persze van alapja, hiszen a szabályozás a folyó természetét is alaposan megváltoztatta: a mederrövidítések hatására gyorsabbá, sodróbbá vált a víz áramlása és nagyobb lett a vízszíntingadozás. A vízgyűjtő-ténet kutatói szerint a szabályozás előtt a Tisza maximális árvízszintje 2–3,5 m-rel alacsonyabb, kisvízszintje 2–2,5 m-rel magasabb volt a mainál. Vagyis hevesebb lefolyásúak lettek az áradások; a mentesítés előtt a kiöntés időtartama akár kétszerese-háromszorosa is lehetett a mainak (Botár I.–Károlyi Zs. 1971: I. 13–15). Arról alig tudunk, hogy milyen nehézségek árán alkalmazkodtak annak idején a halászok ezekhez a változásokhoz. Herman Ottó, aki a szabályozások közvetlen hatását tapasztalhatta, nem utalt rá, hogy az erősebb sodrás és a jelentősebb vízszíntingadozás módosulásokat kényszerített volna ki a szerszámkészletben és egyes szerszámok használatában. A 20. századi néprajzi gyűjtők is olyannak ismerték meg a foglalkozá-

sukra felettébb büszke folyami halászokat, amilyenek annak idején Herman jellemezte őket: „Az imbolygó lélekvesztő az ő jármúve, a melyen mindent el tud rakni, a melybe belenőtt; állva, ülve úgy el van rajta, hogy meg sem billen” (Herman O. 1887–88: 509). A sodró vízen való közlekedésnek és munkavégzésnek ez a biztonsága a legfőbb jellemzője máig a dunai és tiszai halászoknak – ez különbözteti meg őket a kisvízi halásztól.

Az ármentesítések következtében a nagy tavak – elsősorban a Balaton – halászati jelentősége is felértékelődött. A halászati bérlők a 19. század közepén–második felében mind nagyobb méretű kerítőhálókkal, s azokkal a szegedi, szentesi, mindszenti nagyhálós halászokkal halásztattak, akik a tiszai halcsökkenés miatt voltak kénytelenek munkát vállalni a Balatonon. Bár a kortársak elsősorban a törzsökös balatoni, s nagyrészt engedély nélküli *eresztőhálós*oknak tulajdonították az itteni halállomány csökkenését, hiszen egykorú becslések szerint ekkortájt már 2000–4000 *eresztőháló*t is leraktak naponta (Szilágyi M. 1989a: 17), a tó halászatának ezt az ármentesítéssel összefüggő 19. század végi konjunktúráját mégis szemléletesen kifejezi, hogy maguk a halászok – Jankó János (1902a: 313) tapasztalata szerint – a szegediek által használt *őregháló*knak tulajdonították a halállomány néhány évtized alatt ott is bekövetkező „pusztulását”.

Az is a balatoni halászat jelentősnövekedésének kifejezője, hogy – miközben a kortársak folyamatosan a halállomány csökkenését panaszolták – az 1900-ban megalakult „Balatoni Halászati Részvénytársaság” mégiscsak jól prosperáló élelmiszertermelő iparággá tudta fejleszteni a halászatot (vö. Reöthy F. 1983). Pedig a mind népszerűbbé váló sporthorgászat és az idegenforgalom, a fürdőélet ellentétes érdekeivel is egyeztetni kellett a halásztatást. (A Balatonon, a Velencei-tavon különösen jelentőssé fejlődött sporthorgászatról lásd: Antos Z. 1991; Molnár A. 1984; Vigh J. 1981, 1987).

A HALÁLLOMÁNY ÉS VÁLTOZÁSAI

A halgazdasági tanulmányok és a halásztapasztalatokat tükröző néprajzi leírások a halállomány *menyiségének* csökkenésében szokták megjelölni a magyar vízrendszér átalakításának közvetlen hatását. Az ármentesítés azonban *minőségi* szempontból szintén jelentős befolyással volt a halfaunára. Néhány, gazdasági szempontból kiemelkedően fontos halfaj gyakorlatilag eltűnt a magyar vizekből. Más, korábban inkább csak a tömeges zsákmányolás lehetősége miatt értékelt fajoknak pedig megnövekedett a halgazdasági szerepe.

Ez az átértékelődési folyamat a halászat szerszáanyagát és munkaszervezetét is módosulásra kényszerítette. A halászok és a halfogyasztók ugyanis minőségi szempontból rangsorolták – és rangsorolják manapság is – a halakat: a konyhai felhasználás gyakoriságát, a készíthető halétel presztízsét, ezzel együtt a piaci árat a halhús íze, szálkás vagy kevésbé szálkás volta határozta meg. Az ebben az értelemben „értékesebbnek” minősülő halfajok megszerzésére speciális fogási módokat alkalmaztak: nem bízták a véletlenre partra húzott zsákmányuk összetételét. A halászszerszámok egy részének jelentőségsökkenése, a használatból való kikopása, a tö-

megzsákmány elérésére alkalmas fogóeszközök jelentőség-növekedése tehát nem lenne értelmezhető, ha legalább futólag nem tekintenénk át ezeket a halfaunában bekövetkezett minőségi változásokat.

A „KÖTELES” HALAK

A középkorban és az újkor elején a *tokfélék* (*Acipenserini*) voltak a magyar vizek legértékesebb, s csak speciális módszerekkel fogható halai. A tokfélék éves rendszerességgel úsztak fel a Dunába, innen a nagyobb mellékfolyókba, s miután valamelyik csendes és sekély folyószakaszon lerakták ikrájukat, igyekeztek vissza a tenger vizébe. Ez a kettős „vándorlás” teremtett lehetőséget folyami halászatukra.

A legnagyobbra növő tokfélének, a vizának (*Acipenser Huso L.*) több mázsás hústömegét, ízletes voltát és ingyencséggént fogyasztott ikráját dicsérték a régiek. Bél Mátyás például egy 1733-ban Mohácson kifogott és Bécsbe szállított, 805 font (kb. 450 kg) súlyú és 5 1/2 rőf (kb. 428 cm) hosszú vizáról adott hírt, megemlítvén azt is, hogy 88 fontnyi (kb. 49 kg) volt az ikrája (Bél M. 1984a: 353). A vizahalászatnak a középkor folyamán a Duna mentén – főképp a Csallóközben – volt kiemelkedő gazdasági jelentősége (például: Takáts S. 1897; Alapy Gy. 1933), de számottevő vizahalászat folyt a Tokaj-Szolnok közötti Tisza-szakaszon is (Sugár I. 1979). A források elsősorban a királyi, főnemesi és kolostori konyhákon elfogyasztott, esetenként többszáz kilométer távolságra elszállított, darabszám adminisztrált vizákról emlékeznek meg (Iványi B. 1962; Benda B. 1999). A 18. századra már csökkent a magyar vizekből kifogható vizák mennyisége, ennek következtében a vizahalászat módszere is módosult. Bél Mátyás, aki dunaföldvári, illetve Szeged környéki személyes megfigyeléséről egyaránt beszámolt, a szégyét nem, csak a kerítőhálóval való vizafogást ismertette (Bél M. 1984a: 352–353; 1984c). A 19. század első felében pedig – az al-dunai halászat hatékonyságának megnövekedése, illetve a Vaskapu szabályozása miatt – annyira megfogytak a vizák, hogy Danicska József Mindszenti halászmester – amint azt 1896 körül keletkezett kéziratos emlékiratában leírja (Néprajzi Múzeum EA 4289 ltsz.) – évtizedenként csak egy-egy példánnyal találkozott. A 20. században a Dunán is csak kivételesen került hálóba egy-egy példány, és ezekről újra meg újra szenzációként tudósított a napi sajtó (az adatokat összegyűjtötte: Khín A. 1957).

A valamivel kisebbre növő (1–2 méter hosszú, 50–150 kilós), a történeti forrásokban *tok*nak és *sőreg*nek emlegetett tokfélét (színtok: *Acipenser nudiventrisa L.*; vágótok: *Acipenser güldenstadti L.*; sőregtok: *Acipenser stellatus L.*) a 19. század második felében még gyakran fogtak, a 20. századra viszont elveszítették gazdasági jelentőségüket: ha véletlenül hálóba akadtak, csak lényegesen kisebb példányaik. A legkisebbre növő tokféle – a szakirodalmi adatok szerint 7–10 kg-os, a közelmúlt sporthorgász rekordlistája szerint 6,33 kg-os (Harka Á. 1997: 34) – *kecsege* (*Acipenser ruthenus L.*) máig minőségi zsákmánynak számít. A két világháború között a dunai és tiszai halászok az év egy rövid szakaszában még érdemesnek tartották a kecsege horgászatára specializálódni, helyenként pedig külön *kecsegeháló* szolgált a fogására. Ahhoz képest azonban, hogy a 17–18. században Tokaj táján külön rendtartás

szabályozta a kecsgehalók lerakásának feltételeit, lévén a vidék legfontosabb minőségi zsákmánya (Pap M. 1981), manapság már alig jelent többet gasztronómiai kuriózumnál, ha a legízletesebb halként emlegetik.

Legnagyobb ragadozó halunk, a *harcsa* (*Silurus glanis* L.) a 19. századi ismertetések szerint a 3 méter hosszúságot és a 200 kg súlyt is elérte, 1995-ben viszont a sporthorgász rekordlistán egy 98 kg-os példány volt az élen (Harka Á. 1997: 112). Ha ilyen mértékben csökkent is a harcsák mérete, s ha meg is ritkultak a kapitális példányok, a közelmúlt halász- és sporthorgász élménytörténeteinek – ahogy a korábbi évszázadokban is voltak – ők a főszereplői. Falánkságukat a vízben úszkáló kacsák, libák megdézsmálásával, sőt ember és állat megtámadásával szokták jellemezni. Ezek a toposzok, valamint a cseles legyőzésüket részletező élményelbeszélések egyes motívumai több évszázadosak (Szilágyi M. 1992b). A harcsa – a 18–19. századi árlimitációkból következtetve – nem tartozott ugyan az íze miatt különösen értékelt halak közé, szálkamentes hústömege mégis csábító volt a vevő számára. Ezért egyedi módszerekkel fogják ma is, és a tömegzsákmánytól elkülönítetten viszik piacra.

Az archivális forrásokban a tokféléket és a harcsát nevezik *öreg* – azaz 'nagy' – halsnak. E fajok közül kerültek ki az ún. *köteles*, *számos* halak. A „köteles” jelzőt a vízben való kikötéssel magyarázták a halászok, ez azonban a jogi „kötelmek” feledésbe merülése utáni népetimológia. Mindkét jelző arra vonatkozik, hogy a halászokat elsősorban a darabszám számon tartott minőségi zsákmányból kötelezték az úri konyha ellátására (vö. Herman O. 1887–88: 806).

A „TÖMEGZSÁKMÁNY”

A 18–19. századi árlimitációkból következtetve a harcsával közel azonos értékűnek tekintették egykor az elsősorban tavakban élő *pontyot* (*Cyprinus carpio*) és *csukát* (*Esox Lucius*), melyeknek a fogására szintén alkalmaztak speciális módszereket, eszközöket. A halállomány általános csökkenése után a ponty halgazdasági jelentősége számottevően felértékelődött, lévén a tógazdaságok tenyésztett, s a természetes vizekbe is leggyakrabban telepített hala. Az ingyenc halfogyasztók azonban a mestersegesen táplált, s ezért „túl zsíros” nemespontyféléket mindmáig sokkal kevésbé értékelik, mint a természetes vízi vadpontyot. A csuka – noha nem tenyésztethető, sőt rendkívüli falánksága miatt a tógazdaságokban kártékonnak tekintik – annak köszönheti változatlan népszerűségét, hogy viszonylag gyakori előfordulását, mindenféle vízben megtalálhatóságot, s falánksága miatt egész évben – még télen, jég alól is – könnyen zsákmányolható.

A csukához hasonlóan fehér és ízletes húsu a sporthorgászok által különösen sokra értékelt, a folyókban is, tavakban is országszerte elterjedt *süllő* (*Stizostedion lucioperca*), mely azért érdemli meg ehelyütt a figyelmünket, mert egyik változata, a *fogas* a Balaton legjellegzetesebb és legértékesebb halaként vált ismertté, sőt: a 20. században minőségi exportcikké. Bár 1551-ből idézhető az első, kivételes értékű balatoni halat sejtető adat a *fogasra*, a 18–19. századi helyismereti irodalom pedig már „balatoni specialitásként” dicséri, hangsúlyozván, hogy más vizeinkben nem

fordul elő, a 20. századi halkereskedők (és balatoni lokálpatrióták) mégsem tudták elérni az önálló halfajjá minősítést, a süllőtől való megkülönböztetést (vö. Lukács K. 1940b, 1943b; Zimmer F. 1940).

A mocsarak, valamint a tavaszonként vízzel borított, aszálykor kiszáradó rétségek legfontosabb tömeghala volt a *rétcsík* (*Misgurnus fossilis*), melynek fogásában a halászok foglalkozási csoportjától valamelyest elkülönülő *csikászok* télen voltak igazán eredményesek. A kisméretű (30 cm körüli), kígyóra emlékeztető halat igen ízletesnek mondják; legjellemzőbben káposztával főzték. Mindig hordóban vagy dézsában szállították a városi piacra, a limitációkban pedig űrmérték szerint – iccében – szabták meg az árát. A mocsárlecsapolások hatására nem tűnt el ugyan teljesen, hiszen a néprajzi gyűjtők a közelmúltban is ismertették fogási módjait, de oly mértékben megfogyatkozott, hogy a 20. század eleje óta a „régí vízívilágot” szimbolizáló sztereotip szövegfordulatokkal inkább az emlékét idézzük. Úgy, mint a gyermekkorára emlékező Györffy István: „Gyermekkoromban csíkot még hoztak a csikászok a karczagi piacra s most is előttem van, mikor anyám a visító csíkot nyakazta. Káposztával megfőzve nagyszerű kun eledel volt! Gyermekünk meg már a csíkot nem is ösmerik!” (Györffy I. 1922: 42–43. – a csíkról és a régi vízívilág egyéb termékeiről mint műltszimbólumról lásd Szilágyi M. 1997a: 123–124; 1997b).

A 16–17. századi források gyakran emlegetik a *sebes pisztrángot* (*Salmo trutta m. fario*), mely akkortájt a hegyi patakok hideg és tiszta vizű szakaszainak – valamint a patakok „eldugásával” kialakított halastavaknak – a legízletesebb, az úri konyha számára is igényelt hala volt. Bár azóta gasztronómiai különlegesség lett, s a 19. század második fele óta – az „okszerű haltenyésztés” elvei szerint – fokozottan óvják és gondozzák, mivel a sporthorgászok legelőkelőbb zsákmánya, természetes élőhelyein „tömeghalnak” is megmaradt. A hegyi patakok halpusztító módszereket alkalmazó orvhalászaiknak – panaszolják visszatérően a halászati szakírók – a pisztráng volt a legközönségesebb zsákmánya.

A pontyfélék családjába (*Cyrinidae*) tartozó keszegféléknek – melyeket a régi források is, a mai halászok-horgászok is „fehér halak”-ként szokták emlegetni – elsősorban a szárított-hal-kereskedelemben volt jelentőségük. A csak szárítani való haltömeg viszonylagos értéktelenségét pontosan kifejezi a szegedi halász Bitó János (1993: 53) 1930 tájt keletkezett emlékiratában rögzített, az 1870-es évekre vonatkozó árarány: „...a közönségesebb sózott hálnak 16 forintért kelt [mázsája; 56 kg-os »régí« mázsában számolva], de a jobb fajta, nagyobb halakért 22–24 forintot is megadtak”.

Nemcsak a halászok, a halfogyasztók is az itt bemutatottaknál sokkalta több halfajt tartottak számon, hiszen gyakran nemcsak a fajokat, hanem az alfajokat, sőt változatokat is más-más névvel jelölték – ahogyan az a „népi” halneveket is feltüntető ichtiológiai adattárakban és a halneveket egybegyűjtő szótárakban tükröződik (Herman O. 1887–88: 663–759; Lovassy S. 1927; Fischer F. 1931: 21–34; Hankó B. 1931; Vásárhelyi I. 1961; Beke Ö. 1932, 1933, 1934; Rácz J. 1996). De kevesebbet is annál, mint amennyi faj ténylegesen létezett a Kárpát-medence vizeiben, nem lévén a fajok többségének gazdasági jelentősége, esetleg a zsákmány tömegét növelték. Jellemző ebből a szempontból a nagy tapasztalatú Bitó Jánosnak egy mellékes megjegyzése: amikor az 1896-os millenniumi kiállítás rendezőinek megbízásából össze

kellett gyűjtenie a Tiszában található halak 4–4 példányát, komoly erőfeszítésébe és sok pénzébe került a vállalkozás, s ő maga is csak ekkor tudta meg, hogy 67 féle hal élt akkortájt a Tiszában (Bitó J. 1993: 143).

A HALÁSZATI JOG

JOGGYAKORLAT A FEUDALIZMUS SZÁZADAIBAN

A magyar halászati jog középkori történetét Degré Alajos (1939) foglalta össze. Az okleveles forrásokból úgy következtetett, hogy a honfoglalás korában teljes volt a halászati szabadság; csak a 11. századtól fordulnak elő – s mind gyakrabban – a halászatot érintő királyi adományozások, ami a vizek magántulajdonba kerüléseként értelmezhető. A 11–12. század fordulóján Kálmán király e folyamatot más irányba igyekezett terelni: a német jogfelfogást követve kísérletet tett a halászat (és a vadászat) *regale*ként kezelésére. Vannak ugyanis adatok arról, hogy a már magántulajdonba került vizeket a király visszavette. Kísérlete azonban nem változtatta meg a kialakuló gyakorlatot: a halászó vizek – mindig földbirtokhoz kapcsoltan – a 12. században is királyi adományként tűnnek fel az oklevelekben. Az nem fordult elő, hogy az uralkodó csak halászati jogot adományozott volna, földbirtokot nem. Pedig a halászat *regale* jellegéből ennek kellene következnie. Az oklevelek megörököltette víztulajdonosok a középkor századaiban leginkább egyházi intézmények, ritkábban világi birtokosok.

A 13. század első évtizedéig a király halászó szolgákat is adományozott a halászati joggal együtt, akik halat szolgáltatnak uraiknak a halasokból. A döntő változás II. András uralkodása idején következett be; annak részeként, hogy a személyes – hűbéres – függésen alapuló földbirtoklás lassan magántulajdonná szilárdult. Ekkor kezdtek a halászati jogot a földbirtok tartozékaként meghatározni. Az ingatlan és a halászati jog mind szorosabb összekapcsolódásának folyamata a mohácsi vészig tartott, de még ebben a korszakban sem jelentette mindig és mindenütt a víz és a parti birtok elválaszthatatlanságát. A halásztatás gyakorlata is megváltozott. Az 1351. évi jobbágytörvénytől *halászó szolgákról* bizonyosan nem beszélhetünk: ekkorra már a jobbágyságba olvadtak be az ún. „szolgálónépek” (vö. Heckenast G. 1970), s a halászzal – vagy halászzal is – foglalkozó, uruk konyháját hallal ellátó jobbágyok társadalmi helyzete alapvetően nem különbözött a jobbágyság egészétől. A földművelés-állattartás *mellett* halászzal is foglalkozó jobbágyokat „külön halászosztály nem léteiben” lehet halásznak tekinteni. Nyilván ilyen értelemben emlegettek a kortársak – Degré értelmezte így az adatokat (1939: 104) – a 16. század elején csupán Szege-den 3000 halászt.

A halászati jog tehát a földbirtok tartozéka volt. A 16–17. században mégis – nyugati példa nyomán – általános lett az a jogértelmezés, mely a halászatot *regale* eredetű nemesi előjognak tekintette, azt is elismervén, hogy a városok, a kiváltságos területek lakóit egyetemlegesen szintén megilleti ez a jog. Velejárója volt e felfogásnak, hogy az egyházi és világi birtokosok a legértékesebb vizeiket *tilalmasnak* nyilvánították. A jogtulajdonos ezeket egyéb *regale*khoz hasonlóan igyekezett hasznosítani:

vagy robotot igénybe véve a maga hasznára halásztatott, vagy a hasznosításra vállalkozó halászoktól, akik városi polgárok is, a maga jobbágysága is lehetett, zsákmányrészt, illetve éves bérleti díjat követelt. A másodrendű, de még jövedelmezően hasznosítható vizeket (vidékenként és koronként változó) zsákmányrész ellenében jobbágyfalvak vagy jobbágyságok vállalkozó közösségei halászták. A értéktelen, külön jövedelmet nem ígérő kisvizeken *szabad* volt a halászat a jobbágyságok számára. Ezek hasznából ki-ki a faluközösség által kialakított, hagyomány szentesítette rendtartás szerint részesedhetett. Nyilván „a faluközösség egyetlen tagja sem szerezhett előnyöket mások rovására” elvet érvényesítve szervezték meg a halászatot – hasonlóan a legelő, a rét, a nádas hasznosításához. Kivételesen – a Fertő tó mellékéről ismerünk rá példát – a jobbágytelkek tartozékaként is kezelhették a falu határában lévő halászvizeket (részletesen: Andrásfalvy B. 1970b).

A halászzal kapcsolatos jogfelfogás tehát két, eléggé szilárd pilléren nyugodott a feudalizmus idején:

- noha a halászatot nemesi előjognak tekintették, a jobbágyságok számára sem volt „tilos” halat fogni, sőt a birtokosok *kötelezték* jobbágyságaikat a vizek hasznosítására, ami azonban másféle földbirtokos–jobbágy viszonyt feltételezett, mint a szántóföld-, a legelő- vagy az erdőhasználat;

- a halászati jog hasznosításának vidékenként és koronként különböző gyakorlatát a vizek közötti értékkülönbségre tekintettel alakították ki: ugyanaz a jogtulajdonos is másképpen kezelte a minőségi zsákmánnyal kecsegtető halasait, mint csekély értékű vizeit.

A jobbágyságok halászatának *valamilyen formáját* azért ismerték el legálisnak, mert bőven voltak olyan vizek, melyeken csak az önellátás eszményét követő parasztoknak „érte meg” halászni. Ha a jobbágyság csupán élelemszerzés céljából fogtak halat, a jogtulajdonos is megelégedett némi „ebédre való” hallal – de el is tekinthetett tőle, hisz úgyszólván részesedett a tilalmasok minőségi zsákmányából. Ha viszont értékesíteni tudták jobbágysága a zsákmányt, a földesúr is igényt formált a haszon egy részére: harmadára vagy felére.

SZABAD HALÁSZAT

A „halászati szabadságról” szólva a halászok vélekedését közvetítő korai néprajzi irodalom eléggé nagyvonalúan általánosított. Herman Ottó megfogalmazása szerint (1887–88: 138–142) „régén” mindenki szabadon halászhathatott: „a halászat szabad ipar volt”. A „szabadság”-fogalom ilyen használatával már a kortársak sem értettek egyet. Hunfalvy Pál (1888: 228) a Herman-monográfiáról írt kritikájában például azt fejtegette, hogy a „szabadság fogalma nyilván kétféle, melyet Herman Ottó egymástól nem különböztet meg, s melyet a földművelés példájával világíthatni meg. Nálunk minden ember ekét és vonómarhát szerezhethet magának, ebben nincs szabadtalanság; de különbség áll elő, ha kérdezzük, a maga földjét vagy másét szántja-e... A földművelésnek szakasztott hasonmása a halászat. Ha pénzem és kedvem van, mindenképpen halászati szerszámmal szerezhetek magamnak, de kérdés, hogy van-e folyóm, tavam, hogy halászhatok.”

Hunfalvynak volt igaza: természetesen nem lehetett akárkinek, akárhol halásznia. Maguk a halászok mégis – a múltra emlékezve – „szabadnak” emlegették a halászatot. Jankó János (1902a: 303–304) – a balatoni halászat kapcsán – így általánosított: „a nép ... mindig *szabad halászat*ról beszél s vallja, hogy az megvolt a hatvanas évekig”. Pedig – fejtegeti – „a víz mindenkor a község birtokosáé, az uraságé volt, s azt a nép bizonyos szolgálatok fejében halászhatta”. Csalog József (1940: 236), jól tudván persze, hogy „a halászat joga mindenkor szabályozva volt”, így foglalta össze a sárközi öregek „egybehangzó állítását”: „régente mindenki halászott, aki csak járni tudott”. Nyárády Mihály (1938: 390) az 1910–1920-as években a Rétközben hallotta emlegetni „úton-útfélen” a szabad halászatot, noha – bizonyítja ő is – „a rétközi halászhelyek az egyes helységek földesuraságának osztatlan közös tulajdonai voltak”.

Valahol viszont valóban szabadon, bár rendszerint valamilyen csekély halmennyiség beszolgáltatására kötelezetten halászhattak mindazok, akiknek halászszerszámaik voltak. Olyan szerszámaik természetesen, melyek a *nem tilalmas* vizek meghalászására voltak alkalmasak. Az halászhatott ugyanis *szabadon*, aki tiszteletben tartotta a tilalmat. A 16–17. századi urbáriumokból az ilyen értelmű „halászati szabadság” is kiolvasható (lásd az urbárium-közléseket: Makkai L. 1954; Maksay F. 1959; Jakó Zs. 1944; Prodan, D.–Ursuțiu, L.–Ursuțiu, M. 1970; Prodan, D. 1976).

A birtokosok vagy név szerint felsorolt halászok, vagy a faluközösség kötelességévé tették, hogy a tilalmas vizeken halászva a zsákmány meghatározott részét beszolgáltassák. A „halászként” megkülönböztetett jobbágyságok esetében az jelentette a halászfoglalkozást, hogy csak halászzal szolgáltak, más úrbéres kötelezettségük nem volt. Bár – a vagyoni összeírások ezt tükrözik – ők is rendelkeztek paraszti gazdasággal. A halászó jobbágyságok társadalmi helyzetét jól megvilágítja a sárospataki „magyar szeresi vagy réti halászok” és a „szegedi vagy gyalmos halászok” 1632. és 1648. évi s még a 18. században is megújított rendtartása (Makkai L. 1954: 191–192, 264–265). Az előbbieket, akiket lakóhelyük alapján neveztek magyarszeresieknek s nyolcan voltak, a tilalmas tavakat rekesztették. Az egyik tóból az *öreg* hal harmadát adták uruknak, az apró hal mind az övéké maradt; a többi tilalmas tóból fogott nagyja halat teljes egészében be kellett szolgáltatniuk. Ezen túl – ami azt is bizonyítja, hogy egész évben folyamatosan halásztak – minden pénteken, nagyböjtkor pedig naponta, közösen egy 10 iccés dézsa halat és csíkot, a Sulymos tóból pedig, amikor annak termése volt, külön-külön egy dézsa sulymot szolgáltattak a konyhára. A gyalmos halászok hatan voltak, s alkalmasint – ők maguk vagy elődeik – a töröknek hódolt Szegedről menekültek Sárospatakra. Heti négy nap (hétfőn, szerdán, pénteken és szombaton) halászták a tilalmas vizet, s két napon a zsákmány aprajának-nagyjának a harmada volt az övék, két napon pedig csak ételükre valót kaptak az apró halból. Két nap semmivel sem tartoztak, tehát ha halásztak, maguknak foghatták a halat. Bár a közös tulajdonú hálójuk, a 114 öl (kb. 200 méter) hosszú *gyalom* értékesebb halászeszköznek tűnik, mint a réti halászok rekesztőszerszámai, a halászat főfoglalkozás voltában, illetve abban, hogy többségük igavonó állatokkal is rendelkezett, tehát mellesleg földművelést folytatott, nem volt alapvető különbség a két halászcsoport között. Az is a kiegészítő földművelésről árulkodik, ahogyan a gyalmosokat – időszakosan – mentesítik a halászat alól: „Amikor az aratast Isten elő hoz-

za, szabadságok vagy az halászoknak az aratasra kimenni es eledelekre valot keresni.”

Halászként összeírt személy azokon a vidékeken is feltűnően kevés, ahol a természeti körülmények arra kényszerítették a lakosokat, hogy a földművelés-állattartás mellett halásszanak is. 1645-ben például a munkácsi uradalomban 3977 háztartást írtak össze, s közöttük mindössze 20 halászt. Ezeknek a halászoknak egy része sem a síkvidék folyóin és kiterjedt vízállásain halászott, hanem a hegyek között lakván, a tilalombban tartott patakokról volt köteles a konyhára pisztrángot és kövi halat szolgáltatni. Erdélyben szintén tilalombban tartották a patakokat, és az ezek „eldugásával” kialakított halastavakat, s ezekből egy-egy faluból „halászként” az urbáriumba felvett 2–3 jobbágy szolgáltatta a halat (Makkai L. 1954: 489–504; Jakó Zs. 1944: 54–65, 116–123, 145–152). Általánosítva is fogalmazhatunk: a csupán kisebb értékű halászó vízzel rendelkező birtokos éppen úgy kijelölt tilalmasokat, ahonnan elvárta a konyhára való halat, mint az, aki a Duna, a Tisza vagy a Balaton mentén rendelkezett halászati joggal. A halászóvizek értékére-értéktelenségére nincsenek egzakt mérőszámok: olyan minőségű halról kellett gondoskodniuk a jobbágyoknak az udvarház számára, amilyen akadt a „saját” vízben, vagy pénzért kellett beszerezni.

Nemcsak a „halászként” számontartott jobbágyától várta el persze a földesúr, hogy halásszék a számára: az *ebédhal*-szolgáltatást minden jobbágytól, aki halászni akart, megkövetelhetette. Kapuvár (Sopron m.) 1597. évi urbáriumában például azt rögzítették, hogy „minden személy, az ki az ur ön[agysá]ga földén halász ... *szergyárás* szerint minden héten *Ebédhalat* ad, de ugy kell érteni, hogy egyik héten egy, az másik héten ismeg az másik” (Lukács K. 1953: 285).

Az urbáriumok tehát azt tükrözik, hogy korántsem volt általános egyes jobbágyok „halászként” adminisztrálása. Gyakoribb volt, hogy a „falu” szolgált halászzal, és a bíró volt köteles a tilalmas halastó jövedelmével is elszámolni. 1632-ben és 1648-ban Petrahón (Zemplén m.) a faluközösség köteletségévé tette az urbárium, hogy az ereket megrekessze, s ami „számos halat fognak, annak két reszet urunk eő nagysaga szamara adgiak be, harmada az falue”, s emellett „Halász penzt tartozik az falu adni annuatim niocz forintot” (Makkai L. 1954: 195). Ezekben a halászzal szolgáló falvakban vagy minden parasztgazda „mellesleg” – de nem elhanyagolható jelentőségű mellékfoglalkozásként, hanem a vízrajzi viszonyok jelentette kényszernek engedelmeskedve – halász is volt; vagy a faluközösség tartotta számon, hogy kik szoktak halászni, s tőlük várta el a teljesítést, ha halászati szolgálatra kötelezték a falut. A szolgáltatására kötelezésnek pedig feltétele, hogy a faluközösségnek a *nem tilalmas* vizekre vonatkozóan teljes rendelkezési joga volt. Azaz: „szabadnak”, bár a faluközösség által szabályozottnak tekinthető a halászat mindazok számára, akiknek voltak alkalmas halászati eszközeik.

RÉSZES HALÁSZAT – HALÁSZATI BÉRLET

A zsákmány meghatározott hányadának – felének, harmadának, negyedének, olykor csupán hetedének – a besolgáltatására a folyók vizafogásra alkalmas szakaszain, illetve a tilalmas tavakban halászókat kötelezte az egyházi, a világi földesúr vagy a

király. A „rész” megadására kötelezettek „halászzattal szolgáló” jobbágyok és városi polgárok (akik a Duna mentén a 16–17. század óta céhes halászok) egyaránt lehet-
tek.

A városi polgár halászok – legkorábban a magyarországi felső Duna-szakaszon, Pozsonyban például már a 13. században – privilégium biztosította „szabadságot” nyertek a legértékesebb halászó helyekre, ami azonban az ő esetükben is zsákmány-hányad és/vagy ebédhal szolgáltatásával járt együtt. Pozsony város 1291. évi kivált-ságlevele szerint a halászok, azzal együtt, hogy ugyanolyan jogok illették meg őket, mint bármelyik pozsonyi polgárt, a vizákból, a jég alól, illetve hálóval kifogott halak-ból a zsákmány harmadrészével tartoztak a pozsonyi grófnak (Alapy Gy. 1933: 19 és passim). A nagyhálósokat („aki öregh hálóval szokot halászni”) és kisszerszámosokat („az ki pedig koczás”) egyaránt magában foglaló céh tagjainak jogait és kötelezettsé-geit Komáromban céhprivilégium részletezte, mely – noha elsősorban a halkereske-dés monopóliumának biztosításával kapcsolatos rendelkezéseket tartalmaz – a halászvíz tulajdonosával szembeni kötelezettségeiket is magában foglalja. Az 1696. évi szabályzatuk szerint például „Az Dunán az mint a Privilégiumok az Halászsoknak tartya, mindenütt Szabadon halászhatnak, de úgy mindazonáltal, az Földes Uraknak az Kik Földén halásznak hírt agyanak ... valamely Földes Urnak az Tanyáján a vagy Földén Vizát, Tokot avagy Sőreget (: Mellyek másképpen köteleshalaknak hivattat-nak:) fogand tehát abbul járandó Negyedtet az Földes Urnak, az kiknek az Tanyáján fogatik igazán kiszolgáltatassák” (Solymos E. 1987a: 345).

A részes halászatnak ez a formája, különösen, ha a halkereskedelemben érdekelt városi polgárok voltak a halászok, lényegileg bérleti vállalkozásnak tekinthető, hi-szen a zsákmány (rendszerint nagyobb) részével, a nem köteles halakkal pedig teljes egészében önállóan rendelkeztek. A valóságos bérlői jogviszony mégis a 18. század-tól lesz igazán jellemző a legjobban jövedelmező, nemritkán egy-egy birtokos összes halászóvizének hasznosítására.

Eleve ilyen viszonyt teremtett a jobbágyok alkotta *communitas* (inkább mezővá-ros, mint falu) taksás, kontraktualista vagy cenзуalista jogállása. A földesúr és job-bágyai között létrejött úrbéri szerződésbe ugyanis vagy beleértették a település hatá-rában lévő halászóvizek jobbágyi hasznosítását, halféle vagy más vízi állat beszo-gáltatására is kötelezván a *communitast*, vagy külön szerződtek a regálékra, közötté a halászóvizekre. A Körösök és a Berettyó vidékén a 18. században az évente megújí-tott szerződésbe befoglaltak viszonylag nagy mennyiségű, csak az úri konyhán hasznosított teknősbéka szolgáltatását is. Akkor válik egyértelművé, hogy ez tulaj-donképpen a halászati jog „bérleti díja”, amikor – a 18. század vége felé – az urada-lom már külön szerződést kötött a falvakkal a halászatról. Füzesgyarmat (Békés m.) 1795-ben három évre szóló szerződése szerint a *communitas* 250 teknősbékát és három akó csíkot tartozott Gyulára szállítani, s ezért „Szabaddá hagyatik a fent irt Község, az egész Határban minden néven nevezendő Vizeknek, halászó Tavaknak, békászó és csikászó réteknek haszon vételével; azon vizekben, és rétekben, a maga tetszése szerént, akár kinek szabadságot adván”.

A „szabadságra” utalás itt – s ha *communitas* volt a bérlő, másutt is ugyanígy – ar-ra vonatkozik, hogy a helyi előljáróság joga volt a hasznosítás megszervezése: ha „al-bérletbe” adta a vizeket halászsoknak, illetve egy-egy szerszám használatáért „taksát”

szedett, ezzel a bevétellel nem kellett az uradalmi kasszának tételesen elszámolniuk. A tanács tehát – mintha a jog tulajdonosa lenne – feltételeket szabott a lakosságnak, s csak azok halászatát ismerte el legálisnak, akik elfogadták a feltételeit. Akik pedig elfogadták, laza érdekközösséggé szerveződtek. Gyomán (Békés m.) 1832-ben például az előljárással szerződő 59, persze nem főfoglalkozású, hanem „paraszt-halász”, *halászgazdának*, *harmados halászbírónak* és *kishalász bírónak* nevezett vezetőikkel, „Halász Társaság”-ként kötött egyezséget a komunitással. Mert „fizettek” (vagy előre kialakított összeget, vagy a zsákmány harmadának-felének pénzbeli értékét, s az úri konyhára való halat is ők adták), elvárták a helyi előljárástól, hogy mindenki mást tiltson el a halásztól – vagy térben és időben korlátozza a nem halász lakosok önellátást célzó halfogását (Szilágyi M. 1992a: 127, 129–130).

Egy-egy jobbágyságnak ezekbe a bérleményeibe rendszerint nem tartoztak bele az igazán értékes halászóvizek. A nagyobb uradalmak arra törekedtek, hogy a jól jövedelmező tavaikat, vízfogó helyeiket, a készpénz bevételüket gyarapítandó, külön adják bérbe jobbágyaiknak, lehetőleg azonban vállalkozóknak vagy céhes halászoknak. Mohácson (Baranya m.) 1744-ben csak a négy legnagyobb halastó után adtak a lakosok harmadot a földesúrnak, s a vízfogó hely volt az uradalom kezelésében. A város határában lévő többi víz után viszont a város kívánta meg a harmadot; nyilván azért, mert a komunitás a halászati jogot bérelvén „albérlőknek” tekintette a halászokat. A Duna menti Sárközben az uradalmi tilalmasok halásztatásának ellenőrzése, akár a jobbágyok, akár halkereskedők voltak a tényleges hasznosítók, a *halászipán* hatáskörébe tartozott. A falvakban – bérleti viszony esetén – a harmadot vagy árendát beszolgáltatni köteles *tóbíró* (maga is a falu lakója és halász) volt a halászati munkálatok szervezője. Rendelkezése alá tartozott a *tómester*, aki a *rekesz*-építést is, magát a halászatot is irányította, felelős volt a bőjtkor esedékes hal beszolgáltatásáért, s olykor maga vezetett egy nagyhálós *kompániát* (Andrásfalvy B. 1975: 186, 213–215).

A legjobb vizahalászoknak tekintett komáromiak bérlői vállalkozását jelentheti Bél Mátyás Tiszafüredre (Heves m.) vonatkoztatott megjegyzése: „A füredi víza annyira híres, hogy a komáromiak is minden évben eljönnek ide vizát halászni” (Bél M. 1968: 88). Ekkortájt a kalocsai érseki uradalom Duna-szakaszának vízfogó tanyáin is komáromiak halásztak, ám olykor csak „albérlők” voltak. 1723–1726 között az uradalom összes halászóvízéért egy, a vendégfogadókat és az egyik pusztát szintén bérbe vevő vállalkozó igen magas – évi 3200 Ft – bérösszeget fizetett, és helybeli jobbágyparasztok, illetve komáromi céhes halászok voltak az albérlői: a kisebb egységekre tagolt vizek tényleges hasznosítói (Solymos E.–Solymosné Göldner M. 1978: 43–46).

A 18. század folyamán persze arra is volt példa, hogy a kalocsai uradalom – s a Duna mentén több más uradalom szintén (Andrásfalvy B. 1975: 188; Solymos E.–Solymosné Göldner M. 1979) – egyidejűleg egy-egy jobbágysággal is, helybeli paraszt-halászokkal is, közeli (tolnai, bajai) s távolabbi (győri, komáromi, budai, pesti) céhes halászokkal is szerződéses viszonyban volt. Közülük a halkereskedelemben érdekelt, s gyakran nem is halászó, hanem helybeliekkel halásztató győriek és komáromiak kockáztatták a legnagyobb tőkét. A decsi (Tolna m.) Holt-Duna 1803. évi bérleti díja – melynek meg nem fizetése miatt évtizedekig pereskedett egy győri hal-

kereskedő és a bátaszéki uradalom – 3600 Ft volt. Ez a hatalmas összeg mégsem jelentett a kereskedő részéről meggondolatlan, eleve kétes kimenetelű vállalkozást: már az apja is, a korábbi években ő maga is a Decsen kifogott halakat vásárolta fel, s a megelőző „próba”-évben – a per során elfogadott szákmánymennyiséggel és eladási árral számolva – 28 000 Ft-nyi volt a teljes árbevétele (Szilágyi M. 1984: 338).

A 19. század első felében – és nemcsak a Dunán, hanem az Alsó-Tiszán, illetve a Balatonon is – mind általánosabb lett, hogy a halkereskedelemben érdekelt vállalkozók, nem halászcapatok árendálták egy-egy uradalom összes halászóvizét. A nagyhálós *kompániákat* és a kisszerszamosokat pedig „albérlőként” – gyakorlatilag „részes halászokként” – foglalkoztatták, s mert kereskedtek a hallal, a halászoknak jutó részt pénzben fizették ki. A Pallavicini-uradalom mindszei (Csongrád m.) halászóvizét 1835–1838 között egy helybeli zsidó kereskedő bérelte évi 260 váltóforintért (aki egyébként nemcsak hallal, hanem juhval és gyapjúval is kereskedett). Az 1847–1852-es évekre pedig az összes uradalmi vízre kötött szerződést, évi 3600 váltóforintot vállalván, egy többféle bérleti vállalkozásban érdekelt szegedi, német származású polgár. Ez utóbbi szerződés azt is részletezte, hogy az így megszerzett jogba beleértendő az ártéri tavak kerítőhálós halászata, „a nagyobb víz áradásokkal gyakorolható Veisz, marászta, méti és szigony mellesleges halászatokkal együtt”, a folyó Tisza nagyhálós halászata és kisszerszamos halászata (Szilágyi M. 1986a: 154–157). A Balatonon szintén a 1840-es években jelentek meg, eleinte kisebb vízterületek hasznosítását vállalván, a zsidó bérlők (Szilágyi M. 1988b), s az 1880-as évekre már „a Balaton halászatának 6/7 része zsidó bérlő kezében volt”. Jankó János (1902a: 304–305) így jellemezte vállalkozásaik fokozatos kiterjedésének folyamatát: „a helybeli halászokra ráliczitált a zsidó kishalász; megbukott; átvette tőle megint helybeli s ezt kiliczitálta a zsidó nagyhالász”, aki már több község határára kiterjedő vizeket használt. Ez a mind nagyobb arányú vállalkozás persze a tiszai halászat lehanyaglásával: a szegedi, szentesi, mindszei halászok foglalkoztatásával függött össze.

A HALÁSZAT A JOBBÁGYPARASZTI GAZDASÁGBAN

Ha a földbirtokos a jobbágyaitól követelte az *ebédhalat*, vagy bérbe adta a faluközösségnek a vizeket, olyan halászokkal állapodott meg, akiknek össze kellett egyeztetniük, s mert akartak halászni, össze is tudták egyeztetni a halfogást és a földművelést-állattartást. Az alábbiak miatt:

- A mezőgazdasági munkák szezonális jellegéből következik, hogy vannak olyan időszakok, amikor a parasztgazdaság csupán nem földművelő munkákban tudja hasznosítani a családtagok munkaerőjét. Ez a munka gyakran a háziipar, ám azokon a vidékeken lehet a halászat is, ahol a halak nevelődésére alkalmasak a körülmények. Ezt a kedvező természeti adottságot persze nemcsak ki lehet, hanem ki is kell használni abban az esetben, ha a földművelés az áradások fenyegetettségében létezik, így a hozadéka eleve nem biztosít elegendő mennyiségű élelmiszert.

- A halászat abban az értelemben szintén szezonális jellegű, hogy akik a halélettani adottságokhoz – a tavaszi vízáradáskor, íváskor a halak vándorlásához; télen a jég alatt élő halak lelassult mozgásához, valamint oxigénigényéhez – alkalmazkodva

halásznak, az év egyes szakaszaiban nagyobb zsákmányra számíthatnak, mint más-kor. Ezek a nagyobb eredménnyel kecsegtető időszakok pedig nem esnek egybe a földművelés munkacsúcsaival.

– A halfogó módszereknek van olyan csoportja, melyeknek az alkalmazása nem igényel a szó szoros értelmében „beruházást”, mivel az eszközök elkészítéséhez szükséges nyersanyagot a természet „ingyen” kínálja s a munkaműveletek „házi-munkát”, nem szakipari felkészültséget kívánnak. Mégis ki lehet fogni az így elkészí-tett eszközökkel az önellátáshoz szükséges, olykor piacra is vihető zsákmánymennyi-séget.

– A halászati technikának éppen ez az egyszerűbb és nem költséges része a legin-kább megfelelő azokra a nem tilalmas vizekre, ahol a jobbágyparasztok jogosultak voltak halászni.

AZ ÁRVÍZ JÁRTA TERÜLETEK KISSZERSZÁAMOS HALÁSZATA

A történeti forrásokból nem minden, az etnográfusok által ismeretett „régies” halászeszközlől és fogási módszerről lehet kellően részletező leírást idézni arra vo-natkozóan, hogy a jobbágyok a régmúlt századokban valóban alkalmazták azokat. Bár közvetettek a bizonyítékaink, mégsem kétséges, hogy a „régí vizes világra”, tehát a 19. század közepénél–második felénél nem régebbre visszaemlékező egykori öreg halászok tapasztalatait tükröző néprajzi dolgozatokban bemutatott nem eszközigé-nyes módszereket (például kézzel való halfogást, a sekély vízben vagy a jégen át meglátott hal leütését, a hurokkal való csukafoogást, a mérgező növények alkalmazá-sát) vagy a szigonyozás, a tapogatós-, az emelő-, a kereső-, a rekesztőhalászat olyan eszközeit, melyeknek, mert felettébb archaikusak, Eurázsia-szerte ismertek a párhü-zamai, bizonyosan alkalmazták a megelőző századokban is.

Bél Mátyás 1730–1735 között tett Heves megyei megfigyelése az áradások *paraszti* kihasználásának kiváló példája: „Áradás idején ... a hal is kiúszik a mederből az el-öntött ártérbe. Mihelyt a lakosság észreveszi, hogy kiöntött a Tisza, néhány szakaszt azonnal jó mélyen eltorlaszol a medertől, sövénnyel, rőzsecsomókkal, hogy az ideté-vedt halak visszatérését megakadályozza. Amikor később a víz visszahúzódik szokott medrébe, az árterületen olyan nagy tömegű hal marad vissza, hogy a kisgyerekek kézzel szedik össze. Amikor ebben az évben a Tisza áradását figyeltük, mi magunk is láttunk a parton olyan üregeket, melyeket a halászó parasztok szerkesztettek és nemrég sövénnyel kerítettek” (Bél M. 1968: 25). Az ártérre kihúzódtott halak vissza-tartása lényegileg azonos azzal, amit a tilalomban tartott ártéri tavak rekesztése jelent. A jeles szerző által emlegetett „parasztok” azonban nem a tavi kerítőhálós halászat érdekében, hanem azért akadályozták apadáskor a halak mederbe húzóda-sát, hogy az árterület mind sekélyebb vizében könnyűszerrel összeszedhessék azokat. A „kisgyerekek kézzel szedik össze” nyilván nem szó szerint értendő, azt kifejező stílusfordulat csupán, hogy a leapadó vízben „gyerekjáték” halhoz jutni: halászesz-köz sem kell hozzá.

A recens leírásokból jól ismerjük ezt az eszköz nélküli fogási módot. Az orvhalá-szok – ha az engedély hiányát nem hangsúlyozza a leírás: szegény emberek, pászto-

rok, fiatal fiúk – az áradás után visszamaradt tocsogókban az iszap felkavarásával (kisebb állatsereglet vízbe terelésével vagy a maguk taposgálásával) mozgásképtelenné tették a halakat, hogy pusztá kézzel megfoghassák. Az élményelbeszélések szerint kivételesen nagy zsákmányhoz jutottak ilyen módon (Ecsedi I. 1923–24: 42; Banner J. 1929a: 53; Szilágyi M. 1981). Aki *tudatosan* tartotta vissza a mederbe igyekvő halakat, és utána folyamatosan figyelte az ártéri vizek állapotát, ismerte a halak természetét, néhány hét alatt bizonyosan „kiszedhetett” annyi, amúgy pusztulásra ítélt halat, amennyi – ha gondoskodott a tartósításról – hosszú időn át elegendő volt a számára, s ha volt piaca a hálnak, akár el is adhatott belőle.

Ha a 20. században már orvhalász parasztok felettébb egyszerű módszereinek eredményességét értelmezni akarjuk, nem az eszközkészlet igen csekély értékére, hanem az *adottságok* kihasználásának tudatosságára: a halak és a vizek minden rezdülésének alapos ismeretére, folyamatos megfigyelésére kell helyoznunk a hangsúlyt. A *tapogatós halászatban* nem a szegényemberi türelemnek, kitartásnak köszönhető – bár a recens leírások inkább ezt szokták emlegetni – a legalkalmibb borítóeszközzel (elvásott feneketlen kassal, ócska rostakéregből barkácsolt tapogatóval) is biztosan remélhető „éppen elég” zsákmány. A tapogatós halász ugyanis – pontosabban: halászok, hiszen többen dolgoznak együtt az olyan vízállásban, melynek halas voltáról előzőleg meggyőződtek – sohasem „vaktában” rakosgatja a kast: hátha sikerül halat borítania. Eltervezetten és nagy figyelemmel – a vízben felszálló buborékokra és a megriadt hal mozgására ügyelve – szokta végigpásztázni a vizet az alkalmi tapogatós csapat, miközben a mozgásirányt, az egymástól való távolságot, a haladási sebességet is összehangolja (Ecsedi I. 1934: 184; Bárdosi J. 1959: 166–169; Szilágyi M. 1971: 280–281). A *szigonyozás* szintén akkor eredményes, ha a halász nem „vaktában szürkál”, hanem a látott vagy apró jelekből észlelt halat igyekszik felnyársalni. Ezért vették kézbe a szigonyt – s veszik a tilalom ellenére – a „szegény emberek” ívás idején, amikor az ártér sekély vizében jól látható a hal, s lustábban is mozog. A szigonyozásnak voltak persze egyéb alkalmi is, ám ezek szintén a tudatosság példái. Ha nem „mutatta magát” a hal, igyekeztek láthatóvá tenni: éjszaka, a fáklya/lámpa fényére a csónakhoz vagy a patak vizében gázolók közelébe gyülekező halak felnyársalása volt, s az orvhalász-gyakorlat szerint maradt is, az egyik legelterjedtebb szigonyozási módszer (Schenk J. 1899: 8; Ecsedi I. 1934: 160–166; Nyárády M. 1938: 170; Végh A. 1972: 236–241; D[eregyői] Varga L. 1984: 57–58).

Leleményesek voltak az alkalmi halászok a halfogási elveket tárgyasító eszközöknek a végletekig egyszerűsített leképezésében is. A húzóhálót helyettesíthette például vászonlepedő, szájánál szétfeszített zsák, a lányok-asszonyok köténye, pendelye, a pásztoroknál a két száránál bekötött bőgatya vagy ing, fűzveszőnyaláb vagy hinárköteg (Szilágyi M. 1995: 27–28). Még több alkalmi eszközzel megoldott halfogási módszer kapcsolódott – a 20. századi „kisvizek” halászatát ismertető néprajzi dolgozatok tanúsága szerint (például Gönyey [Ébner] S. 1925, 1926; Ecsedi I. 1934: 215–222; Nyárády M. 1938: 382–383; Kiss L. 1943b, 1961) – a téli időszakhoz, amikor a parasztember, akár gazda volt, akár napszámos, „jobban ráért halászni”. És eredménnyel is halászott, mert halélettani megfigyeléseit kamatoztatta. Ilyeneket például:

– a sekély vízben, az áttetsző jégben az elfekvő halak jól láthatóak, a jégre mért

ütéstől pedig elkábulnak, tehát egy egyszerű balta is megfelelő eszköz, mellyel a jégre lehet sújtani, és alkalmas a jég feltörésére is (Szilágyi M. 1963);

- ha a megvastagodott jégen léket vágnak, a levegőre gyülekező halak a léken át szigonnyal felnyársalhatóak, illetve bármilyen kasfélével, alkalmi eszközzel (a leírások szerint rostával, nádvágóval, lapáttal) kiemelhetőek vagy kikapkodhatóak;

- a jég alatt telelő halak oxigénigényét, lékhez gyülekezését használták ki akkor is, amikor halcsapdát – *varsát*, legáltalánosabban *csíkkast* – állítottak a lékbe, amit halászeszköz híján egy ölnyi szalma vagy sás is helyettesíthetett: ebbe is belebújtak a csíkok;

- mivel télen a halak *bányára vonulnak* (a fenék üregeiben húzódnak meg), s ernyedtebben mozognak, meg kell zavarni őket, hogy egy irányba meneküljenek; abba az irányba, ahol az önmagukban csekély hatásfokú, ám egymás mellé elhelyezve „kikerülhetetlen” kishálók – a Bodroghözben *vasasszák*ok, a Hernádon *meriszák*ok – sora várja őket (Szilágyi M. 1980: 25–31, 62–69).

Ezeknek a 20. századi megfigyeléseknek az a korábbi századokra vonatkoztatható tanulsága, hogy bármennyire *más* volt mind terjedelmét, mind halban való gazdagságát tekintve a régi folyó és ártere, a vízzel mint évről évre áradással fenyegető, de különleges javakat is ígérő „adottsággal” harmonikusan együtt élő hajdani jobbágy-paraszt tudásanyagának szerves része kellett hogy legyen a halakkal kapcsolatos megannyi tapasztalat – elemi érdeke volt, hogy az legyen. Nem volt persze a szó szoros értelmében „halász”, aki néhány egyszerű, speciális eszközt szinte nem is igénylő fogási mód variálásával a szükségletét kielégítő zsákmányhoz jutott. Csak a hagyományos tudást működtette, s annál hatékonyabban, minél alaposabbak voltak a vízrajzi és halélettani ismeretei. Ez utóbbiakra tulajdonképpen nagyobb szüksége volt, mint valóságos „halásztudásra”, mert azokra a vizekre, melyekben szabadon halászhatott, úgysem lettek volna alkalmasak a mesterségbeli felkészültséget igénylő – és drága – halászszerszámok.

A REKESZTŐHALÁSZAT

A saját konyha szükségletének kielégítésén túl a piacot is számításba vevő paraszthalászok legelterjedtebb fogási módjai és eszközei a rendszeres halvonulást használták ki. A mederbe rögzített fogófejes nádfalazat – a *vejsze* – az ármentesítések után a vízínövénnel borított tavak, a valamikori vízfolyásokból, az erekből megmaradt tocsogók fogószerkezete volt. A történeti forrásokból azonban arra következtethetünk, hogy a szabályozás előtt a periodikusan ismétlődő, tehát kiismerhető víz- és halmozgást igyekeztek kihasználni a vejszéző paraszthalászok. A Sárrét vidékén például azért kellett a 18. században a mezőváros előljáróságának kijelölnie a halászok vészzeinek helyét, hogy elejét vegyék a torzszalkodásnak: aki úgy építette, hogy másoké elől teljesen elrekesztette a vonuló halakat, vagy lerombolták a vésztét az ellenérdekeltek, vagy a tanács rendelte el az eltávolítását (Szilágyi M. 1992a: 63–75). A *varsának* azt a változatát, melyet a Sárrét, az Ecsedi-láp vidékén nádtörmelekből-földből felhalmozott gát – *hurcagát*, *csíkgát* – átereszeibe, nyílásaiba állítottak, s a mocsár vizének halmozgását használták ki általa, csak a „régí vizes világra” hivat-

kozó emlékezésekből ismerjük – eltűntek a mocsarakkal együtt. A 18. századi térképeken viszont rátalált ezekre a közlekedési útként is szolgáló gátakra Ecsedi István (1934: 139–141), ha pedig annak idején térképen is jelölték, okkal következtetett kivételes jelentőségükre.

E rekesztő szerkezetek – a recens gyűjtési tapasztalatok igazolják – két ok miatt lehettek különösen kedveltek a szabályozatlan vizek paraszthalászai körében:

– A megépítésük nem igényelt anyagi befektetést, mert a nád és a vessző a rétek majdnem értéktelen mellékterméke volt; ha a tanács szabályozta is a „nádosztást” (mint a Nagykunság mezővárosaiban), a szükséglet mértékéig ingyen lehetett hozzájutni. A megépítés, a lerakás után – ami persze szakértelmet és munkát kívánt – „magától” fogta a halat: csak ki kellett szedni a vészfejből vagy a varsából a zsákmányt. Ami azért volt különösen előnyös a parasztok számára, mert a halászati munkákat – a *vejsze*-építést is, a zsákmány kiszedését is – el lehetett végezni a földművelő munkák szüneteiben.

– E fogóeszközökkel automatikusan megoldódott az elfogyaszthatatlan, értékesíthetetlen zsákmány időleges tárolása: akkor szedték ki természetes közegükből a halakat, amikor „ráéheztek” a halételre, illetve amikor érdemes volt piacra vinni.

KERÍTŐHÁLÓS HALÁSZAT

Sok 16–18. századi adat idézhető arra, hogy zsákmánytömeg elérésére alkalmas *tavi kerítőhálókat* is használtak a jobbágyparasztok. Olyan hálóféléket tehát, melyek elsősorban az árutermelő halászok üzemét szokták jellemezni, mivel a komoly befektetést feltételező eszközöket csak folyamatos használattal s a zsákmány biztos eladhatóságára számítva lehet rentábilisan működtetni. Ez a látszólagos ellentmondás azonban könnyen feloldható. A „gyalmos társaság” ugyanis nem csupán a háló kezeléséhez szükséges *halászbokrot* (Herman O. 1887–88: 67–71) jelentette, hanem vagyoni társulást is: a *gyalom* közös tulajdonban volt. Az előállítási költség nem jelentett tehát egy-egy résztulajdonos számára túl nagy befektetést, különösen ha figyelembe vesszük, hogy – lévén földművelők – maguk termelték meg, dolgozták fel a kendert, s a hálót is maguk kötötték. Ezzel a parasztgazdaságban, házimunkaként előállított nagyhálóval nyilván megérte, ha nem napról napra, hanem csak a halfogásra legkedvezőbb időszakban – télen, jég alatt, illetve tavasszal és ősszel, a mezőgazdasági munkák szüneteiben – halásszanak; olyan rendszerességgel, ahogyan a zsákmány értékesíthető.

Nemcsak maguknak a paraszthalászoknak volt közös tulajdonában a nagyháló, hanem olyan gazdáknak is, akik bérelvén a halászóvizet, halásztattak. A nagyobb részben házimunkaként előállított, kisebb részben vásárolt halászati felszerelésüket tehát közös *vállalkozásban* hasznosították. A kerítőháló „haszna” ilyen esetben a zsákmány egyharmada volt, mind a történeti, mind a recens adatok ugyanis ezt az elosztási elvet fogalmazzák meg: „a fogott hal egyharmada a halászoké lett, másik harmada a szerszámé, harmadik harmada a tó tulajdonosáé” (például Kiss L. 1961: 69 – Dombrád, Szabolcs m.). A nagyháló közös birtoklása mint a parasztgazdaságok „tőkebefektetése” ilyen adatokkal igazolható: 1777-ben egy özvegyasszony, aki maga

természetesen nem akart halászni, azért emelt panaszt az egyik túrkevei (Jász-Nagy-Szolnok m.) „halásztársaság” ellen, mert a férje halála után helyette új társat vettek be, noha – így érvelt – „a hajóban kötélben is szinte annyi Jussa vagyon, mint akár melyik[nek] a Társaság közül, ugy a hálónak inában”. Hódmezővásárhelyen – ugyancsak a 18. században – egy tanácsi rendelet, mely a hálótulajdonosok érdekében fogalmazódott, a halászokat huzamosabb munkavállalásra kötelezvén, megkülönböztette a *hálótartó gazdát*, megbízottját-alkalmazottját, a *halászmestert* és a számban halászó *legényeket* (vö. Szilágyi M. 1992a: 147).

Akár a *halászbokoré* volt a közös kerítőháló, akár parasztok alkotta bérlőközösség halásztatott vele, mindenképpen az árutermelés szolgálatában állott: a saját konyha szükségletét messze meghaladta az egyszerre partra húzható zsákmány. Ott és akkor halásztak tehát a paraszthalászok kerítőhálójával, ha a városi halpiacon biztosan értékesíteni lehetett a zsákmányt.

A HALÁSZCÉHEK

Herman Ottó ezekkel a szavakkal vezette be a „magyar halászszerber” bemutatását: „Igazi magyar halász az, a ki ősi szerszámmal, ősi módon, patriarchális összeállásban, tehát ősi bokorban, kötésben vagy felekezetben úzi mesterségét s megbízonyíthatólag soha céhes ... nem volt”. A céhes szervezet tagadása persze nem azt jelenti, hogy ő még nem tudott halászcéhekről, hiszen bemutatta a komáromiak 1696. évi privilégiumát is, a magukat „céhnek” nevező tihanyi kompániák szabályzatait is. Csupán azt akarta nyomatékosítani – az „ellenbizonyítékokat”, például a komáromiak és tihanyiak magyar voltát ez esetben elhallgatva –, hogy a céhes szervezet nem a *magyar halászsokra*, hanem a Magyarországon élő németekre volt jellemző, akik viszont nem halásztak, hanem halásztattak és kereskedtek a hallal. Ahogy könyve más helyén fogalmazott: „A czéh ott termett, ahol a feudális nyomás és a német elem megnövekedett”, illetve: „Ott, a hol a némettség, svábság vetette meg a lábát a halászó helyen, a német jobbadán csak vállalkozó, halászhai pedig magyarok” (Herman O. 1887–88: 67–68, 142, 413, 422–432, 461–466).

Az ilyen megfogalmazásban a „patriarchális összeállítás” vagy „céhszervezet” szembeállítás is a „halászat a magyarok ősfoglalkozása” alap gondolatnak rendeltődött alá, sajátosan keveredik tehát benne a tudományos érvelés és az érzelmi elfogultság. A lényegét illetően mégis volt némi igazság ebben a túl kategorikusan kinyilvánított hermani vélekedésben:

– Noha léteztek Magyarországon halászcéhek, a halászat gyakorlásának korántsem volt feltétele a céhtagság. Olyan értelemben semmiképpen sem, mint az iparűzésnek, hiszen egy-egy halászcéh székhelyének közvetlen közelében sem tekintették „kontároknak” a halászó – halászzal szolgáló – hallal kereskedő jobbágyokat. Különösen nem tekintették „kontárnak” olyan halászati, halkereskedelmi központnak számító városokban (például Szegeden), ahol – noha igen sok iparos céh működött, s laktak a városban német polgárok is – halászcéh szervezésének a kísérletéről sem tudunk.

– Nem igazolható ugyan mindegyik halászcéhről, hogy tagjai kizárólag nem ma-

gyarok lettek volna (például a keszthelyi, a balatonszentgyörgyi, a privilégiummal nem rendelkező tihanyi céh tagjai csak magyarok voltak), az mégis vitathatatlan, hogy az első (15–16. századi), a halásusítást szabályozó vagy kifejezetten a halászok céhére vonatkozó privilégiumokat németek lakta városok (Buda, Pozsony, Sopron) polgárai kapták; valamint az is, hogy a 18–19. században szabadalommal felruházott céhek egy részének német lakossággal is rendelkező szabad királyi városok és mezővárosok voltak a székhelyei (például: Pest, Buda, Óbuda, Tolna, Apatin). Ahol pedig a halászcéh iratai megmaradtak, az is igazolható, hogy a céhtagok tekintélyes része (bár korántsem mindegyike!) valóban német volt (az egyes halászcéhekről: Darnay B. 1956; Kecskés L. 1978; Khín A. 1966; Solymos E. 1979, 1984a, 1987b).

– A céhszabályzatok, ha egyes rendelkezéseik a *halászat* ipari mesterségként való elsajátításáról (inaskodásról, a halászati eszközt jelentő „remek” elkészítéséhez kötött inasszabadításról, legényvándorlásról) intézkednek is, döntően a hallal kereskedelem, a városi piacon a halásusítás előjogát, gyakran monopóliumát voltak hivatottak biztosítani. E céhek tagjai tehát halászok és halkereskedők, bár nem mindig dönthető el, hogy ugyanazok a személyek végezték-e mindkét tevékenységet vagy csupán ugyanannak a céhnek voltak a tagjai, akik fogták a halat, s akik piacra vitték. Az viszont eléggé feltűnő, hogy néhány olyan városban is alakultak *halászcéhek* (például Kolozsvár, Pécs), melyeknek közvetlen környékén aligha volt komolyabb haszonnal járó halászat – a céh tagjai alighanem halkereskedőként tudták csak ellátni a városi piacot (Schram F. 1959; Solymos E. 1967).

– A halászóvizet is bérlő, tehát vállalkozóként jellemezhető halkereskedők között talán többségben voltak a németek. Ahogyan azt nemcsak Herman Ottó (1887–88: 537), azóta mások is – főképp a szegedi szerzők – hangsúlyozták: a *fisér* jelentése: „a ki a hallal *csak* kereskedik”, a magyar ugyanis „jó termelő, de rossz kereskedő; ezt az utóbbit szereti másra bízni, a német pedig derekasán felhasználja ezt az erős nemzeti vonást”. A német = halkereskedő azonosítás kizárólagossága azonban erősen kétséges. Azért is, mert a 17. századi, gyakran osztrák területekre irányuló halkereskedelem szervezői-lebonyolítói (Iványi B. 1962; Benda B. 1999), s a 18–19. században a tolnai-baranyai Duna-szakaszon halászóvizet bérlő, a zsákmánytömeget bárkában Győrig szállító halkereskedő-vállalkozók (Solymos E.–Solymosné Göldner M. 1979) egyaránt magyarok, gyakran nemesemberek voltak. S azért is, mert a német *fiséreknek* (a 18. század vége–a 19. század eleje óta bizonyosan) a bérletek megszerzésében és a hallal való kereskedésben komoly konkurenciát jelentettek a zsidó vállalkozók.

– A nagyhálós halászok munkaszervezeti formája – nem kétséges – a *bokor* volt. Ha azért tekintette Herman ezt a formát „patriarchális összeállásnak”, mert a vagyoni kooperációt – a szerszámok közös birtoklását – jelentette, a jellemzése találó, ám ebben az értelemben a németek munkacsapatai is „patriarchálisnak” tekinthetők. A halászcéh persze – az iparosok céheihez hasonlóan – nem a munkaszervezés miatt, hanem az azonos foglalkozást űzők közös érdekeinek védelmére jött létre. Az is kérdés tehát, hogy léteztek-e a *magyar* halászoknak egy-egy település összes halászáét, a bokorban és kisszerszámokkal egyénileg dolgozókat egyaránt magában foglaló céhszerű érdekvédelmi szervezetei. Valóban léteztek, s éppen azokon a vidékeken – a Közép-Tisza és a Körösök mentén –, ahol céhek nem szerveződtek. (A Tisza mentéről csak a szolnokiak céhszabadalmáról tudunk, bár működéséről egyelőre

nincsenek adatok.) Fentebb már utaltunk Gyoma (Békés m.) 1832-ben 59 tagot magában foglaló „Halász Társaság”-ára, mely az uradalomtól a mezőváros által bérelt halászföldek hasznosítására szerződött. Ugyanilyen szervezet lehetett az öcsödieké, melyről a falu 1827. évi leírása emlékezik meg: „A 86 személyekből álló halász társaság egy fő’, ’s két tizedes vigyázata alatt tulajdon rendszabások alá van vettette” (vö. Szilágyi M. 1992a: 130–131).

Az eddig mondottak értelmében bizonyosan korrigálnunk kell tehát a „céh nem a magyar halászok szervezeti formája volt” hermani tételt. Azt is gondosan mérlegelve, hogy az esetenként csak a privilégium ismert dátuma alapján számon tartott összesen 41 magyarországi halászcéh (közötte néhány halászsokot is befogadó vegyes céh) bizonyosan nem jelenthetett azonos szervezeti formát Pozsonyban, Komáromban, Pesten, illetve Batinán, Beregszászon vagy Kupuszinán. Ehhez a korrekcióhoz kétféle forrásból meríthetünk adatokat: a céhek belső életéről valló írásos forrásokból, tárgyi emlékekből (ahol egyáltalán fellelhető ez a forráscsoport), illetve a céheket felszámoló, ipartársulattá szervező 1872. évi ipartörvény ellenére a 20. századra is átmentődött, a valamikori halászcéhek tagjainak mindennapi tevékenységét – ahogy a kisiparosokét is – karakteressé szervező céhes hagyományokból (melyeknek tanulmányozása néhány Duna menti városra/mezővárosra korlátozódott: Solymos E. 1965: 33–45; 1979: 154–159).

Mindkét forrás erősen korlátozott lehetőségeket kínál. A halászcéhek artikulusai azt igazolják, hogy a mesterség elsajátítása, a céhbe állás feltételei, a gyűlések ceremóniája, a zászlóhoz, a céhládához s egyéb kellékekhez való viszony, a védőszent tisztelete s kapcsolódóan a római katolikus egyház szertartásain való kötelező részvétel, a vallási ünnepek méltó megünneplése, a káromkodás s a paráznság tilalma stb. nem tért el lényegesen az iparos céhekétől. A halászcéhhez tartozásnak egy-egy város társadalmában tehát az volt az igazi jelentősége, hogy egyenrangúsítsa a halászsokat-halkereskedőket az iparúzókkal. A halászati tevékenységekről és a szerszámkészletről a szabályzatok feltűnően keveset árulnak el. Csak néhány céh esetében fogalmazódik meg, hogy a „kishalászok” (varsások, illetve kecések) és a nagyhálósok egyaránt tagjai voltak (Pozsony, 1511, Komárom 1696 és 1765). Kolozsváron (1726), ha a céhbe álló legénytől megkövetelt *remek*ből, mely egy vetőháló és egy ötkarikára készített varsháló volt, következtethetünk, alkalmasint nagyhálósok nem, csupán „kisszerszámosok” voltak a tagjai. A vizahalászok céhhez tartozása pedig mindössze Buda és Pest szabályzataiban (1697, 1713, 1756) említődik, jóllehet a komáromiakat például elsősorban vizahalászsokként tartották számon a kortársak, s egyéb források alapján valószínűsíthető, hogy más Duna menti városok céhes halászsai szintén mesterei voltak e halóriások komoly szakmai felkészültséget feltételező zsákmányolásának (a szabályzatokról összefoglalóan: Solymos E. 1987a – vö. Éri I.–Nagy L.–Nagybákay P. 1975).

A céhes hagyományaikra hivatkozó „tanult” halászsok a szervezeti életnek és tárgyi kellékeinek, az inaskodásnak, a legényvándorlásnak, a céhbe állás feltételének: a *remek*készítésnek ugyanolyan jelentőséget tulajdonítottak a 20. században, mint az egyazon városban élő kisiparos társaik. Azaz: a mindennapi életszervezésben már nem ragaszkodtak feltétlenül minden egyes szabályhoz, amit viszont változtatlanul „kötelezőnek” tekintettek az egykori élet- és munkaszervezési normákból, összesség-

gében a „paraszthalászok” tudását lényegesen meghaladó *szakképzettségként* értékelték – s elvárták környezetükről, hogy ugyanígy értékelje. *Halász-iparos* öntudatukat fejezik ki tehát a „céhes hagyományokra” hivatkozó szövegemlékek is, a szervezeti élet hivatalosan már érvénytelenített szabályaihoz igazodásuk is.

A szakmai öntudat a kisszerszámok és a nagyhálók elkészítésére, karbantartására, használatára egyaránt kiterjedő *teljes halásztudás* fölényes biztonságú birtoklására, ám a folyami és tavi kerítőhálókkal akcióközösségben végzett halászatnak mint a „tanult halással” azonosított *nagyhalász*hoz igazán méltó tevékenységnek a hasznát eleve garantáló nagyobb fontosságára, elsődlegességére alapozódott. Az elsődlegesség fejeződik ki abban, hogy a *mestert* (vagy *mestereket*), a *legényeket* és *inasokat* magában foglaló nagyhálós munkacsoportban, a *kompanyában* nemcsak a hálózásban és -kiszedésben, hanem a tanyai élet legapróbb tennivalóira – a halpucolásra, főzésre, tűzrevaló-gyűjtésre, mosogatásra stb. – is érvényesen osztották meg a feladatokat (Szilágyi M. 1979).

Ha ezekből a 20. században még élő hagyományokból következtetünk az egykori céhes halászok technikai felkészültségére és munkaszervezetére, a nagyhálós, s első-sorban a folyami, a tokfélékre irányuló, csak másodsorban a tavi halászat nagyobb jelentőségét, a kisszerszámok kiegészítő szerepét valószínűsíthetjük. A további részek azonban eléggé bizonytalanok! Nem tudjuk például, hogy:

- a történeti forrásokban emlegetett vizahalászati specialista, a *szégyemester*, aki az esetben is irányítója volt a halmegállító rekeszték felállításának, ha azt jobbágyság robotban építették (vö. Szilágyi M. 1995: 108–116), vajon céhes halásként szerezte-e szaktudását;

- a vizahalászok *pipolahálója*, mely – Herman Ottó (1887–88: 281) szerint – „nem különbözik lényege szerint az öreghálótól s csak abban elütő, hogy erős fonalból, *islégből* van kötve”, vajon felhasználható-e a dunai céhes halászok technikai felkészültségének jellemzésére;

- a viza horoggal való fogása, melynek szintén csak a már-már múltba tűnt emlékeit örökítették meg etnográfusok (összefoglalóan: Rohan-Csermák, G. 1963), vajon elengedhetetlenül része volt-e a céhesek vizahalászati eszköztárának;

- azok a halászok, akik vizafogásra specializálódtak, e nagyhalak ívőhelyre vonulásának viszonylag rövid „idényén” túl vajon folytattak-e más halásztevékenységet: voltak-e tavi kerítőhálók, folyami, illetve tavi kisszerszámaik.

Az ilyen és hasonló kérdésekre csak közelítő válaszok adhatók. Az ilyen válaszoknak pedig az a kockázatuk, hogy Magyarországon sohasem volt feltétele a halászkodásnak a céhtagság, nem feltétlenül érvényes tehát a logikai következtetés: „a legfejlettebb, a legnagyobb eredményű halászati technika bizonyosan a céheseket, a szakképzetteket jellemezte”.

A HALÁSZATI TÖRVÉNY ÉS FOGADTATÁSA

Amikor az ármentesítés már erősen éreztette hatását, a halállomány csökkenésének okait és a további csökkenés megállításának módzatait kezdte keresni az államhatalom (a halászati törvény előkészítéséről és fogadtatásáról: Szilágyi M.

1988a). 1865-ben – a Helytartótanács felkérésére – a Magyar Királyi Természettudományi Társulat készített szakvéleményt. Az 1867-es kiegyezés után pedig a Magyar Tudományos Akadémia pályadíj kitűzésével ösztönözte a tapasztalatgyűjtő és elméleti munkálkodást, melynek az volt a távlati célja, hogy a külföldi tapasztalatokat is figyelembe vevő, az alapvetően megváltozott ökológiai viszonyokhoz igazodó „halászati törvényt” tudományosan megalapozza. A szakvélemény összeállítói, utóbb a pályamunkák szerzői – Krisch János (1868), Kenessey Albert (1868), Kenessey Kálmán (1869) és Tasner Dénes (1868) – a halászat jóvedelmezőségét kedvezőtlenül befolyásoló tényezők egy részét, mint a folyószabályozást vagy a halak vándorlását akadályozó vízi építményeket, a folyamat visszafordíthatatlanságára utalva sorolták fel. Szorgalmazták tehát a mesterséges haltenyésztés fellendítését. A természetes vizek halállományára gyakorolt legnagyobb „káros befolyásnak” mindazonáltal a halállomány védelmével nem törődő halászok gondatlanságát tekintették. Fájlták, hogy a halak, s nemcsak az ivarérett példányok, hanem a növényedék is „minden időválasztás s mérték nélkül ... pusztítottak”. Ezekben a véleményekben fogalmazódott meg a kormányzatszervek számára a javaslat több nyugat-európai ország hasonló intézkedése nyomán, hogy április 15. és június 30 között minden halfajra vonatkozóan általános tilalmi időt célszerű megállapítani; hogy el kell tiltani a szigonyozást, az éjszakai, világítás melletti halfogást, a mérgező halászatot, a rekesztőhálókat s egyéb rekesztékeket; s hogy a hálózsem legkisebb méretét két négyzethevelyekben kell meghatározni.

Mindezek az 1860-as években javasolt tiltások és korlátozások – kisebb-nagyobb módosításokkal – előbb az 1870-es évek elején, a földművelés, ipar- és kereskedelmi minisztérium által szorgalmazott megyei szabályrendeletekbe, majd az 1888. évi XIX. törvénycikkbe, az ún. *halászati törvénybe* is rendre beépültek, évszázados távlatra megszabták tehát a halászkodás legális és illegális formájának elkülönülését.

A leghatározottabban az ívó halakat védő általános tilalmat igyekezett elfogadtatni a kormányzat, s ebben mutatkozott a halászok részéről a legnagyobb ellenállás. A megyei szabályrendeletek életbe léptetése után drámai hangon kifejtett ellenvéleményükben a halászok megfogalmazták halélettani megfigyeléseiket is, kétségbe vonván a tilalom célravezető voltát. A legfőbb érvük mégis az volt, hogy a több hónapig tétlenségre kárhoztatott halász koldusbotra jut, ami nem lehet a törvény célja, miközben az engedély nélküliek éppúgy halásznak ívás idején, mint korábban, nem lévén karhatalom, mely meggátolja tevékenységüket (vö. Szilágyi M. 1982b; Solymos E. 1984a: 397–399, 426–434).

A viták keresztüztüzebe került megyei szabályrendeleteket, melyek a szomszédos törvényhatóságok egymástól eltérő rendelkezései miatt amúgy is nehezen lettek volna végrehajthatóak, 1879-ben a törvény megalkotásáig felfüggesztette a földművelési minisztérium. Az ezt követő, majd egy évtizedig eltartó, sajtópolémiaikkal kísért előkészítésre nem csupán a tiltások és korlátozások társadalmi elfogadtatása miatt volt szükség. Kemény vitákban kellett összhangba hozniuk a törvényalkotóknak a közgazdasági célt (a halászati gazdálkodás fellendítését) és az ennek eléréséhez szükséges rendészeti eszközöket (az államhatalom által szankcionált korlátozásokat és tilalmakat) a halászati jogtulajdonosok feudális tulajdonfelfogásba belegyö-

keresedett, de már polgárius vonásokat is mutató magánjogi szemléletével (vö. Ruffy P. 1882).

Ezek a viták hozták felszínre, hogy a törvény előkészítői nem fordítottak figyelmet a tulajdonjogi kérdések előzetes rendezésére. Amikor az 1885. évi XIII. tc. – a vízügyi törvény – kimondta, hogy „a vizek partja és medre a parti birtokos tulajdona és a parti birtoknak elválaszthatatlan alkatrésze” (4. §), különösen élesen fogalmazódtak meg ezt az alapelvet a halászatra nézve károsnak minősítő vélemények. A földbirtokosok, azt hangoztatván, hogy parti birtok tartozékaként a halászati jog túlságosan elaprózódik, s nem szervezhetőek olyan halászati üzemek, melyekkel be lehetne tartatni a törvényt, szerették volna átmenteni a törvénybe a halászat regále – nemesi előjog – felfogását. Jogtörténeti szempontból ez egyszerűnek látszott: évszázadok óta a kisebb királyi haszonvételek közé sorolták a halászatot, abból kiindulva, hogy a víz minden haszna a parti birtokosé. A jobbágnak nem lehetett parti *birtoka*, tehát halászati joga sem, s mert az úrbéres viszony rendezése – az elkülönítés – nem vonatkozott a regálékra, a volt úrbéresek nem válhatták meg ezt a nemesi jogot, abban az esetben sem, ha a parti birtok volt jobbágy, illetve a község vagy a közbirtokosság tulajdonába került. A valóságban a valós és vélt jogosultságok kusza szövevénye jellemezte az 1848 utáni évtizedeket. „Egy képviselő” aláírású szerző például azt fejtegette, hogy ahol az úrbériség valóban fennállott, változatlanul a volt földesúré a jog, melyet viszont a parti birtokos is gyakorolhat; egyes községekben, városokban, ahol nem volt ténylegesen úrbéri viszony, vagy a község adja bérbe a vizeket, vagy bárki szabadon halászhat; a koronaauradalmakban a kincstár rendelkezik a halászati joggal; a malmok mellett a malomtulajdonos tartja magát jogosultnak; és mindazokon a helyeken, ahol a jogtulajdonos nem halászik vagy halásztat, mert nem tartja eléggé jövedelmezőnek, a halászat „szabad préda” (vö. Szilágyi M. 1998b: 47).

A törvény végül is a parti földtulajdon tartozékaként határozta meg a halászati jogot (1. §), egyéves határidőt szabott viszont arra, hogy azok, akik a nem saját tulajdonú mederben az úrbéri elkülönözéskor megtartották halászati jogukat, azt elismertethessék (3. §). A halászati jogosultság igazolása érdekében lefolytatott tárgyalások – az eddig megismert iratokból erre következtettünk (Szilágyi M. 1998b: 48–53) – sok lappangó jogi vitát hoztak felszínre. Gyakran a parti birtokos is, a regálejog örököse is jogosultnak hitte magát, és az eljárás során kölcsönösen „jogbitorlónak” minősítették egymást. A földbirtokosok, mivel a törvény lehetőséget adott rá, általában benyújtották a jogigényüket, mégis eléggé jelentősnek látszik az egykori úrbéresok parti birtokkal összefüggő halászati joga, mely vagy az elkülönözéskor került ki a volt földesúr rendelkezési köréből, vagy az évtizedekig tartó „háborítatlan” hasznosítás, vagyis az „elbirtoklás” tette semmissé az egykori nemesi előjogot.

Az igazolt halászati jognak persze inkább csak elvi jelentősége volt az önálló halászati üzemek megszervezhetősége szempontjából, mert a törvény – a halállomány fokozott védelme érdekében – erősen korlátozta mind a jogtulajdonosnak, mind a jog tényleges használójának a rendelkezési jogát:

– a „károsnak”, „halpusztítóknak” tekintett fogási módok teljes tilalmát, a szármok méretének korlátozását, valamint az ívás alatti halfogási tilalmat törvénybe iktatva közigazgatási feladattá tette a „halvédelmet”, vagyis – a rendelkezések be

nem tartása esetére – azoknak is szankciókat ígért, akik vizet béreltek, tehát jogosultak voltak halászni;

– ugyancsak kötelezővé tette a járási szolgabírói hivatalok által illeték ellenében kiadott és nyilvántartott *halászejegyet*, ezzel egyrészt kinyilvánította, hogy a halászat gyakorlásához nem elegendő jogot bérelni, a halászatot az állam „engedélyezi” azok számára, akik vállalják a törvénybe foglalt feltételeket; másrészt a bérlő-vállalkozásokat is, a kétkezi munkás halászokat is közigazgatási ellenőrzés alá vonta;

– nem engedte az elaprózott halászati jog külön-külön hasznosítását, hanem kötelezővé tette a társulást: olyan kiterjedésű halászóvizek kialakítását, melyeken – a halállomány fokozott védelmét szolgáló rendszabályok betartásával együtt is – kapitalista bérleti vállalkozások lesznek szervezhetők.

A halászati törvény – bár a különböző érdekcsoportok mást és mást kifogásoltak – évtizedeken át a bírálatok kerestűzében állott. 1901-ben egy „halászati kongresszust” is összehívtak, sürgetvén a törvény revízióját, mivel 13 év alatt „nem sikerült valami lényeges eredményt elérni a halállomány gyarapítása körül”. Visszatérően a halászok képviselte „ésszerűsége” és a fokozódó megélhetési gondokra hivatkoztak a tanácskozás halász és halászati vállalkozó részvevői, ám csak miniszteri rendeletben megfogalmazott apró korrekciókat sikerült elérniük (vö. Fischer F. 1928: 68–105). Csak 1925-ben került sor a törvény sokszor megígért újraalkotására. A megváltozott országhatárok – tehát új politikai és gazdasági viszonyok – ellenére nem alapjaiban új törvényt, hanem (a törvényhozás szakszargonja szerint) „halászati novellát” alkottak (1925: XLIII. tc.), kifejezván ezzel, hogy az első törvény alapelvei – a magánjogi és közjogi szempontok összeegyeztetése; a halvédelmet szolgáló korlátozások – kiállták az idő próbáját.

A második világháború után az ideiglenes nemzeti kormány 6.700/1945. ME sz., „a halászatra vonatkozó jogszabályok módosítása és kiegészítése tárgyában” alkotott rendelete volt hivatott hozzáigazítani a törvényt a társadalmi és politikai változásokhoz. A leglényegesebb változás a magánjogi viszonyokban következett be. A rendelet ugyanis abból indult ki, hogy „A természetes vizekben a halászati jog az államra száll át”. Az ívó halakat védő, s egyes szerszámokat „kártékony” voltuk miatt eltiltó rendszabályok azonban jórészt érvényben maradtak (Magyar Közlöny, 1945/108. sz.). Ahogy az évtizedekkel későbbi és az 1990-es évekig érvényben lévő törvényerejű rendelet s végrehajtási utasítása (30/1977. sz. tvr. és 44/1977. MÉM sz. rendelet) sem változtatott a halvédelem száz esztendő óta folyamatosan vitatott alapelvein (vö. Medveczky I.–Tahy B. 1979).

A HALÁSZATI TÁRSULATOK ÉS A BÉRLŐHALÁSZAT

A halászati törvény tehát – kivéve az ún. zárt vizeket, valamint az olyan nyílt vizeket, melyeken „a halászat a szomszéd birtokosok érdekeinek sérelme nélkül és ok-szerűen űzhető” (14. §) – feltételként határozta meg halászati társulatok megalakítását, így hidalván át a szétaprózott halászati jog és a kapitalisztikus vállalkozások létrehozásának lehetősége között feszülő ellentétet. A törvényben megfogalmazott elvek és a minisztériumi direktívák alapján a törvényhatóságok vezetői – a megyék

alispánjai, törvényhatósági jogú városok polgármesterei – voltak kötelesek megalakítani a társulatokat, miután a bejelentett halászati jogosultság nyilvános tárgyaláson való elismertetése megtörtént. A „halászati jog csak társulva hasznosítható” alapelv abban is kifejeződött, hogy ha a társulat a hatóság kezdeményezése ellenére sem alakult meg, illetve nem alapszabály szerint működött, a vizet a hatóság adta hat évre bérbe. (A halászati társulatokról lásd: Répássy M. 1899, 1903a, 1914, illetve Solymos E. 1955a, 1994, 1995)

Bár az állam kezdeményezte, ha kellett, közigazgatási úton ki is kényszerítette a társulattá alakulást, kapitalista jellegű tulajdonhasznosító és érdekvédelmi szervezetek létrehozása volt a cél. Mindazok kötelezően tagjai lettek a társulatnak, akiknek parti birtokuk, illetve az úrbéri elkülönözés után a jogfolytonosság értelmében halászati joguk volt. Ám a szavazati jog és a haszonból való részesedés a „részvénynek” tekintett vízterület nagyságától függött, a döntés tehát a legnagyobb birtokosok kezében volt. Az éves közgyűlésen alakították ki, a halvédelemnek a törvénybe foglalt elveivel összhangban, az *üzemtervet*, valamint határoztak a bérbeadás feltételeiről, vagyis arról, hogy a társulati vízterületet egyben vagy szakaszokra osztva bocsátják-e árverésre. Arra nézve nem volt semmiféle kritérium, hogy egy-egy halászati társulatnak mekkora vízterülettel kell rendelkeznie. A két világháború között a „Balatoni” 106 549 kat. holdon, a „Velencei tavi” 3967 kat. holdon egy-egy társulatot jelentett, a nyolc dunai társulat közül a legnagyobbak, a „Dunaföldvár-Bátai”-nak 16 272 kat. hold, a legkisebbnek, a „Mosoni”-nak (a Kisdunán) 1319 kat. hold volt a vízterülete, egy társulattá szerveződött a „Marcali” 81 kat. holddal, a „Hernádvízi” 1017 kat. holddal, a „Miskolcvidéki-Sajóvízi” 1372 kat. holddal. A Körösökön és holtágain viszont a halászati joggal rendelkezők összesen hat társulatot alkottak (Homér J. 1932: 25–27). Bár a törvény kötelezett volna rá, a jelentéktelen patakok és belvizek társulatai – a felvidéki pisztrángos patakok kivételével – meg sem alakultak vagy csak rövid ideig működtek. Ha mégis ígértek e kisvizek valamelyes hasznát, nem jelentettek persze „szabad prédát”: a parti birtokosok képviselőjében a községi előjáróság bérbe adta. Csákánydoroszló (Vas m.) előjárósága például – a parti birtokosok nevében – 1942-ben négy évre kötött a Vörös-patakra bérleti szerződést négy helybeli lakossal, akik évi 100 P megfizetését vállalták (Csaba J. 1973: 141–142).

Maguk a halászok a törvény végrehajtása során döbrentek rá, hogy a társulati vizekért nemcsak ők licitálhatnak az árveréseken. A törvény ugyanis oly módon nyitott utat a szabad vállalkozásnak, hogy nem kötötte képzettséghez a halászszerző kiváltását. A befektethető tőkével inkább rendelkező kereskedőknek, földbirtokosoknak, vezető tisztviselőknek nagyobb esélyük volt tehát bérlethez jutni és halászati üzemet szervezni, mint a halászoknak, akik ily módon alkalmazotti vagy „albérlői” helyzetbe kényszerültek.

A törvénynek ez a halászok által gyakran panaszkodott hibája nyilván a halászat „ösfoglalkozás” felfogásával függött össze. Csak a céhes múltú halászokra volt jellemző – néhány Duna menti városban – a mesterség „iparként” való elsajátítása. Az ország nagyobb részén ugyanúgy a hagyományokba való belenevelődés útján szereztek szakismereteiket a halászok, mint a földművelők. Függetlenül azonban attól, hogy inaskodott-e s legényként vándorolt-e ifjú korában, avagy az öreg halásztól elleste, s munka közben tapasztalta ki a halászfertályokat, minden „igazi” halász

fölöttébb büszke volt a mesterségbeli tudására. Danicska József mindszerinti halász például, akinek a halászat nem volt „tanult mestersége”, hiszen nem inaskodott halászcéhben, így kesergett: „egyike a legnagyobb bajoknak az, hogy a rendes, tanult halászokat leszorították a halászati térről a sokszázával, gomba számra termett kontárok, kiknek alig van valami sejtelmük azok rendjéről ... A bérbe adó tulajdonosok az okozói ezen bajoknak, kik nem nézik, hogy vajon tudja-e hasznosítani, szabad-e neki halászatot bérelni” (Néprajzi Múzeum EA 4289 ltsz).

Hiábavaló volt a halászok protestálása: a tőkés vállalkozók a halászatban is mind nagyobb teret nyertek. A 20. században már kivételes eset volt, ha valamelyik halászmester, illetve a szövetkező kishalászok egy-egy bérleti ciklus idejére jelentős halászóvízen önálló vállalkozók lehetettek (szépirodalmi feldolgozás: Kádár L. é. n.). A bérlőhalászat egyértelműen a nem halász vállalkozók, gyakran halkereskedők halászokat sújtó önkényeskedésével lett azonos értelmű – legalábbis az 1950-es évek halász-emlékezéseiben (lásd például Lakos Gy. 1954 riportjait).

A halászoknak a „kontár” bérlők elleni indulata a patriarchális viszonyok szétzilálódásának kifejeződése, nem feltétlenül a hozzáértés elvitatását jelenti. Hiszen a vállalkozók egy része – bármennyire messze került is a kétkezi munkás halászok életformájától – halász őseire hivatkozhatott: rokoni szálak fűzték a kétkezi munkás halászokhoz. A Dunán a két világháború között Dunaföldvártól Bajáig az eredetileg tolnai halász Isgum család tagjai szerezték meg a bérleteket és irányították a halkereskedelmet; névleg ugyan a céhes hagyományokat még valamelyest folytató „család”, gyakorlatilag az egyik jogvégzett tagja, a „Doktor” volt a bérlő. Az Isgumoknak sem volt azonban folyamatos a monopolhelyzetük, ahogy a 20. század első évtizedeire emlékezők tudni vélték – olykor más tolnai, vagy onnan elszármazott, céhes múltú halászok emelkedtek bérlő-vállalkozóvá (Solymos E. 1965: 46, 1995: 65–66 – vö. Révfalviné Kern Z. 1992: 12–33). Az Alsó-Tiszán a szegedi halászati vállalkozók – a magukat „ősi halász családból” származóknak tekintő Bitók, Antalfyak, Bárkányiak – befolyási övezete Zentától Csongrádig, olykor Szolnokig terjedt: nem szegedi és nem „fisér” (azaz: a halásztatásban is érdekelt halkereskedő) származékok tartósan nem tudtak bérlethez jutni (Szilágyi M. 1992a: 169–170; Bárkányi I. 1996).

HALÁSZATI ÜZEMFORMÁK ÉS HALÁSZTÍPUSOK A KAPITALIZMUS KORÁBAN

A halászati társulatok által bérbe adott halászóvizek hasznosításának egymást kiegészítő kétféle – „nagyhalászati” és „kishalászati” – módja a 20. században is jellemző maradt. Maga a bérlő – akár halász volt eredetileg, mint a céhes múltú dunaiai, illetve a szegediek, akár tőkéjét kockáztató vállalkozó – a vizek kerítőhálójával, folyami húzóhálójával jól halászható részeit megtartotta saját kezelésben, és halászcsapatot vagy csapatokat foglalkoztatott. A kisszerszámos halászoknak pedig – jogait és kötelességeiket tételesen megfogalmazva – engedélyt adott, hogy egy-egy kisebb szakaszon egyénileg halásszanak. A halászati társulatok belefoglalták ugyan alapszabályukba, üzemtervükbe és bérleti szerződéseikbe, hogy a bérlő nem adhatja albérlésbe bérleményének egyes

részeit, ám azzal a megjegyzéssel, hogy az „úgy-nevezett kishalászoknak adandó jog albirletnek nem tekintetik” (Szilágyi M. 1992a: 170).

Bár átmentődött a bérlőhalászatba a nagyszerszámok és a kisszerszámok párhuzamossága, az egymást jól kiegészítő eszközök tényleges használatának feltételei alapvetően megváltoztak. A nagyhálók használatára a bérlőnek volt kizárólagos joga, s ha úgy ítélte gazdaságosnak, a nagyhálók mellett korlátlan számú s bármilyen kisszerszámmal, bérleményének bármely részén szintén halásztathatott. A kishalászok viszont, akik között voltak főfoglalkozásúak is, mellékfoglalkozásúak is, csak azokon a szakaszokon és csak olyan szerszámokkal foghatták a halat, amelyre engedélyt kaptak a bérlőtől. Bár nem voltak a bérlő fizetett alkalmazottai, végletesen kiszolgáltatott helyzetbe kerültek, s egzisztenciális értelemben lekötelezettjei lettek. Ha ugyanis a kishalász nem vállalta a bérlő-vállalkozó diktálta feltételeket, nem kapott engedélyt, s ezzel gyakorlatilag elveszítette a halászat legális lehetőségét. Hiszen – leggyakrabban – a környék *összes halászóvizére* vonatkozott a társulattal kötött bérleti szerződés, kivéve az elgazosodott, eliszaposodott, tehát értéktelen zárt vizeket. A kishalászok egyébként – a néprajzi gyűjtők rögzítette emlékezéseik szerint – nem az engedélyért fizetendő díj magas voltát és állandó emelését, hanem azt tekintették „kizsákmányolásuk” bizonyítékának, hogy kötelesek voltak átadni a teljes zsákmányukat – a szabad piaci árnál lényegesen olcsóbban – a piacon monopol helyzetű bérlőnek. Az Alsó-Tisza vidékén a 20. század első évtizedeiben különösen jellemző volt, hogy az agrárproletár öntudatú – gazdasági, társadalmi értelemben valóban ehhez az agrárszocialista radikalizmus vonzásába került réteghez sorolható – kishalászok a „népnyúzó tőkés” első számú helyi képviselőjének a halászati bérlőt tekintették – pedig inkább csak „középvállalkozó” volt (vö. Szilágyi M. 1986b). A dunai nagybérlők „feles haláshknt” felfogadott kishalászhai szintén azt panaszholták, hogy a bérlők „a beadott halat kevesebbire mérték, a halász nem is közelíthetett a mázsához ... nemegyszer tanúi voltak olyan esetnek, hogy ugyanazt a kosár halat, amit nekik 40 kilóban mért, a kereskedő már 60 kilónak vette át” (Solymos E. 1965: 48).

A halászóvízhez jutás feltételeinek szigorodása vagy a halász foglalkozás elhagyására, vagy távoli vizekhez áttelepülésre kényszerítette a bérlők diktátumát öntudatosan elutasító *virtigli* halászhokat. Ennek az 1860-as évek óta tartó, a 20. században felerősödő „halászvándorlásnak” a részeként települtek át – időlegesen vagy véglegesen – az Alsó-Tisza menti halászhok a Balatonra, a dunaiak, közöttük céhes múltú halász-vállalkozók és kishalászhok egyaránt, a Tisza mellé, a szegediek, a mindszehtiek, a csongrádiak a Felső-Tiszhára és a Körösök mellé, a dunai és a tiszai származékok a Velencei-tó és a Fertő tó vidékére, ahol azután számottevő szerepet játszhottak a halászhújtások elterjesztésében (például Singhoffler J.-Peijcsik I. 1892; Lukács K. 1951; Solymos E. 1960, 1996; Bárdosi J. 1994).

A NAGYHALÁSZ

A *nagyhalász* – ahogy a feudalizmus századaiban, a 19–20. században is – nagyhálóval, azaz tavi vagy folyami kerítőhálóval, akcióközösségben halászhót, nem pedig halászhati „nagyvállalkozót” jelentett.

Herman Ottó (1887–88) úgy jellemezte a *bokornak*, *kompániának*, *felekezetnek* nevezett akcióközösséget, hogy a több darabból összeállított kerítőhálójuk egyes részeit a tagok készítették el, a háló tehát közös tulajdonukban volt, a csapaton belül szigorú munkamegosztást valósítottak meg, a hasznon pedig egyenlő arányban osztottak. Az ilyen, nemcsak munka-kooperációt, hanem vagyonközösséget is jelentő *bokorszervezet* „utóéletét” a 20. században is megtalálták a kutatók, különösen a céhes múltú halászok körében (Solymos E. 1965: 39; Szilágyi M. 1979). Meg kell azonban jegyeznünk: már a feudalizmus kori forrásokból lehet következtetni arra, hogy nem volt szükségszerűen közös tulajdonban a *bokor* használta kerítőháló; a halásztató földesúr is, vállalkozó bérlő is lehetett hálótulajdonos, és ilyen esetben „egy rész a víz tulajdonosává/bérlőjéé, egy rész a hálóé, egy rész a halászké” elvet követve osztottak meg a zsákmányon.

A 19–20. század fordulója tájt – e tendenciától függetlenül – még viszonylag gyakori, hogy a *bokor*, ha nem is tudott önállóan bérlőhöz jutni, közös tulajdonban lévő teljes szerszámkészletével – „részesként” – vállalt munkát a vállalkozó-bérlő vízterületén. Mind jobban terjedt azonban, különösen a két világháború között, hogy a bérlő a saját hálójával halásztatott: csak halászmestert alkalmazott, aki a napszámosként vagy hetibéresként felfogadott, nem feltétlenül „tanult” halászok alkotta alkalmi akcióközösséget irányította. Ekkor már a céhes múltú halászok is mind nehezebben tudták érvényesíteni azt a törekvésüket, hogy az ifjú nemzedék az iparosokra jellemző módon váljon „tanult halásszá”. Akik a bérlő hálódhúzó napszámosai lettek, hivatalosan nem „inaskodtak”, csupán „belenevelődtek” a legszükségesebb ismeretekbe. Az összes halászszerszám készítését, javítását-karbantartását és használatát, melyet az „igazi” halásznak valaha tudnia kellett, már csak azok akarták elsajátítani, akik „kishalászként”, s mert csak ők számítottak „igazi halásznak”, szerencsés esetben a bérlő „halászmestereként” reméltek megkapaszkodni a rohamosan csökkenő létszámú halásztársadalomban.

Függetlenül attól, hogy a *bokor* vagyoni közösséget jelentett-e vagy csupán a nagyháló kezeléséhez feltétlenül szükséges munkaszervezési forma volt, a *nagyhálósz* elnevezés a 20. században is 'nagyhálójával halászó'-t jelentett. *Nagyháló*nak tekintettek minden olyan hálófélét – a méretében a meghalászkodó vízhez igazodó *gyalom* és a folyami *kerítőháló* mellett tehát a *lapsolót*, a *balinhálót*, a *kecsegehálót* is –, melyeknek kezelésakor több embernek kellett együttműködnie. A csapaton belüli munkamegosztás legfőbb elvei a „bérmunkássá” válás után is érvényesültek. Ahogyan azt Solymos Ede (1965: 207–212) részletesen bemutatta: a győri Duna-szakaszon a *halászmester* vezette a *bandát*, volt a *ladikban* egy-egy *első evezős*, *második evezős* vagy *húzó*, *kormányos* vagy *hálómester*, *parás*, két *laptáros* pedig a *parton* tartotta a háló *kintjáró* végét, a *partra* húzáskor az *alsó inat* a két *evezős*, a *parás inat* a *hálómester* és a *laptáros* szedte, a *másik laptáros* pedig az *inat* *taposta*, hogy a *hal* *alatta* el ne *szökjék*; *Tolnán* hat *ember* ült a *ladikban*: a *gazda* (*stujermester*) mint *kormányos*, *elől* az *inas* (*granclis*), *középen* a *legény* (*mitruder*) *evezett*, *ismét* egy *inas* (*knébruder*) és egy *legény* *következett*, akik a *hálót* *dobálták* a *vízbe*, a két *laptáros* pedig a *parton* *haladt*, majd amikor a *ladik* a *partra* *ért*, a *hálómester* és a *laptáros* a *parás*-, a két *legény* az *alsó inat* *húzták*, az *inasok* *feladata* az *ín* „*letartása*” volt. Hasonló munkamegosztás érvényesült a két *ladikból* *elvetett* és a *víz közepén* *felszedett*

lapsolóval való halászatkor. Szolnokon például mindkét ladikban ült egy-egy *mester*, akik elvetették a hálót, egy-egy *inahúzó*, illetve *kranglis*, akiknek az evezés volt a feladata; felszedéskor pedig az inahúzók az alsó inat, a mesterek a felső inat szedték be, míg a kranglisok tartották evezőikkel a ladikot (Szilágyi M. 1995: 192).

A KISHALÁSZ

A társadalmi helyzet és a munkaszervezés halászértelmezését közvetítő néprajzi irodalom azokat tekinti *kishalásznak*, akik nem nagyhálóval és nem akciőközösségben, hanem magányosan: egy ember által is kezelhető szerszámokkal, esetleg ezekkel alkalmilag társulva szoktak dolgozni. Nemcsak a nagy folyókon és árterületeken, hanem minden olyan vízben, ahol vontatható ugyan kerítőháló, mégsem lehet vele elérni a halak összes tartózkodási, különösen nem búvóhelyeit, elemi szükséglet, hogy kisszerszámok egészítsék ki a nagyhálókat. A Balaton, a Fertő tó, a Velencei-tó kiterjedt, részben náddal is benőtt sekély vizű parti sávjában vagy a folyók magas partjánál, a vízbe belenőtt bokrok, a bedőlt tuskók tájékán mindenütt, ahol lehetetlen a kerítőhálóval tanyát vetni, csak az adottságokhoz hozzáigazított kisszerszám lehet eredményes. Nem mondtak tehát le ezek használatáról a *nagyhalászk* sem. Voltak ugyanakkor olyan halászk mind a főfoglalkozásúak, mind a mellékfoglalkozásúak között, akik *csak ilyen* szerszámokkal halásztak. Azért „elégedtek meg” ezekkel az egyenként eléggé csekély határfokú, összességükben is csak a „szegényemberi” életszint fenntartásához elegendő zsákmányt eredményező fogóeszközökkel, mert nem tudtak akkora tőkét befektetni szerszámkészletük kialakításakor, amennyit a kerítőhálóba kellett volna – részben pedig azért, mert a bérlők úgyis csak kisszerszámokat engedtek nekik használni.

A „kisszerszámok” közé rendkívül sok eszköztípus és -változat besorolható, így azok a halászk, akik a vizek és a halak sokféle tulajdonságához alkalmazkodva válogatták össze szerszámkészletüket, magukat – okkal-joggal – „halászati ezermesterként” szokták jellemezni, s így tekintenek rájuk a halászati tanulmányok szerzői is. A Dunán, különösen a Tiszán dolgozó „ezermester” kishalászk állandó és kenyérkereső foglalkozásuknak tekintették a halfogást. Szerszámkészletük valóban szükségessé is tette a folyamatos készenlétet: a varsa, a parti horog és a véghorog megfelelően elhelyezve „magától” fog ugyan halat, az elrakása és „felnézése” azonban naponta ismétlődő feladatot ad. S amíg ezekkel a „passzív szerszámokkal” éppen nem volt a halásznak munkája, illetve amikor úgy ítélte meg, hogy fölösleges elraknia, úgysem fogna velük, valamelyik, éppen akkor a legeredményesebbnek ígérkező szerszámmal – kecével vagy villikkal, szigonnyal vagy puttyogatóval – szállt ladikba. Illetve összefogott egy másik kishalással, hogy kettesben a parti bokrok alól bokorhálóba zavarják a halakat, illetve *palónyát* vagy *flákot* vontassanak két ladikról.

A kishalász-szerszámkészlet összetételét, az egyes szerszámok ideális darabszámát a teljességgel azonos vízrajzi adottságok közepette sem szabályozták hagyomány szentesítette normák. Még feltűnőbbek voltak a különbségek a más-más jellegű vizeken halászó, amúgy azonos társadalmi helyzetű kishalászk között abban a tekintetben, hogy melyeket tekintették „fő-”, s melyeket „kiegészítő” szerszámoknak. A

Fertő tó kishalásza például a tavon hagyományos vejszét – az ún. *pontyfogó kürtőt* – a két világháború között is az egyik legfontosabb fogószerszerzetüknek tekintették, amikor más vizeken a vejszés alig jelentett többet alkalmi próbálkozásnál (Bárdosi J. 1994). A Közép-Tisza árterületén vagy a Sajó, a Hernád nagyságú folyócskákon viszonylag nagy jelentősége volt a kishalász-eszközkészleten belül az emelőhálónak, az Alsó-Tiszán viszont nem tekintették „komoly halász” kezébe valónak (Szilágyi M. 1995: 60–74).

Csupán annyi általánosítható a gyűjtői tapasztalatokból, hogy a Dunán és a Tiszán az azonos formájú-funkciójú varsából és horogféléből kellett rendelkeznie kinek-kinek – a szerszámokba befektethető pénztől függően – 10–20–30 darabos készlettel, minden egyéb szerszámféléből egy-egy is elegendő volt. Az is jellemző tendenciának látszik, hogy aki tehette, elsősorban a varsái és horgai számát gyarapította; ami addig is vezethetett egy-egy halásznál, hogy az „aktív” fogási módok háttérbe szorultak, lévén, hogy munkaidejét teljesen kitöltötte az „elrakás” és a „felnézés”. A kishalász egyéni adottságai, valamelyik szerszám felettébb eredményes használatában megmutatkozó speciális készségei is számottevően befolyásolták, hogy egyik-másik szerszámot vagy szerszámcsoportot a másik rovására előnyben részesítette. Ennek következménye, hogy nemcsak a kishalászok „ezermester” voltát, hanem „szakosodásukat” is emlegetik mind a 19. századi, mind a közelmúltban keletkezett publikációk: *kecésekről*, *véghorgosokról*, *puttyogatósokról* is olvashatunk. Ami azonban – azok esetében, akik főfoglalkozásban halásztak – természetesen nem jelentette, hogy másféle eszközük nem volt, egyetlen szerszámfélével halászva ugyanis aligha tudtak a megélhetésükhöz elegendőt fogni.

Akik csak egyetlen szerszámmal – vagy fenékhoroggal, vagy dobóhálóval, vagy millinggel, vagy (Budapesten különösen) *tauplival* – halásztak, szükségszerűen „mellékfoglalkozású” halászok voltak. Az ő esetükben a halászszenvedélynek és a kiegészítő jövedelemszerzés lehetőségének azonos jelentősége volt abban, hogy a – gyakran – ipari jellegű főfoglalkozásukat (falusi-kisvárosi kisipart, gyári munkát) a halászattal összeegyeztessék: akkor halásszanak, amikor „ráérnek”, s amikor a szerszámnak „szezonja” van (Solymos E. 1965: 52–55).

Bármennyire „sokoldalúvá” fejlesztették is az árutermelő, ám a bérlővel függőségi viszonyban lévő „főfoglalkozású” kishalászok a szerszámkészletüket, a földműveléstől-állattartástól sem szakadtak el. Fenntartottak egy-egy, a kisparasztokra, a napszámosokra általában jellemző aprócska gazdaságot (igyekeztek megtermelni a konyhára valót, lehetőleg a hálónak való kendert is, baromfit, sertést tartottak stb.); illetve – ha alkalmilag rákényszerültek, jellemzően pedig a munkacsúcsok: az aratás és a cséplés idején – mezőgazdasági bémunkával egészítették ki a családi jövedelmet. Félúton voltak tehát az agrárproletárok „szegényemberi” léthelyzete és a körülményeknek kiszolgáltatott falusi-kisvárosi iparosok szerény „önálló egzisztenciája” között.

AZ ORVHALÁSZ

Az orvhalászat az 1888. évi halászati törvény végrehajtása hatására karakteressé vált társadalmi jelenség (összefoglalóan: Szilágyi M. 1989a). A halászati tilalmakat megsértők üldözésére és megbüntetésére a feudalizmus századaiból is bőségesen idézhetők adatok, az orvhalászok azonban nem a *tilalmas*okat alkalmilag megdézsmáló, ezzel a halászvíz tulajdonosának kárt okozó jobbágyok egyenesági leszármazottai. Az orvhalászat ugyanis nem csupán magántulajdon elleni vétség. Aki tiltott módszereket alkalmaz, az állammal mint törvényalkotó és törvényei betartatását kikényszeríteni akaró hatalommal is ellentétbe kerül.

A polgári állam – mint már mondtuk – úgy avatkozott bele a halászat szerveztébe és munkamenetébe, hogy mind a jogtulajdonosokat, mind az ő megbízásukból halászókat önállóságukban korlátozta. A törvény életbe lépése után *minden* halászatban érdekelt tiltakozott e rendszabályok ellen, melyeknek egy részét (például az éjszakai halászat eltiltását) sikerült is felfüggeszteniük. És nemcsak tiltakoztak a halászok, hanem – ahol és amikor tehették – az általuk indokolatlannak, a cél elérésére alkalmatlannak vélt tilalmakat nem is tartották be. A szabálysértési, büntető-eljárási ügyek szereplői szinte minden esetben rendelkeztek hatósági engedéllyel és bérelt halászvízüik is volt, csak az általános halfogási tilalmat vagy egy-egy szerszám használatának tiltását hagyták figyelmen kívül – s azért indítottak ellenük „orvhalászat” ügyében eljárást (vö. Fischer F. 1928).

A maguk alkalmi törvényszegését azzal vélték megmagyarázni – ha magyarázatra kényszerültek – a halász foglalkozásúak, hogy az állam úgysem tud érvényt szerezni a törvénynek. Csak arra vannak eszközei, hogy a „becsületes halászokat” háborgassa, viszont a hatósági engedéllyel sem, halászó vízzel sem rendelkező *orvhalászok* háborítatlanul garázdálkodnak a vizek mentén. Ebben az önfelmentő magyarázatban vannak ugyan valós elemek (a törvény végrehajtása vonatottan haladt; a csendőrség sem, a bíróság sem tekintette igazán feladatának az orvhalászok elriasztó hatású büntetését), a későbbi fejlemények mégis azt mutatják, hogy az orvhalászat teljes felszámolásának nem volt realitása. Az 1900-tól vállalatná szervezett Balatoni Halászati Részvénytársaság csupán szerény részsikereket eredményező erőfeszítései bizonyítják, hogy a *rapsicok* elleni küzdelemtől, legyen bármennyire következetes, a „megszüntetés” nem, csak a korlátozás remélhető.

A Balatoni Halászati RT. tisztviselőinek és halőreinek beszámolóiból (például: Schrey E. 1935) úgy tűnik, mintha a Balatonon lett volna a legnagyobb mértékű az orvhalászkodás, a más vizek mentén szokásosnál szervezettebb ellenőrzés, üldözés ellenére. A részletes beszámolók és gyakori híradások (vö. Keleti F. 1901; Petánovics K. 1993 összefoglalásait) azonban kissé félrevezetőek: nyilván mindenütt hasonló mértékű volt az engedély nélküli halászat, csupán az ellenőrzés és szankcionálás kevésbé következetes volta miatt a lelepleződés és a büntetés kockázata volt kisebb. A gazdasági szempontból értéktelen vizek mentén pedig akár féllégálisnak is érezhették halászkodásukat a „szegény emberek” és a gyermekek – akiknek „kezdetleges” halfogó módszereiről a 20. század első felében keletkezett néprajzi leírások rendre megemlékeztek (például Ecsedi I. 1934; Kiss L. 1943b, 1961; Nyárády M. 1938).

Az orvhalászok közt „típusokat” különíthetünk el. A legtöbben alighanem afféle „célszerű szegény emberek” voltak, akik a konyhájuk hallal való ellátása, esetleg az alkalmi eladás céljából halászgattak. Maguk a halászok határozottan megkülönböztették a megélhetés kényszeréből halászkodókat, valamint a halászat-horgászat elemi ismereteit így tanulgató gyermekeket, suttyó legényeket, akik bár tiltott helyen és időben fogták a halat, de „megdolgoztak” érte, a haltolvajoktól: az őrizetlenül hagyott szerszámaik és bárkaik fosztogatóitól. Szervezettségük (s nemritkán jelentős vagyonuk) különítette el a „szegény emberektől” azokat az orvhalászokat, akiknek szinte főfoglalkozásuk volt a tilosban járás, lévén, hogy kiterjedt piaci kapcsolatokkal rendelkeztek. Nekik, ha az ellenőrzések és büntetések ellenére folyamatosan zsákmányhoz akartak jutni, a halfogó módszerekkel együtt a konspirálás szabályait is el kellett sajátítaniuk. A lelepleződést bujkálással, a szerszámok rejtegetésével lehetett a legegyszerűbben elkerülni. Ahol azonban rendszeres és kiszámíthatatlan volt az ellenőrzés – jellemzően a Balaton mentén –, figyelőhálózatot és speciális jelrendszert is kialakítottak a maguk számára a „közösségé” szerveződő *rapiccsoportok*. A futva menekülésnek, a vízben meglapulásnak, s ha a tettenérés elkerülhetetlen volt, a halőrökkel és csendőrökkel megvívott csaták vállalásának is kialakultak szokászerű módszerei. A konspirációs szabályok abban az értelemben is hozzátartoztak az „orvhalász-hagyományhoz”, hogy állandósult témái voltak az első személyben és anekdotizálva előadott *hőstörténeteknek*: a mindenkori hatalom képviselőinek rafinériával és virtuosos magatartással való nevetségessé tétele a paraszti vágyak folklór-művészeti tükröződéseként volt jelen az orvhalászokkal szolidáris faluközösségben.

A törvényszegés közösségi „megbocsájtása” hátterében egy, a zsákmányolás lényegéhez tartozó szokásjogi hagyomány húzódik meg. Az *eredeti szerzés* értelmében az „uratlan jószág” – azaz a természetben szabadon élő hal és vad – azé, aki *munkát fordít* a tulajdonba kerítésére. Ennek persze a magántulajdon megszilárdulása óta nem volt törvényi alapja, hiszen a hal mindig azé volt, akié a víz. A halászati törvény alkotói pedig, akik a kapitalista vállalkozás feltételeit igyekeztek összhangba hozni a halállomány fokozott védelmével, eleve nem vehették figyelembe a szokásjogot. Ez a szokásjogi háttér viszont erkölcsi tartást biztosított az orvhalászoknak a hatalom elleni csendes lázadásukban.

A két világháború közötti halászati szakírók a különösen halpusztító, a törvény által tiltott (illetve eltiltani javasolt) eszközöket és fogási módokat – a mérgezést, a robbantást, a bottal való leütést, az ívás alatti szigonyozást – az orvhalászok elvetemültségének bizonyítékaiként emlegették. Ezek az egyszerű, jelentéktelen eszköz- (tehát költség-) igényű halászmódszerek valóban jellemzőek voltak az orvhalászokra. Ha nem lettek volna jellemzőek, a néprajzi gyűjtők nem találhatták volna meg – szinte napjainkig – a mindennapi gyakorlatban. De korántsem csak ezek a tiltott módszerek alkották az orvhalászok eszközkészletét! Szinte nincs a hagyományos halászati technikának olyan eleme, mely kizárólag a halász foglalkozásúakra lett volna jellemző, az orvhalászok – legalább alkalmilag – ne próbálkoztak volna vele. Csaba József (1973: 142) becslése szerint az eléggé jelentéktelen csákánydoroszlói (Vas m.) vizeken például hat orvhalász horoggal halászott, négynek-ötnek varsája volt, húszan *emelőhálóval*, ketten a *kruglaháló*nak nevezett keresőhalászati eszközzel dolgoztak. A Tisza és a Duna mentén gyakran emlegetik orvhalászati eszközként a

dobóhálót, a legújabb sajtóhíradások a Kis-Balatonon újra használatosnak állítják a *vejszt*, a Balatonon pedig *eresztőhálókat* koboznak el a halőrök leggyakrabban. Természetesen előnyben részesítette a tilosban bujkáló az olyan eszközöket, melyek csekély költséggel előállíthatóak, mégis jelentős zsákmánnyal kecsegtetnek, s elkészítésük, használatuk, álcázásuk egyaránt könnyen megoldható. Az ilyen szempontokat érvényesítő válogatás a régies eszközök és módszerek továbbélésének, újraalkalmazásának általában kedvez – de feltételezi az újítkésztséget is. Ezért van, hogy a túl drágának és bonyolultnak látszó hálófélék – például *dobóháló* vagy a balatoni *eresztőháló* – is jellemző eszközei voltak (s maradtak máig) a kiterjedt üzleti kapcsolatot fenntartó orvhalásznak, aki mindig azt mérlegeli, hogy az esetleges „lebukás”, s a még vadonatúj háló elkobzása összevetve a folyamatos halászás nyereségével egyensúlyban tartható-e. Az orvhalászok újítkésztségének tudható be az is, hogy a forma és a funkció értelmében „hagyománykövető”, de modern anyagú eszközkonstrukciók – például a hegesztett vaspálcákból, avitt kerékpárabroncsból és kerítésdrótból való *tapogatófélék* – formálódtak ki a 20. század második felében (például Szilágyi M. 1974b: 225).

A SZÖVETKEZETI HALÁSZAT

A „szövetkezet” a halászoknak a vízjog megszerzése érdekében létrehozott érdekközösségét jelenti. Ahogy léteztek a 20. században földbérli szövetkezetek, ugyanúgy – legalábbis elvileg – egy-egy város vagy vidék halászházai is szövetkezhettek azért, hogy a Halászházi Társulat vizeinek bérletét megszerzendő sikeres árverési ajánlatot tegyenek. Bár vannak adatok arra, hogy a két világháború között ideig-óráig léteztek a Szeged–Szolnok közötti Tisza-szakasz több pontján ilyen célból szerveződő szövetkezetek, nem volt számottevő hatásuk a vállalkozó-bérli egymással való versengésére. Ahogy a Tanácsköztársaság alatt – a kommunisztikus eszméktől befolyásoltan – a szerb megszállás alatt lévő Baján szerveződött halászházszövetkezet sem bizonyult hosszú életűnek (vö. Solymos E. 1965: 55–56).

A szövetkezetek létrehozásának jogi szükségessége csak a 6.700/1945. ME sz. rendelettel teremtődött meg. Ez a törvényt pótló rendelet nemcsak azt mondta ki, hogy „a kincstár a természetes vizekre vonatkozó halászati jogát haszonbérbe adás útján hasznosítja”, hanem azt is, hogy a bérbeadás „az illető területre vagy annak üzemszakaszaira alakult halászati szövetkezet részére történik”.

Ezért alakultak meg tehát – már 1945-ben – a *bérli szövetkezetek*, melyeknek eleinte bárki tagja lehetett, aki halászni, a halászházból megélni szeretett volna. „Beözlöttek” tehát – mint az egykorú halászházpanaszokból kitetszik – a korábbi orvhalászok, mellékfoglalkozású halászok, s tagok lettek a bérli, a kereskedők is. Ezeknek az egyik oldalról a „kenyérfeltés”, másik oldalról a korszak osztályharcos retorikája motiválta panaszoknak nincs azonban túl nagy jelentőségük, hiszen az ilyen szövetkezési forma rövid életűnek bizonyult: 1951–1952-ben „kolhoz” típusú *termelőszövetkezet* kellett átalakulniuk a bérli szövetkezeteknek.

A kétféle szövetkezet között a munkaeszközök birtoklásában volt lényeges különbség. A bérli szövetkezetek tagjai saját szerszámaikkal dolgoztak, és a bevételük 10–

50%-át adták le a bérletre, adminisztrációs s egyéb költségekre, év végén pedig a fennmaradó összegből osztalékot fizettek. A termelőszövetkezetbe be kellett vinniük a tagoknak a szerszámaikat, amit három év alatt kifizettek. Ez a formális kötelezettség a napi gyakorlatban inkább azt jelentette, hogy a halászok csak az ügyis közösen használt nagyhálókat tekintették szövetkezeti tulajdonnak, a kisszerszámokat a szövetkezet által beszerzett anyagból mindenki maga készítette, javította, s ha elvileg nem is volt a tulajdona, sajátjaként kezelte. Néhány év múlva azután hivatalosan is elismerték magántulajdonúnak a kisszerszámokat. A tagok részesedésének kiszámításánál eleinte a halászok esetében is – a mezőgazdasági szövetkezetekhez hasonlóan – „munkaegységet” vezettek be, aminek szintén nem volt gyakorlati jelentősége, mert a tagok – a „kolhoz”-példa szolgálai követése idején is, idő telvén még inkább – csak azt tartották számon, hogy a hal eladási árának (általában) a 60%-át kifizették számukra.

A munkaszervezet annyit változott, amennyit a szövetkezetek döntően a halászok közül kiválasztódott vezetői a vízrajzi adottságok és helyi együttműködési hagyományok ismeretében mégiscsak kénytelenek voltak elfogadni a központi direktívákból. Nem volt napi „munkaelosztás”, „eligazítás”, mint a téveszben: minden tag tudta, hogy melyik vízterületen halászhat. A maga vizén az idejével szabadon rendelkezett, s a legjobb belátása szerint alakította ki és hasznosította szerszámkészletét. A Dunán, különösen az alsó szakaszon, ahol a kerítőhálót kezelő *bokor, parti* – mint munkacapat – korábban is meghatározó jelentőségű volt, ezeket (az egyébként nemcsak nagyhálókkal, egyénileg kisszerszámokkal is halászó) akcióközösségeket egyesítették adminisztratív értelemben *brigádokká*. Annyit módosítván a hagyományos szervezeti formán, hogy a kisszerszámokkal dolgozók is – inkább csak formálisan, nem közös munkára kényszerítve – *partit* alkottak, s hozzátartoztak valamelyik brigádhoz. Más vizeken a kisszerszámosok munkaidejük nagy részében, ahogy korábban is, egyénileg dolgoztak, és személyes döntésük alapján társultak, ha valamelyik szerszám eredményes használatához két-három embernek együtt kellett működnie. Amikor viszont a kerítőhálós halászatnak volt ideje (például hetenként egy nap, az őszi lehalászáskor pedig akár heteken át), a vezetői döntés értelmében alkalmi *brigáddá* kellett szerveződniük (a szövetkezeti halászatról lásd: Solymos E. 1952a, 1955a; Lakos Gy. 1954).

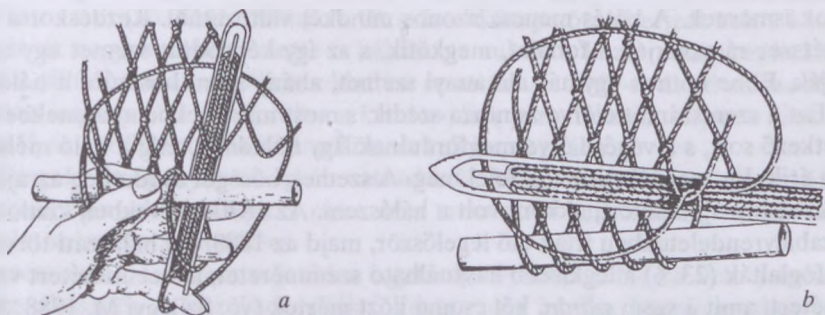
A szövetkezetek nem változtatták meg a halászat „zsákmányoló” és „kézműves” jellegét, bár voltak a haltenyésztés szolgálatába állított halastavaik, és kísérléteztek az elektromos lehalászással. Maguknak a halászoknak a technikai felszereltsége és szerszámkészlete, ezzel együtt életmódja viszont nagyot változott. Az 1960-as évek óta gyors ütemben terjedt a vízi közlekedésben a csónakmotor, a szárazföldi közlekedésben előbb a kerékpár, majd a motorkerékpár, aminek következtében előbb-utóbb szükségtelen lett egész héten át a vízparti halásztanyán való tartózkodás. A hálók anyagaként az 1960–1970-es években általánosan elterjedt a perlonfonal, a műanyag borítású dróthuzal, ennek köszönhetően pedig – mivel sokkal kevésbé voltak romlékonyak a hálók – az azonos formájú és funkciójú szerszámok, elsősorban a hálóvarsák száma jelentősen megnövekedett. Ezzel párhuzamosan, mivel a varszás idő- és munkaigénye sokkal nagyobb lett, más szerszámfélék kikoptak a használatból. Mindezek a változások sem hatástalanították az eszközhasználat és a munkaszervezés hagyományaihoz igazodás készségét: a halfogás nem lett szakipari foglalkozássá.

A HALÁSZAT TECHNIKAI FELTÉTELEI

A SZERSZÁMKÉSZÍTÉS

A halászszerszámokat és segédeszközöket a halászok többnyire maguk készítették el, s készítik még ma is. A megmunkálás technikája a felhasznált anyagtól függ, s ez nem különbözik a házimunkában és a háziiparban szokásos eljárásoktól. A halászatban felhasznált anyagokat három csoportba oszthatjuk:

- a) nád, gyékény, fa
- b) rostos anyagok (kender, len, pamut, műszál)
- c) fémek (vas, ólom).

24. ábra. Hálókötés: a) netzkötés; b) parsztkötés, Baja környéke (Bács-Bodrog vm.)

A nádat elsősorban vejszékhez s a kunyhókhoz használták. Az előbbinél a válogatott nádszálakat egyenként helyezik egymás mellé, s gyékénnyel, napjainkban dróttal kötik össze, erősítésül két oldalt több sorban vesszőkből vagy hánccsodralékból, esetleg nádból korcot kötöznek rá. Az így elkészített daraboknak *lésza* a neve (a vejszekészítésre lásd Szilágyi M. 1971: 284–285; Bárdosi J. 1994: 68–70). A kunyhó építéséhez a nádat vastagabb rétegben helyezik a korcok közé.

A gyékényt, a sást, a hánccsot, a vékony vesszőt kötözésekhez használják összesodorva.

A *sövénny* – rekesztésekhez, kunyhófalakhoz – úgy készítik, hogy függőlegesen karókat vernek le, s ezek között hajlékony vesszőkkel ide-oda hajtogatva befonják. A vesszővarsák készítése a kosárkötő technikához tartozik (lásd Szilágyi M. 1995: 150–152). A különböző vastagságú vesszőket, karókat a szerszámok merevítéséhez, kifejsztéséhez nagy mennyiségben használják. Ezek megmunkálásához elegendő a balta és a kés; esetenként előkerül a vonókés vagy a gyalu is.

A deszka haltartók vagy ladikok készítése már az ács- és asztalosmesterséghez tartozik, bár a halászok is értenek hozzá.

A rostos anyagok közül elsősorban a kendert kell említenünk mint a hálók egykor legáltalánosabb anyagát. A kender termelése, kikészítése, megfonása a nők feladata volt. A *viszálást* – a fonal összesodrását kétszálúra – többnyire már a férfiak végezték (Solymos E. 1965: 77–79). A házi fonalkészítés a gyári fonalak elterjedésével már a

20. század első évtizedeiben visszaszorult, csak a két világháború utáni anyagihiányos időkben éledt újra, amikor a régi technikákat felelevenítették.

A halászszerzők döntő többsége hálóból készül. A háló kötését – míg a gyári hálók el nem terjedtek – maguk a halászok végezték, de segített a család is. Egyesek bér munkában is vállaltak hálókötést.

A hálókötés eszközei a hálókötőtű és a hálókötődeszka (*béce, börc*), melyeknek a szélessége a szem bőségét is meghatározza. E két segédeszközt nem szálkásodó fából szokták faragni. (A hálókötésről, hálóállításról és -karbantartásról lásd Solymos E. 1965: 79–89; vö. Sziklai Gy. 1982.) A kemény fonalat fonalpuhítón átvezetve megtörik, így vetik fel a türe. A hálókötésnek két változatát ismerték a magyar halászok. Az egyszerűbb és a régiesebb a *nyakkötés* vagy *parasztkötés*. A német céhes halászok révén terjedt el a biztosabb csomót eredményező *netzkötés*, melyet főleg a hivatásos halászok ismernek. A kötés menete azonos mindkét változatnál. Kezdekor a deszkára kétszer rácsavarják a fonalat, megkötik, s az így képződött szemet egy szögre akasztják. Ebbe kötnek egymás alá annyi szemet, ahány szem hosszúra a hálót tervezik. Ezt a szemszámot elérve zsinórra szedik, s most már ezekbe a szemekbe kötik a következő sort, s a végére érve megfordulnak. Így haladnak, míg a háló mélységét el nem érik. Egy sor fél szemnek felel meg. A szemek bőségét eredetileg az ujjakkal mérték: ahány ujj befért, akkora volt a hálószer. Az 1870-es években kiadott megyei szabályrendeletekben írták elő legelőször, majd az 1888. évi halászati törvénybe is belefoglalták (23. §) a legkisebb használható szemméretet, a 4 centimétert vagy 40 millimétert, amit a szem *szárá*n, két csomó közt mértek (vö. Szilágyi M. 1988: 21–22, 34). Ma is ez a méret és a mérési gyakorlat, tehát például egy *negyvenmilis* hálószer teljes hossza 8 cm.

A kötés közben lehet szaporítani vagy fogyasztani is. Az előbbi esetben két szemet kötnek ugyanabba a szembe, az utóbbi esetben két szemet összefognak. A több száz szem hosszú nagyháló-darabokat úgy készítették, hogy az első sort egy hosszú rúdhoz kötötték, s több halászegény ült eléje. A bal szélső addig kötötte a második sort, míg kézre esett neki, akkor a tűt átadta a mellé ülnök, aki folytatta, majd továbbadta. Az első pedig egy új tűt kötött a második sor szélébe, és kezdte kötni a harmadikat. Ha egyedül dolgozók készítettek ilyen nagy hálót, valamilyen állványt vagy ládát szerkesztettek, amire felcsavarták a megkötött hálót. A zsák alakú hálókat körben is köthették, ha viszont lapban kötötték, utólag összevarrták.

A kész háló neve *léhés*, amit még *állítani* kell, vagyis a célnak megfelelően kialakítani: kötél-, vessző- vagy faramára szerelni. A léhész felső szemeibe 3–4 mm vastag zsinórt, *insléget* húznak, s ezzel hurkolják a kötél- vagy fakerethez. A lekötéseket *ütés*nek, *punt*nak nevezik. Egy ütésbe 3–4 szem kerül, s a két lekötés távolsága, vagyis az ütés hossza megegyezik a bele kerülő szemek teljes hosszával. Ezt egy vesszővel mérik ki, s a továbbiakban ehhez szabják a távolságokat. Az állítás közben fűzik fel a felső *ín*ra az úszókat, a *parákat*, melyeket eredetileg fakéregből vágta ki. Az 1930-as évektől parafát, az 1980-as években műanyag úszókat is használnak paraként. Az alsó *ín*ra egyes hálónál golyó alakú ólomsúlyokat fűznek, más hálónál később verik rá az ólmozást.

A fémek közül a halászatban mint súlyozásnak az ólomnak van legnagyobb szerepe. A nagyhálókhoz való ólmot téglába vésett mélyedésbe öntik, a vetőháléhoz való

golyókat pedig ólomöntő fogóba (lásd Solymos E. 1974: 24–25). A régebben súlyozásra használt kövek, megformált cserépsúlyok, tégladarabok helyett gyakran alkalmaznak hulladék vasdarabokat (a hálósúlyokról lásd Herman O. 1887–88: I. 161–170; Csallány G. 1907). A vesszőgúzsok helyettesítésére a drótnak, a bádog- vagy vaspántnak is szerepe volt az elmúlt évtizedekben.

A különféle hálók gondozásához hozzátartozott a rendszeres szárítás. A kisebbeket faágakra aggatták, a nagyhálókat gyepre, parti kövekre terítették, élő fákra akasztották, de építettek állandó jellegű szárító állványokat is (*tericsfa*). Ahol elegendő hely volt, egymástól több méterre hosszú póznákat ástak le, s ezekre akasztották száradni a hálót. Ahol kisebb volt a hely, ott állványzatot ácsoltak ilyen célra (Solymos E. 1955b: 459).

A kenderfonal gyorsan rothadt a vízben, ezért a napi szárítás mellett konzerválni is ajánlatos volt (vö. SMJ 1918b). A 19. század közepe óta elterjedt volt a kátrányozás, bár ez nagyon nehézzé tette a hálókat, a ruhát, a kezét pedig bepiszkolta. A varsákat, állítóhálókat rézgálicos oldatban áztatták. Az 1940-es években kezdődött a csertavas impregnálás. Napjainkra a kender- és a pamutfonalat teljesen kiszorította a műszál; az ebből kötött hálókat már nem kell impregnálni.

A horgok, a szigonyok és egyéb vaseszközök készítése a kovácsok munkája volt, így a fémmegmunkálásnak ez a része nem tartozott a halászok szerszámkészítéssel kapcsolatos ismeretanyagához.

A szerszámok folyamatos javítása ugyanolyan fontos feladata volt a halásznak, mint az elkészítés. A kiszakadt hálók foltozása napi munka. Sürgős esetben – munkavégzés közben – a szakadást egyszerűen összehúzzák, később azonban kifoltozzák, *szemre reperálják*. Ez utóbbi sok gyakorlatot, kombinatív készséget kíván: a mindig más alakban támadt szakadást úgy kell bekötni egyik szemtől a másikig, hogy sehol se kelljen visszamenni vagy a fonalat elvágni. A céhes időkben a foltozás hozzátartozott a mestervizsgához.

VÍZI KÖZLEKEDŐ ESZKÖZÖK

A halászatnak szinte nélkülözhetetlen eszköze a vízijármű. A vízen való közlekedés eszközeinek időben és térben különböző formái terjedtek el, méretben és formában igazodtak a munka jellegéhez.

A kisebb, csendes állóvizeken a pákások, alkalmi halászok használták a nádkötegekből készült *tutajt* (Herman O. 1887–88: I. 201–202), de az igazi halászármű a *csónak* vagy *hajó* volt. Ezeket egyetlen fatörzsből vájták ki. A Tiszán, a Körösökön a folyón és mellékvizein leúsztatott erdélyi tölgyfa csónakok terjedtek el. Körte keresztmetszetű *bödönhajót* használt a balatoni halász is. A Dunán nyárfából vájták a lapos fenekű csónakot, és nem kátrányozták, hanem forró marhafaggyúval itatták át. Az egy fából vájt csónakok maradványait az ásatások már a neolitikumból felszínre hozták. Válfajai az egész világon megtalálhatóak voltak, vagy még ma is megtalálhatóak (Herman O. 1887–88: I. 202–205; Gráfik I. 1993c).

A deszkából készült *halászladikok* a múlt század derekán terjedtek el. (A ladikokról lásd Ecsedi I. 1934: 258–262; Solymos E. 1965: 67–73) Alakjuk és méretük a cél-

nak megfelelő. Ahol sok a nádas, ott hegyes orrúra készítik, a nyílt vízben a csapott orrú is megteszi. A Dunán Dunaújvárostól felfelé a Linzben gyártott hegyes orrú, csapott farú fenyődeszka ladikokat használták a nagyhálókhoz, délebbre pedig az elől-hátul hegyes, 9 méter hosszú apatini tölgyfa ladikokat. A 2–3 személy befogadására alkalmas méretű ladikok elől-hátul csapottak, de a tiszaiak szélesebb orrúak, mint a dunaiaiak. A Balatonra az erős hullámszél miatt szélesebb ladik kell. A sekély vizű tavakon, például a Velencei-tavon, a ladikot hosszú rúddal, csáklával taszítják előre, mert a nád között így alkalmasabb a közlekedésre, mintha eveznének. Csak a hálós ladikoknál használnak evezőket a tisztásokon.

Maga az evező kétféle: a mankós *kormányvezető* és a hosszú nyelű *vágóevező*, melyet a ladik oldalán lévő *kolomphoz* gúzsál, újabban vas villával erősítenek. A kormányvezetővel vagy két vágóevezővel egyedül lehet evezni. A tiszai kormányvezető annyiban tér el a többi vízben használttól, hogy a tolla dohánylevél alakú.

Az evezésnek van még egy harmadik, csak a halászok által alkalmazott módszere, a *védlizés*, *zaklanyozás* vagy *ciklendezés*, amit az egyedül dolgozók munka közben használnak. A ladik közepén felerősített gúzsba teszik az evezőt, s nyolcas alakban mozgatva oldalirányba tudnak haladni. Ezt az evezési módot alkalmazzák kecézésnél, butyálásnál, pirityezésnél és varszásnál. Ilyenkor csak az egyik kezüket köti le a ladik irányítása.

Ár ellen, különösen a nagyhálóval terhelt ladikot a partról vontatják. Az első ülésbe beszurják az *őrfát* (vagy egy vágóevezőt), egy vékony, hosszú kötelet, az *alatságot* pedig a belső oldalon levő kolomphoz kötik, majd az őrfa csúcsán átvezetik, és a partról hámmal húzzák. A kormányról egy ember tartja az irányt, nehogy a partnak ütdjének.

Télre partra vontatják a ladikot, és fenékkal felfelé fordítva tárolják. Előfordulhat azonban, hogy mégis szükség van rá. Ha vékony a jég, ide-oda billegetve utat törnek maguknak. A vastagabb jégbe pedig csatornát fűrészelnek, amihez széles, hosszú, rókafarkú fűrészt használnak. Háládatlan munka, ritkán élnek vele.

Jeges halászathoz a szerszámokat számkón húzzák a helyszínre. Ezek hasonlóak az egyébként is használt kézi számkókhoz. A jégen való járást, különösen pedig a hálózást való nekifeszülést segíti a *jégpatkó*. A kovács által készített különböző formájú karmos patkót a csizma sarka alá kötik (Morvay P. 1939). Az utóbbi évtizedekben általánossá vált a halászok körében a gumicsizma, melyre, formája miatt nem lehet felkötni a jégpatkót, így használata meg is szűnt.

HALÁSZATI MÓDOK ÉS ESZKÖZÖK

A magyar halászati módokat és eszközöket elsőként Herman Ottó rendszerezte a halélettani sajátosságok alapján (Herman O. 1887–88: I. 228–230). Felismerte ugyanis, hogy a fogási elvek a hal természetéhez igazodnak. Ez a felismerés annyira helytálló, hogy még a legmodernebb eljárás, az elektromos halászat is értelmezhető ennek alapján, hiszen a hal elbódításán alapszik. A számtalan variáció már csak az alkalmazott anyagból, illetve a meder- és vízviszonyokhoz alkalmazkodó formából adódik, minden egyéb hatás csak másodlagos.

Mind a Herman-féle, mind a külföldi rendszerezéseknek gyenge pontja viszont, hogy nem érzékelteti azt a sokféle variációs lehetőséget, amivel a gyakorlatban élnek a halászok. Egy-egy szerszámot több módon is használhatnak, vagy apró változtatással átalakíthatnak, így az adott körülményeknek megfelelően többféle eszközkombinációt tudnak létrehozni.

Herman beosztása a következő:

I. Rekesztő halászat – a hal iránytartó tulajdonságára számít, a V alakú terelő falak a halat egy szűk nyíláshoz vezetik, amin át a fogórészbe kerül.

II. Kerítő halászat – a halat egy hálófallal bekerítik, s a partra vagy a ladikba húzzák.

III. Emelő halászat – a hal mindig oldalt lefelé menekül, így az alatta lévő öblös hálóba kerül.

IV. A hajtó halászat erőszakos, a halat a fogóeszközbe zavarja.

V. Állító halászat – arra számít, hogy a hal igyekszik eltolni az engedékeny akadályt, s így a laza hálóba belegabalyodik.

VI. Kereső halászat – a hal ár ellen, illetve a partról a meder felé igyekszik, ezért a halász felülről lefelé és belülről kifelé keresi a halat.

VII. Vető halászat – a rádobott háló gyorsabban süllyed, mint ahogy a hal merülni tud.

VIII. Tapogató halászat – jórészt a véletlenre számít, de a halat az oldalt való menekülés révén érzi meg.

IX. Hurokvető halászat – a hal veszteg való állását használja fel.

X. Szigonyos halászat – szemre vagy vaktában dolgozik.

XI. Horgászat – a hal kedves eledelére számít.

XII. Jeges halászat – a hígvízinek mása, de számít az oxigénpótlásra is.

Jankó János ezen a felosztáson annyit változtatott, hogy a jeges halászat módszereit a megfelelő hígvízi csoportokhoz osztotta, míg a XII. osztályba a járulékos eszközöket sorolta. Tálasi István egyetemi előadásain, majd Solymos Ede e felosztáson további módosításokat hajtott végre: külön csoportként tárgyalják az eszköz nélküli és az alkalmi fogási módokat, az egymáshoz közelálló módszereket (mint a vető és a tapogató halászat, illetve a rekesztő és az állító halászat) pedig összevonták (vö. Solymos E. 1965).

Nemzetközileg elfogadott felosztás nincs, bár az utóbbi időben terjed a Brandt-féle osztályozás (Brandt, A. 1976; 1984).

ESZKÖZ NÉLKÜLI ÉS ALKALMI HALÁSZAT

A legegyszerűbb és nyilván legősibb halfogási módok tartoznak ebbe a csoportba. A vízparton élő, ott dolgozó emberek, sokszor gyermekek is alkalmyszerűen fogják a halat. Éppen az esetlegesség miatt nem érdemes nekik külön szerszámot készíteni. Viszont kétségtelen, hogy esetenként komoly hal-, víz- és természetismeret szükséges az eredményes halászhoz. Így azon sincs mit csodálkozni, ha egyes alkalmi módszereknek szinte speciálistái vannak, a hivatásos halászok viszont nem alkalmazzák.

A sekély vízbe került halat legegyszerűbben kézzel kapják el (a kézzel való halfogás különféle módszereiről összefoglalóan: Szilágyi M. 1981; lásd még Banner J. 1929a; Unger E. 1939). A meredek partokba a hal lyukat váj magának, s abban húzódik meg. A halász a vízbe ereszkedik, kitapogatja a lyukat, benyúl, és kopolyúja mögött megszorítva emeli ki a halat. Nagyobb ügyesség kell a fenéken fekvő halak felszedéséhez. A vízben alábukva mindig a banda közepéből emeli ki a halfogó a halakat. Ha mélyebb a víz, a segítő egy hosszú karót szorít a fenékre, s a halász ezt fogva merül le.

Köves medrű patakoknál a kövek közé bújó halakat szedik ki. Ugyancsak a patakoknál alkalmazható módszer, hogy a vízfolyást egy másik mederbe terelik, s a szárazon maradt halakat szedik össze. Ezt nevezik *dugának*, *dugásnak*. Egy idő után visszavezetik a vizet az anyamederbe, s akkor a mellékágot halásszák le (Bátky Zs. 1905).

A csuka szokása, hogy a víz színén, a csatornáknban, kisebb vízfolyásokban mozdulatlanul áll. Hajlékony vesszőből vagy drótból hurkot készítenek, hosszú botra kötik, előlről a csuka fejére úsztatják, s egy hirtelen mozdulattal a partra rántják (lásd Dobó F. 1928: 121–122; Gunda B. 1938c; Kovács A. 1987: 48, 64).

Magyarországról nincs igazán hiteles leírásunk a madarakkal való halászatról, ha csak azt nem számítjuk ide, amit Birtalan Szilágyi említ 1827-ből a Nagy-Sárrétről. Eszerint a pákászok a réti sas fiókáit a lábuknál fogva a fészekhez kötötték, hogy el ne repülhessenek. Az anyjuk nappal vadmadarakat, éjjel halakat hordott táplálásukra, olyan mennyiségben, hogy nem győzték elfogyasztani, és reggel a pákászok összeszedték a szép potykákat és csukákat (Györffy I. 1922: 44).

A további módszereket a *bódítás* címszóval foglalhatjuk össze. Az iszapos fenekű vizet taposással úgy felkeverik, hogy a halak oxigén hiányában fulladozva vergődnek, így könnyű megfogni és összeszedni őket. A pásztorok – az ilyen módszerű halfogás érdekében – marhákkal, lovakkal vagy disznókkal is tapostatták a tavakat (például Banner J. 1929a – összefoglalóan lásd Szilágyi M. 1981: 339–341).

A halaknak méreggel való elbódítása világszerte ismert halfogási módszer. Két változata van. Az egyik, hogy a mérgező növény megfelelő részeit a vízbe szórják, a mérreg kioldódik, és az összes halat elbódítja vagy megöli. A másik módszer, hogy mérgezett csalétket szórnak a vízbe, és amelyik hal eszik belőle, elbódul vagy elpusztul tőle. Lényeges, hogy a mérreg ne tegye élvezhetetlenné a zsákmányt. A halmérgek alkalmazását a növényföldrajzi körülmények jelentősen befolyásolják. A Kárpát-medencében az Euphorbia- és a Verbascum-félék voltak a leggyakoribbak, melyeknek a nedvét juttatták a vízbe, a Hyoscyamus niger (beléndek) magját pedig összezúzott állapotban a csalétekbe gyúrták bele (Gunda B. 1966c: 65–106; 1967a; 1984).

A robbantás ugyancsak a bódítás körébe tartozik. Egyszerűbb módja, hogy egy üvegbe oltatlan meszet tesznek, bedugaszolják, úgy azonban, hogy a víz beszívárogasson. A vízbe dobva a mész forni kezd, az üveget szétvágja, s a közelben tartózkodó halakat megöli vagy elbódítja (Gunda B. 1966c: 106–108). Modernebb változat a dinamit vagy – főleg háborús időben – a kézigránát.

Mind a mérgezést, mind a robbantást káros volta miatt az első halászati szabályrendeletek óta szigorúan tiltják (Szilágyi M. 1989a: 42–43).

A kövek alatt meghúzódó pisztrángokat úgy bódítják el, hogy a felettük levő kőre

egy másikkal ráütnek. Télen az átlátszó ún. *tükörjég* alatt álló hal fölé bunkóval vagy fejszével nagyot csapnak a jégre, majd gyorsan léket vágnak, és kiemelik az elkábult halat (Szilágyi M. 1963).

SZIGONYOZÁS

A szigony a vadászó dárdából eredeztethető, s idővel alakultak ki különböző formái. A kezdetleges szigonyoknak több változata van: lehet sokágú hegyes bot; olyan nyél, melybe szegeket, drót- vagy vasdarabokat ütnek. Az igazi szigonyokat viszont már kovács készítette, még ha vándor cigánykovács volt is.

A szigonyok két nagy csoportját különböztetjük meg, a *nyakló-* és a *hegyes szigonyokat*. (A szigonyokról összefoglalóan: Gönyey S. 1937a; Znamierowska-Prüfferowa M. 1957)

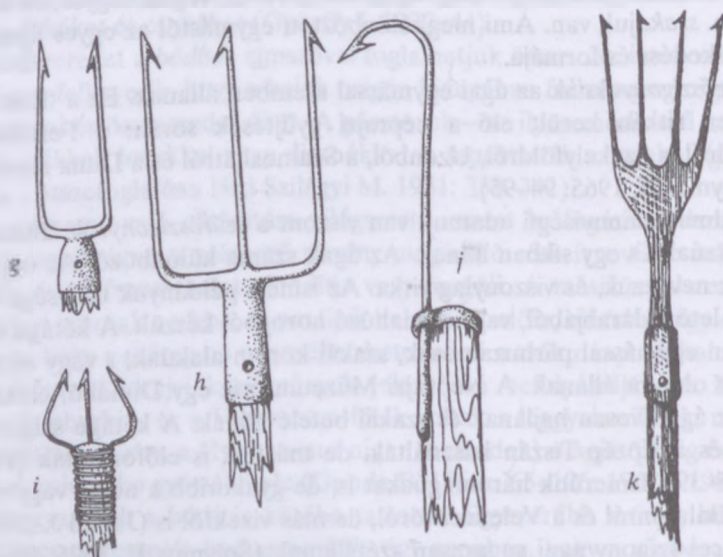
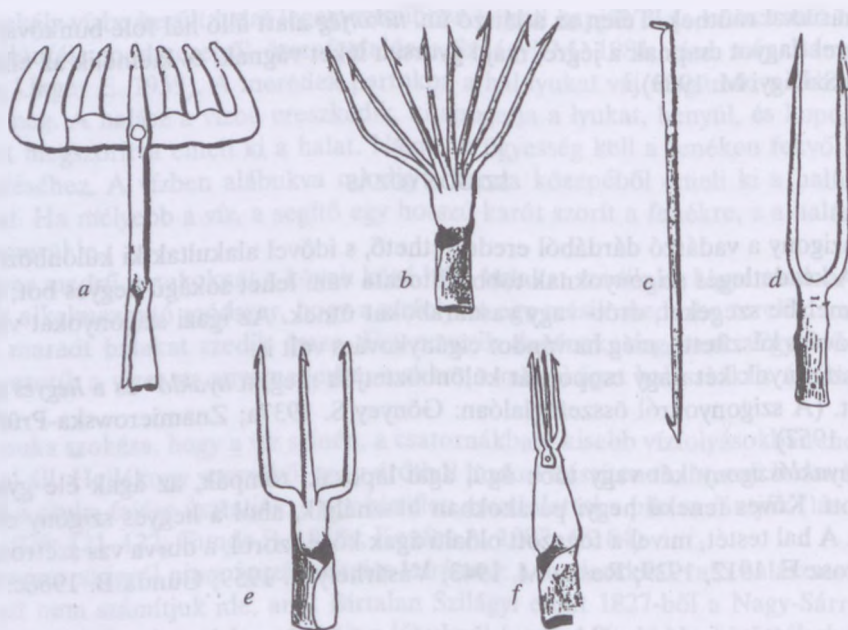
A *nyaklószigony* két vagy több ágú, ágai laposak, tompák, az ágak éle gyakran fogazott. Köves fenekű hegyi patakokban használják, ahol a hegyes szigony eltompulna. A hal testét, mivel a fogazott oldalú ágak közé szorul, a durva vas szétroncsolja (Orosz E. 1912, 1929; Roska M. 1943; Vásárhelyi I. 1959; Gunda B. 1966c: 115–122).

A *hegyes szigonyoknak* több típusa ismert, s ezeket Herman Ottó *tűző-, szűrő-, oldalt vágó- és kerítőszigonyoknak* nevezte (Herman O. 1887–88: I. 343–353). A hegyes szigonyok közös jellemzője, hogy ágaik hengeresek, végük hegyes, és oldalt visszafelé hajló ún. *szakájuk* van. Ami megkülönbözteti egymástól az egyes típusokat, az ágak elhelyezkedése és formája.

A *tűzőszigonyoknak* az ágai egymással szemben állanak. Ez a típus Magyarországon igen ritkán került elő a néprajzi gyűjtések során: a Fertő-tó mellékéről, Pinnyédről, a Székelyföldről, Uzonból, a Szamoshátról és a Duna menti Bogyzslórról (vö. Solymos E. 1965: 94–95).

Hatalmas mennyiségű adatunk van viszont a *szűrőszigonyról*. Ennek ágai egyforma hosszúak és egy síkban állnak. Az ágak száma különböző. Az egyágút *dárdaszigony*nak nevezzük, és viszonylag ritka. Az ismert példányok többsége vagy több ágú szigony letört darabjából, vagy szénahúzó horogból készült. A kétágú szigonyok ágai általában egymással párhuzamosak, szakái köröm alakúak, s vagy az ágak síkjában, vagy két oldalra állanak. A Néprajzi Múzeum őriz egy Dunából előkerült szigonyt, melynek ágai ívesen hajlanak és szakái befelé állnak. A kétágú szigonyokat főleg a Dunán és a Közép-Tiszán használták, de másfelé is előfordultak (vö. Szilágyi M. 1995: 35–39). Ismerünk háromágúakat is, de gyakoribb a négy- vagy még több ágú, főleg a Balatonról és a Velencei-tóról, de más vizekről is (Jankó J. 1902a: 371–373). A velencei szigony ágai sugarasan szétállanak (Solymos E. 1996: 96–98). A szűrőszigonyok nagy mérete és súlyos volta arra mutat, hogy ezeket nagy halakra, főleg nagy harcsákra használták.

Az *oldalt vágó szigony* csak a Fertő-tóról ismert. Jellegzetessége, hogy fogai oldalra hajlanak és szakátlanok, nem felülről szúrnak vele, hanem oldalról csapnak a halak közé (Bárdosi J. 1994: 153–156). A *kerítő szigony* ugyancsak ritka; ennek ágai szélről befelé rövidülnek, így a hal testét szinte bekerítik.

25. ábra. Szigonyok: a) nyaklószigony, Szendrő (Borsod vm.); b) szűrőszigony, Badacsonytomaj (Veszprém vm.); c) egyágú dárdaszigony, Balatonkenese (Veszprém vm.); d) tűzőszigony, Pinnyéd (Győr vm.); e) kőrmős szakájú szigony, Mindszent (Csongrád vm.); f) háromágú szigony, Jászapáti (Jász-Nagykun-Szolnok vm.); g) kétágú, kovácsoltvas szűrőszigony, Szeged (Csongrád vm.); h) háromágú, kovácsoltvas szűrőszigony, Négyes (Borsod vm.); i) drótszálakból kialakított orvhalász szigony, Vásárosnamény (Bereg vm.); j) vágóhorog, Algyő (Csongrád vm.); k) szűrőszigony, Velencei-tó környéke (Fejér vm.)

A vasból kovácsolt szigonyt fanyélre kell erősíteni. A régiesebb felerősítési mód a *makkos*, amikor a szárvég oldalra hajlik, s ezt a nyélbe beütik, majd jól odakötözik. Általánosabban elterjedt ennél a *köpűs* megoldás: a hengeres kiképzésű szár rész nyélre húzása és szeggel való megerősítése.

A szigonyt – típusától függetlenül – kétféleképpen használták: látott halra, vagy vaktában. A látott halat – főleg ívás idején, amikor figyelmetlen – a partról vagy csónakról szúrták meg; egyesek a finom műű és jól kiegyensúlyozott szigonyukat dobták is. Máskor vaktában szúrkáltak olyan helyeken, ahol halat sejtettek (Jankó J. 1902a: 371–373; Szabó K. 1937: 378; Szilágyi M. 1995: 30–43). Elterjedt volt – az orvhalászok körében a közeli múltban is – az éjszakai szigonyozás. A gyalogos halász fáklyát (utóbb valamilyen lámpát) vitt egyik kezében, a csónakosok a hajó orrára szerelt vastartóban rözsét égettek. A hal a fényre a víz felszínéhez emelkedett, s így könnyű volt eltalálni (Herman O. 1887–88: I. 521–526; Schenk J. 1899: 6–9; Ecsedi I. 1925: 14–15; Végh A. 1972: 236–241; D. Varga L. 1984: 57–58).

Az 1870-es években készített megyei szabályrendeletek többsége tiltotta a szigonyozást. Az 1888. évi halászati törvény viszont nem sorolta fel a tiltott eszközök között, csak az 1925-ös törvényszövegbe került bele a tilalom (Szilágyi M. 1988: 32–33). A köztudatban mégis úgy él, hogy a 19. század vége óta tiltott szerszám. Ezért a halászok egy hasonló funkciójú, de nem olyan káros, a halat kevésbé roncsoló eszköz megalkotásán fáradoztak. A céljuk az volt, hogy a más szerszámokkal, hálókkel hozzáférhetetlen helyeken is megfoghassák a halat. Az egyik ilyen szerszám a *halolló* vagy *szorítóvilla* (Solymos E. 1965: 96–97). Ez egy rugalmas acélból készült villa, melynek hegyeit egy kis peccel szétfeszítik, s ha a halra nyomják, a pecek elfordul, az összeszoruló ágak pedig a halat megfogják. Antipa a szorítóvilla több változatát ismertette Romániából (Antipa, G. 1916: 290–293). Nálunk a Duna és a Tisza alsó folyásán fordult elő, bár nem gyakran, ezért feltehető a déli átvétel, talán hajósok közvetítésével. A tilalom ugyan nem vonatkozott erre az eszközre, de nem vált be, ezért nem lett általános a használata. A szigonyt viszont még sokáig – szinte napjainkig – használták az orvhalászok; az utóbbi időben vasvillából, vastag drótból háziilag barkácsoltak szigonyokat.

REKESZTÉS

A rekesztés lényege az úszó hal útjának elzárása. Az egyszerű, alkalmi rekesztéstől a nagy munkát és nagy befektetést igénylő építményekig igen széles a rekesztő módszerek skálája, és más halfogási módok kiegészítője is lehet valamilyen rekesztés, mely többnyire az áradással-apidással együtt járó halvonulásokat használja ki.

Alkalmi rekesztés

Ide sorolható a kézzel való halfogásnál említett *dugászás*, amikor a patakokat alkalmi gáttal új mederbe terelik. És alkalmiak az iszapból, faágakból, gazból emelt gátak is.

A szabályozások előtt áradáskor a víz természetes vagy ásott csatornákon, az ún. fokokon az ártérre ömlött, s vele rengeteg hal is kiúszott. Apadáskor ezek igyekeztek vissza a mederbe, de útjukat sövény, lészta vagy hálórekeszszel elzárták. Az ilyen rekesz hossza néhány métertől akár több száz méterig terjedhet. Célja kettős: egyrészt

26. ábra. A Mohács és Kölked közti Duna-parti hátat átvágó vízfolyások és mesterséges fokok, 1820

a rekesz előtt elhelyezett vagy abba beépített fogóeszközzel nagy mennyiségű hal fogható; másrészt a halak tömegét visszatartja, s azok az ártéri tavakban ívnak, növekednek az őszi lehalászásig. Ezért a halászok karbantartották, gondozták a fokokat, újakat ástak, az ártéri mélyedéseket összekötötték, egymással összefüggő tavakká képezték ki. A folyamszabályozásokig a halászat legnagyobb eredményeit éppen ezekben az ártéri tavakban érték el, a folyóra inkább a vízahalászat miatt mentek a főfoglalkozású halászok is (Andrásfalvy B. 1965, 1973, 1975; Szilágyi M. 1977a, 1982a, 1995: 98–108).

Mivel az ilyen rekesztések más halászatra jogosultak érdekeit sérthették azzal, hogy a hal nem jutott be az ő vizeikre, sok pereskedés, illetve jogszabály tárgyai is voltak. A rekesz nem akadályozhatta a csónakok és hajók útját sem. Az ilyen helyeken a szilárd építésű rekesz közepén kaput hagytak, amit hálóval zártak el, ezen a csónak átsiklott, a hajónak pedig leeresztették a felső ínt (Inczeffi G. 1961: 30).

Különösen a ponty igyekszik a rekesz felett átugrani (vö. Feriz 1877: 278–279; Pataky A. 1963). A halász kihasználja ezt a tulajdonságát, az alacsony rekesztés mellé odaáll ladikjával, s az átugró halak abba esnek. Még jobb megoldás, hogy vízszintesen szerelnek fel egy hálót, a *hintát*, s ez fogja fel a halakat. Ezzel a módszerrel naponta több mázsa halat is lehet fogni (Solymos E. 1965: 121).

Gyakori, hogy a rekeszbe valamilyen fogóeszközt építenek be: a lészákba vejszét, a hálókba varsát, és apadás idején ezeket rendszeresen ürítik (vö. Csalog J. 1940 példáit a Tolna megyei Duna-szakasról).

Szégye

Recens használatban már Herman Ottó sem találkozott a *szégyével* vagy *cégével*, azaz a vízafogó rekesszel a magyar vizeken, ő is csak történeti forrásokból ismerte.

A Dunán és a Tiszán a rendszeresen felfelé vonuló vizák és tokok fogását segítőte elő a gerendákból épített hatalmas építmény. Mivel ez a hajózást akadályozta, szigetsarkokhoz a mellékág elzárására használták, helyét és építésének jogát királyaink adományozták, maga az építés pedig egyes jobbágyszakmák kötelessége volt.

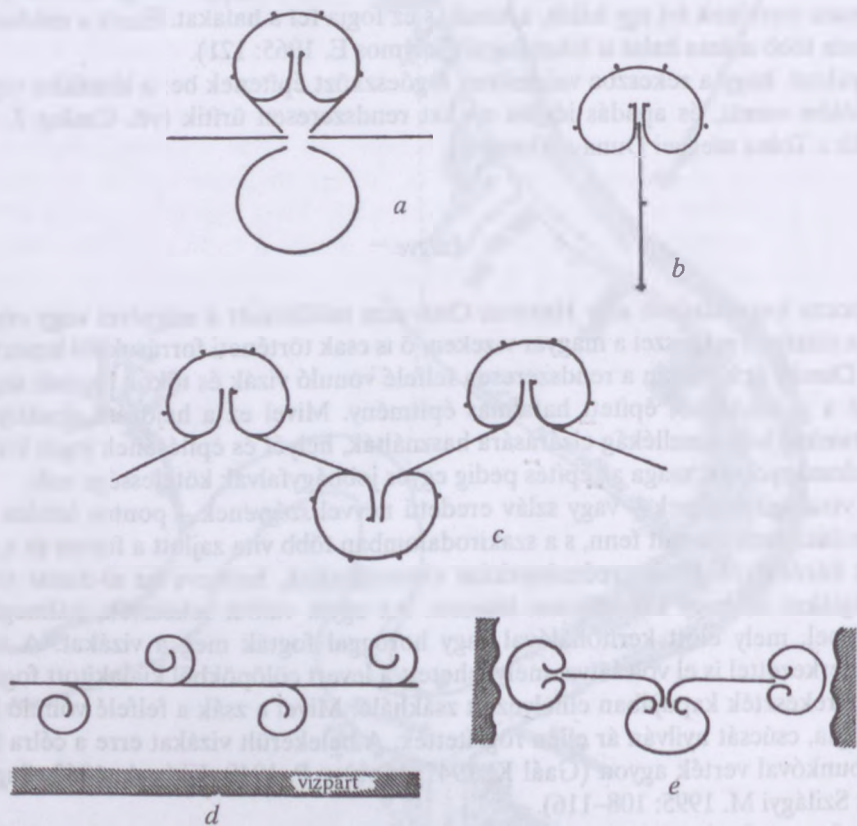
A vízafogó cégének – vagy szláv eredetű névvel *szégyének* – pontos leírása vagy ábrázolása nem maradt fenn, s a szakirodalomban több vita zajlott a forma és a szerkezet kérdéséről. Ezek eredményeként elmondhatjuk, bevonva az al-dunai román analógiákat is, hogy két változat létezett. Az egyik valódi rekeszték, halmegállító szereppel, mely előtt kerítőhálóval vagy horoggal fogták meg a vizákat. A másik fogószerkezettel is el volt látva, mely lehetett a leverte cölöpökből kialakított fogórész vagy a rekeszték kapujában elhelyezett zsákháló. Mivel a zsák a felfelé vonuló halakat fogta, csúcsát nyilván ár ellen rögzítették. A belekerült vizákat erre a célra használt bunkóval verték agyon (Gaál K. 1947; Morvay P. 1948; Khín A. 1962; Sugár I. 1979; Szilágyi M. 1995: 108–116).

A cégeszerű rekesztésnek egyszerűbb módjai is vannak. Az Ecsedi-lápon, a Sárréten gallyból, rőzséből, szalmából építettek gátat a vízen, helyenként kapukat hagyva, ahova *csíkkasok*at vagy egyéb varsaféléket helyeztek. Ez volt a *csíkgát*, illetve (a begyűrt száju varsa *hurca* neve után) *hurcagát* (Herman O. 1887–88: I. 482; Ecsedi I.

1934: 139–140, lásd még Nyárády M. 1938: 163, 166–167). Herman még további három változatát írta le a cégének. A *magyar cége* kisebb vizeken, átfolyásokon készült, és egy cölöpsor volt, melynek kapujába *kámzsaháló* került. A *székely cége* a hegyi patakokon kövekből épített V alakú gát, melynek a csúcsánál lévő nyílásába *bocskorvarsát* tettek, és felülről zavarták bele a halakat. A *cigánycége* tavakon épült, két összetartó, többször megtört irányú nádfal, nyílásában zsákhálóval. E két utóbbi cégféle átmenetet képez a vejszékhez, illetve a szárnyas varsákhoz (Herman O. 1887–88: I. 150–153).

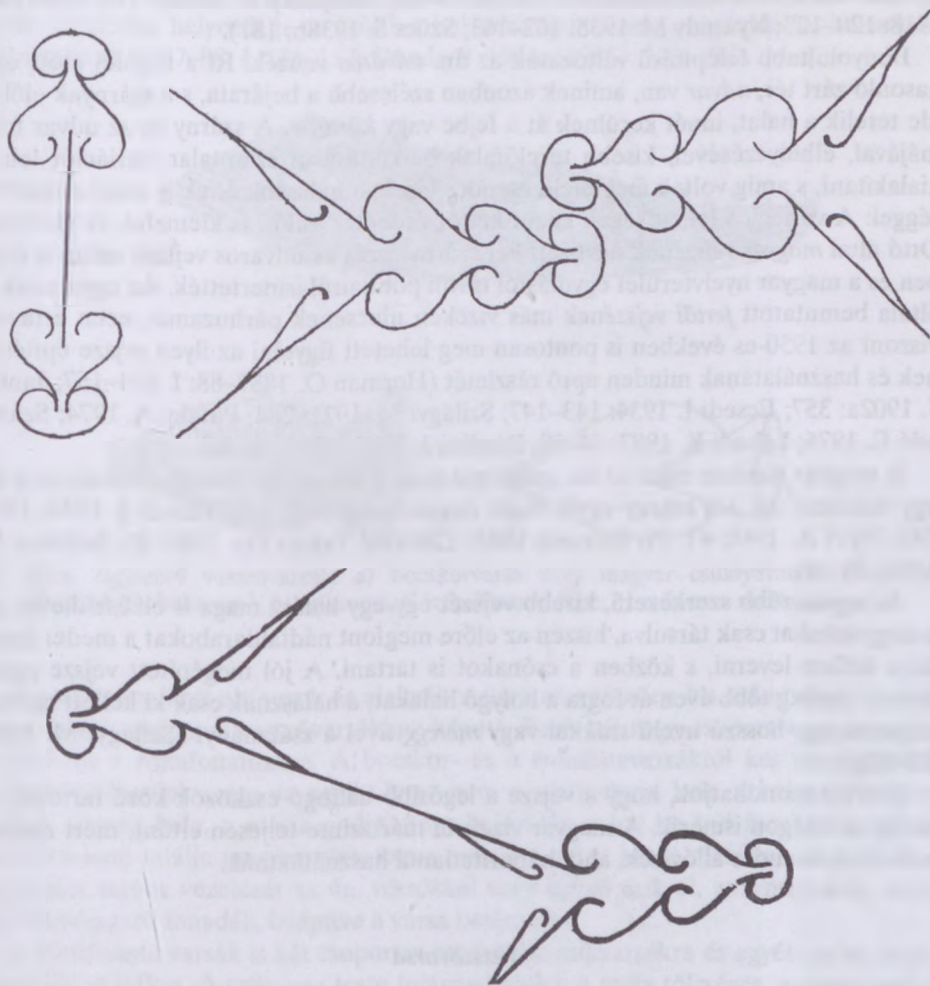
Vejsze

A *vejsze*, *vész*, *vejsz*, *veisz* nádból vagy (ritkábban) vesszőből készült. Három fő része van, bár nem mindegyik vejszetípusnak tartozéka mind a három. Legfontosabb a fogófej. Általában szív vagy vese alakban meghajlított nád- vagy vesszőfal, közepén

27. ábra. Vejszék: a) udvaros, kétszárnyas vagy magyar vejsze, Tápé (Csongrád vm.); b) középlészás vejsze, Tápé (Csongrád vm.); c) kétszárnylészás vagy rácvejsze, Mezősegi tavak (Erdély); d) spirálvejsze, Szentés (Csongrád vm.); e) középlészás és kétszárnylészás vejszék kombinációja, Közép-Tisza-vidék

keskeny nyílással, melyen a hal be tud jutni, de visszafelé nem találja az utat. A fejet egymagában is használhatták úgy, hogy keskeny átfolyások, hídníylások elé állították, így nem kellett hozzá szárny. Hasonló ehhez, amikor a rekesz nyílásai elé állítják, felváltva jobbról, balról, így áradáskor és apadáskor egyaránt fog. A többi vejszeváltozatot állóvizekben állították le, arra számítva, hogy a hal beletéved. Ezt a szárny vagy szárnyak segítették.

28. ábra. Pontyfogó kürtők, Fertő-tó környéke

Az egyszárnyú vejszét szárnyával a partra merőlegesen szúrták le; a szárny, mely több méter hosszú, a fej közepéhez, a nyíláshoz vezet. Akármelyik oldalról érkezik a hal, a fogófejbe téved. Más változatainál a szárny mindkét végén helyeznek el fejet, esetleg a szárny közepe táján is jobbról-balról egyet-egyet. Más esetben az egyszár-

nyú vejszéket egymás után, sorban állítják fel (lásd Jankó J. 1902a: 357; Sztripszky H. 1904: 235–236; Ecsedi I. 1926a: 67–72; Roska M. 1933: 90–91; Csalog J. 1940: 238–241; Gönyey S. 1942c: 43–45; Szilágyi M. 1971: 284–286).

A *kétszármú vejszénél* a szárnyak két oldalról a fogófej bejáratához csatlakoznak, és a szemből érkező halakat terelik be. A fejeket fordíthatják ennél a változatnál is egymással ellentétes irányba vagy a szárnyhoz képest 90 fokban elfordítva (Herman O. 1887–88: I. 157–158; Herman O. 1901: 60–61; Sztripszky H. 1903a: 170; Szabó K. 1918: 120–123; Nyárády M. 1938: 162–163; Szűcs S. 1938b: 181).

Bonyolultabb felépítésű változatok az ún. *udvaros vejszék*. Itt a fogófej előtt egy hasonló zárt tér, *udvar* van, aminek azonban szélesebb a bejárata, s a szárnyak előbb ide terelik a halat, innét kerülnek át a fejbe vagy *kürtőbe*. A szárny és az udvar formájával, elhelyezésével, kisebb terelőfalak beiktatásával számtalan variációt lehet kialakítani, s amíg voltak megfelelő csendes vizek, a halászok éltek is ezzel a lehetőséggel. A variációs lehetőségek közül kettőt érdemes külön is kiemelni. A Herman Ottó által *magyar vejszének* nevezett két szárnylészás és udvaros vejszét azóta is többen és a magyar nyelvterület egymástól távoli pontjairól ismertették. Az ugyancsak ő általa bemutatott *fertői vejszének* más vizeken nincsenek párhuzamai, ezen a tavon viszont az 1950-es években is pontosan meg lehetett figyelni az ilyen vejsze építésének és használatának minden apró részletét (Herman O. 1887–88: I. 154–157; Jankó J. 1902a: 357; Ecsedi I. 1934: 143–147; Szilágyi M. 1971: 284; Pataky A. 1974; Számadó E. 1976; Lábadi K. 1987: 44–50; Bárdosi J. 1970, 1994: 60–82).

A magyar vizeken ritka az ún. *csigavejsz* vagy *spirál vejsze*. Ennél a szárny és a fej egy darabból áll, s a szárny egyik végét csigavonalba hajlítják (Ecsedi I. 1934: 143–145; Nyíri A. 1948: 47, 79; Solymos 1965: 120–121; Takáts Gy. 1986: 83; Solymos E. 1996: 38–39).

Az egyszerűbb szerkezetű, kisebb vejszét egy-egy halász maga is elkészíthette, de a nagyobbakat csak társulva, hiszen az előre megfont nádfaldarabokat a meder fenekére kellett leverni, s közben a csónakot is tartani. A jól megépített vejsze egész évben, esetleg több éven át fogta a bolygó halakat, a halásznak csak ki kellett mernie naponta egy hosszú nyelű *szákkal* vagy *mereggyűvel* a szákmányt (Szilágyi M. 1995: 82–83).

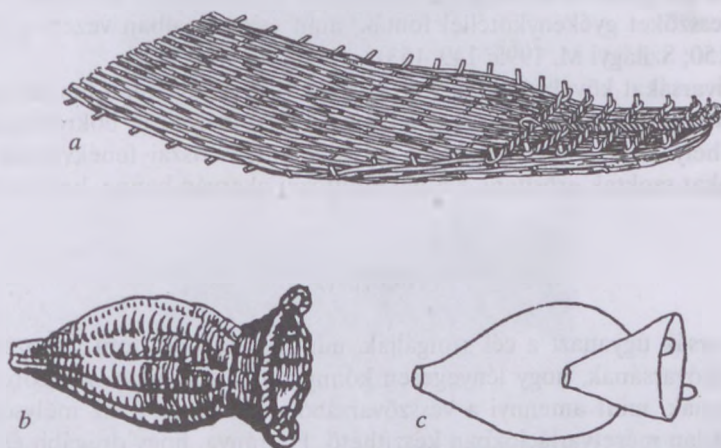
Bízást mondhatjuk, hogy a vejsze a legősibb halfogó eszközök közé tartozik, és az egész világon ismerik. A magyar vizekről már szinte teljesen eltűnt, mert nincsenek olyan csendes állóvizek, ahol háborítatlanul használhatnák.

Vesszővarsa

A *varsák* a rekesztő halászat mozgatható, s szükséglet szerint áthelyezhető fogóeszközei. Vesszőből és hálóból készülnek. Alak és forma szempontjából igen változatos eszközcsoporthoz tartoznak, és az egész világon megtalálható valamilyen varsa, ahol használatához megfelelő víz van. Ezért szinte minden alakváltozathoz lehet a legkülönbözőbb helyeken analógiát találni.

Ha egy hipotetikus fejlődési sort állítunk fel a vesszővarsák között, a kialakulás első lépcsőfokának azokat a még nem varsa formájú rőzsecsomókat tekinthetjük,

melyeket a sebes folyású hegyipatakoknál alkalmaznak: egy V alakú kőgátat építenek, s a csúcsánál lévő nyílásba rőzsecsomót tesznek. A víz sodra a vesszők közé szorítja a halakat. A második fok, hogy lapos tálcafélét fontak vesszőből, melynek egyik végét, mint a bocskor orrát felkunkorították. Ez a *bocskorvarsa*, *sejp* vagy *szelep*. A rőzseköteghez hasonlóan helyezik el a kőcége nyílásában, s ez esetben is a víz sodra szorítja az egyszerű eszköz falához a halakat. A *trombitavarsa* szintén vesszőből fonott, és hosszú, a vége felé keskenyedő cső formájú. Kőgátak nyílásához vagy szűk átjárókba helyezik le, s mivel a hal nem tud benne megfordulni, beleszorul (Herman O. 1887–88: I. 151–152; Gunda B. 1964a, 1966c: 122–132).

29. ábra. Egyszerű vesszővarsák: a) bocskorvarsa vagy magyar csuklyavarsa, Domokos (Szolnok-Doboka vm.); b) csíkvarsa, Közép-Tisza vidéke; c) csíkvarsa szerkezeti rajza

Az eddig említett altípusok és alakváltozataik elenyészően kis számban fordultak elő a tulajdonképpeni vesszővarsákhoz képest. Ezek két nagy csoportra oszthatóak: a sűrű- és a ritkafonatúakra. A bocskor- és a trombitavarsáktól két szempontból különböztethetők meg: az egyik, hogy nem a víz sodorja bele a halakat, hanem maguk úsznak bele, a másik pedig, hogy bejáratán a hal be tud furakodni, kifelé azonban nem találja meg az utat, fogva marad a varsa hátsó részében. A hálnak a varsa zárt terébe vezetését az ún. *vörsökkel* vagy *síppal* érik el, ami nem más, mint egy tölcérszerű fonadék, beépítve a varsa bejáratába.

A sűrűfonatú varsák is két csoportra oszthatók: csíkvarsákra és egyéb halak fogására való varsákra. A *csíkvarsa* teste tojásdad alakú, a szája tölcéres, aminek széles pereme van. Hossza 60–80 cm, átmérője sem éri el a fél métert (lásd Herman O. 1901: 71–72; Szabó K. 1918: 119–121; Ecsedi I. 1934: 226–231; Nyárády M. 1938: 171, 383; Szabó L. 1981: 61). Az egyéb halakra való vesszővarsák formában is, méretben is igen változatosak. Van olyan, amely formailag hasonlít a csíkvarsára, és van kúp alakú, torpedó alakú, tojás alakú zárt forma, peremmel vagy perem nélkül. Külön csoportot jelent a „begyűrt szájú” forma, melyeknél vörsöket nem építenek be a varsa testébe, hanem a szájhoz érve a hosszanti vesszőket hajtják vissza, és folytatva

a fonást, így képezik ki a tölcsérszerű bejáratot (Sztripszky H. 1904: 237–239; Ecsedi I. 1934: 139–141; Szabó K. 1937: 388–392; Nyárády M. 1938: 162). A vesszővarsák egy részének a végében nyílás van, amit lerakáskor fű- vagy nádcsomóval szoktak bedugni. A nagyobb példányoknál pedig a hátsó rész oldalán kis ajtót képeznek ki, ahol a halakat kiszedhetik. Esetenként fület is kötnek a varsára, aminek segítségével könnyebb felemelni, illetve a fenékhez leszúrni.

Főleg a Tiszán és a Tiszántúlon találkoztak a néprajzi gyűjtők nagyméretű, ritka fonású vesszővarsákkal. Ezek hossza másfél–két méter is lehet, esetenként szárnyat is kötnek hozzá az egyik oldalon, s ez nemcsak a terelést, hanem a fenékhez való leszorítást is szolgálta. A ritkafonatúak között vannak spirális kötésűek, ezeknél a hosszanti vesszőket gyékénykötéssel fonták, amit csigavonalban vezettek (Ecsedi I. 1934: 147–150; Szilágyi M. 1995: 149–153).

A vesszővarsákat kövel súlyozva vagy karóhoz kötve rögzítik a fenékhez. Terelő-szárnnyat elvétele alkalmaznak hozzá, inkább haljárta helyekre, bokrokhoz, nádcsatornákhöz helyezik el. A nagyméretű és ritka fonatú tiszai fenékvarsák szájához lombos ágakat szoktak erősíteni, s a hal elrejtőzni akarván benne, betévedt a varsába.

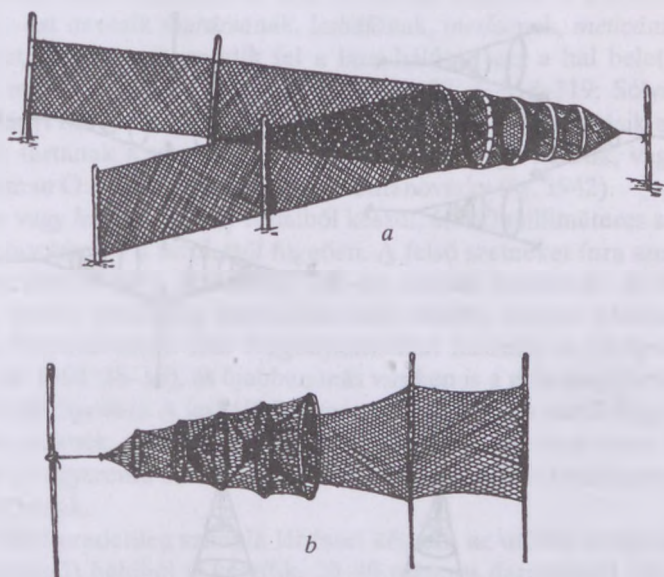
Hálóvarsá

A hálóvarsák ugyanazt a cél szolgálják, mint a vesszőből font változatok. Nagy előnye a hálóvarsának, hogy lényegesen könnyebb, összecsukva sokszorosa elfér a ladikban annak, mint amennyi a vesszővarsából elférne, és a víz mélysége szerint szinte korlátlan méretvariációkban készíthető. Hátránya, hogy drágább és sérülékenyebb. Elterjedésének előfeltétele a megfelelő fonal hozzáférhetősége.

A hálóvarsára vonatkozó első biztos adatunk 1725-ből való, amikor is a kolozsvári halászcéh előírta, hogy a mesterremek egy vetőháló és egy öt karikára készített var-saháló legyen (Schram F. 1959: 297; Solymos E. 1987a: 356; további 18. századi adatok: Szilágyi M. 1995: 153–154). A vesszővarsá azonban még évszázadokig tartja az uralmát, s a hálóvarsá csak a 19. század második felében lesz általánossá. Ebben az időben, amint azt Herman Ottó gyűjtései bizonyítják (1887–88: I. 235–239, 242, 244–246), számtalan változata születik a hálóvarsának, majd fokozatosan egységesedik a legjobban bevált néhány alakra.

A varsakészítésnek két módja ismert (vö. Sárffy E. 1858–59; Pápay T. 1993). Vagy *lapba kötik*, és utólag *varrják össze* zsák alakúra, vagy *körbe kötik*. (Napjainkban leginkább gyári hálóból szabják, alakítják ki a megfelelő formát.) A legelterjedtebb formaváltozat az ötkarikás, egyszárnyú. Méretét a szájánál lévő szemek száma határozza meg. Az első három karikaköz rendszerint nagyobb szemű háló, a hátsó rész, ahol a hal megfogódik, apróbb szemű. Ennek a változatnak két vörsöke van, az első és a harmadik karikától indítva. A csúcán lévő szemeket zsinórral lehet összehúzni, itt szedik ki a zsákmányt, a zsinórt pedig lerakáskor a farkaróhoz kötik. Ha egyszárnyú a varsá, a szárny a szájának közepéhez van kötve, így az érkező halakat mindkét oldalról a vörsökbe tereli. Kétszárnyúaknál az első karika két oldalán rögzítettek a szárnyak (összefoglalóan lásd Solymos E. 1965: 122–125; Szilágyi M. 1995: 155–162).

A Velencei-tavon – főleg takarékosági szempontok miatt – a négykarikás varsa terjedt el (Solymos 1996: 49–50). Hosszabbat, ötnél több karikásat csak rekeszhálóba bevarrva használnak, mivel ilyen esetben nagy mennyiségű hal fogására kell számítani, másrészt úgy kell kiemelni, hogy közben a rekeszt ne mozgítsa el a fenékről.

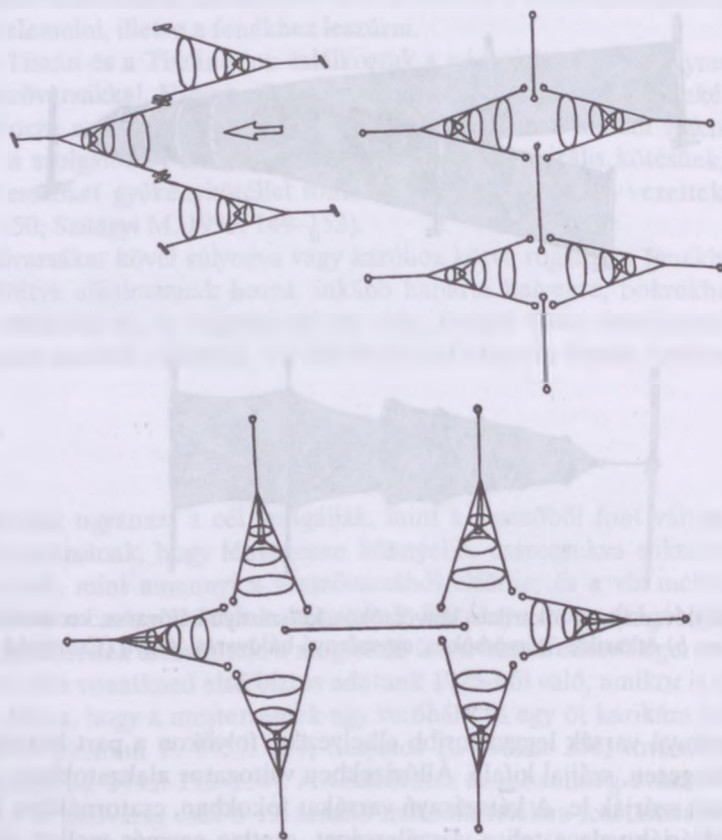
30. ábra. Hálóvarsák: a) ötkarikás, kétvörsökös, kétszárnyú hálóvarsa, kecskeméti Tisza-szakasz; b) ötkarikás, kétvörsökös, egyszárnyú hálóvarsa, Algyő (Csongrád vm.)

Az egyszárnyú varsák leggyakoribb elhelyezése folyókon a part közelében, a folyásra merőlegesen, szájjal kifelé. Állóvizekben változatos alakzatokban, egymáshoz csatlakoztatva szűrják le. A kétszárnyú varsákat fokokban, csatornában használják, úgy, hogy elzárják vele a teljes vízszélességet, esetleg egymás mellett többet elhelyezve.

Míg a szárnyasvarsákat a leszúrt karók segítségével feszítik ki, addig a *sapka*-, a *menyhal*- és a *dobvarsa*t vessző merevítők tartják. A *menyhalvarsa* szárny nélküli, általában háromkarikás, egy vörsökös, és két oldalán egy-egy villás végű vesszőt akasztanak az első karikára, a vesszők másik végét pedig összekötik, s ehhez feszítik a varsa csücskét (Solymos E. 1974: 34–38). A belsejébe szoktak egy horgot is felkötöni, amire csaléteknek egy haldarabkát akasztanak. Több ilyen varsát egymás után kötnek és kövekkel súlyozva süllyesztenek a mederbe. Csak a leghidegebb hónapokban használják, amikor a menyhal ívik, mert csak ilyenkor lehet vele fogni. A *dobvarsa*-nak mindkét végén azonos nagyságú karikái vannak, mindkét oldalról vörsökkel, szintén hosszanti vesszőkkel merevítve. Ez a ritkán használt varsaféle a mindkét irányból érkező halakat megfogja (vö. Herman O. 1900a; Jankó J. 1900b).

Amíg kender- vagy pamutfonalból kötötték a varsákat, gyakori volt a kátrányozás vagy más anyaggal végzett impregnálás, és minden második nap ki kellett azokat

emelni a vízből száradni. A varsát este *leszúrták*, hajnalban *felnézték*, ha kiakasztották száradni, helyére másikat raktak le. A halász varsakészletének fele tehát a vízben volt, fele száradt. Az 1960-as évek óta terjedő, s manapság általános műszálas hálók-nál sem impregnálásra, sem szárításra nincs szükség.

31. ábra. Két szárnyú hálóvarsák állóvízi lerakásának alaprajzi vázlata, Közép-Tisza vidéke

Abban az ütemben, ahogyan kevesebb lett a hal, szaporodott a halászok varsakészlete. Míg a 20. század elején 10–15 varsával dolgozott egy halász, ma már nem ritkaság a 100 darabos készlet. Egyesek a varsakarókat egyszerű bemetszésekkel jelölik meg, de többségük a kötési módról fel tudja ismerni a maga varsáit.

A hálóvarsa egész éves szerszám, minden halra alkalmas. Esetenként még télen is használják: léket vágnak és a jég alá szúrnak le.

Kisebb varsákat dróthálóból is szoktak készíteni, s ezekkel pénzmapockot vagy vidrát fognak (Szilágyi M. 1987: 364).

A rekesztőhalászati módszerek közé sorolható az állítóhalászat is. Lényege az, hogy egy laza hálót helyeznek el a hal útjába, melynek ha nekiúszik, belegabalyodik a hálószemekbe, tehát megfogódik. Két változatát ismerjük a Kárpát-medencéből. Az egyiknél – ezt nevezik *marázsának*, *leshálónak*, *meslecnek*, *meticának* – két karó közé kifeszített zsinórra függesztik fel a laza hálót, s ezt a hal beleütközve össze tudja húzni, mint a függőnyt (Herman O. 1887–88: I. 318–319; Solymos E. 1965: 134–136; Szilágyi M. 1971: 286–287; Lábadi K. 1987: 55–57). A másik az *eresztőháló*, melyet úszók tartanak a víz színén, két végét pedig vagy kikötik, vagy súlyozással rögzítik (Herman O. 1887–88: I. 320–324; Domanovszky Gy. 1942).

A *marázsa* vagy *lesháló* vékony fonalból készül, 60–80 milliméteres szembőséggel, 20–60 méter hosszban – a területtől függően. A felső szemeket ínra szedik, egy *ütés*-ben 3–5 szem van. Néhány ütésenként egy-egy karikát kötnek fel 20–30 cm hosszú zsinórral. A karika eredetileg kutyatejkoróból készült, melyet háromszög alakúra hajtottak. A Velencei-tavon fém függőnykarikákat használnak (Solymos E. 1958a: 17–20; Khín A. 1960: 28–30), és újabban más vizeken is a műanyag karika váltja fel a kóróból való *cötkénypótát*. A lesháló 2–3 méternyi *mélysége* a víztől függ. Aljára ínt és súlyozást nem tesznek, a háló szabadon lebeg, s a hal észre sem veszi: ha nekiütközik, feje átfér a nagyszemű hálón, ahogy vergődik, uszonyai is beleakadnak, a karikák pedig összecúsznak.

Az *eresztőháló* eredetileg szimpla léhessel készült, az utóbbi évtizedekben tükrös (azaz háromrétegű) hálóból is készítik. 20–40 méteres darabokból áll, a Balatonon akár több száz métert is összekötnek. Felső inára gyékényúszókat kötnek – esetenként parát, de ez könnyen beleakad a szemekbe –, a végére pedig nagyobb gyékényúszó, *őr* kerül. A háló két végét, s közben is néhány helyen, súlyozzák; ez tartja egy helyben, nem engedi elsodródni. Bár az *eresztőháló* nem tud a lesháléhoz hasonlóan összehúzódní, a léhés annyira lazára van állítva, hogy a hal ebbe is belegabalyodik.

Az utóbbi évtizedekben, ha tükrös hálókat állítanak fel, a két végét gyakran karókhöz kötik. Úgy is használják a tükrös állítóhálót, hogy bokrokat, nádcsomókat, a Velencei-tavon úszó lápokot bekerítenek vele, és a halakat botokkal, zörgéssel a hálónak zavarják (Herman O. 1887–88: I. 317; Solymos E. 1996: 78–81).

Herman Ottó a Tiszáról ismertette a *méthálót*, mely tulajdonképpen a marázsa és az *eresztő* keveréke. Felső inán háromszögletű póták vannak, de nem fűzik fel zsinórra, csak beeresztik a vízbe, és szabadon lebeg. A *méthálós* halászat segédeszköze volt a *métfa*: egy villás faág, melyre a pótákat felfűzik, és erről eresztik a vízbe (Herman O. 1887–88: I. 318–319). Noha a külföldi irodalomból az ilyen úszóháló jól ismert (Jankó J. 1900a: 394–399), a magyar halászok gyakorlatában alig fordult elő.

Az állítóhálókat csak csendes állóvízben lehet használni. A motorcsónakok megszorodása miatt az 1950-es évek óta egyre kevésbé használják. Korábban sem volt általánosan ismert egyik eszközváltozat sem. A Ferenc-csatornára a 19. század végén a Drávaszögből jutott el, a Velencei-tavon a *karikás cérnaháló*t egy nagybaracscai halász az 1930-as években honosította meg, kiszorítva vele az 1890-es években a Balatonról átkerült *pótás ersztőháló*t. A Balatonon – Domanovszky György szerint – a 19. század elején jelent meg az *eresztő*- vagy *pamukosháló*, valószínűleg német

hatásra. Ez az eredeztetés annál inkább elfogadható, mert a háló anyaga a finom, vékony pamut volt, amit házilag nem állítottak elő (lásd még Gönyey S. 1942c; Solymos E. 1962; Szilágyi M. 1989a: 74–78).

BORÍTÓHALÁSZAT

Három szerszámcsoportot sorolunk ide: a kisvízi és a mélyvízi borítókat, valamint a vetőhalászat hálóit. Az első két csoportban az a közös, hogy egy buraszerű eszközzel a látott vagy gyanított halat leborítja a halász. Míg a kisvizinél kézzel kitapogatva ragadja meg, a mélyvizinél a megfogásra is alkalmas a borítóeszköz. (Az eszközcsoportról összefoglalóan: Solymos E. 1957; Szilágyi M. 1961; 1974b).

A kisvízi *tapogatók*, *borítók* vesszőből vagy hálóból készülnek. A vesszőtapogatók vagy sűrű-, vagy ritkafonatúak. A sűrűfonatúak csonkakúp formájúak, alul 80–100 cm átmérővel. Magasságuk legfeljebb annyi lehet, mint a halász karjának hossza: ha belenyúl, a feneket el kell érnie. A Tiszántúlon, a Dél-Dunántúlon és a Kisalföldön ritkafonású tapogatókat is használnak (vagy használtak), ezeknek felső pereme vagy körbe hajlított vessző, vagy kör, illetve négyzet alakú léckeret, melybe oldalának hosszú, erős vesszőit, melyeket néhány *korc* is összetart, beleillesztik. A ritkafonású tapogatók nagyjából a ritkafonású varsákkal azonos területeken voltak jellemzőek (Sztripszky H. 1904: 240; Ecsedi I. 1934: 181–183; Babus J. 1959: 78–79; Bárdosi J. 1959: 159–166; Zentai J. 1966: 196; Solymos E. 1974: 38–39).

Könnyebb a munka a *hálótapogatókkal*. A Tisza mentén két, illetve a Duna mentén és Dunántúlon négy meghajlított vesszőkávára feszítik ki a hálóborítást, sokszor avított léhéből, sőt dróthálóból (Jankó J. 1902a: 371; Nyíri A. 1948: 53, 81, 102; Szilágyi M. 1987: 369–370).

Kiöntésekben, szélvizekben használják mind a vessző-, mind a hálótapogatót: a halász belából a vízbe, figyel, hol járhat a hal. Gyakran meglátja, máskor csak apró jelekből észleli. Ha a ponty túrja az iszapot, buborékok szállnak fel; máskor a nád, hínár mozog, ha nekiütözik a hal. Amikor semmi jelet nem lát, találmra nyomja le a szerszámot egy hirtelen mozdulattal. A leborított hal megijed, a borító oldalának ütődik, amit a halász megérez. A tapogató felső nyílásán benyúl, kézzel megkeresi és kiemeli a zsákmányt, s a nyakában lógó tarisznnyába teszi vagy kidobja a parton várakozó társának. Ívás idején vagy apadáskor az ártéri pocsolyákban nagyon eredményes. Főleg alkalmi halászok eszköze, ezért a művesen elkészített darabok mellett egészen primitív megoldásúakat is találunk: feneketlen kosarat, rossz rostát, csibe-borítót stb. (Ecsedi I. 1934: 182–183).

Hogy ne riasszák el a halat, a borítót gyakran 3–4 méter hosszú nyélre erősítik, így nagyobb távolságról tudnak borítani. A halat azonban ebből a tapogatóból is kézzel veszik ki. Mind a vessző-, mind a hálótapogatónak ismerjük nyeles változatát, s az adatok bár széles körű, de nem túl gyakori használatot mutatnak. Csak a nyeles vesszőtapogató Fertő-tavi használata látszik nagyobb jelentőségűnek, részben a nagy kiterjedésű sekély vizek miatt, részben azért, mert ezen a tavon, határvíz lévén, nem volt érvényes az ívás alatti halfogási tilalom (Herman O. 1887–88: I. 337; Bátky Zs. 1903b: 30–31; Szabó K. 1937: 387, 393; Bárdosi J. 1959: 170).

32. ábra. Tapogatók: a) kerékpábroncsból és dróthálóból kialakított orvhalász tapogató, Cegléd (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.); b) hálótapogató, Algyő (Csongrád vm.); c) vaspálcákra szerelt reginás tapogató, Tiszaalpár (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.); d) fogantyús reginás tapogató, Algyő (Csongrád vm.); e) zsákos (segges) tapogató, Közép-Tisza-vidék

A kisvízi borítók használatát két körülmény korlátozza. Megfelelő hőmérséklet kell, hogy a vízben való járkálást és nyúlálást el lehessen viselni, illetve: csak a kar hosszának megfelelő mélységű vízben használható. Ezekről a körülményekről függetlenül tették magukat a halászok újabb konstrukcióikkal, melyek meg is fogják a halat. Két változatuk van, a tükrös és a zsákos.

A *reginás tapogatót* Herman Ottó közölte Szeged tájékáról, mely magasabb a hálótapogatónál, és tükrös hálóval vonták be, melyben a hal fennakadhat. Az 1920-as évektől terjedt el egy újabb változata, a *fogantyús tapogató*, mely szintén tükrös, a borító rész viszont kisebb, mint a többi borítónál, és hosszú függőleges fogantyúja van, aminek segítségével csónakról mélyebb vízbe is lenyomható (Herman O. 1887–88: I. 336; Szabó K. 1937: 387, 392–393; Nyíri A. 1948: 53–54; Khin A. 1964: 108–109; Szilágyi M. 1971: 282).

A *zsákos tapogató*nak egyszerűbb változatai vesszőből készülnek, a magasabbra font tapogató oldalán egy nyílást vágnak, ahová hegyes hálózsákot szerelnek. A ladi-kos halász által leborított hal ebbe a zsákba menekül, a felemeléskor a nyílást a háló elzárja, s a hal a zacskóban fogva marad. Ilyen szerszámról csak Tiszafüred környékéről vannak adataink (Ecsedi I. 1934: 181–182; Szilágyi M. 1995: 56–57). Jobban ismerjük ennél a velencei-tavi zsákos tapogató kialakulását és használatát (Kovács Elemér 1938; Diószegi V. 1950; Solymos E. 1996: 69–73). Az 1900-as évek elején fejlesztették ki ezt a hálótapogatóból kiinduló változatot. Három oldalát drótháló fedi, a negyediken egy körülbelül egy méter hosszú hegyes zsák van. Lenyomáskor a zsák végét hozzáfogják a nyélhez, aztán elengedik, ebbe menekül bele a hal. E zsákos borítófélének egyedülálló változata a győri *bugyrosáló*, mind a négy oldalán zsákkal, melyeknek csücskét egy vaskarikához kötik, s ez a nyélen mozog le és fel.

A *nyomóháló*, *pók*, *kukucska* a borítóhalászat újabb és legfejlettebb eszköze (Morvay P. 1940; Solymos E. 1948, 1965: 143–150). Váza eredetileg fából, ma már kizárólag vasból készül. Kerek vagy ovális, 40–100 cm átmérőjű vasabroncshoz csatlakozik a három láb, ezek köpűben egyesülnek, ebbe jön a 2–3 m hosszú nyél. A kísérleti szakaszban a lábak közt belülről szereltek fel az abroncsra egy hosszú, hegyes zsákot, amit a lenyomás után oldalt elvezettek. Ezt *helikonnak* nevezték. A továbbfejlesztett változatoknál a zsák már kívülre került, csücsát a rúdon fel-le mozgó vaskarikához kötötték.

Főleg hínáros, nádas vizekben, ahol más szerszámmal nem lehet dolgozni, a halász lesi, merre bugyborékol a víz, hol mozog a növényzet. Esetenként a vízmerő szappollyal árnyékot vet a vízre, hogy meglássa az úszkáló halakat. Felhúzott, kifeszített hálóval hirtelen lenyomja a fenékre a nyomóhálót, a vaskarikát leengedi, mely a lábakig csúszik, s a háló körben elterül. A riadt hal, melyet az evezővel is megzavar a halász, oldalt menekül és a hálóba jut. Felemeléskor ez a hálórész az abroncson kívül lecsüng, elzárja a hal útját. A nádasban a kisebb, a tisztásokon a nagyobb méretű nyomóhálókat szokták használni.

Ugyanilyen elven működik az *abroncsháló* és a *sín-* vagy *singháló*. Az előbbiről Pancsováról, majd az ország több pontjáról is rendelkezünk szórványos adatokkal, az utóbbit Győr környékén használták. Egy kerékpárabroncsra hálót kötöttek, és a sekély vízben meglátott halra dobták. A singháló esetében három kötelet is szereltek

az abroncsra, s azzal emelték ki (SMJ 1917c: 71–72; Bosić M. 1982: 54–55; Kovács A. 1987: 58–59).

A borítóhálók fejlődése a 19. század második felében indult meg. Az ármentesítések következtében megcsappantak azok a kiöntések és szélvizek, ahol korábban a kisvízi tapogatókkal halásztak, ezért a mélyebb vizekre kényszerültek a halászok. Ugyanebben az időben kezdték tiltani a szigony használatát, így nem maradt megfelelő eszköz, mellyel a hínáros, nádas részeken halászhattak volna.

Adataink szerint a nyomóhálót Nagybaracskán, a Ferenc-csatornán alakították ki az 1890-es években. Innét jutott el a Drávaszögbe, majd Ráckevére és a Tiszára. Figyelmet érdemel az a tény is, hogy a 20. század elején Romániában, a Duna menti tavakban közkedvelt szerszám volt, Antipa szerint orosz halászok honosították meg (Antipa, G. 1916: 398–400).

VETŐHÁLÓK

A vetőhálóknak három típusát ismerjük: a karikásat, a zsákosat, valamint a *sleppzsákot*. A karikásat (*pendelyháló*) nyugatinak, a zsákosat (*rokolyaháló*) keletinek, a sleppzsákot *ráchálónak* nevezte Herman Ottó, ezek az elnevezések azonban megtévesztőek, mert az átvétel irányára látszanak utalni. Márpedig – ahogyan arra már Jankó János rámutatott – a „keleti” típus is megvan nyugaton, a „nyugati” is keleten (Herman O. 1887–88: I. 213–215, 330–333; Jankó J. 1900a: 440–461).

A *karikás vetőháló* (*pendelyháló*, *dobóháló*) szabályos kör alakú háló, peremén minden második szemnél egy-egy ólomgolyó. Arányosan elosztva 12 vékony kötél (*ín*) van hozzákötve a peremhez, melyeket a háló közepén lévő vaskarikán átvezetve egy hosszú dobókötélhez *fukszolnak*. A kiterített háló átmérője 2,5–3 méter.

Nagyobb ennél a *zsákos vető-* vagy *dobóháló* (Hermannál *rokolyaháló*, leggyakrabban nevének *rácháló*, *rácdobó*), 4–5 méter átmérőjű. Középpontjából hiányzik a karika, a háló közepe közvetlenül a dobókötélhez csatlakozik. A peremkötél ugyancsak sűrűn ólmozott, a peremet azonban befelé visszahajták, s 20–30 cm hosszú zsinórokkal felkötik a hálózhoz, így körben zsák képződik. (A kétféle dobóhálóra: Solymos E. 1965: 150–155; lásd még Pékh Gy. 1954, 1955).

A vetőhálók eredményes használatához ügyesség, testi erő és nagy helyismeret szükséges. A hálót egyetlen penderítéssel úgy kell kidobni, hogy az szétterülve essen a víz felületére. Az ólmozás miatt a háló súlya 6–8 kg. Olyan helyeken használják, ahol a fenéken halakat gyanítanak. A lesüllyedő háló ugyanis nem az úszkáló, hanem a fenéken lévő halakat takarja le. A dobókötél apró rángatásával a karikás hálónál a perem fokozatosan a középponthez húzódik, s a letakart halakat a hálóba kaparja. A zsákos változat hasonló módon a körben lévő zsákba kaparja a halakat.

A zsákos vetőhálózhoz hasonló szerkezetű a *sleppzsák*, de ennek vontatott állapotban 8–12 m a hossza, átmérője tehát 16–24 m, ezért kézből eldobni nem lehet. A ladik oldaláról eresztik le úgy, hogy az ín egyik felét egy darabig a fenéken vontatják, hogy összekaparja a halakat, azután engedik csak le a másik részt is (Solymos E. 1965: 155–159).

A karikás dobóháló kisebb terjedelme és könnyebb kezelhetősége miatt alkalmi

halászok, vízimolnárok és hajósok körében is kedvelt. Terjesztésében az utóbbiak is szerepet játszhattak. A zsákos típus a kemény, kavicsos mederben, sebes vízben használatos inkább, de Európa-szerte egymás mellett vagy egymás közelében használatos mind a kettő.

A sleppzsák – a névből következtetve – nyilván német telepések hatására terjedt el a magyar Dunán. Német nyelvterületen, bár a szerszám ismert, a név más hálót jelöl. Fel kell figyelnünk arra is, hogy a sleppzsák átmenetet képez a vető- és a húzóhalászat között: alakja olyan, mint a vetőhálóé, de használata inkább húzóhalászati, hisz 40–50 métert vontatják a fenéken, mielőtt a másik felét is bevetik. Húzóhalászati jellegét mutatja az is, hogy a Duna középső szakaszán – Paks felett – a kecét helyettesíti (Solymos E. 1965: 250).

MÉRÍTŐHALÁSZAT

Az ebbe a csoportba tartozó sokféle és különböző alakú hálófélé javarészt az alkalmi és a paraszthalászok eszközkészletéhez tartozik.

A látott hal kimerítése annyira evidens, hogy a vízparti emberek minden alkalmasnak látszó eszközt felhasználnak erre. Így köténnyel, rostával vagy fáskosárral is merítik a halat. Alkalmi merítőhalászatnak tekinthetjük a csikászat olyan módját is, amikor este egy szalmacsomót engednek a vízbe – télen lékbe –, és másnap a belefészkelődött csíkokkal együtt kiemelik (Vutskits Gy. 1902: 86–88; Gönyey [Ébner] S. 1926: 20).

A szák

A szák vagy *mereggyű* – egy villás ágból kialakított ovális keretre szerelt zsákszerű háló – elsősorban járulékos eszköz: vejszéből, nagyhálóból, bárkából merítik ki vele a halakat, vagy a horogra akadt hal megfogását teszi biztosabbá a használata. Esetenként azonban önálló fogóeszköz is lehet.

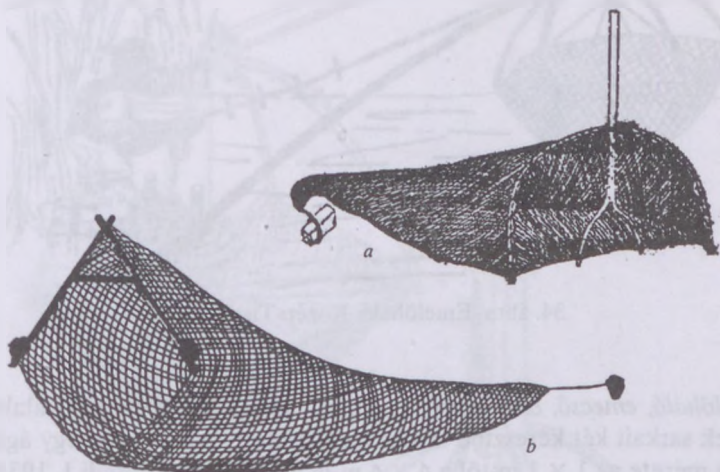
Télen a léknél gyülekeznek a halak, hogy oxigénhez jussanak. Ilyenkor szákkal merítik ki a (főleg alkalmi) halászok (Szabó K. 1918: 123; Nyárády M. 1938: 382).

Egyes években ívás után, nagy melegben a tavakon *forr* vagy *forog* a hal: egy csomóban a víz színén *pampognak*, szinte forr tőlük a víz. A Velencei-tavon és a Balatonon ilyenkor 3–4 m hosszú nyélre 1–2 m átmérőjű vaskarikát, arra zsákot szerelnek, ladikkal csendben megközelítik a halakat, alámerítlenek, s hirtelen kiemelik. Jó esztendőben egy-egy emeléssel egy mázsát is fogtak, aztán évekig nem is láttak forgó halat (Solymos E. 1996: 90–91).

Bokorszákfélék

A szák önálló halászeszközzé fejlesztett változata a *bokorszák*. Félkör alakúra hajlított vesszőkávára – melynek átmérője 60–80 cm is, 2–3 m is lehet – 2–3 m hosszú hegyes hálósákot szerelnek. Farkára egy követ, a szájnál a kávét összefogó ínra

ólomsúlyozást tesznek, villás nyelet erősítenek rá, a villa két ágát az alsó ínhoz, a nyelet a káva legmagasabb pontjához rögzítve. A folyóvízi *bokrászáshoz* több halász társul: csónakkal a bokrok elé állnak, egyikük a fenékre nyomja a szákot, a másik kettő evezővel, láncos bottal a hálóbá riasztja a halakat. Az emeléssel záródik a bokorszák szája. Kisebb vizeket egymás mellett elhelyezett bokorszákokkal zárnak el, és távolabbról elkezdve a hálósor felé űzik, hajtják a halakat (Herman O. 1887–88: I. 311–315; Ecsedi I. 1934: 191–192; Szabó K. 1937: 395–396; Nyíri A, 1948: 55; Szilágyi M. 1995: 88–90).

33. ábra. Bokorszák és kece: a) bokorszák, Baja környéke (Bács-Bodrog vm.); b) hegyes kece, Közép-Tisza vidék

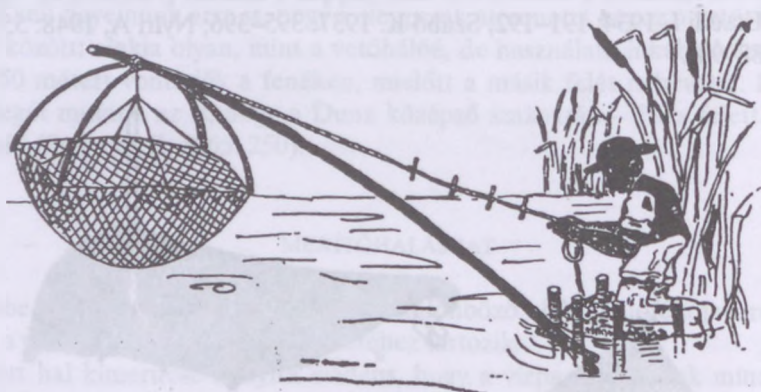
A Fehér-Körösön az 1920-as évek végéig, a csongrádi halászok áttelepüléséig használták a bokorháló-féle *csömpölyt*. Ennél a hálónál a káva felső részére egy zsinórt kötöttek, amit kifeszítve a csömpölyös a rúd mellett az ujján tartott a halász, és megérezte, ha a hal a száknak ütődött. A bokrászás mellett „nagyhalászatot” is rendeztek csömpölyökkel: a *hajókat* összekötötték, hogy átérje a vizet, mindegyikben állt egy csömpölyös, és a két partról vontatták lefelé a hajókat, vele a csömpölyöket (Banner J. 1926: 213; Solymos E. 1960: 6–8).

A bokorszák egyik speciális változata az Olt melléki *lesháló*, melynek szákja egy A alakú rámára van erősítve, szája *őrfonalakkal* ellátva, melyek a beúszó halakat jelzik a halász számára (Herman O. 1887–88: I. 316).

Az *ollóháló*, *ághegyháló* rámája két egyenes, olló alakban összeerősített rudacska, amire fel van szerelve a háló. Az ágak között van egy kiemelhető merevítő, és használaton kívül az ágakat össze lehet csukni, a hálót fel lehet tekerni. Ezzel a hálófélével is bokrásznak. Bár Európa-szerte (és Európán kívül is) ismert az ilyen eszköz, a magyar vizekről feltűnően kevés adat van róla, s úgy tűnik, hogy a 20. század első felében fel is hagytak a használatával (Herman O. 1887–88: I. 305–306; Jankó J. 1900a: 349–350; Morvay P. 1936; Solymos 1965: 160; Bosic, M. 1982: 46–47).

Emelőháló-félék

A merítőhálóknak ennél a csoportjánál a háló nem zsák, hanem vízszintesen a ká-vák közé feszített lédés. Ezek az *emelőhálók*, melyeknek elnevezésben, méretben és formában nagyon sok változata van.

34. ábra. Emelőháló, Közép-Tisza vidék

Az *emelőháló*, *emecső*, *csuhé*, *pók*, *csempely*, *tesziveszi* egy négyzet alakú lédésből áll, melynek sarkait két keresztbe tett és meghajlított vesszőkára négy ágához erősítik. A háló mérete az 1×1 m-től a 4×4 m-ig is terjedhet (Ecsedi I. 1934: 185–192; Solymos E. 1965: 160–166; Szilágyi M. 1995: 60–74). Az egyszerűbb változatoknál a ká-vák kereszteződéséhez egy rudat kötnek, s ennél fogva karral emelgetik. A nehezebbeknél a rúd végére egy keresztfát szegelnek, amit az emelő a parthoz feszít, és kötéllal húzza fel, majd eresztí vissza a vízbe a hálóját. Ismét más megoldás, ha a nyelet egy villás oszlopba fekteti, és kétkarú emelőként mozgatja. A legnagyobb emelőhálókat csigán át csörlővel emelgetik.

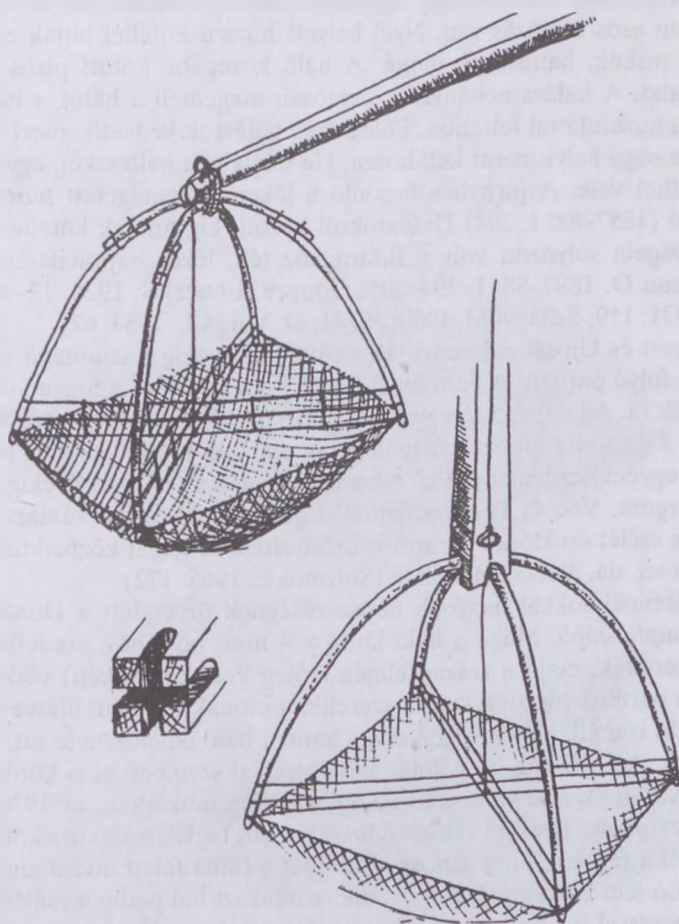
Hogy az emelőzés eredményesebb legyen, vagy bevetik a helyet, hogy a halakat odacsalogassák; vagy olyan helyet keresnek, ahol haljárás van. Ilyenek az átfolyások, a fokok, ahová karókból emelőnyit is építenek, és az emelő erre ül (Herman O. 1887–88: I. 499–504).

Az emelőhálót általában öblösre készítik, hogy a hal ki ne ugorjon belőle. A Torna alatti Duna-szakaszon viszont feszesre húzzák a hálót, de négy sarkán az inakra piskóta alakú fácskát vagy drót *pöcköt* fűznek, emeléskor, ahogy a háló kiöblösödik, a pöckök az ínön elcsúsznak, azokat összetartják (Solymos E. 1974: 43).

Az emelőhalászat általában a legnagyobb csendben folyik, hogy a halakat el ne zavarják. A *csobbantás*, mely szintén Baja környékén ismert, ennek épp az ellenkezője. A halász a nyelénél fogott *csobbantót*, mely $1,5 \times 1,5$ m-es emelőháló, háromszor a víz felületéhez üti, s úgy teszi le, hogy dobbanjon a fenéken. Néhány perc múlva felhúzza, 15 lépésnyire továbbmegy, újra csobbant. Mint mondják: ez a hang csalja oda a halakat, de csak ősszel és éjszaka eredményes.

Az emelőhálónak van *érzős*, *őrös* változata is. A háló fölött átlós irányban 3 szál

zsinórt feszítenek ki, ehhez függőlegesen egy nádszálát erősítenek vagy egy zsinórt vezetnek fel az ujjukhoz. Ha a hal nekiütődik az *örmadzagnak*, jelet ad a halásznak. Éjszakai halászatnál a nádszál végére parázsló taplót tűznek, ennek mozgása figyelmezteti a halászt (Herman O. 1887–88: I. 309, 499–504; Andrásfalvy B. 1975: 209) .

35. ábra. Örös emelőháló (csempely), Hernádbúd (Abaúj-Torna vm.)

Ha a vízfolyást – a kisebb folyót vagy a fokot – vesszőfonadékkal, illetve gazból és földből megépített gáttal elrekesztették, és a *kapu* fölött kialakított ülőhelyről emelte a halász a rendszerint örös emelőhálóját, az áradással-apadással vonuló halak fogása igen eredményes volt (Deák G. 1911: 144–150; Györffy I. 1933: 24–28; Gönyey S. 1942c: 46–47; Andrásfalvy B. 1975: 209; Bosić, M. 1982: 41–44; D. Varga L. 1984: 58–59). Rekesztéssel kombinált emelőháló volt a *barok* is, melynek leírását a Csallóközből ismerjük (Khín A. 1948: 168–170; Solymos E. 1956: 108). Zátonyos helyeken egy sövényt állítottak keresztben a vízfolyásra, közepére gémeskütszerűen

egy nagyméretű emelőhálót szereltek, a háló a sövény alsó felén volt. A helyet árpadarával beetették, a hálót leeresztették, s naponta egyszer felemelték az odagyűlt halakkal.

A *pirity* vagy *kiscsuhé* nevű emelőhálót Tolnáton a Száva folyóig ismerik a Dunán (Solymos E. 1965: 164–166). Az alig egy négyzetméteres emelőháló sarkain pöckök, a kávak végein erős ólmozás van. Nyél helyett hosszú kötéllel látják el: csónakról eresztik le a tuskók, halfészkek mellé. A háló közepébe kötött piros rongydarab csalja rá a halat. A halász néhányszor óvatosan megemeli a hálót, s ha halat érez rajta, hirtelen mozdulattal felrántja. Főleg öreg halászok kedvelik, mert olcsó, kevés fizikai erő, de nagy helyismeret kell hozzá. Ha eltalálja a halfészket, egy mázsa pontyot is kishedhet vele. A *pirity*hez hasonló a léken át emelgetett *bustyáló*, melyet Herman Ottó (1887–88: I. 394) Drávafokról közölt. Ugyancsak kötéllel emelgették és a kávak végein súlyozott volt a Bodrogház téli, lékes hajtóhalászatának *vasas szákja* (Herman O. 1887–88: I. 394–395; Gönyey [Ébner] S. 1926: 12–16; lásd még M. Kiss L. 1931: 119; Szilágyi M. 1980: 39, 41; D. Varga L. 1984: 62).

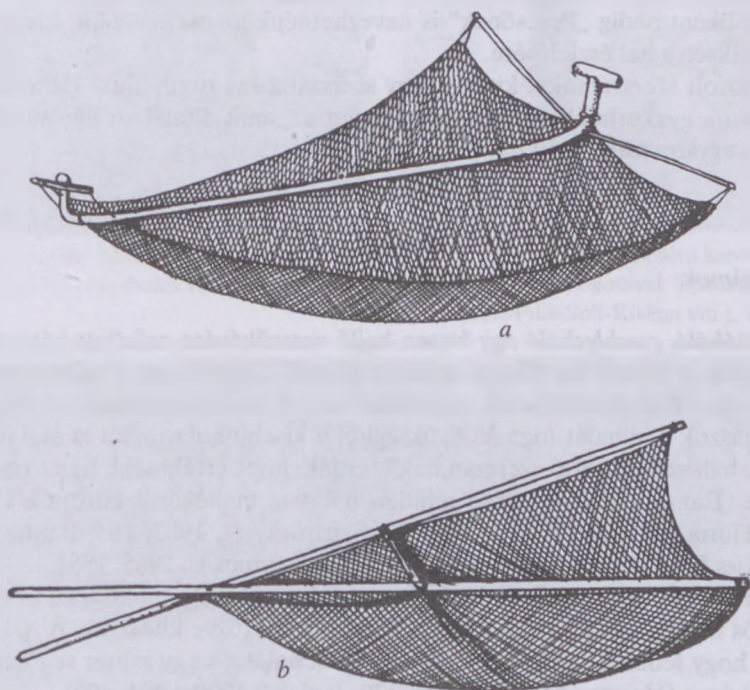
Főleg Vácott és Újpesten használták az 1920-as évekig a *szűrőtápl*i nevű alkalmi szerszámot a folyó partján. A háló kb. $2,5 \times 2,5$ m-es volt, és a fogantyút függőlegesen erősítették rá. A kikötött dereglyék és a bőrmosó talpak alá szűrték le a víz ellenében, s mikor a víz sodra kihozta, függőlegesen emelték ki (Solymos E. 1965: 167). A valószínűleg egyéni kezdeményezésű *viharháló* szintén az 1920-as évekig volt használatban Esztergom, Vác és Pest partjainál. Egy 4×4 m-es vas ráma-ra szerelték a hálót, a ráma szélét csuklósan a parthoz erősítették, és csigát közbeiktatva csörlővel billentették a víz alá, illetve emelték ki (Solymos E. 1965: 172).

E két utóbbinál sokkal nagyobb népszerűségnek örvendett a Dunán a *tekerős*- vagy *gránikataupli*, *-tápl*i. Maga a háló kb. 4×4 m-es bő léhész; eredetileg hatalmas körmökre szerelték, majd a század elején (főleg Pest környékén) vaskeretre. Csónakra vagy a parthoz rögzített stégre szerelik: a csónak farában, illetve a stégen egy ferdén kinyúló rúd áll, ennek végén csiga, amin a háló emelőkötele fut, s ezt csörlővel mozgatják. A parti tauplik hálóját a vízfolyással szemben ki is kötik, hogy el ne sodródjon. A tauplik első változatai kútágasszerűen működtek, az 1920-as években alakultak át rámássá. További változás, hogy a hálót téglalap alakúra kötötték, és úgy erősítették fel a ráma-ra, hogy a hosszabb végét a ráma felett átvíve alulról rögzítették. Így a háló leeresztéskor felpúposodik, a letakart hal pedig a zsákba fut. A csónakosok kaparással is növelni igyekeznek a fogást: a tauplis egy nagy kővel *lemacs-káz*, a hálót leereszti, aztán a *macskakötél*lel egy darabon felhúztatja magát, ezzel a rámát is meghúztatja, és a fenéken lévő halakat a zsákba kaparja, majd néhány perc múlva feltekeri a hálót. Ezután lejjebb ereszkedik, s így folytatja, míg a többszáz méteres kötele el nem fog. Egy ilyen leereszkedés a *rina*.

A *tekerőstaupli* főleg a városok – legjellemzőbben a főváros – partjain volt használatos. Gazdáik leginkább mellékfoglalkozású halászok: gyári munkások, iparosok, nyugdíjasok. Partvédelmi, partrendezési okokból napjainkban egyre ritkábban engedélyezik a használatát (Solymos E. 1965: 167–172).

Villing és milling

E két kanál alakú merítőhalászati eszközben közös, hogy egy nyélbe három hajlékony körmöt erősítenek, egyet előre, kettőt kétoldalra, s ezekhez feszítik ki a hálót, a negyedik sarkát pedig a nyélhez kötik. A különbség az, hogy a *villingnek* – melyet a Tiszáról ismerünk – könyökszerűen megtörik a nyele, mankó van rajta, s a ladik orránál billegetve dolgoznak vele (lásd Herman O. 1887–88: I. 303–304; Ecsedi I. 1934: 190–191; Nyíri A. 1948: 55–56, 81). A *millingnek* viszont 2 méternyi egyenes nyele van, középen egy fogantyúval. Ezt is használják meregetésre, különösen a kisebb méretű *piszemillinget*, a magyar Dunán mégis inkább csónakon ereszkedve halásznak vele (Janitsáry M. 1937; Solymos E. 1955b: 458–459, 1965: 172–177).

36. ábra. Villing és ollóháló: a) villegháló, Közép-Tisza-vidék; b) ollóháló, Alsó-Tisza vidéke

Millingezéskor két halász ül a ladikban, a kormányos a part közelében, arra merőlegesen tartja a ladikot, s hagyja ereszkedni, miközben az evezővel a parti bokrok között megbújó halakat felriasztja; társa a ladik orránban ül, szájával a part felé fordítva tartja a vízben a millinget. Ha a befelé menekülő hal a léhésnek ütközik, a halász megérzi, a hálót szájával felfelé fordítja, kiemeli, és a zsákmányt a ladikba fordítja. Csendes éjszakákon szoktak millingezni, több kilométert is ereszkedve. Gyakran fenékhorgászattal is összekapcsolják: két horogfelnézés között millingeznek. Az orvhalászoknak is kedvelt eszköze.

A millinget – ilyen formában – Herman nem mutatta be. Adataink szerint a magyar Dunára a múlt század második felében került az Al-Duna felől, ahol mind a szerb, mind a román vizeken több változata ismert (Antipa, G. 1916: 377–382; Čurčić, V. 1912: 524; Cvar, N. 1941: 21–23).

HÚZOTT SZERSZÁMOS HALÁSZAT

Együtt tárgyaljuk ebben a csoportban a Herman-féle beosztás kereső- és kerítőhalászati eszközeit, hiszen együvé tartoznak: a fogás lényege egyiknél is, másiknál is a szerszám húzásában rejlik. A kerítőhalászat fogalma egyébként sem terjeszthető ki a Herman által ide sorolt összes hálóra, mert csak egy részüknél beszélhetünk bekerítésről. Egyébként pedig „keresőnek” is nevezhetnénk az összes hálót, hiszen egyiknél sincs szükség a hal észlelésére.

Az ide sorolt szerszámokat kis- és nagy szerszámokra oszthatjuk. Ez az osztályozás a halászok gyakorlatában is él: kisszerszám az, amit általában három embernél kevesebb, nagyszerszám, amit háromnál több kezel.

Kisszerszámok

Parti szerszámok

A *kaparóháló*, *gereblyeháló* egy ívesen hajló vesszőkávára erősített hálósák, amit 4–5 m hosszú, a kávéra merőleges nyéllal a partról használnak: a hálót benyújtják a vízbe, és a part felé gereblyéznek, kaparnak vele. A kisebb, apró szemű kaparóhálóval a horgászok csalihalat fognak. Szükségből a kisebb bokorhálót is átalakítják kaparóvá. A halászok „utolsó szerszámnak” tartják, mert értékesebb halat ritkán lehet fogni vele. Ennek ellenére szinte minden halasvíz mellékéről közölték a néprajzi gyűjtők (Herman O. 1887–88: I. 329–330; Sztipszky H. 1902: 165; Banner J. 1926: 216; M. Kiss L. 1931: 116–117; Gunda B. 1934b; Solymos E. 1965: 185).

A *vezetőhálót* viszont csak Erdélyből ismerjük, és a nyugati halászati irodalomból. Egy tükrös hálót karikára szerelnek, és hosszú rúdra fűzve kifeszítik. A hálót a vízbe eresztve, hogy feneket érjen, lefelé halad vele a halász, s egy zsinór segítségével lassan összehúzza (Herman O. 1887–88: I. 328; Jankó J. 1900a: 404–409).

Vontatott szerszámok

A legelterjedtebb vontatott szerszámoknak, a *kecék*nek két altípusa van: a szimpla hálójú *hosszú kece* és a tükrőhálós *csontos kece*. Közös jellemzőjük, hogy mindkettőnek A alakú fa rámája van (ez a Dunán gyakran hajlított szárú, gondosan megmunkált), a két végén téglá súlyozással. Mindkét változatot hosszú kötéllel eresztik le a fenékre, és ereszkedve a ladikkal vontatják (Herman O. 1887–88: I. 172–174, 324–327; Banner J. 1923: 27–28; Morvay P. 1937: 288–289; Solymos E. 1965: 74–81; Bálint S. 1976: 434–435; Szilágyi M. 1995: 74–81).

20. Halfogás lécz keretű vesszőtapogatóval.
Tiszadada (Szabolcs vm.), 1985

21. Halászat vaspálca keretű
reginástapogatóval. Tiszaalpár
(Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.), 1983

22. Halfogás hálótapogatóval. Bajszentiván (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.), 1938

23. Csikkas beállítása a sekély állóvízben. Ipolyvece (Hont vm.), 1931

24. Hálóvarsá kiemelése a lékből. Sára (Zemplén vm.), 1926

25. Vesszőfonatú rekesz az ártéri vízfolyáson. Bés (Ung vm.), 1986

26. Rekesztő lészínál göréről emelőhálóval (szák) halászó férfi. Szaporca (Baranya vm.), 1934

27. Halászat emelőhálóval, a Túr folyó bukógátjánál (Szatmár vm.), 1982

28. Halászat dobóhálóval (*péntőháló*), Pereszlény (Hont vm.), 1938

29. Tericsfán száradó kerítőháló, Tolna
(Tolna vm.), 1985

30. Állítóháló vízbe eresztése. Endrőd
(Bekes vm.), 1985

31. Halásztanya. Hortobágy (Hajdú vm.), 1923

32. Ölfá közelítése kétágú csúszón. Ózd-Sajóvárkony (Borsod vm.), 1983

33. Fahordás bazárkában. Kemence (Hont vm.), 1937

34. Rönkszállító bivalyfogat. Domokos (Szolnok-Doboka vm.), 1966

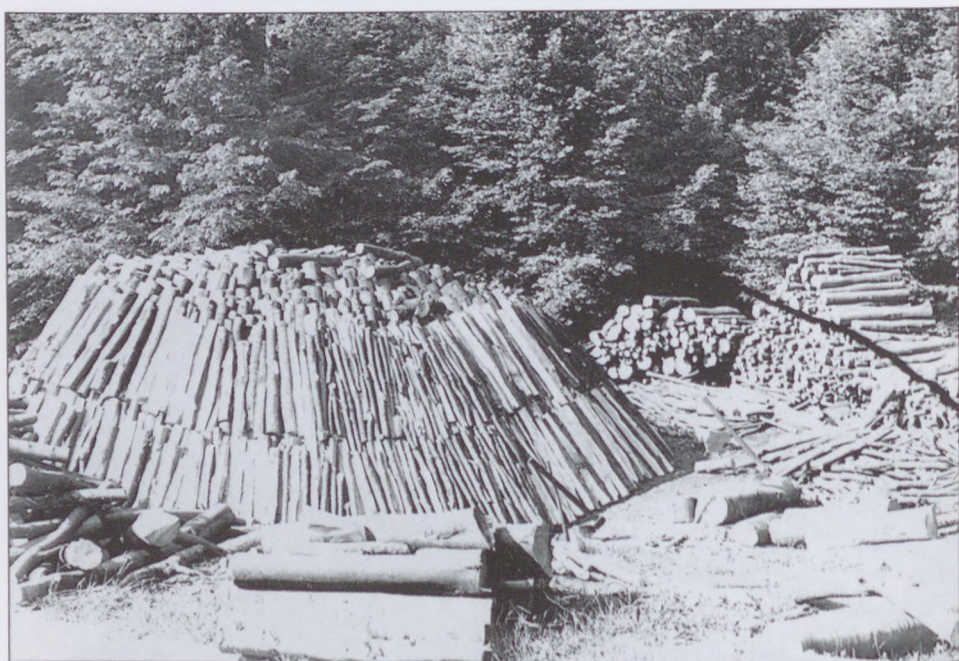
35. Dorongfa szállítása lovas szekéren. Komlóska (Zemplén vm.), 1976

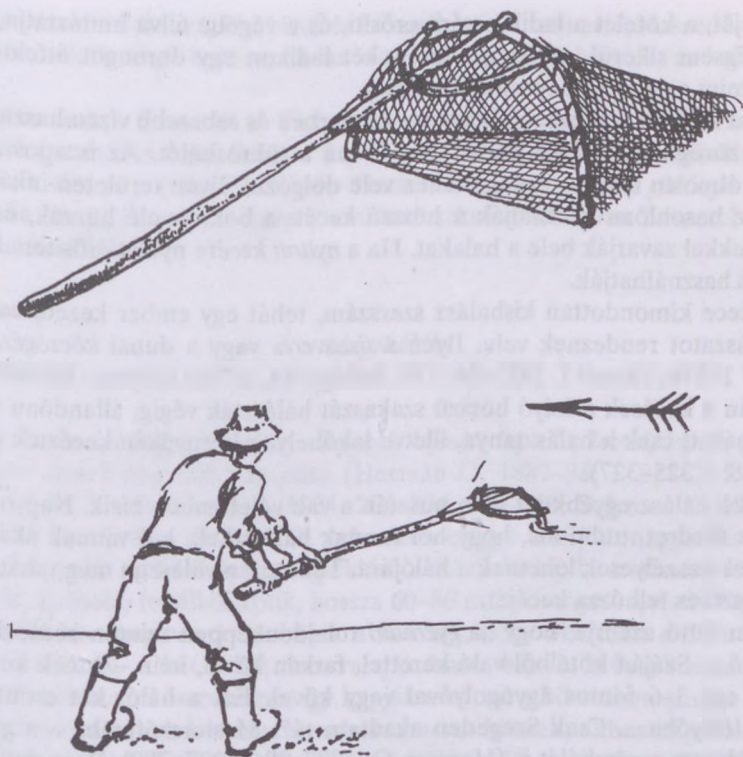
36. Szénégető *mile*. Répáshuta
(Borsod vm.), 1979

37. Szénégetők. Répáshuta
(Borsod vm.), 1979

38. Szénégető *miléhez* előkészített fa. Répáshuta (Borsod vm.), 1979

37. ábra. Kaparóháló és használata, Hernádbúd (Abaúj-Torna vm.)

A hosszú kece, hegyes kece, koca hálója több méter hosszú hegyes zsák, szájon alul ólom súlyozással. A zsák végére egy nagyobb követ szoktak kötni, hogy a hálót kifelé tartva. A Közép- és Felső-Tiszán bónéhálónak nevezik ezt az altípust. A csontos kece, kuszakece, guszakece, kurta kece, tükrös kece, reginás kece hálója rövidebb és tükrös. Az aprószemű, bő léhéből egy-egy tükröszemen keresztül két zacskót húznak ki, és végüket összekötik (Solymos E. 1974: 45). Az ín, mely viszonylag hosszú, 9 lólábszárcsont van felerősítve. Ez a súlyozás nagyon ősinek látszik, a magyar, a szerb, s újabban a román vizeken egyaránt használják. Van a kecének még egy újabb változata, a paráskoca, amit Győr környékén használnak, és átmenetet jelent a zsákos húzóhálózhoz. Rámája nincs, hanem két 3–4 méteres parázott és ólmozott szárnyhoz kötik a zsákot, s vagy egy, vagy két ladikról vontatják.

Kecézéskor a ladik közepén ül a halász, a vízfolyásra keresztben tartva a ladikját. A kecét a felső oldalon leereszti a fenékre, az alsó oldalon a gúzsba akasztott evezővel védli, és a szerszámot a fenéken húzza. Az ín a fenéken jár vagy gödrökben elfekvő halakat felkaparja. A kecézésre alkalmas szakasz végén a hálót felhúzza – ez egy rina.

A gödrös, tuskós, s ezért halfészkes terület a legjobb a kecézésre, de a legveszélyesebb is, mert a háló könnyen elakad. Ha a halász kézzel nem tudja felemelni el-

akadt kecéjét, a kötelet a ladik orrára erősíti, és a végébe állva hintáztatja, így tépi fel. Ha mégsem sikerül, segítséget hív, s két ladikon egy dorongot átfektetnek és *feltekerik* (mint az elakadt laptólót is szokás).

A hosszú kecét a keményebb, kavicsos mederben és sebesebb vízben használják. Itt a csontok zörögnének, a víz pedig kifordítaná a tükrőshálót. Az iszapos mederbe viszont az ólmosín nagyon bevág, nehéz vele dolgozni. Ilyen területen inkább a bokorszákhhoz hasonlóan használják a hosszú kecét: a bokrok elé húzzák, és kötélre kötött kövekkel zavarják bele a halakat. Ha a *nyitott kecére* nyelet erősítenek, bokorszákként is használhatják.

Bár a kece kimondottan kishalász szerszám, tehát egy ember kezeli, esetenként közös halászatot rendeznek vele. Ilyen a *tiszaverés* vagy a dunai *köcsögőzés* (St-R. 1914; SMJ 1917b; Ecsedi I. 1923–24: 178; Szilágyi M. 1973c; Solymos E. 1990).

A Tiszán a kecések a folyó hosszú szakaszát halászták végig, állandóan úton voltak, míg másutt csak a halásztanya, illetve lakóhelyük környékén kecéztek (Herman O. 1887–88: I. 325–327).

A kecéző halász egyébként nem pusztán a vak véletlenben bízik. Nagyon jól kell ismernie a medret, tudni azt, hogy hol vannak halfészkek, hol vannak akadók, tuskók, melyek veszélyesek lehetnek a hálójára. Tudatosan választja meg tehát a helyet, ahol leereszti és felhúzza kecéjét.

Herman Ottó azt írja, hogy „a *gyérháló* tulajdonképpen szintén kece, de bónéfa nélkül való ... Száján kötélből való kerettel, farkán kövel, inán – ennek két végén – rendesen egy 3–6 fontos ágyúgolyóval vagy kövel. Ezt a hálót két csónak között eresztik a folyóba ... Csak Szegeden akadtam rá”. Mesterszótárába – a gyérhálóra utalva – felvette a *gőrehálót* is (Herman O. 1887–88: I. 327, 789). Ilyen nevű hálókat azóta nem találtak a néprajzi gyűjtők, a leírásnak pontosan megfelelő hálót mutatott be viszont Antipa (1916: 440–447) mint a román Dunán legelterjedtebb kishalász szerszámot, *oria* néven. Ugyanilyen hálót ismernek a szerbek *balacska*, *vlak*, *flak* néven (Peesch, R. 1965; Drobnjaković, B. 1934b: 29; Momirović, P. 1972: 23), ami elvezet a tiszai *lák*, a dunai *flák*, illetve a tiszai *pinty* néven ismert húzóhálókhoz.

A *flák* esetében jól nyomon követhető, hogy miként lesz egy zsákszerű kishálóból terjedelmes húzóháló, mely – a szerkezeten túl – szinte nem is hasonlít a kiindulási formára (részletesen: Solymos E. 1984c). A *flák*, *lák* úgy készül, hogy egy nagy darab léhést kettébe hajtanak, két oldalát kétharmad részig összevarrják. A szájnylást kötélre szedik, a két alsó sarkára nagyobb súlyt (régebben vasgolyót, utóbb követ) kötnek; a két hátsó sarkára esetleg szintén súly kerül. A zentai múzeumban őrzött *lák* méretei: szélessége 820 cm, mélysége 360 cm, ebből össze van varrva 225 cm. Az összevarrás miatt nagy, kétsarkú zsák képződik. A felső ínon csak középen van egy ovális, 21 × 15 cm-es deszkadarab. A dunai *flák* szerkezete ugyanilyen, de sokkal nagyobb, ezért egy-egy halásznak csak fél flákja van: halászat előtt kötik össze. A fél flák 7–9 m hosszú, 8–9 m mély. A felső ín parázott, a súlyozás külön kötélén van, és halászat előtt kötik hozzá a sarkokat úgy, hogy a háló szája 2–2,5 m-re nyíljon ki. A használat megegyezik: két ladikról egy-egy halász dolgozik vele, a kötéllel a súlyozást, vele a hálót a vízbe eresztik, a haljárástól függően a fenékre, vízközépre vagy a felszín alá. Védlizve eveznek a folyás irányában, és húzzák a kifeszített hálót. Egyik ujjukat a hálóba akasztják, így megérik, ha fognak. Egyszerre mindketten felrántják

a súlyzást, ezzel a háló szája bezárul és kiemelhető. A csónakokba szedik fel a hálót. Úgy is használják, hogy bokros, nádas részeket kerítenek be vele, és belezavarják a halakat.

A flákot csak a Duna és a Tisza alsó szakaszán, valamint a Ferenc-csatornán használták (az utóbbi évtizedekben hagyták el). Szerkezetben és használati módban megegyezik viszont a flákkal a Közép-Tiszán viszonylag gyakori *palónya*. A különbség csupán annyi, hogy para helyett ovális deszkaúszókkal van felszerelve (Szilágyi M. 1995: 192–194).

Nagyhálók

Futtatott hálók

A flák átvezet a nagyhálókhoz: a *laptoló*, *laftoló*, *lapsoló*, *lebzsi*, *laptúr*, *pirity* tulajdonképpen ennek nagyobb változata (Herman O. 1887–88: I. 284–285; Banner J. 1923: 6, 12–13, 15–16; Ecsedi I. 1934: 201–204, 209–212; Solymos E. 1958b, 1965: 198–202). A Dunán és a Tiszán a 20. században eléggé elterjedt nagyhalász-szerszám volt, és a nagyobb mellékfolyókon (például a Körösökön) is eredményesen kísérleteztek vele. Erősebb fonálból kötik, hossza 60–80 m, mélysége – a víztől függően – 6–10 m. Beállítása annyiban különbözik a flákétól, hogy alsó inát erősen ólmozzák, felső inát parázzák. A két szélét nem varrják össze, hanem erősebb zsinigre felszedik, másfél méternyire összehúzza, így kapják meg azt a bő zsákot, amit a flák esetében az összevarrással. A két végére nehéz *apacs*ot kötnek, ehhez kapcsolódik a húzókötel. A lapsolót hat ember kezeli. A két hálós ladik orrát összeakasztják, felszedik rájuk a hálót. Amikor kievezték a megfelelő helyre, a két ladik – három-három emberrel – egymástól elválasztva kétfelé evez, miközben a hálót a vízbe vetik. A nehéz háló a fenéken jár. Jó darabon vontatják, majd a ladikok újra *összemennek*, orrukat összeakasztják, és a két ladikba szedik fel, előbb az apacsokat, ezek beemelésével az alsó ín is felemelkedik, s zárja a háló száját.

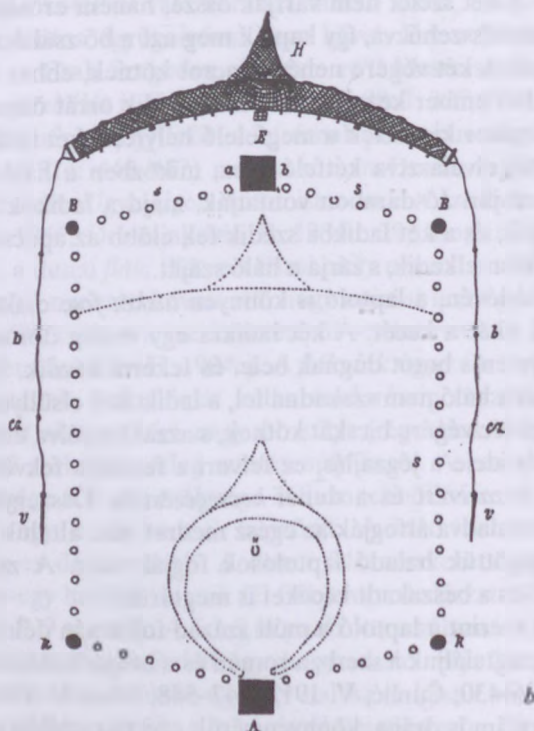
Fenéken járó háló lévén, a laptoló is könnyen *tuskót fog*: elakad. Ha a rángatás nem segít, *feltekerik*, akár a kecét. A két ladikra egy vastag dorongot fektetnek, az inat átvetik rajta, egy erős botot dugnak bele, és tekerni kezdik. Így olyan erőt tudnak kifejteni, hogy ha a háló nem szakadna fel, a ladikok is elsüllyednének. Végsszükség esetén egy hosszú lécz végére bicskát kötnek, s azzal lenyúlva elvágják a kötelet.

A laptolás legjobb ideje a jégzajlás, ez felveri a fenéken fekvő halakat. Ilyenkor szokták rendezni a *tiszaverést* és a dunai *kecsegézést* is. Összegyűjtik a kecéseket, azok egymás mellett haladva átfogják az egész medret, s az általuk felvert, de ki nem fogott halakat a mögöttük haladó laptolósok fogják meg. A zsákmányt ilyenkor egyenlően osztják el, és a beszakadt kecéket is megtérítik.

A dunai halászok szerint a laptoló a múlt század folyamán délről került a magyar vizekre. Analógiáit megtaláljuk a szerb, a román és a bolgár halásznoknál *laptas* néven (Antipa, G. 1916: 426–430; Čurčić, V. 1912: 547–548; Cvar, N. 1941: 29). A laptolás nehéz munka, a szerszám is drága, könnyen sérül, ezért az utóbbi évtizedekben nem is használják.

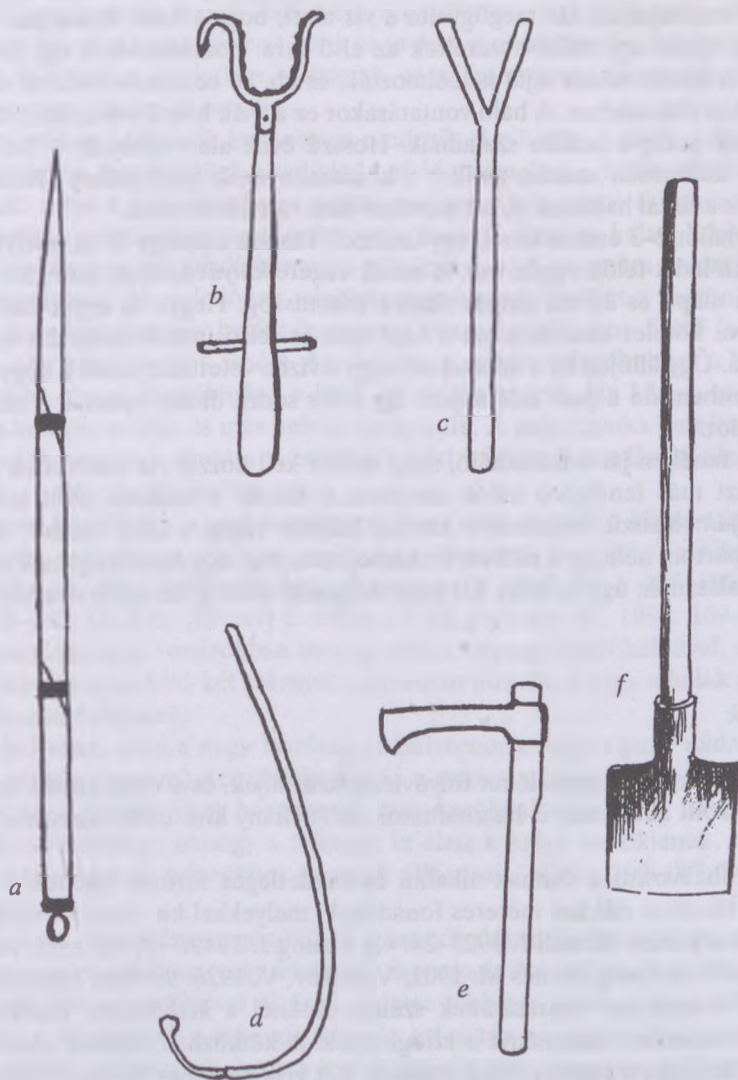
Ebbe a csoportba tartozik az inkább dunai, a Tiszán kevésbé elterjedt *balint*- és a

kecsegeháló (Herman O. 1887–88: I. 282–284; Solymos E. 1965: 190–193). Nehéz különbséget tenni a két háló között, mert többen, némi átalakítással, ugyanazt a hálót használják ennek a kétféle hálnak a fogására. Maga a háló 50–70 m hosszú, de csak 2 m mély. A balinháló egyik változata szimpla hálójú, nagyszemű léhéből készül, de gyakoribb a tükrös változat. A Duna felső szakaszán a balinháló part felőli

38. ábra. Jég alatti halászat: a) hálózás jég alatt, Közép-Tisza vidéke;
b) jeges tanya, Balaton-mente

részét szimpla, a folyáson menőt tükrös hálóból szokták készíteni. Erősen parázzák, gyengén ólmozzák, hogy a felszínen járjon. A mindig tükrös kecsgehálót viszont leólmozzák, s az a fenékre merül. Ha többen társulnak a halászatra, 120 m hosszú is lehet az ilyen háló, és hat ember dolgozik vele két ladikról. Ugyanúgy eresztik vízbe, mint a laptolót, de felszedéskor nem akasztják össze a ladikokat. A hal nem a háló öblében fogódik meg, hanem a tükrös háló szemeiben akad fenn, ezért csak a teljes háló kiemelése után szedik ki belőle a halakat.

39. ábra. A jeges halászat szerszámai: a) *rohony* vagy vezetőrúd; b) *rohony* vagy rúdajtó villa; c) régebbi formájú rúdajtó villa; d) *rözsöny* vagy kereső; e) jegellő, Fertő-tó; f) *üstőke*, a lékelés eszköze, Hernádbúd (Abaúj-Torna vm.)

A rövidebb balinhálóval két, szükség esetén egy ember is elbír. A hálónak csak a ladik felőli végére kötnek apacsot, a másik végét egy úsztatóhoz kötik. Ez lehet dongó, dézsa, bárka vagy az ún. *kutya*, mint a bűvárhálónál (Solymos E. 1965: 194). A *rina* elején vízbe vetik az úsztatót, ami egyik irányba húzza a hálót, a másik irányba pedig a ladik. A felszedés a ladikba történik.

Újabban alakult ki a magyar Dunán a *bűvárháló*, *zsákháló*, *pokalháló* vagy *fodros-háló*. Kialakulását és elterjedését jól nyomon követhettük (Solymos E. 1965: 193–198). 1934-ben Gútán két komáromi halász kecsegehálóval dolgozott, és egy bűvár is segítette a munkájukat, aki megfigyelte a víz alatt, hogy a háló ólmos ina alatt sok hal átbújik. Ezért egy zsákot szereltek az alsó ínra: hozzákötöttek egy kb. másfél méter széles léhést, annak alját is leólmozták, és kb. 80 centiméterenként odakötötték az eredeti ólmosínhoz. A háló vontatásakor ez a zsák hátrább húzódik, az ín alatt átbújó halak pedig a zsákba szaladnak. Hosszú évek alatt elterjedt a Dunán ez a módosítás, különösen azután, amikor a kezdeményezők áttelepültek Dunaszekcsőre. Átvették a tiszai halászok is, ott azonban nem vált általánossá.

A bűvárhálót 2–3 ember kezeli egy ladikból. Hossza mintegy 40 m, mélysége 3 m; apacs csak a ladik felőli végén van. A másik végére *kutyát* kötnek, ami 150 cm hosszú, 70 cm alapú és 20 cm magas deszka háromszög. Hegye és egyik sarka át van fúrva, ahova kötelet kötnek, s ezt a háló alsó és felső inából kiképzett *kengyelhez* kötik hozzá. Úgy állítják be a kötéseket, hogy a vízbe vetett kutyának a hegye a vízfolyással szemben, de a part felé álljon. Így a víz sodra oldalt nyomja, s ezzel kifelé húzza a hálót.

Mivel a fenéken jár a bűvárháló, sima meder kell hozzá. Az ismeretlen területet, ahogyan azt más fenékjáró hálók esetében is teszik, a halászat előtt *taccskötéssel* *megtaccsolják*: hosszú, leólmozott kötelet húznak végig, s ahol elakad, ott jelzést tesznek a parton, nehogy a hálóval is rámenjenek. Egy-egy tanyát egymás után többször is lehalásznak; úgy is, hogy két *parti* dolgozik: amikor az egyik visszaér, a másik indul.

Kerítőhálók

Az eddig tárgyalt nagyhálókat folyóvízen használják, és a vízen szedik fel. A kerítőhálók viszont állóvízben is használhatók, és (néhány kivételtől eltekintve) a partra húzzák ki.

A kerítőhalászatnak vannak alkalmi és kezdetleges formái. Ilyenek a hínárból, vesszőből készített néhány méteres fonadékok, melyekkel kis vizekből az apró halakat húzzák a partra (Ecsedi I. 1923–24: 42; Csalog J. 1949. – A *vál* nevű vesszőfonadék „hálóra” lásd még Nemes M. 1901; Vladikov, V. 1926: 99–101; Mjartan, J. 1952: 118–124). Komolyabb szerszámnak számít ezeknél a *kétközháló*, mellyel alkalmi halászok számottevő zsákmányt is kifoghatnak. A kétközháló néhány méteres léhész, alsó inán ólmozás, a felsőn esetleg parázás. Két végét egy-egy bothoz kötik úgy, hogy a háló öblös legyen, aztán két ember a két botot megfogja, a vízben gázolva húzza. Mikor halat fog a háló, vagy csak megemelik az alját, vagy – a nagyobb hálót – partra vontatják (Herman O. 1887–88: I. 285–286; Gönyey [Ebner] S. 1925: 93; Ecsedi I.

1934: 196; Szilágyi M. 1973a: 177–179; Balassa I. 1975a: 39, lásd még Szilágyi M. 1995: 164–168).

A *folyami kerítőháló* a víztől függően 100–400 m hosszú, a mélysége pedig 3–6 méter. Aszimmetrikus forma, vagyis az egyik vége, mely a part mellett halad, keskenyebb (Herman O. 1887–88: I. 251–274; Szabó K. 1937: 399–401; Nyíri A. 1948: 59–60; Solymos E. 1965: 202–218; Bálint S. 1976: 431–432). Amíg kenderfonalból kötötték, több darabból állították össze. Egy darab 800 szem hosszú, ami beállítva 12 m. Egyenlő arányban adták össze a hálótulajdonosok, és a szárításhoz szétszedték, hogy könnyebb legyen vinni. A part felőli vége nagyobb szemű, befelé sűrűsödik és egyre mélyebb. A két végén az *apac*hoz kötik az inakat, melyek közül a felső parás, az alsó ólmozott. Ha iszapos mederben halásznak, az aljára szalma-, sáscsutakokat dugnak az ínba, hogy ne vágjon az iszapba.

Használatához *hálósladik* kell, ebben rendezik el a hálót. A *tanya* felső végén kiszáll a *laptáros* a tartókötéllal, a ladikkal befelé eveznek, s a hálót félkör alakban a vízbe vetik, majd a *kijárókötéll* a partra eveznek. A laptáros farhámmal tartja a kötelet, erősen sodró vízen laptárosbotot is használ. Lassan halad lefelé. A többi halász, vállukon átvetett *húzóhámmal*, a háló kijáró végét a partra vontatja. Közben odaér a laptáros is. Ha a hálónak mindkét vége egymás mellett a parton van, megkezdik a kiszedést. Egy-egy halász (a mester) húzza a parás inat, kettő (a legények) az ólmos inat, kettő pedig a léhést. Az alsó inat a talajon húzzák, hogy a halak el ne szökhessenek alatta. A zsákmány a háló bő öblébe szorul. Ha kész a *tanyavetés*, a hálót újra ladikba szedik, és más helyen újrakezdi. A napi munka befejezése után a hálót kiterítik száradni. Amióta műszálból kötött hálókat használnak, nincs szükség szárításra; a hálót a ladikban hagyják.

Az állóvízi kerítőháló, a *gyalom* szimmetrikus: a két végétől a közepe felé fokozatosan mélyül, és középen egy nagy zsák van belevarrva, ez a *káta* (a Közép-Tiszán *szebes*sz). Hossza eléri a 400 métert is (Herman O. 1887–88: I. 286–302; Jankó J. 1902a: 338–340; Gönyey [Ébner] S. 1926: 17–18; Nyárády M. 1938: 169–170, 380–382). Használata nagy vonásokban megegyezik a folyami kerítőhálóéval, mindössze arra ügyelnek, hogy a háló két szárnyát egyformán húzzák, s hogy a halak a közepén lévő zsákba tömörüljenek.

Olyan helyeken, ahol a nagy távolság (a Balatonon), vagy a parti nádas miatt (a Fertőn, a Velencei-tavon) nem húzhatják ki a partra a hálót, a ladikba szedik fel. Ilyen esetben a hálósladikot horgonnyal vagy karókkal rögzítik, a hálót a ladikig húzzák, és beszédéskor, nehogy a felemelt ín alatt a halak kiszökjenek, *csigát* vagy *villát* használva az inat a fenékhez nyomják (Bárdosi J. 1994: 109–117; Solymos E. 1996: 56–64).

Áradás után rekesztéssel egészítik ki a kerítőhalászatot. Ennek két módja van: vagy *ráhalásznak* a rekeszre, vagy *lehúznak*, *sleppelnek*. Az első esetben az apadásnak indult mellékágot *rekeszhálóval* elzárják, felette többszáz méterre keresztbe vetik a kerítőhálót, a két partról a rekeszig húzzák, ott aztán az egyik oldalra kiszedik. A lehúzás annyiban különbözik, hogy a kerítő kijáró végét és a rekeszháló egyik végét összekötik, és együtt húzzák ki (Gönyey S. 1942c: 49–50; Solymos E. 1965: 216–217; lásd még az *őrhálós* kerítőhalászat adatait Szilágyi M. 1995: 117–120).

A kerítőhálónak a vizák eltűnésével együtt már egy évszázada használaton kívül

került változata volt a *vizaháló*, mely csak annyiban különbözött tőle, hogy erős zsinagból kötötték. A vizahalászat – amennyire a történeti forrásokból következtetni lehet rá – mindig nagy látványosságnak számított (vö. Bél M. 1984a: 352–353, 1984c: 20–21).

Az ártéri tavakban, gödrökben rekedt ivadék kihalászására a *piszehálót* használták. Ez 10–20 m hosszú, nagyon szűk szemű gyalom (Solymos E. 1965: 218).

A Balaton jellegzetes kerítőhalászata volt a *látott halra* való halászat. Őszi időben a garda óriási seregekbe verődik. Ez volt a tihanyi halászok számára az igazi aratás. Egy halász, a *hegyenjáró* a tihanyi hegy tetejéről jól látta, hogy a halsereg merre vonul, és subalengetéssel, testmozdulatokkal irányította a hálósok munkáját (Herman O. 1887–88: I. 433–439; Viski K. 1932a – a fogási mód változataira az Adrián lásd Herman O. 1903).

A kerítőhálókkal megfelelő teleken jég alatt is halásznak (Z. Horváth M. 1859; Jankó J. 1902a: 344–350; Ecsedi I. 1925: 143–149; Gönyey [Ébner] S. 1926: 17–18; Lukács K. 1929, 1934; Igali Mészáros J. 1940; Szilágyi M. 1973b). A munka menete azonos, csak a lécek elhelyezkedése más a folyó-, illetve az állóvízen. Tavakon a víz közepén vágják ki a *beadó léket*, aztán kétélféle 10–12 kis léket egymástól 8–10 méterre. Ezekkel a lécekkel partra merőlegesen haladnak, annak közelében újra összefordulnak, és középen, a beadó lék vonalában van a *kiszedő*. Folyóvízen a part közelében vágják a beadót és a kiszedőt is.

A jég alatti halászatra előkészített kerítőháló két végén húzókötel van, ezek végén egy-egy hosszú lécs, melyeket a jég alá tolnak, s egy kétágú fával, a *tolófával*, *gámszával*, *hajtóvillával* lékről lékre továbbítanak. A kötel elnyújtása után a szánkóról bedöntik a hálót a léckebe, aztán minden második léknél kiemelnek egy kötélhurkot, amivel húzzák a hálót, közben a kötel másik végét a jég alatt viszik tovább. Így érnek el a kiszedőhöz, ahol kiemelik a hálót. A tavakon a középső beadóhoz ellenkező irányban is szoktak léksort vágni, így a tanya másik oldalát is lehalászhatják.

A kerítőhálók – vagy ahogy általában nevezik: a *nagyhálók* – mind előállításuk, mind kezelésük miatt jól szervezett akcióközösséget, gyakran gazdasági közösséget igényelnek. Vagy a jogtulajdonos (illetve a jog bérlője), vagy a halászok tulajdona a nagyháló. (Ma a szövetkezeté.) Egyenlő arányban adják össze a hálót vagy annak árát; közös a munka is. Hagyományos keretek között egy nagyhálóval 6–10 halász dolgozott, s mindenkinek pontosan körülhatárolt feladatai voltak. Ezek a „ranghoz” és a testi erőhöz, az életkorhoz igazodtak. A *mester* – aki sokszor gazda, bérlő is volt, és esetleg idős ember is – a viszonylag könnyebb, de nagyobb szaktudást igénylő munkát végezte. A *legény*, aki a gazda alkalmazottja, s inkább fiatalember, a nehéz fizikai munkát kapta (ínszedés), az inasok, a legifjabb, leggyengébb tagjai a bandának, *kompániának*, a könnyebb, egyszerűbb – de sokszor a piszkosabb – feladatokat kapták (Solymos E. 1965: 43–44).

A folyószabályozások előtt a gyalom volt a legjelentősebb hálóféle. A halászat javarészt az ártéri tavakban folyt, főleg az őszi hónapokban és télen. Az akkori szállítási lehetőségek nem voltak alkalmasak rá, hogy a nyári hőségben nagy mennyiségű halat messzire szállítsanak (vö. Solymos E.–Solymosné Göldner M. 1979; Szilágyi M. 1984).

Az egykorú források arra engednek következtetni, hogy a 18. században folyóvízi nagyhálóval csak vizára halásztak, a piaci hal zömét az ártéri tavakban gyalommal fogták (vö. Solymos E.–Solymosné Göldner M. 1978).

Horgos halászat

A horog

A horog – régészeti leletekkel igazolhatóan – az egyik legrégebbi halászeszköz. Már a kőkorból ismerünk csontból formált horgokat (Zalai-Gaál I. 1983), és analógiák alapján feltételezhetjük, hogy fából is készítette az őskor embere. A fémek megjelenése után szép számmal került elő bronz- és vashorog-lelet is.

Herman Ottó leírja a *halpecket*, mely apró, két végén hegyes keményfa, középre kötött zsinórral. A felcsalizott fácskát a hal hosszában beszopja, de rántásra az keresztben áll a szájában. Hasonló megoldású a „cigányhorog”: a csalihal hasa alá kötött tövis. A legutóbbi időkig megtalálható a gyermekek kezében a gombostűből hajlított horog is (Herman O. 1887–88: I. 176–186, 376–377, lásd még Jankó J. 1900a: 506–507, 516; Sirelius U. T. 1934: 98–99).

A sporthorgászat fejlettsége miatt napjainkra számtalan változata alakult ki a horgoknak, s nagy a szakirodalma is, ezért ennek a terminológiája alapján ismertetjük a hagyományos horgokat is (vö. Honthegyi M. 1976; Víg J. 1987; Antos Z. 1991). A horog részei: hegy, szakáll, öböl, szár, fej, az öblök szélessége. A horogfej kétféle lehet: kerek és lapított. A hegy a hagyományos horgoknál ugyancsak kétféle: egyenes és ívelt, vagyis egyenletes íveléssel befelé hajlik. Míg a gyári horgoknál sok típust alakítottak ki, a kovácsolt horgoknak – a hivatalos elnevezést alkalmazva – csak két típusa van: az ún. Limerick horog és a Kirby. Az utóbbi annyiban tér el az előzőtől, hogy a horog hegye enyhén oldalirányba hajlított, tehát a szára és a hegye nem esik egy síkba. Használnak ezenkívül a halászok hármashorgokat is (vö. Szilágyi M. 1995: 203–214).

Külön kell megemlékeznünk a *vizahorgokról* (Rohan-Csermák, G. 1963). Két típusa van, az egyik kb. egy arasz hosszú vashorog, a másik rövidebb, vékony, fehér fémből készült. Mindkettőnek viszonylag hosszú, egyenes és tűhegyes hegye van, mindkettő laposfejű. Míg a kovácsoltvas horgok sokszor falusi vagy cigány kovácsok termékei, ezért sokféle formában készültek, a vizahorgok a két típuson belül annyira egyformák, hogy egy-egy készítő üzem gyártmányainak kell tekintenünk. Ezt igazolja Antipa (1916: 332) közlése, mely szerint a 19. század közepén a román halászok Nizsninogorodból és Asztrachánból szerezték be a vizahorgokat – ezek lehetnek a nagyméretű vashorgok. A 20. század elején pedig a tökéletesebb japán horgokat használták – ezek lehetnek a fehér horgok.

A 19. század vége és 20. század eleje óta a halászok körében is egyre jobban terjedt a gyári horog, csak a nagy ragadozó halakra használták továbbra is a kovácsolt horgokat (Tömörkény I. 1963: 482–483; Ecsedi I. 1934: 168; Szabó K. 1937: 380). A gyáriak közül méretben a 2/0-s, hosszú szárú horgok voltak a legelterjedtebbek, és egyformán megtalálhatók a Limerick és a Kirby típusúak.

A horgász a halat kedvenc ételével csalja a horogra. A csalik állati vagy növényi eredetűek. Állati eredetűeket, mint a kishal, a giliszta, a béka, a lótetű, a kérészlárva, főleg ragadozókra számítva tesznek a horogra. A sporthorgászok hatására az utóbbi évtizedekben a szappan, a szalámi és a sajt is bekerült a csalétkék közé (Dobó F. 1928: 133; Babus J. 1959: 82; Solymos E. 1965: 108). Hajdan a kérész igen elterjedt és hatásos csali volt. Gyűjtéséhez a *kérészszedőt* vagy *bágert* használták, melyet helyenként a sporthorgászok is átvettek (Solymos E. 1960: 15–16; Zabos G. 1983: 85, 160–161). Egy köpűs, lefelé szűkülő vaslemez csövet szereltek 4–5 m-es nyélre, és az agyagos partoknál a víz alá a partoldalba szúrták le. Felemeléskor a csőbe szorult föld feljött, ezt egy deszkára kiütötték és a kérészlárvákat kiszedegették belőle. A folyószabályozások óta a kérész mindinkább fogyatkozott, így a csaliként való alkalmazása is kezdett háttérbe szorulni. A kérészcsali hatásosságát jól szemlélteti, hogy néhány évtizeddel ezelőtt a dunai halászok a Tiszára is elutaztak kérészt gyűjteni, mert a Dunán már nem találtak.

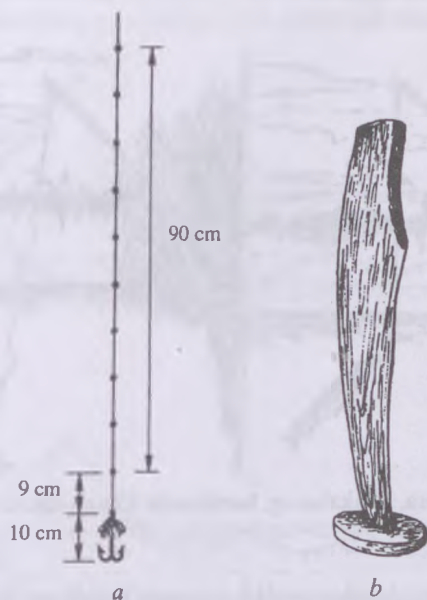
Növényi eredetű csalik: a teljes kukorica, az összegyúrt kenyérbél, a kukorica- vagy árpalisztból gyúrt és kifőzött gombóc (Singhoffer J.–Peijcsik I. 1892: 58–59; Nyíri A. 1948: 51). A csalétket halfajtánként és időszakonként váltogatják. Szempont az is, hogy a több órán át vízben hagyott horogról ne ázzon le a csali.

Kézihorog

Ennek a horogtípusnak az a jellemzője, hogy csak a halász közreműködésével lehet vele halat fogni. Egyik fajtája a *nyeles horog*, melyből a mai sporthorgászat kifejlődött. Alkalmi halászok szerszáma, a 19. században azonban még nagyobb jelentőséget tulajdonítottak neki a paraszthalászok is (Herman O. 1887–88: I. 355–357; Ecsedi I. 1934: 167; Szabó K. 1937: 388; Szilágyi M. 1995: 210–214). Egy több méteres hajlékony vesszőre vagy botra több méteres zsinórt kötnek, végén horoggal. A horogtól bizonyos távolságra erősítik fel az *úszót* vagy *pedzőt*, mely lehet libatoll, nádszál, dugó. A horgász a felcsalizott horgot a vízbe veti, s vár, hogy a hal *ráharapjon* a horogra. A pedző mozgása ezt jelzi. Ekkor *bevág*, s kiemeli a halat.

Igazi halászszerszám viszont a *kuttyogató*, *puttyogató*, *butykáló*. Csak harcára használható, ami elterjedését behatárolja. Két részből áll: a butykálóból és a horogból. Ez utóbbi erős kovácsolt vashorog, vastag zsinórra kötve. A kötéshez kakastollat vagy vörös rongydarabot is szoktak erősíteni. A zsinór, melyet erősen ólmoznak, 8–10 m hosszú is lehet. A fából faragott butykáló 30–40 cm hosszú, végén, a fogás helyén hengeresre, derekánál laposra faragott deszkalapocskára, melynek alján kerek (a Dunán) vagy ovális (a Tiszán) talp van. Maga a talp sima, lapos vagy homorúra faragott. Vagy a nyéllal azonos darabból faragják ki a talpat, vagy külön, és ráerősítik. Ez utóbbi megoldást jobbnak tartják, mert a talp könnyen csorbul, s így könnyebb a javítása (Herman O. 1887–88: I. 215–217; Jankó J. 1900a: 522–555; Dobó F. 1928: 134–135; Solymos E. 1965: 98–103; Vásárhelyi I. 1968: 65. skk; Székely Á. 1980: 75. skk; Szilágyi M. 1995: 222–228).

Csaléteknek leggyakrabban lótetűt használnak. Egyesek *bogártartót*, *istállót* is készítenek. Egy szélesebb lécet 8–10 helyen vastag fúróval átfúrnak, egyik oldalán sűrű dróthálót szegeznek rá, másik oldalán csúszó fedelet készítenek, és a lótetűket egyenként a lyukakba helyezik, majd a fedelet rátolják.

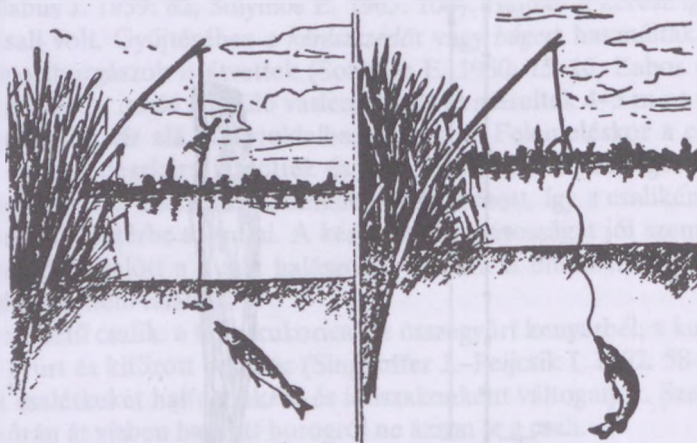

40. ábra. Puttyogató: a) a puttyogató zsinór szerkezete, Tiszaörvény (Heves vm.); b) kuttyogató, Algyő (Csongrád vm.)

A butykálás ideje a nyár, amikor a szilva kékülni kezd, egészen őszig. Csendes estéken a horgász kievez a vízre, a horgot felcsalizza, és több méter mélyre leereszti. A dunaiak bal kezük két ujjával fogják a zsinórt, a tiszaiak a butykáló végére hurkolják. A fával háromszor a vízre ütnek, kis szünetet tartanak, újra ütnek. Könyökből csapnak a vízre, aztán csuklóból hátravágnak, ettől egy jellegzetes buttyanó hang keletkezik, mely a harcsa figyelmét felkelti, s az a fel-le emelgetett horogra csap. A hang élességét a deszka vékonyításával lehet „behangolni”. A horogra akadt 10–50 kg-os harcsa nagy erővel viszi a csónakot, míg ki nem fárad. Akkor a halász magához húzza, s a kiemeléshez *vágóhorgot* – vaskampót vagy fanyélbe erősített vízahorgot – használ, amit a harcsa hasába, állába akaszt (Szabó K. 1937: 160–162).

Ahogy a nagy harcsák megfogyatkoztak, a halászok kezdtek felhagyni a kuttyogatással, mely mára inkább sporthorgászati módszer lett. Néhány halász azonban máig a kuttyogatás specialistája: a butykáló behangolásáról, a meder kiváló ismeretéről és kapitális harcsafogásairól messze földön híres.

A horogkészségek több típusánál és változatánál nem szükséges a halász jelenléte a fogáshoz. Ezeket kizárólag a halászok használják, mivel a sporthorgászok nem hagyhatják őrizetlenül a készségeket.

41. ábra. Csukahorog, kecskeméti Tisza-szakasz

A *csapóhorog*, *csáphorog*, *lazahorog* több méteres hajlékony husáng, amit meredek partba szúrnak ki (Herman O. 1887–88: I. 361–366; Ecsedi I. 1925: 33–36; Solymos E. 1965: 103; Szilágyi M. 1995: 216–222). Az erős zsinór a harcsahoroggal épp a víz színére ér. A csalétek egy kis élő hal, mely a víz színén körözik. Erre kap rá a harcsa, és a hajlékony husáng fárasztja ki. Egymás közelébe több horgot is letűztek, s a bot mozgásáról vagy a ráakasztott kolomp hangjáról tudták, hogy melyik fogott. A *lábóhorog* zsinórja ugyancsak ki van kötve, de közbeiktatnak egy kabaktökört, mely a víz színén úszik, s a hal kifárasztása a feladata.

A csapóhorog változata a *csukahorog*, melyet röviden cövekhez vagy nádcsomóhoz kötnek ki. A több méteres zsinórt feltekerik egy Y alakú fácskára, melyről az, ha csuka akad a horogra, letekeredik, futást enged a hálnak (Sztripszky H. 1903a: 186–188; Kovács A. 1904a: 308; Szabó K. 1918: 123–125; Ecsedi I. 1934: 179).

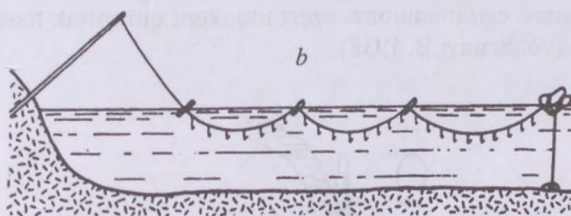
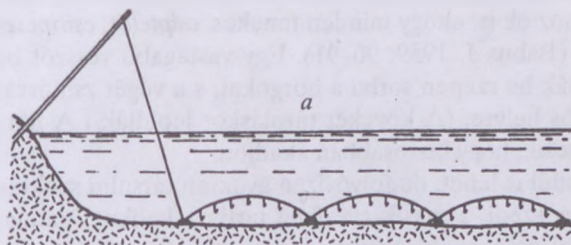
A haljárástól függően a parton kikötött horgokat vagy *vízköztre*, vagy *fenékre* eresztik. Különösen a tiszai halászok alkalmazták az elvetés sokféle variációját.

A *végghorgok* annyiban térnek el az eddig tárgyaltaktól, hogy egy akár 100 méternél is hosszabb zsinóron a horgok sora van felkötve (Herman O. 1887–88: I. 370–375; SMJ 1919; Solymos E. 1965: 104–114; Szilágyi M. 1995: 229–243). A horogfejre 30–40 cm-es *insléget* kötnek, melynek hivatalos neve *előke*, a halászok *patony*, *bato-nya*, *potomszár*, *pék*, *pékli*, *spékli* néven emlegetik. Ezt kötik aztán a száz-több száz méter hosszú *derékzsinórhoz*, *horogderékhez*, *horogpallóhoz*, egymástól 60–100 cm-re.

A rövidebb, néhány méteres végghorgot, a végén egy kövel, a partról dobják be. A derékzsinór másik végét a parton kikötik. Az ilyennél a horgok rendszerint csak a

fenéken elfekvő részen vannak, de lehetnek végig is, ebben az esetben a víz különböző mélységében helyezkednek el.

A következő változat az *átkötős horog*, amit két karó közt feszítenek ki, és a horgok a víz felső részében helyezkednek el. Főleg ragadozó halakra használják. Hasonló célú a *tetőhorog*, *paláshorog*, melynél a derékzsínorra több helyen kabaktök vagy fa úszót kötnek, ezek tartják a víz színén, a két szélső kabakot pedig lekövezve rögzítik.

42. ábra. A véghorog elvetésének módja: a) fenékhorg; b) paláshorog, Tiszafüred (Heves vm.)

A véghorog legáltalánosabb változata a *fenékhorg*. A derékzsínór végére egy nagy, a horgok közé pedig, a víz sodrásának erősségétől függően, több-kevesebb kisebb követ hurkolnak. A felcsalizás után a derékzsínórt a mederben elfektetve az egyik végét vagy a parton egy karóhoz, vagy jelző úszóhoz kötik, vagy pedig kövel süllyesztik el. A horogeresztésnek két módja van. A régebbi, és elsősorban a Tisza jellemző a ladik oldaláról eresztés. Indulás előtt úgy rendezi el a halász, hogy a derékzsínór szépen felkarikázva fekszen a ladik oldalában, és a peremen átvette kívül csüngjenek a felcsalizott horgok. Ahogy eresztenek, a derékzsínór folyamatosan csúszik a vízbe, és viszi a horgokat is. Főleg a dunai *fenekesek* használják a *horogtál-cát*, ami egy ritkás lécszerű tálcá, sűrűn rovátkolt peremmel. A derékzsínór a tálcán van, az előké pedig egy-egy rovátkában fekszenek. Eresztéskor a ladik farába fektetik a tálcát, ha az egyik oldaláról lefogták a horgok, fordítanak rajta egyet.

Fenekezni, eresztőzni – s általában horgászni – csak tavasztól tél végéig lehet, amikor jár a hal és táplálkozik. A pontyozók kétóránként, mások félnaponként – egy naponként nézik fel a horgokat. Vagy felszedik, s újra csalizva új helyen vetik el, vagy *sibárolnak*: ahogy szedik, úgy eresztik is vissza. Ha ki van kötve a fenékhorg vagy úszó van a

végén, onnét indulnak. Ha *kőre vetették el*, akkor *fantővel* keresik meg. Ez eredetileg egy ágas-bogas fadarab, amire követ kötnek, és hosszú kötéllel húzzák a mederben, míg bele nem akad a derékszínórba. Manapság ilyen fantőt már csak szükségből használnak: általában vastag drótból hajlítják, s kővel vagy vasdarabokkal súlyozzák (Herman O. 1887–88: I. 186–187; Szabó K. 1937: 162–163).

A felszedés deszkaládikába, *horogládába*, rossz lavórba történik. Ha halat éreznek a zsinóron, merítőszákkal nyúlnak alá. Akik tálcáról eresztenek, azon is szárítják, de a készség tárolásához ők is, ahogy minden feneke, *csiptetőt*, *csiripcseket*, *cserepcsikot* szoktak használni (Babus J. 1959: 90–91). Egy vastagabb vesszőt behasítanak, és a vágásba akasztgatják be szépen sorba a horgokat, s a végét zsinórral összekötik. Így akasztják fel szellős helyre. (A köveket tároláskor leoldják.) A horgokat reszelővel rendszeresen hegyezik, hogy biztosabban akadjon.

Fenekezni egyedül is lehet, de folyóvízen gyakran társulni szoktak: míg az egyik a zsinórt ereszti vagy szedi, a másik evezővel tartja a ladikot. Vannak halászok, akik csak fenékhoroggal dolgoznak. Amikor nincs *szezonja*, más kereset után néznek. A specializálódást az is segítette, hogy csak fenékhorogra is lehetett halászati engedélyt kérni.

Ha idejében nem szedik fel a horgokat, a ráakadt hal elpusztul; lehetnek olyan halak, melyek sérülten elszabadulnak, ezért időnként eltiltották használatát, máskor újra megengedték (vö. Szunyi B. 1938).

43. ábra. Vizahorog, dunai típus

Szerkezeti szempontból a véghorgok közé tartozik, de a fogásmódban lényegesen más a *vizahorog* és kicsinyített változata, a *kecsegehorog* vagy *dugóshorog* (Herman O. 1887–88: I. 368–369; Solymos E. 1965: 114–117). A véghorgok módjára, de vékony és kb. 60 cm hosszú kötél előkére és vastag kötélderékre szerelik fel a fentebb már leírt vizahorgokat. Csalétket nem tesznek rá, ellenben a horog öblére – minden horogra külön – rövid zsinórral ökölnyi faúszót akasztanak, melyet kátrányoznak is. A mederben keresztben a fenékre süllyeszti, s az úszók a horgokat lebegve tartják. A tavasszal és ősszel a Fekete tengerből felfelé vonuló több mázsás halóriások a horgok között átúszva farkukkal belecsapnak a tűhegyes horogba, és fennakadnak. Kiemeléskor a halászok fejbevégték a vizát, hogy könnyebben megfoghassák. A vizahorog használata a vizák megfogyatkozásával kikopott a használatból. Az 1900-as évek elején halásztak utoljára vizahoroggal a tolnai halászok Baja alatt.

A *kecsegehorog* 2/0-ás, hosszú szárú, hegyes horgokból készül, s ugyanilyen szerkezetű, de faúszók helyett literes üvegbe való parafadugókat kötnek a horgokra. A zsinórt átlósan fűzik át a dugón, hogy a víz jobban mozgassa. Ezt is a mederben keresztben vezetik. A hegyes horgok csak a pikkelytelen tokfélét fogják meg, a pikkelyes halaknak legfeljebb egy-egy *pénzét* akasztják meg. A jószemű halász az ilyen jelekből tudja, hogy a meder mely részén milyen hal jár, és fenékhorgát ennek megfelelően csalizza s fekteti. A *dugóshorog* csak a kecseges szakaszokon használatos.

PARASZTI GAZDÁLKODÁS

1978

1978

Az 1978. évi Gazdasági Évesi Jelentésben a paraszti gazdaságok működéséről és a paraszti gazdaságok szerepéről a következőket írták:

A paraszti gazdaságok a mezőgazdasági termelésben és a szolgáltatásokban is fontos szerepet játszanak. A paraszti gazdaságok a mezőgazdasági termelésben a termelési tényezők, a föld, a munkaerő és a tőke közötti viszonyokat szabják meg.

A paraszti gazdaságok a mezőgazdasági termelésben a termelési tényezők, a föld, a munkaerő és a tőke közötti viszonyokat szabják meg.

A paraszti gazdaságok a mezőgazdasági termelésben a termelési tényezők, a föld, a munkaerő és a tőke közötti viszonyokat szabják meg.

A paraszti gazdaságok a mezőgazdasági termelésben a termelési tényezők, a föld, a munkaerő és a tőke közötti viszonyokat szabják meg.

PARASZTGAZDASÁG, PARASZTI ÜZEM

A HATÁR

A parasztgazdaság helyhez kötött, s bizonyos művelhető terület tartozik hozzá. Terület és település (falu, tanya, mezőváros) akkor is összetartozott, s szoros birtokjogi, igazgatási és gazdasági egységet alkotott, ha térben elvált, s nem érintkezett egymással. Különösen havasok, erdők, puszták esetében fordult elő a jelentős távolság és a térbeli hiátus, más határok közbeékelődése.

A faluhatárhoz rendszerint különböző hasznosítású területek tartoznak, s a művelési ágak elhelyezkedését koncentrikus körökben ábrázolják a sematizált rajzok. A kör közepén áll a falu, a következő gyűrűben a bekerített kertek, majd a szántóföldek övezete következik. Azon kívül található a legelők, s a legtávolabbi gyűrűben az erdők öve helyezkedik el (lásd például Weber, M. 1979: 25; Paládi-Kovács A. 1965: 95). Földműves ember gyakran leszűkíti a határ fogalmát a szántóföldekre. (például „Elverte a jég a határt.” Ikvai N. 1967: 30).

Ez a séma többé-kevésbé alkalmas a Dunántúl, a Felföld és Erdély faluhatárainak jellemzésére, de az Alföldre nem alkalmazható. Előbb a kétbeltelkes településforma és a legelők belső és külső gyűrűje, később pedig a tanyás gazdálkodás miatt nem illeszkedett a fenti sémához.

A faluhatár jelzése, védelme minden birtokosnak és minden faluközösségnek érdekében állt. Évente elvégezték a *határjelek* megújítását az előírt módon lebonyolított *határjárások* alkalmával. Erre az alkalomra választott tisztségviselők vezetésével a közbirtokosság, a gazdaközösség tagjai húsvét időszakában körüljárták a falu határát. Ahol voltak határkönyvek, azokban is rögzítették a határjeleket, a természetes határfák, a határkövek, árkok, gyepek, határdombok helyzetét és állapotát (Takács L. 1987).

A határjárás szerepe a feudális kor végén, s különösen a telekkönyvezés bevezetése, rendtartásának szabályozása után (Magyarországon 1855-ben, Erdélyben 1870-ben, majd az 1886. XXIX. tc.-ben) háttérbe szorult. Erdélyben a falvak körüli, a nyomások (fordulók), dűlők és nyilak (parcellák) közti határbarázdák, árkolások közösségi megvonására szolgált a falu, a földközösség tulajdonában álló *faluke*, a *falu ekéje*. Utolsó tárgyi emlékei az erdélyi és budapesti múzeumokban láthatók, használatuk az 1850–60-as években szűnt meg (Kós K. 1979: 187–194).

A parasztgazdaság méretét a feudalizmus századaiban a *jobbágytelek*, a földesúrtól szolgáltatások fejében használatra átengedett föld kiterjedése szabta meg. Eredetileg a telek akkora terület volt, amekkora egy jobbágycsalád megélhetéséhez kellett. A jobbágytelek volt a feudális korban a termelés és az adózás alapegysége. Rendszerint elkülönült *belső telekből* (porta, fundus) és hozzá tartozó *külsősből* állt.

Nagysága szinte fálvanként változott nemcsak Magyarországon, de Nyugat-Európában is. Szokásos terjedelme német földön 40 holdnyi körül mozgott. Nálunk a jobbágytelek méretét első ízben a Mária Terézia nevéhez kapcsolt országos úrbérrendezés szabályozta (1769). Ennek során a szántókat négy, a réteket három minőségi kategóriába sorolták és vármegyéenként meghatározták az egész telekhez tartozó szántó és rét nagyságát. A Dunántúl vármegyéi hat osztályba sorolhatók a jobbágytelek mérete szerint: legnagyobb telekméretet a kelet-dunántúli megyék állapítottak meg, legkisebbet Sopron vármegye (Felhő I. szerk. 1970: 24, 68; Paládi-Kovács A. 1979a: 51–52, 98). A telek használata fejében a földesúrnak munka-, termény- és pénzjáradékkal szolgáltak a parasztek. Az úrbéres telekkel rendelkező parasztek neve *telkes jobbágy*, *marhás jobbágy* volt, szemben a földhasználatlalt nem rendelkező *zsellérrel*, gyalogjobbággal (Varga J. 1969)

A telkek (sessio, jobbágyhely) felaprózódása korán megindult. Helyenként eredetileg sem voltak egész telkes jobbágyok, csupán résztelkesek. Arkán (Abaúj m.) a 12 kat. holdnyi birtokot *féltelek*nek nevezték, *kvartának* (negyedteleknek) a 6 kat. holdas birtokot. Aki egy *kvarta* földdel rendelkezett, „annak már minden *fordulóban* volt egy darab földje és beletartozott a falu teljes jogú társadalmába” (Ikvai N. 1967: 36). Figyelmet érdemlő tény, hogy a parasztbirtokokat az ország sok vidékén még az 1950–1960-as években is a jobbágytelek-kategóriák szerint osztályozták. Átányon (Heves m.) a régi teljes jobbágytelek neve a *szekció* vagy *egész hely*, melyhez 48 kis, *magyar hold* (= 36 kat. hold) tartozott. Közkeletű kifejezés volt a *félhely* (féltelek, 24 kis hold, 18 kat. hold) és a *fertály* (negyedtelek, 12 kis hold, 9 kat. hold), minthogy a parasztbirtokok zöme ezekbe a kategóriákba tartozott. 1868-ban, az úri és paraszti birtokok elkülönítése idején, amikor a határ mérnöki rendezése is megtörtént, telekegységekben mérték ki a korábbi jobbágyok földjét. Egy *félhely* akkor Átányon 12 darabból állt. Hat „nagy darab” szántóföldből a három *nyomásban* és hat „kis darab” földből bent a falu alatt (kenderföld, káposztaföld, lucernás, ér melletti kaszáló) s tartozott hozzá 5 holdnyi legelő (Fél E.–Hofer T. 1997: 37).

Átányon a „félhelyes gazda” jól megélt, de a „fertályos parasztembernek” nehéz volt a megélhetése. Könnyebb volt olyan vidéken, ahol a résztelkekhez írtásföld, szőlő, erdőjog stb. járt.

Több vidéken ismeretes volt a *gyeptelek*, a falu közföldjén (korábban legeltetésre használt füves területen) létesített jobbágyi részbirtok vagy *zsellérhely*. A *partonülő* családok a meglepedés első éveiben kedvezőbb adózási, szolgáltatási feltételek között gazdálkodhattak, mint a község régi telkiállományának használói (MNL II. 343).

KÖTÖTT GAZDÁLKODÁS – SZABAD GAZDÁLKODÁS

A feudális kor mezőgazdaságát a határhasználatnak a földesúr és a faluközösség által megszabott rendje határozta meg. Nemcsak a faluközösség, a közös birtoklás számtalan formája, de a határhasználatra, a haszonvételek megosztására (erdő, legelő, kaszáló stb.), a gazdálkodó közösségek szervezetére, jogaira, kötelességeire is kiterő falutörvények, földesúri és egyéb státutumok is megkötötték a paraszti üzemek gazdálkodását.

Szűkebb értelemben véve kötött gazdálkodásnak a nyomáskényszert, a forduló határhasználatot szokták nevezni. Azt jelenti, hogy a *határ* (faluhatár) két-három, nagyjából egyenlő részre volt felosztva, s minden gazdának szétszórtan voltak parcellái a különböző dűlőkben. Így mindenkinek jutott a jobb és a rosszabb minőségű földekből, s az egyes határrészeket sújtó elemi csapások (áradás, jégverés) kára is megosztott a birtokosok között (Weber, M. 1979: 25). Földközösségi földhasználat esetén még a szántóföldet is rendszeresen újraosztották a jogosultak között, de utóbb csak az erdők, kaszálók haszonvétele történt ismétlődő felosztások útján (Varga J. 1952: 23–24, 47–48; Paládi-Kovács A. 1979a: 87–93).

A „nyomásos” rendszerben a szántóföld bizonyos hányada egy évig vetetlen maradt. Erdélyben az 1930-as évekig a kétnyomásos rendszer, a Felföldön és a Dunántúlon a háromnyomásos rendszer volt túlsúlyban. Akkoriban azonban már a vetéskényszer sem volt olyan szigorú, mint a 18–19. században, s a legelőnek használt fekete ugart is felcserélték vetett takarmányokkal vagy kapásnövényekkel, főként kukoricával. Átányon az 1940–1950-es évek gazdái az ugar nélküli hármast vetésforgót tekintették mintának. Ott a szántóföld egyharmada őszi gabonát, másik harmada tavaszt (árpat, zabot, kukoricát), a harmadik pedig – az ugar helyén – szálas takarmányt (lucerna, lóhere), borsót és kapásnövényeket termelt (Fél E.–Hofer T. 1997: 45–46). A tagosítatlanul maradt határban sok vidéken fennmaradt a javított forduló határhasználat, de az ugartartáshoz mind kevesebb helyen ragaszkodtak (lásd bővebben a *Földművelés* c. fejezetben). A kötött gazdálkodású faluhatároknak nyomáson kívüli, szabad használatú föld kevés volt. Többnyire a faluszéli, telekvégi földek, illetve az irtások és a szőlők, összefoglalóan szorgalmi (indusztriális) földek maradtak kívül a nyomáskényszeren.

A kötött, forduló határhasználati rendszer nyugat-európai minták nyomán már a középkorban meghonosodott Magyarországon, s jócskán túlélte a mintákat. Nálunk a szabad gazdálkodás csak 1848, a jobbágyszabadulás után kapott igazán lábra, noha előzményei jóval korábbiak. Az alföldi tanyásgazdálkodás mintaadó formái az 1830-as évekre már kialakultak (Balogh I. 1962). Távolabbi előzményei pedig a mezővárosi földhasználatban, a határban létesült *telelők*, szénatároló és állattartó telepek, szőlőhegyek üzemszervezeti előnyeiben keresendők. A mind terhesebbé váló kettős üzemvitel „három-négy évszázad” alatt az Alföldön is elvezetett a tanyai gazdálkodás dominanciájához és a hagyományos határhasználat, a közösségi kötöttség, kooperációk felbomlásához (Makkai L. 1957c; Hoffmann T. 1967: 132–135).

A tanyásgazdálkodás kialakulásának több előfeltétele volt (például nagy kiterjedésű határ, szabadparaszti vagy mezővárosi birtokjog, a földesúri és a jobbágyparaszti földek elkülönítése, a szántóföldek birtokosok szerint egy-egy tagban való

kimérése). Ezek a feltételek a Hajdú kerület és a Jász-Kun Hármaskerület, továbbá Szeged, Debrecen, Kecskemét, Nagykőrös stb. városok határában, majd az örökváltás révén korábban szabadult városok (például Szarvas, Nyíregyháza, Szentes) területén már az 1830–1840-es években adva voltak. Így az érintett városok és megyék, kerületek mintegy harmadán már akkor létrejött a tanyásgazdálkodás (Balogh I. 1962: 621–622).

Az Alföld középső részein korán kialakultak a tanyásgazdaság szakosodott, tájakra jellemző típusai is. Így a gyümölcs- és szőlőtermesztő paraszti tanyák a Duna-Tisza között, a gabonatermesztő tanyák a Bácskában és a Körös–Maros közti síkságon, az állattartó tanyák a Jászság, Kunság, Hajdúság és Debrecen térségében. 1910-ben a Kárpát-medence mintegy 15,3 millió kat. hold művelt területének mintegy egyharmadán tanyás gazdálkodást folytató helységek gazdálkodtak (Balogh I. 1962: 630–631; Hoffmann T. 1967: 137).

Az ugarfordulás, nyomáskényszert alkalmazó hagyományos gazdálkodás, valamint a „szabad gazdálkodást” leginkább megtestesítő tanyás gazdálkodás között időben és térben is voltak köztes fokozatok. Átány (Heves m.) a példa rá, hogy egyetlen falu határában is megfért egymással a gazdálkodás 2–3 formája. Ott az 1864–1868 közötti földrendezés során választhattak a birtokosok, hogy szántóföldjüket három nyomásban, hat darabban vagy egy tagban kimérve kérik. A „nyomásos” gazdák vállalták a háromfordulós vetéskényszert, az ugar közös legeltetését, és fenntartottak egy nagy közös legelőt. Velük szemben a „tagosok” kiléptek a közös művelési rendből és a közös legelőből is.

Átányon, amikor a vetéskényszert és a fordulós határhazsnálatot megszüntették (1901), mozgalom indult a *tagosítás*ért, s 1927-ben ki is mérték az egy vagy két darabból álló birtokokat. Jól ismerték a tanyarendszert is a közeli Jászság és a Tiszamente határaiból, de túlnyomó többségük a tagosítás után is a községből kijárva gazdálkodott. Átány határában alig volt 6–8 paraszti tanya, azt is beköltözők lakták (Fél E.–Hofer T. 1997: 41).

A „tagosztály”, a *tagosítás* a polgári földtulajdon kialakulásának folyamatában fontos lépcsőfok, a birtokrendezés egyik formája. Átala az egy község határában szétszórtnak fekvő, de egyetlen személy tulajdonában levő földparcellákat – a község többi birtokosának egyetértésével – egy vagy néhány (3–6) tagba vonták össze. 1836 és az 1870-es évek között az úrbéri birtokrendezések és a tagosítások – a Felföld és Erdély kivételével – általában befejeződtek. A tagosításnak három fő formája között lehetett választani:

- a) *egytagos*,
- b) *fordulós*,
- c) *dűlős* tagosítás.

Szabad, tanyai gazdálkodás az *egytagos* forma esetén alakulhatott ki.

Az 1880–1890-es években új jogi szabályozás született, s kezdetét vette a tagosítás új szakasza. Azonban a parasztbirtok szétszórtságának gondját a dualizmus kora sem tudta kielégítően megoldani. Az 1920–1930-as években a községek 10%-ában a határ még teljesen rendezetlen volt, egyetlen tagosítás sem történt. Alig több mint 300 község határ (körülbelül 14%) minősült „jól tagosított”-nak, s a határok mintegy 76%-át sorolták abba a kategóriába, amely újabb tagosítási eljárásra szorult a ko-

rabbi tagosítás óta eltelt hosszú idő vagy az akkor választott módozat elégtelen eredménye miatt (Simonffy E. 1965: 210, 225, 235, 259).

A tagosítás után a Mezőföldön, sőt az Északi-középhegység tájain is épültek paraszti tulajdonban álló tanyák (Paládi-Kovács A. 1965: 30–32; Lukács L. 1983). A külön-külön tagokban levő tanyabirtokokon a gazdálkodás rendjét semmiféle közösségi kényszer nem szabályozta. A tanyai gazdálkodás előfeltétele volt a legalább 7 kat. hold nagyságú parasztbirtok, amelyen még érdemes volt tanyát telepíteni, mert eltartott egy családot, s elegendő munkát adott a család tagjainak (Szabó L. 1997: 308, 428).

KÖZÖS BIRTOKLÁSÚ ÉS HASZONVÉTELŰ TERÜLETEK

Szerves részét képezték a paraszti gazdaságnak a jobbágyszabadítás előtt és után is a telkiállományba nem tartozó, de annak arányában hasznosítható legelők, kaszálók, erdők, nádasok. Ezeket a jobbágyság egymással és a földesúrral is közösen – bár korántsem azonos feltételekkel – hasznosították. A közös hasznosítás még azután is megmaradt, hogy a földesúr és az úrbéres gazdák közösségének birtokait „elkülönözték”, s határok választották el az úri és a paraszti erdőket, legelőket.

Az osztatlan közös tulajdonban levő területek hasznonvételeinek felosztására a köznemesi falvakban már századok óta nemesi közbirtokosságok (compossessoratusok) voltak hivatva. Ezek szabályzata részletesen meghatározta a birtokközösségek működésének és a birtok igazgatásának módját, valamint a tagok részesedését a közös birtok hasznából. A közbirtokosságok fontos gazdasági funkciót töltöttek be a jobbágyszabadítást követő évtizedekben is, amikor a volt úrbéres gazdák és a zsellérség közbirtokosságai a nemesi mintát követve megalakultak. A továbbiakban azok koordinálták a parasztságnak jutó erdők, legelők hasznosítását. Országosan a közbirtokosságnak több változata volt. Működésüket az alábbi feladatok indokolhatják:

- az egykor fennálló közös birtoklás és hasznonvételek osztatlan fenntartása (nemesi közbirtokosságok esetén);
- a jobbágyszabadítás után közös tulajdonban hagyott úrbéri tartozékok használata;
- az egykori földközösség egyik-másik maradványa;
- közösen szerzett, uraságtól vásárolt erdő- vagy legelőbirtok hasznosítása (Varga J. 1967: 60–69; MNL III: 319).

A közös birtoklás sokkal korábbi, s nem a faluszervezethez, hanem annál átfogóbb, több községet felölelő területi egységhez tartoztak a havasnak nevezett magashegyi kaszálók, legelők, erdők. Ilyen volt Csíkságban a *Negyedfél-megye havasa*, amelyet csak 1858-ban osztottak fel az addigi birtokközösség hét községe között (Kerékgyártó A. 1992: 13). Szintén a 19. század közepéig maradt fenn a *Hatod* (Bardóc fiúszék erdeje), a *Kilenc falu havasa*, *Sepsiszek erdeje*. Az egyik legnagyobb kiterjedésű közhavas Udvarhelyszéké lehetett a Hargitán, melynek északi részét *Tizenhét falu havasának* nevezték a 19. század elején. *Ős-Marosszék Havas Birtokossága* 127 községet ölelt fel, s 1898 után a havasbirtok és más ingatlanok kezelése a megyei

alispánra, illetve a megyei erdőgondnokságra szállt. Községi tulajdonban maradt az 1940-es évek közepéig (Zsigmond J. 1992: 37, 44). Az Aranyos-széki falvak *Székelyerdő* nevű közös birtokát korábban, már 1778-ban felosztották.

Közhasasok erdélyi vármegyék területén is léteztek a feudális kor végén (például Kolozs, Torda, Kraszna megyében). A későbbi Beszterce-Naszódhoz tartozó Radnai-hasasokat 1762-ben, a II. román gyalogos határőrezred felállítását és a katonai közigazgatás bevezetését követően osztották fel „a községek között egyenlően” (Imreh I. 1973: 126–127; Paládi-Kovács A. 1979a: 90; Imreh I. 1983: 153; Paládi-Kovács A. 1983: 72–73; 1993b: 254). Német nyelvterületen hasonló közös birtoklási forma volt az ún. *Mark*, a több falura kiterjedő „Mark-szövetség” (Weber, M. 1979: 28).

Az osztatlan közös tulajdont képező legelőkről az 1894. évi XII. tc. kimondta, hogy a legelőrendtartást az érdekelt birtokosok közgyűlése állapítja meg. Az 1898. évi XIX. tc. az erdőknek a legelőktől elkülönített kezelését és önálló erdőbirtokosságok megalakítását mondta ki. Később a közbirtokosságok helyett legeltetési társulatok (1935) létrehozását írta elő a törvény. Az országos érvényű törvények, miniszteri és helyhatósági rendeletek átültetése a gyakorlatba azonban olykor csak évek múltán, s különféle táji, helyi változatokkal történt meg (Petercsák T. 1979: 265). Minderről a *Magyar néprajz* VIII. *Társadalom* c. kötetében (561–565) és jelen kötet *Erdőgazdálkodás és Állattartás* c. fejezetében szólnak kicsit bővebben.

BIRTOKKATEGÓRIÁK ÉS ÜZEMMÉRETEK

A jobbágyfelszabadítás után a családi gazdaságokat egy ideig még korábbi jogállásuk szerint osztályozták. Az 1850-es évek derekán a felszabadult úrbéri telekbirtokos családok számát Galgóczy Károly 545 ezerre, más szerző 600 ezerre tette. A kisnemesi és polgári földbirtokos családfők számát 235 ezerre, a zsellérékét közel 820 ezerre becsülték (Galgóczy K. 1855: 102; Berend T. I.–Szuhay M. 1978: 143–44). A későbbiekben a régi jogállás helyett a birtokolt föld mennyisége, a gazdaság mérete vált meghatározóvá. Szegeden 1914-ben az alábbi birtokkategóriákat különböztették meg:

1. törpegazdaság	5 hold alatt	7736 db
2. kisbirtok	5–20 hold	2864 db
3. középbirtok	20–50 hold	884 db
4. nagy gazdaság	50–100 hold	155 db
5. 100 hold fölötti gazdaság		38 db

Összesen

11 677 db

A városnak 1914-ben 9511 bérlője volt, akiknek egy része örökfölddel is bírt. A szegedi földbérletek túlnyomó része 5–10 hold közötti volt. Szeged területe 1945 előtt valójában a törpe- és kisbirtok, illetve a kisbérlők hazája volt (Szűts M. 1914: 99; Juhász A. 1974: 310).

A statisztikai birtokkategóriák között említeni kell az 1 hold alattit is, amit a kutatás gyakran a törpegazdaság fogalomkörébe von. Az 1895. évi összeírás csak Erdélyben 181 ezer ilyen „proletár gazdaság”-ot talált, s ezek tették ki az összes gazdaság 20,4%-át (Egyed Á. 1975: 73). Magyarországon ugyanakkor az 5 hold alatti mintegy 700 ezer törpegazdaság a parasztgazdaságok közel 40%-át képviselte, de a művelt földeknek mindössze 6%-a tartozott hozzá. A törpebirtokos, félproletár rétegek földjének jövedelme nem fedezte a család eltartását, s ez a körülmény rendszeresen egyéb munkák vállalására kényszerítette őket. Az 1–5 kat. holdas gazdaságok 77%-ában volt eke, s csupán 1,7 gazdaságra jutott 1 igavonó állat. Egy-egy törpegazdaságra 1895-ben csupán 1,6 számosállat jutott, amibe a juhok, sertések, ludak számát is beszámították (Berend T. I.–Szuhay M. 1978: 147).

Az 1 hold alatti „proletár” és az 5 hold alatti „törpebirtok” kategóriáját az 1848 utáni úrbéri birtokrendezések teremtették meg. Ugyanis a korábbi *házas zsellérek*nek szántóföld nem járt, de megillette őket egy-egy „magyar hold” a közös legelőből. Átányon az 1864–1868-ban kimért *zsellérrész* 600 négyszögöl legelő és ugyanekkora legelőből frissen feltört szántóföld volt. A zselléreknek osztott 1200 négyszögölekhez járultak a későbbi parcellázások, az 1920-as földreform során kimért 1–2–3 holdas törpebirtokok. Fokozták a földek elaprózódását a kisgazdaságok öröklésével járó osztozkodások és az apránkénti földvásárlások is (Fél E.–Hofer T. 1997: 38).

Kisbirtoknak számított az 5–20 kat. hold közötti gazdaság. Ebből a kategóriából ki szokták emelni az 5–10 kat. holdas gazdaságokat (ezekből 1895-ben 460 ezer volt), mint a „kisparaszi”, „szegényparaszi” réteg gazdaságait (Berend T. I.–Szuhay M. 1978: 146–147; Egyed Á. 1975: 73). Családi kisüzemeik igaerővel és talajművelési eszközökkel igen szűkösen voltak ellátva. 1911-ben a lovak és az ökrök együttes számát véve alapul csupán egy ígás jószág jutott gazdaságonként, ezért a tehén igázására is rákényszerültek.

Előbb láttuk, hogy Szegeden a közepes parasztbirtok kategóriájába a 20–50 hold közötti gazdaságokat sorolták. Ezzel szemben Erdélyben már a 10–20 hold közötti birtok is a középparaszi gazdaságok körébe tartozott. Ez a birtokkategória Szolnok-Dobokában a gazdaságok 25–60%-át tette ki, Kolozs megyében pedig mintegy 25%-át. Részarányuk 1895 tájkán – erdélyi átlagot tekintve – 25–30%-ra becsülhető (Egyed Á. 1975: 74).

Hazai gazdaságtörténészek a középparasztság kategóriájába a 10–35 kat. holdas birtokkal rendelkező családokat sorolják, szemben az idézett szegedi osztályozással. Ilyen alapon a 19–20. század fordulóján országosan körülbelül 450 ezerre teszik a középparaszi gazdaságok számát (Berend T. I.–Szuhay M. 1978: 146). Erdély hegyvidékein a 30–35 holdon felüli gazdaságokat a középparaszi birtokok felső kategóriájába sorolták. A bizonytalanságot főként az okozza, hogy a gazdaságok jövedelmezősége nem annyira a birtok méretétől, mint az árutermelés fokától és a bevonható munkaerő, az eszközök mennyiségétől és minőségétől függött.

A paraszti nagygazdaság többnyire az 50–100 kat. holdas birtokkal jellemezhető. Számos esetben azonban jóval nagyobbra nőtt, de attól még nem lett belőle földesúri nagybirtok. A „gazdagparaszi birtok”, az 50–200 kat. hold közötti gazdaságok súlya és szerepe az alföldi mezővárosokban volt a legjelentősebb. Közel egyharmaduk hét alföldi vármegyében gazdálkodott. Ezeken a parasztbirtokokon volt az állatállomány

és a mezőgazdasági gépek jelentős hányada. 1895-ben az aratógépek 44%-a, a vetőgépek 80%-a, a gőzcséplőgépek 74%-a a paraszti nagygazdaságok tulajdonában volt (Berend T. I.–Szuhay M. 1978: 144–145).

A PARASZTGAZDASÁGOK JELLEGE, ÖKONÓMIAI TÍPUSOK

A birtoknagyság, a gazdasághoz tartozó föld kiterjedése önmagában nem teszi gazdaggá vagy szegénnyé a tulajdonost. Speciális művelési ágak, termékek esetén kis földterület is hozhat nagy hasznot. „Egy 40 holdas, esetleg több száz munkást foglalkoztató szőlőgazdaság vagy kertészet – bár területileg a kisbirtok kategóriába tartozik – távolról sem tekinthető kisgazdaságnak...” (Orosz I. 1965: 18–19). Nem elegendő tehát a földbirtok nagyságát figyelembe venni a paraszti gazdaságok típusainak megállapításához. A parasztgazdaságok jellegét, ökonómiai típusait sokkal inkább jellemzi a földhasznosítás intenzitásának foka, továbbá piaci magatartása, mint a birtok nagysága. „Egy gazdaság belterjes, ha abban viszonylag sok ráfordítást igénylő és ennek eredményeként viszonylag nagy hozamokat adó növényeket termesztnek és állatokat tenyésztnek, s ily módon viszonylag nagyobb összköltséggel gazdálkodnak, de több terméket is állítanak elő” (Erdei F. 1970: 184). A belterjesség – külterjesség nem értékkategória, hanem „tulajdonság” – mutat rá Erdei –, következésképpen mindkét gazdálkodás lehet eredményes és hasznot hajtó.

A gazdálkodás jellege megmutatkozik az árutermelés és az önellátás gazdaságon belüli arányaiban, szerepében is. Paraszti gazdaságok és háztartások természetéhez szorosan hozzátartozik az önellátásra való törekvés. Ezt a tulajdonságot a „natural gazdaságról” szóló történetfilozófiai eszmefuttatások gyakran túlhangsúlyozták. Tény, hogy a 19–20. század fordulóján az önellátásra törekvő s a szakosodásra kevésbé hajlamos paraszti közösségek (mint Átány) mezőgazdasági termékeik mintegy felét a piacon értékesítették, míg a másik felét maguk fogyasztották el (Fél E.–Hofer T. 1997: XIII).

Összességében az 1880 utáni korszakot a paraszti gazdálkodás specializálódása jellemzi, s a munkaigényes ágazatokban, így a kapás- és kerti kultúrákban, az intenzív állattartásban a kisüzem életképesebbnek bizonyult. Egyes tájakon (például alföldi és hegyi szórványtanyákon) élt még és egyes időszakokban (például az 1929–1932-es gazdasági válság idején) felerősödött az önellátásra törekvés, de egészében csökkent az önellátás mértéke és nőtt a piac szerepe (Benda Gy.–Hoffmann T.–Szilágyi M.–Szuhay P. 1982: 56).

Magyarországon a parasztgazdaságok zöme még a 20. század első felében is őrizte a gazdálkodás vegyes jellegét, törekedett a gabonatermesztésre, a kapáskultúrák, a takarmánytermesztés és az állattenyésztés gazdaságon belüli egyensúlyára, de voltak elsősorban piacra szánt termékei is (például búza, bor, tej, növendék állat, hizott marha, hizott sertés, dohány, cukorrépa, gyümölcs stb.).

A tradicionális árutermelők, mint a történelmi borvidékek gazdaságai, már a feudalizmus időszakában is egy-egy termék előállítására szakosodtak, s a „vegyes gazdaság”-ról lemondtak. Nemcsak saját árujukat vitték a piacra (bort, szalonnát stb.),

hanem a gazdaságukban nem termelt árut is ott szerezték be (Benda Gy.–Hoffmann T.–Szilágyi M.–Szuhay P. 1982: 60). A monokultúrához közelítő körzetek – mint a bortermelők falvai vagy a dohánykertésztelepek – a feudális rendszerben is „hiányos gazdaság”-okat működtettek, s nem törekedtek a teljes önellátásra. (Féloldalas, hiányos gazdaságaik voltak a juhtartásra szakosodott hegyi pásztorfalvakkal, alföldi „magatartói” juhászoknak is.)

Tanulságos fejlemény, hogy az 1920–1930-as években a gazdagparaszi birtok, sőt a középbirtok nagyobb része – a 20–25 holdon felüli kategória – külterjes irányba fejlődött. Belterjesebbnek, fejlődésképeesebbnek bizonyult a 10–20 holdas kisbirtok. A kisgazdaságok birtokméretének átlaga növekedett, s kialakult az a 15–22 holdas átlagméret, „amely a paraszti üzemvitel mellett a legrentábilisabbnak bizonyult, s amely a paraszti agrárfejlődés élére került...” (Gyimesi S. 1968: 159). A parasztgazdaságok zöme azonban ebben a kategóriában is főként szemtermelő volt. 1938-ban az ipari és takarmánynövények együttes részaránya alig haladta meg földjükön a 10%-ot. Mindemellett az Alföld egyes területein a speciális növényi kultúrák tovább terjedtek, s a Dunántúlon is virágzó körzetei fejlődtek ki a paraszti kisgazdaságoknak (például a tejszövetkezetek térségeiben).

PARASZTGAZDASÁGOK MUNKÁSAI

A parasztgazdaságok típusait, üzemformáit gyakorta jellemzi a bennük hasznosuló családi és külső munkaerő aránya. „Külső munkaerőn” nem csupán bérmunkást, napszámost vagy gazdasági cselédet, hanem a kölcsönmunka, a kalákaféle „összesegítés” eseteit is számításba kell vennünk. „Családi munkaerő” esetén is gondolni kell a feudális kor paraszti famíliájára, a nagycsalád, a zadruga gyakran elárvult rokonokkal, özvegyekkel bővített családi közösségeire. A faluközösség tagjaként még az állatait a falusi közös nyájakba hajtó kis földű gazdáknak is voltak alkalmazottai a falu cselédjeként szolgáló pásztorok, az erdő-, mező-, szőlőhegyi csőszök, örök stb. személyében.

A kapitalizmus korában Magyarországon is megnőtt a külső munkaerő szerepe a nagyobb birtokkal rendelkező és az intenzívebb kultúrákkal foglalkozó parasztgazdaságokban. Az 1900. évi népszámlálás idején az 50–100 kat. holdas kategóriában minden 100 gazdaságra 90 cseléd, a 100–200 kat. holdas gazdaságokban pedig 210 cseléd jutott. Az időszakosan alkalmazott napszámosok, a terményrészsért dolgozó munkások (részes aratók, kepek, részes kaszások) számát azonban a statisztika sem adja meg (Berend T. I.–Szuhay M. 1978: 145). Néprajzi, szociográfiai leírásokból tudható, hogy a földnélküliek, a törpebirtokosok munkaerejének egy jelentős hányadát is a „gazdagparaszi” üzemek vették igénybe.

Erdélyben a „paraszti nagygazdaság” (50–200 kat. holdas) rendszeresen igénybe vett idegen, külső munkaerőt. Ott, ahol két cselédet alkalmaztak (általában egy *szolgát* és egy *szolgálót*), a bérmunka mennyisége meghaladta a családi munkáét. Ebben a kategóriában (az összes parasztgazdaság körülbelül 5%-a) az idegen munkaerő nem korlátozódott a cselédekre. A vagyonosabb gazdáknak volt egy pár *zsellérük* is, azaz egy pár állandó részes aratójuk, s egy-egy napszámosuk is. Erdélyben a kapita-

lizmus korában szintén túlsúlyra jutott a bér munka, de összefonódott a feudális eredetű ledolgozással (Egyed Á. 1975: 76).

A jobbágyfelszabadítás után a ledolgozás országszerte a munkaerő biztosításának egyik legfőbb formája lett, s éltek vele az uradalmak és a paraszti nagy gazdaságok is. Részes művelésre kapott kukorica- és burgonyaföldért az igénylők több napi „kaszás robot”-tal, azaz ingyen kaszálással tartoztak. Robotnak nevezte a nép a ledolgozást az egész Alföldön, s a 19. század végén kirobbant agrármegmozdulások, aratósztrájkok fő követelései között szerepelt a ledolgozás mértékének csökkentése, a „kaszás robot” eltörlése (Balassa I. 1955: 187; Paládi-Kovács A. 1979a: 375; Szilágyi M. 1999). A ledolgozásnak országszerte ismert válfaja volt az ígás munkáért (például szántásért, fuvarért) járó, illetve a gépkölcsönzésért (például vetőgépet) felszámított kaszálás, kapálás vagy egyéb „gyalogmunka”.

A ledolgozás intézménye Kelet-Európa más országaiban is létezett, s a marxista vizsgálatok figyelembe vették a földművelő gazdaságok ökonomiai típusainak meghatározása során. Főként a volt „nemesi gazdaságok” esetében különböztették meg a kapitalista bér munkára, illetve a ledolgozásra épülő gazdaságtípust. A paraszti gazdaságok típusrendjénél is osztályozó szempontként kezelték, hogy a család munká erejét használják fel csupán vagy idegen bér munkát vesznek igénybe. Egyes esetekben a felhasznált idegen munkaerő fizetési módjainak arányait, szerkezetét is sikerült megállapítaniuk (Anfimov, A. M. 1963: 338–340, 345).

Magyarországon a 19–20. század fordulóján a mezőgazdasági munkaviszonyoknak sajátos területi tagozódása létezett. Az északi, északkeleti megyékben Nyitrától Máramarosig a részes munka volt túlsúlyban. Dél-Magyarországon (Bácska, Bánát) szinte kizárólagosan a szakmánya bérérezést kedvelték, s többségre jutott már Csanád, Bihar, Pest megyében is. A Dunántúlon Moson, Sopron, Veszprém megye, Erdélyben pedig Nagyküküllő és a volt szász székek váltak ki a szakmánya munkavégzés túlsúlyával. A pénzes munka, tehát a napszámosok és a szakmányaosok alkalmazása együtt, akkor már az Alföld északi felén is többségre jutott a részes kaszálással szemben (Milhoffer S. 1898: 147–267; Paládi-Kovács A. 1977a). Azonban a rétgazdálkodás vagy a szőlőművelés munkaformái nem általánosíthatók országosan, és nem érvényesek az aratás vagy a szántóföldi kapáskultúrák munkaviszonyaiban.

Az 1930–40-es években a paraszti üzemek több szempont szerint osztályozhatók. Varsány (Nógrád m.) családi gazdaságai a tulajdon- és munkaerőviszonyok alapján 5 típusba sorolhatók:

1. Saját tulajdonban levő mezőgazdasági üzem, amelyben rendszeresen idegen munkaerőt foglalkoztatnak. Ebbe a kategóriába tartozott a gazdaságok körülbelül 6%-a.

2. Saját tulajdonban levő gazdaság, amelyben gyakran vesznek igénybe idegen, külső munkaerőt.

3. Családi munkaerővel működő gazdaság. Ebbe a csoportba tartozott a gazdaságok mintegy 20%-a.

4. Saját tulajdonban levő törpebirtokra alapozott gazdaság, melyben egy vagy több családtag alkalmi külső munkavállalásra és jövedelemszerzésre kényszerült.

5. Rendszeresen külső munkát vállalók gazdasága.

Varsányon akkoriban 6–7 kat. hold volt az alsó határa annak a birtoknak, amely-

ből egy család meg tudott élni, és 15–20 kat. hold volt a felső határa annak, amelyet külső munkaerő rendszeres bevonása nélkül is meg tudott művelni (Sárkány M. 1978: 68). A fent vázolt típusrend minden bizonnyal érvényesnek vehető az adott korszakban az északi megyék széles sávjában.

Történetileg a kisüzemi termelés fejlettsége összefüggött az „élőmunka-felhasználás” mértékével. Nagyüzemekben az egy dolgozóra jutó földterület mindig nagyobb, mint a kisüzemekben. „Kisüzemi tájak” munkaerő- és népsűrűsége mindenkör jelentősen meghaladta a nagybirtokét. A mezőgazdasági keresőkre jutó földterület, az állatsűrűség és a kisüzemek részesedése alapján az 1930-as években a Dunántúlon három gazdasági területtípus volt megállapítható:

1. Ahol a szántóföldhasználat és az állatsűrűség meghaladta az országos átlagot (Vas, Sopron, Moson, Győr, Komárom m.).

2. Ahol a szántók egy keresőre vetített aránya jelentősen meghaladta az országos átlagot, de az állatsűrűség átlag alatti volt (Fejér, Tolna, Baranya, Somogy m.).

3. Ahol a közepesnél gyengébb szántóművelés és az átlagot jelentősen meghaladó állattartás volt jellemző (Zala, Veszprém m.). E területek kifejezetten kisüzemi jellegűek voltak, s jelentős munkaerő-fölösleggel rendelkeztek (Tóth T. 1983: 125–126).

PARASZTI KISÜZEMEK NÉHÁNY SAJÁTSÁGA

Az „arányok és mértékek” rendszere egyfajta „paraszti üzemtan” szerepét töltötte be a kutatók szemében, akik az átányi paraszti gazdálkodás és háztartás vizsgálatát tűzték célul (Fél E.–Hofer T. 1997: 3, 5). Sikertült is e rendszer révén megragadni az 50%-ban már az árutermelés útjára lépett paraszti gazdálkodás egyik ideáltípusát. Üzemgazdasági elemzések a paraszti kisüzemek további sajátosságaira hívják fel a figyelmet. Így az üzemhelyek megoszlására, távolságára, az állatállomány és a gazdasági felszerelés mennyiségére, minőségére, az időgazdálkodásra, az adó- és hitelviszonyokra, az ár- és bérvizonyokra, piaci lehetőségekre stb. Olyan ökonomiai tényezőkre, amelyek a birtoknagyságtól, határhasználatától függetlenül is alakították az üzemvitelt, a parasztgazdaságok eredményességét, rövid és hosszabb távú törekvését. Mindezek a tényezők táji és lokális eltéréseket idéztek elő, sőt településen belül is egyedi vonásokat kölcsönöztek a parasztgazdaságok egyes csoportjainak.

A mezőkövesdi parasztgazdaságot az 1930-as években üzemi szempontból az állatállomány, a gépek, eszközök és a forgótőke szegénysége jellemezte. Szembetűnő volt, hogy az üzemvitelhez szükséges mezőgazdasági felszerelés értéke az alaptőkének (a földbirtok és az épületek együttes értékének) viszonylag csekély százalékát tette ki. Akkoriban elfogadható arálynak számított, ha a mezőgazdasági felszerelés értéke éppen hogy elérte a földek és épületek együttes értékének mintegy 20%-át. Azonban a belterjes kisgazdaságokban 1938–1940 táján 25%, az ipari gazdaságokban pedig 25–40% körül volt a felszerelés és a forgótőke részaránya.

Ehhez képest Mezőkövesd legjobb parasztgazdaságaiban is mindössze 13%-nyi felszerelés tartotta üzemben a 87%-os ingatlantömeget, más gazdaságokban pedig 8,5, 5,2 és 4,3% volt a felszerelés részaránya. Mindehhez még hozzájárult az állatál-

lomány elégtelensége. Jól berendezett kisgazdaságokban az állatállomány értéke az összes vagyon 10–12%-át tette ki, míg a vizsgált mezőkövesdi parasztgazdaságokban csupán 1,2–5,8%-ot ért el. Egyetlen elemzett matyó gazdaságban tette ki a jószágállomány a 11,7%-ot, de az – a birtokon belüli 3/5 rész rét- és legelőterülettel – egészen kivételes volt a településen (Erdélyi T. 1941: 150–151).

A tagosított alföldi parasztgazdaságok bruttó hozama és nettó jövedelme az 1930-as években több mint kétszeresét érte el a fent említett mezőkövesdinek, ami egyértelműen a tagosított határ és a tanyás gazdaság versenyelőnyét igazolta. Györffy István távlatos megfogalmazása szerint „A szétszórt birtok nagy akadálya a belterjes gazdálkodásnak és az állam országszerte tagosítás által igyekszik a sok apró földdarabot egy-egy nagy darabbá összevonni. Ez az országos munkálat már száz év óta tart. Az elaprózódást véglegesen megszüntetni természetesen nem lehet, mivel a földek öröklés és adásvétel útján lassanként újra elaprózódnak” (Györffy I. 1941: 154).

Az alaptőkéhez sorolt épületek (lakóház és gazdasági épületek) értékének részaránya régiók, korok, továbbá gazdaságtípusok és birtokkategóriák szerint is igen nagy szóródást mutat. Az Alföld egykor sárból, vályogból épült házai gyorsan elavultak, s minden nemzedék inkább épített újat magának, minthogy a régit javíttassa (Fél E.–Hofer T. 1997: 341). Alföldi gazdaságok „hagyományos” melléképületei még ideiglenesebbek voltak, mint a házak. Az épületállomány alaptőkéen belüli részaránya az 1930-as években Mezőkövesden a 18 kat. holdas gazdaságban 8,5, a 13 holdasban 15,6, de a 63 holdasban csupán 4,7%-ot ért el. Ugyanott a nyolcholdas gazdaságban 22,3, a négyholdasban pedig az alaptőke 34,4%-át tette ki (Erdélyi T. 1941: 152–153).

Értékesebb épületállománya volt a felföldi, dunántúli parasztgazdaságoknak, s az erdélyi szász és székely székek gazdáinak. Kőből, fából, téglából épült házaik, pajtaik hosszabb távon szolgáltak, s a gazdasági épületek értéke gyakran a házéval vetekedett. Ipolynyéken 1944-ben a 7,4 kat. hold saját és 9.1 hold bérelt földön gazdálkodó kisüzem alaptőkéjének 27,2%-át tette ki az épületek értéke. Az összesen 18 761 pengőre becsült ingatlanértékből a lakóház 6181, az istálló 4875, a pajta (kamrával) 4800 pengővel részesedett (Mohay T. 1994: 77). A 19–20. század fordulóján sok tejtermelésre, tehéntartásra szakosodott körzetben (például Kapos-völgy, Ipolymente, Tolna m., Moson m.) jelentősen emelkedett az épületállomány, s ezen belül az újonnan épült pajták és istállók értéke.

A gazdasági felszerelés modernizálása, a gépek beszerzése az 1840-es években induló, hosszan tartó folyamat, melyben a paraszti kisüzemek kezdettől fogva részt vettek. 1895-ben már a törpebirtokos és a kisbirtokos gazdák is fel voltak szerelve szecskavágóval, répavágóval, darálóval, de az aratógép meg a cséplőgép akkor még nem a parasztbirtok gépe volt (Varga Gy. 1965: 344–347). A magtisztításban teljes eszközváltás történt a 20. század elejéig a gépgyárak által kínált rosták és konkolyozók révén, de a talajművelésben és a vetés munkájában csak a részleges váltásig jutott el az ország parasztsága. Erdély nagyobb része, s a törpebirtokos, kisbirtokos parasztság más tájakon sem tudta megfizetni az új gyári termékek, a korszerű gépezetek árát. A néprajzi esettanulmányok azt bizonyítják, hogy a paraszti kisüzemek az 1920–1930-as években is csak nagy erőfeszítés árán tudták az áhított gépi eszközöket

beszerezni. Gútán (Komárom m.) a vetőgép ára 1200 korona volt, annyi, mint egy új lovaskocsié. Ugyanakkor 1 q búzáért 80–100 koronát, 1 kaszás napszámért 8–10 koronát kaptak csupán (Fehérváryné Nagy M. 1988: 123–135). Ilyen viszonyok között Gútán egy közepes parasztgazdaság teljes felszerelésének értéke mintegy 10 000 koronára volt tehető (1937).

Ipolynyéki (Hont m.) adatok a gazdasági eszközök még magasabb árát tanúsítják. Egy paraszti gazdasági napló 1934-ben 2700 koronáért vásárolt vetőgépről, 1936-ban 750 koronáért vett szecskavágóról tesz említést. A vetőgépért egy pár ökör árát kellett a földműves gazdának kiadnia (Mohay T. 1994: 80–83). Magyarországon az 1920–1930-as években a gépek, ipari termékek és az agrártermékek értékaránya, árképzése még kedvezőtlenebb volt a parasztság számára, mint Csehszlovákiában. Magyarországon és Romániában a paraszti üzemek gépesítése is nehezebben haladt, mint az iparilag fejlettebb államokban.

Az ingóvagyonhoz tartozó állatállomány részesedése az összetökből, és viszonya az alaptőkéhez nem lehet közömbös az üzemvitel (például a talajjavítás) szempontjából sem. Mezőkövesden az 1930-as évek végén az állatállomány részesedése a paraszti kisüzemek összes vagyonának mindössze 1,2–5,8%-át érte el (Erdélyi T. 1941: 151). Ipolynyék egyik alig 8 holdas kisgazdaságában kivételesen elérte a 11,2%-ot, s ez az értékarány – a kortárs szakírók szerint – a jól berendezett kisüzemeket jellemezte. Ez az eset azt példázza, hogy a különösen élelmes, tehetséges kisgazdák több jószágot tudtak tartani, mint amennyit a hasonló méretű kisgazdaságokban társaik átlagosan tartottak (Mohay T. 1994: 125).

ERDŐGAZDÁLKODÁS

BEVEZETÉS

Az erdő a magyar falvak, városok életében jelentős szerepet játszott, sok település határában természetes közegnek számított, és sokféle módon lehetett hasznára az ott lakó embereknek. Magyarország területének még a 19. század végén is 25,5%-át borította erdő, de ez az arány – a természeti-ökológiai adottságoktól függően – régióként változó. Bács-Bodrog vármegyében 3,7%, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében 10,7%, Somogy megyében 18%, Zemplénben 28,7%, Gömör-Kishont vármegyében 48,4%, Háromszék megyében pedig 61,6% az erdő aránya a megye összterületén belül. (Kolossváry Sz.-né 1975: 56; Borovszky S. é. n. (1909): 419; é. n. (1916): 109; é.n.: 200; é. n. (1903): 221; Csánki D. é. n.: 322; Kádár Zs. 1993: 23). A közép- és magashegységi területeken sokkal nagyobb jelentősége volt az erdőnek, mint a mezőgazdálkodó Alföldön.

Az erdő a bölcsőtől a koporsóig végigkísérte a parasztember mindennapi életét. Az erdős határu falvakban a természetes növénytakaró termésének összegyűjtése, illetve a vadfogás és vadászat révén élelmezési nyersanyagokat biztosít, de az erdőből jutnak a tüzelőhöz is. Az állatokat az erdei legelőkön, tisztásokon legeltetik, a sertéseket, juhokat a makkos erdők termésén hizlalják, de ínséges években a lombtakarmánynak is komoly szerepe volt az állatok táplálásában. A szántóföldek területét az erdők irtása révén növelhették. Fából készült a mezőgazdasági és háztartási eszközök jó része; egyes falvak a faeszközök előállítására, a fafaragásra specializálódtak. Az erdőkben gazdag tájakon fából épültek a lakóházak és a gazdasági épületek, de még az Alföldre is leúszatták az épületfát az Északi- és Keleti-Kárpátok vidékéről.

E tájak mindig rászorultak a környező mezőgazdálkodó régiók termékfeleslegére, melyért cserében a lakosság a természet által nyújtott vagy maga készítette árucikket adott. Az erdei gyűjtögetés, a fa különféle feldolgozott formái és az erdei iparok termékei a közvetlen árucseréje révén biztosították az eltérő természeti-gazdasági adottságú területek közötti termelési különbségek kiegyenlítését. Az erdővidékeken az életlehetőségek bővítését jelentették az erdei munkaalkalmak, az erdőn folytatott ipari tevékenység. A fakitermelés, az erdei fafeldolgozás, fuvarozás, de a szénégetés és mészégetés is olyan rétegeket kapcsolt be az erdei munkába, amelyek társadalmi helyzetük folytán nem rendelkeztek földtulajdonnal; megélhetésüket jórészt az erdei munkák biztosították.

A hagyományos erdőhasználat és erdőgazdálkodás néprajzi kutatása csak az

utóbbi évtizedekben hozott jelentős eredményeket. Tagányi Károly közel egy évszázada honosította meg az „erdészeti etnographia” fogalmát, és oklevéltárában az erdő történeti és néprajzi tanulmányozásánál ma is nélkülözhetetlen forrásanyagot tett közzé (Tagányi K. 1896–1908). Gazdaságtörténeti, jogszokásfeltáró kutatásai közben minduntalan olyan tényekre bukkant, amelyek hátterét, a paraszti életben való megjelenésének tágabb összefüggéseit a néprajzi kutatások eredményeivel kívánta megvilágítani. Tagányi halálával nemcsak a dokumentumok szisztematikus feltárása akadt el, hanem megváltozott az erdőhasználatot szélesebb kitekintéssel – a gazdasági tevékenységgel szoros összefüggésben – vizsgáló szemlélet is. Az utána következő feldolgozások az erdőgazdálkodásnak csupán egyik fejlődési vonalát, a nagyüzemet követték nyomon.

Az erdő néprajzi kutatása a gyűjtögető és zsákmányoló gazdálkodás keretén belül kezdődött. A magyarság néprajza az *erdőlést* a gyűjtögetésnél említi. Gunda Béla 1948-as összegzésében egyrészt a gyűjtögető gazdálkodáshoz sorolja, másrészt a termelő gazdálkodás függvényének tekinti.

A paraszti erdőhasználat alapvető kérdése az erdő birtoklásának, jogviszonyainak a feltárása. E témában főként Hegyi Imre (1975a), Csiba Lajos (1958), Imreh István (1947, 1983), Jablonkay Géza (1968), Takács Lajos (1980, 1991), Tárkány Szücs Ernő (1981) és Petercsák Tivadar munkái (1982–83, 1985, 1987a, 1987b, 1988a, 1989b, 1992, 1994, 1997b) hoztak új eredményeket. A hajdani földközösségi szokások továbbélésén túl a jobbágyfelszabadítás után kialakult – országos törvények által is szabályozott – erdőhasználat gyakorlatát rögzítik. Kevés az egy-egy település vagy tájegység erdőhasználatát komplex módon, a paraszti üzemszervezet keretében bemutató feldolgozás. Vajkai Aurél szentgáli (1959a), Hegyi Imre bakonycernyei monográfiája (1978), Petercsák Tivadar (1992), Szabó István és Szabó László (1977) Északi-középhegységben végzett kutatásai tárják fel, hogyan élte ki, hasznosította a lakosság a történelem során változó gazdasági-társadalmi viszonyok között a nyers táj nyújtotta természeti javakat.

A paraszti birtoklású és nagyüzemi erdők fő hasznát a fakitermelés, az erdei munkaalkalmak biztosították. Erre vonatkozó, illetve az erdőmunkások életmódját bemutató feldolgozásokat főként az Északi-középhegység vidékéről – Bakó Ferenc (1951, 1968a, 1968b, 1983), Balázs Géza (1982), Erdélyi Zoltán (1956, 1958, 1959), Gunda Béla (1977a), Herkely Károly (1941a), E. Kovács László (1976), Máдай Gyula (1971, 1980, 1984), Paládi-Kovács Attila (1982a, 1988a, 1988b, 1989a), Petercsák Tivadar (1984, 1989a, 1989b, 1992, 1995–96, 1997a) és a Dunántúlról – Hegyi Imre (1957, 1958, 1978), Herkely Károly (1941b), Kiss Géza (1937), Bíró Friderika (1988) – ismerünk. Adatközlések és feldolgozások jelentek meg Erdélyből: Haáz Ferenc (1942), Tagán Galimdsán (1943), Molnár Kálmán (1974, 1978), Garda Dezső (1978), Kovács Ferenc (1934), Szász Lőrinc (1971), Tarisznyás Márton (1994), Kádár Zsombor (1993). Alig ismerjük az ártéri, alföldi erdőgazdálkodást, erdei munkákat: Andrásfalvy Bertalan (1965), Solymos Ede (1958c), Kaán Károly (1927), Filep Antal (1989), N. Bartha Károly (1946). A magyar erdőgazdálkodás és erdősültség történeti változásaihoz fontosak Csőre Pál (1975), Kolossváry Szabolcsné (1975), Oroszi Sándor (1995b), Wallner Ernő (1941, 1942, 1943) dolgozatai. Az erdőfelújításról, -gondozásról a debreceni vákánchosokon (Balogh I. 1936, Miklós Zs. 1972) túl csak el-

szórt adatközlések szólnak. Az ősi erdőkultusz emlékeit Ferenczi Imre (1960) mutatja be.

Nem feladatunk az erdőhöz kapcsolódó minden tevékenység ismertetése. A továbbiakban arra a folyamatra koncentrálunk, amely során az erdő kiemelkedett régi passzív állapotából – amikor csak éltek, vágták, hiszen a gazdálkodásnak csak mintegy háttéréül szolgált –, önálló művelési ággá, művelt területté alakult. Ugyanakkor a hajdani egyetemesebb erdőhasználat – amikor a földesúr és a jobbágy egyaránt élhette az erdőt – megváltozott, elkülönültek az allodiális és jobbágyparaszti erdők.

ERDŐTÍPUSOK

Az erdő értékét az ember számára mindig a használati lehetőség szabta meg, s ez koronként változott. Az erdőhasználat szabályozása előtt, amikor fa még bőségesen állt rendelkezésre, elsősorban koruk szerint tettek különbséget az erdők között. Leginkább a fiatal erdőt választották el a már felerdült, nagy fákkal rendelkező erdőségektől. A felnőtt erdőn belül pedig a használat jellegének megfelelően volt különbség.

Tanulságos ilyen szempontból a Werbőczy Hármaskönyvében található értékrend, mely szerint a legértékesebb az 50 márkára becsült *makkos erdő*. Ez is jelzi, hogy a kukorica megjelenése előtt milyen fontos szerepe volt a makknak a rideg sertéstartásban. Ugyanezen forrás szerint a makkos erdővel egyenértékűnek számított a *bárdos erdő*, amelyik elsősorban az építkezési alapanyagot szolgáltatta. Az effajta erdő későbbi neve lehetett a *szálas* vagy *lábas erdő* is, amely felnövekedésig védelem, illetve tilalom alatt állt. Ezt a típust még *frángos* vagy *álló erdő*nek is nevezték (Takács L. 1991: 105). Werbőczy kategóriái közül a *közönséges erdő* volt a legkevesbé értékes (3 marka), melyet a közösség szabadon, minden korlátozás nélkül használhatott. Ugyanebbe a kategóriába tartozhatott a *konyhaerdő* és a közönséges erdővel azonos jelentésű *élő erdő* kifejezés is. Ez szintén az erdő szabad élésére utal.

Különösen a fiatal erdőket kellett védeni, óvni, hogy a legelő állat le ne rágja, ki ne törje, és a hasznos fákat idő előtt ki ne vagdossák. Erre a megkülönböztetett figyelemre utalnak a fiatal erdők olyan elnevezései, mint az *eresztvény*, a *gyermek erdő*, míg a *gyakor erdő* a bozótos, tisztítatlan, fiatal erdőt jelölhette. Helynevekben, nyelvjárásainkban maradt meg a fiatal, sarjadó erdőt jelölő *cserke*, *cseplye*, *csepe*, *csigar* kifejezés (Takács L. 1991: 105–106).

Az erdőhasználat utóbbi két évszázadában gyakran találkozunk a *vágáserdő* és *legelőerdő* megnevezéssel, amelyek már tudatos erdővédelmet tükröznek. A vágáserdő fanevelésre szolgált, s ebből a faállományt károsító legelő állatok ki voltak zárva. Ezek az erdők jóval sűrűbbek, s a fák sorban nőttek, hiszen a felnőtt erdő kivágása után időnként magról is vetették. Ezt az erdőt rendszerint 40–60 részre osztották, melyek közül minden évben egy-egy rész került vágásra, majd felújításra. A legelőerdő ritkán elhelyezkedő fái nagyok, ágai szétterülnek; alatta és köztük legeltethették az állatokat.

A 19. század végén a magyar erdők faállományának 27,9%-a tölgy, 51,3%-a bükk és más *lombfa*, 20,8%-a pedig fenyő. Az erdőterületből körülbelül 60% esett a 600

métert meghaladó tengerszint feletti magasságokba, 30% a 300–600 m magasságú előhegységekre és dombvidékekre, s mindössze 10% a síkvidékekre (Kolossváry Sz.-né 1975: 57). A 18. század második felében kezdődik az Alföldön a futóhomok megkötését is célzó tudatos erdőtelepítés. Itt a fűzfa, nyárfa, akác a legelterjedtebb fajta. 1777-ben Kiskunhalas 4000 szál fűzfát kapott ültetésre, amit a gazdák között kiosztottak. Debrecenben 1868-ban még a kocsányos tölgy volt az uralkodó fanem, de az igénytelen és gyors növésű akác térhódítása következtében a 19. század végén 38% a tölgy, 55% az akác és 7% az egyéb fanem (Miklós Zs. 1972: 238).

ERDŐHASZNÁLAT A FEUDALIZMUSBAN

A Kárpát-medencében megtelepedett magyar törzsek földközössége magában foglalta az erdő közös használatát is. Ebből a királyi erdőbirtokok váltak ki legkorábban, melyek a 12. században még az ország területének kétharmadát jelentették. Kormányzásukra külön közigazgatási egységeket, erdőispánságokat (például bakoynyi, pataki, tornai, sárosi, zólyomi) szerveztek. Ezek szolgáltató népei voltak az *erdő-óvók*. Emléküket 17 Ardó nevű falu (például Végardó, Szőlősardó, Hídvégardó, Pelsőcardó) őrzi. (Heckenast G. 1970; Györffy Gy. 1966: 413–421). A királyi erdőbirtokok adományozások révén nagyrészt magánföldesúri (egyházi, világi és városi) kézre kerültek.

A székelyeknél és a szászoknál még a 18. században is jellemző, hogy az egyes székeknek megvoltak a maguk erdei, amit az illető szék tagjai közösen éltek. Ezek közül legnevezetesebb Aranyosszék hatalmas *székely erdője*. Tagányi oklevéltárában példákat közöl arra, hogy több falu élt erdőközösségben egymással: például a csíki *hét község havasa*, a háromszéki *kilenc falu erdeje*, az udvarhelyszéki *tizenhét falu havasa* (Tagányi K. 1896–1908: I. V). Székelyföldön egyes falvak az erdők községenkénti felosztására törekedtek a 18. században az erdő piaci értékének megnövekedése miatt is.

Az erdőközösségeknél kezdetben mindenütt az volt a szabály, hogy „a kinek bármennyi és bármiféle fára vagy irtásra szüksége volt, azt a hol érte, ott vághatta” (Tagányi K. 1896–1908: I. VI), az erdők pusztulásával azonban az osztatlan birtoklásról a közös, de ideiglenes felosztásra tértek át. Az erdőből a község minden egyes tagja egyenlő részt kapott oly módon, hogy előbb az erdő felosztás alá eső felét annyi egyenlő részre mérték ki, ahány egyenjogú tagja volt a községnek, majd sorsot, *erdőnyilat* húztak. Az erdőközösségeknek nem csupán a földtulajdonra egyedül jogosult nemesség, hanem az egyéb státusú osztályok, rétegek képviselői is tagjai lehettek, így a parasztság és a városi polgárság is. A középkor folyamán több helyen találkozunk paraszti erdőközösségekkel. Ilyen a ceglédi, kecskeméti és kőrösi parasztszék kezén levő *Túlerdő* (1382) vagy a Somogy megyei paraszti erdőközösség, a nagyszakácsi cserjés (14. század). Ezek a paraszti erdőközösségek viszonylag önálló életét éltek, melybe ugyan beletartozhatott nemes vagy a földesúr is, de az irányításban nem illette meg különleges jog. Például Szinden a 18. század elején az erdőközösség osztott erdőt a földesúrnak is (Tagányi K. 1896–1908: I. VII–VIII; Takács L. 1991: 126).

Kezdetben a közösség minden tagját egyenlő jogok illették. A székely Étfalván

1825–1835 között a tisztításra szánt erdőt a nyolc tízes között egyenlően osztják fel *cinkus*, sorshúzás szerint. Ezután egy-egy tízes népe kivágja a sűrűn nőtt, életképtelen fákat. Egyenlő csomókat alakítanak ki, melyeket a tízesbeliek sorshúzás útján egyformán osztanak el. A bodokiak 1731. évi törvénye alapján „a falusiaknak szükségekre négy-négy szál fát adhatnak” (Imreh I. 1983: 250–251). Nagyenyeden azonban már 1800-ban két osztály volt, Szék városában pedig három. Az elsőben a nemesi és polgári ősi lakott telkek voltak a legnagyobb mértékű nyilakkal, a másodikba az új lakott telkek jutottak 1/3-ával kisebb nyállal, s végül a harmadik osztályt a lakatlan és zsellértelkek képezték, melyek után felényivel kisebb nyíl járt.

Eredetileg a faizás más városokban is szabad volt minden polgár számára az esztendei vágásra kijelölt erdőből. Az erdő megfogyatkozásával Debrecen 1680-ban olyan határozatot hozott, hogy csak azok részesedhetnek a fából, akik legalább három éve a városban laknak (Penyigei D. 1980: 251). Gyöngyös mezőváros a 18. században csak annak adta a faizást, makkoltatást és erdei legeltetést biztosító *Máttra cédulát*, aki helyi lakos. 1807-ben már 10 évi helyben lakáshoz kötötték az engedély megadását (Petercsák T. 1984: 458–460). A 18. század második felében Debrecenben a polgárok által fizetett adó szerint adják a tűzifát, 10 Ft adó után egy szekér fa jár. A város alkalmazottai külön fajuttatásban is részesültek. A városbeli szegénység eleinte a hét meghatározott napjain ingyen hordhatott gallyfát, majd a 18. század végétől a garasos gallyhordás jellemző, vagyis annyi garast kellett fizetni, ahány jószág volt a szekérbe fogva. Háton továbbra is ingyen hordhattak (Penyigei D. 1980: 251–278). Egerben az 1790-es években a jobbágyok és zsellérek háton 1 garasért, gyalogszánkán 2 garasért vihettek száraz fát a maguk szükségletére.

Zabolán és Étfalván előfordult, hogy a marhás gazdák kétannyt jussoltak. Ha a marhás ember egy szál fát kapott, két gyalogszeresnek kellett egy részt együttesen átvennie. Aranyosszék 1840. évi erdőrendtartása előírta, hogy a házhelyek után vágjanak fát a kijelölt táblában, s egész nyilat kapjon a nemes és szabad székely, fél nyilat a többi. Hidvégen a 19. század elején az a rend érvényesült, amely a teljesen jobbágyosodott faluközösségekben volt gyakoribb: mindenki annyi öl fát vághat, ahány marhával szolgálja földesurát, a zsellérek pedig semmit sem kaptak.

Ez utóbbi példa már átvezet a földesúri függésben élő jobbágyok és zsellérek erdőhasználatához. Magyarországon minden föld tulajdonjoga a földesurat illette meg, az erdőt közösen használta jobbágyaival. A 18. századra az erdő allodiális jogúnak számított, a jobbágyságot a legjobb esetben is csak haszonvételi jog illette. A földesúr megengedte részükre a faizást, a makkoltatást, a legeltetést, de részesülhettek az erdő egyéb hasznaiból (gyűjtögetés, faszénégetés, mészégetés stb.) is. Mindezekért a helyi szokásjog alapján különféle szolgáltatásokkal tartoztak.

A Mária Terézia-féle úrbérrendezés rögzítette a jobbágyok és zsellérek erdőhasználati jogait, és felsorolta az ennek fejében nyújtandó szolgáltatásokat. Ennek ellenére a faizás mértéke és az egyéb erdei haszonvételek módja továbbra is eltérő képet mutat. 1843-ig az egri püspök gyöngyössolymosi jobbágysági tűzifaként minden második héten kaptak egy szekér „esett gally fát”, a zsellérek pedig hetenként két napon vihettek háton száraz fát az erdőből. Máshol külön szabályozták a téli és nyári tűzifa mennyiségét. Kismánán 1848 előtt a telkes gazdák téli hónapokban havonként kaptak egy szekér fát, a zsellérek pedig minden korlátozás nélkül szabadon hordhattak há-

ton vagy taligán. A faizás elsősorban száraz és dőlt fára vonatkozott. A jobbágyok épületfa-igényének kielégítése a legtöbb helyen a szükségletnek megfelelően, külön kérésre történt (Petercsák T. 1992: 38–40).

A jobbágyok és zsellérek az úrbérrendezést követően favágással és fuvarozással tartoztak a tűzi- és épületfáért. Az erdős határú falvakban a robotterhek egy részét ez tette ki. A zselléreknek hetenként fél öl fát kellett kitermelni, a jobbágyoknak pedig telekszám szerint egy öl fát elfuvarozni a megadott helyre. A diósgyőri kornauradalom az 1760-as évektől egyre inkább arra törekedett, hogy a robotot favágás és fuvarozás révén tudják le a jobbágyok. Ez komoly terhet jelentett számukra, hiszen amíg a 18. század első felében a falvak és mezővárosok lakossága összesen 86 öl, az 1750-es, 1760-as években már 1829 öl fa kitermelésére és szállítására volt kötelezve (Veres L. 1982: 169). Helyenként egy-egy speciális szolgáltatás is megjelenik. A Zempléni-hegyvidéken a mogyoróskaiak az úrdolgán kívül esztendőnként tartoztak 10 000 szőlőkarót hasítani, és Hegyaljára, Tállyára hordani. A mikófalviak és belpátfalviak az erdei haszonvételekért tavasszal két hordó *nyírvizet* is szállítanak (Petercsák T. 1992: 41–43).

Az urbárium szerint a földesúr a jobbágy saját szükségletére biztosította a tűzi- és épületfát. Helyenként azonban külön fizetés ellenében kereskedést is engedélyezett jobbágyainak. A mogyoróskaiak napi 4 krajcár befizetése mellett vághattak fát, s azt a közeli Szántó mezővárosba fuvarozva eladták (Petercsák T. 1992: 42). A székely falutörvények szerint az erdő fája el nem adható. Ez alól azonban voltak kivételek, hiszen a „székely – mint mondják – az erdőből arat”. Az alsócsernátoniak 1666-ban úgy szabályozták az erdőhasználatot, hogy azok, akik az osztott résznél többet kérnek vagy sajátos célra igényelnek fát, tartoznak megfizetni az árát (Imreh I. 1983: 254). A 19. században szokásba jött az is, hogy egy-egy kivágásra ítélt erdőrészt vagy szálfákat árverésen adnak el.

AZ ERDŐHASZNÁLAT SZABÁLYOZÁSA

Amíg az erdő bőven rendelkezésre állt, szabad erdőhasználat volt érvényben. Ha a mértéktelen favágás és legeltetés az erdő pusztulását, elsatnyulását eredményezte, tilalom alá vették a felújítandó erdőrészt. A székelyeknél igen korán, már 1231-ből ránk maradt az *eresztvény* szó, ami sarjadzó, fiatal erdőt jelent, de *tilalmas* értelemben is használták. A 17. században még a nagyobb uradalmakban is csak időleges tilalomról volt szó, amíg az erdő önmagától rekreálódott.

A kamarai hatóságoknak és a bányavárosoknak 1565-ben kiadott erdőrendtartást követően számos nemesi közbirtokosság készített erdőhasználati egyezséget. Ennek során tilos és szabad vagy közönséges erdőket különítettek el. Az előbbieket elsősorban épületfát szolgáltató és makkoltatásra alkalmas erdők voltak, melyekből épületfát a közbirtokosság tagjai is csak engedéllyel vághattak. A szabad vagy közönséges erdőket tűzifa kitermelésére, illetve a jobbágyok erdőhasználati igényeinek a kielégítésére jelölték ki (Tagányi K. 1896–1908: I. XVII–XX).

A rendszeres és tudatos erdőgazdálkodás megalapozása a 18. században történt. Az 1769-ben megjelent erdőrendtartás és az 1791-ben kiadott első magyar erdőtör-

vény az erdőket a közhatalom védelmében részesítette. Előírták, hogy a törvényhatóságok a tisztikar egy tagját bízzák meg az erdők felügyeletével. Az erdők felmérését a kamarai uradalmakban és a szabad királyi városokban a 18. század második felében a vágásterveken alapuló erdőgazdálkodás követte (Petercsák T. 1992: 30–31).

A falvakban az erdő gondját a község vezetésén belül egy-egy személy képviselte, akit sok helyen *erdőbíró*nak neveztek. A közbirtokosok rendszerint sorban töltötték be ezt a tisztséget. Az erdőbíró engedélye nélkül egyik uraság emberei sem hordhatnak fát a közös erdőből. A tűzifahordást csak dől- és gallyfából engedélyezik. Aki előfát levág vagy engedély nélkül visz haza fát, a Heves megyei Ivádon 3 forintra büntetik 1802-ben. Az erdők őrzését és tényleges felügyeletét az *erdőkerülők* látták el, akiket gyakran neveztek *erdőpásztornak*, *csősznek* vagy *hajtónak* (Takács L. 1991: 113–116). Az erdélyi Papolcon az erdőbíró vezetésével 24 erdőpásztor volt 1759-ben, akik a falutörvény előírása szerint végzik dolgukat: „haton a Bikkaljára vigyázzanak, tizennyolcan a felső tilalmasra” (Imreh I. 1983: 265–266). Az erdőőri tisztség a nemesi közbirtokosságokban is csak 2–4 hónapig tartó időszakos munka lehetett. A kerülők *hajtó* elnevezése arra utal, hogy a tilalmak megsértőinek az előállítása, a kártevők behajtása a feladatuk, amiért külön jutalmat, hajtópénzt is kapnak. A 18. század második felétől, a 19. század elejétől a dunántúli uradalmaknál több helyen a *vadász* feladatkörébe tartozott a fa kiadása és az erdő általános védelme.

A szabad királyi városokban a polgárok közül esztendőnként választott *erdőinspektor* volt az erdőgazdálkodás felügyelője. Az erdők felújítása, a makkvetés, a csőszök felügyelete, a kártevők távoltartása, az esztendőnként vágandó terület kijelölése volt a feladata. A nagyobb városok a 19. század elejétől kezdtek szakembereket, *erdőmestereket* alkalmazni erdőbirtokaik kezelésére.

A 18. században, a török kiűzése után fellendült a mezőgazdasági és ipari termelés, szaporodott a népesség, melynek egy része városokban koncentrálódott. Ennek során megnőtt a fa iránti igény (tűzi-, épület-, szerszámfa), ugyanakkor a gabona-termesztéshez is újabb területeket hódítottak el az erdőtől. Megindult a nagy alldiális gazdaságok kialakítása, és ehhez nemcsak a jobbágyok használatából vonták el a telki állományba nem vett, főként irtásföldeket, hanem az uradalmi üzemegységek nagy tábláit is kialakították. Ennek során valójában az erdőket is elhatárolták, és a jobbágyok csak szigorú ellenőrzés mellett irthattak erdőt, illetve az erdőhasználat feltételei is szigorodtak. A leggyorsabban a nagyobb gazdaságok kezdték kialakítani erdőőrző szervezetüket. A Bars megyei Széplakon 1731-ben szervezték meg az „Erdő-Ispánságot”, melynek instrukciója 11 pontban szabályozta a 8 „erdőőrzővel” való felügyeletet (Takács L. 1991: 119). Az uradalom későbbi rendtartásai tovább szigorították az erdő használatát. Az 1787-es már „faizási regulációt” adott ki, 1797-ben pedig lehetőséget nyújtott a portákon tárolt famennyiség ellenőrzésére is.

A földesúri erdőőri szervezet feleslegessé tette a falvak népének mint szervezett közösségnek az erdészeti ügyekben való részvételét. Az erdei felügyelet teljes egészében az uradalmak kezébe került. Míg az uradalmak az erdőkből is a legnagyobb jövedelmet akarták húzni, és a gyors pénzszerezés reményében hamuzsírígétőkkel taroltattak le hatalmas erdőterületeket, addig a jobbágyság a megszorítások miatt igen takarékos fahasználatra kényszerült. A 18. század közepétől rendszeressé vált

az írásos engedély, amely személyre szóló, át nem ruházható faizási lehetőséget jelentett. Ezek között volt olyan, amelyik esztendei folyamatos faizást tett lehetővé, máshol pedig csak egy-egy alkalomra adtak engedélyt. A *cédulát* a kerülőnek kellett bemutatni, aki kijelölte a vágás helyét, illetve kiadta a fát. Így az új erdészeti felügyelet mellett a hajdani szabad használatból ellenőrzött favágás lett. A falusi lakosság fokozatosan kiszorult a földesúri ellenőrzés alá vont erdőkből, és még a legszükségesebb tűzifát is csak nagy utánajárással szerezhetette meg (Takács L. 1991: 121–125).

A NEMESI ÉS JOBBÁGYI ERDŐK ELKÜLÖNÍTÉSE

Bár már a jobbágy korban is történtek kísérletek a földesúri és jobbágyi erdőhasználat különválasztására, ezek nem jártak eredménnyel. Erre csak a jobbágyfelszabadítás nyújtott lehetőséget.

1848-ban megszűnt az úrbériség, a jobbágy az általa művelt földnek szabad tulajdonosa lett. Az erdőhasználat (faizás) azonban többnyire továbbra is a földesúr érdekében folyt. A kérdést az 1853. március 2-án kibocsátott úrbéri pátenst rendezte az erdőnek a földesúr és a volt úrbéresek közötti kötelező elkülönítésével. A szétválasztást a rendelet nyomán felállított úrbéri bíróságok intézték. A legtöbb vita az egy jobbágytelekre eső erdőjárandóság területe körül bontakozott ki. A rendeletben megszabott jobbágytelkenkénti 2–8 magyar hold közötti erdő pontos mértékét annak minősége, valamint az úrbéri faizási gyakorlat befolyásolta (Csizmadia A. 1977: 35). Az 1850-es, 1860-as években zajló perek során községenként megszabták az egy telekre jutó erdő mennyiségét, és külön kimérték a volt úrbéreseknek. Ez rendkívül nagy eltéréseket mutat, Heves megyén belül 2 holdtól 12 holdig terjed. Az elkülönítés során a földesurak az erdők nagyobb részét sajátították ki, csatolták majorsági birtokaikhoz, például a Bükk és a Mátra vidékén az úrbéri erdő területe a határbeli összes erdőnek 5–10%-a, a Börzsönyben 17–36%. Mindezek az erdők nem voltak alkalmasak komoly jövedelmet jelentő és rendszeres hasznot hozó erdőgazdálkodás számára (Petercsák T. 1992: 57–58).

A Székelyföldön a faluközösségek erdőhasználatára az 1871. évi arányosítási törvény után megváltozott, a közös erdőhöz való jog itt is összekapcsolódott a szántóföldi birtok nagyságával, ezáltal a föld nélküli és a kis földterülettel rendelkező székely családok tömegét fosztotta meg az erdő használatától (Kádár Zs. 1993: 40–54).

KISNEMESI ERDŐKÖZÖSSÉGEK

A feudalizmus korában a jobbágyfalvak jelentős részében több földesúr rendelkezett tulajdonjoggal. Az ilyen településeken a nemesek *közbirtokosságban* (komposzesszorátusban) éltek egymással. Ezek gazdasági és hasznosítási szervezetenként összefogták a több nemes érdekkörébe tartozó osztatlan ingatlanok közös használatát. Sajátos módon a nemesi belsőség és tartozékai sohasem váltak a közbirtokosság részévé, viszont a többi ingatlan (legelő, erdő, rét) és az ún. kisebb haszonvételek mindig a közbirtokosság vagyonát alkották. Többek között a nemesi közbir-

tokosság szervezte és szabályozta a közös tulajdonban levő erdő használatát (Tárkány Szücs E. 1981: 516).

A feudalizmuskori nemesi közbirtokosságok jelentős része a jobbágyfelszabadítás után is megmaradt, és sok helyen az 1960-as évekig működött. Ezek szervezeti és belső rendje példaként állt a 19. század utolsó harmadában megalakuló úrbéri közbirtokosságok előtt. Ugyanakkor a sok esetben paraszti szinten élő kismanesek közös erdőhasználatát a volt úrbéresekétől eltérő vonások jellemzik. A nagyobb erdőkben ekkorra már befejeződött az egyes komposzteszorok között az erdők szétválasztása, és megkezdődhetett az uradalmi erdőgazdálkodás kialakítása. A kismanesi községek erdejében viszont a birtokosok csekély erdőterülettel rendelkeztek, és a szétválasztást ugyanúgy nem lehetett végrehajtani, akár az úrbéres erdőkben (Petercsák T. 1992: 48–51).

Az egyes közbirtokosoknak a közös jogokban való részesedése arányszámok, aránykulcsok (hányadok) szerint történt, ami a közössé tett részek mennyiségéhez, értékéhez igazodott. Ha a közbirtokosság osztályos örökösök meg nem osztott vagyonára alapult, a kulcs az egyes örökösök osztályrésze volt. Ahol viszont nem öröklés folytán jött létre közbirtokosság, a kulcsot a nemesi udvarhely, tehát a belső telek nagysága szerint határozták meg (Tárkány Szücs E. 1981: 518). A csallóközi Tejfaluban minden *udvar*hoz az erdők egyforma használati joga tartozott. Eredetileg a közbirtokosság annyi egész jogból tevődött össze, ahány udvarból állt a község beltelki állománya. A népesség szaporodásával az udvarok, s velük együtt a hozzájuk csatolt közbirtokossági jogok is mindinkább felaprózódtak, feltagozódtak. Az udvarok a közbirtokossági jog eszmei egységei lettek, melyek az egykori birtokosok leszármazottai között felosztásra kerültek. Egy-egy birtokosnak több „udvar”-ban is lehetett kisebb-nagyobb osztályrésze. 1874-ben határozták el, hogy az ilyen részjogokat össze lehet vonni és egy tagban ki lehet adni. Később a favágási jog teljesen fel szabadulva szabad adásvétel tárgyát képezte (Csiba L. 1958: 314).

A nemesi közbirtokosságok faosztási gyakorlata nagy változatosságot mutat. *Alsóörs Község Nemesi Közbirtokossága* a 371 hold erdőből az erdész által meghatározott területen, illetve vágásmód alapján, de hagyományos módszerekkel osztotta a fát. A vezetőség tagjai az erdőn végezték el az állézást vagy numerázást. A tarvágásra kijelölt területet 99 egyenlő részre osztották. Az egyes részek sarkán a lehántolt kérgű jelfákra írták a *nyilas* számát. Egy nyilas az egy joghoz kapcsolódó járandóság. A tagokat a közbirtokosság kerülője „parancsolja” a cédulahúzásra. Ennek során a sorsolással eldöntött névsor szerint húzták ki a cédulákra írt nyilas számát. Az erdőt mindenki maga vágta ki (Jablonkay G. 1968: 200).

A dédestapolcsányi *nemes erdő közbirtokosság* tagjai az ún. *hetvenedek* alapján részesedtek a közös erdő fájából. Itt a fát a 20. század első felében már fogadott erdőmunkásokkal termeltették ki az erdőhivatal engedélye alapján, majd az elnök lakásán osztották el papíron. A tagok hetvenedjük arányában fizettek be bizonyos összeget a közös költségekre, s ugyanígy részesedtek a haszonfa eladásából származó jövedelemből (Petercsák T. 1989b: 242).

Más módon történt a faosztás azokban a falvakban, ahol a közbirtokosság tagjai öröklés révén jutottak erdőrészükhöz. Például a Veszprém megyei Nemespécseleyn az egész kicsiny 28 négyszögöltől 11 000 négyszögölig terjedt az egyes erdőrészek

mérete. A vágásra kerülő terület, a *plága* fájának a legkülönbözőbb erdőterületekhez kapcsolódó jogok szerinti igazságos elosztása rendkívüli feladatot jelentett. Erre két alkalmi bizottságot – *becsülő bizottság* és *elosztó bizottság* – hoztak létre. A két *becsülő* és két *faragó*ból álló bizottság a vezetőséggel az erdőbe vonult, ahol az elnök pontosan kijelölte az évi vágás határait. Ezután került sor a *becsülésre*, a fák csoportjai szerinti kisebb egységek kialakítására. A két *becsüs* megállapodott, hogy mely fákat veszik egybe, *egy böcsübe*. Ha egy-egy csoportba sok fát soroltak, *nagy böcsüt* csináltak, ha keveset, akkor *kis böcsüt*. Lehetőség szerint több apróbb csoportot, *becsüt* alakítottak ki, mivel azokkal – lévén sok kisebb résztulajdonos – könnyebben számolhattak. Ha a két *becsüs* megállapodott, hogy mely fákat veszik egybe, a *faragók* meghántották a fa kergét, és az *egy becsübe* vett fák sima törzsére ráírták ugyanazt a számot. Ezt a *numerát listára* vezették, majd emellé került a *numera értéke* is. Az értékmeghatározás alapjául az szolgált, hogy az adott facsoportból hány *szekér fa* kerülhetett ki. A *szekér fa* értékét korona és fillér szerint adták meg. Egy-egy évi vágás általában 150–200–250 numerát tett ki. A lista alapján az *elosztó bizottság* végezte el a fa szétosztását. Az *összértékből* kiszámították egy *négyszögöl* értékét. Ezzel szorozták meg a részterületek nagyságát, és megkapták az illető terület évi értékét. Ezután már csak a numerákat kellett szétosztani a részterületek értéke szerint. Akinek nagy erdőterülete volt, az 4–5 *becsüt* is kaphatott, míg a kicsi résztulajdonosok többen kaptak egy *becsüt*. Ilyenkor együtt vágták ki a fát, hogy senki ne csalatkozzék. A kiosztott *facédula* alapján mehettek vágni a fát, s ezen név mellett a hozzátartozó *becsü* száma szerepelt (Takács L. 1991: 137–138).

A VOLT ÚRBÉRESEK KÖZBIRTOKOSSÁGAI

A jobbágyszabadítás után a földesúritól különválasztott erdőt a legelőhöz hasonlóan nem osztották szét a volt jobbágyok és zsellérek között – hiszen csekély mértékük miatt ezeket külön-külön fenntartani nem lehetett –, hanem közös kezelésben maradtak, és osztatlanul birtokolták. Az így létrejött közbirtokossági erdők használatáról és műveléséről az 1879. évi erdőtörvény XXXI. törvénycikke rendelkezett, melyet később további rendeletek egészítettek ki (vö. Csizmadia A. 1977: 39–40; Kolossváry Sz.-né 1975: 51–53). A 19. század végéig megalakult közbirtokosságok szervezeti felépítését és működését központi rendeletek szabályozták, ugyanakkor az egyes szervezetek erdőkezelési gyakorlatát, a faosztás módját gyakran befolyásolták a helyi viszonyok és a korábbi közösségi, földhasználati hagyományok.

A közös erdő és legelő ügyeit intéző szervezetet *úrbéres birtokosságnak*, *úrbéres közbirtokosságnak*, *közbirtokosságnak*, *gazdaközönségnek* nevezték, melyek a legeltetési ügyek különválasztásával *erdőbirtokossággként* működtek. A volt zsellérek több faluban külön közbirtokosságot – *zsellérbirtokosságot* – alakítottak (Vö. Petercsák T. 1992: 59–60).

Az erdőbirtokosság a községen belül önálló testületet jelentett, vezetősége és sajtós szervezeti rendje volt. Az erdővel kapcsolatos legfontosabb kérdésekben a tagok közgyűlése döntött. Évente 2–4 gyűlést tartottak. A *vezetőséget*, *gazdatanácsot*,

birtokossági tanácsot 1–3 évre választották. A testület vezetője az *elnök*, aki a falu módosabb gazdái közül került ki, de inkább a rátermettség és falubeli megbecsültsége számított. Ő vezette a gyűléseket, tárgyalta az erdészeti hivatallal, képviselte a közbirtokosságot a hatóságoknál. Fakitermeléskor ő kérte a vágási engedélyeket, az erdésszel és az erdőgazdával együtt kijelölte a vágható erdőterületet, irányította a faosztást, gondoskodott a facsemeték ültetéséről, az erdő és legelő tisztításáról. Az *erdőgazda*, *erdőbíró* feladata volt az erdő ellenőrzése, a határjelek felújítása; faosztásnál segít az elnöknek és irányítja a fakitermelést. Helyenként a közbirtokosság tényleges gondjait a gazda vette magára, az elnök adminisztratív vezetőnek számított. A vezetőség tagja volt még a *pénztáros* vagy *pénztárnok*, a *jegyző* és a néhány főből álló *választmány*, *tanács*. A közbirtokosságok az erdők felügyeletére *kerülőket*, *erdőőröket* is alkalmaztak, akiket természetben fizettek.

A közbirtokosság tagjai a közös erdőből az ún. *jog*, *erdőjog* alapján részesedtek. Ezt hívták még *illetőségnek*, *résznek*, *részarány*nak, *arányjog*nak is. Az erdőjog a szántóföldhöz, a telki állományhoz kapcsolódott, vagyis a jobbágyfelszabadítást követő erdőelkülönítéskor egy-egy gazdának a birtoka nagysága után járó erdőterületnek a közösből részes eszmei értékét jelentette. Az Északi-középhegység falvaiban általában egynyolcad telek, *fél kvárta*, illetve *fél fertál* után járt egy *illetőség* (Petercsák T. 1992: 60–62). Ugyanennyi volt például a Zala megyei Szilvágyon, de Veszprém megyében egy *fertály* (1/4-ed telek) után kaptak egy erdőjogot (Hegyi I. 1975a: 499). Könnyebb volt az erdőhasználatot, a faosztást megszervezni, ha a helyi birtokviszonyokat, a sok résztelket és a nagyszámú zsellért figyelembe véve minél kisebb eszmei egységeket állapítottak meg. Ugyanakkor több faluban a zsellérek házanként kaptak egy erdőjogot, amit *zsellérjog*nak is neveztek, s ez fenntartotta a nincstelenek minimális jogát az erdőhöz.

A gyermekek az erdőjogot a szántófölddel, illetve a birtokkal együtt örökölték, de a 20. századra már különvált az erdőjog, amit szabadon adhattak-vehettek. Az erdőjogot tulajdonosaik nem szívesen adták el, erre csak akkor került sor, ha a család „anyagilag megszorult”. Az erdőjogot pénzért, állatért, terményért értékesítették. A 20. század első felében például Borsodnádasdon 10 mázsa búzáért, Felsőtárkányban 120 pengőért, Baskón pedig egy tehén áráért adták el az erdőjogot. Azokat, akik idegenből betelepültek és *jogot* vásároltak, a közösség befogadta, de például Bernecebarátiban szegényen volt a *jogot* idegennek eladni. Örökléskor a gyerekek rendszerint egyformán részesedtek az erdőjogból, ezért idővel nagyon sok töredékjog keletkezett. Emiatt a Dunántúl középső vidékén és a Duna-Tisza közén a *holdjog*okban való számolás váltja fel a telekjogot. Ennél minden hold szántóföldhöz tartozott egy eszmei erdőjogrész. Ugyanez előfordult a Hargita vidékén is (Petercsák T. 1992: 61; Hegyi I. 1975a: 495–500).

A közös erdő legfontosabb hasznából, az évenként kitermelt fából a tagok joguk arányában részesedtek; a jogosulatlanok csak a szabad gyűjtögetés és a száraz gallyak szedése révén használhatták az erdőt. A közbirtokosság fontos feladata volt az erdő fáinak védelme és a fahaszon szétosztása. Az évenként kivágható területet az erdőfelügyelőségek engedélyezték, amit a vágási ütemterveknek megfelelően az erdész jelölt ki. A közbirtokossági erdő területétől és állapotától függött, hogy egy-egy településen évente mennyi fát vághattak.

Az erdőterület szerinti osztástól a vágott fa osztásáig igen változatos formák alakultak ki. Olyan átmeneti gyakorlatra is akad példa, hogy a gazdag erdőjű Zala megyei Szilvágyon a falu erdejét két tagra vették, az egyik tagot felosztva örökös tulajdonként szabad használatra adták a tulajdonosoknak, míg a másikat *vágásokra* tagolták, s egy-egy vágásrészt évente levágva, annak fáját arányosan osztották szét (Hegyi I. 1975a: 497).

Az erdész az úrbéri elnökkel, az erdőgazdával és néhány segítővel ős végén, tél elején vonult ki az erdőre, s először kijelölték az erdészeti üzemterv szerint kivágható területet, a *nyilast*, *parcellát*, *pagonyt*, *vágteret*. Ekkor döntötték el, hogy az adott területen milyen vágási módot alkalmazzanak, illetve a tűzifa és a szerfa arányát. *Tallóra vágáskor* (tarvágás) minden fát kitermeltek, csak 40–50 méterenként hagytak egy-egy *magfát*. A közbirtokossági erdőkben gyakori volt a ritkítás (*tisztítás*, *szálalás*), amikor a növendék fákat vágták ki. *Gyérítés*kor a beteg, fejlődésben elmaradt fákat szedték ki.

A fának a jogosultak közötti elosztását a vezetőség intézte, s erre a műveletre mondták a Palócföldön, hogy „megnomerázták vagy kinyilázták a fákat” (Petercsák T. 1989: 250). Ezek a kifejezések azt jelzik, hogy a tagok között számozott vagy megjelölt területet, illetve fát osztottak szét. A 19. században joguk arányában még rendszerint egy-egy erdőrészt kaptak, amit maguk termeltek ki. Ritkításnál és gyérítésnél az álló fákat jelölték meg, illetve számozták, és elosztás után az vágta ki, akinek jutott. A faállomány csökkenésével a két világháború közötti években már a legtöbb közbirtokosságban először a tagokkal vagy bér munkásokkal kitermeltették a tűzifát, majd egyenlő egységekbe rakva osztották szét.

A lábon álló fák területi osztásánál a vezetőség tagjai először annyi *nyilast*, *léniát* alakítottak ki, ahány erdőjog összesen volt a faluban. A nyilas határán álló, illetve kivágandó fák lehántolt törzsére írták a nyilas számát. Az egy nyilasba tartozó szál-fák értékét egyenként *megbecsülték*, *meglimitálták*, hogy megközelítően azonos értékű és mennyiségű fa kerüljön egy-egy területre. A pénztáros vezette a *lisztát*, ahol feltüntették a nyilas számát és azt, hogy abban hány fa található. Máshol kocsi szerint számították a fát, az alapegység egy *negyed kocsi* volt.

A Bükkben és a Dunántúl középső vidékén több erdőjogost magába foglaló *parcellát*, *páskomot*, *pagonyt* jelöltek ki, majd a gazdák illetőségük arányában osztották el egymás között a fát (Hegyi I. 1978: 37–38; Petercsák T. 1992: 65–66; Takács L. 1991: 139).

Amikor már kitermelt fát osztanak, a tűzifát *méterbe*, a gallyfát *rakásba*, *rakatba*, *kopkába*, illetve *határba* rakják. Egy-egy rakás egy kocsi-ra való fát tartalmazott, s mindegyiket megszámozták.

Mind az erdőterület, mind a lábon álló, illetve kitermelt fa elosztása ugyanolyan módon, sorshúzás révén történt. Ez biztosította a titkosságot és a tagság egyenlő esélyét a joga után őt megillető fához. A Dunántúlon *cédulát húztak*, az Északi-középhegység falvaiban *nyilhúzás*, *fanyilazás* a megnevezése. Ez az ősi elosztási mód a földközösségi határhasználatnak szinte napjainkig élő maradványa, ami a faosztás gyakorlatában őrződött meg. Az osztáskor ott is számozott cédulát húznak, ahol *nyíl* a neve. Ugyanakkor a fából készült nyíl emléke is él a Palócföld keleti részén. Bükk-széken ujjnyi széles, 4–6 cm hosszú vesszők voltak.

Az elnök lakásán vagy a községházán tartott nyílhúzás során mindenki annyi cédulát húzott, ahány jog őt megillette. A töredékjogosok többen összeálltak, és a nyílhúzás után egymás között osztották el a fát. A közbirtokosságok rendszerint kitűztek egy időpontot, ameddig a fát ki kellett vágni és hazaszállítani.

Az arányjog szerinti faosztás mellett a Hargitán lévő Kápolnásfaluban a régi jog továbbéléseként mindenki egyformán részesedett a falu *tíz*es (településrész) beosztásán alapuló és házszám szerint vezetett listáról. Itt a juttatott fára mindenki *rákocantotta* a saját fajegyét, hogy a havasról való lecsúsztatásnál vagy folyón úsztatásnál más szálfái közé ne keveredjen (Hegyi I. 1975a: 504–505; Petercsák T. 1992: 67–68; Molnár K. 1974: 307–325).

Több közbirtokosságban részért lehetett *nyesteni*, *pucolni* az erdőt. A legallyazott és rakásba halmozott fát a vezetőség vette át és a jobb minőségű fából a felét, a gyengébből a kétharmadát kapták meg a kitermelők. Széles körben elterjedt volt a közbirtokossági erdő árverésen való értékesítése. Területet és *méterbe*, *rakatba* halmozott kivágott fát egyaránt árvereztek, s licitálás útján értékesítettek. Az így befolyt összeg elsősorban a közös kiadásokat fedezte, de a Zempléni-hegységben rendszeresen *osztalékot* is fizettek a tagoknak erdőjoguk arányában. Többfelé általános gyakorlat volt, hogy a faosztás után még néhány nagyobb fát szálanként elárvereztek, hogy meglegyen az áldomásra való (Petercsák T. 1992: 69).

JUTTATOTT ERDŐ VAGY ÚJBIRTOK

Az 1945-ös földosztáskor a hegyvidékeken a nagy erdőterületekkel rendelkező uradalmak birtokából a szántóföld mellett vagy helyett erdőt juttattak a rászoruló szegényeknek, nagycsaládosoknak. Az erdőket nem osztották szét, hanem a volt úrbéres birtokossághoz hasonlóan közösen kezelték, s működésükhöz ugyanolyan szervezeteket hoztak létre. Ezek neve *új erdőbirtokosság*, *juttatott erdő* vagy *poletár erdő* (Felsőtárkány). Elsősorban azok kaptak jogot az új erdőben, akiknek az úrbéres közbirtokosságban nem volt illetőségük. Ózd-Sajóvárkonyon, akinek 3 méternél kevesebb fa járt évente a régi erdőből, annak 2 méterrel kiegészítették a jogát. Tarnaleleszen 2 hold volt az adható legkevesebb erdőterület. Az erdőosztásnál a gyerekek számát és a háborúban való részvételt is figyelembe vették. Regécen fél holdtól 5 holdig, Háromhután viszont legalább 10 holdat kapott egy-egy család. Az újbirtokosságoknál az erdőből való részesedés a kapott holdszám alapján történt. Mogyoróskán az 1970-es évek végén is működött a *Somhegyi Újerdő Birtokossági Társulat*, Ózd-Sajóvárkonyon pedig az 1990-es években is létezik az *Újerdő Birtokosság* (Petercsák T. 1992: 70–71). Baranya megyében 38 ilyen erdőbirtokossági társulat alakult 2426 kat. h. erdőterülettel (Kollwenz Ö. 1978: 13).

Ezek a birtokosságok a régiek mintájára működtek, volt vezetőségük is. A fa elosztása azonban kevés helyen történik sorsolással, céduulahúzással. Gyakoribb, hogy a bér munkásokkal méterbe vágatott fát a vezetőség megszámozza. A tagok a pénztárostól vagy az erdőgazdától kapnak egy igazoló cédulát, melyen az illető neve és a méterfa száma szerepel. Az új birtokoságnál nem adják el a jogot, csak az évi fájárandóságot ruházhatják át esetenként másra, rendszerint rokonra. Ózd-Sajóvárko-

nyon az 1980-as, 1990-es években a tagoknak kiosztott fán kívül jelentős mennyiséget értékesítenek. Ebből fedezik az adót, erdőkezelést, fizetik a favágókat, de még a tagságnak járó fa fuvar költségét is. Esetenként részesedést is osztanak (Petercsák T. 1992: 70–71).

KÖZÖSEN VÁSÁROLT ERDŐK

A két közös erdőhasználati forma mellett a 20. század elejétől az Északi-középhegység több falujának lakosai összefogva közösen vásároltak erdőt a falu határában birtokos uradalmaktól. Erre vonatkozó adatokat e régióon kívül Torna megyéből és a Veszprém megyei Szentbékáláról ismerünk, ahol már 1887-ben történt közös erdővásárlás. Az erdőn kívül többször jelentős legelőterületekhez és szántóföldhöz is jutottak, sok esetben pedig kifejezetten a legelő miatt vették meg a területet. A vásárolt erdőket, legelőket közösen kezelték, az erdő hasznából a vásárlás arányában részesedtek. A közös erdővételre a rossz földművelési adottságok kényszerítették az erdős határu falvak lakosságát, akik a fa eladásából egészítették ki jövedelmüket.

A legtöbb erdővásárlás a Zempléni-hegység falvaiban történt az 1910–1930 közötti években. Ott 16 *birtokosságról*, *birtokról* tudunk, melyeket rendszerint a vásárlási szerződésben első helyen szereplő gazdáról neveztek el: például Mogyoróskán *Pekár Ferenc és társai birtokosság*. Máshol a megvett erdő eredeti tulajdonosának a neve szállt az új birtokosságra (*Rácz-féle birtok* Egerbocson). A Veszprém megyei Szentbékálán pedig *grófbirtokosságnak* nevezték a grófi erdőből vásárolt terület kezelésére alakult szervezetet, a benne részt vevőket *grófembereknek* hívták. A közös vásárláskor a résztvevők megállapodtak, hogy milyen nagyságú terület megvétele jelent egy jogot, részt vagy részarányt, illetőséget. Ez 1–10 hold között változott. A részek öröklés folytán osztódtak, így töredékjogok keletkeztek.

A fenti szervezetek is a közbirtokosságokhoz hasonlóan működtek. A nagyobbaknak ugyanúgy volt vezetősége (elnök, pénztáros, erdőgazda), a kisebbekben pedig az elnök vagy *gondnok* intézett minden ügyet. Néhány helyen erdőőrt is alkalmaztak. A tagok haszna a közös erdőből évenként kitermelt fából származott, illetve a legelőket az állattenyésztésben hasznosították. A Dunántúlon évente egy-egy kisebb területet, *numerát* osztottak, amit cédula húzásával döntöttek el a tagok között. Itt egy-egy rész után 2–6 kocsi fa jutott. A 20. század első felében alakult birtokosságoknál rendszerint közösen vágták ki a fát. A jobb minőségű bányafát, szerfát eladták, s a befolyt jövedelmet részarány szerint osztották el. A méterbe vagy rakásba halmozott tűzifából jog alapján részesültek. Minden méter, illetve rakás fa egy-egy nyilat (cédulát) kapott, és mindenki annyszor húzott egy kalapból, ahány joga, részvénye volt. Bükkszéken a szép, egyenes fákat lábon árverezték el.

A különféle közbirtokosságok a mezőgazdaság kollektivizálásának az időszakában, zömmel 1961–64 között szűntek meg. Erdőik egy része állami tulajdonba, más része a termelőszövetkezetek használatába került, s csak néhány helyen maradt meg a közös erdő (Petercsák T. 1987b: 131–133; Gelencsér J. 1982: 305–309).

SAJÁT TULAJDONÚ ÉS HASZNÁLATÚ ERDŐK

A nagy kiterjedésű uradalmak erdői mellett a paraszti szinten élő kisnemesek és a módosabb gazdák több községben saját tulajdonú és használatú erdővel is rendelkeztek. Az egykori nemesi közbirtokossági erdők felparcellázása a 19. század végére sokfelé megtörtént, majd ezeket a tulajdonosok öröklés és vásárlás révén tovább gyarapították, így egy-egy birtokosnak a falu határában vagy más községben több helyen lehetett erdeje. Különösen gyakori volt a saját tulajdonú erdő a keleti palóc vidéken, Vas és Zala megyében. Szentgál, a bakonyi kisnemesi falu gazdái 1945-ig rendelkeztek saját erdővel (Petercsák T. 1992: 75; Vajkai A. 1959a: 22).

A Heves megyei Egerbocson és Tarnaleleszen a nemesi közbirtokosságok erdőinek a felparcellázása után azokat hadak, illetve nagycsaládok szerint mérték ki, s azon belül a nagycsaládok szétválása után apróbb *parcellákra, nyilasokra* osztották. Mátraszőlősen a Balázs család erdejét *kuriális erdőnek* nevezték, de az egytagos *röviduraknak* is volt kimért erdeje, amit *egytagos erdőnek* hívtak.

Vásárlás révén a módosabb paraszti rétegek, számadó juhászok is erdőhöz juthattak. Előfordult, hogy az Amerikába kivándorolt hozzátartozó által küldött pénzből vettek erdőt. A gyöngyösoroszi és gyöngyöstarjáni gazdák a 19–20. század fordulóján falvanként csoportosan vásároltak egy-egy nagyobb erdőt a község határában, majd egymástól elkülönítve használták. A gyöngyösorosziak a mintegy 150 kat. h. erdőt 14 parcellára osztották. Általában 5–7 hold erdőt vettek családonként. A különválasztott erdőrészeket az új tulajdonosokról nevezték el (például *Bede erdő, Berzsenyi erdő*). A gyöngyöstarjáni gazdák a 20. század elején egyenként 16–20 kat. h. erdőt vásároltak. A módosabb *felső gazdák erdeje* jobb minőségű, szálas tölgyes volt kevés legelővel és réttel, a szegényebbek, az *alsó gazdák erdeje* 1–6 holdas parcellákból állt, s inkább cserjés legelő volt.

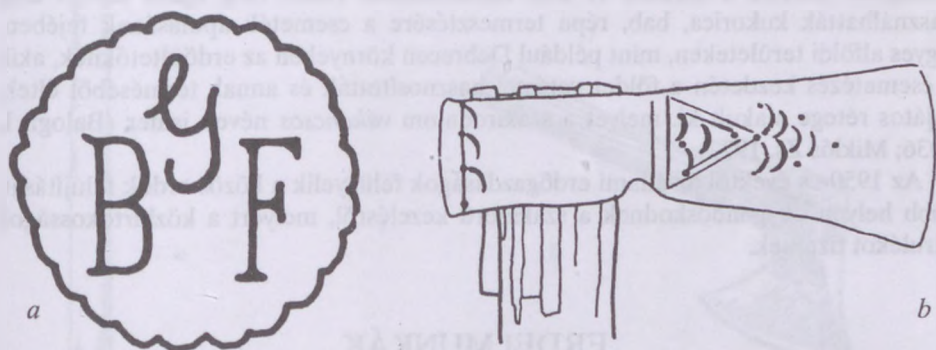
A Zempléni-hegyvidéken és Bakonycsernyén olyan paraszti erdők is voltak, amelyeket a gazdák a rosszabb minőségű vagy mezőgazdasági termelésre alkalmatlan területeken ültettek.

A magánerdőket tulajdonosok szerint határjelekkel választották el egymástól. Egerbocson *karó közti erdőnek* is nevezték. A birtokosok erdőtulajdonukat *határfákkal, fajegyekkel* jelölték; például 1842-ben Sajóvelezden a fa mindkét oldalát kereszteltel. A 18. században a Mátrában is alkalmazták a határfák és határkövek keresztrel való megjelölését. Az ilyen határfák a szomszédok közös tulajdonát képezték, és ha egyikük önkényesen kivágta, abból pereskedés származott. Más esetben a fának csak azt az oldalát faragták meg, amelyik *léniához* tartozott. Az egyéni parcellák sarkain sok esetben *határdomb* volt beleállított karóval. A karó köré hányt földkupac neve *zsombik, handzsik* vagy *mögve*. Ezenkívül még a határvonalon egymástól látótávolságra álló, mindkét oldalon megfaragott határfák is voltak. Ezeket a jeleket 5–6 évenként megújították; a határfákat tarvágáskor is meghagyták.

A saját erdőből a gyerekek a többi birtokhoz hasonlóan örököltek. Sajóvelezden az volt a szokás, hogy ha egy-egy örökösre 2 holdnál kevesebb erdő jutott, akkor nem mérték szét, hanem együtt használták. A rimóci Borka családnak a sipeki határban mindössze 5 hold erdeje volt, amit nem parcelláztak fel, hanem a családhoz tartozók évente közösen vágtak belőle és szétosztották (Petercsák T. 1992: 75–76).

A KÖZÖS ÉS MAGÁNERDŐK GONDOZÁSA, FELÚJÍTÁSA

A 19. század végi országos törvények, az erdőgazdálkodást szabályozó rendeletek ellenére sok probléma volt a közbirtokossági és magánerdők újratelepítésével, pótlásával. A 19. század végéig a közös erdőkben nem ültettek csemetéket, a magánerdőkben pedig még századunk első felében sem ültették az erdőt, „csak ahogy nyőtt”. Tarvágás után 30–40 méterenként *hagyásfákat*, *magfákat*, *anyafákat* hagytak, arról települt újra az erdő. Az ilyen erdőrészt *vágásnak* nevezték, és 5-6 évig nem legeltették, hogy mielőbb újra sarjadjon. A *magfát* csak akkor vágták ki, amikor a csemeték egy méterre megnőttek.

44. ábra. Díszített balták: a) jelölő fokos monogramja, Gyöngyös (Heves vm.); b) díszített baltafej, Gyöngyös (Heves vm.)

A 19. század végétől a közbirtokossági erdőkben az erdészeti hatóságok már megkövetelték a favágás utáni csemetézést. Ebben főként a családok asszonyai, lányai vettek részt erdőjoguk arányában. 1898-ban Diósgyőrben még a közösen szedett makk elültetése volt az általános. A férfiak által méterenként kiásott gödörbe 2–3 szem makkot szórtak a lányok. A facsemetéket az állami csemetekertek biztosították, de a Börzsönyben az úrbéreseknak saját csemetekertjük is volt, amelyet kerítéssel védtek a vadaktól. A csemeteültetés ideje tavasz vagy ősz, amikor az erdész irányításával dolgoztak. A férfiak ásóval, *ortókapával* 20–30 cm mély gödröt ástak, az asszonyok belerakták a csemetét, rákaparták a földet. A facsemetéket 40–50 cm-re ültették egymástól, csak az akácfákat 2–3 méterre. A legtöbb közbirtokosságban nem nagyon gondozták a megfogant csemetéket, néhol viszont két évig kapálták, sarlózták a környékét, a *tányért*, illetve a vadak ellen vessző- és töviskerítéssel védtek (Mádai Gy. 1965: 134; Petercsák T. 1992: 77–78).

A legelőerdő, vagyis a ritkásan fás legelők felújítása úgy történt, hogy ahol hiányzott a fa, ott nem tisztították ki a tuskétól a legelőt, s így a tüske védelmében hamarosan kinőtt egy gyümölcstermő fa vagy egyéb haszonfa. Kellő növekedés után – amikor a legelő állatok már nem tehettek kárt a fában – kiirtották a fát védő tuskét, mely amúgy is árnyékba került.

Az Alföldön és a Dunántúlon sajátos módja volt az erdőfelújításnak és a kiirtott vágáserdő hasznosításának. Ahol bőven akadt fa, ott a tuskót odaadták annak, aki kiszedte, és a földet is három évig szabadon művelhette azzal a kötelezettséggel, hogy a harmadik évben csemetéznie kellett. Ahol viszont kevés volt a föld és sok a szegény ember, ott némi bérleti díjat is érte kapott a közbirtokosság. Így például a Somogy megyei Igalon holdanként 2 mázsa búzát fizettek bérleti díjul 3 évre. A harmadik évben a vetéssel egy időben makkot, famagot is ültettek, és a kisarjadó csemetéket óvni, gondozni kellett. Máshol (Bak) az első évben kukoricával, a másodikban búzával vetették be a kituskózott területet, s a harmadik évben vetett gabona fele lett az uradalomé. A rozsvetésre az erdész útmutatása szerint megadott sortávolságban ültették a makkot. A kelő csemetesorok közeit még újabb három évig használhatták kukorica, bab, répa termesztésére a csemeték ápolásának fejében. Egyes alföldi területeken, mint például Debrecen környékén az erdőültetőknek, akik a csemetézés kezdetén a földet vetéssel hasznosították és annak terméséből éltek, sajátos rétege alakult ki, melyet a szakirodalom *vákáncsos* néven ismer (Balogh I. 1936; Miklós Zs. 1972).

Az 1950-es évektől az állami erdőgazdaságok felügyelik a közös erdők felújítását, több helyen ők gondoskodnak a szakszerű kezelésről, melyért a közbirtokosságok járulékot fizetnek.

ERDEI MUNKÁK

FAVÁGÁS, KÖZELÍTÉS

A közbirtokossági és magánerdők legfontosabb haszna az évenként kitermelt és a tagoknak juttatott fából származott. Ezt a 20. század elejéig a szétosztás után maguk a tulajdonosok vágták ki, majd sokfelé általánossá vált, hogy bér munkásokkal kivágatott fát osztottak el a tagoknak.

A 18. századtól kialakuló nagyüzemi (uradalmi, kincstári) erdőgazdálkodás a rendszeres fakitermeléshez nagyszámú munkaerőt igényelt. A hegyvidéki falvak lakói részére – a mostoha természeti körülmények és a társadalmi viszonyok következtében – nagyrészt az erdő nyújtott munkalehetőséget. Az uradalmi erdők speciális, illetve alkalmi munkásai a falusi nincstelenek és a szegényparasztok soraiból kerültek ki. A fuvarozás révén pedig kiegészítő jövedelmet nyújtott a kis- és középbirtokos parasztságnak is.

Hagyományos keretek között a *famunka* a paraszti foglalkozás természetes kiegészítője az erdővidékeken. Akár a 10–15 holdas gazdaságok férfiai is eljárak az erdőre, hogy megkeressék a téli tűzrevalót. A ló- és ökörfogatall rendelkezőknek pedig a fafuvarozás biztosított pénzkeresetet a mezőgazdasági munkák szünetében. A kapitalizálódással a fakitermelésre alapozott nagyüzemi erdőgazdálkodás hatására a 19. század végén kialakult egy rendszeres erdőmunkával, favágással, fafaragással foglalkozó speciális munkásréteg, akik az erdőre alapozták egzisztenciájukat. Vagyoni helyzetük alapján ezen belül két csoport különíthető el: a szegényebbekből kerültek ki a *favágók, őlfavágók, gyalogok* (Zempléni-hegység), *erdei munkások, boggyesők*

(Gyergyó), *erdővágók* (Baja), a tehetősebb állattartó gazdákból a *fuvarosok*, *tengölösök* (Börzsöny), *szekeresek* (Erdély). Az időszakos erdőmunkások ősztől tavaszig dolgoztak az erdőben, nyáron pedig summásként jártak az alföldi, illetve síkvidéki uradalmakba. A két világháború közötti években a bükk falvakban az is előfordult, hogy a bányákban dolgozók télen felmondtak a munkahelyükön, és néhány hónapra elmentek favágónak (Petercsák T. 1992: 132; Szász L. 1971: 226).

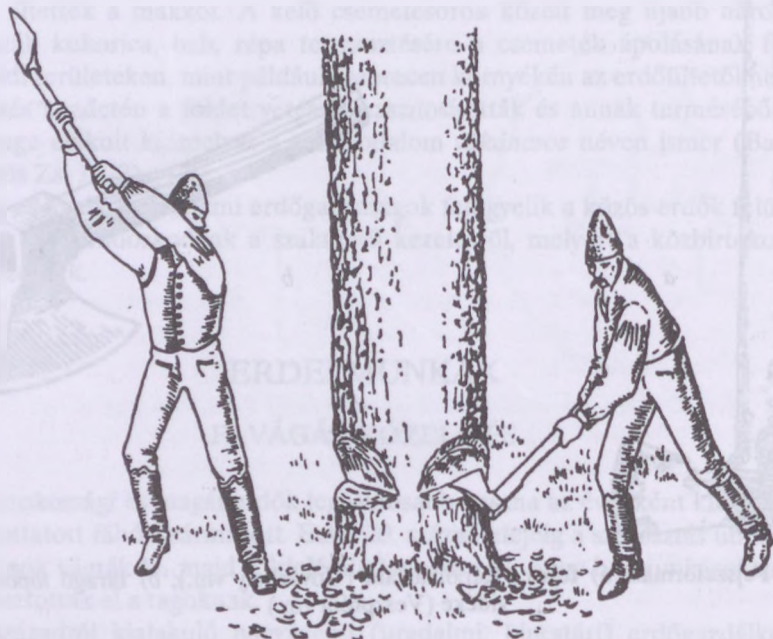

45. ábra. Fejszeformák: a) fejsze, Kápolnásfalu (Udvarhely vm.); b) faragó topor, Bakonyvidéke (Veszprém vm.)

Mind az időszakos, mind az állandó erdőmunkások tevékenysége rendszeres vándorlással járt együtt. Ennek irányát és kiterjedését a birtokosok, illetve az erdőgazdaságok művelési terve és az egyes vállalkozó csoportok alkalmi megállapodásai szabták meg. Így az egyes erdővidékek kibocsátók és befogadók is a munkaerő-vándorlásban.

Göcsejben a leghíresebb favágók a várföldiek, sárhidaiak voltak. Az 1940-es évek elején még a Kárpátaljára is eljártak fát vágni. A Zempléni-hegység favágói az uradalom távoli vidékein túl elmentek Gömörbe, Beregszászra, de Pécsre is. Ugyanakkor a Bükkből (Dédestapolcsány, Mályinka, Bükkzsérc) is jártak famunkások erre a tájra. A bükk favágók bejárták a Mátra, a Cserhát, a Börzsöny, a Bakony erdősegeit, de századunk elején elszegődtek Szepes és Sáros vármegyékbe is. A 20. század elején a gömöri magyar falvakból, főként a Csermosnya völgyéből a Barkóság erdeiben is dolgoztak, de Szatmárba és a Kárpátaljára is eljutottak. Nagy távolságot jártak be a Börzsöny, főként Kemence és Bernecebaráti lakói, akik az északi hegységvidéken Nóg-

rádtól a Hernád völgyéig, a Dunántúlon pedig Baranyától Zaláig és a Bakonyig vállaltak rendszeresen munkát. Ám a Börzsöny-vidék is fogadott idegen favágókat, például az 1910-es években – miután az erdőket fakereskedő társulat bérelte ki – Erdélyből román favágó és közelítő munkásokat hozattak ide, akik elterjesztették e vidéken sajátos eszközeiket (pl. román szánkó) is. Erdélyben a gyergyóremeteiek, alfalviak, csomafalviak voltak híres erdőmunkások. Gyergyóremetén 1901-ben a község lakosságának 11,47%-a rendszeresen távoli vidékek erdőiben dolgozott: Piatra Neamt, Busteni, Rátosnya, Szeben megye, Kovászna, Karánsebes stb. (Bíró F. 1988: 147; Petercsák T. 1992: 134; Garda D. 1978: 138–139).

46. ábra. A fa hakkolása két fejszével, Bakonycsernye (Veszprém vm.)

A favágás, faközelítés fortélyait a fiúgyermek apuktól tanulták. 13–14 éves koruktól jártak az erdőre, először mint vízhordók és gallyazók. 16–18 évesen már apjukkal, idősebb testvérükkel dolgoztak egy párban. Önálló, megfelelő munkaerőnek a 18. évet már betöltött fiú számított, de például Gyergyóban a katonaság letelte után tekintették igazi favágónak a fiút.

Alapvető és legrégibb munkaszervezeti forma a *pár*, amit *fűrésznek* is neveztek (Bakony, Gömör, Zempléni-hegység, Baja környéke). A *fűrész* mint munkacsoport megnevezés kapcsolatban állhatott a páros munkát igénylő nagyfűrész elterjedésével. Ez hasonlít a középkori *bárdalja* kifejezéshez, amely alatt akkora erdőterület értettek, amennyit egy ember egy nap alatt kivághatott. A *fűrész*nél a munkaeszköz már nem területet, hanem munkacsoportot jelöl. Általában családtagok, rokonok, cimborák dolgoztak együtt. Azt a munkacsoportot, melyben kettőnél többen dolgoz-

tak, *partinak*, *csapatnak*, *karámnak*, *nyájnak*, *bandának*, illetve újabban *brigádnak* hívják. A bandák létszáma vidékenként és a munka jellegétől függően változó. A gyergyói medencében a favágó *nyáj* általában 6 emberből állt: kettő döntötte a fát, ketten gallyaztak, ketten pedig kérgezték. Ugyanígy dolgoztak a bükki Tardonán is. Gömörben gyakori volt a *négyes parti*, amikor ketten a fadöntést és -darabolást végezték, a másik kettő pedig gallyazta, hasogatta és rakásba hordta az ölfát. Az *ötös parti* két tagja döntötte a törzseket, egy gallyazta, a negyedik hasogatta, az ötödik pedig összehordta és berakta a fát. A mályinkai munkacsoportban rendszerint tizenketten voltak: 4 döntőpár és páronként egy-egy gallyazó. Az egy bandába tartozók sokszor felváltva végezték az egyes munkaműveleteket. A csoport kialakításánál meghatározó szempont volt, hogy a döntésnél és a kérgezésnél az egyik ember jobb-, a másik pedig balkezes legyen (Hegyi I. 1978: 49; Solymos E. 1958c: 364; Petercsák T. 1997a: 433; Paládi-Kovács A. 1988b: 108).

A favágó csapat vezetője a *bandagazda*, *faktor*, *partifürrer*, *nyájvezető*, *karámgazda*, *kaparás*. Tapasztalt, határozott ember, aki összetartja a csoportot, tárgyal a munkáltató megbízottaival, szervezi a napi munkát.

A csapatoknak az erdész vagy a munkáltató megbízottja szabta meg, hogy a területen milyen kitermelési forma lesz: *ritkítás*, *szálasítás*, *tisztítás*, *gyérítés*, *nyestés*, *pucolás* vagy *tarvágás*, *tallóra vágás*. A fiatal erdőkben jobbra *szálasítás* volt, az *őserdőket* tarra vágták. A munka megkezdése előtt jelölték ki az egyes párok, illetve munkacsoportok részére a kivágandó parcellákat. Ezeket hívták *nyílnak*, *lénianak*, *szeksziónak*, *pásztának*, *parcellának*, *numerának*, *pagonynak*. A *nyilas* a csoport létszámától függően 30–50 méter széles volt, a Bakonyban pedig a *pagony* területe 1/2–3/4 hold között mozgott. Esetenként „elfogtak egy nyilast és hajtották kifelé”, máskor a vágásra kerülő erdő egyenetlensége miatt a csapatok nyílászással döntötték el a helyfoglalás rendjét. Régebben általános gyakorlat lehetett a parcellák sorshúzással történő elosztása, mely a közbirtokossági faosztáshoz hasonlóan papírcédulákkal történt. Bükkszéken emlékeznek arra, hogy 5 cm hosszú papálcikák voltak a *nyilak*, közöttük egy hosszabbal. Amelyik pár a hosszabb pálcikát húzta, az választhatta az első nyilast, a többiek utánuk álltak be. Bakonycsernyén a pagonyokat gyufaszálak vagy fűszálak segítségével sorsolták ki a favágó csoportok között. A nyilasok szélét a határfák lefaragásával vagy festékekkel jelölték meg. Ritkításnál egy ember, a *baltás*, *fejszés* mellmagasságban megfaragta az erdész által megjelölt fát, illetve újabban festékekkel megjelöli. Máshol a *hosztoló* egy görbe késsel, a *hosztoló kacorral* (abaúji Hegyköz) vagy *jelölő fokossal* jelölte meg a kivágandó fákat (Petercsák T. 1992: 135; Hegyi I. 1978: 49).

A fakitermelés első művelete a döntés. Amikor a favágó pár megközelíti a kidöntendő fatörzset, megnézik, hogy „merre híz”, merre fog dőlni. A munka során a hegy aljából felfelé haladnak és a parcella közepétől a két széle felé. Megtisztítják a fát a durva aljnövényzettől, bokroktól, és ha nagyon meredek a hegyoldal, a kivágandó fa mellett a föld egyenesre húzásával *állást* is csinálnak. A fakitermelés kezdetén a legtöbb favágó mondott valamilyen fohászt: „No, fogjunk hozzá az Isten segítségével!” (Mályinka) vagy „Isten segíjj meg!” (Nagyvisnyó) (Mádai Gy. 1967: 24).

A fadöntés hagyományos eszköze a *fejsze*, *fészi* (Gyergyó, Hargita), *favágó fejsze*, *döntő fejsze*. Súlya 1,5–2 kg között változik és a baltától szélesebb a *táblája*, hosszabb az *éle*. A Zempléni-hegységben a hosszabb nyelvű *baltával* döntötték a fát. A 19.

század elején még a vastag fákat is a kovácsok által készített és nemegyszer geometrikus, illetve virágmotívumok, valamint évszámok bevésésével díszített fejszékkel vágták ki (Petercsák T. 1997a: 425–426; Szász L. 1971: 226). A nagyobb termelékenységet biztosító fűrész használatát Mária Terézia már 1771-ben javasolta. A hegyközi Radványban 1809-ben említik a „Nagy Erdői fűrész”-t, a Felső-Garam vidékén az 1830-as évektől használják a fűrész fadöntéshez. Heves megyében még az 1860-as években is azzal ösztönözték a favágókat a fűrész használatára, hogy 10–20 krajcárral többet fizettek ölenként a fűrészeseeknek. A nagy uradalmakban a 19. század második felében lett általános a fűrész alkalmazása. Erdélyben még a századforduló idején is „fejszével rótták a fát” (Petercsák T. 1997a: 424; Kádár Zs. 1993: 68–69). A 20. század közepéig a 120–200 cm hosszú *fűrész*, *nagyfűrész*, *keresztvágó fűrész* (Északi-középhegység), *karajfűrész* (Gömör), *hasas* vagy *erdei fűrész* (Bakony), *harcsafűrész* (Gyergyó, Hargita) használták, melynek két *fogója*, *nyele*, *file* van. A fűrészeket vaskereskedésekben vásárolták a *fűrészfog-hajtogatóval* és a *reszelővel* együtt. Munka közben a fogakat időnként ki kellett hajtogatni, de ha szorult a fűrész, a bükki favágók szalonnával is megkenték. Az 1950-es évektől az állami erdőgazdaságokban a *motorfűrész* vagy *stílfűrész* váltja fel a kézfűrész, de a közbirtokossági erdőkben a tagok által történő favágásnál a hagyományos eszközök is megmaradtak (Petercsák T. 1997a: 428–429).

A fadöntés az egész Kárpát-medencében hasonló módon történt. Első munkafázisként a dőlés irányában fejszével két oldalról fekvő V alakú nyílást metszenek ki a fa törzséből 20–30 cm magasságban. Vastag fánál kettős *hakkolást* alkalmaznak, egyikük „bal”, másikuk „jobb kézre”. A művelet megnevezésére általános a *hakkolás*, *hajkolás* szó. Ismerik a Bakonyban, Göcsejben, az Ormánságban, az Északi-középhegységben, az Alföldön és Erdélyben. A finnugor eredetű kifejezés mellett Gömörben *hókácsolnak*, Gömörszőlősen *bestáholták*, a Barkóságban és a Zempléni-hegységben *belékolták* a fát, Gyergyóban *feligéltek*. E művelet során a fának körülbelül egyharmad részét kimetszették, majd a másik oldalról a *hajk*, *hókács* felett elfűrészelték. Ha vastag fánál szorult a fűrész, akkor egy fejszét a másikkal utána ütöttek, de alkalmaztak fa- és vaséket is. Amikor a fa „megpattant” és recsegve dőlni kezdett, kiáltással figyelmeztették a közelben dolgozókat, s maguk is félreálltak. Fadöntés közben régebben gyakran történt baleset. A Zempléni-hegységben, Baskón úgy tartják, hogy akit a fa agyonüt, annak a szelleme favágó képében kísérti az erdőn járókat. A bükki és a börzsönyi favágók hittek abban, hogy a fának is van lelke. Amikor az ősre maradt száraz fákat döntöttek, *hakkolás* közben lövésekhez hasonló hangokat hallattak. Ilyenkor mondták a mályinkai ölfavágók: „most oltsuk ki a lelkét”. A közbirtokossági erdőben történő fakitermelésnél fontosnak tartották a fadöntés időpontját. A Hargita hegységben lévő Kápolnásfaluban az „újság” (újhold) után való héten vágott fa nehéz, nem szárad jól ki, megpenészedik. Az itteni tapasztalat szerint legjobb a fát újhold után való második héten dönteni. A harmadik héten vágott fa reped. A Tolna megyei Őcsényben a szerszámfát nem szabad újholdkor vágni, mert hamar megeszi a szú (Mádai Gy. 1971: 107; Paládi-Kovács A. 1982a: 27; Petercsák T. 1992: 137; Bíró F. 1988: 145; Molnár K. 1974: 312).

A kidöntött fát a fejszétől kisebb méretű és súlyú *baltával* gallyazták, majd 8–10 cm vastagság fölött *nagyfűrész*szel, *cserfűrész*szel (Palócföld) darabolták fel az erdészeti

alkalmazott által megadott méretre. A vastag fákat a földön fűrészelték el, a vékonyabbakat háromlábú *bakra* tették.

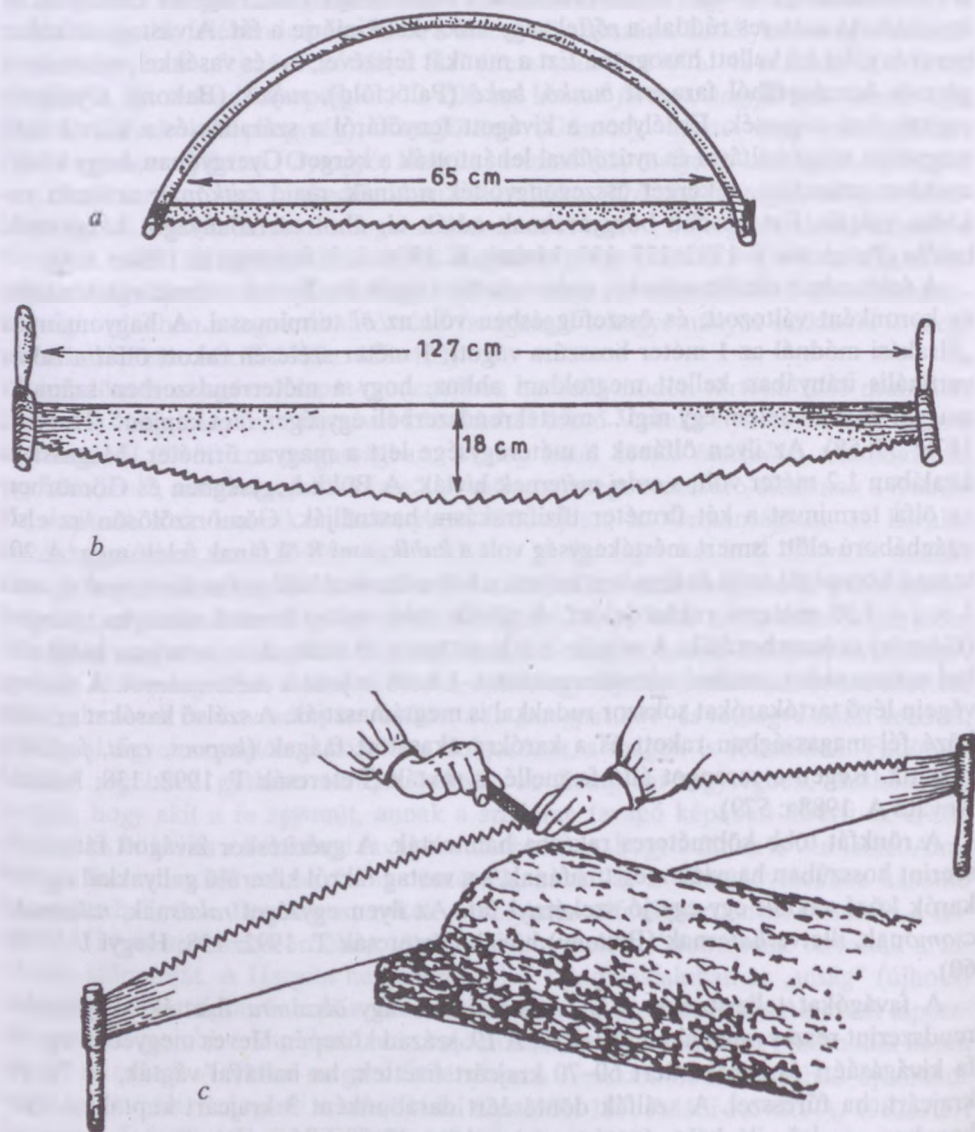
A kitermelt fánál a hasznosítás szerint az alábbi osztályozás volt: vasúti talpfa, bányaafa, fűrészáru, tűzifa. A tűzifa nagy részét *méterbe* (egy méter hosszúra) vágták, hosszát az egyméteres baltanyéllel mérték le. Az abaúji Hegyközben a baltafej és a nyél hossza együtt volt egy méter. Általánosan alkalmaztak mérésre egy méter hosszú husángot is, a *mérővesszőt*, *mértéket*, amit *inasnak* (Mikófalva) és *teke mértéknek* is (Felsőtárkány) hívtak. Baja környékén a *rőfös* dolga volt, hogy az emelőnek is használható méteres rúddal, a *rőffel* vagy *strikk*-kel kimérje a fát. A vastag rönköket berakás előtt fel kellett hasogatni. Ezt a munkát fejszével, fa- és vasékkal, valamint a görcsös keményfából faragott *bunkó*, *bakó* (Palócföld), *suhyok* (Bakony, Gyergyó) segítségével végezték. Erdélyben a kivágott fenyőfáról a száradás és a szútól való megvédés miatt baltával és *nyúzófával* lehántották a kérget. Gyergyóban, hogy könnyebben száradjon, a kérget összegöngyölték *sutunak*, majd *csitkónak* nevezett rakásba rakták. Ezt később bőrgyáraknak adták el, ahol cserzőanyagot készítettek belőle (Petercsák T. 1992: 137–138; Molnár K. 1974: 313; Solymos E. 1958c: 364).

A feldarabolt tűzifát *méterbe*, *erdei méterbe* rakták be. Ennek mérete vidékenként és koronként változott, és összefüggésben volt az *öl* terminussal. A hagyományos „ölrakási módnál az 1 méter hosszúra vágott, 1 méter szélesen rakott ölfát a rakás vertikális irányában kellett megtoldani ahhoz, hogy a méterrendszerben számoló magyar kereskedelem egy régi ... mértékrendszerbeli egységet, *ölet* kapjon” (Hegyi I. 1978: 57–58). Az ilyen ölfának a méteregysége lett a magyar űrméter. Magassága általában 1,2 méter volt, s *erdei méternek* hívták. A Bükk hegységben és Gömörben az ölfá terminust a két űrméter tűzifarakásra használják. Gömörszőlősen az első világháború előtt ismert mértékegység volt a *kubik*, ami 8 öl fának felelt meg. A 20. század közepétől az öl és űrméter helyett a köbméterben való számolás terjedt el, ami $1 \times 1 \times 1,35$ méteres rakást jelent. A tűzifát több méter hosszú *sarangba*, *srámba* (Gömör) is összehordják. A végein 2–2 karó tartja az ölfát, de a sarangon belül néhol méterenként, máshol kétméterenként 1–1 karó is jelzi a méterszámot. A sarang végein lévő tartókarókat sokszor rudakkal is megtámasztják. A szélső karókat az ölfá közé fél magasságban rakott és a karókra akasztott faágak (*kapocs*, *csat*, *foglaló*) rögzítik. Régen a sarangot álló fa mellé is rakták (Petercsák T. 1992: 138; Paládi-Kovács A. 1988a: 579).

A rönkfát több köbméteres rakásba halmozták. A gyérítéskor kivágott fát rendszerint hosszúban hagyták meg tűzifának, s a vastag fákról kikerülő gallyakkal együtt karók közé raktak egy-egy jó szekérnyi fát. Az ilyen egységet *rakásnak*, *rakatnak*, *csomónak*, illetve *hatarnak* (Bakony) hívják (Petercsák T. 1992: 138; Hegyi I. 1978: 60).

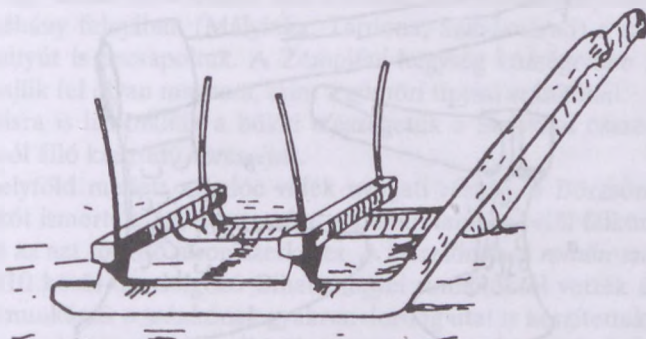
A favágókat teljesítmény után, *méterszámra* vagy *ölszámra* fizették, a gyérítést rendszerint részes munkában vállalták. A 19. század közepén Heves megyében egy öl fa kivágásáért és berakásáért 60–70 krajcárt fizettek, ha baltával vágták, és 70–90 krajcárt, ha fűrészszel. A szálfák döntéséért darabonként 3 krajcárt kaptak. A Bakonyban az első világháború után méterenként 40–50 fillér volt a fizetség, meg az ágfa fele. Göcsejben elterjedt volt, hogy *fanapszámmért* és *részért* végezték a fakitermelést. A fakoronát kivágáskor a „gyepűbe” döntötték, itt maradt egész télen, és csak

az őlfá feldolgozása után kezdtek hozzá az összeszedéséhez. A fanapszám azt jelentette, hogy ha a fa árát nyáron ledolgozták az uradalomban, övék lett a fa, amit jó-részt értékesítettek. 100 méternyi fáért 30 napot kellett dolgozni. A részes munkánál a fa minőségétől függően minden harmadik, negyedik, ötödik *kupóc* lett a favágóé. Nógrádban az őrhalmi és ludányi favágók még az őlfát is részért vágták, a hatodik-nyolcadik rész lett az övék. A gyérítést felébe, harmadába végezték (Petercsák T. 1992: 138; Bíró F. 1988: 149; Hegyi I. 1978: 60).

47. ábra. Fűrészek: a) cserfűrész; b) karajfűrész, Fülekpilis (Nógrád vm.); c) fűrész élesítése reszelővel

A hegyvidékitől eltérő sajátosságai voltak az alföldi ártéri erdők kitermelésének. A Tisza mentén téli munkában részért vágták a fát a Vízügyi Társulat erdőiben. Ha irtás volt, akkor „nyilast fogtak”, de gyakori volt a *csonkázás* is. Ilyenkor a gáton meghagyták a fűzfák, nyárfák tövét, hogy fogja a hullámokat, s csak a kihajtott ágakat vágták le. Ölbe rakták a fát, ami 1 méter magas, 4 méter hosszú rakást jelent. Tiszaderzszen a vékony gallyat, a *rőzsét* kévébe rakták (*sukkos kive*), s ezt felébe, az ölfát harmadába vágták. Baja környékén a 3 cm-nél vékonyabb és egy méter hosszú ágakból *egy gúzsos rőzsét*, a vastagabb és hosszabb ágakból *két gúzsos rőzsét* kötöttek (Solymos E. 1958c: 365).

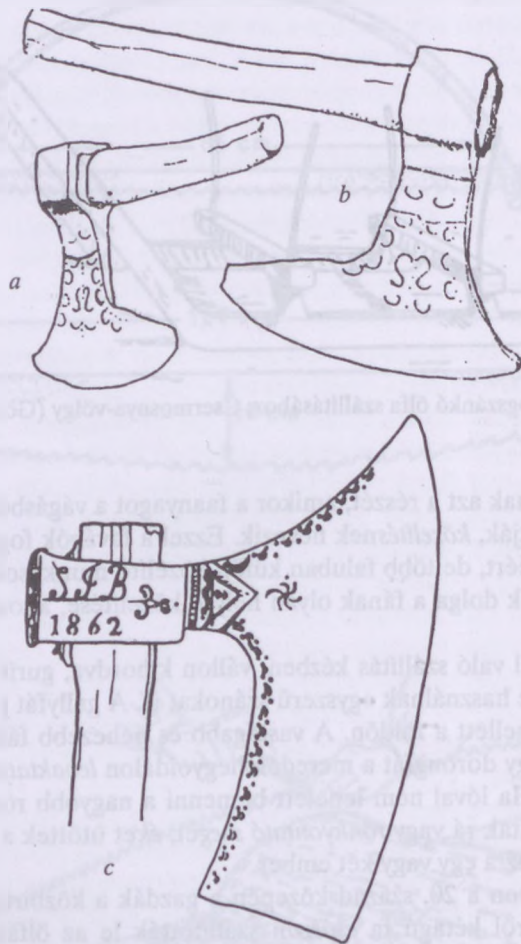
48. ábra. Erdei gyalogszánkó ölfá szállításához, Csermosnya-völgy (Gömör és Kishont vm.)

Az erdei munkának azt a részét, amikor a faanyagot a vágásból az elszállításra alkalmas helyre juttatják, *közelítésnek* nevezik. Ezzel a favágók foglalkoztak a fakitermelés díjának a feléért, de több faluban külön közelítő munkások voltak. Gyakran a fát szállító fuvarosok dolga a fának olyan helyre közelítése, ahová be tudnak állni a szekérrel.

Az emberi erővel való szállítás kézen, vállon kihordva, gurítva, hegyoldalról ledobálva történik, de használnak egyszerű szánokat is. A gallyfát jobb kézzel megfogva húzzák maguk mellett a földön. A vastagabb és nehezebb fákat vállra véve vonszolják. Az ölfát vagy dorongfát a meredek hegyoldalon *lebaktatják*, a gödörből meg vállon hordják ki. Ha lóval nem lehetett bemenni a nagyobb rönkökért, szálfákért, akkor láncot hurkoltak rá vagy *rönkvontató szeget*, *éket* ütöttek a végébe, és az ebbe akasztott kötéllel húzta egy vagy két ember.

Ózd-Sajóvárkonyon a 20. század közepén a gazdák a közbirtokossági erdőben a meredek hegyoldalról kétágú fa *csúszsón* szállították le az ölfát. Egy körülbelül 3 méter hosszú, kétágú gyertyánfát vágak ki az erdőn, s egyesek legallyazták, mások rajta hagyták a kisebb ágakat is. Erre az ágas fára keresztben fél köbméter ölfát is felraktak, és az ágasfa végénél fogva húzta le két ember. Mátraszőlősen száraz időben használták ölfá közelítésre két darab 4 méteres tölgyfa rudat, melyeket láncsal és kötéllel egymástól 80 cm-re összekötöttek, és ketten húzták le a hegyről a keresztben rárakott ölfával. A Bükk keleti részén meredek hegyoldalon nagyarányú fakitermelésnél alkalmazták a *tutajt* vagy *kalócát*. Két darab 4–5 méter hosszú, egyik

végükön szántalszerűen felhajló 10–15 cm vastag rudat egymástól egy méterre párhuzamosan a hegyoldalra fektettek. Elöl mindkét talpra egy-egy *rakoncát* (rudat) állítottak, a talpak elé pedig karókat ütöttek, hogy megakadályozzák a *tutaj* idő előtti elindulását. Miután 10–12 köbméter fát ráraktak, a rakományt láncsal lekötötték és lejjebb dolgozó társaikat figyelmeztetve a tartókarók kivágásával elindították a *tutajt*. Ez nagy robajjal csúszott lefelé, mint egy szán, s alul a fák széjjelrepültek. A talpfákat hosszú ideig használhatták újabb tutajok készítéséhez, csak a rakoncákat kellett minden alkalommal pótolni (Petercsák T. 1992: 139–140).

49. ábra. Faragó szerszámok: a–b) faragófejszék, Csíkszentdomokos (Csík vm.); c) díszített szekerce, Gyöngyös (Heves vm.)

A méterfa közelítésére Erdélyben, Székelyvarságon használták a méterhordó *kézi szekérkét*, de sokkal elterjedtebb a könnyű szánok alkalmazása, melyeket télen és nyáron egyaránt igénybe vettek. Egyik alaptípusa a *gyalogszán*, amely Észak-Magyar-

országon széles körben elterjedt, de ismerték a Bakonyban is. *Közelítő szánkának* (Hegyköz), *rudas szánkának* (Börzsöny) is nevezik, mert vagy a jobb oldali vagy mindkét orrához kapcsolnak egy rudat, az egyik orrára kötelet hurkolnak, s az ember ezzel húzza a szánkót. A szántalpakba vésett négy *sulyok* tartja a keresztirányú *eplényeket*, amelyekbe négy tartórudat (*rókonca, rakonca*) is beállítanak. Meredek helyen egy köbméter, enyhén lejtős parton fél köbméter ölfát szállítanak vele. Hirtelen lejtésű terepen a szánkó után csatlóláncba kötött ölfát is akasztottak, s az a földön csúszva fékezte a szán mozgását.

A közelítő szánok másik elterjedt típusa az, melynek a talpa és a magasan visszahajló orra egy darab fából készül. Ezt a formát az Északi-középhegységből ismerjük. A Bükk néhány falujában (Mályinka, Tardona, Szilvásvárad) a szánkó orrába még két fafogantyút is becsapoltak. A Zempléni-hegység községeiben a talpból kinyúló rúd nem hajlik fel olyan magasra, mint a gömöri típusú szánkónál.

Fahordásra is használták a bükki mészégetők a botokkal összefogott két vastag deszkalapból álló két rúdú *korcsolyát*.

A Székelyföld mellett a palóc vidék nyugati részén, a Börzsönyben egy sajátos nyári szánkót ismertek. Jellemzősége a szánkó talpából elől félkörívben visszahajló két káva és az azt rögzítő járomszerkezet. A Börzsönyben *román szánkónak* nevezik, mert az 1910 körül ott dolgozó Bihar megyei románoktól vették át ezt a típust. A faközelítő munkások a szánkónak gyakran dorong utat is készítettek.

A kézi szánok irányítása rendkívül nagy ügyességet kívánt, sokszor ettől függött a közelítő élete. Az abaúji Hegyközben a *hutásokat*, a Börzsönyben a *kemenceieket* tartották a legjobb közelítőkné. Nyáron a szántalpat szalonnával vagy szappannal is bekenték, illetve zöld lombot vagy szénát raktak alá, hogy gyorsabban haladjon. Télen a szánkónyomba vizet öntenek, s ez jéggé fagy. Meredek hegyoldalon a szán megemelésével lassítják a mozgását, illetve láncot tesznek a talpak alá. A szánkót rendszerint háton vagy vállon vitték fel ismét a hegyre (Petercsák T. 1992: 140–141; Erdélyi Z. 1958: 390–399; Balázs G. 1982: 14).

A rönkfát lóval és ökrrel is közelítették. A rönk végére egyszerűen ráhurkolták a láncot, amit *hámfával* (Északi-középhegység), *kisefával* (Bakony), *késefával* (Hargita), ökörnél *tézslával* (abaúji Hegyköz) húzott az állat. Használtak rönkvontató éket (*csafring*, Hargita) és a Börzsönyben a vastag rönk alá *rönkkorcsolyát* is tettek, hogy ne túrja a földet. A lófogatos gazdák az Északi-középhegységben és a Székelyföldön a szekér első tengelyével, illetve eketaligával is közelítették, s ezekhez rögzítették a szálfák egyik végét, míg a másik a földön csúszott.

Télen a fa közelítésére és a nagyobb távolságra való fuvarozásra egyaránt használták az egy-, illetve kétrészes lovas és ökrös szánokat. Rönkfa közelítésénél Erdélyben a *bakszánt*, az Északi-középhegységben a kétrészes szánnak csak az első felét alkalmazták úgy, hogy a rönkfa vége a havon csúszik (Petercsák T. 1992: 141; Paládi-Kovács A. 1988a: 581; Molnár K. 1974: 312–313).

A nagy uradalmi erdőségekben a meredek hegyoldalokról több száz méter hosszú *csúszdákon* eresztették le az ölfát. A Bükkben vályúszerűen kivésott vastag bükkfából is készítették. Általánosabb volt, amikor 1,5 méter hosszú, kettéhasított bükkfarönkökkel bélelték, egyet az alá, kettőt-kettőt az oldalára rögzítettek vaskapcsokkal. A vályúba időnként vizet locsoltak vagy olajjal kenték be, hogy jobban csússzon

(Petercsák T. 1992: 141–142). A hegyvidékeken hosszú múltra tekintenek a különféle technikával készült csúszdák. Az elsőt 1547-ben említik a Garam vidékéről, az 1930-as években pedig már lemezcsúszdákat is alkalmaztak (Tagányi K. 1896–1903: I. 46).

FAHORDÁS, FUVAROZÁS

A különféle közös erdők legfontosabb haszna az volt, hogy tűzifát biztosított tagjainak. Az élelmes hegyvidéki nép, különösen a fogattal rendelkezők, számtalan praktikával „toldották meg” a hazaszállított fát, és ezt a közvélemény nem tekintette lopásnak. Igyekeztek minél kevesebb ölfát rakni a szekérre, hogy az erdőn összeszedett gallyfával kiegészíthessék.

Az uradalmi vagy állami erdőben dolgozó favágók a munkadíj fejében vagy amellettt kaptak lehetőséget arra, hogy gallyfát vihessenek haza. Egerben a 19. század elején a püspöki erdészethnél minden őr fa kivágása után a munkabéren felül három cédulát kapott a favágó, hogy talyigán vagy szánkón ingyen hordhasson száraz tűzifát. A Börzsönyben a favágók ún. *bimbófát* vihettek haza kedvezményes áron. Volt rá eset, hogy az uradalom a száraz fát felében szedette (Petercsák T. 1992: 83–84).

A falvak, mezővárosok szegényebb családjai, az erdőjog nélküliek a száraz gallyak összeszedése révén jutottak tüzelőhöz. A közbirtokossági erdőkben mindenkinek szabad volt a száraz gallyak szedése, az uradalmi erdőkben viszont rendszerint tiltották vagy külön engedélyhez kötötték. Legtöbbször ősszel és télen jártak az erdőre. A Börzsönyben az asszonyok csapatostól, *bandában* mentek fát szedni, a férfiak közül inkább csak az öregebbje járt, aki a nehéz fizikai munkát már nem bírta. Itt sajátos fahordó eszközükről, a *bazárkáról* *bazárkásoknak* is nevezik a gallyszedőket. Hasonló szállítóeszközt használtak Debrecenben, amit *kákónak* hívtak. A tilalom ellenére a szárazfaszedők gyakran rövid nyelű baltát, *baltikát*, *félkézfűrész*t is vittek magukkal, amit a kötényük vagy a hátú teher közé rejtettek. Észak-Magyarországon általánosan elterjedt, hogy a *kamóval* (kampós fa) lerángatott és körülbelül méteres darabokra tördelt fát kötélbe kötve a hátukon cipelték haza. Gömörben és a Zempléni-hegységben a vászonból készült *ponyvába*, *hamvasba* kötve is szállították. A Bükkben és a Börzsönyben a nők a *hátyinak* nevezett hátikosárban, Gyöngyös környékén a rudakkal megmagasított *puttonyban*, illetve a férfiak a *krosnyának* nevezett sajátos teherhordó eszközzel vitték haza vagy a piacra (Petercsák T. 1992: 84; Balogh I. 1936: 6; Paládi-Kovács A. 1989a: 334). A krosnyával történő fahordás nehézségeire utal a gyöngyösi Duránda városrészben elterjedt mondás: „Hogy a krosnya nyőjjön el!” – amit sokszor szitkozódásszerűen mondtak egymásnak (Petercsák T. 1984: 494). A Bakonyban az asszonyok a fejükön, a férfiak a vállukon hordták a száraz gallyakat (Vajkai A. 1959a: 21–22).

A tűzifát az udvar végében tárolják. Az ölfát keresztben egymásra, *kalitkába* rakják. Ez a Börzsönyben mértékegységet is jelentett, egy kalitkában 2 erdei méter fa (10–12 mázsa) van. Bernecebarátiban egy tehetősebb gazdának 8–10 kalitka fa is volt az udvarában. A gallyfát csak egyszerűen halomba rakják a *favágató* mellett. Ehhez

egy *tuskó* és *fűrészbak* is tartozik, melyen a tűzifát felaprítják (Petercsák T. 1992: 85–86).

A fogattal és a közös erdőben nagyobb számú erdőjoggal, illetve magánerdővel rendelkező családok a tűzifa nagy részét értékesítették, és a saját tüzelőjüket gallyfából, hulladék fából pótolták. Erdélyben, a Hargita vidékén a közös erdőből kapott fát a *cimborasági fűrészeken* gerendának, deszkának feldolgozva tavasszal és ősszel vitték a *szekerek*ek a fában szegény szomszédos tájakra (Molnár K. 1974: 315).

A hegyvidékek ló- és ökörfogatos gazdái a mezőgazdasági munkák szüneteiben erdei fafuvarozással kerestek pénzt. Az élelmesebbek az uradalmi és állami erdészet-től is vásároltak tűzifát – „bárcát váltottak” –, hogy háromszoros, négyszeres haszonnal értékesítsék a városokban és a fában szegény alföldi tájakon. A bér munkában történő erdei fuvarozás során a kitermelés helyéről szállították a fát a *rakodóba*, a vasútállomásra. Ölfahordáshoz megnyújtott *karfás kocsit* (Palócföld), *bérfás szekeret* (Zempléni-hegység), *oldalal kocsit* (Bakony) használtak. A hozzávetőleg két köbméter fát két-három szakaszban rakták a szekérre, láncsal a szekérhez kötötték a terhet, majd *csatlóval*, *csaptató fával* rögzítették. A rönkfát oldal nélküli szekérrel, *pőre-kocsin* (Bakony), *rönkhordó szekérrel*, *négy keréken* (Palócföld) vagy *nyúton* (Zempléni-hegység) vitték. Ilyenkor a Bakonyban *hosszi nyújtót* tettek be, az Északi-középhegységben a két tengelyt egymástól 6–8 méterre széteresztették, és mindkét részt a rönkfához csatolták. A lejtőn leggyakrabban kerékkötéssel fékeztek a szekeret. A bükki Mályinkán hosszú rönköt kötöttek utána, ha pedig jeges az út, pokrócot tettek a kerék alá, illetve felvágják az utat (Petercsák T. 1992: 142; Paládi-Kovács A. 1988a: 582; Hegyi I. 1978: 66).

Télen általános szállítóeszköz az egyrészes *szán*, a Bakonyban az ölfát és rönkfát egyaránt a *pőreszánnal* hordták. A Bükkben, a Zempléni-hegységben a két csúszótalppal kiegészített szán a *lacsuhás szánka*, *vlacsuha szán*, ezt Udvarhelyszéken *nyoszolyás szánnak* hívják (Hegyi I. 1978: 71; Petercsák T. 1992: 142).

ERDEI FARAGÓK

Az ölfavágók, de télen a középparaszti réteghez tartozó gazdák is eljártak az erdőbe különféle kész- és félkész termékeket faragni. A diósgyőri koronauradalom falvainak népe a 19. század második felében nagy mennyiségű keréktalpat, szőlőkarót és zsindelet készített bér munkában, amit az uradalom használt fel, illetve értékesített. A 19. század végi nagy vasútépítések idején megnőtt a kereslet a vasúti talpfák (*slipper*) iránt.

A faragókat az uradalmak, vállalkozók fogadták fel, s ők biztosították a faanyagot is. Az Északi-középhegységben rendszerint a favágó *pár* faragott együtt, Dél-Gömörben 3–6 fős *partiban* is dolgoztak. A Bakonyban a legöregebb mester irányította a *banda* munkáját. Az összeszokott faragók távoli vidékekre is eljártak, például Felsőtárkányról Ózd környékére. A Dunántúlon a Zala folyó és a Dráva közötti erdővidék elszórt irtásain helyezkedtek el a talpfafaragó falvak (például Szilvagy), ahonnan a 19. század végétől a somogyi erdőségekbe, a Bakony és a Vértes erdőibe mentek faragni. Az első világháborúig a szlavóniai, horvátországi kádárok, pintérek

– *gránerek* – jártak a Bakonyba nyári munkára, de még a Zempléni-hegység falvaiban is emlékeznek a talpfafaragó *glánerek*ra (Hegyi I. 1978: 78–80; Petercsák T. 1992: 144–145; Paládi-Kovács A. 1988b: 122).

A faragók rendszerint két rönkre tették a megmunkálandó szálfát, és *plankáccsal* faragták szögletesre. Különbféle méretű és fajtájú *bárdot*, *szekercét*, *ácsfejszét* is használtak. A szőlőkarót a Bükkben tölgyfából hasították, Dél-Gömörben akácfaiból is faragták, és tízesével összekötve szállították eladásra. A Bükkben a *keréktalpat* rendszerint csak durván kinagyolták az erdőn, s az uradalom félkész állapotban adta el a kerékgyártóknak. A zsindelekészítés aprólékosabb munka volt, párban vagy egyedül faragták a rendelkezésre álló fafajtából. A répashutaiak bükkfából készítették 45 cm-es darabokra. Egy 20 cm vastag fából 8 cikkelyt hasítottak, ezeket a pár egyik tagja a *vonószéken* vagy *jancsin* faragta simára a *kétnyelű késsel*. A másik a *vőgyelő* segítségével véste a zsindelek szélesebb élébe a *nút*ot. Az állami erdészet részére a Bükkben még az 1950-es években is készítettek zsindelet a téli hónapokban, s darabjáért 30–40 fillért kaptak (Petercsák T. 1992: 145; Hegyi I. 1978: 78–81).

CSERHÁNTÓK

A favágók tavaszi munkája volt a *cserhántás*, a csertölgy kérgének a lehántása. Áprilistól júniusig végezték, amikor már megindult a nedvkeringés a fában. A cserhántás Gömör megyében, az Északi-középhegység vidékén még a 20. század első felében is sokfelé nyújtott munkalehetőséget férfiaknak, nőknek egyaránt. Gömörben párban dolgoztak, mint a favágók. Előfordult, hogy a feleségét is vitte a cserhántó, távoli munkahelyekre azonban csak a férfiak mentek. Reggel először vagy két óra hosszat döntöttek, darabolták a fát, majd feldolgozták, hogy ki ne szikkadjon, mert akkor nem jön le a héja. Többször a sima, nem göcsörtös dorongokat hajalták. A méterfát (*rődek*) a földbe vert cöveken (*bankli*, *üllő*) bunkózták végig a *bakóval*, hogy könnyebben lejjön a héja. A kéreg leválasztása a *nyűzőkéssel*, *hántókéssel*, *cserző fakéssel*, *hántókanállal* történt. A lehasított héj neve *cser*.

A cserkérget szárítás végett hosszú korlát mellé állították két oldalról, *sírokba* rakták (Gömör) vagy asztalszerű állványra, *stelázsiba* teregették (abaúji Hegyköz). Száradás után a kérget dróttal 40–50 kg súlyú kévékbe kötötték, majd a szénahordásnál alkalmazott szekérrel hordták a vasútállomásra, csertörő malmokba. Az első világháborúig Dél-Gömörbenállítás előtt kazlalták is a cserhéjat, de azután leegyszerűsödött a munka, és a nők kiszorultak az erdőről, a cserhántás a férfiak munkája lett (Paládi-Kovács A. 1982a: 27, 1988b: 126–131; É. Kovács L. 1976: 149–151).

AZ ERDŐMUNKÁSOK ÉPÍTMÉNYEI, ÉLETMÓDJA

A település határában dolgozó favágóknak nem volt szükségük semmiféle szállásra, hiszen esténként 3–4 kilométerről is hazajártak. A falujuktól távol munkát vállaló favágók, faragók több hétre is elmentek, s maguk gondoskodtak szálláshelyükről.

A legegyszerűbb, ideiglenes jellegű építmény a féloldalas kunyhó, ami azért készült, hogy legyen hova behúzódní az eső elől. A Mátrában *félhajas kunyhó*, illetve *nyári féleresz* a neve, Gömörben *féleresz kolyibának* hívják. Székelyvárságon egy farakáshoz kapcsolják a két ágasfára támaszkodó féleresz enyhelyet (Bakó F. 1968b: 81; Petercsák T. 1992: 173; Paládi-Kovács A. 1988b: 70; Tagán G. 1943: 53).

Észak-Magyarországon az erdőmunkások széles körben ismerték a *bogárhátú kunyhót*, *szénégető kunyhót*, amit *kolibának*, *kolyibának* vagy csak *kunyhónak* neveztek. Ennek fő eleme a szelemenrúd, amelynek hátsó vége a partoldalnak támaszkodik, elől pedig egy ágasfa vagy két ferdén egymáshoz támasztott ágasfa tartja. Erre két oldalról rudakat, gallyakat raknak, gyakran be is földelik (Bakó F. 1968b: 87; Petercsák T. 1989a: 327–328; Paládi-Kovács A. 1988b: 68–69). Téliésített, nyílt tüzelőjű, oldalbejáratú változata az Északi-középhegységben, a Bakonyban és a debreceni vákáncsosok körében is ismert. A mályinkai *kuliba* elejét ölfákkal zárták le, a keskeny bejárat a kunyhó oldalán van, melyet még egy kinyúló tető (*supella*) is véd az esőtől, hótól. A tűz a bejáratához közel a kulibában ég, és lábtól melegíti a kunyhóban éjszakázókat (Petercsák T. 1989a: 328; Vajkai A. 1959a: 177–178; Balogh I. 1936: 14).

A favágók a Bükk, Mátra, Zempléni-hegység vidékén, Gömörben, a Garam mentén, Baja környékén és a Székelyföldön is ismerték a *kerek kunyhót*. A vázát 3–5 ágas fa alkotta, melyeket felül egymáshoz támasztottak. Ezekhez körben félbehasított fatörzseket raktak, esetleg falevéllal, földdel be is fedték úgy, hogy középen nyílás maradt a füstnek. A kunyhó közepén levő nyílt tűzhelyet dorongokkal, hasáb-fákkal vették körül, a fekvőhelyeket száraz harasztból a védett oldalak mentén körben a földön alakították ki (Bakó F. 1968b: 73–76; Paládi-Kovács A. 1988b: 79; Tagán G. 1943: 53; Solymos E. 1958c: 365–366.). A kerek kunyhó sajátos változata a debreceni erdőkben dolgozó favágók *karámja*. Itt a kunyhó oldalát a földbe vert ágasfákon nyugvó szelemenek tartották (N. Bartha K. 1946: 67–71). Az erdélyi kerek kunyhó jellegzetes típusa a gyimesi *szulla* (MNL V. 118).

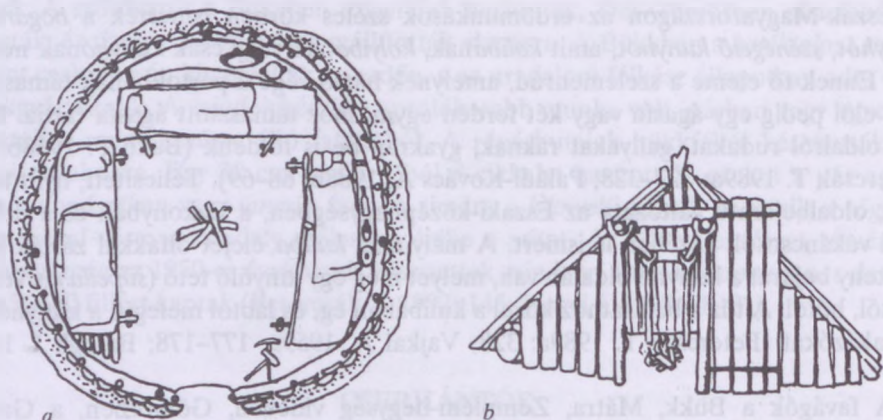
A favágók legerősebb és huzamosabb használatra épített kunyhótípusa a bükkí *jármas* vagy *szegletes kunyhó*, amit *boglyakunyhónak* is neveznek. Ezt a formát Székelyvárságon is használták. A négyzet vagy téglalap alaprajzú, felül nyitott építmény négy ágasfán nyugszik, melyeket egy-egy szelemen és *járom* fog össze. A szelemenek rendákhöz támasztják a kunyhó oldalát (Bakó F. 1968b: 69–73; Tagán G. 1943: 53–55).

A kunyhók mérete a favágó csapat nagyságától függött. A kerek és bogárhátú kunyhót rendszerint egy vagy több *parti* építette, s ennek megfelelően változott a nagysága a kétszemélyestől a 6–8 személyesig. A legnagyobbra a *jármas kunyhót* készítették, ebben akár 20–25 favágó is elfért (Bakó F. 1968b: 69–73).

Az 1950-es évektől az erdőszet az alkalmazásában álló erdőmunkásoknak komolyabb *bódét* vagy lakókocsit biztosít, illetve naponta hazaszállítja őket.

A falutól távol dolgozó favágók, faragók hetekig nem mentek haza. Dél-Gömörből másfél-két hónapra is elmentek Bereg, Ugocsa megyébe. A gyergyóremeteiek erdőmunkája hat héttől három hónapig tartott. A remeteiek a tavaszi mezei munka befejezése után mentek fakitermelésre, és július hónapban tértek haza, aratásra. Októbertől a tavaszi munkák megkezdéséig ismét az erdőn dolgoztak.

A favágók nagyon igénytelenül éltek, ennivalójukat a magukkal vitt, illetve az erdőn található nyersanyagokból főzték. Egyes falvakban vasárnaponként hazajártak a heti élelemért, tiszta ruháért, máshol az asszonyok vitték ki nekik a heti kosztot. Debrecen környékéről kéthetenként mentek haza *feltisztálkodni* és élelemért. Az

50. ábra. Erdőmunkások kunyhói: a) kerek kunyhó alaprajza, Répáshuta (Borsod vm.); b) jármás kunyhó rekonstrukciós rajza, Répáshuta (Borsod vm.)

erdőn mindenki magának főzött; reggel, délben, este meleget ettek. Itt a leggyakoribb étel a lebbencsleves, paprikás krumpli, kockástészta, csigatészta, köleskása, *öhom* vagy *slambuc* (krumpli és tészta). Otthon az asszonyok főzték és vitték ki a savanyúlevest. A Palócföldön az útra induló erdőmunkás tarisznyájába, hátizsákjába rendszerint egy kenyér, 1 kg szalonna, körülbelül 4 kg burgonya, félliteres bögrében elkészített rántás, száraztészta, 1 kg bab, vöröshagyma került, meg a pálinka. Az étkezések rendje a munkához igazodott. 8–9 óra tájban *früstököltek*, ami leggyakrabban kenyér és szalonna volt hagymával, esetleg piritós kenyér vagy az előző estéről maradt étel. Télen rendszerint csak este ettek főtt ételt, nyáron viszont ebédre szalonnát, gombát sütöttek. Este mindenki külön főzött magának a kövekre rakott lábasban, fazékban. Leggyakoribb főtt étel volt a bableves *laskatészta*val, esetleg szalonna- és kolbászarabakkal. Gyakran főztek paprikáskrumplit, lebbencslevest. A téli favágókétől sokkal változatosabb a tavasztól őszig az erdőn dolgozók táplálkozása, hiszen felhasználhatták a különféle gombákat is. Levest főztek az erdőn fogott madarakból, de fogyasztották a madártojást is. Vízet az erdei forrásokból nyertek, de télen a havat is megolvasztották a tűz mellé állított *váluban*. A Barkóságban *csóbika* a megolvasztott nagy hógolyó neve. Tavasszal a Bükkben és a Zempléni-hegységben gyakran megcsapolták a nyírfákat, jávorfákat, hogy *nyírvizet*, *viricset*, *bozát* nyerjenek.

A gyergyóremetei erdőmunkások hajnalban 4 órakor, „világodatkor” keltek. Délben ebédszünetet tartottak, majd sötétedéskor vacsoráztak. Általában reggel és este főztek, de előfordult, hogy csak este. A kalyibában lévő tűzhelyen kívül nyáron a kunyhó előtt főztek. Leggyakrabban puliszkát ettek túróval és szalonnával. Étrend-

jüket a laska és krumpli egészítette ki. A „prémondához” hetenként 7 kg kukoricaliszttal, fél kg szalonnával és 1 kg túróval az őket alkalmazó „cég” is hozzájárult, megfelelő áron. Főzéskor 2–4 ember állt össze, és közösen készítették el az ételt. A nyáj tagjai gyakran beosztás szerint sorban főztek. A kalyibákat igyekeztek forrás vagy patak közelébe építeni. Ha ez nem sikerült, a vizet a 14–16 éves gyerekek, a *kájmánok* hordták. A vacsora utáni időben egyesek mesét mondtak, igaz történeteket meséltek, mások pedig nagyotmondásokkal ugratták egymást.

A favágók ruházatában nem voltak olyan elemek, melyek kizárólag a foglalkozással függnek össze. Általában a szegényparasztságra jellemző viseletet hordták (Bakó F. 1968a: 267–275; Paládi-Kovács A. 1982a: 30, 109; Petercsák T. 1992: 177; Garda D. 1978: 142–143; N. Bartha K. 1946: 69–70).

RÉTGAZDÁLKODÁS

RÉTEK ÉS KASZÁLÓK FAJTÁI, ARÁNYAI, HOZAMAI

A rétek és kaszálók osztályozása több elv szerint is történhet, ezért a vizes és száraz gyepeket, a savanyú- és az édesfűvű réteket, a dombsági, a magas- vagy középhegységi, az ártéri és lápvídedi szénafüveket, az erdei és a száraz pusztai kaszálókat nehéz egységes rendszerbe foglalni. Osztályozzák a réteket terméshozam, a lehetséges kaszálások száma, valamint a gyepnövényzet összetétele szerint is. Dorner Béla a réteket három fő csoportba sorolta: 1. völgyben, vízmelléken vagy lapályon fekvő rétek; 2. sík fekvésű rétek; 3. hegységi, dombvidéki vagy erdei rétek, kaszálók (Dorner B. 1912: 416). A Mária Terézia-féle úrbérrendezés a sarjúkaszálás lehetőségét vette alapul és általánosságban három minőségi kategóriát határozott meg: I. ahol a sarjúkaszálás rendszeres; II. a sarjúkaszálás rendszertelen; III. a sarjúkaszálás nem lehetséges. A végrehajtás során a vármegyék a helyi természeti viszonyokhoz igazodtak. Vas megye csak az első két minőségi osztályt ismerte, Baranya viszont a rétek több mint felét a III. osztályba sorolta (Felhő I. 1970: 12, 69, 138).

A népi gyakorlat mindenütt a helyi adottságok szerint osztályoz, s tekintetbe veszi a finomabb eltéréseket is. Például a Körösök vidékén háromféle kaszálót ismernek: a) szikes, b) zsombékos, c) szigeti kaszáló. Ezek közül a gazdák a szikesek szénafüvét becsülték legtöbbre (Szabó M. 1957: 1–2).

Fekvésük, természeti adottságaik alapján a kaszálók öt nagyobb osztályba sorolhatók:

1. *Folyó árterén* fekvő nedves rétság, melyet az árvíz időnként, évenként többször is elönt. Az ilyen kaszáló nagy tömegben termi a kevésbé ízletes, zsírszegény szénát.

2. *Láp, sárrét, berek, mocsárszél* vizenyős láptalaján alakult rétságok savanyú füvekből álló sásos, zsurlós, rostos növénytársulásokkal. A lápi széna savanyú, kevés fehérjét, sót és zsírt tartalmaz.

3. *Mezőségi, dombvidéki száraz kaszáló*. Szárazságot tűrő gyepnövényzete sok fehérjét, sót tartalmazó ízes takarmányt ad, de második kaszálásra ritkán van lehetőség. Ide sorolandó az alföldi hátak, szikesek zöme és a hegy- és dombvidékek parlagkaszálói, szőlőhegyei, gyümölcsösei is.

4. *Erdei kaszálók* a lombos erdők vágásain, tisztásain. A többnyire magas, fás szárú, kevés fényt igénylő fűfélék tápértékben és ízben szegény szénát adnak. Az erdei széna gyakran mohás, gazos, falevéllal kevert.

5. *Havasi kaszálók*. A tengerszint fölött 800–1000 m magasan kezdődő övezetben

a gyepnövényzet apró, de igen dús, virágos és tápanyagban gazdag. Főként az erdélyi és északi magyar népcsoportok ismerik (Paládi-Kovács A. 1979a: 62–67).

A mai országterületen a rétek 2%-a szikes, 45%-a vizenyős és kb. 53%-a száraz kaszáló (Asztalos I. 1968: 64).

A *rét* szó a nyelvterület túlnyomó részén a nedves kaszáló megnevezésére szolgál. Kalotaszegen a *rét* és a *szénafű* két különféle kaszáló neve: előbbi kétszer, utóbbit csak egyszer kaszálják évente. Erdélyben a száraz kaszálók gyakori neve: *fű*, *szénafű*, *szénaság*. Az Alföld déli felében viszont a *rét* mindig vízjárta, ingoványos terület, s inkább a *nádvágó rét*, mint a *szénavágó rét* a neve. A *kaszáló* főnév meglehetősen új fejlemény, elvonás a régiségben használt *kaszáló rét* jelzős összetételből. A Körösök vidékén és a Kisalföldön a *mező* szó 'fű, gyep' jelentésben él, s használatos a kaszáló szinonimájaként is. Hétfalu (Brassó m.) csángó nyelvújrásában a havasi rétek neve *mező*, az irtásoké *szés*, *puszta*, *tiszta*. Kaszálók, füves területek neveként még számos tájnyelvi szó említhető: *láp*, *láz*, *regló*, *tármica*, *gyóta*, *ornyák*, *gágy*, *zsibb*, *haláp*, *danca*, *luka* stb. (vö. Paládi-Kovács A. 1979a: 64–70).

A rétek, kaszálók területi részesedése a *művelési ágak között* minden korban számtottevő regionális eltéréseket mutatott. Mély fekvésű tájakon és magashegyi, havasokkal bíró medencékben meghaladta a szántóföldek területét, de dombsági, közép-hegységi tájakon alatta maradt a szántó részarányának. Az 1720-as és az 1780-as országos felmérés módot ad a művelési ágak területi arányainak elemzésére. Mindkét időpontban több megye is kitűnt a rét magas részesedésével. 1720-ban 100 hold szántóföldre Máramarosban 173, Ugocsában 95, Árvában 101, Biharban 72 hold rét jutott. 1790-ban Ugocsa 128, Máramaros 106, Zólyom 104, Bereg 85 hold kaszálót mutatott ki minden 100 hold szántó mellett. A két felmérés idején országos átlagban kb. 30–35 holdra becsülhető a 100 hold szántóra jutó kaszáló rét területe (Török K. 1970: 148–151).

A 19. században a kaszálók területe mind a művelési ágak közötti részarányt, mind az abszolút kiterjedést tekintve mintegy a felére csökkent. Néhány vidéken azonban még a 19. század végén is hatalmas kaszáló területek léteztek. Csík megyében például 1879-ben kétszer annyi kaszáló volt (200 063 hold), mint szántóföld (112 178 hold). Bővelkedett kaszálóban Udvarhely vármegye is, mert 100 000 holdnyi rétje megközelítette szántóinak kiterjedését. Máramaroson a 19. század végén a rét és legelő együtt a szántóföld ötszörösét tette ki (Paládi-Kovács A. 1979a: 72).

A rétek feltörése nem azonos időben és ütemben folyt a magyar tájakon. Legrohamosabban az Alföld déli, délkeleti részein ment végbe, ahol a rétek manapság az összterület 3%-át foglalják el csupán. Tolnában 1865–1935 között csaknem felére csökkent a rét, s egyharmadára a kaszáló területe. A rétek feltörésével egyidejűleg növekedett a vetett takarmányok termőterülete. 1895-ben a mai országhatárokon belül a vetett takarmányok részesedése a művelési ágak között már megközelítette a rétek és legelők együttes területét. Manapság a kaszáló rétek aránya a Dunántúl nyugati részein, Zalában, Vasban, Győr-Sopronban a legnagyobb. Az ország rétjeinek mintegy fele található a Dunántúlon, s a réti széna mennyisége, illetve holdankénti hozama is ott a legmagasabb.

A rétek területe, átlaghozama és a réti széna mennyisége 1935-ben az alábbi megoszlást mutatta a nagytájak között (Sajóhelyi I. 1945: 27).

Országgrész	Rét területe kat. holdanként	Széna összesen, métermázsza	Kat. hold átlagtermelés, métermázsza
Dunántúl	500 044	6 273 823	12,5
Alföld	434 454	3 746 147	8,6
Észak	155 252	1 464 157	9,4
Összesen	1 089 750	11 484 127	10,5

A széna évszázadok óta jelen van a tájak közötti termékcserében. Nem mindig árucserre, kereskedelem tárgya, léteznek más lehetőségek is: *a)* Sok réttel rendelkező körzetekben a kaszálóban szűkölködő távolabbi falvak gazdálkodói is igyekeztek birtokossá válni, s a rétgazdálkodást külbirtokosként folytatni. *b)* Rétbirtok hiányában a szénabehozatalra szoruló kistájak állattartói távolabbi rétségekre is elmentek részes kaszálást vállalni, kaszálót bérelni (például a Kiskunságból a Sárközbe). A bérlet többnyire csak egy kaszálásra szólt, azaz „szénát vettek lábon”. *c)* Szénafeleslegüket közeli vagy távoli városok szénapiacaira hordták, és ott pénzért árusították a rétségekkel rendelkező falvak (például Hanság, Tóköz, Csallóköz). *d)* A szénakereskedők, a katonaság megbízottai, a vándorpásztorok, a szénában hiányt látó falvak gazdái keresték fel a fölösleggel rendelkező településeket, s maguk gondoskodtak a széna elszállításáról. A középkor óta ismereteseek szénából többlettel s jelentős bevétellel rendelkező kistájak, s mindig voltak takarmánybehozatalra szoruló vidékek. Behozatalra szorult a városok többsége is.

Szénakereskedelem Magyarországon mindig létezett, bár korai történetét kevésbé ismerjük. Az 1255. évi budai vámtarifában a széna már áruként szerepelt, s később is gyakran találkozunk vele. A 18–19. században az állandó hadsereg és a városok lóállománya jelentett biztos piacot. Legnagyobb forgalom akkoriban az ország nyugati szélein és Pest-Buda környékén adatolható. A Hanság és Fertő-mellék magyar parasztsága Bécsbe, Bécsűj helybe, Sopronba fuvarozta fölös szénáját. Szigetköz, Csallóköz, Tóköz népe főként Pozsonyba, Győrbe, aszályos, száraz években pedig dunai dereglyéken, fahajókon Esztergom, Vác, Pest-Buda piacaira is szállította fölös réti takarmányát. A 19. század derekán Pest-Buda és Óbuda lóállományát, tehenészeit főként a Csepel-sziget és a Solti síkság falvai látták el szénával. Takarás idején pesti szénakereskedők, ún. *lifirások* járták az említett tájakat, akik felvásárolták és elszállították a rétek termésének tetemes részét. Ők látták el a bérkocsisok, a fuvarosok és a katonaság lóállományát. A pesti mészárosok, cenzárok inkább az Ipoly menti szénát vásárolták.

A hajdani szénakereskedelem emlékét sok városban máig őrzik a *Széna tér*, *Széna piac*, *Heumarkt* típusú földrajzi nevek.

Régebben inkább „szemre” állapították meg a takarmány mennyiségét és értékét, ugyanis boglyában, rudasban, ölben számolták, *szekérszám*, *csilleszám* adták-vették, s a súlyát csak hozzávetőleg tudták. A széna köteges kezelése, porciózása – azaz pon-

tosabb mérése – csak a 18. században kezdett elterjedni. E század elejétől vannak adatok arra is, hogy a szénát súlyra mérték, s nem csak ölben számolták, mint annak előtte (*széna mérő font, széna mérő kompóna, puslimérő*).

A szénaárak emelkedése a 19. század elején kezdődött és ezzel együtt a rétek jövedelmezősége is megnőtt. Az 1830-as években sok panaszt jegyeztek fel arról, hogy egy mázsa széna (bécsi mázsa = 54 kg) 4–5, sőt 6 forintért kapható. A Körösök vidékén 1828-ban a rétek tiszta jövedelme holdanként 2 forint 77 krajcár volt, ugyanakkor a szántó holdja csak 2 forint 60 krajcárt adott. Aranyosszék falvaiban 1893-ban a rétek jövedelmezősége szintén alig maradt el a szántókétól.

A rétek jövedelmezősége azonban csupán egyetlen szempont volt a művelési ágak megválasztásában, s egyre inkább adódtak olyan kényszerek, amelyek a rétek feltöréséhez vezettek.

BIRTOKVISZONYOK

A tulajdonviszonyok a rét- és takarmánygazdálkodást alapjaiban határozták meg. Ezekről függött a rétművelés különböző eljárásainak alkalmazása vagy mellőzése. A birtoklás formája kihatott a munkaorganizációra éppúgy, mint a tárolás, a szállítás módjára, illetve az értékesítés és a felhasználás változataira.

A BIRTOKLÁS FORMÁI

KASZÁLÓ A FALUKÖZÖSSÉG BIRTOKÁBAN

A földközösségi tulajdonlás lényegét pontosan leírták 1845-ben a Nagy-Sárrét falvaiból: „A szántóföldek és kaszálók minden évben forduló és darabszámra felosztatnak olly formán, miként senki egy évnél tovább ugyanazon földet nem használhatja, s így tulajdonának telkén kívül, semmit nem nevezhet. Melly okszerű műtételt a hadnagy két kis hadnagy segedelmével, kötéllel, rovással végzi: s ki nagyobb meg jobb kulacs bort hoz ez ünnepélyre – az a nyertes” (Nagy Ö. 1845: 1520).

A földközösség 18. századi formáit osztályozva meg kell különböztetni a szabad foglалásos és az újraosztásos földközösséget (Varga J. 1952: 23–24). A földközösségi réthasználat két alaptípusa: 1. a közösen lekaszált és felgyűjtött szénát osztják el; 2. kaszálás előtt a rétet mérik ki és osztják el sorsolással, nyílászárúval (Paládi-Kovács A. 1979a: 91). A földközösségi réthasználat nemcsak jobbágyszékvisekben, de nemesi közbirtokosságokban is szokásban volt. Eredeti formájában a falu népe közösen végezte a rétek kaszálását, a széna petrencézését és csak a szénát osztotta el a telekre arányosan. Alsóörs (Zala m.) kuriális nemessége még 1838-ban is ezt a szokást követte. A szénát petrenceszám szerint osztották el a házzszámok növekvő sorrendjében. A számolást évről évre más házzsal kezdték el, hogy mindenki részesedjék időnként a jobb és a gyengébb minőségű szénából is (Jablonkay G. 1968: 182–183).

A rétek évenkénti kiosztását országszerte *nyílvetésnek* vagy *nyilas osztásnak* nevezték, s a rétparcelláknak is igen elterjedt megnevezése: *nyilas*. Kőrösfőn (Kolozs m.) kaszálás előtt egy héttel, virradatkor megkondították a harangot, s összegyűjtötték a falu népét. Akkor megindultak együtt a mezőre. Egy *iszákban* (általvető tarisznyában) vitték a fapálcikákat (nyilakat), melyeket a szénafűhöz érve egyik zsebéből kihúztak, feljegyezték a számát és a gazda nevét, majd az iszák másik zsebébe tették. Ezekre a pálcákra volt felróva a házak, azaz az úrbéli telkek jegye, száma. Összesen 38 egész telek volt a faluban. Vitték magukkal a rudat, az ún. *jegyefát* is (1 öl hosszú lécet), amivel a kaszálódarabokat pontosan kimérték. Akinek a pálcikáját kihúzták és a neki járó nyilas kaszálót kimérték, az leverte a magával hozott cövekeket a parcella sarkain, s ezzel ideiglenesen birtokába vette a kaszáló egy darabját. Az osztást mindig a falu közelében fekvő réten kezdték el, s dűlőről dűlőre haladva folytatták. A *nyílvetés* szertartása mintegy fél napot vett igénybe, s az úrbérességi elnök irányításával folyt le még az 1920–30-as években is (Vöő I. 1970: 40–42). Régebben a kaszálók kiosztását intéző eljárók a rendes illetményükön felül is részesedtek a kaszálóból, s ezt a szénarészt a Nagykunságban *szakállfünek* nevezték (Györffy I. é. n. /1934/a 153; Bellon T. 1973a: 101).

ALLODIÁLIS RÉTEK, MAJORSÁGI RÉTGAZDÁLKODÁS

A rétek, legelők úri kisajátítását a 13. század végétől lehet nyomon követni, a 15. században pedig már megszorodtak a majorsági rétek és kaszálók. Ártermelő földesurak a 16. században mindjobban korlátozták jobbágyaikat a földközösségi réteken, s mind több kaszálót sajátítottak ki magángazdaságuk számára. A 16–17. században az allodiális rétek egészen kis darabokból álltak, olykor a jobbágyok irtás-rétjeit csatolták a majorhoz. A 18. század első felében az allodiális rétek mennyisége sok falu határában már meghaladta a jobbágyréteket. Természetesen a jobbágyok emiatt tele voltak panasszal: „Mivel hogy az uraság a falu fundusán javát kaszálla, a réteket megtartja, és megválogatja a maga részére, ezért a szegény jobbágyai elegendő szénát marháiknak nem szerezhetnek” – írták a petriek (Zala m). 1789-ben a keszthelyi uradalom területén már 67% volt a majorsági rétek aránya. Az allodizáció egyik következménye a paraszti rétek fogyatkozása, másik negatívuma a majorsági réteken végzendő robot, a paraszti munkajáradék növekedése volt.

Főként egyházi nagybirtokok kaszálóit használhatták a jobbágyok szénarészért vagy bérleti díj ellenében. Pest megyében 1789-ben a rétek 45%-a volt az úrbéreszek kezén, 37%-a allodiális, 18%-a pedig bérleti kezelésben állt (Szántó I. 1952: 230). A majorsági rétfoglalás a 19. században is folytatódott. Baranyai jobbágyok 1837-ben keserűen panaszolták, hogy az uradalom „a volt jobbágyi réteket elfoglalván... helyette berkeket osztogatott” (Rúzsás L. 1964: 123). Így aztán a paraszt alig tudott annyi szénát feltakarni, amennyit a király katonáinak kellett adni porciózás címén. Nem tehetett mást, mint hogy újabb kaszálókat létesítsen a berkek irtása, a lápok, mocsarak lecsapolása révén.

A kaszáló a jobbágytelek szerves része, tartozéka volt legalább a 13–14. század óta. Átlagosan a szántóföld negyedét-nyolcadát tette ki. A „telki rétek” mérete azonban tájanként igen nagy, a szántókénál jóval nagyobb ingadozást mutatott. Mária Terézia úrbérrendezése a jobbágytelekhez tartozó rét mennyiségének meghatározását és minőségi osztályokba sorolását is előírta. Első osztályú rétekből akkoriban (1767) a megyék többsége 6–8 kaszás rétet tekintett egy egész telek tartozékának (Felhő I. 1970: 24). A jobbágytelekhez tartozó rét azonban nem volt eladható, zálogba bocsátható, s a puszta telek rétének használatáért is bérleti díj járt a földesúrnak.

Más megítélés alá esett a telekhez nem tartozó „irtásrét”. Azt a jobbágyok már a 16–17. században is szabadon adták-vették, zálogosították. Az irtásréteket gyakran nevezték el az irtást végző családról, nemzetségről, s ezek a rétek nemzedékről nemzedékre öröklődtek. Mindez a földesúr tulajdonjogának sérelme nélkül történt. Szökött jobbágy irtásrétje, szőlője visszazállt a földesúrra (Varga J. 1969: 486–487). Az irtásföldek, irtásrétek szabad forgalmazása a 18. században a parasztbirtok növekedését, a gazdaság bővülését tette lehetővé (Takács L. 1980: 324–325), amíg az allodizáció véget nem vetett ennek a forgalomnak. Kuriális nemesi falvakban, szabad paraszti területeken a kaszáló tulajdonjoga egyértelmű volt. Sok telepese faluban a földesúr maga osztotta ki jobbágyainak arányosan és véglegesen a belső telekhez tartozó szántót és rétet. A fejlődés végül mindenütt elvezetett a rétek közösségi birtoklásától az örökbirtokig. 1836 után megkezdődött a legelőelkülönítés, de a földesúri és a parasztbirtok elválasztása, a rétek egyéni tulajdonlása – azaz a polgári földtulajdon – csak több évtizedes osztozkodási, perlekedési, tagosítási folyamatok eredményeként alakult ki (Paládi-Kovács A. 1979a: 99–100).

KÖZSÉGI RÉT, ILLETMÉNYRÉT

A földközösség maradványa a községi rét, amelyet a közösség lovainak, apaállatainak takarmányozására, közös kiadásainak, állami adóterheinek rendezésére és a községi alkalmazottak javadalmazására fordítottak. Mezővárosokban a *városgazda* (allodiátor) és a tanács által kijelölt esküdtek szervezték, irányították a haszonvételt. A községi rétek kaszálása, a széna felgyűjtése és behordása vagy közmunkában történt, vagy részes kaszásoknak adták ki. Közmunkáért a kaszások áldomást kaptak, de a gyűjtők, boglyarakók és szénahordók rendszerint még azt sem. Részes munka esetén a kaszások a széna egyharmadát kapták, kétharmadát pedig beszállították a *városmajorba*.

A 18. században sok község és mezőváros a saját kezelésű rétekről elégítette ki az állandó katonaság lovait, teremtette elő a *szénaporciót* a vármegye által kivetett mennyiségben. (Előfordult azonban, hogy a porciózás végett kiosztott nyilasok fűvét a gazdák lábon eladták.)

Kisebb falvak községi rétte csupán arra volt elegendő, hogy a falu egy-két bikáját eltartsa. A *Bika-rét*, *Bikakert* típusú helynevek legtöbb magyar falu földrajzi nevei között megtalálhatók. A *Bika-rét* rendszerint a falu legjobb kaszálója, közel a telepü-

léshez. Szomszédságában áll a bikaistálló és a csordás háza. Kaszálása sok vidéken még az 1950-es években is közmunkában, kalákában történt.

Allandósult rétbirtoka sok vidéken volt a falusi plébániáknak, parókiáknak is. Ezeket a hívek kalákái, illetve a gazdálkodó egyházközségek béresei, kocsisai kaszálták le, takarták fel. Főként református vidéken tartozott az illetményrét vagy illetményszéna a lelkész, a rektor vagy diák (tanító), illetve a falusi nótárius javadalma-zásához (Szendrey I. 1962: 77–83). A dűlőszélen, mezei szekérutak mentén nőtt fű a csőszök járandóságához tartozott.

KASZÁLÓBÉRLETEK

A paraszti rétbérlet első nyomai a 14–15. században valószínűsíthetők, s a 16–17. századból vannak rá teljesen egyértelmű bizonyítékok. Mucsonyban (Borsod m.) 1641-ben „a réteket, ha nem kaszálják a fejedelemnek (I. Rákóczi György), pénzért adják ki” (Makkai L. 1954: 81). Nagykőrös városa bérletként szerzet Tisza menti kaszáló réteket, amelyeket háborítatlanul bérelt egészen a török uralom végéig (Majlát J. 1943: 50). A Sárközben (Tolna m.) a „füvöntön” való szénaeladás a 18. században igen fontos bevételt jelentett az uradalomnak és a jobbágyoknak egyaránt. A Hanság körüli falvak jobbágysai a kapuvári uradalom pénztárába évente 7000 forintot fizettek be „szénázásért” a 19. század elején. A bérleti szerződések 3–6 évre szóltak, s az *árendát* a réten termelt boglyák száma és a széna minősége szerint alapították meg (Kövér F. 1930: 92–93). A kaszálóbérleti rendszer a Tisza mentén is biztosan visszavezethető legalább a 18. századig. Miskolci mészárosok, „nagyvágók” bérletei mellett a parasztbérlet is korán jelentkezett. Böcs, Arnót kupeckedő parasztszajai a 19. században szintén zömmel bérelt kaszálókról szereztek be a téli takarmányt. Legtöbb magyar vidéken az 1950-es évekig fennmaradt a bérleti rendszer, a kaszálók évenkénti licitálása, árverés útján történő értékesítése.

A bérleti díj neve a régiségben *rétpénz*, *fűpénz*, *kaszapénz*, amit a réthasználatért fizettek a birtokosnak. A 18–19. századi Dunántúlon a *boglyapénz* használatos a rétbérlet, árenda neveként. Országszerte árenda járt az elhagyott telkek, a puszta rétek használatáért. Előfordult, hogy az uraság jobbágysai díjmentesen használhatták az úr puszta kaszálóját, de az idegenek csak *parragpénz*, *boglyapénz* ellenében bérelhettek belőle.

A kaszálóbérleti rendszer a 19–20. században kevés változást mutat. Az 1880-as évektől ismét növekedett a nagybérlők tevékenysége, s mivel a folyószabályozások, rétfeltörések miatt a bérleti lehetőségek a korábbinál is inkább fogyatkoztak, a parasztbérlők sok vidéken kiszorultak (Paládi-Kovács A. 1979a: 105). Kisgazdák versenyeztek az árokpártok, vasúti és árvízi töltések kaszálási jogáért. Az 1950-es évek elejéig árveréssel, licitálással döntötték el, ki kapja meg a bérleti lehetőséget.

Mértékegységek. A kaszáló nagyságát hajdan a *falcastrum*, *falcatura*, magyarul *kaszás*, *kaszaalja*, *embervágó* néven ismert területmértékkel határozták meg. Azt a területet értették rajta, amelyet egy ember egy nap alatt kaszált le. (Munkaecység eredetű mérték volt, akárcsak a szántásban az *eke*, *ekealja*, a szőlőművelésben a *kapás*, *kapaalja* vagy erdőmunkán a *bárd*, *bárdalja*.) Mivel a korábbi urbáriumok a rétek

nagyságát *kaszásban* adták meg, Mária Terézia úrbéri rendelete 1767-ben kimondta, hogy egy kaszás rét egy holdnak felel meg. Egyébként az *embervágó* vagy *kaszás rét* területegysége tájanként 800–1000–1200 négyszögöl között váltakozott.

A másik jellegzetes területmérték a termés mennyiségét vette alapul: *currus foeni*, azaz *szekeres rét*, *boglyás rét*. A *boglya* szó különböző nagyságú szénarakásokat jelölhet, de ebben az esetben *szekeres boglya* értelemben használatos, azaz egy szekérrakomány nagyságú. Az urbáriumok és a régi gazdálkodók akkora kaszálót jelöltek ezzel a mértékkel, amelyen közepes esztendőben 1 boglyányi, azaz egy szekérrakomány széna szokott megteremni. A 18. században sok helyen az 1 kaszás réttel vették nagyjából azonosnak. Zalában a 19. század derekán a *szekér szénát* általában 10 bécsi mázsának vették, ami kb. 540 kg súlyú lehetett. Az említett mértékegységek csak hozzávetőlegesen adták meg a rét nagyságát, ráadásul rétosztályok szerint váltakozó területeket jelöltek. Például Háshágyon (Zala m.) a 19. század derekán a *réthold* vagy *embervágó* az első osztályban 1200, a másodikban 1800, a harmadikban 2000 négyszögöles volt (Simonffy E. 1960: 351–352).

A kaszálók felméréséhez használt eszközök egyik csoportjába tartoztak a merev mérőrudak. Ezek hossza többnyire 2,5–3 öl volt. Régi elnevezései közül említhető a *jugerum*, a *pálca*, a *vessző*, a *jegyesfa* és a *rúd*. Utóbbit Kalotaszeg falvaiban még az 1940-es években is használták. Teljes hossza 3,42 m volt, kisebb egysége, a *deci* 42,7 cm. A földmérő rudat az egyik gazda őrizte a házánál, aki ezért évente egy *nyilat*, kb. 1/2 holdnyi kaszálót kapott a közös kaszálóból (Sándor G. 1944: 11). A Kisalföldön a rétek jellegzetes mérőeszköze volt a kaszanyél.

A mérőeszközök másik csoportjába a *kötél* és a *lánc* sorolható. Előbbi *funiculus* és *fűlkötél* néven korán, már a 13. században feltűnik, s Csíkban, meg a Duna–Tisza közti tájakon a 18. században még köznapi eszköz. A Jászságban kisebb egysége a *figur* (1 kötél = 4 figur). Országosan elterjedt mérőeszköz a *lánc*. Ennek hosszát hitelesítették – általában 10 öles láncokat használtak –, s a községházán őrizték. Régebben *rudaslánc*, *botoslánc* nevű változatait is említették. A *lánc*, *láncalja* sok vidéken területmérték; 1000–1200 négyszögöles rétet, szántót jelent.

Rétosztások jellegzetes eszköze volt a *kerék*. Alföldi pusztákat még a 19. század végén is a kocsikerék fordulásait számolva mérték fel. Két ember ült a kocsiderékban, s egyik a *csás*, másik a *hajszás* kerék fordulásait számolta. A kiskun városok hitelesített kocsikat tartottak erre a célra. A rétosztás egysége a *kerék*, *kerékforduló*, területmértéke a *kerékalja* volt. (Összefoglalóan: Dankó I. 1973: 333–334; Paládi-Kovács A. 1979a: 106–110).

Határ, határjelek. A rétbirtok határát mindig is számon tartották és valamiképpen megjelölték. *Mesgye, megye* a réthatár neve országszerte. Az „élő mesgyét” bokrok, fűzfák tartósan jelezték. A határfát becsben tartották. Levágásáért mindig büntetés járt (Takács L. 1987: 71). Vízjárta lapályokon árkolás, „rétsánc”, száraz kaszálókon pedig határkő vagy karó, cövek a jel. Rétek szétöröklése alkalmával a parcellák elválasztását először a „rét felsáncolásával”, vagyis alkalmi jelekkel, kis földkupacokkal végezték el.

Tartós határjelet készíthettek hantokból, zsombékból is. Azonban a földből készült határhányásokat tavaszanként mindig meg kellett újítani. Az Alföldön főként kapával emelt kis földkupacokkal jelezték a „tilalmas”-ba vett kaszálót. *Kikompol-*

ták, *kihancsikolták* a legelőből kiszakított kaszálót a 20–30 lépésenként rakott földkupacokkal.

Az évenkénti rétosztás alkalmával *csóvázták* vagy *karózták* a *nyilasokat*. Ezek a jelek rövid időre, a kaszálás és a takarás idejére szolgáltak. *Csóvának* a botra, póznára erősített széna- vagy szalmaköteget, fűcsomót neveztek. A Tiszántúlon a legelőhatárokat is *csóva* jelezte, s mindenki tudta: „Ahol a csóva, ott a tilalmas.” A Dunától nyugatra többnyire leveles faágat szúrtak le kaszálás előtt a „megyecövek” mellé, amit eltakart a magas fű. Ezt a jelet *cégérnek*, a jelzésmódot *kicégérezésnek* nevezték. Az Alföld déli részében és Tolnában, Baranyában a réthatár alkalmi jele a *cuca*, azaz egy hosszú bot, nyárs, amit kaszálás előtt a *megyét* jelző földsáncba szúrnak (Paládi-Kovács A. 1979a: 110–115).

A kaszáló őrzése. A mezei szénalopás, a tilalmassá tett szénafű lelegeltetése, a mezei telelőkön felhalmozott széna elhordása országszerte gyakori cselekmény volt a századok folyamán. A rét, a szénafű védelmére ezért állított öröket, csőszöket a legtöbb helység. Ezek a szénaörök, kerülők a közösség megbízott tisztviselőinek (*parasztkapitányok*, *régi hadnagyok*) felügyelete, ellenőrzése alatt álltak, és látták el feladatukat. A széna- és kaszálóhelyek felügyelője középkorban a *custos foeni*, azaz a *szénabíró* vagy *fűbíró* volt a városok és mezővárosok igazgatásában. Brassó városa már a 16. században *szénaörök*et tartott, akik nyáron a fűvet védték a nyájak és az áthaladó szekerek kártételeitől. Szénacsinálás és takarás idején a város lovas örökét állított a széna őrzésére (Dorner B. 1910: 127). A 16–17. század folyamán a hadak gyakori vonulása miatt az ország nagyobb részén lehetetlennek bizonyult a rétek és szénafüvek védelme.

Javult a helyzet a 18–19. században, amikor a tulajdonviszonyok ismét rendeződtek, s a közbiztonság erősödött. A bakonybéli apátság a 19. század első felében *lovas hajdúkkal* meg gyalogos kerülőkkel őriztette kaszálóját és a feltakart szénát. A Körös–Berettyó vidékén a *régi csőszre*, a *rétpásztorra* (Baranya, Balaton-mellék) annyi terület jutott, amennyit naponta könnyen bejárhatott (Szabó M. 1957: 6; Andrásfalvy B. 1970d: 180). A rétek őrzőinek azonban továbbra sem volt könnyű dolguk, hogy megvédjék a fűvet s a szénát a legeltető pásztorokkal, az áthaladó fuvarosokkal, hajcsárokkal szemben. Behordásig gondot okozott a távoli határban kaszált és gyűjtött széna megőrzése is, ezért igyekeztek minél előbb a saját falusi rakodójukra elszállítani. Még nehezebb lehetett a mezei, erdei rakodókon télen át kint hagyott szénát megőrizni. Olykor egész települések, népes lokális közösségek kerültek szembe egymással szénalopások miatt. Nevezetes eset történt 1583-ban, amikor a ceglédi-ek elhordták a nyársapátiak szénáját.

Rétkerítés, tanorok. Kerítés vagy „élő” gyeplő főként az egyéni tulajdonban levő réteket védte. Az irtás útján keletkezett *lázak* a 14–15. században rendre személynévvel jelölt „kaszálókert”-ként tűnnek fel a Felföldön és Erdélyben. Sok vidéken a későbbi századokban is megmaradtak kaszálónak, amire olykor rakodó és jóságteletető épület is került. A kerítés a rét szerves tartozéka volt a 18–19. századi Dél-Dunántúlon is. Rendszerint tölgyfakarókból készült palánk vette körül a 4–5 holdas kaszálót, ahol a család istállója is állt. Eleven gyeplővel védett kaszálókertek a 20. század közepéig léteztek Zalában, Somogyban és a Bakonyban is (Vajkai A. 1959a: 75; Hofer T. 1955: 131–132, 153).

Zemplénben, Beregben és Erdély sok vidékén szintén az 1940–1950-es évekig fennmaradt a kerített rétek és erdei kaszálók emléke. A rétkerítések gyakori javítása, megújítása az erdők folytonos pusztításával járt együtt. Ezért 1802-ben Háromszékben kihirdették: „A kaszálóknak minden esztendőben való kertben vétele mián nem csak a vessző, hanem a karófák is pusztíttatván ... szoríttatnának az erdőpásztorság által arra, hogy sáncokkal és élőfákkal kerítsék be ... ahol lehetséges, vagy pedig esztendőkre tartó jó kertet tegyenek” (Tagányi K. 1896–1908: II. 798). A székelői közbirtokosságok azonban az 1840-es években is „évenként több ezer ölekre terjedő sövénykerítéseket” tettek, hogy ősszel szétbontsák, télen eltűzeljék, s tavasszal ismét az erdőt tarolják (MG 1846: 610). Székelyföld és Erdély sok részén *tanor*, *tanorok* a bekerített füves neve, s *tanorok szénának* nevezik a legjobb takarmányt. Általában a község, a közbirtokosság és az egyházközség réteit védtek *tanorok* kerteléssel. Észak-Dunántúlon a rétet, szőlőhegyet övező gypűt, árkot, az Alföldön pedig a tövisből rakott kerítést, jószágkarámot nevezik így. Ez utóbbi áll legközelebb a szó eredeti jelentéséhez. Erdélyben a *compor-kert*, *zavara kert* kifejezés is bekerített kaszálót jelentett; az elnevezés pedig a kertelés módjára utalt (hosszú rudakból állt a kerítés). Az Alföldön a „kaszálókert” fogalma nem ismeretlen ugyan, de a kertelés korántsem volt olyan gyakori, mint a többi nagytájon.

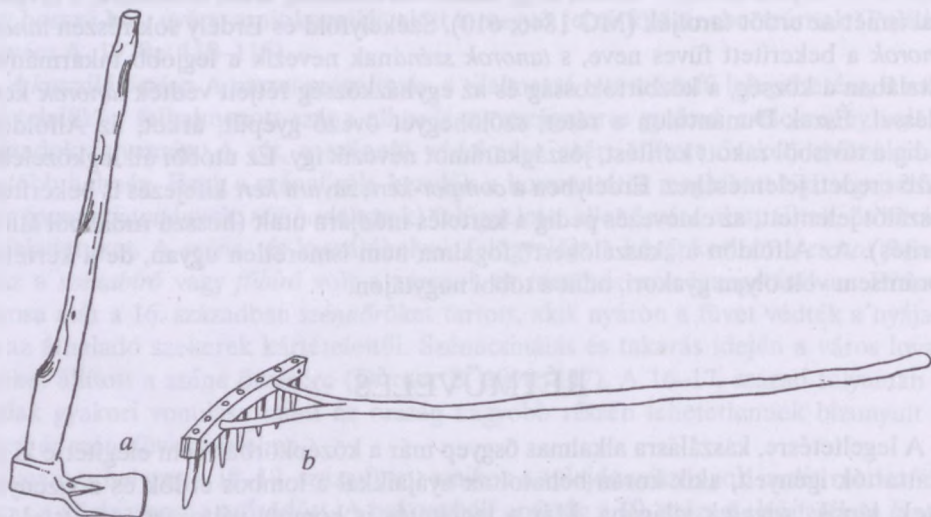
RÉTMŰVELÉS

A legeltetésre, kaszálásra alkalmas ősgyep már a középkorban sem elégítette ki az állattartók igényeit, akik korán behatoltak nyájaikkal a lombos erdők és a vizenyős rétek, lápok, szigetek világába. Már a legeltetés is komoly változást idézett elő a növénytársulásokban, a rendszeres kaszálás pedig még inkább. A legeltetés és a kaszálás hatására a tövisek, gazok helyét is mindinkább szelíd pázsitfűvek foglalták el. Kaszáló rétekhez, takarmánynak való fűvet termő helyekhez – ősgyep hiányában – irtásokkal lehetett hozzájutni. Bozótot, erdőt, nádaszt kellett fűtermő telekké változtatni.

Középkori latin forrásokban *fenile*, *fenetum* a száraz erdei vagy erdőből irtott kaszálóhely neve, *pratium* vagy *kaszás rét* a vizenyős, nedves talajú fűtermő helyeké. Zsombékos, nádas területek művelésbe vétele már a 13. században is erőteljesen folyt, mint arra a *Nádastelek*, *Nádasláz* típusú helynevek elszaporodása utal (Belényesy M. 1954: 395). A kaszálórét rendszerint átmeneti fokozat volt a művelési ágak között, mert az irtásréteket egy idő után szántóföldnek törték fel.

Irtásrétek kialakításának legfőbb eszköze volt a fejsze, a bárd, a balta. Erdők, berkek fáit, bokrait és gyökereit távolították el velük. Rétirtáshoz olykor ásót és erős, speciális formájú kapát (*ortó*- vagy *irtókapa*, *vermelő*, *gyütkerkapa*, *kétágú kapa*), ritkábban csákányt használtak, s elmaradhatatlan „eszköz” volt a tűz. Nem bizonyult könnyebb feladatnak a nádasok, lápos helyek kaszálóvá alakítása sem. Nagyhalász (Szabolcs m.) 1857. évi iratai sokéves folyamatról számolnak be: „A lápkaszálók céljára felfogott nádasláp mindenekelőtt ősszel meggyújtattatik, s lehetőség szerint tövig leégettetik, ha a szél kedvez, akkor a nád tövig kiég s akkor csak kevés munkát vesz igénybe, többnyire azonban a nád tallójának egy része fennmarad s akkor vagy

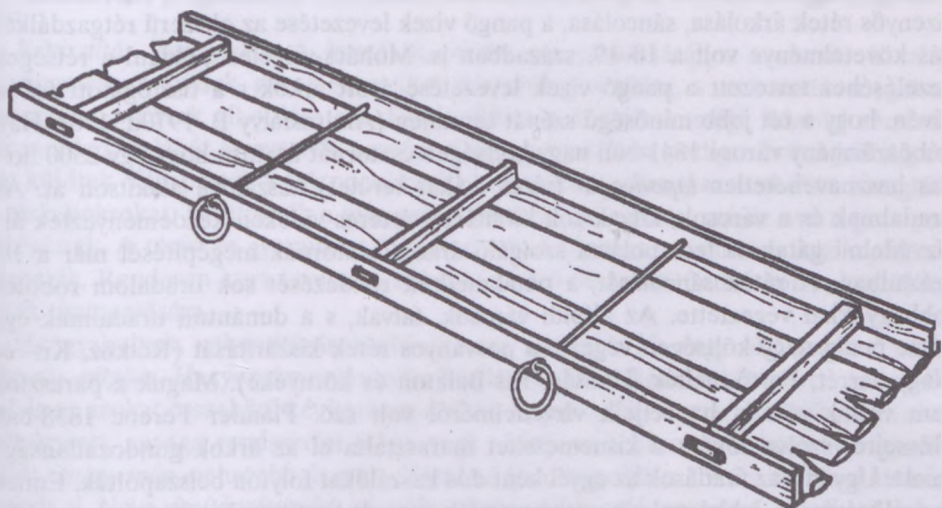
facsépekkel töretik le a tarlót vagy pedig nehezebb darab fatuskókat, néha pedig megfordított boronát húzatnak marhákkal rajta végig, hogy a fentmaradt nádtallót, a töveket a fagyos föld alapig összetörjék és lelapítsák; ... a nádtövek kihajtanak, mely első új hajtást facsépekkel, fogatlan gerebenekkel, s ki hogy tudja, újra földig lecsépelik s összetörik és csak ezen eljárás után másodízben újabban kihajtott sarjadékot, úgynevezett nádfiókot veszik rendesen kasza alá, s annak utánna évről évre kaszálják, hol azután a nád évről évre gyöngülvén, néhány évek múlva rendes kaszálóvá válik” (Kiss L. 1954: 339).

51. ábra. Rétművelési eszközök: a) irtókapa, Patca (Somogy vm.); b) talajgereblye, Gégény (Szabolcs vm.)

A rétégetés a kaszálók fenntartásának, javításának legfőbb eljárása volt az Alföldön és a Kisalföldön, s mindenfelé a vizenyős területeken. Oláh Miklós feljegyezte Hungáriájában (1530-as évek), hogy a fű sokasága miatt levágatlan szénafüvet fel szokták gyűjteni az új fű dúsabb felnövése végett. Meglepődve látták és jegyezték fel a rétégetés szokását a 17–19. századi utazók és a 18. századi idegen telepesek írástudói. E. Brown 1669–1670-ben tett útjáról írta: „Midőn az országon február vége felé átutaztam, az egész környéket lángban állni láttam, mit a fűnek és szalmának elégetése okozott, ezáltal a gabonaféle növényeknek jobb talajt készítenek.” Simon Clements 1715-ben a Zala folyó vidékén látta, hogy ezer meg ezer acre-ra rúgó terület magas fűvel volt benöve, amit nem győztek kaszálni. Hagyták rothadni, vagy pedig felperzselték (Paládi-Kovács A. 1979a: 127). Markovicz Mátyás szarvasi lelkész 1748-ban jegyezte fel, hogy a hatalmas alföldi pusztákon a száraz, régi füvet tavaszi időben felégetik, hogy bőségesebben nőjön az új fű. Az Alföld és a Dunántúl vizenyösebb vidékein a 20. század közepéig szokásban maradt az avas nád, sás, gaz elégetése, a szittyós, kákás laposok „pörkölése” a bőjti szelek segítségével. A nagy rétségek égetéséből a vigyázat ellenére is sok kár származott, ezért a hatóságok a 18.

század közepétől gyakran tilalmazták és büntették ezt az eljárást (Szabó M. 1957: 8–9). A rétégetés párhuzamait főként Észak-Európában és a közép-ázsiai nomád népeknel találjuk meg. Fennmaradásához Magyarországon a vizenyős környezet és a földközösségi réthasználat is nagyban hozzájárult. Újraosztásos földközösségben a tagok minden évben más „nyilat” kaptak kaszálásra. Egyéni tulajdonlás hiányában a kollektív rétégetés volt a gondozás, trágyázás legfőbb, szinte egyetlen módja (Paládi-Kovács A. 1979a: 129). Ezt egészítette ki a rétek őszi-téli legettetése, ami némi trágyázást is maga után vont.

52. ábra. Rétsimító (csúszó), Átány (Heves vm.)

Rétek, kaszálóhelyek trágyázásának hagyományos módja volt a *telkesítés*, újabb szaknyelven fektetési trágyázás. Ismeretes már a középkorban, s a 16–17. században is gyakran említene „telekös kaszáló”-t, „szénás telek”-et. Kinnháló gulyák, juhnyájak esti, éjszakai nyugvóhelyét hetente váltogatva módszeresen trágyáztatták a következő évre *tilalmasnak*, *szénafűnek* kijelölt gyepterületet. Kaszálók, rétek fektetési, illetve kosarazó trágyázása a 20. század elején a Kárpát-medence sok vidékén gyakorlatban volt (MNA 161–165. térkép).

Kevéssé terjedt el a magyar parasztok gazdálkodásában a rétek javítása istállótrágyával. Az Alföldön még a 19. század közepén is „csaknem egészen divaton kívül van” (Galgóczy K. 1855: 271). Viszont a Dunántúl és a Felföld tájain már a 18. században is megszokott dolog. Vas és Zala megyei jobbágyok rendszeresen hordtak ki polyvát, töreket a rétjeikre. A somogyiakról Pethe Ferenc is megjegyzi, hogy miközben szántóikra alig fordítottak figyelmet, rétjeiket rendszeresen meghordták istállótrágyával (Pethe F. 1805: 693). A Dunántúl és a Felföld nyugati felén az uradalmi majorok már a 16–17. században bevezették szántók, szőlők, rétek javítását istállótrágyával (Paládi-Kovács A. 1979a: 130; 1993b: 240–241). Uradalmi, városi majorokból robotos jobbágyoknak kellett a trágyát szekéren, szánon kiszállítani. Parasztsá-

gunk a 19–20. században adatolhatóan, a korábbi századokban pedig feltehetően főként télen hordta ki a trágyát a határba. Akkor jutott erre idő, s a havon könnyen csúszott a szán. Rétekre sok vidéken csak a maradékot, a „pucolékot” vitték. Dunántúli, felföldi tájakon gyakran hintettek a rétekre fahamut, s a kaszálókön locsolták szét – lehetőleg a hóra – a hígított trágyalét is. A trágyalé gondos kezelése és a rétgazdálkodásban történő felhasználása a 19. század közepe táján honosodott meg a Dunántúlon, a Kisalföld és Erdély polgárosuló magyar és német parasztságánál (Dorner B. 1912: 195; Paládi-Kovács A. 1979a: 131).

Folyóvölgyek, árterek rétgazdálkodásának visszatérő nehézsége a *vízvédelem*. A vizenyős rétek árkolása, sáncolása, a pangó vizek levezetése az okszerű rétgazdálkodás követelménye volt a 18–19. században is. Mohács-szigeten például a rétségek kezeléséhez tartozott a pangó vizek levezetése ásott árkok s a tisztogatott *fokok* révén, hogy a rét jobb minőségű szénát teremjen (Andrásfalvy B. 1970d: 170). Hajdúböszörmény városa 1841-ben nagy költségen csatornát ásott, hogy egy 2500 holdas hasznavehetetlen *laponyagot* (vizes, kákás terület) kaszálóvá alakítsa át. Az uradalmak és a városok, falvak sok kiöntéses, árteres vidéken kezdeményezték árvízvédelmi gátak és lecsapolásra szolgáló árkok, csatornák megépítését már a 18. században. A rétek sáncolását, a patakmedrek rendezését sok uradalom robotos jobbágyokkal végeztette. Az alföldi városok, falvak, s a dunántúli uradalmak egy része pedig nagy költségen végezte a posványos rétek kiszáraitását (Rétköz, Kis- és Nagy-Sárrét, Fertő-mellék, Hanság, Kis-Balaton és környéke). Maguk a parasztok sem voltak restek, ha rékjeik vízvédelméről volt szó. Plánder Ferenc 1838-ban Göcsejről szólva főként a kisnemeseket marasztalta el az árkok gondozatlansága miatt. Ugyanis az áradások az egyébként dús kaszálókat folyton beiszapolták. Ennek megelőzésére a jobbágyok, a parasztgazdák maguk tisztították a patakok medrét, erősítették kövel vagy fonott gáttal a sodrásnak kitett partszakaszokat.

Rétöntözésre a 19. században főként dunántúli és felföldi uradalmakban törekedtek. Az öntözött rétek szénahozama kétszeresére-háromszorosára nőtt. A kelecsényi rét (Bars m.) például 1844 előtt holdanként 15 mázsa szénát és sarjút adott. Az öntözés után a rét hozama 46 mázsára emelkedett (Paládi-Kovács A. 1979a: 133). Patakok elzárásával, árkok, zsilipek létesítésével a víznek a közeli rétekre „csorgedeztetése” vagy a rétek teljes elárasztása viszonylag könnyen megoldható volt. Például Vas megyében 1841-ben a Gyöngyös és a Pinka folyó mellett úr és jobbágy egyaránt „vizezi” réteit, s a rétöntözés ott már akkor „mindennapi dolog”. Akkoriban a Bereg megyei Schönborn uradalomhoz tartozó községek is öntözték már kaszálóikat. A patakok vizét fogták fel, és árkok, zsilipek segítségével nemcsak a lapályos, de a dombos oldalak szénafüvét is öntözni tudták. Hasonló eljárással történő rétöntözést írtak le Gömör, Abaúj, Udvarhely egyes falvaiban a 19. század második felében. Sok vidéken a malomcsatornák szolgálták a rétek nedvesítését. Azonban a rétöntözés az említett példák ellenére sem nevezhető közönséges, bevett gyakorlatnak. Az Alföldön az ármentesítések, lecsapolások előtt nem is gondoltak rá. Ott az árvizek öntözték a réteket. „A kun városok régi protokollumaiban sohasem olvastam – írja Györffy István –, hogy az árvizek miatt panaszkodtak volna... Sőt ellenkezőleg.” A türkevei tanács 1780-ban úgy határozott, hogy „a víznek megtartásáért instálni kell, mivel a víz mindjárt el mégyen, sok helyen alig vagyon térdig való víz és ha ez a kevés

árvíz sem lett volna, a militia számára szénát sem lehetett volna kaszálni és barmaink most is egyedül ott élhetnek, ahol a víz a földeket megfutotta” (Györfy I. 1941b: 8).

Gyepjavítás fűmagvetéssel a 19. század elejétől fogva ismeretes, de csak egyes uradalmakban. A Festeticsek keszthelyi birtokain az 1820-as években a mohás rétek felszaggatásával és fűmagvetéssel növelték a szénahozamot. Dunántúli és felföldi parasztgazdák tavaszonként a rétekre hordták a szénamurvát, szénapolyvát, amit a pajta, a csűr földjén vagy a szénapadláson összesepertek. Nemes fűmagvak vásárlására azonban sajnálták a pénzt kiadni. Magkereskedőktől vásárolt nemes fűmagvakkal a 19–20. század fordulója tájáig is csak néhány uradalom végzett füvesítést.

Réttisztítás, egyengetés. A kaszálók rendszeres gondozásához tartozott a talaj egyengetése, a tövisek, gazok és az állati kártevők pusztítása, a mohosodás megakadályozása, a kövek elhordása stb. Réttisztításra a közbirtokossági, községi réteken közmunkát, kalákát szerveztek, urasági majorok kaszálóira pedig robotos jobbágyokat küldtek. Elkaparták a sok pocoktúrást, szétszórták a hangyaszombékot, kivágták a túskebokrokat, betöltötték a vízmosást, árkot ástak, mohát, száraz avart, gazt gereblyéztek. A tövis- és gyomirtást fogasboronával, tövisboronával vagy kézikapákkal végezték. Rendszeresen kora tavasszal, ritkábban késő ősszel kerítették sort a kaszálók, rétek tisztogatására.

Hangyabolyok, vakondtúrások elsimítására szolgál a ló- vagy ökörfogattal vont *rétgyalu*, *rétgöcs*. Hagyományos formája házilag, helyben készült két súlyos gerendából és az azokat összekötő két keresztpántból. A gerendák hossza 130–200 cm között váltakozott, anyaga rendszerint tölgy- vagy akácfa volt. Használat közben a gazda ráállt, hogy még nehezebb legyen. Paraszti gazdaságokban főként a Dunántúlon terjedt el. Neve *simító*, *rétsimító*, *rétgyalu*, *rétgöcs*, *földsikáló*, *csúsztató*, *csúszka*, *ódalazó*, a művelet neve *göcsülés*, *simítás*, *ódalazás*, *rétpucolás* stb. Fejlettebb eszköz volt a *fogas rétgyalu*, a *régi lánchorona*, a csoroszlyakésekkel felszerelt *rétújító*. Ezeket a 19. század első felében angol példa nyomán kezdték Magyarországon propagálni. 1852-ben a pesti Vidats-gyár is hirdette rétgyaluját. Gyárilag készült rétművelő eszközöket a falusi nép csak a 20. század elején kezdett beszerezni, akkor is előbb a község költségén és közös tulajdonaként.

Fogas- és tövisboronát a magyar nyelvterület túlnyomó részén, tehát a Duna vonalától keletre is használtak rétegyengetésre. Helyenként sűrűbb és élesebb fogazatú vasboronát csináltattak a rétekre, másutt a szántóföldeken használatos boronákkal dolgoztak a réteken is, de jobban megterhelték tuskóval, kövekkel. Ezért négy lovat vagy ökröt fogtak be a rétboronára elé, és a kaszálót hosszában is, keresztben is végighúzták vele. Rétegyengetéshez kevesebb vidéken használtak túskeboronát, mint fogasboronát. Sok magyar tájon a zsombékot, a vakondtúrást előbb szétvagdosták kapával, s csak azután járatták a rétet boronával. A mohát, az őszi *csaritot* (falevél és ágtörmelék) különösen a hegyi kaszálókon kell minden évben gereblyével összegyűjteni. A *csaritgereblye* feje kisebb, rövidebb, a fogazata pedig sűrűbb, mint a szénagyűjtő gereblyéé (Paládi-Kovács A. 1979a: 144–147).

SZÉNAC SINÁLÁS, TAKARÁS

A MUNKÁLATOK IDEJE, TERMÉKEK ÉS NEVEK

A kaszálások száma és időzítése. Részben a természeti adottságoktól, részben pedig a gazdálkodás hagyományaitól, szokásaitól függött, hogy évente hányszor kaszálták a rétet. Egész Európában régi hagyomány volt az évi egyszeri kaszálás. A római korban, de a 9. századi Galliában is a júliust tartották a rétkaszálás idejének. Július hónaphoz kapcsolta a rétkaszálást a nagyszombati kalendárium 1579-ben. Galgóczy Károly szerint a 19. század közepén az ország rétejének legfeljebb egynegyede volt sarjúttermelő, a többen a sarjúkaszálást lehetetlenné tette a György-napig tartó tavaszi legeltetés, majd a takarást követő korai „rétszabadítás” szokása (Galgóczy K. 1855: 271). Az Alföldön az aszály és az árvizek mellett a legeltetést említik a kétszeri kaszálás legfőbb akadályának. Sarjúvágásra a vizes réteken is csak akkor került sor, ha az árvíz az „anyaszénát” tönkretette.

A 17. század óta mind több jele van a kétszeri kaszálás kívánalmának. Ahol bevezették, ott az évi első kaszálást májusra-júniusra időzítették, a sarjúkaszálást pedig augusztus végére. Sok vidéken a „kétasszony-nap” között, azaz a Nagyboldogasszony- (augusztus 15.) és a Kisasszony-nap (szeptember 8.) között szoktak a sarjútakarással végezni (Paládi-Kovács A. 1979b: 150–153).

Nyugat-Dunántúl csapadékos vidékein régi hagyománya volt a háromszori kaszálásnak. Pländer írja a göcsejiekéről: „... oly buja kaszálójok van, hogy egyévi háromszori kaszálás után, egy napi kaszálón, négy és öt szekér szénát és sarjút gyűjtenek” (Pländer F. 1970: 22). Háromszori kaszálás volt szokásban a vasi Hegyháton és a Felső-Őrségben is, de ott azt tartották, hogy a harmadik füvet sokszor csak a „kemence vállán” lehet megszáritani.

Anyaszéna és sarjú. Az első, második és harmadik kaszálású réti takarmány mennyisége és minősége igen eltérő. A sarjúszéna az elsőnél apróbb, vékonyabb szálú, s a tömege és súlya is kisebb. Takarmányozási értékük szintén különböző. Érthető, hogy a népnyelv és az állattartó gazda megkülönbözteti őket.

Az első kaszálású takarmány nevei közül a *fű*, a *széna* és a *merő* szó emelhető ki. Ősi név a *fű*. Önállóan ritkán, összetételekben annál gyakrabban használatos (*aggfű*, *anyafű*, *eleje fű*). Erdélyben, különösen a Székelyföldön a *szénafű* szóösszetétel használatos; a Dunántúlon az *aggszéna*, *előszéna*; az Alföldön az *anyaszéna*; az északi népterületen a *széna* szó használatos, de jelző nélkül. *Merő*, *merőszéna* szavunk a Kisalföldön, főképp a Csallóköz, a Szigetköz és a komáromi síkság területén hallható. Valószínűleg inkább a vízből kimerésével kapcsolatos, mint a széna eladásával, mérésével. Gondolni lehet a *merő*, *merejű* szó elhomályosult régi jelentéseire is (*elől* vagy *csupa*, *tiszta*).

A második kaszálású fű neve Gyimesben *sarfű*, *sarnyú*, Zalában, Vasban *sari*, *saré*. Nyitra, Bars, Hont területén összefüggő sávban ismert név a *sereng*, *sering*, *selleng*, mely alighanem az egykori *sar* ige magas hangrendű párjára, a *ser* igetőre vezethető vissza. (Ebből alakult *serdül* szavunk is.)

A harmadik kaszálású fű *fattyúsarjú*, *unokasarjú* néven ismeretes a Dunántúl egyes tájain. Láthatólag az emberi generációk megnevezéseit vette kölcsön a nép-

nyelv a „gyepnemzedékek” egy gyökérről származó, időben egymást követő sarjadékainak megkülönböztetésére.

A *takarmányok gyűjtőneve*. Széna és sarjú szavunk az egész nyelvterületen ismert. Legalább a 16. század óta használatosak olyan belső képzésű, s ezeknél szélesebb értelmű szavak is, mint az *élés*, *eleség* és a *takarmány*. Az *élés* és *eleség* ’takarmány’ jelentésben főként a Kisalföldön és a Székelyföldön használatos. A *takarmány* gyűjtőnév és köznyelvi szó, bekerült az irodalmi nyelvbe, s a nyelvterület túlnyomó részén elterjedt. Moldvában azonban máig a *gyütevész* szó a megfelelője.

Magyarországon nem ismerik, de Erdélyben köznyelvi szinten élt a *köst*, *koszt* szó, ami jelenthetett szénát és általában véve takarmányt is. A *baromkost* 1633 óta adathozható. Voltaképpen az ’élelem, étel’ jelentésű *koszt* szó jelentésváltozata, s az erdélyi magyar nyelvjárásokba a szomszédos szászoktól került.

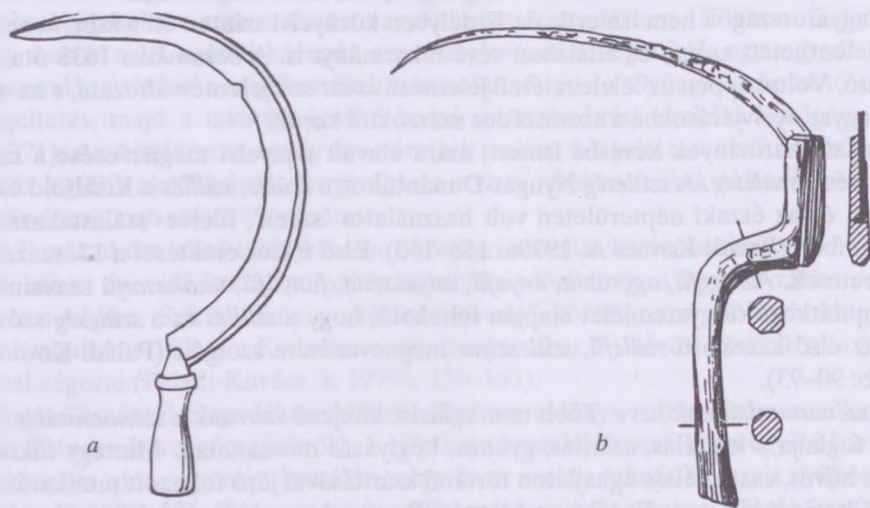
Szálastakarmányok kevésbé ismert, mára elavult tájnyelvi megnevezése a *szülés*, *szüllés* és a *szüleség*. A *szüleség* Nyugat-Dunántúlon, a *szülés*, *szüllés* a Kisalföld északi részein és az északi népterületen volt használatos ’széna’, illetve ’szálastakarmány’ értelemben (Paládi-Kovács A. 1979a: 158–160). Első írásos említései a 17. századból ismeretesek. Az *aggfű*, *aggszéna*, *anyafű*, *anyaszéna*, *fattyűfű*, *unokasarjú* szavainkban megmutatkozó tárgyszemlélet alapján feltehető, hogy a *szüllés* és a *szüleség* szó egykor az első kaszálású *szülefű*, *szüleszéna* megnevezésére szolgált (Paládi-Kovács A. 1970b: 90–93).

A *szénamunkálatok neve*. Több munkafázist kifejező szavunk a *szénacsinálás*. Magába foglalja a kaszálás, szárítás, gyűjtés, boglyázás mozzanatait. Mintegy tükrözi a széna hűvös, csapadékos éghajlaton történő szárításával járó fokozott munkaráfordítást. Elterjedt kifejezés Erdélyben és a régi Partiumban, ahol a szárítás több munkával jár, mint az Alföldön. A 19. században tréfásan *székely szüret* néven is említik. Ez a találó hasonlat kifejezi a réti munkálatokat, a szénabetakarítás jelentőségét a székely gazdaságban, s utal a munkavégzés közösségi jellegére is.

A *takarás* és a *gyűjtés* szó jelentése szűkebb. Előbbi Zalában, Vasban, a Székelyföldön és az északi népterület keleti felében használatos, azaz a nyelvterület peremvidékein. Az Alföld legnagyobb részén a kalászosok aratását, begyűjtését nevezték *takarásnak* az 1960-as évekig. Már Györffy István felvetette, hogy egykor az Alföldön is a szénacsinálást jelölték ezzel a szóval, de a gabona kaszás aratásának, kötetlen kezelésének elterjedésével ez utóbbira vitték át. A sarló – kasza eszközváltás a Dél-Alföldön a 15–16. században kezdődött, s vele párhuzamosan haladt a *takarás* szó jelentésbővülése, jelentésváltozása is (Györffy I. é. n. /1934/d: 215; Tálasi I. 1971: 302–304). Ezért a szénamunkálatok megnevezése a *kaszálás* és *gyűjtés* szóval történik a 17–18. század óta. Erdély és az Alföld határvidékein a *szénahajtás*, Erdélyben a *szénaverés* kifejezés jellemző. Szűkebb értelemben használatos a Kisalföldön a *lábicskolás*, a *veretés* és a *hárítás* szó. Utóbbi a gereblyével végzett munkát, a két előbbi a széna kötegelésével kapcsolatos műveletet, a gyűjtés és tömörítés mozzanatát nevezi meg. A szárítással kapcsolatos műszó a *bezgetés*, *börzögetés*, *bolygatás*, a rend elhintése, szétverése, a széna *felpallása*, a rend forгатása, stb. Összehordása gyakran *rudasolás*, *csúsztatás* vagy *vontatózás* révén történik.

A KASZÁLÁS ÉS ESZKÖZEI

Előzmények (fűnyövés, sarló). Erdőkben, bokros helyeken, ahol nem lehet kaszálni, a fűvet kézzel szakítják, olykor gyökerestől kitépik, azaz nyüvik, mint a kenderet. A magas és vékony szálú erdei fűfélék szinte kínálják magukat a nyövésre. Tölgyesekben, kevert lombú erdőségekben a 20. század első felében is megszokott módja volt ez a fűgyűjtésnek.

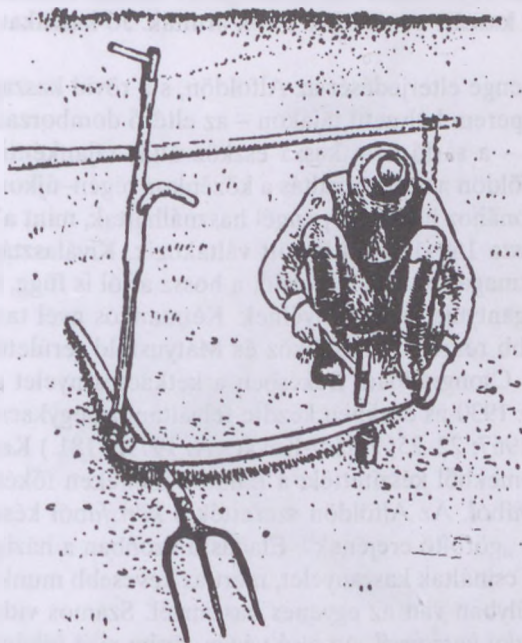
53. ábra. Fűvágó eszközök: a) kaszasarló, Szalafő (Vas vm.); b) finn *gorbusa*, Karélia (Finnország)

A „gyűjtögető szénagazdálkodás” vágóeszköze a sarló. *Fűvágó sarló* számos kora középkori, például avar lovas sír leletei között található. A 19. század végéig sarlózták a szénafűvet a kazahok, üzbégek, tadzsikok, de a Kárpátok és az Alpok magas hegyein is a sarló volt a szénavágás eszköze. Magyar tájakon a fűvágó sarló fő formája századokon át a hámorokban készült *kaszasarló* volt. Nem téveszthető össze a különböző alakú, s többnyire „fogazott” aratósarlókkal. Fűvágáshoz széles pengéjű, sima élű, körszelvényes alakú kaszasarló használatos. Ezt is kalapálással, fenőkővel élesítik, és suhintva vágnak vele, mint a kaszával (Takács L. 1967a; Paládi-Kovács A. 1979a: 170–171).

Rövid kasza, félkasza, félkéz kasza a sarló és a kasza közötti vágóeszköz neve, amit a 19–20. században már csak Európa északi és keleti peremén használtak aratásra, fűvágásra (például finnek, oroszok, baskírok). Orosz neve *gorbusa*. Rövid, görbe nyelét egy kézzel a végénél fogják marokra, s enyhén görnyedt testtartással suhintanak vele. Főként az egyenetlen felszínű, zombékos és vizenyős réteken, bokrok közti tisztásokon előnyös szerszám. Alacsony tarlót és rendet vágni nem lehet vele. A középkorban szélesebb elterjedtségnek örvendett Európában, s használhatták Magyarországon is. A csak régi szólásból ismert *szallai kasza*, „mely mind elől, s mind

hátra fog”, feltehetőleg ehhez az eszközcsoporthoz sorolható (Takács L. 1970a: 203–205).

Hosszú kasza, kétkézi kasza. Rétgazdaságunk mintegy ezer év óta legfontosabb vágóeszköze a kasza. Hosszú nyele révén kétkézi eszköz, amely viszonylag egyenes testtartást tesz lehetővé. Egyenletes ingamozgással, a talaj közelében vízszintes síkban lendíthető a kaszapenge. A hosszú nyél és penge megnöveli a lendület erejét, az eszköz hatékonyságát, s a kaszás az alacsony fűvet is többször leborotválhatja vele. Kiküszöböli a sarlóval és félkézkaszával végzett munka csapkodó, erőpazarló mozgását. Nagyobb hatékonysága azonban csak tágas füves térben, egyenletes, sima talajviszonyok esetén érvényesül, azaz gondozott rétet, gyepnővényt kíván.

54. ábra. Nyélen fennhagyott kasza kalapálása, Dévaványa (Jász-Nagykun-Szolnok vm.)

A hosszú kasza az időszámítás kezdete körül jelent meg Európában, s a keltai lakosság révén honosodott meg Pannóniában. Népünk valószínűleg az ott talált szlávok révén ismerkedett meg vele. Erre vall a *kasza* szó szláv eredete is. A középkorban tömegesen hoztak be kaszapengét (s más vaseszközöket) a stájer, osztrák tájakról. A hosszú kasza elterjedése „forradalmasította” a rétgazdálkodást. Hatékonysága folytán megnövekedett a levágott szénatömeg, megjelentek a szénagyűjtés eszközei (villa, gereblye), s kialakult a gondozott, egyenetlen „örök rétek” rendszere. A kaszáló rét a jobbágytelek részévé, tartozékává vált.

A recens magyar kaszapengék formailag jóval egyöntetűbbek, mint a sarlók. Különbségek jobbadán csak a pengék hosszúságában és minőségében (keménységében) mutatkoznak, és a *kúcsos kaszák* megjelenése óta a felerősítés módjában. A 19. száz-

zad dereka óta az Alföldön és a Dunántúl középső és keleti felében a kaszapenge hossza megnőtt, elérte a 100–110 cm-t. A Felföldön és Erdélyben az 1970-es években is 65–75, illetve 75–85 cm hosszú kaszapengét használtak. Különbőség volt a fűhöz és a gabonafélékhez használt penge méretében is. Hódmezővásárhelyen az 1920–1930-as években ritka gabonához 12 *markos* (120 cm), apró fűhöz pedig szűk 8 *markos* (80 cm) hosszúságú kaszát alkalmaztak (Kiss L. 1926; Paládi-Kovács A. 1979a: 177). A régi kovács céhszabályzatok szerint „a mesterré válás feltétele volt, hogy a segéd jó fűverő kaszát tudjon készíteni” (Szabó K. 1938: 122). A céhes kovácsok és a hámor-kovácsok által készített kaszapengék rövidebbek, vaskosabbak voltak a recens, gyárilag készült pengéknél. Jó kaszát, üllőt, kaszaverő kalapácsot azonban nem sok kovács tudott készíteni. A jó kaszát adó műhelyeket messze vidéken számon tartották. A felföldi hámorok kaszáit a *sonkolyos tótok* árulták. Jó kaszákat csinált a cigánykovácsok egy része is.

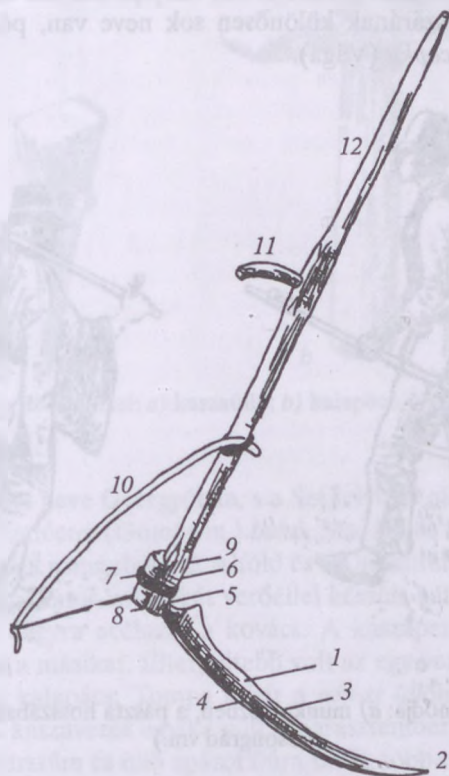
A hosszú kaszapenge elterjedését az Alföldön, s a rövid kaszapenge megmaradását a hegyvidéki és perem helyzetű tájakon – az eltérő domborzati, növényzeti viszonyokon túlmenően – a sarló és a kasza eszközváltás tájankénti fáziskülönbsége is magyarázza. Az Alföldön az eszközváltás a középkor végén–újkor elején elkezdődött az aratásban; a gabonához hosszabb pengét használhattak, mint a szénafűhöz.

A kaszanyél hossza 160–180 cm között váltakozik. Kiválasztásánál a kaszás áll-, orr-, szem-, homlokmagassága az irányadó, a hossz attól is függ, hogy a vidéken egy vagy két csapolt fogantyúja van-e a nyélnek. Kétmankós nyél tartozik a kaszához a Dunántúl legnagyobb részén, a Csallóköz és Mátyusföld területén és az Alföld középső harmadában. Csongrádban, Békésben a kétkacsos nyelet *magyar nyélnek* nevezték, s ezt csak az 1930-as években kezdte felváltani az egykacsos *német nyél* (Kiss L. 1926; Szabó M. 1957: 22–25; Paládi-Kovács A. 1979a: 181.) Kaszanyelet lehetőleg könnyű, szívós fanemekből készítettek; a Balaton-melléken főként *iharfából* (juharból), északon *jávorfából*. Az Alföldön szerették a *körisfából* készült nyelet is, mert ellenállt a napsugár „görbítő erejének”. Eladásra azonban a háziipari központokban is inkább bükkfából csináltak kaszanyelet, mert az kevesebb munkát kívánt.

Országosan túlsúlyban van az egyenes kaszanyél. Számos vidéken használatos a *görbe* vagy *görbe nyakú kaszanyél*. Az alsó végén görbe nyél főként Gömörben, Zalában, Somogyban, s itt-ott Erdélyben emlékezetes. Nagy előnye, hogy csaknem egyenes testtartásban dolgozhatnak vele. Több vidéken ismeretes a *fűtyülő* *kaszanyél* (Gömör-tornai karsztvidék és Szolnok-Doboka), amivel havasi, erdős kaszálókon adtak hangjeleket egymásnak. Főként Erdélyben volt szokás a kaszanyél egyes részeinek díszes faragása. Dekoratív kaszanyeletek ismeretesek például Kalotaszegről, Gömörből, Vasból, Zalából; *kígyófejes kaszamankó* Válaszútról stb. A kaszanyeletek osztályozását Takács Lajos a nyélre szerelt és az aratáshoz szükséges csapófák, kisméretű kaszavillák, gereblyék tárgyegyüttesét szem előtt tartva kísérte meg. Ilyenformán A₁, A₂, B és C típust különített el. Mivel a csapófa nem tartozik szorosan a nyélhez, célszerű előbb mindkettőt külön-külön osztályozni, de ezzel még adós a hazai kutatás. (Takács L. 1972b: 27–30; Paládi-Kovács A. 1979a: 181–189; lásd még az MN II. Földművelés c. fejezetét).

A KASZÁHOZ KAPCSOLÓDÓ SZERSZÁMOK

Csapófát főként aratáshoz tettek fel a kaszára, de több vidéken használták vetett takarmányok (például bükköny, muhar, nagylovasfű) kaszálásához is. A 19. század elején gazdasági íróink az akkor terjedőben levő lóhere és lucerna kaszálásához

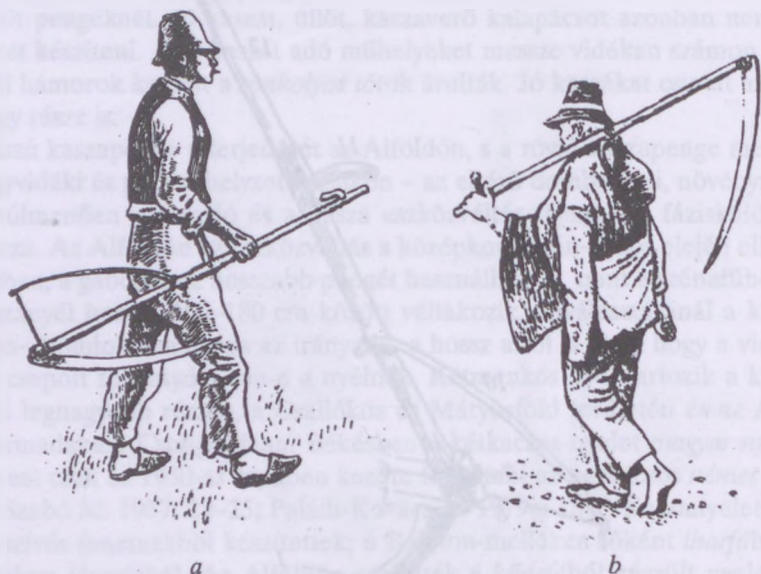

55. ábra. Csapóval felszerelt kasza. Részai: 1. támla; 2. hegye; 3. éle; 4. ormója; 5. sarka; 6. füle; 7. karika; 8. szeg; 9. makk; 10. csapó; 11. kocs; 12. nyél – Nyíri (Abaúj-Torna vm.)

ajánlották. A Néprajzi Múzeum őriz néhány *fűtakarónak* nevezett tárgyat, kaszanyélre felkötött *gajmót* is Zala, Veszprém és Győr-Sopron megyéből. Vízjárta réteken, ártereken szintén használtak *csapófát*, mert a fű ott 80–100 cm magasra is megnőtt, s a ráakódott iszapot, port a csapófával felszerelt kasza jobban leverte. Fűhöz különösen a Duna nagy szigetein (Csallóköz, Szigetköz), a Mátyusföldön, s az Alföld árvizes területein tettek fel csapófát.

A penge élzéséhez szolgáló eszközöket a kaszások országszerte magukkal vitték a mezőre. Szerszámos tarisznyájukat durva zsákvászonból varrták, s akkorára szabták, hogy a tokmány a kaszakővel, az üllő a kalapáccsal, a *kaszaörv* (vagy *-karika*) a szükséges ékekkel vagy kulccsal elférjen benne. A tarisznya neve tájanként változik: *fenes tarisznya*, *féntokos*, *tokos*, *tokmányos tarisznya*, *verőszeres tarisznya* stb.

Az életlen, tompa – a Nyárád menti székelyek nyelvén *buta* – kaszát naponta legalább egyszer, de inkább kétszer *megverik*. Erre szolgáló eszköz az *üllő*, *kaszaiüllő* és a *kaszaverő*, *verő*, *verőszerszám*, *kaszaverő kalapács*. Az *üllő* acélozott vasból készült kis-méretű tárgy, melyre a penge élének egy-egy részletét fektetik. Elnevezése az egész nyelvterületen egységes. Az *üllő*nek van *lapja* vagy *éle*, *válla* és *csapja* (Küküllő-keményfalva). Ramocsaházán (Szabolcs m.) van *feje*, két *füle* és *szára*. Az *üllő* vékony kb. 10–12 cm hosszú szárának különösen sok neve van, például *üllőszeg* (Cece), *kődök* (Tápé, Madar), *copka* (Vága).

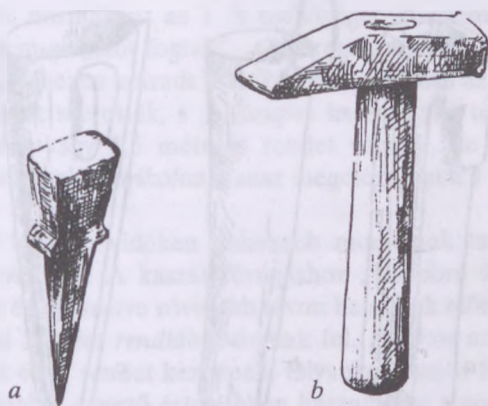
56. ábra. A kasza hordásmódja: a) munka közben, a pászta hosszában; b) hazafelé, Csongrád (Csongrád vm.)

Sok vidéken csak a lapos fejű *üllőt* ismerik, s a ráfekvő pengét a kalapács élével verik. A Dunántúlon és a Kisalföld tájain ezt *magyar üllő*nek nevezik. „Éles” vagy *német üllőt* is használnak, melynek feje élben végződik, s a ráfektetett pengét a kalapács tompa végével, lapos fejével ütik. A „német üllő”-n végzett munka gyorsabb.

Főként Erdélyben és az északi nyelvhatáron gyakori, hogy az *üllő*vasat élő fába vagy kaszáló közelében talált tuskóba verik be kaszaélesítés előtt. A magyar parasztok többsége az *üllőt* e célra szolgáló facövekkel, *üllőtökével* együtt használja. Elterjedt tárgynév a *tőke*, *üllőtőke*, *üllőláb*, *üllőfa* stb. Északon és az Alföldön rövid, hegyes cöveket, a Dunántúl és a Kisalföld tájain, meg a Mátra előterében hosszú, esztergályozott formáit találjuk.

A kaszasok az Alföldön, a Felföldön mindig zsombékra, fűcsomóra ülve „verik a kaszát”, míg Erdélyben könyékre támaszkodva, féloldalt fekvő helyzetben kalapálnak. Erdély és az Alföld nagyobb részén a kaszapengét a nyélen hagyják, a Felföldön és a Dunántúlon viszont kalapálás előtt leveszik a nyélről.

Kaszaverő szék, kalapáló bak, székes üllő, kaszapad a Dunántúl legnagyobb részén és a Csalóközben használatos. Ezt a nehéz, nagyméretű tárgyat nem vitték magukkal a határba, csupán otthoni használatra tartották. Sok gazdának a portáján és a szőlőhegyen is volt belőle egy-egy (Paládi-Kovács A. 1979a: 198–203).

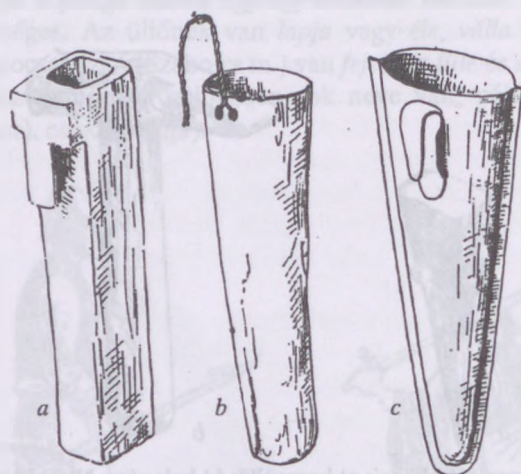
57. ábra. A kaszaverés eszközei: a) kaszaüllő; b) kalapács, Nyíri (Abaúj-Torna vm.)

A kaszaverő kalapács neve Gyergyóban, s a Székelyföld elzártabb részein *verő*, *verőrszerszám*; Szilicén, Szalócon (Gömör m.) *bakó*, Moldva és Erdély sok részén pedig *csokán*, ami kölcsönszó a románból. Az Alföld és a Dunántúl egyes részein még a 20. század derekán is használatos volt a két verőéssel készült kalapács. Ennek egyik élét keményre, a másikat lágyra acélozta a kovács. A kaszapenge keménysége szerint váltogatták egyiket és a másikat. Elterjedtebb volt az egy verőéssel és a másik végén tompa lappal készült kalapács. Tompa *fokát* a *német üllőhöz* és a kasza „szereléséhez” használták. A kaszaverés egyike volt a parasztember legfontosabb „tudományainak”. A jó verőrszerszám és üllő apáról fiúra szállt, több nemzedéket kiszolgált.

Magyarországon legalább a középkor óta szokásban van a kaszapenge fenése (csi-szolása, köszörülése) fenőkővel. Ennek hossza kb. 22–25 cm, s két végén csúcsban végződő orsó formája van. A kaszafenés egyéb eszközei (például acélfén, szurkos-homokos fenőfa) a magyar parasztságnál ismeretlenek. Kaszakővel az Alpok és a Kárpátok felől mindig bőven el volt látva az ország. Részint a patakok medréből szedték, részint bányászták az alkalmas kőzetet. Ezekre a lelőhelyekre utal a *Fenes* falunév és dűlőnév is. Kézdivipolyán községben az 1950-es években még mintegy száz főt foglalkoztatott a fenőkőgyártó háziipar. Hasonló központok voltak Máramarosban, Hunyadban és az Északi-Kárpátokban is. A 19–20. században a terméskőből készült eszközöket kezdték felváltani bajorországi, sziléziai és hazai gyártású műkövekkel.

A tárgy nevei közül északon és Erdélyben a *fenkő*, a nyugati széleken a *köszörűkő*, a Bakony–Balaton vidékén a *csiszkő*, az Alföldön és a Dunántúl keleti, déli részein a *kaszakő* használatos. A munkaművelet megnevezésére a *fen* ige szolgál, kivéve a nyelvterület nyugati széleit, ahol a *köszörül*, *kaszt* *köszörül* váltja fel.

A kaszafenés szintén nagy gyakorlatot, hozzáértést kívánó művelet, amit a nap folyamán sokszor meg kell ismételni. Minden új szénarend elkezdése előtt meg kell fenni a kaszát, s olykor rendvágás közben is meg kell állni miatta.

58. ábra. Fencőrtartók: a) fából, Nyíri (Abaúj-Torna vm.); b) marhaszarvból, Kishuta (Abaúj-Torna vm.); c) bádogból, Nyíri (Abaúj-Torna vm.)

A kaszafenés országszerte nedves kővel történik. Evégből a követ egy víztartó tokban hordják magukkal. Ezt a tokot kaszálás közben is a derekukra kötve viselik. Sok vidéken egy kevés vizes fűvet is tesznek bele, hogy a víz ne lötytyenjen ki belőle minden mozdulatra. A tok fából készült a Felföld és Erdély legnagyobb részén, valamint a Dunántúl nyugati sávjában. Régebben a Kisalföld, a Bodrogszék, Rétköz, Nyírség területén is elég gyakori volt a fatok. Többnyire fűzből, nyárból faragták. Formája változatos, felülete gyakran díszes, véséssel, festéssel ékített.

Az Alföldön és a Dunántúlon főként ökörszarvból készült a *tokmány*. A szarutokmányt karcolt ornamentikával, salétromos maratással díszítették. E tárgycsoport népnyelvi megnevezése igen gazdag: *fentok*, *tokmány*, *tokolló*, *tyók*, *kátyu*, *fentér*, *küpi*, *sutu*, *bödő*, *vodér*, *valér* stb.

A kaszához tartozó eszközök névanyaga nem mutat érdemi szláv hatást, noha a *kasza* szót a szlávból kölcsönözte nyelvünk. A *verő* és az *üllő* ősi magyar szerszámnév, és a *fenkő*, *csizsakő*, *fen*, *köszörül* sem kölcsönszó. Említett tárgyneveink egyik része honfoglalás előtti (*üllő*, *verő*, *fenkő*), másika pedig későbbi belső fejlődésű magyar szó.

A KASZÁLÁS MÓDJA, TELJESÍTMÉNYE

A kaszálás iránya a fű dőlésétől függ. Hogyha a mező domboldalon fekszik, fentről lefelé haladva kaszálnak. Az első két rend gyakran egymásra bukik, ezért vastagabb a többinél, és külön névvel illetik (*rendfej*, *hátrend*, *összevágott rend*). *Rendnek*

nevezik a sorban fekvő füvet. A hozzá tartozó fű- és tarlósáv neve *elő* (Kisalföld), *fogás* (Dunántúl), *állás* stb. Az összehúzott fű vagy széna sorát, s a vastagabb rendet a Csallóköz és a Mátyusföld nyugati felén *vereszta*, *veleszta* néven ismerik. 'Vastag szénarend' jelentésben él a *vontatás* szó a régi Udvarhely megyében.

Az *elő*, az egy kaszasuhintással levágott fűsáv szélessége sok tényezőtől függött. Több vidéken említik normaként az 1 öl szélességet, de némely vidéken csak 1/2 öles, illetve 100–120 cm-es „előt fogtak”. „Az öregek nem szerették a széles előt és a vastag rendet, mert nehezen száradt.” Székely falvakban és az északi palóc vidéken a 140–150 cm-es rendet szerették, s a közepes kaszavágást tekintették normának. Dél-Gömörben is öles vagy 1,5 méteres rendet vágunk, de északabbra (például Süvéten és környékén) csak *simrikolnak*, azaz megelégszenek 1 méter széles rendekkel.

A szénakaszálást legtöbb vidéken nehezebb munkának tartják, mint a kaszás aratást, a gabona levágását. A kaszát fűvágáshoz „kisebbre állítják”, mert keskenyebb rendet vágunk és egyszerre rövidebb távon haladnak előre. Az Alföldön búzából 50 öles, szénából 25 öles *rendlábat* fognak fel. Amikor annak a végére érnek, ismét visszaballagnak és új rendet kezdenek. Olyankor kaszát fennek, a dohányosok rágyújtanak. A *rendlábbal* egyező értelemben használatos a *posztágy*, *posztát*, *pászta* szó a Dunántúlon, a *szakasz* a Mátra vidékén, a *ráta* a Bodroghözben, Biharban, s a Felső-Tisza vidéken.

A szénakaszások napi teljesítménye 1200 négyszögöl, azaz egy *magyar hold* körül volt. Ez a teljesítmény fejeződik ki a *kaszás* és az *embervágó* területmértékben is. A 19. század derekán azt tartották, hogy egy nap alatt 1200 négyszögölt lekaszálhat egy ember, de átlagnak aligha lehet 1000 négyszögölnél többet venni alapul. A 19–20. század fordulóján jelentős táji eltérések mutatkoztak a napi kaszásmunka normájában. A Székelyföldön 800 négyszögöl, az Alföld egyes részein viszont 1400–1600 négyszögöl volt a kaszás napi teljesítménye (Paládi-Kovács A. 1979a: 217–220). Ebben a domborzati, növényzeti különbségek mellett a munkaszervezeti és bérezési formák eltéréseinek lehetett szerepe. Az Alföldön ugyanis a kapitalizmus korában már *kaszás bandák*, szakmában dolgozó bér munkások hajszolták magukat és egymást. Nehezen kaszálható gyepnövényzet esetén (szőrű, csenkesz, tippán) azonban a teljesítménybérben dolgozó munkások sem érték el az 1000 négyszögöl fölé emelt normát.

A SZÉNA SZÁRÍTÁSÁNAK MÓDJAI ÉS ESZKÖZEI

A széna szárításának módja kihat a takarmány minőségére, s hatással lehet mennyiségére is. Éghajlati adottságoktól függően változatosak a szárítás eljárásai, s igényel a *szénacsínálás* több vagy kevesebb munkát. Csapadékos, hűvös éghajlatú tájakon – mint a brit szigetek vagy a székelyföldi havasok kaszáloin – „csinálják”, sok munkával szárítják a szénát.

A SZÉNA A FÖLDÖN SZÁRAD

A magyar nyelvterület nagyobb felén ez a széna szárításának egyedüli módja. Ott is megszokott, ahol a szénának szánt füvet, vetett takarmányt ágaskarókon vagy állványokon szárítják. Kaszálás után a következő eljárások lehetségesek:

- a) a fű renden marad, nem forgatják,
- b) a fű renden marad, forgatják,
- c) kaszálás után a rendet szétverik, a füvet széthintik, egyenletesen elterítik,
- d) a füvet kör vagy hasonló alakzatokba gyűjtik, éjszakára kupacba rakják, másnap ismét szétterítik.

Forgatás nélküli rendekben száradt a széna az Alföld, a Kisalföld és a Mezőföld (Fejér m.) szárazabb vidékein. Különösen a falutól távoli, illetve az idegen határban bérelt, lábon vett szénafüvek forgatásától tekintettek el szívesen. A 18–19. században a „munka- és költségkímélés” az alföldi magyar gazdák szemléletét még sokkal inkább meghatározta. Gazdasági íróink rendre kárhóztatták ezt a szemléletet: „...azt hiszik hogy ha a lekaszált füvet, míg tökéletesen megszárad, bántatlanul a renden hagyják, sok munkát és költséget megkímélnek, sőt sokan azzal biztatják magukat, hogy ha az eső a rendeket legalább egyszer jól megáztatja, jobb szénát kapnak” (Korizmics L.–Benkő L.–Morócz I. 1856: IV. 170).

A 20. század derekán országosan elterjedt munkamód volt a renden száradó széna legalább egyszeri forgatása. A forgatással siettették a rendek száradását és a széna *takarását*, azaz felgyűjtését és behordását. Meleg napokon mire a forgatással végeztek, már kezdhették is a gyűjtést. Favillával, vasvillával egyaránt fordíthatták a rendet. A munkát mindig a rendnek, a kaszálónak azon a végén szokták kezdeni, amelyiken a kaszálást bevégezték. Óvatosan nyúltak a szénarendhez, hogy „a fű a tövén forduljon, ne kuszálódjon”. A Dunántúlon, a Felföldön, az Alföld északi és keleti részein ez volt az elfogadott módszer. Az Erdélyi-medence középső, szárazabb részein a szénát renden szárítják ma is, s egyszer forgatják. A sarjút viszont elhintik, hogy hamarabb száradjon.

A rend „szétverése”, a fű elhintése lerövidíti a száradás idejét, s főként a csapadékos, hűvös éghajlatú tájakon szokásos. Ismeretes Délnyugat-Dunántúlon (Őrség, Göcsej, Hetés), a magyar nyelvterület északi, északkeleti peremén, továbbá a Székelyföldön, Erdély havasalji tájain. Általában a kaszások után haladó nő vagy serdülő gyermek szokta szétverni a rendeket, szénagereblyével elhinteni, villával eltergetni a füvet. Előfordult, hogy „visszaútjában” a kaszás maga *börzögette* a rendet kaszája nyelével. A munkaművelet neve a Dunántúl nyugati és déli peremén *börzölni*, *börzöngetni*, a Palócföldön *bolgyatni*, Zoboralján *hírgáznyi*, Székelyföldön *berzegetni*, *rendet rázni*, Csíkban, Gyimesben *elpallni*. Atyhán (Udvarhely m.) úgy számoltak, hogy három kaszás után szükséges egy rendrázó munkás, lehetőleg férfi. Pethe Ferenc 1805-ben szintén 3–4 kaszás után ajánlott egy villás embert, hogy az a rendeket „nyomban teregesse el egyformán” (Pethe F. 1805: 711, Paládi-Kovács A. 1979a: 225–226).

Csapadékos tájakon szokás a füvet kör vagy négyszög alakzatokba gyűjteni és éjszakára kupacokba rakni, majd másnap ismét elteríteni. Göcsejben *ágy*, *ágyás*, *ágyad*, *karika*, Felsőőrön *stráff* a száradó széna alakzatainak neve. Kalotaszeg falvaiban

karikó, Székelyföldön *boglyahely*, *boglyarend*, *boglyafenék* a naponta széthintett és összehúzott szénarakások neve. Ezek mindig napos helyen vannak. Fák alól, lejtős helyekről is oda hordják a szárítandó fűvet. A szénarendek elhíntése, naponkénti kupacokba gyűjtése a Székelyföldön már az 1840-es években is régi szokás volt. Havasi román, ukrán, szlovák, lengyel kaszálókön is megtalálható, s minden európai tájon – különösen északon és a magas hegységekben –, ahol az esős, hűvös éghajlat miatt más módon nem készíthető széna (Paládi-Kovács A. 1979a: 228–229.)

SZÉNASZÁRÍTÓ ÁLLVÁNYOK

Havasi, erdei kaszálókön gyakran előfordul, hogy a hosszú szálú fűvet apró csomókban bokrok, kisebb fácskák ágaira rakják fel száradni. Ez igen régi, de alkalmi megoldás. Eszköz- és időigényes eljárás, ha ágas karókra vagy különböző formájú állványokra rakodnak. A szénafű és a vetett takarmányok (lóhere, lucerna) szárítására szolgáló eszközök főbb formái:

- a) lecsonkolt vagy mesterséges ágaskaró,
- b) gúla vagy nyereg alakú állvány,
- c) kerítésforma hosszú állvány,
- d) fedéllel védett állvány.

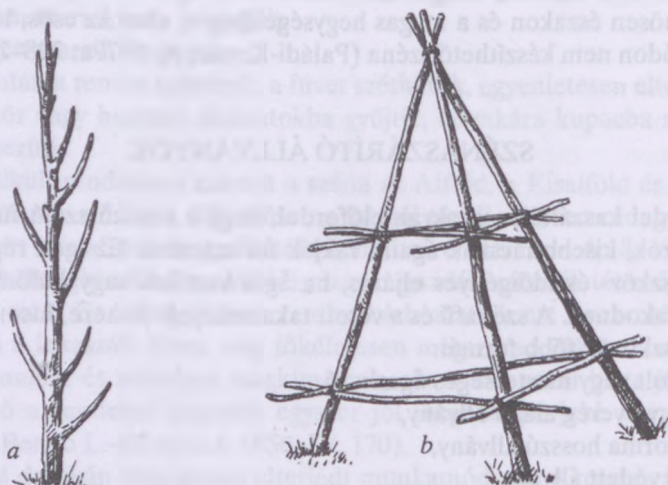
A magyar nyelvterület nagyobbik felén, azaz alföldi, kistápai, dunántúli részein a különféle szénaszárító állványok lényegében ismeretlenek.

Az ágaskaró a széna szárításának viszonylag egyszerű és olcsó eszköze; különösen a fiatal fák csonkolásával készült változata. Megfelelő fanem erre a célra a fenyő, de szükség esetén lombos fafajták (például nyír, nyár, tölgy) is beválnak. A tőben kivágott, s 200–250 cm hosszúra hagyott fácska ágait úgy vágják le, hogy 30–40 cm hosszúságú csonkok maradjanak rajta. Az ágaskaró vastagabb végét meghegyezik, hogy minél könnyebben fúródjon a talajba. Kemény vagy köves talajba előbb lyukat ütnek számára egy hegyes vasdoronggal. Nyári szezonban az ágaskarók végig a kaszálón maradhatnak, de ősszel begyűjtik és fedél alá helyezik azokat. Ily módon az ágasok 4–5 évig is eltartanak. Kisüzemekben csupán néhány tucat szárító ágast tartanak készletben, nagyobb gazdaságokban viszont százával találhatók.

Újabb változata a mesterséges ágas, amit az agronómiai irodalom *nyárs* (finn *nyárs*) néven ismer. Ez is körülbelül 2,5 m hosszúságú pózna, melyet szabályos köznként átfúrnak, s a furatokba helyezett keresztpálcákkal szerelnek fel. A pálcák száma 3–5 között váltakozhat, hosszuk 60–80 cm lehet. A furatok és a pálcák váltakozva keresztezik egymást, s ezáltal az egyenletes teherelosztás is megvalósul. A finn nyársak mindkét végét ki szokták hegyezni. Alkalmanként 80–120 kg fonnyadt, fél-száraz takarmányt raknak rájuk. A rakodást kézzel, villával vagy gereblyével végzik. Az eszköz terjedését a hazai mezőgazdasági irodalom már az 1840-es évek óta szorgalmazta.

A magyarságnál a mesterséges nyárs csak szórványosan fordul elő. 1840 és 1945 között uradalmi majorokban, az 1960–1980 közötti években egyes termelőszövetkezetek kísérleteztek vele. Szórványosan újító kedvű kisgazdák földjein is előfordult (például Hangony, Borsod m). Összefüggő térségekben terjedt el a lecsonkolt ágas-

karó. *Öszrő*, *oszró* néven ismerték a Csermosnya-völgy, a Felső-Bódva-völgy és a Zempléni-hegyvidék gazdálkodói. Kárpátalja magyarsága *eszrő*, Erdély parasztsága *ösztürü*, *üsztürü*, a székelység azonban inkább *fentő*, *cselke* vagy *karó* néven ismerte (Ikvai N. 1962: 40; Balassa I. 1964a: 149; Paládi-Kovács A. 1979a: 232–242).

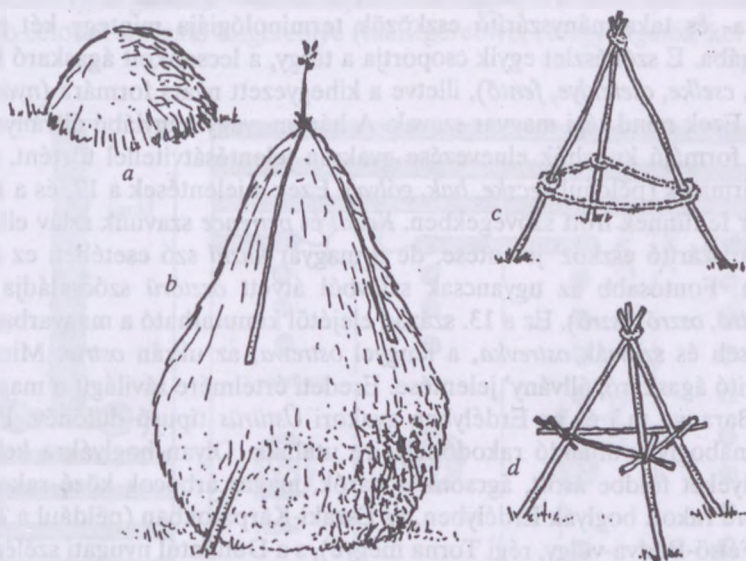
59. ábra. Szénaszárító ágas és állvány: a) agancsos *oszró*, Pusztafalu (Abaúj-Torna vm.);
b) háromlábú *oszró*, Kishuta (Abaúj-Torna vm.)

A gúla alakú állványok eredeti formája 3–4 egymásnak döntött ágasfából állt. Ezt a piramis csúcsán hánccsal, gúzzsal, komlószárral összekötik, az alsó csonkolt ágakat esetleg egy-egy vízszintesen fekvő léccel kapcsolják össze. Ezt a gúlaállványt főként az Északkeleti-Kárpátokban élő ruténok használják. Helyenként a havasi románságnál is megfigyelték (például a régi Máramaros és Beszterce-Naszód megye tájain). A gúlaállványra rakott boglya jellegzetes cukorsüveg alakot mutat.

A szárítóállványok másik változata a nyeregtetős kunyhóra emlékeztet. Eredetileg azt is lecsonkolt, hosszú ágaskarókból állítják össze. Turja-völgyi ruszin parasztok (Bereg m.) 5–6 m hosszú ágaskarókat döntenek párosával egymásnak, s az ágcsomkok alsó szintjén hosszú léceket fektetnek végig vízszintesen. Magyar és szlovák hegyvidéki tájakon (például Gyimes-völgy, Lápos-völgy, Borsa-völgy, Magas-Tátra vidéke) alacsonyabb nyereg alakú állványokat használnak, melyeket lécekből, rudakból készült, kerítésdarabnak látszó elemekből állítanak össze. A magyar agronómiai irodalom a 19. század derekán a többenél jobbnak ítélte a nyeregforma állványt, az ún. *szénakunyhót*. Előnye, hogy mindkét végén nyitott, s a rajta száradó fűvet, takarmányt a levegő jól átjárja. Könnyebb rá rakodni, mint a magasabb állványokra, s a szélnek is inkább ellenáll, mint a többi szénaszárító karó vagy állvány. A gúla és a nyereg alakú állványok magyar nevei részint az ágaskarók neveit viselik (*oszró*, *eszrő*, *ösztürü*), részint új keletű tárgyneveket kaptak: például *szárító*, *koliba*, *kunyhó*, *gólya*, *kecske*, *bak*, *kaloda* (Paládi-Kovács A. 1999c: 32–33).

A „kétszárnyú szárítótető”, a hosszú szénakunyhó különösen a skandináv és a

balti országokban kedvelt. Megtalálható a keleti szlávoknál is, de ott – akárcsak a Volga-vidéki török és finnugor népeknél – a kúp alakú, kerek alaprajzú szárítóállványok is gyakoriak (Tagán G. 1937a: 416–423; Paládi-Kovács A. 1979a: 242–248).

60. ábra. Széna és lóhere összerakása: a) rudas vagy apró (fiók), Jákótelke (Kolozs vm.); b) buglya, Jákótelke (Kolozs vm.); c) hererakó szalmakötéssel, Jákótelke (Kolozs vm.); d) hererakó vagy üsztűrű, Sztána (Kolozs vm.)

A hosszú kerítésforma állvány (az agronómiai irodalomban *svéd állvány* vagy *lobor*) hossza akár 20–100 méter is lehet. Eredetileg ez is lecsonkolt, 220–240 cm magas karókból állt, melyeket egymástól 1,5–2,5 méter távolságban állítottak be a földbe merőlegesen, s hosszú vonalban. Az ágaskarókra rudakat fektettek vízszintesen. Az 1920–1930-as évektől a vízszintes rudakat erős fémhuzalokkal váltották fel. A magyar paraszti gyakorlatban – bár volt propagandája – ez a forma a 20. században sem honosodott meg. Kezdetleges változata a beregi, máramarosi ruszinoknál az 1970-es években még létezett. Ausztria egyes tartományaiban (Tirol, Karintia), Svájc déli felében és Szlovénia csapadékosabb vidékein a 17. század óta adatolható a szénaszárító állványoknak ez a válfaja. A szlovének *kozolec* néven ismerik, s a kettős kozolecállványokból kifejlesztették a fedeles, majd a zárt, már-már csűrre emlékeztető változatát is.

Magyarországon hasonló építmények, fedeles állványok, tetővel épült hosszú állványok nem jelentek meg. Szórványos adatok vannak arra, hogy a félszáraz szénát a ház padlásán, a ház eresze alatt vagy a csűrben felfüggesztett rudakra teregették száradni. Előfordult, hogy az őszi *fattyú sarjút* „a kemence vállán száríttatták” (például Felsőőr, Vas m). Nyitra vidékén a *cselepcsik* szóról 1843-ban feljegyzik, hogy 'dohány- vagy szénatartó lógó fát' jelent. Brassó vidékén a hétfalusi csángók falvaiban az istálló fölötti szénapadlás tágas, hosszú erkéllyel, nyitott folyosóval

épült, s a sarjúszenát annak tornácán szárították. A Székelyföldön a cséplőszérű fölött található az *odornak* nevezett szénapadlás. Annak egyik traktusa a *supellát*. Olyan rakfelület, mely hézagosan elhelyezett rudakból áll. Szellős térségében szárítják a megázott vagy még csak félig száraz szénát (Paládi-Kovács A. 1979a: 252–253).

A széna- és takarmányszárító eszközök terminológiája mintegy két tucat szót foglal magába. E szókészlet egyik csoportja a tárgy, a lecsonkolt ágaskaró formájára utal (*ágas, cselke, csereklye, fentő*), illetve a kihegyezett nyárs formára (*nyárs, mereklye, karó*). Ezek mind régi magyar szavak. A három- vagy négylábú állványok, a gúla és nyereg formájú kunyhók elnevezése gyakran jelentésátvitellel történt, s állatnevekből származik (például *kecske, bak, gólya*). Ezek a jelentések a 17. és a 18. század elején már feltűnnek írott szövegekben. *Kazal* és *petrence* szavunk szláv előzményeinek is van 'szárító eszköz' jelentése, de a magyar *kazal* szó esetében ez a jelentés ismeretlen. Fontosabb az ugyancsak szlávból átvett *ösztörü* szócsaládja (*üsztürü, ösztörő, osztró, oszró, eszrő*). Ez a 13. század elejétől kimutatható a magyarban. Megfelelője a cseh és szlovák *ostrevka*, a lengyel *ostrewa*, az ukrán *ostriv*. Mindnek van 'szénaszárító ágaskaró, állvány' jelentése. Eredeti értelmére rávilágít a magyar *Oszró* falunév (Baranya m.) és az Erdélyben gyakori *Üstürüs* típusú dűlőnév. E földrajzi nevek szénaboglyák állandó rakodóhelyeire utalnak. Olyan boglyákra kell gondolnunk, melyeket földbe ástott, ágcsontos karók, magas árbocok közé rakottak. Árbocrúd köré rakott boglyák Erdélyben, az Északi-Kárpátokban (például a Zempléni-hegység, Felső-Bódva-völgy, régi Torna megye), s a Dunántúl nyugati szélén (Kőszeg vidéke) a 20. század derekán is megszokott látványt nyújtottak. Szporadikusan feltűnik a Pilis szlovák falvaiban (Paládi-Kovács A. 1981b, 1999c). A szénaszárítás és -tárolás legrégebbi, középkori eszközei a boglyaárbocként is szolgáló, egyenként felállított ágaskarók lehettek.

A SZÉNAGYŰJTÉS MÓDJAI ÉS ESZKÖZEI

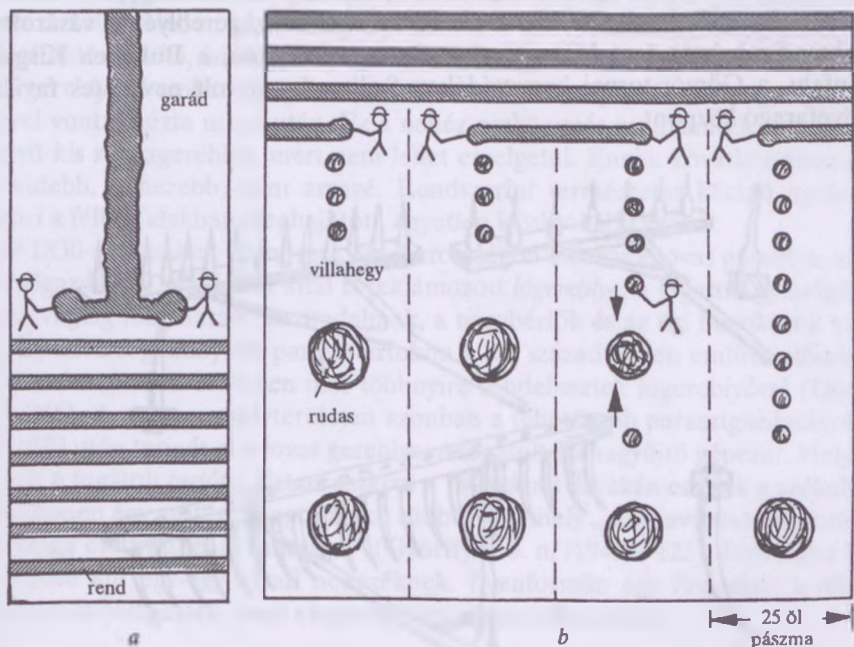
A gyűjtőgető, a füvet kézzel nyűvő vagy sarlóval vágó ember pusztá kézzel végezte a széna szárításával, gyűjtésével, szállításával kapcsolatos munkálatokat, mint a Faröer-szigetek lakói, akik még a 19. század végén is szerszámok nélkül gyűjtögették a szénát. Kezdetben a villa és a gereblye is különösebb megmunkálás nélkül készült, primitív eszköz volt. E két szerszám fontossága térségenként eltérő lehet: ahol a szénát elhintve szárítják, ott fontosabb a gereblye; ahol a széna renden szárad, ott a villa a fontosabb szerszám, mivel ott a gereblye csak a hulladék összekaparására szolgál. Aszerint változik a mondás is, hogy az adott vidéken melyik szerszámot, munkamódot részesítik előnyben: „Gereblye/villa hegyén szárad a széna.”

GEREBLYEFORMÁK

A magyar nyelvterületen legalább 6–7 gereblyetípust lehet megkülönböztetni:

- a) kisméretű mezei szénagereblye (rendforgatás, -gyűjtés);
- b) mezei tarlógereblye (gabona- és szénatarló hulladékához);

- c) hosszú nyelű kazalozó, boglyatetejező gereblye;
- d) szérűgereblye (vágógereblye, rugdalógereblye);
- e) aratáskor a kaszára szerelt kisgereblye, *takaró*;
- f) a rendre vágott gabonát, takarmányt marokba gyűjtő (*veretelő*) kisgereblye;
- g) egyéb célokat szolgáló kisgereblye (csarítgereblye, rétegyengetés, kerti munkák stb).

61. ábra. A szénagyűjtés módja: a) keskeny parcellán; b) széles táblán, Szurdokpuszpöki (Heves vm.)

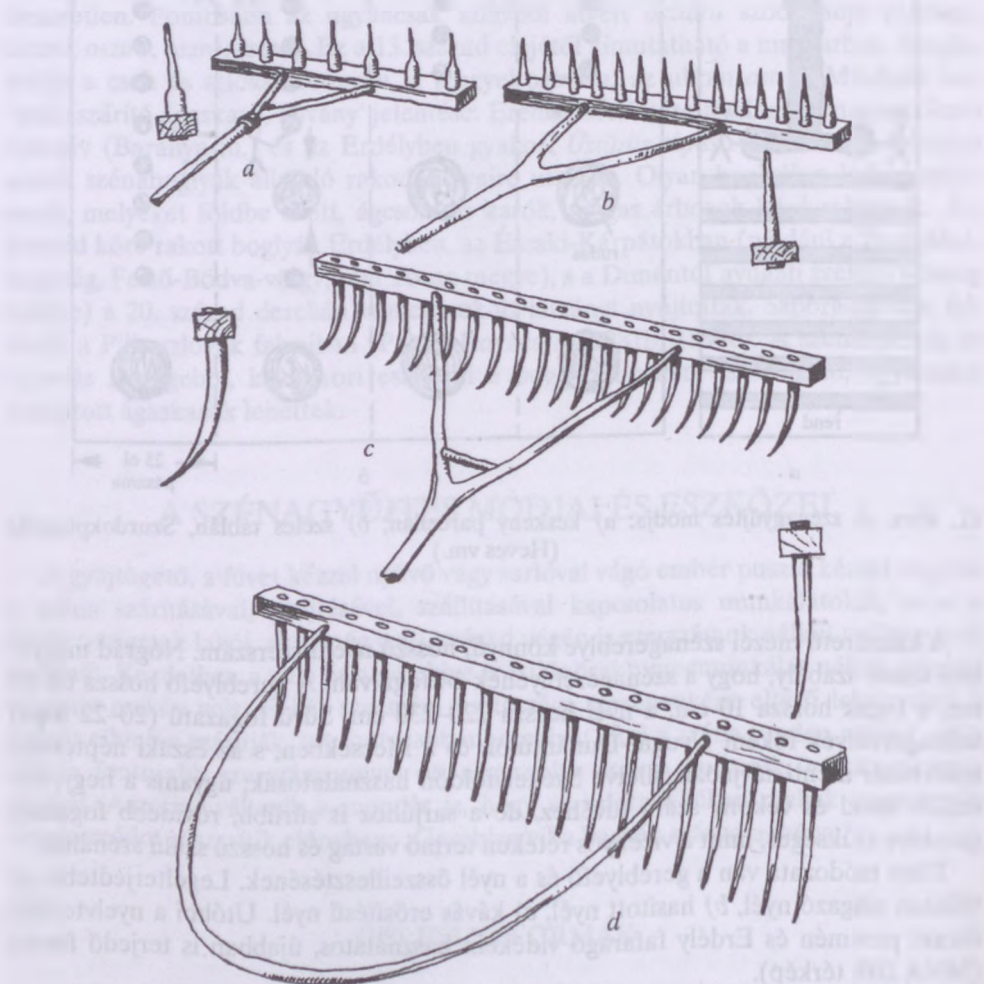
A kisméretű mezei szénagereblye könnyű, hosszú nyelű szerszám. Nógrád megyében szinte szabály, hogy a szénagereblyének 14 foga van. A gereblyefő hossza 64–68 cm, a fogak hossza 10 cm, a nyél hossza 220–230 cm. Sűrű fogazatú (20–22 fogú) szénagereblyék főként Nyugat-Dunántúlon és a Mecsekben, s az északi népterület nyelvhatár menti sávjában, illetve Székelyföldön használatosak; ugyanis a hegyi kaszálók rövid és vékony szálú fűvéhez, de a sarjúhoz is sűrűbb, rövidebb fogazatú gereblye szükséges, mint a vizenyős réteken termő vastag és hosszú szálú szénához.

Több módzata van a gereblyefő és a nyél összeillesztésének. Legelterjedtebb: a) villásan elágazó nyél, b) hasított nyél, c) kávas erősítésű nyél. Utóbbi a nyelvterület északi peremén és Erdély fadaragó vidékein használatos, újabban is terjedő forma (MNA 109. térkép).

A kisméretű szénagereblye jellegzetesen női munkaeszköz. Sok vidéken szokásban volt a gereblyefő díszes faragása, cifrázása és a gereblye ajándékozása. *Csörgős gereblyét, zörgős gereblyét* főként lányoknak készítettek vagy rendeltek a legények.

Nyugat-Dunántúlon és Erdélyben (például a Kalotaszegen) az ajándékba szánt gereblyéket festéssel is díszítették (Paládi-Kovács A. 1979a: 255–260).

Szénagereblyét, *takarógereblyét* sok vidéken készítettek eladásra a fűrő, faragó paraszti specialisták. Egyes faragó központoknak kiterjedt piackörzetük volt. Erdélyben jeles gereblyefaragók éltek Telekfalván, Zetelakán, Oroszhegyen (Udvarhely m). A székely faragók a Mezőségre és a szász vidékre is szekérszámra hordták a különböző faeszközöket, köztük a gereblyéket. Maros-Torda megyében különösen Idecspatak faragói dolgoztak piacra, hordtak sok villát, gereblyét a vásárookra. A Mátrában Szuhahuta (ma Mátraalmás), Gyöngyössolymos, a Bükkben Kisgyőr és Cserépfalu, a Gömör-tornai karsztvidéken Szilice és Áj volt nevezetes favilla- és gereblyefaragó központ.

62. ábra. Gereblyeformák: a) kisgereblye ékelt nyéllel, Baskó (Abaúj-Torna vm.); b) kisgereblye természetes ágú nyéllel, Arka (Abaúj-Torna vm.); c) nagygereblye (*brúgó*), Hejce (Abaúj-Torna vm.); d) nagygereblye (*brúgó*), Arka (Abaúj-Torna vm.)

A *gereblye* szó szláv eredetű, s az egész nyelvterületen ismeretes. A Dunántúl nyugati felében a tájnyelvi *grábla*, *gráblo* változatok használatosak. Vannak az eszköznek tréfás elnevezései is (*fejes ökigyelme*, *felémrángató*), melyeket úgy említenek, hogy más vidéken hallották.

A *nagygereblye* mintegy 200 cm hosszú fejjel és arasznyi hosszú fogakkal készült szerszám. Az Alföldön és a Kisalföldön közel 200 éve ismeretes, s ott a gabona- és a szénatarlón egyaránt használják. Kelet-Dunántúl és a két Alföld peremén csupán a 20. század első felében jelent meg. Gyakori neve az Alföldön *bőgő*, *nagybőgő*, *hegedű*, a Kisalföldön *hárító*, *hárítógereblye*; a Dunántúl egyes részein *tarlógrábla*. A Tiszántúlon a gereblyező ember a *bőgőt* vállon átvetett *istráng*, *nyakló* – mintegy hám – segítségével vonta, húzta maga után. Ez a nehéz eszköz más munkamódot kíván, mint a könnyű kis szénagereblye, mert nem lehet emelgetni. Ennek következtében a nyele is rövidebb, nehezebb, mint amazé. Rendszerint természetes kétágú nyele van, s gyakori a félkör alakban meghajlított, egyetlen kávból álló nyél is.

Az 1830-as években jelent meg Magyarországon először a lovas gereblye, azonban a mezőgazdasági gépgyárak által is reklámozott *lógereblye*, a fogatolt gyűjtőgép a 19. század végéig megmaradt az uradalmak, a nagybérlek és az úri birtokosok eszközeként. Újításra fogékonyabb parasztbirtokon a 20. század elején említik először. Barcasági szász gazdák 1910-ben már többnyire rendelkeztek lógereblyével (Dorner B. 1910: 246). A magyar nyelvterületen azonban a tehetősebb parasztgazdaságokban is csak 1920 után terjedt el a lovas gereblye, a fogatolt szénagyűjtő gépezet. Helyi újítás lehetett a fogatolt *tarlófa*. Ezt az eszközt a 19. század derekán említik a székelyeknél. Voltaképpen egy vastag, henger alakú rúdból állt, mely „marhavontatással csúsztatva tolja maga előtt a szénát rakásra...” (Györffy I. é. n. /1941/a 123). Használat közben két végére állt egy-egy atyafi nehezéknek. Ilyenformán egy füst alatt a rétsimítás műveletét is elvégezték, mert elegyengették a pocoktúrásokat.

VILLAFORMÁK

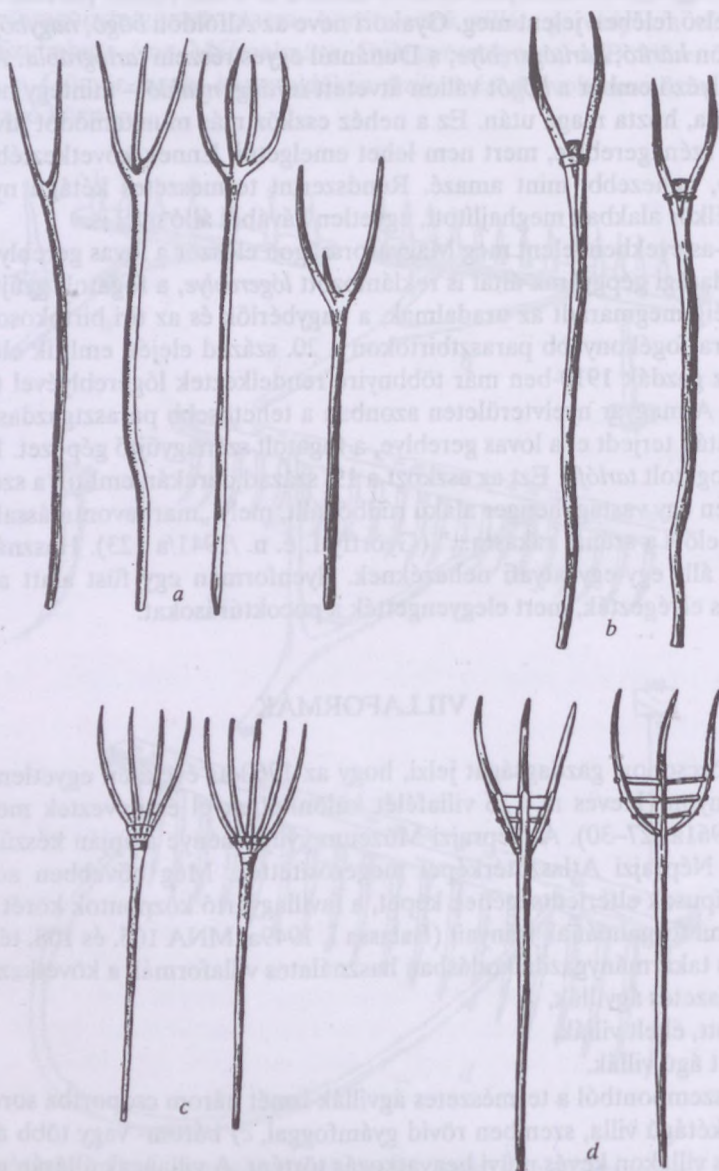
Az eszközcsoport gazdagságát jelzi, hogy az 1960-as években egyetlen alföldi faluban, Átányon (Heves m.) 16 villafélét különítettek el és neveztek meg (Fél E.–Hofer T. 1961a: 27–30). A Néprajzi Múzeum gyűjteménye alapján készült eszköztípológiát a Néprajzi Atlasz térképei megerősítették. Még bővebben adatolták az egyes villatípusok elterjedtségének képét, a favillagyártó központok körét és a favilla kereskedelmi forgalmának irányait (Balassa I. 1949a, MNA 105. és 108. térkép).

A rét- és takarmánygazdálkodásban használatos villaformák a következők:

- a) természetes ágvillák,
- b) hasított, ékelt villák,
- c) toldott ágú villák.

Formai szempontból a természetes ágvillák ismét három csoportba sorolhatók: a) kétágú, b) kétágú villa, szemben rövid gyámfoggal, c) három- vagy több ágú villa. A természetes villákon kevés művi beavatkozás történt. A villaágak állásán gúzsolással, kötözéssel változtattak valamennyit, de a villa formáját alapjáiban véve a fa növése határozta meg. Egyes tájakon (például Csermosnya-völgy, Gömör m.) egy-egy to-

vábbi ágat kötözéssel erősítették a nyélhez, s azzal növelték meg a villaágak számát. A kötözött ágú villa főként a szláv népeknél fordul elő. Természetes ágvillákat a 20. század első felében csak szórványosan használtak a magyar nyelvterületen már; nagyobb számban voltak még a Felső-Tisza vidékén és Erdélyben, Moldvában. A rövid nyelű ágvillát szénaforгатásra, mezei munkára, a hosszú nyelűt pedig főként boglya- és kazalrakáshoz használták (*felkalangyázó villa* – Barka, Gömör m).

63. ábra. Favillák típusai a Kárpát-medencében: a) természetes ágvillák; b) kétágú hasított villák; c) többágú hasított villák; d) toldott ágú villák

39. Kaszkalapálás. Csucsom
(Gömör vm.), 1972

40. Kaszkalapálás. Böde
(Zala vm.), 1971

41. Szénakaszáló banda. Balkány (Szaboles vm.), 1933

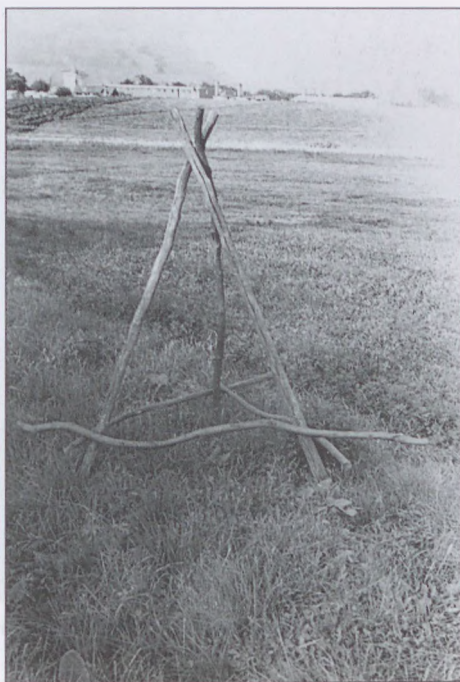
42. Szénatakarás népviseletben. Maconka (Heves vm. – ma Bátonyterenye), 1928

43. Szénagyűjtés: *petrence*-hordás. Pereszlény (Hont vm.), 1938

44. Szénaszárító állvány: négylábú ősztrű.
Turjabisztra (Ung vm.), 1972

45. Szénaszárító állvány (*oszró*). Szalánc
(Abaúj-Torna vm.), 1972

46. Lovas gereblye használata. Berzété (Gömör vm.), 1972

47. Széna vontatása. Kiskunfélegyháza (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.), 1921

48. Fiók-hordás két rúdon. Székelyvarság (Udvarhely vm.), 1941

49. Széna csúsztatása lombos ágakon. Barka (Gömör vm.), 1978

50. Gallyakra rakott szénaboglya vontatása rúddal és láncsal. Gyimesközéplak (Csík vm.), 1962

51. Széna rakodása szekérre. Nagybörzsöny
(Hont vm.), 1975

52. Tetejező villák. Barka
(Gömör vm.), 1972

53. Szénaboglyák a falu szélén. Bódvalenke (Abaúj-Torna vm.), 1969

54. Körülkerített szénaboglya és abara. Fekete-Tisza forrásvidéke, 1986

55. Karós boglyák kertben. Bozsok
(Vás vm.), 1971

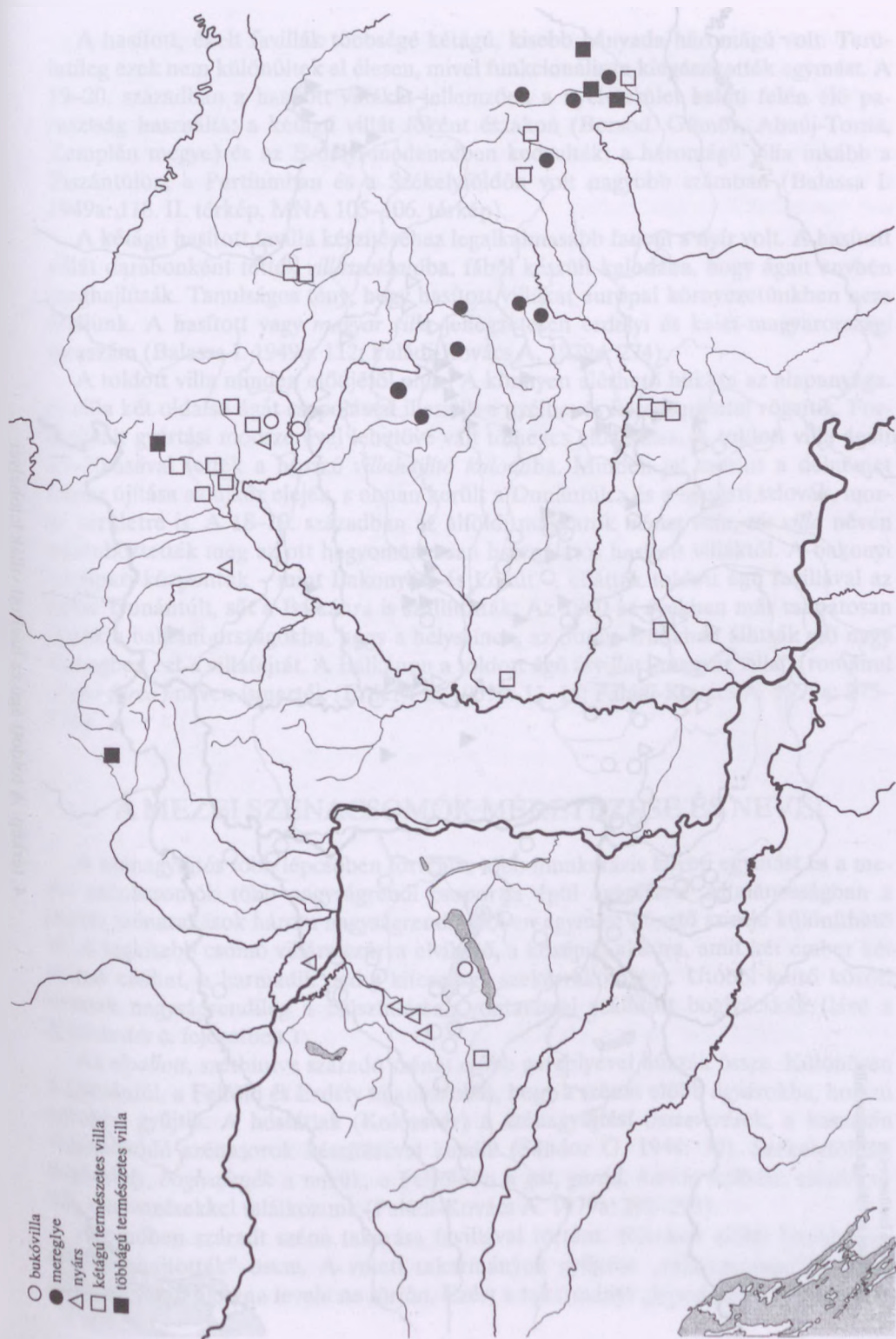
56. Szénatároló abara. Komjáti
(Abaúj-Torna vm.), 1969

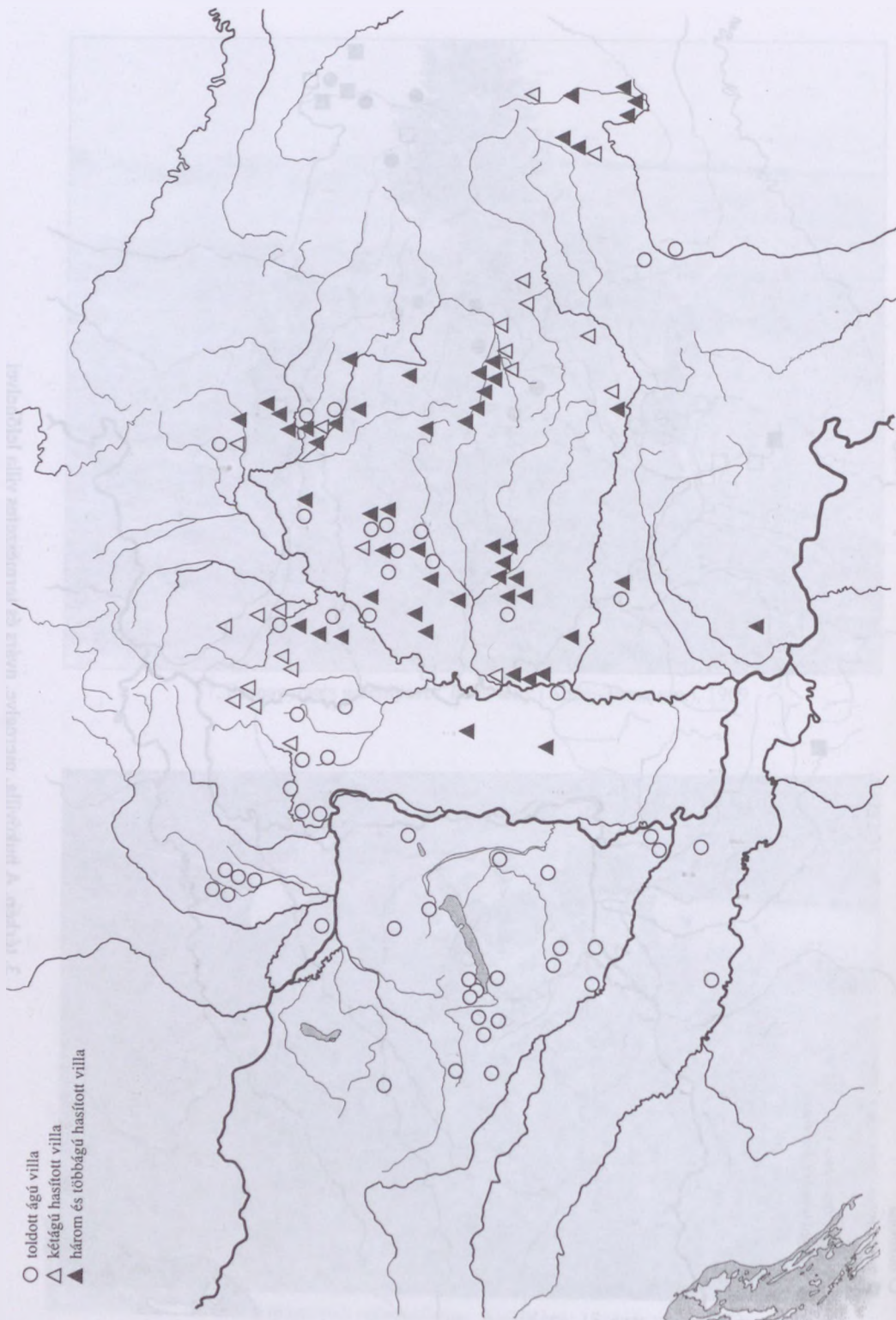
57. Szénagyűjtés gereblyével. Perecseny (Abaúj-Torna vm.), 1969

58. Félíg megrakott szárítóállvány. Alsó-Répás (Szepes vm.), 1972

3. térkép. A bukóvilla, mereglye, nyárs és természetes villa lelőhelyei

4. térkép. A toldott ágú és hasított villák lelőhelyei

A hasított, ékelt favillák többsége kétágú, kisebb hányada háromágú volt. Területileg ezek nem különültek el élesen, mivel funkcionálisan kiegészítették egymást. A 19–20. században a hasított villákat jellemzően a nyelvterület keleti felén élő parasztság használta; a kétágú villát főként északon (Borsod, Gömör, Abaúj-Torna, Zemplén megye) és az Erdélyi-medencében kedvelték; a háromágú villa inkább a Tiszántúlon, a Partiumban és a Székelyföldön volt nagyobb számban (Balassa I. 1949a: 118. II. térkép, MNA 105–106. térkép).

A kétágú hasított favilla készítéséhez legalkalmasabb faem a nyír volt. A hasított villát darabonként tették *villaszoktatóba*, fából készült kalodába, hogy ágait enyhén meghajlítsák. Tanulságos tény, hogy hasított villákat európai környezetünkben nem találunk. A hasított vagy *magyar villa* jellegzetesen erdélyi és kelet-magyarországi szerszám (Balassa I. 1949a: 112; Paládi-Kovács A. 1979a: 274).

A toldott villa minden elődjétől eltér. A könnyen elérhető bükkfa az alapanyaga. A villa két oldalsó ágát csapolással illesztik a nyélbe, és keresztpánttal rögzítik. Formalizált gyártási módszerével lehetővé vált tömeges előállítása. A toldott villa ágait 15–20-asával tették a hosszú *villahajlító kalodába*. Minden jel szerint a délnémet faipar újítása az újkor elején, s onnan került a Dunántúlra és a nyugati szlovák, morva területre is. A 18–19. században az alföldi magyarok *német villa*, *tót villa* néven különböztették meg az ott hagyományosan használatos hasított villáktól. A bakonyi háziipari központok – mint Bakonybél és Lókút –, ellátták toldott ágú favillával az egész Dunántúlt, sőt a Balkánra is szállították. Az 1880-as években már csapatosan jártak a balkáni országokba, hogy a helyszínen, az ottani erdőkben állítsák elő nagy tömegben ezt a villafajtát. A Balkánon a toldott ágú favillát „magyar villa” (románul *ungur furca*) néven ismerték (Erdélyi Z. 1959b: 11–15; Paládi-Kovács A. 1979a: 275–278).

A MEZEI SZÉNACSMÓK MÉRETEZÉSE ÉS NEVEI

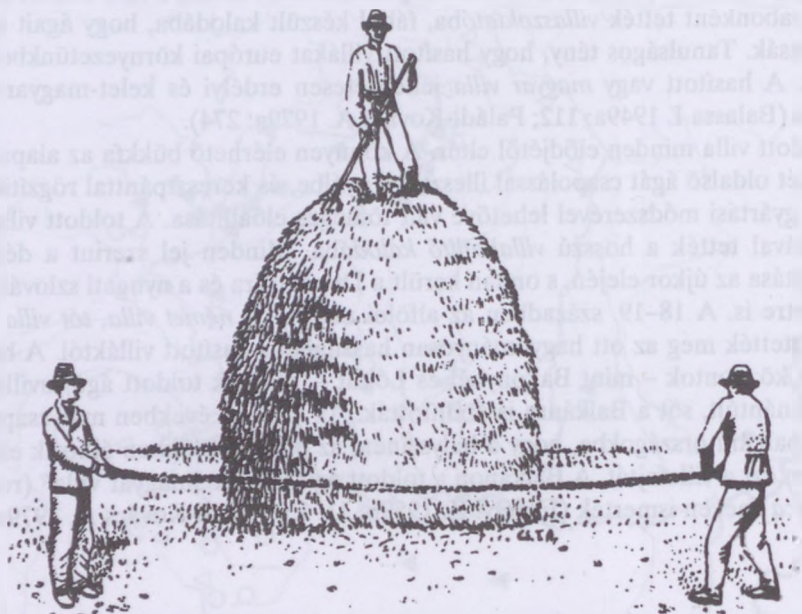
A szénagyűjtés több lépcsőben történik, több munkafázis követi egymást és a mezei szénacsomók több nagyságrendi csoportja épül egymásra. Általánosságban a mezei szénarakások három nagyságrendi, időben egymást követő szintje különíthető el. A legkisebb csomó villára szűrve elvihető, a középső akkora, amit két ember két rúdon elvihet, a harmadik pedig kitesz egy szekérrakományt. Utóbbi kettő között vannak nagyságrendileg a csúsztatással, vontatással szállított boglyácskák (lásd a *Közlekedés* c. fejezetben.)

Az *elpallott*, széthintve száradó szénát előbb gereblyével húzzák össze. Különösen a Dunántúl, a Felföld és Erdély tájain szokás, hogy a szénát előbb *ágyásokba*, hosszú sorokba gyűjtik. A hóstátiai (Kolozsvár) a szénagyűjtést *összeverések*, a kaszálón végighúzódnó szénasorok készítésével kezdik (Sándor G. 1944: 30). Székelyföldön *boglyahely*, *boglyafenék* a nevük, a Felföldön a *gát*, *garád*, *hurka*, *kolbász*, *zsinór*, *sír* stb. elnevezésekkel találkozunk (Paládi-Kovács A. 1979a: 292–293).

A rendben száradt széna takarása favillával történt. Réteken előbb kisebb csomókba „hajtották” össze. A vetett takarmányok gyűjtése „rakosgatással” történt, hogy a lóhere, lucerna levele ne törjön. Ezért a takarmányt „lepedősen” kellett rakni

a szekérre és a kazalba is. A „rendhajtás” elmaradásához a favilla – vasvilla eszköz-váltás is hozzájárult a 20. század első felében.

A *takarás* legkisebb egységei az egy villára felszúrható kis kupacok. Rövid ideig maradnak meg, s részben a száradás folyamatát siettetik. Ezek gyakori neve a *villa-hegy* (*villázat*, *villatenyér*) és a *csirke* (*csike*, *csürke*). Mindkettő az Alföldön és Erdélyben honos ebben a jelentésben. A kalotaszegiek az *apró*, a hétfalusi csángók a *furkoj* szót használják ilyen értelemben.

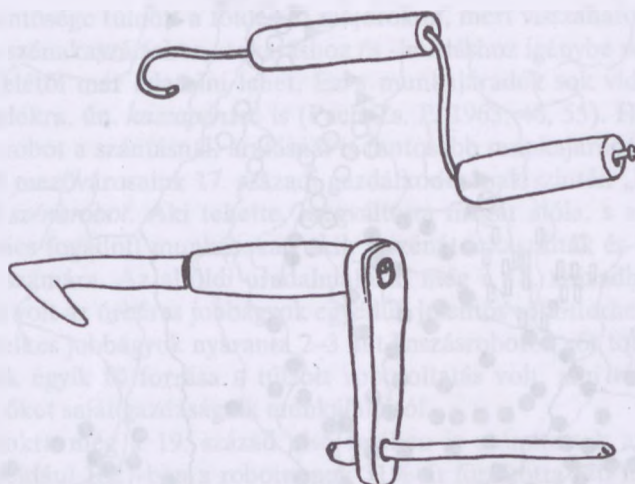
64. ábra. A vontató lekötése, Csongrád (Csongrád vm.)

A szénagyűjtés második szakaszában akkora boglyákat készítenek, amekkorát két ember két rúdon elbír. A 60–100 kg súlyú mezei boglya nevei közül legismertebb a *petrence*. Így nevezik a Dunántúl és a Kisalföld tájain. Északon a Tarna, az Alföldön pedig csaknem a Tisza vonaláig adatolható. A Tiszántúl és a Partium területén, továbbá északon a Tarnától keletre a *rudas* szó használatos. Szatmárban, Beregben a *bukó*, az Erdélyi-medencében a *fiók*, Székelyföld nagyobb részén a *meréklye* a megfelelője.

A mezei szénarakások harmadik szintjét a szekérrakomány méretű, szállításra előkészített boglyák képviselik. Ehhez rendszerint 8–10 mázsa szénát (kb. ugyanannyi *petrencét*, *rudast* stb.) hordanak össze. Minthogy a szénagyűjtés és a hordás között hetek telhetnek el, a boglyák alá gallyakat tesznek, rakodás közben gondosan igazgatják és tapossák a szénát, s amikor készen van a boglya, két pár póznával vagy szénakötéllal biztosítják be szél ellen.

Az Alföldön a szállításra váró boglyának megfelelő mezei szénacsomó a *vontató*. Ezt a szót a Körös-Berettyó vidékén kifejezetten „szekeres boglya” értelemben

használják (Szabó M. 1957: 44). Ezzel szemben a tolnai Sárközben 4–5 *pötrönce* „ad egy vontatót”; Sióagárdon, Kajdacson pedig csak 3–4. Ugyanott 10 petrencéből rakják a *kocsis bagját*. Vagyis Tolnában a *vontató* alig felét teszi ki a kocsis boglyának (Andrásfaly B. 1965: 33). A vontatással, csúsztatással közelített boglyák mérete a Gömör-tornai karsztvidéken és a Hargitában sem éri el a szekeres boglya méretét, legfeljebb annak a felét.

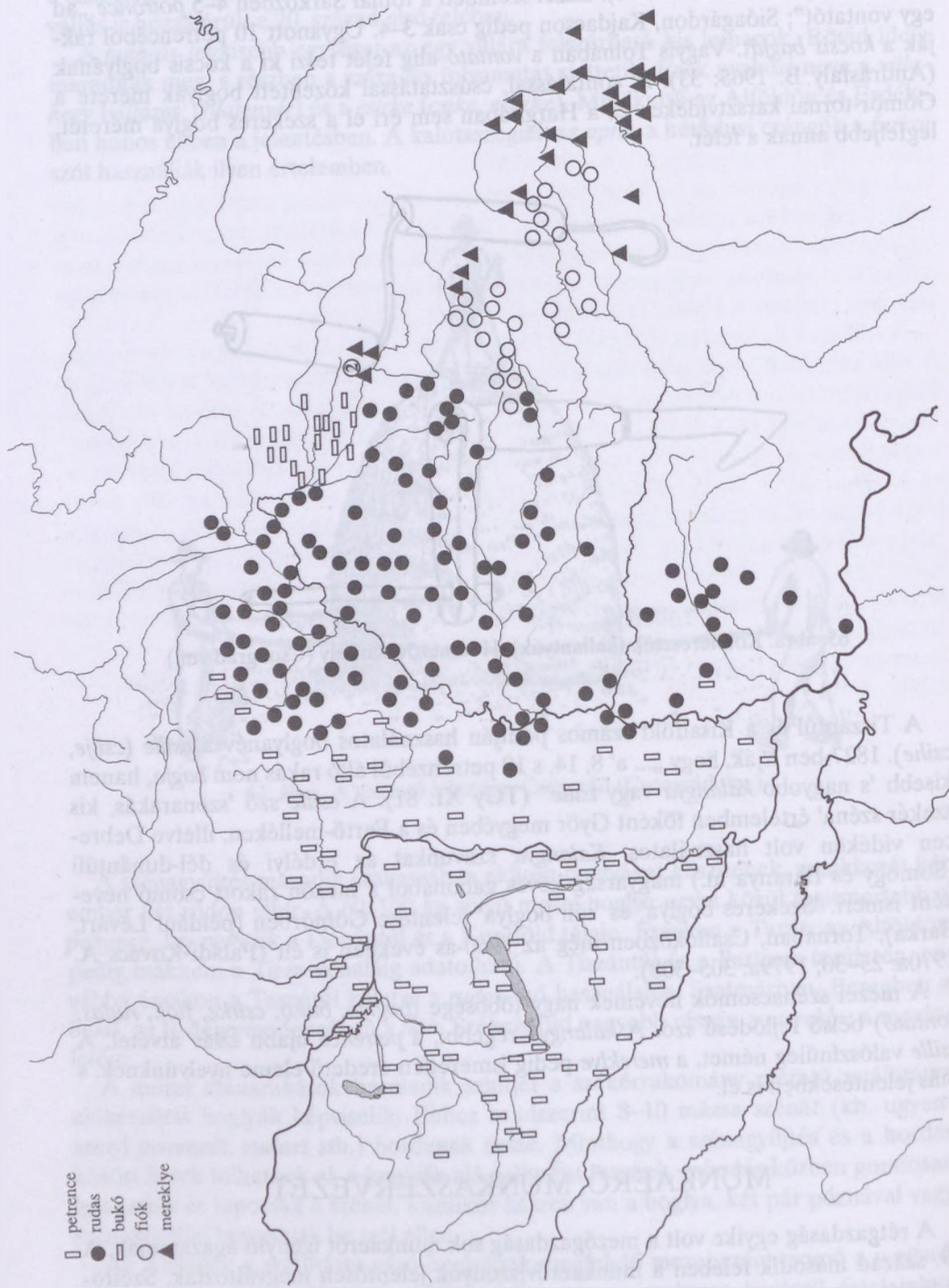
65. ábra. Kötéleresztők (kallantyúk), Hódmezővásárhely (Csongrád vm.)

A Tiszántúl és a Kisalföld számos pontján használatos boglyanév a *csille* (*csijje*, *csihe*). 1827-ben írják, hogy „... a’ 8, 14, s 10 petrencéből álló rakás nem *bagja*, hanem kisebb ’s nagyobb *kalangya* vagy *tsille*” (TGy XI: 81). A *csille* szó ’szénarakás, kis szekér széna’ értelemben főként Győr megyében és a Fertő-melléken, illetve Debrecen vidékén volt használatos. *Kalangya* szavunkat az erdélyi és dél-dunántúli (Somogy és Baranya m.) magyarság kevés gabonából a mezőn rakott csomó nevéként ismeri. ’Szekeres boglya’ és ’téli boglya’ jelentése Gömörben (például Lévárt, Barka), Tornában, Csallóközben még az 1960-as években is élt (Paládi-Kovács A. 1970a: 25–30; 1979a: 305–308).

A mezei szénacsomók neveinek nagy többsége (*boglya*, *bukó*, *csirke*, *fiók*, *rudas*, *vontató*) belső fejlődésű szó. A *kalangya* régebbi, a *petrence* újabb szláv átvétel. A *csille* valószínűleg német, a *mereklye* pedig ismeretlen eredetű eleme nyelvünknek, s más jelentésekben is él.

MUNKAERŐ, MUNKASZERVEZET

A rétgazdaság egyike volt a mezőgazdaság sok munkaerőt igénylő ágazatainak. A 19. század második felében a munkaerőviszonyok jelentősen megváltoztak. Széttördezett a paraszti gazdaságok hagyományos összesegítésén, kooperációján alapuló

5. térkép. A rudasboglya elnevezései a magyar nyelvterületen

munkaszervezet, s uralomra jutottak a kapitalista bérmunkaformák. Ugyanakkor a nagybirtok, sőt a gazdag paraszti réteg is ragaszkodott a *ledolgozáshoz*, a „robot”-hoz, a bérfizetést elkerülő, feudális gyökerű munkaformákhoz.

ROBOTMUNKA

Ennek jelentősége túlnőtt a földesúri majorokon, mert visszahatott a jobbágygazdaságra is. A szénakaszáláshoz, -takaráshoz és -hordáshoz igénybe vett robotot a 14. század első felétől már adatolni lehet. Ez a munkajáradék sok vidéken átváltható volt pénzjáradékra, ún. *kaszapénzre* is (Pach Zs. P. 1963: 48, 55). Helyenként azonban a kaszás robot a szántásnál, aratásnál is fontosabb munkajáradék az uraság számára. Alföldi mezővárosaink 17. századi gazdálkodásának szintén „leghűbéresebb” eleme volt a *szénarobot*. Aki tehette, megváltotta magát alóla, s az így összegyűlt pénzen a tanács fogadott munkásokat, akik a szénát lekaszálták és betakarították a városi major számára. Az alföldi uradalmakban még a 18. században is jó ideig a szénakaszálás volt az úrbéres jobbágyok egyedüli jelentős robotterhe. Erdélyben és a Felföldön a telkes jobbágyok nyaranta 2–3 hét kaszásrobotot, sőt többet is teljesítettek. Panaszaik egyik fő forrása a túlzott robotoltatás volt, ami túlságosan hosszú ideig elvonta őket saját gazdaságaik munkálataitól.

A robotosokra még a 19. század első felében is számítottak az uradalmak. A sárospataki például 1827-ben a robotnapok 31%-át fordította réti munkára, 27%-át szőlőmunkára, 15%-át ölfahordásra, a többit pedig egyéb célokra (Oláh J. 1960: 304). Más uradalmak is a robotnapok 30–40%-át hasznosították a rét- és takarmánygazdálkodásban.

Feles szénáért, feles kukoricáért, faizásért, legelőhasználatért az uradalmak a 18. században is gyakran kértek munkát, ígás és gyalog napokat. 1848 után ezt többnyire *ledolgozásnak* nevezték, de a népnyelv – különösen az Alföldön – ezt is *robotként* emlegette. A részes műveléshez kötött robot mértéke tájanként változott. Csallóközben 1 hold feles kukoricaföldért 6 kaszás napot kellett teljesíteni a 19–20. század fordulóján. A munkauzsora hasonló eseteivel az ország más tájain is találkozunk ebben a korszakban. Ez a hűbéres elem az 1870–1890-es években már olyan anakronizmus volt, melynek eltörlése elsők között szerepelt az akkori agrármegmozdulások, agrárszocialista mozgalmak követelésesei között (Balassa I. 1955: 187; Paládi-Kovács A. 1979a: 375).

BÉRMUNKAFORMÁK

A mezőgazdasági bérmunka különböző formái a középkor végén jelentek meg, s az ország egymástól távol eső részein feltűntek már a kaszás bérmunka jogviszonyai is.

„Pénzen fogadott kaszások” munkabérére a 15–16. századi számadásokban különösen a Dunántúlon és a városok vidékén lehet adatokat találni. Keleten az egri püspökség birtokain, az ónodi vár számadásaiban, sőt Erdély egyházi birtokain is feljegyezték a kaszás napszámbéreket. A 16–17. században főként a városok és mezővárosok gazdálkodásában vált mind gyakoribbá napszámos kaszások alkalmazása. A 18. században már az ország legtöbb megyéjéből ismertek azok a limitációk, melyek megszábták a napszámbérek összegét munkanemek, munkakörök szerint. Vas megye 1724-ben a boglyarakóknak engedélyezett magasabb napszámot (25 dénárt). Ugyanakkor Sopron megye boglyarakásért csak 15 dénárt szabott meg. Moson is a kaszásoknak állapított meg 25–30 dénárt mint legmagasabb napi bért, a többi munkára kevesebbet engedélyezett.

Az északkeleti vármegyék 1812-ben közösen elfogadott limitációja a *kaszás* napszámot (élelmezés nélkül) 24, a *takaró* (szénagyűjtő) személy bérét 12, a *villás* (boglyarakó) napszámot 18 krajcárban állapította meg. A 18–19. században a robotra inkább építő keleti uradalmak is tetemes összegeket fordítottak a kaszások és más szénamunkások napszámbéreire.

A 19. század második felében a bérmunka határozta meg a nagybirtok, sőt a módos parasztbirtok gazdálkodását is. Olcsón kínálta munkaerejét az agrárproletár, a mezőgazdasági bérmunkából élő népréteg. Nagy határu, rétekekkel, szénafüvel jól ellátott településekre kaszálás idején 20–30 km-es körzetből sereglett össze a napszámosok növekvő tömege. Példaként említhető a Hanság, Tóköz, Szigetköz, Csilizköz, az Altáj a Csallóközben (Gúta, Keszegfalva), a soroksári Duna-ág melléke, a tolnai Sárköz, a Kis-Balaton vidéke stb. Napkeltekor a munkára váró férfiak már ott álltak a kocsmá sarkánál, az „emberpiacon”, ahol a nagygazdák nyolcat, tízet is felfogadtak közülük. A kiskun városokból hét elején csöngős szekereken vitték ki a felfogadott kaszásokat a mezőre, és csak hét végén hozták őket haza (Andrásfalvy B. 1965: 32; Tálasi I. 1936b: 172). Ahol választani lehetett a munkaadók között, ott a kaszás napszámos inkább az uraságot, a nagybérliőt választotta, mint a nagygazdát, mert a nagybirtokon rendszeresebben kapott munkát, mint a parasztbirtokon.

RÉSZES MUNKA

A bérmunkának az a válfaja, amikor a munkáltató nem pénzben fizeti ki a bért, hanem a termés bizonyos hányadát engedi át a munkásának, Magyarországon az aratás, a szénamunka, a kapásnövények és a szemnyerés (cséplés, nyomtatás, gépi cséplés) munkaviszonyaiban a 20. század derekán is élt. Fennmaradását nemcsak a munkáltató pénzhíánya, hanem a munkás terményrészigénye indokolta. Ez a bérezési forma is létezett már a középkor végén, s a 16–17. században sem szűnt meg. A 18. század közepétől a részes kaszálás kiterjedése figyelhető meg. Országgrészenként azonban jelentős eltérések mutatkoztak a kaszást (aratót, cséplőt) megillető terményrész hányadában. Ritkán lakott alföldi tájakon a terményrész akár a kétszerese is lehetett annak, amit a sűrűn lakott Nyugat-Dunántúl és Felföld viszonylag

„túlnépesült” megyéiben adtak a kaszásoknak. A szénarészt *boglyaszám* szerint kapták. Rájuk hárult a kaszálás, szárítás, takarás és boglyázás minden munkája. Urasági réteken a 19. század első felében még megszokott volt a feles kaszálás, a minden második *boglarész*. Később a munkás része egyre csökkent, s a 19. század végén a szénát 1/5, a sarjút 1/4 részért is betakarították a részes munkások. Nyíriben (Abaúj m.) a 20. század elején a jobb szénának már csak 1/8-a, a gyengébbnek pedig az 1/6-a illette a munkást (Balassa I. 1964a: 134–135). Honton (Hont m.) a rét minőségétől függően 1/4–1/5, sőt 1/6 részért dolgoztak. Részes kaszálást az északi népterületen is főként a birtokosok állandó részes aratói, *kepései* kaptak.

A részelésnek, vagy ahogy sík vidéken nevezték: a *dézmálás*nak legáltalánosabb módja az volt, hogy az uraság vagy a képviselője megjelölte a tulajdonost illető boglyákat. Először az uraság hordatta be a maga részét. Amíg ez meg nem történt, a részesek sem vihették el a sajátjukat.

A 19–20. század fordulóján a részes munka Nyitrától Ung megyéig egy széles északi sávban (Szepest, Sárost is belefoglalva) még túlsúlyban volt. Ugyanakkor Sopron és Moson megyében, a Délvidéken és Erdély egyes részein (például Nagyküküllő m.) már nem adták ki a szénafüvet részes kaszálásra (Milhoffer S. 1898).

SZAKMÁNYMUNKA

Azt jelenti, hogy a munkaadó és a munkás egy meghatározott munka elvégzésében és az érte járó bér összegében állapodik meg. A 19. században még többnyire *átaljában* végzett munkát említene. Ez a bérezési forma a 17. században jelenik meg a statútumokban, szabályzatokban. Eleinte a szőlőhegyi munkák bérezésében éltek vele mind gyakrabban. Robotmunka meghatározásánál a középkor óta előfordult, hogy nem a robotnapok számát, hanem meghatározott terület munkálatait rótták ki az úrbéres jobbágyokra. A 18. század végén és a 19. század folyamán mind gyakoribbá vált a rétkaszálás és szénacsínálás munkáinak kivetésében is. Tájanként és üzemtípusonként eltérő ütemben terjedt el. A kisjenői uradalom (Arad m.) az 1860-as évek elején szakmányban kaszáltatta 10 ezer holdas rétvét és lucernáját, de a bükkönyt napszámosokra és havi béresekre bízta. Arad, Temes, Torontál, Bács-Bodrog megyében csaknem kizárólagos volt a szakmánybérezés a 19–20. század fordulóján. Pest, Csanád, Csongrád megyében is túlsúlyba jutott, akárcsak a dél-erdélyi Szászföldön (Milhoffer S. 1898; Paládi-Kovács A. 1979a: 116–117).

KÖZÖSSÉGI MUNKA, TÁRSAS MUNKA

A csoportosan, kalákában végzett munka a feudális faluközösség lényegéhez tartozott. Megkövetelték ezt a munkaszervezést a falura kivetett földesúri, egyházi és állami munkaszolgáltatások is. A közterhek kulcsát, így a robotot is, a telekrész alapján állapították meg. Városok, községek majorsági réteken a házak, *tizedek* (településrészek, utcák) szerint osztották el a munkát. Az Alföldön a *régi hadnagy* a tancs pecsétjével ellátott cédulát (*paléta, poléta*) küldött a hátralékos jobbágyoknak,

amire még azt is ráírták, hogy milyen szerszámmal vigyen magával a munkába (Szabó M. 1957: 17; Tárkány Szücs E. 1961: 109).

Állami munkaszolgáltatás volt a *forspont*, s benne sok-sok szénaszállítás a katonaság számára. Szolgáltak a parasztok az egyháznak is a *Pap-rétje* kaszálásával, szénájának takarásával és behordásával. Ezeknek a közmunkáknak a szervezését szintén a községi elöljáróságok, illetve az úrbéres vagy nemesi közbirtokosságok végezték (Jablonkay G. 1968: 192).

A községnek, egyháznak, földesúrnak járó munkát Erdélyben és a Partiumban többnyire *kalákának* nevezték, s vasárnapra időzítették. Annyi embert „hívogattak”, hogy egyetlen délután felgyűjtötték a községi major vagy a prédikátor szénáját. Szívesen végzett társas munka volt, hiszen a község rendszerint áldomást adott, muzsikosokat fogadott, bált rendezett a kalákában részt vevő ifjúság számára.

Kalotaszegen, a Mezősegen, Székelyföldön *kalákának* nevezték a szomszédoknak, rokonoknak ingyenesen végzett munkát is. Kaszálást és szénatakarást gyakran szerveztek ily módon. A 20. század elején azonban megmutatkoztak már az árnyoldalai is ennek a munkaszervezésnek, mert a kalákások későn álltak munkába, keveset dolgoztak, de annál többet ettek-ittak, élvezték az őket meghívó gazda vendégszeretetét. A végzett munka értéke olykor-olykor nem állt arányban a vendégeskedés költségeivel. Szabolcs megyében *komakaszásnak* nevezték az ilyen munkást. Munkájában nem mindig volt köszönet. A Dél-Alföldön *móva*, a Kiskunságban *koceta* a „segítség”-ként végzett társas munka neve (Paládi-Kovács A. 1979a: 382–385). Úgy látszik, hogy az ország nyugati harmadában a 20. század elején jóval kisebb szerepe volt a kölcsönmunka, a szívességből végzett társas munka ezen formáinak, mint a nyelvterület középső és keleti harmadában.

VÁNDORMUNKÁSOK

A szénakaszálás olyan idénymunka, amelynek elvégzésére vándormunkásokat fogadtak fel ott, ahol nem volt elegendő munkaerő. Ilyen terület volt az Alföld, a Kelet-Dunántúl, s részben a Kisalföld is. A vándorkaszások zöme viszont a Nyugat-Dunántúlról, az Északi-Kárpátok és Erdély hegyvidékeiről indult útnak év mint év. Nagyobb részük nem magyar nemzetiségű volt. Megjelenésük az Alföldön nem a 19. századi tőkés fejlődéshez kapcsolódott, hanem már a 16–17. században elkezdődött. Ennek a mezőgazdasági vándormunkás-mozgalomnak az irányai a 16. századtól az első világháborúig változatlanok maradtak, azaz a peremvidékek felől a Kárpát-medence középső részeire tartottak. A 19. században a vándormunkás-útvonalak a régi nyomokon haladtak, de a rajtuk haladó munkások létszáma erősen megnövekedett. Különösen a tőkés útra lépő nagybirtok tartott munkájukra igényt. Bérezésük teljesítmény szerint történt. Például a kisjenői uradalom az 1860-as évek elején holdanként 1 Ft 50 krajcárt és 1 meszely pálinkát fizetett a bihari hegyekből érkezett román kaszásainak (Paládi-Kovács A. 1979a: 387). Vándormunkások esetében a szakmánymunka, a teljesítménybérezés már a 19. század első felében (s minden bizonnyal már előbb is) előnyben részesült.

A kelet-dunántúli uradalmak a 19. században *bugernak* nevezett felvidéki szlovák

kaszásokat alkalmaztak. Akadtak közöttük morva, hanák csoportok is. Sok vidéken (például Somogy megyében) a dülőnevek még mindig őrzik a *bugerok* emlékét. Berezésükben meghatározó szerepe volt a teljes ellátásnak. Például a nagydorogi uradalom (Tolna m.) 1842-ben mindössze 24 krajcár napszámot fizetett egy-egy buger kaszásnak az ellátáson felül. Ennél többet kaptak a *vajdáik*, azaz a munkavezető bandagazdák.

Voltak persze magyar ajkú vándorkaszások is. Zala és Vas megye munkáskibocsátó járásaiból még az 1960–1970-es években is kirajzottak tavaszonként a summások rajai Kelet- és Dél-Dunántúl, illetve Budapest irányába. A palóc napszámosok és summások Nógrád, Heves, Borsod falvaiból főként az Alföldre jártak le seregestül. Székelyföldről a fölös munkaerő inkább Moldva, Havasalföld felé indult, mint a Mezőség irányába (Paládi-Kovács A. 1979a: 388–389).

KASZÁS BANDÁK

A bérért dolgozó kaszások, különösképpen a vándormunkások munkaszervezeti formája volt már a 19. század elején is a *banda*, melyet a *bandagazda* fogott össze. Főleg a Dunántúlon, s itt-ott Hevesben és Borsodban *vajda*, *kaszásgazda* volt a munkacapat irányítójának a neve. Ő toborozta a munkásokat, tárgyalt a munkaadóval vagy annak képviselőjével, írta alá a munkaszerződést és járt el a csoport ügyeiben. Ő határozta meg a napi munka kezdetét, a pipaszünetek, a pihenők idejét. Együtt dolgozott a többiekkel, s többnyire ő kaszált elől. Többletmunkájáért az uraságtól ún. *talpalóbert* kapott, rendszerint egy boglya szénát vagy annak árát. Az évről évre együtt dolgozó kaszások összeszokottan dolgoztak, ismerték egymás erejét, ügyességét.

Az alkalmilag szerveződött munkacapatról is elvárták az egyenletes munkát. Az első rendet mindig a legjobb kaszás „vitte”. Szép munkának azt tartották, ha egyszerre lendültek a kaszák még akkor is, ha húsz ember vágta a rendet egymás után. A Kiskunságban a tempót diktáló *előcsajhos*nak egy pohár pálinkával több járt, mint a többieknek.

A kaszás bandák a munkában saját szerszámot használtak, bármilyen bérmunkaformában is dolgoztak. Munka végeztével áldomást ittak a kocsmában. Az italt a részelésnél fennmaradó 1–2 boglya széna árából fizették (Paládi-Kovács A. 1977a: 124–125; 1979a: 389–390).

ÉLET A SZÉNAMUNKÁN

Távoli réteken, havasokon a szénamunkások ideiglenes szállásokon éltek, s csak a hét végén vagy a munka befejeztével tértek haza. Az Alföldön rendszerint ideiglenes gunyhókban; kasos, ekhós szekereken aludtak. *Rudasfából*, fűből, szénából építettek alkalmi kunyhókat. Esténként *tanyatűzet* raktak, s köré gyűltek össze melegedni és beszélgetni. Hegyi, havasi kaszálókon léteztek gerendából épült kis házak, *kalibák*, sőt *szállásnak* nevezett tartozéktelepek is házzal, csűrrel és pajtával (például Zete-

laka, Székelyvarság, Korond, Homoródalmás). Gyergyóban, Gyimesben s másutt is voltak ideiglenes *szénakunyhók*, többnyire féleresztes formájúak, s készültek kerek alaprajzú *szullák*, kúp alakú kunyhók dorongból, fakéregből.

Szénamunka idején a nők csak azokon a tájakon maradtak éjszakára is a kaszá-lón, ahol ideiglenes vagy állandó épületek voltak; azaz főként az erdélyi havasokon. A szénaforogatás, -gyűjtés (*takarás*) kedves munka volt, amiben még a szoptatós menyecskék is szívesen vettek részt.

Szűk határú falvak lakói rendszeresen hazajártak aludni, s olykor ebédelni is. Távolabbi kaszálókra az asszonyok naponta, kétnaponta hordtak ki főtt ételt a munkásoknak. Egészen távoli pusztákon, havasokon a kaszás férfiak maguknak szoktak főzni. A Körös–Berettyó vidékén vitték magukkal a bográcsot, szolgafát, a fa- és vaskanalat, sőt még a tüzelőt is. Egy-egy szénamunkás heti élelema-dagja 5 kg kenyér, 1 kg szalonna, 3 levél száraz tészta, 2 liter kása volt, amihez még burgonya, hagyma, cukor, ecet és paprika járult (Szabó M. 1957: 54). A bográcsban főtt *öhön*, *slambuc*, *típpan*, *lacsuha* stb. néven ismert száraztészta-s, kásás ételek kiválóan megfelelték a kaszások igényeinek. A mátyusföldi, csallóközi asszonyok kaszáláskor is megtartották a heti étrendet. Kedden, csütörtökön húslevest, húst és főzeléket, hétfőn, szerdán, pénteken pedig főtt és sült tésztákat és savanyú leveseket (például savanyú bablevest) vittek a mezőn dolgozó szénamunkásoknak. A nyelvterület jelentős részén, főként keleten ismeretes a *kaszásleves*. Füstölt sonkát főznek benne, tejjel, tejjel bő habarást öntenek hozzá, ecettel ízesítik (Szatmár és Bihar m.).

A kaszások hajnalban, 3–4 óra tájban láttak munkához – országszerte fél deci pálinkával –, de fröstökölni csak fél nyolc körül szoktak. 19. századi leírásokból, vásárnapi kalákát megörökítő felvételekből úgy tűnik, mintha a szénamunka ünnepi felvonulás lett volna a parasztság életében. A kaszás bandák, a vándormunkások munkatempóját, hosszú kaszapengéjét, életkörülményeit vizsgálva pedig az embertelen hajsza, a megerőltető szakmáymunka adalékait találjuk.

Észre kell vennünk, hogy a kalákában végzett kényelmes munka, illetve a saját birtokon végzett szénacsinálás ünnepi hangulatát, a társas munka örömét a 19. század második felében mind több helyen felváltotta a bér-munka, a teljesítménybére-zés, a szakmáymunka rideg hajszája. A kaszások munkateljesítménye főként az alföldi és kelet-dunántúli uradalmakban nőtt meg a kapitalizmus korában (Paládi-Kovács A. 1977a: 131; 1979a: 389–390).

A TAKARMÁNY TÁROLÁSA

A tárolóhely megválasztása kihat a paraszti gazdaság egészére, az időbeosztásra, az üzemi költségekre, sőt a települések formájára is, ugyanis a takarmánytárolás és az állatteleltetés igényei a településen belüli telekformákat, a szórványtelepek, illetve a település szélén vagy attól távol fekvő rakodóhelyek, szállások formáját és használati módját nagyban meghatározzák.

Helyrajzi, topográfiai szempontból három megoldás különíthető el:

- a) szénarakodók a mezőn,
- b) szénáskertek a település szélén,
- c) szénatárolás a lakótelken, a településen belül.

A mezei szénatárolás általános gyakorlat volt a középkor óta, s túlsúlyban lehetett még a 18–19. században is. Nehezen megközelíthető erdei tisztásokról (*láz, szécs*), havasi kaszálókról télen, szánúton sem szállították haza a takarmányt, hanem az állatokat hajtották a távoli boglyákhoz, s a szénát ott helyben etették fel. A mezei, erdei, havasi *telelőkön, szállásokon* kertelést végeztek, kunyhót, aklot építettek; másutt a boglyákat nemcsak árkolással, kerteléssel védték, hanem mezei csűrökbe, pajtákba mentették. Réteken épült rakodókban, prэшázak padlásain, mezei pajtákban sok szénát tároltak a dunántúli és a felföldi parasztok is (Hofer T. 1955; Andrásfalvy B. 1965, 1970d, 1975). Erdélyben pedig Máramarostól Hunyadig megtalálható az időszakosan használatos *szállások, kaszajok, eszténák* rendszere. Hasonló szénatároló építmények, állatteleltető szállások ismeretesek a Kárpátok szlovák, lengyel, ruszin, román lakosságú tájain; de nyomon követhető az alpesi és a tágabb kelet-európai térségben is (Paládi-Kovács A. 1979a: 400–403; 1981d: 209–220). A havasok alján épült szórványtelepülések eleinte szintén jószágteleltető szállások voltak.

Az alföldi mezővárosokat, kertes településeket övező ólaskertek, szálláskertek a lakónegyedtől azzal határos övezet, tömb, csoport vagy sor formájában különültek el. Ottani beltelkén minden gazdának teljes gazdasági udvara volt, ahol a jószágait teleltette. Ezek a lakótelektől távoli beltelkek régtől fogva magántulajdonban álltak. Az Alföld sok részén közrakodók is léteztek azok számára, akiknek rakodókertjük, gazdasági hasznosítású beltelkük nem volt. *Lógerek* a Bach-korszakban tűzrendészeti indokkal is létesültek. Faluszéli, de a faluhoz közel fekvő csoportos rakodók a Vág mentén és a Felföld egyes tájain is léteztek (például Negyed, Őrhalom, Szarvaskő, továbbá Nógrád, Heves, Gömör néhány helysége). A rakodón elhelyezett boglyák, kazlak mellé helyenként marhaólak, istállók is épültek (bővebben lásd az MN IV. *Életmód* kötetben, 12–28).

Századok óta túlnyomórészt a településen belül, a lakótelken tárolták a szénát Észak-Dunántúlon, a Kisalföld és az Északi-Középhegység térségében élő parasztok. Részint a telken épült csűrben s az ólpadláson, részint a lakótelekhez tartozó *szérűskertben, szénáskertben* helyezték el az összes takarmányukat (Balasssa I. 1964a; Ikvai N. 1967; Paládi-Kovács A. 1979a: 407). Kalotaszegen és Erdély régi településein is a telekre keresztbe állított csűr mögött szokott állni az *ösztrübe* vagy *kalangyába*, esetleg *szakaszba* rakott széna. Ott a rakodóhelyek neve főként *csűröskert* vagy *szénáskert*. Baromudvaros telekelrendezés, azaz „kettős udvar” esetén az utcától távolabb eső belső udvaron álltak a széna- és szalmaboglyák. *Csűröskertekben* tárolták a széna zömét a 16–17. század óta az uradalmi majorságok is (Makkai L. 1954).

TÁROLÁSI MÓDOK A SZABADBAN

Az erdei tisztásokon, havasi vagy ártéri kaszálókon gyűjtött szénát régebben élő fa köré szokták boglyába rakni. A boglyát bekerítették, oldalára farudakat támasztottak, hogy a szarvasok, őzek szájától megvédjék. Székely havasokon, gyimesi *reglőkön* máig lehet ilyen boglyákat látni.

Előfordult, hogy az alsó néhány sor ág felett „levágták a fa tetejét”, s az ágakra néhány rudat, gallyat fektettek. Erre a padozatra, az élő fára rakták fel a szénaboglyát. Domokos, Lápos-völgyi falu magyarjai (Szolnok-Doboka m.) főként lombtakarmányt tároltak élő fán vagy fatörzs köré rakott boglyákban (Gunda B. 1966a: 344; Paládi-Kovács A. 1979a: 408–410; 1983: 199). A beregi ruszinoktól a Hunyad megyei románokig megtalálható Erdély magas hegyvidékein a fa köré és a fa gallyaira rakott szénaboglya; még több recens adatot ismerünk Bulgáriából és a Balkán-félsziget más tájairól. Kétségtelenül archaikus, évezredes múltú tárolási mód ez.

Cölöpállványra, *asztaglábra* a székelyek kevés gabonát rakodtak még a 20. század elején is. Padozata olyan magasan volt, hogy szarvasmarha, ló el ne érhesse a kalászt. Alatta szekeret, kádat, szerszámokat tároltak. A Duna szigetein, ártéri kaszálóin hasonló állványokra rakodtak, s formáltak kisebb-nagyobb szénaboglyákat (Szigetköz, tolnai Sárköz, Mohácsi-sziget). A kárpáti ruszinok, a hunyadi, bihari románok szintén tárolták cölöpállványokon a szénát. Boglyaállványokat a házuk közelében és a távoli kaszálókon egyaránt létesítettek (Andrásfalvy B. 1975: 410; Timaffy L. 1972; Paládi-Kovács A. 1979a: 410–413).

A széna téli tárolására szolgáló szabadtéri rakományok régi formája a kerek alaprajzú *boglya* vagy *kalangya*. Boglyakarót, azaz körülbelül 6–7 méter magas, sima, hengeres rudat állítottak a földbe, s mint árboc köré rakták a téli boglyát a környező népek is.

Magyarország mai területén csupán a Zempléni-hegységben, a Pilisben és Kőszeg-Hegyalján találjuk meg a boglyarakásnak ezt az archaikus módját. Pilisi és Füzér-vidéki (Abaúj-Torna m.) szlovák parasztok 3–4 szekér szénát szoktak egy-egy *kopában*, árbocos téli boglyában tárolni (Ikvai N. 1962, 1967; Balassa I. 1964a: 169; Paládi-Kovács A. 1979a: 414–420). „Karóba rakták” a *bugját* a Székelyföld és Erdély legnagyobb részén. Kalotaszegen (például Magyarvalkón) *ösztrü* köré rakják a téli szénaboglyát. A tetején kiálló rúdvégre vagy egy lyukas cserépfazekat húznak, vagy egy *kalácsnak* nevezett fonatot szénából, hogy a beázást megelőzzék (Nagy J. 1940: 488). Csinosnak tartották a karós boglyát, mert a karó mutatta a közepét, s a szél sem vitte el könnyen a tetejét. A szél kártétele ellen védekezésül páros rudakkal, póznákkal nyomtatták le.

Az Alföld, a Kisalföld és a Dunántúl parasztsága nagyobb átmérőjű boglyákat rakott és nem használt hozzájuk karót. Jól megrakott boglyában 100 q széna is elfért. Pethe Ferenc szerint megüledése után a boglya magassága és derekának átmérője egyaránt 3 öl, annyi „mint egy törvényes kazal”. A boglya *dereka* 1–2 „talppal” szélesebb az aljánál, hogy a talaj közelében az eső ne árthasson a szénának (Pethe F. 1805: 720; Szabó M. 1957). A Tiszántúlon *körteszárú boglyának*, Pest megyében *gombaszárú boglyának* nevezték ezt a formát. Megrakásából virtust csináltak; minél keskenyebbre sikerült az alja, annál nagyobb becsülete volt a boglyarakónak. A Kisal-

földön *hasasnak* nevezték ezt a boglyaformát, s szerették, ha „csepegése van” az ilyen rakománynak.

Cukorsüveg alakú boglyákat a nyelvterület peremein használtak, például a hansági, mosoni németek és magyarok, a Pilis és az Északi-középhegység szlovák falvai, de a megmagyarosodott németek, szlovákok másutt is sokfelé. Ez az árbocos boglya alakját őrizte meg, noha nem rakták karó köré. Kevesebb gonddal szokták megrakni a félellipszis alakú boglyát, mindig karó nélkül és közeli felhasználásra szánva (Paládi-Kovács A. 1979a: 421–422).

A kerek alaprajzú téli szénarakomány neve *boglya*, amit jelzővel egészítenek ki: *téli boglya*, *nagy boglya*, hogy megkülönböztessék a kisebb, ideiglenesebb egységektől (például *szekeres boglya*). A moldvai magyarok *asztagnak* nevezik a szénáskertben elhelyezett, karó köré rakott, nagyméretű téli boglyát. Erdélyben, s a 17–18. században még az Alföldön is használatos volt a *kalangya* szó szénarakomány megnevezésére. Rendszerint 5–10 szekér szénát raktak egy-egy kalangyába. A 20. század elején a Kiskunságban a „kalangya olyan mint a kazal, de két vége boglyaszerűen gömbölyű, nincs szarvalva, ezért rakása is könnyebb” (Tálas I. 1936b: 176). Székelyföldi és dél-erdélyi tájszó a *kaszaj*. Általában kör alaprajzú szénarakást jelöl.

Kazalnak a nyelvterület nagyobb részén a téglalap alaprajzú széna- és szalmarakományt nevezik. Több formája van. Az Alföldön vagy szögletesre, *szarvasra*, vagy pedig *homlokosra* formálják. Utóbbit a Kiskunságban *bikahomlokosnak*, Szatmárban pedig *bivalyorrú kazalnak* nevezik, mert két rövid végén kerekded a formája. A jó kazal oldala *pandalos*, s a róla lecsöpögő víz nem folyik alája. A szarvas kazlat úgy kell rakni, ahogy a szekérre szoktak rakodni, azaz szénából „szarvat hajtanak” s tesznek a rakomány sarkaira.

A nyelvterület északi, nyugati peremein és északon a parasztság nem ismeri, nem használja a kazal egyik formáját sem. Erdély középső részein *szakasznak* nevezik a hosszú szénarakományt. Néhol román szóval (*zsiráda*) is jelölik ezt az újabban megismert formát (például Kérő, Gyimes).

A BOGLYA- ÉS A KAZALRAKODÁS MÓDJAI, ESZKÖZEI

Árbocos boglyánál csak arra kell vigyázni, hogy a szénát egyenletesen körben rakják, de a nagy *gombaszárú boglyák* és különösen a kazlak megrakása több szakértelmet igényelt. Ehhez a munkához kevesen értettek igazán. A jó *kazalmestert* számon tartották, s az uradalmak és a nagygazdák is jobban megfizették, mint az *adogatókat* és más „villás embereket”. Kazalrakáshoz legkevesebb hat férfi kell, s a nagyobb boglyákhoz is szükség van öt-hat emberre. Nagy kazlak tetején négy ember csak a kazal sarkait igazgatta, „szarvat gyűrt”, s tucatnyi másik adogatta fel nekik a szénát.

A rakomány helyét gondosan, víz által nem járt területen jelölték ki, s olykor földdel is magasították. Vizenyős, talajvizes terepen kövekre, tuskókra helyezett alacsony, vagy bakokra helyezett magasabb állványzatra rakodtak. Az Alföldön *ászok*, *kántorfa*, a Szigetköz, Csallóköz vidékén *gölöngya* a kazaltartó gerendák neve. Rendszerint sással, szalmával, hitványabb szénával kezdik az alapozást, és fejezik be

a tetőzést. Az Alföldön kazaldíszek kerültek a kazal két végére. Körülbelül 1 méter hosszú karóra csavart szalmakötélből formálták a *buba* (Körösök vidéke), a *tutaj* vagy *gólya* (Orosháza), a *bukréta*, *címer* (Kiskunság) elnevezésű kazaldísz (Tálas I. 1936b: 178; Szabó M. 1957: 62; Paládi-Kovács A. 1979a: 428–429).

66. ábra. Boglyaformák: a) karós szénaboglya; b) a karós szénaboglya alapzata, Háromhuta (Zemplén vm.); c) *asztag*. A széna gyűtéveszt raktározási módja, Ploszkucény (Moldva, Románia)

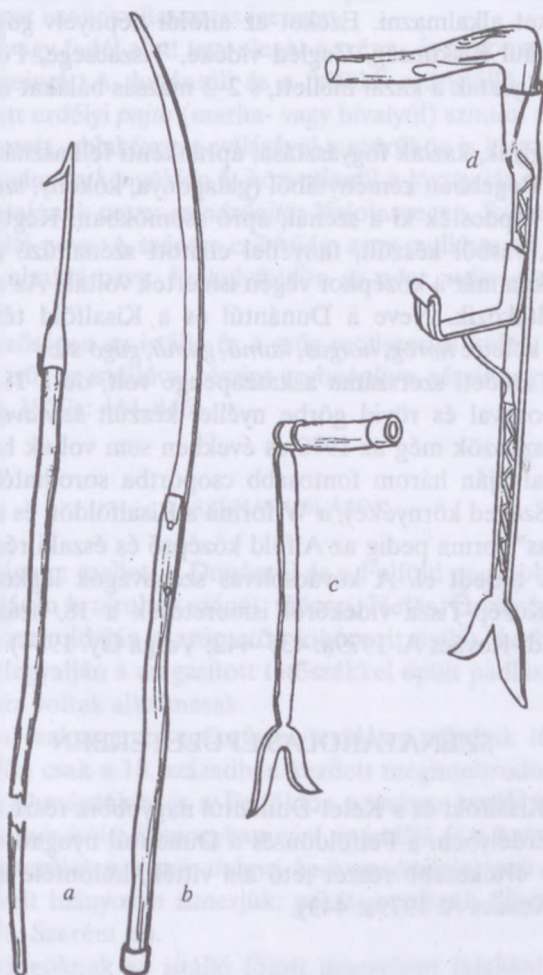
A nyelvterület szélein (Nyugat-Dunántúl, északi népterület, Erdély) párosával összekötött, a rakományon átvetve felfüggesztett, hosszú póznákkal védték a kazlat, boglyát. Az Alföld, Kisalföld és Kelet-Dunántúl tájain viszont szénából sodrott hosszú kötelekkel szorították le. A póznák és a kötelek is körülbelül 1 méter távolságra kerültek egymástól. Nagy téli boglyák csúcsába olykor egy karót szúrtak, s a ráhurkolt szénaköteleket sugarasan vezették le a rakomány aljába. Ott a kötél két végét 30–40 cm mélyen bedugták a megüledett rakományba.

Kötéleresztéshez két személy szükséges, akár szerszámmal, akár pusztá kézzel dolgoznak. Egyikük ereszti a szénát (sást, nedvesített szalmát), másikuk pedig kéz között sodorja, tekeri a kötelet. Az Alföldön használatos kötél sodró eszközök legismertebb neve: *kallantyú*. Ismerik *tekerőfa* és *kötéleresztő* néven is. Kelet-Dunántúl tájain földbe erősített eszközt használtak, amit Tolnában *verecsény*, a Balaton vidékén pedig *kötélcsináló* néven ismertek (Paládi-Kovács A. 1979a: 431).

Boglya- és kazalrakáshoz hosszú nyelvű villákat, gyámfogas nyársakat tartottak. *Felkalangyázó villát* említenek északon (Gömör, Torna), *nyársat* használtak Délnyugat-Dunántúlon, *bukóvillát* a Felső-Tisza vidékén.

Speciális eszköz az 5–6 méteres nyéllel készült, ún. *tetejező gereblye* a Csermosnyavölgyben (Gömör m.); a *födőgrábla* Göcsejben, Hetésben. Az ország más vidékein is használtak a rakomány befejezéséhez hosszú nyelvű *kazaltisztító gerebnyét*. Sok helyütt a gyűjtéshez használt szénagereblye, *takarógereblye* nyelét toldották meg egy hosszú

csáppal (például Újbars), s nem tartottak speciális eszközt. A göcseji *födőgráblának* ugyanis szokatlanul hosszú (körülbelül 25 cm-es) fogai vannak, de csupán 3 db, s nem a kazal egyengetésére, fésülgetésére, hanem a villán felnyújtott szénacsomók felhúzására szolgál (Paládi-Kovács A. 1979a: 432).

67. ábra. A kazalvágás eszközei: a) szalmahúzó horog; b) kazalkezdő kasza; c) kézi szénavágó; d) tapodós szénavágó, Átány (Heves vm.)

Paraszti gazdaságokban a hosszú villa, hosszú gereblye és a kazalrakó létra maradt a kazalrakás legfőbb eszköze az 1960-as évekig. A kazal derekán kihagytak akkora helyet, ahol egy villás ember megállhatott, illetve fogadhatott és továbbíthatott egy-egy villányi szénát. Ezt a helyet többnyire *állásnak* nevezték. Az ott álló *adogató* átvette és még följebb továbbította a szénát. A Tiszántúlon olyan magas kazlakat raktak, hogy olykor négy ember is állt egymás fölött az *állókon* vagy a *kazlázó létrán*.

Főként az Alföldön szoktak két *rudasfát* (petrencehordó fa) a kazal oldalába szúrni és azokra pallókat helyezni. Deszkaállványt, *asztalt* a nyelvterület peremein (például Hont és Bereg m.), sőt Erdélyben is használtak a kazal- és asztagrakás megkönnyítésére.

Uradalmakban a 19. század közepén kezdtek állati erővel működtetett csigás vagy gémes emelőgépeket alkalmazni. Ezeket az alföldi népnyelv *gólya*, *kazalazó gólya* néven ismeri (például Kiskunság, Cegléd vidéke, Tiszacsege, Polgár stb). Egy-két szarvasmarhával dolgoztak a kazal mellett, s 2–3 mázsás bálákat emeltek fel egy-egy alkalommal.

A szabadtéri boglyák, kazlak fogyasztása, apránkénti felhasználása szintén segéd-eszközöket kívánt. Régebben keményfából (galagonya, kökény, szilva, körte) készült horoggal, *kamóval* tépdesték ki a szénát, apró csomókban. Régtől használatosak a köpűs felerősítésű, vasból készült, fanyéllel ellátott szénahúzó horgok is, melyek Kecskemét környékén már a középkor végén ismertek voltak. Az eszköz hossza 130–150 cm között váltakozik. Neve a Dunántúl és a Kisalföld térségében *vonyogó*, *vonyigó*, a Dunától keletre *horog*, *horgas*, *kamó*, *gamó*, *gágó* stb.

A kazalmetszés eredeti szerszáma a kaszapenge volt, de a 18. század derekától megjelentek a taposóval és rövid görbe nyéllel készült *szénavágók* is. Erdélyben azonban ezek az eszközök még az 1970-es években sem voltak használatban. Vágó élük és formájuk alapján három fontosabb csoportba sorolhatók: a *tulipán kasza* (Dél-Dunántúl és Szeged környéke), a W-forma a Kisalföldön és északon az Ipolyig, az ún. „fecskefarkas” forma pedig az Alföld középső és északi részén, s a Felföldön az Ipolytól keletre terjedt el. A kovácsoltvas szénavágók legkorábbi említései és tárgyi emlékei a Közép-Tisza vidékéről ismeretesek a 18. századból (Debrecen, Nagykunság) (Paládi-Kovács A. 1979a: 435–442; Varga Gy. 1984).

SZÉNATÁROLÁS ÉPÜLETEKBEN

Az Alföldön, a Kisalföld és a Kelet-Dunántúl nagyobbik részén a szénát a szabad ég alatt tárolták. Erdélyben, a Felföldön és a Dunántúl nyugati és déli részein legalább a takarmány értékesebb részét tető alá vitték, különféle építményekben helyezték el (Paládi-Kovács A. 1979a: 443).

CSÜRÖK, PAJTÁK

Első helyen kell említeni a csűr, pajta néven ismeretes nagyméretű gazdasági épületet. A nyelvterület nyugati felében, s a Felföldön a Zagyva és a Tarna felső (Mátra mögötti) szakaszaig *pajta*, attól keletre *csűr* az épület neve. Alaprajz szempontjából négy fő típusa különíthető el: *a)* téglalap alaprajzú, *b)* torkos, *c)* közel négyzet alaprajzú, csarnokos vagy hosszanti folyosós (Erdély nyugati sávjában honos változatának *jármos csűr* a neve), *d)* az egyteres csűr (Délnyugat-Dunántúl szűk sávjában). (Bővebben lásd MN IV. *Életmód* kötet 194–199). Főként a Dunántúlon terjedt el a kizárólag széna, takarmány tárolására szolgáló *lábás pajta*. Lábainak

száma 4–6–8 között váltakozik. Anyaga lehet fa, kő, téglá, esetleg vályog. Fedele rendszerint nyereg formájú, zsúppal, náddal, utóbb már cserépszindellyel borítva. Zalában, Veszprémben a 19. század végétől *lábas pajtából* épült a legtöbb. A 13–14. században elterjedő csűr, pajta főként a kevés gabona tárolására és cséplésére szolgált, s az épület központi tere a *szerű* volt. A legújabb kori *lábas pajták*, *szénás csűrök* inkább szolgálták az istálló állattartás igényeit.

Az istálló csűr egy fedél alatt tesz eleget a széna- és gabonátárolás, a cséplés és a jószágtartás igényeinek. A dunántúli és a felföldi csűristálló az udvarról nyílik. A csűrben elhelyezett erdélyi *pajta* (marha- vagy bivalyól) szintén az udvarról nyílik, de *könyöklőnek* nevezett, ablakforma nyílásával a szerűhöz is kapcsolódik. Onnan adogatják be a takarmányt a *könyöklőn* át közvetlenül a jószág jászlába. A nyílás deszkából készült toloajtájának neve: *szénázóajtó*. Kalotaszegen, Székelyföldön *tehenpajta*, *bivalypajta* az istálló neve. A széna a *csűrRhíján*, azaz padlásterén és az *odornak* nevezett fiókban van elraktározva. Székelyföldön az *odor*, *udor* gyakori neve egyben a szénapadlásnak is.

Az erdélyi Mezőségen az istálló és a csűr rendszerint külön épület, Torockón és Tordán viszont a csűr az istállóval részint egybeépítve, részint egybefoglalva található (Paládi-Kovács A. 1979a: 444–446).

SZÉNAPADLÁSOK

A csűrök padlásteré mellett a Dunántúl és a Felföld nagyobb részén a lakóházak és az istállók padlásán is tároltak szénát. Göcsej, Hetés, Őrség és a vasi Hegyhát régi házainak homlokzati oldalán a zsúptetőn kiképzett nyílás, *herkelik* szolgált a rakodáshoz. Kőszeg-Hegyalján a magasított tetőszékkal épült padlások nagy mennyiségű széna befogadására voltak alkalmasak.

Istállópadláson csaknem az egész nyelvterületen tároltak több-kevesebb takarmányt. Az Alföldön csak a 18. században kezdett meghonosodni a *német istálló* és a zárt padláster. A Dunántúlon és a Felföldön azonban korábbi fejlemény. Vasban, Zalában *szénáshí*, *szénáshíé*, Somogyban *góré* az istálló és a kamra feletti tetőtér neve. Az északi népterületen a *szénahányó lyuk* rendszerint pici nyeregtetővel épült. Ennek egyéb neveit hiányosan ismerjük: például *csábrák* (Tarnalelesz, Heves m.), *kapak* (Szentlászló, Szerém m).

A hétfalusi csángóknak az istálló fölött magasított falakkal épült szénapadlása deszkázott folyosóval egészült ki. Ez utóbbit *sarjútartónak* nevezik, mert a kései kasszalású fű utószáritása azon történik. Dél-erdélyi magyar szórványokon szintén feltehető. Neve ott *sop*, *sopron*, Moldvában *szopron*. A székely *odor*, *udor* eredeti jelentése szintén 'padlás, csűrpadlás' lehetett, majd a csűr egyéb rakodóterére is átvitték ezt a megnevezést.

A szőlőhegyek présházainak, *hajlokainak* padlása szintén szénatárolásra szolgált. Mellettük épült gyakran a jószágteleltetésre szolgáló pajta, fészter, istálló is. Zala, Vas, Somogy és Veszprém szőlőtermő vidékein a szénapadlásos présházak, pajták rendszere nagy múltra tekint vissza. Hasonló *hajlok*ok ismeretesek Nyitra, Hont, Nógrád, Gömör, Torna szőlővidékein is (Paládi-Kovács A. 1979a: 446–454).

A Kárpát-medence több vidékén voltak önálló, formájukat és földrajzi elterjedésüket tekintve is jellegzetes takarmánytároló épületek. Az elnevezésükre szolgáló népnyelvi terminológia szintén figyelmet érdemlő.

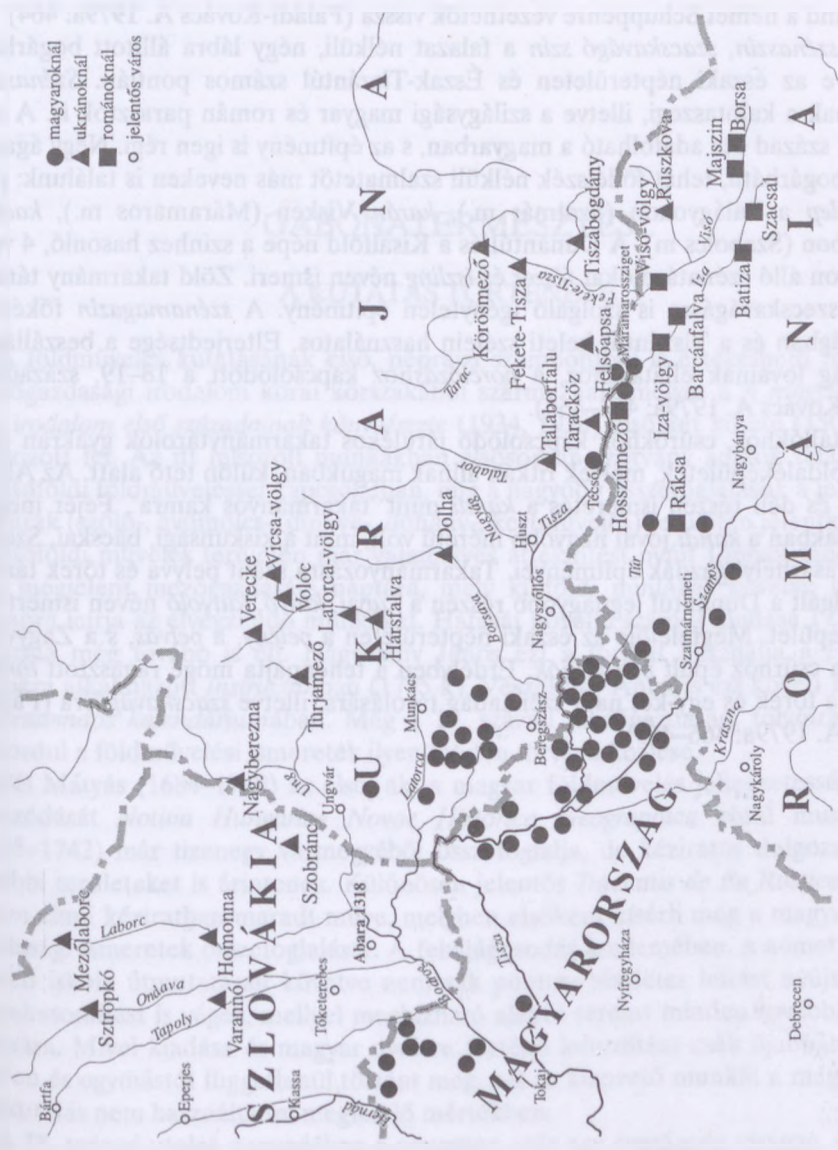
Az *abara* négy, földbe ásott oszlopon fel-alá emelhető fedél. Oldalfalak nélkül áll, oszlopai meghatározott közönként furatokkal vannak ellátva, a tető négy szegletét alátámasztó fa- vagy vasrudacskák számára. A könnyű tető felemelésével, leeresztésével követni lehet a rakomány mennyiségi változásait. A fedél legtöbbször piramis, ritkábban nyereg formájú; faszindellyel, dránicával vagy zsúpszalmával (újabbán kátránypapírral) fedett. Az *abara* a történeti Zemplén, Ung, Bereg, Ugocsa, Máramaros és Szatmár megye magyar és ruszin parasztjainak jellegzetes építménye. Használták sárosi, abaúji szlovákok, s helyenként erdélyi magyarok és románok is. Alsó-Fehérben a román parasztok szénatartója fel-alá emelhető *fedelă*, de Gyergyóban a hasonló formájú *landina* szilárdan rögzített tetővel épül.

Dunántúlon *szénakalap* néven fordult elő szórványosan a 19. század vége felé (például a csákvári uradalomban). Az ötletes építményt már a 14. században megörököltette a cseh Veliszláv-biblia rajzolója. Ismeretesek 15–16. századi ábrázolásai is, főként Angliából és Németalföldről. Akkor még főként kevés gabona tárolására szolgált. Az újkor századaiban foltokban tűnik elénk egyes német, balti, lengyel és belorusz tájakon. Nagy valószínűséggel Nyugat-Európából terjedt kelet felé, jórészt telepes parasztok közvetítésével (Paládi-Kovács A. 1969a; 1979a: 454–459; 1982c: 262–267).

A *rakodó*, *szénarakodó* (Nógrádban *állás*) nevű gazdasági épület a *lábás pajta* táji változata, azaz a csűrnél kisebb, rendszerint egyosztatú, lábakon álló, szilárd tető. Legtöbbször falazat nélkül építik 4–6 lábra, de a réteken a falutól távol álló *rakodók* deszka- vagy lécfalazattal, zárható ajtókkal épültek (Szalóc, Berzété, Betlér vidéke, Gömör m.). A Bódva völgyében sátoros tetejű, a Gallyaságon vértés, nyeregtetejű *rakodók* terjedtek el. Földrajzi elterjedtségük a Hernád és az Ipoly közötti térségben magyar és szlovák oldalon egyaránt megfigyelhető. Északi szlovák területeken a mezei *rakodók*, magyar falvakban a szérűskerti *szénarakodók* jellegzetesek. Alkalmasak akár 10–12 szekérrakomány elhelyezésére. Kisebb gazdák udvarán az egyetlen szénatároló építmény; tehetős gazdák telkén a csűr mögött vagy mellett létesített kiegészítő tárolótér (Paládi-Kovács A. 1981d).

Sop, *sopp*, *sopa* néven a Kárpát-medence több vidékén is találunk egyosztatú, 5–6 méter magas oszlopokon álló, szilárd fedelű szénatároló építményeket. *Sop*, *sopp* a nevük az abaúji Hegyköz legtöbb falujában. Az 1920-as évek után az udvaron vagy a gyümölcsöskert végében álló *soppok* sarokoszlopait a Zempléni-hegységben már gyakran építették kőből, téglából is. *Sop*, *sopa* nevű szénatárolók előfordulnak szórványosan a Kisalföld északi peremén (Tardoskedd) és a Kárpátalján is (Korláthelmec, Beregrákos) (Ikvai N. 1962: 49; Balassa I. 1964a: 163; Paládi-Kovács A. 1979a: 462–464).

Dél-Erdélyben (például Olthévíz, Krizba, Halmágy) szintén előfordul a *sóp* 'szénatároló hely' jelentésben. Szakadát (Szeben m.) az udvar végét keresztben lezáró csűrt nevezik *sóp*nak. A csűrrel egy tető alá épült istálló (*pajta*) padlásának pedig

6. térkép. Az abara elterjedtsége a Kárpát-medence északkeleti részén

forduló sóp a neve. A dévai csángók a csűrhez ragasztott toldaléképületet *suplák*nak nevezik. Főként polyva, törek, sarjú tárolására szolgál. Ezek az épületnevek végső soron mind a német Schuppenre vezethetők vissza (Paládi-Kovács A. 1979a: 464).

Szín, szénaszín, szacskavágó szín a falazat nélküli, négy lábra állított bogárhátú tető neve az északi népterületen és Észak-Tiszántúl számos pontján. *Szénaszín*t használnak a kalotaszegi, illetve a szilágysági magyar és román parasztok is. A *szín* szó a 11. század óta adatható a magyarban, s az építmény is igen régi. Négy ágason nyugvó bogárhátú, tehát födélszék nélküli szalmatetőt más neveken is találunk: például *selepe* a Palágyokon (Szatmár m.), *karán* Visken (Máramaros m.), *kaducs* Tiszadobon (Szabolcs m.). A Dunántúl és a Kisalföld népe a színhez hasonló, 4 vagy több lábon álló szénatárolókat *fészter* és *iszling* néven ismeri. Zöld takarmány tárolására és szecskavágásra is szolgáló igénytelen építmény. A *szénamagazin* főként a Szilágyságban és a Tiszántúl keleti szélein használatos. Elterjedtsége a beszállásolt katonaság lovainak ellátásához, a *porciózáshoz* kapcsolódott a 18–19. században (Paládi-Kovács A. 1979a: 462–466).

Az istállókhöz, csűrökhöz kapcsolódó járulékos takarmánytárolók gyakran csak kisebb toldaléképületek, melyek ritkán állnak magukban, külön tető alatt. Az Alföld középső és déli részén ismeretes a *kandi* mint 'takarmányos kamra'. Fejér megyei uradalmakban a *kandi* jóval nagyobb méretű volt, mint a kiskunsági, bácskai, Szeged vidéki, vásárhelyi gazdák építményei. Takarmányozásra szánt pelyva és törek tárolására szolgált a Dunántúl legnagyobb részén a *kutyu*, *kutyó*, *kutyoló* néven ismert fél-ereszes épület. Megfelelője az északi népterületen a *pelény*, a *pelvás*, s a Zagyvától keletre a csűrhez épült *pelyvásfiók*. Erdélyben a tehénpajta mögé ragasztott *törekől* szolgált a törek és egy-két napi szénaadag tárolására, illetve *szacskavágásra* (Paládi-Kovács A. 1979a: 466–469).

FÖLDMŰVELÉS

GABONATERMESZTÉS

A KUTATÁS TÖRTÉNETE

A földművelés kutatásának első, néprajzi szempontból is értékelhető forrásai a mezőgazdasági irodalom korai korszakából származnak, melyet a *A magyar gazdasági irodalom első századainak könyvészete* (1934, 1938) első két kötete (1505–1830) dolgozott fel. Az itt felsorolt munkákban elsősorban szőrvány adatok találhatók a szántóföldi földműveléssel kapcsolatban, míg a nagyobb összefoglalások a jellegzetes kultúrák (szőlő-, gyümölcs-, dinnye-, dohány-, kertművelés) területén jelentkeztek. A szántóföldi művelés területén már valamelyes áttekintést nyújt Lippay János 1662-ben megjelent mezőgazdasági naptára, mely külföldi mintákat követve hónapról hónapra leírja az elvégzendő munkákat. Hatását növelte számos kiadása 1753-ig, de a forma még tovább is élt. Nagyváthy János ezt a formát használja a Festetics-birtokra alkalmazott *Instructióiban* (1795 k), Veszelszky Antal is ezt követi 1799-ben *Százesztendős kalendáriumában*. Még a 19. század mezőgazdasági folyóiratában is előfordul a földművelési ismeretek ilyen módon történő közlése.

Bél Mátyás (1684–1749) az első, aki a magyar földművelés jellegzetességeit, táji tagozódását *Notitia Hungariae Novae Historico Geographica* című munkájában (1735–1742) már tizenegy vármegyéből összefoglalja, de kéziratos dolgozatai még további területeket is érintenek. Különösen jelentős *Tractatus de Re Rustica Hungarorum* című kéziratban maradt műve, melyben elsőként kísérli meg a magyar mezőgazdasági ismeretek összefoglalását. A felvilágosodás szellemében, a német államismereti iskola útmutatásait követve nemcsak pontos, részletes leírást nyújt, hanem összehasonlítást is végez, mellyel megbízható alapot teremt minden további kutatás számára. Mivel kiadása és magyar nyelvre történő lefordítása csak újabban, részletekben és egymástól függetlenül történt meg, ezt az alapvető munkát a magyar néprajzkutatás nem használta fel megfelelő mértékben.

A 18. század utolsó negyedében a nyugaton már egy évszázada virágzó, ún. *házigazda-irodalom* (Hausvaterliteratur) nálunk is néhány kiváló könyvet hívott életre. Ezekben a római mezőgazdasági auktorok ismeretei éppúgy helyet kaptak, mint a nyugati országok (főleg a német és angol nyelvterület) legújabb eredményei, de ami számunkra különösen fontos, a hazai hagyományok és tapasztalatok leírását is bőségesen közlik pozitív, de többségükben negatív értékeléssel. A mezőgazdasági irodalom fellendülését elősegítette, hogy a Nagyszombatból Pestre költözött egyetemen mezőgazdasági tanszéket is szerveztek, melynek első tanára Mitterpacher

Lajos (1734–1814) kiadta *Elementa rei rusticae* (1777–1794) című összefoglaló munkáját.

A 18. század végének, a 19. század elejének egyre gyarapodó mezőgazdasági irodalmából különösen három olyan meghatározó egyéniség emelkedik ki, akinek munkáit a néprajzkutatás is nagy haszonnal forgatja, annál is inkább, mert elsősorban magyar nyelven írtak.

Tessedik Sámuel (1742–1820) számos munkája közül az eredetileg németül megjelent, de a következő évben (1797) magyarra is lefordítottak: *A Paraszt ember Magyarországon Mitsoda és mi lehetne...* című könyve többek között a magyar mezőgazdaság helyzetét rajzolja meg Szarvason, de úgy, hogy ez általánosságban az egész Dél-Tiszántúlra érvényes. Széles körű pedagógiai munkássága elsőrendűen a parasztság életszínvonalának emelését kívánta szolgálni, és ennek középpontjába a földművelés megjobbítását állította.

Nagyváthy János (1755–1819) Miskolcon született, Sárospatakon járta iskoláit, számos külföldi tanulmányút után a dunántúli Festetics-birtokok kormányzója lett. Alapvető munkája 1791-ben jelent meg: *A szorgalmatos mezei gazda* címhez azt is hozzáfűzte: *A Magyarországon gyakoroltatni szokott gazdaságnak rendjén keresztül*. Ez is mutatja, hogy a sok külföldi – gyakran a mienknél korszerűbb – ismereten túl a hazai gyakorlatnak is nagy figyelmet szentel. Ezért ez a műve, más könyvei, kéziratai a néprajzi földműveléskutatás fontos forrásai a 18. század második felére.

Kisszántói Pethe Ferenc (1762–1832) Szabolcs megyei születésű, majd mint debreceni diák a Tiszántúl jelentős részét megismerte, sokat járt külföldön, a keszthelyi Georgikon tanára, gazdaságának kiváló szervezőképességű vezetője lett. Az általa szerkesztett két folyóirat; a *Vizsgálódó Magyar Gazda* (1797) éppúgy alapvető forrás, mint a *Nemzeti Gazda* (1814–1818). Igen sokat meríthet a néprajzkutató háromkötetes: *Pallérozott mezei gazdaság* című főmunkájából, melyben az ismereteket „a nemzet állapotjához szabva...” adja elő. A hazai gyakorlatot nemcsak általánosságban ismerte, hanem annak számos elemét továbbfejleszthetőnek is tartotta.

A 19. század első felének rendkívül gazdag mezőgazdasági irodalmából két olyan munkát emelünk ki, mely a tájhoz erősen kapcsolódik, éppen ezért adatainak jelentős részét lokalizálni is lehet. Az egyik Balásházy János (1797–1857), aki Sátoraljaújhelyen nevelkedett ugyan, de élete második részét Debrecenben töltötte, ezért *A háztartás és mezei gazdaság tudományáról* írt könyve (1838) rengeteg debreceni vonatkozást tartalmaz. Milotai Ferenc: *Az erdélyi gazda kézikönyve* (1838) című, ugyancsak kétkötetes munkája kitűnő forrás mindazok számára, akik Erdély földművelésével foglalkoznak.

Ez az a korszak, melyben a földműveléssel kapcsolatban olyan kérdések is felvetődnek, melyek tudományszakunkat később – nemegyszer napjainkban is – foglalkoztatják. Ilyen a Kállay Ferenc nevével elsőként megemlített kettősség (TGy 1823. VII. 3–39) a magyar földművelésben, mely szerint az Alföldön az „ázsiai”, mert a szemnyerés munkáját szabadban végzik, míg a hegy- és dombvidéken az „európai”, mert a munka jelentős részét épületekben (csűr) bonyolítják. Újabban Kállay szerzőségét kétségbe vonták. A kettősségfelfogást Csaplovits János (1780–1847) is magáévá tette, aki a Kárpát-medence földművelésének sok jellegzetes vonását más vonatkozásban is megörökítette. A sarló-kasza váltás kérdése csaknem minden összefogla-

ló munkában szerepel és számos cikk jelent meg a kérdéssel kapcsolatban a folyóiratokban éppúgy, mint ahogy az eke és a szántás kérdéséről is sokat írtak. Ez utóbbiról külön könyvet is kiadott Balogh József, *Tanakodás az ekéről* (1836) címen.

A 19. század második és harmadik negyedében a hosszabb-rövidebb ideig élő mezőgazdasági folyóiratok egész sorát jelentették meg. A teljesség igénye nélkül érdemes néhányat megemlíteni: *Mezei Gazdák Barátja*, *Magyar Gazda*, *Mezei Gazda*, *Gazdasági Lapok*, *Erdélyi Gazda*, *Falusi Gazda* stb., melyekhez számos szőlészeti, kertészeti, erdészeti és egyéb folyóirat is járul. Mindezekből a kor földműveléséről, a helyi sajátosságokról rendkívül sok mindent meg lehet tudni, annál is inkább, mert ezeket – legalább részben – a különböző bibliográfiák fel is dolgozták.

A 19. század közepétől a statisztikák is jelentkeznek e területen is a néprajz társ tudományaként, melyek segítségével egy-egy eszköz (például eke), eljárás elterjedéséről jó áttekintést lehet szerezni. Különösen jól használható, mert már a jobbágyfelszabadítás utáni állapotot tükrözi Galgóczy Károly (1823–1916) jeles munkája: *Magyarország, a Szerb vajdaság s a Temesi bánság mezőgazdasági statiszticája* (1855). A hatvanas évek második felétől meginduló *Statisztikai Évkönyvek* szintén sok néprajzi szempontból is hasznosítható adatsort szolgáltatnak.

Az anyagi kultúra magyar néprajzi kutatása rendkívül nagy késéssel indult meg. A halászat, az állattartás, az építkezés, a népi díszítőművészet már a múlt század utolsó évtizedeiben nemcsak jeles kutatókra, de összegzőkre is talált. Ennek okát abban lehet keresni, hogy ezek a területek a néprajz egyik indíttatásának, az őstörténeti kutatásoknak sokkal több lehetőséget látszottak szolgáltatni. Az évezredes ünnepekre készülve különösen a lovasnomád eredet felnagyított jelentősége mellett senki sem gondolt arra, hogy a kevesebb őstörténeti vonatkozást jelentő földművelés kérdésével is érdemes lenne foglalkozni. Ez a szemlélet sokáig akadálya volt az ilyen irányú kutatásnak.

Ebben az időben Jankó János (1868–1902) azon kevesek közé tartozott, aki rendszeresen gyűjtötte a földművelési eszközöket, annál is inkább, mert ezekre az Ezredéves Országos Kiállítás Néprajzi Falujának berendezése során szüksége volt, sőt egy külön kiállítást is szeretett volna rendezni, de erre nem kerülhetett sor. Három jeles tájmonográfiájában (1892, 1893a, 1902a), ha érintőlegesen is, de szól a földművelés kérdéséről is. Lényegében ezeket tekinthetjük az első olyan munkáknak, melyek néprajzi igénnyel vetik fel a földművelés kérdését.

Bátky Zsigmond *Útmutató néprajzi múzeumok szervezéséhez* (1906) c. műve a földművelési szerszámokat Gazdálkodás címszó alatt 13 táblán együtt tárgyalja, és azok legfőbb értékét primitívságukban látja. „Szerszámfajtaban szegények, de formában gazdagok vagyunk” állapítja meg. A századforduló idején megjelenő vármegyei monográfiák itt-ott tartalmaznak olyan részeket, melyek egy-egy táj földművelésének néprajzi vonatkozásait is bemutatják. Gönczi Ferenc Göcsejről szóló munkája (1914) az, mely már külön fejezetben foglalkozik a földművelés kérdéseivel.

A földművelés néprajzi kutatása iránti érdeklődés tulajdonképpen a két világháború között kezdett ébredezni, de akkor is csak szórványosan. Megmutatkozott azonban az a három fő feldolgozási irány, mely lényegében ezt a kutatási területet napjainkig is jellemzi.

Ezek közül egy-egy munkacszköz feldolgozására már korábban is találunk példát

a sarlóval kapcsolatban (Bátky 1900). Legjelentősebb azonban e téren Kovács László munkája (1937), melyben a Néprajzi Múzeum gazdag ekegyűjteményét dolgozta fel, jól hasznosítva e korszak külföldi irodalmát is. E munka azért is jelentős, mert nemetül is megjelent (Kovács L. 1938) és így belekerült a nemzetközi néprajzi irodalomba, ahol azt napjainkig idézik.

Egy-egy munkafolyamatnak kisebb vagy nagyobb tájban történő leírására is találunk dolgozatokat, melyek közül fontosságban messze kiemelkedik Györffy István (1928) munkája, melyben az alföldi takarást és nyomtatást dolgozta fel helyszínen gyűjtött és levéltári adatok alapján. Ez a máig ható tanulmány jelenti valójában a földművelés történeti szempontú kutatásának megindulását. Ennek köszönhető, hogy az elkövetkező években több aratással és szemnyeréssel kapcsolatos közlés látott napvilágot (Nyárády M. 1930; Turi Mészáros L. 1928, Morvay Gy. 1929).

A földművelés magyar néprajzi anyagának összegyűjtésében nagyon nagy segítséget jelentettek a kérdőívek, gyűjtési útmutatók. Az első ilyen kérdőívet Gunda Béla állította össze, s az elvetett búzától a kenyér készítéséig kísérté végig a műveleteket. Majd Balogh István, Hofer Tamás, Végh József többkötetes kérdőíve következett. A palóckutatás során Balassa Iván (1972b) szerkesztett egy a földműveléssel kapcsolatos kérdőívet. Mindezek alapján hatalmas, azonos szempontok szerint gyűjtött anyag halmozódott fel, elsősorban a Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattárában.

Egy-egy táj, körzet, esetleg egy település földművelését tanulmányok, sőt könyvek ismertették. A sort Kiss Lajos (1929) Nyírségről szóló összefoglalása nyitotta meg, melyet követett a Bódva völgyének leírása (Gunda 1937a). Kisebb összefoglalásokat eredményezett a Néprajzi Múzeum néhány közös gyűjtőútja közül a szokolyai (Hont m., Morvay P. 1938) és a pusztafalusi (Abaúj m., Tagán G. 1939). Két könyv terjedelmű gyűjtés kiadására a debreceni Csűry nyelvjáráskutató iskola tanítványai vállalkoztak Debrecenből (Balassa I. 1940) és a burgenlandi Felsőőrbből (Imre S. 1941).

Nagyon kevés előmunkát után Györffy István vállalkozott arra, hogy elsősorban saját mély és széles körű ismereteire alapozva a Magyarország Néprajza II. kötetében 1934-ben összefoglalja a magyar földműveléssel kapcsolatos néprajzi ismereteket. Ez ma is megmaradt olyan fontos munkának, amit mindenkinek kézbe kell vennie, aki a magyar népi földművelés alapvető kérdéseivel kíván foglalkozni. Azóta mindössze két kísérlet történt a magyar földművelés néprajzi szempontú összefoglalására (Balassa I.–Ortutay Gy. 1979: 185–214; Balassa I. 1990), pedig a részletfeldolgozások száma ez idő alatt nagyon megsaporodott. Igen fontos a Magyar Néprajzi Lexikon öt kötetének (1977–1982) nagyszámú és alaposan kidolgozott földműveléssel foglalkozó címszava, melyre mindig lehetett támaszkodni. Nagy segítséget jelentett, hogy 1971-től napjainkig rendszeresen megjelent évenkénti bontásban a magyar néprajz bibliográfiája, mely lehetővé tette, hogy a rendkívül szétszórva megjelenő magyar néprajzi termést együtt lehessen látni és felhasználni.

A második világháború befejezése után a földművelés néprajzi kutatása egyre nagyobb hangsúlyt kapott. A helyzet és az eredmények felmérésére már a kezdeti időszakban többször is sor került. Tálas István két alkalommal is foglalkozott a kérdéssel (1948, 1955), míg Kovács László főleg a korábbi eredményeket tekintette át összefoglalásában (1948a). Ezek a felmérő, de ugyanakkor irányt mutató tanulmányok nagymértékben hozzájárultak az e területen végzett kutatás kibontakoztatásához.

Előtérbe került a munkaeszközök történeti kutatásának kérdése. Így összefoglalás jelent meg a különböző villákkal kapcsolatban (Balassa I. 1949a) és sor került az eke és szántás emlékeinek feldolgozására a régészeti koroktól a századfordulóig (Balassa I. 1973a). Takács Lajos a különböző vágóeszközök feldolgozására vállalkozott (1967a, 1967b, 1968–69, 1970a, 1970b, 1973), aki ezenkívül a kötőzobtról (1969), az ültetőfák-ról (1963), az ásóbotokról, ásókról, kapákról (1974) és sok más földművelési eszközről adott kiváló áttekintést. Müller Róbert (1982) a Magyarországról előkerült régészeti mezőgazdasági vaseszközleleteket adta közre, megfelelő értékeléssel és osztályozással a legrégebb koroktól a török kor végéig. Kós Károly az Erdélyi Nemzeti Múzeum falkéit (1947a) dolgozta fel, téve ilyen irányú ismereteinket teljesebbé; K. Kovács László pedig a hazai csépfajtákat osztályozta (1950). E néhány tanulmány megemlékezésével, teljességre nem törekedve inkább csak sejtetni igyekeztünk azt a nagy munkát, mely ezen a területen az utóbbi négy évtized alatt lezajlott. Ezt elősegíti a *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Mezőgazdasági Munkaeszköz-történeti Archívuma*, mely több mint százezer munkaeszköz leírásával, fényképével és más ikonográfiai adatával a feldolgozást nemcsak megkönnyíti, hanem alaposabbá is teszi. A *Magyar néprajzi atlasz* egyes földművelésre vonatkozó lapjait ugyancsak sok alkalommal használhattuk, éppúgy, mint terminológiai vonatkozásban a *Magyar nyelvjárások atlaszát*.

A munkafolyamat és eszközkészletének leírására és történeti értékelésére Hoffmann Tamás vállalkozott *A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztok gazdálkodásában* (1963) című munkájában. Kialakult egy olyan sorozat, mely az egyes szántóföldi növények teljes történeti mélységű néprajzi feldolgozását végezte el. A sort a kukoricáról szóló monográfia nyitotta meg (Balassa I. 1960), melyet a dohánnyról szóló nagy összefoglalás követett (Takács L. 1964a). A szegedi paprikáról szóló könyv (Bálint S. 1962) több évtizedes munka eredménye. A burgonyatermesztésről írt monográfia ugyancsak ebbe a sorba illeszkedik (Kósa L. 1980a) éppúgy, mint Paládi-Kovács Attila a magyar parasztság rétgazdálkodásáról szóló munkája (1979a). Az olajos magvak szántóföldi termelése területén Selmeczi Kovács Attila feldolgozásai a legjelentősebbek, különösen a napraforgóról (1993) írt könyve.

A jellegzetes munkafolyamatok területén az irtással kapcsolatban kiemelkedő munkát végzett Takács Lajos, különösképpen a Dunántúlon (1964a, 1964b, 1966b, 1976, 1980). A folyómenti és lápi gazdálkodás kérdéseivel a Duna mellékén Andrásfalvy Bertalan műveiből tudhatunk meg a legtöbbet (1965, 1973, 1975). A gabonátárolás kérdéséről Ikvai N. (1966) tanulmányaiból és Füzes E. (1984) könyvéből széles körű áttekintést kaphatunk.

A 19. század közepétől számos olyan sorozat jelent meg, mely többek között a földművelés kérdésével is foglalkozott. Nagyon jól használható Fényes Elek *Magyarország geographiai szótára* (1851), a Székelyfölddel kapcsolatban nélkülözhetetlen Orbán Balázs *A székelyföld leírása ...* (1868–73), melyhez Kós Károly néprajzi mutatót készített. Az *Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen* helyenként a szántóföldi földművelés helyi változatait is leírja. Sok részletkérdést, de összefoglalást is közölnek a Borovszky Samu által szerkesztett *Magyarország vármegyei* c. sorozat egyes kötetei, és csak sajnálni lehet, hogy nem készült ilyen valamennyi vármegyéről. A két világháború között kiadott megyei monográfiák sem belső tartalomban, sem külsőben nem érik el elődeik színvonalát.

Az 1950-es évek végétől rendre megjelentek a múzeumok, majd a megyei múzeumok évkönyvei, melyek csaknem mindegyikében találni a helyi földművelés kérdéseit, jellegzetességeit feldolgozó tanulmányt.

Továbbra is az egyik leginkább gyakorolt kutatási forma a földműveléssel kapcsolatban a táji vagy települési monográfia. Ilyenek különösen nagy számban jelentek és jelennek meg az egyre szaporodó falu- és táji kiadványokban. Ezek mennyisége olyan jelentős, hogy még megemlítésükre sem vállalkozhatunk. Elegendő, ha néhány olyat sorolunk fel, mely önállóan jelent meg az utóbbi évtizedekben. A Zempléni-hegység két oldaláról egyaránt napvilágot látott egy-egy könyv formájú összefoglalás (Balassa I. 1964a, Ikvai N. 1967). Az Alföldről Orosháza környékéről elsősorban Nagy Gyula munkáit (1968, 1959, 1975) említhetjük. A Nagykunságból Bellon Tibor könyvét (1973a) főleg a történeti adatok gondos feldolgozása jellemzi. Takács Lajos a Tolna megyei Várongot (1976), Pais Sándor a becsvölgyi földművelést mutatja be (1964). Mindezekhez a helyi monográfiákat is hozzászámítva ma már legalább harminc összefoglalás áll rendelkezésünkre a magyar földművelés táji vonatkozásainak felmérésére.

Az utóbbi évtizedekben különösen megnövekedett a kutatás a munkaszervezet kérdésének területén, mely a szociális kérdések feltárását is magával hozta. Itt többek között Katona Imre (1957), Szabó László (1968, 1993) munkásságára gondolunk, de ma már nincs olyan földműveléssel foglalkozó munka, mely a munkaszervezet kérdéseit valamilyen formában fel ne vetné. Az érdeklődés egyes területeken különösen erős. Többek között a kubikosok (Katona I. 1957), a részesaratók (Takács L. 1951; Balassa I. 1955, 1985b), a summások (Sándor I. 1956) életéről és munkakörülményeiről írtak többen is.

Míg irodalmi áttekintésünk első részében leginkább más tudománysszakok eredményeire kellett támaszkodnunk, addig az utóbbi évtizedekben a rendkívül gazdag néprajzi irodalomból is csak szórványosan említettünk meg tanulmányokat, mert azok száma a földműveléssel kapcsolatban nagymértékben megnövekedett. Ez a néprajzi irodalom általános gyarapodását is jelenti, de azon belül a földműveléssel kapcsolatos munkák száma különös mértékben megszorodott. Mindezekben általában a történeti irányzat uralkodik, de néprajzkutatók arra is vállalkoztak, hogy egy-egy korszakban a földművelés különböző ágait az okleveles adatok alapján vegyék vizsgálat alá. E területen ért el kiváló eredményeket Belényesy Márta, aki elsősorban a 14–15. századot kutatta egy munkaközösség segítségével, de helyenként feltárásai a 16. századra is kiterjedtek (1954–55, 1957a, 1960, 1964). Sajnos a következő századokból hasonló mélységű feldolgozásokkal nem rendelkezünk.

A MAGYAR FÖLDMŰVELÉS TÖRTÉNETI ELŐZMÉNYEI

A magyar földművelés legrégebbi történetét két szempontból érdemes megvizsgálni. Az egyik a honfoglalás előtti korszakra vonatkozó adatok és párhuzamok, a másik azok az ismeretek, melyekkel a Kárpát-medencében a magyarok megjelenése előtt élő népek rendelkezettek.

A magyar földművelés legkorábbi szakaszával kapcsolatban az utóbbi évszázad folyamán különböző elméletek alakultak ki. A legelterjedtebb, máig is ható nézet szerint a magyarok csak állattartásból éltek, a földművelést egyáltalán nem gyakorolták. Elterjedtnek mondható az a nézet is, mely szerint a magyarok a föld megmunkálását leigázott népekkel, elsősorban szlávokkal végeztették. Az utóbbi évtizedekben egyre több híve van annak a felfogásnak, mely szerint a jelentős állattartás mellett földműveléssel is foglalkoztak. Lássuk a bizonyítékok közül a legfontosabbakat.

A magyar nyelvtudomány már régen megállapította, hogy a magyar földművelés szókincsének egy jelentős rétege a (bolgár)török néptől származik. Ezek közül megemlíthető: az *árpa*, *búza*, *eke*, *sarló*, *tarló*, *boglya*, *szórni*, *őrölni*, *dara*, illetve a gyümölcsstermelésben a *gyümölcs*, *alma*, *körte*, *som*, *dió*, valamint a szőlőművelés néhány alapvető szava: *szőlő*, *szűmi*, *bor*, *ászok*, *seprő*. Ezek alapján állapította meg Bárczi Géza (1963: 46): „Ezek elég fejlett földművelésre utalnak, sőt mintha bizonyos fokú megtelepedésre is.” A fenti szavakkal kapcsolatban megállapítható, hogy a szántóföldi művelésre vonatkozó szavakat, de a gyümölcsök némelyikét is valahol a Volga-könyökben tanulhattuk el, míg másokat, de különösen a szőlő termelését csak délen, valahol az Azovi- és a Fekete-tenger mellékén sajátíthattuk el.

A történeti feljegyzések és a régészeti ásatások egyaránt amellett tanúskodnak, hogy azon a területen, ahol ez megtörténhetett, a magyarok éltek, illetve olyan népekkel érintkeztek, melyek a földművelést magas fokon űzték. A bolgár-törökök fejlett földműveléssel rendelkeztek, és a régészek a 8. századtól kezdve jelentős mennyiségű vas mezőgazdasági szerszámot tártak fel, elsősorban ekevasat és csoroszlyát, de sarlók is szép számmal kerültek elő. Ezekből megállapítható, hogy többféle ekét is használtak, így a karcolóekét (orosz: *szocha*), mely a frissen feltört földek ekéjeként szinte napjainkig ismeretes, a *túróekét*, mely a legelterjedtebb lehetett, és a legfejlettebb aszimmetrikus vasú ekét, az ún. *ágyekét*, mely a faeke fejlődésének legmagasabb fokát jelentette. Az arab történeti források, így Ibn Ruszta (870 körül), majd Gardezi azt írják – valószínű a magyarokról is –, hogy „olyan nép, melynek vetései és szántóföldjei is vannak. Mindenféle gabonát vetnek: búzát, árpát, kölest és más egyebeket is”.

A honfoglalást közvetlenül megelőző évtizedekben a 9. században a magyarok olyan keleti szlávokkal, feltehetően *poljánokkal* is érintkezhettek, akik ugyancsak fejlett földműveléssel rendelkeztek. Ezt általában magasabb szintűnek értékelhetjük, mint a korabeli Kárpát-medence szláv népeiét. Nemcsak a történeti források bizonyítják, hogy magasfokú ekés földművelést folytattak ezen a tájon, hanem a régészeti feltárások is, melyek aszimmetrikus ekevasakat, csoroszlyákat, sarlókat, rövid kaszákat, ásópapucsokat és más mezőgazdasági tárgyakat egyaránt felszínre hoztak. Az ekékhez tartozó vasak arról tanúskodnak, hogy a túróeke mellett már ágyekével is művelték a földet, melynek biztosabb járását az eketalyiga tette lehetővé. Néhány ekével kapcsolatos szláv eredetű szavunk feltehetően ebből a korból is származhat: *gerendely*, *pating*, *kakat*, *ösztoke*, *kabola*, *kormány*, *talyiga*. A keleti szláv kapcsolatok kutatásának lehetőségei még e téren sincsenek kimerítve. Szőke Béla, László Gyula és mások már korábban megállapították, hogy a honfoglaló magyarság műveltsége már a délorosz síkságon kialakult és ebben az állattartás mellett a földművelés is jelentős szerepet játszott. Hoffmann Tamás már egyenesen három rétegre oszolta

képzeli el e korban a magyarokat, és ezek közül az egyik földműveléssel foglalkozott. Bartha Antal úgy gondolja, hogy a foglalkozás esetleg családokon, esetleg nemzetségeken keresztül oszlik meg; a fiatalok az állatokat legeltették, míg a középkorúak és az idősebbek a folyó melletti településeken a földet művelték, halásztak és különböző iparokkal foglalkoztak. Emellett tanúskodik Ibn Ruszta sokszor idézett feljegyzése: „A magyarok országa fában és vízben bővelkedik, talaja nedves, sok szántóföldjük van, a velük szomszédos szlávok fölött uralkodnak és nehéz adókra kötelezik őket, ezeket foglyokként tartják.”

A honfoglalás utáni külföldi krónikák egy része a magyarokat kizárólagos állattartókként jellemzi. Ezek közül érdemes megemlíteni az 1970-es években felfedezett és közreadott, 942-ből származó spanyolországi arab feljegyzést, mely a vezérek névsorára, a magyarok településeinek határait és elődeink életmódjára tartalmaz a tudomány számára fontos adatokat. A magyarokról megjegyzi: „Duna folyó mellett laknak és vándorló állattartók, mint az arabok. Se városuk, se házuk nincsen, nemesátorban élnek, szétszórt településeken” (Czeglédy K. 1979: 276). Ez a megállapítás sokban hasonlít a Konstantinosz Porfürogenetosz egy évtizeddel későbbi megállapításához, mely szerint „az avarok a Duna folyón túl tanyáznak, ahol most az állattartó életet élő türkök (vagyis magyarok) vannak”.

Lehet-e ezt az ellentétet feloldani? Azt hiszem, igen! Ugyanis a távoli, külföldi szemlélő számára egy népet elsősorban az jellemez, ami saját országában ismeretlen. Márpedig a vándorló állattartás ebben a korban nem volt gyakori, sem a bizánci birodalomban, sem a nyugati országokban, éppen ezért egy távoli országban elsőként a 10. században, de sok helyen még a későbbiekben is, a magyar állattartást a különböző extenzív vonásokkal jellemezték. Ezek a vonások a 9. században még meg is erősödhettek, mert ha egy félig letelepült, de jelentős részeiben állattartó nép valamilyen oknál fogva hazát változtat, akkor annak ilyen vonásai kerülnek előtérbe. Ezt még hangsúlyozhatja az is, hogy a letelepült földművelők és egyéb rétegek egy része nem mindig követi a vándorlókat. Azok, akik pedig velük mennek, a megtelepedés bizonytalanságában hosszabb vagy rövidebb ideig nem tudnak földműveléssel foglalkozni. Arra is tudunk példát, hogy a korábbi földművelők is nomádokká válhatnak, mint az részben a hunok esetében történt, akik egy része a nyugat felé történt vándorlásuk előtt földműves lehetett. A magyarság esetében a honfoglalás idején számolnunk lehet az extenzív vonások megerősödésével, vagyis az állattartás jelentőségének megnövekedésével.

Érdekes krónikáinkat is áttekinteni a földművelés és az állattenyésztés szempontjából. Anonymus megemlékezik a kiküldött fürkészekről, akik a Kárpát-medence különböző részein nagy alaposítással megvizsgálták a föld termőképességét. A Bécsi Képes Krónikában olvashatjuk, hogy „Szvatozluk örvendezett a magyaroknak, mert azt hitte, hogy ezek parasztok, akik azért jöttek, hogy földjét megműveljék”. E korban a hírszerzés már állott olyan magas fokon, hogy a közelebbi vagy távolabbi szomszédokról tudták, mivel foglalkoznak. Ezért lehetett Svzatozluknak tudomása arról, hogy a magyarok egy része a földet művelte.

Mindehhez még azt is hozzátehetjük, hogy a népvándorlás hullámaiként a Kárpát-medencébe érkező állattartó népek (hunok, avarok, majd később a besenyők, kunok, tatárok) hosszabb-rövidebb idő alatt eltűntek, illetve a környezethez alkal-

mazkodva az előző lakosságba vagy az újabb hullám népeibe beolvadtak. Ez a sors várt volna a magyarokra is, ha a részbeni letelepedés, melynek már minden bizonynyal voltak előzményei, nem indult volna meg. A gyors letelepülés eredményeként, melyben a földművelés jelentős szerepet játszott, hiszen ugyanaz a terület lényegesen több embert tudott eltartani, mint az állattenyésztés, a magyarok rendelkeznek a Kárpát-medence népei között a legnagyobb lélekszámmal.

A régészet, a nyelvtudomány, a néprajz és a történettudomány adatait és megálapításait összevetve meg lehet állapítani, hogy a honfoglalás előtti magyarok egy része minden bizonnyal földműveléssel is foglalkozott. Ennek viszonya a gazdaság vezető ágához, az állattartáshoz a különböző korszakokban változó lehetett. A Kárpát-medence középső részén a honfoglalás után is csak lassan szorult háttérbe a földműveléssel szemben. A török uralom alatt, de főleg után a nagy határú alföldi városok, falvak körül újraéledt, s az ún. szilaj pásztorkodás századunk elejéig fennmaradt.

A magyarok kizárólagos állattartó foglalkozása történetírásunk legkorábbi korszakának központi felfogása, melyhez természetesen a később meginduló néprajzi irodalom is csatlakozott. A földművelés csak úgy illeszkedhetett bele, ha annak extenzív jellegét hangsúlyozzák, mely egyben az állattartáshoz kapcsolja. Az 1823-ban megjelent, Kállay Ferenc nevéhez kötött tanulmány az első, mely számos korabeli példával kívánja igazolni, hogy a vándorló állattartás és a földművelés nem zárja ki egymást. „Ezek a régi és újabb példák megmutatják, hogy a Nomadések pásztorkodásával sokszor együtt járt és jár a földművelés és mezei gazdálkodás” (Tálasi I. 1946: 15). Innen veszi át Csaplovits János, aki a magyar földművelésben európai és ázsiai rendszert és eljárásmodot különböztet meg 1829-ben. E megállapítás sokáig pihent vagy csak nagy ritkán említik meg, mígnem Györffy István 1928-ban felfedezi és alkalmazza az aratásról és nyomtatásról szóló alapvető munkájában. Így megkülönböztette a helyhez kötött és az extenzív mezőgazdaságot, vagyis a földművelést. Ez utóbbit kaszával történő aratás, a kötetlen kezelés és vonatába rakás jellemezte, vagyis a gabonát széna módjára kezelték. Szérűn elnyomtatták, majd felszórták, a tiszta szemet kiégetett veremben, szuszékban vagy hombárban helyezték el. Ez az eljárás a munka jelentős részét a lóra hárította, és nem volt szüksége épületre, a betakarítást és feldolgozást a szabadban végezték. Györffy (1928: 1–46) azonban az elnevezéstől eltekintve, melyet megkülönböztető terminus technicusnak tekint, nem utal arra, hogy az a honfoglaló magyarság földművelésének egyenes, közvetlen leszármazottja. Sőt Bátky Zsigmond mint szerkesztő ehhez a tanulmányhoz ezt a megjegyzést fűzi: „Mezőgazdaságunknak, mint a *pásztorélettel* idestova egyidős és egyértékű *ősfoglalkozásunknak* néprajzi szempontból való tanulmányozása, eddig sajnálatosan hátramaradt.” Néhány év múlva Györffy (1942: 199) a *Magyarság néprajzában* már a megkülönböztetést hegyvidékre és alföldre változtatja, sőt egészen határozottan ki is jelenti: „Az Alföld nomád jellegű mezőgazdálkodását azonban nem tekinthetjük a honfoglalás előtti magyar mezőgazdálkodás egyenes leszármazottjának”, hanem annak jellegét ... „a török világ pusztításával magyarázzuk”.

Ez a felfogás sokáig megmaradt és elsősorban Tálas István (1957) tanulmánya mutatta meg, hogy időrendi kérdésről van szó. A sokkal korábbi sarlót az aratásban a 16. században kezdi kiszorítani a kasza, de ez a folyamat főleg a 19. században

zajlott le, abban az időben, amikor már annak sarkában is megjelent az aratógép. Tudjuk azt is, hogy egyes korszakokban az élesen megmutatkozó különbség a domb-, hegyvidék és az alföldi tájak között a gazdasági és társadalmi egyenetlen fejlődésre vezethető vissza, melyet a talaj és időjárásbeli különbségek is jelentősen befolyásoltak.

Ugyancsak Györffy István volt az, aki a gazdasági fejlődés alapvető befolyását érzékelte a földművelésre. Az alföldi vasútvonalak megjelenésével kapcsolatban megállapítja: „Ez az időpont volt az ősi, évezredes magyar mezőgazdálkodás első határköve. Ettől kezdve gyors fejlődésnek indult, egyelőre a régi alapokon. Másik határkövének a gépek megjelenését tekinthetjük, amikor a művelés módja is alaposan megváltozik, sőt részben a termények is a világpiaci szükséglethez igazodnak.” Mi elsősorban a régi földművelést igyekszünk bemutatni és annak az utóbbi két évszázadban bekövetkezett előbb lassú, majd egyre gyorsabb változását.

A TERMŐFÖLD KIALAKÍTÁSA

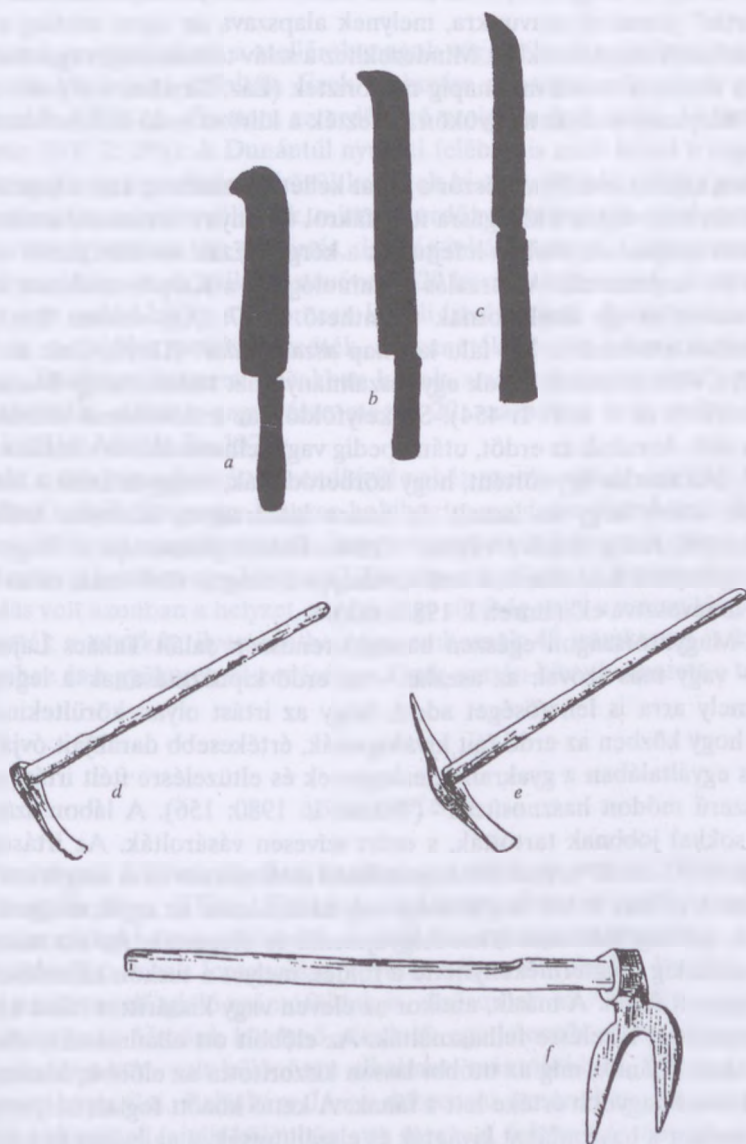
A szántóföldi termőterületet különböző korokban az embernek kellett létrehozni, elhódítani az erdőtől, a réttől, a víztől, meg kellett kötni a homokot és termékennyé tenni a kopár sziket. Mindegyiknek koronként és tájanként más és más volt a jelentősége. Mindezt a hatalmas munkát a parasztság végezte el abban a reményben, hogy azzal saját jobblétét emelni tudja. Ez azonban nem így történt. A kiirtott és termővé tett területet általában 3–7 évig használhatták, majd megegyezés szerint bizonyos bért kellett utána fizetni a földesúrnak. A földesúr azonban bármikor felbecsülhette a belefektetett munkát és azt megválthatta, allodiális birtokához csatolhatta vagy a telkek számát szaporíthatta vele. A megváltás előtt ugyanis az ún. irtások nem tartoztak bele a nyomáskényszerrel művelt határba, hanem attól függetlenül művelték azokat. Az 1836. évi törvények a földesúri visszaváltást csak akkor engedték meg, ha az irtvány időközben nem kapcsolódott a telki állományhoz, nem képezte a tulajdonos kizárólagos megélhetési alapját, ami elsősorban a zselléreket érintette. Azt is meghatározták, hogy irtást ezután csak a földesúr engedélyével lehet végezni. Ezzel lényegében bezárult a jobbágy- és zsellérföldek növelésének egyetlen lehetősége, melyet évszázadokon keresztül gyakoroltak.

Az új földek megszerzésének és termővé alakításának számos módja közül a legfontosabbakat említjük meg.

AZ IRTÁS

Az irtás elsősorban az erdő kivágását és a terület rétté, legelővé vagy szántófölddé váló változtatását jelentette. A Kárpát-medencében a legtöbb földet kétségkívül az erdőtől hódította el a parasztság. Úgy tartják, hogy földművelésre csak a keményfától kiirtott erdő helye alkalmas. Az irtás első nagy időszaka az Árpád-korban, a 11–13. században zajlott le, akkor, amikor nemcsak a falvak alakultak ki, hanem azok határai is egyre szilárdabb formát öltöttek. Ez a korszak egybeesett a tőlünk nyugat-

ra elterülő országok irtásainak befejező időszakával. A második olyan korszak, melynek nyomán lényegében a mai termőföldterület a legtöbb település körül véglegessé vált, a 18–19. század, a török uralom után következő korszak, amikor az egykori falvak újra történő megszállása, a telepítések, majd a lakosság ugrásszerű növekedése ezt szükségessé tette. Ebben az időszakban megindul az erdők fokozott védelme, mely az 1836. évi törvénnyel együtt lényegében lezárta az irtások terjeszkedését.

68. ábra. Az irtás eszközei: *a–c*) irtókések (Vas vm.); *d*) ortókapa, Nagyhuta (Abaúj-Torna vm.); *e*) csákány, Nagyhuta (Abaúj-Torna vm.); *f*) kétágú ágaskapa, Kishuta (Abaúj-Torna vm.)

Az *irt*, *ort* szavunk szókinszünk legrégebb rétegéhez tartozik, és lényegében az *arat* azonos tőből származó szótól különült el. Történetét a szamojéd nyelvig lehet nyomon kísérni, ahol jelentése „oszt” (TESz II: 235). Az Árpád-kortól kezdve *Orihwan*, *virtuan* (irtvány) stb. alakban helynévként fordul elő, míg 1404-től közszóként is feljegyezték. A *vész* „irtás” jelentése ugyancsak az Árpád-korig követhető, maga a szó feltehetően finnugor eredetű. Takács Lajos kimutatta, hogy különböző formában és mértékben az egész magyar nyelvterületen ismert. 1320-tól rendelkezünk adatokkal a *vágás* „irtás” jelentésű szavunkra, melynek alapszava az ugor, esetleg a finnugor korig rendelkezik megfelelőekkel. Mindezekhez a szláv terminológia egész sora járult, melyeket a földrajzi nevek mai napig megőriztek (Láz, Terebes stb.), sőt még francia-vallon telepések is saját nyelvükön nevezték a kiirtott erdő helyén létesült falvakat (*Tállya*).

Az irtásra kijelölt erdőben először a fákat kellett kiszárítani, ami a legtöbbször *kerengetéssel* történt, vagyis a kivágásra ítélt fákról többnyire tavasszal, amikor a nedvkeringés már megindult, körben lefejtették a kérget. Ezzel további életét megakadályozták, a fát *megaszalták*. Az aszalás terminológiája a Kárpát-medence különböző részeiről ismert és így általánosnak tekinthető. 1627: „Új vészben Lázár András Uram számára irtottunk ... két falu két nap *aszalta vala*” (Ditró, Csík m. – SzT. 1: 454). 1627: „Vész pataknál tudok egy Aszalmányt, azt tudom, hogy ő *aszalta*” (Sófalva, Udvarhely m. – SzT. 1: 454). Székelyföldön az erdőirtásnak mindkét módja szokásban volt. Aszalták az erdőt, utána pedig vagy felhasználásra elszállították, vagy felégették. „Az aszalás úgy történt, hogy körberódalták, meggyűrűzték a fát, a kérget lehántották, azért, hogy az 'aszalt' fa őszire kiszáradjon, könnyen ledönthetővé, meggyűjthetővé, felégethetővé váljon.” Orbán Balázs panasolja is, hogy „... meggyűjtják a gyönyörű őserdőket: a szél tovakapja a lángot, több száz, néha ezer hold erdőséget hamvasztva el” (Imreh I. 1983: 181).

Nyugat-Magyarországon egészen hasonló rendszert talált Takács Lajos. „A kerengetés – vagy más szóval: az aszalás – az erdő kipusztításának a legegyszerűbb formája, mely arra is lehetőséget adott, hogy az irtást olyan körülmények között végezzék, hogy közben az erdő fáit kiválogassák, értékesebb darabjait óvják és megőrizték, és egyáltalában a gyakran feleslegesnek és eltüzelésre ítélt irtási mellékterméket ésszerű módon hasznosítsák” (Takács L. 1980: 156). A lábon száradt fát a mesterek sokkal jobbnak tartották, s ezért szívesen vásárolták. Az irtások egykori emlékeit az *Aszó*, *Aszaló* és más ide kapcsolható földrajzi nevek is megőrizték.

Az irtásnak nálunk is két alapformája volt használatos: az egyik az égetés, amikor a kiszáradt, esetleg ledöntött fákat felgyűjtották és elégették. Az ott maradt hamu bizonyos mértékig megtermékenyítette a földet, melyet a tuskók kiszedése után termelésbe lehetett fogni. A másik, amikor az eleven vagy kiszárított fákat kidöntötték és azt építkezésre, tüzelésre használták. Az előbbi ott alkalmazták, ahol nagyon bővíben voltak a fának, míg az utóbbi lassan kiszorította az előbbi, hiszen az erdők fogyásával mind nagyobb értéke lett a fának. A kettő között foglalt helyet az az eljárás, amikor a haszonfákat kivágták és elszállították, a gallyakat és az aljnövényzetet pedig felgyűjtották. Ez a forma helyenként még a 20. században is előfordult.

Amennyiben nem égették fel az erdőt, az aljnövényzetet, illetve a parlagon meggyökeresedett bokrokat ki kellett irtani. Erre szolgáltak az egyenes vagy hajlított

pengéjű ágvágók (kardok), illetve súlyos kések, melyeket később ágszedésre, vágásra is használtak. A nagy múltú szerszámok történetét egészen a keltákig lehet követni, az ő révükön, majd a rómaiak révén Európa jelentős részén elterjedt (Takács L. 1980: 180–191).

A fahulladék, de különösen a fatönkők miatt először csak kézi eszközökkel kerülhetett sor a talaj feltörésére. Ennek alapvető eszköze az ásó, a kétágú és tővágó kap, és ezek után a laposkapa. A feltörés után próbálkozhattak csak a terület felszántásával.

Az irtást a szegényebbek, a zsellérek maguk végezték, de voltak olyanok, akik ezt a nehéz munkát bérért vállalták. Ezek többnyire napszámosok voltak már a korai időszakban is. 1590: „... fizettem az erdővágó szolgáltnak 8 napra 12 embernek ...” (Kolozsvár, SzT. 2: 296). A Dunántúl nyugati felében is azok közül a legszegényebb zsellérek, majd agrárproletárok közül kerültek ki az erdőirtók, akik egyébként nyáron részesaratást, cséplést vállaltak, mivel az erdőirtás időszakát ezzel a munkával jól össze lehetett egyeztetni. Az erdőirtás, de még inkább telepítés jellegzetes munkásai a debreceni *vákáncsosok*, akiknek nevével 1820 körül találkoztunk először. 1921-ben csaknem ezer család lakott a Debrecen körüli irtványokon. A várostól 6–8 hold földet kaptak, melyből a tuskót kiszedték, a csemeték között kukoricát, krumplit termelhettek. Földbe süllyesztett házakban laktak, s az agrárproletárius legszegényebb rétegét alkották, akiknek nagy része még a 20. században sem tudott írni-olvasni (Balogh I. 1936; Miklós Zs. 1972).

Az irtás, a talaj termővé tétele rendkívül nehéz munka volt. A legtöbb helyen általánosságban tudták, hogy egy magyar holdhoz mennyi munkaerő szükséges. Füzerkomlóson 1858-ban megállapították, hogy a nyíres erdő kiirtása éppúgy, mint a bokros terület megtisztítása egy holdon (1200 négyszögöl) 8–16 férfimunkát kívánt egy napra. Más volt azonban a helyzet, ahol a nagy sűrűség vagy a vastag tölgyfagyökerek akadályozták a munkát; ilyen esetben egy embernek 48 munkanap is kellett a fák kidöntéséhez és a gyökerek kiszedéséhez. Csak ezután következhetett a talaj feltörése.

A SZIK JAVÍTÁSA

A *szik* szavunk feltételezhetően honfoglalás előtti, de pontos eredetét még nem sikerült megállapítani (TESz.; EWUng). A középkorban helynévként már a legkorábbi nyelvelmékekben is előfordul. A szik mennyisége valószínűleg a 18. század második felétől, a vizek lecsapolása következtében növekedni kezdett, s az egyre nagyobb területet elfoglaló szántóföldek is, elsősorban az Alföldön, egyre gyakrabban ütköztek bele. Hazánk középső részének egy jelentős részét szikes talaj fedte, mely legeltetésre sem volt különösen alkalmas, szántóföldnek, főleg száraz időben, alig lehetett használni. Balásházy János debreceni ismeretekre támaszkodva 1838-ban a szik különböző fajtáit különböztette meg: „A fekete televényes s szikes agyagföld *fekete szikföld*nek hívatik: rendszerint mérsékelten van benne szik, s magra igen termékeny, s az illy földek háttas fekvésűek. Az agyaggal vegyült homok miatt sárgás szikes agyag *fakó szik*nek. A lapajosabban fekvő hamuszínű igen összetartó, s mint

gyanítom vasas szikes agyag, *monyók sziknek*. A felette sós volta miatt semmit sem termő kopasz szikföld *szikporongnak*. A mésszel vegyült fejr színű szikes agyag, *fejr sziknek*.” Ennek a neve Csongrád megyében *vakszik*, mert még fű sem nő rajta (MTsz).

A szikes föld megjavításával, hasznosításával Tessedik Sámuel már a 18. században foglalkozott, és kísérleteinek eredményeit összefoglalta egy 1804-ben megjelent cikkében. Azt javasolta, hogy az ilyen talajra kiásott márgát tegyenek, ami tulajdonképpen a meszezésnek egy módja és ez a talajt nemcsak porhanyóssá teszi, hanem a sókat vegyileg is átalakítja. Útmutatásait a Békés és Arad megyei gazdák sokáig követték. Debrecen környékén a szikes réteg alatt általában meghúzódó savtalan talajt kiásták és azt néhány centiméter vastagságban elteregették, a szikes vízmosásokat ezzel felöntötték. A monyók sziket, mely rendszerint foltokban jelentkezik, pelyvával, törekkkel beszórták, melynek javító hatására a fű kiserkent. A szik javításának legelterjedtebb módjaként jegyezték fel az egész területnek 2–3 ujjnyi vastagságban történő beborítását és leszántását. Erre a célra a tanyák közelében a heverő marhák által megtermékenyített földet felszántják vagy felássák, összegyűjtik és a sziken elterítik. Ezt az eljárást időről időre meg kell ismételni.

A HOMOK MEGKÖTÉSE

A *homok* szavunk ugyancsak honfoglalás előtti, és származhat az ótörök nyelv korábbi és későbbi időszakából, mert a legtöbb török nyelvben azonos jelentéssel megtalálható (TESz; Ligeti L. 1986: 153–155; EWUng). A kora magyar középkortól kezdve gyakran felbukkan, különösen helynevekben, de elterjedtségét nem ismerjük. A 18. század második felétől sokszor emlegetik a *futóhomokot*, mely ekkor már különösen a Duna–Tisza közén hatalmas területeket borított. A szél maga előtt hajtja, tíz–húsz méter magas dombokat és ugyanilyen mély völgyeket képezve, ahogyan Petőfi Sándor mondta a Kiskunságról: „Sárga homokdombok emelkednek, miket / Épít s dönt a szélvész” (Kiskunság). Ezek a dombok nemcsak terméketlenek, hanem a vetéseket és a településeket egyaránt veszélyeztetik. Kisteleken (Csongrád m.) 1793-ban nemcsak a határt rombolta, hanem még 9 házat is betemetett a futóhomok. A 19. század elejétől a széles közvéleményt is foglalkoztatta a homok megkötésének kérdése. 1807-ben az országgyűlés e munkára bizonyos pénzbeli támogatást is biztosított; sőt azok számára, akik ebben részt vettek, még felmentést is adott a földesúri szolgáltatások alól. Mindezek csak részben csökkentették a veszélyt (Balassa I. 1994c: 90–92).

Erdei Ferenc írja e munkával kapcsolatban: „A homokkal való közelharcot a kisparasztság folytatta. A kun gazdáknak nem sok része volt ebben, sovány legelőül ismerték meg a homokot, nem pedig az ember gyötrelméül. Seholy annyi kis szerszámot és munkaalkalmatosságot nem láthat az ember, mint ezen a vidéken. Hegyes kis karók, ásók, széles és keskeny kapák, haraszolók és faápoló szerszámok, talicskák, targoncák és húzós kis kocsik, mind a közelharc fegyverei, amelyeket a kisemberek használnak a nagy elemmel szemben” (Erdei F. 1937: 170).

A szerszámok egy része a homok elegyengetését szolgálta. Az ásók, kapák, lapá-

tok nemigen különböztek attól, amit a kubikosok vagy a parasztgazdaságok használtak. De akadtak elsősorban a Duna–Tisza közén speciális szerszámok is. Ilyen az *szalmahengerlő*, ami olyan henger, melybe sorba fogakat ékeltek. Egy vagy két igáállatot fogtak elébe. A területet, melyen végig akartak menni, vastagon szalmával beszórták. A szalmát a fogas henger valósággal belevarrta a homokba és ezzel megkötötte azt egy évre, míg valamit vetettek bele.

A szalma a homok megkötésében jelentős szerepet játszott. Szalmakötelet fűzfakampókkal ölnyi távolságban a homokhoz erősítettek. Ez nemcsak megfogta a homokot, hanem a kihajtó fűzfák mindjárt kis erdőt is képeztek. A homokon erdőt vagy szőlőt telepítettek a Duna–Tisza közén. A szőlő esetében négy tőkét négyzet alakban ültettek el és a közepére egy marék rozsot vetettek, így közösen megtartották a homokot.

Sok helyen a munkát a buckák elhordásával és a mélyedések betöltésével kellett kezdeni. Ezt részben talicskával, részben homokhordó szekérrel végezték. Szeged környékén a múlt század végén jelent meg a *homokhordó bakity*, mely a homok elhordására szolgáló kétkerekű taliga és minden valószínűség szerint az 1879. évi nagy árvíz utáni töltéseken tevékenykedő olasz földmunkásoktól (kordésdigóktól) ismerték meg a magyarok (Balassa I. 1994c: 96–97).

A *homokszánkó* két részből áll. A szánkó két hengeres talpát deszka köti össze és erre állítják a kiselejtezett hordót, melybe a homokot belerakják és egy ló segítségével oda csúsztatják, ahol mélyedés mutatkozik. Ennél fejlettebb szerszám az ún. *hegyhúzó* (lásd 352. oldal), melynek megfelelőit Egyiptomban, Olaszországban korábban, Dániában későbbben egyaránt meg lehet találni. Nálunk, úgy látszik, csak a 19. század közepén jelentkezett. Ennek csúszó talpa is szán formára van kiképezve. A két szarvához hozzávetőlegesen 45°-os szögben deszkalap támaszkodik. Ez súlyánál fogva leszedi a kiemelkedő réteget, majd mikor megtelik, oda lehet vontatni, ahol mélyedést kell betölteni. Itt felemelik a két szarvat és megszabadulnak a teherrel (Balassa I. 1994c: 93–96).

A megkötött homok mindenütt megteremte a gabonát, főleg a rozsot, a Duna–Tisza közén nagyszerű szőlő- és gyümölcsstelepek jöttek létre, a Nyírségben krumpli- és dohánytermelés virágzott fel, míg a somogyi homokon az ország egyik fontos krumplikörzete alakult ki.

A MOCsÁR TERMŐVÉ TÉTELE

A 19. század első felében megkezdődtek a folyószabályozások és ezzel együtt a mocsarak lecsapolása. A lecsapolt területek azonban nem voltak alkalmasak rögtön mezőgazdasági művelésre, részben a talaj egyenetlensége, részben a visszamaradt vadvizek miatt. A jobbágyság, de különösképpen a zsellérek sokszor ezeken a területeken igyekeztek földhöz jutni, mint azt 1827-ben Mérken (Szatmár m.) az egyik Károlyi-birtokról feljegyezték. Itt ugyanis a zsellérek „... a többiekhez hasonló gazdák kívánván lenni *irtogattak, zsombokoltak* vagy a majorsági földekből foglaltak ..., ennél fogva a jobbágyság a határban bujkálva új fogásokat vagy irtásokat tettek és abban az uradalom őket könyörületességből meghagyta ... szükség esetén a maga

hasznára fogja az uradalom fordítani”. Általában a mocsártól, láptól vagy az ártértől elhódított területeket ugyanúgy kezelte az uradalom, mint az erdei irtásföldeket, sőt ezekkel kapcsolatban többnyire ugyanezt a nevet is használta.

Az Ecsedi-láp lecsapolása viszonylag későn történt meg, így arról egyet-mást sikerült a néprajzi gyűjtésnek feljegyeznie. A zombékokat *zsombokoló*- (Nagyecséd), *höncsökkapával* (Csengerújfalú), *bigóval* (Tyukod) vágták ki. Ez tulajdonképpen olyan erős ásó, melyet a kovács kapa formájúra meghajlított. A kapánál sokkal erősebb köpűjébe a múlt században többnyire akácfaanyagot faragtak. A kivágott zombokokat, höncsököket a mezsgyére hordták és többnyire felgyújtással megsemmisítették, esetleg lovakkal, akárcsak a gabonát nyomtatáskor, megjáratták. Az elegyengetett földet gulyával megtaposztatták, hogy az jól összekeverje, egyenletessé tegye a talajt. Ezután kerülhetett sor a felszántásra, de az aljasabb földeket kézi erővel, elsősorban ásóval kellett feltörni. Először kapásokat (kukorica, burgonya) ültettek bele, vagy kölessel vetették be. A falu alatt kertnek szánt földeket először *kitaposzták*, vagyis hátrafelé haladva mezítláb kicsiny lépésekkel igyekeztek a földet tömöríteni. Ezután kerülhetett sor a *zsombokolásra* (Nagyecséd). Az uradalom az első évben nem kért semmit az így termővé tett földért, a következő években feles bérletként kezelték, majd sok esetben elvették a paraszttól és az uradalmi földekhez csatolták (Farkas J. 1982: 78–90).

A Kisbalaton (Zala m.) mellékén sok vonásában hasonló módon tették termővé a lápi földeket. Itt a zombékos talajt először megtisztították az avas nádtól, fűtől, gáztól, majd az egész területet felégették, ami a zombékot már eleve meggyengítette. Ezután kerülhetett sor a zombék kifordítására az általánosnál erősebb *zalai kapával*. Ha ez túlságosan nagy volt, akkor ásóval körülásták, egy-egy esetben fejszét, esetleg *metszőkaszát* is használtak. Ez utóbbi hosszú nyélre erősített rövid kasza, melyet régebben a szénavágók helyett alkalmaztak. A zombékolás után állatokkal történő megtiprás következett, és csak ez után kerülhetett sor a felszántásra. Mindez általában két évet vett igénybe. A túlságosan nagy zombokok kiemelése – különösen nagyobb uradalmakban – állati erőt is alkalmaztak. A láncsal vagy kötéllel körülvett zombokokat ökrök erejével fordították fel (Takács L. 1966a: 185–192).

A hegyvidékeken kisebb-nagyobb kövek akadályozzák a szántóföldi művelést. Ezeket az eke kiforgatja a földből: összegyűjtik, kihordják a föld végére vagy a mezsgyére, csomóba rakják, esetleg mélyedéseket töltenek fel vele (Balassa I. 1964a: 48), egyes területeken, így például Tokaj-Hegyalján *gátakat*, vagyis teraszokat építenek belőle.

A túlságosan meredek hegyoldalak szántása ember és állat számára sok nehézséget jelentett, mert ha azt lejtőnek szántották, a lezúduló víz is sok kárt okozott, ezért többnyire keresztbe szántották, s így teraszok jöttek létre. A mezsgyét sohasem művelték és ennek következtében az állandóan növekedett és fű lepte be (*szőrösmezsgye* – Kovácsvágás, Abaúj m.). Mivel az állandó szántás ennek növekedését elősegítette, előfordul 1–1,5 m magasságú terasz is. A hegyvidéken minden talpalatnyi földért meg kellett küzdeni, ezért helyenként időről időre levágták a falát, sőt a földből kikerülő kövekkel rakták ki. A teraszok felületét mindinkább a vízszinteshez közelítették (Hoffmann T. 1956: 542–551 – Istenmezeje, Heves m; Balassa I. 1964a: 47–48 – Hegyköz, Abaúj m.).

A TERMŐFÖLD TÁPEREJÉNEK VISSZAADÁSA

A TRÁGYA ÉS TRÁGYÁZÁS

A mai magyar nyelvben a *gané* (ganaj) és a *trágya* elnevezés egymás mellett él, az előbbi – bár egyre inkább kiszorulóban – a paraszti használatban, az utóbbi a szakirodalomban. A *gané* szláv származású és a mienkével megegyező jelentése elsősorban a délszlávból mutatható ki. A *ganaj* forma főleg a nyugati és északi nyelvjárá-sokban található meg, míg a *gané* a magyar nyelvterület keleti és déli részein otthonos. Ez a jelentése a 15. század elejétől fordul elő, bár régebben is létezett, csak a források hiányoznak. A *trágya* latin származású, eredeti jelentése: „édesség, fűszer”, s ezt helyenként még a 18–19. században is megőrizte. Trágya jelentéssel csak 17. század első felében bukkant fel. Jelentésfejlődését úgy lehet magyarázni, hogy a földet éppen úgy „ízletesebbé” teszi, termését növeli, mint a fűszer az emberi eledel-eket. A Tiszántúl egyes részein, főleg a növényi eredetű trágyát, *dudvának* is nevezik (ÚMTsz).

A trágya alapanyaga a különböző háziállatok (szarvasmarha, ló, disznó, juh, kecske, de aprójószág, galamb stb. is) ürülete, melyhez az istálló tartás esetén különböző más anyag (szalma, törek, lomb stb.) is járul. A trágyázás két alapformáját különböztetjük meg: 1. A kosarazás, hálátás, fektetés, mely esetben a jószágot hajtják a földre, illetve a megtermékenyítendő helyen éjszakáztatják; 2. Az istállóból kikerült trágyát az udvaron érlelik, majd a földre kihordva eltereztetik és alászántják. A két forma közül az első a régebbi, a kettő között az utóbbi évszázadokban számtalan átmeneti formát is megfigyeltek.

A *telkesítés*, *kosarazás*, *hálátás*, *fektetés* tájanként a szántóföld, rét, legelő egy bizonyos részének olyan megtermékenyítése, ami az ott több éjszakát töltő jószágtól származik. A teleknek a 13. századtól kétféle értelme is élt egymás mellett: a) „trágyás legelőrész”, b) „megtrágyázott művelt szántóföld”. Ez a középkoron keresztül, de még később is, csak olyan föld lehetett, mely a jószág éjszakai pihenőhelyként szolgált. 1269-ből közli Belényesy Márta: „... más helyen, melyet *Nogtelek*-nek neveznek, van nyolc hold szántóföld, melyek a lábas-legelőn fekszenek” (1954–55: 394). Ilyen és más adatok is arra utalnak, hogy a legelőből elsősorban olyan területet törtek fel, mely hosszabb-rövidebb ideig a jószág állásául szolgált. A *telek* „trágyás föld” jelentése napjainkig élt a különböző nyelvjárásokban. Endrődön (Békés m.) a telkes föld a jól megtrágyázott földdel volt egyenlő. Túrkevéen a könnyen szántódó, jól megművelt, termékeny föld neve *telkes föld*. Balásházy János (1844) szerint a 19. század első felében Debrecen környékén *telkesítésnek* a jól megtrágyázott legelő feltörését nevezték.

Ennek a 20. századig élő formája a *kosarazás* vagy *hálátás*, melynek két formája ismeretes. A kosarazás esetében egy felszedhető és tovább szállítható kerítéssel a nyáj nagyságához igazodó területet vettek körül, míg a hálátás esetében egy meghatározott helyre terelték a jószágot, de ott kerítést nem használtak.

A *kosarazás* a Kárpát-medence szélterületeihez köthető legelő és szántóföldi trágyázási forma, melyet elsősorban Erdélyben és a Felvidéken lehet megtalálni egészen napjainkig. Régebben helyhez kötött formáját is említik, a múlt századtól 4–5

méteres darabokra szétszedhető kerítésből állt, mely továbbszállítható. Az egyes részelemek fonottak, innen a *kosár* elnevezés, újabban rudakból vagy deszkából állították össze, melyet széles körben lészának mondtak. Földes László megállapítása szerint „... ugart és tarlót, továbbá – ősszel és tavasszal, szénakaszálás után – kaszálórétet kosaraznak. A legelők kosarazása a középhegységi tájakon is ritka és többnyire újkeletű. A kosarazás tehát jellemzően a földműveléssel kapcsolatos pásztorodás sajátja” (1960: 444).

Bálványosváralján (Szolnok-Doboka m.) az ugaron kosaraztak. Az ugart régebben a középbirtokosok, majd a parasztgazdák úgy alakították ki, hogy azok egymás mellé essenek, és ezzel a legeltetést megkönnyítsék, az ide-oda hajtással járó kártevést csökkentsék. A föld tulajdonosai a legeltetés fejében a trágyázást kapták, melynek a gyenge talajon nagy volt a jelentősége. A terület nagyságától függően a *kosár*, melyben a juhok éjszakáztak, 2–4 éjszaka maradt egy helyen, majd tovább költözött. A költöztetést a múlt században még a föld gazdái végezték, századunkban megállapodtak a bácsal, aki ezt magára vállalta. Az elhelyezéskor inkább a távolabbi helyet választották, ahova nehezen tudták az istállótrágyát kihordani, s arra is ügyeltek, hogy az partosabb helyre kerüljön, s így az eső az alantabb lévő területre továbbvigye a trágyát, de legalábbis a levét (Kovács L. 1947a: 47–55). A kosarazás nagy értékét mi sem mutatja jobban, mint az, hogy a juhászok pénzért másnak is trágyáztattak titokban ezen a módon, melyről Magyarhermányban (Udvarhely m.) 1803-ban elrendelik: „Ezen pásztoroknak a nyájjal magok hasznokra személyes ember helyin semmi szín alatt ganézni szabad nem léssen falu engedelman kívül, 3 magyar forint büntetés alatt” (Imreh I. 1973: 193).

A Palócföldön a kosarazást elsősorban az uradalmak gyakorolták, de a parasztgazdaságokban is találkozni vele. Paládi-Kovács Attila (1964) írja: „A századforduló tájkán Istenmezején a jobb módú, nagyobb családok vagy pedig 2–3 összetársult gazda kezén tartott 100–150 állatból álló juhnyájnak fűzfából font *korlátot* állítottak fel éjszakára, és helyét 10–15 naponként változtatva, kosarazták az ugart”. Az Abaúj megyei Hegyközben is elsősorban az uradalmak kosaraztattak, a parasztgazdák ezt az eljárást korábban abbahagyták. Általában egy hétig hált a juh egy helyen és csak azután költöztek tovább.

A kosarazás, trágyázás időpontját gondosan számon tartották, s az még a föld eladása esetén is szerepet játszott az ár vagy az átadás időpontjának megállapításában. Ezt az időszakot *ganészernek* nevezték a Székelyföldön. Csíkban jegyezték fel 1631-ben: „... walameddigh az Gane szer, udgj mint tizen negj esztendő el nem telik ...” 1772-ben a háromszéki Szárazpatakon „*egj ganéj szerig*” adtak egy bizonyos szántóföldet zálogba (SzT. 4: 518–519). A Hegyközben (Abaúj m.) számon tartották, hogy tíz év múlva is meglátszik azon a területen, melyen kosaraztattak.

A juhokkal történő kosaraztatást két tényező egyre jobban korlátozta. Az egyik a magyar juh háttérbe szorulása. Farkasfalvi Farkas Ferenc már 1841-ben azt írja a kosarazásról: „Látnivaló, hogy csak a *magyar juhval* lehetni így”, mert csak az bírja a szabadban történő éjszakázást. A másik ok, hogy egyre inkább fogyott az ugar, melyet a legtöbb helyen akkor is bevetettek, ha a háromnyomásos rendszer még megmaradt. Így ezt a trágyázást csak a tarlón lehetett folytatni.

A juh kosaraztatása mellett sokkal kisebb jelentőségű a lovakkal és a szarvasmar-

hákkal végzett kosarazás, melynek nyomait ugyancsak a peremvidékeken találjuk meg. A *kabalakosarazás* Udvarhelyszéken (MG 1843: 1521) éppúgy ismeretes volt egykor, mint Csíkszéken. Az egykorú feljegyzések azt írják, hogy az ilyen módon megtrágyázott földbe nem lehet mindjárt tiszta búzát vetni, mert az könnyen kisül, sokkal inkább valami kapást, mert azzal a trágyát beledolgozzák. Kosarazást szarvasmarhával a Felvidéken is végeztek, inkább csak a nagybirtokon, mert egy nagyobb gulya körbekerítése, illetve a lészák továbbhordása jelentős költségbe került.

A *hátatás* ennél sokkal olcsóbb, de kevésbé hasznos. Az Alföldön a gulyaállás mellett történt, mindig ugyanazon a helyen. Ezt nevezték itt *teleknek*. Ezt egy idő elteltével feltörték szántóföldnek vagy összegyűjtötték rajta a földdel kevert trágyát, és más területre, a talaj javítására elszállították. Szarvasmarha *fektetéssel* Erdélyben is találkozunk a 19–20. században (Milotai F. 1838: I. 107–108).

Az ólban tartott háziállatok nyomait egészen az Árpád-korig vissza tudjuk vezetni. Ez egyben azt is jelenti, a településen, az udvaron kisebb-nagyobb mennyiségű trágya gyűlt össze, mellyel elsősorban a kertet, a közel eső szántóföldeket termékenyítették meg. A *ganéj* „trágyadomb” jelentését a 16. század közepétől feljegyezték, mely már annak bizonyos kezelését jelenti. A parasztudvaron az istálló ajtajával szemben helyezték el a trágyadombot, melynek alakja rendszerint négyszögletű, téglalap alakú. A négy sarkát gondosabban felrakták, ezért nevezték ezt *szarvasnak* a 18. század közepétől. Készítését Nagyváthy János 1791-ben így írta le: „Agyaggal meghordják azt a helyet, a hol *szarvast* akarnak rakni, meg-verik bunkóval, valamint, mikor *szirőt* csinálnak és neha Marha-vérrel is megöntözik, hogy annál erősebb legyenek. Az egész hely körül árkot vonnak...” (1: 65).

Eddigi ismereteink szerint a 16. századtól a trágyakezelés eszközkészlete is kialakult. A *ganéjhányó villa* és *lapát* két különálló formát jelentett. Az 1580-as években már többször is feljegyezték: *ganejhanó vella*, sőt már fából és vasból készült változata is élt egymás mellett (1587: *Ganey hano was vella* [Oklsz]). Technikai megoldást tekintve a kétágú, sokszor természetesen nőtt fából készült formák látszanak régebbinek, szemben azokkal a háromágú formákkal, melyeken az ágakat két-három keresztpálca fogja össze. Ez utóbbit Jankó János Balatonfőkajáron (Veszprém m.) *saraglyás villa* néven jegyezte fel (Népr. Múz. 5830 ltsz).

A ganéjhányó lapátot erdős vidéken feltehetően minden faragáshoz értő parasztember el tudta készíteni, míg a sokkal komplikáltabb saraglyás villát háziiparosok faragták. A század elején még készítették; 1911-ben 100 darab „háromágú trágyahányó favilla 55–66 koronába került” (Mlex. II. 1197).

A trágyahányó saroglyás villa szórványosan az egész magyar nyelvterületen előfordul. Európa északi részében a 15–16. században már ugyanilyen alakban használták, de tőlünk délebbre nem vagy csak ritkán terjedt. Használata a favillák közül legkorábban szűnt meg, és csak Erdély egyes részein maradt meg századunk első felében, helyét a vasból készült mása, de sokkal inkább az általános 3–4 ágú vasvilla foglalta el.

A 17. században emlegetik először a *ganéhordó saroglyát*, melynek segítségével a trágyát a ganédombra hordták, illetve a szekérrel-szánnal meg nem közelíthető emelkedőkre két ember szállította azt. 1679: *Ganaj hordo Saraglya* nr. 1. (Uzdizsentspéter v. Kolozs m.). Háromszéken 1767-ben *ganézó rajtorja* néven említik. Ké-

szült teljesen fából létraszerű formában, de előfordult, hogy ezt teljesen befönták vesszővel. Déván (Hunyad m.) 1796-ban *Ganej ... hordo cserényről* szólnak (SzT. 4: 516). Ennek használata a paraszti gazdaságokban végig megmaradt, és a háztáji gazdaságok napjainkig átmentették.

A trágyázásra vonatkozó szórványos adatok a 15–16. századtól paraszti vonatkozásban is előfordulnak. Udvarhelyszékről írják 1591 körül: „... az földet byrtam s ganeztatamys my(n)t Jdes attyamtol marattat.” A bodrogi Visson 1669-ben a ref. pap földjeivel kapcsolatban feljegyezték: „A’ földek ganajoztatásával tartoznak” (Sárospataki Ref. Lt. Visitációs jkv. 4: 9). Mégis a 18. század második feléig általánosnak aligha lehet mondani. E kortól ha rohamosan terjedt is, de csak egyes vidékeken. Ennek oka egyrészt az volt, hogy ki sem vitték a földekre, hanem csak a város, falu alatt vagy éppen az utcán teregették el. Désen (Szolnok-Doboka m.) 1810-ben így panaszkodnak: „A’ városon szerte széjjel ... poshadt ganéj dombok állanak és hosszasan sorvadva – a’ levegőt elbűdösítik” (SzT. 4: 516). Debrecenben és környékén *garágytát* csináltak belőle a szőlőskertek köré. Ha meg már arra sem tudták felhasználni, akkor úgy jártak el, ahogy azt egy utazó 1856-ban leírta: „Debrecenben magam láttam olyan trágyahalmokat a város szélére kihordva éppen a szőlők mellé, hogy a legnagyobb dombok bizonyosan azok voltak jó darab földön, hova azért hordatták, mert nem tudtak vele mit tenni, hogy ne piszkolja az udvarokat, hogy a helyet ne foglalja.” Az Alföldön ez volt – sok helyen még századunkban is – a legfontosabb tüzelőanyag, erről írták, ugyancsak 1856-ban: „Az egyik mezőtúri tanyán láthatók olyan tőzek kazlak, melyeket bárki emeletes épületnek gyaníthatna, aki ilyeneket mutathat fel biztosan számíthat a *nagy gazda* címre...”

Az Alföld egyes részein a hosszú pihentetés, legelőként való hasznosítás, illetve a lecsapolás után a földek rendkívüli termékenysége sok helyen feleslegessé tette a rendszeres trágyázást, ezért az inkább a peremekre eső domb- és hegyvidéken vált általánossá. A trágya nemcsak az állati ürüléket, hanem az almot is magába foglalja. Ez többnyire szalma, de hegyvidéken, így például az abaúji Hegyközben erdei levéllel is almoztak, tehát az is belekerült a trágyába, amit általában egy évig érleltek (MG 1841: 406–407). Kihordására késő ősszel, télen és kora tavasszal, tehát a mezőgazdasági munkák szünetében került sor. Erre a szekeret és a szánt úgy alakították át, hogy oldalához deszkát vagy sűrű oldalt tettek, ami a trágya kihullását megakadályozta. Ha a földben még valamilyen növény tenyészett, akkor a föld végébe, gondosan kiképzett ganédombba, *sarvasba* rakták le és a széthordásra, mely többnyire szekérrel történt, csak közvetlenül a szántás előtt került sor. Gyakoribb eljárásként ismerjük azt, amikor a szekérről vagy szánról kisebb kupacokban húzták le a trágyát, és azt villával a szántás előtt teregették szét.

A trágyának a szekérről történő lehúzására és a kupacok kialakítására egy horog alakú kétágú szerszámot, ún. *ganajvonót* használtak. Ezt Erdélyben már a 17. század első felében feljegyezték, 1632: „*eg’ gane uono* uala a kezebe...” (Marosvásárhely), de elterjedtségét – legalábbis ezen a területen – további adatok is bizonyítják, 1679: *Ganajvono* nr. 1 (Uzdiszentpéter Kolozs m. SzT. 4: 517). Azokon a területeken, ahol ganajvonót nem használnak, ezt a munkát kétágú kapával vagy villával végzik el.

A talaj megjavítását szolgálta az is, ha magas tarlót hagytak és azt különböző nyájakkal jól megjáratták. Erre még a csürhét is jónak tartották, mert az egereket a

disznók kipusztították, és hasított körmükkel tömörítették a földet. A kukorica szárát a múlt században sok helyen nem vágta le, hanem télen rábocsátották a gulyát, mely azt lelegette, trágyázta a földet és beletaposta a kórót. Zöldtrágyázást csak néhány tanultabb gazda végzett — elsősorban a két világháború között.

FÖLDMŰVELÉSI RENDSZEREK

A földhasználati rendszerekkel kapcsolatban a magyar nyelvben két általánosan elterjedt elnevezés ismeretes: a *parlag* és az *ugar*. A *parlag* „több éven keresztül műveletlenül hagyott föld” szláv eredetű és két részből áll, *per* 'át' + *log* 'feküdni, pihenni' szavak összetétele, vagyis 'pihentetett föld'. Az *ugar*, „egy vagy két éven keresztül bevetetlenül hagyott föld” ugyancsak szláv eredetű és az égetéses irtásos földművelés emlékét őrzi: *u* + *gor* 'felégetéssel nyert szántóföld, hamuval megtermékenyített föld'. A két szó a különböző szláv nyelvekben váltakozó jelentéssel található meg és ez a magyar nyelvterületen is kimutatható. A jelentésbeli elkülönülés a 19. században jórészt a gazdasági irodalom, tankönyvek hatására a köznyelvben állandósult, de a nyelvjárások az ingadozást tovább is megőrizték. A *parlag*, mely általában hosszabb időn keresztül bevetetlenül pihent, földrajzi neveinkben gyakran előfordul, míg az *ugarral* nem vagy alig találkozunk, hiszen annak helye évenként változott, így nem válhatott földrajzi névvé.

Az Árpád-korban a parlagolásnak azt a módját gyakorolták, hogy a kimerült szántóföldet felhagyták és a legelőből mást törtek fel, esetleg az erdőből újat irtottak ki. Mivel ebben az időben bőven állott föld rendelkezésre, nem tértek vissza a korábbi földhöz, hanem új területet vontak be a termelésbe. Ezt hívják *vadparlagolás*-nak, és csak ott gyakorolhatták, ahol a lakosság száma kicsi, a föld pedig sok. Így ez a módszer a török uralom megszűnése után egy ideig újra feléledt, amikor a földeket szabadon lehetett elfoglalni.

A parlagolásnak szabályozott formáját jelentette, amikor a kimerült földeket felhagyták, nem vetettek, de azért 6–10 éven keresztül gondozták. Így megakadályozták a beerdősülését, a bokrokat kivágták, sok vidéken legeltették és kaszálták, így amikor termőerejét újból visszanyerte, feltörték és szántóföldi termelésbe állították. Ehhez a módszerhez is nagy mennyiségű felesleges föld kellett, a viszonylag csekély számú lakosság mellett. Később parlagolással a településtől távolabb eső területeket élték, míg a közelebbit két- vagy háromnyomásos rendszerben művelték.

A parlagolás szabályozott változatainak tekinthetjük a földközösség egyes formáit is. Ebben az esetben a határ egy-egy részét parlagon hagyták, majd bizonyos meghatározott kulcs segítségével újraosztották. Ezt a periodikus újraosztást *nyilazás*nak nevezték. A földközösség a 18. század után elsősorban az erdőbirtoklásban, a legelő- és rétosztásban és speciális kultúrákban (például kender, dinnye stb.) sok helyen egészen a kollektivizálásig tovább élt. Az újraosztás a nyomásos földhasználatlaltal is kombinálódott, mint arról egy 1845-ből a Bihar megyei Sárretről származó feljegyzés is tanúskodik: „... a közbirtokosság között a szántóföldek és a kaszálók minden évben forduló és darabszám újra felosztatnak, olyan formán, hogy senki egy évnél tovább ugyanazon földet nem használhatja...” (MG 1845. 1520).

A nyomásnak a parlagolással való kapcsolatára a Hajdúságból ismerünk példákat. A szántóföldet négy részre osztották. Őszi–tavaszi–ugar, míg a negyedik részt 6–8–10 évig pihentették, majd feltörték és más részt hagytak meg parlagnak. Ezt a rendszert *hajdúfordulónak* is mondták.

A 13–14. században a magyar mezőgazdaságon belül jelentős változás indult meg. A túrókékek mellett megjelennek az aszimmetrikus ekevasú, csoroszlyás fordító ágyékék, melyek a földet sokkal jobban meg tudták művelni. Elkezdődött az ennek vontatásához szükséges nagyobb erejű szarvasmarha kialakulása is. Ugyancsak erre az időre esik a jobbágyság megerősödése. Mindez tükröződik a földhasználati rendszerekben is, melyet az első foglалás, a parlagolás már csak azért sem elégitett ki, mert egyre nagyobb számú lakosságot kellett eltartania. Ezért a 14. században az ország legkülönbözöbб területén feltűnik a *nyomásos gazdálkodás*, vagyis a termelés és a pihentetés rendszeres és meghatározott váltása.

E rendszernek két alapvető formája ismeretes. *Kétnyomásos* változatában a szántóföldeket két csoportra osztják, az egyikben folyik a termelés, míg a másikat rendszeresen legeltetik, így az állattartásnak különösen kedvez. A *háromnyomásos* rendszerben az osztás háromfelé történik. Az egyikbe az őszi vetik, a másikba a tavaszi gabona kerül, míg a harmadikat nem vetik be, de legeltetik. Ez már kevesebb pihentetéssel megelégszik, ez pedig megköveteli a trágyával történő javítást.

Mindkét rendszer kötött gazdálkodást jelent, melyben azonos területeken a különböző mezőgazdasági munkákat azonos időben kellett megkezdeni és befejezni, ugyanazt a növényt kellett a meghatározott területekre vetni. Mindezt a közöség, illetve a földesúr határozta meg, de a rendet megszegni semmiképpen sem lehetett.

A két- és háromnyomásos rendszer Európát két nagy részre osztja. A kétfordulóst általában a földrész déli, míg a hármast döntően az északi felében alkalmazzák. Megjegyzendő, hogy a 14. században a háromfordulós rendszert egyre többen említik hazánkban, a kétfordulósnak nyomát okleveleinkben ebben a korban még nem sikerült kimutatni.

A két nyomásra osztott határ megművelt felében a tavaszi és őszi gabonát egymástól elválasztva vetették, mert más és más munkát igényelt mindegyik a vetéskor, de bizonyos mértékig a betakarításkor is. A két- és háromnyomásos rendszer a legtöbb helyen összekeveredve jelentkezett. A kétnyomásos Erdélyben mindig túlsúlyban volt, Zemplén megyében 1620–1630 körül az északabbra fekvő, de még gabonatermő területeken három, míg a délebbi (Hegyalja, Bodroghköz) vidékeken a két nyomást találjuk meg.

A három nyomás egyikébe mindig őszi vetettek, mivel azonban a tavaszi gabonák kisebb hellyel is megelégedtek, egyes esetekben a tavaszi határt is legalább részben, de néha egészen is ősziivel vetették. Egy 1614-ből származó feljegyzés ezt írja: „Vadnak zanto földek három *niomasra* mindenik *niomasra* szoktak uetni őszi uetést” (Oklsz). A 18. századtól, különösen annak második felében egyre több olyan növény jelentkezett (kukorica, lucerna, lóhere, majd a burgonya stb.), melyet nem lehetett a nyomásban elhelyezni, hanem az ugarban szorítottak számára helyet. Ezt a folyamatot az is elősegítette, hogy 1771-től az ugarban termett növények tizedmentességét rendelet biztosította. Néhány évtized alatt azonban az ugar használata olyan mérté-

ket öltött, hogy ezt a kedvezményt 1806-ban megszüntették. Ekkorra azonban már az ugarba történő vetés meglehetősen széles körben elterjedt.

A 18. század második felében, Wellmann Imre kutatásai szerint, a magyarországi falvakban 16% a parlagoló rendszert követte, 45% a két- és 27% a háromnyomásos gazdálkodással élte határát, „egy nyomást” (örökhatár) a falvak 10%-ában lehetett találni, a fennmaradó töredéknek pedig egyáltalában nem volt szántóföldje. Bár ebben az időben sem lehetett egy-egy területhez valamelyik használati módszert kötni, de általában a Dunántúlon az egy- és kétnyomásos rendszer volt a legelterjedtebb. A Kisalföldön a döntően kétnyomásos mellett a háromnyomás is előfordult, míg a Felvidék nyugati fele három nyomásban művelte földjeit. Az Alföldön a parlagolás és a két nyomás volt a leggyakoribb. Erdélyben és az északkeleti Felvidéken a két nyomás mellett a parlagolás is gyakori jelenségnek számított. Erdélyben igyekeztek a háromnyomásos gazdálkodást bevezetni, de ez nem járt különösebb eredménnyel (Tagányi K. 1894: 21–26). A gazdasági irodalom a háromnyomásos rendszer előnyeit hangsúlyozta, de még Nagyváthy János is így ír a kérdésről: „Bizony a tapasztalat mutatja, hogy a Mezei-Ember földjének csak harmad része jól meg-mivelésére sem érkezik a közönséges terhek viselése miatt. Hátha még mindent be kellene vetni az időből is kifogyna...” (1791: 1. 346). Mindenesetre Mária Terézia úrbérrendezését a földesurak egy jelentős része a háromnyomásos rendszer bevezetésére igyekezett felhasználni (Wellmann I. 1961: 344–370).

A múlt század közepén Galgóczy Károly szerint (1855: 263 kk) a háromnyomásos *feketeugaros* vagyis vetetlen ugar van túlsúlyban, míg a kétnyomásos már kisebbségbe került. Az ugart nagyon sokan bevetik vagy legalábbis bevetnék, de a „... legtöbb helyen gátolja az ugar legeltetési közhasználata: kivált ott, hol gyakran az ugaron kívül egyéb közlegelő nincs, s a következő nyomás felszabadulásáig egyedül ezen jár mindenféle barom.”

1836-tól törvény adta lehetőség kínálkozott a *tagosításra*, vagyis egy határon belül a sokszor 30–40 darabban elaprózott birtok egy–három helyen történő összevonására. Ez különösen a 19. század második felében egyre több helyen megtörtént, de a 20. században is folytatódott. Nem egy helyen két–három alkalommal is tagosítottak, ott, ahol azt a birtok elaprózódása viszonylag gyorsan újra szükségessé tette. A tagosítás a háromnyomásos rendszer terjedését is előmozdította, mert a szétdarabolt földek helyett a határnak csak két részére kellett közlekedni. Az Alföldön ösztönözte a tanyásítást ott, ahol a birtokot egyben adták ki, mert a földet egy helyről lehetett megművelni. Ezért a tagosítás után ott is megindult a tanyásodás, ahol korábban erre a birtok szétaprózódása miatt nem volt lehetőség.

A felsorolt legfontosabb földhasználati rendszereken kívül már a középkortól ismerünk *egymezős földművelési rendszert*, vagyis olyan területeket, amikor a földeket állandóan használták. Ilyen a 14. század elejétől előfordult és a *tanorok* földrajzi nevekben napjainkig megőrződött. Ez a falu alatt meghúzódó állandóan használt szántóföld, melyet a magyar nyelvterület egy részén megtalálunk, de különösen gyakori az északkeleti és délnyugati végeken; más jelentéssel (‘a falu alatti bekerített kaszáló, legelő’) a Székelyföldön is gyakori. A szláv eredetű szó alapjelentése ‘tűskés ág, illetve az abból készült kerítés’. Ez egyben azt is jelezte, hogy eredetileg kerítéssel vették körül, és nem tartozott a határ nyomásos részéhez. Az Abaúj megyei Nyí-

riben a *tanorok* egészen az 1960-as évekig ahhoz a portához kapcsolódott, amelynek a lábában húzódott meg, és ettől legfeljebb csak egy út választotta el. Ezzel pótolták a telek rendezésekor a falu egyes részein osztott telkeket. Később hosszas pereskedés után tanorokot azok is kaptak, akik a falu belsejében laktak. Ezeken a földeken gabonát termeltek, de az nem vett részt a háromfordulós ugar nélküli gazdálkodásban, mely itt az 1960-as évek elején a szövetkezetek megszervezésével ért véget (Balassa I. 1964a: 4; Balassa I. 1970a; Belényesy M. 1960; Wellmann I. 1967).

A nyomásos rendszerbe nem tartoztak bele az *irtások*, melyeket helyenként *láz*nak neveztek, bár ez az ugyancsak szláv eredetű szó elsősorban az erdő helyén létesített legelő és kaszáló elnevezése. Hasonlóképpen különálltak a 18–19. században azok a kertek, melyekben kukoricát, krumplit, dinnyét termeltek, sok helyen a falu alatti kenderföldeket is időről időre újraosztották.

A tagosítás után a múlt század második felében a nagybirtok mintájára a nagyobb paraszti birtokokon a *váltógazdálkodás* is feltűnedezett. Ennek alapelve, hogy az egymás után következő növények előkészítői legyenek a másiknak. Ezt csak úgy lehetett megvalósítani, ha a gabonaneműek vetésterülete nem érte el az 50%-ot. Néhol találkozhattunk forgó nélküli gazdálkodással is, melyben a piaci kereslet szabta meg a vetésterület felhasználását. Ezt azonban csak megfelelő talajjavítási lehetőséggel (főleg szerves és műtrágya, technikai felszerelés stb.) és munkaerővel rendelkező birtokon lehetett megvalósítani.

A TALAJMŰVELÉS KÉZISZERSZÁMAI

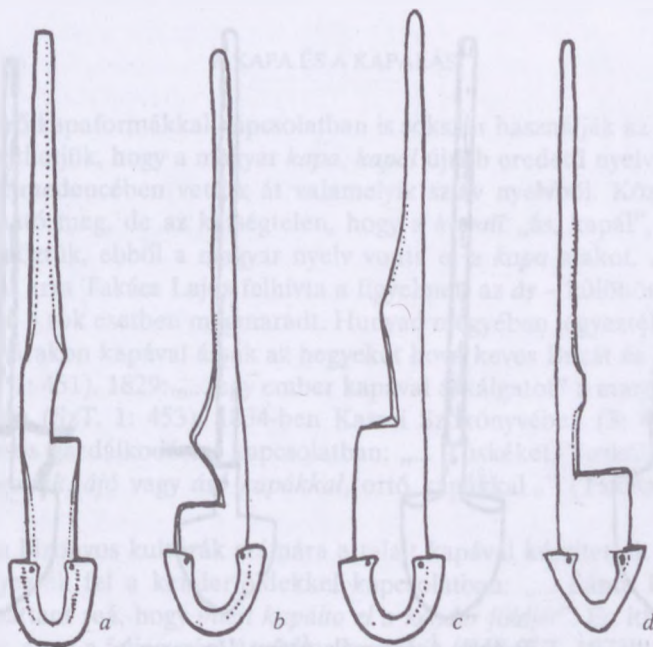
A talajfeltörésnek számos olyan kéziszerszáma ismeretes, melyeket napjainkban kertekben, szőlőművelésben használnak, de ezeknek a szántóföldön is feladata lehetett. Az ígával nem rendelkező kisparcellás parasztok és elsősorban a hegyvidék lakói használtak kéziszerszámokat olyan földek megművelésére, melyeket fogattal nem lehetett megközelíteni vagy meredekségük miatt nem lehetett megszántani.

AZ ÁSÓ ÉS AZ ÁSÁS

Az *ás* szavunk eredetét eddig nem sikerült megfejteni, de aligha lehet kétséges, hogy szókinsünk honfoglaláskor előtti rétegéhez tartozik. A szántóföld ásásáról Bél Mátyás a következőket írja: „Ekét ott használ a szántó-vető, ahol ekevassal is fel tudja hasítani a földet: a dombok s szántásra alkalmatlan helyek termőföldjét maga munkálja meg a paraszt, *ásóval*, kapával, akár a szőlőműves” (Bél M. 1984: 120). Az *ásóval* megmunkált föld pedig jobb termést adott, mint az *ékével* felszántott. Ezt Nagyváthy János egy megjegyzése is bizonyítja: „Az Ásásnak én magam-is szép hasznát láttam Nógrád 'Vármegye', Heves-felé való szélein, 'a nagy hegyenken'. A' mellyekre Ékével 's Marhával nem lehetvén fel-menni; a' Földet ásták s legszebb, 's leg nagyobb fejű Búzát az egész Határban itt láttam 1785-ben, 1786-ban és 1789-ben” (Nagyváthy J. 1791: 1. 124–125).

Az *ásó* legegyszerűbb formáját egy fából faragták ki és lapjának szélére vasat

erősítettek, hogy ezzel a gyors kopását megakadályozzák. Az ilyen papucs keleten a vas általánossá válásától ismeretes, majd időszámításunk első évezredének utolsó évszázadaiban mindazon területeken előfordul, ahol a magyarok átvonultak. A Kárpát-medencében a római kortól ismerjük, és jól meghatározható például annak a kora, melyet az 1960-as évek végén ástak ki Szabadszálláson (Pest-Pilis-solt-Kiskun m.). Ez az 5. század közepén kerülhetett a földre. A honfoglaló magyarokhoz köthe-

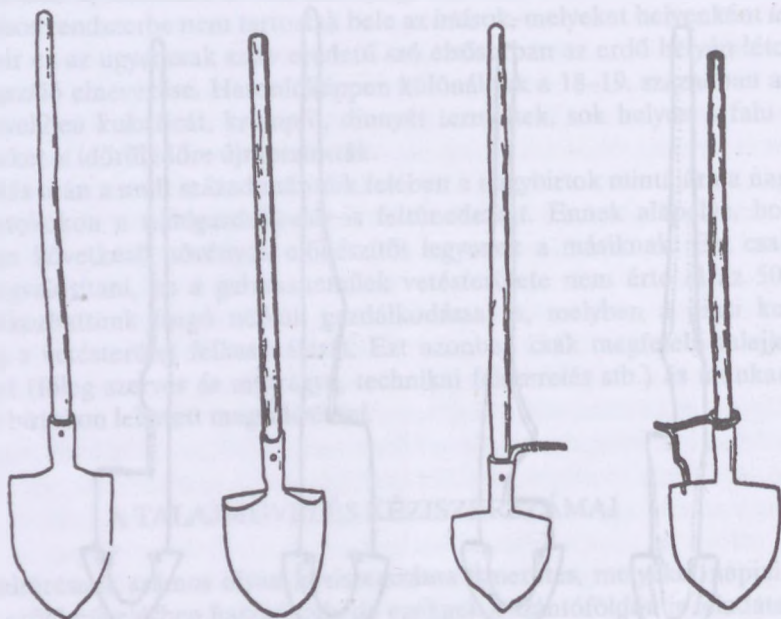
69. ábra. Vaspapucsos faások a 19. század végéről: a–c) Magyarvalkó (Kolozs vm.); d) Bánffihunyad (Kolozs vm.)

tően már a 10. századból találunk ásópapucsokat, ugyancsak a Duna–Tisza közéről (Kecskemét, Soltszentimre Bács m.), majd innentől kezdve a régészek a magyar nyelvterület sok részéről tártak fel belőle. A vaspapucsos faásó olyan, elsősorban keleti kapcsolatú szerszám, amit a honfoglaló magyarok ismertek, majd az utódaik az egész középkoron keresztül általánosan dolgoztak vele (Müller R. 1982: I. 181; II. 275; Balassa I. 1994b passim).

Erdélyben még a 20. században egyaránt használták a szimmetrikus és aszimmetrikus formáját. Adatainkból az derül ki, hogy az utóbbi régebbinek tetszik. A vaspapucsot a huták szállították, de hulladék vashól a falusi kovácsok is el tudták készíteni. A magyar nyelvterület középső részén csak muzeális tárgyakat ismerünk; nyugaton a legidősebb korosztály még látta használatban, de csak a szimmetrikus változatát.

A kelta kortól a Kárpát-medencében is előfordulnak teljesen vashól készült ásók, de ezek száma a vas drágasága miatt csak a 17–18. századtól szaporodott meg. Áltá-

lában a kis hámorok készítették és éppúgy házalók útján terjedtek el, mint más vasból készült mezőgazdasági eszközök. A vas ásók között viszonylag nagy különbségek alakultak ki. Sövényházán (Csongrád m.) a századforduló idején *füles ásót* használtak, melynek *füle*, a visszahajtás, a *lap, tábla* felső részén helyezkedik el. Ez egyrészt könnyebbé teszi az ásó lábbal történő benyomását, másrészt nem engedi, hogy az egy *rugásra* mélyebben hatoljon a földbe, mint a tábla hossza. A *kubikosás*ónak aszerint,

70. ábra. Ásóformák, Átány (Heves vm.)

hogy használója jobb- vagy ballábas, *kengyele*, *talpalója* is lehet, aminek segítségével könnyebben tudják a földbe benyomni. Mivel ennek nincs *füle*, egy *ásónyom*nál mélyebbre is lehet vele ásni (Herman O. 1905b: 280–281). Az *ásónyom* egyébként mértékegységül is szolgál, s az ásólap hosszát, kb. 20–30 cm-t (például Szamoshát, SzamSz) jelent. Ez már önmagában is mutatja, hogy miért hozott nagyobb és szebb termést az a föld, melyet ásóval műveltek meg. Az ásót a talaj minőségéhez választották. A hegyes végűeket inkább köves, kavicsos talajra alkalmazták, míg a szív alakút, a gömbölyödőket a könnyebben művelhető földeken tartották megfelelőnek.

Hoffmann Tamás mondja el, hogy Istenmezején a határban elterülő kisebb *rétföldeket* ásóval művelték meg még az 1950-es években is. „A réti gyeptöldeken parlagi kaszálókat ástak fel száraz nyarak után tavasszal, hogy egy kevés burgonyát ültessenek. Az ásós művelést nemcsak a művelhető földdarabok kis területe indokolta, hiszen 150–300 négyszögöles, a patak medrétől néhány száz lépésnyire a vízszinttől valamivel magasabban fekvő parcellácskákat – a kaszálók egy darabját – vonhatták időnként művelés alá, hanem a talajban meggyökerezett – és évekig nehezen irtható! – *csátés*, *sásos* növényeket is. Ezeknek torzsokját az istenmezejiek szerint az eke –

különösen a faeke – nehezen hasította szét, hiszen lépten-nyomon megakadt bennük, és kibukott volna a barázdából. A nehéz munkát férfi vagy nő egyaránt elvégezte” (1956: 554–555).

Az ásónak, ásásnak az irtásföldeken is volt bizonyos jelentősége, amint arra Takács Lajos több alkalommal is rámutatott (Takács L. 1980 passim), bár itt elsősorban a kapa játszotta a fő szerepet (Balassa I. 1964a: 40–42).

A KAPA ÉS A KAPÁLÁS

A különböző kapaformákkal kapcsolatban is sokszor használják az *ás* igét. Ennek okát abban sejthetjük, hogy a magyar *kapa*, *kapál* újabb eredetű nyelvünkben, és azt már a Kárpát-medencében vettük át valamelyik szláv nyelvből. Közvetlen forrása nem határozható meg, de az kétségtelen, hogy a *kopati* „ás, kapál”, vagyis az igei alakot kölcsönöztük, ebből a magyar nyelv vonta el a *kapa* alakot. A vele végzett munkára, mint arra Takács Lajos felhívta a figyelmet, az *ás* – különösen, ha szántóföldről volt szó – sok esetben megmaradt. Hunyad megyében jegyezték fel 1743-ban: „... magok határon kapával ássák az hegyeket hová keves Buzát és Kukurizát vehetnek” (SzT. 1: 451). 1829: „... egy ember kapával áskálगत” a maros-tordai Csókfalva határában (SzT. 1: 453). 1834-ben Kassai Szókönyvében (3: 45) olvashatjuk éppen az irtásos gazdálkodással kapcsolatban: „... Tüskéket, Tuskókat, Tőkéket 'a földből kiásogatják, ájó vagy ásó kapákkal, ortó kapákkal...” (Takács L. 1980: 230 kk).

A határban bizonyos kultúrák számára a talajt kapával készítették elő. Karcagon 1796-ban jegyezték fel a kenderföldekkel kapcsolatban: „... Sánta Ferentzné oda menvén fel csattant reá, hogy *miért kapálta el a kender földjét*”. Ez itt általános gyakorlat lehetett, mert a feljegyzések máskor is említik (Bellon T. 1973b: 129).

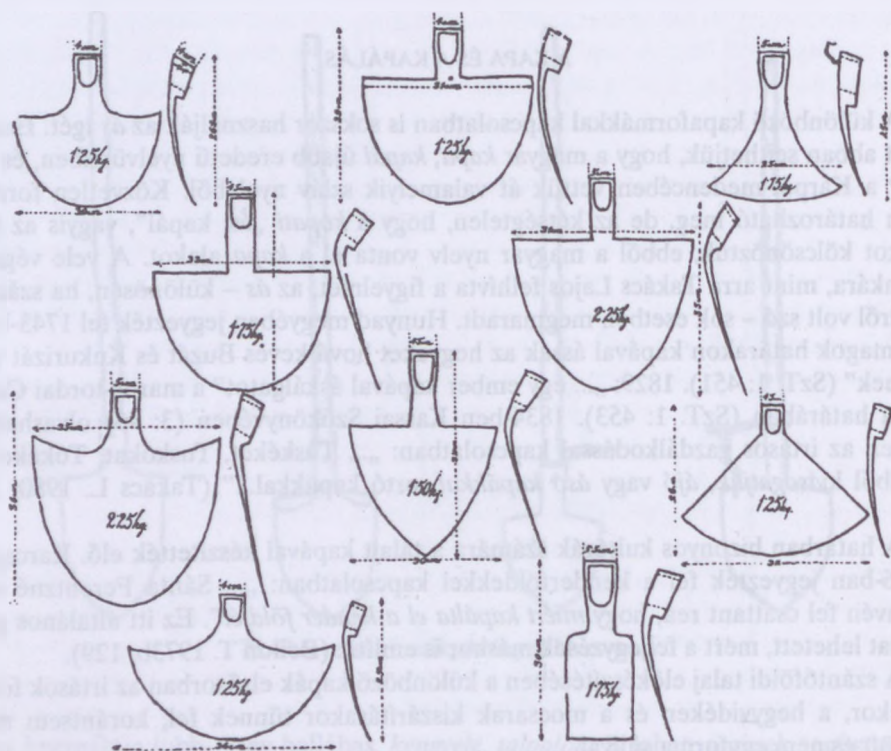
A szántóföldi talaj előkészítésében a különböző kapák elsősorban az irtások feltérésekor, a hegyvidéken és a mocsarak kiszárításakor tűnnek fel, korántsem mindenütt és nem egyforma súllyal.

A *kétágú kapa*, röviden *kétágú*, hivatalos nevén *villás kapa* egyike a legrégebb kapaformáknak, melyet a kőkorszakban szarvasagancsból készítettek. A rómaiak kedves és elterjedt szerszáma a Fekete-tengertől Britanniáig. Nálunk ebből a korból alig ismerünk néhány darabot, de általánosabban elterjedt 4–6 ágú változata (Aquincum). A népvándorlás korából nem tudjuk kimutatni, és a magyar középkorból sem került eddig elő. Hiteles ásatásból csak a 17. századból tártak fel villás kapát (Sopron, Nagykanizsa – Müller R. 1982 passim).

Ebben az időben azonban meglehetősen elterjedt lehetett. Szikszai Fabricius már 1590-ben említi a *Ket agu kapat*; Comenius Janua linguae Latinae... (1643) című könyvében a *kétágú kapáról* és a vele végzett *kétágúzásról* ír. A 16–17. században leltárakban is találkozunk vele (1587: Tooth kapa, *Keth agho kapa*; 1638: *Ket ago kapa* [OkISz]). Az utóbbi évszázadokban elsősorban Tokaj-Hegyalján ismert, de ettől északra is előfordul. A Hegyközben (Abaúj m.) az irtványokat *águs kapával* törték fel először, mert ezt sem ásóval, sem laposkapával nem lehetett elvégezni (Balassa I. 1964a: 40). Eger felé már ritkábban használják, de Nógrádban többször

előfordul, ahol *geda* néven emlegették (Kecskés P. 1967: 232). Használatáról Pest megyéből is tudunk, de többször emlegetik a Balaton-felvidékről nemcsak mint szőlőművelő eszközt, hanem mint a föld feltörésére szolgáló szerszámot.

A gyökérvágó kapa számos elnevezéssel rendelkezik a magyar nyelvben: *irtó*-, *ortó*-, *tővető*-, *gyökérásó*-, *vágó*-, *gyökérvágó-kapa* stb. Általában 20–25 cm hosszú és éle nem nagyobb 10 cm-nél, köpűjébe rendszerint rövid nyél illeszkedik. Bár régészeti

71. ábra. Mecenzéfen kovácsolt magyar kapaformák

ásatásoknál elég sok tárgy került elő, azonosításuk meglehetősen nehéz. Alig lehet azonban kétséges, hogy a római korban éppúgy használták, mint ahogy a magyar középkorban is előfordult (Müller R. 1982: 466–467). A 16. századtól különböző változatainak neve sokszor feltűnik. Így feltehetően Nyugat-Dunántúlról 1520 k.: *Ligonem Thew Wethew kapa* dictum; 1529: *Lapath, aso, tewkapa* (Oklsz), 1545: *Irtó kapa*, *Czakanos kapa* (Oklsz). Erdélyben is gyakran előfordul. 1589: *Egy Gywker-vago kappa* (Kolozsvár SzT. 4: 802); 1740: *Gyöker vago kapa* (Háromszék, Bogáts D. 1943: 53). Ez és sok más történeti adat azt mutatja, hogy ez a szerszám, mely a föld feltörésére szolgál, a középkortól általánosan ismert volt a Kárpát-medencében.

A gyökérvágó kapa a közelmúltban is széles körben elterjedt volt olyan földek feltörésére, melyeket a fák gyökerei teljesen átszőttek (Takács L. 1980: 257 kk). Az abaúji Hegyközben a feltörés munkáját az irtás után *águs*- vagy *ortókapa*val végezték,

de szükség esetén csákányt is igénybe vettek (Balassa I. 1964a: 40). Istenmezején (Heves m.) az 1950-es évek első felében az „... ígátlan kisparasztok, kik még a bér-szántást sem tudták megfizetni vagy 'cserében' ledolgozni, vagy akiknek állattal nem járható meredek parton húzódtak földjeik: a talajt kapával törték fel. De kapával törték fel a kötöttebb talajú irtásföldeket és a gyengébb talajminőségű parlagokat is, amelyek alaposabb és aprólékosabb felületi megmunkálást kívántak. A szerszám a lapos és keskeny téglalap alakú, kissé íveltlen hajlott *ortókapa* és az egyenlő szárú háromszög alakú *kapa*” (Hoffmann T. 1956: 552).

A *lapos kapával* „szántani” is lehet olyan talajon, melyet már korábban is műveltek. Ennek módját Nagyváthy János (1821: 29–30) Baranyában nemcsak megfigyelte, hanem le is írta: „1. A' kapás a' kender, Len, Dohány, Köles, sőt a' Búza földnek is a' bal végén barázdát kezd vonni a' kapával és a' felvett földet mindég bal oldalra veti. 2. A' kapás mindég seggel, vagy hátra lép; és így a' kapált földre soha sem kénytelen tapodni. 3. A' második kapás szint így vonván a' barázdát, a' maga földjét az első barázdára veti balra; és így tovább. 4. Illy módon legfennebb négy ember egy höld földet egy nap kapával igen tisztán, és puhán meg szánt. A' marhátlan szegényeknek meg-betsülhetetlen magyar találmány.” A kapával történő szántást gyerekkoromban a Nagy-Sárrét egyik falujában (Bihartorda) egy a kertünkben dolgozó napszámostól (Csóka Lajos) magam nemcsak láttam, hanem meg is tanultam, igaz, már csak kertben, és azóta is élek vele ugyancsak kerti munkában.

A nagyon kemény vagy éppen sziklás talajt *csákánnyal* törik fel, melynek egyik vége hegyes, míg a másik az irtókapához hasonlóan kissé laposra van kiképezve.

Mindezek a kézi eszközök a szántóföldi földművelésben rendkívül kis szerepet játszanak. Mint régiségek azért maradtak meg, mert azt a külső körülmények nemcsak lehetővé tették, hanem kényszerítették is.

AZ EKE ÉS A SZÁNTÁS

Ebben a fejezetben: *Az eke és a szántás története Magyarországon* (1973a) című munkám eredményeit foglalom össze, mert azóta az ekékkel kapcsolatban újabb összefoglalás nem jelent meg. A részletes irodalmi hivatkozást ugyanott találja meg az olvasó.

A szántóföldi földművelés legfontosabb eszköze az *eke*, mely több mint öt évezrede szolgálja az emberiséget, és lehetővé tette, hogy a föld feltörésének nehéz munkáját állati, majd gépi erővel lehessen végezni. Az eke munkája eredményeként a megművelt földterület jelentősen megnövekedett, s így lényegesen több ember jutott élelemhez. Az eke ott alakulhatott ki, ahol elkezdődött a háziállatok, elsősorban a szarvasmarhák háziiasítása. Ez Közel-Keleten történt meg, s itt tűntek fel az eke használatára utaló első nyomok is, valószínű innen terjedt Egyiptomba és Kis-Ázsián keresztül Európába, ahol i. e. a III–II. évezred fordulójára már Skandinávia déli részéig elterjedt. Önálló központnak látszik India és Kína, mely esetleg Japánnal függhet össze. Az időszámításunk előtti évezredben az ekés kultúra Európát és Ázsiát foglalta magába, de kiterjedt Afrika északi szegélyére is, míg annak nagyobb részén a kapás kultúra uralkodott. Amerika és Ausztrália az ekével és a vontatására

szolgáló háziállatokkal csak gyarmatosítása során, a 17–19. században ismerkedett meg (Leser P. 1931 passim).

Az ekék osztályozása. Az ekék osztályozását sokféleképpen próbálták elvégezni az utóbbi évszázadban. Legjobbnak látszik, ha a munkáját: a szántást és annak minőségét vesszük alapul, ehhez mint kiegészítő osztályozási szempontot: a vonópont elhelyezkedését, az ekeváznak és az ekevasnak bizonyos konstrukciós tulajdonságait, továbbá az eketalyiga meglétét vagy hiányát vesszük figyelembe. Az alábbi beosztás elsősorban Európa, közelebbről Közép-Európa faekéire vonatkozik, melyekben a magyar változatok is elhelyezhetők.

AZ EKÉK ALAPVETŐ FORMÁI

I. Karcolóekék. Szimmetrikus felépítésűek. Az ekevas (szántórész) hegyesszögben hatol be a földbe, és abba egyenlő szárú háromszöget karcol. A párhuzamos barázdák között meg nem mozdított föld marad. Az eke vázának formája szerint két alaptípusát használják:

1. Kampóseke. Súlypontja magasan helyezkedik el, ezért a barázdából könnyen kiugrik, ha valamilyen akadályba ütközik. Köves, erdei, gázos talajon szántanak vele. Sekély művelést végez, kis vonóerőt kíván. Fából vagy vasból készült szántórésze hosszú és keskeny, dárda vagy kanál formájú. Hosszú gerendelye mellé, mely egyes és kettes lehet, közvetlenül fogják be a jószágot. Ide soroljuk Észak- és Északkelet-Európa oroszul *szohának*, *koszuljának* nevezett szerszámát, melynek két rúdja helyettesíti a gerendelyt és e közé egy lovat fognak. Hozzánk legközelebb Szlovákiából ismerünk kampósekéket, de változatai Európa, Dél- és Délkelet-Ázsia különböző részein is előfordulnak.

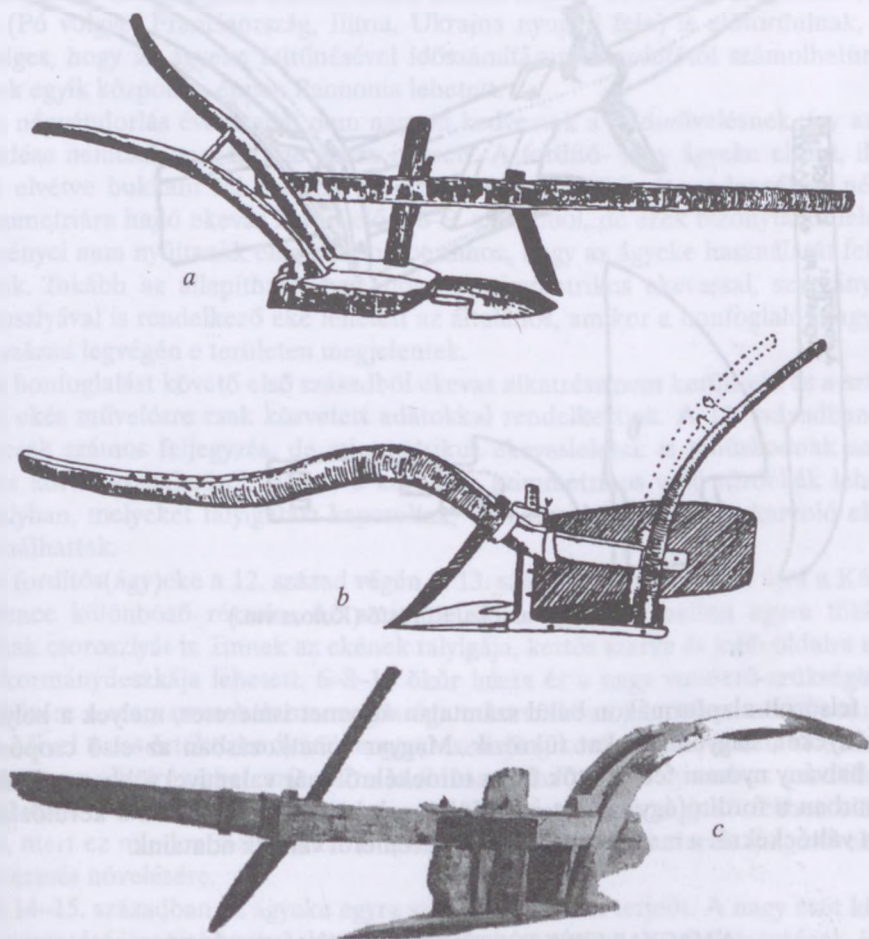
2. Kampós talpaseke. A szántórészt tartó, illetve merevítő talpa a földön csúszik, de a szántórész a talajjal hegyesszöget zár be. Súlypontja alacsony, de húzópontja magas. A hosszabb gerendely mellé közvetlenül fogják a szarvasmarhát, egyes esetekben pótrudat alkalmaznak. Sok példányon a talpat megvastagítják, és ez bizonyos mértékig a kormány feladatát látja el. Szarva egyes, csoroszlyája, talyigája nincs. Mivel a talajhoz nyomva nagyobb mélységet is el lehet vele érni, a rendszeresen megművelt földek szántására is alkalmas.

II. Túróekék. Az egész eszköz és részei szimmetrikusak. Az ekevas a földet kétfelé tolja, a barázdák között felszántatlan csík marad. A talp és az ekevas vízszintesen helyezkedik el. Kormányja általában nincs, de sok változatán kiálló fül segíti a föld széttúrását; ezek némely esetben kétoldali kormánydeszkává fejlődhetnek. Szarva többnyire egyes, csoroszlyát csak a fejlettebb példányokon találunk. Talyigát csak elvéve fognak elébe. A fordító(ágy)ekével sok helyen együtt használták, úgyhogy ez erősen hatott fejlődésére. Két szarvat, csoroszlyát, talyigát kapott, de lényegében szimmetrikus jellegét megőrizte.

III. Fordító(ágy)ekék. Az eke aszimmetrikus, a földet jobbra fordítja és nem hagy a barázdák közt felszántatlan csíkot: sokkal mélyebb szántásra képes, mint a többi eke. Két nagy csoportra oszlanak:

1. Válioéke. A váza szimmetrikus ugyan, de csoroszlyáját és kormányát mindkét

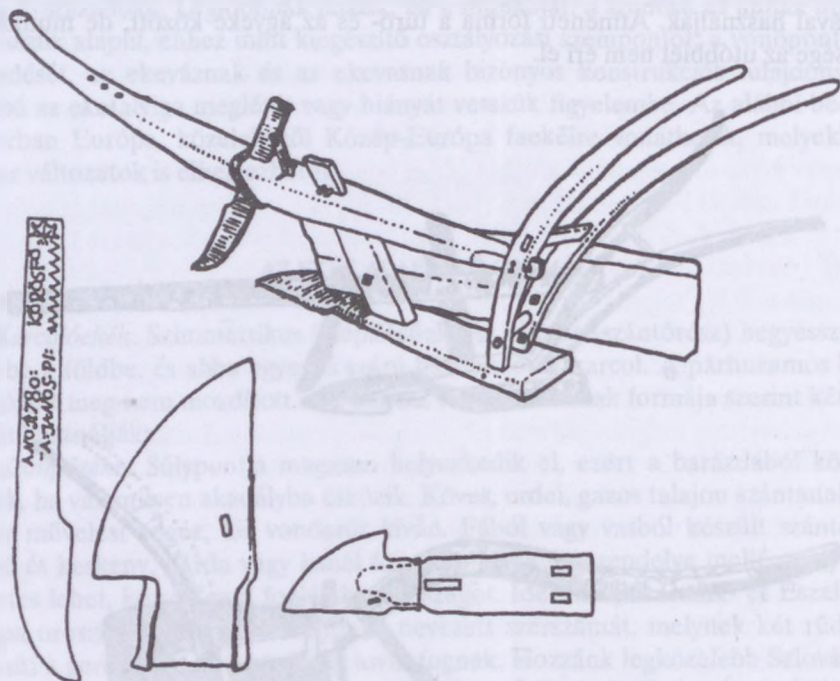
oldalra át lehet váltani, így jobbra vagy balra fordítja a földszeletet. Ez hegyoldalban végzett szántás esetén nagy előnyt jelent, mert az eke ugyanazon a nyomon jöhet vissza. Egyes szarva felül többnyire kétfelé válik, hogy az egyensúlyt jobban meg lehessen tartani. Súly- és vonópontja egyaránt mélyen helyezkedik el; többnyire talyigával használják. Átmeneti forma a túró- és az ágyeke között, de munkájának minősége az utóbbit nem éri el.

72. ábra. Kerülőkek: a) szarvtalpas eke, Nagycsalomja (Hont vm.); b) nyugat-magyarországi eke, Óriszentpéter (Vas vm.); c) keskeny szarvtalpú eke, Zboró (Sáros vm.)

2. Kerülőeke. Egészében aszimmetrikus, szántóvasának jobb oldalára szárnya nyúlik ki és ezen az oldalon helyezkedik el a kormányja is. A gerendelybe erősített csoroszlya függőlegesen levágja a földszeletet, az ekevas vízszintesen elválasztja a talajtól s a kormány segítségével jobbra fordítja. Ez csak egy irányba történhet, ezért vagy üresen megy vissza, vagy a föld másik oldalán új barázdát kezd. Legtöbb esetben

talyigával használják. A mélység és szélesség szabályozására egyaránt van lehetőség. A forma a Volgától az Atlanti-óceánig Európa középső részét foglalja el, így ebbe a Kárpát-medence is beleesik.

73. ábra. Faluke, Körösfő (Kolozs vm.)

A felsorolt alapformákon belül számtalan átmenet ismeretes, melyek a helyi körülményeket, hagyományokat tükrözik. Magyar vonatkozásban az első csoportnak csak halvány nyomai fedezhetők fel; a túróékekről már valamivel többet tudunk, de elsősorban a fordító(ágy)ekéket ismerjük, azok közül is elsősorban a kerülőekéket, míg a váltóékekről a magyar nyelvterület pereméről vannak adataink.

A MAGYAR EKÉK TÖRTÉNETÉNEK NÉHÁNY KÉRDÉSE

Egyre több tudomány eredményei szólnak amellett, hogy a magyarok már a honfoglalás előtt ismerték az ekét és az ekés művelést. Ez feltehetően talyigás túróéke lehetett, de a régészeti ásatások eredményei (ekevasak, csoroszlyák) azt sem zárják ki, hogy olyan népekkel találkoztak, illetve éltek együtt, melyek már fordító(ágy)-ekével művelték földjeiket. Így ezt a magyarok is elsajátíthatták, amit esetenként az eke magyar terminológiája is megerősíteni látszik.

A Kárpát-medence feltételezhetően Európában a legrégebbi ekeművelési területekhez tartozik, de nem vagyunk abban a szerencsés helyzetben, mint például a

skandináv államok, ahol i. e. a II. évezredtől a tűzeges talaj a faekék egész sorát szinte teljesen épen megőrizte. Nálunk a kelták i. e. a 3. századtól egyre nagyobb számban fennmaradt hegyes, majd lapos ekevasai tanúsítják az eke fejlődésének egyik fontos állomását.

A római kori Pannoniában az i. e. 1. századtól csoroszlyák és aszimmetrikus ekevasak mellett olyan ekehúzó láncokat tártak fel, melyek az ekét a talyigával kötötték össze. Mivel ezek nemcsak Pannóniában, hanem Közép- és Kelet-Európa más részében (Pó völgye, Franciaország, Illíria, Ukrajna nyugati fele) is előfordulnak, nem kétséges, hogy az ágyeke feltűnésével időszámításunk kezdetétől számolhatunk és ennek egyik központja éppen Pannonia lehetett.

A népvándorlás évszázadai nem nagyon kedveztek a földművelésnek, így az eke fejlődése nemcsak megállt, de vissza is esett. A fordító- vagy ágyeke eltűnt, illetve csak elvétve bukkant fel Európa egy-egy pontján. A Kárpát-medencében néhány aszimmetriára hajló ekevas került elő a 8–9. századból, de ezek bizonytalan leletkörülményei nem nyújtanak elég támpontot ahhoz, hogy az ágyeke használatát feltételezzük. Inkább az állapítható meg, hogy a szimmetrikus ekevassal, szórványosan csoroszlyával is rendelkező eke lehetett az általános, amikor a honfoglaló magyarok a 9. század legvégén e területen megjelentek.

A honfoglalást követő első századból ekevas alkatrész nem került elő és a szántó-földi ekés művelésre csak közvetett adatokkal rendelkezünk. A 11. században már nemcsak számos feljegyzés, de szimmetrikus ekevasleletek is tanúskodnak az eke széles körű használatáról. Ebben a korban a szimmetrikus vasú túróékék lehettek túlsúlyban, melyeket talyigához kapcsoltak, de helyenként kampós, karcoló ekét is használhattak.

A fordító(s)ágy)eke a 12. század végén, a 13. század elején tűnik fel újra a Kárpát-medence különböző részein. Az aszimmetrikus ekevasak mellett egyre többször találtak csoroszlyát is. Ennek az ekének talyigája, kettős szarva és jobb oldalra erősített kormánydeszkája lehetett. 6–8–10 ökör húzta és a nagy vonóerő-szükséglet kielégítésére a szarvasmarhák marmagassága e korszakban jelentősen növekedni kezdett. Mivel a vas értéke rendkívül magas, viszonylag kevés ekevas került elő, mert az elkopott vasalkatrészeket más célra is felhasználhatták. A nyomásos gazdálkodás kialakulása is erre a korra esett és ez az ágyeke elterjedését nagymértékben elősegítette, mert ez minden más formánál alkalmasabb volt a föld alapos megművelésére és a termés növelésére.

A 14–15. században az ágyeke egyre szélesebb körben terjedt. A nagy erőt kívánó eke vontatására a jobbágyok ketten-hárman is összefogtak, ekeközösségek jöttek létre, melyeket a 16. század elejétől *cimboraságnak* neveztek. A túró- vagy ágyekék használatára a vonóerő nagyságából lehet következtetni. A 16–18. században a szimmetrikus ekeábrázolások és ekevasak még nagy számban fordulnak elő, mutatván a túróékék használatának jelentőségét. Ugyanazon a helyen (például Balatonkenese, Debrecen stb.) a különböző feladatokra a túró- és ágyekét egymás mellett használták, de az előbbi egyre inkább a peremterületekre szorul vissza, és egyes helyeken (Erdély, Felvidék) váltóékével szántottak. Az ágyeke is tovább tökéletesedik. A 16. század végén feltűnik a *címervas*, mely az ekevas első részét a gerendelyhez erősíti és növeli annak szilárdságát. Ennek következtében az ekevas megrövidül, de

szélesedik, ami szélesebb barázda fogását teszi lehetővé. A 17–18. században az eketalyigákon megjelenik a barázda szélességét szabályozó *csáгатó*, mely az aszimmetrikus eketalyigák elmaradhatatlan részévé vált.

A 17. század közepéig a magyar eke semmiben sem maradt el az európaítól. Ez időtől kezdve azonban Nyugaton már olyan tökéletesítések kezdődtek el, melyek eredményeként a modern, több vasalkatrésszel rendelkező ekék nemcsak létrejöttek, hanem széles körben el is terjedtek. A fejlődésnek ez a szakasza nálunk csak a 19. század első felében és nagyon lassan indult meg.

A 16–18. században a két- és háromnyomásos rendszer egyre nagyobb területet foglalt el, úgyhogy a korszak végére a teljes szántóterület $\frac{2}{3}$ – $\frac{3}{4}$ -ét tette ki. Az őszi kalászosok alá többen háromszor szántottak, míg a tavasziak alá csak kétszer; a kapások alá csak egyszer forgatták meg a földet. Ebben a korban is az ökör maradt az eke legáltalánosabb vonóereje, a ló csak helyenként, elsősorban az Alföldön vette át a helyét.

Faekék a 18–20. században

Faekének nevezzük azt a szerszámot, melynek váza, szarva teljesen fából készült és csupán az ekevas, csoroszlya és címervas készült vasból. Ezeket főleg azokból a példányokból ismerjük, melyek a 19. század második felében készültek és jobbára a 20. század elején kerültek be múzeumokba. Jó irodalmi adatok állnak azonban a 18. század második feléből is rendelkezésünkre, és a 20. század első évtizedeiben, főleg a peremterületek egy-egy példányt még megőriztek.

A 19. század a magyar mezőgazdaság nagy átalakulásának korszaka. Első felében egyre nagyobb területet foglaltak el a földesúri nagybirtokok (allodium), melyeken cselédek szántottak a parasztságénál sokkal korszerűbb ekékkel. E korszakban mind nagyobb különbség mutatkozik eszközkészletben, művelésmódban a földesúri és jobbágybirtok között. Ez az idő múlásával mind mélyebb szakadékká vált. A korábban megkülönböztetett *béreseke-paraszteke* csupán erősségbeli fokozatot és nem szerkezeti különbséget jelentett, de a 16. századtól egyre inkább formabeli eltérések is jelentkeztek. 1687: *Bérés eke* minden készségivel nr 2 (Veresmart, Torda-Aranyos m.); 1690: *Beres Eke* nró 3 vasaival et cu/m/ suis requisitis (Kentelke, Szolnok-Doboka m. SzT. 1: 812). A különbséget már a felszereltsége is mutatja.

A 19. század második felében mind gyakrabban fordult elő, hogy ugyanazon falu határában fa-, félvas- és vaseke az egymás melletti földeken dolgozott. Az utóbbi korszerű eszközök sok esetben hatottak a kezdetlegesebbre (például a kormánydeszka homorítása, a kormány és az ekevas összekötése stb.).

A faeke elkészítése

A faeke vázának elkészítése, kifaragása és összeállítása háromféle műhelyben készülhetett.

Az erdős, fában gazdag és faragóhagyományokkal rendelkező vidékeken a legtöbb parasztember maga is el tudta készíteni az eke vázát, legtöbbször csak az

eketalyiga kerekét állította össze kerékgyártó, mert ez a munka nemcsak különleges ismereteket, de szerszámokat is igényelt. Erdélyben a legtöbb faluban az ekeváz kifaragása és összeállítása a megszokott téli munkák közé tartozott. Kiskunhalason a múlt század közepe táján a legtöbb földműves maga készítette az ekét, ahogyan az Őrség (Vas m.) egyes falvaiban is a háznál faragták azt. Általánosságban meg lehet állapítani, hogy az ekeváz elkészítése sokfelé házi munka is lehetett.

Erdélyben számos olyan magyar és román falut ismerünk, ahol télen ekeváz gyártását űzték. A bedecsiek (Kolozs m.) a kolozsvári vásárokon árulták ekéiket, melyeknek talpát kifaragatlanul hagyták, hogy azt az ekevashoz lehessen alakítani. Kós Károly írta 1947-ben (1947a: 14–16): „Aranyosszék majd minden falujában készítettek régen faekét, különösen a kövendiek tűntek ki, akik a harasztosihoz hasonló készítményeiket vásárokon is árusították. Alsófehér megyében, a havasi vidékeken kívül még ma is készítenek eladásra faekét Hápertonon, Búzásbocsárdon és Maros-szentimrén.”

Az ekekészítő falvak, területek meghatározott útvonalon vásárokra hordták áruikat. Az erdélyi mócok (az Erdélyi-szigethegységben lakó román népcsoport) a békési őszi és tavaszi nagyvásárokra szállítottak. Az ekét és más gazdasági szerszámokat nem pénzért, hanem búzáért vagy más gabonáért cserélték. A Tiszántúl középső részére, Debrecen környékére a szentjánosiak és árpádiak (Bihar m.) vitték az ekét. Hódmezővásárhelyt, Szentest és környékét a mecseki (Baranya m.) falvak látták el. A Tiszántúl északi részére az Ung és Bereg megyei falvak hordták az ekéket. A bakonyi faragók Vas, Győr, Fejér megyéig eljutottak áruikkal.

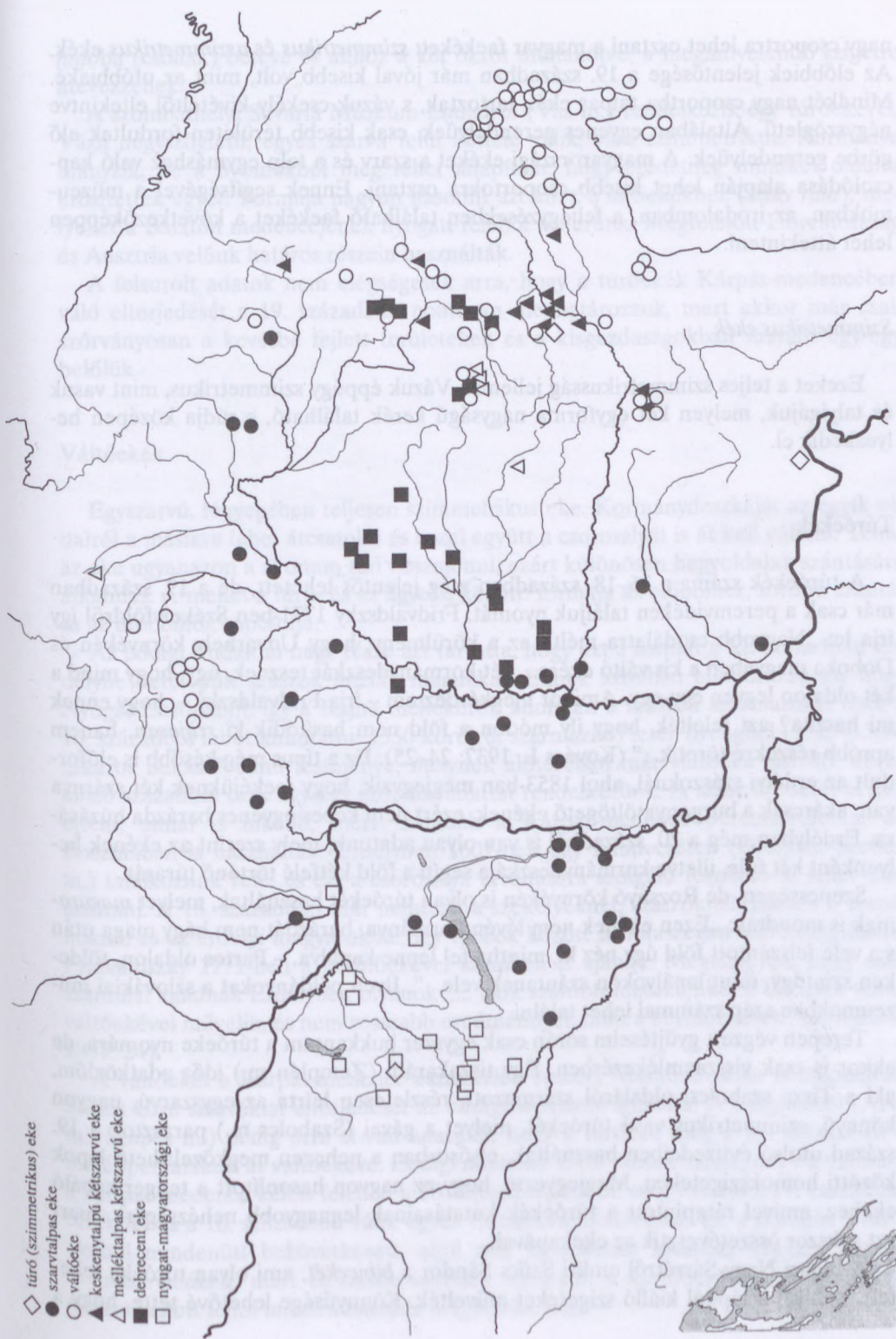
Az ekekészítők harmadik csoportját a hivatásos mesterek alkották. *Ekegyártó*, *Ekecsináló* családnév 1400-tól előfordul (Kázmér M. 1993: 325). Debrecenben az ekekészítőket külön is emlegetik, de a helyi bognárok, molnárok, kerékgyártók megrendelésre általában mindenütt elkészítették az ott szokásos eke vázát.

A faeke vas alkatrészei: az ekevas és a csoroszlya a kis hámorokban készültek. A Székelyföldet többek között a csíki és a magyarhermányi (Udvarhely m.) huták látták el, míg Erdély más részein a torockói (Torda-Aranyos m.) vassal szántottak legszívesebben. Az Alföldre a Mecenzéfen (Abaúj m.) készített ekevasakat szekérrel szállították és búzáért cserélték. A Dunántúl nyugati felében a Graz környéki huták termékeit erősítették az ekére.

A falusi kovácsok a 19. században nemigen kalapáltak ekevasat és csoroszlyát, feladatuk elsősorban annak felerősítésére és élesítésére korlátozódott. Ezt a *falukovácsa*, a *községi kovács*, a *kommenciós kovács* végezte, akik között magyarok és cigányok egyaránt előfordultak. Fő feladatuk az ekevas élesítése, melynek fejében lakást, műhelyt és minden eke után 0,75–1 kg búzát és esetleg valamennyi krumplit is számítottak, máshol holdanként fizettek 2–3 kg búzát és ehhez negyed vagy fél véka burgonyát.

A magyar faekék főbb formái

A magyar faekék csoportosítása nem különösen nehéz feladat, mert sokkal közelebb állanak egymáshoz, mint például a Balkánon, a mai Szlovákia és Csehország területén egykor használt példányok. Vázuk és a velük végzett szántás alapján két

8. térkép. A fűfélék típusainak elterjedése a Kárpát-medencében

nagy csoportra lehet osztani a magyar faekéket: *szimmetrikus* és *aszimmetrikus* ekék. Az előbbiek jelentősége a 19. században már jóval kisebb volt, mint az utóbbiaké. Mindkét nagy csoportba talpas ekék tartoztak, s vázuk csekély kivételtől eltekintve négyszögletű. Általában egyenes gerendelyűek, csak kisebb területen fordultak elő görbe gerendelyűek. A magyarországi ekéket a szarv és a talp egymáshoz való kapcsolódása alapján lehet kisebb csoportokra osztani. Ennek segítségével a múzeumokban, az irodalomban, a feljegyzésekben található faekéket a következőképpen lehet áttekinteni.

Szimmetrikus ekék

Ezeket a teljes szimmetrikusság jellemzi. Vázuk éppúgy szimmetrikus, mint vasuk és talyigájuk, melyen két egyforma nagyságú kerék található, s rúdja közepén helyezkedik el.

Túróekék

A túróekék száma a 16–18. században még jelentős lehetett, de a 19. században már csak a peremvidéken találjuk nyomát. Fridvaldszky 1771-ben Székelyföldről így írja le: „Nagyobb csodálatra méltó az a körülmény, hogy Udvarhely környékén és Doboka megyében a kis váltó ekére... két kormánydeszkát tesznek, úgy, hogy mind a két oldalon legyen egy-egy. Amikor megkérdeztem – írja Fridvaldszky –, hogy ennek mi haszna? azt felelték, hogy ily módon a föld nem hasítódik ki *szijjasan*, hanem apróbb részekre töretik...” (Kovács L. 1937: 24–25). Ez a típus még később is előfordult az erdélyi szászoknál, ahol 1853-ban megjegyzik, hogy faekéjüknek két szárnya van, akárcsak a burgonyatöltőgető ekének, ezért nem képes egyenes barázda húzására. Erdélyben még a 20. századból is van olyan adatunk, mely szerint az ekének helyenként két füle, illetve kormánydeszkája segíti a föld kétfelé történő túrását.

Szepességen, de Rozsnyó környékén is olyan túróekét használtak, melyet *magura*-nak is mondtak: „Ezen ekének nem lévén kormányja, barázdát nem hágy maga után s a vele felszántott föld úgy néz ki, mintha fel lenne kapálva. – Partos oldalon, földiken szintúgy, mint lapályokon szántanak vele...”. Ilyen példányokat a szlovákiai múzeumokban szép számmal lehet találni.

Terepen végzett gyűjtéseim során csak egyszer bukkantam a túróeke nyomára, de akkor is csak visszaemlékezésben. Egy tiszakarádi (Zemplén m.) idős adatközlőm, aki a Tisza szabolcsi oldaláról származott, részletesen leírta az egyszarvú, nagyon könnyű, szimmetrikus vasú túróekét, melyet a gávai (Szabolcs m.) parasztok a 19. század utolsó évtizedeiben használtak, elsősorban a nehezen megközelíthető lápok közötti homokszigeteken. Megjegyezte, hogy ez nagyon hasonlított a tengerikapáló ekéhez, amivel rátapintott a túróekék kutatásainak legnagyobb nehézségére, mert azt sokszor összetévesztik az ekekapával.

A bihari Nagy-Sárrétről említi Szűcs Sándor a *bibicekét*, ami olyan túróeke lehetett, mellyel a lápból kiálló szigeteket művelték. Könnyűsége lehetővé tette, hogy a

hajóba (csónak) betéve és ahhoz a két ökröt utánakötve, a megművelendő szigetre átevezzenek.

A szombathelyi Savaria Múzeum Ludadról (Vas m.) rendelkezik egy túrókével. Váza négyszögletű, egyes szarva felül kétfelé válik, vasa szimmetrikus. Kormányá hiányzik, de a nyomokból meg lehet állapítani, hogy eredetileg mindkét oldalra erősítettek egyet. Formája nagyon hasonlít azokhoz a túrókékekhez (szláv *ralo*), melyeket a Balaton medencéjének nyugati feléből ismerünk. Megfelelőit Horvátország és Ausztria velünk határos részein használták.

A felsorolt adatok nem elégségesek arra, hogy a túrókékek Kárpát-medencében való elterjedését a 19. században pontosan meghatározzuk, mert ekkor már csak szórványosan a kevésbé fejlett területeken és a kisgazdaságokban maradt egy-egy belőlük.

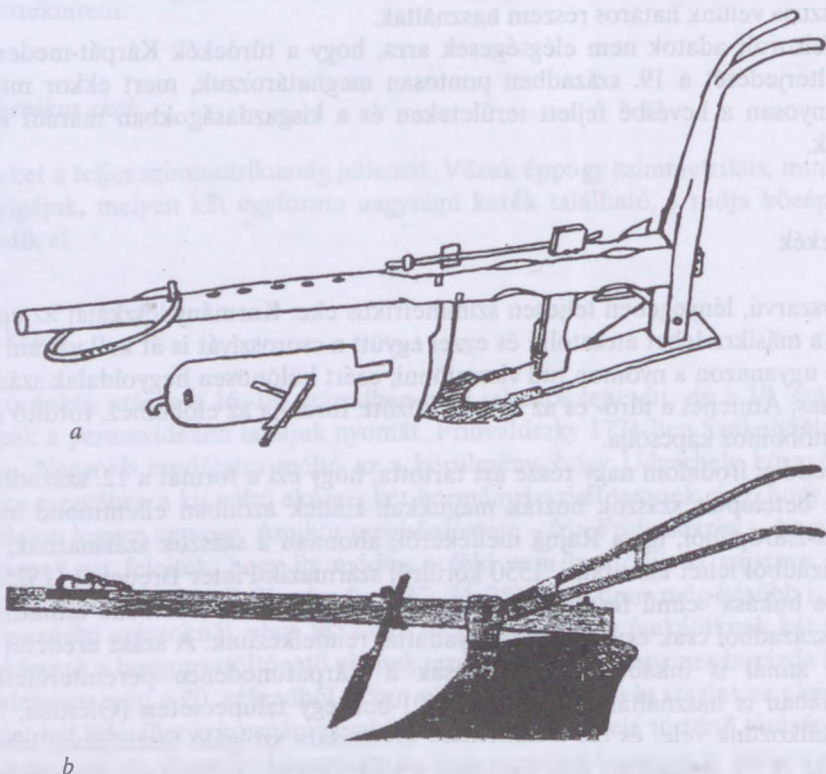
Váltóékék

Egyszarvú, lényegében teljesen szimmetrikus eke. Kormánydeszkáját az egyik oldalról a másikra lehet átcsatolni és ezzel együtt a csoroszlyát is át kell váltani. Tehát az eke ugyanazon a nyomon tud visszajönni, ezért különösen hegyoldalak szántására alkalmas. Átmenet a túró- és az ágyeke között: formája az előbbihez, fordító szántása az utóbbihoz kapcsolja.

Az eddigi irodalom nagy része azt tartotta, hogy ezt a formát a 12. században Erdélybe betelepült szászok hozták magukkal. Ennek azonban ellentmond az, hogy Nyugat-Európából, így a Rajna mellékéről, ahonnan a szászok származnak, csak a 16. századból lehet kimutatni. 1550 körülől származik Pieter Breughel (1525–1568) „Ikaros bukása” című festménye, melynek előterében már váltóeke látható, de az előző századból csak egy-egy szórványadattal rendelkezünk. A szász eredetét el kell ejteni, annál is inkább, mert nemcsak a Kárpát-medence peremterületén, de Boszniában is használták. Erdélyben 1601-ben egy falupecséten (Olcsóna, Szeben m.) találkozunk vele, és ezt a csoroszlya átváltására szolgáló feszítőfával lehet azonosítani. A 18. században már nemcsak a székelyeknél, szászoknál, hanem a románoknál és az erdélyi magyaroknál, így többek között Kalotaszegen lehet megtalálni. Fridvaldszky 1771-ben a kerülőkével szemben is ajánlja. Megállapítja, hogy szép számmal akadnak Erdélyben olyanok „... akik szántóföldecskéjüket 2 tinócska vonta váltókékével művelik, és nem rosszabb eredménnyel, mint a kerülőkések” (Kovács L. 1937: 24).

A váltóékét a Kárpát-medence északkeleti részén, Máramarosban is használták. Széles körű szlovákiai elterjedését az eddigi irodalom igazolta. A Magurából (Árva m.; Szepes m.) pedig arra is van adatunk, hogy a túróeke még a 19. században is miképpen alakult át váltóékévé. Eddigi adataink arról tanúskodnak, hogy a váltóeke a Kárpát-medence keleti felében a 16. század végén, de még inkább a 17. században tűnik fel és a 18. században válik egyes vidékeken általánossá. Ez a fejlődés a túróekéből mindenütt bekövetkezett, ahol már ágyszántást kívántak végezni hegyes, dombos vidéken, mert ez hasznosabbnak bizonyult a kerülőekénél, mellyel üresjáratot kellett tenni minden barázda meghúzása után.

A váltóékét a tanult gazdák is ajánlották. Így Fridvaldszky írja a már fentebb idézett munkájában: „... tekintettel kell lennünk a köznép által kívánt könnyűsége is, ez pedig a váltóékében van meg a legnagyobb mértékben. A legkülönbözőbb mezőgazdák tanúskodnak amellet, hogy a váltóékével éppen olyan mélyen lehet szántani, mint a kerülőékével. A tapasztalat azt mutatja, hogy a váltóékével ott is lehet szántani, ahol köves, iszapos, ellenálló a föld; úgyszintén a tapasztalat mutatja, hogy a

74. ábra. Újabb típusú ekék: a) Váltóeke, Siklód (Udvarhely vm.); b) Vidats-eke

termés éppen olyan jó a váltóeke után, mint a kerülőeke után, sőt a váltóeke után nem maradnak akkora göröngyök, mint a kerülőeke után” (Kovács L. 1937: 19). Pethe Ferenc a 18. század végének és a 19. század első negyedének kiemelkedő mezőgazdasági szakembere is elismerően ír a váltóékéről: „Van olyan kettős lapos vasú eke, a’ melynek egy ingó-bingó kormányja van, melyet egyik oldalról a’ másikra lehet tenni. Ez az eke elmúlhatatlanul szükséges, ha másutt nem, legalább a’ hegyoldalakon; melyeket az értelmes földművelő fel-, és lefelé sohasem szánt, hanem oldalhosszára, egy kevésbé harántékosan szánthassa visszafelé, hogy az újj barázda a’ régin rézsút mehessen keresztül ... Egyenes földön is hasznát lehet ennek venni, a’ nyereség az, hogy a’ vele tett munka igen szép és egyforma; a’ szántás sorba megyen a tábla egyik oldalától a másikig szakadatlanul; a barázda árok, vagy is közép baráz-

da nem marad sehol” (Pethe F. 1805: 251–252). Ez a lejtős talajok szántására rendkívül alkalmas ekeforma Erdély egyes vidékein még a 20. században is megmaradt, sőt teljesen vasból készült kéttestű formája szinte napjainkig él.

Elterjedésével kapcsolatban a történeti és a terepen gyűjtött adatok azt bizonyítják, hogy Székelyföldön általános volt és itt csak Háromszéken és főleg Udvarhelyszéken keveredett a kerülőkével. A székely telepések a Kárpátokon túl is elterjesztették. Szolnok-Doboka és Kolozs megyében számos feljegyzés tanúskodik használatáról. Szeben, Nagykovácsvidéken és a Barcaságban a szászokon kívül magyarok és románok egyaránt szántottak vele. Mindezek kétségtelenné teszik Kós Károly megállapítását, aki szerint Erdély egész területén ismerték, de általánosnak csak a Székelyföldön és néhány szász székben mondható. A Kárpátok külső és belső lejtőjén egyaránt sokféle alkalmazták, többek között Szlovákiában és a mai Moldávia területén. Szórványosan egész Európában előfordul, még Portugáliából is közöltek váltóekét. Ha szórványos elterjedéseit alaposabban megvizsgáljuk, akkor a legtöbb esetben kiderül, hogy mindenütt a túrókéből fejlődött ki. Tehát átmeneti forma, mely hidat alkot a túró- és ágyeke között.

A váltóeke Erdélyben és máshol is a rögzített kormányval ellátott fordító(ágy)eke irányába fejlődött tovább, de egyes jellegzetes formai elemeit továbbra is megőrizte. Erre a folyamatra Fridvaldszky már a 18. század második felében felfigyelt: „... a székelyek váltóekével szántanak és csodálatosképpen síkságon, amit az előre nyúló völgyekben találtak. A váltóekével úgy szántanak, mintha kerülőeke volna, vagyis az eke váza is ugyanaz és minden felszerelése, amelyek a váltóekén vannak, de nem cserélgetik a kormánydeszkát” (Kovács L. 1937: 24). Ez nem valami egyedülálló jelenség, mert Háromszékről említ ilyet Lükő Gábor (1936: 187), amikor a váltóeke kormányát a jobb oldalon rögzítették és azzal ágyasztást végeztek.

Ilyen átmeneti formát mutat be Kós Károly (1947a: 8. és 7. ábra) ugyancsak Erdélyből. Ennek már aszimmetriára hajló ekevasa van, kormányát jobb oldalra véglegesen rögzítették és a csoroszlya átállítására sem volt már többé szükség. Az erdélyi váltóekék vasára annyira jellemző U alakú levágás még megmaradt, de a talphoz kapcsolódó merevítő tűske még hiányzik. Az udvarhelyszéki Varságon az átalakulás másik módját ismerhetjük meg. Itt az eke fa vázát teljes egészében meghagyták, de a kormányt kapoccsal, mégpedig a szokástól eltérően a bal oldalon rögzítették. A szimmetrikus ekevas megmaradt, ami az átalakulás kezdeti szakaszáról tanúskodik (Néprajzi Múzeum, F. 88631–88632, 88731).

Mindezek a példák valószínűvé teszik azt a feltevést, hogy a túrókéből váltóeke lett, majd sík talajon ez könnyen kerülőkévé változhatott át.

Aszimmetrikus ekék

Szarvталpas ekék

A szarvat és a talpat egy fából faragták, ami az eketestet rendkívül szilárdrá tette. A gerendely meglehetősen mélyen csatlakozik a bal oldali szarvba, sokszor egészen a talp közelében, de a magyar példányokban ebbe sohasem ékelik.

A gerendelye gyakran görbe, nemcsak függőleges, de horizontális irányban is. Külső megjelenésében hasonló, de belső konstrukciójában különböző formákat lehet megkülönböztetni. Ha a két szarv és a talp egyetlen fából készül, akkor az az eke vázát rendkívül erőssé teszi, de alkalmas fát csak elvétve lehet találni, s kifaragása is nagy szakértelmet kíván. Elterjedése ezért nagyon korlátozott lehetett. A magyar múzeumok ebből mindössze két példányt őriznek, az egyiket Baranya megyéből, a másikat Szeged-Zákányról. Jellemzőjük, hogy a gerendely közvetlenül a talp felett csatlakozik a bal oldali szarvba.

A másik forma két fából készült. Az egyik szarvat a fél talppal együtt faragták ki és csapokkal illesztették össze. Néhány példányon a talp sarkát vaspánttal fogták össze; ez az eke szerkezetét még szilárdabbá tette.

Ez az ekeforma a Kárpát-medencében a legelterjedtebbnek látszik. Olyan jól ismerték, hogy a mezőgazdasági irodalom sem tartotta szükségesnek leírni. Pethe Ferenc többször is utal erre a formára, amikor megjegyzi, hogy nem szabad dirib-darab fából faragni, hanem egyetlen törzsből, mert így sokkal nagyobb az ellenállása. A múlt század közepén ezt írják róla: „A mi a faekét illeti leginkább el van terjedve. És ha a faragó és a kovács által jól el van készítve, ügyes béres kezében jó munkát tesz.” A hibái között megemlítik, hogy nedves talajon könnyen *megetalpallik*. Az alacsony elhelyezett gerendely *megetorkolást* okozhat. A mélység szabályozása a *köldök* segítségével nemcsak nehézkes, de sokszor megbízhatatlan is (Dunavölgyi N. 1853: 507–508).

Ez a forma megtalálható Szlovákia különböző részein Pozsonytól Zemplén megyéig. Adataink arról tanúskodnak, hogy a palócoknál általában ezt használták. Keletre Máramaros megyéig lehet követni, de nyoma messze túl vezet a Kárpátok vonulatán. Moldovában „kisorosz” eke a neve, arra utalva, hogy az ukránoktól származott. Az orosz források, különösen az Orosz Történeti Néprajzi Atlasz segítségével egész a Volgáig lehet követni a nyomát nemcsak az orosz, de a különböző török és tatár származású népek között is.

A Tiszán túl csak a Körösöktől délre találkozunk ismét vele. Ezek talpa rövidebb és a többnyire görbe gerendely mélyen csatlakozik a szarvba. A Dunán túl a talp még rövidebb és egyenes, de hajlított gerendellyel is előfordul. Ezek azok a könnyű ekék, melyeket a 19. század közepén tartott ekeversenyeken váli, agárdi, tolnai néven emlegetnek. Közülük az utóbbi volt a leghíresebb: „A’ magyar hazában régóta létezik már egy eke faj, melyet közönségesen tolnai ekének neveznek” (Fogarasi J. 1836). Ezt az egyszerű falusi kerékgyártó is el tudta készíteni, és olyan könnyű járású volt, hogy még a szarvát sem kellett tartani, ára pedig alig egyharmada a nyugatról behozott újfajta ekének. Megemlítik, hogy nemcsak Tolnában, hanem Fejérben, Veszprémben, de Vas és Sopron megyében is kísérleteznek vele, sőt még néhány Debrecen környéki faluban is meg akarták honosítani.

A magyar adatok áttekintése alapján meg lehet állapítani, hogy a szarvtalpas ekét Erdély, Nyugat-Magyarország és a Tisztántúl középső részének kivételével mindenütt ismerték és használták, s a középső részeken ez volt az egyeduralkodó. A nagytájanként jelentkező eltéréseket a talaj és időjárási adottságokon kívül a szomszédos területekkel való kapcsolattal lehet magyarázni. Ha közelebbi és távolabbi párhuzamait tekintjük, akkor a szórványos nyugatiak nemcsak kisebb méretűek, de

szerkezeti különbségek miatt sem jöhetnek számításba. Míg a keletre vezető megfelelések a történeti és nyelvi összefüggéseket is figyelembe véve genetikus kapcsolatokat is sejtetnek.

Talpas ekék csapolt szarvval

1. *Keskenytalpú kétszarvú ekék* Átmeneti típus, mely a túró- és váltóeke vonásait egyesíti. Nagyon keskeny (12–18 cm) talpába egymás mellé belecsapolják a két szarvat. Leginkább hegyes vidéken használták, ott, ahol a túróeke és váltóeke is előfordult. Feljegyezték Torockóból (Torda-Aranyos m.), Somkerékről (Szolnok-Doboka m.); a Hunyad megyei Bosoródról származó példányokról Kós Károly megjegyzi, hogy keskeny talpába csak nagy ügyel-bajjal lehet a két szarvat egymás mellé ékelni.

A Topolya, Ondova, Latorca folyók tájékán Kovács László mutatta ki megfelelőit (1937: 5). A legismeretesebb példánya e formának a zborói (Sáros m.) uradalomból származó Rákóczi-eke, melyet a Magyar Mezőgazdasági Múzeum őriz. Talpa a hosszához viszonyítva rendkívül keskeny (60 × 12 cm), ebbe csapolták bele az erősen hátrafelé nyúló két szarvat, melynek segítségével a nagyméretű ekét jól lehetett irányítani. Kormánydeszkáját kovácsolt, nagyfejú szegekkel erősítették a köldökhöz és a jobb oldali ekeszarvhoz. Megfelelőit északon a lengyel nyelvterületen lehet megtalálni. Kapcsolatuk feltételezésem szerint nem annyira genetikus lehet, hanem hasonló körülményekből következő párhuzamos fejlődés.

2. *Melléktalpas kétszarvú ekék* A túró- és váltóekéket a nagyon keskeny, 10–15 cm-es talp jellemezte, mely csak egy szarv befogadására volt alkalmas. Amikor a fejlődés során ezek az ekék ágyekévé alakultak, szükségessé vált a második szarv alkalmazása, mert az egyensúlyt csak így lehetett szántás közben megőrizni. Ezt a második szarvat vagy a másik mellé ékeltek, vagy melléktalphoz és a másik szarvhoz, illetve a kormányhoz erősítették.

Ezek a formák Erdélyben és a Tiszántúl középső részén fordultak elő. Erre Kovács László hívta fel a figyelmet, amikor megállapította, hogy a szimmetrikus túróekéből olyan szerszámok fejlődtek: „... amelyeknek a talpba erősített és a gerendely befogadására szolgáló szarvak mellett még egy szarvuk van, de a másik szarv nincs a talpba vésve, hanem a kormánydeszka mellett áll és keresztfák kötik a főszarvhoz”. Erdélyben Szolnok-Doboka és Kolozs megyéből ismerünk ilyen ekéket. Néhány példány Biharból került elő, de Szentesről, Szeghalomról is ismerünk egyet-egyet. Ezeken kívül előfordult a mai Szlovákiában, megfelelőit Németországból és Skandináviából is ki lehet mutatni.

A rendelkezésünkre álló adatok arról győznek meg bennünket, hogy az eke fejlődésének nem valami jellegzetes magyar vagy Kárpát-medencei útjával van dolgunk, hanem egymástól független fejlődést képviselnek a túróekéből az ágyekébe való átmenet során.

3. Széles talpú, kétszarvú ekék

a) *A debreceni eke.* Jellemzője a téglalap alakú vastag talp, mely hátul két ágra oszlik, és ezekbe egy-egy szarvat csapolnak. A gerendelye egyenes, vasa a talajviszonyoknak megfelelően keskenyebb vagy szélesebb.

Kialakulása a középkorra nyúlhat vissza, de ezzel a névvel csak a 18. századtól tudjuk kimutatni, amikor a nagykun kapitány az alábbi kérdést intézte a nagykun városokhoz: „Valljon nem jobb-e kisebb ekéket alkalmazni, mintsem a mostani debreceni formát, s nem jó volna-e két ekét egymás után alkalmazni?” (Györffy I. 1942a: 165). A 19. század első felében még széles körben használták, pedig nehézsége miatt nagyon sokszor panaszkodtak rá. Debrecenből írja Balásházy János (1844: 52–53), hogy „... szántásra azonban nagy, nehéz és sok erőt kívánó ekék használtak; ha a' kisebb, alkalmasabb nyíri, vagy túl a' dunai ekék jönnének divatba, sok igás erő megkímélhetnék, 's annyi igás jószággal többet lehetne végezni”. 4–6–8 ökör is kellett az ún. debreceni eke vontatására, de az még így is csak két-három ujjnyi mélységre szántotta fel a földet.

Elterjedését csak nagyjából tudjuk körvonalazni. Kolozs megyéből több helyről ismerjük (Zsuk, Györgyfalva, Bánffyhunad stb.) éppúgy, mint Szolnok-Dobokából (Rohi, Rogoz, Dánpataka, Szék stb.). Ezeknél beljebb Erdélyből még nem sikerült kimutatni, Bihar és Hajdú megyében általános lehetett, egy-egy példány került a múzeumokba Szolnok és Békés megyéből, de előfordult Szentesen is. Délen elterjedése Szentes–Szarvas–Tótkomlós–Békés–Komádi táján húzódhatott, míg északon a Nyírség lehetett az északi határ.

Ilyen konstrukciójú ekét Moldovában is feljegyeztek, de messzebb a szaratovi és a szamarai ekék is hasonló felépítésűeknek látszanak. Hasonló példányokat ismerünk Szlovákiából (Turócszentmárton). Egy mélyebb történeti kutatásnak kell eldöntenie, hogy a keletre mutató kapcsolatok lehetnek-e genetikusak vagy hasonló körülményekből adódó egymástól független fejlődés eredményei.

b) *Nyugat-magyarországi ekék.* Jellemzi ezeket a háromszögletű vagy trapéz alakú talp, melynek hegyébe az ekevasat húzták; a szélesebb oldalába a két szarvat erősítik. Majdnem minden példányon görbe gerendelyt találunk, mely a talp közelében ékelődik a bal oldali szarvba. E forma kétlépcsős változáson ment keresztül, amit figyelemmel tudunk kísérni.

A korábbi formát a Néprajzi Múzeum Szalafőről (Vas m.) származó példánya képviseli. Ennek talpa két fából készült (míg más példányoknál ezt lehetőleg egyből alakítják ki); ebbe csapolták bele hátul a két szarvat, elől pedig a köldököt. Gerendelye enyhén görbített, ami nem sokkal a talp felett kapcsolódik a bal oldali szarvba. Itt jegyzem meg, hogy a görbe gerendelyű ekéket elsősorban a magyar nyelvterület déli részén használták, mellyel kapcsolatban Nagyváthy János a következőket írja: „A görbét a' Dunán'túl valók, Rátz-Gerendelynek nevezik és nem régen vették-bé, 's élnek vele közönségesen, sokkal jobbnak tartván, mint az egyenest” (1791: 120).

Ez a forma a 18–19. század fordulóján jelentős változáson ment keresztül. A stájer huták ugyanis vasvázat készítettek számára, amit később a falusi kovácsok utánóztak. Ez egy hátsó oldalán nyitott egyenlő szárú háromszög, melynek végén két fülbe erősítették a szarvat. Hegyéhez pedig túróeke esetében vasköldököt állítottak, mely az ágyékén bal oldalra került. A köldökön lévő lyukak a szántás mélységének szabályozására szolgáltak. A talpat vastag deszkával töltötték ki, de úgy, hogy az eke a vaskereten csúszott.

Ezt az ekeformát Sopron, Vas és részben Zala megyében használták, egy-egy példány Győr és Veszprém megyében is előfordult, de még Komárom megyében is

nyomon kísérhető. Ausztria keleti felében általános lehetett, hiszen vázát itt állították elő. Szlovéniában és Horvátországban is fel lehet tételezni előfordulását. Ez a forma mindkét fejlődési fokozatban szoros kapcsolatban volt az elterjedési területén egykor általános bakhátas szántással.

Végigtekintve a magyarországi faekék főbb típusain, szólni kell azokról a kiegészítő részokről, melyek nélkül nem működhetett, vagyis nem szánthatott.

Az eke kiegészítő részei

Az eketalyigák. A Kárpát-medence Európát kelet-nyugati irányba átfogó ágyekesávba esik, ahol általában az eketalyigát használták. Sok esetben a túróékék elé is ezt akasztották ezen a területen. A fentebb bemutatott ekeformák minden bizonnyal kialakították a hozzájuk kapcsolódó talyigát is, de ezek megbízható tanulmányozása már lehetetlen, mert a múzeumokban a legtöbb esetben nem tudjuk megállapítani az ekék és talyigák összetartozását. Meg kellett tehát elégednünk azzal, hogy a túró-, a váltó-, illetve a kerülőékék talyigáit külön-külön bemutatjuk.

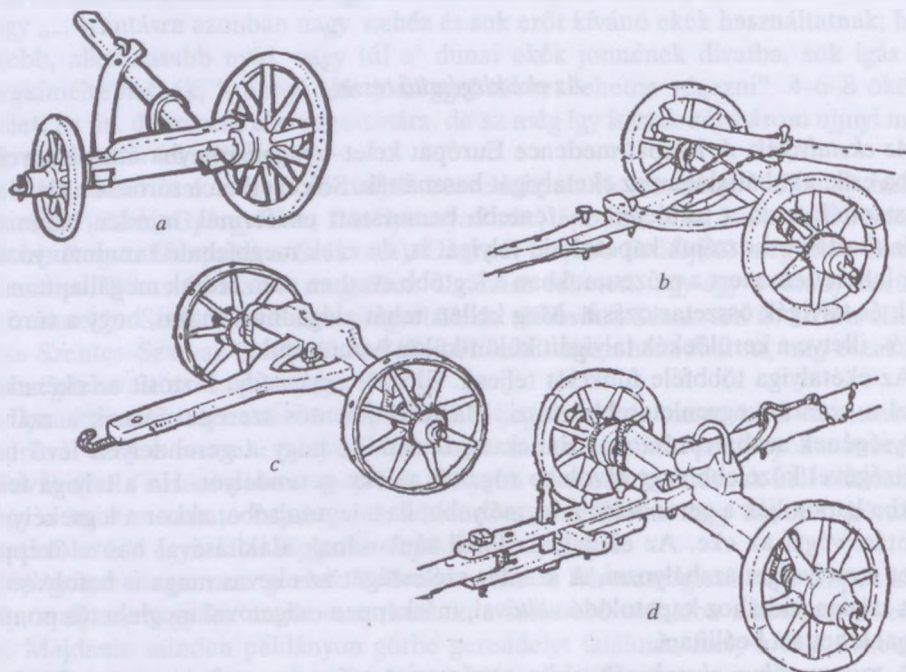
Az eketalyiga többféle funkciót teljesít. Először egyensúlyt biztosít az ekének és ezzel a szántást egyenletesebbé teszi. Másrészt jelentős szerepet játszik a szántás mélységének szabályozásában. Ennek egyik módja, hogy a gerendelyen lévő lyuk segítségével közelebb vagy távolabb rögzítik az eke gerendelyét. Ha a talyiga felőli lyukba kapcsolják a gerendelyt, a legmélyebb, ha a legutolsóba, akkor a legsekélyebb szántást végzi az eke. Az eketalyiga felső vánkosságának alakításával hasonlóképpen lehet a mélységet szabályozni. A szántás szélességét az ekevas maga is befolyásolja, de a talyiga rúdjaához kapcsolódó *váltóval*, másképpen *csáगतóval* meglehetősen pontos-sággal lehet azt beállítani.

A *szimmetrikus eketalyigák* rúdja rendszerint szárnyas, mely pontosan középen helyezkedik el. Kerekei egyforma nagyságúak. Csak a mélység szabályozására van lehetőség. Néhány esetben ilyen ágyekéhez is használtak.

A váltóeke talyigája ugyancsak alapvetően szimmetrikus, de a szántás szélességének meghatározására is van lehetőség. Mikor az eke ugyanazon a nyomon tér vissza, akkor nemcsak a kormányt, a csoroszlyát, hanem a talyigát is átváltják. Ennek két módja ismeretes. Az egyik a talyigarúd felett elhelyezkedő hasonló nagyságú fadarabbal, melyet a rúdíg lehatoló lyukak segítségével jobbra és balra egyaránt el lehet mozdítani. A másik eljárás szerint a tengely és a vánkosság közé mozgathatóan beillesztett rudat félkör alakú fa- vagy vasléc mellett a kívánt oldalra elmozdítják.

Az *aszimmetrikus eketalyiga* az ágyeke jellegzetes tartozéka, mely a kerekek nagyságát, a rúd elhelyezkedését, a gerendellyel történő összekapcsolását, a szántás szélességét szabályozó csáगतó (váltó) tekintetében aszimmetrikus. A fa ágyekék talyigái a Kárpát-medence különböző részein rendkívül közel álltak egymáshoz, tengelyhosszúságuk azonban a 19. század elejétől végéig jelentősen csökkent. Ismerünk Tótkomlósról (Békés m.) olyan talyigát, melynek fatengelye 143 cm, Szentesen (Csongrád m.) a múlt század közepi példányok tengelye 122 cm körül mozgott, de ez a 19. század végére 90 cm-re csökkent. Ez olyan jelenség, amit nemcsak a Kárpát-medencében, de azon túl is meg lehet figyelni. Ezt azzal lehet magyarázni, hogy a

szélesebb tengelyű talyiga a tarlón, a másik a szántáson járt, míg a rövidebb tengelyű formák egyik kereke a barázdában futott és ez csak a tengely megrövidítésével vált lehetségessé. A két kerék között a különbséget a közepes szántás mélysége adta. A szántás szélességének szabályozását Balásházy János 1838-ban így írta le: „Az ekét szélesebb vagy keskenyebb fogásra a' váltó vagyis csáगतó által kormányozzuk, mely

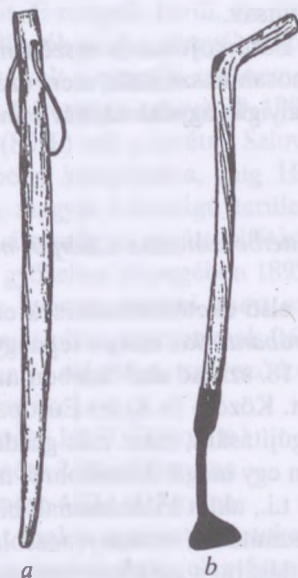
75. ábra. Eketaligák fa kerülőekéhez: a) bőr *patinggal*, Onyest (Moldva, Románia); vasfejű váltóekékhez: b) Ajton (Kolozs vm.); c) Katona (Kolozs vm.); d) Mezőköbőkút (Kolozs vm.)

az eke tengelyének jobb oldalán az ekerúd' fejébe, melyet vezérnek nevezünk kanyarodik" (II. 65). Ezt a szerkezetet csak a 18. század második felétől tudjuk kimutatni, körülbelül ekkor jelenik meg a tőlünk keletre eső (Moldova, Besszarábia, Ukrajna) területeken is, míg nyugatra ezzel a megoldással nem vagy csak elvétve találkozunk.

Mivel az eke és a talyiga váza egészében fából készült, mindig vittek magukkal – vászon vagy bőr tarisznyában – ékeket és azok faragására és beverésére szolgáló baltát –, ennek helye többnyire a talyiga váltója, ahonnan gyorsan elő lehetett kapni. Székelyföldön fabunkót is rendszeresen használtak, melyet szántás közben a gerendelyre erősítve tartottak.

Az *ösztoke* az ágyeke olyan fontos kiegészítő része, mely nélkül nedves, gazos talajon nem lehet jó munkát végezni és az ekét tisztán tartani. Az ásátásokból vas részét már a 11. századtól ismerjük, míg elnevezése feltehetően honfoglalás előtti keleti szláv jövevényszó. A köpűs, vasból készült ösztökefejek hossza 15–30 cm között vál-

takozik, fejük lapátszerűen kiszélesedik. A kovácsok minden faluban el tudták készíteni. A fanyél hosszúsága 80–100 cm között ingadozott. Szántás közben a szarv mellé vagy a két szarv közötti kötőpálcára akasztották. Homokos talajon ritkábban használták, leginkább csak akkor, ha gázos vagy trágyás földet szántottak, szükség esetén a jószágot is *ösztokélték* vele. Ez a szerszám egészen addig megmaradt sok helyen, míg az ekét jószág vontatta.

76. ábra. Ösztökék: a) Hódmezővásárhely (Csongrád vm.); b) Szegvár (Csongrád vm.)

Az eke szállításának jellegzetes szerszáma az *ekelő*, melynek számos elnevezése él a magyar nyelvterületen (például *cigus*, *csikó*, *csúszó*, *csusztató*, *ekeláb*, *gólya*, *kabola*, *kaloda*, *lovalló* stb.), és kétágú V alakú formáját is általánosan ismerték. Sok helyen előfordult az A alakú ekelő, amikor a két szárat összekötötték, ez a szerszám szilárdságát jelentős mértékben megnövelte. Az Y alakúra készített ekelovakat elsősorban Zalában használták, míg az X formájúról a Vas megyei Felsőőről van adatunk. Kerekese változatai a magyar nyelvterület különböző részein feltűnedeztek, mert ezek nem rontották az utakat, ezért nem estek annyira a hatósági tilalmazás körébe.

Az ekelő használatát csak a 18. század elejétől tudjuk nyomon kísérni, a század második felétől már ábrázolásával is rendelkezünk. Széles körű elterjedését a 19. és 20. században a tagosítatlan határok indokolják, ugyanis a legtöbb gazdának sokféle volt földje, s azt ekelővel könnyebben meg lehetett közelíteni. Ezzel időt takarítottak meg, mert nem kellett újrabefogással és szekérre rakodással törődni. A háromfordulós rendszerben ugaroláskor az ekét ekelon húzták. A kis határu falvakban a földek nagy része a település közelében terült el, ahova nem volt érdemes szekeret befogni. A *fellovált* ekével a rossz, sáros, meredek utakon ott is el lehetett menni, ahol az szekérrel nehézségbe ütközött.

Az ekelő használata a kis- és szegényparaszti gazdaságok racionálisabb megoldásokra való törekvését jelzi; a közép- és nagybirtokon nem vagy csak elvétve alkalmazták. A 19. század második felétől kezdett háttérbe szorulni; rongálta az utakat, ezért tilalmazták és használatát büntették. A tagosított határban a földek nagyobb parcellákba álltak össze, így érdemesebbé vált a szekérbe való befogás. A háromnyomásos rendszer egyre kisebb térre való korlátozásával a szántás módja is megváltozott. A borona és henger terjedő használata gazdaságossá tette, hogy ne csak ezeket, de az ekét is szekéren szállítsák.

A V és A alakú ekelovak Európa jelentős részén megtalálhatók voltak, de csak ott, ahol az eketalyigát általánosan használták, mert ezzel kellett összekötni. Elterjedése nagyjából egybeesett a talyigás ágyekével, bár ennek részletes igazolását még a jövőben kell elvégezni.

A faekék háttérbe szorulása a Kárpát-medencében

Európa nyugati felében az első eketökéletesítések eredményeként már a 17. század végén kezd kialakulni a *brabanti eke*, mely a legnagyobb hatást gyakorolta Európa újabb ekéire. Angliában a 18. század első felében manufaktúrák gyártották az új és jobb munkára képes ekéket. Közép- és Kelet-Európában ekkor még kevésbé gondoltak a régi szerszámok megújítására, mert más gazdasági és társadalmi körülmények uralkodtak. Ezt 1811-ben egy magát közelebbről meg nem nevező magyar báró így foglalta össze: „A jobbágy t.i., aki a földesurának bizonyos számú robottal tartozik, annak minden munkáira, szántásra, vetésre, fogasolásra, boronálásra, kaszálásra, a gabona(élet) és széna behordására, a szőlők művelésére, favágásra, s a t. használtatik, s ugyan ezen munkák mind a maga tulajdon szerszámjával s eszközeivel megtenni köteles. Ez által egy felől ugyan nyer a birtokos, mivel megszabadul azon nagy költségektől, mellyel ha majoros erőt tart, a sok szolgára, jármos- és igás marhára és külön féle eszközre és szerszámra szükségesek; de más felől csak ugyan vesz az által, mivel e miatt minden újabb és javított eszközük és szerszámok kirekesztetnek és haszontalanokká válnak. Mert a jobbágy a ki ugyan azon eszközzel dolgozik az urának, mellyel a földjeit műveli, nem könnyen áll rá arra, hogy azt ujjal, ha szinte jobbal is felcserélje; a földesúrtól se lehet pedig kívánni, hogy egyszeriben annyi sok újtalálmányú földművelő eszközt beszerezzen, a mennyi földjeinek robotos erővel való megmunkálására szükséges volna” (Balassa I. 1973a: 404). Emiatt a 18. század évtizedeiben csak egyéni kísérletek történtek arra, hogy a nyugati minták alapján új formákat állítsanak elő. A földesurak inkább kész ekéket hozattak be elsősorban Ausztriából és Németországból, ritkábban Angliából.

Az új ekéket előállító kovácsok közül a legnagyobb hírnévre a Kalocsán született Vidacs István (1802–1883) tett szert, aki 1843-ban Pesten gazdasági gépgyárat alapított. Az itt készült *Vidacs-ekék* nemcsak széles körben elterjedtek, hanem valóságos fogalomná váltak és még a 20. század közepén is így neveztek minden félvasekét, vagyis azt, melynek már csak a gerendelye és szarva készült fából, míg a teljes ekefejet, a kormányt vasból öntötték, illetve kalapálták. Ilyen kis ekemanufaktúrák (Gubicz, Farkas stb.) máshol is működtek az országban, de 1848 előtt a félvasekék

száma alatta maradt a 2%-nak. A jobbágyfelszabadítás után ugyan egyszerre jelentős fejlődés indult meg, de a félvasekék száma 1854-ig becslésem szerint a 8%-ot alig érthette el. A faekék háttérbe szorulása és a félvasekék nagymérvű elterjedése 1855 után indult meg. Nem egészen két évtized alatt, 1871–1872-ig alapvető változások következtek be.

Hét megyében, illetve kerületben (Moson, Győr, Heves és Külső-Szolnok, Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Fejér, Csongrád megyében és a Jászkun kerületben) a faekék száma már nem érte el a 10%-ot. E megyék körül, de korántsem ilyen egységes tömbben, jórészt sík területen találhatók azok a megyék, ahol 10–80% között ingadozott a faekék száma. 30–90% között volt a megyék csaknem felében, míg Erdély egységes tömböt alkotott, ahol a fa- és félvasekék aránya 90–100% az előbbieik javára, s ebből csak az egyetlen Háromszék (80%) volt a kivétel. Szlovákia mai területén két megye (Árva, Turóc) tartozott ebbe a kategóriába, míg Horvátország délnyugati része ugyancsak ide sorakozott. A magyar lakosságú területen a félvasekék száma 59% volt, míg ez Erdellyel és Horvátországgal együtt 48% körül mozgott.

A félvas- és vasekék teljes győzelme lényegében 1895-ig lezajlott, de ezt statisztika segítségével már nem tudjuk nyomon kísérni, mert az 1895-ös statisztika faekéket nem jelölt, ugyanis azok számát olyan alacsonynak ítélte. Ebben az időszakban különböző okokból a búzatermelés megháromszorozódott, amiben kétségtelenül közrejátszott a vasekék elterjedése is:

1871–1875 a búza össztermése 1 297 600 tonna

1881–1885 a búza össztermése 2 886 500 tonna

1891–1895 a búza össztermése 4 014 000 tonna

A 20. században faekéket csak a peremterületeken használtak, elsősorban ott, ahol számarányuk még a 19. század végén is jelentősnek mutatkozott.

Az eke fogatolása

A 18. század végétől a gazdasági irodalomban sok vita folyt arról, hogy ökrörel vagy lóval gazdaságosabb-e szántani. Egyes területeken, elsősorban a Tiszántúl, inkább a lovak voltak túlsúlyban, mert ezeket gyorsaságuk miatt jól lehetett a közlekedésben is alkalmazni. Így például Debrecenben 1870-ben az ígáslovak száma 5073, a jármos ökröké 2480, az arány 1895-ben 6993:3890, 1935-ben 7258:1427. A lovak terjedését nagymértékben elősegítette, hogy a helyi adottságoktól függően 1,5–2-szer többet szántottak meg egy nap alatt, mint az ökrök. Azt is tartották, hogy a ló könnyebben beletanul a munkába, és egyenletesebb szántást végez. Debrecen környékén, Szatmár megyében gyakran négy-öt lóval is szántottak, ez esetben a hajtó a bal oldali hátsó lóról, a *nyergesről* hajtott, míg a szántónak csak az eke irányításával kellett törődnie. Igaz, Pethe Ferenc a múlt század elején (1805: 308) már rosszállóan írta: „A' nyereg pedig, és a' nyeregbe való, egyenesen költsig szaporítás a' szántásban...”, mégis tudunk rá példát a 20. századból és a két világháború közöttől is.

Bár az ökrök száma egyre csökkent – amihez az is hozzájárult, hogy a 18. század végétől a hatóságok a hadviselésben nagy szerepet játszó lovak tenyésztését szorgalmazták –, sokáig megmaradt a tehetsős parasztgazdaság jelképének, talán azért, mert

a nagybirtokon is ezt használták. A négy- és hatökrös gazda az első világháborúig, de sokszor még utána is a magyar falu legtehetősebb rétegét jelentette.

A 19. század közepétől az ökrök és a lovak mellett a kis gazdaságokban a tehenek is egyre nagyobb szerepet játszottak az eke vontatásában. A szegényparasztokat a szükség vitte rá a tehén jármozására, bár tudták, hogy ezzel a tejhozam nagymértékben csökken. A két világháború között a földhözjuttatottak, az 1945. évi földosztás után az úgazdák csaknem kivétel nélkül tehénnel szántottak. A tehenek szántásra való használata nem újítás, hanem gazdasági-társadalmi jelenség; a legszegényebb paraszti rétegek ezen a módon igyekeztek a vonóerővel rendelkezők, a fuvarosok igazsorszája alól megmenekülni.

A bivalynak mint vonójószágának elsősorban Erdélyben és a Dunántúl déli felének egyes részein volt jelentősebb szerepe. A nagybirtokon is alkalmazták helyenként nagy ereje és igénytelensége miatt, de makacsságát a béresek nem szerették; a mellette végzett munkát megalázónak tartották, ezért előnyei ellenére szélesebb körben nem terjedt el.

AZ EMBER SZEREPE A SZÁNTÁSBAN

A jobbágyfelszabadítás előtt a robotban a jobbágyok összefogtak, mert a földesúr megkövetelte a megfelelő igaerő kiállítását. Később az összefogásra csak akkor került sor, ha egymásnak segítettek, mert nem rendelkeztek elegendő vonóerővel. A kölcsönös segítségben végzett szántás ezen túlmenően csak ritkán fordult elő, mint azt Szendrey Ákos megállapította: „A szántó kaláka csak nagyon ritka helyen ismeretes szokás (Székelyföld). Ahol még él, előtte való délután a gazda zászlót vagy zöldgallyat akaszt háza elé, vagy bemondja a rendes kalákatársainak a napot. A napközi enni-innivalót a gazda adja, este pedig vacsorával vendégeli meg segítő társait” (1938: 275).

A ledolgozás is felbukkan a szántással kapcsolatban, ha nem is olyan széleskörűen, mint az aratás vagy részes kukoricaművelés esetében. A helyi különbségeket elhanyagolva általában egy napi szántásért, ami többnyire egy holdnak felel meg, 3–4–5 gyalognapszámot kellett szolgálni.

Az eke és fogatolásának jellege szabta meg, hogy hány ember dolgozott vele. Ennek mértéke már a 19. század elejére kialakult. Pethe Ferenc szerint (1805: 306) két és négy ökör mellé egy *béresre* és egy *gyalogbéresre* volt szükség. Kiskunhalason a hatökrös eke mellé három embert állítottak: egy fogta az eke szarvát, a másik hosszú ostorral hajtotta az ökröket, a harmadik, különösen még kellően be nem tanított vagy össze nem szokott jószág esetében, vezette az első párt. Ez a harmadik sok esetben el is maradhatott.

A napi szántás után este többnyire visszatértek a településre, csak a nagy határu és nem tanyásodott alföldi városokban esett meg, hogy a szántók kinn éjszakáztak. Így például Hajdúböszörményben „egy-egy alkalommal három-négy napra mentek ki, néha hétfőn indultak és csak szombaton jöttek vissza” (Hofer T. 1956: 491). Eleendő ételmezt vittek és kint főztek bográcsban; a lovak legeltek, de abrakot is kaptak mellette. A kinnhálás hegyes vidéken is előfordult, ha nehezen megközelíthető vagy messze fekvő földet szántottak.

A különböző formájú ekékhez, a változó minőségű és fekvésű talajhoz különböző szántási módok csatlakoztak. A túrókével egymás mellé húzták a barázdákat, míg a mindig csak jobbra fordító ágyekével *össze- vagy szétszántottak*. Ez ma általánosan ismert kifejezés, amit a szakirodalom is használ.

Összeszántáskor a fogás közepén húznak egy barázdát és ennek a következőt nekvetik, így egy orom keletkezik a felfogott föld közepén. E műveletnél – ha sík talajon szántanak – először a föld közepét kell pontosan kijelölni. Voltak, akik az ostor-nyelet vagy pálcára erősített szalmacsóvát szúrtak le iránymutatóul (Jásztelek, Szolnok m.). Ezután *kibarázdálják* az első barázdát. Amikor nagybirtokon több eke szántott egymás nyomában, akkor ez az *első vagy barázdáló béres* feladata volt (Komádi, Békés), aki legegyszerűbben tudta meghúzatni a vonalat. Amikor a föld végére értek, megfordultak és a másik oldalon, de közvetlenül a már meghúzott barázda mellett tértek vissza. Ilyenkor egyesek az ekét *elváltják*, vagyis a szélességet szabályozó *cságató* (vezér) szeget jobbra helyezik; ezt csak az első két barázdánál tették meg (Nagygeresd, Sopron m.). A két egymásra borított barázda a föld közepén végighúzódnó ormot képez. Ezt a nagy barázdát helyenként *összevetésnek* nevezik (Kesznyéten, Borsod m.).

A *széjjelszántást* a föld jobb sarkán kezdik el és a barázdát a föld széle felé fordítják. Ilyenkor nem kell a középvonalat kijelölni, mert az a szántás befejezésekor a föld túlsó oldalára kerül, ahol a földet ugyancsak kifelé fordítják. A fordulás mindig balra (*csára*) történik. Mikor a szántást közepén befejezik, ott egy széles, mély barázda marad, amit helyenként *középbarázdának* neveznek.

Ha mindig *összeszántanak*, akkor a föld közepén egyre növekvő ormó keletkeznék, ha meg állandóan *szétszántanak*, akkor közepén mind mélyebb árok jönne létre, ezért a két szántási módot állandóan váltogatják, hogy a szántóföld minden részét síkban tudják megőrizni. Ezt befolyásolja, hogy mit kívánnak bele vetni. Az abaúji Hegyközben, ha krumpli vagy más kapás kerül a földbe, akkor *szétszántanak*, mert kapálás közben a mély barázdát könnyebben átlépik, de a gabonát a mélyedésben nehéz levágni, ezért a búzának inkább *összeszántanak*, mert az a betakarítás munkáját megkönnyíti.

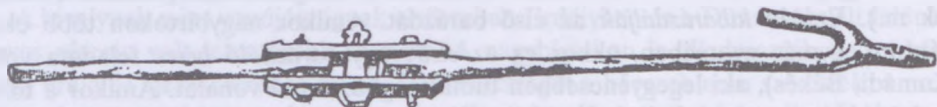
A *szétszántás-összeszántás* feltétlenül egyidős a fordító(ágy)ekével még akkor is, ha ezt tételesen nem is tudom igazolni. Az újabb elnevezés mellett helyenként még a régieket is használják. Békésen *széjjel szántásnak*, *szétvetésnek* is mondják, míg máshol (Hegyköz, Abaúj m., Berettyóújfalu, Bihar m., Mátranovák, Nógrád m.) *összevetetés* és *szétlöketés* a neve. Az eke útját jelöli meg a *hajsza szántás-csára szántás*, ez azt jelenti, hogy az egyik esetben mindig csak jobbra, máskor mindig csak balra fordul az eke. Ezt elsősorban az Alföldön használták, de nyomai a Dunántúl is feltűnnek.

Néhány helyről Biharból említik a *rónaszántást*. Ezt a körbeszántási módot főleg a nagybirtokon alkalmazták. A szántó mindig kifelé fordított, és úgy haladt körbe. A közepén maradt felszántatlan részt kapával felvágták, esetleg felszántották.

A *bakhátas szántás* elterjedését és talajtani alapját Györffy István így határozta meg: „A Dunántúl, a Felföld és Erdély kevésbé meredek dombvidékén, ahol sok a

csapadék, a termőréteg igen vékony vagy a talajvíz magasan van s emiatt a termőföldet fel kell emelni, az előbbi szántásmóddal (ti. össze-szétszántással) ellentétben sok helyen szokásban van a 'bogárhátú' szántás" (1942: 168).

A bakhátas szántás lényege a következő: a földet apró fogásokra osztják, melyek szélessége 2–3 méter és ezeket összeszántják, vagyis középen kezdik el a munkát. Középen ormó keletkezik, míg két szélén vízelvezető árok jön létre, amin a felesleges víz nemcsak összegyűlhet, de el is folyhat. Az azonos szántás miatt az árok nagyon elmélyül, a bakhát nagyon kiemelkedik, ezért időnként szétszántják őket, a kiemelkedő gerincet pedig ásóval hánnyák szét.

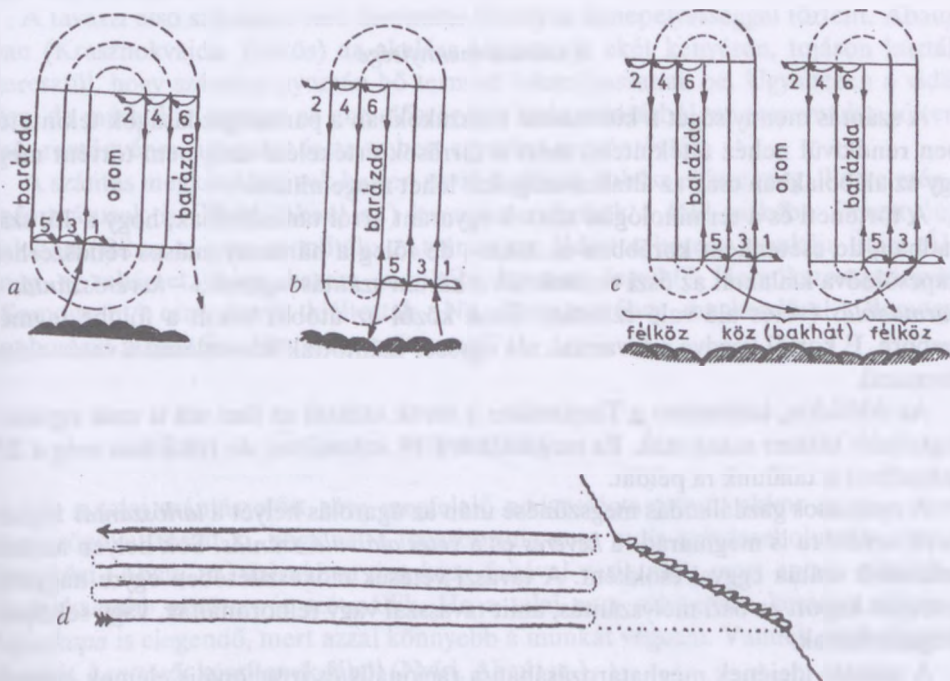
77. ábra. Középcsikoltós tézsla (Máramaros vm.)

Ez a szántási mód elsősorban a nyugati országrészben, az Alpokhoz kapcsolódó vidéken volt általánosan elterjedt. Az Őrség (Vas m.) a bakhátas szántás egyik legjellemzőbb területe. 1830-ban a Vas megyei jegyzőkönyvek részletesen leírják, és beszélnek a *közökre* való szántásról. Ennek menetét és módját Dömötör Sándor örököltette meg, írta le legpontosabban, akinek az 1950-es évek elején még alkalma volt azt tanulmányozni: „Ha a terület *egész közökre* volt szántva, akkor először szétszántják a meglevő közt, amelyből ily módon két *félköz* keletkezik... Minden szántás alkalmával cserélődik a föld és azt az erőt, amit az eső a közökből a barázdákba mos, a köz közepére viszi a barázdák helyének állandó cserélgetése, 5 egész közből a következő szántástól 4 egész és 2 félköz lesz... Dombos helyeken a közök nagyobbodnak (8), lapos helyeken kisebbednek (4–6)... Az egész Őrségben még ma is legáltalánosabb a 6 fogatású köz... Két barázda felszántása a földdarab egyik végéről vissza a földterület ugyanazon végére: a *forduló*, a barázdát, a félfordulót az Őrségben *fogatásnak*, *ekefogatásnak* mondják” (1954: 152–153). Felsőőrben (Vas m.) csaknem másfél évtizeddel előbb Imre Samu így ír a bakhátas szántásról: „A földeket állakban szántják, vagyis minden két-három méter széles földszávot egy-egy *bérázda* választ el. Egy áll három-négy *forduló*, vagyis hat-nyolc *köz*. Megkülönböztetnek *egisz á-t* vagy *egisz áll-at* és *fiél á-t* vagy *fiél-áll-at*. Az egész állnak mindkét oldalán barázda van, a fél állnak pedig csak az egyikén” (Imre S. 1941: 14).

A bakhátas szántás Zala megyében is általános volt, de gyakran alkalmazták Sopron és Somogy megyében is. A mai Szlovákia nyugati részén fordult elő, és Zólyom megyében is feljegyezték a múlt század közepén.

A magyar nyelvterület keleti felében *bogárhátas szántás* néven ismerték, de csak szórványosan található meg, elsősorban ott, ahol a talajvíz elvezetéséről így akartak gondoskodni. Jásztelken (Szolnok m.) az ilyen földet többször összevettetik, hogy bogárhátú legyen. Kesznyétenen (Borsod m.) ritkán fordul elő, csak a Tisza túlsó oldalán elterülő földek sajátságaként emlegetik. Gyulaváriban (Békés m.) a Körös menti földeket szántották így. Bodroghözben magam is megfigyeltem az ilyen szán-

tás nyomát. Vajdácskán (Zemplén m.) egyszer-egyszer *felhátalják* ilyen formán a nedves földet, de nem állandóan teszik, mert annak aszályos években kárát vallanak. Szatmárban, különösen az egykori Ecsedi-láp vidékén gyakran szántottak így.

78. ábra. A kerülőekes szántás barázdavonal menete: a) összeszántás; b) szétszántás; c) bakhátas szántás; d) a váltóekes szántás barázdavonal-menete

Nyugat-Dunántúlon a bakhátas szántás valóságos rendszer, melyet még ott is alkalmaztak, ahol a föld nem feltétlenül kívánta meg, ugyanakkor a keleti területeken olyan, többnyire esetenként előforduló módszer, mellyel a föld kiszáradását egyszer-egyszer igyekeztek elősegíteni. Ez az oka, hogy a nyugat-dunántúlihoz hasonló részletes terminológiája nem is alakult ki.

A hegyoldalakat a Kárpátokban, Erdély jelentős részén váltóekével a lejtőre merőlegesen szántották, úgy, hogy az eke kormányát, csoroszlyáját és talyigáját átváltva ugyanazon a nyomon jöhetett vissza. A fordító(ágy)ekével a szántás ugyanolyan módon történt, mint a sík területen, vagyis *össze- és szétszántottak*.

Teraszok kiképzésére nemcsak Erdélyből vannak példánk, hanem az abaúji Hegyközből (Kovácsvágás); Heves megyéből is (Istenmezeje). A lépcsős, grádicsos földek esetében a mezsgye (a terasz) magassága az egy-két métert is eléri. A lépcsőn elhelyezkedő keskeny parcellákat össze- és szétszántják. A lejtőre merőleges szántókat a hegynek felfelé és lefelé egyaránt egyszer össze-, a következő alkalommal szétszántják. Ez felfelé szántáskor nagyon nehéz munka, mert teljes erővel a szarvra kell dőlni, hogy a föld a hegy felé forduljon, ezért a lefele forgatáskor nagyobb és mé-

lyebbet fognak, míg felfele keskenyebbet és sekélyebbet. Az ilyen föld szántásakor arra is nagyon kell vigyázni, hogy a föld lefelé ne csússzék, mert akkor felső része kopárabbá és terméketlenebbé válik.

A szántás mennyisége

A szántás mennyiségét a különböző korszakokban a parasztgazdaságok tekintetében rendkívül nehéz áttekinteni, mert a források értékelése még nem történt meg. Így az alábbiakban csak az általánosságokat lehet megemlíteni.

A történeti és a terminológiai adatok egyaránt arról tanúskodnak, hogy a 16. században, de esetenként korábban is, a két-, de főleg a háromnyomásos rendszerhez kapcsolódva kialakult az őszi vetések alá a három szántás: *ugarolás* – *keverőszántás* – *harmadolás* (vetés alá való szántás). Ezek közül az utóbbi hatolt a földbe legmélyebbre. E kortól kezdve a tavasziak alá egyszer szántottak közvetlenül a vetés előtt: tavasszal.

Az Alföldön, különösen a Tiszántúlon a török időktől az őszi alá is csak egyszer, legfeljebb kétszer szántottak. Ez megmaradt a 19. században, de ritkábban még a 20. században is találunk rá példát.

A nyomásos gazdálkodás megszűnése után az ugarolás helyét a *tarlószántás* foglalta el; továbbra is megmaradt a *keverés* és a *vetés alá való szántás*. Sok helyen az őszi szántások száma eggyel csökkent. A tavaszi vetések előkészítésében egyre nagyobb szerepet kapott az őszi mélyszántás, amit tavasszal vagy felboronáltak, vagy sekélyen megszántottak.

A szántás idejének meghatározásában a racionális és irracionális elemek egymás mellett éltek, illetve keveredtek. Ezek jó része a tavaszi első szántáshoz kapcsolódott, ami ennek nagy múltját érzékelteti. Így bizonyos cselekményeket nem volt szabad addig végezni, míg a szántás tavasszal meg nem kezdődött. Szennán (Somogy m.) például nem pirítottak kenyeret; Nyíriben (Abaúj m.) csak az első szántás után rakták ki az ágyneműt a napra.

A hold járásáról azt tartották, hogy a szántás jóságát, majd a vetés minőségét befolyásolja, ezért újhold idején nem volt szabad szántani (Baranya m.). De ugyancsak Baranyában (Boda) úgy vélték, hogy legjobb a szántást harmadnapos újholdban elkezdni, mert akkor a férgek mind elpusztulnak. Húshagyókedd az első szántás nevezetes napja lehetett, amire ez a mondás is utal: „Lesz-e olyan idő, hogy húshagyókor az ekeszarva között együk meg a bélest?” Ujváry Zoltán ennek kapcsán arra a megállapításra jutott, hogy ebből mágikus szántásra lehet következtetni, és az első barázdát ezen a napon még akkor is meghúzták, ha a rossz idő miatt utána néhány napig nem tudták folytatni (1969: passim).

A hét különböző napjait nem tartották egyformán szerencsésnek. Pénteken általában nem fogtak szántásba, ehhez Berettyóújfaluban még a keddi nap is járult. Jellemző módon Homokszentgyörgyön (Somogy m.) ezen a két napon még a földesúri birtokon sem fogtak szántáshoz. Általában az egész nyelvterületen pénteken tilalmazták a munka megkezdését, és ezt racionálisan is igyekeztek indokolni: vasárnapig nincs elég idő arra, hogy azt a munkát befejezhessék (Balassa I. 1991a: 95–126).

Máshol az év századik napján ment ki először az eke a határba, de olyan hely is akadt, ahol ezt korábban: március 1–15. közé tették. Természeti megfigyeléseket is kapcsoltak az első szántáshoz: a kökény virágzását vagy a pacsirta megszólalása utáni egy vagy két hetet.

A tavaszi első szántásra való kivonulás bizonyos ünnepélyességgel történt. Abaújbán (Krasznokvajda, Büttös) az ekelőre támasztott ekét kenyéren, tojáson húzták keresztül, hogy szántása nyomán bő termést takaríthassanak be. Ugyanezen a vidéken, de máshol is, amikor az eke először jött haza a határból, az asszonyok a jó termés reményében a fogatot és az embert egyaránt megöntözték.

A szántás megkezdését sok helyen rövid imádság, fohász előzte meg, illetve még a reformátusok is (Nyíri, Abaúj m.) keresztet rajzoltak a föld sarkába. Berettyóújfaluban (Bihar m.) azt mondták: „Atyám aggy áldást a kezem munkája után! Áld meg az ekémet, hogy kezem munkája hasznos legyék!” Homokszentgyörgyön (Somogy m.) csak ennyit kiáltottak „Na, Jézus nevében megkezdöm!”, Somogy-szobon ezt mondták: „Jézusom, segíts meg!”

A HANTTÖRŐ

Ha a talaj szántás előtt nem megfelelő nedvességtartalmú, akkor az eke olyan nagy rögöket fordít ki, hogy azt a fogasborona nem tudja szétdarabolni. Ilyenkor a hegyközi (Abaúj m.) falvakban *águskapa* fokával verik szét, mert ennek súlyától a legmakacsabb göröngy is szétmállik. Ha a talaj nem túlságosan kemény, akkor a *laposkapa* is elegendő, mert azzal könnyebb a munkát végezni. Vannak, akik *rögtörő-bunkót*, *hanttörőt* készítenek fából (Nyíri, Abaúj m.).

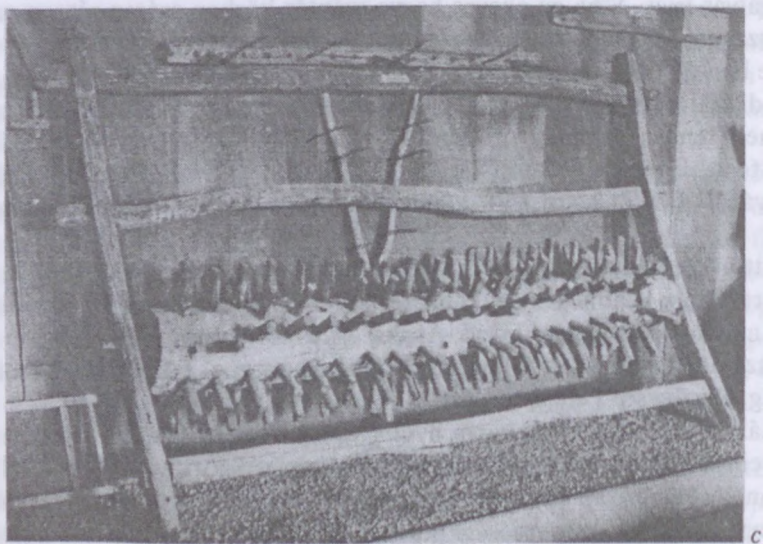
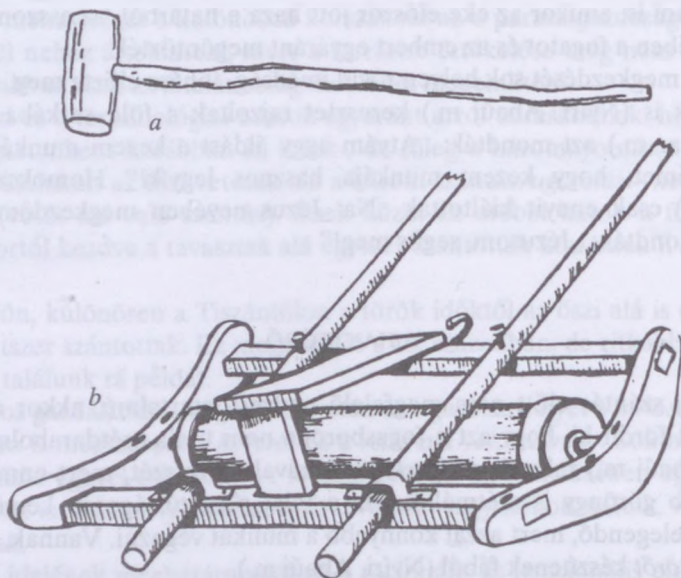
Bél Mátyás írja: „S ha az ekevas hegye szántás közben száraz részen nagy gyöpdarabot szaggat ki, akadályozva a szántóföld annak rendje-módja szerint való bevetetését, e hantokat kalapáccsal zúzza szét a paraszt” (Bél M. 1984a: 124).

A rendkívül egyszerű eszköz a kalapácshoz hasonlít. A kb. 80–100 cm hosszú nyélre, mely rendszerint mogyorófafából készül, valamilyen súlyosabb fafajtából alakítanak ki fejet. Egyes helyeken (Cserépfalu, Borsod m.) a bunkó két végére csillag alakú bevágást faragtak, mert így könnyebben törte össze a rögöt (Balassa I. 1994a passim).

A hanttörő rendkívül nagy múltra tekint vissza, mert már a bronzkori sziklarajzokon is ábrázolták. Különösen azokon a területeken, ahol a boronát nem alkalmazták (például az ókori Egyiptom, Észak-Afrika egyes területei), széles körben elterjedt. Európa számos országában feljegyezték (Franciaország, Finnország, Ausztria, Németország, Szicília stb.) alkalmazását.

Használata nálunk a középkorra nyúlik vissza. A csetneki (Gömör m.) templom festményein a szántás után egy ember lapos kapával töri a rögöt a 14–15. század fordulóján. A 18. század első felétől az adatok megszorognak. 1771-ben írja egy erdélyi vonatkozású mezőgazdasági munka: „... szokás ahhoz képest a' Gazdának a' felszántás és a boronálás után, tselédcivel együtt azon földre kimenni és a' megmaradt galyokat (rögöket) fejszéssel, vagy dorongokkal apróra törni”. 1866-ban a jeles mezőgazda Sporzon Pál is ajánlja „a kalapácsforma rögzúzó” használatát.

A magyar nyelvterületen szórványos adatokat ismerünk (Gölle, Somogy m.; Cserépfalu Borsod m.; Hegyköz, Abaúj m.; Várong, Tolna m.). Azért kedvelték, mert könnyebb volt a fejszénél, kapánál és nem rázta úgy az ember karját, mint a vasfejű szerszámok. A Háromszék megyei Uzonból *gaj-verőnek* mondják a göröngyök szétverésére szolgáló botot. Mindezek azt sejtetik, hogy meglehetősen széles körben alkalmazták.

79. ábra. Hanttörő és henger: a) hanttörő (általános forma); b) sima fahenger, kettős rúddal, hajtóállással, Alsóór (Vas vm.); c) szalmanyomó henger a homok megkötésére, Szeged-Domaszék (Csongrád vm.)

A rögtörés munkájában, mely a fogasolás után következett, az egész család: az asszonyok, gyerekek, öregek is részt vettek. Göllében (Somogy m.) mindenki két méter széles sávot (*posztágy*) fogott fel, és azt hajtotta a föld végéig. A rögös, göröngyös földet egyrészt szégyennek tartották, másrészt az a gabona kikelését is akadályozta, nehezítette a kaszával történő aratást is. A munka befejezése után, a vetés előtt még egyszer megboronálták a területet.

A rögtörő és a rögtörés különböző módjait a henger elterjedése a múlt század végétől a parasztgazdaságokban is egyre inkább háttérbe szorította. A második világháború után már csak elvétve fordult elő (lásd részletesen: Takács L. 1962; Balassa I. 1991a, 1994a).

A HENGER

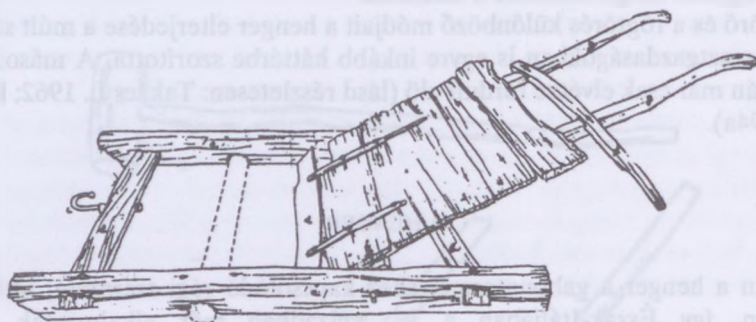
Kínában a henger a gabonatermeléshez kapcsolódó régi szerszám, melyet Dél-Európában, így Észak-Itáliában a 16. században már alkalmaztak. Nyugat-Európában a következő évszázadban tűnik fel, de nagyobb elterjedéséről csak a 18. században lehet beszélni (Balassa I. 1991a: *passim*).

Egyike a magyar földművelés legfiatalabb eszközeinek. *Henger* és *görgő* szavunk 1784-ben fordul először elő „henger alakú tárgy” jelentéssel; *görgő-fa* alakját már 1750-ből ismerjük (TESz). 1791-ben Nagyváthy János (1. 218) így írja le: „Ez egy gömbölyű tengelyen forgó vastag fa. A külső országiak ezzel már régen élnek, mind a vetés előtt, mind a vetés utánna, t.i. a megszántott földet, kivált a bé-vetettet ezzel megjárátván meg egyengettetik”. A keszthelyi Georgikon gazdaságában 1799-ben: „... minek előtte a mag elvettetnik, Angliai módon hengerrel meghordoztassék” (OL P. 282.113). Balásházy János három földművelési folyamatban tartotta nagyon hasznosnak. A göröngyös szántáson a hantokat szétzúzza, másrészt a bevetett és elboronált föld meghengerezve a talajt a maghoz jobban hozzászorítja, így a kikelést elősegíti, végül az elcsigázott őszi vetéseket kell a hengerrel megjáratni, mert az a földet a gyökerekhez nyomja, s ezzel növekedését elősegíti.

Készítették fából, vasból, egyes formában, de a hármashenger is korán jelentkezett. Nálunk a fából készült egyes henger a leggyakoribb a parasztgazdaságokban, olyan forma, amelyet Balásházy János 1838-ban így írt le: „Rendszerint egy vagy másfél talpnyi vastagságú s 6–7 talpnyi hosszúságú és gömbölyű. Két végébe vas tengelyecske van ütve, melyhez ferhécz ragasztatik, s ebbe fogatnak a vonó marhák. Vannak nehezebb és könnyebb hengerek, az elsőbbséket rögök összezúzására használnák”. A *felhérc* fölé deszkát erősítenek, ezen állhatott – vagy székek felszerelésével ültetett is – a munkát végző. Általában egy nap 9–11 magyar holdat lehetett ezzel a szerszámmal meghengercelni.

A henger elterjedése még a nagybirtokokon is nagyon lassan haladt. 1845-ben írta egy nagyobb birtokos (Szt. Kozma-pusztá, Bihar m.): „Henger? de ennek a birtokosok nagyobb része se hallotta hirt sem! s midőn én legelsőbben használtam, még a szomszéd határról is jöttek birtokomra nevetni”. 1856-ban Hódmezővásárhelyről és környékéről írták: „... hengert nem láttam az alföldi paraszt gazdánál s ez okozza, hogy ha száraz és szeles tavasz jó, a búza tövéről elsepri a földet...” Két évvel később

Nyíregyházáról tudjuk, hogy „... a hengert pedig nem ismerjük...”. Ezzel szemben 1845-ben Pest megyében az uradalmi földeken már előfordult, és a Győr megyei Kónyban 1844-ben „... még csak itt-ott látható egy-két ügyetlenül készült henger, melyet az itteni agyagos földön nélkülözni nem lehet”. Mindezekből az látszik, hogy a nagybirtokon a 19. század első felében találkozni vele, a parasztgazdaságok csak a

80. ábra. Hegyhúzó, Harkakötöny (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.)

század végétől alkalmazzák szórványosan. A matyóknál 1890 körül jelennek meg az elsők, a Balaton környékén a századforduló idején meglehetősen gyakori. Általában meg lehet állapítani, hogy nyugaton hamarabb feltűnik és terjed el, mint a nyelvterület keleti felében.

Különleges szerszám az ún. *fogas-* vagy *tüskéhenger*, melyet először Szilágyi Sámuel említ hazánkban 1774-ben. Pethe Ferenc (1805: 1. 319–321) már részletesen le is írja: „A borzos fahenger annak egész hengeredő területe tele van verve valami 4–5 hüvelyk hosszúságú boronafog forma vasfogakkal, zúrzavarosan.” Az 1850-es évek elején a Rimaszécsi Vasgyár olyan kettős fahengereket gyártott, melyekbe 324 darab 4 hüvelyk nagyságú fogakat vertek bele, s melyek egymás munkáját segítették. Ez a szerszám a parasztgazdaságokban csak a 20. században tűnik fel, akkor is csak szórványosan. Feladata a szántás rögeinek összetörése, a tavasszal gyengén kelt vetések megerősítése. Ugyanezt használják a homok megkötésekor a szétterített szalma behengerlésére (az irodalmat lásd Balassa I. 1991a).

A GABONAFÉLÉK

A gabonafélék termelése feltételeken a finnugor korig nyomon követhető, de ennek eddig csak az etimológiában lehet halvány emléket kimutatni. A 14. század végén, a 15. század elején két szójegyzékünkben is előfordul az *ed* szó, mely általában gabonaféléket jelöl. Ez ugyan kihalt a magyar nyelvből, de összetételekben a nyelvjáráások megőrizték (például *igyvírág* ’búzavírág’). A *köles* elnevezés az ugor korban már meglehetett, mivel ez vadon is megtermett, így esetleg feltételezhető, hogy az ugor népek ilyet gyűjtögethettek. Szavunk változata a vogulban napjainkig él, de elsősorban híg kásás ételt jelent. A *búza* és az *árpa* szavunk bolgár-török eredetű és

jelzi azt a jelentős hatást, amelyet ez a nép a magyar földművelés kialakulására gyakorolt.

A különböző gabonafajták megjelenésének napjainkban ismert központjai Közél-Keleten találhatók meg, ahol a régészek i. e. 7–8000 évekből már feltehetően termesztett magjait találták meg. Ezek Kis-Ázsián keresztül a Balkán-félszigetre i. e. 6–5000 körül eljutottak, mint azt a legújabb ásatások kiderítették. A Kárpát-medencében ebben a korban a gabona meghonosodásának halvány nyomai feltűnnek ugyan (Eger-Kőporos), de igazában az újkőkorból (Körös-kultúra i. e. 4900–4450) gondolhatunk nagyobb arányú elterjedésére. Ebből a korból a kétszemű búza, az alakor, a búza, a törpe búza, a kétsoros árpa már ásatásokból előkerült, míg a többiek csak később tűntek fel. Bár a régészeti magleletek megtalálása esetleges, korábban nem is mindig kerültek értékelésre, annyit mégis meg lehet állapítani, hogy a Kárpát-medencében, főleg annak középső részén i. e. az V. évezred közepétől szélesebb körű gabonatermeléssel számolhatunk, ami a bronzkorban megerősödött és a földművelés kibontakozásával kapcsolatban bizonyos munkamegosztás is létrejöhetett (Balassa I. 1973a).

A magyar parasztság által a középkortól termesztett gabonafélék közül érdemes külön is néhányat megemlíteni.

Az *alakor* (*Triticum monococcum*) egyik legrégebbi, a búzához viszonylag közel álló gabonafajta, mely a hideget, rossz talajt meglehetősen jól bírta. A 15. századtól feltűnő, majd megszorodó adataink azt bizonyítják, hogy ettől kezdve elég széles körben termelték. Kedvelték különösen Erdélyben. 1585: „megh tartozzek mondany ... minden Maiorsagokbol es dezmaabol, Meny keobeol Arpa, zab *Alakor*, theonkeoly, Len, Kender és keoles Jutott kezeheöz” (Kolozsvár – SzT. 1: 203). A forrásokból az is kiderül, hogy ebben az időben emberi és állati táplálkozásra egyaránt használták. Értékének besorolását egy Kézdivásárhelyről származó, 1695-ben feljegyzett adat jelzi: „Zabnak, Tönkölynek, *Alakornak* vékája 30 pénz” (Bogáts D. 1943: 7). Őrlés előtt hántolni kellett, ezért több munkát kívánt más gabonafélénél. Erős szalmája takarmányozásra csak végszükség esetén használható, de kiváló és tartós szalmakalapot lehet belőle készíteni, ezért erős háttérbe szorulása után még napjainkban is sok helyen emiatt vetik (Szék, Szolnok-Doboka m.). Elnevezése vitára adott alkalmat. Vannak, akik románból származtatják, valószínűbb az a megállapítás, hogy a magyar és román változat egy eddig ismeretlen olyan néptől származik, mely a honfoglaláskor a Kárpát-medencében élt (Péntek J.–Szabó T. E. A. 1976: 203–225).

A *tönköly* (*Triticum spelta*) a középkorban a Rajna felső vidékéről terjedt el Európában, így nálunk a 15. század végén jegyezték fel először. A szó felnémet eredetű, de ottani származása nem tisztázott. Nevezik az Alföld keleti részében *vótérnak* is, melyet Bátty Zsigmond vallon-francia eredetűnek tart (Bátty Zs. 1921: 123). Ezt is meg kellett hántolni, csak azután darálták. Máskor egészben tejben addig főzték, míg szét nem esett. A múlt század végén még helyenként termesztették (például Nyírség, Korláthelmec, Ung m. stb.), a kukorica azonban egyre kisebb területre szorította. Használták állatok takarmányozására is.

A *köles* egyike legrégebbi gabonafajtáinknak, mely rövid tenyészideje miatt különösen a sztyeppci népek között évezredek óta kedveltségnek örvendett. Györffy István írja: „Régebben hosszan tartó tavaszi árvizek után, vagy pedig a learatott ga-

bona tarlójába vetették. Hazánkban háromféle fajtáját termelik: a sárga, a vörös, és a szürke kölest” (1942: 150). Általában a jó minőségű és már megmunkált földet szerette, de első veteményként is elszórták az újonnan felszántott rét, legelő földjébe. A *rókafarkú kölest* elsősorban a kiirtott erdők frissen feltört talajába vetették. Hosszú időn keresztül néptáplálék volt hazánkban, melyből kását, illetve erjesztett italt (például *boza*) készítettek. A 19. században megindult háttérbe szorulása; a burgonya, a kukorica, majd a rizs foglalta el helyét, és csak a hagyományos ételek között maradt meg egy darabig (lakodalom, böjt, szüret stb.). Állati táplálékul az aprójszágának, főleg a kiscsirkéknek adták (Bellon T. 1981: 233–258).

Hajdina szavunk a magyarba a horvátból került, az pedig az osztrák-bajorból vette át (Heidenkorn = pogányok által termelt gabona), ami annak lebecsülését jelenti. Hasonló tartalmú elnevezései más szláv nyelvekből: *pohánka*, *tatárka*; míg a *haricska* románból való átvétel, s végeredményben megegyezik a mi görög szavunkkal és ez az elnevezés a kelet-erdélyi magyar nyelvterületen otthonos. A 17. század elején jegyezték fel először, de már akkor elég nagy mennyiségben termelték. 1615: „Harjskank negiven egi kalogia (!) leven zeme az *Hariskanak* lőn cub. 11” (Háromszék – SzT. 4: 1079). Takarmányozásra és emberi táplálkozásra egyaránt használták, de az utóbbi esetben hántolni kellett. Fő elterjedési területe a Nyugat-Dunántúl, ahol a legutóbbi időkig előfordult kisméretű termelése, újabban mint másodvetemény. Mivel elsősorban kásának való növény, a kukorica, a krumpli és a rizs elől fokozatosan visszaszorult.

Az *árpa* (*Hordeum*) őszi és tavaszi változatát egyaránt termelték, de mindig az előbbi volt általánosabban elterjedt. A *kétsorosból* (*Hordeum distichon*) fejlődött ki a *hatsoros* (*Hordeum hexastichon*) *árpa*. A múlt század közepén a kétsorost az ország felső részén termelték, „... míg alsó Magyarországon a *négysoros* még mindig túlnyomólag műveltetik” (FG 1859: 11). Tavaszi változata lassan visszaszorult az ősziével szemben. Korábbi nagy jelentőségét az is mutatja, hogy belőle személynév: *Árpád* alakult. Régebben kásának főzték, bár hegyvidéken készítettek belőle kenyeret is, de azért mindig elsősorban takarmánynövény, mely főleg a kukoricával szemben szorult erőteljesen vissza, majd ipari felhasználása (elsősorban sörárpa) újra fellendítette. Betakarításában a kasza sokkal hamarabb jelentkezett, mint a búza esetében.

A *roznak* (*Secale cereale*) őszi és tavaszi változatát egyaránt vetették, de az utóbbi mindinkább háttérbe szorult. Hegyes és homokos területen terjedt el legjobban, így a Nyírségben, a Duna–Tisza közén. Valamelyik szláv nyelvből vettük át nevét, de a forrás pontosan nem határozható meg. Fajtái közül Erdélyben a *gazdag* vagy *fejér rozs* érdemel említést (Milotai F. 1838: I. 143–199). A *Szentjánosi* vagy *Szentiváni rozsot* helyenként *ikerának* vagy *ikericának* is nevezték (Balásházy J. 1838: II. 115). A *kétkrozs*, *németrozs* már az újabb fajták közé tartozott (Takács L. 1976: 100). Jelentősége a piacra termelés fokozódásával hanyatlott, mert elsősorban a búzát vásárolták. A Tiszántúl egyes részein *gabonának* mondják, ami egykori jelentőségét bizonyítja. Lisztjéből tisztán vagy búzaliszttal keverve kenyeret sütnek. Újabban termelése ismét terjedőben van. A szalmáját nemcsak alomnak, de régebben inségtakarmánynak is alkalmasnak tartották, s házak fedésére szívesen alkalmazták.

A *kétszeres* a búza és a rozs keveréke (*Triticum mixtum*), amit az északkeleti

nyelvterületen *abajdoc*nak is neveznek, mely szláv, minden valószínűség szerint szlovák eredetű. Vetését azzal indokolták, hogy ha az egyik gabona nem sikerült, akkor a másik még jó termést hozhat. Ezzel kapcsolatban már a 18. században elterjedt az a hiedelem, „... hogy a tisztabúza némely helyeken Rozzsá változik”. Ennek okát már 1796-ban így magyarázták: „... mivel a Rozs ha száraz időben vettetik is el, és ha esső hamarjában nem éri – és mindazonáltal mégis ki-kél, de a tiszta búza nem” (Szabó J. 1793: 94 kk). A kétszerest a 19. században, de különösen annak második felében már csak saját felhasználásra termelték, mert a piacon nem vagy nehezen lehetett értékesíteni.

A *búza* (*Triticum*) minden időszakban fontos, az ország középső részén leginkább termesztett gabonafajta, s ezt a helyét napjainkban is megtartotta. Őszi és tavaszi változata közül az utóbbi lényegében eltűnt. A középkorban is jutott a belső szükséglet kielégítése mellett nyugati kivitelre. Már Bél Mátyás is két alapvető fajtáját említi: a *szakállas*, illetve *kopaszfejű* vagy *tarbúzá*t. A *forgóbúzá*t egyszer tavaszinak, majd ősziének vetették (Balásházy J. 1838: II. 113). A 18. század végén dicsérték a *lengyelbúzá*t, nemcsak mert bő termést adott, de nagy szálkája miatt a madarak nem tudtak benne kárt tenni (Nagyváthy J. 1791: I. 147–148). A 16. század második felében a török hódítástól északra eső területeken a jobbágygazdaságokban is jelentős mértékben emelkedett a búza termelése, ami a következő évszázadban erősen visszaesett. A 19. század elejétől, illetve a század második felében a gabonakonjunktúra segítette nemcsak terjedését, hanem a hozam emelkedését is. A búzá-t csak élelmezésre használták, elsősorban kenyérnek. A magyarok kenyérfogyasztása még napjainkban is nagyobb, mint a legtöbb európai országé.

A *zab* (*Avena sativa*) délszláv eredetű szó, mely a főbb gabonaneműekhez hasonlóan egymagában jelenti ezt a növényt, mely emberi táplálkozásra és takarmányozásra egyaránt szolgált. Az előbbire elsősorban a hegyes vidékeken használták, ahol jól megtermett, míg a lovak abrakolására nagy mennyiségben az Alföld lótarató tájain vetették. Mikor a lovak jelentősége csökkenni kezdett, vetésterülete is visszaszorult, emberi étkezésre a 20. században már nemigen alkalmazták.

Az ún. kalászos termények összefoglaló neve a magyarban a *gabona*, mely feltehetően egy délszláv nyelvből származik. Erdélyben ezek közé a kukoricát (török búzá-t) is beszámítják. A magyar nyelvterületen még három összefoglaló nevet ismerünk. Az egyik az *élet*, mely a Körösök vonalától északra a nyelvhatárig megtalálható, s nyugat felé még Gömörben is előfordul (MNYA). Ennek az „élelem” jelentése már a középkortól ismert, s mivel a legfontosabb élelmet a gabonaneműek szolgáltatták, a 16. századtól már mint a kalászosok összefoglaló neve is előfordul. Pethe a búza, árpa, rozs, zab és tönköly mellett az élelmen érti még: „... a kölest, tatárkát, kutsét, borsót más némelyeket is ... melyet holdanként inkább termesztenek...” (1805: 413). Nagyjából ugyanezen a területen, ezzel párhuzamosan a *termény* elnevezés is megtalálható. A Dunántúl északi részében, továbbá a Dunántúl délnyugati csücskében és a Csallóközben ilyen összefoglaló név a *jószág*, melynek gabonával kapcsolatos jelentését a 16. század elejétől ismerjük. A régebbi jelentése „vagyon, javak”, melynek ilyen új jelentése is keletkezett. Ebből arra is lehet következtetni, hogy míg keleten elsősorban az élelmezésben játszotta a nagyobb szerepet, addig az ország nyugati felében már a belőle szerzhető haszon fontossága került előtérbe.

A különböző gabonaneműek egymáshoz való viszonya és a termelésben elfoglalt helye az ország különböző részein más és más volt. Más volt a földesúri és más a paraszti birtokon. Annak érdekében, hogy bizonyos áttekintést szerezzünk, érdemes ezzel kapcsolatban néhány általános statisztikai adatot felsorolni.

1892-ben Magyarországon (Horvát-Szlavonország nélkül) a következő mennyiségeket termelték: tönkoly: 2 825, köles: 38 818, hajdina: 9 099, árpa 1 160 765, rozs: 1 170 877, kétszeres: 160 965, búza: 3 864 761, zab 978 714 tonna; mindehhez még hozzá lehet számítani a kukoricát: 3 025 737 tonna, s akkor előttünk áll a század vége magyarországi gabonatermelése. Ebben kiemelkedő hely illeti meg a búzát, melyhez mennyiségben csaknem teljesen felzárkózott a kukorica. A rozs és az árpa körülbelül azonos mennyiségű (kb. 10–10%), valamivel kevesebb a zab, a kétszeres már alig haladja meg az 1%-ot, míg a többi gabonanemű közül – bár az előbbiekhöz képest százalékban ki sem fejezhető mennyiségben – a köles áll az élen (Pallas nagy lexikona VII. 757).

A két világháború között a kisebb mennyiségű gabonaneműek közül már csak a kölest említik a statisztikák; ezzel volt bevetve 1923-ban a learatott terület 0,3%-a, ami 1938-ra 0,1%-ra csökkent; a rozs 13,1%-ról 11,6%-ra mérséklődött; a kétszeres már nem szerepel a statisztikában; az árpa 9,2%-ról 8,3%-ra fogyatkozott, melyben a tavaszi árpa játszotta a döntő szerepet; a zab 6,5%-ról 4,0%-ra mérséklődött; míg a búza 26,7%-ról 1938-ra 29,5%-ra emelkedett, de közben egyes években csaknem elérte a 30%-ot. Tegyük még hozzá, hogy a kukorica is emelkedett 19,4%-ról 21,4%-ra. Ezek szerint az 1923 és 1938 közötti tizenöt évben a búza és a kukorica vetésterülete emelkedett, és a kettő összesen 46,1%-ot tett ki 1923-ban, s 1938-ban már 50,9%-ot, vagyis a vetésterület több mint felét ez a két növény foglalta el (Gunst P. 1970).

Ez a két metszet nagy vonásokban tájékoztat bennünket arról, hogy alig fél évszázad alatt a már korábban megindult folyamat két szántóföldi növény további előretörését eredményezte: a búzáét és a kukoricáét. A második világháború után, 1947-re ez az arány még csak tovább élesedett: a búzával bevetett terület aránya a gabonaneműek között 35%, (a kukoricáé ugyanakkor 33%). Ez a folyamat a kollektivizálással szűnt meg, illetve a búza és a kukorica vetésterülete csökkent, miközben a termelt mennyiség emelkedett.

A VETÉS

A parasztember egyik legfontosabb munkája a *vetés*, hiszen ez nagymértékben befolyásolja a termény mennyiségét és minőségét. Éppen ezért gondosan ki kellett válogatni az elvetendő magot, azt ellenállóvá kellett tenni, gondosan elvetni, földbe juttatni, természetesen mindenféle kártevőtől megvédeni. Mindezt elsősorban racionális eszközökkel igyekeztek megvalósítani, de éppen a termés mindig bizonytalan volta sok irracionális elemet is kevert az eljárásokba.

A gyakorlat rávezette a földművest, hogy lássa, milyen sok függ a vetőmag gondos kiválasztásától (Balassa I. 1998b: 11–62), ezért már rendszerint a földön aratás előtt a vetnivalót kijelölték, és meghagyták a legszebbnek mutakozó részeket. A búzát általában viaszérésben aratták, az lényegében a keresztben ért csak meg. A vetőmagot hagyták teljesen megérni, csak akkor takarították be, amikor már a szem kezdett kiperegni. Thököly Imre 1684-ben Munkácson tisztartóját így utasította: „... ha egyfelől az életet hordatja (minthogy előbb is az alávalót kell hordatni) azt másfelül éjjel nappal elkészíteni, tisztítani, hogy a vetés az ő idejében lehessen” (MGtSz I. 154). A levágott, vetésre szánt gabona szemnyerését is külön végezték. Takács Lajos írja ezzel kapcsolatban Várongról (Tolna m.): „Saját termésükből mindig a legszebbet tették félre magnak, azt a búzát, melynek 'szála fehér, mint a golycs és szeme piros, kerek'. Főleg a bánkúti fajtából volt ez az ideál. A magnak szánt búzát sohasem vágták le féléretten vagy viaszérésben, hanem hagyták 'a lábán megérni', még ha *szeme potyogott* is. Az asztagban rendszerint legfelül tették, hogy a 'másik szeme bele ne folyjon'. Rendszerint a magbúza sorát zöld csalamádészálakkal, gazzal választották el a többitől. Ez került legelőször cséplésre, 'masinálásra', és ennek az volt az előnye, hogy itt sem keveredhetett másfajta búzával...” (Takács L. 1976: 104). Itt és máshol is külön őrizték a vetni való magot, zsákokban vagy különített hombárokban és ahhoz még a legnagyobb szükség idején sem nyúltak (Balassa I. 1998b: 26–28).

A magot régebben akár nyomtatták, akár csépték, fel kellett szórni, hogy belőle a szemetet, a gyommagvakat eltávolítsák. Ezt a műveletet a vetőmag kiválasztására is felhasználták.

A teljesen megért szem általában mindig a leg súlyosabbnak is mutakozott, ezért a széllal szemben szórva a legmesszebb esett le, és már a múlt század első felének gazdasági irodalma is utalt a legalkalmasabb vetőmagként történő felhasználásra: „... ezért a jó szórásnál vetés alá a közelebb hullott magot, mint súlyosabbat és inkább kifejeletten külön választani és magul használni” (MG 1844: 538). Sőt még az üszög elleni védekezésnek is egyik módja volt, ha a vetnivalót így választották ki. Erről írják ugyanebben az évben: „Nézetem szerint az üszög elhárítása végett ajánlatos a szérűn szórás alkalmával legtávolabb pergett szemeket különválasztani és a vetnivalót többször megrostálni” (MG 1844: 462). Ezért egy ideig még abban a korban is szórtak, amikor a cséplőgépek megjelentek, még az így megtisztított magot sokkal tisztábbnak tartották (Balassa I. 1964b: 55).

A tisztításnak másik módja a *szemenszedés*, vagy ahogyan Debrecenben nevezték *búzaírtás*. A nagyon szemetes búzát egy nagy teknőbe öntötték, a család körülülte, és kiszedegette belőle a szemetet, különösen a gyom- és konkolymagvakat. Ezt és búzamosást elsősorban az őrlésre szánt gabonával végezték, de gondosabb gazdák a vetőmag előkészítésekor is alkalmazták.

Azt is megfigyelték, hogy a gabonamagot nem jó mindig azonos jellegű talajba vetni. Így például ami agyagos földön termett, azt a következő évben fekete földbe vagy homokba kell szórni, és megfordítva. Azt tartották ugyanis, hogy így a gabona tulajdonságai nem egy irányba fejlődnek. Ezért a gyakorlott gazdák ajánlották: „Általában a gabona fajoknál azt mutatta a tapasztalat, hogy mindenik elfajul idő-

jártával, ha azon földnek a termését sokáig vetjük azon földbe, hanem magot is kell cserélni, ha nem távolabbról, legalább a szomszéd faluval kell tenni cserét...” (Farkasfalvi Farkas F. 1841: 162). Nagyváthy a nagyon távoli cserét ellenezte, de úgy látszik, mégiscsak széles körben elterjedt, sőt annak egész rendszere jött létre. Általában azt tartották, hogy az északi tájról származó búzát nem jó délre vinni, hanem éppen fordítva: „Már a kunsági embernek nem volna jó dolga, ha haza beli búzát a felső vidékről szerezne, de ha Törökország felől szerez, előbb valót talán a magáénál” (NG 1814: 1. 109–110).

Egyes vidékeken ez a szokás meggyökeresedett és kialakult úgy, hogy a magukéból csak ritkán vetettek. „A Liptaiak, Turótziai Újbányán (Bars m.), az Ujjbányaiak Losontzon, a Tsalóközbéli Sommereiniai Posonban v. Mosonvármegyében szerzik meg a vetni valót” (NG 1814: 1. 109–110). Ennek azonban az ellenkezőjét is lehetett tapasztalni, ugyanis a Felvidékről az Alföldre lejáró részaratók szívesen vittek magukkal haza annyi búzát vagy más gabonát, amiből finomabb kenyeret, esetleg kalácsot készíthettek, de elsősorban igyekeztek annyit megtartani, amennyit ősszel a saját földjükbe el tudtak vetni.

A 18. század első felében Bél Mátyás azt írja, hogy sem a rozsot, sem a búzát nem áztatják be, mint azt más országokban szokás, hogy hamarább csírázzék a mag és nagyobb termést adjon (Bél M. 1984a: 125). A század második felében már nyoma van a csávázásnak (1789 – Balassa I. 1998b: 52), amelyről a 19. század első éveiben Pethe Ferenc így írt: „A mag *bétsávázásának*, mindenkor az a haszna van ... hogy nedves időben, mikor nevededésre kész dudva nyomon ott terem ... az árpa egyszerre s egy indulattal nyomja el és hogy a gabona életét valamivel rövidebb határ közé szorítsuk, az aratást valamivel közelebb húzzuk” (Pethe F. 1805: 421). A múlt század második felétől az üszög leküzdésére egyre jobban terjedt a vetőmag csávázása.

Az abaúji Hegyközben emberemlékezet óta, mely a 19. század második felére terjedt ki, mindig *csáváztak*. Ez az első háború előtt rézgálccal történt, amibe egy kis meszet is kevertek. Egy nagyobb edényben megcsinálták a keveréket, beszórták a vetnivalót, majd jól összekeverték. Később porzócsávéval is kísérleteztek, de az körülményes lévén, felhagytak vele. Újabban megint rézgálccal csáváztak, mert még mindig az bizonyult a legjobbnak, de meszet már nem raktak hozzá. A lében öt percig áztatták a magot, majd ponyván szárogatták; elvetésére a következő nap került sor (Balassa I. 1964a: 72).

Debrecenben a két világháború között a parasztbirtokokon is rendszeresen csáváztak 1%-os kénkövel. Minden mázsa vetőmagra 4–5 liter oldatot szántak. A köves helyre garmadába rakott búzát locsolóval jó alaposan megöntözték, majd az egészet falapáttal átforgatták, hogy a csávázás egyenletes legyen. Régebben ritka szövésű ponyvába tették a gabonát, és úgy mártogatták bele a lébe. Ezt az eljárást csak akkor lehetett alkalmazni, ha másnap biztosan el tudták vetni, mert különben a mag csíráképessége látta kárát (Balassa I. 1940: 26).

Várongon (Tolna m.) ennek az eljárásnak *pácolás* a neve, amit kékköves, rézgálcos oldattal végeznek. „Pácolni régi, használaton kívüli *dagasztó-* vagy *mosóteknőben* szoktak, mégpedig úgy, hogy a teknő egyik felében összehalmozzák a búzát, és a *pácos lét*, mit egy vödörben vagy fazékban készítettek el, ráöntözték, majd kézzel

átforgatva, megkeverve a teknő másik oldalára hányták. Kétszer-háromszor átkeverve el is készült. Ha viszont nem volt *pácos teknő*, hanem például a pitar egyik sima sarkán, netán az udvaron keményre taposott egyik szögletén kellett a keverést elvégezni, akkor többnyire lapáttal, ha volt, falapáttal keverték. Egyszerre különben csak keveset, amit másnap elvetettek, pácoltak be, nehogy *megpenyhedjen* vagy csírázni kezdjen vagy esetleg mint felesleg megmaradjon” (Takács L. 1976: 104). Rábagyarmaton (Vas m.) hogy „... a búza üszkös ne legyen, a vetőmagot kétasszonynap (augusztus 15.–szeptember 8.) között kitergetik a napon (éjjelre is künn hagyják). Vetés előtt a vetőmagot azonban pácolják is: a csáva kékgalic és trágyalé keverékéből készül, amibe még kerül az úgynevezett Szent János-bor is” (Moór E. 1932: 159).

Mindebből az látszik, hogy a magyar parasztok részben hagyományos módon, részben a korabeli mezőgazdasági szakirodalom ajánlása szerint igyekeztek a vetésre szánt gabonamagvakat előkészíteni (lásd részletesebben Balassa I. 1998b).

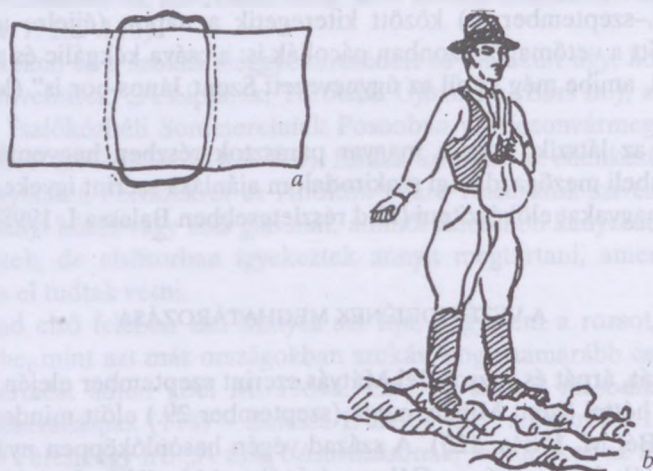
A VETÉS IDEJÉNEK MEGHATÁROZÁSA

Az őszi búzát, árpát és rozsot Bél Mátyás szerint szeptember elején kell vetni, de legalábbis két héttel Szent Mihály napja (szeptember 29.) előtt mindenképpen meg kell kezdeni (Bél M. 1984a: 125). A század végén hasonlóképpen nyilatkoznak, de azt is hozzátették, hogy síkságon Gál-nap (október 16.) táján a legjobb vetni (Nagyváthy J. 1791: I. 147). Azt is ajánlják, hogy Kisasszony-napkor (szeptember 8.) kell a vetést elkezdeni, de Szent Mihály-napig (szeptember 29.) mindenképpen szükséges befejezni. Udvarhelyszéken a 19. század közepén Bertalan-napkor (augusztus 24.) kezdték az őszi vetést, melynek itt is Szent Mihály volt a végső határa (MG 1843: 2. 1521). Ezek az időszakok a paraszti gyakorlatban a legutóbbi időkig általánosnak látszanak.

A tavaszi vetéseket akkor kezdték el, amikor a föld fagya egészben vagy részben már kiment, és nem számíhattak többet erősebb fagyra. Általában József-napkor (március 19.) kezdték a tavaszi vetést és Szent György napjáig (április 24.) végeztek is vele (MG 1843: 2. 1273), amikor a kukorica ültetése megindult.

A vetés közelebbi idejét a hold járásához is kötötték. „A gazdák még arra is vigyáznak, hogy *Hold-töltén*, vagy *Fogytán* jobb-e vetni. A régiek azt tanúsítják, hogy *Ujságon* legjobb vetni és *Hold* fogytán aratni. *Hold töltén* behordani” — ajánlja közvetve Nagyváthy János (1791: I. 212). Mások azt is javasolták, hogy a magot akkor vessék, amikor „két fény, azaz hold és nap látható...” az égen (Máriacsalád, Bars m. MG 1846: 933). Ugyanakkor a 20. század elején Bényen (Esztergom m.) azt tartották, hogy újhholdkor nem szabad vetni, mert akkor üszögös lesz a búza (NÉ XIV. 53). Általában a növekvő holddal növekszik a gabonanemű is, de az is előfordul, hogy az üszögveszély lesz ebben az időszakban a nagyobb (részletesebben Balassa I. 1997c).

A magyar nyelvterületen vetőabroszból vagy vetőzsákból szórták a magot, erre a célra kosarat elvéve, csak az apró magvak esetében (például köles) használtak. Így volt ez már a múlt század elején is: „Az alföldön tsak 'sákból, mely elég alkalmatlan, a pallérozott vidékeken *vetőruhából*, egy abrosz formából, vetik el a magot, mely

81. ábra. A gabona kézi vetése: a) *vetőszak* vagy *átalvető*; b) *vető ember*, Sztána (Kolozs vm.)

sokkal jobb” (Pethe F. 1805: 438). A *vető-abrosz-ruha* nagyobb méretű négyzetes alakú szőttés, mely finomságát tekintve a ponyva és az asztali abrosz között helyezkedik el; néhol a *karácsonyabroszt* is használják vetésre. A vetőabroszt másra általában nem alkalmazzák, a vetés befejezése után a kamrába elteszik és csak a következő vetéskor veszik ismét elő. A *vetőzsák* olyan közönséges zsák, melyet általánosan használnak a gabona szállítására, tárolására; a vetés több más funkciója közül csupán egy. Eddig nem sikerült megállapítani, hogy melyik a régebbi, mert a 15. század közepén már beszélnek *magh vete sakh*-ról is (Glosszárium 790).

A vetés lényegében az egész magyar nyelvterületen azonos módon történt. Felső-őrben (Vas m.) mindig azon az oldalon kezdik a vetést, ahol a zsákokat szállító szekérrel megálltak. Egyszerre annyit tesznek a vetőabroszba, hogy a föld végéig és vissza elég legyen. A barázdát úgy választja ki, hogy a bevetendő terület jobb kézre essék. Mikor jobb lábbal lép, kivesz egy marék szemet, azt előredobja, majd a következő lépésnél jobbra teríti. E munkához nagy gyakorlat szükséges, hogy egyenletes legyen a vetés (Imre S. 1941: 17).

A Zempléni-hegység nyugati részén „A vetőember a barázdától egy-másfél méternyire megy, egy kisebb marék szemet vesz a jobb kezébe és azt jobbról balra félkör alakban – kaszáló mozdulatot téve – a mutató és hüvelyk ujj között engedi ki. Jobblábára előre kellett dobni a magot, ballábra pedig keresztbe, csak kicsit félkörívbe. Egy marék magot két-három dobással hint el. Az első *előlényben* (vetési széles-

ség) a *maghordó* a *vető* jobb oldalán megy és ha kiürült a *vetőabrosz*, újabb magot tölt bele a hátán lévő zsákból. Visszafelé fordulva a *vető* baloldalán, előre három-öt lépésre haladva jelzi a szórás határát” (Ikvai N. 1967: 91).

Vetni egy lábra vagy mind a kettőre lehetett. Ezt a két formát Pethe már feljegyezte: „A vetésben való lépést és markolást különböző módon ejtik a *vetők*, egyik mindenkor csak az egyik lábára, mint rend szerént a szántóvetők, az átaljában úgy nevezett paraszt emberek, másik mind a kettőre vét” (Pethe F. 1805: 437). Tehát itt a nagybirtok és a parasztbirtok közötti különbségeként választja szét Pethe a két vetési módot, míg Györffy (1941a: 169) szerint az vidékenként változik, ennek eldöntése azonban ma már adatok hiányában alig lehetséges.

A nagyobb birtokon, de a parasztin is akár kölcsönös segítségben többen is vetettek egymás mellett. „Ha egyszerre több férfi vet – írja Györffy – akkor egymás mellett másfél ölnyre állnak fel egyenes sorban. Először mindegyik jobb lábával lép ki egyet, kivesz egy félmarék magot és jól felemelve eldobja, elszórja. Azután a bal lábával lép előre, ismét magot markol s azt a másik irányba fordulva az előbbi módon elhinti. A *vetőnek* ügyelnie kell, hogy a fél-jobb és fél-bal fordulat között, vagyis az előrehaladás irányában se maradjon vetetlen föld” (1941a: 169). A gabona vetését majdnem kizárólag férfiak végzik, asszonyok csak szorultságból vállalkoznak rá.

A *vetőmag* mennyisége a föld minőségétől is függ, de a 19. században sokszor feljegyezték, hogy a parasztföldeken a kelleténél több magot szórnak el. Ez a többlet sokszor a szükségesnek felét is eléri. Ez esetben a vetés könnyen megdül és általában kevesebb termést hoz (Balásházy J. 1838: II. 139; MG 1844: 733). A csávázott *vetőmagból* általában nagyobbat kell markolni, mert a megduzzadt szemek térfogata megnő. A kölesből mennyiségileg sokkal kevesebb szükséges. Mivel a szemek nagyon kicsik, homokkal keverik, hogy a szél el ne vigye. Ezt nemcsak zsákból, hanem helyenként vödörből, cserépedényből, szakajtókosárból is vetették (Bellon T. 1981: 242).

Régebben az *alászántás* széles körben elterjedt, vagyis a tarlóra, a felszántatlan vagy éppen felszántott földre szórták el a magot és azt ekével aláforgatták. Ez a faekével volt főleg lehetséges, mert ennek sekély szántása után nem került túlságosan mélyre a *vetőmag*. Ez a módszer még a háromszori szántás esetében is előfordult, mint azt többek között a múlt század közepén Erdélyben feljegyezték: „A Küüllő és Homoród mellékiek ... őszinek háromszor szántanak, a harmadik szántás vetéskor esvén, mikor a magot *alászántják*” (MG 1843: 1521). Az *alászántás* különböző módjait különösen a lazább vagy éppen homokos talajon a magyar nyelvterület legnagyobb részén feljegyezték.

Ezek közül a legáltalánosabb lehetett, amikor a magot a tarlóra, a felszántatlan földre szórták, majd leforgatták. Sok esetben ismerjük azt a módot is, amikor a már korábban felszántott földre szórták el a *vetnivalót* és azután például őszieknél harmadik szántásként leforgatták. Ennek egyik változata többek között Szolnok megyéből ismeretes, amikor a tarlóra vagy a felszántott földre a mának nagyobbik részét elvetik, majd a leszántás után a megmaradt részt, ami 5–50% között ingadozik, a felületre szórják. Igaz, így kettős munkát végeztek, de a vetés mindenütt egyenletesen kelt ki (Pócs É. 1974: 38–48; a kézi vetésről részletesebben lásd Balassa I. 1999).

A *vetőgépek* híre a 18. század második felében jutott el hazánkba, elsősorban Angliából és Németországból. A nagybirtokokon a 19. század elején találjuk meg nyomát, de a 18–19. század fordulójára vonatkozó megállapításában Pethe (1821: V) még így nyilatkozik: „A’ Vető-gépelyek nem érdemlik, hogy a’ Mívészek fejeket azon törjék. Ezek úgy felelnének meg a’ végnek, ha általok kisebb költséggel, rövidebb idő alatt és kevesebb maggal lehetne egy hold földet bevetni, mint rendszerént szokás”. Ennek ellenére a keszthelyi Georgikon tangazdaságára is vonatkoztatva, ugyancsak ő állapítja meg: „Az ilyen vetőszerszámok annyira kezdenek szaporodni, hogy egyik a másikat éri” (NG 1814. július 5: 13). A nagy távolságról történő szállítás költsége szélesebb körű elterjedését a jobbágyfelszabadításig és a vasút általánossá válásáig nagymértékben akadályozta.

Az 1850-es években egyre több magyarországi, főleg pesti mezőgazdasági gépgyár kísérletezett, több-kevesebb sikerrel, vetőgépek gyártásával, illetve a nyugati példák lemásolásával. Ezek között találjuk Vidacs István gépgyárát, Röck Istvánt, Gubicz Andrást, Szij Sámuel és még néhány gyárnak nevezett műhelyét. Ezenkívül a nagybirtokok kovácsműhelyeiben is kísérleteztek vetőgépek előállításával. A szórva történő vetés egyre inkább kezdett háttérbe szorulni, mert a nagybirtokon hiányzott a megfelelő munkaerő és ahhoz több mag is kellett. 1865-ben a suránypatyi (Vas m.) Károlyi-uradalomban a közel 2500 hold szántón a zab kivételével minden gabonát géppel vetettek, melyek nagy része a gazdaság műhelyeiben készült (GL 1865: 15, 29). 1870-ben egész Magyarországon 6293 vetőgépet írtak össze, s ezek döntő többsége a nagy- és középbirtokon dolgozott. 1895-re ez a szám 44 168-ra emelkedett, ami azt jelentette, hogy a szántóföld több mint felét már géppel vetették, de ebben a paraszti birtok alig tett ki 20%-nál többet. A vetőgép alkalmazása kezdetektől fogva a nyugati részeken erőteljesebb, ezt a különbséget még a 19–20. század fordulóján is jól ki lehetett mutatni. Egy vetőgépre Moson megyében 49, Jász-Nagykun-Szolnokban 203, Szatmárban 654, Háromszéken 788 kat. hold jutott, de az utóbbi még így is a legjobb volt a székely megyék között (Barbarits L. 1965: 213–216).

A 19–20. század fordulójától a vetőgép egyre erőteljesebben terjedt a parasztság körében is. A kisbirtokosok többen összeálltak és közösen szereztek be egyet-egyet, és amikor a maguk földjének vetésével végeztek, akkor a vetőgépet kölcsönözték is. Terjedésének elsősorban magas ára és az szabott határt, hogy a kisgazdaságok nem tudták jól kihasználni, sokszor az egész évben történő elhelyezése is gondot okozott. Varga Gyula (1965/1972: 341–342) egy kifejezetten néprajzi szempontra is felhívta a figyelmet: „A vetőgépek elterjedését némileg az is akadályozta, hogy maga a vetés munkája ebben az időben még számtalan babonás vonatkozással kapcsolódott a parasztember szemléletéhez. Az elvetett magból csírázó új életet – amelytől az emberek léte függött – titokzatos félelemmel vigyázta az ember, s mivel annak természetudományos magyarázatát nem ismerte, legtovább ezen a téren őrizte meg a hagyományos kultikus cselekedetek egész sorát. Egy ilyen mélyen gyökerező néphagyomány leküzdése sokkal nehezebb volt, mint azt a racionális gondolkodás ma feltételezné.” Az pedig, hogy ezekből a rítusokból, hagyományokból viszonylag keveset jegyeztek fel, annak tulajdonítható, hogy megfigyelésük csak a 20. században kezdődött el, abban a korszakban, amikor a vetés döntő többségét már géppel végezték.

A gabonavetés magvait a Biblia, a szentbeszéddek, a predikációk gyakran hasonlítják Isten igéjéhez, mely ha jó talajba hull, sokszoros termést hoz, de az útra, köves talajra esőket a madarak felkapkodják, és éppúgy nem lesz termés belőlük, mint a tövisek közé esőkből. A számos bibliai mondás közül különösen jelentősek Pál apostol szavai: „A ki pedig magot ad a magvetőnek és kenyeret élésül ad és megsokasítja a ti vetéseket és megnöveli a ti igazságotoknak gyümölcsét” (2Kor. 9: 10). Ezért van az, hogy a vetés idejét az egyes szentek napjához kötik, vagyis az egyháznak nagy szerepe volt a vetés szellemi előkészítésében és véghezvitelében.

A gabonavetés kizárólagosan férfimunka, amint azt Szabó József (1793: 73) váci katolikus pappal nagyon határozottan megállapította: „Világ kezdetétől fogva a fejér Nép soha eddig gabonát nem vetett.” A női munka a gabonavetés esetében csak kiszolgálás lehetett, mely elsősorban a mag szállítására korlátozódott, ha a vető által felvett mennyiség hamarabb kifogyott. A munka olyan csendben és áhítattal folyt, amihez csak a templomi istentisztelet körülményeit lehet hasonlítani. Mindenki érezte, hogy ezekben a percekben a jövő évi termés sorsa dől el. Ezt már jó előre nemcsak racionális, de hitbéli cselekedetekkel is igyekeztek befolyásolni.

A kézi vetés legfontosabb eszköze a *vetőabrosz*; a *vetőzsák*hoz sokkal kevesebb hiedelem kapcsolódott. A vetőabrosz előkészítése már karácsonykor elkezdődött. „A karácsonyi ünnepek alatt három abrosszal terítették le az asztalt. Ezek közül a két felső díszes 'sémes' volt (színes pamut volt beleszőve). Evéskor a felső kettőt levették, evés után újra visszatették. Ebből vetették a kalászosok magvait” (Ellend, Baranya m., Berze Nagy J. 1940: III. 172). A reformátusok Baranyában azt az abroszt használták vetéskor, melyet az úrvacsoraosztás után az ünnepi ebédhez felterítettek. Menyhén (Nyitra m.) az asszony „... együtt teríti fel a két abroszt háromszor felcserélve az alsót és a felsőt, közben párbeszédet folytat a 'gazhúzásról' (ezzel a búzát óvják a gaztól). Ezután egy vetésutánzó cselekmény következik: a búzavetésről szóló párbeszéd közben az ablakra búzát szórnak. Pogrányban (Nyitra m.) szintén két abroszt tesznek fel. A gazda és a gazdasszony egymással szemben állva húz egy-egy abroszt a következő párbeszéd közben: 'mit húz kend?' 'Üszögöt, konkolyt, Boldog-asszony tízparancsolatját' (háromszor mondják el). Azt tartják, hogy ezzel a gabonából is kihúzzák a piszkot, üszköt” (Pócs É. 1965: 76).

A vetőabrosz, -zsák, -kötény sarkába különböző tárgyakat kötöttek. Kalotaszegen kékkő, esetleg megszózott hamu került bele; Beregdarócon tiszta ruhába egy kis sót erősítettek és erről szórták a magot. Szamosszen (Szatmár m.) egy jókora krumpli került a vetőzsák sarkába. A Zala megyei Belső-Balaton legjobbnak tartották, ha a vetőabrosz egyik sarkába aranytallért varrtak, mert ez nemcsak a gaztól védte meg a vetést, hanem gazdag termést is biztosított. Palócföldön egy kétfilléssel is megelégedtek (Bodony, Heves m.), melyet a munka befejezése után a templomi perselybe dobtak. Ezt mindszentkor felnyitották és a szegények között szétosztották. Göcsejben az ilyen pénzt Mária oltárára tették. Szendrey Zsigmond és Szendrey Ákos (1943: 225) a szórványos adatokhoz még a következőket fűzte hozzá: „... tesznek bele kígyókövet, vagy Szent György-nap előtt ezüst pénzel levágott kígyófejet, vagy csukott lakatot tesznek a vetőkészségbe; bizonyos áldozati jellege van vetőkészség-

be tett pénzdarabnak, amelyet azután hazamenet a legelső koldusnak ajándékoznak”.

A gondosan kiválasztott és nagy féltéssel őrzött vetőmaggal még különböző eljárásokat végeznek. Háromszéken a vető egykor napfelkelte előtt kiment a temetőbe, s az onnan hozott földet a másnap elvetendő mag közé keverte. A bukovinai székelyek szentelt vizet szórtak rá, és közben keresztet vetettek. Sok helyen (például Kalotaszeg) az aratókoszorúból kidörzsölt szemeket is a vetőmag közé elegyítették. De azt is jónak tartották, ha a szoptató asszony tejének egy cseppjét közékeverték (Kalotaszeg). Vetés előtt általában nem adtak kölcsön semmit a háztól, mert azzal a szerencsét is elvitték volna. Göcsej falvaiban egykor Kisasszony napja (szeptember 8.) előtt való éjszaka a vetőmagot ponyván rostára a szabadba teszik, hogy „A’ zuristen szentölése” fogja meg. Hasonlóképpen jártak el a Nyárad-mentén (Maros-Torda m.), csak ott nagypéntek éjszakáján tették ki a vetnivalót a szabadba. A rengeteg különböző eljárás közül fontos szerepet játszottak a szenttárgyak és szentelmények: a Szent János-napi bor, a Bertalan-napi vaj, szenteltvíz és barka, a kétasszonyközi (augusztus 15.–szeptember 8.) hamu, tömjén és a magvak áteresztése a karácsony éjféltkor kémény alatt kötött nyírfaseprűn (Szendrey Zs.–Szendrey Á. 1943: 226; Balassa I. 1999: 1045–1046).

A vetés előtti napon az egész ház élete megváltozott, mert sok mindent a jó termés érdekében el kellett végezni, míg másokat szigorúan tiltottak. A kenyérsütést, de még a pirítást is elkerülték sok helyen (Kalotaszegen, Szilágyságban, Szatmárban, Palócföldön, Szegeden, Baranya és Bakony falvaiban stb.), mert a megszegők búzája üszkössé vált. Ez általános tilalom lehetett egykor, éppúgy, mint ahogy a vetőmagot óvni kellett a lisztől is, ezért nem tették olyan zsákba, melyben korábban liszt állott. Vetőmaggal nem járhatott menstruációs asszony, mely ugyancsak nagy területen érvényes tiltásnak látszik. Általában a vetés megkezdése előtti éjszakán nem volt szabad asszonnyal hálni, mert a gabona megüszkössödött. Ezt a tilalmat a vetés utáni napokra is kiterjesztették.

A vetést a földművelő ember ünnepnek tartotta, ezért nemcsak gondosan megmosakodott, hanem tiszta ruhát vett fel, sőt olyan népviseleti darabok is előkerültek, melyeket egyébként már nem használtak. Berettyóújfaluban fehér ráncos gatyát húztak, hogy bokros legyen a búza. A vetéskor már pirkadatkor felkeltek, hiszen a Biblia is azt ajánlotta: „Reggel és estve kell vetni” (Préd.11: 6). A vetőmagos zsák száját nem kötötték be szorosra, és a szekéren úgy helyezték el, hogy az mindig a település, azon belül is a lakóház felé nézzen. Ezt sokfelé megfigyelték (Baranya, Zemplén, Bács-Bodrog m.) a magyar nyelvterületen, és egyes tájakon általánosnak látszott.

Magának az elindulásnak is voltak szertartásai. A ló elébe ostorral keresztet rajzoltak; máshol tojást tettek a fogat elé és ha a ló vagy a szekér eltaposta, abban az évben aligha számíhattak jó termésre (Visonta, Heves m.). Arra is nagyon vigyáztak, hogy kivel vagy mivel találkoznak először. Ha pap vagy nő volt az illető, akkor inkább visszafordultak, mert a vetés éppúgy nem járt volna szerencsével, mint amikor egy nyúl szaladt át a szekér előtt.

A vetés megkezdése előtt megnézték a vetőabroszt, -zsákot, hogy a fentebb említett segítőszerek benne vannak-e, különösen a vásra ügyeltek, mert annak ereje az

elvetett magot megerősítette. A vető levette kalapját, és ha katolikus, keresztet vetett, majd Isten segítségét kérte és elszórta az első három marék magot (Mezőség – Erdély), az elsőt a madaraknak ajánlották, a másodikat az egereknek, míg a harmadikra azt mondták: „ezt már megtartom magamnak”. Máshol kereszt alakban dobtak földet vagy éppen a vetőmagot szórták ennek megfelelően (Zempléni-hegység). A szegényeknek és a raboknak egyaránt vetettek egy-egy marékmal. A bukovinai székelek még Tolnában is megőrizték azt a szokásukat, hogy a vető ember a nap felé fordult és így szólt: „Áldd meg, Uram, hogy jusson a szegényeknek is”, vagyis azoknak, akiknek nincs földjük, hogy abba magot vessenek (lásd részletesen: Szendrey Zs.–Szendrey Á. 1943: 25–27; Balassa I. 1999: 1048–1049).

A vetőre érvényesnek látszik néhány olyan tilalom, melyet a magyar nyelvterületen sokfelé megtalálunk. Legelterjedtebb a *szótlanság*, melyre a vetőmag közé rejtett bezárt lakat is utal (Kalotaszeg). A Zempléni-hegységben azt tartották, hogyha a vető megszólalt, a verebek nagy kárt tettek a vetésben. A köszönést is csak úgy fogadta, hogy felütötte kalapja szélét, de semmiképpen sem szólalt meg (Szank-Móricgát, Bács m.). „Vetéskor a magvetőnek beszélni nem szabad, ha köszöntik: *Adjon Isten jó napot! Jó munkát!* akkor is csak a maghordó válaszol, nem a magvető: *Adjon Isten kelmeteknek is!*” (Bánfalva, Borsod m.). Rábagyarmaton (Vas m.) nemcsak szótlannak, de az első lépéseknél behunyt szemmel végzik a vetést, sőt a nyelvük alá kavicsot tesznek a beszéd megakadályozására. Ezt máshol is (Ung m.) gyakorolták, egyes helyeken a vetőmagból vesznek szájukba, hogy meg ne szólaljanak (Baranya m.). Tilos volt általában a pipázás, de az étkezést is úgy oldották meg, hogy a dűlőúton telepedtek le vagy átmentek a szomszéd földjére. A szótlanság – állapítja meg Szendrey Zsigmond (1938: 38) – általános követelmény, és ha ehhez „hozzá vesszük a *szem behunyását*, lesütését vagy legalábbis a fej lehajtását is abból a célból, hogy a gonosznak is éppúgy be legyen csukva a szeme, ne lássa és meg ne ronthassa a cselekvést, a szótlanság is analogikus kívánság, a gonosz szájának bekötése a célja, hogy sem szavával, sem szájával ne árthasson”.

A vetés befejezésekor a föld sarkában megálltak, levették kalapjukat és elmondtak egy „miatyánkot” vagy csak ennyit sóhajtottak: „*Istenem, jó Atyám, áldd meg!*” (Sárrétudvari, Bihar m.). Palócföldön sok helyen egy marék búzát a magasba dobtak és ezt kiáltották: „*Ilyen búzát adj Isten!*”. Helyenként (Zagyvarékas, Szolnok m.; Deszk, Torontál m.) azért dobták magasra a vetőzsákokat, hogy olyan magasak legyenek az asztagok. Mások a felülről jövő áldást kívánták ezzel megszerezni (Szeged, Baranya falvai).

A termés védelme tovább folytatódott a vetés befejezése után is, ezért a föld végét *kenderpozdorjával* szórták be, ezzel egyrészt az üszögtől akarták megvédeni, de egyben azt is jelezték, hogy a föld már be van vetve (Szilágy m.; Szamoshat, Szatmár m.). Viszonylag elterjedt lehetett egykor Baranyában is, ahol az első napi vetéskor visznek ki pozdorját, hogy „*ojjan erős lögyön a búza szára, mint a kendörnek*”. Sásdon (Baranya m.) az első vetés után keresztet vetnek a kenderpozdorjára, majd feldobják a levegőbe, azt kívánva, hogy a búza szára is olyan erős legyen, akárcsak a kenderé.

A már befejezett vetés további megvédésére szolgált a föld meztelen megkerülése. Háromszéken ezt valamikor elsősorban a madarak kártevése ellen tették. Szi-

lágyn, Szolnok-Dobokában nemcsak a madarak távoltartására, hanem a jégeső elűzése érdekében háromszor vagy kilencszer kerültek meg meztelenül az asszonyok a bevetett földet. Solymossy Sándor (1943: 324–325) Szatmárból, Borsodból, Göcsejből sorakoztat fel adatokat, amikor ilyen módon általában a rossz időjárást kívánták távoltartani. Muraszemenyén (Vas m.) újvasárnap (újholdra eső vasárnap) anyaszült meztelenül járták körül a vetést. Nem volt szabad visszanezni, és igyekeztek úgy térülni-fordulni, hogy a madarak inkább a szomszéd vetését dézsmálják meg. Ez a nagy múltú és az antik kortól kimutatható eljárás Európában sokfelé megtalálható volt, és nemcsak a gonoszt kívánta távoltartani, hanem a termékenységet is elő kívánta segíteni. Az idő múlásával a teljes meztelenséget az ingben történő vetés és megkerülés váltotta fel, sokan azzal helyettesítették, hogy lábbelijüket lehúzták (Szendrey Zs. 1938: 38; Balassa I. 1989: 28; Balassa I. 1999: 1049–1050).

A vetés befejezése után még további óvintézkedéseket tettek. „A mag közé tett vasszeget vagy lakatot a földbe ássák, a tavalyi arató koszorút a föld közepébe szúrt gallyra akasztják s ennek tövébe néhol fokhagymát is dugnak” (Szendrey Zs.–Szendrey Á. 1943: 227). Kalotaszegen a megmaradt vetőmagot nem vitték be a házba, hanem a tornác egyik oszlopára akasztották. Bátyán (Pest-Pilis-Solt-Kiskun m.) a búzavetés befejezése után a zsák sarkában egy maroknyit meghagytak a vetőmagból, s azt csak akkor öntötték ki, ha a vetés kikelt.

A gabonavetés művelete rítusban, szokásokban, hiedelmekben annak ellenére nagyon sok mindent megőrzött, hogy egy évszázada a magyar vetésterület egy százalékat sem vetik kézzel. Különösen a kollektív gazdálkodás idején szorult ez szinte teljesen vissza, bár a háztáji gazdaság itt-ott egy-egy régiséget megőrzött, de mivel gabonát, különösen búzát ebbe nem volt szabad vetni, egy teljes nemzedék csak hallomásból ismerhette a gabona kézi vetését. A sok történeti és lassanként azzá váló adatokat egyszer érdemes lenne alaposan feldolgozni.

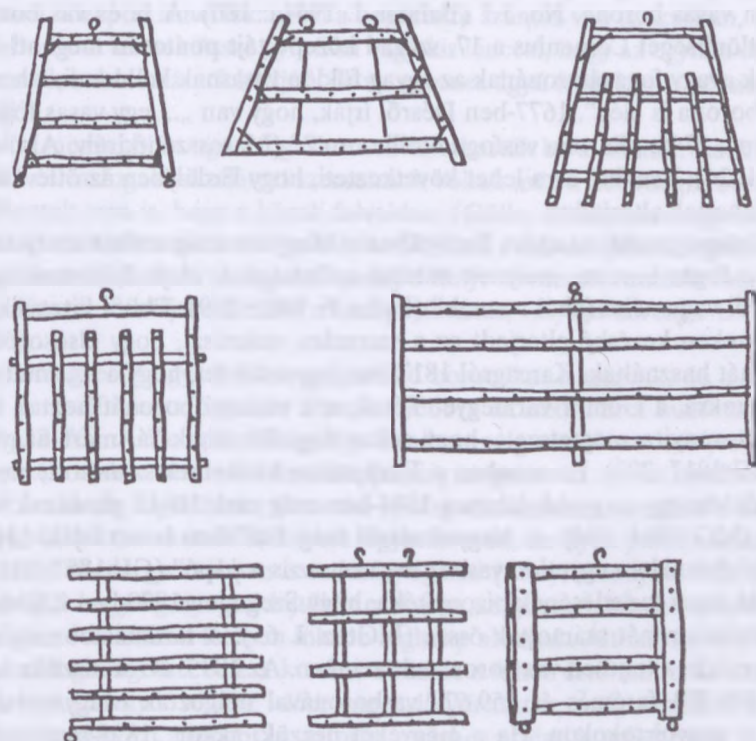
A BORONA ÉS A BORONÁLÁS

A *borona* a göröngyös föld elegyenlítésére és az elvetett mag betakarására szolgáló eszközcsoport, melynek két alapvető változatát lehet megkülönböztetni: 1. a *fogasborona*, melynek különböző alakú vázába fa- vagy vassfogak illeszkednek; 2. *vesszőborona*, melynek fa keretébe gallyakat, vesszőt erősítenek. Az előbbi a rögtörésre, az utóbbi magbetakarásra alkalmasabb, de mindegyiket használták mind a két feladat ellátására is (részletesen lásd Balassa I. 1998a passim).

A FOGASBORONA

A *borona*, *boronál* szavunkat csak a 15. század végéről és a 16. század elejéről ismerjük. Délszláv vagy szlovák eredetű (MTSz.; EWUng) és a „gerenda, szálfa” jelentésű, ugyancsak szláv származású magyar szóval azonos hangalakú. Újabban keleti szláv, sőt magyar nyelvterületről ismertté vált néhány olyan egyszerű boronaforma, mely lényegében lecsonkolt fenyőgerenda, ezért egyes feltételezések szerint a

két szó nemcsak hangalakban, hanem egykori tartalmukban is közelállt egymáshoz (Balassa I. 1997a). A két jelentés évszázadok alatt eltávolodott, hiszen a rámas, fa- vagy vasfogakkal ellátott mezőgazdasági szerszám nagymértékben különbözött a „szálfa, gerenda” alakjától. Ott, ahol a két jelentés egymás mellett élt és él, *boronáló-boronának* mondják a mezőgazdasági eszközt. Háromszéken 1688: *Boronáló-Borna*

82. ábra. A favásas boronák főbb formái a Kárpát-medencében

4; 1716: a' szekér szín mellett találunk három *boronáló bornát* (Bogáts D. 1943: 17). A másik megkülönböztetés a *fogasborona*, melyből sok esetben *fogas* lett. 1647: Két *fogas borona* (Marosillye, Hunyad m. – SzT. 4: 179). A Dunántúl északi és keleti részében a *fogas* önállóan is jelenti a szerszámot (MNYA 139), éppúgy, mint a Duna–Tisza közén, míg a Tiszántúlon elszórvá *fogasborona* néven a vesszőboronától különböztetik meg.

A Dunántúl délnyugati vidékein e szerszámmal végzett műveletet *hordozásnak* nevezik; ritkábban találkozunk a *horodzó* „borona” jelentéssel is. Pethe (1805: 287) így ír erről a műveletről: „Jó nehéz vasboronával *meghordozom* a szántást barázda keresztjében...”. Ezt a szót Keszthely környékén ismerhette meg, ahol azt a legutóbbi időkig használják. Takács Lajos nagyon meggyőzően fejtette ki, hogy a *hordoz* „boronál” a *hor* (*horol*) töből jöhetett létre, mely a föld felületi megnyesését, el-egyengetését jelenti. E szócsoport *hor-* töve a finnugor korig visszavezethető, sőt

„gereblye” jelentése is kimutatható. Így fel lehet tételezni, hogy a boronának vagy elődjének ez lehetett az eredeti magyar neve (Takács L. 1980: 246–253).

A fogasboronáról a 16. századtól már rendszeresen rendelkezünk adatokkal. Ezek azt mutatják, hogy általában fafogakkal készítették, de már megjelentek vasfogas változataik is. 1597-ben írják: „... el törött vass *borona* kinek fogaj 25” (OkISz); feltételezhető, hogy öt levele lehetett mindegyikben öt-öt foggal (Füzér, Abaúj m.). 1620: „... vagyon vasas borona. No. 1.” (Balassa I. 1964a: 180). A fa és vas boronafogak közötti különbséget Comenius a 17. század közepe tájt pontosan meghatározza: „A boronának avagy fogas boronának az agyag földön vasasnak kell lenni; a homokoson csak a fa borona is elég”. 1677-ben Désről írják, hogy van „... egy vasas fogu Barana az udvaron”; 1745: „Barona vasfogu öt állu nro 2” (Marosszentkirály, Alsó-Fehér m. – SzT. 1. 1024). Ezekből arra lehet következtetni, hogy Erdélyben az ötlevelű vasfogú boronák lehettek elterjedve.

„Legközönségesebb az egész Európában a Magyarország szélein és éjszaknyugati részén is a fogas borona, melynek hátulsó szélessége 4, eleje 2, hosszúsága 4 talp, fogai vasból vagy néha fából vannak” (Pethe F. 1805: 309). Ebből kitetszik, hogy az alföldi részeken kevésbé elterjedt ez a szerszám, másrészt, hogy elsősorban trapéz alakú formát használtak. Karcagról 1817-ben jegyezték fel, hogy a „... múlt szeptemberi vásárunkra, a Gömör-vármegyei Tótok, sok vasfogú boronát hoztak ide; mind elkelt”, sőt annyira megtetszett, hogy sokan foglalót adtak rá, mert nagyon jónak ítélték (NG 1817: 203). Ez azonban a Tiszántúlon kivételnek számított, mert a Hortobágy vidékén egy nagyobb faluban 1844-ben még csak 10–12 gazdának volt fogas boronája (MG 1844: 396). A Nagysárrétről még 1857-ben is ezt írják: „Hetvenegy házból álló falunkban egyetlen vasborona van, az is a papé” (GL 1857: 119). Az Alföldön való lassú terjedésének bizonyítéka, hogy Szegeden 1870-ben 220 vas-, 49 fa- és 2477 túskeboronát számoltak össze (MGtSz. I. 65). A farámás borona rendkívül lassan szorult ki a teljesen vas boronával szemben. Az 1895. évi statisztika azt mutatja, hogy 895 871 farámás és 159 679 vasboronával dolgoztak Magyarországon, az utóbbiak a nagybirtokokon. Ha a megyéket nézzük, akkor „1895-ben mindössze 4 olyan megye volt, melyben több mint fele arányban vasboronát használtak, és 40 olyan megye, amelyben a vasborona aránya még a 10%-ot sem érte el. A más gépek terén annyira elmaradt Hajdú megye e tekintetben az élre tört”, mert 90%-ot mutatnak a vasboronák (Varga Gy. 1965/1972: 338–339).

A farámás boronák többféle formában jelentkeztek a Kárpát-medencében. Használtak négyzetes, téglalap, trapéz és háromszög alakút, ezek a vizsgálható időben nemcsak területenként, hanem birtokkategóriánként is különböztek.

Felsőőrben (Vas m.) olyan egyenlő szárú trapéz alakú boronákat ismerünk, melynek hosszanti rájája domború. A kisebb oldala (70 cm) csaknem fele a hosszabbnak (130 cm). Az első keresztfában nincsen fog, erre akasztják a befogáshoz szükséges láncot. A második keresztfába már három-négy fogat ékelnek, és a többibe mindig eggyel többet. A két oldalfa végéhez kötelet erősítenek, mellyel a gazda irányítja a borona útját, a föld végén a fordulást segíti. Ha nagyon göröngyös a föld, akkor egy tuskót tesznek a boronára vagy esetleg a gyereket ültetik rá, de az is megesik, hogy nehezezként a gazda áll rá (Imre S. 1941: 14–15).

A Somogy megyei Patca faluból származik az a nagyméretű fafogú borona

(130 × 150 cm), melynek két oldalfája befelé hajlik és azt egy gömbölyű fa köti össze, melyre munka közben a láncot akasztják. Az oldalfákba és a levelekbe 10–10 fafogat ékeltek, és így összesen 70 fafog igyekezett a földet megpuhítani (MMgMK 1962: 150).

A nyugati nyelvterületen, a bakhátas szántás vidékén külön borona alakult ki, hogy a hátat továbbra is fenntartsa, sőt bizonyos mértékig még művelje is. Ezt már a múlt század közepén ismerték: „Hol a bogárhátú szántás van szokásban, ott két keskenyebb boronát kötnek össze gyűrűvel vagy kis láncsal, hogy az egyik a domborúság jobb, a másik bal oldalára feküdjék, de az egyenes ágyú földeken is célszerű...” (MG 1845: 1239).

A Tolna megyei Várongon fogasboronával takarták be a szemet. Ezek trapéz alakú, favázú és vasfogakkal ellátott szerszámok voltak még a két világháború között is, de emlékeztek arra is, hogy a közeli falvakban (Gölle, Fonó) ezzel egy időben teljesen fából készült boronák is előfordultak. „Ezeket a *faboronyákat* bognár készítette, többnyire *hozott fából*. A vasfogakat pedig a helyi kovácsok *vasalták meg*. Az újabb gyári példányok mintájára készült a kétágú favázás, *vasfogú boronya* is” (Takács L. 1976: 106).

Gömör megyéből ugyancsak trapéz alakú boronákat ismerünk, de a négy levelet csak két keresztfa fogta össze és a keskenyebbre akasztották a húzó láncot (Bátky Zs. 1906: 32–33). A Zempléni-hegység falvaiban még emlékeztek teljesen fából készült boronákra, de a farámás szinte napjainkig megmaradt. Az öt levélből álló faboronát két keresztfa fogta össze; összesen 36 fog van benne, azaz mind a hat levélben 6–6. Ezekből sokszor kettőt is kötnek egymás után, az ilyen *párosborona* nemcsak jobb munkát ad, de gyorsabban is tudnak végezni (Fony, Abaúj m. – Ikvai N. 1967: 63–66). Míg a hegység nyugati lejtőjén csaknem négyzetes alakúak a farámás boronák, addig az északkeleti felében inkább téglalap alakúak. Általában öt boronalevélben hat-hat fogat égetett bele a kovács; a rámát a fához értő emberek maguk készítették. A borona egyik végébe *váltót* vagy *váltófát* tettek, mely nemcsak merevítette az eszközt, hanem azt a láncot is tartotta, melyhez a tézslát erősítették. A lejtős földön a lánc a sarkára kerül, és akkor az ökör nyomát is jobban betakarta. A boronálás nemcsak a mag befedésére, hanem rögtörésre is szolgált, ezért a szegényebbek egy ölfadarabot tettek rá, míg a jobb módúak erre vasat, többnyire szekértengelyt használtak és azt a szekéren mindig együtt vitték ki a boronával.

Orosházán *fogas, fogasborona* a neve, melynek fakesetű, de vasfogú formáit a századfordulón kezdte kiszorítani a teljesen vasból készült változatok sora. Ez a folyamat rendkívül lassan zajlott le a parasztgazdaságokban, ellentétben a vasekével, mely gyorsan elterjedt. Többségre csak a két világháború között jutott, amiben az is közrejátszott, hogy a vasfogas ára meglehetősen magas volt és a fafogas csaknem olyan jó munkát végzett. Mivel a vaseszköz fogait jobban helyezték el, tovább is tartott, ezért nagyobb parasztgazdaságok után a kisebbek is ezt igyekeztek beszerezni (Nagy Gy. 1963: 123).

Végül pedig hadd álljon itt a 19. század végéről egy erdélyi leírás Aranyosszékről: „A boronának két görbe vagy horgas szélső fája *boronafája* a két *állá* ezeket összefogja két állba való húzó *lapocka* vagy *boronaelő*. A boronaelő előtt szélkében négy lapocka vagy *boronalevél* van, melyeket hosszában a két *szélső áll* közt még négy bel-

ső áll vagy *belső kurta boronafa* köt össze. Az állakban van 6–7 *vas boronafog*. A boronaelőt a *boronálánccal* az utójára kapcsolják. Az állat a boronaelővel két marokvas köti össze. Torockón a borona két hosszanti részből áll, mert a hegyoldal szűk és meredek s így a borona kétrét hajlik, könnyebben tér el és könnyebben hajlik” (Jankó J. 1893a: 137).

A fenti áttekintésből az tűnik ki, hogy a 15. században feltűnő *borona* szavunk szláv eredetű, de mintha mögötte egy korábbi elnevezés is meghúzódna (*hordoz*, *hordozó*). Legkorábbi formái négyzet vagy téglalap alakúak lehettek, és teljesen fából készültek. A trapéz és háromszög alakú formák a 18. századtól nyugatról terjedtek. A vas boronafogak a 16. században jelentek meg, és tartósságuk miatt egyre nagyobb tért hódítottak. A teljesen fából készült boronák a 19. század második felében a faekével együtt szorultak ki. A farámás vasfogú boronák, azokon a vidékeken, ahol annak famunkáját maguk el tudták készíteni, a háztáji gazdaságokban tovább éltek és helyel-közzel ma is lehet belőlük egy-egy példányt találni.

A különböző formájú fogasboronák elterjedését a 20. század első feléből jól szemlélteti a MNA (11. térkép, összeállította Paládi-Kovács Attila). A négyyszögletűeknél a legtöbb esetben egymás mögött helyezkednek el a fogak. Elöl egy levél (4. sz.), melyben nincsenek fogak, az egészet összefogja, s ennek segítségével történik a vontatás. Újabban erre karikát helyeznek el, ezzel a húzópontot valamelyik sarokra helyezik. A fogak így nem egymás után hasítják a földet, és a borona szélesebb területen végzi a munkát. Ezt a formát megtalálták szórványosan Somogyban és Baranyában, a Kisalföldön, az északkeleti magyar nyelvterületről kiindulva a Partium és Erdély legtöbb részén, esetenként még a Székelyföldön is.

Legrégibb formának látszik a közel négyzetes változat (7., 8. sz.), melyben a kereten kívül mindössze két levél található, de sok esetben a ráába is erősítettek fogakat. Többnyire középvontatásúak és fogai azonos nyomon haladnak. Ezekből a Dél-Dunántúlon találunk nagyobb számban példányokat; az északi magyar nyelvterületen, valamint Erdélyben szórványosan, a moldvai magyaroknál nagyobb számban jelentkezik. Ennek egy változata az a négyzetes forma, melybe a kereten kívül négy levelet erősítenek és az egyik sarkáról vontatták (6. sz.). Dél-Dunántúlon, a Palócföld középső részén, de egy-egy esetben máshol is előfordul (Tiszántúl, Erdély nyugati széle). Elsősorban Székelyföldön és annak közvetlen környékén téglalap alakú, nagyméretű boronát használtak, melynek szélessége esetenként a 180–250 cm-t is elérte, szélessége általában ennek egyharmadát tette ki. Ebben két állat (levél) helyeztek el és többnyire középről vontatták. Ezt a boronatípust Székelyföldön területmértékül is használták (Balassa I. 1998a: 218–220).

A trapéz alakú fogasboronák elsősorban a nyelvterület nyugati felében általánosak. Némelyik (1. sz.) még kevésbé távolodott el a téglalaptól és a boronálás irányára merőlegesen helyezkedik el a négy levél (a végső keretet is beleszámítva). A Kisalföldön és a Dunántúlon általános, annak déli részét kivéve, a Dunát kelet felé csak néhány esetben lépi át. Szélesebbre terpesztett változatának csak három levele van, melyek a befele dőlő keretre támaszkodnak, ezekbe ugyancsak erősítenek néhány fogat (2. sz.). Ez a Duna–Tisza közén, a Tiszántúl középső és déli felében leggyakoribb. A Dunát nyugat felé csak néhány esetben lépi át. Egy ugyancsak trapéz alakú forma (3. sz.) viszonylag közel áll a négyyszögletes (például 4. sz.) változat-

hoz; a kereten kívül négy hosszanti levelet erősítenek. Ezt a Jászságban, a Palócföldön nyugatra az Ipolyig, keletre csaknem a Tiszáig alkalmazták a 20. század első felében.

Az MNA adatai is azt támasztják alá, hogy az eredetileg négyszögletű boronákat nyugat felől a trapéz alakúak szorították ki. Ezt a dunántúli általános elterjedésük bizonyítja és az, hogy Ausztria irányában a 19–20. században ezek voltak az általánosak (Koren, H. 1972: 72–88).

A VESSZŐBORONA

A vesszőborona különböző sűrűséggel a Kárpát-medence csaknem valamennyi részében megtalálható. Leginkább a Nagyalföldön, az északi nyelvterületeken, a Dunántúl nagyobb keleti felében; kisebb mértékben Erdélyben és Délnyugat-Dunántúlon. Kapcsolatait lehet követni Alsó-Ausztriában, Szlovákiában, Moldovában és a Balkán-félsziget egyes részein, de ennél sokkal messzebb, például Ázsiában is ki lehet mutatni.

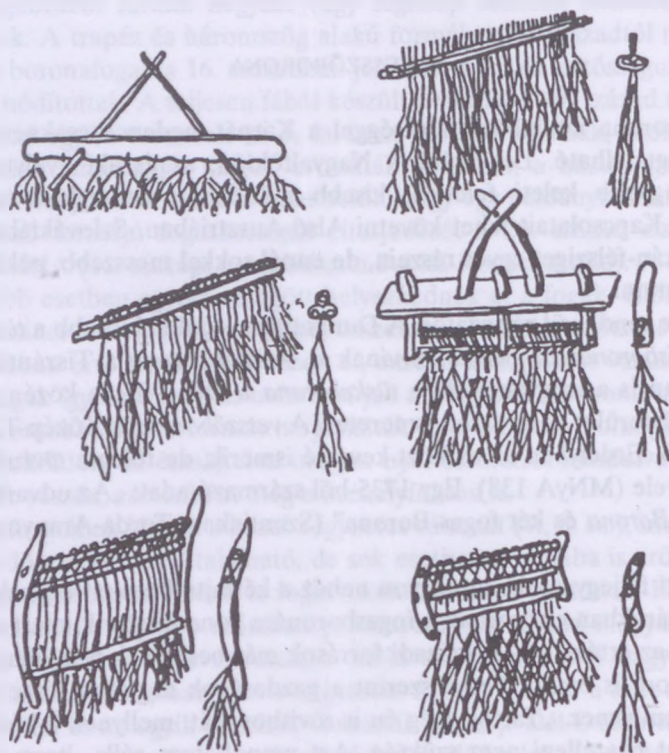
Elnevezése rendkívül változatos. A Dunántúlon legáltalánosabb a *tüskeborona*, de mondják *tövisboronának*, *tüsökboronának* is. A *tövisborona* a Tiszántúlon és Zemplén-Abaújban is a leggyakoribb, a *tüskeborona* a Duna–Tisza közén, míg a *tüsögborona* a nyelvterület déli részén ismeretes. A *vesszőborona* a Közép-Tisza két oldalán fordul elő. Erdélyben az eszközt kevésbé ismerik, de főleg a *tövisborona* néven találkozunk vele (MNYA 138). Egy 1735-ből származó adat: „Az udvarban vagon ... három *seprő Borona* és két fogas *Borona*” (Szentjakab, Torda-Aranyos m. – SzT. 4: 179).

A történeti feljegyzésekben nagyon nehéz a kétfajta boronát egymástól elkülöníteni, de a leltárakban elsősorban a fogasboronára gondolhatunk, mert annak mindig nagyobb volt az értéke. A 18. századi források már beszélnek róla, majd a mezőgazdasági irodalom is említi. Pethe szerint a gazdaságok nagyobb része tövisboronán kívül mást nem ismer. „Tartok még én is tövisboronát, mellynek a készülettiről Magyarnek sokat beszélteni nem szükség. Azt mondhatom rólla, hogy a tövisset két szánkatalp forma, előre felfelé görbülő faközébe a vagy 3 karóra, vagyis egy görbe saroglya forma eszközre fűzni, jobb mintsem azt, alsó Magyarországon, két hasáb dorong közé szorítani” (Pethe F. 1805: 312). A MNA másfél évszázaddal későbbi felmérése egyrészt megmutatta, hogy Pethe kiváló megfigyelő és széles körű ismeretekkel rendelkezett, másrészt az is kitetszik, hogy a készítési mód ilyen hosszú idő alatt nem vagy alig változott.

A vesszőboronának elsősorban a könnyebb talajokon volt jelentősége. A múlt század közepén ezt így fogalmazták meg: „A tövisboronának is megvannak a maga hasznai, nagyon könnyű homokos földnél vagy olly apró magvak betakarásánál, mellynek nem szabad mélyen esni a földbe p.o. lóheremag, repce stb.” (MG 1844: 62). Keményebb talajon, különösen ha nagyon sűrűre készítik, csak hurcolja a kisebb magot és nem takarja be földdel (MG 1845: 1240). Éppen ezért a kemény földre jobban elkészített, erősebb keretbe foglalták, mint a homokon.

A vesszőborona legegyszerűbb formája, amikor két husáng közé szorítják be a

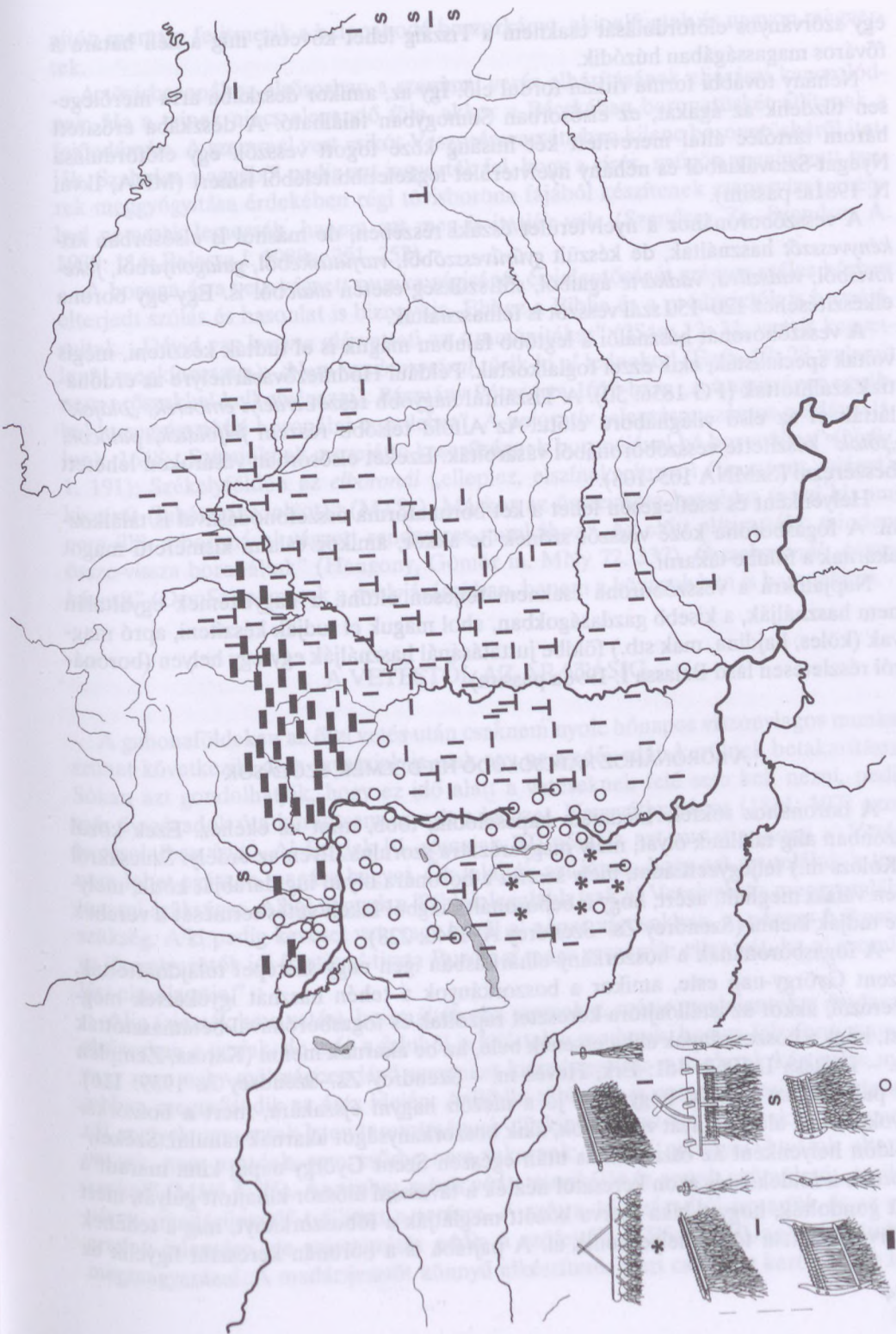
vesszőket. Ez a MNA (Paládi-Kovács Attila) adatai szerint a Duna–Tisza közén, a Tiszántúl általános, de felhatol a nyelvterület északi részére is (Zemplén, Abaúj, Borsod, Heves m.). Mindezt három husággal sokkal jobban meg lehet oldani, hiszen az ágvégek itt már nem állnak szabadon, hanem a harmadik husángra rá lehet hajtani és úgy lehet sokkal szilárdabban leszorítani. Ez a forma nagyjából az előbbivel keverve fordul elő, és annak tovább fejlődéseként fogható fel. Mindkét forma megtalálható a Dunántúl déli részében is.

83. ábra. A tövisboronák főbb formái a Kárpát-medencében

A vesszőborona egyes fajtái már hosszabb ideig tartó szerszámokká fejlődtek. Ennek egyik formája, amikor olyan oldallapokat készítenek, melybe három, a vesszőket rögzítő husángot lehet erősíteni. Ennek eleje felhajlik, hogy a használat közben ne akadozzék a földbe. Ilyen eszközt használnak a Dunántúl nagyobb részén, sőt a Csallóközön át északra is áttekint. A Dunát ez a forma kelet felé csak néhány helyen lépi át.

Némileg hasonlít az előbbihez az a szánkótalpforma megoldás, ahol az oldallapok sokszor másfél méterre is megnyúlnak. Ezek fejébe két husángot ékelnek, melyre a vesszőket ráhajlítják és a vége közelében egy másik husáng ezeket leszorítja. Ez a forma az északi nyelvterületen egy meglehetősen összefüggő területet alkot, mely helyenként átnyúlik a Csallóközbe és az azzal kapcsolatos területekre. Keletre egy-

9. térkép. A tövisborona formái

egy szórványos előfordulását csaknem a Tiszáig lehet követni, míg a déli határa a főváros magasságában húzódik.

Néhány további forma ritkán fordul elő. Így az, amikor deszkába arra merőlegesen tűzelik az ágakat, ez elsősorban Somogyban található. A deszkába erősített három tartóléc által merevített két husáng közé fogott vesszők egy előfordulása Nyugat-Szlovákiából és néhány nyelvterület legkeletibb feléből ismert (MNA; Ikvai N. 1981a: passim).

A vesszőboronához a nyelvterület északi részében, de máshol is elsősorban *kő-kényvesszőt* használtak, de készült *gyűrűvesszőből*, *varjútüskéből*, *galagonyából*, *feketővisből*, *vadszilva*, *vadkörte* ágaiból, sőt szükség esetén *akácból* is. Egy-egy borona elkészítéséhez 120–150 szál vesszőt is felhasználtak.

A vesszőboronát használói a legtöbb faluban maguk is el tudták készíteni, mégis voltak specialisták, akik ezzel foglalkoztak. Például Hódmezővásárhelyre az erdőhátiak szállítottak (FG 1856: 50). A Tiszántúl nagyobb részét *erdélyi emberek*, „*olájak*” látták el az első világháború előtt. Az Alföld felsőbb részein *felföldiek*, *palócok*, „*tótok*” készítette vesszőboronából vásároltak. Ezeket elsősorban vásárokon lehetett beszerezni (SzMNA 105–108).

Helyenként és esetlegesen lehet a két boronaforma összefonódásával is találkozni. A fogasborona közé vesszőt szőnek be akkor, amikor valami kisméretű magot akarnak a földbe takarni.

Napjainkra a vesszőborona csaknem teljesen eltűnt, a nagyüzemek egyáltalán nem használják, a kisebb gazdaságokban, ahol maguk el tudják készíteni, apró magvak (köles, hajdina, mák stb.) földbe juttatásánál használják egy-egy helyen (boronáról részletesen lásd Balassa I. 1998a passim).

A BORONÁHOZ KAPCSOLÓDÓ HIEDELMEK, SZÓLÁSOK

A boronához sokféle hiedelem kapcsolódik, több, mint az ekéhez. Ezek közül azonban alig találunk olyat, mely magyarázatra szorulna. Ilyen az erdélyi Szucsákról (Kolozs m.) feljegyzett adat, mely szerint a boronára olyan ing darabját kötik, melyben valaki meghalt, azért, hogy a beboronált magból kikelt vetés termését a verebek ne tudják kienni (Szendrey Zs.–Szendrey Á. 1943: 228).

A fogasboronának a boszorkány-elhárításban igen nagy szerepet tulajdonítottak. Szent György-nap este, amikor a boszorkányok a tehen hasznát igyekeztek megszerezni, akkor az istállójátóra keresztet rajzoltak és fogasboronával betámasztották azt, hogy a boszorkányok abba essenek bele, ha be akarnak menni (Karcsa, Zemplén m. – Balassa I. 1963: 461; Erk, Heves m. – Szendrey Zs.–Szendrey Á. 1939: 116). A palócok azt tartják, hogy nem jó a mezőn hagyni éjszakára, mert a boszorkányok vernek alatta tanyát vagy azok, akik boszorkányságot akarnak tanulni. Székelyföldön helyenként az őszi szántás után egészen Szent György-napig kinn maradt a borona a földeken és azon keresztül nézték a tavasszal először kihajtott gulyát, mert azt gondolták, hogy a bika szarva között meglátják a főboszorkányt, míg a tehenek szarva között a többi helyezkedik el. A pajtába is a boronán keresztül figyelik az

ajtót, mert így felismerik a belopakodó boszorkányt, akit elfogtak és nagyon megvertek.

A tövisboronához elsősorban a szemmel verés elhárításának eljárásai kapcsolódnak. Ha a tejnek nincs elegendő föle, akkor a Bácskában boronatüskét állítanak a fejőedénybe. A szemmel vert csikót Veszprémvarsányban kilenc boronatüskéről itatják. Szabolcs megyéből pedig azt jegyezték fel, hogy a sírós, nyűgös, megigézett gyerekek meggyógyítása érdekében régi tövisborona fájából készítenek szenesvizet, melyel nemcsak lemosják, hanem azt meg is itatják vele (Szendrey Zs.–Szendrey Á. 1939: 116; Balassa I. 1998a: 251–252).

A borona és a vele végzett munka régiségét és jelentőségét számos széles körben elterjedt szólás és hasonlat is bizonyítja. Ehhez a Biblia és a prédikációk is hozzájárultak. „Dávid vas *borona* alá vetteti az Ammónitákat” (2Sám.12: 31, vagyis kegyetlenül megkínóztatja). „Nem vas *boronával* törik-ki a’ ledneket’ (Ézsa. 27: 28, valamit nem erőszakkal kell elvégezni). Pázmány Péter írta 1613-ban: „A hamisságot egyébbel hazugságnál bé-boronálni nem lehet”. A pejoratív jelentésre számos példát találunk, 1648: „Szíveinknek mezejét a keserűségnek boronájával bé boronállya” (NySz. 1. 191); Székelyföldön az *elboronál* „elleplez, elszínel, eltussol (igazságot, hiányt), kiszépi (hibát, rút dolgot)” (MTSz). Máskor az összevissza beszédet fejezi ki, ami nem illik a boronával végzett rendszeres munkához. „Az előtt el/siratták; mindent össze-vissza boronáltak” (Hangony, Gömör m. MNy 72. 337). *Összeboronál* „összeházásít” (OrmSz) nemcsak a nyelvjárásokban, hanem a köznyelvben is használatos.

A VETÉSTŐL AZ ARATÁSIG

A gabonaföldeken az őszi vetés után csaknem nyolc hónapos viszonylagos munkaszünet következik, de a tavasziak is csak egy negyedév után kerülnek betakarításra. Sokan azt gondolhatják, hogy ez idő alatt a vetéseknek felé sem kell nézni, pedig már évszázadok óta korántsem ez volt a helyzet. Nagyváthy János (1821: 107) ezzel kapcsolatban írta: „A’ Régiek [ti. rómaiak BI] példája azt mutatja, hogy a’ Vetést nem lehet egészen magára hagyni. Ők találták azt jónak, hogy azt gyomlálni, ’s tisztogatni szükséges. A’hol nagyok a Táblák legalább tsak a’ Vetrivalótis meggyomlálni szükség. A’ki pedig keveset vet; vagy közel a’ népes városokban, a’ pénzes Lakosok, és Zsemlyesütők jól fizetik a’ tiszta Buzát, a’ maga erszényje ellen vét, ha a’ gyomlálást elmúlasztja.”

Alig fejezték be a vetést, boronálták el a szemeket, máris megjelentek a madarak, elsősorban a varjak, de még a faluból is kijártak a madarak, hogy a felszínen maradt vagy nem nagy mélységben lévő szemeket kiszedegessék; a madarak kártevése még jobban megerősödik az érés idején. A Biblia többször is megemlékezik a madarakról, melyek ugyancsak Isten teremtményei. „Tekintsetek az égi madarakra, hogy nem vetnek, nem aratnak, sem csűrbe nem takarnak; és a ti mennyei Atyátok eltartja azokat” (Máté 6: 26). Az ember mégis védte munkáját és annak gyümölcsét, amikor vázat, „madárijesztőt”-t állított a vetésre. A szót a 15. századtól ismerjük és ez volt eredeti jelentése, de származását eddig a szófejtők (TESz; EWUng) nem tudták megmagyarázni. A madárijesztőt könnyű elkészíteni, mert csak egy karót ütnek le a

földbe és arra keresztbe egy másikat erősítenek, mely így az emberhez válik hasonlóvá. Ezt még fokozza, ha a tetejére egy kalapot erősítenek és rongyos ruhadarabokkal vonják be. Máskor a rúd végére egy üres tojáshoz (*kukó*) húznak, mert ettől nagyon fél a varjú. Ha meg egy cső kukoricát erősítenek fel, akkor a tapasztaltabbak messze elkerülik azt, mert azt hiszik, hogy hurokkal van felszerelve. A döglött madár felfüggesztése is be szokott válni, mert attól különösen tartanak a madarak.

Azokat a mellékmunkákat sokféle megtaláljuk, melyeket Békésről Márton László (1983: 382) így foglalt össze: „Aki tehette, birkát hajtott vagy hajtatott rá [ti. az elboronált vetésre], hogy azok apró körmeikkel tapossák, tömörítsék a földet, hogy a búza hamarabb kikeljen és télen ne fagyjon ki. A varjakat kiakasztott varjútetemmel riasztották. Olvadás után, kora tavasszal az áttelelt vetést tövisboronával *méghúzták*. Ha Szent György-nap előtt már *sásos* volt a levele, birkákat hajtottak rá, *törettik* a kövér leveleket, hogy ne nőjön a szára és ne dőljön meg. Áprilisban felszedték a *csutkatövet*, majd *aszottoltak*. Ha nyúl elbújt a zöld búzában, akkor reménykedtek a jó termésben: *Éhették, szíp a vetés*”.

A búza, de általában a gabonavetések között a régészeti koroktól kezdve megtalálták a különböző gyommagvakat, melyek az új termés értékét nemcsak csökkentették, hanem egyszer-egyszer szinte használhatatlanná is tették. A Biblia a gyomnövények közül a konkolyt tartja a legveszedelmesebbnek: „A szántóföld pedig a világ; a jó mag Isten országának fiai; a konkoly pedig a gonosznak fia” (Máté 13: 38), akiket összegyűjtenek, akárcsak a konkolyt, és elégetik azokat. A gyomok elleni küzdelem biztosan korán megindult, de a *gyomlálást* és az ahhoz szükséges *gyomlálókést* csak a 16. századtól tudjuk kimutatni. A 17. századtól egyre több feljegyzés bizonyítja a gyomlálás jelentőségének növekedését. 1606: 2 May Giomlaltattam megh, az zeginek zamara ualo buzat, voltak giomlalok niolczan... (Kolozsvar – SzT. 4. 493). Lippay György 1662-ben kiadott latin nyelvű kalendáriumában jelzi, hogy a vetéseket március–május hónapokban kell gyomlálni. Báró Palocsay György kuruc generális 1700-ban versben mondta el a gyomlálás szükségességét:

„Egész házanépit vigye ki mezőre,
Őszkor elvetett buza-vetésire,
Gyomláltassa tisztán mindeniket rendre,
Annak idejében lesz fejr kenyerel!”
(MGTSz. 1898: 207)

A 18–19. század fordulójától az egyre szaporodó mezőgazdasági irodalom is ajánlja ezt a műveletet. A munkát az ún. *kaszasarlóval* végezték, melyet egyébként fűvágásra használtak, és akárcsak a kaszát, kalapálni és fenni kellett, ha veszített éléből. Helyenként tövetőkapát is alkalmaztak a gabona közötti gaz irtására (*aszotkapa* Velem, Vas m.). Az *aszat* (*Cirsium arvense*) kiirtására egy V alakú, erre a célra készített vasat húztak a 120–150 cm hosszú bot végére. A legelterjedtebb elnevezése *aszatoló* (*acatoló*), melyet a Nagyalföldön, elsősorban a Tiszántúlon találunk meg. Szatmárban inkább *szurózónak* mondják. Szabolcsban, Tolnában *irtókés*, az Északkeleti-Felvidéken *bökködő* a neve, mellyel a vele végzett mozdulatot jellemzik.

A munkát az őszi búzával kezdik, amikor az már a gyomtól jól elválik: április-

májusban. A munka viszonylag könnyűnek számított, ezért a nők és gyermekek végezték Tápén (Csongrád m.) is, hogy az acat: „...el ne nyomja a búzát, az irtást nyélre szerelt kaszaheggyel, *acatolóval* végezték. Az *acatolás* könnyű munka volt, amit a család apraja-nagyja végzett” (Molnár I. 1971: 375). Debrecenben is elsősorban a gyermekekre várt ez a munka, de ha számuk kevésnek bizonyult, akkor még fogadtak hozzájuk pénzért (Balassa I. 1940: 28). Beregdarócon március végén, április elején a 8–10 éves uradalmi cseléd gyermekeket az első világháború előtt 20 krajcárért fogadták fel *szűrőzni*. „Mindenki felfogott maga előtt egy pászmát, ahogyan Beregdarócon mondják, *előt*. Az előben lassan haladva nyesték a szelíd szűrőt, a számar-szűrőt, a vadtormát, a konkolyfüvet és egyéb dudvákat. Ki kell választani azt a helyet, ahol legritkább a vetés. A sűrű vetésbe nem szabad beletaposni! A szemüket nem vették le a vetésről, nem lehetett elbáméskodni. A kerülő ott haladt mögöttük, ha gyomot talált, akkor kiabált, káromkodott, nyaklevest osztogatott. A gyomot nem a föld felett, hanem a föld alatt, körülbelül két ujjnyira kellett elnyesni azért, hogy többet ne hajtson ki” (Papp Z. S. 1975: 93–94). A Duna–Tisza közén és a Dunántúlon a gabonagyomlálás éppúgy gyermek- és női munka volt, és ezt mondhatjuk el Erdélyről is. Kalotaszeg falvaiban: „Májusban, ’amikor még nem hányta ki a búza a fejét’, amikor még araszos a vetés, mennek *búzagyomlálni*. A gyomlálás inkább női munka, azonban például Sztánán ’a konkujt, tüviset, repcét, vadborsót asszonyok, gyermekik s még az emberek gyomlálják, aki csak ráér. Jákótelkén a gyermekek hat éves korukig csak disznóra, libára vigyáznak, de nyolc éves korukba’ már viszik gyomlálni, a búzából a töviset kívágni *bicsokkal* ...” (Kós K. 1999: 92).

A búzagyomlálás sok esetben kölcsönös segítséggel végzett munka volt, amiért nem járt fizetség, csak reggel adtak a férfiaknak egy kis pálinkát, majd szalonnasütés következett; délre a gazdasszony gondoskodott kétfogásos ebédről, vacsorát este a gazda házában kaptak. A munkát mindig az irányította, akinek a földjén dolgoztak (Szamosszeg, Szatmár m. – Balogh L. 1986: 14). A magyar nyelvterület számos részén egykor gyakorolt kölcsönös segítséget Szendrey Ákos (1938: 275) így foglalta össze: „A *búzagyomláló* kalákát kora tavasszal tartották, amikor a búza még kicsiny, s azért nem féltek, hogy kárt tesznek benne. A szomszédos földesgazdák elbeszélgetve végig tisztogatták egymás földjét s a kigyomlált gazt a teheneknek hazavitték”. Az ilyen összejövetelek alkalmat adtak mesélésre, dalolásra, mert az időszak nem sürgette különösebben a munkavégzést.

Más volt a helyzet, ha a gyomlálást bérért végezték, melyhez hozzátartozott az élelmezés is. A földesurak ezt a jobbágyokkal végeztették, de sokszor elnézték, hogy azok gyermekeiket küldték maguk helyett. 1736: „... a múlt Tavasszal egy 13 Esztendő leányomat *gyomlálni* küldtem volt, ő kglme le vonatta és jól meg tsapatta...” (Háromszék – Bogáts D. 1943: 53). Az Eszterházy birtokokon 1724-ben: „... a jobbágyokkal kötött szerződésben a vetés gyomlálását is kikötötte(k)” (Wellmann I. 1933: 142).

A búza gyomlálása ingyenmunkaként még a jobbágyfelszabadítás után, sokszor a 20. században is megmaradt. Bakonybélben 1901-ben az aratószerződésben is rögzítették, hogy az aratók: „Tartoznak az őszi búzából és rozsból a konkolyt és a búzából a rozsot kiirtani, mégpedig, ha egyszeri irtás elégtelen lenne azt másodszor is tartoznak megtenni.” 1912-ben Bedegen (Tolna m.) annak fejében, hogy nyáron kaszálás

és aratás idején az uradalom ivóvizet biztosított: „konkoly és aczat irtásnál minden pár 4 napot tartozik szolgálni” (Balassa I. 1985b: 172).

A nagybirtokon végzett acatolás (gyomlálás) nagyjából hasonlóan történt, mint Szamosszegen (Szatmár m.). „A munkások csatárláncszerűen állnak fel a búzaföldön, kb. egy méter sávot felfogva végzik munkájukat ... itt alkalom volt a népi hagyományok kicserélésére, továbbadására, minthogy három nemzedék dolgozott egyszerre együtt. A munkát tréfálgozással, nótázással fűszerezték, de alkalmat adott a találós kérdések és mesék mondására is. Ezentúl különösen az uradalmakban végzett búzatisztítás, lehetőséget nyújtott a fiataloknak ismerkedésre, összelelegedésre. Az ilyen uradalmi búzatisztítás nemegyszer lakodalmat eredményezett” (Balogh L. 1986: 15).

A 16. századtól a földesúri, a jobbágyi birtokon, majd a paraszti parcellákon egyaránt ki lehet mutatni a gabona-, elsősorban a *búzagomlálást*. Ez különösképpen a következő évben vetőmagnak vagy eladásra szánt vetésekre vonatkozott; de az idő haladtával egyre általánosabbá vált. Később, a 20. században háttérbe szorult, mert a cséplőgépek jobban tisztítottak, illetőleg az országos vetőmagtermelés sok helyen feleslegessé tette. Mindenesetre a magyar földművelés korai magas szintjét bizonyította, hogy a kikelt vetést a gyomoktól igyekeztek megtisztítani.

A 19–20. században, különösen a paraszti gazdaságokban a kukorica után sok esetben őszi gabonát, különösen búzát vetettek. Az idő szorított, ezért a levágott csutkatövet nem tudták a szántás után kiszedni, hanem rávetettek, s tavasszal a boronálás után szedték azokat össze. A föld végében halmokba hordták és vagy ott helyben elégették, vagy szekérrel, különösen a tüzelőben szegény Alföldön, hazavittek és a kemencékben azzal tüzeltek. Erre a munkára akkor került sor, amikor a tavaszi szél jól kiszárította a csutkatövet, melyből egy kat. hold három jól megrakott és lekötözött szekérnyit adott. Ezt a munkát az uradalmak és a nagyobb gazdák kukoricarészesekkel akarták elvégeztetni mint előző évi munkát, és ha nem vállalták, azzal fenyegetőztek, hogy költségükre napszámosokkal szedetik fel a töveket. E munkának Szamosszegen (Szatmár m.) *csatakolás* a neve és nagyjából úgy történt, mint máshol a Tiszántúlon: „Ezt az egész család végezte a gyerekekkel együtt, vagyonosabbaknál a harmados vagy feles családja. Rajvonalban álltak keresztben a búzaföldön s azokat a csatakokat, amelyeket az eke nem takart el vagy a borona felszínre hozott, végig két barázdába dobálták” (Balogh L. 1986: 13; lásd még Balassa I. 1960: 251; 1998b: 24–25).

Ha az őszi gabona nagyon kövéren kelt, attól lehetett félni, hogy a későbbiekben megdől és éppen a kövérsége miatt nem hoz megfelelő termést. Ezért jószággal megjáratták vagy a tetejét sarlóval lecsapdosták.

Debrecenben tavasszal, még mielőtt szárba indulna a vetés, a juhnyáját ráterelték, de nem hagyták sokáig, csak míg a gabona tetejét lecsipdesték, mert ha többet is lelegettek, akkor egy száraz tavaszon a vetés nagyon megsínylette volna. Szegeden az őszi rozsról: „Amikor október elején már jól *megtőkésödött, mögtalpasodott*, akkor rá szokták engedni a libát, pulykát, disznót, bűrgét, esetleg még a gyenge borjút is. Járatják velük egész télen. Erre azért is szükség van, illetőleg volt, mert akadt olyan rozsvetés, amit feltétlenül meg kellett járatni, hiszen túlságosan *fölkapott*, azaz szépen fejlődött és télen kifagyott volna” (Bálint S. 1976: 533). A mezőgazdasági irodalom a hó megtörését is javallta: „... a' vastag havat marhák lábával szoktuk meg-

liggatni...” (Nagyváthy J. 1821: 108), és ennek megfelelőjét a 20. században is gyakorolták a parasztgazdaságokban (Börzsöny, Szilágyság – Balassa I. 1998b: 25)

Elsősorban a Dunántúlról ismerjük a *sásolás* gyakorlatát, vagyis amikor a túlságosan dús gabonavetés tetejét kaszával vagy sarlóval lecsapdossák. Ezt az eljárást már a 18. század végén is ajánlották, de Felsőőrben (Vas m.) még a 20. század első felében is gyakorolták (Nagyváthy J. 1791: I. 462; Imre S. 1941: 18). A levágott zöldet a jószággal etetik meg, ami a tavaszi takarmányszűkében nagyon jól fogyott. Az eljárást jelölik *megsarabol* igével is, és gyakorlatát több helyről feljegyezték (Balassa I. 1998b: 25–26).

A búzavetésbe óhatatlanul keveredhetett rozs, ami a búza értékét csökkentette, s nem szívesen vetettek az ilyenből. Mivel a rozs előbb hánnya ki a fejét, viszonylag könnyen el lehetett távolítani, csak egyszerűen le kellett vágni: ez a *rozsolás*. Ezt már a nagyobb birtokokon a 17. század óta gyakorolták. 1674: „... az búzákat mind *meghrosoltak*” (NySz. 2. 1469). Bél Mátyás az egész országra vonatkoztatva állapította meg: 1730 körül: „... a rozst is levágják, miután kihánnya kalászát s a zöldellő búza fölé magasodott, hogy csupa búza indulhasson érésnek” (Bél M. 1984a: 128). A mezőgazdasági irodalom a 18. századtól különösen ajánlotta ezt a műveletet (Balassa I. 1998b: 21).

A rozsolás a 19–20. században az egész magyar nyelvterületen többé-kevésbé ismert volt. Legrészletesebben a bihari és békési falvakból Molnár Balázs (1979: 571) írta le. Nemcsak sarlót, nyeletlen kaszapengét használtak erre a célra, hanem jellegzetes *rozsolót*, *rozsolókést* is. A „kasza élének egy részét úgy metszette le a kovács, hogy az ormójából 12–13 centiméter megmaradjon. A meghagyott ormócsonkot enyhén edzette, és utána az ormó végét kihegyezte. 25–30 cm hosszú hántolt fűzfanyél egyik végét 3–4 cm hosszán, 3–4 mm mélyen elvékonyította, és ezt az elvékonyított részt behasította, a hasításba a kaszahegy élesebb szélrészét úgy húzta be, hogy a kinyúló oromvég a nyél felső peremén végignyúlt. A nyél elvékonyított végére húzott kovácsoltvas övkarikával az ormószárat a nyélhez szorította. A nyél felső peremén húzódó ormószárat a nyélhez verte, kalapácsolta. Az ormó hegyét behajtotta és a nyélbe ütötte.” A Tisztántúlon május végén vagy június elején végezték a rozsolást, s mivel könnyű munkának számított, még vasárnap is sort kerítettek rá. Hasonló szereszmódot Zalából is bemutattak még a 20. század második felében is.

Tiszacsegén (Hajdú m.), a Zempléni-hegységben a műveletet *meghegyelésnek*, *nyakalásnak* mondták. Alsónémediben (Pest-Pilis-Solt-Kiskun m.) éppúgy ismerték és gyakorolták, mint a nyelvterület északi részében. A Répce mellékén, Náraiiban (Vas m.) *hegyezik* vagy *lefejezik* a búza között magasra nőtt rozsfeketeket (Balassa I. 1998b: 22). Szegeden „... a fejlődő búzatablában tavasszal végigmennek és kaszával vagy hosszú nyélre erősített kaszavassal kivágják, *kirozsolják*, belőle a hosszú szárú, tehát kiemelkedő rozsfeketeket. Ez a *rozsolás*, *kaccsolás*” (Bálint S. 1976: 534).

A rozsolást elsősorban asszonyok és gyerekek végezték, de itt a férfierőnek mégis nagyobb tér jutott, mint az acatolás esetében láttuk. A kölcsönös segítséggel itt is gyakran lehetett találkozni. A nagybirtokokon sok helyen az aratókkal végeztették ezt a munkát ingyen. 1893-ban Hevesen (Heves m.) az aratószerződésbe belefoglalták, éppúgy, mint Bakonybélben (Veszprém m.) 1901-ben, hogy a részes aratók tartoznak ingyenes rozsolással is (Balassa I. 1985b: 78, 172).

A rozsolás műveletét a 17. századtól nyomon lehet kísérni, hogy ezzel jobb vetőmagot, jobb árért eladható búzát nyerjenek. Ezt elősegítette az a hiedelem is, mely szerint a tiszta búzavetés egy idő múlva kétszeressé, majd egyre inkább rozssá válhatik.

Comenius már 1643-ban felveti a kérdést: „Honnét vagyon, hogy a búza rosszá, sőt konkollyá-is változnék” (NySz. 2. 2469). Bél Mátyás (1984a: 125) részletesen foglalkozik a kérdéssel: „A rozs csak a száraz, hideg homokos földet tűri. Ezért vélik hozzáértőbbek, hogy Magyarországon az elvetett rozsból helyenként búza lesz. Hihető ugyanis, hogy a rozs neki meg nem felelő, de búzának való talajban elemésztődik, a hozzá vegyített búzaszemek sarjai viszont úgy elhatalmasodnak, hogy az a látszat, mintha a rozs búzává változott volna. Ellenben a rozs kerekedik felül a búzán, ha ennek kedvezőtlen földbe vetik. Amint Hohberg idézi, Columella úgy vélekedett, hogy azért változik át a búza rozssá, mert „négyyszer egymás után vetve, ugyanannak a földnek termelőereje nem tudja úgy hordozni, hogy ne változzék át rozssá.” Kétkedését Bél Mátyás azzal fejezi ki, hogy Sopronban négyyszer egymás után vetnek búzát, és az mégsem válik rozssá.

A 18. század második felétől a mezőgazdasági irodalomban sokszor felmerül a kérdés és mind a két oldalról érveket sorolnak fel, de még a konkollyá változás lehetősége is felmerül, ahol a Biblia hatására gondolhatunk. Szabó József (1793: 90–103) váci katolikus pap a kérdéssel kapcsolatban kísérleteket is végzett. Elismeri, hogy egyes vetésekben a rozs megszaporodhat, de annak okául azt hozza fel, hogy az adott földben korábban ezt termesztettek, esetleg a szomszédos földekről került át a rozs, de az is lehetséges, hogy előző évben a búzának kévekötelékét rozsból csavarták, és így jutott valamennyi mag a földbe. „Más Gazda ellenben azt mondta, hogy tiszta Búzát vetett el, és konkollyal kétszeres lett. *Felelet:* Erre még jobb szívvel reá térek, de nem úgy, hogy a Búza konkollyá változott volna; hanem hogy ezen gaz már tavallal ben volt a földben, és az utolsó szántás alkalmatosságával ősszel kikelt.” Hoszszú fejtegetése végén megállapította: „A Búza soha nem változik Rozsá...” A 19. században még a szakirodalomban is fel-felbukkan ez a hiedelem, sőt a parasztság körében még a 20. században is találkozunk vele.

A gabonavetés különösen a késő tavaszi, kora nyári időszakban van kitéve az időjárás viszontagságának, mely egészében tönkretetheti vagy fejlesztheti. Ezekben a népi hitvilág és főleg a katolikus egyház segítségével jól megfér egymás mellett, sőt sokszor kiegészítik egymást.

A magyar nyelvterületen nagyon gyakori a szárazság, nemegyszer az aszály, mely különösen a gabona fejlődési korszakában tesz nagy károkat. Ezen a katolikus pap vezetésével a határba történő kivonulással, a kereszteknél való imádkozással próbálnak segíteni. A bukovinai székelyek ilyen imát mondanak:

„Áldd meg! Add a bőséget a földre! Édes Istenem!
Locsol' meg, öntöz' meg
A határunkat! A búzaföldeket!
Hogy mijjen, mint a beton!
Óh, jó Istenem!”

(Kakasd-Andrásfalva, Erdélyi Zs. 1976: 203)

„A gyermekvilág versei között is megmaradt néhány esőt kérő verseke:

*Ess, eső, ess,
Hónap délig ess!
Búza bokrosodjon!
Zab szaporodjon!”*

(Dömötör T. 1981: 201)

Az esővarázslások között olyanok is előfordultak, melyek áldott állapotban lévő asszonyokhoz kötődtek. A 20. század első éveiben, ha három várandós asszony megfürdött a Fekete-Körösben, akkor rövidesen megindult az eső (Györffy I. 1916: 83). A moldvai magyaroknál feljegyezték, ha nagy szárazság idején egy áldott állapotban lévő asszony csuprát beásták egy forrásba, akkor 9–10 nap múlva megeredt az eső (Dömötör T. 1981: 200). Háromszéken egy keresztet engedtek a patakba, és rövidesen jött az égi áldás (Balázs M. 1942: 113). A Temes-közben kakasokat fürösztöttek ugyan-ilyen célból. Vistán (Kolozs m.) az aratókoszorút valaki a fejére tette és azzal bejárta a falut, minden házba beköszönt és mindenütt vízzel megöntözték (Dömötör T. 1981: 200). Biharban azt tartották, hogy ha valaki szárazság idején sarlót visz a szobába, akkor az nagy esőzést okoz aratáskor (Ethn. VI. 201).

Az eső mint Isten áldása, a jégeső, zivatar mint büntetése gyakran szerepel a Bibliában. „Isten az esőnek Atyja” és „... fordítja azt áldásra vagy büntetésre” (Jób. 38: 25–28). Ézsaiás próféta szerint: „Az Istennek nagy ítéletei a jég-esőhöz és záporhoz hasonlítanak” (30: 30; 32: 19). Mindezt 1593-ban Kolozsvárt így fogalmazták meg: „Myert hogy az Vristen eo felsege Bywneykert határunkat Sanyaru Izonyw es halhatatlan *Jeg Esewel* ely Veue...” (SzT. 5: 956). Éppen ezért az elhárítások egy része Istenhez kapcsolódik, ha nem is mindig a vallások által előírt formában.

A jégeső elhárítására a megszokott imádságokon kívül olyanokat is használtak, melyek a záporosó távoltartására szolgáltak. Ilyet ismerünk többek között Lészpedről (Moldva):

*„Elindula a záporosó a szegen ember eledele e' rontására
Kérdezi a Bódugságos szép Szűz Mária
Hová mész te záporosó?
Elindultam a szegén ember eledele elrontására,
Kérlek térj meg (lassítva mondja)
Menj a kösziklára,
Hol kenyervel nem élnek,
És az ótáriszentcséget nem használják”*
(Erdélyi Zs. 1976: 124).

A vasnak és a belőle készült eszközöknek nagy szerepe volt egykor a zivatar és a jégeső elhárításában. Diószegi K. István református predikátor egyik könyvében ez olvasható, 1679: „Nem használ annak [a zivatarnak] a fejszekivágás, mint a magyarok szokták” (Ethn. XLIV. 101), vagyis a jégesőbe kihajították a fejszét. Ezt a magyar nyelvterület számos részén feljegyezték (például Szatmár, Nyitra, Szilágy, Csa-

nád stb. megyében). Erre vonatkozó kutatásait Solymossy Sándor (1933: 103) így foglalta össze: „... bármilyen vasanyagú eszköz alkalmas a fenyegető veszedelmek, bajok elhárítására. Veszedelem és ártalom mindig démonok elképzelésével áll kapcsolatban; a vihart ők hozzák az emberek nyakára, mint más egyéb bajt is ... Ellenük, ha nem egyetlen, de legalkalmasabb ellenszerül a vasból való tárgyak mutatkoznak.” Tehát nem a tárgy alakja a fontos, hanem az, hogy vasból készüljön.

A zivatar elhárítására, a jégeső megszüntetésére mégis a harangok megcsendítése a legáltalánosabb és napjainkig élő eljárás. Már a középkorban így határozták meg a harangok feladatát: *vivos voco, mortuos plango, fulgura flango* (az élőket hívogatom, a holtakat elsiratom, a felhőket eloszlatom), és ezt gyakran lehet olvasni oldalukon is. Szegeden „A pusztító égháború, jégeső eloszlatására, messzire elűzésére valamikor benn a városban is meghúzták a harangokat. Amint mondogatták: *vihar ellen harangoztak*. A harangozó 1723-ban szövegezett hatósági esküjében ünnepélyesen kötelezte magát, hogy a 'háborgó felhők alkalmatosságával' mindig harangoz” (Bálint S. 1980: 329). A reformátusok általában tiltották a harangozást „vihar ellen”, de a nagy bajban ott is megcsendültek a harangok. Jankó János (1892: 190) a református Kalotaszegről írta: „Különösen a jég csinál nagy károkat s ezért ez ellen is igyekszik babonákkal védekezni. Erősen hiszi, hogy a jég ellen a harangozás és a könyörgés használ s ha nehéz idők járnak s a babonák ellen küzdő fiatal pap nem könyörög eléggé, ha a jég veri a határt, a papot támadják meg, miért nem könyörögött.” A szokás általános elterjedését mutatja az is, hogy a Borsod megyei palócoknál azt tartják, hogy a *barboncás* (garabonciás) sárkányon lovagolva gerjeszti a vihart, és ellene még a református falvakban is megkondítják a harangot (Istvánffy Gy. 1911: 298; lásd részletesebben Balassa I. 1997b passim).

A gabonaneműek között mindig a búza volt az első, mely a legszebb kenyeret adta, melyet a legmagasabb árért lehetett értékesíteni; ezt tartotta a legtöbbre a keresztény hit és egyház is. Bizonyítja ezt a *búzaszentelés*, melyet Szent Márk napján (április 25.), ritkábban Szent György napján (április 24.) tartott a katolikus egyház a római Ambarvalia ünnep továbbéléseként. E napon a rómaiak körmenetet tartottak, állatokat áldoztak, hogy a vetést, különösen a búzát a rozsdától megvédjék. A pogány vonatkozásokat elhagyva az ilyen körmenetet a keresztények is Nagy Konstantintól kezdve megtartották. A protestánsok a 16. században nem vették át, amit többek között Bornemisza Péter erős tiltása is bizonyít. 1575: „A papasoc isten pranczolatya ellen valo dolgokat szerzetec: kokonya [húsvéti szentelt étel BI], gyertya, víz, *búzaszentelést*, holtak imadását” (NySz. 3. 174).

Hazánkban a középkortól megmaradt a katolikus vidékeken a búzaszentelés. A körmenet a templomtól indult el a pap vezetésével templomi zászlókkal, keresztekkel; ez idő alatt nem fogtak semmiféle mezei munkához. Lehetőleg a legszebb búzátáblákból választottak a megszentelésre, ami a tulajdonosnak nagy tiszteességet jelentett. Az egyházi rendtartáshoz különböző hiedelmek is kapcsolódtak. „A Szeged-alsóvárosi asszonyok közül sokan a maguk földjéről is szoktak vinni zöldbúzát a szentelésre, amelyet aztán jószágaikkal etettek meg. A helybeli *kenyérsütőgetők*, vagyis házikenyeret sütő és piacon áruló felsővárosi asszonyok körében még a múlt század végén is járta, hogy a kovászbba Szent György-nap előtti harmatot és búzaszenteléskor szentelt búzaszálakat tettek, hogy a kenyér minél szebbre keljen meg.

Régivágású gazdasszonyok ilyen búzaszálat már a készülő komlóba is aprítottak” (Bálint S. 1977b: 1. 315–318).

A búzaszentelés hagyománya különösen a Palócföldön volt egykor általános és azt Madarassy László (1930: 158–159) örökítette meg Maconkáról (Heves m.). „Félóraig tart a mise, azután a nép kor és nem szerint csoportokba verődik és a templomot megkerülve körmenetté alakul. Legelől halad az egyházfi a búcsús feszülettel, majd tőle jobbra és balra egy-egy levente templomi zászlót emel a magasba. Utánuk jönnek párosával az iskolások, majd a legények és házasemberek. Azután az eladósorban lévő lányok – kettejük kezében templomi lobogó –, kezükben frissen fonott zöld búzakoszorúval. Majd a menyecskék tarka és végül az asszonyok fekete csoportja. A menyecskék előtt halad a plébános fehér karingben, lila palásttal, a kántortanító, négy ministránsfiú a misekönyvvel, a kézi feszülettel, a tömjénfüstölővel és a szenteltvíz-hintővel, meg a bíró a dicsőségesen feltámadott húsvéti Úr Jézus szobrával. A menet a *mindszentelek litániáját* mondja és gyors ütemben halad föl a temetőhegyre, ahol megáll felsorakozik *Orosz Andris Kele* búzavetésén.” A lányok megállás után koszorút fonnak az Úr Jézus szobrára és a templomi zászlókra. A férfiak a megszentelt búzából a kalapjuk mellé tűznek egy-egy szálát, mások többet is letépnék és a kislibák eledelébe vágják. Az aggódo anyák a szálát fiókjába teszik el, mert igen jónak tartják a gyerekek betegsége ellen.

A szentelt búzát olyan erővel ruházták fel, hogy az a föld négy sarkába ásva oltalmazott a jégverés ellen (Tápe, Csongrád m.). A hajdúszoboszlói katolikusok a búzát a még lábon álló vetésre szórták, ezzel a vetés minőségét és mennyiségét kívánták előmozdítani. Magyarbélien (Pozsony m.) azért tettek el néhány szál szentelt búzát, hogy ezzel adják fel az utolsó kenetet. Az andrásfalvi székelyek égháború idején szentelt búzát dobtak a tűzbe, és a vihar mindjárt csendesedett. Udvarhelyszéken az új párt ajándékozták szenteltbúzával, hogy az áldást hozzon életükre; máshol a lakodalmi kalácsba tettek belőle, hogy szerencsésen kezdjék meg életüket (Bálint S. 1977b: 1. 317–318).

Májusban, de különösen júniusban a mise, az istentisztelet után a gazdák csoportosan kimentek a határba, hogy a termést megsejmeljék. Azt tartották, hogy minden búzaszemen kirajzolódik az Úr Jézus arcvonása. A búzához, a búzavetéshez számos Jézus-legenda kapcsolódik, ezek jelentős része a Palócföldről származik:

„A szegény embernek mondta Mária: Rejtsél el! A szegény ember akkor vetette a búzát, hát pusztá volt a föld. Harmadnapra kivirágzott, Mária és a kis Jézus elbújhattak benne. Heródes odaért katonáival, kérdezi a szegény embert: Láttad erre a szentcsaládot? A szegény ember így szólt: Akkor láttam, amikor búzát vetettem. Heródes azt gondolta, hogy ez az ember bolond. Visszafordult a katonáival, a szegény ember meg hazament. Azt mondja a feleségének: Asszony meggyünk aratni! Az is azt hitte, hogy hibázik (bolond) az ember, de kiment vele másnap. Másnap learatták a harmadnapra kikelt búzát. Aztán még egyszer vetettek, arattak abban az évben” (Mátraderecske, Heves m. – Balassa I. 1989: 32).

AZ ARATÁS

AZ ARATÁS KEZDETÉNEK MEGÁLLAPÍTÁSA

A magyar nyelvterületen nem lehet egységes időpontot megállapítani az aratás megkezdésére, hiszen a déli területeken sokkal hamarabb érik be a gabona, mint az északiakon és a közepes vagy magas hegyek között. Ez az eltérés tette lehetővé, hogy a hegyvidék munkásai az Alföldön vállaljanak aratást, és egy hónap vagy akár hat hét múlva befejezve még az otthoni gabonatermést is idejében be tudták takarítani. Az évenként változó időjárás sok esetben két hét ingadozást is okozhatott a betakarítás megkezdésében.

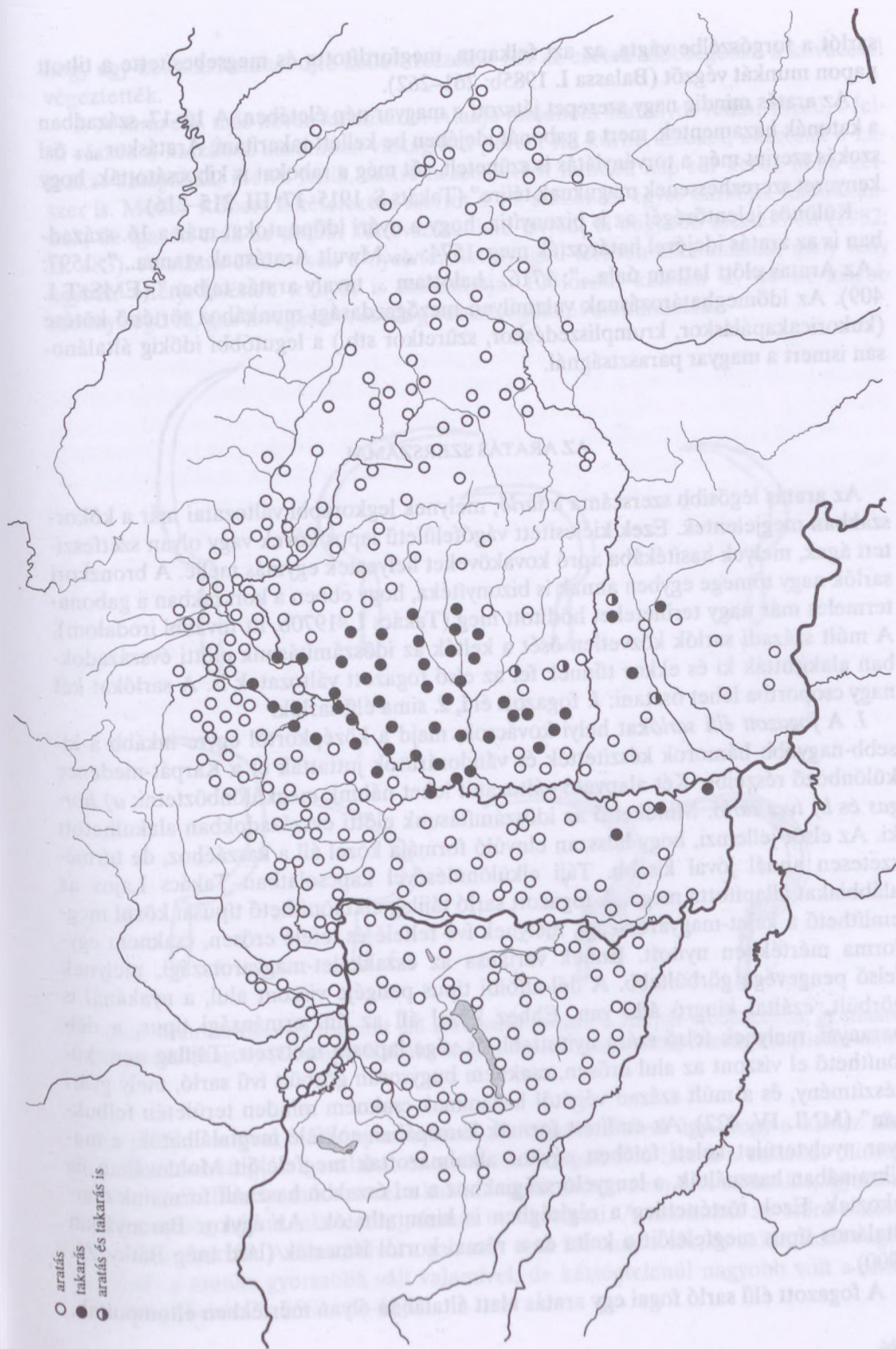
Az aratás előkészítéséhez akkor fogtak, amikor a *búza töve megszakadt*. Ez a Zala megyei göcsejiek és a kiskanizsaiak hite szerint június 15-én, Szent Vid napján történt. Gödreszentmártonban (Baranya m.) is úgy tartották: „Vid napján szakad meg a búza töve.” Máshol azt vélték, hogy Szent Iván napján, június 24-én történik ez meg, és innentől kezdve már csak érik a búza. Mindenesetre Keresztelő Szent János napján (június 24., más néven Szent Iván napja) a jó termés érdekében a katolikusok áldoztak, ilyenkor szalmából, gazból tüzet gyújtottak, hogy a határt a ködtől megvédjék és Tardoskedden (Nyitra m.) közben ezt dalolták:

„Szent Iván, Szent Iván,
szentiváni tiszta búza,
aki aztat learatja,
övé lesz a Luca Panna.”

Egyetértek Manga János megállapításával, aki szerint „a magyar nyelvterületek, különösen a nyitrai, a honti, a nógrádi vidékek szokásaiban a legtöbb esetben megtalálható a szoros kapcsolat a gabonaérés, a jó termés és a tűzgyújtás között, amit a gabonaérés ideje, a közeli aratás gondolata alakított ki, s ebben valószínűleg az egyházi magyarázatok, prédikációk is közreműködtek” (Manga J. 1977: 241–243).

Az aratás kezdési időpontjának újabban a köztudat *Péter-Pál napját*, azaz június 29-ét tartja. Egyes helyeken ilyenkor mutatták be az aratók miséjét. Apátfalván (Csanád m.) a részes aratók is elmentek erre. Magyarkimlén (Moson m.) még a szerszámokat is elvitték és a templom előtt helyezték el, hogy azok is részesüljenek az áldásban (Bálint S. 1977b: 1. 509–510).

Az aratás kezdésének időpontja a középkortól kezdve *Sarlós-Boldogasszony napja*, július 2. volt. Ez a nap ünnepnek számított, ezért csak jelképesen kezdték meg ekkor a munkát. Szeged környékén az asszony tett néhány vágást sarlójával a búzában. Tápiógyörgyén (Pest m.) a kaszát háromszor beledobták a búzába, hogy jól haladjon az aratás. Szil (Sopron m.) községben az aratómisén történő részvétel után csak egy rendet vágtak le, valójában csak másnap kezdődött az igazi munka. Egyes helyeken a katolikus pap az aratás előtt kiment a határba (Horvátzsidány, Sopron m.; Tiszaföldvár, Szolnok m.) és megáldotta az aratók munkáját. Tehát Boldogasszony napján az aratást csak jelképesen kezdték el, aki ez ellen vétett – úgy tartották –, az meglakol érte. Hercegszántón (Bács m.) egy asszony július 2-án egész nap akart aratni, de a

10. térkép. Az aratóművellet neve 1900 körül

sarlót a forgósélbe vágta, az azt felkapta, megfordította és megsebesítette a tiltott napon munkát végzőt (Balassa I. 1985b: 261–262).

Az aratás mindig nagy szerepet játszott a magyar nép életében. A 16–17. században a katonák hazamentek, mert a gabonát idejében be kellett takarítani. Aratáskor „... ősi szokás szerint még a törvénylátás is szünetelt, sőt még a rabokat is kibocsátották, hogy kenyeret szerezhessenek maguknak télire” (Takács S. 1915–17: III. 215–216).

Különös jelentőségét az is bizonyítja, hogy a nyári időpontokat már a 16. században is az aratás idejével határozták meg. 1574: „... Mwult Aratásnak vtanna...”; 1597: „Az Aratas előtt lattam úala...”; 1716: „halottam ... tavaly aratás tajban” (EMSzT I. 409). Az időmeghatározásnak valamilyen mezőgazdasági munkához történő kötése (kukoricakapáláskor, krumpliszedéskor, szüretkor stb.) a legutóbbi időkig általánosan ismert a magyar parasztságnál.

AZ ARATÁS SZERSZÁMAI

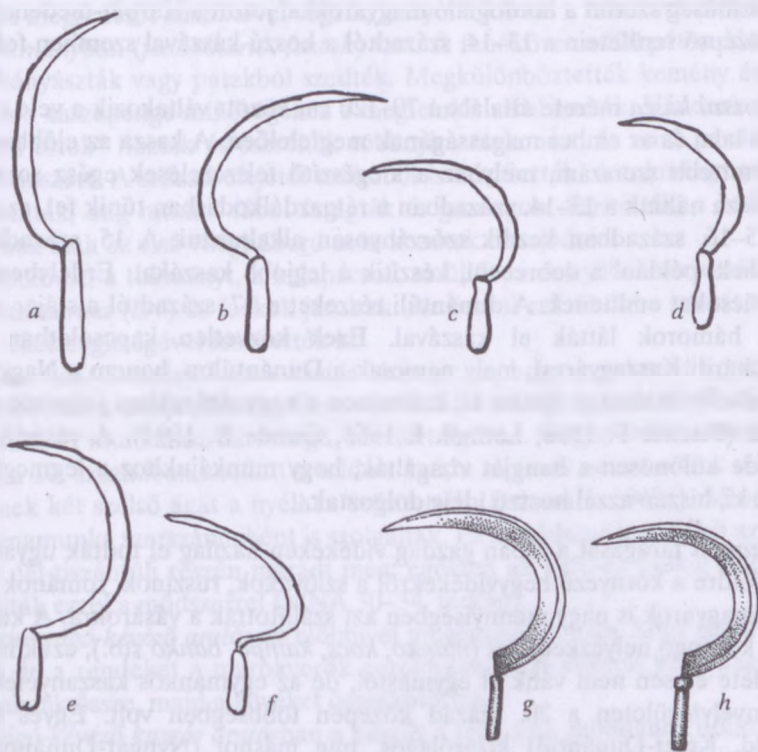
Az aratás legősibb szerszáma a *sarló*, melynek legkorábbi változatai már a kőkorszakban megjelentek. Ezek kiélesített vágófelületű lapos kövek vagy olyan szétfeszített ágak, melyek hasítékába apró kovaköveket helyeztek egymás mellé. A bronzkori sarlók nagy tömege egyben annak is bizonyítéka, hogy ebben a korszakban a gabona-termelés már nagy területeket hódított meg (Takács L. 1970b, itt további irodalom). A múlt századi sarlók közvetlen őseit a kelták az időszámításunk előtti évszázadokban alakították ki és ekkor tűnnek fel az első fogazott változatok is. A sarlókat két nagy csoportba lehet osztani: 1. fogazott élű, 2. sima élű sarlók.

1. A fogazott élű sarlókat helyi kovácsok, majd a középkortól egyre inkább a kisebb-nagyobb hámorok készítették és vándorárusok juttatták el a Kárpát-medence különböző részeibe. Két alapvető változatát lehet nálunk megkülönböztetni: a) *horgas* és b) *íves sarló*. Mindkettő az időszámításunk előtti évszázadokban alakulhatott ki. Az elsőt jellemzi, hogy hosszan elnyúló formája közel áll a kaszáéhoz, de természetesen annál jóval kisebb. Tájai elkülönülésével kapcsolatban Takács Lajos az alábbiakat állapította meg: „A fogazott sarló tájilag elkülöníthető típusai közül megemlíthető a kelet-magyarországi, melynek íve felfelé és lefelé erősen, csaknem egyforma mértékben nyitott. Ennek variánsa az északkelet-magyarországi, melynek felső pengevége görbültebb. A dél-alföldi típus pengéje viszont alul, a nyakánál is görbült, ezáltal kiugró álla van. Ehhez közel áll az ún. ormánsági típus, a dél-baranyai, melynek felső szára nyitottabb és vége laposra metszett. Tájilag nem különíthető el viszont az alul erősen, csaknem bugyrosan görbült ívű sarló, mely gyári készítmény, és a múlt század végétől hazánknak csaknem minden területén felbukkan” (MNL IV. 422). Az említett formák Európában sokfelé megtalálhatók; a magyar nyelvterület keleti felében egykor alkalmazottak megfelelőit Moldovában és Ukrajnában használták, a lengyelországiakhoz a mi északon használt formáink csatlakoztak. Ezek történetileg a régiségben is kimutathatók. Az egykor Baranyában általános típus megfelelőit a kelta és a római kortól ismerték (lásd még Bátky Zs. 1900).

A fogazott élű sarló fogai egy aratás alatt általában olyan mértékben eltompultak,

hogy egy-két alkalommal újra kellett reszelni. Ezt az esetek többségében a kováccsal végeztették.

2. A *sima élű*, más néven *kaszasarló*. Alakja majdnem szabályos félkör alakú, s felső részén a kaszához hasonlóan vastagított perem fut körbe. Ezeket, akárcsak a kaszákat kalapálják, illetve fenik, amire használatkor minden nap sor kerül, néha kétszer is. Müller Róbert feltételezése szerint a 14. századtól egyes darabjai felbukkanak, de igazán csak az utóbbi két évszázadban terjedt el nagyobb mértékben (1982: II. 483). Aratásra elsősorban a nyelvterület nyugati felében alkalmazták, mely tény egyben elterjedésének irányát is mutathatja. Előfordul keleten is, de itt kisebb mennyiségű fű, gaz levágására, esetleg vesszővágóként alkalmazták.

84. ábra. Aratósarlók: a–f) fogazott élű aratósarlók formák a Kárpát-medencében; g) simaélű kaszasarló, Hangony (Gömör és Kishont vm.); h) simaélű kaszasarlók, Örménykút (Békés vm.)

A kétféle sarlóval másképpen arattak. A fogazott élűvel úgy, hogy a kalász alatt marokkal összefogták a szálakat és a sarlóval maguk felé húzva a szálakat mintegy elfűrészelték. Ezzel a módszerrel a kalászt egyáltalában nem érte rázkódás, így szinte szemvesztés nélkül lehetett a gabonát betakarítani. A markokat az előre elkészített kötélre rakták. A sima élűvel a gabonát csak félrehajtották, és suhintással vágták le. Ezzel a munka gyorsabbá vált valamivel, de kétségtelenül nagyobb volt a szemvesztés (Takács L. 1991: 10–17).

A kaszának két alapvetően eltérő változatát különböztetjük meg, mely nemcsak formában, de használatában is eltér egymástól.

1. A *rövid kasza* már évszázadok óta nem használatos a magyar nyelvterületen, de Európa egyes, főleg peremterületein ma is találkozni vele; elsősorban a fű levágására alkalmazzák. Kaszának mondjuk ugyan, de pengéje és nyele annál lényegesen rövidebb, bár a sarlónál sokkal hosszabb. K. Vilkuna használatát Finnországban a következőképpen írja le: „Hosszút suhintva először jobbról balra vágunk vele, ekkor a kasza magasan a levegőben megfordul, hogy azután balról jobbra következzen a suhintás. Így haladnak a kaszások, vágva a fűvet, miközben rugalmasan és ritmikusan befejezetlen nyolcasokat írnak le kaszájukkal” (Müller R. 1982: II. 485–486). Minden valószínűség szerint a honfoglaló magyarokkal jutott a Kárpát-medencébe, de az ország középső területein a 13–14. századtól a hosszú kaszával szemben fokozatosan kiszorult.

2. A *hosszú kasza* mérete általában 70–120 cm között váltakozik a vele végezendő feladat, a talaj és az ember magasságának megfelelően. A kasza az előbbieknél sokkal összetettebb szerszám, melyhez a kiegészítő felszerelések egész sora járul. A hosszú kasza nálunk a 13–14. században a rétgazdálkodásban tűnik fel, az aratásban csak a 15–16. században kezdik szórványosan alkalmazni. A 15. században egyes kovácscéhek, például a debreceni, készítik a legjobb kaszákat; Erdélyben is kiváló kaszakovácsokat említenek. A dunántúli részeket a 17. századtól a stájer és a felső-ausztriai hámorok látták el kaszával. Ezek közvetlen kapcsolatban álltak a Szentgotthárdi Kaszagyárral, mely nemcsak a Dunántúlon, hanem a Nagy-Alföldön is egész eladói hálózatot épített ki; különösen a nagyvásároknak jelentek meg a kaszaárusok (Fischer F. 1966; Latinák I. 1963; Gunda B. 1994). A vásárlók a kasza hosszát, de különösen a hangját vizsgálták, hogy munkájukhoz a legmegfelelőbbet válasszák ki, hiszen azzal hosszú ideig dolgoztak.

A *kaszanyél* faragását a fában gazdag vidékeken házilag el tudták ugyan végezni, de az Alföldre a környező hegyvidékekről a szlovákok, ruszinok, románok és természetesen magyarok is nagy mennyiségben azt szállították a vásárokra. A kaszanyélen egy vagy két fogó helyezkedik el (*mankó, kocs, kampó, bankó* stb.), ezek használatának területe élesen nem válik el egymástól, de az egymankós kaszanyelek száma a magyar nyelvterületen a 20. század közepén többségben volt. Egyes vidékeken (Palócföld, Kelet-Dunántúl) kizárólagos, míg máshol (Nyugat-Dunántúl) a kétmankósok látszanak általánosabbnak (MNA 25. térkép). A kaszanyelet a kaszás testmagasságát és karjának hosszát figyelembe véve, több példányt kipróbálva állapították meg.

A kaszanyélre – elsősorban aratáskor – *kaszacsapót* szerelnek, mely egy vagy kétágú vesszőből készült. Ez a megoldás többé-kevésbé az egész magyar nyelvterületen ismert, de az Alföldön, a palócoknál általánosnak mondható. Nyugat-Dunántúl és Erdély egyes részein vásznat húznak rá, ami a levágott gabona rázásmentes lefektetését segíti elő. A nyelvterület nyugati felében *gereblyés kaszacsapót* használnak, melynek általában három ágát faragják ki. Ez a forma Erdély egyes vidékein is feltűnik. Ennél sokkal ritkábban szerelnek villát a kaszanyélre, mely többnyire négyágú. Nyugat-Dunántúlon találkozunk vele elvétve. Ennek nyelét a mankóhoz úgy erősítik,

hogy lyukak segítségével a kaszanyél végéhez messzebb és közelebb lehet állítani (MNA 27–28. térkép).

A kaszát naponta egyszer vagy kétszer kalapálják, reggel munkakezdéskor, esetleg a déli szünetben. Ehhez a munkához két eszköz szükséges: a *kalapács* és az *üllő*. A *kaszakalapács* külön erre a célra készített szerszám, melynek egyik vége egészen hegyes, míg a másik tompa. Az üllőt közvetlenül a földbe verik, máshol egy faragott vagy faragatlan tuskóba erősítik, és azt nyomják bele a földbe. Az Alföldön ülve kalapálnak, míg Erdélyben ugyanazt a műveletet félig fekvé végzik. A *kaszaverő széken* sokkal kényelmesebb a munka, de nehézséget okoz annak a határba való kiszállítása. Ezen a háromlábú széken ülve lehet elvégezni a kalapálást, elsősorban Nyugat-Magyarországon és a nemzetiségek (elsősorban németek) körében.

A kasza megfenesét *kaszakövel* végzik, melyet a kaszás a derekára erősített és vízzel telt *tokmányban* (*fenőkötartó*, *fentok*) tart. A fenőkövet a Kárpát-medence hegyvidékén bányászták vagy patakból szedték. Megkülönböztették kemény és lágy változatát, és a kaszapenge minőségéhez a megfelelőt alkalmazták. Vándorkereskedők, „sonkolyos tótok” hozták és cserélték többnyire élelemért, és mint nevükből kitetszik, méhviaszért. A század elejétől műköből is készítették. A tokmányt tehénszarvból alakították, míg máshol fából faragták és gazdagon díszítették; a bádogból készült formák csak az első világháború után kezdtek elterjedni.

A kaszakövet, a tokmányt, a kalapácsot, az üllőt tarisznyában tartották, melyhez még a *kaszakarika* (*örv*) és faékek járultak. Az örvvel rakták fel a kaszát a nyélre, a rögzítést ékek segítségével feszítették ki.

A *rendre vágó kötetlen kaszás aratás* lényege az, hogy a gabonát éppúgy rendre vágják, akár csak a szénát, összegyűjtve vontatókba rakták és a szérűnek kijelölt helyre vontatták. A munkához háromágú, hasított ágú ún. *magyar villát* használtak, melyet csak a 19. században kezdett a toldott ágú, a *tót*, más néven *német villa* kiszorítani. Ennek két szélső ágát a nyélhez erősítették (Balassa I. 1949a). Mindezek egyben a szénamunka szerszámaiként is szolgáltak. Ez a módszer legtovább az Alföldön, annak is dél-tiszántúli részén maradt meg; egészen az 1950-es évekig elsősorban az árpát vágják ezzel a módszerrel (MNA 30–34. térkép).

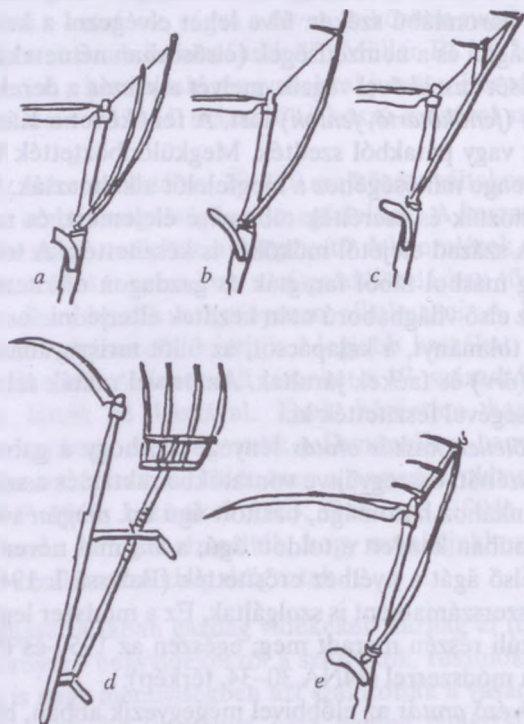
A *rendre vágó-kévéző aratás* az előbbivel megegyezik abban, hogy rendre vágják a gabonát, de a rendeket a marokverők gereblyével vagy villával kéve nagyságú csomókba húzták össze, majd a kévéket összekötötték.

A *rávágó-kévéző kaszás aratásban* a kaszás a még álló gabonához dönti a levágott szálat, azokat a marokszedő sarló vagy fakampó segítségével összegyűjti és az előre lefektetett kötélre helyezi; ezt a kaszás vagy a kévékötő – helyenként *kévékötő* fával – összeköti (Selmeczi Kovács A. 1977; 1979).

A SARLÓ-KASZA VÁLTÁS

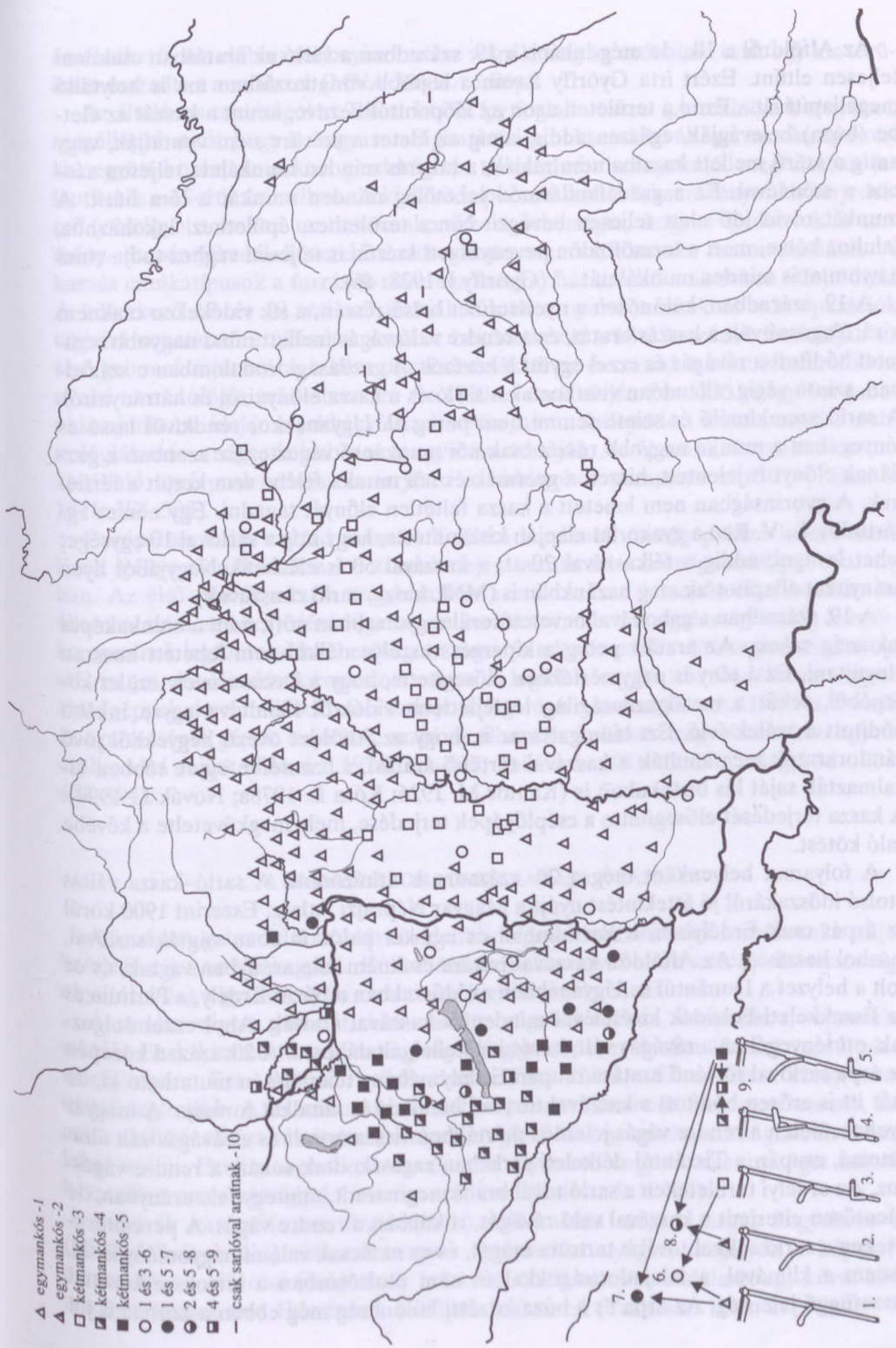
Az aratás legfontosabb munkaeszköze a 16. századig a sarló. Ettől az időtől kezdve a kasza előbb lassan, majd egyre felgyorsulva kezdi kiszorítani. A folyamat csaknem négy évszázadig tartott, és a Kárpát-medence egyes peremterületein a sarlót még a 20. században is használták.

A sarló–kasza váltás európai folyamat, mely elsősorban nyugaton, Németalföldön, Angliában, Franciaországban jelentkezett legkorábban. Itt a feljegyzések a 15. század közepétől szólnak a kaszával történő aratásról. Ez azonban mindenképpen csak a kezdet lehetett és semmiképpen sem ölelt fel nagyobb területet. Az első adat, melynek magyar vonatkozását Tálasi István feltételezi, egy lübecki ferences krónikájában olvasható, aki 1424-ben *sense* és *korn* kapcsolatára határozottan utal. A forrást Zsigmond német–római császár és magyar király egy iratára vonatkoztatva közli, aki gyerek- és ifjúkorát Magyarországon töltötte.

85. ábra. A kaszacsapók főbb formái a Kárpát-medencében: a–b) vesszős, c–d) villás, e) gereblys

A 16. század első feléből jelentősen megnövekednek a kaszás aratásra vonatkozó adatok. A *Példák könyve* c. kódex a halált kaszával írja le, és működésével kapcsolatban a kaszás aratás szókészletét nagyon következetesen használja. 1522-ben Szeged környékén, a Duna-Tisza közének tájain a kötetlen kaszás aratás emléke sok helyen feltűnik. A Tisza és Körösök vidékén 1550–1560 közötti források a csomóba rakott gabonáról beszélnek, mely a kaszával levágott gabonának a tarlón történő, rövid idejű tárolási módja. A kötetlen kaszás aratásról magyar és török forrásokból már a 16–17. századból számos adattal rendelkezünk. Az új módszert elsősorban a tavaszi gabonára, főleg árpára alkalmazták, de egyre többször találkozunk vele az őszi búza esetében is (Tálasi I. 1957, 1971, 1978).

11. térkép. Az aratásnál használt kasza nyele a 20. század közepén

Az Alföldről a 18., de még inkább a 19. században a sarló az aratásban csaknem teljesen eltűnt. Ezért írta Györffy István a legtöbb vonatkozásban ma is helytálló megállapítását: „Ezen a területen azon az időponttól kezdve, amint a kaszát az életbe (búza) belevágják, egészen addig, amíg az életet a szérűre nem vontatják, vagy amíg a szérű mellett kazalba nem rakják, a takarás minden munkálata teljesen azonos a szénáéval. Ez a gazdálkodásmód lehetőleg minden munkát a lóra hárít. A munkát rövid idő alatt teljesen bevégezi. Nincs területhez, épülethez, lakóházhoz, faluhoz kötve, mert a termőföldön hevenyészett szérűn is teljesen véghez tudja vinni a nyomtatás minden munkáját...” (Györffy I. 1928: 46).

A 19. században, különösen a nyelvterület belső részén, a sík vidékeken csaknem kizárólagossá vált a kaszás aratás, és a rendre való vágás mellett mind nagyobb területet hódított a rávágás és ezzel együtt a kévézés. A gazdasági irodalomban e században, szinte végig, állandóan vitatkoztak a sarló és a kasza előnyeiről és hátrányairól. A sarló szemkímélő és szinte semmi nem pereg el. Ugyanakkor rendkívül lassú és lényegében a munka nagyobb részét csak női munkaerő végezte. Ez azonban a gazdának előnyt is jelentett, hiszen a gyermek és női munka felébe sem került a férfiénak. A gyorsaságban nem lehetett a kasza feltétlen előnyét tagadni. Egy német agrártudós, L. V. Rau a gyakorlat alapján kiszámította, hogy míg a sarlóval 10 egységet lehet levágni, addig a félkaszával 20-at, a kaszával 50 is elérhető. Nagyjából ilyen arányokat állapítottak meg hazánkban is (MNL kasza, sarló címszavak).

A 19. században a gabonával bevetett terület gyorsabban nőtt, mint a munkaképes lakosság száma. Az aratást pedig a kipergés veszélye nélkül nem lehetett hosszan elnyújtani. Ez a tény is nagymértékben elősegítette, hogy a kasza a nyelvterület közepéből, tehát a mezőgazdaságilag legfejlettebb vidékről kiindulva egyre inkább hódított a szélek felé. Ezt támogatta az is, hogy az Alföldet övező hegyekből jövő vándoraratók megtanulták a kaszával történő aratást, s hazatérve egyre többen alkalmazták saját kis birtokukon is (Kántor M. 1926; Kósa L. 1978a; Novák L. 1994). A kasza terjedését elősegítette a cséplőgépek terjedése, mely megkövetelte a kévébe való kötést.

A folyamat helyenként még a 20. századra is áthúzódott. A sarló–kasza váltás utolsó időszakáról jó áttekintést nyújt a Magyar Néprajzi Atlasz. Eszerint 1900 körül az árpát csak Erdélyben, a Partiumban és egy-két palóc faluban vágta sarlóval, máshol kaszával. Az Alföldön kaszával rendre csaknem fele arányban vágta, és ez volt a helyzet a Dunántúl is. Ugyanebben az időszakban a búzát Erdély, a Partium és az Északkeleti-Felvidék kivételével mindenütt kaszával aratták. Ahol ezzel dolgoztak, ott lényegében a rávágás vált, kevés kivétellel, általánossá. A 20. század közepén az árpa sarlóval történő aratása csupán Erdély néhány településén mutatható ki, de már itt is erősen hódított a kaszával történő betakarítás mindkét formája. A magyar nyelvterületen a rendre vágás jelentős mértékben visszaszorult és a rávágás vált általánossá, csupán a Tiszántúl délkeleti sarkában ragaszkodtak sokáig a rendre vágáshoz. Az erdélyi területeken a sarló továbbra is megmaradt, mintegy fele arányban, de jelentősen elterjedt a kaszával való rávágás, ritkábban a rendre vágás. A peremterületeken a sarló sokkal tovább tartotta magát, és ez nemcsak valami hagyományörzés, hanem a klímával, a talajadottságokkal és nem utolsósorban a birtokszerkezettel összefüggő jelenség. Az árpa és a búza közötti különbség még ebben a korban is jól

érzékelhető. Az előbbi többnyire rendre vágják, míg az utóbbinál csak egy kis területen maradt ez a módszer (MNA 30–33. térkép).

Az általános tanulságokat Tálasi István így foglalta össze: „Áttekintve a tényeket, megállapíthatjuk, hogy a magyarországi aratási munkaeszközváltás a munkatípusokkal együtt korán, az akkori gazdasági és társadalmi viszonyoknak megfelelően jelentkezik a 15–16. században. A kialakítás paraszti háttérű, mert tényei kis terjedelmű jobbágybirtokokon mutatkoznak, viszont lehetséges, hogy a földbirtokok termény- és pénzjáradék-követelése elősegítette a paraszti munka racionalizálását. A kaszás munkatípusok a források tanúsága szerint már az első száz évben kifejlődtek. A következő 17. és 18. században kialakulnak a nyelvi normák és a kooperációk tagjaira vonatkozó szókészlet. Amikor bekövetkezik a 18–19. század fordulóján az első gabonakonjunktúra, a kész munkaformák és az évszázadok alatt kicsiszolódott nyelvi terminológia már adva van. Az 1850-es évek elején kezdődő világpiaci gabonakonjunktúra idején a jobbágyfelszabadítás után a felfejlődött kaszás aratási technológiák már a nagy- és kisbirtokot egyaránt áthatják. Az új munkaformákat a munkavállaló agrárproletariátus is terjeszti a kisbirtokos parasztok között” (Tálasi I. 1971: 304–305).

Európában a 18. század második felében kezdenek aratógépekkel kísérletezni. Ezek igénye nálunk csak a 19. század elején merült fel a mezőgazdasági irodalomban. Az első példányokat a nagybirtokok a múlt század közepén alkalmazták. Az államhatalom az elterjedését igyekezett korlátozni, mert az agrárszegénység kenyérkeresetének legfontosabb lehetőségét az aratás adta és ettől való megfosztása nyugtalanságot, sőt lázadást okozhatott volna. A legtöbb nagybirtok rendelkezett ugyan aratógéppel, de ezt elsősorban a sztrájkok letörésére használták. Az 1950-es évektől az arató-cséplő gépek terjedtek, majd az állami és kollektív nagybirtokokon egyeduralmukodóvá váltak (Tálasi I. 1974: 331–332; Takács L. 1991: 22–23; Szilágyi M. 1994: 477–494).

A SZÁLASGABONA ÖSSZERAKÁSA A TARLÓN

A levágott gabonát hosszabb-rövidebb ideig, de legalábbis az aratómunka teljes befejezéséig a tarlón hagyták. Különböző módokon igyekeztek az időjárás viszontagságaitól, főleg a gyakori nyári zivataroktól, viharoktól védeni.

A rendre vágott gabonát, különösen a régebbi időben, *vontatókba*, *csomókba* rakták. Ezek kisméretű, rudas nagyságú boglyácskák, melyeket lánccal vontattak a szérú helyére. Ezt a módszert elsősorban a Tiszántúlon, a Duna–Tisza közén használták legtovább. A 19. század első felében paraszti kezdeményezésre alacsony, keveres szállítóeszközt készítettek, melyek megfelelőit a nyugati gazdaságokban is meg lehet találni. Ezek a *vontató*-, *bolondkocsik* egyszerre nagyobb mennyiséget tudtak, kevesebb szemvesztéssel a szérúra szállítani (Balassa I. 1949b).

A kévék karóra (*oszró*, *öszörű* stb.) való rakása még a magas hegyekben is (például Székelyföld) ritka. A magyar nyelvterület nyugati szegélyén a kúpszerű összerakás is előfordul (*bak*), mely 7–8 kévéből áll, tetejére védelmül egy kévét húznak és terítnek szét. Ez a forma az Alpok felé mutat (Takács L. 1991: 29).

A magyar nyelvterületen a kévébe kötött gabonát általában négyágú kereszt alakba rakták össze; mégpedig úgy, hogy a kévék kalászos feje befele néz és egymáson fekszik, a kévék tusája kifelé helyezkedik el. Ez a rakási mód független attól, hogy a keresztben mennyi a kévék száma. A kereszt aljára rendszerint egy visszahajtott fejű kévét (*bujtó-, tolvajkéve*), esetleg a tarlón összekapart kuszából álló csomót tesznek, és erre fektetik a többi kéve fejét. Ezeket az alsó kéve, kusza megvédi a rothadástól és bizonyos fokig a kártevő rágcsálóktól.

A kereszt tetejére minden esetben egy kévét erősítenek (*pap, kalap, sapka, púp*). Ehhez a kalászos részt szépen szétteregetik és lekötik a kereszt lábához. A felső kéve széthúzott feje védi a többieket; ez a kéve tusájával mindig arra fordul, amerről általában a zivatarok szoktak jönni. A magyar kereszttek többségükben négyágúak, három- és ötágú változatok (Somogy m., Székelyföld) csak ritka kivételként fordulnak elő.

Az összerakott kévének bizonyos egységei jöttek létre, melyek egyike-másika igen nagy múltra tekint vissza, bár a számokat a változó gazdasági körülmények alakíthatták. Ezek közül a legrövidebb életűek azok, melyeket ideiglenesen, csak addig csoportosítanak, amíg este keresztbe nem rakják őket. Ilyen a kettős sorban való előkészítés, amikor a tusa befele néz és ezt sok helyen *halhénak* nevezik, mert mint a halpikkely feküsznek egymás mellett és egymáson (Békés m., Zemplén m.). Ezek a kisebb egynapos egységek arra szolgálnak, hogy a kévék jobban kiszáradjanak, de egymáson fekve a vihar ellen mégis bizonyos védelmet nyújtsanak. Sok esetben ezeknek állandó számuk alakult ki, ami lehetővé tette a keresztbe történő rakáskor a könnyebb számolást. Három 7-esből raktak egy 21 kévés keresztet, vagy két 9-esből jött létre a 18-as.

A magyar nyelvterületen, de mondhatjuk: az egész Kárpát-medencében a kereszt alakú összerakás általános. Így van ez a szomszédos szláv népeknél is: a lengyeleknél, a cseheknél és a szlovákoknál. Ismerik végig az egész nagy orosz síkságon, észak-déli irányban a Balkántól a Balti-tengerig. A tarlón összerakott kévébe kötött szálasgabona elnevezései a magyarban általában szláv eredetűek: *kereszt, kepe, kalangya*. Adataink arról tanúskodnak, hogy a keleti vagy nyugati szlávoktól vettük át az elnevezéseket, s a velük járó a régiségben kimutatható 60-as számrendszert is. Használatos a *csomó* terminus is az ország középső részén, ennek alapszava finnugor eredetű és sok más jelentéséből specializálódott mint tájszó. A mai magyar nyelvben a *kalangya* a keleti magyar nyelvterületen használt, míg a *kereszt* a középső részen ismert, a *kepe* pedig Dunántúlon és Erdélyben a leggyakoribb. Ez utóbbit nagyobb területen ismerték a múltban, és ennek maradványaként *kepek*eknek mondják az aratókat az északkeleti nyelvjáróterületen is.

A keresztben elhelyezett kévék száma országrészenként, tájanként változott, de ezek a területek nem mindig váltak el egymástól. A *Magyar néprajzi atlasz* (45. térkép) adatai szerint a 19–20. századforduló idején a 10 kévések a Dunántúl déli részében, a 20–21 kévések e terület nyugati felében fordultak elő a leggyakrabban. A 13–15 kévéseket a Dunántúl középső részén kívül a palóc területeken és a Duna-Tisza közének felső felében alkalmazták, továbbá a Bánátban találkozunk velük. A 18-asok a nyelvterület középső részén csaknem kizárólagosak, és az utóbbi kétszáz évben a környező, de még a távolabbi vidékeken (Erdélyben, a Dunántúl nyugati

felében stb.) elterjedtek. Erdélyt egészen a legutóbbi időkig a 25–30 kévéből álló kalangyák jellemezték.

A történeti időszakban az egységek egymásból következtek: 15–30–60 kéve, a nevük: *kereszt-kalanga-kepe*. Ezt ma már csak kikövetkeztetni tudjuk, és minden bizonnyal egy általánosabb számolási rendszer részeként élhettek, melynek hagyományát több európai népnél (orosz, német, finn stb.) meg lehet találni (Balassa I. 1956: 435–440).

Az aratás, illetve a kereszttrakás után a szegényeknek, főleg gyerekeknek megengedték, hogy a tarlón elmaradt kalászekat összeszedjék. A Biblia is azt írja, hogy az aratáskor elhullott és elmaradott gabonafejeket hagyják a szegényeknek (3Mózes 19: 9; 23: 22; 5Mózes 24: 19). Ez nálunk még a 20. században is széles körben elterjedt, bár akadtak olyanok is, akik ellenezték. „A Kalász-szedést a Gyermekeketskének meg-lehetne engedni talán. De a Gyermeke-is, szint úgy hamis, mint a nagy Ember. A Keresztnek vagy Tsomónak neki áll, abból tölti meg tarisznáját...” (Nagyváthy J. 1791: 241–242). Sok helyen éppen azért tiltották, mert a *tarlózók*, *szededetők* a keresztnek kévéiből is húztak ki szálakat. Ezeket marokba kötötték, úgy vitték haza. Kicséplésük a küszöbön, a tornácon sulyokkal vagy bottal történt. A sarlós aratásban kevés szár maradt el, lényegesen több a kasza után.

A sarló magas tarlót hagyott, de kaszával igyekeztek 5–10 cm-re levágni a gabonát. Az ilyen tarlón az elmaradt szálakat össze lehetett gereblyézni. Az így összegyűjtött kalászekból kötött kéve volt a *kaparé*k, *gereblyélés*, *ko*trás, *ku*sza, *mu*rva, *zi*la stb., amit rendszerint a keresztnek alá helyeztek el. A 19. század közepétől egy nagyméretű gereblyeforma fejlődött ki, valószínűleg a szénagereblyéből, melynek 150–200 cm hosszú fejébe 25–30 fogat erősítettek. Ennek neve *búzagereblye*, *tarlógereblye*, *bőgő*, *bru*gó stb. Rendszerint késő délután, a keresztnek összerakása előtt vagy után mentek végig a tarlón és kaparták össze az elmaradt búzaszálakat. A tarlógereblye használata az Alföldről indult el, de a hegyvidékeken, így például Erdélyben nem honosodott meg. Nagybirtokon a 19–20. századforduló táján a ló vontatta gereblye is elterjedt, azt a nagyobb parasztgazdaságok is átvették.

A nyomáskényszerben a tarlót nem szántották le azonnal, hanem a jószág számára felszabadították, és a falu közös csordája, csürhéje járta. Ez, akárcsak az ugar, a legelőterület fontos kiegészítőjének számított. Mindkét esetben meghatározott időre közös legelőterületté váltak az egyéni parcellák. Ez az eljárás a méheknek is kedvezett, mert a tarlón tenyésző *tisztesfű* (Stachys) bőséges mézet szolgáltatott olyan időben, amikor már más virág erősen megfogyatkozott. A jószág által földbe taposott szalmát összegyűjtötték és többnyire elégették. Egy angol utazó a 18. század végén számos ilyen tüzet látott: „... midőn az országon február vége felé átutaztam, az egész környéket lángba állni láttam, amit a fűnek és szalmának elégetése okozott” (Szamota I. 1892: 304). A tarló kora tavaszi felégetése helyenként egészen a legutóbbi időkig előfordult. A nem legeltetett tarlón annyira megnövekedhetett a fű, hogy azt kaszálni lehetett. A 18. század első negyedében Vas megye több községében a határperek *kaszált tarróról* beszélnek, mutatván annak jelentőségét (Takács L. 1991: 33).

A sarlóval történő aratásban a munka nagyobb részét az asszonyok végezték, akik vágták a gabonát, s 4–6 fő után egy férfi kötötte a kévéket. A *keresztelés* közös munkájában együtt dolgoztak: az asszonyok összehordták a kévéket, a férfi abból rakta össze a keresztet. A fiatal fiúk, és ha a munka úgy kívánta, az idősebb férfiak a vágás munkájába kapcsolódtak be. A sarlós aratás idején a kölcsönös segítségnek sokkal nagyobb volt a jelentősége.

A kisgazdaságokban a kaszával mindig a gazda dolgozott, utána a markot felesége szedte, akit, ha a gyerekek már annyira felnövekedtek, valamelyik azok közül helyettesített. Erre azért volt szükség, mert a feleségnek meg kellett főzni az ebédet és azt pontosan harangozásra, vagyis délre kivinni a dolgozóknak. Míg a gyerekek nem tudtak bekapcsolódni az aratásba, addig a nagyanya főzött és a gyerekek vitték ki az ennivalót a földekre. Minden gazdaasszony arra törekedett, hogy a disznóból annyi füstölt hús, kolbász, szalonna maradjon, hogy tyúkkal, csirkével megpótolva, az aratásra minél táplálóbb ételek, főleg levesek készítését tegye lehetővé.

A kölcsönös segítség több formáját ismerjük elsősorban Erdélyből már a 18. századból. „1760 dje 9-na Augusti itten Kézdi Székben Dálnokba a midőn is a senior Nobilis Dálnoki Lázár Mihály Uram *Arato kalákája* volt” (Bogáts D. 1943: 8); 1776: „most 3 esztendeje *aratókaláka* vala Kozma Györgynitt...” (Kovácsna, Háromszék m. – SzT. 1: 410). Bodonkúton (v. Kolozs m.). 1944-ig tartottak aratókalákát. Ha valakinek „... egyszerre érett a búzája, s így egyszerre kellett sürgősen learatnia, az vásárnap délután *megszólította* szomszédait, akik rendszerint rokonai is voltak; együtt néhány órát arattak, és már végeztek is az aratnivalóval. Annyi *aratót* hívtak kalákába, ahány *kalangya* (30 kéve) termésre volt kilátás, és fordítva: annyi kalangyát arattak le ilyenkor, ahány kalákás volt. Az aratás végével megvacsoráztak a gazdánál...” (Kós K. 1972: 82).

Az aratómunkások nagyszámú alkalmazásával a 15–16. századtól számolhatunk, amikor már törvény szabályozta adóztatásukat (*sarlópénz*, *kereszténypénz*). Számuk a 17. században egyre inkább fokozódott, míg a 18. században, de különösen a 19. század első felében, főleg a nagybirtokon az aratás döntő tényezőjévé váltak. Egyes korszakokban az aratómunkások nagy számban nemcsak az allódiumokon, hanem a jobbágyi birtokokon is dolgoztak, sőt a jobbágyok helyett sok esetben a robotban kirótt aratást vállalták (bővebben lásd Balassa I. 1982; 1985b).

A részesedés aránya a kezdeti időben magasabb volt, majd fokozatosan csökkent. Ez a folyamat a Dunántúlon sokkal erőteljesebben megnyilvánult, mint az Alföld egyes vidékein. Vas megyében nem egész fél évszázad (1618–1662) alatt 12,5%-ról, 7,7%-ra esett vissza. Az Alföldön még a következő században is előfordul az 1/6 részért (16,6%) végzett munka. Ez a különbség a két országrész között még tovább is megmaradt, bár a részesedés mindkét vidéken csökkent. Mindezt a munkaerőkínálattal lehet magyarázni, mely a 18. század első felében az Alföldön csekélyebb volt, mint a török által kevésbé elpusztított Dunántúlon. A 19. század első felében a részesedés országosan 11–13. rész (9,1–7,7%) között váltakozott, helyenként ezen túl terjedő ingadozással. A különbségek eltűnésében nagy szerepet játszottak az Alföldre áramló vándoraratók (magyar, szlovák, román, ruszin), akik általában kevesebb

bért kaptak, mint a helybeliek. A sarló-kasza váltás a részesedés további csökkenését eredményezte, ugyanakkor kevesebb munkás alkalmazását tette lehetővé, ami különösen a női munkaerőt sújtotta.

A gyér adatok azt mutatják, hogy a napszámban és a szakmányban történő aratás a 16–17. században elterjedtebb lehetett, mint később. Ezt a részesaratás a 18. századtól, de különösen a 19. században, Erdély kivételével csaknem teljesen eltüntette, mert ez esetben a munkaadó és a munkás érdeke találkozott. Sarlós aratás esetében a 17. század elejétől a kéveköthő (férfi) 30–50%-kal kapott magasabb bért, mint az arató (nő). A kaszás aratásban a kaszás-marokszedő (férfi-nő) bére közötti különbség még csak tovább növekedett, és helyenként elérte a 7: 3 arányt.

Az aratómunkások a 16. század végétől élelmiszer-juttatásban is részesültek. Ezt a hatóságok sok esetben tiltották, mert ezzel a részesedés csökkent, mely után esetenként adózni kellett. Az élelmet a nagyobb ingadozástól eltekintve 20–50%-nak számolták el, vagyis ennyivel kevesebb bért (részt) adott a munkáltató. A tavaszra testileg leromlott aratók ragaszkodtak a természetbeni élelmiszerhez, de azt kívánta meg a munkaadók érdeke is, hogy jó állapotban, minél hamarabb végezzenek a mezőgazdaság legmegegyeztetőbb munkájával.

Az élelmiszer-juttatás formái különbözőek lehettek. Az *ebédkereszt*, *ebédköből* az aratóknak, cséplőknek általában minden századik egység (kereszt, köből) után már a 16. század végétől előfordul. Máshol a munkáltató egyszeri vagy kétszeri főtt ételhez meghatározott mennyiségű kenyeret adott. Legáltalánosabbnak látszik a *kommenció* mérése, melyből az aratók maguk készítették el vidékük megszokott ételeit. Ezért a 18. század második felétől eleve szakácsnőt, esetleg kenyérsütő asszonyt is hoztak magukkal, akit a munkáltató meghatározott bérben részesített, vagy az a többivel együtt részelt. Szesztes itallal mint járandósággal csak a 18. századtól találkozunk. A Dunántúl déli és nyugati felében elsősorban bort, míg máshol, de csak szórványosan, pálinkát mértek.

Az aratókat a 18. század második felétől sok helyen különleges juttatással igyekeztek lekötni; legelőt, makkos erdőt, esetleg építőanyagot kaptak, az aratórészt a munkáltató ingyen elszállította, tavasszal előlegkölcsönbe kenyérnekvalót adott. Mindezért ingyen kaszálták a rétet, a behordásban, az asztagrakásban segítettek. Az ilyen ledolgozás a 19. század első felében egyre erősödött.

A sarlós aratás alapegysége 4–6 aratóból és 1 kéveköthőből állt, ezt helyenként *bokornak* nevezték. A kaszás aratás alapegysége az aratópár (kaszás + marokszedő), melyet a 18. századtól ismerünk. Ez később egy kéveköthővel bővíthetett, aki két pár után kötözött (2 kaszás + 2 marokszedő + 1 kéveköthő); ez az együttes néhol még egy kötélterítővel egészült ki. Az ilyen egységek a szükségnek megfelelő számú nagyobb aratócsapatot alkottak, melynek élén az *aratógazda* állt, aki a munkát felvállalta, végeztette, ügyelt annak minőségére, a bért felvette és elosztotta. Egyszóval a munkaadó és a munkás között közvetített. Az aratógazdák a 18. század második felében tűntek fel és szervezőmunkájukért a munkaadótól külön juttatásban részesültek, mely helyenként egy arató (kaszás, kéveköthő) bérének kétszeresét is kitette.

A munkaidő hajnaltól késő estig: látástól vakulásig tartott. Közben a 19. század elejétől, esetleg korábban reggelire és uzsonnára egy-egy óra, ebédre másfél óra

pihenőt engedélyeztek, mely idő alatt a szerszámok karbantartásáról is gondoskodni kellett. Ezek mindig a munkavállaló tulajdonát képezték.

Az első írásbeli aratószerződések a 18. század utolsó harmadától ismertek, melyeket különböző fokú hatóságok előtt kötöttek. Ezekben többnyire megtalálható *kötbér* (vinculum), mely a munkást a munkaadónak teljesen kiszolgáltatta. Ebből vonták le a napszám kétszeresét, ha nem jelent meg vagy magasabb bérért máshova szegődött, engedetlennek vagy visszafeleselőnek mutatkozott. A 19. század második felében előbb szórványosan, majd egyre gyakrabban feltűntek az aratók munkabeszüntetései, melyet a munkaadók kemény kézzel törtek le (Szabó F. 1971; Balassa I. 1985b: 248–259).

A 18. század második felében egyre határozottabban és egyre nagyobb területen kialakult a béraratás (részes) olyan szervezete, melynek segítségével a gabonavetések nagyobbik részét 3–4 hét alatt le tudták aratni. A jobbágyság szegényebb rétege, a zsellérek, a nincstelenek, az időszaki iparosok egyre növekvő tömege ezen az úton szerezte meg a kenyérnekvalót családja számára. Ezért terjedt fokozott mértékben a részért (gabonáért) végzett munka, mert ez a tőkeszegény birtokok számára is kedvező megoldásnak kínálkozott. A jobbágyfelszabadítás után ugyan új helyzet állott elő, de a béraratás rendszere lényegében kialakult, és megfelelt az új gazdasági körülményeknek is (Balassa I. 1985b).

Az 1870-es évektől visszatérő agrárválságok, az amerikai búza betörése ellenére a magyarországi gabona és azon belül a búza vetésterülete növekedett. Ha az 1864–1866. évi termést az 1911–1913. évvel összehasonlítjuk, akkor a búza termése csaknem háromszorosára, az árpa két és félszeresére, a zab több mint kétszeresére nőtt, míg a piacon nehezen értékesíthető rozs csak pár százalékkal emelkedett. Ebben a vetésterület növekedése éppúgy benne van, mint a hozam jelentős emelkedése (Gunst P. 1970; Gunst P.–Hoffmann T. 1976).

1850 és 1944 között – Erdély kivételével – a részes munka általánosnak mondható, de az aratóknak megállapított rész lassan csökkent. Az aratórész ebben a korszakban általában 10–20. rész, tehát 5–10% között ingadozott. A munkáltatók az aratáshoz szívesen hozzácsapták a behordásban és cséplésben való segítség kötelességét is. Ezzel a két utóbbi munka bérét csökkenteni tudták. A 19. század végén kibontakozó folyamat először 16%-kal indult, majd egyes területeken 10%-ra esett, végül a két világháború között 12% körül állandósult és csak a második világháborús konjunktúra idején emelkedett 12,5%-ra. Ezért tehát az aratást, a behordást és a cséplést meghatározott munkáját kellett elvégezni.

Az aratómunkások természetbeni élelmezését vagy nyersanyagokból álló kommcencióját az aratószerződés mennyiségében rögzítette ugyan, de a minőséget nem szabták meg. Századunkban a kommcciónak szerves része volt a pálinka, melyet az uradalmak burgonyából vagy gabonából maguk főztek. Ahol sok volt a szeszfőzde vagy éppen gyár és legnagyobb a szegénység, ott hetenként 4–5 litert is mértek, helyenként az asszonyok és gyerekek is kaptak, sőt fogyasztottak.

Az aratócsapat, az aratóbanda összetartó egységként megőrzött szokásokat, hagyományokat, hiedelmeket, illetve kifejlesztett ilyeneket. Ezek sokkal nagyobb számban fordultak elő, mint amikor a parasztember, családja erejét felhasználva, magának aratott. Az aratócsapat szokásai közül egyesek (a munkáltató megkötése, a

vízzel leöntés, az aratókoszorú stb.) nagy múltra tekintenek vissza, míg mások (nóták, dalok, versek, köszöntők stb.) viszonylag később keletkeztek (lásd MN VII. 194–197). Ilyen kialakult szokás, amikor az először arató fiú vagy leány keresztszülőket választ és ez egy teljes életre szól (Ujváry Z. 1977). Mindezeket egy szoros közösség tartotta meg, illetve hívta életre (Balassa I. 1985b). Az aratószokások megtartását a 20. század elejétől az államhatalom is szorgalmazta (MNL I. 134).

A HORDÁS

A csomóba, keresztbe rakott gabonát általában a tarlón hagyták addig, amíg az aratást teljesen be nem fejezték. Ekkor került sor a hordásra: arra a helyre szállították a gabonát, ahol majd a szemnyerésre sor került. Ez a hely a nyelvtérület egyes részein különbözött egymástól és jelentősen befolyásolta, hogy nyomtattak, kézzel vagy géppel cséplték-e ki a magot.

A GABONA TÁROLÁSA A CSÉPLÉSIG

A nyomtatásra a tarló végében, illetve a tanya közelében, esetleg annak udvarán kerül sor. Ez csaknem kizárólag a kötetlen és vontatóba rakott gabonával történt. Ez a szállítási mód feltételezhetően együtt fejlődött ki a kaszának a gabona aratásában a 16. század óta egyre növekvő szerepével. A 19. században a vontatás megkönnyítésére és a szemveszteség csökkentésére tele (tömör) kerekeken gördülő alacsony szekeket alkalmaztak, melyek elsősorban az Alföld déli részén terjedtek el.

A vontatót csak kis távolságra lehetett elhúzni, és csak akkor, ha rövid szálú gabonából rakták. Sokkal kisebb munka volt, ha lekaszálták, mintha sarlóval vágták le; haladósabbá tette a munkát az is, hogy nem kellett kévébe kötni. „A gabonaféle azonban ilyen módon sokkal inkább ki van téve a szemveszteség veszélyének, mint egyébként, és arra kell gondolnunk, hogy részben ezért vált az éjjelente történő szállítás rendszeres gyakorlattá. Másrészt a munkaszervezést előnyösebben lehetett úgy megoldani, ha a szérún mindig csak az aznap elnyomtatandó gabona mennyiségét tárolták, ha naponta, pontosabban: éjjelente gondoskodtak pótlásáról, éjszakákon át vontatták össze a következő napra szükséges mennyiséget” (Hoffmann T. 1963: 102).

Ez a szállítási mód a századforduló idején gyakori az Alföld, főleg a Tiszántúl déli részén. Elszórva a Bánátban és Bácskában is találkozunk vele, előfordult a Dél-Dunántúlon is, de mint egy-egy település határában túlnyomó forma, csak a Tisza-Duna közének középső részén jegyezték fel (MNA 61. térkép).

A gabonaneműek behordása számos vidéken a településen kívül, de annak közvetlen szomszédságába történt. Ezek közül elsőként említem meg a *lógert*; a szó a német Lager „tábor, rakodóhely, raktár” átvétele; a település alján, közös tulajdonban lévő terület, ahol a gabonát nyomtatásra, cséplésre összegyűjtötték. Itt történt a gabona elcséplése (nyomtatása) is. A legtöbb adat a Tiszántúl középső részéről származik, de egy-egy esetben előfordul Szabolcsban és Szatmárban is (MNA 61. térkép). Ezen az érkezés sorrendjében rakták össze az *asztagokat*.

Az asztag nagyságához szükséges alapot a gyakorlott asztagrakók, ismerve a keresztetek számát, pontosan ki tudták számítani. Az aljára *ászkot* vagyis gerendákat tettek, mert így alulról a szél jobban át tudta járni. Ennek hiányában szalmát vagy kuszát terítettek el, hogy a föld nedvessége ne érje közvetlenül a kalászkodat. Az asztagrakást, annak nagysága szerint, 2–4 ember, de szükség szerint több is végzi. Az adogató villa nyele olyan hosszú, hogy a kévéket 3–4 m magasságra fel lehet adogatni. Az Alföldön: „A behordott kévéket *kazalba*, vagy ahogy újabban mondják *asztagba* rakják. Az asztag koporsó alakú. A kévék tövükkel kifelé állanak, s az asztag alulról felfele egészen az ereszig mindig szélesedik. Tetején ellenben a kévék kalászsokkal kifelé, illetőleg lefelé vannak, hogy a víz lecsorogjon rajtuk. Az asztag gerince be van fonva, s a gerinc két végén kontyot csinálnak. Tetejébe különféle ijesztőket dugnak a verebek ellen. Vannak kisebb kerek, boglyaszerű asztagok is. Ezek rendesen zab-, rozsasztagok, vagy *aratórész*, *takarórész*” (Györffy I. 1928: 22–23). Az asztagot még a 17–18. században esetenként a nagybirtokokon évekig meghagyták, de ilyenkor szalmával befedték, hogy az időjárás kárt ne tehessen bennük (Makkai L. 1954. passim). Székelyföldön (Só-vidék), ha nem tudták betenni a csűrbe a teljes termést, akkor olyan magas asztaglára rakták, hogy alatta a szekér is elfért. A különleges nagyméretű kazlak oldalába gerendából és deszkából *állót* szerkesztettek és két lépcsőben hányták fel a kévéket. Egyes nagybirtokokon a kútgémhez hasonló szerszámot (*golya*) állítottak az asztag mellé, és azzal mint emelővel juttatták fel a kévéket annak felső részéhez.

A behordott gabonát a Dunántúl egyes vidékein, de főleg annak déli részében, a Bácskában, egy-két helyen a Tiszántúlon is és a moldvai magyaroknál *szérűskertben* helyezik el, amíg cséplésre kerül a sor. Ezeket felosztották ugyan, de egyes részei együttesen egy birtokcsoportot alkottak.

A *szálláskert* (*akol*, *akolkert*, *ólaskert*, *majorkert*, *istállókert*, *szérűskert*) ugyancsak a település szélén vagy legalábbis ahhoz viszonylag közel helyezkedett el. Ez tulajdonképpen a lakóhelytől elkülönült gazdasági udvarnak tekinthető, melynek legfontosabb építménye a féltettebb jószág tartására szolgáló *ól*, mely egyben szállást nyújtott a család fiatalabb férfi tagjainak, akik munkájukat elsősorban itt végezték. Ide szállították be a szálas gabonát, itt végezték el annak nyomtatását (Hofer T. 1960).

Az Alföldön ott termelték mindig a legtöbb búzát, ahol a kertes település leginkább elterjedt, ez nyomaiban ma is kimutatható. Itt a búzabetakarítás különböző mozzanatait (szálas gabona behordása, nyomtatása stb.) mind a szabadban végezték, és ahol azt a talajvíz megengedte, az *életet* föld alatti veremben tartották. Az inkább rozstermelő, soványabb, esetleg homokos talajú, erdősebb vidéken csűröket építettek. Ebben kévében raktározták el a szálas gabonát, annak középső részén végezték a kézi cséplést. A parasztgazdaságokban csak annyit csépeltek ki, amennyire a család élelmezéséhez (vagy eladásra) szükség volt. Ezzel a raktározás kérdését könnyebben meg tudták oldani. Helyenként a szálas gabonát a csűr mögötti kertben asztagba rakták és (különösen rossz idő esetén) innen szállították a csűrbe, kézi cséplésre (Bárh J. 1997a: 12–20).

A cséplőgép elterjedésével a csűrös területek nagy részén a belső telken folyt a szemnyerés, ahhoz pedig sokkal kényelmesebbnek tartották, ha a gabonát az udva-

ron, sok esetben a csűr mögötti kertben rakták össze. A szemnyerés gépesítése más vonatkozásban is változást hozott.

Az abaúji Hegyközben a kazalrakás is akkor változott meg, amikor a kézi csépést a gépi szemnyerő eljárások kiszorították. Régebben ugyanis, amikor elkezdték a *tetőzetet* vagy a *leeresztést* rakni, akkor továbbra is fejjel kifelé helyezték el a kévét, úgyhogy az egész *hajazatban* farral kifelé állottak a kévék, csak a legtetején volt három olyan sor, amelynek a kalásza szabadon maradt. Ezt azért rakták így, mert régen a kévék sokáig maradtak a kazalban, s ha nagy hajazatot hagytak, akkor a szem a többszöri megázás után kicsírázott, s a kévék úgy összefonódtak, hogy csak kétágú kapával lehetett szétverni őket. Ez a hajazási mód sokkal több szakértelmet kívánt, nem is beszélve arról, hogy a kévét farral kifelé nehéz volt beemelni. A cséplőgép általános használata idején a kéve fejét kifelé rakták, amihez az teremtetten meg a lehetőséget, hogy augusztus végére a cséplés már befejeződött, tehát nem kellett a gabonát a kicsírázástól féltetni (Balassa I. 1964a: 108).

Általánosságban meg lehet állapítani, hogy a csűrös gazdálkodás területén a szálas gabonát általában a csűrbe helyezték el. Később a termelt mennyiség növekedésével, a cséplőgép általános elterjedésével ez olyan formán változott meg, hogy az udvaron vagy a csűr mögötti kertben rakták kazalba (asztagba).

A SZEKÉR ÉS A HORDÁS

A magyar nyelvterületen a terepviszonyoknak, a feladatnak megfelelően különböző méretű és felszerelésű szekereket használnak. Különösen így van ez a gabona, széna stb. hordásával kapcsolatban, melyet magasra raknak, s éppen ezért a dőlés veszélye sokkal nagyobb. Ez dombos-hegyes vidéken még csak fokozódott, ezért itt sokkal hosszabb szekereket használtak. „Az alföldi szekerek általában rövidebbek, mint a hegyvidékiek s hogy az alföldi szekérre mégis több szálas rakomány fér, annak az az oka, hogy a Alföldön – lankás vidéken egyebütt is – ’vendégoldal’-ra rakodnak. A ’vendégoldal’ 3–4 öl hosszú erős páros gerenda. A Nagy-Kunságon gúzzsal, kötéllel ... kötik két felől a szekér oldalához...” (Györffy I. 1942: 218). A *vendégoldal*, úgy látszik, a 19. évszázadban terjedőben volt. Eredetileg az alföldi sík vidékeken használták, de 1900 körül már a Dunántúl keleti és középső részén a hosszú szekéren is általánosnak látszik, csupán a magyar nyelvterület legnyugatibb részére nem hatolt be. Kelet felé egyes erdélyi és partiumi vidékeken is megtalálható, Székelyföldre azonban nem jutott el (MNA 202. térkép).

Debrecenben, még a századforduló idején, a hordáshoz előkészített szekérre nemcsak két vendégoldalt, hanem négy *rakoncát* és a vendégoldalra támaszkodó két *keresztfát* is felszereltek. Ezek kb. egy öl hosszú rudak, melyek végét kihegyezték, az oldalát pedig a szekér oldalához, illetve a löcsfejhez erősítették. „A gabonánál a szekér a keresztoszor mellé állott, az adogató a kévét egyenként villára öltve oldalt fordítva dobálta a szekérre, a rakó kézzel kapkodta el. A szekér derekát két lábba („csomó” ÚMTsz) rakott tíz kévével bélelte, a kévét tövel kifelé a két keresztfaig kinyújtotta. A bebélelés után az oldalakat derékkötő láncsal összehúztta. A rakodás itt is előlről kezdődött. Az első keresztfára tövel kifelé fordítva, lapjára fektetve egy-két kévét tet-

tek, majd efölé ismét új kévét fektetve megkezdte az első sor végigrakását úgy, hogy a tövel kifelé fordított kékék kötele mindig az oldalára esett. Az oldalak és a vendégoldal közti résbe, tövel a löcsők felé fordítva, két-két kévét dugtak. Mikor a sor a hátsó löcsőhöz ért, a rakodást a hátsó keresztfánál kezdték. A keresztfánál két-két kévét lapjára egymásra fektettek és befelé haladva befejeződött az első sor rakása. A lapos, hegyével befelé fordított és befelé dülő kévesort, hogy szét ne csússzék, be kellett bélelni. A bélelés előlről kezdődött, a szekérderek hosszába tövel kifelé fordított három kévét fektetett a rakodó. Majd ugyanazt a hátsó kereszttrúd felől is elvégezte, a béléskékévé töve a rakomány végéig ért. Az első és a hátsó béléskévére a szekér derekába három-három kévét úgy fektettek végig, hogy a kékék hegye egymás felé volt fordulva. A bélelés után hátulról kezdődött a második sor rakása, ezt is be kellett bélelni. A harmadik sor rakása ismét előlről kezdődött, a négy sarokkévével, illetve úgy végződött, hogy a második és utolsó előtti kéve félig ráfeküdt a sor elejét kezdő és záró sarkkévére. Ez akadályozta meg a rakás szétbomlását” (Balogh I. 1965–66: 234–235).

A rakodás nemcsak nagy körültekintést, de gyakorlatot megkövetelő munka volt. Ha távolabbra szállítottak, akkor a Tiszántúlon általában 10–12 keresztet raktak fel, ami 180–216 kévének felelt meg, mert itt 18 kévét raktak egy keresztbe. Árpából és zabból ennél többet, 14–16 keresztet rakodtak, mert ennek rövidebb volt a szára, és lényegesen kisebb terhet jelentett. Ezután következett a lekötés, mely a *rudalóköttél*-l történt, ezt csigával meghúzva a vendégoldal végéhez erősítették.

A másik szálasgabona-behordási mód középpontjában a *nyomórúd* áll, melynek segítségével felülről középen szorítják le a rakományt. Ezt általában a hosszabb méretű szekerekhez alkalmazzák, és egyidejűleg sok helyen magasabb oldalt is szerelnek fel. Általánosnak látszik a Dunántúlon, a Palócföldön is ez lehetett az uralkodó, de a dél felé nyitott völgyeken a vendégoldal az utóbbi évszázadban felnyomult; a Partium nagyobb részén és Erdélyben a nyomórúd kizárólagos (MNA 203. térkép).

Az abaúji Hegyközben a szekeret hordáshoz átalakítják. A szekérről leveszik az oldaldeszkrét, majd a *nyújtót* a *lajtorja* hosszúságának megfelelően a korábbi 2,5 méterről 3–4 méterre meghosszabbítják. Az aljára ennek megfelelő hosszú deszkát tesznek, oldalára pedig ugyanilyen kiterjedésű lajtorját, melyet máskor a csűrben vagy a csűr eresze alatt felakasztva tartanak. A lajtorját rövid láncsal *megfogatják*, *csatlóval* megrögzítik, hogy a *fergettyűn* ide-oda ne csúszkálhasson. A nyomórudat és a kötelet felrakják a szekérre, a villát az egyik lajtorjafokba beleakasztják és indulhat a szekér a hordásra.

Az így felszerelt szekér beáll a kereszt mellé, és az első két kereszttel az alját bélelik ki. Erre kalással befele kezdik el rakni a kévéket és az egyensúly érdekében annak közepét újra kibélelik. Ezt a műveletet kétszer, esetleg háromszor megismétlik. Ekkor felteszik a nyomórudat a rakomány közepére, és elől alácsúsztatják annak a láncnak, melyet a lajtorja két végére erősítenek. Amikor a szekér tetején rakodó hátul csúszik lefele, teljes erejével rákapaszkodik a nyomórúdra, ugyanakkor a villás az átdobott kötelet meghúzza és a lajtorja végéhez erősíti. Ezzel a kévéket úgy tudják rögzíteni, hogy ha a szekér történetesen felborulna is, a rakomány nem hull szét (Balassa I. 1964a; Paládi-Kovács A. 1979a).

A két hordási mód (vendégoldal, nyomórúd) között az érintkezési területeken le-

het átmeneteket is találni. Az abaúji Mikóházán az 1950-es években még sok *tót szekeret*, vagyis hosszú szekeret láttam, de vendégoldalt is használtak. Először kibélelik a szekeret, majd felteszik a vendégoldalt és a keresztrudat, erre szépen ráfektetik a kévéket fejükkel befelé, majd újra kibélelik. Mikor a kívánt magasságot eléri, felteszik a nyomórudat, melyet a két végén a vendégoldalhoz erősített kötéllel rögzítenek. Ilyen keverékforma – vendégoldal és nyomórúd együttes – használatát máshol is meg lehet találni (MNA 202–205. térkép).

A kötel és annak megerősítése igen nagy szerepet játszik a szálas gabona szállításában. A MNA 205. térképén a megerősítés módozatait mutatja be, melyből bizonyos táji sajátosságok derülnek ki. A lekötő kötelet a szekérroldalhoz erősítik a Dunántúl nagyobb részében, sok helyen a Palócföldön és számos helyen Erdélyben. Ez a legtöbb helyen megegyezik a nyomórúd elterjedésével (MNA 203. térkép), de Erdélyben általánosabbnak látszik a tengelyhez való erősítés, mely máshol csak szóróványosan fordul elő. A kötelet a saroglyához kötik az északnyugati nyelvterületen, de csak egy viszonylag kis területen. A nyújtóhoz és csatoláshoz való rögzítés csak szóróványosan mutatható ki, s ez a mód sehol sem jelentkezik összefüggő területen.

Általánosságban meg lehet állapítani, hogy a nyomórúddal történő hordás elsősorban a hegy- és dombvidék sajátja volt és csak kisebb mennyiség rakodását engedte meg. A vendégoldalas rakodás egykor a sík területeken volt általános, a sima utakon sokkal nagyobb mennyiséget lehetett segítségével a kívánt helyre eljuttatni. Ez az utóbbi módszer egyre inkább terjedt a hegyvidék fele, minden bizonnyal azért, mert nagyobb mennyiség szállítására volt alkalmas. A határvidékeken a kettő keveredett, de ebből az esetek többségében a vendégoldalas eljárás került ki győztesen.

A SZEMNYERÉS

A gabonamagoknak a kalászból, toklászból történő kiverése az egyik legnehezebb feladat, mely munkaerő-szükséglet tekintetében csaknem az aratással ér fel. A legegyszerűbb dörzsölő és verő eljárások mellett az emberi erővel történő cséplés, az állati erőt kívánó nyomtatás, majd a kézi és lóhajtású cséplőgépek, a vontatott és magánjáró gőz- és motorcséplők mind jellegzetes eljárásokat, munkamódokat, segédeszközöket és munkaszervezeteket alakítottak ki.

KEZDETLEGES GABONACSÉPLÉS

A kis területen termelt gabonát, az elhullott gabonaszálakat nem volt érdemes, de nem is lehetett másként, csak rendkívül egyszerű módszerrel kicsépelni. Ez akkor is előfordult, ha kevéske szúpot akartak nyerni, mellyel egy-egy kisebb építmény tetejét kívánták kijavítani. Ezek egyedi esetek és a MNA 53. térképe mutatja be őket, de nem lehet nagyobb, összefüggő területeket elkülöníteni. Összesen négy eljárásmódot különböztetünk meg, de a magyar nyelvterület különböző részein találni olyan települést, melyben mind a négyet gyakorolták.

A legegyszerűbb módszer, amikor a gabona-, elsősorban a búza- és rozsfejeket

kézzeel kimorzsolják. Az már valamivel szaporább eljárásnak számított, amikor a tornác ledöngölt és letapasztott földjén lábbal tiporták ki a szemet.

A bottal, mosósulyokkal történő kiverést a nők végezték. Hajdúböszörményben az így nyert mag az asszony külön keresetének számított, ezért fazekasárut vagy *csemegét* (gyümölcsöt) vásárolt cserében a vándorkereskedőktől. Tiszapolgáron, Tiszadadán a kalászszedőket a pitvarban sulyokkal verték a kalászokat, míg Hódmezővásárhely és vidékén inkább bottal csépeltek. A Duna–Tisza közén a rozso, többek között Kiskunhalason, Kecskeméten, Kiskunfélegyházán favillával ütügették kisebb mennyiségben, és zsúpnak használták fel.

„A verés legfejlettebb módját (Hajdú) Hadházon figyeltük meg. Itt a szérűnek való helyet kikeresik, felkapálják, lapáttal letisztítják s *tömőfával ledöngölik*. Most a szérű közepére négy erős cöveket vernek le úgy, hogy a földből mintegy 90 cm-re állanak ki. A négy cövekre egy ajtót fektetnek s a cövekhez szegeznek; ez a cséplő- vagy verőasztal. Az asztal egyik végéhez egy *bőgőnek* nevezett nagyobb gereblyét kötnek, melynek fogai az asztal végéhez támaszkodva felfelé állanak, a gereblye nyele pedig az asztal alatt van. Most a rozskévét kioldják, egy jó marokralót kivesznek belőle, pár szállal körületek, hogy szét ne zilálódjék, a szár alsó harmadában két kézzel megmarkolják, s nem túlságos erős ütéssel az asztalhoz verik a fejét. A verés közben is forgatják, mikor pedig a fejéből a szem kihullott, a tövét is odaverik az asztalhoz. Ezután a verő egyén az asztal végéhez lép és a gereblye fogain megfésüli fejétől is, tövestől is a markot. Ezután a zsúp tövét egy deszkához verik, hogy egyenes legyen, majd leteszik s ha a kicséplelt marok egy kévére szaporodott, bekötik” (Györffy I. 1928: 38). Hasonló módszert Tolna és Baranya megye magyar falvaiban is megfigyeltek. Ezzel az egyszerű eljárással végzik a cséplést abban az esetben is, amikor különlegesen kell arra vigyázni, hogy a gabona szárán ne legyen törés (üvegbefonás, szalmakalap-készítés stb.). Ezért ez a módszer a csépléssel együtt ott is előfordult, ahol általánosan nyomtattak.

A CSÉP ÉS CSÉPLÉS

A *csép* mint a szemkiverés eszköze Európa jelentős részén általánosan elterjedt. A magyar *csép* szó és alakváltozata (*csíp*, *csépfá*, *cséplőfa*) minden valószínűség szerint délszláv eredetű és már a 12. századtól előfordul, igaz, csak családnevi alakban: *Csépes*, mely talán olyan embert jelölt, aki ezzel a szerszámmal kereste kenyerét. Ez a *csép* az egész magyar nyelvterületen általános, de a Duna–Tisza közén helyenként előfordul *csikó* elnevezése is (ÚMTsz). Ennél valamivel gyakoribb neve a *másfélfa*, melyet a Dunántúl középső részén, a Kisalföldön, a palócoknál egy-két esetben, a Partiumban és Erdélyben hét alkalommal jegyeztek fel (MNA 67. térkép). Ez utóbbi elnevezéssel kapcsolatban felmerült annak a lehetősége, hogy ez lehetett egykori elnevezése, amit a délszláv terminus szorított ki.

A *csép*, mely mindenkinek saját tulajdonát képezte, három jól elkülönülő részből áll. A *csép nyelét* a *közszíj* köti össze az annál általában több mint felénivel rövidebb *hadaróval*. Ezt a szerszámot a legtöbb parasztember el tudta készíteni, és a hozzá szükséges alapanyagot viszonylag könnyű volt megszerezni.

86. ábra. A kézicséplés eszközei, Nyikómente (Udvarhely vm.)

ken és szórványosan Erdélyben található meg, míg az akác az Alföldön fordul elő néhány helyen. Ezenkívül itt-ott nyír, nyár, kőris, szil, bükk csépnyeleket is feljegyeztek.

A *hadaró* elnevezés a nyelvterület nyugati és keleti szélén éppúgy használt, mint ahogy a középső részeken, de szórványosan változatait (*hadró*, *hadar*, *hadarág*) is feljegyezték; ezenkívül előfordul a *sujtó*, az *ütő* a Dunántúl nyugati felében és egy-két helyen a Körösök mellékén. A *csikó* a Duna–Tisza közén és a moldvai magyaroknál is ismert, de mindez inkább csak színezi az általánosnak mondható *hadaró* megjelölést. Hossza 50–80 cm között váltakozik. 50 cm alatti méretet alig néhány helyen jegyeztek fel, legáltalánosabbnak látszik az 50–70 cm közötti, mely összefüggő területet alkot a Dunántúl nagyobb részén és a Palócföldön. A 70 cm-nél nagyobb *hadaró* általánosabb a Dunántúl délnyugati részén és Erdélyben, továbbá a Duna–Tisza közének északi felében és a nyelvterület északkeleti szögletében (Bodroghköz és környéke). Az anyagát nem lehet úgy elkülöníteni, mint a nyél esetében. Mégis leggyakrabban somból, gyertyánból, tölgyből, mogyoróból faragták, az Alföldön az akác is gyakori. Formáját tekintve a legáltalánosabb a hengeres, de a Dunántúl délkeleti-északnyugati irányú sávjában összefüggő területen szögleteset is használnak. Erdélyben a hengeres mellett gyakran találunk olyan *hadarókat* is, melyek végére bunkót faragnak (MNA 68–71. térkép).

A csépnyelet és a *hadaró*t *közsíj* köti össze, melynek segítségével a *hadaró* munka közben könnyen megfordul. Számos elnevezése közül a *kengyel* elsősorban a Dunántúl északi felében otthonos, a *telek* a Dunántúl és a Duna–Tisza közének északi részében viszonylag gyakori. A *nyakló* a Duna mellett és főleg Székelyföldön látszik általánosnak, míg a többi elnevezés (*nyak*, *gúzs*, *karika*, *gyűrű* stb.) ritka. A két rész összekötése az egész magyar nyelvterületen meglehetősen egységes és síjjal történik, fém karikával csak elvétve kapcsolják össze (K. Kovács L. 1950: 41–89; Ikvai N. 1961a: 149–157; MNA 66, 75. térkép; Takács L. 1991: 66–69; Paládi-Kovács A. 1991: 37–47).

A cséplés munkáját egyes területeken az udvaron végezték, de a legtöbb esetben erre a csűrben került sor, ahol a szálás gabonát elraktározták. A csűrök elterjedése és a kézi cséplés területe nagyjából fedi egymást. Nagy gazdaságokban külön cséplő-csűröket építettek, ahol egész télen folyt a munka. A csűr szerűjét egész évben járták, ide állt be a szekér, éppen ezért talaját a cséplés megindítása előtt rendbe kellett hozni. Az asszonyok sok marhaganéval sarat keverték, ezzel az egyenletesre döngölt szerűt egy seprű segítségével bekenték, majd elsimították. Erről az egyenletes talajról a szemet könnyen össze lehetett seperni, semmi sem ment belőle kárba, nem került közé sem por, sem pizok. Az így előkészített csűr földje nem *táskásodott fel*, ezért ezt az eljárást még a gépi cséplés korában is megtartották, mert így „*zsírosabb lesz a szöm*” (Balassa I. 1964a: 109).

Ezután következik az *ágyazás*, majd megindulhat maga a munka. „Az életet (búza) először *agyalják*. A szerűn szorosan egymás mellé felállítottak 8–10 kéve vagy ha nagy volt a szerű, egy kereszt búzát. A kalászkodat cséppel *leverték*, összetörték a kötélig. Ez a művelet az *agyalás*. A kötélben maradt, szétroncsolt kévedarabnak *tőke*, Szőlőszárdon (Abaúj-Torna vm.) *tuskó* a neve. A tuskót kibontották a kötélből, villával kirázták belőle a szemet, majd elteregették és előbb az egyik, majd a másik olda-

lát megverték. Ez a *kiterítés*, *terigetés* vagy *ódalgatás* (Kánó, Borsod m.). A fordítás villával történt. A kirázott szemet a szemtartóba vagy a szérű oldalához separték; az ilyen szemcsomónak *garmada* a neve. Előzőleg a töreket görbe fogú gereblyével, a *szérűgereblyével* lehúzták a szemről. A terigetés után következett a *hadarás*, amikor a hadaróval kiverték, *kihadarták* – a folyton mozgatott cséppel, illetve hadaróval szinte kiséparték – a szalmát a csűr elé, a mag pedig a szérűn maradt. A szérű végén villával egy ember állt, s mielőtt a csűr elé került volna a szalma, villával megrázta, hogy a közte lévő szem kihulljon. Imolán (Borsod m.) nem hadartak, a szalmát favillával hordták ki a csűr elé. Martonyiban előbb volt az *ódalazás*, amikor a fejeket két oldalról megverték s a kévétet ezután állították fel az agyaláshoz” (Gunda B. 1937a: 60).

A kisparaszti gazdaságokban általában hármásban csépeltek, közülük egy mindig a vezető, aki meghatározta a munka ütemét (Molnár I. 1963: 480). A hármásban való csépléskor mindenki hármat üt, azután pihen. A hármas ütést gyorsan végzik el, majd nagyobb emelés következik, hogy a többieknek is legyen ideje az ütést elvégezni. Ennek az üteme így hangzik: ra-ta-ta, ra-ta-ta, ra-ta-ta. Akadt olyan ember, aki ezt a ritmust kidíszítette. Ekkor a cséplés üteme így alakult: ra-ta-ta, ra-ta-ta, ekkor elkezdte: ta-ta-ta-ta-ta, ta-ta, ta-ta-ta-ta-ta. Ehhez már igen nagy szakértelem és gyakorlat kellett. Fordításkor kettő fordított, egy pihent; felszedéskor pedig egyik szedte az egyik sort, a másik a másikat, a harmadik pedig kötötte a zsúpot. Akárhányan csépeltek is, annak az üteme mindig ugyanaz maradt, mint a hármas cséplése és a munkamenete is pontosan megegyezett azzal (Hegyköz, Abaúj m.). A dunántúli uradalmakban a létszám rendszerint nagyobb volt. „Eszerint a cséplő csapatok, a bokrok a XVIII. század közepétől nyomon követhetően, 4–5–6-os létszámmal dolgoztak, azaz annyi munkással, mellyel a pajta térségét is a legelőnyösebben kihasználhatták, és ugyanakkor a munkában is a legkedvezőbb ütemet diktálhatták” (Takács L. 1991: 71).

A nagy uradalmakban a gépek megjelenéséig általános volt a *részes cséplés*, mely karácsonyig, sőt némelykor tavaszig eltartott. A 17. század elején már sokan keresték csépléssel a kenyerüket, és a részen kívül *ebédköböl* is járt nekik. A 18. századi adatokból nem lehetett mindig pontosan megállapítani, hogy mennyi is volt a cséplőrész, de a 19. század első éveiben általában a 8. köbölért csépeltek a Hegyközben. A 19. század második felében többnyire a részes aratók (képések) maradtak ott csépelni, de kisebb létszámmal, hiszen az asszonyok nem vettek részt ebben a munkában. A századforduló idején a 10–11. részt kapták, aszerint, hogy milyen volt a termés. Ha nagyon silánynak ígérkezett, akkor adtak tizedet. A részelés vékával történt; miután a cséplés egész eredményét lemérték, akkor adták ki egyszerre a cséplők egész járandóságát (Balassa I. 1964a: 16).

Hasonló adatokkal rendelkezünk a Dunántúlról is a múlt század közepéről. Kemenesalján részért arattak kosztal. Itt „... a cséplést, mint rendesen ugyanazok végezték, akik takartak. Kisebb gazdáknál, hogy télire nem maradt csépelni való, 11-én magok kenyerén is elcsépelnek”. Általában Vas megye nyugati felében „minden munkát rendesen ugyanazon munkások” teljesítik (Nagykapornak, Zala m. – Galgóczy K. 1855: 215). 1862-ben 50 aratót szerződettek, ezekből a pallér 21-et tartozott cséplésre is beállítani. A cséplőrész az ősiből a 12., a tavaszból a 11. rész (Balassa I. 1985b: 213).

A feljegyzések arról tanúskodnak, hogy a bércséplők ugyanolyan nincstelen zselérek voltak, illetve később agrárproletárok, legfeljebb szegényparasztok, mint a részes aratók, sőt ezekkel sok esetben személyükben is megegyeztek, mert a két munkát már évszázadok óta összekötötték.

A NYOMTATÁS

A *nyomtat* „szarvasmarhával, lóval, szekérrel a gabonaszemeket kitapostatja” egy- séges jelentéssel található meg a magyar nyelvterület mindazon részein, ahol ezzel az eljárásmóddal éltek. A szó finnugor eredetű alapra (*nyom*) vezethető vissza, ismerek- tét a honfoglaló magyarság már magával hozhatta. Keleten általános elterjedtségét az is mutatja, hogy a Biblia legrégebbi szövegeiben is előfordul, és így átkerült a fordításokba is. A 16. század végén a Károlyi-Bibliában ezt olvashatjuk: „A *nyomtató* ökörnek ne kösd-fel a száját” (5Mózes 25: 4), mely nemcsak azért érdekes, mert közmondássá vált, hanem azért is, mert utal arra, hogy a nyomtatás munkájában a szarvasmarháának is egykor nálunk jelentősebb szerepe lehetett.

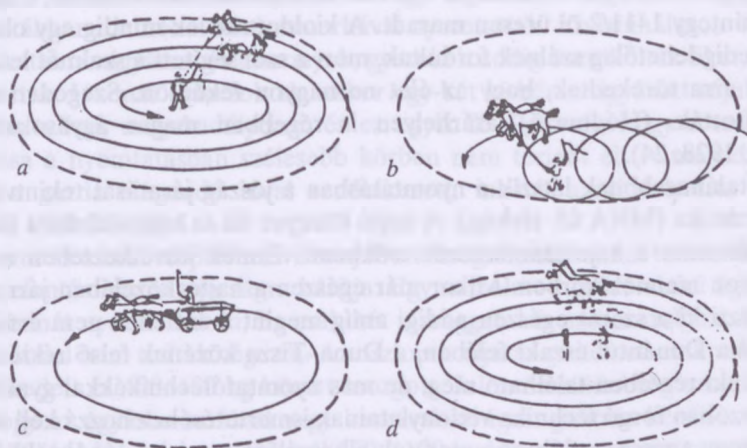
A 19. század végére vonatkozó felmérés (MNA 62. térkép) kétségtelenül megál- lapította, hogy a nyomtatásban nálunk a ló játszotta a döntő szerepet. A Dunántúl déli és nyugati felében viszonylag gyakori a ló és a szarvasmarha alkalmazása ugyan- azon a településen, a Duna–Tisza közén és a Tiszántúl északi felében is előfordul szórványosan, valamint Szabolcsban is öt-hat ponton megtalálták. A ló vontatta sze- kérrrel történő nyomtatás kétségkívül haladósabb munka, ha azt a lovak és az embe- rek munkájára vetítjük. A Dunántúl nyugati felében, továbbá a Maros és a Körösök között jegyezték fel nagyobb számmal. Csak szórványosan ismerünk olyan települé- seket, ahol lóval, szarvasmarhával és szekérrel egyaránt nyomtattak. Feltűnő, hogy két helyen – a Duna mellett és a Tiszántúl középső részén – feljegyezték a hengerrel történő nyomtatást, és ezt a moldvai magyarok körében is megtalálták, hiszen ez a terület gazdasági vonatkozásban erőteljesebben kapcsolódik keleti és déli irányba.

A *szérű*, a nyomtatás színhelye a magyarban ócsuvas jövevényszó és általában je- lentett mindenféle kerek tárgyat (gyűrű), helyet. Ez tájanként váltakozva a század- forduló idején különböző helyeken készült. A tarlón leginkább az Alföld déli részé- ben ott alakították ki a szérút, ahol ólaskertek, illetve szérűskertek vették körül a falut. Ahol ilyenek nem találhatók, ott a falu alatti gyepen, ún. *lóger*ben folyt a nyomtatás. Azokon a vidékeken, ahol a nyomtatás a cséplést fokozatoson visszaszorí- totta, ott az udvaron, illetve a csűr előtt készítették el a nyomtatószerút, melyre a legtöbb összefüggő előfordulási területet az északi és nyugati vidékeken találunk.

A szérút minden évben fel kellett újítni vagy újra elkészíteni, mert a tél azt tönk- retette. Leggyakrabban lóval letapostatták vagy szekérrel megjáratták. Ritkábban hengerezték, gyakrabban bunkóval döngölték. Az így előkészített talajt agyaghoz kevert marhatrágyával letapasztották. A szérű elkészítésének módja sokszor még egy határon belül is változott aszerint, hogy milyen talajon kellett azt kialakítani.

Debrecenben, de máshol is, a szérű nagysága attól függött, hogy mennyit akartak beágyazni és hány lóval akartak nyomtatni. Az átmérője 20–30 méter között váltako- zott. A különbség abból is adódott, hogy fűvön, gyepen vagy tarlón készült a szérű,

melyet először *kopaszon* járatnak meg a lovakkal. Ezután felkapálták, majd dézsából alaposan meglocsolták és szalmával leszórták és ismét ráengedték a lovakat. A gye-
pen a szérút kétféleképpen alakították ki. Volt, aki először a *torzsokot* élesre kikala-
pált lapáttal vagy erre a célra készült *szérűnyesővel* *letolta*, aztán *begazolta* (beszórt),
és úgy engedte rá a lovakat. Szalmával, esetleg törekkkel azért terítették le, hogy ne

87. ábra. Nyomtatás. A lójáratás főbb formái a nyomtató ágyásán a Kárpát-medencében

látszódjék meg a ló patájának a helye. Amikor már olyan kemény volt a föld, hogy a lovak nyoma nem látszott meg rajta, akkor letakarították a töreket, készen állott a szérű. A másik készítési mód a következő: A szérű helyét szalmával megterítették és a lovakkal jól megtapostatták; közben többször is megöntötték vederral vagy *félfenekű hordóból*. Mikor a talajt már elég keménynek találták, legereblyézték róla a töreket. A kiálló fücsomókat csak ilyenkor nyesték le lapáttal. Ezzel azonban sokszor újra felpuhították a talajt, ezért újra gazolták és a lovakat ismét rávezették. Még legereblyezés után is maradt rajta törek, itt-ott kiálló szalmaszál. Erre mondták, hogy *szőrös a szérű*, mely a használattal simára kopott. A tarlón nem szerettek szérút csinálni, mert a talaj puha lévén, azt nagyon nehezen tudták megkeményíteni, puha szérűn pedig nem lehetett jól nyomtatni (Balassa I. 1940: 41–42). A szérűs- és ólaskertekben, a lógerekben, az udvaron és a csűrben a nyomtatás mindig ugyanazon a helyen történt, így a hosszú évtizedek alatt megkeményedett talajt csak fel kellett újítani.

Ezután került sor az *ágyázásra*, vagyis a gabonának a szérűn történő szétterítésére. Ez majdnem kizárólag kör alakban történt, de a szekeres járatáshoz középen nagyobb területet ki kellett hagyni, mert szekérrel nem lehetett kis helyen megfordulni. Négyszögletes ágyásokat csak néhány nyugati és pár északi kutatósponton találtak a MNA munkatársai (64. térkép).

„A vontatóboglyák beágyazásánál semmi különösebb szabály nem volt. Lehetőleg nem fektették vízszintesen a gatz, inkább állani hagyták. A szérű szélén üres teret hagytak. A gatz villával húzták szét.

A kévés élet ágyazása úgy történt, hogy a szérű szélétől egy ölnyire egy rövid (két öl) sort fektettek kibontott kévékből, kalásszal a szérű széle felé. Erre a sorra egy másik, de valamivel hosszabb sort fektettek, majd erre a harmadikat és így tovább. A sorok úgy feküdtek egymáson, mint szántásnál a barázdák. Mikor a szérű közepéig jutottak, fogyasztani kezdték a sort. Az utolsó pedig olyan rövid volt, mint az első. Vagyis az egész szérű kör alakban be volt terítve, olyanformán azonban, hogy a szélein körül mintegy 1–1½ öl üresen maradt. A kioldott kévék mindig egy oldalra dőltek, mégpedig lehetőleg szélnek fordultak, mert a szél segített a szalmát letakarítani. Lehetőleg arra törekedtek, hogy az élet ne nagyon feküdjön. Szegeden majdnem talpra állították. (Hódmező)Vásárhelyen is régebben magas ágyásokat raktak” (Györffy I. 1928: 24).

A legáltalánosabbnak látszik a nyomtatásban a jószág járatását tekintve a csigavonalas technika (MNA 65. térkép). A hajtó középre áll és hajtja körbe a lovakat, de minden kör után a hajtószar hosszát csökkenti. Ennek következtében a lovak új nyomvonalon mennek körben. Mikor már egészen a hajtó közelében járnak, akkor lassan ereszti ki a szarat egészen addig, amíg megint a széléhez nem érnek. Ez az eljárás mód a Dunántúl északi felében, a Duna–Tisza közének felső részén és a Tiszántúl északi részében található meg, de más nyomtatótechnikákkal gyakran keveredik. „A szóban forgó technika viszonylatainak ismertetéséhez hozzá kell még azt is fűznünk, hogy a visszaemlékező parasztok elbeszélése szerint 4 lónál több jószággal nem dolgoztak, ami – tekintetbe véve a munka technológiai elvét – igen könnyen megérthető” (Hoffmann T. 1963: 122–204, e munkában bőséges irodalom).

A körkörös nyomtatástechnika esetében a hajtó mindig előrelép néhány lépést és kis körben járatja a lovakat, melyek száma a legtöbbször kettő. Így megy körbe a szérűn és a felfogott kört úgy igyekszik meghatározni, hogy azok közepén összeérjenek. Ez az eljárás mód leginkább a nyomtatási terület déli részén található meg összefüggő területeken, de a Duna–Tisza közén és a Tiszántúlon egész északra felhatol.

A szakirodalom megemlíti azt a formát, amikor a nyomtató állat a középre levert karó körül kering és a hajtószar arra feltekeredve mindig kisebb körben való mozgást enged. Amikor már középre eljutottak, akkor egyszerűen megfordítják őket, így visszafele tekerik le a szarat. Ezt az eljárást Nyugat-Dunántúl hat településén, továbbá Észak-Tiszántúl néhány falujában ismerték és a moldvai magyaroknál tekinthető általánosnak (MNA 65. térkép). Ugyanakkor az eddigi irodalom a Dél-Dunántúl és a Duna–Tisza közének déli részében jegyezte fel, nagyjából sík vidéken, valószínűnek látszik balkáni kapcsolata.

A szekérrel történő nyomtatás a Dunántúl középső részén és a Tiszántúl déli felében volt elterjedt, de a MNA csupán három olyan települést talált, ahol a visszaemlékezők ezt az eljárást kizárólagosnak mondták. A többi helyen a körkörös eljárással párhuzamosan alkalmazták. Mindenesetre ez az eljárás mód viszonylag újkeletűnek látszik. „A kocsival való nyomtatás a pusztán az 1900-as évek körül jött divatba. Először a Hódmezővásárhely alatti *nyomási földeken* nyomtattak kocsival. A kiscsárdák embereknek nem volt lovuk, ezért hárman-négyen összeálltak és közös szérűn leginkább *fuvarosokkal* nyomtattak. A fuvarosok pedig kocsival nyomtattak. A nyomási földekről került ki aztán a pusztára a kocsival való nyomtatás. Eleinte csak kisebb

emberek nyomtattak kocsival. Az első világháború után már jóval többen nyomtattak kocsival, mint lóval” (Nagy Gy. 1954: 500; Lukács L. 1994: 495–503).

Mezőkövesden (Borsod m.) általában 8–10 kereszt került egy ágyásba és 2–6 lóval nyomtattak. Egy napon kora hajnaltól késő estig 5–6 ágyással végeztek. A *fordításra* az első *járatás* után került sor, majd a *rázás* és a *karimázás* következett. Ezután letisztították a töreket és a szemet tolóval vagy fagereblyével garmadába gyűjtötték. Sokkal ritkábban, de néhol szarvasmarhával nyomtattak. Kiskunhalason 40–40 marhát ráhajtottak az ágyásra, és asszonyok, gyerekek addig ösztöklétkézték őket, amíg körbe nem jártak. Ha már beleszoktak, akkor egy-két kisbéres vigyázott rájuk. A ganajozást nem tudták megakadályozni, és ez egyik fő oka volt, hogy a szarvasmarha alkalmazása a nyomtatásban szélesebb körben nem terjedt el. A második fordítás után, ha a gazda elegendő lóval rendelkezett, inkább azzal folytatta a munkát (Györffy I. 1928: 28–30).

A nyomtatás a kézi csépléshez viszonyítva kétségtelenül sokkal termelékenyebb és a munka jelentős részét a jószágra hárítja. Egy nap alatt a gyűrű alakú ágyáson 200–300 kg gabonát nyomtattak ki, ha csak két jószággal, két ember dolgozott, mert két ágyásnál többel nem tudtak végezni. Az oszlopos eljárás esetén ez csaknem kétszeresére emelkedett és 400–480 kg között mozgott. Jelentős különbség mutatkozott abban is, hogy az ágyásba sarlóval vagy kaszával levágott gabona került-e. Az előbbi esetben 336–444 kg, míg az utóbbinál 260–1100 kg között ingadozott a napi átlag. A szekeres nyomtatás esetén 560–2550 kg közötti eredményt is el lehetett érni (Hoffmann T. 1963: 230).

Mindezekből két következtetést is le lehet vonni. Az egyik, hogy a kaszával történnő aratás esetében a nyomtatás eredménye sokkal magasabbnak látszik, mint az olyan gabonánál, melyet sarlóval vágtak le. A másik, hogy a nyomtatás különböző formái között eredményességben jelentős különbségek mutatkoztak, és ennek tulajdonítható, hogy a termelékenyebbek a 19. század második felében terjedőben voltak.

A cséplés és a nyomtatás az alföldi (síksági) és hegyvidéki (dombvidéki) földművelés meghatározásának és elválasztásának egyik legfontosabb megkülönböztető jegye. Az eddigi kutatás nem tett kísérletet arra, hogy a kettő viszonyát a 19. század előtt megpróbálja térképpel ábrázolni. Szerencsére azonban rendelkezünk két olyan, mely közül az egyik az 1840–1860 közötti állapotot, a másik az 1900 körülit mutatja be (Hoffmann T. 1963: 271; MNA 55–57. térkép).

Az 1840–1860 közötti időszak az, amikor a két szemnyerési mód viszonyát a gépek megjelenése még nem befolyásolta. Ebből a térképből kiderül, hogy a Dunántúl döntő többségén nyomtattak, csak a Bakonyban, Zalaiban és Vas megye jelentős részében gyakorolták a kézi csépest. A nyomtatás a Kisalföldön általános, sőt Pozsony megyébe is átnyúlik. Behatol a Palócföldre, de a Tisza és a Szamos völgyének csak síksági részén található. A Szilágyságban Tasnádig mutatható ki, a Partiumban csak a hegyekig jut, a Bánátban általános.

A MNA három lapja is foglalkozik a nyomtatás és cséplés elhatárolódásával. Ebből kiderül az, hogy a búza és az árpa nyomtatási területe lényegében azonos. Továbbra is megmaradt a nyugat-dunántúli sziget. A Kisalföld felett azonban némiképpen északra nyomult. Ugyanez állapítható meg a Palócföld vonatkozásában is.

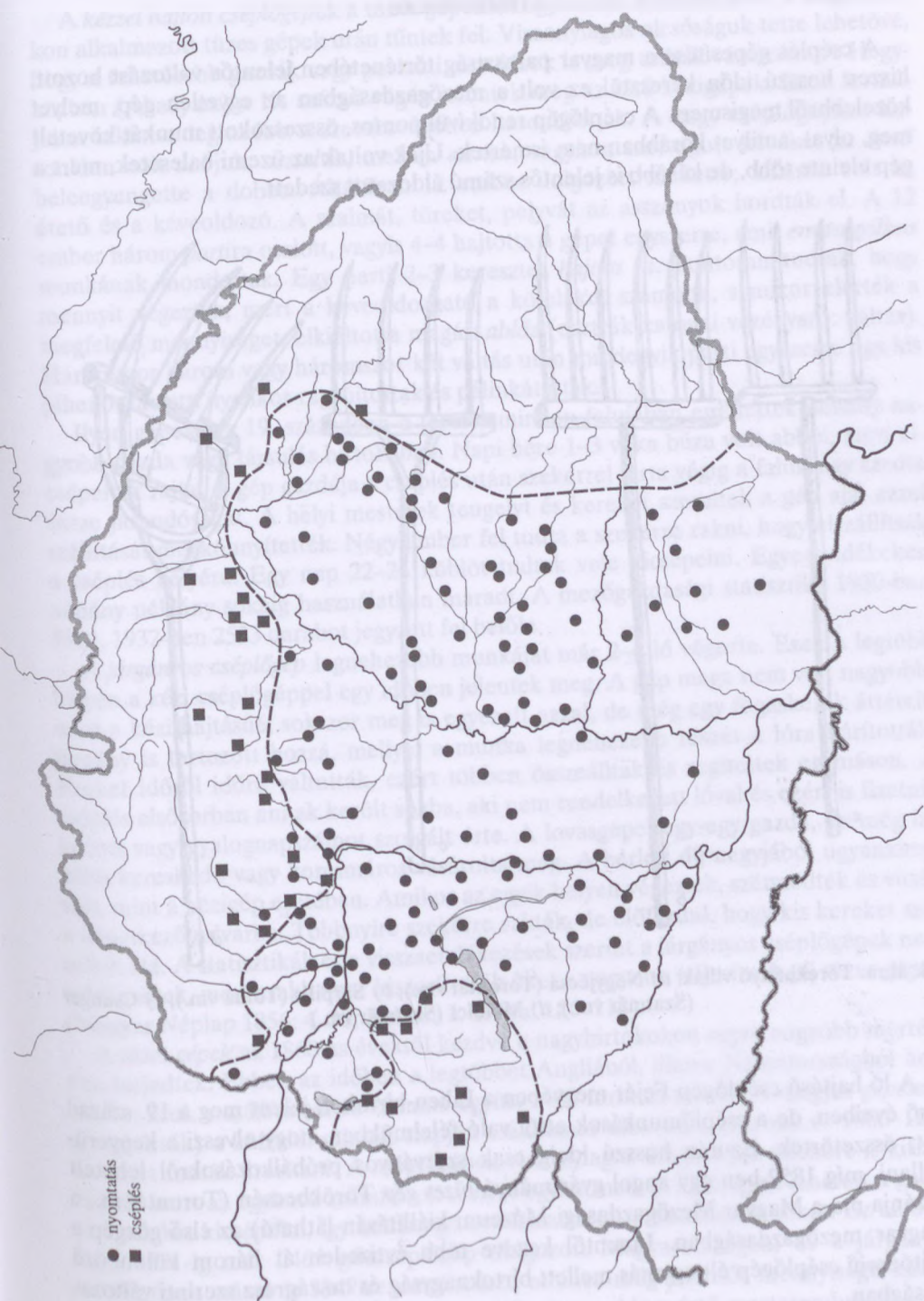
Erdély irányában a további behatolás nem érzékelhető. A moldvai magyaroknál mindkét gabonaneműt inkább nyomtatták. Egészen más a helyzet a rozssal, amit viszonylag kevés kivételtől eltekintve az egész Dunántúlon és Kisalföldön csépeltek, éppúgy, mint a Jászságban, a Nyírségben, továbbá Erdélyben és a moldvai magyaroknál.

Általánosságban meg lehet állapítani, hogy a 19. század második felében a viszonylag termelékenyebb nyomtatás a búzával és az árpával kapcsolatban északi irányba előrenyomult, ugyanakkor ilyen kiterjedést Erdély irányába kevéssé észlelünk. A rozs cséplése a magyar nyelvterület nagyobb részén uralkodónak számított, ami elsősorban a zsúpnyeréssel volt kapcsolatban. Visszaszorulást még a gépek korszakában is csak lassan lehet észlelni. A búza és árpa nyomtatása lényegében 1880 és 1920 között csaknem teljesen megszűnt, a rozs cséplése helyenként a két világháború között, sőt egyes településeken: a Dunántúl keleti felében, a Jászságban és Nyírségben, továbbá Erdélyben még a 20. század közepét is túlélte. A nyomtatás 1920 után szórványosan csak háborús körülmények között bukkant fel.

A nyomtatásra a közép- és szegényparaszatok, a fuvarosok messze eljártak már a 17. században is: „Részt tizedik kilát adok nékiek, az kik elnyomtatják a búzát falujol(!), vagy olcsóbb másutt az nyomtatás vagy drágább” (NySz. 2. 1061). Lényegében nagy területre érvényes az a feljegyzés, melyet Adonyból (Fejér m.) ismerünk; 1760: „A nyomtató rész az arató részhez alkalmaztatik és hányadik kereszt minden gabonának neméből az aratónak adatik, ugy mérő számban hasonlóképpen a nyomtatónak annyi mérő jár” (Takács L. 1991: 82).

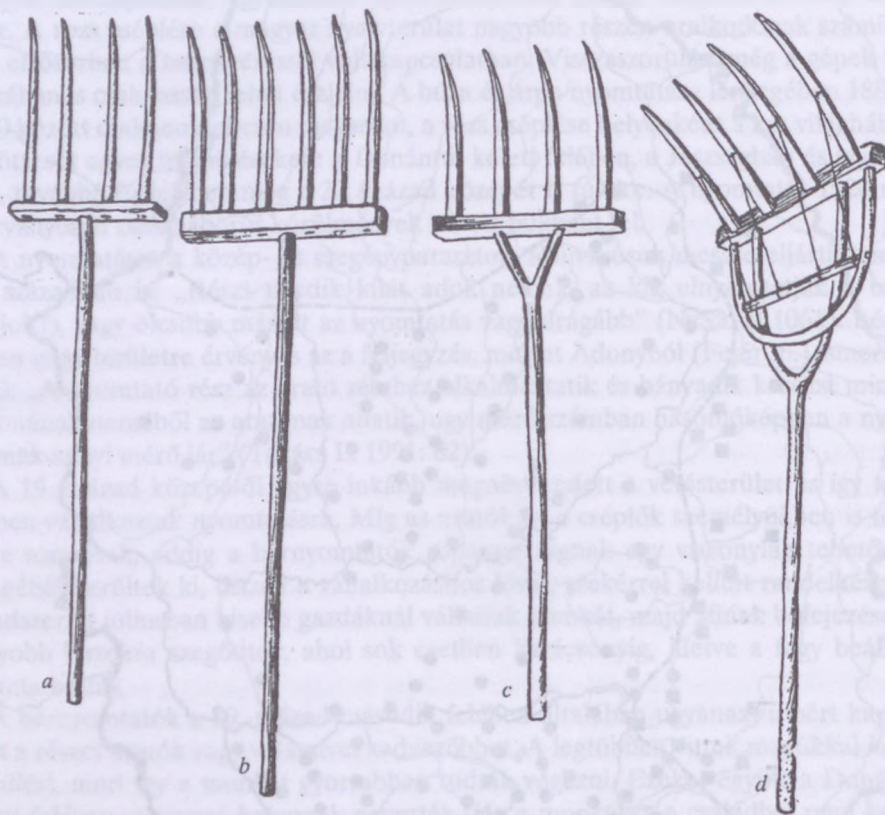
A 19. század közepétől egyre inkább megnövekedett a vetésterület és így mind többen vállalkoztak nyomtatásra. Míg az aratók és a cséplők személyükben is többnyire azonosak, addig a bérnyomtatók a parasztságnak egy viszonylag tehetősebb rétegéből kerültek ki, hiszen a vállalkozáshoz lóval, szekérrel kellett rendelkezniük. Rendszerint júliusban kisebb gazdánál vállaltak munkát, majd annak befejezésekor nagyobb birtokra szegődtek, ahol sok esetben karácsonyig, illetve a fagy beálltáig nyomtathattak.

A bérnyomtatók a 19. század második felében általában ugyanazt a bért kapták, amit a részes aratók vagy valamivel kedvezőbbet. A legtöbb esetben vittek magukkal *hajtót* és *villást*, mert így a munkát gyorsabban tudták végezni. Ezeket együtt a Dunántúl keleti felében *nyomtató bokornak* nevezték. Ha e munkákra a családból nem került senki, akkor azt meghatározott bérért fogadták fel. Éppúgy kaptak étellemezést a kisgazdaságokban (bennkosztos) vagy kommenciót a nagybirtokon, mint az aratók; a lovak pedig takarmányban, illetve a kijelölt helyen legeltetésben részesültek. Egyes területek valóságos kibocsátói voltak a vándornyomtatóknak, de ezek útvonalai a legtöbb esetben különböztek az aratókétól. A Tiszántúl egyes síksági területeiről délre (Hajdúság, Békés stb.), messze földre elszekereztek, sőt azt is érdemes megjegyezni, hogy a 18. században betelepült szlovákok (Békés m.) és németek (Tolna m.) közül sok bérnyomtató került ki annak ellenére, hogy eredeti hazájukban ezt a munkát még hírből sem ismerték (Hoffmann T. 1963: 295; Takács L. 1991: 81–82).

12. térkép. A gabonaneműek nyomtatása és cséplése a Kárpát-medencében az 1840–60-as években

A cséplés gépesítése a magyar parasztság történetében jelentős változást hozott, hiszen hosszú időn keresztül ez volt a mezőgazdaságban az egyetlen gép, melyet közelebbről megismert. A cséplőgép rendkívül pontos, összeszokott munkát követelt meg, olyat, amelyet korábban nem ismertek. Újak voltak az üzemi balesetek, mert a gép eleinte több, de később is jelentős számú áldozatot szedett.

88. ábra. Törekhányó villák: a) Nagyjécsa (Torontál vm.); b) Sárpilis (Tolna vm.); c) Csenger (Szatmár vm.); d) Matolcs (Szatmár vm.)

A ló hajtású cséplőgép Fejér megyében a Lilien-birtokon jelent meg a 19. század első éveiben, de a cséplőmunkások attól való félelmükben, hogy elveszi a kenyérüket, összetörték. Ezután hosszú ideig csak szórványos próbálkozásokról lehetett hallani, míg 1852-ben egy angol gyártmányú *tűzes gép* Törökbecsén (Torontál m., a kazánja ma a Magyar Mezőgazdasági Múzeum kiállításán látható) az első gőzgép a magyar mezőgazdaságban. Innentől kezdve több évtizeden át három különböző hajtóerejű cséplőgép élt egymás mellett birtoknagyság és országrész szerinti változásban.

A kézzel hajtott cséplőgépek a tüzes gépekkel egyszerre, alkalmanként a nagybirtokon alkalmazott tüzes gépek után tűntek fel. Viszonylagos olcsóságuk tette lehetővé, hogy a tehetősebb gazdák vagy paraszti társulások is meg tudták vásárolni. A Hegyközben (Abaúj m.) a 19. század végén jelentek meg az első kézigépek. Ezek formájukat tekintve leginkább a szecskavágóhoz hasonlítottak. A nagy cséplőgéphez hasonlóan volt *dobjuk*, *asztaluk*, melyen *etettek*, vagyis a szétvágott kévét az *étető* beleegyengette a dobba. Általában 12 ember dolgozott mellette; állandó volt az étető és a kéveoldozó. A szalmát, töreket, pelyvát az asszonyok hordták el. A 12 ember három *partira* oszlott, vagyis 4–4 hajtotta a gépet egyszerre, amit *embergyilkos* munkának mondtak. Egy parti 2–3 keresztet *hajtott ki*. Pontosan tudták, hogy mennyit végeztek, mert a kéveoldozgató a köteleket számolta, s mikor elérték a megfelelő mennyiséget, elkiáltotta magát: *ablóz* (osztrák katonai vezényszó: váltás). Háromszor három vagy háromszor két váltás után mindegyik parti egyszerre egy kis pihenőt tartott, ilyenkor rágyújtottak és pálinkát ittak.

Ilyen gépeket a 19. században e terület minden falujában említettek néhány nagyobb gazda vagy társulás birtokában. Napi bére 1–3 véka búza volt abból, amit elcsépeltek rajta. A gép gazdája a cséplés után szekérrel járta végig a falut, úgy szedte össze járandóságát. A helyi mesterek tengelyt és kereket szereltek a gép alá, ezzel szállítását megkönnyítették. Négy ember fel tudta a szekérre rakni, hogy elszállítsák a cséplés helyére. Egy nap 22–26 köblöt tudtak vele kicsépelni. Egyes vidékeken néhány példány sokáig használatban maradt. A mezőgazdasági statisztika 1930-ban 3511, 1932-ben 2533 darabot jegyzett fel belőle.

A *járgányos cséplőgép* legnehezebb munkáját már 2–4 ló végezte. Ezek a legtöbb helyen a kézi cséplőgéppel egy időben jelentek meg. A gép maga nem volt nagyobb, mint a kézi hajtásúé, sokszor meg is egyezett azzal, de még egy fogaskerék áttételű járgány is tartozott hozzá, mellyel a munka legnehezebb részét a lóra hárították. Ezeket időről időre váltották, ezért többen összeálltak és segítettek egymáson. A cséplés elsősorban annak került sokba, aki nem rendelkezett lóval és ezért is fizetnie kellett vagy gyalognapszámot szolgáltat érte. A lovasgépet egy-egy gazda, de még inkább kereskedő vagy korcsmáros vásárolta meg. A bérleti díj nagyjából ugyanannyi volt, mint a kézigép esetében. Amikor az egyik helyen végeztek, szétszedték és vitték a következő udvarba. Többnyire szekérre rakták, de előfordul, hogy kis kereket szereltek alá. A statisztikák és a visszaemlékezések szerint a járgányos cséplőgépek nem sokáig éltek, mert csakhamar kiszorították őket a nagyobb teljesítményű tüzes gépek (Magyar Néplap 1856: 4. 28; Balassa I. 1964a: 116–118).

A *tüzes gépek* az 1860-as évektől kezdve a nagybirtokokon egyre nagyobb mértékben terjedtek. Ebben az időben a legtöbbet Angliából, illetve Németországból hozták be; áruk a szállítással és vámmal együtt 1400 forintot tett ki. A magyar *gépészek* (gépgyártók) a külföldi minták alapján csakhamar elkezdtek gyártani és 1000–1200 forintért tudták árusítani. A cséplőgépek viszonylagos drágaságuk ellenére is kifizetődek, mert az egykorú számítások szerint egyharmadnyi költséggel lehetett a gabonaszemeket kicsépelni, így néhány jó év visszafizette a befektetett tőkét. Ez az oka, hogy 1871-ig már 2464 gőzcséplőgép dolgozott Magyarországon, de a járgányos cséplőgépek száma is 3347-re emelkedett, amihez még jelentős mennyiségű kézzel hajtott cséplőgép is járult. A falvakban először az ahhoz értő mesteremberek: a gé-

pészek vásároltak gőzcséplőgépet, majd egy-egy jobb módú parasztember is ebbe fektette a pénzét, ami általában jó vállalkozásnak bizonyult. Ezzel megjelent egy új foglalkozási ág falvainkban: a *gépész*. A tüzes gépeket eleinte egyik helyről a másikra vontatták, ami jószágot és embert egyaránt nehéz próbára tett. Ehhez 6–10 ökörre volt szükség, különösen felázott utakon. Az 1920-as években egyre inkább terjedtek a *magánjáró gőzgépek*, melyek megfelelő átkapcsolással nemcsak maguk közlekedtek, hanem a cséplőszekrény vontatására is alkalmasakká váltak. Az 1920-as években jelentek meg nálunk azok a traktorok, melyek a csépléshez és a gép szállításához szükséges erőt szolgáltatták.

A cséplőgép hódításával a cséplés helye eleinte nem változott. Éppen úgy a szék- és ólaskertekben folyt ez a munka, mint korábban. A tanyás vidékeken meghatározott rend szerint sorra vette azokat. A falu alatti ideiglenes cséplőhelyek (lógerek) száma azonban megnövekedett, mert a tűzvédelem igyekezett a faluban, különösen a csűrben történő munkát megszüntetni. Az ilyen intézkedések ellenére is a csűrös területeken sok helyen az udvaron csépeltek egészen a kollektivizálás befejezéséig. A cséplőszekrényt a csűrbe állították be, mert így az ott felhalmozott szálas gabonát nem kellett szállítani, a hátsó kapun a szalmát, töreket, pelyvát könnyen ki lehetett a kertbe vinni.

A tüzes gép ereje a 20. század elején 2,5–12 lóerő között váltakozott, mely a szekrény nagyságában és teljesítőképességében is jelentős különbséget mutatott. Óránként 240–800 kévét tudott kicsépelni, ami minden eddigi szemnyerési módot messze felülmúlt.

A munkások száma mindig a gép nagysága szerint alakult. A 4 lóerejűnél 10–12 fő is elegendő volt, de a 8-asnál már 18–22, a 10-esnél 26–30 fő is dolgozott. Ezenkívül a gépész, a fűtő és a *gépesgazda* személye is fontos volt. Az utóbbi szedte össze a munkásokat; a felnőtt férfiak egész, a nők és a fiatal fiúk fél részt kaptak. A *cséplőgazda* a munkások vezetője, a géptulajdonos, a gépész és a munkások között állott és gondosan ügyelt arra, hogy a kicsépelte mag mennyiségét pontosan megállapítsa, mert ebből történt a százaléki kiadása. Egyes területeken a géppel csak a *gépész*, a *fűtő* és az *étető* ment, míg a többi munkás segítség alapon a családból, illetőleg a szomszédságból került ki. Az udvaron történő cséplés esetében a kosztal és itallal történő ellátás a házigazda feladatának számított.

A cséplőgép mellett egész részesként dolgoztak azok, akik az aratásban kaszásokként vettek részt, a marokszedők pedig fél részt kaptak. Egész részt kapott a 3–4 kévehányó: feladatuk a kévéknek az asztagról vagy a szekérről a cséplőszekrény asztalára villával történő feldobása. A két *étető* egymást váltva a dobba továbbította a szétvágott kévéket, 4–5 *szalmarakó* a *kazalmester* irányításával hordta és rakta a kazlat, a *zsákoló* a tele zsákokat elszállította a mázsához és újat akasztott fel, a *mázsás* (*mázsamester*, Szegeden *molnár*) lemérte a gabonát és azt a 4–5 zsákolóból az éppen munka nélkül lévő vitte a szekerre. A *félrészesek* közül az asztalon állott a kévevágó, éles késével elvágta a kéve kötelét és az étető kezébe adta. A polyvalyukban nők kaparták össze a töreket, a polyvát, és szállították el a kijelölt helyre, ahol azt külön *kazalos* rakta össze. Mivel a gépek lényegében egyformára készültek, a mellettük végzett munka is megegyezett az egész magyar nyelvterületen; legfeljebb a teljesítmény szerint kellett több vagy kevesebb kiszolgáló és az egyes

feladatokat nevezték tájanként más és más névvel (Katona I. – MNL I. 491; Takács L. 1991: 89–91; Nagy G. 1989: 138–146; Kovács E. 1993: 44–49; Balassa I. 1964a: 118).

Hozzávetőleges számítást téve úgy látom, hogy a munkaadó számára legdrágább volt a kézi cséplés, mert az a termés minőségétől függően 8–12,5% között váltakozott. A visszaemlékezések legolcsóbbnak a kézi cséplőgépet tartják, melynek kölcsönzése, átszámítva, a 2–3%-ot nem haladta meg. A tüzes gépek esetében 3,5–4% részt adtak, de ehhez még a fűtőanyagot is hozzá kell számítani. Az arány motoroknál 4–5%-ra emelkedett. Legdrágábban az 1950-es években a Gépállomás cséplelt 6%-ért, de ebbe a cséplőcsapat bérét nem értették bele, csak a két gépkezelőt és az etetőt, a többi a gazda állította ki.

A nagybirtokok a cséplőgépek megjelenésétől kezdve arra törekedtek, hogy az aratást, a hordást, a gépnél történő munkát ugyanazokkal végeztessék el, mert így a részesedést jelentős mértékben lehetett csökkenteni és az aratómunkásokat jobban a birtokhoz lehetett kötni. Érdemes ezzel kapcsolatban néhány példát megemlíteni az aratószerződésekből (Balassa I. 1985b: 293–52).

1882-ben Vadkert-pusztán (Ugod, Veszprém m.) 24 főből (8 kaszás, 8 marokszedő, 4 kötöző, 4 kötélterítő) állott a csapat, nem számítva a gazdasszonyt és a vízhorodót. Hordáskor, asztagrakáskor, próbacsépléskor, szénakaszáláskor ingyen dolgoztak. A cséplés és rostálás munkájáért a 25. részt kapták.

1888-ban Cselőtei-pusztán (Kosd, Nógrád m.) az aratók 35 párban szerződtek. A behordásnál és az asztagrakásnál ingyen dolgoztak. A cséplőgépnél a szokásos munkát végezték, beleértve az etetést, kazalozást, zsákolást stb.

1912-ben Bedegen (Tolna m.) 17 aratópár 136 hold learatását vállalta. A gabonát az aratók hazahordták, és 2–2 napot ingyen szolgáltak a részük elcsépléséért. Ezután tovább kellett dolgozniuk a gépnél százalékkért vagy napszámért. Az aratószerződésből megállapítható, hogy az uradalom számára egy-egy munkásnak 15–20 napot kellett ingyen töltenie, elsősorban a nagy munkaigényű takarmánynövények betakarításánál.

1932-ben Keleméren (Gömör m.) a 10. részért arattak, de tartoztak a géphez is elszegődni, ahol a kaszások napi 12, a félkezesek napi 8 kg búza bérért dolgoztak. A rész elcsépléséért minden arató 2–2 napot ingyen szolgált.

1934-ben Újkígyóson (Békés m.) a 12. részért arattak, de ezért a hordást is el kellett végezni. Utána 1–1,5%-ért a cséplésre voltak kötelesek szerződni.

1944-ben Tiszaigaron (Heves m.) a földbirtokos úgy szerződött a helyi aratókkal, hogy a meghatározott bérért a hordás és cséplés munkáját is elvégezték, ezen túl bármilyen munka került is elő a gazdaságban, azt a hivatalosan megállapított napszámért kötelesek voltak teljesíteni.

Az adatok azt mutatják, hogy az aratók a kézi cséplésre sok helyen elszegődtek, míg a bérnyomtatók esetében erre nemigen tudunk példát. A cséplőgép mellett az aratók, a hordásban segédkezők és a cséplők ismét azonosak lettek, de a bérek csak alig valamit emelkedtek (Balassa I. 1964a; Varga Gy. 1972a; Balassa I. 1979a; Szuhay P. 1982; Balassa I. 1985b; Takács L. 1991).

A cséplés és nyomtatás befejezéséhez nem kapcsolódtak olyan szokások, mint az aratás végzéséhez. A cséplőgépnél a kis gazdaságokban rendszeresen kínálták a

résztvevőket, segítőket étellel és itallal, de a befejezést nem ünnepelték meg, mert a gépnek a következő helyre kellett továbbsietnie. A cséplőgéphez kapcsolódott a *Cséplőgéphe esett lányról* szóló hírvers, mely az egész magyar nyelvterületen gyorsan elterjedt (Kriza I. – MN V. 396).

A GABONA TISZTÍTÁSA

Mind a cséplés, mind a nyomtatás után a gabona toklással, szeméttel, apró föld-darabokkal keverten maradt a szérű földjén. Csak a különböző tisztító eljárások során vált alkalmassá arra, hogy hosszabb időre elraktározzák, táplálkozásra vagy vetőmagnak felhasználják, esetleg eladják. A kezdetleges tisztító eljárások nemcsak tisztává és felhasználásra alkalmassá tették a gabonát, hanem a szórás esetében azt súly szerint osztályozták, aminek a vetőmag kiválasztásában nagy volt a jelentősége.

A SZELELÉS

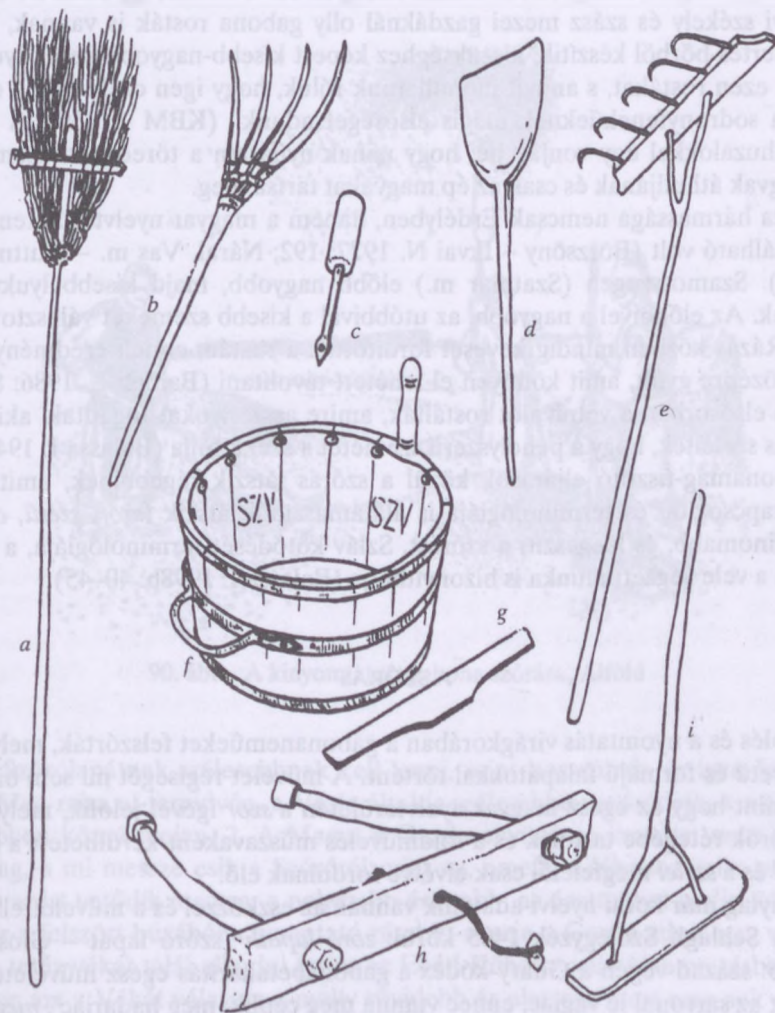
A gabonát embermagasságból vékony sugárban öntötték le a földre, ponyvára vagy kosárba, miközben a szél kifújta belőle a szemetet és a könnyebb gyommagvakat. A nehezebb rögök együtt estek le a gabonaszemekkel, mert azokat még erős szél sem tudta eltávolítani. Éppen ezért önállóan ezt az eljárást csak ritkán alkalmazták, csak más műveletek (szórás, rostálás stb.) kiegészítéseképpen fordult elő. Mivel a szelelés nem tisztította meg kellőképpen a gabonát és csak kisebb mennyiség tisztítására lehetett alkalmazni, más eljárásokhoz viszonyítva egyre inkább háttérbe szorult. A 20. században leginkább a hüvelyeseket és az élelmezésre szánt kukoricát szelelték, míg a gabonával kapcsolatban már nemigen fordult elő.

A 17. századtól az allodiális birtokon feltűnedeztek a szelelés bizonyos nagyüzemi formái is. Ilyet említ Thököly Imre gazdasági utasítása 1684-ben Munkácsról: „... a szeles helen csinált granárium, mely magas szulókokon vagy kőlabakon szokott lenni, hogy a szél által fúhasson alatta; fent egynéhány rendben lévén a rekesz, melyekben a búzát szokták tartani, melynek a közepén a búza lecsorgására való lyuk szokott lenni, ha mikor jó szél fúj, az olyan lyuk alá kádat tévén, csapját kivonszék és úgy csorgatják alá az éleket, a szél igen szépen megtisztítván, úgy hordja ismét helyre” (Balassa I. 1964b: 41).

A ROSTÁLÁS

A *rosta* „a gabona és egyéb magvak tisztítására, osztályozására szolgáló eszköz”, mely a legtöbb szláv nyelvben megtalálható, de nem állapítható meg, hogy a magyarba melyikből került át. Mint a búzához kapcsolódó számos szónak, eszköznek, átvitt értelmét is ki lehet mutatni már a 15. századtól kezdve: „... a jónak a rossztól való elválasztására alkalmas eljárás mód bírálata, ellenőrzése” (Kniezsa I. 1955: 459; TESz; EWUng).

A rostálás általában női munka, melynek tájanként, falvanként voltak specialistái: „O! de hányadik faluban találunk a nagy Termesztők annyi a Vágó rostával bännitűdő Asszonyt! Az egész Csurgóban (Somogy m.) csak három van. Ellenben Szabáson (Somogy m.) mind tudnak vágni” (Nagyváthy J. 1821: 100).

89. ábra. A szem összetakarításának és szórásának szerszámai, Hódmezővásárhely (Csongrád vm.)

Egykori széles körű használatát az is bizonyítja, hogy a 14. század végétől kezdve számos családnevet találunk vele kapcsolatban: *Rosthas*, *Rosta*, *Rostagyártó*, *Rostakö-tő* (EWUng; Kázmér M. 1993: 898). Sok szólás és közmondás is kapcsolódik hozzá már a 16. századtól kezdve. 1598: „Igen vak az, ki a *rostan* által nem lát”; 1629: „A vizet *rostába* hordozta” (NySz. 2. 1463).

A magyar nyelvterületen háromféle rostát készítettek és használtak. A *farosta* kávját fenyő- vagy bükkfából készítették. Az alját vékonyra szeldelt 4–5 mm széles hasítékokkal szőtték be és ezt a rosta aljához erősítették. A *bőrrostát* a 16. századtól ismerjük, de feltehetően korábban is használták. 1587: „veottem 1 Beor Rostatt d 5” (Kolozsvár – SzT. 1. 1065). A 19. század közepén ezt a formát így írták le: 1855: „... az erdélyi székely és szász mezei gazdáknál olly gabona rosták is vannak, melyek fenekét sertés-bőrből készítik, a szükséghez képest kisebb-nagyobb kerek lyukakkal. Ismerjük ezen rostákat, s annyit mondhatunk róluk, hogy igen célszerűek és tartósak, de a sodronyfenekűeknek mégis elsőséget adunk” (KBM 2. 369). A *vasrosta* alját fémhuzalokkal úgy vonják be, hogy annak nyílásain a töredezett szemek és a gyommagvak áthulljanak és csak az ép magvakat tartsa meg.

A rosta hármassága nemcsak Erdélyben, hanem a magyar nyelvterületen máshol is megtalálható volt (Börzsöny – Ikvai N. 1977: 192; Nárai, Vas m. – Guttmann M. 1991: 87). Szamosszezen (Szatmár m.) előbb nagyobb, majd kisebb lyukú rostát használtak. Az előbbivel a nagyobb, az utóbbival a kisebb szemeket választották el a magtól. Rázás közben mindig keveset fordítottak a rostán, ennek eredményeként a szemét középre gyűlt, amit könnyen el lehetett távolítani (Balogh L. 1986: 8). Debrecenben elsősorban a vetnivalót rostálták, amire asszonyokat fogadtak, akik a magot meg is szelelték, hogy a pehelyszerű szemetet a szél kifújja (Balassa I. 1940: 46).

A gabonamag-tisztító eljárások közül a szórás látszik régebbinek, amit keletre mutató kapcsolatai és terminológiája is alátámasztani látszik (*szór*, *szérű*, *ocsú*). A rostálás finomabb, és kiegészíti a szórást. Szláv kötődését terminológiája, a munkaeszköz és a vele végzett munka is bizonyíthatja (Balassa I. 1998b: 40–45).

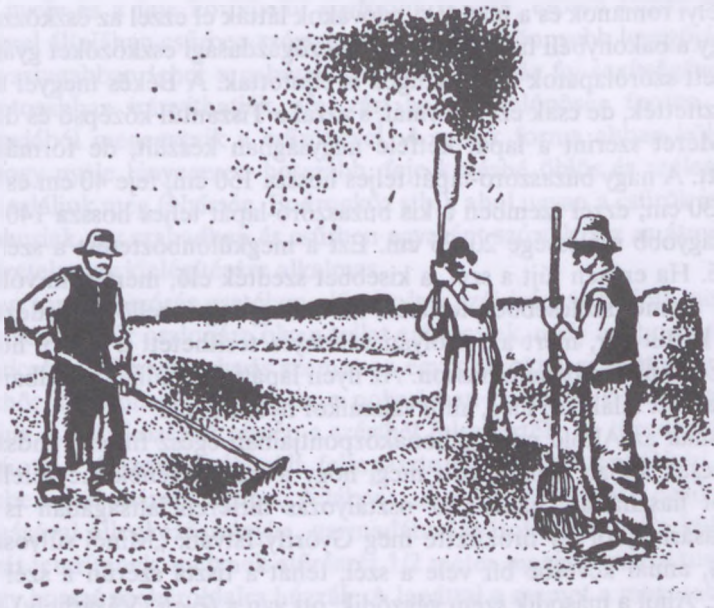
A SZÓRÁS

A cséplés és a nyomtatás virágkorában a gabonaneműeket felszórták, mely különböző méretű és formájú falapátokkal történt. A művelet régiségét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy az egész magyar nyelvterületen a *szór* igével jelölik, mely szókincsünk ótörök rétegébe tartozik és a földművelés műszavaként kerülhetett a magyarba. A *pall* és a *szelel* megfelelői csak elvétve fordulnak elő.

Viszonylag már korai nyelvi adataink vannak az eszközzel és a művelettel kapcsolatban. A Schlägli Szójegyzék 1405 körül: *zoró lapath* (szóró lapát – Glosszarium 447); a 15. század végén a Guary-kódex a gabonabetakarítás egész műveletét leírja: „Ez keuet az sarroual le vagiac, ennec vtanna meg ceplik, meg hadariac’, *meg zoriac*” (NySz. 3. 308). Mindezek a művelet részleteire nem világítanak rá. Bél Mátyás azonban 1730 körül meglehetősen részletességgel leírja: „A szemnyerés végeztével először különválasztják a szalmát, kihajítják a szemetet, majd a pelyvával kevert szemet a földről feldobálják szóró- vagy szelelőlapáttal, mikor enyhe szellő fúj ... Legjobbnak azt a fuvallatot gondolják, mely akkor jön, mikor szükség van rá. Egyébként, ha szélcsend uralkodik is, csak elvégzik szórólapáttal a tisztítást, hogy a szélre való hosszas várakozás miatt nagyon későre ne maradjon a munka eredménye. A szél pedig úgy választja külön a kivert szemet, hogy ami a legkönnyebb: a polyva kirepül a szérún túlra, s ami súlyos: a tőle elválasztott gabona tisztán külön csomóba hullik. Aztán

még megtisztítják a benne levő ocsútól, ezt használatra félreteszik, a tisztáját pedig élesztárba helyezik” (Bél M. 1984a: 141).

Hat évtized múlva Nagyváthy János, korának legjelesebb magyar gazdája ezeket írta: „A Nyomtatás után a Szórás következik: a mellyben ezeket javasoljuk a Gazdáknak 1. Minthogy a Szórás azért van, hogy a Szél a Gazt a Mag közzül ki-vigye:

90. ábra. A kinyomtatott gabona szórása, Alföld

tehát a Szórólapátnak szélesebbnek kell lenni, mint hosszúnak, és igen ketsélynek, hogy a Mag rajta el-terjedvén, a Vetés által is szélesebben szóródjék, s a Szél annál könnyebben közzé mejen. 2. A Magot a Gazda együvé ne keverje: mert a mindig jobb Mag, a mi messze esik a Szórótól mint az, amelly a lábához esik: mert nehezebb, és azért vetődik messze: a nehezebb érettebb: az érettebbet pedig jobb vetni... 3. Mikor a felszórt búzából a nyomtató részt ki-akarja a Gazda adni, arra vigyázzon, hogy ha tetéz vékát talál alkudni (mint az Ebéd-Köbölre való Nyomtatásban szokott lenni), ne azt a Vékát válassza a melly rövidebb és alaton, mert erre sok megy, hanem a melly hosszú. Nem gondolná az ember mennyi megy tetejével a széles vékára” (Nagyváthy I. 1791: II. 253–254).

A további mezőgazdasági irodalmat is felhasználva a szórás néhány jellegzetes vonását máris meg lehet állapítani: 1. A polyvás, szemetes magot mindig a széllel szemben szórták fel. 2. A legszebb, legérettebb és így a legnehezebb szemek mindig legtávolabb hullottak le. Mivel minőségileg ez volt a legjobb gabona, ezt vetették, mert ezután lehetett jó termést várni. A középre hullott mag eladásra, illetve élelmezésre szolgált, a töredezett szemek, az ocsú már csak takarmányozásra volt alkalmas. 3. A szórólapátnak minél szélesebbnek és minél laposabbnak kellett lennie, mert így

a magot jobban el tudták a levegőben teríteni, a vékony rétegek közé a szél jobban be tudott hatolni (Györffy I. 1928: 41–42; Gunda B. 1937a: 62–63; Nagy Gy. 1954: 511; Balassa I. 1964b: 41–60, itt további irodalom).

A Kárpát-medencében három különböző formájú szórólapátot használtak, amelyek mögött három eltérő eljárás húzódott meg.

1. A lapát széles, lapos, egészen kis peremű és csekély öblű. Az Alföld jelentős részét az erdélyi románok és a felvidéki szlovákok látták el ezzel az eszközzel. De azt is tudjuk, hogy a bakonybéli fafeldolgozó és mezőgazdasági eszközöket gyártó központ által készített szórólapátok a Tiszazugba is eljutottak. A Békés megyei teknős cigányok is készítették, de csak ezt a formát, s azzal a Tiszántúl középső és déli részében házaltak. Méret szerint a lapát kétféle nagyságban készült, de formájuk teljesen megegyezett. A nagy búzaszóró-lapát teljes hossza 150 cm, feje 40 cm és legnagyobb szélessége 30 cm; ezzel szemben a kis búzaszóró-lapát teljes hossza 140 cm, feje 30 cm és legnagyobb szélessége 20–25 cm. Ezt a megkülönböztetést a szél ereje tette szükségessé. Ha erősen fújt a szél, a kisebbet szedték elő, mert nem volt arra szükség, hogy a szemet szélesebben terítsék, ha csak gyenge szellő lengedezett, akkor a nagyobbra került sor, mert azzal olyan vékonyra teríthetett a szóró, hogy a szél a szemek közé könnyen behatolhasson. Az ilyen lapáttal mindig szabadban dolgoztak, és elsősorban ott található meg, ahol valamikor nyomtattak.

A szórásnak az Alföld nagy gabonaközpontjaiban egész finom rendszere alakult ki. Ez nemcsak abban nyilatkozott meg, hogy a szél erejének megfelelően más és más lapátot használtak, hanem az osztályozás differenciáltságában is. A szórást Hódmezővásárhelyről így örököltette meg Györffy István: „Minél súlyosabb a szem (első szem), annál kevésbé bír vele a szél, tehát a tiszta szérűn a szél iránya felé messze esik. Ahol a második szem végződik, ott van a *févalj* (Vásárhely), melyet egy, a szérűbe vert cövek jelöl. Itt hull le az *ocsú*. Ezen túl száll a polyva. Vásárhelyen ezt is két részre szakítják. A *févalj* felőli részt fellapátolják, mert ebben még esetleg akad búza. A távolabbi rész a színpolyva, ebben már nincs szem. A polyván túl már csak *lángó* vagy *lángpéva* száll, melyet agyaggal keverve finomabb tapasztóanyag készítésére használtak.” A jó szóró a magot szélesre terítette, a félkör alakban való húzást jól elnyújtotta. A szabad szérűn ennek térbeli korlátai nem voltak (Györffy I. 1928: 40).

Nagyobb szérűkön, különösen ha elég erős volt a szél, egyszerre két ember is szórhatott. Az egyik merített az idő alatt, amíg a másik magasba dobta a gabonát. Ha jól összeszokott emberek kerültek egymás mellé, akkor a munka nagyon gyorsan, ütemesen haladt. Ha ketten szórtak is, csak egy ember *felezett*, vagyis hajtotta seprűvel a szemetet a gabonáról.

Ma már nagyon nehéz megállapítani, hogy szórással mennyi gabonát lehetett megtisztítani, ha egész nap megfelelő szél fújt. Némi fogalmat alkothatunk, ha egy 19. század első feléből származó feljegyzés adatait figyelembe vesszük: „A szórásról tudjuk, hogy néha, mikor nagyon kedvez a szél, az ősziből egész 150, a tavasziból pedig egész 200 Pos mérőig is felszórhat napjában egy pár ügyes szorgalmatos munkás. De mivel ezen munka nagyon is az időtől függ, mindenesetre sokkal kevesebbet kell felvenni, ha a munkának előljáró felvetéséről van szó, nehogy azután a számításunk bé ne teljesejék, és így akadozás következék” (MGB 1829: 262). Ilyen nagy

mennyiséggel természetesen csak az alföldi szórás esetében találkozunk, mert a csűrben két ember a hely szűke miatt sem tudott dolgozni. A szóráshoz a Tiszántúlon még a szórórosta-gépek megjelenése után is ragaszkodtak, mert azt haladósabbnak tartották.

2. A szórólapát másik típusát az előbbivel szemben kupásnak nevezhetjük, mert feje öblös és keskeny. Ebben a csoportban alformákat különböztethetünk meg. Az egyiknek a nyele és a feje körülbelül egyforma hosszú, erősen kupás és egy fából faragták. Ezzel általában csűrben szórtak, ahol mindig könnyebb levegőjárást teremteni, ezért vastagabban lehet a gabonát teríteni. A kupás fej segítségével a szórást jobban, pontosabban irányíthatják, ami zárt helyen különösen fontos. Elterjedési területe nagyjából megegyezik a csűrökével. A másik forma abban különbözik az előbbitől, hogy nyele lényegesen hosszabb, feje kevésbé öblös és szélesebb. Olyan területeken találjuk meg (Nyírség, Bodroghöz stb.), ahol ugyan a csűrök ismereteseek, de nem gyakoriak, így szabadban és csűrben egyaránt szórtak. Ez az átmeneti forma mindkét követelmény kielégítésére alkalmas.

A csűrben történő szórás esetében először is a szél irányát kellett megállapítani, ezért helyenként a csűr oszlopára olyan tollat erősítettek, mely azt pontosan megmutatta. A kézcseppel kivert polyvás szemet az egyik sarokba gyűjtötték vagy helyenként a csűrhez kapcsolt kis épületben, a polyvásban tartották. Mielőtt a szórást elkezdték volna, a csűr középső részét, a szérűjét felseperték, ha töredezett volt, gondosan kijavították. A szórás ledöngölt, feltapasztott talajon történt (Nyíri, Abaúj m.). Ezzel szemben a Dunántúl nyugati felében: „A gabonát a pajta egyik sarkába, a szellő mozgásával ellenkező irányba, garmadába lapátolják. A pajta külső részénél nagy ponyvát leterítenek, melynek előresztét 1/2 méter magasságyra tuskón nyugvó rudakra vagy hosszú szekéroldalra húzzák. A lapáttal a szemet a magasabb rész mint gát felé szórják” (Gönczi F. 1914: 566–567).

Ahol a csűrön kapu van, ott a nagykapu, esetleg csak a kiskapu kinyitásával szabályozzák a levegő járását. A szóró a garmada mellett, a csűr sarka felől helyezkedik el, annyit merít a garmadából, amennyit a szél ereje megenged, és azt félkör alakban a magasba dobja. A legnehezebb mag könnyen legyőzi a levegő ellenállását és messze repül, a gyengébb középen esik le, a szóróhoz legközelebb az ocsú, majd a polyva kerül. Az utóbbit a szél sokszor egészen visszafújja. A felező a szélnek háttal seprűvel távolítja el a tiszta búzáról a szemetet. A csűrben történő szórásnál harmadik ember nem szokott segédkezni.

3. A szórásnak van egy olyan módja is, melyhez nem szükséges a levegő járása, hanem egyszerűen csak annak ellenállását használják ki. Ez esetben is a legjobb, legnehezebb szem esik a szórótól legtávolabbra. Az ilyen eljárásra itt-ott utalásokat találunk olyan területről, ahol egyébként más módon végzik ezt a műveletet; például a Borsod megyei Szendrőládról, az Abaúj megyei Mikóházáról. Ez utóbbi helyen becsukják a csűr kapuját és a gondosan kitapasztott *kármentő* (a csűr szérűjét a fióktól elválasztó fal) oldalához szórják a gabonát olyan távolságról, hogy odáig csak a legsúlyosabb szemek jutnak el. A többi pedig a fentebb ismertetett módon osztályozódik.

Van azonban a Kárpát-medencében tudomásunk olyan szórólapátról, melynek rövid nyelét fél kézzel éppen csak lehet markolni, míg a kupásan kiképzett feje

a nyélnek háromszorosa. Ez a forma eddigi ismereteink szerint csak a kárpáti huculoknál és a székelyeknél fordul elő. Ez utóbbi helyről 1720-ban feljegyezték: „... egy fél kéz Szoro lapat” (Bogáts D. 1943: 40); a budapesti Néprajzi Múzeum Oltszembről (Háromszék) őriz egy ilyen példányt.

A szórás menetét leírás is rögzíti a múlt század közepéről: „A székelyeknek sem szórómalomra vagy svábszélre sem természetes szélre szüksége nincs szóráskor. Sőt, ha ilyenkor szél indul, a csűrkaput is beteszi, mert szórásának alapja éppen a szélcsend és levegőnyugalom. Ő rendesen a csűrkapuhoz taszítja a polyvás szemet egy rakásba, azután egy kis széken ülve, félkezű szórólapáttal veszi és löki a csűr fenekére a polyvás szemet. A szem, mint nehezebb, a csűr fenekére megy s ott falban megütődván, kereken lehull, a polyva mint könnyebb, a szóró előtt mindjárt halomba szállong le, ennél fogva hamar s könnyen megesik a szem különválasztása” (Nagy E. 1841: 100).

A nagybirtokon a részes cséplők vagy nyomtatók a szórás munkáját is elvégezték, és a megtisztított magból kapták meg a részüket. A nyomtatást és a cséplést mindig csak férfiak végezték, és ez volt a helyzet a szórással kapcsolatban is. A nyomtatás, cséplés munkája térben és időben szorosan kapcsolódott egymáshoz éppúgy, mint a munkások személyében.

A MOSÁS ÉS A SZEMENSZEDÉS

A gabonamosást azért végezték, hogy a víz a göröngyöket kioldja, a könnyebb szemeket, léhát, toklászt a felszínre vesse és azt onnan el lehessen távolítani. Más esetben a megdohosodott, összefülfölt búzát igyekeztek így kellemetlen ízétől megszabadítani. Erre utal egy miskolci feljegyzés 1679-ből: „... az Kamarában öszve melegedvén az Búza ... két ízben is ki terítettvén az Varas udvarra az melegben, az hordás közben seprődött es mosodott el az buzából mert. 4.” (Balassa I. 1964b: 56).

Szabó T. Attila hatalmas levéltári anyag alapján tudta megállapítani, hogy a 17. század végén Erdélyben a különböző tisztító eljárások során nyert búzaféleségeket még meg is mosták (Nyr. 82. 370). Összefoglalásának summája a következő: 1682–1684 között Porumbákon (Fogaras m.) különbséget tettek: *szemenszedett búza*, *mosott* és *mosatlan búza* között; Görgényben (Maros-Torda m.): rostált, mosott és szemenszedett búzáról írtak; Szamosújvárott (Szolnok-Doboka m.): közönséges búza, második fejrnek való búza, szemenszedett búza (Balassa I. 1964a: 56–57). Tehát a gabonatisztító eljárásoknak egész rendszere élt Erdélyben egymás mellett: szórás, mosás, szemenszedés. A feljegyzésekből kiderül, hogy a finomabb és sok munkát kívánó eljárásoknak csak az élelmezésre szánt gabonát vetették alá. Ezért elsősorban a búzát emlegetik, a rozs csak ritkán fordul elő, míg árpával egyáltalán nem találkozunk. A búzamosás Erdélyben a legutóbbi időig gyakorolt eljárás volt. A mosott búzát a napon szárítják háziszöttes, tiszta kender lepedőkön.

Az abaúji Hegyközben is gyakorolták a búzamosást, de itt már nem annyira a tisztítás a célja, inkább a dohosodást igyekeznek megakadályozni. A teknőben megmosott gabonát az udvaron kiterített ponyván szárították. A művelet egyik legrészletesebb leírását Debrecenből ismerjük. Abban az időben, amikor még nyomtattak, a

szórás után az eladásra és a kenyérnek szánt búzát megmosták. Nagyméretű teknőbe öntötték és rá annyi vizet engedtek, hogy az ellepje. A víz által feloldott piszkot leöntötték, majd a gabonát szűrőponyvára terítették és száradás közben többször is megforgatták, hogy az összefúlástól megóvják. A teljes megszáradás után gyakran levegőztették, csak az után kerülhetett eladásra vagy a malomba (Balassa I. 1940: 48).

Sok helyen, így többek között Sárpilisen (Tolna m.), a mosott és kiterített búza forgatására külön eszközt használtak. Ez egy szénvonorá emlékeztető szerszám, de fejének alsó részét hullámvonalasra vágják ki. Az udvaron szárított gabonát egy pillanatig sem lehetett magára hagyni, mert az aprójóság vagy a kiszabadult disznó nagy kárt tehetett benne. Az őrzés a gyerekek vagy az öregek feladata volt. A gondos őrzésről még közmondás is járta Tarpán (Bereg m.): „Őrzik, mint a kiterített búzát” (Babus J. közlése).

A szemenszedés lényege, hogy a gabonaneműek közül a szemetet, a göröngyöket, a gyommagvakat, a nem kellően fejlődött, megszorult vagy töredezett szemeket kézzel kiválogatják. Ez rendkívül lassú és szaporátlan munka, melyet télen a cselédekkel végeztek, az allodiális birtokokon pedig a zsellérek téli munkájának számított, amit azok igyekeztek elnagyolni. Munkácson 1684-ben a jobbágyok és cselédek így jártak el: „A búzaszemlőknek nagy ravaszsága szokott lenni ... a cseléd azt szokta cselekedni, hogy a megszemelt kevés búzarakást széjjel nyomván a közepét szemeletlen búzával tölti meg ... Innen lészen a szegény feje liszt és a szegény kenyér” (MGtSz 1. 248).

Debrecenben ezt az eljárást *búzairtás*nak mondták és különösen télen végezték, amikor a fagy miatt nem lehetett a gabonát mosni. Egy nagy teknőbe öntötték az életet és azt körülülte az egész család. Egyszerre csak keveset öntöttek ki, hogy azt kezükkel teljesen át tudják forgatni és a szemetet könnyen ki tudják válogatni. Ebben a munkában nemcsak a felnőttek, hanem a gyerekek is részt vettek. Ily módon az evésre és eladásra szánt gabonát tisztították, a vetnivalóban nem okozott különösebb kárt, ha néhány rög benne maradt.

A szórás után a mosás és a szemenszedés a tisztítás finomítását jelentette, mely elsősorban a búzával állott kapcsolatban. Itt sem a teljes mennyiséggel, hanem csak azzal, amit a malomban liszté akartak őrölni, illetve el akartak adni. Csak a tiszta búza számíthatott vevőre és jó árra.

SZÓRÓROSTÁK, SZELELŐMALKOK

Egyes kiváló kutatók szerint a szórórosta elve és talán az első példányok is Kínából kerültek Nyugat-Európába, sőt azt is állítják, hogy Ausztria egyes részein már a 17. század második felében is rendelkeznek adatokkal. Nálunk azonban, bár a szakirodalom a 18. század végén is szól róla, sőt e korból egy feljegyzés is említi, az első példányok szóróványosan a 19. század első felében tűntek fel, és igazi virágkorukat a század második felében élték.

A szelelőrosták két alaptípusa ismeretes. Az elsőnél a szelet hajtó lapátok vízszintesen mozognak, és az így keletkezett szél fújta ki a gabonából a szemetet és mindazt, ami a búzánál könnyebbnek mutatkozott. Ezt a formát, melyből néhány darab

múzeumainkban fennmaradt, *sváb rostának* nevezték, talán eredetére utalva (Selmeczi Kovács A. 1988: 179–188). Ennél sokkal fejlettebb volt az a forma, melynek a kerekére szerelt lapátok függőlegesen hajtották a szelet. A fogantyú és a fogaskerek kapcsolata biztosította, hogy egyszeri fordítás 3–4 körözt okozzon és így jelentősen nagyobb légmozgást biztosítson. A garatból lecsorgó gabonából nemcsak kifújta a szemetet, hanem 2–3 vízszintesen elhelyezett szítaszerkezet segítségével az osztályozást is biztosította. Ezeket itthoni kisüzemek készítették és az oldalán jelölték a manufaktúrák nevét. Többek között a *Kalmár-rosta* jutott általánosabb elismerésre.

A kisebb méretű rostákkal két ember (az egyik töltögetett, a másik hajtott) 60–100 hektoliter gabonát tudott napjában megtisztítani, míg a legnagyobbakkal 300–400 hektolitert is (MLex. I. 359). Mindez mutatja, hogy ez a tisztítási módszer minden eddiginél sokkal termelékenyebbnek bizonyult, bár ezt a vele dolgozó parasztok nem szívesen ismerték el.

A szórórosta egy-egy településen csak néhány gazdaságban fordult elő, egy-egy falurész onnan kölcsönözte. Debrecenben a napi ára fél és egy véka gabona között váltakozott és a bérlő gondoskodott az elszállításáról, a működtetéséről és hazavite-léről. A működtetése úgy történt, hogy egy ember egy kis székről öntötte bele a gabonát és kezével egyengetve biztosította annak zavartalan lefolyását; a másik pedig hajtotta a gépet, és időről időre váltották egymást. A tiszta mag a rosta faránál elhelyezett ponyvára halmozódott, míg az ocsú oldalt hagyta el a rostát.

Az egyre tökéletesedő cséplőgépszekrények mindazt elvégezték, amit a szórórosta, ezért az 1920-as években lassan kezdett kiszorulni a használatból. Később csak aprómagvak, hüvelyesek tisztítására használták, sőt helyenként még használgák napjainkban is.

GABONA ELRAKTÁROZÁSA

A gabona elraktározásának különböző formái alakultak ki, részben birtokkategóriánként, részben tájanként, vidékenként. Ezek idővel változtak, a régi formák eltűnésében és az új megjelenésében is fokozatosságot lehet kimutatni.

MÉRŐ- ÉS TÁROLÓEDÉNYEK

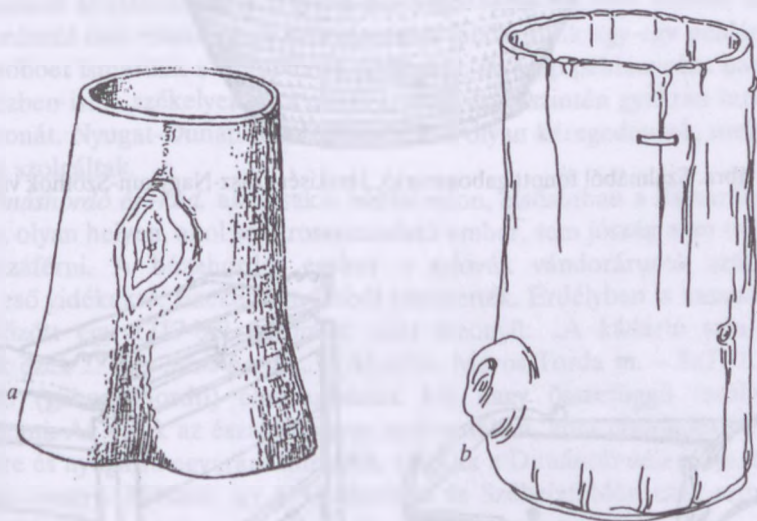
A *véka* a legáltalánosabban ismert gabonamérő-edény, melynek nagysága tájanként különbözik. 25–35 liter között váltakozott, de a métermázsa bevezetése után általában úgy egységesítették, hogy 30 literre vették, ami körülbelül 25 kg búzának felelt meg. Régebben készítették kéregből, majd a hordóhoz hasonlóan megfelelő mennyiségű külön darabból; ez utóbbi esetben általában három vasabroncsot tettek rá. A vékában lévő vetőmag területmértéket is jelentett. A *vékás* általában 300 négyszögöl, és négy tett ki egy magyar holdat (MNL V. 521).

A *köböl* terjedelme ugyancsak változott a magyar nyelvterületen, de a legtöbb helyen 60–64 literrel számolták, vagyis két vékából állott. Hasonló mérték a *mérő*, melyhez kapcsolódó földterületet az úrbérrendezés során, a 18. század utolsó negye-

dében 600 négyszögölben állapították meg. A fenti mértékegységek egyben olyan edények is voltak, melyekkel felmérték az elraktározandó vagy eladásra kerülő szemestermény mennyiségét, de ezekben hosszú ideig nem tartották (Bogdán I. 1978).

91. ábra. Gabonásvermek keresztmetszete: a) körte alakú verem; b) csonkakúp alakú verem, Orosháza (Békés vm.)

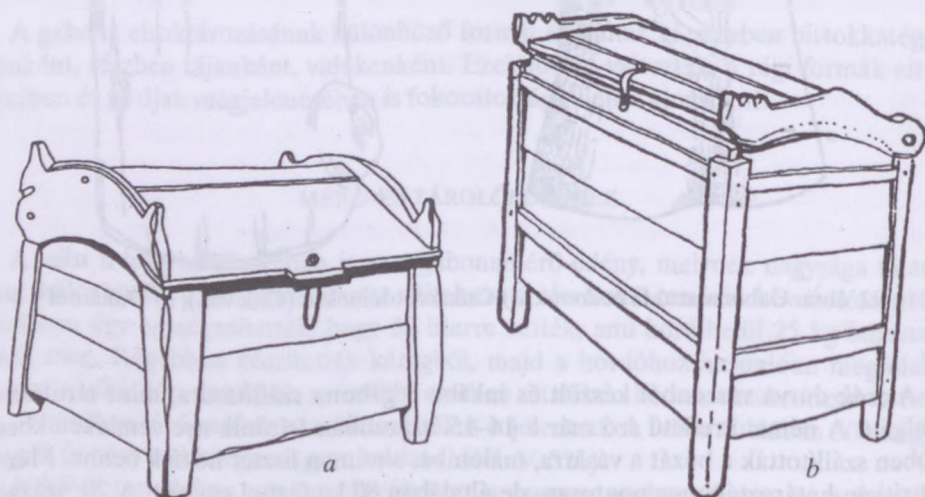
92. ábra. Gabonatartó fa bodonok: a) Csíkszentdomokos (Csík vm.); b) Dunántúl

A *zsák* durva vászonból készült és inkább a gabona szállítására, mint tárolására szolgált. A német eredetű szó már a 14–15. században feltűnik nyelvemlékeinkben. Ebben szállították a búzát a vásárra, malomba, ahonnan lisztet hoztak benne. Méretét ritkán határozták meg pontosan, de általában 80 kg fért el egyben. A 20. században megjelenő gyári zsákokba ennél többet is tudtak önteni. Az ún. *vékászsák*ban egy mázsánál több is elfért. A *zsidózsák* csak 65 kg-ot foglalt magába. Az asszonyok,

különösen Erdélyben, csíkokat szőttek a zsákok alapanyagába, mely nemcsak díszként, hanem tulajdonjelül is szolgált. A zsákot nyakba vetve vetésre is használták, esőben, gabonaszóráskor fejre húzva, védelmül szolgált.

93. ábra. Szalmából fonott gabonatartó, Jászkisér (Jász-Nagykun-Szolnok vm.)

94. ábra. Gabonatartó ácsolt ládák: a) *hambár* (Somogy vm.); b) *hambár*, Magyarremete (Bihar vm.)

A *kas*, *gabonáskas*, *búzáskas* nagyobb számban Erdélyben ismeretes, de előfordul néhány esetben a Palócföldön, továbbá a Dunántúl nyugati felében is. Ezek különböző formájúak. Némelyiknek szögletes favázat készítenek és úgy fonják azt be vesszővel, mások kerek alakúak, olyan is akad köztük, amelyik léctalpon áll és felfele kiszélesedik. A legtöbbjüket tehén- vagy lóganéval kevert sárral kívülről esetleg mindkét oldalról betapasztják, mert így a gabonaszemek nem hullhatnak ki belőlük. Erdélyben már a 16. századtól ki tudjuk mutatni használatukat. 1570: „Buzas kas es egy Eoregh Lada...”; 1601: „Buzas kas nro 3” (Kolozsvár – SzT. 1. 1108). Ezek befogadóképessége viszonylag kicsiny volt, általában 1–5 mázsa között váltakozott (MNA 82. térkép; Füzes E. 1984: 29–38).

Szalma- és *gyékénytárolókat* a Dunántúlon az előbbi, a Tisza mellékén az utóbbi alapanyagból készítették. Elnevezései közül a *kópic* a Dunántúlon, a *búzáskosár* inkább a Tisztántúlon ismeretes. A *bucsér* inkább nyugaton, míg a *szapu* keleten fordul elő. Ez utóbbi a középkortól kezdve gabonamérésre használatos, tájanként változó nagyságú egység. Sokfelé feltűnnek, de nagyobb mennyiségben csak a Dunántúl nyugati felében mutathatók ki. Leginkább csak a használatra és a vetésre szánt mennyiséget tartották bennük.

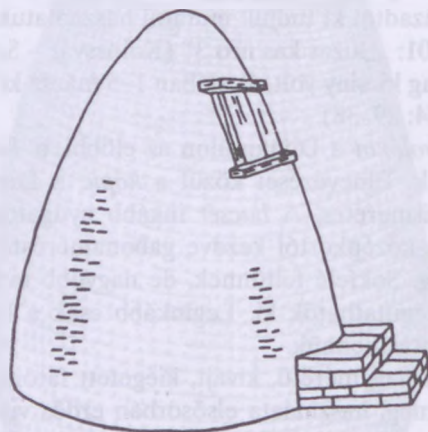
A *búzásbodon*, *-köpű* nagyméretű, kivájt, kiégetett fatörzs, melyet kb. két méter magasságban hagynak meg, használata elsősorban erdős vidéken fordul elő, de ott sem tekinthető általánosnak. A legtöbb példánya végig a Dráva mellett került elő, míg a Dunántúl más részein csak szórványosan találkozunk egy-egy példánnyal. Viszonylag többet ismerünk a Zempléni-hegységből, de szép példányokat használtak a Bodroghközben is. A székelyek és a moldvai magyarok szintén gyakran tartották ebben a gabonát. Nyugat-Dunántúlon előfordulnak olyan kéregedények, melyek gabonatarításra szolgáltak.

A *gabonáshordó* és *-kád*, akárcsak a búzásbodon, elsősorban a kamarában, pajtában állott, olyan helyen, ahol sem rosszindulatú ember, sem jószág nem tudott könnyen hozzáférni. A búzahordót egykor a szlovák vándorárusok szállították a délebbre eső vidékekre. Ezeket fenyőfából készítették. Erdélyben is használták, amit többek között egy 1717-ből származó adat bizonyít: „A kádárló szín, melyben találtattak ezek ... Egy *buz*a hordó...” (Abafája, Maros-Torda m. – SzT. 1. 1106). A búzahordó (gabonáshordó) elnevezésének két nagy összefüggő területét lehet megállapítani. Az egyik az északi magyar nyelvvidéken, ahol elterjedése a Palócföldön keletre és nyugatra egyaránt túlnyúlik, a másik a Dunántúl déli része, főleg Zala és Somogy megye. Máshol, így a Tisztántúlon és Székelyföldön csak szórványosan találkozunk vele.

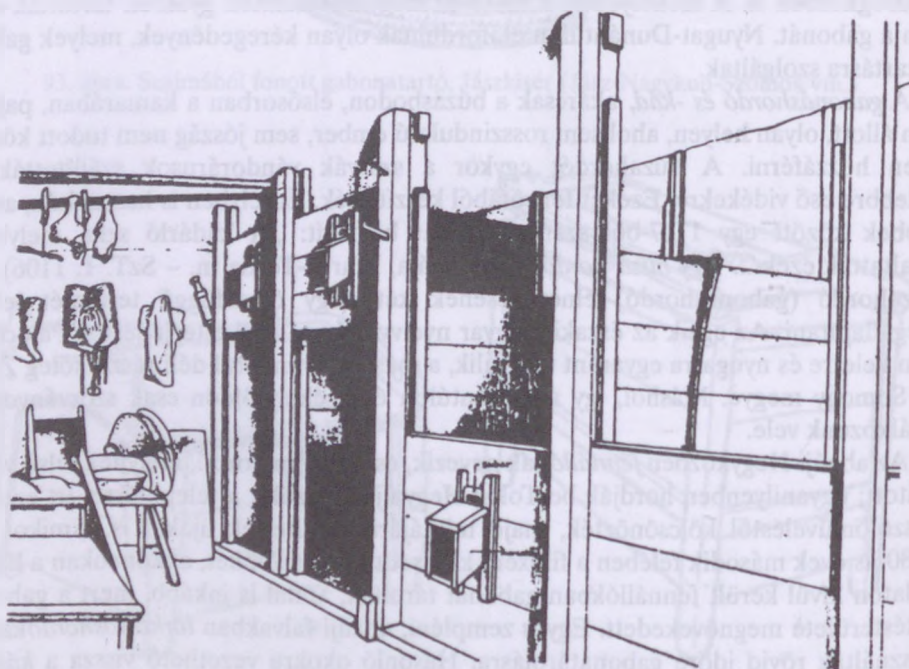
Az abaúji Hegyközben *fennállónak* nevezik, és ez olyan hordó, melynek felső vége nyitott; ugyanilyenben hordják be Tokaj-Hegyalján a szőlőt a településre. Itt ezeket a szőlőműveléstől kölcsönözték, majd mintájára készítettek újakat is. Amikor az 1880-as évek második felében a filoxéra kipusztította a szőlőket, akkor sokan a használaton kívül került fennállóknak gabonát tároltak, annál is inkább, mert a gabona vetésterülete megnövekedett. Egyes zempléni, abaúji falvakban *törkölyshordókat* is használták rövid időre gabonatarításra. Hasonló okokra vezethető vissza a *kádak* alkalmazása is.

Az előbbieknél sokkal nagyobb területen terjedt el a *szuszek*, vagyis az *ácsolt láda*,

melynek oldaldeszkái a váz hornyába csúsztak bele. Szét lehetett szedni, így kis helyen viszonylag nagy mennyiséget lehetett belőle szállítani. Elterjedési területei közül Zala és Somogy emelkedik ki, továbbá az egész Palócföld; a Tiszántúlon a Marosig általános, Erdélyben mindenütt ismerik és használják, de a moldvai magyaroknál is előfordul. Készítő központjai Baranyában, Gömörben, Biharban és a Székely-

95. ábra. Boglyaformájú gabonás, Orosháza (Békés vm.)

96. ábra. Kamrába épített gabonátároló rekeszték (hombár), Jászkisér
(Jász-Nagykun-Szolnok vm.)

földön alakultak ki. Ha a fedelét tekintjük, akkor három fő és egymástól eltérő formáját lehet megkülönböztetni: a) A baranyaiaknak a koporsóhoz hasonló fedelén négy szarv áll ki és ezzel bizonyos formai hasonlóságot mutat az ókori megfelelőkkel. b) A gömöri szuszékok fedele keskenyedett és domború fedél borult rájuk. c) Az erdélyieket, főleg a székelyföldieket az jellemezte, hogy tetejüket csaknem teljesen egyenesre képezték ki. „Általában kétféle nagyságú szuszékokat szoktak ezen a vidéken (Varság, Siklód, Udvarhelyszék) készíteni, gyakoribb a nagyobb méretű, mely kb. 25–30 véka űrtartalmú, a kisebbek pedig 6–7 vékások ... A jól elkészített szuszék szinte légmentesen zár, úgyhogy abba az egér vagy más kártékony állat nem tud bejutni. Ezért tarthatnak benne kenyeret, lisztet, legalább azonban kukoricát, búzát vagy más gabonafélét” (Haáz F. 1942; K. Csilléry K. 1951).

A *láda*, *ferslóg* nem a magasabb tudást igénylő ács technikával, hanem egyszerű szegezéssel készült. Ez lehet egyik oka gyors elterjedésének, továbbá az is, hogy a 19. században, különösen annak második felében a vetésterület és a hozamok megnövekedésével mind több gabonát kellett (még a kisebb gazdaságoknak is) tárolni. A szegelt gabonásládát az olyan gazdaságban is el tudták készíteni, amelyik nem kifejezetten fafeldolgozó területen működött. A *ferslóg* elnevezés a bajorból származik és az asztalosok használatával jutott el hozzánk a 18. században A *búzatartó ferschlag* elnevezés Kolozsvárról 1839-ből ismert, ez egyik legkorábbi előfordulása (SzT. 4. 76). Az elnevezés inkább a keleti nyelvterületen honosodott meg, de szórványosan a Palócföldön is előfordul (ÚMTSz). Méretük különböző, de olyan is akadt köztük, amelyikbe 10–15 mázsa gabonát is el lehetett raktározni. Helye, akárcsak a többi tárolóedénynek: a kamra.

A *gabonatarató rekesztékek* a paraszti gazdaságokban a 19. században tűntek fel, a gabonakonjunktúrák idején. Ezeket tájanként váltakozva *hombárnak*, *fióknak*, *rekesznek*, *szuszéknak* stb. nevezték, 10–80 mázsa gabonát el lehetett helyezni bennük, tehát lényegesen többet, mint az eddigi mozgatható tárolóedények bármelyikében. Éppen ezért ezeket a magyar nyelvterület azon részein, ahol a gabonatermelés megnövekedett, csakhamar kiszorították (a gabona raktározására lásd részletesen Füzes E. 1984).

Az udvaron elhelyezkedő gabonatarató építmények (verem, gabonások, magtárak stb.) részletes tárgyalását a Magyar Néprajz IV. kötetében találja meg az olvasó (Varga Gy. 1997b: 199–203).

A SZALMA, TÖREK, POLYVA ELTARTÁSA

A gabonaneműek alapvető értékét a szem jelentette, akár emberi táplálkozásra, akár takarmányként szolgált; de a gabona szára és kalásza is rendkívül fontos eleme volt a parasztgazdaságnak, annak minden kis részét gondosan megőrizték és felhasználták.

A *szalma* elsőrendű értékesítési módja az almozás és a takarmányozás, de a házfedésnek éppúgy nélkülözhetetlen alapanyaga, mint ahogy az ágyba, helyenként a párnába is ez került, ebből készült a szalmakalap, a szalmakötél és még sok minden más (MNL IV. 540–544). A *pelyva* a szalmával együtt szláv jövevényszó, míg a *török* a *tör-* kicsinyítőképzős származéka, tehát belső fejlődés eredménye. A török és a pely-

va között a mai nyelvhasználat nemigen tesz különbséget, de régebben a törekben a kalász keményebb részei maradnak meg, míg a pelyva elsősorban a maghüvely levélkéit tartalmazza. Ezt a nyomtatásban, a kézi- és gépi cséplésben egyaránt megkülönböztették, manapság csak egységesen a szalmát takarítják be.

Bél Mátyás 1730 körül így vélekedett a szalmáról és törekpelyváról: „A hosszabb szárú szalmát, amilyen a csomóba kötött rozsszalma, nagyobb gondossággal teszik el nálunk, mint a többi gabonaszemektől különválasztottat. A rozsszalmát ugyanis, alkalmas lévén különféle használatra: kötélnek, kötözőnek, házfödélnek s más efféle kisegítő anyagnak, kazalban, csűrben, istállóban stb. helyezik el. Más gabonafélék összevegyített szalmáját, kevés haszna lévén, eldobják. Igaz, a paraszt ebből is kiválogat valamit, hogy takarmánnyal és szénával keverve télen a jószág elé vesse, kivált a hegyvidéken, ahol a széna drágább, a zabot meg kenyér alakjában a szegény nép fogyasztja. Sokan a jászolba teszik a tehén elé legalább az árpa szalmáját, minthogy a szára lágyabb s kellemesebb ízű. A zabszalmát apróra vágják és zabbal keverve lovaknak adják ... A síkságon legalábbis majdnem semmi becse nincs a szalmának, ára nincsen, fa helyett tűzrevalónak használják legtöbbször: szalma lángjával fűtik a szobát, azzal főzik az ételt és sűtik elsősorban a kenyeret, ahol fa nélkül szűkölködnek. Sokan kihordják a szántóföldre, hogy ott megrothadván trágya gyanánt hasznosítsa a talajt. Vannak, akiket a szalma terhes sokasága arra készítet, hogy a szegényeket kérjék: vigyenek belőle maguknak, amennyit akarnak. Amint hallottuk, így tett egykor a Csákyak ősi nemzetsége is; innen ered a mondás, mely a Csákyak szalmájához hasonlítja, ami olcsó áron kapható: 'Annyira tartja valamint a Csáky szalmáját'” (Bél M. 1984a: 141–142). A 19–20. században a szalma paraszti felhasználása az előbbiekhöz képest szinte alig változott.

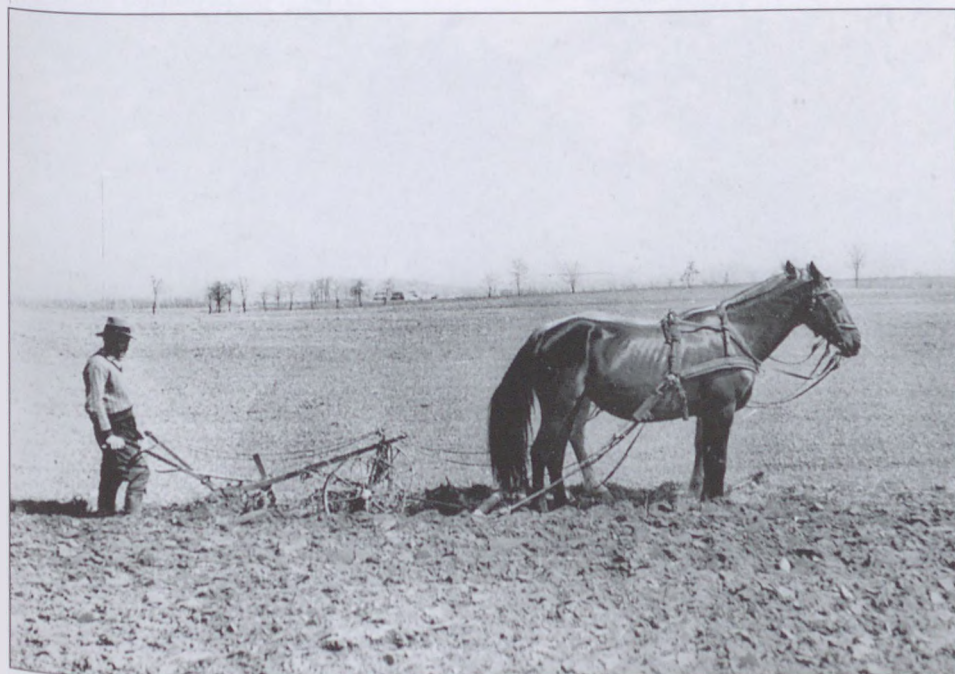
Szalma és szalma között jelentős különbséget tettek, és ez az elraktározásban is kifejezésre jutott. A *búzaszalma* mint a legkevesbé értékes, de ugyanakkor a legnagyobb mennyiségű, fedél alá ritkán került. A szállás-, ólaskertben vagy az udvar hátsó részében, esetleg a kertben kazalban raktározták el. A kazlat úgy kellett összerakni, hogy az újig ne ázzék be, ehhez rendszerint jól értő mestert hívtak. Télen horggal húztak belőle, mások újabban időről időre szénavágóval levágták, mert így nemcsak csinosabb, hanem jobban meg lehetett védeni az időjárás viszontagságaitól is (Börzsöny, Hont m. – Ikvai N. 1977: 196–197). A szilaj jószág tartás idején a kazlat U alakúra rakták, éjszakára ebbe terelték be a szarvasmarhát vagy a juhot. A nem sok élelemre számító jószág lassanként megette a szalmafalat.

Az *árpa-* és a *zabszalma* sokkal jobb takarmánynak számított, éppen ezért külön kazalba rakták, sőt néha a csűrben vagy a szénatartó építmények valamelyikében szorítottak számára helyet. Ebből sokszor készítettek *szecskát*, mely szláv eredetű szavunkat már a 16. század végétől ki tudjuk mutatni. A 19. század elejétől a kezdetleges *szecskavágók* is feltűntek, melyek segítségével a szalmát szénával, majd később répával és sok más módon dúsították (Bátty Zs. 1906; MNL. IV. 569).

A *pelyva* és a *törek* nemcsak jobb minőségű takarmány a szalmánál, hanem a sárépítkezés nélkülözhetetlen alapanyaga; az agyagból készült sárba keverték és ebből rakták a falat, vetették a vályogot. Éppen ezért általában a szalmánál sokkal jobban megbecsülték és attól elkülönítve kezelték. Ha kazalba rakták, akkor a tetejét szalmával jól befedték, hogy átnedvesedését megakadályozzák.

59. Szántás négy ökörrel. Öreglak (Somogy vm.), 1933

60. Szántás két lóval, vaskével. Pereszlény (Hont vm.), 1941

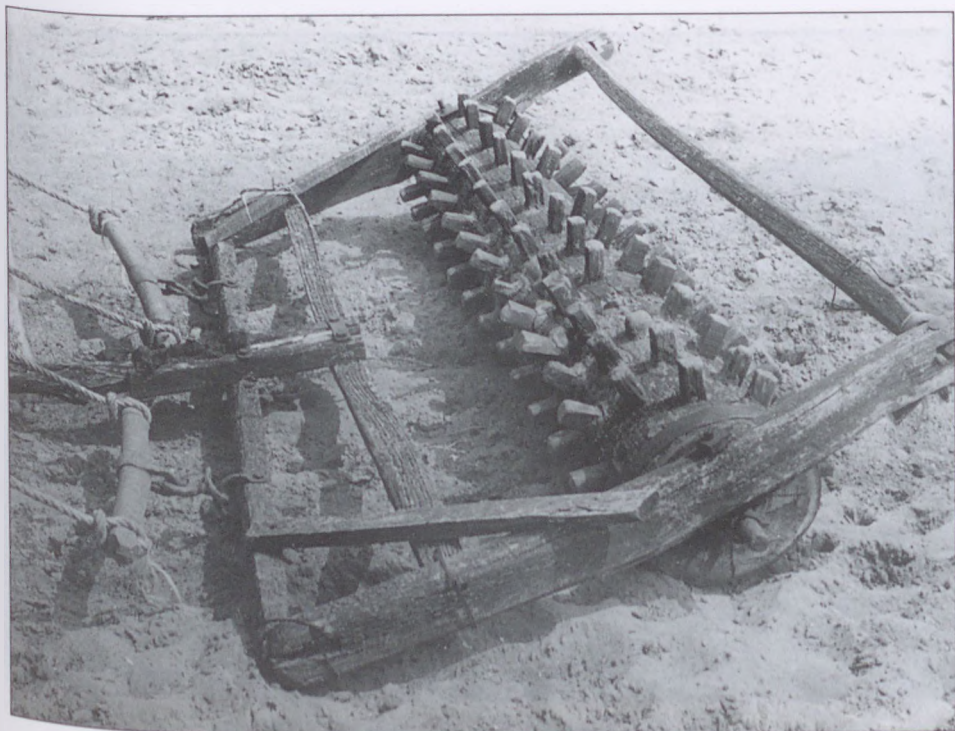
61. Boronálás faboronával. Tornaszentjakab (Abaúj-Torna vm.), 1969

62. Boronálás túskeboronával. Szakes (Tolna vm.), 1962

63. Hengerezés. Ismeretlen falu Komárom vm.-ben, 1928

64. Birkanyomos henger. Kiskunmajsa-Kigyós (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.), 1986

65. A vetőmag csávázása. Körösszegapáti
(Bihar vm.), 1962

66. Kézzel vetés vetőzsákból. Vajdácská
(Zemplén vm.), 1965

67. Kézi árpavetés. Kazár (Nógrád vm.), 1937

68. Kévekötés. Nagycétény
(Nyitra vm.), 1967

69. A kaszyél és a penge szögének
bemérése. Válaszút (Kolozs vm.), 1974

70. Száradó kévek. Tompa (Bács-Bodrog vm.), 1965

71. Kezdetleges szemnyerés: a búzakarászok kiverése mosósulyokkal. Bárna (Nógrád vm.), 1963

72. Rozscseplés deszkához verdeséssel. Adorjás (Baranya vm.), 1934

73. Cséplés kézcseppel a csűr szérűjén. Szögliget (Abaúj-Torna vm.), 1961

74. Őszi árpa nyomtatása négy lóval. Patca (Somogy vm.), 1932

75. Gabonás hombár. Kórógy (Szerém vm.), 1965

„A takarmányozáshoz felhasznált polyvát az Alföldön általában a szalmakazlak alatt elhelyezett *pelyvásban*, esetleg különálló, szalmával fedett *törek kazalban*, *pelyvakazalban* tárolják. Az Alföld szélein és a Kelet-Dunántúlon rendszerint a szalmakazalba építenek nádfallal ellátott, ajtóval felszerelt polyvást, *pejvalikat*. Az Alföldön a különálló polyvatáról újabb építmény, rendszerint kezdetleges, gyakran csak kóróból tákolják össze (*pévasszin, pévásból*)” (Paládi-Kovács A. 1979a: 467).

ÖSSZEFOGLALÁS

A magyar földművelés, azon belül is a gabonatermesztés néprajzi kutatása az utóbbi évtizedekben jelentősen fellendült, és bár nem minden irányban egyenletesen fejlődött, de már eljutottunk odáig, hogy néhány korábban felvetett kérdésre megpróbáljunk feleletet adni.

Ma már a régészet, a történelem, a néprajz, a nyelvtudomány kutatói közül egyre többen ismerik el, hogy a honfoglaló magyarok egy része jelentős földművelési ismeretekkel is rendelkezett. Ezek ótörök, illetve keleti szláv kapcsolatok egykori meglétéből következnek.

A Kárpát-medencében a nyugati és déli szlávokkal együtt élve kétségtelenül hatottunk egymásra, kölcsönösen sok mindent elsajátítottunk a földművelés területén is. Kapcsolatunk Európával egyben azt is jelentette, hogy a gabonatermelés technikájában nem maradtunk el tőlük. Így a fordító- vagy ágyeke a 12–13. században ugyanakkor jelent meg nálunk, mint Nyugat-Európában, s amikor a flamand területen az aratásban a kaszát ki lehet mutatni, akkor azt már nálunk is kezdték alkalmazni. A 16–17. századtól és később is a magyar gabonatermelés technikája egyre jobban elmaradt a nyugati fejlődéstől, sok esetben egy évszázaddal, de még nagyobb idővel jártunk utánuk. A nagyobbbrészt vasból készült Brabanti-ekét nyugaton egészen a 17. századig lehet követni. A 18. század első évtizedeiben Angliában már ekemanufaktúrák működtek. Nálunk még egy évszázad múlva is csodálkozva vettek körül egy-egy angol vagy német vasekét. Az első ekemanufaktúra az 1840-es években kezdett szerveződni. A jobbágyfelszabadításkor pedig az ún. félvasekék száma nem lehetett több 2–3%-nál, melyek legtöbbje földesúri birtokon szántott.

Az elmaradás a 18. századtól kétirányú. Egyrészt elmaradtunk Nyugat-Európától, másrészt a hazai nagybirtok gyorsabban fejlődött, mint a parasztbirtok. Eddig ugyanis a gabonatermelés a földesúri birtokon ugyanazokkal az eszközökkel, módszerekkel történt, mint a jobbágyföldeken, hiszen az úrdolgára kötelezett jobbágyoknak saját szerszámaikat kellett használniuk. A 18. században, különösen annak második felében számos földesúr, gazdatiszt elkezdte a nyugati földművelést tanulmányozni, megindult a magyar mezőgazdasági irodalom. Új eszközök, módszerek, fajták honosodtak meg, ez azonban a jobbágybirtokot alig érintette, mert az akarva-akaratlanul kénytelen volt a régit megőrizni, hiszen az új szerszámokat nem tudta, de nem is akarta megvásárolni, mert azzal földesurának is kellett dolgozni.

A fentiekből már közvetve az is kiderül, hogy a magyar földművelés eszközeit, munkamódjait egészében nem lehet etnikai jellegzetességnek tekinteni. Vajon hogy lehetne annak tartani a fordító(ágy)ekét, mely Nyugat-Szibériától Európa közepső

részen át egész Angliáig tart, belefoglalva a Kárpát-medencét is. A szarvtalpas eke egykor a Volgától egészen Magyarországig a legkedveltebb formának számított. Ugyanez mondható el a sarlóról vagy a kaszáról, a rendre vágásról és a rávágásról, a gabona vermeléséről, a nyomtatásról és a cséplésről, hogy csak néhányat említsek a fentebb részletesen tárgyalt eszközök és munkamódok közül. Ez technika, ami különleges utakon terjedhet vagy hasonló körülmények között egyik vagy másik eleme újra feltalálható. Mindezt nagymértékben befolyásolják a talaj- és az éghajlati adottságok. Mindezek ellenére, ahogy egy-egy magyar táj a földművelési munka eszközeit és módjait összeilleszti, az mindenképpen jellemző rá.

Ezzel magyarázható, hogy a Kárpát-medencében kétféle gabonatermelési móddal találkozhatunk: egyik az alföldi, a másik a domb- és hegyvidéki. Az előbbit jellemzi, hogy minden munkát a szabadban végez és lehetőleg minél többet áthárít a vonójószágra. Ez egyben extenzív gazdálkodásnak is mondható. Itt terjedt el leghamarabb a kasza, általános a nyomtatás, a szabadban történő szórás, a gabona vermelése. A hegy- és dombvidéki földművelést a csűr vagy az annak megfelelő építmény határozta meg. A többnyire sarlóval levágott gabonát minél hamarabb a csűrbe vagy annak közelébe szállították. Itt csépezték ki, a felszórást is itt végezték el, majd a gabonát faedényekben, gabonásokban vagy a ház padlásán raktározták. A természeti körülmények úgy határozták meg ezt a művelési egységet, hogy az semmivel sem belterjesebb az előzőnél, csak a kisebb földterületek régebbi eljárásokat őriztek.

Az alföldi módszer munkája általában haladósabb, ezért különösen a 19. század első felétől, az érintkező területeken erőteljes hatást gyakorolt a hegy- és dombvidékire. A kasza általános használata innen terjedt, a nyomtatás különösen észak felé erőteljesen behatolt a folyóvölgyekbe. A vermeket átvették a nagyobb gazdaságok. Ez a hatás azonban rövid ideig tartott, hiszen a század második felében az alföldi földművelési mód újra változott, amikor a félvasekét széles körben alkalmazta. Jellemző, hogy amíg 1872-ben Fejér, Szolnok és Pest megyében 3–7%-ot tett ki a régi faekék száma, addig Erdélyben 90–100% között mozgott. Az Alföldön a gőzcséplőgépek a 19. század utolsó negyedében a nyomtatást már csaknem teljesen kiszorították, amikor az észak felé még terjedt.

A fentiekből világosan látszik, hogy a földművelés kutatása milyen fontos része a néprajznak, hiszen a Kárpát-medencében történt megtelepülésünk óta egyre inkább ez képezi a lakosság megélhetésének döntő alapját. Ennek gondos és alapos megértése nélkül nem ismerhetjük meg a magyar parasztság életének legfontosabb mozgatórugóját, meghatározó alapját.

SZÁNTÓFÖLDI KAPÁSKULTÚRÁK

A hagyományos mezőgazdálkodás keretei között a szántóföldi növénytermesztés a gabonaféléken nyugodott. A 19. század közepén bekövetkező jobbágyfelszabadításig, illetve a mezőgazdaság kapitalista fejlődésének kibontakozásáig a szántóföldi növénykultúra egyoldalúságát a nyomásos határhasználati forma konzerválta. A gabona-monokultúrára épülő gazdálkodás a talajerő trágyázás nélküli fenntartása miatt szükségessé tette a szántóföld időszakos pihentetését, a kapásnövények hiá-

nyában pedig a felburjánzó gyom miatt a tarló és az ugar legeltetését. A két- vagy háromnyomásos, ugarfordulós földművelési rendszer ezért erőteljesen korlátozta a növénytermesztést. Mivel a legeltetés szempontjából fontos tényezőnek számított a betakarítás utáni tarlószabadulással előálló terület kibővülése, a kártételek elkerülése miatt az egyes határrészekben fekvő parcellákon kénytelenek voltak azonos tenyészidejű gabonaféléket termeszteni.

A fordulókényszer: az ugar- és tarlólegeltetés tehát azt jelentette, hogy az egyes fordulókban a helyi szokás által megengedett növényfajtákon kívül más növény termesztése szinte lehetetlen volt. Így a gabonaneműeken kívül minden másféle növénykultúrát a ház körüli kertekben, valamint az ugarforduló alól kivett határrészekben lehetett termeszteni. Az ilyen határrészeket – hasonlóan a szőlőskertekhez – árokkal vagy sövénnel, kerítéssel védelmezték a legelő állatoktól. Noha már a 14. századtól a szántóföldeken a gabonaneműek mellett néhol a legfontosabb hüvelyesek (bab, lencse, borsó), valamint a mák, dinnye is előfordultak, megszokott helyük a későbbi évszázadokban is a *kert* maradt (Szabó I. 1975: 29). Ezzel a névvel illették a határ mindazon elkerített területét, ahol a nagyobb mennyiségben művelt speciális növénykultúrák kaptak helyet. Legfeljebb a jellemző növényfélések alapján különböztették meg egymástól például a *sáfrányos*-, *káposztás*-, *tököskertet*, a *kenderföldet*, majd később, a 18. századtól a *kukoricáskertet*, *tengerinyilast*. Amint ez utóbbi elnevezések is mutatják, az Amerika felfedezése után Európába áramló újvilági kultúrnövények szintén csak a kerteket vehették birtokba. Azonban az újvilági növénykultúrák – nemcsak nagy számuk, hanem mind nagyobb népszerűségük révén is – hamarosan szétfeszítették a hagyományos gazdálkodás kereteit.

Az újvilági eredetű növények kerti termesztése a parasztság számára azzal az előnnyel járt, hogy eleinte nem vetettek ki rájuk kilencedet, tizedet, mindezek a növények dézsmamentesek voltak. Ez a sajátos helyzet ösztönzően hatott művelésük elterjedésére, amihez a 18. század közepétől a lakosság számának gyors növekedése is hozzájárult. Az igaerő nélküli szegényparaszti tömegek számára tulajdonképpen a kapásnövények biztosították a megélhetést azáltal, hogy apró földjeiken természetiek vagy részesművelésükre vállalkoztak. Az újkori kapásnövények, elsősorban a kukorica és a burgonya azonban a szegénység tápláléknövényeként is egyre erőteljesebben hatott a nagyobb méretű, szántóföldi művelés irányába. Különösen a gabona-termesztésre kevésbé alkalmas hegyvidéki tájakon tudtak a kapásnövények előbb kitörni a kertművelés kereteiből, és elfoglalták a kevesebb hasznot hozó tavaszi gabonafélék helyét. Könnyebben kerültek a szántóföldekre a kötetlenebb alföldi tányásgazdálkodásban is. Az ország nagy területén azonban az újkori kapásnövények még a 18. század végétől is csak az ugarban kaptak helyet, előidézve a javított háromnyomásos gazdálkodási rendszert. E sajátos művelési mód elterjedése lehetőséget adott arra, hogy egyre több speciális növénykultúra honosodjon meg a szántóföldeken, mint a kukorica, dohány, burgonya, valamint a takarmány- és ipari növények. Az ugar használatának lényeges átalakulása, amely a legeltetés vagy pihentetés helyett a gabonaneműektől eltérő műveléstechnikájú növények termesztésével járt, mind jobban sürgette a mezőgazdaság hagyományos struktúrájának feladását (Wellmann I. 1979).

Az újvilági kapásnövények – élükön a kukoricával – főképpen a paraszti gazdál-

kodásba illeszkedtek be, mégpedig olyan módon, hogy gyökeresen átalakították azt. Ugyanis az emberi táplálkozásban és az állatok takarmányozásában addig fontos szerepet játszó ősi gabonafélék egy részét, mint például a kölest, hajdinát, alakort, tönkölyt feleslegessé tették. Művelésük révén átalakult a hagyományos vetésszerkezet, új művelési technikák és eszközök honosodtak meg, megváltozott a férfi és a nő munka részvételi aránya a mezőgazdasági termelésben, a nők tevékenysége számottevően kibővült. Az új növénykultúrák művelése egyenletesebbé tette a mezőgazdasági munkára fordított idő eloszlását. Mindezen alapvető változások a 19. század közepétől zajlottak le, amikor a jobbágyfelszabadítás utáni két évtizedben az előrehaladó tagosítások következtében a szabad gazdálkodásra áttérő településeken és az elkülönített volt allodiális földesúri szántóterületeken mind nagyobb méretben hódítottak teret a kapásnövények. Ezek a növénykultúrák Európa más területein is általában azonos időben és hasonló körülmények között törtek utat a rendszeres szántóföldi műveléshez.

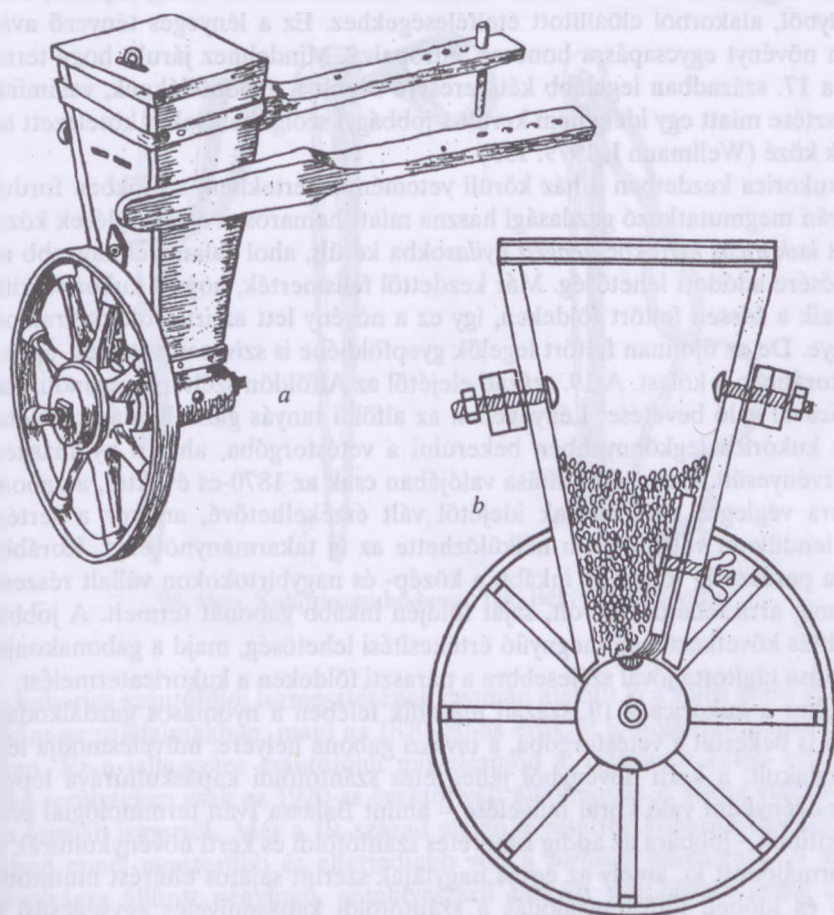
A mezőgazdaság kapitalizálódásának révén jutottak be tulajdonképpen a kapásnövények a szántóföldi művelés hosszú évszázadokon keresztül változatlan rendszerébe, de a kapáskultúrák is számottevően hozzájárultak az európai mezőgazdaság újkori arculatának átformálódásához. Ennek ellenére az európai néprajzkutatás mindmáig kevés figyelemre méltatta az újkori kapásnövényeket. Kivételt egyedül a magyar néprajztudomány képez, amely európai vonatkozásban is páratlan monográfia-sorozatot tárt fel az egyes újvilági kapáskultúrák műveléstörténetét (vö. Balassa I. 1960; Bálint S. 1962; Takács L. 1964a; Kósa L. 1980a; Selmeczi Kovács A. 1993).

A KUKORICA

A változatos és nagyszámú újvilági kultúrnövény közül a kukorica volt az első, amely beilleszkedett az európai népi műveltségbe, és nélkülözhetetlen elemévé vált a paraszti gazdálkodásnak. Az Európában még néhány évszázada alig ismert növény napjainkra a búza után a második legfontosabb szántóföldi növénykultúra lett, amelynek vetésterülete és gazdasági jelentősége egyenrangú a gabonaneműekkel.

Az Amerika felfedezése után Európában kuriózumként sokfelé feltűnő kerti dísznövény – velencei kereskedők közvetítésével – Dél-Európában és a Balkán-félszigeten hamarosan a paraszti kertekben haszonnövényként terjedt el. Ilyen minőségében jelentkezett a 17. század elején a Kárpát-medencében is. A kukoricaművelés legkorábbi területe Erdély és a Dél-Dunántúl, ahova román, illetve délszláv közvetítéssel került Itália és a Balkán felől. Erdélyben elsősorban a Szamos völgyében, a Rákóczi-birtokokon és a Maros völgyében fordult elő korai művelése, amint arról 1639-től írásos feljegyzések tanúskodnak. Ezen levéltári források sertéshizlalásra és emberi táplálékul való felhasználásáról egyaránt megemlékeznek (Balassa I. 1960: 43–44). Hasonló időre tehető a kukorica dunántúli elterjedése is, amellyel az 1650-es évektől számolhatunk, elsődlegesen a szegény sorú népesség körében. Az Alföldön szintén a 17. század végétől hódított teret művelése a gabonatermesztés mellett, jórészt az állattenyésztés szolgálatában. Annak ellenére, hogy a kukorica hazai tér-

hódításának kezdetén néhol az allodiumokban is felbukkant, a kisgazdaságok haszonnövényeként vált ismeretessé. Uradalmi termesztése csak a 18. század közepétől bontakozott ki.

97. ábra. Kukoricavető eszközök: a) ekére szerelhető kukoricapergető; b) a pergető keresztmetszete, Hódmezővásárhely (Csongrád vm.)

Sajátos képet mutat a növény megnevezésének szóföldrajzi megoszlása: a magyar nyelvterület legnagyobb részén a *kukorica* megnevezés ismeretes (Dunántúl, Duna-Tisza köze, Felföld), a Tiszántúlon *tengeri* néven emlegetik a növényt, míg Erdély nyugati részén, Szatmárban és a Szamosközben a *málé* névalak járja, a Székelyföldön viszont *törökbúza* néven tartják számon. Ez utóbbi két terminus régies névalakot őrzött meg, a málé a kölesre, a törökbúza a gabonára utaló jelentéstartalommal rendelkezik (Balassa I. 1960: 97).

A kukorica szokatlanul gyors elterjedését és népszerűvé válását annak köszönhetjük, hogy abban az időben jelent meg a Kárpát-medencében, amikor a török pusztítás

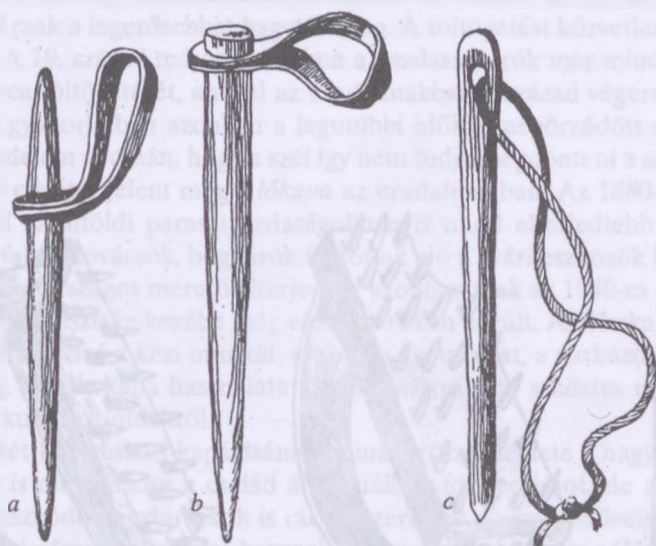
nyomán elszegényedett lakosság tömegei igaerő nélkül is művelhető tápláléknövényre szorultak. Ebből adódik, hogy legkorábbi és legjelentősebb művelési területei éppen ott alakultak ki és stabilizálódtak, ahol kezdettől az emberi fogyasztás céljaira szolgált. Ugyanis a kukoricaételek teljesen hasonlítottak az addig árpából, kölesből, tönkölyből, alakorból előállított ételféleségekhez. Ez a lényeges tényező avatta az idegen növényt egycsapásra honossá, európaivá. Mindehhez járult, hogy terméshezama a 17. században legalább kétszeresére rúgott a gabonféléknek, valamint kerti termesztése miatt egy ideig nem került a jobbágyi szolgáltatásokra kötelezett termelvények közé (Wellmann I. 1979: 153).

A kukorica kezdetben a ház körüli veteményeskertekben, szőlőkben fordult elő, de korán megmutatkozó gazdasági haszna miatt hamarosan a települések közelében osztott *kukoricás kertekbe*, *tengeri nyilasokba* került, ahol valamivel nagyobb méretű művelésére adódott lehetőség. Már kezdettől felismerték, hogy a kukorica kitűnően tenyészik a frissen feltört földeken, így ez a növény lett az irtásföldek uralkodó veteménye. De az újonnan feltört legelők gyepföldjébe is szívesen vetették, éppen úgy, mint korábban a kölest. A 19. század elejétől az Alföldön széltére megindult az ugar kukoricával való bevetése. Lényegében az alföldi tanyás gazdálkodás keretében tudott a kukorica legkönnyebben bekerülni a vetésforgóba, ahol a nyomáskényszer nem érvényesült. Ezen térhódítása valójában csak az 1870-es évektől, a gabonakonjunktúra végleges elmúlásának idejétől vált érzékelhetővé, amikor a sertéstartás ismét lendületet vett, és nem nélkülözhetette az új takarmánynövényt. Korábban viszont a parasztság többsége inkább a közép- és nagybirtokokon vállalt részesművelést, amíg arra lehetősége volt, saját földjén inkább gabonát termelt. A jobbágyfelszabadítás következtében megnyíló értékesítési lehetőség, majd a gabonakonjunktúra lefutása tágitotta jóval szélesebbre a paraszti földeken a kukoricatermelést.

Amikor a kukorica a 19. század második felében a nyomásos gazdálkodású falvakban is bekerült a vetésforgóba, a tavaszi gabona helyére, művelésmódja lényegében átalakult: a kerti növényből jellegzetes szántóföldi kapáskultúrává lépett elő. Kerti növényként való korai művelése – amint Balassa Iván terminológiai értékeléséből kitűnik – jobbára az addig ismeretes szántóföldi és kerti növénykultúrák mintájára formálódott ki, amely az egyes nagytájak szerint sajátos eltérést mutatott. Ez a lokális és időbeli differenciálódás a szántóföldi kapásművelés egységesítő hatása alatt a 19. század végére erőteljesen háttérbe szorult. Hasonló folyamat zajlott le a kukoricafajták változásának terén is: a korábbi századokban honos különböző tájfajtákat, amelyek közül a táplálkozásban fontos kemény *magyar kukorica* volt a legismertebb, a 19. század végétől a takarmányozásra szolgál bőtermő puhább fajták, mint például a *lófogú kukorica* váltották fel. A kukoricafajták változatossága a paraszti gazdálkodásban viszont a legutóbbi időkig megőrződött (Ramocsaházáról [Szabolcs m.] 12 különböző termesztett fajtát írt le Nyárády M. 1955: 274–275).

A kukoricát eleinte szórva vetették el a kerti földbe, de kapa után, ültetőbottal vagy sarokkal is juttatták a földbe. Kerti módra való termesztésének egyik legjellemzőbb sajátossága a *sornélküliség*. A gabona módjára végzett szórva vetése leginkább a gyeptöréseken és az ugarban fordult elő, ahol trágyázás nélkül, egyszeri szántásba került a vetőmag. A talaj-előkészítésnél a parasztgazdaságok a legutóbbi időkig megmaradtak az egyszeri szántásnál, a közvetlen trágyázás viszont általánosan teret

hódított. A vetni való mag kiválasztására kezdettől gondot fordítottak, már a 18. századtól ismerünk adatokat, hogy a legszebb csöveket félretették a vetéshez. A hagyományos paraszti nemesítés egyik módja az is, hogy csak a kukoricacső derekát hagyták meg vetnivalónak, ahol a legszebb szemek vannak.

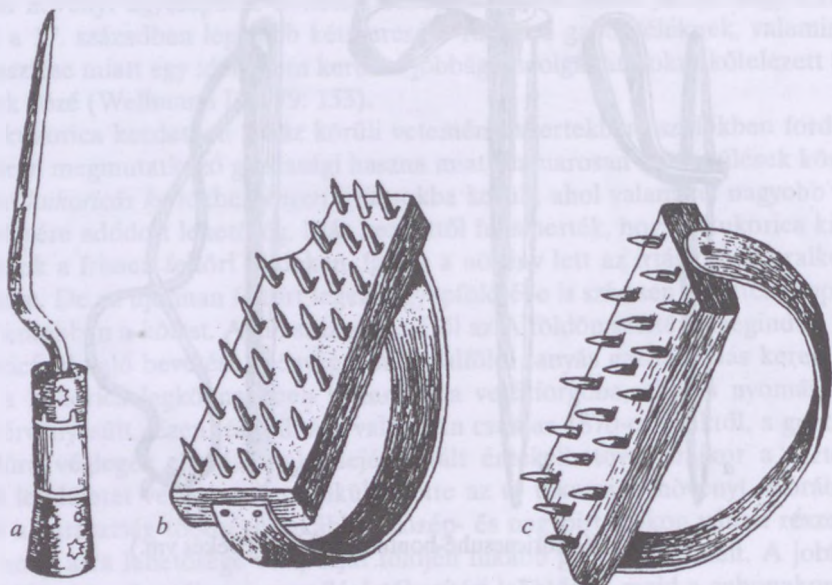

98. ábra. Kukoricacsuhé-bontó fák, Békés (Békés vm.)

A kukorica szántóföldi termesztésének nyomán alakult ki a *soros* vetés gyakorlata, elsőként az uradalmakban, majd az 1870–80-as évektől a dunántúli parasztgazdaságokban. Ez a jellegzetes szántóföldi művelésmód a Tiszántúl keleti részén és az erdélyi területeken csak az 1920-as évektől vált általánossá. A sorba vetésnek változatos formáit ismerték. Már a 19. század elején is vetettek kifeszített zsinór mellett, azonban ennél egyszerűbb és elterjedtebb volt a *sorhúzó* használata. A szükséges sortávolságra állított négyfogú, gereblyeszerű eszközt úgy húzták végig a vetésre előkészített talajon, hogy a szélső fog az előző soron haladt. A *sorhúzó*, *jelölő* ló vontatású formáját is alkalmazták a nagyobb gazdaságokban. A kijelölt sorokon kapával, sarokkal vagy ültetőbottal vetették el a kukoricaszemeket lépésnyi távolságra egymástól. Egy-egy helyre 3–4 szemet ejtettek.

Az egyes vetési technikáknak nem alakult ki táji megoszlása, inkább a talaj minősége befolyásolta az eszközhasználatot. Például a homokos, laza földeken sarokkal vetettek, míg a kötött talajon ültetőbotra volt szükség. Kapával általában a nők dolgoztak, ezért is válhatott a kapával végzett kukoricavetés az ország egész területén ismert és általánosan alkalmazott munkatechnikává. Az uradalmakban a vetőgépek megjelenéséig szintén kapával végezték a kukorica vetését. Ez a technika – különösen a Dunántúlon – összefonódott a kukorica fejtrágyázásának gyakorlatával, melynek néhol fejlett munkaszervezeti formája is kialakult. Például Nemespátrón (Somogy m.) az 1930-as években sokszor húszan is összefogtak a kukorica vetésére,

kölcsönösen segítve egymást. Elöl mentek a *kupicolók*, akik kapával kivágták a lyukat, majd utána a *ganéhordók* egy-egy marék trágyát tettek minden helyre. Ezeket követték a *vetők*, akik néhány szem magot dobtak a trágya tetejére. Végül ismét mások betemették a lyukakat (Seemayer V. 1935: 40). A fejtrágyázást a Tiszántúlon és Erdélyben egyaránt alkalmazták a kapás vetésnél.

99. ábra. Kukoricamorzsoló eszközök: a) kukoricaszurkáló, Alföld; b–c) kukoricadörzsölők, Székelymuzsna (Udvarhely vm.)

A soros vetés legáltalánosabb formája, amikor a vető az eke után haladva minden harmadik barázda oldalába szórja a szemeket. A barázdába vetés a 18. század óta az egész ország területén elterjedt. Elsősorban gyorsasága miatt vált közkedvelté a parasztság körében. Ehhez a munkatechnikához később az eke gerendelyére szerelt adagoló-szerkezeteket, vetőcsoroszlyákat is használtak. A magok egyenletes pergetését biztosító egyszerű vetőszerkezetek tipikus paraszti találmányok, amelyek nemcsak a munkafolyamat további meggyorsítását eredményezték, hanem munkaerőt is felszabadítottak, mert nem volt szükség a vető személyére (Balogh I. 1965; Kósa L. 1969). A legutóbbi időkig használatos vetőcsoroszlyák mint helyi jelentőségű paraszti innovációk arról tanúskodnak, hogy a parasztság az egyenlő sortávolság megtartására a maga körülményei között igyekezett a legegyszerűbb és a legolcsóbb megoldást megtalálni, amivel a munkavégzést korszerűsíthette. A kapásnövény-kultúrához kapcsolódó paraszti újítások közé lehet sorolni továbbá a vetőmag kiválasztását, az előcsíráztatás alkalmazását, amivel legtöbb helyen megelőzték a nagybirtokot, valamint a fejtrágyázás gyakorlatát.

A kukoricavetés legkedvezőbb idejét a népi hagyomány Szent György napja (április 24) körülre teszi. Május elejére mindig igyekeztek elkészülni a vetéssel. A

kukorica soros vetése megkönnyítette a növény gondozását, a kézi kapálást. A ló vontatású *ekeka* használata viszont eleve megkövetelte a sorvetést, pontosabban a vetőgép által biztosított egyenletes sorokat és sortávolságot. A kukoricát a gyomosodás ellen a 19. században egyszer kapálták meg és egyszer töltögették. Az első kapálás nem sokkal a növény kikelése után került sorra, amikor az egy bokorban lévő növények közül csak a legerősebbet hagyták meg. A töltögetést közvetlenül az aratás előtt végezték. A 19. század második felében a gazdasági írók már mindinkább elleanyozták a kukorica töltögetését, amivel az uradalmakban a század végére fel is hagytak. A paraszti gyakorlatban azonban a legutóbbi időig megőrződött ez a munkaforma, azon hiedelem nyomán, hogy a szél így nem tudja megdönteni a sorokat.

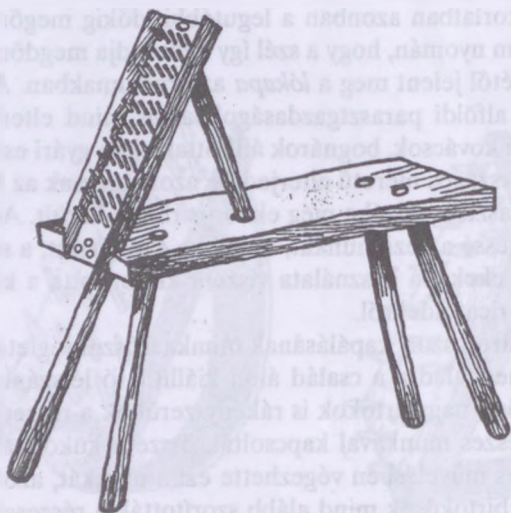
A 19. század elejétől jelent meg a *lókapa* az uradalmakban. Az 1880-as évektől a dunántúli, majd az alföldi parasztgazdaságokban is mind elterjedtebb eszköz lett, amit többnyire falusi kovácsok, bognárok állítottak elő a gyári eszközök leegyszerűsített utánzataként. Országos méretű elterjedése azonban csak az 1940-es évekre tehető, bár a szegényparasztság kezébe még ekkor is ritkán került. Az *ekeka* használata nem tette feleslegessé a kézi munkát, csupán a gyomirtást, a sorközök kitisztítását gyorsította meg. Az *ekeka* használata viszont kiszorította a köztes növényeket (a babot, tökört) a kukoricaföldekről.

A kukorica két-háromszori kapálásának munkaerőszükséglete a nagyobb parasztgazdaságokban is meghaladta a család által kiállítható létszámot, de az eszköz- és tőkehiánnyal küszködő nagybirtokok is rákényszerültek a részes művelés igénybevételeire. Az aratási részes munkával kapcsolták össze a kukoricakapálást. Eleinte az agrárszegénység feles művelésben végezhetette ezt a munkát, azonban a kapálógépek terjedése nyomán a birtokosok mind alább szorították a részesedés mértékét. Egyre elterjedtebb lett a harmados, negyedes művelésforma, valamint a szerződésben kikötött egyéb mezőgazdasági munkák, amelyeket a kukoricaművelés mellett ingyen munkaként, *ledolgozásra* kellett vállalniuk a részeseknek. Sajátos ellentmondásként mutatkozik meg, hogy a mezőgazdaság belterjesedését kiváltó intenzív művelésű növénykultúrákkal hosszú időn keresztül tipikusan feudális bérezési módok fonódtak össze. (Ennek változatos formáiról részletes áttekintést nyújt Balassa I. 1985b: 189–202.)

A kukoricát érés idején a tolvajlások miatt állandóan őrizni kellett. Ezért a legtöbb falu előljárósága *csőszöket* fogadott, akik a határban tartózkodtak, kunyhóik mellé rendszerint 4–5 méter magas oszlopot állítottak, amire felkapaszkodva áttekinthették az őrzésükre bízott kukoricaföldeket. Az őrzőket a termésből fizették, de ha kár esett, nekik kellett azt megtéríteniük. A kukoricacsőszök az idősebb pásztrok, cselédek sorából kerültek ki.

A termés betakarítására általában szeptemberben került sor. A *kukoricatörés*nek kezdettől kétféle formája ismeretes: a borítólevéllel együtt vagy pedig anélkül szedik le a csöveket. A kukoricacső tisztán való betakarítása speciális kézi eszköz, árszerű *bontófa* használatát igényli, amivel végighasítják a csövet takaró levélzetet és kicsavarják a kukoricacsövet. A csuklóra köthető bontófa megegyezik az indiánok által alkalmazott eszközzel, amely valószínűleg az Amerikát megjárt magyarok közvetítésével terjedt el a 19–20. század fordulóján. A csövek tisztán törése a nagybirtokokról kiindulva vált ismertté.

A munkavégzés gyorsasága miatt a parasztgazdaságokban inkább *csuhéval* együtt tördelték le a csöveket, amit szekérre rakva hazaszállítottak. Ehhez a betakarítási módhoz mindenütt szórakozás jellegű társasmunka, a *kukoricafosztás* kapcsolódott. Esténként a rokonok, szomszédok együttesen bontották ki a felhalmozott csöveket. A kukoricafosztáskor ritkán marad el a *maskarázás*, amikor a beöltözött legények ijesztgették a lányokat. De a mesélés, dalolás, gyakran táncolás is megszokott kísérője volt ennek a közös munkának. A háziak főtt kukoricával és borral kínálták meg a segítőköt.

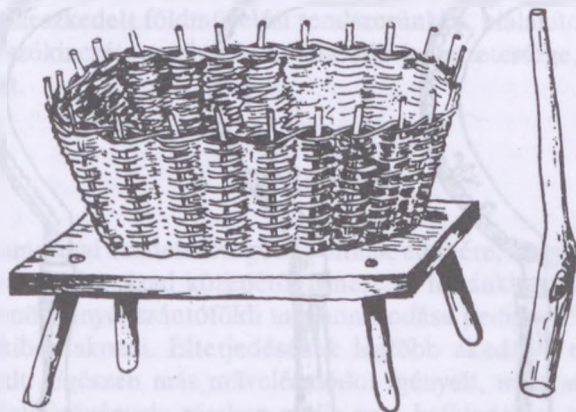

100. ábra. Kukoricamorzsoló pad, Bodony (Heves vm.)

A betakarítás munkája a lábon maradt kukoricaszárakra is kiterjedt. A 19. század elején ugyan még sok helyütt a kihajtott marhákkal legeltették le, azonban a takarmányszükség növekedése megkövetelte a hasznosítható szár behordását. A kukoricaszár levágására speciális kovácsoltvas *szárvágókat* használtak, ami mellett a sarló, a nádvágó, a balta és a kapa egyaránt jó szolgálatot tett. A dunántúli és alföldi vízjárta területeken elterjedt változatos formájú nádvágó késeket is gyakran hasznosították erre a célra (Takács L. 1980). A levágott szárat kékébe kötötték, kúpokba összerakták, és amikor idejük engedte, szekérrel hazaszállították. A ház körül szintén *kúpok*ban tárolták, míg tavaszra a szarvasmarha felélte. A kukorica levele fontos téli takarmánynak számított. A megmaradt *kóro* és a földből kiszedett *csutkató* – különösen a fában szegény Alföldön – megbecsült tüzelő volt.

A csöves kukorica a betakarítás után még szárítást igényel, ezért *koszorúba* fonva az eresz alá függesztették, fára akasztották vagy a padláson terítették el. A nagyobb készletekkel rendelkező gazdaságok viszont megfelelő tárolóépületet használtak, melynek kezdeti formái a lábakon álló, fonott oldalfalú *kukoricakasok* voltak. A kukoricakasok emlékei leginkább a Dunántúl déli részén, Szatmár megye területén és Erdélyben maradtak fenn. A mediterrán kapcsolatot mutató fonott kasok elterjedését elősegítette, hogy hasonló vesszőből fonott építményeket (tyúkólakat, gabonás

kasokat) helyenként már korábban is használtak. A fonott kukoricatároló építményeket, különösen az Alföld területén, a léces falú *górék* szorították ki. A léces *kukoricagóré* a 18. század végétől a nagybirtokokon terjedt el. A nagyparaszti gazdaságok a 19. század második felétől kezdték építeni. Használata századunk elején a kisebb gazdaságokat is meghódította, ahol gyakran husángokból vagy napraforgószárból készített egyszerűbb változatait állították fel. A kukoricatároló speciális épületek a parasztporták elmaradhatatlan tartozékai lettek. Méretük egyértelműen jelzi, hogy az adott gazdaság csupán önellátásra fordítja a kukoricát, vagy pedig az árutermelő sertéshizlalás szájba meg a növény vetésterületének nagyságát.

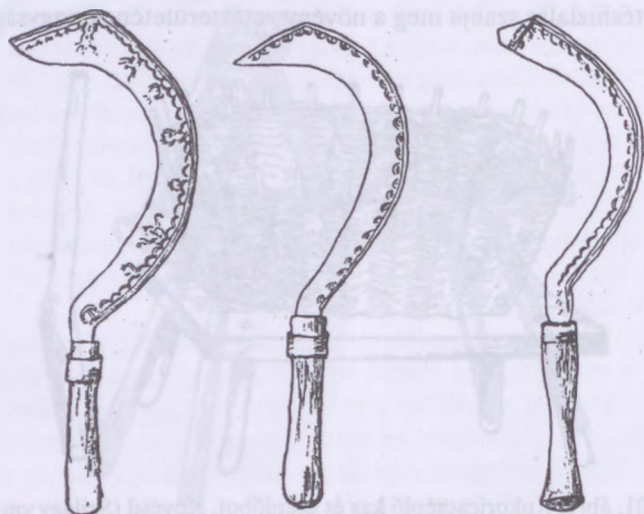
101. ábra. Kukoricacséplő kas és cséplőbot, Kövesd (Szilágy vm.)

A megszáradt kukoricát a felhasználás előtt le kell morzsolni. A kukoricamorzsolás régen kedvelt téli elfoglaltsága volt a férfiaknak, amikor többen összejöttek, és beszélgetés közben kézzel lefejtették a szemeket. A morzsolásnak számos változata és eszköze ismeretes, amelyek egymás mellett élnek. A munkavégzés jellege általában függ a felhasználásra kerülő mennyiségtől, mert ha például a gazdaasszony a tyúkoknak morzsolts néhány csövet, azt általában kézzel, eszköz nélkül végezte. Azonban a libáknak, disznóknak szükséges nagyobb mennyiség kiállításához kézi eszközöket vettek igénybe. Legegyszerűbb segítőeszköz a *csutka*, ami mellett a sorok megbontására alkalmas *kukoricaszurkáló*-vasat régóta használják. Sok helyütt a *gyalogszék* oldalába késpengét ütöttek és azon húzogatták a csöveket, a szemek a szék alá tett kosárba hullottak. A kézre húzható *kukoricadörzsölő* viszont újabb eszköz. Az eleinte fából faragott jellegzetes alakú kézidörzsölőt néhány évtizede vasból készült fogazott, kengyel alakú változat váltotta fel. Hasonló elv alapján működik a *morzsológyalu* és a *morzsolópad* is, melyeknek szögekkel kiveret felületéhez dörzsölik a kukoricacsöveket.

A kukoricaművelés legkorábbi területein, a Dél-Dunántúlon és Erdélyben egykor szokásban volt a kukorica cséplése. Erre a célra lábakon álló fonott kosarat használtak, amelynek deszkából készült alján sűrűn fúrt lyukakon át hullott ki a kukoricaszem, amikor a kosárba öntött csöveket görbe bottal vagy fakalapáccsal verni kezd-

ték. A *cséplőkosarak* a Balkán felől terjedtek el a kukoricaművelés korai időszakában, és bizonyítékai a Keleti-Kárpátok és a Balkán közötti kulturális kapcsolatoknak (Gunda B. 1966a: 269–270).

A 19. század második felétől, a disznóhizlalás kibővülésével párhuzamosan jelentek meg a parasztgazdaságokban a különböző teljesítményű, gyárilag vagy a helyi kovács által készített morzsológépek. Ezeknek a kézzel hajtott eszközöknek számos változatát alkalmazták.

102. ábra. Szárvágók, Hódmezővásárhely (Csongrád vm.)

A megtermelt kukoricát a parasztgazdaságok általában saját felhasználásra fordították. A gabonatermelésre kevésbé alkalmas hegyvidéki területeken kenyérpótló szerepe hosszú időn keresztül megőrződött. A gabonatermelő tájakon viszont csak az agrárszegénység fogyasztotta. A kukorica – meghonosodása idejétől – emberi táplálékként ott terjedt el, ahol a kása és pépes ételek fogyasztása korábban is nagy jelentőséggel rendelkezett. Ebből a szempontból elsősorban a Dunántúl déli része és Erdély területe kedvezett a kukoricának. A kukoricalisztból és -darából készített rendkívül változatos főtt és sült ételek tulajdonképpen az ősi gabonaneműekre (köles, tönköly stb.) épülő hagyományos táplálkozási módot konzerválták. Egyes kukoricafajták vízben főtt és pattogatott formában viszont régóta általános elterjedésű csemegeként ismertek. A hegyes szemű, pattogatni való kukoricát *egérfogúnak* vagy *soproni kukoricának* nevezték (Zempéni-hegyvidék). Külön vetették és takarították be, majd szárítás után tűzön lábasban vagy parázs fölé tartott szitán pattogatták ki (Ikvai N. 1967: 78).

A kukoricát az ország legnagyobb területén elsődlegesen állati takarmányként hasznosították, amely kiemelkedő szerepet játszott a sertésenyésztés fellendülésében, az istállózó állattartásra való áttérésben, vagyis a paraszti gazdálkodás belterjesedésében. Azok a parasztgazdaságok ugyanis, amelyek az önellátást jóval

meghaladó mértékben termesztették a kukoricát, a sertéshizlalásban tudták a legkifizetődőbben hasznosítani a termékfelesleget, és az élő állattal jelentkeztek a piacon. Ez a fajta kapitalizálódási törekvés a 19. század második harmadától egyre számottevőbb méreteket öltött. Szemléletesen példázza ezt Szeged szegénysorú családjából települt *Rókus* nevű városrésze, későbbi helyi elnevezés szerint a *Kukoricaváros*, ahol a 19. században már megkezdtek a rendszeres kukoricatermelést, majd idővel ennek a városrésznek lett legnagyobb szerepe a disznóhizlalásban és -értékesítésben (Bálint S. 1976: 612).

A kukorica hazai művelésének nagyarányú kibővülését az állattenyésztésben betöltött jelentősége idézte elő. A növénykultúra megjelenésétől eltelt három évszázad alatt szervesen beilleszkedett földművelési rendszerünkbe, kialakította sajátos műveléstechnikáját és szókinsét, amelynek szembeötlő jellegzetessége, hogy alig tartalmaz idegen elemet.

A BURGONYA

A szintén dél-amerikai eredetű burgonya annak ellenére, hogy a kukoricával közel azonos idő óta, a 17. század közepétől ismeretes hazánkban, csak egy évszázad múlva vált haszonnövénné; szántóföldi meghonosodása pedig a 19. század második felében kezdett kibontakozni. Elterjedésének legfőbb akadályá részben botanikai adottságaiból eredt. Egészen más művelésmódot igényelt, mint az addig ismert és magról termesztendő növények; részben pedig az a balhiedelem gátolta terjedését, hogy mérges növény, amely különböző betegségeket okoz. A 18. század végi központi intézkedések és rendeletek útján való terjesztése sem hozott számottevő eredményt. Még a burgonyaművelésben aránylag korán jelentkező Erdély területéről 1782-ben is olyan jelentések érkeztek, hogy például Udvarhelyszékben a mesteremberek termesztik, Kolozs megyében pedig csak a főurak és nemesek kertjében fordul elő, a parasztnál alig (Kósa L. 1980a: 22). A 18–19. század fordulóján csak a határőrvidékek katonai közigazgatás alatt álló területein művelték szervezett formában.

A 18. század közepétől a gazdasági szakírók is bekapcsolódtak a burgonya propagálásába, mert művelésének elsajátítása nehézségeket okozott, mivel a növény alakja, termése nemcsak a gabonaféléktől, hanem a már ez időre megkedvelt kukoricától is teljesen eltért. Tulajdonképpen az 1815–1817. évi nagy éhínségnek kellett bekövetkeznie, hogy a burgonyára irányítsa a parasztság figyelmét, amiben hamarosan gazdaságos táplálék- és takarmánynövényre találtak. Ugyan Nyugat-Európában már a 18. század közepétől megindult a burgonya diadalútja, ahol olcsó táplálékként az urbanizáció egyik fontos biztosítékává lett; Kelet-Európában csak a 19. században kibontakozó polgárosodás hozta magával ennek a növénykultúrának megbecsülését. Az ipari proletariátus révén felduzzadó városi lakosság mindinkább növekvő élelmiszerigénye alapvető lendületet adott a burgonyaművelés kiszélesedésének. De az elaprózódott parcellákon az önellátás szintjén gazdálkodó kisparasztság számára is a boldogulás egyetlen útját a burgonya piacra termelése jelentette.

A burgonya termesztése éppen olyan utat járt be, mint a kukorica és más speciális

növénykultúrák. Eleinte a ház körüli kertekben honosodott meg, nagyobb mennyiségű művelésének megindulásával a jobbágyok telken kívüli állományába került, ahonnan hamarosan az ugarba, majd pedig a szántóföld tavaszi fordulójába jutott. A 19. század második harmadától véglegesen kialakult a növény kárpát-medencei topográfiája: a nyugati és északi magashegyi tájak szlovák és német nyelvű lakossága művelte legszámottevőbb mértékben (Árva, Liptó, Turóc, Trencsén, Zólyom, Szepes, Sáros megyében). Ez időtől a felvidéki területeken a gabonaneműek mellett a burgonya volt a legjelentősebb tápláléknövény, és ebben a minőségében mintegy tájilag is kiegészítette a kukorica szerepét. Az 1850-es évektől a burgonya termesztésének országos méretben megragadható statisztikai növekedését elsősorban a városi lakosság ellátásának olcsóbb biztosítása, a háborús konjunktúra, a szeszgyártás, valamint a kiviteli lehetőségek egyaránt befolyásolták. A piacra termelés a kedvező természeti adottságú területeken lendületesen kibontakozó és stabilizálódó tájtermesztési körzeteket alakított ki. A 19. század végétől a burgonyaművelésre kiválóan alkalmas homokos talajú Nyírség, 1920 után pedig Dél-Somogy lépett elő legjelentősebb burgonyatermelő vidékké, amikor a trianoni békekötés után a korábbi jelentős felvidéki árutermelő körzetek az országhatáron kívülre kerültek. A tájtermesztési körzetekhez hamarosan csatlakoztak a főváros környéki falvak, számottevő piaci újburgonya-termelésükkel (Kósa L. 1980a: 87).

A burgonya a Dunántúl, a Duna–Tisza köze és a Nyírség homokos területei, valamint a felvidéki termesztési zóna kivételével az ország többi részén továbbra is kerti jellegű művelésben maradt meg, még akkor is, ha egyes birtokosok fél- vagy egész holdnyi külső szántóföldi területeken termesztették (Balogh I. 1961b: 5). Az innovációk elsősorban az árutermelő körzetekben jelentkeztek, az önellátásra szolgáló burgonyatermesztés ismeretanyaga országosan eléggé egységes maradt.

A burgonya rendkívül munkaigényes művelésmódja miatt tipikusan „kisgazdanövény”. Termelésének kibővülése a kisparaszti gazdaságok tömegeit kényszerítette a belterjes gazdálkodás irányába. Az árutermelő vidékek burgonyatermesztésébe bekapcsolódó részesművelés legjellemzőbb formája kezdettől a *harmadosság* volt, hasonlóan az uradalmakban is. A harmados művelésnél a birtokos adta a vetőgumókat, és elvégzett minden igásmunkát. A részes vetett, kapált és felszedte a termést. A burgonya részes művelői többnyire egy-két holdat vállaltak fel, hogy ezzel biztosítsák családjuk téli ételmét.

A burgonyának számos külföldi és hazai változatát termelték a korán érőtől a későn érőig egyaránt. Legáltalánosabban vetett fajták a máig ismeretes *Rózsa* és *Ella*, valamint a 20. század elején teret hódító *Gülbaba*. Különösen a termőtájakon mutatkozott meg a vetésre kerülő fajták sokfélesége, ahol 10–15 féle burgonyát is termeltek egyszerre, de tájfajtákat is kitenyészettek, mint például a *Kisvárdai rózsát* vagy a *Somogy gyöngyét*. A burgonyafajta megválasztását a termelés célja is meghatározta, mert egészen más tulajdonságúra volt szüksége az ételmezésnek, a takarmányozásnak vagy az ipari felhasználásnak. A 19–20. század fordulója után pedig az újburgonya-termelés megindulása is befolyásolta az egyes fajták kultiválását. Tulajdonképpen a piaci célra szolgáló újburgonya alakította ki e növényművelés valódi specializálódását. A burgonyatermesztők viszont még a termesztési körzetekben sem nevezhetők specialistáknak. A burgonya-árutermelés ugyan a termelési tapasztalatok

ugrásszerű megnövekedését eredményezte, azonban a növényművelés a kertészeti specializálódás fokát nem érte el.

A burgonya termesztése a laza, homokos talajban mutat legkedvezőbb eredményt. Termesztéskörzeteiben a gabonafélék után vetik, rendszerint március végétől. A burgonya vetésére a Nyírségben a rozstarlót részesítik előnyben, a Tisza menti kötöttebb talajú tájakon viszont a kukoricaföldet. Általános gyakorlat szerint azonban az egymást követő évben ugyanabba a földbe sohasem ültették, hogy ne romoljon le a minősége. A szántóföldi termesztésnél a Nyírségben a század első évtizedétől kezdtek a burgonya alá ősszel és tavasszal is szántani, addig az ország más területéhez hasonlóan csak az egyszeri, tavaszi szántást alkalmazták. A trágyázás szintén újabban kezdett elterjedni, elsősorban a termőközetekben.

A vetés legrégebbi technikája a kapa utáni fészekbe rakás. A burgonyát meghonosodása óta sorosan vetették, mégpedig eleinte szemmérték után, csak a nagybani termőhelyeken terjedt el a századforduló óta a *sorhúzó* használata. A kijelölt sorokban éppen olyan módon kapával, sarokkal vagy ültetőbottal juttatták a földbe a vetőgumókat, mint a kukorica esetében (Nyárády M. 1956). A kapával végzett vetés a legrégebbi eljárás, amely jellegzetesen kerti termesztésformára utal. A 19. század végén még ez a vetési mód lehetett a legáltalánosabb, melynek munkáját a szántóföldeken úgy gyorsították meg, hogy ketten végezték, az egyik kapával fészket vágott, amibe a vető beledobta a gumót, majd az előbbi a kapán tartott földdel betakarta.

A szántóföldi művelés jellegzetes módja az eke után végzett vetés, melynek leggyyszerűbb formájánál minden harmadik barázdába dobálták a burgonyát. Mivel az ekenyomban túl mélyre kerülhet a vetőgumó, sok helyütt kézzel a szántás oldalába dugdosták. A vencesellőieket (Szabolcs m.) a szomszéd falvak lakói ezen munkaforma miatt csúfolták azzal, hogy „hason csúszva vetik a krumplit”. Általánosabban elterjedt gyakorlat szerint a barázda oldalába vagy élére kapával vágta a lyukat. A Duna–Tisza közének árutermelő parasztgazdaságaiban leginkább a barázda oldalába sarokkal vetették, *sarkalták* a burgonyát, amit a leggyorsabb munkamódnak tartottak. Dél-Somogyban viszont az eke után haladó sorvetés általánosabb eszköze az ültetőbot, a *cuca*, melynek hegyben végződő fejével alkalmas fészket ütöttek a barázda oldalába. Az eszköz használatának sajátos módját alkalmazták az 1910–1920-as évek óta Szulokon és környékén (Somogy m.), ahol hárman dolgoztak össze vetéskor: egy *luggalta* a barázda oldalát, a másik dobálta bele a vetőburgonyát, a harmadik pedig kapával betemette a gumókat (Kósa L. 1980a: 148).

A burgonya vetés utáni gondozása hagyományosan egyszeri kapálásból, majd pedig töltögetésből áll. A kapáláshoz ugyanazon eszközt használták, mint amelyik a kukorica vagy a dohány gondozására szolgált. A 19. század vége óta terjedtek el az ekekapák a nagyobb termelőtájakon. A töltögetőekét elsősorban a dél-somogyi nagyobb parasztgazdaságokban használták, amit *duró ekének* neveztek (Döge, Szabolcs m.). Másutt viszont az ekekapán a kapálófejeket egyszerűen megfordították, és így végezték a töltögetést. A *lókapa* után kézikapával haladva igazították a földet, vagy vágta ki az elmaradt gyomot. A kártevők elleni védekezés az 1950-es évektől jelentkezett, amikor a *kolorádóbogár*, *krumplibogár* veszedelmesen elszaporodott.

A burgonya szedése – az időjárástól és egyéb mezőgazdasági munkák végzésétől függően – augusztus végétől október elejéig tart. A parasztgazdaságokban a burgo-

nya betakarítása az egész Kárpát-medencében egységes képet mutat. Általában kapával végzik, mégpedig olyan módon, hogy a kapával oldalról a bokr alá nyúlva egyetlen vágással kifordítják a fészket, és kézzel széttúrva felszedik a gumókat. Az ásóval végzett felszedés a kertekre jellemző munkaforma. A Kisalföldön, Észak-Dunántúlon előfordul, hogy közönséges négyágú vasvillával fordítják ki a burgonyát; az északkeleti hegyvidék némely részén pedig a szőlőművelésben használt kétágú villás kapát használják erre a célra. A kapával ásást leginkább az ekével végzett kiforgatás váltotta fel. Noha a szakirodalom régóta ajánlotta ezt a megoldást, amit a nagybirtokokon széltére alkalmaztak, a parasztság sokáig idegenkedett tőle, és csak a nagy munkaerőhiány idején szorult rá. Az ekével végzett kiszántás az ekekapával egy időben kezdett terjedni a parasztgazdaságokban. A legnagyobb kifogás az volt ellene, hogy elvágja a gumókat, ezért például Somogyban az 1940–1950-es évekig inkább napszámos munkát vettek igénybe a kézi szedés miatt. A Nyírségben viszont az 1930-as évektől módosították az eke ásófelületét, hogy minél kevesebb gumót vágjon el (Nyárády M. 1956: 109).

A kiásott burgonyát kosarakkal kupacokba hordták össze, zsákokba szedték, és szekérrel szállították haza. A termőtájakon még a szántóföldön válogatták háromfelé a felszedett burgonyát, mérete szerint eladásra, vetőnek és takarmányozásra. A burgonya téli tárolására legtöbb gondot az eladásra termelő tájörzetekben fordítottak, ahol szalmával és földdel fedett prizmákban, illetve vermekben óvták az eladásra kerülő termést. A saját fogyasztásra szánt étkezési burgonyát, valamint a takarmányozásra való aprót és vágottat a termelőtájakon is pincében, kamrában vagy zöldségesveremben tartják, hasonlóan más vidékekhez.

A burgonya felhasználásának történetileg legjelentősebb területét a táplálkozás jelenti. Művelésének térhódítását annak köszönhette, hogy megjelenésétől kezdve a szegénység eledelül szolgált. A 19. század végi táplálkozásstatisztikai adatok tanúsága szerint a burgonya fogyasztásának táji megoszlása teljesen egybevágott a művelési területekkel. Legtöbb burgonyát ebben az időben a Felföldnek nevezett északi országrész karéj alakban elhelyezkedő területein fogyasztottak, ahol legnagyobb arányú volt szántóföldi művelése. Az árpa- és zabkenyér is ezen a vidéken számított fontos eledelnek. Ezzel szemben az Alföldön a búzakenyér, Erdélyben a kukorica-kenyér fogyasztása dominált, ami a paraszti gazdaságokban nem igényelte a burgonyával való kiegészítését. A 20. század elején azonban a városi lakosság és az agrárproletariátus révén a burgonya a kenyér mellett a legfontosabb napi táplálékká vált. Fogyasztásának mértéke az utóbbi három évtizedben ugyan folyamatos visszaesést mutat, nemcsak azért, mert megszűnt a „szegény emberek eledele” lenni, hanem a fajtaváltás következtében csökkent a közízlésnek megfelelő burgonyafélék piaci kínálata.

A 19. század elejétől megjelenő gazdasági munkák és szakácskönyvek a burgonyaételeknek számos változatát sorolják fel. Ebből a szempontból különösen jelentős Rácz Zsuzsánna 1818-ból származó szakácskönyve, mely a burgonyát a „búza szükségben felsegíllő” élelemként mutatja be, és a legváltozatosabb elkészítési formáit ismerteti (Kósa L. 1970). Ha a paraszti háztartásokban nem is került az asztalra a burgonyaételek olyan sokfélesége, mint a korabeli szakmunkákban, mégis az elmúlt két évszázad alatt a burgonya beilleszkedett a hazai táplálkozásba, sőt bizonyos

újítások kiváltója is lett, mert nem minden tekintetben felelt meg a hagyományos sütő-főző eljárásoknak. A paraszti fogyasztásban a burgonya sokkal inkább főételként szerepelt, mint az utóbbi évtizedekben, amikor városon és falun egyaránt már csak kiegészítő ételként ismeretes.

A burgonyát az állattartás terén elsősorban a sertés és a marha takarmányozásában hasznosítják, bár alkalmazásának mérete nem éri el a kukoricáét. Egyéb felhasználása közül a keményítőkészítés és a szeszfőzés mutatkozik történetileg is számottevőnek. A háborús időkben pedig helyenként szappant főztek belőle.

A DOHÁNY

Az újvilági növények közül a dohány az egyetlen, amelyet európai megjelenése után azonnal valódi hasznáért kezdtek termelni. A 16. század elején spanyol, portugál, majd angol hajósok közvetítésével elterjedő dohányzás – az egyházi üldözések ellenére – Európát teljesen meghódította. Különösen a katonák körében vált szokássá a dohányzás, akik azután a nép között is elterjesztették.

A dohány Magyarországra két úton érkezett. A 16. században Németországból került a főúri és botanikus kertekbe; majd alig egy évszázad múlva – délszláv és török közvetítéssel – a Balkán felől jutott el a paraszti gazdálkodásba. Heves és Nógrád megye területén a jobbágyság már a 18. század elején a dohány szántóföldi művelésére tértek át, noha ennek mértéke még meglehetősen szerénynek mondható. De a rendkívül munkaigényes növény termelése a jobbágság kezén nem is virágozhatott fel a feudális kötöttségek, a növekvő jobbági szolgáltatások miatt. Ezért hamarosan a kötetlenebb társadalmi helyzetű rétegek jelentkeztek a dohányművelésben, mint a taksások és kisnemesek, majd pedig egyre nagyobb arányban a zsellérek, akik nem voltak úgy lekötve a földekkel és földesúri munkákkal, mint a jobbágyság.

A napóleoni háborúk idején a kontinentális zárlat miatt bekövetkező konjunktúra a 19. század elején rendkívüli mértékben fellendítette a dohányművelést, különösen a kincstári és magánföldesúri birtokokon. A Csongrád, Csanád, Békés megyei uradalmak mind több dohánykertész telepet szerveztek. A föld nélküli, de igaerővel rendelkező jobbágyság és zsellérek – szabad bérlőközösséget alkotva – családonként 20–30 holdnyi területet kaptak hosszú lejáratú bérletre az allodiumoktól. Ezeken a bérelt földeken felépíthették telepeiket, és a bérlet meghatározott részén, általában 5 holdon dohányt kellett termeszteniük, amit aztán a bérbeadó uradalom értékesített (Takács L. 1964a).

A dél-alföldi dohánykertészet kialakulásában legnagyobb szerepet a Szegedről kirajzó szegénysorú lakosság jelentette, akik az 1710-es évektől a Tisza jobb partján fekvő uradalmakon dohányföldeket béreltek (Bálint S. 1976: 600). Ezek azonban még nem voltak állandó falvak, mert a kedvező talajviszonyokhoz való igazodás vándorlásra kényszerítette őket. A későbbi nagyarányú uradalmi telepítések viszont a vállalkozók hosszabb idejű helyhezkötésére irányultak, azzal a szándékkal, hogy a konjunkturális növény művelése mellett alkalmas munkáskezeket biztosítsanak a földesúri gabonagazdálkodás számára is. A 19. század első felében sok helyütt a robot- és dézsmakötelezettségek számottevően megnehezítették az uradalmi bérle-

teken dolgozó dohányosok helyzetét, akik a dohányértékesítés hullámmzásának is ki voltak szolgáltatva.

A jobbágyfelszabadítás előtti évtizedekben az ország különböző részein közel másfélszáz település határában folyt nagyobb méretű dohánytermesztés. Már ebben az időben kezdenek kirajzolódni a dohánytermelő tájkorzetek körvonalai, mint például Tolna megyében Fadd és környéke, Somogyban Szulok, Vas megyében Vép, Hont megyében az Ipoly völgye, Hevesben Debrő és Verpelét, Szabolcsban a Nyírség 16 faluja, ezen túl Nyitra és Ungvár vonalától délre elszórtan mindenütt, ahol a talajviszonyok kedvezőnek bizonyultak (Balogh I. 1961b: 7). Az uradalmi bérleteken, valamint a kincstári telepeken megülő kertészszégek mellett a kistermelő parasztok széles rétege is hozzájárult a dohányművelés táji kibővüléséhez.

1851-ben a dohánymonopólium bevezetése alapvetően megváltoztatta a dohányművelés társadalmi és üzemszervezeti formáját. A 19. században tulajdonképpen ez volt az egyetlen növény, amelynek termesztésébe az államhatalom irányító módon beleavatkozott. A termesztési engedély bevezetésével az uradalmak dohánytermelése lett meghatározó jelentőségű. Az uradalmak saját kezelésű üzemvitelre való áttérésével az addigi bérlő-vállalkozó réteg helyébe alapvetően új formáció: a *feles dohánykertészkedés* lépett. Az egykori kertészfalvak lakói idővel beolvadtak a környező települések agrárproletariátusába vagy vándormunkára kényszerültek.

A dohánymonopólium bevezetése együtt járt a növény fajtaváltásával is. A kerti termesztésű kisebb levelű pipadohány-fajták rovasára egyre nagyobb teret kapott a nagylevelű féleségek termesztése. A fajtaváltozás és a kistermelők háttérbe szorítása egyúttal a dohánytermesztés területi átcsoportosulását is eredményezte, mert a nagy levelű és bő hozamú tömegdohányokat az Alföld keleti, homokos területein, főképpen Szabolcs megyében kezdték termesztetni a dohányművelésbe újonnan bekapcsolódó földbirtokosok. Ennek az átalakulásnak eredményeként óriási elszegényedés és nagyarányú elvándorlás következett be a legtöbb régi dohánytermelő vidéken (Takács L. 1964a: 150–151).

A nagybirtokra orientált új rendszerű dohánytermelés a múlt század végére kiformálta az uradalmi *feleskertészek*, *vándordohányosok* sajátos rétegét. Ennek a paraszti gazdálkodástól elszakadó, a falu lakóitól is elkülönülő specialista termelői rétegnek a bázisát a korábbi parasztdohányosok, volt kistermelők és bérlők alkották. A feleskertészek vándorlásai elsősorban azon területek felé irányultak, ahol a kibontakozó uradalmi dohányművelésnek nem volt meg a szükséges munkaerő-ellátottsága. Így például a Heves megyei dohányosok egy része a Nyírségben talált munkára (Dobrossy I. 1978: 20). A nagybirtokkal szerződéses viszonyban álló dohánykertészek a kapitalizmus kori paraszttársadalomnak igen népes, dinamikus, de mindenütt a cselédsors és az önálló kisbirtokosság határán álló rétegét alkották. Az évenként megkötött szerződéssel feles művelésre szegődő dohánykertészek mint alvállalkozók családi munkaszervezetben, csupán az ültetés és a csomózás idejére felfogadott napszámosokkal, nagyobb részben nemzedékről nemzedékre öröklődő eljárásokkal termesztették a dohányt. Egy-egy dohánytermelő körzet, mint például Heves vagy Csongrád megye országrésznyi területeket látott el uradalomról uradalomra vándorló dohánykertészekkel.

Az uradalmi dohányos telepek családi üzemegységekből tevődtek össze, ahol a

dohányosok az uradalmi földből kiszakított táblákon önállóan, de szervezeti kapcsolatban dolgoztak. Ennek megfelelően az uradalom által kijelölt dohányföldet egyforma arányban és minőségben nyílászással osztották fel egymás között, amit aztán családonként külön műveltek. Az egy telepen élő dohánykertészek érdekeit a maguk közül választott *első dohányos* képviselte, akinek a telep életében is hangadó szerepe volt. Az évenkénti szerződés lehetővé tette, hogy ha valaki nem találta meg a számítását, a következő évben továbbvándorolhatott. A vándorlás a feles dohánykertészkedés jellegzetes kísérőeleme volt, ami szintén hozzájárult a dohányosok kirekedéséhez a paraszti társadalomból. Ezt a sajátos réteget a parasztság *kertész, gányó, kukás, dohányos* megnevezéssel illette, és általában lenézte. De a dohányosok is megkülönböztették magukat szaktudásuk és vagyoni helyzetük alapján. Nemcsak a rendszeres pénzjövedelem, a munkadíj biztosította kedvezőbb anyagi helyzetüket, hanem az uradalom részére nyújtott különböző szolgáltatások (harmados burgonyakapálás, aratás, nyomtatás) utáni járandóságuk is. A dohány árának fele arányban való részesedése csupán elvi megállapodás volt, mert az év végi elszámoláskor a különféle levonások miatt a kertész a bevételnek csak 38–40%-át kapta meg. Ebből a pénzből vonták le azokat a naturálékat, amelyeket a kertész utólagos kiegyenlítésre kapott az uradalomtól. Ugyancsak ebből a pénzből fizette a kertész a munkatorlódások idején felfogadott bér munkásait. Ennek következtében az ötholdnyi dohányt művelő kertész évi tiszta jövedelme a megtermelt érték 18–20%-át tette ki (Dobrossy I. 1978: 22).

A dohánykertészekhez szorosan kapcsolódott a bér munkás dohányosok rétege, akik a falu nincstelenjeiből kerültek ki, és alkalmi munkával tartották fenn magukat. A dohánymunkákért az uradalomtól függetlenül a kertészekkel kötött megállapodás szerint kapták bérüket. Gyakran részt vállaltak a kertészek egyéb uradalmi munkáiban (aratás, burgonyakapálás) is.

A kapásnövények közül a dohány követeli meg a legmagasabb fokú specializálódást. Művelése nagy szakértelmet és precizitást igényel, mert döntően ez szabja meg jövedelmezőségét. Ezért műveléstechnikája szempontjából a szakosodott kertészeti telephelyek jóval előnyösebbnek mutatkoztak, mint a kistermelő paraszti művelésmód.

A dohányföld megmunkálása a kerti és parlagi termesztésformánál többnyire kézi munkára: ásásra, kapálásra szorítkozott; a kisparaszti szántókon pedig az egyszeri szántás volt a jellemző. A specializálódott üzemekben ezzel szemben általános érvényű a háromszori szántás, valamint a vetésforgóba illesztett művelésnél a rendszeres trágyázás. A feles bérletű dohányföldeken az uradalom egy táblában végezte el a megfelelő talajművelést, a kertészek csak ezt követően vették át a földet. A dohányföld családonkénti szétparcellázása közvetlenül az ültetés előtt került sorra. A dohánykertészek maguk gondoskodtak a kiültetéshez szükséges mennyiségű palánta előállításáról. Az uradalmi feles kertészetekben a palántanevelést általában *melegágyn*ban végezték, ami a félérett istállótrágya hő kibocsátására épült. A trágyaréteget deszkával körülkerítették és általában gyékénytakaróval leborították. A melegágynakat a lakóházhoz és kúthoz közel helyezték el. Korábban gyékényből, nádból font *hasura* vagy erős vászonból szőtt *molínó* szolgált a melegágyn letakarására. Az utóbbi időben üveges tetőt helyeztek a keretre. A paraszti gyakorlatban viszont a ház körül

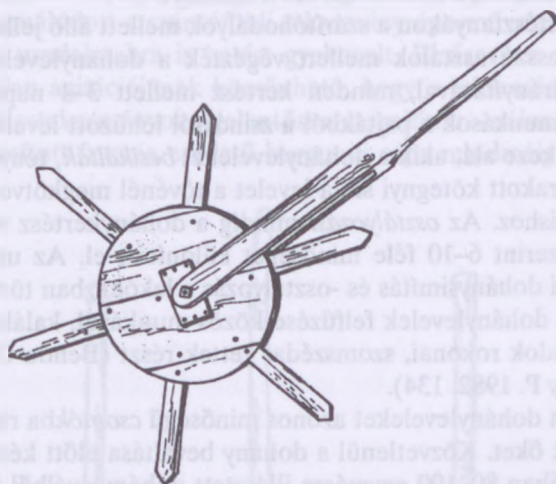
elkerített hidegágyak, *palántosok* adtak helyet a palántanevelésnek. Ezekben a kevésbé védett palántákat alkalmilag takarták be. A palántások használata a hideget jobban tűrő, kisebb levelű pipadohányfélések termesztése idején általában megfelelt feladatának. Verpeléten a dohánykertészek is ezt a megoldást alkalmazták, amíg az 1920-as évektől a nagy levelű, kényesebb virginia-dohány művelésére nem tértek át. A melegágyak elterjedésében a monopólium szigorú előírásai is szerepet játszottak.

A művelés alatt álló dohányfajták a legkorábbi időktől rendkívül nagy változatosságot mutatnak. A monopólium előtt az ország különböző tájain egymástól elszigetelten folyó termesztés eredményezte a végtelenül sokféle, jobbára helyi változatokat. A múlt század közepén egy nyírségi termesztő 36féle dohányt írt le, amivel maga is foglalkozott. A 19. század második felében megindult a fajtakiválasztás; kisebb számú, egységesebb fajták váltak uralkodóvá. Például a Nyírségben a századforduló idején a dohányföldek 98%-án nagylevelű debreceni dohányt termeltek, csak a paraszti kezelésben álló földek 2%-án maradt meg a régi fajták egy része. Az itt előforduló dohányfélék a következők voltak: *rózsa-szamos*, *virginia*, *kerti*, *gatyás*, *gatyátlan*, *kapadohány* (Dobrossy I. 1978: 27). Az utóbbi időben az ország területén művelt fajták közül legjelentősebb a *debreceni*, a *szabolcsi*, a *szuloki*, a *hevesi virginia*, a *kerti* és a *kapadohány*.

A melegágyban 8–10 nap múlva kikelt palántákat naponta gondozták: kézzel szórt vízzel locsolták, időnként szellőztették és ritkították. Az elvetett dohánymagból 4–8 hét alatt olyan nagyra nőtt a palánta, hogy ki lehetett ültetni. A kertészek április végén, május elején megkezdték a palánták ültetését a kiosztott parcellákba. Mivel az ültetés több napig tartott, a palántákat nem sorba, hanem a legfejlettebbeket kiválogatva, földgombóccal együtt rakták ládákbá. A napi vetnivalót szekérrel vitték ki a földre. A dohánykertész az ültetéshez bér munkásokat fogadott. Az ültetést megelőző általánosan elterjedt művelet a sorok kijelölése, amit fogatos vagy kézi sorhúzóval egyaránt végeztek. Az ültetésnél soronként haladtak, általában 3–3 dohányszoros dolgozott együtt. Az egyik a lyukat készítette, a másik ültetett, a harmadik pedig locsolta és betakarta a palántákat. Borús, esős időben a locsolást elhagyták. A palánta helyét legegyszerűbben a kapával úgy készítették el, hogy az élét felfelé fordítva, fokával ütöttek lyukat. A kötöttebb talajú területeken inkább ültetőbotot, *luggalót* használtak, aminek kerek változatát Verpelétről ismerjük. A palántákat kézzel vagy ültetőfával, *cövekkel* ültették. A növényeket olyan mélyre tették, hogy nem látszódhattak ki a földből, mert különben kiszáradtak. Az ültetés után 4–5 nap múlva következett a palánták pótlása, a *foltozás* (Dunántúl, Dél-Alföld), *újítás* (Nyírség), ami nagyobb szárazság idején nem is volt jelentéktelen munka. A kertészek mindig több palántát neveltek, mint amennyi a föld beültetéséhez kellett, mert különben a hiányt vásárolt palántával kellett kipótolniuk.

Amint a palánták megeredtek, már lehetett kapálni. Régebben, amikor a rövidebb tenyészidejű dohányokat termesztették, általában kétszer kapáltak, újabban a háromszori kapálás vált gyakorlattá. A nagylevelű dohányt háromszor-négyszer is megkapálták. Az 1920-as évektől az uradalmakban az ekekap használata kezdett terjedni, bár a Nyírségben voltak olyan földbirtokosok, akik megtiltották a dohánykertészeknek a fogatos kapálóeszköz használatát. Az ekekap a parasztgazdaságok-

ban csak az 1950-es évektől kezdett feltűnni; de a paraszti dohányművelést mindvégig a kézi kapálás jellemezte. Az egyes termelőtájakon a kézi kapálásnak sajátos technikáját gyakorolták, mint például a *pásztás kapálást*. A nyírségi dohánykertészek az első kapáláskor a két sor között mentek és négy dohánytő közé *csóvát* húztak, kitisztították a töveket. Másodszori kapálásnál ebből a halomból töltögették fel a dohány tövét. A kapálásnak ez a módja a kukoricaművelésből került át a dohányosok gyakorlatába. A régebbi termőterületeken viszont, mint például Verpeléten, a dohányosok soronként haladva körülkapáltak minden bokrot.

103. ábra. Kerekes luggaló, Verpelét (Heves vm.)

A dohány másodszori kapálását követő fontos munkamozzanat a *tetejezés*, a dohány virágbimbóinak levagdosása. Azt tartották, hogy addig nem érik a tödohány, amíg virága van, csak a leveleket hozza. A megtetejelt dohány azonban a levelei mellett hamarosan oldalhajtásokat, kacsokat nevel, amit szintén el kell távolítani, mert a tölevelek nem fejlődnek ki megfelelően, és gyenge lesz a dohány. A *kacsozás*, *hónaljzás* körülményesebb munkájára kést vagy metszőollót használtak.

A dohány *törése* augusztusban kezdődött, az alsó levelek leszedésével. Egykor a dohányleveleket az érés ütemének megfelelően folyamatosan szedték le alulról felfelé haladva. A kertész ment a sorok között és a letördelt leveleket a hóna alá gyűjtögette. Amikor egy hónaljnyi mennyiség összegyűlt, a sorok mellé rakta. A változó számú csomót a munka végeztével ölekbe szedték, amit két kézzel át tudtak fogni, majd szekérre rakták. Az első szedés után a táblákat naponként feljárták. Egy töről négyszer-öttször tördeltek levelet. A dohány többszöri törése az uradalmi termesztésre volt jellemző. A parasztagazdaságokban termesztett dohányt az utóbbi időben egyszerre törik zöld állapotban, majd ezt szárítják. A zölden törés kapcsolatban áll az újabb fajták termesztésével (Nyírség).

A hazaszállított dohányt először *hervasztják, füllesztik*. Hogy a levél színesedjen és hajlékonyabbá váljon, napos helyen kitergették, kerítésre, állványra függesztették, a

pajtákban sorokba rakva állni hagyták. A dohány szárítása tulajdonképpen a *fűzéssel* kezdődött, amikor a leveleket hosszú tű segítségével zsinórra fűzték. A dohányfűzőr neve a Tisztántúlon *póré*. A dohányfűzőreket fahorgok, *kukák*, *gamók* segítségével a napon vagy szellős épületben kifesztve szárítják. A dohányszárító épületnek meglehetősen sok változata ismeretes a másodlagos funkciójú gazdasági épületektől a dohányszárító pajtákig. Az uradalmi feles kertészek hatalmas méretű közös pajtában szárították a leveleket a kijelölt épületszakaszban. A dohányfűzőrek másfél–két hónapig száradtak a pajtában. A megszáradt levelek a további munkát novemberben adták, amikor értékesítésre készítették elő a dohányt.

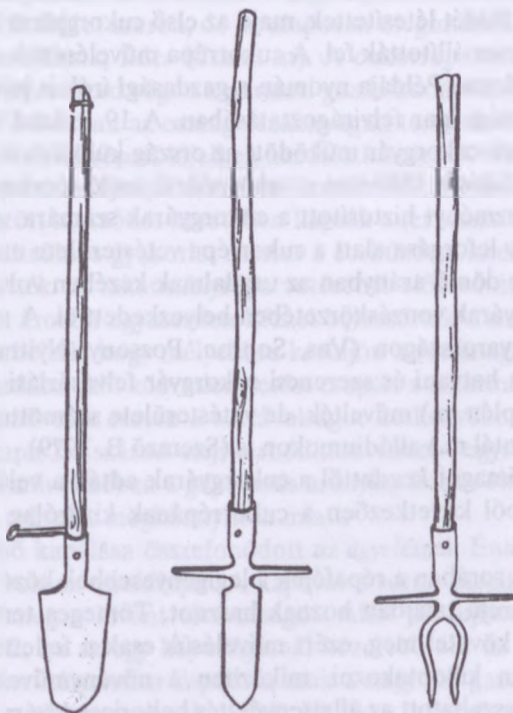
Az uradalmi kertésztanyákon a szárítóhodályok mellett álló jellegzetes épületben, a *simítóházban* hosszú asztalok mellett végezték a dohánylevelek *csomózását*. A dohánykertészek irányításával, minden kertész mellett 3–4 napszámmal folyt a munka. A dohánymunkások a pajtából a zsinórról lehúzott leveleket folyamatosan hordták a simítók keze alá, akik a dohányleveleket *besikálták*, tenyerükkel kisimították. Az egymásra rakott kötegnyi sima levelet a tövénél megkötve félrerakták a következő munkafázishoz. Az *osztályozást* mindig a dohánykertész végezte. A levelek színe és mérete szerint 6–10 féle minőséget különített el. Az uradalmi munkával szemben a paraszti dohánysimítás és -osztályozás a lakóházban történt. Ez a munka, éppen úgy, mint a dohánylevelek felfűzése közös munkával, kalákában zajlott, amiben az egyes családok rokonai, szomszédai vettek részt (Benda Gy.–Hoffmann T.–Szilágyi M.–Szuhay P. 1982: 134).

A szétválogatott dohányleveleket azonos minőségű *csomókba* rakták, és a tövénél ismét megkötötték őket. Közvetlenül a dohány beváltása előtt készítették el a *bálákat*, amelyek általában 80–100 egymásra illesztett dohánylevélből álltak. A terjedelmes bálákat erre a célra szolgáló *bálázó présben* szorították össze és kötötték meg. Egy-egy bála 1,5–2 mázsát nyomott. A bálázással rendszerint egy nap alatt végeztek. A beváltóhelyre a dohánykertész maga vitte szekéren a dohányt, ahol jelen volt az uradalom gazdasági képviselője is. A kertészeket sorban szólították. Ha a dohány minősége nem volt megfelelő, a bálákat válogatás alá helyezték, ami azt jelentette, hogy egy-két osztállyal lejjebb sorolták. A beváltás és fizetés után az uradalom és a kertész évet záró számadásai következtek.

A dohányművelés és szárítás speciális munkafázisai egész évi elfoglaltságot adtak a termesztők számára. A növény előnyös tulajdonsága abban nyilvánult meg, hogy a mezőgazdasági munkacsúcsok idején (aratás, szemnyerés) nem kötött le munkaerőt, ezért a paraszti gazdálkodás szempontjából is vonzónak mutatkozott. A monopólium utáni specializálódás – a fajtaváltás révén – visszaszorította a paraszti művelésformát. Az uradalmi feles kertészet mint családi üzemszervezetű kisvállalkozás a 19. század végére kialakította a helyhez nem kötődő, a parasztságtól társadalmilag is elkülönülő termelői réteget, amely ekkor már nemcsak termelési tapasztalatai, hanem bér munkás öntudata miatt is karakterisztikus rétegét alkotta a szegényparasztságnak. Sajátos átmenetet képviselt a mezőgazdasági részes munkások és a cselédek között. A dohányosok a 20. század elejétől az agrárszocialista mozgalmak jelentős bázisát alkották. A 19. század második felében kiforruló dohánykertész rétegnek nagy szerepe volt a dél-tiszántúli belterjes növénykultúrák: a szegedi paprika, a mákói hagyma vagy a szentesi zöldségművelés kibontakozásában.

A RÉPA

A répafélék számos változatát a középkorban a főúri és jobbágyi kertekben egyaránt kizárólag konyhai szükségre termesztették. Az emberi táplálkozásra szolgáló változatok közül napjainkra csak a sárgarépa és a cékla őrizte meg jelentőségét. Az egykori zöldségeskerti kultúrában szereplő édesrépák (sárgarépa, paszternák, tarlórépa stb.) a mezőgazdaság belterjes fejlődésének hatására kerültek ki a szántóföldekre. Elsőként a 17. század végén a Rajna-melléken kezdték termesztetni a répát takarmányozás céljából. Nyugat-Európa mezőgazdaságilag fejlettebb tájain a 18. század végére kiformálódott a szántóföldi takarmányrépa-művelés, amely a 19. század elején a hazai uradalmakra is hatást gyakorolt. Elsősorban azonban Tessedik Sámuel fáradhatatlan agitációjának köszönhető, hogy a takarmányrépa szántóföldi termesztése – a szalastakarmányokat jelentősen megelőzve – nálunk is teret hódított. Az általa meghonosított francia eredetű burgundi répa mindmáig a legelterjedtebb fajta.

104. ábra. Répaásók, Átány (Heves vm.)

A takarmányrépa termesztése a paraszti gazdaságokban a 19. század végétől a gabonakonjunktúra elmúlását követően mutat fellendülést az istállózó állattenyésztés kibővülésének hatására. Különösen a tejhozamra épülő szarvasmarha-tenyésztés számára vált nélkülözhetetlenné a répa. Szántóföldi művelésének változó mértéke mindvégig az állattenyésztés függvényeként alakult. Piaci hasznosítása – hasonlóan a

kukoricához – az állattenyésztésen keresztül realizálódott. Paraszti művelésének nagyobb aránya a századfordulótól a Dunántúl intenzív szarvasmarha-tenyésztő övezeteiben és a Tisza középső folyásának területén bontakozott ki, valamint a nagyvárosok környékének tejtermékkel piacozó parasztgazdaságaiban emelkedett az önellátás szintje fölé.

A répaféléknek napjainkra legfontosabbá váló faja, a *cukorrépa* még később jelent meg a mezőgazdasági termelésben, mint a takarmányrépa. Ugyanis csak a 18. század végén fedezték fel Németországban a répa cukortartalmát, és a 19. század elején kezdődött meg a nagyobb cukortartalmú fajták nemesítése. A cukorrépa kitenyészteséhez, valamint a répacukor előállításához a napóleoni háborúk kontinentális zárata számottevően hozzájárult, ami megakadályozta az addig egyedül használatos nádcukor behozatalát Európába. Annak ellenére, hogy Napóleon bukása után ismét visszatértek a nádcukor fogyasztására, a cukorrépaművelés – bár erősen hullámozó mértékben – mindinkább teret kapott az uradalmi gazdálkodásban.

A hazai cukoripar kibontakozása a 19. század első harmadára esett. Eperjesen már 1802-ben cukorfőzdét létesítettek, majd az első cukorgyárat 1831-ben a Pozsony megyei Nagyfödemesen állították fel. A cukorrépa művelésének elterjesztése szintén Tessedik Sámuel érdeme. Példája nyomán a gazdasági írók is jelentős részt vállaltak a fontos mezőgazdasági ipar felvirágoztatásában. A 19. század második felében 22 nagyobb teljesítményű cukorgyár működött az ország különböző területén. A cukoripar rohamos fellendülését 1888-ban a cukoradóról szóló törvény indította el, amely számos állami kedvezményt biztosított a cukorgyárak számára. A törvény bevezetését követő néhány év leforgása alatt a cukorrépa vetésterülete megkétszereződött. A cukorrépa termelése döntő arányban az uradalmak kezében volt, művelésének területe tájilag a cukorgyárak vonzáskörzetében helyezkedett el. A századfordulón elsősorban Nyugat-Magyarországon (Vas, Sopron, Pozsony, Nyitra, Győr, Komárom, Bars m.), valamint a hatvani és szerencsi cukorgyár felvásárlási körzetében (Heves, Nógrád, Hont, Zemplén m.) művelték, de vetésterülete számottevő volt a dél-alföldi (Bács-Bodrog, Torontál m.) allódiiumokon is (Szemző B. 1979).

A cukorrépa-vetőmagot kezdettől a cukorgyárak adták a velük szerződésbe lépő gazdaságoknak. Ebből következően a cukorrépának kizárólag külföldi fajtáit termesztették.

A kapásnövények sorában a répafélék a legigényesebbek közé tartoznak, amelyek csak megfelelő táperejű talajban hoznak hasznot. Tömeges termelésük rendszeres talajerő-utánpótlást követel meg, ezért művelésük csak a fejlettebb, állattartó vidékeken tudott jobban kibontakozni, miközben a növényművelés eredményessége természetszerűleg visszahatott az állattenyésztés belterjesedésére.

E speciális növénykultúra igényessége főként a növénygondozás területén érvényesült. A termesztéséhez szükséges többszöri kapálás – különösen a cukorrépa esetében – nagyobb gondosságot követelt meg, mint a többi újkori kapásnövény. Az uradalmak éppen ezen ok miatt kényszerültek rá a részes művelés helyett a pénzben fizetett napszámosok, bér munkások alkalmazására. Bár így is előfordult, hogy azokon a területeken, ahol a házi kertészkedésnek nem volt hagyománya, a cukorrépa kapálására a helybeliek nem szívesen vállalkoztak. Amint például a Pest megyei Tassról egy 1873-ból származó gazdasági írásból tudjuk, ezen a vidéken a répa műve-

lés terjedésének akadálya, hogy a napszámosoktól nagy pontosságot és figyelmet igényel, ami miatt sokkal fásasztóbbnak tartották, mint a kukoricakapálást. A munkafelügyelők hiába biztatták a napszámosokat, hogy ne siessenek a munkával, gondosan kapáljanak, azok tömegesen félbe akarták hagyni a számukra szokatlan munkát. A beszámoló írója ennek okát abban látta, hogy az asszonyok, akik ezen a vidéken nem kertészkednek, nem tanulták meg a figyelmesebb kapálást (Balogh I. 1965: 407–408). A növényművelés ezen nehézségei a múlt század második felében általánosabb érvényűnek tekinthetők. Ezt látszik alátámasztani az a gyakorlat, hogy a cukorrépa művelésére vállalkozó jobb módú parasztgazdaságokban is túlnyomóan napszámosokkal végeztették a növénygondozást, hasonlóan az uradalmakhoz. A cukorrépa az állami propaganda hatására az 1930-as évektől a paraszti szántóföldeken is kezdett teret hódítani.

A cukorrépa és a takarmányrépa művelésmódja nem mutat lényeges eltérést egymástól, botanikai adottságaik megegyeznek. A répafélék a jó erőben lévő, többször szántott, porhanyós földet kedvelik. A népi tapasztalat szerint a répa a mélyebben fekvő, nedvesebb földet szereti, de az alaposan megmunkált és gondozott szikes talajon is megterem (Szank, Bács-Kiskun m). A cukorrépa-termelés kibővülésének köszönhető, hogy a 19. század végén a paraszti gazdálkodásban is megjelent a *műtrágya* felhasználása. Elsősorban az ország északnyugati területein a kisebb parasztgazdák is egy-két holdas cukorrépa földjeiken kezdték kiszórni a műtrágyát.

A vetőmagot a takarmányrépa esetében kereskedőktől vásárolták, a cukorrépát viszont a gyárral kötött szerződés keretében kapták a termesztők. A vetés ideje áprilisra esett, amikor általános gyakorlat szerint a sorhúzóval kijelölt földbe kapá vagy ültetőbot után vetették. A takarmányrépa vetésénél előfordult, hogy közvetlenül a sorhúzóval készített árokba egyszerűen kézzel beleszórták a magot. Ilyen esetben a jelölőt kövel megterhelték, hogy mélyebbre kerüljön a vetőmag (Janó Á. 1982: 118). Az eke után a barázdába való közvetlen vetést csupán a takarmányrépánál alkalmazták. A kézi növényművelés esetén a sortávolságot keskenyebbre vették, mint a kukoricánál. Az ekekapá 20. század eleji térhódítása viszont egységesítette a sortávolságot. A cukorrépa művelésében a gépi vetés aránylag korán elterjedt a munka gyorsasága és a további művelés megkönnyítése miatt.

A kikelt répa első kapálása összefonódott az *egyeléssel*. Ennek a munkának speciális kézi eszköze volt az *egyelőkapa*. A kapával a soron meghagyandó tövek mellé vágta, így kapták meg a kívánt tőtávolságot. Ahol jól fejlett palántákat találtak, akkor is meghagyták, ha az egy kapavágásnál közelebb állt az előzőhöz. A ritkítást követően még kétszer-háromszor kapáltak, amit a nagyobb gazdaságokban ekekapával végeztek, csak a tövek gyomtalanítását bízták a napszámosokra vagy a részes kapásokra. Különösen a takarmányrépa kapálása és felszedése tartozott a 19. században az uradalmi részes munkások, summások, dohányosok járulékos munkafeladatai közé.

Noha a répa gondozása nem rendelkezik a többi kapásnövénytől eltérő eszközkészlettel, mégis a cukorrépa művelésének módja a specializálódás felé mutat. Amint már szóba került, éppen a kapálás jóval gondosabb végzésc, minden egyes növénytő alapos körülkapálása kölcsönöz a cukorrépa művelésnek egyedi jelleget. Még a 20. század elején sem ment ritkaságszámba, hogy a cukorrépa megmunkálását

kizárólag kézi erővel végeztették a nagyobb termés hozam érdekében. Uradalmi művelésének helyenként megmutatkozó sajátossága az egyelést megelőző sekély talajlazítás, a *sarabolás*; valamint az utolsó kapálás helyett végzett *töltögetés*, amivel igyekeztek megakadályozni a répa kinövését a földből. Ezek a jobbra feleslegesnek bizonyuló munkafázisok a paraszti művelésmódba nem kerültek át.

A répa felszedésére eleinte már augusztusban sort kerítettek. A 19. század vége óta a gazdasági szakoktatás és propagálás hatására a betakarítást a teljes beérés után, általában szeptember végén, október elején végzik. A répa kiemelésére ásót vagy kétágú villát használtak. A 19. század közepétől az ország egész területén elterjedt jellegzetes *kétágú répaásó vasvilla* jelenti ennek a növénykultúrának egyetlen speciális eszközét (Fél E.–Hofer T. 1974: 164, 435; Ikvai N. 1977: 200). A felásott répát a levelektől és a földtől megtisztogatva kupacokba rakták. A cukorrépa fejét, leveles végét késsel gondosan levágták, amit *csírázásnak* is mondanak (Sopron m.), a cukorgyárba az így megtisztított répát vihették. A *csírá*t takarmányozásra használták, silózás után. A répatermelők a cukorgyártól megkapták a szárított répaszeletet, amiből a gyár kilúgozta a cukrot. Ezt beáztatva és melasszal ízesítve tehének, ökrök téli táplálására hasznosították. Amíg a cukorrépa útja a földekről az átvevőhelyre vezetett, addig a takarmányrépát egyenesen hazaszállították, és a télre szánt mennyiséget elvermelték. A répát késsel vagy darálón aprították fel a tehéneknek, lovaknak. A répalevél pedig már májustól, a művelés ideje alatt mindvégig a baromfiak fontos zöldtakarmányát jelentette.

A NAPRAFORGÓ

A napjainkban legfontosabb olajnövénynek számító napraforgó az újvilági eredetű kapásnövények közül legkésőbb hódított teret a szántóföldi művelésben. Annak ellenére, hogy a 16. században egész Nyugat-Európában a főúri és gazdagpolgári díszkertek nevezetes virágaként pompázott, valódi hasznát hosszú ideig nem ismerték fel. Magyarországon a 17. század közepén került a főúri virágoskertekbe. A napraforgó sajátos módon a parasztkertekben is évszázadokon keresztül csupán virágként díszlett. Haszonvételét legfeljebb ízletes magjának fogyasztása jelentette. Az utóbbi évtizedekben a pirított napraforgómagot rendszeresen árusítják búcsúban, labdarúgó-mérkőzéseken, vásárokon, így mintegy újfajta „élvezeti cikk” lett, hasonlóan a cigarettához.

A napraforgómagból Európában elsőként Erdélyben készítettek étkezésre alkalmas olajat a 18. század végén. Ez időben a gubernátori uradalom szántóföldjein már táblásan is termesztették. A napraforgó magjából a Gyaluban erre a célra felállított malomban ütöttek olajat. Noha ez a példa közel fél évszázaddal megelőzte a napraforgóolaj előállításának kelet-európai felfedezését, mégis elszigetelt kezdeményezés maradt, ugyanis nem szolgált olyan méretű tömegigény kielégítésére, mint az 1835-ben a voronyezsi Alexejevka paraszti olajütőjében préselt étolaj, amely a görögkeleti vallású oroszok körében a napraforgó páratlan méretű elterjedéséhez vezetett. Tulajdonképpen a vallási tényezővel összefonódó növénytermesztés határozta meg a 19. század közepén a napraforgó táji és művelésmódbeli alakulását. Mivel a napra-

forgóból nyert étolaj minősége felülmúlta a mindaddig használatos növényi olajokat, valamint a puha belű mag kipréselése egyszerűbb technikai felszereléssel is megvalósítható volt, a 19. század közepétől számottevően fellendült a napraforgó termesztése Magyarországon is. Az ortodox és a görög katolikus lakosság hosszan tartó böjtjeiben szívesebben használta az ízletesebb napraforgóolajat az addig sok panaszra okot adó len- és kendermagolaj helyett. Ennek megfelelően a napraforgó szántóföldi művelése elsősorban a keleti országrészen: a Jászságban, a nyírségi falvakban és Bihar megyében bontakozott ki. Az ország más területein csak a 19. század végére hódította meg a kisparaszti gazdaságokat (Selmeczi Kovács A. 1970).

A növény nevének a 20. században rendkívül gazdag változata alakult ki, ami táji megoszlást mutat. A Tiszántúlon a *napraforgó* megnevezés a domináns, hasonlóan a Nyugat-Dunántúlhoz. A Dunántúl középső részén a *szotyola*, míg Dél-Dunántúlon a *tányérvirág*, a Duna–Tisza közén pedig a *tányérrózsa* a jellemző. Az elnevezésbeli különbség sajátos módon tükrözi a gazdasági körülményeket, ahol a virágra utaló terminus ismeretes, ott kevésbé volt jelentős művelése, míg a keleti országrészben, beleértve Erdélyt is, hagyományos szántóföldi növénykultúrát képviselt (Selmeczi Kovács A. 1993: 84).

A napraforgó kezdettől tipikusan „kiszáraznövény”-nek számított. Mivel a századfordulóig kirekedt a piaci ártermelés köréből, csupán az önellátás céljára termesztették elsősorban a szegényparasztnak, akik a disznózsír pótlására használták olaját. A napraforgó ezen társadalmi kötődése művelésmódjának jellegzetes formáját alakította ki: a *szegély- és köztes művelést*. Ebben legnagyobb szerepet az uradalmi kukoricaföldek részes művelői játszottak, akik a felvállalt parcellákat egy-egy sor napraforgóval szegélyezték. Mivel a napraforgó termésére a birtokosok egyáltalán nem tartottak igényt, a részes munkások mindinkább éltek ezzel a lehetőséggel (Fodor F. 1986).

A napraforgó a kukorica és a burgonya szegélynövényeként honosodott meg a szántóföldi gazdálkodásban. E termesztésforma elterjedését elősegítette, hogy a növény nagy mérete és gyors növekedése miatt alkalmas szélfogónak tartották, ezért az uradalmak kevésbé elleneztek a kukorica- és burgonyaföldek napraforgóval való körülültetését. Néhol még a dohányföldekre is kikerült ebben a minőségében (Nyírség). A 19–20. század fordulóján a dunántúli kisparaszti gazdaságokban is elsősorban a kukorica szegélynövényeként kezdett elterjedni az addig virágoskertekben nevelt napraforgó. Ez időben országos viszonylatban vetésterületének 97%-át a szegélyművelés adta.

A növénytermesztés nagyobb méretű fellendülése a 20. század elején megszerveződő központi felvásárlás hatására bontakozott ki, elsősorban a kisparasztság körében. A két világháború közötti időben is döntő arányban a tíz holdon aluli parasztgazdaságok termesztették. A napraforgó értékesítésének lehetősége az 1920–1930-as évektől a szántóföldi művelés stabilizálódásához vezetett, és különösen a korai termőtájakon mind nagyobb helyet kapott az egy tagban folyó termesztése. A második világháború ideje alatt bevezetett kényszertermesztés ellenére szegélyművelése mindvégig meghatározó jelentőségű maradt, ezért a napraforgó nem tudott a többi kapásnövényvel egyenlő rangra emelkedni. A napraforgóval szembeni idegenkedés a legutóbbi időig végigkísérte művelésének alakulását még a kisebb gazdaságokban

is, azon meggyökeresedett tévhit miatt, hogy nagyon kizsarolja a földet. Még termő-tájain sem vetették jobb minőségű talajba, és művelésére sem fordítottak annyi gondot, mint a többi kapásnövényre. A szántóföldi művelésben való késői megjelenése is hozzájárulhatott, hogy nem formálódott ki speciális műveléstechnikája, hanem a legutóbbi időkhöz a kukorica módjára termesztették (Selmeczi Kovács A. 1993: 87).

A napraforgó szintén rendkívül nagy fajtaváltozatossággal rendelkezik, ami kerti virágként való egzisztálása idején alakult ki. A szántóföldeken az egyvirágú változatokat részesítették előnyben, bár ezek is hamar elágaztak. A 19. században a legelterjedtebb, igénytelen *parlagi* napraforgót termesztették, amiből szelekció útján néhány tájfajtát állítottak elő, mint például a *szabolcsi napraforgót*. Az 1930-as években az állami felvásárlás érdekében nagyobb olajtartalmú fajtákat nemesítettek ki a különböző tájfajtákból.

A napraforgó művelése szegénynövényként teljesen igazodott a fővetésű növény gondozásához: azzal egy időben és annak módjára vetették, művelték (Fodor F. 1986: 72). Különösen a kukoricánál nyílt erre lehetőség, mert botanikai adottságaik sok hasonlósággal rendelkeznek. A napraforgónak a kukoricától némileg eltérő műveléstechnikája csak a táblás, egy tagban folyó termesztésformánál érvényesülhetett. Annak ellenére, hogy a napraforgó éppen olyan igényes a talaj-előkészítés szempontjából, mint a többi kapásnövény, mindenütt a tavasszal egyszer szántott földbe vetették. A vetésre kezdettől a legszebb magtányérokat rakták félre. A vetés ideje – a kukoricához hasonlóan – áprilusra esett. Az egy tagban művelt napraforgót néhol már márciusban elültették (Nyírség). A napraforgót kezdettől sorba vetették. A sorhúzóval kijelölt sorokba általában kapával, a homokos talajú vidékeken sarokkal vetették. A lépésnyi távolságra eső fészekbe 2–3 szemet ejtettek. A keleti országrészen leginkább az eke utáni vetést gyakorolták, minden harmadik barázdába kapával vagy sarokkal juttatták a szemetet. Az 1930-as évek második felében a dél-dunántúli (Tolna, Somogy, Baranya m.) és az alföldi (Szolnok, Hajdú m.) árutermelő parasztgazdaságok többnyire vetőgéppel dolgoztak a napraforgóföldeken is (Selmeczi Kovács A. 1993: 93–94).

A növény gondozása általában kétszeri kapálásból állt. Ennél többször még ott sem kapálták meg, ahol a kukorica többszöri kapálást kapott. Az első kapálás alkalmával végezték el az egyelést, amikor a sűrűn nőtt töveket kapával kivágták. 3–4 hét múlva, még az aratás előtt következett a második kapálás, ami valójában *töltögetést* jelentett. A tövek feltöltését a legutóbbi időkhöz szükségesnek tartották, hogy a szél ne dönthesse ki a magas szárú növényt. Az 1920-as évektől kezdték használni az ekekapát, ami jelentősen visszaszorította az addig megszokott köztesek, a bab és tök vetését.

A napraforgó gondozásának körébe tartozott még a *fattyazás* (Szabolcs m.), a főleg virágok eltávolítása, amit virágzás idején késsel végeztek. Többnyire csak a legnagyobb korongot hagyták meg.

A betakarítás munkája szeptember közepétől kezdődött, általában a kukoricátörés előtt. A napraforgó teljes beérését ritkán várhatták meg a madarak kártétele miatt. A magtányérokat késsel vagy sarlóval vágta le, de használták erre a célra a szárvágót is. A levágott fejeket ponyvás szekéren szállították haza. Az eresz alatt vagy a csűrben felhalmozott *bugákból* rövid botokkal egyenként verték ki a szeme-

ket. A napraforgócséplést általában társas munka keretében végezték, hasonlóan a kukoricafosztáshoz. A szelelőrostával kitisztított magot ponyvákön vékonyan elterítve szárították a napon vagy szellős épületben. A száradásra kiterített magot naponta többször megforgatták. A kiszáritott magot végül zsákokra szedték, majd a felvevőhelyre vagy az olajütőbe vitték.

A napraforgó szárát szárvágó kapával vagy baltával vágták ki, amit a ház körül kúpokba összerakva tároltak. A régi, hatalmas növéssű fajták kórója a tüzelésen kívül kerítéskészítésre, csűrök, dohánypajták szellős falazatául, kemencevázként és még számos célra szolgált. A napraforgó nemcsak magterméséből nyerhető olajával, hanem szárának sokféle hasznosításával is alkalmas növénye volt a szegényparasztságnak.

KÖZTES NÖVÉNYEK

A *tök* a parasztgazdaságokban jellegzetes köztes növénynek számított, amit leginkább a kukorica, ritkábban a burgonya és napraforgó közé vetettek. A szláv eredetű *tök* szavunkat a középkorban a lopótökökfélékre használták. Az újvilági, közép-amerikai eredetű *tök* a 16. században került Európába, és a kukoricával együtt gyorsan teret hódított. Magyarországon is korán megkezdődött termesztése, 1664-ben Lippay János pozsonyi kertészkönyvében számos válfajt írt le, amit táplálékként és állati takarmányozásra egyaránt hasznosítottak. Az újvilági *tök* elsődlegesen emberi fogyasztásra szolgált, ez jóval megelőzte és felülmúlta a takarmányozást. Ezért az emberi táplálékkul szolgáló fajtái jutottak nagyobb szerephez a népi gazdálkodásban. Különösen a nagyméretű sütőtök örvendett régi idő óta népszerűségnek, aminek Nagydoboson (Szatmár m.) jellegzetes tájtermesztési körzete alakult ki (Viga Gy.–Viszóczy I. 1998). Az élelmezésre szolgáló fajtákat *úritök*, *patyolattök*, *főzőtök*, *sütőtök* névvel illették, míg a takarmányozásra valókat egyszerűen *disznótök* néven tartották számon. A *tök* húsának fogyasztásán kívül a magjából sajtolt olaj előállítása is hozzájárult termesztésének népszerűvé válásához. A 19. század második felétől különösen a nyugat-dunántúli Őrség és Hetés vált a tökmagolaj-készítés és -felhasználás jellegzetes körzetévé (Pável Á. 1949).

Az újvilági *tök* a kukorica köztesnövényeként honosodott meg. Vetését egy időben végezték a kukoricával. A kézi kapálás idején a sorok közé vetették, a lókapá használata miatt pedig minden 6–7-ik fészékbe a kukorica helyett 5–6 szem tökmagot tettek. A tököt a fő veteménnyel együtt kapálták. Az első kapálás alkalmával a fölös számú hajtást eltávolították, rendszerint csak kettőt hagytak meg. A kapáláson, esetleges töltögetésen kívül egyéb gondozást nem kapott. A kukoricaszár betakarítása után, szeptemberben került sor a tök felszedésére és hazaszállítására. A burgonya-földeken a fő veteménnyel együtt szedték fel és szállították a portára. Pajtában, pincében halomba rakva, szalmával letakarva tárolták és védték a téli fagytól. Folyamatos felhasználásakor a magját különválasztották, amit pirítva csemegeként fogyasztottak vagy nagyobb mennyiség esetén olajat üttettek belőle (Selmeczi Kovács A. 1993: 132–145).

A *bab* a kukorica köztes veteménye, ritkábban a napraforgóföldeken is előfordult.

Neve eredetileg az Európában régtől termesztett lóbabot jelentette, ami ma már csak takarmányként ismeretes. A 16. század végétől a közép- és dél-amerikai eredetű babfajták vették át szerepkörét a nevével együtt. Hazánkban egy ideig növényritkáságnak számított, a 17. század végétől viszont már néptáplálékként jelentős teret hódított, általánosan elterjedt kerti vetemény lett. Elsősorban a szegényparaszttság eledele volt. A 19. század közepétől vált mind népszerűbbé zöldsévként való fogyasztása, korábban csak a száraz magját használták ételkészítésre. Megnevezése a népi nyelvben csaknem mindenütt *paszuly*, újabban terjedt el a zöldbab fogyasztása révén a *zöldbab*, *bab* névhasználat. A legváltozatosabb fajtákat Szatmárban termesztették (Gunda B. 1984a: 64–65). Szántóföldi veteményként a szárazbabnak való tarkabab fajtákat vetették köztesként a fő veteménnyel egy időben. Azzal együtt kapálták, gondozták. A kukoricára vagy napraforgóra felfutó babot augusztus végén, szeptember elején, a fő vetemény betakarítása előtt szedték össze (Ikvai N. 1985: 216). A szárával együtt behordott száraz hüvelyekből az udvaron elterítve cséppel, vasvillával, bottal vagy kisebb mennyiség esetén mosósulyokkal verték ki a szemet, amit széllel szemben felszórva tisztítottak ki. A száraz babot a kamrában tárolták felhasználásáig.

*

A kapásnövények szántóföldi meghonosodása és elterjedése lényeges változást idézett elő a hagyományos paraszti gazdálkodásban és életformában. A nagyobb munkaráfordítást és intenzív gondozást igénylő növénykultúrák hatására nőtt a földművelés belterjessége, emelkedett a parasztgazdaságok jövedelmezősége, ebből következően nagyobb népességszám eltartására nyílt lehetőség. Ugyanakkor a gazdasági viszonyok változása szigorúan megkövetelte a korábbinál jóval több és keményebb munkát. Megnőtt a kézimunka iránti igény, a nőknek nagyobb mértékben kellett bekapcsolódniuk a mezőgazdasági munkákba. Az idősekre és a gyerekekre is mind több feladat hárult. Kitágult a foglalkoztatás területe, a családi munkaszervezetben már mindenkinek lett munkarejéhez képest feladata. Alapvetően megváltozott a parasztgazdaságok időgazdálkodása, a belterjes művelésmód mind nagyobb munkaterhet rótt a parasztságra. Felértékelődött az egyéni szorgalom, az ésszerű munkaszervezés, a gazdálkodás pedig mind nagyobb szakértelmet követelt meg.

KERTI NÖVÉNYTERMESZTÉS – KERTÉSZKEDÉS

A parasztgazdaságokat – minél inkább önellátásra törekszenek, annál inkább – a növénytermesztésük sokoldalúságával, a saját háztartásban hasznosítható, s ezért termelt növények fajtagazdagságával lehet a legszemléletesebben bemutatni. Termőföldjének nagyobb részét az élelemtömeg előállítására miatt kulcsszerepű gabonafélékkel és kapásnövényekkel szokta ugyan bevetni a parasztgazda, és munkaidejének, munkarejének, szakértelmének nagyobb hányadát is az ilyen növények gondozására, betakarítására, biztonságos elraktározására fordítja, félrevezető lenne azonban, ha a vetésterület és a munkaráfordítás arányaiból kiindulva jelentéktelennek, mellékesnek tekintenénk az összes többi, külön-külön csekély mennyiségű növényfélélt.

Hiszen az önellátásra jellemző „éppen annyi, amennyi szükséges” paraszti életfelfogást is szeretnénk értelmezni, amikor a gazdálkodásról képet alkotunk. Ehhez pedig hozzátartozik a csekély mennyiségekből, de minőségi sokféleségből összeadódó eszményi teljesség bemutatása is.

A sokféle termesztett és felhasznált növény jelentőségét persze nemcsak azért hangsúlyozzuk, mert az ezekkel kapcsolatos hagyományos ismeretek nélkül hiányos és egyoldalú lenne a parasztokról alkotott képünk. Azért is, mert éppen ezeknek a speciális termelési tapasztalatoknak a birtokában tudta meghaladni a parasztgazdaságok jelentős hányada a „növénytermesztő mindenest” szintet: fejleszthette ki a piac iránt érzékeny, szakosított termelést. Eleinte parasztos mentalitással vállalkoztak egy-egy falu gazdálkodói valamelyik növényből a saját igényt meghaladó mennyiség megtermelésére, miközben követték az önellátás eszményét is. Hovatovább azonban az árutermelés olyan szintjére jutottak el az egyetlen növényre szakosodottak, bekapcsolódván a kapitalisztikus termelés rendszerébe, mely már a parasztlétből való kitorésként: a parasztos eszmények tagadásaként értelmezhető.

A ház körüli kiskertekben, a faluhatár valamelyik részén ilyen célra osztott aprócska parcellákon, a szőlős-gyümölcsös kertekben vagy a más növényekkel beültetett szántóföld „köztesnövényeként” termelt sokféle veteménynek (főzelék- és zöldségfélének, fűszernövénynek, gyümölcsnek) a bemutatása tehát – az elmondottakból következik – eleve nem jelentheti a termelési-feldolgozási módszerek egyszerű leírását. Feltételezi a paraszti léttel és mentalitással kapcsolatos kutatói véleményformálás módosulásainak nyomon követését is, mert csak így világítható meg az önellátó, illetve a piacra figyelő kertészkedés lényegi különbsége, de egygyökerűsége.

KUTATÁSTÖRTÉNETI VÁZLAT

A kerti növénytermesztés és a kertészkedés néprajzi módszerű bemutatásának következetlenségei pontosan tükröződnek a földművelés kutatástörténetében. A magyarországi földművelésről írt monográfia, hosszabb-rövidebb tanulmány, adatközlő dolgozat szinte mindegyike – nemcsak a kutatások kezdetén, hanem napjainkban is – rövidke fejezetben, olykor csak néhány hangsúlytalan mondatban szokott volt utalni a kerti veteményekre. Ha csak ilyen előmunkálatra alapozhatna ez az összefoglaló fejezetünk, sajnálkozva állapítanánk meg, hogy a gabonafélék vagy a kapásnövények termeléséről eleddig felhalmozódott néprajzi információkhoz képest igen szerény mennyiségű és egyenetlen minőségű forrásanyagból vagyunk kénytelenek általánosítani. Az elmúlt fél évszázadban azonban a magyar agrár-etnográfiai kutatás felfedezte a „parasztkertészeket”, akik egy-egy kerti veteményre vagy általában a zöldség- és főzelékfélékre szakosodva, és a nemzeti, majd nemzetközi piachoz igazodva tömegáru termelésére vállalkoztak. Néprajzi monográfia készült a szegedi, s több kisebb tanulmány a Kalocsa környéki fűszerpaprika termeléséről és feldolgozásáról (Bálint S. 1962; Fehér Z. 1987; Nagy A. 1987). Elsődlegesen a szociális szempontokra, illetve a termelés és az értékesítés praktikus tudnivalóira figyelmet fordító agrárközgazdasági elemzésekkel párhuzamosan nagy mennyiségű történeti és néprajzi ismeretanyag halmozódott fel – terjedelmes helyismereti monográfiában is

összegződvén – a makói hagymásokról (Erdei F. 1941; Boross M. 1968; Szalay F. 1978; Tóth F. 1969, 1982, 1998a, 1998b; Halmágyi P. 1982; Sipos J.-né 1986). Ismerjük a csányi dinnyések termelési tapasztalatait s az egész országra szétáradó vállalkozásaik hatását (Boross M. 1957, 1959; Zentai J. 1965; Lapu I.-né 1983; Viga Gy. 1991; Varga Gy. 1993). Adatgazdag tanulmányok, közlemények íródtak a káposztára, a vöröshagymára, a fokhagymára, a zellerre és egyéb zöldségfélékre szakosodott falvakról, falucsoportokról (Enyedi J. 1962; Krupa A. 1970; Csoma Zs. 1983b; Halász P. 1973; Szabó L. 1973; Varga Gy. 1975a, 1988; Benkő S. 1972). Élénk volt a kutatói érdeklődés a nagyobb városokban, s ezek szomszédságában vagy vonzáskörzetében az elmúlt egy-másfél évszázadban kialakult főzelék- és zöldségtermelő, piacon forgó falvak, falucsoportok iránt (Boross M. 1956, 1963a, 1965, 1974; Morvay J. 1960; Sipos Zs. 1959; Kósa L. 1967; Paládi-Kovács 1982b; Für L. 1983a, 1983b; Csizmas S. 1987; Balanyi B. 1994). Visszatérően hangsúlyozták a kutatók a céhes hagyományú német és a Balkánról időlegesen (helyenként véglegesen) áttelepült bolgár kertészeknek a városokat ellátó kertészkedés megszervezésében, a termelési módszerek és eljárások gazdagításában játszott kivételes szerepét (Boross M. 1973, 1986; Varga Gy. 1974; Palov J. 1985; Peneva-Vincze, L. 1981; Surányi D. 1981; Czibulya F. 1987; Major M. 1998).

Ebből a vázlatos szakirodalmi szemléből úgy tűnhet, mintha a paraszti termelési hagyományoktól mind jobban eltávolodó 20. századi kertészkedés néprajzi vizsgálata néhány kutató személyes érdeklődésének, szorgalmának, illetve a honismereti mozgalom vonzásában született helytörténeti kutatásoknak lenne köszönhető. Könnyen felfedezhető azonban ezekben az egymástól kissé elszigetelten megszületett tanulmányokban – ha ez nem is hangsúlyozódott elméleti összegzésekben – a paraszti életforma és mentalitás módosulásainak a hazai etnográfiai gondolkodás egészét befolyásoló hatása: a *változások* nyomon követésének, dokumentálásának igénye is. És az is meghatározó jelentőségű volt, hogy a két világháború közt a paraszti lét válságának feloldási lehetőségeként a szociális érzékenységgű és a radikális politikával azonosuló agrárközgazdászok és szociográfusok-szociológusok a belterjesebb mezőgazdálkodást, főképp a zöldségkertészetet javasolták (Erdei F. 1937; Somogyi I. 1943). A magyar etnográfusok parasztságfelfogására közvetlenül vagy közvetve ható eszméáramlatoknak is köszönhető tehát, hogy a paraszti létüktől mindjobban eltávolodó kertészek munkájáról és életviteléről részletesebb a képünk, mint maguknak a parasztnak hagyománykövető kertműveléséről.

KERTI VETEMÉNYEK A PARASZTGAZDASÁGOKBAN

A KÖZÉPKORI ÉS ÚJKORI FORRÁSOK NÉHÁNY TANULSÁGA

A középkori–kora újkori források elsősorban a gabonatermesztésről szolgáltatnak adatokat. Az újvilági eredetű kapásnövények – a kukorica, a burgonya – térhódítása majd csak a 18–19. század fejleménye lesz, a jobbágyparasztnak kerti veteményeiből pedig általában nem kívánt a földesúr kilencedet, tehát nem is adminisztrálta a termést. Nyilván azért nem – Szabó István így következtetett (1975: 30) – mert a föl-

desúr a „saját kertje terméséből fedezni tudta szükségleteit”. Kert ugyanis nemcsak a jobbágházakhoz, de a földesúri kúriákhoz, kolostorokhoz is csatlakozott (lásd Lippay János jezsuita szerzetes gyakorlati kézikönyvét [1664] és Rapaics Raymund [1940a] történeti összefoglalását).

A hiányos források ellenére sem kétséges persze, hogy sokféle termelvény egészítette ki a gabonaféléket a jobbágyparaszti konyhán. Közülük a hüvelyeseknek (a borsónak, a lencsének, a babnak) és a káposztának a termesztését egyébként írásos források is igazolják. Ezek terméséből – bár nem általánosan – a földesúr kilencedet, olykor az egyház dézsmát szedett. Termesztésük ugyanis nem korlátozódott a ház körüli kertekre. Vetették a szántóföldön is, és mind a házi kerteiktől, mind a szántóföldtől elkülönített, gyakran *káposztáskert*nek emlegetett, erre a célra osztott zöldséges kertekben pedig még inkább.

A meghódolt területek török defterjeinek alkalmasint visszamenőleges tanulsága is lehet. Nem valószínű ugyanis, hogy éppen a 16. század közepén–második felében hirtelen megszaporodtak volna a zöldséges kertek: ekkor növekedett volna meg a káposzta, a fokhagyma és vöröshagyma, a bab, a borsó, a lencse vetésterülete, ezért kívánt mindezen veteményekből a török földesúr tizedet. A török adószedők, az anatóliai gyakorlatot követve, az eladásra is termelt mindenféle vetemény tizeddel (illetve a tized pénzbeli ellenértékével) való megadóztatására törekedtek. A lakóháztól, a portától elkülönülő ún. *bosztánkert*re pedig, az esetben is, ha nem került piacra az ott termelt zöldségféle, a vetésterület alapján vetették ki az adót – ahogyan ezt az adófizetők törvénykönyve (kanunnáméja) meg is fogalmazta. Ugyanilyen következetességű számbavétel a magyar részre adózásnál korábban sem, ekkor sem volt jellemző, a kerti vetemények termelésére azonban a magyar források híján is bizvást következtethetünk (lásd Ágoston G. 1988: 225–226, 241–242; Dávid G. 1982: 93. és passim; Káldy-Nagy Gy. 1982: 7. és passim; Vass E. 1979: 50–51; 1980: 71, 84–85, 89, 101).

A 17., s még inkább a 18. században a magyar forrásokban is megszaporodnak a kerti növényekből megkívánt jobbágyi szolgáltatásokra – *ajándékra* vagy *dézsmára* – vonatkozó adatok. Az urbáriumban vagy a kontraktusban a háztartásonként, máskor falunként szolgáltatandó évi mennyiségeket a káposztából *fej-száma*ra, a fokhagymából és vöröshagymából rendszerint *koszorú-* vagy *fonás-száma*ra, a hüvelyesek terméséből űrmérték szerint határozták meg (Bárh J. 1974: 222). Helyenként a dézsma kapcsán a teljes káposztatermést is feljegyezték. A sárréti járás (Bihar m.) termése például 1767-ben 134 543 fej volt, s 5 településen 5000–5000 fejnél több termett (Orosz I. 1981: 246). Bagon (Pest m.) a káposztaföldek után fizetett „ötöd dėsma” 17 491 káposztafejet tett ki (Bellon T. 1988: 108). A Mária Terézia-féle úrbérrendezést előkészítő 1769-es adatgyűjtéskor a Békés megyei Körösladányban lakó jobbágyok arról számoltak be, hogy 10 éve szerződésük van a kilenced pénzen való megváltására, amiben az ún. „kis kilenced” – 100 marok kender, 100 fej káposzta, egy véka borsó, egy véka lencse, két véka retek, négy kila köles, tíz kila kukorica – is benne foglaltatik. A doboziaknál – ugyanekkor – 380 csomó dohány, 200 fej káposzta, 50 koszorú fokhagyma, 8 véka vöröshagyma, 400 marok kender, 2 véka répa, 1 véka bab, 2 véka borsó, 1 véka lencse pénzen való megváltását foglalták bele a kontraktusba. Amíg természetben adták ki a kilencedet – vallották – „a’ mi és mennyi termett, abból adtuk ki” (Cseh E. 1989: 322–323, 336). A Tápió menti falvakban a

borsó-, a lencse- és a mák-dézmát emlegették az 1768-as urbáriális összeírás idején (Ikvai N. 1985: 215, 218). A Szabolcs megyei jobbágyok úrbéri terheiről és piaci kapcsolatairól 1772-ben felvett vallomásokban a falvaknak mintegy fele nem tett említést zöldségtermesztésről. Nyilván azért nem – az investigatio adatait elemző Takács Péter így következtetett (1991: 76) – mert a „belső fogyasztás szűkösége”, a kertészkedés szerény volta miatt az összeíró biztosok is, a lakosok is kevesebb gondot fordítottak ezek adminisztrálására, mint a mindegyik faluban fontos bevételi forrás dohányéra.

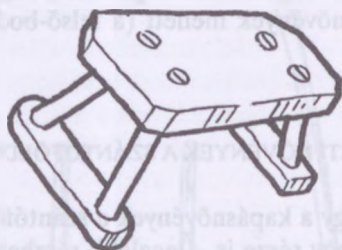
A VETEMÉNYES KERTEK

Más forrásokból a *külső kertek*, azaz a lakóház melletti kerttől és a nyomásfordulóktól is elkülönített *kender*-, *káposzta*-, *dinnye*-, *répa*-, s az ekkor még kerti, nem szántóföldi művelésű *kukoricaföldek* (vagy *-kertek*) osztásának és újraosztásának a más-más jogi helyzetű városokban, mezővárosokban, falvakban egyaránt jellemző gyakorlatára deríthető fény (például Bencsik J. 1970: 62. – Tiszacsege). Olyan településeken volt szükség erre, ahol nem bizonyult elegendőnek a veteményezésre az egy, illetve két belső telek. (A kétbeltelkes településeken ugyanis rendszerint az akloskertek elkülönített részén termelt meg a zöldség: Wellmann I. 1979: 155; Novák L. 1986: 247).

A Bocskai István által letelepített szabad hajdúk a 17. században a gabonaféléket a tilalmas földeken termelték, a zöldségnövények parcelláit pedig az eleinte szabad foglalású, csak a következő században szabályozottan osztott nyilasokon alakították ki (Varga Gy. 1975b: 403, 421). Orosz István (1994b: 409) – a hajdúvárosok dinnyés-kertjeiről írva – azt is hangsúlyozta, hogy a gabonaféléken kívül minden más szántóföldi növény számára csak a kaszált és legeltetett határrészekben jutott hely, ahol a „feltört gyepföldeket a vetemény megóvása végett el kellett ’kertelni’, hogy a legelő állatok ne károsítsák”. A legelő vagy kaszáló feltörése azonban nem volt végleges: néhány év elteltével „a gyepek más részét jelölték ki mezei kertnek”.

Az úrbéri kötöttségektől magát megváltó Nagykunságban, ahol a megváltakozáshoz (a redemptiohoz) való hozzájárulás arányában örökös használatra kiosztott *tőkeföldeken* és az *ugar* egyik fordulójában folyt a gabonatermesztés, rendszeresen osztottak a közföldekből köles-, kender-, kukorica-, dinnye-, esetenként egyéb néven emlegetett veteményes földeket (Bellon T. 1973a: 80. skk.). Az egyik nagykun mezővárosban, Túrkevéen 1791-ben a kiosztandó dinnye- és répaföld helyét a *gyep* (legelő) szélén jelölték ki. A mintegy 195 kat. h.-nak mért területből 50 öl hosszú dűlőket alakítottak ki, összesen 27-et. A tanács határozata értelmében a 9 rovásos földnél többet birtokoló redemptus gazdáknak 30 öl széles, az 5 rovásosnál többet birtoklóknak 20 öl széles, az 1 rovásosnál többet birtoklóknak 10 öl széles, az ennél kisebb földűeknek és a vonómarhával rendelkező földteleneknek 5 öl széles parcellákat mértek ki ezekben az 50 öles dűlőkben, a vonómarhával sem rendelkező legszegényebbek pedig 25 × 5 öles földdarabhoz jutottak. Az így kialakított legnagyobb dinnye- és répaföld tehát 1500 négyszögöles, a legkisebb 125 négyszögöles volt (Szilágyi M. 1975a: 29–30).

Ezek a szántóföld terjedelméhez – úrbéres helyeken a telki állományhoz – arányosított, és a zselléreknek is juttatott parcellák, ha egyetlen növényre utal is az elnevezésük, nem feltétlenül szakosított zöldségtermesztésről tanúskodnak. Többféle növénynek helyet adó veteményesek lehettek inkább az ilyen kertek, a név csak a domináns funkciót jelölte. Ahogy a gyümölcsös- vagy szőlőskertekben is veteményeztek, ezekben a parcellákban is egymás mellé vetették mindazokat a zöldségféléket,

105. ábra. Kiskertben használatos gyomláló szék, Körösjánosfalva (Bihar vm.)

melyeknek művelési technikája összeegyeztethető volt. Egy-egy növény elkülönítésének, illetve több növény társításának bizonyosan voltak hagyomány szentesítette szabályai, ezeket azonban – úgy tűnik – a kortársak nem öröközték meg minden részletében. Bél Mátyás például a külső kertek kapcsán előbb arról ír, hogy a kender, a lent, a káposztát, a komlót és egyéb veteményeket külön, bár egymás szomszédságában vetik, s „ennek megfelelően mindenütt külön kenderföldek, káposztás- és komlóskertek vannak”. A mákról viszont azt említi, hogy a kender és a káposzta között jól megterem, és a sárgarépa magjával együtt is szokták vetni. A babról pedig azt mondja, hogy ha nem a házikertekben, a káposzta és a mák szomszédságában a helye (Bél M. 1984a: 206–214).

A két- és háromnyomásos művelési rendszer felbomlása, az ugar kapásokkal való bevetése, majd a jobbágyfelszabadítás után végrehajtott elkülönözés a 19. század második felére felszámolta az újraosztásos kertek rendszerét. Néhány alföldi mezővárosban (Hódmezővásárhelyen, Orosházán, Kisújszálláson) a 20. század elején még időről időre osztottak ugyan dinnyeföldet, ekkor azonban már a legeltetést szervező közbirtokosság vagy egy-egy úri birtokos alkalmi kezdeményezése volt a kikaparcellázott földdarab éves bérletbe adása. Akinek nem volt veteményezésre alkalmas kertföldje, ezzel a lehetőséggel élt, és nem csupán dinnyével, hanem krumplival, s egyéb konyhára való zöldséggel ültette be (Kiss L. 1981: 346–347; Nagy Gy. 1965: 182–183. és saját gyűjtés).

Sok helyütt persze megmaradtak a házi kertektől elkülönülő veteményesek, ám ezek ekkorra már saját tulajdonba kerültek. A faluhoz közeli *mellékföldeket*, *kisföldeket*, melyek korábban sem tartoztak bele a nyomásba, általában veteményesként művelték a 20. században is. Voltak közöttük olyanok, melyek nevükben sokáig őrizték a hajdani *káposztáskert* vagy *kenderföld* emlékét (például Ikvai N. 1977: 154. – Ipoly mente; Ikvai N. 1985: 221–222. – Tápió vidéke; Molnár I. 1971: 402. – Tápé [Csongrád m.]).

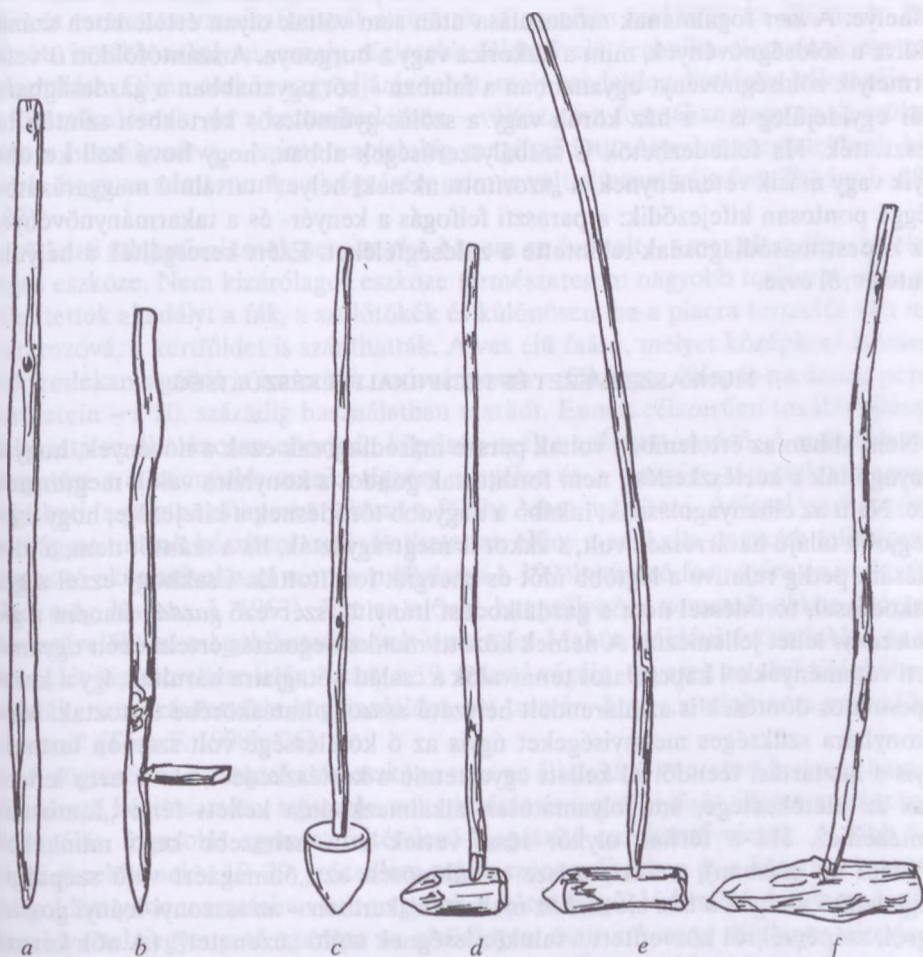
Az Alföldön a szőlős- és gyümölcsöskert a 18. század óta többnyire vegyes művelésű volt: zöldségféléket ültettek a fáktól, tőkéktől szabad területeken. Ezeknek a kerteknek egy része a 20. században lassan elveszítette szőlős-gyümölcsös jellegét, a veteményezés vált elsődleges művelési formává (például Boross M. 1983: 429, 436–437. – Békés). Szőlősök-gyümölcsösök, s egyúttal veteményesek voltak a szabályozott folyók árterein, a tavaszi áradáskor vízzel elborított hullámtéren birtokolt parcellák is: vagy köztesnövényként művelték a zöldségféléket, vagy kisebb ágyásokat különítették el számukra a kapásnövények mellett (a felső-bodrogi *tiszakertekről* lásd Viga Gy. 1993).

KERTI NÖVÉNYEK A SZÁNTÓFÖLDÖN

Azzal párhuzamosan, hogy a kapásnövények a szántóföldi termelvények közé kerültek, a kerti vetemények egy része is – legalább részben – szántóföldi művelésűvé vált. Legáltalánosabb volt a *töknek* a kukorica *köztes növényeként* történő ültetése: a 18. század végétől így vetették az ugarföldeken, s ezt a művelési formát a közelmúltig megőrizte (Selmeczi Kovács A. 1993: 140). Gyakori volt az is, hogy a kukorica közé babot, a krumpli vagy a takarmányrépa közé mákot, káposztát, esetleg más zöldséget ültettek (például Ikvai N. 1967: 80–82. – zempléni falvak; Ikvai N. 1985: 215–216. – Tápió vidéke; Bellon T. 1984: 567–569. – Kecel [Bács-Kiskun m.]; Sebestyén Á. 1976: 109–202. – Bukovina). Mindaddig nem volt műveléstechnikai akadály a kukorica és a sorok között szétszórta kikelő bab vagy tök együttes gondozásának, amíg nem *ekekapával* végezték a talajlazítást és a gyomirtást. A ló vontatta ekekap általános használata után – tehát a 20. század eleje, helyenként közepe óta – sem hagytak fel teljesen a köztes növények ültetésével, csupán arra ügyeltek, hogy azok a kukorica sorába kerüljenek, s addig végezzék az ekekapázást, amíg az indák szét nem terülnek a földön. Az a megoldás is gyakori volt, hogy a kukoricából elkülönítették egy kis darabot – ugyanúgy, mint a burgonyának – azok a kisbirtokosok, akiknek nem volt kertföldjük. Itt termelték meg saját szükségletükre a káposztát, a dinnyét, a hagymát, a sárgarépat, az uborkát és más zöldségféléket.

Annak eldöntésekor, hogy milyen vetemények kerüljenek ki a szántóföldre, figyelembe vették, hogy melyiknek elegendő olyan gondozás – tehát kétszeri-háromszori kapálás –, mint a kukoricának vagy a krumplinak. Az ennél rendszeresebb ápolást és felügyeletet igénylő zöldségeknek lehetőleg a ház körüli vagy a faluhoz közeli kiskertben szorítottak helyet. A törődés mértékének megítélésében persze nem volt azonos a parasztok és a kertészek véleménye. Egy 19. század eleji, a Békés megyei jobbágyokra vonatkozó – de általános érvényű – leírás szerint a dinnye azért volt különösen kedvelt gyümölcs, s azért volt „hihetetlenül olcsó”, mert „a talaj felszántásán és a növények megkapálásán kívül a dinnyetermesztés nem igényel más munkát” (Skolka A. 1988: 134). Csak a paraszti gyakorlat szerint volt elegendő a dinnyének – még a 20. században is – a kapásokéval azonos növényápolás, a csányi dinnyések szerint korántsem! A szántóföldi termesztéskor arra is gondot fordítottak, hogy a fajtatulajdonságok megőrzése érdekében bizonyos növényeknek nem kívánatos az egymáshoz közeli virágzása. Nem ültették például szomszédos parcellába az uborkát,

a dinnyét és a tököt. Annak megítélésében, hogy egy-egy növény mely másinak a közelsége miatt *fajzik el*, a több generációs tapasztalatokból és az irracionális előítéletekből egybeszővődött hagyományos tudás volt az irányadó.

106. ábra. Ültetőfák: a) *palántaluggaló*, Dunapataj (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.); b) pedálos ültetőfa, Dunapataj (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.); c) *bökődő*, Bábolna (Komárom vm.); d) *juggaló*, Verpelét (Heves vm.); e) *juggaló*, Tiszaigar (Heves vm.); f) *juggaló*, Verpelét (Heves vm.)

Azokban a gazdaságokban, melyekben a kerti növénynevelést bevetett szántóföldi ágyást önálló parcellává növelték, alkalmasint a konyhai szükségletet meghaladó termést tudtak betakarítani. Egy-egy növény vetésterületének növelésére azonban nemcsak a piac ösztönzött, hanem az agronómiai ismeretek terjedése s az állami propaganda is. A borsó szántóföldi termelésében – azaz: kapásnövényként kezelésében, de a gabonafélékéhez hasonló aratásában-cséplésében – az a felismerés játszott

például szerepet, hogy a búza előnövényeként jó hatású a talajra, egyébként pedig – zölden lekasálva is, a szalmája is – kiváló állati takarmány (Nagy Gy. 1963: 106–112).

A kerti növényeknek nem alakult ki tehát a parasztgazdaságokban állandó termőhelye. A *kert* fogalmának módosulása után sem váltak olyan értelemben szántóföldivé a zöldségnövények, mint a kukorica vagy a burgonya. A szántóföldön is vetett bármelyik zöldségnövényt ugyanabban a faluban – sőt ugyanabban a gazdaságban, s akár egyidejűleg is – a ház körüli vagy a szőlős-gyümölcsös kertekben szintén termesztették. Ha felfedezhetők is szabályszerűségek abban, hogy hová kell kerülnie egyik vagy másik veteménynek, a „szorítottunk neki helyet” tartalmú magyarázatban eléggé pontosan kifejeződik: a paraszti felfogás a kenyér- és a takarmánynövényekhez képest másodlagosnak tekintette a zöldségféléket. Ezért keresgéltek a helyüket szinte évről évre.

MUNKASZERVEZET ÉS TECHNIKAI FELKÉSZÜLTSG

Nem abban az értelemben voltak persze másodlagosak ezek a növények, hogy elhanyagolták a kertészkedést: nem fordítottak gondot a konyhára valók megtermelésére. Nem az elhanyagolásnak, inkább a nagyobb törődésnek a kifejezője, hogy a *kert* a legjobb talajú határreszen volt, s akkor is megtrágyázták, ha a szántót nem, a munkálására pedig relatíve a legtöbb időt és energiát fordították. Csakhogy ezzel a gondoskodással, törődéssel nem a gazdálkodást irányító, szervező *gazdát*, hanem a *gazdaasszonyt* lehet jellemezni! A nemek közötti munkamegosztás értelmében ugyanis a kerti veteményekkel kapcsolatos tennivalók a család nőtagjaira hárultak, így a kerttel kapcsolatos döntések is az alárendelt helyzetű asszony hatáskörébe tartoztak. Mivel a konyhára szükséges mennyiségeket úgyis az ő kötelessége volt számon tartani, s úgyis a háztartási teendőivel kellett egyeztetnie a kertészkedést, eleve nem lehetett vitás az illetékessége, ám folyamatosan alkalmazkodnia kellett férje „fontosabb” döntéseihez. Ha a férfiak olykor részt vettek is a nehezebb kerti munkákban (például az ásásban), a kert egésze – különösen az „önmagáért való szépséget” megjelenítő virágok a ház előtti, ház melletti kiskertben – az asszonyi-leányi gondoságról, szépérzékről közvetített a faluközösségnek szóló „üzenetet”. (A nők kertműveléséről és a virágos kiskertekről lásd Sófalviné Tamás M. 1985; Zakariás E. 1995; Szabó A.–Péntek J. 1980; Madar I. 1997).

Az asszonyi illetékesség együtt járt a kertművelés alacsonyabb presztízsével: a családfő-gazda nehéz testi munkáját, folytonos erőfeszítését kívánó szántógazdálkodás és a kertben való „asszonyi pepecselés” értékminősítő szembeállításával (vö. Fél E.–Hofer T. 1997: 146–147). Ezért nem kapott a kertészkedés ismeretanyaga rangja szerinti megbecsülést. Az „asszonyi szerep” viszont abban is jól kifejeződik, hogy a zöldségfélék árunövénné fejlesztésében meghatározó, olykor kizárólagos szerep jutott a nők kezdeményezőkézségének és munkájának. Az első világháború éveiben íródott jellemkép-sorozat egyik darabja, mely Nagykörs legfontosabb árunövényének, az *uborkának* a termesztését ismerteti, például azt hangsúlyozza, hogy az évente vasúton elszállított közel 100 000 métermázsányi uborkát szinte teljes egészében a

100 négyszögöles haszonbéres parcellákon (*porciókon*) vállalkozó *uborkás asszonyok* termelték meg (Magyar K. é. n.: 75–95).

A kertművelés eszközanyaga és technikája nagyjából-egészében azonos a kapás-növényekével. Csak egyes veteményeknél, illetve néhány termesztési vagy raktározási és tartósítási munkafázisnál alakultak ki speciális eszközök és eljárások. Ezek között is több az olyan, amely régiesebb földművelő technika elemeinek egyszerű adaptálása. Olyan eszköz vagy eljárás tehát, mely eredetileg általános jellemzője volt a földművelésnek, de a kertművelésben – változatlan formában vagy az új szükség-lethez hozzáigazítva – szinte napjainkig megőrződött. Annyira megfelelőnek bizonyult, hogy az adott munka elvégzésére nem is volt alternatívája (vö. Takács L. 1974: 122).

A kerti talajművelésnek nem az *eke*, hanem az *ásó* volt – s maradt máig – az elsődleges eszköze. Nem kizárólagos eszköze természetesen: nagyobb területet, s ha nem jelentettek akadályt a fák, a szőlőtőkék és különösen, ha a piacra termelés vált meghatározóvá, a kertföldet is szánhatták. A vas élű faásó, melyet középkori faluásatások emlékanyagából is ismerünk, szórványosan – főképp a Kárpát-medence peremterületein – a 20. századig használatban maradt. Ennek célszerűen továbbfejlesztett változata az általánosan elterjedt, köpűsen nyélre erősített vasásó. A mélyebb talajforgatást s a könnyebb munkavégzést a nyélre és a pengére támaszkodó vaspánt segítheti: a pántra rátaposva jobban a földbe lehet mélyíteni. Ásással porhanyósabb vetőágyat tudnak készíteni, ami vitathatatlan előny a sokkalta nagyobb teljesítményt biztosító ekés műveléssel szemben (Balassa I. 1994b; az ásó formájára és funkciójára lásd még Katona I. 1963). Ezt az előnyt hangsúlyozva nemcsak akkor ásóztak a kertművelők, ha megoldhatatlan volt a szántás. Makón például évtizedekkel az áru-termelés kiszélesedése után – azaz a 19. század végéig, egyesek az első világháborúig – ásták, nem szántották a hagymaföldet, azt tartván, hogy „a talajt nem szabad lóval taposni” (Tóth F. 1998b: 76).

A rögtörés és a magtakarás eszköze sem az állatokkal vontatott *borona*, hanem a kisméretű kéziszerszám, a *gereblye* volt. Az ásás és a gereblyézés, illetve a szántás és a boronálás, fogasolás egymást feltételező-kiegészítő munkaműveletek. A több funkciójú gereblyének a 19–20. században már a szénagyűjtésben és a kötetlen kezeléssel megoldott gabonaaaratásban volt nagyobb a jelentősége. Valószínű, hogy eredetileg a gereblye talajjegengető szerepe az elsődleges, csak a *borona* általános elterjedése után szorult vissza a kertekbe. A gereblye használata utóbb a forma és a funkció differenciálódását is előidézte: a vasfejű gereblyéket használták talajjegengetésre, a szénamunka jellemző eszközei viszont a fa fejű gereblyék maradtak (Paládi Kovács A.–Kósa L. 1979: 279–282).

A vetőgépek 19. század végi–20. század eleji terjedése a gabonaféléknél sem szorította ki teljesen a *kézzel vetést*, a kapások esetében pedig inkább csak kísérleteztek, hogy egyszerű vetőmag-adagoló szerkezetekkel könnyítsék, gyorsítsák a vetést. A kerti veteményeknél a kézi vetés napjainkig kizárólagos maradt. A különböző vetési módok – s ezek között igen archaikus megoldások – egymás mellett léteztek, akár ugyanabban a gazdaságban is. Az apró magvak (mák, répa stb.) esetében a szórva vetés, a magok gereblyével való betakarása, s a kikelés utáni ritkítás is, a magoknak kapával húzott egyenes árkocskákba szórása és betakarása – azaz a sorba

vetés – is jellemző módszer volt. A hüvelyeseket, ha köztes növényként termelték, ugyanúgy pergették a barázdába, mint a kukoricát. Dobálták a sarkukkal fűrt vagy kapával vágott *fészkek*be is a vetőmagvakat, s az apró magvakhoz hasonlóan szórva is vetették, vagy kapával sort húztak (Kósa L.–Diószegi V. 1982: 546–548).

A veteményezésnél, különösen pedig az előnevelt palánták kiültetésénél nélkülözhetetlenek az *ültetőfák* és *palántázófák*. Ezek az eszközök a földműveléssel egyidősek, tehát eszközkészletünk legarchaikusabb rétegéhez tartoznak. Az ültetéshez (*cuca*) vagy palántálásához (*palántaültető*, *palántázó bot*) hozzáigazított formaváltozatok – az egyik végén hegyes bot, illetve az ezt utánzó fémeszköz megannyi variánsa – azonban egyszersmind a folyamatos változékonyság bizonyítékai is. Nem „megőrzött archaikumok” tehát, sőt – mint Takács Lajos megállapította (1963: 368) – „néhánykor egy-egy ilyen eszköz egy adott közösségen belül teljesen új fejlemény, amelynek útja, alakulása is nyomon követhető”.

A gyomirtó és talajlazító *kapák* mind a kapásnövények, mind a kerti vetemények gondozásának legfontosabb eszközei. A sokféle formaváltozat 18–20. századi fejlemény: a középkori régészeti leletek tanúsága szerint akkor még sokkal kevesebb volt a kapák közt a formai különbség. A kapaváltozatok részben a talajadottságokhoz, részben a növények talajművelési igényéhez való igazodás eredményei. E formai és funkcionális differenciálódás közben alakultak ki a kukorica, a burgonya művelésekor használtakhoz képest jóval kisebb répa-, hagyma-, virág- stb. kapák: a kertészek dők speciális kéziszerszámai. Mellettük használták persze a kertekben a kapásnövények művelésére szolgáló kapákat is. (A kukorica- és burgonyaművelő kapák táji változataira lásd Szolnoky L. 1987.)

A magtermésű kerti növények *szemnyerési módja* szintén régiesebb maradt a gabonafélékéénél. A babot vagy borsót a gépi cséplés általánossá válása után, és azokon a vidékeken is, ahol nyomtatták a gabonát, kézcicséppel vagy egyszerű bottal, vasvillával verték ki a hüvelyekből. A vetőmagnak szánt bugákból, fűrtökből pedig még egyszerűbb eljárással távolították el a picinyke magvakat: kézzel dörzsölték ki vagy lábbal tiporták (Bellon T. 1984: 568. – Keceli; Ikvai N. 1985: 268–269. – Tápó menté).

FAJTAVÁLTOZATOK – TERMESZTÉSI TAPASZTALATOK

Az asszonyi szakértelmet nem a nagy mennyiségű kézi munkát feltételező, ám egyszerű voltukban is felettébb célszerű munkaeszközökkel és módszerekkel lehet igazán jellemezni. Sokkal inkább azokkal az eljárásokkal, melyek révén az évszázadok során a tenyésztő befolyásolását, a legjobb fajtulajdonságok megőrzését, javítását, új fajtaváltozatok kitenyésztését tudták elérni. Minden termesztett növény esetében – ahogy a gabonaféléknél is – gondosan ki szokták válogatni azokat az egyedeket, melyeknek méretét, formáját, termésmennyiségét, ízét a legelőnyösebbnek gondolják: ezeknek a magját gyűjtik össze a következő évi vetés céljára. Ez a tudatos szelekció a néprajzi gyűjtések megindulása óta kevésbé volt dokumentálható, mert a kertészek, utóbb pedig a mezőgazdasági kutatóállomások által kitenyésztett újabb fajtaváltozatok közül válogattak a parasztok is. Nem kétséges azonban, hogy

például a babnak színben, méretben, a bokr szétterülésében vagy a szem megfőzéséhez szükséges időtartamban mutatkozó megannyi változata döntően a paraszti kísérletezések eredménye. Már Bél Mátyás a házikertek „nagy és kis szemű, fehér, fekete és tarka”, a külső kertek „barna színű és kis szemű” babfajtáit sorolta fel (1984a: 214), a fajtaválaszték tehát nemcsak a 20., már a 18. századi paraszti kertészkedésre is jellemző volt (lásd Gunda B. 1984a: 64–65. Szatmár megyei; Bellon T.–Bottka J. 1982: 170. csépai [Szolnok m.] példáit a paszuly- és babváltozatokra).

A legösszetettebb paraszti tapasztalatok azokkal a kerti növényekkel kapcsolatosak, melyeknél az emberi vagy állati fogyasztásra szánt növényi rész (a levél, a levélköteg, a gyökérgumó) és a szaporítóanyag (a mag) elkülönített ültetést és gondozást kíván. A nem egynyári növények – például a hagyma vagy a káposzta – esetében az első évben palántát nevelnek a magból, ezt ültetik ki, hogy a hagymagumót, a káposztafejet megérlelhessék. A káposztamagot – amint azt a napjainkig szokásos gyakorlattal megegyezően már a 17. században Lippay János (1664: II. 122) és a 18. században Bél Mátyás (1984a: 209) leírta – tél végén, kora tavasszal vetették el jól trágyázott, öntözött és a kártevőktől óvott belső kertben vagy a külső kert elkülönített ágyásában, s miután hat levele fejlődött, az ugyancsak jól megrágyázott káposztáskertbe palántázták el. Ez a vetési-előnevelési mód a 18. században általánosan elterjedt lehetett, ha a boszorkányperekben is hivatkoztak a tanúk a „palántás kert”-re, illetve a „hegyen” (bizonyára az ottani szőlős-, gyümölcsöskertben) nevelt palántára (Schram F. 1970–82: II. 83, 628). A hagymát, melynek a 20. században, a makói hagymások kezdeményezése nyomán, hároméves a tenyészideje, s dughagymáról történik a szaporítása, eredetileg szintén palántaként kezelték: a magból kikelt aprócska növényt ültették ki a szabad földbe (Tóth F. 1998a: 56–57, 161. – lásd még Halász P. 1973: 513. és Sebestyén Á. 1976: 232–237. bukovinai példáit). A telente külön tárolt káposztafejékből, illetve hagymagumókból a második évben termelték meg a magot. Nemcsak a virágot hozó, magot nevelő növényi rész kiválasztása, hanem a legmegfelelőbb hely kijelölése is kivételes gondoskodást kívánt a gazdaasszonytól. A 100–120 cm magasra is megnövő virágzó káposzta számára például a virágos kiskert volt a megfelelő hely, azzal a praktikus megokolással, hogy ott a méhek jobban beporozzák (Enyedi J. 1962: 407).

Az előzőekben a paraszti kertek *sokféle* veteményéről szóltunk. Ezzel kapcsolatban utalnunk kell rá, hogy a „sokféleség” egyre több vetemény művelését, hasznosítását is jelenti. A középkorban termesztett zöldségfélék egy részét már a honfoglalás idején ismerte a magyarság; ilyen például a *fokhagyma* és a *vöröshagyma*, a *borsó*, talán a *sárgadinnye* is. És vannak olyanok – a *káposzta*, a *répa*, az *uborka* –, amelyek feltehetően a környező szláv népek közvetítésével terjedtek el a magyar kertekben. A *görögdinnye* csak a középkor végén, balkáni közvetítéssel jutott el hozzánk (a név is az átvétel irányára utal), és gyors népszerűsödésében az oszmán-török hódításnak is szerepe volt. A 18. század óta az egyik legfontosabb néptápláléknak számító *bab* neve eredetileg a ma már csak állati takarmánként hasznosított lóbabot jelentette. Étkezési babféléink közép- és dél-amerikai eredetűek, a 17. század végétől terjedtek el, háttérbe szorítva a borsótermesztést. Egyéb újvilági eredetű kerti növények, ha megjelentek is Magyarországon, eleinte dísznövényként tenyészték. Legfontosabb fűszernövényünk, a *paprika*, noha a 16. században már felbukkant a főúri kertekben,

a Balkán felől terjedve (innen a *törökbors* elnevezés) csak a 18. század második felétől lett a magyar konyha borspótló fűszere. A peremterületeken – például Erdélyben – azonban napjainkig sem vált olyan népszerű fűszerré, mint az Alföldön (vö. Kisbán E. 1997: 534–535).

A fajtaválaszték jelentős mértékű gazdagodása az elmúlt egy évszázadban következett be. Ebben már a városokat ellátó kertészeknek volt meghatározó szerepük. Jellemző azonban az a szegedi megfigyelés is, mely szerint az újabb kerti növényeknek a városi-polgári igényeket kiszolgáló termelése nem járt együtt feltétlenül – esetleg ha több évtizedes késéssel – a paraszti konyha nyersanyag-választékának gazdagodásával (Bálint S. 1977a: 138–141).

Magyarázatot keresve arra, hogy miért volt lényegesen kisebb a fajtaválaszték az önellátásra törekvő parasztnaknál, mint árutermelő társaiknál, utalnunk kell a természeti környezet paraszti kihasználására is. Egyrészt a konyhán hasznosított növények egy részét – például a salátaféléket, a sóskát, egyes gyökereket, gumókat vagy fűszernövényeket – évszázadokon át nem vetették, nem gondozták. Dúsan tenyésztek az erdőkben vagy a réteken, *gyűjtögetéssel* szerezték tehát meg a szükséges mennyiséget (vö. Lippay J. 1664: II. 65–66. sóskával és kaporral kapcsolatos megjegyzését). Másrészt pedig több olyan növény tenyészett – s tenyészik máig – a falusi kertekben, melyek gondozást nem igényelnek. Csak olyan mennyiségben tűri meg a gazdaasszony a vetemények közt vagy a kert egyik zugában a kaprot, a csicsókát, az édesgyökeret vagy a tormát, amennyi a konyhán szükséges belőle (Varga Gy. 1974: 388).

AZ ÁRUTERMELES KISZÉLESEDÉSE: A SZÁNTÓFÖLDI KERTÉSZKEDÉS

Az a tudásanyag, mely a parasztgazdaságokat jellemezte, többé-kevésbé elegendő volt arra, hogy egy-egy falu vagy mezőváros lakossága, kihasználva a kedvező éghajlati- és talajadottságokat, és bekapcsolódva a táji munkamegosztásba, árutermelésre vállalkozzék. Ha a kertekben kezdődött is a közeli város piacán vagy faluról falura szekerezve értékesíthető zöldség-növény termelése, ahogy a kereslet növekedett, úgy vettek igénybe mind nagyobb területet a szántóföldből. A termelés technikája alig változott. Bár több gondot fordítottak a minőségi árura, ami gondosabb talajművelést és tudatosabb fajtakiválasztást feltételezett, a művelés nem belterjesedett; nem alakult ki például az öntözés paraszti gyakorlata. És nem is a városlakók igényeinek teljes körű kielégítése jellemezte a piacozó parasztokat. Voltak olyanok, akik sokféle terményükből csak a „felesleget” adták el a városban; mások pedig egy-két növényre szakosodtak, ezekből mind nagyobb mennyiséget vittek piacra, ezért az értékesítési körzetüket igyekeztek kiszélesíteni.

A kertészkedés megmaradt tehát a földművelő-állattartó parasztgazdaság egyik üzemágának, függetlenül attól, hogy mekkora volt a vevőkör, illetve egy-egy településen milyen vagyoni helyzetű gazdaság, s ezeknek milyen hányada kapcsolódott be az áru-zöldség megtermelésébe. A paraszti árutermelésnek ez a formája a nagyvárosok vonzáskörzetében a termelőszövetkezetek megszervezéséig – azaz a 20. század közepéig – jellemző maradt. Pedig ekkorra már sok helyütt egy vagy néhány zöldség-

féle piacra termelésének lehetőségéhez igazodott a városközeli falvak határhasználati rendje és a mezőgazdasági munkák fontossági sorrendje.

A 19. század második felétől azonban, amikor a szántóföldi zöldségtermesztés lett „a kibontakozó paraszti kapitalizmus legdinamikusabb szférája” (Varga Gy. 1974: 390), már mind jobban különbözött a kerti növényeket piacra is termelő parasztgazdaságok és a *parasztkertészek* termelési és értékesítési gyakorlata. Az utóbbiak saját birtokkal nem (vagy alig) rendelkezvén, bérelték a földet. A kertészeti *monokultúra* tehát *nem paraszti bázison* jött létre: földtelen zsellérek, mezőgazdasági bér munkára kényszerülő szegényparasztok voltak a kezdeményezői. A nemzeti, majd a nemzetközi piacra juttatásban, valamint a termelés és feldolgozás vertikumának megteremtésében pedig – legjellemzőbben a makói hagyma, a szegedi és a kalocsai fűszerpaprika esetében – a nem paraszti tőkének is fontos szerep jutott.

A PIACRA TERMELÉS ÉS TÖRTÉNETI ELŐZMÉNYEI

A zöldségtermelő falvak-tájkörzetek kialakulásához elvezető paraszti kertészkedés a kapitalizmus évezedeiben bontakozott ki. Előzményei azonban mélyen benne gyökereznek a táji munkamegosztásban. Ha a 18–19. századi országismertető leírások, topográfiai-statisztikai adattárak szerzői, az akkori közvélekedést közvetítvén, azt emelik ki, hogy egy-egy település valamelyik zöldségnövényről nevezetes, ez a megjegyzés vitathatatlanul a saját szükségletet meghaladó mennyiség termeléséről árulkodik. Ilyen híradásokat pedig Bél Mátyástól (1984a) Fényes Elekig (1836–40) minden szerzőnél olvashatunk.

Akár országosan hozzákapcsolódhatott egy-egy növényhez – afféle „márkajegyként” –, hogy hol terem belőle a legjobb vagy a legtöbb. Ilyen volt a *sáfrány*, melyről Bél Mátyás (1984a: 215) azt írta, hogy „a valódi sáfrányt kizárólag a Nyitra megyei Vesztenic körül művelik”. Ezen a vidéken talán már a 16. században elterjedt volt a sáfránytermesztés, a 17. században azonban bizonyosan, mert az itt lakók a sáfrány terméséből „tizedet adtak a plébánosnak, s elég nagy mennyiséggel adóztak a földesúrnak” (Csippék J. 1910: 234). Azóta is a szlovákokra vonatkoztatott etnikus jellemző, hogy Nyitra, Turóc s néhány más felvidéki megyében termesztett, *tót sáfrányként* emlegetett ételízesítőt (mellesleg festő- és gyógynövényt) Magyarországszerte, sőt a határokon túl is *tót* vándorkereskedők szották volt értékesíteni (Gunda B. 1989a: 213). Annak ellenére alakult ki ez az etnikumjellemző sztereotípia, hogy a 19. században még a sáfrányt – saját szükségletre – országszerte termesztették, főúri, kolostori és paraszti kertekben egyaránt (Bálint S. 1977a: 175–176).

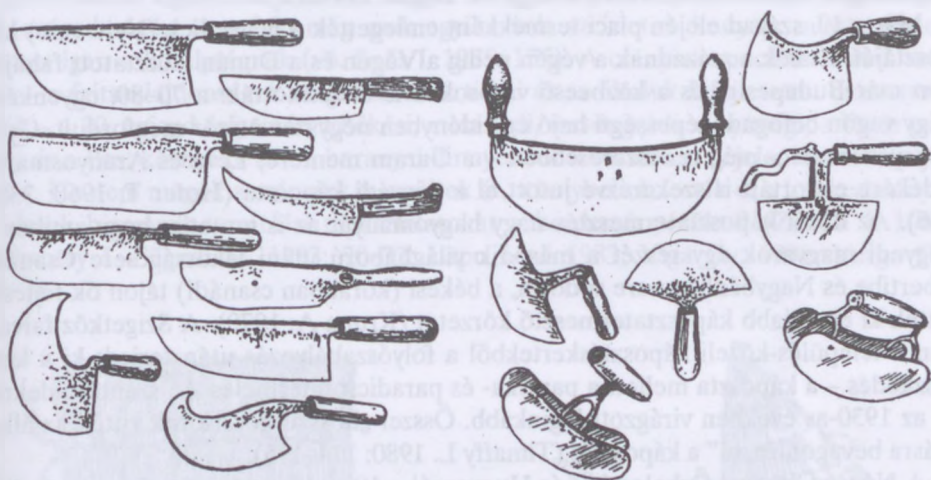
A kapitalisztikus piacszerveződést megelőzően a népi kereskedelem révén jutott el a fogyasztóhoz a zöldségféle – ugyanúgy, mint a háziipar megannyi terméke. Az urbanizálódás, a közigazgatási és ipari központok dinamikus népességnövekedése azután ezt a hagyományos árucserét jórészt „város és vidéke” kapcsolatrendszerre egyszerűsítette. Nagykőrösről például már az 1850-es években nagy tömegben hordták Pestre a friss és hordóban kovással savanyított uborkát: a főidényben naponta 50–60 szekérnyit is elszállítottak. A század végén és a 20. században pedig a – vasúti szállítás révén – nyugat-európai városok piacait is clárasztotta a nagykőrösiek-

nek ez az árunövénye (Novák L. 1986: 248–249). A Nyárad mente néhány zöldségtermelő faluját – az egyik veteményükre, a sárgarépa utalva – Erdély-szerte *Murkországnak* emlegették. A folyó termékeny öntéstalaján már a 16–17. század óta folyt kertészkedés, és nemcsak a közeli nyárádszeredai vásárra, illetve Marosvásárhelyre, hanem távolabbi városokba – Besztercég, Szebenig – is rendszeresen elszekereztek az itt lakók, hogy kiegészítő jövedelemhez jussanak (Benkő S. 1972; Kós K. 1976: 363). A Debrecen és Nagyvárad közötti falvak közül jó néhány valamilyen veteményre szakosodott: Hajdúhadház a káposztáról, Hosszúpályi és Monostorpályi a zellerről, Derecske a fokhagymáról és vöröshagymáról, Vértés és Nagyléta a tormáról, Konyár és Vekerdpuszta a dinnyéről volt híres. A nagyváradai és a debreceni felvevőpiac hatására a 19. század második felében jelentősen növekedett e növények termesztése, előzményei azonban a 19. század elejéig, esetleg a 18. századig nyomon követhetők (Varga Gy. 1975a: 259; 1988; 1993). A 19. század második felében a vöröshagymájáról elhíresült Makóról az 1830-as években még a paprika és a „gyökeres vetemények” (a vörös- és fokhagyma mellett a petrezselyem, a paszternák, a zeller, a sárgarépa) tömeges kerti termesztését és értékesítését emlegette a város tudós ismertetője: „az egész Alföldet és Bánátot elönti Makó gyökereivel, hagymáival és paprikájával” (Szirbik M. 1979: 33).

A 20. században nemcsak a régióközpontok és a megyeszékhelyek, az iparosodó kisvárosok körül is kialakult a kerti növényekkel piacozó falvak hálózata. A Belényes környéki magyar falvak mindegyikének volt piacra hordott háziipari vagy más terméke. Közülük Jánoshalmát a zöldségtermesztésről ismerték. Nemcsak Belényes lakossága, hanem a hegyvidéki románok is igényt tartottak a jánoshalmi zöldségre (Kós K. 1976: 17–18). Losonc környékén egy-egy mezőgazdasági termékkel jellemezték a falvakat: Terbeléd a hagymájáról, Kalonda, Hegymeg, Bozita a káposztájáról, Pinc a dinnyéjéről volt híres. A vegyes zöldségtermesztés e falvakban is évtizedekkel korábban elkezdődött, viszont az egy-két növényre szakosodás, ezzel együtt a kertészet rangjának megemelkedése a 19–20. század fordulója óta jellemző (Paládi-Kovács A. 1982b: 384). Kopácsból, a szegény drávaszögi halászfaluból, miután a 20. század első évtizedétől a közeli Eszék zöldségellátására vállalkoztak, a kertészet „jómódú, gazdag közösséget varázolt” (Lábadi K. 1994: 100).

A nagyobb városokban a tágas beltelkű külvárosok népe szakosodott zöldségtermesztésre. Egerben a két maklári negyedben már a 19. század elején kertészkedtek (ezért *Zellervárnak* csúfolták ezt a városrészt), s az első világháború előtt már nemcsak a megyeszékhely-kisváros piacát, hanem a helybeli kofák (*kuffantók*) közvetítésével a Felföld egy részét is el tudták látni (Schwalm E. 1985: 63). Székesfehérvár Palotaváros (Rácváros) nevű negyedében szintén 19. századi előzményei voltak a zeller, a saláta s egyéb zöldségfélék termelésének. E piaci termékek a 20. század első felében Veszprémbe, Várpalotára, olykor Budapestre is eljutottak (Demeter Zs.–Gelencsér J.–Lukács L. 1990: 105–112). A Kolozsvár-hóstatí „földészeknek” a 19. század vége óta – a marhatartás mellett – a zöldségtermesztés volt a legfontosabb jövedelemforrása (Pillich L.–Vetési L.–Vincze Z. 1984: 76–77).

A piaci kapcsolatok legújabb kori átrendeződése a közlekedés és szállítás modernizálásának következménye volt, ezért egy-egy kertészkedő falu, mezőváros lakossága a szekerezve nehézkesen, vonattal vagy gőzhajóval azonban könnyen elérhető távoli piacokat is meg tudta hódítani. A nagyvárosi – különösen a fővárosi – piac tehát nemcsak a közvetlen közelben lakókat készítette „zöldövezet” kifejlesztésére. A Duna-parti községek lakói – nemcsak a Csepel-szigetiek, még a dunapatajiai, az ordasiak, a foktőiek, az uszódiai is – a rendszeres hajójáratot kihasználva hordták Pestre a zöldséget és a baromfit (Sipos Zs. 1959; Kósa L. 1990: 190).

107. ábra. Káposztaaprító eszközök, Hajdúhadház (Hajdú vm.)

Ha az áru nem kívánta meg, hogy nap mint nap frissen kínálják: ha eltartható vagy tartósítható volt, olyan falvakban-mezővárosokban is kialakulhatott a piacra termelés helyi hagyománya, melyek viszonylag messze estek egy-egy nagyvárostól.

A káposzta a középkor óta a legfontosabb zöldségnövényünk volt: a 17–18. századi szerzők a magyar konyhán nélkülözhetetlen és a nemzeti jelleget is szimbolizáló növényként emlegették: „A káposztás hús Magyarország címere” (vö. Kisbán E. 1997: 481–482). Tovább nőtt a káposzta jelentősége a városi-ipari munkásság létszámnövekedésével; különösen azért, mert a tartósítás – a hordóban savanyítás – paraszti módszerének köszönhetően télen is – és viszonylag olcsón – hozzá lehetett jutni. A Budapest környéki falvakban – legjellemzőbben Vecsésen – ez a rohamosan növekvő városi igény segítette kifejlődni a káposztatermelést és a házi (utóbb kisüzemi) savanyítást. (A savanyításról lásd Lippay J. [1664: II. 126.] 17. századi leírását, s az ezzel lényegileg megegyező paraszti gyakorlat ismertetését: Fábíánné Biczó I. 1913: 277–279; Enyedi J. 1963: 14–22; Papp I. 1982: 187–192.)

A káposzta más termelőkörzetei viszont nem voltak közvetlen kapcsolatban egyetlen nagyváros piacával. A hajdúhadházi káposztával való piacozás kezdeteiről

annyit tudott meg a termelést és feldolgozást ismertető néprajzi gyűjtő, hogy a vasúti szállítás előtt szekerekkel fuvarozták a termést, és nemcsak a közeli Debrecen, de Miskolc, Eger vagy Szolnok piacára is. Ebből a helybeli *káposztakofák* és a máshonnan érkező kereskedők egyaránt részt vállalták (Enyedi J. 1962: 424). Az emlékezet alapján felvázolt kereskedelmi kapcsolatok a 19. század végére vonatkoznak. Van azonban 18. századi adataink is a Debrecen környéki savanyított káposzta távolabbi városokba szállításáról. 1730 táján egy hódmezővásárhelyi férfi Debrecenből hazaérkezve „egy hordo káposztát” hozott, s a boszorkány vád alá vont asszony „kértt azon Debreczeny káposztából” (Schram F. 1970–82. I. 234); a nagykunsági mezővárosok lakói pedig a 18–19. század fordulóján rendszeresen vásároltak hordós káposztát a hajdúhadháziaktól (Szilágyi M. 1993b: 211–212).

Már a 19. század elején piaci termékként emlegették a negyedik (Nyitra m.) káposztáját. Ennek a századnak a végén pedig a Vágon és a Dunán leúsztatott fahajókon már Budapestre és a közbeeső városokba is elszállították: a 70–80, egyenként négy vagon befogadóképességű hajó egy idényben négyszer-ötször megfordult. Győr környékére és – még rendszeresebben – a Garam mentére, Léva és Aranyosmarót vidékére ekkortájt is szekerezve jutott el a negyedik káposzta (Hofer T. 1960: 335–336). Az itteni káposztatermesztés nagy hagyományát az is mutatja, hogy amikor a negyedik magyarok egy részét a második világháború utáni lakosságcsere Csanád-alberti és Nagybáthhegyesre sodorta, a békési (korábban csanádi) tájon ők fejlesztették ki egy újabb káposztatermesztő körzetet (Krupa A. 1970). A Szigetköz falvaiban a település-közel káposztáskertekből a folyószabályozás után terjedt ki a kertészkedés – a káposzta mellett a paprika- és paradicsomtermelés – a szántóföldekre, és az 1930-as években virágzott leginkább. Ősszel „hosszú kocsisorok vitték az állomásra bevagonírozni” a káposztát (Timaffy L. 1980: 114–115).

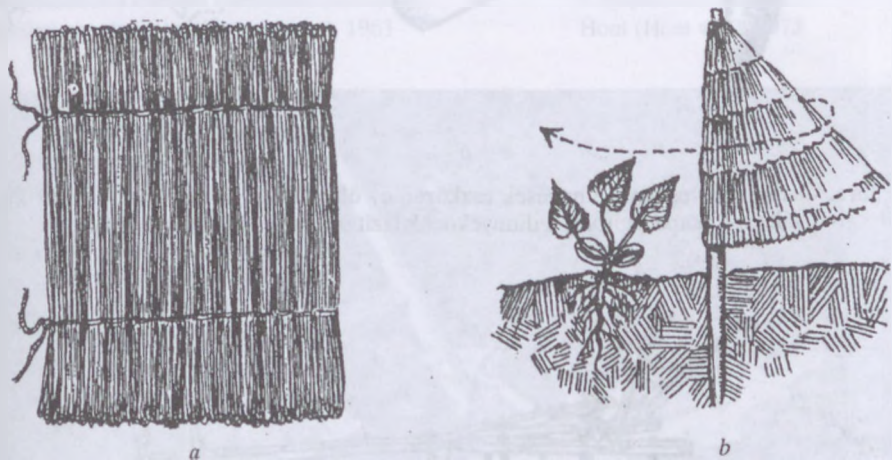
A Nógrád megyei Órhalomból és Hugyagról a 19. század vége óta Losoncra, Salgótarjánba, Pásztóra és Budapestre szekereztek a káposztával, s leginkább a szlovákok körében találtak jó piacra. Hasonlóan régi hagyománya, s szinte az egész országra, sőt a határon túlra is kiterjedő értékesítési körzete volt az Ipoly menti falvak káposztatermesztésének (Manga J. 1979: 95; Viga Gy. 1990: 112–114). Már a 19. század közepén híres volt, a 20. században pedig a faluhatár harmadát is elfoglalta a dél-gömöri Hét, Sajóvelezd, Sajópüspöki és Sajónémeti káposztája. Ha maguk a termelők adták el a termést, szekéren szállították; az Egerből, Miskolcra, Mezőkövesdről érkező kereskedők pedig a vasúti szállítás lehetőségével éltek (Dobrossy I.–Fügedi M. 1983: 67–69).

Ahol a káposzta árunövény lett, nem annyira a termelésnek, inkább a feldolgozásnak alakult ki speciális eszközkészlete. A palántanevelés, a kiültetés, a növényápolás (a négyszeri-ötszöri kapálás) és a *káposztavágás* (a káposztafejek nyeles, készerű pengével való lemetszése a töről, majd kosarakban csomókba hordása) egyszerű kéziszerszámokat – hovatovább persze más munkára nem használt „célszerszámokat” – igényelt. A feldolgozás eszközei viszont – a változatos formájú aprítókések és kétnyelű pengék, a káposztagyáluk, a torzsa kivágására szolgáló kézifűrők (olykor „kisgép”-szerű fűrészkeretek) – folyamatosan ébren tartották az egyéni kísérletező kedvet, hogy a mind nagyobb mennyiséget minél gyorsabban és kisebb erőfeszítéssel tudja ki-ki feldolgozni. A „nagyban” történő savanyítás nem különbözik lényegesen a

paraszti gyakorlattól, az azonos funkciójú kézi szerszámok feltűnően nagy formai változatossága mégis a piac által kikényszerített – a paraszti árutermelésre általában jellemző – állandó kísérletezés bizonyítéka.

A DINNYÉSEK

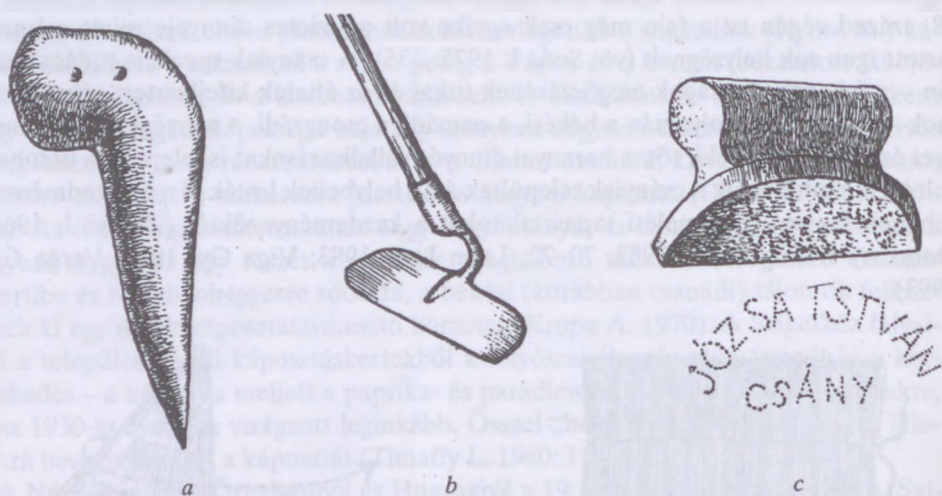
A sárgadinnye és a görögdinnye országszerte kedvelt gyümölcs volt, egyes vidékeken – Szatmárban, Szabolcsban, Biharban vagy Pozsony környékén – pedig a 18. században már piacra is termelték (Bél M. 1978: 60; 1984a: 217; 1984b: 214–215). A legjelentősebb tájörzete a Heves megyei Csányban és környékén alakult ki, noha a 18. század végén ez a falu még csak egyike volt az ízletes dinnyéje miatt számon tartott igen sok helységnek (vö. Soós I. 1975: 135). A csányiak speciális tudása azután – a fajtatulajdonságok megőrzésének titkai és az általuk kifejlesztett célszerszámok – a 20. század folyamán a békési, a csanádi, a csongrádi, a nyírségi, a Fejér megyei és a Pest környéki, sőt: a baranyai dinnyés vállalkozásokat is jelentősen befolyásolta. Ha nem maguk a csányiak települtek át, a helybeliek lesték el a legeredményesebbnek bizonyult termelési tapasztalatokat a kezdeményezőktől (Zentai J. 1965; Dobrossy J.–Fügedi M. 1983: 70–72; Lapu I.-né 1983; Viga Gy. 1991; Varga Gy. 1993).

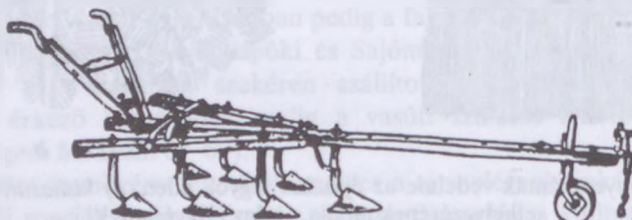
108. ábra. A dinnyepalánták védelme az éjszakai fagyok ellen: a) kishasura; b) a kishasura elhelyezéseinek módja. Csány (Heves vm.)

Dél-Hevesben – ahogy másutt is – a közös legelőből kiszakított földeken, a *gyeptörésekben* kezdődött a dinnye termesztése. Árutermelő ágazattá akkor vált, amikor – a jobbágyfelszabadítás után – a volt zsellérek előbb a környező településeken, majd mind távolabb családonként 10–15 holdas parcellákat vettek ki feles bérletbe a dinnye számára. A 20. század első felében szinte az egész országban Csányból kirajzott dinnyések vállalkoztak rá, hogy az uradalmaktól, a nagyobb parasztbirtokosoktól a

haszon feléért dinnyeföldet béreljenek. Tavasz közeledtén szinte elnéptelenedett Csány és néhány közeli falu: a tenyészidő alatt az egész család a dinnyeföldre költözött, ahol földkunyhóban éltek – csak a telet töltötték a falujukban. Akár évtizedeken át vállalták ezt a kétlaki életformát, akár – idő telvén – áttelepültek valamelyik másodlagos termelési körzetbe, gazdálkodási stratégiájuk alapvetően különbözött a parasztokétól. A dinnye számára kedvező esztendőkből különösen jelentős készpénz-bevételüket nem paraszti eszmények szerint hasznosították: nem vásároltak földet, hogy kisparaszti gazdaságot szervezzenek. Inkább a termelés növelésébe és az otthoni életkörülményeik korszerűsítésébe fektették a jövedelmüket (Boross M. 1959).

109. ábra. Csányi (Heves vm.) dinnyések eszközei: a) ültetőfúró (*furu*) a gyepkockák kifúrásához; b) kapa (*horoló*) a dinnyeközők lazításához; c) dinnyebélyegző

110. ábra. Csányi dinnyések ekekapája a dinnyesorok közeinek talajlazításához

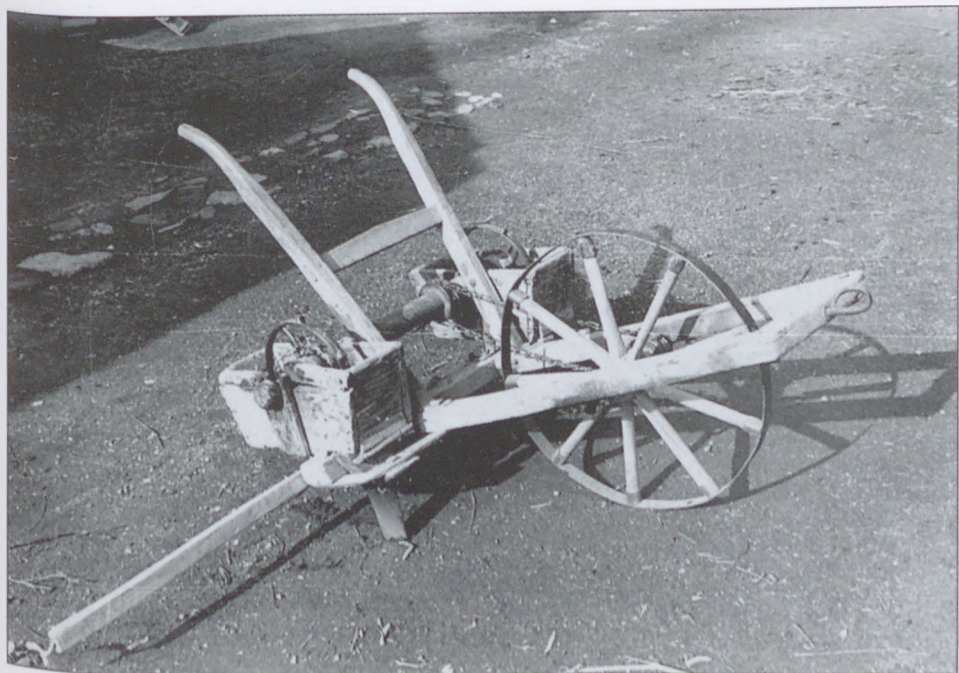
A dinnyetermesztés speciális eszközanyaga, mely az 1890-es évektől a mind nagyobb arányú szántóföldi termesztés hatására kezdett kialakulni, a csányiak újtó készségéről tanúskodik. Bár szinte minden dinnyés szerszámnak volt valamilyen előképe, a legcélszerűbb forma kialakítása, speciális szükséglethez igazítása hosszabb-rövidebb helyi kísérletezésnek köszönhető. A melegágyi palántaneveléshez

76. Kukorica ültetése ültetőfával (*cuca*).
Szilvásszentmárton (Somogy vm.), 1963

77. Kapálásból hazatérők.
Hont (Hont vm.), 1975

78. Házi készítésű kukoricavető szerkezet. Ákos (Szilágyményes vm.), 1968

79. A kapa kalapálása. Átány (Heves vm.), 1965

80. A sorközök meghúzatása ekekapával. Illy (Nógrád vm.), 1975

81. A tornácon száradó dohányfüzerek. Penyige (Szatmár vm.), 1930

82. Kukoricafosztás. Duskok (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.), 1961

83. A sor kijelölése sorhúzóval. Homokmégy (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.), 1963

84. A paprika palántálása ültetőfával (szádiló) bolgárkertészetben. Budapest-Zugló (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.), 1931

85. Öntözővíz vontatása a sorok között paprikapalántázáskor. Kiskunmajsa (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.), 1986

86. A káposzta gyalulása savanyításhoz.
Körösnagyharsány (Bihar vm.), 1962

87. Paprikafűzés. Boldog
(Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.), 1980

88. Dinnyékunyhók. Veresegyház (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.), 1930

89. Bolgárkertészet: a paprika melegágya kipalántálás előtt.
Budapest-Zugló (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.), 1931

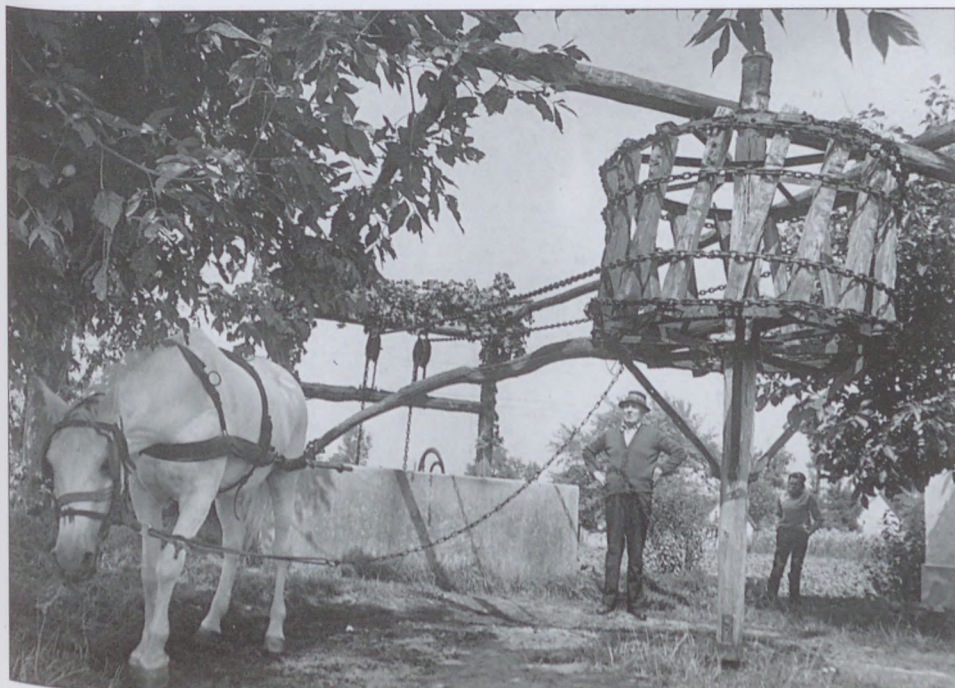
90. Paradicsomszüret. Rákospalota (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.), 1937

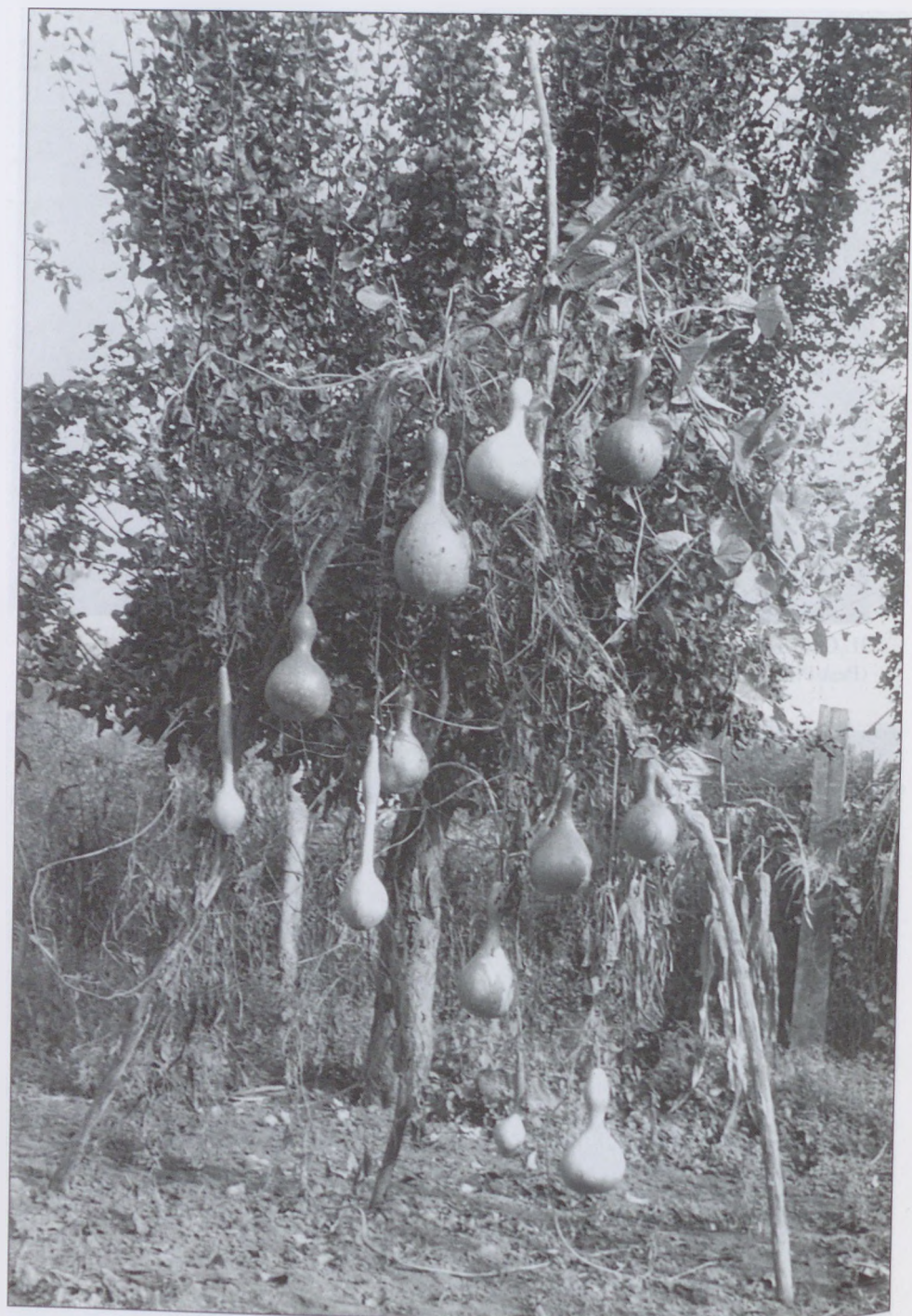
91. Öntözéses kertészet, Kecskemét (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.), 1984

92. Bolgárkertész jellegzetes háti- és kézikosárral. Tiszafüred (Heves vm.), 1937

93. Zöldséges kút vizkiemelő kerékkel, Kecskemét (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.), 1981

94. Lopótöklugas. Göd (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.), 1980

használt hatalmas mennyiségű gyepkockát kovács készítette éles pengéjű, nyeles kéziszerszámmal, a *gyepkockahasítóval* metszették; a mag számára a *furunak* nevezett aprócska kézi eszközzel készítettek lyukat a gyepkockába. A palántákat *sorhúzó* nyomán, palántázó fával ültették ki a jól trágyázott földbe, a kapáláshoz a *horolónak* nevezett kapát, illetve a gyári ekekapá jelentősen módosított változatát használták. Más veteményeknél is alkalmazott kéziszerszámok és állati vonóerővel működtetett olyan kisgépek jelentették tehát a dinnyés szerszámkészletet, melyeket gondosan hozzáigazítottak a szükséglethez, a munka gyorsítására törekedvén. A kukorica művelésére kifejlesztett gyári *ekekapát* például azért nem tudták változtatás nélkül használni, mert más a sorköze a sárgadinnyének és a görögdinnyének, s az első, a második és a harmadik kapálásnál is másképpen kell beállítani a késeket. Ezért a falusi bognárokkal és kovácsokkal állítható késű speciális ekekapát készítettek (részletesen lásd Boross M. 1957).

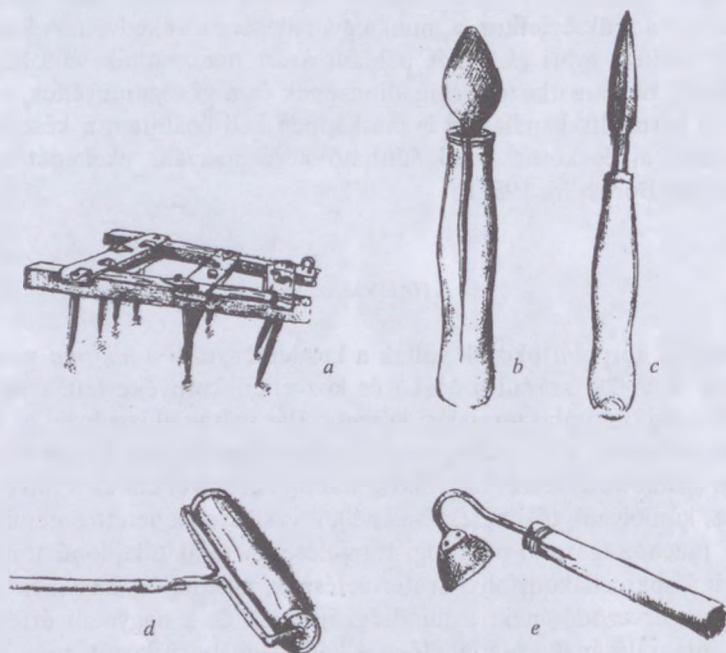
A HAGYMÁSOK

Földnélküliek, törpebirtokosok voltak a kezdeményezői a *hagyma* monokultúrás termelésének is. A 20. századra Makó és közvetlen környéke lett a vöröshagyma kiemelkedően legfontosabb termelési körzete. Bár voltak előzményei az áruzőldség makói termesztésének, a 19. század közepénél – második felénél nem régebbi, hogy a városhatár számottevő részét hagymával ültetik be. Mivel ennek a növénynek kicsi a földigénye, komolyabb tőkebefektetés nélkül is sikeres lehetett a nemzeti, majd a nemzetközi piachoz igazodó minőségi termelése. A saját tulajdonú törpebirtokon, illetve bérelt kisparscellákon folyó árutermelésnek, no meg a „hagymás” érdekvédő közösség megszerveződésének: a minőségi igények és a nagybani értékesítés célrendszerbe integrálásának köszönhetően a két világháború között már 3350 gazdaság, az összes makói gazdaság 62,3%-a foglalkozott hagymatermesztéssel (Erdei F. 1982: 11. – Lásd még Erdei F. 1941; Boross M. 1968; Szalay F. 1978; Halmágyi P. 1982; Tóth F. 1969, 1982, 1998a, 1998b).

A makói helyismereti irodalom az egyedülálló íz- és zamattartalmú, jól eltartható tájfajta kitenyésztését a „népi nemesítés magasiskolájaként” emlegeti (Tóth F. 1998b: 75). Jelentősen hozzájárult a makói hagyma előnyös fajtatulajdonságaihoz – így folytatódik az érvelés – a dughagymás termesztés helyi megoldási módja. Mivel megfelelő nagyságú étkezési hagymát csak nagyméretű dughagymaról lehet nevelni, az ilyen viszont inkább magszárat és magrózsát, mint hagymafejet szokott nevelni, kifejlesztették a makóiak a dughagyma hőkezelésének technikáját: a lakóházban a kemence fölött szárították (újabban hőkezelőben kezelik) a dughagymát, hogy a virágrügyképződést megakadályozzák.

A makói hagymakertészek leleményességét dicséri – Tóth Ferenc megfogalmazása szerint – az „állandóan változó és folyamatosan tökéletesedő eszközkészlet” is. A munka gyorsítását és könnyítését szolgáló, célszerűen adaptált kéziszerszámok között vannak olyanok, amelyek a kertben vagy a szántóföldön másutt is szélteben használt eszközök változatai csupán. Ilyen a különösen gondos talajművelésre használt *ásó*, a *vasgereblye*, a *fogas*, a *tüsökbhóróna*, a *kézi henger* vagy a hagymaduggatáskor

nélkülözhetetlen sorhúzó, az *útalló*. Kialakultak teljes „eszközcsaládok”, melyek egy-egy speciális, amúgy nem túl eszközigényes munkaműveletet szolgáltak ki. A dug-hagymarakó felszereléséhez például hozzátartozott a térdvédő (*térgyelő*), az érmelegítő, a hagymarakó kötény és a hántolatlan vesszőből helybeli mesterek által kötött *kiskaska*. A legtöbb kézimunkát igénylő művelethez többféle változatban létező „célszerszámokat” fejlesztettek ki: a rövid nyelű kapát, az ún. *kaparót*, valamint a

111. ábra. Makói hagymások eszközei: a) favázás, kézi *kisfogas*; b) régi típusú hagymaásó; c) az 1950-es években elterjedt hagymaásó; d) henger; e) apróhagyma kaparó

hagymaásót. A makói kisiparnak a „kisgép”-szerű konstrukciók kialakításában és fejlesztésében volt meghatározó a szerepe. A kocsival-lóval nem rendelkező zsellérszármazék hagymások számára nélkülözhetetlen, ezért szimbolikus jelentéssel is felruházott szállítóeszköz, a hosszú ládájú talicska (*mönyétderekú* vagy *ládás tajicska*) egy évszázadon át egyetlen bognárctalád, a Majsaiak műhelyéből került ki. A hagymások és a szakiparosok közös konstrukciója volt a többféle változatban ismert kézi *vetőgép*, a kézikapa szerepű szárnyas földlazító eszköz (*fecske*, *csuszujka*, *béla*), az ekekapa szerepű, de kézi tolokapa (*dikkelő*) és a dughagyma-osztályozó *tolós rosta*, illetve *forгатós rosta*. (A hagymások innovációs készségéről lásd Boross M. 1968; Tóth F. 1998a: 313–341).

Az ország más vidékein is voltak falvak, melyek a vöröshagyma vagy fokhagyma termelésében tűntek ki, anélkül azonban, hogy a makóiakhoz hasonló következetességgel igazodtak volna a nemzeti és nemzetközi piachoz. Derecskén, jöllehet a 18. század eleje óta piacoztak a zöldségfélékkel, a téeszkek megszervezéséig megmaradt a

hagymatermesztés a parasztgazdaságok keretei között. A szekerező – vásározó, illetve faluzó – értékesítést vagy maguk a termelők, vagy parasztkereskedők végezték. Vagyis a derecskei hagymások nem szerveződtek – úgy, mint Makón – foglalkozási és érdekcsoporttá (Varga Gy. 1975a). Jászdózsán, ahol a 19. század közepe táján kezdett kibontakozni a fokhagymatermesztés, és hamarosan híressé is vált a falu erről a termelvényéről, csak az agrárszegénység egy része foglalkozott vele. A módosabb parasztgazdák tagadták, amikor a néprajzi gyűjtőnek nyilatkoztak, hogy a fokhagyma Jászdózsának a legjelentősebb árucikke lenne: a szegénység szimbólumának tekintették a vele való hátaló kereskedést (Szabó L. 1973). A híres bajai fokhagymapiacra a dusnokiak vitték a legnagyobb mennyiségben az árujukat, ők ugyanis holdszámra természettkék, míg a többi faluból valók csak a feleslegüket igyekeztek értékesíteni (Solymos E. 1976c: 84).

A FÜSZERPAPRIKA TERMESZTÉSE

Az újvilági eredetű *fűszerpaprika* örleménye a 18. század második fele óta különösen kedvelt fűszere a magyar konyhának (Kisbán E. 1997: 534). Nagyarányú természetésének és házi vagy kisüzemi feldolgozásának Szeged volt a legismertebb központja. A szabad királyi városban a parasztlakta városrészek (különösen Alsóváros), illetve az előbb-utóbb tanyai kapitányságként, majd faluként önállósodó határrészek (Alsótanya, Röske, Szentmihálytelek) törpebirtokosai, agrárproletárjai az 1850-es évektől – miután a dohánytermesztés lehetőségei beszűkültek – kezdtek el a szántóföldön természetni a paprikát. Ha nem volt a vállalkozó *szegényembernek* még egykét holdnyi *örökföldje* sem, a várostól vagy nagyobb gazdától *arendált* ekkora területet. Amikor a módosabb gazdák is bekapcsolódtak a paprikázásba, miután megtrágyázták, felszántották a földet és palántát neveltek, a többi munkaműveletet – a palántázást, a legalább háromszori kapálást és a szedést – részes művelésre adták ki; a szokásjog szentesítette egyezség szerint előbb „felében”, majd „ötből kettőért” (összefoglalóan: Bálint S. 1959, 1962, lásd még Fodor F. 1992: 404–407; Juhász A. 1996: 302–307).

A szegedi körzettel egyidejűleg, részben ennek hatására alakult ki a közeli Kalocsán és környékén az azonos technológiájú, hasonló volumenű paprikatermelés és -feldolgozás. A „kalocsai” paprika egyébként a – helyismereti irodalom szerint – Dunántúlra is átnyúló, mintegy 60 falut magában foglaló körzetben természettt és feldolgozott örlemény gyűjtőneve. E „márkanév” kialakulásának időszakából, a 19. század második feléből a fajsziak paprikatermesztéséről rendelkezünk a legtöbb adattal (Horváth F. 1936: 5–7). Az első világháború óta, a Magyarországon termett fűszerpaprika beszerzési nehézségei miatt, a szomszédos országok magyarok lakta vidékein újabb, közvetlenül vagy közvetve a szegedi hagyományokat folytató természetttési körzetek is kifejlődtek. Ilyen a jugoszláviai Horgos és környéke, mely eredetileg a szegedi tájörzethez tartozott, a csehszlovák állam önálló politikája által is támogatott Érsekújvár környéke, valamint az ezeknél kisebb jelentőségű romániai Érmellék néhány faluja és a kárpátaljai Nagydobrony (Bálint S. 1962: 121–127; Beszédes V. 1995: 41–42; Szilágyi M. 1991b: 55; Móricz K. 1993: 120–121).

A ház körüli kertben szokásos palántanevelés, a palánta kiültetése (*palántarakás*, *paprikarakodás*), a kapálás, a szedés és a paprikacsövek felfűzése a szikkasztáshoz igen sok kézi munkát igényel. Ezeknek az alig-alig gépesíthető munkaműveleteknek csekély az eszközigénye: a paprikatermesztőket sokkal inkább az örlemény csípősségének, illetve *csípmentes* voltának befolyásolására is képes szaktudásukkal, mintsem a kertészetben általában használt eszközkészlettelől különböző „célszerszámokkal” lehet jellemezni. Ősszel a lakóházra, illetve a *szérgyia* nevű állványra szikkadni kiagatott több száz pirosuló *fűzér* látványa azonban bármilyen eszközkészletnél látványosabban tanúsítja a termesztő gondosságát, hozzáértését, s árulkodik a termés mennyiségéről is.

A szegediek eleinte – más körzetek lakói, bár nem mindig legálisan, szinte napjainkig – az örlemény előállítását szintén házilag végezték, a szekerező vagy hátaló értékesítést pedig vagy maguk, vagy parasztkereskedők szervezték meg. A feldolgozás modernizálódása egyrészt a lábbal hajtott *küliben* való törés, vízi- és szárazmal-mokban való őrlés helyébe lépő gőzmalmi őrlés – az ún. *paprikamalmok* – hálózata-nak kifejlődését: egy helyi iparág létrejöttét eredményezte, másrészt jellegzetes bér-munkaformát, a *paprikahasító* lányokét is kialakította Szegeden. Az 1900-as évek elejétől, különösen az első világháború után a helyi tőke – utóbb az állam is – újabb meg újabb erőfeszítéseket tett, hogy kapitalista vállalatná szervezze, illetve mint állami monopóliumot korlátok közé szorítsa a feldolgozást és értékesítést. Ezért a paprika paraszti termelése és üzemi feldolgozása-értékesítése mindjobban eltávolodott egymástól. Az államhatalmi megszorítások azonban napjainkra sem tudták teljességgel felszámolni a paraszti „vertikumot”: az őrlés és a piacozás féllegális-illegális gyakorlatként megmaradt (Bálint S. 1962: 62–106; Fehér Z. 1987; Nagy A. 1987).

AZ IPARSZERŰ KERTÉSZKEDÉS

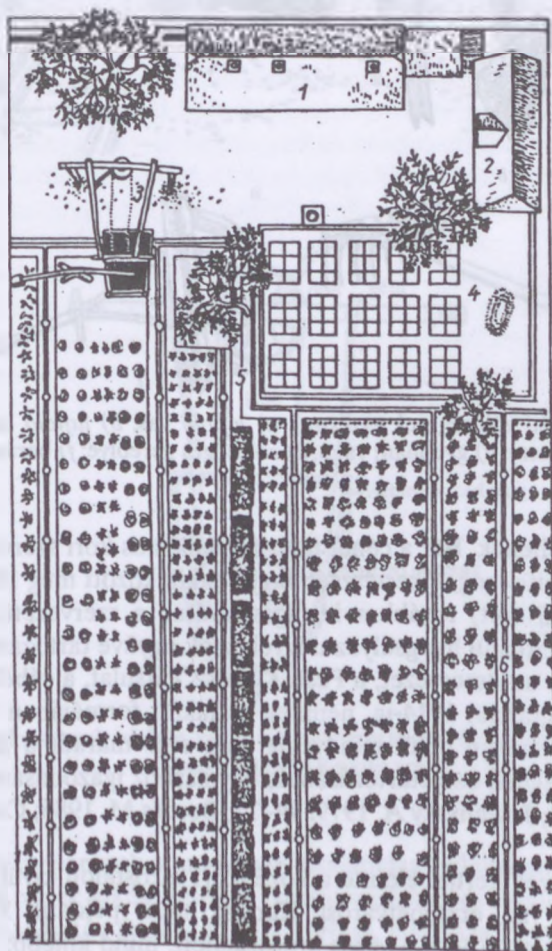
Eddig a parasztkertjeiről és a paraszti tudásanyagra alapozódó kertművelésről szóltunk. Évszázadok óta léteztek ezzel párhuzamosan másféle kertészetek is, ezeknek bemutatása azonban csak addig a határig lehet etnográfusi feladat, amíg a dinamikusan változó, az újítások integrálására is képes paraszti hagyomány értelmezését segítheti.

A középkori-kora újkori főúri kastélyok és kolostorok virágzó kertjei – mind a „kertművészet” rangjára emelkedő parképítés és -gondozás, mind a zöldségtermesztés (vö. Lippay J. 1664; Rapaics R. 1940a) – évszázadokon át követhető példát kínáltak a parasztnak. Az ezekben a kertekben dolgozó „szakkertészek” tudásának szétáramlásáról, azaz: az egyoldalú példakövetésről, illetve – ez sem lehetetlen – a tapasztalatátadás kölcsönösségéről jószerével semmit sem tudunk. A városi polgár s döntően német nemzetiségű kertészek tanult „szakmaként” művelt, szervezethez is iparszerű zöldségtermesztésének, valamint a Balkánról áttelepült bolgárok által megszervezett ún. *bolgárkertészetek*nek a paraszti kertekre gyakorolt hatását viszont a nagyvárosi piacért folyó 19–20. századi vetélkedés felfedeztette az etnográfiai kutatással. Mivel a nagyvárosi lakosságot ellátó paraszti kertészkedés, melynek

20. századi fellendüléséről fentebb szóltunk, a „német kertészekkel” és a „bolgárkertészekkel” megvívott konkurenciaharcban és a példakövetésre való készség jegyében formálódott ki, röviden jellemeznünk kell a kertészetnek ezeket az iparszerű változatait is.

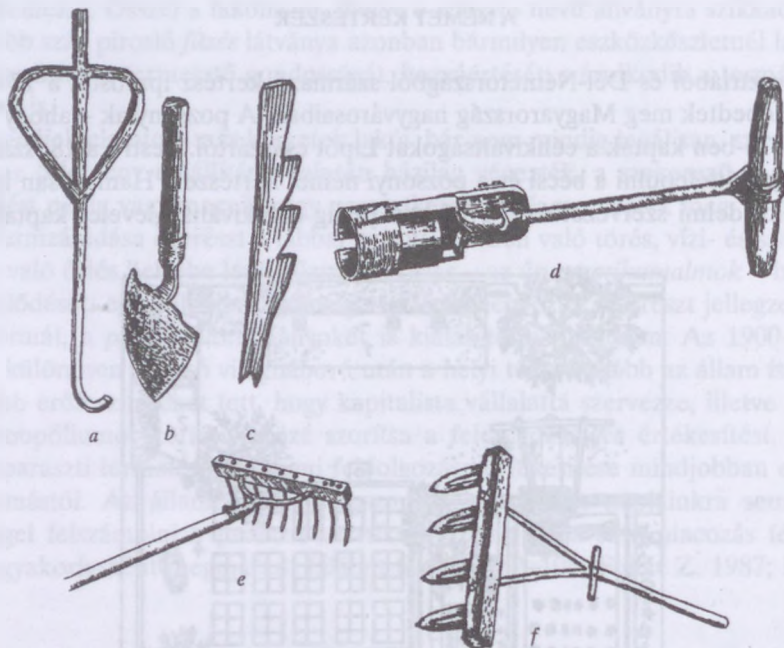
A NÉMET KERTÉSZEK

Az Ausztriából és Dél-Németországból származó kertész iparosok a 17–18. századtól telepedtek meg Magyarország nagyvárosaiban. A pozsonyiak – ahogy a bécsi-ek is – 1674-ben kapták a céhkiváltságokat Lipót császártól. Pestre a 18. század elején kezdtek áttelepülni a bécsi és a pozsonyi német kertészek. Hamarosan létrehozták érdekvédelmi szervezetüket, 1766-ban pedig céh-kiváltságlevelet kaptak Mária

112. ábra. Egy kecskeméti zöldséges tanyájának és kertjének alaprajza az 1950-es években:
1. lakóház; 2. istálló; 3. kút; 4. melegágyak; 5. kert; 6. öntözőcsatornák

Teréziától, melyet 1847-ben V. Ferdinánd is megerősített. A céhszabályok – ugyanúgy, mint az iparos céhek esetében – a mesterség tanulásával, a céhbe állótól megkívtatott szakmai ismeretekkel, a vallásos és erkölcsös magatartás követelményeivel, a termékek piaci értékesítésével foglalkoztak. 1767-ben, amikor a céhládát felavatták, 29 német nemzetiségű kertészt jegyeztek be alapító tagként, 1803-ban pedig 38 tagja

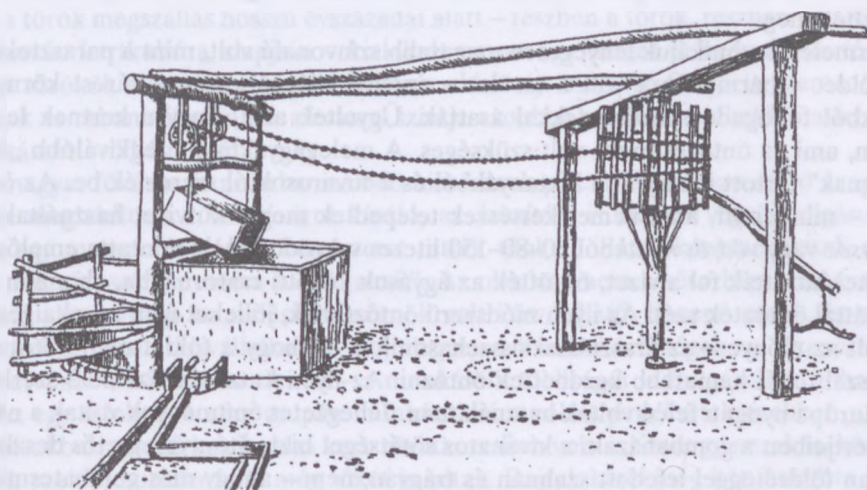

113. ábra. Kecskeméti zöldségesek eszközei: a) luftoló vas; b) luftoló lapát; c) luftoló fa (a melegágy hűtéséhez); d) gyephant vágó; e) zöldséges gereblye; f) barázdahúzó gereblye

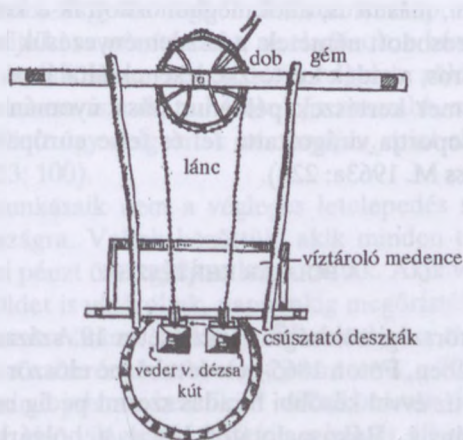
volt a kertészek céhének. Bár a céhet mint feudalizmus kori szervezeti formát 1872-ben törvény szüntette meg, a kertészceh tagjai (akik között még 1836-ban is csak két magyar anyanyelvű volt) továbbra is ragaszkodtak a szervezetükhöz, szimbolikus eszközökkel változatlanul hangsúlyozni igyekeztek együvé tartozásukat és társadalmi különállásukat. Az utódszervezet, a Pesti Kertész Társulat, a céhélet alaki szabályait és kellekeit is megtartva, 1914-ig, némileg átalakult formájában az 1950-es évekig működött. A szervezeten belül mindvégig igen erős maradt a „kertészdinasztiák” családi és mesterségbeli összetartozásának, egymáshoz igazodásának öntudata (Bartócz J. 1979: 94–99; Jeszenszky Á. 1979: 74–77; Boross M. 1986; Csoma Zs. 1998: 48–56).

A német kertészek kertjei eleinte a középkori városfalon kívül, a mai Nagykörút táján sorakoztak (az erzsébetvárosi Kertész utca például 1750 óta viseli a Gartnerstrasse nevet). Ahogy a város terjeszkedett, mind kijebb: a külvárosokba és környező falvak határába szorultak a zöldséges kertek. A 19. század közepén – második felében pedig, amikor a főváros környékén feltűntek a németek számára ko-

moly konkurenciát jelentő bolgár kertészetek, a pestiek egy része vidéki városokban, például Kecskeméten telepedett le, és ott honosította meg az ipari szervezetszerű kertészkedést (részletesen: Boross M. 1963a).

a

b

114. ábra. Zöldségkertészek vödörös kútja: a) húzószervezet, b) szerkezeti rajza, Kecskemét (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.)

A német kertész-iparosok a mesterség elsajátítása érdekében inasidőt tölthettek, a szabadulás pedig *remek* elkészítéséhez (kerttervezéshez és termelési terv összeállításához) volt kötve. Miután önállósodott a kertész, lakóháza körüli kertjében voltak a melegágyai, hajtatóházai és gombaházai, maga a zöldségtermesztés pedig a határbeli – saját tulajdonú vagy bérelt –, s legalább 6–10 katasztrális holdnyi (olykor lényege-

sen nagyobb, akár 60 holdas) kertészetben folyt. Az igen sokféle zöldség és főzeléknövénnel a városi lakosság igényeinek teljes körű kielégítésére, minden évszakban friss zöldség piacra vitelére, azaz: „primőr árú” termelésére is törekedtek. A melegágyakban tehát nemcsak palántát neveltek, hanem a mindig friss zöldségfélét is így termelték meg.

Termelési technikájuk lényegesen magasabb színvonalú volt, mint a parasztoké. A kertföldet – bármekkora volt a terület – az első világháborúig a várost környező falvakból felfogadott *ásóbandákkal* ásatták. Ügyeltek arra, hogy a kertnek lejtése legyen, ami az öntözés miatt volt szükséges. A melegágyakban a legkiválóbb „fűtőanyag” tartott lótrágyát a laktanyákból és a fuvarosoktól szereztek be. Az öntözésre – mindenütt, ahol német kertészek telepedtek meg – kútvizet használtak. Az ún. *orsós* vagy *vödörös kutak*ból 60–80–150 literes vasvödörrel, ló vontatta emelőszerkezettel húzták fel a vizet, öntötték az ágyások közötti csatornába, ahonnan szórólappal öntözték szét. Az ilyen módszerű öntözésnek, jóllehet igen munkaigényes, az volt az előnye – az árasztással összehasonlítva – , hogy a földet nem hűtötte le, tavasszal tehát hamarabb kezdhettek öntözni. Az ilyen kutak és vízemelő-szerkezetek Európa nyugati felén voltak használatban. Jellegzetes építmények voltak a németek kertjeiben a gombaházak: a kíváncsú sötétséget biztosító nyeregtetős deszkaházakban földréteggel lefedett szalmán és trágyán, nem – ahogy más gombatermelők-nél – a pincében folyt az egyik legjellegzetesebb árujuknak, a gombának a termelése (vö. Boross M. 1963a; 1980; Jeszenszky Á 1979: 78–79).

Ahogy Kecskeméten, másutt is, ahol meghonosították e kertészeti kultúrát a 20. századra már elmagyarosodott németek, a kezdeményezésük követésre ösztönözte a környezetüket, és a város, a vidék kertészkedésének általános színvonalemelkedését eredményezte: „A német kertészek példamutatása nyomán a helyi zsellérek kis, felemelkedni vágyó csoportja virágoztatta fel és tette európai szintűvé ezt a mezőgazdasági ágat” (Boross M. 1963a: 228).

A BOLGÁR KERTÉSZEK

A bolgárok magyarországi zöldségtermesztését a 19. század közepétől emlegetik forrásaink. Pest közelében, Fóton 1865-ben vett bérbe először öt vállalkozó kertészet céljára 15 holdat, egy tíz évvel későbbi híradás szerint pedig már a Duna két partján Téténytől Dunabogdányig, Rákospalotától Vácig a bolgárkertészek bérleményei sorakoztak (Boross M. 1973: 30). 1871-ben 164 pest-budai bolgárkertészt említenek, s a század utolsó évtizedére – csak a belső pesti övezetben – 573-ra nőtt a létszámuk (Csoma Zs. 1998: 77–78) Ekkor már az egész országot behálózták a kisebb-nagyobb bolgárkertész telepek. Arad, Esztergom, Nagyszeben határában például az 1870-es évtized elején, Temesváron 1872-ben, Torontál-Almásan 1873-ban, Szentesen 1875-ben jelentek meg a bolgárkertészet kezdeményezői (Boross M. 1973: 30). A 19–20. század fordulójára az országban szinte mindenütt – a Felvidéken és Erdélyben, s a döntően földművesek lakta alföldi mezővárosok határában egyaránt – a bolgárok zöldségtermesztő eljárása vált meghatározóvá. Varga Gyula (1974: 394) számítása szerint egyes években a 10 000-et is meghaladta Magyarországon a bolgárkertészek

száma. (A bolgárkertészekről lásd Dimitrov I. 1973 – Kalocsa; Surányi D. 1981 – Cegléd; Boross M. 1983: 443–445 – Békés; Czibulya F. 1987 – Szentes; Pillich L.–Vetési L.–Vincze Z. 1984: 76 – Kolozsvár; Major M. 1998 – Szilágynagyfalu.)

A bolgárok azért kényszerültek szülőhazájuktól távol bérleti vállalkozásokra, mert a török megszállás hosszú évszázadai alatt – részben a török, részben a balkáni-mediterrán kertkultúra alapjain – kialakult ugyan egy magas színvonalú kertészeti ipar, a törökök elleni felszabadító háborút ekkortájt megvívó Bulgária iparosodottságának és urbanizáltságának alacsony szintje azonban nem tette lehetővé a felvevő piac számottevő bővülését.

A magyar főváros és az urbanizálódó kisvárosok piacát elsősorban olcsó árakkal tudták meghódítani a vonzó árut kínáló, az árusítást is maguk végző bolgárok, s „nem egy magyar és német kertészetet tettek tönkre, illetve kényszerítettek arra, hogy más városok peremére húzódjanak”. Az olcsóság nem elsősorban a magyarországinál alacsonyabb termelési költségnek volt köszönhető, hanem annak, hogy az idegenből érkezett kisvállalkozók, a jellegzetes munkaközösségek, a *druzsesztvok* megszervezői – különösen eleinte – a munkásaik többségét is Bulgáriában toborozták. Az egy falubeliek nem csupán munkásokként voltak érdekeltek ezekben a vállalkozásokban: „A 25 kat. holdas kertszövetkezetben volt ... tizenegy munkás, köztük egy nő, ezek a munkán felül még tőkét is adtak. Rajtuk kívül még hét, havonta fizetett munkás dolgozott” (Boross M. 1973: 31–32, 34–35). Az idegenből jött munkás igénytelenségét – ezzel együtt a munkaerő rendkívüli olcsóságát – így jellemezte egy kortárs szakíró: „Harminc-negyven tagból álló munkacsoport mint egy család él együtt, a csapatgazda adja ki az utasításokat, az eladások, a háztartás költségei közös számlára mennek. Lakásuk földkunyhó, eledelük hagyma, zöldség; húst nagy ritkán látnak, szeszes italt sohasem isznak, ruházatuk is rosszabb, mint a legszegényebb magyar munkásé, e mellett úgy dolgoznak mindnyájan, mint aki saját magának dolgozik” (Balkányi B. 1913: 100).

A vállalkozók és munkásaik nem a végleges letelepedés szándékával érkeztek Bulgáriából Magyarországra. Voltak közöttük, akik minden télen, s olyanok, akik néhány év múltán, némi pénz össze gyűjtve hazautaztak. Akik véglegesen itt telepedtek le, s előbb-utóbb földet is vásároltak, napjainkig megőrizték etnikai és kulturális különállásukat (vö. Peneva-Vincze, L. 1981). Ők azonban a tízezret közelítő legnagyobb létszámhoz képest a szerény kisebbséget jelentették, a 20. század első-második évtizedében ugyanis mind jobban beszűkült vállalkozásaik lehetősége: a balkáni háború (1912), majd az első világháború idején a bolgár állam tömegesen rendelte haza Magyarországról állampolgárait. Annak ellenére, hogy a bolgárkertészek eleinte féltékenyen őrizték „titkaikat”, a magyarok esetleg ha napszámosként leshették el, sok helyütt azonnal magyarok foglalták el helyüket (vö. Balkányi B. 1913; Limbacher K. 1917). 1913-ban – egyes számítások szerint – „már a magyarok kezén levő bolgárkertek száma került túlsúlyba” (Varga Gy. 1974: 394).

A bolgárkertészek – és idő telvén a bolgár módra kertészkedő magyarok – melegágyi hajtatással és öntözéssel termelték a paprikát, a paradicsomot, a fejes salátát, a kelkáposztát, a karfiolt, a karalábét, az uborkát és sok más zöldséget, közöttük több új, a nálunk addig szokásosnál ízletesebb fajtát. A palántákat trágyafűtésű, üvegfedélű melegágyakban (*jastra*) hajtatták. Bár a melegágy nem volt ismeretlen Magyaror-

szágon, hiszen a középkor óta a főúri kertekben, a német kertésziparosok kertjeiben, valamint a 19. század óta a dohány- és a dinnyetermesztő tájörzetekben is alkalmazták valamilyen formáját, a bolgárok példája nyomán terjedt el igazán a magyar parasztkertészek körében. A magukkal hozott, a magyar szántóföldi művelésből ekkorra már kiszorult ún. *túrókével* szántották fel a bolgárok a rendkívül takarékosan kihasznált földterületet, majd egyenes vezetésű, a területet szélteben-hosszában behálózó öntözőárkokkal tagolták; az árkokat jellegzetes formájú széles kapával (*motika*) húzták. (Más funkciójú kapáik, egyéb kézi eszközeik is különböztek a magyarokétól.) A 2–3 m × 4–6 m-es ágyásokat (*fitera*) öntözéskor néhány percre elárasztották vízzel, majd kapával megnyitották a következő ágyást övező alacsony gátat, s az árasztást fiteráról fiterára haladva folytatták. Az ilyen módszerű öntözés – a kertészek érvelése szerint – noha jobban lehűti a talajt, mint a németek szórásos öntözése, kevéssé munkaigényes, következőképpen lényegesen olcsóbb. Egy Boross Marietta (1973: 39) által idézett 1915-ös számítás szerint szórásos módszerrel 2–3000 koronát, árasztással mindössze 300–600 koronát tett ki az egy kat. holdra vetített egész éves öntözés költsége.

A bolgárok – ha teheték – a folyók, patakok „élő vizét” használták öntözésre, azaz az indoklással, hogy ez melegebb, mint az ásott kutak vize és a növény számára fontos tápanyagokat tartalmaz. Jellegzetes vízemelő szerkezetük, a *bolgárkerék* (*duláp*), mely ókori (talán mezopotámiai) eredetű, s a Földközi-tenger vidékén általánosan elterjedt, három részből állt: egy fából ácsolt, tengely körül forgó kerékből, mely a láncra erősített s a vízbe merülő vödörök sorát tartotta; a fogaskerékből, mely az erőt átvitte az emelőrésztengelyére, és az ehhez csatlakoztatott egykarú emelőből, melyet állati vonóerővel körbe-körbe mozgattak. A folyóvíz öntözésre való felhasználása és valamilyen, a bolgárkerék elvét követő vízemelő szerkezet alkalmazása főképp a Körösök vidékén és Szentés környékén maradt jellemző a közelmúltig a példakövető magyar kertészek körében (vö. Palov J. 1985).

Nemcsak az öntözéses kertészkedés, a munka-, egyszersmind életközösséggé szerveződés elve is szembetűnő hatással volt a bolgárok magyar követőire. Sok helyütt – a legjellemzőbben Gyula környékén – a két világháború között, s a háború után is a paraszti környezettől öntudatosan elkülönülő, bár szegényparaszt-agrárproletár származék, ám a vagyonosodás jól látható jelei miatt tőlük is feltűnően különböző, s az együvé tartozást az azonos vallási közösséghez (kisegyházhoz vagy szektához) tartozásukkal kinyilvánító foglalkozási csoportot alkottak a bolgár módra kertészkedők, az ún. *termelők* (Kósa L. 1967).

ÖSSZEFOGLALÁS (A FÓLIÁZÓ KERTÉSZKEDÉS ELŐZMÉNYEI)

Az önellátás eszményéhez igazodó parasztgazdaságot az élelemtömeget biztosító gabona megtermelésén túl – és ugyanolyan joggal – a saját konyhán hasznosított igen sokféle, a vegetációs időszakban frissen fogyasztott vagy/és a téli időszakra tartalékolható zöldség- és fűszernövény kerti termesztésével is bízást lehet jellemezni. A hagyományos földművelésnek ez az ága azonban jórészt kívül esett – a családi munkamegosztás értelmében – a gazdaságát megszervező, felelősen irányító parasztgaz-

da érdeklődésén. Nemcsak a sokféle nyersanyagból összeadódó konyhai szükséglet számontartása és beosztása, hanem a kerti munkák jó része is az asszonyokra, lányokra hárult. Ami azzal is együtt járt, hogy a kertészeti munkaműveleteket sokkal kevésbé jellemezték – bármikor is a parasztgazdaságok létezésének évszázadai alatt – olyan, a munkát gyorsító és megkönnyítő apróbb-nagyobb „újítások”, mint a földművelést általában. Nem alkalmazták például a talajművelésben az állati vonóerőt, nem segítették a termés betakarítását hatékonyabb, az újító készségről tanúskodó kézieszközök és gépszerű szerkezetek.

Így érkezett el a hagyományos gazdálkodásban kissé „elhanyagolt”: az asszonyokra rábízott ház körüli és szántóföldi kertészkedés a kapitalista korszakba. Amikor – figyelvén a megszerveződő nemzeti piacot – hirtelen rá kellett eszmélniük a parasztnak, hogy a kertészet a mezőgazdaságnak relatíve a legjövödelmezőbb, az ekkortájt megjelenő „idegenek” – azaz: a bolgárok – bérlő vállalkozásainak bizonyosága szerint a legdinamikusabban fejlődő, és paraszti birtok híján is jól fejleszthető, a legcsekélyebb tőkebefektetéssel már jövödelmezővé tehető ágazata.

Ez a felismerés elsősorban nem a birtokos parasztnak, hanem a parasztmunkásokat mozgósította. Azért őket, mert – ha a mezőgazdasági bér munka úgy-ahogy biztosította is számukra a megélhetést – életszervező elveikben megmaradtak parasztnak. És azért is, mert számukra ígért igazi perspektívát az a lehetőség, hogy a kertészethez nem volt szükség jelentős induló tőkére, lévén, hogy nem gépi, hanem kézi munkára, és döntően nem bér munkára, hanem családi munkaszervezetre, azaz – a paraszti felfogás szerint – „ingyenes” munkára: a maguk munkaerejének és munkaidejének minél teljesebb kihasználására alapozódhattak a piac által ösztönzött vállalkozásaik.

Bármennyire meghatározó tényező volt tehát a kertészkedés rohamos fejlődésében a kapitalista környezet, a *parasztkertészet* mint árutermelő ágazat csak a parasztmunkások munka- és rentabilitás-felfogásából vezethető le. E felfogás szerint a növény érdekében végzett munka mennyisége, tempója az emberi teljesítőképesség határáig fokozható, ha a földműves a természet ciklikus megújulásához igazítja az életét. A végsőig feszített munkatempóra ugyanis csak (az előkészületekkel és a betakarítással-elraktározással valamelyest meghosszabbított) tenyésztési idő alatt van szükség, s még ez alatt az idő alatt is egymást váltják a „hajszás” és a „pihentető” szakaszok. Mindazok, akik – a hagyománynak engedelmeskedve – ebből a „természeti törvény” értelmű ciklikusságból vezették le életszabályozó normáikat, akkor is paraszti módra dolgoztak, ha már rég szakítottak – persze kényszerűségből: munkás létük következményeként – az önellátásra törekvés eszményével. Szemléletük paraszti maradt, noha egy vagy néhány árunövényt (s a hovatovább nemzetközivé szélesedett piac szeszélyességét ki nem védhetve!) termesztettek csupán, következtetésképpen szükségleteiket is a piacról elégitették ki – látszólag tehát sokkal inkább voltak „kisvállalkozók”, mint „parasztnak”. Ennek a munkafelfogásnak az is szükségszerű velejárója volt, hogy a „befektetés” és a „hozadék” viszonyát – azaz: a rentabilitást – sem *vállalkozóként* ítélték meg: a maguk és családjuk munkaerejével az erkölcsi kötelesség értelmében *kihasználható, tehát kihasználandó* „természeti adományként”, nem költségtenyezőként kalkuláltak. Abból indultak ki, hogy a mezőgazdasági termékek közül tartósan a zöldségféléknek van a legjobb ára a piacon,

tehát jelentős rajta a „haszon”. Abban az esetben volt jelentős természetesen, ha „üzemi költségként” szinte csak a föld bérleti díjával számoltak – hiszen a „saját munka” nem került pénzbe.

A 20. században – így összegzett Varga Gyula (1974: 391–392) – a piaci igényekre figyelő, paraszti múltú zöldségtermesztés három felé ágazott: „Voltak olyan helyek, főként városok közelében, ahol a boltgárkertek hatására intenzív öntözéses, hajtató-sos kertészeti kultúrákká alakultak át (Dunavecse, Gyula stb.). Más helyeken sajátos, félig extenzív, de volumenében nagy teljesítményű, exportigényeket kielégítő kultúrák alakultak ki (Makó, Szeged, Kalocsa stb.), végül voltak, ahol megmaradtak a régi, hagyományos keretek között, s itt csupán a paraszti gazdaságok melléküzem-ágaként” léteztek.

Mind a három út – összegzésként megállapíthatjuk – elsősorban, majdnem kizárólagosan az agrárszegénység számára valóban egzisztenciális perspektívát jelentett. Persze nem a vagyongyűjtés, inkább csak – paraszti meghatározás szerint – a „tisztesszegénység”, azaz a nélkülözéstől mentes életvezetés értelmében.

A zöldségkertészetben rejlő és nem kellően kihasznált lehetőségeket ebben az értelemben tudatosította a magyar társadalommal a szakirodalom is. A 19–20. század fordulóján, amikor a mezőgazdasági szakírók „felfedezték” a boltgárkertészetet (Varga Gy. 1974: 395), a hajtató és öntözés propagálása eleve összekapcsolódott „a szegény néprétegek számára is jövedelmező vállalkozás lehet” tartalmú biztatással. A két világháború között pedig – miután Erdei Ferenc a politikai radikalizmust és a higgadt társadalmelemzést eredeti módon elegyítő, reveláló hatású művekben mutatott rá a parasztkertészek valóban nagyszabású, a paraszti létformából való kilábalás modelljeként értékelt teljesítményére – nagy hatású apostola is támadt a „kertmagyarország” gondolatának. Somogyi Imre, a népi származású értelmiségi, nem csupán több kiadást megért könyvet (1943) tett közzé a legolcsóbb, házilag is megvalósítható kertészeti eszközök és módszerek (például a tavaszi fagyok ellen hatásos védelmet jelentő gyékényfonadék, a *hasura*) népszerűsítése érdekében, hanem személyes jelenlétével is segíteni igyekezett – szerte az országban – a gyámolításra szoruló szegényparaszt sorsú kertészeket.

A szocialista korszakban azután a földjétől megfosztott, a téésekbe beterelt birtokos parasztság is kénytelen volt elfogadni a „talpalatnyi földön csak az intenzív kertészkedés lehet jövedelmező” alapgondolatba sűrűsödő perspektívát. A tsz-tagok és a földtől menekülő kétlaki munkások ház körüli kiskertjeiben, illetve az egy holdban maximált *háztájin* létrejöttek a fémvázás fóliásátort (utóbb a gáz- vagy villanyfűtést is) mint technikai adottságot hasznosító hajtatós kertészetek – az 1960–1970-es évek óta a szocialista falu munkaszervezési elveiben félig még paraszti, a „hiánygazdálkodás” körülményei között azonban tartósan prosperáló „második”, a jövedelmezőség értelmében persze elsődleges – gazdaságai. (A fóliázásról lásd például: Bellon T. 1988: 144–149, 1995: 325–329; Fodor F. 1995: 285–290.) A volt parasztok „igazi vállalkozóvá” válásának iskoláját is jelentő *fóliázás* háttérében bizonyosan ott volt mindaz az ismeret, melyet a 19. század második fele óta a nemzeti és nemzetközi piachoz igazodó és a maguk innovatív készségét kifejlesztő parasztkertészek felhalmoztak.

GYÜMÖLCSKULTÚRA

GYÜMÖLCSKULTÚRÁNK ÉRTÉKELÉSE

A vadon, emberi gondoskodás nélkül termő gyümölcs gyűjtögetése már felveti az emberi együttélés legfontosabb kérdéseit is: ki mennyire részesülhet a közösség által lakott, sajátjának tekintett terület ingyen áldásaiból. Mielőtt még az ember kialakította volna kizárólagos vagy előjogát az ételmet adó, megművelt termőföldnek egy-egy darabjához, a gyümölcstermő fák szaporítása, védelme, gondozása, nemesítése, hasznának szabályozása – tehát a tervszerű termelés – már megindult, elkezdődött. Az ember már akkor munkát fektetett a gyümölcstermés fokozásába, minőségének javításába, amikor még nem alakult ki sem a földre, sem a gyümölcstermő fára vagy a fát nevelő területre a másokat kirekesztő magántulajdon. A már magántulajdonban lévő gyümölcsfa megszedésében szinte napjainkig fennmaradtak régi jogszokások, melyek a közösség érdekében korlátozták az egyének (?) másokat kizáró használatát, így szétválaszthatatlanul egybefonódott a termelés és a gyűjtögetés fogalma. E megfontolások miatt nem elégedhetünk meg a gyümölcstermelés fogalmával, és használjuk az átfogóbb „gyümölcsészet” kifejezést.

A népi „gyümölcsészet” kutatása mint önálló feladat aránylag későn és csak néhány vidékre vonatkozóan indult meg, de számos gyűjtögetéssel és gazdálkodással foglalkozó munkában találunk gyümölcsészetet érintő adatot, leírást. Az utóbbi években szaporodó néprajzi monográfiáink sok esetben szentelnek már külön fejezetet vagy részt a vizsgált hely gyümölcsészetének. Hosszabb-rövidebb adatközlő jellegű, néprajzi szemléletű tanulmányt írt Szabó Kálmán (1934), Luby Margit (1939), Dömötör Sándor (1961), Gunda Béla (1938a), Belényessy Márta (1955b), Balogh István (1963) és Andrásfalvy Bertalan (1964). Igen gazdag viszont gyümölcs-termesztésünk kertészeti szakirodalma, mely elsősorban a kertészeti szaktudás és szakoktatás fejlesztésére jött létre Lippay János 1664–1667-ben megjelent *Posoni kert* című munkájától kezdve a 19. század közepétől megjelenő kertészeti szaklapokon keresztül napjainkban megjelenő szakfolyóiratokig, melyek tudományos eredményeken nyugvó kertészeti ismeretek tanításával együtt igen sokszor hivatkoznak és mutatják be a népi gyakorlatot is, elismerőleg és elítélőleg egyaránt. Magyar művelődéstörténeti szempontból nélkülözhetetlenek Takáts Sándor (1915–17: III) és Rapaics Raymund (1940b) összefoglaló munkái gyümölcsészetünk múltjáról. A magyarok gyümölcskertészkedésére vonatkozó régi, történeti és irodalmi utalásokat Hérodotosztól, Ibn Rusztától Jókai Mórig Surányi Dezső szedte össze és adta ki (Surányi D. 1982).

„Gyümölcsészeti” vizsgálódásainknál két igen fontos körülményt kell figyelembe vennünk. Az egyik az, hogy mai gyümölcsfogyasztásunk módját, szokásait, jelentőségét és szemléletét nem vetíthetjük vissza a múltba. A másik az, hogy különösen a 19. századi gyümölcsészeti szakirodalmunk, gyümölcstermelésünk helyzetével foglalkozó jelenségek nem téveszthetnek meg bennünket a parasztság hagyományos gyümölcskultúráját illetőleg. Az említett munkák nagy része azt hangsúlyozza, hogy mennyire elmaradtak vagyunk ezen a téren, hogy népünk nem törődik semmit sem a gyümölcsfaival, a nemes (értsd ezen az akkor divatos, nyugatról behozott új fajtá-

kat, mint például a jonatán) fajtákat alig tudják lelkes kertészeink elterjeszteni, és ezen a bajon a szakoktatás fejlesztésével és faiskolák felállításával kell segítenünk.

A magyar gyümölcskertészeti szakirodalom érdemeit nem vitatom, de a kiindulásként megrajzolt kép hamis vagy legalábbis nem teljes. Történeti gyümölcscsészeti szakirodalmunk bő forrásanyaggal világította meg gyümölcsstermelésünk 16–18. századi fejlettségét, európai hírnevét. Igaz, hogy e híradások elsősorban arról szólnak, milyen különleges, nemes gyümölcsöket és oltógallyakat küldenek magyar főurak Bécsbe és más fejedelmi udvarokba, nemegyszer a király személyes kérésére, kívánságára (Takáts S. 1915–17: III.; Surányi D. 1982). Ez a magas gyümölcskultúra elképzelhetetlen az ez irányban jártas munkáskezek nélkül, de a gyümölcsfajtákat kérő-közvetítő kísérőlevelek nemegyszer említenek paraszti eredetű tájfajtákat is (Rapaics R. 1940b; Takáts S. 1915–17: III: 358).

Népünk „gyümölcscsészetére” a 18. században megkezdett erdőkülönözések mértek nagy csapást. Ennek során a földesurak teljesen kizárták jobbágyaikat az erdők használatából, legfeljebb némi faizást, vagyis tüzelőfaszedést és engedélyhez kötött épületfavágást engedélyeztek benne, azt is a kimért jobbágytelkek arányában, márpedig a népi gyümölcsstermesztés ezekben a közösen használt erdőkben folyt elsősorban. A paraszti lét alapját ekkor szorították le a szántóföldi gabonatermelésre és állattartásra, és a táplálkozásban ettől kezdve a gabonaneműek egyre nagyobb szerepet kaptak. A gyümölcs lassan a mindennapi élelemből csemegévé lett. A nép gyümölcsfogyasztása néhány évtized alatt a korábbinak csak töredékére csökkent. Igaz, hogy a gyümölcsnek csemegévé és egyben áruvá való válása is magával hozta a gyümölcs új ízlésnek megfelelő minőségének emelésére tett törekvéseket is, az új, nemesített, külföldről behozott fajták terjedését, de ezek nem növelték a nép gyümölcsfogyasztását. A 19. századi gyümölcskertészeti szakirodalom tehát egy gyümölcscsészeti ismeretekben, termelésben, fogyasztásban másodlagosan teljesen leromlott állapotot vett alapul. A gyümölcsfogyasztás gyökeres megváltozása, a gyümölcs csemege szerepe magával hozta az étkezési gyümölcs, helyesebben talán a gyümölcs étkezésben betöltött szerepének, arányának visszaszorulását. Például a nem nagyon ízletes, de tömegében jelentős és fontos táplálékot jelentő fajták visszaszorulását, kipusztulását. Elsősorban a kemény, télálló, csak tavasszal megpuhulva, kásásan fogyasztott alma-, körte- és más gyümölcsfajok (berkenye, naspolya) szorultak vissza. Ezek nem képeztek különleges csemegét és piacra is nehezen voltak vihetők. Az importált, nemesített gyümölcsfajták természetesen egészen más, új gondoskodást kívántak meg. Más tájon alakultak ki, érzékenyebbek voltak a hazai kártevőkre és betegségekre, valamint időjárásra is. Az ezek ellen való védekezés, permetezés, nyelés valóban ismeretlen volt az itteni parasztság számára, hiszen évszázadokon keresztül a helyi fajtaválogatási gyakorlat elsősorban az ellenálló fajták kiválasztására irányult, nem a gondozást igénylő fajták szaporítására, ugyanúgy, mint az állattartásban is. Ezenkívül a most már kizárólagosan a szántóföldi művelésre és annak megfelelő életformára, munkaritmusra szorított parasztság évi munkarendjébe már nem illeszkedhetett be a munkaigényes gyümölcsstermelés a szántóföldi jövedelmek kára nélkül (a termelőeszközök és gyakorlat akkori állapota mellett). Ahol pedig az ősi gyümölcsfajták és gyümölcstermő helyek valami okból kifolyólag mégis fennmaradtak, például olyan felszíneken, ahol a földművelést folytatni nem lehetett volna, ott a

fákat többé nem gondozták, szüreteletlen maradtak és pusztulásnak indultak (például a Duna-ártéri gyümölcsösszigetekben, Dunaföldvár és Mohács között. Andrásfalvy B. 1964).

Azt a körülményt sem téveszthetjük szemünk előtt, hogy a gyümölcsészet paraszti értékelése és szemlélete is megváltozott ezzel a jogi átalakulással. Joggal feltételezhetjük, hogy a néhány somogyi és moldvai erdőjáróról, pásztorról fennmaradt adat, tudniillik hogy kéretlenül és ingyen százával oltogatta a vad fákat az erdőben és legelőkben, nem volt elszigetelt, ritka jelenség, hanem egy eltűnőben lévő világ és szemlélet utolsó képviselője. Az oltogatás ennek a szemléletnek csak egyik és legkülönösebb, leglátványosabb jele. Még fontosabbnak ítélem azt, hogy ezzel a szemlélettel együtt járt az erdőben, legelőkben, kertekben talált, oltott, átültetett, magról kelt és ültetett gyümölcsfák állandó figyelése, értékelése, új, ellenálló, nagyobb gyümölcsöt, édesebbet, szebbet termő fák kiválasztása, elterjesztése, éppen az oltással. Vagyis a folyamatos szándék és igyekezet újabb, jobb termőfajták kialakítására, mely a magyar népi gyümölcsfajták csodálatos gazdagságát hozta létre az elmúlt századokban. Ennek ma alig találjuk nyomát, legfeljebb néhány hivatásos gyümölcsnemesítőben.

Nagyváthy János 1821-ben azt írta: „Gyümölcs a mi hazánkban annyi féle és jó fajt találkozik, hogy a gyümölcsösöket állító hanem ha készakarva a hazabeliek megvetésével a külső országiakon kapkodnának, el lehetnének minden, többnyire csalárd külső kertészek csemetéik és oltványaik nélkül” (Nagyváthy J. 1824: I. 171). Nagyváthy Jánossal egy véleményen volt a 19. század két leghíresebb gyümölcskertésze, Entz Ferenc és Bereczki Máté is, akik számos népi nemesítésű tájfajtát írtak le és ajánlottak továbbterjesztésre (Entz F. 1859; Bereczki M. 1875, 1889).

Népi gyümölcsfajtáink összegyűjtését már megkezdjük, de még korántsem lehetünk megelégedettek eredményeinkkel. Például hozom fel Nagy-Tóth Ferenc *Régi erdélyi almák* c. munkáját (1998), melyben mintegy 220 ma Erdélyben található almafajtát írt le.

„GYÜMÖLCSÉSZETÜNK” A HONFOGLALÁSIG

A magyar nép honfoglalás előtti gyümölcsészeti ismereteire elsősorban a nyelvészeti adatok vetnek némi fényt. Gyümölcsneveink közül a meggy tűnik legrégebbinek, mert kétségtelenül ugor eredetű szavunk (Rapaics R. 1940b). A meggy vadon növényfajtái megtalálhatók a Fekete-tenger vidékén és a Kárpát-medencében is, vagyis vándorlásunk útvonalán mindenhol őshonos. Valószínű finnugor eredetű az eper és (földi)szeder neve is. Mindkettő megterem Dél- és Közép-Európa ligeteiben, erdeiben. Legfontosabb gyümölcsfajtáinkat a magyarság délnyugat felé vándorolva a bolgár-törökök társaságában ismerhette meg, átvéve azok megnevezéseit is: alma, dió, gyümölcs, kökény, körte, mogyoró, som, szőlő (Rapaics R. 1940b, Róna Tas A. 1996). Ibn Fadlán a volgai bolgárok országáról azt írja a 10. században: „Az ott termő almák zöldek és igen savanyúak, a leányok eszik és meghíznak tőlük. Ami legtöbb terem ebben az országban, az a mogyoróbokor, ebből ott egész erdőket láttam” (Pauler Gy.–Szilágyi S. 1900: 210). Az Ural, a Volga és a Kaukázus közti terület másik legjelentősebb gyümölcse a már említett meggy. Erről a 6. században Héro-

dotosz azt írta, hogy termését vásznon átnyomják és tejjel keverve isszák, a visszamaradt seprőjéből gyümölcsíz készítenek és azt eszik (Surányi D. 1982: 6). Alma szavunk gyöke: *ab*, *av*, *ob*, melyekből *ablu/aplu*-szerű szó keletkezhetett, minden indoeurópai nyelvben megvan (Nagy-Tóth F. 1998: 14). Ebből *amlu*, *almu/elma*, majd *alma* lett a törökben és azokból kerülhetett a magyarba (Bárczi 1958). *Birs* szavunk valószínűleg alán eredetű (Rapaics R. 1940b; Róna-Tas A. 1996).

A lakhely kényszerű változtatása a honfoglalás előtt nem kedvezett őseink gyümölcészete fejlődésének. A szőlő- és gyümölcsstermesztés – még legalacsonyabb fokán is – állandóságot, helyben lakást és békét feltételez. A lebédiai, etelközi és később a Kárpát-medencében lévő alföldi magyar szállásterületek nem voltak abban az időben olyan fátlan pusztaságok, mint amilyeneknek azokat a 16. századtól ismerjük (Rapaics R. 1918; Soó R. 1959). Ibn Ruszta és Gardizi a 10–11. században azt írta a magyarlakta területekről, hogy „fás és vizekben bővelkedő, talaja nedves. Sok szántóföldjük van”; illetőleg Gardizi: „A magyaroknak lapályaik vannak, szénatermő s termékeny helyekben bővelkedik... A magyarok tartománya fás és tavakban bővelkedő”. Figyelemre méltó egy megjegyzése a magyarok mellett élő mordat népről: *Földjükön víz folyik s csatornáik nincsenek*. E megjegyzést én úgy értelmezem, hogy az előttük tárgyalt magyaroknak pedig vannak. A középkorban a Kárpát-medencében kifejlesztett nagyhírű ártéri vagy fokgazdálkodásnak ez lehet első, közvetett említése. A fok mesterséges átvágást, csatornát jelent, így fordítják okleveleink latinra (Surányi D. 1982: 7, 13; Andrásfalvy B. 1975).

A honfoglalás és a megtelepedés után kialakult helynevek a Kárpát-medence gyümölcsben való gazdagságára utalnak. Elsősorban a már korábban megismert gyümölcsfák neveiből képzett helynevek az illető gyümölcs nagy tömegű előfordulását jelzik. A magyar nyelvterület egészén lévő mintegy 20 000 településnévből csaknem ezernek valamely növény az alapja. Ezeknek a régi magyar településneveknek több mint 100 növényfaj képezi eredetét. Gyakoriságuk szerint a sorrend a következő: alma, mogyoró, som, körte, meggy, kökény, szilva, szeder, kender és árpa. Számon kell tartanunk azt is, hogy néhány településnév növénynevű személynévből ered. Igen figyelemre méltó az is, hogy a növény-, illetve a gyümölcsnévű települések száma Erdélyben nagyobb, mint a Kárpát-medence más tartományaiban (Nagy-Tóth F. 1998: 14–15). A bajor-német közvetítéssel a magyar nyelvbe került latin eredetű gesztenye szavunkból képzett helynevek 25 egykori vármegye területén mutathatók ki (Rapaics R. 1930). A többi, hazánk mai területén megismert vagy hozzánk a honfoglalás utáni századokban a Balkán felől érkezett gyümölcsfajok neveiből alig vagy igen későn alakultak csak ki helynevek: berkenye, borbolya, cseresznye, áfonya, málna, ribiszke, rózsa, naspolya, barack, kajszi. A három utóbbi és a nagyobb szemű cseresznye a középkor folyamán terjedt el nálunk, bár ezeknek is a génközpontja, kialakulási körzete Nyugat-Ázsia, a Kaukázus vidéke, a Fekete-tenger melléke, akárcsak az alma-, körte- és szilvafajoké. Európába ezek legkésőbb a római korban érkeztek és Pannóniában és a Szerémségben a rómaiak már foglalkoztak termesztésükkel (Rapaics R. 1940b: 62–65).

Középkori gyümölcskultúránkra vonatkozóan igen értékes adatokat találhatunk Belényesy Márta (1955b), R. Várkonyi Ágnes (1993) és Zolnay László (1977) munkájában.

GYÜMÖLCSFAJTÁINK

Alma. Máig legjelentősebb gyümölcsünk. Fája szereti a nyirkos, kötött talajt, magas páratartalmat a levegőben, éppen ezért különösen jól érzi magát folyóvizek mentében, árterületeken és azok szélén. A vadalma őshonos Európában, nemesebb fajtáinak a neve már a középkorban feltűnik okleveleinkben. Almára vonatkozó helyneveink lehetséges, hogy már bizonyos fajtáira, változataira vonatkoznak: Almás (víznévként is!), Almakerék, Almádi, Almád. *Véresalmát* 1296-ban, *Piros-almát* 1422-ben, *Fűz-almát* 1407-ben, *Telelő-almát* 1345-ben említenek okleveleink. A magyar nyelvterületen több mint kétszáz népi almafajtanevet ismerünk, az utóbbi évszázadban elterjesztett nyugat-európai és amerikai almafajták nevein kívül, mint például a *jonatán*, *London-pepin*, *Renet* stb. Régi népi fajtaneveink leginkább a gyümölcs alakjára (kerekded, hegyes, leánycsöcsű), színére (veres, piros, mohos), ízére (savanyú, édes, borízű) vagy a fa valamilyen feltűnő külső jellemzőjére utalnak (meggyágú, mag nélküli). Szikszai Fabriczius Balázs *Nomenclaturája*, szótára (1590/1906) és Lippay János *Posoni kertje* (1667) már jó néhány almafajtát sorol fel és jellemez, közte olyanokat is, melyek máig használatosak, ismeri a nép: „Eleve-érő (vagyis először érő), Telelő, Apró piros, Muskotály, Igen-édes, Mohos, Kerekded, Leánycsöcsű alma, Mag nélkül való, Sömös-között (?), Vad, Savanya, Puha, Hegyes, Piros, Borízű, illetőleg a Posoni kertben már rövid leírással együtt: Legelső Sz. Ivány alma, apró, sárga, édes, a fája is alacsony. Más Sz. Ivány alma is, ki nagyobb a fája is, sárga, piros, mint egy bor ízű. Darás alma, a ki édes szabású. Más vörös alma, egy kevésse hosszúkás, édes. Méték alma, Nyári és Telelő, édes fejr belü. Posoni Perlinger, vörös vonyással, Jóleves, borízű nyári. Funtos alma, nagy öreg, mindeniknek egy fentosnak kell lennie, borízű. Leány alma, hosszúkás egy felől, sárga más felől, piros borízű. Telelő almák. Paszaman alma, jó öreg sárga, édes szabású, hosszúkás, igen jó szagú. Némellyek ezt, csak nem leg-jobb almának tarttyák: sokáig eláll. Boldog Aszszony almája, jó édes, sárga: ez is tartós, Muskatal alma öreg, apró ennyihány féle: kemény, jó leves édes, egy kevés savanyú szabású; némellyik egy felől sárga, más felől piros, igen jó szagú; eltart újig is. Páris alma, ez is egy kevésse hosszúkás, egy felől szép piros borízű, csak hogy nem szinte oly kemény, mint a muskatal. Szegetes alma, a ki föllyül négy szegű; ez is jó kemény, sokáig tart, leves borízű, egy felől szép sárga, más felől szép vörös. Zöld muskatal jó korú, éppen zöld még belül is, sokáig eltart, hosszúkás valamennyire, borízű; de nem szinte olly szagú mint az apró Muskatal. Bonaburuttya, két vagy három féle. Egyik apró csúcsos: másik kerekded, öregebb; harmadik jókora, a heja kívül szürke, avagy barát színű, az íze belül édessecke: de nem leves, csak hogy igen állandó gyümölcs és az uynál is tovább tart, és akkor gyakran megtöpörödik... Ezekhez számlálhatni az almát, mellyeket a Felföldön, Kormos almának hívnak: igen kemény alma, uyig eltart, kívül pettegetett imitt-amott, mint-ha veres volna; jó leves, édes, bor ízű, kinél jobbat azon földön nem igen tartanak. Mesinki avagy Majner alma, mivel Misniából származott; ide mihozzánk Cseh-Országbul, és Morvábul: igen jó édes levesalma, nem igen nagy, egy felől sárga: ez is el-ál alkalmas ideig; mellyet is nagyra böcsülnek. Szent Benedek alma, hosszúkás és sárga, igen jó ízű, édes és kevésse savanyúcska, középszerű, tartós. Selyem alma, avagy Posoni alma: öreg, éppen vörös, kemény, jó leves, savanyú bor ízű sokáig

el-tart. Tót-pirosnak hívnak egy almát néhutt a Felföldön; hosszúkás éppen, mint egy feketélő vörös: belül is vörös vonások vannak rajta, puha, édes ízű: de sokáig és újig el tart. Báling alma, kétféle: Egyik nagyobb, kinek fele szép piros, fele sárga édes ízű: újig is szépen eláll. A második apróbb, sárga és csak néhutt vörös, savanyú: ez is igen sokáig el-tart; de mind a kettő sem igen leves. Más több almáknak leírásával és nevével nem akarom terhelni az oltó embereket. Csak arra intem, hogy ha valahol valami szép gyümölcsöt látnak, azon mesterkedgyenek miképpen kaphassanak az ágaiban és őlthassanak, ki által minden esztendőben szaporítsák válogatott és ritka gyümölcsökkel, kerteket” (Lippay J. 1667: 136–189),

E hosszabb idézettel egyrészt a máig is élő fajtanevek megjelenését akartam bemutatni, hiszen az alább közölt ma is élő fajtanevekkel sok egyezést találunk, másrészt feltűnő az, hogy az eltarthatóságot tartották a legfontosabb tulajdonságnak. Az eddig összegyűjtött fajtanevek bizonyára nem mind jelentenek külön fajtát vagy fajtaváltozatot, feltételezhető, hogy ugyanannak az almafajtának itt ez, ott az a neve. Egy-egy almafajta termése is változik a környezeti feltételeknek, talajnak, nedvességnek különbözősége következtében. Egy-egy faluban, különösen régi almatermő vidéken kb. 10–12 almafajta különbszotetnek meg, tartanak nyilván, vagyis ismerhetnek.

A felsorolt almafajtanevek elsősorban és többségében a Duna-mellékéről vannak és jól sejtetik a névadás szokásait, az elnevezés alapjait:

birkafejű, bőralma, círmos, citrom, fehér, fekete, girizdes, kerek-édes, kék, kormos, köcsög, kurtanyelű v. -szárú, hosszúszárú, leány v. leánycsöcsű, pogácsa, som, szeges, szegletes, szőke, tányér, veres, vér, zöld-alma. Sok név utal az almafajta származási helyére: *bécsi, bánóci, budai, buzás, csehországi, havasi, gyógyi, jelovai, kanizsai, kecskeméti, kevi, komáromi, madai, orbai, parádi, pécsi, pónyik (?), pöntelei, posonyi, sóvári, tengeri, török v. törökországi, váradi.* Az érés idejére vagy az eltarthatóságra utaló nevek: *boldogasszony, nagyasszonyi, szentbenedeki, szentili vagy szentilia (Ilia, Illés), szentiváni vagy iványi, buzás, kölesérő, lőrinci, nyári.* Ízére, illatára vonatkozó nevek: *bor, borízű, buja-édes, cukor, muskotály, rozmaring, savanyú, sós, smeketel (erdélyi szász vidéken).* Más tulajdonságra utaló nevek: *bőrhájú, magotlan, fűzalma, taplós, vaj, cser, porcogós, jeges, métett, csergő, fontos, szel(?), tükör, darázs (szeretik a darazsak?).* Nép- vagy személynévre utaló nevek: *török, tót, cigány, szászpap, érsők, törökbálint, báling, tombác* (Andrásfalvy B. 1964: 291 kk; Nagy-Tóth F. 1998).

Egy-egy almafajta nyomozása rendkívül tanulságos művelődéstörténeti kérdéseket vethet fel. Például itt van a *fűzfa* vagy *ficfa-alma*. Ezt egyesek azonosnak tartják a *métett*-almával vagy a *magotlan almával*, melyet fűzfára lehet oltani. Ez a hiedelem, hogy az almát lehet oltani szeder-, platán, tölgy- és fűzfára, az ókori és középkori mezőgazdasági szakírókra visszavezethető (Plinius, Columella stb.). Palladius, a középkorban sokat olvasott gazdasági szakíró szerint is lehet a fűzfába almát oltani, hazai gyümölcsészeti szakirodalmunk is foglalkozott ezzel a kérdéssel. Magam több vidéken találkoztam olyan emberekkel, akik azt állították, saját szemükkel láttak ilyen fűzfába oltott almát.

A *métett/métött* almát a Duna mentén is ismerik, de említi Lippay is mint fűzfába oltott almát. Rapaics Raymund is a fűzalmával azonosítja, de elfeledettnek hiszi. Magyarázata szerint a *métett* egyszerűen *metelő* jelentésű, tehát téstába, rétesbe

metélni való. Idézi a 16. század tudós gyümölcészét, aki részletesen ismerteti a *tüdőalmát* is, melynek német neve *Bolchappel*. Ezután következik munkájában az almafajták közt a *fűzalma*, melynek német neve *Weidenbolchappel*. Cordus leírása így szól: „fűzalma, vagy fűzfába oltott tüdőalma akkora és hasonló, mint az említett tüdőalma, húsa kissé ritkább szövetű, íze édes és kissé kesernyés. Nyár végén érik és középideig tart el. Hessenben termelik némelyek. Ennek példájára más almák is olthatók fűzfába, különösen édesek, valamennyire ritka szövetűek és gyorsnövésűek” (Rapaics R. 1940b: 88–112). Elgondolkodtató, ahogyan a Sárközben a decsiek magyarázták nekem a *métött almát*. *Olyan a belseje, mint a métött tehén tüdeje* (ti. a mételes tehén tüdeje). Rapaics a fűzfaalma nevét azzal magyarázza, hogy ezzel a kevesetérőseget akarták jelezni, mint ahogy a rossz költőnek a neve: fűzapoéta. Az erdélyi Háromszékben a *fűzalma* vagy *magotlan alma* igen elterjedt. Gyökérsarjairól, mások szerint ágainak dugványaisal, mint a fűzfát, könnyen lehet szaporítani, mindenféle almafajtát belé lehet oltani, sőt ezen az alanyon jobban díszlik, mint bármely másan, és gyorsabban is növekszik. „Nagy becsben is tartjuk ezen almafajt, nemcsak gyümölcseinek szépsége és jósága miatt, hanem fájának ezen említett tulajdonsága miatt is” – írja Bereczki Máténak 1875-ben Orbay Mihály, akinek a kertjében ilyen fa is volt. Bereczki Máté fajtaleírásában ezt az almát elnevezte *orbai almának* (Bereczki M. 1875; Rapaics R. 1940b; Nagy-Tóth F. 1998: 203–205). A régi almafajták elsősorban a vizek mentén tenyésztettek jól és hoztak olyan gyümölcsöt, melyet akár egy esztendeig is el lehetett tartani. Amikor az árterületi erdőkből is kiszorították a jobbágyokat, ezeket a fákat, ha lehetett, kertjükbe plántálták el, ahol természetesen sokkal szárazabb körülmények közé kerültek és nem hozhattak olyan nagy, ízletes és tartós gyümölcsöt, mint korábban. Ez is hozzájárult e fajták lassú kipusztulásához.

Az alma népköltészetünk legkedvesebb gyümölcse, egyetlen más gyümölcs sem közelíti meg fontosságát a népszokásokban, és előfordulásának gyakoriságát a népdalokban és mesékben. Az alma az egészség, a szerelem jelképe, szerelmi ajándék, a lakodalmassok a belétűzött rozmaringgal díszül hordozták Baranyában. Dísz a karácsonyfán, jelképes áldozati ajándék a kiskorukban elhunyt gyermekekért, amikor a *szentiványi almát* a Szent Iván-napi tűzön keresztül szétszórják. A legfontosabb vitamintartalékja a régieknek a savanyú káposztával, fontos téli tápszer, böjtben is nyersen, aszálékként megfőzve. A baranyai németeknél böjt harmadik vasárnapja a *Huzl-Sonntag*, vagyis a szárított, aszalt alma, a *Huzl* vasárnapja. Tavasz felé megpuhulva, kásásodva, főzve, sütve betegek és fogatlan öregek legfontosabb tápszere, könnyű étke; csecsemőknek első tápláléka az anyatej után. Héja gyógyszer, húsa fontos téstátöltelék a rétesben. Leve bor, illetve *csiger*, ecet nyersanyaga (Róheim G. 1916; Dankó I. 1962b; Zentai J. 1971; EMSztT I. 261–265).

Körte. A vadkörte őshonos Európában, de nemesített fajtái a körte génközpontja felől, Nyugat-Ázsiából kerültek nyugatra, valószínű még a bronzkorban. Középkori okleveleink többször említene körtefát és körtefajtákat, mint almát: *vereskörte* (1275), *telelő* (1284), *mézes* (1422), később *kalamár*, *remete*, *csókán*, *som* és *gyöngyös* körtét emlegetnek. Legtöbbször határjelző fákról van szó, és a körte nagyobbra nő és nagyobb kort is megér, mint az almafa. Helynévként Anonymus is megemlíti már:

Körtvély tó. A Tihanyi alapítólevélben: *kurtuel fa*, Szikszai Fabriczius Balázs *Nomenclaturájában* (1590/1906) még régies írás szerint: *Arpaval erő körtueli*, *Hosszu szaru körtueli*, *Muskatal körtueli*, *Pyros körtueli*, *Telelő körtueli*, *Leves körtueli*. Csak a 19. században lesz általános a nyelvhasználatban a körtvély, s hasonló alakok után a mai körte szó. Régi fajtagazdagsága és gyümölcsmennyisége vetekszik az almáéval, termesztése azonban jobban visszaszorult napjainkra, mint az almáé.

A 16. századtól fennmaradt főúri levelezésből kitűnőleg a korai körtefajtákat becsülték legtöbbszörre. Ezek voltak: *előőrő*, vagyis elsőnek érő körte, *árpával érő* vagy *árpás körte*, a *hosszúszárú* és a *muskotály*. Az utóbbinak Lippay János még *fehér muskotály* és *gerellyés körtvély* nevét is említi, s valószínű egy változatát felfedezőjéről *nágovics körtvélynek*. Az *előőrő körte* neve Lippaynál *pünkösdi*, avagy *cseresznyével érő körtvély*. Ezt követte Lippay szerint a *búzával érő*, avagy *zöld muskotály*. A leghíresebb a *kármánkörte* lett. Ezt is leírta *főkörtvélyként*, vagyis a legjobbakkal között Lippay és Pázmány Péter is emlegeti. Nevében egy kis-ázsiai török törzs és város neve rejtezik, és ennek az eredetnek elhomályosulása után keresztelték el *kálmánkörtének*. Ezt a körtét a horvátok és szerbek *kármánkának* nevezik és ez lehetett az a körte is, melyről Galeotto a 15. században azt írta, hogy két kézzel is alig átérhető nagyságú. Mint fa is feltűnő, óriásira nő és bőven terem. „Aki belőle ültet, nemcsak magáról gondoskodik önző módra, hanem fiai és unokái élvezetéről is” – írja róla Entz Ferenc. Ő jegyezte föl azt is, hogy Budakeszin az a szokás, hogy a gyümölcsfákat az özvegy öröklí az elhunyt gazda után, és hogy az özvegy jövője biztosítva legyen, igyekszik a kertben mentől több kármánkörtét ültetni. Az örökölt gyümölcsfák terméséből kiárulja özvegyi életének szükségleteit (Rapaics R. 1940b: 42). Nyilván ez úgy volt lehetséges, hogy ez a körtefajta megfelelt az újkori, piaci elvárásoknak is és a közeli fővárosban nagyon igényelték. Ugyancsak Lippay említi, hogy a Felvidéken a *kármánkörtét* *császárkörtének* nevezik, jelezve, hogy ezt tartják a legkiválóbb körtének. Lippay említi a *kármánkörte* valószínűleg közeli rokonságához tartozó *lőrinc körtvélyt* is. Ez Lőrinc-napra ért meg, tehát augusztus elején. Ezt a körtét nevezték a Dunántúlon *torzsátlan* vagy *buckós körtének* (Andrásfalvy B. 1964: 295–296).

A körtefajta elnevezésben legtöbbször az alakra és a színre utalnak: *apró*, *bárányfarkú*, *bőrhéjú*, *csíkos*, *citrom*, *csengő*, *dinnye* vagy *dinnyés*, *disznó* vagy *disznószaros*, *disznófarkú*, *fehér*, *fekete*, *héber* vagy *hosszúnyelű*, *jeges*, *kobak* vagy *kobakos*, *kor-sós*, *lánycsöcsű*, *lómonyú*, *macskaszar*, *molyhos*, *pöttögetett*, *pirosbélű*, *sárga*, *sár*, *szar*, *szürke*, *torzsátlan*, *tüskés*, *tövises* (ez nyilván a fájára vonatkozott). Érés idő szerint, a már említetteken kívül: *aratási*, *boldogasszony*, *buzás*, *jakab*, *kisasszony*, *kukorica*, *magdolna*, *nagyasszonyi*, *őszi*, *zabos*. Származása szerint: *bojári*, *csanádi*, *erdei*, *ihárosi*, *makaria* (vagyis Ciprus szigetéről való), *mosánszki*, *pálka*, *petróci*, *pécsi*, *sóvári*, *szomolyai*, *uras*, *várad*. Íz és szag szerint: *bor*, *birs*, *cukor*, *epörgyés*, *édes*, *sajtos*, *sárméz*, *sózó*, *szekefű*. Más ismertetőjegyek és használat szerint: *csurgó*, *huggyos*, *kétszer-érő*, *kenderős*, *korpa*, *lisztes*, *loppalérő*, *pecsenye*, *seggreeső*. Ismeretlen eredetű és elnevezésű a *mányiszló* és a *jani*.

Ha gyümölcse nem is vetekedhet az alma népszerűségével, fája messze fölülhaladja amazét. Egyáltalán, a gyümölcsfák közt a gesztenye, a dió és a körte éri meg a legmagasabb kort, nem véletlen, hogy ezek szerepelnek elsősorban a középkori oklevelekben határjelekként. Nagy százados körtefákat találunk az ország minden ré-

szében. A finomművű faragás legszebb és legjobb fája, nehezen hasad, kemény. Régi fajtái azonban talán még jobban kivesztek, mint az almáké. Oka ennek szintén az, hogy a legtöbb fajtája teljesen megpuhulva, szotykosan, megbarnulva volt fogyasztható. Ez a nyáriakra is vonatkozott, erre utalnak a következő nevek: *csurgó*, *seggreeső*, *disznószar* stb. A téli körték egy része is ilyen lehetett: kőkemény, amikor a fáról leveszik őket, és csak később, tavasz felé puhultak, kásásodtak meg. Az ilyen körtefajta egyáltalán nem piacos, nem kelendő a piacon, csak az, mely rögtön fogyasztható és nem barna a bele. Ha ilyen szotykos körtét egyáltalán lehet szállítani, a piacon nehéz megkülönböztetni a rothadtól.

Szilva. A keménymagú gyümölcsök közt az elsőség a szilváé. A szilvafák száma az összes többi gyümölcsfa együttes számát is felülmúlta az 1895-ös országos összeírás szerint. A szilvafélék egyetlen, hazánk területén őshonos fajtája a kőkeny, és valószínű ebből kialakított termesztett változata a kőkeny szilva. Kőkeny szavunk török eredetű és a kék színt jelentő szóra megy vissza. Szilva szavunk szláv eredetű, s ebben szintén kék színt jelentő szót kereshetünk. A kőkeny szilva tehát kétszeresen kéket jelent, s valószínű, egy a korábbi időben kőkenynek nevezett gyümölcstől eltérő, már nemesített fajta neve lett. 1334-ben említik okleveleink először a *Kőkeny szilvakereket*, vagyis *Kőkeny szilvaerdőt*.

A szilvafa csak közepesre növő fa, könnyen szaporodik gyökérsarjakkal, mint egyes meggyfajták; gondozást nem kíván, nem ad nagy árnyékot, elég bőven terem, kártevőkre nem kényes, ezért került kerítésekbe, mezsgyébe, kaszálók, szállások, kertek szélébe, utak mellé, szőlők közé és köré is, de legnagyobb számmal folyóink mentén az árterek ligetekben találjuk, valóságos erdőket alkotva: a Dráva mentén, Szerémségben, Szatmárban a Szamos és Tisza mentén, a Duna mentén, valamint hegyvidékek nyirkos völgyeiben, Erdélyben a havasok alján, Moldva folyói partján ligetekben, tájszóval *livádákban*. Számos fajtáját ismerjük, azok számos helyi változatban jelennek meg. A Felső-Tisza és a Szamos alsó, torkolata fölötti szakaszának vidékét egyenesen a *szilva hazájának* nevezték (Luby M. 1939). Itt négy fajta szilva él emberemlékezet óta vadon. A *kékszilva* vagy *macskatökű*, tulajdonképpen *kőkeny szilva*, alig nagyobb a gyümölcse, mint a kőkenyé, de éretten mézédese, aszalásra, lekvárnak nem alkalmas, de kitűnő pálinkának. A *penyigei* vagy *nemtudomszilva* tojásdad alakú, gyümölcse hamvasabb és kétszer akkora, mint a *kékszilváé*, jó lekvárnak és aszalásra is. A *boldogasszony szilva* nagyobb mint a *penyigei*, gömbölyű, setét-vere-kék színű, *boldogasszony napjára* (augusztus 15.) érik. A *lotyó* vagy *fosó szilva* a szilva- és barackfélék kedvelt vadalanya, tulajdonképpen a Mirabolán, a Szamos-háton csak pálinkának való. Ugyanitt félvadként tartják számon a *duráncit*, hoszúkás gyümölcse ízletes, nem magvaváló, evésre a legjobb. A *berbencei* (valószínűleg a *besztercei* névváltozata) magvaváló, aszalmánynak, lekvárnak jó. A *veresszilva* júliusban érik. A *fecskeszilva* a *nemtudom*hoz hasonló, de sárga, és a *paradicsomszilva*, mely színre és alakra kis, gömbölyű paradicsomhoz hasonló. Az említett, Szamos-háton ismert fajták magról kelve sűrű bozótot, *csirityát* alkotnak az árterekben, töltek mentén a kubikgyödrökben, és sokszor csak éppen *felirtják*, vagyis megritkítják, hogy egyesek fává növekedhessenek, mert a bokorban különben nem hoz termést. Ugyanezek a fajták más és más néven és helyi változatban előfordulnak az egész

országban és a magyarság nyelvterületén. Ilyen volt a *nagy duránci* (tehát nem magvaváló, mert minden nem magvaváló szilva és barack duránci, Durazzó – Durres város, magyarul Duranca nevéből, a mai Albániában) és a *lőszemű szilva* is, melyet Miksa császár kért Verancsics Antal esztergomi érsektől a 16. században, és tyúktojás nagyságúnak írnak le. A szilva és kökényszilva nevéből számos helynév keletkezett a középkorban, ez is mutatja elterjedtségét: *Szilvagy, Szilvás, Kökény, Kökönyös, Kökénypatak, Kökényszeg* stb. A mi *besztercei szilvánkat* a németek egyszerűen *magyar szilvának* nevezik, bár a 17. században több magyar szilvafajtát is emlegetnek svájci és németországi kertekben. Így írja le Linné is: *Prunus domestica var. hungarica*. 1798-ban *besztercei* vagy *vas szilvaként* írja le egy híres gyümölcsész, Leibizer János. Ennek a *beszterceinek* változata a *gömöri* és a *máramarosi nyakas*, és a *cukorszilva*, az Alföldön a *nyári aszalószilva*. A *besztercei* fajta valószínű damaszkuszi eredetű, aszalva gyógyszerként jutott el a Római Birodalomba. A középkor végén újraéledt keleti kereskedelem újra behozza Európába és vele együtt más nemes szilvafajtákat, melyeket damaszkuszi néven foglaltak össze. A 16. században már Magyarországon is sokat aszalnak kivitelre. Valószínű, Beszterce volt az a város, melynek vidékén nagyobb mennyiségben termelték és aszalták, illetőleg ahonnan kiszállították. Külföldön a damaszkuszi megnevezés helyébe lépett a *magyar szilva*, melyet itthon még *damaszkuszinak* neveztek, Cordus szerint a 16. század közepén. Lippay János egy századdal később írja: „a besztercei vagy magvaváló kék szilva, öreg, hosszúkás, kit az autorok magyarországi szilvának hínak azért, hogy Magyarországon a legjobb és egészségesebb és édesebb terem” (Rapaics R. 1940b: 123 kk.). Egyébként ország-szerte a fajtákat elsősorban szín és alak szerint nevezték el: *fehér, kék, sárga, vörös, zöld* (ringló is), *datolya, horgas* (magú), *hosszi, macskatökmű, kökény, kettős, lómonyú* vagy *lőszemű* (kék és sárga), *tojás, cseresznye, nyakas*. Származás szerint: *besztercei, bódi, beregi, csanádi, duránci, durancai, erdélyi, gajdelli, gömöri, ungi, uri*. Használat és más tulajdonság szerint: *aszaló, húsos, magbaváló, lotyó, kutya, dobzó* vagy *dobzódó, hideglelő* vagy *fosóka, pisa, potyó*. Az utóbbiak mind a könnyen hasmenést okozó sárga kökényszilvára vonatkoznak. Érés idő szerint: *boldogasszonyi, búza, augusztusi, margitás, szentjános* szilva.

A szilva igénytelensége miatt is mindenki számára hozzáférhető volt. Kemény fáját nagyra becsülték a faragók, gyenge ágaiból söprűt is kötöttek.

Barack. Neve nyelvünkben a latin *persicumból*, ami perzsiait jelent, szláv közvetítéssel lett barack. Európában nem őshonos, nincsenek vadon termő változatai. Őszi-barackunknak őshazája Kína középső és északi része, a kajszinak Kína nyugati része, a Tien-San és Mandzsúria. Az utóbbit a rómaiak *korai* vagy *örményországinak* nevezték. Hozzánk is kelet felől érkezett, első okleveles említése igen kései, 1395-ből való. Nemesebb fajtáit valószínű már a török közvetítette hozzánk, ezért volt neve: *tengeri*. Lippay így ír erről: „Találkoznak apró duránci barackok, akik egy felől veresek, más felől sárga szabásúak, jó édes leves idejénérők. Azért némelyek Szent Iván barackjának nevezik, mivel hamar utána megéri. Némelyek tengeri baracknak hívják, mivel a tenger mellől hozták ezekre a tartományokra a magvát. De még igen keveset láttam a mi országunkban. Noha itten más apró kajszi barackot neveznek tengeri baracknak, aki nem oltott” (Lippay J. 1667).

A kajszi neve kínai eredetű lehet és török közvetítéssel került Európába.

Régebben az őszibarackot általában *duráncinak* nevezték, mint minden nem magvaváló keménymagú fajtát. A népi vagy paraszibaracknak 3 fő táji változatát tartják számon ma: a *szatymazit*, a *budait* és a *gyöngyösit*. A barackok nemesítése sokáig néhány főúri kertészetre szorítkozott, parasztságunk körében a barackok elterjedése az alföldi, Duna–Tisza közti homokok megkötésével és a 19. század végi szőlővész pusztításai nyomán kopárrá lett egykori hegyvidéki szőlővidékeink hasznosításával kapcsolatos. Így különösen gyorsan terjedtek az őszibarackok Eger és Pécs környékén, a Budai-hegyvidéken és a Balaton-melléken. Az ekkor nagyobb mértékben elterjedt mandulával együtt jól bírja a déli kitettségű, száraz, meszes talajokat is. Időközben Franciaországban az őszibarack igen kedvelt gyümölcsé vált, nemesített fajtáit onnan hozták Magyarországra, innen a gyakori *franciabarack* elnevezés. A nép sok helyütt csak két fajtát különböztet meg az őszibarackban: *duránci*, *doláncsi* stb. és *magvaváló barackot*. 1846-ban a pécsi szőlőhegyekben a következő barackokat sorolták föl: *nagy hegyi későn érő bíbor*, *fehér* vagy *sárga duránci*, *fehér* és *vörös magdolna barack* (Rapaics R. 1940b; Wlasits Gy. 1845: 1302).

A kajszi vagy kajszin, vagy sárgabaracknak nem ismerték fajtáit, de a 19. században tájanként értékes, külön nevet viselő fajtákat találtak kertészeink. Így például Entz Ferenc Mezőkomáromban a szőlőkben találta az igen jó és továbbszaporításra alkalmas *magyar kajszit*. A faiskolákban található kajszifajtákat csaknem mind magyar tájfajtákból alakították ki (Rapaics R. 1940: 309–310; Entz F. 1857–59).

Gesztenye. A Kárpát-medence egyik legrégibb, legtöbbet vitatott gyümölcsfajtája. Magyar neve a latin *castaneumból* jön, valószínű német közvetítéssel. Bátky Zsigmond 25 vármegyéből mutatta ki a gesztenyével kapcsolatos helyneveket. Botanikusaink bebizonyították őshonosságát, s ezzel megdőlt a későbbi, a római és a török kori betelepítésének elmélete. A leghíresebb gesztenyetermő vidékek voltak a közelmúltig: Baranyában Pécsvárad, Zengővárkony környéke, Zala megye, Kőszeg, Cák és Sopron vidéke, Várföldjén (Burgenlandban) a Rozália hegység, Nagymaros és Nógrád megye néhány körzete, Egyházasmárád és Nagybánya vidéke, valamint Bihar megye néhány körzete. A felsorolás mutatja, hogy gesztenyéseink Baranyától Zalán keresztül széles ívben Biharig a középhegységek déli lejtőin keresztezik a medence alacsonyabb tájait. Történeti adatokkal bizonyítható, hogy gesztenyéseink kiterjedtebbek voltak, mint napjainkban. Ismert gesztenyéseink kialakulását többféleképpen magyarázták. A gesztenye igényes fa, szereti a nedves talajt, a hosszú őszt, a nem nagy hőingadozásokat és a káliumban gazdag talajt. Mészköves vidéken csak ott díszlik, ahol oldható káliumot is talál. Tölgygel, cserrel együtt nő fel; az ember az ilyen vegyes erdőségben a gesztenye pártjára áll, környezetéből kiirtja a más fákat s végül így alakul ki a ritkás gesztenyecerdő, mint például Zengővárkonyban – írja Horváth A. Olivér, a mecseki erdők botanikusa (Horváth A. O. 1960, 1961; Gunda B. 1938a; Mollay K. 1960: 66–70; Csapody I. 1959: 238–256; Pauer A. 1926: 23).

A zengővárkonyi gesztenyés lenyűgöző látvány ma is, pedig az utóbbi években sok öreg fát ki kellett vágni, mert kiszáradt egy betegség következtében. Itt 20–40 méterre állnak egymástól a törzsek, köztük olyanok, melyek életkora 500–600 évnél is nagyobb, egy nemrég kivágott fa életkora 1000 év körül lehetett. A falu régiségét

nyomozó kérdésekre a 19. század elején adott válaszban az egyik megidézett tanú azt vallotta, hogy a falu régiségének legnagyobb bizonytsága a mellette lévő hegyen ültetett gesztenyes erdő, „melyben az én időmben, 1792 esztendőben még találtattak olyan fák, melyek... (lehetek) 400 esztendősök, mellek felől azonban áthatatosan erősítették, hogy a régi várkonyi lakosok ültették akkor ott szőlőikben. De a szőlők a sok bekövetkezett hadakozások által nem munkáltatván, az ember is egy más bátorosabb helyre futván, a szőlők elparlagosodtak és a gesztenyefák növén elnyomták, így aztán csak gesztenye erdő maradt, melyet eleink plántáltak... Volt többek között egy fa, melyet 1796-ban akkori esperes Peleskei János megméretett, melynek külső színe, vagy kerülete 6 bétsi öleket tett” (a Zengővárkonyi Református Egyház jegyzőkönyvében). 1845-ben egy hosszúhetényi gesztenyefáról feljegyezték, hogy 2 öl átmérőjű és abban az évben 10 mérő gesztenyét termett. A hagyomány szerint egy török basáé volt. (Albániában és a Balkán déli részén a zengővárkonyi gesztenyészhez hasonlóan alakultak ki a hagyomány szerint az olajfaligetek. A fiatal olajfacsemetéket a kerítéssel védett szőlők közé ültették, ott nevelték fel, amíg azok lassanként árnyékukkal kiölték a szőlőket – Andrásfalvy B. 1962: 293–373).

Más kutatók éppen fordítva látják gesztenyéseink sorsát.

A nyugat-magyarországi gesztenyések rohamos fogyását azzal magyarázzák, hogy a gesztenyések fekvése és talaja alkalmas szőlőnek is, ezért a szőlők kedvéért kiirtották a gesztenyéseket. Zengővárkony szomszédságában, Nagypallon az ún. *Gesztényes-dűlő*ben a hagyomány szerint a 19. század hatvanas éveiben irtották ki a gesztenyefákat, mivel a terület búzavetésre is alkalmas volt. A zengővárkonyi és pécsváradi gesztenyes fennmaradását bizonyára nagyban elősegítette az, hogy a szántásravetésre alkalmatlan, egyenetlen és lejtős oldalakra terjedt ki.

A gesztenye lassú növekedésű és gondozást igényel. Legfontosabb az, hogy ősszel a termés leverése után a fák alját gondosan ki kell takarítani, a tüskés burkokat, száraz ágakat, leveleket el kell égetni. A gesztenye nem tűr meg maga közt más fát, bokrot. A szép gesztenyes az, melynek alján *selyemfű* nő. A gesztenyének is több fajtáját ismerik. A legfontosabb különbség a termés eltarthatóságában van. Így ismernek *nyári* vagy *korai gesztenyét* és *téli, elállós* vagy *kései gesztenyét*, ez utóbbi héjában ezüstös szálak vannak, *cserebogaras gesztenyét*, ez karácsonyig eláll. Rapaics Raymund a magyar gesztenyének legalább 7 változatáról tud. Ezek ízre, színre is különböznek egymástól; van fekete-barna, gyengefényű, durva bordázatú, van vörösesbarna, szürkésbarna, selymesfényű és molyhos makkú gesztenye is. Fája értékes épületfa, a zalai szőlők pincéi, prэшázai hatalmas gesztenyefa gerendákból vannak összeróva. Hordót, kádat is készítenek belőle, faszénégetésre jó, de tüzelőnek nem szeretik. Levelével a szegények párnát, dunnát is töltenek (Zengővárkony).

Dió. Neve nyelvünkben török eredetű, így ismerték már őseink a honfoglalás előtt is. Kárpát-medencei őshonosságához nem fér kétség, jelentős számban találtak diós, diófában gazdag ligeteket a Kárpát-medencében, erről tanúskodik a dió nevéből képzett helynevek sokasága. Ezek is jelzik elterjedésének területét, melynek északi határa egybeesik a szőlő és gesztenye északi határvonalával, széles ívben nyugatról észak felé, majd vissza keletre és le délre, nagyjából a medencét övező dombos hegyaljában, a hegyek melegebb, délies oldalain. *Diás, Gyiás, Diós, Divós, Diószeg,*

Diósberény, Diósgyőr stb. helyneveink utalnak a dióban gazdag helyekre. A 19. században még Biharban, a Bánátban, a Déli-Kárpátokban az Olttól nyugatra a botanikusok a dió vad változatait is megtalálták. Ez kisebbecske, csontos, igen kemény héjú, magja pedig igen olajos. Istvánffy és Werbőczy is megemlíti a Csallóköz diófaerdeit, Ransanus Erdélyből említ hasonlókat. A diófák szeretik a középhegységek délre nyíló völgyeit, a benne futó vizek mentét és a környező, nem túl száraz oldalakat. A májusi fagyok gyakran lefonnyasztják erőteljes hajtásait, de utána a diófa újra kihajt, nem pusztul el. A diót a víz és az állatok, elsősorban a madarak terjesztik. Sokfelé ma is úgy tartják, hogy az a jó dió, melyet a varjú hullat el, mert az a nagyobb, könnyebb töretű diót szereti. Az ilyen dióból kelt csemetét, ha megtalálják, átültetik kertjükbe.

Népünk a diónak alakja és használhatósága szerint több alakváltozatát tartja számon. A legnehezebb töretű diókat nevezik *kő, fás, fájás, cserhajú* vagy *kujcsos* diónak. Az utóbbi nem annyira a héj keménységét jelzi, mint inkább azt, hogy béle nehezen szedhető ki a héjából. A vékony héjú a *cinegedió*, mert azt a cinege madár is ki tudja nyitni, újabban ennek a neve a *papírhéjú dió*. Ezt a diót éppen azért nem szeretik, mert az állatok könnyen hozzáférnek. A nagyobb szeműnek sokfelé *lődió* a neve, de nem mindegyik nagyszemű diót kedvelik, mivel ezek általában keveset teremnek. Legjobban a közepes nagyságú, nem nehéz töretű, de nem is vékony héjú diót keresték. Ennek számos táji változatát ismerték a régiségben is: *sebeshelyi* (Erdély), *milótai* (Szatmár), *pozsonyi, pécsi, nagybányai, tengeri* vagy *tengeri dió* (Zala). A gesztenyével összehasonlítva a dió ritkábban alkot magában ligeteket vagy erdőt, mint a gesztenye, de a Maros dél-erdélyi mellékvölgyeiben dió- és almaligetekről tudunk. A dió a gesztenyénel sokkal elterjedtebb, nem annyira válogatós talajban, szinte mindenhol megtaláljuk a kertekben, szőlőkben, utak mentén, földek végében. Az Alföldön – úgy tűnik – csak a 19. század elején kezdték nagyobb mennyiségben ültetni a jó vízgazdálkodású homokon. A szőlőhegyekben magában ritkább, az a hit járja, hogy a dió leveléről lehulló víz mérges, minden más növényt elpusztít; ez a tulajdonsága igen erős árnyékának köszönhető, de levelét sem tartották jó trágyának.

Népünk igen fontos ünnepi ételeinek nélkülözhetetlen összetevője: lakodalmi, húsvéti és karácsonyi dióستészta, kalácsok tölteléke. A karácsonyfa és a *termő ág*, a *tebe* díszé, a karácsonyesti játék tárgya az úgynevezett *pározásban*, innen Tolna megyében a karácsonyest neve is: *pározó, pározó este*. A dió kétségtelenül az egészség és a termékenység jelképe. Héja, a dió zöld burka és levele fontos gyógy- és festőnövény. Fáját a legértékesebb hazai bútorfának tartják (Szilády Z. 1924; Rapaics R. 1940b).

Cseresznye. Őshazája, génközpontja Kis-Ázsia és a Kaukázus vidéke, innen kerültek már nemesített fajtái a Római Birodalom különböző tartományaiba a császárság korában. Hazánk erdeiben a vadcserezsnye őshonos, mindenfelé előfordul, helyneveket azonban alig és igen későn képeztek belőle. Neve a latin *cerasus*ra megy vissza, a latin szó valószínűleg az örmény *kiraks, kerasenira*. Magyarba valószínű szláv közvetítéssel ez a szó került. Termesztett fajtáinak neve a gyümölcs alakjára, színére, érési idejére és fogyasztásánál tapasztalt tulajdonságaira utal: *fekete, fehér, piros karmazsin, májusi, Orbán-napi korai, borzú, hólyag* vagy *hólyagos, porcogós* vagy *ropogós*,

szív alakú. Termőhelyükről elnevezett tájfajtáink közül az első a híres *szigetvári* dió nagyságú cseresznye, melyről azt írják a 17. század végén, hogy hozzá hasonló másutt Magyarországon és a Török Birodalomban nem található. Ugyancsak a 16. században híres volt az *ölyvedi fekete cseresznye*, ebből kért Miksa császár oltógallyat Verancsics Antaltól 1573-ban. A 19. században híres cseresznyeként említik a *baltavárit*, a *baltavári ökörszemet* és az alföldi piacon a *baranyait*. Számos táji változata alakulhatott ki, de úgy tűnik, sohasem tartották fontos gyümölcsnek. Jelentősége koraiságában volt. Az első friss gyümölcs, elsősorban a gyermekek számára csemege, de a 16. században a magyar főurak is versengtek abban, ki tud korábbi cseresznyét a bécsi udvarba küldeni. A legkorábbi említés május másodikán küldött cseresznyéről szól, de ez a régi Julián-naptár szerinti május másodika lehetett. Ma is a pici, ízetlen/íz-telen, halvány színű korai cseresznye a legpiacosabb, legnagyobb haszonnal adható el, szinte szemenként, vagyis nem súlyra, hanem kis csokrokba kötve szárazstul, a gyermekek kedvéért. Nevezetesebb táji fajtáink a későbbiekből: *korkoványi* (a Badacsony északi oldalán), *korponai* (Hont m.), *várkonyi* (Baranya m.), *badacsonyi óriás*, *pongrác* vagy *pongoróc* (az Alföldön, Nagykőrös vidékén), *disznódi fűszeres* (Erdély), *cserszegi mézes* (Cserszegtomaj – Keszthely), ez utóbbi sárga. A cseresznye aránylag gyorsan növe, szép fát alakít és jó árnyékot ad, ezért szőlő végébe, pincék elé szívesen ültetik, mint a diót. Gyümölcsét Baranyában rákötik a *komafára* (Hegyhát). Fájából gyakran faragnak kisebb tárgyakat, gyufatartót, ostor nyelet (Rapaics R. 1940b: 11, 108).

Meggy. Legősibb gyümölcsünk, már a Volga vidékén ismerhettük és használhattuk, amint azt Herodotos is leírta. Neve nyelvünknek finnugor rétegébe tartozik. Igen sok helynevet képeztünk nevéből: *Medgyes*, *Meggyes* stb. A gyökérsarjaiból szívósan terjeszkedő *vad* vagy *cigány-meggy* őshonos lehet a Kárpát-medencében. Itt van északi határa is. Napsütötte oldalakon, bozótos gyepeként kíséri útjainkat, a dűlőket, szőlők szegélyét, kerítéseket. Nemcsak nyersen, hanem aszalva is ették, rétesben, lepényben, levesként is fogyasztották. A meggypiros kedvelt színárnyalat volt. A régiségben mindenfelé ismerték, de többnyire fajtaváltozatra való utalás nélkül, egyszerűen csak *meggyként*, *möggyként*. A 19. század folyamán néhány táji változatát különítették el a kertészek. Első a *pándi*, melyet egy Pándi nevű debreceni huszárkapitány kertjében találtak volna, mások Pánd községből valónak tartják. *Korpádi* – valószínű a *pándinak* későbbi, a piacra való termesztés során kialakult neve a *kecskeméti*, *kőrösi* vagy *szentesi* meggy. Újabb nemesítésűek lehetnek a *keceli* és *újfehértói*, ezekről egy-két évtizeddel ezelőtt mit sem tudtak. Ha meggyről esett szó, beszéltek *rudas* meggyről (melynek hosszú szára volt), *hajag* vagy *hólyag* meggyről (Rapaics R. 1940b: 11, 44, 58, 79, 301).

Berkenye és naspolya. Ezek együtt képviselik azt a rohamosan eltűnő, régebbi gyümölcsfogyasztási módhoz tartozó gyümölcsfélét, melynél a termés már csak megpuhult, szotykosodott állapotban élvezhető. Számos ilyen körte- és almafajtánk is volt, de a naspolya és berkenye kizárólag megpuhult, megbarnult állapotban élvezhető. Mindkét fát a magyarság csak a Kárpát-medencében ismerhette meg, és régebben jelentősebb mennyiségben ültethette a ház körül, szőlőben és erdők közt is. A

berkenye melegkedvelő faj, hazája a Földközi-tenger melléke a Kaukázusig. Magyar neve szláv közvetítéssel jött a latinból. Több fajtát ismerjük, a legfontosabb a *házi berkenye*. Kevésbé ízletes a *barkóca* és a *lisztes berkenye*. A *madárberkenye* díszfaként egészen a legújabb időkben terjedt el. A naspolya neve a görög-latin *mespilumból* jön, valószínű szláv közvetítéssel. Neve vidékenként változik: *naspolya*, *lasponya*, *laspolya*. Különösen a Délnyugat-Dunántúlon kedvelték és valaha sokkal nagyobb számban ültették a Mecsek vidékén, Zalában és Somogyban; galagonyára vagy *kutyatővisre* (a galagonya baranyai neve) oltották.

Som. A somot ma már nem tekintik termesztett gyümölcsfajtának, nemigen alakítottak ki belőle nagyobb gyümölcsű, táji fajtákat. Nevéből igen sok helynevet képeztünk a régiségben (*Somogy*, *Somos*, *Som-*), valószínű nagyobb szerepe volt a táplálkozásban. Igazi fává soha vagy csak ritkán nő, igényli a meleget, de a félárnyékot is tűri. A 19. század neves kertészei nem győzik dicsérni termését, levelének teáját, fájának kiváló tulajdonságait, gyógyhatását (Rapaics R. 1940b: 17, 58, 79). Igényesebb gyümölcsfajokban szegényebb területen, például Moldvában a som napjainkig fontos alapanyaga az ételeknek, mint az ünnepi *somos-faszujkának*, a sommal összefőzött babfőzeléknek.

Mogyoró. Európában őshonos, de ennek is a somhoz hasonló sorsa volt. Számos helynév bizonyítja elterjedését, de sajátos, népi fajtaváltozatairól nem tudunk. Ezt is csak bokornak tekintették, mezsgyékre, gyepekre szorult, elsősorban erdőkben gyűjtögették. Jelentőségére mutat az is, hogy erdős vidékeken a kötelező jobbági ajándékok közt szerepel: évenként meghatározott mennyiséget kellett belőle a földesuraknak beszolgáltatni. Szőlővidékek közelében igen fontos volt a pintérek és kádárok mesterségéhez: belőle készültek a hordók és kádak abroncsai. Valószínű elsősorban dísznövényként a török korban terjedt el a *törökmogyoró*, mely azonban hatalmas fává növekszik, öreg gesztenyefákkal vetekszik a nagysága és kora (Rapaics R. 1940b: 21, 45, 58).

Egres. Nyugat-európai eredetű a termelésben. Vad változatai egész Euráziában elterjedtek. Angliában igen kedvelt. Neve és nevének magyarázata rávilágít ismét korábbi, ma már elfelejtett gyümölcsfogyasztási szokásokra. Az éretlen, savanyú gyümölcsök igen fontos kiegészítői, fűszerei voltak egyes étkeknek. Az éretlen szőlő neve is egres volt, a régi magyar nyelvben *szőlőegres* – savanyú szőlő. Az éretlen szőlőből főzött levesek, mártások stb. helyére lépett az egres a régi magyar konyhában. Lippay azt írja többek közt az egresről, hogy mikor még éretlen, „igen jó ízű étkeket főzhetni, mint húst, halat, leginkább tyúkfát... ecet helyett is élnek gyümölcsének kifacsart levével”. Késői, több oldalról való átvételére utalhat különböző táji elnevezése: *egres*, *köszméte*, *piszke*, *füge* (Gyimesben). Szentendre körül a szőlők 19. század végi pusztulásával került a szőlő helyére, s lett hazánk legnagyobb egrestermő helye. Nyilván a főváros közelsége, piaca indította a lakosokat a hamar termőre forduló egres telepítésére (Rapaics R. 1940b: 36, 37, 48, 169).

Ribiszke, ribizli. Hozzánk német közvetítéssel és igen későn került. Lippay már leírja piros, fehér és fekete fajtáját, de a házi kertekbe valószínű csak a 19. században került. Neve arab eredetű, a rebarbara egyik fajtáját jelölte, s ez bekerült az európai gyógyszertárakba. Az azt helyettesítő ribiszke is először a gyógyszertárakból volt ismeretes.

Hasonlóan gyógyszerári készítményei révén vált ismeretessé a *borbolya*, vagy régi magyar nevén a *fái sóska* vagy *vadsom*. „Nem oly kerti, mint mezei, mert ide mifelénk a mezőkön útfélen, legfőképpen a Csallóközben, azonkívül a szőlők lábjaiban a hegyeken magától elég terem... Némely helyeken, úgymint a Felföldön ritka, azért ültetik kertekben” – írja róla Lippay (Rapaics R. 1940b: 75, 173).

Ugyancsak igen későn került kerti termelésbe a **málna** és az **eper**. Termelési körzetei csak a 20. században alakultak ki ugyancsak Budapest körül. Mai napig sem került azonban kerti termelésbe a *csipkebogyó* vagy *hecsedli*, a vadrózsa. Termésének tréfás neve: *seggvakaró*, ami a megpuhult, édes, nyers gyümölcs fogyasztásának következményeire utal. Az **áfonya**, mely csak savanyú, mészszegény hegyvidéki talajokon terem, a legutóbbi években egy nagy bogyójú, nemesített változatával került csak a házi kertekbe nálunk (Gunda B. 1966a; Rapaics R. 1940b: 76).

A **bodza** mindkét fajtát, a *fái bodzát* (*Sambucus nigra*) és a *gyalogbodzát* (*Sambucus ebulus*) egyaránt gyomnövényként inkább irtják nálunk. Néhány helyen kisebb mennyiségben sűrűre főzték – ezt nevezték *bodzakásának*. A gyalogbodza bogyóiból készült *csete* vagy *pekmez*, németül *attich*, *Attich-Pekmes*, különösen Dél-Dunántúlon a sváb szegénység körében fontos téli táplálék. Úgy sűrítették be főzéssel, mint a mustot a törökök, akiktől a *pekmez* szavunkat is kaptuk, valamint ezt az eljárást is. Mikes Kelemen említi ezt egyik levelében (Andrásfalvy B. 1961a). A *fái bodza* virágja fontos gyógynövény és téstába sütve étek is. Bogyóit étel- és italfestékként használják, fája nélkülözhetetlen: furulyák, orsók, csépnyelek készültek belőle.

Szeder (fa), eper (fa). Az előbbi elnevezés a Dunántúlon használatos, az utóbbi az Alföldön. A kétféle elnevezés mögött valamikor kétféle fa is állt. A szederfa levele vastag, gyümölcse fekete és savanyú, neve latinul *morus*. Fontos festőnövény volt már az ókorban és mint gyümölcsfát a középkortól ismerik Magyarországon is. A másik, az *eperfa* nem dél-európai, hanem kínai eredetű, levele vékony, gyümölcse fehér vagy lilásfehér, édes. Ennek az utóbbinak a levele a selyemhernyó nélkülözhetetlen tápláléka Kínában kb. 6000 éve. A selyemhernyó meghonosítása Európában mindaddig kudarcra volt ítélve, amíg vele együtt az eperfát is meg nem honosították a 12. században. Ezt a fát nevezte a magyar nép eperfának. A Schlägli szójegyzékben külön nevezet alatt fordul elő mindkettő: a szederfa *sicomorus*, az eperfa *fragus*. Lippay már csak a színük szerint különbözteti meg a kettőt, és attól kezdve a magyar botanikai irodalom is elfeledkezik a két elnevezés használatának okáról. A selyemhernyó tenyésztése Magyarországon már a 17. század végén megindult, s ekkor czrével kezdték telepíteni az eperfákat, különösen Buda visszafoglalása után, majd még nagyobb lendülettel Mária Terézia korában. Sok magyar földesúr birtokain átvectető útjait eperfákkal szegélyezte, vagy külön *szedresek*et létesített selyemhernyói táplálására. A 18. században megindult az alföldi tanyásodás, s a homok meghódításának is

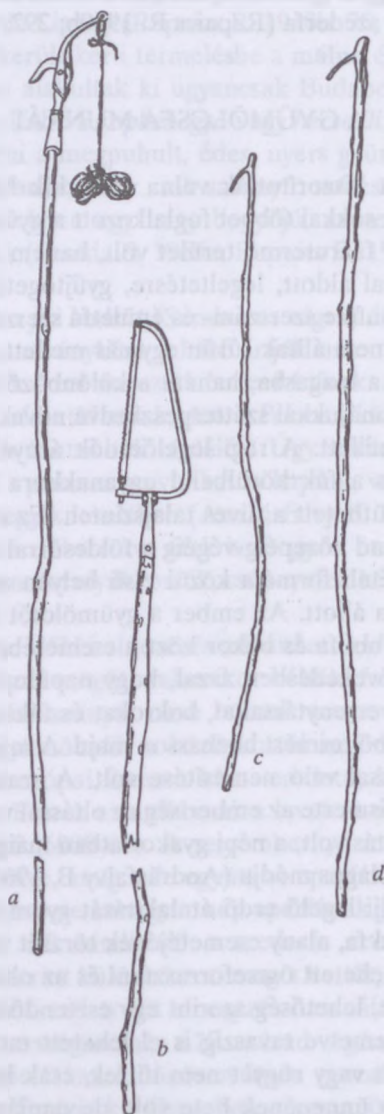
hálás fája lett. Az eperfa az alföldi tanyák legfontosabb fája az akáccal együtt. Igénytelen, minden évben terem, jó árnyékot ad, csontoltható, fája jó hordódongák készítésére. Lehullott gyümölcsén hetekig élnek a baromfiak, de pálinkát is szoktak égetni/főzni belőle. Hosszú ideig hozzátartoztak honi tájképeinkhez a szeder, illetve eperfákkal szegélyezett országutak. Napjainkra, mivel állítólag sok káros hernyó gazdanövénye, aztán az utak szélesítése miatt is, csaknem teljesen kiirtották az országutak mentén. Alig találni egy-egy csonka eperfasort elhagyott utak mellett. A hagyomány többfelé azt tartja, hogy a szederfát be lehet oltani szőlővel. Ez a hagyomány onnan eredhet, hogy a Balkánon sokfelé a szőlőt fára futtatják és a szőlővel befuttatott fák nagy része szederfa (Rapaics R. 1940b: 292; Andrásfalvy B. 1962).

A GYÜMÖLCSFA MUNKÁI

Mielőtt a parasztságot kiszorították volna az erdők használatából, sokkal több gyümölcsöt fogyasztott és sokkal többet foglalkozott a gyümölcsfákkal, mint később. Az erdő egyszerűen nem faárutermő terület volt, hanem különféle fákkal, bokrokkal, füvekkel és állatokkal áldott, legeltetésre, gyűjtögetésre, vadászatra, madarászásra, gombászásra, különféle szerszám- és épületfa szerzésére alkalmas közterület, *élés, marhaelőföld*. A fák nem álltak sűrűn egymás mellett, hogy a fényért versengve szálasan törjenek fölfelé a magasba, hanem a különböző korú és fajú fák lazán és keverten, széles lombkoronájukkal szétterpeszkedve növekedtek, az ember tevékeny és állandó ellenőrzése mellett. A régi legelőerdők árnyékoltsága mintegy 50%-os lehetett többnyire, vagyis a fák körülbelül ugyanakkora területet árnyékoltak be, mint amennyit a nap besüthetett a füves talajszinten. Ez az *élés, élőföld* vagy *erdő* a közösségé volt, a 18. század közepéig-végéig a földesúrral is közös használatban. Az erdő számtalan haszonvételi formája közül első helyen a különféle gyümölcsöt és makkot termő fák haszna állott. Az ember a gyümölcsöt termő fák mellé állt: első lépésként felismerve a többi fa és bokor közt a csemetében az eljövendő gyümölcs-termő fát, segíti azt a növekedésben azzal, hogy napfényt és tért biztosít számára, kivágja vagy csonkítja a versenytársakat, bokrokat és fákat, hogy a gyümölcsfa terebélyes koronát és ezáltal bő termést hozhasson majd. A második lépés a fa fajtájának megváltoztatása, az oltással való nemesítése volt. A szakirodalomban feltételezik, hogy már a bronzkorban ismerte az emberiség az oltással való nemesítést. Valószínűleg ez a hasítékba való oltás volt, a népi gyakorlatban máig mindenhol fellelhető sok helyen a nemesítés kizárólagos módja (Andrásfalvy B. 1964: 288). Szemléletesen írja le a gyümölcsfás, havasalji legelő erdő átalakítását gyümölcs-termő legelővé Szilády Zoltán (1924: 254). A vad fa, alany csemetéjének törzsét vagy ágait így a szaporítani kívánt nemes fa ágaival lehetett összeforrasztani és az oltógallyak igen messze eljutottak. Az ősszel levágott, lehetőség szerint egy esztendősnél nem öregebb oltóágat pincében, homokban eltemetve tavaszig is el lehetett tartani, az oltás napjáig. Az oltógallyon termő bimbót vagy rügyet nem tűrtek, csak hajtót. Az oltás ideje Gyümölcsoltó Boldogasszony ünnepének hete volt, de napján, március 25-én több helyütt nem oltottak, mert az dologtíltó ünnepnek számított (például Zalában).

Nem mindenki tudott jól oltani. Aki tudott, az tavasszal akár több száz fát is beol-

toogatott, kinn az erdőn, az *élésben*, a vágásokban, erdőszéleken, ahol vadalma, vadkörte, vadceresznye, meggy, kökény és galagonya is felnőtt. Az lehetett az általános gyakorlat, hogy a vadfákat, az alanyt ott oltották be, ahol megtalálták, és nem is mindig azzal a szándékkal, hogy a megerősödött, nemesített fát kiveszik és átültetik a házhoz, vagy saját használatú kertrészbe, szállásra, szőlőbe. Az oltás megeredése, sikere bizonytalan volt, ezért is kellett többet beoltani a szükséges számnál. Az emlékezet szerint voltak szenvedélyesen oltogató emberek, erdőt járó parasztok, pásztorok, akik minden későbbi átültetési, kizárólagos használati igény nélkül oltogattak.

115. ábra. A gyümölcsfagondozás eszközei: a) hernyózó olló; b) ágfűrész; c–d) gyümölcszedő kampók, Átány (Heves vm.)

Apáthy Kiss Sámuel említ egy pásztorembert, aki százával nemesített fákat a somogyi erdőkben (Hofer T. 1955: 138; Andrásfalvy B. 1964: 289). Ugyanezt hallottam én is egy moldvai magyarról, egy csángó emberről, aki tavasszal egy nyaláb oltógallyal járta az erdőt, a kaszálók ligeteit, és tréfából is beoltogatta más területén és a közterületeken talált vad fákat. Az ilyen legelőn, erdőn, útfélen oltott és termő fa mindenkié volt: mindig emlékeztek róla azok, akik vettek a fájáról, mert nem magának oltotta. Mások azt állították, hogy az ilyen fákat egyesek azért oltják, hogy hírt nevet szerezzenek maguknak a késő utódok közt. Később, amikor ez a közösségi gondolkodás már különösnek és idegennek hatott, az erdőkben talált oltott fákra azt mondogatták, hogy az illető ottfelejtette oltását, vagy talált jobban sikerült oltványt is.

A *hasítékolásos* vagy *törzsök oltást* ismerték csak. A vad vagy alany akkor a legjobb erre, ha egy- vagy kétujjnyi vastag. A vékonyabb vadat csaknem a földszinten vágják el vízszintesen, vagy egy kicsit feljebb, legfeljebb arasznyi magasságban, de a nagyobb fáknál akár embermagasságban is szétágazó ágakat külön-külön is beoltották. Ilyen magas fák oltásánál a fát *felnyesték*, vagyis alacsonyabban elágazó hajtásait, ágait tőből levágták. Fontos volt, hogy az oltás helyén az ág vagy törzs sima, göcsmentes legyen. Ezután a vízszintesen elvágott törzset vagy az oldalt álló ágaknál annak tengelyére merőlegesen levágott metszlapot középen behasították. Ehhez kis kalapácsot, baltát is használtak; addig ütögették a kés fokát, míg az el nem merült a fában. Ezután kihúzták a pengét és a hasítékot keményfa ékkel feszítették szét annyira, amennyire az oltógally megkívánja. Az oltóágot vagy gallyat is ék formájában faragták ki s rendszerint egy hasítékba két ágacskát illesztettek bele, a hasíték két szélébe, úgy, hogy az oltóág és a vad kérge egybesimuljon, összeérjen. Az oltóágnak kis *vállát* vagy *tatját* is faragtak, mellyel a gally simán az alany metszlapjára illeszkedett. Az oltógallyak beillesztése után finoman kimozgatták a középpüzt bevert keményfa éket és a vadfa meghasított törzse ráfeszült az oltógallyak ékére. Ha szükségesnek ítélték, madzaggal körülkötötték az oltást. A vadfa szabadon maradt metsz-lapját és a hasítékot a vadfáról levágott ágról lefejtett kéregdarabbal fedték be, hogy be ne piszkolódjon. Az oltást ezután sárral, marhaganéval, újabban viasszal kenték körül, vagy még ronggyal is bekötötték, hogy a nap és a szél a tapasztást ki ne szárítsa, és ezáltal az oltás el ne pusztuljon. A vadról levágott ágot szokás volt az oltás mellé a földbe szúrni, hogy az arrajárókat figyelmeztessék az oltványra, és a madarak se az oltott gyenge ágra, hanem erre a már értéktelen fára szálljanak rá. A két oltógallyból általában csak egyet hagytak meg, ha megeredtek, az egyiket, az erőteljesebben hajtót hagyták, a másikat kiszakították. A meghagyott ágon is csak két hajtást engedtek, később azok közül is az egyiket, a gyengébbet kitörték, hogy a fa egyenesen növekedjen felfelé. A vastagabb s magasabban elágazott alanyokra több oltógallyat is tűztek, s előfordult, hogy ugyanabba az alanyba két vagy három különböző fajtájú oltógallyat is elhelyeztek. Így például egy bogyiszlai udvaron álló körtefa egyik oldalán *törökországi körte*, a másik oldalon *nagyasszony napi körte* terem. Mikor már az egyik rész leérik, kezd érni a másik.

Ha a vadat az erdőben oltották, a megredt oltványt egy-két év múlva vitték át csak végleges helyére. Az oltványt sem vittek mindig egy-egy család kizárólagos tulajdonát képező kertbe, szállásra, hanem közterületekre is, források, csurgók, kutak

mellé árnyékolónak, szántóföldek végére, dűlőutak szélére, hogy az aratók a nyárban alatta delelhessenek.

A vadfák átoltása, ha nem is történt azzal az igénnyel, hogy annak termésére jogot formál az oltó, az oltás mégis már a közterület, az *erdő* bizonyos csonkításával járt együtt. Az oltvány védelmében ugyanis a környezetében lévő fákat, bokrokat kivágták vagy megkurtították ágait, hogy a nemesített fa több fényt kapjon. A későbbiekben fennállott az a veszély is, hogy az egymás mellett csoportosan álló átoltott fákat valaki körülkeríti, szállásnak, irtáskertnek foglalva le a területet. Az oltogatás tehát a foglalás lehetőségét is magába foglalhatta, ezért több adatunk van arra, hogy a közösség, a falu vagy mezőváros előljárósága megtiltotta a vadfákba való oltást (Andrásfalvy B. 1964: 100).

Az oltványok és csemeték átültetésének ideje az őszi, a lombhullatás után, vagy a tavasz, a nedvkeringés, a *mizger* (Zala) megindulása előtt. Zalaiban az volt a gyakorlat, hogy a fa gödrét még őszi megásták, a csemetét vagy oltványt csak tavasszal ültették bele. Szokás volt a gödörbe trágyát dobni, és azt tartották, hogy a gyümölcsfa tövéhez elásott hullott állat, dög termésre ösztönzi a fát. Általános volt az a hit is, ezt a korai szakírók is hangoztatták, hogy a gyümölcsfa átültetése is nemesítést jelent: az átültetett fa nagyobb, jobb gyümölcsöt terem. Ezzel az indokolással egy-egy fát többször is átültethettek; különösen diófánál alkalmazták ezt.

A régi gyümölcsfakezelés az oltáson és átültetésen kívül legfeljebb az elszáradt ágak eltávolításából, esetleg az igen sűrű lombzat ritkításából és a viharban megsérült ágak eltávolításából állt. Rendszeresen nem metszték a fákat, de alkalmanként a nagyon megnyúlt ágakat a fiatal fákon metszéssel kényszerítették elágazásra. A Szamos-háton a fiatal szilvafák elágazásánál jelentkező tövist, mely a következő évben termő rügyet hajt, levágták, hogy a termés ne akadályozza a fiatal fa növekedését. A fa maga is lerúgja a termőrügyes tövist, ha még nem bírja kiérlelni, de akkor nagyobb sebhely marad a fán, és ezt a gondatlanság jelének tartották. A fákra telepedő gombákat, fagyöngyöt is levágták, ha észrevették, s néha szükségessé vált a hernyófészkek eltávolítása is. Különösen a Tisza és a Szamos vidéki szilvásokat lepte meg néha igen erősen a hernyó. Azért, hogy a hernyófészkeket elérjék, ezen a vidéken *hernyózószéket* használtak. A gyümölcsfákkal való munkák alkalmas idejét is számon tartották. A nyesést, vágást holdfogytával, az ültetést, oltást holdtöltével kellett végezni. A 19. század második felében sokféle általánossá vált a gyümölcsfák törzsének meszelése. A gyümölcsös aljának tisztán tartása, kaszálása is hozzá tartozott a jó termés biztosításához. A gesztenyésekben a szüret után a száraz lombbal együtt elégették a gondosan összegyűjtött üres *kupac*sokat is. Az oltásnak gyümölcsoltó Boldogasszony, a fák tisztításának, nyesésének a Duna mentén Faustinus napja volt alkalmas. Karácsony éjszakáján megrázták a fákat és gyümölcsfával tüzeltek. A húsvéti sonka csontját sokfelé felakasztották a gyümölcsfákra. A vízkeresztől gyümölcsoltóig összegyűjtött házi szemetet is a gyümölcsfák alá szórták Baranyában.

A gyümölcsfák ápolásának szegényes az eszköztára: különféle kések az oltáshoz, nyeséshez, balták, fűrészek az ágak eltávolítására, egyszerű létrák a magasabb részek megközelítésére. Ilyen egyszerű létra volt az *occoru* vagy *oszoru* (Sárköz), *ösztörü* (Zala), mely arasnyira lecsonkolt ágú sudár fa volt. A hosszú nyelű, rugós, zsineggel működtetett *gallyazó olló* csak néhány helyen terjedt el a 19. század végén.

Hasonlóan nem váltak általánossá a különféle kis, zsákos gyümölcsszedők sem. A szilva, dió, gesztenye leveréséhez hosszú dióverő-rudakat, *csorongokat* használtak.

A gyümölcsfák gondozásában a 19. század közepétől terjedtek el a korszerűbb módszerek, amikor a gyümölcsstermelés állami támogatást kapott. A szervezett állami támogatás ráépült a Lippay óta terebélyesedő gazdag hazai gyümölcsészeti szakirodalomra és gyakorlatra. Már a 18. század végéről ismerünk nagyszabású, de lényegében egyéni próbálkozásokat a paraszti gyümölcskultúra felvirágoztatására, új, nemesített fajok és fajták elterjesztésére. Ezek az új gyümölcsészeti, művelési (agrotechnikai) módszerek és gyümölcsfajták tulajdonképpen a jobbágyi gyümölcsstermelés megváltozott jogi feltételeihez való alkalmazkodást jelentették. Az elkülönözéssel, majd a jobbágyfelszabadítással lényegében megszűnt az erdei, külterjes és tömeges paraszti gyümölcsstermelés. Ezután a gyümölcsfák csak a házi kertekben, a portákon maradhattak meg, illetőleg korlátozottan kezdtek terjedni a szőlőkben, különösen az alföldi homokokon. Tessedik Sámuel és a hozzá hasonló papok, lelkészek (mint a kárászi [Baranya m.] Jankó János; Ujvári, Vlasics, Gruber stb.), orvosok (Tótfalusi Miklós, Miskolc; Entz Ferenc Mezőkomárom), a megyei közigazgatás tisztviselői, kisnemesek, polgárok, szabad parasztok, iskolát járt jobbágyok, de mindenekelőtt a falusi tanítók csatlakoztak a különféle gazdasági és kifejezetten kertészeti egyesületek kereteiben működő mozgalomhoz. A nevezetesebb kezdeményezések, mint a Keszthelyi Georgikon vagy Tessedik Sámuel szarvasi faiskolája mellett egyesületi, községi és magán faiskolák keletkeztek és szaporították az oltványokat. A 19. század végén a kormány rendeletére az országot bejárta egy kertészeti bizottság, melynek az volt a feladata, hogy a szaporítható gyümölcsfajtákat vidékenként meghatározza. A javasolt fajtákat 4 állami faiskola nagy mennyiségben szaporította és terjesztette kedvezményesen. Budán a Budai-hegység és a dunántúli elpusztult borvidékek meszes és márgás talajaira őszibarack-, mandula-, kajsz-, *ági szilva*- és diófacsemetéket, évente mintegy 30 000 fát adtak ki. Kolozsvárt a szaporítóanyag 1/3-a alma, 1/3-a körte, 2/9-e besztercei szilva, 1/9-e cseresznye és meggy volt, s évente 45 000 fát adtak ki. Zilahon három almafajtát, az *ági* és *besztercei szilvát* és diót neveltek az elpusztult szőlő helyére, évenként 31 000 darabot. Lugoson szilva-, dió- és almacemete szaporítása folyt, évente 50 000 fát adtak ki. A javasolt fajtákat ezenkívül szaporították a gazdasági intézetekben, iskolákban: Magyaróvárott, Kasán, Keszthelyen, Debrecenben, Kolozsmonostoron, Somogyzentimrén, Adán, Csáktornyan, Rimaszombatban, Zsitvaújfalun és Algyógyon is. Óriási méretű gyümölcsfa-telepítésekről beszélhetünk. Az 1890-es évekre már csaknem minden nagyobb faluban volt egyleti vagy községi faiskola. Például Bács-Bodrog megye 123 falujából 118-ban (95%), Barsban 214-ből 182-ben (85%), Szolnok-Doboka 311 falujában mindben volt faiskola (100%). Az egykor nagy mennyiségű paraszti gyümölcsöt kivivő megyékben, ahol a gyümölcsstermesztés földművelésre alkalmatlan területeken folyt továbbra is, viszonylag kevesebb faiskolát állítottak fel. Például Mármarosban 159 falu közül csak 31-ben volt faiskola (Gyümölcskertész 1893: 2. sz.; Falusi Gazda 1862: 160).

A falu közterületein, erdőiben, legelőkön, ártérben, utak mentén növekvő gyümölcstermő fákról mindenki részesülhetett, akkor is, ha azt valaki már oltással meg-nemesítette. Már a 15. századból vannak adataink arra, hogy nagy, rendszerint határ-jelző fákat személynévvel neveznek meg, ez azonban még nem jelenti feltétlenül azt, hogy magánbirtoklásban lettek volna. Említenek e századból már kerített gyümölcsösöket is: az Alföldre siető Sebes-Körös mellett, az Alföldet északról határoló hegyek lábánál, Borsodban királyi gyümölcsöskerteket, a Duna, Tisza, Szamos és Körösök mellett gyümölcsös erdőket. A kerítéssel az erdőtől vagy más ligetes gyümölcstermő helytől elkülönített gyümölcsösök ekkor és később is vagy a királyé, vagy kolostoré, ritkábban földbirtokosoké, nem parasztokéi. Az értékesebb oltott fákat éppen a faluközösség használatából akarták kiemelni a körülkerítéssel. Ezek a *pomáriumok* nyilván messze földről hozott új, nemes gyümölcsfajták első hazai állomásai, s innen áradnak szét később a környékben (Belényessy M. 1955b: 11, 28). Ugyanakkor folyik egy másik oltvány és nemes fajta átvétel-átadás a parasztok körében is. A 16. és 17. században nagyhírű magyar gyümölcsészet – elsősorban a bécsi udvar és a magyar földesurak levelezéséből ismeretesen – már magyar tájfajtákról, tehát ismeretlen nemesítésű, eredetű, feltehetően hazai gyümölcsfajtákról is tud. Ez az az idő, amikor a Balkánon keresztül a Kelet gyümölcs kultúrája – a háborúk ellenére is – Magyarországot Európa legfontosabb gyümölcsfajta-központjává teszi (Takáts S. 1915–17: III. 358–395). A 18. században a paraszti gyümölcsészet az erdő-rendezésekkel veszélybe került és átalakult, de vannak adataink arra, hogy a gyümölcsfáknak egy-egy birtokos számára való elkerítése a jobbágyság körében is megtörtént. A gyümölcsészet minőségi fejlesztésének egyik feltételét éppen abban látta a kormány, hogy a fákat a jobbágyok kizárólagos használatába adva az egyes gazdák érdekeltté váljanak a nemesítésben és gondozásban is. 1775-ben az erdélyi kereskedelmi bizottságnak azt a javaslatát szentesítette a király, melyben szorgalmazta, hogy a dió- és szilvafákat, melyek sokfelé az országban magától itt-ott figyelemre méltó mennyiségben felnőnek, a helyi szokások szerint egyre nagyobb mértékben osszák fel magánbirtoklásba, hogy azokat bekerítve ápolhassák és csak saját hasznukra fordíthassák. Így a Sárközben a 18. század végén abból támadtak bírói feljegyzésre méltó perek, hogy a gyümölcsfákat körülkerítő jobbágy saját kerítésébe zárt olyan fákat is, melyekre mások is igényt tartottak. Ebből arra következtetünk, hogy a körülkerítést megelőzte az, hogy a fákat is birtokba, másokat kizáró magánhasználatba vették. Ez azonban nem mindenhol történhetett meg. Itt a Duna mentén ekkor alakulnak ki a számtalan kis parcellából álló gyümölcsös szigetek, melyek az öröklés folytán még tovább aprózódtak. Néha már csak 2–3 fa, másutt 20–25 állott egy sokszögű, sokszomszédú, zezugos kis parcellán, melynek határait már nem kerítés, hanem apró halmok, *kompok* jelezték. Ezeket a határjeleket minden nagyobb áradás után meg kellett újítaniuk (Tagányi K. 1896–1908: II. 639–657; Andrásfalvy B. 1964: 283).

A gyümölchöz való ősi közösségi jog felbomlását legjobban azoknak a mezővárosoknak és szabad paraszti közösségeknek az iratanyagával kísérhetjük nyomon, amelyek maguk intézték ügyeiket, és a közös használatú területeikre nem a földesúr tette rá a kezét. Szék városában 1792 januárjában a magisztrátus a lakosok kérésére

megtárgyalta és „háromszor is megvizsgálván a gyümölcsfák levágásából következő ecetbeli szükségét, de megvizsgálván azt is, hogy némely embereknek jószágain feles és számos vad fák vagynak (melyek közönséges tilalom alatt nevelkedtenek fel) és azok mind terméketlenségek, mind madár által gabonájukbeli kárt okozhatnak”, és kijelöli a kivágható fákat. Amint az egy későbbi jegyzőkönyvi tételből kitűnik, a város határában, legelőn, szántón vagy az utak mentén álló fák és azok termése nem azé volt, akinek a földjén nőtt, hanem a közösségé. „Az ki hír nélkül gyümölcsfát vágott, vagy gyümölcsöt szedett, ámbár maga földjén lett légyen, azon gyümölcsfa, tilalom lévén, a magistratus által megbüntettetett”. Gyümölcsőz a lakos úgy juthatott, hogy megvárta, amíg a tanács a gyümölcsszedés napját kihirdette, „annakutánna kinek hová tetszett gyümölcsszedésre oda ment, senki sem ellenezte, mind a gyümölcsfák, mind pedig gyümölcssei közönségesnek tartván a városiaktól... Ki melyik fához hamarabb érkezhettek, ámbár más földjén lett légyen is, szabadosan megrázhatta, gyümölcsét felszedhette és senkitől nem turbáltatott”. A szőlőkben lévő fák kivételt képeztek, azt a szőlő tulajdonosa használta kizárólagos joggal, akárcsak a szőlejét (Tagányi K. 1896–1908: II. 639. skk.).

Mohács mezőváros is maga védte erdőit, melyet a földesúr, a pécsi püspök a múlt század elején még nem tudott magához ragadni, csak a jobbágyfelszabadítás után. 1808-ban a mohácsi előjáróság jegyzőkönyveztetti: „tapasztaltuk, hogy mint egy 23 ember különbözőféle foglalkozásokat, írtásokat, nyeséseket tesznek és ami több, minden vad fákba oltanak és a gyümöltsnek is köz haszon vételét vesztegetik, azért ... az Erdőknek és Város legelőjének fönn tartására végzéseket tételnek, (hogy azokat az embereket, akik) az oltással magának hasznót, az Publikumnak pedig tetemes kárt (okoznak) a gyümölcsfákat tsonkítván ... keményen megbüntetik a jövőben” (Andráshalvy B. 1970d: 163). Figyelemre méltó, hogy a vad gyümölcsöt termő fát védi az előjáróság, s ide sorolták a makkot termő tölgyet is, mert ezt tekintették mindenkor közösnek, de a már oltott gyümölcsőz való kizárólagos jogot is kénytelen elismerni, s éppen ezért akarja megakadályozni az oltott fák terjedését.

A gyümölcsfák kizárólagos magánbirtoklásának gyakorlatához az első lépés a közterületen álló fák termésének lefoglalása. Például a Hargita hegységben egy bőven termő vadalma-, vadkörte-, esetleg oltott fát, még akkor, mikor gyümölcse éretlen volt, valamilyen jellel lefoglaltak: szalmakötéllel körülcavarták, a fa tövéhez kis kőhalmot raktak stb. Ezekről a fákról is ehetett azonban az arra járó utas, pásztor vagy fuvaros. A Kis-Alföldön az első világháború előtti időben is ráverték tulajdonjegyüket az ilyen fára, de a jel itt is csak az ez évi termésre vonatkozott (Fél E. 1944: 49).

Ott, ahol a gyümölcs a jobbágháztartás szükségleteit meghaladó mennyiségben áruvá lett, korábban megjelent az oltott fák magánbirtoklása. 1729-ben Ócsényben bizonyos Széki György eladta almáit Pirkó Jánosnak, aki az uradalom engedélyével az erdőből rétet irtott magának. Az erdőben talált gyümölcsfákat nem vágta ki, hanem megváltotta annak oltójától, Széki Györgytől. Az írásban rögzített szerződésben Széki György kijelenti, hogy a fákat „tőlem, ki magam kezével oltogattam, sem Apámról, sem egyéb Nemzecségemről maratt” vette meg Pirkó. Tehát a gyümölcs-termő fákat ekkor már örökölni is lehetett a Sárközben. Akkor és később is a gyümölcsfákat, helyesebben azok termését már örökölték a kaszálórétől függetlenül is,

amelyben azok álltak. Leányok is örökölhették, pedig azok ingatlant, fiú örökösök létében nem örököltek, legfeljebb szőlőt (Andrásfalvy B. 1975: 75).

Ahol, s ez volt az általánosnak mondható, a földesúrnak sikerült a 18. század végén vagy a 19. század elején a jobbágyokat kiűzni az erdőből az elkülönözéssel, a további irtást, oltogatást és gyümölcsstermelést is megtiltotta az erdőben. A jobbágyok mindenhol ellenálltak, ősi szokásjogaikra hivatkoztak, de sikertelenül. Néhány helyen egy kis erdőrészt sikerült megkapniok az erdőben maradt gyümölcsfák kárpótlásaként, másutt elérték, hogy az elvesztett gyümölcsfák oltási költségeit az uradalom megváltotta pénzen, valamint a termés felbecsült értékéért is kaptak valamit. A jobbágyok többsége a fákhöz ragaszkodott, és fellebbeztek, de a legmagasabb fórumokon is ellenük döntöttek. A bírák a szokásjoggal ellentétben a nyugat-európai feudális modell szerint ítéleztek, s ebben az erdő a földesúr kizárólagos birtokát jelentette (Andrásfalvy B. 1975: 75). Az eddig szinte korlátlan gyümölcsstermelés lehetősége egyszeriben megszűnt, új formákat kellett találni. A jobbágyfelszabadítás megszüldött az erdők elszakítását, s ezután a gyümölcsstermelés csak a következő területeken folytatható:

A beltelken, a lakóház udvarán és a hozzá csatlakozó kertben. Itt csak magas törzsű fákat ültethettek, amilyenek az erdőben is voltak, hogy a jószág el ne érje ágait: dió, alma, körte, szilva és szeder.

A falu körüli vagy távolabbi, a beltelekhez számolt szállás- vagy istállóskertekben.

A beltelekhez hasonló állású kültelki tanyákon, a tanyaépület körül és annak kertjében.

A kaszálóréteken, ezeken főként a kevés gondozást kívánó szilva, som, körte, berkenye nőtt.

A gyümölcsösökben. Néhány helyen az erdei gyümölcsfákért kárpótlásul gyümölcsösöket alakíthattak ki a jobbágyok, elsősorban a Duna és a Tisza mentén, valamint a középhegységekben a gesztenyetermő vidékeken. A 19. század végén, majd a 20. század elején bizonyos gyümölcsstermesztő körzetekben, nemegyszer korábbi szőlők helyén árugyümölcsösök is kezdtek kialakulni. A hagyományos gyümölcsöskertek rendszerint az ott legelterjedtebb gyümölcsfajtól kapták nevüket: *Meggyes, Almás, Szilvás, Gesztenyés*.

Közutak mentén nem egy helyen igen sok gyümölcs termett. Ezeket a fákat évenként árverezték.

Templomkertben, temetőben lévő fák rendszerint a helyi egyházé voltak. A közterületeken, községi erdőben, legelőn növő vadfákat továbbra is az első foglalás jogán szedték hagyományőrző vidékeken, ahol előfordult napjainkig is ez az önzetlen nemesítés (mint például a moldvai magyaroknál).

Meg kell említenünk a gyümölcsstelepítés egy sajátos formáját, melyet a mezővárosok és községek előjárósága tett kötelezővé a futóhomok megkötésére a 19. század elején. Főként a Duna–Tisza közén, de például a Duna jobb partján fekvő Dunaföldváron is az elhomokosodott közlegelőket a birtok nagyságához vagy a családlélekszámához arányítva felosztották, és kötelezték a lakosokat a terület betelepítésére, erdősítésére. Ha szőlővel ültették be, a mezsgyéket fákkal kellett megkötniük (Andrásfalvy B. 1964: 278; Szabó K. 1934; Dixi 1862: 160).

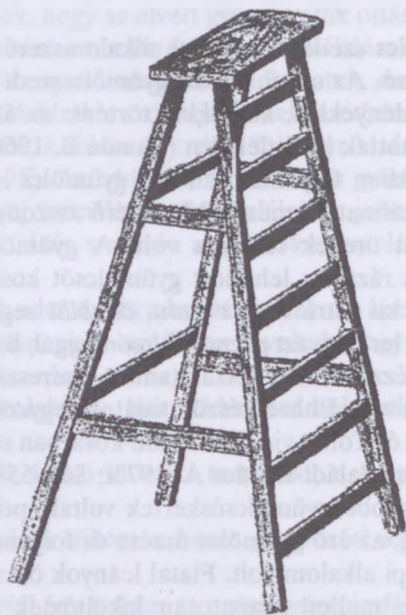
A paraszti gyümölcsstermesztés legfontosabb helye, területe különösen a homokon a szőlő, a szőlőskert lett, elsősorban az Alföldön. A szőlőkben terjedtek el a korábban jelentéktelen mennyiségben ültetett gyümölcsfák, a barackok nemesebb fajtái, de a cseresznye, egres, kajszi, ribiszke és a földieper is.

A GYÜMÖLCS SZEDÉSE, FELDOLGOZÁSA, TÁROLÁSA

Az érett erdei gyümölcs szedése, gyűjtése alkalmoszerűen gyermekek és asszonyok dolga volt elsősorban. Az erdei, havasi gyümölcsszedés és -hordás is alkalmoszerűen készített kéregedényekkel, kászzal történt: az áfonya szedésére sajátos, fésűszerű bogyózót alakítottak ki Erdélyben (Gunda B. 1966a; Kerecsényi E. 1970). A házi kertekben, szőlőkben folyamatosan érő gyümölcs leszedése általában nem jelentett külön munkaalkalmat. A mezőről hazatérő asszonyok, gyerekek, ritkábban a férfiak, háznál maradt öregek feladata volt. A gyümölcsszedés legegyszerűbb módja a kisebb fáknál a rázás: a lehullott gyümölcsöt kosarakba szedték föl. Nagyobb fákra felmáztak, kis létra vagy *occoru*, *öszöllü* segítségével. Amit így sem értek el vagy nem tudtak lerázni, azt *póznával*, *csóronggal*, bottal, rúddal verték le. A kényesebb gyümölcsöt kézzel kellett leszakítani. A cseresznye szedése és szállítása különösen munkaigényes volt. Ehhez készült sajátos negyedes, feles, sőt vékás kosarakat használtak; Gömör és Torna vidékén lóháti kosárban szállították át a hegyeken a szepesi bányavárosokba (Paládi-Kovács A. 1973f: 549–558). Azokon a vidékeken, ahol hagyományosan nagyobb gyümölcsöskertek voltak, például a Duna mentén a Csallóköztől le Mohácsig, az érő gyümölcs őrzése és folyamatos feldolgozása a szőlőörzéshez hasonló ünnepi alkalom volt. Fiatal lányok összetársulva, néha egy idősebb asszony felügyelete mellett csapatosan kiköltöztek a gyümölcsösbe épített kunyhókba, hevenyészve épített lombsátorokba. Kint is aludtak bandásan, hangos rikoltozással hessegették a gyümölcsöt dézsmáló madarakat, naponként felszedték a hullást, a hullott almát, körtét aszaláshoz felhasználták. Ugyanígy külön szedték az aszalni való szilvát, vagy *kiputtyogatva* a magját *keszőcét* főztek belőle. A *keszőce* (Csallóköz), *kecőce* (Sárköz és Szeged vidéke) hígán főzött szilvalekvár. Így felfőzve már nem romlott tovább; későbbi hosszas forralással elfőzve a levét készíthettek belőle *szilvalekvárt*, mely elállott minden tartósítószer nélkül is. A *keszőcét* ételként is fogyasztották, Bátán pirospaprikával ízesítették. Szeged vidékén így nevezik azt az ételt, mely ugyanúgy készül: hígán megfőzött meggyhez, szilvához lisztet szórnak, ráhabarnak köménnyel, újabban még cukorral is ízesítik. A gyümölcsörzés idején ugyanúgy, mint a Sárközhöz tartozó szőlőhegyekben szőlőörzéskor, a lánybandák dalolva járkák a hegyet vagy a gyümölcsösöket, tréfás kiáltozással, hujtogatással csalták, hívták a legényeket az esti táncra. Ilyenkor a fiatalokat összekiáltozták, *öszze-kátozták* egy legény és egy lány nevét emlegetve, akiket egy párnak szántak. Ahol a gyümölcsösök távolabb voltak a falutól vagy nem alakult ki a gyümölcsörzés szokása, a gyümölcs megörzését fogadott gyümölcspásztorokra bízta. Vannak olyan gyümölcsstermelő vidékek, helyek, ahol a szőlőbeli hegyközség mintájára önkormányzatot alakítottak ki a gyümölcsöstulajdonosok. Például Dunaföldváron a gyümölcsös-szigetnek volt választott *szigetbírája* és *szigetpásztor*a. A tolvajságon vagy rendetlenség-

gen kapott embereket a pásztorok a szigetbíró elé vezették, aki büntetést szabott ki rájuk. A szigetbíró és a pásztorok bérét a szigetbirtokos gazdák adták össze, és minden újévkor újraválasztották azokat (Andrásfalvy B. 1964: 278).

A téltre szánt, téltre megérő almákat, körtéket a padlásra, kamrába, pincébe, pajtába széna közé vagy vermekbe rakták. „Erdélyben a székely a párizs almát a hegyoldalba vajt pinczékben tartja, szalmára halomba rakva; de aztán ha elhelyezte s az

116. ábra. Gyümölcszedő szék, Kecskemét (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.)

ajtót bezárta, betapasztja az ajtó minden hasadékát és még a kulcslukat is jól bedugaszolja. És éppen ilyen módon helyezik el itt Beszterce vidékén a szászok a téli esperes körtéiket, melyet aztán májusban kiszedve árulják a besztercei piacon” – olvassuk a Gyümölcskertész 1893-as évfolyamában. Kisebb mennyiségben kerül alma, körte a szobába, a szekrény tetejére, az ágy alá is.

Aszalni szinte minden gyümölcsöt lehet, kivéve az epret, szedret és naspolyát. A meggyet előbb le kell forrázni, különben csak megszáradt héj marad. Körtét egészben is, de az almát csak darabolva lehet szárítani, ez a *hasáp* vagy *hasáb* Baranyában. Egyébként az aszaléknak sokféle neve van: *susinka*, *bagolytüdő* stb. A szilvát is egészben aszalják, magostul. Általános mód a napon való aszalás vagy a kenyérsütés után a kemencében, mert külön nem fűtik fel ezért a kenyérsütő kemencét. Ezen egyszerű aszalási móddal készülhetett az az aszú, szelíd és vadalma, vadkörte, kökény és som aszalvány, melyet az uradalmak dézsmába követeltek jobbágyaiktól. Erdélyben a kincstári birtokok termései közt a 17. században több száz köből különféle aszalt gyümölcsöt is nyilvántartottak (Andrásfalvy B. 1964; Vályi E. 1893: 157; Rapaiics R. 1940b: 75).

Sokfelé találunk aszalókemencéket a magyar nyelvterületen, igen változatos formában, Zalától a moldvai Csángóföldig. Moldvában van falu, ahol az egyszerű, földbe vágott aszalók csoportosan helyezkednek el a falun kívül. A legegyszerűbb földbe vágott aszalóknál az aszalandó gyümölcs vesszőlészákra kerül, és a meleggel együtt a füst is átjárja a gyümölcsöt. A fejlettebb formánál már kiküszöbölik a füstöt, zárt tűzhelyes, boltozatos kemencét építenek, mely fölé rakják a vesszőkasba helyezett gyümölcsöt, néha több emeleten. Ilyen kemencék fölé nyeregtetős kunyhót is építhetnek, tornáccal, füstelvezető kéménnyel (Györffy I. 1911b; Dobrossy I. 1969).

117. ábra. Gyümölcsöskosarak: a) gyümölcszedő kosár; b) gyümölcsszállító kosár (*garabó*); c) hátikosár (*kis háti*); d) hátikosár (*nagy háti*), Atány (Heves vm.)

A gondosan aszalt szilva patikaáru volt, így lett nevezetes a magyar szilva a damaszkuszi nyomán Közép- és Észak-Európában a 17. században. Az aszalást néhány helyen vesszőre, drótra fűzve és azt karikára hajtva is végezték (Vas m.). Kőszeg vidékén a gesztenyét megdarálták és ezt a gesztenyelisztet szárították meg napon vagy kemencében. Így a különben csak rövid ideig eltartható gesztenyét, mint az aszalt gyümölcsöt, szellős helyen akár évekig is el lehetett tartani. Nálunk azonban kenyeret nem sütöttek belőle, mint az olaszok és svájciak (Dömötör S. 1961: 55). Sopron vidékén, elvétele másutt is az aszalt szilvába diót, mandulát dugtak s ezt a csemegét messzebb vidékekről is keresték (Magyar Gazda 1847: 531–537).

A megaszalt gyümölcs, az aszalék szellős helyen, a padláson kosárban, vászonzsákokban tartható el. Ha aszalékot főztek, rendszerint többfélét főztek össze és nagyobb mennyiségben, nagyobb fazekakban, vacsorára levesen, hidegen fogyasztották. Azt tartották a Dél-Dunántúlon, hogy a frissen főzött meleg aszalék puffaszt, nem egészséges. Főtlen aszalékot használtak a fonóbeli asszonyok, lányok *nyálzónak* (a fonásnál ugyanis sokszor meg kellett nyálazni ujjukat).

A gesztenyét saját tüskés *kupacs*ában vagy *gubáj*ában, vagy homokban, pelyvában lehetett 2–3 hónapig eltartani. Mielőtt megsütnék, vízben megáztatják. A diót, mogyorót, mandulát a padláson kiterítve vagy szellős kosarakban tárolták.

A lekvárfőzés valószínű csak a 18. század végén, a 19. század elején terjedt el nagyobb mértékben. Az arra való édesebb szilvaféléket nagy üstökben, kimagozva több órán keresztül kell főzni, amíg elforrja a levét és összesűrűsödik. A sűrűre főzött lekvár teteje beszárad, így lekötés nélkül eltartható cserépedényekben vagy faedényekben, teknőben is. A főzés hetekig elhúzódhatott és késő éjszakákba nyúló társas együttlét alkalma volt, különösen Szatmár megyében, ahol eladásra, piacra is főztek szilvalekvárt és *szilvaízt*. Ez utóbbi tulajdonképpen gyümölcsajt, lekvárhoz hasonlóan sűrűre főzték, majd alacsony peremű deszkatalakon szikkasztották, napon és kemencében szárították, hogy a deszkalapról levehető lett, s feltekerve vagy kisebb táblákban tárolták. Használatkor vízzel oldották fel (Luby M. 1939; Kisbán E. 1997: 510).

A szilva- és baracklekvár készítését megelőzhette a török korban átvett *peszme*, *pekmez*, *pökméz* készítése. Ez szőlőmustból, a dél-dunántúli németeknél a gyalogborda levéből is készült. Addig főzték a kipréselt levet, amíg az mézszerűvé össze nem sűrűsödött. Ekkor birsalma- és sütőtökdarabokat szoktak beledobálni. Hogy e darabok szét ne főjenek, előbb meszes vízben megáztatják őket. A *csetelekvár*, a *pekmez* volt a legszegényebb iskolásgyererek kenyere a szalonna vagy zsír helyett (Andrásfalvy B. 1961a).

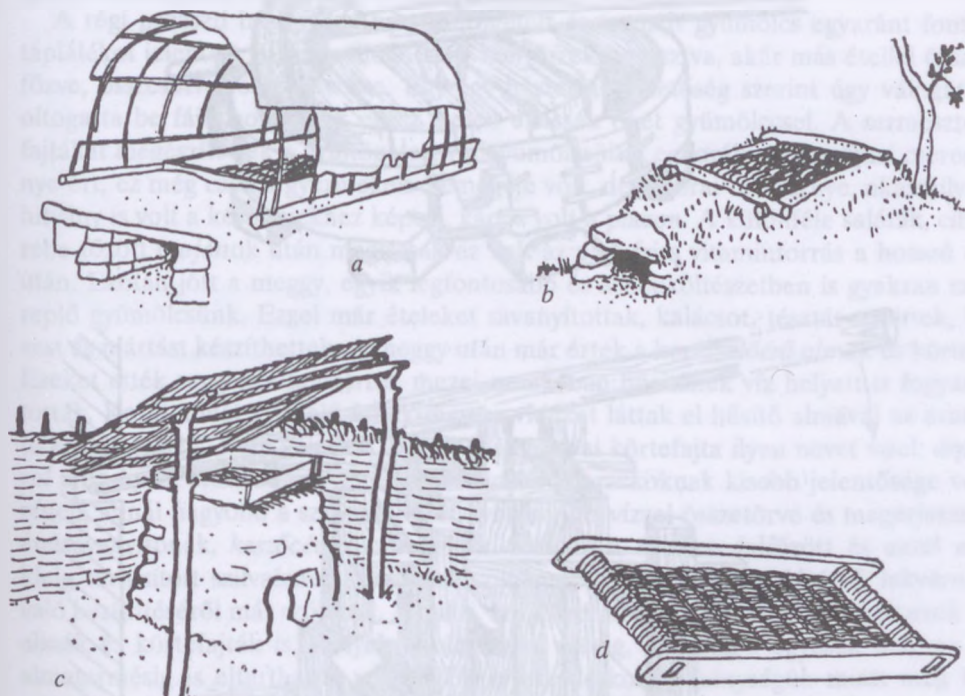
A vadkörteből, vadalmából és ezekhez közel álló alma- és körtefajták terméséből készítettek bort, illetve ecetet; ennek emlékét szinte az egész nyelvterületen megtaláljuk. Néhol ezt *bozának*, *készőcének*, *ciberének* vagy *csigernek* nevezik. Készítésének hagyományos eszköze volt a törővályú, melyben a gyümölcsöt fabunkóval összefűzték, majd egyszerű présekkel kisajtolták. Előfordult, hogy a vályú és a sajtó/*sutu* egy tölgyfadarabból készült (Zentai J. 1971; Kardos L. 1943). Említettük azt is, hogy bizonyos gyümölcsök nyersen vagy éretlenül, más esetben megbuggyantva is az ételek savanyítására szolgálhattak. Ez magyarázza bizonyos savas, savanyú gyümölcsfajták régebbi kedveltségét. A Dunántúlon *sózókörtéként* ismert fajta valószínű innen vette nevét. Csaknem minden gyümölcsből égettek pálinkát az úgynevezett *kazánok*-ban a 17–18. századtól. Híresebbek a szilva (szilvórium), a som (somorium, Gömör-Abaúj) és barack (fütülős barack, Kecskemét) (Kisbán E. 1997: 538–540).

A GYÜMÖLCS FELHASZNÁLÁSA ÉS JELENTŐSÉGE A NÉPELETBEN

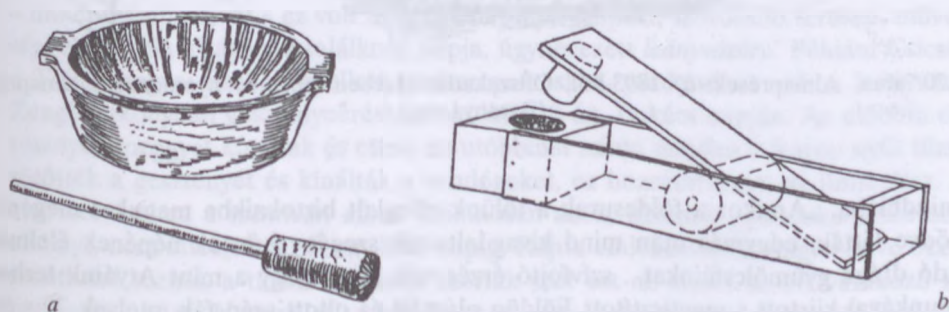
Napjainkban az üzletekben és a piacon igen mutatós és ízletes, divatos gyümölcsfajtákat találhatunk. A gyümölcs csemege, étkezés utáni ráadás, nem mindennapi táplálék. Az időben visszafelé haladva azt tapasztaljuk, hogy egyre szerényebb külse-

jú és talán kevésbé ízletes fajtákra akadunk, de azok táplálkozásbeli súlya, mennyisége egyre nő. A 18. század végén ez a lassú változás ugrásszerűvé válik, akkor az elkülönözéssel lett a gyümölcs táplálékból csemege, csökkent le fogyasztása a korábbiak töredékére.

Madocsán 1793-ban vették el az uraságok a falu erdejét, benne a jobbágyságok irtásrétjeit és gyümölcsfáit. Madocsa sem nyugodott bele erdei elvesztésébe, kevesellte a

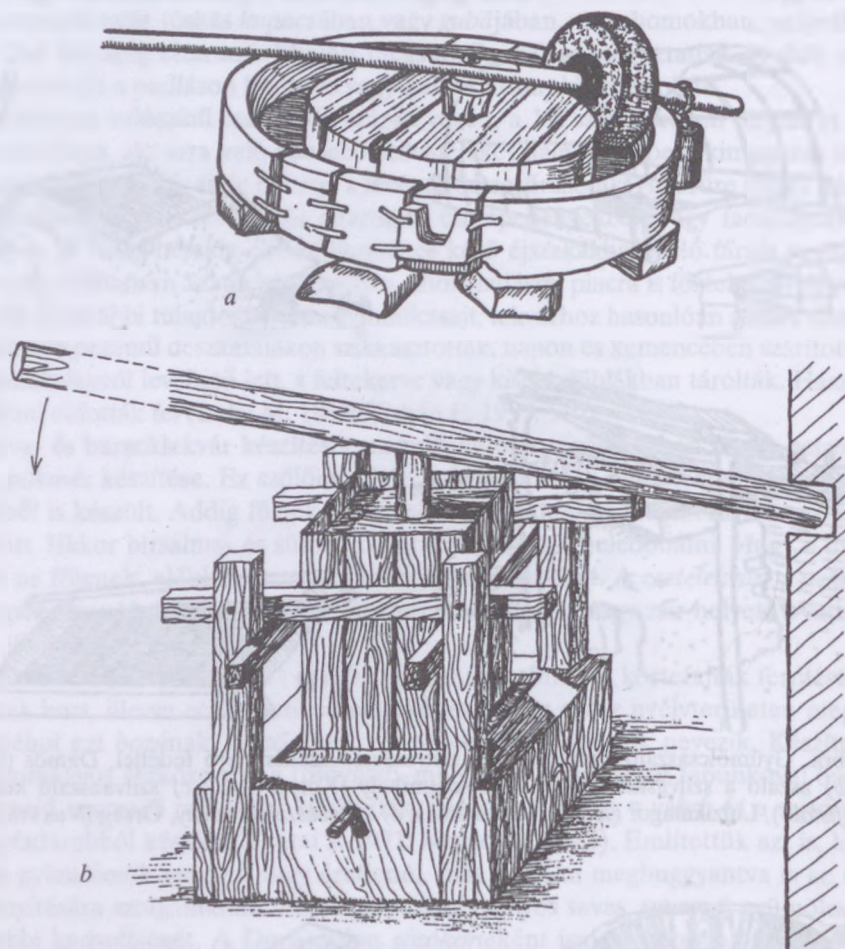

118. ábra. Gyümölcsaszaló kemencék: a) szilvaaszaló szekérernyő fedéllel, Damos (Kolozs vm.); b) aszaló a szilvaskertben, Almásszentmihály (Kolozs vm.); c) szilvaaszaló kemence (fistöld), Lujzikalagor (Moldva, Románia); d) szilvaaszaló cserény, Órség (Vas vm.)

119. ábra. Almatörők: a) medence és törő, Cikolasziget (Moson vm.); b) lábbal működtetett almatörő, Tivadar (Bereg vm.)

gyümölcsfákért kilátásba helyezett kártérítést, melyet csak a termésért adtak, mert hiszen a fa nem számított korábban sem a jobbágy tulajdonának, hanem az a köz, illetve a földesúré volt. Most a köz helyett kizárólag az uraság használatába került. Az irtásrétekről is könnyebben lemondtak volna a jobbágyok, „csak gyümölcsöseik birtokába állandóul megmaradhassanak”. Újból és újból fellebbeztek a megyéhez,

120. ábra. Almaprések: a) 1893-ból, Oltszakadát (Szeben vm.); b) nyomórudas almaprés (Baranya vm.)

mindhiába. „Amikor a földesurak a tőlünk elfoglalt birtokaikba magukat megerősödve látták, egymás után mind kivagdaltatták szegény házunk népének élelmet adó drága gyümölcsfáinkat... szívfojtó érzés volt látni, hogy a mint Atyáink terhes munkával kiirtott s megtisztított Földön plántált és oltott szép fák, melyek 70 s 60 esztendőök alatt nevelkedtenek fel oly nagyra, edgy két óra alatt mint pusztítottak el. Életemtől inkább fosszanak meg kiáltá könyörögve a sok síró szegény, csak fáimat,

gyermekemet tápláló fáimat kíméljék!” A fennmaradt kártérítési jegyzőkönyvekből kitűnik, hogy egy-egy madocsai gazdacsaládnak átlag 5–10 alma- és körtefája és 40–50 szilvafája volt, de volt olyan is, akinek 76 alma-, 48 körte- és 635 szilvafa terméséért ígértek kártérítést. Sajnos, nagyon kevés olyan írásunk maradt fenn, mely az erdőkisajátítások során elveszett jobbágyi használatban volt gyümölcsfákról számszerűen is szólna. A madocsai példa felhívja a figyelmet arra, hogy régi gyümölcsfogyasztásunkat nem tudjuk túlbecsülni! (Andrásfalvy B. 1975: 75–76).

A régi paraszti háztartásban a gyűjtögetett és termelt gyümölcs egyaránt fontos táplálékot jelentett, akár önállóan vagy kenyérrel fogyasztva, akár más étellel összefőzve, összesütve, összekeverve. Egy-egy háztartás lehetőség szerint úgy válogatta, oltogatta be fáit, hogy azok egész évben ellássák őket gyümölccsel. A termesztett fajtákat kiegészítették a gyűjtögetett vadgyümölcsök. Legkorábban a májusi cseresznye ért, ez még csak a gyermekek csemegéje volt, de a korai cseresznye, akármilyen hitvány is volt a későbbiekhez képest, kapós volt a piacon. A különféle saláták, cibérébe főzött *burjánok* után mégiscsak ez volt az első friss vitaminforrás a hosszú tél után. Ezután jött a meggy, egyik legfontosabb és a népköltészetben is gyakran szereplő gyümölcsünk. Ezzel már ételeket savanyítottak, kalácsot, tésztát sütöttek, levest és mártást készíthettek. A meggy után már értek a korai, *előőrő almák* és körték. Ezeket ették reggelire kenyérrel, mezei munkában hűsítőnek víz helyett is fogyasztották. Korai almát termelő fajták messze vidéket láttak el hűsítő almával az aratás tikkasztó idején. Nem véletlen, hogy néhány korai körtefajta ilyen nevet visel: *árpával erő*, *árpás*, *búzával erő* vagy *zabos körte*. A barackoknak kisebb jelentősége volt régen, annál nagyobb a szilvának. Ezt nyersen, kis vízzel összetörve és megerjesztve ételsavanyítónak, *keszőcének* használták. Később a röviden felfőzött és ezzel egy ideig tartósított szilvaíznek, a reszelt szilvának is neve lett, aszalásáról, lekvárnak való besűritéséről már szóltunk. A nyári, kora őszi almák után lassan beértek azok az almák és körtefajták is, melyek karácsonyig, újévig, húsvétig s egyesek még az új almatermésig is eltarthatók voltak. Ezek leszedéskor keménységük miatt még fogyaszthatatlanok voltak, csak fenn a padláson, pincében, kamrában, veremben vagy az ágy alatt puhultak meg és kásásan, meglesedve-barnulva, szotykosan még a fogatlan vének is elfogyaszthatták. Ilyen szotykosan ették a naspolyát és a berkenyét is.

Néhány fontos gyümölcsfajta érése évszázadok óta – a szőlő szüretéhez hasonlóan – ünnepszámba ment s ez volt nem egy néprajzi csoport, szorosabb területi, műveltségi egység fiatalságának találkozójának napja, úgynevezett *leányvására*. Például Csicsón, a Tolna megyei Szakály mellett cseresznyeéréskor, pünkösdkor volt a leányvásár; Zengővárkonyban gesztenyeéréskor, október 18-án, Lukács napján. Az előbbin cseresznyét, meggyet kínáltak és ettek, az utóbbinál szinte minden udvaron nyílt tűznél sütötték a gesztenyét és kínálták a vendégeket, ez hozzátartozott az ünnephez. Az első korai alma a *szentiván alma*. Különösen azok, akiknek gyermeke kiskorában elhunyt, nem ettek almát Szent Iván-napig. Rájuk emlékezve, mintegy etetve őket a szentiváni tűznél, a tűzön keresztül szórták szét ezt az almát az ott várakozó kisgyermekek közé. Nem véletlen hát, hogy egy-egy gyümölcsfajta ünnepéről kapta nevét: *szentiváni alma*, *nagyasszonyi körte* stb., de az ellenkezője, illetve fordítottja is igaz: egy-egy nevesebb búcsút elneveztek *cseresznyés búcsúnak*, *káposztás búcsúnak*,

(szőlő) *szüreti búcsúnak*. A szüretnek, gyümölcsérésnek ez a kitüntetett társadalmi szerepe az európai kultúra legősibb rétegeire mutat, párhuzamait ismerjük szomszédaink köréből és Finnországból is (Madarassy L. 1930a; Sulman, M. 1952; Vilkuna K. 1964: 164–199; Andrásfalvy B. 1969b).

A nyár és őszi folyamán a gyümölcsöket étel savanyítására is használták, a már említett formákban. Például savanyú almát, megposhasztott szilvát használtak a bab-, a lencse- és borsófőzelékek savanyítására. Ecetet készítettek almából és körtéből, és ecet helyett meggyet, somot, kökényt, egrest és éretlen szőlőt főztek össze babbal, lencsével. A tél folyamán ugyanígy használták föl a megaszalt somot. A moldvai csángóknál a *somos faszulyka* (bab) igen kedvelt ünnepi étel volt.

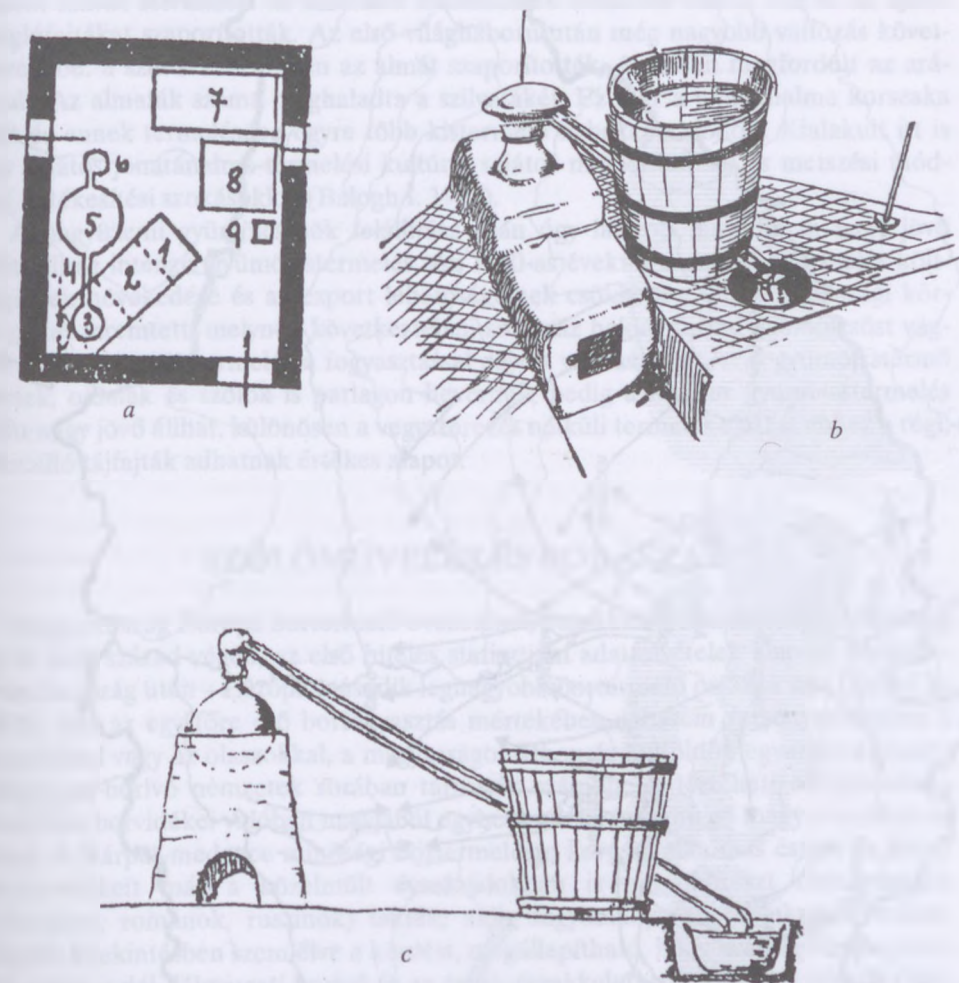
A GYÜMÖLCS MINT ÁRU

Az egykori paraszti táji munkamegosztásban a gyümölcstermelő, gyümölcsre szakosodott falvaink és tájaink nem mindegyike maradhatott meg annak az erdőelkülönözés és a jobbágyszabadítás után is. Sok helyütt az új jogi körülmények és a gazdasági fejlődés más irányú tevékenységre szorította őket. Voltak falvak, melyek nem tudták átvenni az új gyümölcsfogyasztási szokásoknak megfelelő fajtákat, a régi fajták pedig kikoptak a használatból.

Régi gyümölcstermő és a gyümölcsöt idegenben, néha tetemes távolságokra is szállító tájaink folyóvizek – a Duna, Tisza, Szamos, Maros, Dráva és Mura – árterületein alakultak ki. Különösen sok szilva, alma és körte termett ezeken a tájakon. Fontos gyümölcstermő vidékek voltak a középhegységek oldalain és mezőgazdasági művelésre alkalmatlan dombvidékeken is: Zalában, Gömörben, Biharban, Máramarosban és a Székelyföldön. Az Alföldön a szőlő- és gyümölcstermelés csak a 19. század közepén lendült föl, a homokon csak a 19. század második felében kezdtek felesleget is termelni, elsősorban a szőlő közt barackot, almát, meggyet. A homoki gyümölcskultúra a 20. század elejére már nagy jelentőségűvé vált. Az 1930-as években a *Három város* (Kecskemét, Nagykőrös, Cegléd) adja a magyar gyümölcskivitelnél több mint a felét. Nagyjából ugyanebben az időben alakulnak ki a jellegzetes őszibarack-termelő körzetek: Buda környékén, Pécs felett és a Balaton-felvidéken, ahol a szőlővész sújtotta, kopár oldalakon igen jól bevált a mandulával együtt. A szabolcsi jonatánalma-termőközvet még fiatalabb. Látható, hogy a hagyományos gyümölcstermő helyeket újak váltották föl, elsősorban már országos és export jelentőséggel, átlépve a korábbi kistáji munkamegosztást. Az egykori gyümölcstermelésükről híres falvak emlékezete is elhomályosult; az egykori *Gyümölcsös Egregy* (Magyaregregy) ma csak legfeljebb a maga fogyasztására szedi le a gyümölcsöt, alig jut belőle piacra. Azelőtt aratási időben szekérszámra hordták északra a Völgyseg sváb falvaiba és cserélték: egy szakajtó *pamukalmáért* egy szakajtó szemes takarmányt, kukoricát, árpát, rozsot kaptak cserébe. Országszerte így cseréltek másutt is gyümölcsöt szemes terményre még közvetlen a második világháború körüli időkben is. A Máramarosban, Közép-Erdélyben, Biharban termelt apró, de ízletes füzalmát a románok *lábakon* (tutaj) vitték le Szegedig a Körösökön és a Maroson. Szeged gyümölcstermelése a gyenge önellátásból a 20. század elején kezd kiemelkedni és kör-

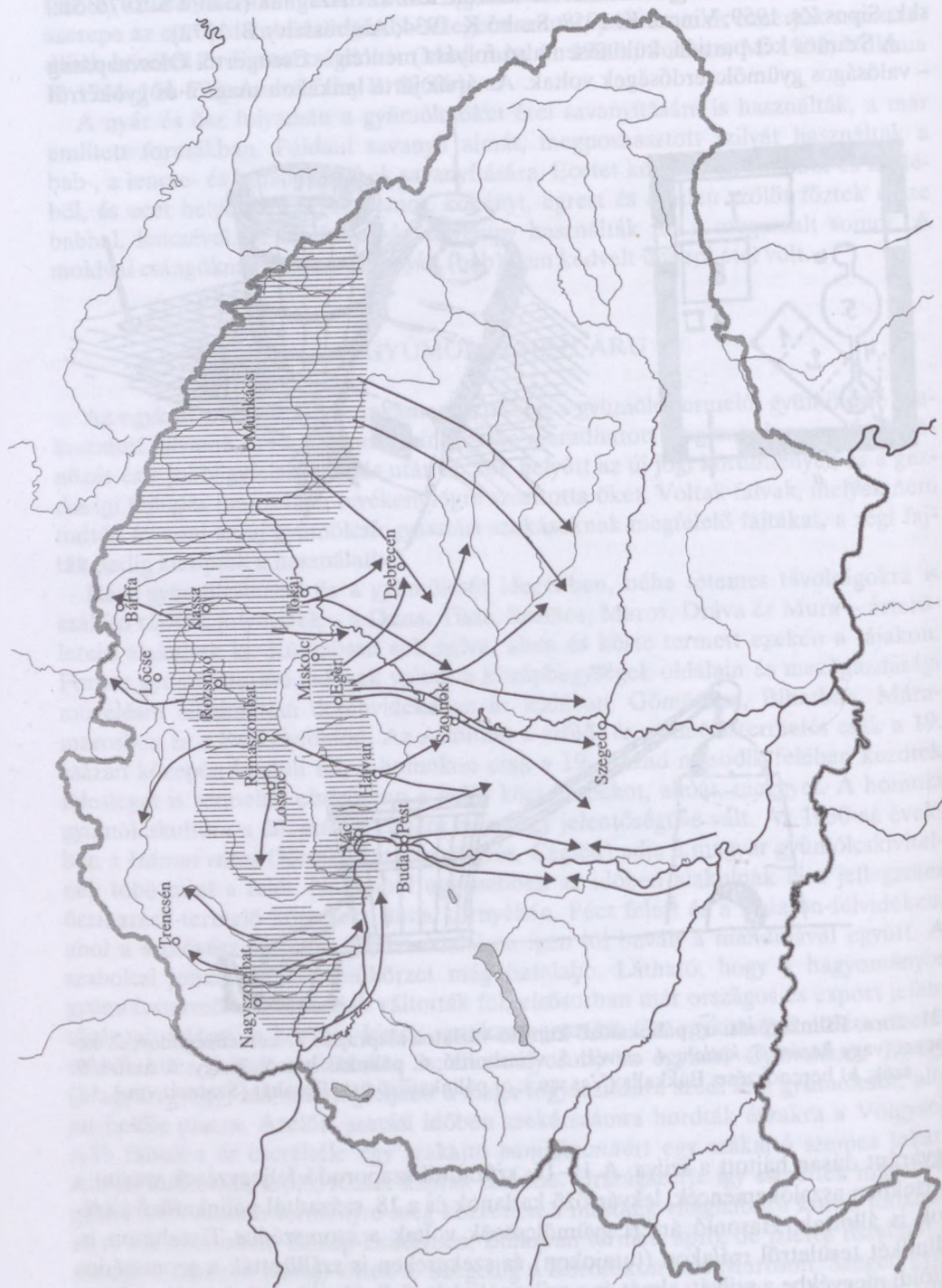
nyékével együtt vezető gyümölcstermő körzete lesz az országnak (Bálint S. 1976: 589 skk; Sipos Zs. 1959; Vincze K. 1958; Szabó K. 1934; Andrásfalvy B. 1972).

A Szamos két partján, különösen alsó folyása mentén – Csengertől Olcsvaapátiig – valóságos gyümölcserdőségek voltak. Az árvíz járta lankákon magról és gyökérről

121. ábra. Pálinkafőzés: a) pálinkafőző konyhó vázlatos alaprajza: 1. kemencegödör; 2. kemence vagy kazán; 3. kotlán; 4. csévék; 5. vizeshordó; 6. pálinkás korsó; 7. ág; 8. asztal; 9. szék; b) berendezése, Bükkalla (Vas vm.); c) pálinkafőző üst, Tiszahát (Szatmár vm.)

egyaránt dúsan hajtott a szilva. A 15–16. századtól szaporodó feljegyzések szerint a kertekben aszalókemencék, lekvárfőző katlanok és a 18. századtól pálinkafőző kazánok is állottak. Hasonló ártéri gyümölcsösök voltak a szomszédos Tiszaháton is. Mindkét területről szálakon (tutajokon) és szekereken is szállították a szomszédos alföldi megyékbe a szilvát, almát és a szilvapálinkát. Szilváért ide jártak az Ecsedi lap

13. térkép. A Felföld gyümölcskereskedelmének fő irányai

vidékéről és Szabolcsból is; gabonát adtak érte. Az úgynevezett *szilvás*okat a jobbágytelek tartozékaihoz mérték a 18. században, de ezekben nemcsak szilva, hanem különféle alma és körte is termett. A *bőralmát* télre elvermelték, mert tavasszal jobb árat kaphattak érte. A 19. század közepén a helyi szilvafajtákat, a *penyigei* és a *nemtudom szilvát* felváltotta az aszalásra alkalmasabb *besztercei* szilva. Ezt és az újabb ringlófajtákat szaporították. Az első világháború után még nagyobb változás következett be: a szilvával szemben az almát szaporították, és lassan megfordult az arányuk. Az almafák száma meghaladta a szilvafákét. Ez már a jonatánalma korszaka volt és ennek termelésébe egyre több kistermelő is bekapcsolódott. Kialakult itt is egy sajátos jonatánalma-termelési kultúra, sajátos munkarenddel és metszési mód-dal, értékesítési szokásokkal (Balogh I. 1963).

A nagyüzemi gyümölcsösök felállítása után úgy látszott, hazánkban nagy jövő előtt áll az intenzív gyümölcsstermelés. Az 1980-as évektől azonban a termelés költségeinek növekedése és az export lehetőségeinek csökkenése olyan gazdasági környezetet teremtett, melynek következtében sok száz hektár termő gyümölcsöst vág-tak ki. A gyümölcsstermelés a fogyasztással együtt visszaszorult, régi gyümölcsstermő kertek, oldalak és szőlők is parlagon hevernek, pedig a magyar gyümölcsstermelés előtt nagy jövő állhat, különösen a vegyszerezés nélküli termelés előtt, s ehhez a régi, ellenálló tájfajták adhatnak értékes alapot.

SZŐLŐMŰVELÉS ÉS BORÁSZAT

Magyarország Európa bortermelő övezetének északkeleti csücskében helyezkedik el. A múlt század végén, az első hiteles statisztikai adatfelvételek alapján hazánk – Franciaország után – Európa második legnagyobb bortermelő országa volt (Keleti K. 1875). Bár az egy főre eső borfogyasztás mértékében sohasem versenyezhattünk a franciákkal vagy az olaszokkal, a magyarságot itthon és külföldön egyaránt a hagyományosan borivó nemzetek sorában tartották számon. A történeti Magyarország nevezetes borvidékei valóban nagyjából egybeesnek az összefüggő magyar nyelvterülettel. A Kárpát-medence minőségi bortermelésre kevésbé alkalmas északi és keleti peremvidégeit már a közelmúlt évszázadokban is nagyjából nemzetiiségek (szlovákok, románok, ruszinok) lakták, akik hagyományosan pálinkaivók voltak. Tágabb kitekintésben szemlélve a kérdést, megállapítható, hogy két nagy italfogyasztási régió, a dél-délnyugati borivó és az észak-északkeleti pálinkaivó területek találkozásának határvonala húzódik itt. Természetesen átfedések vannak, ez azonban nem változtat az alaphelyzeten. Bár a hazai borvidékek elhelyezkedése nagymértékben klimatikus okokra vezethető vissza, mégis az etnikai tagolódással való egybeesés az évszázadok során nemzeti tradícióvá lényegítette ember és ital kapcsolatát itt is, ott is.

A szőlőművelés a mindennapi életben és a gazdaságban egyaránt fontos szerepet játszott hazánkban. A bor a középkortól Magyarország egyik legkelendőbb árucikke volt. Fellendítette a városi fejlődést, külön jövedelemhez juttatta a jobbágygazdaságokat és piacképes terményadót biztosított a földesurak számára. A szőlő és a bor szervesen épült bele a néptáplálkozás rendszerébe is, kisebb mértékben gyümölcs-

ként, nagyobb mértékben italként. Alacsony alkoholtartalmú változatai a ritka kincsnak számító jó ivóvizet helyettesítették a hétköznapiakban, a jó bor pedig az ünnepi alkalmak nélkülözhetetlen kelléke volt. A szólásokban, közmondásokban, dalokban és szokásokban gazdag folklóranyag tárul elénk, ami a népi kultúránkban betöltött szerepének fontosságát mutatja. Szinte érthetetlen, hogy ennek ellenére az etnográfusok érdeklődése milyen későn fordult a szőlő- és borkultúra kutatása felé. Nemcsak belső rendszerezésre törekvő munka nem született, hanem hosszú ideig igényesebb részlettanulmányokkal sem találkozunk. Századunk elején készült ugyan néhány táji ismertetés, ezek azonban már csak szűkös terjedelmüknél fogva sem nyújthattak mélyebb betekintést a problémakörbe (Jankó J. 1902a: 251–275; Gönczi F. 1914; Zoltai L. 1914: 57–68). 1950-ig csupán két nagyobb lélegzetű feldolgozás látott napvilágot, az egyik a kecskeméti szőlészeti-borászatról (Szabó K. 1934), a másik Veszprém megye déli részének paraszti szőlő- és borkultúrájáról (Vajkai A. 1938b). Jól tükrözi a kérdés kutatásának egykorú helyzetét az, hogy a szakma első nagy szintézisében szűk másfél szövegoldal terjedelemben össze lehetett foglalni a témával kapcsolatos ismeretanyagot (Magy. Népr. II. 232–241). Az 1950-es években az anyagi kultúra, s ezen belül viti- és vinikultúránk kutatásában is új korszak kezdődött (Tálas I. 1955: 18–19; 1972: 31–33). Igényes táji feltárómunka indult és számos értékes részlettanulmány született. (A tételes felsorolásoktól helykimélés céljából e helyen el kell tekintenünk, a tematikus részeknél, illetve a bibliográfiában azonban minden fontosabb munka említésre kerül.) Az 1950 és 1970 közötti időszak legkiemelkedőbb eredményei – mind a feltárt tényanyag, mind annak belső rendszerezése tekintetében – Andrásfalvy Bertalan és Vincze István nevéhez fűződnek. Mindketten egy-egy táji egység rendszeres vizsgálatával kezdték munkájukat, Vincze István figyelme azonban hamarosan a rendszerezés kérdései felé fordult. Abból a feltevésből indult ki, hogy a műveltség bizonyos elemei, elsősorban tárgyi emlékei – felfogásában akár a kultúra összefüggő szövetéből kiragadva is – alkalmasak arra, hogy az egész kultúra fejlődését reprezentálják. Így született meg a szőlőművelés (1957), a borsajtók (1958a) és a borpincék (1958b) hazai tipológiája, de ez a törekvés érvényesül a tüzetesebb vizsgálatra kiválasztott táj, a borsodi Hegyköz szőlőművelését és borkészítését (1960a; 1960c), valamint a szőlőhegyek birtoklását és rendjét bemutató közleményében is (1961). Andrásfalvy Bertalan (1957) a budai és Buda-környéki vörösbor-készítés tanulmányozásából kiindulva a hazai vörösbor-kultúra eredetének, kialakulásának egész rendszerét vázolta fel. Az alapkérdések tisztázására törekvő vizsgálatok inspirálólág hatottak a további terepkutatásokra. Az 1970–1990-es években számos dolgozat, kis- és nagymonográfia készült egy-egy borvidékünk történetét, szőlőművelési és borkészítési gyakorlatát, eszközanyagát, bortárolását, népi építészettét, folklórját stb. illetően. Egyfelől a részfeldolgozások által nyert bőséges ismeretanyag, másfelől a történeti-néprajzi módszer alkalmazása hozzájárultak ahhoz is, hogy immár időben és térben nagyobb léptékű áttekintések is megfogalmazódhassanak. A Magyarország 14. századi szőlő- és borkultúráját felvázoló úttörő jelentőségű kísérlet (Belényesy M. 1955b) módszerének továbbfejlesztésével megszületett az Alföld 11–19. századi borkultúráját bemutató történeti-néprajzi monográfia (Égető M. 1993a). Főként a 18–19. századi szőlészeti-borászati szakirodalom információira támaszkodva elkészült egy főként szakszőlészeti szempontokat szem előtt tartó át-

tekintés is a Dunántúl úri, illetve uradalmi szőlészetéről (Csoma Zs. 1994–95). Korábbi kezdeményezések (Belényesi M. 1958b; Vincze I. 1961) után az 1980-as évek elejétől ismét megindult a szőlőhegyek rendjének és a szőlőhegyi közösségek (hegy-községek) életének új, történeti-néprajzi szempontú vizsgálata (Égető M. 1985, 1994, 1997; Néma S. 1994, 1995; Varga Gy. 1998; Filep A. 1999). A szőlő- és borkultúra – gazdaságot, életformát, műveltséget befolyásoló jelentősége miatt – a népi kultúra kutatóin kívül mindenkor számot tarthatott a társtudományok érdeklődésére is. Jelentős kutatások folytak és folynak a régészet, a művelődéstörténet, a nyelvészet, különösképpen pedig a gazdaságtörténet részéről. Ezek eredményeire az alábbiakban a megfelelő helyeken fogunk utalni.

BORTERMELŐ TÁJAK – TÖRTÉNETI BORVIDÉKEK

A történeti Magyarország területének nagyobbik része mindenkor kedvező feltételeket kínált a szőlőtermesztéshez. A Kárpátok vonulatainak kivételével – melyek egyúttal a bortermesztés északi klimatikus határát is képezik – jóformán az egész ország területén megteremhetett a szőlő. A középkor folyamán a szőlőkultúra valóban meg is honosodott szinte mindenütt. Nem kétséges azonban, hogy az ökológiai adottságok nem voltak mindenhol egyformán kedvezőek. Már a 11–13. századra körvonalazódtak azok a vidékek, amelyek kiváló minőségű borokat teremtek (Makkai L. 1974: 48). A Kis- és Nagy-Küküllő vidékét, valamint a Szászföldet, ahol Erdély legjobb borai teremtek, Honterus János például 1566-ban készített térképén *Weinland*nak, vagyis „borvidék”-nek nevezte. A több települést magukban foglaló kisebb-nagyobb tájegységeket, melyek évszázadok óta híresek voltak jó boraikról, *történeti borvidékek*nek nevezzük. A legrégebbi és leghíresebb bortermelő táj a *Szerémség* volt. A szerémi bort az egész középkoron át a legjobbnak tartották. Nemcsak az ország területén kereskedtek vele, hanem külföldre is szállították. Hírért-nevét még a 18. században is legendák övezték. Utána következtek a *somogyi*, *baranyai*, *pozsonyi*, *soproni*, *budai*, *egri*, *borsodi*, *nógrádi*, majd a *veszprémi* és *zalai*, végül pedig az *erdélyi* borok. Borvidékeinknek ezt az első felsorolását (mely egyúttal rangsort is jelentett a maga korában) Oláh Miklós váradi püspök hagyta ránk 16. század elején írott munkájában (Oláh M. 1891: 551). A régebbi és újabb keletű elbeszélő források, amelyek Magyarország borbőségéről írtak, szinte kivétel nélkül megemlékeztek arról is, hogy milyen bámulatosan sokfélék az itt termelt borok. A kortárs szerző úgy látta, hogy ahány borvidék, annyiféle a bor karaktere: „Nemes, erős, tüzes, édes, könnyű, közepszerű borok minden válfajban előfordulnak” (Oláh M. 1891: 550).

Borvidékeink nevüket többnyire egy-egy városról vagy nagyobb településről kapták, mely az adott vidék kistáji központja volt. Például *egri*, *pozsonyi*, *tokaji*, *szekszárdi*, *villányi* stb. borvidék. Az is előfordult, hogy nem a névadó település szolgáltatja a legjobb minőséget. A borvidékek neveinek csak kisebb része valódi tájnév. Például *Balatonmellék*, *Érmellék*, *Fertő-melléke*, *Szerémség* stb. Jellegzetesen borvidéket jelölő tájnevünk a *Hegyalja*. Ma ez alatt a név alatt automatikusan Tokaj-Hegyalját értjük. Korábban azonban több jeles bortermelő táj viselte ezt a nevet: *Aradi Hegyalja*, *Baranyai Hegyalja* (ma Horvátországhoz tartozik és a Drávaszög részeként ismert),

Erdélyi Hegyalja (Nagyenyed és Gyulafehérvár vidéke). A jelentésszűkülés oka mai nyelvhasználatunkban valószínűleg az, hogy e vidékek közül napjainkban egyedül Tokaj-Hegyalja tartozik hazánk területéhez. Ritkábban, de helyileg előfordult régebben a *Kőszeghegyalja* és a *Pozsonyi Hegyalja* elnevezés is. Egy-egy borvidék összefoglaló megjelölésére korábban használták még a megye nevét is. Ez főként olyan tájak esetében fordult elő, ahol az apróparcellás paraszti bortermelés dominált és általánosságban közepszerű borokat termesztettek, például *baranyai, somogyi, zalai* stb. borok.

Egy-egy borvidéken több borfajtát is készítettek, de általában csak a legkiemelkedőbb minőségűvel szereztek hírnevet és piacokat. A filoxeravész előtt leghíresebb *fehérbortermő* vidékek voltak: a Fertő melléke, Pozsony környéke, a Balaton melléke, Neszmély és Tokaj vidéke, valamint az Érmellék. A legjobb *vörösborokat* a budai, a szekszárdi, a villányi, valamint az eger–visontai borvidéken termesztették. A Szerémség lehanyatlása után mindmáig a legnagyobb hírnevet Tokaj-Hegyalja szerezte, s nem kétséges, hogy ezt *fehér aszúbor*ának köszönheti. Tokaj vidékén kívül a 17–19. században még Miskolcon, egyes Bereg megyei bortermő községekben, továbbá Nyugat-Magyarországon Rohoncon, Ruszton, Sopronban, Pozsonyszentgyörgyön stb. is készítettek fehér aszút. *Vörös aszút* Szentendrén és a ménesi hegyeken (aradi borvidék) állítottak elő. A Szilágyságban, Erdélyben a két Küküllő mentén és a Mezőségen savanykás fehér borok teremtek.

Magyarország bortermelő tájainak első rendszeres áttekintése a 19. század első felében készült (Schams F. 1832–33) és tizenhat borvidékbe sorolta azokat. Ez a beosztás csak megközelítő pontossággal vázolta még az egyes termőtájak elhelyezkedését. Az első és sokáig egyetlen borvidék Tokaj-Hegyalja volt, melynek területét már 1737-ben hivatalosan és pontosan körülhatárolta egy királyi leirat (Bodó S. 1979). Európában elsőként Magyarországon készült el a szőlő- és borkultúra valamennyi fontosabb kérdését felölelő, egységes szőlészeti statisztika (Keleti K. 1875). A Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium ennek alapján munkálta ki 1880-ban a borvidékek első teljes és hivatalos beosztását, megjelölve a szőlőterületek nagyságát, az átlagos évi bortermelés mennyiségét, valamint azt, hogy ebből mennyi a fehér- és mennyi a vörösbor. Ez a közigazgatási egységekhez (kerületek, megyék) igazodó beosztás az összes bortermelő községet besorolta valamely borvidék területébe. 1896-ban, a filoxeravész után, az állami támogatással, illetve irányítással végbemenő rekonstrukció idején készült el a borvidékek második hivatalos beosztása. A rendelet célja a rendszerezés mellett azoknak a szőlőfajtáknak a meghatározása volt, amelyek az egyes vidékeken mennyiségileg és minőségileg is a legjobb termést adják. Ezzel kívánták megszüntetni a termelt fajták korábbi sokféleségét és biztosítani az egy-egy borvidéken termelt borok azonos karakterét. Ez a beosztás messzemenően figyelembe vette az évszázadok alatt kialakult hagyományokat. A borvidékek területébe nem sorolt be minden érintett községet, csak a minőségi bort termesztőket. Így 18 borvidéket állapított meg: 1. ruszt–sopron–pozsonyi, 2. pest–nógrádi, 3. buda-sashegyi, 4. somlyói (ma: somlói), 5. neszmélyi, 6. eger–visontai, 7. abaúj–miskolci, 8. tokaji, 9. szerednye–visznai, 10. munkács–nagyszőlősi, 11. érmelléki, 12. ménes-magyaráti, 13. versec–fehértemplomi, 14. szekszárdi, 15. pécs–villányi, 16. badacsonyi, 17. Balaton-melléki borvidék, 18. Erdélyrész borvidék.

kei. Borvidékeink közül az idők folyamán egyesek lehanyaglottak, mások pedig fel-emelkedtek. A nagy hírű szerémségi borvidéket a 16. század elején előrenyomuló török hadak pusztították el. Ezzel egy időben, részint ennek köszönhetően is, lendült fel az addig jóformán ismeretlen tokaji borvidék, s egy-két évszázad alatt minden más borvidéket elhomályosító hírnévre tett szert. A 18. században német telepesek munkája nyomán jött létre Versec és Fehértemplom vidékén a bánáti borvidék, a Vértesalján pedig a móri borvidék.

Borvidékeink elhelyezkedésében a filoxéravész (1875–1890) következményeként markáns területi átrendeződés zajlott le, ami a borok minőségi megoszlásában is maradandó változásokat idézett elő. Míg a filoxéravész előtt a magyar borvidékek túlnyomó része domb- és hegyvidékeken helyezkedett el, addig a filoxéravész után a termőterületek nagyobbik része síkvidéken, főként az Alföldön foglalt helyet. A hegyi szőlőknek ugyanis csak mintegy 60%-át rekonstruálták, a homoki szőlők területe viszont a filoxéravész előtti kiterjedésének háromszorosára növekedett. Ma már alig tudunk valamit például a *nyúli* borvidékről, de a száz-százötven éve még híres *budai szőlők*nek is csak az emléke él. Ezzel ellentétes módon az Alföld régi, paraszti szőlőkultúrájának emlékét éppen a 19. század végétől óriási méreteket öltő homoki telepítések homályosították el a köztudatban. Új bortermő tájak azonban nemcsak az Alföld homokján keletkeztek, hanem a Dunántúl hasonló adottságú térségein is, például Ászáron, Móron, a Balaton déli partján és a Bükkalján. A kevesebb, de jobb minőséget adó hegyi szőlők arányát rontotta az is, hogy a magas telepítési költségek miatt a történelmi jelentőségű hegyi borvidékeken belül is térszíni átrendeződés következett be. Sok helyen nem a nehezen munkálható köves lejtőket tették ismét termővé, hanem a hegyek lábánál, sokszor csaknem sík területeken hozták létre az új ültetvényeket. Míg a filoxéravész előtt a hegyi szőlők területe háromszorosa volt a homoki és egyéb síkvidéki szőlőknek, ez az arány az első világháború kitörésekor már csak fele-fele volt. A háborút lezáró trianoni béke eredményeként tovább romlott a hegyi és homoki szőlők aránya. Borvidékeink egyharmada rekedt országhatáron kívül, de ezek túlnyomó része hegyi, illetve dombvidéki szőlő volt. Például északkeleten a munkács-nagyszőlősi borvidék, keleten az Érmelléke és a ménesi borvidék, továbbá nyugaton Pozsony és Ruszt környéke. A homoki szőlőknek viszont csak mintegy 10%-a (délen Szabadka és környéke) került a határon túlra. Az új helyzetben évente megtermett 3–4 millió hl-nek immár csaknem kétharmadát a kevésbé piacképes homoki (és egyéb síkvidéki) borok alkották. A trianoni békediktátum következtében elszakított termőterületeket 1924-ben törölték a besorolásból, önálló borvidékké lett viszont a móri, a nyírségi, valamint a somogyi és zalai termelési körzet. Borvidékeink legújabb, ma is érvényes beosztása 1977-ben készült el hármas tagolás alkalmazásával: *I. szőlőtermő tájak (alföldi, észak-dunántúli, dél-dunántúli, észak-magyarországi), II. borvidékek (csongrádi, hajós–vaskúti, kiskunsági, ászár–neszmélyi, badacsonyi, balatonfüred–csopaki, Balaton-melléki, etyeki, móri, pannonthalma–sokoróaljai, somlói, soproni, dél-balatoni, mecsekaljai, szekszárdi, villány-siklósi, bükkaljai, egri, mátraaljai, tokajhegyaljai), III. bortermő tájak (megyei tagolásban, egyenként felsorolva).*

A HAZAI SZŐLŐ- ÉS BORKULTÚRA KIALAKULÁSA ÉS FEJLŐDÉSÉNEK FŐBB SZAKASZAI

TÖRTÉNETI RÉTEGEK

A szőlőkultúránk fejlődésének egészét érintő irodalom viszonylagos szűkössége mellett szembeötlő az, hogy az eredet, az egymást váltó történeti hatások kérdését milyen sokan érintették. Hosszú ideig általánosan elfogadott álláspont volt, hogy ezt a művelési ágat a rómaiak honosították meg a Kárpát-medencében. Az újkori szerzők közül minden valószínűség szerint Bél Mátyás idézte elsőként 1730 táján Victor Aurelius római történetírónak azt a kijelentését, miszerint az illíriai születésű Probus császár Kr. u. 272-ben ültettette el az első szőlővesszőket a szerémségi Mons Almuson (Bél M. 1984a: 377). Erre az adatra az azóta eltelt több mint kétszázötven év alatt minden olyan munka hivatkozott, amely akár csak a legfelületesebben is érintette a hazai szőlőművelés eredetének kérdését. A gondosabb szerzők emellett több olyan késő római forrást is idéztek, amelyek Pannonia provincia szőlőkultúrájára utaltak. A hazai szőlőkultúra római eredeztetése – különösen a régebbi történeti, művelődéstörténeti, szakszőlészeti munkákban – olyan vitathatatlan alaptételként tért vissza, mint amely nem is szorul különösebb bizonyításra. Továbbá az sem, hogy ezt a szőlőkultúrát a római birodalom széthullása után a változó népességű Dunántúl lakossága, főként szlávok közvetítették a honfoglaló magyarok számára. Őseink, akik e szerint az elképzelés szerint a szőlőművelés ismerete nélkül érkeztek a Kárpát-medencébe, itt megtelepedve a helyben talált lakosságtól hamar elsajátították a művelési fogásokat, és néhány évszázad alatt elterjesztették az egész ország területén, illetve a szőlőművelésre alkalmas vidékeken. Úgy tetszik, hogy azok a néprajzkutatók, akik a századfordulón és századunk első felében valamilyen formában érintették e kérdést, többségükben szintén ezen az állásponton voltak (Hunfalvy Pál, Bátky Zsigmond, Györffy István, Gunda Béla, Vajkai Aurél). Többnyire azonban egyúttal utaltak arra is, hogy a közvetlen római származtatás nem teljesen problémamentes.

A Dunántúl (Pannónia) és a Szerémség (Sirmium) római kori szőlőkultúrája természetesen ténykérdés, hiszen számos írott történeti forrás és régészeti lelet tanúskodik erről. Kérdés viszont, hogy egyfelől valóban csak a római légiók megjelenése után kezdtek-e az érintett területeken szőlőket művelni s terméséből bort készíteni, vagy pedig az itt élő népesség már korábban is foglalkozott ilyesmivel, csak esetleg kisebb mértékben és más technológiával, mint mondjuk Itáliában. Másfelől: vajon a Kr. u. 3–4. században e területen virágzó szőlőkultúra átvészeldette-e a népvándorlás viharos évszázadait? Az első kérdésre nézve a történeti források szélesebb körére támaszkodó munkák szerzői már a múlt század végétől úgy vélték, hogy a Kárpát-medence szőlőművelése a római hódításnál régebbi eredetű. Régészeti leletek és írásos feljegyzések alapján már a keltákkal kapcsolatban valószínűsítették, hogy műveltek szőlőket és készítettek bort is. Feltételezték továbbá, hogy a sokat emlegetett Probus császár nevéhez kapcsolt szőlőtelepítés hátterében nem a szőlőművelés pannóniai meghonosítását, hanem fellendítését kell gyanítani (Herczeg M. 1894: 126; Rapaics R. 1938: 63–64; Bauer, M. 1954: 9; Holub J. 1960: 183; Kiss A. 1964;

Patay Á. 1965; Müller R. 1982; Kecskés P.–Pethő M. 1974: 133). Emellett nem zárható ki a Kárpát-medence szőlőkultúrájának autochton eredete sem. Ezt a problémát újabban az archeobotanika oldaláról is megközelítették. Az utóbbi évtizedek folyamán előkerült szőlőmagleletek alapján felvetődött, hogy esetleg már a rézkortól, de a bronzkortól mindenképpen feltételezhető az európai vadszőlő tudatos termesztésbe vonása (Füzes F. M.–Sági K. 1967; Füzes M. 1971). A második kérdésre, vagyis a római kori örökség tovább élésére lényegesen nehezebb biztos támpontokat találni. A lehangolóan kevés írásos forrás mellett a kérdéssel foglalkozó régészek, néprajzkutatók és művészettörténészek a régészeti munkaeszközleletek – elsősorban a metszőkések – formai összehasonlításából próbáltak következtetéseket levonni. A vizsgálat azonban nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket: egyrészt a régészeti anyagban fellelhető és rómainak minősíthető eszközleletek túlnyomó része nem azokat a típusokat képviseli, amelyeket a kutatás nemzetközi szinten is római (italiai) eredetűnek tart, másrészt az ásatásokból előkerült „római” metszőkések nem találhatók meg a recens népi eszközkészletben sem. A szőlőmagleletek alapján mindenesetre valószínűnek látszik, hogy elsősorban Keszthely és Pécs környékén, de esetleg másutt is számolhatunk a népesség bizonyos kontinuitásával a római birodalom széthullása és a magyar honfoglalás közötti időszakban. Ez a lakosság, ha etnikumát nem is, de keresztény hitét bizonyára megőrizte, ami egyúttal a szőlőkultúra tovább élésének záloga is. Mindebből természetesen még nem következik semmiféle művelési technika folyamatossága sem (Makkai L. 1974: 47–53).

A hazai szőlő- és borkultúra eredetével, kialakulásával kapcsolatban viszonylag későn, csupán a 20. század elején merült fel az a gondolat, hogy a honfoglaló magyarság, vagy annak bizonyos csoportjai magukkal hozták a szőlőtermesztés és borkészítés ismeretét. Bolgár–török eredetű jövevényszavaink (*szőlő, bor, szűr, seprő és csiger*) hívták fel a figyelmet arra, hogy elődeink a Volga vidékén szert tehettek bizonyos alapvető szőlészeti-borászati ismeretekre (Gombocz Z. 1906). A nyelvészeti eredményekre támaszkodva a régészet oldaláról merült fel az a gondolat, hogy a honfoglaló magyarokhoz csatlakozott három *kabar* (vagy más néven *kazár*) nemzetség a szőlőkultúra ismeretével érkezett a Kárpát-medencébe (Nagy G. 1912: 221–222). Ennek egyik legfőbb bizonyítékát abban látták, hogy e nemzetségek birtokai (Zemplén, Tolna, Baranya vármegyében., Buda környékén stb.) mindenütt egybeesnek olyan bortermő helyekkel, melyekről a kultúra jelenléte a honfoglalást követő korai századokban kimutatható.

A néprajzi munkák szerzői a fenti öt szó alapján hosszú ideig többnyire megelégedtek annak a leszögezésével, hogy a honfoglalók elődei már az őshazában is ismerték a szőlőt és a bort, de arra nézve, hogy maguk is műveltek-e szőlőt és terméséből készítettek-e bort, általában nem foglaltak határozottan állást. Tartózkodásuk legfőbb oka minden bizonnyal az volt, hogy a honfoglaló magyarság életmódjára nézve általánosan elfogadott nomád forma kereteibe nem látszott beilleszthetőnek az intenzív kultúraként számon tartott szőlőművelés. A 20. század második felében végzett agrár-etnográfiai kutatások jelentősen gazdagították a tudománynak a termelő kultúrák történetéről, így a honfoglaló magyarság gazdálkodási ismereteiről alkotott képét is. Ennek eredményeként, egyes filológiai megalapozatlan nyelvészeti fejtegetésektől (Moór E. 1963) eltekintve, az etnográfusok és a társtudományok kutatói

közül mind többen tartották valószínűnek, hogy a magyarság a honfoglalás idején – ha magas szintű szőlőművelési gyakorlata nem is volt – rendelkezett bizonyos borászati ismeretekkel (lásd Györffy Gy. 1977: 423; Müller R. 1982; Szabó J. Gy. 1982–83: 170–171). A néprajzi kutatás részéről az 1950-es évek végén Vincze István vetette fel ismét a honfoglaló magyarság szőlőművelési ismereteinek kérdését, mégpedig minden addiginál hangsúlyosabban. A főként munkaeszközök tipológiája alapján elvégzett, országon belüli összehasonlításai során arra a megállapításra jutott, hogy a dunántúli és az északkelet-magyarországi szőlőkultúra különbségei olyan alapvetőek, hogy „semmiképpen sem lehet azokat a későbbi fejlődésből, fejlődésbeli szintkülönbségekből megmagyarázni” (Vincze I. 1960b: 5). Az eltérések okát abban látta, hogy a Dunántúl szőlőkultúrája antik (kelta-római) alapokra épült, Észak-Magyarországé viszont magyar eredetű. E szőlőkultúra ismeretének hordozóit – visszanyúlva Nagy Géza korábbi felvetéséhez – a kazár-magyar népcsoportban, illetve más keleti népelemekben (például az alánokban) látta (Vincze I. 1971: 313–314). Hipotézisének bizonyítására további kutatásaiban főként e szőlőkultúrának a Kárpátokon át kelet felé, a Fekete-tenger északi részével, sőt azon túl Transzkaukáziával összekötő szálait nyomozta (Vincze I. 1975; 1984). E fejezet szerzőjének a népi gyakorlatban fellelhető archaikus lugasművelési formák, a szőlő természetes rokonsági rendszere és az írott történeti forrásanyag együttes elemzésével sikerült rekonstruálnia egy primitív művelési módot, mely átmenetet képez a gyűjtögetés és a termelés között (Égető M. 1980; 1983a). Ez az általa *ligetes szőlőművelés*nek elnevezett technika abból áll, hogy a fa körül, melyre a természetes tenyészhelyén található szőlő felfut, megritkítják az árnyékot adó fákat, kiirtják a bozótot, valamelyest tisztán tartják a tökörnyékét, metszik és a következő alkalmas fához lebujtott venyige segítségével szaporítják. Ilyen módon viszonylag rövid idő alatt termő szőlőligeteket lehet létrehozni. A Kárpát-medencében, különösen a Duna völgyében és az attól keletre eső területeken a középkorban (9–13. század) alkalmazták e művelési módot, melynek igen szép képi ábrázolása maradt fenn Esztergomban a 12. századból. A kutatás jelenlegi állása szerint a ligetes szőlőművelést minden bizonnyal már a honfoglaló magyaroknak a közrendhez tartozó, viszonylag széles rétegei is ismerték és gyakorolták. Emellett azonban nem kizárt egy magasabb színvonalú szőlőkultúra ismerete sem, amely talán csak egy szűkebb réteg műveltségi anyagába tartozott (Égető M. 1997: 164).

A honfoglalás utáni magyar szőlőkultúra formálásában a régebbi és újabb kutatás egyaránt fontos szerepet tulajdonít a korai századokban érkező neolatin (francia, vallon, olasz) és német népelemeknek. Ezek egyrészt térítő papok és szerzetesek, másrészt telepések voltak. A szerzetesrendek közül különösen a ciszterciék és a premontreiek voltak azok, akik a mezőgazdaság, s ezen belül a szőlőművelési ismeretek terjesztésében jelentős szerepet játszhattak. Ezt a kérdést azonban a kutatás lényegében a mai napig csak az általánosság szintjén tartja számon; konkrét eredményeket hozó vizsgálat e téren nem folyt. A neolatin telepések közül a szőlészeti kutatás leginkább a *vallonokat* tartja számon mint olyan kis létszámú népcsoportot, amely nagy hatással volt az északkelet-magyarországi szőlőkultúra kialakulására, illetve fejlődésére. Telepeik a 12–13. század folyamán keletkeztek Tokaj, Eger, Székesfehérvár környékén, valamint a Szerémségben (Székely Gy. 1972; Bakó F. 1991).

Megjelenésük emlékét – az oklevelek írásos adatain túl – máig őrzi a Liszka melletti *Olaszi* (ma: Olaszliszka), *Tállya* és a szerémségi *Nagyolaszi* (ma: Mandjelos, Jugoszlávia), s talán a *Furmint* szőlőnév is, mely egy jellegzetesen közép-dunai szőlőfajta tokaj-hegyaljai tájnéve (Bárczi G. 1958; Balassa I. 1961; Németh M. 1967: 139–140). A számszerűséget tekintve lényegesen nagyobb arányú volt a német jövevények beköltözése. Különösen a 12. századtól érkeztek népes csoportok a Rajna és a Mosel vidékéről. Nagyrészt belőlük alakult ki középkori városaink iparos-kereskedő és szőlőbirtokos polgársága a Dunántúlon, Észak-Magyarországon és Erdélyben a Szászföldön (KMTL 486–487; MOT I/1. 1093–1096). Mind a szerzetesek, mind a telepések feltehetően magasabb színvonalú technológiai ismereteket és eszközöket közvetítettek számunkra. A korai német telepéseknek a hazai szőlőkultúra felvirágoztatásában játszott szerepét korábban egyesek erősen eltúlozták (például Dvihally A. 1932), mások indokolatlanul semmibe vették. Vincze István úgy vélte, hogy a kora középkorban beköltöző német lakosság egy sajátos városi-polgári szőlőkultúrát alakított ki a 14. századra (Pozsony, Sopron, Buda stb.), mely szőlő- és borkultúránknak mind a mai napig egyik alapvető történeti rétegét képezi (Vincze I. 1960b: 5; 1971: 314).

A Balkán-félszigetről a 15. századtól folyamatosan észak felé húzódó délszláv népcsoportok Magyarországra költözésükkel közvetítői lettek egy addig ismeretlen borkultúrának (Andrásfalvy B. 1957). A hatás főként a beköltözők számbeli növekedésével a 17–18. században vált erőteljessé, s elsősorban a történeti Magyarország déli és középső vidékeit, nagyjában-egészében a török hódoltsági területet érintette. Ez a borkultúra a kadarka fajtára épült. Művelési és borkészítési technológiája komplex rendszert alkot, mely „vegyült a Kárpát-medence területén korábban kialakult és tájanként különböző színezetű fehérbor-kultúrákkal. Épp ezért viszonylag tiszta formában azokon a pontokon vert gyökeret, ahol a korábbi, főképpen magyar lakossággal együtt ennek a borkultúrája is nagyrészt elpusztult...” (Andrásfalvy B. 1957: 67), s ahol a balkáni eredetű népesség is viszonylag kompakt egységekben telepedett meg (például Buda környéke, Csepel-sziget, Tolna és Baranya megye egy része). De még e területeken is alkalmazkodott bizonyos mértékig az új környezethez, vagyis szervesen épült be a kultúrába (Égető M. 1991).

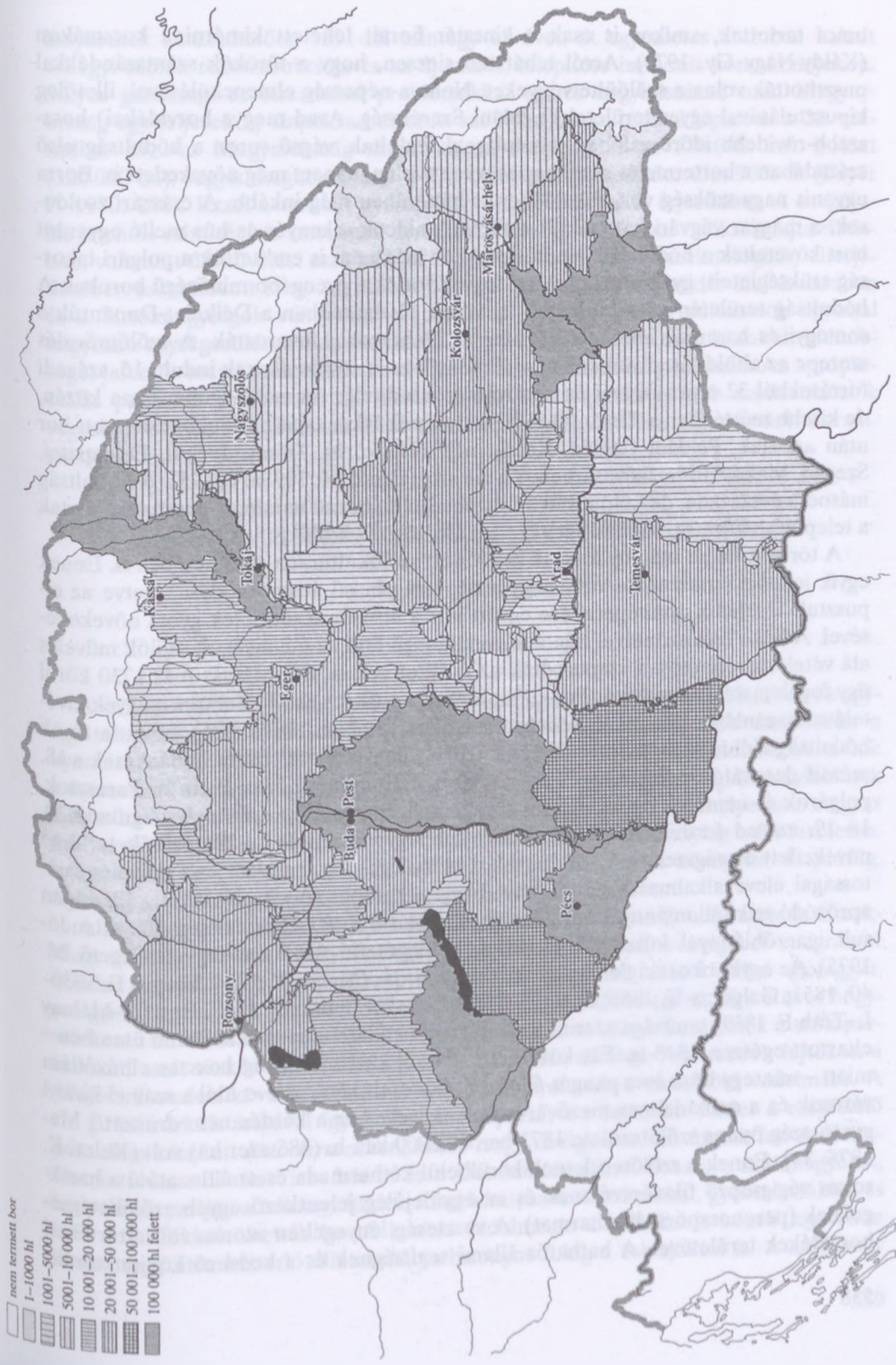
Szőlő- és borkultúránk történetének e négy fontos történeti rétege Vincze István (1971: 314) álláspontja szerint egyúttal négy, földrajzilag is elkülönülő táji-termelési típust hozott létre: 1. Antik (kelta-római) hagyományokra épülő paraszti szőlőművelés a Dunántúlon (Vas, Zala, Veszprém vármegyékben, valamint Somogy vármegye nyugati részén). 2. Ugyanezen ősi alapokra épülő és főként a beköltöző német lakosság által feltehetően a 14. századra kialakított városi, polgári szőlőkultúra (Sopron, Pozsony, Buda stb.). 3. Az előbbi kettőtől alapjaiban eltérő észak-magyarországi (Mátra, Bükk, Tokaj-Hegyalja) szőlőművelés kialakulása a honfoglaló magyarság megjelenéséhez köthető. E terület egy részén a középkori vallon felülrétegződés is kimutatható. 4. Az ország belső területein, az egykori török hódoltságban a 17–18. században egy sajátos, balkáni eredetű vörösorkultúra alakult ki. E táji-termelési típusok még a középkorban alakultak ki és „sajátosságait jelentős mértékben az etnikus tagolódásból, népiségtörténeti előzményekből nyerik. Ebből az is következik, hogy a fejlődés bizonyos szintjéig ... a kultúrjavarok terjedése az azokat hordozó nép-

elemekhez kötődik” (Vincze I. 1971: 311–312). E felfogás szerint a későbbi fejlődés e táji-termelési formák jellegét (értve ez alatt az eljárásmódokat, technológiákat és a kapcsolódó eszközanyagot) lényegében változtatlanul hagyta.

A FEJLŐDÉS FŐBB SZAKASZAI

A kettős gyökérből táplálkozó hazai szőlő- és borkultúra történetének főbb fázisai a következők: A szőlőművelés az államalapítást, illetve a kereszténység felvételét követően indult olyan rohamos fejlődésnek, hogy a 11–13. századra elérte későbbi földrajzi határait. A továbbiakban a termőterületek növekedése már csak e határon belül történt (Makkai L. 1974: 48). A középkor folyamán kialakultak a *történeti borvidékek*, rögződött a szőlőművelés és borkészítés tájilag jellemző technológiája és eszközanyaga is. E regionális egységeken belül a feudalizmus évszázadai alatt a változások nem gyors váltások, hanem lassú folyamatokként jelentkeztek. A hagyományos művelési formákat csak a műszőlészeti ismeretek rohamos terjedésével meginduló egységesülési folyamat söpörte el a 19–20. század fordulóján.

A 16. század elejére a bortermelés egész Európában, így Magyarországon is hihetetlenül kiszélesedett. A középkor kedvező klímaviszonyai között a bortermelés északi határa jóval a ma elfogadott 49. szélességi kör felett húzódott, vagyis még Angliában és Dániában is termeltek bort (Younger, W. 1966: 237–244; Weinhold, R. 1975: 39–41). Ekkor azonban több tényező együttes hatására Nyugat-Európában hatalmas visszaesés következett be. A szőlőművelés nemcsak Angliából, Dániából és Pomerániából tűnt el, hanem átmenetileg az északfrancia, délnémet és osztrák területeken is jelentősen visszahúzódott. Ezzel szemben Magyarországon a 15–16. század fordulójára elért virágzást nem követte rohamos visszaesés, sőt éppen ellenkezőleg, a nyugat-európai változások hatása itt konjunktúraként jelentkezett. Nyugat-Magyarországról nemcsak a ruszt-sopron-pozsonyi borvidék kitűnő borait szállították az osztrák örökös tartományokba, hanem a vasi és zalai borokat is. Északkelet-Magyarországon éppen ekkor vett hatalmas lendületet az addig alig ismert tokaj-hegyaljai bortermesztés, de sok szőlőt plántáltak ez időben az abaúji, borsodi és zempléni hegyoldalakon is. A 16. században török hódoltság alá került országrész bortermelése tekintetében bonyolultabb a kép. A régebbi történeti, művelődéstörténeti szakírók úgy vélték, hogy mivel a törököknek a Korán tiltja az alkohol élvezetét, ahová csak betették a lábukat, ott tüzzel-vassal irtották a szőlőket. Az utóbbi években történetírásunk, és erre támaszkodva a néprajzi kutatás is, több vonatkozásban revideálta a hódoltságról alkotott korábbi sematikus képet, ezen belül a bortermelésre vonatkozó nézeteket is (N. Kiss I. 1960; Szakály F. 1969, 1979; Égető M. 1993a; 1999). Szőlőültetvényt ugyan az „igazhitűek” valóban csak gyümölcs és mustos édes-ségek készítése céljából létesíthettek, a borral való kereskedést számukra sem tiltotta semmilyen előírás, s ezt a megszállt terület keresztény lakosai számára is engedélyezték, hiszen a vámjövendelmek jelentős bevételi forrást képeztek. Még ennél is többet nyomott a latban az, hogy a musttized a szultáni kincstár számára is fontos adóalap volt. Az oszmán hódítók ugyanis éppúgy „tizedet” szedtek a borból, mint a hódoltság előtt a keresztény földesurak, sőt évente 2 hónapig bormérési monopóli-

14. térkép. A bortermés mennyisége 1864-ben, megyék szerinti bontásban

umot tartottak, amikor is csak a kincstár borait lehetett kimérni a kocsmákon (Káldy-Nagy Gy. 1970). Arról tehát szó sincsen, hogy a törökök szántszándékkal pusztították volna a szőlőültetvényeket. Noha a népesség elmenekülésével, illetőleg kipusztulásával egyes területek (például Szerémség, Arad megye borvidékei) hosszabb-rövidebb időre valóban pusztulásnak indultak, végső soron a hódoltság első századában a bortermelés nemhogy csökkent volna, hanem még növekedett is. Borra ugyanis nagy szükség volt békeidőben, s háborúban még inkább. A császári zsoldosok, a magyar végvári katonák és a rác martalócok a kenyér és hús mellé egyaránt bort követeltek a hódoltság népétől, s akkor még nem is említettük a polgári lakosság szükségleteit; gyakran víz helyett fogyasztották a gyengébb minőségű borokat. A hódoltság területén jeles bortermő táj volt a 16. században a Délkelet-Dunántúl: a somogyi és baranyai borokat Szegedig és Debrecenig fuvarozták. A szőlőművelés szerepe az alföldi mezővárosok gazdálkodásában is növekedésnek indult. 16. századi forrásokból 32 olyan faluról és mezővárosról tudunk, zömmel a Duna–Tisza közén, de kisebb mértékben a Tiszántúlon is, melyeknek lakói saját határukbán termelt bor után adóztak. Például Cegléd, Kecskemét, Nagykőrös, Dömsöd, Solt, Dunapataj, Szeged, Makó, Hódmezővásárhely, Gyula stb. (Égető M. 1993a: 85–95). A hódoltság második évszázada, de különösen a felszabadító háborúk hatalmas pusztulást hoztak a településhálózatra, a lakosságra és természetesen a szőlőkre is.

A török kiűzése után új korszak kezdődött szőlőkultúránk történetében is. Ennek egyik jellemző mozzanata volt, hogy a népesség belső átrendeződése, illetve az elpusztult területek újranevesedése együtt járt a bortermő területek gyors növekedésével. A béke beköszöntével szinte azonnal megindult az elhanyagolt szőlők művelés alá vétele, s rohamosan szaporodtak az új ültetések is. Bél Mátyás már 1730 körül úgy fogalmazott, hogy Árva, Turóc, Liptó, Szepes, Sáros és Máramaros megyék kivételével hazánkban mindenütt természetnek bort (Bél M. 1984a: 376), holott a török hódoltság alól felszabadult területeken az igazi nagy szőlőtelepítési hullám csak a 18. század derekától indult meg és folytatódott még mintegy száz éven át. Parasztok, polgárok és nemesek egyaránt arra törekedtek, hogy szőlőt *építsenek* maguknak. A 18–19. század fordulójától különösen a jobbágyparashti és zsellér szőlők területe növekedett országszerte. A szőlőbirtokot különleges jogi helyzete és a művelés sajátosságai eleve alkalmassá tették arra, hogy a korábbi súlyát elveszített, állandóan aprózódó telki állománnyal rendelkező és ráadásul a 19. század elején már állandósult igaerőhiánnyal küszködő gazdaságok kiegészítő üzemága legyen (Égető M. 1975). Az egykorú országleíró-statisztikai irodalom (Magda P. 1834; Fényes E. 1836–40; 1851; Galgóczy K. 1855; Dietz H. 1869; Entz F.–Gyürky P. 1868; Entz F.–Málnay I.–Tóth F. 1869) tanúsága szerint a szőlők szaporodása – lassan csökkenő ütemben – eltartott egészen 1848-ig. Ezt követően – a szőlődezmaváltság hosszas elhúzódása miatt – mintegy húsz éves pangás állott be. (Kivételt képeztek ez alól a szabad királyi városok és a szabadalmas mezővárosok, amelyeket ez a kérdés nem érintett.) Magyarország összes szőlőterülete 1873-ban 622 000 kat. h. (385 ezer ha) volt (Keleti K. 1875: 34). Ennek a szőlőterületnek körülbelül kétharmada esett áldozatul a hamarosan végigsöprő filoxeravésznek és az egyidejűleg jelentkező egyéb szőlőbetegségeknek (peronoszpóra, lisztharmat). A veszteség lényegében azonos volt a történeti borvidékek területével. A hathatós állami segítségnek és a kedvező konjunkturális

helyzetnek köszönhetően 1891-től mintegy 15 éven át egyenletes ütemben haladt a hegyi szőlők rekonstrukciója és az új szőlők telepítése immúnis homoktalajokon. Súlyos gazdasági és társadalmi problémákkal terhes negyedszázad után Magyarország egy teljesen új alapokra helyezett szőlő- és borkultúrával lépett át a 20. századba. 1913-ra Magyarország szőlőterülete meghaladta az 570 000 kat. holdat (320 000 ha), vagyis megközelítette a filoxéravész előtti termőterület 90%-át (Feyér P. 1970: 258). Ezzel a területi gyarapodás lényegében be is fejeződött. A megújulás jelentős minőségi és szerkezeti átalakulást hozott. Az előbbi radikális fajtaváltásban, valamint új művelési eszközök és eljárások (technikák és technológiák) elterjedésében mutatkozott meg. Az utóbbi a kis- és nagytáji elrendeződés átalakulásában és a birtoknagyságok változásában jutott kifejezésre. Ezek a változások egyúttal nagyfokú egységesülést eredményeztek. A borvidékek történetileg kialakult különbségei jelentős mértékben elhalványultak, bár nem szűntek meg teljesen. Az apróparcellás paraszti szőlőbirtokosok széles rétege – a legszükségesebb modernizációk végrehajtása mellett – egészen az 1940-es évek végéig szívósan ragaszkodott a tradíciókhoz.

A HAZAI SZŐLŐ- ÉS BORKULTÚRA NÉPRAJZI KÉPE

A TERMELÉS HELYSZÍNE

Szőlőhegyek – szőlőskertek

A szőlőművelés helyszínei a 19. század derekáig határozottan elkülönültek az egy település határában található egyéb művelési ágak területétől: elsősorban a nyomáskényszer alatt álló szántóföldektől, a közös legelőktől, rétektől stb. A szőlők a számukra (a talaj, a fekvés és más egyéb szempontok alapján) legalkalmasabbnak tartott határrészekben, egy vagy több összefüggő tömböt képeztek, melyeket a magyar nyelvterület túlnyomó részén *hegynek*, *hőgynek* neveztek. Viszonylag szűk területen, a Tiszántúlnak a Körösöktől északra eső részén (Debrecen környéke, Hajdúság, Nyírség) az összefüggő szőlőterületek neve *szőlőskert* volt.

A szőlőhegyeket, szőlőskerteket régtől fogva kerítették: a Dunántúlon és Észak-Magyarországon élősövényvel szegélyezett vagy tuskével, venyigével megrakott árokkal (*gyepű*, *gyöpű*), a Bihari borvidéken trágyából rakott fallal (*garággya*, *gerággya*) vagy mint a Tiszántúlon, egyszerű sövénykerítéssel (*gám*, *gát*). Köves hegyvidéken a szőlőből kidobott kövek széles körakás formájában keretezték a szőlőparcellákat, amit tuskés bozót nőtt be, eleven kerítést alkotva. A mcredek lejtőkön a talajból kiszedett kövekből gátat, teraszokat is építettek a termőföld védelmére. A víz járását árkok ásásával igyekeztek szabályozni, s a lemosott földet a megfelelő pontokon készített *liktorvermekben*, *luttor*- vagy *sankgödrökben* fogták fel. A Kelet-Dunántúlon, a Duna–Tisza közén és a Dél-Alföldön *árok* övezte a szőlőhegyeket, melyeknek partján a felhányt földet, a *bakhátat*, *sáncot* bokrokkal, gyümölcsfákkal és más erdei fákkal ültették be. A kerítés védelmezte a szőlőket a közeli legelőkön tartott vagy arra kóborló állatoktól, és bizonyos fokig a tolvajoktól is. A szőlőhegy

nagyságától függően egy vagy több *hegykapu*, *kertkapu* volt, melyeket korláttal zártak el. A szőlők területét *dűlőutak* tagolták, melyeken szüretkor kocsival is lehetett közlekedni. A parcellák sarkainál külön határjeleket, *megyeköveket*, *mezsgyeköveket* is elhelyeztek. A gyeptől körülvevett területet nem borították be teljes egészében a szőlőtövek. Helyenként kisebb szántóterületekkel, kaszálókkal, parlagokkal (elhanyagolt szőlők) vagy még használatba nem vett *gyepföldekkel* váltakoztak. A szőlősorok vagy rendek mindig a domb aljától húzódtak a dombtető irányába. A szomszédos parcellákat egy-egy szélesebb *barázda* vagy *megye* választotta el egymástól. A két barázda közötti szőlőföld jellegzetesen tagolódott: középső részét a *szőlőderék*, vagyis maga a *szőlő* (terület) foglalta el. A parcellák alsó és felső végét *üresen* hagyták. Az előbbi *szőlőaljának*, *szőlőlábnak* vagy *alsó lábjának*, az utóbbit *szőlőfőlnak* vagy *főlső lábjának* nevezték. E hagyományos hármastagolás a termelési tapasztalatokon alapult. A domboldal völgy felé eső alsó része kevés napot, de több ködöt és talajmenti fagyot kapott. Nyirkos talaja nem kedvezett a szőlőnek, viszont igen alkalmas volt kaszálónak és gyümölcsösnek, továbbá szépen díszlettek benne a konyhai vetemények. A szárazabb dombtetőre nyúló szőlők földje viszont a kevesebb nedvességet, de több napfényt igénylő gyümölcsfajtáknak kedvezett. A síkföldi szőlőparcellákhoz is tartozott kisebb-nagyobb füves terület, melyet *szüretelőhelynek* vagy *fordulóhelynek* használtak. Gyümölcsfák nemcsak a szőlők lábában, hanem a rendek szélein, sőt – különösen az Alföldön és peremvidékein – a szőlőtökek között is szép számmal voltak.

A régi szőlőhegyeken a parcellák általában szabálytalan alakúak voltak. Ennek oka az volt, hogy a 18. század végéig még sok helyen lehetőség volt arra, hogy *szőlőépítésre* vállalkozó jobbágyok vagy városi polgárok *szabadfoglalással* jussanak szőlőföldhöz. A felfogott területek, különösen ha lábon álló, erős erdőből kellett irtani, meglehetősen esetleges formákat mutattak. A szabálytalan háromszög, négyszög stb. alakú parcellák között szeszélyesen kanyarogtak a közmegegyezéssel hagyott gyalogutak. Többszöri előörklések, vásárlások és eladások után a birtokhatárok zegzugosak voltak. Az is előfordulhatott, hogy egy-egy szőlődarabot szekérrel meg sem lehetett közelíteni.

A 18. század első évtizedeitől – a városi és mezővárosi gyakorlatban – egyre általánosabb lett az, hogy a szőlőtelepítésre kijelölt földterületet már előzetesen nagyobb egységekre, dűlőkre osztották, kijelölve ezzel a jövőbeni szőlőterületeken a fő közlekedési utakat, majd bizonyos egységnyi darabokon (*nyílas*, *lánc*, *hold*) kiosztották a vállalkozó személyeknek. Bár ezt eleinte az előjáróság végezte, csupán hozzávetőleges pontossággal, mégis ezek a szőlőskertek már bizonyos rendezettséget mutattak. A 19. század elejétől általánossá vált, hogy a kiosztással hites földmérőket bízták meg. Ettől kezdve az utak és földrészletek szabályos mértani alakzatokat vettek fel.

A két szomszédos szőlőparcellát a *barázda*, *mezsgye* vagy *fejetel* választotta el. A szőlődarabok a térszíni adottságok figyelembevételével további kisebb egységekre tagolódtak, melyeket vidékenként változó nevekkal (*vágó*, *íz*, *állás*, *csatorna*, *járás*, *hasáb*) illették. A 19. század közepétől országszerte erősen terjedőben van ezeknek az egységeknek a *pászta*, *palászta*, *parászta* megnevezése. A tagolás a megmunkálást könnyítette meg a munkavégzés szakaszossá tételével. Az egyes részeket *pásztautak*,

gyalogutak választották el egymástól. Az út melletti rész neve *pásztafej*, *ízfej*, *vágófej* volt, amit gyakran néhány lugasosan nevelt, oszlopokra, lécekre futtatott szőlőtővel zártak le. Régebben ezek a kisebb egységek egyazon szőlőbirtokon belül sem voltak egyenlő nagyságúak. A filoxeravész után meghonosodó, szakszerűbb szőlőművelés egyik látható jele volt a szőlőhegyeken, szőlőskertekben, hogy már ültetés előtt körülbelül egyforma nagyságú pásztákra tagolták a földterületet.

Az utóbbi kétszáz évben az ország középső és déli részén fekvő borvidékeken a szőlőtőkék hozzávetőlegesen sorokba rendeződve helyezkedtek el, vagyis *utakat*, *rendeket* alkottak. Az észak-magyarországi borvidékeken (Neszmélytől a Zempléni-hegyvidékig) viszont túlnyomórészt *sortatlanok* voltak, vagyis teljes rendszertelenségben álltak a tőkék (Schams F. 1832–33: I. 16–19). A soros és sortatlan szőlők kérdése erősen foglalkoztatta a 19. század első felének szőlészeti szakíróit. A soratlanság eredetére nézve többségük azon a véleményen volt, hogy eredetileg minden szőlőt sorosan ültettek, csak később, a folytonos *bujtás* és *döntés* által váltak sortatlanokká. A 19. század elején művelés alatt álló szőlők jelentős része esetében helytállónak tekinthető ez a vélekedés, hiszen a szőlők *renddel* *ültetéséről* már 16. századi írásos feljegyzések is szólnak (Szikszai Fabricius B. 1906: 35). Valószínűnek kell azonban tartanunk, hogy miként a szőlőművelés minden mozzanatában a fejlettebb munkamódszerek mellett mindenkor megtalálhatók voltak a primitívebb eljárások is, főként írtásos eredetű szőlőknél gyanítható, hogy a szőlőtőkék sortatlan ültetése még a 18. században is gyakorlatban volt. Természetesen ez idő tájt a soros szőlők esetében sem kell nyílegyenes léniákra gondolnunk – mint majd a 19. század végén, amikor már kifeszített kötél vagy drót mentén jelölték ki az egyes tőkék helyét –, hanem szemmértékre megállapított, hozzávetőleges rendekre.

A szőlőföld mértékegységei

A 19. század derekáig a szőlők nagyságának meghatározása igen bizonytalan volt. A feudalizmus évszázadai alatt nem alakultak ki országszerte egységesen használt szőlőterület-mértékek. A középkori oklevelekben, de gyakran még a 16–17. századi forrásokban is, különösen hegyvidéki területeken, csak *darab* számra említik a szőlőket (Bogdán I. 1978). Bár egyes vidékeken (például Nyugat-Dunántúlon) valószínűsíthető, hogy a középkor folyamán a szántóföldekhez hasonlóan a szőlőföld egysége is a *királyi hold* volt (Holub J. 1960; Égető M. 1990), ez azonban mint számolási egység a 18. századra nagyrészt elenyészett (Wellmann I. 1965; Bogdán I.–Maksay F. 1967). A mindennapi életben a szőlők nagyságát borvidégeink jelentős részén a 19. század derekáig a bennük található sorok, vagyis *szőlőutak*, *rendek*, *borozdák* számával határozták meg. Ilyen módon az *egy út*, *egy rend* vagy *egy borozda* szőlő nemcsak a művelés legkisebb egységét jelentette, hanem területmeghatározásra is használták. Csakhogy, mivel a parcellák szabálytalan alakúak, s ennek következtében a sorok is különböző hosszúságúak voltak, mindenkor meg kellett adni a lépésben vagy tőkeszámban mért hosszát is.

A vidékenként kialakuló mértékegységek eredetileg művelési egységek voltak. Közülük a 18–19. században vált hivatalossá a *kapa*, *kapás*, *emberkapáló*, de borvidék-

kenként ez is más-más nagyságot takart. Eredeti jelentése szerint akkora szőlőterületet jelölt, amekkorát egy ember egy nap alatt meg tud kapálni. Ez a talajviszonyoktól függően, az adott munkaeszközökkel kialakult helyi normát jelentette, ezért volt tájanként változó a nagysága, például Tokaj vidékén 100 négyszögöl, Ungvár környékén, Heves megyében, Győr és Esztergom vidékén, a Duna mentén végig és az Alföld túlnyomó részén, valamint a Szerémségben 200–250 négyszögöl. Ez utóbbi helyen *motikának* nevezték, ami szintén kapát jelent (Schams F. 1832–33; Keleti K. 1875). A Hajdúságban valamivel nagyobb területű (270–300 négyszögöles) volt a kapás. A tiszántúli szőlőskertek és az érmelléki szőlők birtokosai a hivatalos *kapa* helyett a szőlőterületek nagyságának megjelölésére inkább a *nyilast* használták. Az eredetileg osztásparcellát jelentő szó idők folyamán helyileg értelmezhető területmértékké vált. Nagysága ennek megfelelően szintén változó volt. Az Érmelléken és Bihar megye alföldi részein például 400–1200 négyszögölig változott, a Hajdúságban és Debrecenben 400–600 négyszögöl volt (Orosz I. 1976: 62; Varga Gy. 1976: 15; Égető M. 1993a: 120–125). Buda vidékén és Heves megyében *fertályosnak* vagy *negyednek*, Vas megyében *vödörösnek* nevezték a 800 négyszögölnyi területet. Ennek a fele a 400 négyszögöles *nyolcad* is használatos volt (Bogdán I. 1978: 240–244). Ruszt, Sopron és Pozsony német ajkú lakossága a *kapának*, *kapásnak* megfelelő területegységgént a *Pfundot* alkalmazta. Ennek nagysága 60–80 négyszögöl között ingadozott (Bauer, M. 1954: 42–44). Vas megye egyes vidékein használatos volt még a 100 négyszögöles *Tagwerk* is (Keleti K. 1875: 34). Az 1715. évi 57. törvénycikk a kapás nagyságot 94–100 négyszögölben határozta meg, de ez sohasem vált általánossá.

A szőlőterület nagyságának meghatározására alkalmazták még az ugyancsak változó nagyságú *holdat*, a dél-alföldi, főként bácskai és bánsági szőlővidékeken pedig a *láncot*. A tájanként erősen különböző területmértékek használatát a múlt század második felétől a telekkönyvezéssel életbe lépő *katasztrális hold* bevezetése szorította ki a használatból, mely mind a mai napig általános. Az 1970-es években bevezetett *hektáro*kban való számolást csak a fiatalabb generációk alkalmazzák.

A szőlőhegy építményei

A szőlőhegyek és szőlőskertek képehez bizonyos építmények is hozzátartoztak. Vas, Zala, Veszprém és Somogy, valamint Nyitra, Bars és Hont vármegyék kisparcellás paraszti borvidékein a szőlőparcellák többségéhez hozzátartozott a *hajlék*, *hajlok*, vagyis a bor készítésére és tárolására szolgáló egy-háromosztatú épület. Északkelet-Magyarországon és a Duna mentén a bor tárolása *lyukpincék*ben történt. Ezek a terepviszonyoktól függően leggyakrabban a szőlőhegy alján, egy vagy több csoportban helyezkedtek el. Kínálkozó domborzati adottságok esetén azonban a szőlősgazdák e vidékeken is szívesen építettek pincét saját szőlőjük területén.

Szinte minden borvidékünkön találhatók egyszerű, nádból korcolt vagy venyigékéből összeállított, felmenő fal nélküli, téglalap vagy kör alaprajzú enyhelyek, melyeket az egész magyar nyelvterületen *kunyhó*, *gunyhó* névvel illettek. Ha munka közben kimelegedtek, ide tették a feleslegessé vált ruhadarabokat, délben itt ettek és pihentek (*deleltek*), s ha vihar jött, ide húzódtak be. Valamivel kimódoltabb formát

jelentenek azok az építmények, amelyeknek mindkét végét felfalazták. Ezeken már legtöbbször ajtó is volt. Sürgető munkák esetén a szőlősgazdák háltak is benne. A távolabb lakó *bebirók*, *extráneusok* vagy külső birtokosok, akik a szőlőmunkák idején huzamosan a hegyen tartózkodtak, többnyire állandó épületeket emeltek szőlőjükben. Ezek az egyszatú, üres fedélszékű, tűzhely nélküli formáktól a szoba-konyhás, tűzhelyes, kocsiszínnel, lóállással ellátott lakóházformáig számtalan változatban előfordultak a szőlőhegyeken. Nevük tájanként változó volt. Észak-Magyarországon és az Alföld nagy részén ezeket is *gunyhónak* nevezték, a Sárközben és környékén *tanya*, a Tiszántúlon *pajta*, az Aradi Hegyalján és Erdélyben *kolna* névvel illették. Hasonló épületeket nemcsak extráneus birtokosok, hanem nagyobb szőlővel rendelkező helybéli gazdák, úri birtokosok is építettek. A szőlőbeli kunyhókat a *szőlőaljak*-ban vagy a *szüretelő helyek* szélén építették fel. A 18. század folyamán a földesurak gyakran előírták, hogy a szőlőtelepítésre átadott területen hol szabad épületet emelni, sőt gyakran még azt is, hogy azok mekkorák lehetnek és milyen építőanyagokból készülhetnek. A kunyhók mellett általános szokás szerint élőfára vagy lécvázra futtatott szőlőlugast neveltek. A nyugat-dunántúli szőlőhegyeken régebben gyakoriak voltak a *pálinkafőző kunyhók* és *gyümölcsaszaló kemencék* is. Ezek a hajléktól bizonyos távolságra, ugyancsak a szőlők lábában helyezkedtek el.

A múlt század folyamán az úri és polgári birtokosok nagyobb kiterjedésű (egy kat. holdat meghaladó) szőlők megmunkálására szívesen fogadtak éves *kapást*, vagyis *vincellért*, aki családjával együtt egész éven át kint lakott a szőlőbeli *kapásházban*. Ezek a lakóházak minden tekintetben megegyeztek az adott vidéken szokásos zselérházakkal. Észak- és kelet-magyarországi borvidékeinken a szőlőhegy földesurai szívesen építettek a szőlőhegyen *dézsma*házat és hozzá kapcsolódva *dézsma*pincét, ahol a termés után járó adót szőlő, must vagy bor formájában összegyűjtötték, feldolgozták és tárolták.

A magánjellegű épületek mellett a szőlőhegyeken fontos közösségi objektumok is voltak. Ezek közé tartozott a *csőszház* vagy *pásztorház*, melyben az egész évre felfogadott pásztor lakott. A *kutak* régen ritkaságszámba mentek a szőlőhegyeken. Egykét közös kút volt csak egy-egy hegyen, ami az állatok itatására, edénymosásra szolgált. A 19–20. század fordulójától, amikor a permetezés általánossá vált a paraszti szőlőkben is, ugrásszerűen megszaporodott a számuk.

A szőlőhegyekről, különösen a 18. századtól, nem hiányozhattak bizonyos szakrális építmények sem. A hegyi utak kereszteződésénél gyakran állítottak kápolnát, haranglábat, a szőlőhegy védőszentjének szobrát vagy keresztet. Ezek egy részét a birtokosok közös költségen állíttatták, más részük egy-egy család fogadalmi ajándéka volt. A szőlőhegyek életéhez hozzátartozott a rendszeres búcsú tartása is. A szőlőhegyi harangok nemcsak a hivatalos egyházi liturgia céljait szolgálták, hanem a népi vallásosság tárgyai is voltak: még a 20. század elején is a bevett szokások közé tartozott a vihar vagy jégeső elleni harangozás. A közösségi építmények karbantartása a szőlősgazdák egyetemleges kötelezettsége volt. A közmunkát, illetve a felmerülő költségeket a szőlőhegy igazgatását ellátó szervezet osztotta fel a szőlősgazdák között, birtokaik arányában. (A témához lásd még: MN IV. 205–213).

A szőlőhegyek, szőlőskertek különállása nem merült ki a többi művelési ágtól való fizikai elkülönüléssel (kerítettség), jogi-igazgatási kérdésekben is messzemenő önállóságot élveztek. A feudalizmus utolsó százötven esztendejét tekintve a szőlőhegyek igazgatásának három jellegzetes formáját állapította meg a néprajzi kutatás (Vincze I. 1961):

1. A Dunántúlon, ahol a kisparcellás paraszti birtoklás volt jellemző hosszú évszázadok óta, a szőlőhegyek a szőlősgazdák közösségének irányítása alatt álltak. A szőlőbirtokosok vagyon- és jogvédelmére, a szőlők művelésére, sőt a szőlőhegyen való viselkedés normáira nézve is írásos formában rögzített rendszabályaik voltak. Ezek az autonóm közösségek a *hegybéli helységek*, vagyis hegyközségek, írott szabályzataik pedig a *hegytörvények* vagy *artikulusok*. Az egyazon szőlőhegyen birtokos gazdákat (parasztokat, polgárokat és nemeseket) lakóhelyükre való tekintet nélkül a *hegység* vagy *helység* mint területi szervezet egyetlen közösségbe foglalta. A helység élén a *hegybíró* vagy *hegymester* állt, mellette a 4–12 *esküdtből* vagy *esküdtbírából* álló *tanács*. Ezt a vezető testületet a közösség minden évben újraválasztotta. Az előjáróság évente két-három alkalommal *törvénynapot* tartott, melyet *hegy népe gyűlésének* is neveztek. Itt tárgyalták meg a szőlőhegyet érintő közös ügyeket és döntöttek mindennemű vitás kérdésben. Az intézmény működésének mintegy alapszabályzatát képezték a hegytörvények, melyeket a 18. század elejétől írásban is rögzítettek. E törvények egyes pontjai rendelkeztek a szőlőkkel kapcsolatosan előforduló mindenféle peres ügy (mint például öröklés, adásvétel, zálogosítás stb.) lebonyolításának módjáról. Előírásokat tartalmaztak az egyéni és közösségi vagyonvédelemre és bizonyos kötelező magatartásformák betartására is. A hegyközségi artikulusokat – melyeket a szakirodalomban elterjedt álláspont szerint maguk a szőlősgazdák hoztak (Belényesy M. 1958b; Vincze I. 1961; Wellmann I. 1980) – földesúri jóváhagyás szentesítette. Ezzel együtt azonban az e szabályzatok alapján működő intézményeknek autonóm közösség jellege volt (Égető M. 1985).

2. Észak-Magyarországon, ahol a földesúri birtoklás túlsúlyban volt a paraszti birtoklással szemben, általában hiányzott az önkormányzati szervezet. A szőlőhegyek életét földesúri rendtartások szabályozták, többnyire a földesúri érdekeknek megfelelően. A *hegybíró*, *hegymester* vagy a földesúr fizetett alkalmazottja volt, vagy pedig a földesúr hatósága alá tartozó falu vagy város bírójának felügyelete alatt álló tisztviselő.

3. Az önkormányzattal bíró mezővárosokban és a szabad királyi városokban a szőlőhegyek irányítása a *tanács* hatáskörébe tartozott. A magisztrátus maga alkotta meg az irányítása alatt álló szőlőhegyek életét szabályozó *statútumokat*. Az eddig ismert legkorábbi ilyen statútumok Pozsony városéi, melyek a 15. századból maradtak fenn (Corp. Stat. IV. 2: 24–25). A hegybírák vagy hegymesterek a tanács által kijelölt tisztviselők voltak, rájuk azonban csak kisebb jelentőségű ügyek tartoztak, valamennyi fontosabb kérdésben a város bírāja, illetőleg tanácsa döntött. Ez az irányítási mód nemcsak az észak- és nyugat-magyarországi városokban érvényesült, hanem így igazgatták a szőlők dolgát azoknak az alföldi mezővárosoknak az előjáróságai is, amelyek a török hódoltság alatt lakottak maradtak, például Cegléd, Kec-

kemét, Nagykőrös, Solt, Kiskunhalas, Szeged, Hódmezővásárhely, Debrecen stb. (Égető M. 1993a: 126–134).

A dunántúli hegytörvényekhez igen hasonló kertségi szabályzatok maradtak fenn egyes tiszántúli helységekből is (például Debrecen, Berettyóújfalú, a hajdúvárosok). Ez utóbbiak azonban más történeti előzmények talaján jöttek létre a 18–19. században (Bencsik J. 1975; Dankó I. 1975; Zilahy L. 1975; Sándor M.-né 1982), vagy más vidékről származó földesurak szokatlan törekvéseit tükrözték (Zilahy L. 1975; Botka J. 1976: 86–89).

A korábbi évszázadokban a szőlőkre vonatkozó városi statútumokat nem foglalták önálló szabályzatba, hanem szerves részét képezték az illető közösség életét szabályozó statútumok összességének. Egyelőre egyedülállónak látszik a hegyaljai mezővárosok 1641-ben készült sokpontos, önálló szőlőhegyi szabályzata, mely eddigi ismereteink szerint a legkorábbi ebben a műfajban. A 18–19. század folyamán több mezőváros alkotott effajta szabályrendeleteket mind az Alföldön, mind a hegyvidéki területeken.

Bármilyen irányítás alatt is álltak a szőlőhegyek vagy szőlőskertek, mindenképpen szükség volt olyan fizetett alkalmazottakra, akik egész éven át őrizték a szőlőket s a szőlőhegyen található objektumokat. Az éves szolgálatra felfogadott, fizetett alkalmazottakat *szőlőpásztoroknak*, egyes dunántúli helységekből *hegymestereknek*, az ország északkeleti borvidékein pedig *kerülőknék* nevezték. Újabb, általánosan elterjedt nevük: *csősz*. Számuk a szőlőhegy kiterjedésétől függően változó volt. Ők ellenőrizték a gyepűk, árkok, kapuk, utak épségét és azt, hogy nem hatolt-e be kóborló állat vagy tolvaj a szőlőhegy területére. Jellemző az egykorú közbiztonságra, hogy a 18. század elején Kecskeméten a szőlőpásztorok lándzsával és baltával felfegyverkezve jártak (Szabó K. 1934: 30). Ezeket hamarosan felváltotta a puska, mellyel joguk volt a kóbor állatokat vagy akár a nyíltan rossz szándékkal járó csavargókat is megsebesíteni. Akit a szőlőpásztor, hegymester valamilyen tolvajláson kapott, attól zálogot vett és jelentette a *hegybíró*nak. A kiszabott büntetéspénz egy része is őt illette. Ha valaki nem végezte el idejében az éppen esedékes szőlőmunkát, a csősz figyelmeztette mulasztására. Ugyancsak ő ügyelt fel arra is, hogy senki se kezdje hamarabb a szüretet a földesúr, a tanács vagy a hegyközség által megszabott időpontnál. A gazdák szőlőterületük arányában fizették a *pásztorbért* vagy *csőszbért*. Ez általában pénzből és gabonából állott, amit a csősz szüret után házról házra járva szedett össze. Őt illette a dűlőutak fűvének kaszálása és a közterület alkalmatlan helyein nőtt fák, bokrok kivágása is. Szüretkor ebéddel és musttal kínálták, sőt gyakran egy-egy kosár szőlővel vagy egyéb gyümölccsel is megajándékozták.

Ahogy zsendülni kezdtek a szőlőfürtök, egyre több kártevő fenyegette a termést. Védelmetzni kellett a tolvajoktól, kóbor kutyáktól, legfőképpen pedig a madaraktól. Az édes szőlőszemeket szívesen lecsipegették a verebek, varjak, feketeterigók, de mindezek együttvéve sem tudtak annyi kárt okozni, mint a seregélyek, melyek sűrű felhőt alkotva szálltak, egy-egy csapatban 100–150 madár is. Ahova lecsaptak, ott másodpercek alatt letarolták a félérett szőlőt. Nemritkán egész pászták termését tették semmivé néhány perc alatt. Egy-két hegymester nem tudott egymaga vigyázni egy egész szőlőhegyre, ezért azután a gazdák Lőrinc-naptól (augusztus 10.) *éresi pásztorokat*, *madárpásztorokat*, vagyis *budárokat* fogadtak, akiknek legfőbb feladatuk

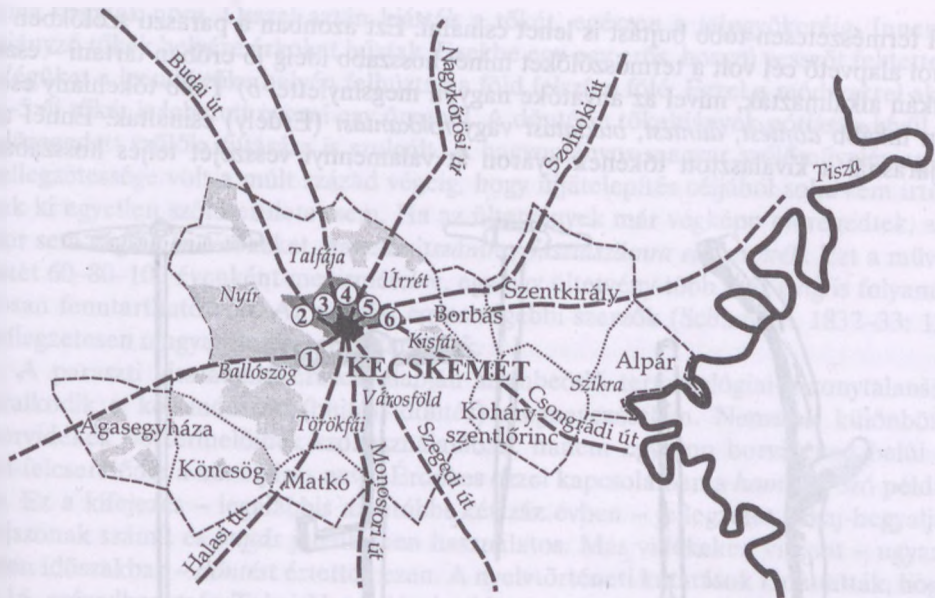
a termést dézsmáló madarak elűzése volt. Nevezték még *kerepús pásztoroknak* is őket, mert legtöbbször kereplővel a kezükben jártak. Ha nem volt kereplő, karikás ostorral durrogattak, s kiabáltak hozzá. Ha seregélyraj közelített a szőlők felé, a csősz közéjük lőtt a puskájával, így legtöbbször sikerült rövid időre elriasztania a kártékony madarakat. Több borvidéken szokás volt az is, hogy magas póznára szélhajtotta, nagy, vitorlás kereplőt erősítettek. Lármája másfél-két kilométerre is elhalatszott. Ezt a szerkezetet a múlt század derekán Kecskemét környékén *betyárszomorítónak* nevezték, mivel egyúttal az ős kezdetét is jelentette (Vahot I. 1854).

ÚJ ÜLTETVÉNY LÉTREHOZÁSA

Az elmúlt századok során az új ültetvények létesítését borvidégeink túlnyomó részén a *szőlőt építeni* kifejezéssel jelölték. Az északkeleti, keleti borvidégeken a *szőlőt örökíteni, örökséget rakni* kifejezés volt általános, ami utal a szőlőtelepítőt megillető jogokra, illetve a szőlőbirtok feudális viszonyok között érvényesülő, különleges jogi helyzetére. E két, elvont értelmű kifejezés mellett a mindennapi szóhasználatban a szőlősgazdák az egész magyar nyelvterületen éltek és élnek ma is a *szőlőt csinálni* szókapcsolattal. Ez utóbbi gyakorlati értelemben jelöli a szőlőtelepítés fogalmát. A néprajzi gyűjtések azt mutatják, hogy a szőlőt az egész magyar nyelvterületen *ültetik, ütetik*. Csupán Tokaj-Hegyalja és környéke kivétel ez alól, ahol – valószínűleg a sok úri birtokos, illetve tanult vincellérjeik hatására – a paraszti szőlősgazdák szóhasználatába is átment a *plántálás*. Ezzel szemben a *telepít* újkori műszőlészeti szakkifejezés, mely csak a századfordulótól kezdett terjedni. A szőlővesszők elültetésének mozzanatát a Dunántúlon és az Alföldön többnyire *elrakásnak, bérakásnak* mondták. A Maros mentén viszont inkább *bétették* a vesszőt a földbe. Észak-Magyarországon a két kifejezés használata keveredik.

A szaporítás módja

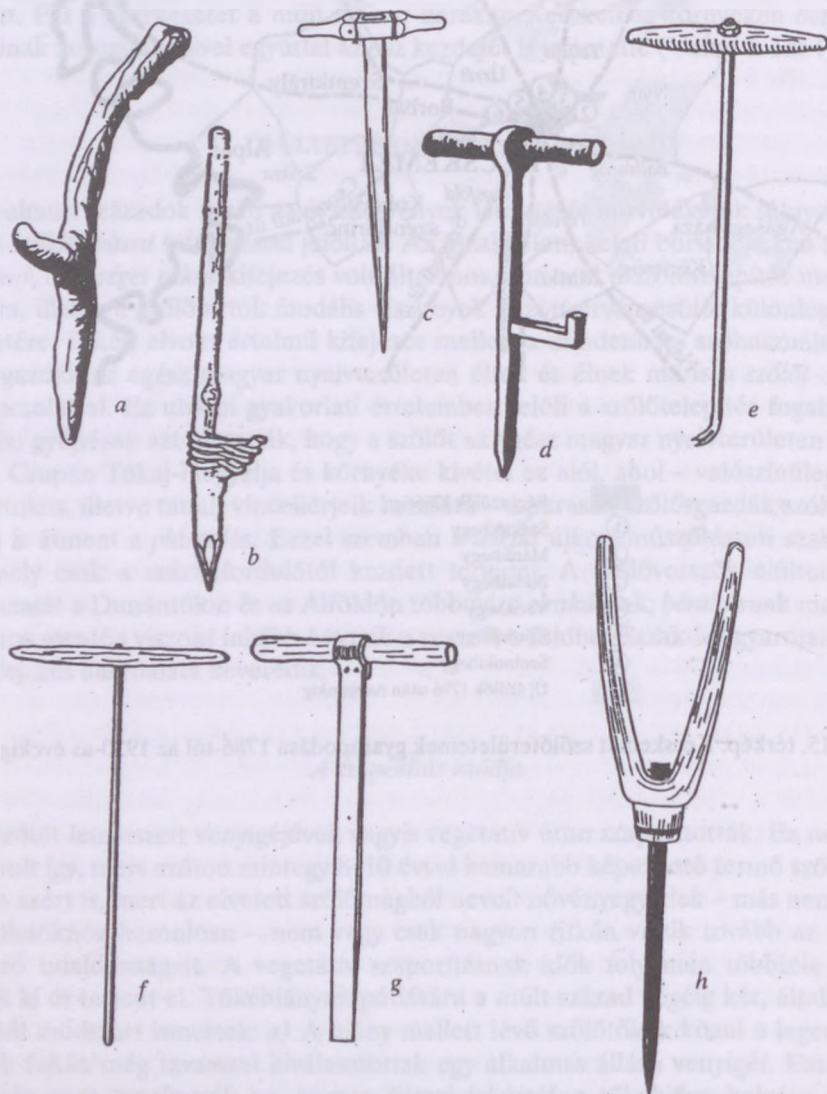
A szőlőt lemetszett venyigéjével, vagyis vegetatív úton szaporították. Ez nemcsak azért volt így, mert ezúton mintegy 8–10 évvel hamarabb képezhető termő szőlőtőke, hanem azért is, mert az elvetett szőlőmagból nevelt növényegyedek – más nemesített gyümölcsökhöz hasonlóan – nem vagy csak nagyon ritkán viszik tovább az elődök kedvező tulajdonságait. A vegetatív szaporításnak idők folyamán többféle módja alakult ki és terjedt el. Tőkehiányok pótlására a múlt század végéig két, általánosan elterjedt módszert ismertek: a) A hiány mellett lévő szőlőtőkék közül a legerősebb, legjobb fajtán még tavasszal kiválasztottak egy alkalmas állású venyigét. Ezt a nyár folyamán nem kurtították be, hanem ősszel *lehúzták* a tőkehiány helyére egy kis árokba és leföldelték úgy, hogy a vessző vége, az utolsó 4–6 rügy kiálljon a földből. Melléje pálcát, *jegykarót, félkarót* tűztek, hogy később ki ne kapálják. A leföldelt vessző meggyökeresedett és egy év múlva el lehetett választani az anyatőkétől. Ezt az eljárást borvidégeink túlnyomó részén *bujtás, bojtás, bujtatás, porbujtás*, ritkábban *porhajasztás*, Tokaj-Hegyalján és Erdélyben pedig *homlítás* néven ismerik. Egy tőké-

- Régi szőlők 1786-ig:
 ① Széktóihegy
 ② Máriahegy
 ③ Budaihegy
 ④ Vacihegy
 ⑤ Kőröshegy
 ⑥ Szolnokihegy
 Új szőlők 1786 után napjainkig

15. térkép. Kecskemét szőlőterületeinek gyarapodása 1786-tól az 1930-as évekig

ről természetesen több bujtást is lehet csinálni. Ezt azonban a paraszti szőlőkben – ahol alapvető cél volt a termőszőlőket minél hosszabb ideig jó erőben tartani – csak ritkán alkalmazták, mivel az anyatőke nagyon megsínylette. *b*) Több tőkehiány esetén inkább *döntést, düntést, buktatást* vagy *rokkantást* (Erdély) csináltak. Ennél az eljárásnál a kiválasztott tőkének nyáron át valamennyi vesszejét teljes hosszában

122. ábra. Szőlőültető fűrók: *a*) természetes faágból, lépővel, Gyöngyösesorosi (Heves vm.); *b*) *kitáng* természetes faágból, vesszőfonatos lépővel, Lujzikalagor (Moldva, Románia); *c*) T alakú ültetőfűró, beékelt, esztergált fogóval, Cegléd (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.); *d*) T alakú ültetőfűró kovácsoltvas szárral, lépővel és fa fogóval, Visonta (Heves vm.); *e*) körmos fűró, Kecel (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.); *f*–*g*) T alakú ültetőfűró és szorító, Kecel (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.); *h*) Y alakú ültetőfűró, Dunaföldvár (Tolna vm.)

meg hagyták nőni. Ősszel aztán kiásták a tőkét, egészen a talpgyökeréig. Innen a hiányzó tőkéek helyére árkokat húztak. Ezekbe egy-egy erős, hosszú vesszőt fektettek. Végüket a leendő tőke helyén felhúzták a föld felszíne fölé. Ezzel a módszerrel akár 4–5 új tőkét is lehetett nyerni egy öregből. A döntés a tőkehiányok pótlásán kívül az előregedett szőlők ifjítására is szolgált. A hagyományos magyar szőlőművelés egyik jellegzetessége volt a múlt század végéig, hogy újjátelepítés céljából soha sem irtottak ki egyetlen szőlőterületet sem. Ha az ültetvények már végképp előregedtek, akkor sem vágták ki a tőkéket, hanem *útszámra, pásztszámra eldöntötték*. Ezt a műveletet 60–80–100 évenként megismételve, egy-egy ültetvény több száz évig is folyamatosan fenntartható volt. Az eljárást egyes régebbi szerzők (Schams F. 1832–33: 12) jellegzetesen magyar módszernek tartották.

A paraszti visszaemlékezések alapján szembeötlő terminológiai bizonytalanság uralkodik a két módszer (bujtás, döntés) megnevezésében. Nemcsak különböző borvidékek bortermelőinek szóhasználatában, hanem egyazon borvidéken belül is fel-felcserélődik a két eljárás neve. Érdekes ezzel kapcsolatban a *homlítás* szó példája. Ez a kifejezés – legalábbis az utóbbi kétszáz évben – jellegzetes tokaj-hegyaljai tájszónak számít és *bujtás* jelentésben használatos. Más vidékeken viszont – ugyanezen időszakban – *döntést* értettek ezen. A nyelvtörténeti kutatások kimutatták, hogy a 16. században még Tokaj-Hegyalján is ebben az értelemben használták (Bakos I. 1959). Minthogy valamennyi borvidékünkön jól ismerték és alkalmazták is mindkét eljárást, a dolog magyarázata minden valószínűség szerint a műveléstechnika változásaival van összefüggésben. A két nagy múltú eljárás közül kétségtelen, hogy a bujtás tekint vissza nagyobb régiségre, hiszen ez nem egyéb, mint a szőlő egyik természetes szaporodási módjának szabályozott keretek közötti felhasználása. A korai középkor szőlőművesei ezzel a módszerrel foltokban növelték, mintegy araszolva terjesztették ki szőlőterületeiket (Belényesy M. 1955b). Az eljárás primér voltára utal az is, hogy bujtással borvidékeink többségén csak helyben szaporítottak, vagyis az így nyert új töveket nem ültették át más helyre. Ez alól csak néhány, már a középkorban borárutermelésre berendezkedett, igényes művelést kialakító borvidékünk (például Ruszt–Sopron–Pozsony, Tokaj-Hegyalja) kivétel. E vidékeken a vesszők *porhajasztása* a szőlők rendes évi munkái közé tartozott (részletesebben lásd a *Met-szés* című résznél). Nemcsak az évi termésmennyiséget növelték így, hanem gyökeres palántákhoz is jutottak, melyeket távolabb eső tőkehiányok pótlására, sőt kisebb területek beültetésére is felhasználhattak. Az így nyert gyökeres vesszőket általában *porhajasnak*, a Fertő mellékén és Vas megyében pedig *farűnek* nevezték.

Új ültetvények létesítésekor a múlt század derekáig legtöbb borvidékünkön a termő szőlőtőkéről levágott, egyéves vesszőket ültettek. Régebben *veres vesszőnek* (Tokaj-Hegyalja, bihari borvidék, Debrecen) vagy *késaljafának* (Erdély) nevezték. Az utóbbi száz évben a műszőlészeti irodalom hatására terjedt el a *sima vessző* elnevezés, mintegy a *gyökeres vessző* ellentétpárjaként. A szőlőt legtöbb borvidékünkön tavasszal, általában májusban ültették. Az *ültetni való vesszőt* vagy *ültetővesszőt* a metszéskor levágott venyigék közül válogatták. Kis, laza kékébe kötve, az udvar védett részén vagy pincében, homokban tartották, hogy ki ne száradjanak az ültetésig. Egyes vidékeken úgy vélték, hogy ha a vesszők végét az utolsó íz, *bütyök* alatt ferdén metszik el, akkor a „kukac (cserebogárlárva) nem bántja”. A szőlősgazdák között

széles körben elterjedt nézet volt az is, hogy ha a vessző végén lehántják a *héját* vagy bevagdossák a végét, könnyebben gyökeresedik. Mindezeket a műveleteket közvetlenül a földbe helyezés előtt végezték.

A sima vagy nyers vesszőknek minden előkészítés nélküli ültetése már a múlt század elején is régies és bizonyos fokig szakszerűtlen eljárásnak számított. A paraszti bortermelők körében is elterjedtek az egyszerűbb előgyökereztetési módok. Például ültetés előtt patakvízbe vagy vizesdészába állították a vesszőkötegeket. 8–10 nap múlva a rügyek megduzzadtak, s a vízben lévő ízeknél gyökérkezdemények képződtek. Csak azokat a vesszőket ültették el, amelyek *kibimbóztak*. Igényesebb művelési fogásnak számított az úgynevezett *talpas vesszők* ültetése. A megfelelő hosszúságúra vágott és kékébe kötött venyigéket meleg, szélvédett helyen félig beásták a földbe, s gyakorta meglocsolták. Néhány hét alatt kis gyökérkezdemények keletkeztek a földben lévő rügyeken. Ez a jelesebb borvidékeken az utóbbi száz-százötven évben már gyakori eljárásnak számított.

A szakirodalom és a kísérletező szőlész szakemberek már kétszáz évvel ezelőtt is ismerték a *szőlőiskola* készítésének módját és jelentőségét. A múlt század végéig, pontosabban a filoxerávérszig azonban a paraszti szőlészetben nem alkalmazták. A 19–20. század fordulóján bekövetkezett változások közé tartozik, hogy a kötött talajú szőlővidékeken az új telepítéseket főként iskolában előnevelt, gyökeres alanyvesszőkkel végezték. A homoki szőlőkben viszont a kezdeti kísérletezések után felhagytak vele, mert a paraszti tapasztalat azt mutatta, hogy a kisebb tápértékű talajokban a gyökeres vesszők hamar kivesztek. Helyette az 1890-es évektől egyre nagyobb mértékben terjedt el a *gombázott* („buktatva” előgyökereztetett) vesszők ültetése. Ezt az eljárást szintén a szakirodalom tette ismertté.

A talaj előkészítése

A szőlőültetvényeket hazánkban a régebbi évszázadok során túlnyomórészt addig művelés alá nem fogott földterületeken hozták létre. Így a szőlőkultúra révén mindig újabb és újabb – korábban fekvésük vagy talajadottságaik folytán – hasznavehetetlennek számító területek kerültek művelés alá. A szőlőtelepítésre kiszemelt földterület előkészítése nagymértékben függött a földrajzi adottságoktól. Szőlőnek való földet – különösen domb- és hegyvidékeinken – még a 18–19. század folyamán is gyakran kellett *sűrűből* vagy lábon álló, *erős erdőből* irtani. A munka a fák és bokrok kivágásával kezdődött, majd ezt követte a talaj megtisztítása a tuskóktól, gyökerektől és kövektől. Ez utóbbi azonban évekig is eltartott. A szőlőültetés megkezdésével nem vártak az irtás teljes befejezéséig, hanem a még földben lévő farönkök és kövek közötti nagyobb tisztásokon hozzáfogtak. Idők folyamán aztán folyamatosan pótolták a hiányzó tőkéket, illetve mind tovább terjeszkedett az ültetvény. Ezt a közép-korra valószínűsíthető (Belényesy M. 1955b) szőlőtelepítési módszert a 18–19. század folyamán még gyakorolták (Takács L. 1980). Egykorú feljegyzések és paraszti visszaemlékezések természetesen az utóbbi kétszáz évre vonatkozóan gondosabb talajelőkészítési gyakorlatról is tudósítanak. Visontán például a múlt század hetvenes éveiben a gyökerektől megtisztított földet irtókapával lépésről lépésre haladva

felkapálták, sőt, ha nagyon köves volt, utána még fel is ásták, hogy minél több követ kiszedhessenek. Két-három évig, amíg az irtás teljesen be nem fejeződött, csak veteményeztek a földbe (Kecskés P. 1968: 297). A ritkás cserjével borított területek kiirtása és a laza szerkezetű talajok előkészítése ennél sokkal kevesebb fáradsággal járt. A talaj könnyebb munkálhatósága azonban nem járt együtt a gondosabb megműveléssel. A 19. század folyamán paraszti szőlőtelepítéseknel nem volt ritka az, hogy a szőlőtelepítésre kiszemelt földterületet ültetés előtt nem munkálták meg teljes egészében, sőt, esetleg nem is végeztek semmiféle előkészítést: a talajmunka és az ültetés egyazon munkafolyamat volt. A 19. század derekán a szőlészeti szakirodalom már bőségesen hangsúlyozta a szőlőföld ültetés előtti teljes *megforgatásának* szükségességét, de még 1870 táján is csak az „okszerű” művelésben élenjáró, úri-polgári birtokosok *rigolíroz*tattak új ültetéseik alá, például a Fertő-tó mellékén, a bihari borvidéken, a Mátraalján, a Küküllő mentén és a Mezőségen (Keleti K. 1875: 81–88). Ez a költséges eljárás csak a filoxeravészt követően, 1890 és 1900 között lett általánossá.

A 18–19. század fordulójától fennmaradt, különböző vidékekre vonatkozó tudósítások és későbbi néprajzi gyűjtések során feljegyzett paraszti visszaemlékezések azt mutatják, hogy többféle ültetési mód élt egymás mellett. Ezek nagyjából két alapot mutatnak: *a) árokba ültetésnél* az ültetőárkot általában a szőlőföld hosszában, ritkábban keresztirányban (Fertő melléke), egymással párhuzamosan, zsinór mellett ásták. Az árkok mintegy 60 cm szélesek és 30–40 cm (hegyoldalban 40–50 cm) mélyek voltak. Megközelítőleg egymástól is 60 cm távolságra voltak. Az árokba két-két rend vesszőt ültettek, mindkét oldalukon végig egy-egy sort. Így ültettek a Hegyalján (itt már a 17. században is) és valószínűleg egész Észak-Magyarországon, Erdélyben és az Arad megyei szőlőhegyeken is. A Dunántúl paraszti szőlővidékein az árokba ültetésnek egy sajátos, valószínűleg igen nagy régiségre visszatekintő módja volt szokásban: nem hosszanti árokokkal árkolták fel a jövőre szőlősorok helyét, hanem körülbelül 60 cm hosszú, egy ásónyom széles árokok követték egymást, melyeket irtókapával vágtak. Minden ilyen árok két végébe ültettek egy-egy szál vesszőt. Az árok kiásásánál általában ügyeltek arra, hogy a legfelső, humuszban gazdag talajréteg kerüljön a vesszők tövéhez, az árok fenekéről kikerült *vadföld* pedig felülre. Így, bár minden második sor után maradt egy-egy megmunkálatlan földcsík, az elültetett vesszők gyökerei mégis viszonylag kedvező feltételek között fejlődhetnek. Általános gyakorlat volt, hogy ha olyan helyre ültettek, ahol a felső, termékeny talajréteg túl vékony volt vagy igen sovány, ott más helyről hoztak jó földet, *gyepszint* vagy erdei földet, amit a vesszők töve köré tapostak. A 17–19. század folyamán időnként és helyenként az ültetővermekbe vagy -árkokba istállótrágyát tettek, ez azonban nem volt országosan általános. *b) A viszonylag nagy munkabefektetéssel járó, árok utáni ültetés mellett* a 19. század folyamán szinte mindenütt felbukkant az *ültetőfúrónak* nevezett ültetőfa vagy ültetővas (Biharban inkább *rakóvas*) használata. A *fúrós ültetés*nél az előzetes talajmunka többnyire egy őszi mélyszántásból állott, a kisebb parcellákat pedig egy ásónyom mélyen felásták, de az sem volt ritkaság, hogy egyáltalán nem végeztek semmiféle előzetes talajmunkát. A megmunkálatlan, kemény talajba sulyokkal, balta fokával verték le az ültetőfát a kellő mélységig. Az ültetőfúró kezdetleges formájában egy megfelelő vastagságú és alkalmas hajlású, kihegyezett faág

vagy akácfagyökér volt. A paraszti emlékezet tanúsága szerint ilyenek még a 19. század végén is fel-felbukkantak a legkülönbözőbb szőlővidékeken. A Duna–Tisza köze homokján, de a kötöttebb mezősegi talajokon is általában mindenütt a T alakú ültetőket használták. Ez az eszköz vagy teljes egészében fából készült, csapolásos technikával, vagy a lyukasztásra szolgáló függőleges szárát vasból készítették. E mellett az általánosan elterjedt típus mellett bizonyos területeken használtak egy másfajta ültetőfúrót is. Formája után ezt Y alakú ültetőfúrónak nevezi a néprajzi irodalom. Kétfelé ágazó, szarvszerű fogója fából készült, lyukfúró része pedig kovácsoltvas. Lazább mezősegi talajokon könnyebb és kisebb változatai, erősen kötött (például lösz) talajokon vaskos, nehéz, nagyméretű példányai figyelhetők meg. Elterjedési területe eddigi ismereteink szerint Versec és Fehértemplom vidéke, Arad–Hegyalja, Baranya és Somogy vármegye, valamint a Duna jobb oldali magas partján a löszre telepített szőlőkben Dunaföldvártól Tétényig, valamint a Csepel-szigeten. Mivel párhuzamait eddig csak Bulgáriából és Kelet-Szerbiából ismerjük, a vázolt hazai elterjedési terület alapján úgy tetszik, hogy ez az eszköz is azon számos műveltségi elem közé tartozik, melyeknek útja a Balkán-félsziget belsejéből vezetett hazánk területére. A fúróval való ültetés régi formája a *szorítás* volt. Miután a vesszőt behelyezték az elkészített lyukba, a fúrót többször leszúrták az iménti lyuk mellett, hogy a földet oda szorítsák a vesszőhöz. A hiányosan munkált talaj azonban nem volt elég porhanyós. Így – különösen kötöttebb talajok esetén – szorítás helyett inkább a lyukaknak földdel való betömődéséről beszélhetünk.

A századfordulón a rigolírozás elterjedése szinte teljesen kiszorította a paraszti gyakorlatból az árokba ültetést. A paraszti visszaemlékezések szerint: „Fordított földbe mán mindönki csak fúró után ütött”. (Az „iskolában” nevelt gyökeres vesszőt azonban továbbra is gödrökbe ültették.) Az újabb (filoxéravész utáni) ültetéseknél használt fúrók csak annyiban különböztek a régiektől, hogy valamivel hosszabbak voltak – többnyire 85–90 cm – és vasból készültek. A száron megjelölték, hogy milyen mélyre kell lenyomni. Továbbra is alkalmazták a régi szorításos eljárást, de a lyukfúró mellé több vidéken egy speciális eszköz, a *laposfúró* csatlakozott. Szára vasból készült, 4–5 cm széles, 1–1,5 cm vastag és 80–90 cm magas volt, a vége élben végződött. Könnyedén leszúrták a kellő mélységig. A rigolírozással porhanyított földet nem kellett tömködni, mint korábban a megmunkálatlant. A szorítót leszúrása után először maga felé húzta az ültető személy, ezzel a vessző alját szorította meg, majd a vessző felé taszítva a felső réteget tömítette. Azt tartották, inkább a vessző szakadjon meg, mint hogy levegő maradjon a lyukban, mert akkor biztosan nem eredt meg a vessző. Az 1900-as évek elejétől gyakorivá vált a szorítás helyett a *vízzel ültetés*: miután a vesszőt behelyezték a fúróval előkészített lyukba, locsolókannával többször teleöntötték vízzel. A víz beiszapolta a földet, tökéletesebben hozzátapadt a vesszőhöz, mintha szorították volna és könnyebb is volt a munka. Az első világháború után terjedt el az a gyakorlat, hogy a vessző végét hígított trágyalébe mártották vagy vízből, trágyaléből és homokból híg sarat készítettek, s ezzel öntötték tele a vessző körül lévő lyukat. (Részletesebben lásd Kecskés P. 1968; Börcsök V. 1970; Égető M. 1970.)

Az új szőlőültetvény neve általában: *ültetés*, *ültetés szőlő*, ritkábban *ültetmény* volt, míg Borsodban *palánt szőlő*nek nevezték. A szőlővesszők föld feletti részét többnyire két szemre metszették vissza, függetlenül attól, hogy milyen művelési módot akartak a későbbiekben kialakítani rajta. Ezt követően megkapálták, hogy a talaj felszínét elegyengessék. Több borvidéken mindjárt *becsirkézték*, vagyis két-három kapa földet dobtak a vessző föld feletti részére, hogy „könnyebben fakadjon”. Az új szőlő általában kevés gondozást kívánt. A metszés után csak arra kellett ügyelni, hogy el ne gazosodjon, ezért nyaranta kétszer-háromszor megkapálták a földjét. Az ültetés szőlőt sehol sem takarták bakhátra, hanem kupacra fedték, vagyis újra *csirkézték* télire. Négy-öt éves koráig gondozták így. Az új szőlők sorai közé a parasztgazdák legtöbb borvidékünkön *köztes veteményt* tettek. Többnyire *guggonülő* babot, zöldségféléket, retket, krumplit.

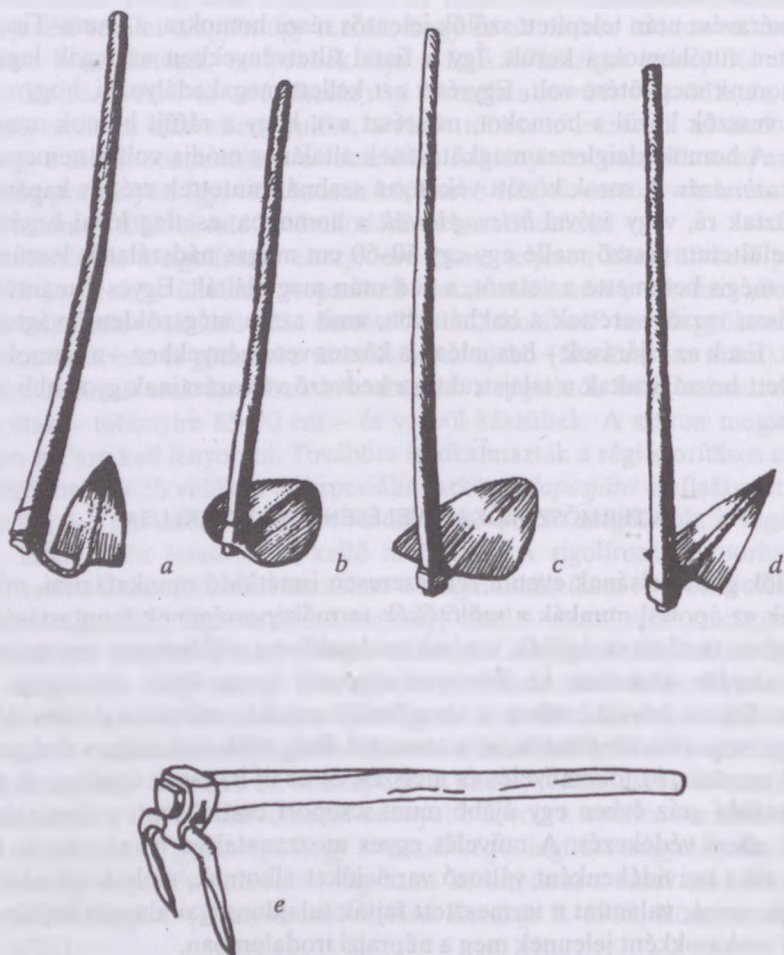
A filoxéravész után telepített szőlők jelentős része homokra, a Duna–Tisza közén kifejezetten futóhomokra került. Így a fiatal ültetvényekben az egyik legnagyobb gond a homok megkötése volt. Egyrészt azt kellett megakadályozni, hogy a szél elhordja a vesszők közül a homokot, másrészt azt, hogy a ráfújt homok megfojtsa a rügyeket. A homok ideiglenes megkötésének általános módja volt – nemcsak szőlőben – a *szalmázás*. A sorok között vékonyan szalmát hintettek szét és kapával kevés földet húztak rá, vagy ásóval *belevagdosták* a homokba, esetleg lóval *begázoltatták*. Minden elültetett vessző mellé egy-egy 50–60 cm magas nádszálat is leszúrtak, így, ha a szél mégis betemette a vesszőt, a nád után megtalálták. Egyes dunántúli helyeken ritkán rozsot vetettek a bakhátakba, amit aztán még zölden levágtak takarmánynak. Ezek az eljárások – hasonlóan a köztes veteményekhez – a homok megkötése mellett hozzájárultak a talajstruktúra kedvező változásainak gyorsabb bekövetkezéséhez.

A TERMŐSZŐLŐK MŰVELÉSÉNEK ÉVES CIKLUSA

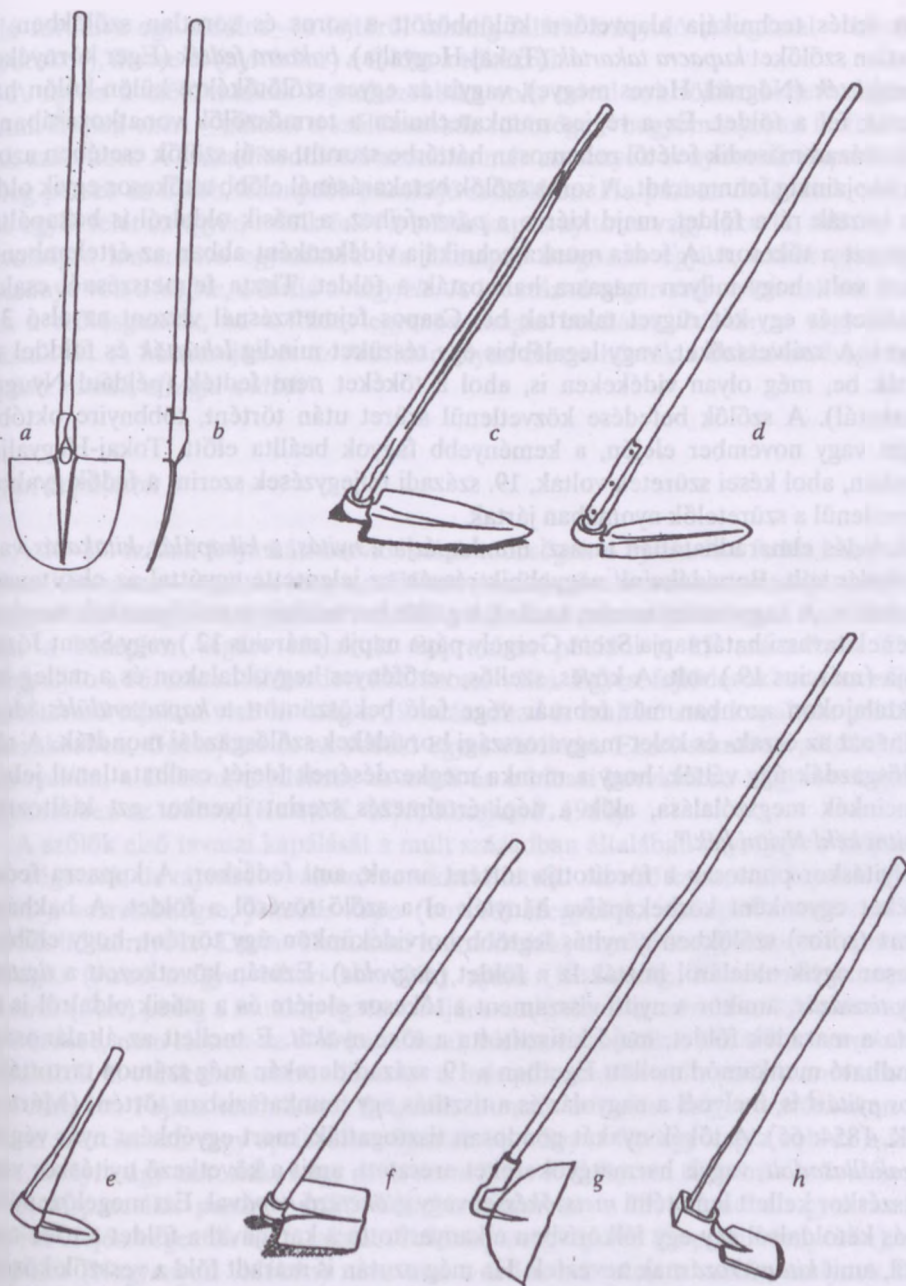
A szőlők gondozásának évente rendszeresen ismétlődő munkafázisai, *mívei* vannak. Ezek az ápolási munkák a szőlőtőkék termőképességének fenntartását, illetve egyensúlyban tartását szolgálják, s mivel eredendően a szőlőnövény termesztési sajátosságai alapján alakultak ki, bizonyos alapvető vonásokban mindenütt meg is egyeznek. Ennek következtében a termőszőlő munkái valamennyi borvidékünkön négy nagy csoportba sorolhatók: *a)* a tavasztól ősziig több szakaszban elvégzett talajművelési munkák, *b)* tőkeművelés és metszés, *c)* az új hajtások ápolása, *d)* talajjavítás. Az utóbbi száz évben egy újabb munkacsoport csatlakozott a fentiekhez: *e)* a kártevők elleni védekezés. A művelés egyes mozzanatai (a munkavégzés formája, eszközei stb.) borvidékenként változó variációkat alkotnak, melyek az adott klímás talajviszonyok, valamint a termesztett fajták tulajdonságai alapján kialakult, helyi művelési szokásokként jelennek meg a néprajzi irodalomban.

Fedés és nyitás

Az utóbbi kétszáz év folyamán borvidégeink többségén a szőlőtőkék földhöz közel eső részét a téli hideg ellen földdel takarták be. Ezt a munkát *födésnek* (Észak-Magyarország), *takarásnak*, *bekapálásnak* (Alföld, Dunántúl) mondták. A szőlők 19. században szokásos talajművelési rendjéről és formáiról készült néprajzi áttekintés (Kecskés P. 1967) alapján az állapítható meg, hogy a Dunától keletre eső területeken mindenütt szokásban volt a szőlők fedése. Ezzel szemben a Dunántúlon általában nem fedtek, kivételt képez ez alól Buda környéke és a Balaton-felvidék egy része. Ezt a képet azzal egészíthetjük ki, hogy az alföldi szőlők túlnyomó részét is takarták, kivéve egyes különösen kedvező mikroklímájú vidékeket (Égető M. 1993a), viszont nem volt szokásban a fedés a Szászföldön (Kós K. 1972: 97–107).

123. ábra. Észak-Magyarországi kapatípusok: a) gyöngyösi kapa; b) egri kapa; c) miskolci kapa; d) hegyaljai kapa; e) kétágú, Mád (Zemplén vm.)

124. ábra. Alföldi szőlőtalaj-művelő eszközök: a–b) talajforgató (*rigolrozó*) ásó elől- és oldalnézetben, Szigetszentmiklós (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.); c–d) nyitókapák, Cegléd (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.); e) gyökerező kapa, Cegléd (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.); f) nagykapa, Tiszakécske (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.); g) horoló, Cegléd (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.); h) irtóka, Cegléd (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.)

A fedés technikája alapvetően különbözött a soros és soratlan szőlőkben. A soratlan szőlőket *kupacra takarták* (Tokaj-Hegyalja), *bokorra fedték* (Eger környéke), *becsirkézték* (Nógrád, Heves megye), vagyis az egyes szőlőtőkékre külön-külön halmozták fel a földet. Ez a régies munkatechnika a termőszőlők vonatkozásában a múlt század második felétől rohamosan háttérbe szorult, az új szőlők esetében azonban napjainkig fennmaradt. A soros szőlők betakarásánál előbb a tőkesor egyik oldalára húzták rá a földet, majd kiérve a *pásztafej*hez, a másik oldalról is bekapálták ugyanezt a tőkesort. A fedés munkatechnikája vidékenként abban az értelemben is eltérő volt, hogy milyen magasra halmozták a földet. Tiszta fejmentszésnél csak a tőkefejet és egy-két rügyet takartak be. Csapos fejmentszésnél viszont az alsó 3–5 rügyet. A szálvesszőket, vagy legalábbis egy részüket mindig *lehúzták* és földdel takarták be, még olyan vidékeken is, ahol a tőkét nem fedték (például Nyugat-Dunántúl). A szőlők befedése közvetlenül szüret után történt, többnyire október végén vagy november elején, a keményebb fagyok beállta előtt. Tokaj-Hegyalján azonban, ahol kései szüretek voltak, 19. századi feljegyzések szerint a fedők gyakran közvetlenül a szüretelők nyomában jártak.

A fedés elmaradhatatlan tavaszi munkájára a *nyitás*, a *kikapálás*, *kitakarás* vagy *kipirkálás* volt. Borvidégeink nagyobbik részén ez jelentette egyúttal az első tavaszi munkát is. A hagyomány szerint hazánk legtöbb borvidékén a szőlőmunkák megkezdésének tavaszi határnapja Szent Gergely pápa napja (március 12.) vagy Szent József napja (március 19.) volt. A köves, szellős, verőfényes hegyoldalakon és a meleg homoktalajokon azonban már február vége felé beköszöntött a *kapacsendülés* ideje, amint azt az észak- és kelet-magyarországi borvidékek szőlősgazdái mondták. A régi szőlősgazdák úgy vélték, hogy a munka megkezdésének idejét csalhatatlanul jelzi a szécinkék megszólalása, akik a népi értelmezés szerint ilyenkor ezt kiáltották: „*Nyitni kék! Nyitni kék!*”

Nyitáskor pontosan a fordítottja történt annak, ami fedéskor. A kupacra fedett tőkét egyenként körbekapálva hányták el a szőlő tövére a földet. A bakhátra takart (soros) szőlőkben a nyitás legtöbb borvidékünkön úgy történt, hogy előbb a tőkesor egyik oldaláról húzták le a földet (*nagyolás*). Ezután következett a *tisztítás* vagy *tisztázás*, amikor a nyitó visszament a tőkesor elejére és a másik oldalról is elhúzta a maradék földet, majd kitisztította a tőke *nyakát*. E mellett az általánosnak mondható munkamód mellett Egerben a 19. század derekán még számon tartották a *rácos nyitást* is, melynél a nagyolás és a tisztítás egy munkafázisban történt (Mártonffy K. 1854: 65). A tőkék nyakát gondosan tisztogatták, mert egyébként nyár végére *beszakállasodott*, vagyis harmatgyökereket eresztett, amit a következő nyitáskor vagy metszéskor kellett lemetélni *metszőkéssel* vagy *gyökerező kapával*. Ezt megelőzendő a kapás kétoldról egy-egy félkörívben elkanyarította a kapájával a földet a tőke nyakától, amit *kitányérozásnak* neveztek. Ha még ezután is maradt föld a vesszők között, akkor a *kapa fokával* megkopogtatták, hogy lehulljon. A téli fagy ellen lehúzott szálvesszőket kézzel szabadították fel.

Fedés és nyitás alkalmával a régi hegyi szőlőkben, ahol a sorok a lejtő irányát követték, a kapás fentről haladt lefelé, hogy a víz által folyton lefelé mosott földet fel, maga felé húzhassa. Az újabb ültetésű hegyi szőlőkben viszont, ahol a szőlőrendek a szintvonalakat követték (például Buda és Vác környéke), a kapás arccal a szőlősor

felé fordulva egy oldalra – a lejtőről mindig felfelé irányuló mozgással – húzta rá (fedéskor), illetve el (nyitáskor) a földet a tőkéről.

A nyitás a szőlőmunkák legnehezebbike volt, mivel sok földet kellett megmozgatni. Eppen ezért – miként a szőlőmunkák többsége – hagyományosan férfimunkának számított. A századfordulótól azonban már asszonyok is nyitottak napszámban, főleg persze az újabb, könnyebb munkájú szőlőkben. Ha párban dolgoztak, akkor a sor egyik felét az egyik, másik felét a másik kapás nyitotta vagy takarta, néhány tőke távolságra lemaradva egymástól. Ha házaspár dolgozott együtt, akkor mindig az asszonyé volt a *kisfele*, a férfié a *nagyfele*. A 19. század végén *szép nyitás*nak azt tartották a szőlősgazdák, ha a földet egyenes, magas bakhátra, *bálványra* vagy *ormóra* húzták fel. A Mátraalján és az Alföldön olyan élesre húzták a bakhátat, hogy ha „a pipiske rászáll, elvágja a lábát”.

Nyári kapálások

A 18–19. század folyamán borvidégeink többségén a nyitás és a fedés között általában háromszor kapálták meg a szőlőket. A talajművelésnek ezt a rendjét az évi *két kapá* előzte meg. A háromszori kapálás a fejlett árutermelést folytató borvidékeken már a középkor végére kialakult. Sopronban például a 15. században, Tokaj-Hegyalján a 16. századtól kezdett általánossá válni. Egyes, fejlődésükben visszafogott szőlőtermő tájakon viszont még a 19. században is csak kétszer kapáltak, például a Muraközben, Göcsejben és az Alföld egyes vidékein. Ezzel szemben például Buda környékén, a Balaton-melléken, az aradi és a bihari borvidéken négyszer kapáltak ugyanebben az időben (Keleti K. 1875; Kecskés P. 1967).

A szőlők első tavaszi kapálását a múlt században általában egységesen május elején végezték, de tájanként változó nevekkkel illették. Az *első kapá*, *első kapálás* megjelölés a sorrendiségre; *fakadás kapá* (borsodi Hegyköz), *zöldkapálás*, *zödre kapálás* (Gödöllő környéke, Duna–Tisza közti homokvidék) a szőlő kapáláskori állapotára; a *bevágás* (Arad megye, bihari borvidék), *újítás* (Kiskunság, Kecskemét környéke), *keverés* (Solt) pedig a munkavégzés módjára utalt. Ahol nem volt szokásban a szőlők téli fedése, nem siettek az első kapálással, hiszen nem kellett tartani a *szemek befulladásától*. E vidékeken sorrendben ez a második munka volt, mely a metszés után következett. Fejlett technikával dolgozó, intenzív művelést folytató vidékeken általában márciusban vagy áprilisban végezték el, s Szent György napja volt az a terminus, melyre úgy tartották, hogy ezt a munkát be kell fejezni. Extenzív művelést folytató, kisparscellás paraszti szőlővidékeken azonban a 19. században gyakran csak május elején végezték el. E talajmunkának *parragkapálás* (Sopron környékén), *ugarkapálás* (Nagyenyed vidékén) neve utal a fedés hiányára: a szőlőt, melynek földje augusztus vége óta munkálatlan volt, ekkor *veszik ki a parragából*. A *parragkapálás* terminus a Balaton-melléken is használatos volt, ami arra utal, hogy az őszi fedés itt is viszonylag újkeletű mozzanat a szőlők talajművelésében. Az első kapálás valamennyi borvidékünkön egységesen *mélykapálást*, a talaj alapos fellazítását jelentette. Ennek során a kapások a földet a két tőkesor közötti *bakhátra*, *háttyára* húzták fel, minél szellősebbé téve a tőkék tövét. Az aradi és bihari borvidéken s néhány más

kisebb területen viszont, ahol a *bevágást* csak virágzás után végezték el, inkább szétterítették a bakhátak földjét a szőlőtövek irányába.

A szőlőt másodszer júniusban, a virágzás befejeződése után, de még aratás előtt kapálták meg. Arad megyében, a bihari borvidéken ezt nevezték *keverésnek*, Tokaj-Hegyalján *forгатásnak*, Somogyban és Zalában *kercelesnek*, a borsodi Hegyközben *kötés kapának*, a Duna–Tisza köze egy részén pedig *aratási kapálásnak*. Ez a kapálás az előbbivel ellentétben *vékony kapálás* volt. (A sekélyes talajmunkára utal a felsorolt megnevezések egy része is.) Fő célja a karózás és kötözés során letaposott föld fellazítása, valamint a gyomtalanítás volt. Ahol eddig nem húzták szét a bakhátakat, ott most megtették, hogy az eljövendő nagy nyári melegek ne szárítsák ki a szőlőtövet. Ezzel a szőlőmunka egy időre be is fejeződött. A kánikula idején a szőlőhegyeken és szőlőskertekben minden munka szünetelt.

A harmadik kapálás ideje augusztusban volt. Ekkor már kezdtek *zsendülni* a bogyók, ezért ezt *érés kapának* (borsodi Hegyköz), *érés alatti kapálásnak* (Tokaj-Hegyalja, Alföld), *lágyszem alá kapálásnak* (Mátraalja, bihari borvidék, aradi borvidék) nevezték. A Tokaj-Hegyalján, a borsodi Hegyközben és a Balaton mellékén *harmallásnak* vagy *harmadlásnak* is mondták. Arad vidékén, ahol nyáron át négyszer kapáltak, a *harmallás* megelőzte a *lágyszem alá kapálást*. A Duna–Tisza közén és a Dunántúlon a harmadik kapálás előtt kézi fűszedést végeztek, vagyis a gatz, gyomnövényeket kézzel kitépkedték, *kinyűtték*; Sopron és Pozsony vidékén pedig *sarlóval learatták*. A harmadik nyári kapálást csak a 15–16. századtól kezdték alkalmazni a kézi fűszedés, gyomlálás mellé, száraz esztendőkhöz pedig helyette. Elvégzését még a 18–19. század folyamán is az időjárástól tették függővé – mégpedig nemcsak a Dunántúlon (Kecskés 1967: 221–222) és a Duna–Tisza közén, hanem Arad–Hegyalján (Schram F. 1963: 165), sőt Tokaj-Hegyalján is (Balassa I. 1991b: 220, 240). Esős nyarakon a lágyszem alá kapálás helyett az aradi borvidéken is csak kézi fűszedést alkalmaztak.

A talajművelés eszközei

A szőlők talajművelésének alapvető eszköze hazánkban – legalábbis az utóbbi ötszáz esztendőt tekintve biztosan – a *kapa* volt. Mi több, a kapa egészen az újkori kapásnövények térhódításáig elsősorban szőlőművelő eszköz volt. A 19. század folyamán vidékenként igen változatos formájú és kidolgozású kapákat használtak. Egy-egy táj népe viszont szívósan ragaszkodott a megszokott kapaformákhoz.

Magyarországon „kapa” néven a köznyelvi és tájnyelvi szóhasználatban egyaránt a *lapos kapákat* szokás érteni. Borvidégeink túlnyomó többségén ezzel végezték a tavaszi-nyári talajlazítást, gyomtalanítást és az őszi fedés-nyitást. A különböző időben és változó céllal elvégzett talajmunkáknál használatos kapák csak annyiban különböztek, hogy az egyikhez kopottabb (kisebb, vékonyabb és könnyebb) kapát használtak (például nyitáshoz, nyári gyomtalanításhoz), a másikhoz újabbat, tehát nagyobbat, nehezebbet (például fedéshez és első kapáláshoz). Emellett a kapa *állását* igazították aszerint, hogy sekélyebben vagy mélyebben akartak-e kapálni vele. Kivétel ez alól Erdély területe, ahol például a Küküllő mentén és Nagyenyed környékén *ugarkapát* és *daraszoló kapát* különböztettek meg.

A legutóbbi osztályozás (MNL III. 94–96) a domb- és hegyvidékeken használatos lapos kapákat a szőlőművelés szempontjából hat csoportba sorolta: a) Hegyes kapák, ívelt oldaléllal és egyenes vállal. Ide tartoznak a modori, bazini, győri, keszthei, miskolci, gyöngyösi, enyedi és a debreceni szárnyas vállú szőlőkapák. b) Háromszögletű kapák: elterjedési területük főként Északkelet-Magyarország (tállyai, sátorlajaujhelyi, tokaji kapa), valamint a Nyugat-Dunántúlról veszprémi, sümegi, körmendi és zalaegerszegi kapa. c) Szív és levél alakú kapák a soproni, pozsonyi, szombathelyi, budai, pesti, váci, székesfehérvári, beregszászi és szászmuzsnai szőlőkapák. d) Félkör alakú kapa az eszéki, szerémségi, fehértemplomi, szentendrei és balatoni kapa. e) Négyyszögű kapa a somogyi, villányi, szekszárdi és szentesi kapa. f) Kerek kapákat Észak-Magyarországon és Erdély több vidékén használnak. Az előbbieket legjellegzetesebb példája az egri kapa. Az egyes vidékekre jellemző kapaformák bizonyos összefüggést mutatnak a talajminőségekkel, de csupán ennek alapján nem magyarázhatók meg a jellegzetességek. A kutatás eddigi álláspontja az, hogy a 19. századra jellemző formai változatosság a helyi igényekhez alkalmazkodva, belső fejlődés útján jött létre. Emellett azonban a kutatók egy része jelentős szerepet tulajdonít a néptörténeti (migrációs) okoknak is (Vincze 1960a: 128). Így például a szív vagy levél formájú kapákat a német eredetű szőlőművesekhez szokás kapcsolni, míg a félkör alakú vagy legömbölyített hegyű kapákat általában balkáni eredetűnek tekintik.

A lapos kapák mellett több vidéken használatosak voltak másféle talajművelő eszközök is. Ezeknek a 18–19. század folyamán 4 fő fajtája volt: 1. A *villakapa* a köves, nehezen munkálható hegyvidéki területek jellegzetes talajművelő eszköze volt. A történeti Magyarország tájain – az utóbbi százötven-kétszáz évet tekintve – csak kisebb körzetekben alkalmazták. Tokaj-Hegyalján (*kétágú*), Borsod megyében (*ágas kapa*), a Mátraalján (*geda*), Eger környékén, Baranyában (*vella kapa*), továbbá Pozsony vidékén, valamint Versecen tudunk használatáról. 2. A *csákánykapa*, *irtókapa*, *ortókapa* (Északkelet-Magyarország), *tövető kapa* (Pest és Nógrád megyék), *vermellő*, *vermüllő* (Dunántúl) stb. neveken lényegében az egész Kárpát-medencében ismert. Eger környékén használatos *vencli*, *mencli*, *mecenzo* elnevezése minden valószínűség szerint a készítés helyére (Mecenzéf) utal. Ez a többnyire durván megmunkált, vastos, erős, nehéz, keskeny vágóélű szerszám az erdőirtások jellemző eszköze volt évszázadokon át. Tekintettel a szőlőtelepítések és az irtások szoros kapcsolatára, kézenfekvő az irtókapa szőlőbeli használata is. Nemcsak a szőlők között felnövő bokrok kivágására, kövek és farönkök kiemelésére szolgált, hanem például Észak-Magyarországon trágyázás alá barázdákat húztak vele. Ha kemény volt a föld, az első kapálásnál is használták, a Dunántúlon pedig ezzel ásták ki az ültetőgödöröket. 3. A *horoló* vékony vaslemezből készült, széles vágóélű, hosszú nyélre szerelt eszköz. Hazai borvidégeinket tekintve valószínűleg a ruszt–sopron–pozsonyi borvidéken jelent meg először, talán már a 18. században, de csak a 19. század derekától figyelhető meg terjedése az ország legkülönbözőbb vidékein mint a nyári könnyed, *fennyedén* való kapálás eszköze. A 19. század végén már minden borvidékünkön felbukkant használata, bár sokfelé helytelennek, rossznak tartották a vele végzett munkát. A horolók széles körű használatának igazi terét a homoki szőlők jelentik. Az eszköz újkeletűségének megfelelően a neve is nagy változatosságot mutat: a Dunántúlon

saraboló, csaraboló, húroló, horiszoló, nyeseő, nyesellő; a Duna–Tisza közén purhálló, curháló, kaparó, varaló, kaszakapa. Kecskeméten és Hódmezővásárhelyen karaszoló, Erdélyben daraszoló. Az első lemezkapákat kisebb ekevasból, régi kaszából készítették. A kovácsok a keskeny acéllemezzre köpűben végződő, kampószerűen hajlított nyakat szegecseltek. Ebbe jött a hosszú, hengeres nyél. Századunk elejétől már mindenütt árultak gyári készítésű horolókat is. Ezek a maihoz hasonlóan trapéz vagy körcíkk formájúak voltak. Az új eszköz beépülése a talajművelő munkákba országszerte bizonyos fokozatosságot mutatott. Eleinte csak a virágzás utáni (második) kapálásnál alkalmazták. Ezután következett az érésre kapálás felváltása. A horoló könnyű és gyors munkája lehetőséget adott a gyakoribb nyári gyomtalanításra. Pozsony vidékén például már a 19–20. század fordulóján is csak egyszer kapáltak (villakapával), s ezután négyszer-ötször saraboltak. Az alföldi homoki szőlőkben csak a 20. század első felében alakult ki az a talajművelési rend, melynél az első kapálást követően nyáron át már csak horoltak, de azt háromszor-négyszer is. 4. A *nyitóka*pa eddigi ismereteink szerint a 19. század derekán tűnt fel Kecskeméten és környékén. Az általánosan használt nyitóka pa név mellett *kutyanyelű kapá*nak (Dunavecse, Kecel), *golyakapá*nak vagy *golyaorrú kapá*nak (Apostag, Cegléd), *csukaorrú kapá*nak (Kecel) is nevezték. Formáját tekintve egyenes vállú, lapja keskeny, hosszúkás, vége hegyes vagy lekerekített. Az első nyitókapákat kovácsok készítették. Több településen úgy emlékeznek vissza, hogy századunk első évtizedeiben gyakran régebbi nagykapát vágattak hasonló formájúra a kovácsokkal. Az 1930-as évektől azonban már általánosan csak gyári szabvány nyitókapákat használnak. Ezzel a kapával jól hozzá lehetett férni a tőke nyakához és biztonságosan ki lehetett *pucolni*, anélkül, hogy az alsó rügyeket megsértették volna. Tökéletesen idomult a homoktalajon végzendő munkához. A népi visszaemlékezések szerint „úgy nyitottak vele, hogy a kisnyúl is elfusson a tőke alatt”. A nyitóka pa elterjedési területe lényegében a Duna és a Tisza közötti homokvidékre korlátozódik. Kecskemét környékén, Izsákon, Fülöpszálláson, Szabadszálláson az 1890-es években már általános volt használata. A Duna–Tisza köze más vidékein viszont ebben az időben még csak úri szőlőbirtokokon és kereskedelmi szőlőtelepeken használták.

A szőlő talajművelő eszközei közé a fentiekén kívül tartozott még néhány kiegészítő eszköz is. Ide tartoznak azok a rövid nyelű, kapaszerű szerszámok (*gyökerező kapa*, *kapircs*), melyeket nyitás alkalmával használtak a tőkenyak tökéletes szabaddá tételére. Ilyen például Vác környékén a *kombinált kapa*, vagy a Nógrád megye keleti részében használt *kislapát* stb. A speciális szőlőtalaj-művelő eszközök kialakulása és részleges elterjedése borvidégeinken a kézütechnika legmagasabb fokát jelenti. Ezután a következő lépcsőfok már csak a gépesítés lehetett, melynek első lépése a *fogatos művelés* megjelenése volt. Helyenként (például Mátraalján) már a 19. század közepén próbálkoztak az ekeka pa vagy *lóka pa* szőlőbeli alkalmazásával. A régi ültetésű szőlőkben azonban nem voltak hozzá elég szélesek és egyenesek a sorok. A századforduló táján úri birtokokon feltűntek a fedő-nyitó, sőt rigolórozó ekék is. A filoxeravész után ültetett új szőlőkben, az enyhe lejtésű domboldalakon és síkvidéki szőlőkben a kapáló eke kezdett teret nyerni a századfordulón. A technológiai fejlődés megtorpanásának következtében azonban a fogatos művelés a két világháború közötti időszakban is csak korlátozott mértékben terjedt el a paraszti szőlőművelésben.

95. Gyömölesszedés. Csömör
(Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.), 1937

96. Almaszüret. Körtvélyes
(Abaúj-Torna vm.), 1980

97. Szilvaaszaló aszalókasokkal. Ökörítő (Szatmár vm.), 1927

98. A szőlőhegy látképe. Dunaszekcső (Baranya vm.), 1965

99. Régi egyenetlen tőkesorok a szőlőhegyen. Solt (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.), 1964

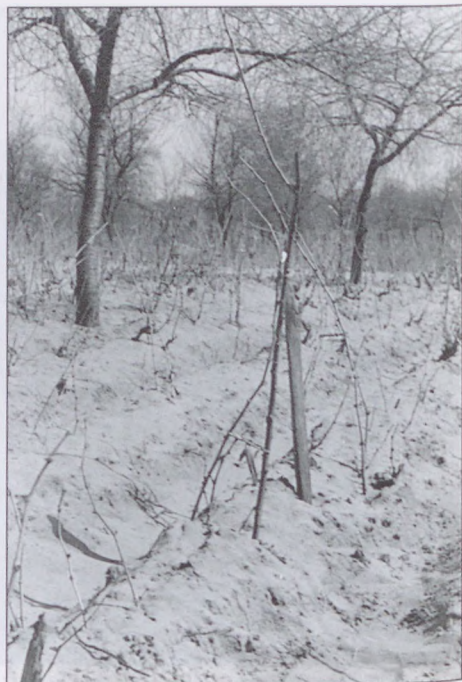
100. Fogadalmi kereszt a szőlőhegyen. Jászberény (Jász-Nagykun-Szolnok vm.), 1978

101. Borospincék (*hajlok*). Palást (Hont vm.), 1966

102. A kapa hordási módja.
Madocsa-Öreghegy (Tolna vm.), 1969

103. Bakhátra fedett szőlő.
Monor (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.), 1978

104. Váltókézre kapálás. Kunszentmiklós (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.), 1969

105. Régi típusú „Attila” permetezőgép. Dunapataj (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.), 1965

106. Abroncsűzés a pince előtt. Dunaszekeső (Baranya vm.), 1965

107. Madárkergetés ostonnal és csúzlival.
Szigetszentmiklós
(Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.), 1977

108. Szüret: puttonyozó leány.
Kéthely
(Somogy vm.), 1926

109. Szüret: szőlőszedés fatálba. Sióagárd (Tolna vm.), 1929

110. Szőlőtaposás. Bogács (Borsod vm.), 1929

111. Borkészítés: a must hordóba töltögetése. Szigetszentmiklós
(Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.), 1977

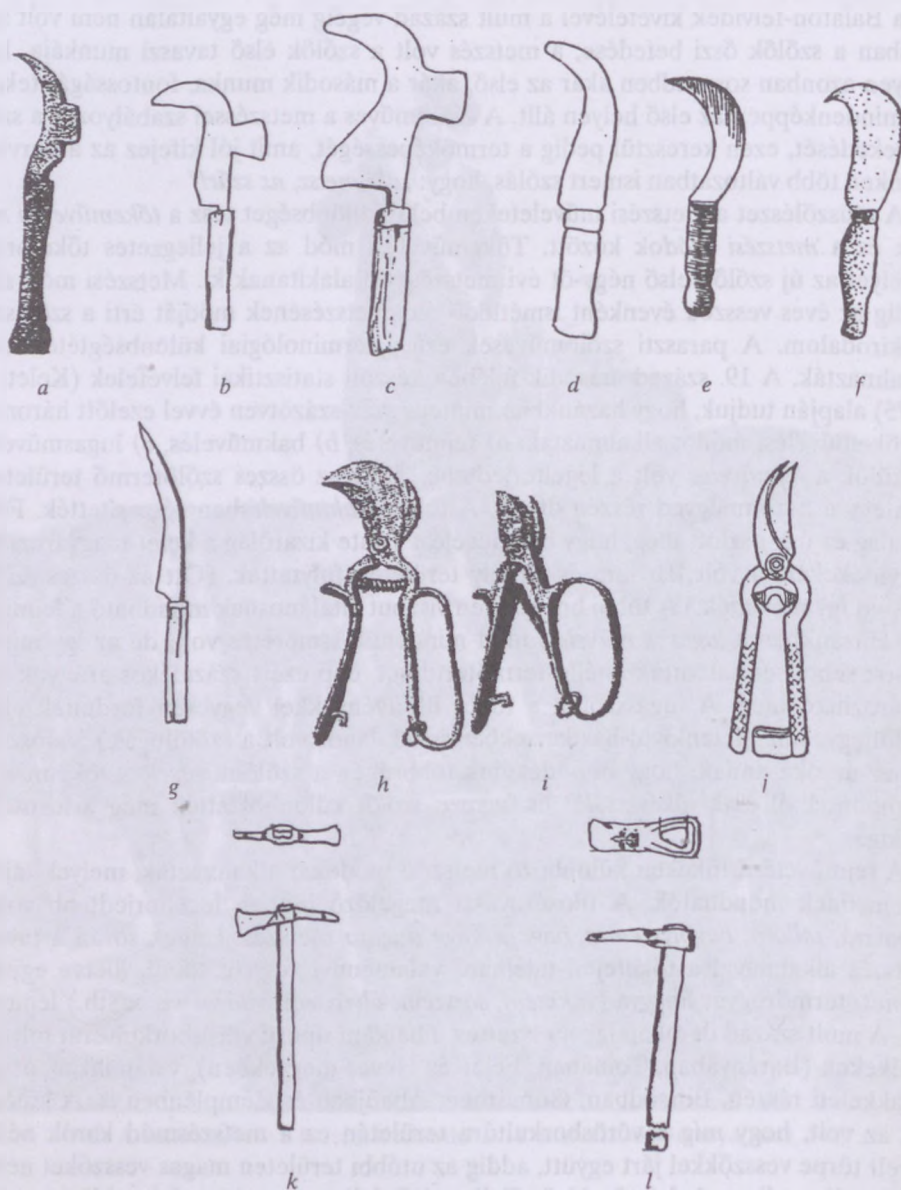
112. A szőlő *letörése* a kocsira tett hordóban. Dunaszekcső (Baranya vm.), 1965

A szőlőművelés éves ciklusában a *metszés* többnyire a második munka volt, ami azonnal a nyitás után következett. A Dunántúl túlnyomó részén viszont, ahol Buda és a Balaton-felvidék kivételével a múlt század végéig még egyáltalán nem volt szokásban a szőlők őszi befedése, a metszés volt a szőlők első tavaszi munkája. Lett légyen azonban sorrendben akár az első, akár a második munka, fontosságát tekintve mindenképpen az első helyen állt. A szőlőműves a metszéssel szabályozza a szőlő növekedését, ezen keresztül pedig a termőképességét, amit jól kifejez az a borvidékeinken több változatban ismert szólás, hogy: „*aki metsz, az szűr!*”

A műszőlészet a metszési műveleteken belül különbséget tesz a *tőkeművelési módok* és a *metszési módok* között. Tőkeművelési mód az a jellegzetes tőkeforma, amelyet az új szőlők első négy-öt évi metszésével alakítanak ki. Metszési mód alatt pedig az éves vesszők évenként ismétlődő megmetszésének módját érti a szőlészeti szakirodalom. A paraszti szőlőművesek ezt a terminológiai különbségtételt nem alkalmazták. A 19. század második felében készült statisztikai felvételek (Keleti K. 1875) alapján tudjuk, hogy hazánkban mintegy száz-százötven évvel ezelőtt háromféle tőkeművelési módot alkalmaztak: a) fejművelés, b) bakművelés, c) lugasművelés. Közülük a *fejművelés* volt a legelterjedtebb, mely az összes szőlőtermő területnek mintegy a háromnegyed részén dívott. A többi *bakművelés*ben részesítették. Földrajzilag ez úgy oszlott meg, hogy bakművelést szinte kizárólag a kelet-magyarországi borvidékeken, a volt Partium és Erdély területén folytattak. (Ott az összes szőlők 60%-át így művelték.) A többi borvidéken viszont általánosnak mondható a fejművelés. Hazánkban a *lugasos művelési* mód mindenütt ismeretes volt, de az így művelt szőlők sehol sem alkottak önálló termőterületet, épp ezért százalékos arányuk sem határozható meg. A lugasszőlők a tőkés ültetvényekkel vegyesen fordultak elő a szőlőhegyeken. (Ezenkívül házikertekben is általános volt a szőlőlugas.) Valószínűleg ez az oka annak, hogy borvidékeink többségén a szőlőművesek a tőkeművelés szempontjából csak *tőkés szőlőt* és *lugasos szőlőt* különböztettek meg a legutóbbi időkig.

A fejművelésű tőkéken különböző metszési módokat alkalmaztak, melyek tájilag jellemzőnek mondhatók. A filoxeravészt megelőző időben legelterjedtebb volt a *kopaszra*, *tallóra*, *bagolyszemre*, *bagóra* vagy *dugóra* metszés. Ennek során a tavaszi metszés alkalmával a tőkefejen található valamennyi vesszőt többől, illetve egy-két szemet, termőrügyet hagyva (*vak szem*, *sárszem*, *alvó szem*, *világos szem* stb.) lemetélték. A múlt század derekán így metszettek a balkáni típusú vörösborkultúrát folytató vidékeken (Baranyában, Tolnában, Fejér és Heves megyékben), valamint az ország északkeleti részén, Borsodban, Gömörben, Abaújban és Zemplénben is. A különbség az volt, hogy míg a vörösborkultúra területén ez a metszés mód karók nélkül nevelt törpe vesszőkkel járt együtt, addig az utóbbi területen magas vesszőket neveltek, karók mellett. A fejművelésű tőkék másik jellegzetes metszési módja a *csapos fejmetszés* volt. A metszés alkalmával az egy-két rügyig meghagyott előző évi vesszőt *rövidcsapnak*, a három-öt rügyre vágottat pedig *hosszúcsapnak* szokás nevezni. Azt, hogy egy-két tőkét rövidebb vagy hosszabb csapra metszettek-e, általában a tőke fajtája és termőereje döntötte el. Csapos fejmetszést folytattak Hont, Bars, Nyitra,

Somogy, Zala és Vas vármegyékben, s részben Győr, Esztergom, Borsod, Szabolcs, Bihar és Arad vármegyékben, az erdélyi borvidékek kisebbik részén, valamint az egész Alföldön is. A csapos fejmetszésnek egy sajátos válfaja a szélvesszős művelés

125. ábra. A szőlőmetszés eszközei, metszőkések: a) Göcsej (Zala vm.); b) Kecel (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.); c) Tokaj-Hegyalja (Zemplén vm.); d) vargakés, Eger (Heves vm.); e) Közép-Nyárádmente (Maros-Torda vm.); f) Moldva (Románia); g) kaszakés, Kecel (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.); h) késes metszőolló; i) kecskeméti olló; j) kukacos olló (általános formák); k) csákánybalta, Gyöngyös (Heves vm.); l) gyökerező kapa, Gyöngyös (Heves vm.)

volt, amikor is az egyik termővesszőt nyolc-tizenkét „szem” hosszúságúra metszették. A következő évben ezt a letermett vesszőt többször lemetstették, s helyette az újabb éves vesszők közül választottak egy másik szálvesszőt. Az ilyen hosszúra hagyott venyigék neve a Dunántúlon *kányavellás*, *pipaszáras*, *bikás*, *csonkás*; Nógrád, Arad, Bihar vármegyékben és az Alföldön *rudas*, *borvillás*; Nagyenyed környékén *rigó pajó* (palló) volt. A múlt század folyamán a szálvesszős művelés kisebb-nagyobb mértékben minden olyan borvidékünkön szokásban volt, ahol csapos fejmetszést folytattak. A szálvesszőt többnyire *vendégkaró*hoz vagy a következő szőlőtőkéhez kötötték. Erős növekedésű tőkéken alkalmazták, főként olyan fajták esetében, melyek az alsó rügyekből nem hoztak kielégítő termést. A szálvesszőre hagyott tőkék rendszertelenül, elszórtan helyezkedtek el az ültetvényekben. Kivétel ez alól a Fertő-tó melléke, ahol a szálvesszős művelésnek egy jellegzetes fajtája dívott. Metszés alkalmával minden egyes tőkén az éves (termő)vesszők közül a legszebbet és legerősebbet, mintegy 80–90 cm hosszúságban meghagyták, majd áprilisban (az első kapálás után) a hosszú vesszőt ívformán lehajtva leföldelték. Ha a lehajtott venyigén még második kapáláskor sem mutatkozott termés, akkor levágták az anyatőkéről, felhúzták a földből és elégették. A fejművelésű tőkéknek ezt a *porhajasztását* a múlt század folyamán kisebb mértékben másutt is alkalmazták, például Tokaj-Hegyalján, Mátraalján, Borsodban és a bihari borvidéken.

A *bakműveléshez* hazai borvidégeinken általában szálvesszővel kombinált hosszú-csapos metszés kapcsolódott. E metszési mód legjellegzetesebb formája a *karikás művelés* volt, melynek során egy vagy két szálvesszőt, ívesszőt hagytak, amit aztán az első kötözés alkalmával *abroncsba*, vagyis karikába hajtva kötöttek ki. Karikás művelést, mint említettük, főként az erdélyi borvidégeken, továbbá az ungi, beregi, ugocsa-i szőlőhegyeken, a bihari és az aradi borvidéken alkalmaztak, ahol a szőlők talaja tápanyagokban igen gazdag volt. Soványabb talajokon és hűvösebb fekvésű szőlőhegyeken azonban a felsorolt vidékeken is csak csapos fejművelésben részesítették a tőkéket.

A tőkeművelési és metszési módok történeti alakulásával, vidékenként esetleges változásaival a kutatás eddig szinte egyáltalán nem foglalkozott. Kevés kivételtől eltekintve nem tudjuk, hogy a 19. század derekán jellemző metszés módok mikor alakultak ki, pontosabban mióta jellemezték az egyes vidékeket. Az mindenesetre valószínűnek látszik, hogy a 18–19. század folyamán előtérbe került mennyiségi termelés több bortermő tájon is változásokat eredményezett a metszés módjában. Ezek a változások általánosságban mindenütt a hosszabb csapokra való metszés meghonosodását eredményezték (Égető M. 1973).

A szőlőművelés legjellemzőbb eszköze a *metszőkés*. Az antik kultúrákig visszamenőleg két alapformát mutatnak: a) baltások, b) balta nélküliek. Az előbbi típus kialakítását a görögöknek, az utóbbit a rómaiaknak szokás tulajdonítani. A történeti Magyarország borvidégeinek recens néprajzi anyagában mindkét típus nagyszámú formai és méretbeli variációja megtalálható. Az anyag bizonyos szelektálásával Vincze István a két nagy csoporton belül négy-négy táji típust állapított meg. Baltások: 1. tokaj-hegyaljai, 2. alföldi, 3. Balaton-vidéki, 4. Zala vidéki típus. Balta nélküliek: 1. erdélyi típus, 2. budai típus, 3. Gyöngyös vidéki típus, 4. miskolci típus (Vincze I. 1957; lásd még: Molnár I. 1957; Zentai J. 1962; Patay Á. 1964; Kecskés P.

1966). A hagyományos baltás metszőkés fokán található kiemelkedő, keskeny vágóél, a kés *babukája* vagy *baltája* arra szolgált, hogy vele a tőkét megtisztítsák az elhalt részekről. A balta nélküli kések erre nem voltak alkalmasak, ezért ezekhez egy kiegészítő eszköz is kapcsolódott: a kétélű, kis méretű, rövid nyelű csákány, mely *csákánybalta*, *kapacs* vagy *krampli* néven terjedt el.

A hagyományos szőlőmetsző kések a múlt század derekán kezdtek kiszorulni a használatból. Az 1830–1840-es években a régi kovácsoltvas metszőkéseket átmenetileg több borvidékünkön felváltotta a könnyű, vékony acélpengéjű *kaszakés*, amit régi, elkopott kaszából készítettek. Használata (metszőkés funkcióban) nem volt hosszú életű. A 19. század közepétől fokozatosan hódított tért a *venyigeolló*, *metszőolló*. Valószínűleg Württembergben találták fel ezt az eszközt és Ausztrián át került hazánkba. Hazai szőlész szakemberek az 1850–1860-as években már szaklapokban propagálták alkalmazását. Az első metszőollók a metszőkés és az olló kombinációi voltak (Csoma Zs. 1983a). Használatuk ennek megfelelően nehézkes volt, így kezdetben nem tettek szert nagyobb népszerűsége. Formai tökéletesedésükkel párhuzamosan a szőlősgazdák is egyre szélesebb körben tértek át használatára. Országos hírnévre tett szert a múlt század végén két kecskeméti lakatosmester által kikísérletezett könnyű, acél metszőolló, a *kecskeméti olló*, *Kocsák-féle olló* (Szabó K. 1934). Legtöbb borvidékünkön 1890 és 1900 között megtörtént az eszközváltás.

Hazai borvidégeinken általánosnak mondható a tavaszi metszés. Csak egyes erdélyi területekről vannak olyan adatok, miszerint ősszel metszték a szőlőt. A metszés helyes idejének megállapítása talán a legbajosabb valamennyi szőlőmunka között. Korai metszésnél elfagyhatnak a rügyek, a *zöld árára* való metszést viszont a törke sínylette meg. Általános paraszti vélekedés volt, hogy akkor kell metszeni, amikor a barackvirág a metsző hátára hullik. A ruszt–sopron–pozsonyi borvidéken azonban sokszor már januárban, februárban hozzáfogtak. Metszéskor a vesszőt vízszintesen, *kerekre*, *karikára* vágta el, hogy a kibuggyanó nedv meg ne vakítsa a szemeket. Kísparcellás paraszti szőlőkben a nyitást és a metszést legtöbbször egyszerre végezték. Reggel, amíg hideg volt, nyitottak. Dél felé, ha már egy kicsit „felengedett az idő”, megmetszték az addig kinyitott tőkesorokat. Ha még fagyos volt a föld, akkor reggel a bakhátnak azt az oldalát kapálták ki, amelyikre a nap süttött, délután pedig a másikat. Ha nagyon korán nyitottak, akkor a metszéssel vártak egy-két hetet az esetleges korai fagyok miatt.

A metszéstől szüretig tartó időszakban a talajművelésen kívül főleg az új hajtások gondozásával kapcsolatos munkák folytak a szőlőkben.

Karózás

A szőlőtőkék karózása nem volt szokásban minden borvidékünkön. A támaszték szükségességét elsősorban az alkalmazott tökeművelési és metszési módok, kisebb részben pedig a szőlő fajtája határozta meg. Ennek ismeretében érthető, hogy az ország középső és déli vidékein, ahol az uralkodó művelési mód a tiszta fejmetszés volt törpe vesszőkkel, a 18–19. század folyamán sehol sem karózták a szőlőtöskéket. Régi „hazai” szőlőfajtáink túlnyomó része *erősfájú* volt, így alacsony metszés mellett, bokriformán kötve, támaszték nélkül is megálltak. A 18–19. század folyamán Eger-

től a Szerémségig és Somogytól az Alföld keleti pereméig – egyes úri-polgári szőlőbirtokokat kivéve – a termőszőlők karózása nem volt szokásban. Ez az összes hazai szőlőknek mintegy 50%-a volt (Schams F. 1832–33; Keleti K. 1875). Ezeken a tájakon a paraszti szőlősgazdák legfeljebb a szálvesszőre hagyott tőkékhez tettek egy-egy karót, de az is gyakori volt, hogy az egyik tőkét egyszerűen a másikhoz kötötték. A bujtások mellé egy-egy nádszálat vagy kenderkórót szúrtak le, ami jelzőkaróként szolgált egy-két évig. A karózatlan szőlőket a szakirodalomból elterjedt kifejezéssel *gyalogszőlő*nek szokás nevezni. Az említett területeken a gyalogművelés egészen a múlt század végéig uralkodó volt. A századfordulón érvényre jutó racionalizálási törekvésekkel függött össze, hogy átmenetileg itt is szorgalmazták a karók használatát. Így nemcsak a főként nemes fajtákból álló új ültetésekhez tettek karókat, hanem sokan bekarózták régi szőlőiket is. 1910 után azonban a homoki szőlők többségében visszatértek a karó nélküli gyalogművelésre.

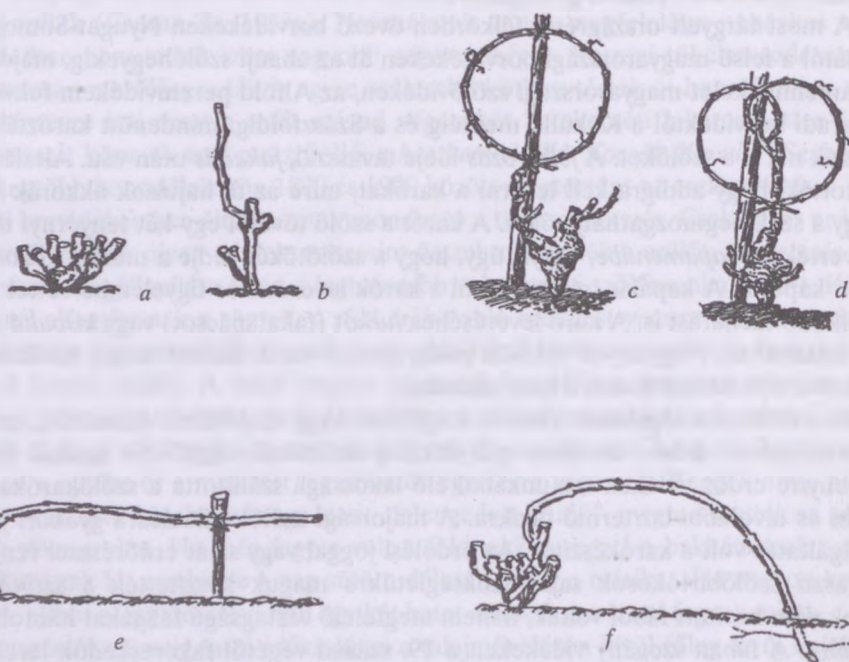
A most tárgyalt országrészt félkörben övező borvidékeken Nyugat-Somogytól és Zalától a felső-magyarországi borvidékeken át az abaúji szőlőhegyekig, majd tovább valamennyi kelet-magyarországi szőlővidéken, az Alföld peremvidékein fekvő bihari és aradi borvidéktől a Küküllő mentéig és a Szászföldig, mindenütt karózták és karózzák ma is a szőlőket. A *felkarózás* ideje tavasszal, *fakadás* után van. Általában úgy tartották, hogy addigra kell leverni a karókat, mire az új hajtások akkorák lesznek, hogy a szél megmozgathatja őket. A karót a szőlő tövétől egy-két tenyérnyi távolságra verték le, *kapamentibe*, vagyis úgy, hogy a szőlőtőkét védje a munka közben megugró kapától. A kapálás irányán kívül a karók leverésekor figyelembe vették még az uralkodó széljárást is. A karó leveréséhez *furkót* (fakalapácsot) vagy *kisbaltát*, *szekerécet* használtak, Nagyenyed vidékén pedig *karózó vasat*. Kötött talajú vidékeken vaspálcával készítették lyukat a karó számára.

A szőlőkarók régebben hasított tölgyfából vagy fenyőfából készültek, az utóbbi hatvan-hetven évben azonban már inkább akácfaiból. A 17–19. század folyamán többnyire erdős vidékek famunkából élő lakossága szállította a szőlőkarókat, közelebbi és távolabbi bortermő tájakra. A majorsági szőlők ellátására gyakori jobbágy-szolgáltatás volt a karókészítés. Az erdőlési joggal vagy saját erdőrésszel rendelkező paraszti szőlőbirtokosok saját szükségletükre maguk készítették a szőlőkarókat. Ezek nem hasított fából voltak, hanem megfelelő vastagságú faágakat hántoltak erre a célra. A fában szegény vidékeken a 19. század végétől fakereskedők lerakataiból szerezték be a többnyire fenyőfa karókat. A Dunántúlon és Észak-Magyarországon az új szőlőkarók hosszúsága általában egy öl volt. Ebből mintegy 20–30 cm-nyi rész került a földbe. Idő jártával a karók korhadtak, törtek. Ilyenkor kihúzták a földből, meghegyezték a végét és újra leverték. Végére aztán csak *karófarkak* maradtak belőlük, azért évente mindig szükség volt bizonyos számú új karóra is. Sopron vidékén a rendes szőlőkarók mellett még egy vagy két *vendégkaró*, *félkaró* is használatban volt. Ezek szükségessége a sajátos soproni művelési módból adódott: a ledugott ívessző mellé alkalmazták. Erdélyben és az egykori Partium területén dívó karikás művelés mellett igen magas vesszőket neveltek. A mellettük álló karók is jóval magasabbak voltak a más vidékeken szokásosnál. Nemritkán a másfél ölet is elérték. A 19. század végéig a szőlősgazdák ősszel mindig kiszedték a karókat a földből. Ezt a műveletet *karóhányás*nak nevezték és szüret után végezték. A kiszedett szőlőkarókat

különböző alakzatokban (Sopron vidékén például „András-kereszt”-ekre fektetve, másutt gúlába vagy ölbe rakva) a szőlőföld szélén, pince, kunyhó vagy pajta mellett tárolták. Mintegy 80–90 éve a karókat nem szedik ki téli-re, így a tavaszi *karóverés* helyett azóta csak *karóigazításról* és pótlásról beszélhetünk.

Kötözés

A szőlő viszonylag könnyű, de elmaradhatatlan nyári munkái közé számított a szétterülő vesszőknek a karóhoz, illetve egymáshoz való kötözése. Így nemcsak több napfény és szellő érte a fürtöket, hanem azt is megakadályozták, hogy a szél letördelje a friss hajtásokat. Az ország jelentős részén a szőlősgazdák úgy vélekedtek, hogy

126. ábra. Tőkeformák és metszésmódok: a) világos szemre metszett tőke; b) rudasra metszett tőke; c) karikás művelés ménesi módra; d) karikás művelés erdélyi módra; e) vendégkaróhoz kötött szálvessző; f) földbe bujtott szálvessző, Mátraalja (Heves vm.)

„a szőlőkötés nem nagy mesterség”, másutt viszont azt tartották, hogy a jó kötözés többet használ a metszésnél. Az eltérő vélekedések magyarázata, hogy a munka rendeltetése és elvégzésének módja nagymértékben függött a termesztett szőlőfajtától, még inkább az alkalmazott művelési módtól. Sopron környékén már a 15. században természetesnek számított a háromszori kötözés, mivel itt szálvesszős művelés dívott. Háromszor kellett kötözni a karikás művelésű szőlőkben is. Ezzel szemben azokon a vidékeken, ahol kopasz fejművelést alkalmaztak karó nélkül, ott a kötözés

még a 20. század elején is csak azt jelentette, hogy a szőlő hajtásait egy vagy két alkalommal – június elején és nyár derekán – bokorszerűen körülkötötték. Így volt ez például a Dunántúl túlnyomó részén és az Alföldön is. Borvidégeink többségén általában kétszer kötöztek. Az *első kötözés*nek az első kapálás után, de még virágzás előtt volt az ideje. Ilyenkor már jó nagyok voltak az új zöld hajtások, mint több vidéken mondták: a *rekönye*, *rekenő*. A *második kötözést* virágzás után, de még a második kapálás előtt szokták végezni.

A szőlőkötözés anyaga tájanként eléggé változatos volt. Erdős vidékeken legrégebbi kötözőanyag a hársfa lehántott kérgéből nyert *háncs* vagy *hárs* volt. A *kötőhárs* vagy *kötőzhárs* szolgáltatása a régebbi századokban gyakran szerepelt a jobbágyok földesúri adóterhei között is. Az ország más részein, különösen pedig az erdők ritkulásával általánossá vált a *sás* vagy *csáté* használata, amit sokfelé *kötőfünek* is neveztek. Erdélyben inkább *veres fűzfavesszővel* kötözték a szőlőket. A Dunántúl egyes vidékein, például Sopron környékén és Baranyában *zsúpszalmával* is kötöztek. Természetes kötőanyag hiányában mindenütt használták a durva szőszből font *kenderfonalat*. Ezt azonban nem tartották jónak, s többnyire csak szükségből alkalmazták, mert könnyen felsértette a fiatal hajtások felületét. A múlt századi folyamszabályozások és a mocsarak lecsapolása következtében a kötözősáshoz is egyre nehezebben lehetett hozzájutni. Így az utóbbi száz évben országszerte elterjedt szőlőkötő anyag lett a kukoricacsövek fosztásából sodort *csuhé*, *sustya* vagy *susnyó*, majd a 20. század elején megjelent *rafiaháncs* is. Régebben, amikor a szőlőművelés főként férfimunkának számított, talán a kötözés volt az egyetlen munkafolyamat, amelyet minden borvidékünkön nők, gyerekek, esetleg öreg emberek végeztek. Fiatalabb, munkabíró férfiak nem szerettek kötözni, mert *babramunkának* tekintették, ami annak ellenére, hogy sem nagy fizikai erőfeszítést, sem különösebb szakértelmet nem kívánt, mégis igen fárasztó volt, mivel sokat kellett közben hajladozni.

Egyéb nyári munkák

A karózáson és a kötözésen kívül a szőlők nyári munkái között volt néhány olyan hajtásgondozási munka, amit nem minden vidéken végeztek el. Ezek közé tartozott elsősorban a *választás* vagy *irtás*, melynek során azokat a friss zöld hajtásokat, amelyek nem mutatkoztak termés, és a következő évi metszésnél sem volt rá szükség, tőlük kitördelték. Az utóbbi száz évben, főként a Dunántúl keleti felében gyakorolt eljárás volt. Korábban szélesebb körben alkalmazták (Nógrád megyéből, Sopron vidékéről, az aradi Hegyaljáról vannak erre adataink). A 19–20. század fordulóján végbement *fajtaváltás* óta csak néhány, jellegzetesen sok apró hajtást nevelő fajtát szoktak *választani* a szőlősgazdák, például a rizlingféléket. Tolnában és Baranyában viszont, ahol legtovább maradt uralkodó a kadarka és vele a kopasz fej metszés, a hajtások válogatása vagy amint Szekszárd környékén mondják: *gyomlálása* a 20. század közepéig fontos része volt a szőlőmunkáknak. A szőlősgazdák csaknem egyenértékűnek tartják a metszéssel.

A második kötözés idejére már legtöbbször jól *főnyőtt a szőlő fája*. Miután a kötöző *felkötözte*, *bekötötte* a tőkét, a kezében levő *kaszakéssal* vagy *görbe késsel* a karó

vége, vagy a kötés felett marokra fogott vesszőket elmetasztette. Sopronban és a karikás művelést folytató kelet-magyarországi részeken ez a művelet a harmadik kötözés idejére esett. Ezt a munkát *tetejezésnek*, *högyelésnek* vagy *vástolásnak* nevezték. 19. századi feljegyzésekből tudjuk, hogy a szőlőművelés vidékenként jellemző mozzanata volt az, hogy milyen magasságban kurtították be a vesszőket. Legalacsonyabbra törték Kecskemét és Eger környékén, ahol a megmaradt vessző hossza mindössze 50–60 cm volt. Tokaj-Hegyalján 80–100 cm körülire, Buda környékén 120–150 cm hosszúságúra, a karikás művelést folytató vidékeken pedig többnyire embermagasságúra, sőt esetleg még ennél is magasabbra hagyták meg a vessző végét. Általában az utolsó kötözés alkalmával szokták a tőkenyakból előtörő *sustyákat*, valamint a levelek tövéből növő *kacsokat* (hónaljajtások) kitördelni. Az előbbi munkát *fattyazásnak*, az utóbbit *kaccsolásnak* nevezik.

Talajjavítás

A szakirodalom és a paraszti visszaemlékezések alapján egyaránt úgy látszik, hogy a korábbi évszázadokban a termőszőlők rendszeres trágyázása nem volt szokásban. A történeti borvidékeken általános volt az a nézet, hogy a trágyázott szőlő sokat, de gyenge minőséget terem. A talajjavítás fogalma azonban korántsem volt ismeretlen, különösen az intenzív művelést folytató, piacra termelő borvidékeken, így elsősorban Tokaj-Hegyalján, Sopronban, Borsodban és Arad-Hegyalján. Régi szokás volt a szőlő földjét gypfölddel, *gyepszínnel* vagy *erdei földdel* javítani. A meredek hegyoldalakon ez a munka törvényszerűen összekapcsolódott a szőlők tövéből lemosott föld visszapótlásával. Észak-Magyarországon a *liktorvermekben* (Tokaj-Hegyalja), *luttor-gödrökben* vagy *sankgödrökben* (Mátra-vidék) felfogott föld visszahordása a szőlők évi rendes munkái közé tartozott már a 16–17. században is. Több borvidékről van adatunk arra, hogy a 19. század elején a csekély tápértékű talajokba ültetett, rosszul fejlődő szőlők földjét éretlen, *szálas ganajjal* vagy törekes, rothadt szalmával javították. Egyes szőlőtőkék, melyek rosszabbul fejlődtek társaiknál, tőkenyakban szokás volt trágyázni a korábbi századokban is. Nemcsak Tokaj-Hegyalján és Sopronban volt ez így, hanem például a 18. században az aradi és bihari borvidéken, sőt a 18. századi Nagykőrösön is.

A szőlők rendszeresen ismétlődő, fedésárokban való trágyázása – főként a paraszti szőlők esetében – viszonylag újeletű és nagyjából a 19–20. század fordulóján bekövetkezett nagy változások közé sorolható. A domb- és hegyvidéki paraszti szőlőkben a négy-öt évenkénti trágyázás kívánatos normaként rögződött a termelők tudatában. A gyakorlatban azonban a kis parcellákat akkor trágyázták, „amikor rájutott a sor”. Az új telepítésű alföldi homoki szőlőkben viszont – amelyek a századforduló után egyre nagyobb mértékben foglalták el a nagyon csekély tápértékkel bíró *síványokat*, *posza homokokat* – az ültetvények fenntartása megkövetelte a rendszeres időközönként (3–5 évenként) való istállótrágyázást. Ennek általánossá válása azonban csak az 1930-as évekre tehető.

A szőlősgazdák az utóbbi ötven-hatvan évben általában a marhatrágyát tartották szőlő alá a legjobbnak. A trágyázás ideje az őszi, illetve a téli volt, amikor már nincs

más mezei munka. A trágyát kocsival kihordták a szőlőbe és kupacokban lerakták. A fedésárkot kapával, irtókapával kimélyítették és *saroglyán* vagy *rakoncán* két ember széthordta, majd vasvillával elterítette a *borozdában*. Ezután kapával vékony földréteget húztak rá. A tavaszi nyitás alkalmával aztán a trágya jól elkeveredett a földdel. Hazánkban paraszti szőlőkben a második világháborút megelőző időszakban műtrágyát csak ritka kivételnek számító gazdaságokban használtak.

Kártevők elleni védekezés

A 19. század utolsó harmadáig a szőlők nem szorultak különösebb növényvédelemre. Borvidékeink túlnyomó részén kártevőknek a *méheket* és *darazsakat*, valamint a *madarakat*, elsősorban a seregélyeket tartották. A méhek és darazsak pusztításai ellen főként fészkeik megsemmisítésével védekeztek. Nagyobb jelentősége volt a madarak: hollók, varjak, szarkák, mindenekfelett pedig a seregélyek elriasztásának. Madárijesztők kitűzésével és különböző zajkeltő eszközökkel, például ostorpatogtatással, kiáltozással, kézzel forgatott vagy fára szerelt és széllel hajtott *kereplők*-kel igyekeztek védekezni. (Ehhez lásd még a szőlőhegy őrzéséről írottakat is.)

A szőlő rovarkártevői közül a különböző *szőlőbogarak* (szőlőilonca, szőlőmoly, vincellérbogár stb.) pusztításairól a századfordulót megelőző időkből ritkán értesülünk. A legrégebbi feljegyzések Sopronból és környékéről maradtak ránk. Ezekből tudjuk, hogy e borvidéken az utóbbi kétszáz évben a szőlőkben évről évre rendszeresen visszatérő munka volt a megjelenő *ormányos bogarak* és *levélsodró bogarak*, valamint a *hernyók* összeszedése (Mühl N. 1964: 19).

Mindez eltörpül a 19. század végén elterjedt három veszedelmes szőlőbetegséggel szemben, melyek teljesen új védekező eszközök és eljárások meghonosodását is maguk után vonták. A *filoxéra* Európában először Franciaországban jelentkezett 1863-ban, majd futótűzként terjedt tovább a kontinensen. Magyarországon 1875-ben észlelték először Pancsován. A betegség terjedésének hírére sürgős állami intézkedéseket tettek, ezek azonban hiábavalónak bizonyultak. Az új betegség körülbelül húsz év alatt végigpusztította Magyarország történelmi borvidégeit. A kereken 622 ezer kat. holdból mintegy 444 ezer veszett ki: lényegében az összes kötött talajra telepített szőlő. A *peronoszpóra* 1884-ben lépett fel először Magyarországon. Pusztítása ekkor még nem volt nagy mértékű. Néhány évi lappangás után azonban, 1891-ben olyan elemi erővel lepte meg a szőlőket, hogy az évi termésnek több mint a fele elpusztult. Ezt a betegséget a szőlősgazdák eleinte múltó természeti csapásnak tekintették. A kisparaszti birtokokon csak 1896-tól indult meg a permetezés, amikor rendeletileg tették kötelezővé. Az 1960–1970-es években az idős szőlősgazdák még mindenütt emlékeztek arra, hogy kezdetben vödörkből, cserépkantákból kis seprűvel csapkodták a permetlevet a szőlőkre. Az 1890-es évek vége felé általánossá vált a kétszeri permetezés, vagy mint egyes vidékeken ekkor még nevezték: a *belocsolás*, *precskelés*. Először Péter-Pál napja előtt egy héttel, másodszor pedig rá két hétre permeteztek. A vödört és a seprűt az 1900-as évek elején kezdték felváltani a kisiparosok által készített vagy gyári permetezőgépek. Mivel drágák voltak, eleinte több gazda közösen vásárolt egyet, az 1920-as évektől azonban már a háti permetezőgép is az esz-

közkészlet nélkülözhetetlen darabjává vált. A *lisztharmat* nagyjából egy időben lépett fel a peronoszpórával. A védekezés rézkénporral való beporzással történt, amit egy fújtatószerű eszközzel végeztek. Paraszti szóhasználatban gyakran ezt is *permetezés*-nek mondták. Az eljárás alkalmazását valószínűleg megkönnyítették a permetezés-nél szerzett tapasztalatok.

A BORKÉSZÍTÉS TECHNOLÓGIÁJA

A szüret és a mustnyerés

Hazánk éghajlata alatt a szőlők általában október folyamán érnek meg: a melegebb déli területeken és az Alföldön egy kicsit előbb, a hűvösebb klímájú dombvidékeken egy kicsit később. Ennek megfelelően alakult ki a szüret tájanként változó, hagyományos *kezdőnapja*: a Dél-Dunántúlon és az Alföldön általában Szent Mihály napja (szeptember 28.), a Balaton mellékén, Zalában, Göcsejben és a Mátraalján Terézia-napja (október 15.), Kőszeg vidékén Orsolya napja (október 28.), a Szászföldön és több erdélyi borvidéken Gál napja (október 16.). A legkésőbbi szüreteket Simon-Júda napjától (október 28.) Tokaj-Hegyalján és Sopron vidékén tartották. Mindezek természetesen csak eszmei időpontok, amihez képest egy-egy adott év szürete az időjárástól függően kezdődhetett néhány nappal előbb vagy később is. A 19. század derekáig a szüret tényleges megkezdésének időpontja nem az egyes szőlősgazdák döntésétől függött, hanem hatóságilag határozták meg. A közösségi irányítás alatt álló szőlőhegyeken a *helység* (hegyközség) elöljáróságának javaslata alapján a földesúr hagyta jóvá a szüret kezdetének napját. A szabad királyi városokban és az önkormányzattal bíró mezővárosokban a magisztrátus, vagyis a tanács tűzte ki a terminust. A szüret egyszerre kezdésének oka a régebbi századokban elsősorban a szőlőből, borból, mustból természetben szedett adó (dézma, hegyvám, kilenced) könnyebb behajtása volt. A jobbágyfelszabadítás után néhány évtizedig még tovább élt a régi hagyomány.

A szüret kitűzött napját, vagyis a szőlőhegy „felszabadítását” dobszóval hirdették ki a falvakban és a városokban. Az elöljáróság jelképesen *megnyitatta a hegykapukat*, ami jelezte, hogy most már kocsival, lóval is be lehet hajtani a dűlőutakra. A bortermelő városokban a korábbi évszázadokban szüret idején szünetelt a törvénykezés, az iskolákban pedig a tanítás, hiszen a lakosság apraja-nagyja a szőlőhegyeken tartózkodott. Ezt a várva várt időpontot megelőzően azonban a gazdák már javában készülődtek. Kiforrázták a hordókat, meghúzták az abroncsokat, a fenékdesszkák nagyobb réseit, amelyek mosáskor nem *dagadhattak be*, gyékénnyel tömítették. A *kádakat*, *csöbröket*, *puttonyokat*, *dézsákat*, *kármentőket*, egyszóval mindenféle *szüreti edényt* és egyéb felszerelési tárgyat kihordtak a pince, kamra vagy szín elé. Vízzel jól kimosták, megszáritották, levegőztették valamennyit, hogy a szüret napjára tisztán, készen álljanak. A sajtót, prést is megtisztították, sok vízzel lemosták. Minderre nemcsak a tisztaság miatt volt szükség, hanem azért is, mert az egy esztendő óta száradó faedények, eszközök a must egy részét magukba szívták volna.

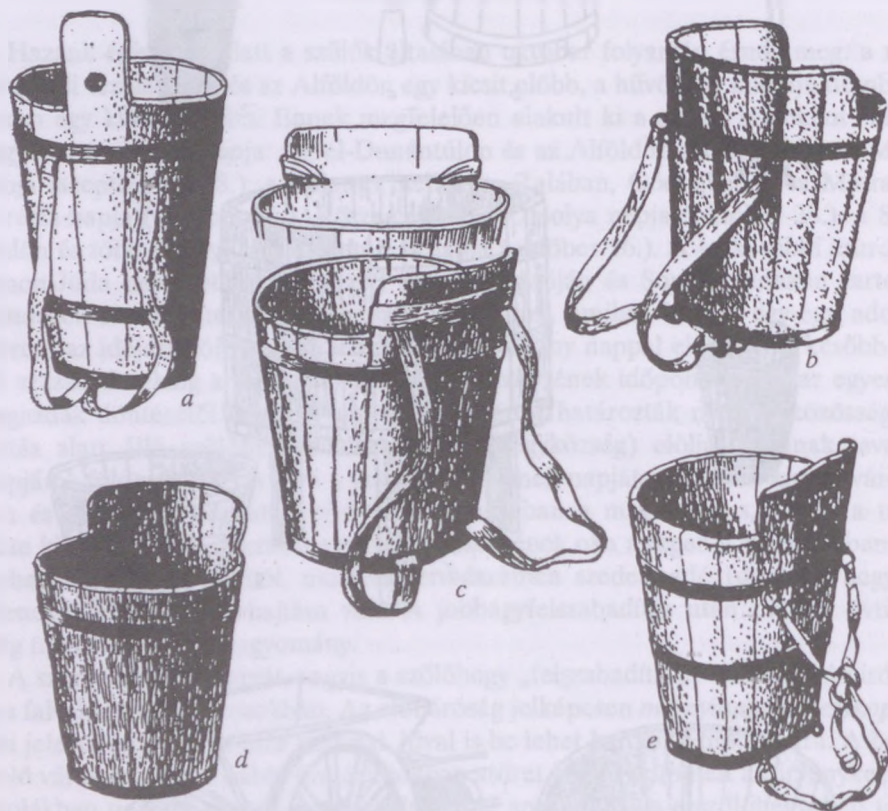
Kisparcellás paraszti borvidégeinken a szüret társas munka volt, amely inkább

szórakozásnak, mint munkának számított. Erre az alkalomra rokonokat, szomszédokat, jó barátokat hívtak, valamint nagyobb gazdaságokban napszámosokat és cselédek is. Ha a meghívottaknak maguknak is volt szőlőjük, akkor előre megbeszélték,

127. ábra. A mustnyerés eszközei: *a*) masztító vagy csomoszló (általános forma); *b–c*) csöbör és törője, Kecel (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.); *d*) taposózsák, Kecskemét (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.); *e*) mustszűrő kas, Kecskemét (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.); *f–g*) taposókád és félmetszés, Fony (Abaúj-Torna vm.); *h*) lyukacsos fenekű taposókád, Eger (Heves vm.); *i*) szőlődaráló (általános forma)

hogy milyen sorrendben fogják szedni. Az ilyen társas munkát *összesegítésnek*, *segiccségnek* nevezték. Napszámot ilyen helyen annak sem volt szokás adni, akinek magának nem volt szőlője és így nem lehetett visszasegíteni. A szüretelők reggelit, ebédet, vacsorát és egy kosár szőlőt kaptak, illetve azt az edényt rakták tele szőlővel, amit magukkal hoztak a szedéshez. Ezenkívül a nap folyamán mindenki annyi szőlőt ehetett, amennyi jólesett. Árbor termelésére berendezkedett borvidékeinken (Gyöngyös, Eger, Tokaj-Hegyalja, Buda, Sopron) már a 17–19. század folyamán is általános volt a szüreti *bérmunka* alkalmazása. A földesúri majorsági szőlők termését többnyire *robotban* szüretelték a jobbágyok.

128. ábra. Puttonyformák: a) budai; b) zalai; c) hegyaljai; d) egri; e) gyöngyösi

A filoxéravész előtti szőlők – néhány úri birtokot kivéve – igen vegyes fajtákból álltak. A fajtatiszta ültetvények csak a 19. század végétől szaporodtak borvidékeinken. A paraszti szőlőkben azonban még sokáig általános gyakorlat volt, hogy valamennyi szőlőfajtát *egybe* szüretelték. Azt tartották, hogy annál jobb lesz a bor, minél több fajta van benne. Ezzel szemben árutermelő borvidékeinken már a 17. századtól külön szedték a fehér és kék (vörös színt adó) szőlőfajtákat, Tokaj-Hegyalján pedig az aszúkészítés nélkülözhetetlen alapanyagát, a teppedt szőlőszemet is. Ugyanebben

az időben paraszti borvidégeinken – minden földesúri tilalom ellenére – szokásban volt *előszüret* vagy *kisszüret* tartása. Ez azonban nem a modern, többlépcsős szüreteletést jelentette, hanem azt, hogy a gazdák a korán érő fajtákból összeszedtek néhány csebernyit és egy kis *újborn* készítették belőle a két–három hét múlva esedékes *nagy-szüretre*.

A *szedők* (általában lányok, asszonyok és nagyobb gyermekek), *puttonyosok*, *csöbrösök*, *taposók* a szüret kitűzött napjának reggelén a szőlősgazda házánál gyülekeztek. Ha messze volt a szőlőhegy, akkor kocsin vagy szekéren szállította ki őket a gazda. Ha közel volt, akkor gyalog mentek, s csak a szüreti edényeket vitték kocsival. A 19–20. században *görbekéssel*, *kis kacorral*, sok helyen azonban bicskával vagy kis konyhakéssel metszették el a fűt szárát. A leszedett *szőlőfejeket*, *gerezdek*et a szedőedényben gyűjtötték össze. Ez utóbbi a 19. század végéig az ország északi és keleti borvidégein dongás faedény (*veder*, *fertály*, *sajtár*, *rocska*) volt. A Dunántúl túlnyomó részén egy darab fából vájt kis kerek vagy ovális fateknőt, *melencét*, az Alföldön pedig egyfűlű vesszőkosarat, *szedőkosarat*, *kaskát* használtak erre a célra. Ahol aszú szőlőt is szüreteltek, ott még egy kisebb edényt is vittek magukkal a szedők. A fűt levágása után mindjárt kiválogatták az aszú szemeket.

A leszedett szőlőt az ország egyes vidékein *puttonyban*, *puttonban*, más vidékeken pedig *csöbörben* gyűjtötték össze. A 19. század derekáig a kétfajta edény használata úgy oszlott meg, hogy az északkeleti vidékeken (Heves, Gömör, Borsod, Abaúj és Zemplén megyék területén), Ruszt, Sopron és Pozsony vidékén, valamint az erdélyi századoknál puttonyt használtak. Ezzel szemben a Dunántúl nagyobbik részén, sőt Felső-Magyarország egy részén is (például Zobor-vidék), az Alföldön és Erdély többi borvidékén, valamint a bihari és aradi borvidégeken mindenütt csöbörben hordták a szőlőt. A 19. század közepétől a puttony oly erőteljes térhódítása figyelhető meg, hogy az első világháború időszakára már szinte mindenütt kiszorította a csöbröt a használatból.

A puttonynak méretben, formában, a háton viselésre szolgáló heveder felerősítése módjában tájlag eltérő típusai alakultak ki. Különösen jellemző eltéréseket mutatnak a soproni, budai, gyöngyösi és az egri puttonyok (Vincze I. 1960c: 11). Az északmagyarországi borvidégeken a puttonyos a hátára vett puttonnyal végigjárta a szőlősort, s a szedők *felöntötték* a szőlőt szedőedényeikből a puttonba. A puttony kiemelkedő *nyakdeszkája* a puttonyos hátához simult, ami megakadályozta, hogy a meglódított szedőedényből a puttonyos hátára, nyakába szóródjon a szőlő. Buda környékén és általában a Dunántúlon a puttonyt a *pásztafejnél* a földre helyezték, s a szedők itt öntötték bele a szőlőt. A vörösborkészítés elveinek megfelelően időnként *lemuszolták*, *csomosolták*, vagyis összetörték a benne lévő szőlőt. A puttonyos csak akkor vette a hátára a puttonyt, amikor az megtelt.

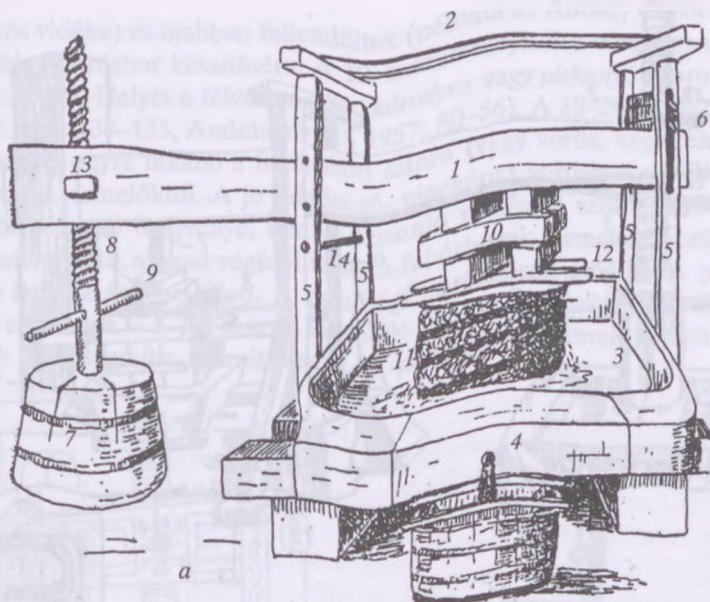
A csöbör dongákból összeállított, abroncsokkal összefogott faedény volt. Fenéklapja kerek, oldala felfelé szűkülő, űrtartalma mintegy 50 liter. Két lyukas füle, vagyis fogója volt, ami nem egyéb, mint két, egymással szemközti, a többenél hosszabb donga. A csöbröt mindig két ember vitte vállon. A *csöbörhordásnak* háromféle technikai megoldását ismerjük hazánk területéről (Paládi-Kovács A. 1981a). A legegyszerűbb megoldásnál egy rudat dugtak keresztül a csöbör két fülén és a rúd két végét egy-egy ember a vállára vette. Másik módja volt, hogy a csöbör két fülén egy véko-

nyabb rövid rudat dugtak keresztül. Ennek a közepére rövid láncot erősítettek, amivel a vastag, hengeres csöbör-rúdhoz csatlakozott. A harmadik megoldási módnál a csöbör fülén átdugott rúd két végére egy-egy csöbör-rudat illesztettek. Ezáltal a teher a csöbörhordó emberek mindkét vállára egyformán nehezedett. A csöbörhöz egy bunkós végű fa, a *muszkoló* (Balatonfüred), *csomiszólo*, *csumiszoló* (Délkelet-Dunántúl, Alföld) tartozott. A szüret alkalmával két csöbörhordó ember járta a sorokat. Valahányszor a szedők szőlőt akartak önteni bele, a csöbröt letették a borozda végéhez. Együttal mindig le is törték, vagyis *lecsomiszólták*, *lemuszkolták* a szőlőt. Amikor a csöbör megtelt, a csöbörhordók elvitték és a szüretelő kádba ürítették a tartalmát.

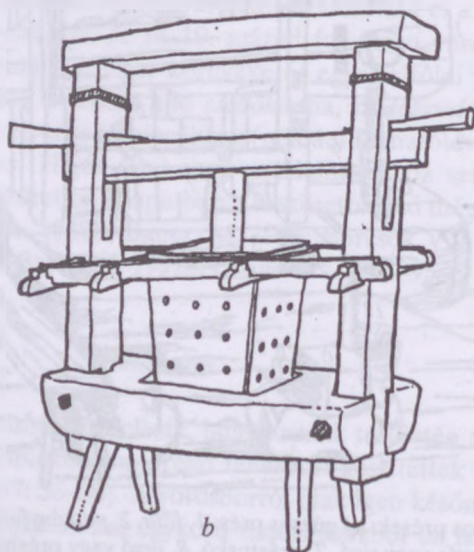
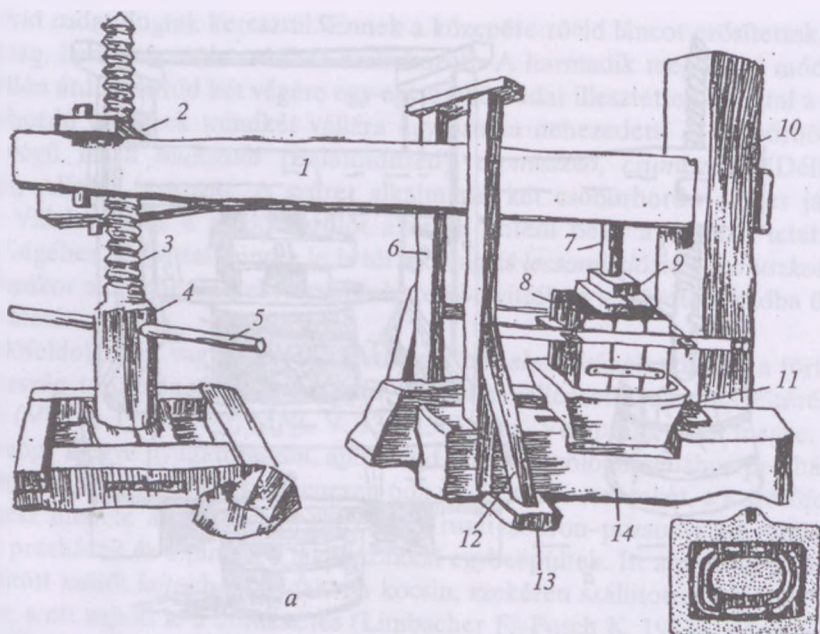
A szőlőfeldolgozás, vagyis a must, illetőleg a bor *elszűrésének* színtere a történeti Magyarország területén a 18–19. század folyamán jellegzetes nagytáji eltéréseket mutatott (Vincze 1960c: 4–7; MNL V. 134–136). Vas, Veszprém, Zala megye, valamint Somogy megye nyugati részén, ahol majd minden szőlőparcellához prэшázpince is tartozott, a cseberhordók egyenesen oda vitték a teli csebreket, s a szőlőfeldolgozás egész menete a prэшázban történt. A ruszt–sopron–pozsonyi borvidéken és Budán a prэшázak és a pincék a lakóházakkal egybeépültek. Itt a puttonyosok által összegyűjtött szőlőt *lajtokban*, *kádakban* kocsin, szekéren szállították a városi lakóházakhoz, s ott zajlott le a borkészítés (Limbacher F.–Posch K. 1913). Végül Észak- és Kelet-Magyarországon, valamint az Alföldön, ahol a paraszti szőlőkben sehol sem voltak bortároló építmények, a *lé elszűrése* a szőlőhegyen, a szabad ég alatt történt. Erre a célra az egyes szőlőparcellák között kisebb-nagyobb gyepes térségeket, *szüretelő helyeket* használták. Szüretkor szekéren, kocsin kihozták a *szüreti edényeket* (*kádakat*, *fönnállókat*, *hordókat*, *dézsákat*, *fertályokat*, *mericskéket*), sőt a Duna–Tisza közén a *kerekes sutúkat* is. A munka végeztével külön szállították el a *kitaposott* vagy *kigázolt* mustot és külön a törkölyt. A 18–19. század folyamán vörösbort termelő vidékeken (Kelet- és Dél-Dunántúl, Eger környéke és egyes alföldi pontok) a csöbörben letört szőlőt egyenesen a kocsin álló *szedőkádba*, *szedőhordóba*, *fönnállóba* öntötték és a csoportosan elhelyezkedő pincékhez (például Dunaföldvár, Paks, Szekszárd, Ócsa, Nemesnádudvar, Hajós stb.) vagy a lakóházakhoz szállították, ahol megfelelő ideig erjesztették szüretlen állapotban. (A szüretre lásd még: Mártonffy K. 1854; Vahot I. 1854; Vajkai A. 1938b; Bauer, M. 1954; Börcsök V. 1974; Égető M. 1983b, 1984; Fajcsák A. 1990; Balassa I. 1991b; Csoma Zs. 1994–95.)

Borkészítés

A történeti-néprajzi kutatások feltételezik, hogy hazánk területén a középkor folyamán kizárólag vagy legalábbis túlnyomórészt fehérbort készítettek (Belényesy M. 1955b: 20; Andrásfalvy B. 1957: 56–58). A vörösborról csak igen későn, a 16. században esik szó az írásos forrásokban. Az egykorú tudósításokból az is kiderül, hogy ekkortájt még jóval kevesebbet termesztettek kék szőlőből, mint fehérből. A 17–18. század folyamán a vörösbort javára változott a helyzet. Nagy múltú, híres borokat termő borvidégeink egy része változatlanul megmaradt a fehérborok előállítására mellett. Mások viszont, történelmi jelentőségűek (például Baranya, Somogy, Buda és

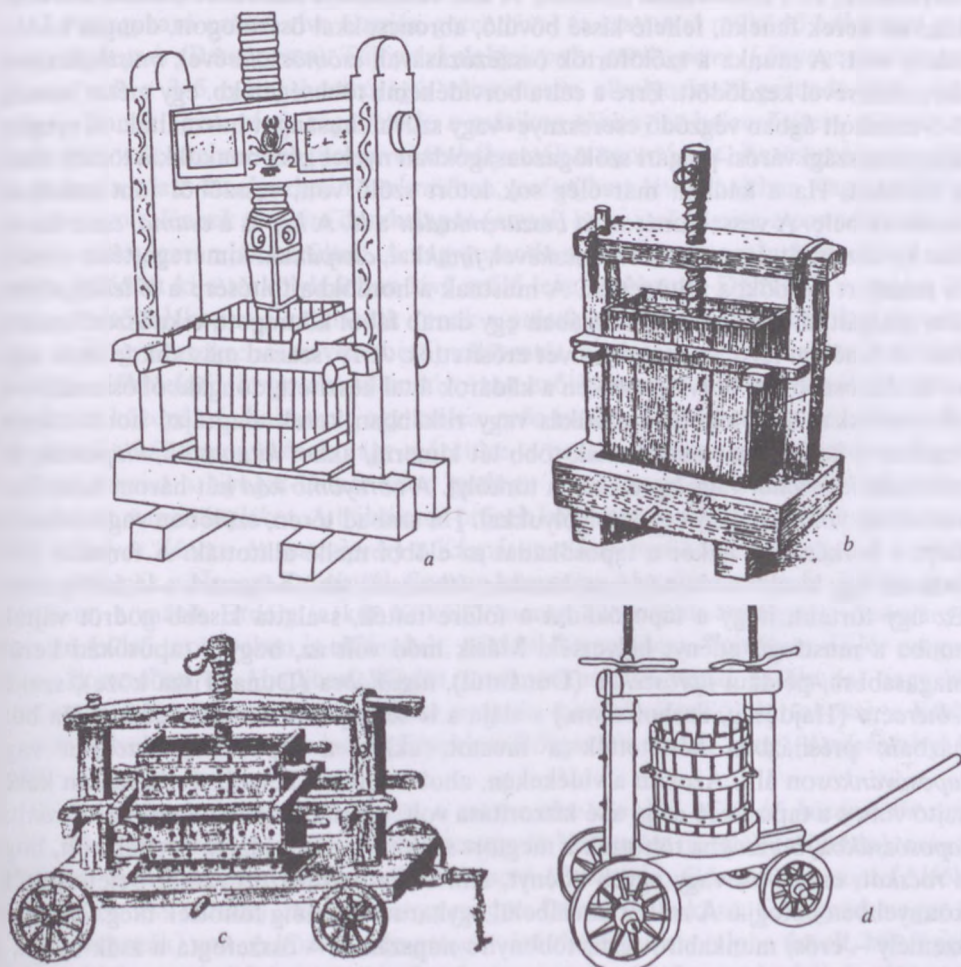

129. ábra. Bálványos prések: a) gúzsos prés: 1. főfa, 2. patkányfutó, 3. présmelence, 4. mustkifolyó, 5. szárfa, 6. röntfa vagy rigó, 7. préstuskó, 8. orsó vagy préshajtó bot, 9. durung, 10. papok, 11. gúzsral körültekert törköly, 12. asztal, 13. vezrsnyek vagy orsó tok, 14. kóbolgó szeg Cserföld (Zala vm.); b) melencés prés: 1. felsőbábán, 2. alsóbábán, 3. présmelence, 4. rokkaláb, 5. orsu, 6. hajtókar, 7. garatfészek, 8. garat vagy katruc, 9. pap, 10. kaloda, 11. ék, 12. szűrűkosár, 13. csatorna, 14. lezsnek, Szomoróc (Vas vm.)

130. ábra. Erdélyi prések: a) medveprés: 1. medve, 2. köldök, 3. sróf, 4. orsó, 5. hajtórúd, 6. járom, 7. pap, 8. kas, 9. fák, 10. hátsó medve, 11. sajtókő, 12. kötés, 13-14. talp, Nagyenyed vidéke (Alsó-Fehér vm.); b) ékekkel működő prés, Váralmás (Kolozs vm.)

és Gyöngyös vidéke) és újabban fellendültek (például az Alföld) részben vagy egészben áttértek a vörösbor készítésére. A 19. század elejétől a vörösbor ismét kezdett háttérbe szorulni. Helyét a félvörös, *siller*, *kártélyos* vagy *pirkanyós* borok foglalták el (Keleti K. 1875: 134–135; Andrásfalvy B. 1957: 50–56). A 19–20. század fordulójától a piaci kereslet egyre inkább a határozott színre (vagy vörös, vagy fehér) törekvést kívánta meg a termelőkötől. A jó minőségű, piacképes vörösbor előállítása azonban sokkal több tényező függvénye, mint a hasonló minőségi szintű fehérboré. Ennek eredményeként a 19. század végétől ismét a fehérborok termelése került túlsúlyba – legalábbis ami az árubort illeti. A minőségi vörösborok előállítása pedig – kevés kivételtől eltekintve – a 19. század második felétől mindinkább kereskedők és úri birtokosok pincészeteibe szorult vissza. A paraszti bortermelők saját fogyasztásra

131. ábra. Középsős prések vagy sajtók: a) alulhajtós sajtó, Soltvadkert (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.); b) felülhajtós sajtó, Borsodgeszt (Borsod vm.); c) középsős, felülhajtós, kerekes sajtó, Kecskemét (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.); d) állóorsós, kerekes sajtó, Kiskunhalas (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.)

előállított bora azonban – a szőlősgazdák lassabban változó ízlésének megfelelően – azokon a tájakon, ahol a 18. század folyamán a vörösbor termelése volt az uralkodó, „a bor” továbbra is a vörös vagy félvörös maradt szinte napjainkig.

A fehérbor készítése

Fehérbort általában fehér és esetleg kevés festőanyagot tartalmazó vörös (piros) szőlőfajtákból taposással és sajtolással, egyes vidékeken pedig csak sajtolással nyertek. Színe a benne lévő fehér fajtáktól függően a halvány zöldessárgától a sötét aransárgáig változó volt. A szőlőt zúzatlan állapotban, *parázson* vitték a feldolgozás helyszínére, és a szedőkádba öntötték. A kád valamennyi fehérbort termelő borvidékünkön kerek fenekű, felfelé kissé bővülő, abroncsokkal összefogott, dongás kádár-edény volt. A munka a szőlőfürtök összezúzásával, *csömöszölésével*, *muszkolásával*, *dürückülésével* kezdődött. Erre a célra borvidékeink többségén kb. egy méter hosszú, 3–5 csonkolt ágban végződő cseresznye- vagy szilvafahusángot használtak. A nyugat-magyarországi városi-polgári szőlőgazdaságokban nyeles zúzóbunkókkal törték össze a fürtöket. Ha a kádban már elég sok letört szőlő volt, vesszőből font *szűrökast* nyomtak bele. A vesszőfonáson át *beszüremkedett a lé*. A *háj* és a *csuma*, *csuta* azonban kívülmaradt. Így a kasból *mericskével*, *finakkal*, *cserpákkal* kimeregették a *színlét*, és mindjárt hordókba töltögették. A mustnak a hordókba töltésére a *tődeklő*, *tőrike*, *lihu* szolgált, mely régebbi formájában egy darab fából kifaragott, teknőszerű eszköz volt. A fenéken lévő lyukba rézcsövet erősítettek. A 19. század második felében egyre általánosabb lett borvidégeinken a kádárok által készített, dongákból összeállított, abroncsokkal összefogott, hosszúkás vagy ritkábban kerek alaprajzú hordótölcsér. Amikor a kasból már nem tudtak több lét kimerni, akkor *kitaposták*, *kitiporták*, *kinyomták*, *kigázóták* vagy *kipréselték* a törkölyt. A *bornyomó kád* két-három hektoliteres edény volt, fenekén egy kifolyólyukkal. Ha szabad téren, szőlőben vagy udvaron folyt a borkészítés, akkor a taposókádat az előbbi mellé állították. A fenéken lévő lyuk alá egy kisebb edényt (*dézsza*, *bocskás*, *félmetszés* stb.) helyeztek a lé felfogására. Ez úgy történt, hogy a taposókádat a földre tették, s alatta kisebb gödröt vájtak, amibe a mustfogó edényt helyezték. Másik mód volt az, hogy a taposókád került magasabbra, például *tiprószék*re (Dunántúl), *lugzólábra* (Duna–Tisza köze), szekér *felhércé*re (Hajdúság, Szabolcs vm.) s alája a lé felfogására szolgáló edény. Ha borházban, présházban készítették a mustot, akkor a taposókád *ászokfán* vagy *taposóvánkoston* állt. Azokon a vidékeken, ahol az elmúlt kétszáz év folyamán kevés sajtó volt, s a taposás fő célja a lé kiszorítása volt, ott ritka szövésű *bornyomó zsákba*, *taposózsákba*, *borzsákba* töltötték a megtört szőlőt. A zsák oldalán hasíték volt, hogy a *rocskát*, *cserpákot* vagy egyéb edényt, amivel az összezúzott szőlőt beletöltötték, könnyebben befogja. A zsákot körülbelül egyharmad részéig töltötték meg. A *taposó* személy – erős, munkabíró férfi, többnyire napszámos – összefogta a zsák száját, s *kétoldalra meggázolta*, majd összecsavarta a zsák száját és addig *táncolt* rajta, amíg lé jött belőle. A taposókádból kifolyó lét *mericskével*, *cserpákkal* hordókba töltögették. A megmaradt *törkölt* vagy *malátát* (Erdély) a zsákból a *törkös dézsába* vagy *törkös hordóba* ürítették. A taposás igen nehéz munka volt, ezért a szüreti napszámosok

közül mindig a taposók bére volt a legmagasabb. Általában mezítláb, tiszta lábbal tapostak, de ahol igen kései szüreteket tartottak (például Tokaj-Hegyalján és a borsodi Hegyközben), ott nem ritkán csizmát is húztak e munkához.

A zsákban taposás mellett – azokon a vidékeken, ahol a tiprás után még préseltek is – a taposásnak egy feltehetően régebbi, mondhatnánk eredeti formája maradt fenn: a kádban összegyűjtött szőlőt, zsák alkalmazása nélkül, egy vagy több (két-három) ember mezítláb megtaposta a szüretelőkádban. Azokon a nyugat-dunántúli területeken pedig, ahol *melencés prést* (a főfás-guzsos prés egyik fajtája) használtak, ott a prés *melencéjében* tiportak.

A 19. század végéig hazánkban a szőlő *sajtolására*, *sutulására*, *préselésére* kizárólag fából készült szerkezeteket használtak. A borsajtóknak három alaptípusát különítette el a kutatás (Vincze I. 1958a):

1. Az egykarú emelő elve alapján gerendával és csavarral működő *bálványos prés* vagy *régős prés* (Baumpress). Táji nyelvi alakjai: *prős*, *pörös*, *peres*. Lényeges szerkezeti eleme volt a 3–5 méter hosszúságú, vízszintesen elhelyezkedő gerenda (*főfa*, *bálvány*). Ennek egyik végét rögzítették, a másikon többnyire beleerősített, súllyal terhelt orsó volt, melynek segítségével szabályozták a nyomóerőt. Az összezúzott szőlő a gerenda alatt elhelyezkedő *melencében*, *présaljban* lévő *garatban* vagy *törkölyös ládában* volt. Ennek tetejére deszkalapot (*asztal*) helyeztek, amire a *papnak* nevezett rövid, vastag gerendák kerültek. A nagygerenda nyomása a papra nehezedett, s ezáltal sajtolódott ki a törkölyládában lévő szőlő leve. A Nyugat-Dunántúlon még a 20. század első felében is alkalmazták ennek a prés típusnak egy igen archaikus (közvetlen ókori gyökerekre visszavezethető) változatát, a *guzsos* prést. Ez abban különbözött az előbbiektől, hogy a sajtolandó zúzott szőlőt nem ládába helyezték, hanem a melence közepén felhalmozva egy széles, erős iszalagfonattal szorították össze. Tekintettel a bálványos prések nagy méretére, a présház is hozzájuk igazodott. Egyes adatok szerint a Nyugat-Dunántúlon gyakran a már meglévő prés fölé építették a présházat, vagyis *hajlékot*. A bálványos prések különböző változatainak (*guzsos*, *garatos*, *kő súlyos*, *láncos* és *medveprés*) a Kárpát-medencében két fő elterjedési területe volt. Az egyik a Nyugat-Dunántúl: Sopron környéke, Vas, Veszprém és Zala megyék területe, a másik Erdély: a két Küküllő mente, Szászföld, Szilágyság. Szórványosan közbülső területeken is előfordult, például Somogyban, Tolnában, Fejér megyében, Borsodban és Abaújban, főként a városokban. A budai és óbudai nagy kő súlyos préseket, a város terjeszkedése nyomán megszűnő szőlők birtokosai, a Buda-vidéki falvak (például Budaörs, Etyek) szőlősgazdái vették meg (Andrásfalvy B. 1957: 66).

2. A szőlőprések másik fő típusa a csavar elve alapján működő *középsős sajtó* volt. Táji elnevezése: *sató* (Baranya, Somogy és Veszprém megyék területén), *satu* (a Balaton mellékén és a Duna mellékén), *sotó* (Palócföld, Gömör m.), *sotu* (Alföld, Sopron és Vác vidéke), *sutu* (Baranya megye, Duna-Tisza köze, Csongrád megye és Udvarhelyszék) volt. A középsős prések vázát hasábforma talpba ácsolt, két függőleges oldalgerenda képezte, amelyeket fent egy vastag kötőgerenda, *bálvány* kapcsolt össze. Ebbe illeszkedett az *orsó* vagy *csavar*, amit a *csavarfejen* keresztüldugott rúd segítségével lehetett följebb-lejjebb csavarni. A talpon helyezkedett el a lécekből összeállított, négysegletes *kosár*, amibe a sajtolandó szőlőt helyezték. A tetejére tett

papra nehezedett a csavar szorítóereje. A kötőgerenda, amiben a csavar fel-le járt, átfordítható volt, hogy a törköly ki- és berakásakor a csavarfej ne akadályozza a munkát. E típus kétorsós változatait főként Tolnában és Baranyában használták, de szórványosan másutt is előfordultak (például Eger). Későbbi fejlődés eredményének tekinthetők a középorsós sajtók úgynevezett *felülhajtós* változatai. A konstrukció lényege, hogy a hajtókar a csavarnak a keresztgerenda fölé kinyúló végébe illeszkedett, így a sajtót szabad téren elhelyezve, teljes, 360 fokos fordulat végezhető az orsóval, míg az előbbi, úgynevezett *alulhajtós* változatoknál csak 140–150 fokos fordulat érhető el. Mind a főfás, mind a középorsós sajtók változatai (az utóbbi típus kivételével) helyükön rögzítettek voltak.

3. A harmadik alaptípust az *állóorsós sajtók* képviselik. Elterjedtebb népi neveik: *gyertyás prés*, *kosos prés*. Szerkezetileg azonosak voltak a *sajtprésekkel*. Leggyakrabban kétorsósak voltak, s az orsók egyúttal a középorsós sajtóknál használt két oldalgerenda szerepét is betöltötték. Ennél a prés típustól is a fatörzsből faragott, lábakra helyezett *talpon* állt a lécekből összeállított, négysegletes *kosár*. A nyomóerőt a vízszintesen elhelyezett *nyomópalló* közvetítette, amit egy-egy fából, utóbb vasból készült csavarhajtó kar segítségével szorítottak egyre lejjebb. Elterjedési területe az eddigi kutatások alapján meglehetősen szűk volt. Eddig Somogyból és Tolnából régebbi, a Duna–Tisza közéről pedig szórványosan néhány újabb változata ismert (Vincze I. 1958a: 18–23; Fejér G. 1987). Újabb alakulása mellett szól, hogy az ismert változatok mind könnyen kezelhető és hordozható szerkezetek. Eredetére vonatkozólag csak feltevések vannak. Magyarországon kívül csupán Itáliából és Svájc területéről ismerünk párhuzamokat.

Az emelőgerenda és a csavar kombinációjával működő sajtoló erőgépet, melynek kései utódai a mi bálványos préseink is, feltehetően a görögök találták fel, a rómaiak átvették, tökéletesítették és széles körben elterjesztették (Bassermann-Jordan, F. 1923: I. 236–361). A kutatás eddigi álláspontja szerint nyugat-dunántúli elterjedtsége a vidék római eredetű borkultúrájának öröksége és egyben bizonyítéka is (Vincze I. 1958a). Európában a magyar nyelvterület határain kívül nyugat felé és a Földközi-tenger vidékén mindenütt megtalálható volt az elmúlt évszázadok során. Kelet felé nem ismerjük elterjedési területét (Vincze I. 1975).

A középorsós sajtók megjelenése Nyugat-Európában a 16–17. századra tehető. Valószínűleg onnan terjedt kelet felé. Hazánkban az első datált darabok a 18. századból ismeretesek, főként úri és polgári használatban. A középorsós sajtók a 18. század végétől Pozsony és Nyitra vidékén, Észak-Magyarországon, a Dunántúlon, Tolna és Baranya megyékben nagy számban; szórványosan pedig valamennyi bortermő vidékünkön előfordultak.

A mennyiségi termelés előtérbe kerülésével a 19. század folyamán, különösen annak utolsó harmadában egyre jobban megnövekedett az igény a prések iránt. A gyári szőlőprések elterjedése előtti időben falusi bognárok, ügyes kezű fűrő-faragó emberek is készítettek – a régi középorsós sajtók mintájára, de már vas alkatrészekkel – sajtókat. A súlyos tölgyfatalapzat helyett négy lábra állították és teljes egészében kisebb és könnyebbé tették. A kifolyó must felfogására vékonyabb lécekből készült *láda* szolgált. Az orsók eleinte még ezeknél is fából voltak, az 1890-es években azonban megjelentek a *vasorsók*, majd a gyári prések mintájára a törkölytartó ládát is

henger alakú *kosár* váltotta fel. Az alkatrészeket faékek helyett vascsavarok és pánatok fogták össze.

Az alföldi homokterületeken, főként a Duna–Tisza közén terjedt a könnyen mozgatható szőlőpréseknek egy továbbfejlesztett, helyi igényekhez alkalmazott változata volt a *kerekes sutu*. Feltehetően a jól jövedelmező *bérpréselés* hatására fejlesztették ki ezt a változatot. Szegényebb emberek, akik valami módon szert tudtak tenni egy-egy kerekes sutura, házról házra járva tizedrésztért préselték a szőlősgazdák törkölyét (Vincze I. 1958a: 20–21; Égető M. 1983b: 205, 209).

Szőlőkultúránk táji-történeti típusterületeinek felvázolása során a néprajzi kutatás a borkészítés szempontjából préses és préstelen területre különítette el az ország területét. Préses területnek tekintette Vas, Zala, Veszprém és Nyugat-Somogy vidékét, valamint „a beköltöző német telepesek által továbbfejlesztett városi-polgári szőlőterületeket”, vagyis Sopron, Pozsony, Buda stb. vidékét (Vincze I. 1958a: 21). Az ország többi részét, eltekintve a világi és egyházi nagybirtokoktól, az eredendően préstelen területek közé sorolta, ahol a paraszti szőlőgazdaságokban a 18. század végétől kezdtek terjedni a középszerűs sajtók régebbi típusai, részben uradalmi, részben német telepes lakosok közvetítésével (Vincze I. 1958a: 18–21). Az újabb kutatások alapján úgy tetszik, hogy a prések alkalmazása jelentős mértékben függött a paraszti vagy mezővárosi üzem nagyságától vagy felszereltségétől is (Égető M. 1993a: 157–158).

A vörösbor készítése

A hazai vörösborkultúra történeti hátterére a fentiekben már több alkalommal utaltunk, ezért itt most csupán a készítés technológiája kerül sorra. A vörösbor egyes kék szőlőfajták héjában található és erjesztés útján kioldódó festékanyagtól nyeri színét. Hazánkban a vörösbor jellegzetes szőlőfajtája a *kadarka* volt, mely Sopron környéke kivételével, úgy tetszik, valamennyi jeles, vörösbort termő vidékünkön (Buda, Eger, Szekszárd, Villány) a borkészítésnek szinte egyedüli alapanyagát szolgáltatatta.

A vörösbornak szánt szőlőt már a csöbörben letörték. A megtelt csöbröt a csöbörhordók a szüretes kocsin álló *kádba*, *fönnállóba*, *félfenekes hordóba*, *kancahordóba* öntötték. A kocsin egy ember állt, aki minden csöbör felöntésekor újra meg újra *megcsomiszlózta*, *lemuszkolta* a hordó tartalmát. Ennek a zúzott szőlőnek (melyben együtt van a *lé*, *mag*, *héj* és *csuta*) sajátos, csak a vörösbort készítő vidékeken elterjedt neve: *csemege*, *csömöge*. Ha a fönnálló megtelt, a pincéhez, vagy ennek híjával levő helyeken a lakóházhoz szállították, itt a *csömögemerővel* vagy *körmőssel* (szőlőszedő villa) a *fertályba* szedték és átöntögették a szőlőzúzalékot a *taposó kádba*. Lé-
dúsabb részét *finakkal* merítették ki.

Vörösborkészítésnél a taposás a következőképpen történt: a *nagykád* száján két rövid gerendát fektettek keresztül, erre helyezték a *taposókádat*. A nagykád a vörösborkészítésben jellegzetesen balkáni hatásokat mutató helyeken (Budától dél felé egészen Baranyáig) kerek fenekű, dongás, abroncsokkal összefogott kádáredény volt. A fehérbort készítő vidékeken használatos formákkal ellentétben fenekének

átmérője szélesebb volt, mint a száj átmérője, vagyis felfelé szűkülő forma volt. Neve általánosan: *kaca*, *káci* volt. A taposókád kisebb, 1 hl körüli űrtartalmú kád volt. Fenéklapja lyukacsos, közepén négyszegletes nyílás, amit egy fogóval ellátott deszkalappal lehetett nyitni-csukni. Ebben a kádban zsák nélkül tiporták a szőlőt. A lé – a héj és mag kíséretében – a lyukakon keresztül a *káciba* folyt. Amikor már jól *meggázolták* a *csömögét*, a beerősített nyél segítségével felemelték a fenékszáró lapot és az egészet belekotorták a *káciba*. A bort két-három hétig *foratták* a *törkőn*. Erjedés közben a törköly a felszínre jött, ezért minden reggel és este meg kellett locsolgatni a lével, időnként lenyomkodni, nehogy megsavanyodjon. Amikor az erjedés megállt, készen volt a bor. A kád száját lefedték egy kerek deszkalappal, sárral lesimították, légmentesen letapasztották. A *törkösbort* nem fejtették le, hanem törkölyéről fogyasztották. A *káci* alsó részén volt a *csap*. Ha inni akartak a borból, innen eresztették le a szükséges mennyiséget. Ez a vörösbor *erős ízű, sűrű, vastag* ital volt, ezért is nevezték gyakran *bikavérnek*. Tréfásan *kadarkaolajnak* is mondták. A hosszú erjesztési idő alatt nagy mennyiségű *tannin* (csersav) került bele, ami konzerválta, így az ilyen bor eltartásához nem volt szükség pincére.

A 19. század elején az európai borízlésben bizonyos változás következett be. A nehéz, sűrű, fanyar ízű vörösborok helyett nagyobb keletje lett a vékonyabb italú, könnyed asztali boroknak. Ennek megfelelően vörösbort termelő vidékeinken egyre csökkentették a törkölyön erjesztés időtartamát. Az eladásra szánt bort hamar lefejtették és a fehérborhoz hasonlóan hordókba szűrték. Csekély szőlővel rendelkező, önellátó bortermelők azonban gyakran még századunk elején is *törkölyéről itták* meg borukat. A törkölyön tartás időtartamának lecsökkentésével azonban nemcsak fanyarságától és sűrűségétől szabadult meg a vörösbor, hanem színéből is veszített. Ezért a fogyasztók egy része által továbbra is igényelt sötétvörös színt a múlt század első harmadától gyakran a földi bodza, *csete* (*Sambucus ebulus*) összezúzott bogyóinak a *csömögébe* való keverésével nyerték. A 19. század második felétől már inkább *festőszőlőt* (*izabella*, *otelló*) alkalmaztak erre a célra. A vörösbor készítésének és tárolásának a fentiekben leírt „tisztá” formáját századunkban már csak a Balkán-félszigeten, elsősorban Bulgáriában és Albániában alkalmazták (Andrásfalvy B.–Rokk, Z. 1962; Peneva-Sabeva, L. 1971).

Az ország jelentős területét érintő és a néprajzi irodalomban balkáni eredetű vörösborkultúráként számon tartott borkészítési technológia mellett külön kell szólni a Fertő-melléki (Sopron) vörösbor készítéséről. Fő szőlőfajtája a *kékfrankos*, melynek sokkal nagyobb a festékanyag-tartalma, mint a kadarkáé. A puttonyokban megtört szőlőt a szüreteskocsin álló *lajtba* (szállító hordó), vagy kisebb gazdaságok esetén *kádba* öntötték. A lezúzott szőlőt, a *cefrét* a városbeli háznál lévő pincéhez szállították. A *lajt*ból vályúk (*Schusskar*, *Rinne*) segítségével csúszttatták le a pinceablakon át a *kádba*. Néhány napos erjesztés után (az időjárástól függően 2–4 nap) préselték, s a bort hordókba töltögették (Limbacher F.–Posch K. 1913; Bauer, M. 1954). E borkészítési technológia történeti hátterével eddig keveset foglalkozott a hazai néprajzi irodalom. Valószínűnek látszik, hogy nyugat felől érkezett és a Rajna-vidékkel rokon (Andrásfalvy B. 1957: 54; Weinhold, R. 1965: 170–171).

Azok az elbeszélő források, amelyek a középkorban és a későbbi századok folyamán Magyarország borbőségéről írtak, szinte kivétel nélkül megemlékeztek arról is, hogy milyen bámulatosan változatosak, sokfélék ezek a borok. E megállapítások azonban kivétel nélkül fehérborainkra vonatkoztak, melyeknek íze, színe, zamata annyiféle volt, ahány a borvidék, sőt, még annál is több, mert sokszor még egyazon borvidéken belül is jelentős eltérések voltak a különböző hegyek termése között. Ennek oka az, hogy a filoxeravész előtt fehérborokat termelő vidékek talaja, éghajlata, uralkodó szőlőfajtái, a szőlő művelési technikája és a borkészítés technológiája vidékenként más és más volt. Ezzel szemben a vörösborok túlnyomó többsége azonos szőlőfajtákból, azonos borkészítési technológiával készült, ezért az egri, budai vagy szekszárdi vörösborok alig-alig különböztek egymástól. A két alapvető borkészítési technológia (fehérbor – vörösbor) mellett borvidékeink egy részén régtől fogva gyakorlatban voltak bizonyos speciális eljárások is, melyeknek segítségével különleges borokat is készítettek.

Az aszú és a szamorodni

Az aszúbor megkülönböztetésére és készítésére irányuló törekvés hazánkban és Európa-szerte is a 16. századtól kísérhető nyomon. A megtöppedt és nemes rothadást kapott szőlőszemek *aszúszőlő* elnevezését 1560 táján jegyezték fel először magyarul. Hazánkban aszúsodásra leginkább az a régi közép-dunai szőlőfajta hajlamos, melyet Északkelet-Magyarországon *furmint*nak neveznek, de különféle nevek alatt (például *szigeti*, *kéknelyű*, *moszler*) előfordul Stájerországtól Erdélyig, Tokaj-Hegyaljától Szlavóniáig (Németh M. 1967: 139–140).

A lédús és aszúszemek különválasztása nélkül készült bort Tokaj-Hegyalján *szamorodni*nak nevezik, amely a 17–18. században a lengyelek kedvelt itala volt. Nagy valószínűséggel tőlük származik elnevezése is. A különválogatott aszúszemekből *aszútésztát* tapostak. Kicsepegő leve az *eszencia*, melynek cukortartalma 50–60 százalékpontos körül van és illóolajokban igen gazdag. Régente orvosságnak és gyengébb borok feljavítására használatos szirupként is őrizték. Az aszútésztára töltött *színmust*ból erjedt az *aszúbor*. Aszerint, hogy hány puttony aszúszemet használtak egy gönci hordó borhoz, a kész aszúbort két-, három-, négy-, öt-, sőt hatputtonyosnak nevezték. Néhány napi forrás után szűrik le és hordóra töltik. A visszamaradó törkölyre, sőt az aszúbor *seprőjére* is szoktak gyengébb bort tölteni, mely áterjedése után kellemes zamatú lesz. E borfajtákat *fordítás*nak, illetőleg *máslás*nak nevezik.

Aszúbort elsősorban nagyobb mezővárosi és földesúri gazdaságokban készítettek. A jobbágyság akár önként, akár kényszerből, de a földesuraknak adták el jó pénzen a kiválogatott aszúszemeket, a megmaradt szőlőből pedig közönséges bort, úgynevezett *ordináriumot* szűrték (részletesen lásd Balassa I. 1991b: 459–522). Tokaj-Hegyalján kívül Bereg, Borsod, Abaúj és Zemplén megye más bortermő hegyein, továbbá Nyugat-Magyarországon is készítettek aszút (Prickler, H. 1965; Csoma Zs. 1986c).

Ma már kevésbé tudott, hogy a fehér aszúhoz hasonlóan készült régebben *vörös*

aszú is, például Szentendrén, a ménesi borvidéken és a Szerémségben. A kadarka fürtjei déli fekvésű hegyoldalainkon jól aszúsodnak. A tőkén megtöppedt, illetve szalmán megaszalt kadarkaszemeket csak februárban zúzták össze, s ekkor már természetesen nem mustot, hanem *bort* töltöttek az *aszúpépre*. Mivel esszenciát sem szűrtek le róla, az áterjedés után nyert *vörös aszú* sokkal magasabb szesztartalmú volt, mint a tokaji fehér aszú.

Az ürmösbor

Fűszeres borokat mind Európában, mind hazánkban igen régtől fogva készítenek. Mint azt az ital neve is mutatja, az ízesítésre használt alapvető fűszer az ürömfű volt, mégpedig a *magvas fehér üröm*. Emellett azonban számos más fűszerszámot is alkalmaztak, például fahéjat, izsópot, mustármagot, kálmosgyökeret, tormát, szegfűborsot, szegfűszeget, citrom- és narancshéjat stb. A fűszereket vagy az erjedésnek induló musthoz adagolták, vagy a már kész borba helyezték bizonyos időre. Az *ürmös* vagy *irmes* készítésének általános, régi módja volt, hogy a fűszerkeveréket kis vászonzacskóba kötve, a már kiforrott borba helyezték, pontosabban: egy zsinegen a hordó száján át belelógatták, s a hordót szorosan ledugaszolták. Bizonyos idő elteltével, miután az íz- és illatanyagok kioldódtak, a füveszacskót kivették, s kész volt az *ürmös*. A jól bevált fűszerkeverékek receptjét a készítőök, más konyhatitkokhoz hasonlóan, féltékenyen őrizték.

Az ürmösbor készítésének másik alaptípusát hazánkban az úgynevezett *rácürmös* képviselte. Ennél az eljárásnál egy megfelelő nagyságú hordót félig raktak szép érett kadarkafürtökkel, majd az egészet felöntötték friss, édes musttal. Az így elkészített *szőlőágyon* vagy *ürmöságyon* néhány hét alatt kiforrt a vörös színű illatos, zamatos ürmösbor. Az ürmost sohasem fejtették le másik hordóba, hanem az ürömöságyról fogyasztották. A kivett mennyiséget azonban feltétlenül utána kellett tölteni, másképpen megromlott volna az ürömöságy. Az Érmelléken mindig borral töltötték fel a hordót, így az egyszer jól elkészített és gondosan kezelt ürömöságy akár nyolc-tíz évig is eltarthatott, és kitűnő itallal szolgált. Másutt viszont, például Szekszárd környékén, az elfogyasztott ürmös bort vízzel pótolták. Mire eljött a nyár, a *szőlősbort*, ahogy errefelé az ürmost nevezték, könnyű italú, savanykás kapásborrá vált. A rácürmös készítésének számos változatát ismerjük a különböző borvidégekről. Míg például a Szerémségben venyigével együtt metszették le és helyezték a hordó aljára a fürtöket, addig az Érmelléken letört szőlővel rakták meg az ürömöságyat. Volt, ahol kizárólag fehér ürmost használtak ízesítésre, másutt viszont mustármagot és néhány szál tormát is tettek a fürtök közé. Ez a fajta ürömökészítés az eddigi kutatások alapján a török hódoltság időszaka alatt terjedt el Magyarországon (Andrásfalvy B. 1957: 67).

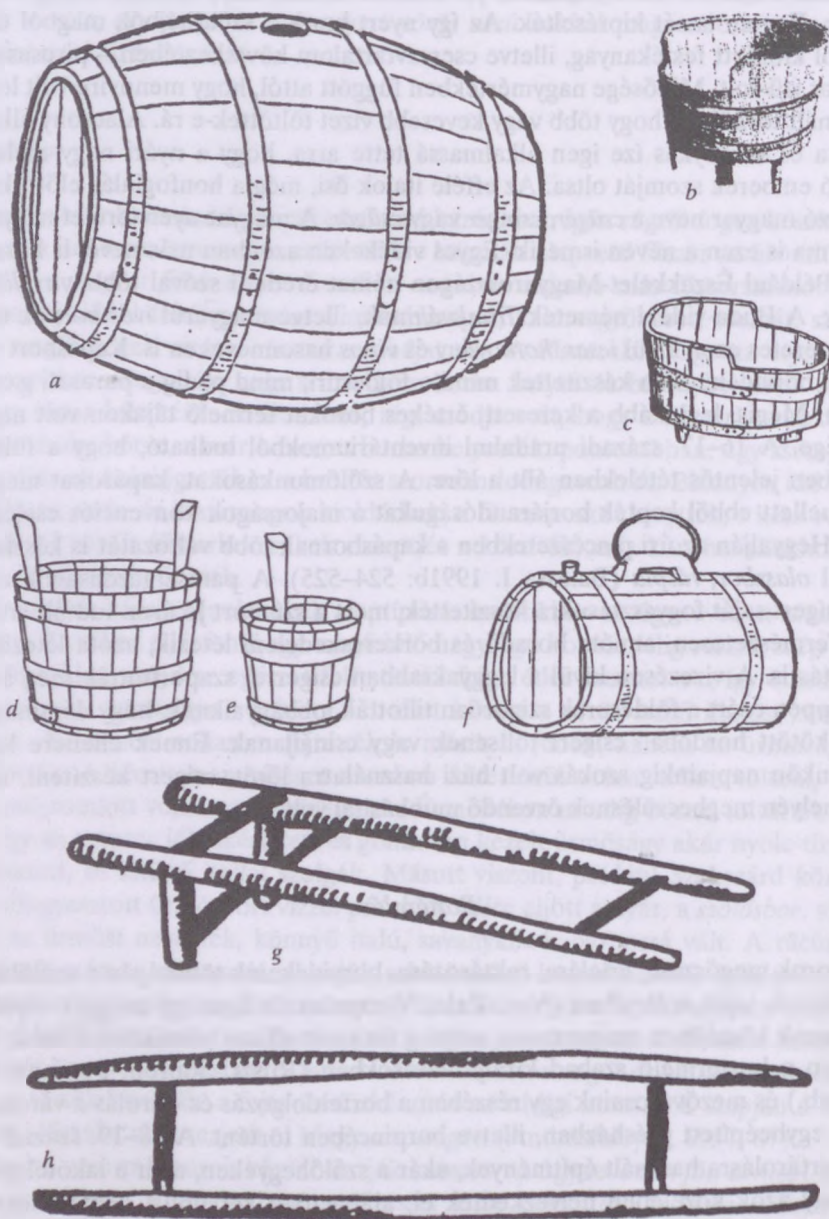
Többnyire az ürmösborok között tartják számon az úgynevezett *főtt ürmost* is. Ez azonban valójában nem bor, hanem főzéssel kissé besűrített és konzervált, édes, fűszeres must. Ürmös bort – legalábbis az utóbbi száz-százötven évet tekintve – hazánkban csak házi használatra készítettek. Ünnepi asztalra szánt csemege volt ez, de gyógyszerként is számon tartották és széles körben alkalmazták, nemcsak étvágygerjesztőnek és gyomorerősítőnek, hanem a legkülönbözőbb betegségek gyógyítására is.

Az elmúlt 2–3 évszázadban sokféle szokás volt, hogy az egyszer már kisajtolt vagy kitaposott törkölyre vizet öntöttek, jól összekeverték, majd néhány napig erjedni hagyták. Ezután ismét kipréselték. Az így nyert bor – a szőlőhéjból, magból és kocsányból kioldott festékanyag, illetve cseresavtartalom következtében – pirosas színű és fanyar ízű volt. Minősége nagymértékben függött attól, hogy mennyire volt lédús a felhasznált törköly és hogy több vagy kevesebb vizet töltöttek-e rá. Alacsony alkoholtartalma és savanykás íze igen alkalmassá tette arra, hogy a nyári nagy melegben dolgozó emberek szomját oltsa. Az efféle italok ősi, még a honfoglalás előtti korból származó magyar neve a *csüger*, *csinger* vagy *csügör*. A magyar nyelvterület nagyobbik részén ma is ezen a néven ismerik. Egyes vidékeken azonban más nevei is használatosak. Például Északkelet-Magyarországon német eredetű szóval többnyire *lőrének* nevezik. A Buda-vidéki németek *Trunkvájnnak*, illetve magyarul *ivós bornak* mondják. Ismeretes ezen kívül *icsar*, *korkovány* és *vinos* hasonneveken is. Kapásbort szinte minden borvidékünkön készítettek mind a földesúri, mind pedig a paraszti gazdaságokban. Mégis, leginkább a keresett, értékes borokat termelő tájakon volt nagy jelentősége. A 16–17. századi uradalmi inventáriumokból tudható, hogy a földesúri pincékben jelentős tételekben állt a lőre. A szőlőmunkásokat, kapásokat megillető adag mellett ebből kapták borjárandóságukat a majorságok konvenciók cselédei is. Tokaj-Hegyalján az úri pincészetekben a kapásbornak több változatát is készítették, például *olaszbor*, *rásfia* (Balassa I. 1991b: 524–525). A parasztgazdaságok a lőrét vagy csigert saját fogyasztásukra készítették, mert a színbort jó áron tudták értékesíteni. Természetesen, amióta boradó és borkereskedelem létezik, azóta létezik borhamisítás is. A vizezésen kívül a leggyakrabban csigerral szaporították meg a tiszta bort, éppen ezért a földesurak szigorúan tiltották jobbágyaiknak, hogy dézsmaszedés előtt „kötött hordóba” csigert töltsenek vagy csináljanak. Ennek ellenére legtöbb vidékünkön napjainkig szokás volt házi használatra lőrét, csigert készíteni, mely a maga helyén megbecsülésnek örvendő munkásital volt.

Bortárolás

A borok megőrzése, érlelése, raktározása, borvidégeink többségén a szőlőhegyen, kinek-kinek saját szőlőjében (Vas, Zala, Veszprém és Somogy megyék területén) vagy annak közelében, csoportosan, esetleg utcasort alkotó pincékben történt. Ezzel szemben a bortermelő szabad királyi városokban (Ruszt, Sopron, Pozsony, Győr, Buda stb.) és mezővárosaink egy részében a borfeldolgozás és -tárolás a városi lakóházzal egybeépített présházban, illetve borpincében történt. A 18–19. század folyamán bortárolásra használt építmények, akár a szőlőhegyeken, akár a lakótelepüléseken vagy azok közelében helyezkedtek el, alapvetően két típust képviseltek: 1. A földfelszínen elhelyezett, vagy csak igen csekély mértékben földbe mélyesztett padozatú, felmenő falú épületekben. Ilyenek a nyugat-dunántúli *szőlőbeli* vagy *hegyi hajlékok* és az alföldi *boroskamrák*. 2. Földfelszín alatti, folyosószerűen kivájt, egyes vidékeken boltozott járatokban, illetve teremszerűen kiképzett helyiségekben. Ilye-

nek a *lyukpincék* (présházzal vagy anélkül) és a lakóház, illetve gazdasági épületek alatt elhelyezett pincék. (A szőlőfeldolgozó és bortároló építmények részletes ismertetését a MN IV. kötetének Építészet c. fejezete tartalmazza.)

132. ábra. Pincegazdasági eszközök: a) boroshordó; b–c) hordótölcsérek (általános formák); d–e) finak és fertály, Tiszakécske (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.); f) légely, Nagyenyed vidéke (Alsó-Fehér vm.); g) hordóhajtó csántér (általános forma); h) korcsolya vagy kúcsorja (általános forma)

Akár felszín feletti, akár felszín alatti épületekben tárolták is a bort, elmondható, hogy a fehérbort termő borvidégeinken a közelmúlt évszázadokban főként *hordókat* használtak erre a célra. Az a tény, hogy a szó eredeti jelentése ‚borhordó edény’ volt (TESz II. 146), arra utal, hogy itt egy szállítóeszköz széles körű földrajzi és funkcionális térhódításával állunk szemben. Bár ez a jelenség összhangban van a nyugat- és közép-európai borvidégeken valamikor a korai középkorban lezajlott változásokkal (Hubschmid, J. 1955; Grün, H. 1968), a folyamat részletei – legalábbis hazai vonatkozásban – teljes mértékben tisztázatlanok. Csupán annyi állapítható meg bizonyosan, hogy a kora újkortól nemcsak a bor szállítására, hanem tárolására és érlelésére is hordókat használtak. A bortárolás korábbi eszközeiről megfelelő adatok híján semmit sem mondhatunk. Egyes feltételezések szerint a víz és bor szállítására használt, kecske-, juh- vagy ökörbőből készült *tömlőnek* a bortárolásban is fontos szerepe lehetett, a kérdés azonban ez ideig tisztázatlan (Takáts S. 1961: 74; MNL II. 577). A kelet-délkeleti és nyugati borkultúra Kárpát-medencei találkozásának ténye felvetette azt a gondolatot is, hogy a hordók általánossá válása előtt a Dunától keletre eső országrész borvidégein ismertek lehettek bizonyos archaikus tárolási módok. Egyrészt a Kaukázus vidékéről (Grúzia, Örményország) ismert *boros vermekről*, másrészt a Balkán-félszigeten és az említett kaukázusi területeken egyaránt használt nagyméretű cserépedényekről (lat. *dolium*) van itt szó (Vincze I. 1984). A vonatkozó adatok csekély száma és bizonytalansága azonban nem engedi meg, hogy korábbi korszakok bortárolási gyakorlatának maradványaiként értelmezzük azokat.

A balkáni vörösborkultúra elterjedési területén, mint erről már a vörösborkészítés technológiájának ismertetésekor szó esett, a paraszti visszaemlékezésekben fellelhető a *kádban*, *káciban* érlelés és tárolás emléke. A kádban érlelt, majd a forrás befejeződése után lefedett és *lesározott* (a fedőlapot sárral tapasztották körül), vagyis légmentesen lezárt bort felszíni kamrákban tárolták. A balkáni szokásokkal ellentétben Magyarországon a 18–19. század folyamán csak az igen kis mennyiségű, önállásra szánt bort fogyasztották el a törkölyről, a kád alsó részén elhelyezett csapról engedve le mindig a szükséges mennyiséget. Több bor esetén azonban néhány hetes érlelődés után rendszeresen hordókba fejtették át a vörösbort is, és így tárolták tovább.

A kutatás eddigi álláspontja szerint a borkészítési és bortárolási módok összefüggésére utal, hogy a vörösborkultúra elterjedési területét, legalábbis a 18–19. században, állandó hordóhiány jellemezte (Andrásfalvy B. 1957: 66).

A ‚hordó’ megnevezést ma az egész magyar nyelvterületen egységesen használják, a 17–18. században azonban még gyakori volt a *fa* (például szerémi fa, gönci fa), *borosfa* vagy *karikafa* megjelölés is. A bortárolásra szánt hordókat a 18. század végéig tölgyfából készítették, mert azt tartották, hogy ebben érlelődik legzamatosabbra a bor. Később, az erdők fogyatkozásával gesztenyefából, eperfából, utóbb pedig már akácfaiból is hasították a dongákat. Az abroncs hasított mogyorófavessző volt, melyet több sorban feltekerve *kötötték meg* a hordót. A hordókészítés külön mesterség volt, művelőit a régiségben *hordógyártónak*, a Dunántúlon *pintérnek*, Északkelet-Magyarországon *bodnárnak*, az újkori magyar nyelvben pedig általában *kádárnak* neveztek (lásd részletesen a MN III. kötetében). A nagy erdőket birtokló uradalmakban a 18.

században a *hordófal*- vagy *dongahasítás* és az *abroncsvágás* a jobbágyok robotban vagy részért végzett munkái közé tartozott (Takács L. 1978: 99–101; Balassa I. 1991b: 532–534). A faabroncsok könnyen szakadtak, törtek, ezért állandóan figyelemmel kellett kísérni az állapotukat. A hordókat minden évben szüret előtt *fölberkézték*, vagyis új abronccsal látták el. Ez a munka külön mesterségnek számított, amit a *borkötők*, *hordókötők* végeztek (Takács S. 1961: 73–80). Az abroncsozáshoz mogyorófa- vagy nyírfavesszőt használtak. A tölgyfában gazdag vidékeken hordókészítő központok alakultak, amelyek kisebb-nagyobb körzeteket láttak el dongás edényekkel. A jelesebb borvidékeken tájilag jellemző méretű, formájú, esetleg díszítettségű hordótípusokat használtak. A 16–19. századból például *soproni*, *pozsonyi*, *gönci*, *alföldi*, *szerémi* hordókat tartanak számon az írott források. Sajátos tokaj-hegyljai hordófajta volt az *átalag*, *ántalag* vagy *antalkó* (MNL II. 577; Balassa I. 1991b: 537–550). A 16–18. században a hordók mai szemmel nézve kicsik voltak. A tároló- vagy *ászokhordók* méretét a faabroncs teherbíró képességén kívül főként a borgazdaság nagysága határozta meg. A skála fél akótól (körülbelül 25 liter) 15 akóig terjedt. A paraszti és mezővárosi szőlőgazdaságokban az egykorú inventáriumok tanúsága szerint a 3–6 akós hordó volt a leggyakoribb (Égető M. 1983b: 199; Benda Gy. 1988). A 7–8 akósnál nagyobb úrtartalmúakat ekkor még elsősorban uradalmakban használták. A vasabroncsos hordók a 18–19. század fordulójától kezdtek terjedni. Ennek köszönhetően a hordók mérete ugrásszerűen megnövekedett. Mivel azonban a vas sokkal drágább volt, mint a fa, a paraszti pincékben, boroskamrákban még a 19. század második felében is vegyesen voltak a fa- és vasabroncsos edények (Kocsis Gy. 1988).

A hordók helye mind a felszíni, mind a föld alatti tárolás esetén a hosszanti fal(ak) mellett elhelyezett vastag talpgerendákon volt. A két gerendát (*ászokfa*, *csántér-fa*, *gantárfa*, *gadnárfa*) egymással párhuzamosan, a tárolandó hordók mérete által megkívánt távolságra helyezték el egymástól. Az ászokfákra fektetett hordókat *vánkus*- vagy *kötőfákkal* ékeltek ki (MNL II. 577). A hordóknak a pincékbe való legurítására, illetve felhúzására szintén két (a pince mélységének megfelelő) hosszúságú gerendát használtak. A két gerenda átkötő lécekkal összeerősített változatát *korcsolyának*, *kúcsorjának* nevezték. A hordót lefelé kötelekkel tartották, illetve húzták felfelé. Ezt a munkát a 16–18. században élénk borkereskedelmet folytató északkelet-magyarországi borvidékeken az erre szakosodott *kúcsorjások* végezték.

A borkémiai szakismeretek szélesebb körű elterjedése előtt a *fejtés* nem volt gyakorlatban. A bort seprőjén (*borannya*) tárolták, s azt tartották, hogy annál jobb lesz, minél tovább *szopik* rajta. Bár az uradalmi pincészetekben a 19. század elejétől terjedőben volt, a vélemények igen megosztottak voltak hasznosságát illetően (Csoma Zs. 1994–95: 238–242), a paraszti szőlőgazdaságokban pedig csak a filoxeravész után terjedt el.

A SZŐLŐ ÉS A BOR SZEREPE A NÉPÉLETBEN

A BOR SZEREPE A TÁPLÁLKOZÁSBAN

Európában a közelmúlt évszázadok során az erjesztett, illetve égetett szeszes italok három fő fajtája a bor, a sör és a pálinka volt. Hazánkban mindhármát ismerték, készítették és tájanként változó mértékben fogyasztották is. Pálinkát elsősorban a hűvösebb éghajlatú peremvidékeken készítették, ahol a klímaviszonyok nem kedveztek a bortermelésnek (MNL IV. 538–540). A sörivás még szűkebb területre korlátozódott: főként az újkori, német ajkú telepességek lakossága kedvelt itala volt. A 16–18. század folyamán ugyan szerte az országban – főként városokban – működtek földesúri vagy városi kezelésű sörfőzdék (Takáts S. 1961: 96–104), általánosságban azonban a sör a 20. század közepéig nem vetekedhetett a bor közkedveltségével.

A népi borfogyasztás mértékének kérdése történeti szempontból meglehetősen tisztázatlan. Annyi bizonyos, hogy a korábbi évszázadokban a bortermő tájakon társadalmi rétegre, korra és talán nemre való tekintet nélkül is általánosabb volt a napi (déli és esti) étkezések alkalmával történő borivás, mint ma. A feudalizmus évszázadai során minden rendű és rangú fizetett alkalmazott természetbeni bérének fontos része volt a *borjárandóság*. A papok és tanítók díjleveleiben csakúgy benne foglaltott, mint az uradalmi alkalmazásban álló tisztviselők és cselédek évi bérében. Régi hagyományai vannak annak is, hogy különösen a szőlőben dolgozó napszámosoknak – akár *tartással*, akár a *maguk kenyerén* dolgoztak is – a gazdától kijárt a *kapásbor*. Ez napi 0,5–1 liter bor volt.

A történeti, művelődéstörténeti szakirodalom a széles körű borfogyasztás egyik alapvető okát a hazánkat a középkor végétől jellemző borbőség mellett a jó ivóvíz hiányában látta. A felszíni talajrétegek vizéből táplálkozó kutak nyáron gyakran kiszáradtak, vagy a nagy melegben megromlott a vizük. Ha ehhez még hozzávesszük azt, hogy a 16–17. század során jelentős területeket érintő hadjáratok nyomán a kutak vize többnyire fertőzött volt, nem csodálkozhatunk azon, hogy a bor néptáplálkozásunk szerves részévé vált. A rendszeres, hétköznapi fogyasztásra szánt bor nem tartozott a tűzes, erős italok közé. Többnyire ún. másodborok (*csiger*, *lőre*) vagy igen gyenge színborok voltak ezek. Az alacsony alkoholtartalmú, savanykás ízű ital, különösen nyári nagy melegben jó szomjoltó volt; kedvezően befolyásolta az emésztést, de a fej több pohár elfogyasztása után sem nehezedett el tőle. Ezért is nevezik több vidékünkön az ilyen bort *kapásbornak*. A nagy uradalmak inventáriumainak tanúsága szerint az urasági pincékben száz és száz akó számra állt a lőre (vö. például Makkai L. 1954). A külső és belső cselédek, alacsonyabb rangú uradalmi alkalmazottak teljes egészében ebből kapták borjárandóságukat. Kisebb vagy nagyobb mennyiségű színbor csak a rangosabb tisztviselőket illette meg. A robotban művelt majorsági szőlők egy-egy *mívének* befejezése után *áldomás* járt a vincelléreknek és kapásoknak egyaránt, ami egy-két hordó bor csapra veretését jelentette. Általános szokás volt az is, hogy a köz javára ingyenmunkát végzők (például rét- vagy kukoricaföldosztásnál segédkezők stb.) a közösség kontójára egy-két akó (1 akó = körülbelül 50 liter) *áldomásbort* kaptak.

A táplálkozás részének tekinthető boriváson kívül a 16. századtól megszámálha-

tatlan forrás szól a valamennyi társadalmi rétegben elharapózott korhelyiségről, iszákosaságról. A 16–19. század folyamán a falusi és mezővárosi népesség körében az italozás fogalma alá tartozó borfogyasztási alkalmak és helyszínek a családi ünnepektől a közösségi együttléteken át a napi kocsmázásig igen változatosak voltak. Az így elfogyasztott bor mennyisége természetesen messze meghaladta a táplálkozási szokásokhoz sorolható mennyiséget (Terbócs A. 1998).

A SZŐLŐ ÉS MUST SZEREPE A TÁPLÁLKOZÁSBAN

Hazánkban, akárcsak a kontinentális Európa más bortermő tájain, a szőlőművelés elsődleges célja a borkészítés volt. Emellett azonban népünk táplálkozásában évszázadok óta nagy jelentősége volt a gyümölcsként fogyasztott szőlőnek. A dinnyén kívül szinte ez volt az egyetlen, amit felnőtt férfiak is mindig szívesen elfogyasztottak. A falusi lakosság szegényebb rétegeinél a frissen szedett szőlő kenyérrel még a 20. század első felében is helyettesíthette a déli főétkezést.

A szőlőnemesítés és ezzel kapcsolatban a kimondott csemege-szőlő-termesztés csak az utóbbi száz évben kapott nagyobb lendületet. Régebben nem tettek olyan éles különbséget csemege-szőlők és borszőlők között, mint a 20. században. Magyarországon – szerencsés földrajzi fekvésének köszönhetően – nemcsak jó bort adó szőlők teremtek, hanem mindenkor számon tarthattak korán érő, ízletes étkezési fajtákat is. Elsőként a *kecskecsöcsű* szőlő nevét ismerjük a 15. századból (Berrár J.–Károly S. 1984: 664). Nem sokkal később jegyezték fel a *bajor* vagy másként *gohér* szőlő nevét és a *romonyát* (Szikszai F. B. 1906: 48; Rapaics R. 1940b: 117). A filoxéravész után már kifejezetten étkezési célra szánt szőlőket is telepítettek. Az új külföldi fajták közül főként az *oportó*, a *chasselas*-félék és több jeles magyar fajta, mint például a *csabagyöngye*, *szőlőskertek királynéja*, *muskotály* vált kedvelté.

A jobbágyfelszabadítás előtt a földesurak és más adóztató hatóságok szigorúan tiltották a szőlősgazdáknak, hogy szüret előtt kosárszámra, netán eladásra elhordják a szőlőt, hiszen ez a dézsmabor mennyiségét csökkentette volna. Csupán a család saját szükségletére volt szabad naponta 4–5 fűrtöt, vagy hetente egy-két kosárra valót hazavinni. Ezeket a tilalmakat a 18–19. századi hegytörvényekbe is belefoglalták (Égető M. 1985).

Szőlőt nemcsak frissen volt szokás fogyasztani, hanem a vastagabb héjú, szívós csumájú fajtákból télire is eltettek. Szikszai Fabricius Balázs szójegyzékéből (1570 körül) tudjuk, hogy a bornak való szőlő mellett már négyszáz évvel ezelőtt is megkülönböztették az *enni való szőlőt* és az *álló szőlőt*. Szüretkor a szedők a szép, egészséges, nem túl tömött fűrtöket a sorok közötti *hártyára*, *bakhátra* tették. Később a gazdasszony vagy egy-két gyerek kosárral körbejárt és összegyűjtötte a szőlőlevelekre helyezett állani valót, vagyis a *hagyományt*. A régi fajták közül főleg a *romonyát*, a *kecskecsöcsűt*, a *fehér dinkát* és a *kövidinkát* válogatták. Újabban sokfelé a direkttermő *otellót*, *izabellát* és a *delawárit* is elteszik.

A szőlőfűrtök téli tárolásának legrégebb módja valószínűleg az, amikor a legszebb fejeket, *gerezdeket*, *böndöket* a termő vesszővel együtt vágják le. A venyigeszálakat aztán egyenként vagy hatot-nyolcat egy csomóba kötözve szellős helyen felaggatják.

Ez a tárolási mód hajdan ismert volt egész Közép- és Dél-Európában is. A borsodi Hegyközben a csomóba kötött, fürtös venyige neve *csengetyű*, *csingelő* (Vincze I. 1960c: 10). Szegeden vízzel telt edénybe állították a venyigéket, így a szőlőszemek egész télen át frissek maradtak. Ezeken a módokon azonban csak kevés szőlőt lehetett eltenni, mert a szőlőtőkékre káros hatással lett volna, ha túl sok vesszőt levagdálnak szüretkor. Az Alföldön és a Dunántúl egy részén a falusi háztartásokban még századunk elején is úgy tárolták az álló szőlőt, hogy száraz kenderkóró vagy nagyra nőtt söprűfű ágait 10–20 cm hosszúságúra csonkolták, s ezekre aggatták a szőlőfürtöket. A kórószálak végére madzagból hurkot készítettek és mint egy hatalmas szőlőfürtöt felakasztották a pince vagy kamra mennyezeti gerendájára. Hasonló módon tárolták a télire eltett szőlőt déli szomszédainknál és a magyarországi délszlávoknál is. Az állószőlőt télen csemegeként szokták fogyasztani például disznóöléskor, névnapokon, keresztelők alkalmával. Nem hiányozhatott a karácsonyi asztalról sem. Ha beteghez mentek látogatóba, akkor is megfelelő ajándéknak számított néhány *kötés* szőlő (Bálint S. 1977; Börcsök V. 1963).

Szőlőből régebben *lekvárt* is készítettek. Csak a fekete vagy kék színű, húsos bogyójú szőlő volt alkalmas erre a célra. Keltésztába, fánkba, rétesbe használták. Mivel igen pepecselő munkának számított, az utóbbi évtizedekben már felhagytak készítésével. A kedvelt téli csemegék közé tartozott még az Alföldön a *szőlőbefőtt*. Készítése igen egyszerű volt: a nagyszemű, egészséges szőlőfürtöket megmosták és üvegekbe vagy régebben cserépfazekakba rakták, musttal leöntötték, majd kidunsztolták. Az ország középső és déli részén szőlőből és mustból olyan csemegéket is készítettek, melyeknek kapcsolatai a Balkán, illetve még tovább délkelet felé, Kis-Ázsia mohamedán népei felé vezetnek. Ezek közül a készítmények közül legismertebb az *édesbor*, *állított bor* vagy *fojtott must*. Ez úgy készült, hogy a friss mustot addig forralták bográcsban, amíg az összes habját feladta. Ezután hordóba öntötték és jó erősen ledugaszolták. Elsősorban lakodalomban, vendégségben fogyasztották. Különösen az asszonyok kedvelték, ezért tréfásan *kontyalávalónak* is nevezték, borral keverve azonban a férfiak sem vetették meg. Jellegetes keleti eredetű csemege volt a *mustméz* vagy *pekmez* is. Szüretkor a taposókádról frissen lecsurgó mustból egy-két fertályra valót kivettek az asszonyok és lekvárfőző rézüstbe öntve, lassú tűzön forralni kezdték. Amikor a must sűrűsödni kezdett, felszeletelt birsalmát vagy kockákra vágott sütőtököt tettek bele. Addig főzték, amíg méz sűrűségűvé nem vált. Ezután cserépfazekakba töltötték és kis időre kemencébe tették, hogy a teteje megbőrösödjön. *Mustos töknek* is nevezték és a legfinomabb téli csemegének számított. Kenyérrel mártogatva ették. Különösen asszonyok és gyerekek kedvence volt (részletesen lásd Andrásfalvy B. 1961a; vö. még: Csoma Zs. 1986b). A must felhasználásához tartozik, hogy az aszalt almát, szilvát, meggyet szüretkor mustban megmosták, majd újra megszáritották. Úgy tartották, hogy ettől nemcsak az íze lett jobb, hanem jobban el is állt. Az édes csemegék mellett ugyancsak oszmán-török eredetű ételünk a töltött káposzta elődjének számító *szárma* (Délalföld) vagy *dalma* (Erdély), ami nem egyéb, mint szőlőlevélbe csomagolt húsgombóc (MNL V. 332).

A 20. század első felében még fontos szerepe volt a paraszti és polgári háztartásokban a *borecetnek*, amit törkölyre öntött gyenge borból vagy ecetes borból *ecetágyon* érleltek. A gyári készítésű élesztő elterjedése előtt az erjedő must habjával

összegyúrt korpából készült a kenyérsütéshez szükséges *borélesztő*. A szőlőlevelet, *szőlőbajuszt* vagy *kaccsot* és a termővenyigék végén található másodtermést, az *egrest* savanyúságok téli tartósításához napjainkig használják a vidéki háztartásokban.

A SZŐLŐBIRTOK MINT A FALUSI TÁRSAS ÉLET EGYIK SZÍNHELYE

Azokon a tájakon, ahol a szőlőbirtokok túlnyomórészt az önellátásra berendezkedett paraszti gazdaság szerves részét képezték, ott a szőlővel és borral való foglalkozkodás – a nagy erőfeszítést igénylő mezei munkával szemben – a pihentető bíbelődést, mai fogalmaink szerint az „aktív pihenést” jelentette. A Duna–Tisza közí és dél-dunántúli kisparcellás paraszti szőlővidékeken elterjedt szokás volt, hogy a nehéz mezei munkából kiöregedett gazdák tavasztól őszig kint laktak a szőlőbeli *gunyhó*-ban. Egész nyáron át kapáltak, kötöztek, gondozták a szőlő közötti veteményt, zsendülés után pedig vigyázták a termést. A *gunyhó* előtt szolgafán, bográcsban főzögettek maguknak, hetente egyszer pedig hazamentek *tisztát váltani*. Az ilyen huzamosan kint lakó öreg embereket *budároknak* nevezték. Esténként egy-egy kunyhó előtt összejöttek a közeli szőlők budárjai egy kis tűz melletti beszélgetésre, s ha boruk volt, nótázásra is.

A Tolna megyei Sárközben, Baranya régi magyar falvaiban és a szlavóniai szigetmagyarságnál az ország más vidékeivel ellentétben a seregélyek távol tartására nem fogadtak *madárpásztorokat*, hanem a 20. század elejéig élő szokás volt, hogy az eladó lányok mentek fel a szőlőhegyre *budárkodni* (Csalog J. 1936). A szőlő zsendülését hagyományosan Szent Lőrinc napjától (augusztus 10.) számították. Erre az időre éppen véget ért a legnagyobb erőpróbát jelentő paraszti munka, az aratás, de még nem kezdődött el a kapásnövények őszi betakarítása. Ez az egy-másfél hónapos lélegzetvételnyi szünet lehetővé tette, hogy a fiatalság pihenéssel, a játékos munka örve alatt ismerkedéssel, szórakozással töltse az időt (vö. még Vajkai A. 1938b: 192).

A szőlőhegyi pincék a 18–19. században minden bortermő vidékünkön a férfi társas élet jellegzetes központjai voltak. Az Érmelléken például külön-külön csoportba verődve *pincéztek* az öregek, a középkorú házasemberek és a legények (Varga Gy. 1976: 44–46). Mégis talán a dunántúli dombvidék apróparcellás paraszti szőlővidékeire a legjellemzőbb ez a szokás (Vajkai A. 1938b: 193). Az alkalmi társaságok tavasztól őszig vasárnaponként ebéd után indultak el a *hegyre*. A pinceszerezés igazi ideje azonban október végén, november elején köszöntött be. Mire befejeződtek az őszi munkák, a borok éppen megforrtak. Szent Márton napján (november 11.) a komák, rokonok, jó szomszédok együtt indultak el *bort kóstolni*. Ha útközben nyitott pincét találtak, nem illett köszönés nélkül elmenni előtte. Ezt pedig legtöbbször követte egy-egy pohár bor is. Így aztán többnyire már emelkedett hangulatban érkeztek meg a vendéglátó gazda pincéjéhez. Minden alkalommal más-más pincébe mentek, hogy legkésőbb Pál fordulása napjáig (február 25.) sorra kerüljön minden gazda.

Pincézésre természetesen nemcsak a borkóstolás nyújtott alkalmat. Itt ünnepelték a névnapokat, itt köszöntötték az *újesztendőt* és itt tartották a fontos ügyek megbeszélését is. A veszprémi, vasi, zalai szőlősgazdák otthon csak annyi bort tartottak, ami néhány napra elegendő volt. Így aztán hetente, de legkésőbb kéthetente szükség-

ges volt a *hegybe menni*, ahonnan a gazda *csobolyó*ban, *vatalér*ban, újabban *demi-zson*ban vitt le a faluba néhány liter bort. A pincézés nem alkalmoszerű duhajkodás volt, hanem a vásárnap délutánok megszokott társas összejövetele, ahol a borozás elsősorban az együttlét, a beszélgetés hangulatosabbá tételére szolgált, bár kétségtelen, hogy nemegyszer késő éjszaka, virágos hangulatban tértek haza a faluba.

E férfimulatságokon asszonyok sohasem voltak jelen. A Balaton mellékén azonban évente egyszer ők is pincézhettek. *Húshagyó kedd* napján, ebéd után a szomszédasszonyok, komaasszonyok *összebandáztak* és tizenötös-húszas csoportokban elindultak a hegyre *farsangolni*. Ebből az alkalomból a gazdaasszonyok a nyári nap-számos-asszonyaikat is meghívták. Kolbászt, főtt sonkát, fánkot vittek magukkal. Ők is egyik pincéből a másikba mentek mulatni. Ilyenkor szabadon ihattak bort is, ami nyíltan cselekedve, egész éven át illetlen dolognak számított. Este nótaszóval tértek haza. A múlt század vége felé Esztergom környékén is szokás volt a szőlőben farsangolni. Itt azonban nem asszonyfarsangot tartottak, hanem *kövércsütörtök* napján az egész család kivonult a pincéhez és a magukkal hozott sonkát, pogácsát elfogyasztva iddögáltak, nótáztak napszállatig (Vajkai A. 1938b: 192; MNL I. 150).

A 19. század végén bekövetkezett filoxéravész a hagyományos pinceszereknek is véget vetett. Nemcsak a bor hiányzott hozzá, hanem a kedv is. Egy-két évtized múltán az újra termőre fordult hegyeken újraéledt a szokás is, de a régi, nyugodt, patriarchális kedélyességét már nem nyerte vissza. Hasonló változás zajlott le a szürettel kapcsolatban is: elvesztette a korábbiakban jellemző szórakozás, mulatság jellegét is. Bár az új szőlőtelepek termőre fordulását sokfelé szokás lett megünnepelni, ennek vajmi kevés köze volt a régebbi szüretnek hagyományos hangulatához, patriarchális szelleméhez. Míg korábban paraszti borvidégeinken 1000–1200 négyszögöles szőlő esetén is eltartott a szüret (a borkészítéssel együtt) két hétig, a századforduló után már 4–5 holdas szőlőben is mindent elvégeztek négy-öt nap alatt. Ez nemcsak azzal volt összefüggésben, hogy a fehér- és sillerborkészítés megkövetelte a mielőbbi feldolgozást. A munkatempó gyorsulása a kapitalisztikus fejlődés útjelzője itt éppúgy, mint a paraszti munka más területein is. A 20. század derekán már legtöbb borvidékünkön úgy emlékeztek vissza a szőlősgazdák a második világháborút megelőző szüretekre, mint megfeszített ütemben végzett munkára. A cél az volt, hogy minél hamarabb készen legyenek vele és más munkához foghassanak.

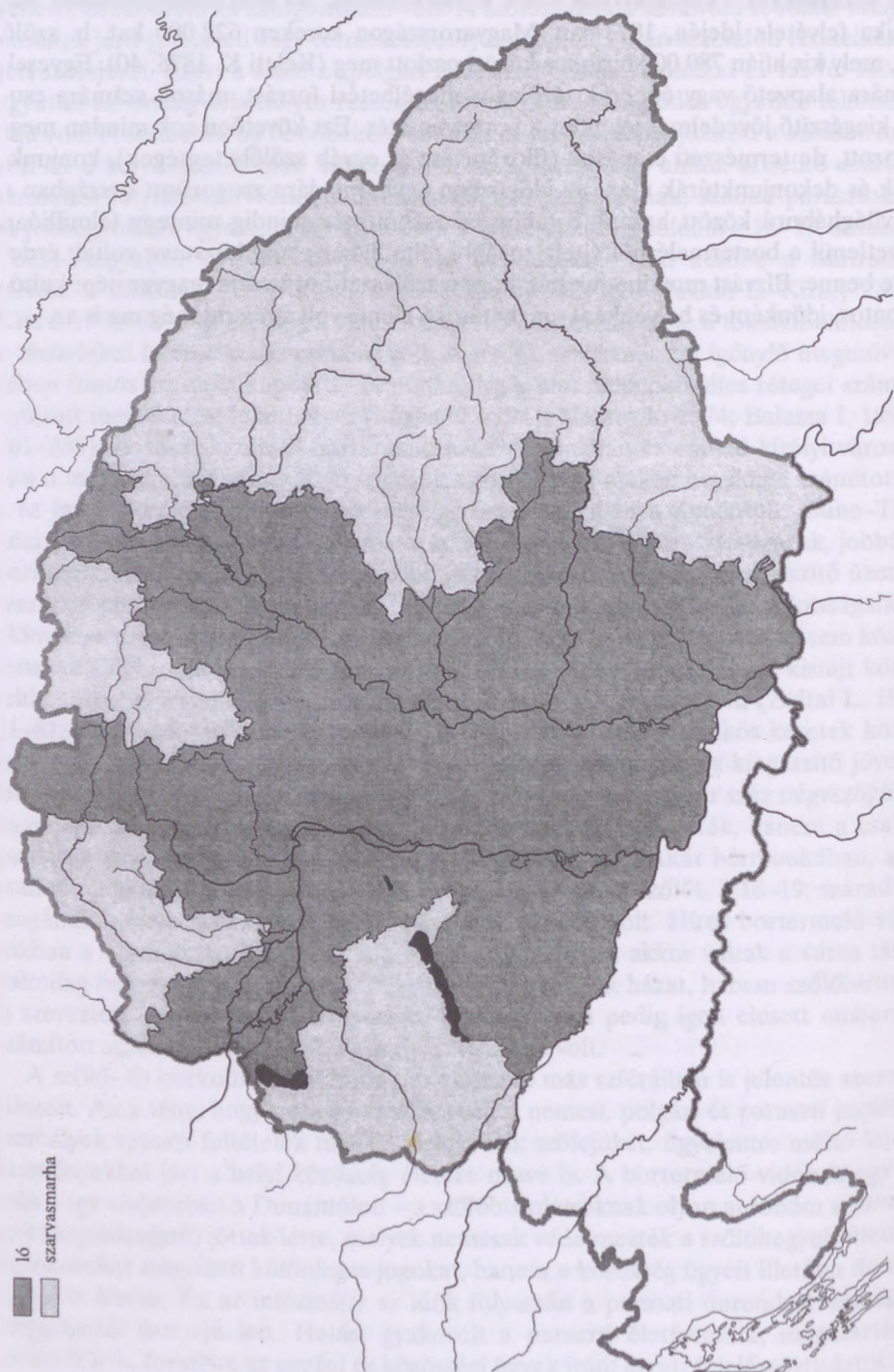
A SZŐLŐBIRTOKLÁS RANGJA ÉS JELENTŐSÉGE

Bármilyen sokféleképpen is használták fel a szőlő gyümölcsét és egyéb növényi részeit, ahhoz kétség nem férhet, hogy Magyarországon – a közép- és nyugat-európai gyakorlatnak megfelelően – a szőlőművelés elsődleges célja a borkészítés alapanyagának megtermelése volt. A 18–19. század elején élt kiváló mezőgazdasági szakíró tömör megfogalmazásában: „A Szőlőművelésnek tüzéje a Bor” (Nagyváthy J. 1821: 182). A nagy fáradtsággal létrehozott és sok kézi munkával művelésben tartott szőlők a feudalizmus évszázadai alatt különleges jogállást élveztek. A szőlőhegyek nemcsak területileg különültek el a művelési kényszer alá tartozó határrészekről, hanem a szőlőbirtokosnak a szőlőhöz fűződő jogai is mások voltak, mint például a szántóföld

esetében. A jobbágytelekkel (és tartozékaival) ellentétben a szőlőbirtok adható, vehető, örökölhető és zálogosítható volt. A szőlősgazda a szőlőföld feudális tulajdonosának járó (pénzbeli vagy természetbeni) szolgáltatás után szabadon rendelkezhetett szőlőjével. Ezért a szőlő a „polgári földbérlet csírája” (Makkai L. 1957c: 463) és egyúttal az ország tekintélyes részén a szabad paraszti fejlődés egyetlen lehetséges útja volt. A termelési ág borvidékenként más és más szerepet játszott a szőlőbirtokosok és a helyi társadalmak életében. Monokultúrák vagy ahhoz közelítő mértékű termelést folytató borvidékeinken nemeseeknek, polgároknak, szabad parasztoknak és jobbágyoknak egyaránt fő megélhetési forrást jelentett; például a 16–17. századtól Tokaj–Hegyalján és Ruszt–Sopron–Pozsony vidékén, majd később a Mátraalján (Orosz I. 1960: 47–51; N. Kiss I. 1968, 1973; Zimányi V.–Makkai L.–Kirilly Zs.–N. Kiss I. 1968: 78–90). Ezeken a vidékeken a szőlőbirtok szerzése a tőkefelhalmozás és a társadalmi felemelkedés eszköze volt. A szőlők szakismeretet igénylő megművelésében fontos szerepet kapott a bér munka, így a nincstelenek széles rétegei számára nyújtott megélhetési lehetőséget (Mollay K. 1941; Nemes L. 1974; Balassa I. 1991b: 261–286). A 15–16. századi bortermelő mezővárosokban és szabad királyi városokban a megbízható *vincellérek*, jó *kapások* már keresett szakembereknek számítottak, s ez így tartott egészen a filoxéravészig. Ezzel szemben a dunántúli, Duna–Tisza közí, járszági falvak és mezővárosok apró szőlőparcellái a parasztpolgárok, jobbágy-parasztok, zsellérek és a céhes iparosok gazdaságában egyaránt a kiegészítő üzemág szerepét játszották (Égető M. 1975). Kedvezőtlenebb termőhelyi adottságaik és előnytelen piaci helyzetük miatt a bortermelésből eredő jövedelmük meg sem közelítette az előbbi vidékéket. Borfeleslegüket főként a helyi kocsmákon, kistáji körzetekben, illetve kistájak közötti csere formájában tudták értékesíteni (Zoltai L. 1936: 21–81; Égető M. 1993a: 169; Szilágyi M. 1993b: 205–207). E szűkös keretek között nem nyílt lehetőség nagy vagyonok felhalmozására, mégis fontos kiegészítő jövedelemforrást jelentett a szőlősgazdák számára. A néhány *kapás* (pár száz négyszögöles) nagyságú szőlő megmunkálását nem bér munkásokkal végeztették, hanem a családi gazdaság kézi munkaerő-feleslegét hasznosították benne. Akár bér munkában, akár családi munkaerővel művelték vagy műveltették is meg a szőlőt, a 18–19. században magának a birtoklásnak mindenütt rangjelző szerepe volt. Híres bortermelő városokban a máshonnan beköltöző iparosok, értelmiségiek akkor váltak a város társadalmilag befogadott, megbecsült polgárává, ha nemcsak házat, hanem szőlőbirtokot is szereztek. Az apróparcellás paraszti borvidékeken pedig igen elesett embernek számított az, akinek még egy kis darab szőlője sem volt.

A szőlő- és borkultúra a társadalom életének más szféráiban is jelentős szerepet játszott. Az a tény, hogy egy-egy szőlőhegyen a nemesi, polgári és paraszti jogállású személyek azonos feltételek mellett birtokolták szőlőjüket, figyelemre méltó következményekkel járt a helyi közösség életére nézve is. A bortermelő vidékek egy részén – így elsősorban a Dunántúlon – a szőlőbirtokosoknak olyan autonóm szervezeteik (*hegyközségek*) jöttek létre, melyek nemcsak védelmezték a szőlőhegyet, illetve a birtokosokat megillető különleges jogokat, hanem a közösség ügyeit illetően döntési joggal is bírtak. Ez az intézmény az idők folyamán a paraszti önrendelkezés egyik megjelenési formája lett. Hatást gyakorolt a paraszti életformára, magatartásra, mentalitásra, formálta az egyéni és közösségi ügyek iránt érzett felelősségtudatot.

Az elmúlt századok folyamán a magyar társadalom minden rétege – birtokosként vagy munkásként – kapcsolatban volt a bortermeléssel. Az első hazai szőlészeti statisztika felvétele idején, 1873-ban, Magyarországon kereken 622 000 kat. h. szőlő volt, mely kis híján 780 000 birtokos között oszlott meg (Keleti K. 1875: 40). Egyesek számára alapvető vagy éppen kizárólagos megélhetési forrást, mások számára csupán kiegészítő jövedelmet jelentett a bortermesztés. Ezt követően sok minden megváltozott, de természeti csapások (filoxéravész és egyéb szőlőbetegségek), konjunktúrák és dekonjunktúrák után, az időközben egyharmadára zsugorított országban a két világháború között hazánk 8 millió lakosából még mindig mintegy félmillióan közvetlenül a bortermelésből éltek, további félmillióan pedig közvetve voltak érdekelve benne. Bízást mondhatjuk hát, hogy a szőlészet-borászat a magyar népi kultúra fontos, időnként és helyenként meghatározó eleme volt s részint még ma is az.

16. térkép. A domináns igaerő Magyarországon 1895-ben

ÁLLATTARTÁS, PÁSZTORKODÁS

A mezőgazdasági állattartás és a pásztorkodás az emberiség egyik legősibb tevékenységének számít. Ezen a területen a modern technológia és a hagyományos tudás egyaránt fontos szerepet játszik. A mezőgazdasági állattartás célja az állatok egészségének, jóllétjának és termelékenységének biztosítása, valamint a környezetbarát és etikus állattartás elvének betartása.

A pásztorkodás az állatok legelőre vezetését és gondozását jelenti. A pásztorkodók feladata az állatok védelme a vadállatoktól, a legelő fenntartása és a víz- és táplálékellátás biztosítása. A pásztorkodás fontos szerepet játszik a mezőgazdasági állattartásban, különösen a juh- és szarvasvágó állatok tartásában. A pásztorkodók általában helyi közösségekhez tartoznak, és a hagyományos pásztorkodási módszereket alkalmazzák.

A mezőgazdasági állattartás és a pásztorkodás az emberiség egyik legősibb tevékenységének számít. Ezen a területen a modern technológia és a hagyományos tudás egyaránt fontos szerepet játszik. A mezőgazdasági állattartás célja az állatok egészségének, jóllétjának és termelékenységének biztosítása, valamint a környezetbarát és etikus állattartás elvének betartása.

ÁLLATTARTÁS ÉS PÁSZTORKODÁS

A mezőgazdasági állattartás és a pásztorkodás az emberiség egyik legősibb tevékenységének számít. Ezen a területen a modern technológia és a hagyományos tudás egyaránt fontos szerepet játszik. A mezőgazdasági állattartás célja az állatok egészségének, jóllétjának és termelékenységének biztosítása, valamint a környezetbarát és etikus állattartás elvének betartása.

ÁLLATTARTÓ GAZDASÁGOK

A honfoglaló magyarság megélhetését döntő mértékben az állattenyésztésre, a legeltető pásztorkodásra alapozta. Minthogy a társadalom többsége pásztorkodott, joggal nevezhető *pásztornép*nek is. A Kárpát-medencében jellegzetes nagyállattartó népként jelent meg, ami azt jelenti, hogy elsősorban szarvasmarhát és lovat tenyésztett, kisebb mértékben juhot. A tipikusan nomád népekkel ellentétben nem hiányzott gazdaságából a sertés és a tyúk sem.

Az állattartó pásztornépek többsége csupán néhány háziállatfajt tenyésztett, ezért egy-egy állatfaj jellegadó, meghatározó jelentőségű lehetett a gazdaságukban. A csupán néhány állatfajra alapozott állattenyésztés vezetett a nomád társadalmak születéséhez (*rénszarvas, tevé, lovas nomadizmus*). Megszokott jelenség, hogy a döntő mértékben állattartásra szakosodott nép tökevagyonnak tekinti állatállományát, s hozadékait (például tej, szőr, trágya, munkavégzés) csak részben hasznosítja. Mégsem szívesen csökkenti az állományt, mert az egyoldalú állattartó gazdaság nem biztos létalap. A nomád állattartókat az aszály, a vele járó víz- és legelőhiány, a dögvész minden jószágától megfoszthatja. Egyébként is rászorul a földműves népek és városok termékeire, melyeket évezredek óta cserekereskedelem (vagy rablóhadjáratok) révén szerez meg.

A magyarság gazdasága a honfoglalás előtti századokban sem egy-két állatfajra alapozódott, megélhetését részint földművelésre, iparűzésre, halászatra stb. alapozta. Földművelő gazdaságának súlya a 11–14. század folyamán fokról fokra növekedett. Tisztán állattartással foglalkozó gazdaságai a később érkező néptörzseknek (kunok, jászok, vlachok) voltak, majd az árutermelésre szakosodott rétegeknek (pusztabérlők, tőzsérek, „magatarti” juhos gazdák).

AZ ÁLLATTARTÁS TÖRTÉNETI-FÖLDRAJZI TÍPUSAI ÉS RENDSZEREI

A nemzetközi irodalom alapján az állattartás hat nagy történeti-földrajzi típusát lehet elkülöníteni:

1. nomadizmus,
2. transhumance,

3. magashegyi, havasi pásztorkodás (Alpwirtschaft),
4. modern kapitalista legeltető állattartás,
5. a növénytermesztést kiegészítő állattartás,
6. a növénytermesztés fölé rendelt állattenyésztés (Enyedi Gy. 1964).

Az utóbbi kettő azonban összevonható *komplex földművelő-állattartó üzemek állattartása* néven, minthogy ezek térben és időben kevésbé különülnek el egymástól, mint az előző négytől. Lényegében ezekről a típusokról van szó a világ mezőgazdasági rendszereit történeti szempontból, s a jellegadó formát kiemelő újabb tipológiai átkban is.

Önálló mezőgazdasági rendszernek tekintik a *nomád pásztorkodást*; a *mediterrán* típusú gazdaságot, amelyben a transhumance is jelen van; a *tejtermelő gazdaságot*, amely az alpesi állattartásban önállósodott először és az ún. *ranchgazdálkodást*, amely az amerikai kontinensen alakult ki, s a kapitalista legeltető állattartással vehető egynek (vö. Grigg, D. B. 1980). „Vegyes gazdaságok Nyugat-Európában és Észak-Amerikában” néven tárgyalja Grigg a komplex földművelő üzemeket, melyek a növénytermesztést és az állattartást egyesítik a gazdaságban. Más-más néven, de a világ alapvető mezőgazdasági rendszerei és azon belül az állattartás történeti-földrajzi típusai szoros megfelelést mutatnak a különféle osztályozásokban.

A *nomadizmus* nem csupán az állattartás, a gazdaság egyik formája. Valójában létforma, társadalmi berendezkedés egész népek számára. Számos formája ismeretes. Megkülönböztetjük a sarkvidéki rénszarvas-nomadizmust és a száraz égövi (sztyeppi, sivatagi, félsivatagi) tevé- és lovasnomadizmust. A nomád gazdaságra épülő társadalmaknak minden tagja követi a nyájakat az egész évi legeltetés folyamán. Típusos formájában a nomád gazdaság egyoldalú. Hiányzik belőle a földművelés, s az állatállomány csupán a legelőket, a természetes takarmányforrásokat hasznosítja. A régi nomád pásztornépek megelégedtek néhány háziállatfaj tenyésztésével. Ezek közül a sertés és a baromfi hiányzott.

A nomadizmus előtörténete kevésbé ismeretes, klasszikus formája az i. e. 2. évezred folyamán fejlődött ki (Paládi-Kovács A. 1993b: 73–74).

A *transhumance* megtelepült életmódot folytató népesség pásztorkodási módja, amely egész évi legeltetésen, a nyári (hegyi) és a téli (síksági) legelők ritmikusan változtatott használatán alapul. A transhumance fő állata a juh, kisebb számban a kecske. A téli és a nyári legelők közötti távolság, a migrációs útvonal hossza esetenként több száz km is lehet. Azonban a legelőkön és a vándorlások alkalmával csak a pásztorok követik a nyájakat. Nem tartanak velük családok, népes közösségek, mint a nomád társadalmak esetében.

A kétlegelő, transzhumáló (legelőváltó) állattartás az ókori Rómában az 1. évezredben már ismeretes. Töretlenül élt tovább a Földközi-tenger térségében a feudalizmus századaiban is. Legnagyobb jelentőségre valószínűleg az Ibériai-félszigeten tett szert a 13–14. században. Spanyol telepesek honosították meg Kaliforniában, Argentínában, Chilében, sőt Közép-Amerikában trópusi változatát is kialakították.

Magyarországon a Balkánról a Déli-Kárpátokba felhúzódó vlach csoportok honosították meg. Nyaranta a havasi legelőket keresték fel, ősszel pedig felhajtották nyájukat a Duna mellékére és Dobrudzsába, később Moldva és a Tiszántúl is telelőhelyük lett. Az osztrák vámnaplók tanúsága szerint a 19. század elején még virágzott

az erdélyiek telettetése Moldva Havasalföldjén (Veress E. 1928; Földes L. 1968, 1982: 372–374; Paládi-Kovács A. 1993b: 75–76, 255–257).

A *havasi pásztorkodást* (Alpwirtschaft, Sennwirtschaft, szállásoló gazdálkodás) két természetes fűforrásra, a völgyek rétjeire és az erdőv feletti havasokra alapozták. Az állatállomány – az Alpokban főként szarvasmarha, a Kárpátokban többségében juh – a völgyek településein élő gazdák tulajdonában van, akik nyáron át szénát gyűjtenek a völgyeségi és havasi réteken, miközben a pásztorok a havasi legelőkön vigyázzák az állatokat. Télen át az állatállományt szénán tartják a településen vagy a mezei téli szálláson, ahol a szénát felhalmozták. A település és a havasi nyári legelő közötti távolság kicsi (5–25 km), s többnyire a téli és a nyári telephely is a községhatáron, a közigazgatási egységen belül van. A havasi pásztorkodást fejlett tejgazdálkodás, sajtkészítés jellemzi. Főként az Alpok országaiban, kisebb mértékben a Jura-hegységben és a Kárpátok egyes részein alakult ki a középkor végén, az újkor elején. Kibontakozásában szerepet játszott a kolostorgazdaságok mintája is. Skandináviában a *seterwirtschaft* hasonló havasi szállásgazdaságokat jelent, általánosabb benne a szarvasmarha-, bár a juh- és a kecsketartás sem idegen tőle.

A havasi szállásgazdaság a paraszti vagy uradalmi komplex agrárgazdaságok tartozéka, amelytől időszakosan a térben is elszakítva működik. Rendszerint pásztori munkára alapozott tejgazdaságot is magába foglal (Paládi-Kovács A. 1983b). Ismeretes a családi havasi gazdaság változata is. Ez esetben a családok nagy része nyárra kiköltözik a havasra, s maga végzi a tejgazdaság munkálatait. Az Alpok, a Kárpátok havasi szállásfalvai a völgyi falu ikerpárjaként létező időszakos falvak (templommal, közintézménnyel).

A *modern kapitalista legeltető állattartást* európai telepések a 18–19. században alakították ki az észak-amerikai prérin, a dél-amerikai pampán, továbbá Ausztrália, Új-Zéland és Dél-Afrika területén. Természetes fűforrások egész évi legeltetésére alapozták, fő állata a szarvasmarha és a juh. A világpiacon értékesített, kapitalista tulajdonban levő állatállományt fizetett pásztorréteg őrzi (cowboy, gaucho).

A Magyar Alföldön a 14. században kialakult a *pusztai pásztorkodás*, a *pusztabérletek* rendszere. A pusztai vágóbarom-tenyésztés előfeltétele volt a középkori „pusztásodás”, a legelőbérletek, pusztabérletek megjelenése. A 14. századi „szabad bérlok” az akkor kialakult mezővárosok gazdagodó, vállalkozó parasztjai közül kerültek ki, akik a bérbe vett legelőkön szállásokat építettek és gulyáikat fizetett pásztorokkal őriztették. Ebben az időben lett a vágómarha az ország egyik legfőbb kiviteli cikke, melyre ráépült a tőzsérek és a hajtók (→ hajdúk), hajcsárok társadalma. Ez a pusztai pásztorkodás – miközben őrizte a zootechnika és a terminológia egyes keletéről hozott elemeit – voltaképp már a prekapitalista legeltető állattartás egyik kelet-európai típusos formája volt a 14–18. század folyamán.

TARTÁSMÓDOK

Az állattartás eredetileg egész éven át tartó legeltető pásztorkodás volt, ami gyakran kívánt helyváltoztatást, s egyes esetekben egész közösségek, népek vándoroltak a nyájuk után. Közeledvén korunkhoz, fokozódott az állattartás belterjessége, míg az

istállózáson át eljutott a zárt helyen megvalósuló „iparszerű” rendszerekig. Ebben az evolúciós láncolatban számos fokozat, átmeneti forma található.

A magyar néprajzi kutatás Herman Ottó óta három tartásmódot különböztet meg:

1. *szilaj- vagy ridegtartás*, ami egész évi legeltetéssel, legelőn tartózkodással járt;

2. *félszilaj tartás*, ami tavasztól ősziig folyamatosan tartó legeltetést, legelőn tartózkodást kívánt;

3. *kezes tartás*, ami az igás- és tejelő állatok naponkénti kihajtását, istállózó-legeltető élelmezését és haszonvételét jelentette. A tartásmódok szoros összefüggésben álltak a tenyésztett fajtákkal. A régi magyar állatfajták jól viselték a „szilaj-” vagy a „ridegtartást”, s a mezőgazdaság, az állattartás belterjesedési folyamata, a fajtaváltás szükségszerűen visszaszorulásukat eredményezte (Herman O. 1914: 9–10; Györffy I. é.n. /1934/b: 114–117; MNL I. 88).

A *külderjes gazdálkodás* az agráriumban általában olyan termelést jelent, amelyben a területegységre jutó ráfordítás kicsiny. Így a befektetett tőke és munka is csupán alárendelt szerepet játszik. Szorosabban véve a *külderjes állattartás* (*szilajpásztorkodás, extenzív állattenyésztés*) olyan tartásmód, amelyben a tenyésztett külderjes fajták táplálása nem réti szénán vagy vetett takarmányon, hanem legeltetésen alapul. Ez a tartásmód egyszerű, kevésbé értékes építményekkel, gyakori helyváltoztatással, legelőváltással, csekély munkaráfordítással és alacsony hozamokkal párosul. Külderjes módon *szilaj ménesekben*, *szilaj gulyákban* tartotta a módos parasztság a *tőkemarhát*, a juhok esetében a *meddőnyáját*, szemben az igavonó és fejős állatok csoportjaival. Magyarországon a 18. század derekától kezdett visszaszorulni a telepítések, a puszták fokozatos benépesítése és eke alá vétele következtében. Legtovább – a 20. század közepéig – az alföldi puszták (Hortobágy, Bugac), vízjárta árterek, szigetek, valamint a közép- és magas hegyi legelők, havasok legelőin maradt fenn.

A *belterjes gazdálkodás* és ezen belül az istállózó állattartás olyan agrártermelés, amelyet a területegységre jutó nagyobb ráfordítás és nagyobb hozam jellemez. A belterjesség az állattartásban is a *földterület-ráfordítás-hozam* hármas viszonyából eredő tulajdonság (Erdei F. 1970).

A *jászlas, istálló, igás* vagy *kezes* tartásmód szoros kapcsolatban van a földműveléssel, s hovatovább teljesen kiszorítja a rideg pásztorkodást. Györffy István ezt a megállapítását 1934-ben még az alábbi megfigyeléssel egészítette ki: „Ahol szűk a határ és kevés a legelő, a nép főleg földművelésből él s igavonó vagy tejelő jószágát rendszeresen istállón tartja, legfeljebb tarlón vagy ugaron legelteti. Ugyanígy van azokban a nagy határú városokban is, ahol a legelőt szántóföldnek elosztották s helyükön tanyarendszer alakult ki” (Györffy I. é. n. /1934/b: 117). Az *istálló tartásmód* lényegét nem az épület maga, hanem a takarmányozás mértéke, színvonala szabta meg. Ebben szintén hosszú fejlődésmenet ragadható meg a középkori kezdetektől a 20. század közepéig, a modern kisüzemek megjelenéséig (Tálas I. 1936b: 139–149; Szabadfalvi J. 1970a: 158–161; Paládi-Kovács A. 1993b: 217–224, 319–328).

A tartásmódok tükröződése megfigyelhető a legelőhasználatban és a legelők elnevezésében (*belső legelő* a naponta kijáró csorda, az őrlős ménes, a csürhc és a fejős juhnyájak számára, *külső legelő* a gulya, a ménes, a konda, az ürü- vagy meddőnyáj

számára). A szilaj- és a kezes nyájak, valamint a pásztoraik elnevezésében ugyanez a kettősség található az alföldi állattartás rendszerében:

<i>szilaj tartás</i>		<i>kezes tartás</i>	
ménes	– csikós	őrlős ménes	–
gulya	– gulyás	csorda	– csordás
konda	– kondás	csürhe	– csürhész
meddőnyáj	– nyájjuhász	fejős nyáj	– bacsu
			– esztrengás
			– bojtár

(vö. Balogh I. 1958: 542–543).

TULAJDONFORMÁK, ÜZEMTÍPUSOK

Az állatállomány tulajdonosainak társadalmi rétegződését véve alapul a 19–20. század fordulóján három alaptípus különíthető el:

1. Uradalmi majorok,
2. Parasztgazdaságok,
3. Pásztorgazdaságok.

A kapitalizmus korában a hagyományos földesúri gazdálkodás is változott, s növekedett a bérlők szerepe. Városokban és közelükben olyan állattartó üzemhelyek is megjelentek, amelyekhez nem tartozott földbirtok, illetve legelőterület (például sertéshizlaldák, „aszfalt-tehenészetek”). Kialakultak a 19. század végén az ún. tejszövetkezetek mint a paraszti kisüzemi tehenészetek új kooperációs formái (Vörös A. 1965). 1945 után pedig az állami gazdaságok és a termelőszövetkezetek, illetve a háztáji gazdaságok tulajdonviszonyai határozták meg az állattartás lehetőségeit.

Az uradalmak állattartása a majorsági gazdálkodás kezdeti századaiban (16–17. sz.) alig különbözött a jobbágyokétól, s jórészt a *dézsabarány*ként, *pázsitdisznó*ként kapott jószágokból állt, de megjelent vele a *majoros* és a *majorosné* foglalkozása. Az állattartás majorsági üzemszervezete robotosokkal nem lett volna működőképes. Pedig a földesúri majorok gazdasági tevékenysége a 18. század közepéig kimerült az állattartásban. Cselédségük főként pásztorokból állt, akikhez a földművelés erősödésével csatlakoztak a majorsági ökrökkel dolgozó *bérese*k (Paládi-Kovács A. 1993b: 246–247).

Uradalmi majorok kezdeményezték a fajtaváltást, létesítettek először tehenészeteket (svájccériát), fogadtak *birkás*nak nevezett vállalkozókat. A gypjúkonjunktúra idején elterjedő merinótartással új bérleti, szerződéses formák jelentek meg. Mindez az állattartó üzemek tulajdoni és üzemi viszonyait is átformálta. A földesúri és paraszti üzemek egymással szoros kölcsönhatásban fejlődtek.

A jobbágyparaszti (kisnemesi, parasztpolgári) állattartó üzemet a faluközösség és a családforma alakította. Ahol a „família” jellegű, 3–4 generációs nagycsalád még a 19–20. század fordulóján is meghatározó forma volt (Ormánság, Szlavónia, Palóc-föld), jelentős állatállomány tartozott egy-egy gazdasághoz, s a családtagok közül

kerültek ki a pásztorok. Helyenként ez a család és állattartó üzemforma még a tagosítást követően is fennmaradt (például Domaháza). Az állatállomány, a legelő, az ólak, aklok, istállók a nagycsalád közös tulajdonát képezték, de a *gazda*, a családfő rendelkezett vele, s ő szabta meg a családi (üzemi) munkaszervezetet is. Az 1848 és 1945 közötti időben azonban a kiscsaládi forma, s a vagyoni polarizációnak megfelelő állatállományok váltak jellemzővé. Egykori zsellérek, elszegényedett úrbéresek és kisnemesek állatai a közlegelőn, a falunyájban, a falu pásztorainak felügyelete alatt legeltek, s a gazdasági udvaron szerény méretű, értékű épületekben éjszakáztak. A törpegazdaságok, paraszti kisüzemek állománya csak a földbérleteket szerző, törekvő kiscsaládok kezén lépett túl az önellátáson, ezek kapcsolódtak be az árutermelésbe, specializálódtak egy-egy termékcsoporthoz (tej, túró, tojás, baromfi).

Gazdagparaszti (50–200 kat. holdas) gazdaságok állatállománya és legelőterülete egy-egy ágazatban önálló nyájszervezést és pásztorfogadást tett lehetővé. A nagygazdák többsége nemcsak az alföldi tanyavilágban, de az ország más tájain is függetlenítette magát a falusi közösségtől, kiszakította legelőjét a közlegelőből (Paládi-Kovács A. 1965: 20–32).

Az uradalmak maguk tartottak apaállatot és gondoskodtak azok elhelyezéséről, takarmányozásáról. Pásztoraik, béreseik számára lakásokat, cselédházat, birkásházat építettek. Falusi közbirtokosságok szintén több ágazatban tartottak apaállatot (a juhászat kivételével), és fenntartottak pásztorházakat a közbirtokosság pásztorainak, a falu cselédeinek. A hajdani nagycsaládok, majd a kapitalista korszak gazdagparaszti juhászatai maguk is tartottak kosokat, de a többi ágazatban a községi apaállatokhoz, állatgondozókhoz fordultak. Számos vidéken a tagosítást követően megbomlott az egyetértés az apaállattartás és a közös pásztortartás költségeinek megosztását illetően.

A pásztorok jószágértékesítése sok esetben csupán a nyájörző és házörző kutyák, a foglalkozáshoz tartozó *hátasló* vagy *tergenyész* számár, s az önellátást segítő néhány sertés és baromfi tartását jelenti. Felföldi, erdélyi kisparaszti közösségek pásztorai számára kezdettől fogva szűkre szabták a jószágértékesítés lehetőségét. Ezzel szemben az Alföldön csak a 18. század vége felé kezdték korlátozni a pásztorok jószágértékesítését. Például Kecskemét tanácsa akkor kimondta, hogy a fejős juhászok 30, a nyájjuhászok 100 saját juhnál többet nem tarthatnak a kezükre adott nyájaknál (Szabó K. 1942: 9). Legtöbb jószáguk már akkor is a juhászszámadóknak volt. A „jószágértékesítés” járandósága ugyanis lehetővé tette, hogy a juhász a *gazdaság* vagy a gazda legelőjén, annak állataival együtt járassa a sajátjait. Meghatározott keretszámig a pásztor jószágainak téli takarmányozása is a paraszti gazdaság terhére történt. Egyes juhászoknak olykor 100–200 birkája legelt a paraszti közösség nyájában *fűbér* fizetése nélkül. Kunmadarason például 1771-ben az egyik számadónak mintegy 200 juha és 4 szamara volt. Senkinek sem volt akkor több juha a helységben (Fazekas M. 1979: 188).

A 20. század elején az észak-hevesi és a szomszédos borsodi, gömöri tájakon a kiscsaládok közös nyájait őrző juhászoknak 20–25-nél több saját juhot nem engedélyeztek, de a nagyobb uradalmakban a számadó bacsónak 100–200 juha is lehetett. Az a *huszados bacsó*, akinek öt-hatezer juh volt a kezére bízva, 250–300 saját juhot tarthatott az uradalom legelőjén, teleltetett ki az urasági takarmányon. Így vásárolt

később 300 holdas birtokot, s vált a közeli község egyik legtehetősebb gazdájává (Paládi-Kovács A. 1965: 36–37). A fejős juhnyájak pásztoraik országsszerte megillette a *vasárnapi tej* haszna és sok vidéken volt szokásban a *tejárenda*.

Somogyi urasági kanászoknak olykor 100 saját disznajuk volt, s a községi kanászoknak is 50–60. A 20. század elején a községi *főkában* két *göbét* (anyakocát) tarthattott a kanász a malacaival együtt (Takáts Gy. 1986: 21–22). Gulyások, csikósok jószágartartása a 18–19. században főként az Alföldön lehetett jelentős. A karcagi réteken gulyát telettető pásztornak 1755-ben 15 számosállata volt lóból és marhából (Györffy I. 1941b: 16), több, mint sok 20. századi parasztgazdaságnak. Azért is kezdték a 18. század vége felé a pásztorok lótarthatását korlátozni.

Pusztai, havasi szállások pásztori állatállományához tartoztak a tejgazdaság melléktermékein élősködő sertések, s ha a számadó felesége is kiköltözött a külső vagy belső legelőre, a tanyahelyen tartott baromfiállomány egészen jelentős volt. A 19. század végén a Nagyikunság, a Hortobágy, a Hajdúság külső legelőire azért költöztek ki a számadó pásztorok asszonyai, hogy minél több jószágot tarthassanak (Ecsedi I. 1914; Fazekas M. 1979: 187–88). A pásztorok jószágartartása (s helyenként kupeckedése) tette lehetővé sokak számára, hogy földet vásároljanak és kiemelkedően a cselédsorból maguk is gazdák legyenek. (Volt példa rá, hogy sikeres birkás vállalkozók nemesi rangra emelkedtek.)

A 19. században jelent meg az uradalmakban az *árendás*, illetve a *részes tartásnak* nevezett jogviszony. Az „árendás” szerződés és állattartás annyira elterjedt, hogy egy-egy vármegyében külön rovatot kellett nyitni az adókiadás nyilvántartásához a *svajczereknek* és az „árendátor” *birkás-mestereknek*. Mindkét ágazatban, a fejőstehenészetben és a merinó-juhászatban is, a pásztor bérelte ki az uradalom állatait, s fizetett érték darabszám szerint megállapított bérleti díjat. Az uradalmi „birkajuhok” vagy tehenek bérleti szerződését legalább három évre kötötték, s leírták benne a település, a takarmányozás, a szózás, a szaporulaton való osztozás stb. részleteit is. A gyapjú haszna többnyire az uradalmat, a tejhaszon legnagyobb része viszont a bérlőt illette. Az 1790-es években már a kecskeméti gazdák is kötöttek pásztorokkal hasonló szerződéseket. Ezekben a civis paraszt mint gazda kikötötte bizonyos mennyiségű vaj, túró beszolgáltatását, egyébként pedig a tejhasznat bérbe adta a juhásznak. Hasonló bérleti formák a 19–20. század fordulóján is éltek még, különösen a juhtartásban (Paládi-Kovács A. 1993b: 286).

Részes tartás, feles tartás lovak, marhák esetében főként aszályos éveket követően, rendkívüli esetekben fordult elő. Így az 1791-es és az 1863-as aszályt követően a Nagyikunságból a Rétközbe hajtott lovakat, szarvasmarhákat „felesben” telettették ki. Főként a Tiszántúlon volt szokás anyakocákat, kotlós tyúkokat fiastól kiadni tanyára ún. *feles tartásra* (MNL II. 124).

Jóval elterjedtebb volt a *részes juhtartás*, amit keleti palóc és nagyikunsági településekről írtak le behatóan. A 20. század első felében még Nógrádtól a Rétközig, Szatmártól a Felső-Kiskunságig ismeretesek a részes tartás különböző formái. Ezek közül leggyakoribb a *feles juhászat*, de tudunk *harmados* és *negyedes juhászatról*, sőt *csapatos feles vállalásról* is. A részes juhtartás szerződéseit általában 3 évre kötötték (Márkus J. 1943: 3–11; Paládi-Kovács A. 1965: 37–39; Fazekas M. 1979: 27–28). Részes juhtartásra a kapitalizmus korában főként a paraszti és a pásztori kisgazdaság-

gok kényszerültek, kialakulása azonban az uradalmakhoz és a birkás vállalkozókhoz kapcsolódott (18–19. század fordulója).

A *feles juhász* saját juhállományát (50–300 db) mint „feles tőkét” vitte be az üzletbe. Annak gyapját, a bőroket, a vaj és a sajt hasznát évente megfizette a juhász és a gazda, aki a legelőt, a takarmányt, az épületeket vitte a közös vállalkozásba. Három év után a *feles tőke* (az eredeti nyáj) szaporulatát is megfizették egymás között a szerződő felek. Ismeretesekek két évre és egy évre szóló tartási szerződések, melyek az állomány kisebb hányadát juttatták a legelőt, takarmányt adó gazdának. Előfordult, hogy juhaikat más módon tartani nem tudó parasztgazdák, sőt juhászbojtárok adták át állataikat feles tartást vállaló tanyás vagy másfajta *magatartó juhászoknak*. Ezek a megállapodások gyakran csak a télre vagy egy esztendőre szóltak, s nem három évre.

A részes tartás különböző formái, az állatállomány teljes tartására és haszonvételeire vagy csak egyes haszonvételek (például tejhaszon) bérletére vonatkozó szerződéses viszonyok lehetővé tették a legelők és az üzemhelyek minél teljesebb kihasználását, s a megszorult pásztorok és takarmányhiányt megélt gazdák állatainak kiteleltetését. Nehéz években a túlélést segítették elő, kedvező években pedig a hozamok és a bevételek növelését, a szerződő felek tisztas gyarapodását szolgálták.

LEGELŐ, LEGELŐJOG, LEGELTETÉSI REND

Az állattartás természetes formája a legeltetés, a füves, fás térségek hasznosítása. *Legelő* szavunk a *legel* igéből származik, székely tájnyelvi megfelelője a *reglő*, ormánsági tájszó a 'ligetes tisztás'-t, legelőt jelentő *gyóta*.

A legelőtípusok osztályozása több rendező elv szerint történhet:

1. Természeti legelőtípusok.
2. Belső és külső legelők.
3. Téli és nyári legelők.
4. Birtokjogi típusok.

Természeti legelőtípusok

Természeti környezeti adottságok alapján a Kárpát-medencében legalább öt hagyományos legelőtípust kell megkülönböztetnünk. Ezeknek a vegetációja – az eltérő domborzati, éghajlati, talaj- és egyéb adottságoktól függően – erősen különbözik egymástól.

a) *Pusztai legelő*. Az alföldi ősgyepek mellett ide sorolhatók a 18–19. századi folyószabályozások után különösen elszaporodó szikes legelők és a homokkal, futóhomokkal borított területek. A szikesek különösen a Hortobágyon, Békésben és a Bánságban, a homokos puszták a Nyírségben és a Kiskunságban jellegzetesek. Gyakori fűfélék: *szikfű*, *szőrfű*, *rozsnok*, *csenkesz*. A földművelésben gyengén hasznosíthatók, ezért is maradtak meg legelőnek csaknem napjainkig. Legelőnek is gyengék, leginkább juhászattal hasznosíthatók (Baskay Tóth B. 1966: 125–127; Paládi-Kovács A. 1979a: 62–68).

b) *Rétségi, vizenyős legelő.* Rétségek, mocsárszélek, folyóárterek legelőféléje. Növényzete dús, de túlsúlyban vannak közte a savanyú, kevésbé értékes fűfélék. Kaszálónak és téli legelőnek is hasznosítható. Szénáját, fűvét főként lovakkal etették, ezért a Hanság, a Duna-ártér s más vizenyős területek lótartása többnyire jelentős volt. Juhra a vizenyős legelő veszélyekkel jár (métélykór), de réti sertéstartással egykor jól tudták hasznosítani.

c) *Erdei legelő.* A lombos erdők övezetének jellegzetes téli-nyári legelője. Különösen a tölgyesekben, kevert lombú erdőkben és tisztásokon jelentős, ahol bőven van aljnövényzet. Középhegységi, dombsági tájakon a marha-, a juh- és a sertéstartásban egyaránt hasznosították (Dunántúl, Felföld). Egykor az Alföldön is több erdei legelő volt, s az alföldi erdők megfogyatkozását jórészt a legeltetés, a kaszálás és az állatteltetéssel járó terhelés okozta.

d) *Havasi legelő.* Általában véve 800 méternél magasabban fekvő gyeses terület. Flórája gazdag, dús, füvei a tejelválasztásra kedvező hatásúak. Szarvasmarha- és juhlegelőnek egyaránt kiváló. Téli legelőnek azonban a nagy hó miatt alkalmatlan. Síksági neveltetésű marha többnyire nehezen szokja meg a havasi legelő füveit, vizét stb. (például a Tisza árteréről a Bükk-fennsíkra nyáron felhajtott tinók). Különösen fontos a Székelyföldön és más erdélyi csoportok gazdálkodásában (gyimesi és hét-falusi csángók, Máramaros, Szatmár, Kalotaszeg, Fekete-Körös völgye).

e) *Parlag, ugar, tarló.* Időszakonként legelőként hasznosítanak mezőgazdaságilag művelt területeket is. Ezeknek a faluhoz közeli legelőknak az 1960–1970-es évekig fontos szerepük volt a legeltetés éves ciklusában. A parlagoló földművelés rendszerében a *parlag* éveken át kaszálóként, legelőként szolgált. Két- és háromnyomásos gazdálkodás esetén a művelt határ fekete ugarnak következő fele vagy harmada egy évig szintén legelőnek szolgált. A tarlót többnyire augusztus 20-a és november eleje között legeltették, azaz a *hordás* befejezése és az őszi szántás elkezdése közötti időszakban. Tél végén, tavasszal több-kevesebb rendszerességgel legeltették a zöldelő őszi vetéseket is. A legeltetés hozzájárult a gyomnövények kipusztításához és szolgált a szántóművelés körébe tartozó földek trágyázását is (*kosarazás, hálátás, állítás, telkesítés*).

A természeti legelőtípusok közül természetesen csak 2–3 létezett egy-egy település határában. Például a Kiskunságban két fontos legelőfajta volt: a rétes, vizenyős legelő és a pusztai (homokbuckás) legelő. Debrecen hatalmas határában a pusztai (hortobágyi) legelő mellett a rétes, semlyékes legelőnek és a várostól keletre elterülő erdei legelőnek is fontos szerepe volt (Tálas I. 1936b: 37–38; Balogh I. 1938).

Belső és külső legelők

Ez a legelő- és határhasználati rendszer főként a nagy határú alföldi településekhez kapcsolható, de némi módosulással a középhegységek és a havasok vidékén is fellelhető. Alföldi „kertes települések” határában az *ólas kertek* gyűrűje után a *belső legelő* övezete következett. Azon éltek a fejős juhnyájak és a „város alatti” esztrengák juhászhajai, oda járt ki naponta a csorda, az anyakocákból és a malacokból

álló *csürhe*, ott legelt a szárazmalmok lovaiból szerveződött *örlös ménés*, ott legelteték esténként és pihenőnapokon az ígás ökrök, fogatolt lovak falkáit.

A *külső legelőn* élt a növendék jószág többsége, a *tőkemarha*, a szilaj ménés és gulya, ott legeltek a meddő- és ürüjuhok elterülő nyájai, s a posványos, semlyékes helyeket kereső disznókondák. Tavasztól ősziig kinn éltek pásztoraikkal, s a gazdák csak időnként látogattak ki hozzájuk. Míg a belső legelők a település szélén terültek el, a külső legelők egyike-másika igencsak távol esett. Kunszentmiklós pusztái, külső legelői közül Orgovány 50, Szank 80 km-re volt a várostól. Kiskunlacháza külső legelői közül Móricgát Kecskemét és Bugac szomszédságában, de Lacházától légvonalban is legalább 100 km távolságban terült el. Debrecen külső legelői a Tiszáig terjedtek. Szeged, Kecskemét, Vásárhely, a jász, a kun és a hajdú városok pusztái, külső legelői között is akadtak napi járóföldre elterülő. A 18. században, az alföldi pusztabérek virágkorában, jobbágyközségek bérelt, külső legelői is olykor napi járásra voltak a falutól. Párhuzamba állítható ezzel a havasi legeltetést folytató erdélyi, kárpáti települések gyakorlata, sőt a középhegységek bérelt, majd vásárolt legelőin folyó „nyaraltatás” (például a Bükkben, a Gömör-Tornai karsztvidéken).

Téli és nyári legelők

Eleink századokon át, a szigorú erdőtörvények bevezetéséig és a 19. századi nagy ármentesítő és lecsapoló munkálatokig fenntartották a téli és nyári legelők rendszerét. Az Alföldön a 16–17. században is elkülönültek a *nyaraló* és *telelő* puszták, szállások (Takáts S. 1961: 217–218). Téli legelőnek tartalelőket, „tilalmasba tettek” olyan belső legelőket, kaszálókat is, amelyeken a város közelében tarthatták a telelő jószág értékeesebb részét.

Megnövekedett a téli legelők szerepe aszályos éveket követően, amikor kevesebb szénát lehetett felhalmozni. Ilyen években az aszálytól kevésbé sújtott rétségek, lápok, árterek nagyobb térségek állatállományának telelését segítették elő. 1863 aszályos éve után a Rétköz, a Bodroghöz és az Ecsedi-láp vidékére húzódtak a Nagykunság és a Hajdúság gulyái, sőt ménesei és nyájdisznói is (Szabadfalvi J. 1970a: 112–113). A folyók árterei, galériaerdei, a lápok és mocsárszélek havas teleken is nyújtottak némi táplálékot a „szilaj”, külterjes módon tartott jószág számára. Nem ok nélkül húzódtak télen a folyók mellé a nomád népek és Dél-Európa transzhumáló nyájai. A 18. században még sok erdélyi *purzsás* is a Tiszántúlon és Bánságban bérelt téli legelőt. A 19–20. században téli marhalegelő lett a földeken hagyott tengeriszár, juhlegelő a kint maradt káposztatorzsa.

Téli legelőnek használták, s nem csupán sertéskondákkal járták, a makktermő tölgyeseket, bükkösöket. Debrecen telelő szállásainak zöme a várostól keletre elterülő erdőségekben volt, s az Alföld más vidékein is teleltettek erdők hajlatában mind a Tisza, mind a Duna mellékén. Középhegységi, dombsági tájak (Dunántúl, Felföld, Erdély) téli legelői szintén az erdőségekben, kisebb részt a folyók árterein voltak.

A téli legelők az Alföldön az ármentesítések, lecsapolások és a puszták felosztása folytán a 20. század elejéig eltűntek. Ezt követően a jószág télen beszorult a faluba vagy a tanyákra. Az 1898. évi erdőtörvény lassacskán visszaszorította az erdei telelte-

tést, a lombtakarmány (*csereszéna, frunza*) készítését és a rügyező, bimbózó faágak legeltetését is.

A *nyaraltatás* „nyári legelőt” bérlő falvak vagy kisebb paraszti közösségek gyakorlatként, illetve *nyári haszonbérletre* átadott jószágok (főként juhalkák) formájában az 1880–1960 közötti évtizedekben is létezett (Paládi-Kovács A. 1965: 48).

A LEGELŐK BIRTOKJOGI TÍPUSAI

A legelők használatának, birtoklásának rendje századokon át a feudális földjog függvénye volt. Birtokjogi szempontból legalább három típust lehet megkülönböztetni:

- a) Közlegelők.
- b) Elkülönített, egyénileg használt legelők.
- c) Bérelt legelők.

Mindhárom létezett a középkor óta, de az 1836. évi VI. tc. nyomán, a közlegelők elkülönítése, majd a tagosítások révén csökkent a közösen használt legelők és nőtt az egyénileg birtokolt legelők részaránya.

a) *Közlegelők.* A földközösségi legelőt közösen használta a földesúr és a jobbágy. A majorsági gazdálkodás bővülése a 16–17. században mind több rét és legelő földesúri kisajátítását vonta maga után. A feudális függőség áttételesen érvényesült az alföldi mezővárosok és a privilegizált területi csoportok (székelyek, kunok, hajdúk) esetében. A jász kun *redemptio* (földmegváltás) 1745-ben a paraszti föld- (és ezen belül legelő-) tulajdon térnyerését eredményezte. Nagy alföldi mezővárosokban, illetve szabad királyi városokban (például Debrecen, Szeged) a földesúri jogokat a város gyakorolta, s így a föld- és legelőhasználatot is szabályozta. Oszthatlanul birtokolt legelők – az egykori földközösség maradványai – a jobbágyság eltörlése után is megmaradtak. A földesurak és a parasztok erdeinek, legelőinek elkülönítése évtizedekig elhúzódó folyamat eredménye volt. A gyakran perrel kikényszerített *arányosítások* sok helyen tovább szűkítették a paraszti használatban lévő legelőket (Paládi-Kovács A. 1965: 46). Az átányiak, akiknek marháit a földesurak birkanyájai a gyapjúkonjunktúra idején szinte teljesen kiszorították a közös legelőről, hiába kérvényezték a *legelőelkülönözést* rögtön az 1836. évi törvény kihirdetése után. A mérnöki rendezés csak 1864–1868-ban történt meg, s a paraszti (volt úrbéres és zsellér) közlegelők jelentős csökkenését eredményezte (Fél E.–Hofer T. 1997: 33).

b) *Elkülönített, egyénileg használt legelő.* A feudális korban főként a földesúri majorságokhoz tartoztak a földközösségtől elvett, a közlegelőből kiszakított legelők. Parasztkok ipusztuáialis birtokai között csupán kisebb, irtás útján létesített rét- és legelődarabok lehettek. Ezek koronként és tájanként, így a 18. században a Duna mellékén és kisebb-nagyobb szigetein, a Hargitán vagy a gyimesi völgyekben jelentősen megnövekedtek. Az ilyen legelőbirtokot sok vidéken el is kerítették, s az állatok őrzését ezeken a családtagok látták el (például Gyimes, Mohácsi-sziget).

A jobbágyfelszabadítás után a volt úrbéres gazdaközösségek *tagosztályai*, s a Jász-Kun és Hajdú kerület már előbb (1840 után) elkezdett tagosításai nyomán megnőtt az egyéni tulajdonba került rétek, legelők területe. A tagosítások idején akadtak

olyanok, akik a határ távolabbi részén fekvő legelőn kérték a *tag* kimérését, s ott *tanyát*, állattartó üzemet létesítettek (Paládi-Kovács A. 1965: 31, 76–78; Fél E.–Hofer T. 1997: 34).

c) *Bérelt legelők.* Alföldi városok pusztabérletei a 14. század óta adatolhatók, amikor Szeged már kun pusztákat vett bérbe. Községi és egyéni legelőbérletek egyaránt előfordultak. Mégis a jobbágyparasztnak többnyire csoportosan béreltek legelőt, szemben a 15–17. századi tőzsérekkel, a 18. századi örmény, görög stb. vállalkozókkal, s a még később is jelentkező sörös és göbolyös pusztabérlelőkkel. A merinó terjedésével a 19. század első felében a Dunántúlon és a Duna–Tisza között is megjelentek a birkás vállalkozók, akik eleinte uradalmak árendásai vagy részes birkásai voltak, majd legelőbérletek révén önállósították magukat. Jobbágyközösségek rét- és legelőbérletei a 18–19. században tömegesnek mondhatók az Alföldön (például Miskolc környéki falvak, böcsiek, mezőkövesdiek bérletei a Közép-Tisza árterén). A legelőbérlet megdrágulása, majd megszűnése a 18. század végétől hozzájárult egész falvak elnyomorodásához, kitelepüléséhez stb.

LEGELŐJOG, LEGELŐRENDTARTÁS

A földesúri és a paraszti legelők arányosítása, elkülönözése után – a nemesi közbirtokosságok mintájára – megalakultak a volt úrbéresek gazdaközösségei, hogy az osztatlan erdők, legelők használatát szabályozzák. Egy-egy településen – a régi rendi rétegződésnek megfelelően – nemesi, úrbéres és zsellér gazdaközösség is működhetett egyidejűleg. Az állam csak a 19. század végén szabályozta a *közbirtokosságok* működését. Az 1894. évi XII. tc. szerint a közlegelők rendtartását az érdekelt birtokosok közgyűlése állapítja meg. Rövidesen el kellett választani az erdők és a legelők kezelését. 1898-ban a XIX. tc. rendelkezett a volt úrbéres közbirtokosságok önálló *erdőbirtokossággá* alakulásáról. Az 1913. évi X. tc. *pedig legeltetési társulatok* szervezését rendelte el a közbirtokosok legeltetésben érintett tagjaiból. Csupán a nyájszervezés, a legelőhasználat szabályozását tette a társulatok feladatává, a birtokjog a korábbi tulajdonostársaké maradt. 1948-ban a földművelési miniszter rendelete nyomán a helyi tanácsok mellett működő *legeltetési bizottságok*at kellett alakítani.

A közbirtokossági tagok között a *legelőjog* felosztása a volt nemesi vagy úrbéri telekhányadok arányában történt. Egy-egy egész telekhez a település határának jellegetől, legelőjének kiterjedésétől függően több vagy kevesebb legelőjog tartozott. Átányon az arányosítás előtt minden jobbágytelek után 8 hold legelőt vettek alapul, de az 1864–1868-as mérnöki rendezés alkalmával telkenként 10 holdra emelték a legelőjárandóság helyi kulcsát (Fél E.–Hofer T. 1997: 34). Ugyanakkor a zsellérek „eszmei” legelőterülete családonként 1 hold volt, s megtörtént a körülbelül 300 holdas „zsellérlegelő” kijelölése. Ezen már megalakulhatott a zsellérek különálló legelőbirtokossága, legeltetési társulata is.

Keleti-palóc falvakban (Észak-Heves, Borsod) a 19–20. század fordulóján az egész telkes gazdák legelőjoga – a közlegelők falvanként változó nagyságától függően – 6–12 között mozgott. A fél- és negyedtelkes gazdáké ennek arányában volt kevesebb. Akinek 1 joga volt, az egy öreg marhát küldhetett a közös legelőre. Öröklés

esetén a legelőjogot éppúgy megosztották a testvérek között, mint a szántóföldet. A birtokelaprózódás következtében az 1900-as évek elején már akadtak olyan családok, akiknek a legelőjoga csupán 2 *libaszámot* tett ki. Ehhez tudni kell, hogy többnyire 25 libát tekintettek egy „számosállat szám”-nak (Paládi-Kovács A. 1965: 47; lásd még Petercsák T. 1979: 268).

A legelő teherbírását országszerte *számosjószág* szerint becsülték meg. A kétéves vagy idősebb ló és szarvasmarha „egész számot” tett, s képviselte az eszmei szorzót. Egy „számos jószág”-nak megfelelt két tinó vagy tavalyi csikó, öt juh vagy sertés. (Helyenként 8–10 juh vagy kecske fért egy számba.) A még szopós szaporulatot sok vidéken nem vették tekintetbe. Középszerű legelőn átlagosan csapadékos évben 2 *magyar holdra* (2400 négyszögöl) számítottak egy számosállat számot (Györffy I. é. n. /1934/b: 120). Ennek a szorzónak a segítségével minden dűlőről, legelőjárásról könnyen megállapíthatták, hány jószágot képes eltartani. Kedvező időjárás esetén a becsült, s a korábbi években tapasztalati úton kialakult létszámokat kissé felfelé kerekítették. Átányon egy számosállat legelőjogát – s eladásnál annak értékét – 1 kat. hold (1600 négyszögöl) legelő értékéhez viszonyították. A keleti-palóc falvak kopár legelőin viszont 2–3 *magyar holdra* (2400–3600 négyszögöl) számítottak egy számosállatot, egy legelőjogot. Tagosítatlan határokon ott is szokásban volt a legelőjogok adásvétele (Paládi-Kovács A. 1965: 47; Fél E.–Hofer T. 1997: 35).

Akinek nem volt örökölt vagy vásárolt legelőjoga, vagy aki több jószágot szándékozott kihajtani, mint amennyi joga volt, *fűbért* fizetett a helyi közbirtokosságnak (később legeltetési társulatnak), ha az tudta fogadni a jószágot. Abban az esetben, ha a község határában már *legelőbér* (*fűbér*, *szájbér*) ellenében sem volt erre lehetőség, a közeli falvakban kellett legelőt keresni. „Idegen helyen” azonban többet kellett a legeltetésért fizetni.

A *fűbért* szintén számosállatra vetítve állapították meg a legelővel gazdálkodó birtokosságok, társulatok. Átányon a *legelőjoggal* rendelkező beltagok kedvezményes *fűbért* fizettek a jogosultságukon felül a közlegelőre hajtott állataik után. Velük szemben a nem jogos „külsők”-kel kétszeres *legelőbért* fiztettek. Azok, akik nem használták ki teljes egészében legeltetési jogosultságukat, térítést kaptak. A befolyt *legelőbér*ből fizették a térítést, az ügyintézőknek járó tiszteletdíjakat, a pásztorház adóját, s a maradék pénzből abrakot vettek a bikának (Fél E.–Hofer T. 1997: 34; Petercsák T. 1979: 268–269).

A sokféle nyáj *járását* a község vagy a közbirtokosság, a társulat által megválasztott *pusztabíró* (*legelőgazda*, *havasgazda*) osztotta be. A járások határait tavaszonként földkupacokkal, gödröcskéikkel megjelölték. Azonban a tudott és látható határok esetén is sok ütközés történt a pásztorok és a birtokosok között a *jársók* elhagyása, a határok megsértése miatt. A legeltetési rend meghatározása, az állatsapatok számának, létszámának, legeltető járásának meghatározása a nagy határu alföldi városok gazdálkodásában különösen nagy hozzáértést, tapasztalatot kívánt. Például Debrecen hortobágyi legelőjén 1774-ben 11 *gulyajárás*, 2 *ököracsordajárás*, 2 *ménes-* és 18 *nyájterület* (juhjárás) volt. Úgy kellett a járásokat kijelölni, hogy aszályos évben is minden állatsapat itatása és legeltetése megoldható legyen (Balogh I. 1958; Törő L. 1968: 265–266).

FALUNYÁJ ÉS NYÁJGAZDASÁG (SZÁLLÁS, PÁSZTOR)

Magyarországon a közös nyájszervezés, a községi nyájak és községi pásztorok intézménye, a csordák sorőrzése a középkor óta ismeretes. Legalább a 14–15. században vált a városok és községek feladatává a közlegelők rendjének szabályozása, a közös nyájak szervezése és a pásztorfogadás (Paládi-Kovács A. 1993b: 123–124). A „falupásztor”-ság intézményének megjelenése, a jobbágyparaszi gazdaságok kényszerű kooperációja számos üzemszervezeti változást eredményezett.

Közös nyájak szervezése a paraszi kisüzemek számára részint munkaerő- és munkaidő-megtakarítással, másrészt bizonyos kiadásokkal, kötelezettségekkel járt. A nyájközösség a legegyszerűbb formák esetén is a gazdák együttműködését igényelte (sorőrzés, pásztorfogadás, a pásztor bérezése, lakása, apaállatok tartása stb.). Üzemszervezeti szempontból a közös nyájtartásnak legalább két formáját kell élesen megkülönböztetni:

1. A *bentháló*, naponta kijáró nyájak esetén a tartás szoros kapcsolatban marad a tulajdonosok paraszi gazdaságával. A gazda naponta feji a tehenét, naponta látja, gondozza jószágát.

2. A *kintháló* nyájakban a jószág egész évben vagy annak hosszabb szakaszában a parasztgazdaságtól távoli legelőn, szálláson tartózkodik. A pusztai, erdei, havasi pásztorszállás s az ott élő emberek, jószágok csoportja térben is elkülönülő tartozéküzemet, közös üzemhelyet alkot. A szállásgazdasággal és állataikkal a tulajdonos gazdák kapcsolata laza, a pásztorokat a közös gazdaságok választott képviselője (*társulati gazda, tőkegazda, esztenabíró, kondásbíró* stb.) ellenőrzi szorosabban.

Kinthaló nyájak esetén a közös vagyont növeli a szálláson épült *eszténa, sajtház, hodály* stb. értéke. Fejős nyájak esetén a tejgazdaság munkálatai teljes egészében a pásztorra hárulnak, a gazdák a sajtból, túróból részesednek. A komplex paraszi üzemek számára a közös szállások, a kintháló nyájak azzal az előnnyel jártak, hogy általuk mentesültek a sok tennivaló egy részétől a nyári munkacsúcsok idején.

Pusztai szálláson, távoli juhásztanyán létesített állattartó üzeme sok nagygazdának, úri birtokosnak, bérlőnek is volt a kapitalizmus korában. Földesúri majorgazdaságoknak, pusztabérlőknek a 18. században, sőt azt megelőzően is jellegzetes üzemmódja volt a pásztorokat alkalmazó *szállás, tanya*.

Kisebb településen a közös nyájak szervezése, a pásztorfogadás, a legeltetés rendjének szabályozása a faluközösség, később a közbirtokosságok és a legeltetési társulatok feladata volt. Népesebb, nagyobb határral és állattállománnyal rendelkező településeken azonban már a 18. században megjelentek az állattartó gazdák autonóm gazdasági társulásai, melyek magukra vállalták a nyájgazdaságok szervezését. Továbbra is a tanácsok írták elő a legelőhasználat rendjét, osztották el a lokális gazdaközösségek között a legelőt *járások* szerint, egységesítették a pásztorbéreket a megyei limitációkhoz igazodva, s döntöttek a közrendet vagy a szokásjogot megsértő vitás ügyekben. Azonban a nyájszervezés, a pásztorok fogadása és ellenőrzése, a tej és tejtermékek, a gazdaságra háruló költségek elosztása a *gazdatársakra* és választott vezetőikre hárult.

A marhahizlalás kollektív nyájszervezeti formája volt az alföldi településeken a *gazdaság, baromgazdaság*, más néven *göboly, göbő*. Rendszerint egy-egy *tőkegazda*

köré csoportosult kisebb gazdák alkották e közösségeket (Balogh I. 1958: 546). Hódmezővásárhelyen az 1730–1740-es években bukkantak fel ilyen gazdatársulások, s többnyire a tőkegazdáról nevezték el őket: például *Kardos-barom*, *Olajos-barom*, *Kis Had barom*, *Bánfi-gazdaság*, *Kóti-gazdaság* stb. Vásárhelyen több mint tíz gazda tartozott egy-egy gazdasághoz (Tárkány Szücs E. 1983: 147, 155; lásd még Paládi-Kovács A. 1993b: 262; Bellon T. 1996b: 179). Kismarján a *göbők* utcánként alakultak, és az ökrös gazdák pásztor nélkül, maguk vállalták az őrzést házszám szerint sorban haladva. Az 1930-as években 4–5 *ökörgöbő* és ugyanannyi *tehéngöbő* működött a faluban. Hasonló módon társultak az *örlős ménés* nyári legeltetésére is, de nem spontán módon, hanem a közbirtokosság kívánságára. A ménés őrzésére pásztort fogadtak, aki főleg éjjel legeltetett (Varga Gy. 1976b: 164–165). A debreceni gazdák legjellegzetesebb csoportosulásai a *gulyagazdaságok* voltak. Mind a gazdák önkéntes társulásából jött létre. A vezető rendszerint valamelyik tekintélyes, tehetős gazda volt, s a közelben lakók ahhoz csatlakoztak.

Autonóm állattartó gazdaságok korán kialakultak és országsszerte léteztek a juhtartásban. A Tiszántúlon részint rokonság, részint „régí szokás” alapján szerveződtek a *juhtartó gazdaságok*. A közösséghez tartozás apáról fiúra öröklődött. Minden gazdaság élén ún. *listás gazda* állt. Vezette a számadást, házánál fogadták meg a pásztort, nyírták a juhokat, hányták szét ősszel a nyáját, s évente néhány alkalommal nála volt az ún. *gazdasági evés*, ősszel pedig a „dobzódással” járó *juhtor*. A Hajdúságban, a Nagykunságban kétféle nyájuk volt: a belső legelőn tartózkodó fejősnyaj, melynek *esztrengát* létesítettek és a külső legelőn járó meddőnyaj. Mivel a fejős juhnyájakat a pásztor naponta kétszer-háromszor fejte, a nyáj létszáma behatárolt volt. Tiszántúli városokban *egy napi juhot* (20–30 darabot) adó gazdák társultak, és 120–180 fejősből szerveztek egy-egy nyáját. Így minden gazdára jutott hetente egy napi tej, a *vasárnapi fejés* pedig a juhász illetményét növelte (Ecsedi I. 1931: 254–255; Földes L. 1962a; Szilágyi M. 1968b: 361–363; Dobrossy I. 1974; Fazekas M. 1979: 178–187; Paládi-Kovács A. 1993b: 304).

Az *esztrengát*, a *hodályt* a gazdák közösen építették, szállították, s a pásztorbért is juhaik arányában adták össze.

Erdélyben a juhsgazdák közös *eszténát* tartanak fenn. Székely falvakban a lovak és a marhák pásztorlásának ügyeit a *communitas* intézte, de az *eszténákat* *tízesek*, azaz falurészek szerint maguk a juhtulajdonosok szervezték. Minden *eszténatársaság* (gazdaság, *cimboraság*, *cimboraszer*) élén maguk közül választott *eszténabíró* (főgazda, *majorbíró*) állt, aki a közösség dolgait intézte, a juhászt ellenőrizte és munkájáért némi javadalmazásban is részesült (Imreh I. 1973: 181–185; Kós K. 1976: 123–124; Duka J. 1978: 123–124; Tarisznay M. 1982: 85–90). Az *eszténaközösség* építette fel a szállás építményeit (juhkosár, sztrunga, koliba), a tej feldolgozására, az edények, üstök, tejtermékek tárolására szolgáló kis házat, az *eszténát*. Közös tulajdonában volt a berendezés, az eszközkészlet is (üstök, fejőedények, csebrek stb.).

Az erdélyi *eszténaközösségek* számára a tej és a tejtermékek elosztása fontosabb kérdés volt, mint a Duna-Tisza vidékén, ahol juhszám szerint osztottak. Erdélyben a fejőidény kezdetén próbafejéssel (*bemérés*) állapították meg a tejhozamot, s annak alapján osztották el a tejhasznot (sajtot, túrót). Az *eszténaközösséget* a tejelosztás szisztémája szerint nevezték el *szér*-, *derék*-, *mértékes eszténának*. Erdélyben nyolcféle

elosztási rendszert ismernek, s egyidejűleg többféle eszténa működhet egyetlen közösségben is (Földes L. 1961; K. Kovács L. 1961, 1968).

A havasi eszténákhoz hasonló elven működtek a fekete ugaron háló kosarazó eszténák a Mezőségen és Kalotaszegen (Kós K. 1947b). Gyergyóban, Máramarosban a 20. század elején havasi *teheneszténák* is működtek, de nem közösségi, hanem vállalkozói alapon. Olyan *bácsok* létesítették, akik a tehenek gazdáival egyénileg egyeztek meg, s nyaraltatás fejében bérelték a tejhasznot.

A lokális közbirtokosságok, legeltetési társulatok és a nyájgazdaságok, eszténa-közösségek társadalom- és gazdaságszervező szerepét a Magyar néprajz sorozat VIII. *Társadalom* c. kötete (564–567) vázolja. A pásztorok bérezése, jószágtartása, vagyoni helyzete ugyanott (124–128) kapott helyet. Állattartó tartozéktelepek (szállás, tanya), pusztai és erdei, havasi tartozék-„üzemek”, *nyaralók és teletők (akók, szálláskertek)* rendszerező leírását találja az olvasó a sorozat IV. *Életmód* c. kötetében (22–28, 84–87). A mezei szállások, tartozékuzemek, illetve a pásztortartás, az apaállattartás költségeinek, a gazdákra háruló terheinek áttekintése – részletkutató-sok hiányában – ma még nem lehetséges.

FALUSI ÁLLATTARTÓ ÜZEM – TANYAI GAZDASÁG

Komplex paraszti gazdaság a közlegelők, a közös nyájsszervezés és falupásztor fogadása esetén sem mentesült teljes mértékben az állattartás napi feladataitól. Állományának „kinn háló” része élt tavasztól őszig a legelőn, a külső üzemhelyen, másik része egész évben a gazdasági udvaron vagy annak épületeiben hált. A paraszti üzem és háztartás nem működhetett a vonóállatok, a fejős jószágok, a tojást, húst adó baromfiak nélkül.

A hagyományos parasztgazdaságok zömében a falusi portán történt a jószág istállózása, hizlalása, fejése stb. A belső állattartó üzem szükséglete szerint alakult a *beltelek* felosztása (kétteltelek, *ólaskertes* településrend, *baromudvaros* telekrend), a teletetést szolgáló széna- és szalmarakományok tárolása stb. A belső állattartó üzem határozta meg a családok napi időgazdálkodását, s igényelte – különösen télen – a gazdaságra fordított munkaórák jelentős hányadát.

A falusi állattartók naponta kijáró csordákba, sertés- és juhnyájukba engedhették jószágaikat a közlegelő és a közös nyájsszervezés fennállásáig. Erre különösen a törpe- és kisbirtokok gazdálkodói voltak rászorulva. A birtokelaprózódás és a tagosítás azonban új irányba térítette a 19. század második felében még csaknem mindenütt működő, a rendi társadalomból örökölt kooperációkat.

A megyei monográfia szerint a 19–20. század fordulóján Észak-Hevesben visszaszorult a kisüzemek juhtartása. „A régebbi időkben a falusi kisgazdák mindnyájan tenyésztettek birkát. Egynek-egynek 8–10–20 darabja volt, és több ilyent egy nyájba csapva legeltettek. Azonban a földbirtoknak kis parcellákba való eldarabolása azt idézte elő, hogy az ily 1/16-od telkes vagy annál kisebb gazdánál, kik juhot nem tartottak ... az egyetértés megbomlott... (vö. Paládi-Kovács A. 1965: 30). Mindamellett a kisparaszti juhtartás még az 1940-es években is meglehetősen elterjedt volt például Tolna és Baranya községeiben, ahol minden udvarban volt 5–10 birka, to-

vábbá Nógrád, Gömör, Borsod, Abaúj-Torna és Erdély kisparaszti gazdaságában. Az alföldi kisgazdák a tanyai szérűkön tartottak több-kevesebb juhot (Guoth E. 1947: 7). A legelők felosztása, a külső üzemhelyek megszűnése és a kinnháló gulyák, ménesek, juhnyájak felszámolása a 20. század első felében nagy lépésekkel haladt előre, s ezzel párhuzamosan növekedett a paraszti állattartás magánosodásának, a közösségi formák, kooperációk megszűnésének üteme. Megnőtt a belső állattartó üzemek és a tanyai gazdaságok, más szóval a közösségi nyájszervezést nem igénylő gazdaságok szerepe.

Országszerte nőtt a magánlegelők részaránya és jelentősége. Például Átányon az 1927. évi tagosítás ismét csökkentette a közlegelő területét. Tehetősebb gazdák „el-vállaltak” a határ távoli részén fekvő, s nagyobbbrészt legelőnek használható földeket. Az alacsony aranykorona értékű földből nagy darabot kaptak, s azon tanyát építve birkatartáshoz fogtak (Fél E.–Hofer T. 1997: 34). Hasonló folyamat zajlott le az észak-hevesi, borsodi falvak határában. Ennek során – az úri birtok példáját követve – az északi sávban is elterjedt a nagygazdák tanyás gazdasága. A tanyát a tehetős gazdák juhnyájuk és juhászuk számára építették. Ez az ágazat térben és szervezetileg kivált a falusi porta gazdasági udvarából (Paládi-Kovács A. 1965: 31.).

Önálló állattartó gazdasággal rendelkeztek az ún. „magatarti” juhászok is, akiknek gyakorta földjük, legelőjük sem volt, csupán 100 juhot is meghaladó állatállományuk. Borsodban, Hevesben elődeik – a föld nélküli „juhos emberek” – a 16–17. században a jobbágynépesség 1–3%-át tették ki. A 20. század derekán Észak-Tiszántúlon (Szabolcs, Bihar) éltek jelentős számban (Varga Gy. 1956: 111–112; Paládi-Kovács A. 1965: 37). Erdélyben a kapitalista árutermelő gazdaságok különálló típusát képviselte a hatalmas nyájakkal rendelkező néhány holdas juhos gazdáké. Náluk a birtokolt földterületnek nem volt jelentősége a több százas, sőt több ezres állatállománnyal szemben. Főként dél-erdélyi román juhos gazdák fogadott pásztorokkal őriztetett transzhumáló nyájaiból álltak ezek az önálló juhtartó gazdaságok (Egyed Á. 1975: 76–77; Földes L. 1968: 236–241).

A tanyás gazdálkodás szükségszerűen magába foglalja az állattartó üzemet is. Történetileg állatteleltető szállásból alakult át állandóan lakott magános teleppé, ahol az egész évben „kinnháló” jószág számára létesített karámok, aklok, színek után következett a lakóház építése. A tanyafejlődés második szakaszában vált a tanya a kezes és ígás jószág *nyári szállásává*, miközben a belterületi (városi, falusi) udvaron, *ólaskertben* is állt még az istálló. Legkésőbb kerültek ki a szállásra, a tanyára a fejős juhok és a hízó sertések. Azonban a disznóól, a hizlaló *hidas* még akkor is ott állt a tanyabirtokos gazdák városi, falusi udvarán, amikor beltelki állattartásuk már minimálisra zsugorodott (Orosz I. 1980: 202–203).

A tanyai gyepeken mindenütt egyéni legeltetés folyik. Közös nyájak szervezése lehetetlen, közös legelő nincs, tanyai *tagok* érintkező gyepterülete is ritka. Az őrzést családi munkaerővel oldják meg, s előtérbe kerülnek a jószág mozgását akadályozó eszközök, a béklyók, nyűgök, nyakba tett keretek, koloncok, s a pányvás legeltetés módozatai. Pásztorok főként a tanyai juhászatban, a legeltető állattartás üzemhelyein találhatók. Ők családjukkal együtt élnek a tanyán, s gondozzák, fejik a faluban élő gazda juhnyáját. Ez a tanyatípus az Északi-középhegység és a Heves-Borsodi síkság területén különösen kedvelt volt az 1960-as évekig (Paládi-Kovács A. 1965: 30–32).

A tanyai állattartó üzemeknek a tiszántúli „rideg tanyáktól” az árutermelő, disznóhizlaló tőkés tanyagazdaságokig számos formája volt. Az 1880–1890-es években Jászszentlászló határában gazdálkodó Tápai família bevételeinek túlnyomó része állatok és állati termékek eladásából származott, s azon belül a sertés- és juhállomány számosállat-egységben meghaladta a lovak és szarvasmarhák összesített értékét (Balogh I. 1980: 296–297). Tanyai állattartásuk nem elsősorban saját gyepterületekre és a földjeiken termett takarmányokra, hanem a Bácskából behozott kukoricára és árpára, a közeli malmokban vásárolt korpára, darára alapozódott, s a hízott disznókat nagy tételekben szállították Budapestre és Bécsbe is.

Tanyai gazdaságokban a sertések és a tehenek száma többnyire a birtoknagysággal arányosan növekedett. A Tiszazugban kisbirtokon (10 kat. hold körüli tanyán) a 20. században ígás ökröt, juhot, növendék marhát nem tartottak (Szabó L. 1997: 435). Ott nagyobb szerepe volt az önellátásnak, a sertés- és baromfitartásnak. Alacsony az állatlétszám a belterjes, de szőlő- és kertgazdaságra szakosodott tanyák többségében is. Ott a földbérletet a városok korlátozták, például a juhtartásban, miközben előírták a pillangós takarmány-termesztés, a kapáskultúrák területi normáit, továbbá a földek trágyázásának ütemezését. Például Kecskemét 10 holdas tanyabérleti csak 5 birkát tarthattak, azon felül 2 kat. holdanként még egyet-egyet (Fűr L. 1980: 270).

LÓTARTÁS

A ló háziasítása az i. e. 4. évezredben történhetett, s a háziló igen korán eljutott Elő-Ázsiába. Első kultúrtörténeti emlékei, képi ábrázolásai mindesetre az ottani neolitikus civilizációkból maradtak fenn (Zeuner, F. E. 1963; Matolcsi J. 1975: 179). A magyar „lovaselet ősisége” sokat vitatott kérdés. Minden jel arra mutat, hogy a háziló és a lovaglás az i. e. 2. évezred folyamán eljutott az ugor ősnéphez. Akkor már Skandináviába, a mai Finnország területére és az Ibériai-félszigetre is megérkezett a ló és a lótarás. Az ugor lovaskultúráról tanúskodik *ló*, *nyereg*, *fék*, *ostor* szavunk ugor kori származása, a *másodfű*, *harmadfű* (ló) korjelző kifejezésben tükröződő szemlélet, amely a voguloknál is él. Esetenként ehhez a szócsoporthoz sorolják a *kengyel* szótövét (a tárgy és neve későbbi) és a 'zabla' jelentésű *emlőt*. Ez utóbbi jelentés kiveszett, miként a 'lóra ül, száll' jelentésű *ellik* szavunk is, amely uráli örökségként ott lehetett már az ugor kori lovasterminológiában (Mészöly G. 1929; Hajdú P. 1953: 49–50; Hajdú P. 1962: 81–86; TESz I: 750).

Ugor elődeink lovas vadászok voltak, rájuk illett Hérodotosznak a jürka vadászról adott ismertetése: fára mászva lesben áll, készenlétben a lova – amelyet betanított oly módon, hogy hasára fekve rejtőzködjön – és a kutyája; ha a fáról meglátja a vadat, rányilazva és lóra szállva üldözi, a kutya pedig nyomon követi a vadat (Hajdú P. 1953: 50; Ligeti L. 1943: 53, 61). Az övön hordott „lovás” tegezt az obi-ugorok déli csoportjai napjainkig megőrizték, de az északi csoportok átvették szomszédaiktól a gyalogos vadászok vállon hordott, hosszú tegeztípusát (Vilkuna, K. 1950: 376–384). Az ugor ősnép bronzkori emlékeit az andronovói műveltség északi részén, a ligetes sztyepei részlegben vélik megtalálni. Ott az i. e. 2. évezred közepétől fogva lovastemetkezések és csontból készült zabladarabok tanúsítják a lótarás létezését. Hasonló csont zablarudak ismeretesek a Volga-Káma vidékén az ananyinói műveltség idejéből. Ott a ló hasznosítása nem kevésbé volt sokoldalú (Fodor I. 1975: 98–103; Matolcsi J. 1982: 120).

Az előmagyar és az ősmagyar korban – mintegy 1500–1800 éven át – őseink biztosan lótarók voltak, s eközben tárgy- és szóképletük új elemekkel gazdagodott (*mén*, *kengyel*, *nyűg*, *béklyó*, *gyeplő*, *kantár*). Az új tárgyak és szavak egy részét őseink a szomszédos török és más népektől kölcsönözték, másik részét maguk alkották.

Európa a magyarságot mint harcos lovas népet ismerte meg. A honfoglaló magyarok harcmódora szorosan kapcsolódott keleti, pusztai hagyományaihoz. Népünknel

is megszokott volt a lovas temetkezés, akárcsak más lovas népeknél. Honfoglaló magyar sírokból azonban – szemben az avarokkal – nem kerültek elő egész lócsontvázak, csupán az állat koponyája és lábsontjai. Sok sírban csupán a lószerszámot helyezték el az elhunyt mellé, ugyanis a ló húsát elfogyasztották a halotti torban. Bölcs Leó bizánci császár „Taktika” című művében megírta az akkor még a Kárpátoktól keletre élő magyarokról, hogy hadrakelt seregüket nagy csapat ló követte, „részben táplálékul a tejivás végett, részint pedig a sokaság látásának keltése végett” (további analógiákkal idézi Jankovich M. 1967: 424). A ló sokoldalú gazdasági hasznosítása és a kultuszban, hitvilágban betöltött szerepe (lóáldozat, lovas temetkezés, totemős, táltoshit) folytán a honfoglalók legfontosabb háziállata volt. Részesedése a gazdaságban a teljes állatállományban ugyan nem érte el a szarvasmarháét, de a hadászatban és a szellemi kultúrában (folklórban) elfoglalt helye annál jelentősebb volt.

A modern oszteológiai vizsgálatok nem erősítették meg Hankó Béla azon feltevését, miszerint a magyarság Kelet-Európából magával hozta ősi háziállatait a Kárpát-medencébe. Egyetlen kivétel a ló lehetett. Tömegesen főként lovak érkeztek; jóval kisebb számban voltak a szekereket vonó ökrök és a lábon hajtott egyéb jószágok (Bökönyi S. 1961; Matolcsi J. 1975; Matolcsi J. 1982: 231; Györffy Gy. 1977: 405, 411).

A magyar háziló eredetét, származását sokáig vitatták. Az 1920–1930-as években elterjedt a házilovak két vad fajtájától, a mongóliai, belső-ázsiai *takitól* és a kelet-európai *tarpánttól* való származtatás gondolata. Honfoglaló őseink lovai állítólag „kis és száraz fejű, tüzes szemű, száraz csánkú és acélos inú, átlagban csak 140 cm marmagasságú állatok voltak”. E feltevés szerint a kelet-európai vadlovat, a *tarpánt* fogták be és háziasították maguknak (Hankó B. 1935; Hankó B. 1940: 17–20). Más vélemény szerint a magyar lótenyésztéssel kapcsolatos műveltségi elemek (lóáldozat, lovas temetkezés, a ló fejése, a lótejből készült erjesztett ital fogyasztása, a csikó szopását akadályozó palókaforma, a ló nyergelése és fogatolásának kései megjelenése) nem a tarpán-, hanem a takitenyésztő műveltségi körrel hozhatók kapcsolatba (Gunda B. 1943b: 104). Az újabb kutatások bebizonyították, hogy a háziló valamilyen fajtája egyetlen vadlóra, az *Equus przewalski* Poljakoff 1881-re, azaz a mongol pusztákon megfigyelt és befogott takira vezethető vissza. (Összefoglalóan: Matolcsi J. 1975: 178–179, 183; Paládi-Kovács A. 1990; 1997c.) Ezzel az ősi magyar lófajta *takitól* való származtatása is végleg bebizonyosodott.

A magyar lóállomány azonban a középkorban sem volt teljesen egységes. Krónikáink hírt adnak arról, hogy a magyar fejedelmek és királyok – Árpádtól elkezdve – gyakran ajándékoztak felszerszámozott nemes lovakat külföldi uralkodóknak (László Gy. 1943: 168; Matolcsi J. 1982: 250). Egy 1308-ból származó krónika írja, hogy a magyarok lovai alacsonyak, erősek és gyorsak, az előkelők és nemesek lovai ellenben nagyok és szépek (Jankovich M. 1970: 257). A nemes lovak behozatala keletről, a krími tatár kánságból, a kaukázusi és turkesztáni ménesekből történt. Türkméniában, Baktriában és környezetében az ókor óta céltudatos szelekcióval tenyésztették ki a szép állású, nagy termetű lovakat. Nem csupán a érvonalat vették tekintetbe, de a fajtán belüli színbeli egyezésre is ügyeltek. A nemes lovak fajtáinak, leszármazásának jelzésére a cserkeszek még a 18. százaban is égetett bélyegeket

használtak (Harmatta J. 1946: 31–32; Jankovich M. 1970: 257–258; Tárkány Szücs E. 1965: 193).

Szent László 1077 körül megtiltotta a Nyugatra irányuló magyar szarvasmarha- és ló kivitelét. Kálmán király 1100 körül megengedte a tehenek kivitelét, de megerősítette a vágómarha- és ló kivitel tilalmát. A kiviteli tilalom századokon át fennállt. Zsigmond – különös kedvezményképpen – megengedte a pozsonyiaknak, hogy lovat adjanak el külföldre (Paládi-Kovács A. 1985: 136–137). Ugyanakkor számos bizonyítéka van annak, hogy a középkor századaiban, különösen az Anjou-korban Magyarország bővelkedett lovakkal, s városaiban igen olcsón lehetett szép hátsólovakat venni. Matteo Villani és Bertrandon de la Broquiere mindezt hitelesen tanúsítja (Miskulin A. 1905: 73–74; Wenzel G. 1887: 324; Szamota I. 1891). A 15–16. században a ló kivitel megélénkült, amit ellensúlyozott a keleti lóimport. A 18. század első felében aztán olyan nagy megrázkódtatás érte az ország megfogynakozott lóállományát, ami elvezetett az állami támogatással megindult fajtaváltáshoz, s a régi lófajták fokozatos kipusztulásához.

RÉGI MAGYAR LÓFAJTÁK, TÁJFAJTÁK

A régi magyar lófajták az Alföldön és a Dunántúlon szinte észrevétlenül vesztek ki az 1880–1890-es évekre. Kiskunsági, ormánsági parasztok színhagyományából csupán az állapítható meg, hogy eleink bozontos, kicsi, igénytelen és szívós lovakat tartottak (Tálasz I. 1936b: 8; Kodolányi J. 1956: 123; Nagy Czirok 1965: 227). Bátaszék környékén, azaz a tolnai Sárközben Edward Brown angol utazó 1670-ben nagy hasú, rövid lovakat figyelt meg, amelyek azonban igen könnyedén nyargaltak (Andrásházy B. 1975: 338). A 18. század derekán a magyar katonai alakulatok lovainak átlagos marmagassága – a fennmaradt lónyilvántartások adatai szerint – jellemzően alacsonyabb volt az osztrák és cseh tartományok lovaínál (Jankovich M. 1970: 254). Ősi magyar fajta lovat tiszta formájában már az 1860-as években is csak elvétve lehetett találni. Marmagassága 130–155 cm, feje aránytalanul nagy, nyaka keskeny és inkább hosszú, mint rövid. Erős, feszes ínű, ruganyos izomzatú, rendkívül kitartó lófajta volt (Ditz H. 1869: 250; Korizmics L. 1867: 176–177).

Mária Terézia korában állami ménekkal, keresztezéssel kezdték kialakítani a „javított magyar ló”-nak nevezett fajtát. Ez nagyobb, arányosabb testű az ősi magyar lónál. Kinézete országreszenként, sőt tájanként változó, aszerint, hogy „mi volt a javító vér” (Gaál L. 1966: 450). Az irodalomból ismert *magyar parlagi ló* megnevezés feltehetőleg inkább a 18–19. századi keverékekre vonatkoztatható, mint a hajdani apró lófajtára. Az ún. parlagi ló is melegvérű, viszonylag könnyű testű, igénytelen és „győzős, munkás” lófajta volt. A parasztgazdaságok közel két évszázadon át főként ezekkel a javított, keverék lovakkal dolgoztak. Kárpáti-balkáni környezetünkben még számos, többnyire népnevekkel, tájnevekkel megnevezett, apró növésű lófajta ismeretes. Az alföldi magyarság tréfásan „macska lovak”-nak nevezi őket, s a debreceni fuvarosok a 19. században még maguk is dolgoztak velük. Baranyában *török ló*, *szlavóniai ló* néven ismerték a könnyű, apró, főként teherhordásban kiváló lófajtát, s az 1910-es évekig venni is szoktak belőle Szlavónia vásárain (Ecsedi I. 1914: 237;

Herman O. 1914: 335; Kodolányi J. 1956: 123). Kecskemét összeírásaiban a 18. század második felében gyakran említenek „nagy serényű oláh ló”, „szép termetű moldvai ló”, „kis piros pej lengyel ló” nevezetű fajtákat (Szabó K. 1965: 73). A főként a Felföldön kedvelt lengyel ló tehát eljutott az Alföldre és Észak-Dunántúlra is. Ez szintén apró termetű lófajta volt, s gyakran nevezték *podóliai* fajtának (Galgóczy K. 1855: 308; Fél E. 1941: 61).

A keleti nyelvterületen három fontosabb tájfajta ismeretes: a *hucul*, a *mokány* és a *székely ló*. Ezeken kívül gyakran említődik az *erdélyi ló*, s Székelyföldön belül megkülönböztetik a *békási* és az *oroszhegyi* tájfajtát. *Mokány* lónak nevezik a havasi románok kicsiny, zömök teherhordó lovát. Máramarosban és a Gyalui-havasokban mállás állat. Marmagassága 110 cm, színe leggyakrabban sötétpej vagy fakó, üstöke, sörénye és farka bozontos (Herman O. 1914: 326; Hankó B. 1943: 18, 25). A *hucul ló* a Tisza forrásvidékén és a Kárpátok ezzel szomszédos keleti lejtőin élő ruszinok teherhordó állata. Zoológusok szerint ebben van a legtöbb a belső-ázsiai ősi lófajta, a taki (*Equus przewalski* Poljakoff) véréből és tulajdonságaiból (Hankó B. 1943: 30).

Az *erdélyi ló* az ősi magyar fajtával rokon, jó formájú, némileg a lipicaira emlékeztető fajta volt. Oláh Miklós az 1500-as években az erdélyi és székely lovak kiválóságát az arab, török lovakénál is jobban magasztalta. A 19. században a parasztok és az uradalmi ménések „erdélyi” lovait is többen leírták. Nyilvánvalóan többféle keveréket, nemesített tájfajtát illeltek ezzel a névvel, amelyekben azonban a keleti származási jegyek még átütőek voltak (Ecsedi I. 1914: 242; Hankó B. 1943: 11, 13; Gaál L. 1966: 451).

A *székely ló* a középkor óta számon tartott fajta. 1855-ben az ősi, „javítatlan” magyar lóhoz hasonlították, s megjegyezték róla, hogy még annál is kisebb. Brehm művének magyar kiadása (1929) szerint: „A székely ló a régi magyar parlagi ló változata, leginkább Erdély keleti részén található. Kisebb, zömökebb és durvább szerveztű a magyar parlagi lónál. Marmagassága 120–130 cm. Az utolsó fél évszázadban arab és lipizzai lovakkal nemesítették” (idézi: Hankó B. 1943: 18; Földes L. 1958: 32). A székely ló nem havasi teherhordó állat volt, hanem háta- és hámos ló. Magas főtartással és magas lépéssel járt, jól ügetett és vágatott. Jeltelen alig volt közte, annál több szürke, egyes szürke és szeplős. Aligha véletlen, hogy a székelyek közös származásukat a fehér lóhoz kötötték (Gyallay D. 1959: 219). Ez a totemisztikus képzetet megőrző szólásuk több változatban ismert. („A székelyek mindnyájan rokonok apáról, anyáról s a fehér kabala likáról.”) Az ősi magyar lótól az arabos küllem, az aránylag kis és száraz fej, az arányos, vastag nyak is elkülönítette. Átlagos marmagassága az 1940-es évek elején még mérhető egyedeken 135 cm volt (Hankó B. 1943: 26–28). Az utóbbi századokban a keresztezések következtében a székely ló tulajdonságai, méretei is nyilván változtak.

Egy 1842-ben készült vásárlajstrom szerint Csíkszereda Mihály-napi vásárain erős kereslet volt a kicsiny, zömök, de vérmes és tüzes székely csikók iránt. Székelyudvarhely vásárain, főként az Oroszhegyen, a Sóvidéken (Marosszék) nevelt „eredeti, székely fajtájú” lovakat keresték. Marosszék és az egész Székelyföld leghíresebb lóvásárait Makfalván tartották. A székely lovat nagy számban vitték a Magyar Alföldre, ahol búzát nyomtattak vele (Nagy F. Ethn. 1979: 511–513). Csíkről a századfordulón azt közlik, hogy a hajdan híres székely ló már ismeretlen. „Mióta a székely

huszár katonaosztály megszűnt s mióta a katonalovat a székelység nem maga tenyésztette a maga számára, azóta a lótenyésztésnek is vége van.” (T. Nagy I. 1902: 29). Udvarhelyen szintén visszaesett e kiváló lófajta tenyésztése, s „a híres lótenyésztő közösségekben alig lehet jobb székely lovakat látni” (Barabás E. 1904: 29). A megye keleti részein azonban még éltek tiszta példányai ennek az apró termetű, dús sörényű, ürge és kitartó lófajtának. Udvarhelyen az *oroszhgyei*, Gyergyón a *békási ló* volt nevezetes tájfajta. Előbbi a Hargitán, utóbbi a Borgói-hágótól a Gyimesi-szorosig terjedő hegyvidéken élt. Mindkettő kis termetű, magashegyi lófajta volt. Az oroszhgyei ló marmagassága 14–15 marok (14 hüvelyk 3 vonal, azaz 147 cm), a békási lóé legfeljebb 130 cm. Mindkét fajta legelőn, erdőn élt télen is, istállót nem ismert (Orbán B. 1868: I. 96; Hankó B. 1943: 22; Gunda B. 1943b: 102–103; Földes L. 1958: 33–34). Az *oroszhgyei ló* az 1930-as évekre kiveszett, a *békási* fajta – amit Hankó a hucul lóval rokonított – az 1940-es években még létezett. További sorsáról sajnos nincs tudomásunk.

FAJTAVÁLTÁS, ÚJABB TENYÉSZFAJTÁK

Magyarország lótenyésztése a 18. században nagy hanyatlásnak indult. Előbb a törökellenes felszabadító háború, majd a Rákóczi-szabadságharc ritkította meg a lóállományt, amit csak betetőzött az osztrák örökösödési (1740–1748) és a hétéves (1756–1763) háború. A 18. század elején még volt mód egész ménesek behozatalára Moldvából és Tatárországból, de amikor a cári Oroszország elérte a Fekete-tenger mellékét, a keleti tenyészanyag behozatala megnehezült. A turáni, kaukázusi lófajták útja a Kárpátok felé lezárult, a Krím, Besszarábia és Moldva lótenyésztőivel hagyományos szabadkereskedés megszűnt (Jankovich M. 1970: 261–262; Perneki M. 1976: 324–325). A 18. század közepén kezdtek a magyarországi és erdélyi nagybirtokosok magánméneseihez spanyol méneket hozatni (például Zsibóra 1742-ben), de ezzel az új divattal sem sikerült a lóállományt feljavítani. Minthogy az állandó hadsereg felállításával a *remonda* (betanulatlan katonaló) állomány beszerzése állami feladattá vált, a kormányzat kénytelen volt kincstári birtokain a lótenyésztést megszervezni. Az első állami ménesbirtok Mezőhegyesen (Csanád m.) létesült 1785-ben Csekonic József parancsnoksága alatt. Itt tenyésztették ki a paraszti lótarásban is kedvelt meleg vérvű *nonius* lófajtát. Mezőhegyes másik ismert tenyészfajtája, a *gidrán* különösen a Dél-Alföldön került be a parasztgazdaságokba (Bálint S. 1976: 455). Későbbi alapítású a bábolnai, a kisébri és a fogarasi állami ménesbirtok. Kisebb központok léteztek Gödöllőn, Nagykőrösön, Varasdon, Sepsiszentgyörgyön is. A tenyésztés, a lónemesítés előmozdítása érdekében a Jászkunság közös ménest létesített Kiskunhalas határában, s a nagykun városok mindegyike létrehozta a maga ún. *különös kancaménését* (Bellon T. 1996b: 201). Az említett állami ménesintézetek más-más, a helyi viszonyoknak megfelelő tenyészfajtákra szakosodtak (Ecsedi I. 1914: 243; Gaál L. 1966: 446–448). A tucatszerű új lófajta – a melegvérvűek közül különösen a nóniusz, a gidrán és a lipicai – a 19. század folyamán a parasztgazdaságokból is kiszorította a hajdani, a 20. században már részben vagy egészen kiveszettnek nevezhető tájfajtákat.

„Hidegvérű”, nagy testű lófajták csupán a Dunántúl egyes részein érdemelnek említést. *Mura* vagy *muraközi*, *stájer* és *belga* lovak csak elvétele kerültek át az Alföldre, főként néhány nagybirtokra. A kiskunsági, szegedi parasztság azonban máig sem barátkozott meg velük, mert „a homokra nem valók”, „a homokon süllyednek” (Nagy Czirok L. 1965: 226–227). A vasi Őrségben más lófajtát nem is tartottak, mint a *muraközi*. Azt lehetett jó áron eladni a szomszédos stájer tájakon is. Az Ormánságban hagyományosan a könnyű magyar lófajtát tenyésztették, de a 19. század második felében elterjedt már a *muraközi* is. Az ormánsági gazdák csapatostól jártak Zalába csikót venni, különösen Csáktornyára, Murakeresztúrra, Muraszentgyörgyre. Az anyjától éppen csak elválasztott csikót keresték, hogy felneveljék, betanítsák és három-négy éves korában jó áron eladják (Dömötör S. 1960: 42; Kodolányi J. 1956: 122). Tolnában és Baranyában az 1900-as évek elején, s különösen az első világháború után a nagybirtokosok és a módosabb parasztbirtokosok (főképp a német gazdák) melegvérű lóállományukat kicserélték hidegvérű lófajták-ra. Eljártak Zalába, Somogyba, távoli városokba csikót venni, s megjelentek falvaikban a *muraközi*, *stájer* fajtájú „zugménék” is (Király I. 1968: 494–495; Andrásfalvy B. 1975: 355). A *muraközi ló* jellegzetes tájfajta, melynek első említéseit az 1850-es évekből ismerjük. Eredetét tekintve Stájerországból, Karintiából származott el. Marmagassága 160–172 cm, csendes vérmérsékletű, nagy vonóerejű és munkabírási lófajta. Erre vonatkoztatható a *stájer ló*, *sváb ló*, *mura* megnevezés is. Azonos eredetű, de megjelenésében némileg eltérő változat a *pinkafői ló*, amit Vas és Sopron megye fuvarosai tartottak még az 1930–1940-es években. Marmagassága 165–175 cm, feje nagy, idomtalan, koséra emlékeztető. Ezekkel a nehéz, hidegvérű lófajtákkal jelent meg a Dunántúl egyes vidékein az ún. *lósapka*. Napszúrás ellen házilag készítették vászonból, s kétoldalt a kantárfőre tűzték fel. Nagy testű, hidegvérű lovakat a Kárpát-medencében elvétele a középkor óta tartottak (Bökönyi S. 1961: 106; Gaál L. 1966: 451–452).

LÓTARTÓ VIDÉKEK, ÁLLOMÁNSÚRÚSÉG

A lótartás és csikónevelés jelentősége, a *lóállomány sűrűsége* koronként és tájánként lényeges eltéréseket mutat. Miközben a Székelyföld és Moldva, a két Kunság és a Rábaköz mindig kivált környezetéből lónevelésével, a legtöbb vidéken a 18–19. században kevés lovat tartottak a parasztok. Az Északi-Felföldön a lótenyésztés 1855-ig az állami erőfeszítések ellenére sem sok haladást ért el, mert a községek nem fordítottak kellő gondot a méntartásra és a csikónevelésre. Csupán a gömöri medence magyar falvai – Rimaszécs, Simonyi, Hanva, Csíz, Méhi – és Sáros megye Zemplénnel határos vidékén, a Tapoly mentén neveltek valamirevaló lovakat (Galgóczy K. 1855: 309; Zólyomi J. 1968: 446). Az Északkeleti Kárpátok megyei többnyire a szomszédos Galíciában vásároltak lovakat. Apró, *lengyel lovakat* a Szepeességben, s nyugatabbra is tartottak a 19. században, egészen a tagosításokig (TGy, 1818. XII. 15; Fél E. 1941: 61). A lóállomány növekedését a 19. század második felében a lófogatolás terjedése vonta maga után, főként az Alföld peremvidékein és az oda futó folyók völgyeiben. A Lápos völgyében (Szolnok-Doboka m.) élő magyar gazdák csak a 19. század végén kezdtek lófogattal dolgozni, addig csupán ökörigájuk volt. Mára-

marosból származó *mokány* lovakat tartottak. A 20. század első felében már inkább a szászoktól vettek lovat, főként Beszterce-Naszódban és a Mezőségen (Gunda B. 1956: 43). Erdély tájain 1911-ben a lóállomány mindenütt alacsony volt, még a lótar-tásáról híres Székelyföldön is, ahol a határőrvidék megszűnte után visszaesett a ló-tartás. Román többségű körzetekben, így Hunyad megyében a szarvasmarha- és bivalyfogatok túlsúlya a lófogatokkal szemben még szembetűnőbb volt (Gunda B. 1943b: 105).

Az említetteken kívül több más oka volt annak, hogy a 18. század első felében or-szágszerte megritkult a lóállomány, s meggyengült, elsatnyult a régi tenyészanyag. Paraszti lótenyésztésünk hanyatlásához az állami terhek növekedése nagyban hozzá-járult. Például Tolna és Baranya sok jobbágygazdája a gyakori forspont miatt cserél-te lovait ökrökre a 18. század derekán. Maradék lovait a sárközi, mohácsi jobbágyság akkoriban a Duna szigetein rejtegette (Andrásfalvy B. 1975: 345). Itt-ott azért a Dunántúlon is maradtak a lótenyésztéshez ragaszkodó vidékek. Például Sopron megyében a Répce-mellék ökörtartásáról vált híressé, viszont a Rábaköz magyar parasztsága az 1800-as években változatlanul lószerető, lónevelő maradt. „Itt a' kö-zönségesebb gazdák is közönségesen 3, 4 lovon, és pedig termes, jó vérű 's pajkos lovakon járnak” (TGy 1823. X. 62).

Az 1895-ben és 1911-ben készült országos állatszám-lálás adatai szerint a legtöbb lófogatot a Duna–Tisza között találták, majd a Tisza–Maros-szög (Bánság) és a Ti-szántúl következett a sorban (Gaál L. 1966: 364–365). A lóállomány 68–70%-a a kisbirtokosok kezén volt. Ebben a birtokkategóriában az igaerőt már szinte kizárólag a lófogat képviselte a 19–20. század fordulóján. A lóállomány és a lótartás jelentősé-ge a 19. század derekától országosan is növekedett mind abszolút számokban, mind az arányokat tekintve. 1942-ben a mai országterületen még mindig csaknem 900 000 lovat tartottak, mert az első világháború és az államhatárok megváltozása által oko-zott károkat még kiheverte a magyar lótartás (Gunst P. 1976: 352). A következő egy-két évtizedben azonban olyan méretű állománypusztulás következett be, hogy az 1960-as években a paraszti, népi lótartás voltaképpen megszűnt létezni. E folyamat hátterében a háborús veszteségeket, a mezőgazdaság tulajdonviszonyainak radikális átalakítását és a motorizáció gyors előretörését kell látni.

Az 1850–1950 közötti száz évben igen eltérő volt a lótartás és lófogatolás szerepe a különböző birtokkategóriák, gazdaságméretek szerint. Például Kocson (Komárom m.) a fél jobbágytelkes (*félhelyes*) gazdának a négyes ököriga mellett volt két lova. Ugyanott a 200 holdas gazda – ökörigái mellett – 6 lovat tartott, de a törpebirtokos többnyire csak egyet. Az *egylovas gazda* kifejezést a 6–7 holdas zsellér megnevezésére használták (Fél E. 1941: 61). Hont megyében a 10 holdon aluli gazdaságok többsége az első világháború előtt nem tartott lovat, s fuvarozással sem foglalkozott. Egy pár lónál nem tartottak többet a 10–20 holdas gazdaságok sem (Kocsis Gy.–Nagy Varga V. 1977: 117). 1895-ben országosan a lóállomány 15%-a, 1911-ben pedig 12,5%-a jutott az 5 kat. hold alatti törpebirtokos kategóriába (Gaál L. 1966: 363). Ezen lótar-tók többsége fuvaros, talyigás, kubikos foglalkozást űzött és lovaival végzett munká-jából élt.

Napjainkban a lótartás Magyarországon is főként a sport és az idegenforgalom céljait szolgálja.

LÓTENYÉSZTÉS

TENYÉSZTÉS, ELLETÉS, CSIKÓNEVELÉS

A lovak természetes szaporodását az ember a domesztikáció kezdetei óta ellenőrzi, s kezdetektől több gondot fordít a fajtanemesítésre, szelekcióra, keresztezésre, mint más állatfajok esetében. A régi magyar lótartók a tenyésztésre alkalmas lovak megszerzésével, a szaporításra kevésbé alkalmas egyedek ivartalanításával, a tenyésztésből való kivonásával érték el lóállományuk javítását. A tenyésztésben a hasznosság mellett esztétikai követelmények is érvényesültek. Sárrétudvari (Bihar m.) lótartói például a *pej* szint kedvelték, ezért a község ménjei – egy-két évtől eltekintve – mindig pej színűek voltak (Pusztainé Madar I. 1976: 454).

Hajdan a mének egész éven át a szilaj lónyájjal együtt jártak, s a fedeztetés a legelőn, szabadon történt. A szilaj ménestartás korában – a 18–19. századig – a tenyésztés irányát főként a mének és a kancák kiválasztásával, egy nyájban járatásával szabták meg. A 19. század közepe óta a kiscsikós és a meddő ígás kancákat, illetve a 3 évnél fiatalabb kancacsikókat ún. *renyhe ménes*ben, mén nélkül járatták. Akkor már csupán a tenyészkanca legelő csapatához engedtek mént az év bizonyos szakaszaiban. Ezt a lónyáját nevezték Debrecen vidékén *cifra ménes*nek.

A 19–20. században a ménlovat egyre több helyen különítették el, zárták be. Állami, katonai méntelepek mintájára uradalmak, városok, községek is létesítettek ménistállókat, s attól fogva a fedeztetést is ott bonyolították. A 20. század első harmadában egyes lótartó tájakon nem a község, hanem valamely tehető parasztgazda tartott *mént* (*monyast, csődört*). Az ilyen gazdát, illetve az uradalmi, községi mén-gondozót a környezet *monyasos, csődörös* néven emlegette. A harapós, vad ménlovak orrára kosarat kellett húzni, s óvakodni kellett a rúgásától. A mént sok esetben csak időlegesen különítették el a ménestől. Zetelaka (Udvarhely m.) havasi legelőin például a ménló az 1930–1940-es években már nem járt együtt a *sereggel*. Pár holdas legelő volt számára bekerítve, télen pedig istállóban tartották. *Sárlás* idején azonban a *sereghez*, a *kabolák* (kancák) közé eresztették, mert a fedeztetés nem „kézből”, hanem „szabadon” történt. Az őszi, téli ellést a székely lótartók el akarták kerülni, s a mén időleges elzárásához azért folyamodtak, hogy a *csitkózást* tavaszra, április–május hónapra időzítsék (Földes L. 1958: 36).

Sárrétudvari lótartói a kancacsikót 3 éves korában szokták először befedeztetni, a méncsikót pedig 3–4 éves korától kezdve engedték fedezni, ugyanis a ló szervezete, izomzata 5–6 éves korára fejlődik ki teljesen. Korai beengedése a tenyésztésbe és betörése a munkába az állomány korcsosodásához vezet. Háziállataink közül a ló hordja legtovább vemhét, 11 hónapig.

A 19–20. században elterjedt a kézből fedeztetés. Ahol volt választási lehetőség, ott a fajtában, színben, természetben legalkalmasabbnak látszó apaállatot választották, s ahhoz vezették a lótartó gazdák sárló kancájukat. A mén védelmében terjedt el országsszerte az *ugratódeszka, háगतódeszka, próbapad* elnevezésű korlát. Két oszlop közé állított, mintegy 2 m hosszú és változtatható magasságú (130–160 cm) palánk, mely a kanca rúgásainak felfogására szolgál. Helyenként szokás volt a rúgós kanca hátsó patáira *papucsot* húzni (Márton L. 1965: 314; Nagy Gy. 1968: 20).

113. Pányvvetés: a ló kifogása a ménesből. Kecskemét-Bugac
(Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.), 1903

114. Kerekjászol és szélfogó karám. Hajdúböszörmény (Hajdú vm.), 1955

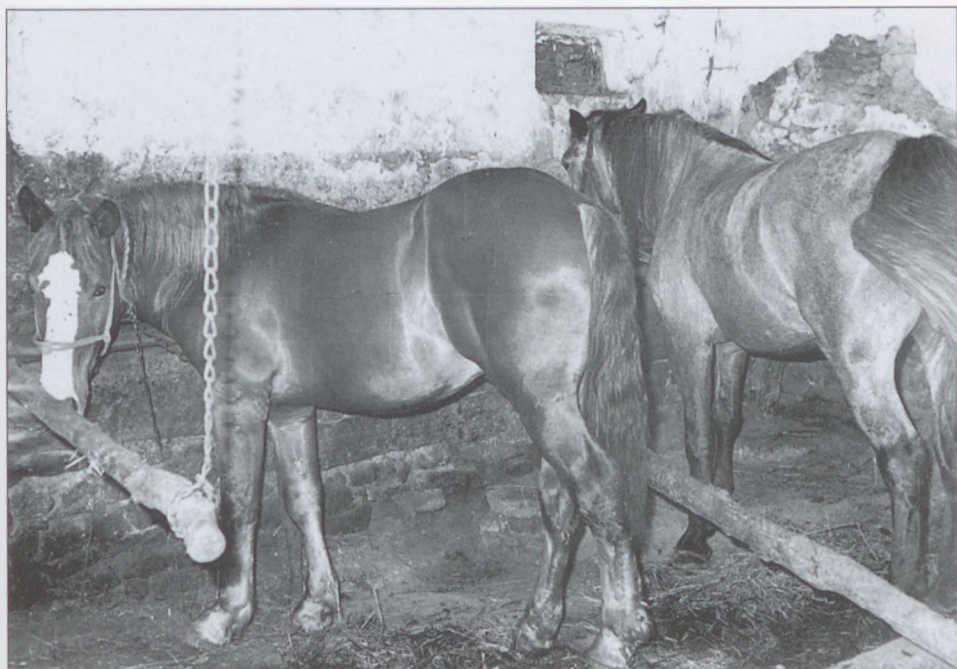
115. Kosárból szénázó ló. Zubogy
(Borsod vm.), 1969

116. A lófarok bokrára kötése. Égerhát
(Szilágy vm.), 1930-as évek

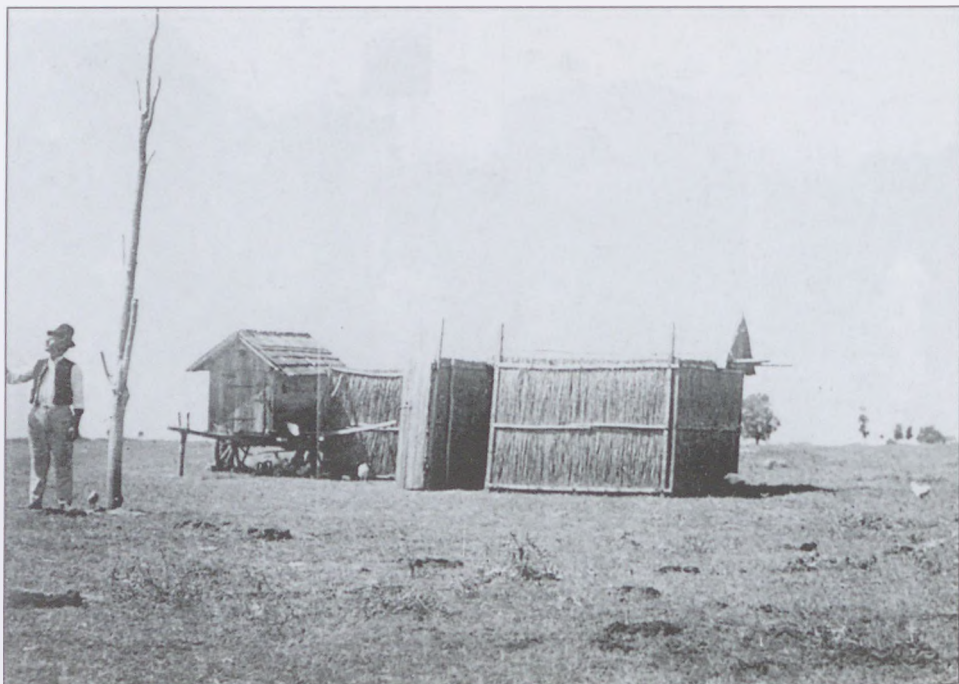
117. Lóvakarás. Körösnagyharsány (Bihar vm.), 1959

118. Lóistálló a lovakat elválasztó *strajf*ával. Kővágóórs (Veszprém vm.), 1982

119. A szamár hátalása. Vánescod (Bihar vm.), 1951

120. Nádcserény és látófa gulyástanyán. Kecskemét-Bugac (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.), 1933

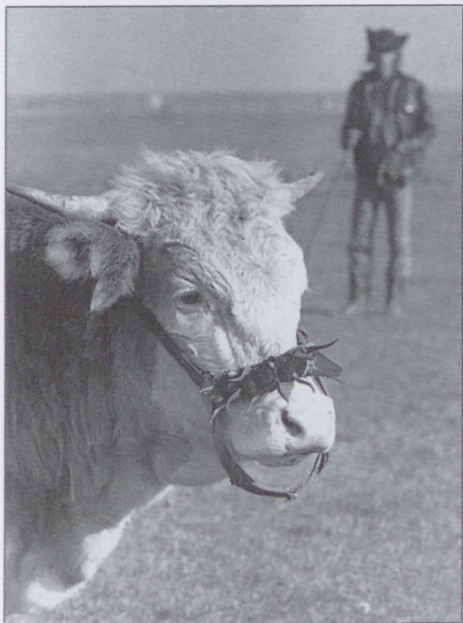
121. A gulyás pányvát dob. Nádudvar (Hajdú vm.), 1980

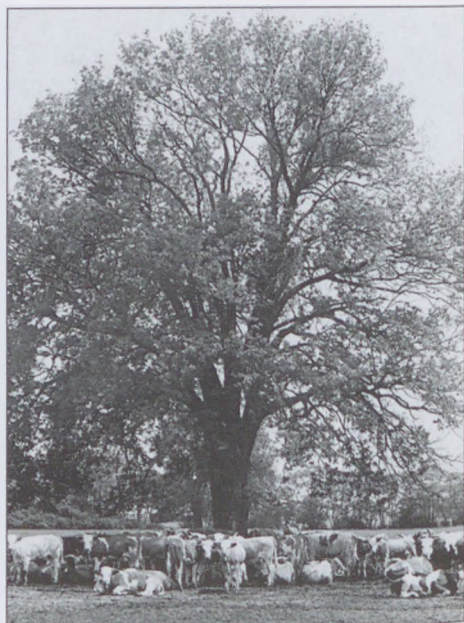
122. Havasi legelő dorongkerítéssel. Gyimesközélpok (Csík vm.), 1971

123. Tővisből rakott kör alakú karam a Latorea mellett. Dobóruszka (Ung vm.), 1980

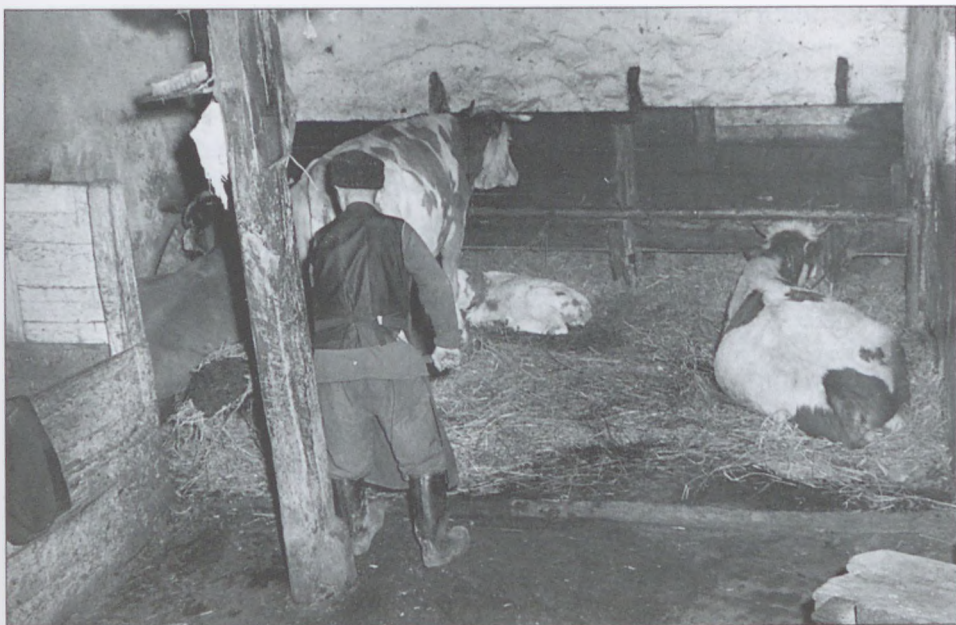
124. Borjú szűrös *palókával*, Kunmadaras
(Jász-Nagykun-Szolnok vm.), 1980

125. Delelő csorda. Szatmárcseke
(Szatmár vm.), 1982

126. Tüzelős ól. Mezőcsát (Borsod vm.), 1968

127. Jászol a marhaistállóban. Sajóecseg (Borsod vm.), 1959

128. Répareszelés. Sajópuspóki
(Borsod vm.), 1983

129. Tehénfejes. Rimóc
(Nógrád vm.), 1983

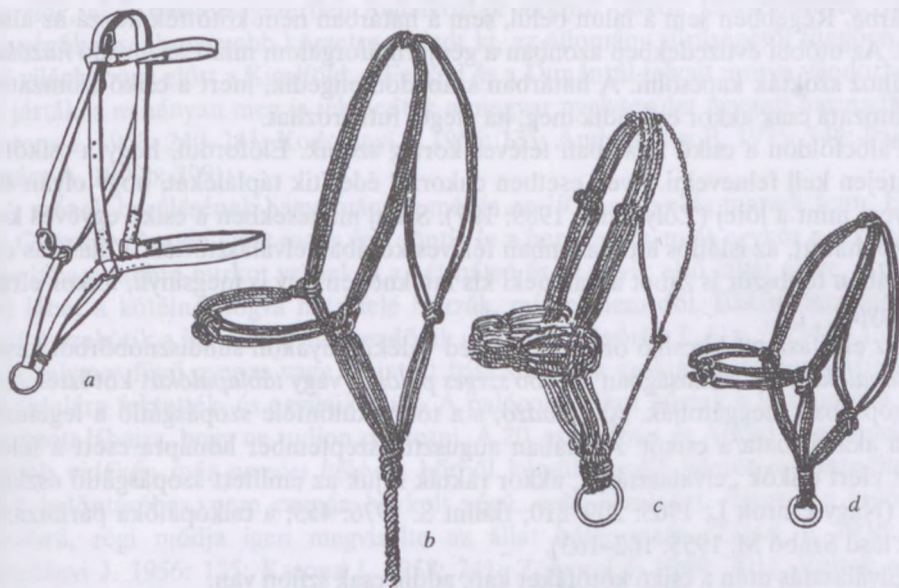

130. Bikaborjú herélése. Fülöpszállás (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.), 1980

131. Ökörpatkoló kaloda. Dernő (Gömör vm.), 1940

A vemhes kanca több kíméletet és takarmányt kapott, mint a többi. Utolsó heteiben hosszabb útra, nehéz teher elé már nem fogták, s az istállóban is elrekesztették a többi lótól, nehogy rúgást kapjon. Ellés előtt néhány nappal bőséges almot, friss szalmát terítettek alá. Lótartó gazdaságban mindig a *csikózás*, a ló ellése volt az év egyik legnagyobb eseménye (Katona I. 1958: 243). A kanca terhét és éppen megszülető csikáját a régi nyelvben a *vehem*, *vemhe* szóval nevezték meg (Herman O. 1914: 336; Szabó T. A. 1971: 408).

133. ábra. Kötőfékek 1950 körül: a) télire bőrből; b) nyárra kenderből; c) cifra kötőfék; d) csikókötőfék, Átány (Heves vm.)

Szilaj kanca ellésénél a pásztor nem segédkezhett, nem is közelíthetett hozzá. Kinn a pusztában vagy az istállóban a ló rövid idő alatt megellik, s hamar feláll. A gazdák többsége tudott segíteni a csikózásnál, s csak akkor hívtak orvost, ha valami rendellenesség adódott (ikercsikó, farral jött a csikó). Ellés után a gazda megtisztította a kiscsikó orrát a nyálkától. A 19–20. század fordulója táján a *csikólépet* még megőrizték, megszártották és orvosságnak használták *ijedség* ellen (Nagy Gy. 1968: 2; Csiszár Á. 1965: 379).

A kiscsikót az első hetekben különös gonddal vigyázták. Előfordult, hogy az anyja nem engedte szopni. Ezért gúzsba kötötték a lábait, hogy ne tudja elrúgni a csikót. Más esetekben a kanca orrára *csiptetőt* tettek, vagy *pipának* nevezett – bottal csavarható – hurkot, amivel engedelmességre kényszerítették (Nagy Gy. 1968: 21; Pusztai Madar I. 1976: 454).

Amikor a csikó a világra jött, a szentistváni matyók a *nyírből* rögtön leszedték, hogy formásabb legyen a patája. Az Ormánságban és a Palócföldön a kovácsmesterrel pucoltatták, vágatták le a *békáját*, a felesleges *patanyírt* nem sokkal a

csikó világra jövetele után. Ellenben az Alföld egyes pontjain (például Csongrád) csak akkor kezelték a *békát*, amikor baj volt vele, rothadásnak indult (Madarassy L. 1931: 149; Kodolányi J. 1956: 129; Zólyomi J. 1989: 197; Katona I. 1958: 250).

A palóc gazda a csikót lehetőleg az anyja mellett tartja, mert úgy hamarabb megtanulja az evést. Akkor már 3–4 hetes korában „szénázgat”. Ahol a csikónak nincs elég hely az istállóban az anyja mellett, a közeli sarokban alakítanak ki neki deszkával, korláttal védett *rekeszt*. Hagyományosan 9 napos korában vitték ki először a határba. Régebben sem a falun belül, sem a határban nem kötötték hozzá az anyjához. Az utóbbi évtizedekben azonban a gépjárműforgalom miatt az anyaló *húzókarikájához* szokták kapcsolni. A határban szabadon engedik, mert a csikó izomzata és csontozata csak akkor erősödik meg, ha eleget futkározhat.

Palócföldön a csikó általában fél éves koráig szopik. Előfordul, hogy a csikót tehéntejen kell felnevelni. Ilyen esetben cukorral édesítik táplálékát, hogy olyan édes legyen, mint a lótej (Zólyomi J. 1989: 197). Szilaj ménesekben a csikó egy éves korig is szophatott, az istállós lótól azonban fél éves korában elválasztották. Választás előtt napjában többször is zabot adtak neki kis fateknőben. Így is megsínyli, mikor elrúgja az anyja.

Az elválasztott kiscsikó orrára a Szeged vidéki tanyákon sündisznóbőrből készült *csikópalókat*, a Kiskunságban inkább *szeges palókat* vagy *táblapalókat* kötözték, hogy a szopásban meggátolják. Az *orradzó*, s a többi különféle szopásgátló a legelésben nem akadályozta a csikót. Általában augusztus-szeptember hónapra esett a fél éves kort elért csikók „elválasztása”, akkor rakták rájuk az említett szopásgátló eszközöket (Nagy Czirok L. 1965: 209–210; Bálint S. 1976: 455; a csikópalóka párhuzamaihoz lásd Szabó M. 1955: 162–163).

Elválasztás után a csikó kötőféket kap, addig csak szíjon van.

A csikó nevelésére választás után is gondot fordítanak. Rendszeresen törölgetik, csutakolják, különösen a sügyén és a hátán, ahová később a szerszám kerül. Tisztítás közben a lábemelgetéshez is hozzászoktatják, hogy a patkolókovácsnál se legyen vele gond. Térdét veregetve mondogatják neki, *auf*, s 3–4 hét múlva már „ért a szóból”, magától emeli a lábát. Kis teknőben visznek neki zabot, s evés közben folyton simogatják, becézgetik, beszélnek hozzá.

A 18–19. században kényszerűségből már a 2 éves csikókat is sok helyen hámba fogták, s ez a gyakorlat a loállomány leromlásához, csenevészedsedéséhez vezetett (Hankó B. 1943: 7). Rendesen csupán 3–4 éves korában fogják a csikót munkára, teszik meg hámos vagy nyerges lónak.

MÉNHERÉLÉS

A *monyas* csikót rendszerint egy éves korában szokták kiheréltetni. A 19. században és annak előtte két éves koráig is vártak a műtéttel, mert azt tartották, hogy akkor szebben fejlődik a jószág. Palócföldön a 20. század első felében az ősszel ellett csikót tavasszal, választás után kevéssel már heréltették. A csikóherelés hagyományos időpontja országsszerte nagypéntekre esett (Nagy Czirok L. 1965: 211). A 19.

század végéig minden falunak volt lóherélő embere. Korondon (Udvarhely m.) az Alszeg utcában egy-egy nagypénteken 30–40 csikó is összegyűlt az 1910–1920-as években a lóherélő udvarban. Sokan összegyűltek, mert a csikók gazdái markos leghenyeket hívtak segítségül a csikó megfogásához, lekötözéséhez (István L. 1980: 52). A 20. században ménherelésre már azok a paraszti specialisták sem mertek vállalkozni, akik sertések és szarvasmarhák kasztrálását jól értették. Ezt a műtétet az 1920–1930-as évektől egyre inkább állatorvosra bízták, 1947 óta pedig más nem is végezhetette, mint képesített állatorvos. Korábban a pásztorok közül kerültek ki olyan *lóherélők*, akik mesterségszerűen foglalkoztak *monyas* csikók kasztrálásával. Tevékenységük kisebb-nagyobb körzetre terjedt ki, az állomány sűrűségétől függően. Az első világháború előtt a Kisalföld, a Felföld és a Dunántúl falvait morva vándorherélők járták, s néhányan meg is telepedtek a magyar nyelvterület nyugati harmadában (Katona I. 1958: 240–241; Kodolányi J. 1956: 135; Andrásfalvy B. 1975: 344; Paládi-Kovács A. 1999b: 299).

A mének herelésének hagyományos módja az 1930-as évekig maradt fenn. Erről írta Györffy: „A mén lovat ma is úgy döntik le a hereléshez, mint egykor a szkíták. A négy lába csüdjére hurkot vetnek, s a két hátsó és az egyik első lábát előre, a másik első lábát a kötélnél fogva hátrafelé húzzák, míg el nem dől. Ekkor összehúzzák, majd összekötik a lábakat, s megkezdődik a műtét” (Györffy I. é. n. /1934/b: 138). A lovat selymes fűvű gyepre vagy elhintett friss szalmára szokták ledönteni. Mindig a bal oldalára fektették, és egyikük ráült. A palócok zsákot húztak a ló csomóba összehúzott lábaira, hogy ne tudjon rugdosni. A 20. században az Alföld és a Dunántúl legtöbb vidékén már *pereces béklyót*, bőrből készült *herélő hámot* is használtak a csikó ledöntéséhez, nem csupán hurkolt végű, erős köteleket, ugyanis a ledöntés egyszerű, régi módja igen megviselte az állat hátgerincét (Tálas I. 1936: 91; Kodolányi J. 1956: 135; Katona I. 1958: 241; Zólyomi J. 1989: 201). Voltak olyan népi specialisták, akik a lovat álló helyzetében, lefektetés nélkül herélték (például a Sóvidéken, Gub J. 1994: 88).

Magyar nyelvterületen az utóbbi 100–150 évben egyetlen módon, kimetszéssel történt a ló ivartalanítása. Archaikus eljárás volt a herék széttroncsolása, „kitörése”. Ezt az eljárást régebben Eurázsia széles térségeiben ismerték. Nálunk Somogyban és Baranyában az 1930-as évekig *kitörésnek* nevezték a ló ivartalanítását, ami e durva, ősi eljárásra utalt (Györffy I. é. n. /1934/b: 137), a máramarosi ukránok még a 20. század elején is alkalmazták.

A metszés éles késsel történik. Fontos segédeszköz a kettéhasított fácskából készült érszorító. Egyik végét előre összekötik, a másik vége szabad. Legtöbb vidéken már a műtét előtt elszorítják vele a here tövét, s négy-öt napig rajta is hagyják. Az érszorító csíptetőfa neve Baranyában *csipcsarap*, a Duna mentén *bilincs*, az Alföldön és a Palócföldön *cserepcsik*, a Nagy-Sárréten *csíptető*. Kolozsváron 1672-ben szintén *csíptetőfa* néven említik (Kodolányi J. 1956: 137; Pusztainé Madar I. 1976: 455; EMSzT 1978: 169; Paládi-Kovács A. 1982: 45; 1999b: 300).

Az ivarjától megfosztott ló neve *paripa*, melynek eredeti jelentése ’ménló’. ’Herélt ló’ értelme csupán a 18. század óta adathozható (TESz III. 107). A Dunántúl, a Kisalföld és a Tiszántúl népnyelve egyszerűen *heréltnek* nevezi a kasztrált lovat (MNA II. 126. térkép). Ritkán, de időnként mégis előfordult, hogy a műtét rosszul sikerült.

Ilyen esetben *butacsírás*, *komor* lett a ló, kezelhetetlenné vált, s nem lehetett rajta segíteni többé. A Móricz-novellában is megörökített állapotjelző szinonimájaként az Alföldön itt-ott a *kondor*, a *homály* és a *cap* szó is használatos (Györffy I. é. n. /1934/b: 137–138; Pusztainé Madar I. 1976: 455).

A TENYÉSZTÉS SZÓKINCSE

A lovak nemére, korára, állapotára, színére, alakjára stb. vonatkozó szókinccs olyan gazdag, hogy arról illik kiemelten szólni. Herman Ottó nevezetes kötete csupán a lovak színének és szőrének megjelölésére 320 címszót közöl, ami akkor is figyelmet érdemel, ha akadnak átfedések, részleges ismételések a kifejezések között (Herman O. 1914). Szabó Kálmán a ló színére, színfoltjaira, továbbá a ló lábának, fejének, fülének, nyakának, sörényének, üstökének, hasának, hátának, állásának leírására 329 kifejezést gyűjtött össze a kecskeméti levéltárban (Szabó K. 1965: 45). Ennek a szókinccsnek az alaprétege igen régi, honfoglalás előtti. Például a színnevek közül a *sárga*, *tar(ka)*, *kék*, *kesely* szavunk ótörök eredetű, s egykor kizárólag lószíneket jelölt (TESz II. 426, 466; III. 814, 854).

A lószínek nevének többsége a 16–17. században már országos elterjedtségű volt. Erre az időre sok megnevezés átment a felföldi és alföldi magyar nyelvjárásokból a szlovákba is (például *fakó*, *deres*, *barna*, *pej*, *kesely*, *szőke*, *szürke*, *sárga*, *tarka*, *hódos*, *vasderes*), sőt némelyikük a morvába, lengyelbe, ruszinba, ukránba is eljutott (Gregor F. 1966: 408–411). A századok során a lótenyésztés sok magyar szava került át a románba, szerb-horvátba, kevesebb a németbe. A lószínek magyar megnevezéseinek átjutása a szomszéd népek nyelvébe – a lónevekkel és műveltségszókkal együtt – lótartásunk elismertségéről, kisugárzásáról tanúskodik. A lószínek gyakorisága sokat elárulhat a lóállomány táji jellegeiről is. Háromszék 16–17. századi lószínei között például különösen gyakran jegyezték fel a székely lófajtára jellemző *fehér*, *fehérekék*, *kékszőrű*, *deres*, *szeg*, *szürke*, *egérhátú*, *vércse* színneveket (Cs. Bogáts D. 1943: 169–174; a lószínek mai székely neveihez lásd Gub J. 1994: 87). Ezek széles elterjedtségű színnevek voltak. A Dél-Dunántúlon e szócsoporthoz tartozott az *egérszínű szíjas* vagy *szíjhátú ló*, melynek a háta közepén sötét csík fut végig, mint a számárnak. A lóállomány színének a szelekciót is befolyásoló jelentősége volt a hajdani nomád népeknél, a belső-ázsiai „színes lovú népek” között, s a régi magyar lótartásban is. A lófestés elterjedt gyakorlat volt Magyarországon a 16–17. században, s népi gyakorlatban a legutóbbi időkig. Lófestéshez főként növényi anyagokat használtak (például berzseny). A lófestés divatjának európai terjedésében a magyar példának is szerepe volt (Harmatta J. 1946; Paládi-Kovács A. 1993b: 98, 272; Gunda B. 1991; Paládi-Kovács A. 1997c: 104).

A lovak ivarállapotának jelzésére szintén fölös számban vannak szavai a magyar nyelvnek. Például a hím ló megnevezésére három élő szavunk van: a *monyas*, a *mén* és a *csődör*. Az első a ’tojás’ jelentésű ősi *mony* szó származéka, s főként Dél-Dunántúlon maradt meg. Szórványosan Nógrádban, az Alföldön és a Székelyföldön is feljegyezték, amiből arra lehet következtetni, hogy egykor elterjedtebb volt a használata (MTSz I. 1474; Balogh L.–Király L. 1976: 103). Erdélyben inkább a honfoglalás

előtti kölcsönszó, a talán alán eredetű *mén*, az Alföldön főként a kunok nyelvéből származó *csődör* szó használatos. A kasztrált *mén* neve a nyelvterület nagyobbik részén *herélt*, Erdély nyugati és az Alföld déli felében pedig *paripa*. Ez utóbbit 1528-ban 'büszke tartású, könnyed járású, nemes ló' jelentésben jegyezték fel először. A szó végső forrása a bizánci görög, s a híres arab, török lovak jelzőjeként került a magyarba, esetleg délszláv közvetítéssel (Kniezsa I. 1955: 707–708). Előbb már említettük a rosszul *herélt* ló megnevezésére használatos szavakat.

A lóállomány csoportjainak leírására szolgáló szókincs a középkorban néhány szláv szóval gazdagodott. Legfontosabb ezek közül az országos elterjedtségű *kanca*. Említendő a székely tájszó *kabola*, *kabala* és az említettek vegyüléséből származó, ugyancsak székely tájnyelvi *kacola*. A vén anyakanca neve a Barkóságban *maksa* (Herman O. 1914: 323; MTSz I. 999, 1001), ami nem szláv, hanem a *mag*(ló) kicsinyítőképzős származéka lehet.

A fedeztetés, vemhesség, csikóztatás szavait itt mellőzve, szólni kell a korjelző szavakról. A ló korát 6 éves koráig a fogán levő pontokról lehet megállapítani. Első két fogát életének harmadik évében hagyja el, amikor a *csikófog* helyébe *lófog* nő, s a fogak kicserélődése a jószág negyedik-ötödik évében is folytatódik. Hívogatóból lett *csikó* szavunk a 13. és 17. század között fokozatosan terjedt el az egész magyar nyelvterületen. A 18. század második felére teljesen kiszorította a hasonló jelentésű korábbi *vehem*, *gyermekló*, *lófiú*, *baksa* szavakat (Herman O. 1914: 299; Szabó T. A. 1971: 407–409; Imreh I. 1973: 193). *Másod-*, *harmad-*, *negyedfü*(ves) korjelző szavaink a 19. században avultak el, s azóta inkább években adják meg a ló korát. Választás után többnyire *rúgott csikó* volt a neve. *Nyírett* vagy *nyesett* csikó, *nyesett farkú csikó* a neve annak a növendéknek, amelyik először megy a legelőre. A rosszul táplált, öreg ló neve országszerte *gebe*, de vannak rá egyéb, helyi megnevezések is (Balogh L.–Király L. 1976: 104).

Tanulságos a kiscsikót hívogató szavak nagy száma és szabályosságot mutató földrajzi elterjedtsége. A *csik*, *csikó*, *csicskó* hívószavak főként Erdély északnyugati széléin használatosak, a *csid*, *csidu*, illetve a *csina*, *csinó* típusú szavak pedig az északi nyelvjárásokban s az Alföld északi és középső vidékein. A Dunántúl és Erdély legnagyobb részén viszont a *paci*, *maci*, *macsi* típusú csikóhívogatók ismeretesek. Elkergetésére csettintgetés, s főként a *csett*, *csitt*, *csött* szóbokor, ritkábban a *ne*, *nye* szó szolgál (MNA II. 140, 141. térkép; Balogh L.–Király L. 1976: 107–108).

A háta- és hámosló, a tenyésztésbe fogott *mén* és *kanca* névadása egykor főként az állat színére, színfoltjaira, termetére, jó vagy rossz tulajdonságára, különös jelére vagy hibájára utalt. Utóbb a paripáknak férfi, a kancáknak női neveket adtak leggyakrabban (Szabó K. 1965: 93). A mindig találó, s igen gyakran költői, szép hangzású lónevek (*Csillag*, *Hajnal*, *Kincsem*, *Tündér*, *Táltos*, *Szellő*, *Felhő*, *Villám*) a hajdani lótartó gazdák, pásztorok és kocsisok állatismeretéről, lószereketéről tanúskodnak. A 16–17. században az Alföldön és Erdélyben divatban voltak a török és tatár származásra utaló lónevek (például Tatár, Mirza, Kalmük, Ali, Ahmed stb.).

LÓBETEGSÉGEK, NÉPI GYÓGYMÓDOK

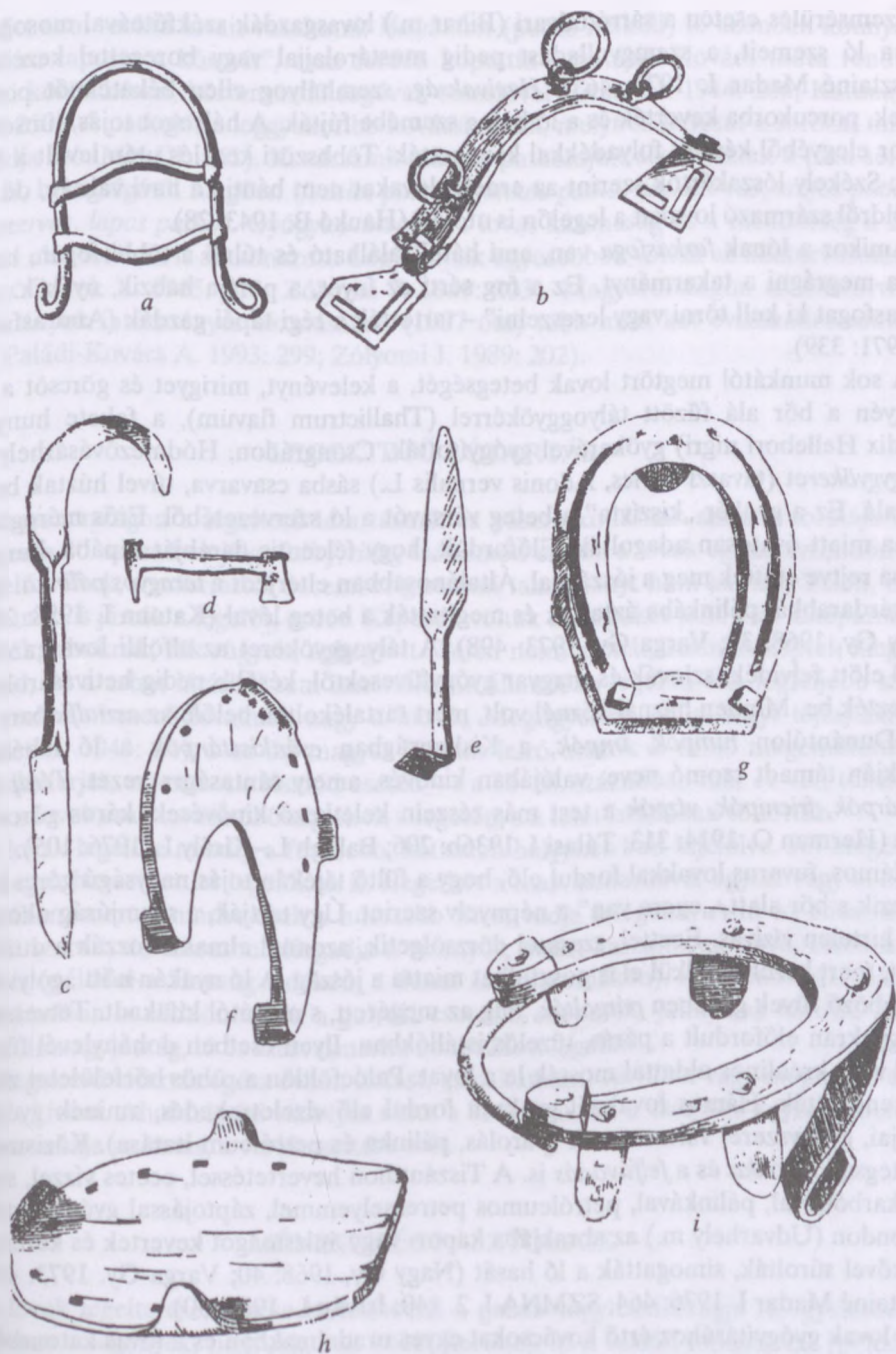
Lótartó gazdák az 1940-es évek előtt ritkán hívtak állatorvost beteg jószágukhoz. Előbb a tulajdonos maga próbálkozott, esetleg gyógyító emberhez, népi lódoctorhoz fordult. Pásztorok, uradalmi állatgondozók, lókereskedő cigányok közül váltak ki azok a kisebb-nagyobb körzetben elhíresedett gyógyító emberek, akik a népi gyógymódok mellett patikaszerket is alkalmaztak (Katona I. 1958: 234). A ló hibáinak, betegségének felismerése hozzátartozott a lótartók szakértelméhez. Jó gazda azonnal látta a ló hibáját (hajlott hátú, lógó fülű, járása kaptás, kaszás vagy cseberbelépő) és rejtett betegségét: kehes, pókos, vak, rokkant (Varga Gy. 1973b: 485).

A nagypénteki lóúsztatás szokása, ami a ló rühösségét volt hivatva megelőzni, illetve a boszorkányok rontását lehetetlenné tevő fokhagymakoszorú, a mágikus jelek az istálló ajtaján, ablakán, szelemenén – hasonló céllal – arra mutatnak, hogy egykor a mágikus bajmegelőző, bajelhárító szokásoknak nagyobb szerepe volt a népi lótarásban (Madarassy L. 1931: 149). Azonban a lóbetegségek gyógyításában közel négy évszázad óta egyre növekszik a racionális eljárások, a gyógyszerek és a műtéti beavatkozások szerepe. Regiomontanus híres csízióját magyar nyelven Heltai Gáspár adta ki először 1592-ben Kolozsvárott, s megtoldotta „Az lovaknak betegségekreol való orvosság” c. fejezettel. Ez a munka még számtalan kiadást megélt, s a kalendáriumokban közölt részletek révén is közel négyszáz éven át közkézen forgott. Egyik 18. századi kiadásában 118 címszó alatt 69 betegség és 131 gyógymód olvasható (Vajkai A. 1947).

Rendes lovasgazda és kocsis körültekintően óvja lovait a megbetegedéstől. Amikor megered az eső, előbb takarja be a lovát, mint saját magát. Nyáron árnyékban, hűs helyen köti meg, nehogy napszúrást kapjon a ló. Itatás előtt egy-két kilométeren csak lépésben hajtja, mert félti a tüdőgyulladástól. Óvja lovát a megerőltetéstől, a sérülésektől, hirtelen zabálástól stb. (Pusztainé Madar I. 1976: 462).

A ló sajátos, veszedelmes betegsége a *kehesség*, a *keh*. Összefoglaló neve ez a légzéssel és a tüdővel kapcsolatos betegségeknek. *Csikókeh*nek mondják a mirigykórt és az idősebb lovakon először jelentkező valódi kehességet is. A ziháló, köhögő ló legyengült, s a kehét csak rövid időre tudták megszüntetni. Reszelt tormát, bűdöskövirágot adtak neki, a lókupec cigányok pedig kénport, ami csupán addig nyomta el a ló kehét, amíg a vásáron túladtak rajta (Nagy Czirok L. 1959: 181–182; Nagy Gy. 1968: 39). A Székelyföldön azt tartják, amelyik ló sokáig kehes, „megszopornyicásodik”, azaz takonykórt kap.

Heveny gyulladásokat ereléssel, vércsapolással (venaesection) kezeltek. A túlzott abrakolás által okozott vérbőséget is érvágással, 1–2 liter vér elvételével szüntették meg. Rendszerint a nyak alatti ütőeren, ritkábban a szájpadláson „ereltek”. (Ugyanis az ínyn levő gyulladást a kovács kis késsel felnyitotta.) Erre a beavatkozásra kevés lovasgazda vállalkozott. Pásztorok, kovácsok, lovári cigány gyógyítók végezték az érvágást, s esetenként 50–100 kg búza, vagy annak az ára volt a fizetségük (Katona I. 1958: 260; Nagy Gy. 1968: 39). Az érvágást bicskával vagy speciális érvágó eszközzel, *pattintóval* végezték. Végül a vágott sebet tüvel, cérnával összevarrták. Az érvágás és a ló szemén keletkező hályog lefejtésének műtéti módját egyébként már egy 1488-ban Csíksomlyón keletkezett kézirat is pontosan leírja (Balló I. 1899).

134. ábra. A lógyógyítás eszközei: a) zabla a ló szájának szétfeszítéséhez *farkasfog* kiütésekor; b) *kapicán* vas szilaj lovak fárasztásához (1900 körül), Szentes (Csongrád vm.). A lópata védelmének eszközei (1900 körül): c) lótalptisztító kés (*botóka*); d–e) patatisztító kés; f) lópatkó (régí forma); g) lópatkó (új forma); h–i) lópatkó fájós lábra, Óriszentpéter (Vas vm.).

Szemsérülés esetén a sárrétudvari (Bihar m.) lovasgazdák székfűtéával mosogatták a ló szemeit, a szemgyulladást pedig mustárolajjal vagy borecettel kezelték (Pusztainé Madar I. 1976: 463). *Havivakság*, szemhályog ellen békateknőt porrá törték, porcukorba keverték és a ló beteg szemébe fújták. A hályogot tojás, timsó és cukor elegyéből készült folyadékkal kengették. Többszöri kezelés után levált a hályog. Székely lószakértők szerint az erdélyi lovakat nem bántja a havi vakság, de az Alföldről származó lovakat a legelőn is utoléri (Hankó B. 1943: 28).

Amikor a lónak *farkasfoga* van, ami hátul található és túlnő a többi fogán, nem tudja megrágni a takarmányt. Ez a fog sérti az ínyét, a pofája habzik, nyálzik. „A farkasfogat ki kell törni vagy lereszelni” – tartották a régi tápéi gazdák (Andrásfalvy B. 1971: 339).

A sok munkától megtört lovak betegségét, a kelevényt, mirigyet és görcsöt a ló szűgén a bőr alá fűzött tályoggyökérrel (*Thalictrum flavum*), a fekete hunyor (*Radix Hellebori nigri*) gyökerével gyógyították. Csongrádon, Hódmezővásárhelyen *táragygyökeret* (tavaszi hérics, *Adonis vernalis* L.) sásba csavarva, tüvel húztak be a bőr alá. Ez a gyökér „kiszívta” a beteg vérsavót a ló szervezetéből. Erős méregtartalma miatt óvatosan adagolták. Előfordult, hogy félcentis darabját répába, burgonyába rejtve etették meg a jószággal. Általánosabban elterjedt a *táragyos pálinka*. Kis gyökérdarabkát pálinkába áztattak és megittatták a beteg lóval (Katona I. 1958: 254; Nagy Gy. 1968: 39; Varga Gy. 1973: 498). A tályoggyökeret az alföldi lovasgazdák 1920 előtt felvidéki szlovák és magyar gyógyfüvesektől, később pedig hetivásárokon szereztek be. Minden háznál kéznél volt, mert tartalékoltak belőle az *asztalfiában*. A Dél-Dunántúlon *himpók*, *impók*, a Kiskunságban *csánkisztánpók* a ló lábának csánkján támadt csomó neve, valójában kinövés, amely sántaságra vezet. *Térdpók*, *madárpók*, *fricnipók*, *vízpók* a test más részein keletkező kinövések, káros görcsök neve (Herman O. 1914: 313; Tálasi I. 1936b: 206; Balogh L.–Király L. 1976: 105).

Hámos, fuvaros lovakkal fordul elő, hogy a fültő tájékán tojás nagyságú görcs keletkezik a bőr alatt, „egere van” a népnyelv szerint. Úgy tartják, a szomjúság okozza és a hirtelen vízivás. Ecettel, szesszel dörzsölgetik, azonnal elmasszírozzák a duzzanatot, mert kezelés nélkül el is pusztulhat miatta a jószág. A ló nyakán nőtt „golyvát” különböző füvek gőzében *párgolták*, míg az megérett, s magától kifakadt. Tetvesség, rüh gyakran előfordult a párás, tüzelős istállókban. Ilyen esetben dohánylevél főzetével vagy kreolinos oldattal mosták le a lovat. Palócföldön a rühös bőrfelületet zsírral kengették. Hámos lovaknál gyakran fordul elő vizeletrekedés, aminek gyógy módjai, gyógyszerei változatosak (párolás, pálinka és petróleum itatása). Közismert lóbetegség a *kólika* és a *felfűvódás* is. A Tiszántúlon hevertetéssel, ecetes vízzel, szódabikarbónával, pálinkával, petróleumos petrezselyemmel, záptojással gyógyították. Korondon (Udvarhely m.) az abrakjába kapor- vagy ánizsmagot keverték és keresetlen kövel súrolták, simogatták a ló hasát (Nagy Gy. 1968: 40; Varga Gy. 1973: 498; Pusztainé Madar I. 1976: 464; SZMNA I. 2. 140; István L. 1980: 50).

A lovak gyógyításához értő kovácsokat egyes uradalmakban és a lovas katonaságnál már a 16–17. században is foglalkoztattak. A 18. század végén központi rendelkezés nyomán a vármegyék felállították „a’ Megye baromorvos Kovátsa” nevű hivatalt, s elrendelték a falusi kovácsok taníttatását „a Pesti Universitas”-on. Fő feladatuk a lópata védelme, kezelése, vasalása. Az Alföld parasztsága a köves utak kiépíté-

se előtt nem szokta lovait vasaltatni. *Vasalatlan* (patkó nélküli) ló azonban könnyen „*pacsára* taposta a körmét”, azaz ferdén koptatta a patáját. Kovács tudta rendbe szedni körömkéssel, körömszedő fogóval, reszelővel (Ecsedi I. 1914: 206; Katona I. 1958: 250). A patkolás a leggyakoribb kovácsmunka, melynek leírását e sorozat más-hol adja (vö. MN III: 261). Kovácsaink számos patkófajtát alkalmaztak a pata sérülésétől, betegségétől függően (*fedeles patkó, mankós patkó, csukott vas, sráfos patkó, kényszervas, lapos patkó*). Gyógykovácsokat a lovas katonaság és a csendőrség a 20. század első felében is alkalmazott. Legjobbjaik ügyesebbek voltak az állatorvosoknál (Nagy Czirok L. 1965: 273; Zólyomi J. 1989: 203). Magyarországon az állatorvosi tudományok intézményes oktatásának (1787 óta) több mint két évszázados múltja van (Paládi-Kovács A. 1993: 299; Zólyomi J. 1989: 202).

LEGELTETŐ LÓTARTÁS

Magyarországon a legeltető lótartásnak és pásztorkodásnak számos formája élt egészen a 20. század elejéig. *Szilaj, rideg* tartásmód esetén a lovak egész esztendőn át a legelőn éltek, s márciustól decemberig semmi takarmányt nem kaptak. Télen, havazás után is járták a legelőt, erdőt. Képesek voltak eleségüket a hó alól kikaparni, s legelték a bokrok, fák rügyeit, ághegyeit. Télen némi szénát, szalmát kaptak kiegészítésül, de a zabot látásból sem ismerték. Az állandóan legelőn élő, legfeljebb szénát, szalmát ismerő lovaknak nagy a hasuk. Megfigyelték ezt a hegyi tájfajtáknál (Hankó B. 1943: 24), s az ősi magyar lófajtát leíró utazók is mind megemlítték. Félig külterjes, extenzív tartásmód esetén – s a 18–20. században már ez volt túlsúlyban – a lovak csak tavasztól őszig éltek a legelőn, s a telet istállóban töltötték.

A lovak legelője mindig a füvesebb, hátsabb helyeken van kijelölve. Jól megél a ló a hegyi, havasi, erdei legelőkön is. Legelhet a szarvasmarhával együtt vagy annak nyomában, mert a marha csak a hosszabb fűvet tudja lelegelni. A ló az édes fűvű legelőt szereti, de szárazon elfogadja a vizenyős, ártéri kaszálók savanyú, sásos szénáját is (például a Hanság vidékén, a dunai árterek vidékén). Ahol lehetett, már a 18. században is elkülönítették a gulyák, csordák, ménesek, juhnyájak *járását*. Juhnyáj után nagyjóság, ló és szarvasmarha nem tudott legelni.

A legeltető lótartás egész évben itatást, azaz kutakat, vályúkat vagy megfelelő élő vizeket kívánt. Ahol felszíni vízfolyás nincs a közelben, ott a csikósok egyik legnehezebb munkája az itatás, a víz kimerítése volt.

MÉNESEK ÉS PÁSZTORAIK

A lovak legeltetése, őrzése történhetett a gazda vagy családtagja felügyeletével. Általában a legények, nagyobb fiúk közül kerültek ki a család lópásztorai (például székelők, matyók, palócok, sárköziek). Szinte mindig családi pásztorlással oldották meg a hámos lovak éjszakai legeltetését tavasztól őszig (Palócföld). Tanyavidéken kipányválták, nyűgbe tették a legelésző lovakat, nehogy elbitangoljanak. Aprófalvas vidéken, így az Ormánságban a parasztok nem tartottak annyi lovat, hogy érdemes

lett volna csikóst fogadni. Ott a közös *csikógulát* a gazdák sorőrzéssel legeltették az erdők tisztásain, a *gyótákon*. Listát állítottak össze a társult gazdákról, s beosztották egymás között, hogy mikor kerül rájuk a sor. Naponta két ember kellett a közös lónyáj őrzéséhez (Gunda B. 1956: 20; Kodolányi J. 1956: 135). A 19. század végén még az Ormánságban, Sárközben, Szigetközben is a szilaj lótartás járta, a ménesek tavasztól decemberig a szabad legelőt járták, sőt a telet is külterületi állásokban, fészerekben töltötték.

A lovak kisebb falkái sok vidéken napokig, hetekig őrizet nélkül legeltek a legelőn. Havasi legelőn, Duna-szigeten, erdőségekben éltek, s csak ritkán látogatták őket gazdáik. Összetartó, a vezérmént követő, leszármazási egységet képező természetes falkákat lehetett így, őrizet nélkül a legelőn tartani (Földes L. 1958: 33–35; Andrásfalvy B. 1975: 341; 1997: 90, 94).

Ménésnek a Kiskunságban az együtt legeltetett lovak csoportját nevezték, amelyben néhány csődör is legelt. Ott a szilaj ménes létszáma 400–800 között váltakozott, sőt néha az 1000-et is elérte (Nagy Czirok L. 1965: 139). *Ménés* szavunkat 1395 körül már írásban is említik, nyilván az igen régi *mén* származéka. Székelyföldön nem tudta kiszorítani az ott szokásos *lósereg* megnevezést, bár itt-ott feltűnik *ménescsorda* összetételben (Földes L. 1958: 35; Imreh I. 1973: 204; EMSzT 1971: 395). A *lőcsorda*, *csikógula* megnevezés igen szórványosan fordul elő, s más terminus a legelő lovak csoportjának megnevezésére nincs is a magyar nyelvterületen. Csupán távoli nyelvszigeteken – Moldvában és Szlavóniában – él hasonló jelentésben az ismeretlen eredetű *hergely*, *hergia* szó (MTSz I. 846).

Ménés a 18–19. században legalább kétféle volt. Az egyiket *szilaj ménés*, *pusztai ménés*, *tatár ménés* néven emlegették (Nagyváthy J. 1836: 67; Tolnay S. 1786; Herman O. 1914: 333). Ez egész évben, télen-nyáron a legelőn élt pásztorok felügyelete alatt, istállót nem ismert. Csupán nagy hó idején kapott szénát, szalmát. Enyhe, száraz teleken maga kereste meg táplálékát. Legelője a községtől távoli pusztán, havason volt kijelölve, telelőhelye közelebb esett a településhez. A szilaj ménésben olyan kancák, mének és csikók éltek, amelyek nem ismerték a hámot és a nyeret. Tenyészállományt, vagyoni szempontból törzstőkéit őrzött a *ménespásztor*, aki többnyire valamely uradalom vagy gazdaközösség szolgálatában állt. Legtöbb szilaj ménest a nagy határu alföldi városok tartottak. Például Kiskunhalas roppant határában a 18. század második felében mindig élt 5–10 szilajménés, egyenként közel 1000 lóval (Nagy Czirok L. 1965: 139).

A ménés másik fajtáját *binya ménés* (Heves m.), *renyhe ménés* (Debrecen), *nyűgös ménés*, *béklyós ménés* néven emlegette az alföldi népnyelv a 18–19. században (MTSz I. 133; Herman O. 1914: 330; Andrásfalvy B. 1975: 347; Bellon T. 1996b: 200). Ez volt a mezei munkák szünetében legeltetett hámos lovak pásztorlási egysége. Mindig a település közelében, a belső legelőn, ugaron kapott helyet. Pásztorát szintén *csikósnak* nevezték, akinek bére azonban legfeljebb csak a fele lehetett annak, amit a szilaj ménés pásztora kapott. Szárazmalmok lovait csapták nyaranta az ún. *örlős ménésbe*. Hordás, nyomtatás idején, kínálkozó fuvar esetén a gazda kivette a lovait a ménésből, dolgát elvégezvén pedig ismét visszahajtotta. A munkaállatok ménese ősszel feloszlott, s a hámos lovak a telet az istállóban, a jászol és a szénarács előtt vészelték át. Kisújszálláson a 18. században *vadménest* és *szelídménest* említenek.

1847-ben négy ménest szervezett a város. A *kancaménés*ben 200 anyakancát őriztek (Bellon T. 1996b: 198).

Az alföldi tanyavilágban a 18–19. században gyakori jelenség még a *kurtaménés*. Ez egy-egy nagygazda lóállományából állt (30–60 db), s a gazda birtokán vagy bérelt legelőjén élt valamely családtag, esetleg fogadott fiú felügyelete alatt.

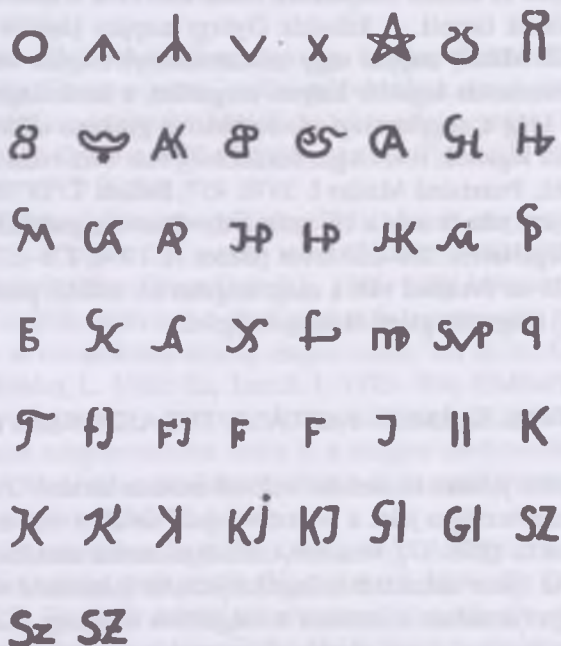
A 20. század elején az alföldi települések zöme már csak tavasztól őszig kinnháló, azaz „félszilaj” ménest tartott. A kihajtás György napján (április 24.) vagy május elsején, a beszorulás Mihály napján vagy mindenszentek napján volt. Az első világháború után a ménestartás legtöbb helyen megszűnt, s kizárólagossá vált az ólas, istálló tartásmód. Még a nagykunsági városokban is gyakran előfordult, hogy a lovak a gulyával együtt legeltek, mert a gazdaközösség már nem tudott ménest is kiállítani (Fél E. 1941: 61; Pusztainé Madar I. 1976: 457; Bellon T. 1979b: 130). A debreceni gazdák lovaik egy részét már a 19. század derekán is a gulyákkal járatták. Minden gulya mellett legeltettek 200–250 lovat (Béres A. 1974: 176–177). A legelőn élő ménés az 1920–1930-as években vált a még megmaradt alföldi puszták (Hortobágy, Bugac, Apajpuszta) idegenforgalmi látványosságává.

A LOVAK SZÁMON TARTÁSA, TULAJDONJEGYEK

Lovakon a tulajdon jelzése koronként változó módon történt. Zetelakán (Udvarhely m.) bélyeget, mesterséges jelet a havason legelő lovakra sem tettek a 20. század első felében (Földes L. 1958: 37), s kisebb, családi ménések esetében a jelzés másutt is elmaradhatott. Az újkor századaiban legelterjedtebb jelzőmód volt az égetés. Az égetett tulajdonjegyet azonban a lovakon is megelőzte a füljegy. Kecskemét környékén a 17–18. században sok lovat csupán füljeggyel jegyezték meg, s ez akkoriban Debrecen környékén is gyakori jelzőmód volt. 1742-ben *ajos*, *ajosfülü* lónak említik azt, amelyiknek a füléből V alakban kicsíptek egy darabot. A Hortobágyon *hasított*, *lyukas*, *csipkés fülü* lovakat később is említettek. Nem volt ritka az sem, hogy *fecskefarkosan* vagy *ajosan* csippentettek ki a ló füléből. A 19. század folyamán aztán a szegényebb lótartók is fokozatosan elhagyták a füljegyet, mert rontotta a ló értékét (Herman O. 1914: 298; Szabó K. 1942; Ecsedi I. 1914: 251). Tolnában a Duna menti településektől eltekintve a füljegy alig fordult elő lovakon (Andrásfalvy B. 1975: 339), a Dunántúl legnagyobb részén pedig már az emléke is kiveszett a 19. század végére.

A vassal süttött, égetett bélyeg lovon és szarvasmarhán már a honfoglalás előtt megjelent, mint azt *bélyeg* szavunk ótörök származása is bizonyítja. Baskírok, kirgizek, tatárok ugyancsak réges-rég alkalmaznak égetett tulajdonjegyeket. Egy debreceni lóról jegyezték fel 1691-ben: „az bal orra hasított, bal felől tomporán *tatár bilyog*” (Herman O. 1914: 334). Eleink szerint török és tatár szokás volt a ló orrának behasítása – hogy „győzősebb” legyen a futásban –, s a mohamedán népek égetett tulajdonjegyeinek is voltak jellegzetességei. Magyarországon és Erdélyben a 16–17. század folyamán is bőségesen alkalmaztak égetett tulajdonjegyeket. Egyes törvényhatóságok (városok, községek, uradalmak) kötelezővé tették a bilyogok használatát, és a 17. századtól a *passzushoz* (libere venda, járatlevél) kötötték. A Helytartótanács

1794-ben kötelezte a helyi igazgatást területi jelrendszer (megyei, városi, községi jelek) bevezetésére is, amivel az elkötött lovak azonosítását kívánta elérni (Tárkány Szücs E. 1965: 196–199). Akkoriban jelentek meg az ősi egyszerű jegyek mellett egyre bonyolultabbak. Gyakori lett a *bihyogzó* vasakon a helyi jel és a gazda nevének kezdőbetűje. A községi és a családi bélyegző vasak hosszabb időn át, nemzedékről

135. ábra. Lovak égetett tulajdonjegyei (1828–1831), Gyoma (Békés vm.)

nemzedékre öröklődtek. Községi és városi tanácsok a 19. században még gondos nyilvántartást vezettek a bélyegjelekről, a tulajdonosokról (név, házszám) és a „jelben lévő”, azaz megjegyzett lovakról (Szilágyi M. 1978c). Kihajtáskor a számadó minden egyes állat *bihyogát* és különös ismertetőjegyét bejegyezte a *számadókönyv*be.

Öreg, igás lovakat már nem kellett féltetni a lókötőktől. Rendszerint a ménessel járó csikót, fiatal lóállományt jelölték meg. Bélyegzés előtt a csikót szekér vagy fal mellé állították, s éppen csak megérintették a tüzes vassal, mert finom szőre hamar leég, bőre érzékenyebb, mint a szarvasmarháé. Az égetéssel okozott sebet disznózsírral szokták bekenni (Ecsedi I. 1914: 249).

SZÁLLÁS A LEGELŐN

Erdős hegyvidéken, havasi legelőn a *lósereg*, a ménes a szabadban hált, minden építmény nélkül. A zetelaki székelyek (Udvarhely m.) egy lovat megkötöttek, kipányváztak, s a többi is megállt körülötte. Gömörben, Borsodban a karsztfennsíkok

erdőszélein, nagy töbrökben éjszakázott a ménes. A csikósoknak sem mindig volt kunyhójuk. Az Alföldön sík vidéken vihartól tartva éjszakára kerek alaprajzú *ménesakol*-ba terelték be a lovakat. *Földakónak* is nevezték, mert például a tolnai Sárközben egy 3–3,5 m magas sáncból és azon belül húzódó árokból állt csupán (Andrásfalvy B. 1975: 351). A kerek földakol bejáratát erős, magas korláttal, kapuval zárták be. Árkolt, sáncolt szálláshelyek nyomait megtalálták az Árpád-kori településeken is (Méri L. 1962; Paládi-Kovács A. 1993b: 132).

A kiskun pusztákon a szilaj ménesek járásain a *cserényen* és annak tartozékain (*címerfa*, *bitófa*, *bitangkaró*), illetve a ménesnek szolgáló kutakon, vályúkon kívül más építmény nem volt. Télen a ménes ott is erdőszélbe húzódott. Az 1870-es évektől még a Hortobágyon is kis erdőket ültettek e célból, főként akácot. Az Alföldön a ménes számára is építettek nádból szélfogó falazatot. A szélfogó szárnyékok, nádfalat főként télen, hideg szél, eső, hó idején vették igénybe. A védett helyen felállított szárnyékok alaprajza V, Y vagy T alakot követett. E falazatok hossza 20–30 m körül volt, a nádkerítés alsó végét 40–50 cm mélyen a „földbe ültették”. Tehetős városok – mint Debrecen – deszkából is építettek szélfogó falazatot a ménes számára (Ecsedi I. 1914: 129; Györffy I. 1927; 1943; Nagy Czirok L. 1959: 130).

A ménes pusztai telelésén javított Debrecen 1821-ben, mikor a „nemes város jobb móddal való teletetésére parantsolt Akol készítésére az Átsokat ’s mester embereket ki vivén, a’ szükséges fákat az ohati erdön ... vágatni rendelte.” Azonban a módos akol 1834-ben leégett, s „a ménes a következő télen vesszőből font, vagy garágyával kerített akolban” kényszerült a téli éjszakákat, zivatarokat eltölteni (Béres A. 1974: 178).

A tavasztól őszi kinnháló ménesnek a tiszántúli községek (például Kismarja, Bihar m.) szálfákból építettek *kollátot*, s mellette a csikós számára szalmával fedett kunyhót. A Kiskunságban a 18–19. századi *kurta ménesek*, *kezes ménesek* számára a tanya közelében aklot, később fedett *akolszint*, *akolgarádot*, *istállót* is építettek. Az akol bejáratánál állt a pásztor nádkunyhója (Varga Gy. 1978: 177; Nagy Czirok L. 1965: 145).

A *cserény* a Duna–Tisza közötti puszták jellegzetes, fedél nélküli pásztorépítménye, amit főként a csikósok, ritkábban gulyások használtak. Nagyobb járáson havonta változtatták a helyét. Általában öt tábla vesszőfonadékból állították össze. A táblákat fűz- vagy reketyevesszőből fonták. Petőfi „Pusztán születtem...” c. verse (Kun-szentmiklós 1844) a csikósokhoz köti ezt az építményt:

*Pusztán születtem, a pusztán lakom,
Nincs födeles, kéményes hajlokom;
De van cserényem, van jó paripám:
Csikós vagyok az alföldi rónán.*

A szegedi nagytájon szintén a *cserény* volt a legősibb pásztorlakás: a főzés és étkezés színtere, s a pásztorok holmijának rakodóhelye. A 19. század második felében már ritkán költöztették, s mind több helyen deszkából is készítettek *cserényt*. Ez utóbbinak az egyik sarkát be szokták földni. Tetőt azonban nem tettek rá, mert lényeges volt, hogy felállva kilássonak a *cserényből*, s szemmel tarthassák a ménest

(Tálas I. 1936b: 129; Bálint S. 1976: 448). A Hortobágyon és vidékén a nádból készült, de helyhez kötött *vasaló* szolgált főzés és étkezés céljaira.

A csikóstanya tartozéka volt a hátsólovak megkötésére való *lókaró* (kecskeméti puszták) vagy *bitófa* (Kiskunság). A főzőhely elé szokták leásni az 5–6 m magas oszlopot is (*címerfa, őrfa, állófa, látófa*), aminek kiálló fogaira felmászva adtak ebédre hívó jeleket társaiknak a főzést végző pásztorok (Herman O. 1914: 322; Madarassy L. 1912: 43–52; Nagy Czirok L. 1959: 121).

TERELÉS, ŐRZÉS ÉS ESZKÖZEI

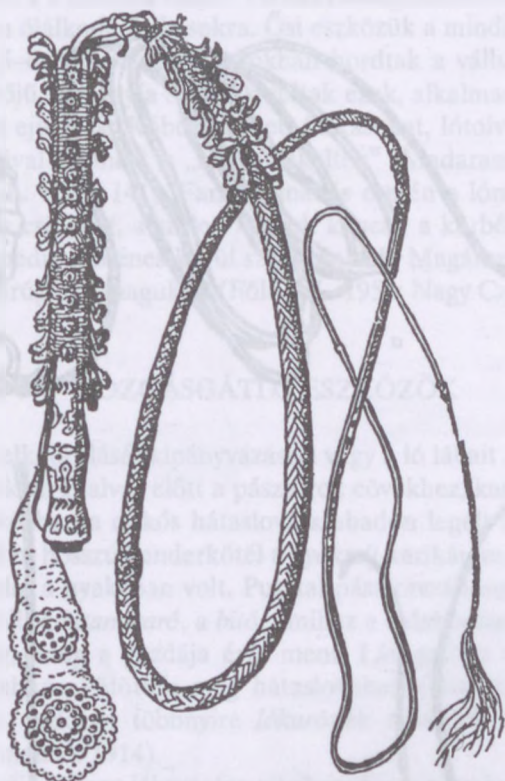
A nyájőrzéssel, tereléssel legtöbb gondjuk a csikósoknak volt, mert a ménes gyorsan mozog. Ezért a csikósok mindig lóháton jártak. Nem a ménes mögött haladtak, hanem előtte vagy az oldalán, különösen, ha tilalmas kaszálót vagy vetést kellett a jószágtól megőrizniük. A terelésben a csikósokat kutyák sem segíthették úgy, mint a többi pásztort. Jórészt ez indokolja, hogy a ló őrzéséért járó pásztorbér minden időben a legmagasabb volt, s a számadó a legtöbb bojtárt fogadhatta (vö. Ecsedi I. 1914: 273).

Jószágterelésre főként a csikós használt *karikást*, rövid nyelű, hosszú kötélű szíjos-tort. Ez a magyar pásztort legdíszesebb, legnevezetesebb munkaeszköze. A Hortobágyon a csikós karikásostora rövidebb, de díszesebb, mint a gulyásé. Nyele 30–40 cm hosszú, s gyakran van díszítve csontberakással, rézverettel, ólmozással. Ostora több tagból áll, hossza pedig 300 cm körül váltakozik. A nyél nyakrészére tett szíjkarikán forog, innen ered az elnevezése is. *Karikás ostort* főként az alföldi pásztorok használnak. A hortobágyi, kiskunsági *karikás* megegyezik a kirgizek, baskírok korbácsféle ostoraival. Ezt is sok ágból fonják, a nyélhez csatlakozó részét pedig színezett bőrdarabokkal (*sallang, pillangó*) díszítik. Karikását a csikós összehajtogatva, nyakba vetve szokta magával hordozni (Madarassy L. 1906; Ecsedi I. 1914: 207–209; Kiss L. 1930; Béres A. 1962).

Csikósok is használtak a tereléshez botot. Tölgyfából készült, görcsös, göcsörtös, bunkós végű, kerek fejű botjaik azonban vékonyabbak, mint a gulyásbot, ugyanis a pásztorok terelés közben hajítani szokták a botot a jószághoz, s a ló érzékenyebb az ütésre, mint a szarvasmarha. Az elhajított bot felszedésére szolgáló eszköz a *gajló*. Hosszú nyélre köpüsen felerősített vaskarika, amivel a csikós anélkül emelheti fel botját a földről, hogy a nyeregből leszállna érte. Használat után a csikós a botot és a felszedésére való gajlót is a nyeregkapán levő vaskarikába dugja vissza. A gajlót a 20. század elején már csupán a Nagykunság csikósai őrizték (Herman O. 1898; Bátty Zs. 1906: 87; MNL II. 260).

Jellegzetes munkaeszköze a csikósnak a *csikófogó* vagy *lófogó kötél*, más néven *árkány, hurok* vagy *pányva*. Pányvavetéshez nagy testi erő és ügyesség, sok gyakorlat szükséges. A havason nevelt székely lovakra hároméves korukban került először kötőfék. Kötélből csinált *hurkot* vetettek a nyakába, amikor be akarták törni. Az Alföldön egyes csikósok az 1850-es években pányva nélkül is kifogták a csikót, ha sikerült észrevétlenül a közelébe lopózniuk (Györffy I. é. n. /1933/b: 127; Földes L. 1958: 36). Rendesen vetőpányvával, dobóhurokkal szokták kifogni a szilaj csikót a

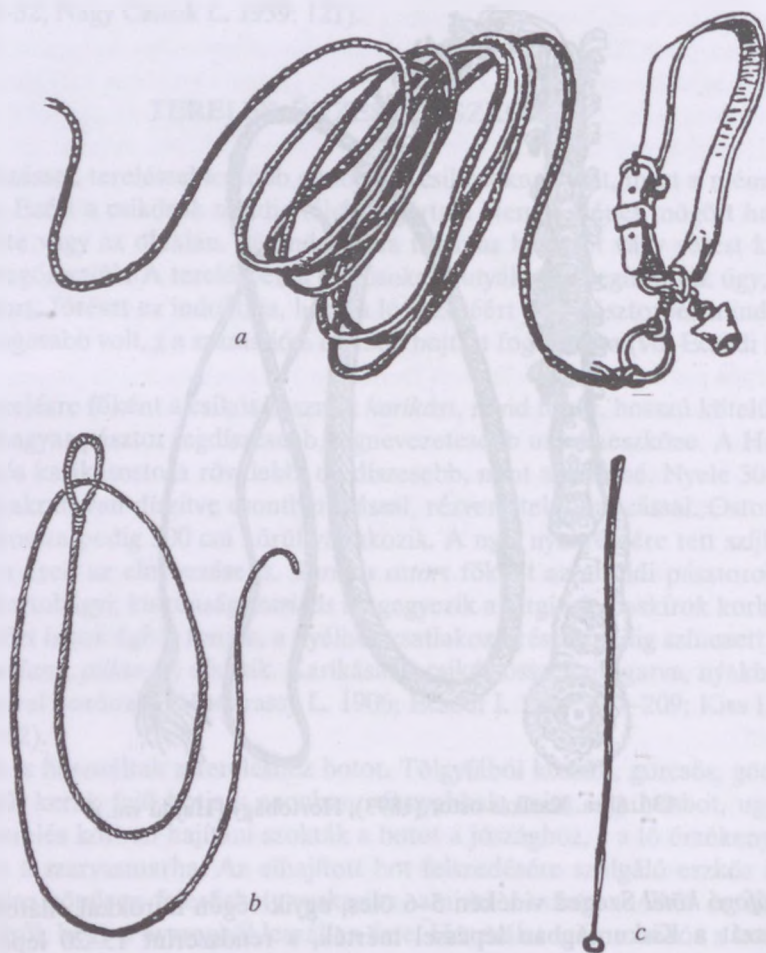
csapatból. Előbb azonban erdősélhez, karámhoz, kúthoz szorították a ménest. A karikába hajtogatott pányvakötelet a csikós a bal vállán tartotta. Használat előtt vékonyabb végét bal karjára és kézfejére tekerte, majd jobbjaival vetette hurkos végét a ló feje fölé (Ecsedi I. 1914: 213). Mindig a földön állva, lábait erősen megvetve végezte ezt a munkát, sohasem lóhátról.

136. ábra. Karikás ostor (1893), Hortobágy (Hajdú vm.)

A *csikófogó kötel* Szeged vidékén 5–6 öles, egyik végén hurokkal ellátott pányva volt. Hosszát a Kiskunságban lépéssel mérték, s rendszerint 15–20 lépés hosszú árkányt használtak. A pásztor oldalról közeledett a csikóhoz, s legalább 8–10 lépésre közelítette meg. Árkányvetéskor úgy irányította az elöl repülő hurkot, hogy felülről essék az állat fejére, nyakára. Ha nem esett le a nyakáig, gégejéig, könnyen elszaladt a kötéllal. Erős csikó kifogásánál két másik ember is segédkezett, akik megmarkolták a fülét, orrát és rárakták a kötőféket (Nagy Czirok L. 1965: 144, 156; Bálint S. 1976: 459). A Kunságban az árkányt lószőrből, a pányvát lószőr és csepű keverékéből sodorták. Az *árkány* kiskunsági tájszó, egyike kun eredetű szavainknak. A *hurok* honfoglalás előtti ótörök jövevényszó, a *pányva* eredete ismeretlen, de szintén igen régi (MTSz I. 54; Györffy I. é. n. /1934/b: 124; TESz I. 177; II. 171; III. 89). *Kötél* (lófogó, csikófogó) szavunk a finnugor eredetű *köt* ige származéka.

Csikósok is használtak itt-ott – főként a Duna–Tisza között – rudas pányvát, ami inkább a gulyások eszköze volt. Szeged vidékén az *akasztórúd* mintegy 3 öl hosszú, vékony rúd volt, amelyhez egy laza hurokban végződő kötél csatlakozott. A hurkot rúdvégen nyújtották a kiszemelt csikó fölé, s ejtették a jószág nyakába (Tálas I. 1936b: 194; Bálint S. 1976: 459). Szeged környékén rúdra szerelt *cserpákkal*, mintegy

137. ábra. A csikó kifogásának eszközei: a) csikós pányva nyakszíjjal és *pergő*vel; b) csikófogó dobóhurok kötélből (*árkány*), Kiskunság (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.); c) *gajló* lóhátról eldobott pásztorbot felemeléséhez (1840-es évek), Túrkeve (Jász-Nagykun-Szolnok vm.)

30 cm átmérőjű vasedénnyel is fogtak meg csikókat, amikor már jól elfáradtak, mert jól meghajszolták őket. Az edénybe maréknyi zabot vagy kukoricát tettek, s amikor a csikó enni próbált, a rúdnál, edénynél fogva magukhoz rántották.

Hátaslova nyakára a csikós egy kis *pergőt*, *pityegőt* köt, hogy mindig hallja, merre jár, mikor a ménes között legelészik.

Az éjszakai szállás körül ólálkodó farkasok ellen a csikósok tüzeket gyújtottak. A 19–20. század fordulóján a kis- és nagykunsági pásztorok még hegyes végű karókkal, tüzes végű nyársakkal támadtak a közelítő farkasokra, karikásaikkal durrogtattak és nagy komondoraikat uszították a ragadozókra. Télvíz idején a kiskunsági ménes-pásztorok éjjelente 8–10 pásztortüzet tápláltak állásaik körül. Hosszú dorongokat tartottak a tűzbe, s a „karóra bátya” kiáltás elhangzásakor nagy tüzes nyársakkal rohantak a közelben ólálkodó farkasokra. Ősi eszközük a mindkét végén kihegyezett *hajítófa* is, amiből 5–6 darabot kötélhurokban hordtak a vállukon. Mintegy 65 cm hosszú, 5 cm átmérőjű keményfa *cüvekek* voltak ezek, alkalmasak arra, hogy dárda-ként elhajítva sebet ejtsenek. Kóbor ebeket, farkasokat, lótolvajokat dobáltak vele, s verekedés alkalmával egymást is „megcüvekelték” (Madarassy L. 1908; Bátky Zs. 1910; Nagy Czirok L. 1965: 141). Farkastámadás esetén a lónyáj mindig összebújít. Középre engedték a csikókat, a szélen maradt kancák a körből háttal kifelé rugdálóztak, a csődörök pedig a ménes körül száguldoztak. Magános vadakat, kisebb farkasfalkát a lovak „elrúgtak” maguktól (Földes L. 1958; Nagy Czirok L. 1965: 141).

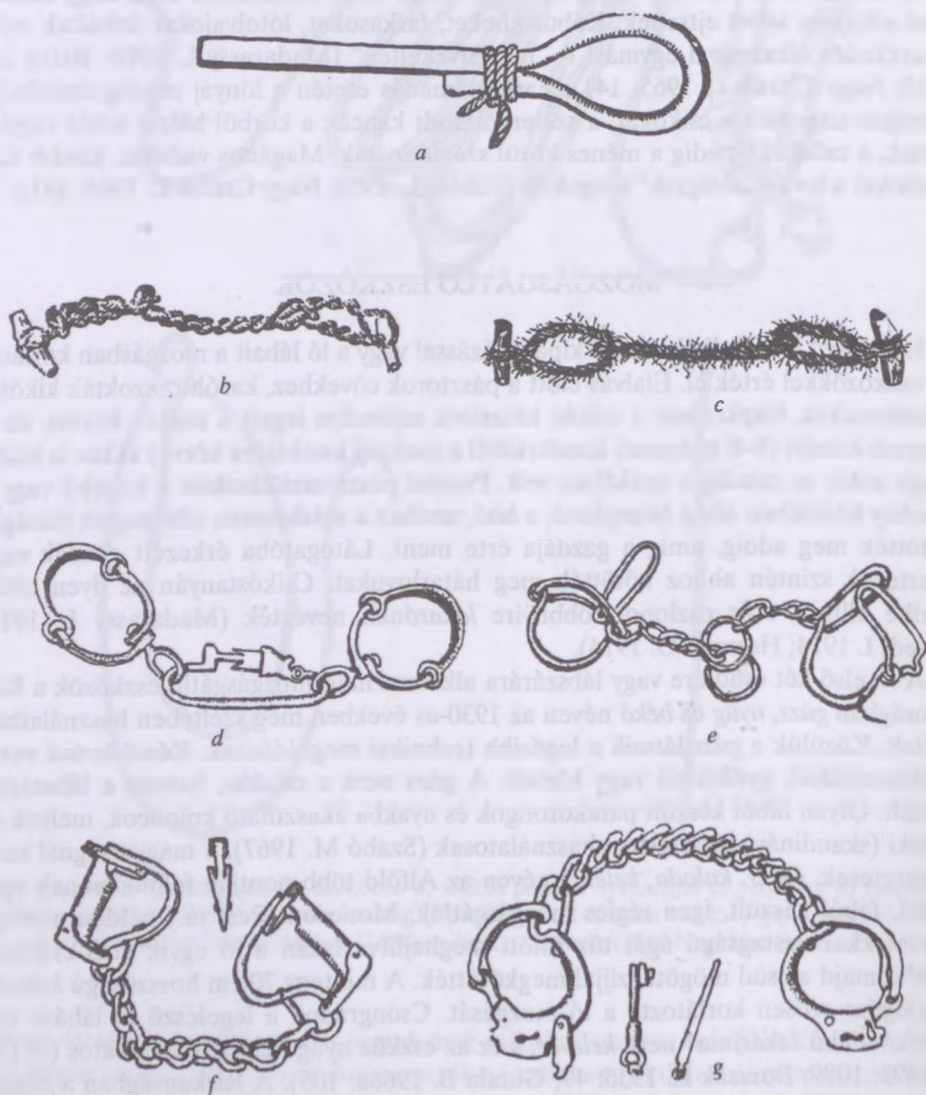
MOZGÁSGÁTLÓ ESZKÖZÖK

Legelésző lovak elkóborlását kipányvázással vagy a ló lábait a mozgásban korlátozó eszközökkel érték el. Elalvás előtt a pásztorok cövekhez, karóhoz szokták kikötni hátaslovaikat. Napközben a csikós hátaslova szabadon legelt a ménes között, de a *pányvás kötelet* (6–8 m hosszú kenderkötél a *nyakszíj* karikájára kötve) akkor is húzta maga után; az mindig a nyakában volt. Pusztai pásztorszállásokon a kunyhó vagy a cserény közelében állt a *bitangkaró*, a *bitó*, amihez a máshonnan elbitangolt jószágot kötötték meg addig, amíg a gazdája érte ment. Látogatóba érkezett gazdák vagy pásztorok szintén ahhoz kötötték meg hátaslovukat. Csikóstanyán az ilyen céllal földbe állított erős oszlopot többnyire *lókarónak* nevezték (Madarassy L. 1912; Ecsedi I. 1914; Herman O. 1914).

A ló első két csüdjére vagy lábszárára alkalmazható mozgásgátló eszközök a Kiskunságban *gúzs*, *nyűg* és *békó* néven az 1930-as években még széltében használatban voltak. Közülük a *gúzs* látszik a legősibb technikai megoldásnak. Készülhetett vesszőfonadékból, gyökérből vagy bőrből. A *gúzs* nem a csüdön, hanem a lábszáron feküdt. Olyan fából készült patakorongok és nyakba akasztható koloncok, melyek az északi (skandináv) lótartásban használatosak (Szabó M. 1967), a magyarságnál nem ismeretesek. *Gúzs*, *kaloda*, *kelevéz* néven az Alföld több pontján felbukkannak egyszerű, fából készült, igen régies mozgásgátlók. Monoron (Pest m.) például a tölgy gyermekkar vastagságú ágát tűz fölött meghajlítva lazán a ló egyik első csüdjére tették, majd a csüd mögött szíjjal megkötötték. A mintegy 70 cm hosszúságú *kaloda*, *tőgyfagúzs* erősen korlátozta a ló mozgását. Csongrádon a legelésző ló lábára tett „patkó alakú fakarima” neve *kelevéz*, s ez az eszköz nyűg helyett használatos (MTSz I. 1893: 1089; Borzsák E. 1936: 49; Gunda B. 1968a: 105). A Kiskunságban a *fanyűg kelevéste* szilfából készült félkörív, amit megfőzve hajlítanak és csepű- vagy szíjfonadékkal kötnek össze.

Régi eszköz a rövid kötélből, szíjból készült, a végein hurokkal és fapecekkel ellá-

tott *nyűg* is. Rendszerint a ló két első lábát szokták összekötni vele a csüdjénél. A *keresztnyűggel* két lovat kapcsolnak össze oly módon, hogy egyiknek csak a jobb, a másiknak csak a bal lábára hurkolják rá. Szeged vidékén a hosszabb keresztnyűg a jószág bal első és jobb hátulsó lábára került, vagy megfordítva. Vajszlón (Baranya m.) a nyűgöt kenderkócból készítette a kötelesmester. A Kiskunságban a lószőrből és kőckeverékből készült *szőrnyűg* volt a legtartósabb (Tálas I. 1936b: 81; Bálint S. 1976; Kodolányi J. 1956: 134). A nyűg főként az éjjeli legeltetés, illetve a tanyai ló-tartás eszköze volt. Egykor hozzátartozott a lovas katonák felszereléséhez is. Pusztai

138. ábra. Mozcágátló eszközök (1920-as évek): a) tölgyfagúzs vagy tölgyfa *kaloda*; b) keresztnyűg; c) szőrnyűg, Monor (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.); d) *cigánybéklyó*; e) *ördögbéklyó*; f) *pallásos béklyó*, g) *Gönczi-béklyó*, Kiskunság (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.)

méneseknél nem használták. Párhuzamai azonban a sztyeppe népeknél megtalálhatóak. A kirgizek, mongolok, baskírok fejés előtt kötélből, szíjból készült nyúggal kötözik meg a kanca lábait (Almásy Gy. 1903: 695; Tagán G. 1936: 122). A mai mongol pásztorok a ló három lábát összekötő szíjnyűg végeit hurkok és fapeckek segítségével kapcsolják össze. Régészeti kultúrákból számos olyan csontpecsek ismeretesek, amelyek lónyűgök tartozékai lehettek (Erdélyi I. 1967: 122–123). Ennek az eszközcsoportnak a neve, az ismeretlen eredetű *nyűg* szó az egész magyar nyelvterületen honos, ami nagy múltjáról tanúskodik. A régiségben előforduló *láncnyűg* szóösszetétel (Doboka 1656) azt mutatja, hogy a béklyó szó sem tudta kiszorítani, s jelentése helyenként vaseszközökre is kiterjedt.

Gúzsnál, nyűgnél technikailag fejlettebb mozgásgátló eszköz a *béklyó*, ami valójában egy láncból és a lánc két végén az állat csüdjére kapcsolható bilincsből, kelevéből álló alkatrész. A kezdetleges könnyű béklyók még a nyűghöz hasonlítanak. Egyszerűbb kivitelben az összekötő rész vasláncból készül, de a kelevéz még fából van, ezért *fabéklyó*-nak is nevezik. Kelevézt kis kapocs segítségével fogják össze, s a fa rugalmassága feszíti meg. Könnyű béklyók az ún. *karikás béklyók*, *kapcsos béklyók* is. Ezek zárása és nyitása a különböző méretezésű láncszemek körmönfont átbújtatásával lehetséges. A könnyű béklyók említett két típusát a Tiszántúlon *nyűg*-nek nevezik. Ezek ugyanis csupán a ló szabad mozgását korlátozzák.

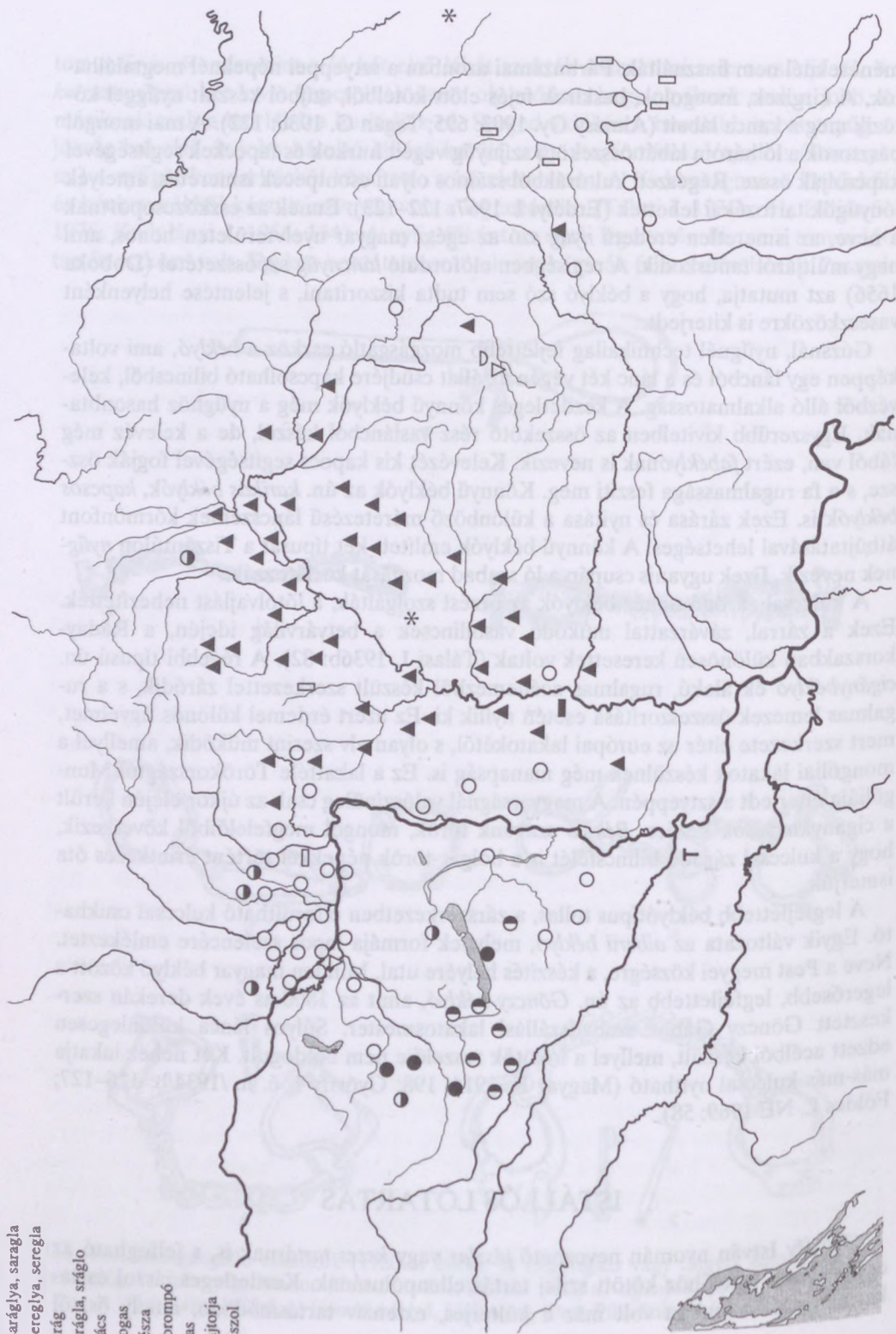
A kulccsal záródó nehéz béklyók az őrzést szolgálták, a lótolvajlást nehezítették. Ezek a zárral, závarzattal működő vasbilincsek a betyárvilág idején, a Rádai-korszakban különösen keresettek voltak (Tálas I. 1936b: 82). A régebbi típusú ún. *cigánybéklyó* ék alakú, rugalmas acéllemezből készült szerkezettel záródik, s a rugalmas lemezek összeszorítása esetén nyílik ki. Ez azért érdemel különös figyelmet, mert szerkezete eltér az európai lakatokétól, s olyan elv szerint működik, amellyel a mongóliai lakatok készülnek még manapság is. Ez a lakatféle Törökországtól Mongóliáig elterjedt a sztyeppén. A magyarságnál valószínűleg csak az újkor elején került a cigánykovácsok kezére. *Béklyó* szavunk török, mongol megfelelőiből következik, hogy a kulccsal záródó bilincsfélét is a bolgár-török népekkel történt érintkezés óta ismerjük.

A legfejlettebb béklyótípus tollas, a zárszerkezetben elfordítható kulccsal csukható. Egyik változata az *alberti béklyó*, melynek formája lapos szelencére emlékeztet. Neve a Pest megyei községre, a készítés helyére utal. Minden magyar béklyó között a legerősebb, legfejlettebb az ún. *Gönczy-béklyó*, amit az 1800-as évek derekán szerkesztett Gönczy Gábor szabadszállási lakatosmester. Súlyos lánc különlegesen edzett acélból készült, mellyel a lókötők reszelője nem boldogult. Két nehéz lakatja más-más kulccsal nyitható (Magyar K. 1914: 198; Györffy I. é. n. /1934/b: 126–127; Földes L. NÉ 1969: 58).

ISTÁLLÓS LÓTARTÁS

Györffy István nyomán nevezhető *jászlas* vagy *kezes tartás*nak is, s felfogható az egész évben legelőhöz kötött szilaj tartás ellenpólusának. Kezdetleges jászol és takarmányozás azonban volt már a külterjes, extenzív tartásmódban, amely ősztől

- * nem használtak
- sarágllya, saraglia
- sereglya, seregla
- srág
- srágla, sráglo
- ▲ rács
- fogsza
- lész
- sorompó
- kas
- ▽ lajtorja
- ┐ jászol

17. térkép. A szénarács elterjedtsége és neve

tavaszig főként szénára és lombtakarmányra alapozódott. A lóállomány zöme századokon át egyszerűbb külterületi építményekben (fészer, szín, *akó*), szénarakodók szomszédságában töltötte a telet, rendszerint pusztai, erdei *telelőkön*. Ezen átmeneti, de a külterjes lótartáshoz közelebb álló telelési módokat haladja meg az istállózás, ami zárt, fedeles, sőt padlásolt épületekben történik, s a takarmányozásnak, almozásnak, a rendszeres lógondozásnak kimódolt tárgykészletével rendelkezik. Az istálló túlnyomórészt a gazda lakásának közelében található a falusi, mezővárosi telken vagy tanyaudvaron. Istállón tartott jószágával a gazdának folyton van gondja, tenni-valója, s ez kihat életrendjére, munkaszervezésére, időgazdálkodására. A ház közelében tartott értékes nagyjószág – s a ló különösen – úgyszólván „családtag”-nak számított. Etetése, itatása, almozása, szőrének gondozása mindenkor a férfiakra hárult. A nyári munka szüneteiben, egy-egy rövid időre pásztor elé, legelőre is kiengették, de többnyire csak maguk legeltették esténként a család lovait. Voltaképp a zöldtakarmányok termesztése által, s csupán a 19. században oldódott meg az egész éves istállózás. Sok magyar tájon – főként északon és Erdélyben – viszonylag későn, az 1930-as években jutottak el az egész esztendőn át tartó jászlas, istállós tartásmódig.

Az *istálló* szó a régi magyar nyelvben a lovak épületét jelölte. Egyszerűbb, de szintén a telken és a lakóház közelében épült istállók neve a nyelvterület középső harmadában (Palócföld, Nagyalföld) *ól*, *lóól*, keleti részein – főként Erdélyben – *pajta*, *lópajta*. Maga az *istálló* szó a 13. század legvégén tűnik fel először hazai forrásokban. Feltehetőleg az olasz *stallo* átvétele, és a 14. századi szövegekben válik gyakorivá. Formájára, építőanyagára a régi források ritkán utalnak. A *Debreceni kódex* (1519) így értelmezi: „istallonak neuzeztetik, mert iazol is vala ot” (idézi Szabadfalvi J. 1970a: 159). Azonban az újkor elején a köznép még aligha rendelkezett igényes lóistállókkal.

Prága várnagya 1520-ban Magyarországra készülődvén Budára küldött levelében kérte lovai megfelelő elhelyezését, nehogy istállók helyett „magyar szokás szerint” holmi karámokat, kerítéseket jelöljenek ki számukra (Tagányi K. 1900: 282). Jelen-tős változást ezen a téren is a 16–17. században kiterelbelyesedő majorsági gazdálkodás idézett elő, különösen a Dunántúlon és Erdélyben. A hódoltság alól felszabadult területeken a nyugati értelemben vett lóistálló továbbra is hiányzott, ezért a 18. században az ottani lakossághoz beszállásolt katonaság gyakori panasza volt, hogy lovai nem kapnak megfelelő istállókat. A bécsi adminisztráció a vármegyei hatóságokat szólította fel, hogy kényszerítsék az alföldi parasztokat lóistállók építésére.

Nem pusztán konzervativizmus, hanem az új állami adóterhek elutasítása nyilvánult meg abban, hogy a parasztok igyekeztek elrejtetni lovaikat és szállásaikat. Egyes alföldi városok tanácsai már az 1730-as években azzal fenyegetőztek, hogy „le fogják rontani” mindazoknak a mezei szállásait, akik nem építenek a házuknál istállót, s ily módon akarják elkerülni a katonaság beszállásolását. A hatóságok részletesen előírták, milyen anyagból, milyen magasra kell építeni az istállót. Hódmezővásárhelyen 1777-ben megszabták, hogy legalább 8 sukk (kb. 2,5 m) magas legyen az istálló vályogfala. Nádflat, sövényflat nem tűrtek meg. Azt is előírták, hogy a „német istállónak” legyen alul-felül megtapasztott padlása, hosszanti hídlása, fenekes jászola (Paládi-Kovács A. 1980: 155).

Az istálló elhelyezéséről, formai változatairól, építésmódjairól a IV. kötet *Építkezés* c. fejezete szól.

Eredendően a lóistálló tartozéka a *hídlás*, amely a trágyalét felfogó, tároló gödröt fedi be, s rendszerint bárdolt tölgyfadeszkából készül. A 15–20 cm széles, 4–5 cm vastag deszkákat pici hézagot hagyva fektették egymás mellé, végeiket pedig a Palóc-földön *ormosnak* nevezett gerenda fogja be. A *hídlás* elnevezése az egész magyar nyelvterületen egységes: *híd* szavunk származéka. Az alföldi istállókban a hídlás csak a 20. század első felében váltotta fel a döngölt földpadlót (Borzsák E. 1936; Márton L. 1965: 308). Északon, Erdélyben és Dunántúlon ez a változás sokkal előbb kezdődött. Fogaras vár 1632. évi inventáriumára írja: „A jstallok mind vegigh fwrez dezkaual padlottak, beleöl mind ket feleöl uala oldalai gialult dezkaual borítottak felliwl penigh sindeliezeth” (Prodan, D. 1970: 176. Háromszékhez lásd Cs. Bogáts D. 1943). A füleki jobbágyok 1796. évi tűzkárbevallásában pedig visszatérő panasz, hogy az „egész Istállóban való *hídlásnak* való fa” is megégett (Zólyomi J. 1989: 164).

A lóistálló jellegzetes tartozéka a *körömrúgó*. Ecsedi István szerint „hathatósan óvja a sárfalat a lovak rugdosásától”. Rendszerint keményfa gerenda, ami a fal mellett fogja le a hídlás deszkáit, illetve az almozott hídlást választja el az istálló tisztán tartott terétől, közlekedő folyosójától, melynek népnyelven *placc*, *piac* a neve. Ilyenformán meggátolja az alom és a trágya kirúgását a *placcra* (Ecsedi I. 1912; Balogh I. 1938).

Lóistállók tartozéka a *strajfa* is, amivel a vemhes kancákat, illetve a csikókat, teheneket választják el a többiektől, hogy védjék a lórúgástól őket. Mintegy 10 cm-es átmérőjű erős gerenda, hosszú rúd ez, melynek egyik végét a jászolhoz, másikat a földmőről lelógó lánchoz erősítették (Zólyomi J. 1989: 166). Ezt a szót is a katonaság terjesztette el; német–magyar szöveggyűlés terméke.

A Kárpát-medencében a falra függesztett szénaetető rács főként a lóistálló tartozéka. Csupán a nyugati peremvidéken látható rács a szarvasmarhák jászalai fölött is. Olyan létraszerű alkalmatosság ez, amelyet a jószág fejmagasságában helyeznek el a falon. Használatával a gazda takarmányt és munkát tud megtakarítani. Elnevezése változatos, szóföldrajza tanulságos. A Dunántúl, a Kisalföld és Erdély magyarsága a *srág*, *srágla*, *saroglya* szócsaládhoz tartozó nevekkel jelöli. Az Alföld és a Felföld lótartói *rácsnak* nevezik, Székelyföldön gyakori név a *fogas*, de Erdélyben egyéb nevek is felbukkannak szórványosan (például *kas*, *lajtorja*). Erdélyi majorságok, udvarházak lóistállóiban az 1630-as évektől említik az inventáriumok, mint „ló eleibe való széna saroglyá”-t. Ezzel szemben az Alföldön csak a kvártélyos katonaság ún. *német istállóiban*, azaz a 18. század derekán jelent meg először, s a hajdúsági, nagykunsági, kiskunsági tanyavilágban csupán a két világháború között vált általánossá (Paládi-Kovács A. 1980: 168–170).

A lovak jászla országszerte magasabban áll, mint a szarvasmarháé. Alacsony jászolba ugyanis a ló belelépne, a magas jászol felső pereme (*süvegfa*, *prémfa*), ahová a jószágot megkötik, viszont a szarvasmarha nyakát sérti. A jászoltípusok közül főként a lótartást szolgálta az istálló közepén elhelyezett *arcaljászol* és a hordozható jászolfélék többsége (Paládi-Kovács A. 1980: 164, 173–178). Ezek közé tartozott például az a *kerek-jászolnak* nevezett nagy kosár, amit a hajdúsági gazdák hordtak magukkal a mezőre, amikor több napot töltöttek kint a földeken (Hofer T. 1956). A nyári

jászlak között szántalpra épített és kerek jászlak is sok vidéken használatban voltak. Gyakoribb azonban a helyhez kötött, árnyékos, szellős helyen felállított *nyári jászol*. A szállítható jászolfélék másik csoportja a lovak abrakolását szolgálta. Ezek gyakori neve *váló*, abrakoló *válú*. A magyar nyelvterület egyes peremvidékein az istállóban elhelyezett bodonjászol (egyetlen fatörzsből készült jászol) neve is *váló*, *vállu*. Ezt találjuk az északi népterület nagyobb hányadán (Nógrád, Hont, illetve Gömör, Abaúj, Zemplén összefüggő tájain), általános a Székelyföldön és a hétfalusi csángóknál, visszaszorulóban van Göcsej és Hetés érintkező vidékén (Paládi-Kovács A. 1980: 178–181).

A 17. századi vagyonleltárak mindig lóistállóknak említik az etetővályúkat, az élő népnyelv viszont helyenként a marhaolák deszkából készült jászlát is így nevezi.

Lóistállók tartozéka a *szénatartó*, a deszkából készült rekesz, amit az egyik sarokban vagy a bejárattal átellenben, a fal mellett, középen helyeznek el. Szénapadlás esetén egy nyílást hagynak fölötté a mennyezeten, s a szénát azon át dobálják le a deszkából készült rekesztékbe. Kisebb istállóknak kívül, az eresz alatt építettek szénatartó rekeszt. A 20. század elején sok vidéken (például Matyóföld) még faragásokkal díszítették a szénatartók oszlopait, oszlopfejeit (Kóris K. 1905; Paládi-Kovács A. 1979a: 446–447). Lóistállókból nem hiányozhatott az alvó- és fekvőhely sem (*dikó*, *priccs*, *vacok*), mert a gazda vagy a fia, esetleg a szolgálja, úri lóistállóknak pedig a kocsis mindig bent hált a jóság mellett. A fekvőhelyet többnyire szalmából fonták, olykor a szénatartóhoz, máskor a jászolhoz csatlakoztatták, néhol pedig a *járás* (*placc*) fölött a mennyezetgerendákra függesztették fel.

Az erdélyi magyar csüristállók általában *könyöklőnek* nevezett ablakforma nyílással épülnek, melyen át az *odorból* (padlásrakodó) a szérűre ledobált szénát egyenesen a jászolba adogatják. Ezt a nyílást rendszerint tolóajtóval, *szénázóajtóval* zárják el. A Fekete-Körös felső medencéjétől és Kalotaszeg falvaitól Csíkgig elterjedt (Paládi-Kovács A. 1979a: 445).

Az istállózó lótartáshoz régtől kapcsolódó takarmánynövény a zab (lat. *Avena sativa*). Termesztése a német síkságon a vaskorban kezdődött. A magyarság bizonyosan csak a Kárpát-medencében, szlávok révén ismerte meg. *Abrak* és *zab* szavunk középkori szláv kölcsönszó. Azonban a köznép extenzíven, legelőn tartott lóállománya nem sok zabot fogyasztott a századok folyamán. Feudális birtokosok lóállomanyának takarmányozását szolgálta a *zabadó*. Ez a 15. századtól adatolható jobbágy-szolgáltatás különösen a 17–18. századi Erdélyben vált rendszeres ajándékká, terményadóvá, amit Márton napján vagy karácsonykor kellett leróni. Jobbágháztartásonként, telkenként kellett 1 köböl vagy akó zabot bevinni az uraságnak az ünnep alkalmából. Erdélyben *akó zab*, *karácsony zabja*, Ung, Bereg térségében *kemencezab*, *atyus-zab* volt az adónem neve. A zab és az abrak minden neme felértékelődött a háborúk idején. Erre vall a magyar rendeknek az 1741. évi országgyűlésen tanúsított magatartása is: életüket és vérüket ajánlották fel Mária Terézia trónjának védelmében, s mindjárt hozzátették, „*de zabot nem adunk*”. Nyugat-Európában a búza és a zab ára századokon át korrelációt mutatott (3: 2 arányban). Éhínség idején a búza, háború idején a zab ára emelkedett jobban (Braudel, F. 1985: 109–110).

Szántás, fuvarozás idején a lovakat a mezőn, az országúti pihenőhelyen is abrakoltatják. A Kiskunság lótartói szerint nagyobb utak előtt a lónak dupla abrak jár.

A zabot és egyéb szemestakarmányt erős zsákvászonból készült *abrakostarisznyá*-ból, *zabostarisznyá*ból kapják. Háromszékben a 17. században e neveket említik már.

Könnyen szállítható jászolféle a *zabló*, *abló*. Általában kisméretű abrakos vályú ez a lovak szabadban, a munka szünetében történő abrakoltatásához. Ilyen értelemben említi egy 1767-ben írott szöveg is. *Zablónak* nevezték Debrecen, a Hajdúság és a Nagykunság lótartói a hordozható 'nyári jászol'-t. Helyenként pedig (Kiskunság) az istállóban álló, nagyméretű 'lójászol' neve is *zabló* volt a 20. század elején. A nógrádi palócok vászonból készült, *szénaetető* *zablójának* két átellenes oldalát erős pálca tartotta meg. Etetéskor a kocsirúd végéhez és a befogott lovak szügykarikájához függesztették. Más esetekben kifogták a lovakat, és a kocsi végéhez kötött lovakkal a hátsó sarolyából etették a szénát.

A falusi, mezővárosi lakosságnál elszállásolt lovas katonaságot a 17–18. században a vidék népe látta el élelemmel és takarmánnyal. A katonatartás a 18. század elején nyert szervezett formát, akkor vezették be az orális (kenyér, hús) és az *equilis porciót* (széna, szalma, zab). Szénát, szalmát csak kötegelt adagokban vett át a katonaság, s porciós szám szerint történt a nyilvántartás, az elszámolás és a fizetés is. (A *porciószéna* emlékét őrizte meg a „Jól van dolga a mostani huszárnak” kezdetű népdal.) Idővel a marha- és juhtartásban is kezdett terjedni a takarmány adagolása, de a széna, szalma kötegelése a lótarással és a lovas katonasággal kapcsolatos. Paraszti gyakorlatban főként az Alföldön és a Dunántúl, Kisalföld egyes részein gyökeresedett meg. A 19. század gazdasági írói mint a gazdaságosabb etetés módszerét, az okszerű mezei gazdálkodás elemét propagálták a széna kötegelését, porciózását (Pethe F. 1805: I). E munka tartozéka volt a kb. 1,5 m hosszú, egyik végén hurokkal, másik végén fapeccekkel ellátott *porciókötél*.

Főként lovak takarmányozására szolgál a répa, amit egyik fajtájának nevére *burgundinak* is emlegetnek. A takarmányrépát Tessedik hozta be az országba 1790 körül. Termesztése a 19. század gazdasági íróinak, mezőgazdasági oktatásának is köszönhetően gyorsan terjedt. Vetésterülete a 19. század folyamán országosan csaknem háromszorosára növekedett (Gaál L. 1966: 350). Felaprításának kézi eszköze a *répavágó* és az *esselő*. Hagyományosan mindkettőt falusi kovácsok készítették. Az előbbi nyéllel ellátott fabunkó, amelybe éles vaslemezeket erősítenek. Az *esselő* nyeles ásóforma, melynek pengéje éles S alakban van meghajlítva. Ezek az eszközök angol újításként jelentek meg német földön a 19. század közepén. Az 1920–1930-as évektől gyári készítésű répavágók, kézi hajtású, hengeres répaszeletelő gépek is megjelentek a kisparaszti gazdaságokban (Bátty Zs. 1906; Hamm, W. 1858: 7; Varga Gy. 1972: 397; Zólyomi J. 1989: 195). A takarmányrépát ősze elvermelték és csak december végén vagy januárban kezdték el az etetését, amikor a tök már elfogyott. Tököt köztes növényként a 19. század második felében legtöbb vidéken termesztettek. Etetés előtt ásóval vágták fel három-négy darabra, s magját kiszedve tették a jászolba. A lédús répára, tökre, burgonyára országszerte polyvát szórtak. Ilyen *kevertnek*, *pácoltnak*, *pásznak* nevezett takarmányt lónak is adtak, szemben a szecsákkal, amit a legtöbb vidéken nem etettek lovakkal, csak tehennel.

Az etetés napi rendje évszaktól, munkától függően változik. Télen háromszor, nyáron négy-öt alkalommal etetik a lovakat. Abrakot reggel adnak, aztán répát pely-

vával. Délben szénát kap egy *porciót* (egy jó kassal), éjszakára kórót. Az évi takarmánykészlet fő tétele a széna volt. Egy lóra 10–15 q szénát számítottak, azaz egy kocsirakományt. Kétlovas gazda ezt a mennyiséget 2 *kisholdon* (2400 négyszögöl) tudta megtermelni, ha lucernát vagy herét vetett. Főként a lótarás érdekében terjedtek el a szántóföldi takarmányok. E vetett takarmányok terjedését a 19. század derekáig – Erdélyben még a 20. század első felében is – erősen akadályozta a nyomás-kényszer. Ezt oldotta a tagosítás és a tanyás gazdálkodás. 1853-ban még csupán 69 ezer kat. holdon, 1870-ben már 376 ezer, 1882-ben pedig 570 ezer holdon vetettek az országban szálastakarmányt. Ebből mintegy 300 ezer holdon, az összes szántóterület alig 2%-án termesztették a lucernát és a lóherét (Éber E. 1961: 208–209). Akkor még az uradalmak jártak élen az istállózásban és a takarmánytermesztésben. Országosan legnagyobb vetésterülete a Tessedik óta terjedő lucernának volt, de a talaj- és az éghajlati adottságoktól függően kialakultak táji jellegzetességek. Például a csákvári uradalomban az 1870–1880-as években a zabos bükköny állt az első helyen, megelőzve a lóherét és a lucernát, de 1900 körül már mindet megelőzte a baltacim (Für L. 1969: 130). A két világháború között országosan legnagyobb vetésterülettel a lucerna rendelkezett (30%), jelentősége az Alföldön volt a legnagyobb. A herefélék, különösen a bíborhere termesztésének súlypontja viszont a Dunántúlra esett (18–20%). Harmadik helyen állt a tavaszi bükkönykeverék (18–19%). A fennmaradó 30%-on osztozott a csalamádé, a baltacim, a muhar, a szarvaskerep stb. (Gunst P. 1970: 250–251).

Az 1870–1880-as években már a konzervatív parasztgazdaságok is próbálkoztak szántóföldi takarmánytermesztéssel, mert a rétfeltörések rákényszerítették őket. Parasztgazdaságok lucernát, lóherét, zabos bükkönyt vagy muhart kizárólag a lovaknak adtak. A tehén csak akkor kapott hereszénát, ha igen bőven termett. A fűszéna fogyasztása helyenként már az 1920–1930-as években oda vezetett, hogy fűszéna nélkül, szántóföldi szénával teleltettek. Utóbbi mennyisége és jelentősége a 20. századi lótarásban már országszerte meghaladta a fűszénáét.

Az istálló tartásmóddal járó munka az almozás és a trágya kihordása. Jó gazda mindennap almoz és takarít. *Alom* szavunk 1531-től adathozható mai jelentésében, a népnyelv főként Erdélyben ismeri. Az Alföld és a Felföld parasztsága az *ajj*, *ajjazó* szóval nevezi meg a jóság alá terített szalmát, alomnak használt szénatörmelékét, gázt (MTSz I. 31; TESz I. 142; Cs. Bogáts D. 1943: 7). Almozásra való a szénából visszamaradt, a jászolban meghagyott *ízék*, *izike*, *rezák*, *zapot*, azaz a *szüleség* salakja. Ínséges időben nemcsak a széna, de a szalma is elfogyott a tél végére, s az alomhiányban megtette a száraz falevél vagy a homok is. A hegyvidékek népe almozó szalmában mindig hiányt látott, ezért rendszeresen gyűjtögette az őszi erdőben lehullott falevelet, sőt a fenyőerdők tűlevelét, kis ágait, székelyesen mondván a *cserekét* is. Fel-ső-Őrségben a száraz falevelet, a *szakát* szalmával vegyítve hintették a jóság alá (Imre S. 1941: 40; Petercsák T. 1978: 49).

A trágyát villán, *saráglyán* vagy talicskán hordják ki a trágyadombra. (Ezekről és a szénahordás eszközeiről a kötet *Teherhordás* c. alfejezetében esik szó.) Istállóban kerek élű falapátot, *ganéjhányó lapátot* szoktak használni. Használaton kívül az egyik sarokban van a helye a *ganéjhányó villával* és a vesszőből kötött seprűvel együtt. A ló tisztogatásának eszközei (kefe, vakaró) többnyire az ablakpárkányon vagy a falra

akasztva találhatók. A hámot, lószerszámot inkább a kamrában tartották, mert az istálló párás levegőjétől óvni akarták.

A lótartás velejárója a jószág szőrének, bőrének rendszeres tisztítása. Meleg időben még a legelésző ló is izzad. Ilyenkor a por hamar belemegy és szőrére a *habsárra* tapadó *csömbők* keletkeznek. Ezért a Kiskunság ménespásztorai a lovakat kis tavakban, kopolyákban úsztatták, majd egy zsákdarabbal egyenként lemosták, letörölgették őket. A ménesek megszűnte után a gazdák egy ideig még úsztatták lovaikat a vidék *kopolyáin*, vízzel telt vályoggödreiben, de az 1930-as években ez is megszűnt (Nagy Czirok L. 1959: 167–168). Behordás idején a sárréti lótartók esténként dézsából locsolt vízzel mosták le lovaikat. A hámos és nyerges lovakat gondozóik rendszeresen *pucolták*. Nyáron éjjel 2–3 órakor, télen hajnali 4–5 órakor kezdtek az etetéshez és a lovak tisztogatásához. Legtöbb gazdaságban maga a gazda, illetve legényfia végezte ezt a munkát. Tehetősebb gazdák *szolgát* fogadtak, uraságok pedig *kocsist* tartottak (Pusztainé Madar I. 1976: 459). Eszközeik a *csutak*, a *kefe* és a *lővakaró*. Amikor izzadt vagy sáros a ló, először egy maroknyi szalmából összecsavart csutakkal tisztogatják. Csutakolás után következhet a vaslemezből készült, fésűfogas *lővakaró*. Ez feltágítja a port a bőrről, s utána a kefe könnyen kiviszi belőle. Mai alakja a 16–17. század óta ismeretes (B. Nagy M. 1973: 169). Szabványosított formája a 19. század közepétől a kereskedelemben is kapható. Évszázadok óta az istállózó lótartás jellegzetes eszköze (Kodolányi J. 1956; Fél. E.–Hofer T. 1961b; Nagy Czirok L. 1965: 218).

Némely ló a vakarót nem bírja megszokni. Ezek tisztogatására *csutak* és kefe szolgál csupán. *Lópornak* nevezik a *vakaró* lemezfogai közé gyűlt finom port, amit a kocsisok az istálló padlóján párhuzamos sorokban vertek ki, mintegy a rendes ápolás bizonyosságaként (Balogh I. 1965). *Kefe* szavunk oszmán-török eredetű, s a lóápoló eszköz neveként került hozzánk a 16. században. A *pucol* ige a németből vett kölcsönszó, terjedéséhez az állandó katonaság német nyelve nagyban hozzájárult (TESz II. 422, III. 301).

Országszerte gondot fordítottak a ló sörényére és farokszőrére. A csikó sörényét aszerint szoktatták, hogy melyik oldalról kívánták befogni a koci elé, azaz *nyerges* vagy *rudas* lónak nevelték-e. A nyergesnek balra, a rudasnak jobbra, tehát mindkettőnek a külső, a szekérrúddal ellentétes oldalra fésülték a sörényét. Gyökérkefével tisztogatták, fésülték és alkalmanként (lakodalom, farsangolás, szánkós rokonlátogatás) be is fonták a hámos lovak sörényét. A Kiskunságban sást, kukoricafosztást, a Nagy-Sárréten hársfaháncsot vagy szalagot, az Ormánságban *kobzékot* fontak bele, úgy parédéztak (Tálas I. 1936: 219; Kodolányi J. 1956: 129; Pusztainé Madar I. 1976: 459; Zólyomi J. 1989: 198). Erdélyben a 18. század elején lóbokrétát még az urak sem használtak, de a lovak üstökét *szíjuval* vagy *szironnyal* felkötötték (Apor P. 1972: 45).

Lótartó gazdák a ló farokszőrét nem szokták megkurtítani, mivel a ló azzal hesegeti magáról a legyeket, s a hosszú farokszőr emeli a ló szépségét. Annál több gondot fordítottak a farokszőr ápolására. Amikor besározódott, megmosták, fafésűvel fésülték. Ősszel vagy sáros időben befönték és felkötötték a hámos lovak farkát. Mihály-naptól (szeptember 29.) György-napig (április 24.) jártak így, s megszólalták azt a kocsist, aki sáros úton ilyen elővigyázatosság nélkül hajtotta lovait. Csongrád-

ban, Békésben kétféleképpen szokták a lófarkat felkötni: „huszárosan és csikósan”. Előbbi kötésmódot enyhe időben, az utóbbit hideg napokon szokták alkalmazni (Nagy Gy. 1968: 28). Szatmárban, Szilágyban több módozatot és elnevezést ismertek. Közönséges volt az őszi *sárkötés*, a *farokhegyre* vagy *kocsányra kötés*, illetve a (szilágy)menyői *befordított kötés*. Az ünnepi díszes kötéshez előbb befonták a ló farkát, s ha szépen akarták megcsinálni, akkor ketten foglalatostkodtak vele. A fonott kötés módozatai – a *tűhegyre kötés* vagy a *bokrára kötés* – fél napi munkát kívántak (Gönyey S. 1942: 148–151). Az 1930–1940-es évekig szokásban volt a lófarok felkötése az Ormánságban, a Kiskunságban, s más lótartó tájakon is.

A hátaslovak farkát már a szkíták befonták, majd a 6–8. századi belső-ázsiai népek szintén követték ezt a szokást. Akkoriban az ott élő török népek a ló sörényét úgy nyírták rövidre, hogy három kiálló csücsköt hagytak rajta. Az Árpád-kori magyar lóesztétika még a keleti elemeket őrizte, sőt ezek tovább éléséről tanúskodik a Kolozsvári testvérpár Szent György-szobrának lóábrázolása is (László Gy. 1943: 109, 151; U. Kőhalmi K. 1972: 66, 122).

HASZONVÉTELI FORMÁK

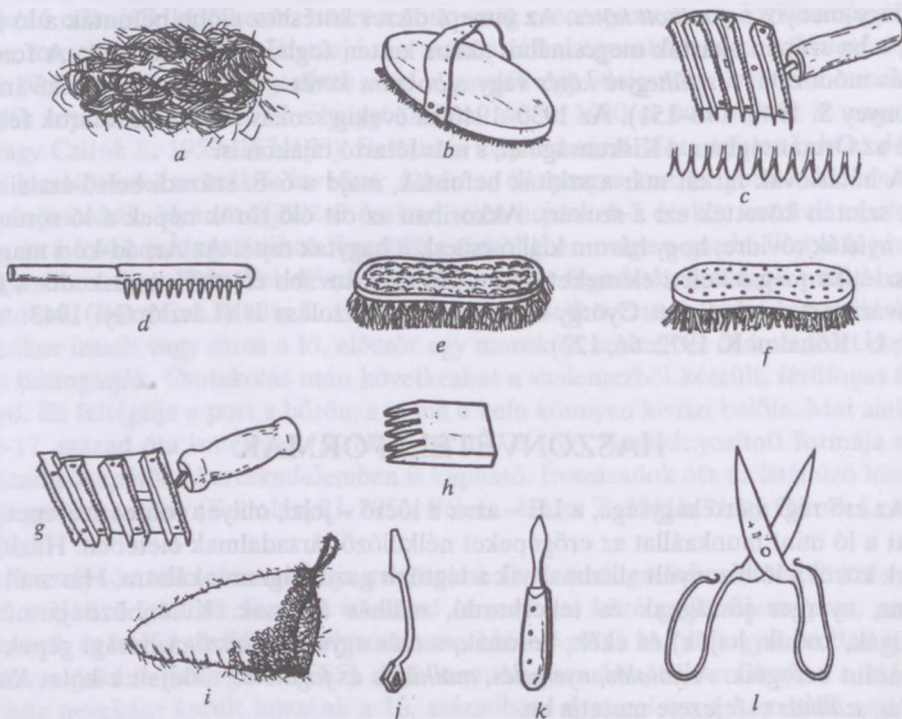
Az erő régi mértékegysége, a LE – azaz a lóerő – jelzi, milyen fontos szerepet játszott a ló mint munkaállat az erőgépeket nélkülöző társadalmak életében. Háziállataink közül a ló bizonyult alkalmasnak a legtöbb gazdasági munkálatra. Használható hátas, nyerges jószágnek és teherhordó, málhás állatnak. Különböző járművek (taligák, kocsik, hajók) és ekék, boronák, s más egyszerű mezőgazdasági gépek elé egyaránt befogták. A *hátalás*, *nyergelés*, *málházás* és *fogatolás* módjait e kötet *Közlekedés, szállítás* c. fejezete mutatja be.

A magyar nyelvterület legnagyobb részén nélkülözhetetlen szereplője volt a ló a gabonaneműek nyomtatásának, azaz a szemnyérésnek. Ezt a fáradságos munkát gyakran végezték tanulatlan szilajcsikókkal, s ló hiányában helyenként és időnként ökrökkel, tehenekkel is nyomtattak (Hoffmann T. 1963: 185; MNA I. 62). Hasonló munka volt a *sárgázoltatás* és a *trágyatapostatás*. Főként az Alföldön építették a házak falát földből, sárból, vályogból. Az ehhez szükséges pelyvás, törekes sarat, illetve a szárítva tüzelőnek használatos, marhaganéból készült *íőzeget* könnyebb volt lovakkal „összegyúrni”, mint emberi erővel. Boglyák, farönkök csúsztatására vagy vontatására az egész Kárpát-medencében elsősorban lovakat vettek igénybe.

Főként a vízierőben szegény síksági tájakon terjedtek el a lóval forgatott *szárazmalmok*, s az ún. *taposómalmok*. Gabonaörlésre csak jól betanított kezes lovakat lehetett használni. Fontos volt, hogy az összefogott két ló közül a külső (*hajzás*) legyen a sebesebb járású, mert minden körben hosszabb utat tett meg, mint a belül járó ló (Tálas I. 1936b: 185).

A középkor óta biztosan igénybe vettek lovakat a bányák környékén. Előbb csupán az aknák csörlőit húzták velük, később a magasabb tárnákban járó csilléket is lovakkal vontatták. Fontos szerepe volt a lófogatnak a Duna és a Tisza régi hajózásában. Árral szemben főként lófogatok vontatták a fahajókat egészen a gőzhajók elterjedéséig.

A ló húsa, teje, szőre, bőre, csontja, minden porcikája hasznosult (vékonybeléből hegedűhúr lett, farkszőréből hegedűvonó), de ezen termékek jelentősége koronként ugyancsak változott.

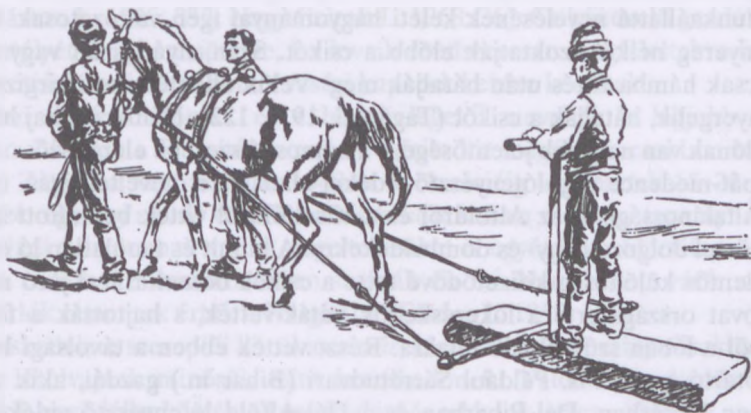

139. ábra. A lóápolás eszközei (1950 körül): a) szalmacsutak; b) lókefe; c) vakaró; d) sörényfésű; e) gyökérkefe; f) lúdtollkefe; g) csikóvakaró; h) farokfésű; i) lókesztyű; j–k) patatisztítók; l) olló, Átány (Heves vm.)

BETÖRÉS ÉS TANÍTÁS

A csikókat egykor 4, később 3 éves korukban törték be; a 20. század elején pedig már 2 éves csikókat is befogtak. Válogatásuk, munkába nevelésük nagy szakértelmet kívánt. Lótartó gazdák és pásztorok a csikó járásáról megállapították, hogy melyik való hátszlónak, s melyik kocsislónak. A jól futó „táltos”-t nyergesnek szánták, eladták a huszároknak, a lomhábbakat pedig hámba tanították. A gazda többnyire külön is fizetett azért, ha a csikósszámadó hátszlónak törette be csikáját. Régebben a pásztorszerződések is kitértek erre a munkanemre és díjazására. A csikósbojtár a kifogott csikónak szájába tette a zablát, fejébe húzta a kantárt és felült a hátára. Három-négy alkalommal keményen meglovagolta, azaz addig hajkurászta, míg szófogadó, nyergelhető, zablát és nyerget elfogadó hátszló lett belőle (Tálas I. 1936b: 195; Pusztainé Madar I. 1976: 443). Családi lópásztorlás esetén a „jó lovaslegények” végezték el a betörést, a csikó első hátalását.

Félszilaj tartásmóddal a befogás elmaradt, de egy rövid szoktatási, kezesítési időszakra akkor is szükség volt. Ennek első iskolája általában a búzanyomtatás volt, minek elvégzése után még visszaeresztették a csikókat a legelőre. A szoktatás további szakasza a „beistállózás”. Eleinte alig lehet a *zabló*hoz vezetni és megkötni, mert gyakran enni sem akar a szabadsághoz szokott csikó. A már valamelyest megtört 3–4 éves csikót aztán a kocsi elé fogták *lógóra*, a tanult öreg lovak mellé. Mindig

140. ábra. Csikótanítás csúszóval (1930-as évek)

a fogat jobb oldalára került harmadiknak, vezetéklónak. A kiskunok régente fél évig csupán hátalták a csikót, azután fogták kocsi elé, mert akkor szebb lett a járása. Hátalással kezdődött egykor a ló betörése a tolna-baranyai Duna-tájon is. A 19. század közepétől azonban egyre gyakrabban tanították előbb hámba, s csak azután kezdték nyergelni (Nagy Czirok L. 1965: 214; Selmeczi L. 1970: 602; Andrásfalvy B. 1975: 344; Tálasi I. 1977: 188). Ezt a fordított menetet az idézte elő, hogy a szilaj tartás visszaszorult és a csikókat fiatalabb, 2–3 éves korukban kezdték hasznosítani. Csondotzatukat akkor még nagyon megterhelné a hátalás.

Nyergelés és hámba szoktatás előtt az Alföld, a Dunántúl és a Kisalföld legtöbb vidékén előbb árpát, búzát nyomtattak a csikókkal (SzMNA I. 83). Mielőtt szekér elé fogták, többnyire tuskót húztak vele. A *csikótanító rönk*, a *korcsolya*, a rét-egyenető göcs vagy borona, a hámfához kapcsolt szekéroldal vontatása egyszerűbb, mint a fékezést is kívánó kerekes járművéké. Rúgós, makrancos csikók betanítására szolgáló segédeszköz a *lópipa*. Kétarasznyi hosszúságú, hegyes bot, melynek egyik végét a ló szájához, másik végét a kötőfékszár tövéhez kötözték. Amikor a ló a rúdtól nagyon kifelé húzott, a kötőfékszár megfeszült rajta és a *pipa* szúrta, nyomta a pofáját.

A lovak betörésének, kezesítésének és betanításának leggazdagabb hagyományait az Alföld azon vidékei őrizték meg, ahol a szilaj lótarítás a legtovább megmaradt (Hortobágy, Kiskunság, Nagy-kunság). Más tájakon jobbadán csak a hámba szoktatást értik a csikó betanításán. Speciális munkanem a szántás, minthogy az egyik ló mindig a barázdában, a másik meg a szántatlan földön jár (Selmeczi L. 1970: 610).

Az Árpád-korban növekedett a lófogatolás (szekerezés, szántás) szerepe, s vele a hámos lovak fontossága. A 14. század óta adatolható a szekeres és a szántó lovak nyeregből hajtása. A bécsi Képes Krónikának a magyarok bejövetelét ábrázoló miniatúráján két nyeregből hajtott, négykerekű szekér is látható. A ló betanítása hám-ba a 14–17. század között jórészt hármass fogatokkal történt. Ezeknek az Alföldön *lógóra*, a Felföldön *koppantóra* befogott változatai terjedtek el (Herman O. 1909: 168–170; Selmeczi L. 1970: 612).

A ló munkaállattá nevelésének keleti hagyományai igen változatosak. Például a baskírok nyereg nélkül szoktatják előbb a csikót. Szán, nyári szán vagy tuskó elé fogják, s csak hám-ba törés után hátaltják meg. Velük ellentétben a kirgizek mindig előbb felnyergelik, hátaltják a csikót (Tagán G. 1936: 122). Náluk a szilaj lótartásnak és a hátaslónak van nagyobb jelentősége, s a hámos ló szerepe elenyésző.

A Kárpát-medence régi lótenyésztő vidékei eladásra is neveltek igás- és nyerges lovakat. Általánosságban az Alföldről és a Kisalföldről vittek betanított lovakat az inkább ökörrrel dolgozó hegy- és dombvidékekre. A tanult és tanulatlan ló értéke, ára közötti jelentős különbség kifizetődővé tette a csikók betanításával járó munkát. A legtöbb lovat országszerte a lókereskedők adták-vették, s hajtották a fő tenyész-körzetekből a lóban szűkölködő tájakra. Részt vettek ebben a távolsági kereskede-lemben lótartó gazdák is. Például Sárretudvari (Bihar m.) gazdái, akik századunk első felében Békésben, Dél-Biharban és a Dél-Alföld lótenyésztő vidékein olcsón vásároltak 2–3 éves csikókat. Otthon, saját gazdaságukban feljavították és betanították őket, majd jobb áron adták el Heves vagy Borsod megyében. Hevesből, Borsod-ból az 1920–1930-as években még tovább hajtották a csikókat észak felé, s egy részüket átcsempészték a határon Csehszlovákiába (Pusztainé Madar I. 1976: 466). Kassa, Szepesi, Rozsnyó vidékéről eljártak lovat venni a Felső-Bodroghoz és az Ung-vidék híres lóvásárait. Gálszécsen, Nagymihályon olcsón vehettek jó lovakat, frissen be-tanított csikókat (Paládi-Kovács A. 1999b: 300). Reguly 1857. évi értesülése szerint a „domaháziak öszveköttetésbe vannak a lótolvajokkal. Verpeléten van atyafiságuk és mit a sarusoknál [ti. gömöri reformátusoknál] lopnak, azt oda viszik és az ott lopott jószágot egész Temesvár tájékarul ide hozzák” (Reguly A. 1975: 43).

LÓKERESKEDELEM, KATONALÓ (REMONDA)

A paraszti lótartás fontos haszonvételi formája volt a csikónevelés és -eladás. Ló-tenyésztő körzetekben a katonaság számára nevelték a legjobb csikókat. 1777-ben Mária Terézia rendeletben kötelezte méntartásra a városokat, s kihirdette, hogy a jobbágyágtól alku szerint vásárolja meg a hadsereg a neki szükséges lovakat. Attól fogva a legjava csikókat a gazdák már jó előre *remondának*, katonalónak szánták, s jó pénzért adták el a városokban, nagyobb vásárokon évenként megjelenő katonai bizottságnak. Ez a 18. században elterjedt szó a német *Remonte* átvétele; jelentése ’növendék ló’ a lovasság számára. A hadsereg kizárólag 4–5 éves lovakat vásárolt, ezért a csikó is csak akkor érdemelte meg a ló nevet (Nagy Czirok L. 1965: 221; Zólyomi J. 1989: 198). Remonda lovakat az Alföldön, különösen a Kiskunság, Nagy-kunság pusztai méneseiből már 1795-ben, a „francia háborúra” készülődvén is vásá-

roltak. A hadsereg később állandó vásárlóként jelentkezett egészen a második világháborúig. Utóbb a remonda lovakat a katonaság már nem a vásáron vette, hanem kijelölt helyeken, meghirdetett időpontban. A bizottság érkezését jó előre kidoboltatták a vidéken. Remonda-átvevőhely volt például Orosházán, sőt Székkutason is. Könnyű hátaslovat Vásárhelyen, nehéztüzérségi lovat inkább Orosházán tudtak venni. Az *abszentáló bizottság* katonatisztjei szigorúan válogattak, s a megfelelő lovakért alku nélkül, azonnal fizettek. Csapatostul, összefűzve vezették el a megvásárolt lovakat (Márton L. 1965: 332; Nagy Czirok L. 1968: 36). Csikónevelő gazdák önértétét és tekintélyét nagyban növelte, ha lovaik rendszeresen megfelelték a katonaság szigorú követelményeinek, s nem a vásári kupecsek kezére kerültek.

Erdélyben az úri ménesek és a havasi legelők nevelték a legjobb csikókat. Gyergyóban a *békási*, a Hargitán a *székely* lófajta kis magánménesekben tenyésztett. Oroszhegy, Zetelaka határában az 1940-es évek elejéig legelészték 15–20 egyedből álló *lóseregek*: egy-egy *ménló* és 4–7 *csitkós kanca*, *kabola* meg egy tucatsnyi *csitkó* járt együtt. Családi tulajdonban voltak, legeltetésüket is egyénileg oldották meg a tulajdonosok. A csikókat 3 éves korukban szokták eladni. Nem kellett vásárolni velük, mert a vásárlók elmentek értük a Hargitába (Földes L. 1958: 35).

A lókereskedelem szereplői közül a *csiszár*, *lőcsiszár* egyes nyelvjárásokban inkább lóköltőnek, lótolvajnak minősül, mint kereskedőnek. Valódi kereskedők voltak a *kupecsek*, akik engedéllyel üzték a kereskedést és adóztak utána. Akadtak *zugkupecsek* is, akik nem fizettek adót, s a járatlevelet (*pakszus*, *passuális levél*) sem írták a nevükre. A tehetős lókupec egyetlen vásáron megvett 10–12 lovat és füzérbe kötve vezette el őket (Nagy Czirok L. 1965: 188). Egy *lóvezető* általában csak 5–6 lovat tudott vezetni, de előfordult, hogy 10 ló vezetését is vállalta. Ilyenkor az első öt lovat *kunkötéssel* egymás nyakához, a másik öt lovat pedig hurokra s a maguk kötőfékjével az első ló farka végéhez kötötte. Voltak olyan szakértő lókupecsek is, akik meg merték venni a remondának való csikókat, s amikor tele volt az istállójuk, értesítették a katonai bizottságot. A lóvásár élődíje volt a *cenzár*, aki eladó és vásárló között közvetített, s ezért jutalékot, *cenzárpénzt* kapott. A Kárpát-medencében és balkáni, ukrainai környezetében a lóvásárok állandó szereplői voltak a tehetős *lovári* (lókereskedő) cigányok, akik a távolsági, országok közötti lóforgalmat is jórészt bonyolították. Szegény rokonaik közül kerültek ki az említett cenzárok és a ló-nyúzóok. A lókereskedő kupecségnek fejlett szaknyelve alakult ki, ami alkalmas volt a ló kiválóságának, hibáinak, összes tulajdonságának árnyalt leírására (Tálas I. 1936b: 205; Márton L. 1965: 332; Nagy Czirok L. 1965: 221; Nagy Gy. 1968: 36–37).

CSIKÓNYÍRÁS, A LÓSZŐR HASZNA

A szabadban vagy fészer alatt telelő lovak télen át hosszú *rabszört* eresztenek. Különösen a sörény és a homloküstök nő meg igen hosszúra, miáltal a ló bozontos külsőt nyer. A *békási*, a *hucul* és a *székely* hegyi lovakat az 1940-es években is a méteres sörény, a felcsomózott hosszú farok, a bozontos külső jellemezte (Hankó B. 1943: 25). A csikónyírás rideg ménesekben ünnepi alkalom volt. Erre a kiskun csikósok nemcsak a *tőkegazdasághoz* tartozó családokat hívták meg, hanem a város előljá-

róit is. Halason a másod- és harmadfű csikóknál az üstököt és a sörényt többől vágták le, a farkat is félig, s a meghagyott szört négy garádcsra nyírták, hogy a gazda egy évig még be ne foghassa. Ugyanis a nyírott farkú lovat befogni szégyenszámba ment (Herman O. 1914: 302; Nagy Czirok L. 1965: 214). A matyók György-nap (április 24.) körül szokták a csikókat megnyírni. Ami szört ilyenkor lenyírtak, az a csikósé lett, benne volt pásztori fizetségében. Amelyik gazda nem engedte csikóit megnyírni, váltságot fizetett a pásztornak. Kiadós mennyiségű lószőrhöz jutottak a csikósok, mert a szabadban telelő ménes az Alföldön is hosszú *rabszört* eresztett a tél folyamán. A matyó csikósok szintén lenyírták a sörényt és a farokszört, az volt a legértékesebb. Nyírás előtt a csikót oldalára döntötték, első és hátsó lábára subát terítettek, hogy ne kapálózzon. Szörkötelet, szörnnyűgöt, erős árkányt, pányvát, ostorcsapót sodortak belőle, s művészi apró tárgyakat (gyűrű, gomb, óralánc) is készítettek (Madarassy L. 1931: 149). A Kiskunságban csikónyíró ollókkal végezték a munkát, s a lenyírt lószört a helyszínre érkezett kereskedők vették meg a pásztoroktól. Főként a szításoknak (szitakészítőknek) adták tovább. Másik részéből meszelőt, ecsetet kötöttek. Az elbitangolt ló sörényét, farkát a csősz levághatta, ami szégyen volt a gazdára (Tálas I. 1936b: 218–219; Nagy Czirok L. 1959: 271–272). Tolnában, Baranyában a Duna mentén *nyesett* vagy *nyírott csikó* az először legelőre bocsátott csikó neve. Farkszőrét lépcsősen nyesték meg (Andrásfalvy B. 1975: 339).

A csikónyírás a Kiskunságban májusra, júniusra esett, s a legnevezetesebb pusztai pásztorünnepnek számított. Keleti lovasünnepekre emlékeztet, hogy a csikónyírást birkózás, gyalogfutás és lovasfuttatás követte. A méneshez kilátogató gazdák és a pásztorok *tomot* ültek, áldomást ittak (Nagy Czirok L. 1959: 274).

Székelyföldön a ménes csordapásztorának az 1840-es években tiltva volt a lovak sörényét levágni, farkszőrét kiszedni (Imreh I. 1973: 204). Az ebből származó haszonra nyilván a lótartó gazdák tartottak igényt. Szigorúan tiltották a ló sörényének, farkszőrének levágását a nagykunsági városok is. A csikósbojtárokat tömlőccel fenyegették érte, s a számadót is felelőssé tették. Nem az anyagi károkozást, hanem a jószág megcsúfítását és a rovarok kártevését, a ló kiszolgáltatottságát nehezményezték elsősorban (Bellon T. 1996b: 209).

A magyar úri lótartásban a 19. században – angol példára – hosszabb ideig divat volt a nyírott sörény és a lófarok csonkítása. Parasztságunk az úri hóbortot nem követte, hámos és nyerges lovainak sörényét és farkszőrét ápolta, dísznek tartotta és sohasem nyírta (Pettkő-Szandtner T. 1931: 273–274).

LÓ ÉS SZAMÁR TEJE, HÚSA

A ló és a szamár fejéséről, tejének hasznosításáról a legtöbb vidéken nem is hallottak. Kiskunsági, nagysárréti, palócföldi közlés szerint a ló- és a szamártejet „mellbetegekkel”, köhögős gyermekekkel szokták itatni. „A juhászok a szamártejből is szépen pénzeltek. Köhögés ellen többet ért minden patikaszernél” (Tálas I. 1936b: 218; Nagy Czirok L. 1959: 231; Pusztainé Madar I. 1976: 470; Zólyomi J. 1989: 210). Honfoglaló őseink a kancákat fejték, s a lótejből kumiszt erjesztettek. Az erjesztett lótej egykori nevét nem ismerjük. A nemzetközi ismertségű kumisz szó a

tatárból való, magyar szövegekben csak a 19. század közepe óta olvasható. Elszigetelten itt-ott a 19. századig megmaradt azonban a lótej erjesztésének, fogyasztásának szokása. Bogyiszlón (Tolna m.) a telelő szállásokon élő férfiak a kancatejet bőrtömlőkbe tették és a trágyarakásba ásták, hogy a meleg helyen előbb megerjedjen. Csikáját vesztett kancák tejét még századunk elején is fejték és fogyasztották. A friss lótej édesebb a tehéntejénél, de a hozama kicsi; mindössze 1–1 deci alkalmanként, a napi hozam 7–8 deci (Andrásfalvy B. 1958). A ló fejése kézben tartott pohárba, tőkédénybe (*kapinya*), egyik kéz ujjával történt.

Többen felvetették a *lófő* székely kifejezés „lófejő”-ből származtatásának ötletét. Ez a magyarázat ugyan nem meggyőző, de az nyilvánvaló, hogy hajdan a székely lótartók is fejték kancáikat, s használták tejüket (Vö. Gunda B. 1971b: 466).

Honfoglaló őseink – a sztyeppei nomád népekhez hasonlóan – nagyra értékelték a lóhúst. Ond, Ketel és Tarcál vezér – mint Anonymus *Gestájában* olvasható – pogány szokás szerint egy kövér lovat ölt le és nagy áldomást csapott. A lóhús és az erjesztett lótej fogyasztása azonban még az Árpád-korban visszaszorult. Ebben a kereszténység felvétele, a pogány szokásokat tiltó egyház meghatározó szerepet játszott (Györffy I. 1936: 323; é. n. /1934/b: 165; Paládi-Kovács A. 1993b: 55, 103). Miután az ízlés megváltozott, a lóhús fogyasztása csupán a rideg pásztorok szokásaként élt tovább. Az újkori parasztság ízlését az alábbi közlés világítja meg: „A csongrádiak *édesnek, imejgősnek* találták a lóhúst, s útatlatból egyáltalán nem fogyasztották. A két világháború között többször is nyílt lómészárszék, de a közundor miatt minden esetben megbukott.” Hasonlóképpen vélekedtek a lóhúsról az orosháziak, vásárhelyiek is (Katona I. 1958: 261; Nagy Gy. 1968: 38). A 20. században a lóhús ínségeledellé, háborús emlékké vált. Alföldi pásztorok azonban nemcsak a megsérült, kényszerűségből levágott csikó húsát ették meg. A kiskunok a gyenge csikót pörköltnek szerették, idősebb lóból „szárazhúst” is készítettek (Tálas I. 1936b: 223).

Egyes tájakon a juhászok, a csacsifogattal járó fuvarosok a munkából kiöregedett szamarat árpával, kukoricával, moslékkal meghizlalták, majd levágták. Húsát kolbásznak dolgozták fel, s füstön tartósították, zsíráját pedig kisütötték. Különösen a Jászságban és Heves megye egyes részein (Verpelét, Tiszafüred) van hagyománya a számárhizlalásnak. (Verpeléten egykor a búcsúra vágtak le néhány hizott szamarat.) Újabban a cukrárszipar is felhasználta a számárhízirt. Az 1920–1930-as években a Nagykunságban (Karcag, Kunmadaras), a Kiskunságban (Félegyháza, Majsa) és Szeged vidékén is élt még a számárhizlalás szokása. Húsát, zsíráját főként a juhásznép fogyasztotta (Györffy I. é. n. /1934/b: 165; 1936: 323; Tálas I. 1936b: 223; Szilágyi M. 1964: 284; Bálint S. 1976: 489; Fazekas M. 1979: 130; SzMNA I. 89).

SZARVASMARHATARTÁS

FAJTÁK, FAJTAVÁLTÁS

A MAGYAR SZARVASMARHATARTÁS KEZDETEI ÉS A SZÜRKE MARHA EREDETE

Tehén és tej szavunk óiráni eredete, valamint az andronovói műveltség leletei alapján az ősmagyar marhatartás korai, neolitikumi kezdeteire lehet következtetni. A marhatartás terminológiájának döntő része török nyelvekből került a magyarba (*bika, ökör, borjú, tinó, tulok, üdő, barom*). E szókészlet alapján – némi túlzással – azt is lehet mondani, hogy a szarvasmarhatartást a törökségtől tanulták a magyarok ősei még a honfoglalást megelőző évezred folyamán.

Kora Árpád-kori lelőhelyek csontanyagában a szarvasmarha mindenütt az első helyen áll, a teljes állatállomány 24–34%-át teszi ki. Összesítésben 31,8%-os a szarvasmarha részesedése, ami meghaladja Etelköz ligetes sztyeppéjének 8–9. századi ágazati arányát, de nem éri el a füves sztyeppe marhatartását. A marhaállomány a 9–10. században megelőzte a 20,5%-os részesedéssel második helyen álló loállományt is. Az állomány 60–70%-a tehén, a többi bika vagy ökör. Ebben a korszakban a szarvasmarhák testnagysága a Kárpát-medencében mélyponton volt, soha kisebb egyedek nem éltek. Átlagos marmagasságuk mindössze 112 cm (Matolcsi J. 1968; 1982: 238).

Az 1960-as évekig tartotta magát az a kézenfekvő feltevés, miszerint a régi magyar marhatartás az „ősi” magyar fajtára volt alapozva. Tormay Béla, majd Hankó Béla is abból indult ki, hogy a nagy testű, nagy szarvú szürke marhafajtát (*Bos taurus hortobagyensis* Hankó) az őshazában tenyésztették ki és onnan hozták magukkal a Kárpát-medencébe. Hosszú ideig ezt a hipotézist fogadta el a néprajzi és a mezőgazdasági irodalom is (Györffy I., Gunda B., Tálasi I., Bocsor G., Éber E., Gaál L.).

Azonban a régészet által feltárt állatcsontok oszteológiai vizsgálata nem erősítette meg az előbbi felfogást. Bökönyi Sándor (1961, 1963) tízezernél több középkori szarvasmarhacsontot megvizsgálva sem talált a 14–15. századig egyetlen hosszú szarvú egyedet. Megállapította, hogy az Árpád-kori szarvasmarha a kis termetű, rövid szarvú *primigenius* csoportba tartozott, akárcsak az avar kori marhafajta. Ezért többen arra a feltevésre jutottak, hogy a nagy testű, táblás szarvú, „szürke magyar marhafajtát” a kunok hozták magukkal a 13. században (Györffy Gy. 1977: 411; Zimányi V. 1976: 130–131; Makkai L. 1982: 59–60). Mindkét esetben „keleti hozadék”-nak, Pontus-vidéki importnak minősülne ez a híres marhafajta.

Tény, hogy a 14. században már külön fajtaként emlegették az átlagostól igencsak különböző „nagy ökröket” (az esztergomi vámtarifa 1365-ben *magni boust* említ), s az is nyilvánvaló, hogy ezek kisebb testű rokona a Kárpátokon kívül élő podóliai,

ukrán szürke marhafajta. Vannak érvek a szürke magyar marhafajta autochton, Kárpát-medencei kifejlődése mellett is. E tekintetben két, egymással vitázó nézet ismeretes. Az egyik az őstulok (*Bos primigenius* Bojan) Árpád-kori háziasítását tételezi fel (Hankó B. 1940: 37–44; Jankovich M. 1967: 422–427), a másik a fokozatos szelekció, az előnyös mutáció, a sikeres hibridizáció szerepét helyezi előtérbe (Matolcsi J. 1968; 1975: 138–141; 1982: 256–265). Matolcsi felteszi, hogy az ekés földművelés kiszélesedése a Kárpát-medencében nagy lökést adott ezen marhafajta kialakulásának és fokozatos terjedésének. A világos szőrszín és a címeres, táblás szarvforma kialakulását többen is klimatikus hatásnak tulajdonítják (Hankó B. 1936: 59–60; Belényesy M. 1956: 26). Később látni fogjuk, hogy a szarvállást a pásztorok és marhatartók mesterségesen is alakígtatták.

A híres szürke magyar marhafajta eredetének kérdése továbbra is nyitott. Bárhogy is válaszolja meg a kérdést a későbbi kutatás, tény marad, hogy ez a fajta legalább a 14. század óta a magyar állattartó gazdaság legfőbb pillére, a magyar marhatartás jelképe, Európa közeli és távolabbi népei szemében pedig Magyarország egyik egzotikumaként volt.

RÉGI TÁJFAJTÁK

A Kárpát-medence legerősebben, külföldön is ismert fajtája volt a címeres, hosszú szarvú, „fehér szőrű” magyar szürke marha. A borjak az első vedlésig pirók színűek, a tehenek általában ezüstszerű vagy ezüstfehér, a bikák daruszerű színűek. *Primigenius* eredetű, podóliai jellegű szarvasmarha (*Bos taurus primigenius*), melynek két nagytáji fajtáját szokták elkülöníteni; az *alföldi* és a valamivel kisebb *erdélyi*. Előbbit tenyésztette a Dunántúl, a Kisalföld és a Felföld magyar népe is. Kiváló igavonó, nagy testű húsmarha, de viszonylag gyenge tejtermelő. Tejhozama átlagosan 8000–10 000 kg, a tehenek súlya 450–500 kg, a bikák testsúlya 600–800 kg között van. A másodlagos nemi jelleg szembetűnő. A szarvak mindkét nemnél feltűnően hosszúak, s általában *táblás*, *csákós* vagy *gallyas*, ritkábban *pörge* vagy *nyársas* formájúak.

A szürke magyar marhának éltek további táji változatai. Ezek egyike volt még 1900 tájékán az ún. *kun marha*. Színe nem annyira fehér, mint inkább kékesszürke árnyalatú volt (Tálas I. 1977: 173). A magyar szürke táji változatoként említik a 19. század derekán a következőket: 1. nagyvárad és erdélyi, 2. bácskai, 3. Tisza-vidéki, 4. kecskeméti, 5. belső-somogyi és zalai, 6. Rima-völgyi (Fényes E. 1842: I. 168–169; Gaál L. 1966: 396). Később abban voltak táji eltérések, hogy egyes körzetek előbb, mások később váltak meg a magyar szürke marha tenyésztésétől. A két Kunság és a Hajdúság az 1940–1950-es évekig a magyar marhafajta tenyésztésével vált ki környezetéből (Bodó S. 1974: 50).

A szomszéd népeknél kevés volt ebből a marhafajtából, s inkább vették betanított ökörként, minthogy tenyésztésével foglalkoztak volna. Igavonásra szomszédos stájer, osztrák uradalmak, az Alacsony-Tátra környezetében élő szlovák parasztok, sőt a máramarosi ruszin és román földművesek is tartottak magyar fajtájú ökröket. A Szepességben, Sárosban, továbbá Zemplén és Bereg hegyvidéki részein főként ura-

dalmak dolgoztak szürke magyar ökrökkel. Ezeket betanítva vásárolták a magyar tenyésztőktől, illetve a tinóneveléssel, marhakereskedéssel foglalkozó paraszti rétegtől. Ezzel magyarázható, hogy az ökrök személyneve, az állatindító és terelő szavak nemzetiségi környezetben is gyakorta a magyarból valók (Markuš, M. 1964: 468–469; Nyegre L. 1900. 24; Paládi-Kovács A. 1993b: 359–365). Szántásra, távolsági fuvarozásra, erdei szállításra, vontatásra elismerten a magyar ökör volt a legalkalmasabb. Benyomulása a kárpáti, alpesi környezetbe a 17–18. században már egészen biztosan megtörtént.

Az erdélyi szürke marha alacsonyabb, rövid lábú, szarva is kisebb, mint az alföldi rokonáé. Igázásra és hústermelésre alkalmas, de tejhozama nem jelentős. Egyik változata az erdélyi Kárpátokban élő románság által tenyésztett *busa marha*. Csík-Gyergyóban él a *csángó marha*, főként a tölgyesi és gyimesi gazdaságokban. Kisebb, mint az erdélyi szürke magyar fajta, „hegedű-nyaka” és felfelé álló „kecske-szarva” is elkülöníti attól. Közelebb áll a *mokány marhához* (T. Nagy I. 1902: 28).

A fajtaváltás kezdetén (1884-ben) a szürke magyar marha túlsúlya – mintegy 80%-os részesedése – mellett számolni kell egyéb régi tájfajták létével is. Ez utóbbiak zömmel a Kárpátokban éltek, s a fajtanevek esetenként népcsoportokra utalnak. Tévesen szokták őket „*brachyceros* fajták” gyűjtőnéven összefoglalni, mert némelyikük a *primigenius* csoportba tartozik. Ismert tájfajta az apró *gorál marha* a Keleti-Beszkidékben, Zemplénben, Sárosban élő *csopák* (galíciai kajla szarvú) *marha* vagy az Északkeleti-Kárpátokban honos ruszin *borzderes marha*. Kárpátalja nyugati részén a *verhovinai*, Máramarosban pedig a *hucul marha* ennek egy-egy változata. A Felföld északi részén élő szlovákság a *lengyel barna marhához* hasonló tájfajtát tartott, amit a „gorál marhák” csoportjába soroltak. Közös tulajdonságuk az apró termet és a kis testsúly. Mindet a tejéért, borjáért tartották, igázni nemigen szokták (Hankó B. 1957: 6–7; MTSz I. 343).

Erdélyben, Máramarosban és a Bánság hegyeiben él a kis termetű *mokány marha* vagy *mokenyica*. Ez a szürke erdélyi magyar fajta rokona, de kisebb annál. Havasi réteken tartva jó tejelő, igénytelen fajta. Bukovina, Moldva, Olténia román parasztsága szintén ezt a marhafajtát kedvelte (Hankó B. 1957: 7; MNyRK 1977: 263; Buturá, V. 1978: 237).

Szlavónia és itt-ott a Dél-Dunántúl magyarsága is tartotta a *riska* vagy *kuli marha*, még gyakrabban *bosnyák marha* néven ismert tájfajtát. Ennek a barnavörös, tarka marhafajtának a marmagassága mindössze 105–110 cm volt, s rövid „csutak szarva”. Magyar parasztok nem tenyésztették, bikát nem vettek hozzá. Szlavóniai, horvátországi vásárokon vették, s hajtották haza – többnyire gyalogszerrel – az első világháborút megelőző időkben. Ez a Boszniából származó fajta 1895-ben a Drávántúlon még uralkodó marhafajta volt (Hankó B. 1957: 8; Király I. 1962: 22; Andrásfalvy B. 1975: 358).

A történelmi Magyarország középkori német népcsoportjai szintén más-más marhafajtát tartottak. A Szepességben eredetileg sárgászöld színű, nagy testű *frank marhát* tenyésztett a németiség. Az erdélyi szászok már évszázadok óta vöröstarka marhafajtával rendelkeztek, amit az 1890-es években tovább nemesítettek. Vas, Sopron, Moson nyugati részein a 16–17. század óta apró *bajor tarkamarhát* tenyésztett az oda betelepülő német parasztság (Hankó B. 1957: 7–8).

A nemzetiségi tájfajták jellegét is érintette a 19. század utolsó harmadától a keresztezés, fajtanemesítés. A fajtaváltás, majd az országhatárok megváltozása következtében a 20. században ezek a régi tájfajták eltűntek a látóterünkől. Fontos tény, hogy a történeti Magyarország területén a középkorban és később sem csupán a szürke magyar marha alföldi és erdélyi változatai léteztek. Szinte minden etnikumnak, népcsoportnak, régióknak volt jellegzetes, reá jellemző marhafajtája.

FAJTAVÁLTÁS, ÚJABB TÁJFAJTÁK

A magyar szarvasmarha-állomány az 1880–1914 közötti rövid idő alatt jórészt kicserélődött. Dánia kivételével sehol nem ment végbe a fajtaváltás ilyen gyorsasággal. E folyamat ütemét jelzi Tolna megye esete, ahol 1884-ben az állomány 14%-a volt tarka. Ez az arány 1895-ben 62%-ra, 1909-ben 80%-ra, 1925-ben már 93%-ra emelkedett (Kovács M. 1960: 20; Hankó B. 1957: 1–19). Ebben a gazdasági folyamatban a nagybirtok, majd a kormányzat volt a kezdeményező, de a kisbirtokosság, a parasztság új iránti fogékonysága nélkül nem ment volna végbe néhány évtized alatt, ugyanis a marhaállomány túlnyomó része nem a nagybirtokon, hanem a parasztgazdaságokban élt.

A fajtaváltás együtt járt az istállózó tartásmód, a vetett takarmányok, a kapás növények terjedésével, a tejtermelés és tejgazdálkodás szerepének növekedésével. Ez a folyamat lehetővé tette a legelők feltörését, a csordapásztorkodás visszaszorulását, ugyanakkor megnövelte a gazdaságok munkaerő- és munkaidő-szükségletét. Megfelelő istállókat és takarmánytárolókat, gépeket, azaz beruházásokat is igényelt. Átalakult a marhaállomány korábbi összetétele is, mert a parasztgazdaságokban az igások részaránya csökkent, a teheneké pedig növekedett (Tálas I. 1942a: 206; Für L. 1970: 276).

A szarvasmarha-állomány átalakulásában, kicserélődésében Svájból és Ausztriából behozott tenyészállatok kapták a fő szerepet. Elsőként Esterházy Pál – a későbbi nádor – hozatott be svájci teheneket még 1680-ban, majd a 18–19. században számos uradalom létesített tehenészetet nyugatról hozatott tehenekkel és tehenészekkel. Károlyi Sándornak 1704-ben, hadviselés közben is volt gondja arra, hogy svájci teheneket küldjön haza Nagykarolyba. Az 1840-es évek elején „helvetiai”, „tirolisi”, „stájer”, „frizlandi” és más fajtájú tehéncsordák éltek Magyarországon, különösen a Dunántúl és a Felföld uradalmaiban (Fényes E. 1842: 168; Hankó B. 1957: 9–10; Gaál L. 1973: 55). Több külföldi tájfajtából származó tenyészállat került be az országba a 19. század második felében is. Ezek közül egyre növekedett a világos pirostarka szimentáli fajta részaránya, különösen az 1885. évi országos kiállítás után. A földművelésügyi minisztérium vezetésével folyó behozatal akkor már főként tenyészbikák importjára irányult.

Az állam törekvése 1880 után az volt, hogy a szürke magyar marhafajtát és a nemzetiségek kezén levő többi fajtát is keresztezéssel, nyugatról vásárolt tenyészbikák révén „javítsa”. Tenyészkörletek kijelölésével kívánt irányt szabni a váltásnak. Az Alföld és Erdély nyugati, északi részén a szürke magyar marhát akarta megtartani, a Dunántúlon svájci fajtákat, északon svájci és osztrák fajtákat, északkeleten a borzde-

res marhát ajánlotta a tenyésztőknek. Célul tűzték a hazai fajták tejhozamának növelését, s a magyar szürke keresztezésével az új fajtákban a testsúly és vonóerő megőrzését, minthogy az ökörnevelés érdekeit is szem előtt tartották. A keresztezések hatására ismét sok tájfajta alakult ki. Ezek közül négy – a bonyhádi, a vasi, a sopronmosoni és a kiskárpáti – megvolt már a szimentáli fajta tömeges beáramlása előtt. Az újonnan kitenyésztett tájfajták gyorsan terjedtek és szerepet játszottak újabb hazai tájfajták kialakulásában. Így például az ipolysági vagy Ipoly menti fajta kitenyésztéséhez főként bonyhádi és szimentáli bikák járultak hozzá (Hankó B. 1957: 16).

A fajtaváltás tájanként eltérő ütemben ment végbe. Elöl jártak a nyugati és északi vármegyék. Jelentős fáziskéséssel követték őket az alföldiek, s a sor végén álltak Erdély elmaradottabb részei. Sok vidéken néhány év alatt lezajlott a váltás, de Tiszántúl és Észak-Erdély tájain hosszabban elhúzódott. Például Kocson (Komárom m.) már az 1900-as évek elején győzött a „cimentális, svájcer” (szimentáli), de a Hajdúságban még 1935-ben sem érte el a magyar szürke számát (Fél E. 1941: 61; Bodó S. 1974: 50). Erdély nyugati peremvidékein és az északi Felföldön is a két világháború között zajlott le a fajtaváltás. A borsodi Bükk-hegység sok falujában az 1940-es évekig két csordás volt. Egyik a „fehér csordás”, aki a szürke magyar fajtájú marhákat, a másik meg a „tarka csordás”, aki a tarka, magyar tarka teheneket őrizte (Kós K. 1976: 13, 351; Manga J. 1979: 83). Legtöbb vidéken nehezen szokták meg a *piros ökröt*. „A fehérre csak rá kellett szólni, és úgy ment, mint a ló” (Peterscsák T. 1983: 19–20).

A létrejött új tájfajták kitenyésztésében az ősi szürke magyar marha mellett mintegy 30 nyugati marhafajta vett részt kisebb-nagyobb mértékben. Végeredményben tehát az újabb tájfajták közösségét, rokonságát is a szürke marha alapozta meg. Ezért jogosult, hogy összefoglalóan *magyar pirostarka* néven szokták őket említeni (Hankó B. 1957: 13).

A szarvasmarha-állomány történeti ingadozása, területhez vagy népességhez mért sűrűségének változása elég szembetűnő. Létszáma a 18. század dereka óta csökkenő tendenciát mutat, noha a 19. század utolsó évtizedeiben volt növekedés is. 1880-ban Erdély területén 481, Magyarországon 335 szarvasmarha jutott 1000 lakosra, de a Duna–Tisza közén csupán 227, a Bánátban 276 (Gaál L. 1966: 394; Für L. 1970: 268). Az 1950–1960-as években a legtöbb szarvasmarhát a Nyugat-Dunántúlon tartottak, legkevesebbet a Duna–Tisza között. Kitűnt az állomány sűrűségével a Dél-Dunántúl néhány járása, a szatmár-beregi síkság, a bihari síkság, a Jászság, a Zagyva és a Hernád völgye (Enyedi Gy. 1964: 159; Asztalos I. 1968: 109). Az istállózó tartásmód elterjedésével és a fajtaváltással átrendeződtek az országban a marhatartás jellegzetes körzetei is.

Üzemtípusok között szintén eltérések adódtak. Például Somogyban a parasztgazdaságok kétszer annyi marhát tartottak el egységnyi területen, mint az uradalmak (Király I. 1962: 21). Zalában, Vasban vagy Szatmárban, Biharban hasonló helyzet alakult ki a 20. század elejére.

Irányát, fő haszonvételét tekintve a marhatartásnak legalább négy fontos típusa különült el a paraszti gazdaságokban:

- a) tehenészet, tejgazdálkodás,
- b) tenyészbikák felnevelése (*bikázás*),

c) jármos ökrök nevelése, tinók betanítása (*tinózás*),

d) mustra marha hizlalása (*sőrézés, göbölözés*).

Ezek az irányok, haszonvételi formák a piacra termelő marhatartó falvakban és gazdaságokban együttesen is jelen lehettek (Varga Gy. 1978: 177), de a piaci termelés súlypontjai körzetenként és koronként változtak.

A szarvasmarha sok vidék agrárgazdaságában foglalt el kitüntetett helyet. Kemecséről, a régi Rétközről írják: „A szarvasmarhát jobban szerették, mint a lovat. Az ökrösgazda vagyonban, tekintélyben többet jelentett, mint a lótartó. Az igazi gazdának 12 pár ökre járt ki az udvaráról...” (Kiss L. 1961: 157). Kismarján, Biharban szintén a marhatartás túlsúlyát állapították meg, szemben a közeli Nagyrábé – s általában a sárréti falvak – lótenyésztésével (Molnár A. 1972: 403; Varga Gy. 1978: 89, 175). A szarvasmarha „legbecsesebb állatja” lehetett a parasztnak olyan tájakon is, ahol az állomány létszáma és a tenyésztés színvonala alacsony volt, s piacra nem termelt, csupán az önellátást szolgálta. Például Alsó-Fehérben a századfordulón ökröt csak a nagyobb gazdák tartottak, a szegények pedig egy-két tehénkéjükkel végezték a kicsiny gazdaság munkáit (Lázár I. 1899: 508). Sok vidéken tinótartással, bikanneveléssel vagy ökröhzizlalással egyáltalán nem foglalkoztak.

A 19. század végén jelentek meg Kalotaszeg kisparaszti gazdaságaiban az első bivalyok. Elterjedésük a Mezőségen és a Szamos mentén is csak a 20. században történt. Valamivel korábban kezdődött a népi bivalytartás Fogarasban, a két Küküllő mentén és a Székelyföld nyugati peremén. A bivaly mindenhol a kigazdáknál jelent meg először, terjedése az erdélyi parasztság elszegényedésének egyik biztos jele volt (Kós K. 1979: 211–215).

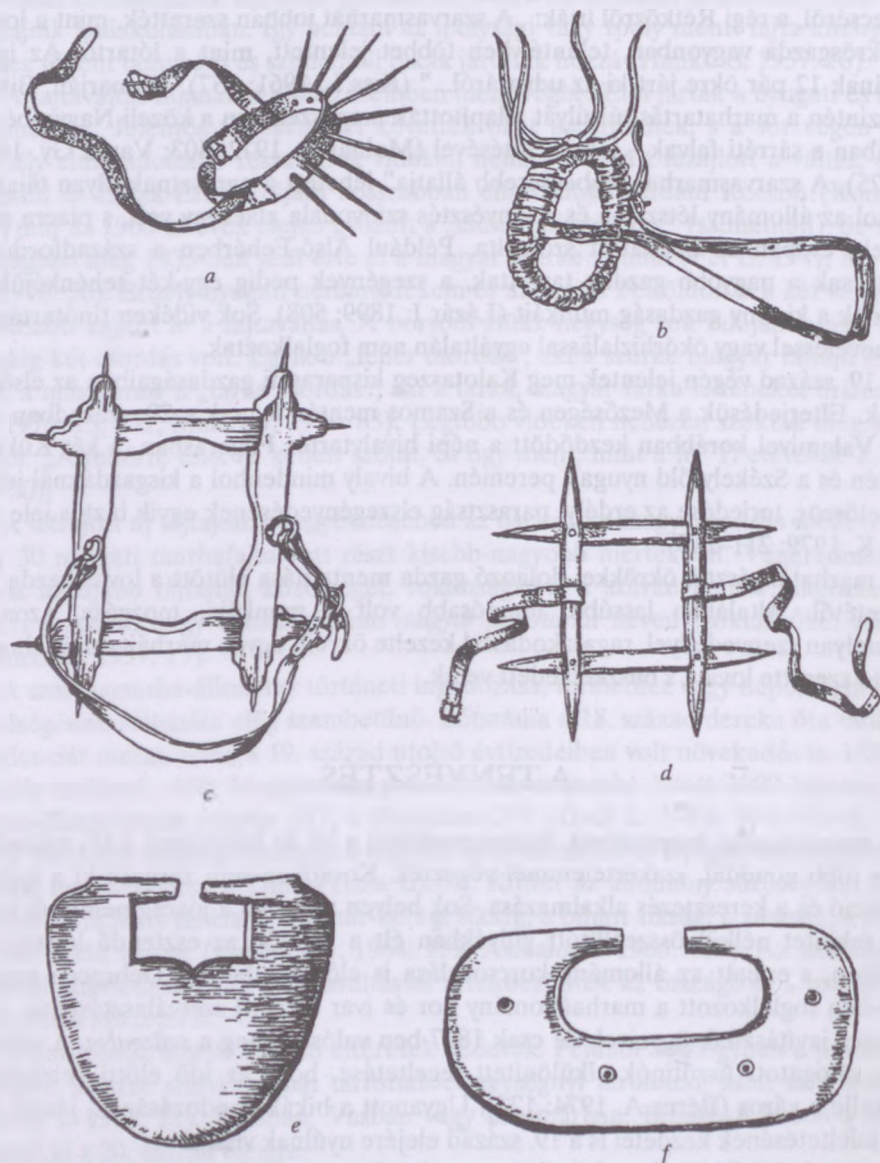
A marhatenyésztő, ökrökkel dolgozó gazda mentalitása elütött a lovas gazda természetétől. Általában lassúbb, tempósabb volt a munkája, mozgása, azonban ugyanolyan szenvedéllyel, ragaszkodással kezelte ökreit, egyéb marháit, mint ahogy a lótartó szerette lovait, s büszkélkedett velük.

A TENYÉSZTÉS

A szarvasmarha tenyésztését, fajtanemesítését a 18. és különösen a 19. században egyre több gonddal, szakértelemmel végezték. Korábban sem zárható ki a tudatos szelekció és a keresztezés alkalmazása. Sok helyen azonban a jószág nemre és korra való tekintet nélkül összeállított gulyákban élt a legelőn az esztendő legnagyobb részében, s emiatt az állomány korcsosulása is előfordulhatott. Debrecen tanácsa 1815-ben foglalkozott a marhaállomány kor és ivar szerinti szétválasztásának, a tenyésztés javításának ügyeivel, de csak 1827-ben valósult meg a *szűzgulya*, a tenyésztésre válogatott üszőtinók elkülönített legeltetése, hogy az idő előtti vemhesítést elkerülje a város (Béres A. 1974: 172). Ugyanott a bikák gondozásának, jászol melletti teleltetésének kezdetei is a 19. század elejére nyúlnak vissza.

A tenyész bikák kiválasztásáról, beszerzéséről a mezővárosi, falusi előljáróságok vagy maguk a közbirtokosságok gondoskodtak. Az 1880–1890-es években a földművelésügyi kormányzat is hozatott be tenyész bikákat külföldről, főként Svájból és Ausztriából. Gazdaközösségek megbízottai az országon belül szintén messzi vidékre

elmentek tenyészbika vásárlása, kiválasztása végett. Az abaúji Hegyköz falvaiban minden közbirtokosság tartott két-három tenyészbikát. Utánpótlásért a Hernád-völgybe jártak, s Göncön, Zsujtán vettek újat az ottani kiváló tenyésztőktől. A nagykun városok a bihari Sárrét uradalmaiban vásároltak tenyészbikákat (Petercsák T. 1983: 74; Bellon T. 1996b: 195).

141. ábra. Szopásgátló eszközök: a) szeges *palóka*, Kiskunság (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.); b) szűrő *palóka*, Túrkeve (Jász-Nagykun-Szolnok vm.); c) keretes *palóka*, Hajdúböszörmény (Hajdú vm.); d) keretes *palóka* (*libick*), Kiskunság (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.); e) billenős *palóka*, Kiskunság (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.); f) billenős *palóka*, Hortobágy (Hajdú vm.)

A hajdani közbirtokosságok rendszerint a falu szélén, a pásztorházak közelében építették fel a bikaistállót. Annak közelében tárolták a tartásához szükséges szénát, szalmát, abraktakarmányt. Legtöbb faluban a csordás gondozta, etette a közbirtokosság apaállatait, a „falu bikái”-t. Téli időszakban a csordásnak nem is nagyon volt egyéb dolga. A bikák, ménék takarmánya a községi rétről (*Falurét, Bikarét*) került ki. A rét kaszálása, a széna takarása, behordása közmunkában (*falu dolga, kaláka*) történt. Ezt a „falu dolgát” rendszerint vasárnapra időzítették, s mint a társasmunkák többségét, ezt is jó hangulatban végezték. Legtöbb háztól a fiatalok jártak szénát kaszálni, gyűjteni a közbirtokossági rétre. A bika téli takarmányozására ezenfelül abrakot gyűjtöttek össze a csordára marhát küldő gazdáktól. Az abaúji Hegyközben, akárcsak a Bódva-völgyben tehenenként 10–15 kg árpát vagy zabot, 1–2 liter korpát és egy pohár sót adtak a gazdák évente. Aki ezt elmulasztotta, kizárta magát a csordát fenntartó, s az apaállatokat is ellátó gazdaközösségből (Peterscsák T. 1983: 74; Paládi-Kovács A. 1999b: 292).

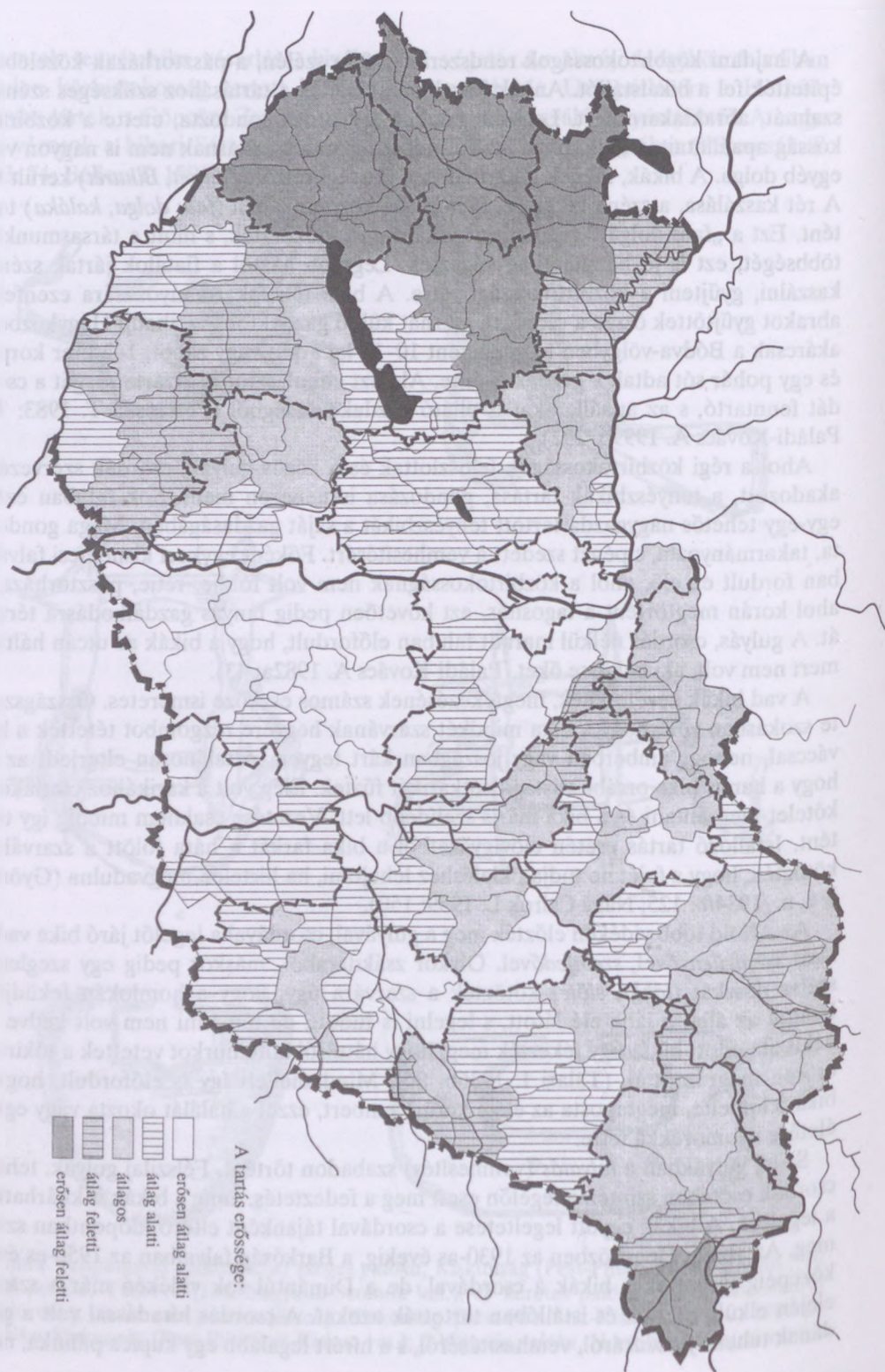
Ahol a régi közbirtokosságok feloszlottak és a közös gulyák, csordák szervezése akadozott, a tenyészbikák tartása, gondozása is nehezen ment. Sok faluban ezért egy-egy tehetős nagygazda tartott tenyészbikát a saját gazdaságában. Maga gondozta, takarmányozta, s pénzt szedett a vemhesítésért. Főként egykori kisnemesi falvakban fordult ez elő, ahol a közbirtokosságnak nem volt földje, rétje, pásztorháza, s ahol korán megtörtént a tagosítás, azt követően pedig tanyás gazdálkodásra tértek át. A gulyás, csordás nélkül maradt faluban előfordult, hogy a bikák az utcán háltak, mert nem volt, aki bekösse őket (Paládi-Kovács A. 1982a: 43).

A vad bikák kezelésének, megfékezésének számos eszköze ismeretes. Országszerte szokásban volt, hogy a bika mindkét szarvának hegyére rézgombot tettek a kováccsal, nehogy emberben vagy jószágban kárt tegyen. Általánosan elterjedt az is, hogy a hamis bika orrába vastag drótkarikát fűztek. Elég volt a karikához csatlakozó kötelet megrántani és a bika máris szelídebb lett. Vezetése csaknem mindig így történt. Istállózó tartás esetén elővigyázatból a bika farkát a háta fölött a szarvához kötözték, hogy a fejét ne tudja ökleléshez lehajtani, ha hirtelen megvadulna (Györffy I. é. n. /1934/b: 125; Nagy Czirok L. 1959: 150).

Az Alföld több vidékén előzték meg a gulyával, csordával a legelőt járó bika vadulását *szemellenzővel*, *szemfedővel*. Olykor zsákdarabot, máskor pedig egy szegletes, széles deszkát (*tábla, előte*) kötözték a szarvára úgy, hogy a homlokán feküdjön. Ezáltal az állat a lába elé látott, s legelni is tudott, de támadni nem volt kedve. A nekiszilajodott bikát úgy fékeztek meg, hogy hátulról kötélhurkot vetettek a tökire, s erősen megrántották (Tálasai I. 1936b: 80). Mindamellettt így is előfordult, hogy a bika felöklelte, megtaposta az eléje kerülő embert, ezzel a halálát okozta vagy egész életére nyomorékká tette.

Szilaj gulyákban a *folyatás* (vemhesítés) szabadon történt. Félszilaj gulyák, tehén-csordák esetében szintén a legelőn esett meg a fedeztetés, amíg a bikák is kijárhattak a legelőre. A bikák együtt legeltetése a csordával tájanként eltérő időpontban szűnt meg. Az abaúji Hegyközben az 1930-as évekig, a Barkóság falvaiban az 1950-es évek közepéig járhattak a bikák a csordával, de a Dunántúl sok vidékén már a század elején elkülönítették és istállóban tartották azokat. A csordás híradással volt a gazdának tehenc *futosásáról*, vemhesítéséről, s a hírért legalább egy kupica pálinka, meg

18. térkép. A szarvasmarhatartás körzeti Magyarországon

néhány – dohányra szánt – krajcár járt neki (Tálas I. 1936b: 84; Paládi-Kovács A. 1982a: 43; Petercsák T. 1983: 75).

Az 1880–1890-es évektől a Dunántúlon, majd az 1910–1920-as évek után az Alföldön és az északkeleti peremvidéken is terjedt már a kézből való fedeztetés. Ahol több bikát tartottak, ott a gazdák választhattak közülük fajta és szín alapján. A *fohlyatás* a bikaistálló melletti udvaron vagy a közeli *Bikaréten* történt. Változást a fedeztetés módjában is a fajtaváltás és a tartásmód megváltozása, az istállózó tartás elterjedése hozott. A tájak, falvak közötti fáziseltérések jórészt ezzel magyarázhatók. Bodrogeközben az első világháború után terjedt el, hogy a bikát egész évben istállózták és nem engedték a legelő csorda közé (Bodó S. 1992: 110).

A szilaj gulyában tartott tehének ellése emberi segítség nélkül történt. A borjazó tehén a gulyaállástól távolabb húzódott és magányosan ellett meg. Nem tűrt segítséget és nem is engedett senkit sem a közelébe (Tálas I. 1936b: 85; Takáts Gy. 1986: 81). Ellés közeledtekor a gazda már nem engedte ki a legelőre. Ritkán, de mégis előfordult, hogy a legelőn ellett meg egy-egy tehén. Készülődvén a borjazásra a gazda az istállóban friss szalmával vastag almot készített tehene alá. Amikor az ellés megkezdődött, a borjú két első lábára kötélből hurkot vetett, s annál fogva húzta a borjút, amikor a tehén is nyomta kifelé. (A tehén ivarnyílásának a népnyelvben *me-gye*, *péra*, méhlepényének *pokla* a neve.) Ellés után a tehén hamar feláll, borját lenyalja. Aztán még 5–6 napig nem hajtják ki az istállóból (Zólyomi J. 1989: 199).

A borjúnevelés rideg gulyákban a tehenekre volt hagyva, s a tehén fejésével, a borjak elválasztásával keveset törődtek. Rideg marháknál addig szopta a borjú az anyját, míg csak a teje el nem apadt. A szürke magyar marhafajtánál ez három hónappal az újabb ellés előtt következett be (Tálas I. 1936b: 85). Istállózó tartásmód esetén a borjú szoptatása 10 hétig tartott. Akkor könnyörtelenül elválasztották a borjút, azaz nem hagyták tovább szopni, és anyjával együtt kihajtották a legelőre. Választásig a borjút az anyja mellett, esetleg a sarokban elrekesztett – lécből, deszkából készült – *kotricban*, *ketrecben*, *kutricában* tartották. Etetéskor a jászolhoz kötötték az anyja mellé, hogy mielőbb „megtanuljon enni”. A háromhetes borjút sok vidéken már sós korpával „kínálgatták”, öt-hat hét után pedig szénázgatni szokott.

Legelőn több módja volt annak, hogy a borjút megakadályozzák a szopásban. Főként az alföldi legelőkön, tanyaszéleken ismeretes a *borjúcövek*. Ehhez a gulyás-kunyhó vagy a tanya közelében levert karóhoz szokták a borjút kikötni a fejés idejére. A Kiskunságban a cserény mellett több *borjúkaró* is állt. A kikötésnél célravezetőbb volt a borjú orrára, szája elé felkötni valamilyen szopásgátló eszközt. Ezek a tárgyak a borjút nem – vagy csak kevésbé – akadályozták a legelésben, de meggátolták a szopásban. Ennek az eszközcsoportnak formai tekintetben legalább három nagyobb osztálya különíthető el.

a) Legelterjedtebb a sündisznóbőrrel vagy kiálló hegyes szögekkel kivert bőrv, amit *borjúkantár*, *orradzó*, *szúróskantár*, *szegepalóka*, *vaslibick* és más efféle neven ismert népünk. A borjú orrára kötözött szúró eszköz sértette a tehenet. Elrúgta magától a borját, ha az szopási szándékkal közeledett hozzá. Ezt az eszközt használták Erdélyben, a Székelyföldön és az északi magyar népterületen is (Vámszer G. 1977: 154). Távolabb tekintve látható, hogy Európa-szerte elterjedt, sőt azon túl is, ahol csak a szarvasmarhatartás meghonosodott (Gunda B. 1938b; Szabó M. 1955:

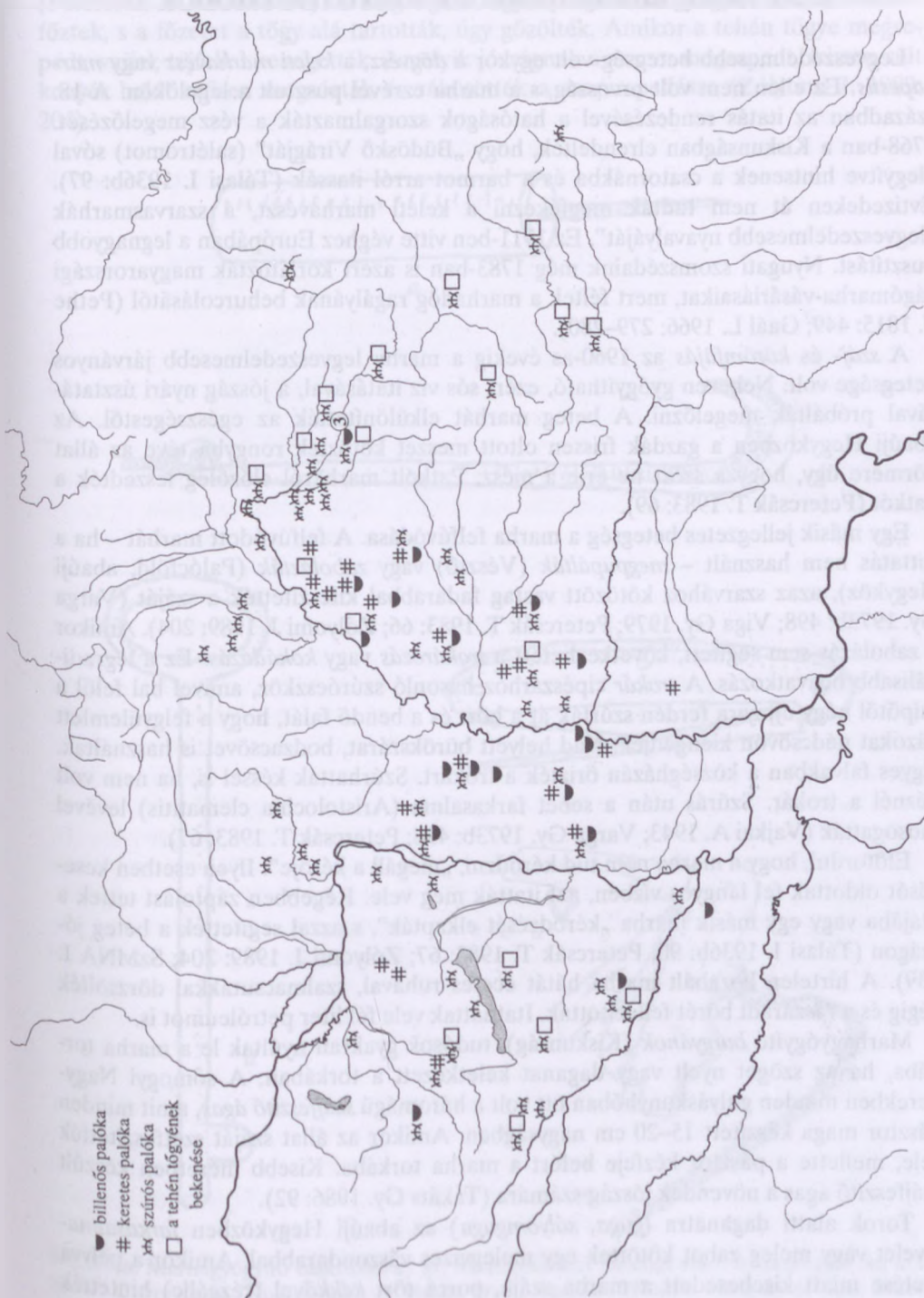
150–155). Ősi formája a sündisznóbőrből készült *borjúkantár*, amit már a Vergilius korában élt rómaiak is használtak.

b) A másik csoportba tartozik a borjú orrára szúrt hegyes pálca, illetve az orrára húzott hegyes fakeret, melyet hegyes pálcákból szerkesztenek. Lehet négyzet, téglalap alakú, s többnyire szíjjal, zsineggel kötötték fel a borjú orrára. A *kaloda*, *szűrő*, *fakantár* elnevezésű keretes szopásgátló ugyancsak fájdalmat okozott a tehennek, s az elrúgta magától szopni próbáló borját (*rúgott bornyú*). Ezt az eszközt főként az Alföld és Észak-Dunántúl pásztorai, marhatartói, gazdái ismerték. Dániában, Svédországban önszopó tehenekre alkalmazták. Megtalálták az eszköz párhuzamait távoli nomád török népeknél is (kirgiz, jakut).

c) A harmadik csoportba tartoznak az ún. *billenős palókák* (*pala*, *libic*, *lapocka*). Ezt a tenyérnyi nagyságú deszkalapot a felső két sarkán faragással kialakított facsapnál fogva akasztják a jószág orrába. Amikor a borjú szopáshoz emeli a fejét, a deszkalap eltakarja a száját, nem tud szopni, s az eszköz a tehenet sem szúrja meg. A billenős palóka a borjút a legelésben nem akadályozza meg, mert hátrálva azért képes legelni. Ezt az eszköztípust főként az Alföldön használták, a Dunántúlon csupán szórványosan fordult elő (például Baranya, Somogy, Vas megye). Analógiái megtalálhatók a sztyeppe legtöbb pásztornépénél (baskír, kalmük, mongol), de Európában korlátozott, behatárolt az elterjedtsége. Megfigyelték Dél-Franciaországban és az Ibériai-félszigeten. A tárgy magyar népi nevei belső szóalkotással keletkeztek, s a tárgytörténethez kevés fogódzót nyújtanak. A *palóka*, *libicke* szó a billegő, fityegő mozgásra utal (Bátky Zs. 1935: 219–221; Krüger, F. 1935; Gunda B. 1938b; Szabó M. 1955: 134–136; Nagy Czirok L. 1959: 174).

A bikaborjak ivartalanítása az 1940-es évekig többnyire a pásztorok dolga volt, azóta állatorvosra bízák. Módozatai közül a szláv népeknél gyakori kitörés (Moszyński, K. 1929: I. 124. §) a 20. század elején már ismeretlen, s az *elkötés* is csak szórványosan, főképp Erdélyben és Moldvában fordult elő (MNA II. 124. térkép). Egyéves kora előtt a bikaborjat ritkán herélték. Hagyományosan ezt is nagypénteken intézték, de a szarvasmarhát nem bilincselték meg, s nem döntötték le a földre mütét előtt, mint a lovat (Andrásfalvy B. 1975: 370; Zólyomi J. 1989: 201). Palócföldön a bikaborjút nekinyomták az istálló falának, s két ember a borjú fejét, fülét markolta erősen. A herék kimetszését végző specialista éles bicskával dolgozott. A sebet vizes ruhával borogatták, disznózsírral kengették, csíptetőt nem használtak.

Sok vidéken vándor herélők végezték a bikaborjak ivartalanítását. Tokaj-Hegyaljára és a Bodroghözbe az abaúji Hegyközben élő pásztorok, szakértő emberek jártak el az első világháború előtt. A hegyközi falvakat ősszel és tavasszal még a két világháború közötti években is járta e célból néhány utolsó hírmondójuk. Morva-Flach vidéken az ottani híres vándorherélők bikaheréléssel is foglalkoztak. Ők főként a Kisalföld és a Dunántúl magyar falvaiba jutottak el az első világháborút megelőző évtizedekben (Sípos I. 1968: 79; Bodó S. 1992: 84; Petercsák T. 1983: 78).

19. térkép. A palókatípusok elterjedése a Kárpát-medencében

SZARVASMARHA-BETEGSÉGEK, NÉPI GYÓGYMÓDOK

Legveszedelmesebb betegség volt egykor a *dögvész*, a *keleti marhavész* vagy *marhapestis*. Ez ellen nem volt orvosság, s a marha ezrével pusztult a legelőkön. A 18. században az itatás rendezésével a hatóságok szorgalmazták a vész megelőzését. 1768-ban a Kiskunságban elrendelték, hogy „Büdöskő Virágját” (salétromot) sóval elegyítve hintsenek a csatornába és a barmot arról itassák (Tálas I. 1936b: 97). Évtizedeken át nem tudták megfékezni a keleti marhavészt, a szarvasmarhák „legveszedelmesebb nyavalyáját”. Ez 1711-ben vitte véghez Európában a legnagyobb pusztítást. Nyugati szomszédaink még 1783-ban is azért korlátozták magyarországi vágómarha-vásárlásaikat, mert féltek a marhadög ragályának behurcolásától (Pethe F. 1815: 449; Gaál L. 1966: 279–280).

A *száj- és körömfájás* az 1960-as évekig a marha legveszedelmesebb járványos betegsége volt. Nehezen gyógyítható, ezért sós víz itatásával, a jószág nyári úsztatásával próbálták megelőzni. A beteg marhát elkülönítették az egészségestől. Az abaúji Hegyközben a gazdák frissen oltott meszet kötözték rongyba téve az állat körmére úgy, hogy a szőrt ne érje a mész. Patkolt marháról előzőleg leszedték a patkót (Petercsák T. 1983: 69).

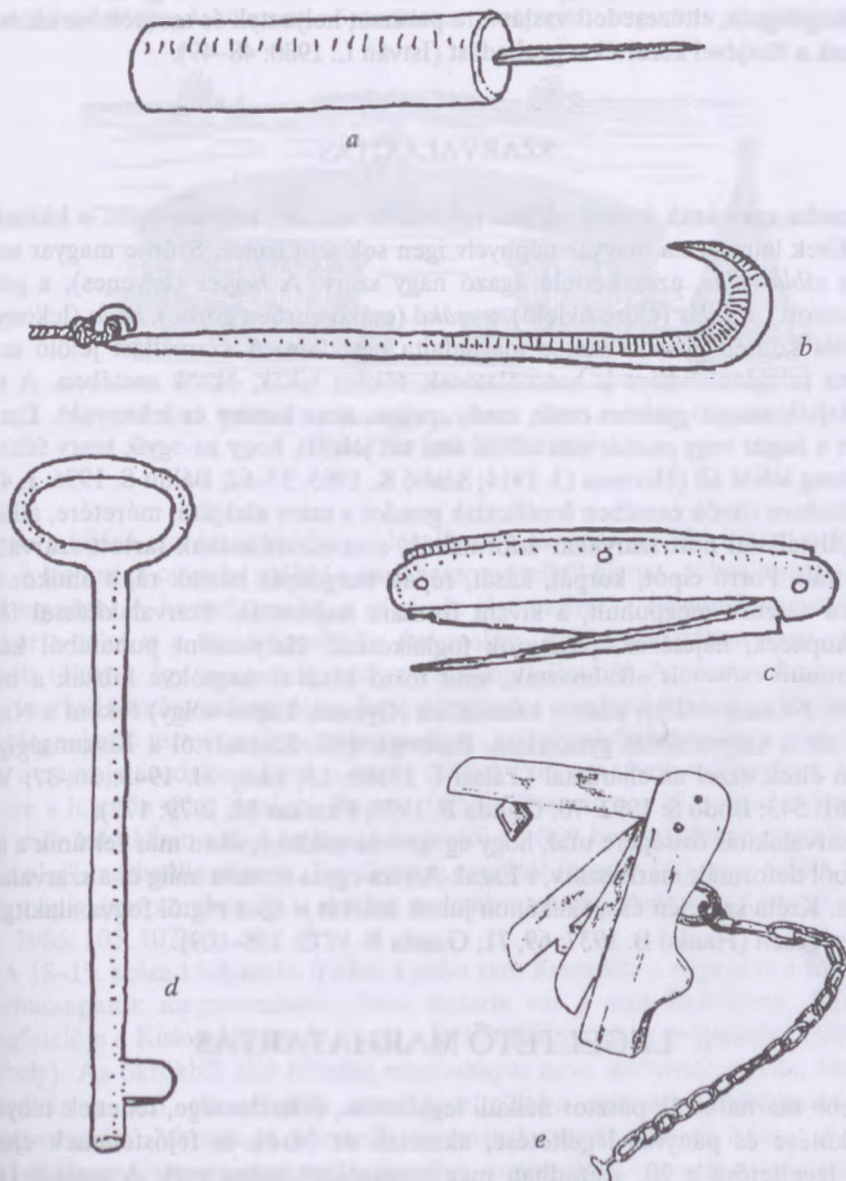
Egy másik jellegzetes betegség a marha felfúvódása. A felfúvódott marhát – ha a futtatás nem használt – *megpupálták* (Vésztfő) vagy *zabolázták* (Palócföld, abaúji Hegyköz), azaz szarvához kötözött vastag fadarabbal kifeszítették a száját (Varga Gy. 1973b: 498; Viga Gy. 1979; Petercsák T. 1983: 66; Zólyomi J. 1989: 204). Amikor a zabolázás sem segített, következhetett a *trokározás* vagy *kokádázás*. Ez a legradikálisabb beavatkozás. A *trokár* cipészárhoz hasonló szűrőeszköz, amivel bal felől a csípőtől négy ujjnyira ferdén szúrták át a bőrt és a bendő falát, hogy a felgyülemlett gázokat nádcsőven kiengedjék. Nád helyett bürökszárat, bodzacsövet is használtak. Egyes falvakban a községházán őrizték a trokárt. Szűrhattak késsel is, ha nem volt kéznél a trokár. Szűrés után a sebet farkasalma (*Aristolochia clematitis*) levélével mosogatták (Vajkai A. 1943; Varga Gy. 1973b: 498; Petercsák T. 1983: 67).

Előfordul, hogy a marha nem tud kérődzni, „megáll a kérője”. Ilyen esetben keserűsót oldottak fel langyos vízben, azt itatták meg vele. Régebben záptojást tettek a szájába vagy egy másik marha „kérődzését elkapták”, s azzal segítettek a beteg jószágban (Tálas I. 1936b: 96; Petercsák T. 1983: 67; Zólyomi J. 1989: 204; SzMNA I. 139). A hirtelen bezabált marha hátát ecetes ruhával, szalmacsutakkal dörzsölték végig és a rászáradt bőrét fellazították. Itathattak vele fél liter petróleumot is.

Marhagyógyító *burgyánok* (Kiskunság), tudósok gyakran nyúltak le a marha torkába, ha az szöget nyelt vagy daganat keletkezett a torkában. A somogyi Nagyberekben minden gulyáskunyhóban ott volt a háromágú *szájfeszítő ágas*, amit minden pásztor maga készített 15–20 cm nagyságban. Amikor az állat száját szétfeszítették vele, mellette a pásztor kézfeje befért a marha torkába. Kisebb méretben készült szájfeszítő ágas a növendék jószág számára (Takáts Gy. 1986: 92).

Torok alatti daganatra (*guga*, *sólyomguga*) az abaúji Hegyközben *farkasalma*-levelet vagy meleg zabot kötöttek egy melegvizes vászondarabbal. Amikor a pelyva etetése miatt kisebesedett a marha szája, porrá tört *kékkővel* (rézgálic) hintették meg a sebet vagy sóval dörzsöltgették, s egy ideig szüneteltették a pelyvactetést

(Petercsák T. 1983: 68–69). A megdagadt tőgyet *párgolással* gyógyították. Szénaport főztek, s a főzetet a tőgy alá tartották, úgy gőzölték. Amikor a tehén tőgye megrepedt, vajjal, tejjel kengették. Amelyik jószágnak a szarva megrepedt, frissen sült kenyér belét erősen megsózták és rákötötték a szarvrepedésre (Zólyomi J. 1989: 204).

142. ábra. Marhagyógyító eszközök: a) ár, Mezőköbölkút (Kolozs vm.); b) marhaköröm hornyoló, Györgyfalva (Kolozs vm.); c) bicska árral, Apahida (Kolozs vm.); d) érvágó, Mezőköbölkút (Kolozs vm.); e) érvágó kés (1900 körül), Szentés (Csongrád vm.)

A beteg marhához az 1960-as évekig hívtak messzi földön elhíresedett népi állatgyógyítókat. Ezek többnyire öreg pásztorok voltak, s a legtöbb faluban akadt néhány tapasztalt idős gazda is, akiktől tanácsot kérhettek. Hiedelmek inkább a tej „elviteléhez”, visszaszerzéséhez kapcsolódtak, mint a gyógy módokhoz. A 19. században azonban még előfordult, hogy a marha étvágytalanságát *igézésre* vezették vissza és szenes vízzel, ráolvasással gyógyították. Később is volt rá eset, hogy amikor a tehén tőgye megdagadt, eltüzesedett vaslapátra parazsat helyeztek és szentelt barkát tettek rá, annak a füstjével kezelték a gyulladást (István L. 1980: 48–49).

SZARVALAKÍTÁS

A marha szarvának mérete, állása fajtánként változó, s fajtán belül is különböző lehet. Ezek leírására a magyar népnyelv igen sok szót ismer. Szürke magyar marha díszre a *táblásvillás*, azaz kétfelé ágazó nagy szarv. A *hegyes* (egyenes), a *göndör* (csavarodott), a *villás* (előre öklelő), a *csákó* (csákószerűen görbe), *kajla* (lekonyuló) szarvállás szintén gyakori volt e marhafajta egyedein. A szarvállást jelölő szavak gyakorta tulajdonnévként is használatosak, főként bikák, ökrök esetében. A tarka marhafajták szarva gyakran *csula*, *csuli*, *csuliga*, azaz kicsiny és lekonyuló. Ezeknél gyakori a *bugás* vagy *puskás* szarvállás, ami azt jelenti, hogy az egyik szarv felfelé, a másik meg lefelé áll (Herman O. 1914; Szabó K. 1965: 57–62; Bálint S. 1976: I. 471).

Különösen ökrök esetében fordítottak gondot a szarv alakjára, méretére, állására. A szabálytalanul nőtt szarvakat átformálták, s az esztétikusnak tartott szarvállásra alakították. Forró cipót, korpát, kását, répát, burgonyát húztak rá, s amikor a hő hatására a szaru megpuhult, a kívánt formára hajlították. Szarvalakítással főként marhakupecsek, hajcsárok, pásztorok foglalkoztak. Helyenként puhafából készült szarvidomító csövet is alkalmaztak, amit forró kásával megtöltve húztak a marha szarvára. Néhány erdélyi adaton túlmenően (Gyimes, Lápos-völgy) főként a Nagyalföldön élt a szarvalakítás gyakorlata. Bodrogtől, Szatmártól a Kiskunságig sok vidéken éltek ezzel az eljárással (Tálas I. 1936b: 13; Luby M. 1943: 36–37; Varga Gy. 1961: 543; Bodó S. 1992: 70; Gunda B. 1973; Fazekas M. 1979: 172).

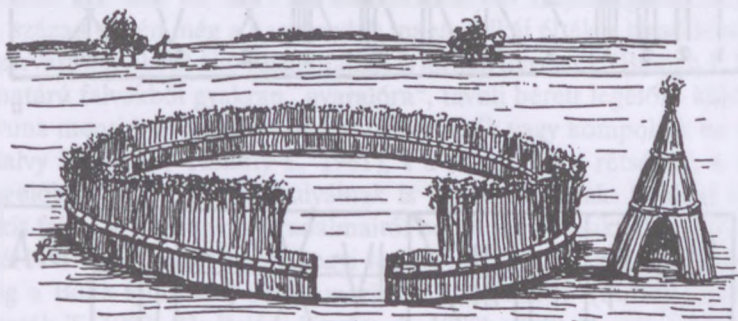
A szarvalakítás ősiségére utal, hogy egyiptomi sziklaképeken már feltűnik a kultikus okból deformált marhaszarv, s Észak-Afrika egyes részein máig él a szarvalakítás szokása. Kréta szigetén és a Balkánon juhok szarvát is igen régtől fogva alakítgatják mesterségesen (Hankó B. 1937: 69, 71; Gunda B. 1973: 108–109).

LEGELTETŐ MARHATARTÁS

Kisebb marhafalkák pásztor nélküli legeltetése, őrizetlensége, tehének tanya közeli kikötése és pányvás legeltetése, akárcsak az ökrök és fejőstehenek éjszakai egyéni legeltetése a 20. században még megszokott dolog volt. A családi (nagycsaládi) pásztorokodásról, a családtagok (főként serdülő fiúk és nőtlen legények) marhaőrző szerepéről megemlékeznek a 18–19. századi elbeszélő források. Berzsenyi Dániel és mások is kárhoztatták ezt a gyakorlatot (vö. Andrásfalvy B. 1975: 360–

365). A Dunántúl és Erdély egyes részein még a 18–19. században is a hatóságoknak kellett szorgalmazniuk a legeltetés és őrzés helyi szabályozását. Jóllehet hazánkban a kollektív legeltetés, a „falunyáj” intézménye már a késő középkor folyamán elterjedt.

Magyarországon a legeltető marhatartás a legutóbbi időkig főként nyájszervezetben, pásztori felügyelet mellett történt. Élesen elvált egymástól a közeli legelőre naponta kihajtott marhacsapatok és a tavasztól őszig a távoli legelőn élő marhaállomány tartásmódja. A központi népterületen a népnyelv szigorúan megkülönbözteti a

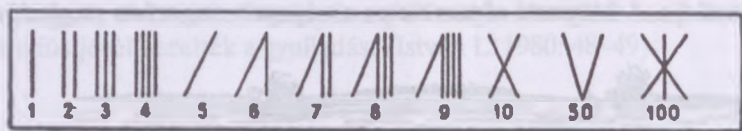

143. ábra. Nádkarám (*haráng*) gulyának (1930-as évek), Orgovány (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.)

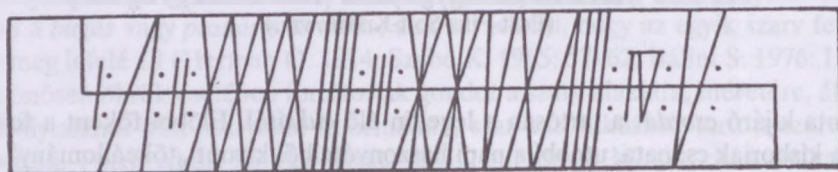
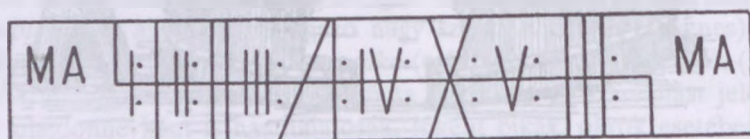
naponta kijáró *csordát* a tartósan a legelőn élő *gulyától*. Előbbi főként a fejőstehe- nek, a kisborjak csapata, utóbbi a napi haszonvételből kivont „tőkeállomány” szervezeti egysége. A heverő marha, a vágó- és járómarha az esztendő nagyobb részét, olykor a telet is a távoli legelőkön, havasokon, alföldi pusztákon vagy erdőségek között töltötte. Így ment ez hosszú századokon keresztül. A pásztorok gondjára bízott marhaállomány jellemzésére őszi, téli ellátása alapján a „rideg”, a jószág ember- től idegenkedő természetét tekintve pedig a „szilaj” jelzőt használta a nép, s nyomá- ban a néprajzi irodalom. Ezek a jelzők főként a telet is távoli szállásokon, *telelőkön*, illetve a legelőn töltő jószágra illettek. Mindig létezett, s a 19. század második felé- ben már túlsúlyban volt a tavaszi kihajtástól az őszi beszorulásig a legelőn élő ún. „félszilaj” marhaállomány is. Ezt György napjától (április 24.) vagy május 1-től Mi- hály-napig (szeptember 29.), esetleg november elejéig tartották a legelőn (Takáts Gy. 1986: 105, 107).

A 18–19. század folyamán főként a *gulya* szót használta a népnyelv a legelőn háló marhacsapatok megnevezésére. Nem ismerik ezt a szót Erdélyben, Moldvában. Megfelelője a Kiskunságban és itt-ott a Dél-Alföldön a *barom* (például Hódmezővászárhely). Az ökrökből álló félszilaj marhacsapat neve többnyire *csorda*, *ökröcsorda*. Mindhárom szó etimológiája tanulságos. *Gulya* szavunk elsődleges jelentése ’szarvasmarha’ lehetett, s felmerült kaukázusi származásának ötlete. A Bodrog- közben használatos *gulyacsapat*, *falkagulya*, *csapatgulya* elnevezés alátámasztja a szó elsődleges jelentésére vonatkozó feltevést (Bodó S. 1992: 70–71). Honfoglalás előtti ótörök jövevényszó a *barom*, mely szintén kettős jelentést hordoz (TESz I. 254). *Csorda* szavunk szláv eredetű, s később még foglalkozunk vele.

Az alföldi mezővárosok gulyái a 18–19. században hatalmas méretűek voltak. Debrecen cívis gazdái időnként 10–12 gulyát szerveztek, s egy-egy gulyában 1000 marhánál kevesebb nem volt. Kiskunhalas gazdái az 1760–1770-es években 9 *barom*-ban járatták a 14 ezres tőkeállományt. Az 1200–1600 jószágból álló gulyákat, barmokat egy-egy számadó irányításával 7–8 bojtár őrizte (Nagy Czirok L. 1959: 34; Béres

a

b

c

144. ábra. Pásztorrovások: a) rovásszámok; b) kisrovások; c) nagyrovások (1920-as évek), Kiskunhalas (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.)

A. 1975: 169). Az *ökör*csordák létszáma általában kisebb volt, a Nagykunságban 500–700 jószágból állt, falvakban még kevesebb ökör kellett hozzá. Főként a nagy marhaállománnyal rendelkező települések szerveztek gulyákat a jószág korára, állapotára való tekintettel (*szűzgulya*, *kisgulya*, *üszőgulya* mint bika nélkül járó csapat, továbbá a fias tehének bikával járó csapata az *anyagulya* vagy *nagy gulya*, s volt még *tinógulya* is 2–3 éves ökörtinókból). A kisebb települések legfeljebb egy-egy gulyát tudtak kiállítani, s abban összezsapták az üszöket a tehennel, s az ökörtinókkal (Ecsedi I. 1914; Tálasi I. 1936b: 15; 1977: 195; Bencsik J. 1974: 37; Bellon T. 1996b: 189).

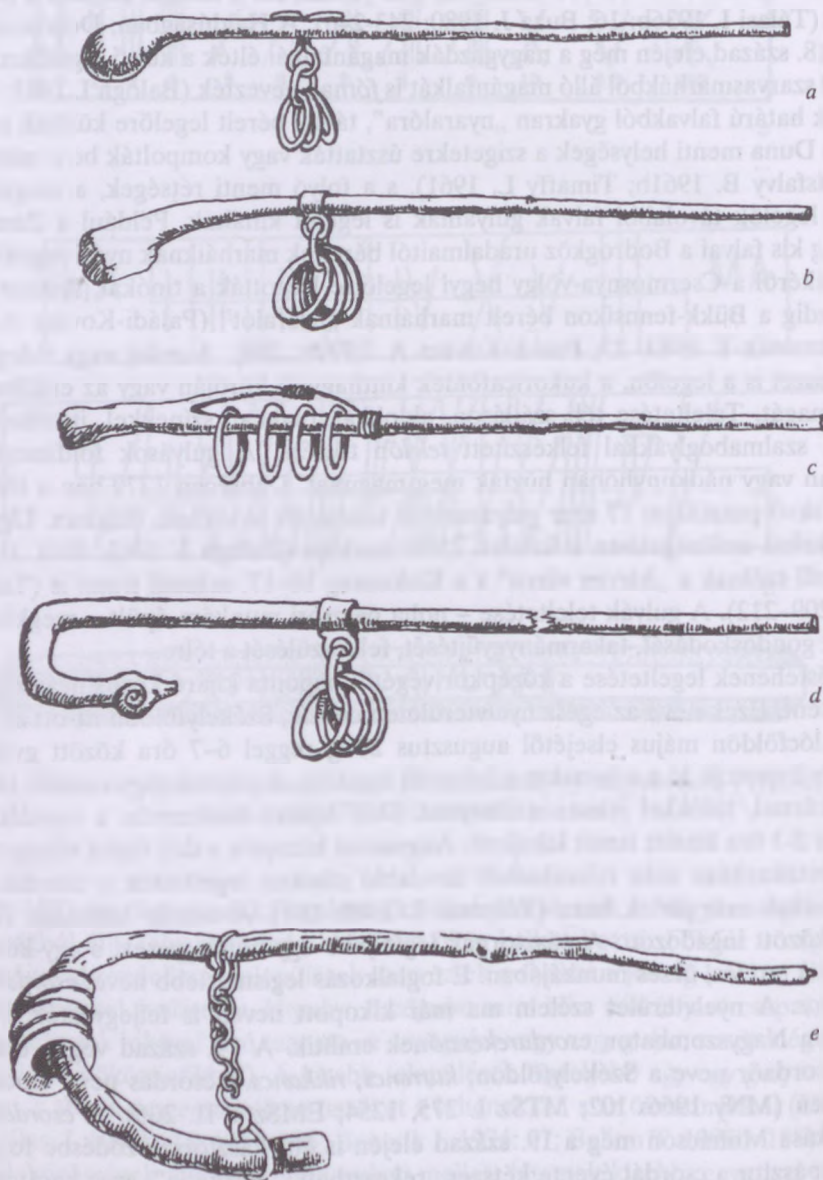
Gazdaközösségek nagy létszámú gulyái mellett léteztek kisebb, egyetlen tulajdonos marháit magukba foglaló szervezeti formák is. A dunántúli uradalmak fejős teheneit a *csirás* őrizte; a gulyások *fókának* (falkának) nevezett marhacapatokra

felügyeltek. Felföldi, alföldi uradalmakban *majoros*nak hívták a tehenek őrzőjét, gondozóját. A somogyi Nagy-Berekben külön volt *anyafóka*, *borjúfóka*, *tinó-* és *üszőfóka*, s több helyütt *göbőlyfókában* hizlalták a kimustrált jószágot (MTSz I. 329, 1387; Takáts Gy. 1986: 105). Sok alföldi mezőváros határában – például a Kiskunságban – külön gulyákban őrizték a tehetősebb gazdák marhaállományát. Ezeknek a kisebb csoportoknak az őrzője volt a *kurta gulyás*, akit a nagygazda fogadott fel. A gazdag-paraszti marhatartás a 16–17. században már jórészt ezt a módját követte a pásztortalának (Tálas I. 1936b: 16; Buza J. 1980: 243–246). A Hajdúságban, Debrecen vidékén a 18. század elején még a nagygazdák magánfalkái élték a külső legelőket. Ott a heverő szarvasmarhákból álló magánfalkát is *fótnak* nevezték (Balogh I. 1943: 101).

Szűk határú falvakból gyakran „nyaralóra”, távoli bérelt legelőre küldték el a gulyát. A Duna menti helységek a szigetekre úsztatták vagy kompolták be a marháikat (Andrásfalvy B. 1961b; Timaffy L. 1961), s a folyó menti rétségek, a magashegyi, havasi legelők távolabbi falvak gulyáinak is legelőt kínáltak. Például a Zempléni-hegység kis falvai a Bodroghöz uradalmaitól béreltek marháiknak nyári legelőt, Torna vidékéről a Csermosnya-völgy hegyi legelőire hajtották a tinókat, számos barkó falu pedig a Bükk-fennsíkon bérelt marháinak „nyaralót” (Paládi-Kovács A. 1965: 46; Petercsák T. 1983: 23; Paládi-Kovács A. 1999b: 290). A szilaj vagy rideg gulya késő ősszel is a legelőn, a kukoricaföldek kinthagyott kóróján vagy az erdőben tengette magát. Telettetése téli szálláson, aklokkal, ólakkal, színekkel, itatóhellyel és széna-, szalmaboglyákkal felkészített *telelőn* történt. A gulyások földkunyhóban, putriban vagy nádkunyhóban húzták meg magukat. Debrecen 1770-ben a tőle nyugatra fekvő pusztákon 17 ezer gulyamarhát telettetett aklokban, ólakban. Ugyanakkor a keleti erdőségekben is kitelelt 2500 marhája (Balogh I. 1943: 104). Hasonló *telelőkről* szólnak a „három város” s a Kiskunság 16–17. századi iratai is (Takáts S. 1961: 209–212). A gulyák telettetése – noha pásztori munkára épült – megkívánta a gazdák gondoskodását, takarmánygyűjtését, felkészülését a télre.

Fejőstehenek legeltetése a középkor végétől naponta kijáró közös nyájszervezésel történt. Ezek neve az egész nyelvterületen *csorda*, Székelyföldön itt-ott *csordase-reg*. Palócföldön május elsejétől augusztus 20-ig reggel 6–7 óra között gyűjtötték össze és hajtották ki a teheneket a faluszéli legelőre. A *pásztor* vagy *csordás* többnyire rézkürttel, tülökkel jelezte a kihajtást. Déli fejsre hazaterelte a csordát, majd délután 2–3 óra között ismét kihajtott. Augusztus közepén a déli fejest elhagyták, s a sarjú betakarítása után felszabadult távolabbi réteken legeltették a csordát. Attól kezdve csak este jártak haza (Zólyomi J. 1989: 184). A csorda létszáma 100–300 darab között ingadozott. A pásztornak legfeljebb egy bojtárgyerek, s egy-két kutya segített a terelés, őrzés munkájában. E foglalkozás legismertebb neve: *csordás*, *csordapásztor*. A nyelvterület szélein ma már kikopott neveit is feljegyezték. Például 1565-ben Nagyszombaton *csordarekesztőnek* említik. A 19. század végén *csatás* az éjjeli csordaőr neve a Székelyföldön; *kurrencs*, *rikkancs* a csordás neve Göcsejben, Hetésben (MNY 1966: 102; MTSz I. 275, 1254; EMSzT II. 206). A *csordarekesztés* szokása Mohácson még a 19. század elején is élt. Pásztorszerződésbe foglalták, hogy a pásztort a csordát évente kétszer „rekesztheti”, „zárhatja”, azaz karámba zárhatja, s onnan darabonként 3 krajcár ellenében eresztheti ki (Andrásfalvy B. 1975: 367–368).

A *csorda* a magyarban szláv jövevényt szó, eredeti jelentése a közös „falunyáj” sorban haladó összeszedésére, illetve a gazdák általi sorban őrzésére, majd a felfogadott nőtlen *csordás* sorkosztjára utal. Családos pásztor a falu szélén épült *csordásház*ban lakott, közel a *bikaistálló*hoz, s a felesége kosztolta. Nőtlen pásztor az 1950–1960-as évekig sorkosztot kapott a barkóknál, az abaúji Hegyközben, s itt-ott talán még másutt is (Paládi-Kovács A. 1965: 28; Petercsák T. 1983: 40).

145. ábra. Marhapásztorok csörgősbotjai: *a–d*) Kisalföld (1950-es évek);
e) Szepesség (1900 körül)

Nagyobb községek, mezővárosok több csordát is tartottak. Ezeket településrészenként vagy a feudális kori jogállás szerint elkülönülten (nemesi közbirtokosság, úrbéresek, zsellérek) szervezték meg. Kis falvakban, nagyobb pusztákon, majorokon legfeljebb egyetlen csordát tudtak kiállítani, s gulyát nem tartottak. Ott a csordára hajtották ki a tinókat, ökröket is, együtt a tehenekkel.

Csordást legtöbb helyen egész esztendőre, újévtől újévig fogadtak. Téli feladata volt a bika gondozása, etetése, almozása. Az 1930–1940-es évektől a „fogyó legelő-kön”, az osztódó parasztbirtokon mind több volt az egyenlenség, s a csordást is csak tavasztól ősziig fogadták meg. Igazi pásztorok ezt ritkán vállalták. Helyükbe gyakorta kerültek szedett-vedett emberek, fogyatékosok, a pásztori hagyományokat nem ismerő cigányok (Luby M. 1943b: 59–61).

A csordás családjával együtt sokkal inkább benne élt a falu társadalmában, mint a távoli legelőket járó *gulyások*, *baromőrök*. A szerződésben meghatározott béren és a tavaszi első kihajtáskor járó adományokon kívül (liszt, tojás) legtöbb vidéken szokásban volt a csordapásztorok megajándékozása nagyobb egyházi ünnepek és a cséplés alkalmával. Az abaúji Hegyközben, a Bódva-völgyben – s az ország más tája-in is – pünkösd napján reggeli kihajtáskor *lángost*, *bélest* kapott a csordás, amit felesége gyűjtött össze a házaktól. Karácsonykor kántálással, újévben koledálással gyűjtötték az adományokat (Petercsák T. 1983: 37–38; Paládi-Kovács A. 1999b: 291).

Gulyaállás. A félszilaj, azaz tavasztól ősziig kint háló gulya számára a 19–20. század fordulóján a legtöbb vidéken még fedetlen karámot sem építettek. Tolnában, Baranyában a Duna mentében mindenütt megvolt a gulyának, csordának a maga állása, de nem építettek sem korlátos aklokat, sem földaklokat (Andrásfalvy B. 1975: 368–369). Palócföldön, a Barkóságban, Gömörben és Abaújban sem volt mindenütt gulyakarám. Csak *szállás*, *állás* valamely erdőszélen, hagyásfás legelőn. Ugyanis a szarvasmarha néhány napon belül összeszokik és egy nagy fa alatt magától is „összeáll” estére (Paládi-Kovács A. 1982a: 43; Zólyomi J. 1989: 154). Az Alföldön szintén megszokott dolog volt, hogy a gulya *szabad álláson*, *szabad vackon* éjszaká-zott (SZMNA I/2. 97). Ennek helyét ősszel gyakran változtatták, hogy a marha minél több területet *telkesítsen*.

Hagyományos építmény a tövises ágakból készült, kerek alaprajzú *kosár*. Eredeti formájában legtovább Erdélyben, Moldvában és a Felső-Tisza vidékén maradt meg. Erre mutat az MNA 165. sz. térképe. A beregi Tiszaháton még az 1960-as években is látható volt a legelőn tuskés gallyakból készült *marhakosár*. Az Ormánságban *tüsök-akó* volt a neve, s az 1960-as években még használták. Erdély sok vidékén román kölcsönszóval *sztairnak*, *tövissztairnak*, a Kiskunságban középkori szláv jövevényszóval *tanóroknak* nevezték. Kalotaszegen a kint háló bivalycsorda karámja, a *kocsirló* vagy *kosár* mintegy fél hold (1/4 ha) kiterjedésű kör alakú terület, töviskerttel körülvéve (Tálas I. 1936b: 113–116; Imreh I. 1973: 196, Paládi-Kovács A. 1979a: 120–121; Kós K. 1979: 229).

A somogyi Nagy-Berekben a gulyaállás négyszögletre épült fedetlen karám, nagy kapuval, rudakból készült korláttal. *Anyafóka* számára a nyári szálláson is emeltek északi oldalon egy sással, náddal fedett féltetőt (Takáts Gy. 1986: 84). A Bodrogközben a „nyaraló” gulyát éjszakára náddal fedett karámba terelték. Az abaúji Hegyköz pásztorai otthon is *karámba*, *akolba* zárták a gulyát (Petercsák T. 1983: 22–23).

Palócföldön az új karámot április elején építették, a fát a közbirtokosság vagy az uraság erdejéről vette a legeltetési társulat. A fa, a fuvar és az építkezés költségeit arányosan felosztották a marhatartó gazdák között (Zólyomi J. 1989: 153).

A gulyások kunyhója úgy volt elhelyezve, hogy a szája ránézett a karámra, s a pásztorok fektükben is szemmel tarthatták a jószágot. Az Alföldön kerek nádkunyhót, kontyos kunyhót, más tájakon félig földbe mélyített, s gyakran gyeptéglával fedett *gunyhót*, *kolibát* építettek a gulyások maguknak. Téli szállásokon a földbe mélyített *putri* tűzhellyel, priccsel egészült ki (Takáts Gy. 1986: 84, 88).

146. ábra. Kolomptípusok (1940-es évek): a) alföldi kolomp; b) csákvári kolomp; c) bánáti kolomp, Jolsva (Gömör és Kishont vm.); d) dohogó; e) delleng; f) csetreng, Kiskunság (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.)

Fátlan alföldi legelőkön a gulyaszálláson vaskos oszlopok álltak. A Kiskunságban és a Duna mentén a cserény előtt áll a *dörgölődőfa*, amihez a szarvasmarha hozzádörzsölheti a nyakát és az oldalát. Ehhez kötik ki a borjas teheneket, melyeket a gulyások reggel és este fejni szoktak. Hortobágyi gulyaállásokon látható a *koplaló*. Ez is fejőstehenek megkötésére szolgál. Két-három földbe ástott ágasból, oszlopból és a rájuk fektetett gerendából áll (Madarassy L. 1912: 52–53; Ecsedi I. 1914: 128; Andrásfalvy B. 1975: 369). Távolabb állnak a borjak, *borjúcövekek*hez kikötve a fejés ideje alatt. A szállás képét *őrfák*, *bitófák* egészítették ki, amelyekre felmászva jeleket adtak, illetve a pusztai mozgást kémlelték. Nádas-mocsaras vidéken is szükség volt

rájuk, mert csak ezekre felhágva látták meg, merre jár a marha a magas növényzet között (Takáts Gy. 1986: 114).

A jószág tulajdonjogát főként égetett tulajdonjegyekkel, a marha bőrébe sütött bélyegekkel igazolták. Lóra, marhára ugyanazt a családi és közigazgatási jelet tétette a gazda. A nyeles bélyegző (*billegvas, billegzővas, bilyogozó*) apáról fiúra öröklődött. A borjút is nagypéntek délelőtti bélyegezték meg, rendszerint egyéves korában. Régebben a tomporára nyomták a tüzes vasakat, utóbb a pofára, nyakra került az égetett jegy, mert a börgyárok érdekeit is tekintetbe vették. Fiatalabb borjút állva, öregebbet oldalára döntve, fektetve bélyegeztek. Bikaborjú esetében a herélést is elvégezték egy füst alatt. A borjú ledöntése kötéllel történt. Somogyban a bal első, Kiskunságban a bal hátsó lábára vetettek egy hurkot (Nagy Czirok L. 1959: 94; Takáts Gy. 1986: 105), s az oldalára döntötték, nem a hátára, mint a csikót. Ökörnek, hízó göbölynek, s néhol a kosnak a szarván is volt égetett jegye. Ennek kiskunsági neve *szarvbilleg* (Tálas I. 1936b: 63). Füljegyet szarvasmarhán a 18–19. században is ritkán alkalmaztak, de azért előfordult az 1910-es évekig. Bicskával hasították be, vágta ki pereméből egy kis részt vagy tüzes vaspálcával fúrták át (Imreh I. 1973: 214; Bencsik J. 1974: 40).

Az égetett tulajdonjegyek alkalmazását a 18–19. században a hatóságok is megkövetelték. Jelentősége a pusztai gulyatartásban nőtt meg, majd a belterjesedő, istállózó tartásmódban szűnt meg a 19–20. század fordulóján.

A gulyások az első világháborúig rovást készítettek, a megőrzésre átvett jószág számát *rováspálcán* rögzítették. A négyszögletesre faragott botocska oldalain bicskával metszették be a rovásjeleket. Tüzes árral égetett pontokkal jelölték rajta, hány esztendő a tinók egy-egy csoportja (Takáts Gy. 1986: 92).

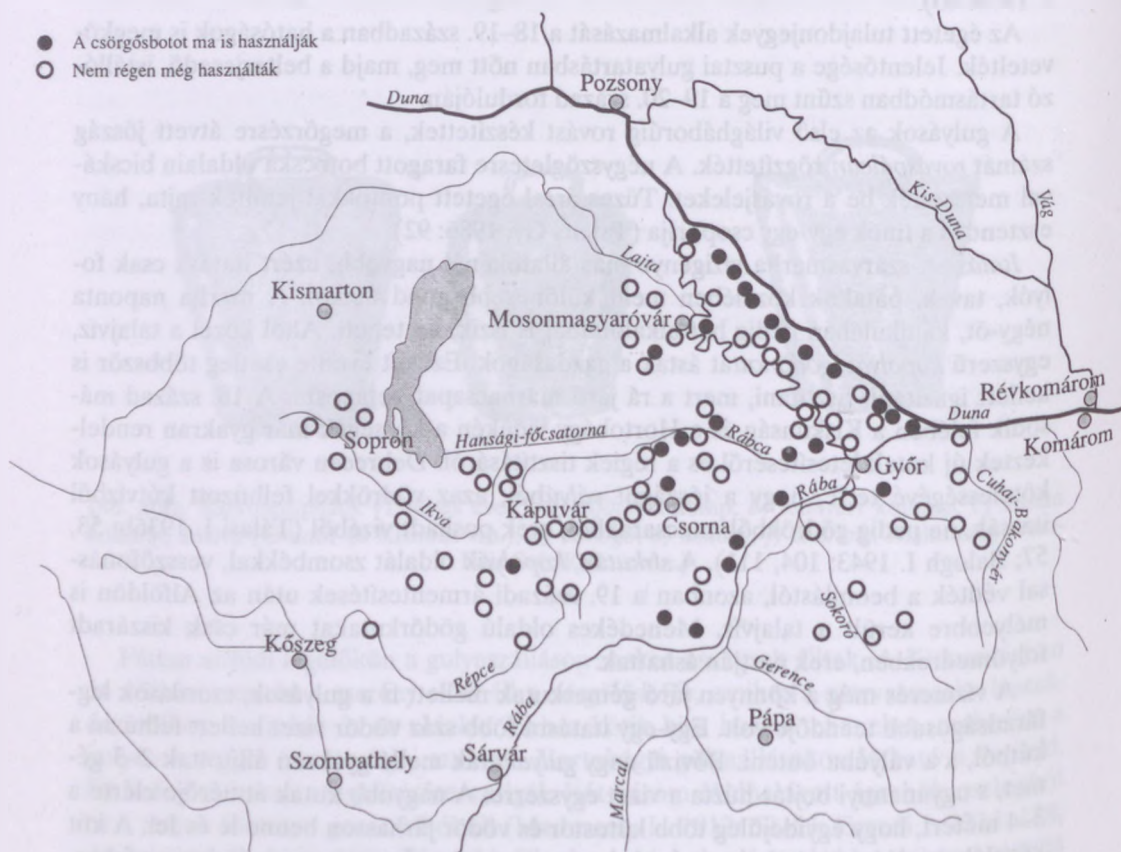
Itatás. A szarvasmarha vízigénye más állatokénál nagyobb, ezért itatása csak folyók, tavak, patakok közelében ment különösebb gond nélkül. A marha naponta négy-öt, kánikulában pedig hét alkalommal is iszik, ha teheti. Ahol közel a talajvíz, egyszerű *kopolyát, gödörkutat* ástak a gazdaságok. Ezeket évente esetleg többször is kellett igazítani, tisztítani, mert a rá járó marhacsapat betaposta. A 18. század második felében a Kiskunság és a Hortobágy vidékén a községek már gyakran rendelkeztek új kutak létesítéséről és a régiek tisztításáról. Debrecen városa is a gulyások kötelességévé tette, hogy a jószágot *vályúból*, azaz vödörrel felhúzott kútvízből itassák, ne pedig gödrökből, mocsarakból, erek poshadt vizéből (Tálas I. 1936b: 53, 57; Balogh I. 1943: 104, 111). A *sírkutak, kopolyák* oldalát zsombékkal, vesszőfonással védték a beomlástól, azonban a 19. századi ármentesítések után az Alföldön is mélyebbre került a talajvíz. Menedékes oldalú gödörkutakat már csak kiszáradt folyómedrekben, erek partján áshattak.

A vízmerés még a könnyen járó gémeskutak mellett is a gulyások, csordások legfáradtságosabb teendője volt. Egy-egy itatásra több száz vödör vizet kellett felhúzni a kútból, s a vályúba önteni. Bővizű nagy *gulyakutak* mellé gyakran állítottak 2–3 gémet, s ugyanannyi bojtár húzta a vizet egyszerre. A nagyobb kutak átmérője elérte a 3–4 métert, hogy egyidejűleg több kútostor és vödör járhasson benne le és fel. A kút közelében több vályút helyeztek el, hogy az egész gulya egyszerre férjen a vízhez. Egy-egy vályú 6–8 méter hosszú, fél méter széles, fél méter mély, s általában egyetlen fatörzsből kivájt edény volt. A 20. században az itatóvályú már bádogból, vaslemez-

ből, betonból is készülhetett. Vízben szegény hegyi legelőkön (Gömör-Tornai karsztvidék, Bükk-fennsík) az itatás még több gonddal járt, s a jószág sokat szomjazott, mert naponta csak egy-két alkalommal tudták megitatni.

Erdélyi bivalylegelőkhöz tartoztak a *feredők*, az erek, vízfolyások elrekesztésével létrehozott pocsolyák is. Nyári melegben a bivaly nem legel, nem dolgozik, csak a pocsolyában hűsöl néhány órán át (Kós K. 1979: 228).

Sózás. Élettani okokból főként a kérődző állatok, leginkább a szarvasmarha és a juh igényli a sót. Régebben a külső legelőkön élő gulyák számára az itatókút közelében helyezték el a nagy darabokban álló marhasót, kőstót, amit az állatok szükségletük szerint nyalogattak. *Sózó ágas* csomkjai közé, felfüggesztett vaskosárba vagy *sózó vályúba* helyezték a darabos sót. A sózó vályú keskenyebb és mélyebb volt, mint az itatóvályú, hogy a marha ne túrhassa szét a sót (Béres A. 1965; Takáts Gy. 1986: 93). Külső legelőre, nyári szállásra hetente küldték ki a zsákokban álló kőstót. Az ökorhizálás, a sőretartás hetente kétszeri sózást kívánt. Nagykun mezővárosok sőregazdaságaiba a gazdák „sor szerint” vitték ki a sót (Bellon T. 1996b: 187). A 18. századi állatorvosok a sózást a marhapestis megelőzésére ajánlották.

20. térkép. A csörgősbót elterjedése a Kisalföldön

Az északi népterületen (Palócföld, Barkóság, Abaúj) a félszilaj módon tartott gulyákat szózás céljából hetenként meglátogatták a gazdák. Vasárnap ebéd után indultak és estig maradtak a gulyaálláson. Kis fatálban adta minden gazda a sót saját tinóinak, ökreinek. A sót gyakran keverték össze korpával vagy zabbal, árpával. A *gulyaszózás* alkalmat adott a férfiak társas együttlétére, a beszélgetésre, tréfálkozásra (Paládi-Kovács A. 1982a: 44; Petercsák T. 1983: 22; Zólyomi J. 1989: 183).

Télen a jászolban vagy a jászol fölé a falra akasztott *sózó rács*ban helyezték el a kőst, amit a jószág szüksége szerint fogyaszthatott. Ennek hiányában korpa közé keverték sót, esetleg a szecskát, szénát locsolták meg sós vízzel. Egyes uradal-
makban hetente egyszer minden szarvasmarha szájába öntöttek egy-egy *tokmány* (kaszakótok) sót. A só ára a marhatartás költségei között a 18–19. században már állandóan szereplő tétel volt. Szikes, sós legelőkön a jószág „sózásával” kevesebbet törődtek.

Mozgásgátlás. Legelő szarvasmarhát nem szoktak sem nyűgözni, sem béklyóba verni. A pányvás legeltetés még a tanyás gazdaságokban sem túl gyakran fordul elő. Pákosztos marha nyakába inkább koloncot akasztottak, hogy a mozgásban akadályozzák. Tanya körül legelésző tehén egy oldalon fekvő szarvatövét és lábszárát a Kiskunságban olyan szűkre kötötték egy erős kötéllal, hogy éppen csak lépni tudjon (Tálas I. 1936b: 80). Rúgós tehenet inkább a fejés érdekében szoktak kikötni, nyűgözni. Szeged vidékén a tehén hátsó lábát az istálló földjébe vert karóhoz kötötték (Bálint S. 1976: 474), s a fejésnél egyéb módokról is szó esik.

A legeltető marhatartás különös mozgásgátló eszköze a *pecek* vagy *bige*. Két végén hegyesre faragott, keményfából készült apró tárgy ez (hossza 4–5 cm), amit a szarvasmarha egyik első lábának szétfeszített körmei közé helyeztek. Járás közben a *pecek* szűrő fájdalmat okoz a jószágnek, s ezzel mozgását is erősen korlátozza. Napközben csupán néhány elbóklászó tinót állítottak meg vele, azonban esti szalonnasütés idejére, éjszakára vagy amikor a pásztor egyedül maradt a gulyával, elővigyázatosságból 10–12 marhára is feltette békés kérődzésük közben. A Hortobágy mellékén öklelős bika körmei közé szoktak *bigét* helyezni. Az eszköz használatát a Közép-Tisza vidékén (Hajdúság, Nagyunság, Bodrogköz) és környezetében írták le (Keszegh I. 1956: 82–85; Dorogi M. 1969: 98; Bodó S. 1992: 121).

A terelés és őrzés eszközei. Marhapásztorok a kihajtás, a terelés és őrzés munkáját hangos terelő szavakkal, kutyák segítségével végzik. Régi pásztorok az Alföldön komondort, a Felföldön és Erdélyben kuvaszt tartottak a marha mellett. A nagy testű pásztorkutyák a tolvajoktól, ragadozóktól őrizték a jószágot. Csupán a 19. század második felében jelent meg a csordák mellett a terelést végző puli. Kiskunsági gulyások még az 1930-as években sem látták szívesen, mert „hirtelen szaladt rá” a legelésző marhára (Tálas I. 1936b: 51). Somogyban, mint a Dunántúlon általában a 19. század folyamán még komondorok őrizték a *gulát*, a *borjúfókát* farkastól, betyártól (Takáts Gy. 1986: 93). Később a *pulit* kedvelték meg, majd a *bagópulinak* is nevezték *pumit*, „mert az úgy szállt a berekben, mint egy kis dongó”. A pásztorok egymástól szereztek kölyökkutyát és azt maguk tanították be nagy türelemmel a legelésző marha mellett.

Ostort a marhapásztorok mindenütt használtak ki- és behajtáshoz, a jószág tereléséhez. Palócföldön, Abaújban a *karikás ostorral* durrogatva hajt ki reggelente a

csordás. A Kiskunságban *kandzsika* a rövid nyelvű *karikás ustor* másik neve. Jobban fél tőle a jószág, mint a bottól. Használat után a pásztor feltekerve hordja magával ostorát, rendszerint a nyakában, vállára akasztva. Kiskunsági gulyások *béresustort*, *ökörhajtó ustort* vagy *négyellőt* is használtak a gulya elindítására (Tálas I. 1936b: 49; Petercsák T. 1983: 40; Zólyomi J. 1989: 193). A Nagykunságban a hosszú nyelvű, egy-két öl hosszúságú *ökörhajtó ostor*, a *korda* inkább a bérese, mint a pásztorok eszköze volt. A bivalyt lustasága és vastag bőre miatt vasvillával, korbács ostorral vagy *ösztön*nel nógatják, indítják útnak (Kós K. 1979: 239; Fazekas M. 1979: 16).

A gulyás, a csordás, a mahahajcsár botja általában gazdájának melléig, válláig ér. Felül bunkós, fejes, középen jó másfél ujjnyi vastag, lefelé fokozatosan vékonyodik. A marhapásztorok közül is a *bikagulyás* viseli a legvastagabb botot, mert ő őrzi a legerősebb, legszilajabb jószágot. Járás közben legtöbb pásztor kézben tartja, s úgy dobja meg botjával a marhát, hogy ne a bot vége ütődjék a jószághoz. A Tisza síkjára, a Hortobágy és a Nagykunság legelőire a Bükkből és Gömörből, a Kiskunság, a Mezőföld vásárait pedig a Bakonyból hordták eladni a szép pásztorbotokat. A gulyások általában a somfából, veresgyűrűből készült botokat kedvelték. Debrecen vidékén és a Hajdúságban viszont csak a juhászok szeretik a somfát, a gulyások inkább ragaszkodtak a tölgyhöz (Nagy Czirok L. 1959: 116; Béres A. 1962: 163, 167).

Jellegzetes eszköze a marhapásztoroknak a *csörgősbót*. Ez a botféle főként a Dunántúl és a Kisalföld nyugati felén, illetve a Felföld egyes tájain terjedt el. Jóval rövidebb az előbb tárgyalt bunkós fejű botoknál. Hosszúsága mindössze 80–120 cm között váltakozik. Felső vége gyakran erősen görbe, hajlított, s egy ágat vagy szíjat kötnek hozzá. Görbe, füles végén három-négy fémkarikát húztak a botra, s a pásztor a fémpercek zörgésével figyelmezteti a tilosban járó jószágot, meg a terelő kutyákat. Amikor a figyelmeztetés nem használ, a pásztor ügyesen a tehénhez vágja csörgősbótját, hogy sérülést ne okozzon. Kisalföldi gulyások, csordások a hónapok alatt szokták hordani csörgősbótjukat. Északi lengyel tájakon rövid pálcából és fül módjára hozzáhajló és odakötött ágból áll, amelyre több-kevesebb fémgűrűt húztak. Ismeretes ez a pásztori munkaeszköz skandináv, német, osztrák, svájci és szlovák tájakon is. 1499-ben egy bécsújhelyi pásztornak már a csörgősbótjára tett esküjével kellett vallomását megerősítenie (Timaffy L. 1963; Moszyński 1929: I. 120. §; Schmidt, L. 1959; Szabó M. 1970: 336).

A *hajítófa*, *karó*, *cüvek* vagy *nyárs* a Kiskunságban a *baromszakajtó tolvajoknak*, *karós betyároknak* és a *baromőrző* pásztoroknak, gulyásoknak is nevezetes fegyvere volt (Tálas I. 1936b: 75–76). Erről és a lóháton járó pásztorok botfelszedő eszközéről, a *gajlóról* a csikósok eszközei között már megemlékeztünk.

Csordák, gulyák egyben tartását, az elkészülő tinók követését könnyítették meg a harangok és csengők. Ezek hangja után tájékozódott a jószág és a pásztor. A somogyi Nagy-Berekben „minden fókában volt egy harangos” (Takáts Gy. 1986: 106). *Harangnak* nevezték a 8–10 literes nagy kolompokat, amit a somogyi gulyások a környező vásárokon szoktak venni az ún. vándor csipkésektől (szlovák vándorkereskedők). A Kiskunságban és Kecskemét vidékén a legnagyobb kolompot szintén harangnak vagy *dellengnek* nevezték. A *nagydelleng*, amit a vezérállat nyakába akasztottak, 12–16 literes is lehetett. A közepes *harang* 5–6 literes volt (Tálas I. 1936b: 76).

Szatmárban a gulyára való harangfelszerelés neve együttesen *csatrang*, s a harang – mely lehet *csákvári* vagy *hámori* – gyakorta említődik *kongó* néven. Nagy *buhogó kolompot* kötöttek a vezérállatra a palóc gulyások, csordások is. Az abaúji Hegyközben Kassa környékéről hozatott kolompokat használtak, de 2 literesnél nagyobbakat nem vettek. Néhány kolompkészítő központ az egész Kárpát-medencét ellátta. Különösen híres volt a Jolsván (Gömör m.) készült sokféle kolomp (Márkus M. 1943: 245–264; Luby M. 1943b: 117; Petercsák T. 1983: 30; Zólyomi J. 1989: 193).

A Dunántúl nyugati felébe főként stájer műhelyek szállították ezt a vaslemezből készült tárgycsoportot is. Stájerországban a kolompot tréfásan „magyar csengettyű”-nek nevezték. A magyarokéhoz hasonló kolompokat az Alpok és a Balkán népeinél találunk. Római kori és kelta kolompok nagy számban ismeretesek Pannónia területéről, s az Alföldről is kerültek elő hun- és avar kori vaskolompok, bronzcsengettyűk (Szabó K. 1932: 68–75; Györffy I. é. n. /1934/b: 129; R. Pető M. 1973: 71–72). Honfoglaló őseink szintén ismerték. *Harang* szavunk ótörök eredete legalábbis erre enged következtetni (Ligeti L. 1977: 136; TESz II. 54–55). A *kolomp*, a *csengő* hangutánzással keletkezett magyar szó, a *delleng* eredete ismeretlen. Csenget csak borjakra tettek; a „gyenge fókában” használták (Takáts Gy. 1986: 92–93).

Tanulságos, hogy ökrösgazdák is szívesen hallgatták a kolomp szavát. (Kolomp szól a ködből...) Nyári behordás idején, termény- és szénaszállítás alkalmával csatoltak ökreik nyakába szépen egybehangzó kolompokat (például a Nagykunságban – Bellon T. 1979b: 145).

A naponta kihajtó csordás jeladó eszköze a *tülök*, újabban pedig a *rézkiürt* vagy *trombita*.

KIFOGÁS A NYÁJBÓL

A szilaj tinó kifogása a gulyából vagy karámból egykor komoly előkészületet és sok embert kívánó művelet volt. Telelés után vagy késő őszi időben kerítették rá sort. Erős, mintegy 10 öl hosszú *pányvakötél*, *fogókötél* kellett hozzá, amit előbb karikára szedtek, azaz feltekertek. Többnyire egy hosszú, villás végű rúddal nyújtották a hurkot az állat feje fölé és ejtették hirtelen a nyakára. Így jártak el például a szlavóniai uradalmakban. A Kiskunságban dobni is szokták a pányvahurkot a tinó fejére – hasonlóan a csikósokhoz –, de a találatot megnehezítette a magyar marha két elálló nagy szarva (Garay Á. 1935: 114–116; Györffy I. é. n. /1934/b: 125; Tálasi I. 1936b: 198–199). Amikor a tinó nyakán volt a hurok, öt-hat ember tartotta, húzta vissza a pányvakötelet. Egy-egy markos férfi a két szarvát, a harmadik meg a tinó farkát kapta el, s tartotta, amíg feltették rá a *marhakötelet* vagy az *ökörláncot*. Annál fogva vezették az istállóba, a jászolhoz, a szekérhez vagy oda, ahova kikötötték. A szilaj tinót sok esetben csak erős, öreg ökrökkel lehetett behúzatni az istállóba. Szelidítése, járomba törése és munkára szoktatása még igen sok időt, hozzáértést és türelmet kívánt (lásd: *Közlekedés* fejezet).

ISTÁLLÓZÓ TARTÁSMÓD

Az istállózás kezdeti fokának tekinthető a zárt helyen (például kertben) felhalmozott száraz takarmányon történő jószágteleltetés. Ez a kezdetleges istállózás ismert volt már a középkor és a korai újkor századaiban élt magyar parasztok előtt. Bátky jól látta, hogy a nagyjószág egyik része századokon át fészerekben, ólakban (olykor földólakban, putrikban), kertekben, ólaskertekben telett, s az ott álló nagy kerek jászlakból evett (Bátky Zs. 1933: 39). A telelőhely nem feltétlenül kötődött a gazdák falusi telkéhez, udvarához. Gyakran állt éppen szőlőhegyen. Jobb esetben a település közelében, ahhoz kapcsolódva alakult ki az ólas- vagy istállós kertek öveze- te. A telelők, szálláskertek rendszerétől azonban hosszú út vezetett az egész évben istállózó tartásmódig, a jól felszerelt, korszerű istállókig.

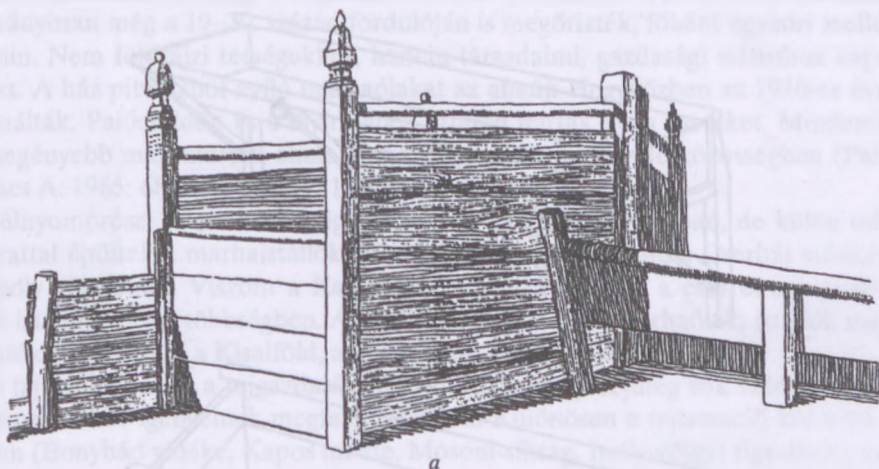
Az istálló eredetileg a lótartáshoz kötődött, a marhák férőhelyét a magyar nyelvterület nagyobb részén máig sem nevezik istállónak. Erdélyben *pajta*, a Felföldön és az Alföld nagyobb felén *ól* a marhaistálló neve (MNA IV. 271. térkép). Egykor a Kiskunságban, s az Alföld déli felén is *ólnak* nevezték a marhatartás épületét (Tálas I. 1936b: 140), erre vall a Szlavóniában 'marhaól' jelentésben megőrzött *tános ól* kifejezés is (MTSz II: 651). A romániai magyar nyelvjárásokban az *ól* szintén tért vesztett az évszázadok folyamán, s a kezdetlegesebb, kisebb épületek nevéként élt tovább (Kalotaszeg, Mezőség). A nyugati székelységben és a vele érintkező tájakon viszont még a sertések és a baromfiak építményeit is a *pajta* szóval nevezik meg (Murádin L. 1975: 139–140).

A marhatartás fentebb említett épületeinek és azok elnevezésének nagytáji, geográfiai elrendeződése már a 18. század előtt kialakult. Ez a folyamat a Dunántúlon a 16–17. században a főúri majorsági gazdálkodás kifejlődésével kapott lendületet. Nádasdy Tamás sárvári majorjában 1533-ban már az ökrök és a tehenek elhelyezésére is jó istállók szolgáltak. A Dunántúl és a Kisalföld s az északi népterület határos részeinek népe a 18. század elején már a marhaólat is *istállónak* nevezte. Meglehet, hogy az elnevezés fejlettebb, jobban megépített és felszerelt épületeket jelölt, mint amilyeneket az Alföld parasztsága ismert ebben az időben. Tágasságuk esetenként igen szembetűnő: Ludány községben (Nógrád m.) 1717 nyarán leégett egy „a pajta végébe épített ... rovott istálló tizenhét marhára való” (Zólyomi J. 1989: 159). A szóban forgó épület tehát boronafából készült, s a pajtának nevezett csűrhez kapcsolódott. Nógrádban, akárcsak a környező Felföldön és a Dunántúl közeli vármegyéiben akkoriban a lakóházak is főként fából épültek.

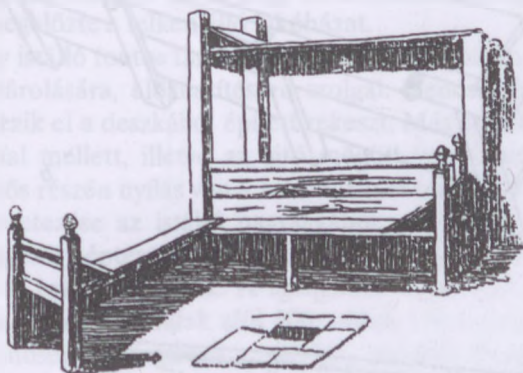
Erdélyben a majorsági gazdálkodásnak szintén példaadó szerepe lehetett az istállók építésmódjában. Erről tanúskodnak a 17. századi gazdasági instrukciók és az inventáriumok is. Thököly Imre 1684-ben keltezett gazdasági utasításában olvasható: „A marhának télre jó meleg hídlásos pajták készíttessenek illendő jászlakkal együtt...” (vö. Szabadfalvi J. 1970a: 160). *Pajta* néven említik 1758-ban a marhateleltetés jászlakkal felszerelt épületét Háromszékben (Cs. Bogáts D. 1943: 144), s a század megannyi erdélyi összeírásában. Az erdélyi marhapajta – az esetek nagy részében – nem önálló épület, hanem a csűr egyik része. Erdélyben a marhaistálló, a *bivahypajta* beépült a csűrbe, nem csupán kapcsolódott hozzá, mint az említett nógrádi példában. A székely csűristálló fölötti *odorban* főként szénát tároltak.

A szénapadlás a 18–20. században hozzátartozott a dunántúli, kislalföldi és felföldi istállók többségéhez (Paládi-Kovács A. 1979a: 446–452).

Jellegzetes épülete volt a Közép-Tisza vidéki tájak településeinek az ún. *tüzelős ól*. Ezekben az ólakban több tucat szarvasmarha elfért. Jászlak, hatalmas szénatartó ketrecek, fekvő- és ülőhelyek kaptak bennük helyet, s mélyített, sárból, vályogból épített tűzhelyek. Az említett óltípusnak padlása nem volt, viszont a nádfedelet a

a

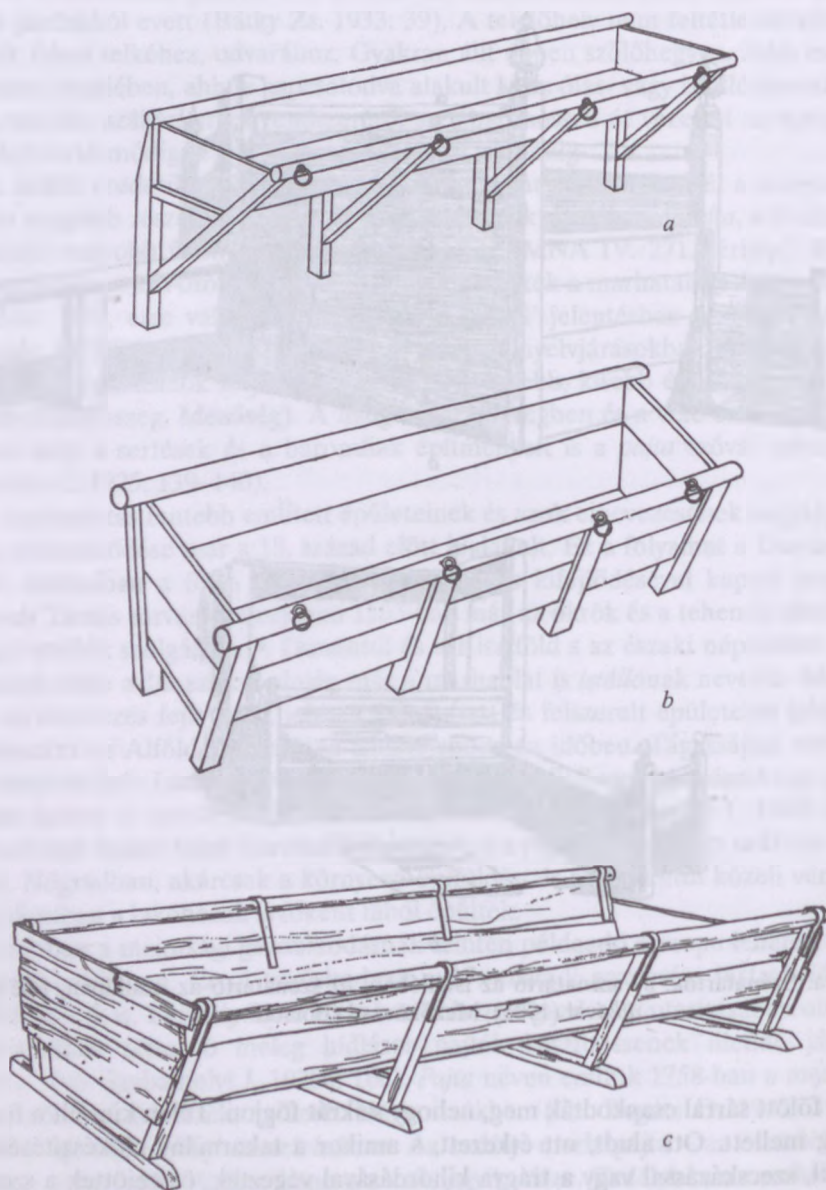
b

147. ábra. Szénatartók: a) szénatartó az istállóban; b) szénatartó az istállóban, fölé épített dikóval (1905), Mezőkövesd (Borsod vm.)

tűzhely fölött sárral csapkodták meg, nehogy szikrát fogjon. Télen kint élt a férfinép a jószág mellett. Ott aludt, ott étkezett, s amikor a takarmány előkészítésével, az etetéssel, szecskázással vagy a trágya kihordásával végeztek, összejöttek a szomszédok egy-egy nagyobb tüzelős ólban. Ott kártyázással, meséléssel, tréfálkozással mutattak a hosszú téli estéken. Ez a „klub” szerepe a marhaólnak itt-ott felföldi tájakon

is élt még a két világháború között (például az abaúji Hegyközben), de sehol sem volt olyan jelentősége, mint a matyók, s a hozzájuk közeli hevesi-borsodi síkság, a Hajdúság és a Nagykunság településein (Kóris K. 1905; Bátky Zs. 1929: 12–13; Fél E.–Hofer T. 1969: 92; Petercsák T. 1983: 64).

A lovakat és a szarvasmarhákat általában elkülönítve, külön istállóban szokták tartani. Számos vidéken megszokott azonban a közös elhelyezés, az istálló megosztá-

148. ábra. Jászolformák (1950 körül): *a*) félszerjászol; *b*) arcaljászol, Kismarja (Bihar vm.);
c) nyári jászol, Átány (Heves vm.)

sa (abaúji Hegyköz, Nógrád, Észak-Heves). Ennek oka lehetett a gazdaság viszonylag kis mérete, szegénysége, s az igaerő váltásának átmeneti kényszere is. Ilyen esetben a lovakat egyszerűen bekötötték a velük lecserélt ökrök helyére (Petercsák T. 1983: 51; Zólyomi J. 1989: 162).

A marhaól helye a telken, kapcsolódása az udvar egyéb épületeihez sokat elárul a parasztgazdaság szerveződéséből. Helyenként a marhaistálló olyan szervesen kapcsolódott a lakóházhoz, hogy a bejárata is a ház pitvarából nyílt. Ezt az elrendezést szórványosan még a 19–20. század fordulóján is megőrizték, főként egykori zsellérek portáin. Nem földrajzi térségekhez, hanem társadalmi, gazdasági státushoz kapcsolódott. A ház pitvarából nyíló marhaólakat az abaúji Hegyközben az 1910-es évekig használták. Palócföldön és a Nyírségben szintén leírtak ilyen eseteket. Mindenütt a legszegényebb marhatartók éltek jószágaikkal ilyen szoros életközösségben (Paládi-Kovács A. 1965: 68; Petercsák T. 1983: 52).

Túlnyomórészt a lakóházzal egy fedél alá, annak folytatásában, de külön udvari bejárattal épültek a marhaistállók a Palócföld nyugati szélein, a Cserhát vidékén és az Ipoly völgyében. Viszont a Karancs és a Mátra vidékén a csűrrel egy fedél alá épült istállók voltak többségben. A lakóházzal összeépült marhaólak, istállók megtalálhatók a Dunántúl, a Kisalföld, a Felső-Tisza vidék-falvaiban is.

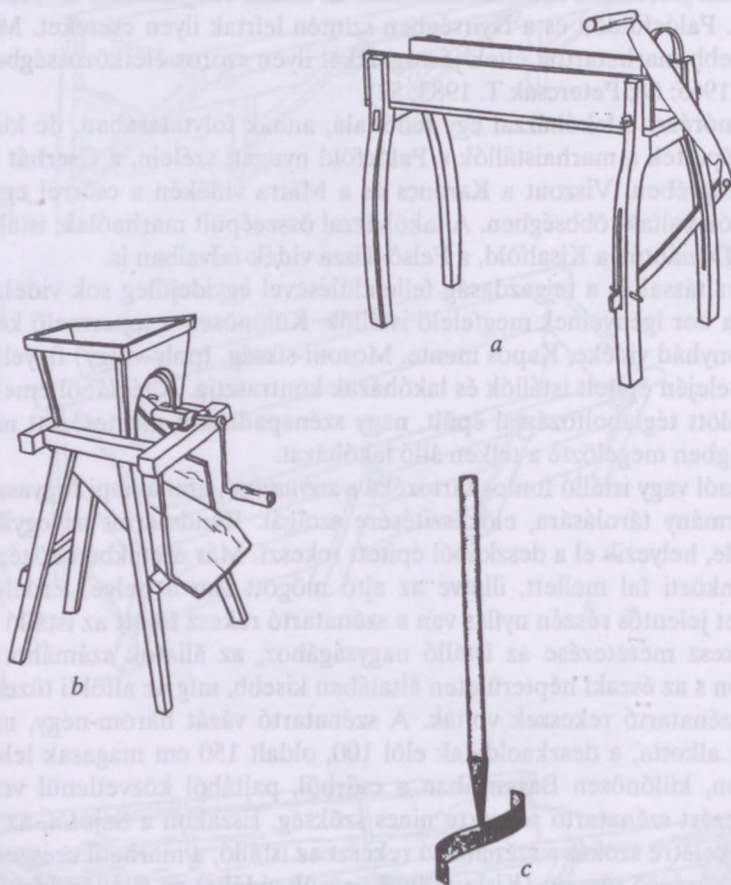
A fajtaváltással és a tejgazdaság fellendülésével egyidejűleg sok vidéken épültek hatalmas, a kor igényeinek megfelelő istállók. Különösen a tejtermelő körzetek falvaiban (Bonyhád vidéke, Kapos mente, Mosoni-síkság, Ipoly-völgy) figyelhető meg a 20. század elején épített istállók és lakóházak kontrasztja. A téglából emelt, az ajtók, ablakok fölött téglaboltozással épült, nagy szénapadlással megtetézett marhaistálló korszerűségben megelőzte a telken álló lakóházat.

A marhaól vagy istálló fontos tartozéka a *szénatartó*, ami a napi fogyasztásra szánt szalastakarmány tárolására, előkészítésére szolgál. Rendszerint az egyik sarokban választják le, helyezik el a deszkából épített rekeszt. Más esetekben középen, a bejárattal szemkötti fal mellett, illetve az ajtó mögött van a helye. Erdélyt kivéve a nyelvterület jelentős részén nyílás van a szénatartó rekesz fölött az istálló mennyezetén. A rekesz méretezése az istálló nagyságához, az állatok számához igazodott. Palócföldön s az északi népterületen általában kisebb, míg az alföldi tüzelős ólakban nagyobb szénatartó rekeszek voltak. A szénatartó vázát három-négy, mennyezetig érő oszlop alkotta, a deszkaoldalak elől 100, oldalt 150 cm magasak lehettek. Dél-Dunántúlon, különösen Baranyában a csűrből, pajtából közvetlenül vezet ajtó az istállóba, ezért szénatartó rekeszre nincs szükség. Északon a Sajótól, az Alföldön a Zagyvától keletre szokás a szénatartó rekeszt az istálló, a marhaól eresze alá építeni. Az Alföld középső részein (Kiskunság, Körösök vidéke) az istállón kívüli kis épület szolgál a takarmány előkészítésére. Gyakran a takarmány aprítása, darabolása is ott történik (szecskázás, répavágás). E toldalékepület gyakori neve *kandi*. A szénatartó rekesz neve a Dunántúlon *kerekjászol*, északon és a Tiszántúl nagyobb részén *szénatartó*, *tartó*, a Kisalföld északi felén *ketrec*, *kotrec*, a Duna-Tisza között *kötróc*, a Felső-Tisza vidékén *kec*, *kecces*, *kaducs* (MNA IV. 272–273. térkép; MNL III. 27: *kandi* címszó).

Ahol az istálló fölött szénapadlás volt, a mennyezeten hagyott *szénahányó lyukon* keresztül közvetlenül a szénatartó rekeszbe dobták le a szénát (Petercsák T. 1983:

54; Zólyomi J. 1989: 166). Más helyeken a csűrből vagy a szérűn álló kazlaktól, boglyából töltötték fel egy-két naponta a szénatartót.

Az alföldi tüzelős ólak széna- és szalmatartói helyenként, így Mezőkövesden és környékén szépen faragott oszlopfejekkel készültek. Ott a szénatartó fölé többnyire *dikó*, azaz fekhely is került (Kóris K. 1905: 250, 254, 256). 1900 körül a nős férfiak hálólhelye gyakorta az istálló volt. Erdélyt kivéve minden nagytájon élt ez a hagyomány (MNA IV. 263. térkép). Nemcsak alkalmi fekvőhelyek (jászol, szénatartó), hanem a *járás* felett a mennyezetről csüngő *priccsek* is szolgáltak alvóhelyként. A Dél-Dunántúlon *akaratnak* nevezték az ilyen hálólhelyet.

149. ábra. A takarmánykészítés eszközei: a) szecskavágó; b) hajtós répavágó (1950-es évek), Átány (Heves vm.); c) kézi répavágó, *eselő*, *répa-s* (1900 körül) Szentes (Csongrád vm.)

Erdélyben a marhapajtákban nincs szénatartó. Ennek magyarázata, hogy a szomszédos csűrből kis nyíláson, az ún. *könyöklőn* át közvetlenül a jászolba tehetik a szénát. A többnyire négyszög alakú nyílást deszkából készült tolóablakkal szokták elzárni (Paládi-Kovács A. 1979a: 445; MNA IV. 272. térkép).

A marhaól legfontosabb – bár nem nélkülözhetetlen – berendezése a jászol. Az Alföld sok vidékén az 1870-es évekig alacsony, padlás nélküli ólakban telet a szarvasmarha. Etetéskor egy-egy kocsirakomány szénát, kukoricaszárat szórtak eléjük a földre. A jóság a takarmány egyik részét megette, a másik részt meg maga alá taposta (Tálas I. 1936b: 144; Varga Gy. 1972b: 397; Paládi-Kovács A. 1980: 154). Egykor más tájakon is jászol nélkül, aklokban, fészerekben telettették a szarvasmarhát. Takarmányát a jóság a földről szedegette fel. Plánder Ferenc 1838-ban a Göcsejről írja, hogy „a’ tehenek és más rédeg szarvasmarhák egész télen a’ fészerten szabadon állanak, az ... trágya közepén lévő vesszőből font kerítésből vagy kosárból esznek” (Paládi-Kovács A. 1985c: 74). Nem volt jászol a tolnai Sárköz telelő szállásain és a Kiskunság hajdani tüzelős istállóiban, fészeraikban sem.

Marhaólakban a 19–20. század fordulójáig megőrződtek egyes kezdetleges, fenék nélküli jászolfélék. Ezek rendszerint földbe vert karók befonásával, vesszőből, kóróból, nádból épültek. A *sövényjászol* többnyire kerek vagy ellipszis alaprajza folytán főként a Dunántúlon kapta a *kerekjászu* nevet. Ez a név utóbb a szénatartó rekeszre szállt át (Kovács A. 1912: 214; Paládi-Kovács A. 1980: 166). Etetésre szolgáló kerek jászlat mindig csak a szabadban, illetve a *fészera*kó, a marhaól közepén építettek. Maga a *jászol* név a középkorban a sövényre, a fonott gátra utalt.

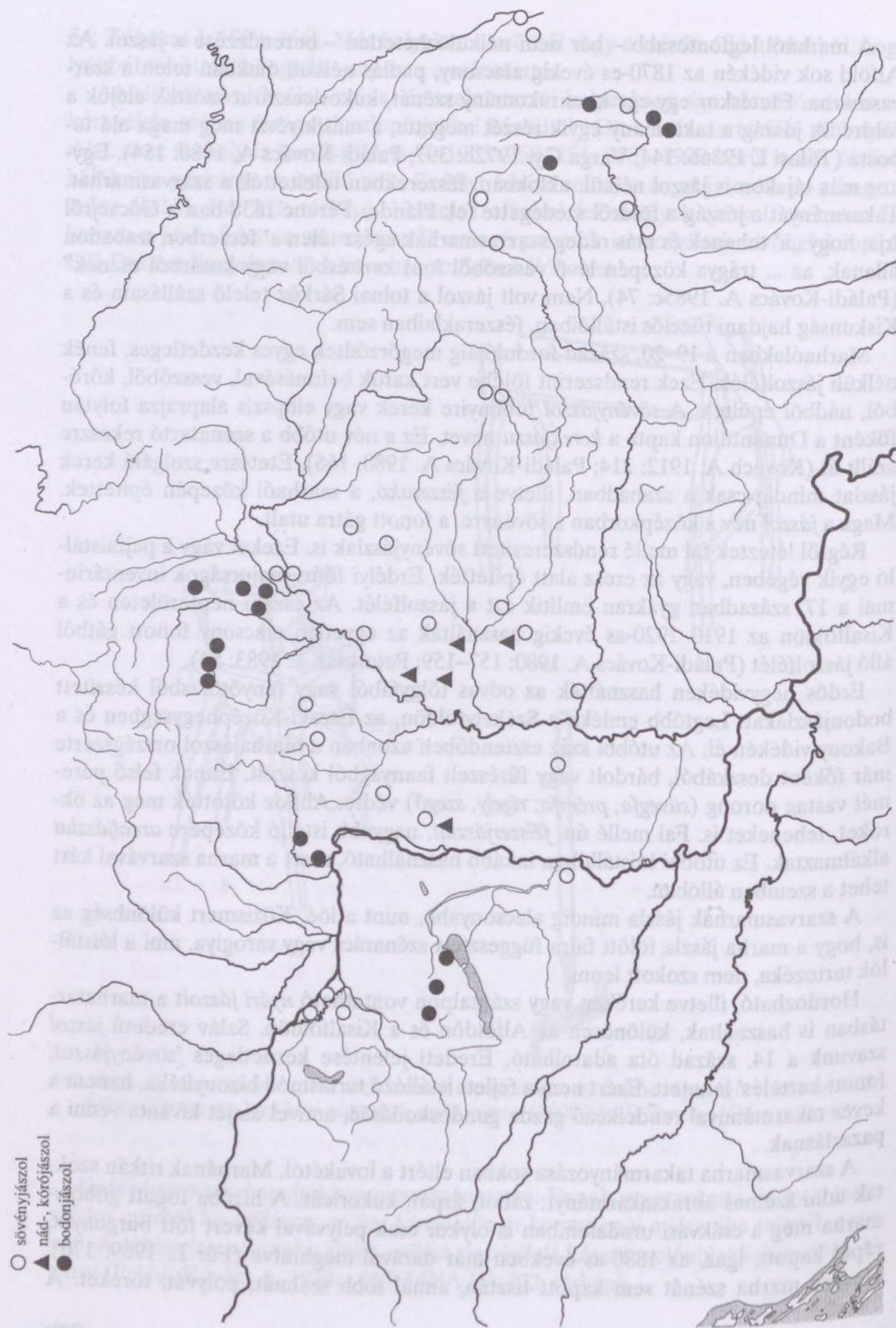
Régtől léteztek fal mellé rendszeresített sövényjászlak is. Ezeket vagy a pajtaistálló egyik végében, vagy az eresz alatt építették. Erdélyi főúri majorságok inventáriumai a 17. században gyakran említik ezt a jászolfélét. Az északi népterületen és a Kisalföldön az 1910–1920-as évekig használták az egyetlen alacsony fonott gátból álló jászolfélét (Paládi-Kovács A. 1980: 157–159; Petercsák T. 1983: 54).

Erdős hegyvidéken használták az odvas tölgyfából vagy fenyőtörzsből készített bodonjászlatokat. Legtöbb emléke a Székelyföldön, az Északi-Középhegységben és a Bakony vidékén él. Az utóbbi száz esztendőben azonban a marhajászol országsszerte már főként deszkából, bárdolt vagy fűrészelt faanyagból készült. Ennek felső peremét vastag dorong (*süvegfa*, *prémfa*, *rígely*, *szegő*) védte. Ahhoz kötötték meg az ökröket, teheneket is. Fal mellé ún. *fészera*jászlat, nagyobb istálló közepére *arcaljászlat* alkalmaztak. Ez utóbbi lóistállóban inkább használható, mert a marha szarvával kárt tehet a szemben állóban.

A szarvasmarhák jászla mindig alacsonyabb, mint a lóé. Közismert különbség az is, hogy a marha jászla fölött falra függesztett szénarács vagy saroglya, ami a lóistállók tartozéka, nem szokott lenni.

Hordozható, illetve keréken vagy szántalpon vontatható *nyári jászolt* a marhatartásban is használtak, különösen az Alföldön és a Kisalföldön. Szláv eredetű *jászol* szavunk a 14. század óta adatolható. Eredeti jelentése kezdetleges 'sövényjászol, fonott kertelés' lehetett. Ezért nem a fejlett istállózó tartásmód bizonyítéka, hanem a kevés takarmánnyal rendelkező gazda gondoskodásáé, amivel elejét kívánta venni a pazarlásnak.

A szarvasmarha takarmányozása sokban eltért a lovakétól. Marhának ritkán szoktak adni szemes abraktakarmányt: zabot, árpát, kukoricát. A hízóba fogott göbölymarha még a csákvári uradalomban is olykor csak pelyvával kevert főtt burgonyát, répát kapott, igaz, az 1880-as években már darával meghintve (Fűr L. 1969: 170). Heverő marha szénát sem kapott tisztán, annál több szalmát, polyvát, töreket. A

21. térkép. A sővényjászol, nád- és kőrjászol és bodonjászol készült jászok elterjedése a Kárpát-medencében

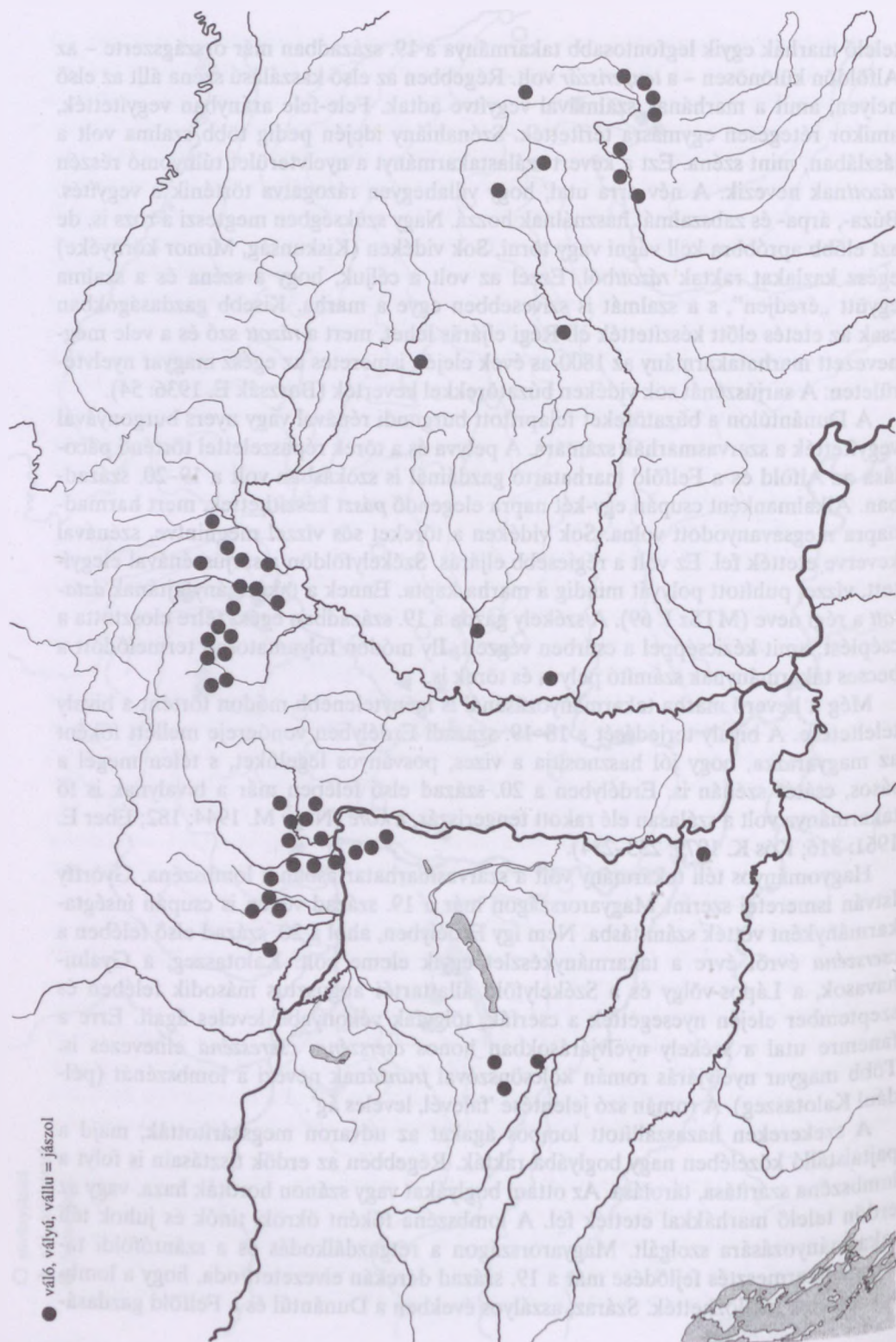
telelő marhák egyik legfontosabb takarmánya a 19. században már országszerte – az Alföldön különösen – a *tengeriszár* volt. Régebben az első kaszálású széna állt az első helyen, amit a marhának szalmával vegyítve adtak. Fele-fele arányban vegyítették, amikor rétegesen egymásra terítették. Szénahiány idején pedig több szalma volt a jászlában, mint széna. Ezt a kevert szalastakarmányt a nyelvterület túlnyomó részén *rázottnak* nevezik. A név arra utal, hogy villahegyen rázogatva történik a vegyítés. Búza-, árpa- és zabszalmát használnak hozzá. Nagy szükségben megteszi a rozs is, de azt előbb apróbbra kell vágni vagy törni. Sok vidéken (Kiskunság, Monor környéke) egész kazlakat raktak *rázottból*. Ezzel az volt a céljuk, hogy a széna és a szalma együtt „éredjen”, s a szalmát is szívesebben egye a marha. Kisebb gazdaságokban csak az etetés előtt készítették el. Régi eljárás lehet, mert a *rázott* szó és a vele megnevezett marhatakaromány az 1800-as évek elején ismeretes az egész magyar nyelvterületen. A sarjűszénát sok vidéken búzatörökkel keverték (Borzsák E. 1936: 54).

A Dunántúlon a búzatöröket felaprított burgundi répával vagy nyers burgonyával vegyítették a szarvasmarhák számára. A pelyva és a törek répaszelettel történő pácolása az Alföld és a Felföld marhatartó gazdáinál is szokásban volt a 19–20. században. Alkalmanként csupán egy-két napra elegendő *pászt* készíthettek, mert harmadnapra megsavanyodott volna. Sok vidéken a töröket sós vízzel meghintve, szénával keverve etették fel. Ez volt a régiesebb eljárás. Székelyföldön a sarjűszénával elegyített, vízzel puhított polyvát mindig a marha kapta. Ennek a takarmányfajtának *ázlatott* a régi neve (MTSz I. 69). A székely gazda a 19. században egész télre elosztotta a cséplést, amit kézicséppel a csűrben végzett. Ily módon folyamatosan termelődött a becses takarmánynak számító pelyva és törek is.

Még a heverő marha takarmányozásánál is igénytelenebb módon történt a bivaly teleltetése. A bivaly terjedését a 18–19. századi Erdélyben vonóereje mellett főként az magyarázza, hogy jól hasznosítja a vizes, posványos legelőket, s télen megél a sásos, csátés szénán is. Erdélyben a 20. század első felében már a bivalynak is fő takarmánya volt a szálasan elé rakott tengeriszár, a *kóré* (Nagy M. 1944: 182; Éber E. 1961: 316; Kós K. 1979: 233–234).

Hagyományos téli takarmány volt a szarvasmarhatartásban a lombshéna. Györffy István ismeretei szerint Magyarországon már a 19. század végén is csupán inségtakarmányként vették számításba. Nem így Erdélyben, ahol a 20. század első felében a *cserszéna* évről évre a takarmánykészlet egyik eleme volt. Kalotaszeg, a Gyalui-havasok, a Lapos-völgy és a Székelyföld állattartói augusztus második felében és szeptember elején nyesegették a cserfák, tölgyfák vékonyabb leveles ágait. Erre a fanemre utal a székely nyelvjárásokban honos *cserszéna*, *csereszéna* elnevezés is. Több magyar nyelvjárás román kölcsönszóval *frunzának* nevezi a lombshénát (például Kalotaszeg). A román szó jelentése ’falevél, leveles ág’.

A szekereken hazaszállított lombos ágakat az udvaron megszáraitották, majd a pajtaistálló közelében nagy boglyába rakták. Régebben az erdők tisztásain is folyt a lombshéna szárítása, tárolása. Az ottani boglyákat vagy szánon hordták haza, vagy az erdőn telelő marhakkal etették fel. A lombshéna főként ökrök, tinók és juhok téli takarmányozására szolgált. Magyarországon a rétgazdálkodás és a szántóföldi takarmánytermesztés fejlődése már a 19. század derekán elvezetett oda, hogy a lombtakarmányt mellőzhették. Száraz, aszályos években a Dunántúl és a Felföld gazdasá-

22. térkép. A „jászol” értelemben használt válló szó elterjedése

gai, még az uradalmak is gyűjtötték lombcsénát. A csertölgy mellett főként a hárs, a kőris, a mogyoró és a nyár leveles ágait gyűjtötték. Rendszerint a vékonyabb, kisebb hajtásokat vagdoszták le a fákról, s kötegelve szárították, tárolták. Magyarországon az erdőtvény is korlátozta a lombcséna használatát. Erdélyben az erdei rendtartások már az 1800-as években tiltották a fák pusztításával, *csenkázásával* járó marhatelettetést, de a tiltásoknak nem sok foganatja volt. Az 1940-es években még nélkülözhetetlen *köst* (takarmány) volt a *csereszéna* (Tagányi K. 1896–1908. I. 772, 848; Szabadfalvi J. 1970a: 74; Paládi-Kovács A. 1983: 197–201).

Az istálló teleltetés korszakában is gyakran megesett, hogy a heverő marhát tél végén az erdőre hajtották. A Dunántúl és a Felföld középhegységeiben a parasztok a 19–20. század fordulóján is szívesen hajtották az ökröket az erdőre, hogy ott rügyező gallyakon, ághegyen (*fabimbó, rigya, zabja*), illetve a nagy fákról levagdosott fagyöngyön „jól tartsák” őket. Ökreiket így feljavítva a fuvarozást és a tavaszi szántást is könnyebben végezheték velük (Tálas I. 1939: 16; Andrásfalvy B. 1975: 405).

Főként a szarvasmarha eledele az apróra vágott széna, szalma, tengeriszár, közkeletű nevén a *szecska*. Az etetésre szánt szalmazúpot, kukoricakórót vagy *kocsánt* még a 20. század első felében is több vidéken (Gyimes, Kalotaszeg) baltával, fejszével aprították fel egy tuskón. A Búrmező szlovák parasztjai a 19. század végén térdük közé fogott kaszapengén húzogatva szecsckázták a zsúpszalmát. Ezek a kezdetleges munkamódok annak ellenére fennmaradtak, hogy a szecsckavágás fejlettebb eszközei már évszázadokkal korábban kialakultak. Elsőként említhető a kézzel-lábbal működtetett *kaszás szecsckavágó* vagy *rugdalós szecsckavágó*. Ennek egyik fő eleme a vízszintesen nyugvó deszkavályú, amibe a zsúpot, szálas köteget fektetik. Másik fő alkatrésze a vályú egyik nyílásához szerkesztett, arra merőlegesen elhelyezett kasza. Ezt a vágóeszközt Csehországban már a 16. század első felében megörökítették (Beránová, M. 1991: 24). Kézenfekvő, hogy Magyarországra is cseh, német, szlovák közvetítéssel került. Erre vall, hogy a Kisalföld északi peremén (Nyitra és Bars megye) napjainkig *tót láda, német láda* a „rugdalós”, kaszás szecsckavágó népi neve. A szálas-takarmány aprításának ez az eszköze és maga a szecska évszázadok óta jelen van az istállózó állattartásban Magyarországon és Erdélyben is. A szláv eredetű magyar szó első említése 1587-ből ismeretes (TESz III. 690). A 17. század derekán *szacska* alakban használták az erdélyi majorságok. Szélesebb, országos elterjedése a 18–19. században következett be (Paládi-Kovács A. 1979b: 52–53; Paládi-Kovács A. 1993b: 222).

Az Alföld parasztsága az 1860–1870-es években tért rá tömegesen a szecsckázásra. Akkoriban kezdtek elterjedni a gyárakban készült kerekeshajtású szecsckavágók, s a lovas járgányhoz kapcsolt „szecsckametsző malmok” is (Tálas I. 1936b: 183; Varga Gy. 1965: 299).

A szántóföldi takarmánytermesztés az állattartás ágait eltérő módon érintette. A 18. század végén jelentek meg a parasztgazdaságokban is az élőlő pillangósok, a lucerna, a vöröshere és a többi. Hatósági kényszer is közrejátszott abban, hogy az ország legtöbb megyéjében csaknem egyidejűleg jelentek meg ezek a növények. Biharban például 1776-ban szolgabírói rendelet utasította a községeket, hogy „háromlevelű füvet”, azaz lóherét vessenek. Ezzel a központi akarattal magyarázható, hogy a lóheretermesztést 1771-ben még Pest megyében sem ismerik, de 1774-ben már

Abaújban is vetnek lóherét. Nem spontán folyamat, gyors diffúzió eredménye a pilangós takarmányok termesztése, mint korábban vélték (Éber E. 1961: 99; Varga Gy. 1978: 170). A lucerna, lóhere, bükköny és a többi szálastakarmány beépülése a paraszti gazdálkodásba mégsem történhetett egyik napról a másikra. Pethe a lóherét 1805-ben nem is ajánlotta szénakészítésre, téli tartaléknak, csupán nyári zöldtakarmánynak (Pethe F. 1805: 736).

Minden vidéken sok fajtáját kipróbálták a vetett takarmányoknak addig, míg megtalálták a táj természeti adottságainak legjobban megfelelőt. Tanulságos példa erre a szarvaskerep esete, melynek néhány vidékén ma meghatározó szerepe van a szarvasmarha takarmányozásában. Nógrádban, Heves megye északi részén, s a velük szomszédos borsodi, gömöri kistájon, illetve a Szamosháton nagyobb a vetésterülete, mint a lucernáé és a vöröshereé együttesen. Ezeken a tájakon szénáját is jobb tejelőtakarmánynak tartják, mint a lucernaszénát. Azonban a Mátra és a Szamos vidékére csak az 1930-as években jutott el a szarvaskerep, korábban nem ismerték. Szántóföldi termesztése Nyugat-Dunántúlon jóval előbb kezdődött, s ott máig fontos takarmány (É. Kiss I. 1969: 102, 106).

A lóhere, a lucerna az 1830-as években a Répce-melléken „nyersen nyáron is használtatik, részint fejős szarvasmarhák, részint lovak’ tartásokra ... Illyen helyeken a’ fejős marha nagyobb haszonnal tartatik” (TGy 1833: I. 19). Ezeknek a vetett takarmányoknak a terjedése az ország más vidékein is a tejgazdálkodás erősödésével összefüggésben történhetett. A zöldtakarmány etetésével azonban óvatosan kellett bánni. Sokszor előfordult, hogy a szarvasmarha bezabálta, felpuffadt és elpusztult tőle.

A nyári istállózást segítő zöldtakarmányok mellett szükség volt egyéb, az őszi, téli hónapokban is használható lédús takarmányokra. Ilyen a sűrűn vetett takarmánykukorica, a kapásnövények közül a tök, a répa és a burgonya. A zöld leveléért, száráért vetett kukorica neve országszerte *csalamádé*, a Szamosháton *kaszamálé*. Betakarítása valóban kaszával, sarlóval történt. Csallóközben *szénakóró*, a Tiszántúlon *misling* néven ismerik. Ezt a zöldtakarmányt a fejőstehenek mellett az igásállatok, az ökrök és lovak is meghálálták.

Több alföldi körzetben – így a Nagykunságban – a tök volt a legrégebbi vetett takarmány. A *marhatők*, a *veres-* vagy *disznótők* kedves eledele a lónak és a sertésnek is, nagyobb részét azonban a marhatartásban hasznosították. A Rétközben az 1870–1880-as években a szarvasmarhát főként *fehér tökön* hizlalták (Tálas I. 1942a: 217; Kiss L. 1961: 223). Székelyföldön az 1840-es években kezdtek a marhákkal *pityókát* (burgonyát) etetni. *Disznótőköt* még korábban (MG 1843: 1526).

Takarmányrépát sok gazdaság termesztett már a 18. században is, különösen az uradalmi majorok. A takarmányrépa vetésterülete az 1880–1890-es években nőtt meg hirtelen. Különösen ártereken, a lecsapolásokkal szerzett „új töréseken” adott nagy termést. A hazai parasztság többsége (például a Nagykunság) a burgundi répát, a vörösrépát kedvelte.

Répaaprításra szolgált a rövid nyéllal készült *répavágó* vagy *esselő*, a farámára szerelt, ferdén kilyuggatott fémlemez, a *répareszelő*, továbbá a kézi hajtású, hengeres vagy tányéros (lapostárcsás) répaszeletelő gép (Varga Gy. 1965: 300; Zólyomi J. 1989: 195).

A 19. század vége felé kezdett terjedni a takarmány levegőtől elzárt füllesztése, amivel a répafejet, répalevelet, a szalmát és a polyvát, a *tányericát* (napraforgó-tányér) lehet értékeesebb takarmánnyá változtatni. Olykor a szecskát is vermeléssel füllesztik. Ennek során a takarmány ecetsavas, tejsavas stb. erjedésen megy át. A köznyelvben *silózás* néven ismert tartósítást, tárolást a Dél-Alföldön *zsombolyázás*-nak nevezik. Ez a megnevezése a takarmány füllesztésének egyik módjára vezethető vissza, amit a torontáli Nagyzsombolyán próbáltak ki, s az ottani tapasztalatok alapján propagáltak a 19–20. század fordulóján. A silózás, zsombolyázás a két világháború között meghonosodott a parasztgazdaságokban az Alföld középső részein, a Tiszaántúlon is. Erdély és a Felföld parasztsága az 1940–1950-es évek előtt nem ismerte.

Marhaólakban a *hídlás* csak a 19. század vége felé terjedt el, azaz jóval később, mint a lóistállókban. Almozni azonban a marha alá is kellett. A Kiskunságban azt tartották, hogy a jó gazda minden nap almoz, a rossz gazda meg csak hetenként egyszer. Almozni főként búzaszalmával szoktak. Ínséges időkben, amikor a szalmát is felétették a jószággal, csupán falevelet vagy homokot szórhattak alá (Tálas I. 1936b: 145). Erdős vidéken mindig kevés a szalma, ezért ősszel rendszeresen összegyűjtik az *ajjazásra* való falevelet. Az abaúji Hegyközben a tölgy levelét alkalmasabbnak tartják, mint a bükkét. Fenyőerdőkben a székelyek *csereklyét*, az őrségiek *szakát* (túlevelet) gereblyéznek össze, s szekéren vagy hátton viszik haza *hintésnek*. Felső-őrön (Vas m.) a *szaka* külön színbe kerül, mert amilyen könnyen felszívja a nedveséget, olyan nehezen szárad (Imre S. 1941: 40; Petercsák T. 1983: 62–63).

Alomnak vetik a jóság alá a takarmányból meghagyott *izéket*, *izikét*, a széna kórós, gazos részét. Ezt a jóság a jászolban hagyja vagy elhullajtja. Vasban *zapot*, a Felső-Tisza vidékén *rezák* a vastag sással, dudvával vegyes széna maradékának neve. Zemplénben az alomnak való sást nevezik *rezáknak* (MTSz II. 283, 1029.) A felgyülemelő trágya kitakarításához, kiszállításához ugyanazokat az eszközöket használták, mint a lóistállóban. Az almozás és a trágyakezelés fontossága a 19. században a fejlődésben lemaradó távoli peremtájakon is megnövekedett (Székelyföld, Moldva). Akkoriban a Dunántúl sok falujában már a híg trágya, a húgy kezelése is előtérbe került. Ez utóbbit főként a rétek javítására használták (Dorner B. 1910; Kós K. 1976: 110).

A HASZONVÉTEL FORMÁI

A szarvasmarhatartás legtöbb vidéken a paraszti üzem működtetését, igaerejét szolgálta, a helyi lakosság élelmezését, a háztartások hús- és tejellátását, más szóval önellátását segítette. Bőrét, szaruját, faggyúját, szőrét feldolgozták, s trágyája is hasznosult. Ugyanakkor a vágómarha kivitele koronként minden más terméknél fontosabb tétel az ország külkereskedelmében, s a belső piaci forgalomban is folyton jelen volt. A 15. században felvirágzott *tőzsérség* történetét a gazdaságtörténeti kutatás alaposan feltárta. Takáts Sándor és nyomában mások munkáiból köztudott, hogy a 16–17. század folyamán az ország vágómarhaexportja jóval meghaladta az évi 100 000 darabot, s a kivitel főként a bajor és osztrák városokba irányult. Nem elhanyagolható abban a korban a cseh, morva, sziléziai piac, illetve a Velencébe, az Ad-

riára vezető útvonal jelentősége sem (Takáts S. 1927: 143, 154; 1961: 233; Pach Zs. P. 1963: 148; Gaál L. 1966: 170–172; Zimányi V. 1976: 133–135). Az eladásra, piacra szánt vágómarha tenyésztése és hizlalása főként az alföldi mezővárosok, falvak legelőin, illetve az időlegesen megszerzett pusztákon folyt. Marhakivitellel még főúri családok, erdélyi fejedelmek és horvát bánok is foglalkoztak (például Zrínyi, Nádasdy, Bethlen, Thököly). Embereik széles marhahajtó utakon terelgették a vágómarha csapatait. Hetekig tartott a többszáz kilométeres út megtétele, s az úton itatni, legeltetni kellett a szilaj jószágot. A hajtóknak meg is kellett védelmezni az értékes lábasmarhát az útonálló tolvajokkal szemben. Gazdag tőzsérek és a jószág terelésére felfogadott szegény hajtók, az ökrök védelmére felfegyverzett marcona hajdúk világa volt ez.

A 18. században a dél-alföldi pusztabérleteken ismét felvirágzott a vágómarhanevelés, s újra növekedett a kivitel. Jól jövedelmezett a marhatenyésztés a pusztabérlő alföldi parasztságnak is, de a kor jellegzetes alakjai mégis inkább a tőkepenészes nagybérlek voltak. Ez utóbbiak között örmények, görögök mellett akadtak szerbek, románok, bolgárok is. A marhanevelést és -hizlalást a 18–19. század fordulójától a gyapjúkonjunktúra, a növekvő merinóállomány korlátozta, s a legeltetésre alkalmas puszták fogyatkozása vetette ismét vissza (Paládi-Kovács A. 1993b: 170–178, 263–266).

Parasztságunk az élő jószágot főként vásárokon adta és vette. Minden vidéknek voltak nevezetes marhavásárai, ahová elhajthatták eladásra szánt jószágait. Vásárokon tevékenykedtek az adásvételre szakosodott kereskedők, a *marhakupec*ek és a felhajtást, közvetítést vállaló *szenzálok*. Nagyban dolgozó kupecok és mészárosok a 20. században is *marhahajtókat*, *hajcsárokat* fogadtak, akik nagyobb távolságra is elhajtották a gazdát cserélt marhacapatokat.

Állandó vásárlóként jelentkeztek a mészárosok. Az abaúji Hegyköz falvait az 1920–1945 közötti években még gyakran felkeresték csengős szekereken, és felvásárolták a 8–10 hetes kisborjúkat. Régebben Kassáról, később Hidasnémetiről, Sátoraljaújhegyről indultak, és tíz borjút is elvittek egy-egy szekéren (Petersák T. 1983: 79). Marhatenyésztő tájak nagyobb parasztgazdaságai azonban nem egy-két borjút adtak el évente. A Kiskunságból például az 1890-es években számos gazda 70–80 borjút hajtott fel Székesfehérvárra minden esztendőben. Hagyományos alkalom volt erre az augusztusban esedékes *fehérvári nyári vásár* (Tálas I. 1936b: 204). Takarmányban szűkölködő hegyvidéken, illetve kisbirtokos gazdaságokban volt szokásban, hogy az ökröket az őszi munkák elvégzése után kicsit feljavították, s még a tél beállta előtt eladták a mészárosnak vagy a közeli cukorgyárnak.

A vonómarhával kialakult kereskedelem, s a hozzá kapcsolódó tinóoktatás, a tinók járomba szoktatása és azt követő értékesítése szintén szép haszonnal járt. Erről a tevékenységről és haszonvételi formáról a *Közlekedés* fejezet igázással kapcsolatos részlete szól kicsit bővebben.

Több évszázados hagyománya él Magyarországon a marhahizlalásnak. A hízómarhát és falkáját a Dunántúlon *göbőly*, a Tiszántúlon *sőre*, az Alföld északi szélein *pőcs* néven ismerték. Marhahizlalással a 18. században főként uradalmak és a Dél-Alföldön pusztabérlő görög, örmény, bolgár kereskedők, illetve a pusztabérlethez jutó alföldi városok, községek jobbágygazdái foglalkoztak. Akkor még a marhahizla-

lás is legelőn, fűvön történt. A hízómarha számára jó legelőt szakítottak ki és adtak neki elegendő sőt. Őrzését a göbolyös vagy a sőrés pásztorra bízta, aki a hízómarhát a legjobb kaszálóból kikompolt Göbolyjárásan legeltette. A Kiskunságban azt tartották, hogy az őszi vásárra menő göboly a legelőn hízott, a tavaszi vásárra szánt marhát viszont szénán kellett meghizlalni (Tálas I. 1936b: 202–203; Giday K. 1941; 1943).

A 19. század végétől a marhahizlalás is istállóban történik. Eleinte csak az idősebb ökröket hizlalták fel eladás előtt, a 20. században pedig inkább a fiatal tinókat, bikákat fogták hízóba a piac igénye szerint. Istállóban a hízómarha naponta háromszor kap enni. Takarmánya a széna, szecska és abrak mellett egyre több zöld búkőny, lóhere, csalamádé. Itatás után 1–2 kg árpadara a ráadás. Még a vizet is beviszik neki az istállóba, hogy minél kevesebbet mozogjon (Petercsák T. 1983: 56). Sok marhát hizlaltak melléktermékeiken az utóbbi másfél-két évszázadban a cukor- és sörgyarak. A felvidéki magyarok szarvasmarháit 1920 után jó áron vették meg a cseh gyarak felvásárlói, akik Gömörig, Zemplénig eljártak marhát venni. A Tiszántúl falvaiban a marhahizlalás csak a nagyobb parasztgazdaságokban volt szokás a két világháború között. Az 1960–1970-es években a bika-hizlalás a kis háztáji gazdaságokban is a tsz-tagok egyik legjövődélmezőbb üzletága volt. A Bódva-völgy háztáji gazdaságaiban a kétéves ökörtinókat szokták hizlalni az 1970–1980-as években (Varga Gy. 1973b: 500; Paládi-Kovács A. 1999b: 295).

Marhahús-értékesítésre szakosodott húsipari ágazat Magyarországon a késő középkor óta a mészáros mesterség. A mészárosok már a 14–15. században is a városok leggazdagabb iparosai közé tartoztak, minthogy a marhakereskedelemben is bekapcsolódtak (MN III. 214–218). A pásztorok, parasztek nem taglóval ütötték le a marhát, mint a mészárosok, hanem megfojtották vagy belső vérzést idéztek elő nála, hogy külsérelmi nyomot ne mutasson a bőre; ugyanis az esett jószág, a dög bőrével el kellett számolniuk. A marhapásztorok kedvelték a fiatal tinót, a hízó göbolyt, s olykor a borjúnak se kegyelmeztek. A hús javát pörköltnek, paprikásnak készítették el, s az Alföld nagyobb részén szárazhús, szárított hús is készült belőle az 1930–1940-es évekig. A saját faggyújában, hagyma nélkül főzött marhahúst 4–5 napon keresztül szárították a napon. Gyékényre, szűrre terítették, s egy bojtárgyereken naphosszat hajtotta róla a legyeket. A tűző napon zörgősre szárított húst iszákba, tömlőbe, vászonzsákba tömték és gödör hűvösében vagy otthon a padlás szellős helyére akasztva tárolták. A kiskunsági gulyás a szárított hús egyik részét hazaadta, másik részét a cserénynél fogyasztotta el társaival (Tálas I. 1936b: 224–225; Paládi-Kovács A. 1974).

Sok vidéken fogyasztották a marhapacalt is, de csak a szegényebb családok. A bendőt és a marhabélt bődönök, üvegek lekötésére használták.

A marhafaggyút a Kiskunság pásztorai és marhatartó gazdái szívesen kisütötték. Lehűtve a faggyú felvette az edény formáját, s akkor *karika zsír*nak nevezték. „Azt tartották híres gulyásnak, akinek sok faggya volt a taligáján.” Főztek vele ételt is, főleg kását. Mégis inkább szappanfőzéshez, gyertyamártáshoz használták el a gulyásnék, s még pénzt is szereztek vele (Tálas I. 1936b: 225).

Rossz emlékü fenyítőeszköz volt a *bikacsök*. Tartós bőredények, sőtartók készültek bikatökből. A szívbu-rokból pedig dohány- és pénzszacskót fabrikáltak maguknak a pásztorok.

Minden korban nagy érték volt a marhabőr. A nyersbőr az ország hagyományos kiviteli cikke századokon keresztül, s ezt a kivitelt szakosodott kereskedők tartották kézben. A török hódoltság korában a török vámot szedett a „német oldalra” vitt marha- és juhbőrök után. E kereskedelem méreteit jelzi, hogy Debrecenben az egyik kereskedő 1606-ban 6000 nyersbőrt adott el egyetlen tételben, s akkoriban előfordult 20 ezres tétel is (vö. Gaál L. 1966: 182). A hazai bőrfeldolgozást a középkor óta Európa-szerte kiválónak ismerték el. A 16. századi Franciaországban „Hongreyeurs” volt a „magyar módra” dolgozó tímárok neve, akik főként ökörbőröket munkáltak meg ezzel a technikával. Még a 17. században is azért vándoroltak Magyarországra német és francia szíjgyártók, hogy eltanulják a híres „magyar bőr” készítését (Gáborján A. 1962: 97–98). A marhabőr feldolgozására szakosodott mesterségekről bőven szól a sorozat *Kézművesség* c. kötete.

Bivalybőrből a bányászok vödrei, ércszállító bőrzsákjai, hevederei, bőrkötényei készültek. Erdélyi sóbányák aknáin át bivalybőr zsákokban hozták fel a sót, sőt a sós vizet is bivalybőr vödrökben, edényekben húzták fel a felszínre (Kós K. 1979: 255). Főként marhabőrt dolgoztak fel a hámokat, lószerszámot készítő szíjgyártók. Bocs-kornak, gúzsna (ekepating, csépkápa) szintén a marha- és bivalybőr felelt meg leginkább.

A szilaj szarvasmarha *téli szőré*t nemezkészítéshez és kötélerezteshez használták fel. Nemezből sok mindent készítettek, többek között takarókat, süvegeket. Az ismert *kun süveget* egészen a 19. század elejéig hordták. Istállós tartás esetén a jószág tisztogatása, gondozása során sok szőrt nyertek. A vakarással nyert szőrből labdát gyúrtak, tömést csináltak (Tálas I. 1936b: 219).

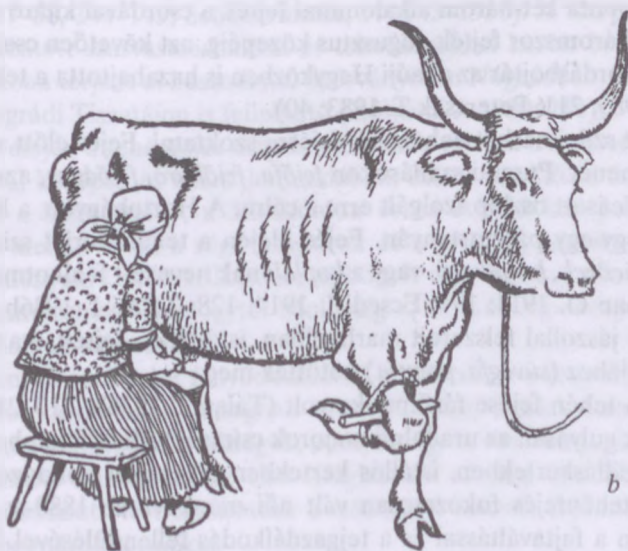
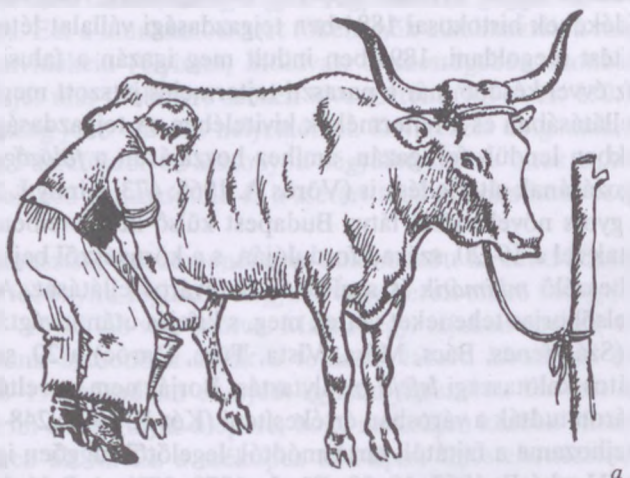
A marha szarvát főként a fésűsök dolgozták fel. Szaruból a fésűsmester fésűt, csatot, gombot gyártott, de szívesen foglalkoztak ennek az anyagnak a megmunkálásával a pásztorok is. Lett belőle jeladásra szolgáló kürt, ivókürt vagy puskaportartó tulók. Még gyakrabban készült szaruból só- és paprikatartó, juhászoknak rühzsírtartó (Györffy I. é. n. /1934/b: 178). A pásztorművészet ezen tárgycsoportja a 20. század második felében hagyományos technikával (karcolás, salétromozás) készült dísztagyakból állt.

TEJGAZDÁLKODÁS

A 19. század végéig Magyarországon a tej csupán mellékes haszna volt a marhatartásnak, mert a tejet és termékeit alig lehetett értékesíteni, s a paraszti táplálkozásban sem volt lényeges szerepe. Fő cél a vágó- és vonómarha utánpótlása, a borjúnevelés volt. Ennek következtében a szürke magyar fajtájú tehenek tejét főként a borjú táplálására fordították. Ezt a megállapítást támasztják alá 18–19. századi, azaz kortárs szerzők. Baranya megyéről 1845-ben írják: „a rác és magyar tehenét ritkán feji, csakhogy erős borjút nevelhessen” (Haas Mihály ismert művét idézi Andrásfalvy B. 1975: 357; lásd még Szabó M. 1955: 132). Eleink évszázadokon át főként szaporulatáért tartották a szarvasmarhát, s vonóökörként vagy hízott söreként értékesítették. Fejésre még az 1930–1940-es években is csupán a csordabeli tehen szolgált, eltekintve a tejszövetkezeti gazdák istállózó fejős tehenészeitől. A gulyára kicsapott tehe-

nek közül a gulyások szoktak néhányat fejni, főként saját szükségletükre, de az ott kifejt mennyiséget a „borjútól ellopott tejnek” tekintették.

Alapvető változás kezdődött az 1880–1890-es években a tej- és tejtermékek városi piacának fokozatos kialakulásával. Főúri majorságokban természetesen már előbb, a 18. században is léteztek tejtermelő tehenészetek – különösen a Dunántúl és a Kisalföld tájain –, ahol a külföldről behívott sajtosok, vajmesterek a főúri udvartartás számára állítottak elő vaját és finomabb sajtféléket. Ezekben az 1680-tól lassacskán szaporodó „Schweizerei”-okban jól tejelő, nyugatról behozott teheneket gondoztak a svájci, tiroli vagy északolasz tehenészek. A fejőmestert a 18. századi uradalmi iratok

150. ábra. A tehenfejés módjai: a) állva fejés a gulyán, fejőágasnál (1950-es évek), Tiszacsege (Hajdú vm.); b) rúgós tehen fejése az istállóban, a tehen lába gúzsba téve (1950-es évek), Kismarja (Bihar vm.)

többszörre *svájccer*nek nevezték. Főként a Dunántúlon volt a tehenészetek neve: *Svájcceráj*, *Svájccer-hof*, *Helvécia*, s ez utóbbi helynévvé, puszták nevévé lett itt-ott. A 18–19. század fordulóján a Dunától keletre is megjelentek a *svájccerosok*, *Svájccerájok*. A 19. század első felében a Dunántúlon itt-ott bérlő tehenészetek működtek, főként olasz sajtkészítők jóvoltából (Nagyváthy J. 1822: 117; Vörös A. 1965: 489; Gunda B. 1964b: 599–600; Paládi-Kovács A. 1989b: 202; 1993b: 330–331).

A vasútépítéssel, a városi fogyasztópiacok növekedésével a tejgazdaság is új impulzust kapott. Először a dunántúli uradalmakban, majd a tejszövetkezetek által is szervezett paraszti gazdaságokban lendült fel a tejtermelés. A budapesti és szombathelyi tejszövetkezet sikere nyomán Sopron, Zalaegerszeg, Kaposvár, Dombóvár, Magyaróvár vidékének birtokosai 1884-ben tejgazdasági vállalat létesítésével kívánták az értékesítést megoldani. 1895-ben indult meg igazán a falusi tejszövetkezeti mozgalom, s tíz évvel később már a paraszti tejtermelés játszott meghatározó szerepet a városok ellátásában és a tejtermékek kivitelében. A tejgazdaság Európa-szerte az 1880-as években lendült fel igazán, amihez hozzájárult a *főlőzőgép* feltalálása, a tej ipari feldolgozásának elterjedése is (Vörös A. 1965: 473; Király I. 1962: 23).

Az igények gyors növekedését látva Budapest külső kerületeiben városi tehenészeteket állítottak fel a 19–20. század fordulóján, s a környékről bejáró tejeskófák, a főként svábul beszélő *mílimárik* is segítették a főváros ellátását. A pesti „aszfalt-tehenészetek” elsőborjas teheneket vettek meg, s kifejés után levágták őket. Kolozsvár közelében (Szászfenes, Bács, Méra, Vista, Türe, Daróc) a 20. század elején kialakult egy sajátos kalotaszegi *lefejő* bivalytartás. Borját nem nevelték, mert a tejet, tejterméket jó áron tudták a városban értékesíteni (Kós K. 1979: 248–250).

A tehenek tejhozama a fajtától, tartásmódtól, legelőtől függően igen nagy eltéréseket mutatott (Hankó B. 1957: 19–20; Für L. 1970: 272). A Palócföldön az utóbbi száz évben naponta két-három alkalommal fejték a csordával kijáró teheneket. Ellés után naponta háromszor fejték augusztus közepéig, azt követően csak kétszer. A déli fejes miatt a csordásbojtár az abaúji Hegyközben is hazahajtotta a tehenek egy részét (Zólyomi J. 1989: 211; Petercsák T. 1983: 40).

A megellett szilajmarhát nehéz volt fejésre szoktatni. Fejés előtt a pásztor mindig kikötötte a tehenet. Pusztai szállásokon *fejőfa*, *fejőkaró*, *fejőágas*, azaz a gulyáskunyhó közelében leásott oszlop szolgált erre a célra. A Hortobágyon, a Kiskunságon 3–4 *fejőfa* is állt egy-egy pásztortanyán. Fejés idején a tehén borját szintén kikötötték. Vagy egy *borjúcövek*, *borjúkaró*, vagy a *koplalónak* nevezett faalkotmány szolgált erre a célra (Herman O. 1914: 194; Ecsedi I. 1914: 128; Tálasi I. 1936b: 208). Csordára járó tehenet a jászollal felszerelt marhaólbán, istállóban fejték, s a tehenet a jászol felső szegőrudjához (*süvegfa*, *prémfa*) kötötték meg.

Ósi soron a tehén fejése férfimunka volt (Tálasi I. 1936b: 210–211). Nemcsak az alföldi puszták gulyásai, az uradalmi majorok csírásai tudtak fejni, hanem a településen kívül, a szálláskertekben, istállós kertekben teheneket gondozó, takarmányozó gazdák is. A tehénfejés fokozatosan vált női munkává az 1880-as évektől, szoros összefüggésben a fajtaváltással és a tejgazdálkodás fellendülésével. Mindenesetre a 20. század elején a tehénfejés még a magyar nyelvterület igen sok pontján férfimunka volt (MNA II. 111. térkép). Nyugtalan, rügös tehenek esetében később is az maradt. Ezek megfékezésére több eljárást ismertek. A palóc gazda fejés előtt felkötötte

a tehén jobb első lábát, hogy ne tudja a tőgye alatt a padlóra helyezett fejőedényt, a *zsétárt* felrúgni (Zólyomi J. 1989: 212).

Eredetileg a fejők nem ültek le a tehén mellé, s fejőszéket sem használtak. Szilaj-marhához nem is lehetett volna leülni! Egyik kezükben a fejőedényt tartva, homlokukat a tehén oldalának nyomva, előre hajolva, állva fejtek. Ezt a fejésmódot különösen a gulyások, a férfiak alkalmazták, de az Alföld egyes részein a fejőnők is követték (Varga Gy. 1973b: 499; Andrásfalvy B. 1975: 373). A fejőedény ilyen esetben füles bögre vagy nyeles *kapinya* (tökedény) lehetett, s csupán fél kézzel fejtek, mert másik kezükben az edényt tartották. Nehézkes, sok időt kívánó munkamódszer volt.

Több vidéken szék nélkül, lábujjhegyre vagy sarokra guggolva, de két kézzel történt a tehénfejés. Ezt a munkamódszert főként nők alkalmazták a magyar nyelvterület keleti peremvidékein (Gyimes, Moldva). Összességében azonban a 20. század elején a tehénfejés már többnyire széken ülve történt (MNA II. 110. térkép). A széket mindig a jószág jobb oldalán helyezték el. Két kézzel dolgoztak, két csecset fejtek egyidejűleg. Palócföldön az asszonyok négy lábú székre ültek a „tehén alá”. Fejüket a tehén oldalához támasztották és a *zsétárt* térd és boka közé vették (Zólyomi J. 1989: 211).

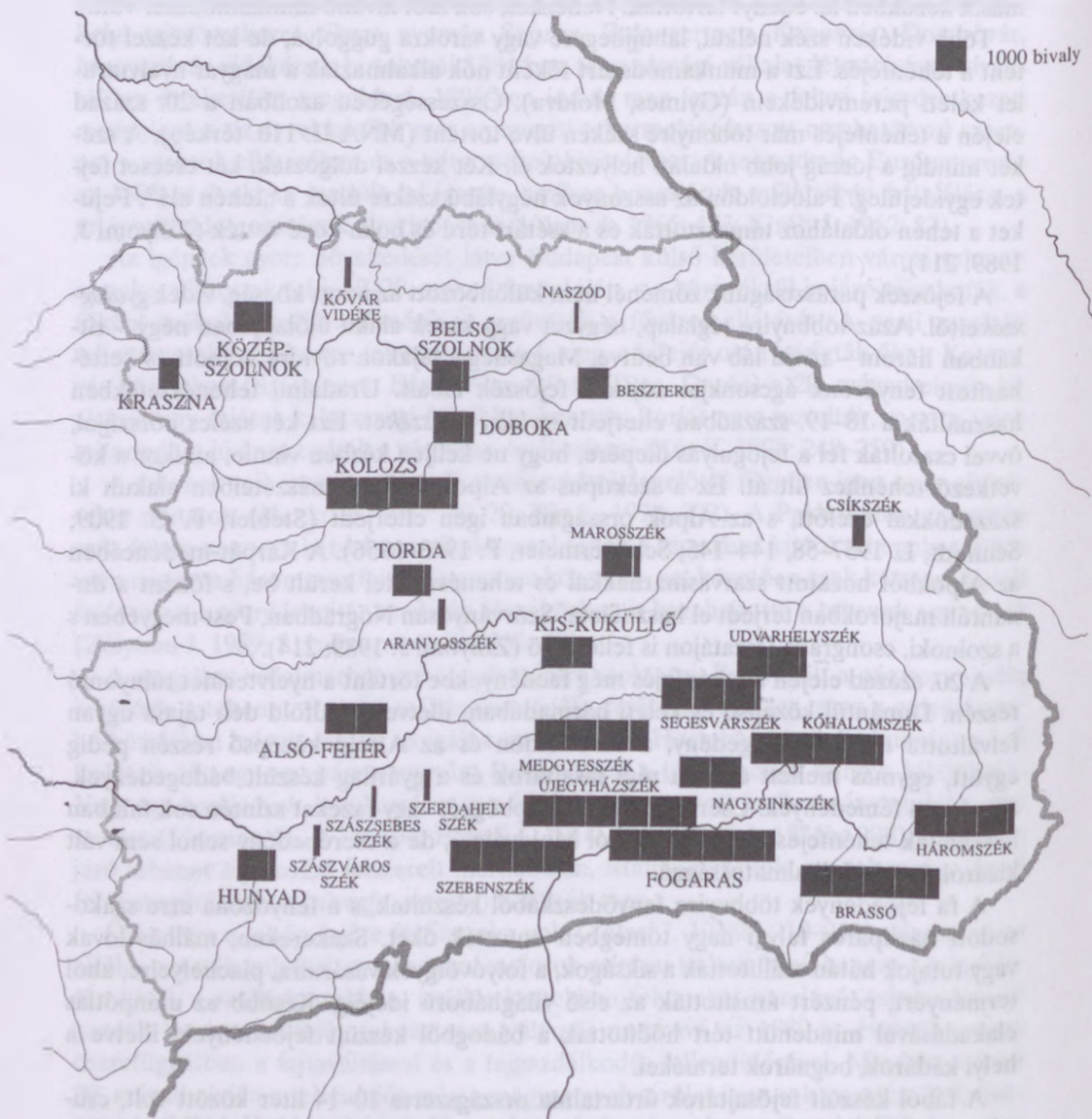
A fejőszék parasztságunk zöménél nem különbözött az adott község, vidék *gyalogszékeitől*. Azaz többnyire téglalap, négyzet vagy kerek alakú ülőlapjában négy – ritkábban három – rövid láb van beütve. Magashegyi tájakon rövidebbre szabott és kettéhasított fenyőrönk ágcsonkjai adják a fejőszék lábait. Uradalmi tehenészetekben használták a 18–19. században elterjedt *egylábú fejőszéket*. Ezt két széles bőrszíjjal, övvel csatolták fel a fejőgulyás ülepére, hogy ne kelljen kézben vinnie, amikor a következő tehénhez ült át. Ez a széktípus az Alpok fejőstehenészeteiben alakult ki századokkal ezelőtt, s az Alpok országaiban igen elterjedt (Stebler, F. G. 1909; Schmidt, L. 1957–58, 144–145; Scheuermeier, P. 1943–1956). A Kárpát-medencében az Alpokból hozatott szarvasmarhákkal és tehenészekkel került be, s főként a dunántúli majorokban terjedt el használata. Szórványosan Nógrádban, Pest megyében s a szolnoki, csongrádi Tiszatájon is fellelhető (Zólyomi J. 1989: 214).

A 20. század elején a tehénfejés még faedényekbe történt a nyelvterület túlnyomó részén. Dunántúl középső és keleti harmadában, illetve az Alföld déli tájain ugyan felváltotta már a bádogedény, a Kisalföldön és az Alföld középső részén pedig együtt, egymás mellett éltek a régi fasajtárok és a gyárilag készült bádogedények, zománcos fémedények. Cserépszilkét, cserépbögrét vagy fazekat szintén sok faluban használtak tehénfejéshez – Somogytól Moldváig –, de a cserépedény sehol sem vált kizárólagos fejőalkalmatossággá.

A fa fejőedények többnyire fenyődeszkából készültek, s a fenyőzőna erre szakosodott háziiparos falvai nagy tömegben ontották őket. Szekereken, málhás lovak vagy tutajok hátán szállították a síkságok, a folyóvölgyek vásárait, piachelyeire, ahol terményért, pénzért árusították az első világháború idejéig. Később az utánpótlás elakadásával mindenütt tért hódítottak a bádogból készült fejőedények, illetve a helyi kádárok, bognárok termékei.

A fából készült fejőszájtarok űrtartalma országszerte 10–14 liter között volt, csupán a Székelyföld keleti felén használtak kisebb, mindössze 6–7 literes és feltűnően hosszúra szabott marokdongával ellátott *sétárt*. A Dunántúlon és az Alföld nyugati

felén a fejőedény kiöntőcsőccsel készült, más tájakon nem volt csőcs vagy öblös bevágás az edény felső peremén a kiöntés megkönnyítésére. A bádogból készült fejőedény formája és neve a fasajtárét követte. Tanulságos a fa, a bádog és a zománczott fém fejőedény elnevezéseinek eredete, térbeli elrendeződése. A nyelvterület nagyobb részén a *sajtár* és szócsaládja használatos (*zsajtár, zsojtár, zsetár, zséter, sétár, szétár, sejtár, sestár, sustár*), kisebb részén egyéb nevek találhatók, de azok is szabályos térségi foltokban helyezkednek el (*rocska, dézsa, kanna, kanta, pitli, sáfi, félfülű,*

23. térkép. A bivaly elterjedtsége Erdélyben 1870-ben, megyék és székek szerinti bontásban

fejő, fejőke, főjke). Ebben a gazdag névanyagban vannak középkori és újkori német kölcsönszavak (például *sajtár, sáf, pitli, kanna, kanta*), vannak szláv jövevényszavak (*dézsza, rocska*) és magyar szóképzések (*fejő, fejőke, főjke, félfulű*). A fejtőedények névanyaga, miként a többi dongás faedénynél is megfigyelhető, jórészt a tárgyakat készítő iparosok szaknyelvéből került a magyar népnyelvbe, a nyelvjárásokba (MNA II. 113, 114. térkép; Kniezsa I. 1955: 153, 467; TESz).

Használat után a sajtár kiöblítődik és az ágasra, *köcsögfára, köcsögtartóra* kerül. Ennek a szárító, tároló alkalmatosságnak több formája ismeretes. Gyakran csupán egy földbe ástott, csonkolt ágasfa. Sok helyen kb. 150–160 cm magas oszlop, melynek furataiba körös-körül fogakat tesznek. Más esetekben egy vagy két oszlopra vízszintesen elhelyezett rövid gerenda, s ez a faalkotmány is furatokba vert fafogakkal van ellátva. Fejés előtt a sajtárt ismételtelen kiöblítik és némi vizet visznek benne az istállóba, hogy fejés előtt a tehén tőgyét is lemossák (Zólyomi J. 1989: 211).

TRÁGYAHASZON

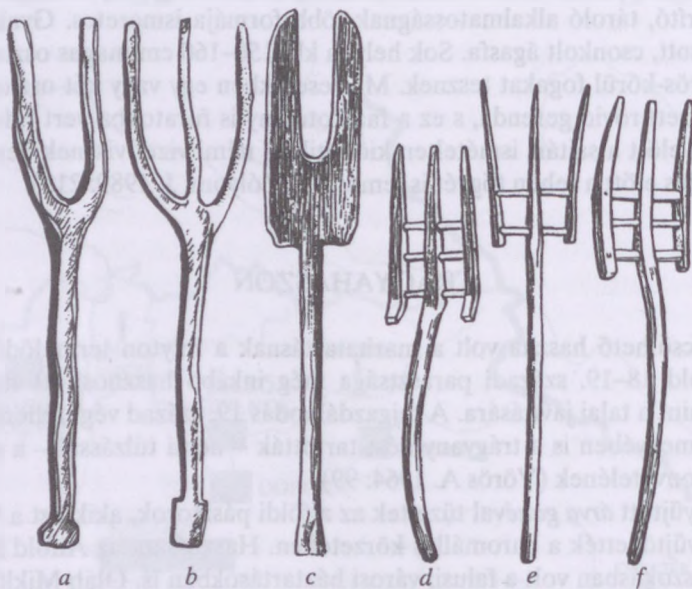
Nem lebecsülhető haszna volt a marhatartásnak a folyton termelődő trágyából, amit az Alföld 18–19. századi parasztsága még inkább hasznosított fűtő-, tüzelőanyagként, mint a talaj javítására. A tejgazdálkodás 19. század végi fellendülése előtt még Moson megyében is a trágyanyerést tartották – némi túlzással – a marhatartás egyik fő haszonvételének (Vörös A. 1964: 99).

Legelőn gyűjtött *árva ganéval* tüzeltek az alföldi pásztorok, akik ezt a fűtőanyagot eladásra is gyűjtögették a baromállás körzetében. Használata az Alföld fátlan síkságain ugyanis szokásban volt a falusi, városi háztartásokban is. Oláh Miklós már a 16. században a „kunok tüzelője”-nek nevezte. Fátlan pusztákon Kelet-Európában, Közép-Ázsiában ősidők óta tüzelnek vele. A 20. század elején szorgalmasan gyűjtögették a legelőn a *tiszjéknek* nevezett állati hulladékot a kirgiz és kazah pásztorok, akik falat építettek belőle a jurta körül. Ezek a trágyahalmazok védtek a lakást a hideg szelek ellen, s egyben tüzelőként szolgáltak (Almágy Gy. 1903: 684; Ecsedi I. 1914: 128; Nagy Czirok L. 1959: 123). Gyűjtögetett *árva ganét* használt a szegény nép földpadlós lakásainak *mázolására*, a döngölt padló tisztán tartására.

Marhatrágyából készült egykor a *tőzeg* vagy *tőzeggané*. Az istálló, marhaól közelében felhalmozott trágyát elterítették, lóval gázoltatták vagy saját maguk lábbal „kitaposták”, esetleg fabunkóval is megdolgozták. Amikor szikkadni kezdett, ásóval vagy speciális *tőzegvágóval* kockákra vágták, majd a vályoghoz hasonlóan szárították, forgatták. Legvégül kúpokba, kupacokra rakták. Újabb, 1910–1960 között követett eljárás szerint *vetőnek* nevezett fakerettel formát is adtak a tőzegnek. A marhatrágyából készült tőzeg, tréfás újabb nevén *kun koks*z tartós paraszat ad, kemencefűtésre is alkalmas (Tálas I. 1936b: 241; Gunda B.–Ráduly E. 1975). Azonban az 1920–1930-as évektől fokozatosan visszaszorult, mert a trágyát a földművelés igényelte, s az Alföldre is több köszén, tűzifa jutott.

Trágyázó talajjavítás mindig folyt a kinn háló gulya helyének változtatásával, a rétek, kaszálók, ugarok legeltetésével. 1720-ban a hortobágyi Zámért folyó határper tanúi, többségben pásztorok vallották, hogy „hol egy, hol két hétig hált egy helyen” a

gulya, mert trágyájával így sok helyen javította, telkesítette a legelőt (Balogh I. 1943: 104). Polgár vidékén az uradalmak megkövetelték a 20. század első felében is, hogy a gulya hálólhelyét háromnaponként változtassa a pásztor. A Kiskunságban az 1920–1930-as években 5–6 napig maradt egy helyen a gulya. Az állítással „a jószág megteleköli” a földet, ezért a tarlót is szívesen engedték legeltetni a gazdák és az uradalmak (Bencsik J. 1974: 41; Tálasi I. 1936b: 43).

151. ábra. Trágyahányó favillák: a) kétágú villa, Határszög (Ung vm.); b) háromágú villa, Határszög (Ung vm.); c) lapát alakú villa, Telgárt (Gömör és Kishont vm.); d) saraglyás villa; e) saraglyás villa (Bács-Bodrog vm.); f) saraglyás villa, Endrőd (Békés vm.)

Máramarosban és Erdély sok vidékén ősz elején szokták a marhát szállásolni, az addig tilalmas kaszálókat és réteket állítás, hálátás révén telkesíteni. *Telek* szavunk feltehetőleg ennek a műveletnek a megnevezéséből (*telik*, *telít*) származik. Szarvas-marhával általában építmény, azaz karám vagy kosár nélkül folyt a határ trágyáztatása. Ez az állítás, hálátás, telkesítés, szállásolás és egyéb neveken ismert trágyázási mód meglehetősen elterjedt volt még a 20. század elején is (Szilágyi I. 1876: 254–264; Földes L. 1971: 430; 1983: 329; MNA III. 165. térkép).

Az istállótrágya jelentősége az istállózás arányainak legújabb kori növekedésével összefüggésben nőtt meg, majd a műtrágyázással és az állami, szövetkezeti tulajdonformákkal esett vissza az 1960-as évektől.

JUHTARTÁS

A magyar juh (*Ovis aries*) a párosujjú patások rendjébe, a szarvasmarhafélék között a juh alakúak (*oviae*) családjába tartozó, egyik legelterjedtebb és legrégebbi háziállatunk. A vadjuhból (arkal, argali, muflon), 10–11 ezer éve, Délnyugat-Ázsiában, Mezopotámiában házasították (Mezőgazd. Lex. 2. kiad. I). Az úgynevezett gyapjas juhok azonban csak 7–8 ezer évvel ezelőtt jelentek meg ugyanott. A régészeti leletek szerint főképpen húsuk miatt tenyésztették és döntő többségüket már fiatal korukban levágták. A gyapjú- és tejhasznuk másodlagos lehetett. A domesztikáció helyén, Mezopotámiában öt juhajtát tenyésztettek ki. Ezek között voltak szőrös és gyapjas fajták. A két legrégebbi ábrázolás egyike gyapjas juhot ábrázol, dugóhúzó-szerűen csavarodó szarvval (Matolcsi J. 1975a: 153). Ur városában, az ősi fajták között megtalálták az egyenes szarvú gyapjas fajtát, a racka juhok őseit is. Ezek a tájfajták terjedtek el a következő évezredekben északra, az eurázsiai sztyepp-övezetben, közöttük a Közép-Volga és a Káma vidékén, illetőleg Kis-Ázsián és Egyiptomon keresztül a Földközi-tenger medencéjében és Délkelet-Európában. A rómaiak a császárkorban jelentős fajtanemesítést végeztek, gyakorlatilag minden állatfajban új fajtákat, a juhok esetében finomabb gyapjúval rendelkező juhokat tenyésztettek ki. A nemesített fajtákat fokozatosan elterjesztették a birodalom egész területén (Bökönyi S. 1968, 1974).

A magyarság elődeinek juhtenyésztésére adatokat a nyelvtudomány is szolgáltat. A korábban feltehetően finnugor eredetűnek tartott *juh* szavunkat (Bárczi G. 1941) a nyelvtudomány újabban ismeretlennek tartja (TESz). Az ugorok juhászatát pedig Bátky Zsigmond (1931) vonta kétségbe. Nyelvünk honfoglalás előtti, ún. őtörök rétegébe tartoznak a *kos*, *ürü* ('herélt kos'), *toklyó* ('egy-két éves juh') és a *gyapjú* szavak. Ez a négy alapvető kifejezés, amely a középkor elején is jelen volt nyelvemlékeinkben, azt erősíti meg, hogy népünk már legalább a honfoglalás előtti századokban, a délorosz sztyeppén jelentős juhtenyésztést folytatott. Annak ellenére azonban, hogy a korábbi tenyésztésre nincsen közvetlen nyelvi bizonyíték, a régészeti és az archeozoológiai kutatás arra hajlik, hogy eleink már az ugor korban is tenyészthettek juhot (Bökönyi S. 1974; Matolcsi J. 1975a).

A honfoglaló magyarság juhajtájának Hankó Béla kizárólagosan a V alakú, pődört szarvú *rackát* tekintette (Hankó B. 1937; 1941). Az újabb régészeti ásatásoknál előkerült csontanyag modern vizsgálata alapján azonban más véleményre jutottak. E

szerint a rackajuhok, amelyek csak a népvándorlás korában jelentek meg a Kárpát-medencében, nem köthetők etnikumhoz; esetleg hozhatták a magyarok is. Ezeknek azonban még biztosan nem volt pödört, V alakban felálló szarvuk. A napjainkban ismert *magyar* vagy *hortobágyi racka* biztosan csak a 16–17. században jelent meg hazánkban. Ez a fajta vagy helyi szelekció eredményeképpen alakult ki nálunk, vagy pedig az oszmán-törökök délről hozták be a Kárpát-medencébe.

JUHFAJTÁK

A *rackajuh* (*magyar racka*, *hortobágyi racka*) kevert gypjas, hosszúfarkú (24 csigolya) parlagi juh. Mind a kosoknak, mind a nőstényeknek a dugóhúzászerűen csavarodott szarva (pörge szarv) a homlokcsontból V alakban felfelé nő ki. Tincses szerkezetű (hossza 25–30 cm), fekete vagy fehér bundája durvább felszőrökből és finom pehelyszálakból áll. Tejelésük jelentős, hústermelésük csekély, izomzatuk ösztövére és rágós, növekedésük lassú. Fajtaváltozatai előfordultak hazánk szomszédságában is, például Szlovákiában, Romániában és Ukrajnában (Mezőgazd. Lex. 2. kiad. II). A *racka* szó nyelvünkben meglehetősen későn, csak a 18. század végén jelent meg. Úgy tűnik, hogy a régi fajtának csak a *merinó birkák* érkezése után adtak nevet. (A szót a nyelvudomány magyar fejleménynek tartja – TESz) A régi állattenyésztési szakirodalom megkülönböztetett *magyar-moldvai rackát* és *oláh rackát* is (Kozák L. 1921). Délkelet-Európa másik nagy jelentőségű fajtája, a *cigája juh* is délről, a törökökkel érkezett hazánkba. A Kárpátok vidékének juhtenyésztését a 18. század elejéig középig a *racka* és a *cigája* határozta meg.

A magyar juhtenyésztést – saját belső fejlődése mellett – a honfoglalástól különböző etnikai hatások is érték. A szókincs tanúsága szerint elsősorban két meghatározó réteg figyelhető meg. Egy korábbi szláv és egy viszonylag későbbi román. Ez utóbbi többségét azonban a szomszédos szláv népek közvetítésével vettük át. Az alábbi felsorolásban az évszám a szó első előfordulását jelzi az ismert és feldolgozott nyelvemlékeinkben.

Szláv eredetűek a következő szavaink: a *bárány* (1194) talán a szlovákból; a *jerke* 'fiatal nőstény juh' (1590) a szlovákból vagy ukránból; a *bacsa*, *bacso* 'számadó juhász' (1522) szlovák; a *gomolya* (1577) szlovák vagy délszláv; a *birka* 'juh, rövidgyapjas juh' (1461) cseh eredetű.

A magyar juhtenyésztés szókincsének román eredetű eleme a *cigája* (1795) 'selymes, rövid szőrű juh fajta' szavunk, amely főként a keleti nyelvjárásokban ismert, és hasonlóképpen, mint a szlovákok is, a románból vettük át. A románból származik a *berbécs* 'kos' (1423), amelyet közszóként elsősorban Erdélyben ismernek. A román eredetűek közül a *bács* 'számadó' (1462) valószínűleg a trák-illírből származó vándorműszó (1801), eredeti jelentése: 'sajtkészítő juhász'. A *bálmós* 'tejes kukoricaétel' (1695) ugyancsak a vlach fejősjuhászat szókincséből származik, de lehet oszmán-török eredetű is. Az *orda* 'friss savó főzésekor kiváló édes túró' (1548) az ősbalkáni, trák-illírből származtatható román szó érkeztetett szlovák közvetítéssel is. Ugyancsak mondható el a *brinza* 'túró, sajt' (1546), a *zsendice* 'juhsavó felforralásából készült étel' szavainkról is. A román eredetű juhtenyésztési szakszavainknak jelentősebb

része a tejfeldolgozás fogalmai körébe tartozik. Ugyanez figyelhető meg a Kárpátok vidékének szláv népeinél is.

A magyar juhtenyésztés hatalmas szókincsének nagyobbik része azonban belső fejlődéssel, már ebben a hazában alakult ki. A három nagy történeti-etnikai hatás, a bolgár-török, szláv és a román jövevényszavak alig több mint húsz szakszava azonban igen jelentős hatásra utal. Érdemes e szempontból is áttanulmányozni Herman Ottó pásztorszótárának (1914) megfelelő fejezetét.

A magyar juhtenyésztés történetére a magyar írásbeliség kezdetétől vannak adatok (Rodiczky J. 1892; Éber E. 1961; Gaál L. 1966; Paládi-Kovács A. 1993b). Már a 11. századtól kiadott, első királyi oklevelek is említik juhok és juhászok adományozását, illetve báránytized biztosítását. De említenek juhaklot (*ovile*), takarmányozást és gyapjút a csuhák készítéséhez.

A 14. századtól jelentős hatás éri a Kárpátok hegykoszorúján élő népek juhtenyésztését. Valahol a Balkán-félszigeten keletkezett egy transzhumáló (néhol nomadizáló) állattenyésztéssel foglalkozó pásztornép, a *vlachok*. Juhtenyésztés mellett foglalkoztak még fuvarozással, és híresek voltak az antik hagyományokban gyökerező tejtermékeik és szötteik is. Az Északi-Kárpátok vidékén a 14. században tűntek fel. Hatásuk hamar megfigyelhető az itt élő népek, a szlovákok, lengyelek, ruszinok, morvák és magyarok juhtartásában, elsősorban a havasi és a transzhumáló pásztorkodásban, valamint a juhtej feldolgozásában. A 13–16. század között Erdélytől Galíciáig és Morvaországig ún. *vlachjogú* juhtartó falvak jöttek létre. Ezek népeit nem terhelték a jobbágyság királyi és földesúri szolgáltatásai, kedvezőbben adóztak és saját *kenézeik* irányítása mellett élhettek. A vlach juhászok között a táj minden népe – románok, ukránok, lengyelek, szlovákok, magyarok stb. – megtalálható (Ila B. 1957; Kniezsa I. 1934; Dobrowolski K. 1961; Macûrek J. 1969).

Az Angliában kezdődő ipari forradalom következtében, a 18. század közepén terelődött a figyelem az ún. finom gyapjúra. Ez a *merinó birka* tenyésztésének nagyméretű fellendülését eredményezte. Az eredetileg Spanyolországból származó fajta kivitelét királyi rendelettel tiltották. Jobbára a 18. század folyamán királyi ajándékként vagy engedéllyel mégis kijutott a német tartományokba és fejedelemségekbe, majd – Mária-Terézia uralkodása alatt, az 1770–1780-as években – Ausztriába és a Monarchia más részeibe, így Magyarországra is. Elsőként kosokat importáltak és velük keresztettk a helyi állományt, majd többszörös visszakeresztezéssel Európában számos tájfajtát (*negretti, rambouillet, cotswold, elektoral* stb.) tenyésztettek ki. Magyarországon döntően a *fésűs merinót* honosították meg (Schandl J. 1947). Paládi-Kovács Attila (1993b) szerint a *német parlagi juh* már a középkor végétől megjelenik hazánkban. Velük német, cseh és morva pásztrok is érkeztek magukkal hozva speciális kultúrájukat.

A 18–19. században, a merinó *birkák* behozatalával ismét érkeztek külföldi, többnyire német, cseh és morva származású *birkások*. Elsősorban a dunántúli uradalomokban alkalmazták őket. A nyugatról érkezett pásztrok eszközöket, eljárásokat és szokásokat honosítottak meg. Behozták és elterjesztették az új terelőeszközt, a *juhászkampót*, valószínűleg az újabb díszítómódot, a *spanyolozást*, a jellegzetes viselet-darabot, a *rajthúzlít*, és helyenként, nyugati mintára *juhászcéhbe* tömörültek. Tálasi István (1936b) a juhászcéhek megjelenését is hozzájuk kapcsolja, elterjedésüket a

Dunántúl nagy részére, a Kiskunságra és Gömör megyére is kiterjesztette (vö. még Riedl A. 1962).

A juhászcéhek elterjedését hazánkban legutóbb Paládi-Kovács Attila (1993b: 307–310) foglalta össze. A pásztorok céhei a nyugati megyékben a 18. században erősödtek meg. A Moson megyei juhászok 21 pontot tartalmazó céhlevelét I. Lipót 1701-ben adta ki. „A kormányzat szorgalmazta a pásztorok, kertészek céhalapítását, és ki kívánta terjeszteni ezt a szervezeti rendet a török alól felszabadított területekre is.” A csallóközi juhászceh 1717-ben kiadott céhszabályzatát Herman Ottó (1909: 246–253) közölte. A céh felállítását azzal indokolták, „hogy a jeles gazdáknak és uraknak állandó és értelmes juházmesterek lehessen”. A pásztorcéhek ekkor csak Vas, Sopron, Moson és Pozsony megyékben terjedtek el. Céhmestert választottak és volt céhládájuk is. Fejér megyében a német juhászoknak, tehát a *birkásoknak* volt céhük Székesfehérvár központtal. Kiskunhalasra a 18–19. század fordulóján érkeztek a Fejér megyei Velence vidékéről német birkások, akik ott is folytatták céhes összetartásukat. A halasi római katolikus templomban az 1930-as években is megvolt a juhászok zászlója (Tálas I. 1936b; Riedl A. 1962). A birkások a 19. században átkerültek a Tiszántúlra és Felső-Magyarországra is, majd fokozatosan beolvadtak.

A magyar nép mindig következetesen megkülönböztette a *juhot* a *birkától*. A juhok tartása lényegesen egyszerűbb és természetesebb volt, mint az érzékenyebb birkák tenyésztése. A 19. század első felében fellendült a juh- és birkatenyésztés. A Tudományos Gyűjtemény 1817. évi 3. számában azt írták, hogy „a pusztákat bírók méneseiket, gulyáikat megsemmisíttetik, hogy juhokkal népesítsék be a mezőt”. Az uradalmakban is megduplázták, megháromszorozták az állományt, 1841-ben juhkiállítás, juh- és gyapjúversenyt rendeztek (MG I. 64). A századelő gyapjúkonjunktúrája az 1840-es évekre csökkenést mutatott. A juhállomány összetétele azonban csak lassan alakult át. 1869-ben az összes állománynak 31,5 százaléka volt merinó vagy merinóval keresztezett. Szűk száz évvel később, 1953-ban viszont az 1 500 000 darabból álló országos állománynak már 96 százaléka merinószármazék, *racka* és *cigája* pedig csak 2–2 százalék. Az ősi juhajták közül napjainkban már csak egy-egy fekete és fehér rackanyáj maradt meg a Hortobágyon.

TARTÁSMÓDOK

A magyar juhtenyésztés kutatása a 19. század végén Herman Ottóval indult. Elsősorban a pásztorkodás ősi nyomait, a tájanként jellemző sajátosságokat, illetőleg a rendszertant a külterjesség (*szilaj pásztorkodás, extenzív állattenyésztés*) és a belterjesség (*kezestartás, intenzív állattenyésztés*) módozatai és fokozatai között keresték (Herman O. 1914; Ecsedi I. 1914; Madarassy L. 1912; Györffy I. 1941a; vö. még Szabadfalvi J. 1970a). Földes László 1957-ben a Kárpát-medencében folytatott juhtenyésztést – elsősorban az építmények alapján – a következő négy táji és részben történeti csoportra osztotta: 1. Havasi juhászat, 2. Kosarazó juhászat, 3. Alföldi rackatartás, 4. Merinótartás.

A tartásmódoknak az állatállomány tulajdonosai szerinti különbözőségeire 1965-

ben, a keleti palócok juhtenyésztésének kutatása során Paládi-Kovács Attila mutatót rá, megkülönböztetve paraszti, uradalmi és pásztori juhtartást.

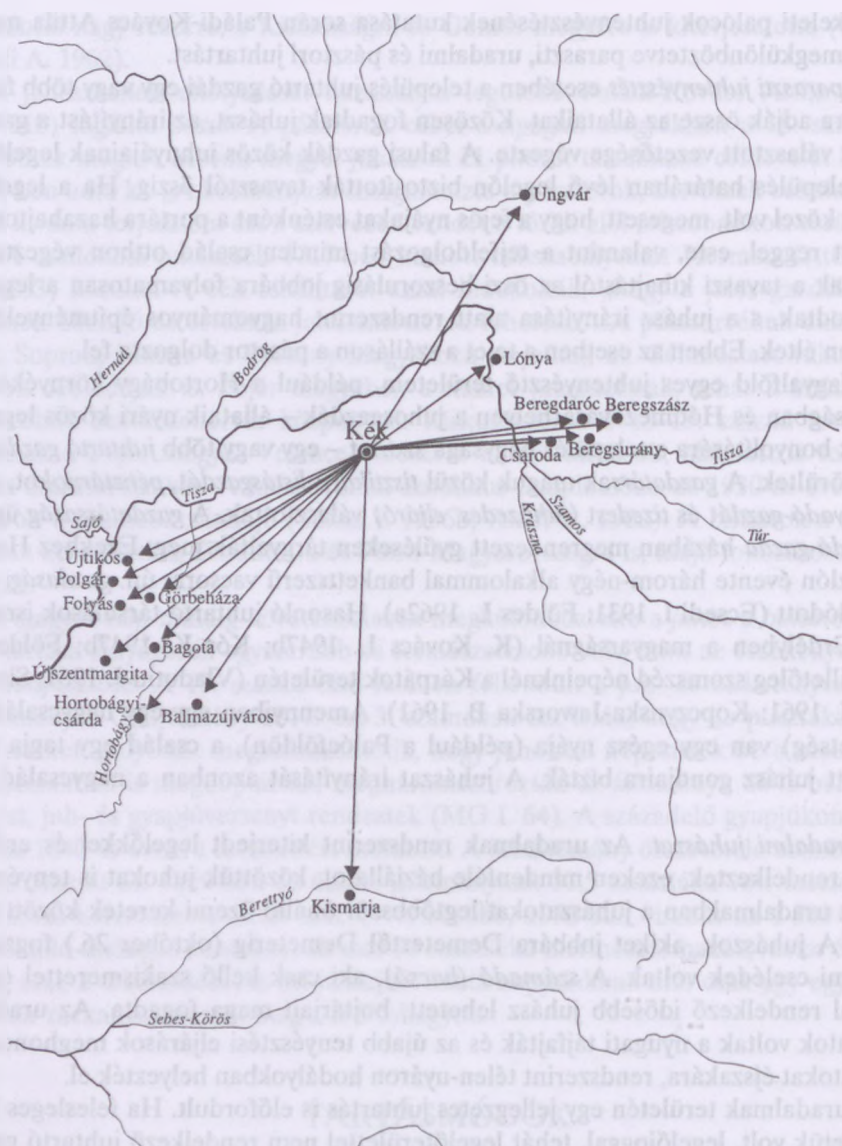
1. *A paraszti juhtenyésztés* esetében a település juhtartó gazdái egy vagy több falusi juhnyájra adják össze az állataikat. Közösén fogadtak juhászt, az irányítást a gazdátársulat választott vezetősége végezte. A falusi gazdák közös juhnyájainak legeltetését a település határában lévő legelőn biztosították tavasztól őszig. Ha a legelő a faluhoz közel volt, megesett, hogy a fejős nyájakat esténként a portára hazahajtották. A fejést reggel, este, valamint a tejfeldolgozást minden család otthon végezte. A juhnyájak a tavaszi kihajtástól az őszi beszorulásig jobbra folyamatosan a legelőn tartózkodtak, s a juhász irányítása alatt rendszerint hagyományos építményekben, szálláson éltek. Ebben az esetben a tejet a szálláson a pásztor dolgozta fel.

A Nagyalföld egyes juhtenyésztő területein, például a Hortobágy környékén, a Kiskunságban és Hódmezővásárhelyen a juhosgazdák – állataik nyári közös legeltetésének bonyolítására a település nagysága szerint – egy vagy több *juhtartó gazdaság*-ba tömörültek. A *gazdátársak* maguk közül *tisztikart*: *listásgazdát*, *pénztárnokot*, *jegyzőt*, *helyadó-gazdát* és *tizedest* (*juhtizedes*, *eljáró*) választottak. A *gazdátársaság* ügyeit a *helyadó-gazda* házában megrendezett gyűléseken tárgyalták meg. Ezekhez Hajdúszoboszlón évente három-négy alkalommal bankettszerű vacsora, ún. *gazdasági evés* kapcsolódott (Ecsedi I. 1931; Földes L. 1962a). Hasonló juhtartó társulások ismeretesei Erdélyben a magyarságnál (K. Kovács L. 1947b; Kós K. 1947b; Földes L. 1961), illetőleg szomszéd népeinknél a Kárpátok területén (Vladutiu J. 1961; Simonjenkó I. 1961; Kopczynska-Jaworska B. 1961). Amennyiben egy-egy nagycsaládnak (nemzetség) van egy egész nyája (például a Palócföldön), a család egy tagja vagy fogadott juhász gondjaira bízta. A juhászat irányítását azonban a nagycsalád feje látta el.

2. *Uradalmi juhászat*. Az uradalmak rendszerint kiterjedt legelőkkel és erdőségekkel rendelkeztek, ezeken mindenféle háziállatot, közöttük juhokat is tenyésztettek. Az uradalmakban a juhászokat legtöbbször önálló üzemi keretek között folytatták. A juhászok, akiket jobbra Demetertől Demeterig (október 26.) fogadták, uradalmi cselédek voltak. A *sámadó* (*bacsó*), aki csak kellő szakismerettel és vagyonnal rendelkező idősebb juhász lehetett, bojtárjait maga fogadta. Az uradalmi juhászok voltak a nyugati tájfajták és az újabb tenyésztési eljárások meghonosítói. Az állatokat éjszakára, rendszerint télen-nyáron hodályokban helyezték el.

Az uradalmak területén egy jellegzetes juhtartás is előfordult. Ha felesleges legelőterületük volt, legelőjoggal, tehát legelőterülettel nem rendelkező juhtartó gazdákat fogadtak 2–3 évre *részes-* vagy *felesjuhászok*nak. A nyájjal rendelkező juhásznak és családjának lakást és komenciót, a nyájnak legelőt, téli takarmányt és istállót biztosítottak. Ennek fejében a szerződött idő alatt minden haszon (gyapjú, esetleg tejhaszon is) közös volt, illetőleg a szerződés lejártakor a teljes állatállományt megfelelték (Szabadfalvi J. 1970a).

3. *Magatartó juhtenyésztés*. A történeti források már a 16. századtól említenek föld nélküli, csupán állattenyésztésből élő jobbágyokat. Borsod megyének körülbelül 1%-a, Hevesnek pedig már 3,2%-a tartozott e csoporthoz (N. Kiss I. 1960: 266, 352). Szabolcs vármegyében ugyancsak nagyon sok juhtartó őrizte saját nyáját (Balogh I. 1959b). Az úgynevezett *magatartó juhtartás*nak a 20. században is Szabolcs megye volt

24. térkép. A kéki juhászok jelentősebb nyaraltatóhelyei

az igazi hazája. Ezek a juhászgazdák rendszerint a vállalkozó szellemű, föld nélküli vagy a kevés földű népességből kerültek ki, akik családjukat nem tudták a földből eltartani, s valamiképpen szerettek volna többre jutni. Juhászatból szerzett jövedelmüket rendszerint földvásárlásra fordították és évek múltán sokan felhagytak a juhászattal. Az induláskor szereztek néhány tucat juhot és fogadtak hozzá ismerőseiktől annyit, hogy legalább százat kiadjon. Egy tehetősebb magatarti juhásznak már akár 200–300 saját juha is volt. Mint földdel nem rendelkező parasztgazdáknak legelőjükhöz, legelőterületük nem volt, következésképpen falkájukat vagy lopva legeltették, például utak mentén, gyakran vásárra hajtás ürügyén, illetőleg akár 100–200 km távolságra is, a tavaszi kihajtástól állatállományuk számának megfelelő nagyságú legelőt béreltek. A Szabolcs megyei juhászgazdák (magatarti juhászok) a trianoni határok megvonásáig a szélrózsa minden irányába eljártak legelőkre. Nemcsak a szomszédos megyékben béreltek nyári legelőket, olykor Pest, sőt Fejér megyébe is eljutottak. Őszi, téli legelőkre is vándoroltak. Betakarított káposztás és kukoricás földekre még a Sajó völgyébe is elhajtották a nyájaikat.

LEGELŐK ÉS LEGELTETÉS

A juhotat tavasszal, rendszerint Szent György-napkor (április 24.), ritkábban József-napkor, vagy május elsején hajtották ki (*kiverés*) a határ kijelölt, rendszerint rosszabb, más állatok részére nem vagy nehezen hasznosítható gyeplegelőire, a korábbi századokban, a nyomásos határhasználat esetén az *ugarra* is. Nagyváthy János 1791-ben (II. 478) legjobb juhlegelőnek a hegyoldalakat, illetőleg a puszták apró fűvét tartotta. A falvak juhtartó gazdái egy vagy több juhnyáját adtak össze. Ha sok juhot tartottak, akár utcánként vagy falurészenként alakítottak *gazdaságot* (a nyáj ügyeit intéző bizottságot). Külön nyájakra verték a tavasszal ellett fejőjuhokat (*fejőnyáj*) és a *meddőket*. Az előbbi pásztortitása a legelőn sokkal több munkával járt, elsősorban a napi kétszeri, ritkábban háromszori fejés és a tejfeldolgozás miatt. Ha a legelő a faluhoz közel esett, gyakran a kifejt juhtejből, ha a pásztorszálláson dolgoztak fel a tejet, a *gomolyából* a gazdák állataik számának megfelelő arányban részesedtek.

Az együtt pásztortított állatcsoportot a magyar nép *nyájnak*, *falkának*, *seregnek*, *csapatnak*, *turmának* hívta a következő területi megoszlás szerint (MNA 166. térkép):

Nyáj: az Alföld északi peremén, a Középhegységben, Felső-Tiszántúlon és a Dunántúl egy részén.

Falka: a Felső-Tiszántúl nagyobbik részén, a Duna–Tisza-köz déli felén, az Alsó-Tisza mentén és a Dunántúl egy részén.

Sereg: Erdély délkeleti felén és a Keleti-Kárpátokon kívül.

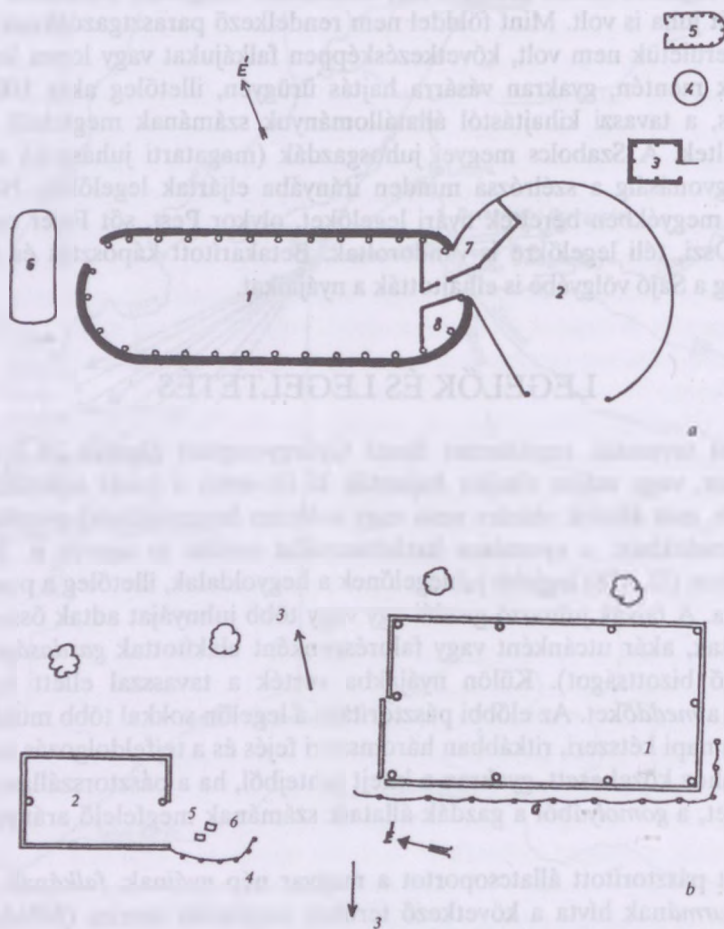
Turma: Erdély középső részén.

A *csapat*, *csomó*, *csokor* és *fót* elnevezés is előfordult néhány helyen.

A 20. században általánosabban a közös nyájak mellé *juhászt* (*nyájjuhász*, *bács*, *bacsó*, *fejősjuhász*) fogadtak, előfordult azonban a *soros őrzés* is, amikor a tulajdonosok sorban egymást váltva őrizték a nyájat; például a Hajdúságban, a szabolcsi

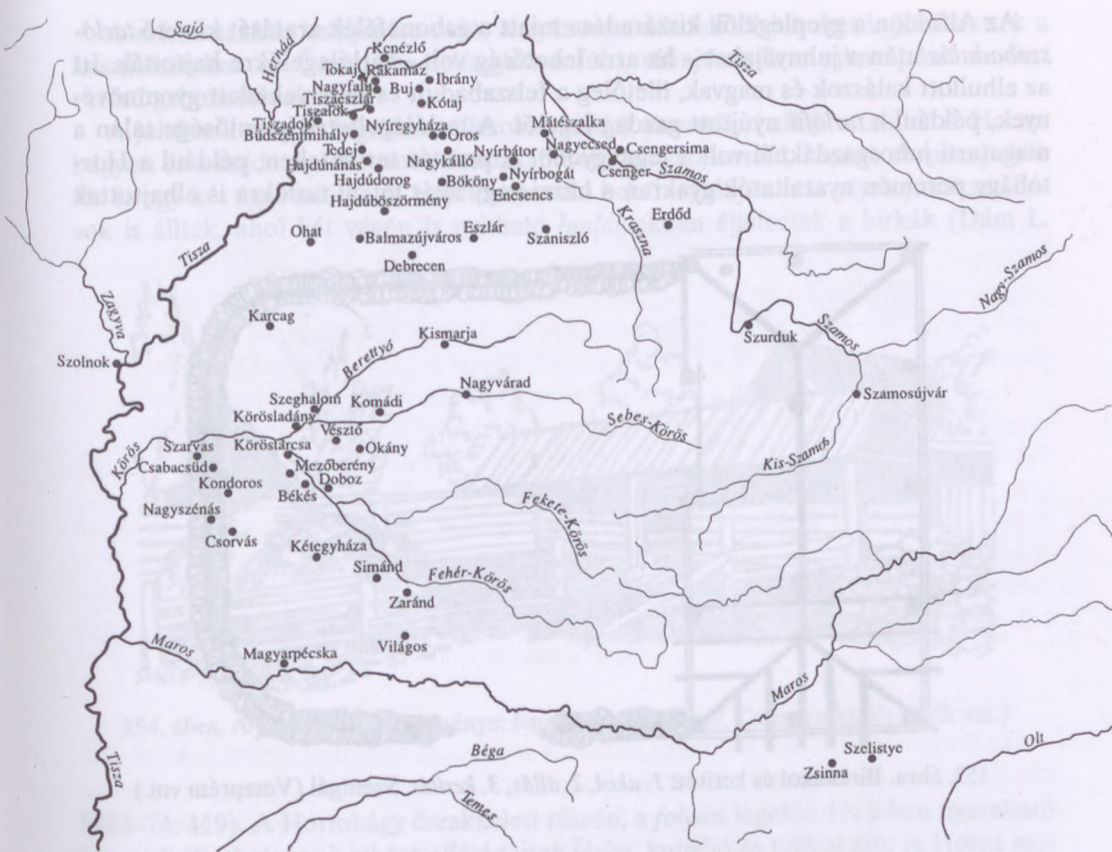
Ibrányban, Biharban és Göcsejben is (Ecsedi I. 1930; Varga Gy. 1960; Takács L. 1964d). Az uradalmak pedig *kommenciós juhászokat* fogadtak.

Hasonlóképpen, mint más állatfajták esetében, a juhnyájak legfontosabb és hagyományos legelőterületei is a települések melletti ősgyepek. A hegyvidéki és jobbára a dombvidéki juhászok tavasztól az őszi *beszorulásig* rendszerint itt tartózkodtak, a

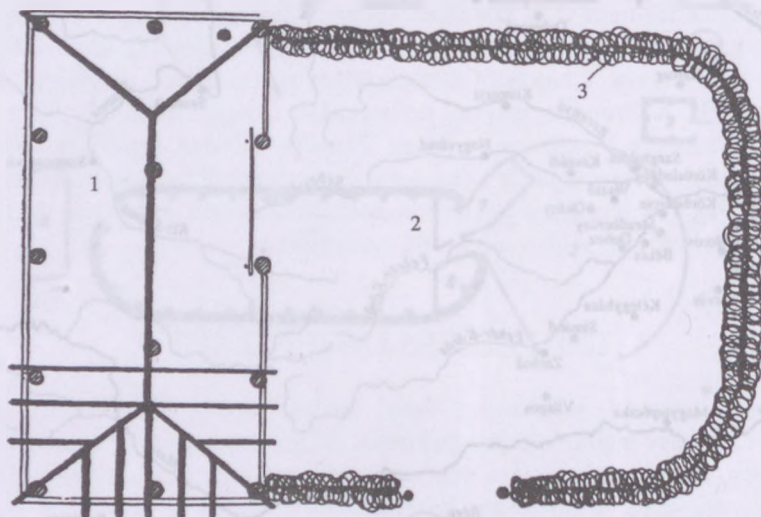
152. ábra. Juhász szállások elrendezési vázlata: a) 1. hodály, 2. karám, 3. kunyhó, 4-5. tyúkól, 6. nádrakás, 7. esztrenga, 8. szokató, Hajdúszoboszló (Hajdú vm.); b) 1. akol, 2. kolyiba, 3. csapás, 4. gát, 5. tűzhely, 6. patka, Váraszó (Heves vm.)

sík vidéki, még inkább a pusztai legelők azonban a nyár végére általában kiszáradtak. Ezért ez utóbbi területeken kiegészítő legeltetési lehetőségeket is kellett biztosítani. Az alföldi nagy gyeplegelőkön, például a Hortobágyon pontosan ki voltak jelölve az állatcsoportok, így a juhnyájak legelőterületei is. De a határokon belül is a juhász járásokra osztotta be a területet; ezeket sorban legeltették, hogy a megjárt területen a fű regenerálódni tudjon (Balogh I. 1958; Béres A. 1974; Törő L. 1968).

25. térkép. A román vándorpásztorok legelőterületei és piacai

Az Alföldön a gyeplegelők kiszáradása miatt a gabonafélék aratását követő *tarlószabadulás* után a juhnyájakat – ha arra lehetőség volt – tarlólegelőkre hajtották. Itt az elhullott kalászkok és magvak, illetőleg a felszabadult és felnövekedett gyomnövények, például a *tarlófű* nyújtott gazdag legelőt. A tarlólegeltetés jelentősége talán a magatartási juhsgazdáknál volt a legnagyobb. A pusztás területeken, például a Hortobágy peremén nyaraltatók gyakran a hazai vagy akár távoli tarlókra is elhajtottak

153. ábra. Birkaakol és kerítés: 1. akol, 2. állás, 3. kerítés, Szentgál (Veszprém vm.)

(Nyárády M. 1959; Varga Gy. 1956; Szabadfalvi J. 1970a). A tarlólegelőket tulajdonosaik szívesen engedték át, mert a juhászok a legeltetés fejében a földet *meghálalták*, *megkosarazták*, *megtrágyázták*. A tarlók legeltetése leginkább az Alföld és Dunántúl nagy gabonatermesztő területein volt jelentős, de a hegyes, dombos és erdős területeken is előfordult. Az Északi-középhegységben a tarlókat például jobbra a családok járatták juhaikkal, a magashegyi területeken, a székelyek között az irodalom nem említi.

Ősszel más kultúrnövények betakarított területein is legeltettek juhokat, de megesezt – elsősorban a magatartási juhsgazdáknál –, hogy ősze elejére visszatértek az akkorra már megújuló bérelt gyeplegelőkre (Szabadfalvi J. 1970a). A juhok őszi legeltetésében, sőt téli takarmányozásában legnagyobb jelentősége talán a káposztatarlónak és a betakarított és még le nem vágott kukoricaföldeknek volt. Már a 18. század végén Nagyváthy János (1791) is megemlítette, hogy egyes alföldi falvakban a magatartási juhászok saját földjükön azért termesztettek káposztát, hogy juhuknak legyen téli takarmányuk (Varga Gy. 1956). Hajdúhadház és a Rétköz nagy káposztásföldjein a nyírségi juhsgazdák őszöltek, sőt teleltek (Gombás A. 1963; Nyárády M. 1959). A Sajó völgyének nagy káposztatermesztő falvait hasonló okok miatt keresték fel a juhászok (Paládi-Kovács A. 1965). A bihari kertészkedő falvak határában még egy századdal ezelőtt is megtalálhatók voltak a román juhászok is.

A szénakasztás befejezése után, a nyár második felétől juhokat legeltethettek a kaszálóréteken is. Ősszel, ha felfagyott a föld, ráhajthatták a juhnyájakat az őszi vetésű gabonaföldekre is.

A juhászok a nyári legelőn szállásokat (állás), esztenákat alakítottak ki. A Hortobágyon és a hajdúsági városok juhászszállásain kunyhó, vasaló, karám, dranka, juhálás és egy-két ágas található. Hajdúszoboszló belső legelőjén már olyan juhászszállások is álltak, ahol két végén is nyitható hodályokban éjjeleztek a birkák (Dám L.

154. ábra. A juhteeltetés építménye: baromkert juhszínnel, Csíkszentkirály (Csík vm.)

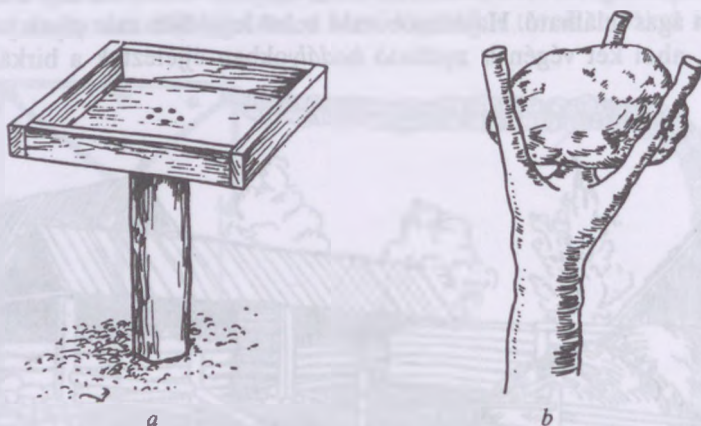
1972–74: 119). A Hortobágy északkeleti részén, a folyási legelőn 1962-ben nyaraltató tiszarádi (Szabolcs m.) juhász állásán csak lécka, kunyhó és tyúkól állt. A Heves megyei Váraszón az erdei szálláson *akol* és *kalyiba* volt. A csereháti Krasznokvajdán a nyári szálláson is nyitott elejű, hodályszerű aklot találtak. Hasonló építmények álltak a Bakonyban is, például Szentgálon. A csíki juhászok szállása a Hargitán *kosárból*, *kalibából*, *eszténából* és *disznópajtából* áll (Paládi-Kovács A. 1965: 62; Bene Zs. 1961; Vajkai A. 1959a; Sebeni G. 1962). A juhászok nyári szállásain – elsősorban a havasi és az alföldi pusztai területeken – baromfiakat, néha növendék sertéseket is tartottak. Óljaik ott álltak a pásztorkunyhók környékén.

A legelőkön tartózkodó juhok itatását a rendelkezésre álló lehetőségek szabták meg. A természetes vizekben, forrásokban, patakokban, tavakban és vízjárásokban bővelkedő magashegyi és dombvidéki legelőkön a napi legeltetést úgy tervezték meg, hogy a szükséges időben érintsék a természetes itatóhelyeket. Ezeken a területeken, például az Északi-középhegységben és a Bakonyban a juhászok a forrásokból *ivócsanak*kal ittak (Bátty Zs. 1928). Az Alföld pusztás legelőin, főként a lecsapolás előtt, természetes vizekből, majd pedig különböző kutakból itatták a juhokat és ittak maguk a pásztorok is.

A juhászszállásokon gondoskodtak az állatok *sózásáról*, az ún. marhasódarabokat a nagy állatoknál *sózó ágasokra*, a juhoknál kis lapos deszkákra, *sózóvályúba* tették (Paládi-Kovács A. 1965; Béres A. 1965).

A néprajzi monográfiák említést tettek az állandó szállás nélküli juhlegeltetésről,

az ún. *gúnyáspásztorról*. A juhász legfontosabb felszerelési tárgyaiból álló *gúnyát* (*csobán, szolgafa, bogrács*, az élelmiszert tartalmazó *tömlő, szűr* vagy *bunda*) kampóra akasztva a vállán vitte vagy szamar hátára rakta, ha megpihent, maga mellé állította (Ecsedi I. 1914; Borzsák I. 1964; Béres A. 1962; Fazekas M. 1979).

155. ábra. A kőso kihelyezésének módjai: a) *teknő*, Gadna (Abaúj-Torna vm.); b) *ágas*, Gadna (Abaúj-Torna vm.)

Az állandó szállással rendelkező juhászok is szívesen tartottak teherhordó szamarat. A juhászok szamaráról 1822-ből a következőket olvashatjuk: „A szamar a kietlen pusztaságon legeltető Juhászoknak társzekere és a félénk Juh komoly társa, tsak a Juh Nyájaknál tartatik” (GyEFM Kiadv. 39: 10). A juhászok lőtartását viszont a 18–19. században sok helyütt tiltották. A juhász felszerelési tárgyait a *szamárnýeregre* (*tergenye*), a favágóbakra emlékeztető formájú eszközre akasztották. Az így megrakott állatot *tergenyes számar*nak mondták. A juhász a szőrrel vagy bundával letakart teher mögé, a szamar farára ülhetett. A fejős juhászat szélesebb körű elterjedése előtt egy-egy juhásznak 3–5 teherhordó samara is lehetett, legtovább a vándorló életmódot folytató juhászok között maradt fenn (Béres A. 1962; Nagy Czirok L. 1959; Borzsák E. 1964; Madarassy L. 1912). Szamarat a gömöri juhászok is tartottak (Hunfalvy J. 1867b: 210). Erdélyben az alföldihez hasonló szerepe nincsen, néhol az *esztenáknál* tejhordásra használták (Szebeni G. 1962; Vámszer G. 1959).

Jobbára a nagyállatok pásztoraik használták, de néhol a juhászoknál is előfordult a szamar vontatta kétkerekű *kenyeres taliga* (*eleséges taliga, taliga*). A domb- és hegyvidékeken ez az eszköz ismeretlen. Lehetséges viszont, hogy a *kenyeres taliga* mintájára alakultak ki a négykerekű pásztorkunyhók (Bátky Zs. 1930; 1941: 120).

A nyári legelőn a juhoknak hosszabb vagy rövidebb időre tartózkodási helyet jelöltek ki. Itt állították fel az építményeket mind a juhászok, mind a juhok részére. A juhok már enyhe széllel is szembefordulnak, megindulnak azzal szemben és menet közben legelnek. Ezért tehát a juhász a legelőn mindenképpen enyhet keres vagy valamit épít nyájának. Enyhelyül felhasználhatják dombok, erdők, szakadékok védelmét. Adatunk van arról is, hogy a juhászok a barlangokat is használták juhaik

védelmére, például a Bükk-hegységben (*Istállóskő*) és Erdélyben a Tordai-hasadék oldalában. A legtöbb esetben azonban a legelőkön építményt készítettek mind az állatnak, mind saját maguknak.

A magyar néprajzi irodalom keveset foglalkozott a legelőkön kialakított tartózkodási helyek elnevezéseinek módszeres vizsgálatával. Egyes munkák nevezik a legeltetőhely központját *állásnak* (Bánság, Kiskunság, Debrecen, Hajdúnánás, Nyíregyháza, Szarvas, Komádi stb.). Az *Új magyar tájszótár* (I. 198–199) említ *juhállást*, *bárányállást*, *baromállást*, *gulyaállást* stb.; mindegyik az illető állatféleség legelőbeli tartózkodó helyét jelzi. De meg kell említeni, hogy a *Magyar néprajzi lexikon* csupán a lábakon álló tetőzetet ismeri nyári *állásnak*, amely alá állították a tanyákon a lovakat, esetleg szarvasmarhákat. A legelő állatok tartózkodási helyeként egyes munkák a *szállás*, *tanya*, például *juhásztanya* kifejezést használják.

A kárpáti, elsősorban erdélyi juhászszállások neve *esztena*. Jelentése az *Új magyar tájszótár* szerint: 1. vesszőből font, szétszedhető kerítésből álló, hordozható juhkarám a hegyi legelőn; 2. pásztorkunyhó, ahol a tejet is feldolgozzák; 3. mezőgazdasági idénymunkákra, például szénamunkára épített szállás; 4. juhkarám; 5. az itt tenyésztett juhok összessége. Az *esztenázik* ige jelentése „a közös nyájban legeltetett juhokkal legelőről legelőre jár”. A szó korábbi jelentése (1583) ’juhkarám’ volt, s csak később (1801) kapott ’juhászkunyhó’ jelentést.

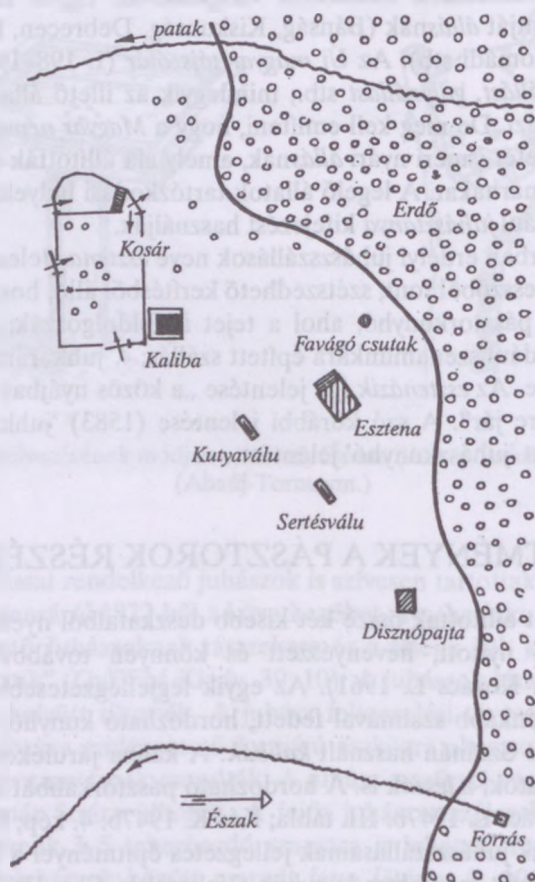
ÉPÍTMÉNYEK A PÁSZTOROK RÉSZÉRE

Havasi kunyhókat állítottak össze két kisebb deszkafalból nyeregtetősen összetapasztva. Ezek elől nyitott, hevenyészett és könnyen továbbvihető építmények (Földes L. 1961; K. Kovács L. 1961). Az egyik legjellegzetesebb a fából hajlított, félhenger alakú, leginkább szalmával fedett, hordozható kunyhó; ilyenek például a Bálványosváraán és Sztánán használt *kalibák*. A kaliba járulékos részei lehettek a vesszőből font falazatok, a *lészak* is. A hordozható pásztorkalibát a Bodroghözben is megtalálták (K. Kovács L. 1947b: III. tábla; Kós K. 1947b: 4. kép; Bodó S. 1992).

A középhegységek juhászszállásainak jellegzetes építményei a Balkán-félszigeten általánosabban használt *szántalpas kunyhók* (Vakarelski Chr. 1956). Ilyeneket használnak az erdélyi medence középső részén (K. Kovács L. 1961). A szántalpra állított sövény vagy deszka építmény a pásztor élelmének és ruházatának védelmére szolgál. Mérete miatt legfeljebb egy pásztor húzhatta meg magát benne. A szállás változtatásakor bivalyokat fogtak elé, és azzal vontatták tovább. Hasonló szerepük volt például a Bálványosváraán használt *bódé*, *kaliba* nevű kerekeskunyhóknak is, amelyeknek további kapcsolatai ugyancsak a Balkán felé mutatnak.

A hegyvidéki juhászszállások legjellegzetesebb építményei a juhtej feldolgozására és a sajtok érlelésére és raktározására szolgáló *sajtházak* (*esztena*, *komárnyik* stb.). Itt vannak a legfontosabb eszközeik (a sajtnyomó *krinta*, *cseber*, *sajtprés*, *sajtpolc* stb.), de található benne tűzhely is a savó hevítésére és a másodlagos sajtkészítmények előállítására. A magashegyi területeken álló esztenák sarkokon összeácsolt gerendákból is készülhettek. Az erdélyi Mezőségen deszkából készített, szétszedhető és továbbhelyezhető *esztenákat* (’sajtház’) is használtak (K. Kovács L. 1968: 27). Fenyőgerendák-

ból rótt *sajtházak* (korábban *koliba*) néhol a középhegységek uradalmi juhászatában is előfordultak például Észak-Hevesben; a paraszti juhtenyésztésben azonban ismeretlen volt (Paládi-Kovács A. 1964). Hasonló sajtházakat ismerünk a gömöri és a borsodi *barkó* vidékekről is.

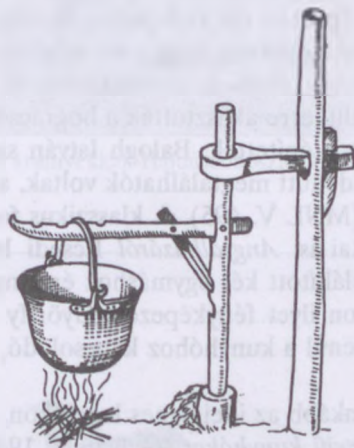

156. ábra. Szállás a legelőn, Hargita, Tolvajos-tető (Csík vm.)

A Nagyalföldön és az Északi-középhegység területén, így például keleti palóc falvakban a juhászok a nyári legelőn, az erdei *aklok* szomszédságában földkunyhókat is készítettek. A tetőt a két rövidebbik oldal középebe állított ágasfák tartották, az oldalaira sűrűn állított dorongokat rözsével, gazzal és szalmával borították, majd gyeptéglákkal befedték (Szabadfalvi J. 1970a; Paládi-Kovács A. 1965: 61). Hasonló földputrik előfordultak nyári juhszállásokon a Bakonyban, az Alföldön, a Kiskunságban, Debrecen környékén, valamint Bihar megyében is (Varga Gy. 1956). Az alföldi pásztorkodás kutatásának legjelesebbjei a földkunyhókat a hajdani extenzív állattenyésztés téli pásztorepítményei közé sorolták (Bátty Zs. 1929; 1932; Tálasi I. 1936b; Balogh I. 1938; Nagy Czirok L. 1965 stb). Földbe mélyített juhász-kunyhókat,

elsősorban téli szállásokon, más területeken is használtak (például a ruszin hegyi pásztorok az Északkeleti-Kárpátokban, valamint az eurázsiai sztyepei nomadizáló népek).

A Nagyalföldön a folyók medrének rendezése és az árvízlecsapolás előtt mind a pásztorok, mind pedig az állatok részére emelt hajlékok esetében az elsőrendű építőanyag a nád volt. A nádepítkezés jellegzetes kivitelezést igényelt. Az öt-tíz cm vastagra lapított nádkévéket, az építmény alaprajzának megfelelően, egy jó ásonymnyira a földbe mélyítették, a kiásott földet pedig mellé döngölték. Ezután, a fal magasságától függően, egymás fölé mindkét oldalán, két-három helyen, párhuzamosan *megkorcolták*. A karvastagságú nádkötegeket fából faragott, lapos *nádvarró-tűbe* (*korcolótű*) fűzött, tavasszal szedett és még hajlítható vesszőkkel kötözték feszesen össze.

157. ábra. Főzőüst felfüggesztésének módja (1940-es évek), Kide (Kolozs vm.)

Nádból készül a legegyszerűbb alföldi, hordozható, illetve fordítható kunyhóféle, az ún. *enyhely* vagy *ekhó*. Ez a földre állított, két karóval feltámasztott, összekorcolt, 2–3 m magas és széles falazat csupán a pásztor felszerelési tárgyainak nyújtott védelmet a nap és az eső ellen. Használata és funkciója tulajdonképpen megegyezik a *szárnyékéval*. A Hortobágyon ez az egyszerű falazat a szárnyék mellé állítva egyszerű kunyhóként is szolgált; később ezt jobbra baromfiólnak használták. Az *enyhely* a Felső-Tiszántúlon és a Kiskunságban is felbukkant (Györffy I. 1927).

Az Alföld nagy pusztáinak legjellegzetesebb építménye a vastag nádfalból épített, kerek, ritkábban négyzet alaprajzú (Nagykunság), kúp alakú vagy hegyes, tetején zárt *kontyos kunyhó*. Átmérője, a négyzetesnél az oldala három-négy lépés, magassága két-három méter lehetett. Nádfalát általában két helyen megkorcolták. Felső részét szénából vagy más gazból font kötéllel tekerték szorosan körbe (*konty*). Elöl viszonylag alacsony ajtónyílást hagytak, ezt deszkával vagy font náddal zárták. Az ajtó fölé néha előre lejtő tetőt (*gádor*) is állítottak. A pásztor a kunyhóban tartotta *gúnyját* (mindennemű ruházatát), élelmét, legfontosabb eszközeit. A földre szénából fekhelyet készítettek, de csak esős időkben vagy hidegben aludtak benne. A sár-

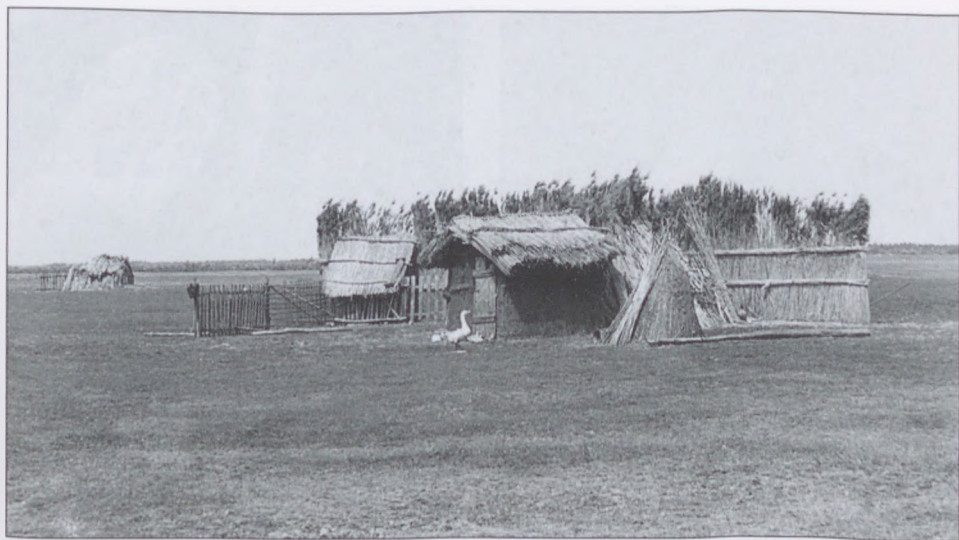
közi, Duna menti téli szállásokon a kerek nádkunyhóban „sokszor 10–15 férfi is tanyázott” (Kovách A. 1912; Katona I. 1962: 67; Andrásfalvy B. 1961b). Rendszerint volt benne tűzhely is, de ezt ugyancsak rossz időben használták. A kontyos kunyhókat az alföldi telettető-szállásokon is sok helyütt használták. A nagy pusztai legelőkön, elsősorban a Hortobágyon és a Nagykunságon kívül előfordult a Nagysárréten, a *cserény* mellett a Kiskunságban, Bihar megyében például Komádiban és Dévaványán, Zemplén megye Tisza-menti pusztás legelőin, például Kesznyétenben, illetőleg a Drávától északra, az Ormánságban a juhszárnyékkal együtt. Kerek nádkunyhójuk volt Somogyban a kanászoknak (Gunda B. 1937c; Takáts Gy. 1986), sok helyütt a halászoknak és a réti pákászoknak.

A hortobágyi pásztorkodás legjellegzetesebb építménye a *vasaló* vagy *főzőkarám* volt. A nádból korcolt, befelé dülő falazatú, felül nyitott, rendszerint ajtóval ellátott, ovális vagy körte alaprajzú épület a tűz védelmére, illetőleg a főzésre szolgált. Rendszerint a kunyhó bejáratával szemben, attól csak néhány méterre állott. Benne tartotta a pásztor eleségesládáját, főző- és evőeszközeit. A tűz a szélesebb rész közepén égett, felette *szolgafa* állt, erre akasztották a bográcsot. A fejős juhászok vasalójában sárból rakott *katlant* is építettek. Balogh István szerint a vasaló kezdetleges formái a Hortobágyon mindenütt megtalálhatók voltak, ahol tűzhely a pásztorkunyhóban nem kapott helyet (MNL V. 495). A klasszikus formájú és elhelyezését építménynek akadtak változatai is: *Angyalházáról* Ecsedi István írt le (1914: 114) a kunyhótól 20 lépésnyire felállított két egymáshoz érő, nyitott, félellipszis alaprajzú *főzőkarámot*. Kunmadarason ilyet fényképezett Györffy István. A Hortobágy környékén voltak még közvetlenül a kunyhóhoz kapcsolódó, félkör alakú *tűzvédő kará-*
mok is.

Az alföldi juhászok leginkább az ideiglenes legelőkön, például tarlók legeltetésénél használtak ún. *nyeregtetejű kunyhókat* (Györffy I. 1943: 116–118; Szabadfalvi J. 1970a). A szelemen *fedélszék* a földön áll, a tetejét rőzsével, gazzal, náddal vagy szalmával fedték. A kunyhótípust jobbra mezei csőszök és más határjáró emberek használták.

A Kiskunság pusztalegelőinek jellegzetes pásztorepítménye a *cserény*, a tető nélküli, csupán 120–150 cm magas, vesszőből font falakból összeállított, ajtó nélküli, egyik oldalon nyitott szélfogó. Akadt olyan *cserény* is, melynek egy részét vagy az egészet tetővel látták el. Ezeket az építményeket jobbra a nagyállatok pásztorai használták, az egyik részébe igáslovakat kötöttek be, a másik, zártabb részben volt a pásztorok *gúnyája* és felszerelése. Juhászok szállásain nem fordult elő. A *cserényt* a tűz védelmére is felhasználták (Bátty Zs. 1941; Madarassy L. 1912; Tálasi I. 1936b; Nagy Czirok L. 1959).

A legejeltebb, még napjainkban is megtalálható pásztorkunyhó a függőleges falú, rendszerint egyhelyiséges, házszerű építmény. Benne tartja a pásztor minden ruháját, élelmét és összes szerszámát, de található benne egy-egy *dikó*, fekhely is; itt tartották tejfeldolgozó edényeiket is. A fejős juhászok kunyhói előtt csikótűzhely is előfordult. A nagy pusztákon a falazata készülhetett korcolt nádból, ritkábban paticsból; a Kiskunságon a *cserény* fonott falából, de ezeket rendszerint mindkét oldalon betapasztották. Állandó pásztorszállásokon szilárd falú pásztorkunyhókat is építettek.

132. Juhásztanya szárnyékkal. Hajdúszoboszló (Hajdú vm.), 1968

133. Pásztorház, előtte vasaló. Hortobágy (Hajdú vm.), 1968

134. Nyíráskor szőrjegggyel megjelölt birka.
Hajdúszoboszló (Hajdú vm.), 1968

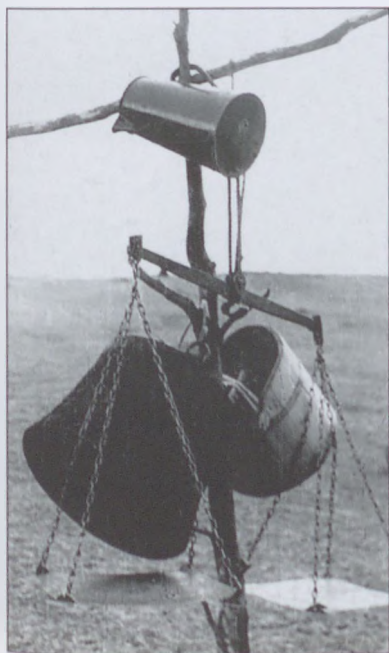
135. Birkanyírás.
Hajdúszoboszló (Hajdú vm.), 1968

136. Birkanyírók. Hajdúszoboszló (Hajdú vm.), 1968

137. Birkafejés. Pereszlény (Hont vm.), 1938

138. Fejős juhász használati tárgyai.
Korond (Udvarhely vm.), 1965

139. A fejős juhász kezében kavarófa
és gomolya. Berzété (Gömör vm.), 1972

140. A konda delel a kútnál. Hortobágy (Hajdú vm.), 1955

141. Gerendavázas disznóól etetővályúval. Répáshuta (Borsod vm.), 1979

142. Sündők és malacok etetése az ól előtt.
Hajdúnánás (Hajdú vm.), 1981

143. Boglya alakú tyúkól. Kisújszállás
(Jász-Nagykun-Szolnok vm.), 1965

144. Vesszőből font falú tyúkól.
Somogyudvarhely (Somogy vm.), 1933

145. Kúp alakú nádkunyhó mint tyúkól.
Hajdúszoboszló (Hajdú vm.), 1968

146. Libanyáj. Karcag (Jász-Nagykun-Szolnok vm.), 1934

147. Toll a „hamis” liba orrában. Nádudvar
(Hajdú vm.), 1968

148. Libatömést segítő szerkezet (*krmarnya*).
Pilisszántó (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.)

149. Libatömő asszony. Bogács (Borsod vm.), 1929

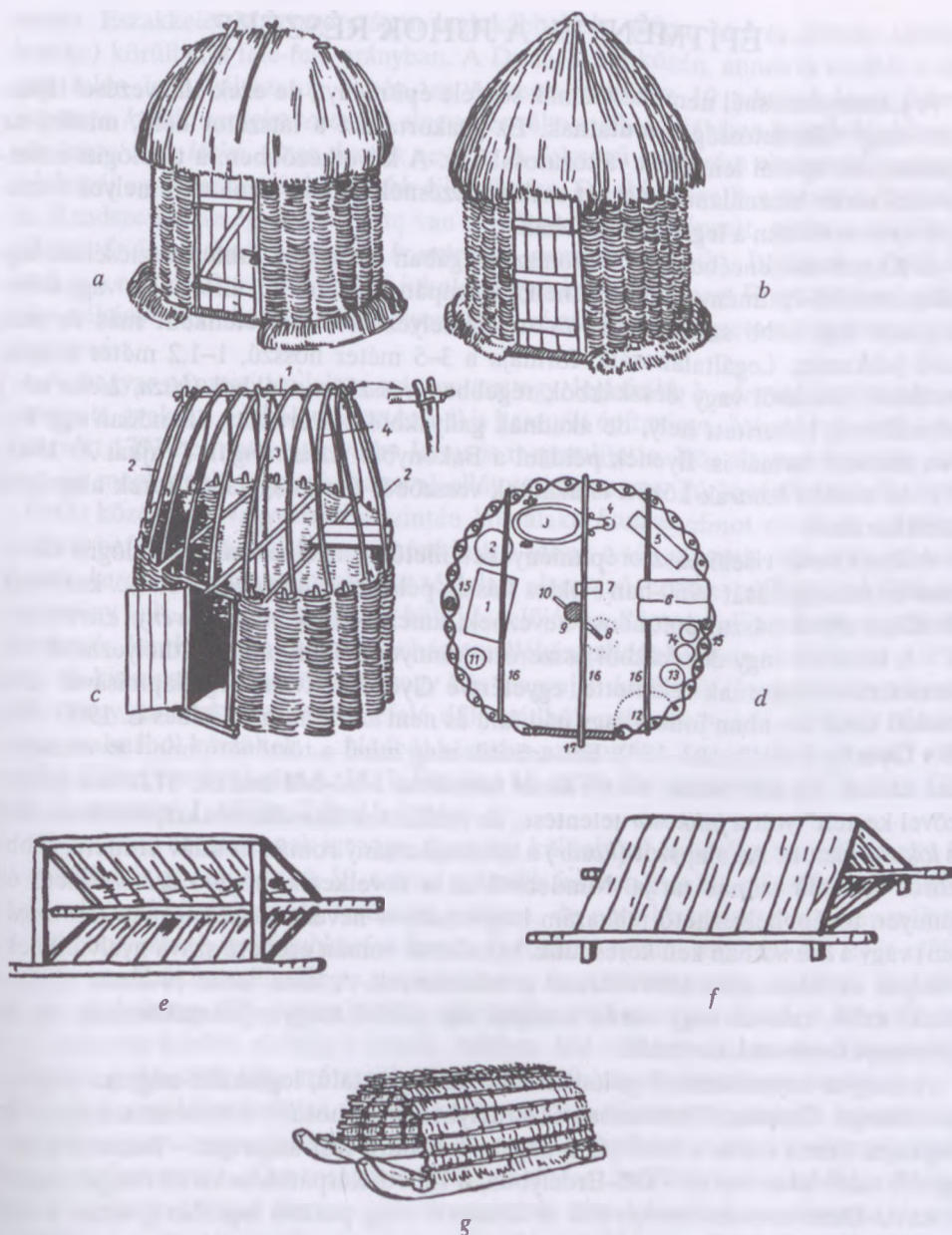
150. Tollfosztó asszonyok. Tótkomlós (Békés vm.), 1981

151. Pásztor a kutyájával. Hajdúszoboszló (Hajdú vm.), 1980

152. Pásztorkutya és szárított trágyából megépített óla. Kunmadaras (Jász-Nagykun-Szolnok vm.), 1980

158. ábra. Juhászkunyhók (esztenák) a legelőn: a) ellipszis alaprajzú esztena; b) kör alaprajzú esztena; c) az esztena szerkezete: 1. szelemen, 2. oldalágas, 3. középpágas, 4. káva; d) az esztena belső berendezése: 1. láda, 2. cseber, 3. krinta, 4. deberke, 5. sajtprés, 6. sajtpolc, 7. kisszék, 8. tűzhely, 9. középpágas, 10. üstfa, 11. szék, 12. tűzrevaló, 13. vizesedény, 14. galáták, 15. oldalágas, 16. kereszttrúd, 17. ajtó, Bálványosvára (Szolnok-Doboka vm.). Hordozható juhászkunyhók: e) féleresztes sárik, Körös (Gömör és Kishont vm.); f) nyereggetős koliba, Cakó (Gömör vm.); g) vontatható kaliba (1940-es évek eleje), Sztána (Kolozs vm.)

ÉPÍTMÉNYEK A JUHOK RÉSZÉRE

A juhtenyésztésnél nem használnak sokféle építményt, de ezek elnevezései tájanként nagy változatosságot mutatnak. Ez gyakorta azt a látszatot kelti, mintha az építmények típusai lennének változatosabbak. A következőkben, a tipológiai számbavétel során használandó, egzakt szakkifejezésnek azokat ajánlom, amelyek a magyar nyelvterületen a legáltalánosabbak.

A Kárpát-medencében, sőt a szomszédságában élő népek juhtenyésztésének legjellegzetesebb építménye a tetőzet nélküli, csupán falazatokból álló, négy- vagy többszögletű, leginkább szétszedhető és továbbhelyezhető, területenként más és más nevű juhkarám. Legáltalánosabb formája a 3–5 méter hosszú, 1–1,2 méter magas, karókból, lécekből vagy deszkákból, régebben vesszőfonadékból (*lésza, lécka* stb.) összeállított, bekerített hely, de akadnak gallyakból összerakott, állandóan egy helyen maradó formái is. Ilyenek például a Bakonyban az *isztringák* (Vajkai A. 1943: 45). Az erdélyi *kosarak* között is akadtak vesszőből font, nagyjából kerek alaprajzú stabil karámok.

A *kosár* nevet viselő pásztorépítményeket, illetőleg az elnevezés etimológiai elemzését és feldolgozását 1960-ban Földes László példaszerűen végezte el: „... kosárnak általában olyan pásztorépítményt neveznek, amely *vesszőfonatú, sövény, cserényszerű*”. A lécekből vagy deszkákból összerótt, könnyen felállítható és áthelyezhető változatát másodlagosnak tekintette, egyetértve Györffy István megállapításával: „Az eredeti kosár azonban fonott vagy nád falú és nem szállítható” (Földes L. 1960: 440, 450; Györffy I. 1943: 183–184). Ezt erősítik meg mind a történeti, mind az etimológiai adatok. Az első biztos adatot *kosar* formában 1461-ből említik. 1721-ben „vesszővel kertelt” volt a *juhkosár* jelentése, de említettek *disznókosarakat*, *tinókosarakat* és *lókosarakat* is. Az alapszót (*kosár*) a nyelvtudomány román és szláv eredetű, többszörös átvételű szónak tartja. Mindebből az is következik, hogy a szétszedhető és könnyen továbbhelyezhető juhkarám hagyományos nevét az *esztrengában* (*sztrongában*) vagy a *drankában* kell keresnünk. Mindkettő román eredetű szava nyelvünknek, amelyek azonban szláv közvetítéssel is érkezhettek. A *lésza, lécka* és *lészka* viszont északi szláv, szlovák vagy ukrán eredetű. Az alföldi magyar juhszállásokon ezt az építményt *karámnak* nevezték.

A magyar népterületen legáltalánosabb az egyoszthatú, leginkább négyzet alaprajzú *esztrenga*. Csupán a Partiumban és Erdélyben általánosabb a többoszthatú, téglalap alaprajzú forma (néha a kisebbik a nagyobbban van). Kör alaprajzú – összesen mintegy fél tucat adat van rá – Dél-Erdélyben, a Keleti-Kárpátokon kívüli magyarságnál és az Al-Duna mentén fordult elő. A Tiszántúl nagy pusztás legelőin gyakran a nád *szármék*ok mellé is állították. Hegyvidékeken, például az Északi-középhegység falvainak erdei legelőin élőfákhoz is erősítették. A Kiskunságban a 18. században volt *magyarisztroma*, amely valószínűleg a legelőn álló nádfalazat, szemben a *németisztromgával*, amely mozgatható eszköz lehetett. Ugyanitt a 18. század végén a gazdák *isztromgái* az *akloskertek*ben is álltak. Az Alföldön a szétszedhető juhkarámok valószínűleg csak a 18. században, az intenzív tenyésztésű birkákkal jelentek meg (Tálasai I. 1936b).

A jellegzetes karám szétszedhető faldarabjainak a neve is nagy változatosságot

mutat. Északkelet-Magyarországon leginkább *lécka* (*lésza, léc*) és *dranka* (*dranga, bránka*) körülbelül fele-fele arányban. A Duna–Tisza közén, annak is inkább a nyugati felén igen változatos a kép, az összesen mintegy 10 adatból *lésza* (*lásza*), *isztrunga*, *korlát*, *sarágla*, *sorompó* elnevezés váltakozik. Erdélyben leginkább *lésza*, de van *kapu*, *kert*, *lécka*, *rácsa*, *kerítés* neve is. A soknevű juhkarám elsőrendű funkciója a juhnyáj egybetartása és könnyebb éjjeli őrzése. De ebbe terelik a juhokat fejés előtt is. Rendszerint az egyik sarkában van a jellegzetesen kiképzett, gyakran fedéllel is ellátott *fejőlyuk* (*lyuk*, *esztrenga*, *komárnyék*, *szorító*, *kapu* stb.). Itt ülnek a fejőjuhászok, s a mellettük kifelé igyekvő juhokat egyenként fejik meg. E mozgatható juhkarám néhány naponkénti továbbhelyezésével végezték a jellegzetes trágyázást, az ún. *kosarazást*.

A magyar néprajzi irodalom számon tart egy, leginkább *kosárnak*, *kosárkarámnak* nevezett, gyakran a juhok teleltetésénél is használt építményt. A *kosárban* való juhteleltetést 1791-ben már Nagyváthy János is megemlíttette. Kör alaprajzú, földbe ültetett és megkorcolt falazatú, kapuval ellátott juhkosarat Túrkevről Györffy István (1943) közölte. A Nagysárréten szintén kör alakú *kosárkarámot* emeltek, amelynek erősen befelé hajló nád fala alá húzódtak a juhok a téli viharok elől. Nagyivánon a juhok *karámja* ugyancsak jobbára téglalap alaprajzú, tetőzet nélküli, nádfalú zárt építmény volt. Hajdúböszörmény külső legelőjén, a *Bagotán* ellipszis alaprajzú *nádkarámok*, *kerekkarámok* – a Hortobágy mellékén például *Folyás-tinólaposon* – is álltak. A kiskunsági négyszögletes vagy kör alaprajzú *karámok* (*karán*, *karány*, *haráng* stb.) vagy *garádok* ugyancsak befelé dülő nádból, néha dudvából, ízékből, rőzséből vagy szalmából készültek. „...Nádból készülve azonosak a Tiszántúl *kosaraival*” – írta róluk Tálasi István (Szűcs S. 1937; Fazekas M. 1979: 153; Bencsik J. 1971: 196; 1969: 50; Szabadfalvi J. 1970a; Tálasi I. 1936a).

Az adatok azt látszanak igazolni, hogy két különböző építmény húzódik meg a *kosár*, *juhkosár* név mögött. A 19. század második felében és a 20. században Erdélyben és az Északi-középhegység területén jobbára, de nem kizárólagosan a mozgékony, továbbhelyezhető nyári juhkarám forma és funkció domborodik ki. De itt is előfordul a vesszőből font, illetőleg a stabil változat. Az Alföldön pedig a nádból, vesszőből font, egy helyben álló, juhteleltető funkciót is betöltő szerep a döntő. A két különböző építmény közötti elsőség a fonott, helyben álló változat felé mutat. Következésképpen a lécekből álló, szétszedhető típusra ajánlatos tudományos szakszóként az *esztrenga*, a stabil változatra pedig a *kosár* vagy *kosárkarám* elnevezést használnunk, természetesen megemlítve azok helyi elnevezését is. Azonos típusú, anyagú és formájú építmények a Kiskunságban (Kiskunhalason) található *akógarádok*, *akókarámok* is. Ezeket Tálasi István (1936a) *tanórnak*, illetve *tanóroknak* nevezte el, noha helyben egyetlen konkrét adat sincsen ilyen nevű juhkarámra. A *tanor* szó jobbára Erdélyben fordul elő, s falut, művelt területeket körülvevő, egyszerű, leginkább sövény- vagy gallyakból összerótt kerítést jelentett.

Az Alföld nagy pusztáin, illetőleg minden nagy határú település nagy kiterjedésű legelőjén, ahol jelentős volt a juhtenyésztés, előfordult egy földbe ültetett, megkorcolt nádból, elvértve vesszőből, deszkából állított, csupán falazatokból álló nyitott építmény, amelyet összefoglalóan *szárnyéknak* nevezünk. A legelőkön a falazatokat mindenütt úgy állították fel, hogy az uralkodó széljárás ellen védje az állatokat. A

legelő háziállatoknak jellegzetes tulajdonsága, hogy a széllal szembe fordul és elindul annak irányába. Ez az építmény két nagyobb területen fordul elő:

1. A Nagyalöld északkeleti részén, itt is inkább a Tisza vonaláig, illetőleg a Körösöktől északra, tehát a Hajdúságban, a Nyírségben, Szolnok megyében, illetőleg a Tiszához közel eső területeken a Jászságban, Heves, Borsod és Zemplén déli területein. Itt az építmény neve szinte általánosan *karám*.

2. A Duna–Tisza közén és a Duna nyugati oldalán, a Csepel-szigettől délre, a két folyó találkozásáig ismerték. Itt a hagyományos neve *szárnyék* volt. Előfordult még Dél-Baranyában, a Dráva mentén is. Itt valószínűleg a Kiskunságból érkező juhászok honosították meg (Kiss G. 1937; Gunda B. 1937c). Földbe ültetett és megkorcolt nádfalú szárnyék típusú építmények védtek a juhokat egyes bánati legelőkön is. Erdélyben és a Felvidéken ez az építmény teljesen ismeretlen.

A *szárnyék* elnevezés tehát a Kiskunságban és környékén volt honos, a századelőn ezzel a névvel írta le Madarassy László (1912). A Hortobágy és Felső-Tiszántúl pásztorkodásának első monográfiusa, Ecsedi István következetesen *karámnak* nevezi. A néprajzi tudományos szakirodalomban az építmény szinte kizárólag a *szárnyék* néven honosodott meg. Egyes vélemények szerint nemcsak az elnevezés került át a Kiskunságból a Tiszántúlra, tehát a Nagykunságba és a Hajdúságba a 18–19. század fordulóján, hanem az eszköz is.

A szárnyék Északkelet-Magyarországon honos *karám* elnevezését *A magyar nyelv történeti etimológiai szótára* vitatott eredetűnek tartja. Itt a nádfalú építmények középső részének neve *derék*, s a szélén lévő, rövidebbeké a *szárny*. A *karám* szónak már 1737-ben volt 'náddal, vesszővel stb. kerített terület a legelőn' jelentése is. Újabb néprajzi publikációk azt a véleményt erősítik meg, hogy a szó török eredetű, valószínűleg a kun-besenyő rétegből (TESz; Kniezsa I. 1955: 894). A *szárnyék* szavunk is bizonytalan eredetű, valószínűleg a *szárny* szó származéka. Nyíri Antal (1951: 464–465) viszont a halászatban és az építészetben is ismert *szárnyék* szót a *szárnyad* ige származékának tartja.

E jellegzetes kétnévű pusztai építmények az ún. *külső legelő*ön, a *meddőnyáj*ak szállásain tulajdonképpen magában álltak, legfeljebb egyszerű falazatból álló pásztorkunyhókat támaszthattak melléjük vagy az egyik szárnyát kanyarították be kontyos nádkunyhónak. A *belső legelő*ön, a települések határában a fejős juhnyájak szárnyékainak a szélről védett enyhébe, lécs- és deszkafalakból *esztrengák*at is állítottak. Főként a Kiskunságból és a Hajdúságból vannak történeti adatok arról, hogy *szárnyék*ban, illetőleg *karám*ban teleltettek juhokat (Takáts S. 1903; Tálasi I. 1936b: 107 skk.; Balogh I. 1938: 18). Ezek az építmények azonban valószínűleg az előbbieken ismertetett *kosárkarám* típusúak lehettek.

A Dunántúl nagyobbik felének és az Északi-középhegység vidéke magyarságának juhászai a nyári legelőön is használtak fedett és falas, tehát zárt építményeket. Az erdők közelében fekvő legelőiken a gallyakból fonott *garámok* mellett *nyári akók* (Heves), *akók* (Borsod, Gömör) is álltak. Hosszuk 6–12 m, szélességük 4–4,5 m; a szalmatetőt ágasfás szelemenestetőszerkezet tartotta. A színszerű építmény oldalát rudakkal vízszintesen vagy függőlegesen lazán beszegezték, esetleg fűzfavesszővel befórták (Paládi-Kovács A. 1965: 58–59). Egyes parasztcsaládok juhaikat portájukon a *nyári akó* formájú *juhólak*ban, a fonott falú csűr egyik fiókjában, ritkábban

*hodály*okban teletették. Az uradalmak már kőből, vályogból falazott *hodály*okat használtak. Hasonló rendszerű és szerkezetű építményeket (*birkaakol*) ismertek a Bakonyban is, ezekhez azonban tuskés ágakból rakott körülkerített rész (*kerítés*) is kapcsolódott (Vajkai A. 1959a: 57–60). Ezek az építmények már jobbra a *hodály*okra emlékeztetnek. Erdély juhtenyésztéssel foglalkozó településein állataikat ősztől tavaszig juhistaállókban, csűrfiókokban, esetleg nyitott aklos juhszínekben takarmányozták (Szebeni G. 1962; Gunda B. 1961).

Az Alföldön és a Dunántúlon a belterjes juhtenyésztés legfejlettebbnek tekinthető építménye a *hodály* a juh-, ritkábban sertésnyájak téglalap, ritkábban L alaprajzú, nagy befogadóképességű, zárt, tetővel fedett építménye. Az általánosnak mondható *hodály* elnevezés mellett előfordul a *szín*, *birkaszín* (Kiskunság, Szeged környéke), *akol*, *akoly*, *akó*, *juhakol* (Palócföld és Dunántúl) elnevezés is. *Hodály*nak az építményt elsősorban hazánk északkeleti harmadában, a Körösöktől északra a Tiszántúlon, illetve Heves és Borsod megyék déli részén nevezik. A Dunántúlon jobbra csak uradalmakban használták.

Két típusa ismert: a csupán nád- vagy szalmahéjazattal ellátott tetőszerkezetből álló, ún. *seggenülő hodály*, valamint az alacsony falú, nyeregvetős ún. falas *hodály*. Az előbbi hevenyészetten építik, ezért lehet a nyári legelők szétszedhető és továbbbonyolozható építménye; a falas már elsősorban az uradalmak juhnyájainak téli elhelyezését szolgálja. A falazat készülhetett – a földrajzi környezetnek megfelelően – kőből, téglából, vályogból vagy paticsból. Benne a juhok takarmányozásához vályúkat és rácsokat is helyeztek el. Az egyetlen helyiségből álló építmény belső terét például ellés idején mozgatható *lészákkal* több részre választhatják. A *hodály*nak egy, két vagy három széles ajtaja van.

A jellegzetes építmény a 18. században a merinó birkákkal jutott Magyarországra. A rackatartásnál nem használták. A *hodály* szó vándorszó, ismeretes a román, az ukrán, a bolgár, a szerb-horvát és a macedón nyelvben, de jelentése nem mindig ugyanaz, mint a magyar szóé (TESz).

TERELŐESZKÖZÖK

A legelőkön a juhokat irányítani, terelni kell. Ennek két módja alakult ki: a vezetés és a terelés. A juhok természetes tulajdonsága az, hogy mindig követik az elől (előttük) járókat, megismerik a kolompja hangját, bégetését és szagát. Ezért néhol, így például a Kiskunságban, Somogyban, Palócföldön és Kalotaszegen szokásban volt az ún. *vezérürük*, Kalotaszegen *nagyberbécs* vagy *gazdaberbécs* nevelése és használata. Nagytestű, ivartalanított kosokat, tehát *ürüket* a juhász már a heréléstől magához, mint mondják, *kézhez* szoktatott és betanította arra, hogy hívásra őt kövesse. Gyakran külön is adott nekik sót, zabot vagy kenyeret (Kiskunság). Mindegyiknek kolompot is kötöttek a nyakába. Egy-egy nyájban akár négy-hat vezérürüt is tartottak. Ezeket speciális nyírással is megkülönböztették a többiektől. A nyakán *gallért*, a farán pedig *gatyát* hagytak, tehát nem nyírták le mindenütt a gypját. A vezérürüknek rendszerint nevet is adtak: *Szárcsa*, *Rigó*, *Pillangó*, *Hattyú*. A juhász mindig nevével szólította a vezérürüt, amely „a harmadik oromról is gazdájához vezeti a nyáját”

(Palócföld – Paládi-Kovács A. 1965: 98). A vezérürük nevelése és tartása valószínűleg a régi rackatartásnál lehetett szokásban, illetőleg kapcsolódhatott a magashegyi juhászathoz is. Meredek hegyoldalak keskeny útjain nem lehet *terelni* a juhokat; csak vezérürükkel tudták *vezetni*. A pásztor haladt elől, utána a vezérürük, s azokat követve hosszú, elnyúló sorban a nyáj. Fontosságukat a 19. század első felének szakmunkái is említették: vízen, hídon is ezek vezették át a nyájat; tűz esetén is ezeket hívták ki az akolból (Leibitzer J. 1833: 81–82). Illetőleg akkor lehetett a juhok irányításában szerepe, amikor a nyájak mellett még csak őrző és nem terelő kutyákat tartottak.

159. ábra. Juhász kampók: *a*) vaskampó, Mónosbél (Borsod vm.); *b*) edelényi kampó, Bélapátfalva (Borsod vm.); *c*) tarajos rézkampó, Mikófalva (Heves vm.); *d*) keresztes vaskampó, Mikófalva (Heves vm.); *e*) csörgős vaskampó (*cigány kampó*), Mikófalva (Heves vm.)

A legelőn pásztortolt állatok mellett mindig és mindenütt találunk pásztorkutyákat. Szerepük a történelem során változott. Éjjel és nappal őrizték a nyájukat, veszély esetén pedig ugatásukkal riasztották a pásztorokat. Az idők folyamán azonban változott a feladatuk, s ennek hatására nagyságuk és fajtájuk is. A honfoglalás korától a 18. századig nagytestű pásztorkutyákat, elsősorban *komondorokat* és *kuvaszokat* tartottak a nyájak körül. Feladatuk ekkor még nem a terelés, hanem az őrzés volt. A nagy kiterjedésű, gyakran vízjárásokkal szabdalt legelőkön még éltek réti farkasok, és – különösen a hódoltság alatt – a közbiztonság sem volt kielégítő. A nagytestű pásztorkutyák a 19. század folyamán már jobbára a falusi, még inkább a tanyai portákra kerültek.

A napjainkban ismert terelőkutyák, a *puli*, a *pumi*, a *mudi* a 18. század közepétől honosodtak meg. A merinó birkákkal az ún. *birkások* ('az újfajta juhot, a *birkát* tenyésztő, őrző pásztor') hozták magukkal hazájukból a nyájat őrző *németjuhász* kutyákkal együtt. A kis testű, szinte kizárólag terelésre betanított pásztorkutyák alkalmasak a juhok, sertések, valamint nagyállatok terelésére, legeltetésének irányítására. Egy-egy juhász két-három pulit is tartott a nyáj mellett, közöttük mindig akadt tanuló fiatal vagy olyan, amely vemhes vagy fiakat nevelt. A legelő állatokat elsősorban csaholásukkal irányították. A viszonylag könnyen irányítható juhnyájat körbeszaladásukkal gyorsan egy csoportba terelték vagy a nyáj egyik oldalán csaholva végigfutva a másik irányba indították. Az engedetlen állatokat meg-megharapták, ezt azonban a pásztorok nem szerették. A pásztor szóval és intéssel adja tudtára a parancsot. A kutya a feladat teljesítése során többször vissza-visszanéz, gazdája utasítását, helybenhagyását várva.

Az állatok terelését szolgálták a pásztorbotok is. Hosszúságukat a pásztor testmagasságához mérték, vastagságukat tetszőlegesen választották. Minden esetben keményfából (árvátölgy, galagonya, somfa stb.) vágták ki és készítésük során hosszasan edzették, érlelték. A juhászok ismert botfajtája a *juhászkampó* (*gamó*, *kampó*), amelynek vastagabbik végén természetes vagy ráhelyezett fém *kampó* van. Az eszköz egyben a juhász jelvénye is. Nemcsak munkában használták, magukkal hordták ünnepi alkalmakkor is. A dunántúli és a felvidéki pásztor horgas fából faragta fa kampóbotját (*gamó*). Az Alföldön a juhászkampót vasból vagy rézből mesteremberrel csináltatták; a 19. század közepén Borsod megyében szaruból is készítették. Terelésre is szolgál, de legfontosabb funkciója a juh kifogása a nyájból, az állat hátsó lábába akasztva a kampót (Béres A. 1961, 1962; Bodgál F. 1957).

A juhászkampókat az Északi-középhegységtől északra csak a magyar és a szlovák etnikum határáig, illetőleg a folyók völgyében használták. Szlovákia magashegyi területein, valamint Erdélyben eredetileg ismeretlen volt, s csak a Balkán felől felvándorló juhászok honosították meg fokozatosan. A juhászkampó a finomgyapjas merinó juhokkal, azok pásztoraival (*birkás*) a 18. század második felében érkezhettek hazánkba. A hosszúszerű rackajuhot őrző pásztorok nem ismerték, az állatokat a szőrüknél fogva ragadták meg a szlovák és a román juhászok is. Ez utóbbiak terelőeszköze *bot* és *karikás* volt.

Híres kampókészítő műhely volt 1922-től a Borsod megyei Edelényben (Bodgál F. 1957), a Hajdú megyei Balmazújvároson és a Szatmár megyei Csengeren. A kampókat a csengőkkel, kolompokkal és pergőkkel együtt vásárokon szereztek be. A fém-

kampókat és a csergőket a mesterek formába öntik, majd simítják és díszítik. A legjellegzetesebb az ún. *kígyófejes* juhászkampó.

A legelő juhnyájban néhány kisebb *kolompot* vagy *csengőt*, illetőleg tíz-tizenöt *pergőt* kötöttek egykor a *vezérürükre*, nagyobb *ürükre* vagy pedig elcsámborogni szerető állatokra. Ezek hangja éjjel és nappal információval szolgál az állatokról, mozgásukról, a velük történt eseményekről (Ecsedi I. 1930; Szabó K. 1942; Márkus M. 1942). A juhászok gyakran tesznek *pergőt* a nyájak mellett a hamis pulira is, hogy terelés közben a juhok előre meghallják érkezését.

SZAPORÍTÁS, SELEJTEZÉS

A magyar juhtenyésztés terminológiája igen gazdag (Herman O. 1914). Fajta szerint: *juh*, *magyarjuh*, *purzsajuh*, *cigájajuh*, illetve *birka*, *merinóbirka*, *selyembirka* stb.

Ivar szerint a hím ivarú: *kos*, Erdélyben néhol *berbécs*, *magberbécs*. A herélt: *ürü*, *örü*, Erdélyben néhol *berbécs*: a későn herélt *cap*.

Nőivarú: *juh*, *anyajuh*, de van *anyabárány*, *anyabirka*, ha üzetésnél sem fogant: *canga*, *meddő*, *meddelék*.

Fiatal állatok: *növendék*; egyéves korig *bárány*, *bari*, *kettősbárány* 'ikerbárány'; ivar szerint *kosbárány*, *jerkebárány* és *ürübárány*. Egy év felett: *toktyó*; ivar szerint *kostoktyó* és *jerketoktyó*; a tenyésztés előtt álló, vagy ún. előhasú nőtények néhol: *szűz*, *diszke*, *döszke*, *apáca*, *mióra*, *millora*, *üvecs* stb.

Funkció szerint van *vezér*, *vezérürü*, *vezérkos*.

Megkülönböztetik a juhokat gyapjuk színe vagy más tulajdonsága szerint: *fehér*, *fekete*, *kormos*, *tarka*, *babos*, *babókás*, *cirmos*, *szöszke*: de van *balán* 'szőke', *bellice* 'szemkörnyéke fehér', *lisza* 'fecskehasú', *szemők* és *vakisa* 'szemének környéke fekete' stb. Füljegyei szerint: *ájos*, *csula*, *csapott*, *csipkés*, *hasított* stb.

A háziállatok biológiai életritmusuk bizonyos elemeit megőrizték évezredekkel a domesztikáció után is, mások viszont megváltoztak. A vadon élő állatok csak abban az évszakban hozzák napvilágra utódaikat, amikor azok felneveléséhez legjobb az esély. Ez a mérsékelt égöv alatt jobbra tavaszra esett. A juhok és a kecskék a Közel-Keleten ma is februárban és márciusban fialnak. A háziasítás magas fokán álló állatok ivarzása és fogamzóképesége átalakult, gyakorlatilag egész évre kihúzódik. Ennek ellenére a hagyományos magyar paraszti juhtenyésztésben a fedeztetést az őszi hónapokban, a tartásmódoktól függően, némi időbeli változtatásokkal végzik. Az *üzetés* időpontja a palócoknál, Debrecen környékén és Csíkbán (Paládi-Kovács A. 1965; Balogh I. 1958; Szebeni G. 1962) a 20. század első évtizedeiben általában Szent Mihály-nap után volt. Ekkor engedték a kosokat (*koseresztés*) az *anyák* és a *jerketoktyók* közé. Az ellés ez esetben február végére, március elejére esett. A 20. század közepe táján több helyütt – a Rétközben, Hajdúszoboszlón, az abaúji Csereháton és a keleti-palóc falvakban – Kisasszony napján van a koseresztés (Nyárády M. 1959; Málnási Ö. 1928; Bene Zs. 1961; Paládi-Kovács A. 1965). A 19. században a juhászat jeles napja, Dömötör-nap (október 26.) után engedték a kosokat a nyájra a Hortobágyon, a Kiskunságban, Kecskeméten, Szentgálon (Balogh I. 1943; Szabó K. 1942; Tálasi I. 1936b; Vajkai A. 1943b). A külterjesebb telettétési lehetőségek miatt

az elletést márciusra időzítették. A juhok fedeztetése nyájban történt, a külön őrzött kosokat az *anyanyájba* (*fejőnyájba*) eresztették. Egy kosra általában 25–30 anyajuhot számítottak. Egyes helyeken üzekedés után az anyajuhot a kosokat jelző különböző festékekkel megjelölték.

Év közben a kosokat portájukon tartották, külön nyájban őrizték vagy *felkecelézték*. *Kecelének* azt a surcot nevezték, melyet a kos derekára kötöttek a fedeztetés megakadályozására. A megtermékenyítés megakadályozásának ez a módja országszerte ismert. Ez az eljárás, Tálasi István (1936b) szerint, megegyezik a török népek szokásaival.

Tavasszal, amikor az ellés megkezdődött, a juhistállóban vagy a hodályban deszkákkal, esztrengával elkerítettek egy részt az ellő anyajuhok részére. Ennek neve: *fogadtató*, *ellető*, *kec*, *kutrica*. Ahogy az anyák megellettek, nagyobbították az elkülönített részt. Az először ellő jerekék (*előhasú*) rendszerint el akarták hagyni bárányaikat, nem akartak szoptatni. Ezért ezeket külön kis *kecekbe* zárták mindaddig, míg meg nem szoptatták bárányaikat; néhol megetették velük a bárány *poklát* (*burok*).

A bárányok megjelölésének volt egy jellegzetes eszköze, a *bárányjegy* (*bárányjel*, *bárányrovás*, *bárányszoktató*). Fából páronként faragtak néhány centis kis használati tárgyakat és mezőgazdasági eszközöket, s ezek egyikét az anyára, másikát a bárányra kötötték. Használat előtt a pásztor a maga faragta jegyek sokaságát madzagra, párosan fűzve rakta el. Tudomásunk szerint hazánkban a merinó birkákkal terjedt el. Jobbára a Dunántúlon használták, az Alföldön ritkán, Erdélyben pedig nem ismerték. A bárányok 6–8 hetes korukig szopnak, s az anyjukkal jártak a legelőre. Itt fokozatosan hozzászoknak a fű csipegetéséhez, majd a legeléshez. Az utolsó egy-két hétben már éjjelre különzárják, majd teljesen elválasztják. Az elválasztás előtt, több helyütt húsvét előtt, illetőleg nagypénteken szokták a bárányok farkát megrövidíteni, a kosbárányokat kiherélni.

A juhok, pontosabban a bárányok *herélésének* két jellegzetes módja alakult ki. Az egész magyar nyelvterületen minden emlős állatnál legáltalánosabb mód a *metszés*. A felmetszett herezacskóból az ujjakkal kinyomott két herét a pásztor, vagy aki a kasztrálást végzi, fogaival húzta ki, vigyázva arra, hogy a vezetéke be ne szakadjon. A hagyomány szerint az így kialakított sebfelület hamarabb begyógyult. A Hortobágyon, a Kis- és Nagykunságon, valamint a Bakonyban és a palócság területén ismert eljárás nagy múltra tekint vissza. Az ural-altaji népeken kívül ismerik a mongolok és a lappok (Tálasi I. 1936b), Nyugat-Európában pedig a németek, franciák és a svájciak is (Jacobeit, W. 1961). Igen ősi módja a juhok kasztrálásának az *elkötés*. Az eljárást Csíkból Sebeni Géza (1962) említi, a pontos módját azonban nem tudta lejegyezni. Ezt az eljárást ismerik a gyergyói és a bukovinai székelyek, valamint a moldvai magyarok (MNL II. 239–240). Az ivartalanított kost *fordított berbécsnek* nevezik.

A legelőn a közös nyájokban a tulajdonos szerinti megkülönböztetést leginkább füljegyekkel, jobb vagy bal, illetőleg mindkét fülük megjelölésével (bevágás, csipkézéssel, lyukasztatással) végzik. Egyes uradalmakban a füljeggyel az évjáratot jelelték meg. A juhoknál – a gypjú rongálása miatt – égetett vagy festett tulajdonjegyet nemigen alkalmaztak.

A juhállomány tenyésztésénél mindig arra törekedtek, hogy az erősebb, szebb, fajtájuk jellegzetességeit jobban viselő egyedeket tartsák meg, tenyésszék tovább, a nem megfelelőket kiselejtezzék. A fajtaváltások esetében is az újabb fajtára utaló bárányokat hagyták meg tenyésztésben. A fajtanemesítés célját szolgálta a már említett herelés is, csupán a tenyésztésre szánt kis kosokat hagyták meg, de rendszerint többet, hogy még később, felnövekedésük után is mustrálhassanak. A kis bárányokat már a szoptatás után is mustrálták, elsősorban ezeket adták el húsvétra. Az ürüket pedig fiatalon, 1–2 éves korukban szokták eladni. A tenyésztésre alkalmatlan juhokat később is folyamatosan mustrálták gyenge minőségű gyapjuk, egészségük – például – fogak romlása, rossz természetük stb. miatt. A tenyésztésből kivénült anyajuhokat és kosokat felhizlalták és eladták.

A juhászatokban a fajtaváltást újfajta tenyészkosok vásárlásával és tenyésztésbe állításával, illetőleg a régi kosok kiselejtezésével kezdték. Tenyésztésben pedig csak azokat az utódokat hagyták meg, amelyek az új fajták jegyeit viselték. Ez az eljárás néhány év alatt jelentős fajtaváltást eredményezett.

BETEGSÉGEK ÉS GYÓGYÍTÁSUK

Történelmünk során a háziállatok, közöttük a juhok gyógyítása is három pilléren nyugodott: a hagyományos tudásanyag átadásán, a gyógyító saját tapasztalatán és a mindenkorai humán orvostudományból ellesett elemeken. Jellemző a természetismeret, a racionális gyakorlat és lényegében hiányoznak a kultikus elemek. A juhok gyógyításával hagyományosan pásztoraik foglalkoztak, akik különösen jó sebészeknek mutatkoztak. A legismertebb juhbetegséget, a *kergeséget*, *keringősséget* „műtéttel” (*trepanáció*) orvosolták. A kutyaiban lévő pántlikaféregtől (galandféreg) megfertőzött birka fejében hólyag képződik. E fölött a koponyacsont elvékonyodik. Erdély kivételével a juhászok mindenütt megoperálták beteg állatukat. A megpuhult helyen félkör alakban a bőrt, majd a csontot felmetszették és felhajtották; egy kis, tompa végű fadarabbal kiemelték a kergeséget okozó hólyagot; ezután a csontot és a bőrt visszahelyezték s az utóbbit néhány öltéssel összevarrták. A műtétet rendszeresen végezték a szlovák és a román juhászok, de ismerték Nyugat-Európában (Németország, Belgium) és Észak-Afrikában is (Dunăre, N. 1941; Vajkai A. 1943a).

A juh egyik veszedelmes betegsége a *sántaság* (*büdössántaság*, *a binkóssántaság*). Nyáron a körme kipállik vagy tüske kerül közé, begyullad, majd leesnek körmei. A gyakorlott juhászok, gyakran napi legeltetés közben *kampóval* kifogják a sántát, bicskájukkal kivágják, kitisztítják a gyulladt részt, majd helyenként *kékkővel* (rézgalic), földibodza főzetével, újabban formalinnal kezelik.

A *rühesség* veszélyes, ragadós bőrbetegség, az állat nyugtalan, vakarózik, bundája csomókban kihullik, később lesaványodik és elpusztul. Gyógyításuk körülményes. A rühes birkát azonnal lenyírják és a 20. század elejétől *kreolin* tartalmú fürdővel és többszöri kenéssel gyógyították. Hagyományosan megfürdették hordóban, kádhan, szedett füvekből készült fürdőben, majd *rühzsírral* (*kéneseő*, *kényeseő*) kenegették. Ez utóbbit a juhász szarvasmarha szarvából készített és gyakran díszített rühzsírtartó dobozban állandóan magánál hordta.

Ugyancsak veszélyes megbetegedés a *métely*. Nedves, mocsaras legelőkön szedhetők fel a laposféreg családjába tartozó mételyt. Hatására étvágytalanokká válnak, lesóványodnak és súlyos esetben álluk alatt daganat képződik. A mételyt hagyományosan nem tudták gyógyítani, ezért a nedves legelőket kerülték; a megbetegedett juhot a nyájából eltávolították. Kővér legelőn kapja meg a juh a *motoszkát*. A keleti-palóc pásztorok a szeme feletti *lápában* (gödörben) lévő kis eret megnyitották, szájába sót és *kékkő* őrleményt tettek és a beteg állatot száraztakarmányra fogták (Paládi-Kovács A. 1965).

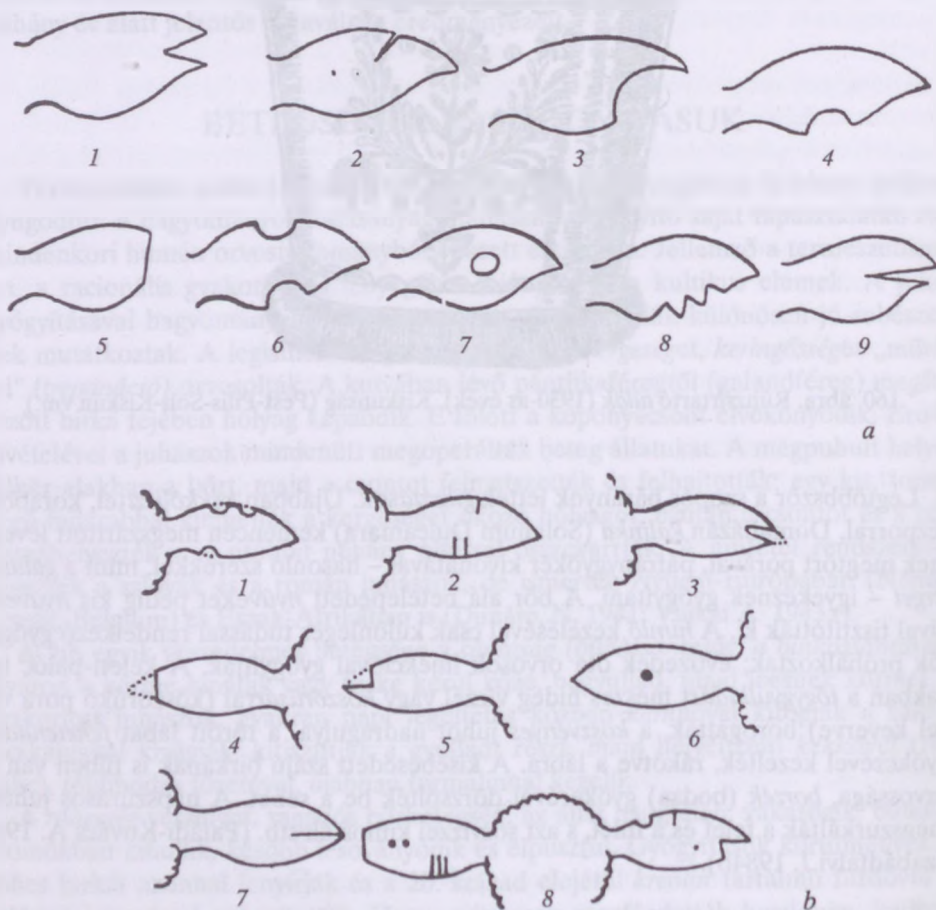
160. ábra. Rühzsírtartó *tülök* (1930-as évek), Kiskunság (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.)

Legtöbbször a szopós bárányok lettek *gilisztások*. Újabban *kékkőliszt*tel, korábban rézporral, Domaházán *kalinka* (*Solanum Dulcamara*) kemencén megszáritott leveleinek megtört porával, páfránygyökér kivonatával – hasonló szerekkal, mint a *galandférges* – igyekeznek gyógyítani. A bőr alá betelepedett *nyüveket* pedig kis *nyüvezőfával* tisztították ki. A *himlő* kezelésével csak különleges tudással rendelkező gyógyítók próbálkoztak; évtizedek óta orvosok injekcióval gyógyítják. A keleti-palóc falvakban a *tőgygyulladást* meszes hideg vízzel vagy *köszörűsárral* (köszörűkő pora vízzel keverve) borogatták, a *köszvényes* juhot nadragulya, a törött lábat *feketenadály* gyökerével kezelték, rákötte a lábra. A kisebesedett szájú birkának is fűben van az orvossága, *borzék* (bodza) gyökerével dörzsölték be a sebet. A napszúrásos juhnak megszurkálták a fejét és a fülét, s azt sósvízzel kimosták stb. (Paládi-Kovács A. 1965; Szabadfalvi J. 1984b).

A JUHTARTÁS HASZONVÉTELE

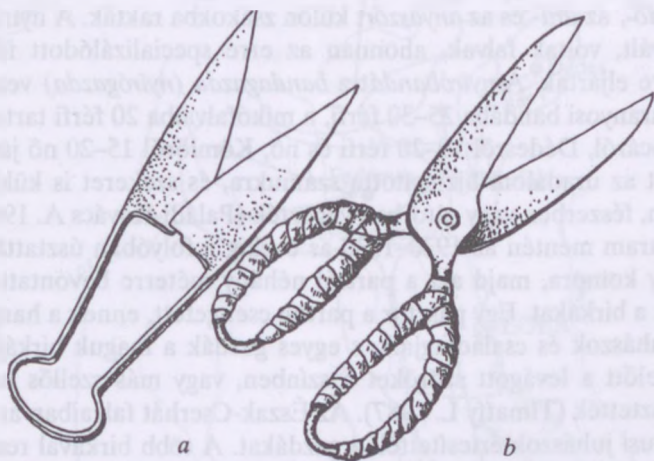
ÉLŐÁLLAT, HÚS, BŐR ÉS GYAPJÚ

A juhtenyésztés első haszna tavasszal a bányók eladásából származott. Az egyes üzemegységek, a továbbtenyésztésre vagy későbbi hizlalásra szántak kivételével, a bányákat tavasszal, jobbára húsvét előtt áruba bocsátották. A palócföldi uradal-
makban húsvét előtt nyájszámra adták el a bányákat. Előző évben sokszor *cigája* kossal üztették a merinó birkákat, hogy a bányók nagyobb testűek legyenek. Vas-
úton szállították Pestre és más nagyvárosokba. A *húsvéti bány* fogyasztása a magyar
parasznál régebben nem volt szokásban (Borzsák E. 1937). Az *üröket* 1–2 éves
korukban, feljavítva, élőállatként piacokon, vásárokon értékesítették. Hasonlókép-
pen jártak el a kiselejtezett idős kosokkal és anyajuhokkal is.

161. ábra. Juhfül jegyek: a) Felső-Kiskunság: 1. fecskefarkú, 2. hasított, 3. felcsapott, 4. csipett, 5. csonka, 6. pillangó, 7. likas, 8. csipkés, 9. nyilas; b) Csík vármegye: 1. kerekfal forma, 2. csípés, 3. ájos, 4. csonka, 5. rótt, 6. likas, 7. hasított, 8. többféle jegyes

Az Alföld és az Északi-középhegység között élénk juhkereskedelem alakult ki. Balassagyarmat, Eger és Putnok tavaszi vásárain sok *mustrajuh* elkelt. A történelmi borvidékek szőlősgazdái tavasszal sok bárányt megvettek, s szőlőjükben nevelgették a szüreti levágásig. A rimaszombati, rimaszécsi és putnoki vásárokon pedig szlovákok vásárolták nyájszámra a juhokat (Paládi-Kovács A. 1965). A 19. században Erdélyből és Temes megyéből hajtottak fel sok élőjuhot Losonc és Nógrád vásáraitra. A szlovákok Erdélyből, a Bánátból, a Bácskából és Magyarországról vásárolt juhokat lábon hajtották fel az Alacsony-Tátra, a Kis- és Nagy-Fátra falvaiba (Podolák, J. 1982).

162. ábra. Juhníró ollók: a) nyomóolló, Váraszó (Heves vm.); b) szentesi olló, Mónosbél (Borsod vm.)

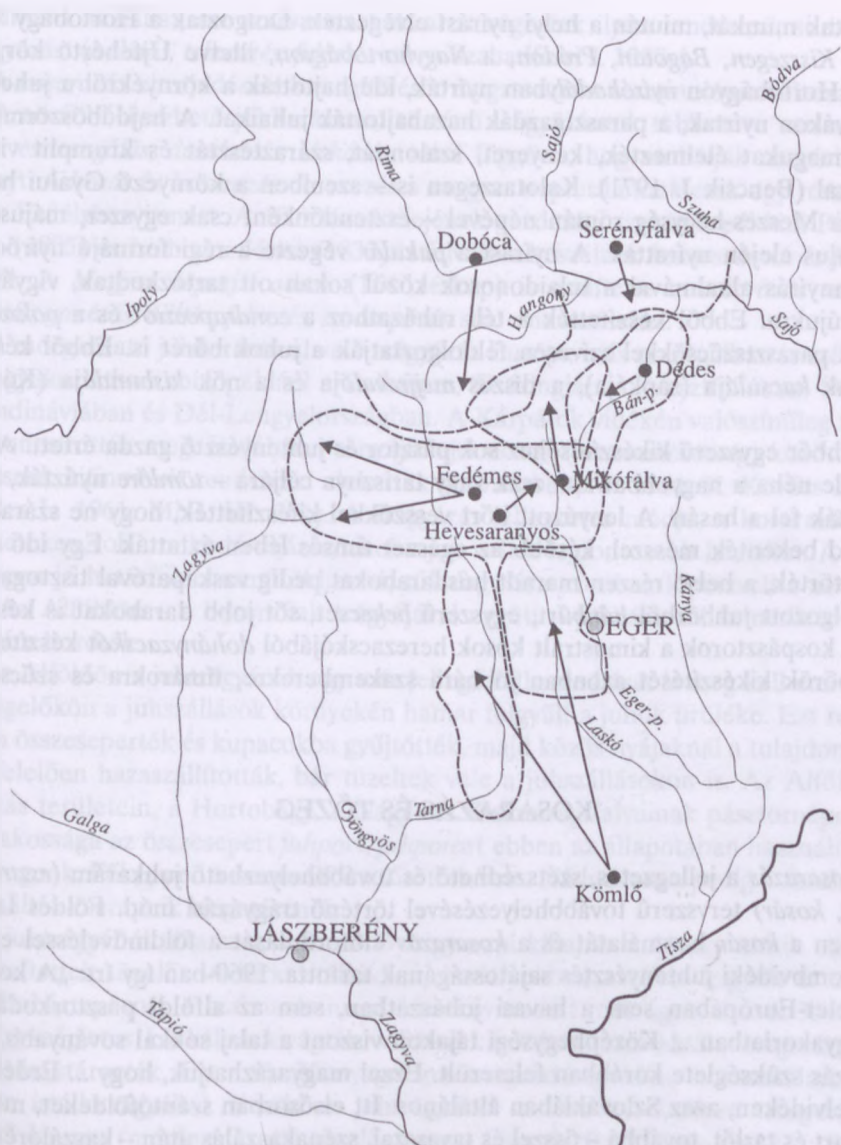
A juh húsát mind a városok, mind a falvak népe szívesen fogyasztotta. Minden forrás azt igazolja, hogy a sertéshús széles körű fogyasztása csak az utóbbi százszázötven évben vált döntővé, korábban jóval nagyobb szerepe volt népünk táplálkozásában a szarvasmarha- és a juhhúsaknak. Juhtartó háztartásokban a fogyasztás elsőrangú időszaka az őszi mustrától a disznóölésig tartott. Vágták kézfogókra és lakodalmakra, keresztelőkre, aratásra és búcsúkra. Kalotaszegen például a bárányszervest tárkonnyal, sóskával és egressel készítek; körméből pedig kocsonyát főztek (Kós K. 1947b). Másutt kutyaharapást és sebet gyógyítottak a juh kisütött faggyújának zsírával. Disznóöléskor sok helyütt juhhúst a kolbászhúshoz is tettek. A 19. század derekán juhfaggyút használtak levesek és főzelékek berántásához. Nagy pusztákon a pásztorok saját használatukra *szártott* húst is készítettek. Másutt combját és más húsos részeit fel is füstölték (Borzsák E. 1937). A juhhús a keleti-palóc falvakban ünnepi alkalmakkor igen sokszor került az asztalra. *Gerincit*, az *ódalast* és a *szegyet* elsősorban sütvé fogyasztották. A *birkapörköltöt* és a *gulyásost* a pásztorok bográcsban főzték. A *juhtestet*, a *bonchúsát* káposztában, újabban töltött káposztában fogyasztják. Farkából és farktövéből levest főznek. A *köleskását* is mindig juhhússal készítették. A nagygazdák pedig a *töltöttbárányt* kedvelték (Paládi-Kovács A. 1965).

A juhtenyésztés egyik fő haszonvétele a gyapjú. Századunk első évtizedéig nyírás előtt a juhokat és a birkákat természetes vizekben többször megúszatták vagy erre a célra kialakított helyeken megfürdették. A jó fürdetőhelyeket messzi vidékekről felkeresték. A rackák fürdetése nem volt szokásban. A magyar juhot rendszerint csak tavasszal, a merinót egyszer vagy kétszer (május és augusztus) nyírták. A munkát a gazdák, a juhászok, vagy átlagbérre, ritkábban napszámra fogadott *nyírók* végezték. Ez utóbbi esetben a juhász csak a juhokat terelte a nyírók keze alá. Az állatot *juhnyíró ollóval* a fejétől nyírják egyik, majd másik oldalukra fordítva. Arra törekedtek, hogy az állat bőrét meg ne sértsék és a bundát egy darabban fordítsák le róla. A *toklyó*-, a *meddő*-, az *ürü*- és az *anyaszórt* külön zsákokba rakták. A nyírás specializált mesterséggé vált, voltak falvak, ahonnan az erre specializálódott férfiak és nők messzi földekre eljártak. A *nyíróbandát* a *bandagazda* (*nyírógazda*) vezette. A fedémesi és hevesaranyosi bandába 25–30 férfi, a mikófalvaiba 20 férfi tartozott. Serényfalváról, Dobócáról, Dédesről 10–20 férfi és nő, Kömlőről 15–20 nő járt egy bandában. A szállást az uradalom biztosította számukra, és szekeret is küldtek értük. A nyírást csűrben, fészerben vagy sátorban végezték (Paládi-Kovács A. 1965).

Az Alsó-Garam mentén az 1920–1930-as évekig a folyóban úsztatták a birkákat. Ráterelték egy kompra, majd azt a parttól néhány méterre bevontatták, s innen a vízbe dobálták a birkákat. Egy pásztor a parton csengetett, ennek a hangjára evickéltek ki. Itt a juhászok és családtagjaik, s egyes gazdák a maguk birkáját nyírták. A zsákba rakás előtt a levágott szőröket a színben, vagy más szellős helyen néhány napra kifüggesztették (Timaffy L. 1987). Az Észak-Cserhát falvaiban az úsztatás időpontjáról a falusi juhászok értesítették a gazdákat. A több birkával rendelkező gazdák elmentek és segítettek a munkánál. A juhász bért kapott különmunkájáért. Az uradalmakban is két-három cselédet adtak ekkor a juhász mellé. Az úsztató mellett sövénykarám állt, ebből hajtották a birkákat a vízbe. A nyírás megszervezése a juhászok dolga volt. Emlékezet óta Cserhátsurányba a terényi tótok, Órhalomba a csitári és ilinyi asszonyok jártak, Nagylócon és Nógrádsípeken helybeli szegényebb sorsú zsellérek nyírtak. Fizetésük darabonként az első világháború idejéig 3–5 fillér, 1944-ben 2 pengő volt (Zólyomi J. 1984).

A Kiskunságban a birkákat úsztatás után egy-két héttel, legtöbbször júniusban nyírták. Az előre fogadott birkanyíró asszonyok és lányok reggel korán megjelentek a falkánál vagy a tanyán „a vándorjuhászoknál is rendelt helyen”, és egész nap dolgoztak. A nagyobb nyájakat 8–10 nő nyírta (Nagy Czirok L. 1959). Büdszentmihályon (Tiszavasvári régi neve) nyírás után végezték a juhok *újrabílyogozását* (Gombás A. 1963). Konyáron (Bihar m.) helyi nyírók *bandában* végezték a munkát. Ez a 40 éve együtt járó banda járt el a szomszédos községekbe, Nagylétára és Bagamérba is. Az uradalom juhait együtt nyírták, a gazdákhöz azonban sorban házhoz jártak, ezért darabonként 50 fillérrel többet fizettek nekik. Egy jó nyíró naponta 25–30 darabot tudott megnyírni, ha házakhoz kellett menni, öttel-tízszel kevesebbet. Az uradalmakban egy juhot is levághattak és megfőzhatték maguknak (Molnár Gy. 1976).

Hajdúböszörményben ugyancsak helyi szegényebb parasztemberekből állt a nyírócsoport, ahogyan magukat hívták: *nyírócsalád*. A 20. század közepén a csapatban jobbára idősebb férfiak voltak, de emlékeztek arra, hogy régebben asszonyok is jártak juhot nyírni. A hajdúböszörményi nyírók a *homokon* (Nyírség) és a Hortobágyon

26. térkép. A vándor juhnyírók falvai és körzetük a keleti palóc népterületen

is vállaltak munkát, miután a helyi nyírást elvégezték. Dolgoztak a Hortobágy környékén *Kisszegen, Bagotán, Pródon, a Nagyhortobágyon*, illetve Újfehértó környékén. A Hortobágyon *nyíróhodályban* nyírták, ide hajtották a környékről a juhokat. Ha tanyákon nyírtak, a parasztgazdák hazahajtották juhaikat. A hajdúböszörményi nyírók magukat élelmezték, kenyeret, szalonnát, szárasztészta és krumplit vittek magukkal (Bencsik J. 1971). Kalotaszegen is – szemben a környező Gyalui havasok és a Meszes-hegység román népével – esztendőnként csak egyszer, május végén–június elején nyírtak. A nyírást a *pakulár* végezte a régi formájú nyíróollóval. Juhnyírás alkalmával a tulajdonosok közül sokan ott tartózkodtak, vigyáztak a gyapjójukra. Ebből készítették a téli ruházathoz a *condraposztót* és a *pokrócot*. A helyi parasztszűcsökkel szívesen feldolgoztatják a juhok bőrét is. Ebből készült a férfiak *kacsulája* (sapkája), a díszes *mejjrevalója* és a nők *kisbundája* (Kós K. 1947b).

A juhbőr egyszerű kikészítéséhez sok pásztor és juhtenyésztő gazda értett. A bárányt, de néha a nagyobbat is – zsák vagy tarisznya céljára – *tömlőre* nyúzták, nem hasították fel a hasán. A lenyúzott bőrt vesszőkkel kifeszítették, hogy ne száradjon ki, majd bekenték mésszel, később az egészet timsós lében áztatták. Egy idő után kézzel törték, a belső részen maradt húsdarabokat pedig vaskaparóval tisztogatták. A kidolgozott juhbőrből *hátibűrt*, egyszerű *bekecset*, sőt jobb darabokat is készítettek. A kospásztorok a kimustrált kosok herezacskójából *dohányzacskót* készítettek. A juhbőrök kikészítését azonban jobbára szakemberekre, tímárookra és szűcsökre bízta.

KOSARAZÁS ÉS TŐZEG

A *kosarazás* a jellegzetes, szétszedhető és továbbhelyezhető juhkarám (*esztrenga, dranka, kosár*) tervszerű továbbhelyezésével történő trágyázási mód. Földes László 1957-ben a *kosár* használatát és a *kosarazás* előfordulását a földműveléssel együtt járó, dombvidéki juhtenyésztés sajátosságának tartotta. 1960-ban így írt: „A *kosarazás* Kelet-Európában sem a havasi juhászatban, sem az alföldi pásztorkodásban nincs gyakorlatban ... Középhegységi tájakon viszont a talaj sokkal soványabb, itt a trágyázás szükséglete korábban felmerült. Ezzel magyarázhatjuk, hogy ... Erdélyben és a Felvidéken, azaz Szlovákiában általános. Itt elsősorban szántóföldeket, mégpedig ugart és tarlót, továbbá – ősszel és tavasszal, szénakaszálás után – kaszálóréteken *kosaraznak* ... A *kosarazás* tehát jellemzően a földműveléssel kapcsolatos pásztorkodás sajátja.” (Földes L. 1957; 1960).

Az Alföld nagy pusztás legelőin is rendszeresen továbbhelyezték a juhok mozgatható karámjait, illetőleg rendszeresen összeseprik és elhordják az elhullott juhtrágyát, amely kiegetné a fűvet. Az Alföld más területein, ahol juhtenyésztés is folyik a földművelő gazdálkodás kiegészítéseképpen, megtaláljuk az ún. *kosarazás* típusú juhtrágyázást a gabonafélék, illetőleg a kapásnövények tarlóján. Az *ugarok* teljes felszámolásával a *kosarazás* klasszikus területein is csökkent annak lehetősége! A mozgatható juhkarámmal való trágyázás tehát szokásban volt adott körülmények között sík területeken is. Mindazokon a területeken pedig, ahol nem a juh volt a

domináns háziállat, ott szarvasmarhakkal is végeztek ilyen rendszerű, sorba menő trágyázást (*hálátás, telkesítés, fektetés* stb. – Szabadfalvi J. 1987a).

A kosarazás elterjedésének megítélését megzavarja a terminológia változatossága is. A továbbb helyezhető juhkarámmal történő trágyázásnak több neve van az Alföldön: *esztregálás, drankázás, léckázás*, attól függően, hogyan hívják magát az építményt. A *kosár* és *kosarazás* elnevezés a magyar népterületnek csak egy részén, jobbra Erdélyben ismert. A 19. század elejének gazdasági szakírói, például Pethe Ferenc (1805) és Leibitzer János (1833) is felváltva beszélnek *kosarazásról* és *juhfektetésről*. A *Magyar néprajzi atlasz* (164. térkép) is említette a *kosarazás* mellett a *hálátás, ganézás, állítás, fektetés, sorompózás* stb. elnevezéseket.

A mozgatható juhkarámmal való trágyázás Európa más országaiban is széles körben gyakorlatban volt; például a Balkánon, Thüringiában, Vesztfáliában, Svájcban, Skandináviában és Dél-Lengyelországban. A Kárpátok vidékén valószínűleg a vlachok honosították meg. Erdélyben a nyájtulajdonosok (*esztenaközösség*) közötti részesedésnek kifinomult rendszerei alakultak ki (Jacobeit, W. 1961; K. Kovács L. 1968; Földes L. 1961; MNL III. 281). A trágyázás jellegzetes módja, a kosarazás olyan területeken volt uralkodó eljárás, ahol a juh volt a legfontosabb háziállat. A juhtrágya igen jó hatásfokú termőföldjavító, túlادagolása azonban kiperzseli a növényzetet. Az Alföldön – a baromfiak trágyájával együtt – jobbra a ház melletti kertek földjére hordták.

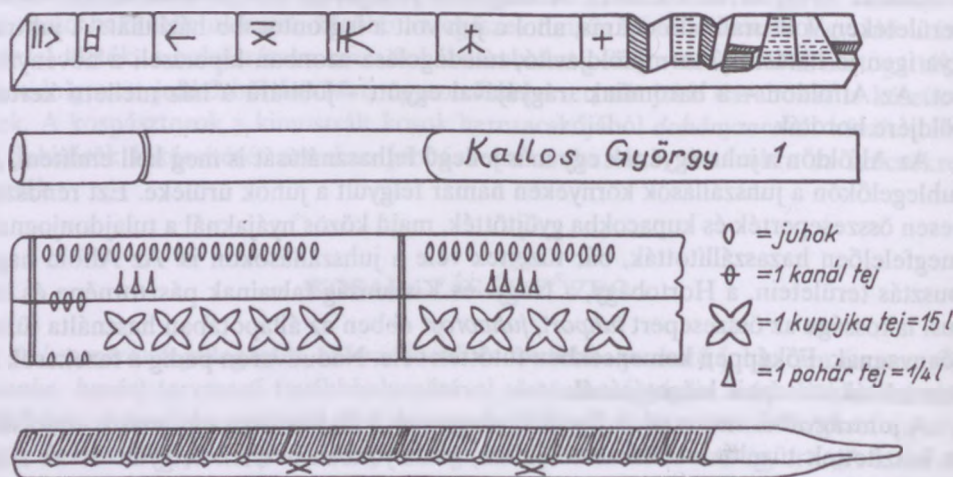
Az Alföldön a juhtrágyának egy más jellegű felhasználását is meg kell említeni. A juhlegelőkön a juhszállások környékén hamar felgyűlt a juhok ürüléke. Ezt rendszeresen összeseperték és kupacokba gyűjtötték, majd közös nyájaknál a tulajdonjognak megfelelően hazaszállították, bár tüzeltek vele a juhszállásokon is. Az Alföld nagy pusztás területein, a Hortobágy, a Nagy- és Kiskunság falvainak pásztornépe és falusi lakossága az összesepert *juhport, juhporost* ebben az állapotában használta tüzelőanyagként. Főképpen kemencékben fűtöttek vele. Nádudvaron pedig a fazekasok is használták cserepeik kiégetésénél.

A juhtrágyából tavasszal, a Szent György-napi kihajtás után egy másik eljárással is készítették tüzelőt. A birkaistállóknak, hodályoknak a télen felgyűlt és az állatok által letaposott, a szalmaalommal összekeveredett juhtrágyát ásóval 35–40 cm-es négyszögletes kockákra kivágták, villával kihordták, szétrakták, megszáritották, majd elraktározták. Ezt a tüzelőanyagot parasztgazdaságokban is használták. Elsősorban istállótrágyából, ritkábban juhtrágyából is készítették *vetett tőzeget, ganévetővel kivetett* (megformázott) tüzelőanyagot (Gunda B.–Ráduly E. 1975; Szabadfalvi J. 1991a).

A trágyával való tüzelés nagy történelmi hátterét igazolja a szó eredete mellett az eljárás geográfiai elterjedtsége. A *tőzeg* szavunk honfoglalás előtti török eredetű, a jakut és a csuvas kivételével a törökség minden ágában megtalálható. Az állati trágyával való tüzelés igen széles körben ismert, így az erdélyi Mezőségen, Dobrudzsában, a Krím-félszigeten, a kis-ázsiai Anatóliában, az eurázsiai sztyeppövezetben, valamint Svájc magashegyi völgyeiben, a Francia-Alpokban és Bretagne-ban stb. (Gunda B. 1951; Szabadfalvi J. 1991a).

TEJFELDOLGOZÁS

A Nagyalföld és Dunántúl parasztságának háztartásaiban a tehéntej, a hegyvidékeken, elsősorban a Kárpátokban a juhtej, az erdélyi Mezőségen a bivalytej fogyasztása és feldolgozása volt hagyományosan az uralkodó. A tehén- és bivalytejjel elsősorban az asszonyok foglalatostkodtak, a juhtej feldolgozása jobbra a pásztorok, és csak ritkábban a parasztasszonyok feladata. A szarvasmarhatartó Alföldön a magyar parasztság körében nem volt olyan jelentős, következésképpen ismert sem a juhtej feldolgozása, mint a juhtenyésztő kárpáti területeken. Nem használták ki annak minden beltartalmát, nincsen olyan kifinomult készíttéstechnikája, nem játszik olyan döntő szerepet táplálkozásukban és a falusi gazdaságban sem. Mint már az eddigiekből is kitűnt, van azonban a juhtenyésztésnek egy „átmeneti” régiója is elsősorban a középhegységeken, Alföldtől északra és keletre elterülő vidékeken. Ezek a területek a tejfeldolgozás terén jobbra a hegyvidéki eljárásokhoz hasonlítanak, és átmenetet képeznek az alföldi és a kárpáti tájak között.

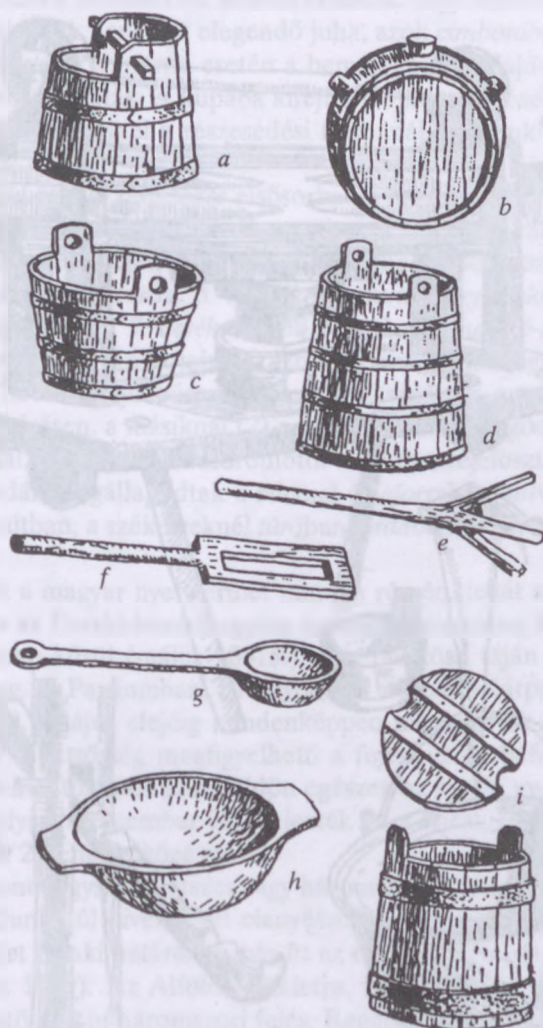
163. ábra. Juhtej beméréséhez használt rováspálcák, tejrovások (1909), Gyimes (Csík vm.)

A magyarság középkori oltó nélküli túrókultúrája és joghurtkészítő eljárása az újkorban kiegészült a gyomor- vagy növényi oltót alkalmazó sajt kultúrával. Európában és Ázsiában mindhárom eljárást használják, de az oltó nélküli, száraz túrótermékek párhuzamait is megtalálhatjuk Kelet-Európa és Közép-Ázsia török-mongol népeinél (K. Kovács L. 1970: 625–626, 629), illetőleg a 20. század elejéig Karélia, Észak-Skandinávia és a Baltikum területén (Ränk, G. 1966: 180).

A juhtejfeldolgozás vázlata a következő: Az oltó használata nálunk specifikusan a juhtej feldolgozásához kötődik. A beoltott alvadékból kiszűrjük a kicsapódó anyagot, ebből készül a *gomolya*. Ezt vagy így elfogyasztják, vagy továbbérlelve és feldolgozva értékesebb sajtokat, illetve *juhtúrót* készítenek belőle. Az áttetsző, zsíros *savót* vagy végterméknek tekintik és az Alföldön a fiatalabb sertéseknek adják, vagy (ritkábban)

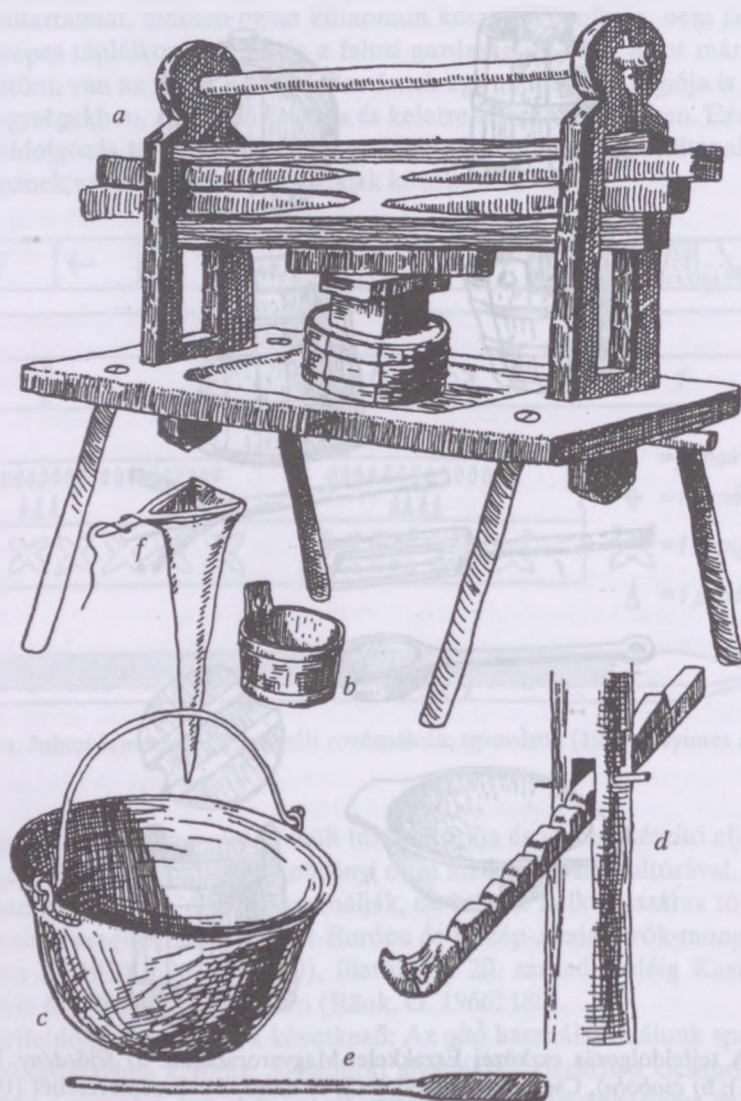
tovább feldolgozzák. Felforralása után soványabb túró csapódik ki belőle, amelyet levével kanalazva fogyasztanak el (*zsendice, orda*), illetőleg a túróját kiszűrik és egy másik sajtféleséget csinálnak belőle.

A tejből vagy annak feldolgozott termékeiből való részesedést csak a közös falusi juhnyájak esetében kellett megszervezni. A *Magyar néprajzi atlasz* 171. lapja szerint a magyar lakosság centrumában, a Duna–Tisza közén, a Felvidéken, illetőleg a Tiszántúlon sok helyütt vagy nem voltak közös nyájak, vagy pedig az elosztás a tulajdonosok juhainak darabszáma szerint történt. Ezt rögzítették a publikációk is (Tálas I.

164. ábra. A tejfeldolgozás eszközei Északkelet-Magyarországon: *a)* *fejdedény*, Domaháza (Borsod vm.); *b)* *csobolyó*, Csernely (Borsod vm.); *c)* *dézsza*, Bükkzsenterzsébet (Heves vm.); *d)* *putyina*, Sajóvelezd (Borsod vm.); *e)* *tejtörőfa*, Zabar (Gömör és Kishont vm.); *f)* *lapocka*, Sajóvelezd (Borsod vm.); *g)* *szedőkanál*, Sajóvárkony (Borsod vm.); *h)* *túrógyúró teknő* Mikófalva (Heves vm.); *i)* *túróskupa és fedele*, Domaháza (Borsod vm.)

1936b; Gombás A. 1963; Molnár Gy. 1976; Bencsik J. 1971). Erdélyben, ahol főként közös falusi juhnyájak voltak, kétféle eljárást követtek: a nyugati területeken és középtájt jobbra a tulajdonosok fejős juhainak tejhozama alapján, délkeleten és a Kárpátokon kívül pedig a juhok darabszáma szerint történt a tejelosztás. Az erdélyi közös fejősjuhnyájak tejhasznvételi formáit K. Kovács László (1968) dolgozta fel. Két nagy típust különböztetett meg: *A)* tejből való részesedést és *B)* a tejtermékekből való részesedést; mindkettőnek 4-4 alcsoportja lévén, összesen 8 eljárást mutatott ki:

165. ábra. A sajt készítés eszközei: a) sajtprés; b) fehérsavós edény; c) üst; d) üstfa; e) ordakeverő fa; f) ordás zacskó, Bálványosváralja (Szolnok-Doboka vm.)

A) A tejből való részesedést az első világháborúig alkalmazták. Variánsai a következők: 1. szer esztene vagy szerbe fejés; 2. darabszám esztene vagy főszám-szer; 3. napos esztene vagy napitej-szer; 4. rovástej-esztene vagy cinkostejszer. A fejőnyájak legelője – például a Mezősegen – a falvakhoz közel, jobbára az ugaron volt. Innen a tejet mindig az vitte haza, akin a sor (szer, rend) volt, és otthon dolgozta fel. A tejhasznból való részesedésnek fontos módja volt a bemérésen alapuló részesedés (A/3–4. típus). Ebben az esetben a közös nyáj fejésének megkezdése előtt minden egyes gazda – a közösség ellenőrzése mellett – megfejte juhait. Mérőedénynek az ún. kupát használták. Ennél a rendszernél arra törekedtek, hogy lehetőleg mindenkinek egy napi teje legyen, akiknek nem volt elegendő juha, azok cimborában vehettek részt. A tejről-részesedés negyedik variánsa esetén a bemérésnél a tulajdonosok a saját tejük arányított sokszorosát kapták. A kupába kifejt tejet méretjelzésekkel ellátott deszkával, léccel mérték meg. Ennél a részesedési formánál mindenki hazavitte a tejet és otthon dolgozta fel.

B) A tejtermékekből való részesedés elsősorban a magas hegyi legelőkön nyaraltató juhászatok esetében volt szokásban. Ez esetben a juhásztanyán a pásztor, néha a felesége is, dolgozta fel a tejet; a juhosgazdák pedig a feldolgozott termékekből részesedtek. Alfajai a következők: 5. mértékes esztene vagy cinkos-szer; 6. kompona esztene vagy juhtejtűró-szer; 7. derék-esztene vagy komponatűró-szer; 8. kilós-esztene vagy kilós-szer. Az ötödik forma jobbára Erdély román lakosságánál volt szokásban. A hatodikat és a hetediket jobbára a székelyek használták, a termékek elosztása az egyiknél (6) a bemérésen, a másiknál (7) a juhok számán nyugodott. A termékelosztás utolsó típusánál, amely a századfordulótól terjedt, a tejelosztás alapja a megállapodás volt. A gazdák megállapodtak a báccsal (majorral, gyűjtővel) juhonként bizonyos kilogramm sajtban, a székelyeknél túróban, ordában és fehérsavóban (K. Kovács L. 1968).

A juhok fejését a magyar nyelvterület minden részén, tehát a Tiszántúlon, a Duna–Tisza közén és az Északi-középhegység területén viszonylag késői időpontokban: május 1., Zsófia-nap körül (május 10–15.) vagy pünkösöd táján (május vége–június eleje) kezdték meg. A Partiumban, Erdélyben és a Keleti-Kárpátokon kívül Józsefnaptól (március 19.) május elejéig mindenképpen megkezdték a fejést (MNA 169. térkép). Ugyanez a kettősség megfigyelhető a fejesi idény befejezésénél is (MNA 170. térkép). A Dunántúlon és az Alföldön egészen az északi nyelvhatárig augusztus 20-tól Szent Mihályig (szeptember 29.) fejezték be a fejést, Erdélyben ez Mihály és Dömötör (október 26.) napja közé esett.

A juhokat naponta egyszer, kétszer vagy háromszor fejték (MNA 173. térkép). Az egyszeri fejés a Dunántúl kivételével elenyésző. A kétszeri döntő az Alföldön és a magyar nyelvterület északi határán is, bár itt az egyszeri is, a háromszori is előfordul (Paládi-Kovács A. 1965). Az Alföldtől keletre, Erdélyben és a Keleti-Kárpátoktól keletre szinte döntő a napi háromszori fejés. Reggel korán, a legeltetés megkezdése előtt, délben és estefelé fejtek (K. Kovács L. 1947b; Kós K. 1947b). A kifejt tejet Erdélyben a háromszori fejés mindegyike után, tehát napjában háromszor feldolgozták (MNA 174. térkép), az Alföld északkeleti területén szinte uralkodó a kétszeri fejés és kétszeri feldolgozás. Csupán a Nagyalföld déli felén domináns, illetve a Börzsönyben fordul elő a többszöri fejés és az egyszeri feldolgozás.

27. térkép. Tejhaszonvételi formák Erdélyben 1900 körül

A fejés helye a legelőn az *esztrenga* (*isztronga*, *fejőkarám*, *kosár*, *dranka*, *lécka*). Az alföldi nagy pusztákon ez állhatott a *szárnyék* mellett is. A fejőskarámnak rendszerint az egyik sarkában alakítják ki a fejőhelyet (*fejőlyuk*, *lyuk*, *komárnyék*, *sztranga*). A Hortobágyon, a Nagy- és Kiskunságban a fejőlyuknál a pásztor előtt egy kissé a pásztor felé lejtő deszkát (*dobogó*) helyeznek el. Ezt a munka megkezdése előtt megvizezik, hogy a birka ne tudjon elrugaszkodni. Ez az eljárás Erdélyben és általában a hegyvidékeken ismeretlen, itt inkább egy kis gödröt mélyítenek (MNL I. 737–738). A juhok számának megfelelően egy-két vagy több juhász ül a jellegzetes fejőszéken, előttük áll a fejőedény, az anyák pedig mellettük sorjáznak ki a fejőkarámból. A juhokat mindig hátulról fejk. A karámban fiatal bojtár (*esztrengahajtó*) vagy a kutya hajtja a fejőhelyhez a juhokat.

A fejőedények hagyományosan fadongákból készülnek, felfelé szűkülnek és viszonylag alacsonyak. Újabban gyárilag előállított lemez vagy zománcos fejőedényeket is használnak. Ebbe, a munka megkezdése előtt, két kifeszített zsinag közé egy körülbelül 3 decis csuprot függesztenek, ebbe fejnek, a tej így kevésbé habzik. A juhok fejőedényeinek elnevezése, illetőleg annak területi megoszlása igen változatos. A legfontosabbak: *rocska*, *geleta*, *gejta*, *galáta*, *gajáta*, *sajtár*, *zsétár*, *zsajtár*, *vödör*, *vidör*, *kanna*, *cseber* stb. Ebben a tekintetben is elválik egymástól az anyaországi és erdélyi elnevezési rendszer.

A tejfeldolgozással Erdélyben a *bács* foglalkozott, az állatokat a *csóring* segítségével a *pakulár* legeltette és őrizte. Fejésnél azonban a *pakulár* is segített a *bács*nak. Az Alföldön a juhász (*fejősjuhász*) egy vagy két *nagybojtárjával* fejt, de a tejfeldolgozást már csak a *számadójuhász* végezte, esetleg a szálláson tartózkodó felesége segített neki.

A kifejt juhtejet az irodalom és a *Magyar néprajzi atlasz* (177. térkép) szerint a teljes magyar nyelvterületen jobbára a pásztorszálláson dolgozták fel gomolyának. A munkát is ennek megfelelően jobbára a juhász (néha a felesége), illetőleg otthon a parasztasszonyok végezték. Az Erdélyi medencében és mindenütt, ahol jelentős földművelés folyt, például szélesebb folyóvölgyekben, a juhok első számú legelője – a két- és háromnyomásos földhasználat idején – a pihentetett *nyomáson*, az *ugaron* volt. Ezek a területek a juhosgazdák a faluhoz közel eső határból rendszerint hazavitték a közös nyájak kifejt tejét, a *rendnek* megfelelően. Ezt a tejet otthon, rendszerint a gazdaasszonyok dolgozták fel (K. Kovács L. 1947b; 1968). Ugyanígy történt ez Hajdúszoboszlón és a *belső legelőn* nyaraltatott közös nyájak esetében is. A keleti-palócok falvaiban a naponta hazajáró közös falusi nyájakból mindenki a saját juhát fejte meg (Málnási Ö. 1928; Paládi-Kovács A. 1965).

Az *oltó* a juhtejfeldolgozás alvasztó hatóanyagú, enzim tartalmú, állati vagy növényi eredetű segédanyaga, amely a tejet savanyodás nélkül alvasztja meg. Hatására a tej kazeintartalma két részre bomlik. A nem oldódó rész gyűjthető össze *gomolyá*nak, az oldódó rész az ún. *édes savó*ban marad. A tejalvasztó enzimek a kérődző állatok szopós kicsinyeinek gyomrában, de sertés-, sőt nyúlgyomorban is megtalálhatók. A természetes gyomoroltót Európa nagy területein évezredek óta alkalmazták (MNL IV. 92). A magyar juhtejfeldolgozók gyakorlatában a napjainkig használatos – borjú bárány, kecskegida, sertés és házinyúl gyomrából – oltó házilag készül. Az alkalmazás nagyobb tendenciái a következők: A Dunántúlon és a magyar népterület

északi határán uralkodó a borjúgyomor használata; a Tiszántúl északi felén (a Körösöktől északra) és Erdély nyugati tájain a sertésgyomor használata dominál; Erdély középső és keleti területein, valamint a Kárpátokon kívül élő magyarság szinte kizárólag báránygyomorból készíti az oltót; a Duna–Tisza közén, a Vajdaságban a bárány- és borjúgyomor használata váltakozik; a kecskegyomor használatára csak a Partiumban és Erdélyben van néhány adat; az erdélyi Bálványosváralján a nyomáson fogott *csicsenyúl* (szopósnyúl) gyomrát juhtejjel készítették el (K. Kovács L. 1947b).

A tejoltó növények használatára Gunda Béla (1967c) mutatott rá. Elsősorban a román és kárpát-ukrán juhászok használták, bár már K. Kovács László is megemlíti a *Galium verum* használatát a mezősegi magyar juhászoknál. A Keleti- és Északi-Kárpátokban a növényi oltó használata nem rendszeres. A magyar, román, ukrán és szlovák juhászok csak akkor alkalmazták, ha állati eredetű oltójuk elfogyott. A pásztorok legeltetés és vándorlás közben, utak mentén és erdőben gyűjtik az oltáshoz alkalmas füveket (*Gallium*- és *Rumex* specieseket) vagy például a keserű barátfülegombát. Ez utóbbinak kicsavart levét használták. A növényeknek pedig a levelét és a szárát lógatták bele a tejbe, vagy jól összetördelik, ritka szövésű ruhába kötik és úgy teszik a tejbe. A növényi tejoltók használata az ókori mediterrán kultúráktól kimutatható, azt a középkortól Európa-szerte használták.

Az oltónak való gyomrokat a tejfeldolgozással foglalkozó juhászok gyűjtik, preparálják és elraktározzák. Elrakják az általuk levágott kis állatok gyomrait, összegyűjtik családjuktól, ismerőseiktől, sőt pénzért, még inkább gomolyáért veszik. A gyomrot kimossák, kívül és belül erősen besózzák, majd kiszárítva tartalékolják. Jobbára Erdélyben túróat is tesznek a tartósításra szánt gyomorba, például disznóölés után a sertés gyomrába csípős, érett túróat tettek, vagy felvagdalták, majd sóval, túróval, korpával vagy kukoricaliszttel gyúrták össze. Felhasználáskor a sót kiáztatták, a gyomrot vékony csíkokra felszeletelték, vízben, még inkább sóban áztatták. Ennek a leszűrt leve az *oltó*. Az utóbbi évtizedekben iparilag előállított por, tableta és folyadék alakban lévő oltóanyagot hoztak forgalomba. Ez nagy mértékben háttérbe szorította a házi készítésű gyomoroltók használatát. Palócföldön az izraelita juhtenyésztők juhászházai *kóser oltó*t használtak. A tejes borjú gyomrából kiszedett túróat keverték el vízzel (Paládi-Kovács A. 1965).

A kifejt juhtejet Erdélyben és a Felföldön fadézsza formájú *cseberbe*, az Alföldön nagy cserép tálakba szűrték, majd még *testmelegen beoltották*, a szükséges mennyiségű oltót beleöntötték. Ha többször fejt tejet vártak össze és dolgoztak fel, beoltás előtt mindig *testmelegre* felmelegítették. A beoltás után a tejet jól megkavarták, majd letakarva aludni hagyták. A további feldolgozás előtt a megalvadt tejet speciális törővel vagy nagy fakanállal jól megtörték. A mennyiségnek megfelelő nagyságú ritka szövésű, négyzetleteres *sajtruhába* öntötték, majd a benne levő savót speciális eszközön, *sajtnyomó asztalon*, *gomolyanyomó asztalon*, Erdélyben *kerentán* (*krinta*) jól kinyomkodják, gömbölyűre formázzák, majd kiakasztják csepegni, de előtte szorosan rászorították és rákötötték a sajtruhát. A juhtejfeldolgozás így nyert alaptermékét vagy így fogyasztották, vagy még tovább feldolgozták.

A friss készítmény neve területenként változott (MNA 180. térkép). Felső-Tiszántúlon, a Duna–Tisza köze felső részén *gomolya*, ritkán *gömölye*, a Dunántúlon, a Duna–Tisza közének déli felén és az Ipolyságtól keletre *sajt*, a Vajdaságban *túró*;

Erdélyben döntően *sajt*, ritkábban *lágysajt* vagy *édessajt*; a Kárpátoktól keletre *sajt*, *édessajt*, *szajt* és *szó*. A savó neve ugyancsak nagy változatosságot mutat: a Dunántúlon, az Alföldön és Erdély nyugati felén *savó*, kisebb mértékben *édessavó*, *fehérsavó*, *sűrűsavó*, *zsírossavó*, *anyasavó*; Erdély középső és keleti területein és a Kárpátokon kívül *sajttej*, *fehérsavó*, *savó*, *zsenedice*, *szau*, *zer* stb. (MNA 181. térkép).

A gomolya készítésénél nyert *savót* az Alföldön rendszerint nem dolgozták fel, jobbára a fiatal háziállatoknak, sertéseknek vagy borjaknak adták. Csak alkalmanként, amikor megkívánták, főzték fel *zsenedicének* (*zsengice*, néhol *guraszla*, *guraszta*). Ezt melegen, levével együtt, kanállal fogyasztották. Az Alföld déli részén *savótúró*-nak, *túrosavónak*, ritkán *zsengicének*, Erdélyben a folyadékot és a kicsapódott túrot jobbára *zsenedicének*, ritkábban *ordának* nevezik. A tejfeldolgozó házban, a *komáryikban*, nagy rézüstben főzik állandó kavarás közben, hogy oda ne kozmáljon. A friss *ordát* (*ordatúrót*) zacskóba vagy ritka szövésű vászonba szedik, majd kiakasztva lecsepegtetik. A közös nyájuknál az *orda* mindig azé, akin *szer* van. A gazdák a sajttal együtt vitték haza. Ezt sült vagy főtt tésztára teszik, ezzel készül az *ordásbéles* és az *ordás palacsinta*. Fogyasztották kenyérrel is. A *zsengicetúrót* tüdőbajosoknak ajánlották. A Kiskunságban sóval tartósították és légmentesen lezárták. Palóc vidéken és a Tiszántúlon néha kis pogácsákká formálták (MNL V. 632).

A gomolyáról, miután a savó kicszepegett, a sajtruhát levették, és polcon, *sajtházban*, Erdélyben a hegyi szállások legfontosabb épületében, az *esztenákban* raktározták el. Itt érlelték, mielőtt a gazdák hazaszállították. Bizonyos területeken azonban formába is tették, illetőleg sajtnyomó eszközökön préselték és alakították (MNA 186. térkép). Sajtnyomó préseket a Nagyalföld déli felén (*sajtszék*, *sajtprés*, *sajtnyomó*, *sajtkéreg*, *sutu* stb.) és Erdélyben (*váska*, *véska*, *szorító*, *lapító*, *sajtnyomó*, *kerenta*, *kelenta* stb.) használták.

A legismertebb termék, a *juhtúró* – a tehéntúró mintájára – néha készült a juhtej beoltása során úgy is, hogy nem állították össze sajtnak, hanem egyenesen túrónak használták a savó kicsorgatása után. Az *oltott túró*, *zsíros túró* viszonylag gyakori az Alföldön, előfordul a Felföldön és idénykészítmény (összel és tavasszal) Erdélyben (*sós tej*). Tartósíthatták a juhtúró általános szabályai szerint is.

A *juhtúró* általánosan a *gomolya* lereszelése útján készül. Meghámozzák, szeletezik kézzel vagy fűrészszerűen kifaragott faeszközzel elmorzsolják, megsózzák, néha más anyagokkal is ízesítik, majd jellegzetes edénybe csömöszölik és légmentesen lezárlják. A tartósított túró neve ugyancsak változatosságot mutat (MNA 190. térkép). Északkelet-Magyarországon, Erdély középső és nyugati felén jobbára *túró*, *juhtúró*. A Tiszántúlon, a Marostól északra *erős túró*, *érettúró*, az Ipolyságtól keletre *készerű túró*, a Dél-Alföldön *sajttúró*, *gomolyatúró*, *érettúró* és *dézsástúró*. Erdély keleti régióiban *putinatúró*, *dézsástúró*, *székelytúró* stb. Székelyföldön összegöngyölt lucfenyő héjába, *kászuba* is tömtek juhtúrót (*kászutúró*), ezt Háromszéken *szemere*, *szemerketúró*nak is nevezik (Földes L. 1961; K. Kovács L. 1969; Gunda B. 1967c). A mai magyar terminológiában alig fordul elő a szomszéd népeknél általánosan használt, eredetileg a vlach szókinszből származó *brinza* (*boronza*, *brenza*).

A szakmai közvélemény szerint a magyarság juhtejfeldolgozása – jobbára az utóbbi ezer évben – román és szláv hatásra fejlődött ki. Módosítják ezt a tényt a magyar nyelv honfoglalás előtti török eredetű szakszavai, az *író*, *sajt* és *túró*, amelyek

már jelentős tejfeldolgozási ismereteket takarnak. Ez a magyar tejfeldolgozás bizonyos önállóságát jelzi.

A túrótároló edények között leggyakoribb a csavaros vagy csak az egyszerű dézsa, a *túrósbödön* (*bödöny*, *bodon* – Tiszántúl, Duna–Tisza köz). Az Alföldtől északra jobbra felfelé szűkülő, tetővel ellátott, alacsony tárolót (*bödöny*, *vanna*, *puttony*), Erdélyben jobbra hasonló záródású, de magas, karcsú túrótartókat használtak (*kászu*, *deberke*, *dézsa*, *putina*). A Kárpátoktól keletre a túrótárolók neve *putina*, *putyina* (MNA 188–189. térkép).

Szórványos adatok vannak vajkészítésre is juhtejből. Elsősorban a nagyobb mennyiségű tejjel dolgozó pásztoroknál fordult elő. Különböző alapanyagokból és módon készítették: a Felföldön sajtkészítés előtt lefölözték a friss tejet, ez savanyodott tejfellé; a 19–20. század fordulóján elvétve előfordult a Kiskunságban; a Hortobágyon és Erdélyben közös esztenákon a kipréselésnél nyert *vajsavóból* köpülték (K. Kovács L. 1969).

A jellegzetes juhtejkészítményt, az Erdély-szerzte ismert *bálmot* kétféle módon készítették: 1. Egy 1695-ben megjelent szakácskönyv receptje szerint friss, édes juhsajtot melegítenek egy edényben, közben tejet, vajat vagy tejszínt tesznek alá, majd ebbe kevés lisztet is kevernek. Ezt Erdélyben magyarok és románok puliszkával vagy kenyérral eszik. 2. A másik változat szerint a sajtpréselésnél nyert zsíros *fehér savót* két-három napig savanyodni hagyják, majd forralják és lassan eresztik bele állandó keverés közben a kukoricalisztet. Az erősen zsíros, kellemesen savanykás puliszkaszerű ételt rendszerint hagymával vagy savanyú uborkával fogyasztják (K. Kovács L. 1961). Ez a jellegzetes étel több balkáni népnél fellelhető.

TELELTETÉS ÉS TAKARMÁNYOZÁS

A legeltetés befejezése után ősszel, általában Szent Mihály (szeptember 29.) és Demeter nap (október 26.) között a juhnyájak a tavaszi-nyári legelőkről *beszorultak*. Az uradalmak haza vagy teleltetőhelyekre tereltették nyájukat. Ezt tették az egész nyájjal rendelkező juhosgazdák is. Ha nem a portájukon volt a teleltetőhely, amíg lehetett, a juhokat még nappal kiengedték legelni, járni a szomszédos területekre, éjjelre azonban kazlak enyhébe, aklokba vagy hodályokba húzódtak. A kemény hetekben, hónapokban a juhokat szénával takarmányozták. A falusi, közös nyájukat *széthányták*. Behajtották a település szélén lévő legelőre, s itt a juhász elszámolt a gazdáknak, átadta az állatokat. A gazdák a juhokat a faluban lévő portájukra, két-beltelkes településeken a *kertekben*, egyes hegyi területeken a szénakaszálók övezetében kialakított szállásokra hajtották, ahol takarmányon tartották a tavaszi kihajtásig.

Történeti és recens adatok a juhok teleltetésének extenzív eljárásait is megőrizték. Elsősorban a Nagyalföldön, az egykori rétes, lápos vidékeken (Rétköz, Ecsedi-láp, Kis- és Nagy-Sárrét stb.), illetőleg a folyóvölgyek egykor rendezetlen mellékén (Csallóköz, Szigetköz, Sárvölgy, Tisza, Körösök és Dráva melléke stb.) odahajtották az állatokat, ahol a magasra nőtt vegetáció a szélről védelmet és némi takarmányt biztosított. Egyes helyeken téli szállásokat is kialakítottak. Ott rendszerint nád *kosárka-*

rám vagy színnel ellátott *akol* és némi gyűjtött széna várta a telelő juhokat (lásd részletesebben Szabadfalvi J. 1966, 1970b; Balogh I. 1943; Andrásfalvy B. 1961b; 1968; 1975). Erre az eljárásra emlékeztet a transzhumáló juhtartás alföldi, folyó menti, illetőleg későbbi szántóföldi telettetése. Nagyalföldünk Erdéllyel határos, keleti területeire is érkeztek a 18. századtól egészen századunk elejéig román *purzsások* téli legelőre. A takarmányrépa, a cukorrépa, még inkább a káposztafélék betakarított területei őszi és téli takarmányozásra elsőrendűen alkalmasak voltak. Itt az emberi táplálkozásra nem alkalmas növényi részeket a földeken hagyták. Káposztatorzsán történő őszi, tél eleji juhtelettetést jegyezték le Hajdúhadház és Putnok környékéről (Gombás A. 1963; Paládi-Kovács A. 1965). Az 1960–1980-as években alföldi juhászok Tolna és Baranya megye egyes területeire is eljártak teletetni magas szárú kukorica „tarlójára”, ahol nemcsak áttelelték, hanem meg is híztak a juhok (Andrásfalvy Bertalan szíves közlése). Boszniai juhászok például Bácskába jártak juhaikkal a géppel learatott magas szárú kukoricatáblákra.

A középhegységek legelői, az erdők közötti tisztások nyáron kiváló juhlegelők voltak, de a bükk- és tölgyerdők télen is nyújtottak kiváló takarmányt. Ezek makkján nemcsak a sertésnyájakat hizlalták ősszel és tél elején, hanem a juhokat is legeltették, takarmányozták például az Északi-középhegység területén (Szabadfalvi J. 1963). Az erdők, a különböző erdei fák fiatal hajtásait legeltették, de szükségtakarmányként télre is gyűjtötték nemcsak a Kárpát-medencében, hanem szerte Európában (Paládi-Kovács A. 1983; Petercsák T. 1988b). A székelyek, a kalotaszegiek és más erdélyi csoportok még a 20. században is gyűjtötték a lombtakarmányt, amit udvaron és teletető szálláson *ágboglyában* tároltak. A 19. században az Alföldön, a Dunántúlon és a Felföldön is gyűjtötték és használták juhok, kecskék és szarvasmarhák takarmányozására. Legalkalmasabb a kőris, kecskefűz, szil, jávor, akác stb. lombja, fiatalabb hajtása.

Az uradalmak országszerte *hodályokban* teletették ki a nyájaikat, amelyek, az állomány nagyságától függően, lehetnek L alakúak is. A hodály védett oldala mellé gyakran állították a szénázó rácsokat és az alacsony vályúkat a szálas- vagy abrakta-karmány etetéséhez. A felgyülemlett alomból és trágyából a hodály mellé gyakran karámot is raktak.

Az Alföldön a csak néhány juhot tartó gazda készített az istállóban rekeszt. Akinek több juha volt, portáján rendszerint külön juhólat, juhistállót épített. Fából készített birkaólak (*akol*, *juhakol*) álltak a nyírségi juhtartó gazdák udvarán is (Szabadfalvi J. 1984b). A kétbeltelkes településeken a *kertekben*, szálláskertekben voltak a csűrök és az istállók is. A tanyás településeken télen a juhokat általában a tanyákon találjuk. Hajdúböszörményben a juhok a kertekben vagy a tanyákon teleltek. A meddőnek a kert végében, két szalmakazal között *garádját* raktak, abban volt tavaszig. Voltak gazdák, akik télre legelőt váltottak az erdőre, vagy elmentek káposztatorzsára a Nyírségbe. Debrecenben az állatok teletető szállásai a várost északon és keleten határoló erdőkben voltak. A Kiskunságban is a szálláskertekben álltak a juhok egyszerű, téli építményei. Kunmadarason a gazdák saját istállóikban teletették a juhokat. Minden 20 állat után a pásztorok egy-egy juhát is a gazdák teletették, ezért a pásztorok rendszeresen látogatták a gazdákat, az esetleges gyógyítás már az ő feladatuk volt (Bencsik J. 1971; Balogh I. 1938; Fazekas M. 1979).

A 19. század végéig az Északi-középhegység palóc lakossága a hideget jól bíró magyar juhokat az erdőben is teleltette. A palóc nagycsaládok juhászai a tarló legeltetése után, ősszel hajtották vissza a juhokat az erdőbe, ahol a lehullott vadgyümölcsök (vadalma, vadvörte), az őszi erdő gombái, illetve a makk nyújtott gazdag eleséget. A juhász baltával vágott *fagyöngyöt*, lerágta a juh a borókát és a fenyőt is. Még a kisebb hó alól is kikaparta a makkot és az *avart*. Amikor nagy hó esett, fedetlen karámban, gyűjtött takarmányon tartották. A nagycsaládok juhai azonban a 19. század végén már bekerültek a faluba, ahol *csűrágban*, *csűrfiókban* lévő téli *akóban*, esetleg különálló épületben kaptak helyet. Hasonló volt a tartásmód Szentgálon és általában a Bakonyban (Paládi-Kovács A. 1965; Vajkai A. 1959a).

Az Erdélyi-medencében, Kalotaszegen a juhoknak gyűjtik a *sátés rétiszénát*, tartogatják a szalmát és szednek leveles *tölgyfaágot* (*frunza*). Mindezt a telek hátsó részében lévő *csűröskertben* a juhok telelőhelyén raktározzák. A juhokat eléggé szellős juhajtába (hidegpajta) zárják, amely előtt *telelő-esztríng* áll. Karácsonytól javítanak csak a takarmányozásukon egy kis abrak adásával. Bálványosváránál a hátsó udvaron *lészákból* elkerítenek egy részt, amelybe egy kisebb *ereszt* eszközálnak. Egyesek ún. fonott falú *kotyecet* állítanak itt, amelyet fokozatosan trágyával raknak körbe. Csak *bárányozáskor* viszik be az anyákat a csűr egyik fiókjába. A téli aklokban jászolba (*lészajászol*) kapják a takarmányt. Mikor az első hó leesik, Csíkban akkor hajtják haza a juhokat. Itt *csűristállóban* és *baromkertben* teleltetnek (Kós K. 1947b; K. Kovács L. 1947b; Sebeni G. 1962; Gunda B. 1961). Az előbbi a csűr egyik, külön elkerített zárt része, a másik pedig udvar egy vagy több oldalon nyitott színnel.

SERTÉSTARTÁS

A házisertés (*sus domesticus*) a páros ujjú patások rendjének disznófélék családjába tartozó faj, amely a vaddisznók szelídítéséből (házasításából) jött létre, és különböző területeken, keresztezéssel sok tájfajtája alakult ki. A sertés, szemben más háziállatokkal, a lóval, a szarvasmarhával és a juhval, csupán egyhasznú állat. Míg a többi húsának fogyasztása mellett igázásra, szállításra, tejelésre, illetve bőrének feldolgozására is felhasználják, addig a sertés csupán ételmezésre hasznosítható. Szapora állatok, egyéves korukra általában ivaréretté válnak. A sertésállomány – tehát – hamar növelhető, illetőleg a fajtaváltások is viszonylag hamar végrehajthatók.

A 20. században a világon a sertéstartásnak négy nagyobb térsége alakult ki: az Amerikai Egyesült Államokban, Latin-Amerikában, Európában és Kelet-Ázsiában (Kína és a Fülöp-szigetek). A sertésenyésztés meglétét vagy nagyságát a terület népének vallása is meghatározza. A zsidó és a mohamedán vallás például tiltja a tisztátalan sertéshús fogyasztását. Magyarország sertésállománya világviszonylatban is számottevő. A világranglistán a 14. helyen áll, és abszolút számban is jelentős. A világon általában, így például Észak-Amerikában is egy szarvasmarhára 0,6 sertés jut. Ez az arány Európában 0,9, Magyarországon viszont háromszor annyi sertés jut egy szarvasmarhára, mint az európai átlag (Enyedi Gy. 1964).

HÁZIASÍTÁS ÉS A MAGYAR SERTÉSTARTÁS TÖRTÉNETE

A vadon élő sertések körülbelül tízezer évvel ezelőtt csatlakoztak az emberhez. A házasítás valószínűleg Délkelet-Európában, a Fekete-tenger partvidékén történt. A halásznépek halhulladéka csalogathatta oda a területen népes populációban élő vadsertéseket. A Fekete-tengertől délre, Délnyugat-Anatóliában Cayönüben, illetőleg Kurdisztánban 9 ezer éves sertéscsontanyag került elő. Közép-Európában az első nyomok csak i. e. a 6. és az 5. évezredben jelentek meg (Matolcsi J. 1975a: 13–18; 1982: 131). A Mezőgazdasági lexikon 1982-ben megjelent második kiadásában korábban ítéli a délkelet-ázsiai házasítást. A sertésenyésztés a neolitikumban, a földművelő gazdálkodás meghonosodásával terjedt. Ugyanakkor okkal tételezhető

fel több domesztikációs centrum (például Közel-Keleten és Kelet-Európában) mindazon területeken, ahol vadsertések jelentős mennyiségben éltek (Bökönyi S. 1968: 330–332).

A néprajzi, történeti és régészeti szakirodalom jobbra azt hirdette, hogy a nomád népek nem tartottak sertést. A legutóbbi kutatások azonban bebizonyították e tétel tarthatatlanságát, elsősorban nyelvtörténeti adatokra támaszkodva. A magyarság sertéstartásának alapszókincse honfoglalás előtti időkre, sőt az ugor korra vezethető vissza: *emse*, *disznó*, *ártány*, s lehetséges, hogy a *serte* (*sertés*), *kan*, *hízó*, *malac* és a *túr* szavunk is. Az *emse* – jelentése 'anyasertés' – nyelvkincsünk legősi rétegébe, az uráli eredetűek közé tartozik. Azonos a jelentése a szamojédban, a csuvasban és például a jukagir nyelvben. Ebből származik Anonymusnál az *Emese* név is. A *disznó* szavunk – jelentése 'disznó, vaddisznó' –, amely már a Tihanyi alapítólevélben (1055) is előfordul, csuvas jellegű, ótörök eredetű szó. Az *ártány* 'herélt kan disznó' ugyancsak honfoglalás előtti ótörök eredetű szava nyelvünknek. A *Magyar nyelv történeti etimológiai szótára* szerint mindkét szót és a hozzá tartozó fogalmi rendszert, tehát tenyésztésüket a dél-orosz síkságon félnomád bolgár-török népektől vettük át. Elterjedtségére utal, hogy a *disznó* és az *ártány* szó igen sok helynévben fordul elő: *Disznópataka*, *Disznórév*, *Disznós*, *Disznód*, illetve *Ártánd*, *Ártánháza* stb.

A magyar és a kelet-európai régészeti kutatás is azt vallja, hogy őseink a finnugor kortól, még inkább a Közép-Volga és a Káma folyók mellékén az i. e. 1. évezredben ismerték a sertéstartást, sőt maguk is tenyésztettek sertést. Kiterbélyesedése pedig a honfoglalás előtt, a bolgár-török népekkel való együttélés idejében, a dél-orosz síkságon következett be. A neolitikus tiszai és az ún. herpályi kultúrában a sertéscsontanyag mennyisége már megelőzi a juhét, a kecskéét és az ebét. A csontanyag vizsgálata azt igazolja, hogy a sertéshúsfogyasztás (természetesen lehet vadsertés is) mindig jelentős volt a Kárpát-medence népeinél már az i. sz. első évezredben is (Bökönyi S. 1968: 296–297).

A honfoglalás utáni sertéstenyésztés jelentőségét az jelzi, hogy szinte nincsen olyan oklevelünk vagy más írott forrásunk, amely ne tenne említést sertésekről, adományozásukról, legeltetésükről, pásztoraikról vagy a sertéssel való adózásról. Első szent királyunk 1015-ben a pécsváradi monostornak szarvasmarhák, juhok és kecskék mellett 102 disznót is adományozott. Ezek őrzését 13 juhász, 3 lovász és 3 kanász látta el. 1036-ban ugyancsak Szent István a bakonybéli apátságnak kibocsátott oklevelében a következőket olvashatjuk: „Porci quoque Abbatis in eadem – sylva Bocon – libere pascantur” (Az apát sertései a Bakony erdeiben szabadon legelhetnek). I. András, a tihanyi apátságot alapítva, 1055-ben többek között biztosít három kanászt és száz sertést. Ugyanő 1051-ben II. Henriknek, más élelmiszerekkel együtt, 2000 oldal szalonnát is küldött. I. Géza királyunk 1075-ben a Garam menti Szent Benedek apátságnak ad a szomszédos birtokon túl, a távoli Doboz községben (Békés vm.) három házat szolgálkkal, akik az apát sertéseit kötelesek őrizni. Szent László a pannonthalmi apátságnak 1077-ben adott megerősítő levele említ egy birtokot, amely a *Zselic* erdő mellett fekszik. Itt 30 telket biztosít a kondásoknak, és az apátságnak 300 sertést adományoz (a magyar sertéstenyésztés történetét lásd részletebben Szabadfalvi J. 1972b; 1989c; 1991b).

Hazánk területén a 11–13. század folyamán igen kiterjedt sertéstartás folyt. Szinte

nem akad olyan ránk maradt írásos forrás, amely ne említené, ne intézkedne róla. Említi a Gellért-legenda, foglalkozik vele 1222-ben az Aranybulla is. A 15. századi Thúróczy-krónika magyarok bejövetelét ábrázoló képén sertéseket is láthatunk. Ha pedig a falvak népe adózott vele, illetőleg a sertéseknek legelőterületei is voltak, akkor a falu népe magának is tenyésztette, és húásával a saját asztalát is ellátta. A kora Árpád-kori falvak régészeti feltárásánál előkerült sertéscsontanyag aránya is magas (15–23%) más állatfajták csontjaihoz viszonyítva. Úgy tűnik, ekkor a városokban fogyasztottak viszonylag több sertést. A 14. században a falvak népénél a szarvasmarha és a sertésenyésztés emelkedést mutat más ágazatokhoz viszonyítva.

Már az Árpád-korban kialakultak a magyar sertésenyésztés körzetei, központjai. A Bakony nagyjából bükkös, részben tölgyes erdeiben a 11. századtól jelentős sertésenyésztés folyt. Azokat az erdő termésén legeltették és hizlalták. Szentgál eredetileg kanászfalu volt, csak később emelik lakosait – a németi és csepeli kanászokkal együtt – királyi vadászokká (Vajkai A. 1958b; 1959a; Hegyi I. 1978). A Zselicsebben folytatott sertésenyésztésre ugyancsak Szent László uralkodásától vannak adataink. 1240 körül a kanászoknak már tíz falujuk volt. Somogyban 1217-ben büntetésül az összes kanász orrát megsütötték, mert fel akarták mondani a királyi szolgálatot. Az Ormánság (Baranya m.) vizes-tölgyes erdősegeiben szintén folyt réti és makkoltató sertéstartás. A Dráva menti királyi birtokokról, a 12. századtól okleveleink is vannak. A folyón egy *Disznórév* nevű helységnél hajtották át makkra Szlavóniába a sertéseket.

A Nagyalföld középső területeinek növényföldrajzi adottságai nem tették lehetővé a középkorban a nagyobb sertésenyésztés kialakulását. A jelentősebb központok a peremterületeken alakultak ki. A 12–13. századi források Bereg, Ugocsa, Szatmár, Ung, Bihar és Arad megyéket említik. E területeken makktermő erdők vizes, lápos területekkel találkoztak. Erdélyben Szolnok-Doboka megyében volt jelentősebb sertéstartás (Belényesi M. 1956a; Dorner B. 1908; Matolcsi J. 1978). A sertésenyésztés középkorban kialakult központjai lényegében fennmaradtak egészen a 18–19. századig, mindaddig, ameddig a legeltetés és a takarmányozás jobbra a természetes takarmányforrásokra, nevezetesen a vizes-lápos legelőkre és a makktermő erdőkre támaszkodott (Szabadfalvi J. 1991b).

A honfoglalás után a szomszédság népeinek gazdasági és kulturális hatásai is kimutathatók. A sertéstartás szókincsének egy másik csoportja – például *csürhe*, *konda*, *kondás*, *kanász* – származékszavakból áll. Ezek csak az utóbbi néhány száz évben jelentek meg nyelvünkben, s a csoportos sertéslegeltetés tényét erősítik meg. A szláv népek hatása nyelvünkben alig mutatható ki, csupán a *mangalica* és a *szalonna* szavunk biztosan szláv eredetű. A német hatás főként a feldolgozás fejlettebb eljárásai-ban mutatható ki: *böllér*, 'húsfeldolgozó, disznóölő', a *sódar* 'váll, első sonka', illetőleg a *sonka*. Ugyancsak német eredetű a csak ritkán előforduló a 'fekete-fehér foltos' jelentésű *bonta* szó, amelynek azonban csak 1898-ban jelent meg a 'vén sertés' jelentéstartalma. Felvetették még a sertésenyésztés középkori jelentőségének hangsúlyozására a következő kifejezéseket: *hízó*, *süldő*, *koca*, *háj*, *zsr*, *pecsenye*, *tepertő* stb. (Paládi-Kovács A. 1993b: 110), de ezek egy része általánosabb jelentésű, nem csak sertésekre vonatkoztatható.

Általánosabb érvennyel a magyar sertésenyésztés eredetére és történetére az

mondható el, hogy honfoglalás előtti alapokon, a honfoglalás utáni századokban, belső fejlődés során terebélyesedett ki és vált nem csak Európa-szerte jelentőssé.

A MAGYAR SERTÉSFAJTÁK

A 18–19. század forrásai a sertésfajták és az elnevezések áttekinthetetlen gazdagságát őrzik. Úgy tűnik azonban, hogy valójában kevesebb lehetett a sertésfajták száma, és gazdagabb azok helyi elnevezése. Sok név mögött azonos helyi kitenyésztésű alfajtája húzódik meg. Említettek: *bakonyi, hegyi tüskés fajta, lengyel, szalontai, magyar mangalica, (szőke, fecske, fecskehasú, vadas, haris)*; más kutató pedig *szalontai, tüskésszőrű, bakonyi, alföldi*; illetőleg *magyar disznó, réti disznó, siska, túrmezei hegyi vagy surányi, szabolcsi, ugrai, lápi, baris* stb. (Dorner B. 1908; Hankó B. 1938; 1939; 1954) sertést említ. A Kárpátok medencéjében tenyésztett sertésfajták alaptípusai és azok kronológiai sorrendje a következő (Szabadfalvi J. 1987b; 1989c; 1991b):

Ősi, történeti sertésfajták:

1. szalontai
2. bakonyi
3. lengyel v. hegyi disznó
4. tüskés szőrű erdélyi sertés

Mangalica zsírsertés

Intenzív tenyésztésű hússertések

A két ősi sertésfajta, a *szalontai* és a *bakonyi* tenyésztése legalább a honfoglalás koráig vezethető vissza (Szabadfalvi J. 1987b; 1991b). Lehetséges, hogy a szalontait már őseink hozták magukkal, míg a bakonyit már az itt élő népek is tenyészthették, s az a domesztikált európai sertés táji variánsa. Ez utóbbit a magyarság a honfoglalás után, jobbra a Dunántúlon tenyésztette, míg a szalontainak a Tiszántúl, illetőleg a Körösök vidéke volt a fő tenyésztési területe. A *szalontai sertést* 1832-ben Milotai Ferenc (1832–33 I.) így írta le: „Nagy féle veress, mely az úgynevezett *szalontai faj*, ez a legnagyobb termetű, melynek dereka hosszú, lábai magosak, fülei nagyok, lekonyultak, sertéje hosszú szálú, ellapult és széllyel hasadozott végű, és a rövid gyapjas szőrrel tömött, szőre hosszú, sima bőrihez lapul, farka vastag, hosszú, lobos bojtjal: ezt szokták hízlalni a legnagyobb és legvastagabb szalonnára, húsa ennek legjobb ízű, szalonnája legtömörebb és állandóbb, ez a fajta sokat eszik és lassan hízik.” Malacai 5–6 hetes korukig halványan csíkosak, hasonlóan a vaddisznókhoz (Éber E. 1961). Valószínű, hogy a szalontai tenyésztőterületén élő *görbedi, ugrai, fecskehasú* vagy akár a *régi disznó* valójában szalontai sertés helyi kitenyésztésű változatai lehetnek.

A *bakonyi sertést* a 19. század közepéig szűkebb értelemben a Balatontól északra, tágabb értelemben a Dunántúlon, illetőleg a szomszédos területeken egészen Stájerországig tenyésztették. Mondták *bagun*nak, a német nyelvhasználatban pedig *bagoner*nek és *pagunen*nek is. Legjobb leírás a következő: „Testállása a vaddisznóhoz hasonlított, teste hosszú, de erőteljes, csontos, háta magas, éles, hasa karcsú, *csihár* (vékony, nem pocakos); lába vékony, de erős: farka hosszú; körme fekete. Feje *búbos*, orra hosszú és hegyes... felálló füle volt, rajta szúrós szőr... fejlett agyara nőtt... Teste sima szálkás szőrrel volt borítva, sörtéje tenyérnyi szélességben a farkáig fu-

tott... Színe fekete, barna, szürke, *fakó* vagy *zema*, elvétve akad vörös, gyakori volt azonban a fehér is. Malackorban mindegyik *gyíkos* (csíkos, cifra), ez azonban pár hétre elmúlik” (Tálas I. 1939: 12). Ez sem volt szapora, de jól értékesítette az erdők és vizes rétek természetes táplálékait. Ha hizlalás végén szemestakarmánnyal javították, ízletes szalonnát és húst adott.

Mindkét ősi sertésfajtát eredetileg jobbára külterjesen, télen-nyáron a szabadban, erdőkben, illetve vizes réteken, természetes takarmányforrásokon tenyésztették. Hizlalásuk elsősorban erdei makkon folyt, legfeljebb levágásuk előtt kaptak kevés szemet. Igen vadak voltak, a nyáj körül tevékenykedő pásztorokat és kutyákat is nehezen tűrték meg. A 18. század végétől, néhány évtized alatt, mindkét fajtát kiszorította a *mangalica*.

A *lengyel disznó* (néhol említik *polyák disznónak* is) valószínűleg a szláv parlagi sertés helyi variánsa, elsősorban az ország északkeleti részén tartották. Gömörben *hegyi disznónak* mondták. Teste hosszú és karcsú, lába ugyancsak hosszú, csontozata finom (Dorner B. 1908). Szaporaságuk megfelelő, fejlődésük azonban lassú. Lehetőséges, hogy sertésmaffoltatás útján jutottak a Kárpátok ívére belülről lengyel vagy ruszin népterületekről.

Az ún. *tüskés szőrű erdélyi* sertésről nem sokat tudunk. Sok helyütt emlegetik a források a *siska disznót*. Ez azonban nem lehetett külön sertésfajta, legfeljebb a bakkonyi vagy szalontai helyi kitenyésztésű csoportja, de valószínűbb, hogy a hosszú, lelógó fülű sertéseket nevezték *siskának*.

A 18. században a Balkán-félsziget északi részén tűnt fel az ún. *sumadia sertés*. 1789-ben a Veszprém megyei bitangjegyzőkönyvben *bodor török*, illetve *török fajta* sertést említettek. 1791-ben Ajka kanásza „100 darab sertéseket, rész szerént *mangalicákat*, rész szerént magyar fajtákat elhajtottak”. 1792-ből írnak *rác*, *magyar-rác* és *török* sertésekről is (Tálas I. 1939: 367). 1795-ben a gödöllői Grassalkovits-uradalomban 110 *mangolicának* mondott disznót vásároltak. Az új sertésfajta tehát az ország déli felén jelent meg, s jobbára az állathajtó utak mentén terjedt. Ebből a fajtából igen sokat hajtottak fel a Dráván túli megyékből Bécsbe és más osztrák városokba. Pihenésképpen Somogyban és a Bakonyban néhány hétig makkon feljavitották a nyájukat. Hazánkban a *mangalicákat* az újításra törekvő uradalmakban tenyésztették először, majd ezután jelentek meg a földművelő nép gazdaságaiban is. A 19. század közepén a Dunántúlon „két főfaj terjedt el leginkább, ti. a magyar és a török országi, mely *mangalicának* is nevezeték” (Fényes E. 1847: I. 63, II. 73).

Az ún. *magyar mangalicát* a délről érkezett *sumadia* és két ősi tájfajtánk, a *bakonyi* és a *szalontai* sertés keresztezéséből, hazánk területén tenyésztették ki. Négy színváltozatát tartották nyilván, *szőkét*, *feketét*, *fecskehasút* és *vadast*. Alkatuk kerekded, széles hátú és gömbölyded hasú, szőrzetük finom szálú és göndör. A sertésfajta neve, a szerb–horvát eredetű *mangalica* szó is jelzi meghonosodásuk és a kialakulásuk irányát. Ez a jellegzetes zsírsertésfajta körülbelül a 19. század közepére csaknem teljesen kiszorította a két ősi tájfajtát; pontosabban folyamatos keresztezéssel átalakította és egységesítette a magyar és a Kárpát-medence sertéspopulációját (Szabadfalvi J. 1991b).

Az állattenyésztésben a szelekciót, a bizonyos célra történő tudatos kiválasztást a 18. században az angol állattenyésztők kezdték meg. Egymás után tenyésztették ki a

különböző új, intenzív szarvasmarha- és sertésfajtákat. Cél a jobb takarmányhasznosítás, a gyorsabb növekedés és a nagyobb szaporulat volt. A Nyugat-Európában kitenyésztett hússertések magyarországi meghonosodásának időpontját konkrét évszámhoz kötni nem tudjuk. A *Magyar Gazda* 1860. évi kötete már említi a *yorkshiri kan* és *mangalica kocák* hibridjeit. 1873-ban szorgalmazták a kivitelre alkalmasabb hússertések tenyésztését. Hazánk sertésállománya a századfordulón jelentős emelkedést mutatott: 1884-ben 4 803 639; 1895-ben 6 447 131; 1911-ben 6 475 264. A hússertések aránya ez idő alatt a 10%-ról körülbelül 20%-ra emelkedett. A fajtaváltás a 20. század első felében is igen lassan haladt. 1933-ban 82% zsírsertést regisztráltak, s a hússertések aránya még 1944-ben is csak 24,6%. A hússertések csak a 20. század második felében váltak általánossá. Viszonylagos szaporaságuk miatt a sertéseknél a fajtaváltást elsősorban az apaállatok beállításával és az új fajtajegyeket nyert nőtények továbbtenyésztésével érték el (Dorner B. 1908, 1925; Éber E. 1961; Csöpös I. 1974).

SERTÉSTARTÁS TERMÉSZETES TAKARMÁNYBÁZISON

A gyeplegelőkből állatfajtánként más-más területet kellett kijelölni. A két nagyalat, a ló és a szarvasmarha nem legelt a juhok és a sertések után. A szép, rendezett gyeplegelőre sertéseket sehol sem engedtek, mert folyamatos túrásukkal szétrontották a hasznos vegetációt. A történeti és a recens adatok szerint tavasszal a települések sertésnyájait általában a rosszabb gyeplegelőre hajtották. Számukra a határ víz menti, rendezetlenebb helyeit, illetőleg a két- és háromnyomásos határhasználat idejében a szántóföldek pihentetésképpen bevetetlenül hagyott részeit jelölték ki. A sertéseket helyi és országos rendeletekkel is igyekeztek távol tartani más állatok legelőitől. Az 1894. évi XII. (mezőrendőrségi) törvény is tiltja a sertéseket olyan legelőktől, ahol szarvasmarha, ló és juh jár. Arra hivatkoztak, hogy rongálják a gyepet, illetőleg trágyájuk szennyezi a legelőt. Megesett, hogy ráhajtották a sertéseket a gabonafélék tarlójára is; ezeket nyugodtan turkálhatták.

A sertések kisebb vagy nagyobb csoportjait többféleképpen legeltethették. Tanyai gazdaságokban a családok saját disznáikat külön őrizték. Falvakban és mezővárosokban ugyancsak előfordult a családonkénti, a Barkóságban a nemzetségenkénti pásztorítás. Másutt kialakult a nagyobb csoportokban, a nyájokban történő közös legeltetés. A történeti adatok a 17. század elejétől említik a *pázsit disznót*, a még sovány, legelőre járó állatot. Néhol az uradalomnak a legelőre, erdőre járó sertésért *pázsittizedet* fizettek (Csefkó Gy. 1924).

A legeltetett sertések csoportjait sokféleképpen nevezték. Valószínűleg az ismeretlen eredetű *nyáj* a legrégebbi elnevezés. Először 1519-ben fordult elő, jelentése 'patás háziállatok, különösen juhok együtt tartott csoportja'. A 18. században Nádudvaron (Hajdú m.) említenek kinnháló *nyájsertést* és naponta kijáró *csürhét*. Hajdúszoboszlón 1765-ben ugyancsak *nyájat* és *csürhét* különböztettek meg. 1791-ben Nagyváthy János egyszínű sertésnyájat említett. A hajdúsági településeken a *nyáj* és a *csürhe* elnevezés eltérő tartalommal fordult elő a 20. században, de fellelhető

például a Bodroghözben, a Hegyközben és a barkó falvakban is (Szabadfalvi J. 1991b: 52–53).

A *konda* a tavasztól őszig (egykor akár egész évben) legelőn tartózkodó sertések elnevezése. A *csürhe* viszont tavasztól őszig naponta jár ki. Az elnevezés történetisége, adatok híján, pillanatnyilag nem tisztázható, s a szavak eredete, etimológiája sem nyújt támpontot. Mindkettőt ismeretlennek tartja a nyelvtudomány. További elnevezések is előfordulnak. Így például a Zselicségben és Nádudvaron *fóka* (*falka*) 'sertés-falka', *fót* 'kisebb sertésnyáj' (Hajdúböszörmény, Nádudvar), a *disznócsorda* (a 16. századtól Erdélyben) és *purcella* 'disznónyáj' (1789, s később is Alsónyék, Bátaszék, Bába) elnevezés is. A sertéseket őrző pásztorokat *kondásnak*, (*makkoskondás*) *kanásznak* és *csürhésnek* nevezték.

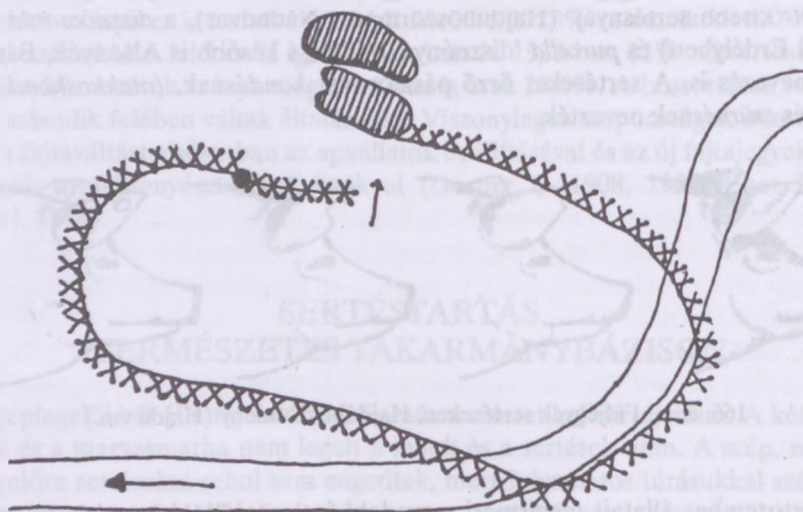

166. ábra. Füljegyek sertéseken, Hajdúböszörmény (Hajdú vm.)

A pásztorember állatait megismeri, egyedenként megkülönbözteti külső sajátosságai, de sokszor viselkedése, „természete” alapján. Mégis a hosszabb időre (tavasztól őszig) legelőre kihajtott állatait tulajdonjeggyel (*jeggyel*, *jószágjeggyel*) különbözteti meg. A sertéseken rendszerint nem alkalmazták a bőrbe égetetett jegyeket (*bélyeg*, *billog*), általában a jobb vagy bal fülébe, illetőleg mindkettőbe lyukasztottak, metszettek egy vagy több egységből álló *füljegyeket*. A megjelölést késsel, többféle formájú *csipkéző* vassal vagy lyukasztóval készítették. A sertések füljeggyel való megkülönböztetése – többek között – előfordul a Hortobágyon, a Hajdúságban, a Nagy- és Kissárréten, Szeged vidékén a Kiskunságban, a Bakonyban, a Tolna megyei Sárközben, de számon tartják a közelmúlt sertésenyésztési szakmunkái is (Schandl J.–Horn A.–Kertész F. 1956: 96).

A sertésenyésztés igen jellegzetes módja volt a *régi tenyésztés*. Már a középkori adatok szerint is a sertéseket ahol lehetett folyók mentén s más vízjárta területeken tenyésztették. A Csepel-sziget egykor a királyi kanászok telephelye, a Duna több száz szigete ugyancsak a sertésenyésztés hazája volt. Az 1194. évi nagy dunai árvíz után az elszaporodott „férgéken” meghízott sertések között pestis támadt. A 14–15. század során is a mocsaras és az erdős területek (például Bereg, Ugocsa, Szatmár, Ung és Bihar) voltak a sertések legelői (Belényesy M. 1956a: 28, 53–54). A humanista történettudós, Oláh Miklós *Hungaria* (1938: 30. skk) c. munkájában 1540 körül a következőket olvashatjuk: „nálunk a sertéseket lápok, mocsarak, a rétségek temérdek halával, madártojásával és zsenge növényzetével szokás eltartani”. A *Magyar Gazda* 1855. évfolyam (V. 443) *Gazdasági tanácsadás* rovatában a következőket találjuk: „Ellenben savanyú vízi füvekkel és kárával benőtt mocsaras helyeket és posvá-

nyokat, hol a' sertés dús táplálékot talál, nem lehet jobban használni, mint disznólegelőül. Továbbá jó hasznot hajtanak a' sertések ugarokra, hol a' földi kukatzokat, gilisztákat, egereket, csigákat és más ártalmas rovarokat kipusztítják, és a' földet sok eke által ki nem irtható dudvától, minő például a' sarlós bolonyik (*sium falcaria*) megtisztítják." A réti sertésenyésztésről számtalan történeti és recens adat sorakoztatható elő a Tiszántúlról, elsősorban a Kis- és Nagysárrétről, a Bodroghözől,

167. ábra. Sertéskarám alaprajza a Malom-patak partján, Fony (Abaúj-Torna vm.)

Taktaközéből, Rétközéből, a Tisza és más folyók mellékéről, a Dunántúlon elsősorban a Duna menti, egykor szabályozatlan mélyföldekről, így a Sárközéből, Mohács környékéről, de máshonnan is, például a Dráva mentéről, az Ormánságból. A réti sertésenyésztést e sorok írója részletesen feldolgozta (Szűcs S. 1940; Csiszár Á. 1971; Szabadfalvi J. 1972b; lásd még Schandl J.–Horn A.–Kertész F. 1956: 109; Halász P. 1970. stb). Szeged környékén, például Tápén, a halfeldolgozó halhasító tanyákon a szárításra feldolgozott halak belét és fejét a disznóknak adták. Minden ilyen tanya mellett sertéshizlalda is volt (Andrásfalvy B. 1971: 350–351).

Az extenzív sertésenyésztés másik jellegzetes tartásmódja az *erdei legeltetés és makkoltatás*. Országunk növényföldrajzi helyzete, természetes erdőtakarója kiválóan alkalmas volt tavasztól őszig erdei legeltetésre és őszi-téli makkoltatásra. 1890-ben az ország területének még közel egyharmada volt erdő, ennek pedig 27,80%-a tölgy és 49,49%-a bükkerdő. Az erdők tulajdonjoga és az erdők legeltetése körül évezredek óta folyamatosan vita és pereskedés volt, elsősorban a király, a földesurak, a városok és falvak népe között. Tagányi Károly erdészeti oklevéltára (1896–1908) számos ide vonatkozó adatot említ. 1222-ben az Aranybulla 22. cikkelye például felmenti a királyi szervilisek birtokait a királyi sertésnyájak legeltetésének terhe alól.

A sertésmakkoltatásra első okleveleinktől számtalan adat található, de széles körben gyakorolták a későbbi századokban is, helyenként a 19. század végéig, sőt a

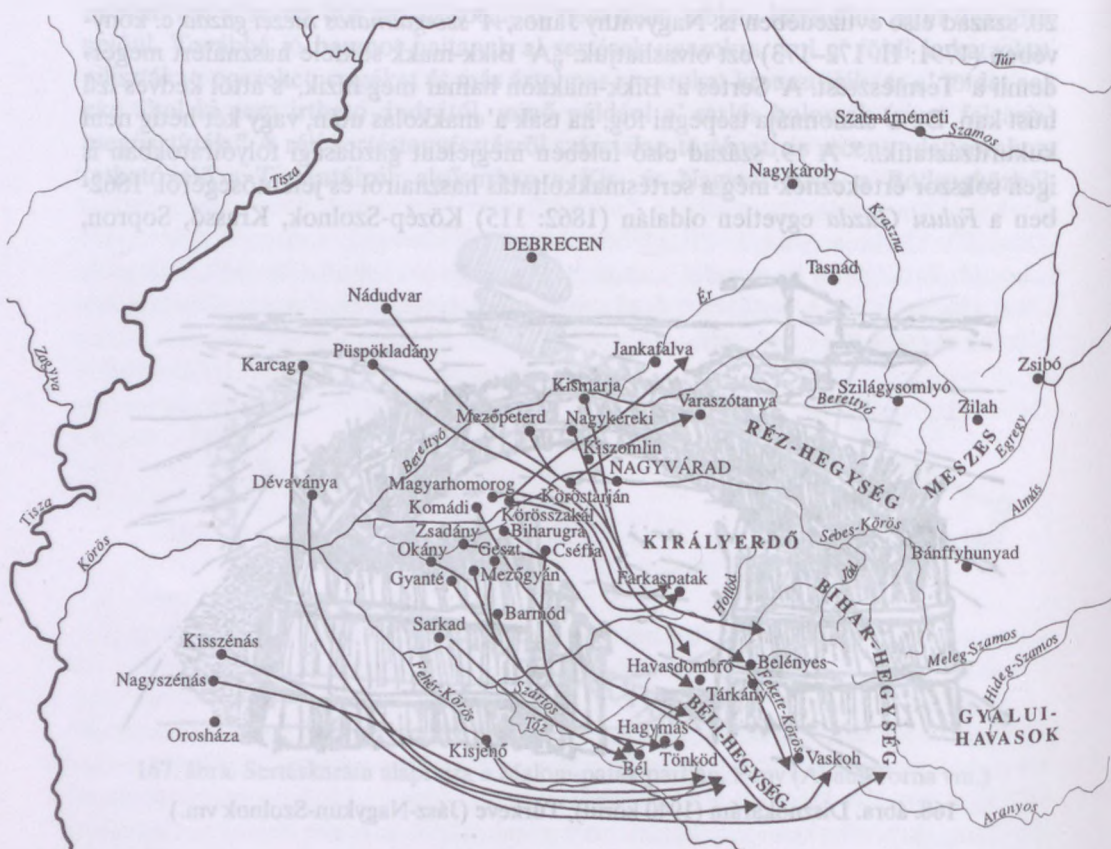
20. század első évtizedében is. Nagyváthy János, *A' szorgalmatos mezei gazda* c. könyvében (1791: II. 172–173) ezt olvashatjuk: „A' Bikk-makk sokféle hasznaiért megérdemli a' Termesztést. A' Sertés a' Bikk-makkon hamar meg hízik, 's attól kedves ízű húst kap. De a' szalonnája tsepegni fog, ha csak a' makkolás után, vagy két hétig nem kukurizáztatik...” A 19. század első felében megjelent gazdasági folyóiratokban is igen sokszor értekeznek még a sertésmakkoltatás hasznairól és jelentőségéről. 1862-ben a *Falusi Gazda* egyetlen oldalán (1862: 115) Közép-Szolnok, Krassó, Sopron,

168. ábra. Disznókarám (1940 körül), Túrkeve (Jász-Nagykun-Szolnok vm.)

Zaránd és Arad megyéből hirdettek kiadó makkos erdőket. A makkot mint hasznos takarmányt a legújabb állattenyésztési szakkönyvek is számon tartják. A sertésmakkoltatás szokásban volt mindazon területeken, ahol erre a növényföldrajzi helyzet lehetőséget nyújtott (Szabadfalvi J. 1968a; 1968b; 1972a; 1972b; 1979). Makkhullás után októberben vagy novemberben hajtották fel a sertéseket a saját vagy bérelt erdőbe. Ott is tartózkodtak, míg a nagy hó le nem esett vagy a makk el nem fogyott. Ha a hó hamar hazaszorította az állatokat, tavasszal visszahajtották. A makkos erdőkben a sertések folyamatosan tovább vándoroltak, ahogyan a makkot felették, ezért sok helyütt nem is emeltek számukra állandó telephelyet, karámot vagy építményt. A legtöbb esetben a pásztoroknak sem volt állandó kunyhójuk, a tűz mellett aludtak.

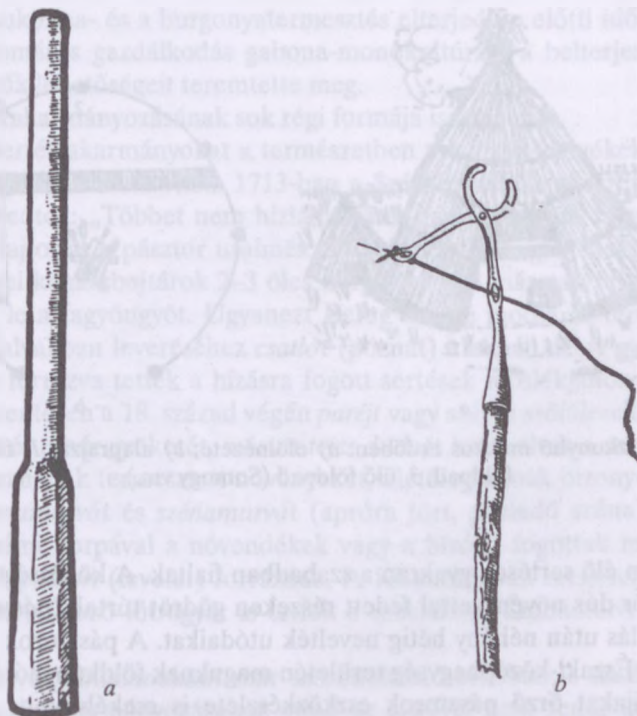
A Dunántúlon elsősorban a Bakonyban, a Zselicségben és Somogy más tájain, Göcsejben, az Őrségben, az Ormánságban, a Sárközben és a mohácsi Duna mentén folyt a középkor óta jelentős makkoltatás (Vajkai A. 1958b: 81–82, 1959a; Tálasi I. 1939: 14–15; Hegyi I. 1978: 120 skk.; Takáts Gy. 1986; Andrásfalvy B. 1965, 1968, 1969a). A dél-dunántúli területek jelentős kapcsolatot tartottak fenn a szlavóniai, a Dráva–Száva közötti területekkel. Esetenként a Dunántúlról hajtottak makkra a Dráván túlra (Gunda B. 1935; 1938d). Megfigyelhető volt egy másik folyamat is.

28. térkép. A bihari sertésmakkoltatók útvonalai

Évszázadokon át a Balkán északi régióiból, a Dráván át hajtottak vágósertéseket Bécs és más osztrák város piacaira. Ezeket pedig Somogyban és a Bakonyban pihentették meg és javították fel.

Az Északi-középhegység településein ugyancsak makkoltattak, ahol a szomszédos Alföldről is fogadtak ősszel nyájakat. Jelentősebb mennyiségű adat áll rendelkezésünkre a Bükkből, Gömörből, a Cserhátból és a Zempléni-hegység területéről

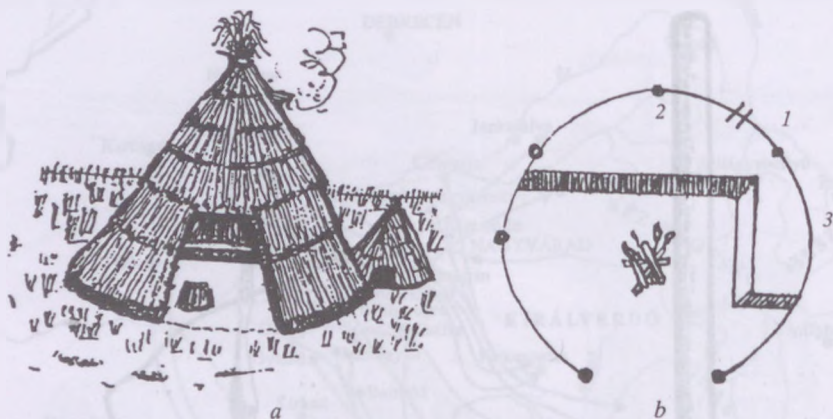

169. ábra. A disznó kifogásának eszközei: *a) disznóütő fa*, Debrecen (Hajdú vm.);
b) disznófogó vas, Órség (Vas vm.)

(Paládi-Kovács A. 1965: 115; Viga Gy. 1986; Petercsák T. 1972, 1977; Szabadfalvi J. 1963). Bereg megyében egy igen érdekes módja volt szokásban a sertésmakkoltatásnak. A tavasztól ősziig a megye vízjárta, déli területén tartott sertéseket rendszeresen hajtották fel ősszel, téli makkoltatásra a hegyvidéki erdőkbe. Ezt az eljárást Erdélyben és az Alföldön is mindenütt üzték, ahol makktermő erdők akadtak (Csiszár Á. 1971; 1974). Az Alföld keleti peremén, jobbra Bihar és Békés megyéből a szomszédos erdélyi hegyekben béreltek makkos erdőt. Állandó telephelyet nem létesítettek, az éjszakázó nyáját nagy tüzekkel vették körül, a pásztorok is e mellett aludtak, s kutyáik is itt húzódtak meg. Megemlítenéd még, hogy más állatok is szívesen fogyasztják az erdei hullott vagy összegyűjtött makkot. Egyes területeken a juhokat is makkoltatták.

A legeltető sertéstenyésztés igen kevés építményt használt. Sok helyen (Zemplén,

a Szernye-mocsár, a Taktaköz és a Kissárrét) csak *szabadvackon*, némi gallyból összerakott karámban deleltek vagy éjjeleztek. Ugyanilyen töviskarámot örökölt meg Kabáról (Hajdú m.) Herman Ottó és Somogyból Takáts Gyula is. Egyszerű fedetlen építményeket említenek sok más helyen. Ezeket néhol *kosárnak* is nevezik. A Sárközben, a Duna mellett *akol* típusú karámkokat használtak, amelyek egyik oldalán lábon álló tetők is védték a sertéseket.

170. ábra. Kanászkunyhó makkos erdőben: a) előlnézete; b) alaprajza: 1. füstlyuk, 2. fekvő földpad, 3. ülő földpad (Somogy vm.)

A szabadban élő sertések gyakran a szabadban fialtak. A közösségtől félrehúzódtak, legtöbbször dús növényzettel fedett részeken gödröt túrtak (*bánya, fialó, fészek, gödör* stb). Fialás után néhány hétig nevelték utódaikat. A pásztorok jobbára a Dunántúlon és az Északi-középhegység területén maguknak földkunyhót készítettek.

A sertésnyájakat őrző pásztorok eszközkészlete is csekély volt. A *kanászbalta* (*kondásbalta*) – Dél-Dunántúlon *balaska*, Észak-Magyarországon *valaska* – a sertéspásztor jelvénye, védekező eszköze volt, de használták makk és fagyöngy leverésére és tűzifa aprítására is. Régebben az erdőt járó emberek felszereléséhez is hozzátartozott. Használata jobbára a Dunántúlon és Észak-Magyarországon volt elterjedt, de megkerült az alföldi pásztorok kezén is. A baltát nem használó kanászok, kondások *pásztorbotot* hordtak. Terelésre *rövid nyelvű*, kenderkötélből és szíjból font, hosszú sudarú *karikást* használtak. A hagyományosan marhaszarvból készült *kanászkürt* a mindennap kijáró *csűrhekek* jelzőeszköze. Az erdőt járó pásztoroknak, különösen a makkoltatás időszakában hajdanán löfegyverük is lehetett.

A legeltető disznótartásnak fontos és jellegzetes eszköze volt a *disznóverő*. A Toleki-kódex 1526-ban említi, hogy a szegény özvegy malackái *leuerettetnek* (leverettettek). 1561-ben *verő artant*, 1600-ban *verő Ártányt*, 1630-ban *hízlalt verő Ártányt* említenek. A 20. század elején a *verő disznóról* (*verő malac*) a nyelvészeti irodalomban élénk vita folyt (Csefkó Gy. 1914; 1921). A legeltetett nyájakból, az emberhez alig szokott sertéseket disznóütővel (*disznóverő, ütő*) vagy a kanászbalta fokával ütötték le, mert a kifogott visító állattal bajló emberekre a falka rátámadt volna.

A BELTERJES, HÁZI SERTÉSTARTÁS

Belterjes sertéstartásnak nevezzük azt a módot, amikor gondoskodnak évi rendszeres táplálásukról, téli takarmányozásukról. Az állatokat legalább télen zárt és fedett épületekben helyezik el, gondoskodnak az utódok nemesítéséről, s a tenyésztés irányítása fokozatosan tanult szakemberek kezébe kerül. Széles körű belterjes sertéstenyésztés azonban csak szántóföldi takarmánytermesztés takarmánybázisán jött létre. A kukorica- és a burgonyatermesztés elterjedése előtti időszak termelőviszonyai, a nyomásos gazdálkodás gabona-monokultúrája a belterjes sertéstenyésztésnek csak szűk lehetőségeit teremtette meg.

A sertések takarmányozásának sok régi formája ismeretes:

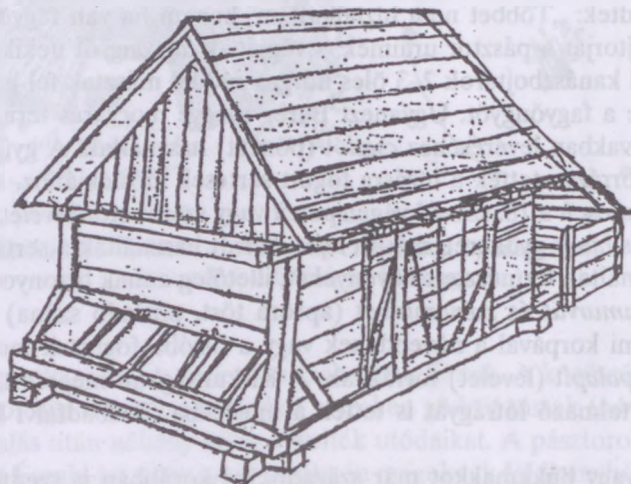
A legelső sertéstakarmányokat a természetben található termékek összegyűjtésével (gyűjtögetéssel) biztosították. 1713-ban a Széchenyiek fertődszéplaki uradalmában így intézkedtek: „Többet nem hizlalhattam, hanem ha van fagyöngy az erdőn, hordozzanak lajtorját a pásztor uraimék, s vágjanak *fagyöngyöt* nekik le.” 1844-ben az Arad megyei kanászbojtárok 2–3 öles horgas rúddal másztak fel a fára, és baltájukkal vágták le a fagyöngyöt. Ugyanezt Bereg megye mocsaras területein hazavitték, a barkó falvakban leveréséhez *csailót* (póznát) használtak. A gyűjtött növényeket leginkább forrázva tették a hízásra fogott sertések moslékjához. Az Ormánságban *fenyért*, Szentesen a 18. század végén *paréjt* vagy száraz *szőlőlevelet*, a Mezőségen *káka*, *turbolya* és *hínár* gyökerét, másutt *tejes dudvát* használtak a sertés *böndösítéséhez*. De felhasználtak természetett növényeket, illetőleg annak bizonyos részeit: Nádudvaron *lucernamurvát* és *szénamurvát* (apróra tört, porladó széna) forrázták le s elegyítették némi korpával a növendékek vagy a hízóba fogottak moslékjába. Székelyvárságon *répalapít* (levelet) forráznak. A Kiskunságban megesett, hogy sok növényi rostot tartalmazó lótrágyát is tettek a moslékba (Szabadfalvi J. 1991b: 132–133).

Erdei tölgy vagy bükkmakkot már századokkal korábban is szedtek (szedettek) sertések otthoni takarmányozásához mind az erdővel nem rendelkező települések lakói, mind az uradalmak. 1616-ban a munkácsi uradalom udvarbíráját így utasították: „A disznónak teletetésekre is idején makk szedessék az erdőn és vermekben tároltassák az előbbeni szokás szerint, hogy tavasz... korpa a gondviseletlenség miatt a makkoló disznónak ne kelljen.” Bükkzsércről (Borsod m.) 1970-ben a következőket közölték: „Régebben is gyűjtötték és ma is gyűjtik a makkot. Ezt a munkát főleg asszonyok és gyerekek végzik. A makkot a sertéseknek és az erdőgazdaságnak gyűjtik.” A takarmányozás céljából származó makkszedésre a gazdasági, gazdaságtörténeti és részben a néprajzi irodalomban megszámlálhatatlan adat található.

A sertések táplálásában állati eredetű anyagok is felbukkannak. Nagyváthy János 1791-ben *savó* és szósz helyett *máj* adását ajánlotta. A rétközi (Szabolcs m.) Demecserben, Kéken és Beszterecen, illetőleg a Duna menti Sárközben halat, a Bodroghözben és Mezőtúr környékén szárított halat, csikot és madártojást, a Nagysárréten elhullott állat húsát etették fel disznókkal. Szarvasról említik, hogy volt gazda, aki télen a *maglók* (növendék) részére egy rossz lovat vágatott le (Kiss L. 1961: 25, 49, 177; Andrásfalvy B. 1965: 25; Szűcs S. 1940; vö. még Halász P. 1970). A 17. századtól néhány történeti adattal rendelkezünk a felesleges tej sertéseknek adá-

sáról is. A juhsavót a felső-tiszántúli juhászok is mindig a juhszállásokon tartott malacokkal vagy süldőkkel etették fel.

Történeti adatok szerint az uradalmak serfőzdéiben és malmaiban is hizlaltak sertéseket az üzemek melléktermékein. 1678-ban Thököly Imre birtokain az uradalmi sörfőzővel, Efraim zsidóval kötött szerződésben említik: „malátával 30 hitván sertést tartozik hizlaltatni esztendő által”. 1608-ban II. Rákóczi Ferenc utasítja gazdaságainak felügyelőit, hogy a pálinkafőzők *ártányokat* és ökröket tartoznak hizlalni. 1814-ben a kapócsapáti pálinkafőzőnél a bérlőnek 105 öreg sertést és 109 malacot kellett moslékkal ellátni. A *malomporon*, malmok elhullott lisztjén tartott disznóra már a 14. század végétől, jobbra a 15. századtól akad adat, szélesebb körű elterjedése azonban csak később következett be. A malmok mellett azonban sohasem említene nagyszámú sertést (MGtSz 1897: 334; 1899: 246; Csiszár Á. 1974: 234).

171. ábra. Disznóól, Kisbégány (Bereg vm.)

A jellegzetes takarmánynövények meghonosodása előtt számításba kell venni a sertések hizlalásánál a gabonafélék szerepét is. Történeti adataink vannak arra, hogy sertéseknek is adtak gabonaféléket, jobbra árpát, de a gabonafélék ocsúja jobbra a szárnyasoknak jutott. A gabonafélék közül elsősorban a vermekben megdohosodott került a sertések vályújába. A gabonafélékkel vagy származékaival való sertéstakarmányozást említik főúri birtokokról, ajánlják a 18–19. századi gazdasági szakírók, de fellelhető parasztnépünk gyakorlatában is: a 20. században elsősorban a süldők és a hizlás első szakaszában lévő hízók kaptak *árpát*, illetőleg moslékba kevert *korpát*. A kukorica elterjedése előtt a gabonafélék sem játszottak meghatározó szerepet a magyar sertések takarmányozásában és hizlalásában. A répa-féléket és a takarmánytököket is, melyet csak a 19. század utolsó harmadától, illetőleg a századfordulótól termesztettek, főzve és nyersen adták a sertéseknek. „Hizlalásuk úgyszólván semmi-be sem került, disznótökön hizlalták ki. Egy réti kihizálására elég volt két székér tökönyersen, főzve vagy sütvé. Ez utóbbit igen kedvelte” (Tálasí I. 1942a: 209). A tökfélé-

ségeknek a kukoricával való hizlalás időszakában is jelentős szerep jutott. Erre utal az ormánsági adat: „Akit betesznek hízónak, okvetlenül adnak neki tökört, mert az a belet növeszti és ha nagyobb a bele, többet tud enni, jobban hízik” (Kodolányi J. EA 3881: 3).

Napjaink tápon nevelése és hizlalása előtt a már modernnek és intenzívnek nevezhető sertésatenyésztés alapvető takarmánya, a *burgonya* és a *kukorica* is újkori jövevény. A burgonya szerepét a sertések takarmányozásában a történeti, gazdaságtörténeti adatok jelentősnek tartják. A *Magyar Gazda* 1845-ben (V. 16) a következőket ajánlja: „Gyakrabban hizlaltatnak a’ sertések gyökökkel: burgonya, murek és pasztinák e’ tekintetben legalkalmasabbak, ezek mellett azonban, ha jó szalonnára akarunk szert tenni, szempótlékot kell nyújtani: ... a’ burgonya legcélszerűbben főzve, ’s gabonával elegyítve nyújtatik...” A 20. század közepén az Ormánságból ezt jegyezték le: „*Krumplit* azért tesznek a *moslékba*, mert sűrűbb legyen, ne legyen vizes. A krumpli megjárja neki mindig... Javítja a disznót, még kukorica nélkül is csak olyan a zsír mint a kukoricától. A maktól sárgás a zsír” (Kodolányi J. EA 3881: 3).

A kukorica már a 17. század közepén megjelent a Kárpát-medence népeinél. 1655-ben a majorsági gazdálkodással foglalkozó kővári uradalomban *törökbúzá*t is adtak a sertéseknek. A 17. század második felében a Rákóczi birtokon még főleg makkon, savón, *tavaszbabonán* és *malomporon* hizlalták a sertéseket, de fokozatosan megjelent a kukorica is. A falvak népe disznóval jobbra a 18. század közepétől etette. 1754-ben a Bodrogközben a makkoltatás után néhány hétig még kukoricával hizlalták tovább a sertéseket. A 18–19. század fordulóján Nagyváthy János (1791: II. 527) még nagyon költségesnek tartotta: „... a’ jó Árpa, zab’ Kukoriczától ugyan meghízik ám a’ sertés. De mi haszon van belőle, ha azt reá kell költeni...” Egy 1836-ban megjelent munkája is jelzi (193), hogy a 19. század első felében nem volt döntő szerepe a kukoricának: „A’ főtt árpától mindazonáltal szintúgy meghízik, mint a’ kukoriczától”.

A magyar falusi nép sertés hizlalásában a *tengeri* döntő szerephez csak a 19. század utolsó évtizedeitől jutott (Balassa I. 1960; Balogh I. 1965). A kukoricatermesztés Kismarján (Bihar m.) a makkos erdők kivágása után szélesedett ki, s vált a hizlalás alapjává. A Vásárhelyi-pusztán a hízót Egyed napján (szeptember 1.) fogták hízóba. Ezután már nem járt legelni. Először az évi gyenge kukoricát kapta, ezt először baltaival összevágták. E mellé kapott moslékot is. Később szemesen adták a kukoricát, végül a hizlalást sűrű kukoricadara-moslékkal fejezték be. Filkeházán (Zemplén m.) is csak a makkoltatás megszűnése után, a 20. században tértek át a kukoricával való sertés hizlalásra (Petercsák T. 1972).

A takarmánynövényeket gyakran moslékba keverve adták a sertéseknek. A szentesi református eklézsia gazdaságában 1799-ben „A’ magló sertések nyáron tsürhére jártak... s pusztították a’ nyomást és nádalló rétet. Télen p[edi]g. otsukorpa, kátsa ondó (tojás), galamb ganéj, törköly, parély, száraz szőlő levele vízzel öntve volt az eleségek... A magló magot is ritkán látott. A’ Hízóknak Uraság volt dolgok ezekhez képest. Darával kukoritzával 1–2 mására (mázsára) meghizlalták őket” (Filep A. 1959: 158). A *Magyar Gazda* c. folyóiratban 1844-ben (122) a moslék készítését így írták le: „Némely kisebb sertés-nyájaknál gyakorlatban vagyon a’ következő etetési mód is télen: egy edénybe *gabonapohlyát* töltenek, ennek tetejére korpa vagy árpada-

ra hintetik, azután ismét polyva, erre megint korpá vagy dara ... ezen keverékre forróvizet öntenek, 's minekutána az jó átjárja, összekeverik 's hidegen a' sertésnek adják: két három nap elteltével ezen keverék *megsavanyodik* ugyan, de a' sertések jóízűen felemésztik."

Néhány adat a 20. század első felének gyakorlatából: Szentgálon (Veszprém m.) a hízó disznónak árpadarát, répát, krumplival keverve, here-polyvát, ritkábban kukoricát, a malacoknak pedig *krumplis letykót* (moslékot) adtak (Vajkai A. 1959a: 78). A Zempléni-hegység falvaiban a legelőre járó sertések reggel és este moslékot kaptak. A hízók moslékjába főzött krumplit és kukoricadarát is tettek (Petercsák T. 1972: 517–519). A Felső-Tiszántúlon és a Jászságban a reggeli kihajtás előtt a legelőre járó süldőnek *gyenge moslékot* (mondták *ivósnak* is) adtak. Ez kevés korpából, háznál összegyűlt kenyérhéjból állt, melyet főtt burgonya levével forráztak le. A hizlalás másként történik: először árpalisztes sűrű moslékot adtak naponta háromszor. A 20. század közepén ezt helyettesítették kukoricadarával vagy szemes tengerivel. A hizlalás elején adtak hozzá főtt tököt vagy répát is (Szabó L. 1982a: 144–145, 151–152). Hajdúböszörményben „mikor a csürhéről este hazament a jószág csak *csávát* (erjesztett ivós) vagy kevés *moslékot* kapott, mert egész nap legelt... A moslékba krumplit, sült cukorrépát tettek, melyhez korpát, kukoricadarát is kevertek.” A hasas kocának és hízónak *sűrű moslékot* adtak. A hígabb, majd mind sűrűbb moslékkal való hizlalás hazánkban általánossá vált. Az utolsó néhány hétben már szinte kizárólag megázta-tott kukoricadarát kaptak (Bencsik J. 1971: 204).

Herman Ottó (1914: 543) a *moslék* kifejezést csupán *csáva* (erjesztett moslék) jelentéseként, a következő helységekből és területekről említette: Tiszadob, Fajsz, Hódmezővásárhely, Hajdúböszörmény, Heves és Szatmár megye, Kiskunság, Rábamellék, Göcsej, Ormánság. De van *csávás edény*, *csávás dézsa* is. Több helyütt előfordul, hogy *csáva* a neve, amíg készítik és például *csávashordó*ban van, de már *ivósnak* vagy *mosléknak* mondják, amikor a disznók elé teszik. A *csáva* szó, amely 1545-ben fordul nyelvünkben elő, szláv eredetű. A Balkán felől érkezett és jobbra Dél-Magyarországon ismerik. Köznyelvi jelentése 'bőrkikészítő lé', ez azonban lehetett korpából készített folyadék is, innen kaphatta a 'sertésmosléknak leforrázott korpá' jelentést. Az is felvethető, hogy eredeti jelentéséhez már az 'egyfajta sertésmoslék' is hozzátartozott (Szabadfalvi J. 1999).

A HÁZI SERTÉSTARTÁS ÉPÍTMÉNYEI

A különböző típusú karámok és sertésólak két célt szolgáltak: megakadályozták a sertések elkószálását és kártételét a ház és tanya környékén, illetőleg – főként a hizlalás ideje alatt – lecsökkentették a mozgásukat. A magyarság a Kárpát-medence különböző tájain igen sokféle sertésólat használt (lásd részletesen Szabadfalvi J. 1991b: 149–166).

A sertések mozgásgátlását elérhették az ún. *pányvás sertéstartással*, illetőleg a *disznójárom* alkalmazásával is. A pányvás sertéstartást 1896-ban Nagykörsről írták le: „A tanyákon kint lakó kertészek közt is, ha másképp nem lehetett, a sertések *pányvás* nevelése volt elterjedve.” A kiskunsági Szankon *pányvásan* vezetik a sertéseket

vásárra. A Jászságban a tanyákon reggel, amikor a süldőket kiengedik az ólból, moslékot (korpa, kenyérhéj, főtt burgonya leforrázva) kap, „aztán kiengedik, a *pányván* legel a tanya körül vagy turkál gödrök oldalában” (Szabó L. 1982a: 151–152). Itt birkákat is szoktak kipányvázni. Atányban nem minden disznót hizlaltak ólban. Kertekben, mellékutcák kitágult szögeiben „ma is látni... *kipányvázott*, láncsal, kötéllel átkötött derekú disznót”. A lánc, illetőleg a kötéll vagy a disznó derekán, vagy a nyakán van. Hajdúböszörményben a kényszer vitte rá a pányvás tartásra a tanyásokat. A gazda nem engedte meg a sertések szabad legeltetését, csak aratás és betakarítás után. A Hortobágy melléki tanyavilágban, például Pród és Görbeháza között még az 1980-as években is legeltek kocák és hízók a tanyák mentén *pányván* (Bencsik J. 1971: 206).

A sertések bizonyos fokú mozgásgátlását szolgálta még az állat nyakába tett három- vagy négyszögletes fakeret, a *disznójárom* (Györffy I. 1941a). Az eszközt először Csík megyéből írták le. Használják a gyimesi csángók, a sertések kerítésen való kijutását akadályozta meg vele. Elvétve előfordul az erdélyi románoknál, a szerbeknél és az olaszoknál. Az állatjármot mint járásgátló eszközt más állatokra teszik Észak-Európában a finnek, észtek, lettek, illetőleg a kaukázusi abházok (MNL I. 589).

Országunk kisparaszti gazdaságaiban néhány helyütt előfordult az ól(ak) nélküli házi sertéstartás is. Valószínűleg a már említett fiaztató gödrök analógiájára készülhettek például a Szabolcs megyei Királytelken a *sertéshizlaló vermek*. Nem voltak disznóólak, a kocának és a malacoknak a tehénistálló egyik sarkában kerítettek el helyet. A hízóknak a *burgyék* északi végénél mélyítették egy több mint másfél méter mély vermet. „Mikor a hízókat befogták, belökték a verembe, ... az ennivalót kötélen eresztették le... Mikor le akarták vágni, kiásták a veremből” (NÉ 1936. 78). A Bükk-hegység déli lejtőjének völgyeibe telepedett falvak némelyikében a barlanglakások mellett is voltak barlangszerűen bemélyített sertésólak. Csak a karámok estek kívülre, a szabad ég alá. A Kishortobágyon nyaraltató nyírségi *magatarti juhászok* földkunyhóra emlékeztető disznóólakban helyezték el a pásztorszállásokra kivitt malacokat. A Hortobágy mellékén megtalálható még a nádból korcolt falú kontyoskunyhóra emlékeztető és a gallyakból összeállított ideiglenes malacól is.

Készültek sertésólak más építményekkel egybeépítve is. Volt ól kukoricagörék aljában (Moson, Baranya és Hajdú megyében). Erdélyben (a Székelyföldön és Bánffyhunyadon) a *disznópajtát* (*hizlaló ól, disznó akol*) gyakran a csűr alá építették, néhol a lakóházzal építették egybe.

A sertésólak legegyszerűbbike úgy készül, hogy a szükséges nagyságban körben egymás mellé karókat vertek a földbe, tetejére hosszú rudakat fektettek, s azt jól megrakták szalmával. Ilyenek készültek például a dél-dunántúli Zselicségben. Baranyában és Zemplénben a földbe vert karókat vagy deszkákat vesszővel fonták be.

A falusi portákon álló sertésólak általában négyszögletes alaprajzúak. A legegyszerűbb a négy lábon álló tetőzet, amelynek csak a három oldalát rakták fel karókkal, kukoricacsutkával vagy trágyával. Ilyet említenek Taszárról (Somogy m.), Tiszaigarról és Pélyből (Heves m). Már fejlettebbnek az a forma tekinthető, amikor mind a négy oldalát szilárd fallal építették meg, rá ajtót helyeztek, de kifutót nem állítottak mellé. Ezek fala készülhetett karóból, deszkából, vályogból, téglából vagy kőből.

Az egyik legáltalánosabb az egy vagy kétoszlatú, négyszögletes alaprajzú, szilárd anyagból épített sertésól, melynek egyik oldalán ajtó/k/ és négyszögletes fedetlen *karám*, *kifutó* található. Ennek a sertésólnak igen változatos az elnevezése: Baranyában *féltetős ólak* voltak *akóval*; Szadán (Pest m.) a *sertésakó* vagy kerített *akó* rudakból álló karám, egyik részén féleresztes tetővel; Szokolyán (Pest m.) az ól előtti karámot *rajcsúr*nak nevezik. Az a tény, hogy a sertéskifutó jelentésű *rajcsúr* elnevezést a Gömör megyei Szútorrról (Paládi-Kovács A. 1993c: 258) is közölték, arra utal, hogy a magyar nyelvterület északkeleti peremén másutt is előfordulhat. A Kiskunságban és Felső-Tiszántúlon sok helyütt a kifutó neve *karám*. Hasonló típusú sertésólakat említenek Hódmezővásárhely környékéről, a Nagysárrétről, a Hajdúságból, a Nagykunságból, Zemplén és Bereg stb. megyékből.

Az egyik érdekes típus a Tiszántúl középső részén, jobbára a Hármaskörös vidékén előforduló *kerekól*. Legelső adataink a 19. század utolsó harmadából származnak; s 1970 táján még használták a következő helységekben: Magyartés, Cserebökény, Kunszentmárton, Öcsöd, Hódmezővásárhely, Szelevény. Békésszentandrás és Szarvason hírét már csak az emlékezet őrizte (Barna G. 1971: 585–596). A kerek alaprajzú, kúp alakú sertésólak rokonságot mutatnak az azonos formájú gabonatarólkokkal. Lehettek egyoszlatúak, és akadtak közöttük olyanok, amelyek felső részét elválasztva, tyúkólnak is használták.

Széles körben terjedt el az ún. *hidas*, *hidasól*; a talpgerendán álló, szétszedhető és könnyen összeállítható, tehát szállítható, kizárólag fából, borona- vagy zsilipelt technikával készült, egy- vagy kétoszlatú, eredetileg karámmal nem rendelkező, többnyire belső vályúval és fölötté felnyitható ajtóval, ún. *lippentővel* ellátott jellegzetes sertésól. Egyes vidékeken tyúkólnak használt padlást is tettek rá. A hidas elterjedésünk számos táján, valószínűleg másodlagosan, *kifutókat*, más néven *karámokat* is állítottak. A *hidas* elsősorban a fában gazdag vidékek sertésóljai. A Nagyalföldtől északra és keletre elterülő hegyvidékeken számos készítőközpontja alakult ki, ahonnan szétszedett állapotban, úsztatva vagy tengelyen, távoli területekre is elszállították. Megrendelésre készítették vagy vásárokon árusították.

A *hidas* szó 'disznóól' jelentéssel először 1584-ben fordult elő. 1699-ben meg azt panaszolták, hogy Magyarországon a sertéseket nem *hidasok*ban tartják, hanem makkoltatják. 1762-ben a nagyváradi vásáron árusítottak „deszkából való disznóólakat”. 1808-ban a Duna melléki Sárközben *hidasnak* vagy *kalickának* nevezték (Andrásfalvy B. 1975: 384). Fényes Elek 1839-ben említi (IV. 55), hogy a Bihar hegy-ség lakói faeszközöket és épületalkatrészeket faragtak és azt hordták le az Alföld szomszédos területeire. Más forrásokból tudjuk, hogy hidast szekéren vagy a Körösökön úsztatva is szállítottak. Észak-Magyarországon jelentősebb készítőközpont volt Gyöngyössolymos és Váraszó, ahonnan tág körzetet láttak el vele. A hidasólak széles körben előfordultak a Dunántúlon, a Duna–Tisza közén, a Tiszántúlon, az Északi-középhegységben, sőt Erdélyben is (Szabadfalvi J. 1991b: 159–164).

Az intenzív sertésitenyésztés fejlődésével a legelőn is megjelentek a nádból vagy deszkából épített, az egész nyáját befogadó építmények, a *hodályok*. 1892-ben a *Politikai Újdonságok* (38. kötet 693) c. újság „olcsó malacházként” említi a deszkából épült *tetőhodályt*. Hajdúböszörményben a sertéslegelőn „a *hodály* 10 m hosszú, szellemenés, farozatos, három oldalról zárt” építmény volt. Sertéshodályok Bihar megye

községi legelőin is álltak. A Dunántúlon jobbra gerendákra állított tetőzet volt. Szentgálon (Veszprém m.) a legelőn és a makkoltatóhelyen kőfalú és szalmatető *ó*lak álltak. Az uradalmi kanászok sertéseiket a Zselicsegyben is fedeles épületekben, ún. *tanyák*on helyezték el. „A somhegyi *tanya* tölgyfa oszlopokra állított zsindeyes épület volt... A fala túske volt. Gelegonya, kökörnye túske. A túske karókkal volt rögzítve... Ebbe a tanyába 250–300 disznót tartottak. Ebbe a tanyába a disznó kint volt állandóan. Télen is a makkon” (Bencsik J. 1971: 202; Vajkai A. 1959a: 37, 50; Takáts Gy. 1986: 19).

A 19. század második felében kialakultak a modern hizlaldák, amelyek az állat létszámának megfelelő nagyságú udvarból és a falak mellé állított fészerből álltak. Ezek a legjelentősebb kukoricatermesztő központokban létesültek, így Szabadkán, Szegeden, Hódmezővásárhelyen, Kecskeméten, Cegléden, Pécsen, Debrecenben, Szombathelyen, Baján. A takarmánynövények termesztésének döntővé válásával, s a sertések modern takarmányozásának és hizlalásának terjedésével a sertéstartás és -feldolgozás régiói is átrendeződtek.

ÁPOLÁS ÉS HASZONVÉTEL

A háziállatok között a sertés az, amelyhez a családok minden korosztálya ért, s amellyel nem csupán a földműves nép foglalkozik. Igen gazdag a magyar sertés-tenyésztés terminológiája is. A megszületett apró sertés a *malac*, elválasztásáig (körülbelül 3 hónapos koráig) *szopós malac*, ezután *választott malac*. Ha nőstény, mondják *kocamalac*nak, *malacgöbé*nek és *gőjemalac*nak, a hímet *kanmalac*nak, a korán kiheréltet *ártánmalac*nak, *ártánymalac*nak. A malacok neve még ritkábban: *cikus* vagy *ciku*.

A fiatal sertés a *süldő*, a nőstény *süldőgöbe*, a kiherélt az *ártánysüldő*. A továbbtenyésztésre kiválasztott bármely nemű sertés neve *magdisznó*, *magsertés*, *maglódisznó*, *maglósertés*.

A tenyésztésre kiválasztott, ivarérett nősténysertés két archaikusabb formája az *emse*, *eme*, *emese*, *emsedisznó* és a *göbe* (*gője*, *gőlye*). Az első alkalommal fiat váró az *előhasi göbe*, a fiat nem fogó pedig *meddőgöbe*. A folyamatosan tenyésztésben lévő nőivarú a *koca*, *anyakoca*, *kocadisznó*, *anyadisznó*. Az először fialó sertés neve sok helyütt *előhasi*. Az utódait világra hozó a *fiaskoca*, *fiasdisznó*. Azt a kocát, amelynek malacait leválasztották, nevezték *rágott kocának*.

A hím tenyészsertés a *kan*, *kani*, *kandisznó*, a latinságban *aper*. A kiherélt hímsertés neve *átán*, *ártán*, *ártány*, *ártánydisznó*.

A sertés-tenyésztésnek Erdélyben nem volt olyan nagy jelentősége, mint a Nagyalföldön és a Dunántúlon. Ennek egyik bizonyítéka az, hogy a tenyésztéssel kapcsolatos terminológiájuk sem olyan változatos. A Csík megyei székelység nyelvén például csak az alábbi elnevezések ismeretesek: *disznó*, *cseka* (*cseke*), *sertés*, *rőfögő*, *kan*, *ártán*, *koca gője* (*gőlye*), *süldő* (*süldő*), *malac*, *malacka*, *bocika*, továbbá *csün*, *csön*, *csöny*, *cen*, *csöm*, *puci* (Vámszer G. 1959: 241).

Összehasonlításul említjük a Somogy megyeiek gazdag névanyagát, ahol össze-
gyűjtötték és (pontos nyelvjárási jelöléssel) közölték a népnyelv állatokkal kapcsola-

tos terminológiáját: *disznó, malac, malacka, szopós malac, kiscöbe, kiscoca, süldő* '50–60 kilós sertés', *sonkamalac, kan, kany* 'hím disznó', *göbe* 'nőstény', *ártány* 'herélt', *hízó, hízódísznó*; disznófajták: *mangalica, mangolica, mongolica, magyar, magyardisznó, magyarfajta, kondorszőrű*; keresztezett fajták nevei: *raci, rackó, keresztezett, köröszközött, keverék, vegyes, pöttyös, perzsil, csira, angol, korval*. A csoportba járó disznó *falka, foka, disznófalka, csorda, konda* (Balogh L.–Király L. 1976: 85–89). Ugyanez a munka Somogy megyében összegyűjtötte és térképezte a sertések hívó, űző szavait, illetőleg az állathangutánzó szavakat.

A fajtaváltást, az újabb fajtákra való áttérést mindig az új fajtájú apaállatok (*kanok*) beállításával kezdték. Az utódokból pedig mindig azokat választották anyaállatnak (*kocának*), amelyek az új fajta jegyeit jobban örökölték. A sertések egyéves korukra általában ivarérettek, ezért egy fajtaváltást következetes munkával szinte néhány év alatt végre tudtak hajtani. A külterjes tartásnál az apaállatok a nyájjal jártak, s amikor a kocára rájött a *búghatnék*, a legelőn szabadon pázrottak. Az eseményt a pásztor jelentette a gazdának, aki kiszámította a fialás várható időpontját. A belterjesedő paraszti sertéstartásnál már házaknál ólban nevelték a tenyészkanokat, s a szükséges időben az anyaállatokat hajtották el, többnyire két alkalommal a *kanhoz*. A sertések közösülését is több névvel illetik: *búg, felbúg, megbúg; görög, görget, meggörget; rühet, rühedzik*. A megfogant nőstény neve *fiaskoca, fiasdisznó*; az utódok világra hozásának neve *fiadzás (fiadzik)*.

A *magdisznókat*, a továbbtenyésztésre szánt *kan* és *emse (koca)* malacokat gyakran nem sokkal az elválasztás után, de legalább néhány hónapos korukban (*süldő*) kizsemelték. A többi hímet ivartalanították, *kiherélték*. Ugyancsak kiherélték a tenyésztésből kivont kanokat is. A sertések *herélését* (mondják *metszésnek* is) éles kés-sel (*metszőkés*) pásztorok vagy hozzáértő parasztok végezték. A malacokat hátukra fektették, a herezacskót felmetszették, majd kifejtették a két *herét*. (A két here mindig a műtetet végző személyt illette, azt tojással megsütve elfogyasztották.) A herélt kan neve már az Árpád-korban is *ártán, ártány*.

A nőstény sertéseket hizlalták ivartalanítás nélkül is, bár gondot okozott az időnként előjövő *búghatnék*. Ilyenkor néhány napig nyugtalanok voltak és csak keveset ettek. A tenyésztésből kivont kocák és süldők ivartalanítása a *miskárolás*. A sertés oldalát vágják fel és a petefészket kiemelik. Ezt a munkát rendszerint vándoriparosok, például *morva miskárolók*, ritkábban hozzáértő parasztemberek végezték. Hagyományos szerszámuk a *borotváló kés*, a *metszőkés*; a petevezetékek elcsípésére szolgáló *csípőolló* és egy *tű* volt. 1949-től már csak állatorvosok foglalkozhattak miskárolással. A miskárolás a belterjessé váló sertéstartás eljárásaként először a major-ságokban honosodott meg valószínűleg a 18. század végén. Jobbára Nyugat- és Közép-Magyarországon ismeretes. Hagyományosan szokásban volt Erdélyben, a Bánságban, Abaújban és Zemplénben. Meghonosítói Morvaország keleti felében élő vándoriparosok voltak, akik a Habsburg-birodalom alatt működési engedéllyel is rendelkeztek. Tagjai 1886-ban társaságokba tömörültek, s felosztották maguk között működési területüket. Járták a monarchia országait, Oroszországot, de eljutottak a Baltikumra és például Franciaországba is (Sipos I. 1968; Kodolányi J. 1959; Paládi-Kovács A. 1993b: 279–280; a terminológiához: MNA 127. térkép).

A lakóházak melletti ólakba fogott sertések orrukkal gyorsan szétbontották az

ólak falát, a kerítéseket és különösen tartózkodásuk helyén udvaron vagy legelőn a talajt. Ezt megakadályozandó jött szokásba a *karikázás*. A sertést megfogták a két fülénél, a kitátott szájába kötélből hurkot tettek. Egy fához, cölöphöz kikötötték, majd árral átfúrták az orra karimáját felül két oldalon, a lyukakba drótot fűztek és karikába csavarták. E művelet során törték ki a sertések *agyarát* is, ami a többi fogánál gyorsabban nő, akadályozza az evésben, és azzal esetleg sebesülést is okozhat. Ha a sertés orrából kiszakad a karika, újat helyeznek bele.

A sertéstartás, pontosabban a nyájból való kifogás, illetőleg a disznóölés eszköze a *disznófogó* (*disznófogó vas*), a rúdra erősített, harapófogóra emlékeztető vas eszköz, amellyel a sertés egyik hátsó lábát kapták el. A köpűs szárába hosszú fanyelet illesztettek, a fogó másik részére pedig kötelet fűztek. A fogót a sertés lábára illesztették és a kötél meghúzásával bezárták a fogót. Bél Mátyás a 18. század első felében még a nyájból való kifogás eszközeként említette. Hódmezővásárhelyen 1799-ben egy hagyatéki leltárban 15 krajzár értékben vették fel a *sertést fogó vassat*. Az eszközt használták a Dunántúlon az Őrségben, a Bakonyban és a Sárközben, illetőleg Szentesen, Hódmezővásárhelyen és a Nagykunságban (Györffy I. 1928b, 1941; Paládi-Kovács A. 1993b: 279). Gunda Béla német, szlovén és szlovák párhuzamok alapján arra gondolt, hogy a sertésfogót vagy a hentesipar honosította meg, vagy pedig az osztrák vásárokon járt pásztorok hozták magukkal és terjesztették el. Ennek idejét azonban nem határozta meg (MNL IV. 440). E felvetés ellen szólnak a kondából való kifogásra vonatkozó korai, 18–19. századi adatok.

Az állatot tenyésztő ember, az állatok gondozásával megbízott pásztorok mind értettek valamit állataik betegségeinek megállapításához és gyógyításához. Régebben kultikus eljárásokkal is igyekeztek szolgálni az állatok egészségét és szaporaságát. Az utóbbi időkben az állatorvosok gyakorlatából lestek el ezt-azt. A fiatal malacokat a szemmel veréstől óvták, idegent nem szívesen engedtek az ólhoz. Ha mégis elkerülhetetlen volt, háromszor meg kellett köpködni a sertéseket, s azt kellett mondani „jaj de csúnyák vagytok”. Szeged környékén a himlő ellen úgy védekeztek, hogy a malacokat húgyos seprűvel veregették meg. A körömfájós disznót ugyancsak húgyval locsolgatták. Rábagyarmaton a herélt sertést háttal tolták be az ólba. A Kiskunságban a *sertésnyüvesség* gyógymódja a következő volt: *sértét* kell tépni és azt „visszajáról” a gatyá korcába fűzni, harmadnapra a sertésből kihullanak a kukacok. Dögvész esetén az első megbetegedett állatot javasolták a kiéheztetett, egészséges állatokkal feletetni. Hajdúböszörményben ismerték a *pestist*, az *orbáncot* és a *himlőt*, ezeket azonban nem tudták gyógyítani. A *bágyadt* sertéseknek hagymalevest adtak, a *bebabátnak* sós moslékjába *szikfűteát* és keserűsót tettek. A *tályogos* disznó fülébe – itt és országszerte – *tályogyökeret* húztak. A tetves sertést fahamuval szórták be. Ha beleesett a pondró az állat sebébe, patikában vásárolt *dohhal* kenték be, ez *kitúrta* a pondrókat.

A magyar falusi nép, de a városi lakosság egy része is, késő ősszel, karácsony előtt, de néha a tél folyamán máskor is rendszeresen vágott sertést; szükség és tehetőség szerint többet is. A falvakban esetleg csak mézsáros üzletek voltak, sertés- és baromfifélék húsához csak tenyésztéssel és vágással jutottak. A disznóölést rendszerint a családok maguk elvégezték, böllért, hentest jobbára csak a nagygazdák és a városi lakosság hívott. Az esti közös vacsorára, a *disznótorra* a nagycsaládot is összehívták.

Az állatot szúrással ölik meg, vérét felfogják, szőrét perzseléssel távolítják el. A 20. század elejéig a parasztháztartásokban a sertéseket kizárólagosan *orjára bontották*. A megtisztított állatot a hasára fektetik és a gerincoszlop két oldalán metszik végig. Az újabban elterjedt *karajra bontás*nál az állatot állványra akasztják, a hasát metszik végig, belsősegeit kiemelik, majd gerincét középen baltával kétfelé hasítják.

BAROMFITARTÁS

A BAROMFITARTÁS KORAI TÖRTÉNETE ÉS SZÓKINCSE

Vadon élő vízimadarakra már az uráli korban élő őseink vadásztak. A finnugor népek őskori, sőt újkori művészetének is egyik jellegzetessége épp a vízimadarak gyakori ábrázolása. Tojás jelentésű *mony* szavunk, továbbá a *lúd*, *toll*, *toj(ik)* szó az ősi finnugor örökségből való.

Honfoglalás előtti török jövevényszava nyelvünknek a *tyúk*. Ezzel a háziszárnyassal, s egyszersmind a baromfitartással török népek révén ismerkedhetett meg a magyarság valahol a Fekete-tenger térségében. A kora Árpád-kori magyar lakosság tyúktartását ma már csontleletekkel is lehet igazolni (Matolcsi J. 1982: 275–277). Előttük a Kárpát-medencében már a longobárdok, avarok, szlávok is tartottak tyúkot. E népek sírleletei között gyakori a mágikus okokból mellékelt tyúksont és tojás (Hankó B. 1940a: 145; Bóna I. 1974: 39–40.)

Népünk szerény méretű baromfitartása a honfoglalást követő századokban bővült a házilúd és a házikacsa tenyésztésével. A 11–12. században a magyar jobbágyok már egyházi tizedet adtak lúdjaikból, s a feudalizmus későbbi századaiban is megszokott járadék volt az élő baromfi, a hízott kappan és a tojás. A feudális kényszer mellett a középkor folyamán a szomszédos szláv népek is hatással voltak a magyar baromfitartás kifejlődésére. Erre vall például *kakas*, *kacsa*, *gácsér*, *galamb*, *palozsna* (csali-tojás), *ketrec* szavunk szláv eredete (Moór E. 1963a; 1968). Mindebből azonban nem következik az, hogy a baromfitartást egészében a szlávoktól vette át a magyarság, hiszen ennek a gazdasági ágazatnak igen gazdag, történetileg és az eredet szempontjából is rétegzett, hangfestéssel és hangutánzással keletkezett szavakban különösen bővelkedő szókészlete alakult ki (Balogh L.–Király L. 1976). Másrészt a baromfitartás a szlávságnál sem mindenütt honosodott meg. Egyes lengyel területeken, miként a beloruszoknál és az oroszoknál általában, a házilúd és a házikacsa tenyésztése a 20. század elején még ismeretlen volt (Moszyński, K. 1929: I. 24).

Baromfitenyésztésünk középkori fejlődéséhez számottevően hozzájárult az egyház, a kolostorok és a nyugati telepések csoportjai. Bizonyítja ezt a baromfitartás korai jövevényszavainak egy másik rétege. A *kappan* a magyarban latin előzményre visszatekintő német jövevényszó, *páva* szavunk pedig közvetlenül latin eredetű. (Valószínűleg ebből alakult ki a 16–17. században a *pulyka* elnevezés is.) Német kölcsönszó a középkor végén meggyökeresedett *gúnár*.

A 16–17. században a majorsági gazdálkodás kifejlődésével a baromfitartás áru-termelő ágazattá vált. A 16–17. század elején Nyugat-Dunántúl nagyszonyai és mozgékony parasztjai már nemcsak a hazai városokban értékesítették a csirkét, tojást, hanem Bécsben is. Ugyanakkor az udvarházakban mindenütt sok kappant hizlaltak, s továbbra is behajtották a jobbágyokon a *Márton-napi ludat* és a *karácsonyi kappant*. Úri helyen, kastélyok és kúriák környékén tartották a legtöbb galambot, pávát, gyöngytyúkot. A 16–17. században kezdett terjedni a pulykatartás is. A majorsági baromfiudvarokban *tyúkászok*, *tyúkásznék* működtek, s példájuk a parasztgazdaságokra is kihatott. Az 1730-as években Bél Mátyás további fejlődésről adhatott számot és Schwartner Márton statisztikája (1809) szerint Magyarországon a 18. század végén jelentősebb baromfitartás volt, mint bárhol Európában. Mindenesetre a 19. század folyamán az országnak már igen jelentős toll-, tojás- és élőbaromfi-kivitele volt. A 20. században a baromfitartás gazdasági jelentősége, termékeinek forgalma és exportja tovább növekedett, de a szórványos újítások (például keltetőgép megjelenése) a hagyományos tartásmódot alig érintették. Az 1960–1970-es években megjelenő nagyüzemi, gyári eljárások mellett – szűkebb keretek között – a tradicionális baromfitartás tovább élt.

Nyelvünk belső fejlődése nagymértékben járult hozzá a baromfitartás szókincsének bővüléséhez. Főként hangutánzó, állathívogató szavak, belőlük képzett főnevek és igék gyarapították ezt a terminológiát. Korai nyelvi fejlemény a *réce* és a *liba*, kicseit későbbi szóképzés eredménye a *csibe*, *csirke*, *kotlós*, *ruca*, *pulyka*, s az Erdélyben elterjedt *pislen* (csirke) szó. Más esetekben igékből képzett főnevek gazdagították a terminológiát (például *toj(ik)* → *tojó*, *tojomány*, *tojás*, *tojós* stb). Belső fejlődésű szavak szolgálnak a háziszárnyasok együttes megnevezésére is. A Nyugat-Dunántúl, valamint Erdély, a Partium, Moldva, Bukovina magyarsága erre a *majorság* szót használja már a 16–17. század óta. *Aprómarha* az összesítő név Szatmárban, Szabolcsban; *aprójóság* Heves, Szolnok, Békés, Csongrád, Csanád térségében és a Temesközben; *aprólék* a háziszárnyasok összefoglaló neve Gömör, Borsod, Abaúj, Zemplén és a Nagykunság területén. Újabb nyelvi fejlemény a *baromfi*, ami a Kisalföldön és a Kelet-Dunántúlon, a Felföld nyugati felén és a Duna–Tisza közének nyugati részein honos (MNA II. 130. térkép). A régi magyar nyelvben megszokott szóösszetétel volt a növendék szárnyasok jelölésére az időközben kikopott *tikfi* (tyúkfí), *lúdfi*, *récefí*.

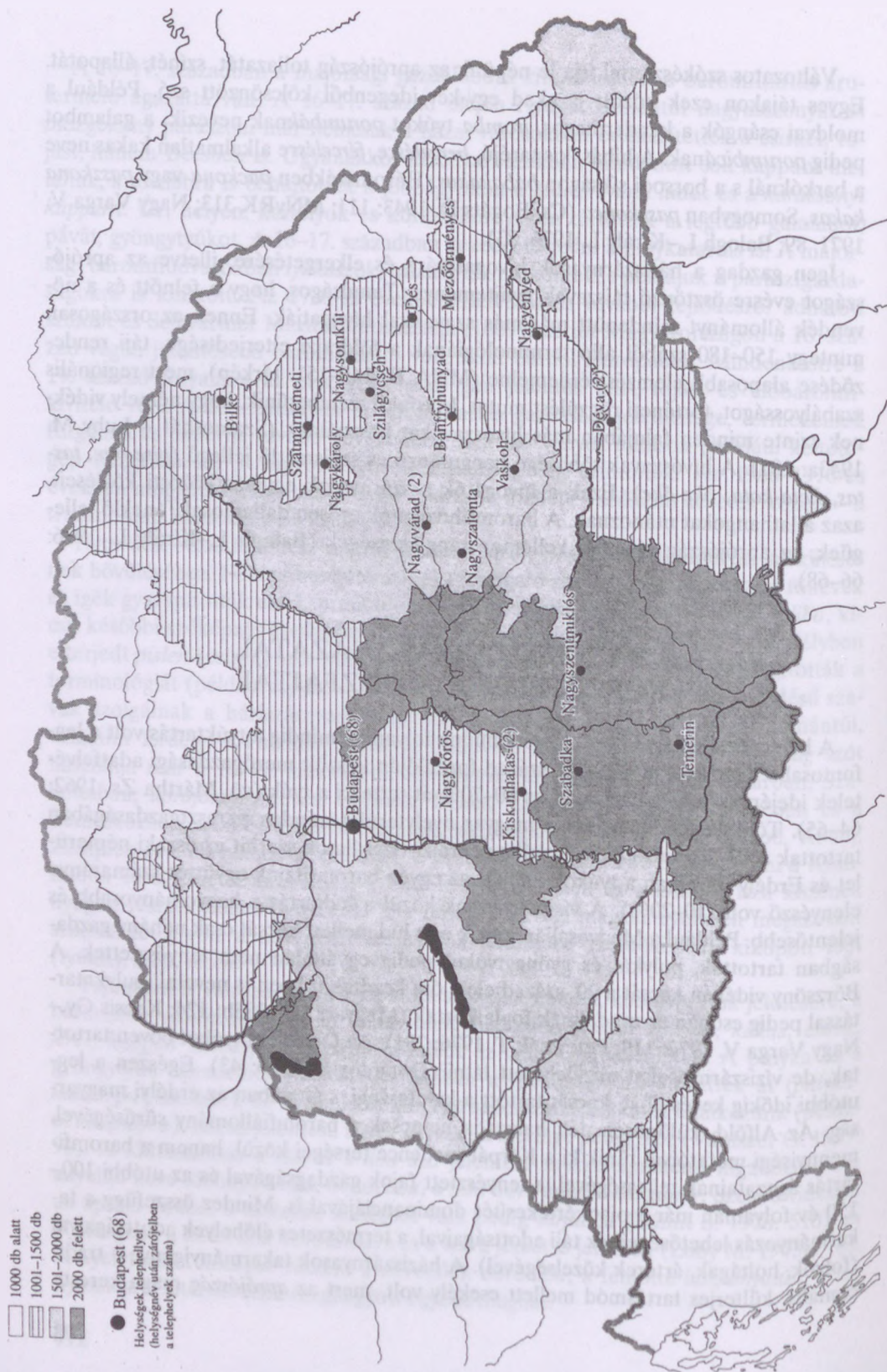
Tájanként is változó, gazdag szókincs szolgál a nemek, korcsoportok jelölésére, a baromfiak viselkedésének leírására, hangjának utánzására. A *tyúk*, *kakas*, *csirke*, *jérce*, *kappan* szócsoport egyként elterjedt az egész nyelvterületen. A pulyka és a gyöngytyúk egyedeinek jelölésére általában a tyúktartás szavait vitték át (*pulyka-kakas*, *pulykacsirke*), de helyenként különös szóösszetételekkel is találkozunk (például *kanpulyka*). Kacsa jelentésű a *réce* és *ruca*, a kicsinye pedig *pipe* (Vámszer G. 1959: 96). A lúdtartásban a *lúd* és a *liba* szó jelentése mutat tájankénti ingadozást. Az anyalúd neve többnyire *tojó*, néhol *liba*, a hím neve mindenütt *gúnár*. Szeged vidékén az apraja *kisliba*, a második költésből való pedig *sarjúliba* (Bálint S. 1976: 510). A Nyírségben a fiatal liba neve *zsika*, s ez a szó a jércét is jelölheti (Luby M. 1943a: 18). A nyelvterület középső részein a növendék neve *liba*, a felnőtté *lúd*, *anyalúd*, a tenyésztésre, kiteleltetésre meghagyott egyedé *maglúd*.

Változatos szókészlettel írja le népünk az aprójószág tollazatát, színét, állapotát. Egyes tájakon ezek között is akad egy-két idegenből kölcsönzött szó. Például a moldvai csángók a kendermagos, *iromba* tyúkot *porumbáknak* nevezik, a galambot pedig *porumbicának*. A hibás, kis taréjú, *hergelésre*, *fércelésre* alkalmatlan kakas neve a barkóknál s a borsodi síkságon *bábakakas*, Háromszékben *packona* vagy *paszkona kakas*, Somogyban *paszkonca* (Cs. Bogáts D. 1943: 111; MNyRK 313; Nagy Varga V. 1971: 89; Balogh L.–Király L. 1976: 83).

Igen gazdag a háziszárnyasok hívogatására és elkergetésére, illetve az aprójószágot evésre ösztönző tájszavak gyűjteménye. Tanulságos, hogy a felnőtt és a növendék állományt mindenütt más-más szavakkal hívogatják. Ennek az országosan mintegy 150–180 szóból álló terminológiának a földrajzi elterjedtsége, táji rendeződése alaposabb elemzést érdemelne (MNA II. 145–151. térkép), mert regionális szabályosságot, történeti rögzülést mutat. Másfelől szembetűnik, hogy némely vidéknek szinte minden falujában más hívószavakat használnak (Szamoshat – Luby M. 1943a: 181). A hívószavak többsége hangutánzó és szóismétlő jellegű (*pire-pire*, *tas-tas*, *kota-kota*, *őke-őke*). Ezek a hívogatók a szárnyasok egymás közötti közléseit, azaz állathangokat utánoznak. A baromfihívogatók erősen dallamosak, éneklő jellegűek, az aprójószág számára kellemes hangjelenségek (Balogh L.–Király L. 1976: 66–68).

A BAROMFITARTÁS ÁGAZATAI, KÖRZETEI ÉS TENYÉSZFAJTÁI

A baromfitartás ágai közül történelmünk folyamán mindig a tyúktartás volt a legfontosabb. Országosan a 19–20. század fordulóján készült mezőgazdasági adatfelvételek idején az összes háziszárnyas 60–70%-át tette ki a tyúk (vö. Mártha Zs. 1962: 64–65). Több-kevesebb tyúkot a magyar nyelvterület minden parasztgazdaságában tartottak a 19–20. században. Lokális néprajzi vizsgálatok szerint az északi népterület és Erdély falvaiban a tyúkok mellett az egyéb baromfifajok együttes számaránya elenyésző volt (10–20%). A víziszárnyasok közül a lúdtartás a hagyományosabb és jelentősebb. Például a Medvesalján a tyúk és a lúd mellett kacsát csak néhány gazdaságban tartottak, pulykát és gyöngytyúkot pedig egyáltalán nem tenyésztettek. A Börzsöny vidékén kacsát a 20. század eleje óta kezdtek többen is nevelni, pulykatartással pedig csupán az uradalmak foglalkoztak (Magyari M. 1985b: 124; Kocsis Gy.–Nagy Varga V. 1977: 119; Petercsák T. 1976: 231). Az Őrségben tyúkot bőven tartottak, de víziszárnyasokat alig lehetett látni (Dömötör S. 1960: 43). Egészen a legutóbbi időkig kevés libát, kacsát tartott a kalotaszegi, s általában az erdélyi magyarság. Az Alföld, különösen déli harmada nemcsak a baromfiállomány sűrűségével, mennyiségi mutatóival tűnik ki a Kárpát-medence térségei közül, hanem a baromfitartás ágazatainak teljességével, a tenyésztett fajok gazdagságával és az utóbbi 100–150 év folyamán már a piaci értékesítés dominanciájával is. Mindez összefügg a takarmányozás lehetőségeinek táji adottságaival, a természetes élőhelyek adottságaival (folyók, holtágak, árterek közelségével). A háziszárnyasok takarmányigénye a tradicionális, külterjes tartásmód mellett csekély volt, mert az *aprójószág* maga kereste

29. térkép. A baromfiállomány sűrűsége Magyarországon 1895-ben és a budapesti tojástartózsde tagjainak telephelyei 1912-ben

táplálékát. Nem véletlen, hogy a belterjesedő baromfitartás körzetei a legjobb gabonatermesztő tájakon alakultak ki a kapitalizmus korában.

A baromfiállomány sűrűsége és gazdasági jelentősége tekintetében jelentős eltérések adódtak országrészek és tájak között. A 18–19. század végén legtöbb baromfit a Bácskában és a Bánságban, illetve Csongrád, Csanád, Békés, Szolnok megye területén tartottak. A Dunántúlon főként Tolna és Moson megye tűnt ki az állomány sűrűségével. Ezzel szemben igen ritka volt a baromfiállomány az Északi- és Keleti-Kárpátok területén. Legkevesebb baromfit az északi, északkeleti szlovák, ukrán többségű megyék, illetve Máramaros, Beszterce-Naszód és Csík-Gyergyó tartott. Ennél valamivel kedvezőbb volt a helyzet az Erdélyi-medencében és az északi magyar sávban (Bars, Hont, Nógrád, Heves, Borsod, Abaúj, Zemplén). Viszonylagosan sűrű baromfiállományt írtak össze 1895-ben Észak-Tiszántúl és a Dunántúl megyéiben (Zala kivételével). Ebbe a kategóriába tartozott a régi Háromszék és Szilágy vármegye is, mint Erdély legtöbb baromfit tartó vidékei (Mártha Zs. 1962: 63–64; 1970: 297).

A víziszárnyasok tenyészkörzetei hagyományosan a folyóvizekhez kapcsolódtak. Fényes Elek munkáiból kivehetően a 19. század derekán legtöbb ludat és kacsát a Tisza mentén, a Bodrog és a Sajó mellékén, a Csallóközben, a Győr megyei Tóközben, az alsó Vág mellékén, a Sió, a Sárvíz és a Dráva mentén tenyésztették. Lúdtartásban különösen a Tóköz tűnt ki. Sehol nem kapott a menyasszony annyi tollat és ágyruhát, mint ott. Ezeken a tájakon a tollkereskedelem is korán kialakult. Fényes Elek írja Gömör-Kishont vármegyéről, hogy „a’ magyar helységek ludat nagy mennyiségben nevelnek, ’s Rimaszécsen nevezetes kereskedés üzetik tollal és pehellyel” (Fényes E. 1836–40: III. 133, 137; Mártha Zs. 1968: 247). A hagyományos lúdtartás a 19. század második felében fokozatosan visszaszorult a folyószabályozások, ármentesítő és lecsapoló munkálatok következtében. Tiszaigara példája is azt mutatja, hogy a lúdállomány a parasztgazdaságokban az első világháború előtt már megcsappant, ezzel szemben növekedett a kacsák száma. Voltaképp a lúd az egyetlen baromfifaj, amelynek csökkent a jelentősége az utóbbi évszázad folyamán. A lúd és a ruca arányváltozása tájak és birtokkategóriák szerint eltérő módon ment végbe. Tiszaigaron például a kacsák inkább a kisparasztiok *aprójósága* volt, míg a nagybirtokon és a nagygazdáknál több volt a liba (Katona I. 1971: 49, 52). A kacsáállomány növekedése, a libatenyésztés csökkenése a 20. század első felében bekövetkezett az Alföld északi peremvidékén is, de a Medvesalját az 1980-as évekig sem érte el ez a váltás.

Az Amerikából származó pulykát népünk évszázadok óta ismeri, de jelentősége a paraszti gazdaságokban még a Csongrád és Békés megyei fő tenyészkörzetben is csupán a 19–20. század fordulóján növekedett meg. Szeged vidékén különösen a homoki övezet tanyáin szaporodott el (Bálint S. 1976: 511). Tiszaigaron az 1880–1945 közötti időben pulykát csak a nagybirtok tenyésztett, kisparaszti tartása egészen jelentéktelen volt. A pulykatenyésztést Magyarországon főként az angliai export lendítette fel. Tápén, Vásárhelyen paraszti tanyagazdaságok tartottak pulykát, akár 50–300 egyedből álló csapatot, s főként fehér tollazatút. A pulyka egész nyáron megkereste élelmét a tanya körül bogarászva, s bár távolabbra is eljárt a tanyától, a vetésben nem tett olyan kárt, mint a liba (Kiss L. 1958: 76; Katona I. 1971: 43, 48–49;

Andrásfalvy B. 1971: 354). A pulykát nem fajták, hanem színük szerint különböztetik meg: fehér, fekete, *cirmos* (vörhenyes fehér), *téglás* (bronz színű).

Tyúkfajtákra és fajtatisztaságra nem sok figyelmet fordítottak a parasztgazdaságok. Az 1950-es évekig országszerte a legelterjedtebb volt az ún. *paraszt* vagy *pallagi*, *parlagi*, a szakirodalomban *magyar parlagi tyúk*. Egyedeit főként színük alapján különböztették meg. Az Alföldön inkább a sárga, vörös tollazatot kedvelték, ritkább volt a fehér, fekete, *kendermagos* vagy *iromba*. Ez a kis termetű tyúkfajta szapora tojó és kiváló kotló, mert évente háromszor-négyszer is *hever* (kotlik). Tiszaigaron az 1950-es években még alig volt *fehér* és *erdélyi kopasznyakú* fajta. Gyomán a nemesített fehér (leghorn) fajta csak az 1930-as években terjedt el (Kerecsényi E. 1959: 205; Katona I. 1971: 44; Novák L. 1977: 562). Mezőcsáton (Borsod m.) a nagyobb testű *izlandi* tyúkfajta az 1910–1920-as években jelent meg, a Börzsöny-vidékén pedig egyedül a régi parlagi fajtát ismerték (Nagy Varga V. 1971: 89; Kocsis Gy.–Nagy Varga V. 1977: 119). Az északi népterületen (Medvesalja, Bódva-völgy, Hegyköz, Ung-vidék) a nemesített fajták még az 1970-es években sem jelentek meg a falusi udvarokban. Galgamácsán az 1950-es években ismerték már a fehér leghorn és a „nagy kendermagos” (*plimuth*) fajtát, de egyiket sem tartották jó kotlóknak (Kerecsényi E. 1959: 205). Tápén legjobb tojóknak a *kis babos* és a *kopasznyakú* tyúkfajtát tartották. Az utóbbi olyan kiváló kotló, hogy még a „rántanivaló” csirkéket is összetartja. A nemesített fajták közül az *orpinzó* (orpington) és a *gór* honosodott meg. Ezek kevesebbet tojó, de nagy testű fajták. „A górfajta kakas sötétvörös, daru nagyságú állat volt és jó kappant lehetett nevelni belőle” (Andrásfalvy B. 1971: 353).

A hagyományos lúdtartás az 1960-as évekig az ún. *magyar parlagi lúddal* folyt, amit a nép *parasztliba*, *mezei lúd* néven ismert. Apró termetű, helyenként vadlúdszürke tollazatú, de hamar tollasodó fajta ez, amelyet évente kétszer-háromszor lehet *tépni*, *melleszteni* (Katona I. 1971: 50; Andrásfalvy B. 1971: 352; Kocsis Gy.–Nagy Varga V. 1977: 120). Ma már legtöbb helyen a fehér tollú liba van túlsúlyban, ami itt-ott a nagyobb testű *emdeni* fajtával is kereszteződött. A *magyar parlagi lúd* domesztikációját népünk a középkorban a vadlúd tojásainak kikeltetésével, fiókáinak begyűjtésével és felnevelésével kezdte, és napjainkig folytatta. A fehér tollazat a háziasítás, a folyamatos szelekció eredménye (Hankó B. 1936b: 53, 1940a: 149; Bálint S. 1976: 510; Matolcsi J. 1982: 279). E fajta kialakulásában nyilván része volt az itt talált és a középkorban betelepült népelemek házilúdjainak is.

Kacsatartásunk szintén helyi háziasítással kitenyésztett kacsafajtára alapozódott. A kacs domesztikációja nálunk a libánál is később kezdődött, s napjainkig sem fejeződött be. Újabban a tollhaszon érdekében a kacsák közül is a fehér tollazatú egyedeket tenyésztették tovább, a tarkákat pedig előbb levágták. Léva városában 1617-ben *török kacsát* említ egy összeírás, a századfordulón francia fajta (roueni), a két világháború között pedig a *pekingi kacs*a is megjelent hazánkban keresztezéssel való fajtanemesítés céljából (Matolcsi J. 1975a: 211).

Vadkacs, vadliba, fűrj, fácán, fogoly tojásainak kikeltésével, vad egyedeinek szelídítésével napjainkig kísérleteznek a parasztgazdaságok (Kerecsényi E. 1959: 238; Katona I. 1978: 73–74). A Tiszántúl egyes részein, különösen a Kis- és Nagy-Sárrét falvaiban (például Vésztő) a daru és a túzok tojásait is kikeltették, s „házörző darut” tartottak az udvarokban (Gunda B. 1969: 95–99; Varga Gy. 1973b: 487). Voltaképp

a középkori vadaskertek, a 16–17. századi majorságok díszmadara, a páva sem vált igazi háziszárnyassá. Hódmezővásárhelyen és több alföldi városunkban csak a nagygazdák tartották. Ől tetején, eperfán hált, s annyira vad volt, hogy nem evett együtt a tyúkokkal sem. Keltetése nehézkes, mert hat tojásból alig kel ki egy-kettő. Dísznek tartották, s csúnya hangjából esőt jósoltak (Kiss L. 1958: 77; Katona I. 1978: 67).

Régebben dísznek tartották a gyöngytyúkot is. Eladásra csupán az 1920–1930-as évektől fogva nevelték. Fiókája érzékeny, nehéz felnevelni, de a felnőtt *gyöngyös* az 1930-as évek baromfivészének idején inkább megmaradt, mint a tyúkállomány. Kóborló természetű, nagy területen legelésző, fára szálló baromfifaj. Aránylag sokat tojik, mozgékony, de éles hangja miatt sokan idegenkednek tőle. Az Alföldön megszokottabb, de a Felföld sok vidékén legfeljebb hírből ismerik. Filkeházán (Abaúj m.) csupán azért tartottak belőle néhányat, mert azt tartották, hogy rikácsoló hangjával elűzi a patkányt. A Bódva-völgy egyes részein az 1930-as években sok gyöngytyúkot tartottak, hogy „leszedegesse” a *répabarkót* a növény leveleiről. A Dunántúlon helyenként azért tartják, mert időben jelzi a ragadozó madarakat a többi baromfinak (Kiss L. 1958: 77; Katona I. 1971: 46–47; Nagy Gy. 1968: 133; Katona I. 1978: 65; Petercsák T. 1976: 232; Paládi-Kovács A. 1999b: 313). Befogott tűzotkot, darvat főként az Alföldön tartottak. 1433-ban Szegeden egész piacot megtöltöttek ezek a madarak, s fogyasztásukról is megemlékezett az utazó (Szamota I. 1891: 91).

BAROMFI A PARASZTGAZDASÁGBAN

A baromfitartás szerepe és jelentősége a családi gazdaságokban koronként is, tájanként is, gazdaságméretek és típusok szerint is eltért. Hagyományos parasztgazdaságokban csupán kiegészítő tevékenység volt, amely főként az önellátást szolgálta. Kiss Lajos és Györrfy István szerint az 1920–1930-as években az Alföldön azért tartott minden gazdasszony tyúkot, mert annak összes jövedelme őt illette. A gazda a baromfitenyésztésben nem vett részt, s a belőle származó pénzbevételekre sem tartott számot (Kiss L. 1925; Györrfy I. é. n. /1934/b: 178; Kiss L. 1958: 63). Mégis hozzájárult a családi gazdaság egyensúlyához: hajdan a tojás, a hízott kappan és a Márton-napi lúd feudális szolgáltatás volt, utóbb az adót fizették ki a lúdtoll vagy a hízott liba árából. Tojásért kapott pénzből vett az asszony sót, cukrot, paprikát, petróleumot családjára számára.

A baromfitartást országszerte a nők gazdasági tevékenységének tekintették. Női munka volt a tojások összegyűjtése és elraktározása, a kotlósültetés, a keltetés felügyelete, az aprójószág ellátása vízzel és élelemmel, a baromfi betegségeinek orvoslása, a hizlalásra szánt kakasok ivartalanítása, a lúdtömés, a lúdtépés és a tollfosztás, de női munka volt a baromfitartás termékeinek értékesítése is. A tojásért, tollért, libamájért, élőbaromfiért kapott pénzt az asszonyok főként saját ruházódásukra, eladó lányaik kelengyjének előteremtésére fordították.

A férfiak a baromfiólak és vermek kialakításával, rendben tartásával, meg a szárnyasok szckeres szállításával járultak hozzá a „női üzemág” sikeréhez. Természete-

30. térkép. Tyúkászáttal foglalkozók lakóhelyei Nyugat-Magyarországon

sen a különböző ketrecek, kasok, borítók, itatók és keltetők is az ő kezük alól kerültek ki. Régebben a ludakat serdülő fiúk, fiatal férfiak őrizték. Ez a hagyományos munkamegosztás a nyelvterület túlnyomó részén érvényben maradt az 1960–1970-es évekig. A Dél-Alföld baromfitartó körzeteiben a piacosodással és a baromfiból származó bevételek növekedésével már előbb megváltozott a szerepfelfogás. Orsházán, Békéscsabán és általában a békési, csongrádi tájakon az 1870–1880-as évek óta már a férfiak is nagy figyelmet fordítottak a baromfi-üzemágra és bevételeire, noha a munka zöme továbbra is a nőkre hárult (Nagy Gy. 1968: 104).

A galambot hagyományosan a férfiak gondozták, rendszerint fiatal legények, illetve nőtlen és idősebb férfiak. A galambászat azonban inkább passzió, mint munka. Egyes városok (például Szeged) férfilakosságának a galambászat valósággal szenvedélyévé vált (Bálint S. 1956; Katona I. 1971: 43).

A baromfitartás gazdasági hasznát a régi parasztgazdaságok nem tartották számon, noha a szárnyasok részesedése a család húsellátásában már a 19. században is jelentékeny volt, s a tojás szerepe a táplálkozásban nöttön nőtt. Alföldi tanyagazdaságokban különösen nagy számban, ha nem is „számatlan tömegben” tenyészték a tyúkok, rucák, libák, s újabban a pulykák, gyöngytyúkok is sok helyen elszaporodtak (Varga Gy. 1973b: 487).

Nehéz reális képet alkotni a különböző gazdaságtípusok baromfiállományának alakulásáról. Medvesalján a 40–50 egyedből álló tyúkállomány és a 12–15 egyedes lúdállomány volt tipikus az 1980-as évek elején. Egyes gazdaságokban a tyúkállomány 80–100, a lúdállomány pedig 20–30 egyedet foglalt magában (Magyari M. 1985b: 124). Filkeházán (Abaúj m.) libát és kacsát főként lányos házaknál tartottak, a tolla miatt. Sok család csupán tyúkokat tartott. A tyúklétszámot több körülmény befolyásolta. Faluvégen lakók többet tarthattak, mint a szűk udvarral rendelkező belterületiek, mert a tyúkaik megéltek a mezőn (Petercsák T. 1976: 231). A baromfi-létszám évi alakulása függött a gazdasszony hozzáállásától, szorgalmától, s gyakran közbeszóltak a véletlenek is (a kotlós tulajdonságai, a keltetés sikeressége, betegségek, ragadozók). Éppen ezért a baromfiállományra vonatkozó összeírások, statisztikai adatsorok elég sok bizonytalanságot tartalmaznak. Az egyes gazdaságokon belül a tyúkállomány a terméstől, az időjárástól függően is ingadozott. Főképp azonban a vagyoni helyzet szabta meg az aprójószág számát.

Tiszaigaron az 1950-es évek elején szegényparasztok általában 1, középparasztok 2–3, nagygazdák 4–5 *tyúkalja* csirkét keltettek. Ebből gazdaságtípusonként 10–20, 30–50, illetve 40–50 *magjószág* maradt meg télen át. Hasonló eltérés mutatkozott a lúdállományban is. Kisgazdák 5–6, középparasztok 10–15, nagygazdák 25–30 ludat neveltek fel évente a család ellátására. Tenyészcéllal 2–3 tojót és 1 gúnárt szoktak kiteleltetni. Tiszaigaron – s a főként önellátásra törekvő észak-alföldi parasztgazdaságokban másutt is – a pulyka és a gyöngytyúk tipikusan a nagygazdák, esetleg a módos középparasztok baromfija volt. A galambtartás viszont kevésbé kötődött a vagyoni helyzethez (Katona I. 1971: 44, 50). Békésen a kisparashti gazdaságok átlagosan 10–12 *maglibát* tartottak, s hozzájuk négy gúnárt. Ezek szaporulata átlagosan 100–120 kisliba lehetett. A Vásárhelyi-pusztán az 1950-es években legalább 25–30 libát tartott minden tanyagazdaság, a szikes, gypes határrészekeken pedig 70–80 libát nevelt egy-egy gazdaság, víz melletti nagygazdatanyák pedig 100–200 libát is tartot-

tak (Nagy Gy. 1968: 114). Ugyanott átlagosan 30–40 pulykát és 40–50 gyöngytyúkot is tartottak a közepes gazdaságok. A baromfiállomány azonban gyakran változott, évről évre ingadozott.

A BAROMFIAK KELTETÉSE, NEVELÉSE

A baromfiállományt tenyésztés céljából alaposan megválogatták. Szelekciós szempont volt a testsúly, a toll színe, a tojáshozam. *Magkakas*nak, gúnárnak, gácsérnak az erős ivarjellegű, előnyös tulajdonságú egyedeket választották ki. Általában 8–10 tyúkra hagytak egy kakast. A bevált jól tojó és kotló tyúkokat négy-öt évig is megtartották, a tenyészkakasokat, gunarakat szintén (Katona I. 1971: 46).

Háziszárnyasaink tojáshozama, kotlási hajlandósága fajonként nagy eltéréseket mutat. Valószínűleg a domesztikáció fokától és a tartásmódtól függően növekszik az évi tojáshozam. A tyúkok 100–180, a gyöngytyúkok 60–80 (ritkán 100), a kacsá 20–30 (de kivételesen 70–80 is), a pulyka 20–30 (ritkán 40–50) tojást rak le évente. A lúd tavasszal 8–10 (legfeljebb 12–15) tojást rak, s a ritkább nyári tojószezonban adhat még 5–6 tojást. A kacsá később kezdi a tojásrakást, mint a liba, tojóévadjá általában árpaérésig tart. A galamb mindig két tojást kelt ki, majd újabb két tojást rak és ismét költ. Kevéssé domesztikálódott a páva, amely évente mindössze 3–6 tojást rak (Katona I. 1978).

A tyúk az év folyamán, újévtől szeptemberig többször kotlik. Ezzel szemben a pulyka, s különösen a kacsá igen ritkán ül el, ezért igen gyakran tyúkokkal keltetik ki az ő tojásaikat is. Tyúk alá 14–15 kacsatojást vagy ugyanannyi pulykatojást tettek. Mindig tyúkokkal keltették ki a gyöngytyúk tojásait, mert az még ritkábban ült el, mint az előbbieket. A kotló nagyságától függően tettek alá 24–25, de legfeljebb 28–30 gyöngyőstojást. A keltetés időtartama tyúktojás esetén 3 hét, a lúd, kacsá, pulyka, sőt a gyöngytyúk keltetésének ideje is 4 hét.

A tyúkültetés, csirkekeletés időszakai közül kettő válik ki gyakoriságával és fontosságával: a tavaszi (áprilisi) és az ún. „két Boldogasszony közi” (augusztus 15.–szeptember 8.), azaz a nyár végi keltetés. Ritkábban fordul elő az egészen korai ültetés (február–március), amikor fűtött helyen, a szobában készítenek fészket a kotlósnak. Tavasszal és nyáron fűtetlen kamrában, istállóban ültetik meg a tyúkot.

Sok vidéken emlegetik a „kazal alá” keltetett csirkéket. Ezek búzahordás idején, július végén kelnek ki, s a szérún „kazal alatt” nevelkednek.

Tyúkültetéshez gondosan készítik elő a fészket. Rendszerint kerek kosárba, szitakéregbe, fedeles tyúkültető kosárba, *bucsérba* vagy *lúdkasba* tesznek búzaszalmát, majd a kotlós nagyságától függően 17–25 tyúktojást. Tyúk alá legtöbb vidéken 21–23 tyúktojást tesznek. Az egyszerre költött csirkéket *egy kotlósalja*, *egy tyúkalja* néven emlegetik. A nyugtalan kotlót rostával szokták leborítani, hogy ne tudjon megszökni. Keltetéshez a piacon nem vettek, s lehetőleg kölcsön sem kértek tojásokat. Ültetés előtt két héttel kezdték meg a tojásgyűjtést, hogy mind friss legyen, s több tyúktól gyűjtötték össze. Fontos volt, hogy *szemes*, azaz termékeny legyen.

Lúd alá 15-nél több tojást nem szoktak tenni. A lúd évente egyszer, ritkábban két-

szer költ, s mindig a saját tojásait. A második kelésből származó liba neve *sarja*, *sarjúlíba*.

A keltetés a várakozás időszaka. Egy hét után lámpázással, átvilágítással vagy vízpróbával vizsgálták meg a tojásokat, van-e bennük élet. A lámpázás csak az 1900-as években jött szokásba. Azelőtt langyos vízbe tették a tojásokat: a záp lemerült, az élő fennmaradt a vízen.

Bárhol ült a kotlós, ivóvizére, élelmére, a tojások szellőztetésére, keverésére és takargatására gondja volt a gazdasszonynak. Búza, árpa, kukorica, s a Tiszántúlon régebben főtt köles volt a tápláléka, amibe porrá tört tojáshéjat és különféle füvek porát keverték. A kotlós többnyire a kemence hamujában „fürdött”, mikor leszállt a tojásokról. A kelés várható időpontja előtti napokban az asszonyok már nagyon figyeltek a tojások hangjára, minden zörejére. Itt-ott szokásban volt a kemény héjú tojások – főként lúdtojások – héjának puhítása is. Rövid időre langyos vízbe helyezték a tojást, hogy héja puhuljon és a kisliba könnyebben áttörhesse.

Nem volt ennyi gond a kisebb fészekalját kitevő (10–12 db), *lopva* vagy *orozva kött* csibékkel. Ráadásul ezek erősebbek, edzettebbek voltak, mint a többi, ezért szívesebben hagytak belőlük *magot* (Vajkai A. 1959a: 82; Katona I. 1978: 74). A gépi keltetéssel szemben a régi vágású falusi nép sokáig bizalmatlan volt. Galgamácsa (Pest m.) asszonyai az 1950-es évek végén az aszódi, gödöllői keltetőállomásokon még sem tojást, sem naposcsibét nem vásároltak (Kerecsényi E. 1959: 238). Orosházán viszont már az 1880-as években megjelent a keltetőgép, s helybeli feltalálók újabb gépezeteket fejlesztettek ki (Gulyás M. 1983: 169–171).

A tavaszi csirkéket csak két hét után engedték ki a szabadba. A kotlóssal átlagosan öt hétig voltak együtt. Addig a csirkék önállósodtak, s hathetes korukban már *ülőre* szoktak.

Mivel a tyúk tojáshozamára szükség van, előfordul, hogy lerészegített kapant fognak be csirkehordásra. Tartósabban vezetgeti a csirkéket, mint a kotló (Katona I. 1971: 45; Balogh L.–Király L. 1976: 83). Keltetésre viszont nem alkalmas, mert teste nem melegszik fel a kellő mértékben. A kotló tyúkot hideg vízbe mártogatták vagy két-három napig sötét helyen éhezették, ha azt akarták, hogy elhagyja a kotlást.

A naposcsibe és a többi pihés apróság táplálására a gazdaasszony gondot viselt, s naponta 4–5 alkalommal etetgette őket. Első eledelük rendszerint apróra darált kukorica, morzsolt kenyérbél. Sok vidéken szétmorzsolt túrót, felaprított főtt tojást adnak eléjük (Nagy Varga V. 1971: 95; Magyarai M. 1985b: 131). Négy-öt napos koruktól fogva „zöldet is kapnak” (apróra vágott búzasást, lucernát, káposztalevelet). A kiskacsa tápláléka a libáénál változatosabb és bővebb is: vizes darájához apróra vágott kaprot, lucernát kevernek.

Ivóvizet agyagedénybe, *csirkecsérépbe* kap az aprójószág, s kevés sót is hintenek a vízbe.

A csirkenevelés fontos eszköze a vesszőből font védernyő, a magyar nyelvterület túlnyomó részén elterjedt *csirkeborító*. Ennek négy hagyományos típusa közül a tetején nyitott csonkakúp forma a legismertebb. Főként a Dunántúl és a Kisalföld tájain kedvelik a jurtára emlékeztető formát, a Dél-Alföldön pedig a kúpos kunyhó alakját követő borítót. Lécekből készült hasáb alakú borítókat újabban és szórványosan

csaknem minden vidéken használtak. A tárgycsoport nevei közül a *borító* terjedt el leginkább. *Puplik* a neve Nyitra, Bars, Hont, Észak-Pest és Nyugat-Nógrád falvaiban, *ketrec* a palóc és barkó területeken. *Kasnak* hívták Gömör, Észak-Borsod, Abaúj magyarjai, illetve a keleti székely nyelvjárások. *Etető* a neve északkeleten Zempléntől, Ungtől egészen a Szilágysáig (MNA II. 132, 133. térkép). A csibék – s néhol a kiskacsák – az udvaron elhelyezett *borító* alatt zavartalanul csipegethetik táplálékukat. Ott a tyúkok, nagyobb csirkék nem szedhetik el a táplálékot, nem boríthatják fel az itatójukat. Erős napsütés ellen a *borítót* árnyékolni szokták, ráterítenek valami használt pokrócot vagy ruhadarabot.

EXTENZÍV TARTÁSMÓD, LEGELTETÉS, ŐRZÉS

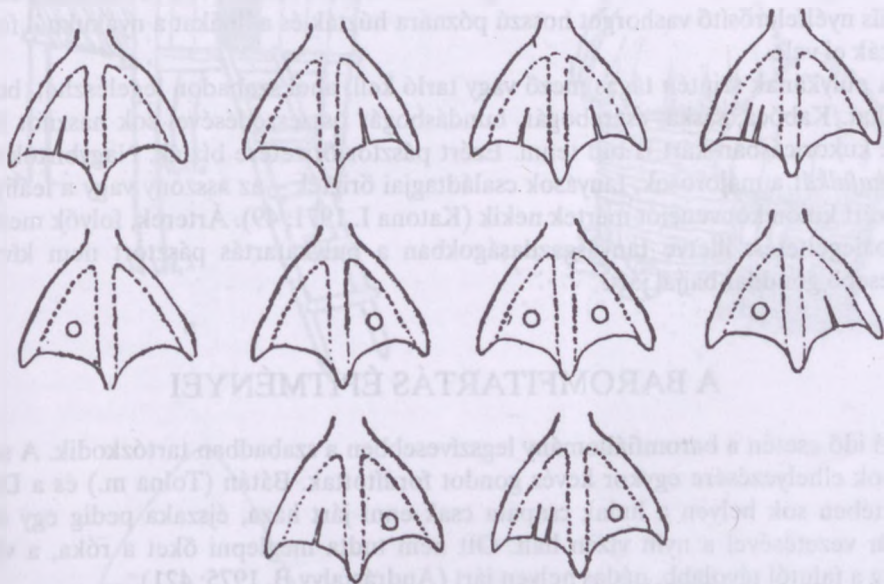
Parasztgazdaságokban a baromfit egészen a legújabb időig extenzív módon tartották: még a kerített, zárt baromfiudvar is viszonylag kései fejlemény. A tyúkok szabadon járhattak a kerítetlen udvarok, kertek között; tojásaikat rendre a kazlak tövében, istállók zugaiban hullatták el. Átjártak a szomszédba, kimentek az utcára, s a veteményeskert mögött húzódó szérűre, gyümölcsöskertbe, sőt a faluszéli vetésre, tarlóra is elmerészkedtek. A baromfi szabad tartását semmi nem korlátozta a tanyavilágban, s a 19. század végén még a tiszántúli *külső legelő*kön, pásztorszállásokon is megjelent. Ahol a juhásznő nyaranta kiköltözött a pusztára, hogy a tejet helyben dolgozza fel, baromfit is tartott az *esztrenga* környékén (Fazekas M. 1979: 186). Faluhelyen a csirkék, ludak kártételei sok perpatvart idéztek elő, elvesztük pedig gyakran a szomszéd gyanúsítgatásához, szidalmazásához vezetett.

Ezért a kiscsirkét, kislibát, kiskacsát a legtöbb faluban tulajdonjegyekkel látták el. A csirkének valamelyik körmét vágták le ollóval. A jobb és a bal láb, továbbá az ujjak szerint sokféle megkülönböztetésre volt mód. Szomszédos családok egymással egyeztetve választottak jelet, amit aztán hosszú éveken át megtartottak (Katona I. 1971: 45; Varga Gy. 1973b: 497). Ludat, rucát hagyományosan az úszóhártya bevágásával jelölték meg. Országszerte a vágott jegy számít hagyományosnak. Legtöbb leírás a liba *talpának*, *levelének* (úszóhártya) behasításáról emlékezik meg (Fél E. 1941: 64; Kocsis Gy.–Nagy Varga V. 1977: 121; Magyar M. 1985b: 131). Újabb jelzőmód a festés, a liba, kacska fejének, szárnyának megjelölése tartós, vízálló festékkel. Főként a ludakat jelölték meg nyakba kötött színes cérnával, szalaggal. Helyenként a fartoll, szárnytoll ollóval történő megjegyzése is szokásban volt. A köröm- és talpjegyek igen régiek, de írott forrás elvéve szól róluk. Orosházán egy 1822-ben készült jegyzőkönyv említi, hogy egy embernek „a nyomásról (ugarról) 14 libája elveszett”, illetve, hogy „a ludakat megjelölték” (Gulyás M. 1983: 167).

A baromfifélék fő ellenségei a ragadozók. Sas, kaba ellen fényes üveget tűztek ki magas rúdra, ami a nap sugarait visszaveri és a ragadozót elriasztja. Zörgő dobozokat, szélhajtós kereplőket is szoktak rúdra, fára felrakni, hogy a kabát elkergessék. Szentgálon lőttek egy kányát, egy póznára kötötték az udvaron, hogy a többi ragadozó madarat elriassza. Meglőtt ragadozó madár (kánya, ölyv) kitűzése fák tetejére Tolna-Baranyában is szokásos (Vajkai A. 1959a: 82). Patkány, görény, menyét és róka ellen különböző csapdákkal védekeztek, illetve búvóhelyüket próbálták felderí-

teni. A ragadozók elriasztása, elpusztítása mindenkor közös ügye volt a szomszéd-ságnak, néha az egész utca- vagy faluközösségnek.

A libák csapatától legeltek a számukra kijelölt réten, többnyire vízállások, tavak, folyók közelében. *Libalegelő*, *Libapáskom* néven a legtöbb falu határában hagytak a számukra egy darab gypet. Ilyen dűlőnevet a 18. századi források gyakran említe- nek. A libafalkákat őriztetni kellett, hogy ne menjenek a vetésbe. Kárt okozó ludakat a mezőőrök éppúgy befogtak és behajtottak a községházára, mint a lábasjószágot. Onnan pedig csak kártérítés ellenében adták vissza gazdájának a lúdjaikat. Kismarján (Bihar m.) a 19. század elején a ludak annyira elszaporodtak, hogy a kerülők 1830- ban panaszt tettek, mondván, hogy a vetéseket és a nyomásszéli kaszálókat tőlük megoltalmazni nem lehet. Rendesen a *nyomáson* (ugaron) engedték meg a legelteté- süket. Ezért a tanácsülés kimondta, hogy a jövőben „szekeres gazdák 10, a gyalogo- sok 5 lúdnál többet nem tarthatnak” (Varga Gy. 1978: 89).

172. ábra. Liba tulajdonjegyek (1930–1960), Korond (Udvarhely vm.)

A Szigetköz falvainak az 1960–1970-es években is voltak „libás szigetei”, ahová a vízibaromfit nyaranta telepítették. Százzámra éltek a szigeten a libák, kacsák csapa- tai őrizetlenül. Az egy *banyához* (anyalúdhöz) tartozó libák összetartottak, együtt maradtak, s a közös szigetet nem hagyták el. Vasárnaponként a gazdasszonyok egy kis eleséggel meglátogatták őket. Ladikon jártak ki a falusi ludak, kacsák szigetére (Timaffy L. 1980: 44). Ősszel hajtották haza őket. A „rideg lúdtartás” hasonló adalé- kait a Duna alsóbb szakaszain, s a többi folyó mellékén is feljegyezték.

A ludak és a libafalkák őrzése a 19. században sok vidéken legények és eladó lá- nyok feladata volt. Gerjenben (Tolna m.) 20–22 éves legények voltak a libapászto- rok, Kocson (Komárom m.) szintén férfi lúdpásztor szolgált a 19–20. század forduló-

ján (Andrásfalvy B. 1975: 421; Fél E. 1941: 61). Lúdas Matyi foglalkozása a 18. században még kevésbé lehetett férfinhoz nem illő. Az 1900-as években már országszerte inkább saját gyermekeikre, 8–10 éves fiúkra, leányokra bízta a családok a libaőr-zést. Minden család külön hajtotta legelőre, majd a „felszabadított” tarlóra egy-két *lúdálja* falkáját (20–30 libáját). Nagyobb lúdalományhoz az uradalmak továbbra is felnőtt pásztort fogadtak, s keleten (Szatmár, Bereg) tovább élt a *községi lúdpásztor*-ság intézménye is (Katona I. 1971: 50; Kocsis Gy.–Nagy Varga V. 1977: 120). Kis-arban (Szatmár m.) a falu libapásztora egész nyári őrzésért minden fiatal liba után egy liter búzát kapott az 1940-es évek elején. A magludak, anyaludak őrzése fejében pedig sorkoszt járt neki. A libapásztor fogadását a községházán összegyűlt asszonyok intézték – a kisbíró dobszóval hívta őket össze –, s akkoriban mindig nőt fogadtak fel pásztornak. Nyírmeggyesen kendőt, kötőt kapott a gyermeklány libapásztor. Ott nem a falu, hanem módos nagygazdák fogadtak falkájukhoz pásztort (Luby M. 1943a: 179–180). Szentesen a 19. század végén használatos eszköz volt a *libafogó*. Ezt a köpűs nyélfelerősítő vashorgot hosszú póznára húzták és a libákat a nyakuknál fogva kapták el vele.

A pulykának szintén tágas mező vagy tarló kell, ahol szabadon legelészhet, bogarászhat. Kabóca, sáska, cserebogár, bundásbogár összeszedésével sok hasznot hajt, de a kukoricásban kárt is tud tenni. Ezért pásztor őrizetére bízta. Nagybirtokon a *pulykafalkát* a majorosok, tanyások családtagjai őrizték – az asszony vagy a leánya – és ezért külön konvenciót mértek nekik (Katona I. 1971: 49). Árterek, folyók mentén a libalegeltetés, illetve tanyásgazdaságokban a pulykatartás pásztort nem kívánt, kevesebb gonddal-bajjal járt.

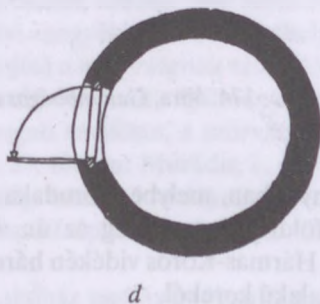
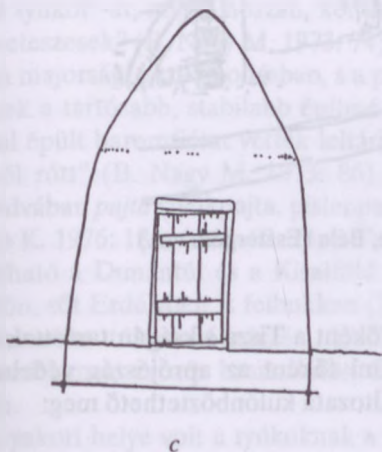
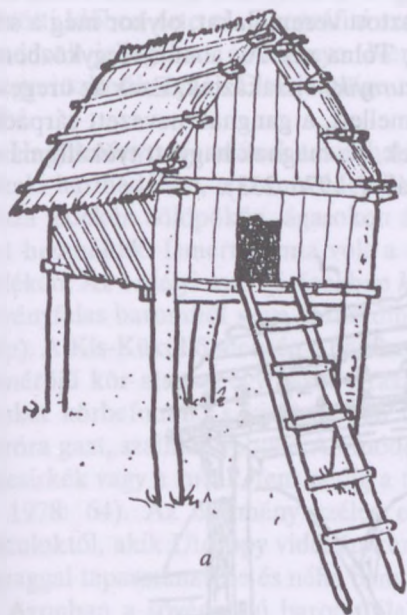
A BAROMFITARTÁS ÉPÍTMÉNYEI

Jó idő esetén a baromfiállomány legszívesebben a szabadban tartózkodik. A szárnyasok elhelyezésére egykor kevés gondot fordítottak. Bátán (Tolna m.) és a Duna mentében sok helyen a ludak csapata csak enni járt haza, éjszaka pedig egy öreg gúnár vezetésével a nyílt vízen hált. Ott nem tudta meglepni őket a róka, a vidra pedig a falutól távolabb, nádas helyen járt (Andrásfalvy B. 1975: 421).

Az 1900-as évek elején a tyúkok tavasztól ősziig az udvar fáin háltak, csak hideg-ben időben húzódtak be az ólba. Ez a gyakorlat elszórta a magyar nyelvterület legnagyobb részén előfordult, nemcsak a szakirodalomban említett alföldi helysége-kben. Az atlaszgyűjtők Nyugat-Dunántúl, Erdély és a Délvidék számos pontján feljegyezték, hogy a tyúkok rendszeresen fákon éjszakáztak (MNA II. 128. térkép; lásd még: Győry J. 1937: 16; Andrásfalvy B. 1971: 353; Kocsis Gy.–Nagy Varga V. 1977: 120; Varga Gy. 1978: 89). Ahol nem volt alkalmas élőfa (például eperfa), ott egy ágastól kivágott fát ástak le az udvar alkalmas helyén. Némely vidéken (például tolnai Sárköz) kocsikereket tűztek fel egy erős rúdra, olyan magasra, hogy a róka ne érje el. Este a vízszintesen elhelyezett kerék küllőire szálltak fel a tyúkok. Fejlettebb forma a kocsikerekre épült tyúktól, a rúdra tűzött kerek tyúktól, amit a Bódva-völgy és az Avas-hegység (Szatmár m.) falvaiban figyeltek meg (Gunda B. 1937a: 48–49; Andrásfalvy B. 1975: 421). Szívesen alszik faágon a gyöngytyúk, a páva és a pulyka is.

Szeged környékén a pulyka a szabadban, házilag készített – meggyeszedő székre emlékeztető – faalkotmányon éjszakázik, mert a zárt helyet nem szereti (Bálint S. 1976: 511).

Az Alföldön tyúkok, ludak, rucák hagyományos éjjeli menedékhelye volt a *tyúkverem* és a *kerekől*. Tiszaigaron az 1950-es évek elején a tyúkverem már kezdett kiveszni a gyakorlatból, de Hódmezővásárhelyen és a Kiskunságban az 1920–1930-as

173. ábra. Baromfiólak: a) lábas tyúkpajta (1949), Klézse (Moldva); b) sövényfalú (kertelt) disznóól és tyúkketrec (1950-es évek), Sülye (Alsó-Fehér vm.); c) vályogból készült kerek baromfiól előlnézetben; d) vályogból készült kerek baromfiól alaprajza (1930-as évek), Tiszaszentimre (Jász-Nagykun-Szolnok vm.)

években még élőben lehetett tanulmányozni. Négyszögletes, 150–200 cm mély gödör volt ez – belül kitapasztva, fehérre meszelve – a talajszint fölött, nyeregtetővel ellátva. A tyúkok létrán jártak le, s a veremben 2–3 sor *ülőre*, rúdra ülhetek fel (Kiss L. 1925: 152; Tálasi I. 1936b: 122; Kiss L. 1958: 66–67). Századunkban főként a Tisza és a Körösök vidékén, a Nagykunság településein használtak veremólakat (MNA II. 128. térkép), de elterjedésük egykor nagyobb lehetett. Ludak részére készítettek vermeket Tolna és Baranya Duna-menti községeiben is. Tyúkok számára Tolna és a Kelet-Dunántúl más vidékein is építettek tapasztott veremólakat, olykor még a szőlőhegyen, a borospincék közelében is (Szakcs, Tolna m). Az abaúji Hegyközben a tyúkok rossz idő esetén föld alatti üregekben (*kurnyik*) éjszakáztak. Ezek az üregek a ház vagy a vele egy tető alá épült istálló fala mellett, a gangnak nevezett sárpadka alatt voltak kiképezve. Nyílásukra kis ajtót tettek, s a magnak hagyott tyúkállományt telente ilyen üregekben éjszakáztatták (Petersák T. 1976: 233).

174. ábra. Galambbúgos szérűskapu, Béla (Esztergom vm.)

Nádkunyhóban, melybe ülőrudakat raktak, főként a Tisza síkságán tartottak tyúkokat. Alföldi jellegzetesség az ún. *kerekől*, ami főként az aprójószág védelmére szolgál. A Hármaskörös vidékén három alakváltozata különböztethető meg:

- a) kúp alakú kerekől,
- b) hengeres alakú, boglyatetővel fedve,
- c) csonkakúp alakú, boglyatetővel ellátva.

Mindhárom típust építhették egy- vagy kétszintesre. Kétszintes ólak esetén 120–130 cm magasságban választották ketté az építményt. A kétszintes ólak magassága

180–200 cm volt. Előfordult 3–4 szintes kerekől is: alul a ludak, rucák tanyáztak, fölöttük egy-két szintet a tyúkok, csirkék foglaltak el, legfelül pedig a galambok kaptak helyet (Vargha L. 1940: 349–350; Barna G. 1971: 590–591). Sok változata között voltak kizárólag baromfiak részére épült ólak, s voltak olyanok is, amelyeknek a „földszintje” sertések, „emelete” pedig tyúkok elhelyezésére szolgált.

A vályogból, sárból készült kerekólak építésének kezdeteit a Dél-Tiszántúlon az 1880 előtti időben kell keresni. Ez az óltípus legnagyobb elterjedtségét az 1880–1930 közötti időben érte el. Geográfiai szempontból az Alföld, a Tiszántúl középső harmadának jellegzetes építménye. Nem ismeretes a Tisza-Duna között és a Békés megyei szlovákságnál. Elterjedtsége nagyobb volt, mint az ún. boglya formájú gabonásé.

Hagyományos formának tekinthető a sövényből, pacsitból font kerekől az Alföld északi harmadában, a szomszédos Partiumban és az Erdélyi-medencében. A Felső-Tisza vidékén cölöpökön, ágasokon álló, tapasztott sövényfalas, „pacsitos” tyúkólakat használtak. Ismert forma volt a Szilágyságban, a Mezőségen és a Kis-Küküllő vidékén. Az erdélyi nyelvjárásokban *ketrec*, *katroc*, *tyúkketrec*, Székelyföldön *kotyec* a sövényfalas baromfiól neve (Murádin L. 1975: 140; MNyRK 223; MNA II. 129. térkép). A Kis-Küküllő mentén a tyúkketrec önálló „kertelt” építmény volt: „80–100 cm átmérőjű kör alapon egymástól arasznyi távolságra karókat szúrtak a földbe, majd ezeket körbefonták, s kívül szépen letapasztották, majd a tetején átvetett néhány karóra gatz, szalmát dobtak. A »móddal« készült *ketrecek* emeletesek voltak – alul a kiscsirkék vagy a rucák, fent pedig a tyúkok ültek be...” (Kós K.–Szentimrei J.–Nagy J. 1978: 64). Az építmény széles elterjedtségét mutatja, hogy leírták a galíciai huculoktól, akik Utoropy vidékén kerek, vesszőből font tyúkólat használnak, melyet agyaggal tapasztanak be és néha bemeszelnek (Falkowski J. 1938: 55).

Azonban a sövényfalú baromfiólak régebben sem csupán kerek alaprajzzal készültek. Siménfalván 1636-ban említenek a majorsági épületek között „sövénnel font tyúkól”-at, mely „hoszan, két szakaszban, szalmával fedett, két ajtócska rajtok, vasreteszések” (B. Nagy M. 1973: 74).

A majorsági gazdálkodásban, s a parasztság hegyvidéki csoportjainál korán megjelentek a tartósabb, stabilabb építmények. Meggykeréken (Alsó-Fehér m.) 1647-ben fából épült baromfiólat vettek leltárba: „egy tyúknak, lúdnak való szalmás ól, boronából rótt” (B. Nagy M. 1973: 86). Az erdélyi megyékben *ól*, a Székelyföldön és Moldvában *pajta* (tyúkpajta, pislenpajta, récepajta) a *majorságnak* szolgáló ólak neve (Kós K. 1976: 186, és 61–62. kép). Fejlettebb, szilárd falazatú építmény a *tyúkház*. Ez található a Dunántúl és a Kisalföld széles nyugati sávjában, s szórványosan az Alföldön, sőt Erdélyben is felbukkan (MNA II. 129. térkép; Murádin L. 1975: 140). A nyelvterület túlnyomó részén, különösen pedig középső vidékein az *ól* (tyúkól, csirkeól) megnevezés használatos. Szilárd falazatú építményeknek is tartozéka az *ülőfa*.

Gyakori helye volt a tyúkoknak a padlás. Lakóház padlásán éjszakáztak az 1900-as évek elejéig a Dunántúl és a Kisalföld számos falujában, s még gyakoribb helyük volt a disznóól padlása. A fából épült *hidasólak* legtöbb vidéken tyúkoknak szolgáló padlástérrel készültek. A padlásra létrán, különböző szerkesztésű *tyúklétrák*on jutott fel a tyúkféle. Kisebb gazdaságokban az istálló egyik sarkában készítettek *ülőt* a

számukra oly módon, hogy földbe vert ágaskarókra vízszintesen fekvő rudakat erősítették. Északon és északkeleten (Hont, Barkóság, Bereg, Szatmár, Bihar) *ülő, tyúk-ülő* volt a tyúkok éjszakai szállásának neve (Petercsák T. 1976: 232; Paládi-Kovács A. 1999b: 310; MNA II. 129. térkép). A Dunántúl és a Felföld egyes településein az 1900-as évek elejéig a házban, a fűtetlen *pitarban* töltötte a hideg téli éjszakát a magnak meghagyott néhány baromfi.

A galambokat legtöbb helyen a padlás elrekesztett végében vagy különböző kosarakban, dúcokban tartják. Például a Csallóközben a galambok számára varsa alakú kosarakat függesztettek fel az eresz alá. Szegeden a padlástetőn hagyományosan lecsapható *cserény* (tégla alakú ketrec vesszőfonadékból), újabban pedig drótsodronyból készült *kuppantyú* szolgál a galambok befogására. Hosszú *cserénymadzag* segítségével az udvaron állva is felnyitható vagy lecsapható. Sok vidéken lehet látni oszlopokra, esetenként csak egyetlen oszlopra épített, „emeletes” galambdúcot a tanya vagy a falusi ház udvarán. A galambdúcot a macskától óvni kell. Tüskés kő-kénygallyakat szoktak az oszlopra kötni vagy bádoggal vonták be egy darabon, hogy a macska fel ne kúszhasson a galambokhoz. Szegeden, Tiszaigaron és az Alföld számos pontján a *galambház*, *galambpallás* tágas hely, amit negyedévenként kitakarítanak, meszelnek, homokoznak, s ahol tojó- és keltetőfészeknek szolgáló ládákat, kosarakat függesztenek fel a tetőzetre (Bálint S. 1956: 40–41; Katona I. 1971: 55; Bálint S. 1976: 389). A székelyek néha nagykapuk *galambbúgi*jában tartják a galambot, amit nem annyira hasznáért, mint inkább a ház díszéül tartanak. A galambbúgos nagykapu egész Erdélyben elterjedt az újkor elején. Első említéseit az 1630-as évek-ből ismerjük. A 18. századi Erdélyben már egészen elterjedt a „lábán”, oszlopon elhelyezett *galambbúg*, *galambdúc* is (Szabó T. A. 1977: 306–328). Galambbúgos szérűskapukat használtak itt-ott a Kisalföldön (például Hölvény, Béla).

BETEGSÉGEK ÉS GYÓGYÍTÁSUK

A baromfi nagyon esendő, hamar megbetegszik és el is hullik. Mégsem szoktak állatorvost hívni, s a férfiak nem avatkoztak bele az aprójószág gyógyításába. Az 1950-es évekig a gazdasszonyok maguk kísérleteztek jószágaik kezelésével, a betegségek megelőzésével. Feltűnően gyakran folyamodtak mágikus eljárásokhoz (Katona I. 1949: 175–177). Voltak azonban racionális gyógmódjaik is.

A tyúkok legnagyobb ellensége a tyúktetű. Régebben úgy védekeztek ellene, hogy a kemencéből, tűzhelyből kikerülő fahamut a ház végében egy rakásra öntözték, s a tyúkok a hamuban fürödhettek. Az 1960–1970-es években hamuba kevert kevés matadort (DDT port) hintettek a tyúkolba, hogy a tyúktetűt, poloskát pusztítsák. Újabban a tyúkolak gyakori meszelésével is védekeztek az élősködő férgek ellen. Főként kiscsirkéket kezeltek disznózsírral, olajjal. Bekenték vele a csibe fejét, illetve a poloskától ellepett testrészt, és a parazita „leszáradt róla” (Katona I. 1948: 135; Petercsák T. 1976: 239). A szúnyogot szalma- vagy dohányfüsttel riasztják el a baromfiak közeléből, a muslicát pedig az apró pelyhes jószágra hintett petróleum szagával.

A himlőről azt tartják, hogy azon minden fiatal állatnak át kell esnie. Felnőtt

szárnyasok himlőjétől nem tartanak, s nem is védekeznek ellene. Nagyon félnek viszont a *baromfivész*től, a kolera- és pestisjárványtól. A baromfioltás bevezetése előtt a pestis és az orbánc sokszor megtizedelte a magyar majorságokat. Amikor a tyúk „krárog, rikácsol”, petróleumos tollal kenetik a torkát. Szokták kékkőporos ronggyal is törölgetni, esetenként apróra tört timsót szórtak a szárnyas torkába, hogy kitűsszentse a betegséggel járó nyálkás váladékot.

Figyelték az aprójószág étvágyát. Étvágytalanságából következtettek az emésztés zavaraira, s egyéb betegségeit is az étvágy csökkenésén vették észre leghamarabb. Általánosan ismert orvosság erre az erős bors vagy paprika, esetleg paprikás-sós szalonnából vágott darabka, amit lenyeletnek vele. Kénytelen inni rá, s megindul a baromfi emésztése. Gyakorta próbálkoztak több szerrel is egymás után, hogy a jószág emésztőszerveit kitisztítsák. Szoktak kékgálicporból, sósavból vagy hiperman-gánból, kreolinból tenni egy csipetnyit az ivóvizükbe. Havas télen időnként homokot, apró zúzalékot szórnak a baromfiólba, hogy azt is szedegessék, s tisztuljanak az emésztőszervek. A tojáshozam téli növelése végett gyakran kaparnak meszet a falról és azt szórják a tyúkok eleségére. Időnként tojáshéjat vagy faszenet törnek apróra, s azt keverik a tyúkok táplálékához.

Baromfiak törött lábát ritkán kezelik. Előfordul, hogy két pálca közé teszik, majd egy vászon- vagy rongydarabbal körületekrik és lekötik. Kiscsibék szétcsúszo, gyenge lábait vékony zsineggel vagy cérnával kellő távolságot hagyva egymáshoz kötik. Az ügyetlenül *mellesztett* libák szárnyait szintén össze szokták kötni a hát fölött, hogy ne kelljen azokat a földön húzniuk (Katona I. 1948).

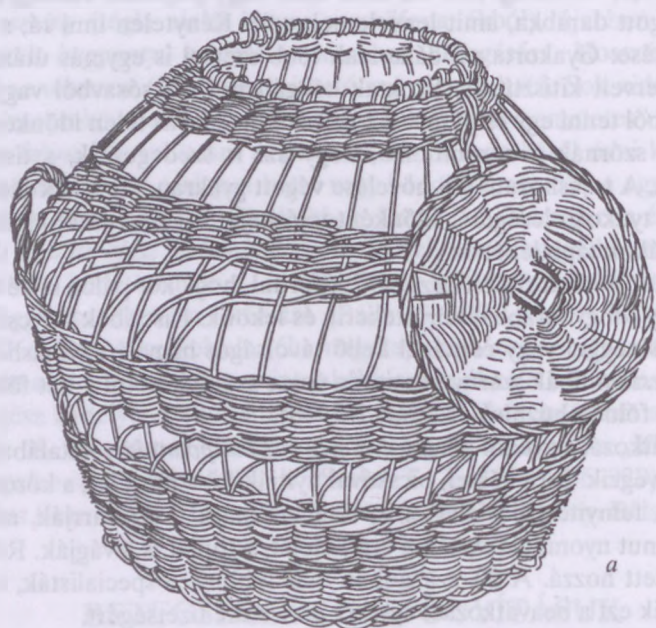
Műtéti beavatkozás egyedül a kakasherélés vagy *kappanolás*. Általában 3–4 hónapos kakasokon végzik. Éles késsel, bicskával nyitják fel a hasfalat, s körömmel csípi ki a heréket. A felnyitott hasfalat erős, fehér cérnával összevarrják, majd a vérző sebre friss fahamut nyomnak. Aztán a taréj elejét, hátulját is levágják. Régebben sok gazdasszony értett hozzá. A 20. században már többnyire specialisták, idősebb aszszonyok végezték ezt a beavatkozást egy-két pár csirke fizetségért.

BAROMFIHÚS, BAROMFIKERESKEDELEM

A háziszárnyasok jelentősége népünk táplálkozásában a 19–20. században folyamatosan növekedett. Ez a folyamat a Dél-Alföldön előbb kezdődött, mint az északi népterületen vagy Erdélyben. Például Filkeházán (Abaúj m.) csak az 1950-es években vált normává, hogy nyári vásárnapokon minden háznál csirkét vágtak ebédre. Csirkét vágtak olyankor is, ha vendég érkezett vagy hosszabb útra indult valamelyik családtag. A csirke- és tyúkhúsleves hagyományos betegkoszt, a gyermekágyas aszszonynak is tyúkhúslevest és főtt húst szoktak vinni. A kakast cséplés vagy nagyobb ünnep alkalmával vágják le. Nehéz nyári munkák idején az 1950-es évektől fogva már hétköznapi is rendszeressé vált a csirkehús (Petercsák T. 1976: 239). A levágott, kivéreztetett tyúkot, s egyéb *aprólékot* forró vízbe mártogatva leforrázzák előbb, hogy tollazata könnyen lejjön. Szalmaláng fölött lóbálva apró pelyheket is lepörkölik, mielőtt felbontanák.

A csirke 3–4 hónapos koráig *rántani való*, 4 hónapos kora után *paprikásnak való*.

A felnőtt tyúk, kakas levesnek, pörköltnek alkalmas. Ludaknál, rucáknál a nyári vágású, egy-két hétig hizlalt példányok neve *pecsenyeliba*, *pecsenyekacsa*. A 20. században a kacsaterjedését főként a pecsenyehús iránti igény serkentette. A kacsának elsősorban a húsa értékes. Tiszaigari felfogás szerint „jobb a húsa, mint a libának. A liba vadasabb, mindig keményebb a húsa, mint a kacsának.” Ott a kacsát hizlalás nélkül, soványan vágják le és megsütve fogyasztják (Katona I. 1971: 53). Tanulságos, hogy sok vidéken a tenyésztők nem bajlódnak a liba hizlalásával, mert a sovány, *magló libát* is jó áron tudták eladni (például a Börzsöny vidékén, vö. Kocsis Gy.–

175. ábra. Baromfitartáshoz használt kosarak: a) lúdvivő kas (1950-es évek), Átány (Heves vm.); b) tyúkszállító kosár (1950-es évek), Átány (Heves vm.)

Nagy Varga V. 1977: 122). Az ízlés és a piaci kereslet változása szorította vissza a kappantartást is. Galgamácsán (Pest m.) az 1950-es években már kevesen tartottak kappant, mert inkább eladták a kakast „rántani való korában” (Kerecsényi E. 1959: 209). Sokan pénzelték, különösen a folyó menti településeken, kislibák neveléséből és eladásából is. Különösen a *sarjúlíbat* (második költés) adták el soványan, egyetlen *mellesztés* (tolltépés) után.

Régebben a csirkét párjával árulták. A szegényebb csirketartók lábuknál kötötték össze a csirkéket és karjukra akasztva vitték a közeli piacra (Katona I. 1971: 45). Nagyobb gazdaságok szekéren szállították az eladó baromfit, amit speciális kasokba, ládába zsúfoltak. Orosháza környékén *garabóba* (kosárféle) tették a csirkét, ha keveset vittek a piacra. Nagyobb tételt szalmával kibélelt kocsiderékba rakottak (Nagy Gy. 1968: 113). A nagyobb dél-alföldi városok baromfipiacain a nagykereskedők a 20. század első felében vagonszámra vásároltak, s egy-egy piaci napon 5–6 vagon aprójszágot indítottak útnak a fővárosba vagy külföldre (Kiss L. 1958: 70). A baromfiszállításhoz szükséges kasokat, „pakkoló kosarakat” főként a Tisza és a Körös menti füzeseket hasznosító kosárfonók, kaskötők készítették. Orosházán a lőcsös kocsikon használatos csirkeszállító kasok fedelesek és kör alakúak voltak. Átmérőjük alul körülbelül 150 cm volt. Egy-egy kasban 60–70 csirkét tudtak szállítani (Gulyás M. 1983: 179).

Nyugat-Dunántúl 18. századi baromfikereskedelméről Bél Mátyás írja: „Első ízben történik a mostani időben, hogy már maguk a magyarok is megtanulnak kereskedni annak révén, hogy kezd az értékesítésben kapcsolat kialakulni parasztok és tyúkászok között. Baromfiszállító szekereket csinálnak, s azzal kereskedés kedvéért Bécsbe s máshova folyamatosan ide s tova járnak” (Bél M. 1984a: 191). A 19. század második felében a tyúkászat virágkorát élte, s már Veszprém, Zala, Somogy megyére is kiterjedt a felvásárlás. Elöl és hátul leeresztett saroglyákkal, hosszúszekerekkel jártak a nyugat-magyarországi tyúkászok, s nagy ládákbán, négy-öt rekeszes *ketrecekben* szállították a baromfit, akár 400–500 csirkét, tyúkot egyszerre. Hosszú útjaikon elmaradhatatlan kellék volt a gyékényponyva, különösen esős, hideg időben. A Sopron és Moson megye nyugati szélein élő *tikászok* főként élőbaromfit szállítottak, a Vas megyeiek viszont jobbadán tojásgyűjtéssel foglalkoztak (Domonkos O. 1967: 259–260). E munkamegosztás oka lakóhelyük és felvásárló körzetük Bécstől, Soprontól való távolságában keresendő. Egy-egy hosszabb gyűjtőút 5–6 napig tartott. Hét végén indultak otthonról, hogy a következő hét péntekjén, szombatján elérjenek a soproni, bécsi hetivásárra. Ennek a tevékenységnek és életmódnak a monarchia felbomlása vetett véget, de a *tikászok* emléke a Nyugat-Dunántúl és a Kisalföld falvaiban még ma is él.

Egyes városokban a hízott libát s a libamáját készre sütvé árusították, s házakhoz is kiszállították. „Híresek voltak a komáromi lúdölő asszonyok is, akik nagy májra tömték vagy hizlalták a ludakat, aztán kis teknőben hozták a májat házhoz; egy ilyen lúdmáj megsütvé, ropogós hájjal egész tállal volt, és pecsenye gyanánt szolgált...” (Szinyei József naplója 1835–1848. Kny. *Komáromi Lapokból*).

BAROMFIHIZLALÁS

Magyarországon a baromfiak közül leginkább a ludat és a kacsát hizlalják. Az utóbbi századokban főként kukoricával, darával *tömik*, *dugják*, azaz erőszakkal etetik őket. A gúnárt, gácsért heréletlenül fogják hízóba, a kakast viszont előbb kappanná herélik. A kappanhizlalásnak Magyarországon régi, középkori hagyománya van. Újabb eljárás a pulykahizlalás, de ez csupán az Alföld déli részein van szokásban.

A baromfi-hizlalás kezdetei a római időkbe nyúlnak vissza. Nálunk a középkorban főként a kappanhizlalás terjedt el feudális kényszer hatására. A 14. században karácsony és húshagyó kedd napja körül a jobbágy többek között kappant tartozott „ajándékozni” földesurának (Székely Gy. 1953: 290–291). A hízott kappan az újkor elején is rendszeresen szerepel a földesúrnak járó „ajándékok” (victuale) között. Feltűnik a kappan a 16–17. századi majorságok irataiban. Például Porumbákon (Fogaras m.) I. Rákóczi György uradalmában 1642. november 10-én a ludak száma 50, a récéké 22, tyúkoké 55, *kappan* 25, pulyka 6 (Makkai L. 1954: 510).

Az utóbbi egy-két évszázadban a „kappanozás” visszaszorult, sok vidéken szinte ismeretlen (északi tájak). Ezzel szemben az Alföld déli és középső harmadában a közelmúltig élő maradt a „kappanozás” hagyománya, ugyanis a kappan húsa zsírosabb, ízletesebb, mint a kakasé. Helyenként keltetésre és csibenevelésre is kappant fogtak be, a kotlóstyúkot pedig tojástermelésre fogták. Gyomán (Békés m.) minden háznál tartottak néhány kappant. Hozzáértő idősebb asszonyok mint specialisták a szomszédok, rokonok, ismerősök kakasain is elvégezték az ivartalanítást. Hódmezővásárhelyen augusztus és szeptember hónap a *kakasherülés* ideje. Ügyes kezű, éltés asszonyok végezték a műtétet. Értettek a metszés és a varrás fogásaihoz, nem pusztult el kezük között a szárnyas (Kiss L. 1958: 69; Novák L. 1977: 562). Régebben a tyúk petefészkét is kivágták, hogy jobban hízzék. A tyúkhizlalásnak azonban Magyarországon nincs olyan hagyománya, mint például a törököknél (lásd Dernschwam János 16. századi beszámolóját).

A lúdhizlalás hazai kezdeteit és korai formáit kevésbé ismerjük. Árpadarával, galuskával libákat is hizlaltak már a kukorica elterjedése előtt, de aligha tömegesen. Erre főként közvetett adatokból lehet következtetni. Siménfalván (Udvarhely m.) 1636-ban a majorsági építmények között említenek már egy „lúd hizlaló ólacska”-t is, amelyet szalmás fedéllel, ajtócskával láttak el (B. Nagy M. 1973: 77).

Szeged vidékén hagyományosan kukoricatörés után kezdődik a libatömés ideje. Két terméke lehet a hizlalásnak, az ún. *pecsönyés*, illetve a *májás lúd*. Az előbbi két hétig, az utóbbit öt-hat héten át *tömik* kukoricával. A ludat mindkét esetben szűk ólba zárják, hogy minél kevesebbet mozogjon, a tömni való kukoricát pedig megsózzák (Bálint S. 1976: 510). *Pecsényelibát* a Börzsöny-vidéken nyár közepén is hizlaltak ily módon egy-két hétig és a falu búcsúnapján levágták (Kocsis Gy.–Nagy Varga V. 1977: 122). Sok tájon szüretre hizlaltak fel tömással gazdaságunként egy-két libát. A *pecsényeliba* régtől piaci áru, de a 20. században veszített jelentőségéből.

A liba mája, zsírja szintén fontos kereskedelmi, sőt kiviteli cikk. Már a rómaiak kísérleteztek a libamáj megnagyobbításával. Ennek érdekében liszt, tej és méz keverékéből készült galuskával etették a libát. Parasztságunk a kukoricatermesztés elterjedése óta hizlal libákat nagyobb számban. Azonban a piaci, kiviteli célú libahizlalás

csak az Alföld középső és déli részein vált tömeges méretűvé. Az északi népterületen (Börzsöny, Medvesalja, abaúji Hegyköz, Ung-vidék) kevés ludat hizlaltak májra és zsírra, s még kevesebbet vittek piacra. Korlátozott mértékű volt a liba- és kacsahizlalás a Dunántúl és Erdély területén (például Kocs – Fél E. 1941: 64; Bódva-völgy – Paládi-Kovács A. 1999b: 312).

Az Alföldön előbb a nagyobb mezővárosok – Hódmezővásárhely, Orosháza, Makó, Kiskunfélegyháza – alakították ki a tömeges libahizlalást, s őket a kisebb települések csak megkésve követték. Tápén (Csongrád m.) csupán a 19–20. század fordulójára kezdtek libatöméssel foglalkozni, s az első világháború után vált ez a tevékenység tömeges méretűvé. Eleinte sokan nem is értettek a lúdtöméshez (Andrásfalvy B. 1971: 352). A hizott libát, libamáját jó áron vették át a parasztoktól a kóser húsboltok, s nagy haszonnal lehetett exportálni Angliába.

A libatömés országszerte földre ülve történik, s egyidejűleg két libával. Amíg az egyik liba nyel, s a fejét rázogatja, az asszony már a másik lúd csőrét feszíti szét, s engedi bele ujjai közül az áztatott kukoricát. Hüvelykujjával tömködi az eleséget a lúd begyébe, s közben a nyakát ujjai közé fogva húzogatja mind lejjebb a szemeket. Ezt a munkát az 1960-as években helyenként – főként Békésben – tömőgéppel végezték. Helyenként (például Tápén) zsákba tették a libát és székre, asztalra helyezve tömték meg (Kiss L. 1958: 74; Petercsák T. 1976: 241; Andrásfalvy B. 1971: 352). Kezdetben, amíg a lúd *bögyi* és *gigája* (nyelőcsöve) nem tágul ki, kevesebb kukoricát adnak neki, s naponta csak kétszer tömik. Később naponta háromszor etetik meg, s az adagot is emelik. Az első hét végére eléri a normál adagot: 30–40 dkg kukoricát egy etetésre. Libatöméshez nagyszemű kukorica szükséges, amit este beáztatnak langyos, sós vízbe, s esetleg étolajat, zsírt is tesznek hozzá, hogy jobban csússzon. A lúd nagyságától és a tömési időny szakaszától függően napi 3 (ritkábban 4–5 liter) kukoricát áztatnak be egy-egy liba napi töméséhez (Katona I. 1971: 52; Petercsák T. 1976: 241).

A libahizlalás időnye szeptembertől karácsonyig tart. A májra hizlalt liba hizlalási ideje 4–5–6 hét. Ez attól is függ, hogy saját szükségletre vagy eladásra szánják. Olyan libákat fognak be, amelyeknek a *mellesztés* után kinőtt már a tolla. A hizlalásra szánt libákat nyár végén már nem szokták megtépni, mert akkor „a tollára hízik”.

Tiszaigaron és környékén az uradalmak *tömőasszonyokat* vettek fel időnymunkárra, s a hizott libát külföldre adták el. A nagygazdák „adóba is hizlaltak ludat”, azaz adójukat fizették be az árából. Tőlük a közeli városok kofái vásárolták fel a felesleget (Katona I. 1971: 52). Egyes dél-alföldi települések szegényparaszttságának a *libatömés* fontos kereseti forrása volt. Orosházán például ún. libatömő családok voltak, akik jórészt ebből a munkából éltek (Nagy Gy. 1968: 114). Hódmezővásárhely egyik városrészében (Susán) úgyszólván mindenki foglalkozott libatöméssel. A lúdtömők mind szegény parasztemberek, agrárproletárok és feleségeik, akik házanként egyidejűleg 10–15 libát hizlaltak eladásra. Hizott lúdjaikat nagykereskedők vásárolták fel. Az 1920–1930-as években egyetbe tömörültek, tréfás szólásuk ez volt: „Tömörüljünk tömőtársak”. Régebben aratás előtt eljártak Biharba, Erdélybe, ahol olcsó „oláj libát” vettek (Kiss L. 1958: 74), mert a környéken nem tudtak annyi libát keltetni, amennyinek a hizlalására igény és munkáskéz mutatkozott. Hasonló „iparága” volt a libatömés Makó és Kiskunfélegyháza szegényparasztágának is.

Kacsát a 19–20. században főként saját fogyasztásra tartott és hizlalt a magyar parasztság. Filkeházán (Abaúj m.) a kacsát 3 hétig, a libát 5 hétig kukoricával tömték. Tiszaigaron (Heves m.) a kacsát eladás esetén 3, saját szükségletre 4–5 hétig szokták tömni. Eleinte vágott lucernával, árvacsalánnal, répalevéllal tágitották a begyüket. Később szemes kukoricával tömték a kacsát is, naponta kétszer. Egy-egy alkalommal 30, majd 40–50 dkg kukoricát tömtek beléjük. Szeged Rókus nevű városrészében a 19–20. század fordulóján „kacsavágó ipar” bontakozott ki. Erre szakosodott kofaasszonyok naponta árulták a szegedi piacon a megtisztított, feldarabolt kacsa húst, továbbá a kacsza zsíráját, máját, töpörtőjét (Katona I. 1971: 54; Petercsák T. 1976: 241; Bálint S. 1976: 509).

A pulykának csak húshaszna van, aminek értéke súlyával arányos. Töméssel felhízik 10 kg-on felüli súlyra is. Naponta egyszer szokták tömni, körülbelül fél liter áztatott kukorica vagy dara felhasználásával. Ingyenc gazdagok időnként dióbelet is adtak a hízó pulyka kukoricájához. Az Abaúj-Torna megyei Bodoló kisközségében három hétig etették dióval az eladásra szánt pulykát, s 12 kilóra meghizlalták, majd úgy vitték a kassai piacra a szárnyasokat (Paládi-Kovács A. 1999b: 313). Vésztőn (Bihar m.) a pulykát csak ritkán hizlalták töméssel; uradalmi majorokban foglalkoztak vele. Ott is szűk, zárt helyen tartották és kukoricával etették 4–5 héten át. A felhízott állatokat szekéren vitték a piacra. Decemberben nagy tömegben adták el a tehetősebb városi népnek és a külföldre szállító kereskedőknek.

Békésben, Csongrádban helyenként a tenyésztők is megkedvelték a pulykahúst. Általánosságban mégis az állapítható meg, amit Vésztőn lehetett leszűrni: a családi étrendben a tyúk és a kacsza volt a jelentős, a liba kevésbé. A pulyka és a többi szárnyas (gyöngyös, galamb) húsa pedig a libánál is ritkábban került a családi asztalra (Varga Gy. 1973b: 500).

Betegeknek, gyermekágyas asszonyoknak sok vidéken *galamblevest* szoktak adni. Leveshez *galambfiókot* vágnak, amelyik még sohasem repült ki a fészekből. A galambfiak még zsírosak, gyenge húsuak (Paládi-Kovács A. 1999b: 313). A Nagy-Sárrét vidékén a házban tartott darvak, keltetett vadlibák, vadkacsák húsa is fogyasztották.

TOJÁSHASZON, TOJÁSKERESKEDELEM

A tojás régtől nélkülözhetetlen kelléke a magyar konyhának, különösen azóta, amióta oly sok gyúrt tésztával él. Háziszárnyasaink közül a tyúk tojik legtöbbet, tojására szinte egész éven át lehet számítani. A tyúktartás fő haszna a tojás, más oldalról pedig a tojásgazdálkodás és tojáskereskedelem főként tyúktojással folyt, ugyanis a többi baromfi viszonylag keveset tojik, s annak zömét felhasználják a keltetéshez. Érthető, ha a legtöbb praktikus és mágikus eljárás a tyúk tojáshozamának növelését célozta. Orosházán a téli tojáshozam érdekében már az 1890-es években propagálták a gondos – zöld sóskát is beiktató – takarmányozást és a meleg tyúkolak kialakítását. Az Orosházi Újság szerint „Bácskában az a szokás, hogy meghordják a tyúkol alját vas-
tagon erjedő trágyával, hogy az melegítsen” (Gulyás M. 1983: 170).

A magyar parlagi tyúk a 20. század elején élelmes, a betegségeknek ellenálló, de kis testű, s nem a legjobb tojáshozamú fajta volt. Azonban a kora Árpád-kori elődeihez

képest ez a fajta is nagyot fejlődött. Ugyanis a 9–10. századi tyúkok évi tojáshozama 20–25 lehetett, a tojás súlya pedig 38–40 gramm, a mainak 30–40%-a (Matolcsi J. 1982: 277). Régi gazdasszonyaink a tojóhely megválasztását kevésbé tudták befolyásolni. Szabad tartásmód esetén a tyúkok szalmakazalban, színekben, padlásokon csináltak maguknak fészket, s a háziak nem mindig találták meg a tojóhelyet, ezért sok vidéken használtak vesszőből fonott *tojátó*, *tiktojó*, *burkus*, *bucsér* s más néven ismert, fedeles kosárfélét, amibe szalmát téve tojófészket alakítottak ki (Vajkai A. 1959a: 82).

Filkeházán (Abaúj m.), a Barkóságban, s a nyelvterület sok más pontján szokás volt, hogy az *aprólék* reggeli kieresztésekor a gazdasszony egyenként megvizsgálta, hány tyúkjá tojós. E művelet neve: *tojózás*, Somogyban *monyászás* (Petercsák T. 1976: 240; Balogh L.–Király L. 1976: 83). A tojásokat naponta összeszedte a család. Igen régi eljárás, hogy a tyúk fészkében otthagynak egy tojást, esetleg kifúrt tojáshéjat vagy megjelölt romlott tojást. Ezt a csalítójást a népnyelv *polos*, *paloszna*, *palostojás* néven ismeri. Arra szolgál, hogy a tyúk visszatérjen tojni az ismert helyre, s ne valami új helyen keressen magának fészket (Moór E. 1968: 216–217).

A tojást rendszeren szalmából font fedeles edényekben tárolták. Ezek formavilága változatos, terminológiája igen gazdag. A kamra tojástartó edényeiben elkülönítették a piacra szánt tojást a házi használatra vagy keltetésre gyűjtött tojástól, megkülönböztetve a „kakasost”, a régebbi és újabb tojásállományt. Orosházán gyékényből font *tojásosputtonba* vagy *kobaknak* nevezett tökedénybe gyűjtötték. Sok háznál kosárban, garabolyban, kasban tárolták. Nyáron a kamrában, hideg télben fűtött helyen, szobában volt a helye (Nagy Gy. 1968: 111). Kocson (Komárom m.) az 1930-as években „A tojást eladja, aki csak teheti ... tojáson cserélnek a boltokban dohányt, olajat, fűszert, sokan még újságot is. Nagyobb házaknál a tojásból rendszeresen pénzelnék. A tojást a helybeli *tojásoskofák* szedik össze; jár ugyan ki Tatáról is tojásszedő. Van, aki maga viszi be a tatai piacra eladni” (Fél E. 1941: 64).

A 19–20. század fordulóján az Alföld nagy baromfitenyésztő körzeteiben a tojás túlnyomó része a „szedők”-nek, illetve a piacok tojáskofáinak közvetítésével került forgalomba. Sok ügyes, szegény sorsú asszony specializálódott az aprójószág és a tojás felvásárlására Békés, Csongrád, Csanád, Bács-Bodrog térségében. Alföldi, felföldi városok piacain a tojásárus asszonyoknak állandó helyük volt (Kiss L. 1943a: 333; Mártha Zs. 1970: 289). Gömör, Borsod, Nógrád falvaiból az utóbbi százszázhusz évben maguk a gazdasszonyok hordták a tojást, tejfölt, túrót piacra, városok és bányatelek házaihoz.

Szerény mértékben ugyan, de a tyúktojás már a 17. század elején is piaci áru volt. Dunántúli nagyasszonyok a főúri majorságból küldözték a bécsi piacra. Egyikük – Zrínyi Ilona nevelőánya – 1620-ban 3900 tojást küldött a császárvárosba, ahol fél krajcárért adták el darabját. A 18–19. században a Nyugat-Magyarországról Ausztriába irányuló baromfi- és tojáskivitel egy erre az üzletágra szakosodott kereskedőreteg bonyolította le, az ún. *tyúkászok*. Ezek nagy lovaskocsikkal járták a Kisalföld, a Nyugat-Dunántúl falvait, és a beszerző körúton összegyűjtött tojást kocsiládákba, hordókba rakták. Egy kocsirakomány – a tárolás eszközeitől függően – 18–25 ezer tojás lehetett (Mártha Zs. 1970: 288). Bél Mátyás Notitiája Vas megyéről megjegyzi, hogy lakosainak legtöbb gondja a háziszárnyasokra van. „Ezeket nemcsak keltetésre,

hanem főleg a tojáshozam miatt tenyésztik. Tojáshozamból itt szinte alig hihetően nagy a jövedelem: Bécsbe [a tojást és a baromfit] egy fajta szekéren szállítják” (Bél M. 1976: 119).

A Békés megyei Gazdasági Egylet 1876. évi közgyűlésén megállapították, hogy „A csabai piacokon nagyban üzetik a tyúktojás-kivitel Pest felé” (Gulyás M. 1983: 167). A 19–20. század fordulóján tojásértékesítő szövetkezetek alakultak Tolna, Baranya, a Bánság és Nyugat-Magyarország egyes falvaiban, körzeteiben. A Temesváron 1900-ban szerveződő tojásértékesítő szövetkezeti mozgalomhoz főként a német gazdák csatlakoztak (Mártha Zs. 1970: 291). Megnőtt a tojás piaci forgalma, s a belső fogyasztás mellett a kivitel is egyre emelkedett. 1910-ben az összes magyar kivitelben, az exportcikkek érték szerinti rangsorában 10. helyen állt a tojás, pedig a nyugati határszél kocsizó, batyuzó tojáskivitelét a statisztika nem is vette tekintetbe (Mártha Zs. 1970: 288).

TOLLHASZON

Ágytollnak csak a víziszarnyasok tollát gyűjtik rendszeresen. A toll ágyneműben való használata ősi kelta-germán szokás, tőlük vették át a rómaiak. Plinius „*Historia naturalis*”-ában az elpuhultság jellemzésére említi, hogy vannak, akik tollal töltött párnákon alusszák ki napi fáradalmaikat. Hazánkban a középkorban még ritka lehetett a „tollas ágy”, az ágynemű inkább állatbőrökből, nemezből, csergéből állt. Hozzánk minden bizonnyal Németországból került át ez a kényelmi kellék. (A 16–17. századi úriszéki perek nem szólnak róla.) Mindenesetre a 18. századi források (hagyatéki leltárak, becsük, árverési jegyzékek) már gyakran emlegetik a paraszti háztartások tollal töltött vánkosait, dunnáit is. Ugyanakkor a tollal, pehellyel tömött párnákból, dunnákból rakott magas ágy a tiszta szobában a vagyonosság egyik jelzőjévé vált.

A magyar tollkivitel a 18. század végén már jelentős volt, értéke a 19. század folyamán többszörösére nőtt. Schwartner statisztikája szerint 1802-ben közel 1800 bécsi mázsza ágytollat vittek ki az országból. A tollnak mintegy 90%-át az Alföldön gyűjtötték. Minőségében ott is adódtak táji különbségek. Legfinomabb, első osztályú minőséget csak a *magyar parlagi ludak* adtak. Szeged, Kistelek, Majsza környékén termelt a legjobb minőségű toll (Schwartner M. 1809: 231; Mártha Zs. 1968: 252; 1975: 254). A tollkivittelt cseh- és morvaországi, főként prágai zsidó kereskedők szervezték meg, s tartották sokáig a kezükben. A 18. század végén rendszeresen átvittek Magyarországra és az itt egyre nagyobb tételben felvásárolt ágytollat Zürich, Basel, Amszterdam és sok német nagyváros piacaira szállították. Ezen kereskedők egy része a 19. század első felében áttelepült Magyarországra, s megalapította az első jelentős tollkereskedő céget. A toll és pehely felvásárlását szegény házalókkal végeztették. Faluhelyen, mint Tápén is, az eladásra szánt tollat párnahuzatban kiakasztották az eresz alá. Amikor a „tollas zsidó” arra járt, meglátta és betért a házba alkudni. A baromfitartás termékei közül a toll volt a legrégebbi kiviteli cikkünk, s a 19. század derekán országosan ebből származott a baromfitartás legtöbb pénzbevétele is (vö. Mártha Zs. 1968: 252).

Ágytollként a fehérét kedvelte a vásárló és a polgárosodó parasztság is, s ez az igény visszahatott a lúdtenyésztésre, az állomány szelekciójára. A 20. század elején a nyelvterület túlnyomó részén már fehér tollazatú libákat, kacsákat tartottak. Szűr-késtarka ludak főként egy keskeny északi sávban és Erdély egyes részein éltek, fehérrel vegyesen pedig Dél-Dunántúl egyes pontjain is előfordultak (MNA II. 131. térkép). A háztartások tolligényét jelzi, hogy egy-egy dunnába 7–8 kg pehelytollat, egy-egy párnába pedig 2–2,5 kg *fosztalékot* tesznek. Tiszaigaron a leánynak átlagosan 6 párnát és két dunnát adtak, s a legény is kapott nősüléskor 1–2 párnát, meg egy dunnát (Katona I. 1971: 51). Ez olyan norma volt, amit a szegényebb családok is igyekeztek megtartani. Módos helyen azonban több ágyneműt, párnát, dunyhát vittek lakodalom előtt az *ágyvivők*. (Az ágyvitel szokása az ágynemű megmutatását is célozta.)

Legtöbb vidéken a libatollat, pelyhet akkor kezdték el gyűjteni az anyák, amikor a leányuk megszületett. Békésen a menyasszonyok hozományához 8 párna, 2 dunna, 2 paplan, 2 derékalj tartozott az 1900–1950 közötti időkben. A Bódva-völgy falvaiban 14 párnát, 4 dunnát kaptak a gazdálkodók lányai, s az iparosok is adtak 8 tollpárnát és 2 nagy pehelydunnát leányaik hozományába (Paládi-Kovács A. 1999b: 311).

Lúdtenyésztésre kevésbé alkalmas tájakon (például Kalotaszeg) az ágytoll beszerzése különösen nagy anyagi erőfeszítést követelt. Például Kalotaszentkirályról Biharba, az Érmellékre jártak ágytollat venni. Ahhoz, hogy a derékaljhoz és a párnákhoz megvehessék a tollat, el kellett adniuk egy tinót, vagy egy legalább 200 kilós hizott sertést (Fél E.–Hofer T. 1969: 20).

A tépési, mellesztési szokások tájként kevés eltérést mutattak. Orosháza környékén Péter-Pál körül tépték meg először az április elején kikelt libák tollazatát, s aztán hathetenként ütemezve még két-három alkalommal. Az első tépésnél a lúd kevesebb, később több tollat adott. A második-harmadik *kopasztáskor* 20–25 deka toll jött le egy-egy libáról (Nagy Gy. 1968: 123). Tápén az apró, fehér lúdfajta igen hamar tollasodik. A növendék libát évente kétszer, az öregebb ludat háromszor szokták tépni. Az Alsó-Ipoly mentén a fiatal libát és az 1 évesnél idősebb ludat is kétszer *koppasztották* meg évente. A második tépés csak akkor maradt el, ha hízóba fogták őket (Andrásfalvy B. 1971: 352; Kocsis Gy.–Nagy Varga V. 1977: 122).

A liba és a kacska tollazatát természetesen az állatok levágása esetén is kitépik. Még a szárnyakat sem dobják el, mert meghagyják *tollseprőnek* (*taluseprő*), amivel kenyérsütéskor a hamut, faszenet seprik le a kenyérről. Fosztáskor a lúdtollakból 10–15 hosszabb tollat kiválasztanak, ezekről csak félig szedik le a pelyheket és zsinneggel összekötve *kenőtalut* készítenek belőlük. Ezzel kenték fel a zsírt, vajat a lán-gos és a különböző sült tészták, kalácsok tetejére, illetve a tepsi aljára. Filkeházán (Abaúj m.) a libát és a kacsát is évente háromszor szokták megtépni (Petercsák T. 1976: 241).

Tiszaigaron a libát háromszor, a kacsát inkább csak kétszer tépik évente. A kacska tollát nem kedvelik úgy, mint a libáét, s nem is ad annyi hasznót, mint a libatoll. A libát 3–4 hónapos korában tépik először, majd 6 hét után másodszor. Újabb 6 hét elteltével ismét megtépik, ha az időjárás megengedi. Legjobbnak a harmadik tépésű tollat tartják, mert sok benne a pehely. Hasonló gyakorlat volt a szegedi külvárosokban is (Katona I. 1971: 51; Bálint S. 1976: 510).

A ludak, kacsák tépése mindenütt női munka, amit többnyire zárt helyen, istállóban, színben végeznek. Hívnak hozzá segítséget, rokont vagy szomszédasszonyt, akinek a munkáját viszonzózzák. Kis székre ülve a libát térdük közé szorítják hasával felfelé, mert ott kezdik a tolltépést. A szárnya alatt óvatosan kell tépdesni, hogy a szárnyat tartó tollazat megmaradjon, ne lógjon majd a szárnya a földig. Külön edénybe gyűjtik a finom pelyhet és külön a mell és szárny alatti tollakat. Ismét másik edénybe rakják a szálas, illetőleg a szárnytollakat. Legértékesebb a pehely, olcsóbb a tépott toll, ismét más minőség a fosztott toll, a *fosztalék*. Utóbbit a szárnytollakról szedegetik le hosszú téli estéken. A *tollfosztó*, *talufosztó* hagyományos közösségi alkalom, amire a háziasszony ismerős asszonyokat hív össze.

Nagybirtokon, nagygazdák tanyáin a tolltépés és a tollfosztás bér munkában történt. Dél-alföldi nagygazdák, akik 500–600 ludat neveltek évente, a tépést napszámokkal, *tépőasszonyokkal* végeztették. Az ügyes asszony egy nap alatt 40–50 libát is megtépett. Bérük, mint jellegzetes idénybér, valamivel több volt a korabeli női napszámbéreknél. Előfordult, hogy a kereskedő a ludakon lévő tollat vette meg, s maga szervezte a tolltépést. Ilyen esetben a kereskedő fogadott fel és szállított a tanyára, uradalmi majorba kellő számú tépőasszonyt. Helyenként az évesnél idősebb öreg ludakat évente 4–5 alkalommal is megtépték. Októbertől májusig azonban ezek tépése is szünetelt (Mártha Zs. 1968: 249).

A tyúkfélék tolla nem érték, legtöbbször elégetik. Ágyneműbe tyúktollat csak a legszegényebbek használtak. Nem alkalmas rá, mert hamar megcsomósodik.

HIEDELMEK ÉS MÁGIKUS CSELEKMÉNYEK

Zömmel a szaporodást, a tojáshozam növelését és a baromfi egészségének megóvását, gyógyítását célozzák. Részben az egész közösség által ismert, jeles napokkal, ünnepekkel is összefonódott szokások, részben csak a gazdasszony előtt ismert eljárások, ráolvasások formájában éltek. Tanulságos, hogy a hiedelmek főként a tyúk- és a lúdtartáshoz kapcsolódtak, míg a kacsá, a pulyka és a gyöngytyúk keltetéséhez, egészségvédelméhez tartozó hiedelmeket nem ismerünk. A baromfivarázslás hiedelmei, eljárásai erősebben és tovább éltek katolikus, mint protestáns közösségekben.

A hiedelmek, eljárások egyik része a naptárhoz kapcsolódott. Kiemelkedő jelentősége van a baromfitartásban Luca napjának (december 13.), amikor a következő szöveggel piszkálták meg napkelte előtt a tyúkokat egy kormos piszkafával:

„Az én tyúkom tojjon, a másé kotoljon”.

Ezen a napon abroncsba szórták a tyúkok elé az eleséget, hogy onnan szedegetve egész évben együtt maradjanak, ne széledjenek szét. A néphit szerint nem tojónak a tyúkok, ha „bevarrnák”, „befonnák” őket, s „gonoszjáró napon” a kölcsönzés is a tojáshasznát veszélyeztetné. Luca napján tehát nem szabad varrni, fonni és a házból bármit kiadni. A következő fontos állomás karácsony. A karácsonyi asztal ételmaradékát zömmel a baromfiak elé szórták, s az ünnepen az asszonyok sokáig üldögéltek az asztalnál, hogy majd a kotlósaik is nyugodtan üljenek a tojásokon. A harmadik csomópont György napja (április 24.) és a megelőző napok.

A baromfitartás hiedelmeinek másik része az ültetéshez, keltetéshez, gyógyítás-hoz kapcsolódik. Galambok megszoktatása végett Csongrádon koldusbotot loptak és tettek *ülő*nek a galambpadlásra. Ivóvizet pedig a földből kikerült emberkoponyába adtak a galamboknak, hogy együtt maradjanak (Katona I. 1949: 175). A lúdültetés szigorú parancsa volt, hogy amíg a lúd ül, virágot nem szabad a házba bevinni. Bódva-völgyi hiedelem szerint Luca napján nem szabad fonni, mert a kislibák csőre elgörbül, hamvazó szerdán pedig azért tiltják a fonást, mert a kisliba lábát éri baj. A tyúkültetéshez párját ritkítóan gazdag szokásanyag kapcsolódik. Gyakran visszaszámlálással egyenként rakták alá a tojást, máskor sapkából, hogy sok kakas legyen, másutt egyszerre borították a fészekbe egy sapkából, hogy a csirkék is egyszerre keljenek ki. Ráolvasókat tyúkültetéskor még reformátusok is mondtak, például az Ung vidékén ezt: *Ülj tormával, kőccs hangyával*. Azaz a tyúk úgy üljön, mint a torma a földben, a csirke pedig olyan fürge és élelmes legyen, mint a hangya (Magyari M. 1985b). A hiedelmek, mágikus cselekmények a baromfitartás sokszázados múltját, a népeletbe történt mély beágyazódását igazolják (vö. MNL I. 228; MN VII. 673).

KUTYA- ÉS MACSKATARTÁS

A KUTYA

A házikutya (*Canis lupus f. familiaris* L., 1758) a farkas domesztikációja révén jött létre. A legkorábbi háziasított kutyalet az i. e. 12 000 körüli időből, a közel-keleti Palegawra-barlangból származik. Európában a legkorábbi leletet a türingiai Knie-barlangban találták, ez i. e. 8300 körüli időből származott. A domesztikált állat először valószínűleg a vadászatban segített az embernek, majd vigyázta a házat és csak ezután lett az állatot tenyésztő ember segítsége. Az i. e. 4–3. ezredből a délnyugat-ázsiai és egyiptomi ábrázolásokon fordul elő először, majd pedig a későbbi rajzokon már a rasszjelek is megfigyelhetők. A különböző fajták fokozatosan alakultak ki. A húsát több helyen fogyasztották, tetemét áldozatok bemutatására is felhasználták (Matolcsi J. 1975a: 225–233).

A magyarságnak a Kárpát-medencébe való betelepülése idején, tehát a 9–10. század fordulóján már lehetett vadász és őrző kutyája is. Az agárszerű kutyák Európában, Ázsiában és Afrikában is el voltak terjedve, de őseinknek már kopóik is lehetek. A Bécsi Képes Krónika vadászjelenete is többféle kutyát ábrázol. A két- és négy lábú ragadozóktól nyájaikat komondorra vagy kuvaszra emlékeztető, nagy testű kutyákkal őriztették. A 20. század első felében zoológusok még azt tartották, hogy a kis testű terelő pulikat is a honfoglaló magyarság hozta magával keletről, és annak rokonsága Kelet-Ázsia nomád népeiig nyúlik (Anghi Cs. G. 1935; 1936). Ezt azonban mind a nyelvészeti (Loványi Gy. 1943; TESz III. 303, 306), mind a zoológiai kutatás elutasította. A kutyák csontjai a honfoglalók temetőiben is előfordulnak, jobbára azonban nem sírokban, hanem a sírok között, külön gödrökben. A honfoglalás kori és a kora Árpád-kori kutya-csontanyag vizsgálatáról 1982-ben így írtak: „az eddig vizsgált korai magyar lelőhelyeken pulira vagy komondorra utaló csontleletek nem kerültek elő” (Matolcsi J. 1982: 297–285). A kutyára való esküvés a pogány magyarságnál honfoglalás előtti, török szokásként honosodott meg. A kutyát kettévágták, és vérét megízlelték. Erre utaló régészeti leletek Zalaváron és Jánosszálláson kerültek elő. Ez a szokás az altáji népeknél is gyakorlatban volt. A 9–10. század fordulóján a bajor papokat olyan súlyos vádakkal illették, hogy „a kereszténységtől idegen magyarokkal barátságot és szövetséget kötöttek”, velük „kutyára és farkasra tesznek esküt” (Györffy Gy. 1975; Göckenjan, H. 1997: 338–341).

A honfoglalás korából előkerült állatcsontok nagy marmagasságú, tehát viszonylag magas kutyákra utalnak. Tekintettel azonban arra, hogy igen kevés kutyakoponya

maradt fenn, az állatok fajtabéli sajátosságait nem lehet jól meghatározni. Az *agarak*, a barna szőrű *juhászkutyák* és a *kuvaszok* meglétét azonban a kevés adat is igazolni látszik. A Fenékpusztán 1978-ban talált kuvasz koponyája teljesen megegyezik mai társaiéval; marmagassága 57,5 cm volt. A honfoglalás korából származó csontanyag a puli és a komondor fajták meglétét viszont nem támasztotta alá (Matolcsi J. 1982).

A kutyák elnevezései is szolgáltatnak adatokat az állatfajták eredetére és történetére (TESz):

Az *eb* szavunk 1138/1329-ben fordul elő először, jelentése 'kutya'. Ősi örökség az ugor korból, megfelelői előfordulnak a vogulban és az osztjákban is. Az *eb* szó a faj történeti gyűjtőfogalma.

A *kutya* első előfordulása 1511, jelentése 'hitvány ember'; 'eb' jelentése először csak 1585-ben fordul elő. A szó hangutánzó eredetű, eredetileg állathívogató szóból származtatható, finnugor rokonsággal.

A *fakó* 1536-ban 'kutya', 1703-ban 'világos szőrű ló', 1636-ban 'vasalatlan szekér' jelentéssel fordul elő. Nyelvjárási szó, szinte csak az „*Eb ura fakó*” szólásban maradt fenn. Eredetét és történetét tekintve származékszó a *fa* főnévből és a *kó* képzőből; eredeti jelentése 'fából való, fához hasonló színű' lehetett. A *fakó kutya*, a *fakó ebből* jött létre.

A *cenk* 1138/1329-ben falunév, 1395-ben 'kutya, vadászkutya', 1708-ban 'lovászlegény' jelentésű (Herman O. 1914: 585). A szó eredete ismeretlen. Eredeti jelentése 'kutya' vagy valamely kutyafajta lehetett. 'Fiú, fiatal' jelentése a 'kölyök' jelentésből származhatott.

A *kuvasz* 1511-ben fordul elő először, jelentése 'hitvány ember'; 1560-ban pedig 'nagy testű, házőrző kutya' lehetett. A szó valószínűleg ótörök eredetű. Ilyen nagy testű pásztorkutyákat tartottak Közép-Európától Közép-Ázsiáig. A 'hitvány ember' jelentés több, kutyával kapcsolatos szakszó esetében is előfordul.

A *komondor* első előfordulása 1519-ben 'eine Hirtenhundrasse'. Török, pontosabban kun eredetű, eredetileg kun törzsnév, vö. kipcsak *Qumadur* törzsnév. A magyar forrásokban először 1454-ben *Komondor* alakban kun személynévként jelenik meg. A kutya jelentése a *komondor eb* 'kun eb'-ből alakult ki.

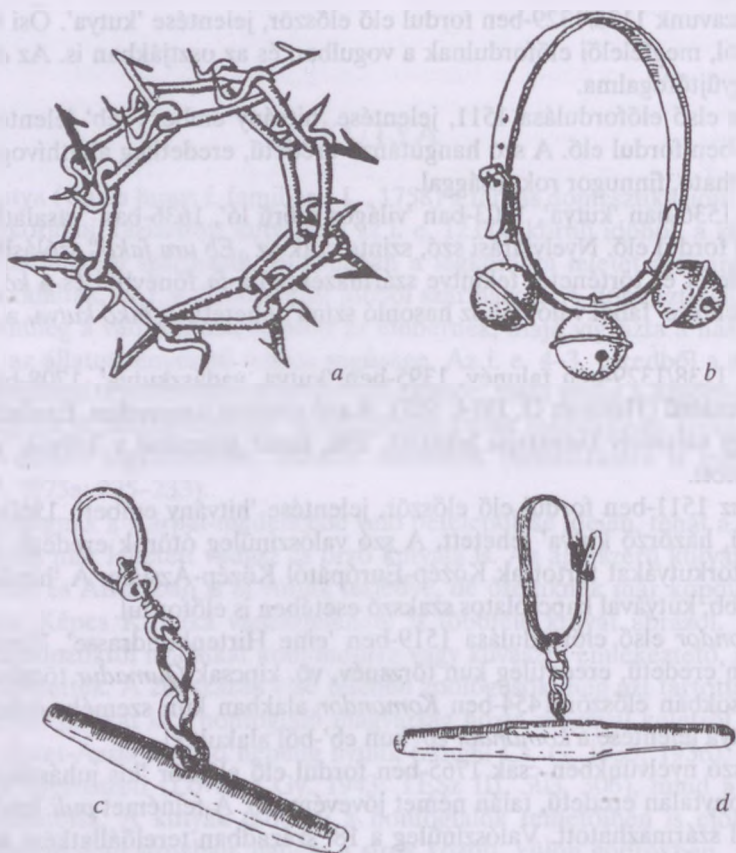
A *puli* szó nyelvünkben csak 1765-ben fordul elő először 'kis juhászkutya' jelentéssel. Bizonytalan eredetű, talán német jövevényszó. A felnémet *puli* 'uszkár' jelentésű szóból származhatott. Valószínűleg a 18. században terelőállatként kerülhetett hozzánk, de nagyon gyorsan jellegzetes magyar kutyává vált, hiszen a neve is ezt mutatja: *Canis familiaris ovis villosus hungaricus*. A kutya német eredetére vall az a tény is, hogy a Dunántúlon néhol *estreiher*, *estreiger*-nek (österreicher) is nevezik.

A *pumi* 1756-ban fordul elő először elő, jelentése 'pulihoz hasonló pásztorkutya'. A szó többszörös német átvétel eredménye. Vö. bajor-osztrák *puml* 'hosszú szőrű, hegyes fülű kis kutya'.

A *pudli* 1675-ben 'egy főként vízi vadászon jól beváló kutyafajta, uszkárkutya' jelentésű. A német *Pudel* 'uszkár, göndör hajú ember' szó átvétele a magyarban és a szomszédos szláv nyelvekben is. A vízi vadászat állata, az *uszkár* (1815) 'pudli, Pudel' az *ús* igéből készített nyelvújítási szó.

A *kopó* 1237-ben fordul elő először, a 'vadászkutya' jelentése azonban csak 1632-ből való. Regionális változata az *erdélyi kopó*. Valószínűleg a *kap* ige származéksza-

va, eredeti jelentése az 'elkapó, megfogó, megragadó' lehetett. A *kopó* megnevezésre több más nyelvben is (francia, német, orosz, lengyel stb.) a vadászatra, követésre, megfogásra utaló szavak szolgálnak. A magyar *kopó* szó átkerült néhány szomszédos nép, például a román, szlovák és ukrán nép nyelvébe is. A legrégebbi magyar vadászutyának a kopót tartják, s ebből fejlődött ki – több fajtával történt keresztezés útján – a 18. században a *magyar vizsla* (Matolcsi J. 1975a: 233).

176. ábra. A kutyatartás eszközei: a) nyakörv komondor nyakába farkas ellen, Hortobágy (Hajdú vm.); b) *pergő* kutya vagy bárány nyakába, Hortobágy (Hajdú vm.); c–d) *kutyakoloncok* (1900 körül), Szentés (Csongrád vm.)

A *szelindek* szó szláv eredetű nyelvünkben, 1395-ben fordul elő először, jelentése 'nagy testű erős, vadászkutya'.

Az *agár* (1193) szláv vagy török eredetű. A Váradi Regestrumban előforduló, szláv eredetű szó, a *hort* is 'vadászkutya' jelentésű volt.

A nyelvtörténeti adatok megerősítik az archeozoológiai adatokat: Az obi-ugor eredetű *eb* szó mindenképpen igazolja a kutyának a honfoglalás előtti, őtörök kultúra és nyelvi hatás előtti tenyésztését. A sztyeppék nagy testű őrzőkutyáinak a ma-

gyarságnál kitenyészített fajtaváltozata lehet a *kuvasz*. A *komondort* viszont a 13. században betelepedett kunok honosították meg. A *pulit* pedig csak a 18. században a külföldről érkezett, idegen juhászok hozhatták magukkal. A vadászkutyák közül honfoglaló őseink ismerhették a *kopót*, esetleg az *agarat*. A *szelindeket*, az *uszkárt* és vízimadarak vadászatánál használt *pudlit* is már a Kárpát-medencében ismerhették meg.

Kutyafajtáink felhasználásuk szerint is nagy változatosságot mutatnak. A *kuvasz* (*canis familiaris pastoralis undulans hungaricus* Abonyi I. 1935) magas, nagy testű, fehér, hosszú, hullámos szőrű őrzőkutya. Egykor farkas, bölény és medve vadászatánál is felhasználták. Párizs Pápai Ferenc szótárában 1767-ben így írja le: „ein grösserer Hund, Hirtenhund”. A *komondor* (*canis familiaris pastoralis villosus hungaricus* Raisits, 1924) magas, nagy testű, fehér színű, szőre a pófája kivételével egész testén hosszú, göndör és bozontos, gyakran a rackajuh tincseire emlékeztet. Nyáron a nyakán, mellén és a törzs elején megvedlik, hátsó testén megmarad a bozontos régi szőr. Csendes és komoly természetű kutya. Comenius 1653-ban így említi: „Komondoroc oerzic a csordát.” Pethe Ferenc (1815a) így jellemzi: „Ez a hatalmas és igen szép kutyafajta, mely Magyarországon kívül tsak némely nagy utasok előtt ismeretes ... Rendes nagyságában, mint egy jó nagy szelindek, de szálasabb, bolyhos, suta fejér szőri teszi köptzössé ...” Másutt: „Van közöttük, de ritka, amely a farkasnak egymaga is kiáll és megfelel.” Szerepüket az egykori állattartásban Herman Ottó így határozta meg: „A *komondor* – általában –, a nagy nyájak és gulyák körül nem terelő, hanem őrző és védő kutya, a fehérek néha nagyon lompos szőrűek. Bátor, sokszor orozva maró állatok” (Herman O. 1914: 587).

A 18. század közepén, illetőleg utolsó harmadában a komondor és kuvasz őrző szerepét a különböző néprajzi szakmunkák is megörökítették. Tálasi István kiskunsági monográfiájában így ír: „A komondorok éjjel nappal a nyáj körül cirkálnak, és ha *csapást lelnek* – emberét vagy farkasét – *ordítanak*. Éjjel a kutyáknak fekvést csinálnak szalmából, pokrócból vagy *öregbirkabőr*ből, s a kenyeret oda teszik. Helyüket szabadon nem hagyhatják el, de ha egy jószág megugrik, már mind rajta van. Juhászoknál a számadó rendszerint a gúnyánál hál, míg a bojtárok, mindegyik egy-egy komondorral, a falka szélén. Ezer juhhoz körülbelül 3 komondort számítanak” (Tálasi I. 1936b: 74–75). Az egykori bakonyi pásztorok is „nagy fehér kutyákat” tartottak az állatok mellett a farkasok és betyárok kártétele ellen. Legeltetéskor kísérte a falkát, éjjel strázsált, jórészt mentesítette a pásztort az éjszakai ébrenléttől is (Tálasi I. 1939: 21). A nagy nyájőrző kutyák szerepéről Mitterpacher Lajos (1779–94: II. 318) a következőket írta: „A nyájőrző kutyának nagytestűnek és valamennyire elszántnak, valamint bátornak kell lennie, mivel a küzdelemre és közelharcra, nem kevésbé futásra használják; köteles ugyanis mind a farkasnak cselt vetni, mind a menekülő ragadozót és a vadat üzni, valamint a zsákmányt vonszolni és elragadni. A pásztor a fehér kutyát részesíti előnyben, mivel különbözik a vadállattól.” Pethe Ferenc (1814: III. 130) az őrző kutyáknak a nyáj melletti elhelyezkedéséről így írt: „... egy elöl, másik utól, a többi két felől kíséri a nyájat”.

A néprajzi tájmonográfiákban, valamint a pásztorkodási irodalom majd' mindegyikében fellelhetünk adatokat az őrző-védő kutyák szerepére. Nagy őrzőkutyákat tartottak a Nagysárréten, a Nagykunságon, a Tiszazugban és az Ecseg-pusztán. A

Hortobágyon és környékén is mindenütt előfordult, szerepe ugyanaz volt, mint másutt. A Vásárhelyi-pusztán még a századfordulón is 6–8 komondor volt egy-egy tanyán. Terelésre – mellettük – még egy-két terelőkutyát is tartottak (Szűcs S. 1938: 169; Bereczky I. 1981: 163; Béres A. 1962: 156–157; Nagy Gy. 1968: 148). A 19. század végén a gulyások kutyájának tartották, mások a komondor etetését, *örvét* és a mozgását gátló *kolonc* szerepét taglalták. Az előbbi az eredeti funkció tartozéka, védte a nyakát a támadó farkasok harapásától. Az utóbbi már a megváltozott szerep sajátja, elsősorban a tanyai tartásánál gátolta a kutyát a gyors mozgásban (Herman O. 1899b; Madarassy L. 1912: 57–58). Kiskunhalas környékén – a komondorok mellett – hosszú fehér vagy fekete szőrű, lelógó fülű *uszkárokat*, a gulyáknál és a ménesekeknél vörös szőrű (mondták *tigrisszőrűnek* is), nagy testű kutyát tartottak (Nagy Czirok L. 1959: 110–111).

A nagy testű őrző kutyákat a magyar nyelvterület más vidékein is tenyésztették és használták. A 20. század elején a juhnyájak őrzésére Gömör megyében, például a Hangony völgyében is komondorokat tartottak. Kettő-három is kísérte a nyáját, a farkasok ellen nyakukra *vasörvet* csatoltak (Paládi-Kovács A. 1965: 97). Csíkban is a kuvaszféle juhászkutya volt az általános. Színük szennyesfehér vagy fehér néhány fekete folttal. Bundás szőrük hosszú. A nyáj védelmében a farkasokkal is szembeszálltak (Szebeni G. 1962: 76). Székelyföldön 'nagy testű kutyaféle' neve a *köpec*.

A pásztorok hagyományos funkcióit ellátó védő-őrző kutyák nyakába – a 19. század végén és még a 20. század elején is – kifelé éles hegyekben végződő *vasörvet* vagy kifelé hegyes szegekkel kiveret *nyakörvet* kötöttek. A vasörveket kovácsmesterek készítették, öt-hat centiméteres hegyes tuskék álltak ki belőlük. Ezek védték a kutyák nyakát a farkasokkal vívott harcban. A ragadozók minden állat nyakát támadták. Amikor a nagy kutyák beszorultak a falusi porták udvarára, a szeges örvék helyett a nyakukba a mozgásgátló *kolonc* lépett. Ez a gyorsabb futásban és az elköborlásban akadályozta az állatot. Az udvarokon – napközben – a legtöbb hamis nagy kutya is láncra került, onnan csak éjszakára engedték szabadon.

A komondorok és a kuvaszok nem voltak terelőkutyák, mellettük a terelést vagy a pásztoroknak kellett végezniük, vagy pedig tartottak az állatseregletek mellett ún. terelőkutyákat is. A ma ismert terelőkutyák – a *puli*, a *pumi* és a *mudi* – a 18. század folyamán, különösen annak a közepétől honosodtak meg. A *puli* (*Canis familiaris villosus hungaricus* Raisits, 1924) kisebb testű és magasságú, elsősorban fekete, ritkábban szürke, barna, fehér, deres vagy acélkék színű terelő kutya. Szőrzete sűrű, vastag, gyakran fürtös, két füle lelógó. A szakirodalom ezt tartja a legértelmesebb pásztorkutyának. A pásztorok szerint „olyan okos, mint az ember”, „mindent megért, csak beszélni nem tud”. A *pumi* a pulihoz hasonló, de annál némileg kisebb testű és hegyesebb fülű, rövidebb és nem gubancos szőrzetű terelő kutya. Szinte minden ún. puliszínben előfordulhat, farkát – hasonlóképpen, mint a terrier típusú kutyáknak – kurtítani szokták.

A három terelő kutya meghonosodásának pontos ideje, az elterjedés pontos útja és körülményei még nem tisztázottak. Hasonlóképpen nem ismerjük a terelő kutyák egymáshoz való viszonyát sem. A régebbi szakirodalom azt tartotta, hogy a puli honfoglalás előtti háziállatunk, még akkor is, ha terelő funkciót csak később kapott

(Anghi Cs. G. 1935; 1936; Hankó B. 1940b). A *pumi* pedig a puli és a *birkások* által behozott német juhászkutya, a *spicce* keresztezéséből jött volna létre.

A kisebb testű terelő kutyáinkról az első adatok a 18. századból származnak, az ún. *selyembirkákkal* (merinó) hozták be a *birkások* valószínűleg Németországból. A szavak etimológiája a német eredetet valószínűsíti. Az új pásztorkutya megjelenését a korabeli gazdasági irodalom is regisztrálta. A Kiskunság területéről azt írták, hogy a 18. században jelent meg, de csak a 19. században terjedt el (Nagy Czirok L. 1959: 110).

Bizonyos területeken, például a Nagy-kunságban megkülönböztettek a birkásokkal bekerült *német pulit* a *magyar puli* mellett. Az előbbi aprószőrű, egérszínű, füle hegyes. Kunhegyesen *hodás* (hodályos) *pulinak* mondták. Jó terelő volt, de hamar kifáradt és „levette a csizmát, mint a német juhász”. A pásztorok között régi hit, hogy az egymás közti beszélgetésnél nem szabad a kutyának a szót hallani, mert az továbbadja. Ezért vacsora után rendszerint elküldik: „Félre te! Juhhoz te!” (Tálas I. 1942a: 209–210, vö. még Fazekas M. 1979: 117). Mások is megkülönböztetnek kétfajta pulit. A *magyar puli* közepes nagyságú, körülbelül 40–45 cm magas, szápadlása és torka fekete, füle *tasla* (lelógó), csak ha figyel, akkor hegyezi. Szőre közepesen hosszú és göndör, azt évente egyszer nyírják. De van hosszú, egyenes szőrű változata is. Színe fekete, szürke, feketésszürke, barna vagy vörösseszürke. A *német* és *csupasz puli* nagyobb termetű, mindig szürkés színű, hegyes és kopasz fülű. Juhászok és gulyások tartották, bár a juhhoz *erősnek* tartották, ezért szájkosarat tettek rájuk. Néhol megkülönböztettek még *kanászok puliját* és – színük szerint – *vörös pulit*, *pápaszemes pulit* stb. (Bereczki I. 1981: 164–165).

A *puli* juhnyáj, sertés konda, gulya és csorda, valamint ménes terelésére használatos. Az állatokat már a csaholásukkal is irányítják. Az állatcsoport körbeszaladásával igen hamar egy csoportba terelik vagy pedig egy-egy oldalon futva és csaholva a másik irányban indítják, terelik el. A terelő kutya mindig a gazdája parancsát teljesíti. A pásztor szóval és intéssel adja tudtára, hogy mit kell elvégeznie. A kutya az akció végzése közben többször vissza-visszanéz a gazdájára, munkájának helybenhagyását, illetőleg új utasítást várva. Ezt a pásztor ismét szóval és intéssel, ha nagy a távolság, akkor botjának és kalapjának intésével végzi el. Ha a kutya feladatát elvégezte, a pásztor visszahívja. Ha a kutya a parancs kiadásakor nem látja a nyáját, a pásztor felemeli és úgy utasítja. Ha a kutya a parancs végrehajtása során nem látja a gazdáját, két lábra áll és úgy figyel. „A jó puli többet ér, mint egy ember” – hangoztatják a pásztorok. „Egy jó puli mellett a pásztornak elég csak a legelő állatok után ballagni.” A fejőhelyen is „a puli szorítja kéz alá a juhokat”. Legjobbnek az ún. *hangos, csaholós kutyákat* tartották, mert azok már a hangjukkal is terelték az állatokat.

A pásztorok a terelő kutyák tanítását már kőlyökkorukban megkezdik, s azt hosszú időn át, nagy türelemmel végzik. A tanítás során begyakorlott kutyák mellett tanítják, igyekeznek láttatni vele tanult társa munkáját. Jó szóval, dicsérettel, jutalmazással, sok igyekezettel, néha dorgálással tanítják. A jól betanított puli vagy pumi sokat ér, jóhírű kutya kőlykéért adtak egy mázsa búzát vagy egy birkát is. A kutya mindenkor feltétlenül engedelmeskedik, gazdájához jóban és rosszban ragaszkodik. A terelő kutyák már hangjukkal irányították a nyájukat. Az elkóborló állatok nem várták be, a csaholással ellenkező irányba indultak. A *néma* vagy keveset ugató puli-

nak a nyakába *pergőt* akasztottak. A *pergő* belül üres, gömb alakú sárgaréz eszköz, amelyben vasgolyócska zörög. Ebben az esetben a *pergő* szava figyelmeztette az állatokat. A *néma pulikat* csak a tilosba is betévedő juhászok, és az ún. *magatarti juhászok* kedvelték. Arra a kutyára, amely *túl erősen fogott* (harapott), vagy szájkosarat tettek, vagy lecsípték a fogát. A szájkosár drótból vagy szíjból készült.

A kutyatartás módját és eljárásait legrészletezőbbben a Tiszazugból írták le. „A valódi juhásznak volt *kocapulija* meg *kani* is, akkor nevelt másikat, ha öregedett a pulija.” Csak jó hírű kutyával pároztatott, ennek idejét is megválasztotta. „Téli kutya, nyári menyasszony egy se jó!” – tartották. Egy fialásból csak egy kutyát hagyott magának, többet csak akkor, ha valaki megkérte erre. A 10–12 hetes kiskutyák már kint voltak anyjukkal a legelőn. Amelyik nem tudta követni a nyáját, azt a pásztor szűre ujjába tette. Három hónapos korában a munkára tanítás játsszával kezdődött, a pásztor igyekezett magához szoktatni. Legelőszőr a következőkre tanították: „*Ide gyere! Nem mész hátra! Ül le! Ott maradsz.* A következő fontos lépés a *botraugratás* és általában a *ráuszítás* ... Később megpróbálja fejintéssel küldeni. Ha nem ment, visszahívta, megnadrágolta, kézzel megverte... A jól hajtót visszahívja a pásztor, megsimogatja.” Nyúl után nem szabad a pulit *ereszteni*. Ha rákapott a tojásra, főtt tojást forrón nyomtak a szájába. A leggyakrabban alkalmazott irányítószavak a következők: *Eredj elébe! Hajtsd a hátulját! Eredj csak oda! Hajtsd csak!* Közben kézzel, bottal és kalappal int. „Mikor a kutya hajtotta messziről, hogy szóval sem érte, akkor intetünk, hogy erről kanyarítsa. Vagy akkor emerről. Amikor jó volt akkor, az ember felnyújtotta a botot, akkor már tudta, otthagya őket” (Bereczki I. 1981; lásd még Béres A. 1962; Fazekas M. 1979: 123–125).

A kutyák etetésében hagyományosan a legnagyobb szerepe a húsnak volt. Az ún. *esett jószág* mindig a kutyáknak jutott. Csongrádon szólás: „Ha él, urának, ha döglük, kutyának” (Katona I. 1958–59: 157). A Hortobágyon és környékén „az elhullott jószág húsát a *kutya feljavítására*, táplálására is használták. A feldarabolt húst felrakták a *dögkerékre* (a tiszacsegei pásztorok szerint *ösztörűre*), ahonnan kellő időben levághatták a megfelelő darabot, s jól tarthatták a nyájörző kutyákat”. A *dögkeréket*, az oszlopra állított, már nem használt szekérekereket a pásztorszállástól nem messze állították fel (Béres A. 1964: 462–464).

A nagy testű kuvaszokat és komondorokat csak hússal etethették. Az elhullott nagy jószágokat feldarabolták és a szállás melletti *dögkerékre*, földbe állított vastag rúdra erősített szekérekerekre tették. Ebből vágtak le naponta jókora darabokat a kutyáknak. Az is megesett, hogy elpusztult állatokat vettek kutyáik etetésére. Az őrző-védő kutyák etetése igen sokba kerül, márcsak azért is, mert egy-egy nagyobb nyáj mellett akár tíz-tizenkettőt is tartottak. A 20. században a pásztorkutyák rendszerint azt ették, amit gazdáik. Annyit főztek, hogy segítőknek is jusson. Amint a pásztor elfogyasztotta ételét, nyomban adott a kutyáinak is. Ha a Hortobágyon nem volt a kutyáknak edénye, késével a pásztor egy kis mélyedést csinált a földbe, és abba öntötte az ételt (Béres A. 1962: 159). A juhászok és a gulyások kutyáikat általában jobban táplálták, azok tejet vagy savót is kaphattak. A nagy pásztorkutyáktól való megváltást az is elősegítette, hogy etetésükről nehezebb volt gondoskodni.

Herman Ottó közel 25 oldalon körülbelül 600 kutyanevet sorakoztatott fel. Különböző táji és pásztorkodási monográfiák ezt a számot csak gyarapították. A név-

adás – hasonlóképpen mint az emberi névadás esetében – történelmi eseményektől, divatoktól és sok más tényezőtől függött. A 19. század vége felé a Lombardiában és Veneto területén szolgált magyar katonák a *Rénó*, *Arno* stb. neveket terjesztették el. A magasabb társadalmi osztályoktól jutott le a *Hektor*, *Plútó*, *Lord*. A divatot gúnyolták például a *Krinolin*, *Tunika* nevekkal (Herman O. 1914: 16–18). A pásztorkodás irodalma azt erősíti meg, hogy van területre jellemző névadás is. Illetőleg a településektől távol eső puszták pásztorai a hagyományosabb szokásokat tükröző neveket adtak kutyáiknak.

A magyar kutyanevek egy része folyónév, illetve más víznév: *Berettyó*, *Sajó*, *Bodrog*, *Dráva*, *Száva*, *Tisza*, *Duna*, *Sió*, *Szamos*, *Maros*, *Balaton* stb. Erre a tényre a 20. század elején Herman Ottó (1914: 17, 599–621) hívta fel a figyelmet, később, az 1960-as évek elején többen is értekeztek róla. Az ilyen folyónevekből lett kutyanevek a magyar nyelvterületen mindenütt előfordultak: a Bakonyalján *Dráva*, *Duna*, *Maros*, *Rajna*, *Sajó*, *Száva*, *Tisza*; Somogyban *Tisza*, *Gyöngyös*; Gyergyóban *Tisza*; Alsófehér vármegyében pedig *Mures*, *Tisza*, *Duna* stb. Nagy íróink műveiből is említhetünk példákat: Jókai Mór több helyütt írt kedves kutyanevéről, *Sajóról* (Nyíri A. 1963: 351–354). Az említett kutyaneveket 1963-ban kiegészítették (*Berettyó*, *Bodrog*, *Garam*, *Ipoly*, *Körös*, *Morva*, *Tenger*, *Visztula*, *Zagyva*, *Zsitva* stb.), illetőleg rámutattak a névadás 18. századi gyakorlatára. 1791-ben például a következőket írták: „A ’mi Majorjainkban, és gulyáink mellett való Ebeket a’ Pásztorok közönségesen folyóneveknek nevérol nevezik *Dunának*, *Tiszának*, *Sajónak* ’s a’t. azon az okon, hogy az ily nevű kutyák meg nem vesznek, vagy dühödnek. Ez minden fundamentum nélkül való babona és hazugság” (Nagyváthy J. 1791: II. 255). A *Hungaria in parabolis* c. munkájában Szirmay Antal is hasonlóan vélekedett: „A magyarok úgy vélik, hogy az olyan kutyának nem kell megvesznie, amely valamelyik közeli folyóvíz nevét viseli” (Szirmay A. 1807: 17; Nyíri A. 1963: 353). Gyulai Pál 1857-ben, *Egy régi udvarház utolsó gazdája* c. elbeszélésében olvashatjuk: „Itt hasalt ... a nagy komondor, melyet, hogy meg ne dühödjék, folyóvíz névre *Marosnak* keresztelt a babonás béres.” Czuczor Gergely és Fogarassy János szótára is ugyanezt a véleményt hangoztatta (Implom J. 1964: 203–204). Ez a névadási szokás több írónknál is fellelhető, így Jókai Mórnál, Tömörkény Istvánnál, Mikszáth Kálmánnál stb. (Nyíri A. 1963: 252–253). Baján például az 1947–1948-ban összeírt 2242 kutya neve közül 75 eredt földrajzi névből, ez az összes név 3,3%-a. Mélykúton ez az arány 2,7%. A *Duna* kutyanevet Dél-Dunántúltól Csík megyéig 15, a *Tiszát* pedig, ugyancsak Zalától Csíkiig, 24 helyről mutatták ki (Kőhegyi M. 1964: 204–206; 1966: 423–424).

A folyónevekből választott kutyanevek, például *Donau*, *Wasser*, nemcsak a magyar nyelvben fordulnak elő. Herman Ottó is közölt olasz kutyaneveket. Nyíri Antal ide vonatkozóan arra mutatott rá, hogy a volt Szovjetunió népeinél szintén előfordulnak földrajzi, közöttük folyónevek a kutyanevek között; például *Irisz*, *Amur*, *Toboly*, *Dunaj*, *Baikal* stb. E névadást az óvónevek közé sorolta, s a veszethez való megóvást említi (Nyíri A. 1963: 353). 1937-ben megjelent tanulmányában a névadást Vajkai Aurél az ártó betegségeket okozó vízzszellem megnyerésének tartotta (Vajkai A. 1937b: 83).

A kutyák legveszedelmesebb betegsége a veszethez. A veszett állat feje lóg, folyik a nyála, vérben forog a szeme, lába között hordja a farkát, csendesen kocog és nem

fut. A veszettség okairól nagyon sokféle magyarázat ismert: nem kap vizet, ha nem tud párosodni, a megsűrűsödött vér elönti az agyát, az éhezéstől, meleg ételtől, hólétől stb. (Béres A. 1962: 161). A veszettség gyógyítására már a 16. századtól vannak adataink. 1570-ben a veszett kutya által megmart embereknek három-három kőrisbogarát kellett megenniük. 1792-ben a veszettség gyógyító receptje a következő: Különféle megszáritott füvet porrá törve össze kellett keverni az Úrnap előtti lerázott, megszáritott és megtört kőrisbogár, valamint *isten tehénkéje* (nünüke) porával, majd ezt be kell adni pálinkával a megmart személynek. A veszettséggyanús állatot füstpróbával választották ki. Amelyik állat a zabszalma és az említett por füstjét nagyon szagolgtatja, „az a barom gyanús” (Magyary-Kossa Gy. 1929–31: 207–211, 359–363).

A kőrisbogárral gyógyítást az Alföldön sok helyütt ismerték. Hajdúnánáson kilencet kellett beadni az állatnak. Ha hamus kenyeret adtak a beteg állatnak, nem mart meg senkit. Igen elterjedtek a füstöléssel és égetéssel összekapcsolt eljárások. Hevesen a veszett kutyát agyonverték, máglyára tették és annak füstjén hajtották át a megmart állatokat. Hasonló eljárásokat ismertek Hajdúnánáson és Hódmezővásárhelyen is. Elterjedt volt a kutya szőrével való gyógyítás. A veszett állat szőrét a sebre kötötték vagy elégették és a hamuját hintették a sebre. Az Alföldön szinte mindenütt tevékenykedtek ún. *veszettervosok*, akik gyógyítani is, de okozni is tudták a veszettséget. Tudományuk apáról fiúra szállt. A 19. században még uradalmak is alkalmaztak veszettervosokat. Meg tudták bűvölni a kutyákat, a leghamisabbakat is megszelídítették. A hiedelem szerint maguk is át tudtak változni kutyává. Ráolvasással, füstöléssel és növényi orvosságokkal gyógyítottak (Barna G. 1972–74; Vajkai A. 1937b; Béres A. 1962: 161). Ráolvasással is igyekeztek védekezni a veszett kutya harapása ellen: „Gáspár, Menyhért, Boldizsár, ez a három szent király őrizzen meg engem, hogy ez a kutya meg ne lásson.” A kutyák támadása ellen a 17–18. században fekete kutya fogát vitték magukkal vagy bagolyfejet, ebszívet szorongattak hónuk alatt (MNL III. 365).

A veszettség gyógyításának egy másik módja is szokásban volt. A hideg vízzel való kezelést már i. e. 50-ben *Celsus hydrophóbianak* nevezték. Erre az eljárásra további adatok is vannak. A *Magyar Kurír* írta 1794-ben, hogy egy dühös farkas sokakat megmart, de az ebeknek nem lett baja, mert rögvest vízbe dobták azokat. Örkényben (Pest m.) feljegyzett adat szerint a veszett kutya nem megy be a hideg vízbe, mert akkor megdöglik. Ugyanitt a veszett kutya által megmart személyeket is gyorsan hideg vízbe dobták, s akkor elmúlt a betegségük (Vajkai A. 1937a: 82–83).

A kutyák számára a lakóházak mellett gyakrabban, a pusztai pásztorszállításokon ritkábban akadtak védő enyhelyek, épületek. Adatunk nem sok van, ezzel az irodalomban nem sokan foglalkoztak. A pásztoréptéményekkel foglalkozó összefoglalásában Györffy István (1943: 173) is csak egy helyen tett említést arról, hogy az emlékezet szerint Túrkeve-Ecsegpusztán egy nyitott tetejű, de zárt disznókarám bejárata mellett az egyik oldalon a pásztoroknak, a másikon pedig a kutyáknak volt nádkunyhója. Kunmadarásról a kutya menedékéről 1979-ben így írtak: „Télen a kutya a ház előtt szokott lenni mindig; egy rossz kabáton fekszik, és nagy hidegben sem mozdul el róla. A juhászkutya téli hidegben legtöbbször a juhhodályban húzódik meg. Vagy ha van kutyaól, akkor abban tartózkodik. Ilyen ólat kinn a pusztán nem építenek –

de legeltetés idején nem is tartózkodhatik a kutya az ólban, hiszen éjjel-nappal őriznie kell a nyáját” (Fazekas M. 1979: 128). A Tiszaszárazban az egész nyáron legelőn kint lévő birkanyáját őrző pulinak általában nem volt külön helye. A naponta kihajtott jószág terelőinek sem készítettek kutyaólat. „A hodálynál a szalmában keresett nyáron helyet magának, kint aludt, mert úgy tartották, hogy a szabadban alvó kutya éberebb.” Télen a községi csordás vagy juhász kutya a háznál volt láncra kötve, és a legtöbb esetben kutyaólat építettek számára. „Az edzett kutya télen, a legnagyobb hidegben is kint volt.” De legtöbb helyen beengedték a *szénáskandiba* vagy az istállóba, hodályba a pásztor fekhelye mellé (Bereczki I. 1981: 167–168). „Nincsen tanya *kutyaház*, *kutyaól* nélkül – írták a Vásárhelyi-pusztáról. – Néhány tanyában kettő is volt ... Nagyobb része szegletes, de előfordul kerek is. Gyakran valamelyik melléképülethez ragasztották: tyúkólhoz, a disznóól *akoljához*, ritkábban az istálló ajtaja közelében, a fal mellett találni. Majdnem kizárólag vályogból rakták s tapasztották. A teteje is sár. Ritkábban találkozni deszkából készülttel. ... Füvesi Mihály tanyáján a széljárástól függ, hogy a kutya a ház melyik felén húzódik meg. Régen minden tanyában volt egy *nagyhamis*, egy *hajtó* és egy *pockos kutya*. Külön volt a fekvőhelyük. A hamis az út felől, a házhoz volt nappal kötve, de éjszaka szabadon engedték. A hajtó és a pockos éjjel-nappal szabadon volt. A *nagyhamis* szót csak a vásárhelyiek használták” (Nagy Gy. 1975: 259).

A MACSKA

A macska (*Felis silvestris f. catus* L. 1759) domesztikációjának első nyomai a i. e. a 6. évezredtől, Elő-Ázsiából származnak. Matolcsi János (1975a: 234–241) szerint az első megbízható bizonyítékai az i. e. 2 évezredből, Egyiptomból valók. Szerinte őse az ún. núbiai fakó macska lehetett, amely Líbiától Arábiáig volt őshonos. A faj kialakításához hozzájárulhattak az iraki és sztyeppei macskák is, amelyek Elő-Ázsiában voltak őshonosak. A macska háziiasítását kultikus okokra is visszavezették, Egyiptomban ugyanis tisztelték, s itt több macskamúmia is fennmaradt. Újabb teóriák szerint domesztikációjának gazdasági okai lehettek, a különböző rágcsálók távol-tartása miatt szoktatták lakóhelyükre. Az is meglehet, hogy a településeken először betolakodók voltak, majd hasznukat látván az ember magához édesgette.

Európában első emlékei az ókori Görögországból, az első évezred elejétől származnak. Az Appennin-félszigetre i. e. az 5. században kerülhettek, majd fokozatosan meghonosodtak a római birodalomban és tartományjaiban, majd azokon túl is. A középkorban nem volt mindig kedvelt állat, üldözték és irtották is. Hasznosságát ismét a keresztes háborúkkal behurcolt fekete patkány elterjedése után fedezték fel. Védett, majd kedvelt, sőt luxusállattá vált. Domesztikációját a szaktudomány nem tartja befejezettnek. Nagyváthy János (1791: II. 258) munkájában például a következőket olvashatjuk: „Azonban csak látszik az, hogy a’ Matska Szelíd-állat; de valósággal vadságát soha tökéletesen le nem vetkezi...” Életmódjában és szaporodásában összehasonlíthatatlanul nagyobb önállóságot élvez, mint bármely más háziállat. Tömegesen sohasem tartották, gazdasági célból nem tenyésztették (Zimmermann A.–Zimmermann G. 1944).

A magyar nép a macskát rágszáló állatok (egér, részben pocok és patkány) irtására tenyésztí. Egy-egy gazdálkodással foglalkozó háznál kettőt-hármat is tartanak. Tenyésztését nem irányítják, de a szapora állatnak mindig csak annyi fiát hagynak meg, ahány maguknak vagy ismerőseiknek kell. Színük szerint megkülönböztetnek *cirmost, feketét, fehéret és tarkát*.

A magyar néprajzi irodalom a macskával alig foglalkozott. Szerepéről kielégítően csak Nagy Gyula írt hódmezővásárhelyi könyvében (Nagy Gy. 1968). A macskáknak is mindig adtak nevet, ez igen gyakran férfi és női név volt: *Ali, Ádi, Ágnes, Bandi, Cenci, Cili, Dani, Dóra, Gyuri, Matyi, Peti, Tomi, Tóni, Zsiga, Zsófi* stb. Ilyen arányban más állatokat nem neveztek el becézett vagy becézetlen keresztnévvel.

A macska igen sok kultikus hiedelemnek is tárgyává vált. Viselkedéséből jósoltak az emberi élet eseményeire vagy például az időjárásra. Ha karácsony vagy újév éjjelén nyávogott, halált jelzett. Macskával találkozni szerencsét vagy szerencsétlenséget jelentett. Ha a farkára lépnek, vendég jön. Foga, szíve, szőre vagy ürüléke lehet mágikus hatású, sőt gyógyszer is. Viselkedésével az időjárást is megjósolta. A boszorkányokat is gyakran képzeltek nagy fekete macska képében, szerepére az építőáldozatban is rábukkanhatunk (MNL III. 477).

HÍRADÁS, KÖZLEKEDÉS, SZÁLLÍTÁS

BEVEZETÉS

Emberi közösség folytonos kapcsolattartás, érintkezés nélkül nem létezhet, a kommunikáció és a javak cseréje alapvető társadalmi szükséglet. Utak és közlekedés, szállítás és árucseré nélkül civilizáció nem alakulhat ki, s nem tartható fenn. Az utak, a közlekedő módok és a közlést szolgáló eszközök (nyelvek és technikák) történetében a civilizáció története is szinte „testet ölt”. Közlést és közlekedést szolgáló eszközök nélkül nincs sem gazdasági, sem kulturális érintkezés a különböző emberi közösségek, népek, foglalkozási rétegek között. A közlés (kommunikáció) és a közlekedés, miként az árucserének, úgy a kulturális javak áramlásának is nélkülözhetetlen előfeltétele.

A természeti környezet – mint az emberi aktivitás színtere – minden időben kikezülhetetlen tényezője volt a közlekedésnek és a hírközlésnek. Magas hegységek, mocsár és lápvidékek terepadottságai, sűrű erdőségek és fátlan pusztaságok, sivatagok gátolták a közlekedést. Folyókák hátán, jó útviszonyok mellett viszont könnyű a szállítás, többnyire élénk volt a forgalom. Sziklás heggyerincek között a teherszállítás minden terhe az emberre hárult, mert járművekkel csak az alacsonyabb szorosokon, hágókon át közlekedhetett.

Az emberi találékonyság a technikák és eszközök nagy változatosságát teremtette meg a közlekedés, szállítás és a közlés akadályainak leküzdésére. A földrajzi és technikai tények összefonódtak a társadalmi struktúrával. Társadalmak között éles különbségek adódtak abból, hogy milyen utakon közlekednek, milyen eszközökkel és módokon juttatták célba az árut. Ezek jelentős hányada több ezer éves múltat tekint vissza és elterjedésük is a földrajzi adottságokhoz, viszonyokhoz kötődik. A közlekedőeszközök, járművek, hír- és jeladó eszközök, eljárások tökéletesítésének folyamatában evolúciós sorozatok alakultak ki. Innovációk, technikai újítások egészen egyszerű tárgyak esetében is kimutathatók (például hótalp, korcsolya), s még sokkal inkább követhetők a vízi és a szárazföldi járművek fejlődéstörténetében. Fejlettségi szintjük a különböző korok, népek technikai civilizációjának egyik fokmérője, fontos mutatója. A közlekedés területén a legzseniálisabb találmány alighanem a *kerék* volt. Ez a mezopotámiai civilizációból származó vívmány a természeti népeknél mindvégig, azaz felfedezésükig ismeretlen maradt (Lips, J. 1962: 200).

Mindaz, ami ilyen általánosan elmondható, több-kevesebb megszorítással érvényes Európa népeire, tradicionális paraszttársadalmaira is. Népeink számos elemét

megőrizték az európai örökségnek egészen a legutóbbi századokig. A magyarság korai (a népvándorláshoz kapcsolódó) történetében a közlekedés és szállítás, a hír- és jeladás különös hangsúlyt kapott. Népünk mozgékonyága nemcsak a 9–10. században, a kalandozások idején, de a feudalizmus hosszú századaiban sem szűnt meg. Noha a személyi közlekedésben a hátszló a 19. század végéig kitüntetett szerepet kapott, jeles újítások révén a kocsik, szekerek és a fogatolásmódok is páratlan fejlettségi szintet értek el.

Nem lehet pontosan meghatározni az úri és népi szállításmódok, közlekedő és hírközlő eszközök elválásának időszakát. Kétségtelen viszont, hogy a szállítás, rakodás, fogatolás mindenkor a parasztság és a belőle fokozatosan kiváló foglalkozási csoportok, rétegek feladata volt. Úri kocsikat, hintókat, posta- és bérkocsikat hajtó *kocsisok*, ökrös fogatokkal szállító *bérese*k, *forspontra*, hosszú fuvarra kirendelt jobbágyok, *hajósok*, *tutajosok*, fahajókat az ár ellen pusztá kezükkel vonó *hajóvontatók*, *révészek*, hosszú utakra, külföldre is vállalkozó *furmányosok*, hajóvontatást is vállaló szekeresszázadok, mezővárosi *taligások*, építkezéseken dolgozó kubikos *kordésok* végezték a teher- és személyszállítás izzadságos munkálatait. S akkor a paraszti gazdaságon belül adódó teherszállításról, cipekedésről még szó sem esett. A hírközlésben, jeladásban szerepet játszó lovas küldöncök, mészárosok és marhahajcsárok, törököknek, németnek is szolgáló magyar íródeákok mellett emlékezni kell a *lármafa* mellett szolgáló strázsára, őrszemre, a tűzre-vízre vigyázó éjszakai *bakter* jeladására, a falusi *kisbírók* dobszavára, a harangozók munkájára.

A járműveket és egyéb szállítóeszközöket tucatnyi kisipar, háziipar műhelyeiben állították elő. Egykori kerékgyártók vasat nem ismerő *fakó szekereitől* hosszú út vezetett a 19. században kialakult kocsigyárakig. Bognárok, kovácsok, szíjgyártók, nyergesek, kötélgyártók, hajóácsok (superok), kádárok, bodnárok, kaskötők, kosárfonók, harangöntők specializálódtak a közlekedést, a szállítást és a jeladást segítő eszközök előállítására. Sok egyszerű eszközt maguk a felhasználó parasztok, erdő- és bányamunkások, kézművesek állítottak elő.

A hírközlés és a közlekedés állami szervezésére, utak építésére ókori birodalmak éppúgy törekedtek, mint a későbbi nagy hódítók. Ögödej kán mongol birodalma a 13. században fejlett szervezetű futárpostával rendelkezett (Ligeti L. 1962: 137), s a hírközlés megszervezésére volt a legtöbb gondja már a középkori magyar államnak is. Új alapokon fejlődött az állami posta által szervezett levél- és személyforgalom a 18. századtól. A kapitalizmus korában az új, a közlekedést és a hírközlést forradalmasító találmányok gyorsan átformálták a mindennapok életét. Új foglalkozási rétegek alakultak ki, mint az útépítők, útkövezők, pályamunkások, vasutasok, kalauzok, gépészek, postások, majd a távírásszók, sofőrök, villamos- és buszvezetők népes, sőt tömeges csoportjai. Első nemzedékük még erősen kötődött a faluhoz, jelentős hányaduk ma is falusi lakos. Azonban a technika fejlődésének gyorsuló üteme éles határvonalat húzott a hagyományos és a modern közé, s hamarosan múzeumba kerültek a gépi technika első generációi is. A modernizációnak köszönhetően a 20. században a tradicionális eszközök, eljárások háttérbe szorulása feltartóztathatatlanul végbement. Mindaz, amiről a következőkben szó lesz, részben vagy egészben a történelmi múlt lapjaira tartozik.

HÍRKÖZLÉS, JELADÁS

Állandó kommunikáció, azaz (hír)közlés, érintkezés nélkül, illetve az ismeretek cseréjére, átadására szolgáló eszközök, jelrendszerek (nyelv, gesztusok) nélkül sem társadalom, sem kultúra nem létezhet. A társadalmi kommunikáció történeti formái közül itt csupán a magyarságnál hagyományosnak tekinthető eszközök, kulturális minták vázlatos áttekintésére van mód. Falvak, tájak, társadalmi osztályok, foglalkozási rétegek, népcsoportok kulturális egységét és az összetartozás tudatát döntően gyakori, mindennapos érintkezésük, javaik állandósult cseréje, közös kommunikációs rendszerük teremtette meg. Nyilvánvaló, hogy a különböző közösségeknek, így a falvak, városok, tanyák és puszták népeinek jelzései, hírközlő módjai, láncai, csatornái, s együttesen rendszert alkotó jelnyelvei az adott kultúrában élők számára érthető – a kívülállók számára gyakran érthetetlen – jelrendszerek voltak. A magyar népen belüli népcsoportok, egymástól is elkülönülő történeti egységek egy-egy földrajzilag körülhatárolható kommunikációs körzetet is jelentenek. E körökön belül élénkebb a kapcsolat, megszokott a párvasztás, amit rendszerint a vallás, a dialektus, az életmód és a kultúra is erősít. Ezek a kommunikációs körzetek azonban a történelem folyamán változtak. Darabokra töredezték (például a hajdani Sárköz) és újraintegrálódtak. Egy-egy városi központ, gyár fejlődése átrendezhette a korábbi körzethatárokat. Példa erre az ózdi gyár vonzaskörzetének, a napi bejárás övezeteibe tartozó falvak számának növekedése az elmúlt száz év folyamán. Mindez maga után vonta az ipari kommunikációs körzet kialakulását és fokozatos kiterjedését (Paládi-Kovács A. 1987: 162–166). Hasonló táji rendszerek az ország más ipari központjai körül is kialakultak. „Város és vidéke” viszonyát általában az utóbbi függő helyzete jellemezte a hírek, információk áramlásában. A tanyavilágba és a pusztákra a hírek megkésve érkeztek a városokból.

Elzárt vidéken, távoli telephelyen élő emberek, pásztorok, erdőmunkások hírigényét a 20. század derekáig a sokadalmak, vásárok, búcsúk közvetlen közlései, illetve a küldöncök, látogatók elégítették ki. A hírcsere kitüntetett színhelyei voltak a csárdák, kocsmák, malmok, kendertörők, pálinkafőzdék, présházpincék, ahol a férfiak egykor sok időt eltöltöttek. Régi korok históriáit az újkori, legújabb kori vásárokon, zárandokhelyeken a *hírvers*ek írói, előadói váltották fel. A hírvers egyetlen nagy esemény helyett sok apró történetet foglalt egybe, amelyek falusi emberekkel estek meg (MN V. 396).

A társadalmi kommunikációt hagyományosan a szóbeliség jellemezte. Némileg változott ez a helyzet a reformációt követő századokban, továbbá a falusi népiskolák 18. századi szaporodása, majd az analfabétizmust csaknem teljesen felszámoló 1868. évi népiskolai törvény eredményeként. Megteremtődött a paraszti írásbeliség és a 19. században különösen megszorodott a kalendáriumolvasó, majd a századfordulón az újságolvasó magyarok száma. Ehhez hozzájárult a falusi, tanyasi olvasóköri, gazdaköri szerveződése, az agrárszocialista mozgalmak és a vallási szekták megjelenése is (Balogh I. 1973).

Egyes társadalmi, foglalkozási rétegek sajátos, a kívülállók számára gyakorta rejtett vagy érthetetlen közlési formákat alakítottak ki. Iparosok, kereskedők, vendéglátók mások számára is érthető, sőt figyelmet felkeltő „hirdetése” volt a *cégér*. A haj-

dani céhek zárt körben használatos hírközlő kelléke volt a *behívótábla*. Vallásfelekezetek, s felekezeten belüli közösségek szimbolikus összetartozását fejezik ki olyan jelek, mint a kereszt, a csillag, a templomtornyon álló rézkakas vagy a templomi lobogók. Hasonló – a kívülállók számára érthető – jelképek különféle egyesületeket, társadalmi mozgalmakat, politikai pártokat is jelezhetnek. Más jelek értelmét, üzenetét főként csak a szűkebb közösség tagjai ismerik (például szabadkőműves jelek). Nélkülözhetetlen szerepük van a hierarchiát kifejező rangjelzéseknek a fegyveres és más szigorú fegyelemre kötelezett testületekben. A tradicionális társadalom igen gazdag jelnyelvvvel élt. Erős volt például a népviselet kor-, nem-, állapot- és társadalmi státust jelző szimbolikája. Sajátos jelnyelvet alakítottak ki a pásztorok. Jelzéseik részint egymás tájékoztatására szolgálnak, részint a nyájterelésben és -őrzésben segítő kutyák irányítására (Gunda B. 1975a: 14). Igen zajos munkahelyeken (kohászat) a gyáriparban is kialakultak sajátosan helyi jelbeszéddek, gesztusnyelvek. Az ózdi finomhengerműben például 270 elemből álló gesztusnyelvet használtak a munkások (Vass T. 1977: 116). Régi korok, távoli földrészek hagyatékával rokon az erdélyi vándorcigányok útijeje. Hidak, útkereszteződések közelében elhelyezett jelekkel értesítik a karaván elmaradt tagjait az útvonalról, az esetleges veszélyekről (Kós K. 1985: 51).

A nép és a fölötte álló osztályok, rétegek közötti kommunikációnak szintén sajátos formái, közlésmódjai alakultak ki. Többnyire csak közölték vele a robot, dézsma, adó, katonaállítás, forspont stb. kötelezettségeit. Állam és nép között az érintkezés mindig féloldalas volt: az állam és a hatalom intézményei közölték a néppel rendelkezéseiket. A hírek terjedési sebessége a történelem folyamán növekedett, s a hírközlés a társadalom mind nagyobb tömegeit érte el. Azonban nem szabad lebecsülni a hír- és jeladás hagyományos formáinak hatékonyságát sem. Fény- és hangjelekkel (lármafák) néhány óra alatt fél országnyi terület népét értesítették az ellenség közeldtéről. A fejlődés azonban főként a postaszolgálat újkori történetén mérhető le.

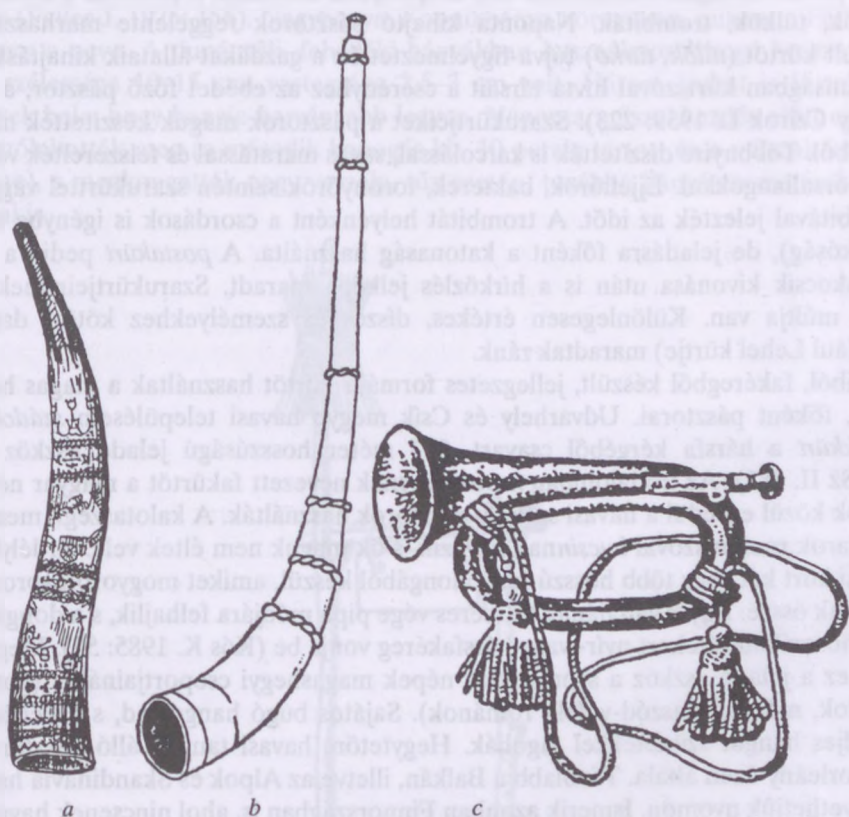
Tágabb értelemben véve idevonható a jelek, jelzések számos területe a határjelektől (Takács L. 1987), a tulajdonjegyeken át (Gráfik I. 1972) a szerelmesek jelbeszédéig (Gunda B. 1973b), de a következő lapokon csupán a hírközlés, az üzenetvívés hagyományos formáinak jut némi tér.

A hír- és jeladás módjai, eszközei végtelenül sokfélék, ezért rendszerezésük is gondot okoz.

HANG ÁLTAL ADOTT JELEK

Első helyen említhető hangos jel az emberi hang. Magashegyi emberek között szokás a hírek „megkiáltása”, rövid, szótagolt közlések formájában (Kárpátok, Alpok). Ennek alföldi megfelelője a *gegőzés*, *gegőlés*, azaz jeladás torokhangon. A békési, csongrádi tanyavilágban gégre tett ujjakkal módosított torokhangokkal adtak jeleket egymásnak. Elnevezése a gége szó dél-alföldi *gegő* alakváltozatából származik. Hódmezővásárhelyen a *gegőzés* szót ’éneklés, kántálás’ jelentésben is használták. Történeti előzményként fogható fel a hajdú katonák egykori hangjelzése, amit *farkasüvöltésnek* neveztek. A gyimesi csángók a nagy távolságra szóló üzenés, kiálto-

zás ezen módját *hüdintésnek* nevezik; tulajdonképpen a jódlinak egy válfaja. A fel-szorított gégefővel való kiáltás-ének neve a hazai szerbeknél *grogtike*. Ismerték a Dráva menti horvátok is.

177. ábra. Pásztorok jeladó eszközei: a) kondáskürt (1890 körül), Debrecen (Hajdú vm.); b) havasi kürt (1910–20-as évek), Csíkszentdomokos (Csík vm.); c) csordástrombita (1890 körül), Debrecen (Hajdú vm.)

Állat- és madárhangok utánzásával, esetleg csontsípokat is használva hozzá, fő-ként a vadászok élnek. Ilyen hangjelek használata a mai mindennapi életben is szo-kásos. A vásárok árusai egykor hang nélkül, némán, de „beszélő jelek” (cégér) útján kínálhatták portékájukat. A vándorkereskedők, vándoriparosok azonban mindig is hangos kiáltásokkal hívták fel magukra a figyelmet. („*Fazikat fódóz! Meszet vegyenek!* stb.) A vásári kikiáltás a 19. században jött divatba, hogy felhívja a figyelmet az árura és annak olcsóságára. Városi utcákon az újságárusok, rikkancsok követik ezt a gya-korlatot több mint száz éve.

A szervezett éjszakai őrködés velejárója volt a *bakterkiáltás*, *baktervers* vagy *-nóta*. Ez a középkorban gyökerező intézmény a városok, falvak népének nyugalalmát szol-gáltta, s a 19. század végén szűnt meg. Az énekes várvirrasztók, a városi és falusi óra-

kiáltó bakterek rendszerint kürtöt is használtak (Szomjas-Schiffert Gy. 1972). Kiáltásaik 1–2 órás időközökben hangzottak el. (*Nyolcat ütött már az óra! Élfélt többet nem kiáltok! Tűzre-vízre vigyázatok! Ügyelek, ha tüzet látok... stb.*)

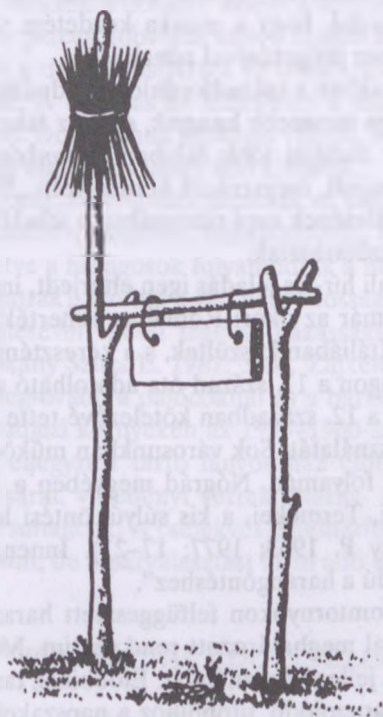
A jeladás hangzó eszközeinek első csoportjába tartoznak a fúvósok, a különböző kürtök, tülkök, trombiták. Naponta kihajtó pásztorok reggelente marhaszarvból készült kürtöt (*tülök, türkö*) fújva figyelmeztették a gazdákat állataik kihajtására. A Kiskunságban kürtszóval hívta társait a cserényhez az ebédet főző pásztor, a *lakos* (Nagy Czirok L. 1959: 223). Szarukürtjeiket a pásztorok maguk készítették marhaszarvból. Többnyire díszítették is karcolással, savas maratással és felszerelték vállszíjjal, bőrsallangokkal. Éjjeliőrök, bakterek, toronyőrök szintén szarukürttel vagy réztrombitával jelezték az időt. A trombitát helyenként a csordások is igénybe vették (Barkóság), de jeladásra főként a katonaság használta. A *postakürt* pedig a lovas postakocsik kivonása után is a hírközlés jelképe maradt. Szarukürtjeinknek igen nagy múltja van. Különlegesen értékes, díszes és személyekhez kötött darabjai (például Lehel kürtje) maradtak ránk.

Fából, fakéregből készült, jellegzetes formájú kürtöt használtak a magas hegyek lakói, főként pásztorai. Udvarhely és Csík megye havasi településein *szádokkürt, zádokkürt* a hársfa kérgéből csavart, 2–3 méter hosszúságú jeladó eszköz neve (MTSz II. 482). Az irodalomban *havasi kürt*nek nevezett fakürtöt a magyar népcsoportok közül egyedül a havasi székely pásztorok használták. A kalotaszegi, mezőszéki magyarok román szóval *bucsinnak* nevezik, s ők maguk nem éltek vele. Erdélyben a havasi kürt két vagy több hosszú fenyődongából készül, amiket mogyorófaabroncsok tartanak össze. Egyik válfajának tölcseres vége pipa módjára felhajlik, s a dongákat a kürt hosszában rátekergetni nyír- vagy hársfakéreg vonja be (Kós K. 1985: 50). Megtalálható ez a jeladó eszköz a szomszédos népek magashegyi csoportjainál is (gorálok, huculok, mócok, Naszód-vidéki románok). Sajátos bűgő hangot ad, s a két-három erőteljes hangot szünetekkel tagolják. Hegytetőn, havasi tanyán álló pásztor vagy pásztorleány üzen általa. Távolabb a Balkán, illetve az Alpok és Skandinávia havasain követhetjük nyomon. Ismerik azonban Finnországban is, ahol nincsenek havasok.

A hangzó eszközök másik csoportjába sorolhatók a távközlés, jeladás ismert jelképei, a dobok és az ütővel megszólaltatható, fából, fémből készült egyéb hangjelzők. Afrikában a bantu népek magas szintre emelték a hírek közlésére is alkalmas „dobnyelvet”, miáltal országnyi terület lakóival is órákon belül közölhették a híreket. Európában a dobok csoportjába vonható eszközök csupán jeladásra, a figyelem felkeltésére szolgáltak. Egyik nálunk is elterjedt válfaja volt a *száldob*. Erdélyben egy szál felfüggesztett gerenda vagy deszkalap szolgált erre a célra, rendszerint hársfából (*száldokfa*), esetleg tölgyfából. A felfüggesztett szál gerendát két ember kongatta nehéz fakalapácsokkal. Szatmár megyében vadriasztásra használtak egy kézben vihető deszkát, amit egy fadarabbal ütögettek és szintén *száldob*nak neveztek (Magy. Népr. II. 41). Az eszköz neve összefügg a hársfa nyelvjárási *száldob, száldok* elnevezésével, továbbá a *Száldobos, Száldobágy, Doboly* típusú helynevekkel és határnevekkel.

Fejlettebb változata a faállványra felfüggesztett fatábla, amelyet kalapáccsal vagy fabunkóval ütögetnek. Általában magaslati pontokon, tornyokon, bányabejáróknál helyezték el, s kis tetőt is emeltek föléje. „Kelepelése” 2–3 km-re is elhallatszott. A

Felföldön ezt az eszközt főként bányatelepeken, bányavárosokban használták. Selmebányán 1609-ben *kótogó* néven említették, Rozsnyó környékén máig *kolomp*-nak nevezik. A szlovák bányászok nyelvében *klopacska* a neve (Paládi-Kovács A. 1985a: 310–311, 1988b: 30). Feljegyezték *kopogó*, *kotokoló*, *bányászkolomp* elnevezését is (Faller J. 1975: 156). Nagybánya, Kapnikbánya környékén, miként a Felföldön, *kolomp* a neve. A dunántúli, felvidéki bányákban használatos *kótogó* hossza 60–80 cm, szélessége 10–15 cm, vastagsága 2,5–3 cm volt. Három lyukat is fúrtak vagy égettek bele, hogy hangja harsányabb legyen. Naponta műszakkezdés előtt egy órával szólaltatták meg (a második kopogás kb. 10 percig tartott és a műszak kezdetét jelezte), s megkongatták nagy veszély, tűz esetén, továbbá bányásztemetések alkalmával is.

178. ábra. Száldob és lármafa. A száldob hangjelzésre szolgált, a szalmacsutak fényjelet adott (17–18. század), Csík vm.

Erdélyi bányásztelepüléseken (például Torockó) *tóka* néven ismerték (Jankó J. 1893a: 161). Székelyföldön szintén *tóka*, *taka* a neve, a fakalapácsot helyettesítő bunkós botocska neve pedig *kópis* (MTSz I. 1169, II. 747). Román ortodox templomok tornyában a 20. század elején is használták. Húsvét előtt nagypénteken az érc-harangot helyettesítette. Ilyenkor a magyar római katolikus templomokban sem harangoznak, mert „a harangok Rómába mennek”. Harangszó helyett e napon a barkó, palóc falvakban *kereplő* szava hallatszik (Molnár B. 1974: 397–398). A *tóka*, *taka* szó az erdélyi magyar nyelvjárásokban a 18. század elejétől mutatható ki, való-

színüleg átvétel a románból. Az Alföld délkeleti peremén (Arad és Csanád m.) *dóka* alakban ismerték, a keményfatáblát gyakorta felfüggesztett ekevassal helyettesítették (Beke Ö. 1946: 148).

Az Alföldön, a Kisalföldön használták ezt a jeladó eszközt a falvakban állomásozó lovas katonák is. Etetésre, sorakozóra, takarodóra adtak vele parancsot, mint a Vasárnapi Újság 1864-ben megírta. A tárgy rajzát közli Sopron megyéből Bátty cikke nyomán a Magyarság néprajza is (II. 206). A *száldob* és a hozzá hasonló ütős fatáblák használatát megfigyelték a Harz-hegységben, ahol a szénégetők és felügyelők az 1850-es évekig használták. Már a 15. században feljegyezték nevét Szászországban, az Érchegységben, s nagy múltra tekint vissza a stájer tájakon is (Bátty Zs. 1901: 144–145). Hagyományos formái eltűntek, de egyes munkahelyeken (például építkezések) előfordul, hogy a munka kezdetére vagy abbahagyására felfüggesztett sándarab, vaslemez ütögetésével adnak jelt.

Bányatelepeken, vasgyárakban a századfordulón gőzdudával váltották fel (például Ózd, Diósgyőr). Ezek hangja messzebb hangzik, s egész falucsoport számára jelzi az idő múlását. Az ózdi gyár dudáját több faluban *vasjankónak* becézték, s amíg a karóra, zsebrádió el nem terjedt, megszokott kérdés volt: „Fújtak-e már a gyárban? Fújtak-e már délre?” A táj életének napi ritmusához e jeladások, miként a templomi harangozások, szorosan hozzátartoztak.

A harangozás a hang általi hír- és jeladás igen elterjedt, intézményesített formája. Kultikus eredetű eljárás, s már az ókori Rómában ismerték. Az első templomi harangok az 5. század elején Itáliában készültek, s a kereszténységgel együtt terjedtek el Európában. Magyarországon a 11. század óta adatolható a templomi harangozás. A római keresztény egyház a 12. században kötelezővé tette a templomokhoz tartozó, felszentelt harangok használatát. Sok városunkban működött jelentős harangöntő műhely már a középkor folyamán. Nógrád megyében a 17. század első felében népi harangöntés alakult ki. Termékei, a kis súlyú, öntési hibás harangok ma már ritkán fordulnak elő (Patay P. 1963; 1977: 17–21). Innen a népi szólásmondás: „Annyit ért hozzá, mint hajdú a harangöntéshez”.

A haranglábakon, templomtornyokon felfüggesztett harangok mindenekelőtt az időt jelzik a felekezetük által meghatározott rend szerint. Meg kell különböztetni a harangok egyházi és polgári jellegű használatát. Előbbihez tartoznak az istentiszteletekhez és a temetésekhez kapcsolódó, utóbbihoz a napszakokhoz kötött harangozások. Voltak aztán az év egyes napjaihoz kötött harangozások, mint a békéscsabai evangélikusoknál a Szilveszter-éjféli és a Pál-napi (Dedinszky Gy. 1986: 7–12). A hazánkban megszokott déli harangszót az 1456. évi nándorfehérvári győzelem emlékére rendelték el. Harangszó figyelmezteti a hívőket az istentisztelet kezdetére. Az emberi élet fordulóinak eseményeit (keresztelő, házasságkötés, temetés), akárcsak az ünnepi eseményeket, szintén harangszó jelzi. Pontos jelrendszerét felekezetenként és tájanként változó módon, differenciáltan alakították ki. Nemek és korcsoportok, sőt halálnemek szerint is pontosan megszabták a rendjét. Némely vidéken nem harangoztak a villámsújtotta embernek és az öngyilkosnak. Visontán (Heves m.) férfinak háromszor, nőnek csak kétszer harangoznak a temetésen. Gyermeknek a kisharanggal, de csupán egyszer „cserdítének” (Hoppál M. 1970: 55).

Egy-egy toronyban több, különböző méretű és más-más hangolású harang találha-

tó. Ezek használata az adományozó (például a kegyúr) kívánságától is függött. Egyes harangokat csak ünnepeken, másokat csak halottak tiszteletére, lelki üdvéért lehetett megszólaltatni.

A megállás nélküli, egyszeri harangozás neve *vers*, ha több harangot egyidejűleg szólaltatnak meg, akkor *összehúzzák*. A halottat *kikíséri* a harangszó. Délben az *öreg harangot* (a legnagyobbat) húzzák meg, halottért a *lélekarang* szól. Egyházi szertartás közben csak röviden *csendítenek*, de ellenség közeledtének hírére vagy természeti csapás idején (árvíz, tűzvész, jégeső) „félreverték a harangot”.

A harangozás felelősségteljes munka, legtöbb helyen az egyházközségek fizetett alkalmazottjának, a *harangozónak* a feladata.

A hangos jelek közé tartozik a dobszó, amely a közérdekű közlemények kihirdetését előzte meg. Néhány perces dobverés után a *kisbíró* kikiáltotta, felolvasta a rábízott közlemény szövegét a dobszó hallatára az utcára kisereglő és hallótávolságban elhelyezkedő lakosoknak. A dobolás és kihirdetés a település meghatározott, arra alkalmas pontjain történt. Doboláshoz nyakban vihető, kétfenekű dobót és két dobverőt használtak a község alkalmazásában álló kisbírók.

A *kidobolás*, *kiharangozás*, *kolompolás* nemcsak az előjáróság és a hatóság eszköze volt. Etikai vétség esetén (zángozás, házasságtörés, paráznaság) a cselekedetet elítélő közvélemény, illetve a haragosok folyamodtak a híradás ezen zajos formáihoz (például vasedényt kongattak). Ezáltal a vád nyilvánosságra került, a zángózó feleket elítélték, a leány megejtésével vádolt legényt házasságkötésre kényszerítették stb. (Tálas I. 1938: 222, Tárkány Szücs E. 1981: 345). Zajkeltés, *kolompolás* adta hírül a Felföld több vidékén – legtovább a palócoknál és a barkóknál – az eljegyzés eseményét is. Ózd és Borsodnádasd környékén az 1950–1960-as években is tartotta magát a régi szokás, hogy az eljegyzést tartó lányos ház előtt az utcán „kolompoltak”. Rendszerint tepsit, mozsarat, vasedényt vertek, marha- és juhkolompokat ráztak a szomszédsághoz tartozó suhancok. A cselekvés bajelhárító, mágikus védekező eredete már régen elhomályosult, de a párválasztást hírül adó üzenet megmaradt.

FÉNY ÁLTAL ADOTT JELEK

Sötétedés után a határban, különösen a pusztai legelőkön messzire világító pásztortüzek segítettek az arra vetődő utasok tájékozódását. A kiskunsági pásztorok a tűz hirtelen fellobogtatásával jelezték társaiknak, ha betyárok törtek rájuk vagy farkasok leselkedtek a cserény közelében (Nagy Czirok L. 1959: 165–166). Fényjelzésre szolgált a *lármafa* (Háromszékben *lancfa*) is. Egy földbe ástott, hosszabb-rövidebb (esetenként 8–9 m magas) rúd, melynek felső végére zsúpot, szurkos szalmacsóvát kötöttek. Magaslatokon elhelyezett, az ellenség közeledtét, a közvetlen veszélyt jelző, fény- és füstjelekkel hírül adó eszköz volt elsősorban. A szalmakötél vége, amellyel a szalmacsóvát, forgácsot körültekerték, leért egészen a földre, és a mellé rendelt őrszem azt gyújtotta meg, amikor az ellenség felbukkant vagy a közeli lármafa jelzett. Látótávolságra helyezték el a következő lármafát, amit őrzője azonnal meggyújtott, ha a szomszédos pózna füstjét, fényét észlelte. Háborús időkben minden lármafa mellé őrszem, strázsa volt rendelve. Így azok láncolata rövid idő alatt

nagy területen, az egész székely határőrvidéken jelezte a veszélyt. 1789-ből származó ismertetés szerint a keleti határszélen éjszaka a lármafa fénye, tüze adott jelt a katonaság mozgósítására és a lakosság menekülésére (Fabó B. 1912: 75).

A *lármafa* emléke csak Erdély keleti és déli határszélein maradt fenn, de ott még a helynevekben is él. Kisborosnyón (Háromszék m.) már 1765-ben helynévként említik. Ismerik a csíki székelyek (Duka J. 1978: 187), de az udvarhelyi és marosszéki népnyelvben nem találjuk. Intézményes használata Csíkban, Háromszékben a székely határőrvidék megszervezéséhez köthető. (Eredete azonban korábban keresendő, s feltehetőleg a középkori gyepűvédő, határőrző hagyományokhoz köthető.) Az erdélyi országgyűlés 1788-ban a török támadás hírére elrendelte, hogy a havasi ösvényeket, hágókat be kell vágni és lármafákat kell felállítani (Gyallay D. 1961: 86). Az összetett szó első szava eredetileg a katonai szaknyelv szava és 'riadó' értelemben használatos. A *lárma* szó német eredetű és a 17. század elején országszerte elterjedt. 1631-ben a „kállaiak is lármát csináltak”, a nagykörösiek pedig 1670-ben a Piac térre állított őrtorony létesítését így okolták meg: „Ha a városon vagy a városnak külső részén való aklaikban és istállóikban tűz támadand, hogy az messze ne menjen, a vigyázók azt a strázsatoronybul meglátván az ott lévő *lárma haranggal* hírt adnak és a nép azt hallván siet annak oltására” (Márkus I. 1943: 44–45).

TÁRGYAK ÁLTAL ADOTT JELEK

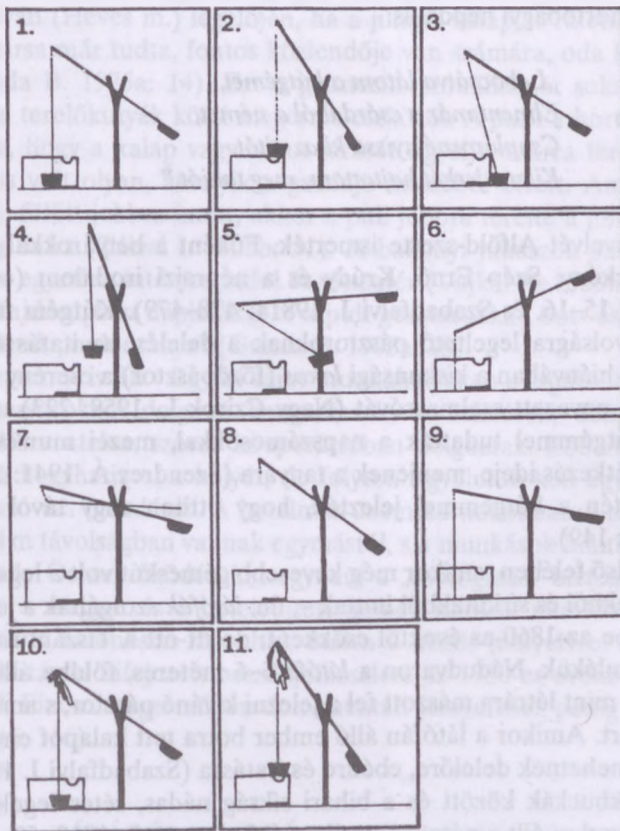
A „néma jelek”-nek sok-sok csoportja, számtalan formája ismeretes. Nagyobb részük tárgyasult és a tárgyak formája, helyzete által közvetíti az üzenetet. Igen kiterjedt a határ- és útjelek csoportja. Útjel az utas tájékozódását segítő vagy a közlekedést tilalmazó néma jel, tehát a mérföldkő irányjelző tábla is, amit már a rómaiak „feltaláltak”. Bőrdarabkára fűzött, színes fonalakból álló útjeleket használtak a hazai és az erdélyi vándorcigányok. Az útkereszteződésnél, táborhelyen hagyott útjel rejtjeles üzenetét az arra haladó rokon karaván a fonalak csomózása alapján fejthette meg. E vándorjelek egy része személyi jel, *szikajimakó* volt, amit ki-ki érdemei alapján a vajdától kapott. Senki a más jelét nem használhatta, nem utánozhatta és nem semmisíthette meg, mert azt a legnagyobb bűnnek tartották, és a tettest a törzsből is kizárták érte. E jelek anyaga bizonyos számú pálcadarab, rovas, ló- vagy disznószőr, színes posztódarab, gyapotszál stb. (Wlislöck Henrik nyomán Tárkány Szücs E. 1981: 237).

Szokás volt – különösen a Hortobágy és a Nagykunság fátlan pusztáin – az utakat „kicsóvázni”. Téli hófúvás idején az utas könnyen eltévedt, árokba borult jelek nélkül. Ezért a télre készülve az út vonalát kicsóvázták, rúdra kötött szalmacsutakkal jelölték meg. Útjelző kőoszlopok a Pireneusokban, az Alpokban, sőt a Magas-Tátrában is vannak, s pásztorok, vándorok tájékozódását segítik (Gunda B. 1975a: 17, 22).

Határjel igen sokféle van. Gyakran csak néhány kapányi földrakás (*komp, hancsik, hamzsik, hunka*) vagy kis gödröcske (*csőszlik*) jelzi a határt és tiltja az áthaladást a kijelölt területen. Több vidéken (például Palócföld) kis fakeresztet, karót vernek le a mezsgye végébe tilalomfának. Hogy feltűnőbb legyen, szalmacsutakat tűznek a

karó végébe, ezért a tilalomfa gyakori neve: *csóva* (Paládi-Kovács A. 1979a: 111–115; Takács L. 1987: 15–109).

A néma jelek különálló csoportját alkotják a *sírjelek*. Nem csupán vallását, de többnyire az elhunyt nemét, korát is jelezte a sírjel formája, mérete. Tárgyasult jelek a *címerek* és a *cégérek* is. Előbbit főként nemesi családok, s a feudális társadalom jogi személyei (megyék, városok), utóbbit inkább a kézművesek, kereskedők, fogadósok éltették. A *cégér* elsősorban az üzlet profilját, áruját jelképezte, másodsorban

179. ábra. Pásztorok jelzései kútgémmel (1970-es évek): 1. vigyázz, hivatalos ember érkezett, 2. hajtsák a gulyát vagy ménest az itatóhelyre, 3. elkészült az ebéd, jöjjenek ebédelni, 4. nagy baj, szerencsétlenség történt, 5. vigyázz, megérkezett az olvasó (számvevő) bizottság, 6. vigyázz, látogató gazdák érkeztek, 7. a kút vize nem iható, 8. a kút elromlott, 9. a számadó nincs a közelben, 10. nő tartózkodik a pásztorálláson, 11. megérkezett az ócskás, lehet adni-venni, Nádudvar (Hajdú vm.)

a tulajdonos vagy bérlő személyiségét. Kígyó a gyógyszerterát, galamb a rövidárut, fecske a fűszerboltot, aranyásó a vaskereskedést jelképezte. Pusztai csárdák *cégére* az épület végén, a padláslyukon kidugott rúdon függött. Hosszú nyakú üveg, maréknyi fenyőforgács és egy-két színes szalag volt rajta leggyakrabban. „A borosüveg azt

hirdeti, hogy itt bort mérnek, a fenyőfa forgács pedig azt, hogy itt ennivaló is kapható.” A szalagok száma azt adta hírül, hány csaplárosnő van a csárdában (Balázs L. 1967: 270).

Külön csoportba sorolhatók a tárgyak helyzetével, mozgásával üzenő jelek. A kútgémmel való híradást már Herman Ottó is megemlítette: „A legrégebb magyar telegráf a gémeskút, a mellyel különösen a betyárvilágban sűrűn éltek a betyárok és a pártolók. A gém különféle állásának jelentősége volt” (Herman O. 1914: 297). A kútgém állásáról messzire tudta a betyár, hogy pandúrok tartózkodnak a csárda környékén. Említi a hortobágyi népdal is:

„Lebocsátva látom a kútgémet,
Elment már a csárdából a német,
Csaplárosné nyissa ki az ajtót,
Kilenc jerkét hajtottam, meg tokját.”

A kútgém jelnyelvét Alföld-szerte ismerték. Főként a betyárokkal kapcsolatban szólt róla Tömörkény, Szép Ernő, Krúdy és a néprajzi irodalom (összefoglalóan Gunda B. 1975a: 15–16. és Szabadfalvi J. 1981a: 478–479). Kútgém feleresztésével jelezték a látótávolságra legeltető pásztoroknak a delelés, az itatás és az étkezés idejét. Gémeskút hiányában a kiskunsági *lakos* (főzépásztor) a cserény elé egy rúdra kitette a *hujának* nevezett szalmacsóvát (Nagy Czirok L. 1959: 223). Az alföldi tanyavilágban a kútgémmel tudatták a napszámosokkal, mezei munkásokkal, hogy elérkezett a déli étkezés ideje, menjenek a tanyára (Szendrey Á. 1941: 263). Kikapós menyecskék szintén a kútgémmel jelezték, hogy otthon vagy távol van a gazda (Gunda B. 1973b: 149).

A 19. század első felében, amikor még kevesebb gémeskút volt a legelőkön – mert többnyire élő vizekből és sírkutakból itattak –, ún. *látófák* szolgáltak a jelzések leadására. Ezek szerepe az 1860-as évektől csökkent, de itt-ott a Tiszántúlon napjainkig fennmaradt az emléküik. Nádudvaron a *látófa* 5–6 méteres, földbe állított fenyőgerenda volt, amire mint létrára mászott fel a jelezni kívánó pásztor, s amelynek tetejéről belátta a határt. Amikor a látófán álló ember botra tett kalapot emelt, a pásztorok már tudták, mehetnek delelőre, ebédre és itatásra (Szabadfalvi J. 1981a: 480). A kiskunsági homokbuckák között és a bihari síkság nádas, rétes legelőin régebben lecsonkolt ágú faoszlop állt a pásztortanyákon (Madarassy L. 1912: 52–53; Ujváry Z. 1959: 441–442; Herman O. 1909: 179; Tálasi I. 1936b: 74, 131). Utóbb a nagy kukoricatáblákat, szőlőültetvényeket őrző csőszök, kerülők, szőlőpásztorok tekintették át a körzetüket állványról, létrás faoszlop tetejéről, aminek neve lehetett *állófa*, *őrfa*, *címerfa*, *messzelátó*, *gólya* stb.

A tihanyi halászbokrok a századfordulón a csapatokban járó garda halászatát hegyenjáró társuk jelzései szerint végezték. Amikor a „hegyenjáró” meglátta a halrajt, lekapta subáját és botra tűzve magasra emelte. A halászhajó kormányosa ezt követően csak a hegyenjáró mozdulatait leste, s aszerint kormányzott. Subájával jelezte a „balra tarts”, „jobbra tarts”, „előre”, „vesd ki a hálót” stb. parancsokat. A *látott hal* bekerítése azonban csak tiszta időben, tapasztalt, éles látású „hegyenjárók” irányításával volt lehetséges (Herman O. 1887–88: I. 433–439).

A hagyományos foglalkozási rétegek közül alighanem a pásztorok kalappal, bottal mutogató jelbeszéde érdemel legtöbb figyelmet. Különösen az alföldi, tiszántúli pásztorok éltek vele. A Hortobágyon, ha a kunyhó mellett álló számadó függőlegesen feltartja a kezét, esetleg a kalapját, a távolabb legetető bojtárnak azt jelzi: *Figyely!* Minden hírközlés ezzel a *figyely!* jellel kezdődik. Ha kétszer felnyújtja a kalapot, akkor a bojtár a kúthoz tereli a gulyát. Amikor előre mutat és felrántja a kalapot, azt közli a bojtárral, hogy a gulya elejét fordítsa vissza (Béres A. 1962: 192). A különböző mozdulatok, kalap- és botintések jelentését a pásztorok már kisbojtárként megtanulták. Nagyiván (Heves m.) legelőjén, ha a juhász kalapját rátette a kampójára és felemelte, a társa már tudta, fontos közlendője van számára, oda kell mennie a jeladóhoz (Gunda B. 1975a: 14). Ezt a gesztuskommunikációt sokan leírták mint a pásztorok és a terelőkutyák közti megértés eszközét. A *pulit* a hortobágyi pásztorok úgy tanították, hogy a kalap vagy a bot járását figyelje, s arra tereljen. Kiskunsági pulik között is volt olyan, amelyik a gazdája intéséből értett. Amikor a pásztor a kalapjával feje fölött jobbra intett, akkor a puli jobbra terelte a juhnyáját, ellenkező esetben pedig balra (Tálas I. 1936b: 51). A bakonyi juhászok *pumijáról* azt írták, hogy a pásztor egyetlen intésére indul és visszatér (Vajkai A. 1959a: 49–50). A Nyírségben és a Hajdúságban napjainkig él a puli gesztusokkal, bot- és kalaplengetéssel való irányításának „tudománya” (Gunda B. 1975a: 18).

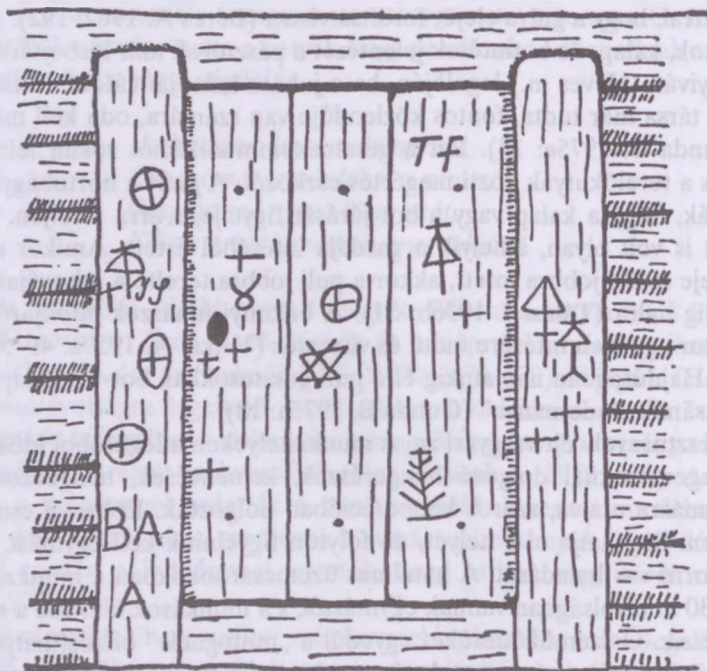
Sajátos gesztusnyelv élt vasgyári zajos munkahelyeken a legutóbbi időkig. Például az ózdi hengersoroknál dolgozó hengerészek, kemencések, hengerkormányosok, darusok egymásra utalva, szoros kooperációban dolgoztak. Ebben a csapatmunkában senki sem hagyhatja el a helyét, de folyton figyelniük kell egymást, s jelezni a művelet, a forró vas haladását. A hatalmas üzemcsarnokokban a munkahelyek esetenként 25–30 m távolságban vannak egymástól, s a munkások kiáltása a nagy zajban teljesen elveszik. Összeműködésüket egyedül a „mutogatás” biztosíthatja. Az 1800-as évek végén a magyar és a betelepített német, szlovák munkások nem értették egymás nyelvét, s különösen rá voltak utalva a közös jelyelvre. Egy-egy dolgozó kézzel és testtartással kifejezett beszédjelkészlete az 1950-es években a kétszázat is elérte. Az ózdi Finomhengerműben dokumentált jelyelvhez pedig 270 jel tartozott (Vass T. 1977: 6, 116).

ÍRÁS ÉS JELEK ÁLTAL VALÓ KÖZLÉS

Az írást megelőzte a rajz és a rovás. Ősi formái a tulajdonjegyek, amelyek marandó módon jelölték meg egy-egy vérségi közösség (család, nemzetség) vagy személy ingóságait. Fába faragták, kőbe vésték, állatok bőrére és szerszámokra többnyire égették, textilre, papírra festették, s nevezték *jel*nek, *bélyeg*nek, *billog*nak. Formáját tekintve a tulajdonjegy lehetett rajz, betű, szám. A prehistorikus időkbe nyúlik vissza a háziállatok tulajdonjogát bizonyító *füljegyek* és a természet javaira (például erdei méhcsalád odúja) vágott *foglalójegyek* története. A tulajdonjegy az egyenes ági leszármazók rendjén öröklődött. Ráégették a fejfára, rávésték a kapu zárókövére, berajzolták a községi, városi nyilvántartásba.

E közlésmód sajátos válfaját képezték a különböző rovások (pásztorrovás, állami

adórovás). Rovásírást és számrovást már a honfoglaló magyarok is használtak. Utóbbi az egész középkorban fennmaradt, s a közigazgatási számvitel fontos eszköze volt. A nép írástudatlansága miatt a 15. század végéig vezették a megyénként lajstromozott falusi adórovásokat, rováshotokat; a pásztorrovások pedig a 20. század elejéig használatban maradtak.

180. ábra. Mágikus jelek a pajta ajtaján (1950 körül), Gyimesközéplak (Csík vm.)

A jelek általi közlést szolgálta a *mesterjegy*, az *árujegy* és a *kereskedőjegy*. Mesterjegyet a középkorban, s később is főként a kőfaragók és ötvösök (arany-, ezüst- és ónművesek) választottak, de megtalálható az ácsok, kovácsok, fazekasok, tálások, esztergályosok hagyományaiban is. A mesterjegy lehetett rajz vagy betű, amit a céhnek vagy a városnak kellett nyilvántartania. Például a nagyszebeni ötvösök olyan tablókat állítottak össze, amelyek tartalmazták a céh minden tagjának a mesterjegyét. Ezek a jelek, miként a tulajdonjegyek, az egyenes ági leszármazás rendjén öröklődtek.

Az írásbeliség terjedésével – tehát a reformáció óta – nőtt meg a pecsétek szerepe. Okiratok készítői (nótárius, lelkész) éppúgy pecsétet tettek aláírásuk mellé, mint a nemesek, a céhes polgárok és kereskedők. Városok, községek, egyházak és céhek mindennapi ügyintézésében a pecsét nélkülözhetetlenné vált. A 18. század végén a tehetősebb jobbágyok, falusi bírák használati tárgyai között is megjelent a pecsétnyomó gyűrű.

Hozzá tartozott az okiratok hitelesítéséhez az aláírás, a *kéjegy* is. Jegyzők, köz-

jegyzők az aláírás egyszerűsített változataként használták a *szignót*, a *kézzegyet*. Írástudatlan emberek viszont tanúk által hitelesített x-et, keresztet vagy egyéb *vonást* tettek végrendeletek és egyéb, személyüket érintő okiratok alájára (Tárkány Szücs E. 1981: 230–237). Ez a közlésforma a 20. század közepéig terjedő időben az analfabétizmussal szorult vissza.

KIHIRDETÉS ÚTJÁN VALÓ HÍRKÖZLÉS

A hírközlés ezen intézményesített módja a templomi, szóbeli kihirdetéstől a településen felszerelt hangszórók által sugárzott közleményekig, illetve a modern megkommunikációs eszközökig terjed. Egyik nagy múltú eszköze volt az ún. *céhbe-hívó-tábla*. Ez a formai változatait tekintve igen gazdag tárgycsoport Magyarországon a 15. századtól adatolható. A céhmester mint a céh hatalmi jelvényét küldte körbe a céhtagok házához. Írásbeli üzenetközvetítésre nem volt alkalmas, iratot nem hordoztak vele. A tábla hordozója szóban vitte az üzenetet; felmutatta a táblát és elmondta a céhmester közleményét. A táblajáratás egyik módja az volt, hogy maguk a mesterek gondoskodtak a tábla és az üzenet továbbításáról a pontosan rögzített útvonal egy-egy szakaszán, amíg csak vissza nem ért a staféta a céhmester házához. Másik módja az volt, hogy a céh egyik tisztségviselője (*szolgálómester*, *táblamester*) – rendszerint a legfiatalabb mester – látta el a táblajáratás terhes hivatalát. A gyűlések gyakoriságát az élet szabta meg. Összehívhatták a mestereket rendszeres időközönként negyedévi, havi, heti gyűlésekre, s ahogy a szükség kívánta, hívhatták halottvirrasztásra, temetésre, soron kívüli ügyintézésre is (Nagybákay P. 1981: 8–12).

A hírközlés régi módozata volt a *táblajáratás* a községigazgatásban is. Széken (Szolnok-Doboka m.) *tízesek* szerint történt a temetések kihirdetése a mosósulyok alakú *temetési táblával*, amelyet mindig a *tizedes* (a *tizednek* nevezett községrész vezetője) indított el. A táblát a szóbeli közléssel házról házra adták, míg csak vissza nem került a tizedeshez (Kós K. 1979: 466).

A falusi, mezővárosi közigazgatás vezető testülete *dobolás* útján adta tudtul a lakosságot érintő hatósági rendeleteket, tanácsi határozatokat. Esetenként egyéni hirdetmények közlése is így módon történt. A hírközlésnek ez az intézménye a kishírói „hivatal”-ban testesült meg. Ugyanis a község alkalmazásában álló *kishíró* feladata volt, hogy a lakosságot értesítse, a közleményeket kihirdesse. Végigjárta a település útjait, tereit, s forgalmasabb pontjain pergő dobszóval hívta fel magára a figyelmet. A dobszó hallatán az utcára kiseregő embereknek felolvasta a rábízott irat szövegét. A közleményt általában kötött formulák, kezdő és végző fordulatok jellemezték („Közhírré tétetik!”, „Adatik, tudatik!”, „Aki hallja, adja át!”). A hallgatóság azonnal megvitatta, értelmezte a közlemény tartalmát és továbbadta a később érkezőknek. Gyakran kérdéseket tett fel a kishírónak, akit a község házában bennfentes embernek tartott. Közepes nagyságú faluban a dobolás a kishíró 3–4 óráját vette igénybe (Hoppál M. 1970: 68). Az 1950-es évek második és az 1960-as évek első felében a dobolást az oszlopokra, házakra szerelt hangszórók váltották fel. Ezek elhelyezése általában követi a régi rendet; a készüléket a dobolás egykori színhelyein szerelték fel (kocsmák, boltok, közkutak, templomok, útkereszteződések mellett). E

nagy hangerőre állított hangszórók az 1950 és 1990 közötti évtizedekben a politikai befolyásolás, nemzetiségi vidéken pedig az egész Kárpát-medencében a nyelvi terror hatásos eszközeinek bizonyultak.

ÜZENETVIVÉS, POSTA

Az üzenetvivés hagyományosan lovas futárok, küldöncök feladata volt a legújabb korig. Alkalmi lovas hírnökök vitték az üzeneteket az ősmagyar korban, a király futárai vették át szerepüket az államalapítás után. Váltó lovát a király követe ott vette, ahol érte, sokszor akár erőszakkal. Ezért I. László dekrétumai 3. könyvében már úgy rendelkezett, hogy „Futó követ egy se merje a harmadik falun túlra elvinni a lovat, és sem a templomba vagy a püspök, vagy az ispán udvarába igyekvő emberek, sem papok vagy egyházi személyek lovát el ne vegye, szekereből ki ne fogja. Máskülönben akármicsoda lovat talál, elveheti, hogy a király követsége hamarabb járjon” (idézi Bogdán I. 1973: 204.)

Az írásbeliség elterjedése után a *futár* már leveleket hordozott magával. Mátyás idejében valóságos futárközpont működött a királyi udvarban. A legfontosabb utak mentén (Buda és Bécs között) pedig *lováltó állomások* voltak. (Akkoriban a lovas futár intézménye postával, kocsizó személyszállítással is kiegészült.) Vármegyék, városok, főurak *küldöncök* révén érintkeztek egymással. Lehettek köztük vásároló kereskedők, vándorló mesterlegények, marhahajcsárok is, s helyenként a jobbágyszolgáltatások között található a levélhordás. Például Kapuvár 1587. évi összeírásában három jobbágynévénél is megjegyzik, hogy „postássággal szolgál” (Bogdán I. 1973: 206).

A 16. század derekán az ország nyugati és északi részein honosodott meg a *királyi posta* intézménye. Ezt a magyar kamara, azaz a kincstár költségén tartották fenn. A főútvonalakon állomásokat szerveztek német postamesterek vezetésével. Küldeményeket (levelek, rendeletek) a magyar *postalegények* – mind jó lovasok – továbbították, akiknek fel kellett esküdniük belépésük alkalmával. Erdélyben és a török hódoltság területén az ősi futárintézmény élt tovább, s a törökök is gondoskodtak a lovas küldöncök (nyelvükön csauszok) zavartalan utazásáról. Beutazási engedélyt azonban az Erdélyből és a királyi Magyarországról érkező futároknak kérniük kellett a törököktől, mert az útvonalakra gondosan ügyeltek. Az Eger–Gyöngyös a Gyöngyös–Szolnok közötti postajáratot a török hatóságok, saját érdekükben a 17. században is fenntartották. A hivatalos levelek továbbításának módja az volt, hogy például a Fülek–Gyöngyös–Szolnok–Mezőtúr vonalon, a postaút mentében fekvő falvak bírái „*falu hírmondó lovára*” ültetett levélhordó lovasküldöncökkel faluról falura stafétaszerűen továbbították a hatóságok iratküldeményeit, *kurrenseit* (Soós I. 1974: 28). Ily módon a gyűléseit Füleken tartó Nógrád, Heves, Külső-Szolnok, Pest, Pilis és Solt vármegye urai nemcsak a törökkel, de a hódolt falvakkal, jobbágyaikkal is rendszeres kapcsolatot tartottak. A lófogattal rendelkező gazdákat a falu bírása jelölte ki egy-egy hétre a járási tisztek fuvarozására. A fogattal nem rendelkező zsellérek a bíró vagy az esküdt polgár rendelkezésére álló *hírmondó lovon* teljesítették a „hetelő” levélhordozó és küldöncszolgálatot. Erdélyben szigorú rendtartás szabta meg a

futárok feladatait. A postalegények a fejedelmi címerrel és útlevéllal közlekedtek. I. Rákóczi György 1634. évi postaszabályzata halálbüntetést szabott ki a levelet elvesztő futárra.

A postások, lovas küldöncök gyors haladását szolgálta a *postakürt*, amelynek hangja kitérést követelt a többi közlekedőtől. Kürtöt, megkülönböztető hangjelzést mások is próbáltak alkalmazni, de a királyi és fejedelmi postarendtartások szigorúan tilalmazták. II. Rákóczi Ferenc rendelete lovainak elvételével büntette azt, aki kürtöt merészelt használni az utakon, mivel „Kürtöt a curérok (futárok) és postákon kívül szabad nem lévén tartani”.

A Rákóczi-szabadságharc bukása után kiépült posta négyféle szolgálatból állt: a rendszeres *levélposta*, a megbízás alapján vállalt *külön posta*, az alkalmi utasszállítás, s a Mária Terézia idejében felállított rendszeres *kocsiposta*. Ez utóbbi levelek, csomagok, pénzküldemények kézbesítésén túlmenően társasutazásra is módot nyújtott. Az 1750-es években bevezették a bélyegző használatát, s akkoriban már 177 postaállomás működött az országban (Bogdán I. 1973: 209). 1752-ben indult a heti postakocsi Bécs és Buda között, s gyors ütemben épült az országos hálózat. Az egységes elvek szerint működő birodalmi posta része volt a hazai, amelybe hamar bevonták a volt hódoltsági és erdélyi tájakat, majd a külföldet is. A török időkben még a szegedi mészárosok hordták a török urak leveleit Budára, Egerbe, Temesvárra, Belgrádba. Ők voltak a futárok és a seregek kalauzai is. 1717-ben azonban megindult a rendszeres postajárat Bécs–Buda–Szeged–Arad–Nagyszeben, illetve Szeged–Temesvár–Craiova között. Váltott lovakkal, fizetett alkalmazottakkal dolgozott. Postaállomásai hosszú ideig vendégfogadóknak, csárdáknak nyertek elhelyezést (Bálint S. 1976: 462; 1977a: 57). A megyei hatóságok azonban továbbra is lovas küldöncökkel tartották a kapcsolatot a falvakkal, városokkal. Kiskundorozsmáról írják: „A körleveleket, melyeket *kurrens*-nek hívtak, lovas staféta (küldönc) hozta Félegyházáról. Azonnal másolatba kellett őket venni, s az eredeti levelet a küldönc vitte tovább a többi községnek” (Győry J. 1937: 28, 44). Dorozsmán csak 1865-ben állítottak fel *szekérposta-állomást*. Addig – bármily költséges volt – lovas küldöncök hordozták a leveleket.

A levelek elfogása a korábbi századokban sem volt ritkaság. Metternich titkos rendőrsége a levélcenzúrát korlátlanul gyakorolta, s a postahivatalokat ügynökeinek rendelte alá. 1847-ben már 4 millió levelet kézbesített az ország 472 postaállomása, és távíró-összeköttetés létesült Pest és Bécs között. 1850-ben jelent meg nálunk a postai *bélyeg*, s az 1880-as években a telefon. A modern postaszolgálat kiépülését a vasutak, majd a motoros járművek és az újabb távközlési eszközök forradalmasították. Eközben a köznép írástudó hányada is egyre növekedett, s az 1870-es évektől mindjobban bekapcsolódott a levelezésbe. Bosznia okkupációja, majd az első világháború idején már általánossá vált a levelezés népünk minden osztályánál, társadalmi rétegénél.

UTAK, CSÁRDÁK, HIDAK

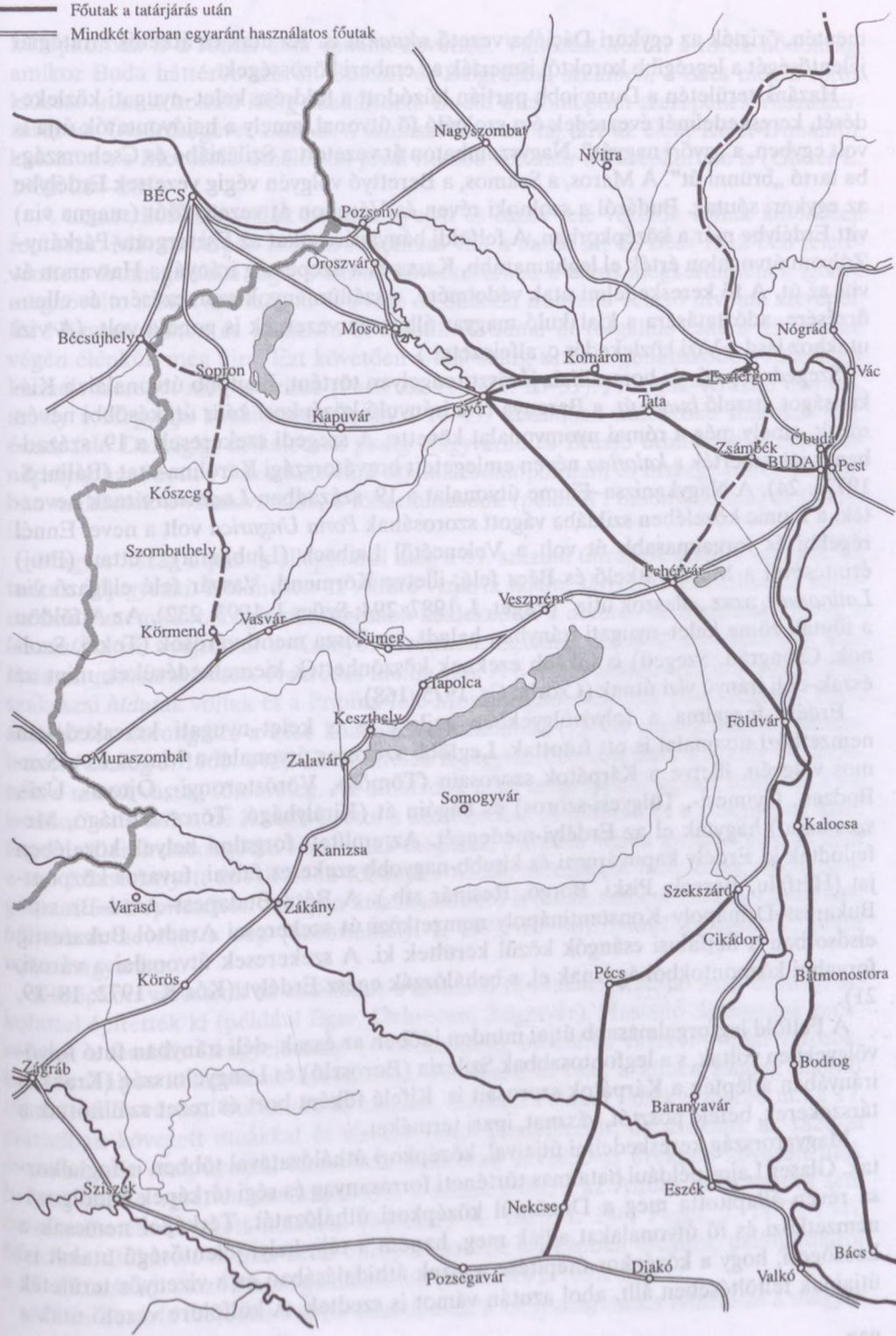
UTAK

A közlekedés utakat kíván vagy legalább kitaposott csapásokat. Az első útvonalak a lakóhelytől az ivóvízhez vezető emberi és állati nyomok, ösvények, csapások voltak. Ezek mindenütt behálózzák az erdőket csakúgy, mint a füves pusztákat vagy a művelt mezőket. Az útvonalak igazodnak a természeti környezet terepadottságaihoz, a domborzati viszonyokhoz, követik a hegyek hágóit és a folyók gázlóit, révhelyeit, vízjárta árterek szárazulatait stb. „Nincs talán semmiben annyi tradíció, mint az utak megtartásában” (Prinz Gyula megállapítását idézi Fodor F. 1930: 142). Ugyanis az utak nyomvonala, a tájak úthálózata akár évszázadokon, évezredekken át változatlan volt egészen a modern korig. Érvényes ez a megállapítás a régiókat, földrészeket összekötő nagy kereskedelmi útvonalakra, transzkontinentális utakra éppúgy, mint a falu határán belüli marhacsapásokra, mezei vagy erdei földutakra. A Kárpátok hegyvidékein – így a Szörénységben is – kettős úthálózat alakult ki: a *völgyi utak* és a *gerincutak* vonalai. Előbbin a falvak, városok népe közlekedett, főként kerek járműveket használva, utóbbin pedig a pásztornép gyalogosan, nyájakkal és málhás állatokkal. Nem biztos, hogy völgyi útjaink ősbibek, de belőlük lettek a mai közlekedés kiépített útvonalai (Fodor F. 1930: 142).

Ösvényeken, földutakon bonyolódik a természeti népek közötti árucseré, a szállítást pedig málhával megrakott emberek és állatok végzik. A málhás karavánok, szafárik a Szaharát átszelő karavánutakon végzik a szállítást Fekete-Afrika és a Földközi-tenger partjai között. Ősrégiek a Góbi sivatagon át Kínába vezető selyem- és teautak is, amelyeken át a kínai selyem Elő-Ázsiába és a római birodalomba eljutott. A magyar őstörténet szempontjából nagy jelentőségű Dzsajhaninak az a könyve, melyben a türk népekről és így a magyarokról szóló tudósítás is benne foglaltatik, aligha véletlen, „Az útvonalak és a birodalmak könyve” címet viseli (Sz. 1930: 233). A karavánok és a *karavánutak* megelőzték a birodalmakat, ugyanis a mongol, török, arab és berber nomád birodalmak a transzkontinentális karavánutak mentén terjesztették ki határaikat. Céljuk az volt, hogy „birtokolják” az utakat, és vámok, adók formájában élvezzék az áruszállítás és kereskedelem hasznát (Polányi K. 1984: 37). A maják, aztékok szintén kitűnő utakat és hírközlőszolgálatot építettek ki.

Európában a fontosabb útvonalak már a prehistorikus időkben kialakultak. A bronzkori kereskedelem áruit (réz, ón, arany, borostyán, fajanszgyöngy) i. e. 1600 körül is a később ismert útvonalakon szállították. Hazánk nyugati szélein futott az ún. *borostyán út*, amely a Balti-tengertől az Adriáig haladt. Kelet-Európában a drágakővel felérő nemes prémek kereskedelme ősrégi, s a tajgák felől a Pontus vidékére vitt a *prém útja*. A Római Birodalom katonai erejét a limesekhez vezető, szilárdan megépített, kikövezett *hadiutak*, jól megépített hidak és a közlekedést segítő úttérképek (itinerárium) nagyban növelték. (Szombathelyen ma is látni lehet a kölapokkal burkolt római hadiút egy darabkájának köveit. Ezt az ősi borostyánkő út átépítésével nyerték.) Az utak hosszát mérték és mérföldkövekkel jelölték (Ürögdi Gy. 1979: 11–22). Fontos hadiutak húzódtak a nagy folyók – így a Duna és a Dráva –

- Főutak a tatárjárás előtt
- Főutak a tatárjárás után
- == Mindkét korban egyaránt használatos főutak

31. térkép. A Dunántúl legfőbb útvonalai a középkorban

mentén, őrizték az egykori Dáciába vezető *sóutakat* is. Az utak és átkelők stratégiai jelentőségét a legrégebb koroktól ismerték az emberi közösségek.

Hazánk területén a Duna jobb partján húzódott a földrész kelet–nyugati közlekedését, kereskedelmét évezredek óta szolgáló fő útvonal, amely a hajóvontatók útja is volt egyben, a „győri nagyút”. Nagyszombaton át vezetett a Sziléziába és Csehországba tartó „brünni út”. A Maros, a Szamos, a Berettyó völgyén végig vezettek Erdélybe az egykori sóutak. Budáról a szolnoki révén és Váradon át vezető főút (magna via) vitt Erdélybe már a középkorban. A felföldi bányavárosokat az Esztergom–Párkány–Zólyom útvonalon érték el leghamarább, Kassa és a Szepesség irányába Hatvanon át vitt az út. A fő kereskedelmi utak védelmére, a szállítmányok szervezésére és ellenőrzésére, adóztatására a kialakuló magyar államszervezetnek is gondja volt. (A vízi utakhoz lásd a Vízi közlekedés c. alfejezetet.)

Szegedről a só- és borszállítás jórészt tengelyen történt. Legfőbb útvonalai: a Kiskunságot átszelő *budai út*, a Baranya felé irányuló középkori *káliz út*, későbbi nevén *sós út*, amely még a római nyomvonalat követte. A szegedi szekeresek a 19. században is jól ismerték a *kalinina* néven emlegetett horvátországi Karolina-utat (Bálint S. 1977a: 24). A Nagykanizsa–Fiume útvonalat a 19. században *Ludovica-útnak* nevezték, a Fiume közelében sziklába vágott szorosának *Porta Ungarica* volt a neve. Ennél régebbi és forgalmasabb út volt a Velencétől Laibach (Ljubljana), Pettau (Ptuj) érintésével a Murán átkelő és Bécs felé, illetve Körmend, Vasvár felé elágazó *via Latinorum*, azaz „olaszok útja” (Paget, J. 1987: 294; Szűcs J. 1993: 232). Az Alföldön a főutak zöme kelet–nyugati irányban haladt, s a Tisza menti városok (Tokaj, Szolnok, Csongrád, Szeged) is inkább ezeknek köszönhették kiemelkedésüket, mint az észak–déli irányú vízi útnak (Csorba Cs. 1975: 168).

Erdély forgalma a folyóvölgyekben zajlott és a kelet–nyugati kereskedelem nemzetközi útvonalai is ott futottak. Legfőbb szekeres útvonalai a Maros és a Szamos völgyén, illetve a Kárpátok szorosain (Tömösi-, Vöröstoronyi-, Ojtozi-, Úzi-, Bodzai-, Gyimesi-, Tölgyesi-szoros) és hágóin át (Királyhágó, Töröcsvári-hágó, Mészies-kapu) hagyták el az Erdélyi-medencét. Az említett forgalmi helyek közelében fejlődtek ki Erdély kapuvárosai és kisebb-nagyobb szekeres falvai, fuvaros központjai (Hétfalu, Bereck, Piski, Borgó, Resinár stb.). A Bécs–Budapest–Arad–Brassó–Bukarest–Drinápoly–Konstantinápoly nemzetközi út szekeresei Aradtól Bukarestig elsősorban a hétfalusi csángók közül kerültek ki. A szekeresek útvonalai a városi, forgalmi központokból ágaznak el, s behálózják egész Erdélyt (Kós K. 1972: 18–19, 21).

A Felföld legforgalmasabb útjai minden időben az észak–déli irányban futó folyóvölgyekben voltak, s a legfontosabbak Szilézia (Boroszló) és Lengyelország (Krakkó) irányában átlépték a Kárpátok szorosait is. Kifelé főként bort és rezet szállítottak a társzekerek, befelé posztót, vásznat, ipari terméket.

Magyarország kereskedelmi útjaival, középkori úthálózatával többen is foglalkoztak. Glaser Lajos például hatalmas történeti forrásanyag és régi térképek feldolgozása révén állapította meg a Dunántúl középkori úthálózatát. Térképei nemcsak a nemzetközi és fő útvonalakat adják meg, hanem a táji, helyi jelentőségű utakat is. Leszögezi, hogy a középkor útépítése a vizek áthidalásában és a vizenyős területek útjainak feltöltésében állt, ahol azután vámot is szedtek. A külföldre vezető utak a

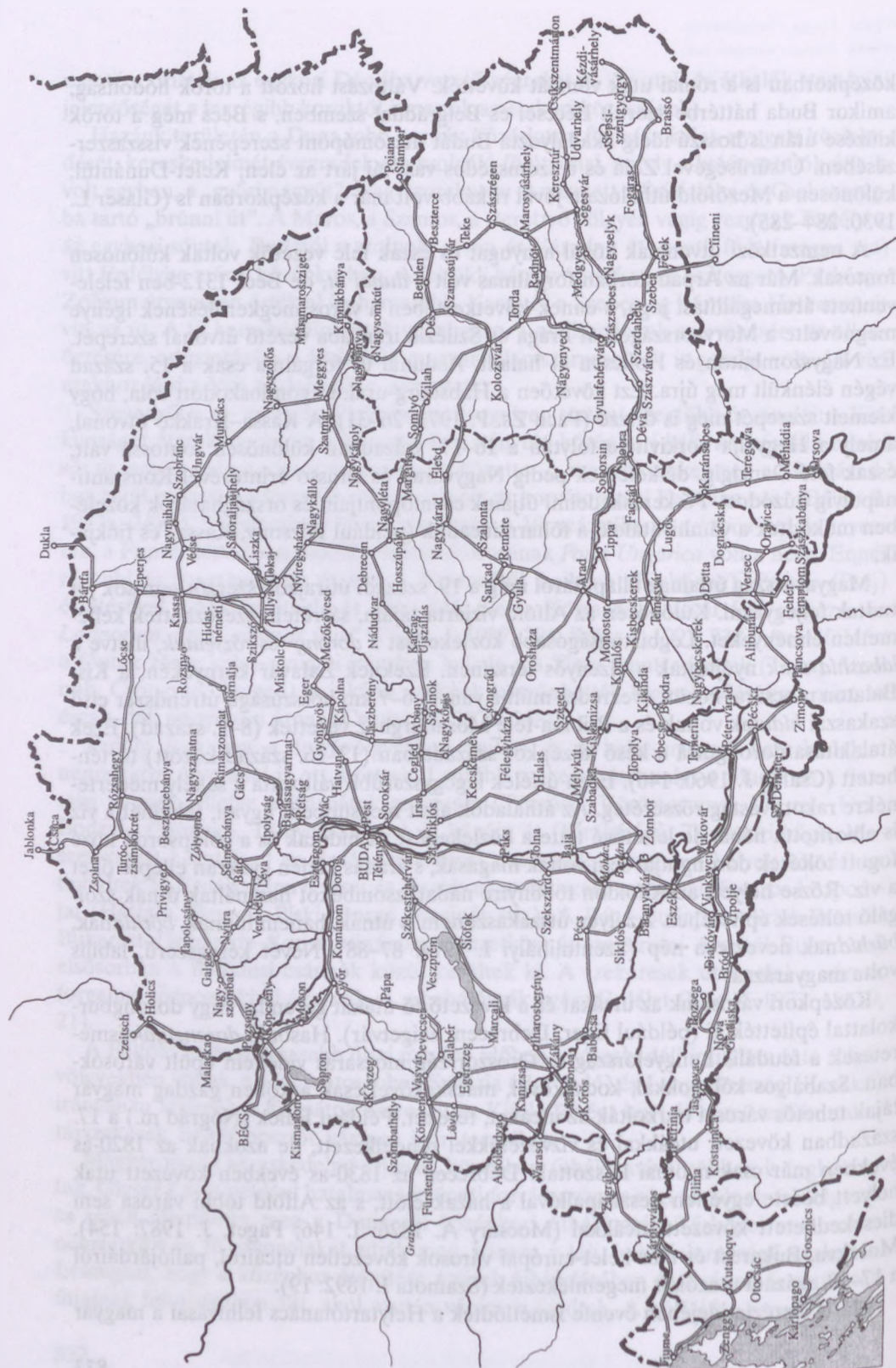
középkorban is a római utak vonalát követték. Változást hozott a török hódoltság, amikor Buda háttérbe szorult Béccsel és Belgráddal szemben, s Bécs még a török kiűzése után is hosszú ideig akadályozta Budát útcsomópont szerepének visszaszerzésében. Útsűrűségével Zala és a szomszédos vasi táj járt az élen; Kelet-Dunántúl, különösen a Mezőföld úthálózata jóval ritkább volt már a középkorban is (Glaser L. 1930: 284–285).

A nemzetközi útvonalak közül a nyugat és észak felé vezetőik voltak különösen fontosak. Már az Árpád-korban forgalmas volt a *dunai út*, de Bécs 1312-ben felelevenített árumegállítási joga, s ennek következtében a város megkerülésének igénye megnövelte a Morvaországon át Prága és Szilézia irányába vezető útvonal szerepét. Ez Nagyszombaton és Holicson át haladt. A dunai út forgalma csak a 15. század végén élénkült meg újra. Ezt követően a Habsburg-uralom gondoskodott róla, hogy kiemelt szerepét meg is őrizze (Pach Zs. P. 1971: 26–31). A Kassa–Krakkó útvonal, amely a Hegyalja borkivitele folytán a 16–17. században különösen fontossá vált, észak felé Danzigig, délkeletnek pedig Nagyvárad és Brassó érintésével Konstantinápolyig húzódtott. Fő kereskedelmi útjaink csomópontjain és országhatárokon közelében működtek a vámhivatalok, a főharmincadok (például Pozsony, Kassa) és fiókjaik.

Magyarország útjainak állapotáról még a 19. századi útirajzok szerzői sem sok jót tudtak feljegyezni. Különösen az Alföld vízjárta tájain, sárrétein szerezhettek kellemetlen élményeket. Legbiztonságosabb közlekedést a *dorong-* és *rőzseutak*, illetve a *lábashíd utak* nyújtottak a vizenyős térszínen. Ezeknek Zalavár környékén, a Kis-Balaton mocsarai között évezredes múltja van. A 6–7 km hosszúságú útrendszer első szakaszai *hidutak* voltak és a Pribina-féle Mosaburghoz vezettek (8–9. század). Ezek átalakítása dorongúttá a késő középkor századaiban (13–16. század között) történnéhetett (Csalog J. 1960: 146). Ezen útfélék legegyszerűbb változata a sekély mederfenékre rakott vastag rőzseréteg. Az áthaladók alatt megsüppedt ugyan, felszínét a víz is elborította néha, de lehetővé tette a közlekedést. A hidutak és a cölöpsorok közé fogott töltések dorongútjai sem voltak magasak, s áradás idején gyakran ellepte őket a víz. Rőzse helyett az Alföldön többnyire nádat, zsombékot használtak útnak szolgáló töltések építéséhez. Az ilyen útszakaszt nem is útnak, hanem hídnak, *bőrhídnak*, *bűrhídnak* nevezte a nép (Szentmihályi I. 1974: 87–88). Nevét kéregszerű, labilis volta magyarázza.

Középkori városaink az utcákat és a kivezető fő utakat gerenda- vagy dorongburkolattal építették ki (például Eger, Debrecen, Szigetvár). Hasonló *dorongutak* ismeretesek a feudális Lengyelország és Oroszország mocsaras vidékein épült városokban. Szabályos kőlapokkal, kockakővel, macskakővel csak a kőben gazdag magyar tájak tehető városai burkolták az utcákat, tereket. Például Fülek (Nógrád m.) a 17. században kövezett utcákkal és vízvezetékkel rendelkezett, de azoknak az 1820-as években már csak nyomai látszottak. Debrecen az 1830-as években kövezett utak helyett beérte egyetlen deszkapallóval a házak előtt, s az Alföld többi városa sem dicsekedhetett kövezett utcákkal (Mocsáry A. 1826: I. 146; Paget, J. 1987: 154). Moszkva, Bukarest és más kelet-európai városok kövezetlen utcáiról, pallójárdáiról a 17–19. századi utazók is megemlékeztek (Szamota I. 1892: 19).

Mária Terézia idejében évente ismétlődtek a Helytartótanács felhívásai a magyar

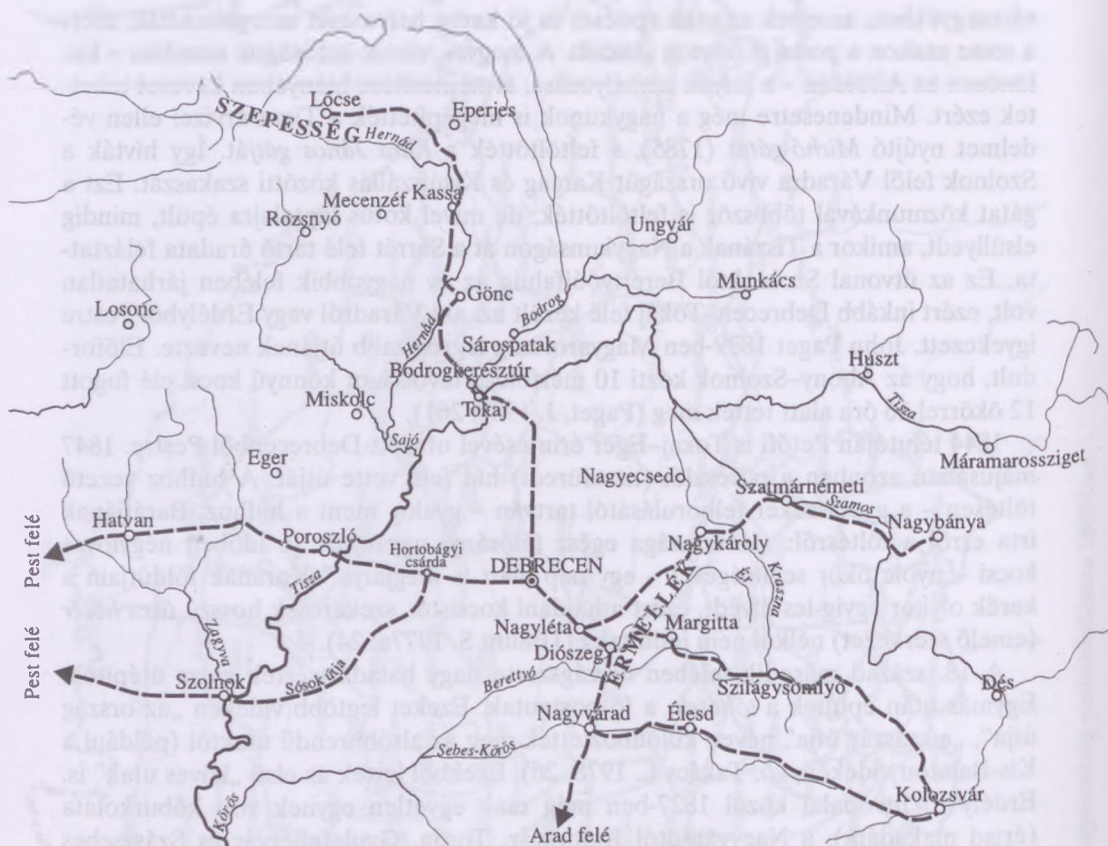
32. térkép. Magyarország postahálózata 1800-ban

vármegyékhez, amelyek az utak építését és jó karba helyezését szorgalmazták, mert a rossz utakon a posta is folyton elakadt. A megyei, városi hatóságok azonban – különösen az Alföldön – a folyók szabályozása, ármentesítése hiányában keveset tehetek ezért. Mindenesetre még a nagykunok is megépítették a Tisza árvizei ellen védelmet nyújtó *Mirhó-gátat* (1785), s feltöltötték a *Kara János gátját*. Így hívták a Szolnok felől Váradra vivő országút Karcag és Kisújszállás közötti szakaszát. Ezt a gátat közmunkával többször is feltöltötték, de mivel kotús láptalajra épült, mindig elsüllyedt, amikor a Tiszának a Nagykunságon át a Sárrét felé tartó áradata feláztatta. Ez az útvonal Szolnoktól Berettyóújfaluiig az év nagyobbik felében járhatatlan volt, ezért inkább Debrecen–Tokaj felé került az, aki Váradról vagy Erdélyből Pestre igyekezett. John Paget 1839-ben Magyarország legrosszabb útjának nevezte. Előfordult, hogy az Abony–Szolnok közti 10 mérföldes távolságot könnyű kocsi elé fogott 12 ökörrel 16 óra alatt tették meg (Paget, J. 1987: 261).

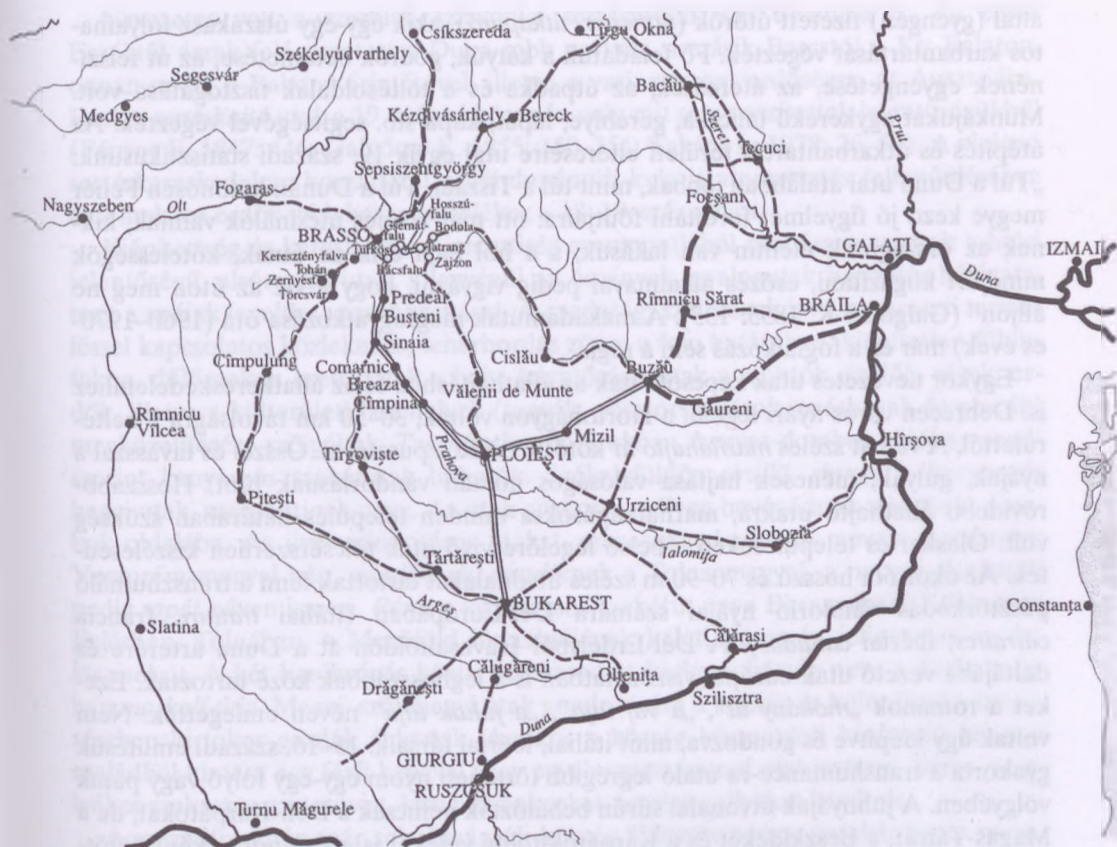
1844 télutóján Petőfi is Tokaj–Eger érintésével utazott Debrecenből Pestre. 1847 májusában azonban a poroszlói (tiszafüredi) híd felé vette útját. A hídhoz vezető töltésen – a gyorsszekér felborulásától tartván – gyalog ment a hídhoz. Barátjának írta erről a töltésről: „Hosszasága egész félórányi ugyan, de jó időben négylovas kocsi – nyolc ökör segítségével – egy nap alatt is megjárja.” Korának földútjain a kerék olykor agyig lesüllyedt, ezért a hajdani kocsisok, szekeresek hosszú útra *hévér* (emelő szerkezet) nélkül nem indultak el (Bálint S. 1977a: 24).

A 18. század második felében országszerte nagy haladást értek el az útépítők. Egymás után épültek a *töltések*, a fő postautak. Ezeket legtöbb vidéken „az ország útja”, „a császár útja” néven különböztették meg az alsóbbrendű utaktól (például a Kis-Balaton vidékén, vö. Takács L. 1978: 26). Ezekből lettek az első „köves utak” is. Erdély fő útvonalai közül 1827-ben még csak egyetlen egynek volt kőburkolata (értsd makadám), a Nagyváradtól Kolozsvár, Torda, Gyulafehérvár és Szászsebes érintésével Nagyszebenbe vezető postaútnak. Szélessége mintegy 5 öl volt, mint általában az akkori főútvonalaknak. Egy-egy lóra 4–5 bécsi mázsa terhet lehetett számítani, amit előfogat nélkül elhúztak. A Tordát Marosvásárhelyen át Brassóval összekötő út akkor még nem volt végig makadám (Taborsky O. 1937: 566).

Az útépítés és útkarbantartás új foglalkozások kialakulásához vezetett. Nemcsak a töltéseket építő, terepet egyengető kubikosréteg vált egyre népesebbé a 19. század folyamán, de a kőbányászok, a faragott útburkolati köveket készítő *riccerék*, *kővágók*, a makadám utakhoz szükséges közúzalékot előállító *kőtörők*, *kavicstörők* száma is megnövekedett. A városi utcák kikövezése, az utak, vasutak építése megnövelte a kő iránti keresletet, miközben a termékek előállítása hagyományos módon és eszközökkel folyt a 20. század derekáig. Nemcsak a hegységek lakói, hanem a bányáktól távol élő közösségek tagjai közül is sokan beálltak útburkoló vagy kőtörő munkásnak a konjunktúra idején. Például a Börzsöny-hegység kőbányái Pest és Nógrád megye távolabbi településeiről is kaptak munkásokat. Budapest útburkolói zömmel Bagról (Pest m.) jártak, a leghíresebb kőtörők, kavicstörők a bagiak mellett a hugyagiak (Nógrád m.), a jászberényiek, a mohácsiak és a tolnamözsiek voltak. Rendszerint az út mentén törték a követ bunkóval, majd kavicstörő kalapáccsal. A kézi törésű, s ezért sarkosabb kavicsból makadám utakat építettek és javítottak (Hála J. 1987: 78–81). A *kövesutak*, országutak gondozására jelentek meg a 19. században a vármegye

33. térkép. A debreceni szekerek útvonalai a 16–19. században

34. térkép. A hétfalusi szekerek fő árusító útvonalai a 19. században

által (gyengén) fizetett útörök (*útmester, útkaparó*), akik egy-egy útszakasz folyamatos karbantartását végezték. Fő feladatuk a kátyúk, gödrök betemetése, az út felszínének egyengetése, az átereszek, az útpadka és a töltésoldalak tisztogatása volt. Munkájukat egykerekű talicska, gereblye, lapát, kapa stb. segítségével végezték. Az útépités és útkarbantartás területi eltéréseire utal egyik 19. századi statisztikusunk: „Túl a Duna utai általában jobbak, mint túl a Tiszáéi. Túl a Dunán különösen Fehér megye kezd jó figyelmet fordítani főútjaira: ott már rendes útcsinálók vannak, kiknek az országutak mentin van lakásuk, s a hol baja esik az útnak, kötelességök mindjárt kiigazítani, esőzés alkalmával pedig vigyázni, hogy a víz az úton meg ne álljon” (Galgóczy K. 1855: 135). A makadámutak megfogvatkozása óta (1960–1970-es évek) már ez a foglalkozás sem a régi.

Egykor nevezetes utak kapcsolódtak az állathajtáshoz és az állatkereskedelemhez is. Debrecen város nyári legelői a Hortobágyon voltak, 30–50 km távolságra a belterülettől. A várost széles *marhahajtó út* kötötte össze a pusztával. Ősszel és tavasszal a nyájak, gulyák, ménesek hajtása valóságos nomád vándorlásnak tűnt. Hosszabb-rövidebb állathajtó utakra, marhacsapásokra minden település határában szükség volt. Ólaskertes településeken a belső legelőre vivő utak tölcseyszerűen kiszélesedtek. Az ókor óta hosszú és 70–90 m széles útvonalakat tartottak fenn a transzhumáló pásztorkodás vándorló nyájai számára Dél-Európában (italiai *tratturi*, francia *carraires*, ibériai *canadas*). A Dél-Erdélyből Havasalföldön át a Duna árterére és deltájába vezető utak európai viszonylatban is a leghosszabbak közé tartoztak. Ezeket a románok „*mokány út*”, „*a vaj útja*”, „*a juhok útja*” néven emlegették. Nem voltak úgy kiépítve és gondozva, mint itáliai, ibériai társaik. 15–16. századi említésük gyakorta a transhumance-ra utaló legrégibb történeti nyom egy-egy folyó vagy patak völgyében. A juhnyájak útvonalai sűrűn behálózták nemcsak a Déli-Kárpátokat, de a Magas-Tátrát, a Beszkideket és a Kárpátok többi vidékét is, s érrendszerként kötötték össze a havasi legelőket, nyári szállásokat egymással és a völgyek településeivel.

Vásárvárosok határában széles utakat hagytak, itatóhelyeket, pihenőket létesítettek az állatvásárra hajtott jószág számára. A középkor végétől egyre növekvő, és a 16–17. században különösen virágzó marhakivitel az Alföldről nyugat felé irányult. A *Mészárosok útja* a Szegedről, Kecskemétről a Dunán Földvár és Tolna révén át a móri völgynek, s onnan Győr és Bécs felé tartott. Heves, Szolnok és a Jászkunság sőremarháit a váci réven és vámon át hajtották nyugat, északnyugat felé. A vágómarha kivitele Bécsbe annyira megnövekedett, hogy 1574-ben el kellett rendelni a marhahajtó utak (via boariae) kiszélesítését a Magyaróvár és Bécs közötti útszakaszon. Bécs a 16. század közepétől fogva nem bocsátotta be a városba a magyar hajtókat, hajdúkat. Két fogadót emeltek számukra a külvárosban, az ún. *Magyarok útján*, ott kellett megvárniuk a vásár végét. Az alföldi nagy mezővárosok a hosszú úton maguk is gondoskodni kívántak állataikról és hajtóikról. A kecskeméti tőzsérek például Győrszentiván határában a *Mészárosok útja* közelében béreltek legelőt, hogy ott a bécsi és az útba eső vásárookra hajtott jószágaikat megpihentessék. Ezt a legelőbérletet 1590 táján szerezhették. *Kecskemét* dülönév a Dunától keletre több is van, s szintén a távhajtáshoz kapcsolódó tőzsérbérletek emlékét őrzi. Marhahajtó utak viszonylag épségben megmaradtak Baranya és Somogy megye határán a csatlakozó csárdaépületekkel együtt (például Domolos, Botykapeterd stb.).

Nevezetes volt a szerbiai, szlavóniai sertésnyájak két útvonala is. Az egyik Eszéktől észak felé vezetett a Duna jobb partján, a másik Barcstól a Kis-Balaton, onnan pedig a Bakony érintésével, illetve a vasi, soproni erdőségen át Ausztriába. Ezek a *sertésajtó utak* a 19. század közepén még mit sem veszítettek jelentőségükből (Fényes E. 1847: 446; Galgóczy K. 1855: 350–351; Takács L. 1978: 26, 59). A virágzó sertéskereskedelem hozzájárult a dél-dunántúli kukoricatermesztés fellendüléséhez és a makkos erdők jobb haszonvételéhez a 18–19. században.

Kiépitettség és kereskedelmi jelentőség szempontjából utoljára maradtak a helyi jelentőségű, alsórendű utak, s legvégül az ösvények, gyalogutak hajszalér-hálózata, meg a nyájak legelőre vezető csapásai. A gazdasági szállítások java, a paraszti termeléssel kapcsolatos közlekedés, teherhordás zöme a falu határában, kiépítetlen földutakon, dűlőutakon esett. Ezek a helyi jelentőségű utak a szántók, szőlők, rétek, erdők, illetve a külterületi lakóhelyek (tanyák, pásztorszállások, présházak és pincék) megközelítésére szolgáltak. Tagosítatlan határokbán, hegyes-dombos vidéken rendszerint kanyargós szekérutak láthatók. Székelyföldön *sirüllő*, *siringő* a kanyargós hegyi utak, serpentinek neve. Az utak gyakorta mélyen bevágódnak a hegyek,ombok oldalába. Az ilyen vízmosásos utakat, szorosokat *horhónak* nevezi a somogyi, Veszprém megyei nép, *szurdéknak*, *szurdiknak* a Tolna megyei, a nyugat-dunántúli pedig *rapát* néven ismeri. *Róna* a vízmosásos szekérút neve Baranyában. Különösen Fejérbén, Tolnában, a Mezőföld lösztáblájának keleti peremén jellegzetes az ún. *löszmélyút*. A két kerékvágás közti, befűvesedett keskeny hátság neve a Kiskunságban *markalf-útja*. Mezei, szőlőhegyi utak gondozására a község és különösen a határ részben birtokos gazdák áldoztak. Amikor a község közmunkát hirdetett, minden családból kiment egy férfi kapával vagy egyéb szerszámmal utat javítani. Sáros, semlyékes szakaszra gazt, tövist, kivágott bokrokat, leveles gallyakat hordtak.

A századfordulón már sok dunántúli község áldozott pénzt, munkát egyes mezei utak kikövezésére is. Palócföldön megelégedtek a patakhidak javításával, a kátyúk betemetésével. Tagosított határokbán, parcellázás nyomán elkezdett tanyavilágban a dűlőutak is többnyire szabályos rendben, meghatározott „dűlőhosszak” után követik egymást. Általában egyenes vonalúak és országúthoz vagy falvakat összekötő, jelentősebb útvonalhoz csatlakoznak. Ezek többsége alig száz, kétszáz éves, de a határrészeket egymással és főként a településsel összekötő földutak, mezei szekérutak a falurendszerrel egyidejűleg, még az Árpád-korban kialakultak. A 18. század második felében megindult lecsapolások, folyószabályozások nyomán az Alföldön és a Kisalföldön is javultak az útviszonyok. Az akkor megépített árvédelmi *gátak*, *töltések* a későbbiekben szekérútként is szolgáltak.

STÁCIÓK, CSÁRDÁK

Az utak hosszát, a települések távolságát a 19. század derekáig főként időmértékkel tartották számon. Országleírások, topográfiák szerzői is megírták, hány *óra járásnyira* és milyen irányban található egyik vagy másik helység, a nagyobb távolságot pedig *napi járóföldben* adták meg. A mérőföldben való gondolkodás és számolás a népnél különösen lassan vert gyökeret, s nálunk az utakat is viszonylag későn látták

el mérföldkövekkel. (Svédországban már a 17. században bevezették a mérföldkö-állítást.)

Országutak mentén a középkorban is voltak pihenőhelyek, ún. *statiók*. Ezek szá- mával is jelölhették a távolságot két távoli település között, mert szabályos közön- ként sorakoztak egymás után. Szatmár megye mérnöke 1829-ben „8000 folyó ölek”- nek számított egy stációt, ami bécsi ölekkel számolva 15,2 km-nek felel meg (Csorba Cs. 1975: 173). Aligha véletlen, hogy a vásárhelyek és mezővárosok hálózata a 14–15. században egymástól 1–2 stáció távolságot tartva alakult ki, a hegyrajzi és vízrajzi adottságoktól függően.

A stációk megerősítést nyertek a 18. században szervezett posta intézménye által minden főútvonalon, s különös fontosságot nyertek a külföldre tartó utakon. Áru- szállító fuvarosok, mint a komáromi szekeresgazdák, a hétfalusi csángó szekeresek vagy a gömri vasárut és fazekasterméket messze földre eljuttató *furmányosok* több országrész és hosszú útvonal stációit, csárdáit és átkelőhelyeit tapasztalatból ismer- ték. Szekérállások, fogadók legtöbb stációnál épültek a Gömörből Pestre és Debre- cenbe vezető utak mentén, s működtek a Dunántúl és Erdély *nagyútjai*, *postaútjai*, *császárujtjai* mellett is. A fogadókhöz általában fedett szín, itatókút vályúkkal, néhány szénaboglya, s több-kevesebb legelő is tartozott (Gallo, J. 1973: 86–87; Markuš, M. 1973: 103–104).

A régebben is létező fogadók, szekérállások mintájára, de mégis sajátos módon fejlődött ki az Alföld déli és középső harmadában a *pusztai csárda* intézménye. A török kiűzése után nagyon ritka településhálózatú térségben a lakott helyek (több- nyire városok) távolsága a 30–50 km-t is elérte. Az átutazó és a helyi lakosság egya- ránt igényelte a pusztai menedékhelyek létesítését (Zoltai L. 1934: 271–276; Bellon T. 1973b: 128–130). Útkereszteződések, kisebb csomópontok közelében már az 1720–1730-as években megjelentek a pusztai csárdák. Györffy István szerint sok esetben elpusztult templom helyén, annak tégláiból épültek, azaz régi faluhelyeken (Györffy I. 1943: 226). A *csárda* szó azonban nem török eredetű, mint vélte, hanem szerb-horvát, noha a Balkán népeinél egész biztosan török közvetítéssel terjedt el. 'Pusztai fogadó' jelentésben 1733-ban jegyezték fel először, de *csardak* alakban 'magas figyelőállás', illetve 'kör alakú, nagy épület' jelentésben már az előző század- ban is használatos volt az Alföldön.

A pusztai csárdák virágkora a 19. század derekára tehető. 1853-ban az osztrák kormányservek a közbiztonság javítása érdekében elrendelték a csárdák teljes körű lajstromozását és térképezését (Szabó F. 1974: 335–337). Ebből a hiteles összeírásból nemcsak a csárdák neve, száma derül ki, hanem az úthálózat és a csárdahegyek szo- ros kapcsolata is. Jelentőségüket mutatja, hogy a Körös–Maros közötti síkságon 83 csárdát írtak össze. Mindegyikhez tartozott itatókút és szabad legelő a szekeresek lovai és az állatvásárra igyekvő gazdák, hajcsárok falkái számára. Forgalmasabb csárdákhoz akár 100 hold *csárdaföld* is tartozhatott, melynek egyharmadát a csárdát bérlő személy (*csárdás*, *korcsmáros*, *árendás*) felszánthatta, bevethette.

A dél-alföldi csárdák többségét uradalmak építették és adták bérbe, de a jászkun- sági, hajdúsági fogadókat a városok birtokolták. Debrecen, Karcag vagy Nádudvar csárdáit a városi közösség építtette és adta bérbe. *Állás* is tartozott mindegyikhez. Négy-öt szekér lovastul beállhatott a vályogfalú, zárt, de padlástan nádtetők alá.

Jászolból, zablóból abrakoltatták, szénáztatták a megfáradt lovakat. A nádudvari, miként a nagykunsági és hortobágyi csárdák is, hosszú, tornácos épületek voltak (Bellon T. 1973b: 128–129). Központi nagy helyiségük az *ivó*, ahol a *kármentő* mögül szolgálták fel az italt. A vendégek részére súlyos tölgyfa lócák és asztalok szolgáltak. Az épület másik felében volt a csárdás lakása, ami *pitarból*, *házból* (szobából) és egy *kamarából* állt (Balázs L. 1967: 268). Többnyire pince is tartozott a csárdához. Különösen nevezeteseek voltak a két megye határán épült csárdák, amelyek a betyároknak több lehetőséget adtak a menekülésre a megyei pandúrok elől. Ezekhez különösen sok romantikus betyárhistória tapadt. A csárdák világát megörökítették a külföldi és belföldi utazók, a 19. század hírlapjai és népies szépirodalma. Hírközpont szerepüket minden kortárs szerző kiemelte.

Alföldi csárdáink nevüket kaphatták a helynévről (Hortobágyi csárda, Kondorosi csárda), a cégérükről (Pintes, Hordócska), a tulajdonos vagy árendás nevére (Császár, Steiner, gróf Apponyi, báró Eötvös), de gyakori a tréfás csárdanév is (*Kutyakaparó* Kecskemét, *Lebuki* Békéscsaba, *Becsali* Alsópáhok, *Gugyori* Nagygyanté, *Nyakovágó* Kunszentmiklós, *Falkafogyasztó* Kiskunhalas határában). A *Betekincs*, *Morgó*, *Cifra*, *Szemszúri*, *Koponya*, *Körülsáros*, *Ebgondolta*, *Kulipintyó* és a többi tréfás csárdanévvé hovatovább feledésbe ment (Györffy I. 1943: 227).

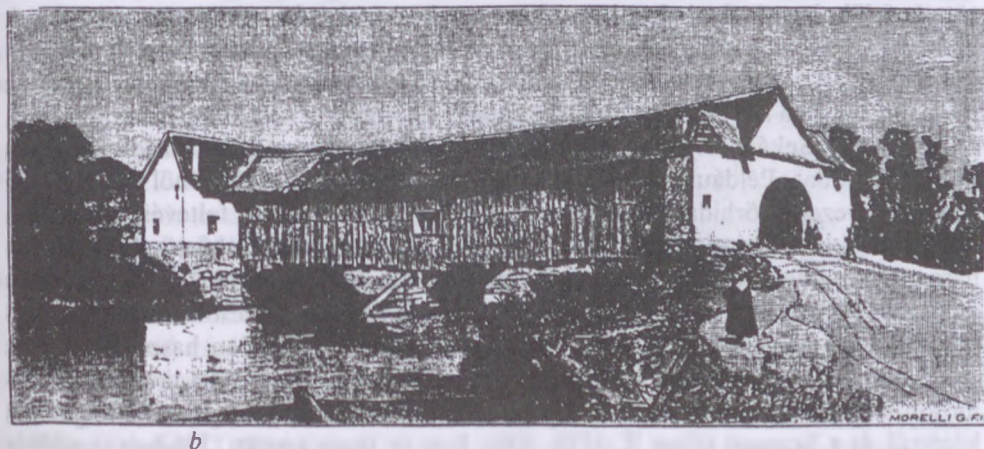
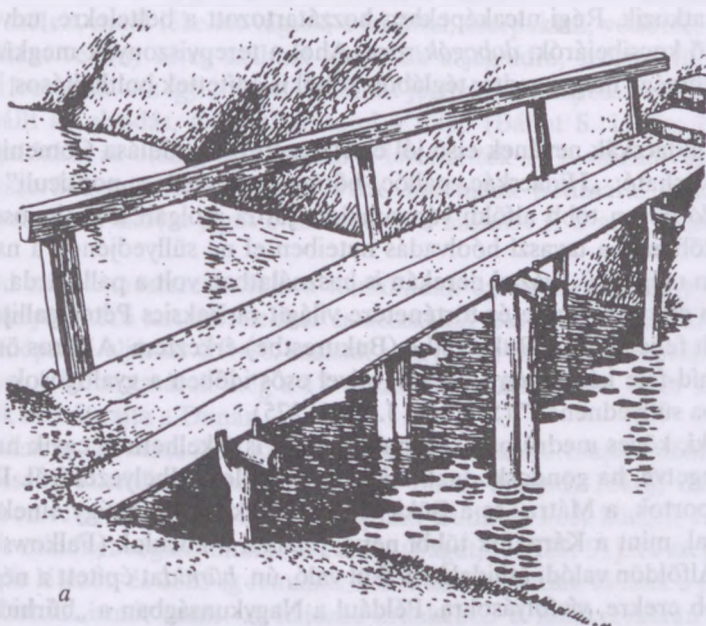
A pusztai csárdák, útmenti fogadók jelentősége a 19. század második felében gyorsan hanyatlott. Előbb a hatósági szigor, Ráday csendbiztos érte el a betyárokat és az orgazdnának tartott csárdásokat. Számos fogadót bezárattak, széthányattak közbiztonsági érdekre hivatkozva. Aztán a vasútépítés terelte másfelé a forgalmat. Az 1880-as években a csárdákból már kevés maradt, az is pusztai kocsmává, italboltá alakult át.

HIDAK

Folyóknak, tavaknak lehet sekély vízállású szakasza, ahol szekéren, lóháton vagy akár gyalogosan is át lehet kelni a túlpartra. Az ilyen *gázlókat* számon tartották, s különösen nyári kisvíz idején rendszeresen használták. Jelentőségük a 16–17. században, a tőzsérkedés virágkorában volt nagy, amikor a *marhahajtó utak* a réveket, kompokat elkerülték. Nemcsak a *révpénzt* kívánták megtakarítani a kisebb folyókon, de a *szilaj marhát* sem volt könnyű ráterelni a kompra. Elkerülték, hacsak lehetett. A helyi közlekedésben még az állandó hidak megépülését követően, a 19–20. században is hasznát vették a gázlóknak a szekeres szállításban és az állatsapatok hajtásában, mert kerülő utakat takarítottak meg általuk.

Folyóvizek, árkok, szakadékok fölött azonban az út többnyire hídon vezet át. A híd az út folytatása, annak tartozéka. Gyalogúthoz, ösvényhez *gyaloghíd* tartozik. Legegyszerűbb formája a patak fölött keresztbe fekvő fatörzs. Ennek járásra szolgáló oldalát rendszerint simára faragják. Egyik oldalára korlátot szegelnek vagy kötelet feszítenek ki. Lónyán (Bereg m.) a kettéfűrészelt fatörzsből készített átkelő neve *bödönyös híd* (Babus J. 1959: 40). Kötélhidat, liánkötélre épített függőhidat számos természeti nép használt. Nálunk drótkötélre függesztett gyaloghidak fordulnak itt-ott elő. Az említett gyaloghidak azonban málhás állatok, járművek számára alkal-

matlanok. Magyarországon az utóbbi évszázadokban főként pallókból építettek hidat a gyalogosok számára. Legegyszerűbb formája az volt, hogy egy-két pallót fektettek át az árok vagy a patak fölött. A nyelvterület északi, északkeleti széles sávjában a kis hidacska neve *palló*, Háromszéken *zséje*. A néhány pallóból, kevés deszkából épült kis híd neve a Kisalföld több vidékén *linka*. *Palló*, *padló* szavunk 1512-ben tűnik fel először 'gyaloghíd' jelentésben; szláv eredetű *pad* szavunk származéka. (A moldvai csángóknál a híd neve ma is *pod*.) A tájnyelvi *zséje* és *linka* szó története nincs feltárva.

181. ábra. Hidak: a) karfával ellátott *bödönyös* híd a Csarodán (1950-es évek), Lónya (Bereg vm.); b) fedeles fahíd az Aranyoson (1900), Torda (Torda-Aranyos vm.)

Árkon, patakon átvezető hidacskát jelent *bűrű* szavunk is, amely főként a Dunán túlton ismeretes (MTSz I. 208). A *bűrű* szó a 14. század óta mutatható ki nyelvünkben. Kezdetől fogva a hídnál kezdetlegesebb, gyengébb közlekedési építmény megnevezésére szolgál. Baranyában, Somogyban és itt-ott a Nagyalföldön (például Kiskunhalas, Mezőtúr) 'fahíd, gyaloghíd' jelentésben használatos a *dobogó* szó. Ugyanez a szó a Balaton mellékén jelentősebb áthidalás megnevezésére szolgál. Jankó János szavaival: „...aki az utca felől akar a telekre jutni, annak az árok fölötti *hídon* kell átmenni, ha e híd csak gyalogjáróknak van szánva, *bűrű*, ha a szekeret is megbírja, *dobogó* a neve” (Jankó J. 1902a: 180). A *dobogó* név elsősorban deszkázott árok-átjáróra vonatkozik. Régi utcaképekhez hozzátartozott a beltelekre, udvarra az árkon át vezető kocsibejárók, *dobogók* sora. Ahol a terepviszonyok megkívánták és a gazdák tehetősége megengedte, téglából, kőből is építettek bolthajtásos, híd méretű *dobogókat*.

A kisebb hidacskák nevének első jól értelmezett előfordulása Comenius *Janua c.* művében olvasható: „Hidacskác, pallóc, bőrüc, gyaloghidac: ponticuli” formában. *Dobogó*, *palló* néven több alföldi városunkban járda szolgált a gyalogosok részére, hogy esős időben, s a tavaszi hóolvadás heteiben el ne süllyedjenek a nagy sárban. Debrecenben még a 19. század derekán is használatban volt a pallójárda. Ezen építmény tágabb elterjedtségére és történetére világít rá Baksics Péter gallipoli püspök 1640-ben kelt feljegyzése: „Bukarestbe (Bukurestbe) érkeztem. A város összes terein és utcáin fahíd-féle készítmény látható, mivel esős időben a gyalogosok, lovasok és kocsik a sárba süllyednének” (Szamota J. 1891: 275).

Hegyvidéki, köves medrű patakon palló nélkül is átkelhetnek egyik nagy köről a másikra lépegetve, ha gondoskodnak a kövek megfelelő elhelyezéséről. Erdélyi magyar népcsoportok, a Mátra- és a Bükk-vidéki falvak lakói éppúgy élnek az átkelés eme módjával, mint a Kárpátok többi népe, például a huculok (Falkowski, J. 1937: 59, 97). Az Alföldön valódi áthidalás nélkül való, ún. *bűrűhidat* épített a nép az útjába eső sekélyebb erekre, vízfolyásokra. Például a Nagykunságban a „bűrűhidak úgy készültek, hogy a víz tükrére nádkévéket fektettek, fűzfagúzzsal, gyékénnyel összekötötték, felül giz-gazzal meghordták. Mikor a rakott szekér keresztülment rajta, kicsit elült, de azért olyan erős volt, mint mondják, hogy a gulya is átment rajta” (Györffy I. 1908: 5). Vízrel, mocsárral övezett várakba a 16–17. században gyakorta építettek *bőrhidat*. Így ez a szó és tárgy Zalában éppúgy élt, mint az Alföldön (Szentmihályi I. 1974: 85–86). Sekély folyókon, gázlőhelyeken a katonaság még a századfordulón is épített bőrhidat. Például Ipolyságon (Hont m.) 1894-ben zsúpkévéből építették az Ipolyon átvezető bőrhidat (Keresztes K. 1956: 328–329). Egyes feltevések szerint a mocsárvárakhoz vezető bőrhidak építéséhez a török katonaság bőrtömlőket is felhasználott. Az elnevezést azonban nem ez magyarázza, hanem az, hogy ez az építmény nem volt szilárd, hanem megsüppedő, kéregszerű, mint a bőr. Előfordult a régiségben, hogy a vízen úszó, szálfákból épített és komphoz hasonlóan használt tutajt is „híd”-nak nevezték. Például II. Rákóczi Ferenc kuruc csapatai 1704 tavaszán a Szamoson „*lábbó hidat* kötöttek” Csengernél. Vesszőből font két hosszú kötélgúzzsal kötötték át a Szamost (Esze T. 1975: 208). Pest és Buda között 1736-ban *repülőhíd* (két hídvég és komp) létesült, s meg is maradt az első állandó hajóhíd.

Kemény teleken megrakott szekerekkel tudtak közlekedni a befagyott folyókon,

tavakon, ha előbb „felhizlalták a jeget”, *jéghidat* alakítottak ki. Több feljegyzést ismerünk a Balaton jegén átkelő lovas kocsikról és szánokról. Az ormánsági kanászok Szlavónia makkos erdeiből gyakorta hajtották haza a felhizlalt sertéskondákat a befagyott Dráván át. Előbb zabszalmát terítettek a jégre, amit vízzel lelocsoltak. Amikor a vízréteg megfagyott, megismételték a szalmahintést és a vízlocsolást. E műveletek eredményeként a jéghezjárattal olyan erős hidat kaptak, amit a megáradt, zajló folyó is csak nehezen tudott elvinni (Gunda B. 1956: 20–21). Szegeden a komp gyenge fagyban még járt, mert törték a jeget az útjában. Amikor már nem győzték a jeget törni, elkezdődött a *jégnevelés*. A révészek szalmacsóvákkal kijelölték a tervezett jégvárak széleit, majd léceket vágtak, s lapáttal, cserpákkal, vödörrel merték rá a vizet. Időnként vékony réteg szalmát hintettek a jégvárakra, szórtak rá homokot is, majd ismét locsolták. Az így „nevelt” szalmás jégvár a legsúlyosabb terhet is elbírt. Amikor beállt az olvadás, nehezen vitte el a folyó (Bálint S. 1977a: 22). Hasonló szalmás jégvárakat az ország más folyóin is létesítettek a 19. század végéig, különösen a kényszerűen szünetelő gázlok, révek, hajóhidak pótlására. A lónyai révész révpenzt is szedett, mert a jeget ő hízalt és a szalmát is ő adta hozzá (Babus J. 1959: 35).

A nomád népek mesterei voltak a tömlőhidak építésének. Felfújt ökörbőröket kötözték a folyót átérő tartókötelekhez és deszkákat fektettek a tömlőkre. Ismerhetjük ezt a hídépítési eljárást a 9–10. századi magyarok, miként a népvándorlás többi nomád népe. A krími tatárok még a 17. században is éltek vele, Győr közelében 20 ezer lovasuk kelt át rajta a Dunán.

A *hajóhidak* a 18. században szaporodtak meg. Eleinte csupán néhány nagyobb város, fontosabb átkelőhely (például Pest és Buda, Szeged, Tokaj) dicsekedhetett vele. 1769-ben létesült az első állandó hajóvár Buda és Pest között. Hossza 455,5 méter volt, s mindkét végén vámház őrködött (Paget, J. 1987: 91). A szegedi hajóvár 1782-ben már létezett és 1883-ig fennállt. Télre szétbontották és csak a jég elvonulása után állították ismét össze. A hajózás érdekében a hidat gyakran felnyitották (*hidnyitás*) némi fizetség ellenében. 1855-ben például 2228 hajó számára nyitották meg a szegedi hajóvárát (Bálint S. 1977a: 22). Hajóvár Tokajnál, Szolnoknál, Poroszló és Tiszafüred között is működött a 19. században. Ezek története azonban kevésbé van feltárva.

*Híd*nek a magyar nyelv a folyó, csatorna vagy szakadék fölött átívelő, tartós építményt nevezi, amelyen járművek is közlekedhetnek. Népünk a híd fogalmával már a honfoglalás előtt megismerkedett, legalábbis a szó iráni (alán) eredete erre mutat. Első hídásaink az ácsok voltak; *ács* szavunk szintén honfoglalás előtti, de őtörök kölcsönszó. A korai hídak építőanyaga főként a fa lehetett. Kisebb folyók áthidalását megoldották két-három természetes tartógerendával a kétoldalt kiépített hídfők között. A tartógerendákat rövidebb pánatokkal összefogatták, keresztben megerősítették. Ezt követően a híd vázát vastag és széles pallókkal burkolták, s két oldalán ellátták ácsolt korlátokkal.

Középkori hídépítészetről főként máig élő helynevek tanúskodnak (Hidas, Hídvég, Hidasbüki, Hidasnémeti, Hídalmas, Székelyhíd, Királyhida, Bánhida, Apahida, Andrásida stb.), ezek mind patakok és kisebb folyók mentén keletkezett települések. A baranyai Hidas (1332-ben már említik) a Völgységi-patak, Bánhida az

Által-ér, Hídalmás az Almás-patak mellett épült. A Hernád folyó mellett elterülő Hidasnémeti esetében a *hidasnak* nevezett kompra inkább gondolhatunk, mint szilárdan megépített hídra. Nagyobb folyóinkon ugyanis aligha gondoltak hídverésre a 18. századot megelőzően.

Nagyobb fesztávolság esetén tartópillérekre volt szükség, ezért cölöpöket vertek a mederbe, azokra gerendákat fektettek keresztbe, s a cölöpöket alább is összepántolták, összekötötték egymással, a vízár és a híd oldalirányú mozgása, lengése miatt. A cölöpökből épített pillérekre fektették a híd erős tartógerendáit. Nagyobb fesztávolságú hidakon merevítő szerkezeteket is ácsoltak. Olykor a tartógerendákat és a pillért alkotó cölöpöket is összekötötték merevítő rudakkal, gerendákkal. Jégzajlásra számítva a pillérek elé jégterelő ácsolatot építettek vagy nagy kövekből emeltek jégtörő gátakat. Fából, gerendából ácsolt hídjaink között akadtak a kortárs európai színvonalat meghaladó ívelt tartószerkezetek is (például az Aranyos folyó hídja Tordánál).

Erdély kisebb folyóin az 1970-es évekig fennmaradtak itt-ott az ún. *fedeles hidak*. Ezek nemcsak szilárd tetőzettel voltak ellátva, de oldalukat is bedeszkázták (például a Kis-Küküllő hídja Sóváradnál, az Aranyos hídja Tordánál). Európa más tájain hasonló építményeket ma már csak ritkán lehet látni (például Luzern, Svájc). A fedél és a deszkafalazat a híd tartószerkezetét, burkolatát védte a fagytól, hótól, s ezáltal növelte az átkelés biztonságát.

Egyes folyókon még a 18. században is csupán *hídvégek* építésére és közöttük *repülő* (komp) beállítására, járatására gondolhattak. Például a Zala torkolata közelében a kompot előbb cölöpös híddal szerették volna felváltani, de „a Szala vizének mélsége miatt” végül is „az Hajókra állítandó Híd” építéséről határoztak (Takács L. 1978: 31–32). A 18. században már az uradalmak és a városok, mezővárosok is nagy erőfeszítéseket tettek – kereskedelmi forgalmuk, megközelítésük érdekében – állandó hidak létesítésére. Gyakran csak fából, minthogy az olcsóbb volt és fenyőgerendát az Alföldre is bőven szállítottak a tutajosok. Ezért még a vasútépítés korában a vasutak számára is sok hidat építettek fából. Magyarországon a jelentős hazai folyók fahídjai az 1950-es évekig szolgáltak (például a Sajó hídjai).

Bolthajtásos kő- és téglahidak előbb a Dunántúl és a Felföld kisebb vizein, később az Alfölderein, folyócskáin jelentek meg. Nógrád megyében az Ipoly hét nevezetes hídja közül csupán egy, s a Zagyva hídjai közül is csak a pásztói híd volt kőből 1826-ban, a többi mind fából készült (Mocsáry A. 1826: II. 45). A 18. század utolsó éveiben és a 19. század első felében a sok pillérre épült hídtypus terjedt el az Alföldön. Nevezetes a Hortobágy folyón átvezető 9 lyukú híd, amelyet Debrecen városa létesített 1833-ban. Az 1702 óta fennálló fahíd helyébe emelt híd 167 m-es hosszával hazánk leghosszabb kőhídja. Kevésbé ismert a 7 lyukú híd a Kishortobágy pusztán vagy a Zádor hídja Karcag határában. Hasonló sokpilléres híd maradt fenn a 19. század első feléből a Tarna, a Zala, a gyulai Bárdos-ér vize fölött is (MNL II. 539). Egyébként nagy folyókon kőhidat már a rómaiak is építettek. Traianus császár (2. század) nagy műve volt a Vaskapu melletti Duna-híd, amely húsz, egymástól 57 m távolságra álló kőpilléren nyugodott (Ürögdi Gy. 1979: 31). A hazai Duna-tájon elsőként Széchenyi Lánchídja teremtett egész évben átkelési lehetőséget a két part között.

A feudalizmus századaiban a hidak vámját az átkelő szekerek, jóságok után szí-

gorúan megfizettette az építtető város, vármegye, földesúr vagy a hídvám bérlője. Kivétel persze akkor is volt bőven. Bihar megye hídjain 1829-ben nem fizettek a nemesek és az egyházi személyek, a szabad királyi és a bányavárosok polgárai, a jászok, kunok, hajdúk, a forspontosok, a malomba menők és onnan hazatérők, az állami és vármegyei szolgálatban utazók, sőt a lakodalmas népek sem (Dankó I. 1962a: 230–232).

SZEMÉLYI KÖZLEKEDÉS

A gyalogsközlekedés segédeszközei között első hely a lábbelit illeti meg. Ősi lábbelink a sarkatlan bocskor és saru, újabb a csizma. Azonban a falun belül és a határban a falusi nép még az 1950–1960-as években is szívesen járt lábbeli nélkül, mezítláb. Anekdoták szólnak a „mezítlábas paraszt” vastag, érzéketlen talpbőréről, amivel a szűrös búzatarlón is járhatott, s a kovácsműhelyben sem vette észre rögtön, ha tüzes vasdarabra, vasszilánkra, parázsra lépett. Szatmárban a „rétoldali”, az Ecsedi-láp szélén élő falvokról (Tyukod, Ura, Nagyecsed) azt tartotta szomszédságuk, hogy még a templomba is elmentek mezítláb. Városba vagy vásárra menet a csizmát, a bakancsot a vállukon vitték, s csak ismerős falu előtt húzták fel a lábukra, nehogy megszólják őket (Gunda B. 1956: 100).

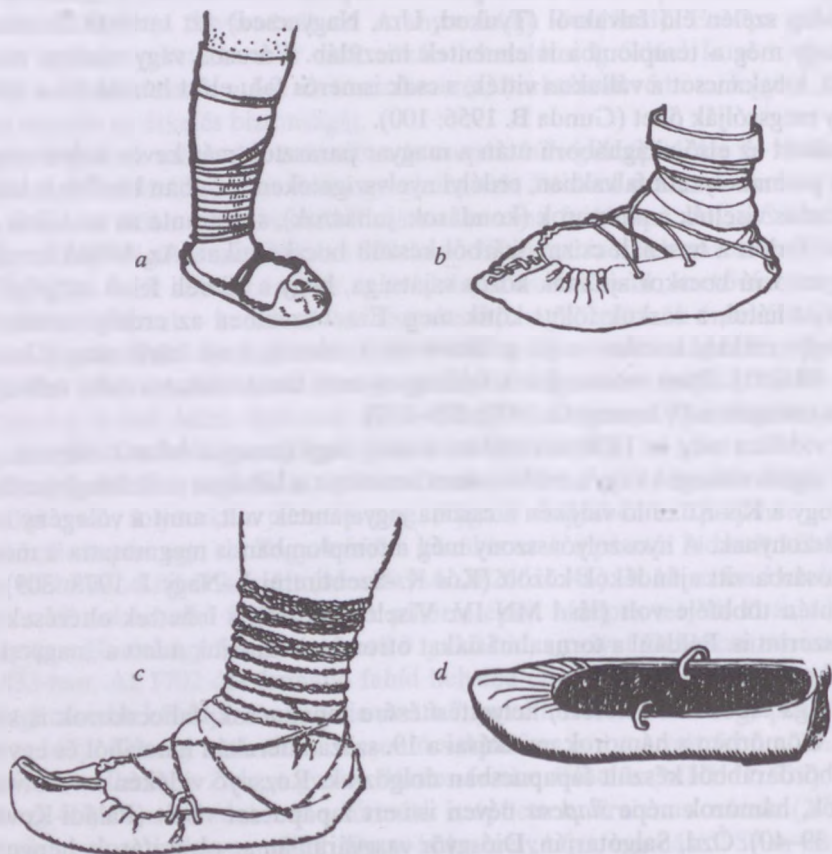
Bocskort az első világháború után a magyar parasztok már kevés helyen viseltek. Elzárt, peremhelyezetű falvakban, erdélyi nyelvszigeteken azonban később is hordták. Továbbra is viselték a pásztorok (kondások, juhászok), s nyaranta az aratók is felkötötték a tarlón a használt csizmaszárból készült bocskoraikat. Az Alföld kerek orrú és hegyes orrú bocskorfajtáinak közös sajátossága, hogy a lábbeli felső szegélyébe fűzött szíjat hátul, a sarkuk fölött kötik meg. Ezzel szemben az erdélyi román és az udvarhelyi székely bocskor szíját a lábszárakra tekerik, s ott kötik meg (Gunda B. 1989b: 99–101). Ilyen módon kötik fel hegyes orrú bocskorukat a csíki székelyek, a gyimesi csángók is (Vámszer G. 1977: 136–137).

Sok vidéken még az 1920-as években is csak nagy ünnepen húztak csizmát. Így az többet lógott a szegen vagy a rúdon, mint amennyit a lábukon volt. Megbecsültségét jelzi, hogy a Kis-Küküllő vidékén a csizma jegyajándék volt, amit a vőlegény adott a menyasszonynak. A nyoszolyóasszony még a templomban is megmutatta a menyasszonykosárba vitt ajándékok között (Kós K.–Szentimrei J.–Nagy J. 1978: 309). Csizma szintén többféle volt (lásd MN IV. Viselet fejezet), s lehettek eltérések tájak, falvak szerint is. Például a tornaalmásiakat otromba csizmájuk miatt a „nagycsizmás” jelzővel gúnyolták a vidék lakói.

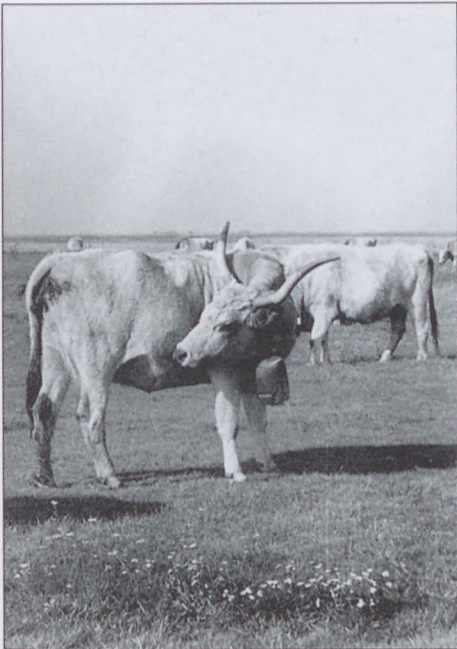
A drága lábbeli kímélésére, helyettesítésére fapapucsok, fabocskorok is szolgálhattak. Gömörben a hámorok munkásai a 19. század derekán hársfából és egy rászögezett bőrdarabból készült fapapucsban dolgoztak. Rozsnyó vidékén a vasolvasztók, vasöntők, hámorok népe *slapcsu* néven ismert fapapucsot viselt (Paládi-Kovács A. 1988b: 39–40). Ózd, Salgótarján, Diósgyőr vasgyáraiban az olvasztárok, hengerészek az 1950-es évekig dolgoztak fatalpú papucsokban és bakancsokban.

Magyarországon főként a dél-dunántúli német parasztság viselte a *klumpa* elnevezésű facipőt, melynek párhuzamai Németalföldig vezetnek el bennünket. Készítői

falusi specialisták, akik puhafából több méretben, nagy tömegben állítják elő és árusítják. A tolna-baranyai német falvakban nők és férfiak egyaránt viselik, de a házba nem lépnek be vele. A klumpák egykor a lakás és az iskola ajtaja mellett, a folyosón sorakoztak. Itt-ott távolabbi német szigeteken (például Szendehely, Nógrád m.) szintén használtak klumpát. Tolnában kevert lakosságú településeken a magyarok is átvették a facipő és bőrtalpú harisnyakapca, a *pacsker* viseletét (Gyöng, Kölesd). Egy Tolna megyéről 1829-ben készült felmérés a német falvak többségénél megemlíti, hogy télen és sárban facipőt, vulgo *klumpa*, *klumpen* hordanak (Egyed A. 1986: 43, 87. stb.). Az 1930-as években megjelent az ún. *bőrös klumpa*, amit otthon állítottak elő. A fabocskor folyók, tavak közelében másutt is felbukkan. Főként a jégen dolgozó nádvágók, nádaratók használják lábbelijük kímélése végett. Az egyszerű deszkatalptól a magas oldalú klumpáig több formai változata ismeretes. Szegestalpú fabocskorok a jégen is lehetővé teszik a biztonságos járást. Elnevezései közül ismertebb a *bocskor*, *fabocskor*, *fapapucs*, *kalaborgya* és a *klumpa* szó (Gunda B. 1940c).

182. ábra. Bocskortípusok (1930-as évek): a) magyar bocskor, Magyarremete (Bihar vm.); b) gyimesi csángó bocskor (Csík vm.); c) régimódi moldvai csángó bocskor, Bogdánfalva (Moldva); d) fából faragott bocskor bőrszíjjakkal (Csík vm.)

153. Szarvasmarha kolomppal. Hortobágy
(Hajdú vm.), 1968

154. *Palló* a Gyepes-patakon. Gyepes
(Udvarhely vm.), 1991

155. A kilenclyukú hid, előtte ekhős szekerek. Hortobágy (Hajdú vm.), 1904

156. Fejen vitt véka. Tekenye
(Zala vm.), 1971

157. Batyuzó asszony. Kazár
(Nógrád vm.), 1970

158. Vállon és kézben szamócás kosarakat
cipelő asszony. Székelyvarság
(Udvarhely vm.), 1941

159. Asszony, vállán átalvetővel. Rév
(Bihar vm.), 1977

160. Vízfordás légyben. Szék
(Szolnok-Doboka vm.), 1944

161. Vízfordó nő *abornycával*. Apátfalva
(Csanád vm.), 1934

162. Vízfordás cseberben. Székelyvarság (Udvarhely vm.), 1941

163. Háton cipelt szénahordó kosár. Kenéz
(Vas vm.), 1963

164. Szalmahordás *bőgő*vel. Oszró
(Baranya vm.), 1931

165. Hátikosaras asszonyok. Debercsény (Nógrád vm.), 1970

166. Fahordás háton, kötéllel. Kazár (Nógrád vm.), 1970

167. Hāti málnahordó, a málnás ládák
cipeléséhez. Peröcsény (Hont vm.), 1991

168. Targonca (*tarbanca*). Válaszút
(Kolozs vm.), 1974

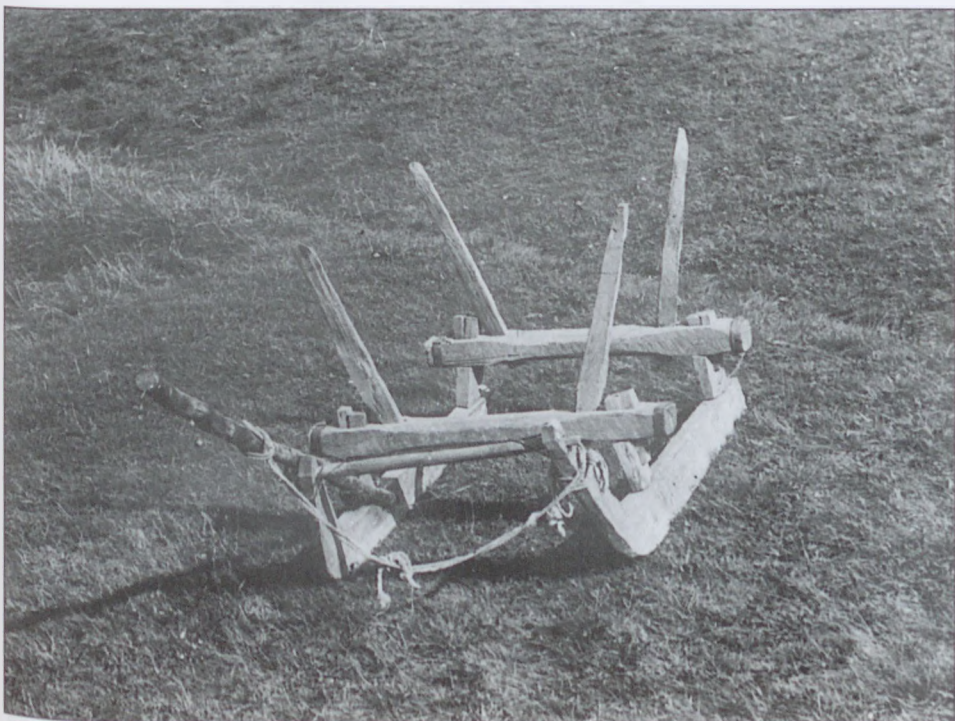
169. Szamár málhás nyereggel. Szútor (Kolozs vm.), 1977

170. Csúsztató ökrökkel. Nógrád (Nógrád vm.), 1958

171. A sós víz téli szállítására szolgáló *fakorcsolya*. Oklánd (Udvarhely vm.), 1990

172. Kézi szán. Nagyhuta (Borsod vm.), 1979

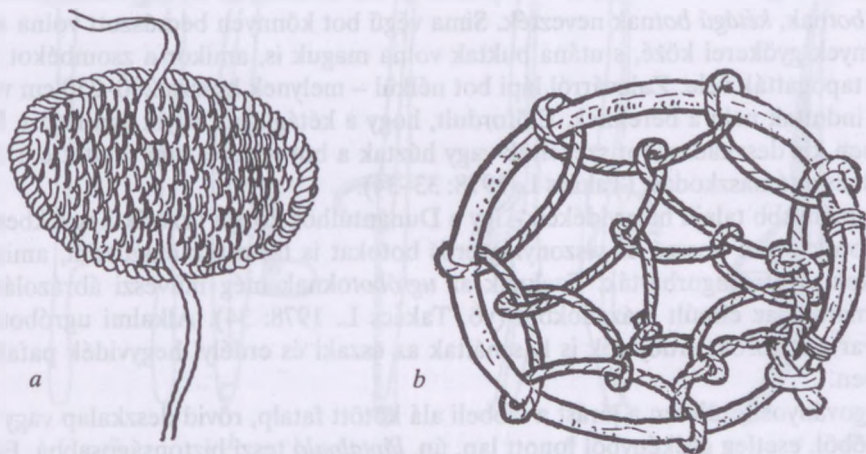

173. Lovas szán. Apaj-pusztá (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.), 1980

174. Ünneplő szán. Apaj-pusztá (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.), 1980

A gyalogjárás fontos kellékei a botok. Pásztorok, csőszök, kerülők, erdőt, hegyet járó emberek nem indulnak útnak bot nélkül. Könnyebb terhet, elemőzsiát botra akasztva és vállra vetve visznek magukkal a vásárra jószágot terelő gazdák és emberek. Idősebb emberek még a falun belül is *görbe bottal* közlekednek. A bot biztonságosabbá teszi a járást, ezért a fájós lábú emberek közlekedéséhez nélkülözhetetlen segédeszköz. Egyes tájakon, például a Palócföldön az ún. *binkós bot* az 1920–1930-as években még hozzátartozott a férfiviselethez. Felnőtt ember nem járt bot nélkül a

183. ábra. Hótalpak: a) fűzesszöből fonva (1920-as évek), Karcsa (Zemplén vm.); b) gúzzsal fonva (1950-es évek), Tőkés (Szolnok-Doboka vm.)

falun kívül. Azzal indult a vásárba, búcsúba, más falusi lakodalomba, sőt a városba, még a bíróságra is. Sok háznál 3–4 különböző formájú botot tartottak az egyik sarokban. A pásztorok különösen kedvelték az ólmos végű, fém- vagy csontbetétekkel díszített bunkós botokat. Ügyes kezű, faragó pásztorok nemcsak saját maguknak készítették, hanem eladásra is. A palóc juhászok berkenyefából, *barkócából* faragták a legjobb botokat. Még lábon állva kiszemelték, késsel megvagdosták és egy-két évig helyén hagyták, amíg a fa „kiforrt” sebeit. A fa héját tűz fölött párolva, gőzölve távolították el, majd az istálló hídlása alá tették, hogy szép piros színt nyerjen; végül szalonnával bezsírozták. A kiszemelt fát gyökerénél, bunkóval vágta ki, mert a *binkós bot* (palócok), *macsukás bot* (Erdély) különösen kedvelt volt. Gömörből és a Bükk vidékéről tömegével szállítottak botokat az Alföldre, s a „botozás”, a botnak való husángok megkeresése az erdőkben sokaknak speciális foglalkozásává vált (Paládi-Kovács A. 1988b: 132–135). Gyalogos embernek a bot, az ólmos *fütykös* védekező fegyverül is szolgált. A barkó marhakupeczek „nagyerejű tölgyfabottal” járták az országot, s védték magukat a kutyák, rablók támadásaival szemben.

Mocsarak, lápok, ingoványok között különös elővigyázatosságot kívánt a közlekedés. Egyik segédeszköze volt a két- vagy háromágú *lápi bot*, amellyel a pákász, csikász, halász vagy a réti pásztor vizsgálta az ingó lápot, hogy biztonságos helyre léphessen vagy ugorhasson. Ez a bot többnyire három ágcsonkban végződik, s így

süppedékes helyen is alkalmas támaszkodásra, szilárdabb pontok kitapogatására. Az Ecsedi-lápon használatos lápi botról már Herman Ottó is megemlékezett (Herman O. 1887–88: 207), s az általa közölt rajzot a Magyarország Néprajza is átvette. Hasonló botot használtak a dél-albániai mocsarak halász és vadász lakói még 1930 tájáig is. Tanulságos, az eszköz ősi múltjára fényt vető tény, hogy a régi egyiptomiak kultúrájából szintén előkerült ábrázolása (vö. Gunda B. 1939b: 229).

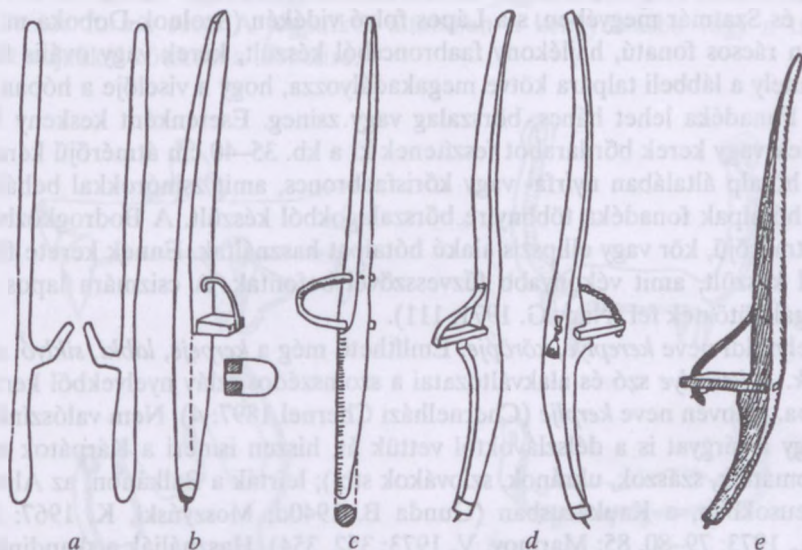
Ismerték a lápi botot a Körösök két Sárrétjén élő pákászok, s bizonyára használták az ország más mocsaras, rétes tájain is. A Kis-Balaton és a Nagyberek pásztorai *ágas bot*nak, *kétágú bot*nak nevezték. Sima végű bot könnyen becsúszott volna a vízi növények gyökerei közé, s utána buktak volna maguk is, amikor a zsombékot, lápszélt tapogatták vele. Zalavárról lápi bot nélkül – melynek hossza 200–250 cm volt – nem indultak neki a bereknek. Előfordult, hogy a kétágú bot egyik ága letört. Ilyen esetben kis deszkadarabot szegtek vagy húztak a bot végére, ami segítette a tapogatást és a támaszkodást (Takács L. 1978: 33–34).

Keményebb talajú hegyvidéken – így a Dunántúlhoz közeli osztrák hegyekben – a pásztorok olyan hosszú és viszonylag erős botokat is tartottak maguknál, amivel a patakok vizét átugorhatták. Ezeknek az *ugróbot*oknak még művészi ábrázolása is fennmaradt az elmúlt századokból (vö. Takács L. 1978: 34). Alkalmi ugróbotokat magyar pásztorok, erdőjárók is használtak az északi és erdélyi hegyvidék patak völgyeiben.

Ingoványos területen a járást a lábbeli alá kötött fatalp, rövid deszkalap vagy fűz vesszőből, esetleg gyékényből fonott lap, ún. *láp talpaló* teszi biztonságosabbá. Emlékei a 19. századból a Hanság, a Bodroghöz, a Nagy-Sárrét és az Ecsedi-láp vidékéről maradtak fenn. A sárréti pákász gyékényből fonott, kb. 40 cm átmérőjű, kör alakú *talpalló*val járt, miközben háromágú *lápi bot*jával tapogatta az ingoványt (Szűcs S. 1942: 78, 83). A bodroghöziek fűz vesszőből fonott, kör alakú lábtalpalót használtak. Egy Kohl nevű német utazó 1842-ben kiadott könyvében megemlékezik a Hanságon keresztül tett útjáról. A talaj állandóan ingadozott alattuk, s találkoztak kaszásokkal, nádvagókkal, akik kis deszkalapot kötöttek a talpuk alá, hogy bátrabban léphessenek (Nagy G. 1972: 104; a Hansághoz Ürmössyné Nagy J. 1929: 55). Az Ormánságban szokás volt a befogott lovak patája alá deszkaorongot kötni, hogy az állatok el ne süllyedjenek a nagy sárban (Gunda B. 1956: 27).

Vizenyős, sáros terepen *falábra*, *gólyalábra* álltak az emberek, hogy átlábolják a sekély patakot, tengelydagasztó sarat. A 20. század elején a nagykunági, sárréti, bihari, baranyai, sőt itt-ott az erdélyi és felföldi gyerekek is iskolába jártak rajta. A rétközi gyerekek (Szabolcs m.) ősszel és tavasszal a nagy sár miatt szintén gólyalábon közlekedtek az utcákon. Baranyában – főként az ormánsági és drávaszegi falvakban – tanítás alatt 40–50 pár *mankó* volt nekitámasztva az iskola falának. Közlekedőeszköz és egyben játékszer volt a gyermekek számára (Gunda B. 1976a: 315). Agyagos talajú térségekben (például Szilágyság, erdélyi Mezőség) főként a lábbeli kímélése indokolta a *faláb* használatát. Patakok, sekély folyók átgázolására felnőttek is használták. A halászok helyenként gólyalábon gázolnak a vízben, s közlekednek vele az ártéri, kiöntéses földeken is. Sok vidéken megfigyelték a pásztoroknál (Kiskunág, Nagykunág, Hortobágy). Távolság tekintve a Landes (Franciaország) pásztorai két méter magas gólyalábaikkal az ügető lóval is lépést tudtak tartani a bozótos, moca-

ras síkságon (Andree, R. 1889: 99–100). A szláv népeknél és a románoknál a gyalogos közlekedésnek szintén régtől használatos eszköze a gólyaláb. Erdélyi román halászok gólyalábakon gázoltak be a folyók sekély vizébe, s csaptak le szigonyukkal az arra úszó halakra (Butură, V. 1978: 33 kép).

184. ábra. Gólyalábak Erdélyben: a) Magyarderzse (Szolnok-Doboka vm.); b) Botháza (Kolozs vm.); c) Domokos (Szolnok-Doboka vm.); d) Firtosvávalja (Udvarhely vm.); e) Csík vm.

Népünknel a falábnak több formai és méretbeni változata ismeretes. Az alföldi faláb általában csak térdig ért és a közepe táján egy-egy talptartó deszka volt az oldalára erősítve. Erre léptek rá, majd a faláb felső szárát körületekert szíjjal, zsineggel a lábszárukhoz kötözték. Felállván a falábra egy hosszú botot, póznát vettek a kezükbe, amire támaszkodhattak járás közben. Gyakorlott ember bot nélkül is tudott járni a rövid falábon. A másik típus jóval hosszabb, s nem kötözik hozzá a lábhoz, csupán ráállnak. Felső végét kezükkel fogják, vagy a hónuk alá dugják. Járás közben ehhez nem használnak botot. A hosszú faláb taposója lehet a rúd ágcsontja, még gyakrabban mesterséges, azaz faragott vagy toldott fadarab. A *faláb* (Mezőség, Székelyföld) elterjedt neve *gólyaláb* (Szatmár, Tiszántúl, Szeged vidéke), *cséklye* (Palócföld), *csáklya* (Szilágyság), *mankó* (Baranya, Somogy), *lábka* (Alföld, Kisalföld), *garagulya* (Zemplén), *vargaláb* (Csík), s Erdélyben itt-ott román jövevényszóval *kotorág* vagy *katariga* (Gunda B. 1976a: 314–320; Vámszer G. 1977: 170; Paládi-Kovács A. 1989a: 355–357).

A faláb kezdetleges, alkalmi változatait igen elterjedten és régtől fogva használja az emberiség. Nemcsak az ókori görögök és rómaiak, de a középkori németek és hollandok is ismerték. Pieter Bruegel 1560-ban készült festményével kezdődő újkori ikonográfiája szintén a gólyaláb széles elterjedtségét bizonyítja (Gunda B. 1976a: 318–319). Egyes afrikai népek maszkos, kultikus táncainak, szertartásainak fontos

kelléke. Szórványosan előfordul az európai (olasz, francia, svéd) parasztkultúrák maszkos szokásaiban is.

Megnehezíti a gyalogsközlekedést a vastag, süppedős hóréteg is. Pásztorok, vadászok, erdőmunkások hótalp segítségével közlekedtek, különösen a Kárpátok magas hegyvidékein. Népcsoportjaink közül főként az erdélyi székelység ismeri. Ismeretes Ung és Szatmár megyében, s a Lápos folyó vidékén (Szolnok-Doboka m.). Voltaképpen rácsos fonatú, hajlékony faabroncsból készült, kerek vagy ovális formájú keret, amely a lábbeli talpára kötve megakadályozza, hogy a viselője a hóban elsüppedjen. Fonadéka lehet háncs, bőrszalag vagy zsineg. Esetenként keskeny léceket illesztenek vagy kerek bőrdarabot feszítenek ki a kb. 35–40 cm átmérőjű keretbe. A magyar hótalp általában nyírfa- vagy kőrisfaabroncs, amit zsinórokkal behálózna. Erdélyi hótalpak fonadéka többnyire bőrszalagokból készült. A Bodroghözben 30–40 cm átmérőjű, kör vagy ellipszis alakú hótalpat használtak. Ennek kerete fűzfaabroncsból készült, amit vékonyabb fűz vesszővel befontak. A csizmára lapos szíjjal, madzaggal kötözték fel (Nagy G. 1971: 111).

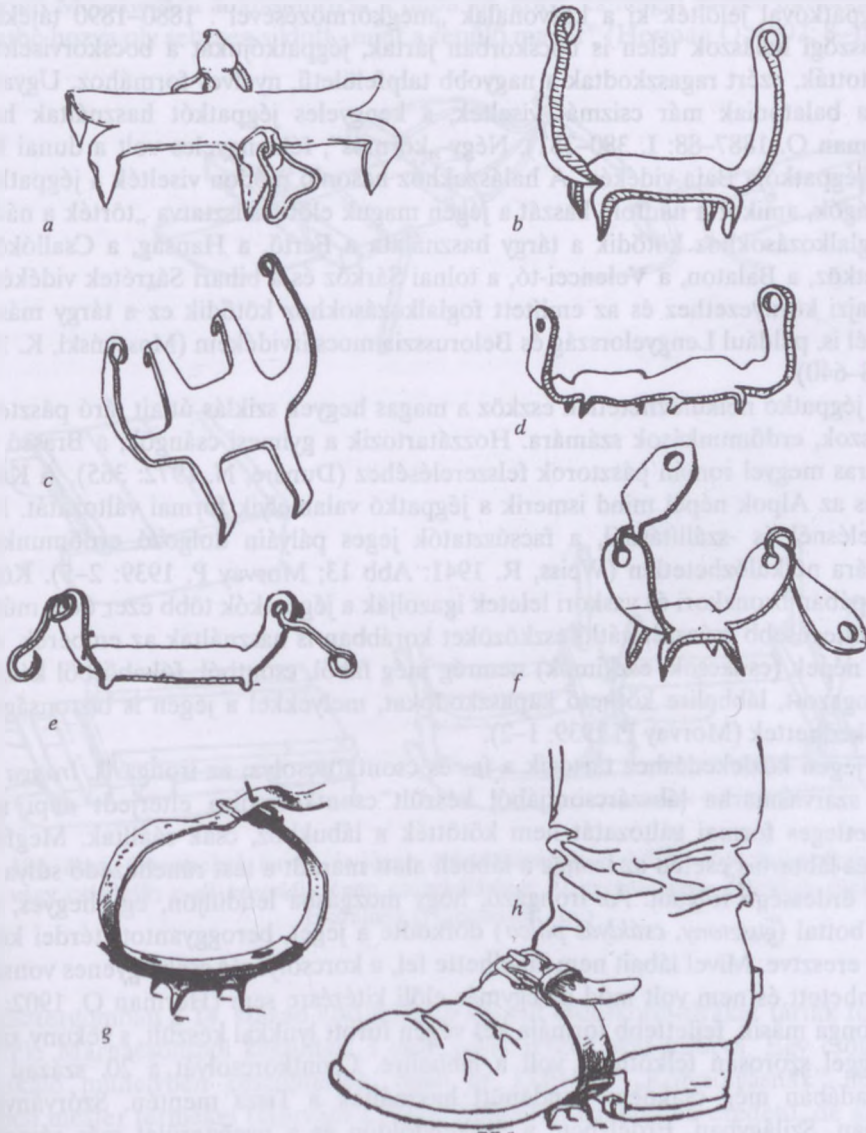
Székelyföldi neve *kereplye*, *köröjpe*. Említhető még a *kerpeje*, *lábki*, *siklyó*, *sikolya*, *kosárcsik*. A *kereplye* szó és alakváltozatai a szomszédos szláv nyelvekből kerültek a magyarba. Szlovén neve *kerplje* (Chernelházi Chernel 1897: 4). Nem valószínű azonban, hogy a tárgyat is a délszlávoktól vettük át, hiszen ismeri a Kárpátok minden népe (románok, szászok, ukránok, szlovákok stb.); leírták a Balkánon, az Alpokban, a Pireneusokban, a Kaukázusban (Gunda B. 1940d; Moszyński, K. 1967: I. 636; Baran, L. 1973: 79–80, 85; Marinov, V. 1973: 352, 354). Használják a skandinávok és a sarki övezet népei. Eredete a prehisztorikus időkbe nyúlik vissza. Az arktikus népek – különösen az amerikai földrészen – valóságos „művészetté fejlesztették” a hótalpkészítést. Ez a közlekedőeszköz minden valószínűség szerint Szibéria déli, délnyugati részén alakult ki, azonban Euráziában a sí kifejlesztése után a hótalp formái, technikai tökéletesítése abbamaradt (Lips, J. 1962: 196; Birket-Smith, K. 1969: 197). Talán ez magyarázza, hogy Közép-Európában és Skandináviában, a sarki térségek peremein egészen napjainkig a legegyszerűbb fonatos hótalp őrződött meg. Amikor nagy a hó Észak-Svédországban (Dalarna vidékén), a lovak patájára is hótalpat kötnek (Levander, L. 1943: 274. és 244–245. kép).

A sí, nemzetközi szóval *skí*, a magyarságnál nem használatos, illetve nem népi eredetű eszköz. Neve német közvetítéssel került a magyarba az 1880-as években. Ez a skandináv eredetű innováció nálunk megmaradt az egyik téli sport kellékének, népi használatba nem ment át. Havon szánkázni fából készült kezdetleges gyalogszánokon a falusi gyermekek is szoktak. Divattá, népszerű téli játékká az utóbbi száz évben vált, s a városok *ródlíja* már iparos vagy egyenesen gyári termék volt.

Bajos a közlekedés eljégesedett téli utakon, befagyott tavak, folyók jégpáncélján is. Igás lovak patájára, jármos ökrök körmére téli patkót szoktak felrakatni a kováccsal az ország számos vidékén (MNA II. 119 térkép). Ez karmaival befúródik a jégbe, s biztosabbá teszi a jószág járását. Háromszéken a marha patájába vert jégszeget *ikszegnek* nevezték (MTSz I. 472). Parasztságunk zöme lábbelijére jégpatkót nem kötött, inkább alkalmi megoldásokhoz folyamodott. Szöget vert a csizmája, bakancsa sarkába vagy szalmával, zsákdarabbal, ronggyal tekerte körül a lábbelijét. *Jégpatkó*-nak a lábbelire időlegesen felköthető, hegyes körmökkel készült eszközt nevezik,

amely a jégen és csúszós terepen szolgálja a járás biztonságát. Körmei a test súlya alatt befürödnek a jégbe, jeges talajba és ezzel óvja meg viselőjét az eséstől.

A jégpatkónak számos formai változatát ismerjük. Készítői falusi kovácsok voltak, ez a tény magyarázza a lokális változatok gazdagságát. Legelterjedtebb a négy körömmel és két felfelé hajló kengyelvással készült jégpatkó, de nem ritka a három- és a kétkörmös forma sem. A jégpatkót általában a kengyelvasba vagy a talpvasba erősített szíjakkal kötik fel a lábballal.

185. ábra. Jégpatkók: a–b) Torockó (Torda-Aranyos vm.); c) Szenna (Somogy vm.); d–e) Balaton környéke; f) Alföld; g) Tisza-vidék; h) a jégpatkó felerősítése

Elnevezései közül a Dunántúlon, Kisalföldön a *patkó*, *jégpatkó* a leggyakoribb (Herman O. 1887–88: I. 380–381); ezt említik Szeged vidékéről, ahol a jégen járást egy szöges végű bot, a *gusztony* is segítette (Bálint S. 1977a: 22). Szórványosan előfordul még a *macska*, *köröm* elnevezés is. *Talpis*nak hívják a hétfalusi csángók. *Vas-kapaszkodó* volt a neve Szarvaskőn (Heves m.). Részzeinek szintén volt terminológiája: *szár*, *fül*, *csecs*, *talp*, *köröm* stb.

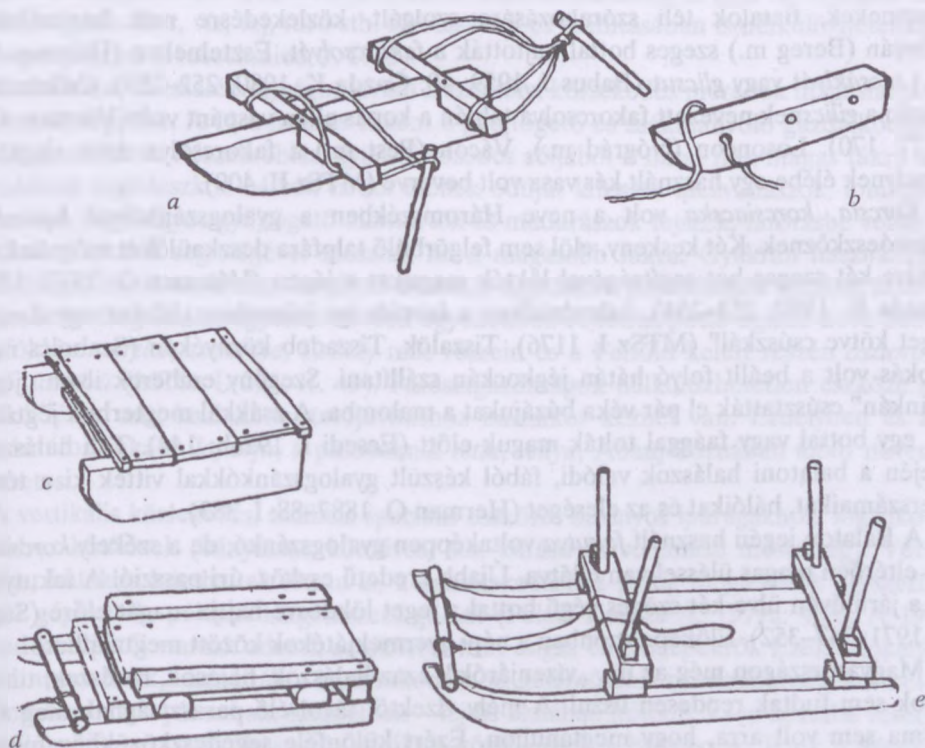
A jégpatkó elmaradhatatlan segédeszköze volt a tavak és folyók lékelésen alapuló téli halászatának. Tihanyban és a Balatonon általában még a kivágandó lékek helyét is jégpatkóval jelölték ki a körvonalak „megkörmozésével”. 1880–1890 tájkán a drávaszögi halászok télen is bocskorban jártak, jégpatkójukat a bocskorviselethez alakították, ezért ragaszkodtak a nagyobb talpfelületű, nyelves formához. Ugyanakkor a balatoniak már csizmát viseltek, s kengyeles jégpatkót használtak hozzá (Herman O. 1887–88: I. 380–381). Négy-„körmoz”, félkengyeles volt a dunai halászok jégpatkója Baja vidékén. A halászokhoz hasonló módon viselték a jégpatkót a nádvágiók, amikor a nádtoló kaszát a jégen maguk előtt csúsztatva „törték a nádat”. E foglalkozásokhoz kötődik a tárgy használata a Fertő, a Hanság, a Csallóköz, a Szigetköz, a Balaton, a Velencei-tó, a tolnai Sárköz és a bihari Sárrétek vidékén. A földrajzi környezethez és az említett foglalkozásokhoz kötődik ez a tárgy más népeknél is, például Lengyelország és Belorusszia mocsárvidékein (Moszyński, K. 1967: I. 638–640).

A jégpatkó nélkülözhetetlen eszköz a magas hegyek sziklás útjait járó pásztorok, vadászok, erdőmunkások számára. Hozzá tartozik a gyimesi csángók, a Brassó és a Fogaras megyei román pásztorok felszereléséhez (Dunăre, N. 1972: 365). A Kárpátok és az Alpok népei mind ismerik a jégpatkó valamelyik formai változatát. Faki-termelésnél és -szállításnál, a facsúsztatók jeges pályáin dolgozó erdőmunkások számára nélkülözhetetlen (Weiss, R. 1941: Abb 13; Morvay P. 1939: 2–5). Közép-Európában bronzkori és vaskori leletek igazolják a jégpatkók több ezer éves múltját. Kezdetlegesebb csúsztató eszközöket korábban is használtak az emberek. Arktikus népek (csukcsok, eszkimók) nemrég még fából, csontból, főképp fából készítették fogazott, lábbelire köthető kapaszkodókat, melyekkel a jégen is biztonságosan közlekedhettek (Morvay P. 1939: 1–2).

A jégen közlekedéshez tartozik a fa- és csontkorcsolya, az *ironga* is. *Ironga* a ló vagy szarvasmarha lábszárcsontjából készült csontkorcsolya elterjedt népi neve. Kezdetleges formai változatát nem kötötték a lábukhoz, csak ráálltak. Megfelelő test- és lábtartás esetén az *ironga* a lábbeli alatt maradt a test ránehezedő súlya és a csont érdessége folytán. Az *irongázó*, hogy mozgásba lendüljön, egy hegyes, szög végű bottal (*gusztony*, *csákyás pálca*) döfködte a jeget, berogyantott térdai között hátra eresztve. Mivel lábait nem emelhetette fel, a korcsolyázás csak egyenes vonalban történhetett és nem volt mód az egymás előli kitérésre sem (Herman O. 1902: 11). Az *ironga* másik, fejlettebb formája két végén fúrott lyukkal készült, s vékony szíjjal, zsineggel szorosan felköthető volt a lábbelire. Csontkorcsolyát a 20. század első harmadában még csaknem mindenütt használtak a Tisza mentén. Szórványosan Ungban, Szilágyban, Erdélyben, a Székelyföldön és a nyelvterület más részein is kedvelt játéka volt a parasztfiúsnak. Elnevezése Erdélyben *csáky*, Nógrádban *ilinka*, *ilonka*, Szatmárban, Szolnok-Dobokában *sikonka*, Csallóközben *sikolya*, több

alföldi helyen *csúszka*, *csuszínga*. Ezek többsége belső fejlődésű szó, s a jégen csúszást jelentő igékkel tart kapcsolatot (*csúszik*, *sinkózik*, *siklik*, *iringál*).

A csontkorcsolyát Európa és Ázsia északi részein már a prehisztórikus időkben ismerték. Régészeti leletek mellett Észak- és Nyugat-Európában régi írásos dokumentumok is tanúsítják használatát (például az Edda és a rúnák). 12. századi feljegyzések szerint Norvégiában a korcsolya lócsontból, Izlandon juhcsontból készült. Olaus Magnus a fényesre csiszolt vaskorcsolyák mellett megemlékezett a szarvas- és juhcsontból készült eszközökről is. A londoni ifjúság 1598-ban a City közelében elterülő Moorfielden állatcsontokat a talpa alá kötve és magát szeges botokkal lendületbe hozva oly sebesen siklott „mint a repülő madár” (Herman O. 1902: 8–10).

186. ábra. Gyermekek havon és jégen csúszkálásának eszközei: a–b) fakorcsolyák vagy csáklók; c–d) korcsolyák jégen csúszkáláshoz; e) gyermekszán (1950-es évek), Esztelnek (Háromszék vm.)

Esztergomban a 14. század első felében készült csontkorcsolyákat tártak fel a régészek. Marhacsontból készültek, s csak egyik részük volt kifúrva. Egy csontmégmunkáló műhelyben készülhettek, talán az 1339-ben „Korcsolyásnak” nevezett Hench mester termékei (Horváth I. 1978: 326–327). Ismeretlen eredetű, de a szomszéd nyelvekbe a magyarból átkerült *korcsolya* szavunk első írásos előfordulása ezek szerint nem a hordók rakodásához szolgáló gerendákra (TESz II. 571), hanem a

csontkorcsolyákra vonatkoztatható. Ez utóbbi jelentés nem a 18. század végén tűnt fel először, mint a TESz írja, hanem sokkal korábban.

Régiségben vetekszik a csontkorcsolyával a *fakorcsolya*. A kiszemelt 25–30 cm-es fát „élesre faragják”, míg csak keresztmetszete háromszöghöz nem közelít. Egyik oldala a talphoz simul, ellentétes éle a jégen csúszik. Két végén keresztben átfúrják és egy-egy zsineget, bőrszíjat fűznek a lyukba, amivel a fakorcsolya felköthető a láb-belire. Előfordult, hogy a talphoz simuló oldalára két keresztlécet csapoltak, s ahhoz kötözték. A fakorcsolyát a fejlődés későbbi fokán vaséllal látták el. Hollandiában a 13. század folyamán tűnt fel a vasélú fakorcsolya, a modern acélkorcsolya viszont csak 1850 körül. Nálunk a falusi ifjúság az 1930–1940-es években sem használt még gyárilag készült korcsolyát (Györffy I. é. n. (1934)d: 254). A fakorcsolya főként a gyermekek, fiatalok téli szórakozására szolgált, közlekedésre nem használták. Lónyán (Bereg m.) szeges bottal hajtották a *fakorcsolyát*, Esztelneken (Háromszék m.) a *csákyt* vagy *glicsut* (Babus J. 1959: 40; Gazda K. 1980: 252–253). Csíkszentimrén a *gílicsnek* nevezett fakorcsolya talpán a kopás ellen vaspánt volt (Vámszer G. 1977: 170). Losoncon (Nógrád m.), Vácon (Pest m.) a fakorcsolya neve *slutyifa*, amelynek élébe egy használt kés vasa volt beverve (MTSz II. 409).

Korcsia, *korcsiacska* volt a neve Háromszékben a gyalogszánkóhoz hasonló csúszóeszköznek. Két keskeny, elől sem felgömbülő talpfára deszkaülőkét szögelték, s ráülve két szeges bot segítségével lökték magukat a jégen (Vámszer G. 1977: 170; Gazda K. 1980: 253–254). Szlavóniában a *korciáz* ige jelentése: „lábára egy darab jeget kötve csúszkál” (MTSz I. 1176). Tiszalök, Tiszadob környékén (Szabolcs m.) szokás volt a beállt folyó hátán jégkockán szállítani. Szegény emberek ilyen „jég-szánkán” csúszatták el pár véka búzájukat a malomba. A zsákkal megterhelt jégtáblát egy bottal vagy faággal tolták maguk előtt (Ecsedi I. 1926b: 144). Téli halászat idején a balatoni halászok valódi, fából készült gyalogszánkókkal vitték ki a tóra szerszámaikat, hálókát és az eleséget (Herman O. 1887–88: I. 383).

A Balaton jegén használt *fakutya* voltaképpen gyalogszánkó, de a székely *korcsiá*-tól eltérően magas üléssel van ellátva. Újabb eredetű eszköz, úri passzió. A fakutyázó a járművén ülve két szöges végű bottal a jeget lökdösve hajtja magát előre (Sági K. 1971: 347–352). Előképe azonban a népi gyermekjátékok között megtalálható.

Magyarországon még az ún. „vízenjárók”, azaz halászok, hajósok, révések, tutajosok sem tudtak rendszeren úszni. A mély vizektől távol élő parasztságnak meg alkalma sem volt arra, hogy megtanuljon. Ezért különféle segédeszközökhöz folyamodtak, ha jármű hiányában kellett átkelni a vízen. Az Alföldön az úszni nem tudók többnyire *tutajnak*, *úszónádnak* nevezett nádkötegre hasaltak és kézzel hajtották magukat előre. Alföldi vizeken nagy tököt, felfújt hólyagot, bendőt, kisebb hordót vagy nagy cserépfazekat, méginkább deszkát, farönköt vettek igénybe az úszáshoz. Elterjedt népi úszásmód az ún. „kutyaúszás”, ami azt jelenti, hogy az úszó nem szabályos, egyenletes mozdulatokkal, ritmusos levegővétellel, hanem kézzel-lábbal csapkodva tartja fenn magát a víz színén. A Duna szigetein legeltető szigetközi és sárközi pásztorok, ha nem volt ladik, a ló vagy szarvasmarha farkába kapaszkodva szokták átúszni a folyam ágait. Úszáshoz még a 20. század elején is kobaktököket kötöttek a felkarjukra a baranyai, somogyi pásztorok és parasztok (például Barcs, Szigetvár vidékén). Az alföldiek nádkévéit, pallót, felfújt hólyagot vettek segédletül.

Honfoglaló őseink állatbőrből készült, levegővel felfújt tömlőkre feküdve keltek át a Dunán, s vándorútjuk során más nagy folyókon is. Anonymus szerint 884-ben Álmosék „az Etel (Volga) folyót pogány módra tömlőn ülve úsztatták át” (Anonymus 1977: 84). Bizánci források szerint hasonló módon keltek át a folyókon a kunok, s a többi lovas nomád nép is követte ezt az úszásmódot. II. Assurnaszirpal (i. e. 884–859) asszír uralkodó nimrudi tróntermében látható egy dombormű, amely tömlőket felfújó, majd azokon úszó asszír katonákat ábrázol. Tömlőt elsősorban juh, csikó és borjú, ritkábban kecske, kutya, nyúl bőréből készítették. Ezen állatok „tömlőre nyúzása” napjainkig ismeretes. Azt jelenti, hogy a fejtől és az alsó végtagoktól eltekintve egyetlen darabban húzzák le a bőrt az állat testéről, anélkül, hogy a hasán felmetszenék (Ecsedi I. 1914: 214). A tömlő mint tárolóedény is igen ősi eszköze az emberiségnek. Bor, víz, tej, túró stb. tárolásában és szállításában is nélkülözhetetlen szerepet játszott (Hubschmied, J. 1955).

Eszközöket és találékonyságot kívánt a személyi közlekedés meredek magaslatokra és mélységekbe. A fára mászás főként a gyűjtögető és zsákmányoló gazdálkodáshoz kapcsolódott. Fészekrablás, gyümölcszedés céljából a fiatal fiúk magas fára is felmásztak segédeszköz nélkül. Erdei méhek odúját kifosztó mézvadászok, lombtakarmányt, fagyöngyöt gyűjtögető állattartók és madarászok fejszék, fatörzsbe verhető ékek, kapcsok segítségével másztak fel a magasabb fára. Gyakran használtak kezdetleges létrákat, főként fenyőből csonkolt ágasfákat. Készíthették lombos fafajból is, lehetőleg sudár, egyenes növesű egyedekből. A létrát pótló ágasfa neve Székelyföldön *csereke*, *csereklye*, Erdély más részein és a Felföld keleti részén *osztoró*, *ösztő*, *úsztüü* (MTSz I. 294, II. 49). Parasztgazdaságok nélkülözhetetlen eszköze a hosszú létra, ami kazlakhoz, tetőjavításhoz bármikor kéznél van. Erdélyben és a Dunántúlon inkább *lajtorja*, a palócoknál *rétla*, *rétlya*, Abaúj-Tornában *lábtó* néven ismeretes.

A vertikális közlekedés, szállítás speciális eszközei bizonyos iparágakhoz, foglalkozásokhoz kötődnek (bányászat, kőműves, ács, kútásó és veremásó mesterség). Vermekbe, kutakba lejuthattak létrán is, a kazalrakodáshoz pedig megfeleltek egyszerű emelő gépezetek, például kútgémszerű *golyák* (Paládi-Kovács A. 1979a: 433). A 19. század közepétől vannak adatok az ökörrrel vont csigás emelőgépekről. Ezeket főként alföldi uradalmak használták a kazalrakodáshoz. Jelentősebb szintkülönbségeket kellett legyőzni a bányászatban. Kezdetben – lejtős aknában később is – a kőzetbe vésett lépcsőkön, illetve csonkolt ágasfa-létrákon közlekedtek a bányászok. Ezek a *hágók*, *hágcsófák* a középkor végén átadták a helyüket a valódi létráknak, majd a 15–16. században a 30–40 fokos lejtéssel készült *csúsztató* is megjelent a sel-meci bányákban. Ez két egyenes szálfából készült, amit egymástól 20–25 cm távolságra helyeztek el, s a köztük levő teret sima deszkával lepadlózták. A bányászok szétvetett lábakkal ültek a szálfákra és gyorsan lesiklottak rajtuk. Jó szolgálatot tett a széles kötényként hátul viselt *farbőr* és a *csúsztató* mellett kifeszített vastag kötél. A bányász a kötélbe kapaszkodva némileg fékezhetette a sebességét. A bányából kifelé azonban ismét csak létrán vagy lépcsőn közlekedhettek, s a bányák mélyülésével a kijutás egyre több időt és fáradságot kívánt. A 16–17. században nálunk is megjelentek a hengercsigára tekert szállítókötelek. Ezeket emberi erővel vagy lovakkal hajtották. A kötél másik végén kötélhurok, bőrhám vagy fabödöny szolgált a bányászok részére. Magyarországon a

bőrszíjakból készült *selmeci kötélhámot* használták a bányák többségében. Selmecbányán a 17. század végén írták róla: „Utolsónak ültünk a bőrhámba; így a legbiztonságosabb. Mert ha a felsőkkal a hám (ez a hosszú kötélre erősített bőr, amelyen a leszállok ülnek) elszakadna, az alatta lévőkből is többet agyonüthet. Először imádkoztunk, s aztán beültünk s egy tekerőhengerrel ötvenöles kötélén lebecsátkoztunk” (Magyar Simplicissimus 1956: 232). A gyorsan pusztuló kenderkötélen a személyszállítás sok veszélyt rejtett magában, azonban a sodronykötél és vele az ún. „kasos szállítás” csak 1834 után kezdett elterjedni (Faller J. 1975: 30–37). Addig az aknában le- és feljáró kötélre csatlakozó hevederek, amelyekbe egy-egy bányász ültetett, olykor csak háncsból, kenderkócból készültek, s állandó életveszélyt jelentettek. Kútásók közlekedése a mélyebb kutakban szintén kötélre, láncre szerelt és hengercsigával, kézi *vitél*ával (csör-lővel), felhúzott hámok, vödörök révén történt.

A személyi közlekedés gyalogos formái a 20. század első felében egyre inkább visszaszorultak. Legtovább az állatvásárokra jószágot hajtó gazdák, pásztorok, hajcsárok és a katolikus kegyhelyeket látogató zarándokok tartották meg ezt a hagyományt. Búcsújáró csoportok falvanként szerveződtek, s a falu templomától indultak útnak. Elöl vitte valaki a feszületet, utána lépdelt az előénekes *búcsúvezető*. Templomuk több zászlaját is magukkal vitték, s amikor másik processzióval (búcsús menettel) találkoztak, köszönésképpen meghajtották lobogóikat egymás felé. A búcsújáró csoportok évszázadok óta ugyanazon az útvonalon haladtak, s esetleg útközben is megháltak egy-két alkalommal. Úti élelmüket, holmijukat a palóc nők díszes búcsústarisnyában vitték a hátukon. Hazafelé is napokig tartott gyalogútjuk, s hozzá tartozóik már a falu határában várták őket (Paládi-Kovács A. 1982a: 151).

Hosszabb útra azonban inkább nyerges lovon vagy járműveken, lovas kocsin indultak. A nyergelés, lovaglás és a járművek leírása később következik, de az utazással kapcsolatos néhány szokásra és tárgyra itt kell kitérni. Akik postakocsival utaztak, számoltak azzal, hogy a lehető legköltségesebb és legkényelmetlenebb járművet veszik igénybe. Császári és királyi postakocsival kb. 5 mérföldet tudtak megtenni óránként. Olcsóbb és gyorsabb volt az osztrák határtól Pestig fuvarozó „paraszt-posta”, amit az országút mentén élő parasztnak szerveztek meg és tartottak fenn, noha a kormányzat eleinte ellenezte. „Bámulatos – írta róluk Paget – milyen iramban hajtják ezek az emberek a könnyű, bécsi utazókocsik elé fogott négy apró lovukat...” (Paget, J. 1987: 32–33).

Az 1870–1880-as évektől a vasúti közlekedés, az 1920-as évektől a kerékpár gyors térhódítása, az 1940–1950-es években pedig a helyközi autóbuszjáratok megindulása teljesen kiszorította a hagyományos eszközöket, s megváltoztatta az utazással kapcsolatos szokásokat és mentalitást. Régi forgalmi szabály volt, hogy az üres szekér kitér a terhes szekér elől, a lovas kitér az ökrök elől, s a parasztnak ad az úri batárnak, hintónak. A motorizációval a forgalmi szabályok is megváltoztak.

Sokat úton lévő fuvarosok – különösen a meszesek – sátoros, *kóberes* szekérrel jártak. Fazekasáruval, borvízzel szekerezők is rendszerint gyékényponyvával, ernyővel közlekedtek. A Tiszántúlon a gazdák is használták ekhós szekeret. Személyszállításához a parasztgazdák a nyelvterület nagyobb részén kast tettek a szekérre, szénát, s helyenként párnát is tettek a kasba, s meleg pokrócokat, csergékert, ha hosszabb útra indultak. Az utasoknak – a bakon ülő kocsisoknak különösen – tanácsos volt meleg

gubát, subát vagy legalább szűrt is magukkal vinni. Személyszállításra könnyebb, kisebb és díszesebb járműveket, kocsikat és szánokat tartottak. Az atyhai (Udvarhely m.) székelyek ilyen célra mindig a *félvágás* szekeret fogták be. Lakodalom alkalmával a kerekek küllőire s a szekérlajtórja pálcáira színes papírcsíkokat kötöztek, s a lovakat is feldíszítették (Pusztainé Madar I. 1973: 141). Lakodalmas kocsik és szánok feldíszítése országszerte szokásban volt. A nemesség és a parasztság tehető rétege a 19. század közepén már féderes, rugós *hintó*kon járt, s különösen az Alföldön terjedt el a féderes taligák (*atyafitagadó*) használata.

A Dunántúl s a Kisalföld parasztsága vesszőből font *üléskosarat* használt utazáshoz az 1950–1960-as évekig. Ezt főként a lovas kocsi elején helyezték el. Alsó felét szénával töltötték meg, felső része elöl nyitott, hátul zárt volt, s szénát vagy párnát tettek melléje, hogy melegítse a derekukat. Az Alföldön az *ülés* többnyire keresztbe tett deszka volt, esetleg bőrrel bevont *karos ülés*, *csatos ülés*. A palócok, barkók kedvelték a szalmafonatos kapcsos ülést. A párna a híres magyar „kocsiszekérhez” a középkor végétől hozzátartozott; már a legkorábbi híradások is megemlékeztek róla. Erdélyről szólva jegyezték fel az 1680-as években: „A párnazsákból hátul ülést csinálnak, a párnazsákra szőnyeget terítenek, s hátuk mögé szép, cifra török vánkost tesznek. A párnazsák mellé hátul mindenféle apróságot raknak. Az útra egy fazék káposztát főznek, s valami sültet visznek magukkal, fehér cipőt, palackban vagy pincetokban bort... Némely főrendek után *társzekereken* viszik az enni- s innivalót, főként ha nagy csapattal vannak, s hosszú útra mennek” (Magyar Simplicissimus 1956: 160–161). Télen nélkülözhetetlen kellék volt a lábszák, amit birkabőrrel szoktak kibélelni. Paget első erdélyi utazásán maga is kipróbálta, s „az emberi ész egyik legnagyobb találmánya”-ként emlékezett meg róla (Paget, J. 1987: 256). A párnazsákból készült ülés mellett a hintó derekában vitt utazóláda, s a kisebb ládák, kosarak is említést érdemelnek (Apor P. 1972: 45–46). *Kocsipárna* 1806-ban Kismarján (Bihar m.) köznemesi szinten is használatos volt (Varga Gy. 1978: 285).

A hosszabb-rövidebb szekeres utazások kellékei voltak a különböző kosarak és ládák. Nagysajón (Beszterce-Naszód m.) 1681-ben *szeptet* néven említik a vesszőből font, bőrrel bélelt utazókosarat (B. Nagy M. 1973: 195). A szekérderékba akasztható kosarat Lónyán (Bereg m.) *korsókosár*, Dunapatajon (Pest m.) *oldalkosár* néven ismerték. Vízzel, borral töltött korsót, kefét, lóvakarót, apróbb tárgyakat hordoztak benne az 1950-es évek végéig (NÉ 1962: 243–244; Babus J. 1959: 21). Az inventáriumokban országszerte fel-feltűnik a 19. században a *kocsiláda* és a *szekérláda* is. Hajdúböszörményben a századfordulón *ülésláda* néven ismerték (NÉ 1956: 266). Fuvarosok, hosszú útra menők szekeren vagy kocsiján helyet kapott az abrakostarisznya, s némi abraktakarmány is.

Hosszabb utazás előtt – tekintettel az utazás veszélyeire, kockázataira – némelyek végrendeletet írtak, legtöbbször imádkoztak, s hosszan búcsúzkodtak szeretteiktől. Az utazáshoz számos szokás és hiedelem tapadt. Palócföldön a nagyobb útra készülő gazda indulás előtt ostornyelével keresztet húzott lovai előtt a porba. Sok vidéken a gazda felszállás előtt keresztet vetett a lovak felé, majd a bakra felülván „Jézus segíts” fohászkodással csapott a lovak közé. Azt tartották, hogy déli harangszó alatt útnak indulni nem szerencsés. Az utazás sikerére előjelekből következtettek. Keresetlen talált patkó, találkozás kéményseprővel vagy cigánnyal szerencsét jelentett.

Szerencsétlenséget jósoltak viszont abból, ha nyúl vagy fekete macska szaladt elöttük keresztbe az úton. Az utazással kapcsolatos gazdag hiedelemkör egész Európában meglehetősen egységes.

SZÁLLÍTÁS EMBERI ERŐVEL

Az ember, amíg teherhordó, igavonó állata nem volt, saját maga kényszerült a málhát cipelni, s a teherhordástól az igavonó és málhás állatokkal, járművekkel rendelkező társadalmak sem szabadultak meg teljesen. A felfedezés előtti Amerika és Fekete-Afrika népei maguk látták el a málhás állat szerepét. Egyes európai népeknél (például albánok) a 20. század elején még megfigyelték, hogy az asszony gyakran pótolta a málhás jószágot, miközben a férfi üres kézzel ballagott vagy lovagolt a cipekedő nő mellett.

Népünknel a gazdasági szállítás, cipekedés nehezebb felét a férfiak végezték; ha-csak mód volt rá, ígás és málhás jószágot alkalmaztak, de nálunk is szembetűnő a nők hangsúlyos szerepe a teherhordásban. A nemek munkamegosztása kevés területen volt annyira egyértelmű, mint a teherhordó módok, eszközök alkalmazásában.

Az emberi testrészek igénybevétele, a test terhelésének módja a világ népeinél eltérő, nagy régiók szerint tagolódik, s a különböző teherhordó módok elterjedtsége igen régi beidegződésről, kulturális és fiziológiai fixációról, rögzültségről tanúskodik. Afrika és Dél-Európa népei szívesebben viszik a legkülönbözőbb terheket a fejtetőn, míg Kelet- és Délkelet-Ázsia népei előnyben részesítik a bambuszból készült vállrudat. Közép- és Dél-Amerika indián civilizációi a homlokpántos, háton való cipekedést vállalják inkább, míg Közép- és Kelet-Európa kiterjedt térségeiben a vászonponyvával, vállpántos kosárral és egyéb eszközökkel háton történő cipekedés figyelhető meg. Az emberi erővel végzett teherhordás domináns módjai hatással vannak az emberi szervezetre, a testtartásra, a járásra, az érrendszerre és egyéb belső szervekre is. A fejtetőn való teherhordás egyenes derékkal, gondos egyensúlyozással történik. „A Mediterrán-vidék nőinek szép, sudár testtartása ennek a cipekedési módnak is a következménye. Nálunk a sárközi, somogyi menyecskék testtartását és járását befolyásolta a teher fejen való hordása” (Gunda B. 1956: 127). Ezzel szemben a háton való batyuzás eredménye többnyire a görnyedt hát, a hajlott testtartás, a tüdő- és szívtágulás, a visszeres láb (Gunda B. 1955a). Évezredes beidegződések esetén nem is olyan könnyű az áttérés egy másik teherhordó módra. Amerikában az adaptáció nehézségeit figyelték meg a négereknél, akik nem tudták átvenni az indián őslakosság homlokpántos cipekedő módját.

Domináns teherhordó módok, eszközök és eszközcsoportok Európában is elhatárolódnak egymástól, és jellegzetes földrajzi elterjedtséget mutatnak. A magyar nyelvterületen az említett nagy régiók találkoznak és három domináns szállítási mód különíthető el (Paládi-Kovács A. 1971: 416–421; 1973b: 516–519):

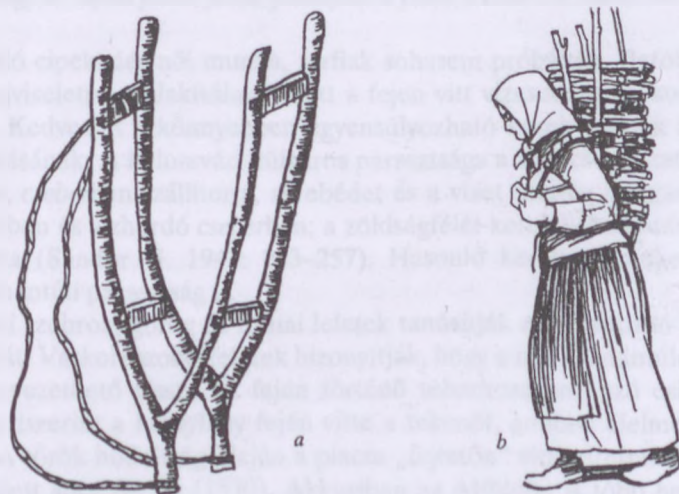
- a fejen hordás a Dunántúlon jellegzetes és nagy foltban mutatható ki Erdély közép- és déli részein,

- a háton hordás (főként batyuzás vászonlepedővel) az északi népterület sajátja, de áttérjed az Alföld szomszédos, északi részeire is,

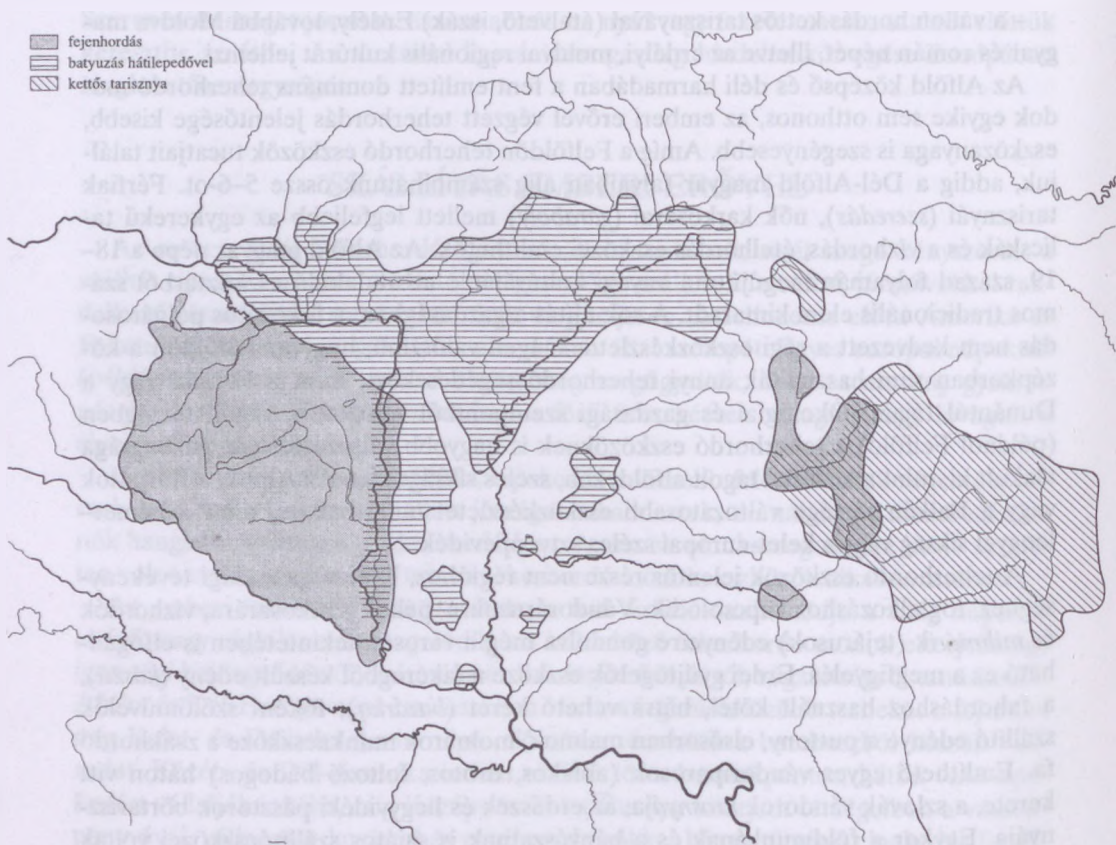
– a vállon hordás kettős tarisznyával (átalvető, iszák) Erdély, továbbá Moldva magyar és román népét, illetve az erdélyi, moldvai regionális kultúrát jellemzi.

Az Alföld középső és déli harmadában a fent említett domináns teherhordó módok egyike sem otthonos, az emberi erővel végzett teherhordás jelentősége kisebb, eszközyanaga is szegényesebb. Amíg a Felföldön teherhordó eszközök tucatjait találjuk, addig a Dél-Alföld magyar falvaiban alig számolhatunk össze 5–6-ot. Férfiak tarisznyái (*szeredás*), nők karkosarai (*garaboly*) mellett legfeljebb az egykerekű talicskák és a vízhordás, ételhordás eszközei említhetők. Az Alföld magyar népe a 18–19. század folyamán megújította anyagi kultúráját, s az átalakuló eszköztárból számos tradicionális elem kimaradt. A sok újítás a gazdaságban, a fokozatos polgárosodás nem kedvezett a régi eszközkészletnek. Igen valószínű, hogy az Alföldön a középkorban sem használtak annyi teherhordó segédeszközt, mint a Felföld vagy a Dunántúl tájain. Ökológiai és gazdasági szempontból változatos, tagolt térségben (például Felföld) a teherhordó eszközöknek is nagyobb változatossága, gazdagsága alakult ki, mint a kevésbé tagolt alföldeken, széles síkságokon. Az Alpok, a Kárpátok vagy a Balkán térsége változatosabb eszközkészletet mutathat fel, mint a német-lengyel síkság vagy a kelet-európai széles sztyeppevidék.

A teherhordó eszközök jelentős része nem régióhoz, hanem gazdasági tevékenységhez, foglalkozáshoz kapcsolódik. Vándorárusokra, pékek hátikosarára, vízhordók és *milimárik* (tejárusok) edényeire gondolva még a városok tekintetében is elfogadható ez a megfigyelés. Erdei gyűjtögetők eszköze a fakéregből készült edény (*kászu*), a fahordáshoz használt kötél, hátra vehető keret (*bazárka*); főként szőlőművelők szállító edénye a puttony, elsősorban malmok, molnárok munkaeszköze a zsákhordó fa. Említhető egyes vándoriparosok (ablakos, drótos, foltozó bádogos) hátán vitt kerete, a szlovák vándorok *krosnyája*, az erdészek és hegyvidéki pásztorok bőrtarisznyája. Egykor a földmunkának és a bányászatnak is sajátos szállítóeszközei voltak (melence, teknő, vastálca, bőrszák, vödör, hátikosár), s a parasztgazdaság egyes ága-

187. ábra. Rőzsehordás: a) rőzsehordó keret, *bazárka* (1950–60-as évek), Börzsöny hegység; b) a rőzsehordó keret használata (1930-as évek), Debrecen (Hajdú vm.)

36. térkép. Az emberi erővel történő szállítás domináns formái

zataihoz szintén kapcsolódtak speciális teherhordó eszközök (szénahordás, istállózás, kertészkedés stb.).

A vizsgált eszközkészlet osztályozását Györffy és nyomában mások is abból a szempontból kísérelték meg, hogy munkavégzés közben melyik testrész van főképpen megterhelve. Alkalmazták ezt a felosztást a nemzetközi irodalomban is (Györffy I. é. n. (1934)d: 247; Sándor G. 1941: 22; Gráfik I. 1971: 40–57; a Francia Pireneusok eszközkészletét hasonló elv szerint rendszerezte Schmolke, W. 1938). Ez a rendszerezés azonban nehézkes és kissé erőszakolt. Nem lenne célravezető itt a gazdasági élet ágazatait, a tevékenységszférákat követő rendszerezés sem. Helyesebbnek látszik a tárgycsoportok jellegét, anyagát, formáját alapul venni, azaz magukból a tárgyakból kiindulni.

FEJEN VALÓ TEHERHORDÁS

Ósi szállítási mód, a Földközi-tenger térségében már az ókori civilizációkban mindennapos gyakorlat. Napjainkig ismeretes a Dunántúl csaknem egész területén (Győr-Moson és a Pilis, Gerecse kivételével) és az Erdélyi-medence középső részein. Szórványosan az Alföldön és a dél-erdélyi magyar falvakban is élt. Egyetlen segédeszköze egy korong vagy gyűrű formájú párnácska, amit a fejtetőre helyeznek a teher alá. A Bakony vidékén disznószőrrel tömték ki a gyűrű alakú fejpárnát, az erdélyi Mezőségen pedig (például Széken) házivászon kendőből állították össze hajtogatással. Hasonló vászontekercset használtak fejpárnául a kolozsvári Hóstátban is (Sándor G. 1941: 245). Ezeknek a fejpárnáknak a magyar megnevezései utalnak a tárgy formájára (*tekercs*, *perec*, *koszorú*, *tukarcs*), illetve rendeltetésére (*févó* = fejóvó). Napjainkban a *tekercs* szó a legelterjedtebb közülük, ez használatos a Dunántúl és Erdély több táji csoportjánál (Mezőség, Kalotaszeg, Szilágyság, Aranyosszék). Baranya, Tolna magyar tájain *pévó*, *féval*, *pévalykó* a neve, eredeti szóalakban *főóvó* → *févó*.

A fejen való cipekedés női munka, férfiak sohasem próbálták. Befolyással volt a női haj- és fejviseletre, s alakítólag hatott a fejen vitt vízedények, kosarak, vékák formájára is. Kedvezett a könnyebben egyensúlyozható kerek formák terjedésének és fennmaradásának. A kolozsvári külváros parasztsága a tejescsuprokat kerek, dongás edényben, *cseberben* szállította, az ebédet és a vizet szintén dongás faedényekben, *ebédvékában* és vízhordó *cseberben*; a zöldségfélét kerek *vékáskosárban* a fejére téve szállította (Sándor G. 1941: 243–257). Hasonló kerek csebreket, kosarakat használt a dunántúli parasztság is.

Óegyiptomi szobrok, görög és római leletek tanúsítják e teherhordó mód sok évezredes múltját. Vaskori szoborleletek bizonyítják, hogy a mai Dunántúlon is a keltarómai időkig vezethető vissza. A fejen történő teherhordásról szó esik a Margit-legendában, miszerint a királylány fején vitte a tekenőt, amiben élelmet szállított a betegeknak. A török hódoltság idején a piacra „fejtetőn” vitt tejtermék és gyümölcs után nem kellett adót fizetni (1570). Akkoriban az Alföldön is több helyen szokásban lehetett, mint a későbbi századokban. A szórványos alföldi elterjedtség történetéhez fontos adalék, hogy a 18. század elején debreceni cívis leányt örökítettek meg,

fejen ételhordó vékával. Egyes migrációs csoportok, mint a Zombárról (Tolna m.) települt orosházi magyarok, a Sárospatakra és vidékére érkezett németek a 19–20. század fordulójáig megőrizték ezt a teherhordó módot. Viszont a bakonyi szlovák szórványlakosság nem vette át magyar és német környezetétől a fejen való teherhordást (Gunda B. 1956: 127; Vajkai A. 1941a: 90). Az erdélyi medencében sem a beköltöző románság honosította meg a fejenhordást. 16–17. századi levéltári feljegyzések tanúsítják gyakorlatát olyan városokban, mint Kolozsvár és Dés (Szabó T. A. 1961: 518–520).

A fejen való teherhordás a nyugati és keleti szláv népeknél nem ismeretes, a románság és a balkáni szláv népek körében viszont mindenütt elterjedt. Megtalálható egész Dél-Európában és Fekete-Afrikában. Alpesi és szórványos északi német elterjedtsége mellett említeni lehet szórványos skandináviai előfordulását is (Berg, G. 1971), ami látszólag ellentmond annak, hogy ez a teherhordó mód az ókori civilizációk öröksége földrészünkön.

RUDAK ÉS KAMPÓK

A teherhordó eszközöknek ez a csoportja különböző rendeltetésű, méretezésű, formájú tárgyakat ölel fel. Vállra vett kapanyél, kaszanyél, fejszenyél is lehet teherhordó eszköz, ha ráakasztják a tarisznýát vagy a vizesedényt. Érdekes mindjárt elkülöníteni a vállon és a kézben vitt rudak csoportját. Előbbiek közül főként Erdélyben és Moldvában volt használatban a kétszeresen görbe vízholdó vállhorog, amit rendszeren a helyben használatos vizesedényről neveztek el (*légelyholdó*, *budullóholdó*, *budonkaholdó*, *kantaholdó*, Moldvában *bóta-* vagy *fedeleholdó* stb.). E horgas bot hossza 75–85 cm. Horgára akasztják a víztartó edényt, ami a hátukhoz simul, a bot nagy hajlata pedig a vállukon fekszik. Hosszabb elülső végét menet közben egyik kezükkel fogják. Előfordul, hogy a horgas bot elülső végére vaskampót erősítenek, s arra is akasztanak egy kisebb vizesedényt, hogy kiegyensúlyozza a terhet, könnyítse a kéz munkáját. Kalotaszegen a *kantaholdó* horgas fát szépen kidíszítették, ami megbecsültségét mutatja. Egyes erdélyi román népcsoportok, így a mócsok és a mokányok, *cîrlig* néven ismerik a vízholdó vállhorgot. Liptóban, Észak-Gömörben a szlovák parasztok nagy takarmányos kast cipeltek a hátukon vállukra vett, rövid horgas bot segítségével (Paládi-Kovács A. 1981a: 320–323; Bocşe, M. 1975: 588; Halász P. 1996: 292–294).

A vízholdó vállrudak elterjedtsége a magyar nyelvterületen ennél szélesebb. Ismerik a Dunántúl, az Alföld és az északi népterület sok pontján, de Erdélyben, a Kisalföldön és a Rábától nyugatra nem használatos. A vízholdáshoz használt vályús válliga, amit Észak- és Nyugat-Európa népei használtak, de a keleti szlávoknál és közeli lengyel, német tájakon is elterjedt (Sziléczia, Szepesség), a magyaroknál ismeretlen (Paládi-Kovács A. 1981a: 312–313). Ez az eszköz használat közben vályús oldalával fekszik a teherhordó személy két vállán, rásimul a tarkójára, a rúd láncai a reájuk akasztott vizesedényekkel pedig kétoldalt a karjai mellett függnek. A magyar nyelvterületen csupa olyan vállrúd ismeretes, amit a teherhordó személy egyik vállára fektetve visz, s a rudat eközben a menetiránnyal párhuzamosan tartja. Magyaror-

szágon ezek a vállrudak elsősorban vizesedények szállítására szolgáltak. Az Alföld nevezetes állattartó vidékein, például a Hortobágyon *ételhordó rúd* néven ismeretes a középtájon kicsit lapos, 1,5 m hosszú, végein 30–40 cm-es drótkampókkal felszerelt vállrúd. Ott a *tanyás bojtár* vagy *talyigás* a rúd egyik végére akasztotta a meleg étellel teli bográcsot, másik végére pedig a kenyeres, eleséges tarisznyát, úgy vitte az ebédet a távolabb legeltető pásztoroknak (Ecsedi I. 1914: 147). A Balkánon és Európa déli övezetében rendszeresen hordtak ily módon üstöket, kosarakat, tarisznyákat. Délkelet-Ázsiában pedig még a földet is bambusz vállrudak két végére függesztett kerek kosarakban szállítják.

Népünk a vízhordó vállrudak két alaptípusát ismeri:

- hajlított vállrúd, függesztett kampó nélkül,
- egyenes, hengeres vállrúd, függesztett kampókkal ellátva (Paládi-Kovács A. 1981a: 314–316).

Ezek elterjedtsége igen tanulságos. Az ív alakú, hajlított vállrúd a nyelvterület déli részein, főként a Bácskában és a Bánságban terjedt el, de szórványosan megtalálható egészen a Balaton és a Hármas-Körös vonaláig. Használatos a moldvai csángók körében, akik tarisznyát is szállítanak vele. Ez a típus jellegzetesen dél-európai eredetű, hozzánk a Balkán felől került be. Igen kedvelt a szerbek, horvátok, így a hazai sokác és bunyevác közösségek körében. Mohácson a sokácoknál díszesen festett, tükörrel ellátott darabjait találták. Az ilyen cifra, tükrös vállrudakat leányok kapták szerelmi ajándékként. A délszláv–magyar interetnikus kapcsolatokra utal a vízhordó rúd ezen típusának terminológiája. Délvidéken a szerb-horvát kölcsönszó, az *abranjica*, *obranjica* terjedt el, Moldvában és Bukovinában pedig a moldovánok, ukránok között ismert *karamisla* szóval nevezik meg a magyarok is (Paládi-Kovács A. 1981a: 316–319; Gunda B. 1982: 204–207; MNA III. 211. térkép; Halász P. 1996: 293–294).

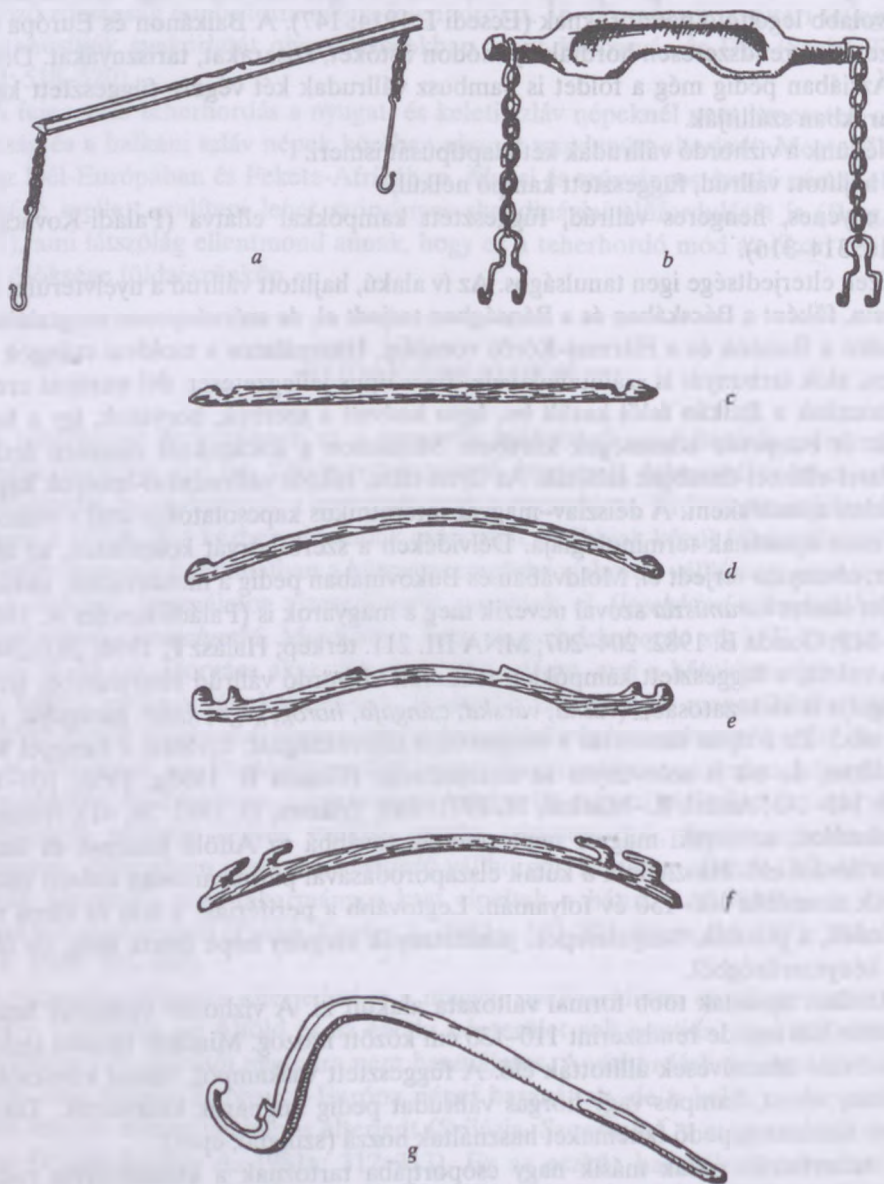
A másik, a függesztett kampókkal felszerelt vízhordó vállrúd elterjedtebb, terminológiája is változatosabb (*váska*, *vácska*, *csingafa*, *horog*, *gagó*, *kákó*, *garagulya*, *vállgém* stb.). Ez a típus ismeretes a szomszédos szlovákságnál, továbbá a Lengyel Kárpátokban, de ott is szórványos az elterjedtsége (Gunda B. 1955a, 1956: 101–102, 1978: 142–145; Andel, K.–Markuš, M. 1971: 385; Tyłkova, D. 1981: 38, 41). Nálunk a Dunántúlon, az északi magyar népterületen, továbbá az Alföld középső és északi tájain fordul elő. Használata a kutak elszaporodásával párhuzamosan erősen visszaszorult az utóbbi 100–150 év folyamán. Legtovább a perifériák, a falu és város végi negyedek, a puszták, bányatelepek, juhásztanyák szegény népe őrizte meg, de ők is csak kényszerűségből.

Mindkét típusnak több formai változata alakult ki. A vízhordó vállrudak hossza legalább 100 cm, de rendszerint 110–130 cm között mozog. Mindkét típusba tartozó vállrudakat kézművesek állították elő. A függesztett vaskampót, láncot kovácsok, a hajlított, vésett, kampós vagy horgas vállrudat pedig bognárok készítették. Tartós, szívós, nehezen repedő fanemeket használtak hozzá (szil, dió, eper).

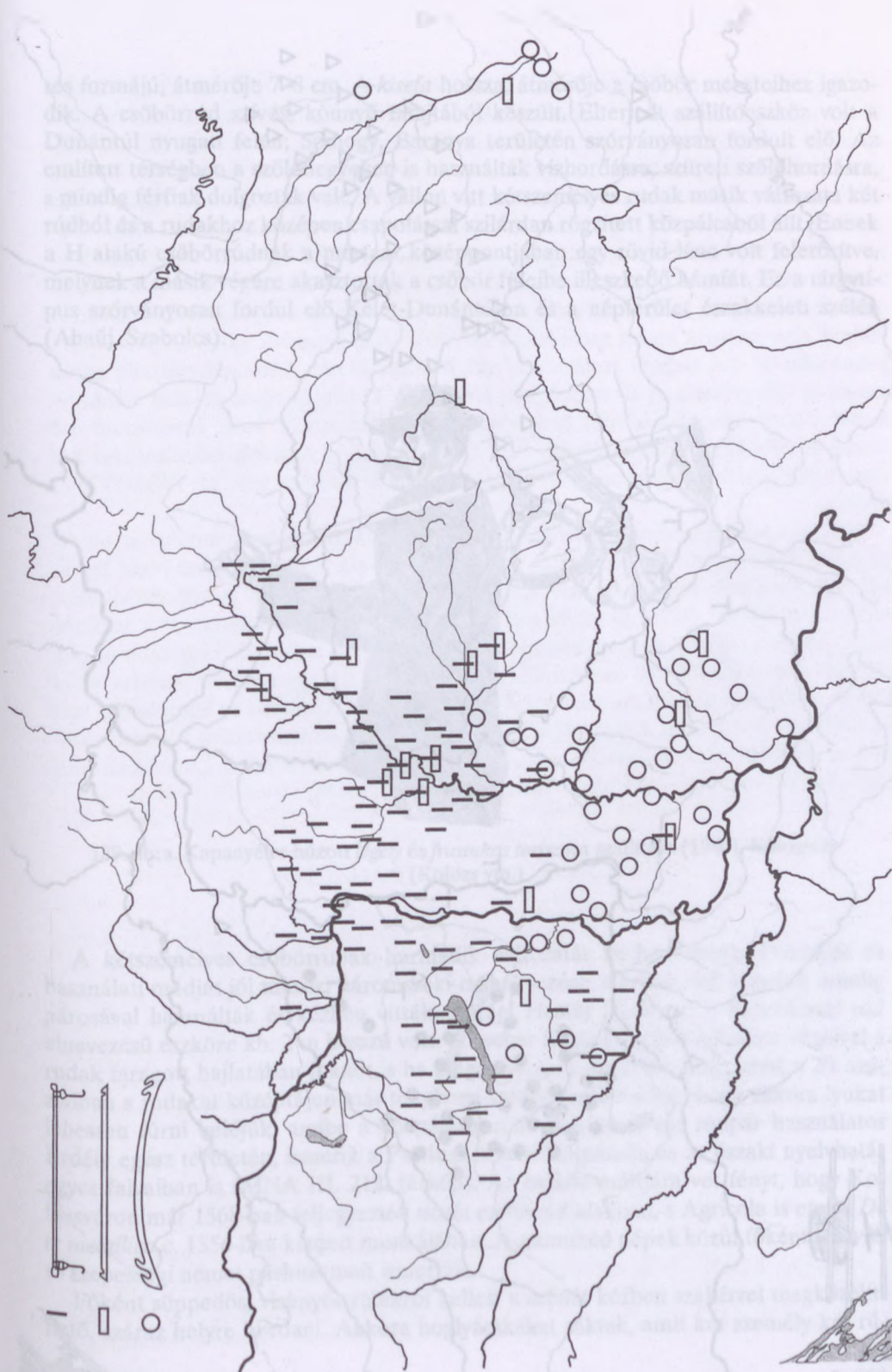
A teherhordó rudak másik nagy csoportjába tartoznak a kétszemélyes rudak. Ezeket használják egyesével vagy párosával, cipelik kézben vagy vállukra véve, s a rudak formája, felszereltsége, rendeltetése is elég változatos. Nagyméretű faedények, dézsák, csöbrök fülein egy rudat szoktak átdugni és a rúd két végét kézbe fogva, vállra emelve szállítani. Ez volt a dézsahordás kezdetleges, egyetlen rudat igénylő

módja, ami a nyelvterületen csaknem mindenütt előfordult. A 30–50 liter űrtartalmú csöbrökben főként vizet hordtak ily módon az istállóba, építkezéshez stb.

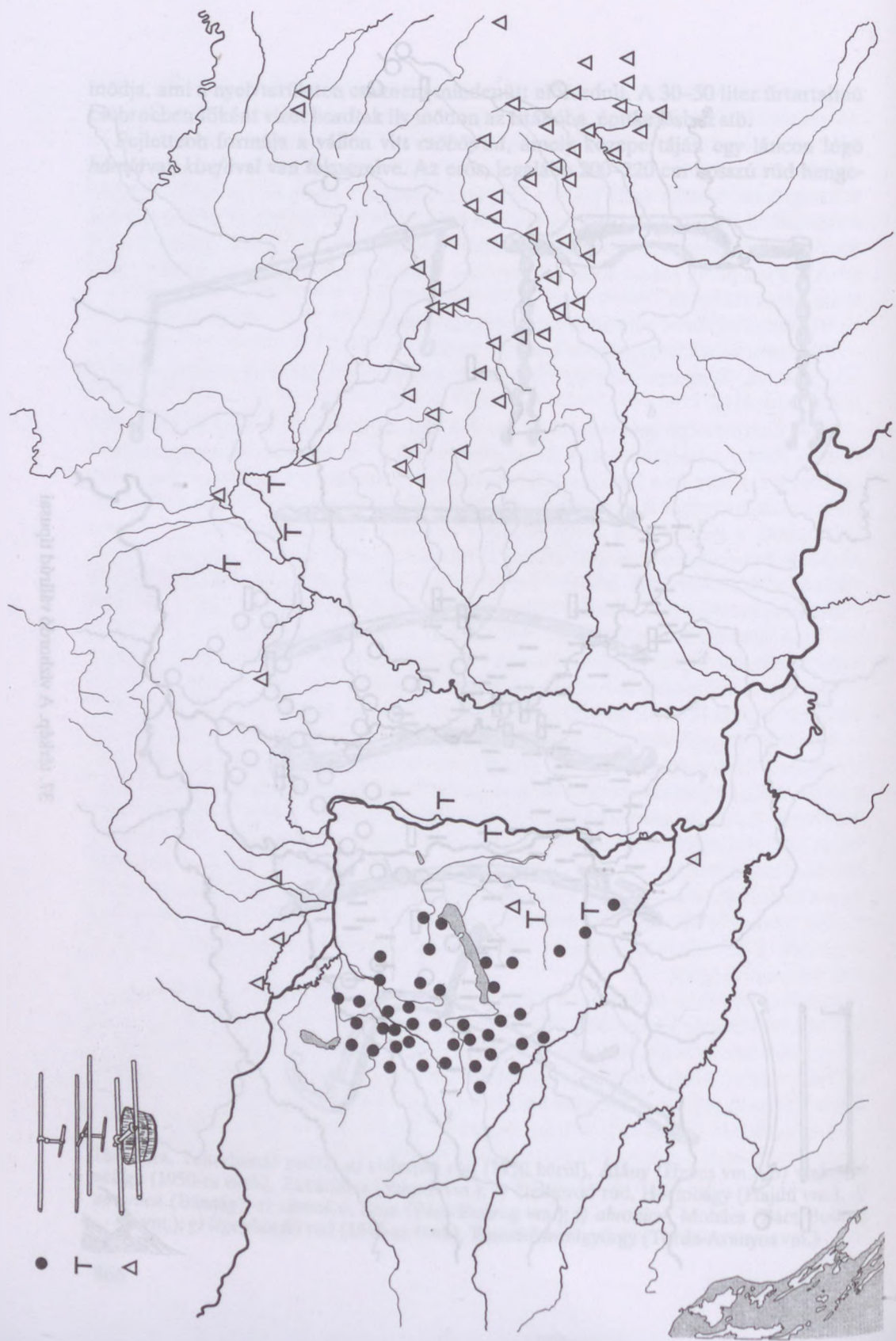
Fejlettebb formája a vállon vitt *csöbörúd*, amely közepe táján egy láncon lógó hámfával, *kisefával* van felszerelve. Az erős, legalább 200–220 cm hosszú rúd henge-

188. ábra. Teherhordó rudak: a) vízhordó rúd (1950 körül), Átány (Heves vm.); b) vízhordó válliga (1950-es évek), Zakárfa (Szepes vm.); c) ételhordó rúd, Hortobágy (Hajdú vm.); d) *abronica* (Bánság); e) *abronica*, Baja (Bács-Bodrog vm.); f) *abronica*, Mohács (Bács-Bodrog vm.); g) légegyhordó rúd (1940-es évek), Torockószentgyörgy (Torda-Aranyos vm.)

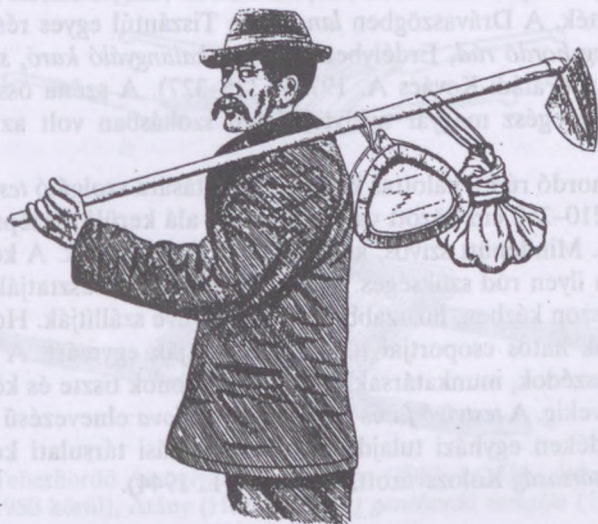

37. térkép. A vízfordó vállrúd típusai

38. térkép. A dézshordó rúd formái

res formájú, átmérője 7–8 cm. A *kisefa* hossza, átmérője a csőbör méreteihez igazodik. A csőbör-rúd szívós, könnyű fajtából készült. Elterjedt szállítóeszköz volt a Dunántúl nyugati felén; Somogy, Baranya területén szórványosan fordult elő. Az említett térségben a szőlőhegyeken is használták vízhordásra, szüreti szőlőhordásra, s mindig férfiak dolgoztak vele. A vállon vitt kétszemélyes rudak másik változata két rúdból és a rudakhoz középen csapolással szilárdan rögzített közpálcából állt. Ennek a H alakú csőbör-rúd-nak a mértani középpontjában egy rövid lánc volt felerősítve, melynek a másik végére akasztották a csőbör füleibe illeszkedő hámfát. Ez a tárgy-típus szórványosan fordul elő Kelet-Dunántúlon és a népterület északkeleti szélén (Abaúj, Szabolcs).

189. ábra. Kapanyélre húzott légy és frustukos tarisznya szállítása (1940), Kolozsvár (Kolozs vm.)

A kétszemélyes csőbör-rudak harmadik változatát kézben viszik. Formáját és használati módját jól tükrözi háromszéki megnevezése, a *kétkéz rúd*. Ugyanis mindig párosával használták és kézben vitték. A régi Hóstát (Kolozsvár) *kettenhordó rúd* elnevezésű eszköze kb. 2 m hosszú volt. A cseber fülein átdugott közpálca végeivel a rudak faragott hajlatában feküdt, s ha megcsúszott, a víz is kiborult, ezért a 20. században a rudakat középtájon már tenyérnyi szélesre méretezték, hogy akkora lyukat lehessen fúrni beléjük, amibe a közpálca befér. A kézben vitt rúdpár használatos Erdély egész területén, ismerik a Partium, a mai Kárpátalja és az északi nyelvhatár egyes falvaiban is (MNA III. 212. térkép). Az eszköz múltjára vet fényt, hogy Kolozsváron már 1568-ban feljegyezték nevét *cseberrúd* alakban, s Agricola is említi *De re metallica* c. 1556-ban kiadott munkájában. A szomszéd népek közül főként szlovák és szepességi német párhuzamait ismerjük.

Főként süppedős, vízenyős rétekről kellett a szénát kézben szekérrel megközelíthető, száraz helyre hordani. Akkor boglyácskákat raktak, amit két személy két rú-

don kézben elvihetett (*petrence, rudas, fiók, bukó, mereglye*). Nők 40–50 kg, férfiak 70–80 kg súlyú szénarakást tudtak két rúdon elvinni. A szállításhoz használt rudakat nem alkalmilag keresték, hanem gondosan megválasztották, szárították, kérgét eltávolították és évekig megőrizték, használták. A szénahordó rudak hossza 300–350 cm nők számára, 400–450 cm a férfiak *petrencefája*. Átmérőjük 5–8 cm, egyik végük rendszerint kihegyezett, hogy könnyebben csússzanak be a szénarakás alá. Különböző fanemekből készülhetett; szil, hárs, akác, fűz vagy fenyő egyaránt megfelelt. Széles időben egy hosszú, lapos kötelet is használtak hozzá, amivel a *petrencét* átlósan lekötötték, hogy ne hulljon el belőle szállítás közben. A réteken, kaszálókon használt rúdpár elnevezése a mezei szénarakás helyi nevéhez igazodva változik (*petrencefa, petrencehordó rúd, rudasfa, rudashordó rúd, bukóhordó rúd, fiókhordó rúd*), de egyéb neveit is feljegyezték. A Drávaszögben *lancafa*, a Tiszántúl egyes részein *villahegyhordó rúd*, ill. *vízgyehordó rúd*, Erdélyben *villancs, kalangyaló karó, szénahordó rúd* néven is felbukkan (Paládi-Kovács A. 1979a: 325–327). A széna összehordása két rúd segítségével az egész magyar nyelvterületen szokásban volt az 1960–1970-es évekig.

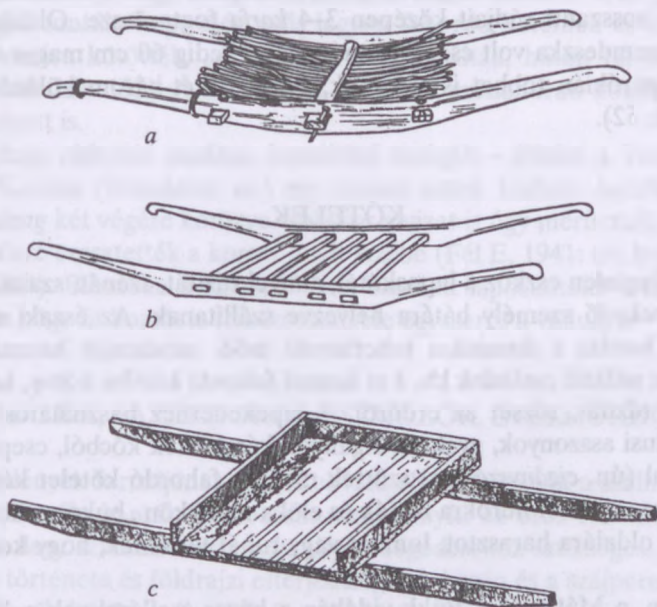
Speciális teherhordó rúd a halottas koporsó szállítására szolgáló *testvivő fa, testfogó pálca*. Hossza 210–250 cm között van, a koporsó alá kerülő középső része lapos, két vége hengeres. Mindenütt szívós, kemény fajtából készítik. A koporsóvitelhez rendszerint három ilyen rúd szükséges. Mindet keresztben csúsztatják át a koporsó alatt. Rövid szakaszon kézben, hosszabb úton vállra véve szállítják. Hosszabb úton a koporsóvivő férfiak hatos csoportjai többször is váltják egymást. A halottat vinni utolsó útjára szomszédok, munkatársak, távolabbi rokonok tiszte és kötelessége volt az 1960–1970-es évekig. A *testvivő fa* és a *Szent Mihály lova* elnevezésű koporsószállító rúd legtöbb vidéken egyházi tulajdonban vagy vallási társulati kezelésben volt (például *kalandas társaság* Kolozsvárott, K. Kovács L. 1944).

KÉTKÉZ SAROGLYÁK, TRAGACSKOK

Ezeket a teherhordó eszközöket két személy viszi kézben. A saroglya két párhuzamos rúd, középen létraszerűen elhelyezett fogakkal, vesszőfonatos vagy deszkázott rakfelülettel. Szélessége 55–70 cm, hossza 200–250 cm. A Palócföldön a saroglyát hagyományosan mogyoró- vagy fűzvesszővel fonták be és főként az istálló környékén, trágyahordásra használták (Paládi-Kovács A. 1989a: 354). Az istállózó tartásmóddal országszerte elterjedt. Építkezéseken a *culágerek* követ, téglát, vályogot szállítottak deszkázott kézi saroglyán. Szénégetők, mészégetők, kőbányászok szintén használták munkahelyükön kő, hasábfá szállítására.

A kétkéz saroglyának több formai változata van. Eredeti formája a létrafogas keret, erre mutat a saroglya szó többi jelentése is (*szekérsaroglya, szénaetető fogas*). A szó bajor-osztrák eredetű, 'létra formájú teherhordó eszköz' jelentésben 1560 körül jegyezték fel először. A Dunától középső és déli részein *cserénynek* nevezik akkor is, ha deszkából készül. Ez az elnevezés akkor rögzült, amikor a rácskeretet vesszővel befonva, rakfelületet kialakítva használták. A deszkázott rakfelületet elöl és hátul, esetleg egyik oldalán is keskeny deszkaperemmel látták el. Ezt főként építkezéseken

használták. Ez a fejlődés vezetett el a *malterosláda* kialakulásához. A mészhabarcsos építkezés terjedésével ez az eszköz nélkülözhetetlenné vált, s a 18–19. századi építkezéseken mindenütt ott volt. Az 1950-es években az ácsolt állványzatok deszkapalóin a *malteroslányok* még ilyen ládákban és csigán felhúzott vödörökben hordták a maltert a kőművesek keze alá.

190. ábra. Teherhordó saroglyák: a) *cserény* (1950 körül), Átány (Heves vm.); b) *saroglya* (1950 körül), Átány (Heves vm.); c) *ganéhordó saraglya* (1940), Kolozsvár-Hóstát (Kolozs vm.)

A kétkéz saroglyát több vidéken, főleg a Dunántúlon, négy kis lábbal szokták elvinni. Másik gyakori elnevezése a *tragacs*, szintén német eredetű szóból formálódott. A Szentendrei-sziget falvaiban *kézitragacs*, *négykéztragacs*, *viszlekttragacs*, *viszlek* néven ismeretes. Két 160–180 cm hosszú rúdból, *oldalból* és az ezeket középen összekötő négy *karfából* áll. Készülhet csapolással vagy csupán szögeléssel, gyakori a ledeszkázása is. Minden gazda maga készíti. Szentendrei-sziget népének speciális eszköze a *karos krancli*, ami a földieper termesztéséhez kapcsolódik. Voltaképp egy lécekből összeszögelt láda, melynek két hosszanti oldalához felül egy-egy rudat erősítettek (Gráfik I. 1971: 46–47).

A létrás saroglyát Sopron és Vas megye több részén *trág*, *terág*, *térák* néven ismerik. A szepesi szlovákok *troginak* nevezik. Minthogy az ilyen saroglyát egy személy használhatja oly módon is, hogy másik végét a földön húzza, kézenfekvő volt a gondolat, hogy oda kereket tegyenek, s kialakítsák az egykerekes *tragacsot*.

Itt kell említeni a két petrencefára kifeszített lepedőt, amivel a cséplőgéptől hordták el a töreket, pelyvát a szérűhöz közeli tárolóhelyre. Mindig ketten dolgoztak

vele. Rendszerint két nő dolga volt a törekhordás. A durva vászonlepedővel, ponyvával összekapcsolt rúd-pár használatát főként a Dunántúl és a Felföld falvaiban figyelték meg, ahol teherhordó ponyvát korábban is használtak. Ez az újítás a gépi cséplés 20. századi terjedéséhez köthető. Az alkalmi eszköznek megrögzült neve nincs, többnyire *törekhordó lepedő* néven ismerték (Paládi-Kovács A. 1989a: 355).

A *Szent Mihály lova* lábakon álló koporsóvivő keret, amit 4–6 személy vitt vállon. *Oldalait*, azaz hosszanti rúdjaik közepén 3–4 *karfa* fogta össze. Oldalaiba koporsó hosszúságú peremdeszka volt csapolva, négy lába pedig 60 cm magas volt. Egy-egy templomban, parókián többet is tartottak, gyakran két-három különböző méretűt (Gráfik I. 1971: 52).

KÖTELEK

Régi, de jellegtelen eszköz a laposkötél, amivel tűzifát, szénát, szalmát, zsákokat átkötve és a cipekedő személy hátára helyezve szállítanak. Az északi népterületen, ahol a háton hordás a domináns teherhordó mód, mindenütt használatos. Palóc vidéken a fogat nélküli családok kb. 4 m hosszú *fahordó kötél*be kötve, háton hordták haza a száraz tűzifát, rőzsét az erdőről. A cipekedéshez használatos laposkötélet szegényebb falusi asszonyok, gyakran cigányok készítették kócból, csepűből; szalagszövő táblákkal (ún. *cigányszátyva*) szőtték meg. A fahordó kötelet két ágra hajtva fektetik a földre, a rőzsét hurokra fogják és elöl a mellükön „bukorra kötik”. A rőzse hátuk felé eső oldalára harasztot, lombot vagy ruhát terítenek, hogy kevésbé törje a testüket.

Zemplénben, a Mátra és a Bükk vidékén a házas zselléreknek a 18. században hetenként kétszer volt „gyalog faizási napjuk”. Ettől eltérő úrbéri szabályozás is előfordult. Mogyoróska lakói (Abaúj m.) hetenként csak egyszer, csütörtökön hordhattak rőzsét, Kiszána (Heves m.) zsellérnépe viszont korlátozás nélkül hordhatott tűzifát háton vagy kézzel vont taligán. Eger lakói az 1790-es években háton 1 garasért, gyalogszánkón 2 garasért vihetek száraz fát a maguk szükségletére (Paládi-Kovács A. 1989a: 355; Petercsák T. 1992: 40, 45). Az Északi-, Északkeleti-Kárpátok népeinél a kötélen szintén fontos teherhordó eszköz. A szlovák bányászfalu, Zakárfalva (Szepes m.) asszonyai még a rozskévéket is a hátukon, kötélbe kötve vitték haza, mint a tűzifát. *Trak, tračok* nevű laposkötélüket három ágból szokták fonni (Gunda B. 1955a: 160, 162). Kárpátukrán, Réz-hegységi szlovák, észak-erdélyi magyar és román falvak szegényei szintén háton, kötélben hordták haza tűzifájukat.

A kötélgyártás a 14. században már bizonyíthatóan céhes ipar volt, különösen néhány száz vidéken, de a 14–15. századi magyar személynevek között is megjelent a *Köteles*, *Kötélgyártó*, *Kötélverő*. Erdély legjobb köteleit a 19. század derekán Segesvár kötelesei készítették (Győriványi S. 1967: 328–331; Nagy F. 1979: 513). Azonban a városi céhes iparosok főként a bányászat, hajózás, közlekedés igényeit elégítették ki. A rövidebb, egyszerűbb kötélfélék házilag készültek vagy jobbágyiparosok, specialisták kevéssé felszerelt műhelyeiben.

Kötelet az elmúlt évezredben főként kenderrostból gyártottak, de a 16–17. században még a várakban, majorságokban is több célra használtak hárskötéleket

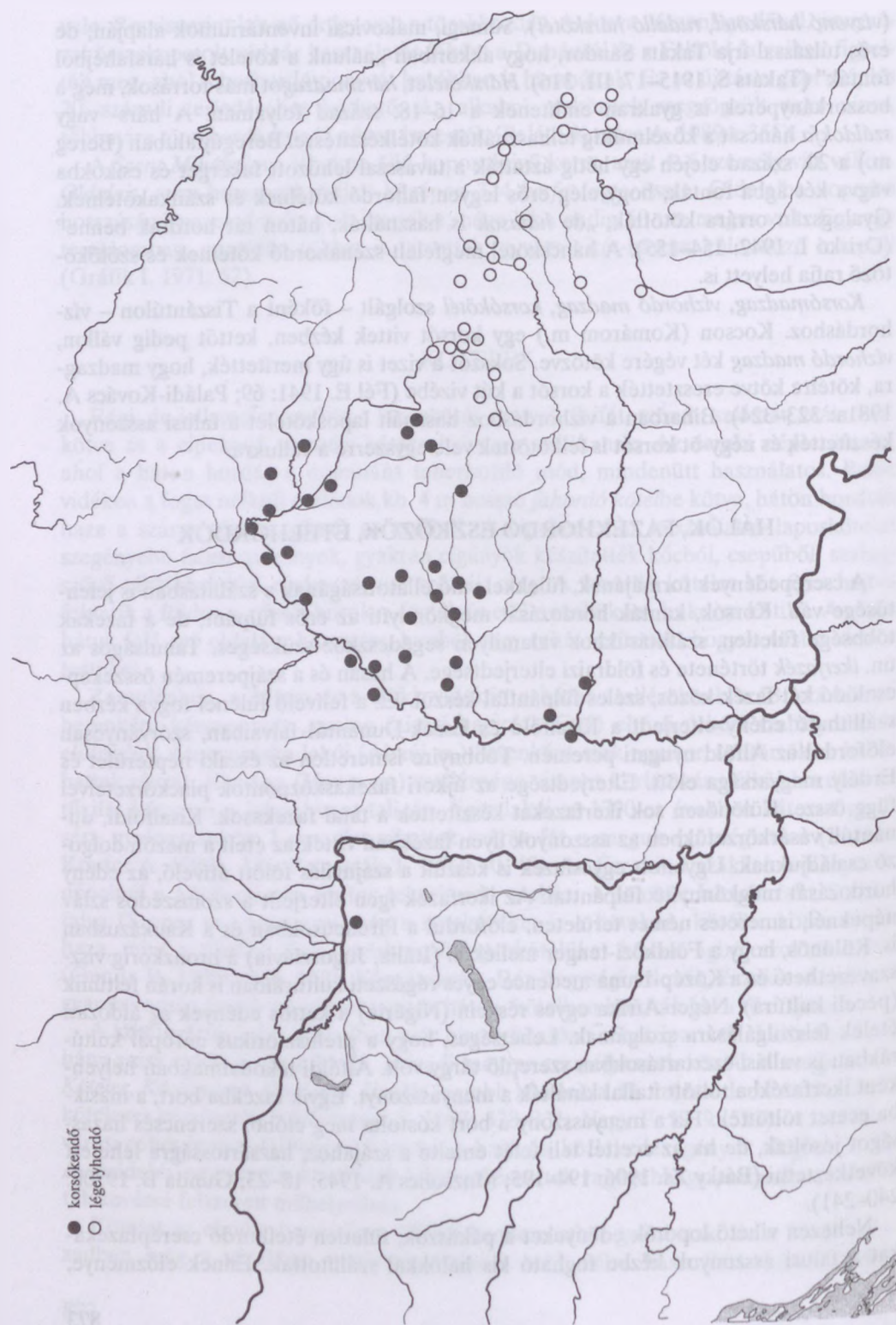
(*vízvonó hárskötél, rudalló hárskötél*). Sümegi, makovikai inventáriumok alapján, de erős túlzással írja Takáts Sándor, hogy akkoriban „nálunk a kötelet is hársfahéjból fonták” (Takáts S. 1915–17: III. 316). *Hárskötelet, hársmadzagot* más források, még a boszorkányperek is gyakran említenek a 16–18. század folyamán. A hárs- vagy *száldokfa* háncsát a közelmúltig felhasználták kötélkészítésre. Beregújfaluban (Bereg m.) a 20. század elején egy hétig áztatták a tavasszal lehúzott fakérget és csíkokba vágva két ágba fonták, hogy elég erős legyen fahordó kötélnek és szánkakötélnek. Gyalogszán orrára kötötték, „de *hátasok* is használták, háton fát hordtak benne” (Oriskó I. 1942: 154–155). A háncskötél megfelelt szénahordó kötélnek és szőlőkötöző rafia helyett is.

Korsómadzag, vízholdó madzag, korsókötél szolgált – főként a Tiszántúlon – víz-hordáshoz. Kocson (Komárom m.) egy korsót vittek kézben, kettőt pedig vállon, *vízholdó madzag* két végére kötözve. Sokszor a vizet is úgy merítették, hogy madzagra, kötélre kötve eresztették a korsót a kút vizébe (Fél E. 1941: 69; Paládi-Kovács A. 1981a: 323–324). Biharban a vízholdáshoz használt laposkötelet a falusi asszonyok készítették és négy-öt korsót is felkötöttek vele egyszerre a vállukra.

HÁLÓK, FAZÉKHORDÓ ESZKÖZÖK, ÉTELHORDÓK

A cserépedények formájának, fülekkel való ellátottságának a szállításban is jelentősége van. Korsók, kanták hordozását megkönnyíti az erős fülpánt, de a fazekak többsége fületlen, szállításukhoz valamilyen segédeszköz szükséges. Tanulságos az ún. *ikerfazék* története és földrajzi elterjedtsége. A hasán és a szájpere mén összekapcsolódó két fazék közös, széles fülpánttal készül. Ez a felívelő fülénél fogva kézben szállítható edény elterjedt a Kisalföld és Észak-Dunántúl falvaiban, szórványosan előfordul az Alföld nyugati peremén. Többnyire ismeretlen az északi népterület és Erdély magyarsága előtt. Elterjedtsége az újkori fazekasközpontok piackörzeteivel függ össze. Különösen sok ikerfazekat készítettek a tatai fazekasok. Kisalföldi, dunántúli vásárcörzetükben az asszonyok ilyen fazékban vitték az ételt a mezőn dolgozó családjuknak. Ugyanott egyesfazék is készült a szájnylás fölött átívelő, az edény hordozását megkönnyítő fülpánttal. Az ikerfazék igen elterjedt a szomszédos szláv népeknél, ismeretes német területen, előfordul a Pireneusokban és a Kaukázusban is. Különös, hogy a Földközi-tenger mellékén (Itália, Jugoszlávia) a bronzkorig visszavezethető és a Közép-Duna medence egyes régészeti kultúráiban is korán feltűnik (péceli kultúra). Néger-Afrika egyes részein (Nigéria) a kettős edények az áldozati ételek felszolgálására szolgálnak. Lehetséges, hogy a prehisztórikus európai kultúrákban is vallási szertartásokban szereplő tárgy volt. Alföldi lakodalmakban helyenként ikerfazékba töltött itallal kínálták a menyasszonyt. Egyik fazékba bort, a másikba ecetet töltöttek. Ha a menyasszony a bort kóstolta meg előbb, szerencsés házasságot jósoltak, de ha az ecettel teli felét emelte a szájához, házsártosságra lehetett következtetni (Bátky Zs. 1906: 194–195; Mozsolics A. 1945: 18–23; Gunda B. 1970b: 240–241).

Nehezen vihető lopótök edényeket a pákászok, fületlen ételhordó cserépfazekakat a falusi asszonyok kézbe fogható kis hálókka l szállítottak. Ennek előzménye,

39. térkép. A korsókendő és a légelyhordó bot elterjedése

kezdetleges formája az edény nyakán, a perem alatt körültekert *fazékkötél*, *fazékmadzag*, amit az edény szája fölött átvetve megkötnek. Ez a vastag zsinemből vagy szövött szalagból készült egyszerű eszköz szórványosan előfordul a fazékhordó háló (*kantár*, *kasornya*) egész területén, de a peremein valamivel sűrűbben (például Kocs, Nagykunság, Szepes m.). A Tiszántúl nyugati felén és Kalotaszegen a fazékhordó hálókat is *fazékmadzag*, *fazékfogó* néven ismerik. Az északi népterület egyes részein (Gömör, Abaúj, Zemplén) és itt-ott a szlovákságnál is a hálót egy kisméretű, mintegy 25 × 25 cm-es kendővel helyettesítik, amelynek négy sarkára 45–50 cm hosszú szalagokat varrnak. Ezt a *tracska* nevű fazékhordó eszközt az asszonyok maguk készítették el egy darab vászonból és a megkötésére szolgáló *cigánymadzag*ból.

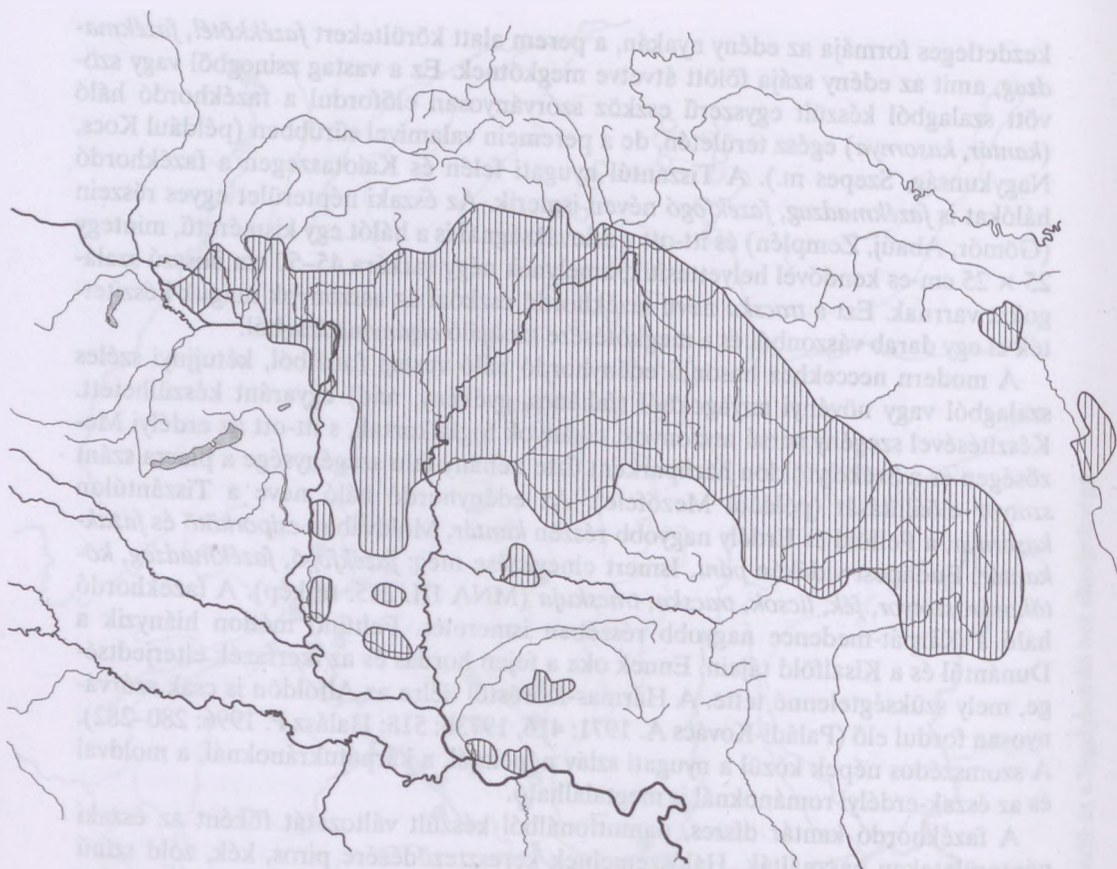
A modern neccekhez hasonló edényhordó háló vastag fonálból, kétujjnyi széles szalagból vagy növényi anyagokból (faháncs, gyékény, nád) egyaránt készülhetett. Készítésével szegény sorsú asszonyok, cigányok foglalkoztak, s itt-ott az erdélyi Mezőségen és a Székelyföldön háziiparként üzte néhány falu szegénysége a piacra szánt *szotyor* előállítását (például Mezőfele). Az edényhordó háló neve a Tiszántúlon *kasornya*, a Felföld és Erdély nagyobb részén *kantár*, Moldvában *csiporkötő* és *fazak-kantár*, Budapest vidékén *pánt*. Ismert elnevezése még: *fazékfogó*, *fazékmadzag*, *kötőkösár*, *szotyor*, *fék*, *licsok*, *tracska*, *tracskuja* (MNA III. 215. térkép). A fazékhordó háló a Kárpát-medence nagyobb részében ismeretes. Feltűnő módon hiányzik a Dunántúl és a Kisalföld tájain. Ennek oka a fejen hordás és az ikerfazék elterjedtsége, mely szükségtelenné tette. A Hármasköröstől délre az Alföldön is csak szórványosan fordul elő (Paládi-Kovács A. 1971: 416, 1973b: 518; Halász P. 1996: 280–282). A szomszédos népek közül a nyugati szláv népeknél, a kárpátukránoknál, a moldvai és az észak-erdélyi románoknál is megtalálható.

A fazékhordó kantár díszes, pamutfonálból készült változatát főként az északi népterületeken használták. Hálószemeinek kereszteződésére piros, kék, zöld színű kerek rátéteket, kis posztódarabokat varrtak (*lecske*, *csillagcsa*, *cifra*). Lakodalomba, búcsúba és a gyermekágyas asszony látogatására ünnepi viseletben mentek és díszes kantárral vitték az ételt, italt. Cseh, morva vidéken a bőr rátétekkel díszített ételhordó kantárt nászajándékba adták a lányoknak.

Háncsból, nádból, gyékényből évezredek óta elő tud állítani az emberiség mindenféle szatyrokat. Ezek a hálók a tökhéjből és agyagból készült kezdetleges edények szállítását igen megkönnyítették. Szalagszövő táblácskával már az ókori Egyiptomban és a vaskori Európában is szőttek hálónak való szalagokat (Gunda B. 1956: 128–129).

Az eszközcsoport magyar terminológiájából a *kasornya* és a *szatyor* már a 14. században feltűnt 'teherhordó eszköz' jelentésben. Hasonlóságon alapuló jelentésátvitel történt a *kantár* és a *fék* szó esetében. Fazékhordó pántokat, hálókat tehát – ha előbb nem – a középkorban már biztosan használt a magyar köznép.

A cserépfazekak kiszorulásával egyidejűleg terjedt el a zománcozott ételhordó csaknem az egész magyar nyelvterületen. Ez a gyári termék több méretben (1–6 liter), fedővel, lehajtható fülpánttal készült a 19. század derekától. Levest, főzeléket, tejet hordtak benne a mezőn és távoli munkahelyen dolgozó családtagok számára. Az egykannás ételhordó elnevezései változatosak. Abaúj, Torna, Észak-Borsod, Zemplén népe főként *baket*, *boket* néven ismeri; Zemplénben szórványosan a *diner*,

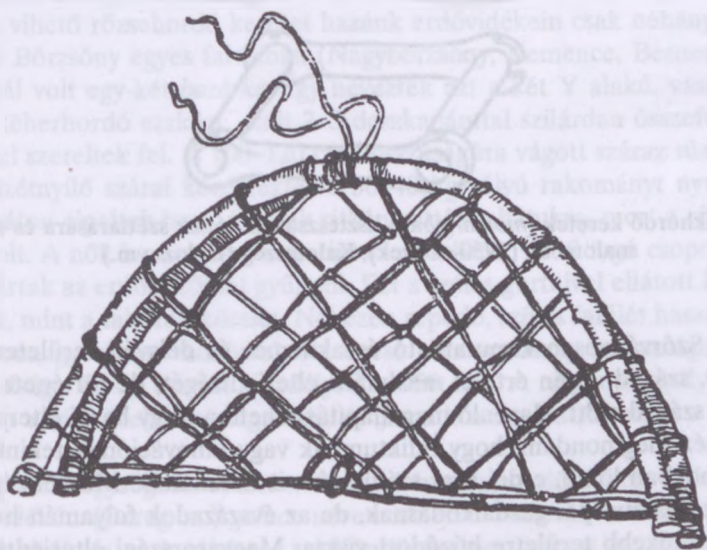

40. térkép. Az ételhordó háló elterjedtsége a magyarságnál

dinerka is elterjedt. Kelet-Szlovákia (például a Szepesség) népe szintén *dinerkának* nevezi. Ezt az angol eredetű szót mindkét népnél az „amerikások”, az Amerikát járt szegényparasztok honosították meg. Észak-Hevesben *medence*, Gömörben *kanna*, Kassa vidékén *skutella*, a Barkóságban *kaszroj*, *kandli*, *kutyli* néven ismerik (Gunda B. 1955a; Paládi-Kovács A. 1982a: 72).

KERETEK

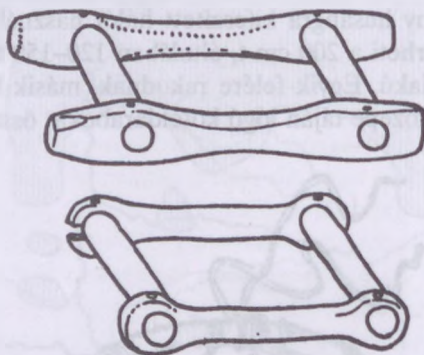
Hálót az Alpokban keret nélkül is használtak szénahordáshoz. Nálunk két félkör ívben meghajlított, vékony husángra kifeszített hálót használtak helyenként erre a célra. Az ív átmérője elérheti a 200 cm-t, általában 120–150 cm; kiterítve a keretes háló kör vagy ellipszis alakú. Egyik felére rakodnak, másik felét ráhajtják a rakományra és a husángívek közepe táján lógó kötélrészeket összefogva, fél vállon át a

191. ábra. Hajdiván összecsuksva (1930 körül), Vas vm.

hátukra vetve cipelik. Egy alkalommal akár 50–60 kg szalmas rakomány is elszállítható vele, rendszeren ennél kevesebbet visznek. A szénaív vagy hajdiván elterjedtsége a magyar nyelvterületen igen tanulságos: ismeretes a Dunántúl déli, délnyugati szélén egy széles, egybefüggő sávban végig a Mura és a Dráva mentében. Másutt – leszámítva egy-két Börzsöny vidéki falut, ahol *kelepcének* nevezik – teljesen ismeretlen. Magyar elnevezései közül a *bőgő* szó a legelterjedtebb (főként Baranya, Somogy déli szélén), szűkebb elterjedtséggel adatolható a *hajdiván*, *hajtovány*, *mindegy*, *koppantó*, *köitróc*, *kecele*, *petrence*, *kaláta*, *tragacs*, *berhe*, *terézsia*, *merezsa* (MNA III. 208. térkép). A dél-bácskai szlovákok *krošňa*, a szlavóniai horvátok a *mreža*, a magyarok *merezsa* néven ismerik (Bednárik, R. 1950: 13; Gunda B. 1982: 202–203).

Köznapi eszköz a szénaív (német Heubogen, Laubbogen) az Alpok számos vidékén, különösen keleti felén, ahol a szénahordó hálók egyéb változatai is igen kedveltek. Svájci, német, osztrák és északolasz, szlovén elterjedtségén belül legnagyobb összefüggő folt a Mura vidékén, Stájerországban és Dél-Burgenland területén található. Ehhez kapcsolódik területileg a szlovén, horvát és dél-dunántúli magyar tájak hajdivánja is. Erdélyben és az Északi-Kárpátok népeinél nyomát sem látni, de megtalálható a máramarosi és podóliai huculoknál. A szénaív másik nagy európai centruma a Baltikum, ahonnan a szomszédos belorusz és lengyel területekre is eljutott, a tárgy lett és litván nevével együtt. Ott learatott gabonakalászokat is szállítottak

192. ábra. Zsákhordó keretek (*molnárlábak*) liszteszsák szájának széttárására és emelésére a malomban (1950-es évek), Kalotaszeg (Kolozs vm.)

hajdivánnal. Szórványosan kimutatható északnémet és délsvéd területen. Svédországban a 19. század végén érte el maximális elterjedtségét, de története nem adathozható a 18. század előtt. Hasonló megállapítás tehető a tárgy hazai elterjedtségéről is. Ezért nehéz megmondani, hogy reliktumnak vagy innovációnak tekinthető-e inkább. Az Alpokban lomb, erdei avar szállítására is használták. Mindenképpen nagy múltú eszköze az európai gazdálkodásnak, de az évszázadok folyamán hol terjedőben volt, hol szűkebb területre húzódtott vissza. Magyarországi elterjedtsége interetnikus kapcsolatokkal, népmozgásokkal, migrációkkal, élénk forgalommal magyarázható (Schmidt, L. 1962; Bringéus, N-A. 1964; Viires, A. 1964; Paládi-Kovács A. 1971: 412–414, 1979: 331–334; Kłodnicki, Z. 1975: 117–122).

Ebben a tárgycsoportban említendő az a négyszög alakú fakeret is, amely a nehéz zsákokat emelgető és karon szállító, párban dolgozó férfiak munkáját könnyíti meg. Ennek hossza 25–30 cm, szélessége 15–20 cm, s rendszerint két piskóta alakú deszkácskából és két hengeres rudacskából állítják össze. Szívós, erős fanemekből készítik, a gazdaságban több nemzedéken át öröklődik. A zsákhordó férfiak nem a kezüket kulcsolják össze, hanem a zsákoló fakeret egy-egy rudacskáját markolják meg erősen, majd a zsákot a keretre döntik és felemelik. Ennek az eszköznek tucatnyi elnevezése ismeretes a magyar nyelvterületen (*körömfá, markolófa, perec, csürök, kapocs, macska, zsákfa, zsákhordó fa*), s mind a belső nyelvfejlődés terméke. A zsákhordó fakeret leginkább az északi népterületen használatos, Hevestől Zemplénig

csaknem minden faluban megtalálható (Nagy B. 1954: 147–149). Ezzel szemben a Dunántúlon, az Alföldön és Erdélyben szórványosan fordul elő, főként uradalmak, malmok és nagyobb parasztgazdaságok használták.

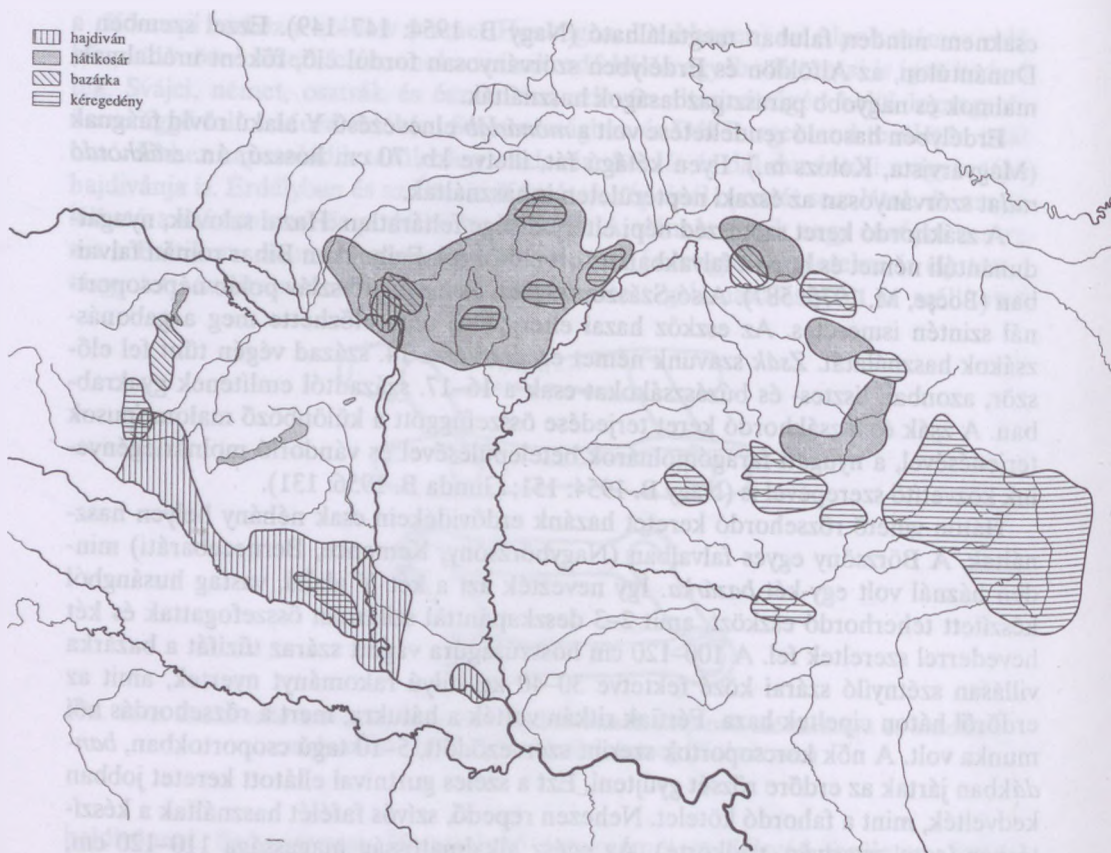
Erdélyben hasonló rendeltetése volt a *mónárláb* elnevezésű Y alakú rövid faágnak (Magyarvista, Kolozs m.). Ilyen kétágú fát, illetve kb. 70 cm hosszú, ún. *zsákhordó rudat* szórványosan az északi népterületen is használtak.

A zsákhordó keret szomszéd népi elterjedtsége feltáratlan. Hazai szlovák, nyugat-dunántúli német és horvát falvakban itt-ott előfordul. Felbukkan Bihar román falvaiban (Bocşe, M. 1975: 587). Alsó-Szászországban és a nyugati szláv poláb népcsoportnál szintén ismeretes. Az eszköz hazai elterjedése nem előzhette meg a gabonászsákok használatát. *Zsák* szavunk német eredetű és a 14. század végén tűnt fel először, azonban lisztes- és búzászsákokat csak a 16–17. századtól említenek gyakrabban. A zsák és a zsákhordó keret terjedése összefüggött a különböző malomtípusok terjedésével, a nyugati faragómolnárok betelepülésével és vándorló molnárlegényeink közvetítő szerepével is (Nagy B. 1954: 151; Gunda B. 1956: 131).

Háton vihető rőzsehordó keretet hazánk erdővidékein csak néhány helyen használtak. A Börzsöny egyes falvaiban (Nagybörzsöny, Kemence, Bernecebaráti) minden háznál volt egy-két *bazárka*. Így nevezték azt a két Y alakú, vastag husángból készített teherhordó eszközt, amit 2–3 deszkapánttal szilárdan összefogattak és két hevederrel szereltek fel. A 100–120 cm hosszúságúra vágott száraz tűzifát a bazárka villásan szétnyíló szárai közé fektetve 30–40 kg súlyú rakományt nyertek, amit az erdőről háton cipeltek haza. Férfiak ritkán vették a hátukra, mert a rőzsehordás női munka volt. A nők korcsoportok szerint szerveződött, 5–10 tagú csoportokban, *bandákban* jártak az erdőre rőzsét gyűjteni. Ezt a széles gurtníval ellátott keretet jobban kedvelték, mint a fahordó kötelet. Nehezen repedő, szívós fafélélt használtak a készítéshez (som, gyertyán, vadkörte). Az egész alkalmatosság magassága 110–120 cm, nyílástávolsága 40–50 cm volt (Erdélyi Z. 1956: 54). A rakomány súlyelosztása kedvező, mert a hát közelében magasodik és „nem húz úgy hátra”, mint a kötélbe kötött rőzse.

A Soproni-hegységben *rőzsehordó*, a debreceni erdőségben *kákó*, a Szernye-mocsár vidékén (Bereg m.) *galucs* néven ismerik. Hasonló teherhordó eszközöket nyugati szlovák és cseh tájakon, s különböző alpesi német csoportoknál figyeltek meg. Cseh és szlovák megnevezései (*krůsně, krošňa, šragle*) a drótos, ablakos vándoriparosok cipekedő eszközének nevéként is élnek. Elzárt stájer tájakon a villás ágú rőzsehordó bazárka (*Kraxn*) mellett sok formai változata ismeretes a háton vitt kerekeknek, s ezek alkalmazása is igen sokrétű (szénahordás, gyapjuszállítás a havasi szállásról, különböző tárgyak, például méhkasok szállítása). A nagybörzsönyi németek szintén használtak rőzsehordó keretet, amit *Kraks(i)*-nak neveznek. Feltehető, hogy a Börzsöny hegységben az ő példájuk nyomán, s másutt is német származású erdészek révén honosodott meg ez a teherhordó eszköz (Gunda B. 1956: 102–130; Weiss, R. 1941: 136–172).

A hazai szlovák ablakosok fenyődeszkából készített, két hevederrel a hátukra vett keretben hordozták a táblaüveget. Gömör és az abaúji Hegyköz vándor ablakosai *krosnyának* nevezték a kb. 60 × 80 cm-es hordkeretet. Ennek kialakult egy *ládicska* elnevezésű fiókja is, amibe szerszámokat, kellékeket raktak. Gyöngyös (Heves m.)

41. térkép. A bazárka, a hajdiván, a hátikosár és a kéregedények elterjedtsége a magyarságnál

egyik külvárosában az ott élő szegény családok rőzsehordásra használtak lécekből készült, téglatest alakú *krosnyát*, amit a mátrai szlovák falvak sem ismertek (Petercsák T. 1981: 441–442; 1992: 85).

EDÉNYEK

Az anyagot, formát, rendeltetést tekintve igen gazdag, változatos tárgycsoport. Az edények többsége egyaránt szolgálja az anyagi javak tárolását és szállítását. Fakéregből, fából, bőrből és agyagból készült edényeink sok ezer éves múltra tekintenek vissza. Ezeket a szállításra szolgáló edényeket az ember rendszerint maga cipelte. Ritkább a málhás szállításra vagy szekerezésre alkalmazott edények köre (például gönci hordó).

Változatos formájú edényeket készített a magyarság különböző fafajták lefejtett kérgéből. A kéregedény többnyire kolompra emlékeztet, de gyakori a tölcsér, a hoszszú, lapított henger és a lapos tarisznyaforma is. Az összehajtott fakéreg peremeit háncsból, gyökérből készült zsineggel varrták, az alkalmilag használt kéregedényt pedig tüskékkel tűzték össze. Általában háncsból készült füllel is ellátták és kézben vagy fakampóra akasztva, vállon vitték. A nyír, nyár, éger, cseresznye, hárs és fenyő kérge különösen kedvelt nyersanyag volt. Használták erdei gyümölcsök, gombák, fenyőszurok, juhtúró szállítására, tárolására. Régebben vízmerítésre, gabona- és lisztártásra alkalmas kéregedények is készültek. Zalában előfordultak kéregsótartók és kéregméhkasok.

A kéregedények mérete, űrtartalma igen változó lehet. Többségük kicsiny, mindössze 1–2 literes. Készültek azonban 4–5 literes edények is, de ennél nagyobbak csak ritkán. Századunkban az erdei gyűjtögetés eszközeként erősen visszaszorult. Intenzívebb használatát jelezték Erdélyből, így az udvarhelyi székelyektől (Haáz F. 1942). Elnevezésére számos tájszó szolgált. Legelterjedtebb a *kászu* (Székelyföld), *kazlu*, *kaszol* (Göcsej, Őrség) és *kazup* (Abaúj, Zemplén, Bereg, Szatmár, Kolozs). A gyalui vár inventárium a 1727-ben 15 *kazup* szurkot (fenyőgyantát) említ (Jakó Zs. 1944: 239), a „kászu túró” pedig már az előző században is gyakran említődik az erdélyi iratokban. Erdély több táji csoportja a román eredetű *gyób* szóval jelöli a kéregedényt, amelyet túróártásra is használ. A Zempléni-hegységben falvanként változik a kéregedény neve: *kolomp*, *döbön*, *kozup*, *kodlup*, *pudliszka* (Gunda B. 1956: 130). A Bakonyban *kobak*, az Ormánságban *sarginya* és *szükő* néven ismerik. Más tájakon feljegyezték a *toboz*, *pőnyeg*, *kártya*, *szepet*, *szelence*, *bédó*, *bidon* tárgyneveket. A gazdag terminológia egy részét nyilvánvalóan a szomszéd népektől kölcsönözték. Változatos formájú kéregedényeket használ az erdélyi románság (Dunáre, N. szerk. 1972: 276), továbbá a Kárpátok és a Balkán szlovák, ruszin, lengyel, délszláv hegyi lakossága.

Rokon népeink közül a kéregedények készítésének igen nagy mesterei a vogulok és a cseremiszek. Nagy gonddal készült, gazdagon díszített változatai ismeretesek a finneknél, akik háncsból is készítenek dobozokat, szállításra szolgáló edényeket (Valonen, N. 1952). Biztosra vehető, hogy népünk elődeinek, az ugor kori műveltségnek már tartozéka volt a kéregedény (Gunda B. 1966a: 52–57).

Bőredényeink közül a tömlőről másutt esik szó (úszás, málházás), a bőrvödörnek pedig a recens kultúrában már közel sem volt olyan jelentősége, mint amilyen a középkorban és a honfoglalás előtti századokban lehetett. Bivalybőrből készült vödörket, zsákokat, tarisznnyákat a 19. század végéig használtak szállításra a gömöri és torockói bányákban (Paládi-Kovács A. 1988a: 20–21).

A cserépedények közül a kancsók, kanták, korsók többsége és a fazekak némely típusa (ikerfazék) az edény hordozását megkönnyítő füllel készül és kézben vihető. Szállításuk segédeszközeiről (korsókendő, kantahordó, fazékhordó háló, kasornya) másutt esik szó.

Sok szállítóeszköz készült fából, majd a faedények formáját, méretezését követve fémlemezekből (rézből, horganyzott bádogból). Egy darab puhafából kivájt ősi edény a *földhordó tekenő*, amit két fülénél fogva ölben visznek, s többnyire követ, ércet, földet szállítanak vele kis távolságra. Felső pereme kör vagy ellipszis, keresztmetszete félkör formájú, fala 3–4 cm vastag. A régi ércbányákban mindenütt használták közetszállításra. (Ez a munka Nagybányán és vidékén a *zóborlónak* nevezett fiúkra hárult.) Hunyadban *kőhányó teknő*, Fogarasban és több erdélyi tájon *földhányó* vagy *földhordó tekenő* néven ismerték a 17. században (B. Nagy M. 1973: 165; Prodan, D. 1976: 858). *Sajtroknak* nevezett kis teknőkben mosták az aranyat a zalatnai bányászok. Eger kapitánya 1553-ban 1000 új teknőcskét rendelt földhordáshoz. Ez az eszköz a 16–17. században hozzátartozott a várak, végvárak felszereléséhez, a sáncépítéshez. Agricola bányászati munkája 1556-ban rajzon mutatja be a fateknőt, s leírja a munkamódot. Ennek emléke a Szepességben is élt még az 1950-es években (Gunda B. 1955a). A 19. századi magyar érc- és szénbányákban hasonló alakú, füles vaslavór, vaskosár váltotta fel a régi fateknőt és a hánccskosarat (Paládi-Kovács A. 1988b: 21–23). *Medencének* nevezett fateknőt használtak földkitermeléshez a kolozsvári sírásók. Hasonló edényt használtak mosdáshoz és több háztartási munkához. Fából készült *szakajtót* az északi népterületen (Torna, Abaúj, Zemplén) és a szomszédos Szepességben kenyértészta szállításához tartottak. Teknőbölcsőben hónuk alatt hordozták a *bubát* (csecsemőt) a moldvai magyar asszonyok még a mezőre és a templomba is. E tárgycsoport nagy múltját jelzi, hogy a *teknő* nyelvünknek honfoglalás előtti ótörök jövevényszava.

A dongás faedények nagy családjából említést érdemel a *kupa* (← lat. *cupa*), ez a hengeres alakú, a szája felé szűkülő és oldalán fából készült nagy füllel ellátott vizesedény (Paládi-Kovács A. 1967: 12). A Felföldön *kárt*, *kártika*, *kártiyikó*; Erdélyben *kártya*, *kártyus*, *kártus* néven ismerik. Bodnárok, kádárok készítették több méretben, dongáit mogyorófából, rézből, vasból készült abroncsokkal fogatták össze. Szállítása kézben vagy vízfordó rúd segítségével történt. Az Alföldön a 19. században felváltotta a zománcos *kanta*, *kanna* és a régi faedény formáját jobban megtartó *vedér*, *rocška* stb.

Jellegzetes tárgycsoport a hordozható lapos hordócska, ismertebb nevén *csobán* vagy *csobolyó*. Dobra emlékeztető dongás faedény, amelyben mezei munkásoknak hordtak ivóvizet, ritkábban lőrért. Mérettől függően vihették botra, kapanyélre, szekérlőcsre akasztva vagy lepedővel a hátukra kötve. A kis *csobolyó* 5–6 liter, a nagy *csobán* 15–20 liter űrtartalmú volt. A Dunántúlon *vatalé*, Erdélyben *légely*, *budulló*, *budunka*, *fedeles* a tárgycsoporthoz tartozó vizes- és tejeseedények neve. Ezeket az

edényeket a keleti népterületen horgasbotra akasztva vállukon szállították. Lapos korong formájú, esztorgályozással készült borosedény volt a *csutora* és a *kulacs*, a készítésével foglalkozó iparos pedig a *csutorás*. A kulacs, hogy hűsen tartsa borát, gyakran kapott csikóbőrből készült huzatot.

Kifejezetten szállításra szolgál a puttony, amit két heveder segítségével vesznek a hátukra. (Abaúj és Zemplén egyes falvaiban vászonlepedővel kötik fel.) Főként a borvidékek sajátja, de nem kizárólag a szőlőkultúra tartozéka. A Dunántúl és a Kisalföld tájain vízhordásra, mosáskor fehérnemű szállítására, jószágításra használták. Meredek szőlőhegyekre Zemplénben trágát is hordtak vele, akárcsak az Alpokban. A magyar nyelvterületen több puttonyforma ismeretes (MNA III. 220. térkép). Az északi típusok közös jellemzője, hogy hátoldaluk magasabb. Egerben és környékén a férfiak egyvékás, a nők félvékás, a gyermekek még kisebb puttonyt használtak. Elnevezése országosan egységes. Az osztrák-német eredetű puttony szó a 15. századtól adatolható. Egyéb nevei (*put*, *pitli*, *bidli*, *rőt*) szűk körzetben terjedtek el. Az 1556-ban öntött kassai Orbán-harangon már puttonnyal szüretelő férfi alakja látható. Zala, Vas, Zoboralja és az erdélyi Mezőség szüretein azonban csak századunkban szorította ki a rúdon vitt kétfülű csebet.

Tej és tejtermékek tárolására, szállítására szintén sokféle faedény szolgált. A fejőedényeket (sajtár, rocška, geleta stb.) a fejőhely körzetében kézben vitték, a nagyobb dézsák, csebrek, putinák szállítására különféle rudakat használtak. A tejet, túrót, ordát vagy emberi erővel, vagy málhás állatokon, de szintén főként faedényekben szállították haza a szállásról.

KOSARAK

A kosárkészítésnek (kosárfonás, kosárkötés) számtalan változata van. A hajlékony vesszőből, háncsból, szalagokra vágott fakéregből, gyékényből készült tároló- és szállítóeszközök kezdetleges típusai minden népnél a legrégebb kultúrréteghez tartoznak. E tárgycsoport osztályozására, rendszeres áttekintésére itt nincs terünk (lásd Birket-Smith, K. 1969: 91–92; Csalog Zs. 1963: 19–24).

Parasztagazdaságokban nélkülözhetetlen a *kétfülű kosár*, amit két kézzel ölbe véve, vagy ketten szállítanak. Régebbi változata félgömb alakú, s a földre téve kissé bille-gő. Ez ma főleg a Felföldön és Erdélyben használatos. Újabb változatának lapos, kerek az alja. Elterjedéséhez a 19. században szervezett kosárfonó tanfolyamok is hozzájárultak. Különösen kedvelt az Alföld, Kisalföld és a Dunántúl tájain. Mindkét forma több méretben készül, a rendeltetésének megfelelően. Anyaga is változatos, hiszen készíthetik hasítatlan, hántolatlan fűzvesszőből, iszalagból, szilácsból (hasított mogyoró-, tölgy-, juhar-, hársszalag). Nagyobb parasztagazdaságokban 40–50 különböző méretű kast, kétfülű kosarat is tartottak mindenféle termények, anyagok szállítására. Elnevezésük tájanként és rendeltetéstől függően is váltakozik. Háromszékben 1548-ban már említik a *polyvaskast*. A Felföldön általában *fülkosár*, *füleskosár* (Hontban *filkas*), a Tiszántúl északi részén *kasita*, a Székelyföldön *kas* néven ismerik. A Dunántúl nagyobb részén *véka*, a nyugati széleken *silinga*, Zalában *körbec*, Mátyusföldön *opálka*, Baranyában *német kosár* a neve. Ismert dolog, hogy a bányá-

szok, szén- és mészégetők, sírásók, különböző földmunkások is használtak kétfülű kosarakat (Paládi-Kovács A. 1989a: 351–352).

A kosarak másik nagy csoportjába a többnyire téglá vagy doboz formájú, a teteje fölött átívelő pántjánál fogva kézben vagy karon vihető kosárfélék tartoznak. Palóc-földön háncsból készítették több méretben, s a nagyobb változatát *hosszú kosárnak*, *hátikosárnak*, *piacoló kosárnak* nevezték. Vajat, túrót, tojást, tejfelt, gyümölcsöt hordtak benne a piacra, s az asszonyok batyuzó lepedővel kötötték a hátukra. Hántolt, főzött fűz vesszőből készült a *fedeles kosár* (*ridike*, *ridikül*). Ezt a szögletes doboz formájú, festett rózsákkal díszített, lakkozott kosárfélét nagy tömegben készítették a Tisza mellékén működő kosárfonó központok (például Tiszadorogma). Az 1880–1960 közötti évtizedekben az egész Alföldön és az északi népterületen is népszerű tárgy volt (Sajóvölgyi P. 1895: 393–395; Paládi-Kovács A. 1989a: 351). Híresek voltak a Bártfa vidéki, Sáros megyei szlovák kosárfonók, akik az egész országot bejárták termékeikkel (Koma, J. 1954: 352). Az Alföld középső és déli harmadában kedvelt kosárféle volt a *garaboly* vagy *garabó*. Nevét a 17. század elején már írott forrás említi. Főként a Körösök vidékén készítették (Békés város kosárfonói). A piacoló karkosár, karoskosár elnevezésére szintén sok tájnyelvi szó ismeretes.

Két füllel ellátott, hosszúkás táskára, összelapítható tarisznýára emlékeztető kosárféle a *szatyor*, amit főként gyékényből, szalmából, kukoricahajból, csuhéból készítenek. Gyékényszatyrot használtak a bodrogi, Tisza menti, csallóközi, ormánsági halászok. Az Alföld sok részén még a gabonát is szatyorból vetették. A szó maga a 14. század óta adatolható, eredete ismeretlen. A halász-pákász életmód tartozéka lehetett, készítésének pedig olyan híres központjai voltak, mint Tápé. Erdélyben *szotyor*, *fékszotyor* néven ismerik, s több faluban eladásra is készítik.

A kosárfélék harmadik jellegzetes csoportját a háton vihető kosarak és kasok alkotják. Ezek elterjedtsége szűkebb, a hátikosár a nyelvterület túlnyomó részén ismeretlen (MNA III. 218. térkép). Vesszőből vagy faháncsból fonják. Tájanként különböző, jellegzetes formái vannak. Legelterjedtebb a puttonyhoz hasonló, félkörösen gömbölyű forma, amit a Mátra-Bükk vidékén használnak. Hont-Nógrád és Észak-Pest falvaiban a négyszögletes hátikosár terjedt el, Torna, Észak-Borsod és Gömör összehordó vidékein pedig a régebben málházásra is bevált *lőhátikosár* ismeretes. Nagybánya és Dés vidékén a lefelé szűkülő, alul csaknem csúcsos forma, északkeleten pedig (Zemplén, Ung, Bereg) a hántolatlan fűz vesszőből fonott, teljesen kör alakú hátikosarat használják. A Zempléni-hegység egyes falvaiban nem pántokkal, hanem kötéllel, hosszú kendővel vagy batyuzó ponyvába kötve vették a hátukra. Szűkebb kárpáti környezetünkben főként a szlovákiai bányavidékeken található meg. Mikszáth anekdotázó novellájában (*Az arany kisasszony*) a körmöcbányai szlovák asszony még pipázó korú fiát is hátikosárban cipeli! A *Bécsi Képes Krónika* egyik miniatúráján már a 14. században feltűnik a hátikosár. Középkori bányászatunk és német bányászaink bizonyára hozzájárultak elterjedéséhez (Gunda B. 1955a, 1956: 132–133; Paládi-Kovács A. 1989a: 337–339). Egyes kosárfonó központok (Bernecebaráti, Noszvaj) több megyényi területet láttak el vele, s a hátikosár még az utóbbi 80–90 év folyamán is terjeszkedett a batyuzás rovására. Minthogy főként piacolásra használták, tágabb környezetük is megjegyezte a „hátyi viseletét”. Mátraalji falucsúfoló szerint:

„Nána, Markaz, Domoszló,
Csupa kosárhordozó”
(Gunda B. 1989b: 153).

Az ország több vidékén használtak takarmányhordásra nagyméretű *hátikast*. Hántolatlan fűz vesszőből vagy mogyoróhánacsból fonták, s tájanként eltérő formai változatait ismerték. Nyugat-Dunántúlon az alpesi szénakasokra, az Alföld középső részein a csirkeborítóra hasonlító formát kedvelték. Nem két hevederrel vették a vállukra, hanem egyik vállukra nehezedő kampós bottal vagy a kávéra hurkolt rövid kötéllal, istráanggal cipelték. Ismertebb nevei: *szénáskas*, *szérűhátí*, *tót kas*, *német kosár* (Paládi-Kovács A. 1979a: 337–341; MNA III. 207. térkép).

KENDŐK, PONYVÁK, LEPEDŐK

Zömmel házivászonból, esetenként zsákvászonból, kékfestőből készült eszköz-csoport cipekedő nők számára. A Felföld, Erdély és az Alföld északi tájain a 20. század közepéig használtak *edényhordó kendőt*. Ennek neve és mérete változó. Többnyire négyszögletű kendő 50 × 50 és 80 × 80 cm közötti méretekben, amelynek két-két átellenes sarkát a ráhelyezett kalács, szilke, tál fölött összekötik, majd kézbe fogva szállítják. Díszes, „sátoros” kendőt használtak, amikor lakodalomba, keresztelebbe vitték a kalácsot, sült húst stb. Állandó eszköze volt a komatálat vivő asszonyoknak. Elnevezései is főként ehhez a szokáshoz kapcsolódnak (*komakendő*, *poszrikos kendő*). Ismert nevei: *szervéta*, *szalvéta*, *ebédhordó kendő* (Paládi-Kovács A. 1989a: 349–351). Hasonló módon használják az ételhordó kendőket a közeli szlovák, lengyel, kárpátukrán területeken. A Mediterráneumban – Portugáliától a Balkánig – a kendőbe kötött *merindát* (elemózsiát) a nők fejükre téve szállítják.

A hagyományos női és férfi viselethez sok vidéken hozzá tartozó kötényfélék főként apró tárgyak szállítására szolgáltak. A kézben vagy boton vitt, kendőbe kötött kisebb csomagot egész sor szó jelöli: *bugyor*, *motyó*, *gönc*, *köcölék*, *turba* stb. Speciális keskeny kendőket használtak a Tiszántúl sok falujában a vizeskorsók szállításához (*korsókendő*), a Zempléni-hegység szlovákjai pedig a hátikosár és a puttony felkötéséhez. A *ručnik* mintegy 150 cm hosszú és 25 cm széles vászonkendő, amivel a kosarat hátához szorítja a szlovák asszony, majd elöl a két végét megköti. Hasonló széles pántokat sok természeti nép használ, s a Kaukázus hegyei között is napjainkig fennmaradt (például a csecsen-ingusoknál).

Az északi népterület jellegzetes eszköze volt a hosszú, keskeny vászonlepedő, amellyel az anya a csecsemőjét vagy 1–2 éves kisgyermekét csavarta magához. Ez a gyermekcipelési mód az anya karjait, kezét szabadon hagyta, s a baba súlyát a nő vállára, testére terhelte. A gyermekhordó kendő szélessége 50–60 cm, hossza 250–300 cm között volt. Rendszerint szőtt csíkokkal vagy hímmzéssel díszített pamutos vászonból készült. A keleti palócok és barkók *tacska* néven ismerték, s az 1930-as évekig használták. (Ezt a szót 1838-ban jegyezték fel először.) A Sajó vonalától keletre *tácsi*, a Zempléni-hegységben *hajtka*, *lepüdző*, *póka*, *tácsi-póka* volt a neve és az 1950-es évekig használatban maradt (Valló A. 1904: 50; Gunda B. 1956: 133; Paládi-

Kovács A. 1989a: 339–340, 1999b: 366). Más magyar tájakon a gyermekhordó lepedőnek emléke sem él, használták viszont Tolna és Baranya német falvaiban (Sáfrány Zs. 1979: 260). Szlovákiában az 1950-es évekig egészen általános, de a szlovák *tacska* vagy *tácsi* néven nem említi. Gyakori szlovák neve: *polka* és *hajtká* (Paríkova, M. 1979: 456). Tágabb európai elterjedtsége nincs feltárva, de a természeti népeknél igen gyakori, hogy az anya lepedővel csavarja magához csecsemőjét.

Többszörre vászonponyvával történik a batyuzás, ami a nyelvterület északi részén a teherhordás uralkodó módja. A batyuzás az Északi-Kárpátokban is mindenütt elterjedt, a nyugati és a keleti szláv népeknél szokványos teherhordó mód (Bednárík, R. 1950: 12; Baran, L. 1973; Paládi-Kovács A. 1973c: 400–405; Paríkova, M. 1979: 460–468). A ponyvában háton vitt teher neve a Vág és a Hernád közötti magyar tájakon *batyu*. Ez a hangfestő eredetű szavunk szlovák nyelvjárásokba is átkerült. A Vágtól nyugatra (Csallóköz, Mátyusföld) *butyor*, a Hernádtól keletre, Abaúj, Zemplén, Ung tájain *zajda*, *ajda* a neve. A batyuzás a falusi nők hagyományos teherhordó eljárása az északi térségben. Batyuzáshoz sokféle abroszt, lepedőt, ponyvát használnak. Mezei, gazdasági cipekedéshez durva csepűvászonból készült ponyvát tartanak (*ponyva*, *ponyus*, *hamvas*, *hammas*, *hara*, *trőnye*, *plakcina*), amelynek sarkaira hosszabb-rövidebb kötőszalagot is varrnak. A Sajótól keletre kicsi a ponyva, hosszú a kötőlék, nyugatra viszont fordított a helyzet. Számos vidéken a teherhordó ponyva is a kötőlékről kapta a nevét (*korcos*, *pacókos*, *tratykos*). Ünnepi alkalomra, így búcsúba, lakodalomra pamutos vászonból készült díszes *abroszt*, *baturuhát* használnak az ajándékok szállításakor, ágyvitelkor stb. Ennek természetesen nincs kötőmadzag a sarkain (Gunda B. 1955a, 1956: 132; Paládi-Kovács A. 1973d; 1979a: 334–335).

Vászonponyvát nemcsak a batyuzó, a hátonhordó területen, hanem a nyelvterület nagyobb részén használnak. A Dunántúl tájain *ruha*, *szénaruha*, *lazsnak*, *párfödél*, *kecele* néven ismerik az istállózó gazdaságban használt teherhordó eszközt (MNA III. 209. térkép). Nők a fejükre téve, férfiak a ponyva sarkait összefogva, kézzel, horgas bottal, vasvillával vállukra véve visznek benne füvet, takarmányt a jószágoknak. Az Alpokban és nyugati német tájakon, továbbá az Északi-Kárpátok népeinél, s a nyugati szláv népeknél általában igen elterjedt eszköz (Gunda B. 1955a; Wiegelmann, G. 1969).

TARISZNYA

Valamelyik változatát a magyar nyelvterület minden részén ismerik, sőt egy-egy faluban két-három vagy annál is több tarisznafélét használnak. Például a Szentendre-sziget tárgyi világához egyidejűleg hozzá tartozott a szőrtarisznya, a vászontarisznya és a bőrtarisznya is. Mindet férfiak használták és hosszú pánttal vállra akasztva hordozták (Gráfik I. 1971: 50). A Palócföldön az említett három tarisznatípus mellett negyedikként élt a nők vászonból készült *vászontarisznája*. Egyes formái kisebb-nagyobb régiókhoz, népcsoportokhoz, foglalkozási rétegekhez is kapcsolódtak. Erdély specialitása az *átalvető*, azaz kettős tarisznya; főként a központi népterületre jellemző a szőrtarisznya; a Palócföld jellegzetessége a vászon hátitarisznya.

Valamilyen tarisznát a legtöbb európai nép használt. Ez a tárgycsoport mélyen

gyökerezik az európai műveltségben. *Tarisznya* szavunk végső soron a latin *canistra* vagy a görög *tajistrom* szóra vezethető vissza. *Tanistra* alakban megtalálható szlovák, ruszin területen, távolabbi alakváltozatai pedig az albán, román, lengyel népnyelvben. A tárgy nagy múltjára vet fényt, hogy a mesebeli szegény fiú *egy tarisznya hamubasúlt pogácsával* indult neki szerencsét próbálni. Ikonográfiai bizonyítékok is említhetők. Például a pécsi dóm 12. századi kőfaragványain már látható a tarisznya ábrázolása.

Egykor az egész nyelvterületen hordtak a férfiak fehér házivászonból varrott oldaltarisznyát, hosszú vállpánttal ellátott kis méretű zsákocskát. Napi elemőzsiát vittek benne a mezőre, egy-két napos utazásra. A polgárosodó paraszti csoportok a 19. században már szégyellték, s a vászontarisznya mindinkább a peremvidékre szorult. A 20. század elején a göcseji férfiak kaszálás közben sem tették le a nyakukról, Hetésben pedig a nők is hordtak vászon oldaltarisznyát. Északon és az Alföld peremén a tarisznyás falvakat megszólták, *libásnak*, *gunarasnak* csúfolták. Sok táji elnevezése ismeretes. A Tiszántúlon és a Partiumban *bakó*, ritkábban *szütyő*, Nyitra és Bars falvaiban *kápsa*, Kalotaszegen *szuszák*, Hontban *nyakbaöltő*, a Székelyföldön pedig a *tarisznya* mellett *ridike*, *lityike*, *ódalnyüzsgő* tréfás neveken emlegetik. Nyugat-Dunántúlon *baszárka*, *deszinka*, *cuka*, *jemeska* néven ismerték. Északon és az Alföld egyes részein az 1930-as évekig az iskolás gyermekek is vászontarisznyában hordták füzeteiket és az elemőzsiát. Moldvában a csángó férfiak és nők egyaránt hordták a vállra akasztható oldaltarisznyát, amit főleg gyapjúszőttesből varrtak (Halász P. 1996: 289–290).

Országszerte bekötött szájú tarisznyában hordták a mezőre a kaszaélesítés szerszámaikat (üllő, kalapács, tokmány, fenőkő). Ezt a kaszanyélre akasztották és *fenestarisznya*, *tokmányos tarisznya* néven emlegették.

Az Alföldön és a Dunántúl keleti felében a 19. században a polgárosuló parasztság már szívesebben hordott szőrtarisznyát. Hosszú bőrszíjjal vállon hordozható fedeles oldaltarisznya ez, amit főként kecske-, illetve tehén- és lószőrből szőtt anyagból varrtak. Készítésével szőrtarisznyás mesterek, képzett iparosok foglalkoztak, akik nagy kiterjedésű piaci körzeteket láttak el termékeikkel (Gönyey [Ébner] S. 1931; Domonkos O. 1955). Ez a tarisznyaféle és a mesterség is valószínűleg balkáni eredetű. Dunántúlon *szőrtarisznya*, a Duna vonalától keletre *szeredás* volt a neve. Kelet-Dunántúlon a szegényparasztok viselték, mert a nagygazdák inkább *borjúbőrtarisznyát* használtak. Erdélyben és Moldvában a gyapjúszőttes tarisznyák több változata használatos, de részletes leírásuk még nem történt meg. Gyapjú hátitarisznyát szlovák, lengyel, román, bolgár pásztorok is hordanak (Bednárík, R. 1950: 7–10; Paládi-Kovács A. 1976: 193).

Bőrtarisznyát, azaz kisméretű, hosszú bőrpánton lógatva, fél vállon hordott fedeles bőrtarisznyát főként pásztorok, vadászok, csőszök és kerülők használtak. Benne tartották apró tárgyaikat (bicska, tűzszerszám) és az elemőzsiát. Szíjára csatolták a fából készült ivópoharat, *csanakot* is. Vándoriparosok (például drótosok), vándorke-reskedők szintén hordtak bőrtarisznyát.

A kettős tarisznya Erdély és Moldva népeinek mindennapos teherhordó eszköze. Legismertebb magyar neve *átalvető*, de Kalotaszegen és Brassó vidékén inkább *iszáknak* nevezik. Vállon viszik oly módon, hogy egyik fele elől, a másik hátul lóg.

42. térkép. A hátitarisznya elterjedtsége Észak-Magyarországon

Fehér kendervászonból vagy színes, mintás gyapjúszőttesből készül. Két száját korbába bújtatott zsineggel húzzák össze és kötik meg. Férfi ritkán veszi a vállára, inkább nők hordják, illetve a málhás szállításhoz használják. Az erdélyi románok, a máramarosi huculok régi tárgya. Erdélyi történetét a 17. századtól írott források is megvígítják. Széles elterjedtsége van a Balkánon és egész Dél-Európában.

A Palócföld jellegzetes eszköze a fehér kendervászonból készült hátitarisznya. Távoli munkahelyen dolgozó favágók, szénégetők, bányászok heti ételmüket vitték benne a hátukon. Szórványosan Gömörben, Abaújban, Beregben, Tolnában is él az emléke. Palóc neve *négylábú tarisznya*, *lábás tarisznya*. Ezen a néven említik a 19. század eleji írott források. A palócoknál a nők is hordanak hátitarisznyát. Szőtt mintákkal vagy hímzéssel díszített példányokat használtak ünnepi alkalomra (lakodalom, búcsú, gyermekágyas asszony látogatása). Egyes falvakban csak díszes változatát tartják és főként búcsújárás alkalmával kötik a hátukra (*búcsús tarisznya*, *szentkútyi tarisznya*, *cifra tarisznya*). Szűrposztóból készült hátitarisznyát használnak a Magas Tátra környékén (például gorálok), gyapjúszőttes hátitarisznyát a Balkán jellegzetes pásztorvidékein. E *cedidlo*, *cedilka* nevű tarisznyának a terjedésében jelentős szerepe volt a vlach pásztor migrációnak (Paládi-Kovács A. 1976: 179–198; 1989a: 340–343).

HÁTALÁS, NYERGELÉS ÉS MÁLHÁS SZÁLLÍTÁS

A ló hátalására az i. e. 2. évezred közepétől vannak bizonyítékok, főként képes ábrázolások. Népünk legfőbb hátaállata szintén a ló már évezredek óta. A magyarok elődei az ugor korban (i. e. 500 előtt) ismerkedtek meg a lóval és a lovaglással. Erről tanúskodik *ló*, *nyereg*, *fék*, *ostor* szavunk ugor kori származása is. Ugor elődeink lovas vadászok voltak, rájuk illet Hérodotosznak a jürka vadászról adott ismertetése: fára mászva lesben áll, miközben készenlétben tartja lovát és kuttyját. A fáról meglátott vadat nyílával sebzi meg, majd lóra szállva üldözi, kuttyja pedig kíséri. Az övön hordott tegezt mint a lovas vadászélet emlékét az obi-ugorok déli csoportjai is megőrizték. Európa a magyarságot mint lovas népet ismerte meg. A honfoglaló magyarok harcmódora szorosan kapcsolódott a lóhátalás szerszámaihoz, a nyereg és kengyel adta lehetőségekhez.

Az öszvérnek nálunk nem volt jelentősége, számárháton is csak a juhászok közlekedtek. A megnevezés őtörök eredetéből következően honfoglaló eleink ismerték a tevét, de legfeljebb málhás állatnak használták. A szarvasmarha hátalása és málházása számos népnél megszokott, mindennapos gyakorlat (baskírok, kirgizek, tuvák; lásd Almásy Gy. 1902: 70; Tagán G. 1938: 230). Nálunk a csordások, gulyások hátalásra lovat használtak, de szükségből néha az ökör hátára is felültek. Például a Kiskunság peremein legeltető ökrörcsordások, ha lovuk nem volt kéznél, ökrőrháton ülve hajtották át a jószágot a vizes, sáros turjánokon. Ökrészkedő gyerekek is ökrök hátára pattanva hajtották ki a járomból kifogott állatokat a falu, mezőváros közelében elterülő legelőre, a *járársra* (Tálas I. 1936b: 190).

A magyar nép lovas volta az 1920–1930-as évekig helytálló megállapítás, mert az Alföld nagy határu városai, községei a vasutak kiépülése után sem mondhattak le a

lovas közlekedésről. Kiskunsági parasztgazdaságokban, ha valahová sürgősen kellett menni, a gazda vagy a fia nyergelt és lóháton járt el a dologban. Csak a kerékpár elterjedése szorította vissza a lovas közlekedést (Nagy Czirok L. 1965: 183). Továbbra is lovon jártak a csikósok, gulyások, lovas csőzők. Ünneppélyes alkalmakon továbbra is országszerte szokásban maradt lovasbandériumok szervezése és parádézása. Békésben szüreti multság, képviselőválasztás, templom- és harangszentelés alkalmával nyergelték fel a legszebb lovakat, öltöztet be „lovas legénynek”. Tolna megyében a sárközi legények főként követválasztáskor és szüret idején szerveztek bandériumot. A Kiskunságban előkelőségek érkezése, sőt lakodalmi ágyvitel is elegendő ok volt a lovasbandérium parádézására (Garay Á. 1936: 110; Márton L. 1965: 346; Nagy Czirok L. 1965: 134).

Pásztorünnepek, lakodalmak alkalmával a kiskunok gyakran rendeztek *futtatásokat*, lovasversenyeket is. Például 1820-ban nevezetes futtatás esett a szentlőrinci pusztán, ahol a Kecskemétről felrendelt „fekete zsíros Inges-Gatyás Lovasok” úgy vágattak, hogy „az Anglus paripákon velök nyargaló [úri] Lovasokat is nagyon hátra hagyták” (Kultsár István egykori tudósítása nyomán közli Madarassy L. 1912: 26). 1835-ben John Paget számára is legizgalmasabb látvány volt Rákos mezején a csikósok versenye, akik „furcsa öltözékükben, nyereg nélkül ülik meg a hosszú farkú vad paripákat”. Régebbi eleink lóversenyeinek emlékét őrizték meg az orosz krónikák. Egyik azt írja, hogy az 1150-ben Izoszláv kijevi orosz fejedelem udvarában felette nagy számban vendégeskedő magyarok nagy sokaság előtt játszottak lovaikon *futtató* és *ugrató* versenyeket a jaroszlavi téren, a kijeviek pedig csodálták őket (idézi Cs. Sebestyén K. 1934. és Tagán G. 1936b: 110). Hasonló lóversenyeik lehettek, mint amilyeneket a török és mongol lovasnépek napjainkig is rendezni szoktak. Az igazi keleti formájú lovasversenyek a mongolok, kalmükök, kirgizek, baskírok lovasjátékaihoz hasonló események (Tagán G. 1936b: 108; Róna Tas A. 1961: 195) nálunk a 19. századra eltűntek. A lakodalmi, szüreti bandériumok már inkább a parádét, mint a versengést tartották ébren.

Több vidékről van adat arra, főleg kisnemesi falvakból (Szárazvölgy falvai, Gömör m.), hogy a legények lóháton jártak udvarolni más falvakban élő leányokhoz. A főnemesség ifjai is vállalkoztak hosszabb utakra lóháton. Széchenyi György 1713-ban írta egyik levelében: „Fiam paripa szerben megyen alá...” (Nyr 1947. 106–107). A települések kapcsolatát a földesúrral, a járási szolgabíróval lovas küldöncök erősítették. Heves megyei falvak 18. századi iratai gyakran említik a „falu hírmondó lovát”, amelyen a küldönc vitte nyargalva a levelet vagy a szóbeli üzenetet (Soós I. 1974: 28).

Sajátosan alföldi magyar szokás volt a szántó lovak irányítása nyeregből. Négy lóval szántottak, s a bal hátsó volt közülük a *nyerges*. Ezen ült az *ostoros*, aki gyeplővel, ostorral irányította. Pethe Ferenc „költségszaporítás”-nak nevezte az *ostoros* mint második szántó személy foglalkoztatását, s Nápolytól Koppenhágáig, Barcelonától Edinburghig, Amsterdamiig sorolta az általa bejárt tájakat, ahol nem szokás nyergelt tenni a szántó lóra (Pethe F. 1805: 308). Valaha előfordult a szántó ló nyergelése Nyugat-Európában is, de a 17–18. század folyamán felhagytak vele. Debrecenben a 20. század elején még élt ez a módi, Szatmárököritőn pedig még a két világháború között is előfordult (Balassa I. 1973a: 484). Ekkor már valóban magyar specialitásnak mutatkozott.

A hátsó ló irányítása, féken tartása már az ősmagyar korban főként zablás kantárral történt, de a nép megőrizte a kezdetlegesebb eszközöket is. Első, még ugor kori szerszám a *fék*, népnyelvünkben *kötőfék*. A Hortobágyon és vidékén századunkban is használatos még a szíjkantárhoz alakra és rendeltetésre hasonló *kender kötőfik*. Ennek hosszú szárát kantárszárként és zablaként is használhatták. A szegény ember vaszabla hiányában kötőféke szárát a ló száján, állán átvezette, szabad végét a másik oldalon a fékhez kötötte és máris irányítani tudta hátsát. Kiskunsági lótolvajok is azt vallották a törvény előtt, hogy egyéb szerszám hiányában „nyakravalót” és madzagot vetettek a ló szájába (Ecsedi I. 1914: 206; Tálasi I. 1936b: 192).

Népünk a 19–20. században főként szíjkantárt használt. Ez két fő alkotórészből állt: a tulajdonképpeni *kantár* és a *kantárszár*, amelynél fogva visszatartják a lovat. További tartozéka a *kantárfej* vagy *fék*, körül a ló fején, *homlokkötő* a homlokán, szeme alatt az *orradzó*, álla alatt az *álladzó*. Az alföldi magyar parasztok és földmívesek háromféle kantárt ismertek és használtak (Ecsedi I. 1914: 205):

1. csikóskantár (hátaláshoz),
2. szekereskantár (fogatolás, szántás alkalmával),
3. szemzőskantár (országútra, hosszú fuvarra).

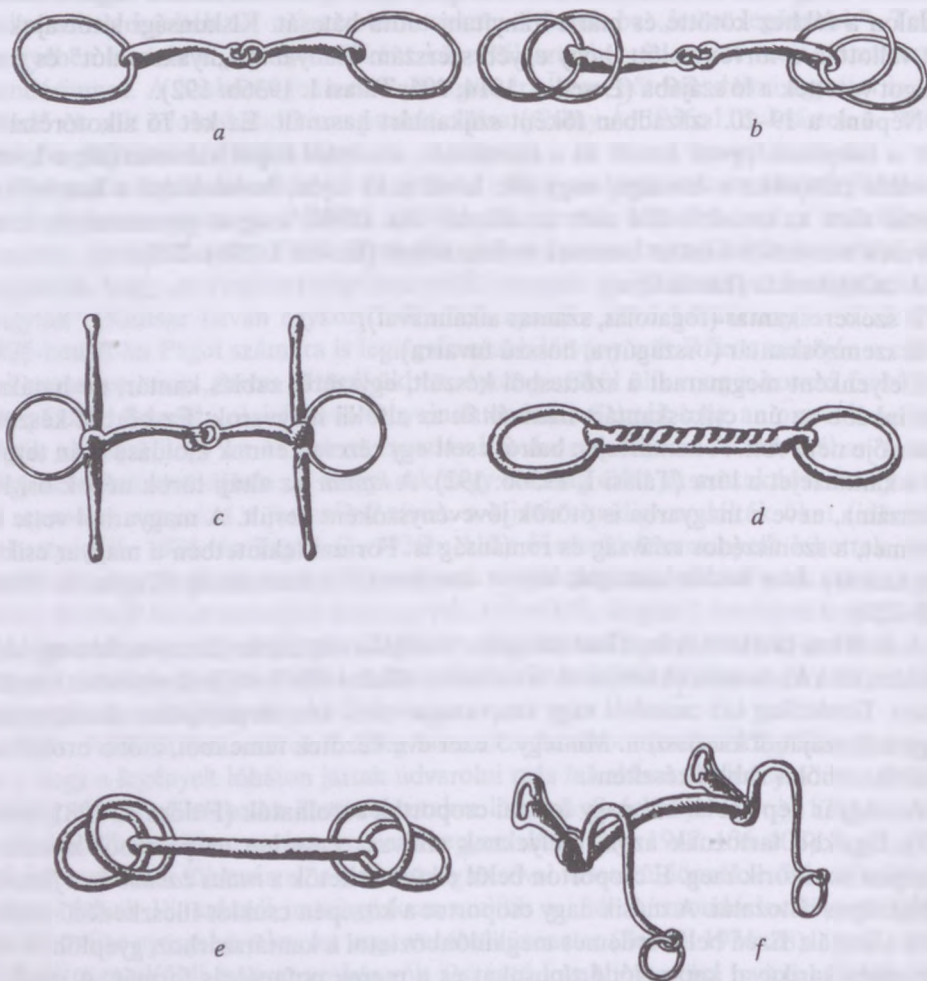
Helyenként megmaradt a szőttesből készült, egyszerű, zablás kantár, de hatáslához inkább az ún. csikóskantárt használták az alföldi magyarok. Ez bőrből készült, szemzője nem volt. A kantárfejen balról esett egy rézcsat, ennek kioldása után tették fel a kantárfejet a lóra (Tálasi I. 1936b: 192). A *kantár* az altáji török népek ősi lószerszáma, neve a magyarba is ótörök jövevényszóként került. A magyarból vette át a német, a szomszédos szlávok és románok is. Formai tekintetben a magyar csikósok kantára és a baskír kantárok között szembeötlő a hasonlóság (Tagán G. 1938: 226–227).

A ló féken tartását, irányítását szolgálja a szájába tett *zabla*. Ez az eszköz egyidős a *fékkel* és a ló domesztikációjával. Kezdetben főként fából, szíjból, csontból készült. Eredetileg két csontból vagy szarvasagancsból készült *pofapálcá* akadályozta, hogy a ló szájából kicsússzon. Mintegy 3 ezer éve kezdtek fémekből, előbb bronzból, később vasból is zablát készíteni.

A magyar nép zabláit két nagy formai csoportba sorolhatók (Földes L. 1981: 145–147). Egyikbe tartoznak azok, melyeknek szájvása egyetlen vaspálcából készül, s középen nem törik meg. E csoporton belül elkülöníthetők a *rudas zablák* és a *feszítőzablák* típusváltozatai. A másik nagy csoportot a középen csuklós illeszkedésű zabla-félék alkotják. Ezen belül érdemes megkülönböztetni a kantárszárhoz, gyeplőhöz két vagy négy karikával kapcsolódó típusokat és a merev pofapálcás formát. A csuklós szájvasú, pofapálcás zablák mellett a honfoglaló magyarokkal jelent meg a Kárpát-medencében először a csuklós illeszkedésű *csikózabla*. A *zabla* szó nyelvünkben szláv jövevényszó, minden bizonnyal egyik korábban nem ismert formai változattal (feszítőzabla) együtt vette át népünk. Ez a megnevezés a középkor folyamán fokozatosan kiszorította az eszközcsoport korábbi elnevezését (*emlő*), amely az *emik* 'szopik' ige származéka volt (Freckay J. 1901: 193; Tóth Z. 1920–22). Az úri osztály és a katonaság által később kedvelt idegen zablatípusokat (például angol zablák) parasztságunk és a pásztornép nem vette át.

A ló hátalásának nem feltétlen kelléke a nyereg. Pásztorok, lovászok, szegény

emberek gyakorta lovagoltak nyereg nélkül a legújabb időkig. Az első nyereg – amit Egyiptomból ismerünk – az i. e. 15. században készült, s mindössze egy négyszögletes bőrdarab, négy sarkán hosszú bőrszíjakkal a felerősítéshez. Hosszú ideig lőtakaróhoz volt hasonló a pontusi szkíták nyerge is, amit átvettek tőlük a görögök, majd továbbadtak a rómaiaknak.

193. ábra. Zablatípusok a Kárpát-medencében (19. század vége): a) csuklós zabla egy karikával; b) csuklós zabla két karikával; c) csikózabla; d) egyrudas zabla egy karikával; e) kétrudas zabla két karikával; f) feszítő zabla

Alföldi csikósaink nyeret ritkán használták. Szívesebben ülték meg a lovat szőrén, esetleg pokrócot, *patracot* vetettek a hátára. Kis darab beszegett pokrócot vagy tojásdad alakú, lapos vánkost használtak nyereg helyett, aminek két oldalára kenyelszíjat varrtak (Garay Á. 1936: 110). Parasztgazdaságokban egy pokrócot csatol-

tak nyereg helyett a ló hátára, bőrszíjon függő kengyelvasat vezettek át rajta, úgy lovagoltak ki a pusztára vagy a tanyára (Herczeg M. 1983: 270). Kelet-Európa lovas népei is gyakorta megelégszenek nemeztakaróval, párnával nyereg helyett (baskírok, tatárok, kozákok).

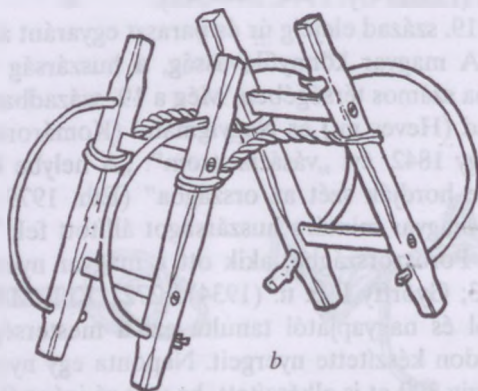
Pokrócot, takarót nyereg alá is szoktak a ló hátára teríteni. Ennek neve az Alföldön többnyire *izzajtó*, *izzasztó*, a Dunántúl és a Kisalföld vidékén *csabrák*, *zsabrák*, a Székelyföldön *nemez*. A nyeregtakaró lehet szőrrel töltött vánkös, vászonba varrott, rétegelt posztódarab is.

A magyar nyereg szerkezete egyszerű volt; fém nélkül, pusztán fából és bőrből készült. Két puhafa deszkából (nyírfa, rezgőnyárfá) faragták a ló hátára simuló nyereg-szárnyakat (*nyeregtábla*). Ezek egy-egy tenyérsíni helyen feküdtek rá a ló hátára, ott kapcsolódott hozzájuk a ló hasa alatt átvezető széles bőrheveder és az első kápához közelebb a kengyelszíz. A két nyeregszárny végei elöl és hátul enyhén ívelten elálltak az állat testétől, hogy izomzatának szabad mozgását ne gátolják. A *nyeregtáblákat*, szárnyakat elöl és hátul is egy-egy ív alakú nyeregkápa hidalta át. A kápát a nyereg-készítő mesterek keményfából, főként hársfából faragták. Mindkét kápa ív alakú volt. A ló gerince felett fekvő részük széles ívben ki volt vágva, hogy a hátgerinc mozgását ne gátolják. Az első kápa csaknem merőlegesen illeszkedett a szárnyakba, a hátsó kicsit hátrabukott, hogy kényelmesen lehessen felülni és forgolódni a nyeregben. A két kápa között feszült a *farbőr*, erős marhabőrből, arra került a nyeregpárna. A két nyeregtábla elejéhez kapcsolták a *szügyelőt*, hátsó végéhez a *farhámot*. Ezek a bőrből készült tartozékok akadályozták meg, hogy a nyereg előre-hátra csúszkáljon a ló hátán (László Gy. 1944: 344–346).

Magyarországon a 19. század elejéig úr és paraszt egyaránt az előbb leírt egyszerű fanyerget használta. A magyar könnyűlovasság, a huszárság szintén ezt vette át, s terjesztette el Európa számos térségében. Még a 19. században is híres volt nyereg-készítéséről Tiszafüred (Heves m.) és Nagyigmánd (Komárom m.). Az erdélyi Kőhalomról is ezt írja egy 1842. évi „vásárlaistrom”: „A helybe készülő nyírfanyerget nagy mennyiségbe hordják szét az országba” (Eth. 1979. 512). Amikor Nagy Frigyes porosz király magyar mintára huszárságot állított fel, Tiszafüredről vitetett ki nyerges mestereket Poroszországba, akik ott a magyar nyerget meghonosították (Csefkó Gy. 1922: 123; Györffy I. é. n. (1934)d 272). Kuli Mihály tiszafüredi nyerges mester, aki apjától és nagyapjától tanulta ezt a mesterséget, az 1940-es évek elején még a régi módon készítette nyergeit. Naponta egy nyerget tudott összeállítani, kora tavasztól őszig 300-at is elkészített, ha volt rá igény (László Gy. 1944: 346–347).

A magyar nyereg a honfoglalástól a 19. század végéig terjedő évezredben nem változott annyit, mint amennyit a sztyeppei nyergek változtak ugyanezen idő alatt. Nálunk nem fejlődött ki a faáthidalásos nyeregszerkezet. Akár a farbőrös tiszafüredi parasztnyerget nézzük, akár a kárpitozott ülésű úri nyerget, lényegében a 7–8. századi sztyeppei nyergek éltek nálunk tovább egészen a legújabb időkig (U. Kőhalmi K. 1972: 189). A zárt nyereg, amely Belső-Ázsia nyugati szélein a 12–16. század folyamán alakult ki, lényegesen fejlettebb. Középen, az ülésnél a két nyeregszárny már teljesen összeér, a hátsó kápa alacsony, kerekded. A ló nyakától hátrább kerülő nyeregben egyenes testtartással, csaknem kinyújtott lábbal helyezkedtek el. A kirgiz,

kazah pusztákon is kialakult egy teljesen zárt faszerkezettel készült ülés, egy másik formájú hidas nyereg. Bőrszíjak helyett mindkét nyeregtípuson enyves ragasztást alkalmaznak (Almásy Gy. 1903: 695–696; U. Kőhalmi K. 1972: 144–145, 168–173). Egyes keleti nyergek török közvetítéssel azért Magyarországra is eljutottak és kedveltségnek örvendtek. 1664-ben egy névtelen francia utazó, papi ember leírta a szentgotthárdi csatában megütköző magyar és török lovasságot. A magyarok csupán prémmel szegett hosszúkás posztósüvegükkel különböztek a törököktől. Egyébként ugyanolyan lovakon ültek, hasonló nyeregben, egyforma kantárjuk és csótárjuk volt, s a mieink is törökök módján ültek a nyeregben. Tudniillik igen rövid kengyellel, s emiatt lábszáraikat felhúzza, térdüket erősen meghajlítva lovagoltak (Birkás G. 1948).

194. ábra. Teherhordó nyergek: a) nyeregfa málhás számarra (1910-es évek), Kiskunság; b) fahordáshoz szolgáló kerezs málhás ló hátára (19. sz. vége), Torockó (Torda-Aranyos vm.)

Hódmezővásárhelyen a 18. század derekán készült bírói jegyzőkönyvekben is gyakran szerepel a *török nyereg*, amit a város lakói használnak lóháton való közlekedésükhöz (Herczeg M. 1983: 270). A későbbiekben inkább *nyeregszerszámot* emlegettek, aminek megfelelője az udvarhelyi székelységnél a *nyerög-ször* (MTSz 1542). A nyergek különbözőségét, értékének eltérését mutatja, hogy 1828-ban Vásárhelyen 45 krajcárra értékelték a gyengét, avultat, de ugyanakkor volt 20 Ft-os nyereg is.

(Herczeg M. 1983: 270). A Dél-Alföldön a 19. században a régi kápás nyergeket fokozatosan kiszorította a *priccsnyereg*, s a 20. század első felében a módosabb gazdák már csak ilyet tartottak. Ez a váltás lassacskán más tájakat is megérintett. A 19. század végén már Erdély több vidékén is *priccsnyereg* használatát említették (Kalotaszeg, Szolnok-Doboka m., Udvarhely m.).

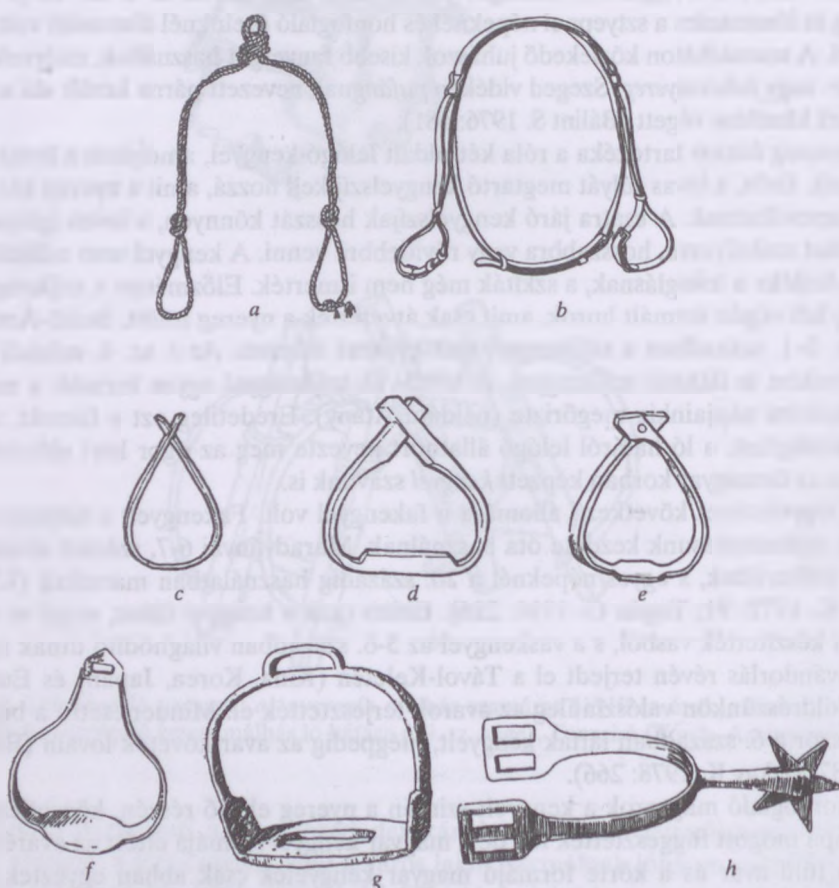
A régi szerkezetű nyereg helyenként az 1930–1940-es évekig használatban maradt. Kortárs megfigyelés szerint „Legtöbb *magyar nyeret* látni még az Alföldön. Gyermekkoromban [1870–80-as évek] még sok vidéken majdnem minden házban volt ilyen nyereg. Vásári vagy otthon csinált (!) nyergek, mind magyar típusúak” (Garay Á. 1936: 110). A Kiskunságban külön női nyergek is készültek, melyeknél a nyereg bal első szarva kifelé hajlott. Szoknyában lovagló nők csak a bal lábukat tették a kengyelbe, féloldalasán ültek a nyeregben, miközben jobb lábuk inát a nyereg kifelé hajló bal első szarván keresztben helyezték el. Előfordult az is, hogy férfiak módjára, két lábbal fogták közre a ló derekát, s a lovagláshoz nadrágot vettek fel (Nagy Czirok L. 1965: 184). A női nyereg és lószerszám a sztyeppei népeknél és honfoglaló őseinknél díszesebb volt, mint a többi. A számárháton közlekedő juhászok kisebb fanyeret használtak, melynek neve *számár-* vagy *juhásznyereg*. Szeged vidékén *pufáng*nak nevezett párna került alá az állat bőrének kímélése végett (Bálint S. 1976: 481).

A nyereg fontos tartozéka a róla két oldalt lelógó kengyel, amelyben a lovas talpa nyugszik. Erős, a lovas súlyát megtartó kengyelszíj kell hozzá, amit a nyereg két oldalára kapcsolhatnak. A csatra járó kengyelszíjak hosszát könnyen, a lovas igénye szerint lehet szabályozni, hosszabbra vagy rövidebbre venni. A kengyel nem nélkülözhetetlen kelléke a lovaglásnak, a szkíták még nem ismerték. Előzménye a szíjkengyel, a bőrszíj két végén formált hurok, amit csak átvettek a nyereg fölé. Belső-Ázsiában az i. e. 2–1. században a szíjkengyel már gyakori lehetett. Az i. sz. 4. századi kínai lószobrokon is látható szíjkengyel. A kötél- és szíjkengyel egyes formáit a magyar népi kultúra napjainkig megőrizte (például Átány). Eredetileg ezt a formát, a szíj- vagy kötélgúzszt, a ló hátáról lelógó állatbőrt nevezte meg az ugor kori előzmények alapján az ősmagyar korban képzett *kengyel* szavunk is.

A tárgy történet következő állomása a fakengyel volt. Fakengyelt a sztyeppei népek az időszámításunk kezdete óta használnak. Maradványai 6–7. századi sírleletekből is előkerültek, s egyes népeknél a 20. századig használatban maradtak (U. Kóhalmi K. 1972: 91; Tagán G. 1938: 226). Előbb csak a kengyel füleit, majd az egész tárgyat készítették vasból, s a vaskengyel az 5–6. században világhódító útnak indult. A népvándorlás révén terjedt el a Távol-Keleten (Kína, Korea, Japán) és Európában. Földrészünkön valószínűleg az avarok terjesztették el. Mindenesetre a bizánciak először a 6. században láttak kengyelt, mégpedig az avar követek lovain (Bóna I. 1974: 87; Bakay K. 1978: 266).

A honfoglaló magyarok a kengyelt szintén a nyereg elülső részén, közvetlenül az első kápa mögött függesztették fel, de a magyar kengyel formája eltért az avarétól. A hosszú fülű avar és a körte formájú magyar kengyelek csak abban egyeztek meg, hogy talprészük hajlított volt. Az avar és a puha talpú magyar lábbelikhez a széles *talpalló*jú, kerekded formájú kengyel felelt meg. Kemény talpú csizmákhoz viszont sík *talpalló*val készült kengyel kellett. A fémkengyelt mindig a lovasok lábbelidivatjához igazították a kovácsok.

Paraszságunk 17-18. századi kengyeltípusai között megtalálható az ősi, körte alakú kengyel éppúgy, mint a 18. század második felében elterjedő, egyenes talpallójú, nyugati kengyelforma (Selmeczi L. 1967: 104). A nyugati kengyeldivatot a nemesség a 16-17. században kezdte utánózni, akkoriban vált szét paraszság és nemesség útja a kengyeltípusok használatában. Fakengyelt a honfoglaló magyarság még általában használt; vaskengyelét is annak formáját utánózva alakította (Dienes I. 1958). Paraszságunk azonban – különösen Erdélyben – továbbra is ragaszkodott a fakengyelhez egész a 20. század elejéig. A hortobágyi pásztorok szintén használták a századforduló tájáig. Különösen télen volt előnyös, mert a fakengyel nem vált csúszóssá a fagyban, s nem hűtötte a lábat úgy, mint a hideg vas. Télen, hogy ne fázzon a lovas lába, a vaskengyelt báránybőrrel vonták be vagy *kengyelbundát* húztak a lábbelijére. A kengyelt általában jó bőre méretezték, nehogy a lovas lába fennakadjon, ha leesett a lóról vagy hátasa felbukott vele az úton.

195. ábra. Kengyelek: a) kötélkengyel (1950 körül), Átány (Heves vm.); b) szíjkengyel (1950 körül), Átány (Heves vm.); c) fakengyel (1910-es évek), Udvarhely vm.; d) fakengyel, Gyergyóholló (Csík vm.); e) fakengyel (1910-es évek), Gyergyóbéllbor (Csík vm.); f-g) vaskengyelek (Esztergom vm.); h) tarajos sarkantyú (Esztergom vm.)

A nyereg további tartozékai az ülés felerősítésére szolgálnak. Elöl a *szügyellőnek* nevezett széles bőrpánt a ló szügyéhez, hátul a *farmatring* nevű kötélrész a faroktőhöz köti a nyeret. Egy széles, a ló hasa alatt átvetett szíj, amit *terhelő*, *heveder* néven ismer népünk, a nyereg félrefordulását nehezíti meg. Ezt a tartozékot valószínűleg a huszárság vezette be először. Tanulságos Jókai Mór megfigyelése, aki felfigyelt arra, hogy a hortobágyi csikós és gulyás lószerszáma különbözött egymástól. A gulyásnak díszes, sallangos szerszám volt a lován, „magas *tatár* nyergét” széles heveder szorította a ló derekához, ellenben a csikós nyergének nem volt terhelője, csak úgy, heveder nélkül dobták a ló hátára (Jókai M. 1890: 142–143).

A hátaslovat a magyar lovasok rendszerint a lábbeli kérére vagy sarkára erősített sarkantyúval készítetik gyorsabb futásra. Ennek az eszköznek honfoglalás kori leletek között még nincs nyoma. Keleti lovas népek nem használták. Ott a rövid ostor, a korbács, kancsuka helyettesítette. A bizánci görög seregnek Leo császár már ajánlotta a sarkantyú használatát. Ez a tárgy valószínűleg Nyugat-Európából került hozzánk, s igen kedvelté vált. Nálunk már a középkorban minden lovas hordhatta, ellenben a németeknél csak a lovagok viselhették. Egyes feltevések szerint a sarkantyú egykorú a kengyellel, s már honfoglaló eleink ismerhették (Ecsedi I. 1914: 198). Ennek bizonyítékát azonban nem találjuk. A *sarkantyú* szó a 14. század végén tűnik fel az írásbeliségben, nyelvünk belső fejlődésének terméke, a *serkent*, *sarkant* ige származéka (TESz III. 493).

Hosszú európai története folyamán e tárgycsoportnak több formai változata alakult ki, főként a lovas katonaság igényeihez igazodva. Magyar parasztok, pásztorok között két különálló formai csoportja ismeretes. Régebbinek tartják a *felütött sarkantyút*, amit a csizma kemény sarkába ütött rövid szegekkel tartósan felerősítenek. Csikósaink a 18–19. században nagy taréjú, felütött sarkantyút viseltek. Újabban az egyszerűbb, zajtalan *felkötős sarkantyú* volt divatban. Ez nem a csizma sarkán, hanem bokánál a kérégen állt. A sarkantyú két szárnyába csatos szíjat húztak, azzal kötözték fel a lábukra (Ecsedi I. 1914: 198–199). Készült vasból, rézből, végződhetett csúcsban vagy fogazott korongban. Kedvelték a nagy taréjú rézsarkantyút. A 20. század első harmadában a lovagláshoz szokott alföldi gazdák nehezen hagyták el sarkantyúviseletüket. Nemcsak a legények, de még a szőlőben kapálgató öregek is ragaszkodtak hozzá, pedig ott akadályozta őket a mozgásban (Nagy Czirok L. 1965: 133). A dízsarkantyúk közül a táncsarkantyú ma is nélkülözhetetlen kelléke néhány magyar férfitáncnak, egykor pedig a férfiviselet tartozéka volt. Juhászok a hátasállatnak befogott szamarat a fél lábra felkötött, kicsiny, vékony bőrre való sarkantyúval nógatták (*félsarkantyú*, *számárszúró*, *juhászsarkantyú*).

Parasztágunk, pásztornépünk arra törekedett, hogy hátaslova kitartó és feltétlenül engedelmes legyen. A szilaj csikó betörése hátaslónak akkor kezdődött, amikor a kötőféket a fejére és a zablát a szájába tudták tenni. Idomítása, betanítása azonban hosszabb folyamat volt. A feszítőzablával felkantározott lovakat a katonaságnál különböző járásmódokra is idomították. Ezek megnevezésére főképp belső fejlődésű magyar szavaink vannak (*nyargalás*, *ügetés*, *vágta*), csak a *poroszka* szót kölcsönöztük a szerbhorvátból. A poroszkáló ló egyszerre lép a bal mellső és hátsó, majd a jobb mellső és hátsó lábával, tehát az ügetéssel éppen ellentétes járásmód. A poroszkáló mozgásból a ló közvetlenül megy át vágtaba. Furcsa, hogy eleink a *poroszka* szót a

szlávból kölcsönözték, hiszen erre a mozgásra a nomád népek is régtől fogva tanították lovaikat (Bartha A. 1968: 152).

Nyugat-európai krónikákban és felületes útleírásokban gyakran szereplő hiedelem, hogy a honfoglaló magyarok és egyes sztyeppei népek fogyasztás előtt nyereg alatt puhították a húst. A nyereg alatt puhított hús mendemondája egyike a magyarokról Nyugat- és Közép-Európában a középkor óta szélteben elterjedt sztereotípiáknak. Az etnológia már a 20. század elején bizonyította, hogy a sztyeppei népek a ló hátának nyargalástól feltört sebeire szoktak felnyergetés előtt nyers hússzeleteket rakni. Ezt a gyógyászati célra használt húst azonban sohasem eszik meg (Bátty Zs. 1903a: 393–94).

A magyar könnyűlovasság, a huszárság, továbbá a nemesi, úri osztály lovaglással kapcsolatos eszközkészlete, ismeretanyaga döntően a népnél megőrződött hagyományokra épült, de a 16–17. század óta sok külföldi, főként nyugat-európai elemmel bővült. Ezek ismertetésére itt nincs terünk.

A málhás szállítást Györffy István igen szűkszavúan említette a Magyarság Néprajza II. kötetében egy alföldi ún. „terhelő csacsinyereg” rajza kapcsán. Közli, hogy ezt a nyeret *tergenyének* is nevezik, s „arra való, hogy a juhász a cókmojkját reá aggassa, rakja”. Az Alföldön terhek szállítására ritkán használtak mást, mint szamarat, s a málhás szállításnak alárendelt szerep jutott. A *gúnyás* számára legtovább a Hortobágyon és a kiskun pusztákon szolgált mint a nyájjuhász teherhordója.

Ma már kuriózumszámba megy a szarvasmarha hajdani igénybevétele. Egykor a marhahajcsárok szokása volt, hogy gúnyájukat valamelyik – kevésbé szilaj – marha fejére rakták és a két szarvához kötözték. Esetenként éltek ezzel a módozattal a kiskunsági gulyások is.

A csacsi szerepét az magyarázza, hogy az alföldi juhászok lótarását a vármegyék és a városok tanácsai tiltották. Hátas és málhás állat nélkül azonban nem lehettek meg. Különösen az egész esztendőt kint töltő meddőnyájak pásztora, akiknek nem volt állandó szállásuk. A hortobágyi nyájjuhász mindenét magával hordta a nyáj élén vagy közepén ballagó számára hátán. Rendszeren két tergenyész szamarat tartott: az egyik vitte az eleséget, a másik a gúnyát. Angyalházán, Hajdúszoboszló hortobágyi legelőjén, az 1910-es években a számára felmálházásának aprólékosan kimódolt rendje volt. Előbb egy ócska szűr maradékát terítették a hátára, majd egy magyar juh (racka) bőrét, s arra ismét egy szűrposztót. Csak ezután tették rá a csacsinyeret, a tergenyét. A málházó (terhelő) nyergekre kétfelől egy-egy *juhtömlőt* akasztottak. Bal felől a nagyobbikban a kenyeret, jobb felől a kisebbikben a száraztésztás vászonzacskót és a szalonnászacskót tartották. (*Tömlőnek* nevezték a Tiszántúl pásztora az állat bőrének egyben való lenyúzásával nyert bőrszakot. Kiskunsági megfelelője az *iszák, bőrszák*.) A tömlőket két ún. takaró bőrrel, majd egy ponyvával letakarták és egy forgókarikás kötéllel lekötözték. Így nem árthatott a juhász eleségének sem az eső, sem a napsütés. A ponyva tetejére még felkötözték az ivóvíztartó *csobánt*, s a főzéshez szolgáló vasbográcsot (*Tiszántúlon vasfazék*) és tartozékait (*főzőfa, kutyagerinc, süttő*).

A hortobágyi nyájjuhász másik málhás számára a *gúnyát* vitte, azaz a rackabőrből varrott, hosszú nagy juhászbundát, a szűrt, a vászonból varrott *fejír ruhát* (ing, bőgatya), továbbá a baltát, harangot (kolompot), pergőt és egyéb pásztorkésztségeket

(Ecsedi I. 1914: 105–106). Szeged vidékén a *gúnyás számár* hordozta a juhászok összes felszerelését. *Gúnyapokrócba* csomagolták aprólékos gonddal, s ha a szálláshoz értek, a kunyhó melletti *gúnyapadra* helyezték (Bálint S. 1976: 481).

Hasonló módon éltek az 1930-as évekig a kiskunsági gúnyásjuhászok is. Semmiféle enyhelyük, állandó szállásuk nem volt, s minden holmijukat számárháton szállították. Ahol a *juhászdél* vagy az este érte őket, ott letanyáztak, vizet kerestek („kopolyát vetettek”, azaz gödörkutat ástak), majd főzni kezdtek. Nyájaikban időnként 25–30 számár is akadt. Ezek közül kerültek ki a *gúnyások* (málhások), amelyeket hátalásra nem használtak. Felmálházásuknak a Kunságban is kialakult rendje volt. A kiskunhalasi juhász először a birkabőrből vagy csikóbőrből készült *üllést* tette a számár hátára, arra került a nyereg. Balról (hajszárról) állva szorították le *terhellő-fölrántó-szíjakkal*.

A málhás nyereg első *szarvaira* került a *hajszás iszák*, amelyben kenyeret, eleséget tartottak, másik oldalára a *csás iszák* (jobb oldali), amibe az apró eszközök, tartóedények, borotva, pásztorkésztségek kerültek. Az ásót a málhás nyereg két sarva közé tették, a vizes *csobohyót* a csás (jobb) oldalon, a bográcsot a hajszás (bal) oldalon akasztották fel. Végül az egészet pokróccal letakarták és pányvakötéssel lekötötték. Ruhafélét, subát, szűrt rendszerint a másik számár hátára rakodtak (Tálas I. 1936b: 47–48).

A tergenyész számarak századokon át hozzátartoztak az alföldi puszták, téres legelők képéhez. Bél Mátyás *Notitia Hungariae* ... c. műve (1735–42) több vármegyéről szólva feljegyezte. Pest megyéről is megemlítette, hogy a pásztorok enni- és innivalókat számárháton hordták magukkal. A 19. század elején Kultsár István jegyezte fel, hogy amikor a Ferenc császár tiszteletére rendezett mezei ünnepségen bemutatták a császárnak a gyönyörű hófehér magyar juhokat (alföldi rackákat), a nyáj előtt ballagott dudálva a pásztor, utána kullogtak a teherhordó számarak. Szépen emlékezett meg az alföldi juhászok tergenyész számarairól Prónay Gábor is *Vázlatok Magyarhon népeletéből* c. művében (1855). Azt írja, hogy a juhnyájban otthonos állatok bundákkal és élelemmel terhelve tipegnek a szétterülő nyáj között, miközben maguk is legelésznek. Terhüktől a juhász csak délidőben és éjszakára szabadította meg őket. (Az említett szerzőkre hivatkozik Madarassy L. 1912: 38.)

A *tergenye* szó története hiányosan feltárt, eredete ismeretlen. 'Teher, poggyász' jelentését a 18. század elejétől, 'málhás nyereg' értelmét csupán a 19. század derekától adatolták. Nyilvánvaló pedig, hogy igen régi tárgyat és fogalmat jelöl, s legalább a középkorig visszanyúlik. *Gúnya* szavunk 'batyu, cókмок', illetve 'lepedő' jelentésben a 16. század elején tűnt fel az írott forrásokban. Valószínűleg valamely déli szláv nyelvből származó jövevényszó. Ott 'pokróc' jelentése is él (TESz I. 1106; III. 898).

Lovak málházása az alföldi, dunántúli magyarságnál ritkán fordul elő, s a málhás eszközkészlete is kialakulatlan. A kiskunsági pásztor vagy pusztázó lovas századunk elején még „lófarkára köti a kisebb batyut, s ez már századokkal ezelőtt is így volt” (Tálas I. 1936b: 190). A Körösök vidékén, így a gyulai tanyákon az 1930-as években gyakran megesett, hogy a búzát párosával összeszűrijazott zsákokban, lovak hátán vitték a malomba. Két lovon négy zsák terményt – zsákonként 50–60 kg-ot – tudtak egyszerre elszállítani. A nagy sár miatt ez volt az ésszerű szállítási mód, s nem kellett hozzá ún. *sárhajó* sem.

Az északi magyar népterületen a málhás szállításmód szórványosan fordult elő. Helyenként a terep- és útviszonyok, továbbá a szegénység rákényszerítette az embereket a málhás szállításra. Például Nagyvisnyó (Borsod m.) lakosai „pokrócba kötöve”, lóháton szoktak terhet szállítani olyan helyekre, ahová kocsival nem juthattak el. Vittek így a Bükkbe teli vizesedényeket, élelmet, szerszámot s mindenféle batyut. Mészégető bükki szlovák falvak szegényebb családjai az égetett meszet számár hátára rakott zsákokban vitték eladni közeli piackörzetükbe (Viga Gy. 1980a). Gyöngyös erdeiből tűzifát számárháton is szállítottak, taxája 1817-ben ugyanúgy 6 Ft volt, mint a gyalogos fahordóké (Petercsák T. 1992: 45). Boldogkőváralja (Abaúj m.) határában a várhoz vezető *Szamáruit* a helyi hagyomány szerint azért kapta ezt a nevet, mert egykor a málhás szamarak ott hordták a vizet a várbeli ciszternákba. Szamárháton hordták fel a vizet a szőlőhegyekre is (Paládi-Kovács A. 1973f: 557). Hasonló adalékok még bizonyára említhetők lennének.

A málhás szállításmód sokkal fontosabb szerepet játszott Erdélyben és az Északi-Kárpátok egyes vidékein. Ebben a sajátos domborzati és útviszonyok mellett egyes gazdasági tevékenységek igénye volt a meghatározó. Különösen a bányászat, a magashegyi pásztorkodás és egyes termények, háziipari készítmények piacra juttatása kívánta meg a szállítást málhás állatokkal.

Az Erdélyi Érchegeység magyar és román bányászai a 18–19. században a kibányászott követ vagy szekéren, vagy faedényekben, lóháton szállították a zúzdákhoz, ahol porrá őrölték és kiválasztották belőle az aranyat (Moldován G. 1899: 868). A torockói (Torda-Aranyos m.) magyar bányászok vaskőszállítását málhás lovakkal több szerző is megörökítette. Orbán Balázs csak szűkszavú leírást adott a *kerezsnek* nevezett málhás teherhordó eszközről (Orbán B. 1868–73: V. 214), melynek segítségével a bányafát is lovak hátán, oldalán tudták szállítani, és a hozzá tartozó nyeregről. Részletesen ismerteti a torockói bányászok ércszállító eszközeit, a *kőkast*, nyeretget és lószerszámot Jankó János: „A már leírt kőkertből megvásárolt vaskő kosarakba rakva, lovak hátán hordatik a kohókba. Egy lóra két kosarat tesznek, melynek mind-egyikében körülbelül egy *mázsa* vaskő van. A kőkas áll függőleges mogyorólécekből, melyet harántul a mogyorófa *símje* fűz keresztül és össze. A kas szája bőrral van beszegve, hogy ki ne bomoljék. A két kast a ló két oldalán a gúzs tartja össze egymással, s tartja fenn a nyergen. A lóra legalul ponyva jön, erre fektetik a szalmával töltött zsák- vagy párnaszerű *pálmastot*, erre teszik a nyeretget, mely két fából való nyereghorogból áll; a két horog közt vízszintesen a *nyeregkápá*, oldalt pedig a *nyeregdeszka* van. A nyeregből indul ki egy szíj a farok alá s ez a *forhám*, *forhámlevél*, mely kettőt a *közsíjú* köti össze. A mellső horogfától a szügy alá húzódik a *szügyellő*, a hasa alá a heveder, míg a csatt nélküli fele a *vederkengur*. A ló fején egyszerű *kötőfék* van” (Jankó J. 1893b: 22).

A torockói málházásról, a bányafa és a faszén szállításáról további nagyon fontos adatokkal szolgál Kós Károly. Tőle tudjuk meg, hogy erre a munkára bér munkásokat fogadtak a torockói hámorokat üzemeltető *verősgazdák*. A *lóhajtó* egyidejűleg 5–6 mokány lóval dolgozott. Az első lovat a kötőfékjénél fogva vezette, a többi ló – farkuknál és kötőfékjüknél egymás után kötve – libasorban követte őket a keskeny hegyi ösvényen. A lóhajtó pénzfizetést, útitarisznyát (azaz élelmet) és kellő számú bocskort kapott. Sokszor havonta elnyűtt egy pár bocskort a köves, hegyi terepen. A

verősgazdák egész esztendőre szoktak lóhajtókat felfogadni. Bérüket, illetményüket is ők fizették. Télen át vaskövet és bányafát szállítottak, tavasztól őszig pedig a faszemet hordták a kohókhoz és a *verőnek* nevezett hámorokhoz. Távoli munkahelyeken dolgozó szénégetőknek, bányászoknak a *lóhajtó* vitt hazulról friss húst és üzenetet minden szerdán és szombaton.

Torockón a bányafát a ló hátán átvett *kerezs* közbeiktatásával, az ívesen hajló mogyorófabordák közé helyezve szállították. A vasércet, vaskövet pedig párosan föltett, mogyoróvesszőből font vékás kassal hordták (2 véka = 1 *lókő* volt a számolás egysége). „Faszemet – minthogy jóval kisebb a fajsúlya – háromszor nagyobb űrtartalmú *szénkassal* szállítottak, szintén párosával a ló oldalára erősítve (6 véka = 1 *lószen*). A gúzzsal egymáshoz kötött kasokat felpokrócozott és *szügyellős, farhámos, hevederes* fanyereggel fölnyergelt ló hátán vetették át” (Kós K. 1972: 58).

A kis hozamú bányákhoz sehol sem építettek szekérutat. Erdély és az Északi-Kárpátok más vidékein is szokásban lehetett tehát a bányatermék, a bányafa és a faszén szállítása málhás lovakon. A teher súlya azonban aligha érte el a két méter-mázsát, mint Jankó közleménye nyomán gondolnánk. Valószínűleg *bécsi mázsát* (54 kg) kell érteni a mázsza megjelölésen, s így a hasznos terhelés 108 kg volt. Összehasonlításképp érdemes megemlíteni, hogy a kirgizek egy lóra 150 kg-nál több súlyt nem raktak. Azt is csak rendkívüli esetekben, mivel a kirgizek fő málhás állata a teve. Az üzbégeknel gyakoribb a málhás ló, de ők is csak sík területen terhelik meg a lovat 150–200 kg-mal (Tagán G. 1938: 235–236). Hegyi ösvényeken a kis mokány lovak ekkora terhet aligha képesek elszállítani.

A Kárpátok magashegyi övezetében a málházás elsősorban a pásztorkodáshoz, különösképpen a havasi juhászathoz kapcsolódik. Például Gyimesben a hegyi szállításról lovakkal viszik haza a sajtot. „Nyár idején a keskeny hegyi ösvényeken gyakran találkozunk a völgyek felé igyekvő csángókkal, amint sajttal megrakott lovukat vezetik. Két-három hetenként mennek le a faluba, aszerint, hogy gyűl a *kőccség* [tejtermék], a gazdának mennyi a *fejeje*, [azaz] a fejős állata” (Gunda B. 1956: 93). Ló hátán átvett zsákokban, *általvetőkben* szállítják a sajtot, a pásztorok élelmét, holmiját a Székelyföld magashegyi részein, a Hargitán és a Görgényi-havasokban is (K. Kovács L. 1968: 45). Az alacsonyabb hegy- és dombvidékek kosarazó juhászatából rendszerint frissen hordják be a tejet a faluba. Tejhordáshoz gyakrabban használnak szamarat. Kalotaszeg (Kolozs m.) falvaiból a gazdák, gazdaasszonyok kijárnak a juhkosárhoz tejért, kötőféken vezetve a *téhordó* szamarat. A szamar hátán pokrócba tett fanyeregre szerelve lóg kétfelől a két tejesbödön vagy újabban a bádogból készült *putton* (Kós K. 1947b: 20). Hasonló módon történik a juhtej hazaszállítása a mezei kosártól a Szilágyság és a Mezőség falvaiban is. Háromszéken *deberke* nevű faedényben, málhás számaron szállítják a tejet, savót, máskor az ordát (K. Kovács L. 1969: 651).

Természetesen a szomszédos népek magashegyi csoportjai sem lehettek meg málhás állatok nélkül. A Déli-Kárpátok híres román pásztortelepülésén, Resinár határában a málházás szinte kizárólagos szállítási mód volt. A teherhordó állatok – túlnyomórészt lovak – hátára kétoldalt lelógó általvetőt akasztottak, abba rakták a juhsajtot, túró, házi eszközöket, s egyéb szállítandó terheket. A Fogarasi-havasok román pásztorainak is egyedüli szállító alkalmatossága volt az e célra kitűnően be-

vált hegyi ló. Még a szénát, takarmányt is lóháton szállították be a házakhoz a havasi kaszálókról. A teherhordó nyereg Mezőségen feljegyzett neve, a *szekszena* nyilván román szó (Mezőbodon, 1679 – B. Nagy M. 1973: 135). Erdély városaiban a 19. században még mindennapos látvány volt a kosarakkal, zsákokkal megterhelt málhás ló.

A Tiszántúl és a Bánság magyarsága főként vásárokon találkozott ezzel a látvánnyal. Az Erdélyi Érchegeységben élő mócok, e nevezetes román táji csoport háziiparosai a Tiszántúl nagy részét ellátták faedényekkel az első világháború előtt. „A fa-árukat aprótermetű lovaikon hozták. A vándor móc sohasem ült fel a ló hátára, hanem maga után vezette az állatot. Az aprótermetű lovak két-három mázsa terhet is elbírtak” (Gunda B. 1943a: 13; 1966a: 365). Dézsát áruló románok nélkül nem múlt el gyulai, békési vásár. Már hetekkel előre látni lehetett őket. „Fáradt kis lovaik hátára volt felkötözve hevederekkel jobbról balról a vásári portéka. Nagy dézsákban a kis dézsák, abban még kisebb dézsák és abban még kisebb edények...” (Kirner A. B. 1964: 107).

Megtalálható a málhás szállítás emléke a szlovák, ruszin havasi pásztorkodásban is. Szepesben a Magas-Tátra pásztorszállításairól a sajtot lóháton szállították le a gazdákhoz, két posztózsebbel ellátott zsákokban, átalvetőkben. Hasonló zsákokban hordták le a zsendicével teli csobolyókat, szlovák néven *obonkák*at is (Podolák, J. 1967: 125). A Lengyel Tátrában szintén málhás lovakon szállították le a tejet a szállásokról, mint azt a 19. századi művészi ábrázolások is tanúsítják. Keletebbre a kárpát-ukrán huculok nyáron a lovat kizárólag a tej- és tejtermékek szállítására használják. A tejet berbencében (*berbenica*), azaz szűk átmérőjű hordócskában, a túró, sajtot pedig átalvető iszákban szállítják (Falkowski, J. 1937: 60; Mandibura, M. D. 1978: 93). Kettős zsák vagy átalvető Erdélyben és a Mediterráneum országaiban az emberi erővel történő teherhordás domináns eszköze, s ugyanott az állatok málházásában is nélkülözhetetlen (Vakarelski, C. 1966: 383; Dias, J. 1971: 406–407; Marinov, V. 1973: 360; Gunda B. 1981a: 9). Készülhet posztóból, vászonból, bőrből. Málhás nyereg nélkül, az állat hátán átvetve is használható. A balkáni népek főként posztóból varrják, az erdélyi magyarok inkább vászonból. Elnevezései közül az *iszák* (Kalotaszeg) a román *desag* átvétele is lehet. Olyan vándorszó, amely a kései latinban már kimutatható, él több újlatin nyelvben, átkerült szláv nyelvekbe, az újjörögbe stb. A magyarban 1405 körül jegyezték le először (TESz II. 244). Erdélyben a románságnak a középkor óta biztosan szerepe volt a málhás szállítási mód és a kettős zsák, az iszák terjedésében. Mellesleg a balkáni vlachok, aromunok málhás állataikkal karavánszerű áruszállítást is vállaltak. E tevékenységüknek a középkortól a 20. század elejéig szerepe volt a Balkán áruforgalmában. Az aromun málházó teherhordók a 19. század végén a nomád pásztoroktól elkülönült foglalkozási csoportot alkottak (Földes L. 1982: 361). Málhás lovak karavánjai az 1860–1870-es években is jártak még Erdély és Moldva között. Egy magyar utazó 1864-ben 70–80 lóból álló karavánnal találkozott, Brassóban készült tulipános ládát vittek Moldvába. Minden lóra két láda jutott, s három-három ló mellett ballagott egy hajcsár (Ethn. 1982. 422–423).

Jellegzetes eszköze a málhás szállításnak a régi Gömör, Torna és Szepes vármegye összehordó vidékén a *lóháti kosár* vagy *lóhátas kosár*. Betlér lakosairól már 1749-ben feljegyezték, hogy gyümölcsöt és gabonát a Szepességből is szállítanak, „lovaikat ilyesféle áruval terhelik meg kosárszámmra” (Bél M. 1992: 39). A *lóháti kosár* úrtar-

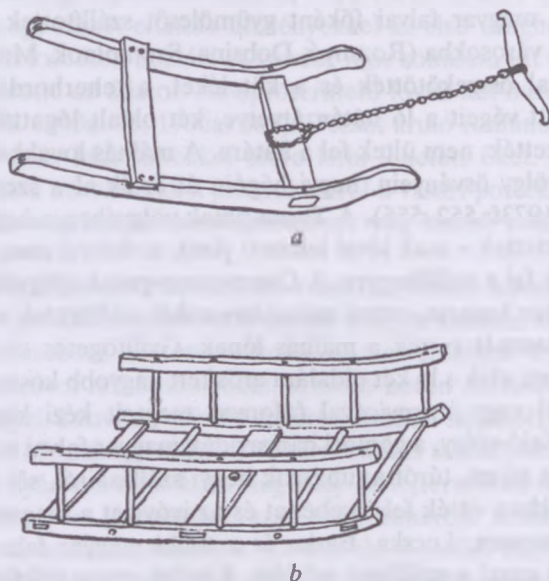
talma 1 véka, mintegy 25 liter. Széles hánccsszalagból fonják puttyhoz hasonló formára. Gyümöcsszedés céljára kisebb méretben készítenek hasonló formájú hánccsoszarat. Lapos hátoldalából felső pereme fölé emelkedik egy erős, félkörösen hajlított *káva*. Azonban nem olyan öblösen félgömbölyű, mint a Bükk-vidéki hátikosár. Magasságához mérten a keresztmetszete szűk, s fenekétől a szája felé is szűkül kicsit. Hevedere nincs, szükség esetén lepedőbe kötve veszik fel a hátukra. A Gömör-Tornai karsztvidék magyar falvai főként gyümölcsöt szállítottak benne az észak-gömöri, dél-szepesi városokba (Rozsnyó, Dobsina, Szomolnok, Mecenzéf, Igló, Gölnicbánya). Párosával összekötötték és a köteléket, a teherhordó lepedő (*korcos*, *pacókos*) összekötött végeit a ló hátán átvetve, két oldalt lógatták a kosarakat. A lovat kötőféken vezették, nem ültek fel a hátára. A málhás lovakkal kerülő nélkül, a szádelői és az áji völgy ösvényein, hegyi hágóin át érték el a szepességi városokat (Paládi-Kovács A. 1973f: 552–555). A Torna-patak völgyében a *hegyet* – ahol szőlőt, gyümölcsöt termesztettek – csak lóval lehetett járni, szekérrel nem. Még a trágyát is kosarakban hordták fel a szőlőhegyre. A Csermosnya-patak völgyében a lóra málhás nyeret tettek, amikor kosarat, ottani szóval *kasocskát* szállítottak vele. Még az erdei gyűjtögetésben is hasznát vették a málhás lónak. Gyűjtögetés közben a ló mindig követte az embereket, akik a ló két oldalára erősített nagyobb kosarakba üríthették a gombával, málnával vagy *brusnyicával* (áfonya) megtelt kézi kosarakat. A Csermosnya és a Felső-Sajó-völgy, a gömöri bányavidék magyar falvai málhás lovak segítségével hordták le a sajtot, túrót a juhászok hegyi szállásairól, sőt a szénakaszásoknak is *lőháti* kosarakban vitték fel az ebédet és az ivóvizet a magashegyi kaszálókra. Berzéte, Körös, Csucsom, Lucska, Barka és a többi magyar falu az 1910–1920-as évek fordulójáig élt ezzel a szállítási móddal. Később egyre ritkábban folyamodtak hozzá, s az 1950–1960-as években már a régi fanyergeket is eladogatták a közeli szlovákságnak (Rédova, Felső-Sajó).

Ratkó (Gömör m.) tímárai a bőröket málhás lovak hátán szállították Rozsnyóra, Lőcsére, Eperjesre, Kassára. Csapatostól jártak a hegyeken és hágókon át vezető ösvényeken. Mikolcsány (Gömör m.) magyar falu lakosai feltehetőleg e célból tartottak a 18. század derekán öszvéreket is (Bél M. 1992: 65–68), ami a Kárpát-medencében kuriózumnak számított. Öszvértartásra a hadseregen kívül csupán néhány uradalmi major vállalkozott a 18–20. században.

CSÚSZTATÓ, VONTATÓ, SÁRHAJÓ

A kereket nem ismerő társadalmakban nehéz terhek szállítása csúsztatás és vontatás révén, emberi erővel történt. Rudakat, állatbőröket, gúzsokat, köteleket, görögöket alkalmaztak hozzá. A kezdetleges csúszójárművek nem a havon való közlekedés eszközei voltak. Meglepően változatos módozatai, eszköz- és járműcsoportjai léteznek a csúsztatásnak, vontatásnak a kerekes járművekkel, háts- és vonóállatokkal rendelkező kultúrákban is. A páros csúszórúd, francia szóval a *travois* nemcsak a préri indiánoknál kedvelt szállítóeszköz, hanem az egykori Európa számos népénél. Olyan alkalmatosság ez kb. 4 m hosszú rudakból, amelyet egyik végénél a nyereghez fogatnak, közepe táján kötnek fel rá a szállítandó terhet, a rudak másik vége pedig a

földön csúszik. A sarkövi népeknél és Ázsiában a csúszórudak elterjedtsége egybeesik a rudakból készült sátoréval. Csúszórúdjaikat sátorkarónak is felhasználják a kutyával, rénszarvassal, lóval vándorló közösségek. A baskírok, kirgizek a 20. század elején még használták (Tagán G. 1938: 232; Lips, J. 1962: 200). Kézenfekvő, hogy honfoglaló őseink is éltek vele.

196. ábra. Csúsztatófélék: a) csúsztató (1950-es évek), Szentendrei-sziget (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.); b) *korcsuja*, saroglya szekérhez és szénacsúsztatáshoz (1950-es évek), Botháza (Kolozs vm.)

Emberi erővel vont páros csúszórudak, saroglyák még mindig használatban vannak az Északi-Kárpátok sok vidékén (Baran, L. 1973: 66–67; Ikvai N. 1962: 43; Paládi-Kovács A. 1981b: 30). Írország, Wales, Skócia tájain a lóval vontatott páros csúszórúd egészen közönséges szállítóeszköz volt a 18–19. században (Jenkins, G. 1962: 14–15; Fenton, A. 1973: 147–157), s említhető dél-európai, krími, ukrainai, skandináviai, illetve kutyára alkalmazott sarkvidéki elterjedtsége is (Birket-Smith, K. 1969: 199; Tarr L. 1968: 10–12).

A rudas csúsztató másik fő formája először kora bronzkori (i. e. 2. évezred) szik-lakarcolatán tűnik fel (Liguria, Észak-Olaszország). Járomhoz kapcsolt V alakú csúsztatót húz két szarvasmarha. H. Kothe német etnológus bizonyította be, hogy a képen látható tárgy nem lehet sem szán, sem borona, mert akkor egész hosszában a földön kellene feküdnie. Azonban az eszköz egyik vége járomhoz van erősítve, a másik két vége a földön vonszolódik. Így csak „jármos rudas csúsztató” (Stangenschleife) lehet (Kothe, H. 1953). A páros rudas csúsztatóból, H alakú saroglya, majd kétrudas taliga fejlődött ki – véli Haudricourt –, míg a V, Y alakú csúsztatóból A alakú saroglya, majd egyrudas, kettős fogatú taliga és szekér alakult. Ez utóbbi ősha-

zája Elő-Ázsiában van, ahol már az i. e. 4. évezredben is használták. Ott és a közeli Indiában, a Kaukázusban napjainkig előfordul.

Az állatbőrnek az ősi vadász kultúrákban és a régi bányák kezdetleges ércszállításában jutott fontos szerep. Már Strabon említi *Geographica* c. művében a Kaukázusban az időszámításunk kezdete körül használatos „bőrszánkót”. A középkori Németországban a bűnösöket bőrszánkón szállították a vesztőhelyre, Dániában pedig még a 19. században is ilyen eszközzel húzták haza a lisztet a malomból. Lappok, eszkimók és más sarkövi népek az elejtett vad bőrébe pakolják a feldarabolt állat húsát és a havon csúsztatva húzzák haza (Birket-Smith, K. 1969: 197–198). Nálunk sem ismeretlen a bőrkötény (lásd *farbőr*), bőrszak a csúszó közlekedésben és szállításban. A vaskövet Torockón még a 19. század végén is lóbőrből készült zsáokban vonszolták ki a fejtésből. Az olyan bányautat, amelyen csak zsákkal lehetett közlekedni és szállítani, *zsákútnak* nevezték. Gömörben, Szepesben szintén ismerték az érc bőrszakos kivonszolását a bányából (Jankó J. 1893a: 199–202; Paládi-Kovács A. 1985a: 306–307).

A havon való közlekedésnek magas hegyekben meglepő módzatai fordultak elő. Simplicissimus a 17. század végén Kiszseben (Szepes m.) közelében élt át vezetőjével egy szokatlan utazást: „Kinézett egy fiatal fenyőt, a nála levő pallossal levágta, s oda cipeltük a várromhoz. Ő előre a vastagabb végére ült, én mögötte foglaltam helyet, a gallyakba pedig megfogódtunk. Aztán egy kicsit előre csúsztattuk, s a fenyőszál iszonyatosan, mint valami háztetőről, nagy hirtelenséggel lebukott. Mint a kilőtt nyíl, úgy utaztunk lefelé. Csak arra intett jó előre, vigyázzak a lábamra, nehogy valami oldalt álló bokorba akadjon. Ügyeltem is magamra, s így nem volt baj. Negyedóra fele sem telt bele, már lejutottunk, egyenesen a falu közepébe” (Magyar Simplicissimus 1956: 116). Hasonló módon a Kárpátok és az Alpok több vidékén „közelítettek” le szénát, farönköket stb. a magas hegyekből.

A CSÚSZTATÓ

Olyan alkalmatosság, amelynek nincs különösebb felépítménye, lábazata, mint a szánoknak. Különbözik a vontatótól is, mert annál jóval több rakodást kíván meg. Legegyszerűbb csúsztató a leveles, lombos faág, amire gabonakévéket, kisebb szénaboglyát rakodnak és emberi erővel vagy fogattal húztatják a kívánt helyre. Rendszerint fiatal tölgy-, gyertyán- vagy mogyorófát vágnak ki erre a célra. Kézi erővel 100, fogattal 500–600 kg terhet csúsztatnak vele egyszerre. Bél Mátyás *Tractatus*ában Békés megyéből említi a szénacsúsztatást lombos faágon. Alsó-Fehérben szintén sík terepen figyelték meg az ökörigával húzatott lombos csúsztatót a 20. század elején (Pávay Vajna F. 1909: 240). Mégis inkább a közép- és magas hegységek parasztságának jellegzetes szállításmódja volt ez. Élnek vele a székelyek, de szaporátlan munkának tartják, mert a kész boglyát át kell rakni a lombos gallyra, amiről a széna gyakran lefordul csúsztatás közben. A magyarság északi csoportjainál nemcsak szénát, de kévés gabonát is közelítenek leveles gallyakon, különösen a Palócföldön. A Mátra, Karancs, Medves vidékén és a Zempléni-hegységben csupán emberi erővel csúsztatnak így szénarakásokat és „kévés életet” (Hoffmann 1956: 557; Paládi-Kovács A.

1989a: 357). A Gömör-Tornai karsztvidék magyar népe lóval és ökörrel is szeretett „gazon vontatni”, mert kevésbé törte meg a szénát, mint a szekeres szállítás. Szilicén, Jósvafőn *riuzgának* nevezték a leveles gallyakból készült csúsztatót. Csucsom és a Csermosnya-völgy lakói ökreikkel alkalmanként hegyoldalra felfelé is csúsztatnak leveles gallyakra rakott szénacsomót (Paládi-Kovács A. 1979a: 311–312; 1989a: 357–358).

A leveles faág mint csúsztatóeszköz minden kárpáti népnél megtalálható, sőt a románok, ruszinok, szlovákok szénagazdálkodásában nagyobb szerepet kapott, mint nálunk. Távolabb is követhető, különösen a magas hegyek és a mocsaras síkságok lakóinál (Berg, G. 1935: 33; Scheuermeier, P. 1943–56: I. 62; Tagán G. 1937a: 3; Ligers, Z. 1947: 204; Dumpe, L. 1964: 148–150; Paládi-Kovács A. 1979a: 312–314).

Páros csúszórudak, saroglyák használata a magyar parasztságnál ritkán fordul elő. 3–4 m hosszú *petrencefán*, *rudasfán* egy személy is lehúzhat a lejtős kaszálón egy petrence szénát. Erre főként az északi magyar népterületen és a Székelyföldön vannak példák. A székelyek *nyuszója* néven ismerik a párosrudas, csúsztatósaroglyát. Bükki és zempléni szlovák falvak is élnek ilyen csúszórudakkal, utóbbiak *kakruča* nevű csúsztatója saroglyára emlékeztet (Ikvai N. 1962: 43; Paládi-Kovács A. 1979a: 314, 1981b, 1984a: 149).

A csúsztatók fejlettebb formáját képviselik azok a páros csúszórudak, amelyeknek első végét egy kerékkel ellátott tengelyre erősítik, és igaerővel húzzák. Ilyen a gyimesi csángók *medveszekér* nevű járműve: „Ennek az alacsony szekérkének csak két küllőtlen kereke van. A tengelyre két hosszú rudat (*nyuszója*) szerelnek, amelyek a földön csúsznak. A rudakat két keresztfával tartják össze, amelyekből rókoncák állnak ki. A medveszekérrel trágyát, szénát hordanak. A földön csúszó *nyuszója* lehetetlenné teszi, hogy a meredek hegyoldalon a szekér megszabadjon” (Gunda B. 1956: 88). A sajtkerékkel készült kerekcsúsztatót lóval, ökörrel lehet húzni. Hasonló kerekcsúsztatót használtak a Déli-Kárpátokban – neve ott *tráhla* 'saroglya' (Pamfile, T. 1913: 161) – és az Erdélyi Érchegység egyes román településein is. A Gömör-Tornai karsztvidéken (például Áj, Barka, Csucsom) kivették a szekér első tengelyét, és két vastag, 6 m hosszú csúszórudat kapcsoltak hozzá. A földön csúszó *macskafát* keresztfával összekapcsolták és elől-hátul ellátták egy-egy rakoncával. Egyszerre 10 mázsza szénát is ráraakhattak. A rakományt nyomórúddal leszorították – ahogy a szekéren szokták – és két ökörrel csúszatták le a hegyi kaszálóról a völgybe; Gömörben, Tornában *macskafa*, *macskaszekér*, *saraglya* az efféle csúsztató neve (Paládi-Kovács A. 1979a: 315).

Szlovák területen a kerekcsúszófák fejlettebb formáit szintén a szekér első tengelyével, kerekeivel kapcsolják össze. Ezek a *vloky* néven ismert csúsztatók főként Szepesben (Magura, Tatra) és a Nagy Fátra vidékén használatosak (Baran, L. 1952: 88; Podolák, J. 1967: 39. 30–32. kép; Paládi-Kovács A. 1979a: 317). A kocsis első tengelyéhez erősített páros csúszófa több formai változata ismeretes az Alpok népeinél is (Stebler, F. G. 1903: 222, 303; Scheuermeier, P. 1943–56: I. 65–66; Kundegraber, M. 1968: 78–79; Paládi-Kovács A. 1979a: 317).

A csúsztatók jellegzetes változatát képviselik a szánhoz kapcsolt csúszórudak, melyek főként az erdei ölfaközeltetés és a szénahordás eszközei. Udvarhely megye székely parasztjai a rövid *bakszán*hoz egy pár *nyuszuját* kapcsoltak. A hosszú, vastag

rudak másik vége a földön csúszott. A *nyoszojás szán* rúdjaait középtájon *rakoncás* keresztfa fogja össze, s olykor *szénahordó lajtorját* is fektettek a csúszórudakra. Úgy megrakták szénával, mint a szekeret és egy pár marhával vontatták (Haáz F. 1942: 22–23; Paládi-Kovács A. 1979a: 317–318). Bükki mészégetők a 20. század első harmadában csúszórudakkal kiegészített félszánnal közelítették az ölfát a mészégető kemencéhez. Nyári szán volt, amit egy pár ökörrel húztak. A szántalpak hossza 120 cm körül váltakozott, az eplényen rakoncás fergettyű feküdt, ahhoz kapcsolták a kb. 300 cm hosszú csúszórudakat. Középtájon azokon is volt egy-egy rakonca, ami az ölfát megtartotta. Partoldalon jól csúszott, láncsal, *farkallóval* (a rakomány után kötött ágas-bogas fával) kellett fékezni. Répáshutai szlovák nyelven *vlače* az ilyen csúsztató neve (Paládi-Kovács A. 1984a: 151–152).

Nehéz terhek emelése takarítható meg a V vagy Y alakú csúsztató alkalmazásával. Kétfelé ágazó vaskos fából, kemény fafajtából készült eszköz, amelyen vízzel, musttal, cefrével teli hordót, nagy köveket stb. szoktak szállítani. Vontatása az orrtőkébe eresztett vascavarhoz kapcsolt tézslalánc vagy kisefa (hámfa) révén, igaerővel történt (Hofer T. 1957a: 291–294). Ez az ősi szállítóeszköz a prehisztórikus Európában már használatos volt, hiszen i. e. 5000 körül készült darabjai ismeretesek, s ezzel messze megelőzte az épített szánt (Berg, G. 1935: 75–77; Jenkins, G. 1962: 21). A V alakú villás csúsztató hossza 140–150 cm. Legtöbb recens példányát Erdély és az Északi-Kárpátok hegyvidékein találták térségünkben. Ez a szállítóeszköz Európában szórványosan nagy területen előfordul (Skandinávia, brit szigetek, Pireneusok). Tágabb európai elterjedtsége is az ún. „reliktum területekhez” kapcsolódik (Berg G. 1935: 76; Krüger, F. 1935: 186–195, 228–233; Gunda B. 1966b: 119–122). Ezt a primitív szállítóeszközt a népnyelv sem nevezi szánnak, legfeljebb *csúszónak*, *csúsztatónak*. Az angol *sledge*, német *Gaffelschleife* is a megkülönböztetésre mutat. A szállítás mellett egyéb rendeltetése is előfordul. Egy kisebb változatát például kocsifékezéshez használják a Kisalföld peremén (Liszka J. 1986b: 162).

Az 1940–1950-es évekig maradt használatban a magyar nyelvterületen az eke szállítására szolgáló V alakú csúsztató. *Ekelő*, *ekeláb*, *kabala*, *csikó*, *bak* stb. néven ismerték, s az eketaligához kapcsolva húzták végig a falu és a szántóföld közötti úton. Az ekecsúsztató két rúdvége eközben a földet karcolta, nyomot hagyott az út porában. Ennek a szállítóeszköznek a párhuzamait is megörökítették Európa számos népénél (Balassa I. 1971: 158–160, 171).

Átmeneti forma a csúsztatók és a szánok között a bükki falvakban ismeretes *korcsolya*. Mészke szállítására, közelítésére használják a mészégetők, ölfahordásra a favágók, trágyát hordanak ki rajta az istállóból a parasztok. Gyalogszánnak emlékeztető eszköz, mégsem valódi szán. Két talpa elől felhajló vonórudakban folytatódik – két rúdja végére gyakran a húzását könnyítő „fűl”-et csapolnak –, de lábai, eplényei, rakoncái nincsenek. A két talpat három somfabot kapcsolja össze egymással. Ezeket a talpak furataiba illesztik, majd vékonyabb husángokkal befonják. Az így kapott rakfelületre nem kell a követ felemelni, csupán „ráhőmbörgetni”, s a lerakódása sem okoz gondot.

Korcsolya a neve Felsőtárkány, Bélapátfalva, Mályinka, Cserépfalu nyelvében; *korčule* néven ismerik Répáshuta, Bükszentkereszt szlovákjai; *füles szánkónak* mondják Szilvásváradon, Nagyvisnyón (Bakó F. 1951: 301–302; Gunda B. 1977a: 125–127;

Paládi-Kovács A. 1984a: 151, 1989a: 359, 361; Petercsák T. 1989b: 281). Háromszéken a *korcsia* olyan „kézi szánkó”, amely két lapos és elől hegyben végződő oldalból áll, amelyeket a zápok tartanak össze. Rúdja nincs, ezért oldalának a hegyére kötött istránggal, kötéllel húzzák. Palóc és székely vidéken a gyermekeknek is volt alacsony, csupán két ledeszkázott talpból álló járműve, amivel a havon csúszkáltak (Paládi-Kovács A. 1989a: 361; MTSz I. 1176).

Uradalmak, bányabirtokok erdőségeiben az ölfát vályúszerű csúszdákon eregették le a meredek hegyoldalakon. A Garam vidékén csúszdát már 1547-ben használtak; Gömörben, Tornában *rizsnya* néven ismerték. A Bükkben az 1930-as években lemezcsúszdákat is alkalmaztak (Tagányi K. 1896–1908: I. 46; Paládi-Kovács A. 1988b: 120; Petercsák T. 1989b: 282). A faközelítés sajátos eszköze volt a borsodi Bükkben használatos *tutaj* nevű csúsztatató, amely két 4–5 méter hosszú, elől szántalpszerűen felhajló talpfából és rakoncából állt. Alkalmanként 10–12 köbméter ölfával terhelték meg, s magára hagyva engedték lezúgni a meredek oldalon. Az aljban a farakás szét hullott, a rakoncák kitörték, de a talpakat ismételten felhasználhatták (Petercsák T. 1989b: 280).

VONTATÁS, VONTATÓK

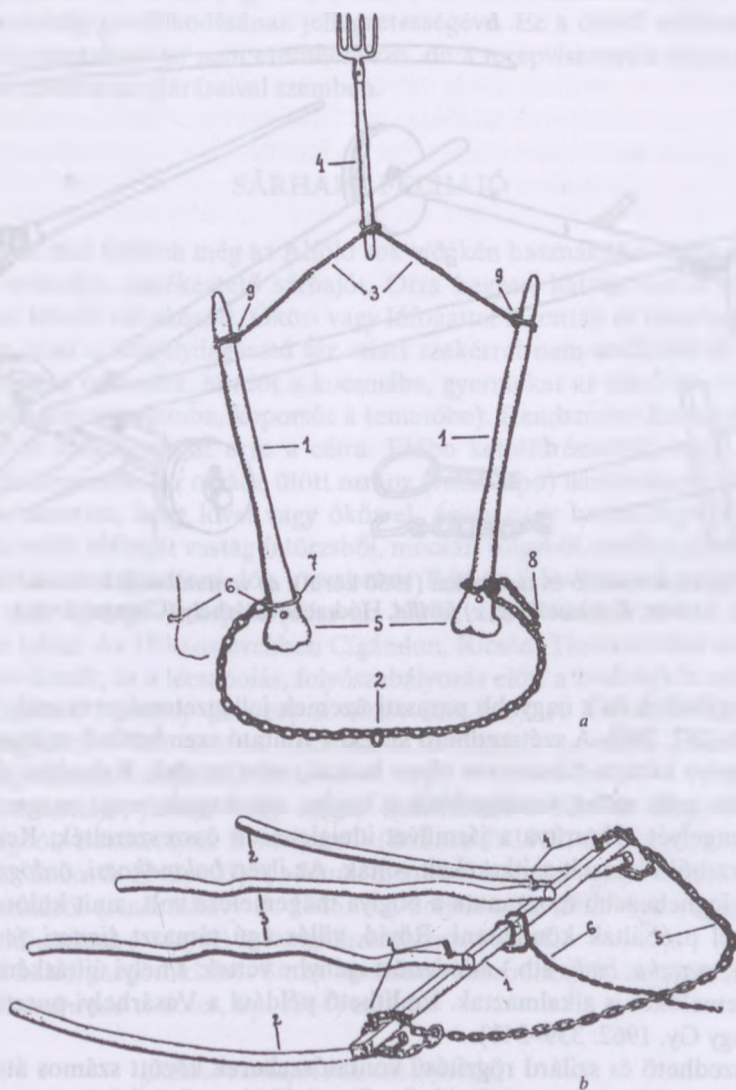
A boglyába rakott szálastakarmány és kalászos gabona szállításmódja, ökör- vagy lófogattal történő behúzatása a szérűre, rakódóhelyre. Gondosan rakott boglyát kíván, amit szállítás előtt nem rakodnak át, hanem egészben vontatnak el a kívánt helyre. A vontatás előnye a rakodás elkerülésében rejlik, miáltal idő, munkaerő és pénz takarítható meg.

Három fő módzata ismeretes: 1. fenékvontatás kötéllel, láncsal, 2. rudas vontatás, 3. kerekes vontatás.

Eredeti módja az ún. *fenékvontatás*. Ez úgy történik, hogy a boglyát töve körül egy hosszú, erős kötéllel vagy láncsal körülövezik és ígásjószággal elhúztatják anélkül, hogy a boglya alá bármit is tennének. Ez a módszer nagy vonóerőt kíván, 4–6 lovat vagy ökröt legalább, ezért főként uradalmak és igaerővel bőven rendelkező alföldi parasztgazdaságok alkalmazták. Érzékletesen leírta ezt az eljárást már Pethe Ferenc, aki rámutatott, hogy a *láncos vontatáshoz* elegendő 3–4 ló, s fél nap alatt 20–30 kis boglya is összegyűjthető ezzel az eljárással (Pethe F. 1805: 721). Ugyanakkor mások 8–12 ökörral végzett láncos-köteles fenékvontatást emlegettek (vö. Hoffmann T. 1963: 120–121). A fenékvontatás az Alföld egyes részein az 1940–1950-es évekig fennmaradt, tovább, mint a fejlettebb „szekeres vontatás”, kerekes vontatás. A Dunántúl és az Felföld parasztsága sohasem gyakorolta, csupán az uradalmi gazdálkodásban találkozott vele (Paládi-Kovács A. 1979a: 319).

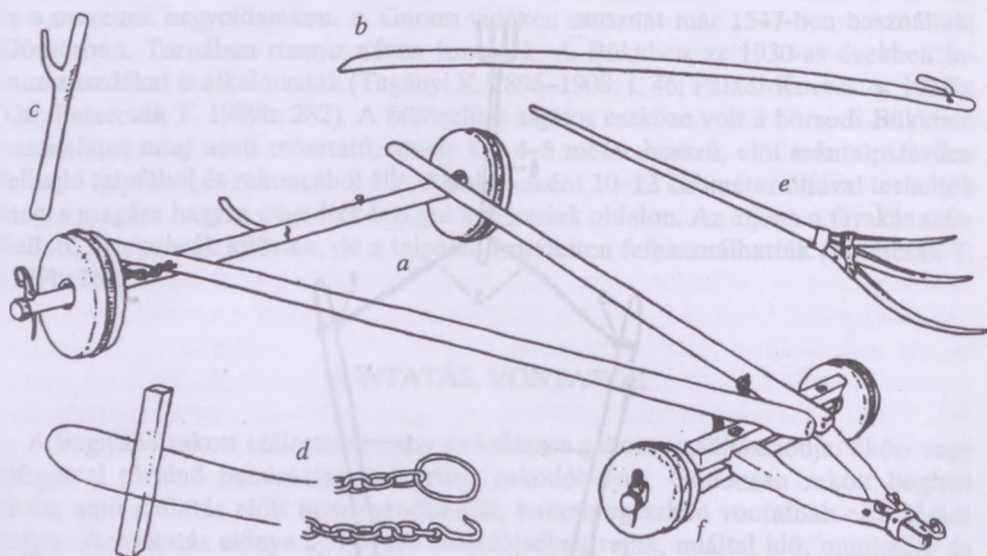
A *rudas vontatás* kisebb vonóerőt kíván, de kicsivel több munkát kell fordítani az előkészítésére, ugyanis előbb egy vagy két rudat kell a boglya alá szúrni, amihez a szénát lekötik és az ökör- vagy lófogathoz kapcsolják. Az Alföldön két „gombos végű” rúddal, az északi népterületen (Gömörben, Abaújban) egyetlen *nyárrsal* vontatták össze a szénaboglyákat a kaszálón. A tolnai Sárközben is csupán egy *vontatórudat* dugtak a boglya alá, de négy ökörral húzták. Ismeretes a rudas vontatás a

Székelyföldön. Ott a *bogjahúzó rúd* 2,5 m hosszú és egy lovat fognak eléje. Kolozsvár hóstáti népe a 20. század elején még két 3–3,5 m hosszú *vontatófával* és ökrökkel végezte ezt a munkát. A 20. század elején módolták ki a *vontatószánka* nevű eszközt, amelynek neve ellenére semmi köze sincs a szánhoz. Valójában 4–5 párhuzamosan fekvő rúdból és azokat elöl összekapcsoló keresztfából áll, amihez a *húzóláncot* hurkolják (Sándor G. 1944: 6–8, 19–21).

197. ábra. Vontatófák: a) régebbi fajta vontatófa (1940-es évek). Részei: 1. rúd, 2. talpalólánc, 3. istrangok, 4. akasztóvilla, 5. butykója, 6. kompósszeg, 7. perec, 8. kapacs, 9. az istrangok urka, Kolozsvár, Hóstát (Kolozs vm.); b) újabb fajta vontatószánka. Részei: 1. előfa vagy járna, 2. talpak vagy villásrúdok, 3. köze, szárnyak vagy csúsztatók, 4. slófos szegek, 5. talpalólánc, 6. csatláslánc, Kolozsvár, Hóstát (Kolozs vm.)

A „kerekcs vontatók” között könnyen szétszedhető, összerakható, valamint szilárdan épített, mereven rögzített formákat lehet elkülöníteni. Az utóbbiak (*csámesz, masina, repceszekér, bolondkocsi*) alacsony építésű, teljes járműnek tekinthetők. Ezek főként repceszállításra használatosak. Deszkából készült rakfelületükre kötéllal, ökörral, azaz „fenékvontatás”-sal húzták fel a mezei boglyát. Ezeket a vontatószekereket az 1820-as évektől alkalmazták Csongrád, Csanád, Békés uradalmai, s mind-

198. ábra. Kerekcs vontató és tartozékai (1950 körül): a) vontatókocsi; b) kisirud vagy rudasfa; c) inas; d) húzatólánc; e) favilla, Hódmezővásárhely (Csongrád vm.)

végig a nagybirtok és a nagyobb paraszti üzemek jellegzetessége maradt (Balassa I. 1949b: 286–287, 290). A szétszedhető kerekcs vontató szembetűnő sajátossága, hogy hátsó tengelye kétszer-háromszor olyan hosszú, mint az első. Rakódása úgy történt, hogy három erős rudat, vendégoldalt a boglya alá dugtak, majd megemelték és a vontató tengelyét alágurítva a járművet ideiglenesen összeszerelték. Kerekcs többnyire fatörzsből fűrészelt sajtkerekcs voltak. Az ilyen *bolondkocsi, ördögszekér* használatának legnehezebb mozzanata a boglya megemelése volt, amit különféle segédeszközökkel próbáltak könnyíteni. Rövid, villás ágú támaszt (*jancsi, jankó, samu, inas, kutya, macska, bicke* stb.) mindenütt igénybe vettek, s helyi újításként állványos, hengeres emelőket is alkalmaztak. Említhető például a Vásárhelyi-pusztán használt *tekerő* (Nagy Gy. 1962: 339–341).

A szétszedhető és szilárd rögzítésű vontatószekerek között számos átmeneti forma létezett (például a *pendölös bolondkocsi* Hódmezővásárhelyen, a kiskunsági *csámesz*). *Csámesz* szavunk eredetileg egy kezdetleges vízi járművet jelölt. A magyarba szerb közvetítéssel került az oszmán-törökből (Györffy I. 1928: 20). Jelentésfejlődését a széna vízi szállítása, illetve vízenyős kaszálókról való kimenekítésének módja teszi érthetővé.

A széna vontatózása hazánkban a középkorba nyúlik vissza, s a Dél-Alföldön a kötetlenül kezelt gabona vontatózása is visszavezethető a 16. századig. A vontatózás az Alföld jellegzetes szállítási módja. Bizonyítja ezt a 'mezei szénarakás' jelentésű *vontató* szó elterjedtsége (Paládi-Kovács A. 1979a: 306, XXVIII. térkép) és egy speciális boglyaméret kialakítása is. A vontatózás legfejlettebb eljárásai, eszközei egyedül az Alföldön találhatók meg. Ott a munka gyorsításának, a rakodások kiküszöbölésének igénye hívta életre, s így vált korán a racionális munkaszervezésre törekvő alföldi parasztság gazdálkodásának jellegzetességévé. Ez a döntő minőségi különbség a munkamegtakarítást nem eredményező, de a terepviszonyok miatt kényszerűen használt csúsztatás eljárásaival szemben.

SÁRHAJÓ, FÉLHAJÓ

Századunk első felében még az Alföld sok vidékén használták a sáron csúszó, félbe vágott csónakra emlékeztető sárhajót. Orra hegyes, hátulja széles volt, hossza 150–200 cm között váltakozott. Ökör- vagy lófogattal húzták és mindenfélét szállítottak vele, amit a tengelydagasztó sár miatt szekérrel nem szállíthattak (trágyát a mezőre, búzát a malomba, hordót a kocsmába, gyermeket az iskolába, orvost a beteghez, híveket a templomba, koporsót a temetőbe). Rendszerint kiszolgált hajókat, bődönhajókat alakítottak át erre a célra. Előbb kettéfűrészelték, majd a hátulját deszkával beszegezték. Az orrába ütött *sashoz* (vaskampó) láncon kapcsolták a hámfát, tézslát, aszerint, hogy lóval vagy ökörral, egyes vagy kettes fogattal húzták. Újonnan készülő sárhajót vastag fatörzsből, mocsári tölgyből, esetleg göcsörtös nyárfából vájtak ki. A századfordulón a szabolcsi Rétköz falvaiban még legtöbb lovasgazdának volt egy-egy sárhajója (Kiss L. 1937a: 165). *Vontató* néven ismerték a Bodroghköz falvai. Az 1930-as években Cigándon, Ricsén, Tiszakarádön még lehetett találni egyet-kettőt, és a lecsapolás, folyószabályozás előtt a Bodroghköz minden falujában használták (Gönyey [Ebner] S. 1929: 310–311). A Tiszaháton – Bereg és Ugocsa megyében – két ökörral húzták a *sárhajónak* nevezett, „csónakszerűleg kivájt vastag faderék”-ot (MTSz II. 344).

Leírták a *sárhajó*, *félhajó* vagy *csúszó* használatát a Kis- és Nagy-Sárrétről, a Nagykunságból, Békésről, az Érmellékről (Banner J. 1912: 39–41; Györffy I. 1922: 24, 1928: 20; Szűcs S. 1942: 103), s a Duna mentéről is; így a tolnai Sárközből és a balparti Szeremlérről (Andrásfalvy B. 1965: 41; Solymos E. 1965: 66). A hazai Dunatájon a valódi csónak (*csónyik*) is szolgálhatott sárhajóként.

A jármű költői megörökítését Sinka Istvánnak köszönhetjük, aki *Krónika* c. versében (*Végy karodra idő* c. kötet, Bp. 1964) ezt írja:

„Kilenc sárhajót húznak a fakók,
Mindegyik sárhajón koporsó.”

Bizonyosra vehetjük, hogy az író saját emlékeit, az ősi sárréti hagyományt tükrözik az idézett sorok (Gunda B. 1976b: 198).

Hasonló csúszó járművet elvéve homokvidéken is használtak. Nagykállóban

(Nyírség) a századfordulóig elég gyakori volt a *csúszó*. Nyáron a homokban meglát-
szott a nyoma. Könnyebben húzta a ló, mint a szekeret (Kiss L. 1937a: 166).

A sárhajó a csúszó járművek általános fejlődéstörténetének egyik irányát képviseli. Párhuzamait a havon használt járművek, „szánok” között kell keresni. Teknő és csónak alakú szán kizárólag az óvilágban fordul elő. Skandináv és finnugor népeknél múltja a bronzkorig, sőt a neolitikumig nyúlik vissza. Az északi népek nemrég még trágyahordásra is használták. A járműtípus legismertebb példája a lapp *keris*, amit rénszarvassal vontatnak. Hasonló járműve több sarkvidéki, szibériai népnek van (például narim tunguzok). A kanadai indiánok deszkából készült *tobogán* nevű járműve célszerűbb, mert nincs oldala (Lips, J. 1962: 197–198; Birket-Smith, K. 1969: 198). Kivájt fatörzsből készült bödönszánt a Pireneusokban is használtak (Krüger, F. 1935–36), s földrészünk más részein is valószínűsíthető, de a jármű teljesebb európai elterjedtsége ma még feltáratlan.

SZÁNOK

A tulajdonképpeni szán két talpon csúszó jármű, amelynek lábakon nyugvó rakfelülete, a talaj és a rajta csúszó talpak fölé emelt, „magasított” rakodótere van. Döntően a „magassága” miatt tekintendő a két talpon csúszó *korcsolyánál* fejlettebb, az evolúciós sorban később megjelenő járműnek. A „magas szán” Észak- és Közép-Európában a bronzkor elejéig visszanyúlóan van jelen. Skandinávia, Észak-Oroszország területén a rakományt ezzel a járművel tudták a hó és a lucskos tundra, a vizenyős talajszint fölé emelni. A valódi vagy „magas szán” a csúszó járművek legkésőbbi, legfejlettebb tagja. Európától eltekintve elterjedése egybeesik a rénszarvas-nomadizmussal, ami az Óvilág arktikus vidékén a tradicionális gazdasági tevékenységek legkésőbbi formája (Birket-Smith, K. 1969: 198–199).

Az igazi szánok különböző típusainak szerkesztési elve alapvetően azonos. A szánnak elöl felfelé görbülő két talpa, a talpakba állított 2–4 lába, a lábakra keresztben fektetett eplénye és az eplények végébe állított 2–4 rakoncája van. Szerkezeti eltérések főként a szánrudak számában, csatlakoztatásának módjában, az „egész-” és a „félszánok” konstrukciójában figyelhetők meg (Hagar, H. 1958; Berg, K. G. 1973: 90–105). Az igazi szánokat sem csupán havon, télen alkalmazzák. Különösen hegyi terepen, s egyes gazdasági tevékenységekhez (például erdőgazdálkodás) kapcsolódóan használják az ún. *nyári szánkók* különböző változatait. Ezeket a földön, fűvön, ritkábban pedig dorongokból épített szánúton, deszkából készült hidakon csúsztatják.

A szánok osztályozása több elv szerint is elvégezhető. Az egyik lehetséges rendszerezés a következő:

A) Nyári szánok

1. kézi szán (gyalogszán)
2. ígás szán (teljes szán, félszán).

B) Téli szánok

1. kézi szán (gyalogszán)
2. ígás szán

a) teherszállító (teljes szán, félszán, kettős szán, csúszórudas szán)

b) személyszállító téli szán.

A továbbiakban ezt a felosztást követjük.

NYÁRI SZÁNOK

A nyári szán őstörténetéhez, primitív előzményeihez tartozhat a *bakszán*, *bakcsacsa*, *bak(i)szekér* elnevezésű szánszerű eszköz. Erdős hegy- és dombvidékeinken széles elterjedtsége van. Főként a nyelvterület peremvidékein találkozunk vele. A Mecsek vidékén, Zalában (Göcsej, Hetés), a Börzsönyben, Gömörben, Abaúj és Zemplén erdővidékein, Erdély egyes tájain kedvelt gyermekjáték még ma is. Csíkban a *bakszán* fűzvesszőből készül, a Brassó megyei csángóknál e szánforma gyermekjáték neve *berszán* (Vámszer G. 1977: 169; NyÍrK 1977: 64; Gazda K. 1980: 255). Voltaképpen két félkörívben meghajlított, hüvelyk vastagságú vesszőből készítik. Az íveket a végüknél egy rövidebb, villás elágazású faággal összefogják és egy hosszabb pálcával kapcsolják össze. Ez utóbbi a csúszóeszköz rúdjaként szolgál (Kunt E. 1974: 119–123). Gyermekjáték, amit főleg tavasszal, nyár elején készítenek. Gyermekek kezén található meg szomszédos szlovák és román tájakon is. A bolgárok „görög szekér”-ként ismerik. Kultúrtörténetéhez tartozik, hogy a 17. században ismerték Németalföldön, látható Pieter Brueghel egyik festményén (Gunda B. 1970b: 221; 1981b: 65–69). Eredetileg széna, lomb, rőzse szállítására is szolgálhatott ez a kezdetleges nyári szán.

A magyar terminológia figyelmet érdemel, mert játékszett és valódi járművet egyaránt jelöl. Kemenesalján és a Répce mellékén (Vas m.) a kerekес targoncát nevezik *bakszekér*nek, az udvarhelyi székelyek és a hétfalusi csángók pedig a rövid előszánt ismerik *bakszán* néven. E szócsoporthoz tartozik *baksa* szavunk is, aminek szintén van 'szán' jelentése.

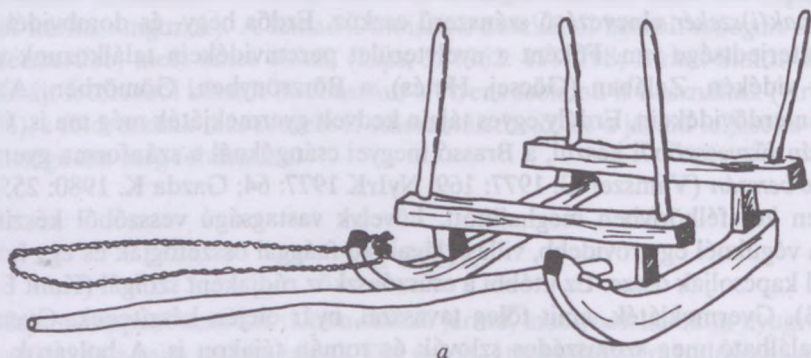
A valódi nyári szánkók zöme kézzel vont gyalogszán, de vannak példák fogatos szán nyári használatára is. Nyári szánjaink közül a kézi szánok változatossága, jelentősége tűnik szembe, a téli szánok között viszont az ígás, fogatos járművéké a főszerep. A nyári gyalogszánok többségét favágók, szénégetők, mészégetők használják. Ölfát közelítenek vele a hegyvidéki erdőkben, de nem túl nagy távolságra. Ezeknek a fahordó gyalogszánoknak több formája, szerkezeti típusa ismeretes.

Három alapformát lehet elkülöníteni:

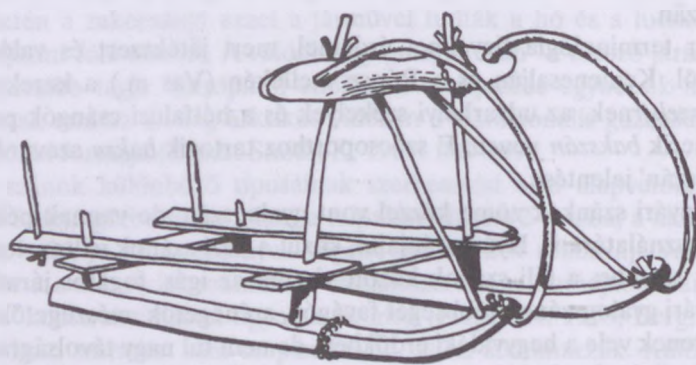
- egyrudas szánkó,
- kétrudas nyári szán,
- kávas elejű szánkó.

Az egyrudas gyalogszánkó inkább télen, havon használatos, nyári igénybevétele csak szórványosan fordul elő. Szerkesztése a fogatos szánok felépítését követi, attól csak kisebb méreteivel különbözik. Rúdját vagy középen helyezték el a két szánorrot összekapcsoló rúdhoz és az első eplényhez csatolva, vagy csak az egyik szánorrhoz gúzsolták (újabban drótozták). Utóbbi esetben a szán másik orrára köteleket hurkoltak, amit az ember a vállára vett és „belefeküdve” húzta a szánkót. Meredek helyen egy-másfél *méter*, enyhén lejtős parton fél *méter* (m³) ölfát szállítottak vele a бүкки

erdőmunkások. Meredek parton *csatlólánc*ba kötött ölfát is akasztottak utána, ami a földön csúszva fékezte a szán gyorsulását. Ezt a szánkótípust használták Szilvásvár, Nagyvisnyó, Dédes (Borsod m.) erdeiben, ezt ismerik a Mátra, Cserhát, Karancs vidékének erdőmunkásai is. A szánkó legfeljebb két évig tartott el az erős igénybevétel miatt, noha csupa keményfát használtak a készítéséhez. Szilvásváradon a szántalp anyaga gyertyán vagy bükk, a két *eplényé* és a négy *karóé* (rakoncáé) tölgy vagy bükk, a négy *sulyoké* (szánkólábé) pedig tölgy (Paládi-Kovács A. 1989a: 359).

a

b

199. ábra. Nyári szánok: a) *egyrudas nyári szánkó*, Szilvásvár (Borsod vm.); b) *faközeli* vagy *román szánkó* (1950 körül), Bernecebaráti (Hont vm.)

Kéttrudas nyári szánkót szintén használtak a palóc vidéken és az egész északi magyar nyelvterületen. Típusos formáját először Herkely Károly örökölte meg Gömörben. Ennek a szánkónak két hosszú rúdja van, rúdja és talpa egyetlen fából készül (Herkely K. 1941a: 262). Erre a célra megfelelően hajló, görbe fát kell keresni az erdőben. Répáshután (Borsod m.) a kéttrudas nyári szánkó szélessége kb. 70 cm, hossza a rúddal együtt 220–240 cm, s ebből a talp hossza 100–110 cm. A szállítást

végző ember a két rúd közé áll és a rudakat markolva húzza vagy tartja vissza a szánt. Az ölfát a szán talpaira kezdik rakodni keresztbe, majd az eplény magasságát elérvén hosszában rakodnak a négy rakonca közé. A rakomány nagysága a tereptől függően váltakozik 1/4 és 3/4 méter (m³) között. A 20. században főként ezt a szánkót használták nemcsak Gömör, de a Karancs, Medves, Bükk és a Zempléni-hegység erdőműkásai is. Bükki, zempléni szlovák falvakban különösen kedvelt szántípus. Nélkülözhetetlen segítőtársa a szénégetőknek, több vidéken használták a mészégetők is. Alkalmanként követ, trágyát szállítanak vele a belterületen és a közeli mezőkön (Gunda B. 1977a: 128–131; Paládi-Kovács A. 1984a: 150, 1989a: 359–360). Neve *szánkó*, *gyalogszánkó*, *szenes szánkó*; a bükki és zempléni szlovákok nyelvén *sánky* vagy *vlačuhy*. A Zempléni-hegység több falujában *stelbák* a neve (Füzér, Regéc, Mogyoróska). Mogyorósán – s bizonyára nemcsak ott – szalonnabőrrel szokták megkenni a talpát, aztán „úgy csúszik, mint a havon”.

A Börzsönyben régebben, a 19. században, *rudas szánkóval*, *gyalogszánkóval* jártak az erdőre fáért. Két orrára hámnak való kötelet kötöztek, középen álló rúdja szolgált fékezésre és irányításra. Ezt azonban főként havon használták, nem nyáron. A 20. század elején jelent meg a vidéken az ún. *román szánkó*, amivel a favágók nyáron dolgoznak; ölfát közelítenek vele. Ez már a harmadik alapforma, a kávas elejű nyári szánkó legfejlettebb változata. A Börzsönyben nagy gondot fordítanak a szánkóutak kiválasztására, karbantartására is. Ahol a terepnek nincs elég esése, ott *dorongutat*, *rönkutat* építenek. A mesterséges szánutak hossza olykor több száz méter.

A Börzsönyben meghonosodott nyári szánkó feltűnő sajátossága az elején félkörben visszahajló két káva, s az azt rögzítő járomszerkezet. Maguk az erdőműkások készítik, vasszög és fémalkatrész nélkül. Összesen 11 darabból áll, s minden alkatrésznek neve van. Méretei folytán a gyalog- és a fogatos szánok között van a helye. Talpa 200–210 cm, eplénye 90–95 cm, az eplényekre hosszában fektetett *levél* 160–170 cm hosszú. Minden alkatrésze szívós, erős fafajtákból készül (bükk, gyertyán, som). Az új szánkó súlya 30 kg, a kiszáradt, öreg szánkóé 27–28 kg. Ennek azért van jelentősége, mert visszaúton nem csúsztatják, hanem a szánkó jármát a tarkójuk mögé helyezve, nyakba véve, hátukon cipelik fel a hegyre. Egy alkalommal 3–5 q ölfát húznak le vele. Minthogy rúdja egyáltalán nincs, a két erős kávéba kapaszkodva húzzák a szánkót maguk után. Minden munkás egyedül végzi munkáját, vonszolja a nehéz rakományt.

Ezt az Észak-Magyarországon egyedülálló szántípust a Börzsöny-vidéki falvakban (Kemence, Bernecebaráti) *román szánkónak* nevezik. Nevét onnan kapta, hogy 1910 tájékán Bihar megyéből hozatott román erdőműkásoknál látták először (Erdélyi Z. 1958: 389–395). A börzsönyi munkások később meghonosították ezt a szántípust a Dunántúl egyes pontjain, ahol ma is használatos, de elnevezése helyi névadás terméke (Bakonybélen *csuszkora*; Dömösön, Visegrádon *ródl*i a neve).

Kávas elejű nyári szánkót Erdély több vidékén használnak az erdőműkások. Közeli rokonságban áll a börzsönyi formával a Székelyvarságon (Udvarhely m.) leírt fahordó szán, amely kisebb és kevésbé fejlett változata e típusnak. Két visszahajló kávéja és az eplényeken a szán hosszában a széleken fekvő levéldeszkák mindenképpen rokonítják vele (vö. Tagán G. 1943: 30). A Hargitában fényképezett székely szánt is emberi erővel húzzák a lejtős terep gyalogútjain lefelé.

Tanulságos a szántípus távolabbi, európai elterjedtsége is. Párhuzamait főként az Alpok országaiban, német, olasz, francia nyelvterületen lehet kimutatni. Ott számos helyen leírták, dokumentálták. Minden valószínűség szerint az Alpokban jelent meg először, s ezt az innovációt vitték szét a német és olasz vándormunkások. Így kerülhetett a Vogézekbe és cseh területre is. Erdélybe valószínűleg északolasz munkások vitték magukkal, akik út- és vasútépítés végett nagy számban megfordultak ott a 19. század egyes periódusaiban (vö. Erdélyi Z. 1958: 400–402; Stebler, F. G. 1903: 302; Moser, O. 1977: 211–212. Abb. 9).

Az erdélyi nyári szánokról nincs kellő áttekintésünk. Ismerünk Háromszéken és a hétfalusi csángóknál feljegyzett szánneveket (*bakonta, bakóca, bakonca, csoklya*), amelyekről nem lehet tudni, hogy csupán télen, havon vagy egész esztendőben használatos szánokat jelölnek. Ezeknek a formáját nem írták le; az 'erdőlő szán' értelmezésből kiindulva nyári szánok is lehetnek (vö. MTSz I. 88). Sajátos szántartozék Brassó megyében a *csoszó*, az erdőlő szán elé akasztott 'szánorr, csúsztató szántalp', amely a szán fékezését segíti elő, de formája ennek sem ismeretes (MTSz I. 348).

Erdélyben is ritkábban fordul elő a szénahordó nyári szánkó. Gunda Béla fényképezett a Lápos völgyi Domokoson (Szolnok-Doboka m.) olyan szénahordó gyalogszánt, melynek konstrukciója is igen figyelemre méltó. Egyetlen rúdja van, amely villásan csatlakozik a két szánorrhoz (Gunda B. 1977a: 136). A szánorr közelítésével *országok, orcok* beiktatásával főként az erdélyi szánokon helyezik el a szánrudat, az Alföldön és a Dunántúlon pedig a személyszállító szánok követik ezt a szerkesztési elvet. Szénahordó nyári gyalogszánt a Bihari- és a Gyalui-havasok román parasztsága, pásztornépe is használt. Egyes településeiken szekeret egyáltalán nem lehet használni, ezért a szállítást csak málhás lovakkal és szánokkal tudták megoldani.

Igás szánt népünk nyáron csak elvétele fogott be. Az Alföld vízjárta részein főként fű-, sás-, nád- és szénaszállításra használtak fogatos szánokat. Györffy István írja, hogy a Nagyunságban a rét süppedékes helyeiről a szénát régebben szánon húzták el. A Kis-Sárréten pedig a repcét húzták be a szérűre deszkával borított szánokon (Györffy I. é. n. /1934/d: 258). A Kiskunságban is gyakran előfordult egészen a közelmúltig, hogy a vizes kaszálón vágott fűvet szánkón húzták ki a vízből a szárazra. Hódmezővásárhely pusztáján szintén szánon vontatták ki a vízből a lekaszált fűvet (Tálas I. 1936b: 172; Nagy Gy. 1963: 143–144).

Fogatos nyári szánt a bükki szénégetők, mészégetők is használtak az 1920–1930-as évekig. Ölfát közelítettek vele a mészégető kemencéhez, a szenes boksához, *miléhez*. Csúszórudakkal kiegészített félszán volt ez, amit egy pár ökörrel húztak. Nyáron is jól csúszott a meredek partoldalon, ezért láncot kellett kötni a szántalpak alá. Alkalmanként 1–3 m³ ölfá szállítását oldották meg vele (Paládi-Kovács A. 1984: 151). A Börzsönyben a 20. század derekán alakították ki a lóvontatású „román szánkót”, amit szálfa közelítésre, ölfá- és trágyahordásra is használtak (Erdélyi Z. 1958: 396–398).

Igás szán nyári alkalmazása a magyarságnál a recens korban ritka, a szlávsnál sokkal gyakoribb volt. Moszyński írja, hogy az északi oroszok egész éven át használják a szánt, s a nyári szánnak a temetkezéssel összefüggésben kultikus rendeltetése is van (Moszyński, K. 1929: 638. §).

A Kárpátok és a Balkán hegyi pásztorai kedvelték a szántalpra épített pásztor-

kunyhókat. Ezeket a füves hegyoldalakon ökörigával vontatták tovább, amikor új legelőre vonultak (Vakarelski, C. 1956–58). Szántalpas pásztorkunyhók a magyar falvak juhászatában is jelen voltak a régi Alsó-Fehér megyében (MNA III. 157. térkép), nagyobb szerepet kaptak azonban a dél-erdélyi román pásztorkodásban. Szántalpra épített gabonátároló kamrákat, szántalpas hombárokat a történeti Dél-Magyarországon, Bácska, Bánát és Baranya népei használták az 1960-as évekig. Tűz esetén az ilyen hombárokat igás ökrökkel vontatták el, hogy biztonságba helyezték (Füzes E. 1984: 158–162). Hercegovinában a 20. század elején szántalpra épített, sövényfalú házakat figyeltek meg, amelyeket öt pár ökörrrel vontattak az újabb telephelyre.

TÉLI SZÁNOK

A szánok jelentősége sok vidéken a szekérrel vetekedett. A magashegységi övezetben a hosszú tél és a méteres nagy hó időszakában egyedül szánnal lehetett közlekedni és szállítani. A téli erdőlésnek, fahordásnak a szán máig nélkülözhetetlen eszköze. Ez magyarázza, hogy a Székelyföldön minden gazdaságban megtalálható. Rendszerint maga a gazda készíti el magának. Eladásra, piacra csupán a havasi falvak (Fenyéd, Zetelaka, Székelyvarság) háziiparosai készítették szánokat (Haáz F. 1942: 19). A fátlan Mezőség gazdái vették meg tőlük, akik havas teleken szintén nem boldogulhattak szánok nélkül.

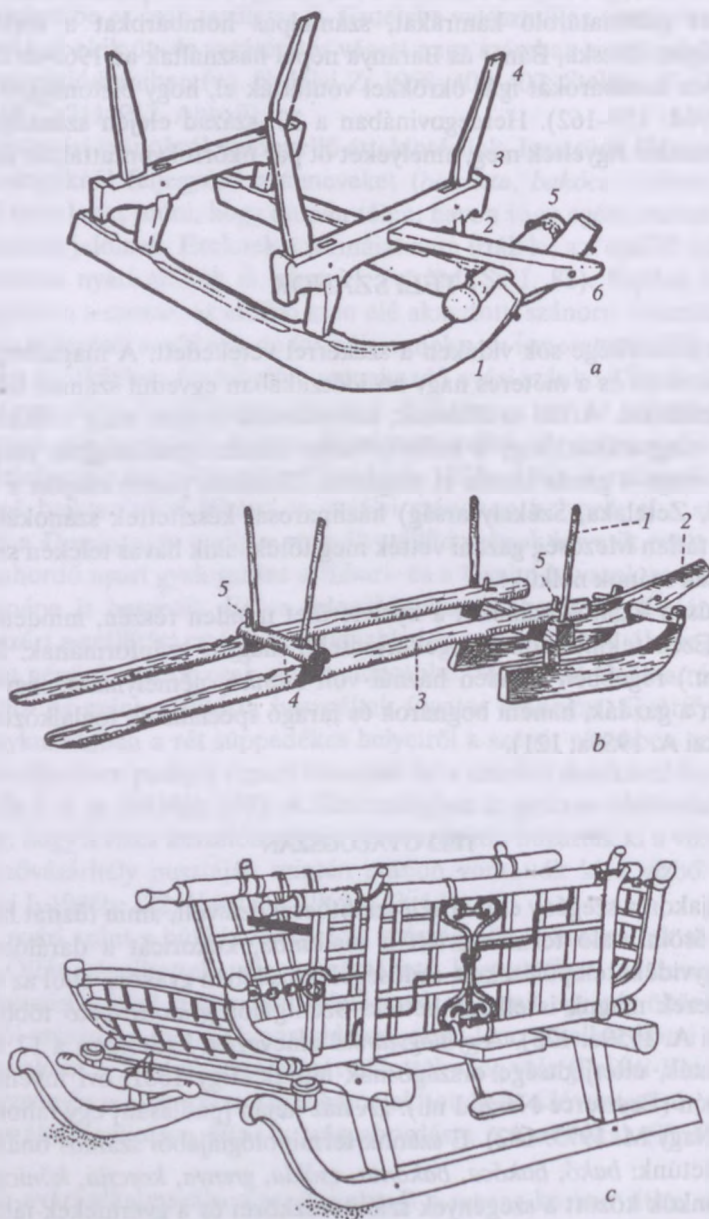
Havon csúszó fogatos szánokat a nyelvterület minden részén, minden falujában használtak. Ezek tekinthetők a legelterjedtebb magyar szánformának. Szentgálon (Veszprém m.) régebben minden háznál volt *szánkó*, némelyiknél négy-öt is. Ott azonban nem a gazdák, hanem bognárok és faragó specialisták foglalkoztak a készítésével (Vajkai A. 1959a: 121).

TÉLI GYALOGSZÁN

Magyar tájakon a szegény ember téli szállítóeszköze volt, amin tűzifát húzott haza az erdőből, örölni való terményt vitt a malomba, kukoricát a darálóba. Főként domb- és hegyvidéki településeken, erdőségek közelében gyakori, ahol az ügyeskedő szegény emberek maguk is elkészíthették. Szentgálon *gyalokszánkó* több háznál is akadt (Vajkai A. 1959a: 123). A *gyalokszánkó* elnevezést Erdélyben a 17. században már feljegyezték, elterjedtsége országosnak látszik. Egy 1681. évi inventáriumban írták Nagysajón (Beszterce-Naszód m.): „A ház héján [padlásán] egy fahordó gyalog szánka” (B. Nagy M. 1973: 182). E szánok terminológiájából számos önálló elnevezést is említhetünk: *bakó*, *bakóca*, *bakonta*, *csókla*, *grenya*, *korcsia*, *kónica*, *ródl*i. A téli gyalogszánkok között a szegények szállítóeszközei és a gyermekek játékaik egyaránt előfordulnak (Gazda K. 1980: 253–254; Paládi-Kovács A. 1997a: 308).

A téli gyalogszánok formáit, méreteit néprajzi kutatásunk még nem derítette fel, nem írta le rendszerező módon. Alkatrészeinek méretezése a faközelítő nyári szánkóktól nem tér el. Talphossza az 1 métert, szélessége, nyomtávolsága a 60 cm-t nem

szokta meghaladni. A gyalogszánkók egyrudas alaptípusa a fogatos szánok felépítését követi, attól főként kisebb méreteivel tér el (Paládi-Kovács A. 1989a: 359–360). Gyalogszánra csak tűzifa, rőzse szállítása esetén tesznek rakoncát, sok vidéken még

200. ábra. Téli szánok: a) marhaszán (1949 körül). Részei: 1. talp, 2. lába, 3. párna, 4. rókonca, 5. orsó, 6. oroc, Bogdánfalva (Moldva); b) nyoszolyás szán (1940 körül). Részei: 1. rókonca, 2. orcok, 3. nyoszolya, 4. keresztfa, 5. faszeg, Fenyéd (Udvarhely vm.); c) saroglyás lószán személyszállításra (1940 körül), Szentgál (Veszprém vm.)

akkor sem. Gyermekszánkokon, sportszánkokon sohasem volt rakonca. Kétrudas gyalogszánt csupán erdőléssel, favágással intenzíven foglalkozó tájakon, községekben használnak. Azonban még ott is előfordul a rúd nélküli és az egyrudas kézi szán. Előbbinek két orrára vonóhámnak szolgáló kötelet hurkolnak, utóbbinak egyik orrára szerelik a fékezésre való rudat, másikkra a vonókötelet (például Mátra, Bükk falvai).

A gyermekszánok mind rúd nélkül készültek, vontatásuk a szánkó két orrára hurkolt kötéllel történt. Alkalmanként ezeket is használták teherszállításra. Népünknel azonban a gyalogszánkoknak soha nem volt olyan létfontosságuk, mint az északi népeknél, a skandinávoknál vagy finnugor rokonainknál, ezért a szánkóformák ottani változatossága, formai gazdagsága sem alakulhatott ki (vö. Berg K. G. 1973: 90–108). A 19. század végén Magyarországon is megjelentek a sportszánkok. Ezek többnyire alpesi formák gyári utánzatai. Vázuk a 20. században gyakran vasból készült.

IGÁS TÉLI SZÁNOK

A teher- és személyszállító szánok, az ökrös és lovas szánok között kisebb-nagyobb szerkezeti különbségek figyelhetők meg. E szántípusok formáit, fejlődési vonalait kevésbé ismerjük (a tipológiához lásd Paládi-Kovács A. 1998a). Az 1599-ben említett erdélyi *egylovú szán*, az 1656-ban Buzásbocsárdon (Alsó-Fehér vm.) számba vett „két ló után való” deszkás szán nyilván személyszállításra szolgált. Azonban a Görgényben 1652-ben összeírt „béres ökör után való szán” bizonyosan terhes szán volt (B. Nagy M. 1973: 110, 116; EMSzT II. 679). Csekély értékük miatt az igás szánokat is csak ritkán említik az írott források. Hódmezővásárhelyen 1751-ben két szánt vettek fel egy hagyatéki leltárba, de csupán 9 máriás értékben. Ugyanott 1798-ban egy ócska *fakókocsi* 7 Ft 50 krajcárt ért, de a két ló után való szán mindössze 1 Ft 15 krajcárt (Herczeg M. 1983: 268). Pest-Pilis-Solt vármegye árszabása 1812-ben a két ló után való szekér árát 18, egy „közönséges szánkóét” 6 forintban határozta meg (Bárh J. 1987: 175).

Igás téli szán az Alföldön is csaknem minden tanyán akadt. A két szántalpat, eplényeket, rakoncákat a parasztok maguk kifaragták. Többi tartozékát – az aldeszkákat, cserényeket, létrás oldalakat – a szekérről vették le. Évszakhoz kötődő használatára mutat, hogy a szánt az év nagyobb részében szétszedve tárolták a pajtában, színben (Gráfik I. 1971: 70). Csak a hó leestekor állították össze ismét, a téli fahordás, trágyahordás, illetve a széna- és szalmaszállítás igényei szerint. Az igásfogatos téli szán terhelhetősége nagyjából megfelelt a parasztkocsiénak.

A lovas és az ökrös szánok rúdja – a szekérhez hasonlóan – eltért egymástól. Szentgálon (Veszprém m.) a *lőszánkó*, förhéces, hámfás, az *ökörszánkó* pedig rúdszárnyas, a rúd *körpölös*, azaz villás végű, tézslafejes a járom kapcsolhatósága végett (Vajkai A. 1959a: 122). A lőszánkó rúdja rögzített, merev, amit az *orrfára* és az eplény aljára tett *rúdtartó vas* biztosít, ellenben az ökör- vagy marhaszán rúdja nincs rögzítve, le-fel mozgatható. Nógrádban a két szántalp elöl felhajló része az *orr*, melyet *keresztfa* köt össze. A keresztfához kapcsolják a rudat, mely ökrökhöz „vasmacskás”, lófogathoz hámfás. *Lőszán* rúdját a keresztfa közepére teszik, *ökörszán*hoz

kétágú fából készült rudat használtak (Zólyomi J. 1984: 273). A szánrúd a Székelyföldön fiatal nyírfából készült, kb. 4 méter hosszú rúd, s az ökrös szán rúdja is mereven rögzített (Haáz F. 1942: 20–22).

Országosan elterjedt alapforma a négy lábra, két eplényre épített *teljes szán*, *egész szán*. Györffy szerint az Alföldön régebben hatlábás, háromeplényes terhes szánt is használtak (Györffy I. é. n. (1934)d: 257). Szentgálon (Veszprém m.) – miként az egész Dunántúlon és Kisalföldön – nem is volt más, mint négy lábra épített egész szán. A *szankó* ott általában 220 cm hosszú, 105 cm széles, 35–45 cm magas jármű volt. Hossza a domborzati viszonyokhoz is igazodott. Kisalföldi falvakban 190–200 cm, a Gerecse hegységben viszont 230–250 cm a fogatos szánok hossza (Vajkai A. 1959a: 122; Kemecsi L. 1998: 31). Az ígás-fogatos szán nyomtávolsága általában a szekérének felel meg. Fahordásra a Bakonyban *pőreszankó* szolgált. Nevét az magyarázza, hogy oldalak nélkül, pőrén, csupán rakoncákkal felszerelve hordták vele a rönkfát és az ölfát. A rönköt a szán hosszában helyezték az eplényre, az ölfát pedig keresztbe rakták rá, de előbb két hosszú *bőrfát*, *csántérfát* fektettek az eplényekre a szán hosszában. Egyszerre egy *méter* (m³) ölfát tudtak rajta szállítani. A rakományt elől-hátul lekötötték az eplényhez a hosszú *csaptató lánc*cal. Rossz út előtt kétszeresen lekötötték, hogy minél biztosabban célba érjen a rakoncák közé helyezett ölfaszállítmány (Hegyí I. 1978: 70–73).

Az északi népterületen előfordult itt-ott a két tagból összekapcsolt szán, de a Palócföldön máig az „egész szán”-hoz ragaszkodnak. Méretezése, részeinek elnevezése az egész vidéken meglehetősen egységes. A Bükk erdős határú községeiben csaknem minden gazda tartott fogatos terhes szánt. A kevesebb erdővel rendelkező palóc falvakban kevesebb szánt tartottak, a gazdaságoknak csupán 10–60%-ában volt még szán is a szekér mellett. Legtöbb faluban a kerékgyártónál rendelték meg, fát adva hozzá. Csak a rúdja volt tölgy- vagy nyírfából, a többi részéhez akácfát használtak, bár a 18–19. században a két talpát is cser- vagy tölgyfából faragták ki. Sok palóc faluban a gazdák maguk készítették szánukat, sokan még ráfot sem rakattak a talpára. *Talpán*ak hossza átlagosan 200 cm, felhajló *orra* 90 cm, a *suhyok* (láb) magassága 25–30 cm, az *eplények* hossza 115 cm. A négy *karó*, rakonca 5 cm átmérőjű, 50 cm hosszúságú somfabot szokott lenni (Paládi-Kovács A. 1989a: 362).

Egész szánt az inkább kettős szánt kedvelő bükki, zempléni magyarok és szlovákok is használtak, de ennek több hátrányát ismerték fel. Az „egész szán”-nak fergetytyűje nem volt, igen nehezen fordult, nagy ívet kellett vele megtenni, ha fordulni akartak. Várakozás idején az „egész szán” túlságosan besüllyedt, „lefeküdt” a hóba, nehezen lehetett ismét kimozdítani (Paládi-Kovács A. 1984a: 151). Székelyföldön (például Fenyéd, Udvarhely m.) *négyes szánnak* nevezik a szóban forgó szánformát (Haáz F. 1942: 23).

Sok vidéken a fogatos, terhes szán főként trágyahordásra szolgált. A palócok feltették a szánra a szekér fenékedezkáját, a két kocsiodalt és már rakodtak is. Szentgálon az *ódalas szankónak* „deszka volt az oldala vagy *cserényóda*la volt” (Vajkai A. 1959a: 123). Legtöbb helyen nem tettek saroglyát vagy sűbert a trágyahordó szán két végére. Erre ott volt mód, ahol a zárt, sűberes kocsiszekrény, a „kolesz” típusú kerek jármű is elterjedt, azaz a nyelvterület északkeleti részein. Abaúj-Zemplénben (Regéc, Mogyoróska) *egész szánt* csak mezei, országúti fuvarokra használtak. Legfő-

képpen trágyahordásra. Mivel nem lehet úgy megkötni, fékezni, mint a kétrészes *lacsuha szánt*, erdőlésre nem felel meg. Ezért *egész szánnal* az erdőre nem jártak, rönkhordásra nem használták.

A moldvai csángók (Bogdánfalva) széna és kukoricakóró hordásához vesszőfonású vagy lécrácsszerű *serényt* (cserény) fektetnek a szánra, amivel a szán rakodófelületét megnövelik (Kós K. 1976: 166). Országszerte és évszázadokon át fontos szerepet kapott a szán a szénahordásban. Pethe Ferenc a nyári munkák torlódásával és a rossz útviszonyokkal magyarázta ezt a jelenséget: „Magyar országon a’ nyári szorgos dolog miatt szokták a’ szénát a’ pusztán hagyni, ’s osztán meg azért, mivel ’télben könnyű móddal hordják azt haza szánon, – mert itt a’ szánút egy télen sem marad el” (Pethe F. 1805: 722). Régi feljegyzések bizonyítják, hogy az alföldi mezővárosok, falvak gazdálkodói a 17–19. században a felgyűjtött széna nagyobb részét télíg a kaszálón hagyták és szánnal jártak ki egy-egy szénarakományért (Paládi-Kovács A. 1979a: 361–362). *Ökörszányon* hordták haza a szőlőhegyeken gyűjtött és a présházpadlásokon, illetve a réteken álló pajtákban tárolt szénát Nyugat- és Dél-Dunántúl parasztgazdái. A legutóbbi időig gyakorolták a szénahordást szánon Gömör, Torna, Abaúj hegyvidékein, illetve Erdélyben – különösen a Székelyföld magasabb tájain élő magyarok.

Szánnra mindenütt ugyanúgy rakodtak, mint szekérre, s általában ugyanolyan mennyiségű szénát tudtak egyszerre elszállítani. Rakodás előtt egy létrás szekéroldalt fektettek az eplényekre, kétoldalt vendégrudat tettek, ahol a szekéren is használtak ilyet, a szénát ugyanúgy sarkosan (szarvat vagy fület hajtva) rakták fel, s végül nyomórúddal vagy anélkül, csupán kötéllel szorítják le. A szán szénarakományának súlya vidékenként váltakozott, 6–7 mázsától 15–16 mázsáig terjedően. Csallóköz *Alvidékéről* és a Csilizközből a 20. század elején még szánon hordták egész télen át a szénát Pozsonyba, 50–60 km távolságra, ahol jó áron eladhatták. Gúta, Bős magyar parasztjai 10–12 mázsa szénát tudtak egy szánfuvarral elvinni. Hasonló módon szállítottak szénát nagy távolságból Budapestre is, főként a Duna és az Ipoly mente falvaiból. A széna téli szánúton történő szállítása a környező népeknél is általános volt, különösen az Alpokban és a Kárpátokban (Paládi-Kovács A. 1979a: 362–364).

Székelyföldön a legfontosabb, leghasznosabb szánfajta a *bakkszán*. Ez voltaképpen félszán, amit a szükségletehez igazítva, több módon lehet használni. Fenyéden (Udvarhely m.) szélessége és hosszúsága alig haladta meg a 100 cm-t. A székelyek szánjaikat főként bükkfából készítik, de a szán rúdja és *orszokja* rendszeren nyírfából készül. Félszánt főként erdőléshez, a rönkfa szállításához használnak. Fontos szerkezeti eleme az eplényen fekvő, s egy függőleges vastengelyen forduló *fergettyű*. A szántalp rövidsége és a fergettyű révén ez a szántípus kis helyen is „nagyot fordul”, könnyen kanyarodik. Amikor hosszú szálfat szállítanak rajta az erdőből, csak egyik végét, a tövét kötik fel lánccal a *bakkszánra*, másik vége az úton csúszik a szán után. Szekérútra érve a fatörzs hátsó vége alá *utószánt* kötnek. Ez egy rúd és *orszok* (*orcok*) nélkül készült rövid félszán. Az elő- és *utószánt* a szállítandó fatörzs, deszka, lécszánc megfelelő távolságban helyezik el. A bakkszán harmadik alkalmazásmódja a *nyoszorjás szán* páros csúszórúddal (Haáz F. 1942: 20–23), amiről a csúsztatóknál esik szó. *Nyoszorjást* főként szénahordásra használnak ma is; Háromszékben 1822-ben már említik (Cs. Bogáts D. 1943: 106).

Félszánt és kettős szánt az északi magyar népterületen (Zemplénben, Borsodban) szintén az erdőléshez, fahordáshoz alkalmazták. Pusztafalun (Abaúj m.) *korcsolyaszánkó* néven említik. Gerendaszállításhoz a két részt szétcsatolják, s a gerenda első és hátsó végére erősítik (Tagán G. 1939: 154–155). Regécen a kettős szán neve *lacsuha-szán*, az előszáné *talabér*, az utószáné *lacsuha*. Mogyoróskán *vlacsuha*, Vilyvitányban *blacsuha* néven ismerik (Szerző gyűjtése). A csúsztatóval kiegészített félszán bükki szlovák neve *zvlače, vlače*. Répáshután, Bükk-szentkereszten a csúszórudakkal kiegészített félszánt az első világháború után hagyták el. Főként ölfát szállítottak vele a mészégetők, szénégetők, favágók. Ez a szántípus télen és nyáron is használható volt. A félszán két talpának hossza kb. 120 cm lehetett, eplényére fergettyűt tettek, annak végein áll egy-egy rakonca, s a fergettyűhöz kapcsolják a két csúszórudat (*vlače*). A 20. században inkább a kettős szánt (*kurtaci*) használják, mert havas terepen mozgékonyabb, mint a régi egész szán, könnyen fordul és kevésbé ragad le a hóban. Az első szán talphossza 160 cm, a hátsóé 120 cm. Helyi vélemények szerint a kettős szán csak az 1910-es években „jött divatba”. Az előszán szerkezete megegyezik a csúszórudas előszánéval, fergettyűjét megőrizte, s ennek vasszögéhez, tengelyéhez kapcsolódik az utószán csúcsban összefutó két vaspántja is. Régebben a két szánrészt vasláncsal kapcsolták össze (Gunda B. 1977a: 137; Paládi-Kovács A. 1984a: 151–152).

A palóc területen régebben nem ismerték az elő- és utószánból összekapcsolt, két tagból álló szánokat. A bükki magyar falvak az erdészeti révén ismerték meg (Paládi-Kovács A. 1989a: 362). Dunántúli előfordulásáról sem tudunk, viszont az Északi-Kárpátok népe, a szlovákság helyenként használja (Nyugat-Beszék, Szepesi Magura, Zemplén) és a félszánhoz kapcsolt csúszórudakról *vlokynak* nevezi. A szlovák szánterminológia hatása a zempléni magyar terminológiában (*lacsuha, vlacsuha*) nyilvánvaló (lásd Baran, L. 1952: 87–88, 1957: 342–345; Horváthová, E.–Urbancová, V. 1972: Abb. 55; Andel, K.–Markuš, M. 1971: 395, 398; Baran, L. 1973: 69).

Havas téli hónapokban a személyi közlekedés járműve is a szán volt. Parasztságunk nagyobb része megelégedett a „saroglyás lószánkó”-val. Amikor beállt a szánút, előkeresték a szántalpakot, és azokra szerelték át a lovas kocsi felső részét, saroglyával, karos üléssel egyetemben. Szentgálon (Veszprém m.) minden háznál tartottak szánokat, s egyikük személyszállító *lószánkó* volt, melynek két talpa elől magasra nyúlt és összekapcsolódott. Ezt a „babás szánkóorrot” szépen kifaragták, esztergályozták. A lószánkó Szentgálon 220 cm hosszú, 105 cm széles, 35–45 cm magas volt, *förhérces, hámfás*, egyrudas, kétlovas vontatású (Vajkai A. 1959a: 120–122).

Az alföldi parasztság is használt helyenként *parádés szánkót*, aminek fenyődeszkából készült, festett *kasznija*, *korbája* volt; ülésekkel, díszes vasalással készült. Hódmezővásárhelyen a legtöbb gazda tartott *bódés szánkót*, amiről sohasem szerelték le a korbát, más szóval a *bódét*. Felső része majdnem azonos volt a *cséza* kocsiszekeré nyélével. Előfordult csaknem hintószerű kivitelben is. Az úri szánkó talpa rendkívül vékony, szekrénye lakkozott. A fel- és leszállást megkönnyítette a nagyatádi kocsihoz hasonló oldalkívágás. A szánkók talpát pirosra, korbáját, bódéját zöldre, kékre, feketére festették. *Korbás szánt* a 18. század végén már használtak Vásárhelyen s más alföldi, dunántúli mezővárosokban (Herczeg M. 1983: 268–269; Bárh J. 1987).

A Felföld falvaiban főként saroglyás lószánkó voltak a parasztság birtokában,

amit azonban ünnepi alkalmakra is igénybe vettek. Lakodalom alkalmával színes szalagokkal, papírcsíkokkal szokták feldíszíteni. Földbirtokosok, erdészetek a Felföldön is használtak deszkából készült, bódés szánokat, sőt Zemplénben a „lengyel szán” is elterjedt a 20. század elején. A pesti Kölber kocsigyár magyar és lengyel szánok tulajdonságait egyesítő szánokat gyártott. A magyar szán magasabb a lengyel szánnál, ezért könnyebben dől, nincs rajta a beszállást könnyítő, a feldőlést akadályozó „vendégtalp” sem. Díszítése az elöl összefutó szántalpak érintkező szakaszának, orrának díszítésére szorítkozott. Csúcsos vagy gömbölyded faragványokat, pásztor-, huszár- vagy egyéb fejeket; állat, madár, virág alakot mintázó díszítményeket alkalmaztak. A jó szán talpa nem fekszik teljes hosszúságában az úton, mert úgy nehéz lenne a vontatása. A könnyű szán talpa csak egy ponton, középtájon érinti a szánutat (Pettkő-Szandtner T. 1931: 171–172). A szán elé fogott kettes vagy négyes fogat lovainak nyakába csengőt tettek, hogy a csengő figyelmeztessen mindenkit a zajtalanul és gyorsan haladó járműre.

Tanulságos, hogy a múltban a szánkózást mint szórakozást a hatóság helyenként tiltotta. Debrecen város jegyzőkönyve szerint a tanács 1638-ban kimondta, hogy akik mulatságból szánkáznak, „a tömlöcbe hányattatnak és 15 napig fogva tartatnak”. Egy vasárnapon pedig a templom előtt álló kalodába tétetnek.

A szánkós temetkezés szokása a szlávoknál „ősi” tradíció. Előbb már említettük, hogy a 19–20. század fordulóján az északi oroszok halottaikat nyáron is szánkóval vitték ki a temetőbe, a huculok nemkülönben. Szlovákok, szerbek, horvátok falvaiban még a közelmúltban is gyakori volt a szánkós temetkezés (Gavazzi, M. 1978: 60). Nem érdektelen, hogy 1683 telén nálunk is megfigyeltek egy szánkós menetet. A Magyar Simplicissimus írja: „Még egy rendkívüli temetést láttam egy kálvinista faluban. Elöl ment a kántor, tanítványaival énekelve, utánuk egy szán, amelybe szalma volt hintve, ezen feküdt egy halott ember egy deszkaszálra kötve, vászon gatyában. Amikor a sírhoz értek, a sírásó a halottat a szalmáról a sírba borította. Ahogy lezuhant, úgy maradt. A szalmát tetejébe szórta és behantolta a sírt” (Magyar Simplicissimus 1956: 248).

A *szán* szó a finnugor és a szláv nyelvekben egyaránt elterjedt, ezért szláv eredeztetése is felmerült. Tekintve, hogy a két talpon csúszó járművet a finnugorok már a szláv érintkezés előtt használták, az elnevezés valószínűleg korábbi átvétel egy ismeretlen nyelvből. Már Kniezsa számára „valószínűtlennek látszik, hogy a magyarság egy olyan fogalom nevét a szlávoktól vette volna át, amelyet a finnugor kor óta ismert és vándorlásai során is állandóan használt” (Kniezsa I. 1955/1974: II. 750; Paládi-Kovács A. 1997a: 299). A szán kezdetleges formájának részeit az ősi nyelvi örökség szavaival nevezzük meg (*talp*, *far*, *orr*, *láb*). Ezekhez járult később a 'rakonca' jelentésű *karó* szó (palóc nyelvjárások), a vontatást, fékezést segítő alkatrész neve, a *rúd*, illetve a rúd rögzítését szolgáló, a szán két orrát összekötő *orrfa*, *orszok*, *keresztfa*. A székely nyelvjárásokban, a hétfalusi és a moldvai (déli) csángó tájnyelvben élő *orszok* szó eredete vitatott (Mészöly G. 1944: 122; Márton Gy. 1970: 253). Szánterminológiánknak biztosan szláv eredetű eleme az *eplény*, a szán két talpát vagy lábát egymáshoz kötő keresztgerenda neve. A *rakonca* szó szláv származása a jelentések eltérése, meg nem felelése ellenére is nagyon valószínű. Felmerülhet a 'szánláb' jelentésű *súk*, *sulyok* szó (északi magyar nyelvjárások) szláv egyeztetése is.

A különböző rendeltetésű, méretezésű, vontatású szánfélék elnevezéseit hiányosan ismerjük. Vannak jelzős összetételek (*bakszán, korbás szán, nyoszolyás szán, lacsuha szán, román szánkó, parádés szán*) és akadnak, különösen a gyalog szánkók között, önálló elnevezések is (*bakó, bakóca, bakonta, baksa, csókla, csoklya, csusz-kora, grenya, korcsolya, korcsia, kónica, ródli, stelbák*). Ebben a névanyagban belső fejlődésű szavak mellett szláv, román, német, olasz kölcsönszavak találhatók. A magyar szánterminológia arra mutat, hogy az ősi alapréteghez a középkorban fontos új elemek járultak (*eplény, rakonca*), s a szókészlet bővülése, gyarapodása a későbbi századokban is folytatódott (Paládi-Kovács A. 1997a: 309).

KEREKES JÁRMŰVEK

A Kárpát-medencében a parasztgazdaságok teherszállítása, a háziipar és a kereskedelem áruforgalma évszázadokon keresztül döntő részben kerekес járművekkel történt. Ezen járművek között meghatározó szerepe mindenkor a négykerekű szekereknek, s a belőlük kifejlesztett kocsiknak volt. Györffy értelmezése szerint: „A *sze-kér* nagyobb terhek szállítására szolgáló négykerekű jármű. Európában jóval elterjedtebb, mint a talyiga. A *kocsisze-kér* vagy röviden *kocsi* voltaképpen könnyű szekér, de Erdélyben csak a rugós fajtát nevezik így. Leginkább személyszállításra használják. A *hintó* is személyszállító jármű, de ezt csak az úri osztály használja” (Györffy I. é. n. /1934/d: 261).

Az említett járművek neveinek értelmezése a népnyelvben sem egységes. Nyugat-Dunántúl és Észak-Tiszántúl népe a kocsit személyszállító, a szekeret pedig teherszállító eszköznek tartja. Erdélyben és egy északkeleti sávban csak a rugózott hintót nevezik kocsinak, minden más négykerekű járművet szekérnek tartanak, bármilyen fogat is van előtte. Ezzel szemben a központi népterületen kocsinak a ló vontatású, szekérnek pedig az ökörigás járműveket nevezik. Ott mindkét járműtípus teherszállításra szolgál. Eltérések főként a rúd szerkezetében, illetve a kocsiszekrény méretezésében találhatók. E szemlélet szerint a *sze-kér* nagy, hosszú, nehéz, a *kocsi* viszont kicsi, rövid, könnyű (MNA III. 192. térkép).

A szállítás eszközei mindenütt hozzátartoznak a parasztgazdaságok ingóságaihoz, de az egy-egy paraszti „üzem”-hez tartozó szekerek számában és pénzben kifejezhető értékében igen nagy táji különbségek észlelhetők. Az 1900-as évek elején talán a csíki székely gazdának volt aránylag legtöbb tőkéje szekerekbe befektetve, hiszen a 10 holdas kisgazdának, aki két lóval gazdálkodott, legalább három szekere volt, a hatökrös gazda pedig legkevesebb hét szekérrel rendelkezett. Udvarhelyszéken is ötféle szekeret különböztettek meg nagyság és rendeltetés szerint: *egészvágás* vagy *vágásos szekér; háromfertályos szekér; félvágás szekér; vetőszekér; kocsiszekér* (Haáz F. 1932: 10).

Székelyföldön a 20. század elején a kisgazdának is legalább 2–300 koronás vagyona testesült meg a szekerekben, nagyobb gazdának pedig összesen 4–500 koronát, azaz kisebb vagyont értek a járművei.

Hajdúbosszörményben a kis- és közepes gazdaságok 2–3 szekeret tartottak. Palóc-földön is a legtöbb gazdaságban akadt 2–3 szekér. A Bükk-hegységben, főként favá-

gásból, erdei iparokból élő Répáshután azonban csak a legnagyobb családi üzemekben volt 2–3 erős, löcsös szekér (Paládi-Kovács A. 1984b: 162, 1989a: 370; Szekeres Gy. 1987: 11). Egy-egy településen vagy kistájon a kerekcses járműveknek természetesen több fajtája volt jelen, mint akár a legnagyobb gazdaságokban. Például a Hajdúságban a 20. század első felében a következő járműveket használták: *fatengelyes szekér, hosszú csámesz, rövid csámesz, bárka szekér, ekhós szekér, vánkusos szekér, nyújtott szekér, kivágott oldalú homokfutó, kivágott oldalú szekér, középfellépős szekér, talyiga, kordé, bricska* (Szekeres Gy. 1987: 17–27). Más tájakon szintén sok járműnév és járműtípus használatos, amelyek elterjedtsége szorítkozhat egy-egy szűkebb körzetre, de kiterjedhet akár félországnyi területre, kisebb-nagyobb régióra. Mindezekhez még hozzájárul a történeti forrásokból ismert járművek sokasága: *mázaszszekér, rudas szekér, ajonca szekér, biga, kólya, bakó szekér, csille, erdőjáró csille, sóhordani való szekér, törkölyhordó szekér, ebédhal-szekér, orosz szekér, tót szekér* stb. Az elnevezéseknek ez a gazdagsága is sejteti a kerekcses szállítóeszközök rendeltetés és szerkezet szerinti változatosságát, a járműkultúra fejlettségét és sokrétű voltát a történeti Magyarországban.

KEREKES TEHERHORDÓ ESZKÖZÖK

A teherhordó eszközök és a kerekcses járművek átmeneti csoportjába tartozó alkalmatlanságok közös vonása, hogy méretezésük az ember testméretéhez, fizikai erejéhez igazodik, minthogy mindig csak emberi erővel tolják vagy vonják ezeket az egy, két vagy négy keréssel ellátott szállítóeszközöket. Egykerekes eszköz a *talicska*, aminek két alapformája ismeretes. Egyik a főként kubikosok által használt kerekcses deszkaláda, amivel földet, homokot, kavicsot szállítanak. Dél-alföldi kubikosok ennek is több helyi típusát és változatát ismerik. Szegeden, Makón, Csongrádon, Szentesen, Békésen és a vidék többi településén a talicska mindennapos teherhordó eszköz (Katona I. 1962–63: 522–524; Bálint S. 1977a: 75–76; Tóth F. 1967). Ezt a ládás talicskaformát az északi népterületen *furik* néven ismerik. Ott csak az utóbbi másfél évszázadban vált a falusi gazdaságok tartozékává, de a bányászok, kohászok régen ismerték, hiszen Agricola 1556-ban már rajzon is bemutatta (Paládi-Kovács A. 1982a: 153–154; 1985a: 310).

A másik alapforma voltaképpen egykerekes saroglya, amelynek rakfelületét régebben mogyoró- vagy somvesszővel fonták be. Ezt tekinthetjük az egykerekes talicska eredeti formájának. Rövid távon sok mindent szállíthattak vele: trágyát, követ, építőanyagot, széna- és szalmakötegeket, rőzsét stb. A bükki mészégetők saroglyás *furikja* a századfordulón még tömör sajtkeréken gurult és vesszővel volt befonva. A Dunántúlon az emberi erővel tolt vagy vont egykerekes eszköz neve *tragacs*. Ez a szó bajor-osztrák eredetű, míg a *talicska*, *targonca*, *furik* szó végződésében, képzésében szláv elemekkel van dolgunk. A csongrádi kubikosok gyakran *taligát*, *talyigát* mondanak a *talicska* helyett. 1555-ben Kanizsa várának erősítéséhez száz kézentoló *talyigát* kértek az építők. Az eszközcsoport jelentősége a 16–17. században megnőtt, differenciálódott, s új elnevezései gyökeresedtek meg. Dél-alföldi kubikosok szóhasználatában a *targonca* saroglyás talicskát, a *talicska* ládás talicskát, a *kordé* kétkerekes taligát jelent (Katona I. 1962–63: 515).

Emberi erővel vont kétkerekű és kétrúdú taligákat a városokban, piacokon és pályaudvarok környékén is használtak. A régi hordárok az 1960-as évekig kétkerekű talicskával végezték munkájukat. Falusi szegények sok vidéken intézték szállításaikat kisebb-nagyobb taligákon. Felsőtárkányon (Heves m.) és környékén *szekerkó* a kis taliga neve. Kerékgyártónál rendelték meg a küllőzött kerekű kis taligák készítését. Ezek kerekének átmérője csupán 45–50 cm, s négy talpa, nyolc küllője van. A nagyobb kerékkel készült taligának sem volt olyan hosszú rúdja, mint a fogathoz használt járműnek. Palóc vidéken *szekerkónak* nevezték a négy tömör sajtkerékkel és egy rúddal ellátott, emberi erővel húzott teherhordó eszközt is (Paládi-Kovács A. 1989b: 364).

KÉTKEREKŰ JÁRMŰVEK

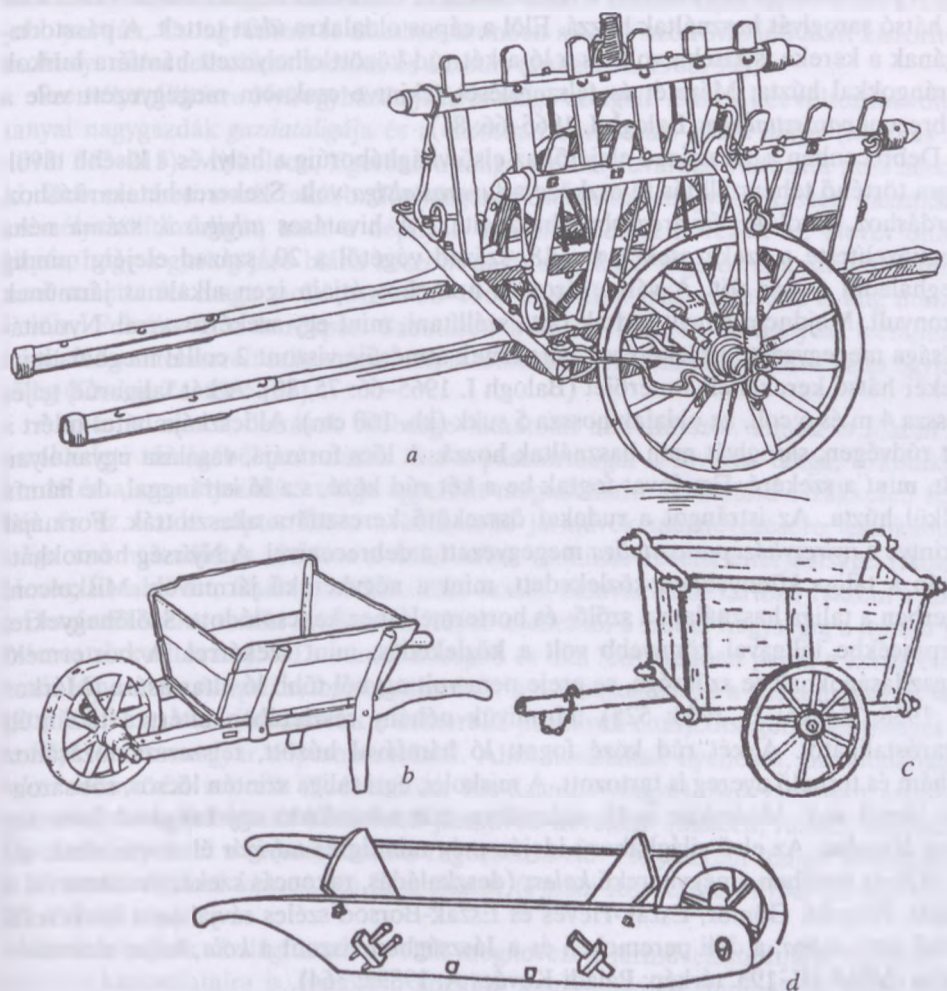
Györffy István szerint a magyar taliga ősi formái a szegény nép és a pásztorok használatában maradtak meg. Hajdan a *László király szekere*, *Kun László szekere* és a *Básta szekere* elnevezés is kétkerekű járművekre vonatkozhatott. Nagy nyomorúságában a nép maga húzta a szekérnek gúnyolt *bigát* vagy taligát (Györffy I. é. n. /1934/d: 261). Magyarországon a kétkerekű járművek már a középkorban is alárendelt szerepet játszottak, s többnyire a szegénységet jelképezték minden korban.

Az emberi erővel tolt vagy vont taligáknál fontosabbak voltak a kétkerekű fogatok. Fogatos állat lehetett az ökör, a tehén, a szamár, de komolyabb jelentősége taligák esetében is csak a lófogatoknak volt. A szarvasmarhával vont kétkerekű járművekről alig van recens adat. Kisebb terhek fuvarozására szolgált a *fatengelyes ökörkordé* az 1930-as évekig a Pest megyei Dömsödön (Nagy Kálózi B. 1941: 72–73). Kisorosziban és Pilismaróton (Esztergom m.) szintén általánosan ismert jármű volt az ökör vontatású kétkerekű *loptika*. Ipolyszögön (Nógrád m.) 1900 körül a zsellér eredetű parasztoknak nem voltak szekerei, csupán kétrúdú, négykerekű *taligái*, amibe tehénkéjüket fogták be (Paládi-Kovács A. gyűjtése).

Szamaras *talyigán* közlekedtek a 20. század elején a Palócföld uradalmi juhász-számadói, a tekintélyes *bacsók* (Paládi-Kovács A. 1965: 158–159). A bükki meszet Répáshutáról a szegényebb családok kétkerekű *kólával*, csacsifogattal hordták eladni. *Kólya*, *kóla* nevű szamaras taligát Göncön (Abaúj m.) és az északi népterület több más településén is megfigyeltek. Általában löcsös kitámasztású, kétrúdú jármű. A palóc taligának nagyobb kerekai voltak, mint a szekérnek, rendszerint 14 küllő és 7 talp tartozott hozzá (Paládi-Kovács A. 1973a: 21; Viga Gy. 1980a, 1980b; Paládi-Kovács A. 1982a: 157, 1989a: 364). Kétkerekű *szamaras kordén* közlekedtek a számadó juhászok a somogyi Nagy-Berek vidékén, s a fonyódi kisgazdák a malomba, szőlőbe is kordén jártak. Ácson (Komárom m.) a szőlősgazdák *laptikát*, *kordét* használtak helyi közlekedésre. Két rúdja közé egy csacsit fogtak be. Oldalát rakoncák támasztották ki, kerekai a lovas kocsi hátsó kerekének méretezése szerint készültek (Takáts Gy. 1986: 86; Kemecsi L. 1998: 45–46).

A recens kétkerekű járműveknek legalább négy alapformáját szükséges elkülönítenünk:

1. pásztortaliga – eleséges, gyakran fedett;
2. „fuvaros” vagy paraszttaliga – teherszállító, löcsös, zápos oldalú;
3. kubikoskordé – földhordásra szolgáló, löcs nélküli deszkaláda;
4. személyszállító gazdataliga – gyakran rugózott, féderes.

201. ábra. Taligák: a) zápos oldalú taliga (1910-es évek), Debrecen (Hajdú vm.); b) földhordó targonca (1950-es évek), Bogdánfalva (Moldva); c) szántószekér vagy vetőszekér (1950–60-as évek), Küküllőkeményfalva (Udvarhely vm.); d) taliga (1950-es évek)

Az Alföldön a gulyások, juhászok kétkerekű járműve elé lovat vagy szamarat fogtak. Többnyire élelmiszert, ruhaneműt tartottak a taligán. Szállásváltó költözködés alkalmával a Kiskunság pásztorai a taliga tetején szállították a cserényfalakat is. Zápos (létrás) oldalakkal készült jármű volt, melynek két oldalát egy-egy löcs támasztotta meg. Itt-ott megfigyeltek az Alföldön fedeles pásztortaligát is (Szeremlei

S. 1911: 240), ami a kelet-európai, belső-ázsiai sztyeppék egykori nomádjainak *jurta-kocsijára* emlékeztetett (Tarr L. 1968: 104; Paládi-Kovács A. 1997b: 175–179). A Hortobágyról a *taligás*nak nevezett bojtár hetenként egyszer taligával hajtott be a városba, hogy ott a pásztoroknak tiszta ruhát, ételmet, főként kenyeret vételezzon. Ott a pásztortaliga különbözött a fuvarosokétól, mert láda helyett fonott vesszőkast és hátsó saroglyát használtak hozzá. Elöl a zápos oldalakra *ülést* tettek. A pásztortaligának a kereke is kisebb volt, és a ló a két rúd között elhelyezett hámfára hurkolt istrángokkal húzta. Méretét és felszerelését tekintve csaknem megegyezett vele a debreceni *paraszttaliga* (Balogh I. 1965–66: 81).

Debrecenben a 18. század elejétől az első világháborúig a helyi és a kisebb távolságra történő teherszállítás fő eszköze a *fuvarostaliga* volt. Szekeret betakarításhoz, hordáshoz, távolsági fuvarozáshoz használtak. A hivatásos *taligások* száma néha megközelítette a szekeresekét, s a 18. század végétől a 20. század elejéig mindig meghaladta a száz főt. A város sáros és homokos útjain igen alkalmas járműnek bizonyult. Majdnem annyit tudtak rajta szállítani, mint egy szekérfuvarral. Nyomtávolsága megegyezett a szekérével, kerekének átmérője viszont 2 collal meghaladta a szekér hátsó kerekének átmérőjét (Balogh I. 1965–66: 75, 80). A két taligarúd teljes hossza 4 m és 6 coll, az oldalak hossza 5 sukk (kb. 160 cm). Aldeszakája hátul túlért a két rúdvégen, saroglyát nem használtak hozzá. A löcs formája, vasalása ugyanolyan volt, mint a szekéré. Egy lovat fogtak be a két rúd közé, s a ló istránggal, de hámfá nélkül húzta. Az istrángot a rudakat összekötő keresztfára akasztották. Formáját tekintve a *nyíregyházi paraszttaliga* megegyezett a debrecenivel. A Nyírség homokhatóságán a taliga könnyebben közlekedett, mint a négykerekű járművek. Miskolcon, Egerben a taliga használata a szőlő- és bortermeléshez kapcsolódott. Szőlőhegyekre, borpincékbe taligával könnyebb volt a közlekedés, mint szekérrel. A bortermelő kisgazdaságoknak se szüksége, se ereje nem volt egynél több ló eltartására (Márkus M. 1938; Bodgál F. 1960: 525). Járművük néhány részletében eltért a tiszántúli fuvarostaligától. A két rúd közé fogott ló hámfával húzott, felszerszámozásához farhám és terhelő nyereg is tartozott. A miskolci, egri taliga szintén löcsös, sőt saroglyás jármű volt. Miskolcon a 18. században már adatolható egy taligával fuvarozó réteg létezése. Az első világháború idején még mindig 21 *taligás* élt a városban, de az 1920-as években a négykerekű *kolesz* (deszkaladás, rakoncás szekér) váltotta fel a taligát. Nógrád, Gömör, Észak-Heves és Észak-Borsod széles sávjában a kétkerekű jármű neve *taliga*, a déli peremeken és a Jászságban viszont a *kóla*, *kólya* elnevezés honos (MNA III. 193. térkép; Paládi-Kovács A. 1989a: 364).

Az 1880–1890-es években terjedt el szélesebb mértékben a Tisza-szabályozás és a vasútépítések földmunkálatai idején feltűnt *kordé*, *kubikoskordé*. Ez a kétkerekű jármű apróbb módosításokkal olasz mintát követ. A főként földszállításra alkalmas *kordé* ládája deszkából, hátul egyetlen mozdulattal felhúzható *súberrel* készült. A hagyományos formájú taligafélékkel szemben löcse nem volt. Fogatolását úgy oldották meg, hogy a kordé ládája hátrabilenthető legyen, s terhétől gyorsan megszabadulhasson (Katona I. 1961: 56–57, 63; Paládi-Kovács A. 1973a: 19–20). Ezt a speciális járművet a parasztság nem vette át. Főként az Alföld kubikos központjaiban és az ország nagy építkezésein volt látható. Szentesen (Csongrád m.) az 1950-es években még 50 körül járt a *kordésok* száma, némelyiküknek 5–6 kordéja és lova is volt. Ak-

kor még eljárhattak a nagy állami építkezésekre (Inota, Komló, Dunaújváros, Kazincbarcika stb.). Ezt az eszközt is a közúti szállítás gépesítése, a dömperek megjelenése ítélte halálra (Csalog Zs. 1965: 31). A *kordé* elterjedése előtt a dél-alföldi Magyarország a debrecenihez hasonló taligafélét használt, megnevezésére pedig a *taliga* szót (Szeged, Hódmezővásárhely). A Körös–Maros közötti tájakon, továbbá a Tisza jobb partján, Csongrádban és Bácsban azonban a *kordé* szó rövid idő alatt kiszorította. Helyenként felbukkan a *kolesz* és a *bakity* (Juhász A. 1968: 99).

Személyszállításra Nyíregyházán *féderes taliga* szolgált. Ennek két változata volt: a tanyai nagygazdák *gazdataligája* és a városban bérkocsizó *fiáker taliga* (Márkus M. 1938: 213–215). Miskolcon, Egerben a taliga személyfuvarozó változata nem alakult ki, Debrecenben annál inkább. Tanyásgazdák az Alföld nagyobb részén használtak személyszállító taligát, amit a népryelv *atyafitagadónak* nevezett el. Nevét onnan kapta, hogy a gyalog járó hiába köszönt az őt elmellőző fogatosra, a szűk ülés miatt nem vehette fel maga mellé. Az 1950–1960-as évekre már mutatóba is alig maradt belőle. Felváltotta a kerékpár. Szentesen a *kolesz* féderes, sárhányós, lecsapható hátsó üléssel felszerelt taliga neveként is felbukkan. Hárman utazhattak rajta egyidejűleg (Csalog Zs. 1965: 31).

A recens adatok, leírások többsége láthatóan az Alföldről, annak is főként az északkeleti térségéből származik. Ott a pásztortaliga, a fuvaros taliga, a kubikos-kordé és a személyszállító taliga egyaránt megtalálható. Az Alföld északkeleti felében és az északi népterületen a kétkerekű járművek megnevezésére leginkább a *taliga* szó használatos. Sajátos a *kóla*, *kólya* terminus recens elterjedtsége (Abaúj, Heves, Észak-Pest, Jászság). A Kisalföld északi, Szlovákiához tartozó részein a *káré*, a Dunántúl széles északi sávjában a Répce-melléktől a Budai-hegységig a *leptika* (és számos alakváltozata), a Dunántúl középső és déli harmadában pedig a *kordé* elnevezés ismeretes. A *leptika*, *loptika* járműnév a Solti síkságon, s a Kiskunságon is taligát jelöl. Nem ismerjük kellően a kétkerekű járművek elterjedtségét, jelentőségét az erdélyi, keleti magyar népcsoportoknál. Ahol használtak ilyeneket, ott általában a *taliga* elnevezést ismerik (Székelyföld, Kis-Szamos völgye). Szórványosan azonban sok más szó is felbukkan kétkerekű járművek neveként (*bakóca*, *radács*, *holubák*). Újabban terjedt el a személyszállító rugózott *saréta*. Helyenként 'taliga' értelemben is a román eredetű *karuca* szó használatos (Paládi-Kovács A. 1973a: 21–22; MNA III. 193. térkép).

Ezek a szavak rávilágítanak a velük megnevezett járművek múltjára, történeti és népközi kapcsolataira is. Legősibb közülük a *taliga*, amely honfoglalás előtti török vagy óorosz kölcsönszava nyelvünknek. A mongol eredetű szó terjedésének útja sajnos nem tisztázott eléggé. A mongol *targān* származéka *targonca* szavunk is (Paládi-Kovács A. 1973a; 1997b: 181–182). Korai, középkori szláv jövevény a *kóla*, *kólya*, későbbi szláv kölcsönszó a *kolesz*. Ismeretlen eredetű a középkorban gyakran említett *biga*, latin eredetű a 16. századtól 'hordszék' és 'kétkerekű kocsi' jelentésben is adathozható *lektika* (loptika, laptika) szó. A *kordé*, *kordély* elvonás a *kordészekér*, *kordétaliga* típusú jelzős összetételből. Első tagja, a *kordé* szintén latin eredetű szó (Bárczi G. 1941; Kniezsa I. 1955/1974; TESz I–III). A kisalföldi *káré* feltehetően a német *Karrenra*, a *karuca* és a *holubák* pedig román nyelvi megfelelőkre vezethető vissza.

EGYRÚDÚ ÉS KÉTRÚDÚ JÁRMŰVEK

Magyarországon a taligafélék többsége kétrúdú, s egy lóval közlekedő jármű. Ezzel szemben a szekerek és a kocsik általában egyrúdúak és páros fogatolásúak. Az egyrúdú járművek az Y alakú villás csúsztatóból, a kétrúdúak pedig a páros csúsztatókból, szánfélékből fejlődtek ki évezredekkel ezelőtt.

A lovas és az ökrös szekér rúdjának formája, mérete, rögzítésének módja lényeges eltéréseket mutat. Mindkét jármű esetében a rúddal történik az irányváltoztatás, a fékezés és a tolatás. Magyar nyelvterületen a szarvasmarha a rúd végéhez kapcsolt kettős járommal vontatja a szekeret. A *rúdfő* – előfogatok esetében a *tézsلافő* – olyan kétágú rúdvég, amelyhez biztonsággal kapcsolja a jármot a furataiba járó *nyakszeg*. Az ökrös szekér rúdja mindig rövidebb, mint a lovas szekéré vagy kocsié. Nem tartozik hozzá *csatlás* vagy *ferhéc*, nincsenek rajta *hámfák*, *kisefák*, s nincs *rúdszárnya* sem. Rúdját a szekér alatt nem szokták kimerevítve rögzíteni, ezért csuklósan le s föl mozgatható. Használat közben a rúd súlya az ökröket terheli.

Legtöbb magyar vidéken a lovas szekér és kocsi rúdja ki van merevítve az *éha*, *juha* nevű alkatrésszel. Így hívják a szekérrúd *szárnya* végén a *nyújtó* alatt keresztben fekvő fát, amely a rudat állandóan egy szintben tartja. Hegyvidéken ezt a megoldást nem mindenütt alkalmazzák. Rozsnyó vidékén és a Csermosnya völgyében például a lovak nyakába akasztott *ajatatartó*val, a szekérrudat szintben tartó segédeszközzel közlekednek.

Mivel a lovak a tengelyhez *csatlással* erősített *ferhécnél* fogva, a hámfákra hurkolt kötéllel, istránggal vontatják a szekeret, a szekérrúdnak főként a fékezés, tolatás alkalmával van szerepe. Ezt a lovak a *nyaklóról* vagy a *szügyellőről* a rúd elülső végére vezetett *tartólánccal* tudják megtenni.

Szekér- és kocsi rúdunk legmegfelelőbb fanem a nyír, mert könnyű, s amellet szívos, rugalmas, nehezen törik és hasad. Az Alföldön szükségből akácfával, szilvafával is helyettesítették. Páros fogatolású egyrúdú lovas szekerek és kocsik rúdjának hossza 340–380 cm között mozog, az ökrös szekér rúdja egy méterrel is lehet rövidebb.

Kétrúdú szekerek és kocsik a 19–20. század fordulóján főként a magyar nyelvterület északkeleti részén voltak használatosak. Tájilag váltakozó intenzitással vettek részt a forgalomban a Felső-Tisza vidékén, Erdély és Moldva magyar területein (MNA III. 191. térkép). Kelet-Európa felé haladva a kétrúdú szekerek jelentősége fokról fokra nő. Euráziában „az egy rúd + páros fogatolás”, illetve a „két rúd + egyes fogat” elterjedtsége között éles határvonalat lehet húzni. Ez a határvonal a Baltikumtól kiindulva széles félkörben a Kaszpi-tengerig halad, majd onnan az Altáj mentén Kína déli határáig húzódik. Ettől északra – azaz Kelet-Európa túlnyomó részén – a két rúd közé állított egyes fogat, tőle nyugatra és délre pedig az egyes rúd mellé állított páros fogat van túlsúlyban (Berg, G. 1935; Tarr L. 1968: 24).

Magyarországon a kétrúdú szekérnek a 14–15. században az újkorinál szélesebb elterjedtségére lehet következtetni. Gyakran említik *ajonca* néven a nyugati országrészben is. Egy Károly Róbert korában keletkezett vámszabály szerint „Sasváron, vagy Szenicén árukocsitól, mely közönségesen »rudas«-nak neveztetik 1 lotto vagy 3 nehezék, az »ainczás« nevű kocsitól félvám, vagyis fél lotto jár” (Miskolczy I. 1923: 152). A *rudas szekérnek*, amelyet Domanovszky Sándor – az egyfogatú ajoncaszekér-

rel szembeállítva – páros fogatolású *mázsaszekér*nek határozott meg, a késő középkori Magyarország teherszállításában már meghatározó szerepe volt (Domanovszky S. 1917/1979: 106, 111; Mollay K. 1982: 481).

Néprajzkutatók az *ajoncaszekeret* azonosítják azzal a könnyű, személyszállító lovas járművel, amiről korabeli utazók is megemlékeztek. „Magyarországi utazásom alatt – jegyezte fel Bertrandon de la Broquiere 1433-ban – gyakran találkoztam szekerekkel, melyeken hat, hét vagy nyolc egyén ült és mindezt egyetlen ló húzta ... A hátsó kerek magasabbak az elsőknél. Fedelök igen szép, az ilyen fedeles kocsik oly könnyűek, hogy kerekkel együtt akárki egymaga vállára veheti és elviheti” (Szamota I. 1891: 95). Kézenfekvő következtetés, hogy az egyetlen lovat két rúd közé fogták, azaz a szöveg az ún. *ajoncaszekér*ről szól (vö. K. Kovács L. 1948b: 5). Kétrúdú, egylovas szekereket a késő középkori Magyarországon tehát személy- és teherszállításra egyaránt alkalmaztak.

Az *ajonca* szó szláv eredetű, az *oje*, *ojnice* szó az átadó szláv nyelvekben szekérrudat, villásan elágazó rudat jelent. Mindez nagyban valószínűsíti azt a feltevést, miszerint ez a szekértípus a szlávoktól, közelebbről talán lengyel és kijevi orosz területről kerülhetett hozzánk még a 14. század előtt. A magyar kétrúdú szekér fogatolása azonban – mint arra Gunda Béla rámutatott – eltér a keleti szláv és a balti népek gyakorlatától. Ugyanis nálunk a ló két rúd esetén is hámfával húz, s ez a megoldás orosz, lengyel, balti tájakon ismeretlen. Parasztágunk viszont nem alkalmazza az ott elmaradhatatlan nyakhámot, a *kumetet*, illetve az ív alakban meghajló *dugát*, amely a ló nyaka fölött átívelve összekapcsolja a szekér két rúdját (Gunda B. 1934a: 93, 96; Viires, A. 1971: 427–449; 1980: 119–121. kép).

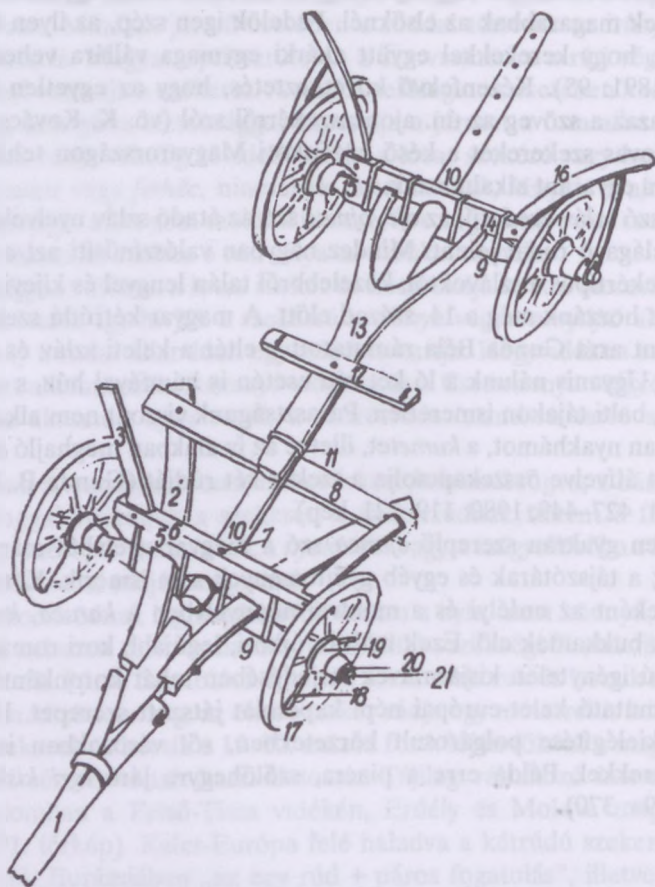
A régiségben gyakran szereplő *ajonca* szó a magyar nyelvből már a 19. század előtt kikopott; a tájszótárak és egyéb gyűjtemények sem ismerik. Kétrúdú egylovas járművek nevéként az erdélyi és a moldvai népnyelvben a *karuca*, *keruca*, *holuba*, *holubáj* szavak bukkantak elő. Ezek nyilván újkori, legújabb kori román kölcsönszavak. A kétrúdú igénytelen kisjárművek terjedésében tehát koronkénti ingadozás, s több irányba mutató kelet-európai népi kapcsolat játszott szerepet. Helyi szállítási szükségletek kielégítése polgárosult körzetekben, sőt városokban is történni lehetett kétrúdú szekerekkel. Példa erre a piacra, szőlőhegyre járó *egri kiskocsi* (Paládi-Kovács A. 1989a: 370).

A SZEKÉR ALVÁZA ÉS SZÉLESSÉGE

A szekérkonstrukció alapeszméjét Györfly István a következőképpen magyarázta: „A négykerekű szekér a kétkerekűből fejlődött olyanformán, hogy az elülső talyiga tengelyéhez egy második talyiga rúdját akasztották. Ez a kettős szerkezet egyszerűbb parasztszekereinken ma is felismerhető, sőt a 'nyújtó' kikapcsolásával a szekér ma is két talyigára bontható” (Györfly I. é. n. (1934)d: 214). Birket-Smith és más etnológusok ugyancsak elképzelhetőnek tartják a szekér létrejöttét két talyiga összekapcsolásával. Ilyenformán a hátsó taligának a kocsitest alatti rúdja a két tengelyt összekötő gerendává alakult át. Ilyen kocsi Közép-Európában mindenfelé ismeretes (Birket-Smith, K. 1969: 201). Az említett szerkezeti elv nyelvi tükröződése a székely

előszekér, utószekér kifejezés is. Az első és hátsó tengely összekötésének módzatait figyelembe véve Moszynski a recens szláv népi kultúrában három alapvető szekértípust különített el:

- a) az egyszeri összeillesztésű (négy változattal),
- b) a kettős összeillesztésű,
- c) és a hármas összeillesztésű szekér (Moszynski, K. 1929: 648).

202. ábra. A hegyközi szekér szerkezete (1950-es évek): 1. rúd, 2. ágas, 3. rakonca, 4. tengely, 5. simely, 6. fergettyű, 7. derékszög, 8. juha, 9. cugpánt, 10. nyújtó, 11. nyújtókarika, 12. féktartó, 13. hátsóágas, 14. simely, 15. ánstok, 16. löcs, 17. keréktalp, 18. küllő, 19. agy, 20. tengelyvégszeg, 21. persely, Pusztafalu (Abaúj-Torna vm.)

Magyar nyelvterületen a három alváztípus közül csupán az első tekinthető hagyományosnak. Ez Közép-Európában már legalább 3000 éves múltra tekint vissza (Putschke, W. 1971: 74–77; Fenton, A. 1976: 3, 11–12). A másik két típus lényegesen kezdetlegesebb, mint a nálunk honos. Ahol az első és a hátsó tengely két rúddal, merev módon van összekötve, a szekér nehezen fordul, nem nyújtható meg, hossza

tehát nem változtatható. Ilyen szekeret használtak Bosznia és Dalmácia egyes vidékein. A harmadik típust Belorussziában, Oroszország nagy területein, így a volgai finn népeknél is leírták. Minthogy e típusba tartozó járművek első és hátsó tengelye három rúddal van mereven, szilárdan összekapcsolva, a szekér hosszának változtatására nincsen mód.

Hagyományos szekereink alvázának szerkezeti elemei között kevés eltérés mutatható ki. Az egész magyar nyelvterületen megegyeznek a lényeges alkatrészek elnevezései is. A négy kerék mindenütt a *tengelyen* (a Székelyföldön *ostoron*) forog, amely sok vidéken még az 1950-es évek elején is teljesen fából készült. Az első és a hátsó tengelyen egy-egy *párnafa*, *vánkos* feküdt. Ennek vájatába, a tengely és a párnafa közé volt beépítve az *ágas*, melynek neve előszekéren *rúdszárny*. Elöl még egy fontos szerkezeti elem csatlakozik hozzájuk, az ún. *fergettyű*. Ez a párnafán fekszik, s mint-hogy csupán egyetlen erős szög, horgas vaspálca kapcsolja a párnafához és a tengelyhez, mindkettő könnyen elfordulhat alatta. Ez a szerkezeti elem a magyar szeker-ek és kocsik fordulékonyosságát, gyorsaságát hihetetlen mértékben megnöveli. A szekér hátsó tengelyén nincsen fergettyű, ezért a szekér hátulja – vagy székelyesen az *utószekér* – taliga módjára követi az elejét.

A tengely hosszúsága és a kerekek nyomvonalainak távolsága tájanként, járműtípusonként eltért, de erről a fontos paraméterről nincs teljes áttekintésünk. A székelyeknél a népnyelv is hűségesen tükrözi a tengely váltakozó hosszúságát, mert megkülönbözteti az *egész vágás*, a *félvágás* és a *háromfartályos* szekeret. Maros-Tordában az *egész tengelyű*, *féltengelyű szekér* kifejezés használatos. Háromszékben a 18. századi feljegyzések régi gyakorlatnak mutatják a szeker-ek szélesség és nyomtávolság szerinti megkülönböztetését (MTSz I. 457, 566, 893; Cs. Bogáts D. 1943: 29, 40). Udvarhelyszéken a tengely hossza egész vágású szekérhez 200, a háromfartályoshoz 188, a félvágás szekérhez pedig 178 cm. Csíkbán a két kerék nyomvonala közötti távolság egész vágás szekér esetén 100 cm, félvágás szekérnél pedig csak 80 cm (Haáz F. 1932: 13; Gönyey S. 1942a: 273). Szükség esetén a kétféle szekeret kombinálni is szokták oly módon, hogy a félvágás szekér elejét (előszekér) az egész vágású szekér hátsó részével (utószekér) kapcsolták össze. Ezáltal az első és a hátsó kerekek nem azonos nyomon haladtak, s a jármű lejtős terepen sem borult fel könnyen. A széles, egész vágású szekeret erős ökör- vagy bivalyfogattal vontatták. Igaerő hiányában a székely földművesek, fuvarosok zöme azonban nem ezt, hanem a kisebb, ún. félvágás szekeret használta.

A fuvarozó szeker-ek, kocsik szélessége, nyomtávolsága az Alföldön és a Dunántúlon jóval egységesebb. A Mátra- és a Bükk-vidéki palócoknál sem volt egész vágás és félvágás szekér, mint a székelyeknél. Régebben azonban a fatengelyű nyári szeker-ek egy egész lábnyival (31,6 cm) szélesebb nyomon haladtak, mint a többi szekér (Paládi-Kovács A. 1999a: 950). A vastengely fokozatos elterjedése valószínűleg a tengelyhosszúság egységesezéséhez is hozzájárult. Eltérések azonban még ezt követően is adódtak. Hódmezővásárhelyen például keskenyebb az „útmérték”, kisebb a nyomtávolság (42 coll), mint Szegeden (43 coll). Debrecenben a kerekek nyomköze a szekérnél és a taligánál azonos volt, a szekérfélék is csak hosszúságukat tekintve különböztek. A kerekek átmérője, a keréktalp szélessége szintén megegyezett minden szekértípusnál. Nem változott szekérfélék szerint a nyomtávolság Hajdúböször-

ményben sem. A tengelyág (*astok*) hossza ott egységesen 36 coll volt (Bálint S. 1977a: 55; Balogh I. 1965–66: 75; Szekeres Gy. 1987: 40).

Az első és a hátsó tengelyt a *nyújtó* köti össze. A *derékszegettől* (a fergettyűt az első tengelyhez kapcsoló vaspálca neve) a szekér végéig tart ez a karcsú fagerenda. A Székelyföldön 2 öl hosszú, négyszögletes formájú erős rúd 5 lyukkal. Nógrádban a *nyújtón* mindössze két lyuk van a szekér hosszának megváltoztatásához (Zólyomi J. 1984: 273). Sárretudvarin több méretben készült ez az alkatrész: a lószekérhez tartozó *farkasnyújtó* 7 sukk (224 cm), a *csonkanyújtó* 5,5 sukk, az ökörszekér *nyújtója* 9 sukk hosszú volt (Pusztainé Madar I. 1973: 185).

Nagy jelentősége volt a szekér fejlődésében a vastengelyre való áttérésnek. A fatengely egykor főként bükkfából készült, s 3–4 naponta zsírral, hájjal kengették, hogy „be ne gyulladjon”, tüzet ne fogjon. A fatengelyen mélyen beégyve alul és felül is volt egy-egy *marokvas*, ami a *kerékagynak* a tengelyvéghöz szolgáló furatába illeszkedett. Két vaskarika is került a fatengely végeire, hogy megakadályozza annak gyors elkopását. A váltás tájanként némi időeltolással ment végbe. A Kisalföldön és a Dél-Alföldön a 19. század derekán, a Közép-Tisza vidékén a 19. század végétől az első világháborúig, a Felföldön és Erdély elzárt tájain a 20. század első felében zajlott le. A borsodi Tisza mentén 1870 előtt a gazdák még kizárólag csak fatengelyű szekeret használtak. Maros-Torda megyében egy 1897. évi összeírás szerint a szekerek 10%-a, 1565 darab volt vastengelyű, közel 90%-a (14 787 darab) pedig még fatengelyű volt (Barabás E. 1907: 49; Paládi-Kovács A. 1973a: 28; Pusztainé Madar I. 1973: 174).

A vastengelyhez kapcsolódóan több új alkatrész terjedt el. Legfontosabb a fatengely térkitöltő szerepét és a reá kerülő elemek rögzítésének feladatát átvevő, továbbra is fából készülő tengelyág, népnyelven *astok* volt.

A fatörzsből vágott sajtkerek a kezdetlegesebb járművek, főként vontatószekerek tartozékaként maradt fenn a 20. századig. Szekerekhez azonban évezredek óta könnyebb, igényesebb kerekek használatosak. Népünk a vasalás nélküli, az ún. *fakószekeret* is küllős kerékkel látta el már a honfoglalás előtti időben. Küllős kereket azonban csak képzett kézművesek, szerszámokkal felszerelt specialisták tudtak készíteni. A kerékagy kifúrása, a küllőknek szolgáló csaplyukak elkészítése aprólékos, pontos munkát kíván. Ezzel a feladattal az a fúró-faragó parasztgazda is a *kerekeshez*, *kerékgyártóhoz* szokott fordulni, aki a többi szekéralkatrészt el tudta készíteni magának. A kerék fontosabb részei: az *agy*, *kerékagy*, a *küllők* (Székelyföldön *fentők*) és a *talpak*. A küllők száma lehet 8–10 vagy 12–14. Palócföldön a taligakerék 7 talpával készült (Paládi-Kovács A. 1989a: 364). Mivel egy talprészbe rendszerint két küllőt szoktak tenni, a keréknek 4–5–6–7 *talpa*, talprésze lehet. A kerekesnél bekülőzött új kerékre a kovács szokott tenni vasabroncsból készült *sínt*, *ráfot*, ami óvja a talpakat a gyors kopástól, s abroncsba fogja, erősíti a kereket.

A ráf nélküli *fakókerék* minden részében erősebb, vastosabb volt, mint a ma használatos; kerékagya fél méter hosszú, fala 10 cm magas, 15 cm széles. Ötrészű kerékfala idővel elvászott, a kerék ötszöggé változott, úgyhogy joggal mondhatták róla tréfásan „nem gördül, hanem lépik” (Haáz F. 1932: 12).

Alföldi szekereink kerékátmérője nagyobb, mint a hegyvidéki szekereké. Általánosságban a hátsó kerekek átmérője is meghaladja az első kerekekét. A taligák, kordék kerékmeretei pedig néhol a szekerek hátsó kerekeinek magasságát is megha-

ladják, de így sem közelítik meg Nyugat-Európa embermagasságú taligakerekeit. A kerekék átmérője kistájak, szekér- és kocsigyártó központok, illetve szekér- és kocsi-félék szerint kisebb eltéréseket mutat. Ennek oka főként a domborzati és talajviszonyokhoz is kötődő táji, helyi tradíciókban rejlik.

A SZEKÉR FELÉPÍTMÉNYE, A KOCSISZEKRÉNY

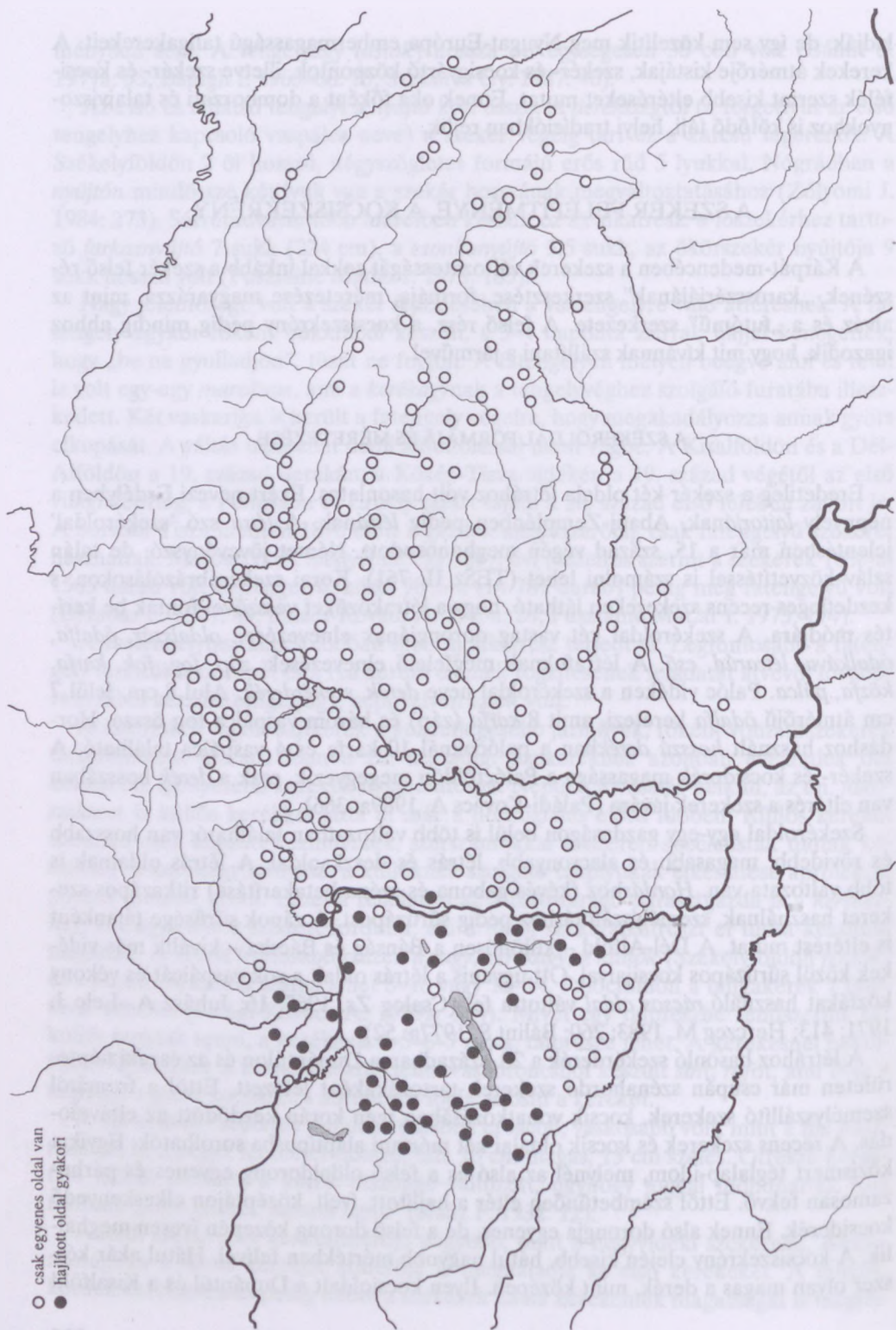
A Kárpát-medencében a szekerek változatosságát sokkal inkább a szekér felső részének, „karosszériájának” szerkesztése, formája, méretezése magyarázza, mint az alváz és a „futómű” szerkezete. A felső rész, a kocsiszekekrény pedig mindig ahhoz igazodik, hogy mit kívánnak szállítani a járművel.

A SZEKÉROLDAL FORMÁJA ÉS MÉRETEZÉSE

Eredetileg a szekér két oldala létrához volt hasonlatos. Ezért nevezi Erdélyben a népnyelv *lajtorjának*, Abaúj-Zemplénben pedig *létrának*. A *létra* szó 'szekéroidal' jelentésben már a 15. század végén meghonosodott. Német jövevényszó, de talán szláv közvetítéssel is számolni lehet (TESz II. 761). Korai szekérábrázolásokon, s kezdetleges recens szekerekben látható, hogy a létraközöket vesszővel fonták be kerítés módjára. A szekéroidal két vastag dorongjának elnevezései: *oldalszár*, *ódalfa*, *ódalkáva*, *létrarúd*, *cső*. A létrafoknak megfelelő elnevezések: *záp*, *fog*, *fok*, *karfa*, *közfa*, *pálca*. Palóc vidéken a szekéroidal neve *derék*, *szekérderek*. Alul 8 cm, felül 7 cm átmérőjű *ódalfa* keretezi, amit 8 *karfa* (*záp*) és három vaspálca fog össze. Hordáshoz használt *hosszú derékban* a palócoknál 10 karfa és 4 vaspálca található. A szekér- és kocsiderék magassága a Palócföldön megegyezik, csak a *derék* hosszában van eltérés a szekerek javára (Paládi-Kovács A. 1989a: 366).

Szekéroidal egy-egy gazdaságon belül is több változatban található: van hosszabb és rövidebb, magasabb és alacsonyabb, létrás és deszkaoldal. A létrás oldálnak is több változata van. Hordáshoz (kévés gabona és széna betakarítása) ritkázapos szerkezet használnak, személyszállításához pedig sűrűzápost. A zápok sűrűsége tájanként is eltérést mutat. A Dél-Alföld – különösen a Bánság és Bácska – kiválik más vidékek közül sűrűzápos kocsijaival. Ott ugyanis a létrás oldalt a sok vaspalcát és vékony közfákat használó *rácsos oldal* váltotta fel (Csalog Zs. 1965: 16; Juhász A.–Lele J. 1971: 413; Herczeg M. 1983: 260; Bálint S. 1977a: 52).

A létrához hasonló szekérderek a 20. században a Dunántúlon és az északi népteületen már csupán szénahordó szekerek tartozékaként létezett. Ettől a formától személyszállító szekerek, kocsik vonatkozásában igen korán kezdődött az eltávolodás. A recens szekerek és kocsik oldalai két mértani alaptípusba sorolhatók. Egyik a közismert téglalap-idom, melynél az alsó és a felső oldaldorong egyenes és párhuzamosan fekvő. Ettől szembenűnően eltér a hajlított, ívelt, középtájon elkeskenyedő kocsiderék. Ennek alsó dorongja egyenes, de a felső dorong közepén ívesen meghajlik. A kocsiszekekrény elején kisebb, hátul nagyobb mértékben felível. Hátul akár kétszer olyan magas a derék, mint középen. Ilyen kocsioldalt a Dunántúl és a Kisalföld

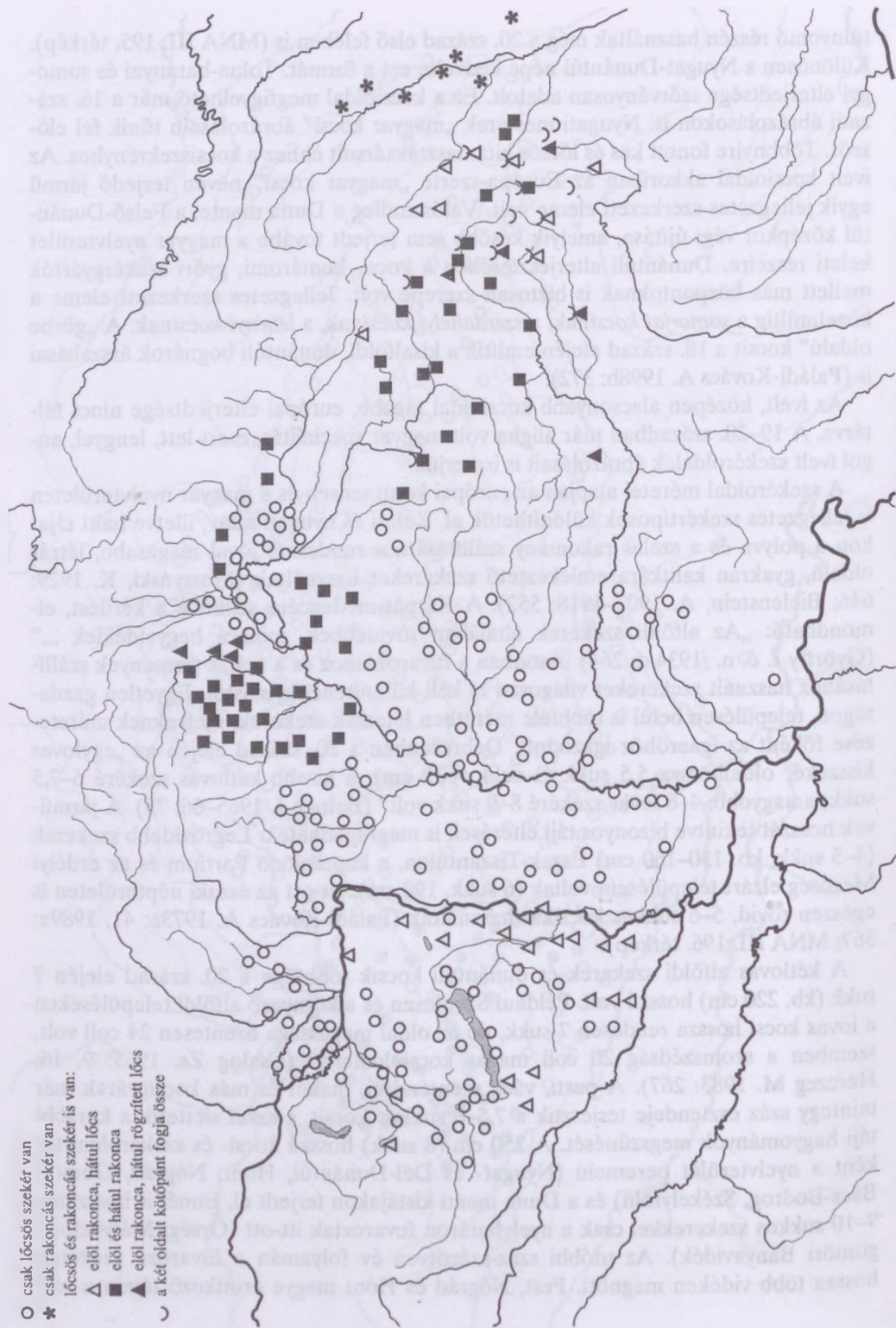
43. térkép. A székérol dal formája a magyar nyelvterületen

túlnyomó részén használtak még a 20. század első felében is (MNA III. 195. térkép). Különösen a Nyugat-Dunántúl népe kedvelte ezt a formát. Tolna-baranyai és somogyi elterjedtsége szórványosan adatolt. Ez a kocsioldal megfigyelhető már a 16. századi ábrázolásokon is. Nyugati mesterek „magyar kocsi” ábrázolásain tűnik fel először. Többnyire fonott kas és löcsös kitámasztás társult ehhez a kocsiszekrényhez. Az ívelt kocsioldal akkoriban az Európa-szerte „magyar kocsi” néven terjedő jármű egyik jellegzetes szerkezeti eleme volt. Valószínűleg a Duna mente, a Felső-Dunántúl középkor végi újítása, amelyik később sem terjedt tovább a magyar nyelvterület keleti részeire. Dunántúli elterjesztésében a kocsi, komáromi, győri szekérgyártók mellett más központoknak is biztosan szerepe volt. Jellegzetes szerkezeti eleme a közelmúltig a *somorjai kocsinak*, a *szerdahelyi kocsinak*, a *lébényi kocsinak*. A „görbe oldalú” kocsit a 18. század elején említik a kisalföldi, dunántúli bognárok árszabásai is (Paládi-Kovács A. 1998b: 372).

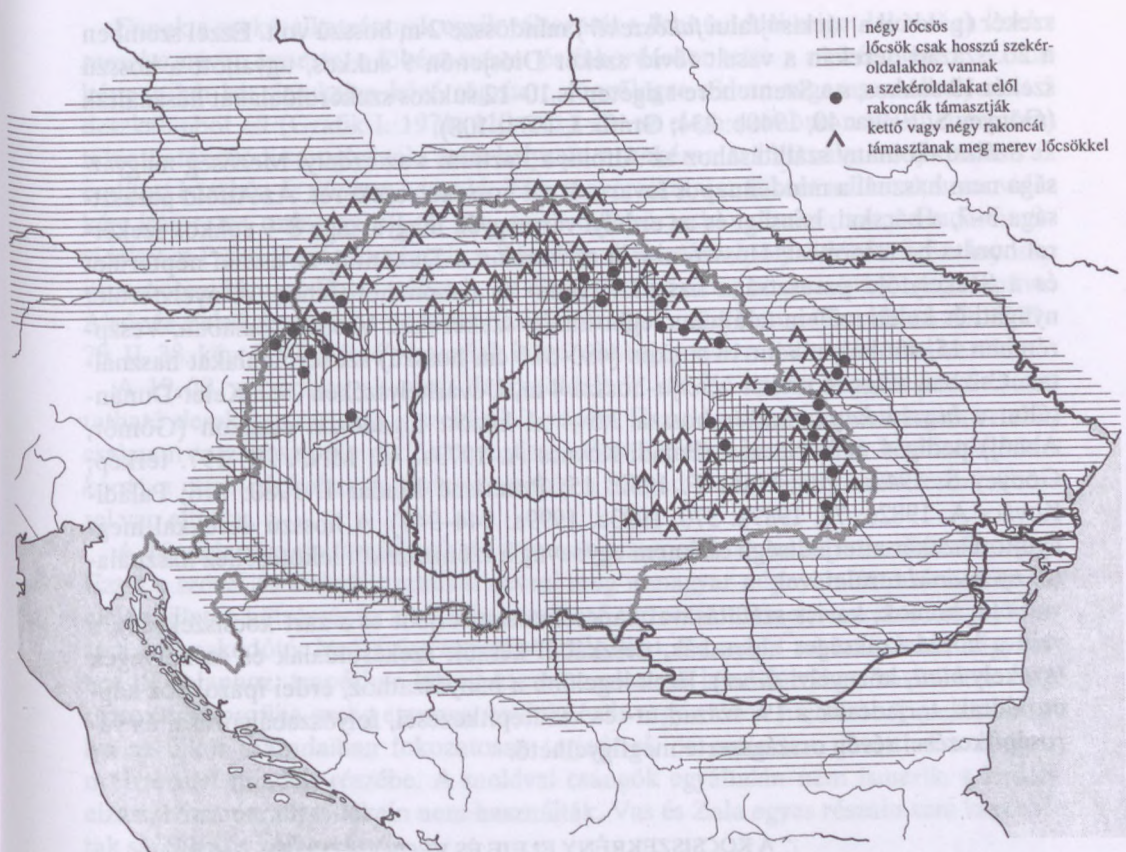
Az ívelt, középen alacsonyabb kocsioldal tágabb, európai elterjedtsége nincs feltárva. A 19–20. században már aligha volt magyar specialitás, mert lett, lengyel, angol ívelt szekérolalak ábrázolásait is ismerjük.

A szekéroladal méretei alapján az európai kontinensen és a magyar nyelvterületen is jellegzetes szekértípusok különíthetők el. Keleti és nyugati szláv, illetve balti tájakon a polyva és a szálás rakomány szállítására a rendesnél jóval magasabb, létrás oldalú, gyakran kalitkára emlékeztető szekereket használtak (Moszyński, K. 1929: 646; Bielenstein, A. 1907–1918: 552). A Kárpát-medencére szűkítve a kérdést, elmondható: „Az alföldi szekerek általában rövidebbek, mint a hegyvidékiek ...” (Györffy I. é. n. /1934/d: 264). Azonban a fuvarozáshoz és a szálás termények szállításához használt szekereket világosan el kell különíteni egymástól. Egyetlen gazdaságon, településen belül is többféle méretben léteztek szekerek, melyeknek méretezése főként az igaerőhöz igazodott. Debrecenben a 20. század elején az „egylovas kisszekér oldalhossza 5,5 sukk (1 sukk = 32 cm), a kisebb kétlovas szekéré 6–7,5 sukk; a nagyobb, 4–6 lovas szekéré 8–9 sukk volt” (Balogh I. 1965–66: 75). A járművek hosszát tekintve bizonyos táji eltérések is megragadhatók. Legrövidebb szekerek (4–5 sukk, kb. 130–160 cm) Észak-Tiszántúlon, a kapcsolódó Partium és az erdélyi Mezőség elzárt településein voltak (6 sukk, 190 cm). Itt-ott az északi népterületen is egészen rövid, 5–6 sukkos kocsikat használtak (Paládi-Kovács A. 1973a: 41, 1989a: 367; MNA III. 196. térkép).

A kétlovas alföldi szekerek és dunántúli kocsik többsége a 20. század elején 7 sukk (kb. 220 cm) hosszú volt. Például Szentesen és a környező alföldi településeken a lovas kocsi hossza rendszeren 7 sukk, de az oldal magassága Szentesen 24 coll volt, szemben a szomszédság 20 coll magas kocsioldalaival (Csalog Zs. 1965: 9, 16; Herczeg M. 1983: 267). A pesti, váci, szentendrei, makói és más kocsigyárak már mintegy száz esztendeje terjesztik a 7,5–8 sukkos kocsit, s ezzel siettetik a korábbi táji hagyományok megszűnését. A 250 cm (8 sukk) hosszú kocsi- és szekéroladal főként a nyelvterület peremén (Nyugat- és Dél-Dunántúl, Hont, Nógrád, Gömör, Bács-Bodrog, Székelyföld) és a Duna menti kistájakon terjedt el. Ennél is hosszabb, 9–10 sukkos szekerekkel csak a nyelvhatáron fuvaroztak itt-ott (Őrség, Mátyusföld, gömöri Bányavidék). Az utóbbi száz-százötven év folyamán a fuvarozó szekerek hossza több vidéken megnőtt. Pest, Nógrád és Hont megye érintkező tájain a régi

44. térkép. A székéroltal kitámasztása a 20. század első felében

45. térkép. A lőcsös székér elterjedtsége a Kárpát-medencében

szekér (például a váckisújfalui *fakószekér*) mindössze 2 m hosszú volt. Ezzel szemben a 20. század derekán a vasalt rövid szekér Diósjenőn 9 sukkos, ugyanott a hosszú szekér 13 sukkos, s a Szentendre-szigeten is 10–12 sukkos szekéroldalakat használtak (Gönyey S. 1940a: 40, 1940b: 234; Gráfik I. 1971: 108).

Szálasrakomány szállításához az Alföld, a Partium s az erdélyi Mezőség magyarsága nem használ a mindennapos fuvarozásnál hosszabb szekeret. Az Alföld parasztsága 6–7, a bácskai, bánsági és az erdélyi vármegyék magyarsága 8–9 sukkos szekérel hordta be a termést. Hosszú oldalú szekereket a Dunántúl, az északi népterület és a Székelyföld parasztsága használt széna- és gabonahordáshoz. A nyelvterület nyugati és keleti szélein találjuk a leghosszabb szekereket. Vasban, Zalában, Veszprém-ben 15, sőt helyenként 16 sukkos (480–510 cm hosszú) szekéroldalakat használtak. Csíkban a hordó szekér *lajtörja*-hossza 4 m, Udvarhelyszéken 2 öl. Kelet-Dunántúlon a *hosszú karfás szekér* hossza 3,5–4 m között ingadozik, északon (Gömör, Abaúj) pedig 4 m körül van (Paládi-Kovács A. 1973a: 43; MNA III. 197. térkép; Gönyey S. 1942a: 273; Haáz F. 1932: 15; Pusztainé Madar I. 1980: 216; Paládi-Kovács A. 1982a: 76, 1989a: 370, 1993a, 1999a: 944–947). A hosszú derékka megnyújtott szekér elterjedtsége csaknem egybevág a szénásszekér lekötéséhez használatos *nyomórúd* területével.

Föld, homok, kavics szállításával kapcsolatosan terjedt el a zárt kocsiszekrény, s vele a hozzá szükséges aldeszkák, deszkából készült szekérolalak és szekérvégek (székely *bütü*, köznyelvi *súber*). Ezek legelőbb a bányászathoz, erdei iparokhoz kapcsolódtak, terjedésük a 19. század út- és vasútépítkezései, folyószabályozásai és városerősítkezései révén országsszerte megfigyelhető.

A KOCSISZEKRÉNY ELEJE ÉS VÉGE

A paraszti szekerek, taligák kocsiszekrénye elöl és hátul igen gyakran nyitott. Mindkét végükön nyitottak a szálasrakomány szállításához szolgáló hosszú oldalú szekerek is. Ezekhez a speciális *nyári szekerek*hez saroglyát nem használtak. A nyújtóval és hosszú derékka, cserélhető karfákkal megnyújtott szekerekről pedig a nyári behordás idején levették a két saroglyát.

A fuvarozásra, személyszállításra szolgáló kocsik és szekerek végeinek lezárása több módon történhet:

a) a jármű egyik vagy mindkét végét függőleges síkban rögzített tábla zárja le, ami lehet tömör deszkalap vagy rácszat, régebben vesszőfonadék;

b) a szekér végeihez vasláncsal csatlakozó, a vízintestől a függőlegesig váltakozva több szögben, síkban beállítható létrás vagy leveles ritka rácszat, ún. *saroglya* kerül.

Az udvarhelyi székelyek az 1930-as években még vesszőből fonott *bütü lészákkal* zárták le a szekeret elöl és hátul. Ezt a fonott táblát a szekérolal felső dorongjait keresztben összekötő deszkapánton (*csatláson*) belül helyezték el. A szekérlárába kerülő teher (csöves kukorica, zsákolatlan burgonya, répa) azután a *bütü lészát* a *csatláshoz* szorította. Északi, északkeleti magyar tájakon *tíltó* volt a neve annak a fonott vagy deszkából készült lapnak, amivel a szekér két végét függőleges síkban lezárták (Haáz F. 1932: 16; MTSz II. 731).

Ennek a szekéralkatrésznek egyik változatát a Szentendrei-sziget lakossága *leveles saroglya* néven ismerte, s főként széna- és fahordáskor tette a szekér elejére. Voltaképpen két-két deszkalap közé rögzített, függőleges síkban sugarasan elhelyezett 5 deszkalapból áll (Gráfik I. 1971: 110–111). Ez az elem azonban neve ellenére sem tekinthető valódi saroglyának, mert helyzete a szekéren és használatmódja inkább az említett *bütühöz* és *tiltóhoz* hasonló. Ez a szekéralkatrész főként a Dunakanyar vidékén ismeretes, mintegy 50–60 km átmérőjű körzetben, beleértve a Budai-hegyvidéket, a Pilist, Hont déli részeit, a Börzsöny és az Alsó-Ipoly vidékét. Szórványosan ismert elem Nyugat-Dunántúlon is, de elterjedtsége nincs pontosabban megállapítva. Alsó- és Felső Ausztriában a szekérkultúra tradicionális eleme (Bockhorn, O. 1973–78. II. 38. kép, XVIII. fotó), hozzánk is nyilván bajor–osztrák közvetítéssel került.

A 19–20. században elterjedt deszkaoldalhoz két lécs között függőlegesen csúszatható deszkalap tartozik a szekér két végén. Ennek a deszkalapnak legismertebb, csaknem országosan elterjedt elnevezése: *süber*. Kerekcsap járműveink közül a *kubikos kordé*, a *rakoncás kolesz*, a *vánkusos szekér*, a Szeged-vidéki *bakity* rendszerint süberrel van ellátva.

A 16. század eleje óta követhető nyomon a *saroglyának* nevezett szekéralkatrész. Ezzel a szóval és alakváltozataival nevezi meg a magyar népnyelv azt a szekérderék elején, illetve hátsó végén levő, lekapcsolható tartozékot, amely a szekér megnyújtására és a rakodótér lezárására egyaránt szolgálhat. Formáját tekintve lehet négyzethez, téglalaphoz, trapézhoz közeli idom; szerkezete lehet létrához hasonlatos vagy rácsozatos; profilja pedig egyenes, enyhén ívelt vagy erősen hajlított. A szekérsaroglya az újkor századaiban fokozatosan terjedt el, de máig sem jutott el a magyar nyelvterület minden részébe. A moldvai csángók egyáltalán nem ismerik, s Erdély elzárt, hátramaradt vidékein nem használták. Vas és Zala egyes részein sem kapcsoltak saroglyát a szekerekre.

Említett tulajdonságaik alapján a szekérsaroglyák különböző fejlettségi szinten állnak, s jelzik a szekérgyártás, a járműkultúra fejlettségét egy-egy vidéken. Nehézkese, létrás szerkezetű saroglyákat használtak a legutóbbi időkig az Észak-Tiszántúlon, s a vele szomszédos partiumi és északkeleti zónában Gömöről, Borsodtól Ugocsáig. Finomabb kidolgozású, enyhén ívelt, vékony vaspálcákkal is erősített saroglyákat használt a Dunántúl és a Kisalföld népe, illetve az északi népterület nyugati fele. Erősen hajlított, rácsos szerkezetű szekérsaroglyák terjedtek el a Dél-Alföldön a Körösöktől az Al-Dunáig, szórványosan a Kisalföldön, továbbá Baranyában és Dél-Somogyban (MNA III. 198. térkép). Ezek a mives, könnyű saroglyák a fuvarozó lovas kocsihoz kapcsolódnak. A nehézkes, létrás szerkezetű saroglya az ökörigázáshoz legtávolabbi ragaszkodó tájakon maradt meg napjainkig.

A SZEKÉROLDAL KITÁMASZTÁSA

A szekér felépítményének kulcsa a *szekérderék*, a két oldal rögzítésének, kitámasztásának módja. Minél szilárdabban áll a *derék*, annál nagyobb teher szállítására alkalmas a szekér. A szekéroidalak összefogásának, rögzítésének alkalmas eszköze a deszka vastagságú kötőpánt (*székely csatlás*), amelynek tányér formán kerekedő két

végét a beléjük vésett lyukaknál fogva mintegy ráhúzzák a szekérlajtórják felső dorongjaira (Paládi-Kovács A. 1973a: 35). Azonban ez a keresztben feszülő pánt túlságosan merev, s nem követi jól a kocsiszekrény részeinek mozgását. A szekereken kötőpántot a történeti nagytájak közül csupán Erdélyben használtak. Ott főként a rakoncás szekerek tartozéka volt. Hasonló rendeltetésű alkatrészt a moldvai csángók szekerein, kis *karucáin* nem észleltek a kutatók. Európa más vidékein a kötőpánttól a teljesen merev, az ún. *stráfkocsihoz* hasonló járműfélék doboz formájú kocsiládájáig, teljesen zárt rakteréig sokféle változat ismeretes. Ezekhez azonban olyan alépítményt kellett kifejleszteni, amely lehetővé teszi, hogy a jármű kerekei elfordulhassanak a kocsiszekrény feneke, azaz a rakter alatt. Ilyen utat járt be a brit szigetek, az Északi- és a Keleti-tenger környezetében élő népek járműkultúrája (Jenkins, G. 1962: 27–30. kép; Jenkins, G. 1972: 34, 51, 56. kép; Viires, A. 1980: 102–121. kép).

A Kárpát-medencében a szekerek raktere általában alacsonyan van, forduláskor a kerekek a kocsiszekrény alsó részét súrolják. Ilyen alacsony építésű járművek esetében a szekérolalak kitámasztásának két alaptípusa ismeretes: a rakoncás és a löcsös kitámasztás.

E két alapforma több más megoldással egészülhet ki, s ezek körét Erdélyben még az említett kötőpánt használata is bővíti. A kitámasztás elvén alapuló konstrukció lehetővé teszi a kocsiszekrény részeinek elmozdulását kanyarodás közben és hepehupás terepen.

A *rakonca* a hátsó tengely fölött, azzal párhuzamosan elhelyezett *vánkosfa*, *párnafa*, illetve az első tengely esetében a *vánkos* fölé helyezett *fergettyű* két végébe – rendszerint csapolással – szilárdan rögzített, egyenes karó. A rézsútosan felfelé álló, merev rakoncakarók belső oldalához támasztják a létra vagy tábla alakú szekérdereket. Egyes szekérféléken a rakonca csupán rövid, csökevényes formában maradt fenn.

A *löcs* a rakoncánál hosszabb és felső felén jellegzetesen hajlott, görbe rúd, amelynek alsó vége a kerékagyból kiálló tengelyvéghez van rögzítve, másik vége pedig a szekérolal felső pereméhez csatlakozik. Mivel a löcsök az oldal felső szélét támasztják alá, s a szekérderék síkjával szöget bezárva a teher egy részét a tengelyvégre hárítják át, a löcsös szekérderék teherbírása a rakoncás oldalét számottevően meghaladja.

A szekérolalak kitámasztásának módozatai a magyar nyelvterületen:

- elől-hátul vasalt löcs mind a négy keréknél, rakonca nélkül,
- elől-hátul csak rakonca van (négy db),
- elől rakonca, hátul merev löcs, esetleg elől és hátul is rakoncához csatlakozó merev löcs,
- elől rakonca, hátul vasalt löcs,
- a löcs vagy rakonca mellett elől (esetleg hátul is) keresztpánt, csatlás.

E módozatok alkalmazása jellegzetes szekértípusokat eredményez. Magyar nyelvterületen az emlékezettől elérhető időben mindenütt túlnyomórészt löcsös szekeret használtak (Paládi-Kovács A. 1973a: 34; Keszi-Kovács L. 1981a: 116; MNA III. 194. térkép). Egyetlen népcsoportunk, a moldvai csángóság volt az, amelyik nem ismerte a löcsös kitámasztást, s kizárólag rakoncás szekérrel járt a legújabb időkig. Az Alföld, a Dunántúl és a Kisalföld túlnyomó részén, valamint az északi népterület nyugati felében parasztságunk csupán négylöcsös szekereket, fuvaros és személy-

szállító kocsikat használt. A löcs magyarországi szerepét mutatja, hogy – a kubikoskordét kivéve – még a kétkerekű járműveknek is nélkülözhetetlen alkatrésze volt. A löcsös szekerek dominanciája mellett azonban – tájanként váltakozó jelentőséggel – feltűnnek részben-egészben rakoncás szekérfélék is. A rakoncás és a löcsös kitámasztási mód nemcsak tájanként, koronként mutat ingadozást. Egy-egy településen belül is megfigyelhető keveredésük, egymás mellett élésük. A székelyeknél három-négy változat létezett egymás mellett és nem volt elszigetelt jelenség a vegyes kitámasztású szekérforma sem. Györffy hely megnevezése nélkül írja: „Régebben csak a hátsó tengelynek voltak löcsei, ma már többnyire az elülső részt is löcsök tartják. A két pár löccsel felszerelt szekereken a rakonca csak elcsökevényesedett formában van meg, s a löcs nem a rakoncát, hanem a szekéroldalt támasztja” (Györffy I. é. n. /1934/d: 263).

Udvarhely megyében három löcstípust írtak le, amelyek érzéketlenül példázzák a löcs tökéletesítésének egyes lépcsőfokait (Haáz F. 1932: 14–15). A két változatban is megtalálta *sutalöcs* felső végén, kiszélesedő fejében egy akkora lyuk volt, amelybe a szekéroldal (*lajtorja*) felső, vízszintesen fekvő dorongja lazán beleillik. A második típust *löcsös rakonca*, illetve *bágyi löcs* néven említik. Lényege az, hogy a szekértengelyre erősített görbe löcs felső végét szilárdan becsapolják a szekér rakoncájába. A harmadik típus az országosan ismert vasalt löcs, amelynek kétszer görbe felső vége egy jó arasszal a szekéroldal fölé magasodik, s amelyet egy vaskarika kapcsol a szekérderek felső dorongjához. Régebben vaskarika helyett *löcs-gúzszt* alkalmaztak. A harmadik löcstípus nagyobb manőverezési lehetőséget nyújt a szekérnek, mint elődei, s a vasalás révén tartósságban is felülmúlja azokat (Paládi-Kovács A. 1973a: 35, 64). A vasalt löcsös szekér Magyarországon már legalább egy évszázada uralomra jutott, s a többi formát fokozatosan felváltotta, illetve háttérbe szorította.

Az elől rakoncás, hátul merev löcsös szekér (bágyi löcs) a Székelyföld mellett ismeretes a dél-erdélyi magyar népszigetekén is. Másik góca a Zempléni-hegység, a Hernád és a Bodrog közötti térség, s különösen az abaúji Hegyköz (Balassa I. 1964a: 153–154; Ikvai N. 1967: 131; Paládi-Kovács A. 1973a: 65). Az elől rakoncás, hátul vasalt löcsös kocsi a 20. század derekáig nem volt ritkaság a Kelet-Dunántúlon, s több helyütt ismerték a Nyugat-Dunántúlon és a Kisalföldön is. Úgy látszik, hogy ezt a megoldást ott inkább a gyors kanyarodás érdekében alkalmazzák. Erre mutat, hogy sohasem a nehéz, teherszállító szekerek, hanem a könnyű, lovas kocsik készültek elől rakoncával, hátul löccsel.

Az északi népterület keleti felében, Észak-Tiszántúlon és egész Erdélyben a löcsös szekér dominanciája mellett többnyire valamilyen rakoncás szekér is használatos (MNA III. 194. térkép). Keleti palóc vidéken gyakorta a löcsös szekeret alakítják át rakoncás szekérré. Heves, Borsod, Gömör egyes részein, illetve a Sajó–Hernád közti területen általában *kolesz*, helyenként *baksa*, *ladik* néven ismerik ezt a szekérfélet (Paládi-Kovács A. 1999b: 356–358). Észak-Tiszántúlon *vánkusos szekér*nek, Szeged vidékén *bakitynak* nevezik a rakoncás, deszka oldalú szekeret. A Bánságban a rakoncás szekeret *besszarábiai kocsi* néven ismerik, s az elnevezést azzal magyarázzák, hogy Besszarábiából jött telepesek hozták magukkal a második világháború elején, akik még az 1960-as években is ragaszkodtak hozzá. Szórványosan, alkalmilag használtak a löcsös szekér mellett rakoncás szekeret a Vértes és a Gerecse falvaiban,

s az Alföld középső részein is. Úgy látszik, hogy a századforduló után, illetve a két világháború között kezdett terjedni ez a négyrakoncás, deszkás oldalú szekértípus. Ennek háttérében a fuvarozási igények változása, elszegényedés, gazdasági regresszió vagy népmigráció áll. Moldva és Erdély kivételével mindenütt kelet felől terjedő új jelenség (Juhász A. 1968: 99–104; Balogh I. 1966: 82–83; Paládi-Kovács A. 1982a: 77, 1989a: 365).

Történetileg a – szánon is jelen levő – rakonca megelőzte a löcsöt. Utóbbi alighanem a középkori Európa újítása. A löcsös szekér legkorábbi ábrázolásai a 15–16. századból és épp a Kárpát-medencéből és közvetlen környezetéből származnak. A löcsös és a löcs nélküli szekér recens európai elterjedtsége igen tanulságos. A löcsös szekér Nopcsa Ferenc meghatározása szerint Württembergtől Szászországon és Magyarországon át a Havasalföldig és Észak-Bulgáriáig terjed. Bulgáriában a Balkán-hegységtől délre a löcs teljesen ismeretlen, azaz ott egyedül rakoncás járműveket használnak. Poroszország, Lengyelország, Ukrajna területén a löcsös szekér ritka, a Baltikumban pedig csak egészen szórványosan fordul elő (Nopcsa F. 1923–24: 67, 72; Moszyński, K. 1929: 646; Gunda B. 1934a: 95; Tarr L. 1968: 182; Viires, A. 1980; Keszi-Kovács L. 1981a: 109). Nem valószínű tehát, hogy a löcs őshazája Ukrajnában vagy Dél-Lengyelországban lenne, mint ahogy Nopcsa vélte. A magyar *löcs* szó német eredetű, első biztos előfordulását 1509-ből ismerjük (TESz II. 793). Ez ellentmond Keszi-Kovács feltevésének is, miszerint a löcs a Kárpát-medencében alakult ki és onnan terjedt el a „magyar kocsival” Európa más tájain (Keszi-Kovács L. 1981a: 109). Az viszont kétségtelen tény, hogy a löcsös szekér legfejlettebb változatai a magyar nyelvterületen fejlődtek ki, ahol a löcsös szekér jelentősége, dominanciája nagyobb, mint bárhol Európában. Kárpáti, balkáni környezetében a magyarság is terjesztette ezt a szekérfélét, és a löcs megnevezését.

FONOTT OLDAL, KOCSIKAS

A szekéroldal eredetileg vesszőből font kerítéshez volt hasonlatos. Az így kialakított kocsiláda lényegesen könnyebb volt, mintha fából, deszkából készült volna. A vesszőfonadékból kialakított szekérláda megfelelően zárt lehetett, s talán ezzel magyarázható, hogy Dél-Dunántúlon az *edény* szó 'szekér' jelentésben is használatos volt. A fonott oldalú szekerek kialakulását és szívós fennmaradását a fűrészelt deszkaáru kései elterjedése, költséges volta teszi még érthetőbbé. Kezdetben a szekéroldal és a vesszőből fonott oldal nem különült el. Még a 20. század elején is akadtak olyan elzárt vidékek (Somogy, Tolna, erdélyi tájak, Moldva), ahol magát a szekér létrás oldalát fonták be vesszővel. Ennek a fonott szekérládának a párhuzamai Kelet-Európa és a Balkán több népénél megtalálhatók.

Az önállósult szekérkas múltját nem ismerjük kellően. *Kas* szavunkat 'kosár' jelentésben kölcsönöztük a délszlávoktól; 'szekérkas' jelentése későbbi fejlemény. Jelentés- és alakváltozáson ment át a németből kölcsönzött *korba* szó is, amit Somogyban jegyeztek fel 'kocsikas' jelentéssel. A 18–19. század fordulóján az alföldi bognár-árszabások ugyancsak említik (Knieszsa I. 1955: 257; TESz II. 396; MTSz I. 1174; Bárh J. 1987: 175). Mindenesetre egy 1568-ból fennmaradt ábrázolás a ma-

gyar kocsit már különálló kassal örököltette meg. A 15–16. századi források *kocsikast* és *szekérkast* is gyakran említenek (MNY 1966. 109, 352). A 17. század elején a debreceni főbíró minden esztendőben sűrűn vásárolt szekérkast a város szekereihez, s abban az időben a török Kecskemét városától is sokszor kért hatökrös, *kasos*, tábori szekereket (Paládi-Kovács A. 1973a: 49). A 17. század derekán Erdély különböző tájain (Alsó-Fehér, Doboka) említik a *kasos kocsit*, s a 18. század derekán Háromszéken szintén szólnak a *kasos szekér* használatáról.

Sajnos a források keveset árulnak el a tárgy formájáról. Minthogy többnyire a kas vételéről emlékeztek meg, nyilvánvaló, hogy a kerek járműveknek ez a tartozéka régtől fogva piaci áru, s a kaskötés már a középkor végén is specializálódott szakmunka, önálló foglalkozás volt. A kaskötésnek a vesszőt gazdagon termő helyeken századokon át jelentős központjai működtek. Például híres kaskötő hely volt Cikola a Szigetközben, Bősárkány a Hanság szélén, Malomsok a Rábaközben, Tiszadorogma, Tiszacsege, Tiszafüred, Csongrád, Zenta a Tisza mentében, Békés a Körös partján, Domokos (Szolnok-Doboka m.) a Lapos folyó völgyében. Eladásra, nagy tömegben főként fűzfavesszőből fontak kocsikast. Többnyire hántolatlan vesszőt használtak hozzá (*zöldkas*), hiszen munkára, fuvarozásra ez felelt meg. Ritkábban fontak kast hántolt, fehér vesszőből. Azt személyszállításra, díszelgésre szolgáló kocsikhoz készítették (Végh J. 1939; B. Kovács J. 1967).

A szekér- vagy kocsikasnak három fő típusa különíthető el:

a) Kád formájú *hosszúkas* vagy *körülkas*, amely fenéklappal és négy oldallal készül, s egyetlen darabból áll. Hosszúsága rendszerint a kocsiéval azonos. Háta magasabb, eleje alacsonyabb az oldalánál. Észak-Dunántúl és a Kisalföld, illetve Erdély egyes részeinek jellegzetes kasformája.

b) Egyik végén nyitott, három oldalán zárt, fenékrésszel egybekötött forma (*félkas*, *rövidkas*, *előkas*, *faroskas*). Két méretben készül: kisebb *előkas* a szekér elejére, nagyobb *faroskas* a szekérderékba, a szekér végébe. Ezt a két részt külön-külön és együttesen is használhatták. A két kas együtt hosszabb volt a szekérnél, ezért a saroglyákat leengedve jártak velük.

Ennek a kastípusnak a 20. század első felében jellegzetes területe volt a Tiszántúl, s a hozzá kapcsolódó Partium, illetve Borsod, Abaúj és Zemplén. E tájakon mindenütt egyenes saroglya tartozott a szekerekhez. Fellelhető Nyugat-Dunántúl egyes részein is, különösen Zalában.

c) A harmadik kastípus mindössze két fonott lapból állt (*ódalkas*, *ódalcserény*). Ezek hossza a szekér létrás vagy rácsos oldalával pontosan megegyezett. Ezt a kasfélét használták az északi népterületen a Garamtól a Sajóig, s az Alföld középső, egybefüggő tájain (Duna–Tisza köze, Bácska, Bánság), illetve a Dunántúl keleti peremén (MNA III. 199. térkép). Hajdanában a szekérláda feneke is fonott volt, aminek emlékét maig őrzi a fenékedszákra átvitt *alsövény*, *alcserény*, *alkas* megnevezés.

E tárgycsoport elnevezései közül az Őrségtől Moldváig ismert, legelterjedtebb terminus a *kas*, amely nyugaton inkább *kocsikas*, keleten pedig *szekérkas* összetételben szerepel. Utána a *cserény* szó következik, amely főként a Kiskunságban, Tolna-Baranyában, s a Bácskában használatos 'kocsikas' jelentésben is. Emlegették e néven Szeged vidékén, s itt-ott a Bánságban (Bálint S. 1977a: 55). A *sövény* szó 'szekérkas', 'oldalkas' jelentésben ma már csak nyelvszigeteken lelhető fel (Szlavónia, Erdély).

Végül említhető a *lésza, lásza*, amely szórványosan fordul elő, foltban a Bácska nyugati részén, itt-ott Erdélyben és a moldvai csángóknál (MNA III. 200. térkép; MTSz I. 1329; MNyRK 235).

Az *üléskosár* kizárólag a Dunántúlon maradt fenn a 20. századig. Két személy ült benne. Rendszerint a szekér elejében, ritkábban a derekában helyezték el. Utazáshoz vánkossal, gyapjúval töltött zsákkal bélelt kocsik, üléskosarak Magyarországon a középkor vége óta használatosak. A népi gyakorlatban megőrzött tárgyak jelentőségét ez a sok százados múlt adja meg.

FEDETT KOCSIK ÉS SZEKEREK

A magyar fedett kocsikról számos régi utazó emlékezett meg dicsérőleg. Elegendő itt a burgundi lovag Bertrandon de la Broquière (1433) és az angol E. Brown (1669–1670) nevét megemlíteni (Szamota I. 1891: 95, 301). Nem lehet kizárni, hogy a mongolok jurta kocsijához hasonló fedeles járműveket már a honfoglaló magyarok is használták.

A szekértetőnek jelenleg csupán két alapváltozatát tudjuk elkülöníteni. Az egyik, valószínűleg régebbi forma, egy hosszában kettészelt henger egyik felére emlékeztet, amelyet lapjával lefelé helyeznek el, s amelynek hosszanti peremei a szekéroldal felső dorongjára ráfekszenek. A tető faváza félkör alakban meghajlított kávékra, abroncsokra épül. Csíkban a váz fenyőfából, illetve juharból készül. Erre a vázra feszítik ki a megfelelő méretű gyékényponyvát (Haáz F. 1932: 16–17; Vámszer G. 1977: 188–189). Ez a félhenger formájú szekértető egész Erdélyben ismeretes, s főként ezt használták az északi magyar népterület fuvarosai, a meszet, faszenet, gyümölcsöt szállító gazdák is. A fazekasárut fuvarozók *bárkaszekere* Gömörben, Biharban szintén ennek egy változata volt.

A szekérfedél másik típusa főként Debrecen vidékén, a Tiszántúlon terjedt el. Ez lényegesen szellősebb az előbbinél. A szekér négy sarkába állított falábak egy alig domborodó, lécekből készült rácsozatot tartanak (neve *koszorú*), amire gyékényponyvát terítenek. A gyékény hátul túl ér a szekér végén, de csak szükség esetén eresztik le a *faros kasig*. Többnyire felcsavart állapotban szokták rögzíteni az ekhóte-tő hátsó végén. A debreceni *ekhónak* két oldalt és elöl nincsen gyékényfala (Balogh I. 1965–66: 231, 249).

Sajnos nem ismerjük kellően a vízhatlan ponyvát használó kocsifedeleket, sátoros kocsik formáját. A 19. század végén és a 20. század elején több vidéken megjelent szórványosan a ponyvával fedett kocsi mind a teherszállításban (mészfuvarosok), mind a személyi közlekedésben (vásárosok, búcsús zarándokok).

A kocsifedél elnevezései közül a régi magyar nyelvben az ismeretlen eredetű *ernyő* volt a legelterjedtebb. A 16–17. századi Erdélyben számos írásos adalék bizonyítja a fedett szekerek mindennapos használatát. Kiderül belőlük, hogy a társzekerekre való ernyők gyékényből készültek (Takáts S. 1961: 224; Cs. Bogáts D. 1943: 33, 52; B. Nagy M. 1973: 68, 116). Az *ernyő*, illetve az *ernyős kocsi*, *ernyős szekér* kifejezés a 18–19. században jelen volt az alföldi magyar köznyelvben is, azonban a 20. század elejére ez a megjelölés erősen visszaszorult, csupán néhány erdélyi nyelvújrásban őrző-

dött meg. Akkor már egész Erdélyben a *kóber*, *kóbor*, *kóberos* szó vette át a helyét, ami viszonylag későn, csak a 19. század közepén tűnt fel az írásokban. Minden valószínűség szerint az erdélyi szászok nyelvéből került át a magyarba (TESz II. 508). A moldvai és a hétfalusi csángók *kort*, *kortos szekér* néven ismerik a szekérfedelet, fedett szekeret. A *kort* bizonyára román kölcsönszó a csángó nyelvjárásokban.

A történeti Magyarországon két terminus terjedt el leginkább. Északkeleten, így a Felső-Tiszántól és a Partium térségében az *ekhó* szót, a Dél-Alföldön pedig a *sátor*, *szekérsátor*, *sátoros szekér* megjelölést találjuk. Napjainkban legismertebb, az irodalmi nyelvben is használatos neve a tárgynak az *ekhó*, de ennek a szónak is csak 1833-ból adatolható az első előfordulása 'szekérrényő' jelentésben. Magyar fejlemény, eredetileg a debreceni – és talán a sárospataki – diáknyelv kifejezése lehetett. Szófeldrajzi okokból a *sátor*, *sátoros kocsi* is hasonló korú vagy még újabb nyelvi fejlemény. Északon szórványosan találjuk a *bárka*, *bárkaszekér* megnevezést. Heves megyében a 19. század közepén feljegyezték a 'kocsiernyő' jelentésű *burcsik* szót is. A Dunántúlon a kocsifedél ma már igen elszórtan mutatkozik. Elnevezései közül a *boríték*, *burított szekér* Baranya, Tolna, Somogy tájain sejtet régi hagyományt. Nyugat-Dunántúlon a tyúkászok, tojásszedők jártak még a 19–20. század fordulóján is hatalmas, fedett bárkaszekerekkel (Domonkos O. 1967: 260; Paládi-Kovács A. 1973a: 52–54; MNA III. 201. térkép).

Az 1870–1880-as években az ekhós szekér és a hármas fogat teljesen megszokott látvány volt az Alföldön és Pest utcáin, különösen vásárok idején. Erre utalnak a költő sorai:

„Gyékényes, abroncsos alföldi szekér,
Honnan cipel a sors – s e három egér?”
(Arany János: Vásárban. Pest, 1877)

A SZEKEREK ÉS KOCSIK TÁJI TÍPUSAI, KÖRZETEI

Némely szekérgyártó központnak, s a körzetében elterjedt táji típusnak sok százados múltja van. Például a *pozsonyi szekér* már a 15. században az országos kelendőségnek örvendő áruk közé tartozott. Pozsony megye bognár árszabása 1743-ban a *hegyaljai szekérre* és a *somorjai kocsira* mint a hegyvidék és a síkvidék táji típusára volt szabva (Bácskai V. 1965: 81; Paládi-Kovács A. 1998b: 368, 372). Régtől híres a *baranyai kocsi*, melynek használatát a 18. században a Kiskunság, a Dél-Alföld, sőt a Tiszántúl településein is emlegették. Dugonics és Vedres megfigyelte, hogy Baranyából sok szekeret, kocsit, ekét, bútort vittek a szegedi vásárra. Régi szegedi árszabások említik a *győri kocsit* és a *somorjai kocsit* is, ami egyes kocsifélék tágabb ismertségére vall. Egy nagykunsági adalék a baranyai kocsi tulajdonságaira is utal. Kunmadarason 1770-ben valaki „Suskával együtt szökött el 2 lovas *baranyai egyenes oldalú kocsin*, melynek a kerekein vaskarikák voltak” (NÉ 1929. 57; Bálint S. 1977a: 50–51). 1793-ban Hódmezővásárhelyen testáltak valakire „egy *Baranyai Kocsit* hozzá való hámmal és gyeplüvel együtt”.

A szekérgyártó központok többnyire városokban, mezővárosokban alakultak ki.

Említhetők azonban falusi kerékgyártó központok is, melyek főként erdős vidéken, nagyobb forgalmi központok, fuvaros, szekeres tömörülések közelében működtek. Dél-Biharban például a *bélfenyéri szekér* volt a leghíresebb, s ennek a Fekete-Körös völgyében élő magyar falunak a termékeit Bihar, Békés és Arad megye sík vidékén szívesen vásárolták (Fényes E. 1851: 113). Erdély északnyugati felén a nagyvásárok nevezetes cikke volt 1918-ig a kékre festett *tót szekér*. Ezt vagy Nagyvárad országos vásárain lehetett megvenni, vagy Eperjesről, Fényesről lehetett rendelésre hozatni (Kós K. 1972a: 17, 47). Erdély két legnevezetesebb szekeres központja számtalan kerekemestert, szekergyártót és szíjgyártót foglalkoztatott. Hétfaluból (Brassó m.) rendszeresen szállítottak új szekereket a Havasalföldre is. Egy-egy áruval teli szekér után kötött pótszekérre 5 szétszedett új szekeret rakott a csángó fuvaros, s vitte Bukarestbe a pünkösdi vásárra. Sokan maguk jártak át Romániából, hogy a hétfalusi kerekesektől szekeret vegyenek. A Szeben vidéki román szekeresek a *resinári szekeret* használták, s a havasi falu kézműveseinek kerekeit, szekereit vitték eladásra Olténiába, Munténiába, sőt Bulgáriába is. Az 1886. évi vámháború után sok más iparos-sal együtt szekergyártók is települtek át Romániába. 1904-ben erdélyi kerekések indították meg Caracalban az első román „szekergyárat”, nagyobb manufaktúrát (Kós K. 1972: 17).

Angliában, ahol a kerekés járművek karosszériája sokkal egységesebb, mint nálunk, 28 szekértípust és ugyanannyi körzetet állapítottak meg (Jenkins, G. 1961: 230–231). Sajnos az angol és a magyar szekérkultúra annyira távol áll egymástól, hogy az angol tipológia és kritériumrendszer nálunk nem alkalmazható. A néprajztudomány egyébként sem „kreálhat” pusztán a saját szempontjai szerint, a járművek paramétereiből, szerkezeti elemeiből kiindulva táji típusokat. Önkényesen, illetve véletlenszerűen kiválasztott települések szekerei sem válnak típussá azáltal, hogy publikáció jelent meg róluk. Nem tekinthető annak például a sárrétudvari vagy a nemesládonyi szekér, noha mindkettőről megjelent egy-egy közlemény (Pusztainé Madar I. 1973; 1980). Táji szekértípusnak a kerékgyártók és a használó nép által annak tekintett járműfélét tekinthetünk. Noha nálunk teljes táji tipológia kialakítása még nem lehetséges, biztosra lehet venni, hogy a Kárpát-medencében legalább annyi szekértípus és szekérkörzet létezett, mint Angliában, vagy annál is több (Paládi-Kovács A. 1984b: 166–167).

A már említett 5–6 táji típuson, körzeten túlmenően hosszan lehet sorolni a tájhoz, készítő központhoz kapcsolódó, sajátos formai jegyeket felmutató szekereket és kocsikat. Ilyenek például a következők: *bánáti kocsi*, *berceli szekér*, *böszörményi szekér*, *csetneki szekér*, *csíki szekér*, *debreceni szekér*, *debreceni kisszekér*, *dorozsmai kocsi*, *egri szekér*, *egri kiskocsi*, *gömöri szekér*, *győri kocsi*, *kőrösi kocsi*, *kunsági szekér*, *lébényi kocsi*, *monori kocsi*, *nagyatádi kocsi*, *nagybányai szekér*, *nagyvárolyi szekér*, *nyírségi rövid kocsi*, *somorjai kocsi*, *somorjai szekér*, *szegedi kocsi*, *szentesi kocsi*, *szerdahelyi kocsi*, *vásárhelyi kocsi* stb. (Ezek többségéről szócikket közölt a *Magyar néprajzi lexikon* – megemlítve szerkezeti, méretezési és egyéb sajátosságait. A formai, táji típusok közül néhányat bemutat: Jordán K. 1959). A lokális szekértípusok olykor csak apró részletekben, egyes elemek díszítésében, a vasalás cifrázásában vagy a jármű festésében térnek el a szomszédos körzetek szekereitől. Például a *dorozsmai kocsi* – amit ilyen néven bácskai, torontáli műhelyek is készítenek – kereke 4 collal maga-

sabb, mint a *szegedi kocsié* (Bálint S. 1977a: 55). Mindkét kocsigyártó központ piac-körzete kiterjedt a Bácskára és a Bánságra, s a dorozsmai kocsit a Kiskunság (Halas, Majs, Félégyháza) parasztsága is kedvelte.

A *debreceni kissekér* egylovas jármű volt, amely kisebb teher és néhány személy szállítására volt alkalmas, s legfeljebb kisebb méreteit és felszerelését tekintve tért el a szokványos terhecskértől (Balogh I. 1965–66: 74). A közeli Hajdúböszörmény szekerei mind ún. *francia löccsel* és *steklivel* készültek. Ez utóbbi a szekér teherbírását növelő alátét, díszes kis fazáp, amit az *astok* (alsó tengelyág) és a *símely* (felső tengelyág) között helyeznek el (Szekeres Gy. 1987: 13). Böszörményben a felvidéki és a szabolcsi szekerektől eltérő a kerékagyba illeszkedő küllőcsapok helyzete is. Avatatlan szemlélő azonban ezeket az eltéréseket nem észleli.

Kistáji specifikum volt az *egri szekér*, amit két ló vagy ökör vontatott. Igen rövid, mindössze 5 sukkos, könnyen forduló, a szőlőhegyekben jól érvényesülő jármű volt. Ma is látni még az *egri kiskocsit*, ami szintén rövid, 4–5 sukkos, de egylovas, többnyire két rúddal és négy löccsel ellátott jármű. Teherbírása kb. 6 q. Főként piacra, szőlőhegyre járnak vele. Fixre építik, azaz nem lehet megnyújtani *nyújtó* és hosszú oldalak beiktatásával. Új korában az egri kocsit mindig sárgára festik. Kettős rúdja 230 cm hosszú, de használnak hozzá egyes, csuklós rudat is két *hámfával*. Ez esetben az egy lovat balra, a *nyerges* helyére fogják be. Az „egyes, csuklós rúd” hossza 380 cm (Paládi-Kovács A. 1989a: 370).

A *somorjai kocsi*, amit a Csallóköz, a Szigetköz és a Kisalföld több más vidékén használtak, könnyű, „görbe oldalú kocsi”, melynek oldalai elől rakoncás, hátul löcsös kitámasztásúak. A *somorjai szekér* szerkezetét tekintve nem különbözött tőle. Eltéré-sük csupán annyi, hogy az utóbbi egy sukkal hosszabb. Minden része durvábban megmunkált, erősebb, s mivel mindig ökrök vontatják, a rúdja rövidebb és csuklós.

Vannak kevésbé ismert táji típusok, szűkebb szekérkörzetek is. A Kisalföldnél maradv a példákkal, ilyen a *szanyi kocsi*, a *lébényi kocsi*, a *szentistváni löcsőskocsi*, a *szentmártoni fékeskocsi* és a somorjai hagyományokat folytató *szigetközi kocsi*. Ezek a típuselnevezések a gazdák és a bognárok, kovácsok nyelvében egyaránt megtalálha-tók. Egyes községek kocsijait színükről is meg lehetett különböztetni. A lébényi kocsi zöld volt, a kunszigeti kék, a rábapatonai sárga, a szanyi világoskék, a kónyi sötétzöld vagy szürke, a gyirmóti fekete. Helyi identitást tükröz a kocsi színe és vasalása a Dél-Alföldön is. Temesközben például a magyarok többsége zöldre festi a kocsit, de Végváron a fekete, Újszentesen a sárga kocsit kedvelik, a svábok a kéket, a románok a vöröset szeretik, s ily módon a rácsos, sűrű zápos oldallal készült, szerkezetileg egy típusba tartozó *bánáti kocsik* között is megkülönböztetik a magukét (Paládi-Kovács A. 1973e: 316–317; Timaffy L. 1985: 67).

A 19. század végén Magyarországon a több tízezer bognáron és kovácson kívül 223 ún. kocsigyártó üzem foglalkozott kocsikészítéssel. Ezek közül 8 tekinthető va-lódi gyárnak. Ebből 4 Budapesten, 2 Pozsonyban, 1 Vácott, 1 pedig Debrecenben működött. Kocsigyáraink közül legrégibb és legnevezetesebb a Kölber testvéreké volt Pesten. A kocsigyárak elsősorban rugós (féderes) járműveket készítettek, szeke-reket nem gyártottak (Kócziánné Szentpéteri E. 1977: 82–83). Hintót, homokfutó kocsit és taligát módos parasztok is vásároltak tőlük. Hatással voltak a gazdasági kocsik és szekerek gyártására azzal, hogy sok falusi bognárlegényt alkalmaztak, akik

önállósodott mesterként kamatoztatták a gyárban szerzett ismereteket. A hajdúböszörményi bognárok például Kassán, Nagyváradon híres nagy műhelyekben, s a debreceni Ricz–Orbán kocsigyárban bővítették szaktudásukat (Szekeres Gy. 1987: 12).

A kocsigyarak a magyar paraszti szekerek és kocsik egységesedését bizonyára serkentették. Ugyanakkor a szekérgyártás általános fellendülése, technikai fejlődése, a kovácsmunka és a szekérvasalások részesedésének növekedése hozzájárult újabb helyi, kistáji módosulásokhoz, táji szekértípusok kialakításához is.

SZEKEREK SZÁLASRAKOMÁNYHOZ

Népünk egyes táji csoportjai széna és szalma szállítására felszerelés és átalakítás nélkül alkalmas, speciális szekeret használtak. „A' székely gazdának külön szekere van széna- 's búzahordásra 's *hordószékér*nek neveztetik. Ez szélesebb és hosszabb, mint a' rendes szekér 's úgy van csinálva, hogy minden oldalrúd nélkül többel 's jobban megrakhatni mint más szekereket” (Nagy E. 1841: 106). Tehát nem a közönséges fuvarozó szekér átalakításával, megnyújtásával és hosszabb oldal felszerelésével áll elő a szénaszállító jármű. A székely gazdaság több, egymástól eltérő méretű, formájú és rendeltetésű szekérrel rendelkezett. Ezek egyike volt a *hordószékér*, amelyet egész évben változatlan formában hagytak, s csak szálasrakományhoz vettek elő.

Speciális széna-, szalmahordó szekereket Nógrád, Borsod, Gömör összeszögellő részén, Losonc–Ózd–Rimaszombat térségében is használtak, és *nyári szekér*nek neveztek. Ez a jármű nyújtó nélkül 80–100 cm magas és kb. 450 cm hosszú, létrás oldalakkal készült. Saroglyái nem voltak, viszont az oldalait hátul nyársszerű záp zárta le, ami megkönnyítette a rakodást (Paládi-Kovács A. 1979a: 353; 1982a: 74–75). Régebben szlovák háziiparos szekérgyártóktól szerezték be a losonci, rimaszécsi, rimaszombati vásárokon. Az első világháború után megfogyatkozott ez a szekérfajta, bár rendelésre a helybeli kerékgyártók is készítettek *nyári szekeret*. Észak-Gömör, Szepes, Sáros szlovák, német, ruszin parasztsága hasonló hosszúságú, de még magasabb oldalú szekeret használt szénahordáshoz. Két oldalán középtájon bőven mért vasláncokkal helyettesítették a fazápokot, hogy a rakomány kétoldalt kitüremkedjék. Hegyi terepen előnyös, ha a szekérrakomány súlypontja a talaj közelében marad, mert kisebb a felborulás veszélye (Paládi-Kovács A. 1979a: 349; 1993a: 101–103; 1999a: 944–950).

A szekér előkészítését szálasrakomány szállításához a magyar parasztok négy különböző módon tudták megoldani. Ezeket az eljárásokat lehetett kombinálni, azaz egyidejűleg kétféle segédeszközt is alkalmazhattak (például négy rakoncát + két vendégoldalt). Általában azonban az említett technikai megoldások térben, időben elkülönültek egymástól.

A SZEKÉROLDAL MAGASÍTÁSA NYÁRSAKKAL

Györffy azt írja, hogy „a szekérrel való hordásnál régen rakoncára rakodtak... A rakoncára való rakodás leginkább a Tiszántúlon volt elterjedve” (Györffy I. 1928: 22). Ezt a 19–20. század fordulójára érvényes megállapítását történeti szempontból

Szabó Kálmán mélyítette el. Közölte, hogy a kecskeméti szekér felszereléséhez szénaszállításkor eredetileg 4–6 erős *rakonca* tartozott, amit a későbbi időben felváltott a *vendégoldal*. Feltevése szerint Kecskemét határában a rakoncát a 19. század első felében szorította ki a vendégoldal (Szabó K. 1943: 183–184). A Szentendrei-szigeten hordáshoz készülődve a szekér sarkaiba *sörte* nevű karókat erősítettek (Gráfik I. 1971: 72, 155–156). A Dunántúlon és az északi népterületen a szekér nyársakkal való magasítása a 20. században már ismeretlen, bár itt-ott nyomai maradtak a Cserhát aljában és Egertől északra is. A Partium és Erdély egyes részein (Kalotaszeg, Mezőség) az 1970-es években még használatos. Moldvában a szekér felszerelésének máig egyetlen módja, hogy *cepuskának* nevezett nyársakkal magasítják meg két oldalát. Egy-egy oldalához belülről 4–5 dorongot is odatámasztanak. A *cepuska* román kölcsönszó, amit az erdélyi Mezőségen 1796-ban már feljegyeztek (Márton Gy. 1969: 103; EMSzt I. 1160).

A szekérnyárs neve az Alföld túlnyomó részén *rakonca*, Pest környékén *sörte*. Erdélyben változatosabb a tárgy névanyaga. Kalotaszegen *nyársat*, Aranyosszéken *gyoksát*, a Székelyföld nyugati szélein *gyakát*, *gyaksát*, Alsó-Fehérben *aksát* mondanak.

A szekérnyárs használata a magyarságnál és Európa egyes népeinél sok évszázados gyakorlat. A moldvai magyarokhoz hasonlóan alkalmazzák a románok és a bolgárok, megtalálható a balti népeknél, sőt még a nehéz angol szekereken is előfordult a 20. század első felében (Paládi-Kovács A. 1979a: 347).

SZÉNÁSSZEKÉR KÉT VENDÉGRÚDDAL

A rakodótér megnyújtását és szélesítését könnyen elérhetik a szekér két oldalával párhuzamosan felerősített rudakkal is. A két *vendégrúd*, *vendégoldal* hossza 400–450 cm, átmérője 12–15 cm, a szekéroldal felső peremétől mért távolsága legalább 25–30 cm. Gúzzsal, láncsal függesztik fel a szekér két oldalára, s a rakodás során szénát tömnek a vendégrúd és a szekéroldal közötti részbe. Sok helyen a szekéroldalakon rövidebb, de erős rudakat fektetnek keresztbe. Ezek végein, a szekéroldallal párhuzamosan, de rajta kívül nyugszik a két vendégoldal. Az így felszerelt szekeret kevés gabona szállítására használták. Az alföldi rövid, mindössze 200–220 cm hosszúságú szekéroldalon elől kevés, hátul akár 150 cm-rel túlnyúlnak a vendégrudak. Ezáltal a szekéroldal felső peremének magasságában a rakodótér jelentősen megnövekszik, de nagy gyakorlat szükséges a rakodáshoz.

A magyar nyelvterület középső harmadában, különösen a Tisza síkságán, s a vele érintkező északi és erdélyi körzetekben a 18–19. században is kizárólag vendégrudakkal felszerelt *rövid szekér* szolgált a széna és a kalászos gabona szállítására. A 19–20. században ez a technikai megoldás a centrális alföldi területekről fokozatosan terjedt a peremek felé. Kelet-Dunántúl és az északi népterület falvaiban a vendégoldal az ottani *hosszú szekér*hez kapcsolódott. Az északkeleti körzetekben (Észak-Borsod, Abaúj, Zempléni hegység) a 19. század vége táján felváltotta a költségesebb, nehezebb *hosszú oldalt*, a nyújtóval átalakított *hosszú szekeret*. A *vendégrúd* a 18. században biztosan használatos már; a *vendégoldal* első írásos említését 1785-ből

ismerjük (TESz III. 1113–1114). Elmélyültebb levéltári kutatások bizonyítani fogják korábbi, 17. századi alkalmazását is. A vendégoldal terjedését az magyarázza, hogy gyorsabban, könnyebben szerelhető fel, mint a szekér megnyújtását kívánó hosszú oldal, s a súlya is lényegesen kisebb annál. A fogyatkozó igaerővel dolgozó parasztnak erre tekintettel kellett lenniük.

HOSSZÚ OLDALÚ SZEKÉR

A magyar nyelvterület jelentős hányadán olyan szekértípust használtak, amelyet szükség szerint lehetett átalakítani hosszabb és rövidebb oldalak cseréjével. Szénahordás előtt a szekeret „megnyújtották”, hosszú oldalú szekeret csináltak belőle. Elővették a használaton kívül a pajtában, színben tárolt létrás, hosszú oldalakat, s azokat rakták fel a fuvarozáshoz használt rövid oldalak helyett. Ehhez megnövelték az első és a hátsó tengely távolságát is, a két tengelyt összekapcsoló rúd, az ún. *nyújtó* közbeiktatásával. A szekér hosszát a nyújtón levő furatok és az azokba illeszthető erős vaspálca segítségével minden gazda könnyedén megváltoztathatta.

A hosszú szekérhez tartozó létra formájú oldalak hossza csaknem a kétszerese a rövid oldalpárnak. A rövid oldalak kb. 220–240 cm hosszúságúak, viszont a szénahordó szekerek oldalai ugyanott elérhetik a 450–510 cm hosszúságot is. Az 500 cm hosszú szekérolalak a magyar nyelvterület nyugati peremén és keleti széléin, a székelységnél találhatók. Ezen a két marginális területen más eszközt nem is használtak a rakodótér növelésére. Egyébként a szekér megnyújtása, a hosszú szekérolalak használata elterjedt az egész Dunántúlon, ismeretes az északi magyar népterületen és a vele szomszédos szlovák völgyekben. Ismeretes továbbá Erdély keleti és déli körzeteiben, továbbá az Alföld déli részein (Bánság, Bácska) élő magyar és német parasztnál (Paládi-Kovács A. 1979a: 350).

Cserélhető oldalú szekerek használatára a Dunántúlon az 1720-as évek óta sok levéltári adatunk van. Nem kétséges, hogy ez a szekértípus ismert volt már a 17. században is (Takács L. 1985b: 327–329), azonban terjedésének útjait, menetét körzetenként is világosabban kellene látnunk. A hosszú szekérhez egyetlen magyar történeti tájon sem alkalmaztak saroglyát. Ezt azért érdemes említeni, mert Nyugat-Európában és a brit szigeteken a taliga és a szekér meghosszabbítását mindenkor a járművek két végére szerelt nagyméretű saroglyával érték el (Jenkins, J. G. 1961: Fig. 54–56; Jenkins, G. 1972: 200, 207; Theuwissen, J. 1969).

MAGAS OLDALÚ SZEKÉR

Néhány vidéken speciális szekerek szolgálnak a széna és a kalászos gabona szállítására. Ezek nyomtávja szélesebb, mint a többi szekéré és létrás oldalaik is magasabbak. Nem alkalmilag, a szekér megnyújtásával, az oldalak kicserélésével állítják elő, hanem eleve erre a célra készítik. Ehhez a járműhöz nem használnak sem vendégradakat, sem nyársakat. Több formai változata ismeretes. Gömör és Borsod megyében, s az északról szomszédos szlovák, német körzetekben a szekér mintegy 80–100

cm magas oldalai nem derékszögben, függőlegesen állnak, hanem ferde síkban. A rakodótér keresztmetszeti rajza trapéz formájú. Oldalait az említett északi tájon négy löcs támasztja. A Székelyföldön elől egy keresztpánt, hátul pedig löcsök tartják az oldalakat ebben a helyzetben.

Függőleges helyzetű magas oldallal felszerelt szekér a magyar nyelvterületen a 18–19. században még nem volt. A 20. században is csak szórványosan fordul elő. Veszprém megyében, a Balaton-felvidéken mint helyi újítást írták le. Ezt látszik erősíteni elnevezése is. A *batár* szó eredetileg terjedelmes, díszes hintó megnevezésére szolgált, amit a püspökök, s a világi arisztokrácia egyes tagjai használtak. A szénabatár hossza 300–500 cm között változhat. A rakodótér szélessége 225–240 cm, magassága 100–130 cm (Vajkai A. 1958a: 455–457). Előnye, hogy egyetlen ember elegendő a rakodáshoz és a rakományt nem kell rúddal vagy kötéllel leszorítani. A rakodás szakértelmet nem kíván és munkaerőt takarít meg.

Tolna megye néhány falujában ismeretes a *rekk* nevű szénaszekér. Ennek is széles platója van és függőlegesen álló magas oldalai. „Amerikás” magyar férfiak honosították meg, s az 1920–1960 közötti évtizedekben fokozatosan terjedt (Czakó S. 1978: 69–74). Előnye, hogy egyedül, segítőtárs nélkül lehetett megrakni. Neve angol jövevényszó és a *hay-rack*-ből származik.

RAKODÁS ÉS A RAKOMÁNY LEKÖTÉSE

A két előbbi jármű – a *batár* és a *rekk* – kivételével minden szekérfélét két személy rakott meg: az egyik a szekéren állva rakta, igazgatta a szénát, rakosgatta a kévés gabonát, a másik pedig hosszú nyelű villával adogatta fel neki a szekérre. Különösen az alföldi magyarok tudtak igen ügyesen, magasra rakodni. Már a 18. században kitűntek ezzel a „tudományukkal” más magyarok és a szomszéd népek közül. Az alföldi rakodásról érdemes itt felidézni Pethe Ferenc sorait: „Akár szekér, akár szán legyen az, amit szénával vagy kaszált étellel lehet megrakni; nem tud ahhoz úgy semmi nemzet, mint az alföldi Magyar, – renommé! Jóllehet a szekér oldal rend szerént csak 2 öl, sőt kisebb hosszúságú s 5 talpnál keskenyebb az oldalköz, mindazonáltal megbír 40–50 mázsa szénát [1 bécsi mázsa = 54 kg]. Az ilyen 2 saroglyás, két vendégoldalas négyrakontzás szekérre, amelybe rend szerént 6, de gyakran 7–8–9 lovat is vagy pedig 6–8 ökröt fognak, úgy rakják a szénát a hazámbéli magyarok, hogy a szekérnek semmi portzikája fele rúdján kívül ki nem láttzik, a két rudas marhának is csak fele eleje van ki a szénából. Egy illy jól megrakott szekérnek a hossza legalább 4 öl, szélessége 2 1/2, magassága 1 1/2 öl, és úgy megyen a poros úton, havon, mintha egy kis tetejetlen kazlat húznának a földön, mert a széna mindenfelől a földet sepri, úgy, hogy néha mesterség alábúni. Ha az illyen terhes szekér feldül, rend szerént egy ember neki veti a hátát, a másik szállítja a lovakat s visszafordítja mentében, mert a középteher alig dül túl 5–6 grádussal az egész teher középpontján. Az illyen terhes szekeren se meg nem kötözik a szénát, se le nem tsapatják. A nyomó rudat, amely máshol éppen ollyan, mint egy vendégoldal, nem is ismerik” (Pethe F. 1805: 722).

Tény, hogy az alföldi magyarok magasabbra rakták a szénásszekeret, mint a hegy-ségiek. Például a debreceniek 4–5 sort raktak a szekérol dalon felül, a dévaványaiak

5–6 gyűrést tettek, ezzel szemben az abaúji Hegyközben megelégedtek 2, esetleg 3 sorral. A rakomány sarkaira kétrét hajtott szénacsomót helyeztek, amit *fül*, *szarv*, *szaru*, *szarvalás*, *tűrés*, *gyűrés* és egyéb neveken ismer népünk. A kévéket és a rétegesen, „lepedősen” villázott szénacsomókat a szélektől befelé haladva „kötés”-be rakták, mint a téglát. Végül a szekér közepe táján a rakomány magasabb, dombosabb lett, mint a széleken. A szekeret minden gazda meg tudta rakni, de a kazalrakásnak az átlagnál jobb szakértői is voltak.

Paraszságunk a szénásszekér leszorításának két módozatát ismeri:

a) csaptatással, a szekérrel egyező irányba a rakományon végigfektetett hosszú rúddal, *nyomórúddal*;

b) nyomórúd nélkül, két hosszú, *rudalló kötél*lel.

A két eljárás földrajzi elterjedtsége között éles határvonal mutatkozik. A Dunántúl, a Kisalföld, az északi népterület, Erdély és Moldva magyarsága egységesen *nyomórúddal* szorítja le a szekérrakományt (lásd még *rudazó*, *kötőrúd*, *csatló*, *cafka*, *zsért*). Erdős hegyi tájakon előbb lombos gallyakat, faágakat fektetnek a rakományra, csak aztán kötik le nyomórúddal. Ez a 15–16. századtól igazolható eljárás maradt meg a szomszéd népeknél az Alpok, a Kárpátok és a Balkán térségében (Paládi-Kovács A. 1979a: 359).

Az Alföldön – kivéve az ungi, beregi széleket – mindenütt nyomórúd, csatlás nélkül jártak a szénásszekerek és szánok, csupán két hosszú és vastag *rudalló kötél* szolgált a szekérrakomány leszorítására. A Duna vonalától nyugatra újabban itt-ott (például Mezőföld) megjelent ez a metódus, de a nyomórudas eljárást ott sem tudta kiszorítani. A 19. század vége óta a Sajó–Hernád vidékén mélyen előnyomult északi irányban, s a nyomórudat is felváltotta. Az Alföldön ez a gyakorlat a 18. században már általános volt, bár a Felföldről jött palóc és szlovák telepések egy ideig még megtartották a nyomórudat.

A szénásszekér lekötése fáradtságos, több ember együttműködését igénylő munka, függetlenül attól, hogy használnak-e hozzá nyomórudat vagy sem. A kötél végeit Erdélyben a szekér tengelyéhez, az Alföldön a két vendégoldalhoz, a Kisalföldön a saroglyához, a Dunántúl és az északi népterület nagyobb hányadán pedig a szekér oldalaihoz kötözték le (MNA III. 205. térkép). Sok vidéken valamilyen segédeszközt vettek igénybe a kötelek meghúzásához és megkötéséhez. Az Alföld déli felében többnyire fakampót, *kukát* használtak erre a célra. Északon viszont (Hevestől Beregig) piskóta alakú, két lyukkal készült faeszközök terjedtek el (*csülök*, *csülökkötő*, *csiga*). Dél-Dunántúlon *perec*, *karika*, *kalács* elnevezésű, egy lyukkal ellátott fácskák ismeretesek. Egy nagy és egy kis lyukkal bíró kötélhúzó fácskák Erdélyben is használatosak. Újabb, fejlettebb technikai készültséget képviselnek a különböző forgócsigák. *Csigának* nevezi népünk a szekér végén a két oldal alsó dorongjai között elhelyezett kötélhúzó hengert is. Erre a hengercsigára erősítik a kötél végeit és a henger réseibe illeszkedő lapos fák (*lapickák*) segítségével húzzák szorosra a köteleket. Előny, hogy meghúzásához egyetlen ember is elegendő. Ismeretes a Dunántúl és a Kisalföld jelentős hányadán, illetve a háromszéki és csiki székelyek körében. Viszonylag új eszköz, amelyet a 19. század közepén még angol újításként propagált a német agrárirodalom (Solymosy L. 1939: 216–221; Paládi-Kovács A. 1979a: 361; MNA III. 204. térkép).

A SZEKEREK ÉS KOCSIK TÖRTÉNETI MÚLTJA

Az i. e. 4. évezredben kialakult kerekcsuk járművek tökéletesítésének és elterjedésének történetét több tudományág vizsgálja (Berg, G. 1935; Childe, G. V. 1954; Bökönyi S. 1956; Tarr L. 1968; Piggot, S. 1983; Hoffmann T. 1989). Mindebből itt csupán az egyszerű, paraszti járműveknek a magyar néptörténettel összekapcsolódó múltja érinthető. Vajon ismerte-e népünk a szekeret és a taligát a honfoglalás előtt? E kérdés megválaszolásához kevés régészeti és etnológiai, annál több nyelvtörténeti bizonyíték áll rendelkezésre. Ugyanis a járművek közül a *szeker* honfoglalás előtti, valószínűleg iráni eredetű jövevényszó. A *taliga* szintén honfoglalás előtti átvétel, bár a mongol eredetű *telege* szó útja nem tisztázott eléggé. A *targonca* szó mongol megfelelője, a *targan* a magyarral azonos értelemben él több török népnél is (Bárczi G. 1941: 284, 299; Ligeti L. 1962: 168; TESz III. 829–830). A sztyeppe nomád kultúrkör népei a szkiták óta biztosan használtak kerekcsuk járműveket (Bökönyi S. 1956; Rudenko, I. S. 1970). Régészeti és etnológiai források szerint a mai délorosz sztyeppe övezetében az i. sz. első évezred derekán a magyarok már több járműtípust ismerhettek, amelyek ott Belső-Ázsia felől, illetve Mezopotámia irányából a Kaukázuson át már előbb elterjedtek. A levédiai magyaroknak tehát kétkerekű és négykerekű járműveik egyaránt lehettek.

A honfoglaló magyarok járműveinek fejlettségét igazolja az alváz fontosabb alkatrészeinek etimológiája. Ismerték a küllős kereket, minthogy a *küllő* valószínűleg ótörök jövevényszó a magyarban. Honfoglalás előtti török kölcsönszó a *tengely*, *szárny* (rúdszárny), *karó*, *gyaka* (szeker- és szánrakonca). A *kerék* finnugor többször szarmazik, a 'kerék' szótól különült el. Korán átmehetett a jelentésbővülésen a (szeker-)*oldal*, a (szeker-)*derék*, a (szeker-)*fenék*, s kéznél voltak a kerék részeinek elnevezésére szolgáló szavak is, mint a *talp* vagy az *agy* (TESz II. 455, 690–691; Bárczi G. 1941: 161). A magyar szekerterminológia legrégebbi rétege tehát a honfoglalás előtti korokban gyökerezik, s iráni, török, mongol kulturális kapcsolatokra enged következtetni. Belső képzésű szavakkal gyarapodó, sajátos szókészlet volt ez, de a járművek formája, technikai szintje aligha különbözött a szomszédos sztyeppe népektől (Paládi-Kovács A. 1997b).

A középkor folyamán jelentős technikai újítások és újabb interetnikus kapcsolatok szabtak irányt a magyar járműkultúra fejlődésének. Az egyik újítás a szekér hosszának változtatását tette lehetővé az első és a hátsó tengelyt a kocsiszekerénnyel hosszanti irányban összekötő rúd, a *nyújtó* révén. Első említése 1395 körülre tehető. A másik újítás a szekér fordulását, kanyarodását könnyítette meg a *fergettyű* beiktatásával. Így nevezi népünk az első tengely párnafáján fekvő, ahhoz csupán egy erős vasszeggel kapcsolódó alkatrészt, amely lehetővé teszi, hogy az első tengely elforduljon a kocsiszekerénnyel. Ennek bevezetésével egyidejűleg – első említése 1544-ből ismeretes – a két első kerék átmérője szükségszerűen kisebb lett, mint a két hátsó keréké. A harmadik jelentős technikai újítás a részekből, elemekből összeállítható kocsiszekerénnyel, amelyhez két létrás oldal és két saroglya tartozik. A fejlődés fontos lépcsőfoka volt a rakomány súlyát részben a tengelyvégre áthárító *lőcsők* megjelenése a 14. században. Ezzel a négy újítással a szekér sajátos konstrukciója alakult ki a Kárpát-medencében.

A személyforgalmat, utazást könnyítette meg a könnyű, gyors és kényelmes lovaskocsik kifejlesztése a késő középkor folyamán. Két járműnevünk, a *kocsi* és a *hintó* származása ezzel a technikai fejlődéssel kapcsolatos. A *kocsi* szó feltehetőleg elvonás a *kocsiszekér* jelzős összetételből, mely eredetileg a Komárom megyei Kocs községben készített könnyű szekérfélét jelenthette (1493). A *hintó* szó szintén magyar fejlemény, mely a *hintószekér* szószerkezetből önállósult a 15. század folyamán. *Hintó* szavunk a 'ringatni, himbálni' jelentésű *hintani* ige származéka (Bárczi G. 1941: 122, 167; TESz I. 831–832; II. 116). Eredetileg felfüggesztett, hintázó kocsi-szekrényt jelölt. Erre vall Verancsics Faustus *Machinae novae* címen 1616-ban kiadott műve is, melyben a kocsik kényelmét vasrugó bevezetésével javasolta fokozni. Kortársként említi a létező függő kocsit, amely köteleken, vasláncokon vagy kettős bőrpántokon ringatózik, hogy utasait megkímélje a rázkódástól (Bp., 1985: 48). Felfüggesztett, hintázó kocsikat, azaz hintókat Magyarországon a 14. század derekától használtak a királyok, főpapok, főurak, s ilyen hintókat itáliai és francia uralkodóknak is ajándékoztak. Ott álmélkodva csodálták ezeket a járműveket. Ilyenformán a hintó a középkor végén Magyarországról Európa sok más országában is elterjedt (Tarr L. 1968: 183–184). Erdélyben még a 18. század elején is kétféle magyar hintót használtak, s ezekkel szemben a német hintó idegen újdonság volt. „Az hintó amely fákön függött, azok cifra fából és festve voltak, cifrázott vasakkal megvasazva, mind elöl, mind hátul...” (Apor P. 1972: 43).

Sok országban a hintónak a magyar *kocsi* szóból származó elnevezése van. Ilyen az angol *coach*, a holland *koets*, a német *Kutsche* (régebben Gotschi, Gutschi is), a svéd *kusk*, az olasz *cocchio*, a francia *coche*, hogy a szomszéd népek megfelelő szavait ne is említsük. Az a kocsi viszont, amit nálunk ezzel a szóval jelöltek, nem volt felfüggesztve, csupán ülés-kassal, gyapjával töltött zsákokkal, vánkossokkal enyhítették a rázkódást. Korabeli képek tanúsága szerint többnyire hármass fogat és gyékényes ernyő tartozott hozzá (összefoglalóan: Domanovszky S. 1917/1979: 117, 126–127; K. Kovács L. 1948b: 7; Tarr L. 1968: 200–214). Ezt a könnyű, „szaladozó” kocsit a parasztság őrizte meg a 15. századtól csaknem napjainkig.

A magyar szekér- és kocsigyártás középkori virágzását a kocsi és a hintó kifejlesztése, a kocsi szó és a hintó típusú függesztett jármű európai elterjedése, s a Magyarországon megforduló olasz, német, spanyol, francia utazók elismerő sorai mellett (Szamota I. 1891: 147–148; K. Kovács L. 1948b: 5–6) igazolja a teherfuvarozás eszközjeinek, járműveinek fejlettsége is. Az 1255. évi budai vámtarifa által említett *mázszaszekér* főként a Felföldön és a Dunántúl nyugati felén az egész középkor folyamán használatos, négy ló által vont társzekér volt, s mint ilyen, a távolsági fuvarozás és a vámokon áthaladó kereskedelem járműve (Domanovszky S. 1917/1979: 103). Feltehetőleg a nevét is az áru megmázsálásáról kapta. Középkori rézexportunk speciális szállítóeszköze volt a *bakószekér* (Takáts S. 1961: 223). Gyakran említett járműféle a keskeny erdőjáró szekér, a *csille* is (1358). A késő középkor századaiban a szemes gabona és a bor szállítására szintén speciális szekértípusok álltak rendelkezésre.

Fogatolás és teherbírás szempontjából egyaránt eltért egymástól a *rudasszekér* (első említése 1326-ból) és a kétrúdú *ajonca*, *ajoncaszekér*. Utóbbi az először 1434-ben feltűnő *kólyá*val együtt középkori szláv népi hatásról tanúskodik a magyar járműkultúrában. Korai szláv kölcsönszó a *rakonca* is, amely elsősorban a szántermino-

lógiahoz tartozik, s csak másodlagosan került a szekér szakszókincsébe. Hasonló megállapítás tehető a *kas*, *szekérkas* szó eredetéről is.

Kerekcs járműveink középkori fejlődésére különösen nagy hatással volt a telepese német népesség és az osztrák–bajor térséggel kiépült kapcsolatrendszer. Erre vall – német eredetű *bognár* és *csille* szavunk korai meggyökerezése mellett – a szekér igen fontos alkatrészeinek megnevezése is. Német kölcsönszó a *rúd* (1327), a *lőcs* (1364), a *saroglya* (1530), a 'szekéroldal' jelentésű *lajtorja* és *létra*, a szekér hámos, ištángos vontatását szolgáló *felhérc*, a kerékabroncsot is jelentő *sín* (Mollay K. 1982: 201, 219, 262–274, 381, 389–394, 481, 492, 498). A bányászat, az erdei iparok és a távolsági áruszállítás igényeihez igazodva, főként a hazai németiség készített és használt nehéz, vasalt szekereket, vasráffal, láncokkal, vaspálcákkal megerősített teherszállító járműveket. Mellesleg *fuvar* (1575), *furmány* szavunk is a hazai németiség nyelvéből származik.

A falusi magyar *kerekese*k, *kerékgyártók* a könnyű, vasalás nélküli *fakószekerek* készítésében jeleskedtek. Az alföldi homokon, a tengelyig érő sáros utakon nehéz, vasas szekereket nem is használhattak volna. *Fakó* (= fából való) szavunk régi, legalábbis középkori belső nyelvi fejlemény. A *nyújtó*, a *fergettyű*, a *juha*, *éha*, a *kisafa*, a *derék*, a *cserény*, *sövény* és sok más belső képzésű szóval egyetemben mutatja a magyar járműkultúra szerves fejlődését, gazdagodását. Középkori újításait nem csupán az európai hírnevet szerző *kocsi* és *hintó* reprezentálja. Személy- és teherszállító járműveink egyaránt kiemelkedő színvonalon álltak a középkor végén, újkor elején.

A 16–17. századi források a mázsaszekeret már nem emlegetik, a *társzekeret* annál többször, különösen Erdélyben. Nehéz, vasalt jármű volt a *sóhordani való szekér*, a *furmány-* és a *fuhaszekér* is. A bányászat, a vasipar több vidéken fellendítette a fuvarozást, s hozzájárult a táji szekértípusok kifejlődéséhez. E korszak vámjegyzékei olyan járműveket említene, mint a *csetneki szekér*, *betleri szekér*, *máramarosi szekér*, *erdélyi szekér*, *kanizsai vásáros szekér* stb. (Takáts S. 1961: 223–224; K. Kovács L. 1948b: 8). Gömöri szekeresek a 18. század elején céhbe tömörültek, hogy érdekeiket a földbirtokosokkal és a stellerekkel, hámososokkal szemben is képviselhessék. Ezek közül a csetneki „formányosok” egyesülését és a jolsvai szekeresek „Ország” nevű szervezetét kell kiemelni (Ila B. 1976: 402–405; Gallo, J. 1973: 86–87). Távolsági szállításra szolgált a *kalmárszekér* és az ún. *költözőszekér*. Utóbbival hadi események idején tele voltak az ország útjai, oly sokan menekültek a hadak elől. Ernyővel, gyékénnyel fedett járművek lehettek. Továbbra is gyakran említik e korban a *kólyát*, *kólaszekeret*. A 17. században tűnt fel először a *kolesz* nevű jármű. Emlegetik a *törkölyhordó szekeret* is, de fontosabb lehetett nála a *lajtos szekér* és a boroshordókat fuvarozó szekér. Borkivitelünk észak és nyugat felé igen jelentős volt, s a „gönci hordó”, meg a többi, szállítást bíró hordóféle éppen ebben a korban híresedett el. Főként a Felvidéken terjedtek a fűrészüzemek, vált árucikké a deszka, s jelent meg a *deszkahasító szekér*, valójában deszkaszállító szekér. Az erdőre való *félsszekér* minden bizonnyal a székelység „félvágás” szekérének megfelelő, keskeny jármű volt, a *nyári szekér* pedig a gömöri-borsodi barkók recens szénahordó szekérének az elődje. A 17. században több vidéken volt már cserélhető karfás szekér, mint arra a 18. század elejéről származó, Pest és Vas megyei adatokból következtetni lehet (Takács L. 1985b: 327–328). Az *éléses társzekér*, a *kétkasú ernyős szekér* neve magáért beszél,

bővebb leírás nélkül is érthető, de akadtak e korban nehezebben értelmezhető járművek is (például *pernoi szekér*, *csigás szekér*). Bizonyos, hogy eleinknek a 17. században voltak már feketére festett halottas szekereik is (Takáts S. 1961: 224). A szekerek, kocsik, hintók egyes fajtáit, technikai újdonságait átvették tőlünk a szomszédos népek, s a tárgyakkal együtt nagy számban kerültek a szlovák, a román, a kárpát-ukrán, a lengyel és a szerb-horvát nyelvbe a magyar szekérterminológia elemei (Tamás L. 1966: 247, 502; Gregor F. 1970: 195–198, összefoglalóan: Paládi-Kovács A. 1984b: 160–162).

A 18–19. század a *fakószekér* visszaszorulásának, az erősebb vasalt járművek terjedésének, a regionális és lokális szekértípusok kifejlődésének jegyében telt el. Nagy számban jöttek az országba német nyelvterületről származó bognárok, kovácsok, akik az új járműveket ugyan nem hozták magukkal, de a meglevő magyar szekereket sok apró alkatrésszel gyarapították, s a német mesterségszavakat terjesztették el a termékeiket használó nép között (*astok*, *cugpánt*, *féder*, *ráf*, *reispan*, *símely*, *snerkli*, *súber*, *teszli* vagy *stiszni*, *trógli*, *toknisróf* stb.). Vannak olyan német eredetű mesterségszavak is, amelyeket csak a bognárok, kovácsok és a kocsigyártók dolgozói használtak, de a nép nem ismert. Ez az újkori német nyelvi és kulturális hatás a Dunántúl, a Kisalföld és a Dél-Alföld városaiban érvényesült a legerősebben, ezzel szemben a nyelvterület északkeleti részét és Erdélyt kevésbé érintette. Erdélyben inkább szász szavak hatoltak be a magyar szakterminológiába (például *kóber*), s a 19–20. században román járműnevek is megjelentek (*karuca*, *harába*, *huluba*). Ezek sem emelkedtek azonban az erdélyi regionális köznyelv szintjére.

Főként német közvetítéssel jutottak el hozzánk Nyugat-Európa utazó kocsijai, postakocsijai a Habsburg-uralomnak és a magyar arisztokráciának köszönhetően. A *cséza* (1700), a *fiáker* (1780), a *batár* (1808) német jövevényszó, a *bricska* (1831) nyugati szláv, azaz lengyel vagy szlovák kölcsönszava nyelvünknek. Ezek, miként a postakocsik, a városi bérkocsizás és a 19. században létesült kocsigyárak szorosan hozzátartoznak a magyar közlekedés történetéhez (Paget, J. 1987: 83; Pettkő-Szandtner T. 1931: 151–170; Tarr L. 1968: 275–290; Kóczyánné Szentpéteri E. 1981), de nem említhetők együtt a népi használatban lévő „mezei” járművekkel.

FOGATOLÁS, IGÁZÁS

A közlekedésben és szállításban, továbbá a mezőgazdaságban évezredek óta kiemelt szerepet játszanak a vonóállatok, amelyeknek a felszerszámozása jól jellemzi egy-egy társadalom technikai fejlettségét, anyagi kultúrájának színvonalát. Népünk szántásra, nehéz járművek vontatására inkább ökröt, távolsági fuvarozásra pedig jobbadán lovat használt. Erdélyben a 18. század óta egyre jobban elterjedő bivalyt is igázták. Dél-dunántúli és tiszántúli uradalmakban szintén feltűnt itt-ott bivalyfogat, de környezetük parasztgazdaságaiban nem találtak követőkre.

A középkori nehéz ágyekék vontatása ökrökkel történt. Mivel nem minden gazdaság rendelkezett a szántáshoz szükséges 8–10 ökrrel, két-három jobbágygazda fogott össze és egymással kooperálva, *cimborában* szántottak. Udvarnokok *eneuszántás* nevű robotja arra enged következtetni, hogy a 13. század derekán igázták

már az ünőket, teheneket is (Györffy Gy. 1977: 40). A 14–15. századi források még mindig 8–10 vonóállat összefogásáról szólnak, s meglepően sok esetben fordul elő lovak és ökrök együttes befogása, „összefogása”. Ilyenkor a lovak az ökrök elé kerültek. A „vegyes fogat” nem kizárólag az igaerő hiányának volt a jele. Inkább az ökrök lassú munkatempóját akarták lovak révén javítani és ezzel a szántást gyorsítani (Belényesy M. 1954–55: 83–91, 1969: 481–490; Szabó I. 1975: 23–59). A 16–17. században a lófogatolás mértéke valamelyest növekedett, s ez a tendencia a 18. században már a lófogatok számának jelentős megnövekedésével folytatódott. A török időkben a hódoltsági „hosszú fuvarba”, 100–200 km távolságra is ökörfogatokkal mentek. Fuvarozásra, hajóvontatásra, gabonanyomtatásra, szárazmalmokban végzett munkára azonban az ökörnél alkalmasabb a ló. Ezért nemcsak az Alföldön, hanem a peremvidékein is a lófogatolás felé billent a mérleg. Nógrád, Gömör, Abaúj magyar falvai lovakkal, kocsikkal jártak le az Alföldre, hogy a gabonatermés elnyomtatásában részt vegyenek (Hoffmann T. 1963: 315–316, 337). A háziipari, kézműipari termékek áruforgalma elősegítette a népes fuvarosréteg kialakulását. Tanulságos, hogy a magyar szívesebben vállalkozott fuvarozásra, mint a vele együtt élő népek parasztsága.

A 19. század folyamán, s különösen a kapitalizmus korában a lófogat és ököriga országos arányeltolódásához hozzájárult az Alföld tanyásgazdálkodásának és települési képének megerősödése, az ekék korszerűsítése, az útviszonyok javulása, a személy- és áruforgalom növekedése, a folyószabályozást, út- és vasútépítést végző kubikos réteg lóigénye stb. A birtokaprózódással egyre növekvő számú kis- és törpebirtokos parasztságnak már nem állt módjában kétféle vonójószágot tartani, ezért az 1920–1930-as években inkább csak lovat tartott (Alföld, Kisalföld), kivéve azokat a területeket, ahol a tehenet rendszeresen igázták (például Nyugat-Dunántúl, Partium). Az igaerő váltása hosszan elhúzódó folyamat volt és a fáziseltérés jelentős táji differenciálódást okozott. Az 1895. évi állatösszeírásból kitűnik, hogy akkor már az összes fogat 55%-a lófogat volt, azon belül pedig a kettes lófogat dominált (a lófogatok 74%-át tette ki). Az alföldi megyék többsége főként lófogatot tartott. Erdélyben viszont az ökö- és bivalyigák száma háromszorosa volt a lófogatokénak. Nyugat-Dunántúl és a Felföld több vármegyéjében 2: 1 arányt rögzítettek az ököriga javára. Említést érdemel, hogy 1895-ben az ökörigák zöme még négyes fogatokból állt, s viszonylag csekélynek mondható a kettős ökörfogatok részaránya (35,5%). Ahol még domináns a szarvasmarha igaerő szerepe, ott mindenütt magas a járműt tehenek száma is. Sokatmondó adat, hogy az 1895. évi összeírás idején a „Magyar Birodalom” (Horvátországgal együttes) teljes igavonó marhaállományának 30%-a volt a tehen (vö. Bodó S. 1990: 65–69). Ebben az arányban benne van a velünk élő népek, a kis földű hegyvidéki falvak igaállománya, s ezért nem tükrözi hűen a magyar nyelvterület viszonyait. Számok nélkül is igaza lehet Györffy Istvánnak, amikor megállapítja: „A magyar a tehenet az Alföldön sohasem fogja be, egyebütt is csak ritkán igaazza” (Györffy I. é. n. /1934/d: 270).

JÁRMOK, IGÁK

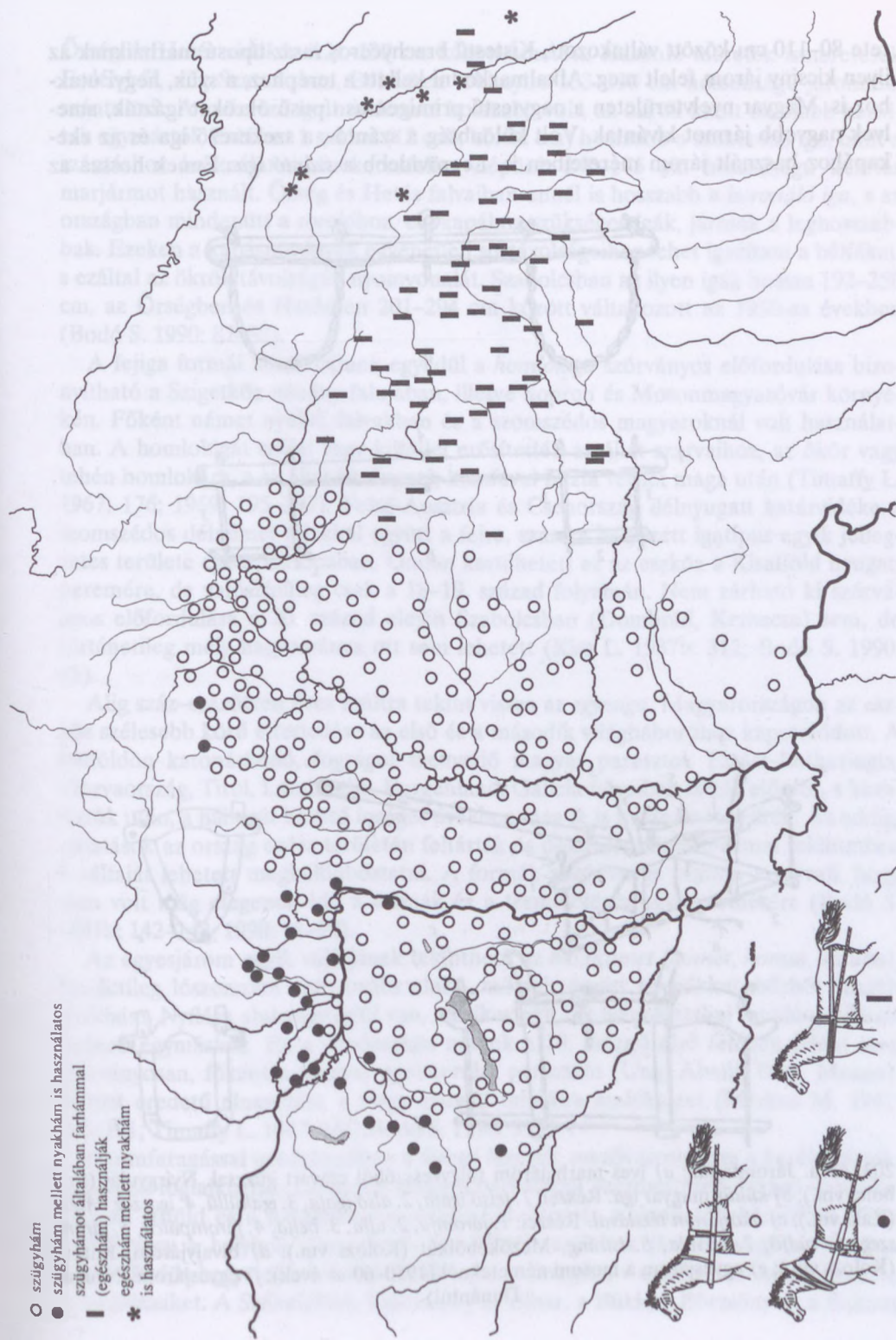
A szarvasmarha befogása, jármolása a magyar nyelvterületen – összehasonlítva számos nyugat- és közép-európai térséggel – feltűnően egységes. Népünk elsősorban ökröt igazott. Tehenet csupán a törpebirtokos paraszt fogott az eke vagy a szekér elé. Meghatározó szerepe volt a szarvasmarha páros fogatolásának. Egyesigák csupán a 19. század közepén kezdtek feltűnedezni, s a kettős jármot sehol sem váltották fel. A magyarság a Kárpát-medencében mindenütt az ún. *mariga* legfejlettebb formáját, a *ráma* *igát* használta. Európában a szarvasmarha igazásának az évezredek folyamán igen változatos eszközünye alakult ki. Alapvető osztályai: 1. marjármok, 2. fejjönőeszközök, 3. kumetek (Bodó S. 1990: 176–178). Nálunk az ökör a nyakával húz. Húzószerszáma a fából készült *járom* vagy *iga*, melynek formája a magyar nyelvterületen kevés eltérést mutat. Legfontosabb alkotóeleme az ökör nyakára tett *járomfő*, a nyak alatt vele párhuzamos *alfa*, *aldeszka*. Ezeket a rúd felől két *bélfa*, a széleken pedig egy-egy *járomszög* köti össze. A *járomfőt* általában véve *nyakszeggel* kapcsolják a rúdfőhöz vagy a *tézlá*hoz. Régebben gúzsolták, miként a csíki székelyek helyenként még a 20. század elején is tették. A *nyakszeg* mindig vasból készült, de a *járomszeg* lehetett erős, egyenes somfapálca is. Hegyvidéken előnyös volt az utóbbi, mert a szekér felborulása esetén eltört és nem fojtogatta az ökröt, mint a vasból készült *járomszög*.

A marigának földrészünkön számos formája ismeretes. Kettős íves jármot, amelyen az ökör nyakát a *járomfej*hez vesszőből fonott U alakú gúzs (Kiss L. 1937b: 312) vagy U alakúra hajlított husáng, pálca fogta, csak szórványosan használtak az utóbbi száz-kétszáz évben (Mezőcsát, Nyírgyulaj, Órség). A Hetésben szintén leírtak *alfa* nélkül használt igatípust (Dömötör S. 1958: 152). Ez a kívánt szélességre volt állítható, s főként boronálás alkalmával rakták az ökrök nyakába. A 350 cm hosszúságot is elérő *igafába* a két végétől számítva 60 cm távolságra 3–3 lyukat fúrtak az *igaküllők* számára. Ezen a jármon a *buhafák* (bélfák) szerepét is az *igaküllők* vették át. Ezek a gombos végű vaspálcák tartották a két *alsó igafát*, az egyenként 60 cm hosszúságú keményfa léceket.

A keretes vagy rámaigának táji népcsoportjainknál két szerkezeti változatát lehet elkülöníteni. Kezdetlegesebb, technikailag fejletlenebb, ugyanakkor rendszerint díszesebb az, amelynek bélfáit felülről lehet a *járomfába* csúsztatni. Ennél a bélfa felső szakasza erősen kifelé hajlik (például Székelyföld, Bakony vidéke, Felföld egyes részei) vagy teljesen ráhajlik a *járomfőre* (Kalotaszeg). Ez a hajlás és a felső szakasz vaskossága nem engedte a bélfát a *járom* vésetében továbbcsúszni.

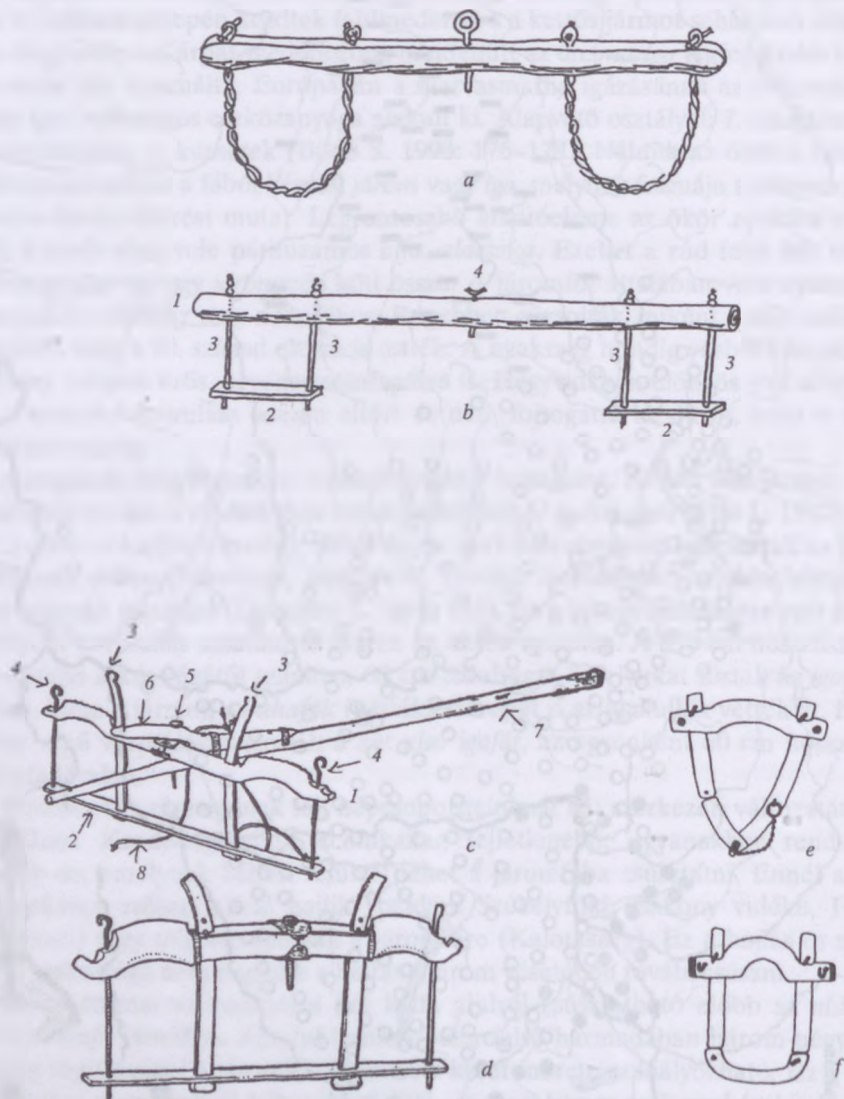
A másik formai változatnál a két bélfa alulról csúsztatható előbb az *aldeszka*, majd a *járomfő* vésetébe. Az alul bunkós bélfa felső harmadában három-négy furat és faszög segítségével a *járomfő* állítható, a keret mérete szabályozható. Ez a változat technikai szempontból fejlettebb, bélfái egyenesek vagy csak enyhén kifelé hajlóak. Valószínűleg újabb is, mint a másik, s főként a síksági, alföldi területeken terjedt el (Bodó S. 1990: 85–86).

A Kárpát-medencében domináns keretes *mariga* méretei az igazott szarvasmarha testnagyságához és a végzett munka kívánalmaihoz igazodtak. Máramaros, Ung, Trencsén parasztsága játékszernek tűnő, kicsiny jármot használt, melynek hosszme-

46. térkép. Hámformák a magyar nyelvterületen

rete 80–110 cm között váltakozott. Kistestű brachyceros rassz-típusú marháiknak az ilyen kicsiny járom felelt meg. Alkalmazkodni kellett a terephez, a szűk, hegyi utakhoz is. Magyar nyelvterületen a nagytestű primigenius típusú ökröket igázták, amelyek nagyobb jármot kívántak. Volt különbség a szántó-, a szekerező iga és az ekekapához használt járom méreteiben is. Legrövidebb a *szántó iga*. Ennek hossza az

203. ábra. Járomfajták: a) íves marhajárom tölgy vesszőből csavart gúzzsal, Nyírgyulaj (Szabolcs vm.); b) küllős magyar iga. Részei: 1. felső igafa, 2. alsó igafa, 3. igaküllű, 4. igazszeg, Hetés (Zala vm.); c) ökrjárom tézslával. Részei: 1. járomfa, 2. alfa, 3. bélfá, 4. járompálca, 5. járomszeg, 6. rúdfő, 7. tézsula, 8. istráng, Mezőköbölkút (Kolozs vm.); d) bivalyjárom, Katona (Kolozs vm.); e) egyesjárom a mosoni németeknél (1950–60-as évek); f) egyesjárom (Nyugat-Dunántúl)

Őrség és Hetés vidékén 121–130 cm között lehetett. Hasonló méretek ismeretesek Erdélyből, míg Szatmárban, Békésben többnyire 133–136 cm hosszúságú járommal szántottak. A *szekerező iga* mindenhol hosszabb volt, az ökrök kicsit távolabb kerültek egymástól. Zalában 1 sukkal (12 coll, kb. 32 cm) hosszabb a szekerező iga, mint a szántáshoz használatos. Szekerezéshez népünk 140–175 cm hosszúságú keretes marjármot használt. Őrség és Hetés falvaiban ennél is hosszabb a *boronáló iga*, s az országban mindenütt a *sorolóhoz*, ekekapához szükséges igák, jármok a leghosszabbak. Ezeken a kapásnövények egyenetlen sortávolságaihoz lehet igazítani a belfákat, s ezáltal az ökrök távolságát, nyomvonalát. Szabolcsban az ilyen igák hossza 192–250 cm, az Őrségben és Hetésben 201–294 cm között váltakozott az 1950-es években (Bodó S. 1990: 87–88).

A fejiga formái közül nálunk egyedül a *homlokiga* szórványos előfordulása bizonyítható a Szigetköz néhány falujában, illetve Sopron és Mosonmagyaróvár környékén. Főként német nyelvű falvakban és a szomszédos magyaroknál volt használatban. A homlokigát szíjjal vagy kötéllel erősítették az állat szarvaihoz, az ökör vagy tehén homlokára, s az állat istráanggal, hámfával húzta terhét maga után (Timaffy L. 1967: 176; 1969: 195–197). Felső-Ausztria és Csehország délnyugati határvidéke a szomszédos délnémet tájakkal együtt a fejre, szarvra helyezett igatípus egyik jellegzetes területe egész Európában. Onnan kerülhetett ez az eszköz a Kisalföld nyugati peremére, de valószínűleg csak a 18–19. század folyamán. Nem zárható ki szórványos előfordulása a 20. század elején Szabolcsban (Dombrád, Kemece) sem, de történetileg mély hagyománya ott sem lehetett (Kiss L. 1937b: 312; Bodó S. 1990: 81).

Alig száz-százötven éves múltra tekint vissza az *egyesiga*. Magyarországon az eszköz szélesebb körű elterjedése az első és a második világháborúhoz kapcsolódott. A külföldön katonáskodó, fogságot szenvedő magyar parasztok Elzász-Lotharingia, Morvaország, Tirol, Lombardia, Burgenland, Galícia falvaiban látták először, s hazatértük után, a háborút követő inséges években maguk is használni kezdték. Az eddigi kutatások az ország egész területén feltárták és dokumentálták. Formai tekintetben 9 válfaját lehetett megkülönböztetni. A formák sokfélesége szintén arra vall, hogy nem volt még elegendő idő a formák és a terminológia egységesülésére (Bodó S. 1981b: 142–143; 1990: 91–99).

Az egyesjárom egyik válfajának tekinthető az *ökrökumet* (*komet, komat, kaluba*). Eredetileg lószerszám volt; ovális alakú, szőrrel tömött párnákkal, bőrből készült nyakhám. Nyílása alul vagy felül van, másik végén két ívének sarkai csuklósan illeszkednek egymáshoz. Ez a vonóeszköz nálunk a 20. század első felében jelent meg szórványosan, főként a magyar nyelvterület peremein (Ung, Abaúj, Bars, Moson). Német eredetű elnevezése a tárgy nyugati mintáira emlékeztet (Márkus M. 1941: 170–171; Timaffy L. 1967: 185; Bodó S. 1990: 99).

Járomfaragással uradalmakban a *faragó béresek*, mezővárosokban a kerékgyártók, bognárok foglalkoztak, falvakban pedig a barkácsoló ezermesterek, faragó specialisták. Az Alföld és a Kisalföld, az erdélyi Mezőség és a dunántúli Mezőföld ökrös gazdái vagy a helybeli iparosoktól, faragóktól rendelték jármot, vagy a vásárban vették. Erdős hegyvidékek falvai üzték a járomfaragást, s messze vidékekre hordták el termékeiket. A Székelyföld, Kalotaszeg és Bihar, a Bükk, a Börzsöny és a Bakony

47. térkép. A szarvasmarha fogatolásának eszközei Nyugat-Magyarországon

járomfaragói ezerszámmra készítették ezt a vonóeszközt eladásra. A hozzávaló fát az erdőben gondosan keresték, válogatták, kivágás után legalább egy évig szárították, majd aprólékosan megmunkálták. Némely vidéken hímes faragással, festéssel is díszítették (Kalotaszeg). Az Alföldön gyakran kiegyeztek diófával, eperfával, de a hegyvidékek népe jobban szerette a könnyű, szívós fanemeket. Erdélyben a járomfőt többnyire juharból vagy nyírfából faragták, a borsodi, gömöri faragók szerint pedig a járomfej juharból (jávorból), a két béldeszka körishől, az aljdeszka bükkfából, a két járomszög somfából az ideális.

Paraszságunk a 14–15. században 8–10 ökröből álló fogatokkal végezte a szántást. A teherszállítást többnyire négyökrös fogatokkal teljesítették, de a nehéz, vasalt szekerek elé 6-os, 8-as fogatot állítottak. A 16–18. században általánosságban négyes ökrfogatokkal lehet számolni, majd a 19. század végére tömegessé vált a kettős fogat. Uradalmi majorságok béresei dolgoztak a 20. század első felében is négyes, hatos ökrfogatokkal. Nádudvari parasztok ekkor már azt tartották: „Négy tisztesség, hat kényesség.” Ha négy ökröt fogtak be, a rúd végéhez tézslát toldottak, s arra is jármot kapcsoltak az elöl járó ökrö párnak. További ökrö párok befogásakor hasonlóképpen jártak el. A szekérrúd mellett húzó ökör neve *rudas*, az elöl járók neve *tezslás* (hatos fogatnál: *első tezslás, középső tezslás*). Az ökrfogat összefoglaló neve *iga*, de a Kiskunságban *szer*, a Duna-melléken *cukk*, *cug* néven is emlegették (Bodó S. 1990: 135–137).

Régebben az ökröt és a lovat szükség esetén összefogták. Ez esetben a lovak az ökrök elé kerültek. Erdélyben előfordult, hogy bivalyos előfogatot állítottak a parlagot szántó ökrfogat elé. A vegyes fogatok befogása, hajtása, irányítása azonban sok gonddal járt, ezért nem szerették, s lehetőleg elkerülték ezt a nehézkes munkát.

A magyarok az ökrfogatot gyeplő nélkül irányítják, bár a 19. század eleje óta szórványos adatok felbukkannak a gyeplőzésre is. A gyeplőnek használt kötélzárat az ökör szarvtövére vagy az orrába csíptetett *ór-karikához* erősítik. Valószínűsíthető a 18. századi német telepesfalvak példája. Alföldi magyarok a Dunántúlon járva látták először az ököriga gyeplőzését (Bodó S. 1990: 159). A magyar parasztok szántásnál többnyire vezetik az ökörigát, egyébként pedig ostorral és szavakkal hatnak rá. A béresek feltűnően hosszú nyelvű és kötélű ostorral dolgoztak (*négyellő ostor*), hogy az első tezslás ökröket is elérjék vele.

Terelőszavaink előrehaladott egységesülésről tanúskodnak. Befogásnál a *kör be, kür be, tür be*, kifogásnál pedig a *kör ki, tür ki* szavakat használják. Az indulás a *no, na, hõj na, haj na* kiáltással kezdődik, a megállás szava a *hó, hóha*, a tolatásé a *hõk, hõk te, hõk meg*. A szekérrúdhöz, tézslához a *farta, farto* szóval nógatják a jármos marhát. A jobbra fordulás szava a *csá, csálé, cselő*, a balra fordulásé a *hajsz, hojsz*. Szántás, boronálás közben ugyanazon terelőszavakat használják, mint szekerezés idején. Szabály, hogy munkavégzés, befogás, kifogás közben folyton beszélni kell az állathoz! Tanulságos a *csá* és a *hajsz* korrelatív szópár elterjedtsége a magyarság szomszéd népi környezetében. Alakváltozatait ugyanis kimutatták az ukránban, lengyelben, cseh, morva és szlovák nyelvjárásokban, román és szerb-horvát tájakon. E földrajzilag összefüggő area közepén helyezkedik el a magyar nyelvterület, amiből adódik, hogy e szavak a magyarból származnak (Tamás L. 1964: 361–362). Szélesebb

elterjedésük a 16–17. században történhetett, a nagy testű magyar fajta ökrök mint igásállatok terjedésével egyidejűleg.

Zavarja a munkát, ha a jármos ökrök táplálék után kapkodnak, s félreviszik az ekét vagy a szekeret. Megelőzésül országszerte használatos volt az *ökor szájkosár*, ami készülhetett iszalagból, hársfaháncsból, vesszőfonadékból, bőrszalagokból, kócmadzagból, sőt újabban drótból és vasabroncsból is. Az ökörkosár átmérője és mélysége 20–20 cm, amit az igavonó orrára, szájára húzva, két szíjjal vagy kötélrabbal erősítettek fel a fejére.

Vas megye nyugati szélein használták az *ökörkalap* nevű eszközt. Esős időben ezzel védték az ökrök nyakát a víztől, attól, hogy vizes bőrüket a járom feltörje. Ellipszis formájú, tálcára hasonlító tárgy ez, amit hasított fűzfavesszőből, háncsból vagy szalmából fontak. Egyik végét a belfára húzták, másikat a járomszeggel fogatták hozzá a járomhoz, a járomfej fölött. Ez a tárgy valószínűleg az Alpok felől terjedt Burgenland, Vas megye német és magyar parasztságához. Más magyar tájakon esőben megálltak az ökrökkel, sőt a járomból is kifogták őket.

Köves talajú hegyvidékek népe (például Gömörben a Bányavidéké) régtől fogva patkolással védi az igavonó ökrök körmeit. Rendszerint az állat két első lábára, olykor csak a külső körmeire verettek patkót. Nyáron ún. *sima*, télen *éles patkót* használtak. Utóbbi karmolta a havas, jeges utat, akadályozta az állat megcsúszását. Kovácműhelyek közelében még napjainkban is látni lehet olyan faállványt, amelybe *vasalás* előtt terelik be az igás jószágot. Az állvány neve *kaloda* (Erdély), *vasaló* (északi népterület). A kovács az ökrpatákat teljesen betakarta a vaslemezzel, melynek nyúlványait (*káf*) a körömrre hajlította és odaszegezte (Bodó S. 1990: 158; Paládi-Kovács A. 1999b: 348–349).

A szarvasmarha igázásának terminusai erőteljes szláv nyelvi hatásról tanúskodnak, hiszen *iga* és *járom* szavunk is szláv eredetű. Kapcsolódik hozzájuk a *tézsza* és néhány dunántúli tájszó (*kázla*, *körpő*). A szótörténet segíti a tárgyak történetének megvilágítását is. Biztosra vehető, hogy az *iga* és a *járom* eredetileg két különböző vonóeszköz volt. Az *iga* szó 'egyfajta fejjárom, homlokjárom' jelentéssel került nyelvünkbe. Ennek a szónak széles indoeurópai háttere van, míg a *járom* későbbi szláv nyelvi fejlemény. A *járom* szóval kezdettől fogva a keretes járomtípust jelölik, jelentése tehát mindig is 'marjárom, rámaiga' volt. Tanulságos e két szó elterjedtsége a magyar nyelvterületen. Az *iga* Nyugat-Dunántúlon használatos, a *járom* az összes többi nyelvjárásban. Ez a szóföldrajzi kép arra enged következtetni, hogy a korai középkorban az egész nyugati népterületen valamilyen fejiga, homlokiga volt használatban, amit fokozatosan váltott fel a marjárom keretes, rámás változata (Bodó S. 1990: 30–36, 190).

Az ekés gazdálkodás és a szekér, taliga ismerete már a honfoglalás előtti időben megkövetelte népünkénél a szarvasmarha igázásának valamilyen módját, eszközét. Ennek formáját, terminológiáját biztonsággal nem ismerjük. Honfoglaló őseink nyilvánvalóan nem homlokigával és nem keretes marjárommal fogták be ökreiket, mint az itt talált szlávok. A legkorábbi járomforma, amit eleink ismerhettek, valószínűleg a közszijas (vonószijas), gúzsos és küllős marjárom volt. Kaukázusi, közép-ázsiai népek máig ilyen vonószijas jármokat használnak, amit nem vaspálcával (*nyukszeg*) „ragasztanak”, hanem szíjjal gúzsolnak a rúdhoz. Az állat nyakára tett járomfőhöz 2–

2 küllő, azaz belfát és járomszeget helyettesítő erős pálca tartozik. Ezeket alul csupán gúzzsal, háncskötéllal fogják össze, mivel aljdeszka nem tartozik ehhez a járomhoz. A befogás és a kifogás kicsit nehezkesebb, több időt kívánó művelet, mint a keretes járommal. Az ősi magyar járom tehát nem az a merev, szorosan rögzített vonóeszköz volt, mint a középkorban átvett keretes marjárom (Paládi-Kovács A. 1997b: 188–193). Ezt a vonószíjas, küllős, aljfa nélküli marjármot Csík, Udvarhely, Göcsej és Hetés népe őrizte meg a 20. századig (Paál Gy. 1914: 44; Dömötör S. 1958: 152).

LÓFOGATOK

A ló fogatolásának a technikátörténet és a jelenkori Európa is számos módját, eszközcsoportját ismeri. Az úri rend és a sporttá fejlődött fogathajtás eszközkészlete az utóbbi két-három évszázadban elvált a népi örökségtől, számos tárgyat, szokást vett át más, főként nyugati kultúrákból. Itt elsősorban a paraszti, népi tradíciókról lehet szó, először is az ígás lószerszámok alaprétégéről. E tekintetben meglepően egységes népünk eszközkészlete. Magyar nyelvterületen csaknem kizárólag szügyhámot, ún. „magyar szerszámot” használnak. Nyakhámot, vállhámot az ország nyugati, északnyugati szélein (Timaffy L. 1967: 177; MNA II. 115. térkép), Budapesten és szűkebb környékén, s néhány dunántúli városunkban használtak a fuvarosok nyugati fajtájú, nehéz, hidegvérű ígáslovaikon (például söröslovak). A nyakhám, vállhám az egyes járomra emlékeztető húzószerszám. Helyenként szarvasmarhára is alkalmazták az 1920–1960 közötti évtizedekben. A nyakhám környezetünkben a német, cseh, szlovák, szlovén, távolabb a francia, angol lótartók fogatos szerszáma.

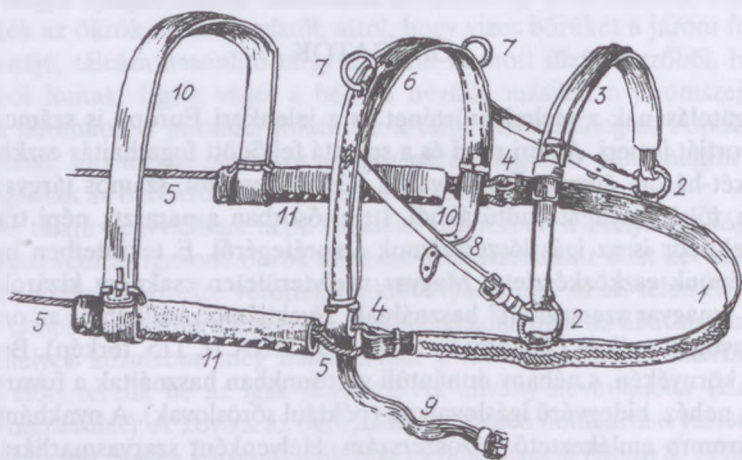
Népünknel a szügyhám régi, egyszerű formája volt a *kenderhám*, különösen a *szamárhám* és a *kancahám* vagy *levélszerszám*. A kenderhám vastag fonálszottesből (gurttriból) készült. Az északi népterületen *paraszt hám*, *gurtnyi szerszám* volt a neve. *Haslója* nem volt, *karikák*, *kulcsok* sem tartoztak hozzá. *Szügyellő*, húzó része tenyérnyi széles, válltartó része pedig háromujjnyi széles szottesből készült. A két alkatrészt találkozásához varrták mindkét oldalon az *istrángot*, a hámfához hurkolt húzókötelet. A kancahámnak nemcsak *válltartó*, de *háttartó* pántja is volt. Ezzel a szerszámmal sokkal könnyebben ment a ló be- és kifogása, mint a későbbi szügykarikás, *haslós hámmal* (Tálas I. 1936b: 187–189; Zólyomi J. 1984: 274).

A kenderhámokat házilag varrták, de a bőrből varrott szerszám a *szíjgyártó* (Kiskunságban *lószerelő*) munkája. A bőrből készült „jobbfejta” szügyhám fontos tartozéka a *hasló*, a hámot az állat hasa alatt összekötő széles pánt, amely arra szolgál, hogy a hám ne fordulhasson félre a lovon. Hátszíja párnázott, hogy ne törje az állat bőrét, s ezen vannak a külső és belső *ágtartó karikák* a gyeplőágak számára. Szügyhúzó része közepén van a *nyaktartó karika*.

Helyenként az iparos által készített, bőrből varrott lószerszám mellett léteztek primitív, alkalmi fogatoló eszközök. Komádi (Bihar m.) és a Kis-Sárrét tanyáin az 1900-as évek elején a gazdák még maguk fonta gyékényhámába fogták a lovakat, amikor a mezőről a *rontatónak* nevezett szénaboglyákat behúzták. Egy idényt kibírt a liliomsásból készült hám, addig is kímélték vele a drága lószerszámot. Négy

darabból szokták összeállítani: *húzó* (szügyellő), *istráng*, *nyakpánt*, *hátpánt*. Ritkán szakadt el, s gyorsan lehetett pótolni. A ló fejére szintén gyékényből font kötőféket vetettek (Molnár B. 1966: 118–119, 122).

Az említett archaikus vonóeszközök nem változtak azon a tényen, hogy az ígás, kocsis lószerszámot Magyarországon már a középkor végén is iparosok, céhekbe tömörült szíjgyártók készítették. Ők látták el a falvak népét, a parasztságot, s nagyban hozzájárultak a lószerszám formai tökéletesítéséhez, terminológiai egységsüléséhez az egész magyar nyelvterületen.

204. ábra. Igáshám lóra. Részai: 1. húzója, 2. vállkarika, 3. vállszíj, 4. csűrök, 5. estráng, 6. marszój, 7. gyeplőkarika, 8. segédszíj, 9. hasló, 10. hátszíj, 11. hámtáska (1920-as évek), Debrecen (Hajdú vm.)

A 20. század elején a debreceni, tiszántúli kocsizó lószerszám hét darabból állt: 1. hám, 2. gyeplő, 3. nyakló, 4. kantár, 5. nyereg, 6. ostor, 7. csengő (Balogh I. 1965–66: 178). A Kisalföldön ugyanakkor a lószerszám négy fő része a következő: 1. hám, 2. kantár, 3. nyakló, 4. gyeplő (Timaffy L. 1966: 223). Ott a nyeret, az ostort és a csengőt a 20. században már nem számították hozzá, mert a nyeregből hajtást előbb váltotta fel a „bakról hajtás”. A szerszám négy első fő részét az országban mindenütt szíjgyártó-mesterek készítették. E részek jelentősége különbözik, hiszen gyeplő és kantár a hátszám felszerelkezéséhez is szükséges, a kocsis fékezése pedig nyakló nélkül is megoldható. A kocsizó lószerszám legfontosabb részlege a *hám*. Ennek három fontos alkatrésze van: a *húzó*nak, *szügyellő*nek nevezett széles bőrpánt, az ehhez kapcsolódó *hátszíj* (kápa) és a *nyakszíj* (marszój). Fejlettebb hámokhoz további pántok, szíjak tartoznak. Ehhez kapcsolódik a kötélből, szíjból, láncból készült *istráng*. A hám jelentőségét mutatja, hogy neve gyakran a tágabb jelentésű ’kocsizó lószerszám’ szinonímájaként használatos. Erdélyben a fent leírt szerszám csak *előhám*nak, *félhám*nak minősül. Az *egészhám*hoz ugyanis két félhám tartozik, az *elő-* és *utóhám*, vagy *farhám*. Erdély 17. századi fogatain „A hámok széles bőrből valók, nagy csatosak, a hámokban rendszerint kötél van, melyet hámistrángnak hívnak.

Szemén alól a lónak nagy, szív forma bőr van, amely az orráig ér. (Magyar Simpli-
cissimus é. n. 160. Szó szerint ezt írják 1736-ban is. Vö. Apor P. 1972: 45.)

A kocsizó szerszámnak a ló fejére alkalmazott részlege a *kantár*, ami az állat irányítását segíti elő. Ennek is számos alkatrésze, tucatnyi tartozéka van (*fejszíz, homlokszíz, pofaszíz, állszíz, orrszíz, szemző, sallang* stb.). Lényeges, hogy a ló szájában tartja a zablát és azon keresztül a gyeplővel kapcsolódik össze. A két-két zablakarikából egyik a kantár, másik a gyeplő csatlakoztatására szolgál. A gyeplő hossza, alkotóelemeinek száma és vezetésének, összekapcsolásának módja a jármű elé fogott lovak számától, hajtásának jellegétől függ (nyeregből, saraglyából, bakról). Egyes elemeit a helyzetükre utaló (külső-, belső-, köz-, kereszt-) *szár, ág, ér* elnevezésekkel különböztetik meg.

205. ábra. Nyerges kantár, parasztkantár (1920-as évek), Debrecen (Hajdú vm.)

Népünknel a fogatolási módokban számos jellegzetesség figyelhető meg. Magyar paraszt kocsi elé egy lovat csak kényszerűségből fog be, egyrudas járművei páros fogatolást kívánnak. Ekéhez, szántáshoz is legalább két lóra van szüksége, s még a parádés szánka elé is két lovat fog be. A magyar fogatolást a 20. században az egész nyelvterületen a kétlovas fogat jellemezte. Ebben nyilván szerepe van annak, hogy a lófogatok párosával fejtik ki a legtöbb vonóerőt. Az egy lóra számított legnagyobb erő kifejtés négy ló összefogása esetén várható. A teher nagysága és a tehetőség fitogtatása azonban ennél nagyobb létszámú fogatok kialakításához vezetett. A befogás módja, a lovak száma és a szerszám jellege szerint beszéltek *egyes-, kettes-, hármas-, négyes-*, illetve *igás- vagy parádés fogatról. Fogat* szavunk a nyelvújítás idején

jelent meg, viszont a németből vett *cug* a városokban és a katonaságnál már a 18. század elején feltűnt (MNY 1983. 509). Az összefogott lovak száma történetileg is változott; a 19. század közepe óta csökkent. A 19. században a négyes fogatok országszerte gyakoriak, bár több vidéken akkor is megelégedtek a hármassal. Három lovat egymás mellé szoktak befogni, úgy volt egyszerűbb a gyeplőzésük, istrángozásuk. A harmadik ló neve ez esetben is *lógós*. Kétrudas *ajoncaszekerünk* a középkorban és az újkor elején hármassal fogattal járt, mint az orosz, lengyel trojka. Őt ló befogása esetén három járt elöl, kettő hátul. Az elülsők a rúd végére akasztott *hámfát* (kisafa) vagy *keresztet* (többszörös hámfa) húztak istrángjaikkal. Hasonlóan történt hét-nyolc ló befogása is, két sorra, elöl járókra és hátul járókra osztva a lovakat (Herman O. 1910: 53, 55; Ecsedi I. 1911: 50–52). Hat lovat három sorba párosával fogtak be, de csak angol vállhámot használó úri fogatok esetében. A hajóvontató lovak fogatolása is gyakran eltért a kocsizó fogatokétól.

Ötös, hetes, nyolcas fogatot többnyire úri hintók, díszes batárok elé fogtak, s a parádézásban a nép fiai kocsisként, hajdúként vettek részt. Alföldi cívisgazdák közül a tehetősebbek szintén befogtak öt-hat lovat a kocsijuk elé.

Ott, ahol az ökröfogatot csak újabban váltotta fel a lófogat, a lovak befogási hely szerinti megnevezése az ökrökről öröklődött. Vajszlón (Baranya m.), s itt-ott a Kiskun-ságban is a rúdtól jobbra járó ló neve *hajszás*, a balról járóé *csás*. A hajszásnak erősebbnek kellett lennie, mert szántásnál az járt a barázdában, az volt a párban a vezető. A lovak párosítása, helyük kijelölése és munkájuk betanítása szakértelmet kívánt. Tanult ökrök, lovak „átnevelése” sokkal nehezebben ment (Kodolányi J. 1956: 141). Kettős lófogatoknál a szekérrúdtól jobbra áll a *rudas*, balra a *kezes*. Három ló esetén a harmadik a *lógós*. A harmadik lovat mindig a *rudas* mellé fogták. Nógrádban, a Cserhát falvaiban a *hátsó ágashoz* láncot kötöttek, s a szekér jobb oldalán kivezették, arra tettek a *lógós* ló befogásához szolgáló hámfát (Zólyomi J. 1984: 274).

Négyes, ötös, hetes fogatoknál a befogás helye szerinti megnevezés országosan egységes. Ötös fogatnál a bal hátsótól indulva a lovak megnevezése a következő: 1. *nyerges*, 2. *rudas*, 3. *gyeplős*, 4. *ostorhegyes*, 5. *láncos* (*embertülső láncos*). A fogat „vezére” a *gyeplős*, segítője a *nyerges*. Ezt a rendet szolgálja a bonyolult gyeplőrendszer is. Hetes fogatnál az első öt ló neve ugyanaz, a 6. ló neve *hajszás láncos*, a 7. ló neve *lógós* (*hajszás lógós*). Egyes helyeken az ostorhegyest *kisafásnak* nevezik. Egyébként akár nyeregből, akár saroglyából vagy bakról hajtják a fogatot, a lovak pozíciójának és „képzettségének” megnevezése ugyanaz (Pettkő-Szandtner T. 1931: 64). Az első sorba fogott lovakat együttesen *előljáróknak* nevezi a népnyelv.

A fogathajtás módja és a fogat nagysága szorosan összefügg, s a hajtásmódban a népi tradícióknak is lehet szerepe. Mátyás király sógora, Hippolit magyar kocsisa Itáliában is híres volt arról, hogy nyeregből hajtott nyolc lovat. A *Magyar Simplicissimus* 1683-ban Erdélyben figyelte meg, hogy a hintó elé rendszerint hat, de olykor nyolc lovat fognak be. A kocsis nem a bakon ül, hanem a nyerges lovon, s a nyeregből hajtja a lovakat (Magyar Simplicissimus é. n. 160). Apor Péter 1736-ban megerősítette, hogy a régi erdélyiek nem ismerték a bakról való fogathajtást, kizárólag nyeregből hajtottak. Az ő idejében a bakról hajtás még igen új keletű szokás volt, de már ismerték (Apor P. 1972: 45). A nyeregből való fogathajtás a 20. század elejéig megmaradt, különösen az Alföldön, így Debrecen vidékén. Az 1910–1920-as évek-

ben a tiszántúli kocsis „a rúdtól balra levő *nyerges* lóra nyerget tesz és lóhátról hajt, ami keleti szokás” (Györfy I. é. n. /1934/d: 271). Ennek a hajtásmódnak igen gazdag ikonográfiája van, s nemcsak Magyarországon. Ismeretesek olyan ábrázolások is, amelyeken a kocsis nem a bakon ül, hanem a saroglyában, a kocsi elején lévő fonott üléskosárban. Nyeregből angol, francia, német kocsisok is hajtottak a 17–18. században, de ennek történeti összefüggéseit kevésbé ismerjük.

A lófogat irányítása gyeplővel, ostorral és szavakkal történik. *Gyeplő*nek azt a hosszú szíjpárt nevezik, amely kétoldalt a ló zablájához van erősítve. Régi magyar nevén *ere*, de ez a szó csak egy-két dunántúli nyelvjárásban és Szlavóniában őrződött meg a századfordulóig. Parasztságunk a 20. században könnyű, olcsó gyeplőket használt (*csikógyöplü*, *kettős gyöplü*), de az úri fogatokon díszesebb, a lovak számával egyre bonyolultabb gyeplőrendszerek találhatók (*magyar*, *német*, *francia szár*). A díszes hajtószárakat *szárcsattal* fogatják össze (Bálint S. 1977a: 61).

A lófogat hajtásához hosszú nyelű és kötélű ostor szükséges. Régebben a hetes, nyolcas fogatokat a nyeregben ülő kocsisok *suhogónak* nevezett hosszú ostorral hajtották. Ennek kötele nyaklósan, *telenggel*, *telek*-szíjjal volt az ostornyélre erősítve, azaz elfordult, forgott a nyélen használat közben. A *suhogó* végét rendszeren *csapóval*, *sudárral* látták el, ami hamarosan rojtosra szakadozott a sok *cserdítés*, *durroztatás* következtében. A kettős fogathoz szolgáló ostor nyelének hossza 180 cm, szíja 110 cm, a négyes fogathoz való ostor nyelének hossza 170 cm, a suhogója 350 cm körül volt. Keleti lovasnépek kocsihajtáshoz is rövid nyelű, hosszú kötélű ostort használtak, hasonló a magyar csikósok karikásához. Régebben a szíjgyártók ostorkészítéssel is foglalkoztak, s a vásárokon cifra *bojtos*, *sallangos*, *cirom* és egyéb ostorféléket árultak. Álldogálás közben hintókon, személyszállító kocsikon az ostor helye a bak melletti ostortartóban volt, menet közben pedig a kocsis jobb kezében (Pettkő-Szandtner T. 1931: 197–201; Bálint S. 1977a: 61).

Fogathajtók, fogatvezetők gyakran szólnak a lovakhoz. *Cohol*, *cúgat*, *culálgat* mondja a népnyelv arra, aki lovat indulásra nógat. Szántáskor a lovakat hajtó *ostoros*, *ustoros* szólongatja a jószágot. Indításra a *gyű*, *gyű* szó a legelterjedtebb, megállásra a *hó*, *hóha*, *hő*, tolatásra a *hókk* és a *currik* szó általános. Balra fordító szó a *hoz-zád*, *hőszte*, jobbra fordító a *tüled te*, *covasz ide*, közéjük menve mondják *farta te* (MNA II. 135. térkép; Pusztainé Madar I. 1976: 465).

A jármű fékezésére, tolatására különböző technikai megoldások, eszközök szolgálnak. Erdélyben a hám nemcsak a szekér húzására, de tolatására is alkalmas, mert farhámmal kiegészített *egész hámot*, *kettős hámot* használnak (MNA II. 117. térkép). Ennél a kocsizó lószerszámnál a *nyakló* hiányzik, mert szükségtelen. A rúdfőhöz kapcsolódó *tartólánc* azonban nem a szügyellő karikájához, hanem a farhámhoz vezető tartószíjhoz kötődik. Az erdélyi kocsizó lószerszám fejlődése már elég régen külön úton jár. Kolozsváron 1598-ban 1 lóra való hámot „farhámmostól” 1 Ft 50 dénárért adnak, Háromszéken pedig 1708-ban említenek négy lóra való farhámokat (EMSzt III. 701; Bogáts D. 1943: 37), s később is gyakran emlegetik a források egész Erdélyben (Kós K. 1976: 86, 101). 19. századi feljegyzések a Kassától, Losonc-tól északra elterülő Felföld lófogatain levő *farhámot* említenek (Madarassy L. 1932: 25; Zólyomi J. 1984: 274). A szlovák, ruszin lószerszámokat sajnos még nem írták le alaposabban. Az északi magyar népterületen a farhám főként egylovas fogatokon

használatos, a többiben a lovak *nyaklóval* fékezik, tolatják a kocsit. Bükki, mátrai, cserhádi falvakban a lószerszám, a 18–19. századi „paraszt hám”, „kender hám” tartozéka volt a *farmatring* is, amely fékezésnél megakadályozta a szügyhám előrecsúszását (Zólyomi J. 1984: 274; Paládi-Kovács A. 1989a: 374).

Az Alföld, a Dunántúl és a Kisalföld magyar lófogatai *nyaklóval* vagy a szügyellőt a rúdvéghez kapcsoló *tartószíjjal*, *tartólánccal* fékezik a járművet. Régebbi eszköz a népi fogatolásban napjainkig fennmaradt *nyakló*. A kezdetleges kötélnyaklót a századok alatt fokozatosan felváltották kenderből font lapos pántokkal, majd széles bőrpántokkal. Ez utóbbit évszázadok óta szíjgyártók készítik. Kisalföldi szíjgyártók limitációiban a 17. században már szerepel (Timaffy L. 1966: 232–233). A nyaklót lánc köti a kocsirúd végének vasalásához.

A magyar hámok további fejlődése során a szügyellőhöz kapcsolt *tartószíj* és *tartólánc* is megjelent. Először sík vidéken és személyszállító fogatokon kezdték alkalmazni. Hátránya, hogy fékezésnél a szügyhámot kicsit előrehúzza a lovakon, amennyire a vállszíj, a hátszíj és a *hasló* engedi. Az ún. *kancahámon* még nem volt szügykarika és tartószíj. A szügyellőhöz kapcsolt tartóláncot a tehetős alföldi gazdák a 19–20. század fordulóján jobbnak mondták a tartószíjnál és a nyaklónál. Elterjedése az utóbbi százötven évre tehető (Pettkó-Szandtner T. 1931: 61–62). A Kisalföldön nyaklót a dombos peremvidékek, szügykarikához kapcsolt rúdtartó láncot pedig a vízközők síksági parasztsága használ (Timaffy L. 1966: 233).

A kocsizással együtt terjedt a lovak patkolása. Népünk csak a honfoglalás után ismerkedett meg a *patkóval*. A tárgy neve a 14. századtól adatolható és *kovács* szavunkkal együtt délszláv jövevény. A középkori magyar patkóleletek a közép-európai germán típussal mutatnak formai azonosságot (Zimmermann Á. 1906: 66, 69). A sztyeppei népek még a 20. század elején sem vasalták lovaikat, de a kelták az i. e. 1. században már használták a vasból készült lópatkót. Magyar főrendek a 15–16. században rendszeresen patkoltattak, kezeltették lovaik patáit, s a 17. században az erdélyi urak a hintóhoz tartozó ládácskában *patkolózacskót* is hordoztak (Apor P. 1972: 46). A ménesbe járó lovakon, a hátslovakon ritkán volt patkó.

A lópatkónak sok formája, változata ismeretes. Parasztságunk télen *éles patkót*, nyáron *sima patkót* kért a kovácstól. Szegeden nemcsak *téli* és *nyári patkót*, de *magyar* és *német patkót* is megkülönböztettek, s a kovácsok még többfélét ismertek (Bálint S. 1976: 457). Az Alföldön egy-egy patkó három hónapig tart, de a köves országutakon sokat járó fuvarosok lovaikat havonta kell patkoltatni (Pusztainé Madar I. 1976: 462). Patkoláshoz a makrancos lovat különféle kínzóeszközökkel (*pipa*, *kari-ka*) tették ártalmatlanná, illetve *kaloda*, *iskola* elnevezésű, gerendából ácsolt patkolóállványra függesztették fel a hasa alá vetett gurtnei és az állványra szerelt két csiga segítségével. Kovácsműhelyek mellett máig lehet látni patkolóállványokat is. A pata kezelése, gyógyítása szintén a kovácsok dolga, akiknek szerszám- és ismeretanyagára a 17–18. század óta nagy hatást gyakorolt az állandó katonaság és a lóorvoslás tudománya.

A 20. század elején a debreceni négyes és ötös fogat elképzelhetetlen volt csengő nélkül. Kétlovas fogatra csak szánhúzás esetén tettek csengőt, mindig a balról álló lóra. Három ló esetén a *lógós*, négy-, öt-, hatlovas fogatban az *ostorhegyes* nyakába került a *csengő*, a gazda és a kocsis büszkesége (Balogh I. 1965–66: 184).

Még egy tartozékról kell szólni. A Dunántúl némely vidékén a muraközi lovak és más nehéz testű, hideg vérvű fajtához tartozó fuvaroslovak fejére nyáron *lósapkát* tettek napszúrás ellen. Vászomból varrták az asszonyok, s a fuvarosok a kantárra tűzték a ló feje fölé. Ez a szokás a Földközi-tenger mellékén sokfelé elterjedt. Helyenként apró napernyőket tűznek a bérkocsis lovak feje fölé (például Malaga, Andalúzia).

A szügyhám minden bizonnyal a sztyeppe népek találmánya, akiktől a 6. században már a szlávok s a velük érintkező germánok is megismerték. Nyugat-Európában a 9. századtól mutatható ki (Tarr L. 1968: 162–163; Keszi-Kovács L. 1983: 171–173). Népünk keletről hozta magával, s maga is hozzájárult a terjedéséhez. Szügyhámot a közelmúltban északnémet, északlengyel, délsvéd, különböző francia és angol tájakon is használnak, de sehol sem olyan kizárólagossággal, mint a magyar nyelvterületen. A magyar lófogatok összeállítása, hajtásmódja, szerszámozása sok eredetiséget őrzött meg napjainkig (vö. Pettkő-Szandtner T. 1931). Eredetiségét igazolja a fogatolással kapcsolatos gazdag szaknyelv is. Legősibb elemeihez (*fék, fékermő, ín, ideg, ere, szár, ostor, nyereg*) igen korán társult az ótörök *kantár* és *gyeplő*, valamint a nemzetközi vándorszónak mutatkozó, Mandzsúriától Angliáig elterjedt szócsaládhoz tartozó *hám* (vö. Keszi-Kovács L. 1983: 173; Paládi-Kovács A. 1997b: 193–198). A középkori átvételek, mint a szláv eredetű *zabla, zabola* és a német eredetű *istráng* a „felesleges jövevénytörzsek” kategóriájába tartoznak. Az említett régi szakszókincs folyamatosan gyarapodott belső fejlődésű szavakkal is (*szíjgyártó, szügyellő, nyakló, farkalló, hasló, fejlő, húzó, fogat, lógós, ostorhegyes* stb.).

A 18. század elejétől a szügyhámok fejlődéséhez nyugati minták is hozzájárultak. Ehhez az úri fogatok szerszámozása és a német iparosok bevándorlása nagyban hozzájárult. Nagyobb városainkban magyar és német szíjgyártók működtek egyidejűleg, akik ún. *magyar és német szerszámot* készítettek. A *magyar* vagy *paraszt szerszám* egyszerűbb, könnyebb, de díszesebb, a *német* vagy *kúcsos szerszám* súlyosabb, simább és célszerűbb volt. Utóbbival jelent meg a kápáhám, a hasló, olykor a farmatring.

A 19. század elején az árszabások említene már *francia hámot, angol hámot*, divatja lett a lapos angol bőristrángnak, a *francia szárral* készült gyeplőnek, fogatrendszereknek (Herman O. 1910: 54; Ecsedi I. 1911: 52; Balogh I. 1965–66: 180–181; Pettkő-Szandtner T. 1931: 65, 68; Bálint S. 1977a: 59–60; Zólyomi J. 1984: 275). A magyar lófogatok szerszámozása anyagi kultúránk nagy múltú, sokágú együttese, melynek értéke művelődéstörténeti szempontból igen jelentős. Ugyanakkor a sallangokkal, fonott bőrdíszekkel, rézcsatokkal felszerelt kocsizó lószerszámok esztétikailag is értékelhető, becses darabjai a tárgykultúra népművészetnek.

VÍZI KÖZLEKEDÉS ÉS SZÁLLÍTÁS

BEVEZETÉS

A Kárpát-medencében megtelepedett magyarság már rendelkezett bizonyos ismeretekkel és gyakorlattal a vízi közlekedés és szállítás terén, melyre még a honfoglalást megelőző időszakban tett szert. Ezt valószínűsítik nyelvünk azon finnugor és ótörök eredetű szavai, amelyek jelentéstartalmaikkal a folyóvizeken való úsztatás és a vízen járás körébe sorolhatók: például *láp, szál, evező, hajó* (Mészöly G. 1936; TESz II. 720–721, III. 655–656, I. 814, II. 26–27, illetve Lakó Gy. 1967–71: II. 389–390, I. 167–169, II. 247–249).

A tartós letelepedést követően, nem kis mértékben a földrajzi adottságok – kisebb-nagyobb vízfolyások, folyók, állóvizek, tavak tagolták a birtokba vett területet – egyrészt felelevenítették a korábbi ismereteket, másrészt a helyben talált lakosság ilyen irányú tudásának átvételét eredményezték. Ez utóbbi folyamatra utalnak nyelvünk szláv, déli szláv jövevényszavai: például *csónak, ladik, vitorla* (TESz I. 552–553, II. 704, III. 1164–1165, illetve Kniezsa I. 1955/1974: 139–140, 300–301, 561).

A középkori Magyarország folyó menti, alföldi területeinek nagy részét időszakosan vízjárásossá tevő áradások elkerülhetetlenné tették a lakosság vízhez való alkalmazkodóképességének fejlődését, a vízen járás szinte mindennapos gyakorlatát. Növelte a vízi közlekedés és szállítás szerepét a vízhez kötődő haszonvételek (halászat, tutajozás, révek, hajózás) kiterjedése.

További ismeretgyarapodást jeleznek a választott külföldi kapcsolatok (udvari, kereskedelmi) és a kényszerű konfliktusok (hadviselés, háborúk) révén, valamint a telepítések és menekülési népeségmozgások által átvett ismeretek, melyeket latin, olasz, szerb, horvát, német, oszmán-török nyelvi átvételeink dokumentálnak: például *bárka, árboc, csarnak-kötél, dereglye, sajka* (TESz I. 250–251, 172, 483, 617, illetve Bárczi G. 1941: 16, 10, 50, 264).

Nőtt a folyóvizek, s így a vízi közlekedés és főként a szállítás jelentősége az áru-termelő gazdálkodás térhódításával, különösen egyes agrártermékek – főként gabona – újkori konjunktúrájához kapcsolódó távolsági kereskedelemben. Míg ugyanis a 18–19. században a szárazföldi úthálózat kiépültsége messze elmaradt a szükséges-től, s a vasút is majd csak a 19. század utolsó harmadában hálózza be az ország fontosabb termőterületeit, addig a hajózható folyamokon, szabályozott folyószakaszokon, s a Dunát a Tiszával összekötő Ferenc-csatornán a hajózás bonyolította le a jelentkező szállítási igények túlnyomó többségét (lásd: Betkowski J. 1954a, 1954b,

1973; Gráfik I. 1971, 1973a, 1973b, 1975a, 1975b, 1976–78, 1978, 1983a, 1983b, 1992, 1993b, 1994c; Hanzély J. 1960; Ruzitska L. 1964; vö. Horváth M. 1840; Hunfalvy J. 1867a; K. Kovács L. 1948a; Széchenyi I. 1848; továbbá Bíró J. 1972, 1976, 1977, 1983; Buturac J. 1961–62; Drobnjaković B. M. 1934a; Gerstner F. 1828; Handzić A. 1976; Karaman I. 1966, 1972; Korizmics L. 1858; Korompai G. 1987; Milosević-Brevinač M. 1975; Kostić M. 1959; Pavlović L. 1968; Petrović N. 1978, 1982; Skapur H. 1962; Sorn J. 1977; Stulli B. 1977; Suppan C. V. 1902; Szathmári K. 1864; Takáts S. 1900a; Tkalac K. 1973; Umek E. 1964; Vedres I. 1805; Vukanović T. P. 1968; Zatezalo D. 1970).

Ebben az időszakban nyelvünk újabb délszláv és német eredetű, s főként a hajóépítés mesterszávaival és a különböző hajótípusokat jelölő elnevezések átvételével; például *super*, *komp*, *csámesz*, *luntra*, valamint a hajóvontatás szakszávaival; például *zug-járás*, *dánguba*, gyarapodik (TESz I. 475–476; Bárczi G. 1941: 169; Kniezsa I. 1955/1974: 120–121, 147).

Mindez végső soron a hajózás mind szélesebb körű ismeretéhez, a vízi közlekedési és szállítási eszközök funkcionális és típusváltozatainak megjelenéséhez, elterjedéséhez, s a munkálatokra való specializálódáshoz; réteg- és csoportfoglalkozások kialakulásához vezetett: például hajóácsok, hajósok, vontatók.

A vízi szállítás folyóvizekhez kapcsolódó hagyományos gyakorlata: az évezredes archaizmusokat (emberi erővel történő hajóhúzás) és bizonyos innovációkat (az öntött gabona szállítására épített fedett ún. *bőgőshajók*), egyaránt magába foglaló népi hajózás visszaszorulása a gőzhajózás megjelenésével vette kezdetét, s hosszú évtizedekig tartó, versengő halódást követően, csak a vasúti szállítás mindent kiszorító térhódítása után tűnt el (Gráfik I. 1983b, 1992, 1994c, 1998a).

A vízi közlekedés és szállítás hagyományai már a 18. század végétől kezdenek háttérbe szorulni. Ennek egyik oka, hogy a jobbágyok halászati jogának korlátozása, illetve megfosztása következtében, majd a vízrendezések ártéri gazdálkodást felszámoló hatásaként a népi formák és módok lassan kikerültek a gyakorlatból (vö. Andrásfalvy B. 1975: 181–197). Másrészt, s főként a nagyobb folyókhoz köthető haszonvételhez (halászat, személyhajózás, folyami szállítás) kapcsolódó vízi járművek specializálódása, korszerűsödése, motorizálása révén tűntek el a korábbi századok eszközei és eljárásai. Végezetül pedig a vízi sport terjedése és eszközkészletének modernizálódása révén kerültek feledésbe, illetve szorultak ki a gyakorlatból a vízi közlekedés és szállítás kisebb vizeken még megőrzött népi hagyományai.

TUTAJOZÁS

A vízi közlekedés és szállítás egyik legősibb elve és gyakorlata az úsztatás. Az úsztatást egyéb eszközök hiányában *tutaj*okkal – más elnevezésekkel: *láp*, *szál*, *talp* – végezték.

A Kárpát-medencében a hegyekből, az alföldek felé tartó folyók szinte mindegyike – rövidebb-hosszabb szakaszon – alkalmas volt tutajeresztésre (lásd: Albert E. 1991; Barna G. 1981, 1988; Bas A. 1974a, 1974b; Bichigean V. 1940; Bocskor J. 1838; Czeglédi J. 1969; Dankó I. 1963; Ecsedi I. 1925: 26–27; Garda D. 1980,

1994; Huska M. A. 1972; Janjic S. 1971; Jeřábek R. 1960; Juhász A. 1962; Kecskés L. 1978; Kós K. 1972; Kovács S. 1956, 1989; Leskoschek F. 1972; Lichtenstein J. 1803; Lombossy 1847; Neweklowsky E. 1952–54; Oroszi S. 1994; Palkó A. 1979, 1993; Pickl O. 1977; Polonec A. 1943; Solymos E. 1992c; Tarisznyás M. 1970, 1982: 172–179; Tábori Gy. 1967; Tremel F. 1946).

A tutajok indítása a folyók felső szakaszán levő ún. *kötőhelyekről* történt. A tutajeresztés a folyók szakaszát tagoló állomáshelyeken át a folyók alsó szakaszán kiépült fogadó állomásokig tartott.

A tutajozás legfőbb funkciója a magashegyi erdőségek szálfáinak nagy távolságra való szállítása volt, melyhez időszakonként és helyenként fából készült áruk (deszka, zsindely, láda, fából készült edények, mezőgazdasági eszközök) vagy más termékek (a korai századokban só, újabban főként gyümölcs) szállítása is kapcsolódott.

A tutajozás virágkora a 19. század közepére tehető, amikor a nagyobb forgalmat lebonyolító folyók mentén tutajkötésre, vezetésre, kereskedelemre specializálódott egyének és csoportok vállalkoztak. A tutajozás – különösen a folyóvizek felső és középső szakaszán – bátor, merész, elszánt és vállalkozó szellemű, kiváló testi erővel és nagyszerű lelki tulajdonságokkal felruházott, ügyes, talpraesett férfiakat kívánt, s a tutajeresztés mesterfogásait valójában csak magán a tutajon és a vízen lehetett megtanulni.

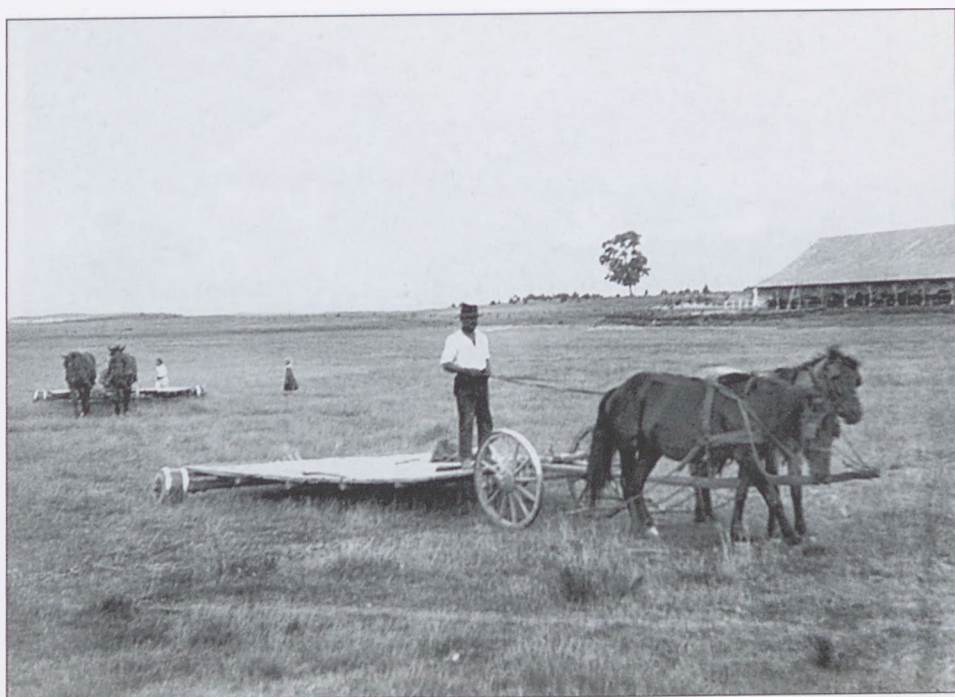
A tutajok összeállítása több egymástól is jól elkülönülő munkafázisból állt. Az előző év tavaszán favágók által a magasabb hegyekben kivágott és lehántolt szálfákat a tél folyamán fuvarosok többnyire szánokon szállították le a folyók ún. kötőhelyeire. A tutajkötő helyeken a különböző hosszúságú szálfákat 6–12 öles, megközelítően egyenlő hosszúságú darabokra vágták és a vízparton egymáshoz kötözték oly módon, hogy a vékonyabb végük alkossa a tutaj elejét. Az így kialakított trapéz alakú tutajt az úsztatás, a tutajeresztés során könnyebben lehetett kormányozni.

A tutajok rögzítése háromféle kötéssel történt: mozgó, félig feszes, egészen feszes. Az egyes kötések eltérő módon készültek. A mozgó kötésnél a felül laposra faragott rönkök peremét átlukasztották és a lyukakon keresztül lazán, bizonyos mozgást engedve kötözték egymáshoz a szálfákat. A mozgó kötés a szűkebb medrű, viszonylag gyors folyású hegyi patakoknál, a folyók felső szakaszánál előnyös: nem volt merev, s igazodhatott az egyenetlen, köves mederhez, követhette a víz változó sodrását.

A félig feszes kötésnél a szálfák vékonyabb végénél, tehát a tutaj elejénél egy keresztgerenda átdugásához szükséges méretű bemetszést vágtak, s ebbe illesztették a *hevedert* (kenderszálból szőtt, széles, erős szalag, pánt). A szálfákat és a hevedert faszegekkel átfúrva erősítették egymáshoz. A tutaj farát pedig hosszú gúzzsal csak a két szélső szálfán rögzítették, mely így a közbeeső szálfákat is összefogta, de maga a tutaj mozgékony maradt.

Az egészen feszes kötésnél a tutaj mindkét végét hevederek fogták össze, minek eredményeként a tutajok merevek maradtak az úsztatás során. Ez utóbbi kötési módot leginkább a folyamok középső és alsó szakaszán alkalmazták.

Az összeállított tutajok vízre költöztetését követően történt azok fölszerelése. Mindkét végükre „jármot állítottak” az evezők, a kormányok számára. Ekkor kerültek a tutajra a fejszék, fúrók, gúzsok, szegek, kötelek, karók, tartalék evezők, illetve kormányok.

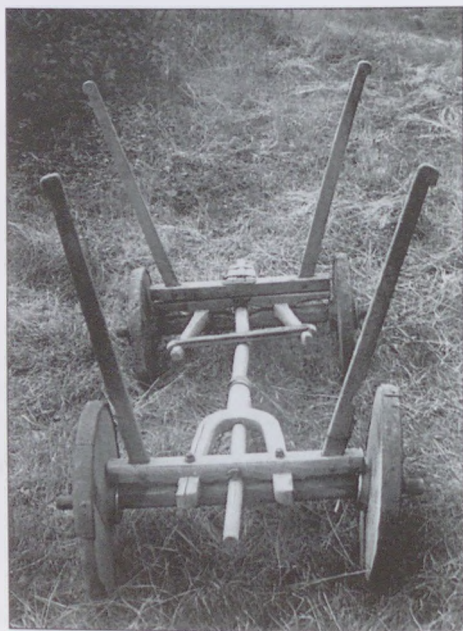
175. Vontató csámesz üresen, két lóval. Peszéradacs (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.), 1934

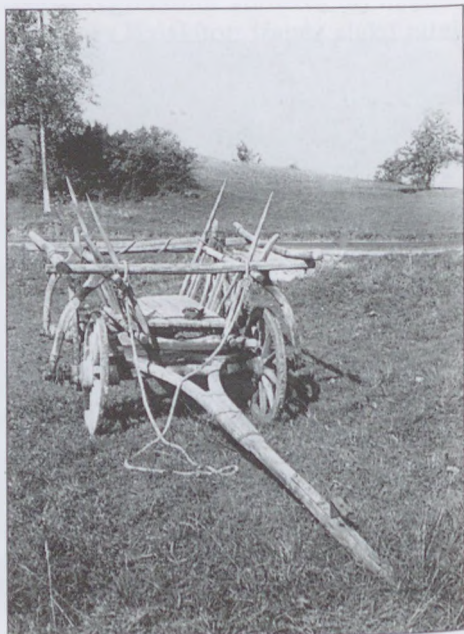
176. A ló befogása kétkerekű, kétrúdú *kordéba* a Nagy-hegyi kőbányában.
Tárpa (Bereg vm.), 1982

177. Kétkerekű bricska a csordaálláson. Hajdúnánás (Hajdú vm.), 1962

178. Rakoncás kiskocsi. Perőcsény
(Hont vm.), 1991

179. Szénaszállításra előkészített, négy
nyírassal és két-két közzel felszerelt szekér.
Jegenye (Kolozs vm.), 1991

180. Rakoncás szekér. Lucska (Gömör vm.), 1978

181. Lőcsös szekér vessző fonatú szekérkassal. Szalafő (Vas vm.), 1964

182. Könnyű lovaskocsi. Soltvadkert (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.), 1963

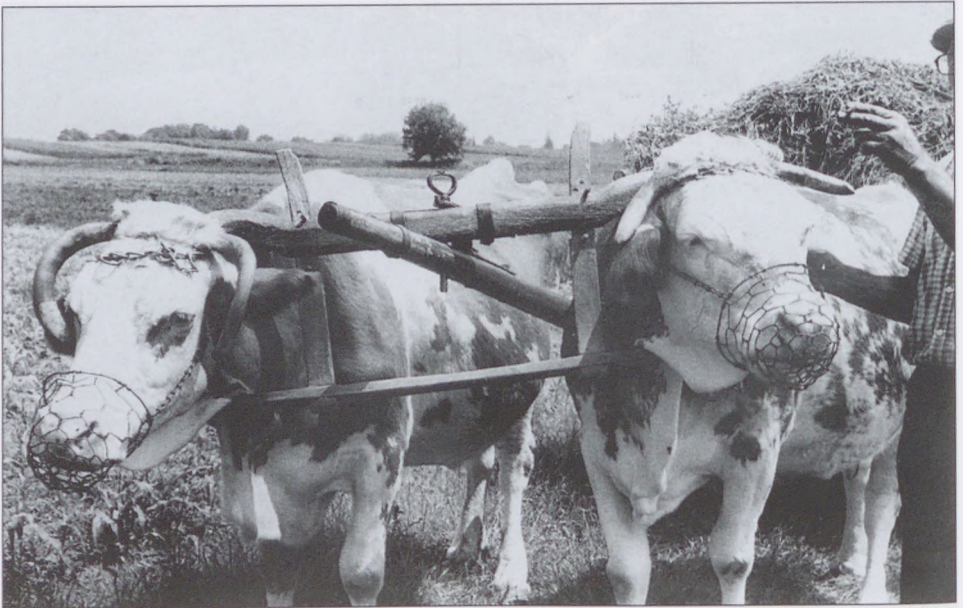
183. Magasoldalú, hosszú hordószekér. Alsó-Répás (Szepes vm.), 1972

184. Székely *kóberes* szekér. Székelyudvarhely (Udvarhely vm.), 1935

185. *Kóberes* szekér. Palánka (Gyimesi-szoros), 1972

186. Tehenek járomban, szájkosárral. Radamos (Zala vm.), 1986

187. Hatos ökörfogat. Apaj-pusztá (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.), 1973

188. Halász a ladikjában. Tokaj
(Zemplén vm.), 1988

189. Szénahordás két csónakon,
vendégdallal. Kopács (Baranya vm.), 1941

190. Tutajozás. Mártély (Csongrád vm.), 1987

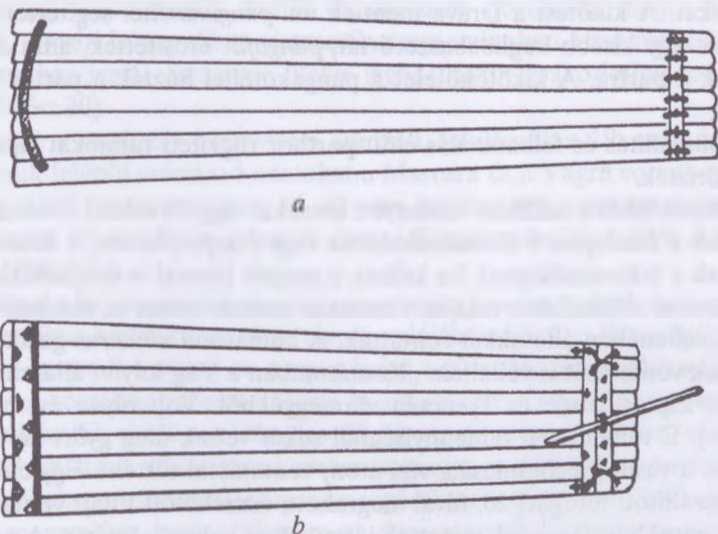

191. Átkelés komppal a Tiszán. Kisar (Szatmár vm.), 1927

192. Halászbárka a Dunán. Dunaszekeső (Baranya vm.), 1968

A tutajok szélessége általában a meder szélességétől függött. Az összekötött szálfák számát azok vastagsága is befolyásolta. A kereskedelmi forgalom alakította ki a tutajok többé-kevésbé egységes méreteit. Az alap a *nagyutaj*, melynek szélessége minimum 12 láb, s ezt nevezték *fertályutaj*nak, melyből négy tett ki egy ún. *egész tutajt*. A folyók felső szakaszán többnyire fertályutajokat eresztettek.

206. ábra. A Vág folyón használt tutajtípusok a 19. század végén (Nyitra vm.)

A tutajoknak természetesen voltak táji, területi változatai, helyi megnevezései. A *gyergyói tutaj* például 6 öl hosszú, de előfordult 6 és fél öles is. Egy tutaj többnyire 9–11 szálból (legtöbb 12) állt, de ismert volt 7–8 fából összerótt tutaj is. Általában a kitermelt fák mennyisége, hossza és minősége döntötte el, hogy milyen tutajt állítottak össze, törekedve mindenkor a rendelkezésre álló famennyiségből a legtöbbet erő tutaj kialakítására. A Maros felső szakaszán, a Torda vármegyéhez tartozó részen az ún. *vármegyei tutaj* hossza 7 öl volt, de készítettek 8–9, sőt 10 öles tutajokat is. A *duláb* néven emlegetett tutaj az egyik legnagyobb fajta, melyet vastag, faragatlan gerendákból állítottak össze, általában 4–8, de legfeljebb 6–10 szál fát bekötve, melyek hossza 8–10, de néha akár 12 öl is lehetett. Ismertek azonban kisebb méretű tutajok is, mint a *kaula* vagy *kahula*, illetve másfajta tutajok, mint például a *deszkatutaj*, a *drányicatutaj* (Czeplédy J. 1969: 216–218).

A tutajeresztés rudakkal, illetve a járomba fogott hosszú kormányvezőkkel, kormánylapáttal, ún. *lentákkal*, illetve *lintákkal* történt. A drávai tutajosok is (helyi elnevezéseik: *tópas*, *talpas*, *kránic*) ácsolt szerkezettel, *lentával* oldották meg a tutajok, folyócok kormányzását. „A hosszú, nagy bálványgerenda végére – néha az elejére is – lánccal lekötött *fészekbe*, *kalodába* 5–6 méteres hosszúságú szalufaszzerű rudat kötöttek. A hozzáerősített deszkalapát neve: *lentaszár*, *lenta*, *lentalapát*. Ezek állításával kormányozták a szállítmányt” (Kovács S. 1989: 213).

Minden fertálytutajt két tutajos legény vezetett le a folyó egy bizonyos pontjáig, ahol a tutajokat kereskedők vették át, s a tutajok tovább úsztatására újabb legényeket fogadtak. Minden folyón kialakultak a tutajeresztéssel és a kereskedelemmel összefüggő szakaszok, állomáshelyek.

A célállomásokra érkezve, kikötéskor az egyik végén vasalt, hegyes rúddal – a hajósok által is használt és ismert – ún. *bickével*, *biszkével* – fékezték le és kötötték ki a tutajokat. A kikötést a Dráva mentiek ún. *pangakötéll*el segítették: „A *pangakötél* végére egy kisebb kuglibabaszzerű fát, *pangafát* erősítettek, amit a kikötéshez kilódítottak a partra. A kikötőkötelet a pangakötéllal húzták a partra” (Kovács S. 1989: 213).

A továbbszállítás és felhasználás előtt parthoz rögzített tutajokat *fapásztorok*, *tutajgazdák* őrizték.

A tutajkikötőkből a szálfákat többnyire lovakkal vagy ökrökkel vontatták a partra, majd tovább a fatelepre, a fűrészmalomhoz vagy a *superplaccra*; a kocsi elejének, a szekéraljnak a felhasználásával, ha kellett, a *nyújtót* láncsal is meghosszabítva. Rövidebb szakaszon előfordult a tutajok vontatása emberi erővel is, hosszabb távon, különösen víz ellenében állatokkal vontattak. A komáromi szekeres gazdákról tudjuk, hogy tutajok vontatását is vállalták: „Komáromban a Vág folyón állandóan rengeteg fa érkezett Liptó, Turóc és Trencsén vármegyéből. Volt olyan év, hogy 18 000–20 000 tutaj. E töméntelen famennyiségből sokat vettek meg győri kereskedők. Az odaszállítás a vasút megindulásáig vízi úton, vontatással történt. Egy *cukk* (a vontatáshoz összeállított lófogat) 20, fával megrakott, összekötött tutajt vontatott. A tutajokon elől-hátul kormányosok tartották járművüket helyes irányban. A parton haladtak a vontató állatok. Elöl két ló, utánuk párosával nyolc ökör, minden állatpár mellett egy hajtó. A kötélre itt is *kurtulyás* vigyázott. A vontatókötél az első tutaj elejének közepétől az állatokkal... *vezérfa* közbeiktatásával volt összekötve. *Átvádolás* esetén a hajtókat és az állatokat a tutajok után kötött dereglyén szállították át a túlsó partra, a tutajokat pedig a kormányosok nagy tutajlapátjaik segítségével juttatták át. A tutajok Győrbe való vontatásához jó időjárás esetén 2 napra volt szükség, a hazajövetelre 1 éjjel” (Kecskés L. 1969: 892).

Szükség esetén a deszki szerb hajóvontatók is vállaltak tutajvontatást a Maroson vagy a Tiszán: „A tutajt úgy vontatták, hogy vastag fenyőszálból készítettek örfát a tutaj elején, a végére pedig lovasbakot, amihez a vontatókötelet kikötötték” (Juhász A. 1966: 19).

A hegyekben végzett fakitermeléssel, szállítással és értékesítéssel összekapcsolódott tutajkereskedelem sajátos munkamegosztást alakított ki az érintett térségekben. A tutajozással lebonyolított kereskedelem igazi haszonélvezői az egyéni fakereskedők és a társulatokba szervezett vállalkozók voltak, de a tutajozás kapcsán jelentős munkaalkalmakhoz jutottak az erdőkitermelők és a tutajvezetők ún. béresek is. Ez utóbbiak munkája, a tutajoknak vízen való leúsztatása sok-sok természeti akadállyal megnehezített (például sziklák, gátak, zuhatagok, áradások, tolulások) veszélyes foglalkozás volt, s a korabeli híradások szerint nem is jövedelmezett jól, de mint ahogy azt a gyergyói székelyekről írja a tutajozás egyik legrészletesebb tudósítója: akinek szekere nincs, az rá van szorítva a tutajozásra, úgyannyra, hogy ekkoriban a férfiak mellett még a lányok is éltek és munkát vállaltak a tutajkereskedelem által

nyújtott egyik vagy másik munkalehetőséggel. Az 1838-ból származó leírásból megtudjuk, hogy e nehéz munkával elérhető nyereség nagyon csekély, a kapott pénzzel a fáradozások napi bére nincs megfizetve, de szükségből vállalkoznak rá: „Csak hogy ne lopjanak, dologgal kínlódnak” (Doktor Fodor A. 1838: 138).

A tutajozás – leszámítva a leghidegebb téli hónapokat – gyakorlatilag egész évben folyt. A 19. század közepéről származó szegedi adatok ismeretében azt látjuk, hogy a tutajeresztés március második felétől dinamikusan növekedik, május-júniusban a legélénkebb, a nyári hónapokban visszaesik, szeptemberben kissé megélénkül, majd a téli hónapokban ismét visszaesik, illetve jégbeálláskor gyakorlatilag szünetelhet is (Gráfik I. 1983c: 20).

Érzékeltetve a tutajozás mennyiségi arányait, felidézzük a 19. század közepéről, illetve második feléből származó adatokat a Marosra és a Vágra vonatkozóan. Ezek szerint 1856–1857-ben a Maroson 10–12 ezer fertálytutajt eresztettek le, a Vágon pedig több mint 10 ezer tutaj érkezett évente Komáromba (Czeglédy J. 1969: 434; Kecskés L. 1978: 174).

A 19. század végére azonban a tutajozás virágkora véget ért. A tutajeresztés, faúsztatás klasszikus korszakában a tutajozás valójában kettős célt szolgált. Az egyik legfontosabb az erdélyi sónak az ország belső területeire való eljuttatása volt, oly módon, hogy a sószállító tutajok a Tisza menti városok (Tokaj, Szolnok és Szeged) sótáraiba, sóházaiba vitték a többnyire 25–50 kg súlyú sőtömböket, ahonnan már főként tengelyen, azaz sóhordó szekereken, kocsikon szállították tovább a folyóktól távolabbi vidékekre. A sóforgalom mennyiségéről tudósít 1861-ből a *Vasárnapi Újság* Szolnokról, megemlítve, hogy a Tisza-parti város az egyik fő célpontja a máramarosi sószállításnak, s ahonnan évi 500–600 ezer mázsa só t hajóztak vagy fuvaroztak tovább Pestre és a felső-dunai vidékekre. A tutajokon történt sószállítás jelentőségét az is mutatja, hogy az egyes tutajokra helyezhető só mennyiségét központi rendeletek szabályozták, melyek a biztonságos szállítás érdekében még a sószállító tutajok összeállításának módját is előírták. Tanulságos felidéznünk egy a hazánk közlekedési eszközeiről a kiegyezés évében írt akadémiai értekezésnek a vízi szállítás olcsó és gazdaságos volta mellett érvelése kapcsán azt a számítást, mely szerint racionális erdőgazdálkodással mintegy 200–210 ezer fenyőszálfa termelhető ki a sószállításra, s tutajonként 5–6 mázsa só t számítva 1 200 000 mázsát lehet eljuttatni a sóelosztó központokba (Hunfalvy J. 1867a: 48–49).

Ez az adat egyúttal már átvezet a tutajozásnak, faúsztatásnak másik, ugyancsak jelentős céljához és hasznához. A jelentős tutajfogadó folyó menti városokban, mint például a Tiszán Szolnok és Szeged, a Dunán Komárom, a kikötők egyidejűleg helyet adtak fatelepeknek, fűrésztelepeknek, fafeldolgozó üzemeknek. Többek között ez a magyarázata annak, hogy éppen e városokban jött létre jelentős faipar, és a vízi közlekedés szempontjából kiemelten fontos hajóépítő ipar (a *hajóács*, *super* mesteriséggel kapcsolatban lásd: Almássy D. 1978; Bálint S. 1977a; Betkowski J. 1952, 1953, 1968; Gráfik I. 1971: 118–122, 1983b; Ilić T. Z. 1968; Juhász A. 1962, 1991; Kecskés L. 1978: 167–185; Kenessey A. 1865; Neweklowsky E. 1952–54; Promintzer W. J. 1994; Sarzin J.–Petershagen H. 1997; Solymos E. 1992a; Takáts S. 1904).

A hegyekből leúsztatott szálfatutajoknak azonban – különösen az Alföld területén – az építkezésben is fontos szerepe volt. A fában szegény vidéket a tutajozás látta el

épületfával, tetőszerkezethez való gerendával, tetőfedéshez használt lécekkel, faszindellyel.

A tutajozás tehát a vízi szállítás kiterjedt és legolcsóbb lehetőségét jelentette, ahol a szállított áru legfőképpen maga a különböző méretű, megmunkálású, anyagú tutaj (minden tartozékával, még a szálfák tetején deszkából készített fél- vagy nyeregetetős kunyhót is beleértve), valamint különféle faáru terheléseivel, különböző áruféleségekkel való rakományával.

A síkvidéki, alföldi területekre irányuló tutajeresztésben jelentős szerepet játszottak a hegyvidékek más etnikumú lakói is, különösen a szlovákok és a románok, valamint a kárpátukránok, rutének, de tutajoztak a németek, szlovének, horvátok, szerbek és természetesen a magyarok is.

A tutajozás első részletes leírásait országismertető szerzőktől kapjuk, például Mednyánszky Alajostól a Vág folyóról, 1822-ből, Orbán Balázstól Erdélyből a 19. század második feléből (Mednyánszky A. 1981; Orbán B. 1868–73). A Kárpát-medence tutajosainak több szépirodalmi feldolgozás is emléket állított, például Eötvös Károly klasszikus „perirata”, valamint újabban Kemény János regénye (Eötvös K. 1968; Kemény J. 1990).

Ezekben a leírásokban színes kép rajzolódik ki előttünk a tutajosok munkájáról, a tutajokon töltött napjaikról, étkezési szokásaikról, a folyók menti települések lakóival való kapcsolatukról, ruházódásukról, régies öltözetük darabjairól: szűrkanó, szűrnapdrág, bocskor, hosszú haj, széles karimájú kalap.

A tutajozás a Kárpát-medence népeinél az árucserre kapcsolatok egy sajátos módját, s a különböző etnikumok közötti érintkezés egy jellegzetes munkavégzéshez kapcsolódó formáját, lehetőségét jelentette, mely nyelvi egymásra hatást és bizonyos szakszavak átvételét is eredményezte, például *duláb* – román, *plutás* – rutén vagy román (ez utóbbival kapcsolatban vö. Barna G. 1988: 207).

A tutaj azonban alkalmanként a vízi közlekedésnek, személyszállításnak is lehetett eszköze.

A régi Rétközlől egy kisebb méretű tutajszerű szállító vízi járműről vannak emlékeink: „A szénát meg a szigetre felszorult jószágot egy különös vizijárművön: lábón szállígtatták le. A *lábó* fenyőfa gerenda talpokra szegezett deszkából készült. Háromöles hosszú csáklával tölték” (Kiss L. 1961: 25). A *lábó* más területekről is ismert. A Duna menti Foktőn a hasonló, egyszerű vízi járműnek *tombác* a neve (Kuczy K. 1976: 32–33). Ez utóbbival kapcsolatban azonban meg kell említenünk, hogy e néven hajószerű vízi jármű is ismert: „A határőrvidéken elterjedt a régen bődönhajónak készült, később deszkából épült tombász” (Csermák G. 1956: 22).

Adataink vannak arra, hogy a mezősegi tavak halásza három nádkévét kötött össze, s azt csónak helyett használta. A csónakformán összekötött nádkéve-tutajt *csölle* néven a Kisalföldön is ismerték, s a Fertő-tavon is alkalmazták. A több alkalomra készült *nádtutajra* a Bodrogekőzből is van adatunk: vázát fából ácsolták és azt szorosan összekötött nádkévekkel bélelték, mely ily módon nagyobb terhet megbírt, mint ha teljesen fából készült volna (Balassa I. 1975a: 74).

Más adatok s a hagyomány szerint a Jász-Nagykun-Szolnok megyei Nagyrév község első lakói a vallási üldözések elől összekötözött szálfákon jöttek le a Tiszán új lakóhelyükre a Tiszahátról (Major B. 1897: 9).

A magyarországi vizeken a tutajozás a 20. században, részben folyóvizeink hegyvidéki szakaszainak elvesztése, részben a vízi közlekedés, teherszállítás megváltozott körülményeinek következtében fokozatosan megszűnt.

CSÓNAK, LADIK

A vízen járás, a vízi közlekedés és szállítás másik ősi és általános eszköze a csónak. Hazai folyóinkon és állóvizeinken főként a halászok használták többféle változatát és különböző méretű típusait. A *csónak* és a vele részben azonos jelentésű *hajó*, *bodonhajó*, illetve *bödönhajó* szavunk eredendően egy darab fatörzsből kimélyített, első vagy mindkét végén hegyes vízi járművet jelöl. Valójában a földünkön széles körben elterjedt, s a régészeti feltárásokból is ismert típusról van szó, melyet a szakirodalom *monoxylon* vagy *Einbaum* terminussal azonosít (Magyar K. 1973; Eric M. 1993–94). Nyelvterületünkön a *csónak* és *hajó* elnevezés pontos földrajzi elhatárolódását nem ismerjük. Az adatokból úgy tűnik, hogy azokon a vidékeken (Duna melléke, Alsó-Tisza), ahol a nagyméretű teherszállító hajókat használták a vízi szállításban, a halászok kisebb közlekedési eszközeit csónaknak nevezték, szemben más vidékekkel, ahol a halászok vízi járműveit hajó, bodon-, illetve bödönhajó névvel jelölték.

Mielőtt e kétségtelenül legáltalánosabb és legelterjedtebb vízi közlekedési eszközről részletesebb ismertetésbe fognánk, említést kell tennünk egy ősi, közép-ázsiai, esetleg török eredetű különleges vízi járműről, az ún. *tömlőtutaj*ról. Ennek a felfűjt állati bőrből készített úszó testnek emlékét a kalandozások korabeli külföldi források is megőrizték, ennek segítségével ostromolták meg őseink például Velencét is. Emlékét őrzi a *Gesta Hungarorum*: „Sok-sok nap pedig pusztá tájakon vonultak, az Etel folyót pogány módra tömlőn [az eredeti szövegben: *tolbou* – Gr. I.] ülvé úsztatták át...” (Anonymus 1977: 84, kései ábrázolását 1837-ből a Fertő-tóról lásd: Guglia O.–Schlag G. 1986: 114).

A Dunán és mellékveizein használt vízi járművek legkorábbi említése a római kút-fők feljegyzéseiben található; Cassius Dio fatörzsből kivájt, kiégetett lélekvesztőket látott a thrák és pannon Duna-parti népeknél (Téglás G. 1910: 170).

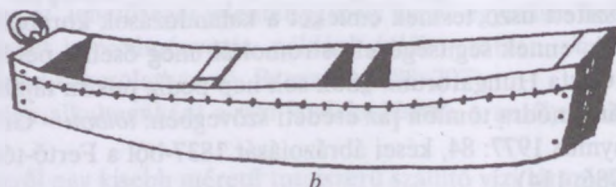
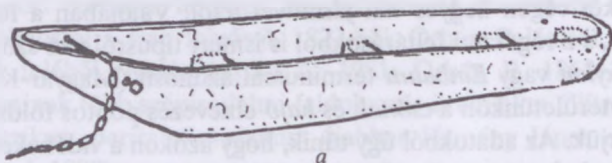
Az egyetlen fatörzsből kivájt csónakok, bödönhajók változatai egészen a 19–20. századig fennmaradtak. A tájanként különböző méretű és formájú, egy vagy több embert befogadó vízi járműveknek helyenként elnevezésük is különbözhetett (például az egyszemélyes, borulékony a Balatonon *lélekvesztő*, Baja környékén *csikli*).

A fejszével, baltával, kapával, kapaccsal faragott, vájt csónakok, illetve hajók két jól elkülöníthető formai típusát figyelhetjük meg. Az egyik, legnagyobb állóvizünk-ről, a Balatonról ismert; törzse hengerded, hegyes orra felfelé hajlik. A másik, melynek változatai folyóinkról ismertek, lapos testű, orra fogásra alkalmas rúdban végződik (összefoglalóan lásd: Gráfik I. 1983a, 1990, 1993c, továbbá vö. Földes L. 1962b, 1965; Gráfik I. 1989–91, 2000).

A többnyire tölgyfából, de recens adatok szerint nyár-, fűz- és jegenyefából is készíthető vájt csónakban, annak közepe táján meghagytak egy *tat*nak nevezett részt, mely részben összefogta az oldalakat, részben ketté is választotta a csónak testét.

Nagyobb méretű csónakoknál, melyek hossza meghaladja az 5 métert, szélessége 60–70 cm, oldalmagassága 30–40 cm is lehet, a vége felé is hagytak – leginkább ülésül szolgáló – tatot. E csónakokban egyébként többnyire állva eveztek, a hajtásra és kormányzásra egyaránt szolgáló s ugyancsak egyetlen darab fából (tölgy vagy kőris) készült evezővel.

Közbevetőleg jegyezzük meg, hogy e bödönhajónak, hajónak, csónaknak az Alföldről ismerjük lápon, sáron csúszó változatát is. Ez volt a *sárhajó*, vagy más néven félhajó; a kivénhedt, megrongálódott hajótesteket ugyanis kettévágták, nyitott végét deszkával lezárták és többnyire lóval vontatták (lásd Banner J. 1912; Gönyey [Ebner] S. 1929).

207. ábra. Csónakok: *a*) csónak egyetlen jegenyefából (1910-es évek), Csata (Szolnok-Doboka vm.); *b*) egyszemélyes ladik, Velencei-tó (Fejér vm.)

A 19. század második felétől az egyetlen fatörzsből kivájt csónakot, bödönhajót fokozatosan felváltotta a *ladik*, mely deszkából bordázatra épült. A csónak, hajó és ladik elnevezésbeli megkülönböztetése következetes, használóik körében nincs jelentésbeli átfedés.

Hazai vizeinken a ladikoknak három fő típusát találjuk meg:

1. A Felső-Dunán, megközelítően Dunapentele vonaláig az ún. *osztrák ladik*okat használták. Ezek 7–12 m hosszúak, hegyes orruak, kissé csapott farúak voltak. Hátrányuk, hogy fenyődeszkából faszöggel készültek, s nagyobb terhet nem bírtak el.

2. Dunapenteletől lefelé az ún. *apatini* típus volt az általános. Ezek hossza 9 m, a fenék 95 cm, felfelé szélesedik, s a perem magasságában 130 cm széles. Elöl, hátul egyformán hegyes, felhajló végű. Tölgyfából készült, két-három gúzzsal rögzíthető evezője volt, de olyan elhelyezésben, hogy párosan nem lehetett használni.

3. A Tisza mentén a mindkét végén egyenes, csapott végű ladikokat használták.

A jó ladik készítője a hajóács, a *super*. Orrtőkéje, fartőkéje és bordáinak, bókonyainak anyaga tölgyfa. Oldala, feneké, ülésdeszkái fenyődeszkából készülnek. A deszkák közötti rést mohával tömték el, melyre *fugléc* került, s azt többnyire a cigány kovácsok készítette *eszkába, iszkába* szög szorította le. A ladik oldalait kátránnyal kenték be. A bordákat bordavassal is szokás volt megerősíteni. A ladik orrába kari-ka, kötél vagy lánc került.

208. ábra. Átkelés a Tiszán lábón, Közép-Tisza-vidék

A csónak és a ladik a halászoknak fontos munkaeszközük volt. Az egyes típusokon belül meg kell különböztetnünk a kishalász csónakját, ladikját a nagyhálós hajótól, ladiktól, mely utóbbiak elsősorban méretben és felszerelésben térnek el. Ugyanez vonatkozik az ún. paraszthalászok és a halászcéhek, társulások által használt vízi járművekre is (lásd Herman O. 1887–88; Jankó J. 1902a; Solymos E. 1965).

A hajók, csónakok, ladikok hajtására és kormányozására szolgáló evezők (más elnevezésekkel: *evedző, dalladzó*) különböző méretűek és formájúak lehetnek. Az egyes változatokat és használatuk módját a halászat néprajzi irodalma részletesen tárgyalja (vö. K. Kovács L.–Szilágyi M. 1977: 747, egy pünkösdi népszokáshoz kapcsolódó különleges változatára nézve lásd: K. Csilléry K. 1961).

Az állóvizek és folyók menti települések paraszti gazdaságot üzemeltető lakossága többségében nem rendelkezett saját tulajdonú csónakkal, ladikkal. Aki- nek volt, azok ártéri gazdálkodásukhoz vagy a túl- só parton levő birtokuk műveléséhez kapcsolódó személyi, átkelő közlekedéshez, illetve teher- és terményszállítás- hoz használták. E vonatkozású példánkat a Szigetköz szénagazdálkodásából vesszük: „A szigetekről ladikokon hordják ki a szénát a partra. A ladik bókonyához felkötik a vendégoldalt a karfákkal együtt. Kikötnek a szigeten és a partra hordott boglyát vagy petrencét berakják a ladikba. Ezt a munkát ketten végzik, az egyik az adogató, a másik a rako- dó. Először a ladik fenekét töltik ki, aztán lepényesen a vendégoldal szélességében felmagasítják. A ladik nagyságától függően egyharmad boglyát – három-négy petren- cét, kb. három mázsa szénát – tudnak így elszállítani. Köté- l- lal kötik le, és nagyon kell

ügyelni, hogy a súly egyenletesen legyen elosztva, nehogy felbillenjen a ladik. Másik módja az, hogy két ladikot kapcsolnak össze a karfás vendégoldallal, megrakják mindkettőnek a fenekét, aztán a közét is, és így sokkal többet, félboglányit, öt-hat mázsát tudnak egyszerre áthordani a partra. Itt a ladikból a parthoz állt kocsikra rakják át, és így szállítják haza” (Timaffy L. 1980: 124).

Két csónak, ladik összekapcsolása a széna szállítására az ország több pontjáról ismert, például Bátán, Dunaszekcsőn, de a Drávaközben is szokás volt. Erről (és a széna vízen való szállításának változatos módjairól) a magyar parasztság rétgazdálkodásáról szóló monográfia egy alfejezete részletes leírást ad (Paládi-Kovács A. 1979a: 366–368).

Itt említjük meg azt a több helyről is ismert szokásjogot, hogy folyó menti településeken átkelésre szabad volt a más tulajdonát képező csónak vagy ladik ideiglenes igénybevétele.

Csónakokat, ladikokat személyek szállítására rendszeresen révések használtak. Az úti célú személyi közlekedésben alkalomszerűen, s főként régebben, a folyószabályozások és az ármentesítések előtti időszakból vannak adataink csónak, hajó igénybevételeire. Vízjárásos területeken, mint például a Bodrogközben a lápok közötti falukban az egyik legfontosabb közlekedési eszköz a csónak, hajó volt, a vízig húzódó telkek aljában álltak kikötve. Ezzel jártak egyik faluból a másikba, a legények ezzel keresték meg egyszer-egyszer a szomszéd falu eladósorba került lányait, s nem egyszer utolsó útjukat is csónakkal, hajóval tették meg; sok falu temetőjét nem is lehetett az év nagyobb részében másképp megközelíteni (Balassa I. 1975a: 70). Hasonló adataink vannak a régi Rétközből is, Beszterec faluból: „A csillogó vizű ereken, vízfolyásokon és más vízi úton csónakon közlekedtek, mind a határban, mind a szomszédos községekben. Csónakja majd minden gazdának volt. Nagy vizek idején a lakodalmas menet is csónakon húzódott egyik faluból a másikba; így vitték a keresztelendőket a templomba, sőt a halottakat is a nyugvóhelyükre” (Kiss L. 1961: 25).

Tolna és Baranya megye egyes Duna menti településein is nélkülözhetetlen volt a csónak: „Gerjen, Bogyiszló, Ócsény, Decs, Pilis, Alsónyék népe magasabb vízálláskor csak csónakon juthatott ki szigetszerű falujából. Báta, Szekcső és Mohács szállásai és határának nagy része szintén csak csónakon volt megközelíthető. Ezekben a helységekben a múlt század végén még szinte minden családnak volt csónakja. Gerjen és Bogyiszló halottait is csónakon vitte ki a temetőbe. Ha bejött a fagy, a temetéssel várniuk kellett, míg a jég meg nem erősödött. Nagyobb víznél Bogyiszlón belül is, egyik háztól a másikig csónakkal jártak” (Andrásfalvy B. 1975: 223).

A 20. században minden hegyes orrú, páros evezővel hajtott, kisebb méretű vízi járművet általában csónaknak neveznek. A nagyobb folyó menti városok polgárosodó köreiben és nagyobb állóvizeinken, főként a Balatonon meghonosodó társas élet és vízi sportok révén elterjedt csónakázás, evezés már kívül esik a hagyományos vízzenjárás köréből.

Megemlítjük még, hogy esetenként előfordult csónakok, ladikok partról való vontatása is, különösen sebes vízen ár ellen. Ilyenkor nagyobb ladikba ún. *őrfát* állítanak, s az *alattság*ot (vékony, erős kötél) a hátsó kolomphoz kötik, majd átvetik az őrfán és a parton haladva húzzák. A vontató vagy a vállán veti át a vontató kötelet,

vagy *húzó*-, illetve *farhámot* kapcsol rá. A kormányos a ladikban ülve tartja az irányt, a vasas evezővel támogat, azaz a parttól távol tartja a ladikot, vagy nagyokat taszítva segíti a haladást (Solymos E. 1965: 71).

FAHAJÓK, FAHAJÓZÁS

A vízi szállítás növekvő igényeit – főként a távolsági kereskedelem folyóvíz árjával szembeni irányultságát tekintve – már nem elégíthették ki sem az ereszkedő tutajok, sem a különböző méretű evezős csónakok, ladikok. Szükség volt mind nagyobb, s a szállítandó árunak leginkább megfelelően megépített hajókra. E hajótestek építéséhez tanulsággal szolgálhattak a rómaiak pannóniai hadi- és szállító hajói, valamint a középkor udvari és hadászati hajói; például a bárkák, sajkák, naszádok, melyeket többnyire evezőkkel hajtottak, de vitorlát is használtak, s alkalmoszerűen emberi vagy állati erőt alkalmazva a folyók partjáról vontatták a nagyobb testű hajókat.

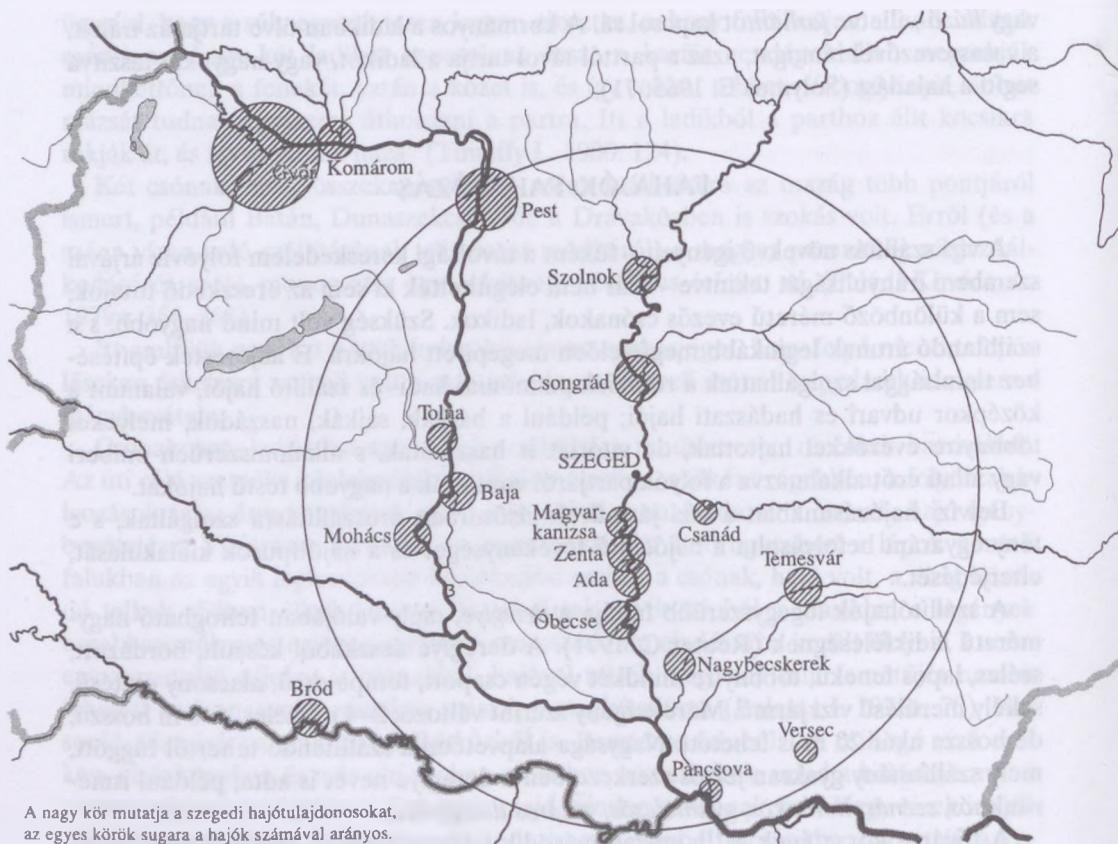
Belvízi hajózásunkban a vízi járművek elsősorban áruszállításra szolgáltak, s e tény egyaránt befolyásolta a hajóépítő tevékenységet és a hajótípusok kialakulását, elterjedését.

A szállítóhajók legegyszerűbb fajtája a *dereglye*, mely valójában felfogható nagyméretű ladikféleségnek (Reuter C. 1971). A *dereglye* deszkából készült, bordázott, széles, lapos fenekű, többnyire mindkét végén csapott, tompa orrú, alacsony építésű, sekély merülésű vízi jármű. Mérete igény szerint változó: 2–4 m széles, 6–8 m hosszú, de hossza akár 20 m is lehetett. Nagysága alapvetően a szállítandó tehertől függött, mely szállítmány gyakran jelzős szerkezetben a *dereglye* nevét is adta; például ismerünk *sós*, *szénás*, *homokos*, *gyümölcsös*, *vásáros dereglyéket*.

A főváros körzetének a 19. század második felében jelentős kofahajózásáról beszédes képet rajzol a *Vásárnapi Újság* 1863. évfolyama. A Duna mentében fekvő települések, különösen Újpest, Dunakeszi, Szentendre, Tótfalu, Megyer, Vác, Ercsi, Abony, Csepel, Soroksár stb. gyümölcs- és zöldségtermelő, kenyérsütő lakói naponként, leginkább alkonyat felé szokták beszállítani terményeiket. A tudósítás szerint: „... a hajók népe portékájától mentül hamarabb jó áron megszabadulva, s a szükséges vásárlásokat megtéve, útnak indul haza felé, s elkezdődik a nehéz munka, a hajóvontatás. Az apróbb hajók az evezőlapátból készítenek maguknak árbóczot, míg a nagyobbak állandóval bírnak, melyre a hajó végéhez erősített kötelet felvonják, s egy kormányos beleül, a többi leány, asszony és gyermek a parton belekapaszkodik a kötélbe és húzza, mint tőle telik, ismét haza felé” (Z. G. 1863: 229).

A Duna magyarországi déli folyásáról is vannak adataink a fővárosi igények ellátására. A madocsaiai káposztájukat, a bölcskeiek gyümölcsüket kisebb hajókon, *dereglyéken* maguk vitték fel Pestre, ember vontatott hajókon még a múlt század nyolcvanas éveiben is. „Három nap alatt odaértek vele. Az emberek nyakukba tették a kötelet, ha elfáradtak, volt elég kocsmá. Pesten, ha lehetett, a hajót is eladták. Ha nem kellett, ereszkedtek lefele” (Andrásfalvy B. 1975: 222).

A Szeged környékiek hasonló funkciójú kereskedelmi hajóit, bárkáit Tömörkény István leírásából ismerjük: „Ez egy olyan régi fajta eszköz, amilyent ma már nem csinálnak, nem széles, de hosszú. Olyan nagyobbra nőtt csónak, mely gyékénysátorral

A nagy kör mutatja a szegedi hajótulajdonosokat, az egyes körök sugara a hajók számával arányos.

48. térkép. A szegedi forgalomban részt vett hajók tulajdonosainak lakhelye 1851-ben, a hídkinyitási adatok alapján

van borítva, s a gyékény alatt bátran elfér tizenöt-húsz ember. Ül mindenki azon, amin lehet. Kívül pedig áll a kormányos, és széles rúdlapátjával igazítja a menést. Elöl azonban hosszú rúd van. Ez arra használatos, hogy amikor jön a hajó fölfelé, erre van vetve a kötél, amelynél fogva a partról húzzák. Mert ez voltaképpen ... hetenkint többször megteszi a maga vízi útját a falu meg a város között. Jó messzire van lent a falu, s amikor a hajó elindul, kötélén jön föl. Benne csak a kormányos áll, vagy elvétele olyan utas, aki nem bírja a gyaloglást. A többi nép, aki a hajón utazik, kint van a parton és húzza fölfelé. Lassú munka és sok bajjal jár, de lám megy mégis, úgy lehet, évszázadok óta” (Tömörkény I. 1957: 19).

Áruszállító dereglyék vontatására a Szigetközből is vannak adataink: „A hédervári uradalom befogta jobbágyait a dereglyékbe, és így szállították terményeiket, állataikat Győrbe. Ezek kisebb hajók voltak, húsz-huszonkét méter hosszúak, három és fél méter szélesek. A Szigetköz közepéről, Lipótról, Remetéről is hajón hordták az árut Győrbe. Víz ellen az emberek húzták a dereglyéket. Vízmentibe, vagyis lefelé vitte őket a víz, ilyenkor maguk is rajta utaztak. Csak ha alszél fújt, akkor húzták vízmentibe is... Nagy szívósságot követelt az egész napos, szinte megállás nélküli teherhúzás. A keresettel azért meg voltak elégedve. A háromnapos úton megkeresték egy pár csizma vagy egy öltözet ruha árát; tizenkét forintot. Tavasztól őszig jártak a gyaloghajósok, amíg be nem állt a Duna” (Timaffy L. 1980: 83–85).

A századfordulón a Szentendrei-sziget piacozó asszonyai áruik eladása után Pestről az ún. Portörőig maguk vontatták fel ladikjaikat, illetve dereglyéiket, ahol már várta őket egy vagy két lóval a falusi vontató. Megjegyzendő, hogy ekkor már jártak kisebb motoros vontatók, ún. propellák a Duna városi szakaszán, éppen abból a célból, hogy e kofahajókat kivontassák, de a falvak lakossága a vontatási költséget megspórolva inkább maga húzta hajóját (Gráfik I. 1971: 95).

Ugyancsak a 20. század elején, a Duna menti Foktő körzetében alakult ki *dereglyezésnek* nevezett vízi szállítással kapcsolatos vállalkozás, amely korai szakaszában vízi közlekedési eszközzel nem rendelkezők terményeit, kofákat fuvarozott; nádat, rőzsét, fát, szénát vittek és hoztak. Az első világháború táján már murvát, homokos kavicsot is szállítottak utak javításához. Az ilyen dereglyéket *murvás hajónak* nevezték. A helyi dereglyezésben döntő szerepe lett a kavics, illetve sóder kitermelésének és szállításának. Kialakította a sajátos part menti kishajózást, ami az utóbbi fél századra jellemző maradt. A folyami kavics fokozott felhasználása az építkezésben, betonozásban fellendítette a sóderozást. A legjobb sóderos idő az 1930-as évek vége és az 1940-es évek vége volt. A foktőieknek vízzel szemben 5–10 km-es távolságra kellett a dereglyét felhúzni üresen, teherrel viszont ereszkedtek, s így nemigen volt érdemes lóvontatást igénybe venni. A foktői part különben is zátonyos, máshol, úgymond, „szaggat a víz”, meredek a part, emberrel is vigyázniuk kellett, nemhogy lóval. Az 1950-es évek elején még volt gyalogvontatás. A foktőiek dereglyéiket befogadóképességük szerint emlegették; egy 2–4 vagonos dereglyét 3–4 ember vontatta, kettőnek pedig a hajón volt munkája. A dereglyezés, mely új munkaalkalmat jelentett, mint vállalkozás kockázatos, de jól jövedelmező foglalkozás lett, mégis tanulságos, hogy a vagyonosabb foktőiek és a földet, a paraszti munkát mindennél többre becsülők szerint: „... azok möntek a Dunára, akik nem szerettek dógozni, akiknek bűdös volt a paraszti munka, eszöktek elüle a vízre” (Kuczy K. 1976: 63–66).

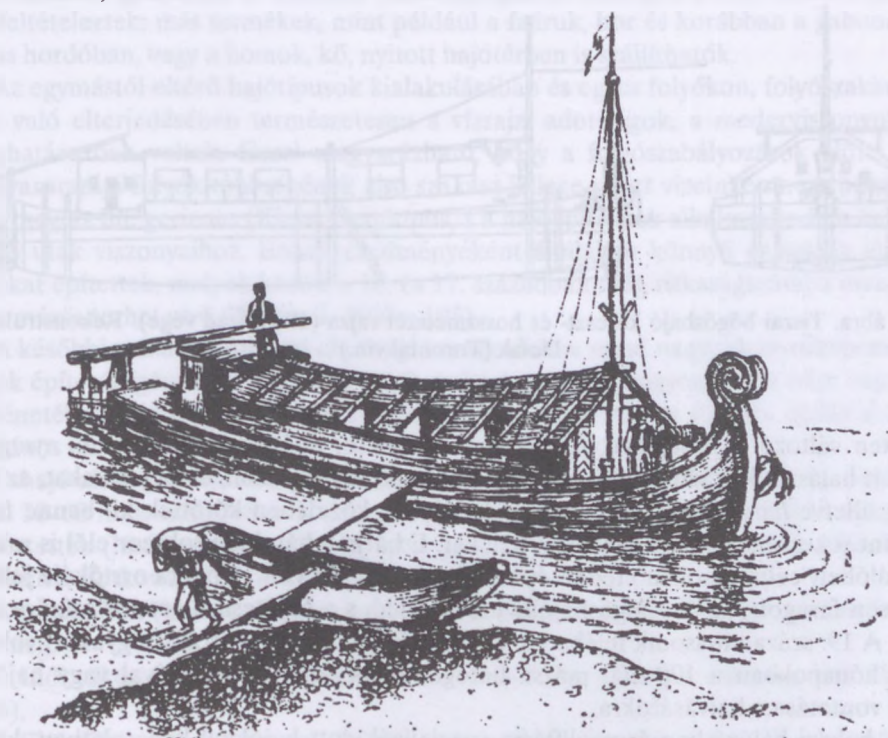
A két világháború közötti homokkitermelő és homokszállító dereglyékről Féja Géza emlékezik meg Viharsarok című művében: „Fűfa Albert és társai homokot szállító üzemet alapítottak. Nyakukba s vállukra illesztik a kötelet, és maguk húzzák a dereglyét végig a Kőrösön Gyomáig. A magyar volgai hajósok” (Féja G. é. n. (1937): 175).

A Vágon használt egyszerű építésű káposztás dereglye sajátos vízi jármű volt; egyszerű használatra készült, ugyanis a szállított áru értékesítését követően maga a dereglye is eladásra került mint deszkaáru. A Vág mentiek (például Negyed, Vágfarkasd) egyébként a dereglyék megkülönböztetésére a *bókonyok* (bordák) számát is használták; volt 22, 27 és 32 bókonyos. A 27 bókonyos kisebb-nagyobb eltéréssel gyakorlatilag 27 méter hosszú volt (Molnár B. 1963–64).

Ugyancsak speciális vízi jármű volt a *lovas dereglye*, melyet a nagyobb fahajók lovas vontatói használtak, amikor vontató állataikat az egyik partról a másikra kellett átszállítani. Az ilyen lovas dereglyék orra hegyes, fara lapos volt, mérete mindig a hajó nagyságától függött, s annyi ló fért el benne, amennyi a hajó vontatásához magas vízállás idején szükséges volt. A vontatott fahajóhoz kötött lovas dereglye használatát a tiszai hajósok gyakorlatából ismertetjük: „... a krancmajszer vagy néha más valaki két emberrel a dereglyébe szállott, eloldotta s kiveztek a partra. Csak laposabb partról lehetett szó. Úgy kötöttek ki, hogy a dereglye a lapos farával álljon a partnak. Elsőnek a krancmajszer ugrott ki, aki a dereglyét kormányozta, s megfogta a dereglye farát. Az egyik ember meg a partra dobta a *lágli*t (vékony kötél), melynek egyik vége a dereglye orrára volt kötve. A kidobott kötélvéget rendesen az odasiető kurtulyás kapta el, s megfeszítve tartotta, hogy a víz a dereglye orrát el ne fordítsa, vagyis, hogy a dereglyét a partra merőleges helyzetben tartsa. ... A kocsisok ezalatt kifogták a lovakat, odavezették a partra, s a lapos faron keresztül bevezették őket a dereglyébe. A lovakat a dereglyében keresztbe állították fejfel-farfel ide-oda, s meg sem kötötték. Miután a lovakat beszállították a dereglyébe, berakták a rudat is, majd beszállottak az emberek mind, s a dereglyés kormányzásával áteveztek a túlsó partra. A két evezős a csónak orránál evezett. Evezőik keresztben dolgoztak, mint a nagy halászcsonakok evezői. A dereglyés is állva kormányozott egy, a vízszintes fartőke közepén lévő gúzsba dugott evezővel” (Betkowski J. 1954a: 104; vö. a Duna felső folyásáról Neweklowsky E. 1952–54: 1. 305–306. és 34. kép; Schaefer K. 1995: 265).

A kisebb dereglyéket általában emberi erővel hajtották, nagy evezőkkel, ún. *dalladzókkal* eveztek bennük. A nagyobb méretű dereglyéket azonban gyakran partról vontatták, emberi vagy állati erővel. A már idézett példákon kívül ezt az eljárást a Rábaközből és a Hanság vizeiről is adatoljuk: „A nagyobb folyókon, a Rábán, Rép-cén, Rábcán vagy a hanyi tavakon nemcsak csónakkal, hanem dereglyékkel is közlekedtek. Az uradalmak Győr felé irányuló forgalmuk nagy részét a Rábcán bonyolították le. Szívesebben használták ezt az útvonalat a gazdák is. Valóságos hajóstársulatok alakultak a biztonságos vízi közlekedés érdekében. 1814-ben például a bősárkányi hajóstársaság 225 forint bérletet fizetett a földesúrnak, Eszterházy hercegnek a Rábcán való hajózás jogáért. A szerződések kikötötték, hogy Szent Györgytől Szent Mihályig a dereglyéket csak emberekkel szabad vontatni, mert a part menti rétek fűvét a vonóállatok letapossák ... A gyalogvontatók száma a víztől, a rakománytól,

időjárástól függött. Általában hatan-nyolcan vontattak terhelt dereglyét, rossz időben pedig a duplája kellett. A hajó elején egy gerenda volt, a *régü*, ehhez kötötték a 100–150 méter hosszú vontatókötelet. A partra kiérő végéhez csattal csatlakozott a gyalogrúd. Ez is sodrott kenderkötél volt, s kis pöccökkel kapcsolták hozzá a *huzomot* vagy *gyaloghámot*. Ez 8–10 cm széles erős pánt volt. Belebújtak, úgy húzták a terhet egész testükkel. A gyalogrúd legelején járt a vezérrudas, mögötte párosával következtek a vontatók a kötélt mindkét oldalán, s a végén a *kurtulás* tartotta ki a kötelet. Volt mindig egy csákyás is, aki csákyával bökölte el a hajót a parttól.” (Timaffy L. 1991: 91–93).

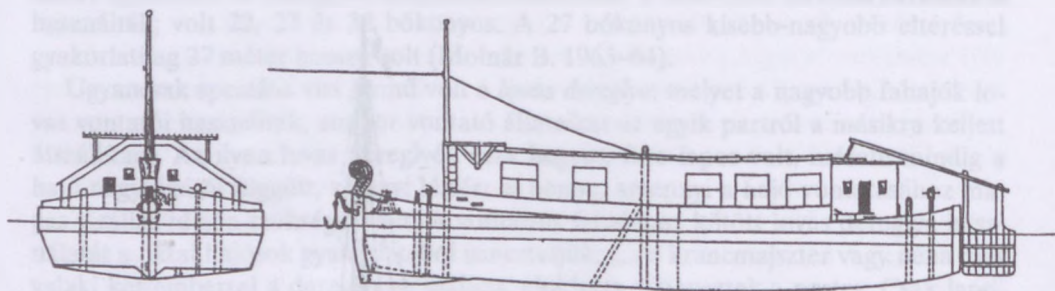
209. ábra. Rakodás bögöshajóról (19. század második fele) Duna mente

Nagy folyóinkon, a Dunán és a Tiszán (melynek alsó folyása mentén a dereglyét a szerbek közvetítette török eredetű szóval *csámesznek* is nevezték) általában lovakkal vontatták a nagyobb méretű dereglyét, s ennek megfelelően különböztettek meg: 4–6–8–10 lovas dereglyét. A dereglyeszerű vízi járművek táji elnevezései közül felidézünk még a *csille* szavunkat, mely valószínűleg a német „Zille” szóból származik, s a jelentés fejlődése összefügghet a széna gyakori dereglyével történő vízi szállításával (vö. Paládi-Kovács A. 1979a: 369).

Itt említjük meg a *burcsuja*, *burcsella* nevű, többnyire tetejetlen vízi járműveket, melyeket néhol *kecsegeorrú* hajónak is neveztek, s melyek a korabeli feljegyzésekben, valamint a szakirodalomban *luntra* néven szerepelnek. Ezeket az általában 20–30

méternél rövidebb hajókat a kisebb vizekre és a Tisza egyes szakaszaira építették (vö. Gráfik 1994a: 133).

A magyarországi népi hajózásban, vízi közlekedésben, illetve szállításban a halászhajóhoz kapcsolódóan maradt fenn legtovább a *bárka* hajónév. Eredendően jelenthette a rövid, széles, lapos fenekű fedeles hajófélét, melyet például só szállítására is használtak. Bárka alatt azonban leginkább hal tárolására és vízi úton való szállítására szolgáló, deszkából épített, különböző méretű, lyuggatott oldalú, csónak alakú fahajót értenek a vízparti emberek. Hossza 60–70 cm-től több méterig terjedhet, s ehhez

210. ábra. Tiszai bögőshajó kereszt- és hosszmeteszet rajza (19. század vége). Rekonstrukció, Deszk (Torontál vm.)

mérten változó a szélessége, magassága, merülése. A legkisebbet, az ún. *nyargaló bárkát* halászat közben a ladik után kötve vontatták magukkal, a nagyobbakat, az ún. *álló-*, illetve *halászbárkát* többnyire a halpiacok közelében kötötték ki, benne fajta szerint rekeszekbe osztva tárolva a halakat. E bárkán hátul, de sokszor elöl is raktár és hálóhely céljait szolgáló fedett építmény, ún. *csárda* volt. A bárka orrtőkéje jellegzetesen faragott, az ún. bögőshajókéhoz hasonló, s a hajótesttel azonos színűre festett. A 19. század második felében a nagyobb folyó menti városokban gyakori volt az őszi hónapokban a 100–200 mázsa befogadóképességű bárkák lóval vagy hajóval való vontatása a halvásárokra.

A belvízi hajózásban áruszállításra specializálódott hajókkal kapcsolatban, különösen a víz árjával szemben irányuló forgalomban már igen korán szükség mutatkozott a többféle követelménynek megfelelően kiépített hajótestekre. Ebben a vonatkozásban érdemes különös figyelemre az a harmadik századi római síremlék, melyet egy Marcus Antonius Basilides nevű frumentarius (gabonaszállító) állított családtagjainak. A sírkő reliefjén azt a hajót örökölte meg, amelyen Basilides hajósgazda Vindobona (Bécs) és Carnuntum (a magyar határ közelében fekvő Petronell) között hajókázott (lásd Neweklowsky E. 1952–54: 1. 20. és 2. kép). Az előbbi helyen a légió állomásozott, az utóbbi faluban pedig ennek parancsnoksága és a raktár volt. A domborműről világosan kitűnik, hogy a gabonás hajó deszkapallókból épült, és orra a későbbi, ún. bögőshajókhoz hasonló csiga alakú (Csermák G. 1956: 7).

Mindebből az tűnik ki, hogy a speciálisan kereskedelmi szállításokra használt folyami hajótestek eredendően deszkahajók lehettek, melyek legrégebbi formája a két végén hegyes orrú ladikhoz hasonlított. A kényesebb szállítmányt védendő, ennek

közepén emelték azt a meredek tetejű kis deszkabódét, melyben az árut elhelyezték. A kutatások azt látszanak igazolni, hogy a Duna magyarországi szakaszán a 17. századig általános volt ez a hajóforma, az osztrák Duna-szakaszon pedig még a múlt század első évtizedeiben is megtalálható (Csermák G. 1956: 21).

A szállítandó áruk mennyiségének növekedése, a szállított javak különbözősége, valamint a szállítóeszköz mérete, formája, szerkezete között a vízi járműveknél is kölcsönös egymásra hatás figyelhető meg, s ennek megfelelően alakultak ki az idők folyamán a különböző hajótípusok. Egyes termékek, mint például a só, a gabonafélék védelmet igényeltek az időjárás viszontagságaival szemben, s ezért fedett hajóteret feltételeztek; más termékek, mint például a faárúk, bor és korábban a gabonafélék is hordóban, vagy a homok, kő, nyitott hajótérben is szállíthatók.

Az egymástól eltérő hajótípusok kialakulásában és egyes folyókon, folyószakaszon való elterjedésében természetesen a vízrajzi adottságok, a mederviszonyok is meghatározóak voltak. Ezzel magyarázható, hogy a folyószabályozások előtt, s a magyarországi folyók többségének alsó szakasz jellege miatt vizeinken nem honosodott meg az ún. gerinces (Kieler) hajótípus, s a hajóépítésnek alkalmazkodnia kellett a vízi utak viszonyaihoz. Ennek eredményeként általában könnyű és sekély járatú hajókat építettek, melyek között a 16. és 17. században még ritkaságszámba ment az ezer mázsá terhet vivő (Takáts S. 1900a: 105).

A későbbi századok folyami távolsági kereskedelme mind nagyobb hordképességű hajók építését igényelte. S mivel e hajók építési anyaga a hagyományos népi hajózás történetében mindvégig a bőven rendelkezésre álló fa volt, a folyami szállítóhajók általános elnevezése *fahajó*.

Fahajó alatt tehát mind a szakirodalom, mind használóik a fából készült, nagyméretű: 30–60 m hosszú, 7–8 m széles, 2–3 m oldalmagasságú, lapos fenekű vízi járművet értették (lásd az egyes terv-, illetve metszetrajzokat: Reizner J. 1899–1900. Műmelléklet, Betkowszki J. 1968; Juhász A. 1984: 788).

A hajóépítők (hajóácsok, *superok*) szerkezet szerint három fő típust különböztettek meg:

1. Elöl tőkés és hátul tőkés (azaz elöl és hátul is függőleges tőkében végződik a hajó),

2. Elöl tőkés és hátul csapott (a hajó hátsó része vízszintes gerendában végződik, feneké ehhez a gerendához hajlik fel),

3. Elöl csapott és hátul csapott (az orr- és a fartőke is egy vízszintesen elhelyezkedő gerenda).

Ez utóbbiak voltak a kisebb méretűek, legfeljebb 15–20 m hosszúak, s valójában ide sorolandók a már említett dereglyék, illetve azoknak a legkülönbözetesebb névvel jelölt változatai, mint a *harcsa elejű hajó*, *bornyúsájú hajó*, a már felidézetteken kívül.

Itt jegyezzük meg, hogy a kisebb méretű, dereglyeszerű hajótestek fontos szerepet kaptak az ún. repülőhidak és a hajóhidak építésénél is (lásd Morvay E. 1972; Gáll I. 1970).

Egy másik szempont szerint a fahajók két nagy alaptípusra oszthatók, úgymint *tetejes* vagy *fedeles hajók* és *tetejetlen* vagy *pusztahajók*.

A tetejetlen vagy pusztahajók ismét kétfélek voltak: olyanok, amelyeken hátul

volt az emberi tartózkodásra szolgáló deszkaépítmény, az ún. *csárda* vagy *guliba*, és olyanok, amelyeken ez a hajó közepén állott.

Tipológiai szempontból meglehetősen nehéz tájékozódni a különböző elnevezések között. Ebből a szempontból keveset mond a legáltalánosabban elterjedt *fahajó*, *tölgyfahajó* megnevezés, mely utóbbi leginkább a gabonaszállító, fedett, ún. *bőgőshajó*ra vonatkoztatható. Elég általános gyakorlatnak tekinthető az egyes hajótípusok elnevezésénél a hajó szónak a szállított áru nevével való összevonása: *sóhajó*, *boroshajó*, *gabonáshajó*, *homokoshajó*, *köveshajó* stb. Elégge elterjedtek a funkcióra utaló elnevezések is, mint *fuvaros hajó*, *kofahajó*, *hetihajó*, *vásáros hajó*. Ismeretesebb bizonyos szerkezeti megoldásokra utaló elnevezések, mint például a *koporsó tetejű hajó*, *koporsóhajó* vagy éppen a török hatásra meghonosodott, s vitorlával is felszerelt *koráb*. A vállalkozási időszak korában bukkan fel a *priváthajó* elnevezés, s a vasúti szállításhoz kapcsolódóan a hordképesség szerinti jelölés: 1–2–3–4... vagonos hajó.

Az egyes hajótestek méreteik alapján, rakodó tereik kialakítása következtében és természetesen a szállítandó javak természetéből eredően is különböző nagyságú terhet tudtak szállítani (az ezzel összefüggő ún. *hajóteher* fogalommal, illetve mértékkel kapcsolatban lásd Bogdán I. 1991: 449). A történeti forrásokban felbukkanó régi és területenként is változó mértékek tovább nehezítik egy-egy hajó rakományának pontos mennyiségi meghatározását. A leggyakrabban előforduló, s példánkban is felidézett *bécsi mázsa* 56 kg, a *pesti mérő* 93,12 liter búza, azaz 69,84 kg, a *pozsonyi mérő* pedig 62,08 liter, azaz 46,56 kg értékkel számolható a 19. században (Bogdán I. 1991: 455, 338–344).

A fahajóépítés klasszikus korszakában, a 19. században, a fahajókat a történeti Magyarország nagy kiterjedésű ártéri tölgyeseiből származó tölgyfa gerendákból és deszkákból építették, s az ilyen hajókat meg is különböztették *keményfa hajó* néven. Sok hajót építettek azonban fenyőfából, melyeknek csak orr- és fartőkétjét, valamint bordáit faragták keményfából, s ezeket *puhafa hajónak* vagy *deszakahajónak* nevezték. Ez utóbbiak közé tartoztak a sószállító hajók. A *sós hajók* ugyanis nagyobb részt ún. *varrással* készültek és faszegezéssel, mert a só a fém alkatrészeket idővel szétmarta volna. A sós hajók egyébként sem voltak hosszú életűek, ezért is készítették azokat az olcsóbb és könnyebben megmunkálható fenyőfából, és lehetőleg közel a sóbányákhoz (vö. Wurster, W. H.–Brunner, M.–Loibl, R.–Brunner, A. 1995).

A fahajók szerkezeti felépítésük és felszerelésük folytán egyaránt alkalmasak voltak a vízfolyással megegyező irányú és a víz árjával szembeni haladásra, manőverezésre. S ha a két különböző irányú hajózás a szállítóhajókat tekintve nem is követelt nagyobb eltérést, de a szállítást és a haladást biztosító megoldásokban, a közlekedési energia alkalmazásában jelentős különbségeket állapíthatunk meg. Mindezekkel összefüggésben a fahajók felszereléséhez sok kisebb-nagyobb, s a hajózáshoz nélkülözhetetlen felszerelés tartozott: *vasmacska*, *csáklya*, *evező*, *vízmerő*, *mérőnád*, *timon*, *palló*, *kötél*, *lovasdereglye*, némelyből több is.

A fahajók évszázadokon keresztül bonyolították le folyóinkon a nagyméretű kereskedelmi szállítást, és csak az utak kiépülése, valamint a vasutak elterjedése, a közúti és a vasúti teherszállítás kifejlődése tüntette el véglegesen e jellegzetes vízi járművet és a hozzá kapcsolódó foglalkozásokat, életformákat, életmódokat. A tete-

jes hajók utolsó példányai az 1930-as években szorultak ki a forgalomból, a tetejelen hajók egyes változatai még részt vettek a második világháború utáni újjáépítéshez kapcsolódó folyami szállításokban.

A belvízi hajózás történetében a fahajózás technikátörténeti és gazdaságtörténeti szempontból is fontos szerepet töltött be, kialakítva a folyami szállításhoz és közlekedéshez kötődő népi hajózás archaizmusokat is sokáig őrző gyakorlatát, s a résztvevők sajátos réteggkulturáját (Gráfik I. 1992, továbbá az ún. innovációs kísérletekkel kapcsolatban vö. Bíró J. 1971; Gráfik I. 1995; Kenessey A. 1872).

A hajózás speciális ismereteket kívánó, s a paraszti munkától eltérő mentalitást igénylő, sok veszélyt magában rejtő foglalkozás volt.

ERESZKEDÉS

A vízfolyással megegyező irányú hajózásnál az ember kihasználja a folyóvíz sodrását, haladását az csaknem teljes egészében biztosítja, de mindenképpen megkönnyíti. Ezen irányultságot a hajózási irodalom *völgymenetnek*, a néprajzi irodalom – a kifejezést a hajózó néptől átvéve – *ereszkedésnek* nevezi.

Az ereszkedés természetesen nem csupán azt jelentette, hogy a vízi közlekedési eszközt teljesen átadták a folyóvíz sodrásának, hiszen ha mást nem is, de irányítani mindenképpen kellett az ereszkedő hajót.

Az ereszkedés változatos munkatevékenységek sorozatából tevődött össze, melyek függtek az ereszkedő vízi jármű típusától, terhelésétől, az ereszkedés távolságától, időtartamától.

Távolság és időtartam szempontjából az ereszkedés lehetett egy és több szakaszos. Ez utóbbinál a munkatevékenységek elvégzésében váltásos rendszert alakítottak ki, illetve a körülményeknek megfelelően pihenőket iktatnak közbe. A váltások és a pihenők száma elsősorban a távolságtól függött. Az egyes szakaszokat a magyarországi folyók mentén általában a *hujja* szóval jelölték.

Az ereszkedés „igazi tudománya” a nagyobb méretű fahajóknál figyelhető meg. Legfontosabb feladatköre a kormányosnak volt, az ereszkedés egyaránt próbára tette tudását, ügyességét, rátermettségét, s gyakran lélekjelenlétét is. Érthető, hogy mindenki neki volt alárendelve. Az ereszkedésnek három változatát különböztethetjük meg.

EGYSZERŰ ERESZKEDÉS

Az egyszerű ereszkedés lassú folyású csendes víznél és többnyire csak rövid szakaszon lehetséges, amikor tulajdonképpen csak az irányítással, kormányzással törődtek a hajósok. Az ereszkedő hajó irányítása, kormányzása történhetett *orradzóval*, *fari tértőfával*, valamint *timonynak* nevezett kormányval.

Evezéssel történő ereszkedésnél valójában a hajótest gyorsítása történik, s akkor alkalmazták, ha sietős, sürgős útjuk volt. Kétféle változatát ismerjük. Az egyik esetben magáról az ereszkedő hajóról eveztek az ún. *lenta evezdőkkel*. Kisebb hajóknál maguk a hajósok, illetve az utasok végezték ezt a munkát, nagyobb hajóknál – ha szükség volt rá – alkalmi evezősöket fogadtak fel. A másik esetben, kiváltképp a legendás gabonaszállító, ún. *búzás hajókon*, melyek tetejések voltak, s a tető miatt magán a hajón nem volt elegendő hely az evezősök számára, mindig a lovas dereglyéről eveztek. Ilyenkor: „... a dereglyét a hajó jobb oldala mellé kötötték jó szorosan, a hajó közepe táján. A dereglye farát a peremdeszkán lévő egyik karikához kötötték, az orrát pedig a hajó első basának [azaz a hajó fedélzetének – megjegyzés: Gr. I.] egyik bakjához. Hogy a dereglyét odakötő kötelet jó szorosan oda lehessen húzni, a dereglye orrán egy kis járgány volt, s annak a segítségével feszítették meg a kötelet, hogy evezés alatt a dereglye meg ne moccanhasson. Így természetesen a dereglyének s egyben a hajónak is csak az egyik oldalán evezhettek. Nem volt azonban semmi baj, mert ha egy kissé félre is igyekezett a hajó, a kormány egyenesben tartotta. Mindebből következik, hogy a dereglyének csak az egyik oldalán voltak evezőtartói, koloncai. A dereglyében ülve eveztek, s hogy lábukat legyen minek nekitetni, minden ülés előtt volt egy rugó, azaz egy olyan vastag keményfarúd, mely keresztben átérte a dereglyét s oldalt a rugótartóba volt dugva. A rugót könnyen ki lehetett venni a tartóból, hiszen különben a lovakat nem tudták volna belévezetni, éppen ezért nem egyforma rugótartót tettek a dereglye két oldalára. Az egyik átlukasztott vastag deszkadarab volt, melybe csak bedugták a rugó egyik végét, a másik tartón egy, a felső végén L betű alakjában elhajló csatornát vágtak ki, melybe a rugó végét könnyen be lehetett csúsztatni, s belőle kivenni. Állandó ülései nem voltak a dereglyének, hanem a peremén deszkákat fektettek át. Erős, keményfából való, kb. 3 méter hosszú evezőket használtak, s háttal ültek a menetiránynak. Csak a dereglye orrába volt mindkét oldalon egy-egy kolonc, mivel szaldomkor, vagyis a lovak átszállításakor evezett állva két ember” (Betkowski J. 1961a: 44).

Orral való ereszkedésnél indulás előtt természetesen a hajót meg kellett fordítani.

ERESZKEDÉS CSENDESÍTŐVEL

Az ereszkedés gyakorlataiban a hajósok rájöttek, hogy ha a víz sodrásának átadott hajótest sebessége megegyezik a víz folyásának sebességével, a kormánylapát egyszerű elmozdítása nem eredményez kormányhatást. A hajó valójában csak akkor volt biztonságosan kormányozható, ha a víz sodrának és a hajónak a sebessége között némi különbség adódott. A hajónak tehát vagy gyorsabban – s ezt szolgálta az evezés –, vagy lassabban kellett haladni, mint a víznek, mert csak ez esetben fejthetett ki hatékony nyomást a víz a kormánylapátra. Ha gyorsabban haladt a hajó, mint a víz, akkor az oldalra fordított timonyt a lassúbb víz ellenállása nyomta, mikor pedig lassabban ment a hajó, mint a víz sodra, akkor a sebesebben folyó víz ereje hatott a timonyra. Mindezekből következően minél nagyobb volt a különbség a hajótest és a

víz sebessége között, annál biztonságosabban lehetett kormányozni. A csendesítővel való ereszkedésnél is erre a törvényszerűségekre alapoztak. Volt azonban ennek az eljárásnak még egy igen fontos következménye; mégpedig az, hogy a csendesítő alkalmazása eleve feltételezte a farral való ereszkedést, ugyanis ha orral ereszkedett a hajó, akkor nem lehetett lebocsátani a csendesítőt, mert akadályozta volna a timony mozgását.

A csendesítő valójában egy 30–40 méter hosszú, nehéz, vastag lánc volt, melyet, ha nem volt elég hosszú, drótkötéllel toldottak meg. A csendesítő alkalmazásának az is előnye volt, hogy elinduláskor a hajóval nem kellett megfordulni, ugyanis a csendesítőt az ereszkedés menetirányához képest hátul levő hajóorról bocsátották a vízbe. A hajó ezt a vízfenéken csúszó láncot vonszolta magával, s ezáltal haladása lassabb lett, mint a víz sodra, s a gyorsabb folyású víz ereje a timonyt s vele együtt a hajót a kívánt irányba nyomta. A kormánylapát ugyan ez esetben elől volt, de a kormányzás szempontjából ez nem okozott zavart. Az erősebb sodrású Dunán a hajósok még kisebb vasmacskát is erősítettek a láncra. A csendesítésnek e módjai meglehetősen általánosak és elterjedtek lehettek, ezt igazolja a m. kir. minisztériumnak egy 1927-ben is érvényes rendelete, mely a folyamhajózás általános szabályainak 26. paragrafusában a horgony vagy lánc vonszolásának tilalmával foglalkozik (Sándorfi K. 1927: 166; a korábbi időszak hajózási törvényeire lásd: Kenessey A. 1869).

Bár a csendesítővel való ereszkedéskor a fáradt emberek pihenhettek, a farral való ereszkedés nagy előnyét mégsem ez adta, hanem az, hogy kritikus pillanatokban, amikor gyorsan meg kellett állni, a hajóorrban levő *macskát* (azaz horgonyt) azonnal leereszthették. Ezzel szemben, ha orral ereszkedtek, a macskát veszélyes volt leereszteni, mert a hajó ráfuthatott a macskára, s az beszakíthatta volna a hajó fenekét.

Az ereszkedő hajózással kapcsolatban röviden ki kell térnünk a vitorla használatára. Föltehető, hogy a folyószabályozások előtti széles, s kisebb sodrú vizeken lehetőség kínálkozott a vitorlázásra. A nagyobb hajókon általában vitorlákat is alkalmaztak, azonban bizonyosnak látszik, hogy azokat elsősorban hátszélben tudták kihasználni, ezzel segítve az ereszkedés és ritkábban a vontatás iramát. A korabeli ábrázolások, valamint a vitorlahasználat kisegítő, másodlagos formái arra engednek következtetni, hogy a vitorlafelerősítési mód megegyezik az Európa-szerte elterjedt ún. pályavfás vitorlarögzítési móddal, mely a vitorlázás gyakorlatának egyik legősibb megoldása.

HAJÓHÚZÁS, HAJÓVONTATÁS

A vízfolyással ellentétes irányú haladást a hajózási szakirodalom *hegymenetnek* nevezi. A víz árjával szembeni hajózás biztosítását a fahajók esetében vontatással oldották meg a hajózó népek (lásd Beaudouin F. 1983; Bodoki L. 1880; Braudel F. 1985; Chaunu P. 1971; Cholnoky J. 1899; Hadfield Ch. 1969; Russel R. 1991; Zelenin D. K. 1927; Zumthor P. 1985). A vontatás technikai szempontból két egymástól elkülönülő alegységet tételez fel, úgymint a vontató és a vontatott egységet. A vontató egység – a csekély s eredményt nem hozó kísérleteket leszámítva – csak a gőzha-

jók megjelenése után került a folyóvízre. Azt megelőzően a vontató egység tevékenységét a szárazföldön, a folyót kísérő parton végezte.

A partról történő hajóhúzásnak, hajóvontatásnak az igénybe vett vonóerő alkalmazását tekintve két fő változatát különíthetjük el; úgymint hajóhúzás emberi erővel és hajóvontatás állati erővel.

HAJÓHÚZÁS EMBERI ERŐVEL

A vízi járműveknek partról történő vontatása legősibb mód szerint a világ minden részén emberi erő alkalmazásával történt. Az emberi erővel történő hajóhúzás a folyami, belvízi hajózás kezdeti szakaszát jellemzi, megszűnése térben és időben igen változó. Egyes területeken és korszakokban általános, máshol, illetve máskor esetleges vagy időszakos volt.

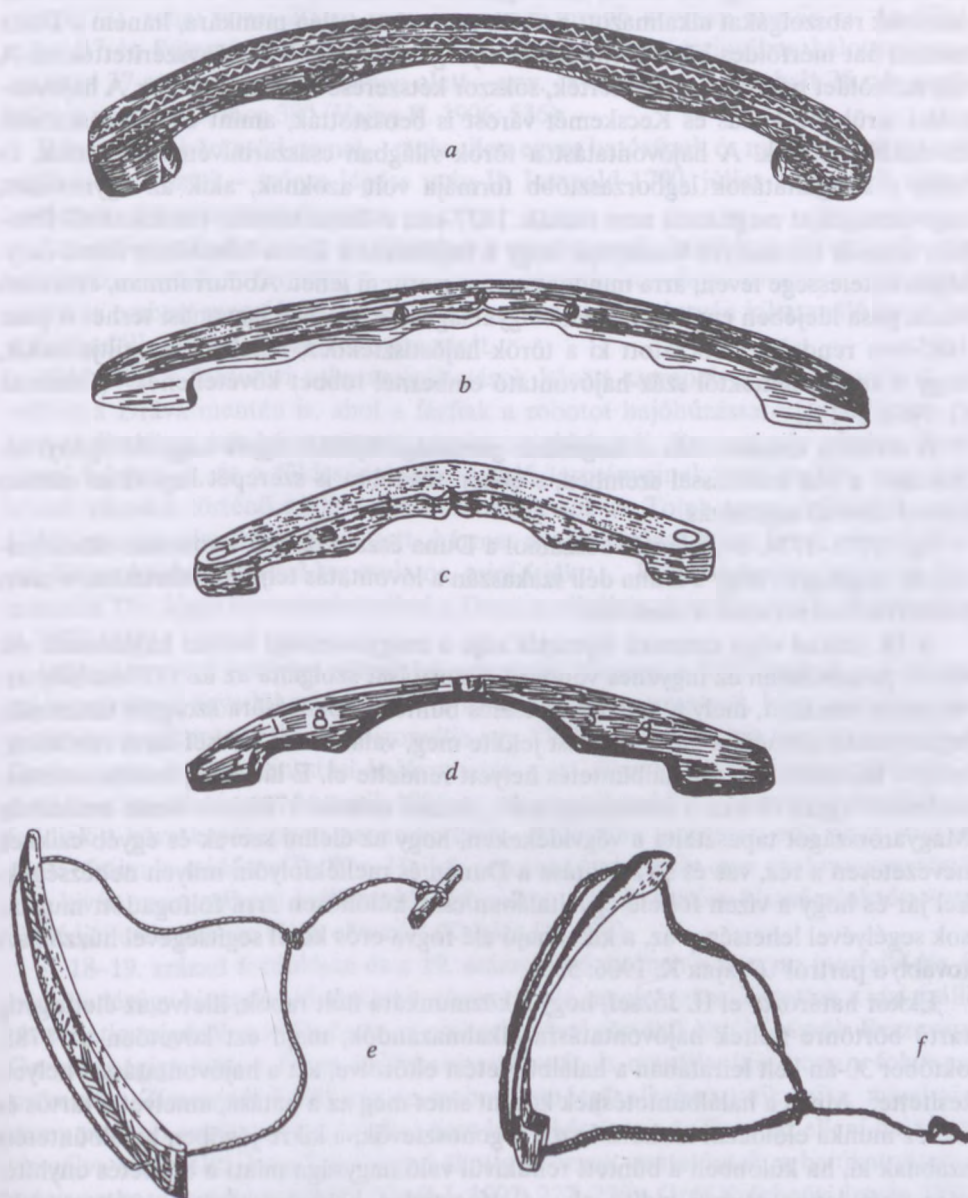
Az emberi erővel történő hajóhúzást, az egyik legnehezebb és egyik legmegalázóbb munkák egyikét az ókori rabszolgotartó társadalmakban intézményesítették először. Fejlettebb társadalmi formákban való tovább élésének több oka, összetevője van. A kizsákmányoló társadalmakban mindenekelőtt a munkaerő olcsósága, más esetekben a vonóállatok hiánya, olykor az állati erő alkalmazásához elengedhetetlenül szükséges part menti, kiépített vontató utak hiánya, illetve gondozatlansága, de az egyéb munka híján viszonylag jó bérért hajóhúzásra vállalkozók, mind-mind elősegítették az emberi erő igénybevételének fennmaradását.

Magyarország területén a rómaiak idején a hadi és kereskedelmi szállításban egyaránt jelentős szerepe volt a *limest* (a birodalom határát) képező Dunának (Téglás G. 1911). A hajók felfelé vontatására rabszolgákat is hajtottak. A vontatott hajóforgalom mértékét jól érzékeltetik a zavartalan vontatást biztosító, nagyarányú vontatóút-építkezések. Tiberius császár 33–34-ben építtetett vontató utat Singidunumból (a mai Belgrád) Ratiariáig (a mai Brza Palanka), melynek egy részét a Gospodi sziklaszirt kiugró falazatában 1,5 méter (más források szerint 1,9 méter) magasra és ugyanolyan szélesre vájták be. Az így létrehozott sziklautakat még kiszélesítették azáltal, hogy 3 méteres közökben 18 cm széles és 25 cm mély barázdákat vájtak, s azokba gerendát fektettek, melyeknek part felőli végét, mintegy hídlást képezve, a sziklafal alá ékelték, s a 2,5 méter széles, víz fölé nyúló gerendasort padozattal látták el. A Római Birodalom másik nagy, hajózással kapcsolatos építkezése Trajanus császár idejében történt, aki 104-ben fejezte be a róla elnevezett út építését a Kazán-szorosban (Csermák G. 1956; Csíkvári J. 1883; Gonda B. 1899).

Hazánkban már 1268-ban a rómaiakéhoz hasonló hajóvontató társulatokkal találkozunk, melyek kényszermunkát is igénybe vehettek a király részére történő hadászati érdekű hajóvontatáshoz.

A középkori Magyarországon mind gyakoribb a feudális jogrendből eredő, emberi erőt alkalmazó hajóvontatás. Csak utalásszerűen néhány adat: 1566-ban II. Miksa ráírt a Duna-vidéki vármegyékre és elrendelte, hogy hajóit jobbágyok vontassák. Más adat szerint I. Ferdinánd a parti vontatóutak készítésével kapcsolatban intézkedett úgy, hogy ahol lehet, vegyenek igénybe a hajóvontatáshoz robotmunkát is. Egy későbbi, 1593-ból származó adat szerint pedig vontatóút híján emberekkel

húzták a dunai hajókat Komáromból Pozsonyba, melynél tovább már a gyalogvontató emberek nem akartak menni. E korszakból hajóvontatásra felfogadott hajdúkról is van tudomásunk; 1594-ben hatszáz hajdút fogadtak fel fizetés mellett hajóvontatásra.

211. ábra. Hajóvontató fahámok: a) Bába (Tolna vm.); b) Érsekcsanád (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.); c) Baja (Bács-Bodrog vm.); d) Mohács (Baranya vm.); e) Deszk (Csongrád vm.); f) Alpár (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.)

A török hódítók is éltek az emberi erő hajóhúzásban való igénybevételével: „A félhold uralma alatt a hajóvontatást sokkal kegyetlenebb módon kényszerítették ki a leigázott népből, mint bármikor azelőtt. A török nem fizetett a hajóvontatásért, hanem a rendesen Vidinnél gyülekező hajókat keresztény rabszolgák ezreivel vontatták fel Nándorfehérvárig, sőt Buda, Esztergom és Komárom alá. A 17. században már nemcsak rabszolgákat alkalmazott a török erre a kegyetlen munkára, hanem a Duna mellett hat mérföldes körzetben fekvő helységek lakosságát is kényszerítették rá. A hat mérföldet persze pazarul mérték, sokszor kétszeresével sem érték be. A hajóvontatási területbe Halas és Kecskemét várost is beosztották, amint ez a halasi török levelekből kitűnik. A hajóvontatást a török világban császármívének nevezték, és talán a szolgáltatások legborzasztóbb formája volt azoknak, akik az úgynevezett hajóváltságdíjat megfizetni nem tudták. 1637-ben a dunai szerdár rendeletéből Ibrahim szegedi kormányzó bizonyítja, hogy a hajóhúzás a Duna közelében fekvő helységek kötelessége lévén, arra mindenkit kényszeríteni lehet. Abdurrahman, az utolsó budai pasa idejében enyhült kissé a magyarságnak e szörnyű igavonási terhe. A pasa 1685-ben rendeletet bocsátott ki a török hajóosztisztekhez, amellyel megtiltotta nekik, hogy a kecskemétiektől száz hajóvontató embernél többet követeljenek” (Csermák G. 1956: 9–11).

A törökök kiűzése után a megindult gazdasági fejlődés egyre nagyobb igényt támasztott a vízi szállítással szemben, s ebben továbbra is szerepet kapott az emberi erővel történő hajóhúzás.

Egy 1773–1774. évi jelentés beszámol a Duna északi részén a vontatás akadályairól, és megjegyzi, hogy a Duna déli szakaszán a lóvontatás teljesen lehetetlen, s ezért emberi erővel történik a vontatás.

A 18. század vége szomorú fejezetét adja a magyarországi belvízi hajózásnak. Az olcsó, pontosabban az ingyenes vonóerő biztosítását szolgálta az az 1777-es helytartótanácsi rendelet, mely a szabadságvesztés büntetés fokozására szolgáló közmunka súlyosabb neméül a hajóvontatást jelölte meg, valamint II. József azon rendelete, mely a hajóvontatást a halálbüntetés helyett rendelte el. E látszólag humánus intézkedésnek egyik fő oka a következő volt: „József császár 1783-ban ismét beutazván Magyarországot tapasztalta a végvidékeken, hogy az élelmi szerek és egyéb cikkek nevezetesen a réz, vas és só szállítása a Dunán és mellékfolyóin milyen nehézségekkel jár és hogy a vízen fölfelé egyáltalában csak különösen arra fölfogadott munkások segítségével lehetséges az, a kik a hajó elé fogva erős kötél segítségével húzzák azt tovább a partról” (Vajna K. 1906: 533).

Ekkor határozta el II. József, hogy a közmunkára ítélt rabok, illetve az életfogytig tartó börtönre ítélt hajóvontatásra alkalmazandók, majd ezt követően az 1785. október 30-án kelt leiratában a halálbüntetést eltörölve, azt a hajóvontatással helyettesítette: „Mivel a halálbüntetésnek koránt sincs meg az a hatása, amelyet a tartós és nehéz munka előidézni szokott... azok a gonosztevők, a kikre jövőben halálbüntetést szabnak ki, ha különben a büntett rendkívül való nagysága miatt a büntetés enyhítésére nem lenne semmi indító ok... életfogytiglan hajóvontatásra ... ítéltessenek” (Vajna K. 1906: 535).

A hajóvontatással való büntetés azonban, különösen a császár által követelt „kemény bánásmód” következtében gyakorlatilag csaknem azonos volt a halálbünte-

téssel. A *Hazánk és Külföld* 1869. évfolyama drámai szavakkal írja le a hajóvontatással járó szenvedéseket.

A túlfeszített munkának, az időjárás viszontagságainak, a silány táplálásnak és az állomáshelyeken az egészségtelen kazamatákban való tartózkodásnak a rendkívül gyakori elhalálozásokban mutatkozott meg a hatása: „Elhalt ugyanis 6 év alatt 1100 rabból 721, tehát közel 2/3-ad rész. Két évnél tovább kevesen húzták ki. Az 1784. május 17-én Péterváradra érkezett 100 rab közül 1785 márcziusában halottnak mutattak ki 37-et. 1786-ban két hónap alatt – nov. és decz.-ben – meghalt 75 rab, ezekből egy napon halt meg 38” (Vajna K. 1906: 536).

E kegyetlen büntetési nemet – mely ellen egyes hatóságok és magas állású tisztviselők is tiltakoztak – trónra lépése után II. Leopold 1790. július 19-én kelt udvari rendeletével törölte el véglegesen.

Az emberi erővel történő hajóhúzásnak azonban még később, a 19. században is volt intézményesített formája. A rendi Magyarország törvényei továbbra is lehetővé tették az embert megalázó, testi és lelki erejét egyaránt durván kihasználó hajóvontatás feudális jogra alapozott alkalmazását.

1848 előtt a földesúri robotszolgáltatások között szerepelt a hajóvontatás – így volt ez a Dráva mentén is, ahol a férfiak a robotot hajóhúzással válthatták ki –, s melyet általában két hétre vettek igénybe a jobbágytól. Ez megvolt minden Duna menti faluban is, és a földesúr értékesítendő terményeinek Pest-Budára vagy más közeli városba történő szállítására használták föl. A Tolna megyei faddiak egyik 1784-i panaszos levelükben említett „hármasszorosát” közül kettő a hajóhúzással, illetve hajóvontatással kapcsolatos, mint írják: „.... Egy Fölségének hajói húzása, második TN. Vgye Parancsolatlyából a Duna mellyékének irtása...” (vö. Andrásfalvy B. 1975: 221).

Időjárásra való tekintet nélkül kényszeríteni lehetett a jobbágyokat mindenkor hajóvontatásra, egyedül a jégképződés szorította rá az uraságot, hogy a kemény fagyok idején pihentesse hajóit, bizonyítja egy 1798-ban kelt Tolna megyei oklevél. A Duna e szakaszán a kincstári hajóvontatás mint állandó kötelezettség többször is panaszos levelek tárgya. Az egyik 1806-os, vármegyéhez küldött levelükben például a faddiak a következőképpen panaszkodnak: „Fölöttébb terhessen esik az is Helységünk bírának: midőn a Ts. Kir. Hajjok promotiojára (mely igen gyakran megtörténik, kivált mostanában) kiállítandó embereket... T. T. Földes Uraságaink és Azok Tselédjei erőszakosan tőlük elviszik” (Takács L. 1958).

A 18–19. század fordulóján és a 19. század első felében a magyar iparfejlődés és közlekedésügy kiemelkedő alakjai is elmarasztaló megjegyzéseket tettek a vízi szállítás fejletlenségéről, s különösen az emberi erővel történő hajóhúzásról. Berzeviczy Gergely végigtekinti a Duna hajózható szakaszát és megállapítja, hogy a folyó egy szakaszán: Zimonytól Földvárig az emberi vonóerő alkalmaztatik rajta, mivel alacsony partjain rendes vontatóutakat nem lehet készíteni. A Tisza víz elleni hajózását vizsgálva megemlíti, hogy bár Szeged alattig léteznek vontatóutak, a hajókat részben mégis emberekkel húztatják föl (Gaál J. 1902: 227–228). Gróf Széchenyi István 1830-as dunai útja során az alábbiakat jegyzi fel Paks körül: „Láttunk több embervontatta hajót. 200 mázsát számítanak egy emberre. Napi bérük 15 bécsi garas. – NB. csak ha tudnak haladni, – másképp, azaz ha szél miatt kénytelenek leállni, nem kapnak

semmit! És mégis örömet elvállalják e munkát. Miféle konkurrencia hát ilyen országban a gőzhajó?” (Széchenyi I. 1982: 642–643).

Az emberi erővel végzett hajóhúzás történetében a jobbágyfelszabadítás sem jelentett határt. A gyalogos hajóhúzás, a gyalogvonta, ahogy azt több helyen is nevezték, a viszonylag magas bérek következtében a folyó menti szegényebb népréteg számára, ha időszakosan is, de jó kereseti lehetőséget nyújtott.

A 19. század első feléből rendelkezésünkre áll egy hajósvállalkozó irattára, melyben pontos feljegyzések találhatók az emberi erővel végzett hajóhúzás bérezésére 1821-ből. Az iratok szerint Csenger kormányos hajóját Verbásztól Paksig 42 ember húzta, személyenként 20 Ft-ért. Halász kormányos hajóját ugyanezen a távon 40 ember vonta, személyenként 22 Ft-ért. Hoszma kormányos pedig, elszámolása szerint Monostortól Paksig 41 embernek személyenként 23 Ft-ot fizetett, s viszonyításként jegyezzük meg, hogy ekkor egy pozsonyi mérő zab ára: 1,24 Ft volt (OL R. 127).

A jobbágyfelszabadítás után az emberi erővel végzett hajóhúzás bére általában kétszer annyi volt, mint például az aratóké. A 19. század végén pedig a Győr környéki dereglyéket húzók egy háromnapos úton megkerestek egy pár csizmát vagy egy öltözet ruhát.

Ekkor azonban már, különösen a távolsági kereskedelmet kiszolgáló folyami szállításban az állati erővel, főként lóval való hajóvontatás dominált. Gyakran előfordult, hogy az állatok haladását gátló valamely ok miatt az egy bizonyos pontig állatokkal fölvontatott hajót tovább már emberekkel voltak kénytelenek húzatni. Ilyen eseteknél azonban az addigi lovas vontatókra nem lehetett számítani, mert mint ahogy azt a visszaemlékezők mondták: „A lovas vontatóknak lovaikkal kellett törődniük, s különben is más rang volt lóval vontatni vagy gyalogosan.” Ezt a különbségtevést igazolja a deszki lovas vontatók példája is: „A deszki szerbek gyalog sosem vontattak. Ahol lóval nem tudtak továbbhaladni... ott kifogták a lovakat és inkább visszafordultak, de nem fogták be magukat a hámba. A hajót ilyenkor hajósok és fogadott napszámosok húzták el a kijelölt helyig” (Juhász A. 1966: 14).

Jól mutatják ezen adatok azt a tényt, hogy a hajóvontatáson belül maguk a résztvevők is komoly megkülönböztetést tettek, s a mintegy belső hierarchiában az önerejükkel hajót húzni ajánlkozók, illetve kényszerülők a legalsóbb helyet foglalták el.

Az emberi erővel végzett hajóhúzásnak kevés speciális munkaeszköze volt. A különböző méretű hajótestek húzásához egy vagy több ember kellett, s az utóbbi esetben alkalmasszerűen összeállva vagy bandába szerveződve vállalták a munkát. Munkamegosztásra, a feladatok, szerepkörök elkülönítésére csak több ember társulása esetén volt szükség. Általánosnak tekinthető, hogy nagyobb fahajók húzásakor páros számú vontató egység állott össze, például a Tiszán: „Egy harmincvagonos hajó vontatását üresen, közepes víz mellett 12 ember végezte, teherrel általában kétszer annyi, tehát 24. A naponta megtett út természetesen sok mindentől függött: milyen állapotban volt a cugjárás, útközben nem kaptak-e áradást, nem nyomta-e nagyon a szél a hajót, milyen forrón sütött a nap.” (Betkowski J. 1954a: 108).

Ilyenkor a legfontosabb szerepe az elől egyedül húzóknak volt, akit a Dunán *vezérrudasnak*, a Közép-Tiszán *preznyáknak*, a Dráván *kuktásnak* neveztek. Valójában ő vezette az iramot, diktálta az ütemet. Utána következtek párban az emberek, s majd legvégül haladt még egy ember, aki nem is húzott, hanem feladata az volt, hogy a

parti bokrokba, fába elakadó vontatókötelet kiszabadítsa. E fontos és nehéz munkát végző embert általában *kurtulyásnak*, *kurtulásnak* nevezték. Megemlíjtük, hogy a Dráváról és a Duna ausztriai szakaszáról adataink vannak e feladatot a vízen ladikból ellátó személyre (lásd: Kovács S. 1956, Neweklowsky E. 1952–54: II. 254. kép).

A gyalogvontatók a hajót lépésre, a lépés ütemére vontatták. Indításkor először egy helyben toporogtak, megingatták a hajót. Az ingó hajót ugyanis könnyebb mozgásba hozni, eleinte apró, rövid lépésekkel, majd mind nagyobbakkal felvéve a tempót. Vannak adataink induláskor használt vezényszavakra, munkadalszerű rigmusokra:

„– Nocsak, nocsak, húzd meg csak.

– Hipp, hopp, hippá, hoppá, hippá, hopp.

– Perhá, perhá, perhá, hopp.

– Fogd meg jó, húzd meg jól.

– Ne ereszd, húzd meg csak.

– Húzd meg jól, fogd meg jól.

– Húzzad csak ne ereszd, ha nem húzod, megereszt!”

(Kovács S. 1956, 1989; Borenich H. 1982; egyéb szokás és folklór vonatkozásokra lásd: Betkowski J. 1954a, 1955, 1961b; Gráfik I. 1983b: 275–291, 1984; Kecskés L. 1969; továbbá vö. Becker H. 1937; Neweklowsky E. 1952–54: II; Schmidt L. 1966a).

A hajót húzó embereknel vonóerejük átvitelének háromféle változatát ismerjük.

1. Kisebb hajótesteknél, rövid távon és időlegesen a hajóhoz rögzített vontatókötelet a vontató a vállán átvezetve, két kezével megmarkolva melléhez szorította. Ha váll a kötél vágásától elzibbadt, akkor rövidebb ideig derekára csavarta a kötelet.

2. Az emberi erővel végzett hajóhúzás speciális eszköze a *hám* (*gyaloghám*, *húzóhám*, *terhelő hám*; *kenderhám*, *genyehám*, *huzom*, *heveder*, *gurtni*, *nyaksi* elnevezésekkel is ismert), melyek között nincsenek jelentős eltérések (vö. Katona I. 1960).

A kiegyenlített sodrú Ferenc-csatorna vontatói használtak egy a Csatornahajózási Társaság által Titelben kötelesnél készítettett vállpántos változatot, a folyókon általában a melles hámokat használták. E hám kenderből készült, kb. 130–140 cm hosszú, széles heveder, melynek két végét egymás mellé varrták, s e helyen egy kb. 50 cm hosszú, erős, sodrott zsinetet erősítettek hozzá, a zsineg végén pedig egy kis fapiecek volt, az ún. *matak* (kis farudacska). A vontató úgy bújta a hámba, hogy a heveder ne a hóna alatt legyen, mivel így összenyomta volna a mellkasát, s nemigen bírt volna lélegezni, hanem kívül feszült rá a felsőkar vállhoz illő részére, ahol a legvastagabb a karizom. Mikor a vontató belefeküdt a hámba, a két váll, illetve a kar felső, vastagabb izma előre állott, mint a mell, s így a heveder nem feszülvé a mellre, nem akadályozta a légzést.

3. Hasonlóképpen speciális és általánosan elterjedt hajóhúzó eszköz a *fahám*, mely *hám*, *húzófa*, *emberjárom*, *abranyica* néven is ismert. A fahám egy a váll szélességénél kb. 10 cm-rel hosszabb, ívben kissé meghajló, s kb. háromujjnyi széles, könnyű fából (nyár, akác, esetleg fűz) készült, melynek két vége át volt fúrva, hogy a szükséges hosszúságú kötelet átfűzhessék rajta. A vontatók rendszerint maguk faragták, mindenki a saját vállá szélességéhez mérten úgy, hogy a hám két vége túl essék a vállon, s így a belőle kiinduló kötél nem vágta a felsőkart. A hám középső részének

szélesebb hajlata, kisebb bemélyítése a mellkas felfekvésére szolgált. A fahámot, hogy a testet ne törje, gyakran ronggyal betekerték.

E fából készült eszközök közül több fennmaradt, egyes darabokon monogram és évszám is található, de különleges figyelmet a díszített példányok érdemelnek. A legnehezebb emberi munkák egyikének tartott hajóhúzás valójában embert megalázó munkaeszköze: a fahám több esetben esztétikailag is értékelhetően faragott, illetve karcolással, rovással, véséssel díszített (lásd: Gráfik I. 1975a: 101–109, 1983b: 286–288, 1998b; vö. Lechner Z. 1958).

Mind a kenderhámot, mind a fahámot egy kisméretű farudacska (*matak*) segítségével fogták rá a vontatókötélre, gyakorlott hurkolással. A ráfogás gyorsan, könnyen történt, akárcsak a lekapcsolás: „Csak egy ujjmozdulat kellett hozzá, mely a matak egyik végét lepöccintette a megfeszülő spógatról vagy a vontatókötélről, s abban a pillanatban a matak a spógattal együtt valósággal lepattant a kötélről. Épp ez a mozdulat szabta meg a hám vagy abranyica spogatjának hosszúságát. Ti. olyan hosszúnak kellett lennie, hogy a vontató hátranyúló keze elérje megfeszített spogat mellett a matakot” (Betkowski J. 1954a: 109–110).

Az emberi erővel való hajóhúzásnál végezetül megemlítjük még, hogy volt, amikor az emberi vonóerőt nem a parton, hanem magán a hajón alkalmazták. E sajátos módnak két formája ismert. Az egyik, a szélesebb körben alkalmazott eljárás, a *járgányozás*, más néven *gugorázás*, illetve *koborázás*. Menetéről a szigetközi vontatók gyakorlatának leírásából kaphatunk képet. A szigetköziek, amikor nem lehetett partról húzatni, koborásztak, hogy a hajó veszteglését megrövidítsék. A kobora egy kb. egyméteres fatengely volt a hajó orrában. Alul szegen forgott, tetején négy rúd állt ki belőle keresztben. Ezzel tekerték az emberek. Egy nyelvbiztosítéka (azaz egy forgását akadályozó fa rudacska) is volt, hogy vissza ne csavarodhasson. A hajón lévő összes kötelet összekötötték, több száz méter hosszan, karikába szedték, végére kisebb vasmacskát akasztottak. Ladikba rakták, előre vitték az elöntött partszegélyen olyan messzire, amilyen hosszú volt a kötel. Itt kivetették vagy partba akasztották a horgonyt. A kötel másik végét háromszor-négyszer rátekerték a koborára, s az emberek hajtani kezdték. Ahogy tekerték a koborát, a kötel rövidült, s így a hajó előrement, közeledett a vasmacskához. A kötel lekígyózó másik végét újra karikába szedték, s amikor a horgonyhoz értek, elülről kezdték a műveletet. Így lassan önmagukat húzták előre. Nagyon fáradságos volt ez a koborázás. Egész nap 10–15 km-nél nem haladtak előbbre, úgyhogy nem szerették, s csak végszükségben alkalmazták (Timaffy L. 1975: 99).

A másik eljárás az ún. *kukázás*, melynek részletes munkarendjét a szolnoki hajósok gyakorlatából ismerjük: „Nevét az őrfa két oldalán levő nagy, erős fakampótól, a *kukától* kapta ... Kukázásra akkor került sor, amikor a Tisza elöntötte a cugjárást, tehát tavasszal, ősszel, de megesett, hogy nyáron is. ... A kukázás színhelye a *kukájáró* volt, a fedeles hajó tetejének éppen erre a célra készült, lapos része, mely végigment a tető egész hosszában. Kb. 2 m széles volt... A karikára szedett kukás-kötelet belétették a ladikba, mellé meg egy könnyebb, 70–80 kg súlyú vasmacskát, a kukás-macskát, melynek a fülére rákötötték a kukás-kötél végét. Rendesen négy ember szállott be a csónakba, s elindultak a Tiszán, illetve a kiöntés part menti vizén fölfelé. Kettő evezett, egy kormányozott, a negyediknek visszafelé került majd dolga. Mikor

úgy gondolták, hogy annyira lehetnek a hajótól, mint amilyen hosszú a kukás-kötél, megállottak és kivetették a kukás-macskát az áradás vizébe, lehető legközelebb a parthoz. ... Miután a macska, illetve a kötélfeszítést a legnagyobb gonddal elvégezték, hiszen ettől függött az egész manipuláció sikere, visszafelé kezdtek evezni. Menet közben a negyedik ember a csónakból fokozatosan a vízbe hánnya a kukáskötelet, mely így utánuk húzódott. Mire a kötélfeszítő elfogyott, el is érték a hajót... A hajóhoz érve feladták a kötélfeszítést az egyik ott várakozó embernek. Ez a tetőlétrán felmászott vele a kukájárára, s ráakasztotta az őrfára a part felőli kukájára. ... A kukájáron várakozó vontatók azonnal ráfoglak, vagyis rákapcsolták a hámjukat vagy abranyicájukat, éppen úgy, mint a szárazföldön való vontatásnál. Ezután háttal a hajó menetirányának a kukájáron a gojba, vagyis a hajó fara felé kezdtek lépegetni. ... A kukázással naponta megtehető út hossza elsősorban az ár sebességétől függött, de általában úgy számították, hogy naponta legfeljebb 15 km-t tudtak haladni. Nemcsak üres hajót vontattak kukázással, hanem teher alatt levőket is...” (Betkowski J. 1954a: 111–116).

Legvégül itt említendő meg – mint arra már történt is utalás – a hajó víz árja eleni haladásának biztosítása támasztással, illetve csáklázással. A munkaeszköz és a munkamenet ez esetben azonos a legfontosabb hazai vizeken, s rövidebb távon részben kedveltebb eljárás volt, részben hasznosabbnak ítélték. Ilyenkor 3–4 méteres csáklákat használtak, úgyhogy az orrában háttal a menetiránynak, szorosan a hajó teste mellett leszúrták a csáklát, s így böködték, tolták magukat előre. A csáklák végén kis keresztfa volt, ezt a mellükhöz támasztották, így teljes súlyukkal nekifejölve tudták nyomni.

A leírásokból jól látható, hogy a lényeg mindhárom esetben azonos: a parton sem ember, sem állat nem tud haladni, ezért a vontatóknak is a hajón kellett – valamely szerkezet, illetve eljárás segítségével – az erőátvitelt megoldani a hajó előrehaladása érdekében.

A történelmi múltat vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy az emberi erővel végzett hajóhúzás és az állati erővel történő hajóvontatás egymás mellett megtalálható. Nem választható fel tehát a belvízi, folyami hajózás fejlődése úgy, hogy kezdeti időszakában csak emberekkel húzták a hajókat, s a fejlődés következő fokán pedig csak állatokkal, mely utóbbi az emberi erő alkalmazását végleg kizárta volna a gyakorlatból. Az azonban tény, hogy az állati erő alkalmazása nagyobb terhek vontatását tette lehetővé, s a vontatás időtartama is rövidült. Az állati erő igénybevétele ezen előnyeivel még a 19. század második harmadában is a folyami hajózás – ekkor már technikailag ugyan meghaladott formáival – legnagyobb forgalmat lebonyolító módja volt. A 19. század második fele egyre növekvő méretű (mind a szállítandó áru, mind a távolság tekintetében) kereskedelmi forgalmának kizárólagos kiszolgálására azonban már nem volt alkalmas.

Mindezen körülményekkel van összefüggésben az, hogy a gőzhajózás hazai első kísérletei is valójában a lóval való vontatást akarták kiszorítani, mint Barnhard, az első gőzhajó tervezője, aki hajóját vontatásra rendezte be (Czére é. n. (1997): 68; Jankó B. 1967).

A sikertelen kísérletek azonban megrendítették a kereskedők bizalmát a gőzhajók iránt, ily módon érthető, hogy a gépi vontatás egy ideig nem tudta kiváltani az állati

erő alkalmazását. Hozzájárult ehhez, hogy különösen kisebb távolságok és mennyiségek esetében a géperező vontatás – kivált a gőzhajózás korai szakaszában – túlzott költségekkel járt. S ha mindehhez hozzávesszük azt a követelményt is, hogy a gőzhajók jól megépített kikötőket, rakodókat is igényeltek, érthető, hogy bár már a 19. században megkezdődött az archaikus elemekkel telített állati erővel történő hajóvontatás hosszú halódása, az eltartott a második világháború utáni évekig.

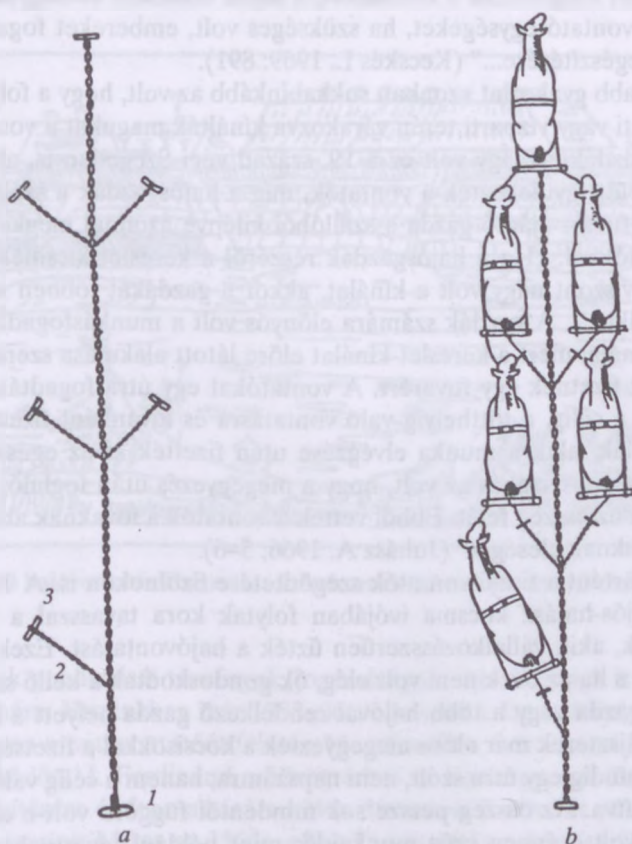
HAJÓVONTATÁS ÁLLATI ERŐVEL

A hajóvontatás magyarországi gyakorlatában általános volt a lovak alkalmazása, de vannak adataink szarvasmarhák és bivalyok alkalomszerű vagy időszakos igénybevételére is. A középkorban elterjedtebb lehetett az ökrök alkalmazása, mivel a ló ára rendkívül magas volt, s az állatállomány egészét tekintve is a marhatartás dominált. A későbbi idősakra vonatkozóan *Az arany ember*ből idézünk példát: „A Perigrada sziklaszigetet két ágba folya körül a Duna. A szerb part felőli ág az, melyen a terhes hajók fölfelé mehetnek a Dunán. Ez a kényelmesebb, biztosabb és olcsóbb út, mert itt még felényi vontató erővel lehet a hajót előremozdítani. A román part mentében szintén van a parti sziklák hosszában egy oly keskeny sziklaárok vága, hogy egy hajó éppen elfér benne: de itt már ökrökkel lehet csak a hajót vontatni, s néha százhuszat is eléje fognak” (Jókai M. 1964a: I. 20).

Nagy távolságra történő vontatásnál különösen kitűnt a lovak előnye más állatokkal szemben: fürgébbek, könnyebben irányíthatók, jobb és gyorsabb manőverezési képességűek. Maguk a vontatók a lovakkal szemben támasztott igényt többféleképpen is megfogalmazták. Egyesek szerint jól húzó és nyugodt ló kellett a hajóvontatáshoz, sörény (azaz serény, túlságosan mozgékony) lóval nem lehetett vontatni. Mások *macskalóról* vagy kis termetű ún. középlőről tettek említést, a Ferencsatorna vontatói pedig a higgadt, erős ún. *félmura* lovakat fogták be legszívesebben. A példák azt mutatják, hogy a hajóvontatók, tájanként több-kevesebb eltéréssel, de bizonyos követelményekkel léptek fel a hajóvontatásra igénybe vett lovakkal szemben. Azt azonban csak a hajóvontatást huzamosabb ideig és egyfajta szervezettséggel végzők körében állíthatjuk, hogy lovaik speciális munkállatok voltak, melyeket főként hajóvontatásra használtak. Ilyen értelemben talán csak az ún. *vezérlőről* beszélhetünk, melynek tapasztaltsága, gyakorlottsága, a hajóvontatásban való jártassága a többi vontató lóval szemben megkülönböztető követelmény volt. Megállapításunkat látszik igazolni az a tény is, hogy a vontatók lopott lovakat is alkalmaztak. Feljegyzések igazolják, hogy a lopott lovakat a lótolvajok legkönnyebben a hajóvontatóknál értékesíthették. Mohács tanácsí jegyzőkönyvének 1841. július 1-jei bejegyzése szerint például egy gazda kurrentáltatta (azaz köröztette, kerestette) lovainak bélyegét, és azokra csakhamar rá is találtak a sóvontatók között (Andrásfalvy B. 1970c: 625).

A vontatás az állatokra rendkívüli terhet rótt, a lovak sok veszélynek voltak kitéve, s nem egy közülük a vontatás folyamán pusztult el, fulladt vízbe. A hajóvontatás népi gyakorlatában nem volt különösebb jelentősége annak, hogy a vonóállatok teljesítőképességét lovanként nyilvántartsák. Az évszázados vontatási gyakorlat kialakí-

totta és hagyományozta a kellő tapasztalatot a különböző méretű, üres és terhelt hajótestek vontatásához szükséges vontató állatok számát illetően, mely tapasztalat már magába foglalta az egyéb módosító körülmények (időjárás, vízállás) hatását is. Rendes körülmények között a szállításhoz szükséges vonóerő összeállításához, a vontató egység összeállításához általában elegendő idő és állatállomány állott rendelkezésre. A fahajók vontatásához rendszeren több vontatónak kellett társulnia.

212. ábra. Vontatólovak befogása: a) vontatórúd. Részei: 1. a rúd drumója, 2. pajzer, 3. pajzerpecsek; b) a lovak befogásának sémája (19. sz. második fele), Deszk (Torontál vm.)

A magyarországi folyókon – szemben például a Duna ausztriai szakaszáról ismert gyakorlattal – külön mesterségszámba ment a hajótulajdonosok vagy hajózási vállalkozók és külön a hajó fuvarozását végző lovas vontatók munkaköre (vö. Csermák G. 1956; Neweklowsky E. 1952–54). Az állati erővel végzett hajóvontatást tulajdonképpen vállalkozó szellemű szekeresek, kocsisok, fuvarosok végezték, akik az átlagosnál magasabb hajófuvarozási díj fejében hajlandók voltak veszélyesebb és fáradtságosabb útra indulni. Téli időszakban szekereztek, kocsiztak vagy szánfuvart vállaltak, tavasszal jégzajlás után pedig hajóvontatásra szegődtek. E vállalkozó szellemű rétegnek

voltak egészen magas szervezettségű társulásai, mint például a komáromi szekeres gazdák, de ismert a másik véglet is, például az újszegedi parton egy-két sovány gebével munkáért ólálkodó rác vontatók nyomorúságos, kényszerű ajánlkozása.

A komáromi szekeres gazdák „... rokoni és baráti alapon önkéntes vontatócsapatokat alakítottak ki. Egy-egy ilyen vontatócsapatnak megvolt a maga – tekintélyi alapon kiválasztódott – vezetője. Ő tárgyalta a megrendelőkkal, és ő vállalta el a vontatást. Ezután megvitatták a teendőket, a hajók terhelése és nagysága arányában kialakították a vontató egységeket, ha szükséges volt, embereket fogadtak a hajtók létszámának kiegészítésére...” (Kecskés L. 1969: 891).

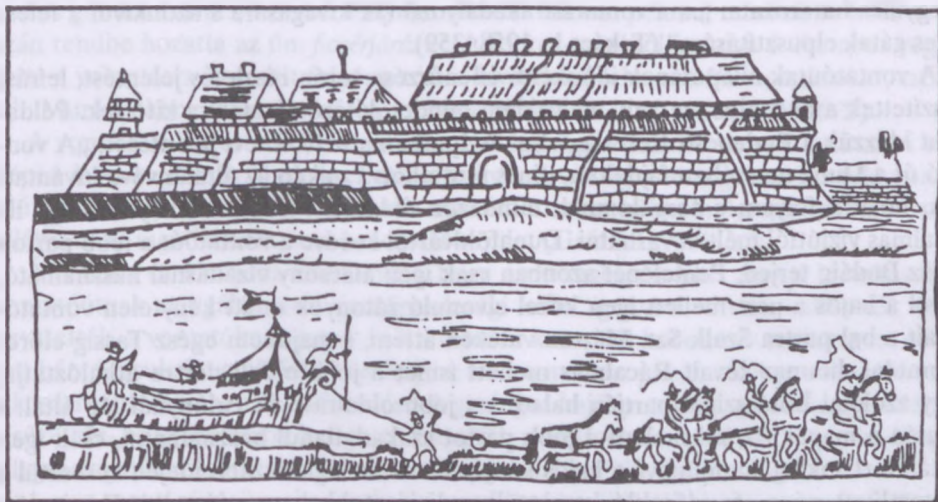
Az általánosabb gyakorlat azonban sokkal inkább az volt, hogy a folyó menti települések központi vagy vízparti terén várakozva kínálták magukat a vontatásra vállalkozók a hajósgazdáknak. Így volt ez a 19. század végi Szegeden is, ahol az egykori Európa szálló előtt gyülekeztek a vontatók, míg a hajósgazdák a szálló éttermében jöttek össze. A fuvar ajánló gazda a szállóból kilépve azonnal megkezdhetette a tárgyalást a vontatókkal. „Ha a hajósgazdák részéről a kereslet kicsinek mutatkozott, vontatóerőben viszont nagy volt a kínálat, akkor a gazdákat többen is körülfogták. Megindult az alku. ... A gazdák számára előnyös volt a munkásfogadásnak ez a hagyományos formája, mert a kereslet-kínálat előre látott alakulása szerint megbeszélhették, mennyit fizetnek egy fuvarért. A vontatókat egy útra fogadták és nem napszámra, hanem a célig, a tőtthelyig való vontatásra és lovanként fizették. ... Voltak olyan hajósgazdák, akik a munka elvégzése után fizették ki az egész alku szerinti összeget, de általános szokás az volt, hogy a megegyezés után foglalót vagy előleget adtak, rendszeren az összeg felét. Ebből vettek a vontatók a lovaknak abrakot és hosszabb útra maguknak eleséget” (Juhász A. 1966: 5–6).

Hasonlóan történt a tiszai vontatók szegődtetése Szolnokon is. A Tisza-híd végénél álló kis hajós-halász kocsmá ivójában folytak kora tavasszal a verbuválások. „Voltak olyanok, akik vállalkozásszerűen üzték a hajóvontatást. Ezeknek rendszeren több lovuk volt, s ha az övék nem volt elég, ők gondoskodtak a kellő számú ló előteremtéséről. A gazda vagy a több hajóval rendelkező gazda helyett a kormányosok, esetleg krancmájszterek már előre megegyeztek a kocsisokkal a fizetség dolgában. A megállapodás mindig egy útra szólt, nem napszámra, hanem a célig való vontatásra, s lovanként számítva. Az összeg persze sok mindentől függött: volt-e elég vállalkozó szekeres; nem volt-e éppen erős munkaidő; mint például tavasszal vagy az aratás utáni hordáskor; sáros volt-e a part vagy száraz, s így könnyebben járható; nem volt-e nagyon magas a vízállás; teherrel mentek-e fölfelé vagy üresen stb. A századforduló idején, például Szolnoktól Tiszafüredig (százegynéhány km) 10–12 forintot (20–24 koronát) fizettek, semmi egyebet – lovanként számítva természetesen. A vontató maga gondoskodott saját étellemezéséről meg a lovakéről is” (Betkowski J. 1954a: 90).

A vontatásra való társulásnak és a felfogadások gyakorlatának tájanként, folyó menti településenként és időszakonként természetesen más helyi formáit, illetve módjait is ismerjük, az azonban általánosnak tűnik, hogy rokoni, baráti kapcsolatok alapján álltak össze, s szükség esetén fogadtak még vendéglovakat, cimborákat a bandába, kompániába.

A hajóvontatásban az állati erő alkalmazásának szinte elengedhetetlen előfeltétele volt a jól karbantartott part menti sáv, a *vontatóút*. Vontatóútnak a folyók vonta-

tásra alkalmas partján végighúzódó, fáktól, bokroktól megtisztított, változó szélességű sávot nevezték. Ismert *lójárás*, *lójáró*, *lővágás* elnevezése, melyek egyértelműen utalnak a vontató állatra, de olyan vidéken, ahol például magát a vontatóegységet *cukknak* nevezik, a vontató út elnevezése *cukkjárás*; illetve alakváltozatként *cugjárás*, továbbá más területeken *ficsórjárás* és *taposóút*, a Dráva mentén *felhúzó*-, *felhajtóút*, valamint német nyelvű forrásokban *treppelweg* (lásd térképen is jelölve a 18. század végéről: Papp-Váry Á.–Hrenkó P. 1990: 138–139).

213. ábra. Lovas hajóvontatás ábrázolása komáromi képfestő mintán (19. század közepe)

A vontatóutak gondozását törvények, jogszabályok, intézkedések írták elő a parti birtokosok számára. Hazánkban már 1233 előtt elkészült a Duna folyását végigkísérő vontatóút. E Duna menti vontatóút felett a 16. században már a bécsi Legfőbb Hajózási Hivatal őrködött. I. Ferdinánd a Visegrádtól és Esztergomtól Bécsig építendő vontatóút elkészítésére és fenntartására külön útmestert is rendelt (Takáts S. 1900a: 148). Más adat szerint: Miksa az 1566. május 15-i utasítás módosításában a hajózási és vontatási utak jó karban tartására útmestert, építőmestert, famestert, Pozsonyból és Bécsből ügyes és tapasztalt hajósokat bocsát a főhajómester rendelkezésére (Takáts S. 1900a: 150).

A meghatározó változásokat e vonatkozásban is a 18. század utolsó harmada hozta. „Ez idő tájt a bécsi kamara nagy erőfeszítéseket tett a fontos vízi utak fenntartására. Ennek érdekében 1772-ben négy osztályból álló, egységes birodalmi szervezetet hozott létre, mely a zavartalan forgalom lebonyolítását volt hivatott biztosítani. Az első osztálynak a Kulpa (Kupa) Károlyváros és Szigetköz közötti szakaszának hajózhatóságáról kellett gondoskodnia, a másodiknak a Száva Szigetköz és Zimony közti szakasza, a harmadiknak a Duna Zimonytól az osztrák határig terjedő szakasza, a negyediknek pedig az osztrák Duna-szakasznak a biztonságát kellett szavatolnia” (Kalapis Z. 1993: 8; az ország gazdasági életében és a kultúrtáj átalakulásában döntő

szerepet játszó vízimunkálatokra és folyószabályozásokra lásd továbbá Dóka K. 1987; Ihrig D. 1973; Károlyi Zs. 1960).

A Mária Terézia-féle folyószabályozás egyik, s föltehetően legfontosabb indítéka valójában az volt, hogy a folyók partján hajóvontató utakat képezzenek ki. Ezért kellett például a főmeder kisebb kiágazásait, a halászatban fontos szerepet játszó ún. fokokat is betölteni (vö. Andrásfalvy B. 1975: 221).

A felidézett központi intézkedések mellett a Duna menti falvak jobbágynépének is kötelessége volt a vontatóutak rendben tartása. 1829-ből ismert a Tolna megyei közgyűlés határozata: „... a vontatást akadályozó fák kivágására s azonkívül a felesleges gátak elpusztítására” (Takács L. 1958: 359).

A vontatóutak állapotának időnkénti ellenőrzése során részletes jelentést, leírást készítettek a hivatalos szervek, melyekben minden létező akadályra kitértek. Példaként idézzük a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara 1852. évi jelentését: „A vontató út a Duna mentében fájdalom, nincs úgy alkotva mikép az általánvéve kívántatnék, hogy a folyam a forgalomnak mindazon áldásokat nyujtsa, melyeket egy ily hatalmas víziúttól méltán várhatni. Dunaföldvártól kezdve a vontatóút a jobb parton egész Budáig terjed, Pentelénél azonban csak igen alacsony vízállásnál használható, mivel a hajós a part mellett igen közel elvonuló zátonyok miatt kénytelen vontatólovait a bal partra Szalk Szt. Márton vidékén áttetni, s majdnem egész Tassig előre nyomulni, honnan lovait Rácalmás mellett ismét a jobb oldali partra áthajóztatja, vagy azokkal Lóré sziget partján halad, s a jobb oldalra csak Adonynál lép áttal: s miután a magas víz, mi mellett a jobb partot szakadatlanul használhatni, csak igen ritkán tart sokáig, ennél fogva a hajós kénytelen az év leghosszabb idején keresztül a főntemlített pénz- és időrabló keresztülkassuli járatokkal megelégedni. Ercsi előtt ismét zátonyok fekszenek, a vontatólovakat tehát alacsony víznél ismét Sziget-Újfalunál át kell vitetni s csak Ercsin felül lehet újra a jobb partra lépniök: itt a szőlőkertek vidékén több partforrások ömlenek a Dunába, melyek a partúton állandó sarat képeznek, s ez gyakran magasabb lévén egy lábnyinál, a vontató állatoknak az átgázolást lehetetlenné teszi, pedig e térség oly rövid, miszerint a bajt kövezett ércsatorna által igen könnyen s tetemes költség nélkül el lehetne távolítani. Ercsinél, de még inkább Battánál s különösen Értnél a part meredek hegylejtőkből áll: itt a vontatólovakat talpak segédelmével az ezen lejtőségeken található kis sík terekre kell átvitetni, hogy a hajót az alattság lassankinti megrövidítésével föl lehessen eveztetni: aztán a legközelebbi sík téren ugyanazon fáradságos mesterséges vontatást újra kell megkezdeni, míg ismét a járható partútra érkeznek – pedig az ottani földréteg alkotásánál fogva a hajózást annyira akadályozó zavaroknak eltávolítása semmi jelentékes nehézségekkel nem járna. Buda vidékén, név szerint a Császár fürdőtől az óbudai szigetig a vontatóút fa s más áruk lerakodására használtatik, nagyszámú főzelék-kertek nyúlnak közel egészen a víz széléig, úgyszinte mosó- és fürdőházak sem hiányoznak, melyek a part tövére helyezve, éppannyi akadályokat gördítenek a hajózás elé. Valamint az alsó Dunán, úgy a felsőn is a vontatóút igen sok kívánni valót hagy maga után. – Visegrádnál már középszerű vízálláskor éppen semmi vontatóút nem létezik: Dömösön az egész térség a legszélsőbb partszélig gyümölcskertekkel van beültetve és elzárva. Esztergomban a hajójáratú út, a kút gép közelében, csak a legalacsonyabb vízálláskor nincs elárasztva, Táthon a telkek, szintűgy mint Dömösön,

egész a vízszélíg beültetvék: Újfalunál kerítések és források, a magas part alatt, a helység a hajókkali járást az agyagos földön fölötté nehezítik, magasabb vízállásnál pedig éppen semmi vontató út sem létezik, mivel a magas part egész a legszélsőbb vonalig kertekre használtatik: – a helységen alul a vontató út már évek óta farakodási helyekre, Süttőben bányakövek számára használtatik” (Czigány B. 1965: 428–429).

A vontatóutak karbantartása a századfordulón már az egyes Folyammérnöki Hivatalok feladata volt. E hivatalok ún. *víz mestereket* bíztak meg a vontatóutak rendszeres gondozásával. Az aradi Folyammérnöki Hivatal például minden év kora tavaszán rendbe hozatta az ún. *ficsérjárást*: „A Maros-toroktól indulva 6–8 ember végigjárta a vontatásra használt folyópartot és kivágta az útba eső fákat, bokrokat, szőlőt stb. Munkájukhoz tartozott a folyómeder átvizsgálása is” (Juhász A. 1966: 9).

A vontatóút biztosítását szolgálta az is, hogy egyes szakaszokon a kataszteri térképen is szerepelt. A Duna mellett, a Szentendrei-sziget térségében húzódó vontatóút telekkönyvi betétben nem volt nyilvántartva, s külön helyrajzi számmal volt ellátva mint ingatlanként nem kezelhető terület (Gráfik I. 1971: 92).

Általános és elterjedt szokás volt, hogy amennyiben a part menti birtokosok a vontatóútnak szolgáló sávot mezőgazdasági célra igénybe vették, beültették vagy bevetették, a vontatóknak joguk volt a vetésen keresztül haladni és emiatt nem eshetett bántódásuk. Itt említjük meg, hogy a Dráva mentén például kifejezetten tiltották a kosárfonók részére a vesszőszedést. A gyalogos hajóvontatók ugyanis nagyon féltek a sűrű fű- és nyár vesszők levágott torzsaitól, a saslásoktól, mert ferde vágásaik még a legvastagabb bocskortalpat is átszúrták (Kovács S. 1989: 215).

A part menti sávnak szabadon hagyása vontatóút céljából a folyók mentén fejlődésnek indult nagyobb városokban különösen sok gondot okozott. Az 1850-es évek végétől például a budai cs. k. helyhatóság Buda határában megszünteti a teherhajók lóval való vontatását, s a hajótulajdonosokat a gőzhajótársulathoz utalja. Ez az intézkedés többletköltséget jelentett a Délvidékről áthaladó győri gabonakereskedőknek, akik több fórumon is tiltakoztak a rendelkezés visszavonása érdekében. Nem is szűnt meg teljesen a lóvontatás, mint azt 1862-ből a Császár-fürdő bérlőjének panaszja is igazolja, mely szerint a lóvontatás zavarja a fürdő működését (Gráfik I. 1992: 135).

Az állati erő alkalmazásánál a parton haladó vonóerő átvitele a folyón úszó hajóra, legalább részben, speciális eszközök és eljárások segítségével történt. A vontatók természetesen felhasználták minden tapasztalatot a szárazföldi fogatolás gyakorlatából, de a sajátos követelmények sok változtatást, módosítást is szükségessé tettek. A befogás, a fogatolás módját alapvetően befolyásolta a vontató állatok száma. Azonos mennyiségű vontató állat esetében is mutatkoznak azonban kisebb-nagyobb eltérések folyónként, folyószakaszonként. A befogási módok, fogatolási technikák variációi, kombinációi közül egy változatot azonban széles körben megtalálunk. Ez a megoldás kitűnően megfelel a vontatással szemben támasztott igényeknek, követelményeknek, s ennek tulajdonítható, hogy hazai folyóinkon szinte mindenütt alkalmazták, s a sokféle változat között egyfajta alaptípusnak tekinthető (Gráfik I. 1973b: 494–501; 1983b: 131–148).

E változat lényege, hogy páros számú állattal vontattak, s a befogás rendje az első és az utolsó vonóállat különleges szerepével van összefüggésben. Hat vontató ló

esetében például az első állat, melyet *vezérlónak* (lásd még: *vezérrudas*, *prednyák*, *preznyák*, *kuktás* vagy *laidér*) is neveznek, a vontató egység élén, egyedül húz, s fő feladata a mögötte haladó állatok haladási irányának és ütemének a megszabása volt. Rendszerint tapasztalt, nyugodt állatot fogtak az élre, s nyeregből hajtották. A vezérlovat párban fogatolva követte a többi vontató ló, majd legvégül ismét egy magányosan húzó ló következett, melyet *kurtulyásnak* (*kurtulás*, *turtujás*, *durdós*) neveztek. Valójában ezen állat feladata nem is a húzás volt, hanem a vontatókötél part felőli oldalán haladva annak kitartása, part felé való húzása, tehát nem előre, hanem sokkal inkább oldalsó irányba kellett kifejtenie erejét. Ez tette lehetővé, hogy a vontatóegység előtte haladó többi állata vonóerejét kizárólagosan előrehatóan fejtsse ki. Ennek a leghátul haladó állatnak volt a legnehezebb dolga. Nagyobb fahajóknál előfordult, hogy több kurtulyás lovat is alkalmaztak.

A befogáshoz, illetve ráfogáshoz a hajóvontatás céljainak megfelelően alakított vagy sajátosan igénybe vett fogatolási eszközök tartoztak: vontatóhámok, húzófák (hámfák és kisafák), vontatókötelek.

A *vontatóhám* vagy csak egyszerűen *hám* hazai folyóinkon a hajósok és vontatók körében általában kenderhámot jelent, melyet többnyire maguk a vontatók készítettek: „... gurtnit, a könnyű istránghoz hasonló vastagságú kötelet, lajfántot és varróútít használtak készítéséhez. A *lajfánt* a kenderből összesodrott vastagabb cérna szakmai neve, ezzel varrták össze, ill. erősítették meg a hám egyes részeit. A ló szügyére széles gurtni feszült, aminek a belső falát rendszerint kipárnázták, hogy a bőrét ne dörzsölje fel” (Juhász A. 1966: 8).

A *kenderhám* használatának több előnye volt. Mint utaltunk rá, a vontatók saját maguk is el tudták készíteni, könnyebb volt, mint a szíjgyártók készítette lószerszám, s baj esetén e hámot könnyen el is lehetett vágni, így szabadítva a lovakat. A kenderhámok között is megfigyelhetők különböző változatok, de alapvető eltérést a komáromi szekeres gazdák hámja mutat, melynél valójában párhuzamos hevederek között húztak a lovak.

Kevésbé elterjedt, s úgy tűnik, hogy a nem rendszeresen vontatók használták a szíjhámot, s csak szórványos adataink vannak a *kumet* használatára, szemben a Duna felső szakasz jellegű, erős sodrású, ausztriai vontatók gyakorlatával, ahol láncos és kovácsverettől terhes bőrhámot használtak (Neweklowsky E. 1952–54: I. 309).

A hajóvontatásnál használt hámfák és kisafák nem térnek el a szárazföldi fogatolásnál ismertektől. Egyetlen eltérésként a hajóvontatásnál alkalmazott hámfákon középen nem a szokásos vashorog volt, hanem kötélgúzs. Baj esetén e gúzs gyors lecsatolhatósága növelte az állatok mentési lehetőségét. A gúzs másik végét kis, 20–30 cm hosszú farudacskával, ún. *csülök* segítségével hurkolták rá a kötéltre.

A hajóvontatáshoz több különböző méretű, anyagú és funkciójú kötélre, sodronyra, láncra van szükség, melyeket a vontatásban betöltött szerepük szerint különböztetünk meg. Az egyik legfontosabb a vontatókötél, mely valójában a hajóról a partra ágazó, különböző hosszúságú, vastag kenderkötél. Szemben a hajósokkal, akik a kenderkötél többféle változatát is használták, a vontatók az ún. kátrányozatlan kenderkötelet részesítették előnyben: „Kátrányozatlan kenderkötélnek azt nevezzük, melynek kenderanyaga természetes színét és állapotát viseli, minden idegen anyag hozzáadása nélkül” (Krenedits Ö. 1896: 44).

A vontatókötél készítői kötelesmesterek, s rendszeren a hajó tartozéka, mivel azonban szinte kizárólagosan hajóvontatásra használták, neve általában *vontatókötél*, de ismert *alattság*, *alaccság*, *nagykötél* elnevezése is. A kenderből készült vontatókötél még száraz időben is könnyen piszkolódott, hiszen gyakran került vízbe, utána meg az agyagos, homokos parton húzták, ezért többnyire minden út után megtisztították, kimosták.

Ugyancsak a hajó tartozéka az ún. *lovaskötél*, mely lényegében a vontatókötél meghosszabbítása, s melyre közvetve vagy közvetlenül kapcsolták rá a vontatólovakat. A lovaskötél anyaga többnyire kender vagy lánc, s ismert *rúdlánc*, *rúd*, *vonás* néven is. A vontatókötélhez 35–40 cm hosszú, *drumónak*, *csülöknek*, *vezérfának* nevezett farudacskával kapcsolják.

A vontató állatok hámfáit, kisafáit kisebb kötelekkel, láncokkal kapcsolják a lovaskötélhez. Rúdlánc esetén azzal egybekovácsolt, s *pajzernek* nevezik, melyet kis farudacska, a *pecek* segítségével rögzítenek.

Az állati erővel történő hajóvontatásnál, nem kis mértékben a lovak számától függően, bizonyos munkamegosztás alakult ki, mely hagyományozódó munkaszervezeti formákat eredményezett.

A vontatás folyamata alatt, elől a vezérlovon – az esetek többségében – nyeregben ült a *hajtó*. Nagyobb vontatóegységeknél, egyes adatok szerint minden pár ló mellé kellett még egy-egy ember, más közlések szerint elég volt négylovanként, megint mások szerint meghatározott állatokhoz kellett gyalogos kíséző, hajtó. Az utolsó állathoz, a *kurtulyás lóhoz* minden esetben tartozott egy ember, akit szintén *kurtulyásnak* neveztek. Ennek dolga, csakúgy, mint a gyalogos vontatásnál, az volt, hogy a parti növényzetben elakadt vontatókötelet kiszabadítsa. Ha másképp nem ment, fejszével csapkodta le az erősebb akadályokat a kötél útjából. Ő figyelte a hajót is. Vigyáznia kellett nagyon, és sokszor pillanatok alatt oldotta el a vontató- és rudaskötél „csábját” vagy szükségből fejszével kellett elvágania, hogy a hajó vízbe ne sodorja a vontatókat (Timaffy L. 1980: 80).

Az így beosztott hajtók általában gyalogosan kísérték az állatokat, de veszélyes útszakaszokon vagy ahol például a magas víz miatt úsztatni kellett, lóhátról is végezheték feladatukat. A vontató állatok irányítása, terelése, hajtása meglehetősen hangzavarral: kiáltásokkal, ostorpattogatással, a lovak nyerítésével járt együtt. Ennek illusztrálására idézzük fel az 1594. évi hadjárat egy eseményét, mely szerint a török fél a Dunán, a folyami had mozgósítására állati erővel való vontatást vett igénybe. Színán nagyvezér Budáról indítja hadát, melyet Esztergomban felerősít és ökrök s lovak segítségével vontatja Győr alá. A vontatás igénybevétele azonban a feljegyzések szerint ez alkalommal nem volt a legszerencsésebb, ugyanis: „... a vontatók lármás hajszája, hangos beszélgetések és kiáltásaik messzire elhallatszottak...”, s így a magyarok néhány mérfölddel Győr alatt felfedezték a köd leple alatt közeledő törököket és rajtuk ütöttek (Szentkláray J. 1885: 183; a hajóvontatás hadászati jelentőségére lásd: Perjés G. 1963).

Hosszabb utakon természetesen nem lehetett egyvégtében vontatni. Az indulás többnyire a kora hajnali órákra esett; mikor még alig világosodott, felkeltek a vontatók, s az állatok megabrakoltatása után keltek útra. Egész napos vontatás során az egyetlen igazi pihenés valójában a deleltetés volt, s az is inkább a lovak kedvéért, hiszen az ember ehetett menet közben is, de az állatot, mely hajnal óta nem evett,

meg kellett legeltetni. Általában ott éjszakáztak, ahol rájuk esteledett, de ha teheték, úgy osztották be útvukat, hogy a sötétedés egy-egy part menti kocsmá közelében érje őket. Szokás szerint éjjel nem vontattak, csak nagyon ritkán, sürgős fuvarnál, de akkor is csak a Hold világánál.

Az állati erővel történő hajóvontatás igen komoly akadályai lehettek a hajómalmok, illetve hajósmalmok. Évszázadokkal ezelőtt általános gyakorlat szerint e vízimalmokat erős kötelekkel part menti fákhoz vagy földbe vert karókhoz kötötték ki. A nagyobb települések, folyó menti városok körzetében, különösen a folyóknak arra alkalmas részein e malmok szinte egymás mellett sorakoztak, olykor igen nagy számban, és a folyami közlekedést, ereszkedést, vontatást egyaránt zavarták. A hajómalmok kötélen való tartását rendelkezések, törvények tilalmazták, de kevés eredménnyel. Erről tanúskodik a Helytartótanácsnak 1845-ben Szeged város tanácsához intézett leirata, melyet azért is tanulságos idéznünk, mert abban a vontatás még egy akadályáról szó esik, nevezetesen a partot szabdaló csatornákról: „A Tiszának Vásárhelyi Pál hajózási felügyelő által múlt évben véghezvitt beutazása felől tett hivatalos jelentéséből kitetszvé: hogy az e folyón való hajózás főképp a vízimalmok által, melyek vagy kötéllel a parthoz kapcsoltak, vagy a hajóutat elakasztják, vagy a kiszáritás és halászás végett ásott, s a Tiszába vezető csatornák által akadályoztatik, ennél fogva a Városi Tanács ezennel arra szólíttatik fel, miszerint a tiszai malmoknak határozott alkalmas helyeken horgonyokra való köttetésére és a vontató utat elakasztó érintett csatornák hidakkal ellátására nézve a szükséges intézkedéseket tegye meg.” (SZÁL Tanácsi iratok, 1845/2226.)

Volt azonban, s nem is ritkán, hogy a vontatóknak akarva, nem akarva is pihenésük akadt. E kényszerpihenőket – többnyire az időjárás miatt – széles körben *dángubának*, *dángubázásnak* nevezték. Évszázados szokás szerint a vállalkozóknak ilyen esetben meg kellett fizetniük a napszámot, ezért is nevezték a szolnokiak e várakozási időt hajósünnepnek.

Az állati erővel történő hajóvontatásnál a napi haladás sok tényezőtől, körülménytől függően igen változó volt. Az adatok csak bizonyos megszorításokkal hasonlíthatók össze, pusztán tájékozódás céljából azonban felidézünk néhány példát. A szolnoki, tiszai vontatók normális körülmények között, üres hajóval napi 30–35 km-t, a deszki lovas vontatók a Maroson egy nap átlag 30 km-t tettek meg. Az erősebb sodrású Dunán a komáromi hajóvontatók 10–15 km-t tettek meg átlagosan naponta, igaz, hogy általában két gabonaszállító tölgyfahajót vontattak egybekötve, melyeknek hosszúsága 42–47 méter, szélessége 6–6,5 méter, merülése 1,5–2 méter, s belsejükben 2000–8000 mérő gabonát lehetett szállítani, s az idézett adat e megterhelt hajókkal való haladásra vonatkozik (Betkowski J. 1954a: 108; Juhász A. 1966: 19; Kecskés L. 1969: 892).

A lovas hajóvontatásra specializálódók körében a munkamegosztásnak több figyelemre méltó formájával találkozunk, melyek egyaránt szolgálták az időmegtakarítást és a munkaerő kímélését. Így például a vontatással foglalkozó deszki szerbegről tudjuk, hogy: „Amikor egy gabonahajó vontatására 14 lóval 5 kocsis társult, csak hárman vontattak, a másik kettő abrakos volt. Az abrakosnak nappal a főzés és a lovak etetése-itatása volt a feladata, éjjel pedig a lovakra vigyázott. Az éjszakai őrködésért cserében napközben a hajón pihenhetett” (Juhász A. 1966: 15).

A magyarországi hajóvontatók közül munkaszervezeti szempontból is kiemelkednek a komáromi szekeres gazdák, akiknek fő megélhetési forrásuk a szekérfuvarozás és a hajóvontatás volt. Megbízható adatok hiányában pontosan meghatározni nem tudjuk, hogy a szekeres gazdák mikor kapcsolódtak be a hajóvontatásba, de föltehető, hogy Komáromnak a hajózásban játszott fontos és korai szerepe következtében a magyar hajózás kezdetétől szerepet vállalhattak a vontatásban is. A vontatás virágkora a 18–19. század, a hajóvontató szekeres gazdáknak is ekkor megy legjobban a dolguk; 1820-ban 190 vontatót tartottak nyilván Komáromban, azzal a megjegyzéssel, hogy számuk nagy hajózás esetén 300-ra is felmegy (Holéczy M. 1825: 310).

A komáromi hajóvontatók a hajókat általában kettesével összekötve vontatták. „Két közepes nagyságú megrakott tölgyfa hajó vontatásához a következő vontatóegységre volt szükség: 5–9 hajós; 2 vontatógazda; 1 turtujás (kurtulás); 20–30 hajtó; 30–38 ló. A vontatóegységet a komáromiak cukk-nak nevezték. A vontatás irányítói a vontatógazdák voltak, akik a hajón tartózkodtak és szócső segítségével irányították a vontatókat. Ismerték a folyó minden zátonyát, forgóját, mélységét és folyási sebességét... A vontatás kiváló helyismeretet, nagy szaktudást és rendkívüli lélekjelenlétet igénylő, veszélyes foglalkozás volt. Ezért a cukk minden egyes tagjának állandó, pontos együttműködése elengedhetetlen követelmény volt. Ha csak egyetlen ló botlott is el vagy süllyedt bele az iszapba, a hajtónak azonnal intézkednie kellett, mégpedig helyesen, mert ellenkező esetben az összes ló elpusztulhatott, esetleg a hajó is tönkremehetett. A vontatás legveszedelmesebb ellensége a hirtelen kerekedett szélvihar volt, mely a hajót elsodorva, könnyen vízbe ránthatta az összes lovat. A hajót lehorgonyozták, a lovakat pedig biztonságos helyre terelték” (Kecskés L. 1969: 891–892).

A vontatás folyamata alatt egyébként kiemelkedő szerepe volt a kormányosnak. Alaposan ismernie kellett a hajóút minden szakaszát. Nemcsak a folyó fenék- és mederviszonyainak és a vízjárásnak legelőnyösebb kihasználásához kellett értenie, hanem tudnia kellett, hogy mikor kell változtatni a vontatás oldalát. Ő osztotta be az útszakaszokat, s ő diktálta a haladás iramát. Vontatás alatt a kormányos arra törekedett, hogy a parttól a legmegfelelőbb távolságra tartsa hajóját.

A parthoz túl közeli hajózás a zátonyra ülés veszélyét jelenthette, a parttól távoli hajózás pedig az erősebb vízsodorba juttathatta a hajót. Ha a hajó távol haladt a parttól, a vontatókötél hajlásszöge is növekedett, s ilyenkor a hajó orrát a meder felé kellett fordítani, ami ismét nehezítette a vontatást. Ilyen okok miatt a vontatókötél hossza nem volt azonos az út folyamán. Hol rászedték, hol megeresztették, azaz rövidebbre vagy hosszabbra fogták. Általában inkább rövidebbre, s így kevesebb lehetősége volt annak, hogy a kötél a part menti bokrokban elakadjon. Ha zátonyok vagy sodor miatt a parthoz közel haladt a hajó, szintén beszedtek a vontatókötélből. Ilyenkor az állatok alig 50 méterre voltak csak a hajótól. A vontatókötél rövidebbre fogásakor az állatokat nagyobb iramra ösztökölték; meghúzták a hajót, majd megálltak a lovakkal, s míg a hajó a lendülettől tovább siklott, addig a vontatókötelet megrövidítették. Természetesen a hosszúra eresztett vontatókötélnek is voltak előnyei, ekkor azonban nem volt szükség a haladási ütem változtatására, mert közben is el lehetett végezni.

A vontatás folyamatának egyik legveszélyesebb, s egyben legizgalmasabb részlete

a part váltása, mely az irányításban és a hajtásban egyaránt komoly feladat elé állította a hajósokat és a vontatókat. Ezt a tevékenységet hazai folyóinkon különböző nevekkal: *átvágatás, átvádolás, átverés, szaldom, szardolás* jelölik. Mikor erre szükség volt, felhangzott a vezényszó, s ostorcsapásokkal, kiáltásokkal gyorsabb haladásra ösztöklétké az állatokat, s a felgyorsult hajót a kormányos a másik part felé irányította. Majd hirtelen leoldották a vontatóegységet a vontatókötélről, s a hajót szükség szerint lemacskázták vagy evezőkkel segítették tovább. A hajósok a vontatókötelet ladikkal újra a partra vitték. A vontatók közben a lovakat vagy átúsztatták, vagy lovas dereglyével vitték át a partra.

A part váltása a nagyvárosi hírlapirodalom figyelmét sem kerülte el. A *Vásárnapi Újság* 1872. évfolyamában olvashatunk érzékletes leírást.

E látványban sem mindennapos, veszélyes eseményt Jókai Mór is megörökítette: „A tülök hármat kurjant, aztán hatot, a hajcsárok tudják már, mit jelent ez; a fullajtár is leszáll a lováról, van oka rá, s ekkor nagy lármával, ostorpattogással kezdik üzni a lovakat. A hajó sebesen nyomul a víz ellenében. A tülök kilencet üvölt. A hajcsárok ütik a lovakat egész a dühödésig, a szegény pára érti a szót, s érzi az ütést, vágat előre a megszakadásig. Öt percnyi ilyen munka több neki az egész napi húzásnál. Most a kürt tizenkettőt bömböl. Amire az ember és állat képes, előveszi most: a végső erőfeszítés az összerogyásig megy: a hajókötél, a három ujjnyi vastag alattság megfeszült már, mint a felvont kéz-íj, s az a vashenger, amelyen a hajó orrán keresztül van vonva oly forró tőle, mint a tűztől: a hajóbiztos ott áll a kötéltől, kezében egy éles hajósszekerce. S mikor legsebesebben vágat előre a hajó, a szekercének egy csapásával kettévágja a hajó orrán a kötelet. A kifeszített kötélt, mint valami óriási húr bőg végig a levegőben, magasan felcsapva: a vontató lovak mind rákásra esnek, a legelső lónak nyaka törik, ezért szállt le róla a lovásza jó előre: a kötéltől elszabadult hajó pedig egyszerre sebesen megváltoztatja irányát, s orrával az északi partnak fordulva, elkezd a víz ellenében részint keresztülvágni a folyamon. A hajósok átvádolásnak nevezik ezt a merész műveletet” (Jókai M. 1964a: I. 30).

A távolsági kereskedelmet kiszolgáló hajóvontatók számára az egyik legnagyobb gond a vontató állatok takarmányozása volt. Mint arra már utaltunk, a közbeiktatott megállások tulajdonképpen célja is az állatok etetése, itatása és pihentetése volt. Hosszabb útvonalakon a vontató állatok táplálásához egyaránt szükség volt szemes- és szálatakarmányra. Levéltári feljegyzések szerint a gabonaszállító hajókat vontató lovasgazdák szemestakarmányt nem vittek magukkal; szükségletüket a hajók rakományából elégítették ki, melynek pénzbeli ellenértékét természetesen levonták a vontatók béréből. László Ferenc hajósgazda üzleti irataiból pontos és nagyon tanulmányos adatokat nyerünk e vonatkozásban. Az 1821. évben Csenger nevű kormányosa Pakstól Győrig vontatta hajóját földvári lovasokkal: 20 lóval, lovanként 24 Ft bérrel, mely vontatásért az összber 680 Ft lett volna, de a hajóból megetetett zab értékének levonása után csak 501,75 Ft-ot számolt el a vontatóknak. Ugyanezen évben Halász kormányos hajóját ugyancsak Pakstól Győrig vontatták 18 lóval, lovanként 43,30 Ft-ért, összesen tehát 781 Ft-ért, de mint az a kormányos feljegyzésiből kiderül: a vontatók megetettek 127 és fél pozsonyi mérő zabot, melynek árát a bérből levonva, csak 623,38 Ft-ot kellett fizetnie a vontatóknak. Ugyancsak 1821-ben Pokora nevű kormányosa azonos távon, s az előző példában szereplő módon, megegyező számú

lovakkal és bérezés mellett vontatta hajóját, de a vontatók kevesebb zabot etettek meg állataikkal: csak 112 és fél pozsonyi mérőt, melynek árát: 140,36 Ft-ot levonva, 642,24 Ft-ot fizetett ki a vontatóknak (OL R. 127).

Adataink vannak arra, hogy a hajóvontatók gyakran legeltették állataikat tilosban, s emiatt állandó súrlódásaik voltak a parti gazdákkal: „Valahányszor a lovas vontatókról esett szó, az adatközlő hajósok szinte egybehangzóan megjegyezték, hogy a pajzernek, rúdnak, lovaskötélnek, hámfagúzsna, drumónak, pajzerpeceknek és más segédeszközöknek mindig csak akkor esett baja, amikor valami jó kis hereföld vagy tengeriföld mellett húztak el. Ilyenkor a kocsisok mindig találtak valamilyen ürügyet, hogy megállhassanak.” (Betkowski J. 1954a: 90).

A szolnoki tiszai vontatóknál, ahol a deleltetés volt az egyetlen igazi pihenés, s így az étkezés időpontja is, a legfontosabb feladat az állatok ellátása volt. Ugyanekkor: „... az emberféle meg vagy a szalonnát, kenyeret, hagymát szedte elő, hogy valamit harapjon, vagy pedig, ha kedve volt hozzá, kihozta a gojbából a bográcsot, a parton tüzet rakott, a kis bográcsban szalonnát olvasztott, hagymát pirított, néhány krumplit hámozott, s egy-kettőre megvult a finom lebbencs- vagy tarhonyaleves, esetleg a szép piroslevű, felséges paprikás krumpli. ... Az egész cakkumpakk után leküldött egy-két szapoly vagy csupor, esetleg begyűrt kalapkarima jó Tisza-vizet, végül rágyújtott...” (Betkowski J. 1954a: 90).

A Győr környéki vontatóknak a hajósok főztek a hajón. Hazulról csak a száraz rántást hozták magukkal. Legtöbbször „krumpli-csuszkót” meg „bab-csuszkót” ettek, sokszor csak a vízmeregető szapolyból ették meg sietve. Pecsényéről útközben a parti kacsák, ludak közül gondoskodtak, és természetesen néha halat is fogtak (Timaffy L. 1959: 70).

A mártélyi vontatóknak a paprikás krumpli és a kemény tarhonya volt a fő ételük, amit bográcsban főztek maguknak. Néha, amikor egy-egy halász megkérte a vontatókat, hogy ladikját a hajó mögé köthesse, s így őt is húzzák föl, mert nehéz volt az ár ellen eveznie, a vontatók a halásztól fizetségként halat kaptak, s azt főzték meg.

Bácskában találóan tréfás elnevezésekkel főbb ételként a „paripa-levest” és a „kanca-paprikást” emlegették. Természetesen az étkezések után nem maradhatott el a dohányos emberek cigarettázása, esetleg pipázása sem.

A vontatás befejeztével a vontatóknak már nem volt több dolguk, s készülődtek hazafelé. Az állatokkal vontatók gyalogosan, lóháton, keréken (azaz a kocsi alvázán) vagy az összeszerelt kocsin – mely utóbbit szétszedve a hajón vitték magukkal – tértek vissza az otthoniukhoz.

Szólnunk kell a hajóvontatók ruházatáról is, mely meglehetősen egyszerű, praktikus volt. A Dráva menti vontatók: „... felpördülő szélű bocskort viseltek. Mezítláb nem lehetett járni a sok saslás (gazok, cserjék éles töve) miatt. Félrövid, térdén alul érő csöprű (csepű-vászon) gatyá, fehér ing a viselet. A szürkankót a hajóra rakták a zsákkal együtt, amiben az élelmet tartották. Fejükön a megszokott keskeny szélű, zsíros fekete kalap” (Kovács S. 1956: 62).

A deszki szerb vontatók: „... kora tavasszal és ősszel vastag gyapjúnadrágot és gyapjúkabátot viseltek. Anyagát az asszonyok rokkán font gyapjúfonálból házilag szőtték ... Az így készült anyag – úgy mondják – különösen esős időben volt hasznos, mert nem ázott át. Ugyancsak esős, hűvös időben hordták a szűrt és a szürkankót. ...

Hideg időben egyesek bekecset – birkabőrből varrott ujjatlan téli ruhadarab – is hordtak. Hagyományos lábbelijük a bocskor, régebben szíjasbocskor, az utóbbi években csatosbocskort viseltek ... Esős időben, amikor a folyópartot sok helyen mély sár vagy víz borította, a tehetősebbek csizmát hordtak. Nyári öltözetük: házi szövésű vászoning, vászongatya (bőgatya), egyeseknek festőkötő, bocskort hordtak, hogy ne sértsék föl a lábukat ... Az első világháború után a szerb vontatók munkaelőzete is némi változáson ment át: a fiatalabbak szűr helyett esőkabátot, gatya helyett posztópantallót, bocskor helyett bakancsot viseltek” (Juhász A. 1966: 17–18).

Nem tért el jelentősen a paraszti viselettől a szolnoki hajóvontatók ruházata sem, különösen nem a hűvösebb időben hordott, bár mint kitűnik, volt hátránya is: „... ha hidegebbre fordult az idő, a szűr vagy a suba már fölkerült a vállakra, de amennyit segített az eső ellen, annyit ártott és fárasztott, mikor suhákon kellett átveszködni vele, mert minduntalan fennakadozott a parti sűrű ágabogán” (Betkowski J. 1954a: 106).

Az idézett leírásokból, valamint a dunai vontatókat ábrázoló 19. századi rajzok, metszetek, képek tanúságaiból arra következtethetünk, hogy a hajóvontatók ruházata lényegesen nem tért el a korban és területen általános paraszti ruházattól. Vonatkozik ez munkaruházatukra és ünnepi viseletükre egyaránt. A valójában paraszti életkeretek között élő vontatók közül e téren csak a kiemelkedő szervezetségű társaságba tömörült komáromi szekeresgazdák váltak ki.

Egy komáromi szekeresgazda-leszármazott szerint egészen a második világháborúig megtartották azt az ünnepi viseletet, melyet nemesi jogállású őseik évszázadokon keresztül hordtak: „A szekeres gazdák díszruhája valóban festői volt ... A nadrág testhez álló, magyar nadrág, a comb elülső, felső részén, szépen fonott vitézkötéssel, a varrásokon fekete paszománnyal. A mellényen szép finomművű, félmogyoró nagyságú és alakú ezüst gombokat viseltek. A dolmány derékba szabott volt, elől fekete vitézkötésekkel és fél dió alakú és nagyságú ezüst gombokkal. Hajtókája kicsiny volt, éppen, hogy nyitva hagyta a nyakat. A hajtóka alól kilátszott a fehér ingnyak és az aranybojtos, fekete magyar nyakkendő. A mente volt a ruházat legszebb darabja. Elöl gazdagon rádolgozott vitézkötések, és két- vagy négysorosan varrott dió alakú és nagyságú ezüst gombok díszítették. Oldalt is, hátul is minden varrást fekete paszomány takart. A mentét köröskörül asztrakhánprém szegélyezte, s ebből készült a gallér is. A mentét melegebb időben panyókára vetve viselték. Az elejének két felét válltól vállig erő lánc tartotta össze. Fejüket asztrakhánprém kucsma fedte, melyhez régente kócsag, később fácántollat tűztek. Az öltözetet fekete oldalvarrott ráncos torkú vagy rámájú magyarcsizma egészítette ki. Különleges alkalmakkor, midőn testületileg vonultak ki, oldalukon kardot viseltek... A szekeres gazdák munkaruhája hasonló volt, mint a díszruha, de sujtások és ezüst nélkül. Nagyobbrészt szürke szövetszövetből vagy vászonból készült” (Kecskés L. 1969: 895–896).

A rendelkezésünkre álló adatok szerint a hajóvontatással foglalkozók háza, udvara, háztájéka nem különbözött lakóhelye paraszti lakosságának hasonló épületeitől. Az szinte természetes, hogy nem a zsúfolt falumagban, belvárosban laktak, telepedtek meg, hanem a külső övezetekben, esetleg a településeket átszelő folyók közelében, ahol állataiknak, fogataiknak, takarmányaiknak bőven volt helyük.

Összegzésként megállapítható, hogy a magyarországi hajóvontatók társadalmi-

gazdasági szempontból rendkívül differenciált rétegét adták a magyar társadalomnak, melynek tagjai munkájuk során elsősorban fuvarosok, másodsorban parasztok voltak, de életformájukat döntően a hagyományos paraszti életkeretek határozták meg. Igaz ez egyrészt a nincstelen napszámosoktól kezdve, a bérföldet művelő fuvaroson át egészen a vagyonos vontató dinasztiákig; másrészt a többnyire szállításra és közlekedésre specializálódóktól a kisebb kiterjedésű, hagyományos mezőgazdasági rendszert üzemeltetőikig; harmadrészt a robot, illetve kényszermunkát végzőktől a szabad vállalkozású hajóvontatókig mindenkire nézve.

Ezt valószínűsítik a korai történeti híradások, és ezt igazolják az újkori leírások. Az állati erővel végzett hajóvontatás a jobbágyfelszabadítást megelőző korszakban ott szerepelt, illetve szerepelhetett a robotszolgáltatások között. A lóval való hajóvontatás mint a kényszermunka egy formája tovább élt a török hódoltság alatt, bár e téren a teherviselés összehasonlíthatatlanul enyhébb volt, mint a rabszolgamunka szintjén kikényszerített emberi erővel végzett hajóhúzás. A hódoltsági területek lakossága e tekintetben ki volt szolgáltatva a török közjogi intézkedéseknek. Adataink vannak arra, hogy a törökök Mohács lovas gazdáit külön a hajóvontatás ellátására szervezték önálló egységbe (Andrásfalvy B. 1970c: 272).

A későbbi századok fellendülő kereskedelmi fahajózása, különösen a nagyobb s hajózható folyók mentén komoly munkalehetőséget jelentett a lakosságnak. Így volt ez Tolna megyében is, ahol „a török utáni időkben a dunai közlekedésben, a hajók vontatásában és a hajók kiszolgálásában elsősorban a part menti mezővárosok lovasgazdái és szegénysége vett részt; Dunaföldváron, Tolnán, Bátán és Mohácson. Ezeken kívül sok madocsai, gerjeni és faddi jobbágy járt lovaival hajót vonni.” Az Egyed-féle összeírás 1829-ből Dunaföldvarról, Tolnárról és Faddról pedig arról tudósít, hogy a „... lakók szántás-vetésen kívül lovakkal való hajóvonással, illetőleg hajóval való fuvarozás és dohánytermesztés által szerzik be szükségleteiket” (Andrásfalvy B. 1970c: 272). Továbbra is e térségből véve adatokat, az 1830-as évekből származó (Fényes Elek-féle) statisztikai leírás az érsekcsanádiakról ad hírt úgy, hogy azok a mezei gazdálkodás mellett fuvarozásból és hajóvontatásból élnek.

A 19. század közepének, második felének időszakát már eléri emlékezzetl azok a történeti-néprajzi feldolgozások, melyeknek leírásai alapján felidéztük az állati erővel történő hajóvontatás tájanként különböző magyarországi változatait, folyónként, olykor folyószakaszonként eltérő, lazán szerveződött munkaszervezeti formáit (lásd: Betkowski J. 1954a, 1954b, 1955, 1961a, 1961b, 1968; Csermák G. 1956; Gráfik I. 1971, 1973a, 1973b, 1975a, 1975b, 1978, 1983a, 1983b, 1992, 1994c, 1998a; Juhász A. 1966; Kecskés L. 1969, 1978; Kovács S. 1956, 1989; Kuczy K. 1976; Timaffy L. 1975, 1980, 1991; Tömörkényi I. 1902, 1906; továbbá figyelmet érdemlően több eltérést mutatnak a felső-dunai leírások, vö. Litschel H. 1994; Neweklowsky E. 1952–54; Wurster, W. A.–Brunner, M.–Loibl, R.–Brunner, A. 1995).

A hajóvontatásban szerepet vállalók nem véletlenül kerültek ki a folyó menti, vízparti települések lakói közül. E lakosságnak közvetlen kapcsolata lévén a vízzel, ha mindennapi munkájában nem is, de lelkében és tudatában sorsot vállalt a vízzel, mely alkalmassá tette a gyakran félelmet és pusztítást hozó folyókkal való bátor szembeszállásra illetve a folyók által kínált, s a szárazföldinél veszélyesebb, fáradságosabb munkalehetőségek ellátására. Ezért végső soron a folyók partjain haladó

hajóvontatókat is a „vízi emberek”, a „vizenjárók” közé sorolhatjuk, hiszen életformájukat, életmódjukat – ha csak a hajóvontatás időtartamára is – a vízhez való kötöttség határozta meg.

Ki kell térnünk a magyarországi hajóvontatók nemzetiségi, etnikai összetételére. Tömörkény István 1898-ban megfogalmazott irodalmi híradásából indulunk ki: „... mert az már úgy van berendezve, hogy a magyar hajókat szerb emberek lovai húzzák a nagy alattságnál fogva” (Tömörkény I. 1957: 246). Tény és való, hogy a nagyobb magyarországi folyókon vontató déli szláv népelemek (főként szerbek) révén a hajóvontatás szókinszében erős délszláv hatás mutatható ki (például *prednyák, dąnguba*), de a hajóvontatás mint társadalmi-gazdasági szükségletek által életre hívott foglalkozási ág nem nemzetiségi, nem etnikai meghatározottságú. Ugyanakkor arra is utalnunk kell, hogy a Kárpát-medencében élő népek (horvátok, szerbek, ukránok) is vettek át hajózással kapcsolatos szavakat (*alacág, barka, bokonj, dereglja, hajos, kerep, kompa, kormanos, nasad*) a magyar nyelvből (lásd: Rot S. 1968; Hadrovics L. 1985; Balázs J. 1989).

A hajóvontatók, csakúgy, mint a vízzel közvetlenebb és állandóbb viszonyban levő hajósok, a közlekedés általában elterjedt védőszentjével, Szent Kristóffal szemben (vö. Schwartz E. 1932), védőszentjüként nepomuki Szent Jánost tisztelték, akinek szépen gondozott szobrai találhatók folyó menti településeinken. Több helyről is ismerjük a védőszent ünnepét, melynek eseményeiről a Duna alsó folyásáról így szól a híradás: „A bezdáni hajósok minden évben nagy ünnepélyességgel ülik meg védőszentjük, Nepomuki Szent János ünnepét. Május 16-án kisereglenek a vízre, gyertyákat gyújtanak, tűzijátékot rendeznek és díszes koszorút dobznak a vízbe, hogy a nagy Szent, aki ismeri minden víziember lelkét, kegyesen öröködjék a végtelen vizek utasainak élete felett” (Muhi J. 1943: 232; lásd még Bajáról: Dankó I. 1958).

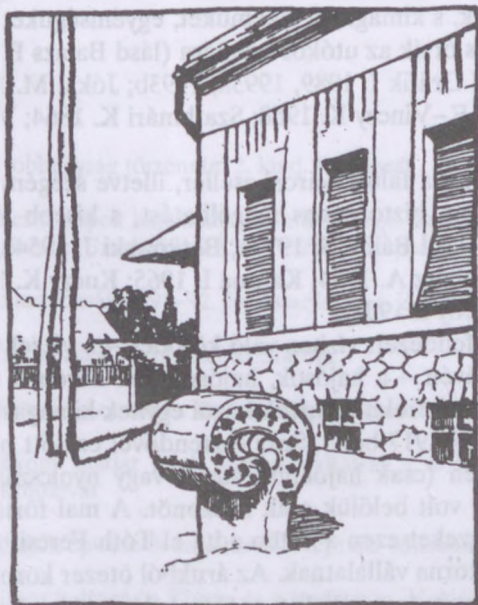
A 20. század közepére már végleg eltűnt hajóvontatásnak szólásaink és közmondásaink állítanak – míg nyelvünk él – kitörölhetetlen emléket:

- Nyög, mint a hajóhúzó ló.
- Olyan az élete, mint a hajóhúzó lóé.
- Se hite, se lelke, mint a hajóhúzó lónak.
- Hasa az istene, mint a hajóhúzó lónak.
- Ki van fizetve, mint a turtujás ló.
- Inkább hajót húznék. (O. Nagy G. 1966)

A hajóvontatás örök emlékezetét szolgálják azok a korabeli ábrázolások, metszettek, képzőművészeti alkotások is, melyek több vonatkozásban hiteles forrásként is értelmezhetők a kutatás számára (Gráfik I. 1994b; összefoglalóan lásd Gráfik I. 1999, vö. Alt J.–Rumy K. 1826; Alt R.–Sandmann F. 1845; Bartlett, W. H.–Beatee, W. 1844; Hunfalvy J.–Rohbock L. 1856–63; Jaschke F. 1821; továbbá a Duna felső folyására és más folyókra nézve: Neweklowsky E. 1952–54; Litschel H. 1994; Melville R.–Reber H.–Suhr N. 1986; Wurster, W. A.–Brunner, M.–Loibl, R.–Brunner, A. 1995).

HAJÓSOK

Végezetül ki kell térnünk röviden a fahajók személyzetére, a *hajósokra* is, akik munkaszervezeti szempontból és munkavégzésük tekintetében elkülönültek ugyan a hajóvontatóktól, de bizonyos együttműködésre természetesen szükség volt (Gráfik I. 1978: 47–49). Ebből következően életmódjukról, életformájuk jellegzetes vonásairól a hajóvontatásról szóló néprajzi közlemények több-kevesebb adattal szolgálnak. A legrészletesebb leírásokkal a tiszai hajósokról és hajóséletéről rendelkezünk (Betkowsky J. 1954b, 1961a; Lakatos K. 1967).

214. ábra. Hajóscégér egykori bögőshajó orrtőkéjéből (1920 körül). Újpesti (káposztás-megyeri) Duna-part

A *hajós* gyűjtőnév egyaránt magába foglalta a hajósgazdákat, kormányosokat, s a hajón szolgálatot teljesítő legényeket, embereket, azaz a vízi szállítással foglalkozók széles körét. Okleveles említése 1395 óta ismert, de a korai századok hadi és kereskedelmi hajózási gyakorlatában a magyaron kívül más népelemek jelenlétével is számolnunk kell. A hajózás gazdasági térhódításával a középkor óta jelentős szerepe volt hajósainknak folyó menti városaink fejlődésében; például Baja, Barcs, Győr, Komárom, Moson, Pest, Pozsony, Szeged, Szolnok, Tokaj (lásd: Bay F. 1942; Bácskai V. 1986; Bácskai V.–Nagy L. 1984; Borbíró V.–Valló I. 1956; Erdősi F. 1971; Gráfik I. 1983a, 1992; Gyimesi S. 1975; Gyulai R. 1896; Kaposvári Gy. 1974; Kállay I. 1972; Koroknai Á. 1974; Kovács J. 1895; Kulinyi Zs. 1901; Makkai L. 1961; Ortway T. 1903; Pisztory M. 1871; Rapcsányi J. 1934; Reizner J. 1899–1900; Ruzsás L. 1966; Sándor V. 1959; Szathmári K. 1864).

Az állandósult foglalkozás révén a hajósok mindinkább jellegzetes társadalmi réteget alkottak. A szakosított munkamegosztás hajótípusonként változott, s a gőzhajózás kifejlődésével képesítéshez kötött szakmunkává vált.

Egyes folyó menti városokban céhszerű szervezeteik is működtek (lásd Bellosits B. 1901; Dóka K. 1970; Eperjessy G. 1967; Miholović K. 1970; Takáts S. 1900a; vö. Haider S. 1994; Neweklowsky E. 1952–54). A hajózás igazi jelentőségét az adta, hogy alkalmat nyújtott a vízparti települések lakói számára a módosabb paraszti szinten vagy afölött való megélhetésre, lehetőséget kínált a gazdagodásra, a polgári sorba emelkedésre, életmód- és életformaváltás révén. Közülük többen, kik egykor hajóácsként, hajósgazdaként, kormányosként stb. kezdtek, valóságos hajós, kereskedő dinasztiákat alapítottak, s kimagasló jellemüket, egyéniségüket szépirodalmi alkotások is megformálták és őrzik az utókor számára (lásd Balázs P. 1980; Bálint S. 1968, 1977a; Farkas J. 1985; Gráfik I. 1989, 1993a, 1993b; Jókai M. 1964; Kovács J. 1901; László L. 1937; Oltvai F.–Vinczy K. 1968; Szathmári K. 1864; Vörös K. 1965; Zsótér J. 1842).

A hajózás, a hajósélet a falusi, városi zsellér, illetve szegény réteg részére egy új munkaterületet jelentett, biztonságos megélhetést, s kisebb léptékű vállalkozások lehetőségét is kínálva (lásd Bálint S. 1977a; Betkowski J. 1954a, 1955, 1961a; Gráfik I. 1971, 1983b, 1992; Juhász A. 1984; Katona I. 1965; Kuczy K. 1976; Lukács L. 1995; Muhi J. 1943; Tömörkényi I. 1902).

A hajóvontatóknál felidézett vízhez való kötődés – a vízzel való közvetlenebb és állandóbb kapcsolat révén – a hajósok, hajósgazdák körében még erősebb volt. E magukat büszkén vízi embereknek tartók közül egynek kimagaslóan nemes gesztusáról ad hírt a *Pesti Napló* 1917-ben: „Száz esztendővel ezelőtt még ezersen felül való böghajó volt Szegeden (csak hajóépítő super vagy nyolcszáz élt itten), negyven évvel ezelőtt már nem volt belőlük csak huszonöt. A mai fürtelemnapokra maradt még belőlük nyolcz s ezeket ezen a héten adta el Tóth Fercsi, az utolsó szegedi hajósgazda, a Ferenc-csatorna vállalatnak. Az árukból ötezer koronát be is fizetett már a város kasszájába, alapítvány gyanánt, melynek kamatait elesett öreg vízen-járók kapják segedelmül.” (Móra F. 1917: 5)

Egy sajátos szokás felidézésével zárjuk a magyarországi vízi közlekedés és szállítás népi gyakorlatának leírását. A Duna és a Tisza mentén több fontos hajózási, kereskedelmi központból van adatunk arra, hogy a tönkrement hajók szinte elnyűhetetlen keményfából faragott orrtökéit hajósok, hajóácsok, hajóskereskedők házaik elé földbe állították, mely mintegy jel, egyfajta *hajóscégér* adta hírül a ház lakójának foglalkozását. Ismereteink szerint Apatin, Baja, Bezdán, Dunaföldvár, Káposztásmegyer, Mohács, Nagybecskerek, Paks, Szeged és Tolna voltak lelőhelyei e sajátos, ún. „jelbeszédés” hagyománynak (lásd Csefkó Gy. 1926; Viski K. 1926). Más esetekben folyó menti településeken (például Bölcske, Madocsa, Cibakháza, Pócsmegyer) a kapubálványfejek faragásai idézték fel az egykori, legendás fahajók jellegzetes orrtökéit (lásd Torbágyi Novák J. 1926).

BIBLIOGRÁFIA

- ACSAÁDY Ignác
1944 A magyar jobbágyság története. 2. kiad. Budapest
A Duna menti népek...
A Duna menti népek hagyományos műveltsége. Tanulmányok Andrásfalvy Bertalan tiszteletére (Szerk. HALÁSZ Péter) Budapest, 1991
- ÁGOSTON Gábor
1988 A szolnoki szandzsák 1591–92. évi összeírása. I. Zounuk, 3. 221–296. Szolnok
- ALAPY Gyula
1933 A csallóközi halászat története. Komárom
- ALBERT Ernő
1991 Adatok a ditrói tutajozás és szekereség történetéhez. In: *A Duna menti népek ...* 385–392.
1994 „...A kártékony madar fejek administraltattak s el is temettettek.” KJNTÉ 2. 291–299. Kolozsvár
- ALMÁSSY Dénes
1978 A tiszai fahajók építése és szakszavai. Néprajzi Múzeum EA P. 97/1978.
- ALMÁSSY Károly
1993–94 Kisszerszámos halfogás a Tiszán és a Bodrogon. Halászat, 86. évf. 2. sz. 78–79, 3. sz. 117–119, 4. sz. 162–164; 87. évf. 1. sz. 11–14.
- ALMÁSY György
1903 Vándor-utam Ázsia szívébe. Budapest
- ALT Jacob
é. n. Malerische Donaureise vom Ursprunge bis Belgrad. I–IV. Wien
- ALT Jacob–RUMY Karl
1826 Donau-Ansichten ... Wien
- ALT Rudolf–SANDMANN Franz
é. n. Festői megtekintések Budára és Pestre. Wien
- ALT Rudolf–SANDMANN Ferencz
1845 Buda - Pest. Előadva 32 eredeti rajzolatban. Pesten
- AMBRÓZY Béla
1914 A méh. Budapest
- ANDEL, Karol–MARKUS, Michal
1971 Ľudový transport v strednom Zemplíne. Sl. Nár. XIX. 377–410.
- ANDRÁSFALVY Bertalan
1957 A vörösbor Magyarországon. Szőlőművelésünk balkáni kapcsolatai. NÉ XXXIX. 49–69.
1958 A lótcj erjesztése és fogyasztása Bogyiszlón. Népr. K. III. 1–2. 228–230.

ANDRÁSFALVY Bertalan

- 1961a Pekmez. Adatok törökkori szőlőskultúránk ismeretéhez. MTA Dunt. Kt. 87–95. Pécs
- 1961b Viehhaltung in einem Überschwemmungsgebiet der Donau im 18–19. Jahrhundert (Sárköz, Ungarn). VHO 581–608.
- 1962 Formen des albanischen Weinbaues. Acta Ethn. XI. 293–375.
- 1964 A Duna menti gyümölcsösök. Adatok a magyarországi déli Duna-szakasz népi gyümölcskultúrájának ismeretéhez. MTA Dunt. Ért. 1963. Pécs
- 1965 A sárköziek gazdálkodása a XVIII. és a XIX. században. Dun. Dolg. 3. Pécs
- 1968 A mohácsiak állattartása 1686-tól 1848-ig. I. rész. Kny. az MTA Dun. É. 1967–68. Dun. Tud. Gyűjt. 90. 315–337. Budapest
- 1969a Wald-Viehhaltung in Ost-Trasdanubien. VwH 391–401.
- 1969b The Maiden's Fair. Makedonski Folklor. II. Skopje
- 1970a A fok és jelentősége régi vízgazdálkodásunkban. In: KÁZMÉR Miklós–VÉGH József (szerk.): Névtudományi előadások. 224–228. Budapest
- 1970b A paraszti halászati jog a Duna mentén Tolna és Baranya megyében. Ethn. LXXXI. 316–326.
- 1970c A Duna menti árterületek népi gazdálkodása, Tolna és Baranya megyében. MTA Kézirattár D. 4748
- 1970d A mohácsiak állattartása 1686-tól 1848-ig. II. rész. Kny. Tanulmányok a Dél-Dunántúl történetéből. Dun. Tud. Gyűjt. 100. 153–191. Pécs
- 1971 Állattartás. In: JUHÁSZ Antal (szerk.): Tápe története és néprajza. 327–360. Tápe
- 1972 Néprajzi jellegzetességek az észak-mecseki bányavidék gazdasági életében. In: RÚZSÁS Lajos (szerk.): Az észak-mecseki bányavidék regionális vizsgálata. Dun. Tud. Gyűjt. 107. 123–167. Budapest
- 1973 A Sárköz és a környező Duna menti települések ősi ártéri gazdálkodása és vízhasználatai a szabályozás előtt. VTF 6. Budapest
- 1975 Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig. Tan. Tm. Tört. VII. Szekszárd
- 1976a Fischerei und allgemeine Wirtschaft in den Überschwemmungsgebieten Ungarns. In: SOLYMOS, Ede (red.): Studien zur europäischen traditionellen Fischerei. 59–64. Baja
- 1976b A mohácsiak halászata a XVIII. és XIX. században. Baranyai helytörténetírás. 339–347. Pécs
- 1980 Néprajzi csoport, kistáj, régió. NK–NT XI–XII. 39–59.
- 1982 Népi kultúra és életmód. In: FÜZES Miklós (szerk.): Sásd. 505–545. Sásd
- 1985 Obstkultur des ungarischen Volkes. CIFU 6. 109–114. Studia Hungarica. Syktyvkar
- 1997 Nyászervezet – csordatartás. In: *Honfogl. és népr.* 85–94.
- ANDRÁSFALVY Bertalan–ROKK, Zozji
- 1962 Formen des albanischen Weinbaues. Acta Ethn. XI. 293–373.
- ANDRESKA, Jiří
- 1972 Lidové nástroje říčního rybařství v Československu a přilehlých oblastech. Vědecké práce Zemědělského Muzea 12. 175–260.
- ANFIMOV, M. A.
- 1963 A földművelő gazdaság ökonómiai típusainak meghatározásához a XIX–XX. század fordulóján. AtSz V. 338–360.
- ANGHI Csaba Geyza
- 1935 A magyar pásztorkutyák terminológiája, jellelleírása és standardja. DSz IX. 163–170.
- 1936 A magyar pásztorkutyák és a külföldi rokonfajták. Budapest
- ANONYMUS
- 1977 Gesta Hungarorum. (Ford. PAIS Dezső. Bev. és jegyz. GYÖRFFY György) Budapest

- ANTIPA, George
 1916 Pescăria și pescuitul în România. București
 1934 Az Alduna haltermelésének biológiai alapjai és mechanizmusa. (Ford. SCHILLER Rezső) Budapest
- ANTOS Zoltán
 1991 Kézikönyv a sporthorgászatról. H. n.
- APOR Péter
 1972 Metamorphosis Transylvaniae azaz Erdélynek változása (1736). Budapest
- ÁRON Péter
 1987 A tanyásodás egyedi esete: a méheskertek (vagy méhkertek). AtSz XXIX. 317–327.
- ASZTALOS István
 1968 Az állattenyésztés területi megoszlása Magyarországon. Budapest
- AUMÜLLER, Stephan
 1979 Az etnobotanika jelenlegi helyzete Burgenlandban. Orvostörténeti Közlemények, Suppl. 11–12. Népi orvoslás Magyarországon. 103–111. Budapest
- BABUS Jolán
 1959 A lónyai vizek néprajza. Népr. K. IV. 3. sz.
- BÁCSKAI Vera
 1965 Magyar mezővárosok a XV. században. Budapest
 1986 Adalékok az 1840-es évek gabonakereskedelmének történetéhez. AtSz XXVIII. 262–272.
- BÁCSKAI Vera–NAGY Lajos
 1984 Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. Budapest
- BAKAY Kornél
 1978 A lovas íjástól a sarkantyús lovagig. In: SZOMBATHY Viktor (szerk.): Régészeti barangolások Magyarországon. 258–274. Budapest
- BAKÓ Ferenc
 1951 A magyar paraszti mészégetés kutatása. MTA Társ. K. Muzeológiai sorozat I. 2. 283–330.
 1968a A mészégetők életmódja a Bükk hegységben. EMÉ VI. 267–287.
 1968b Mészégető kunyhók a Bükk hegységben. NÉ L. 67–91.
 1983 Hegyek, erdők, emberek. In: SÁNDOR András (szerk.): Kilátás a kövekről. Bükki Nemzeti Park. 333–349. Budapest
 1991 Andornak. Adatok az Egri-völgy betelepülésének történetéhez. Agria XXV–XXVI. 459–498. Eger
- BAKOS József
 1959 A tokajhegyaljai régi szőlőművelés szókincse. EPFF 121. Eger
 1960 Újabb adatok a tokajhegyaljai régi szőlőművelés szókincséhez, történetéhez és irodalmához. EPFF 193. Eger
- BALANYI Béla
 1994 A nagykorösi szőlő-, gyümölcs- és zöldségtermelés múltja. In: NOVÁK László (szerk.): Néprajzi tanulmányok Ikvai Nándor emlékére. Stud. Com. 23. 529–552. Szentendre
- BALÁSHÁZY János
 1838 A' háztartás' és mezzei gazdaság' tudománya. I–II. Debrecen
 1844 Debreczen mint van 's jövőendője. Debrecen
- BALASSA Iván
 1940 A debreceni cívus földművelésének munkamenete és műszókincse. Debrecen
 1946 Adatok a régi erdélyi méhészethez. Erd. Múz. LI. 127–129.
 1949a A Néprajzi Múzeum favillagűjteménye. Ethn. LX. 24–45.
 1949b A vontatószekér keletkezésének és elterjedésének kérdése. Ethn. LX. 286–292.
 1955 Adatok a Békés és Csongrád megyei részesmunka és ledolgozás kérdéséhez (1850–1944). Ethn. LXVI. 187–224.

BALASSA Iván

- 1956 A kérébe kötött szalaszgabona összerakása és számolása. Ethn. LXVII. 401–442.
- 1957 A vadméh befogása Abaújban. Népr. K. II. 1–2. sz. 148.
- 1960 A magyar kukorica. Néprajzi tanulmány. Budapest
- 1961 Furmint. Nyr LXXXV. 94–96.
- 1963 Karcrai mondák. ÚMNGy. XI. Budapest
- 1964a Földművelés a Hegyközben. Mezőgazdasági tanulmányok 1. Budapest
- 1964b Kezdetleges gabonatisztító eljárások. MMgMK 41–60.
- 1968 A magyarországi faekék főbb típusai. MMgMK 157–196.
- 1970a Földrajzi neveink és a földhasználati módok. Nyelvtud. Ért. LXX. 209–213.
- 1970b A magyar ekés földművelés kezdetei. MMgMK 45–68.
- 1971 V-shaped Plough-Slide in the Carpathian Basin. In: *Studia...* 157–174. Debrecen
- 1972a Haupttypen der Holzpflüge in Ungarn im 18. und 19. Jahrhundert. In: BALASSA, Iván (Red): Getreidebau in Ost- und Mitteleuropa. 441–485. Budapest
- 1972b Kérdőív a hagyományos palóc szántóföldi földművelés kutatásához. Palóc Kutatás - Módszertani Közlemények XV. Eger
- 1972c Randbeschlagene Holzspaten in Mittel- und Osteuropa. In: Festschrift für Robert Wildhaber zum 70 Geburtstag. Basel
- 1973a Az eke és szántás története Magyarországon. Budapest
- 1973b Möglichkeit der Erforschung der frühesten Pflugbenutzung in Mitteleuropa. MMgMK 33–37.
- 1973c Makkoltatás a Kárpát-medence északkeleti részében a XVI–XIX. században. Ethn. LXXXIV. 53–79.
- 1973d A szőlőművelés és borkezelés változása a XVI–XVII. században Tokaj-Hegyalján. AtSz XVI. 1–12.
- 1973e A tokaj-hegyaljai német telepítések történetéhez. HOMÉ XII. 285–320. Miskolc
- 1974a Mivel járulhat hozzá a néprajztudomány a honfoglaló magyarság életmódjának kutatásához. Ethn. LXXXV. 575–585.
- 1974b Die Verbreitung der Kehrplüge in Europa. In: In memoriam Antonio Jorge Dias. 39–59. Lisabon
- 1975a Lápok, falvak, emberek. Bodrogköz. Budapest.
- 1975b Jankó János 1868–1902. A múlt magyar tudósai. Budapest
- 1975c The Earliest Ploughsheres in Central Europe. Tools and Tillage. Vol. II. 242–255.
- 1976 Wiedeketten (Pflugketten) in der Römerzeit. Mannus XLII. 89–93.
- 1979a A gépesítés kezdetei az európai mezőgazdaságban. In: GUNST Péter (szerk.): Mezőgazdaság, agrártudomány, agrártörténet. 303–316. Budapest
- 1979b Die Pflugschäre in Ungarn. In: Etnografszki i folklorisztiesni izszledvanija. 125–133. Szófia
- 1981a Az aratógazda. Ethn. XCII. 533–548.
- 1981b A munkaeszközök kutatásának ikonográfiai forrásai. MMgMK 3–18.
- 1982 Aratómunkások Magyarországon 1848-ig. MTA NyIK XXXIII. 235–289.
- 1985a A néprajztudomány és a magyar őstörténet. In: SZOMBATHY Viktor (szerk.): Az őshazától a Kárpátokig. Budapest
- 1985b Az aratómunkások Magyarországon 1848–1944. At. Tan. 13. Budapest
- 1987 Egy talajmegmunkáló eszköz: a hasogató Európában. MMgMK 341–373.
- 1989 A palócok földművelésének jellemzői. In: BAKÓ Ferenc (szerk.): Palócok. III. 17–202. Eger
- 1990 A magyar gabonatermelés néprajza. Néprajz egyetemi hallgatónak 7. Debrecen
- 1991a A henger és használata. MMgMK 95–126.
- 1991b Tokaj-Hegyalja szőlője és bora. Történeti-néprajzi tanulmány. Tokaj
- 1991c A harmatkása. In: UJVÁRY Zoltán (szerk.): Történelem, régészet, néprajz. Tanulmányok Farkas József tiszteletére. 147–162. Debrecen

BALASSA Iván

- 1994a A megszántott föld elegyengetése: a rögtörő. In: UJVÁRY Zoltán (szerk.): In memoriam Sztrinkó István. Folk. Etn. 85. 135–152. Debrecen
- 1994b Az ásó és a vele végzett munka Magyarországon. In: NOVÁK László (szerk.): Néprajzi tanulmányok Ikvai Nándor emlékére. Stud. Com. 23. 423–457. Szentendre
- 1994c A futóhomok telkesítése. MMgMK 89–107.
- 1994d A magyar földművelés emlékei a 9–10. századból. In: KOVÁCS László (szerk.): Honfoglalás és régészet. 235–246. Budapest
- 1996 Adatok a székelyföldi kepe és oszpora kérdéséhez. In: KOVÁCS András–SIPOS Gábor–TONK Sándor (szerk.): Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára 14–24. Kolozsvár
- 1997a A gabona vetőmag kiválasztása és előkészítése. AtSz XXXIX. 11–62.
- 1997b A borona néhány jelentése. In: KISS Gábor–ZAIČZ Gábor (szerk.): Szavak – nevek – szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára. 24–28. Budapest
- 1997c Hagyományos időjósítás és időmágia Magyarországon a 18–20. században. HOMÉ XXXV–XXXVI. 567–592. Miskolc
- 1998 Borona és boronálás. Agria XXXIV. 213–257. Eger
- 1999 A gabona kézi vetése Magyarországon. HOMÉ XXXVIII. 1011–1063. Miskolc

BALASSA Iván–ORTUTAY Gyula

- 1979 Magyar néprajz. Budapest

BALASSA M. Iván

- 1970a Kéziratos méhészkönyveink egyik típusa: a nagyváradi méhészkönyv. AtSz XII. 394–409.
- 1970b Élőfás méhtartás a Kárpát-medencében. Ethn. LXXXI. 531–544.
- 1971 Méhesek a Hegyközben és a Bodroglóközben. NÉ LIII. 83–104.
- 1973 A hegyközi és a bodroglóközi méhészet. A méhtartás évi menete. In: Diss. Ethn. I. 113–150. Budapest

BALÁZS Géza

- 1982 A kazári népi erdőgazdálkodás munkamenete és szakszókincse. M. Csny. Dolg. 14. Budapest
- 1998 A magyar pálinka. Budapest

BALÁZS János (szerk.)

- 1989 Nyelvünk a Duna-tájon. Budapest

BALÁZS Lajos

- 1967 A pusztai csárdák élete a nádudvari határban. Ethn. LXXVIII. 268–271.

BALÁZS Márton

- 1942 Adatok Háromszék vármegye néprajzához. Sepsiszentgyörgy

BALÁZS Péter

- 1980 Győr a feudalizmus bomlása és a polgári forradalom idején. Budapest

BÁLINT Csanád

- 1971 A kutya a X–XII. századi magyar hitvilágban. MFMÉ 1971/1. 295–315.

BÁLINT Sándor

- 1956 A szegedi galambászat. Népr. K. I. 26–48.
- 1957 Szegedi Szótár. I–II. Budapest
- 1959 A szegedi paprika termesztése. Ethn. LXX. 139–170.
- 1962 A szegedi paprika. Budapest
- 1968 A szegedi nép. Budapest
- 1971 A régi szegedi pákászok és madarászok. MFMÉ 1971/1. 119–139. Szeged
- 1976 A szögedi nemzet. A szegedi nagytáj népelete. I. rész. MFMÉ 1974–75/2. Szeged
- 1977a A szögedi nemzet. A szegedi nagytáj népelete. II. rész. MFMÉ 1976–77/2. Szeged
- 1977b Ünnepi kalendárium. Budapest

- BÁLINT Sándor**
1980 A szögedi nemzet. A szegedi nagytáj népelete. III. rész. MFMÉ 1978–79/2. Szeged
- BALKÁNYI Béla**
1913 A bolgár rendszerű öntözéses zöldségkertészetek szervezése Magyarországon. MgSz XXXI. 98–100.
- BALKAY Adolf**
1926 A magyar solymászat története. Nimród Vadászújság, XIV. 357–361, 381–385, 400–401, 420–421, 441–442, 462–464.
- BALLÓ István**
1899 Ló-orvosságok és kuruzslások a XVI. századból. MGtSz VI. 215–222.
- BALOGH András**
1968 Magyarország nevezetes fái. Budapest
- BALOGH István**
1936 Adatok a debreceni erdőgazdálkodás történetéhez. A vákáncsosok. DMK 6. 1–16. Debrecen
1938 A jószág telettetése Debrecen környékén. DMK 12. Debrecen
1943 A hortobágyi pásztorkodás történelmi múltja. NÉ XXXV. 97–112.
1957 A gabona betakarítása a XVI–XVII. században. Ethn. LXVIII. 270–291.
1958 Pusztai legeltetési rend Debrecenben a XVIII–XIX. században. Ethn. LXIX. 535–566.
1959a Formen der extensiven Viehhaltung auf den Pussten von Debrecen. VHO 465–503.
1959b Szabolcs megyei pásztorösszeírás 1796-ból. Ethn. LXX. 291–312.
1959c Marhadög és orvoslása Debrecenben a XVIII. században. Népr. K. IV. 1–2. 303–309.
1960 A magosligeti málévetőgép. JAMÉ III. 219–222. Nyíregyháza
1961a Adatok a román pásztorok XVIII. századi alföldi legeltetéséhez. Műv. Hagy. III. 213–218. Debrecen
1961b Különleges növénykultúrák a magyar mezőgazdaságban 1850–1945. Nyíregyháza
1962 Az alföldi tanyásgazdálkodás az 1830–1840-es években. AtSz IV. 617–633.
1963 Almáskertek a Szamos mentén. ÉT XIII. 43. sz. 1359–1363.
1965/1972 A paraszti gazdálkodás és termelési technika. In: SZABÓ István (szerk.): A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában I. 349–428. Budapest (2. kiadás: 1972)
1965–66 A lófogatok Debrecenben a XVIII–XIX. században. Ethn. LXXVI. 161–186, LXXVII. 74–92, 229–253.
1972 Geräte und Verfahren der Ernte in den zentralen Gebieten des Karpathenbeckens in 19. Jahrhundert. In: BALASSA Iván (Red.): Getreidebau in Ost- und Mitteleuropa. 529–559. Budapest
1973 A parasztság művelődése a két világháború között. Budapest
1980 Egy tőkés tanyás gazdaság a 19. század második felében. In: PÖLÖSKEI Ferenc–SZABAD György (szerk.): A magyar tanyarendszer múltja. 272–312. Budapest
1986 Debrecen mezőgazdálkodása a XVI. századtól az első világháborúig. DSz V. 3–17.
- BALOGH József**
1836 Tanakodás az ekéről. Pest
- BALOGH Lajos–KIRÁLY Lajos**
1976 Az állathangutánzó igék, hívogatók és terelők somogyi nyelvatlasza. Budapest
- BALOGH László**
1986 Dolgozatok Szamosszeg néprajzából. JAM Kiadv. 21. Nyíregyháza
- BALOGH Margit**
1903 Oláh Miklós Hungáriája. Oláh Miklós Hungáriája mint művelődéstörténeti kútforrás. Művelődéstörténeti értekezések 8. Budapest

BALTAY Mihály

1938 Magyarországi sertésfajták és -hibridek. Budapest

BANNER János

1912 A félhajó. NÉ XIII. 39–41.

1923 Tarcsai halászok közt. Békéscsaba

1925 A szegedi halászbárka. Dolg. FJTE Arch. Int. I. 75–94. Szeged

1926 Halászat a Fekete-Körös torkolatánál. Dolg. FJTE Arch. Int. II. 210–218. Szeged

1929a Adalékok a haltaposáshoz – Halfogás kézzel. NNY I. 53–54.

1929b Levéltári adatok a szegedi halászhathoz. NNY I. 117–118.

1971 A békési rév. BÉ VI. 82–90. Békéscsaba

BARABÁS Endre

1904 Udvarhely vármegye közgazdasági leírása. Budapest

1907 Maros-Torda vármegye ... közgazdasági leírása. Budapest

BARABÁS Jenő

1977 A magyarság anyagi műveltsége a VI–IX. században (A néprajzi kutatások tanulmányai). In: BARTHA Antal–CZEGLÉDI Károly–RÓNA-TAS András (szerk.): Magyar őstörténeti tanulmányok. 15–22. Budapest

BARAN, Ludvík

1952 Způsob dopravy pŕy senách na Horehroni. Český lid XXXIX. 85–88.

1957 Smyky a saně v zemích českých a na Slovensku. In: Ceskoslovenska Etnografie. IV. 333–347. Praha

1973 Transport in Czechoslovakia as an Ethnographical and Social Phenomenon. In: *Land Transport ...* 57–89.

BARBARITS Lajos

1965 A vetés gépesítésének kezdetei és elterjedése Magyarországon. Mgtört. Tan. 2. Budapest

BÁRCZI Géza

1941 Magyar szófejtő szótár. Budapest

1958 A magyar szókincs eredete. Budapest

1963 A magyar nyelv életrajza. Budapest

BÁRDOSI János

1959 A magyar Fertő tapogató halászata. Arr. I. 159–173. Győr

1970 A fertői pontyfogó kürtő. Ethn. LXXXI. 491–505.

1975–76 Chernel István fertői és hansági kutatásai (Különös tekintettel a népi halászatra). Klny. a Savaria 9–10. kötetéből. Szombathely

1994 A magyar Fertő halászata. So. MK 1. Sopron

BÁRKÁNYI Ildikó

1996 A Tisza szerepe a falu életében. In: JUHÁSZ Antal (szerk.): Mindszent története és népelete. 453–481. Mindszent

BARNA Gábor

1971 Kerekólak a Hármas-Körös mentén. Ethn. LXXXII. 585–598.

1972–74 Mitikus alakok a Hortobágy környéki falvak és a hortobágyi emberek hiedelmvilágában. Műv. Hagy. XV–XVI. 273–298. Debrecen

1981 Zur kulturellen Bedeutung der Flösserei auf der Theiss und auf der Hármas-Körös. In: *Trad. Transport ...* 157–159.

1988 A tutajozás kulturális jelentősége a Közép-Tisza és a Hármas-Körös mentén. Ethn. XIC. 189–212.

BÁRSONY István

1898 Víg világ. Mulattató történetek, kalandok, adomák a vadász-, erdész-, és a gazdaéletből, a falu és a puszták világából. Budapest

BÁRTH János

1974 Kalocsa környéki ártéri kertek a XVIII–XIX. században. AtSz XVI. 213–233.

1987 Pest-Pilis-Solt vármegye 1812. évi ár- és bérszabása. Cumania X. 155–205. Kecskemét

BÁRTH János

- 1997a Település. MN IV. 7–88. Budapest
- 1997b Kalocsai kontraktusok. KMÉ 3. Kalocsa

BARTHA Antal

- 1968 A IX–X. századi magyar társadalom. Budapest

BARTHA Elek

- 1982 Virágszentelés Észak-Magyarországon. HOMK XX. 109–115. Miskolc

BARTHA Károly, N.

- 1933 A Debreceni Vadásztársulat története 1873–1933. Debrecen
- 1946 Favágó karám. Ethn. LVIII. 67–71.

BARTLETT William Henry–BEATEE William

- 1844 The Danube, its History, Scenery and Topography. London

BARTÓCZ József

- 1979 Mezei grófok és más mesterségek. Budapest

BAS Angelos

- 1974a O dravskih splavarjih. Slov. etn. XXV–XXVI. 143–156.
- 1974b Savinjski splavarji. Ljubljana

BASKAI TÓTH B.

- 1966 Legelő- és rétművelés. Budapest

BASSERMANN-JORDAN, Friedrich

- 1923 Geschichte des Weinbaus. I–II. Frankfurt am Main

BATHÓ Edit, H.

- 1982 Egy XVIII. századi díszített méhkaptár a Jászságban. In: BALASSA Iván–UJVÁRY Zoltán (szerk.): Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére. 365–369. Debrecen
- 1988a Népi méhészkedés a Jászságban. Folk. Etn. 47. Debrecen
- 1988b Vannai István magyar méheskertje. Folk. Etn. 42. Debrecen
- 1992 Az okszerű méhészkedés kialakulása a Jászságban. Zounuk, 7. 117–133. Szolnok
- 1995 A méhészet szerepe a Jászság paraszti gazdálkodásában. Stud. Folk. Ethn. 36. Debrecen

BÁTKY Zsigmond

- 1900 Adatok a fogazott élű sarló elterjedéséhez. NÉ I. 13–16, 54, 140–141.
- 1901 A száldobhoz. NÉ II. 144–145.
- 1903a Ettek-e a magyarok nyereg alatt puhított húst? Ethn. XIV. 393–394.
- 1903b A halászó keszgefalvi ember. NÉ IV. 30–31.
- 1905 Egy-két szó a „duga” halászó mód kaukázusi és magyar analógiájához. Ethn. XVI. 290–293.
- 1906 Útmutató néprajzi múzeumok szervezéséhez. Budapest
- 1910 A hajítófához. Ethn. XXI. 229–231.
- 1921 Vótér. Ethn. XXXII. 123.
- 1926 Szarvasagancs löportartóink ornamentikájához. NÉ XVIII. 1–11
- 1927 Szőlőmetsző kések a Néprajzi Múzeumban. NÉ XIX. 112–113.
- 1928 Pásztor ivópoharak. Budapest
- 1929 Földöl – tüzelős öl. NÉ XXI. 11–15.
- 1930 A magyar sátor és emlékei. NÉ XXII. 1–14.
- 1931 Ugorok „juhászata”. Ethn. XLII. 90–91.
- 1932 A magyar istálló (ól) eredetéhez. NNy IV. 1–6.
- 1933 „Felkopik az álla”. NÉ XXV. 38–40.
- 1935 Libicke és palóka. NNy VII. 219–221.
- 1936 Halászati tárgynév magyarázatok. DSz X. 139–143.
- 1941 Építkezés. In: Magy. Népr. I. (2. kiad.) 108–216.

BAUER, Martha

- 1954 Der Weinbau des Nordburgenlandes in Volkskundlicher Betrachtung aus dem Burgenland. Heft 1. Eisenstadt

- BAY Ferenc**
1942 A győri Lloyd városáért és kereskedelméért, 1856–1936. Győr
- BEAUDOUIN François**
1983 La navigation et les bateaux sur le Canal du Midi. Conflans-Sainte-Honorine
- BECKER Heinrich**
1937 Schiffervolkskunde. Halle-Saale
- BEDNÁRIK, Rudolf**
1943 Ludové poľovníctvo na Slovensku. Turc. Sv. Martin
1950 Systému ľudového transportu. Časopis Muzeálnej Slovenskej Spoločnosti XLI. 4–16. Martin
1957 Slovenské úle. Bratislava
- BEKE Ödön**
1932 A magyar halnevek származása. Halászat, XXXIII. 41–42, 49–50, 71–73.
1933 Halnév magyarázatok. Halászat, XXXIV. 18–19, 30–31, 51–52.
1934 Halneveink történetéhez. Halászat, XXXV. 25–26.
1935 Népies növényneveink történetéhez. Vasi Sz. II. 256–264, 381–390.
1946 Tájszavaink történetéhez. Nyr LXX. 145–149.
1948 Szókins és néphagyomány. Értekezések a Nyelv- és Szépirodalomtudományi Osztály köréből. XXVI. 8. sz. Budapest
- BÉL Mátyás**
1735–42 Notitia Hungariae Novae Historico Geographica. Vienna
1968 Heves megye ismertetése, 1730–1735. Ford. SOÓS Imre. Eger
1976–77 Vas vármegye leírása. Vasi Sz. XXX. 108–126, 241–257, 463–476, 567–582; XXXI. 60–80, 266–294, 446–469.
1978 Bihar megye leírása. (Ford. P. SZALAY Emőke, bev., jegyz. CSORBA Csaba) BMÉ II. 51–107. Berettyóújfalu
1984a Magyarország népének élete 1730 táján. (Vál., s. a. r. és bev. WELLMANN Imre) Budapest
1984b Hungáriából Magyarország felé. Budapest
1984c Csongrád és Csanád megye leírása. MFMÉ 1980–81/2. 9–112. Szeged
1992 Gömör vármegye leírása (1749). Göm. népr. XXXV. Debrecen
- BELÉNYESY Márta**
1953 A halászat a XIV. században. Ethn. LXIV. 148–166.
1954–55 A földművelés fejlődésének alapvető kérdései a XIV. században. Ethn. LXV. 387–415; LXVI. 57–98.
1955a Az erdei irtások parlaggazdálkodása. NMAÉ 1–2. sz. 60–62.
1955b Szőlő- és gyümölcstermelésünk a XIV. században. NÉ XXXVII. 11–31.
1956a Az állattartás a XIV. században Magyarországon. NÉ XXXVIII. 23–59.
1956b A földművelés Magyarországon a XIV. században. Sz 90. 517–555.
1957a Talajmegtanulás Szolnok-Doboka, Kolozs, Torda és Alsó-Fehér megyékben a XV. században. Ethn. LXVIII. 599–608.
1957b Beregi falutörvények a XVIII. század fordulójáról. Népr. K. II. 1–2. 264–281.
1958a Kerített település és gazdálkodás kapcsolata néhány zalai irtásos falunál egy 1460-as határjárás alapján. Ethn. LXIX. 117–127.
1958b Adatok a régi hegyközségek történetéhez. Népr. K. III. 1–2. 280–296.
1960 A permanens egymezős földhasználat és a két- és háromnyomásos rendszer kialakulása Magyarországon a középkorban. Ethn. LXXI. 81–106.
1964 A parlagrendszer XV. századi kiterjedése Magyarországon. Ethn. LXXV. 321–349.
1969 Hufengröße und Zugtierbestand der bauerlichen Betriebe in Ungarn im 14–15. Jahrhundert. VWH 460–502.
- BELHÁZY Jenő, bölcsészai**
1892 A vadászati ismeretek kézikönyve. I. Budapest

BELLON Tibor

- 1973a Karcag város gazdálkodása. Földművelés. DJMK 34–35. Szolnok
- 1973b Adalékok a karcagi csárdák keletkezéséhez. SzMÉ 1973. 127–136. Szolnok
- 1979a Szeghalom paraszti gazdálkodása. In: MIKLYA Jenő–SZABÓ Ferenc (szerk.): Szeghalom. Történelmi, néprajzi és földrajzi tanulmányok. 493–560. Szeghalom
- 1979b Nagykunság. Budapest
- 1981 A köles termesztése és keleti párhuzamai. Ethn. XCII. 233–258.
- 1984 Földművelés. In: BÁRTH János (szerk.): Kecel története és néprajza. 549–572. Kecel
- 1988 Termelés és értékesítés. In: KORKES Zsuzsa (szerk.): Bag. Néprajzi tanulmányok. I. Múz. Füz. 35. 103–155. Aszód
- 1989 Ártéri gazdálkodás a Latorca mentén. In: Néprajzi tanulmányok az Ung vidékéről. Néprajzi Közlések. V. 19–26. Bratislava
- 1994a Adatok Szabadszállás gazdálkodásához. Népr. D. 49. Szeged
- 1994b A Nagykunság földművelő gazdálkodása a XVIII–XIX. században. In: NOVÁK László (szerk.): Néprajzi tanulmányok Ikvai Nándor emlékére. Stud. Com. 23. 339–357. Szentendre
- 1995 Homokba fúlt tanyák? In: FODOR Ferenc (szerk.): Csólyospálos. Tanulmányok Csólyospálos történetéből és népeletéből. 309–330. Csólyospálos
- 1996a Ártéri gazdálkodás az Alföldön az ármentesítés előtt. In: FRISNYÁK Sándor (szerk.): A Kárpát-medence történeti földrajza. 311–319. Nyíregyháza
- 1996b Beklen. A nagykunsági mezővárosok állattartó gazdálkodása a XVIII–XIX. században. Karcag
- 1997 Földművelés, irtásgazdálkodás. In: *Honfogl. és népr.* 145–157.

BELLON Tibor–BOTKA János

- 1982 Adatok a csépai földműveléshez. In: BARNÁ Gábor (szerk.): Csépa. Tanulmányok egy alföldi palóc kirajzás népeletéből. I. 153–175. Eger–Szolnok

BELLON Tibor–HAGYMÁSI Sándor

- 1992 Túrkeve földművelése. In: ÖRSI Julianna (szerk.): Túrkeve földje és népe. I. 329–354. Túrkeve

BELLOSICS Bálint

- 1893 Méhes babonák. Ethn. IV. 159.
- 1901 Bajai czéhszokások. NÉ II. 126–130.
- 1902 A halászó hetési ember. NÉ III. 29–32.

BENCSEK János

- 1969 Pásztorkodás a Hortobágy északi területén a XVIII. század végétől. KKL TENI 22. Debrecen
- 1970 Egy jobbágycsofé gazdasági, társadalmi élete az úrbérrendezéstől a jobbágyszabadságig. In: SZENDREY István (szerk.): Magyar történeti tanulmányok. 49–91. Debrecen
- 1971 Paraszti állattartás Hajdúböszörményben. KKL TENI 24. Debrecen
- 1973a Az „Írigyli” szőlőskert. HOMK 12. 92–98. Miskolc
- 1973b A gyűjtögető gazdálkodás emlékei a Tisza mentén, a volt alsó-szabolcsi falvakban. HME I. 111–126. Hajdúböszörmény
- 1974 A szarvasmarha paraszti tartása Hajdúnánáson a XVIII. század elejétől. Hajdúsági Közlemények 1. Hajdúböszörmény
- 1975 A szőlőskertek építése Hajdúböszörményben. HME II. 219–232. Hajdúböszörmény
- 1978 A középkori halászat emlékeit őrző helynevek a Közép-Tisza vidékéről. Ethn. LXXXIX. 272–285.
- 1983 A gyűjtögető gazdálkodás emlékei. In: DANKÓ Imre (szerk.): Békés város néprajza. 277–292. Békés

- BENCSIK János–NAGY László–NAGY MOLNÁR Miklós**
 1993 Gyűjtögetés – zsákmányolás – teherhordás. In: GRIN Igor–KRUPA András (szerk.): Békéscsaba néprajza. 165–193. Békéscsaba
- BENDA Borbála**
 1999 Főúri halkereskedelem a XVII. századi Dunántúlon. Fons (Forráskutatás és történeti segédtudományok), VI. 3. sz. 293–325.
- BENDA Gyula**
 1973 Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1767–1867. Számok és történelem 1. Budapest
 1988 A keszthelyi uradalom 1850 előtti hagyatéki és vagyoni összeírásai. I. Keszthely 1711–1820. Fontes Musei Ethnographiae, 1. Budapest
- BENDA Gyula–HOFFMANN Tamás–SZILÁGYI Miklós–SZUHAY Péter**
 1982 A magyar paraszti mezőgazdaság technikai újításai a 19–20. században. Budapest
- BENE Zsuzsa**
 1961 Die Schafzucht und die Verarbeitung der Schafmilch auf des Cserehát (Nordostungarn). VHO 559–579.
- BENES, Emerich**
 1934 Die ungarische Schweinezucht. Halle-Wittenberg
- BENKŐ Samu**
 1972 Murokország. Bukarest
- BERANOVÁ, M.**
 1901 Slavic Harvest and Harvesting Implements until the Beginning of the 15th Century. Ethnologia Slavica XXIII. 7–34.
- BÉRCZY Károly (szerk.)**
 1863 Hazai és külföldi vadászrajzok. Pest
- BERECZKI Ibolya, T.**
 1981 Pásztorkutya tartása a Tiszazugban. In: DANKÓ Imre (szerk.): Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum 30. évfordulójára. 163–182. Túrkeve
 1982 A hal szerepe a tiszazugi falvak életében. In: BALASSA Iván–UJVÁRY Zoltán (szerk.): Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére. 335–352. Debrecen
- BERECZKI Máté**
 1875 Gyümölcsjegyzék a mezőkovácsházi kísérleti gyümölcsstelepen... Budapest
 1889 Gyümölcsök rövid ismertetése. Gyümölcsészeti és Konyhakertészeti Füzetek, X. évf. VIII. 205–217; IX. 237–248; X. 269–280; XI. 301–312; XII. 333–343.
- BEREND T. Iván–SZUHAY Miklós**
 1978 A tőkés gazdaság története Magyarországon, 1848–1944. Budapest
- BÉRES András**
 1961 Treiber und Treibergeräte auf der Hirten auf den Pussten in der Umgebung von Debrecen. VHO 505–528.
 1962 Terelők és terelőeszközök a hortobágyi pásztorok kezén. DMÉ 1960–1961 151–203. Debrecen
 1964 Az „esett jószág” eltakarítása a Hortobágyon és környékén. Ethn. LXXV. 462–467.
 1965 A jószág szózása, szózávályú. Ethn. LXXVI. 456–461.
 1974 Debrecen város legelőgazdálkodása a Hortobágyon a XIX. század elején. A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve I. 159–190. Debrecen
- BERG, Gösta**
 1935 Sledges and Wheeled Vehicles. Nordiska Museets Handlingar 4. Stockholm
 1950–51 Wooden Traps. Folk-Liv, XIV–XV. 31–39. Stockholm
 1953–54 Wooden Traps. Folk-Liv, XVII–XVIII. 139–140. Stockholm
 1966 Medieval Mouse Traps. Stud. Ethn. Ups. XXVI. (Varia II.) 1–13.
 1971 Kopftragen in Schweden. *Studia* ... 381–394.

- BERG, Kerstin G:
1973 Some Sledges with Handles and their Relations to the Kick-sleigh. In: *Land Transport ...* 90–108.
- BERRÁR Jolán–KÁROLY Sándor
1984 Régi magyar glosszárium. Budapest
- BERSCHÜTZ Sándor
1966 Kutyanek Baján és környékén. Nyr XC. 424–426.
- BERZE NAGY János
1940 Baranyai magyar néphagyományok. I–III. Pécs
- BESZÉDES Valéria
1995 Örökség – Kis magyar bácskai néprajz. Életjel könyvek 60. Szabadka
- BETKOWSKI Jenő
1952 A szolnoki hajósok, a csongrádi és Mindszenti superok mesterszavai. Nyr LXXVI. 219–222.
1953 A szolnoki hajósok, a csongrádi és Mindszenti superok mesterszavai. Nyr LXXVII. 109–114.
1954a Adatok a szolnoki hajósok életéből. Ethn. LXV. 88–120.
1954b Képek az egykori szolnoki fahajózás történetéből. Jászkunság 2. sz. 1–7; 3. sz. 18–26.
1955 Fahajók a Tiszán. A szolnoki fahajózás. Jászkunsági füzetek 2. Szolnok
1961a Tiszai hajósélet. DJMK 3–4. Szolnok
1961b A tiszai fahajók emléke. ML 5. sz. 17–21. Szolnok
1968 A tiszai fahajók építése, javítása, népe. Szolnok
1973 Képek az egykori szolnoki fahajózás történetéből. SzMÉ 159–167. Szolnok
- BLÁS István, D.
1941 A székely solymárok. Erdély, XXXVIII. 131–134.
- BICHIGEAN Vasile
1940 Plataritul pe Somes. Archiva Someseana, 157–180.
- BIELENSTEIN, A.
1907–18 Die Holzbauten und Holzgeräte der Letten. St. Petersburg–Petrograd
- BIRKÁS Géza
1948 Francia utazók Magyarországon. Szeged
- BIRKET-SMITH, Kaj
1969 A kultúra ösvényei. Általános etnológia. Budapest
- BÍRÓ Friderika
1988 Göcsej. Budapest
- BÍRÓ József
1971 Batthyány Tódor hajóépítő és hajózási kísérletei. KMÉ I. 239–265.
1972 Képek a dunai hajózás múltjából. Természet Világa, 11. 497–500.
1976 Kezdeményezések a Duna nemzetközi áruforgalmának kifejlesztésére a XVIII. század utolsó harmadában. Közlt. Sz. XXVI. 367–373.
1977 A hajózás szerepe Magyarország közlekedésében a XVIII. század utolsó harmadában. KMÉ III. 171–213.
1983 Vízi utak a XVIII. században. ÉT XXXVIII. 836–839.
- BÍRÓ Vencel
1940 Történeti rajzok. A régi Transsylvania. Cluj–Kolozsvár
- BITÓ János
1993 Az én kiskirályságom. (2. kiad.) Szeged
- BOCKHORN, Olaf
1973–78 Wagen und Schlitten im Mühlviertel. I–II. Linz
- BOCSKOR János
1838 A szép tavasz beköszöntésével a gyergyói tutajozó székelyeknek I. fáradtsága, II. jutalma. Nemz. Társ. 25–29, 33–37.

- BOCŞE, Maria**
 1975 Sisteme tradi ionale de transport din Mun ii Apuseni. *Apulum*, 13. 581–603. Alba Iulia
- BODG AL Ferenc**
 1957 A r z nt s technikájához. Az edelényi juhászkampó. *Ethn.* LXX. 359–391.
 1960 A miskolci talyiga. *Ethn.* LXXI. 524–536.
 1962 Közösségi kovács a mezőkövesdi matyóknál. *N  XLIV.* 81–96.
 1965 A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei cigányok fémművessége. *Ethn.* LXXVI. 521–546.
 1971 A kovácsok l gy gy t sa. *HOMÉ X.* 457–486. Miskolc
- BODNÁR Lajos**
 1989 Méhesek Nagykapos környékén. *HOMK* 26. 132–137. Miskolc
- BODÓ Sándor**
 1974 Az igavonó szarvasmarha a Hortobágy vidékén. *M v. Hagy.* XV–XVI. 47–80. Debrecen
 1979 Tokaj-Hegyalja, egy minőségi borvidék körülhatárolása. *Ethn.* XC. 480–491.
 1981a A magyar állattartás történeti kérdéseire. *EM  XVIII.* 291–309. Eger
 1981b Jochformen in Mitteleuropa. *Trad. Transport* 137–143. Budapest
 1990 A magyar paraszti termelés  gaerej nek története. *Stud. Folk. Ethn.* 26. Debrecen
 1992 A Bodrogek   llattart sa. *BKm* 36. Miskolc
- BODOKI Lajos**
 1880 Franciaország vízi utainak és csatornahálózatának leírása. Budapest
- BOGÁTS Dénes, Cs.**
 1943 Háromszéki oklevél-sz jegy z k. Erdélyi tudományos füzetek 163. Kolozsvár
- BOGDÁN István**
 1973 Régi magyar mesterségek. Budapest
 1978 Magyarországi hossz- és f ldm rt kek a XVI. század végéig. Budapest
 1991 Magyarországi  r-, térfogat-, súly- és darabm rt kek. Budapest
- BOGDÁN István–MAKSAY Ferenc**
 1967 K r lyi  l és k r lyi hold. *AtSz* IX. 106–110.
- B NA István**
 1974 A középkor hajnala. A gepidák és a langobardok a Kárpát-medencében. Budapest
- B NA Júlia**
 1950 Halászélet a Tiszán. *H d*, XIV. 243–252.
- BORBÁS Vince**
 1894 A sulyom pusztuló f lben. *Term. Tud. K.* XXVI. 297–322.
- BORBÍRÓ Virgil–VALLÓ István**
 1956 Győr v ros p t st rt nete. Budapest
- BORENICH Hugó**
 1982 Az almási vontatók éneke. In: Horvátországi Magyarok Szövetsége  vk nyve 4. 314–317. Eszék
- BORNE, M.–BENECKE, B.–DALLMER, G.**
 1886 Handbuch der Fischzucht und Fischerei. Berlin
- BOROSS Marietta**
 1956 A nagybudapesti és Pest-környéki paradicsomkult ra gazdasági és néprajzi vizsgálata. *N  XXXVIII.* 129–161.
 1957 A csányi dinnyetermesztés eszközei. *N  XXXIX.* 257–272.
 1959 Adatok a csányi felesdinny sek életmódjának és kultúrájának alakulásához. *Ethn.* LXX. 579–621.
 1963a A kecskeméti homoki zöldségtermelés. *Ethn.* LXXIV. 202–229.
 1963b M h lak sok a Néprajzi Múzeum gyűjteményében. *N  XLV.* 35–80.

BOROSS Marietta

- 1965 Zöldségtermelés a Fertő-tó déli partján (Adatok Hegykő, Fertőhomok és Hidegség zöldségtermeléséhez). Soproni Sz. XIX. 308–322.
1968 A makói hagymatermesztés eszköztanyaga. NÉ L. 127–154.
1973 Bolgár és bolgár rendszerű kertészetek Magyarországon 1870–1945. Ethn. LXXXIV. 29–52.
1974 Rákospalota mezőgazdaságának termeléstechikája és néprajza. In: CZOMA László (szerk.): Tanulmányok Rákospalota-Pestújhely történetéből. 231–261. Budapest
1980 Német kertész. MNL 3. 703–704.
1983 A békési kertkultúra és szőlőművelés. In: DANKÓ Imre (szerk.): Békés város néprajza. 425–460. Békés
1986 A pesti német kertészceh. In: EPERJESSY Ernő–KRUPA András (szerk.): A III. békéscsabai nemzetközi néprajzi nemzetiségkutató konferencia előadásai 2. 374–385. Budapest–Békéscsaba

BOROVSKY Samu

- 1900 Szeged története. Irta Reizner János. Sz XXXIV. 628–649.

BOROVSKY Samu (szerk.)

- é. n. (1903) Gömör-Kishont vármegye. Budapest
é. n. (1909) Bács-Bodrog vármegye. II. Budapest
é. n. (1916) Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye. II. Budapest
é. n. Zemplén vármegye. Budapest

BORSOS Balázs

- 1991 A bükkaljai kaptárkövek földtani és felszínalaktani vizsgálata. Földr. K. XXXIX. 3–4. sz. 121–137.

BORSOS Béla

- 1982 Magyar vadász lőportartók. Budapest

BORZSÁK Endre

- 1936 A régi istállók és a jószág takarmányozása Pest megye északi részében. NÉ XXVIII. 41–61.
1937 Juhhús a népi táplálkozásban. Ethn. XLVIII. 199–202.
1964 A meddönyáj. Ethn. LXXV. 557–577.

BOSIĆ, Mila

- 1982 Ribarske sprave is alati u Vojvodini. Novi Sad

BOTÁR Imre–KÁROLYI Zsigmond

- 1971 A Tisza szabályozása. I–II. VTF 3–4. Budapest

BOTKA János

- 1976 A csépai szőlőművelés. Tiszazugi Füzetek 6. Kunszentmárton–Szolnok

BÖDEI János

- 1939 Madárfogók Göcsejből. Vasi Sz. VI. 162–167.
1943 Adatok Zalabaksa gyűjtőgető gazdálkodásához. NÉ XXXV. 69–96.

BÓDI Erzsébet

- 1983 A gyűjtőgető gazdálkodás emlékei Szirénfalván. 1. Gombászás; 2. Vadgyümölcsök és termések felhasználása; 3. Virágok, levelek, száruk, ágak és gyökerek gyűjtése. MK 41. sz. 63–66; 42. sz. 95–101; 43. sz. 66–72.
1991 A természetes növénytakaró hasznosítása táplálkozás céljából az Ung vidékén. In: UJVÁRY Zoltán (szerk.): Történelem, régészet, néprajz. Tanulmányok Farakas József tiszteletére. 163–172. Debrecen

BÖKÖNYI Sándor

- 1956 A szkíták kocsija. Budapest
1961 Die Haustiere in Ungarn im Mittelalter auf Grund der Knochenfunde. VHO 83–111.
1968 Az állattartás történeti fejlődése Közép- és Kelet-Európában. AtSz X. 272–342.
1974 History of domestic Mammals in Central and Eastern Europe. Budapest

BÖÖR László

- 1978 Nagykőrös gazdasági és társadalmi viszonyai a két világháború között. In: NOVÁK László (szerk.): Tanulmányok Nagykőrös történetéből és néprajzából. AJMK I. 169–271. Nagykőrös

BÖRCSÖK Vince

- 1963 A szőlő és must a szegedi tanyák népének téli táplálkozásában. Népr. D. 14. Szeged
- 1970 A Szeged-vidéki szőlő telepítésének szerszám- és eszközanyaga. MFMÉ 1970/1. 101–118.
- 1974 Szőlőőrzés, szüretelés és szüreti bál Szeged környékén. Ethn. LXXXV. 479–493.
- 1975 Adatok a pinceépítés, szőlőfeldolgozás és bortárolás hagyományaihoz a Szeged környéki homokon. MFMÉ 1974–75/1. 193–214.
- 1978 Adatok a szegediek borkereskedelméről és borfogyasztásáról. MFMÉ 1976–77/1. 233–251.

BRANDT, Andres von

- 1976 Zur fischereilichen Fangtechnik. In: SOLYMOS, Ede (red.): Studien zur europäischen traditionellen Fischerei. 35–43. Baja
- 1984 Klassifizierung der fischereilichen Fangmethoden. In: GUNDA, Béla (ed.): The Fishing Culture of the World. I. 27–48. Budapest

BRAUDEL Fernand

- 1985 Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus, XV–XVIII. század. Budapest

BREHM Alfréd

- 1929 Az állatok világa. III. Budapest

BRINGÉUS, Nils-Arvid

- 1964 Höbagen. Relikt eller novation. Rig 47. 3. 65–85.

BUTURĂ, Valeriu

- 1978 Etnografia poporului român. Cultura materială. Cluj–Napoca

BUTURAC Josip

- 1961–62 Rijecno brodarstvo na Savi, Dunava i Tisi v polovici XIX. stoljeca. Archivski vjesnik. IV–V. 99–204. Zagreb

BUZA János

- 1980 A hódoltság gazdagparaszti állattartásának néhány kérdése. Szénaárak 1660-ban. Ethn. XCI. 237–249.

CHAUNU Pierre

- 1971 A klasszikus Európa. Budapest.

CHERNEL István, chernelházi

- 1897 A lábszánkózás kézikönyve. Budapest

CHILDE, V. Gordon

- 1954 The Diffusion of Wheeled Vehicles. EAF 2. 1–17. Berlin

CHMIELEWSKI, Stefan

- 1960 Rybolowstwo. In: BURSZTA, Jozef (red.): Kultura ludowa Wielkopolski. I. 277–325. Poznań

CHOLNOKY Jenő

- 1899 Közlekedés a kínai alföldön. Budapest

COMENIUS, Amos János

- 1673 Janua linguae latinae reserata aurea... Kolozsvár

ČURČIĆ, Vejsil

- 1912 Die volkstümliche Fischerei in Bosnien und der Herzegowina mit besonderer Berücksichtigung der Savefischerei bei Dönja Dolina. Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegowina XII. 490–589. Wien

CVAR, N.

- 1941 Narodno ribarstvo u okolici Siska na Kupi, Savi i Odri. Etnografska Istraživanja i Grada. III. 1–40. Zagreb

- CZAKÓ Sándor
1978 Új szerszám született. Dunatáj 1978/3. sz. 69–76. Szekszárd
- CZEGLÉDI János
1969 Tutajozás a Maroson a múlt században. Ethn. LXXX. 213–234, 431–446, 537–556.
- CZEGLÉDY Károly
1979 Új arab forrás a magyarok 942. évi spanyolországi kalandozásáról. MNy LXXV. 273–282.
- CZÉRE Béla
é. n. (1997) Magyarország közlekedése a 19. században (1780–1914). Budapest
- CZIBULYA Ferenc
1987 Bolgárkertészet magyar földön. Történetek és módszerek egy adatközlő bolgárkertész tollából. Budapest
- CZIGÁNY Béla
1965 Adatok a Győr megyei hajósmolnárok életéhez. III. Arr. VII. 413–429.
- CZIRBUSZ Géza
1901 Zichy Jenő gróf harmadik ázsiai utazása – Dr. Jankó János: A magyar halászat eredete (...) Föld. K. XXIX. 33–48.
- CZÖVEK István
1816 Legújabb s hasznosabb Méhész Könyv... Pesten
- CSABA József
1947 Madár a vend népeletben. Ethn. LVIII. 114–116.
1948 A vendek népi méhészkedéséről. Ethn. LIX. 125–128.
1968 Adatok a felsőörségi magyarok népi méhészkedéséhez. Ethn. LXXIX. 105–112.
1971 Adatok a vendvidék népi méhészkedéséhez. Ethn. LXXXII. 70–73.
1973 Csákánydoroszló népi halászata. Savaria, 4. (1966–1970) 137–167. Szombathely
1975 Népi vadfogó eszközök és eljárások Csákánydoroszlóban. Savaria, 5–6. (1971–1972) 245–265. Szombathely
- CSALLÁNY Gábor
1907 Hálósúlyok a szentesi múzeumban. NÉ VIII. 44–49.
- CSALOG József
1936 A sárközi hálótanya. Ethn. XLVII. 142–143.
1940 A Tolna megyei Sárköz népi halászata. NÉ XXXII. 233–249.
1949 A húzóháló helyettesítése Bátán. Ethn. LX. 281.
1960 Híd- és dorongutak Zalavár környékén. GMJÉ 137–149. Zalaegerszeg
- CSALOG Zsolt
1963 A kosárfonás ún. spiráltechnikája a magyar nyelvterületen. NÉ XLV. 5–34.
1965 A kocsi és a szekér Szentes vidékén. Népr. K. X. 1–2. 3–44.
- CSÁNKI Dezső
é. n. Somogy vármegye. Budapest
- CSAPLOVICS János
1816 A méhtartásnak új, hasznos és könnyű módja kettős köpüben. Miskolcz
1829 Gemälde von Ungern. Pest
- CSAPO József
1775 Új füves és virágos magyar kert, mellyben mindenik fünek és virágnak Neve, Neme, Ábrázatja, Természete és ezekhez képest különbféle Hasznai, értelmesen meg-jegyeztetnek. Posony
- CSAPÓ Lajos
1888 A sertéstenyésztés. Budapest
- CSAPODY István
1959 A Sopron környéki szelídgesztenyések. Soproni Sz. XIII. 238–256.
- CSAPODY Vera–PRISTER Szaniszló
1966 Magyar növénynevek szótára. Budapest

CSÁTI SZABÓ György

- 1792 Magyar-Országi Méhes Gazda. A'ki nem tsak a' Méhekkal való természetes bálnásról; hanem azoknak különös nyavalyáiról, meg-esméréséről, meg-orvoslásáról és más hozzá tartozandó dolgokról, kérdések és feleletek által tanít. Debreczen

CSEFKÓ Gyula

- 1914 Verődisznó. MNy X. 319–320
 1921 Verő malac. MNy XVII. 217–320
 1922 A füredi nyereg. MNy XVIII. 125.
 1924 Pázsit-disznó. MNy XX. 29–30
 1926 Orrtőkék a lakóház előtt. NÉ XVIII. 137–139.

CSEH Edit

- 1989 A Békés vármegyei parasztok válaszai az úrbéri kérdőpontokra. In: ERDMANN Gyula (szerk.): Békés megye és környéke XVIII. századi történetéből. 279–394. Gyula

CSERMÁK Géza

- 1955 A néprajztudós Herman Ottó. Ethn. LXVI. 487–500.
 1956 A magyar hajózás múltjából. Budapest

CSIBA Lajos

- 1958 A tejfalusi közbirtokosság történetéből. Népr. K. III. 4. sz. 311–337.

CSÍKVÁRI Jákó

- 1883 A közlekedési eszközök története. II. Budapest

CSILLÉRY Klára, K

- 1951 Az ácsolt láda. MTA Társ. K. 3. sor. I. köt. 231–284.
 1961 Pünkösdi leányvezető Szeremléről. NÉ XLIII. 171–179.

CSIPPÉK János

- 1907 Adatok a felvidéki „olejkárok”, házaló gyógyszerárusok történetéhez. NÉ VIII. 247–268.
 1910 Sáfrányosok a Felvidéken. NÉ XI. 226–242.

CSISZÁR Árpád

- 1965 Csikólép és emberkoponya. Népr. K. X. 1–2. 379–385.
 1971 A beregi sertésstenyésztés. Ethn. LXXXII. 481–496.
 1974 Sertésmakkoltatás az északkeleti Erdővidéken. AtSz XVI. 234–246.
 1982 Az ökörtartás a szatmár-beregi kisparasztság életében. JAMÉ XV–XVII. 132–154. Nyíregyháza

CSISZÁR Mária

- 1978 Földművelés a Mázsza patak (Szilágy m.) mentén. Kézirat

CSIZMADIA Andor

- 1977 A falusi közösségek szervezete és működése Magyarországon 1848 és 1944 között. In: CSIZMADIA Andor (szerk.): Tanulmányok a falusi közösségekről. 35–53. Pécs

CSIZMÁS Sándor

- 1987 A Békés városi zöldségtermő táj kialakulásának történelmi, közgazdasági és ökológiai jellemzői. BÉ XXII. 176–183.

CSOMA Zsigmond

- 1980 Alsónémedi helye az alföldi borvidék homoki szőlő- és borkultúrájában. In: BALASSA Iván (szerk.): Alsónémedi története és néprajza. 303–335. Alsó-némedi
 1983a Késes metszőollók Magyarországon. Az eszközváltás hatása a tőkeművelés- és metszési módokra. Ethn. XCIV. 51–66.
 1983b Káposztáskertek a Káli-medencében. In: LACKOVITS Emőke (szerk.): Néprajzi gyűjtőúton a Káli-medence falvaiban. 17–33. Veszprém
 1986a Nászejszakák bora: a somlai. Budapest
 1986b A kővágóörsi ürmös és a törökök emléke: a mustméz. In: S. LACKOVITS Emőke (szerk.): Történeti és néprajzi dolgozatok a Káli-medencéből. 27–30. Veszprém

CSOMA Zsigmond

- 1986c A kövágóörsi aszúborok és híruk. In: S. LACKOVITS Emőke (szerk.): Történeti és néprajzi dolgozatok a Káli-medencéből. 30–33. Veszprém
- 1991 Kertészeti terményvásárok, mint a XIX. századi nagytáji munkamegosztás eredményei. MMgMK 1990–1991. 381–408.
- 1994 Kertészeti vásártípusok a Kárpát-medencében (XVIII–XX. század). In: NOVÁK László (szerk.): Néprajzi tanulmányok Ikvai Nándor emlékére. Stud. Com. 24. 61–67.
- 1994–95 Szőlészeti, borászati hagyományok a megújulás és a közösség kötelékében. (Kapcsolatok, hatások és konfliktusok Dunántúl és Európa között a 17. század végétől a 20. század elejéig.) Centrál-Európa alapítványi könyvek 3. Debrecen–Budapest
- 1998 Falusi környezet – nagyvárosi ellátás. Budapest a kert-, a szőlő- és bortörténet városa. Centrál-Európa alapítványi könyvek 7. Budapest

CSORBA András

- 1834 Vezér a természetesen művelt mezei gazdálkodásra... Pesten

CSORBA Csaba

- 1975 Közlekedés, árucseré és városfejlődés a Szamos-vidéken a XIV–XV. században. In: DANKÓ Imre (szerk.): Csengeri krónika 166–184. Csenger

CSÖPÜS István

- 1974 A magyar sertésállomány alakulása a második világháború időszakában. AtSz XIV. 196–214.

CSŐRE Pál

- 1975 Adatok a középkori fakitermelés történetéhez Magyarországon. In: KOLOSS-VÁRY Szabolcsné (szerk.): Az erdőgazdaság története Magyarországon. 88–106. Budapest
- 1994 A magyar vadászat története. Budapest

DÁM László

- 1972–74 A hajdúszoboszlói belső legelő pásztorépitményei. Műv. Hagy. XV–XVI. 109–137. Debrecen
- 1995 A magyar népi állattartás és pásztorkodás. Néprajz egyetemi hallgatóknak 19. Debrecen

DANICSKA József

- 1886 Néhány szó a halászati ügyről. Mindszent, II. 12. sz. (márc. 21.) 2; 13. sz. (márc. 28.) 3; 14. sz. (ápr. 4.) 2–3; 15. sz. (ápr. 11.) 2–3; 16. sz. (ápr. 18.) 2–3; 17. sz. (ápr. 25.) 3.
- 1887 Ismét néhány szó a halásatról. Mindszent, III. 42. sz. (okt. 16.) 2–3; 43. sz. (okt. 23.) 3.

DANKÓ Imre

- 1958 A bajai Jánoska-eresztés. Ethn. LXIX. 145–148.
- 1962a A Bihar megyei hidak vámja (1829). Népr. K. VII. 1. 230–232.
- 1962b Az alma-szimbolika magyar vonatkozásai. Ethn. LXXIII. 558–589.
- 1963 Lápolás a Gyepesen. Népr. K. VIII. 2–4 sz. 369–377.
- 1972 Bodrogi halászsótár. HOMÉ XI. 449–505. Miskolc
- 1973 Adalékok a régi mértékek funkció- és jelentésváltozásos továbbéléséhez. HOMÉ XII. 321–355. Miskolc
- 1975 Adalék a debreceni kertségek életéhez. (A legrégebbi debreceni kertségi szabályzat.) DMÉ 371–385. Debrecen
- 1982 A vassfü, Verbena officinalis a sárréti néphagyományban. BMÉ 3. 225–252. Berettyóújfalu

DANTER Izabella

- 1994 Zsákmányoló gazdálkodás Lelédén. In: LISZKA József (szerk.): Leléd hagyományos gazdálkodása a XX. század első felében. 41–66. Komárom–Dunaszerdahely

- DARNAY Béla**
1956 Balaton-Szent-Györgyi Halász Czéh Contractusa (1826). Népr. K. I. 1–4. 245–252.
- DÁVID Géza**
1982 A simontornyai szandzsák a 16. században. Budapest
- DEÁK Geyza**
1911 Az ungvármegyei Tiszahát halászatáról. NÉ XII. 144–150.
- DEDINSZKY Gyula**
1986 Szól a harang. Békéscsaba
- DEGRÉ Alajos**
1939 Magyar halászati jog a középkorban. Budapest
1977 A magyar nemesi (curialista) községek szervezete és gazdálkodása 1848 előtt a Dunántúlon. In: CSIZMADIA Andor (szerk.): Tanulmányok a falusi közösségekről. 55–71. Pécs
- DÉKÁN István**
1972 Kalandozás a vadászat történetében. Budapest
- DELI Mátás–DELI József**
1867 Gyakorlati és elméleti sertésenyésztés. Pest
- DEMETER Zsófia–GELENCSEI József–LUKÁCS László**
1990 Palotavárosi emlékek. Székesfehérvár–Palotaváros története és néprajza. Székesfehérvár
- D[EREGNYŐI] VARGA László**
1983 Halászat az Ung-vidéki Szirénfalván és Csicszerben. Honismeret, XI. 3. sz. 47–48.
1984 Népi halászati eszközök és módok a Latorca halászatában. Új Mindenes Gyűjtemény 3. 53–74. Bratislava
1987 Hagyományos halászat az Ung-vidéken. Honismeret, XV. 3. sz. 52–54.
- DIACONESCU, Ileana**
1976 Geräte und Methoden der volkstümlich-bäuerlichen Fischerei in Südwesten Rumäniens. In: SOLYMOS, Ede (red.): Studien zur europäischen traditionellen Fischerei. 73–87. Baja
- DIAS, Jorge**
1971 Wie die Männer in Portugal Lasten tragen? In: *Studia...* 403–407. Debrecen
- DIENES István**
1958 A honfoglaló magyarok fakengyele. Fol. Arch. X. 123–142.
- DIMITROV Imre**
1973 Bulgárkertészkedés Kalocsán. In: KUCZY Károly (szerk.): Kalocsa vidéke és népe 1963–1973. 143–149. Kecskemét
- DIÓSZEGI Vilmos**
1950 A zsákos tapogató kialakulása a Velencei tavon. Ethn. LXI. 208–222.
1957a Dobbal való kötés, oldás. Népr. K. II. 1–2. 128–134.
1957b Visszafelé számláló varázsverek. Népr. K. II. 3–4. 162–173.
- DITZ Henrik**
1869 A magyar mezőgazdaság. Pest
- DIXI**
1862 Sz. k. Kecskemét város nemes tette a gyümölcsészet és haszonkertészet érdekében. Falusi Gazda, II. 160. Pest
- DOBÓ Ferenc**
1928 A sporthorgászok zsebkönyve. Hódmező-Vásárhely
- DOBROSSY István**
1969 Az aszalás mint konzerválási mód. Ethn. LXXX. 514–536.
1974 Juhtartó gazdatársulások a XX. század elején Kunmadarason. Műv. Hagy. XV–XVI. 93–108.
1978 Dohánytermesztés a Nyírségben. Stud. Folk. Ethn. 2. Debrecen

- DOBROSSY István**
 1979 A földművelés és gazdálkodás jellege, arányváltozásai Nyírlugoson. In: ERDÉSZ Sándor (s. a. rend.): Néprajzi kutatások Nyírlugoson. JAM Kiadv. 3–75. Nyíregyháza
- DOBROSSY István–FÜGEDI Márta**
 1983 Termelés és életmód. Tíz község termelőszövetkezete. Stud. Folk. Ethn. 9. Debrecen
- DOBROWOLSKI, Kazimierz**
 1961 Die Haupttypen der Hirtenwanderungen in den Nordkarpaten vom 14. bis zum 20. Jahrhundert. VHO 113–146.
- DÓKA Klára**
 1970 A pesti céhrendszer válságának kibontakozása az 1840-es években. Budapest
 1987 A vízimunkálatok irányítása és jelentősége az ország gazdasági életében (1772–1918). Budapest
- DOKTOR FODOR András**
 1838 A Maroson mint Erdély legnagyobb folyóvizén mostan divatozó kereskedelemről, s ezt nagyon hátráltató okokról. Nemzeti Társalkodó, 137–143, 145–150.
- DOMANOVSKY György**
 1942 A tihanyi pamukos halászat. NÉ XXXIV. 252–267.
- DOMANOVSKY Sándor**
 1917/1979 Mázsaszekér. In: SZENTPÉTERY Imre (szerk.): Emlékkönyv Fejérpataky László életének hatvanadik, történetírói működésének negyvenedik, szemináriumi vezetőtanárságának harmincadik évfordulója ünnepére 35–74. Budapest (2. kiadás: In: DOMANOVSKY Sándor /vál., s. a. rend. GLATZ Ferenc/: Gazdaság és társadalom a középkorban. 101–135. Budapest)
- DOMOKOS Pál Péter**
 1979 Bölényfogó vermek emléke Csíkbán. Ethn. XC. 89–91.
- DOMONKOS Ottó**
 1955 Egy tiszántúli szőrtarisznyás műhely. NÉ XXXVII. 191–214.
 1967 A nyugat-magyarországi tyúkásatról. NÉ XLIX. 255–275.
- DONGÓ Gy. Géza**
 1913 A bodrogi közti Malodgya, Tajba és Katron tavak halászatáról. Adalékok Zemplén vármegye történetéhez XIX. 124–127. Sátoraljaújhely
- DORNER Béla**
 1908 A sertés Magyarországon. Budapest
 1910 Az erdélyi szászok mezőgazdasága. Győr
 1912 Kaszáló- és legelőjavítás. Budapest
 1925 A sertés tenyésztése és hizlalása. Budapest
- DOROGI Márton**
 1969 Adatok a hajdúsági és nagyunsági állattartáshoz, különös tekintettel a ló, a szarvasmarha és a szamár betanítására. Népr. K. XIV. 3–4. sz. 44–124.
- DÖMÖTÖR Sándor**
 1951 Enyvfőzés fagyöngyből Kőszeghegyalján. Ethn. LXII. 426–431.
 1954 Bakhátas szántás és a nyugat-magyarországi eketípusok. NÉ XXXVI. 149–164.
 1958 Hetési igafajták. Népr. K. III. 4. sz. 150–153.
 1960 Őrség. Budapest
 1961 Gesztenyetermelés Vas megyében. Népr. K. VI. 1. sz. 16–90.
- DÖMÖTÖR Tekla**
 1981 A magyar nép hiedelemvilága. Budapest
- DRASKOVICH József**
 1989 Egy XVIII. századi arisztokrata család mulattatója. Antonius atya históriái. In: ERDMANN Gyula (szerk.): Békés megye és környéke XVIII. századi történetéből. 179–278. Gyula

- DROBNJAKOVIĆ, Borivoje M.
 1934a Szaobracšaj na Drini. Beograd
 1934b Ribolov na Drini. Beograd
- DUKA János
 1978 Csíkszentlélek tízeseiről. Népism. Dolg. 186–194. Bukarest
- DUMPE, Linda
 1964 Ražas novakšanas veidu attistība Latvija. Riga
- DUNAVÖLGYI N.
 1853 Észrevételek némelly hazai ekék iránt. Gazdasági Lapok 43. sz. 507–508.
- DUNĂRE, Nicolae
 1961 Trepanácia oviec ako ľudová praktika v karpatskom pastierstve. Sl. Nár. IX. 579–609.
 1964 A juhtartás, illetve pásztorkodás hagyományos típusai a románoknál. Ethn. LXXV. 247–272.
- DUNĂRE, Nicolae (red.)
 1972 Țara Birsei. I. București
- DVIHALLY Annamária
 1932 A budai szőlőművelés története. Budapest
- ÉBER Ernő
 1961 A magyar állattenyésztés fejlődése. Budapest
- ÉBNER Sándor lásd GÖNYEY Sándor
- ECSEDI István
 1911 A debreceni fogatok. NÉ XII. 36–53.
 1912 A debreceni népi építkezés. NÉ XIII. 157–194.
 1913 Nomád pásztorenhelyek a Hortobágy pusztán. NÉ XIV. 192–218.
 1914 A Hortobágy puszta és élete. Debrecen
 1922 A halvetők. A csíkgödörök. FE II. 169–170.
 1923–24 Néhány érdekes halászó mód. „Tiszaverés”. Ethn. XXXIV/XXXV. 42, 178.
 1925 Poros országutakon. Debrecen
 1926a Rekesztő halászat a Tiszán és az alföldi kisvizeken. NÉ XVIII. 61–75.
 1926b A jégcsánka. NÉ XVIII. 144.
 1929 Hogyan készül az ótó, gomolya és a zsendice a szilajpásztorok kezén. NÉ XXI. 22–24.
 1930 Csengőöntés ősi módon Hajdúböszörményben. DMÉ 1930. 86–96. Debrecen
 1931 Listás gazda. Gazdasági evés. NNy III. 254–255.
 1933 Népies vadfogás és vadászat a debreceni határban és a Tiszántúlon. Debrecen
 1934 Népies halászat a Közép-Tiszán és a tiszántúli kisvizeken. DMÉ 1933. 123–308. Debrecen
- EGERVÁRY Gyula, egervári
 1891 Vadászati ügyben hozott kormány-rendeletek, határozatok és döntvények gyűjteménye. Budapest
- ÉGETŐ Melinda
 1970 A szőlő ültetése a Solt-vidéken. Ethn. LXXXI. 516–530.
 1973 Az Alföld és a Dunántúl szőlőművelésének kapcsolata. Szőlőművelés és borkészítés a racionalizálás előtt. In: Diss. Ethn. I. 195–251.
 1974 A szőlőművelés átalakulása a századfordulón a Solt-vidéken. Cumania II. 133–158. Kecskemét
 1975 XVIII–XIX. századi paraszti szőlőművelésünk néhány jellemző vonása. A solti példa. AtSz XVIII. 450–462.
 1980 Középkori szőlőművelésünk kérdéséhez. Ethn. XCI. 53–78.
 1983a A lugasos szőlőművelés vizsgálata. NK–NT XIII. 119–149.
 1983b Szőlőművelés Vásárhelyen a feudalizmus utolsó százötven esztendejében. In: DÖMÖTÖR János–TÁRKÁNY SZÜCS Ernő (szerk.): Kiss Lajos Emlékkönyv. 171–211. Hódmezővásárhely

ÉGETŐ Melinda

- 1984 Szőlőművelés és népi borászat. In: BÁRTH János (szerk.): Kecel története és néprajza. 573–621. Kecel
- 1985 Szőlőhegyi szabályzatok és hegyközségi törvények a 17–19. századból. Budapest
- 1990 A hegyvám mértéke és kiszámítása a XVIII. században a Zala megyei Széchenyi-birtokokon. AtSz XXXII. 73–84.
- 1991 A balkáni vörösbor-kultúra hatása az Alföld szőlő- és borkultúrájára. In: *A Duna menti népek...* 269–275.
- 1993a Az alföldi paraszti szőlőművelés és borkészítés története a középkortól a múlt század közepéig. Budapest
- 1993b A szőlőskertek rendszerének kiépülése a Tiszántúlon a 18–19. század folyamán. NK–NT XVII. 37–56.
- 1994 Szőlőhegyi települések kialakulása a Dunántúlon a 18–19. században. In: KISBÁN Eszter (szerk.): Parasztkultúra, populáris kultúra és a központi irányítás. 35–42. Budapest
- 1997 A honfoglalók szőlőművelési és borászati ismeretei. In: *Honfogl. és népr.* IV. 159–166.
- 1999 A Kárpát-medence 16–18. századi borkultúrája. In: BENYÁK Zoltán–BENYÁK Ferenc (szerk.): Borok és korok. Bepillantás a bor kultúrtörténetébe. 145–153. Budapest

EGYED Ákos

- 1975 A parasztság Erdélyben a századfordulón. Bukarest

EGYED Antal

- 1986 Összeírás és korrajz Tolna vármegyéről (1829). Sajtó alá rend. és szerk. CSERNA Anna–KACZIÁN János. Szekszárd

ENTZ Ferenc

- 1857–59 Kertészeti Füzetek. Pesten

ENTZ Ferenc–GYÜRKY Pál

- 1868 Hazai szőlőszet. KFIKMKMK I. 1. Pest

ENTZ Ferenc–MÁLNAY Ignác–TÓTH Imre

- 1869 Magyarország borászata. KFIKMKMK II. 2. Pest

ENYEDI György

- 1964 Az állattenyésztés földrajza. Budapest

ENYEDI József

- 1962 A káposzta jelentősége a nép életében Hajdúhadházon. Ethn. LXXIII. 404–431.
- 1963 A káposzta jelentősége a nép életében Hajdúhadházon. DMK I. Debrecen

EÖTVÖS Károly

- 1968 A nagy per, mely ezer éve folyik, s még sincs vége 1–2. Budapest

EPERJESSY Géza

- 1967 Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon 1686–1848. Budapest

ERDEI Ferenc

- 1937 Futóhomok. Budapest
- 1941 A makói hagyma iskolája. Makó
- 1970 A belterjesség fogalom közgazdasági-agrárgazdasági értelmezése. Ethn. LXXXI. 167–186.
- 1982 Makó társadalomrajza. Makói Múz. Füz. 27. Makó

ERDÉLYI István

- 1967 Néprajzi jegyzetek Észak-Mongóliából. Ethn. LXXVIII. 122–126.

ERDÉLYI Tibor

- 1941 Mezőkövesd mezőgazdasága. In: DALA József–ERDÉLYI Tibor (szerk.): Matyóföld. A híres Mezőkövesd. Budapest

ERDÉLYI Zoltán

- 1956 Bazárkások. Népr. K. I. 1–4. 52–57.

- ERDÉLYI Zoltán
 1958 Faközéltés a Bernecebaráti környéki erdőkben. A „román szánkó”. Ethn. LXIX. 381–408.
 1959a Az erdő néprajza. Útmutató füzetek a néprajzi adatgyűjtéshez. Budapest
 1959b A bakonybéli villakészítők balkáni útjai. Néprk. K. IV. 4. 8–18.
- ERDÉLYI Zsuzsanna
 1976 Hegyet hágék, lőtőt lépék. Budapest
- ERDÉLYINÉ FEHÉR Julianna lásd FEHÉR Julianna, E.
- ERDÉSZ Sándor
 1974 Nyírség. Budapest
- ERDŐSI Ferenc
 1971 Adatok az egykori Dráva-hajózásról és annak Barcs fejlődésében betöltött szerepéről. In: KANYAR József (szerk.): Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv 2. 181–212. Kaposvár
- ÉRI István–NAGY Lajos–NAGYBÁKAY Péter
 1975 A magyarországi céhes kézműipar forrásanyagának kataszttere. I. Budapest
- ERIC Miran
 1993–94 Zacasno porocilo o deblaku iz Hotize. Zbornik soboskoga muzeja 3. 115–129. Murska Sobota
- ÉRKÖVY Adolf
 1863 Az 1863. évi aszályosság a Magyar Alföldön. Pest
- FÁBIÁN Margit
 1973 Halászat a bukovinai Andrásfalván. Ethn. LXXXIV. 345–352.
 1991 Adatok a moldvai Lészped község halászatához. In: *A Duna menti népek...* 179–183.
- FÁBIÁNNÉ BICZO Ilona
 1913 Kiskunhalasi káposztavágó. NÉ XIV. 277–279.
- FABÓ Bertalan
 1912 Lármafa. MNy VIII. 75.
- FAGGYAS István
 1990 Gyógynövényismeret és az emberek gyógyítása Kelemérben. In: Göm. népr. XXVI. 47–66. Debrecen
- FAJCSÁK Attila
 1990 Az egri szőlőművelés szokásai és hiedelmei. Studia Agriensia 10. Eger
- FALKOWSKI, Ján
 1937 Zachodnie pogranicze Huculszczyzny. Lwów
 1938 Połnocno-wschodnie pogranicze Huculszczyzny. Lwów
- FALLER Jenő
 1975 Jó szerencsét! Események, képek a bányászat múltjából. Budapest
- FARKAS Árpád
 1944 Erdélyi méhészetek üzemi viszonyai és eredményei. Kolozsvár
- FARKAS József
 1982 Fejezetek az Ecsedi-láp gazdálkodásához. Stud. Folk. Ethn. 8. Debrecen
 1992 A hagyományos földművelés Mátészalkán. In: UJVÁRY Zoltán (szerk.): Mátészalka néprajza. 35–56. Debrecen
- FARKAS József
 1985 A város kereskedelmi élete és kereskedő társadalma. In: FARKAS József (szerk.): Szeged története 2. 1686–1849. 380–438. Szeged
- FARKASFALVI FARKAS Ferenc
 1841 Sáfárfodó magyar gazda. 1–2. Pest
- FAZEKAS Mihály
 1979 Kunmadaras juhászata. Karcag
 1994 Karcag népi táplálkozása. Folk. Etn. 80. Debrecen

- FEHÉR Julianna, E.
1957 Adatok Bernecebaráti gyűjtőgető és zsákmányoló gazdálkodásához. Népr. K. II. 3–4. 267–292.
- FEHÉR Zoltán
1987 Paprikás világ Bátyán – Egy fűszerpaprika-termelő falu a paprikamonopólium bevezetése idején. Forrás, XIX. 2. sz. 47–56. Kecskemét
- FEHÉRVÁRYNÉ NAGY Magda
1988 Parasztgazdaság a 20. század első felében. Gútai példa. Él. Trad. 2. Budapest
- FÉJA Géza
é. n. (1937) Viharsarok. Budapest
- FEJÉR Gábor
1988 A makói állóorsós sajtó. MFMÉ 1987–1. 189–207. Szeged
- FEKETE István
1955 Halászat. Budapest
- FÉL Edit
1935 Harta néprajza. Budapest
1937 Adatok Dunapataj néprajzához. NÉ XXIX. 350–366.
1941 Kocs 1936-ban. Budapest
1944 A nagycsalád és jogszokásai a Komárom megyei Martoson. Kisalföldi Közlemények I. sor. 2. sz. Budapest
- FÉL Edit–HOFER Tamás
1961a Az átányi gazdálkodás ágai. Népr. K. VI. 2. 3–220.
1961b A parasztember szerszámai. Ethn. LXXII. 487–535.
1967 Arányok és mértékek az átányi gazdálkodásban és háztartásban. Népr. K. XII. 3–4. sz.
1969a Proper Peasants. Traditional life in a Hungarian village. New York–Budapest
1969b A kalotaszentkirályi kelengye. Kísérlet a tárgyi világ rendjének feltárására. NÉ LI. 15–36
1972 Bauerliche Denkweise in Wirtschaft und Haushalt. Eine ethnographische Untersuchung über das ungarische Dorf Átány. Göttingen
1974 Geräte der Átányer Bauer. Kopenhagen–Budapest
1997 Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban. Budapest
- FELFÖLDI Barnabás
1993 A Maros népi halászata. HOMK 28. 66–71. Miskolc
- FELHŐ Ibolya (szerk.)
1970 Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában. I. Dunántúl. Budapest
- FENTON, Alexander
1973 Transport with Pack-Horse and Slide-Car in Scotland. In: *Land Transport ...* 121–171. København
1976 On the Mapping of Carts and Wagons in Europe. *Ethnologia Europaea*, IX. 1. 1–13. Paris–Münster–Copenhagen
1991 Techniques of Land sowing: the Scottish evidence. NÉ LXXI–LXXIII. 25–36.
- FÉNYES Dezső
1934 Méhekereső. NÉ XXXVI. 104–105.
- FÉNYES Elek
1836–40 Magyarország s a hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapota statisztikai és geographiai tekintetben. I–VI. Pest
1842–43 Magyarország statisticája. I–III. Pest
1847 Magyarország leírása. I–II. Pest
1851 Magyarország geographiai szótára. I–IV. Pest
- FERENCZI Géza
1961 Taplófeldolgozás Korondon. Ethn. LXXII. 100–111.

- FERENCZI Imre**
1960 Az animizmus világa és a magyar erdőkultusz. Műv. Hagy. I–II. 5–35.
- FERIZ**
1877 Halászat Romániában, Bukarest, 1877. april. Vas. Ú. XXIV. 18. sz. 278–279.
1881 Hogyan fogják a farkast. Vas. Ú. XXVIII. 9. sz. 134–135.
- FEYÉR Piroska**
1970 Szőlő- és borgazdaságunk történetének alapjai. Budapest
- FILEP Antal**
1959 Adatok a XVIII–XIX. század fordulójának népi gazdálkodásához. AtSz II. 153–161.
1989 Adalékok Békés város erdőgazdálkodásához. Doc. Ethn. 13. 93–138.
1999 Szőlőhegyi településtörténet. In: BENYÁK Zoltán–BENYÁK Ferenc (szerk.): Borok és korok. Bepillantás a bor kultúrtörténetébe. 155–168. Budapest
- FINTA Sándor**
é. n. Herdboy of Hungary. A kisbojtár. (Magyarra ford. DARÓCZY Sándor) H. n.
- FISCHER, F.**
1966 Blaue Sensen. Linz
- FISCHER Frigyes (szerk.)**
1928 A halászati törvények és a rájuk vonatkozó rendeletek. Budapest
1931 A magyar halászat összefoglaló ismertetése, szerepe és jövője a mezőgazdasági termelésben és a vízgazdálkodásban. Budapest
- FODOR Ferenc**
1930 A Szörénység tájrajza. Budapest
1957 Magyar vízimérnököknek a Tisza-völgyben a kiegyezés koráig végzett felmérései, vízi munkálatai és azok eredményei. Budapest
- FODOR Ferenc**
1986 A napraforgó termelése, felhasználása és az olajsutulás Csőlyospáloson. MFMÉ 1986/1. 71–85.
1992 Gazdálkodás a tanyán. In: JUHÁSZ Antal (szerk.): Mórahalom. A település földje és népe. 379–413. Mórahalom
1995 A gazdálkodás fejlődése. In: FODOR Ferenc (szerk.): Csőlyospálos. Tanulmányok Csőlyospálos történetéből és népiéletéből. 247–297. Csőlyospálos
1998 Küzdelem a homokkal (A paraszti gazdálkodás). In: JUHÁSZ Antal (szerk.): Öttömös. A település földje és népe. 253–269. Öttömös
- FODOR István**
1975 Verecke híres útján... Budapest
- FOGARASI J.**
1836 A tolnai jobbított ekéről. Társalkodó 31.
- FORGÓ György**
1817 Rendkívül való szükség idején, a' közönségesen szokásban lévő Gabona fajokon kívül, miből készíthetni még Kenyeret Hazánkban, 's mit találhatni még a' mivel olyankor táplálhassa magát a Szegénység? TGy X. 41–57.
- FÖLDES László**
1957 A juhtartás típusai és építményei a Kárpát-medencében. Népr. K. II. 1–2. sz. 149–156.
1958 Rideg lótarás a székelyeknél. Népr. K. III. 1–2. sz. 31–39.
1960 Kosár, 'karám, ól'. Ethn. LXI. 437–453.
1961 Estena und Estena-Genossenschaft bei den Seclern. VHO 283–328.
1962a Egy alföldi juhtartó gazdaság. NÉ XLIV. 27–79.
1962b Közlekedés gyűjtemény 215–217. In: SZOLNOKY Lajos (szerk.): A Néprajzi Múzeum 1961. évi tárggyűjtése. NÉ XLIV. 203–287.
1963 Az állattartás és pásztorélet magyar néprajzi szakirodalma. Index Ethnographicus, VIII. 1–2. sz. Budapest

FÖLDES László

- 1965 Közlekedés-teherhordás gyűjtemény 199–204. In: Ifj. KODOLÁNYI János (szerk.): A Néprajzi Múzeum 1963–64. évi tárggyűjtése. NÉ XLVII. 179–395.
- 1968 Az erdélyi vándorpásztorok állatfajtái a XIX. sz. első felében. Műv. Hagy. X. 231–246. Debrecen
- 1969 Quellen zur Transhumance in Siebenbürgen – Walachei aus der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. VWH 345–356.
- 1971 A telek 'földterület' jelentéstörténete. MNy LXVII. 418–431.
- 1981 Die geschichtliche Typologie der Pferdegebisse bei den Ungarn. In: *Trad. Transport*. 145–148.
- 1982 A „vándorló Erdély”. Történeti-néprajzi vizsgálatok az Erdély-Havasalföld közötti transhumanceról. Ethn. XCIV. 353–589.
- 1983 „Telkek” és költözködő falvak a honfoglaló és Árpád-kori magyarság gazdálkodásában. In: TÓKEI Ferenc (szerk.): Nomád társadalmak és államalakulatok. 327–348. Budapest

FRASER, H.

- 1931 Beekeeping in Antiquity. London

FRECSKAY Jenő

- 1901 Emlő, fékemplő, ere, eremplő. Nyr XXX. 192–193.

FUTÓ Róza, Szabóné

- 1974 A sulyom gyűjtése és felhasználása a Takta mellékén. HOMK 13. 113–118. Miskolc
- 1976 Növények szerepe a népi gyógyászatban Taktaszadán. HOMÉ V. 247–258. Miskolc

FÜLÖP Éva Mária

- 1985 Halgazdálkodás a Tata-gesztesi Esterházy-uradalomban az 1740-es években. Klny. a MMgMK 1984–1985. évi kötetéből. 485–519. Budapest

FÜR Lajos

- 1969 A csákvári uradalom a tőkés gazdálkodás útján 1870–1914. Budapest
- 1970 Az állattenyésztés szerkezeti átalakulása a századfordulón. MMgMk 1969–1970. 267–284.
- 1980 A „belterjes” tanya. In: PÖLÖSKEI Ferenc-SZABAD György (szerk.): A magyar tanyarendszer múltja. 216–271. Budapest
- 1983a Kertés tanyák a futóhomokon. At. Tan. 12. Budapest
- 1983b A zöldségtermelő tanyák kialakulása. MMgMK 1981–1982. 145–157.

FÜVESSY Anikó

- 1971 A méhészettel kapcsolatos vándorkereskedelem Észak-Borsodban. Ethn. LXXXII. 28–43.
- 1972 Méhlikások Észak-Borsodban. HOMÉ XI. 529–549. Miskolc

FÜZES Endre

- 1984 A gabona tárolása a magyar parasztgazdaságokban. Budapest

FÜZES F. Miklós-SÁGI Károly

- 1967 Régészeti és archeobotanikai adatok a pannóniai kontinuitás kérdéséhez. AtSz IX. 79–97.
- 1968 A balatoni szőlőskultúra pannon gyökerei. Filológiai Közlemények, 347–364.

FÜZES Miklós

- 1971 Régészeti-növényteni megjegyzések Moór Elemér: A bor és szőlő c. cikkéhez. VMMK 10. 115–124. Veszprém

GAÁL Antal

- 1976 A halászat módjai és eszközei Tiszabábolnán. In: DOBROSSY István (szerk.): Foglalkozások és életmódok. HOM Népr. Kiadv. VII. 137–141. Miskolc

GAÁL Jenő

- 1902 Berzeviczy Gergely élete és művei. Budapest

- GAÁL Károly**
 1947 A gutai „rekeszt” és a vizafogócége. Ethn. LVIII. 252–257.
 1968 Die Volksfischerei im südlichen Burgenland. Veröffentlichungen des Instituts für Volkskunde der Universität Wien. Band 2. 65–87. Wien
 1969 Zum bauerlichen Gerätebestand im 19. und 20. Jahrhundert. Wien
- GAÁL László**
 1966 A magyar állattenyésztés múltja. Budapest
 1973 A szimentáli fajta egy évszázada Magyarországon, 1850–1950. AtSz XV. 51–69.
 1978 A magyar növénytermesztés múltja. Budapest
- GÁBORJÁN Alice**
 1962 A magyar módra való bőrkikészítés problematikája. NÉ XLIV. 97–104.
- GÁLFFY Mózes**
 1960. A méh neve a moldvai csángó nyelvjárásban. Studia Universitat Babes-Bolyai, Ser. IV. Fasc. 2. Philologia. 87–89. Kolozsvár–Cluj
- GALGÓCZY Károly**
 1854 Mezei gazda népszerű gyám- és vezérkönyve. I. Pest
 1855 Magyarország, a Szerb vajdaság s Temesi bánság mezőgazdasági statisticája. Pest
 1896 Nagy-Kőrös város monográfiája. Budapest
- GÁLL Imre**
 1944 A népies méhészkedés módja. Az alföldi falvak és tanyák kiskgazdái számára. Kecskemét
- GÁLL Imre**
 1970 Régi magyar hidak. Budapest
- GALLO, Ján**
 1973 Príspevok k dejinám furmanstva v Gemer. G. Nár. Štud. 1. 67–89. Rimavská Sobota
- GARAY Ákos**
 1911 Szlavóniai régi magyar faluk. NÉ XII. 221–248.
 1935 Tinófogas rudas pányvakötéllal. NÉ XXVII. 114–116.
 1936 Magyar nyergelés. NÉ XXVIII. 110–113.
- GARDA Dezső**
 1978 Gyergyóremetei erdőmunkások tegnap és ma. In: IMREH István (szerk.): Változó valóság. Szociológiai tanulmányok. 133–162. Bukarest
 1980 A gyergyóremetei tutajosok a XIX. században. Acta H. 85–95. Csíkszereda
 1991 Termelés és munkamegosztás a gyergyói földműves családban. Népr. L. 1. 90–101.
 1994 A gyergyói tutajozás társadalomnéprajzához. Népism. Dolg. 18–28. Bukarest
- GAVAZZI, Milovan**
 1978 Vrela i sudbine narodnih tradicija. Zagreb
- GAZDA József**
 1980 Így tudom, így mondom. A régi falu emlékezete. Bukarest
- GAZDA Klára**
 1970 Adatok a sepsiszentkirályi gyűjtögető gazdálkodáshoz. Aluta, I. 421–428. Sepsiszentgyörgy
 1980 Gyermekvilág Esztelneken. Bukarest
- GECSÉNYI Lajos**
 1966 Bártfa város hegyaljai szőlőgazdálkodása 1485–1563. AtSz VIII. 470–485.
- GEDDE János**
 1759 Angliai méhes kert mely a' Méhekkal való bánásnak mesterségét és titkait szemünk elejébe terjeszti... Eger
- GELENCSÉR József**
 1982 Egy sajátos erdőközösség Szentbékállán. VMMK 16. 305–309. Veszprém

- GÉMES Balázs**
 1977 A juhászok ládái és a juhászcéh kérdése Mezőföldön a XVIII–XIX. században. Kny. az SzBAMÉ 1975–76. kötetéből. Szekszárd
- GERSTNER Ferencz**
 1828 Két értekezés a terh-szekerekről, utakról és azon kérdésről: valljon a hajókázó csatornák... A Moldva-vizét lehessen-e a Dunával hajókázó csatornával egyesíteni? Pesten
- GIDAY Kálmán**
 1941a Lőfej a méhek megrontása ellen. Ethn. LII. 73.
 1941b Hogyan hizlalták a göbolyöket? Ethn. LII. 147.
 1943 A debreceni sőrések. Ethn. LIV. 255–256.
- GLASER Lajos**
 1930 Dunántúl középkori úthálózata. Sz 73–74. köt. 139–167, 257–285.
- GLESZER Norbert**
 1999 Kalászfajak zsolozsmája. Aratás és cséplés Óbecsén a XX. században. Újvidék
- GOMBÁS András**
 1963 Juhtartás Szentmihályon (Tiszavasvári). JAMÉ III. 223–248. Nyíregyháza
- GOMBOCZ Zoltán**
 1906 A bor. MNy II. 193–199.
 1908/1960 Honfoglalás előtti bolgár-török jövevényszavaink. Budapest
- GONDA Béla**
 1899 Magyarország belvízi hajózása. Budapest
- GONDA Irén**
 1988 Tojomány, tyúkmony, tikhaszon, tojás. ÉT XLIII. 20. sz. 626–628.
- GOUTH Ernő**
 1947 A kisgazda juhtenyésztése. Budapest
- GÖCKENJAN, Hansgerd**
 1997 Eskü és szerződés az altaji népeknél. In: *Honfogl. és népr.* 333–345.
- GÖNCZI Ferenc**
 1911 Halászás, rákászás és csikászás Göcsej- és Hetésben. NÉ XII. 54–58.
 1914 Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése. Kaposvár
 1941 1759. évbeli statutum a verébfejekkel való adózásról. Ethn. LII. 279–280.
- GÖNYEY (ÉBNER) Sándor**
 1925 A Bodrogköz lápi községeinek településföldrajzi vázlata. FE V. 65–102.
 1926 Adatok a Bodrog halászatához. NÉ XVIII. 11–20.
 1929 Ősi szállítóeszköz az alföldi lápokon. NNy I. 309–311.
 1931 A szőrtarisznys mesterség Dunántúlon. NÉ XXIII. 165–169.
 1933 A zselici kanászélet. Ethn. XLIV. 150–156.
 1935 Ősfoglalkozások a Börzsöny hegységben. NÉ XXVII. 97–99.
 1937a A Néprajzi Múzeum szigonygyűjteménye. NÉ XXIX. 171–183.
 1937b Rókabödön a Bakonyban. NÉ XXIX. 445.
 1940a Adatok Galgamácsa néprajzához. NÉ XXII. 22–51.
 1940b Fafaragás a Börzsöny hegység községeiben. Ethn. LI. 228–235.
 1942a A csíki szekér. NÉ XLIII. 273–274.
 1942b Lófarokkötések Szilágy és Szatmár megyében. Ethn. LIII. 148–151.
 1942c A Drávaszög néprajzi elkülönülése. A Drávaszög halászata. MIMÉ 42–52. Pécs
- GÖRFÖL Jenő**
 1976 Halászélet Jókán. Néprajzi Közlések. II. 87–99. Bratislava
- GRÁFIK Imre**
 1971 Szállítás és közlekedés Szentendre szigeten. Népr. K. XV. 1–4. sz.
 1972 A tulajdönt jelölő jelek rendszere a népi műveltségben. NÉ LIV. 69–105.
 1973a Folyami vontatás állati erővel. Kérdőívek és gyűjtési útmutatók 10. Budapest
 1973b Az állati erővel végzett folyami vontatás. Ethn. LXXXIV. 482–510.

GRÁFIK Imre

- 1975a Hajóvontatók. NÉ LVII. 67–112.
 1975b „Ej uhnyem” Magyarországon. A régi hajóvontatás. ÉT XXX. 31. sz. 1443–1448.
 1976–78 A szállítás és közlekedés kutatása. Diss. Ethn. II. 123–151.
 1978 A hajóvontatás munkaszervezeti kérdései. NÉ LX. 9–55.
 1981 Schiffschleppen auf den ungarischen Flüssen. In: *Trad. Transport*. 147–154.
 1983a Fából faragott csónakok. Dunatáj VI. 2. 52–61. Szekszárd
 1983b A magyarországi fahajózás. Népr. K. XXVI.
 1983c Az áru útja a szállítás forradalma előtt. Ethn. XCIV. 1–35.
 1984 „Olyan az élete, mint a hajóhúzó lóé.” (Adatok a dunai hajózás folklórához.)
 Forrás XVI. 6. sz. 32–42. Kecskemét
 1989 Hajósvállalkozók a Duna mentén a XIX. század közepén. In: JANKOVICS József–KÓSA László–NYERGES Judit–SEIDLER Wolfram (szerk.): *A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében*. I. 269–276. Budapest–Wien
 1989–91 The Transport Collection. NÉ LXXI–LXXIII. 55–60.
 1990 Vasi néprajzi tár – Fatörzsből vajt csónakok, bődönhajók. Vasvármegye IX. 12. sz. 5.
 1992 Hajózás és gabonakereskedelem. Folk. Etn. 65. Debrecen
 1993a Szegedi vállalkozók a népi hajózásban a 19. század közepén. In: BÉKÉS Imre–JANKOVICS József–KÓSA László–NYERGES Judit (szerk.): *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon* III. 1724–1733. Budapest–Szeged
 1993b Regionális áru- és terményforgalom a reformkori szegedi hajóhíd-kinyitási naplók alapján. AtSz I–IV. 39–90.
 1993c Bődönhajók, fatörzsből vajt csónakok. Ethn. CIV. 373–391.
 1994a Levéltári forrás a népi hajózás kutatásában. In: NOVÁK László (szerk.): *Néprajzi tanulmányok Ikvai Nándor emlékére*. Stud. Com. 24. 129–136. Szentendre
 1994b A dunai hajóvontatás ikonográfiája. Arr. 31–33. 266–287. Győr
 1994c Egy törvényjavaslat motivációi – Széchenyi István közlekedés-fejlesztési elképzelései és a tiszai hajózás múltja. NÉ LXXVI. 5–22.
 1995 Modernizálódás és archaizmusok együttélése a magyarországi folyamhajózás történetében. (Kézirat – sajtó alatt!)
 1998 Reform és forradalom a magyarországi folyami szállításban. Közl. Sz. XLVIII. 7. 259–267.
 1999 „Van képem róla ...” A hajóvontatás képi ábrázolásának etnoszemiotikai elemzése. (Kézirat – sajtó alatt!)
 2000 Közlekedésgyűjtemény. In: FEJŐS Zoltán (főszerk.): *A Néprajzi Múzeum gyűjteményei*. 131–148. Budapest

GREGOR Ferenc

- 1966 A magyar ló- és szarvasmarha-tenyésztés hatása a szlovákra. Nyelvtud. Közl. LXVIII. 397–416.
 1970 Ung. kocsi „Wagen” und die Namen ähnlicher Fahrzeuge sowie einiger Bestandteile im Slovakischen. St.Sl. XVI. 195–198.
 1981 Újabb adatok a lovak és szarvasmarhák leírásához a XVII–XVIII. században. MNy LXXVII. 126–28

GRIGG, D. B.

- 1980 A világ mezőgazdasági rendszerei. Budapest

GRÜN, Helene

- 1968 Faßbinder, Faßboden. Handwerk und Kunst. Wien–München

GUB Jenő

- 1994 Lótartás a Sóvidéken. KJNTÉ 2. 86–99. Kolozsvár

GUGLIA, Otto–SCHLAG, Gerald

- 1986 Burgenland in alten Ansichten. Wien

GULYÁS Mihály

- 1983 Baromfitartás és feldolgozás Orosházán az első világháborúig. BMMK VII. 163–183. Békéscsaba

GUNDA Béla

- 1934a A magyar kéttrúdú szekér eredete és a régi magyar ajonca-szekér. NÉ XXVI. 93–96.
 1934b Kaparó- és merítőháló. NÉ XXVI. 62–63.
 1935 Néprajzi képek az Ormánságból. Búvár I. 301–305.
 1937a Népi mezőgazdálkodás a Boldva völgyében. NÉ XXIX. 45–70.
 1937b Előzetes jegyzetek az íjjas csapdák néprajzi problémájához. NÉ XXIX. 439–442.
 1937c Juhszárnyék az Ormánságban. NÉ XXIX. 199–200.
 1937d Délkelet-európai kultúrréteg a magyar népi mezőgazdálkodás szerszámanyagában. NÉ XXIX. 253–263.
 1938a Összehasonlító néprajzi jegyzetek. Mediterrán eljárások a gesztenye feldolgozásában. NÉ XXX. 262–266.
 1938b Asiatische Maulkorbformen in der ungarischen Hirtenkultur. Ethnos III. 1. 8–17.
 1938c A magyarországi halászó hurkok eredete. NÉ XXX. 252–256.
 1938d Földrajzi megfigyelések az Ormánságban. Földr. K. LXVI. 30–52.
 1938e Sammelwirtschaft bei den Ungarn. Ungarische Jahrbücher, XVIII. 302–317. Berlin
 1938–39 Összehasonlító néprajzi jegyzetek. NÉ XXX. 262–266, XXXI. 229–231.
 1939a A gyűjtögető gazdálkodás. 2. Az elvetett búzától a kenyérig (kérdőív). Budapest
 1939b Összehasonlító néprajzi jegyzetek. NÉ XXXI. 229–231.
 1939c Néprajzi vonatkozások régi francia vadászkönyvekben. NÉ XXXI. 247–260.
 1939d Népi vadfogó eszközök Magyarországon. Búvár, V. 444–448.
 1939e Egy madárhurok dunántúli elterjedéséről. Vasi Sz. VI. 90–92. Szombathely
 1939f Ősi vadászmodok Euráziában és Afrikában. Búvár, V. 793–796.
 1940a Die Armbrustfallon in Norsasien und ihre ethnologische Bedeutung. Ethnos, V. 35–53. Stockholm
 1940b Adatok a bukovinai és moldvai magyarok vadfogó eszközeihez. NÉ XXXII. 199–201.
 1940c Hótalpak, jégpatkók, gólyalábak. Kérdőív. Budapest
 1940d Snöskorna hos Karpaternas folk. Pa skidor. Stockholm
 1940e Bonnerja, Bizen: Ugrian Fishing Implements and some Indian Parallels. Ethn. LI. 101–102.
 1941 The Casting-Staff used by Hungarian Herdsmen and its Ethnological Significance. Man, XLI. Nos. 5. 18–19. London
 1942a Nyestezés az Ormánságban. Nép és Nyelv, II. 143–148.
 1942b Magyar–szláv néprajzi kapcsolatok. In: SZEKFÜ Gyula (szerk.): Magyarság és a szlávok. 205–206. Budapest
 1943a Magyar hatás az erdélyi román népi műveltségre. NÉ XXXV. 1–32.
 1943b A székely ló. Nép és Nyelv, III. 101–106.
 1945a Farkasgégén eresztett... Erd. Múz. L. 101–104.
 1945b A felmentő méhrajról szóló erdélyi mondák. Erd. Múz. L. 234–235.
 1946 Munka és kultusz a magyar parasztságnál. Kolozsvár
 1948 A gyűjtögető és zsákmányoló gazdálkodás kutatása. Klny. a Magyar népkutatás kézikönyvéből. Budapest
 1949 Vándor román füvesek Erdélyben. Nyr LXXXIII. 86–88.
 1951 Tőzeg szavunk tárgytörténetéhez. Nyr LXXXV. 212–213.
 1954 Az orosz vengerec 'házaló kereskedő' jelentésének néprajzi vonatkozásai. Ethn. LXV. 76–87.
 1955a Ludový transport v Žakarovciach. Sl. Nár. III. 150–212.
 1955b Contributions a l'étude d'un type de piège en Europe Orientale. Acta Ethn. IV. 91–98.

GUNDA Béla

- 1956 Néprajzi gyűjtőúton. Debrecen
- 1960 A gyűjtőgető életmód emlékei a Gyalui havasokban. Műv. Hagy. I-II. 207-217. Budapest
- 1961 Zusammenhänge zwischen Hofanlage und Viehzucht in Siebenbürgen. VHO 234-281.
- 1964a A finnugor varsák fejlődésének néhány kérdése. Műv. Hagy. VI. 115-127. Debrecen
- 1964b Olasz sajtókészítők Magyarországon. Ethn. LXXV. 599-600.
- 1966a Ethnographica Carpathica. Budapest
- 1966b Gaffeldrögen i Karpaterna. In: Kulturspeglingar. Studier tillägnade Sam Owen Jansson. 109-123. Stockholm
- 1966c ROHAN-CSERMÁK, Géza: Sturgeon Hooks of Eurasia. Műv. Hagy. VIII. 201-205. Debrecen
- 1967a Fish poisoning in the Carpathian area and in the Balkan Peninsula. In: Essays in Balkan ethnology. 1-33. Berkeley
- 1967b Relikty dawnego rybołówstwa w Karpatach. Etnografia Polska, 11. 385-395.
- 1967c Tejoltó növények a Kárpátokban. Ethn. LXXVIII. 161-175.
- 1967d Egy magyar vadászdoma és a valóság. Magyar Vadász, XX. 4. sz. 14.
- 1968a Rénszarvasbéklyók a szibériai népeknél. Ethn. LXXIX. 102-105.
- 1968b Bee-hunting in the Carpathian area. Acta Ethn. XVII. 1-62.
- 1969 Die Jagd und Domestikation des Kranichs bei den Ungarn. Anthropos, Vol. 63/64. 473-496. St. Augustin
- 1970 Részletek a Magyar Néprajzi Lexikonból. DMÉ 1968. 219-253. Debrecen
- 1971a Borbás Vince és a magyar etnobotanika. Ethn. LXXXII. 1-13.
- 1971b A lőfő etimológiájáról. MNY LXVII 466.
- 1972 Marderfang in Karpaten-Gebirge. Zeitschrift für Ethnologie. Bd. 97. 283-298. Berlin
- 1972-74 A nő helyzete a juhász közösségben Műv. Hagy. XV-XVI. 225-243. Debrecen
- 1973a Trapping und Hunting among the Hungarian People. Acta Ethn. XXII. 349-363.
- 1973b Sex and Semiotics. Journal of American Folklore, 86. 143-151.
- 1973c Mesterséges szarvátalakítás a magyar pásztoroknál. In: DANKÓ Imre (szerk.): Bajomi Krónika, 103-109. Biharnagybajom
- 1974 Beziehungen zwischen den naturbedingten Faktoren und der Fischerei in den Karpaten. Acta Ethn. Slov. 1. 111-121. Bratislava
- 1975a Pásztorok és jelek. In: VOIGT Vilmos-SZÉPE György-SZERDAHELYI István (szerk.): Jel és közösség. 11-22. Budapest
- 1975b Ősi gyűjtőgető tevékenység a mocsárvilágban. HMÉ II. 169-178. Hajdúböszörmény
- 1976a A gólyaláb (ném. Stelze, ang. stilt). Nyelvtud. Közl. 78. 314-321.
- 1976b A sárhajó használatához. Ethn. LXXXVII. 198-199.
- 1976c Néhány megjegyzés a szláv eredetű gombanevekhez. Ethn. LXXXVII. 226-228.
- 1977a Sommerschlitten im Nordungarn und in der Slowakei. Ethn. Slav. 8-9. 121-138. Bratislava
- 1977b Egy magyar vadászdoma. HOMÉ XVI. 219-225. Miskolc
- 1977c Borzfuvar. MNL I. 344-345.
- 1977d Gathering of Wild Plants among the Hungarian People. Acta Ethn. XXVI. 1-24.
- 1978 Ludový transport v Gemeri. G. Nár. Stud. 3. 133-176. Rimavská Sobota
- 1979 Ethnographica Carpatho-Balcanica. Budapest
- 1981a Die Probleme der traditionellen menschlichen Traggeräte auf der Balkanhalbinsel und in der Karpaten. In: Trad. Trans. 9-23.
- 1981b Művelődéstörténeti jegyzetek a magyar gyermekjátékokhoz. Ethn. XCII. 65-69.

GUNDA Béla

- 1982 Hagyományos teherhordó eszközök és tartóedények a szerémségi magyaroknál. HK 14. 201–233. Novi Sad
- 1984a A szatmári hagyományos népi műveltség etnogeográfiai helyzete. In: UJVÁRY Zoltán (szerk.): Tanulmányok Szatmár néprajzához. Folk. Etn. 16. 35–137. Debrecen
- 1984b Fish poisoning in the Carpathian area and in the Balkan Peninsula. In: GUNDA, Béla (ed.): The Fishing Culture of the World, I. 181–222. Budapest
- 1988a A természetes növénytakaró és az ember. Agria, XXIV. 165–219 Eger
- 1988b Kulturális ökológiai megfigyelések a növénytermesztés kezdeteiről. HOMÉ XXV–XXVI. 467–481. Miskolc
- 1989a A rostaforgató asszony. Budapest
- 1989b A magyar etnobotanika európai távlatai. JAMÉ XXIV–XXVI. 13–22. Nyíregyháza
- 1991 A színes lovú népek. In: HAJDÚ Mihály–KISS Jenő (szerk.): Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. 227–240. Budapest
- 1991–92 Méhészkedés a magyarságnál. Agria, XXVII–XXVIII. 303–368. Eger
- 1994 Egy osztrák kaszahámor. Ethn. CV. 193–195.

GUNDA, Béla (ed.)

- 1984 The Fishing Culture of the World – Studies in Ethnology, Cultural Ecology und Folklore, I–II. Budapest

GUNDA Béla–RÁDULY Emil

- 1975 The use of animal manure in the Great Hungarian Plain. Acta Ethn. XXIV. 431–440.

GUNST Péter

- 1970 A mezőgazdasági termelés története Magyarországon 1920–1938. Budapest
- 1976 A mezőgazdaság fejlődésének megkezdése a két világháború között (az 1920–30-as években). In: GUNST Péter–HOFFMANN Tamás (szerk.): A magyar mezőgazdaság a XIX–XX. században (1849–1949). 275–400. Budapest
- 1987 A paraszti társadalom története Magyarországon a két világháború között. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 1. Budapest

GUNST Péter (szerk.)

- 1960 Bibliographia Historiae Rerum Rusticarum Internationalis. Budapest

GUNST Péter–HOFFMANN Tamás (szerk.)

- 1976 A magyar mezőgazdaság a XIX–XX. században. Budapest

GUNST Péter–LŐKÖS László (szerk.)

- 1982 A mezőgazdaság története. Budapest

GUTTMANN Miklós

- 1991 Adatok Nárai nyelvéhez, néprajzához. Szombathely

GYALLAY Domokos

- 1959 Lófi székely – lófő székely. MNy LV. 218–226.
- 1961 Lármafa. MNy LVII. 86.

GYÁRFÁS Tihamér

- 1911 Adatok a vadászat történetéhez. Erdély, XX. 142–144.

GYIMESI Sándor

- 1968 A kapitalizmus és a parasztgazdaság. Ethn. LXXIX. 149–162.
- 1975 Városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet korában. Budapest

GYÖRFFY György

- 1963–87 Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV. Budapest
- 1975 A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Budapest
- 1977 István király és műve. Budapest

GYÖRFFY István

- 1908–09 A Nagykunság és környékének népies építkezése. NÉ IX. 1–18, 153–166, 223–244; X. 30–40, 65–78.

GYÖRFFY István

- 1911 Szatmármegyei szilvaaszalók. NÉ XII. 249–252.
1916 Babonás hiedelmek és szokások a fekete-körösvölgyi magyaroknál. Ethn. XXVII. 81–89.
1922 Nagykunsági krónika. Karcag
1927 Das Bauwesen der Hirten im ungarischen Tiefland. Debrecen
1928a Takarás és nyomtatás az Alföldön. NÉ XX. 1–46.
1928b A szilaj pásztorok. Karcag
1932 Farkasgégén eresztett... Ethn. XLIII. 82–85.
1933 Az ipolymenti halászat. NÉ XXV. 24–28.
é. n. (1934)a Halászat. In: A magyarság néprajza. II. Budapest, 64–106.
é. n. (1934)b Állattartás. In: A magyarság néprajza. II. 107–182. Budapest
é. n. (1934)c Vadászat. In: A magyarság néprajza. II. 27–63. Budapest
é. n. (1934)d Teherhordás, közlekedés, jármű. A magyarság néprajza. II. 247–273. Budapest
1935 Vadméh keresés Biharban. NNy VII. 126–128.
1936 Ló- és számárhúsevés a magyar népnél. Ethn. XLVII. 323.
1941a Gazdálkodás. Magy. Népr. II. (2. kiad.) 5–225. Budapest
1941b Nagykunsági krónika. Budapest
1943 Magyar falu magyar ház. Budapest
1976 A matyók mezőgazdasága. In: Mezőkövesd város monográfiája 625–631. Mezőkövesd
1983 Alföldi népelet. (Vál., szerk., bev. és jegyz.: SELMECZI KOVÁCS Attila.) Budapest
1984 Nagykunsági krónika. (S. a. r. és utószó: BELLON Tibor.) Karcag

GYÖRFFY István (szegedi)

- 1929–30 Tiszamenti „lépfa”. Aquila. A Magyar Királyi Madártani Intézet folyóirata, XXXVI–XXXVII. 21–23.
1937 Viricselés a Székelyföldön. Ethn. XLVIII. 205–220.

GYÖRFFY Lajos

- 1978 A „rettenetes esztendő”, az 1863. évi „nagyínség” emlékezete. SzMÉ 91–103. Szolnok

GYÖRIVÁNYI Sándor

- 1967 A kötélgyártó kézműipar fejlődésének és a gazdasági kötélárak választékának néhány agrártörténeti vonatkozása. AtSz IX. 328–346.

GYÖRY Jenő

- 1937 Dorozsma régi életéről. Néprajzi adatok és más apróságok. Kiskundorozsma

GYULAI Ferenc

- 1994 A Kárpát-medence haszonnövényei a 9–10. században. In: KOVÁCS László (szerk.): Honfoglalás és régészet. A honfoglalásról sok szemmel 1. 247–257. Budapest

GYULAI Rudolf

- 1896 A Császári Királyi Szabadítékos Rév-Komáromi Biztosító Társaság története. Komárom.

HAÁZ Ferenc

- 1932 Udvarhelyszéki székely szekér. NÉ XXIV. 10–19.
1941 Pele- és mókuszfogás Varságon. KENMÉRt. I. 153–155. Kolozsvár
1942 Udvarhelyszéki famesterségek. Kolozsvár

HADFIELD Charles

- 1969 British Canals an Illustrated History. London

HADROVICS László

- 1985 Ungarische Elemente im Serbokroatischen. Budapest

HAGAR, Helmut

- 1958 Der osteuropäische Arbeitsschlitten bei den Ostseefinnen. FUF XXXIII. Helsinki

- HAGYMÁSI Sándor**
1984 Mezőtúri aratók. Mezőt. Ht. Füz. 4. Mezőtúr
- HAIDER Siegfried**
1994 Die Donauschiffer und ihre Zünfte. In: Litschel Helga (red.): Die Donau 158–186. Linz
- HAJDÚ Mihály**
1963 A kasos méhészkedés hagyományai Orosháza környékén. SzKJMÉ 1961–1962. 171–235. Orosháza
1972 Az orosházi méhészkedés szakszókincse. Nyelvtud. Dolg. 7. Budapest
- HAJDÚ Péter**
1953 A magyarság kialakulásának előzményei. Budapest
1962 Finnugor népek és nyelvek. Budapest
- HÁLA József**
1987 A Börzsöny-vidéki kőbányászat és kőhasznosítás a XIX–XX. században. Diss. Ethn. 6. Budapest
- HALÁSZ Péter**
1970 Az állati fehérje szerepe a hagyományos sertéstartásban. AtSz XII. 381–384.
1973 A vöröshagyma termelése a bukovinai székelyeknél. AtSz XV. 507–525.
1996 Az emberi erővel végzett teherhordás a moldvai magyaroknál. Ethn. CVII. 277–300.
- HALÁSZNÉ ZELNIK Katalin**
1987 Moldvai csángó növénynevek. M. Csny. Dolg. 36. Budapest
- HALMÁGYI Pál**
1982 Fejezetek a makói „Hagymaszövetkezet” történetéből (1900–1906). In: Múzeumi kutatások Csongrád megyében 1982. 189–197. Szeged
- HÄMÄLÄINEN, A.**
1935 Beiträge zur Geschichte der primitiven Bienenzucht bei den finnisch-ugrischen Völkern. Journal de la Société Finno-Ougrienne XLVII. 1. Helsinki
- HAMM, W.**
1858 Die landwirtschaftlichen Geräte und Maschinen Englands. Braunschweig
- HANDERLA György**
1794 Új méhészt, vagyis a méheknek Magyar Hazánkhoz alkalmazott gondviselése. Pozsony–Komárom
- HANDZIĆ Adem**
1976 Izgradnja lada kod Novog na Savi v XVI vijeku. In: Prilog za Orijentalu Filologiju – Orientalni Institut XXII–XXIII. 83–133. Sarajevo
- HANKÓ Béla**
1928 A hal és a halgazdaság. Budapest
1931 Magyarország halainak eredete és elterjedése. Közlemények a Tisza István Tudományegyetem Állattani Intézetéből 10. Debrecen
1935a A magyar ló eredete. DSz IX. 53–76.
1935b A magyar szarvasmarha egykori gazdasági jelentősége. DSz IX. 233–245.
1936a A magyar szarvasmarha eredete. Debrecen
1936b A magyar baromfi eredete és gazdasági jelentősége. DSz X. 46–55.
1937 A magyar juh eredete, múltja és jelene. Tisia, II. 47–115. Debrecen
1938 A kihalt ősi szalontai sertés. Kny. a Term. Tud. Közl.-ből. Budapest
1939 A magyar sertéseink. Tisia III. 321–388. Debrecen
1940a Ősi magyar háziállataink. Debrecen
1940b Ősi magyar kutyák. Debrecen
1941 Az ősmagyar fekete juhnyáj. Debrecen
1943 Székely lovak. Kolozsvár
1954 A magyar háziállatok története. Budapest
1957 Magyar házi szarvasmarháink eredete. Budapest

- HANUSZ István**
 1903 A fák birodalmából. Budapest
 1905 Fűben, fában. Budapest
- HANZÉLY János**
 1960 Magyarország közútjainak története. Budapest
- HARKA Ákos**
 1977 Halaink. – Képes határozó és elterjedési útmutató. Budapest
- HARMATTA János**
 1946 Színes lovú népek. MNy XLII. 26–34.
- HARTYÁNYI Borbála–NOVÁKI Gyula–PATAY Árpád**
 1968 Növényi mag- és termésleletek Magyarországon az újkőkortól a XVIII. századig. MMgMK 1967–1968. 5–84. Budapest
- HAVAS Sándor**
 1858 Vízivadászat a Sárréten. Vadász és Versenylap, II. 269–273, 285–291, 301–307, 324–325.
- HECKENAST Gusztáv**
 1970 Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban. Budapest
- HEGEDŰS Lajos**
 1950 Csal, csel. MNy XLVI. 123–129.
- HEGYI Imre**
 1957 Erdei fakitermelés Bakonycsernyén. Népr. K. II. 3–4. sz. 125–155.
 1958 A fa fuvarozása a bakonycsernyei erdőkben. Népr. K. III. 1–2. sz. 202–217.
 1970 Gyűjtőgető gazdálkodás az északkeleti Bakonyban. (Kísérlet egy szintézisre.) Ethn. LXXXI. 442–452.
 1971 Magyar népi vadászeszközök és vadfogási módok. Nimród, III. 11. sz. 5–7.
 1975a A népi erdőgazdálkodás jogszokásairól. In: KOLOSSVÁRY Szabolcsné (szerk.): Az erdőgazdálkodás története Magyarországon. 490–512. Budapest
 1975b Népi természetismeret és erdei melléktermékek. Az Országos Erdészeti Egyesület Erdészettörténeti Szakosztály Közleményei, VIII–X. 169–180. Budapest
 1978 A népi erdőkielégés történeti formái. Az Északkeleti-Bakony erdőgazdálkodása az utolsó kétszáz évben. Budapest
- HERCZEG Mihály**
 1894 A bortermelés hazai fejlődése. MGSz I. 125–135.
- HERCZEG Mihály**
 1983 A szállítás és közlekedés eszközei Hódmezővásárhelyen. In: DÖMÖTÖR János–TÁRKÁNY SZÜCS Ernő (szerk.): Kiss Lajos Emlékkönyv. 245–271. Hódmezővásárhely
- HERKELY Károly**
 1941a Adatok Gömör megye népi erdőgazdálkodásához. NÉ XXXIII. 259–263.
 1941b Népi erdőgazdálkodás Veszprém megyében. Ethn. LII. 54–58.
- HERMAN Ottó**
 1885a Ősi nyomok a magyar népies halászatban. Budapest
 1885b Ősi elemek a magyar népies halászeszközökben. AE V. 153–167.
 1887–88 A magyar halászat könyve. I–II. Budapest
 1892a A halászat mint ősfoglalkozás és viszonya a néprajzhoz. Ethn. III. 253–262.
 1892b A Balaton halásztópográfiaja. Földr. K. XX. 218–223.
 1898 Ősfoglalkozások. 1. Halászat, 2. Pásztorélet. In: MATLEKOVICS Sándor (szerk.): Az 1896. évi Ezredéves Kiállítás eredményei, V. 651–763. Budapest
 1899a A magyar ősfoglalkozások köréből, III. A beszélő szerszám. Term. Tud. Közl. XXXI. 262–271.
 1899b A magyar ősfoglalkozások köréből. Budapest
 1900a A doroszlói halászszerszám eredete. Term. Tud. Közl. XXXII. 255–257.
 1900b Gróf Zichy Jenő harmadik ázsiai utazása. Budapesti Szemle CIV. köt., CCLXXXVII. sz. 176–193. Budapest

HERMAN Ottó

- 1901 A vejszék és varsák fogósságáról. Term. Tud. Közl. XXXIII. 57–74.
1902 Ironga, szánkó, kecze. Term. Tud. Közl. XXXIV. 5–36.
1903 A „Tonnára”. Term. Tud. Közl. XXXV. 375–392.
1905a Verő disznó, verő malac. MNy I. 414–415.
1905b Az ásó. MNy I. 280–281
1909 A magyarok nagy ősfoglalkozása. Előtanulmányok. Budapest
1910 Debreceni lófogatok. MNy VI. 49–58.
1914 A magyar pásztorok nyelvkinccse. Budapest
1983 A pokol cséplője. H. O. gyűjtőnaplói, vitacikkei, levelei. (Vál. ERDŐDY Gábor.) Budapest

HOFER Tamás

- 1951 XVIII. századi méhészhiedelmek. Ethn. LXII. 160–171.
1955 Dél-Dunántúl településformáinak történetéhez. Ethn. LXVI. 125–186.
1956 Hajdúböszörményi földművesek karámja (Az alföldi mezei életmód és az alföldi településformák kérdéséhez). Ethn. LXVII. 483–518.
1957a Csúsztató Nógrádból. NÉ XXXIX. 291–294.
1957b Vasfogó vermek a töröknek hódolt Baranyában. Ethn. LXVIII. 346–349.
1960 A magyar kertes települések elterjedéseinek és típusainak kérdéséhez. Műv. Hagy. I–II. 331–350. Budapest

HOFER Tamás lásd még FÉL Edit–HOFER Tamás

HOFFMANN Tamás

- 1956 Egy palóc falu földművelő technikájának néhány jellegzetessége a századforduló tájékán. Ethn. LXVII. 536–561.
1963 A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztok gazdálkodásában. Budapest
1967 A magyar tanya és a hagyományos mezőgazdaság üzemszervezetének felbomlása Európában. Ethn. LXXVIII. 130–137.
1975 Néprajz és feudalizmus. Budapest
1989 Karre, Wagen, Kutsche. In: GUNDA, Béla–LUKÁCS, László–PALÁDI-KOVÁCS, Attila (hrg.): Ideen, Objekte und Lebensformen. Gedenkschrift für Zsigmond Bátky 219–226. Székesfehérvár
1994 A szántóföld művelése Európában. HOMÉ XXXII. 207–238. Miskolc

HOFFMANN Tamás lásd Gunst Péter

HOLÉCZY Mihály

- 1825 Rév-Komáromnak esmértetése. TGy V. 3–34.

HOLUB József

- 1960 A bortermelés Zala megyében 1526 előtt. GMJÉ 1950–1960. Zalaegerszeg
1963 Zala megye középkori vízrajza. Függelék: 1. A malmok Zala megye vizein. 2. A halászat Zala megye vizein. GMK 23. Zalaegerszeg

HOMÉR Janka

- 1932 Magyarország halászati földrajza. Vác

Honfogl. és népr.

KOVÁCS László–PALÁDI-KOVÁCS Attila (szerk.): Honfoglalás és néprajz. A honfoglalásról sok szemmel. IV. Budapest, 1997

HONTHEGYI Mátyás

- 1976 Horog van ezerféle. I–II. MH XXX. 8, 10. sz. 192–194, 254–256.

HOPPÁL Mihály

- 1970 Egy falu kommunikációs rendszere. Budapest

HORVÁTH Adolf Olivér

- 1960 Mecseki erdőtípus-tanulmányok. JPMÉ 39–53. Pécs
1961 Antropogén hatás a Mecsek környék vegetációjában. JPMÉ 45–51. Pécs

HORVÁTH Ferenc

- 1936 Adatok a „kalocsai paprika” múltjából. (Klny. a Kalocsai Néplap 1936. február 6–7. számából.) Kalocsa

- HORVÁTH István**
1978 Város a föld alatt. In: SZOMBATHY Viktor (szerk.): Régészeti barangolások Magyarországon. 293–343. Budapest
- HORVÁTH László**
1990 Vadászok és orvvadászok a dualizmuskori Szabolcsban. Szabolcs-Szatmári Szemle, XXV. 1. sz. 43–47.
- HORVÁTH Mihály**
1840 Az ipar és a kereskedelem története Magyarországon a három utolsó század alatt. Buda
- HORVÁTH Móric, Z.**
1859 Téli halászat a Balaton jegén. Vadász- és Versenylap, III. 9. sz. 137–140.
- HORVÁTHOVÁ, Emilia–URBANCOVÁ, Viera (hrg.)**
1972 Die slowakische Volkskultur. Bratislava
- HOSS József**
1966 Halászat, nádatás és táplálkozás egy nagyberek községében (Somogyközpont). Somogyi Múzeum 8. sz. Kaposvár
- HÖCK, Alfred**
1967 Schweizer als Berufsbezeichnung des Melkers. Schweizerisches Archiv für Volkskunde LVII. 6. 81–91.
- HRENKÓ Pál–PAPP-VÁRY Árpád**
1990 Magyarország régi térképeken. Budapest
- HUBSCHMIED, Johannes**
1955 Schläuche und Faßer. Bern
- HUNFALVY János**
1867a Hazánk közlekedési eszközeiről. Pest
- HUNFALVY János (szerk.)**
1867b Gömör-Kishont törvényesen egyesült vármegyék leírása. Pest
- HUNFALVY János–ROHBOCK Lajos**
1856–63 Magyarország és Erdély eredeti képekben. I–II. Darmstadt
- HUNFALVY Pál**
1876 Magyarország ethnographiája. Budapest
1888 Herman Ottónak magyar halászati könyve, nyelvi, társadalmi, néprajzi és régészeti tekintetben. Sz XXII. 216–241.
- HUSKA, Miroslav A.**
1972 Slovenski pltnici. Martin
- HUTTERER Miklós**
1967 Milimári. MNy. LXIII. 350–351.
- IGALI MÉSZÁROS József**
1940 Jeges halászat. Búvár VI. 66–68. Budapest
- IHRIG Dénes (szerk.)**
1973 A magyar vízszabályozás története. Budapest
- IKVAI Nándor**
1961a Adatok a járszági csépfarmákhoz. Műv. Hagy. III. 149–158. Debrecen
1961b Néprajzi adatok a debreceni vaseszköz-lelethez. DMÉ 143–150. Debrecen
1962 Szénamunka és takarmánykészítés a Zempléni-hegyvidéken. Ethn. LXXIII. 26–53.
1966 A földalatti gabonátárolás Magyarországon. Ethn. LXXVII. 343–377.
1967 Földművelés a Zempléni hegység középső részén. Műv. Hagy. IX. Debrecen
1977 Földművelés az Ipoly és a Börzsöny között. In: IKVAI Nándor (szerk.): Börzsöny néprajza. Stud. Com. V. 129–218. Szentendre
1981a A tövisborona Észak-Magyarországon és szlovákiai párhuzamai. Ethn. XCII. 278–297.
1981b A földművelés jellemzői a Zempléni hegységben. In: SZABADFALVI József (szerk.): Néprajzi tanulmányok a Zempléni-hegyvidékről. HOM Népr. Kiadv. X. 25–41. Miskolc

- IKVAI Nándor**
 1985 A paraszti gazdálkodás és változásai a Tápió mentén a XVIII–XX. században. In: IKVAI Nándor (szerk.): Tápió mente néprajza. Stud. Com. XV. 171–318. Szentendre
- ILA Bálint**
 1957 Die walachische Bevölkerung der Herrschaften Murány, Csetnek und Krasznahorka. Stud. Slav. III. 113–149.
 1966 A vlach pásztorok tretina adója. AtSz VIII. 303–331.
 1976 Gömör megye. I. A megye története 1773-ig. Budapest
- ILIĆ Tanasije Z.**
 1968 Zemunski brodograditelji – „superi” krajem XVIII veka. In: Zbornik za društvena nauka 51. 36–60. Novi Sad
- IMPLOM József**
 1935 Vadméhkeresés. NNy VII. 241.
 1964 A folyónevekből lett kutyanevekhez. Nyr LXXXVIII. 203–204.
- IMRE Samu**
 1941 A felsőőri földművelés. Debrecen
- IMREH István**
 1947 Székely falutörvények. Kolozsvár
 1973 A rendtartó székely falu. Bukarest
 1979 Erdélyi hétköznapiak. Bukarest
 1983 A törvényhozó székely falu. Bukarest
- INCZEFI Géza**
 1961 A Tisza–Maros-szöge halászatának nyelvi emlékei. Klny. a Szegedi Pedagógiai Főiskola Évkönyvéből. Szeged
- ISTVÁN Lajos**
 1980 A korondi hagyományos állattartás köréből. Népism. Dolg. 1980. 47–59. Bukarest
 1991 A korondi toplászok mestersége. Honismeret, XIX. 1. sz. 75–79.
- ISTVÁNFFY Gyula**
 1911 A borsodmegyei palócok. Ethn. XII. 162, 222, 292, 393.
- ITKONEN, T. I.**
 1948 Suomen lappalaiset vuoteen 1945. I–II. Helsinki
- IVÁNCICS Nándor** *lásd* IKVAI Nándor
- IVÁNYI Béla**
 1962 Adatok a magyar halászat történetéhez. MMgMK 1962. 106–115.
- JABLONKAY Géza**
 1968 Az alsóőrsi közbirtokosság, a közös gazdálkodás egy régi formája (1816–1964). AtSz X. 180–203.
- JACOBET Wolfgang**
 1961 Schafhaltung und Schäfer in Zentraleuropa bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts. Berlin
- JAKÓ Zsigmond**
 1944 A gyalui vártartomány urbáriumai. Kolozsvár
- JAKSA Eleonóra**
 1997 Vadászó nemesek és úri vadászok. Honismeret, XXXV. 1. sz. 23–28.
 1998 A paraszti vadászat legális és féllegális lehetőségei Magyarországon a 18–19. században. NK–NT XIX. 69–90. Budapest
- JANCO Stefan**
 1971 Pltnicenie na Orave. Zbornik Oravského Muzea 2. 149–159.
- JANITSÁRY Miklós**
 1937 Millingezés – Elbeszélés az alsódunai halászok életéből. VH V. 34–36.
- JANJIC Stjepan**
 1971 Korablje na rijeci Kupi. Svjetlo VI/2. 123–130.

- JANKÓ Béla**
 1967 A gőzhajózás kezdete a Dunán, „Carolina”, az első gőzhajó. Budapest
- JANKÓ János**
 1892 Kalotaszeg magyar népe. Budapest
 1892–93 Közlemények a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Tárából. Első sorozat: Halászati eszközök. 1. Új-Zeeland, 2. Finnország. Ethn. III. 321–326; IV. 55–59.
 1893a Torda, Aranyosszék, Torockó magyar (székely) népe. Budapest
 1893b A torockói vasbányászat és kohászat. MMÉEK XXVII. (Kny. 1–53.)
 1895 Régi hazai lőportartók szarvasagancsból. Archeológiai Közlemények, XVIII. 81–117.
 1900a A magyar halászat eredete. Zichy Jenő gróf harmadik ázsiai utazása I. köt. 1–2. rész. Budapest–Leipzig
 1900b A doroszlói dob- és csukavarsák eredete. Term. Tud. Közl. XXXII. 309–312.
 1901 Turbukháló Erdélyben. NÉ II. 12–13.
 1902a A balatonmelléki lakosság néprajza. Budapest
 1902b A magyar halászat eredetéről – Válasz U.T. Sirelius bírálati megjegyzéseire. NÉ III. 37–47.
- JANKÓ János–NÉCSEY István**
 1901 Zárszó „A magyar halászat eredete” vitájához. Budapest
- JANKÓ János–SEMAYER Vilibáld**
 1900 Válasz Herman Ottó Úrnak a „Zichy Jenő gróf harmadik ázsiai utazása” című könyv I. kötetéről írt recenziójára. Budapest
- JANKOVICH Miklós**
 1967 Adatok a magyar szarvasmarha eredetének és hasznosításának kérdéséhez. AtSz IX. 420–431.
 1968 Pferde, Reiter, Völkerstürme. München
 1970 A magyar ló. AtSz XII. 253–267.
- JANÓ Ákos**
 1982 Fejezetek a szanki és móricgáti tanyás gazdálkodás múltjából. KJMK 1. Kecskemét
- JASCHKE Franz**
 1821 National-Kleidertrachten und Ansichten Von Ungarn, Croatien, Slavonie, der Banat, Siebenbürgen und der Bukowina. Wien
- JENKINS, J. Geraint**
 1961/1972 The English Farm Wagon. Reading (2. kiadás: 1972)
 1962 Agricultural Transport in Wales. Cardiff
- JEŘABEK Richard**
 1960 Karpatské vorastvi v 19. století. Brno
- JESZENSZKY Árpád**
 1979 Adatok a magyar zöldségtermesztés múltjából. Kertgazdaság, XI. 1. sz. 74–82.
- JÓKAI Mór**
 1890 Sárga rózsa. Budapest
 1964a Az arany ember. I–II. Budapest
 1964b Bálványosvár (1883). Jókai Mór összes művei. Regények 43. Budapest
- JORDÁN Károly**
 1959 Bognár kisipar. Budapest
- JUHÁSZ Antal**
 1962 A tiszai tutajozás és a szegedi super mesterség. MFMÉ 1960–62. Szeged
 1966 A deszki hajóvontatók. MFMÉ 1964–65/1. 93–114. Szeged
 1968 A bakity. Adatok a homoki teherhordó eszközökről. MFMÉ 1968. 99–108. Szeged
 1974 Telekrendezés a szegedi tanyákon. Ethn. LXXXV. 276–314.
 1984 A deszki hajóvontatók. In: HEGYI András (szerk.): Deszk története és néprajza. 783–816. Szeged–Deszk

- JUHÁSZ Antal**
 1991 Hajóács mesterség. MN III. 447–455.
 1996 Gazdálkodás és életmód. In: PÉTER László (szerk.): Röske földje és népe. 291–327. Szeged
- JUHÁSZ Antal–LELE József**
 1971 Közlekedés, teherhordás. In: JUHÁSZ Antal (szerk.): Tápe története és néprajza. 409–422. Tápe
- JUHÁSZ Antal–MOLNÁR Imre**
 1971 Gyűjtögetés, víziélet. In: JUHÁSZ Antal (szerk.): Tápe története és néprajza. 257–269. Tápe
- JUNG Károly**
 1986 A „Máriaülte gaz” eredetmagyarázó mondatípus elterjedésének kérdéséhez. Lé-tünk, 16. 51–56. Szabadka
- KAÁN Károly**
 1927 A Magyar Alföld. Budapest
- KÁDÁR Lajos**
 é. n. Halászek (Regény). Budapest
 1959 Kolomp szól a ködből. Emlékek a régi pásztoréletből. Budapest
- KÁDÁR Zsombor**
 1993 Székelyföldi erdészet- és faipartörténeti jegyzetek. Erdt. K. XI. Budapest
- KALAPIS Zoltán**
 1993 Régi vízi világ a Bácskában és Bánátban. Újvidék
- KÁLDY-NAGY Gyula**
 1982 A gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása. Forráskiadványok a Békés megyei Levéltárból 10. Békéscsaba
 1970 Magyarországi török adóösszeírások. Budapest
- KÁLLAY Ferenc (= K. J.)**
 1823 Magyar régiségek nyomozása. TGy VII. 3–38.
- KÁLLAY István**
 1972 Szabad királyi városok gazdálkodása Mária Terézia korában. Budapest
- KALO Péter**
 1816 A méhtartásnak különféle tartományokra... Eger
- KÁNTOR Mihály**
 1926 Bodrogi közti adatok a sarlós aratáshoz. NÉ XVIII. 83–86.
- KAPOSVÁRI Gyula**
 1974 Szolnok mezőváros ipari és kereskedelmi vonatkozásairól. In: HOFER Tamás–KISBÁN Eszter–KAPOSVÁRI Gyula (szerk.): Paraszti társadalom és műveltség a 18–20. században. II. Mezővárosok. 9–24. Budapest–Szolnok
- KARAMAN Igor**
 1966 Trgovinska magistrala Sisak–Karlovac–Rijeka. In: JAZU Starine knjiga 53. 263–312. Zagreb
 1972 Privreda i društvo hrvatske v 19. stoljeću. Zagreb
- KARDOS László**
 1943 Az Őrség népi táplálkozása. Budapest
- KÁROLYI Zsigmond**
 1960 A vízhasznosítás, vízepítés és vízgazdálkodás története Magyarországon. Budapest
- KÁROLYI Zsigmond–NEMES Gerzson**
 1975 Szolnok és a Közép-Tiszavidék vízügyi múltja, I. Az ősi ártéri gazdálkodás és a vízi munkálatok kezdetei, 895–1846. VTF 8. Budapest
- KÁRPÁTI Kelemen**
 1903 Néprajzi tárgyak a szombathelyi múzeumból. NÉ IV. 148–152.
- KÁSZONI Zoltán**
 1995–96 Régi halász-szerszámok Románia halasvizein. Halászat, 88. évf. 3. sz. 128–129; 4. sz. 171–174; 89. évf. 1. sz. 38–40; 2. sz. 80–82.

KATONA Imre

- 1948 A baromfi betegsége és gyógyítása Csongrádon. Ethn. LIX. 133–138.
1949 A csongrádi baromfitartás szokásai és hiedelmei. Ethn. LX. 164–182.
1957 A magyar kubikosok élete. Budapest
1958–59 Népi állatorvoslás Csongrádban. Népr. K. III. 1–2. sz. 230–268; 3–4. sz. 128–149; IV. 1–2. sz. 147–162.
1960 Az emberhámok főbb típusai és a kubikosnyakló. Ethn. LXXI. 381–388.
1961 A kubikoskordé és a kordésmunka. Ethn. LXXII. 56–85.
1962 Sárköz. Budapest
1962–63 A kubikostalicska és a talicskámunka. Ethn. LXXIII. 512–532; LXXIV. 13–37.
1963 Kubikos ásó és az ásózás. Népr. D. 11. Szeged
1965 Átmeneti bér munkaformák. In: SZABÓ István (szerk.): A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. 1848–1914. II. 382–433. Budapest
1971 Baromfitartás Tiszaigaron. In: Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának 20. évfordulójára. 43–57. Túrkeve
1978 Hagyományos baromfitartás Csongrádon. In: SIMON István (szerk.): Mozaikok Csongrád város történetéből. 50–75. Csongrád

KÁZMÉR Miklós

- 1993 Régi magyar családnevek szótára XIV–XVII. század. Budapest

KECSKÉS László

- 1969 A komáromi szekeresszázad. Irodalmi Szemle, XII. 10. sz. 885–905. Bratislava
1978 Komáromi mesterségek. Bratislava

KECSKÉS Péter

- 1966 Szőlőtermesztés a Mátraalján. Ethn. LXXVII. 495–516.
1967 A szőlő talajművelése Észak-Magyarországon. NÉ XLIX. 219–253.
1968 A szőlő telepítésének hagyományos és újabb eljárásai a Mátra alján. EMÉ VI. 295–309. Eger
1984 Gyöngyös és a Mátraalja szőlőművelésének észak-magyarországi összefüggéseihez. In: HAVASY Péter–KECSKÉS Péter (szerk.): Tanulmányok Gyöngyösről. 401–455. Gyöngyös

KECSKÉS Péter–PETHŐ Mária

- 1974 A pannóniai szőlőművelés és mustnyerés tárgyi emlékeinek értékeléséhez. NÉ LVI. 131–159.

KELETI Ferenc

- 1901 Orvhalászat a Balaton-melléken. Halászat, II. 17. sz. 111–113.

KELETI Károly

- 1875 Magyarország szőlészeti statisztikája 1860–1873. Budapest

KEMECSI Lajos

- 1998 Szekerek, kocsik, szánok. Paraszti járműkultúra Észak-Dunántúlon. Él. Trad. 8. Budapest

KEMÉNY Endre

- 1869 Képek a hazai népeletről. Görgényi medvevadászok. Vas. Ú. XVI. 61–62.

KEMÉNY Gábor

- 1972 Fo-kutya volt-e a fakutya? Nyr XCVI. 158–165.

KEMÉNY János

- 1990 Viziboszorkány. (Harmadik kiadás, első: 1979) Bukarest

KENESSEY Albert

- 1865 Német–magyar és magyar–német hajózási műszótár. Pest
1868 Halászatunk s a haltenyésztés. Pest
1869 Hajózási törvények. Pest
1871 Statisztikai adatok a Magyar Korona területén 1870-ben forgalomban volt hazai uszákról. Buda
1872 A kapaszkodó hajózásról. Budapest

- KENESSEY Kálmán
 1858 A szántóvető arany szabályai. Pest
 1869 Nézetek a hazai halászat ügyében. Pest
- KERECSENYI Edit, H
 1959 A baromfi ültetése és keltetése Galgamácsán. Népr. K. IV. 4. 204–243.
 1969 A népi méhészkedés története, formái és gyakorlata Nagykanizsa környékén. Népr. K. XIII. 3–4. sz.
 1968 Kéregedények a Thury György Múzeumban. Ethn. LXXXI. 545–555.
- KERÉKGYÁRTÓ Adrienne, U.
 1992 A csíkiek Negyedfélmegye Havasáról. NÉ LXXIV. 5–47.
- KERTÉSZ André
 1982 Hungarian Memories. Boston
- KESZEGH István
 1956 A pecek. Ismeretlen mozgásgátló eszköz a tiszai gulyások kezén. Népr. K. I. 82–86.
- KESZI-KOVÁCS László lásd KOVÁCS László, K.
- KHÍN Antal
 1948 A csallóközi halászlélet – A kishalászat szerszámjárása – A rekeszvörse, a vejsze és a barok. Halászat, XLVII. 57–58, 68–71, 87–88, 125–127, 168–170.
 1954 A Sió halászeszközei. Halászat, I. 9. sz. 13.
 1957 A magyar vizák története. MgMF 2. Budapest
 1960 A Velencei-tó halászata. MgMF 16. Budapest
 1962 A pesti vizafogók és a mai Vizafogó utca neve. MMgMK 1962. 84–92.
 1964 A Szelidi-tó halászata. MMgMK 1964. 99–116.
 1966 A somorjai halászcéh. MMgMK 1965–1966. 121–130.
 1970 A régi Csallóköz mint halászhely. MMgMK 1969–1970. 157–266.
- KIRÁLY István
 1962 Fejezetek a Somogy megyei szarvasmarhatenyésztés történetéből (1848–1945). Kaposvár
 1965 A bonyhádi tájfajta szarvasmarha kialakulása. AtSz VII. 550–570.
 1968 A szarvasmarhatenyésztés fejlődése Tolna megyében (1848–1944). AtSz X. 486–513.
- KIRNER A. Bertalan
 1964 A békési vásár. EFMK 55–57. sz. Gyula
- KISBÁN Eszter
 1987 „Köleskását hoztam, mégpedig cukrozva...” A cukor bevezetése a parasztnál Magyarországon. Agria XIII. 239–265. Eger
 1997 Táplálkozáskultúra. MN IV. 419–581. Budapest
- KISS Attila
 1964 A Kárpát-medence kora középkori szőlőművelésének kérdéséhez. AtSz VI. 143–149.
- KISS Géza
 1937 Ormányság. Budapest
- KISS Imre, É.
 1969 Adatok a szarvaskerep magyarországi termesztésének történetéhez. AtSz XI. 102–110.
- KISS István, N.
 1960 16. századi dézsmajegyzékek. Budapest
 1968 A szőlőművelés terméshozamainak alakulása a XVII–XVIII. században. AtSz X. 78–90.
 1973 Szőlőmonokultúra a Hegyalján a 16–18. században. AtSz XV. 383–390.
 1974 A paraszti vadászat Magyarországon (XVI–XVIII. század). AtSz XVI. 66–71.
- KISS Lajos
 1922 Beszterec – Egy lápi község leírása. FE II. 209–228.

- KISS Lajos**
 1925 A hódmezővásárhelyi ember aprójózsága. Ethn. XXXVI. 148–162.
 1926 A kasza a hódmezővásárhelyi ember kezén. NÉ XVIII. 86–93.
 1929 Földművelés a Rétközön. A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság Hon-
 ismertető Bizottságainak kiadványai, V. 20. füzet. A Nyírségkutató Bizottság
 Dolgozatai, III. Debrecen
 1930a A szegény ember malaca. MNy II. 135–143.
 1930b A karikásostor. NÉ XXII. 142–145.
 1937a Néprajzi tárgyak a Jósa Múzeumban. NÉ XXIX. 164–171.
 1937b Díszített jármok Szabolcs vármegyében. NÉ XXIX. 308–320.
 1943a A szegény asszony élete. Budapest
 1943b A Nyírség halászata. Ethn. LIV. 20–55.
 1954 Nagyhalász. Ethn. LXV. 329–373.
 1958 Vásárhelyi hétköznapiak. Budapest
 1961 Régi Rétköz. Budapest
 1981 A szegény emberek élete. I–II. (3. kiad.) Budapest
- KISS Lajos (nyelvész)**
 1988 Földrajzi nevek etimológiai szótára. I–II. Budapest
- KISS Sándor, É.**
 1972 A fácán a magyar nyelvemlékekben és a régebbi irodalmi forrásokban. AtSz
 XIV. 331–339.
 1974 Egy letűnt népi foglalatosság: a madarászat. Ethn. LXXXV. 91–98.
- KŁODNICKI, Zygmunt**
 1975 „Reżinia” in Europe. Ethnologia Europea, VIII. 2. 101–110.
 1992 Tradycyjne rybołówstwo śródlądowe w Polsce. Wrocław
- KNÉZY Judit**
 1977 Csököly népi gazdálkodása és táplálkozása (XVIII–XX. sz.). Somogyi Almanach
 26. Kaposvár
- KNIEZSA István**
 1934 A tót és lengyel költözők pásztorok magyar kapcsolatai. Ethn. XLV. 62–73.
 1950 Szláv jövevényszavaink a gazdasági élet köréből. MNy XLVI. 113–119.
 1955/1974 A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I. 1–2. Budapest (Második kiadás: 1974)
- KÓCZIÁN Géza**
 1979 Egyes Solanaceae fajok pszichotomimetikumként való használata a népgyógyá-
 szatban. Orvostörténeti Közlemények, Supplementum 11–12. – Népi orvoslás
 Magyarországon. 155–160. Budapest
 1984 Etnobotanikai vizsgálatok Répáshután. In: SZABADFALVI József–VIGA
 Gyula (szerk.): Répáshuta. Egy szlovák falu a Bükkben. HOM Népr. Kiadv. XIII.
 229–256. Miskolc
- KÓCZIÁN Géza–PINTÉR István–GÁL Miklós–SZABÓ István–SZABÓ László**
 1976 Etnobotanikai adatok Gyimesvölgyéből. Botanikai Közlemények, 63. köt. 29–36.
- KÓCZIÁN Géza–SZABÓ István–SZABÓ László Gy.**
 1977 Kalotaszegi népgyógyászati adatok. Gyógyszerészet, XXI. 5–17.
 1979 A Helleborus- (Hunyor-) fajok népgyógyászati felhasználására vonatkozó ada-
 tok. Orvostörténeti Közlemények, Suppl. 11–12. Népi orvoslás Magyarországon.
 125–154. Budapest
- KÓCZIÁNNÉ SZENTPÉTERI Erzsébet**
 1977 Budapest kocsigyártóipara a századfordulón. Közlekedéstudományi Szemle,
 XXVII. 2. sz. 81–85.
- KOCSIS Gyula**
 1988 Hagyatéki leltárak. Cegléd 1850–1900. Ceglédi Füzetek, 24. Cegléd
- KOCSIS Gyula–NAGY VARGA Vera**
 1977 Perőcsény és Vámosmikola állattartása. In: IKVAI Nándor (szerk.): Börzsöny
 néprajza. Stud. Com. 5. 93–127. Szentendre

KODOLÁNYI János

- 1956 Adatok Vajszló lótarthatásához. Népr. K. I. 118–146.
1958 Adatok a Nyugati-Mecsek paraszti szőlőgazdálkodásához. JPMÉ II. 147–178. Pécs
1959 Morva miskáról az Ormánságban. Népr. K. IV. 1–4. 125–129.
1975 Az észak-eurázsiai vadász-, halász- és réntartó kultúrák. In: HAJDU Péter (szerk.): Uráli népek. Nyelvrokonaink kultúrája és hagyományai. 141–167. Budapest
1994 Uráli nyelvű vadászok Észak-Euráziában. In: NOVÁK László (szerk.): Néprajzi tanulmányok Ikvai Nándor emlékére. Stud. Com. 24. 187–200. Szentendre
1997 Zsákmányolás–vadfogás, méhészet, gyűjtögetés. In: *Honfogl. és népr.* 47–60.

KOLLWENTZ Ödön

- 1978 A közös gazdálkodású erdők története, különös tekintettel Baranya megye erdőbirtokosságaira. Az Országos Erdészeti Egyesület Erdészettörténeti Szakosztálya Közleményei XI–XII. 5–48. Budapest

KOLOSSVÁRY Szabolcsné

- 1975 A magyar erdőgazdálkodás történelmi fejlődése. In: KOLOSSVÁRY Szabolcsné (szerk.): Az erdőgazdálkodás története Magyarországon. 15–79. Budapest

KOLOSVÁRY Bálint

- 1923 Vadászati jog. Tanulmányok a jogtörténet, magánjogi dogmatika és a tételes magánjog köréből. Budapest

KOLOSVÁRY Gábor

- 1928 Tiszavölgyi halászat és település. Budapest

KOMA Ján

- 1954 Košíkárstvo v Bardejove a na okolí. Slov. Nár. II. 348–385.

KOPCZYNSKA-JAWORSKA, Bronisława

- 1961 Das Hirtenwesen in den Polnischen Karpaten. VHO 389–438.

KOREN, Hans

- 1972 Die steierischen Eggen. Übersicht und Bestandaufnahme. In: *Volkskunde. Festgabe für Leopold Schmidt.* Wien

KÓRIS Kálmán

- 1905 Matyóföldi tüzelők és szénatartók. NÉ VI. 249–263.

KORIZMICS László

- 1858 Jelentése a dunai hajózásról, s a magyar borok érdekében Konstantinápolyba tett útjának eredményeiről. Pest
1867 Gazdasági levelek. Pest

KORIZMICS László–BENKŐ László–MÓRÓCZ István

- 1855–56 Mezei gazdaság könyve. I–IV. Pest

KOROKNAI Ákos

- 1974 Gazdasági és társadalmi viszonyok a dunai és a tiszai határörvidéken a XVIII. század elején. Budapest

KOROMPAI Gábor

- 1987 Az Alföld víziútjai. In: *Alföldi Tanulmányok XI.* 163–187. Békéscsaba

KOROMPAY Bertalan

- 1939 Finnugor eredetű csapdánk kérdéséhez. I. A finn „pynna” változatai. NÉ XXXI. 239–247.
1945 A finnugorság szerepe az eurázsiai vadászmuveltségben. Ethn. LVI. 9–14.
1953a Die Bogenfalle bei den Finnougriern auf dem Wege aus Sibirien nach Europa und in den südlichen Verbreitungsgebieten. Acta Ethn. III. 23–90.
1953b Jankó János, a finnugor néprajzi kutatások úttörője. Nyelvtud. Közl. LV. 228–246.
1956 A csiklétől a csikentőig. NÉ XXXVIII 5–22.
1961 Finnugor vagy eurázsiai? Egy archaikus madárfogó szerszámunk eredetéhez. NÉ XLIII. 21–30.

- KOROMPAY Bertalan
1983 Csapdafélék. A vadászat összehasonlító néprajzához. Budapest
- KÓS Károly
1947a Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Néprajzi Tárának faekéi. Erd. Múz. LII. 81–94.
1947b A kalotaszegi kosarazó juhászat. Kny. Misc. Ethn. I. 3–28. Kolozsvár
1949 Méhészkedés a Mezőségen. Ethn. LX. 158–164.
1959 Kéziratos méhészkönyv Vajasdról. Népr. K. IV. 1–2. sz. 296–302.
1968 Mihez kezdjünk a természetben? Bukarest
1971 Kászoni adatok a népi vadfogáshoz. Aluta, II. 323–346. Sepsiszentgyörgy
1972 Népélet és néphagyomány Bukarest
1976 Tájak, falvak, hagyományok. Bukarest
1977 A faluekéről. Ethn. LXXXVIII. 259–269.
1979 Eszköz, munka, néphagyomány. Bukarest
1985 Mihez kezdjünk a természetben? Budapest
1994 Népi földművelés a Mezőségen. Néprism. Dolg. 88–119. Bukarest
1999 Népi földművelés Kalotaszegen. Népr. LKK 7. Debrecen
- KÓS Károly–SZENTIMREI Judit–NAGY Jenő
1972 Kászoni székely népművészet. Bukarest
1978 Kis-Küküllő vidéki magyar népművészet. Bukarest
- KÓSA László
1967 A gyulai zöldségtermelő körzet kialakulása. AtSz IX. 496–513.
1969 Találmányok a paraszti gazdaságban. NK–NT II–III. 63–77.
1970 „Buza szükségben felsegíllő jegyzések”. A burgonya a magyarországi táplálkozásban a XVIII. század végén és a XIX. század elején. Ethn. LXXI. 363–375.
1978a A földművelés néprajzi vizsgálatának néhány fontos vonása. 1945–1976. Diss. Ethn. II. 76–88. Budapest
1978b Murokország és más zöldségtermesztő vidékek. In: JÁVOR Kata–KÜLLŐS Imola–TÁTRAJ Zsuzsanna (szerk.): Kis magyar néprajz a rádióban. 64–65. Budapest
1980a A burgonya Magyarországon. Budapest
1980b Káposzta. MNL III. 39–43.
1990 Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920). Stud. Folk. Ethn. 27. Debrecen
- KÓSA László–DIÓSZEGI Vilmos
1982 ‘Vetés’. MNL V. 546–548.
- KOSTIC Mita
1959 O dunavsko-savskoj trgovini ladama, ladarima i ladarskim cehovima v XVIII–XIX veku do pojave zeleznica. Istorisko Časopis. IX–X. 259–294. Beograd
- KOTHE, H.
1953 Verbreitung und Alter der Stangenschleife. EAF 1. 74–94. Berlin
- KOTICS József
1988 Népi méhészkedés Gömörben. Göm. népr. XVIII. Debrecen
1989a A méhészper tanulságai. JAMÉ XXIV–XXVI. (1981–1983) 329–332. Nyíregyháza
1989b Szántóföldi növénytermesztés két ungvidéki faluban. In: Néprajzi tanulmányok az Ungvidékről. Néprajzi Közlések, V. 27–31. Bratislava
1991a Mézkereskedés Rozsnyón a XIX. században. In: UJVÁRY Zoltán (szerk.): Történelem, régészet, néprajz. Tanulmányok Farkas József tiszteletére. 221–231. Debrecen
1991b Gömöri méz és viaszkereskedők. In: EPERJESSY Ernő–KRUPA András (szerk.): Nemzetiség – identitás. 265–269. Debrecen–Békéscsaba
1992 Az alföldi méhészet folklórja. In: NOVÁK László (szerk.): Hiedelmek és szokások az Alföldön. II. 705–727. Nagykovács
1993 Okszerű méhészet – paraszti polgárosulás. Ethn. 104. 435–442.

KOTICS József

- 1994 Méhészet és paraszti életmód. In: NOVÁK László (szerk.): Néprajzi tanulmányok Ikvai Nándor emlékére. Stud. Com. 24. 49–59. Szentendre

KOVÁCH Aladár

- 1903 Lókultusz maradványa a tolnamegyei Sárközben. Ethn. XIV. 139–41.
1904a Adalék a tolnamegyei Sárköz régi halászatához. NÉ V. 299–309.
1904b A csikle. NÉ V. 50–56.
1905 A csikkentő és tör. NÉ VI. 179–184.
1912 Kezdetleges épületek Tolna vármegyében. NÉ XIII. 207–238.

KOVÁCS Antal

- 1987 A halászat szakszókincse a Felső-Szigetközben. M. Csny. Dolg. 33. Budapest

KOVÁCS Elemér

- 1938 A velencei szákos tapogató. NÉ XXX. 323–324.

KOVÁCS Endre

- 1993 Földművelés egy bácskai magyar faluban. Újvidék

KOVÁCS Ferenc

- 1934 Erdei famegmunkáló eszközök Gyergyócsomafalván. Erd. Múz. XXXIX. 137–142. Kolozsvár

KOVÁCS István, B.

- 1990 Adalékok Vály-völgy hagyományos gazdálkodásához. Göm. népr. XXIV. 43–64. Debrecen

KOVÁCS János

- 1895 Szegedi emlékek. Szeged
1901 Szeged és népe. Szeged ethnographiája. Szeged

KOVÁCS Júlia, B.

- 1967 A szekérkaskészítés domokosi műszókincséből. NyIrK XI. 133–137. Kolozsvár

KOVÁCS László, É.

- 1976 Erdei munkások életviszonyai Gömörszőlősen a XX. század első felében. In: DOBROSSY István (szerk.): Foglalkozások és életmódok. HOM Népr. Kiadv. VII. 143–157. Miskolc

KOVÁCS László, K. (KESZI)

- 1935 Adatok Tiszacsege néprajzához. NÉ XXVII. 99–103.
1937 A Néprajzi Múzeum magyar ekéi. NÉ XXIX. 1–44.
1938 Ackergeräte in Ungarn. Ung. Jahrbücher 263–301. Berlin
1944 A kolozsvári hóstátiak temetkezése. Kolozsvár
1947a Adatok a bálványosváraljai fejős juhászathoz. Ethn. LVIII. 47–55, 191–210.
1947b A bálványosváraljai fejős juhászat. Népr. Tan. 2. 207–239. Kolozsvár
1948a A magyar földművelő gazdálkodás kutatása. Budapest
1948b A magyar népi közlekedés kutatása. Közlekedés, teherhordás, hír- és jeladás. Budapest
1950 Die ungarische Dreschflügel und Dreschmethoden. Acta Ethn. I. 41–95.
1961 Beiträge zur Frage der Esztena-Genossenschaft (Melkgenossenschaften) in der Siebenbürger Heide. VHO 329–361.
1968 A közös fejős juhnyájak tejhaszonvételi formái Erdélyben 1900 körül. NK–NT I. 9–50.
1969 Die traditionelle Milchwirtschaft bei den Ungarn. VWH 640–695.
1970 Adatok tejkonzerválásunk egyik régi módjához. Ethn. LXXXI. 617–634.
1981a Der Leistenwagen im Karpatenbecken. In: Trad. Transport. 107–116.
1981b Az ugorok lovaskultúrája. In: Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum. 1975. Pars IV. 177–184. Budapest
1983 Die ungarischen Pferdegeschirre und ihre Beziehungen. FUF XLV. 168–185.

KOVÁCS László, K.–SZILÁGYI Miklós

- 1977 Evező. MNL I. 747.

- KOVÁCS Miklós**
 1960 A magyar tarka szarvasmarha története. Budapest
 1962 Adatok a XVI–XVIII. század magyar állattartásának történetéhez. MMgMK 1962. 44–62.
- KOVÁCS Péter, K.**
 1951 A járó-, vonó- és fejősjóság betanítása Tiszacsegén. Ethn. LXII. 370–395.
 1956 A falu tehene. NÉ XXXVIII. 277–302.
 1958 Szabados borjú. A borjúnevelés és összefüggéseinek kérdéséhez. Ethn. LXIX. 261–270.
- KOVÁCS S. János**
 1891 A méhekrül való hasznos beszéd. Ethn. II. 18–21.
- KOVÁCS Sándor**
 1956 A drávai hajósok és talpasok élete. In: IGAZ Mária–MORVAY Péter–SIMON Józsefné (szerk.): Népünk hagyományaiból. 59–70. Budapest
 1989 A drávai hajósok élete a 19. században. JPMÉ 33. 211–221. Pécs
- KOZÁK László**
 1921 Juhtenyésztés. Budapest
- KÓHALMI Katalin, U.**
 1972 A steppék nomádja lóháton, fegyverben. Budapest
- KŐHEGYI Mihály**
 1964 A folyónevekből lett kutyanevekhez. Nyr LXXXVIII. 205–206.
 1966 Még egyszer a folyónevekből lett kutyanevekről. Nyr XC. 423–424.
- KÖLCSEY Ferenc**
 1998 Minden munkái – szépprózai művek. (S. a. r. SZILÁGYI Márton.) Budapest
- KŐSZEGHY Sándor**
 1895 Régi méhészeti tanácsadó. MGtSz II. 57–60.
- KÖVÉR Fidél**
 1930 A Hanság földrajza. FE X. 3–47; 91–139.
- KRALOVÁNSZKY U. Pál–TÖRÖK Tamás**
 1961 Sertéstenyésztés. Budapest
- KRAUSE, Eduard**
 1904 Vorgeschichtliche Fischereigeräte und neuere Vergleichsstücke. (Eine vergleichende Studie als Beitrag zur Geschichte des Fischereiwesens.) Berlin
- KRENEDITS Ödön**
 1896 A kenderkötél a dunai hajózás szolgálatában. Zimony
- KRESZ Mária**
 1949 A hagyományokba való belenevelődés egy paraszt faluban. In: BÁRCZI Géza et al. (szerk.): Népr. Tan. 53–92. Budapest
- KRIESCH János**
 1868 Halaink és haltenyésztésünk. Pest
- KRISTÓ Gyula**
 1995 A honfoglaló magyarok életmódjáról. Sz 129. 1–62.
- KRIZA Ildikó**
 1988 A história továbbélése. MN V. 393–397.
- KRUPA András**
 1970 Negyedi káposztatermesztők Csanádalbertin és Nagybánhegyesen. BÉ V. 61–77. Békéscsaba
- KRÜGER, Fritz**
 1935, 1936 Hochpyrenäen. B. Hirtenkultur. Hamburg
- KUCZY Károly**
 1976 Vízi élet, népi hajózás Foktőn. Történeti, néprajzi és nyelvészeti tanulmányok 1. Kalocsa
- KULINYI Zsigmond**
 1901 Szeged új kora. Szeged

- KUNDEGRABER, Maria
1968 Vom Heutragen und Heuziehen in Gottschee. Jahrbuch für Ostdeutsche Volkskunde 11. 62–85. Marburg
- KUNT Ernő
1974 A „bakiszekér” Pányokon. HOMK 13. 119–124. Miskolc
- KURUCZ Albert
1964 Az észak-bihari szőlőművelés és borgazdálkodás. HBMK 5. Debrecen
- KUTHY Lajos
1846 Hazai rejtelmek. Regény. Pest
- LÁBADI Károly
1987 Kopácsi vízi élet. Újvidék
1994 Kopács – a víz melletti falu. Budapest
- LAGERCRANTZ, S.
1961 Observations on Block Traps. Orientalia Suecana, IX. 154–168. Uppsala
1966 Spring-Pole Snares and their Mechanism. Stud. Ethn. Ups. XXVI. (Varia, II.) 15–133. Lund
- LAKATOS Károly
1891 Vadászati és madarászati emlékeimből. Szeged
1903 A vadászmesterség könyve. (Szakvadász a gyakorlatban.) Szeged
1912 A „pákász” (vagy „nádlaci”). NÉ XIII. 25–38.
1967 Hajósélet a Tiszán. Jászkunság XIII. 181–185.
1990 Vadászhit. (A magyar vadászbabonák és hiedelmek kultusza.) Budapest (Az 1910. évi 2. kiadás reprintje)
- LAKÓ Elemér (szerk.)
1983 Bornemisza Anna szakácskönyve 1680-ból. Bukarest
- LAKÓ György (főszerk.)
1967–71 A magyar szókészlet finnugor elemei. I–II. Budapest
- LAKOS György
1954 Halászélet. (Riportok.) Budapest
- LAMBRECHT Kálmán
1920 Herman Ottó, az utolsó magyar polihisztor élete és kora. Budapest
- Land Transport...*
Land Transport in Europe. Edited by FENTON, Alexander–PODOLÁK, Jan–RASMUSSEN, Holger. Folkelios studier 4. Nationalmuseet. København, 1973.
- LAPU Istvánné
1983 Dinnyetermesztés Zsámbokon. Honismeret, XI. 6. sz. 29–32.
- LÁSZLÓ Gyula
1943 Kolozsvári Márton és György szobrának lószerszáma. Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyve 1942. 75–170. Kolozsvár
1944 A honfoglaló magyar nép élete. Budapest
1977 Régészeti tanulmányok. Budapest
1988 Árpád népe. Budapest
1999 Múltunkról utódainknak. I–II. Budapest
- LÁSZLÓ László
1937 Kászoni jakabfalvi és bogszeghi László Ferenc „Az aranyember”. Magyar Családtörténeti Szemle, III. 5–6. sz. 87–93.
- LATINÁK István
1964 A szentgotthárdi kaszagyár. Technikatörténeti Szemle II. 1–2. sz. 67–94.
- LÁZÁR Ferenc
1957 Tüskés nyílvasak illesztési módja. Ethn. LXVIII. 161–166.
- LÁZÁR István
1999 Alsófehér vármegye népe. In: Alsófehér vármegye monográfiája. 1–2. 465–673. Nagyenyed

- LÁZÁR Kálmán**
1873 A szabad természetből. Képek és vázlatok. Házi könyvtár 12. Pest
- LECHNER, Zdenka**
1958 Amici. Osjecki Zbornik VI. 205–211. Osijek
- LEIBITZER, J.**
1833 Juhtartás vagyis legnevezetesebb oktatások a' juhok' nemesítéséről, számonadásáról, eltartásáról's gondviseléséről. Pest
- LESER, Paul**
1931 Entstehung und Verbreitung des Pfluges. Muenster i. w.
- LESKOSCHEK, Franz**
1972 Schifffahrt und Flösserei auf der Drau. Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark LXIII. 115–152. Graz
- LEVANDER, Lars**
1943 Övre Dalarnes bondekultur under 1800-talets förra hälft. I. Stockholm
- LICHTENSTERN Joseph F. v.**
1803 Ueber die Schifffahrt auf der Muhr, besonders Stromaufwärts und über die hieraus entspringende Vortheile für das Komerz der österreichischen Erbstaaten. Wien
- LIGERS, Ziedonis**
1947 Die Heuernte im Lettland. SAVk 44. 186–219.
1954 Ethnographie Lettone. I. Bâle
- LIGETI Lajos**
1943 Az uráli magyar őshaza. In: LIGETI Lajos (szerk.): A magyarság őstörténete 36–70. Budapest
1962 A mongolok titkos története. Budapest
1977 A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van. I. Budapest
1980 Tátorján. MNy LXXVI. 129–143.
1988 A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Budapest
- LIMBACHER Frigyes–POSCH Károly**
1913 A Ruszt–Sopron–Pozsonyi borvidék. Szőlő- és borgazdasági monográfia. Budapest
- LIMBACHER Károly**
1917 A bolgárrendszerű zöldségtermelés és a korai főzelék és zöldségfélék termelése. Lőcse
- LINNUS, Ferdinand**
1939 Eesti vanem mesindus. I. Metsamesindus. Eesti Rahva Muuseumi Aastraamat, XII–XIII. (1936–1937) Tartu
- LIPPAY János**
1662 Calendarium Oeconomicum Perpetuum. Nagyszombat
1664 Posoni kert. Kiben minden kerti Munkák, Rendelések, Virágokkal, Veteményekkel és Kerti Csömötékkal való baimolódások [...] leirattattnak [...] Első könyv. Virágos kert. Második könyv. Veteményes kert. Nagy-Szombat–Bécs
1667 Posoni kert. Gyümölcsös kert. Bécs
- LIPS, Julius**
1962 A dolgok eredete. Budapest
- LISZKA József**
1986a Adalékok egy kisalföld-peremi község gazdálkodási rendszeréhez. AJMK IV. 531–548. Nagyörös
1986b Csúszó Szőgyénből. HOMK 24. 162–163. Miskolc
- LITSCHEL Helga (red.)**
1994 Die Donau – Facetten eines europaischen Stromes. (Katalog zur oberösterreichischen Landesausstellung in Engelhartzell) Linz
- LOMBOSSY**
1847 Az erdélyi tutajászat ismertetése. Hetilap 1200–1204, 1214–1219, 1245–1248.

LOVÁNYI Gyula

1943 Puli. MNy XXXIX. 28–32.

1947 Lárma. MNy XLIV. 46–52.

LOVASSY Sándor

1927 Magyarország gerinces állatai és gazdasági vonatkozásai. Budapest

LUBY Margit

1937 Az „aprómarha” a Szamos mentén és a Tiszaháton. NÉ XXIX. 203–206.

1939 A szilva hazája. NÉ XXXI. 300–310.

1943a Adalékok az aprómarhához. NÉ XXXV. 177–182.

1943b Fogyó legelőkön. Budapest

LUKÁCS Károly

1929 Jégi halászat a Balatonon. Term. Tud. Közl. LXI. 141–153.

1934 Jégi halászat a Balatonon. Halászat, XXXV. 14–15, 21–25, 30–32, 39–41.

1940a Balatoni halászat két évszázad távlatában. Ethn. LI. 367–369.

1940b Fogas. MNy XXXVI. 132–134.

1941 Bél Mátyás „Tractatus de Re Rustica Hungarorum” c. munkája és „Magyarország halairól és halászatáról” szóló fejezetének ismertetése. Magyar Biológiai Kutatóintézet Közleményei 1941. 109–143. Tihany

1943a A balatoni halászat múltjából. Klny. a Balaton c. folyóirat 1942–1943. évfolyamából. H. n.

1943b Fogas. MNy XXXIX. 156–157.

1951 Tiszai hatás a balatoni halászatban. Ethn. LXII. 83–112.

1953 Adatok a Fertő és Rábaköz halászatának történetéhez. Ethn. LXIV. 282–290.

LUKÁCS László

1983 A mezőföldi tanyák kialakulása. Fejér Megyei Szemle, 35–55.

1991 Beiträge zur regionalen Verbreitung des Dreschwagens. NÉ LXI–LXIII. 49–60.

1994 A székérrel nyomtatás területi elterjedéséhez. In: NOVÁK László (szerk.): Néprajzi tanulmányok Ikvai Nándor emlékére. Stud. Com. 23. 495–500. Szentendre

1995 Hajóvontatók, halászok, vízimolnárok Kelet-Dunántúlon. In: LACKOVITS Emőke–LUKÁCS László–VARRÓ Ágnes: Íme az én népem. 44–45. Székesfehérvár

LUTS, Arved

1959 Algelistest kalapüügiviisidest Eesti mererannikul. Etnografia Muuseumi Aasta-raamat XVI. 203–210. Tallin

1970 Eesti kalapüügiriistad. Tallin

1976 Über die Erforschung des volkstümlichen Fischfang in Estland. In: SOLYMOS, Ede (red.): Studien zur europäischen traditionellen Fischerei. 103–113. Baja

LÜKŐ Gábor

1934 Régimódi méhészet Moldvában. NÉ XXVI. 47–48.

1936 A moldvai csángók. I. A csángók kapcsolatai az erdélyi magyarsághoz. Budapest

1965 Az ugor totemisztikus exogámia emlékei a magyar folklórban. Ethn. LXXVI. 32–90.

1969 Noitarummun muistoja unkarilaisessa kansantaitessa. Kotiseutu, No. 6. 199–205. Helsinki

MACÚREK, J.

1959 Valaši v zapadních Karpatech v 15.–18. století. Ostrava

MÁDAI Gyula

1965 Diósgyőri adatok a közös népi gazdálkodás és birtoklás múltjához. Tört. Évkönyv I. 125–143. Miskolc

1967 Népi erdőgazdálkodás a Bükk néhány községében. Kézirat. DENIA 1062. Itsz.

1971 Hagyományos fadöntés a Bükk-hegység borsodi erdőiben. HOMK 9. 104–109. Miskolc

1980 Az erdő szerepe a bükki falvak népének életében. In: VIGA Gyula (szerk.): Nemzetiségi falvak a Bükk hegységben. 26–36. Miskolc

- MÁDAI Gyula**
 1984 Hagyományos erdőgazdálkodás. In: SZABADFALVI József és VIGA Gyula (szerk.): Répáshuta. Egy szlovák falu a Bükkben. HOM Népr. Kiadv. XIII. 59–74. Miskolc
- MADAR Ilona, P**
 1973 Szekérkészítés és -használat a székelyföldi Atyhán és az alföldi Sárrétudvariban. Népr. K. XVIII. 81–273.
 1976 Adatok a sárrétudvariak gazdálkodásának történetéhez, különös tekintettel a ló-tartásra. AtSz XVIII. 419–471.
 1980 A nemesládonyi és tompaládonyi szekér. Savaria IX–X. 205–225.
 1993 Sárrétudvari néprajza. Debrecen
 1994 Alsó-Garam mente földművelése. In: NOVÁK László (szerk.): Néprajzi tanulmányok Ikvai Nándor emlékére. Stud. Com. 23. 359–405. Szentendre
 1997 Magyarrétfalu virágkultúrája. Népr. L. VI. 1–4. sz. 207–216.
- MADARASSY László**
 1906 Alföldi pásztorok szíjgyártó készsége. NÉ VII. 85–90.
 1907 Kiskunsági pásztor enyhelyek. 1. A cserény. NÉ VIII. 34–41.
 1908 A hajítófa. MNy IV. 226–228.
 1912 Nomád pásztorkodás a kecskeméti pusztaságon. Budapest
 1930a Gesztenyeszüret a Zengő aljában. Budapesti Hírlap. Okt. 26. Budapest
 1930b Palócföldi búzaszentelés. Ethn. XLI. 158–160.
 1931 A szentistváni matyó és lova. Ethn. XLII. 149.
 1932 A magyar kocsiszás múltjából. Ethn. XLIII. 25–27.
- MAGDA Pál**
 1834 Neueste statistisch-geographische Beschreibung des Königreichs Ungarn, Croatien, Slavonien und der ungarischen Militär-Grenze. Leipzig
- Magyar gazdasági ...*
 1934–38 A magyar gazdasági irodalom első századainak könyvészete. I–II. Szerk. DÓCZY Jenő–WELLMANN Imre–BAKÁCS István. Budapest
- MAGYAR Kálmán**
 1973 Előzetes jelentés a barcsi bődönhajó feltárásáról. SMK I. 357–362. Kaposvár
- MAGYAR Kázmér**
 é. n. A magyar paraszt (Apróságok felőle). Nagykőrös
 1914 A békó. NÉ XV. 192–217.
- MAGYARI Márta**
 1985a A baromfinevelés néhány Ung vidéki faluban. HOMK XXIII. 100–103. Miskolc
 1985b A baromfi ültetésének és keltetésének hagyományai a Medvesalján. Göm. népr. I. 123–132. Debrecen
- MAGYARI-KOSSA Gyula**
 1929–31 Magyar orvosi emlékek. I–III. Budapest
- MAJLÁT Jolán**
 1943 Egy alföldi civis-város kialakulása. Nagykőrös gazdaság- és társadalomtörténete a megtelepedéstől a XVIII. század elejéig. Budapest
- MAJOR Bálint**
 1897 Tisza-Nagy-Rév község történelmi múltja. Kunszentmárton
- MAJOR Miklós**
 1998 Egy kertészcsalád élete és gazdálkodása Szilágynagyfaluban a 20. század derekán. Népr. L. VII. 1–2. sz. 149–160.
- MAKAY Béla**
 1977 Ősi halászmódszerek a Túr mentén. In: ERDÉSZ Sándor (szerk.): Honismereti kutatások Szabolcs-Szatmárban. IV. Néprajz. 123–153. Nyíregyháza
- MAKKAI László**
 1954 I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631–1648). Budapest

MAKKAI László

- 1957a Paraszti és majorsági mezőgazdasági termelés a XVII. században. At. Tan. 2. Gödöllő–Budapest
- 1957b Hadik András az erdélyi mezőgazdaságról. AtSz I. 37–52.
- 1957c A mezővárosi földhasználat kialakulásának kérdései. In: Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének 80. évfordulójára. 463–478. Kolozsvár–Bukarest
- 1961 A magyar városfejlődés történetének vázlata. In: BORSOS József (szerk.): Vidéki városaink. 25–77. Budapest
- 1974 Östliches Erbe und westliche Leihe in der ungarischen Landwirtschaft der Frühfeudalen Zeit (10–13. Jahrhundert). AtSz XVI. Suppl.
- 1982 A feudális mezőgazdaság. In: GUNST Péter–LÖKÖS László (szerk.): A mezőgazdaság története. 35–61. Budapest

MAKSAY Ferenc (szerk.)

- 1959 Urbáriumok (XVI–XVII. század). Budapest

MÁLNÁSI Ödön

- 1928 A régi magyar juhászat. Budapest

MANDIBURA, M. D.

- 1978 Poloninské gospodarstvo guculcsini drugoj polovini XIX.–30-h rokov XX. st. Kiev

MÁNDOKI László

- 1959 Adatok a méhészet történetéhez a XVII. századból. AtSz II. 114–126.

MANGA János

- 1977 Aratószokások, aratóénekek. NK–NT IX. 241–243.
- 1979 Palócföld. Budapest

MARINOV, Vasil

- 1973 Traditionelle Transportmittel in Bulgarien. *Land Transport ...* 347–394.

M[ARJALAKI] KISS Lajos

- 1931 A Sajó népi halászata. NÉ XXXIII. 110–124.

MÁRKUS István

- 1943 Kertek és tanyák Nagykőrösön a XVII–XVIII. században. Kecskemét
- 1979 Nagykőrös. Budapest

MÁRKUS József

- 1943 A részes juhtartás. Köztelek 1943. aug. 20. és klny. Budapest

MÁRKUS Mihály (= MARKUS, Michal)

- 1937 Népi vadfogás módjai Nyíregyháza vidékén. NÉ XXIX. 345–350.
- 1938 A nyíregyházi taliga. NÉ XXX. 213–221.
- 1940 Adatok a juhászok felvidéki elterjedéséhez. NÉ XXXII. 203–205.
- 1941a Adatok a „kumet” magyarországi elterjedéséhez. NÉ XXXIII. 170–171.
- 1941b Gyűjtögetés a Csermosnya völgyében. NÉ XXXIII. 173–177.
- 1943 Jolsvai kolompások. In: GUNDA Béla (szerk.): Kodály Emlékkönyv, 245–264. Budapest
- 1964 Magyar szarvasmarha az Alacsony Tátrában. Ethn. LXXV. 467–470.
- 1973 Odbyt a spôsob predaja šivetických hrnčiarских výrobkov na prelome 19. a 20. storočia. Gemer 1. 91–105. Rimavská Sobota
- 1979 A Kárpát-medence etnobotanikai problémái. Orvostörténeti Közlemények, Suppl. 11–12. Népi orvoslás Magyarországon. 113–123. Budapest

MÁRTHA Zsuzsanna

- 1962 A magyar tyúk nemesítésének első időszaka. MMgMK 1962. 63–83.
- 1968 A baromfitoll a magyar gazdasági életben századunk elejéig. MMgMK 1968. 243–264.
- 1970 Törekvések a tojáskereskedelem rendezésére Magyarországon századunk elején és a budapesti tojástözsde. MMgMK 1970. 285–306.
- 1975 A baromfitoll az 1920–1944. évek magyar gazdasági életében. MMgMK 1973–1974. 251–280.

- MARTINKA, Jožo**
1930–31 Slovenské rybárstvo. Sbornik muzeálnej slovenskej spoločnosti, XXIV. 111–149; XXV. 65–102.
- MÁRTON Gyula**
1969 A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai. Bukarest
1970 Adatok egy szánalkatrész nevének ismeretéhez a romániai magyar nyelvjárásokban. NyÍrK XIV. 243–256. Kolozsvár
- MÁRTON László**
1965 A békési lótarás ismeretanyaga és szókincse. Népr. K. X. 1–2. sz. 290–361.
1983 A békési földművelés és állattartás leírása. In: DANKÓ Imre (szerk.): Békés város néprajza. 333–423. Békés
- MÁRTONFFY Károly**
1854 Eger szőlő-gazdászata. In: KUBINYI Ferenc–VAHOT Imre (szerk.): Magyar- és Erdélyország képekben. IV. 61–77. Pest
- MATOLCSI János**
1968 A szarvasmarha testnagyságának változása a történelmi korszakokban Magyarországon területén. AtSz X. 1–38.
1975a A háziállatok eredete. Budapest
1975b Sertéstartás a Közép-Volga és a Káma vidékén az I. évezredben. MMgMK 1973–1974. 229–249.
1978 A bakonyi sertés XV–XVI. századi csontleletei Sarvalyon. MMgMK 1975–1977.
1982 Állattartás őseink korában. Budapest
- MÁTYUS István, K.**
1787–93 Ó és Új Diaetetica az az: az életnek és egészségnek fenntartására és gyámlgatására, Istentől adattatott nevezetesebb Természeti Eszközök [...] elészámlálása [...] Hat Darabokra intézve [...] Posonyban
- Mednarodni...*
1977 Mednarodni Kulturnozgodovinski Simpozij Modinci 1977. Razvoj prometnih zvez v Pannonskem prostoru do 1918. leta. Maribor
- MEDNYÁNSZKY Alajos**
1981 Festői utazás a Vág folyón Magyarországon (1825). Budapest
- MEDVECKY István–TAHY Béla**
1979 Útmutató a halásatról szóló jogszabályok alkalmazásához. Budapest
- Méhészeti...*
1900 Méhészeti tanácsok 1718-ból. MGtSz VII. 223–224.
- MELVILLE Ralph–REBER Horst–SUHR Norbert**
1986 Wenzel Hollar 1607–1677. Reisebilder vom Rhein. Mainz
- MÉRI István**
1962 Az árkok szerepe Árpád-kori falvainkban. AE 89. 211–219.
- MÉSZÖLY Gedeon**
1929 Mióta lovas nép a magyar? NNy I. 205–214.
1936 A lóp szó eredete és rokonsága. Szeg. Füz. III. 5–12.
1944 Arc, orca, orcok. MNy XL. 122–123.
1951 Az ugorkori vadászélet magyar szókincsbeli emlékei. Ethn. LXII. 277–290.
1982 Népünk és nyelvünk. Válogatott tanulmányok. Budapest
- Mezei gazdaság... lásd KORIZMICS László–BENKŐ László–MORÓCZ István*
- MIHÁLY Péter**
1975 A Pest megyei kaptárkövek topográfiája. Stud. Com. 3. 31–60. Szentendre
1976 A Heves megyei kaptárkövek topográfiája. EMÉ, XIV. 245–292. Eger
1979 A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei kaptárkövek topográfiája. HOMÉ XVII–XVIII. 33–86. Miskolc
- MIHOLOVIĆ, Katica**
1970 Karlovacki cehovii obrti u XVIII i XIX stoljecu. Zbornik 2. Historijski Archiv Karlovac 107–160. Karlovac

- MIKLÓS Zsuzsa
1972 A debreceni vákáncsosok. DMÉ 237–272. Debrecen
- MIKLÓSSY V. Vilmos
1978 Festőnövények a csíki háziiparban. In: Népism. Dolg. 91–100. Bukarest
- MIKÓ Sándor
1970 Adatok a Sopron vármegyei halászat történetéhez. Soproni Sz. 24. 366–374.
- MILHOFFER Sándor
1898 A mezői munkásviszonyok hazánkban. Budapest
- MILOSEVIĆ-BREVINAĆ, Milorad
1975 Szociologija szeoszkog saobraćaja u Srbiji. Beograd
- MILOTAI Ferenc
1832–33 Gazdasági katechisis. I–II. Kolozsvár
1838 Az erdélyi gazda kézikönyve. I–II. Nagyenyed
- MISINSKA, Maria
1958 Rybolowstwo na Pilicy. Prace i materiały. Seria etnograficzna II. 7–23. Lodz
- MISKOLCZY István
1923 Magyarország az Anjouk korában. Budapest
- MISKULIN Alajos
1905 Magyar művelődéstörténeti mozzanatok Giovanni és Matteo Villani krónikái alapján. Budapest
- MITTERPACHER, Lajos
1777 Elementa rei rusticae in usum academiarum Regni Hungariae conscripta. Buda
1779–94 Elementa rei rusticae in usum academiarum Regni Hungariae, Bécs (2. kiad. Bécs, 1816–1817)
- MJARTAN, Jan
1952 Ľudové rybarstvo v Liptove. Národopisný Sborník XI. 101–189.
1984 Ľudové rybárstvo na Slovensku. Klenotnica Slovenskej Ľudovej Kultúry, zv. 14. Bratislava
- MOCSÁRY Antal
1826 Nemes Nógrád Vármegyének históriai, geographiai és statistikai esmértetése. I–IV. Pesten
- MOGYORÓSI Sándor
1989 Egy magyar méhészhiedelem antik vonatkozásairól. HOMK 26. 95–97. Miskolc
- MOHAY Tamás
1994 Egy naplóíró parasztember. Nagy Sándor élete és gazdálkodása a 20. század első felében Ipolynyéken. Diss. Ethn. VIII. Budapest
- MOLDOVÁN Gergely
1896 Alsófehér vármegye román népe. In: HERPEI Károly–GÁSPÁR János–CSATÓ János–ÁVÉD Jákó–CSERNI Béla–SZILÁGYI Farkas: Alsófehér vármegye monográfiája. I. 2. Nagyenyed
- MOLLAY Károly
1941 Soproni élet a 15. század második felében. Soproni Sz. V. 2. 109–163.
1960 A soproni szelídesztyenyések történetéhez. Soproni Sz. XIV. 66–70.
1982 Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig. Budapest
- MOLNÁR Ambrus
1972 Nagyrábé népének gazdálkodása a török hódoltság után. AtSz XIV. 399–422.
- MOLNÁR Aurél
1984 Vízi zenebona. Budapest
- MOLNÁR Balázs
1957 Méhkeresés és mézsákmányolás Domaházán. Ethn. LXVIII. 482–491.
1966 A gyékényhám Komádiban. Ethn. LXXVII. 118–125.
1974 Húsvéti asztal. Ethn. LXXXV. 396–411.
1979 Mezőgazdasági népességünk szakismereteihez: a vetőmag kiválasztása és csávázása, a rozsolás, a tojás lámpázása. Ethn. XC. 560–577.

- MOLNÁR Benő**
1963–64 Dereglyezés a Vágon... Néprajzi Múzeum EA 7304.
- MOLNÁR Gyula**
1964 Egy XVIII. századi gyógykovács-könyv receptjei. Ethn. LXXV. 458–462.
1969 Népi halászat Konyáron. Ethn. LXXX. 107–119.
1976 Egy észak-bihari falu hagyományos juhtartása. BMÉ I. 203–265. Berettyóúj-falu
- MOLNÁR Imre**
1971 Földművelés. In: JUHÁSZ Antal (szerk.): Tápé története és néprajza. 361–408. Tápé
- MOLNÁR István**
1947 Adatok a Hargita nyugati részének gyűjtögető gazdálkodásához. Misc. Ethn. Tom I. Erdélyi néprajzi tanulmányok 9. 49–57. Kolozsvár
1955 Népi vadfogási módok az Ivó patak környékén. Sepsiszentgyörgyi Tartományi Múzeum Évkönyve. 65–77. Marosvásárhely
1957 A középnýarádmenti kacor. Népr. K. II. 1–2. sz. 95–103.
1963 A nyikómenti kézicséplés. Ethn. LXXIV. 474–492.
1975 Népi vadfogás a Borszéki-medencében. Aluta, VI–VII. (1974–1975) 205–234. Sepsiszentgyörgy
1980 Népi vadfogási módok a Görgényi-hegység déli övezetében. Acta H. I. 197–216. Csíkszereda
1991 Az Alsó-Nyikómente földhasználati rendszerei a XVIII. századtól a kollektivizálásig. In: *A Duna menti népek...* 241–247.
- MOLNÁR Kálmán**
1974 Adatok a Hargita népi erdőgazdálkodásához. A Székelykeresztúri Múzeum 25 éves jubileumi emlékkönyve. 307–325. Csíkszereda
1978 A Hargita népi erdőgazdálkodásához. Népiszm. Dolg. 34–39. Bukarest
- MOMIROVIĆ, Petar**
1972 Ribolov na Velikoj Moravi. Novi Sad
- MOÓR Elemér**
1927 Eine Vorrichtung der ungarischen Sperrfischerei. Ungarische Jahrbücher, VII. 122–150.
1932 A földműveléssel kapcsolatos szokások, hiedelmek és babonák Rábagyarmaton. Ethn. XLIII. 158–162.
1933 Az állattartással kapcsolatos szokások, hiedelmek és babonák Rábagyarmaton. Ethn. XLIV. 57–64.
1954 A magyar lótenyésztési és lovasterminológia szláv elemei szó-, nép- és művelődéstörténeti szempontból. MNy L. 67–76.
1956 Die Ausbildung der Betriebsformen der ungarischen Landwirtschaft im Lichte der slawischen Lehnwörter. St. Sl. 2.
1963a Ketrec–katroc. MNy LIX. 472–474.
1963b A csalitójás elnevezései a népnyelvben és ez elnevezések művelődés- és néptörténeti tanulságai. Nyelvtud. Ért. 40. sz. 260–264.
1963c Slawischer Einfluss auf das Fischerei und Jagdwesen der Ungarn im Mittelalter im Lichte der sprachlichen Materials. Acta Ethn. XII. 1–56.
1963d Bor és szőlő. Nyelvtud. Köz. LXV. 413–423.
1968 Palozsna. MNy LXIV. 216–217.
- MÓRA Ferenc**
1917 Föl se hajózunk, le se hajózunk. Szegedi körkép. Pesti Napló, július 7. 5–8.
- MÓRICZ Kálmán**
1993 Nagydobrony. Ungvár
- MORVAY Endre**
1972 A Pest-budai repülőhíd. In: Tanulmányok Budapest múltjából. XIX. 131–151. Budapest

- MORVAY Gyula
1929 Nyomtatás Tardoskedden. NÉ XXI. 51–53.
- MORVAY Judit
1960 A gazdálkodás alakulása Őrszentmiklóson. Népr. K. V. 1. sz. 135–164.
- MORVAY Péter
1936 Ághegyelés a Szamoson. NÉ XXVIII. 70–72.
1937 Adatok az Alsó-Szamos halászatához. NÉ XXIX. 282–292.
1938 Szokolya gazdálkodása. NÉ XXX. 282–287.
1939 A Néprajzi Múzeum (Orsz. Magyar. Történeti Múzeum Néprajzi Tára) jégpatkó gyűjteménye. NÉ XXXI. 1–14.
1940 A pók vagy kukucska. NÉ XXXII. 191–196.
1948 Milyen volt az egykori vizafogó? Ethn. LIX. 88–94.
- MOSER, Oskar
1977 Die Schlittenabfahrt vom Luschariberg. Österreichische Zeitschrift für Volkskunde XXXI. 189–212. Wien
- MOSZYŃSKI, Kazimierz
1929/1967 Kultura ludowa słowian. I. Kultura materialna. Kraków, Warszawa (2. kiadás 1967)
1960 A vadfogó csapdák fejlődéstörténetének néhány kérdése Közép-Európában. Műv. Hagy. I–II. 193–205. Budapest
- MOZSOLICS Amália
1945 Őskori és népi kettős pohár és kulacs. Ethn. LVI. 18–22.
- MUHI János
1943 Bezdáni hajósok. Kalangya XII. 5. sz. 230–232.
- MUNKÁCSI Bernát
1893 A magyar népies halászat műnyelve. Ethn. IV. 165–208, 261–313.
- MURÁDIN László
1974 Házállataink tartására szolgáló épületek neveinek belső és területi összefüggése-
ihez. NyIrK XIX. 133–141. Kolozsvár
1977–78 Állathívogató és -űző szavak erdélyi nyelvföldrajza. NyIrK XXI. 161–174, XXII.
41–56. Kolozsvár
- MÜHL Nándor
1964 A soproni szőlészet története 1845–1945. Sopron
- MÜLLER Róbert
1971 Adatok a honfoglaló magyarság földműveléséhez. Ethn. LXXXII. 249–261.
1982 A mezőgazdasági vaseszközök fejlődése Magyarországon a késővaskortól a tö-
rökkor végéig. I–II. ZGy 19. Zalaegerszeg
- NAGY Angéla
1987 Adatok a kalocsai paprikakereskedelem történetéhez. In: SZTRINKÓ István
(szerk.): Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében 1986. 108–115. Kecse-
mét
- NAGY Benjámin
1954 Adatok a magyar teherhordó eszközök használatához és elterjedéséhez. Ethn.
LXV. 142–152.
- NAGY CZIROK László
1959 Pásztorélet a Kiskunságon. Budapest
1963 Budártüzek mellett. Budapest
1965 A lótenyésztés múltja és jelene a Kiskunságon. Népr. K. X. 1–2. sz. 131–289.
- NAGY Elek
1841 Székely gazdálkodás. MG I. 99–107.
- NAGY Ferenc
1979 „Vásárlaistrom” (Adatok a vásárok néprajzához). Ethn. XC. 510–515.
- NAGY Gábor, O.
1966/1976 Magyar szólások és közmondások. Budapest (2. kiadás 1976)

- NAGY Géza**
 1900 A magyar halászat eredete. Ethn. XI. 241–249.
 1912 A honfoglalók Zemplénben. Ethn. XXIII. 213–222.
- NAGY Géza**
 1971 A nád aratása és felhasználása Karcsán. HOMK 9. 109–114. Miskolc
 1972 A karcsai bocskor. HOMK 10. 104–108. Miskolc
 1975 A képek munkaszervezete és életmódja a Bodroghözben. HOMÉ XIII–XIV. 549–566. Miskolc
 1989 Gépi cséplés Karcsán. HOMK 26. 138–146. Miskolc
 1991 A gépi cséplés előtti szemnyerési módok Karcsán. HOMK 27. 340–349. Miskolc
 1998 A karcsai nők munkája a gabonatermesztésben. Népr. L. VII. 211–217.
- NAGY Gyula**
 1954 Takarás és nyomtatás a kardoskúti (Békés m.) Kérdő tanyán. Ethn. LXV. 167–197, 484–517.
 1959 Adatok Doboz gabonatermesztéséhez. GyEFM Kiadv. 7. Gyula
 1960 Cséplés vontatóból a Vásárhelyi-pusztán. Ethn. LXXI. 109–112.
 1962 A vontatók felemelése tekerővel. Ethn. LXXIII. 339–341.
 1963 Hagyományos földművelés a Vásárhelyi-pusztán. Népr. K. VII. 2. sz. Budapest
 1965 Földművelés. In: NAGY Gyula (szerk.): Oroszáza néprajza. 109–185. Oroszáza
 1968 Paraszt állattartás a Vásárhelyi-pusztán. Népr. K. XIII. 1–2. sz. Budapest
 1973 Hagyományos földművelés Vésztőn. In: SZABÓ Ferenc–LEINER Gyula (szerk.): Vésztő története. 437–480. Vésztő
 1975 Parasztélet a Vásárhelyi-pusztán. BMMKözl. 4. Békéscsaba
- NAGY Gyula**
 1974 A XVIII. És XIX. század vadászati, vadgazdálkodási emlékei Heves megyében. In: IZRAEL Gábor (szerk.): Vadászattörténet. 47–100. Budapest
- NAGY Imre, T.**
 1902 Csíkmegye közgazdasági leírása. Budapest
- NAGY Jenő**
 1940 Adatok a magyarvalkói (kalotaszeg) szénacsináláshoz. Ethn. LI 487–488.
- NAGY KÁLÓZI Balázs**
 1941 Fatengelyes ökörkordé. Ethn. LII. 72–73.
- NAGY Margit, B.**
 1973 Várak, kastélyok, udvarházak, ahogy a régiek látták. XVII–XVIII. századi erdélyi összeírások és leltárak. Bukarest
- NAGY Miklós**
 1944 Szarvasmarha és bivalytenyésztés. In: FARKAS Árpád (szerk.): Erdély mezőgazdasága 118–184. Kolozsvár
- NAGY MOLNÁR Miklós**
 1992a Tiszaörs gazdálkodásának fő jellemzői. In: SZABÓ István (szerk.): Tiszaörs. Tanulmányok a falu múltjából. Debrecen
 1992b Adatok Imola gyűjtőgető gazdálkodásához. In: UJVÁRY Zoltán (szerk.): Tanulmányok Faggyas István tiszteletére. Göm. népr. XXXIII. 45–52. Debrecen
- NAGY Ödön**
 1845 A sárréti föld és gazdaság Biharban. MG V. 92. sz.
- NAGY Ödön**
 1938 A mezőpaniti juhtenyésztés. Ethn. XLIX. 185–192.
- NAGY Rózsa**
 1942 Adatok a baranyamegyei Nagyváty növényekkel kapcsolatos szokásaihoz és néphagyományaihoz. Magyar Népr. IV. 268–308. Debrecen
- NAGY Sándor, K.**
 1884 Biharország. Nagyvárad
 1888 A pákász története. Vác

NAGY-TÓTH Ferenc

1998 Régi erdélyi almák. Kolozsvár

NAGY VARGA Vera

1971 Tyúktenyésztés. In: KISS László–PATAKI Sándor (szerk.): Mezőcsát népi kultúrájából. 89–96. Budapest

NAGYBÁKAY Péter

1981 Magyarországi céhbehívótáblák. Budapest

NAGYVÁTHY János

1791 A' szorgalmatos mezei gazda. I–II. Pest

1821 Magyar practicus termesztő. 2. és 3. kiad. Pest

1822 Magyar practicus tenyésztető. Pest

1824 Magyar practicus termesztő. I–II. Pest

1835 Magyar gazdatiszt. Pest

1836 Magyar practicus tenyésztető. Pest

NÉMA Sándor

1994 Adalékok a Győr megyei szőlőhegyi (hegybéli) települések kialakulásához az 1700-as évektől 1828-ig. Arr. 31–33. 126–137. Győr

1995 A Győr-sokoróaljai szőlővidék hegyközségi törvényei, 1673–1825. Győr

NEMES Lajos

1974 Az egi szőlőmunkások napszámbére a XVIII. század első felében. Archivum 3. 73–82. Eger

NEMES Mihály

1901 Adalék a „vadvonás” halászó módhoz. NÉ II. 64–65.

NÉMETH Gábor

1990 Hegyaljai mezővárosok „törvényei” a XVII–XVIII. században. A Magyar Nemzeti Múzeum művelődéstörténeti kiadványai I. Budapest

NÉMETH Gyula

1937 Tok halnevünk eredete és néhány szó a magyarság ősfoglalkozásairól. MNy XXXIII. 135–140.

1943 Súlyom, karvaly. MNy XXXIX. 99–104.

NÉMETH Márton

1967 Ampelográfiai album. Termesztett szőlőfajták. I. Budapest

NÉMETHY Endre

1938 Kemenesalji hiedelmek a földművelés és állattenyésztés köréből. Ethn. XLIX. 230–231.

1939 Népi hiedelmek és szokások Muraszemenyéről. NÉ XXXI. 62–64.

1941 A tráglaháló és a vele való halászat Délzalaiában. NÉ XXXIII. 264–267.

NEWEKLOWSKY, Ernst

1952–54 Die Schifffahrt und Flösserei im Raume der oberen Donau. 1–2. Linz

NOPCSA Ferenc

1923–24 Úti jegyzetek egy amatőr etnográfus naplójából. Ethn. XXXIV–XXXV. 65–74.

NOVÁK László

1975 A szőlő Albertirsa és Pilis hagyományos telekrendszerében és üzemszervezetében. Stud. Com. 3. 231–274. Szentendre

1977 Gyoma településnéprajzi viszonyai és hagyományos paraszti gazdálkodása. In: SZABÓ Ferenc (szerk.): Gyomai tanulmányok. 505–574. Gyoma

1980 Alsónémedi hagyományos gazdálkodási viszonyai a XVIII–XIX. században. In: BALASSA Iván (szerk.): Alsónémedi története és néprajza. 271–301. Alsónémedi

1986 A három város. Budapest

1994 Adatok a Sővidék határhasználatához és hagyományos paraszti gazdálkodásához (sarlós aratás) Parajdról. In: NOVÁK László (szerk.): Néprajzi tanulmányok Ikvai Nándor emlékére. Stud. Com. 23. 467–475. Szentendre

NOVÁKI Gyula lásd HARTYÁNYI Borbála P.

NYÁRÁDY Mihály

- 1930 Az őszi rozs termelése Ramocsaházán. NÉ XXXII. 84–101.
1938 A régi Rétköz halászata. Ethn. XLIX. 156–174, 380–394.
1941 Az igazi pákász. DSz XV. 101–109.
1955 A tengeri népi termelése Ramocsaházán. NÉ XXXVII. 269–291.
1956 A burgonya szerepe egy Szabolcs-Szatmár megyei község (Ramocsaháza) életében. Szabolcs-Szatmári Szemle 1956. 1–4. sz. 97–111. Nyíregyháza
1959 Fajtaváltás a kék juhtenyésztésben. Népr. K. IV. 1–2. 163–202.

NYEGRE László

- 1900 Máramaros megye. Budapest

NYÍRI Antal

- 1939 A zselicségi Szenna és vidéke magyar nyelvjárása. Kaposvár
1948 A kihalt szentesi víziélet néprajzi és néprajzi maradványai. Szeged
1951 Szárnyék, szárnyakú... Nyr LXXV. 464–465.
1958 „Pákász” szavunk története. Népr. Nyelvtud. II. 33–42.
1963 A folyónevekből lett kutyanevekről. Nyr LXXXVII. 351–354.

OBREBSKI, J.

- 1931 Przyczynki do lowiectwa wschodniej czesci półwyspu Balkanskiego. Lud Slo-
wianski. II. 165–181. Kraków

OLÁH Andor

- é. n. „Fűbe-fába az orvosság!” Békés megyei népi orvoslás. I–II. Békéscsaba

OLÁH József

- 1960 A robotmunka a sárospataki és regéci uradalmakban a XIX. század első felé-
ben. In: SZABÓ István (szerk.): Agrártörténeti tanulmányok. 271–338. Buda-
pest

OLÁH Miklós

- 1891 Magyarország leírása 1536. In: SZAMOTA István: Régi utazások Magyarorszá-
gon és a Balkán félszigeten. 518–555. Budapest
1938 Hungária – Attila. Budapest

OLTVAI Ferenc–VINCZY Károlyné

- 1968 A szegedi Zsótér-ház építése. MFMÉ 1966–67/1. 189–203. Szeged

ORBÁN Balázs

- 1868–73 A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi és népismereti szem-
pontból. I–VI. Pest–Budapest

ORCZY Lőrinc

- 1789 Két nagyságos elmének költeményes szüleményei. Pozsony

ORGOVÁNYI János

- 1973 A tapló háziipari feldolgozásának zirci hagyományai. Veszprém megyei Honis-
mereti Tanulmányok. II. 89–94. Veszprém

ORISKÓ István

- 1942 Kötélkészítés hársfaháncsból. Ethn. LIII. 145–155.

OROSZ Endre

- 1911 Közlemények az E. K. K. múzeumából. Vadászati felszerelések. Erdély, XX.
173–177.
1912 Régi szigonyos halászatról a Kis-Szamos völgyében. Erdély XXI. 56–59.
1929 Szigonyos halászat Vajdaszentiványon. – Nyárádmenti szigonyok. NÉ XXI. 19–
21, 114.

OROSZ István

- 1960 A hegyaljai mezővárosok társadalma a XVII. században. In: SZABÓ István
(szerk.): Agrártörténeti tanulmányok. 3–70. Budapest
1965 A differenciálódás és kisajátítás. In: SZABÓ István (szerk.): A parasztság Ma-
gyarországon a kapitalizmus korában. II. 9–145. Budapest
1976 Szőlőtermelés a Hajdúkerület városaiban a XVIII–XIX. században. HBMÉ III.
57–74. Hajdúböszörmény

OROSZ István

- 1980 A „rideg tanya”. In: PÖLÖSKEI Ferenc–SZABAD György (szerk.): A magyar tanyarendszer múltja. 170–215. Budapest
- 1981 Berettyóújfalu agrárviszonyai a XVII–XIX. században. In: VARGA Gyula (szerk.): Berettyóújfalu története. 229–297. Berettyóújfalu
- 1986 Az alföldi mezővárosi parasztság termelési eljárásai a XVIII. században és a XIX. század első felében. AJMK IV. 403–428. Nagykőrös
- 1994 A dinnyés kertekről. In: NOVÁK László (szerk.): Néprajzi tanulmányok Ikvai Nándor emlékére, I. Stud. Com. 23. 407–411. Szentendre
- 1997 Földbirtoklás, mezőgazdasági termelés és agrártársadalom Debrecenben 1850–1918 között. In: OROSZ István (főszerk.): Debrecen története 1849–1919. 3. Debrecen

OROSZI M.

- 1857 A mély-mívelés. FG I. 12. sz. 98–99; 13. sz. 108–109; 14. sz. 114–115; 15. sz. 121–122; 16. sz. 131–132; 17. sz. 188–189.

OROSZI Sándor

- 1994 Album a görgényi tutajozásról. MMgMK (1992–1994) 341–354.
- 1995a Az első nagykunsági vadásztársulatok. Zounuk, 10. 325–340. Szolnok
- 1995b Emlékezés a székely közösségek erdőire. Erdt. K. XVII. Budapest
- 1996 Vadfajokból védett állatfajok. Erdt. K. XXI. Budapest

ORTVAY Tivadar

- 1882 Magyarország régi vízrajza a XIII. század végéig. Budapest
- 1903 Pozsony város története II. Pozsony

ÖRÖSI PÁL Zoltán

- 1968 Méhek között. Budapest

PAÁL Gyula

- 1914 Küszküllő. MNy X. 44.

PACH Zsigmond Pál

- 1963 Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században. Budapest
- 1971 Magyarország nyugati gyapjuszövet-importja a XV. és XVI. század közepén. TSz XIV. 24–34.

PAGET, John

- 1987 Magyarország és Erdély (1839). Budapest

PAIS Dezső

- 1926 Magyar Anonymus. Budapest

PAIS László

- 1942 Zalai vadászszokás 1757-ből. Ethn. LIII. 235.

PAIS Sándor

- 1964 A becsvölgyi gazdálkodás. Népr. K. IX. 2. Budapest

PÁK Dienes

- 1829 Vadászattudomány. I–II. Buda

PALÁDI-KOVÁCS Attila

- 1964 Az észak-hevesi juhászat építményei. EMÉ II. 369–394. Eger
- 1965 A keleti palócok pásztorkodása. Műv. Hagy. VII. Debrecen
- 1966a Gömöri magyar vándorárusok az Alföldön. Ethn. LXXVII. 295–296.
- 1966b A boza kultúrtörténeti hátteréhez. Műv. Hagy. VIII. 71–84. Debrecen
- 1967 Paraszti bortermelés néhány abaúji faluban. KKL TENI 20. Debrecen
- 1969a Az abara. Egy szénatartó építmény a magyar parasztlakozásában. NK–NT II–III. 79–101.
- 1969b Die Schafhaltung der Grossfamilien bei den östlichen Palozen (Ungarn). VWH 402–416.
- 1970a A széna takarása a magyar parasztságnál. NK–NT IV. 7–38.
- 1970b Szüleség, szülés. MNy LXV. 90–93.

PALÁDI-KOVÁCS Attila

- 1971 Einige Bemerkungen über die Traggeräte der ungarischen Bauernschaft. *Studia ...* 409–426.
- 1973a A magyar parasztság kerekcses járműveinek történeti és táji rendszeréhez. Népr. K. XVIII. 1–79.
- 1973b Néhány megjegyzés a magyar parasztság teherhordó eszközeiről. Ethn. LXXXIV. 511–526.
- 1973c Transport in Hungary by Canvas Sheets on the Human Back. *Land Transport ...* 395–407.
- 1973d Battyúzó lepedők és elnevezésük Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. HOMÉ XII. 431–462. Miskolc
- 1973e Az anyagi kultúra alakulása néhány dél-alföldi (bánsági) magyar faluban. NK–NT VII. 291–326.
- 1973f Szállítás mállás lovakkal a Gömör-Tornai karsztvidéken. Ethn. LXXXIV. 549–558.
- 1974 Szárított hús a pásztoroknál. Műv. Hagy. XV–XVII. 175–187. Debrecen
- 1976 Egy népi teherhordó eszköz magyarországi elterjedtségének tanulságai. (Hátitarisznya a palócoknál a 19–20. században) EMÉ XIV. 177–204. Eger
- 1977a Munkaerő és munkaszervezet a magyar parasztok régsgazdálkodásában. NK–NT X. 103–136.
- 1977b A gömöri magyar pásztorkodás. Ethn. LXXXVIII. 392–411.
- 1979a A magyar parasztság régsgazdálkodása. Budapest
- 1979b Régi szecsikavágó eszközök. Múzeumi Kurír, 31. sz. 50–54.
- 1980 A jászol kezdeti formái a magyar állattartásban. Ethn. XCI. 153–191.
- 1981a Hagyományos vízfordó módok és eszközök a Kárpát-medencében. Ethn. XCII. 307–333.
- 1981b Lúčne hospodárenia slovenských obyvateľov horských oblasti v Maďarsku. In: Národopis Slovákov v Maďarsku 3. 15–43. Budapest
- 1981c „Keleti hozadék” a magyar pásztorkultúrában. In: DANKÓ Imre (szerk.): Emlekkönyv a Túrkevei Múzeum 30. évfordulójára, 109–125. Túrkeve
- 1981d Gazdasági épületek Észak-Borsodban és Gömörben. A rakodó. HOMÉ XIX. 209–225. Miskolc
- 1982a A Barkóság és népe. BKM 15. Miskolc
- 1982b Piac és vándorárusítás a Losonc-vidéki magyar kertészfalvak életében. In: BALASSA Iván–UJVÁRY Zoltán (szerk.): Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére. 377–385. Debrecen
- 1982c Ein Wirtschaftsgebäude im Karpatenbecken, Abara (Heuberg). Acta Ethn. XXXI. 249–269.
- 1983a A lombtakarmány a magyar állattartásban. NK–NT XIII. 193–209.
- 1983b Élevage dans les hautes montagnes en tant que type du système hongrois d'élevage. EFC 3. 71–80. Debrecen
- 1984a Hagyományos közlekedés és szállítás Répáshután. In: SZABADFALVI József–VIGA Gyula (szerk.): Répáshuta, egy szlovák falu a Bükkben. HOMÉ Népr. Kiadv. XIII. 141–169. Miskolc
- 1984b A magyar szekér a Kárpát-medencében. In: UJVÁRY Zoltán (szerk.): Tanulmányok Szatmár néprajzához. Folk. Etn. 16. 157–168. Debrecen
- 1985a Régi bányászélet Gömörben. Ethn. XCVI. 297–323.
- 1985b Der ungarische Wagen im Karpatenbecken. EFC 4. 23–32. Debrecen
- 1985c Magyar tájak néprajzi felfedezői (A magyar néprajz klasszikusai). Budapest
- 1987 Some Characteristics of Communication in an Industrial District (Northern Hungary). In: PALÁDI-KOVÁCS, Attila–SZARVAS, Zsuzsa (eds): Village and Town. 159–169. Budapest
- 1988a Favágók és más erdőjárók Dél-Gömörben. HOMÉ XXV–XXVI. 573–594. Miskolc

PALÁDI-KOVÁCS Attila

- 1988b Életmód, foglalkozás, nemzetiség. Göm. népr. XIV. Debrecen
 1989a A szállítás és közlekedés hagyományos eszközei a Palócföldön. In: BAKÓ Ferenc (szerk.): Palócok. III. 333–377. Eger
 1989b Milchwirtschaft in Ungarn im 18. Jahrhundert. In: GUNDA, Béla–LUKÁCS, László–PALÁDI-KOVÁCS, Attila (hrg.): Ideen, Objekte und Lebensformen. Gedenkschrift für Zsigmond Bátky. 197–207. Székesfehérvár
 1990 „Keleti hozadék” – avagy zootechnika az ősmagyar korban. Magyar Tudomány XXXV. 291–297.
 1991 Die Dreschflügel bei den Ungarn. NÉ LXXI–LXXIII. 37–47.
 1993a Hungarian Hay Wagons in the Eighteenth and Nineteenth Centuries. Ed. CHEAPE, Hugh: Tools and Traditions pp. 101–106. Edinburgh
 1993b A magyar állattartó kultúra korszakai. Kapcsolatok, változások és történeti rétegek a 19. század elejéig. Budapest
 1993c Népi disznótartás Szútoron (Gömör m.). Névtani Értesítő, 15. 253–259. Budapest
 1997a Szánfélék és szánrészek nevei. In: KISS Gábor és ZAICZ Gábor (szerk.): Szavak – nevek – szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára. 298–310. Budapest
 1997b Szekerek és fogatok a honfoglalás korában. Ethn. CVIII. 175–203.
 1997c A magyar lótarítás jellege a honfoglalás korában. In: *Honfogl. és népr.* 95–107.
 1998a Ochsen- und Pferdeschlitten im Karpatenbecken. 133–142. Tallin
 1998b Paraszti járművek néhány 18. századi árszabás tükrében. In: KÜCSÁN József–SZENDE Katalin (szerk.): „Isten áldja a tisztas ipart.” Tanulmányok Domonkos Ottó tiszteletére. 365–377. Sopron
 1999a Két felföldi szekértípus. Lánosz lajtorja és nyári szekér. HOMÉ XXXVIII. 943–959. Miskolc
 1999b Népi gazdálkodás a Bódva-völgyében. In: BODNÁR Mónika–RÉMIÁS Tibor (szerk.): Tanulmányok a Bódva-völgye múltjából. 235–372. Putnok.
 1999c Trocknungsgeräte für Futtergras im Karpatenbecken. Ethnologia Slovaca et Slavica, Tom. 28–29, 27–41.

PALÁDI-KOVÁCS Attila–KÓSA László

- 1979 Gereblye. MNL II. 279–282.

PÁLFFY Aladár, Tarcsafalvi

- 1906 Méhész-babonák. Erdély, XV. 125–127.

PÁLFI Lőrinc

- 1762 Erdélyi méhetske... Kolozsvár

PALKÓ Attila

- 1979 Tutajozás a Maroson. Korunk Évkönyv, 202–212.
 1993 Tutajozás a Maroson a XVII. század végétől a XX. század első feléig. VIII. Kézművesipartörténeti Szimpózium. 89–103. Veszprém

PALKÓ Attila–ZSIGMOND József

- 1998 Magyaró hétköznapijai. Népi foglalkozások, mesterségek. Marosvásárhely

PÁLL István

- 1985 A torma népi felhasználása Magyarországon. Ethn. XCVI. 340–351.
 1987 Szabolcs megye népi építkezése a XIX. század közepén. MNÉA 2. Szentendre
 1994 Gabonásvermek az Észak-Tiszántúlon a XVII–XIX. században. In: NOVÁK László (szerk.): Néprajzi tanulmányok Ikvai Nándor emlékére. Stud. Com. 23. 505–513. Szentendre

PÁLÓCZI HORVÁTH Lajos

- 1986 Álompákász. Egy dzsentrí gyermekkor. Budapest

PÁLOSNE NAGY Rózsa

- 1988 Madárfogás lépvesszővel a gyöngyösi határban. Agria, XXIV. 297–306. Eger
 1991–92 Vadászavató a Mátra alján. Agria, XXVII–XXVIII. 477–486. Eger

- PÁLOSNE NAGY Rózsa**
 1994 Népi vadfogási módszerek Heves megyében. In: Cs. SCHWALM Edit (szerk.): Néprajzi kutatások Gyöngyös környékén. 49–56. Eger
- PALOV József**
 1985 Az öntözések múltja a Dél-Tiszántúlon. BMMK 8. Békéscsaba
- PAMFILE, Tudor**
 1913 Agricultura la Români. București
- PÁNTZÉL Dániel**
 1801 Mezei gazdaságot tárgyzó Jegyzések... 1–2. Bécs
- PAP Miklós**
 1981 Bodrog-felsőtisza halászszerrendtartások a XVII–XVIII. században. Borsodi Levéltári Évkönyv IV. 71–81. Miskolc
- PÁPAY Tibor**
 1993 A varsa kötése. Halászat, LXXXVI. 4. sz. 170–178.
- PAPP Imre**
 1982 A parasztember élete Szentés tanyavilágában. Válogatott néprajzi írások (szerk.: JUHÁSZ Antal). Szentés
- PAPP József**
 1972–74 Halászati jog a Hortobágy vizein. In: Tanulmányok a Hortobágy néprajzához Műv. Hagy. XV–XVI. 189–205. Debrecen
 1992 Tiszacsege történeti néprajza. Debrecen
 1997 Tiszabábolna története és néprajza. Debrecen
- PAPP László**
 1942 A föld megmunkálása Hosszúpályiban. In: VÉGH József (szerk.): Táj- és népkutatás a középiskolában. 62–71. Budapest
- PAPP Zoltán Sándor**
 1975 A beregdarócói emberek élete a századfordulón. Budapest
- PAPP-VÁRY Árpád–HRENKÓ Pál**
 1990 Magyarország régi térképeken. Budapest
- PARIKOVÁ, Magdalena**
 1979 Transport l’udsko silou. Slov. Nár. XXII. 449–473.
- PATAKY András**
 1963 A kopácsiak hiedelme a „vezérhal”-ról. Ethn. LXXIV. 500–501.
 1974 A kopácsi vejsze. Üzenet, IV. 828–841. Szabadka
- PATAY Árpád**
 1960 Az alföldi borvidék vázlatos története. MgMF 17. Budapest
 1964 Két ősi szőlőmetszőkés-típus és annak későbbi előfordulása a Dunántúlon. MMgMK 95–114.
 1965 A szőlő termesztéstörténete hazánk területén a legrégebbi kortól a IX. század végéig (Kézirat). Kertészeti Egyetem Könyvtára. Budapest
- PATAY Árpád lásd HARTYÁNYI Borbála P.**
- PATAY Pál**
 1963 Évszázados harangok. Budapest
 1977 Régi harangok. Budapest
- PAUER Arnold**
 1926 Adatok a magyar kertkultúra történetéhez. Szombathely
- PAULER Gyula–SZILÁGYI Sándor**
 1900 A magyar honfoglalás kútfoi. Budapest
- PÁVAY VAJNA Ferenc**
 1909 Ösegszerű szállítási mód Erdélyben. NÉ X. 240–241.
- PÁVEL Ágoston**
 1942 Rigászás a Vendvidéken és az Őrségben. NÉ XXXIV. 141–163.
 1949 Töktermelés és olajútés Szalafőn. Ethn. LX. 139–154.
 1976 Válogatott tanulmányai és cikkei. Szombathely

- PAVLOVICS Leontije
1968 Archiva Arona Despinica o trgovini Srbije i Austro-ugarske od 1808–1859. Smederevo
- PEESCH, Reinhard
1961 Die Fischerkommünen auf Rügen und Hiddensee. Berlin
1965 Ein altslawischen Relikt der materiellen Kultur im Gebiet zwischen Elbe und Oder. DJbVk XI. 137–155.
- PÉKH Gyula
1954 Ismerkedjünk meg a dobóhálóval. Halászat, I. 8. sz. 11.
1955 Hogyan dobjad? Halászat, II. 9. sz. 175.
- PENEVA-SABEVA, Lili
1971 Tradicionno lozarstvo i vinarstvo v Petricsko i Melnicso. Izvesztija na Etnografskija Insztitut i Muzej XIII. 53–93.
- PENEVA-VINCZE, Lili
1981 Hagományörzés és beilleszkedés a Magyarországon élő bolgárkertészek körében. Ethn. XCII. 452–459.
- PÉNTÉK János–SZABÓ T. E. Attila
1976 Az alakor (*Triticum monococcum* L.) Erdélyben. Ethn. LXXXVII. 259–277.
- PÉNTÉK János–SZABÓ Attila
1985 Ember és növényvilág. Kalotaszeg növényzete és népi növényismerete. Bukarest
- PENYIGEI Dénes
1980 Debrecen erdőgazdálkodása a XVIII században és a XIX. század első felében. Budapest
- PERÉNYI József
1956 A magyarok és a keleti szlávok kapcsolatai a honfoglalás előtt. In: KOVÁCS Endre (szerk.): Magyar–orosztörténeti kapcsolatok. 5–51. Budapest
- PERJÉS Géza
1963 Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélelmezés és stratégia a 17. század második felében (1650–1715). Budapest
- PERNEKI Mihály
1976 A mezőhegyesi állami ménesebirtok gazdálkodása (1867–1900). AtSz XVIII. 322–375.
- PETÁNOVICS Katalin
1978 Népi vadfogás emlékei Keszthely környékén. VMMK XIII. 329–354. Veszprém
1981 A Festeticsek balatonkeresztúri uradalmának kontraktusai (1772–1783). Zalai Gyűjtemény, 17. Zalaegerszeg
1987 Vállus. Egy summásfalu néprajza. Budapest
1991 A láp világa. In: *A Duna menti népek...* 165–169.
1993 Orvhalászat Zalavárott. Ethn. CIV. 359–372.
- PÉTER Katalin, R.
1964 Szabad és dézsmás szőlők Zemplén megyében a XVII. század végén. AtSz VI. 170–188.
- PETERCSÁK Tivadar
1972 Népi sertéstartás Filkeházán. HOMÉ XI. 507–518. Miskolc
1975 Adatok Filkeháza lótarthatához. HOMÉ XIII–XIV. 537–47. Miskolc
1976 Baromfitartás Filkeházán. HOMÉ XV. 231–247. Miskolc
1977 Az erdő szerepe a hegyközi állattartásban. HOMÉ XVI. 297–310. Miskolc
1978 Hegyköz. BKM 6. Miskolc
1979 Közirtokosságok, legeltetési társulatok a Hegyközben. HOMÉ XVII–XVIII. 261–280. Miskolc
1981 Vándoriparosok a Zempléni-hegységben és a történeti Felső-Magyarországon. Ethn. XCII. 436–451.
1982–83 A paraszti erdőhasználat néprajzi kutatása Észak-Magyarországon. Agria XIX. 375–392. Eger

PETERCSÁK Tivadar

- 1983 Népi szarvasmarhatartás a Zempléni Hegyközben. BKm 23. Miskolc
1984 Erdőhasználat Gyöngyösön és környékén a XVIII–XX. században. In: HAVASSY Péter–KECSKÉS Péter (szerk.): Tanulmányok Gyöngyösről. 457–506. Gyöngyös
1985 Népi erdőbirtoklás Heves megyében a XIX–XX. században. Agria XXI. 253–265. Eger
1987a Egy gazdasági közösség a XX. század első felében. (A felsőtárkányi „volt úrbéres gazdaközönség”) Agria XXIII. 145–160. Eger
1987b Közösen vásárolt paraszti erdők használata Észak-Magyarországon. In: BALÁZS Géza–VOIGT Vilmos (szerk.): Arator. Dolgozatok Balassa Iván 70. születésnapja tiszteletére. 131–134. Budapest
1988a A népi erdőbirtoklás formái a Bükk-vidék falvaiban. In: BEREZNAI Zsuzsanna–VIGA Gyula (szerk.): Fejezetek a Bükk-vidék népi kultúrájából. 26–37. Eger–Miskolc
1988b Az erdő szerepe Észak-Magyarország népi állattartásában. Agria XXIV. 279–296. Eger
1989a Az erdőmunkások építményei Észak-Magyarországon. In: BALASSA M. Iván–CSERI Miklós–VIGA Gyula (szerk.): Népi építészet a Kárpát-medence északkeleti térségében. 325–336. Miskolc–Szentendre
1989b Erdőhasználat a Palócföldön. In: BAKÓ Ferenc (szerk.): Palócok. III. 235–331. Eger
1992 Az erdő az Északi-középhegység paraszti gazdálkodásában (XVIII–XX. század) Stud. Folk. Ethn. 30. Debrecen
1994 Központi és helyi szabályozás – népi gyakorlat az erdőhasználatban. In: KISBÁN Eszter (szerk.): Parasztkultúra, populáris kultúra és a központi irányítás. 43–55. Budapest
1995–96 Földesúri szabályozás és népi gyakorlat az egri hóstyák erdőhasználatában. Agria XXXI–XXXII. 273–285. Eger
1997a Bárd, fejsze, fűrész. A fakitermelés eszközei. Agria XXXIII. 423–435. Eger
1997b A magyar népi erdőbirtoklás főbb típusai a jobbágyfelszabadítás után. Ethn. CVIII. 205–217.
1999 Paraszti gazdasági közösségek Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. HOMÉ XXXVIII. 927–942. Miskolc

PÉTERFI Márton

- 1905 A páringi juhászat. NÉ VI. 196–207.

PETHE Ferenc

- 1796 Gazdaságot Tzélozó Ujság (folyóirat)
1797 Vizsgálódó Magyar Gazda (folyóirat)
1805–13 Pallérozott mezei gazdaság, I–III. Sopron–Bécs
1815a Természethistória és mesterségtudomány. Bécs
1815b Magyar-eke – Az okos Magyar-eke’ leírásának fojtatása’ végezete (szerzősége feltételezhető). NG XIII. 193–207; XIV. 209–220.
1815c Természethistóriai és mesterségtudomány. Bécs
1817 Az ’okos kormányú eke’ leírása, ide hajtogatott rajzolatjával együtt. NG

PETŐ Mária, R.

- 1973 A pannóniai szarvasmarhatartás emlékanyaga. AtSz XV. 70–74.

PETROVIĆ, Nikola

- 1978 Plovidba i privreda srednjeg podunavlja o doba merkantilizma. Beograd
1982 Hajózás és gazdálkodás a Közép-Duna-medencében a merkantilizmus korában. Beograd–Novi Sad

PETTKÓ-SZANDTNER Tibor

- 1931 A magyar kocsizás. Budapest

PICKL, Othmar

- 1977 Mur und Drau als Verkehrswege nach dem Südosten. In: MSM 225–240.

- PIGGOTT, Stuart
1983 The Earliest Wheeled Transport from the Atlantic Coast to the Caspian Sea. Thames and Hudson
- PILLICH László–VETÉSI László–VINCZE Zoltán
1984 A kolozsvári magyar hóstáti közösség népesedési és szerkezeti alakulása (1899–1980). In: EGYED Péter (szerk.): Változó valóság 1984. Városkutatás. 54–113. Bukarest
- PISZTORY Mór
1871 Győrváros gabonakereskedése összehasonlítva Pestvároséval. Győri Közlöny 17. 69–70; 18. 73; 19. 77–78; 20. 81; 21. 86; 22. 91–92.
- PITTIONI, R.
1962 Eine Tret-Falle aus Bad Tatzmannsdorf, Burgenland. Burg. Hbl. Vol. 24. Nr. 3. 186–191.
- PLÁNDER Ferenc
1970 Göcsejről (1832). Zalaegerszeg
- PÓCS Éva
1964 Zagyvarékas néphite. NK IX. 3–4. sz.
1965 A karácsonyi vacsora és a karácsonyi asztal hiedelemköre. Népr. K. X. 3–4. sz.
1974 Az alávetés. Adatok a vetéstechnika fejlődéséhez. Ethn. LXXXV. 38–48.
1990 Néphit. MN VII. 527–592.
- PODOLÁK, Ján
1967 Pastierstvo v oblasti Vysokých Tatier. Bratislava
1982 Tradičné ovciarstvo na Slovensku. Bratislava
1992 Die Traditionelle Schafhaltung in der Slowakei. Stud. Folk. Ethn. 31. Debrecen
- POLÁNYI Károly
1984 Kereskedelem, piac és pénz az ókori Görögországban. Budapest
- POLONEC, Andrej
1943 O pltnictve na Slovensku. Bratislava
- POVÁZSAY László
1989 Adatok Doboz és környéke erdőhasználatához. In: RÉTHY Zsigmond (szerk.): Doboz tanulmányok. BMMK 14. 337–372. Békéscsaba
- PRASLICKOVA, Maria
1979 Brádstvo a Vostinárstvo v západnom Gemeri. Rimaszombat
- PRICKLER, Harald
1965 Burgenländischer Ausbruch seit mehr als dreihundert Jahren? Burg. Hb 27. 87–91.
- PRINZ Gyula
é. n. (1938) Az országutak. In: PRINZ Gyula–CHOLNOKY Jenő et alii: Magyar földrajz. Magyar föld – magyar faj. III. 47–71. Budapest
- PRISZTER Szaniszló lásd CSAPODY Vera
- PRODAN, D.
1976 Urbăriile Țării Făgărașului. Vol. II. (1651–1680) București
- PRODAN, D.–URSUTIU, L.–URSUTIU, M.
1970 Urbăriile Țării Făgărașului. Vol. I. (1601–1650) București
- PROMINTZER, Werner Josef
1994 Die historische Ruderschiffahrt und die „Schopperei“. In: LITSCHER, Helga (red.): Die Donau. 178–189. Linz
- PUSZTAINÉ MADAR Ilona lásd MADAR Ilona, P.
- PUTSCHKE, Wolfgang
1971 Sachtypologie der Landfahrzeuge. Schriften zur Volksforschung Band 4. Marburg
- r. s.
1872 Hajóvontatók a Dunán. Vas. Ú. XXIV. 293–294.

- RAB János
1982 Újabb népgyógyászati adatok Gyimesből. Gyógyszerészet, XXVI. 325–328.
- RAB János–TANKÓ Péter–TANKÓ Magdolna
1981 Népi növényismeret Gyimesbükkön. Népis. Dolg. 23–38. Bukarest
- RÁCZ Gábor–FÜZI József (szerk.)
1973 Kovászna megye gyógynövényei. Sepsiszentgyörgy
- RAVÁNSZKY Béla
1879–86 Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. I–III. Budapest
- RAJNISS LAJOS
1959 Madárbeszolgáltatás a XVIII. században. Aquila. A Madártani Intézet Évkönyve LXVI. 301–302.
- RÁKOS István
1990 Határhasználat és tulajdonviszonyok Szegeden és Hódmezővásárhelyen a feudalizmus utolsó évszázadában (1750–1848). AtSz XXX. 128–146.
- RÄNK, Gustav
1934 Peipsi kalastusest. Õpetatud Eesti Seltsi Kirjad, II. Tartu
1966 Fran mjölk till ost. Nordiska museet handlingar 66. Lund
- RAPAICS Raymund
1918 Az Alföld növényföldrajzi jelleme. Erd. Kk. 20. sz. Budapest
1930 A gesztenye északi és keleti határa a Magyar Medence peremén. Pótfüzet a Term. Tud. Közl.-höz
1934 A kenyér és a táplálékot szolgáltató növényeink története. Budapest
1938 A kadarkaszőlő és vörösboraink. Term. Tud. Közl. 70. kötet, 529–536.
1940a Magyar kertek. A kertművészet Magyarországon. Budapest
1940b A magyar gyümölcs. Budapest
- RAPCSÁNYI Jakab
1934 Baja. Budapest
- RASSOW, Margarethe
1958 Fischersprache und Brauchtum im Lande zwischen dem Darss und der unteren Oder. Veröffentlichungen des Instituts für deutsche Sprache und Literatur. Band 12. Berlin
- RAVAZDI András
1792 Méh-tolmács. Debrecen
- REGULY Antal
1975 Palóc jegyzetei, 1857. Sajtó alá rend.: SELMECZI KOVÁCS Attila. Eger
- REIZNER János
1899–1900 Szeged története. I–IV. Szeged
- REMÉNYI Antal
1973 Erdők között élünk. In: Veszprém megyei honismereti tanulmányok. II. 81–88. Veszprém
- REÖTHY Ferenc
1975 A Balaton halászhelyei. SA 23. Kaposvár
1983 A balatoni halászat, 1885–1978. AtSz XXV. 199–238.
- RÉPÁSSY Miklós
1899 Halászati társulatok. Halászat, I. 4. sz. 13–15.
1902 Halászatunk és haltenyésztésünk. Budapest
1903a A halászati társulatok működése. Budapest
1903b A Tisza halászata hajdan és most. Budapest
1914 Édesvízi halászat és halgazdaság. A m. kir. földművelésügyi miniszter kiadványa, 15. Budapest
- RÉTHI Lajos
1882 Reteyzáti fajdvadászat. Vas. Ú. XXIX. 491–492.
- REUTER Camillo
1971 Dereglyc. Nyr XCV. 99–103.

- RÉVFALVINÉ KERN Zita
1992 A paksi halászat szakszókincse. M. Csny. Dolg. 52. Budapest
- RIEDL, Adalbert
1962 Die Hirtenzunft im Burgenland. Ein Beitrag zur Geschichte des Hirtenwesens im burgenländischen Raum. Eisenstadt
- RODICZKY Jenő
1892 A juh és gyapjú ismertetése. Budapest
1902 A hazai vadászat múltjából és jelenéből. Budapest
- ROHAN-CSERMÁK, Géza de
1963 Sturgeon hooks of Eurasia. New York
- RÓHEIM Géza
1916 A luczaszék. (Második közlemény.) NÉ XVII. 15–52.
- RÓNA TAS András
1961 Nomádok nyomában. Budapest
1996 A honfoglaló magyar nép. Budapest
- ROSKA Márton
1912 Madárfogó hurkok. Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiség-tárából. III. 368–370. Kolozsvár
1933 A széki Csukástó közléplészás vejszéje. NÉ XXV. 90–91.
1939 Az erdélyi halastavak őskori vonatkozásai. NÉ XXXI. 221–228.
1943 Adatok Erdély szigonyos halászatához. Adatok az Iza halászatához. KENMÉRT III. 187–193.
1944 Adatok Szolnok-Doboka megye halászatához. KENMTMNT IV. 125–130.
- ROT Sándor
1968 A magyar nyelv fejlődése. A magyar–keleti szláv nyelvi kapcsolatok. Kijev–Uzsgorod
1989 A magyar–ukrán nyelvi kölcsönzés. In: BALÁZS János (szerk.): Nyelvünk a Du-na-tájon. 351–401. Budapest
- ROZS András
1988 A sellyei uradalom javai 1747-ben. Baranyai Helytörténetírás. Baranya megyei levéltári évkönyv 1987/1988. 83–121. Pécs
- RUDENKO, I. Sergei
1970 The Frozen Tombs of Siberia. The Pazyryk Burials of Iron Age Horsemen. Berkeley and Los Angeles
- RUFFY Pál
1882 A halászati törvényjavaslat és vízi jogunk. HL II. 2. sz. 18–22.
- RUSSEL, Ronald
1991 The Country Canal. London
- RUZITSKA Lajos
1964 A magyar vasútépítések története 1914-ig. Budapest
- RUZSÁS Lajos
1960 A szőlőművelés átalakulása Baranyában a XIX. században. MTA Dunántúli Tu-dományos Intézete. Értekezések. 149–188. Budapest
1964 A baranyai parasztság élete és küzdelme a nagybirtokkal, 1711–1848. Budapest
1966 A városi fejlődés a XVIII–XIX. századi Dél-Magyarországon. (A városi fejlődés gazdasági alapjai). Értekezések 1964–1965. 287–321. Budapest
- SAÁD Andor
1963 A kaptárkövekről. EMÉ I. 81–93. Eger
1972 Adatok a kaptárkövek eredetének, korának és rendeltetésének meghatározásá-hoz. HOMÉ XI. 105–121. Miskolc
- SÁFRÁNY Zsuzsa
1979 A gyermekhordozó kendők Baranyában. SzBÁMÉ VIII–IX. 258–260. Szekszárd
- SÁGI Károly
1971 A balatoni „fakutya”. VMMK X. 347–358. Veszprém

- SÁGI Károly
1981 Adatok a Kis-Balaton halászatának történetéhez. Somogyi Honismereti Híradó, 2. sz. 44–64. Kaposvár
- SAJÓHELYI István
1945 Magyarország mezőgazdasági viszonyai. Budapest
- SAJÓVÖLGYI Péter
1895 A dorogmai vesszőmunka-ipar. Ethn. VI. 393–395.
- SAL Éva, K.
1958 Les és csal, csel szavaink történetéhez. Nyelvtud. Közl. LX. 159–163.
1959 Még egyszer a *les-ről. Nyelvtud. Közl. LXI. 367–368.
- SÁNDOR Gábor
1941 A kolozsvári Hóstát emberi erővel végzett teherhordozási módjai és eszközei. Magyar Népryelv III. 238–274. Debrecen–Kolozsvár
1944 A hóstátiai szénavontatása. Kolozsvár
- SÁNDOR István
1956 Otthon és summásság a mezőkövesdi matyók életében. NÉ XXXVIII. 185–196.
- SÁNDOR Mihályné
1982 Két szőlőskerti törvény- és jegyzőkönyv Berettyóújfaluban. BMÉ III. 177–189. Berettyóújfalú
- SÁNDOR Vilmos
1959 A budapesti malomipar kialakulása 1839–1880. In: Tanulmányok Budapest múltjából XIII. 315–422. Budapest
- SÁNDORFI Károly
1927 A magyar belvízi hajózási jog vázlata. Budapest
- SÁRFY Ede
1958–59 Hogyan szerkesszünk varsát? Halászat, V. 12. sz. 224; VI. 2. sz. 28.
- SÁRKÁNY Mihály
1978 A gazdaság átalakulása. In: BODROGI Tibor (szerk.): Varsány. Tanulmányok egy északmagyarországi falu társadalomnéprajzához. 63–150. Budapest
- SÁRKÁNY PÁL–VALLUS PÁL (szerk.)
1971 A vadászat kézikönyve. Budapest
- SARZIN, Jenny–PETERSHAGEN, Henning
1997 Schopper, Schiffer, Donaufischer. Ulm
- SCHAEFER, Kurt
1995 Historische Donauschiffe und deren Bauweise. In: *Weisses Gold ...* 257–266.
- SCHAMS Ferenc
1832–33 Ungarns Weinbau in seinem ganzen Umfange... I–II. Pest
- SCHANDL József
1904 A juhtenyésztés múlt és jelen irányairól. Budapest
1947 A juh tenyésztése. Budapest
- SCHANDL József–HORN Artur–KERTÉSZ Ferenc
1956 Sertésenyésztés. Budapest
- SCHENK Jakab
1899 Halászat a vajai réten. A Természet, II. 12. sz. 6–9,
- SCHEUERMEIER, Paul
1943–56 Bauernwerk in Italien, der italienischen und rätoromanischen Schweiz. Erlenbach–Zürich
- SCHIER, Bruno
1939 Der Bienenstand in Mitteleuropa. Volksgeogr. Forsch. 2. Leipzig
- SCHMIDT, Leopold
1957–58 Der einbenige Melkschemel in den österreichischen Alpenländern. Folk. Liv. XXI–XXII. 135–156.
1959 Der Ringstock der Hirten im Burgenland und in der Dreiländerecke. Burg. Hbl. XXII.

- SCHMIDT, Leopold
 1962 Der Heubogen im südlichen Burgenland. DJbVk VIII. 351–360.
 1966 Volksglaube und Volksbrauch. Berlin
- SCHMOLKE, W
 1938 Transport und Transportgeräte in den französischen Zentralpyrenäen. Hamburg
- SCHRAM Ferenc
 1959 A kolozsvári halász-céh szabályai 1725-ből. Népr. K. IV. 4. sz. 295–302.
 1961 Méhészeti kéziratok a XVII. századból. AtSz III. 514–521.
 1963 Peretsényi Nagy László leírása az Arad megyei szőlőművelésről (1805). AtSz V. 159–175.
 1970–82 Magyarországi boszorkányperek (1529–1768). I–III. Budapest
- SCHREY Elemér
 1935 A Balaton orvhalászatáról. Halászat, XXXVI. 32–34, 46–47, 51–52, 60–61, 69–70.
- SCHUHARDT, Hugo
 1900a Halászati műszók. Nyr XXIX. 56–65.
 1900b Jankó, Dr. Johann: Herkunft der magyarischen Fischerei. Mit einem vorläufigen Bericht des Grafen Eugen Zichy. Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, XXX. 158–167.
- SCHWALM Edit, Cs.
 1985 Az egri népviselet változása a XIX. század közepétől az 1950-es évekig. In: PETERCSAK Tivadar (szerk.): Mezővárosi kultúra Heves megyében. 51–64. Budapest–Eger
- SCHWARTNER, Martin
 1809 Statistik des Königreichs Ungarn. Erster Teil. Ofen
- SCHWARTZ Elemér
 1932 Szent Kristóf a modern közlekedés védőszentje. Ethn. XLIII. 1–7.
- SEBESTYÉN Ádám
 1976 Gazdálkodás a bukovinai Andrásfalván. Szekszárd
- SEBESTYÉN Irén, N.
 1951 Az uráli népek régi lakóhelyeinek kérdéséhez. MTA NyIK I. 351–406.
- SEBESTYÉN Károly, Cs.
 1907 A lugoshelyi halászat. NÉ VIII. 111–114.
 1930 A honfoglaló magyarság földművelése. Budapest
 1933 A magyarok ijja és nyila. Szeged
 1934 Ősmagyarok löversenyei. Szeg. Füz. 7–12. sz.
 1935 Az ősmagyarok halászata. NÉ XXVII. 106–108.
- SEEMAYER Vilmos
 1926 Szemestermények eltartása a Mura mentén. NÉ XVIII. 27–35.
 1934 Szántás faekével Zalában és Somogyban. NÉ XXVI. 89–92.
 1935 Pajtáskertek Nemespátrón. NÉ XXVI. 36–45.
- SELIGO, A.
 1914 Die Fanggeräte der deutschen Binnenfischerei. Berlin
- SELMECZI KOVÁCS Attila
 1970 A napraforgó meghonosodása és elterjedése Európában. MMgMK 1969–1970. 85–120.
 1971 Adatok a nyomtatómunka termelékenységéhez Észak-Magyarország középső területéről. AtSz XIII. 375–385.
 1977 Mezőgazdasági eszközkapcsolatok: marokszedő kampó – kévekötfő. Ethn. LXXXVIII. 270–301.
 1979 Der Garbenbindenstock im Karpatenbecken. Műv. Hagy. XIX. 75–84.
 1983 Der Kollergang im Karpatenbecken. Műv. Hagy. XXI. 101–112. Debrecen
 1984 A mezőgazdasági eszközök kultúra. In: SZABADFALVI József–VIGA Gyula (szerk.): Répáshuta. Egy szlovák falu a Bükkben. HOM Népr. Kiadv. XIII. 125–140. Miskolc

SELMECZI KOVÁCS Attila

1988 A „sváb szórómalom” Magyarországon. Ethn. XCIX. 178–188.

1993 A magyarországi olajnövény-kultúra. Történeti-néprajzi monográfia. Budapest

SELMECZI László

1967 Adatok a kengyel történetéhez és tipológiájához Magyarországon. AtSz IX. 99–105.

1970 Adatok a ló-igaerő betanításához. Ethn. LXXXI. 598–616.

SENKIV, I.

1981 Die Hirtenkultur der Huzulen. Marburg/Lahn

SIMONFFY Emil

1960 Úrbéri birtokrendezések Zala megyében a jobbágyfelszabadítás után. In: SZABÓ István (szerk.): Agrártörténeti tanulmányok. 339–414. Budapest

1965 A parasztföld és a tagosítás. In: SZABÓ István (szerk.): A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. I. 207–264. Budapest

SIMONJENKO, I.

1961 Almenwirtschaftliche Schafzucht in ukrainischen Bevölkerung in den Waldkarpaten im 19. und Beginn des 20 Jahrhunderts. VHO 363–388.

SINGHOFFER József–PEIJCSIK Imre

1892 Hazánk halászata. Budapest

SIPOS István

1968 Miskárólól – miskováló. MNy LXIV. 78–83.

SIPOS Jenőné SOMODI Mária

1986 A makói hagymatermesztés szakszókincse. M. Csny. Dolg. 29. Budapest

SIPOS Zsuzsanna

1959 Adalékok egy alföldi község kertkultúrájának kialakulásához. AtSz II. 190–216.

SIRELIUS, Uno Taavi

1906 Über die Sperrfischerei bei den finnisch-ugrischen Völkern. Eine vergleichende ethnographische Untersuchung. Helsingfors

1906–08 Suomalaisten kalastus. Helsinki

1934 Die Volkskultur Finnlands. I. Jagd und Fischerei in Finnlands. Berlin–Leipzig

SKAPUR, Hasan

1962 Rijeni saobraaj na donjem toku Sane i Une. In: Zbornik Krajijkih Muzeja Banja Luka–Bihac–Dvar–Jajce–Priedor. I. 181–192.

SKOLKA András

1988 A Békés vármegyei Mezőberény történeti-topográfiai leírása. „Fekete könyvek” kultúrtörténeti sorozat 12. (Ford., bev., jegyz. SOÓS István.) Békéscsaba

SMJ (= SINGHOFFER M. József)

1917a A régi jó időkből (I. A pesti czéhélet; II. Halászat Budapest vidékén; III. Halásztanya a Tiszán. Halszáritás és halfüstölés; IV. Halszállítás). Halászat, XVIII. 78–81, 98–103, 110–113, 138–141.

1917b Tiszatörés. Halászat, XVIII. 216–217.

1917c Az orvhalászat fészkeiből. Halászat, XVIII. 71–72.

1918a A varsahalászat. Halászat, XIX. 11–12.

1918b Hálókról és azok konzerválásáról. Halászat, XIX. 18–20.

1918c Csajkás halászok. Halászat, XIX. 102–103.

1919 Ahogy az öregek halásztak. Halászat, XX. 20–23.

SÓFALVINÉ TAMÁS Márta

1985 A konyhakerti növénytermesztés szokásai és hiedelmei a Káli-medencében. VMMK 17. (1984) 681–685. Veszprém

SOLYMOS Ede

1948 „Nyomó”. Ethn. LIX. 163–164.

1952a Egyéni és szövetkezeti halászat a Velencei tavon. Ethn. LXIII. 112–126.

1952b A Velencei-tó halászáinak mesternyelve. Nyr LXXVI. 214–219, 357–361.

1955a Bérlőd és szövetkezeti halászat a Duna alsó szakaszán. Ethn. LXVI. 445–470.

SOLYMOS Ede

- 1955b Milling. Tericsfa. Nyr LXXIX. 458–459.
- 1956 Barok – meg a szűrő tápli. Halászat, III. 6. sz. 108.
- 1957 A borító halászszerszámok fejlődése Magyarországon. Ethn. LXVIII. 445–468.
- 1958a Rekesztő halászat a Velencei tavon. AR A sorozat, 6. sz. Székesfehérvár
- 1958b Laptoló, laptolás. Nyr LXXXII. 485–486.
- 1958c A Baja környéki erdővágók nyelve. Nyr LXXXII. 364–366.
- 1959 Halászélet a Duna magyarországi szakaszain. Ethn. LXX. 407–430.
- 1960 Adatok a Fehér-Körös halászatához. EFMK 14. Gyula
- 1962 Nagybaracska halászat. Népkutató Füzetek II. 3–4. sz. 54–73. Kecskemét
- 1964 Fischertypen des ungarländischen Dunagebietes. Acta Ethn. XIII. 133–157.
- 1965 Dunai halászat. Népi halászat a magyar Dunán. Budapest
- 1967 Adatok a pécsi és mohácsi halászcéh történetéhez. JPMÉ 1967. 183–191. Pécs
- 1969 Levéltári adatok a szegedi halászat történetéhez. MFMÉ 1969/1. 41–54. Szeged
- 1970 A termelési mód változásainak hatása a magyar népi halászatra. Ethn. LXXXI. 388–397.
- 1974 Typenkatalog des Fischereisammlung des Türr István Museums zu Baja. Cumania II. Ethnographia. 15–73. Kecskemét
- 1976a Die südslawischen Beziehungen der ungarischen Donaufischerei. In: SOLYMOS, Ede (red.): Studien zur europäischen traditionellen Fischerei. 65–72. Baja
- 1976b Halászat. In: A Zentai Múzeum állandó kiállításának vezetője – Vodic stalne postavke Senčanskog Muzeja. 7–18. Zenta–Senta
- 1976c A bajai fokhagymavásár. Múzeumi Kurir, 20. sz. 84–87. Debrecen
- 1976–78 Halászati kutatásaink eredményei. Eredmények és feladatok az anyagi kultúra kutatásában. Diss. Ethn. II. 61–75.
- 1979 A tolnai halászcéh. SzBÁMÉ VIII–IX. 133–177. Szekszárd
- 1984a A bajai halászcéh. Cumania, 8. 377–436.
- 1984b A természeti környezet elemi kihasználásának emlékei. In: BARTH János (szerk.): Kecel története és néprajza. 509–519. Kecel
- 1984c Über den Ursprung und die Verbreitung des Schleppbeutelnetzes. In: GUNDA, Béla (ed.): The Fishing Culture of the World. I. 387–406. Budapest
- 1987a Magyarországi halászcéhek és artikulusaik. Cumania X. 339–374. Kecskemét
- 1987b A keszthelyi halászcéh. Zalai Múzeum, I. 191–214. Zalaegerszeg
- 1990 Tiszaverés – köcsögézés. Forrás, XXII. 9. sz. 64–67.
- 1992a A superok. Bajai Honpolgár, 3. 15–16.
- 1992b A hajóvontatás. 1–2. Bajai Honpolgár, 4. 14–15; 5. 18–19.
- 1992c A tutajozás. Bajai Honpolgár, 7. 17–18.
- 1994 Adatok a Mosoni Felső Halászati Társulat történetéhez. Arr. 31–33, 307–316. Győr
- 1995 Bérőhalászat a Dunaföldvár-bátai Dunaszakaszon. In: SZÉKELYNÉ KÖRÖSI Ilona (szerk.): Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében 1994. 63–68. Kecskemét
- 1996 A Velencei-tó halászata. Budapest

SOLYMOS Ede–SOLYMOSNÉ GÖLDNER Márta

- 1978 A kalocsai érsekuraldom halászati szerződésai 1725–1916. Cumania V. Ethnographia. 43–96. Kecskemét
- 1979 Győri halkereskedők Baranyában a 18. században. JPMÉ XXIII. (1978) 271–284. Pécs

SOLYMOSSY Sándor

- 1933 A vas babonás ereje. Ethn. XLIV. 97–117.
- 1943 Hitvilág. Magy. Népr. IV. 286–339.

SÓLYMOSY László

- 1939 Adatok a nyomórúd lekötésének módoszataihoz. NÉ XXXI. 216–221.

- SOMOGYI Imre
1943 Kertmagyarország felé. (2. kiad.) Budapest
- SOÓ Rezső
1959 Az Alföld növényzete kialakulásának mai megítélése és vitás kérdései. Földrajzi Értesítő VIII. 1–27. Budapest
- SOÓS Imre
1974 A hódolt szolgabíró és hódolt esküdt Heves megyében a XVII. században. Archivum II. 5–32. Eger
1975 Heves megye községei 1867-ig. Eger
- SORN, Joze
1977 Modernizacija cestnega in vodnega omrežja v času od leta 1713 do 1830 na ozemlju danasnje Socialistične Republike Slovenije. MSM 59–86.
- SŐREGI János
1935 Vadmész szedés tilosban. DMÉ 1934. 101–102. Debrecen
- SŐTÉR Kálmán
1908 A méh és világa. Budapest
- SPORZON Pál
1903 A kisgazda mezőgazdasági gépei. Debrecen
- St-R.
1914 „Tisza-verés”. Halászat, XV. 8. sz. 86–87.
- STANDEISKY Andor
1976 Hogyan vadásztak ugor kori eleink? ÉT XXXI. 733–736.
- STEBLER, F. G.
1903 Alp- und Weidewirtschaft. Ein Handbuch für Viehzüchter und Alpwirte. Berlin
- STERBETZ István
1987 Csalimadarakkal, lesgödörből. Nimród, CVIII. 6. sz. 314.
- Studia...
Studia Ethnographica et Folkloristica in honorem Béla Gunda. Redigerunt SZABADFALVI, József–UJVÁRY Zoltán. (Műv. Hagy. XIII–XIV.) Debrecen, 1971
- STULLI, Bernard
1977 Prometni problemi Hrvatske od pocetka 18. stoljeca do 1918. godine. MSM 87–118.
- SUGÁR István
1979 Az egri püspökség és káptalan középkori vizafogó szegyei a Tiszán. Archivum, IX. 5–33. Eger
- SULMAN, Mirko
1952 Maiden Markets. RAD Vojvodanskih Muzeja. Novi Sad
- SUPPAN, C. V.
1902 Wasserstrassen und Bienenschiffahrt. Berlin-Grünwald
- SURÁNYI Dezső
1981 Bolgárkertészek Ceglédén és hatásuk a város zöldségtermesztésére. AtSz XXIII. 163–187.
1982 A szenvedelmes kertész rácsudálkozásai. Budapest
1985 Kerti növények regénye. Budapest
- SZABADFALVI József
1956 Méhészkedés a szatmári Erdőháton. Ethn. LXVII. 451–482.
1957 A viaszfeldolgozás és gyertyakészítés ismeretéhez. NÉ XXXIX. 245–255.
1961 A magyar mézsörkésztés. Műv. Hagy. III. 107–128. Debrecen
1963 Juhmakkoltatás az északkelet-magyarországi hegyvidéken. Műv. Hagy. V. 131–143. Debrecen
1964 A gazdasági év vége és az őszi pásztorünnepek. Műv. Hagy. IV. 19–64. Debrecen
1966 Nomád teletelési rendszer az Alföldön. Műv. Hagy. VIII. 85–136. Debrecen
1967 Népi méhészkedés a Zempléni hegyvidék középső részén. Ethn. LXXVIII. 41–67.

SZABADFALVI József

- 1968a Migráció és makkoltatás az Alföld keleti peremvidékén. Műv. Hagy. X. 55–84. Debrecen
- 1968b Makkoltatás a Zempléni-hegységben. Ethn. LXXXIX. 62–75.
- 1968c A magyar takarmánygazdálkodás honfoglalás előtti rétegéhez. Ethn. LXXIX. 338–349.
- 1969 A magyar állattenyésztés tipológiai és terminológiai problémáihoz. NK–NT II–III. 45–62.
- 1970a Az extenzív állattenyésztés Magyarországon. Műv. Hagy. XII. Debrecen
- 1970b Az akol típusa és funkciója. NK–NT IV. 39–80.
- 1971 Migrationsformen in ungarischen Hirtentum. In: *Studia...* 703–721.
- 1972a Migration und Mastnutzung im östlichen Randgebiet der Grossen Ungarischen Tiefebene. Acta Ethn. XXI. 317–345.
- 1972b Az extenzív sertésenyésztés emlékei Magyarországon. DMÉ 1969–70. 283–332. Debrecen
- 1979 Zur extensiven Schweinezucht auf der Grossen Ungarischen Tiefebene. EFC 1. 53–62. Debrecen
- 1981a Pásztori jelzések, pusztai híradás Nádudvaron. Ethn. XCII. 478–481.
- 1981b Egy 17. századi méhészkönyv kéziratos variánsa. HOMÉ XX. 201–210. Miskolc
- 1984a Tanulmányok a magyar pásztorkodás köréből. Stud. Folk. Ethn. 10. Debrecen
- 1984b Adatok a jármi juhászathoz. In: UJVÁRY Zoltán (szerk.): Tanulmányok Szatmár néprajzához. Folk. Ethn. 16. 197–216. Debrecen
- 1986 Mézeskalácsosság Debrecenben. HBMK 46. Debrecen
- 1987a Kosarazás, telkesítés, fektetés és társai. Folk. Trad. IV. 189–205.
- 1987b Az ősi sertésfajták Magyarországon. Agria XXIII. 161–173. Eger
- 1989a A méhek tavaszi kibocsátásának napjai. JAMÉ XXIV–XXVI. (1981–1983) 147–153. Nyíregyháza
- 1989b 1816-ban Miskolcon megjelent méhészkönyv. Csaplovics János: A' méhtartásnak új, könnyű, és hasznos módja kettős-köpűkben. Miskolcon 1816-dik Esztendőben. HOMK 26. 125–131. Miskolc
- 1989c Intensive Schweinerassen in Ungarn. In: GUNDA, Béla–LUKÁCS, László–PALÁDI-KOVÁCS, Attila (hrg.): Ideen, Objekte und Lebensformen. Gedenkschrift für Zsigmond Bátky. 213–218. Székesfehérvár
- 1991a Az alföldi ősi tüzelőanyagai. Ethn. CII. 310–337.
- 1991b A sertés Magyarországon. Debrecen
- 1992 A magyar méhészkedés múltja. Debrecen
- 1997 Pásztorművészet. In: FÜGEDI Márta (szerk.): Borsod-Abaúj-Zemplén megye népművészete. 77–106. Miskolc
- 1999 A csáva szó jelentéséhez és eredetéhez. Emlékkönyv Mező András tiszteletére. (Sajtó alatt)

SZABADFALVI József–HOPPÁL Mihály

- 1980 Méhészet. MNL III. 549–552.

SZABÓ Attila–PÉNTEK János

- 1980 Kerti virágok és dísznövények Kalotaszegen. Népiszm. Dolg. 100–114. Bukarest

SZABÓ Ferenc

- 1966 Dél-tiszántúli munkásszerződések (1889–1944) Népr. K. XI. 3–4. sz.
- 1971 Korai aratósztrájkok Békés megyében. BÉ VI. 476–483.
- 1974 A Dél-Alföld pusztai csárdái. Ethn. LXXXV. 333–344.

SZABÓ Géza

- 1985 A gyűjtögetéssel történő termésbetakarítás szókincséhez: lécskál, mezgerél – mezgél. MNy LXXXI. 475–480.

SZABÓ István (történész)

- 1930 Tiszai halászat a XVIII. században. NNy II. 293–295.

- SZABÓ István (történész)**
 1966a A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század). Budapest
 1966b Ungarns Landwirtschaft von der Mitte des 14. Jahrhunderts bis zu den 1530er Jahren. AtSz VIII. Supplementum
 1969 A középkori magyar falu. Budapest
 1975 A magyar mezőgazdaság története a XIV. századtól az 1530-as évekig. At. Tan. 2. Budapest
 1976 Jobbágyok-paraszatok. Értekezések a magyar parasztság történetéből. Budapest
 1978 A magyar mezőgazdaság története a XIV. századtól az 1530-as évekig. Budapest
- SZABÓ István, Cs.**
 1992 Sertéstartás a békési Sárréten és peremvidékén. Folk. Etn. 70. Debrecen
- SZABÓ István–SZABÓ László**
 1977 Az erdő szerepe az Ipoly-völgy községeinek életében a jobbágyfelszabadítás után. Stud. Com. 5. 71–92. Szentendre
- SZABÓ J. Győző**
 1982–83 A gyöngyöspatai szőlőmunkás eszközei a középkorból. Agria 19. 135–186. Eger
- SZABÓ József**
 1793 A váti gabona. Vác
- SZABÓ Kálmán**
 1918 Ősi halászat nyomai Kecskemét környékén. Ethn. XXIX. 115–128.
 1932 Csöngettyű és kolomp a kecskeméti pásztorság kezén. NÉ XXIV. 68–75.
 1934 Kecskemét szőlő- és gyümölcstermelésének múltja. Kecskemét
 1935 Milyen szerszámokkal halászott az alföldi magyar nép a XVI. században. Buvár, VIII. 572.
 1937 Kecskeméti Múzeum halászati gyűjteménye. NÉ XXIX. 136–163, 376–415.
 1938 Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. Bibliotheca Humanitatis Historica 3. Budapest
 1942 Kecskemét pástorélete. NÉ XXXIV. 1–62.
 1943 Adatok a régi kecskeméti szekér felszereléséhez. NÉ XXXV. 182–184.
 1965 A kecskeméti állattenyésztés szókincse. Népr. K. X. 1–2. 45–130.
- SZABÓ Károly**
 1973 A kaptaras méhészkedés kialakulása Debrecenben. AtSz XV. 156–175.
 1976 Csáti Szabó György, Debrecen hírneves méhesgazdája a XVIII. században. AtSz XVIII. 163–178.
 1977 Méhészkedés ősi módon Debrecenben. AtSz XIX. 154–177.
- SZABÓ Lajos**
 1991 Aszály a Nagykunságban a XVIII. század végén. Zounuk 6. 99–112. Szolnok
- SZABÓ Lajos**
 1981 A halászat emlékei Taktaszadán. In: VIGA Gyula (szerk.): Néprajzi dolgozatok Borsod-Abaúj-Zemplén megyéből. HOM. Népr. Kiadv. XII. 41–78. Miskolc
- SZABÓ László**
 1968 Munkaszervezet és termelékenység a magyar parasztságnál a XIX–XX. században. DJMK 15–18. Szolnok
 1973 A jászdózsai fokhagymatermesztés. In: SZABÓ László (szerk.): Jászdózsa és a palócság. Palóc kutatás – tematikus és lokális monográfiák. I. 287–308. Eger–Szolnok
 1978 Lépes madarászás Szolnok környékén. ML 31–32. sz. 86–96. Szolnok
 1982a Jászság. Budapest
 1982b A parasztüzem szervezetének néprajzi vizsgálata. In: BALASSA Iván–UJVÁRY Zoltán (szerk.): Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére. 271–291. Debrecen
 1989 A palócok társadalomnéprajza. In: BAKÓ Ferenc (szerk.): Palócok. II. 237–415. Eger
 1993 Társadalomnéprajz. Debrecen
 1997 A munka néprajza. Debrecen

SZABÓ Mátyás

- 1955 Fialat állatok szopását megakadályozó eszközök és eljárások. A Néprajzi Múzeum „palóka” gyűjteménye. NÉ XXXVII. 131–166.
 1956 Primitív sonkolypréselő eljárás Algyőn. NÉ LVIII. 219–221.
 1957 A Körös és Berettyó alsó folyása vidékének rétgazdálkodása. Népr. K. II. 3–4. sz. 1–94.
 1967 Az északi (skandináv) lótartás áttekintése. Ethn. LXXVIII. 95–121.
 1970 Herdar och husdjur. Lund

SZABÓ T. Attila

- 1958 A szemén szedett hazugság elődei. Nyr LXXII. 369–373.
 1961 A kolozsvári fejenhordás történetéhez. Ethn LXXII. 618–620.
 1971 A gyermeklő és rokonsága. In: SZABÓ T. Attila: A szó és az ember. 391–411. Bukarest
 1977 A galambbúgos nagykapu az erdélyi régiségben. Ethn. LXXXVIII. 302–328.

SZABÓ T. E. Attila lásd PÉNTEK János**SZÁDECZKY Béla**

- 1911 I. Apafi Mihály fejedelem udvartartása. Budapest

SZÁDECZKY Lajos

- 1906 Halmágyi István naplói... Magyar könyvek és naplók a XVI–XVIII. századból. Budapest

SZAKÁLY Ferenc

- 1969 Tolna megye negyven esztendeje a mohácsi csata után (1526–1566). Tan. Tm. Tört. 2. 5–85. Szekszárd
 1979 A Közép-Duna menti bortermelés fénykora (a XVI. század derekán). Dunatáj II. 2. sz. 12–24. Szekszárd

SZALAY Ferenc

- 1978 A makói hagyma változatos karrierje. Tiszatáj, XXXII. 7. sz. 25–30.

SZAMADÓ Ernő

- 1976 Régi érmelléki halászat. Népism. Dolg. 85–91. Bukarest

SZAMOTA István

- 1891 Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten. Budapest
 1892 Régi magyar utazók Európában. Nagybecskerek
 1894 Természettajzi és halászati nevek régi okiratokban 1600-ig. Term. Tud. Közl. XXVI. 435–439, 491–495.

SZÁNTÓ Imre

- 1952 A majorsági gazdálkodás uralkodóvá válása, a parasztság nagyarányú kisajátításának kezdetei. In: SPIRA György (szerk.): Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon, 1711–1790. 221–298. Budapest

SZANYI Mária

- 1971 Gyűjtögetés a növényvilágból. In: KISS László–PATAKI Sándor (szerk.): Mezőcsát népi kultúrájából. Mezőcsát helytörténeti füzetek 3. 32–60. Mezőcsát
 1976 A gyűjtögető gazdálkodás emlékei Jánokon. Néprajzi közlések 2. 36–86. Bratislava

SZÁSZ Imre

- 1984 Ez elment vadászni... Budapest

SZÁSZ Lőrinc

- 1971 A gyergyócsomafalvi fakitermelők szakszókincse. NyÍrK. XV. 223–233.

SZATHMÁRI Károly

- 1864 Baja szerepe Magyarország kereskedelmében és lehető összekapcsolása az alföldi vasúttal. Pest

SZEBENI Géza

- 1962 A csiki juhászat. Ethn. LXXIII. 54–89.

SZÉCHENYI István

- 1848 Javaslat a magyar közlekedési ügy rendezéséről. Pozsony

- SZÉCHENYI István
1982 Napló. Budapest
- SZÉKELY A.
1858 Eredeti vadászatok. Vas. Ú. V. 367.
- SZÉKELY Ádám
1980 A harcsa és horgászata. Budapest
- SZÉKELY Ferenc
1983 Vadriasztás a marosszéki Vadasdon. Népiszm. Dolg. 43–54. Bukarest
- SZÉKELY György
1953 A jobbágyság földesúri terheinek növelése és az erőszakapparátus további kiépítése. In: SZÉKELY György (szerk.): Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. 276–319. Budapest
- 1972 A székesfehérvári latinok és vallonok a középkori Magyarországon. In: KRALOVÁNSZKY Alán (szerk.): Székesfehérvár évszázadai. 45–72. Székesfehérvár
- 1981 A hónapok munkái és a középkori művészet. AtSz XXIII. 1–30.
- SZEKERES Gyula
1987 Kerékgyártómesterség Hajdúböszörményben. Folk. Etn. 37. Debrecen
- SZÉKI VESMÁS Márton *lásd* VESMÁR Márton, SZÉKI
- SZEMZŐ Béla (szerk.)
1979 A cukorrépa-termesztés Magyarországon 1808–1938. Budapest
- SZENDREY Ákos
1938 Népi társasmunkák és összejöveteleik. Ethn. XLIX. 273–286.
- 1941 A magyar nép jelnyelve. Ethn. LII. 260–265.
- SZENDREY István
1962 A községi alkalmazottak, feladataik és javadalmazásuk a derecskei uradalomban. A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Történelmi Intézetének évkönyve I. 69–84. Debrecen
- SZENDREY Zsigmond
1932 Vadászbabonák. NNy IV. 28–29.
- 1937 A növény-, állat- és ásványvilág a varázslatokban. Ethn. XLVIII. 154–166.
- 1938b A nép élő hitvilága. Ethn. XLIX. 257–273.
- SZENDREY Zsigmond–SZENDREY Ákos
1939 A néprajzi gyűjtések és a magyar babonaszótár terve. NÉ. XXXI. 111–118.
- 1940a Részletek a készülő magyar babonaszótárból. Ethn. LI. 195–210; 321–336.
- 1940b Mutató a magyar szokás- és babonaszótárból. NÉ XXXII. 78–87.
- 1943 Gazdasági élet (hiedelmei). Magy. Népr. IV. 209–239.
- SZENTKLÁRAY Jenő
1885 A dunai hajóhadak története. Budapest
- SZENTMIHÁLYI Imre
1974 Bőrhíd. Ethn. LXXXV. 85–89.
- SZEREMLEI Samu
1911 Hódmező-Vásárhely története. IV. Hódmezővásárhely
- SZIGETI Gyula
1763 Méhész könyv... Nagy-Enyed
- SZIKLAI György
1982 Tanuljunk meg hálót kötni. MH XXXVI. 1. sz. 16–17.
- SZIKSZAI Fabricius Balázs
1590/1906 – – latin–magyar szójegyzéke 1590-ből. Közzétette, bev., magy. MELICH János. Budapest
- SZILÁDY Zoltán
1924 A Maros melléki diósvölgyek. Botanikai Közlemények XXVI. 38–41.
- 1934 Vackorligetek Erdélyben. Term. Tud. K. LXVI. évf. 254.
- SZILÁGYI István (szerk.)
1876 Máramaros vármegye egyetemes leírása. Budapest

SZILÁGYI Miklós

- 1961 A magyarországi borítóhalászat fejlődésének néhány kérdése. Műv. Hagy. III. 187–200. Debrecen
- 1963 Egy kezdetleges halfogási mód és európai elterjedése. Műv. Hagy. V. 165–175. Debrecen
- 1964 Adatok állattartásunk egy kevésbé kutatott problémájához. Ethn. LXXV. 279–282.
- 1966 Adatok a Nagykunság XVIII. századi néprajzához. Szolnok Megyei Múzeumi Adattár 5. Szolnok
- 1968a Újabb adatok a sárréti pákászok életének megismeréséhez. BÉ III. 2. sz. 250–254.
- 1968b A Nagy-Kunság juhászata a XVIII. század végén. Ethn. LXXIX. 350–367.
- 1971 Halászat. In: JUHÁSZ Antal (szerk.): Tápe története és néprajza. 271–295. Tápe
- 1973a Halászat a Cegléd környéki kisvizeken. Stud. Com. 2. 173–185. Szentendre
- 1973b Jég alatti halászat a Sárréten 1811-ben. In: DANKÓ Imre (szerk.): Bajomi krónika. Néprajzi és helytörténeti antológia Szűcs Sándor 70. születésnapjára. 123–131. Biharnagybajom
- 1973c Tiszaverés. SzME 1973. 253–260. Szolnok
- 1974a A halászat szerepe Kunszentmárton XVIII. századi gazdálkodásában. In: TÓTH János (szerk.): Jubileumi évkönyv a Jász Múzeum alapításának 100. évfordulójára. 145–152. Jászberény
- 1974b Halásztapogató. In: SZABÓ László–CSALOG Zsolt (szerk.): Szolnok megye néprajzi atlasza. I/1. 222–226. Szolnok
- 1975a A kerék mint a földterületmérés eszköze. MK II. 17. sz. 29–30. Debrecen
- 1975b Halászati üzemformák a Tisza vidékén a XVIII–XIX. században. Ethn. LXXXVI. 521–536.
- 1977a A rekesz. Az áradások jelentősége a tiszai halászatban. NK–NT X. 161–188.
- 1977b A szárított hal. Halkonzerválási módok a magyar halászok gyakorlatában. SzBAMÉ VI–VII. 137–171. Szekszárd
- 1977c A Békés megyei mezővárosok termelési szervezete a XVIII–XIX. század fordulóján. Ethn. LXXXVIII. 224–246.
- 1978a A magyar halászat néprajzi kutatásának elméleti és módszertani problémái. Cumania V. Ethnographia. 7–41. Kecskemét
- 1978b A halászat jelentősége a paraszti önellátásban és árutermelésben. AtSz XX. 81–100.
- 1978c A lovak tulajdonjegyei Gyomán 1828–1831-ben. Ethn. LXXXIX. 286–290.
- 1979 Egy tolnai halász mondja. Dunatáj, II. 3. sz. 61–70. Szekszárd
- 1980 A Hernád halászata. BKm 10. Miskolc
- 1981 Egy „elemi ismeret” aktualizálási – Halfogás kézzel. Ethn. XCII. 334–349.
- 1982a Az „ősi ártéri gazdálkodás” elméletéhez. SzBAMÉ X–XI. 299–312. Szekszárd
- 1982b A halászati tilalmak és a napi gyakorlat. In: BALASSA Iván–UJVÁRY Zoltán (szerk.): Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére. 353–363. Debrecen
- 1982c Paraszti vadászat a Nagykunságban. Jászkunság, XXVIII. 4. sz. 33–37.
- 1983 Egy mindszenti halász a Tisza múlt századi halászatáról. Forrás, XV. 1. sz. 67–76.
- 1984 A sárközi halászat bekapcsolódása a nemzeti piacba. Egy győri halkereskedő-vállalkozó konfliktusai. In: HOFER Tamás (szerk.): Történeti antropológia. Antropológiai írások, 8–10. sz. 336–351. Budapest
- 1986a A Mindszent-algyői uradalom halászati szerződésai (1832–1861). MFMÉ 1984–85/1. 143–166. Szeged
- 1986b A csongrádi halászati bérlő kisajátítása 1919-ben. In: BÁLINT Gyula György (szerk.): Mozaikok Csongrád város történetéből 1986. 58–62. Csongrád
- 1986c Az „ősfoglalkozások” Ecsedi István kutatásaiban. In: Ecsedi István születésének 100. évfordulója alkalmából rendezett emlékülés előadásai. HBMK 44. sz. 29–36. Debrecen

SZILÁGYI Miklós

- 1987a Víz élet, halászat. In: HEGYI András (szerk.): *Algyő és népe*. 345–375. Szeged
- 1987b Egy múlt századi halászemlékirat. *História*, IX. 3. sz. 25–26.
- 1988a Ahogyan a törvény megszületett. In: 1888. XIX. törvénycikk a halászatról és végrehajtási utasítása. (Hasonmás kiadás.) 5–40. Veszprém
- 1988b A fonyódi vizek halászati bérlete az 1840-es években. *Somogy*, XVI. 3. sz. 89–93. Kaposvár
- 1989a Néphagyomány – népi mentalitás – állami igazgatás az orvhalászat tükrében. *Él. Trad.* 3. sz. Budapest
- 1989b Mezőberényi és gyomai halászati szerződések a 19. század első feléből. In: FILEP Antal–ÉGETŐ Melinda (szerk.): *Történeti-néprajzi források a XVIII–XIX. századból*. *Doc. Ethn.* 13. sz. 207–228. Budapest
- 1990 Szándékok és eredmények a vidéki múzeumok néprajzi gyűjteményeinek megalkotásában (1920 előtt). *Ethn.* CI. 1–50.
- 1991a Gazdaságnéprajzi adatok a Szernye-mocsár vidékéről. In: *A Dunamenti népek...* 147–152.
- 1991b A gazdálkodás változásai Nagydobronyban. In: MANKÓ Mária (szerk.): *Beregi életképek*. 39–65. Nyíregyháza
- 1992a Halászó vizek – halásztársadalom – halászati technika. A tiszai halászat történeti-néprajzi elemzése. *Stud. Folk. Ethn.* 29. Debrecen
- 1992b Hiedelmek és élménytörténetek az óriás harcsákról. In: VIGA Gyula (szerk.): *Kultúra és Tradíció. Tanulmányok Ujváry Zoltán tiszteletére*. 471–485. Miskolc
- 1992c A rétség gazdasági jelentősége a 18–19. század fordulóján. In: ÖRSI Julianna (szerk.): *Túrkeve földje és népe*. I. 219–269. Túrkeve
- 1993a A gabonanyomtatás utóélete a kisújszállási parasztgazdaságokban. *Ethn.* CIV. 415–421.
- 1993b Egy alföldi mezőváros külső kapcsolatai a 18. század második felében. *NK–NT XVII.* 201–220.
- 1994 Az aratógépek az alföldi parasztgazdaságokban. In: NOVÁK László (szerk.): *Néprajzi tanulmányok Ikvai Nándor emlékére*. *Stud. Com.* 23. 477–494. Szentendre
- 1995 A tiszai halászat. Az eszközök és fogási módok történeti változásai. Budapest
- 1997a A halételek mint férfiételek. In: ROMSICS Imre–KISBÁN Eszter (szerk.): *A táplálkozáskultúra változásai a 18–20. században*. 117–132. Kalocsa
- 1997b A „régí vizes világ” néhány étele mint múlt-szimbólum. In: KUTI Klára (szerk.): *Morzsák. Tanulmányok Kisbán Eszter tiszteletére*. 81–103. Budapest
- 1997c Halászat. In: *Honfogl. és népr.* 61–68.
- 1998a A paraszti gazdálkodás Homokmégyen a XX. században. In: ROMSICS Imre (szerk.): *Tanulmányok Homokmégy történetéből és néprajzából*. 297–370. Homokmégy
- 1998b Halászati bérlet és szabad halászat a jobbágyfelszabadítás után. *NK–NT XIX.* 43–67.
- 1999 Angária – dézsma – robot. *Ethn.* 110. 241–253.

SZILÁGYI Sámuel

- 1774 Az ausztriai paraszt ifjúságot... mezei gazdaságra oktató kézi könyvetske. Pozsony

SZINNYEI József

- 1863 Adatok Rév-Komárom halászatához. *Vas. Ú.* X. 14. sz. 119, 130–131.

SZIRBIK Miklós

- 1979 Makó városának leírása 1835–1836. *Makói Múz. Füz.* 22. Makó

SZIRMAY Antal

- 1807 *Hungaria in parabolis, sive commentarii in adagia, et dicteria Hungarorum*. Buda

- SZLAVKOVSKY László Imréné**
 1987 A Szeged melletti Fehértó halászati szakszókincse. M. Csny. Dolg. 37. Budapest
- SZOLNOKY Lajos**
 1987 A burgonya és kukorica termelésénél használt fontosabb kapa típusok a 20. század első felében – A kerek kapák változatai – A hegyes kapák változatai – A sarkos kapák változatai. In: BARABÁS Jenő (szerk.): MNA II. 89–92. térkép
- SZOMJAS-SCHIFFERT György**
 1972 Hajnal vagyon, szép piros. Énekes várvirrasztók és órakiáltók. Budapest
- SZŐKE Béla**
 1948 Az érsekújvári régi halászat emlékei. Ethn. LIX. 128–132.
 1962 A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. Régészeti tanulmányok 1. Budapest
- SZTRIPSZKY Hiador**
 1902 Adatok Erdély őshalászatához. NÉ III. 157–178.
 1903a Adatok Erdély őshalászatához. II. A mezősegi tavak őshalászata. III. A Fekete-ügy halászatához. NÉ IV. 158–196, 221–226, 279–290.
 1903b A magyar halászat történetéhez. NÉ IV. 317–318.
 1904 A szabolcsi morotvák halászatából. NÉ V. 233–240.
 1908 Az erdélyi halászat ismeretéhez. Régi és mai halastavak. Kolozsvár
 1909 Ősfoglalkozási dolgok Máramarosból. NÉ X. 214–222.
- SZUHÁNYI János**
 1795 Szorgalmatos méhés. Az-az a' méhekkal való bánásról kérdésekben és feleletekben oktatás. Pest
- SZUHAY Péter**
 1982 A Szendrő környéki falvak paraszti gazdálkodása a kapitalizmus időszakában. BKM 14. Miskolc
- SZUNYI Béla**
 1938 Nyíltvízi halállományunk megmentése. VH VI. 167–168, 180, 189–190.
- SZÚCS Jenő**
 1993 Az utolsó Árpádok. Budapest
- SZÚCS Judit**
 1983 Halászat, vadászat, madarászat Szentesen. Klny. A Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményeiből. Szeged
- SZÚCS Mihály**
 1914 Szeged mezőgazdasága. Szeged
- SZÚCS Sándor**
 1937 A nagysárréti juhászat. DSz XI. 167–173.
 1938a A veszettorvosok a Nagysárréten. Ethn. XLIX. 394–399.
 1938b Néprajzi vonatkozások Biharvármegyében. In: NADÁNYI Zoltán (szerk.): Bihar-vármegye. Magyar városok és vármegyék monográfiája XXV. 164–245. Budapest
 1940 A Nagysárrét népi disznótartása. Debreceni Szemle, XIV. 7. sz. 145–154.
 1942 A régi Sárrét világa. Budapest
 1946a Pusztai szabadok. Budapest
 1946b Pusztai krónika. Budapest
 1957 Pusztai szabadok. Rajzok a régi Alföld életéből. Budapest
 1977 Régi magyar vízivilág. Budapest
 1992 A régi Sárrét világa. Budapest
- TÁBORI György**
 1966 A kőrösi fausztatás történetéből. BÉ III. 41–50.
- TABORSKY Ottó**
 1937 Művelődéstörténeti adatok Ferenc király 1817-i erdélyi utazásához. In: Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére. 562–576. Budapest

TAGÁN Galimdsán

- 1936a A lóbetegségek és azok gyógyítása a kirgizeknél és a baskíroknál. Ethn. XLVII. 310–13.
- 1936b A ló első meghátalása, betörése a baskíroknál. NÉ XXVIII. 121–124.
- 1937a A baskír szénakészítés. NÉ XIX. 416–423.
- 1937b Adalékok a baskír és kirgiz lótenyésztéshez. Ethn. XLVIII. 71–79.
- 1938 A közlekedés módja és eszközei a baskíroknál és kirgizeknél. NÉ XXX. 221–236.
- 1939 Pusztafalu gazdálkodása. NÉ XXXI. 142–156.
- 1941 Erdei méhkeresés Székelyvárságon. NÉ XXXIII. 331–337.
- 1943 Fakitermelés és szénégetés Székelyvárságon. NÉ XXXV. 32–55.

TAGÁNYI Károly

- 1894 A háromnyomású rendszer behozatala Erdélybe. MGtSz I. 21–26.
- 1895 A földközösség történetéhez Zomboron. MGtSz II. 291–296.
- 1896–1908 Magyar erdészeti oklevéltár. I–III. Budapest
- 1900 Lóistállók hiánya 1520-ban. MGtSz VII. 282.

TAKÁCS Lajos

- 1951 Munkábannevelés, tapasztalatátadás a várongi kepésaratóknál. Ethn. LXII. 396–402.
- 1958 A dunai hajóvontató út Tolna megyei szakasza. Népr. K. III. 4. sz. 359–362.
- 1962 Hanttörő. NÉ XLIV. 315–322.
- 1963 Ültetőfák Magyarországon. Ethn. LXXIV. 350–373.
- 1964a A dohánytermesztés Magyarországon. Budapest
- 1964b A szántóföldi irtás kérdéséhez. Ethn. LXXV. 233–245.
- 1964c Az irtásos gazdálkodás néhány jellegzetessége a göcseji szegekben. Ethn. LXXV. 489–522.
- 1964d A magyar mezőgazdaság kettősségének kérdéséhez. MTA NyIK XXI. 23–27.
- 1965 A túskeborona készítése és használata Várongon. NÉ XLVII. 315–328.
- 1966a Lápi gazdálkodás és irtás a Kisbalatonon. NÉ XLVIII. 167–196.
- 1966b Irtásföldek és irtási eszközök (irtókések) az Őrségben és a Fertő-Rábavidéken. Ethn. LXXVII. 12–48.
- 1966c Berki pásztorok a Kisbalaton szigetein. Népr. K. XI. 1–2. sz. 3–24.
- 1967a Kaszasarlók Magyarországon. Ethn. LXXVIII. 1–21.
- 1967b Ág- és vesszővágók a Közép-Tisza menti ártereken. NÉ XLIX. 187–216.
- 1968–69 Kaszaszerű vágóeszközünk történetéhez. I–II. NÉ L. 35–49, LI. 37–56.
- 1969 A kötözőbot Magyarországon. Ethn. LXXX. 1–21.
- 1970a A magyarországi rövid kaszák történetéhez. Ethn. LXXXI. 187–220.
- 1970b A magyar sarló korai történetéhez. NÉ LII. 48–55.
- 1972a Sensesicheln in Ungarn. In: BALASSA, Ivan (red.) Getreidebau in Ost- und Mitteleuropa. 561–582. Budapest
- 1972b A Néprajzi Múzeum magyar gyűjteményének katalógusa. NÉ LIV. 19–46.
- 1973 Bozótkések és rokon szerszámok a Dunántúlon. Ethn. LXXXIV. 243–273.
- 1974 Ásóbotok, ásók, kapák. NÉ LVI. 121–130.
- 1976 Egy irtásfalu földművelése. Budapest
- 1977 Részes aratás a Várong körüli pusztákon. NK–NT X. 137–159.
- 1978 A Kis-Balaton és környéke. SA 27–29. sz. Kaposvár
- 1980 Irtásgazdálkodásunk emlékei. Irtásföldek, irtásmódok. Budapest
- 1985a A túskeborona készítése és használata Várongon. In: Dombóvári kalendárium. 5–14. Dombóvár
- 1985b A cserélhető (rövid és hosszú) karfás szekér eredetéhez. Ethn. XCVI. 327–329.
- 1986 A jobbágyok vadászata a feudális kor végén. AtSz XXVIII. 419–446.
- 1987 Határjelek, határjárás a feudális kor végén Magyarországon. Budapest
- 1991 Tanulmányok a gabonatermesztés és az erdőgazdálkodás köréből a XVII–XIX. században. Doc. Ethn. 15. Budapest

TAKÁCS Péter

1991 Urbéresek vallomása Szabolcsban 1772. Budapest

TAKÁTS Gyula

1986 Somogyi pásztorvilág. Kaposvár

TAKÁTS Sándor

1897 A komáromi vizahalászat a XVI. században. MGtSz IV. 425–445, 485–509.

1900a A dunai hajózás a XVI. és XVII. században. MGtSz VII. 97–123, 145–177, 193–223, 341–374, 289–319.

1900b Méz és viasz kivitelünk a XVI–XVIII. században. MGtSz VII. 474–478.

1902 A bécsi halkereskedők kiváltságai Magyarországon 1328-tól 1714-ig. MGtSz IX. 49–72.

1903 Régi pásztori élet. Nyr XXXII. 86–91, 154–159.

1904 Hajóépítők telepítése Magyarországon a XVI., XVII. és a XVIII. században. MGtSz XI. 81–117.

1915–17 Rajzok a török világból. I–III. Bp.

1927 Szegény magyarok. Budapest

é. n.[1928] Emlékezzünk eleinkről. Budapest

1961a A régi magyar borkötők. In: TAKÁTS Sándor: Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI–XVII. századból. S. a. r. BENDA Kálmán. 73–80. Budapest

1961b A magyar sernevelő. In: TAKÁTS Sándor: Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI–XVII. századból. S. a. r. BENDA Kálmán. 96–104. Budapest

1961c Ló, kocsis és hőkö. (1921) In: TAKÁTS Sándor: Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI–XVII. századból. 221–225. Budapest

TÁLASI István

1936a A jószág enyhelye a kiskun pusztákon. Ethn. XLVII. 161–183.

1936b A Kiskunság népi állattartása. Budapest

1938 Kidobolás, kiharangozás Szentgálon. Ethn. XLIX. 222.

1939 A bakonyi pásztorkodás. Ethn. L. 9–39.

1942a Változás-vizsgálatok a népi állattenyésztés köréből. NÉ XXXIV. 203–220.

1942b Adatok a Bakony erdei életéhez. NÉ XXXIV. 164–172.

1946a Az Alföld néprajzi kutatásának kérdései. Alföldi Tudományos Intézet Évkönyve I. (1944–1945) 1–35. Szeged

1946b Kállay Ferenc és az alföldi nomád gazdálkodás. Ethn. LVII. 13–19.

1948 Néprajzi életünk kibontakozása. Budapest

1949 Research into Hungarian Peasant Farming, Poaching and Fishing. Folia Ethnographica 1. 44–71.

1955 Az anyagi kultúra vizsgálatának tíz éve (1945–1955). Ethn. LXVI. 5–56.

1957 A termelés és a nyelv kapcsolata arató műveleteinkben. Ethn. LXVIII. 217–251.

1971 Az eszközváltás első 100 éve a magyarországi aratóműveletekben és későbbi következményei (Eszköz- és munkatörténeti vázlat). NK–NT V–VI. 297–305.

1972 A magyar agrargeográfia kutatásának negyed százada. In: Bethlen Gábor Gimnázium jubileumi évkönyve. 25–42. Hódmezővásárhely

1974 Az aratósi eszközváltás egy kísérleti szakasza (1817–1868). Ethn. LXXXV. 330–333.

1977 Kiskunság. Budapest

1978 Az európai aratóműveletek néprajzi vizsgálatának főbb eredményei. MTA NyIK XXX. 309–343.

1979–80 Néprajzi tanulmányok, írások. Diss. Ethn. III–IV. Budapest

TAMÁS Lajos

1964 A román *cea* és *hais* állatterelő szavak történetéhez. In: BENKŐ Loránd (szerk.): Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből. 360–362. Budapest

1966 Etymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente in Rumänien. Budapest

TARISZNYÁS Márton

- 1970 A gyergyói kereskedelem néprajzi vonatkozásaiból. Aluta 407–413. Sepsiszentgyörgy
- 1978 A gyűjtögető gazdálkodás hagyományai Gyergyóban. In: Népism. Dolg. 25–33. Bukarest
- 1982 Gyergyó történeti néprajza. Bukarest

TÁRKÁNY SZÜCS Ernő

- 1944 A juhtartás népi jogszabályai Bálványosváralján. (Erdélyi Tudományos Füzetek 189. – Klny. az Erdélyi Múzeum 1944. évi 3–4. számából) Kolozsvár
- 1961 Vásárhelyi testamentumok. Budapest
- 1981 Magyar jogi népszokások. Budapest
- 1965 A jószágok égetett tulajdonjegyei Magyarországon. Ethn. LXXVI. 187–199, 359–410.
- 1983 A vásárhelyi „baromgazdaság” In: DÖMÖTÖR János–TÁRKÁNY SZÜCS Ernő (szerk.): Kiss Lajos emlékkönyv. 139–170. Hódmezővásárhely

TARR László

- 1968 A kocsi története. Budapest

TASNER Dénes

- 1868 Javaslat halászatunk és haltenyésztésünk érdekében. Pest

TÉGLÁS Gábor

- 1910 A rómaiak hadihajószolgálatára Pannonia és Moesia területén Diocletianusig. MMÉEK 155–171.
- 1911 A rómaiak kereskedelmi hajózása Pannoniában (A dunai hajózás emlékei). MMÉEK 449–457.

TERBÓCS Attila

- 1998 Italozás a régi Nagykőrösön (1770–1780). In: BARABÁS Máté–TERBÓCS Attila (szerk.): Terítéken. Egyetemi dolgozatok Kisbán Eszter 60. születésnapja alkalmából. Dolgozatok a Tárgyi Néprajz Tanszékről. I. 23–42. Budapest

TESSEDIK, Samuel

- 1804 Ueber die Kultur und Benutzung der sogenannten Székes-Felder in der Gegend an der Theiss. Patriotisches Wochenblatt für Ungarn. 3.

THESCHEDIK Samuel

- 1786 A paraszt ember Magyar Országban mitsoda és mi lehetne... Pécs

THEUWISSEN, J.

- 1969 Het landbouwoertuig in de Ethnographie van de Kempen. Antwerpen–Utrecht

TIKOS Béla

- 1950 Növénynevek a Hortobágyról. Nyr LXXIV. 368–371.
- 1951 Adatok a hortobágyi növénynevek kérdéséhez. Nyr LXXV. 268–272, 341–347, 425–431.

TIMAFFY László

- 1941 Szilajpásztorkodás a Szigetközben. Földgömb XII. 221–226.
- 1959 Szigetközi krónika. Néprajzi Múzeum EA P. 35/1959.
- 1961 Das Hirtenwesen auf den Donauinseln (Szigetköz, Westungarn). VHO 609–645.
- 1963 Kisalföldi csörgösbötkök. Ethn. LXXIV. 161–180.
- 1966 Igás lószerszámok a Kisalföldön. NÉ XLVIII. 223–236.
- 1967 Kumetok a Kisalföldön. Ethn. LXXVIII. 176–188.
- 1969 Rindereinzclanspannung in Westungarn. NVC 195–204. Brno–Praha
- 1972 A szénagazdálkodás néhány sajátsága a Szigetközben. Arr. X. 185–198. Győr
- 1975 Szigetközi krónika. Győr–Mosonmagyaróvár
- 1979 Kisalföldi kocsik, szekerek. Arr. XXI. 117–144. Győr
- 1980 Szigetköz. Budapest
- 1985 A kisalföldi kocsik és szekerek szakszókincsének nyelvatlasza és szótára. M. Csný. Dolg. 22. Budapest

- TIMAFFY László**
 1987 Juhászat az Alsó-Garam mentén. BALÁZS Géza–VOIGT Vilmos (szerk.): *Ara-
 tor. Dolgozatok Balassa Iván 70. születésnapja tiszteletére.* 111–123. Buda-
 pest
 1991 Rábaköz és a Hanság. Győr
- T. K. [Tagányi Károly]**
 1899 Károlyi Sándor gróf kurucz generális utasításai a tiszai halászatról 1725–30-ból.
 MGTsz VI. 373–380.
- TKALAC, Krunoslav**
 1973 Sava kao plovni put v 18., 19. stoljecu. In: *Radovi centra ... JAZU v Vinkovcima*
 2. 213–246. Zagreb
- TOLNAY Sándor**
 1795 Barmokat orvosló könyv. Pest
- TORBÁGYI-NOVÁK József Lajos**
 1926 Kapubálványfejek. NÉ XVIII. 169–178.
- TÓTH Ferenc**
 1967 A makói talicska. MFMÉ 1966/67. 119–130. Szeged
 1969 A makói hagyma történetének néhány fejezete. MFMÉ 1969/1. 55–85. Sze-
 ged
 1982 Egy makói hagymás család életútja. Makói Múzeum Füzetei 26. Makó
 1998a A makói hagyma. Makó monográfiája. II. Makó
 1998b Hagyományos hagymatermelés Makón. MFMÉ Studia Ethnographicae 2. 75–
 117. Szeged
- TÓTH Tibor**
 1983 A dunántúli kisüzemek termelése és gazdálkodása az 1930-as években. (Kísérlet
 néhány matematikai-statisztikai eljárás alkalmazására.) Budapest
 1988 A magyar mezőgazdaság struktúrája az 1930-as években. Budapest
- TÓTH Zoltán**
 1920–22 Legrégibb feszítő zabláinkról. AÉ XXXIX. 71–83.
- TÖMÖRKÉNY István**
 1902 Vizenjárók és kétkezi munkások. Szeged
 1906 Szegedi vizenjárók. NÉ VII. 193–201.
 1957 A Szent Mihály a jégben (Elbeszélések). Budapest
 1963 Munkák és napok a Tisza partján. Budapest
- TÖRŐ László**
 1968 Legeltetési rend a Hortobágyon. Műv. Hagy. X. 265–279. Debrecen
- TÖRÖK Katalin**
 1970 A szántóföldek és a rétek aránya Magyarországon a XVIII. században. MMgMK
 1969–1970. 135–152.
- TREMEL, Franz**
 1946 *Schiffahrt und Flösserei auf der Mur. Jahresbericht des Akademischen Gymna-
 siums in Graz.* 3–51. Graz
- TURI Károly**
 1931 Cséplés Cegléden. NNy III. 52–56, 123–140.
- TURI MÉSZÁROS István**
 1928 Adalékok az alföldi gazdálkodáshoz. NÉ XX. 105–113.
- TYŁKOWA, Danuta**
 1981 Traditionelle Formen des Wassertransportes in den Polnischen Karpaten. In:
Trad. Transport. 37–41.
- UGHY István**
 1994 Agancs és szaru löportartók a pápai múzeum gyűjtőterületéről, valamint egy ke-
 resztúri szaru rajza. VMMK 19–20. (1993–1994) 471–473. Veszprém
- ÚJFALVY Sándor**
 1940 Erdély régebb vadászatai. Erdély, XXXVII. 137–139.

UJVÁRY Zoltán

- 1957 A vadon termő növények szerepe a táplálkozásban az abaúj-zempléni hegyvidéken. NÉ XXXIX. 231–244.
1959 A látófa emléke a konyári legelőn. Ethn. LXX. 440–442.
1969 Az agrárkultusz kutatása a magyar és az európai folklórban. Műv. Hagy. XI. Debrecen
1977 Agrármunkákhoz kapcsolódó műrokonság. MK III. 4. sz. 78–81.
1983 Játék és maszk. Dramatikus népszokások. I. Debrecen

UMEK, Ema

- 1964 Trgovski promet po Savi v XVIII stoljetju. Kronika XII/3. 194–200. Ljubljana

UNGER Emil

- 1939 A magyar bűvárhalász. Búvár, V. 3. sz. 188–192.

ÜRMÖSSY NAGY Julianna

- 1929 Régi utazások Magyarországon. NNy I. 54–58, 119–122.

ÜRÖGDI György

- 1979 Hogyan utaztak a régi rómaiak? Budapest

VAHOT Imre

- 1854 A kecskeméti szőlő- és gyümölcstermelés. In: KUBINYI Ferenc–VAHOT Imre (szerk.): Magyar- és Erdélyország képekben. I. 114–118. Pest

VAJKAI (WAGENHUBER) Aurél

- 1937a Adatok a veszettség gyógyításához. Ethn. XLIII. 82–83.
1937b Kutyaűvölés. Ethn. XLIII. 83–85.
1938a Adatok a Bakony gyűjtőgető és vadfogó életmódjához. Vasi Sz. V. 152–163.
1938b A parasztszőlőművelés és bortermelés Veszprém megye déli részében. NÉ XXX. 15–48, 172–204.
1939–40 Római emlékek a Dunántúl néprajzában. In: TÖRÖK Gyula (szerk.): Majorossy Imre Múzeum 1939–1940. évi Értésítője. 40–52. Pécs
1940 Adatok Tóköz néprajzához. Dunántúli Szemle VII. 282–296. Szombathely
1941a Adatok a Veszprém vármegyei magyarság és németiség teherhordásához. Nép és Nyelv, I. 88–92. Kolozsvár
1941b A gyűjtőgető gazdálkodás Cserszegtomajon. NÉ XXXIII. 231–258.
1943a Népi orvoslás a Borsa völgyében. Kolozsvár
1943b A szentgáli juhászat. Budapest
1945 Adatok Szentgál gyűjtőgető életmódjához. Ethn. LVI. 37–40.
1947 „A' lovak betegségekről való orvosságok”. Ethn. LVIII. 116–120.
1948 Népünk természetismerete. Budapest
1958a A batár. Ethn. LXIX. 455–457.
1958b Szelfidített vaddisznókonda a Bakonyban. Veszprémi Szemle I. 310–344.
1959a Szentgál. Egy bakonyi falu néprajza. Budapest
1959b A Bakony néprajza. Budapest
1964 Balatonmellék. Budapest

VAJNA Károly

- 1906 Hajóvontatás. In: Hazai régi büntetések I. 531–543. Budapest

VAKARCS Kálmán

- 1956 Halászat Szentgotthárd környékén. Népr. K. I. 1–4. sz. 216–221.

VAKARELSKI, Christo

- 1956–57 Die bulgarischen wandernden Hirtenhütten. Acta Ethn. V. 1–78, VI. 1–40.
1966 Áruszállítás málhás állatokkal a bolgároknál. Ethn. LXXVII. 378–389.

VALLÓ Albert

- 1904 Tacska. Nyr XXXIII. 50.

VALONEN, Niilo

- 1952 Geflechte und andere Arbeiten aus Birkenrindenstreifen unter besonderer Berücksichtigung finnischer Tradition. Kansatieteellinen Arkisto IX. Helsinki

VÁLYI Elek

1893 Erdélyrészi almafajok. Gyümölcskertész

VÁMSZER Géza

1959 A Csík megyei háziállatok elnevezései, keresztnévei, hajtó, hívogató, elűző (riasztó) és megállító szavai. Népr. K. IV. 1–2. 237–251.

1977 Életforma és anyagi műveltség. Bukarest

VARGA Gyula

1956 Vándorjuhászok a kismarjai síken. Ethn. LXVII. 109–123.

1960 Kismarja. Egy szabad paraszt község a feudalizmus bomlásának korszakában. In: SZABÓ István (szerk.): Agrártörténeti tanulmányok. 71–137. Budapest

1961 Hauptformen der bauerlichen Rinderhaltung in der Berettyóniederung (Südost-ungarn). VHO 529–557.

1965/1972 A parasztgazdaság munkaeszközei. In: SZABÓ István (szerk.): A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában, 1848–1914. I. 267–348. Budapest (2. kiadás 1972)

1972 A szarvasmarha egy bihari falu gazdálkodásában. DMÉ LI. 1969 –70. 333–428. Debrecen

1973a A mezőberényi paraszti gazdálkodás. In: SZABÓ Ferenc: Mezőberény története. II. 227–262. Mezőberény

1973b Vésztő népi állattartása. In: SZABÓ Ferenc (szerk.): Vésztő története. 481–503. Vésztő

1974 A bolgárkertek és a magyar konyhakertkultúra. DMÉ 1972. 387–401. Debrecen

1975a A derecskei hagyma- és zöldségtermesztés. DMÉ 1973. 259–280. Debrecen

1975b Hajdúszoboszló agrártörténete. In: DANKÓ Imre (szerk.): Hajdúszoboszló monográfiája. 399–446. Hajdúszoboszló

1976a Az érmelléki szőlőkultúra. Bihari dolgozatok 3. Berettyóújfalu

1976b Lokális gazdasági társulatok Hajdú-Bihar megye mezővárosaiban. Ethn. LXXXVII. 161–174.

1978 Egy falu az országban (Kismarja életrajza a felszabadulásig). HBMK 33. Debrecen

1981 Berettyóújfalu gazdaságnéprajza a két világháború között. In: VARGA Gyula (szerk.): Berettyóújfalu története. 417–432. Berettyóújfalu

1984 Szénavágók a Déri Múzeum néprajzi gyűjteményében. DMÉ LXIII. 453–497. Debrecen

1985 A bárándi agrártermelés 1700–1985. In: BALASSA Iván (szerk.): Báránd története és néprajza. 273–232. Báránd

1988 A zellertermesztés hagyománya Monostorpályiban. DMÉ 1987. 169–183. Debrecen

1993 A hajdúbagosi és a konyári dinnye. DMÉ 1991. 175–191. Debrecen

1997a A derecskei négyes nyomás. Népr. L. VI. 131–138.

1997b Terménytárolók. MN IV. 199–205.

1998 Érmelléki szőlőhegyek rendszabályai a XIX. század végéről. In: RÁCZ István (szerk.): Szabó István emlékkönyv. 268–286. Debrecen

VARGA János

1952 A földközösség megerősödése és bomlása a XVIII. században. In: SPIRA György (szerk.): Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon, 1711–1790. 7–48. Budapest

1967 A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái, 1767–1849. Budapest

1969 Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban, 1556–1767. Budapest

VARGHA László

1940 Boglyakemence alakú baromfiólak az Alföldön. NÉ XXXII. 345–360.

VÁRKONYI Ágnes, R. (szerk.)

1993 Európa híres kertje. Budapest

VÁSÁRHELYI István

- 1959 A Szinva és a Garadnavölgy népies halászata és annak eszközei. Borsodi Szemle III. 6. sz. 59–62. Miskolc
- 1961 Magyarország halai írásban és képben. Borsodi Szemle Könyvtára 1. Miskolc
- 1968 A harcsa. Budapest

VASS Előd

- 1979 A szegedi és csongrádi náhije 1548. évi török adóösszeírásai. In: FARKAS József (szerk.): Tanulmányok Csongrád megye történetéből. 5–80. Szeged
- 1980 Kalocsa környékének török kori adóösszeírásai. Kalocsai múzeumi dolgozatok 4. Kalocsa

VASS Tibor

- 1977 Jelbeszéd az ózdi finomhengerműben. BKm 5. Miskolc

VEDRES István

- 1825 A sivány homok használhatása. Szeged
- 1805 A Tiszát a Dunával öszvekapcsoló új hajókázható tsatorna. Szeged

VÉGH Antal

- 1972 Erdőháton, Nyíren. Budapest

VÉGH József

- 1939 A kaskötés Békésen. NÉ XXXI. 41–47.

VERES László

- 1982 Az erdőbirtok szerepe a diósgyőri uradalom gazdálkodásában a 18. század második felében. HOMÉ XXI. 165–176. Miskolc

VERES Péter

- 1985 Magyarok a Kaukázus előterében. Ethn. XCVI. 114–126.
- 1988 Finno-Ugric ancient Homeland and the Honey-Bee Problem. Műv. Hagy. XXIII–XXIV. 75–81.

VERESS Endre

- 1928 Erdélyiek legeltetése Moldva Havasalföldjében. Magyar Gazdák Szemléje, XXXIII. 162–178, 209–228, 289–308. Budapest

VESMÁS Márton, SZÉKI

- 1774 Erdélyi méhes kert... Kolozsvár

VESZELSZKY Antal

- 1795 A magyarországi méhtartás rövid tudománya. Váz
- 1798 A ’ növény-plánták ’ országából való erdei és mezei gyűjtemény, vagy-is fa- és fűszeres könyv. Pesthen
- 1799 Száz esztendő kalendárium... Buda

VIGA Gyula

- 1976 Mezőkövesdi adatok a szemnyeréshez. HOMK XV. 117–127. Miskolc
- 1979 Adatok állatgyógyításunkhoz: a „zabolázás”. HOMK 17. 133–137. Miskolc
- 1980a A Bükk-hegység szlovák meszeseinek kereskedő útjai az Alföldre. Ethn LXXXI. 252–258.
- 1980b A gönczi „kólya”. HOMK 18. 96–100. Miskolc
- 1981 Népi kecsketartás Magyarországon. BKm 12. Miskolc
- 1982 Szamártartás Magyarországon. Ethn. XCII. 448–462.
- 1986 Tevékenységi formák és a javak cseréje a Bükk-vidék népi kultúrájában. BKm. 23. Miskolc
- 1990 Árucseré és migráció Észak-Magyarországon. Debrecen–Miskolc
- 1991 A jármű dinnye. In: UJVÁRY Zoltán (szerk.): Régió és kultúra. Tanulmányok Szatmár néprajzáról Gunda Béla tiszteletére. 91–124. Debrecen
- 1993 A tárkányi Tisza-kertek. Az ártéri gyümölcsösök hasznosításának formáihoz. Ethn. CIV. 425–434.
- 1996 Hármastáron. Tanulmányok a Bodroghoz való népi kultúrájából. Officina Musei, 4. Miskolc

- VIGA Gyula
1997 Néhány szempont a tök (*Cucurbita pepo*, *Cucurbita maxima*) magyarországi termesztéséhez és hasznosításához. Népr. L. VI. 1–4. sz. 199–206.
- VIGA Gyula–VISZÓCZKY Ilona
1997–98 A nagydobosi sütőtök. JAMÉ XXXIX–XL. 185–201. Nyíregyháza
- VÍGH József
1981 Vizek, halak, emberek. (2. bőv. kiad.) Budapest
1987 A magyar horgászat krónikája. Budapest
- VIIRES, Ants
1964 Der Heubogen in Osteuropa. DJbVk 10. 280–291.
1971 Über die Herkunft und Verbreitung des Krummholzes im Pferdegeschirr. In: *Studia...* 427–449.
1980 Talurahva veovahendid. Tallin
- VILKUNA, Kustaa
1950 Über die obugrischen und samojedischen Pfeile und Köcher. In: *Memoires de la Société Finno-Ougrienne* XCVIII. 343–384. Helsinki
1964 Paikalisjuhlia yli oman kylän ja pitäjän rajojen. In: *Kihlakunta ja häävuode*. Helsinki
1975 Unternehmen Lachsfang. Helsinki
1984 Apáink munkája. Ősi finn mesterségek. Budapest
- VINCZE Ernő
1983 A méhész is szakmunkás. Budapest
- VINCZE István
1957 Magyar szőlőmetszőkések és metszésmódok. NÉ XXXIX. 71–101.
1958a Magyar borsajtók. Ethn. LXIX. 1–27.
1958b Magyar borpincék. NÉ XL. 83–104.
1960a Szőlőművelés és eszközei a borsodi Hegyközben. Népr. K. V. 3–4. sz. 123–144.
1960b Szőlőművelés és bortermelés a borsodi Hegyközben. Kandidátusi értekezés tézisei. Budapest
1960c A borkészítés módjai és eszközei, különös tekintettel a borsodi Hegyköze. Ethn. LXXI. 1–26.
1961 A szőlőhegy birtoklása és rendje. Népr. K. VI. 1. sz. 94–106.
1971 Történeti-néprajzi összehasonlító vizsgálatok a kelet-európai szőlőkultúra körében. NK–NT V–VI. 310–314.
1975 Taposók és prések. (Adatok a kelet-európai borkultúra történetéhez.) Ethn. LXXXVI. 104–152.
1984 A bortárolók történeti formái: verem – dolium – hordó. Ethn. XCV. 2–9.
- VINCZE Klára
1958 Kecskemét szőlő-, gyümölcs- és zöldségtermesztésének fejlődése. Megyei Statisztikai Értesítő Közlemények. Kecskemét
- VISKI Károly
1926 Hajós-cégér. NÉ XXX.
1932a Tihany őshalászata. NÉ XXIV. 37–54.
1932b Adatok Udvarhelyszék néprajzához. Pelészás és makkászás. Almaecet. NÉ XXIV. 112–117.
- VITA Zsigmond
1958 A népi szőlőművelés hagyományai Nagyenyed vidékén. Népism. Dolg. 51–63. Bukarest
- VLADIKOV, Vadim
1926 Ribi podkarpatszkoi Ruszi i glavnyjsie szposzobi lovli. Uzsgorod
- VLADUTIU, J.
1961 Almenwirtschaftliche Viehhaltung und Transhumance im Brangebiet (Südostkarpaten, Rumänien). WHO 197–241.

- VÖNÖCZKY-SCHENK J.
1958 Die Geschichte der ungarischen Falknerei. Aquila, LXV. 161–173.
- VÖÖ István
1970 Magyar nyelvjárási szövegek. Kolozsvár-Cluj
- VÖRÖS Antal
1964 A belterjes gazdálkodás és állattenyésztés Moson megyében, 1896–1914. AtSz VI. 84–112, 313–346.
1965 A tejjgazdaságok kialakulása a Dunántúlon, 1880–1895. AtSz VII. 471–495.
- VÖRÖS Károly
1965 Győr és Pest harca a dunai gabonakereskedelemért 1850–1881. Arr. 7. 471–493. Győr
- VUIA, Romulus
1943 Vinatoarea si curse taranesti din Tara Hațegului și Regiunea Padulenior. Carpatii, XI. No. 12. 310–320. Sibiu
- VUKANOVIC, T. P.
1968 Productive forces of Serbia at the time of the First Serbian Insurrection 1804–1813. Bulletin de Musee de Vranje. IV/1–125.
- VUTSKITS György
1902 Balatoni halászfurfangok. Halászat, III. 12. sz. 86–89.
- WAKARELSKI, Chr. *lásd* VAKARELSKI, Christo
- WALLNER Ernő
1941 A Bakony erdőtakarójának átalakulása a XVIII. század végéig. Földr. K. LXIX. 1–29.
1942 A Bakony erdőtakarójának pusztulása a XIX. században. Földr. K. LXX. 32–42.
1943 A Bakony erdőtakarójának jelen képe. Földr. K. LXXI. 260–277.
- WEBER, Max
1979 Gazdaságtörténet. Válogatott tanulmányok. Budapest
- WEINHOLD, Rudolf
1965 Gemeinsamkeiten und Wechselbeziehungen zwischen der ungarischen und deutschen Weinkultur. In: Europa et Hungaria (Congressus Ethnographicus in Hungaria 16–2. X. 1963) 163–180. Budapest
1975 Vivat Bacchus. Eine Kulturgeschichte des Weines und des Weinbaus. Leipzig
- WEISS, Dieter
1984 Mit Kraxe und Wagen. Stainz
- WEISS, Richard
1941 Das Alpwesen Graubündens. Erlenbach–Zürich
- WELLMANN Imre
1933 A gödöllői Grassalkovich uradalom gazdálkodása különös tekintettel az 1770–1815. esztendőkre. Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez. Szerk. DOMANOVSKY Sándor. Budapest
1961 Földművelési rendszerek Magyarországon a XVIII. században. AtSz III. 344–370.
1965 Királyi mérték és mérő alá való föld. AtSz VII. 236–243.
1967 A parasztság sorsa Pest megyében kétszáz évvel ezelőtt tulajdon vallomásai tükrében. Mgtört. Tan. 3. Budapest
1979 A magyar mezőgazdaság a XVIII. században. At. Tan. 6. Budapest
1980 Községi rend és egyéni törekvések a 18. századi falu életében. TSz XXIII. 376–449.
- WENZEL Gusztáv
1887 Magyarország mezőgazdaságának története. Budapest
- WIEGAND J. *lásd* SZILÁGYI Sámuel
- WIEGELMANN, Günter
1969 Erste Ergebnisse der ADV-Umfragen zur alten bauerlichen Arbeit. Bonn

- WILHELM Sándor
1994 Hagyományos halászat az Érmelléken. In: Népism. Dolg. 1994. 59–75. Bukarest
- WLASICS György
1845 A gyümölcsfa tenyésztése. MG 79. sz. 1306–1316.
- Weisses Gold
1995 WURSTER W. H.–BRUNNER M.–LOIBL R.–BRUNNER A. (hrg.): Weisses Gold. Passau. Von Reichtum einer europaischen Stadt. Passau. (Katalog zur Ausstellung)
- YOUNGER, William
1966 Gods, men, and wine. Cleveland
- Z. G.
1863 Képek a hazai népeletből XXIX. Hajóvontatók a Dunán. Vas. Ú. 26. 228–229.
- ZABOS Géza
1983 Horgászoknak a Tiszáról. Budapest
- ZAKÁL György, Nemes-Népi
1985 Eörséghek Leírása ugymint: Annak természete, Története, Lakosai, ezeknek szokásai, nyelv szokása a' mellyeket öszve szedegetett Nemes-Népi Zakál György 1818dik Esztendőben. (Szerk., bev.: VÖRÖS Ottó.) Szombathely
- ZAKARIÁS Erzsébet
1995 Nemi szerepek a növénytermesztésben Erdővidéken. KJNTÉ 3. 27–33. Kolozsvár
- ZALAI-GAÁL István
1983 A Mórág-tűzködombi horog – A neolitikus „aktív” halászat kérdései a Kárpát-medencében. AÉ 110. 231–242.
- ZATEZALO Duro
1970 Kupa kao plovni put v XVIII i XIX stoljecu. Zbornik 2. Historijski Archiv Karlovac 7–104. Karlovac
- ZENTAI János
1962 Cuni szőlőmetszőkések. JPMÉ 363–368. Pécs
1965 Hevesi dinnyések Ormánságban. JPMÉ 1964. 193–204. Pécs
1966 Egy letűnt életforma utolsó képviselője az Ormánságban. A kólészó. JPMÉ 1965. 181–201. Pécs
1971 Két adat az Ormánság népének régi életéből. Almabor és borecet készítése. JPMÉ XIV–XV. Pécs
- ZEUNER, F. E.
1963 A History of Domesticated Animals. New York–Evanston
- ZILAHY Lajos
1975 Egy paraszti szőlőhegy szervezete és működése a XIX. században. BÉ X. 331–345.
- ZIMÁNYI Vera
1976 Magyarország az európai gazdaságban, 1600–1650. Budapest
- ZIMÁNYI Vera–MAKKAI László–KIRILLY Zsigmondné–N. KISS István
1968 Mezőgazdasági termelés és termelékenység Magyarországon a késői feudalizmus korában. AtSz X. 39–93.
- ZIMMER Ferenc
1940 A „fogas”. Budapest
- ZIMMERMANN Ágoston
1906 A patkó eredetéről, vonatkozással az Árpád-ház-korabeli magyar leletkre. MGtSz XIII. 53–68.
- ZIMMERMANN Ágoston–ZIMMERMANN Gusztáv
1944 A házimacska. Budapest
- ŽIVKOVIĆ, Olivera
1956 Ribolov i ribarske sprave na Tamišu. Rad Vojvodanskih Muzeja, Vol. 5. 194–204. Novi Sad

- ZMEEV, Racso**
1973 Ribolovit v Tutrankan ot minaloto go nasi dni. Szilisztra
- ZNAMIEROWSKA-PRÜFFEROWA, Maria**
1957 Rybackie narzędzia kolne w Polsce i w krajach sasiednich. Toruń
- ZOLNAY László**
1971 Vadászatok a régi Magyarországon. Budapest
- ZOLTAI Lajos**
1914 A debreceniek szőlőműveléséről és szőlőkertjeiről. NÉ XV. 57–68.
1934 Mikor keletkeztek Debrecen határában a pusztai csárdák? DSz VIII. 271–282.
1936 Ismeretlen szeletek Debrecen múltjából. I. Debrecen élete a XVII. század elejei főbírói számadások tükrében. Debrecen
- ZÓLYOMI József**
1968 Észak-Cserhát állattartásának másfél százada. AtSz X. 439–478.
1975 Adatok Nógrád megye parasztságának XVII–XIX. századi történetéhez. NMMÉ XXI. 15–125. Salgótarján
1984 Az állat haszna az Észak-Cserhát falvaiban. NMMÉ X. 265–313. Salgótarján
1989 Az állattartás ágazatai Palócföldön. In: BAKÓ Ferenc (szerk.): Palócok III. 83–234. Eger
- ZUMTHOR, Paul**
1985 Hollandia hétköznapijai Rembrandt korában. Budapest
- ZSIGMOND József**
1980 Régi halászat a Felső-Maros menti Magyarón. Népm. Dolg. 1980. 37–46. Bukarest
1992 Ős-Marosszéki Havasok Közbirtokossága. KJNTÉ 1. 37–46. Kolozsvár
- ZSÓTÉR János**
1842 Hajósi jó rendviszonyos kötelességek és általános rendszabályok. Szeged
- ZSOVA Ilona**
1971 Baromfitartás egy bodrogi közeli faluban. In: KOVÁCS Dániel (szerk.): Abaúj és Zemplén népeletről. 35–47. Sátoraljaújhely
- ZSUPOS Zoltán**
1985 Népi növényismeret a Medvesalján. In: UJVÁRY Zoltán (szerk.): Göm. népr. I. 29–54. Debrecen
1987a Esztár néprajza. Folk. Etn. 30. Debrecen
1987b Dél-Gömör gyűjtőgető gazdálkodása. Göm. népr. X. Debrecen
1990 Gyűjtőgetés, halászat, méhészet. In: UJVÁRY Zoltán (szerk.): Bakonszeg története és néprajza. 289–317. Bakonszeg

A RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

Acta Ethn.	Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest (1950–)
Acta Ethn. Slov.	Acta Ethnologica Slovaca, Bratislava
Acta H.	Acta Hargitaensia, Csíkszereda (1980–)
AÉ	Archaeologiai Értesítő, Pest–Budapest (1869–)
Agria	Egri Múzeum Évkönyve, Eger (1981–) (előtte EMÉ)
AJMKözl.	Arany János Múzeum Közleményei, Nagykőrös (1978–)
AR	Alba Regia. Az István Király Múzeum Évkönyve, Székesfehérvár (1960–)
Archívum	A Heves megyei Levéltár Közleményei, Eger (1973–)
Arr.	Arrabona. A Győri Múzeum (1973-tól a Győri Xantus János Múzeum) Évkönyve, Győr (1959–)
ASz	Alföldi Szemle, Szolnok (1913–)
AtSz	Agrártörténeti Szemle, Budapest (1957–)
At. Tan.	Agrártörténeti tanulmányok sorozat (1975–)
BÉ	Békési Élet, Békéscsaba (1966–1990)
BKm	Borsodi kismonográfiák sorozat Miskolc (1975–)
BMÉ	A Bihari Múzeum Évkönyve, Berettyóújfalu (1976–)
B. Lt. Évk.	Borsodi Levéltári Évkönyv, Miskolc (1977–)
BMMKözl.	Békés Megyei Múzeumok Közleményei, Békéscsaba (1971–)
Burg. Hbl.	Burgenländische Heimatblätter, Eisenstadt
Corp. Stat.	KOLOSVÁRY Sándor–ÓVÁRI Kelemen (szerk.): Corpus Statutorum Hungariae Municipalium – A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye. I–V. Budapest, 1885–1904.
Cumania	A Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Évkönyve, Kecskemét (1972–)
DENIA	A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézetének Adattára
Diss. Ethn.	Dissertationis Ethnographicae. Tanulmányok az anyagi kultúra köréből. Budapest (1973–)
DJbVk	Deutsches Jahrbuch für Volkskunde, Berlin (1955–)
DJMKözl.	Damjanich János Múzeum Közleményei, Szolnok (1958–; utóbb JNSzMMKözl.)
DMÉ	A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, Debrecen (1933–)
DMK	A Déri Múzeum Néprajzi Osztályának Ismeretterjesztő Közleményei, Debrecen (1931–)
Doc. Ethn.	Documentatio Ethnographica, Budapest–Szolnok (1970–)
Dolg. FJTE Arch. Int.	Dolgozatok a Magyar Királyi Ferenc József Tudomány Egyetem Archeológiai Intézetéből, Szeged (1925–)

DSz	Debreceni Szemle, Debrecen (1927–1944)
Dun. Dolg.	Dunántúli Dolgozatok, Pécs (1965–)
Dun. Tud. Gyűjt.	Dunántúli Tudományos Gyűjtemény, Pécs (1947–)
EA	A Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattára, Budapest
EAF	Ethnographische-Archäologische Forschungen, Berlin (1953–)
EFC	Ethnographica et Folkloristica Carpathica, Debrecen (1979–)
EFMK	Az Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai, Gyula (1959–)
Él. Trad.	Életmód és tradíció, Budapest (1988–)
EMÉ	Az Egri Múzeum Évkönyve (1963–1981-ig, utána Agria), Eger
EMSzT	SZABÓ T. Attila: Erdélyi magyar szótörténeti tár. Bukarest–Budapest (1976–)
EPFF	Egri Pedagógiai Főiskola Füzetei, Eger
Erdt. K.	Erdészettörténeti Közlemények, Budapest–Szolnok (1990–)
Erd. Múz.	Erdélyi Múzeum, Kolozsvár (1874–1914, 1930–1945)
ÉT	Élet és Tudomány, Budapest (1946–)
Ethn.	Ethnographia, Budapest (1889–)
EWUng	Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. I–VI. Szerk. BENKŐ Loránd. Budapest (1993–)
FE	Föld és Ember. Budapest (1921–1930)
FG	Falusi Gazda
Fol. Arch.	Folia Archaeologica. A Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Múzeumának Évkönyve, Budapest (1939–)
Földr. K.	Földrajzi Közlemények, Budapest (1873–)
Folk. Etn.	Folklór és Etnográfia, Debrecen (1979–)
Folk. Trad.	Folklór és Tradíció, Budapest
FUF	Finnisch-Ugrische Forschungen, Helsinki (1901–)
GL	Gazdasági Lapok
Glosszárium	Régi magyar glosszárium. Szerk.: BERRÁR Jolán–KÁROLY Sándor. Budapest, 1984
GMJÉ	Göcseji Múzeum Jubileumi Évkönyve, Zalaegerszeg
GMKözl.	A Göcseji Múzeum Közleményei, Zalaegerszeg (1960–)
G. Nár. Stud.	Gemer, Národopisné Študie, Rimavská Sobota (1973–)
Göm. népr.	Gömör néprajza, Debrecen (1985–)
GyEFM Kiadv.	A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai (1959–)
GyT	Győri Tanulmányok, Győr (1973–)
HBMK	A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei, Debrecen (1962–)
HK	Hungarológiai Közlemények, Novi Sad (1976–; előtte Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei)
HL	Halászati Lapok (1885–1886)
HMÉ	A Hajdúsági Múzeum Évkönyve, Hajdúböszörmény (1973–)
HOMÉ	A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, Miskolc (1957–)
HOMK	A Herman Ottó Múzeum Közleményei, Miskolc (1955–)
HOM Népr. Kiadv.	A Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai, Miskolc (1958–)
IKMK	István Király Múzeum Közleményei, Székesfehérvár
JAMÉ	A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve, Nyíregyháza (1960–)
JAM Kiadv.	A Jósza András Múzeum Kiadványai, Nyíregyháza (1958–)
JNSzMMKözl.	A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Közleményei (korábban DJMKözl.)
JPMÉ	A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, Pécs (1957–)
Kassai	KASSAI József: Származtató, s gyökerező magyar-diák szókönyv. I–V. Pest, 1833–1836.
KBM	KORIZMICS László–BENKŐ László–MÓRICZ István: Mezei gazdaság könyve. I–IV. Pest, 1855–1856
KENMÉrt.	Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából

KENMTMNT	Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Történeti, Művészeti és Néprajzi Tárából, Kolozsvár (1940–)
KFIKMKMK	Közlemények a Földművelés-, Ipar-, és Kereskedelemügyi Magyar Királyi Minisztérium köréből, Budapest
KJMK	A Kecskeméti Katona József Múzeum Közleményei, Kecskemét (1982–)
KJNTÉ	Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve, Kolozsvár (1992–)
KKLTENI	Közlemények a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézetéből, Debrecen (1954–)
KLTE	Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen
KMÉ	Közlekedési Múzeum Évkönyve, Budapest (1971–)
KMÉrt.	Kalocsai Múzeumi Értekezések, Kalocsa (1994–)
KMTL	Középkori Magyar Történeti Lexikon (9–14. század). Főszerk. KRISTÓ Gyula, szerk. ENGEL Pál és MAKK Ferenc. Budapest, 1994
Közl. Sz.	Közlekedéstudományi Szemle, Budapest
Közl. TITEÁI.	Közlemények a debreceni Tisza István Tudomány Egyetem Állattani Intézetéből, Debrecen (1931–)
Közl. Sz.	Közlekedéstörténeti Szemle, Budapest
Magy. Népr.	Magyarság Néprajza. I–IV. Budapest (1933–1937; 2. kiadás: 1941–1943)
Makói Múz. Füz.	Makói Múzeumi Füzetek, Makó
M. Csn. Dolg.	Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok, Budapest (1980–)
Mezőt. Ht. Füz.	Mezőtúri Helytörténeti Füzetek, Mezőtúr (1975)
MFMÉ	A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged (1956–)
MG	Magyar Gazda, Pest (1841–)
MGB	Mezei Gazdák Barátja
MgMF	Mezőgazdasági Múzeum Füzetei, Budapest (1959–)
MgSz	Mezőgazdasági Szemle (1883–1919. Magyaróvár, Arad, Budapest; 1930–1944 Kolozsvár)
Mgtört. Tan.	Mezőgazdaság-történeti tanulmányok, Budapest (1964–)
MGtSz	Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, Budapest (1894–1902)
MH	Magyar Horgász, Budapest
MIMÉ	Majoros Imre Múzeum Értesítője, Pécs
Misc. Ethn.	Miscellanea Ethnographia, Kolozsvár (1947)
MK	Múzeumi Kurír, Debrecen (1969–)
Mlex	Mezőgazdasági lexikon. I–II. Szerk. BEZERÉDI Adorján–SZILASSY Zoltán. Budapest, 1913
ML	Múzeumi Levelek, Szolnok
MMÉEK	Magyar Mérnök és Építészeti Egylet Közlönye, Budapest
MMgMK	A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei, Budapest (1962–)
MN III.	Magyar néprajz. III. Kézművesség. Szerk. DOMONKOS Ottó–NAGY-BÁKAY Péter. Budapest, 1991
MN IV.	Magyar néprajz, IV. Életmód. Szerk. FÜZES Endre–KISBÁN Eszter. Budapest, 1997.
MN V.	Magyar néprajz. V. Népköltészet. Szerk. VARGYAS Lajos–ISTVÁNOVITS Márton. Budapest, 1988
MN VII.	Magyar néprajz. VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság. Szerk. DÖMÖTÖR Tekla–HOPPÁL Mihály. Budapest, 1990
MNA	Magyar néprajzi atlasz. I–IX. Szerk. BARABÁS Jenő. Budapest, 1987–1992
MNÉA	A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Népi Építészeti Archívuma – Adattár. Szentendre
MNL	Magyar néprajzi lexikon. 1–5. Főszerk. ORTUTAY Gyula. Budapest, 1977–1982
MNy	Magyar Nyelv, Budapest (1905–)
MNyA	A Magyar Nyelvjárások Atlasza. I–VI. Szerk. DEME László–IMRE Samu. Budapest, 1968–1977

MNyRK	MÁRTON Gyula–PÉNTEK János–VÖÖ István: A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai. Bukarest, 1977
MOT I/1–2.	Magyarország története tíz kötetben. Előzmények és történet I/1–2. Szerk. BARTHA Antal. Budapest, 1984
MSM	Mednarodni Simpozij Modinei, Maribor
MTA Dun. É.	MTA Dunántúli Tudományos Intézete Értekezések, Pécs
MTA Dun. Kt	MTA Dunántúli Tudományos Intézete Kisebb Tanulmányok, Pécs
MTA NyIK	A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi (I.) Osztályának Közleményei, Budapest (1951–)
MTA Társ. K.	A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok (II.) Osztályának Közleményei, Budapest (1950–)
MTSz	Magyar tájszótár. Szerk. SZINNYEI József. Budapest, 1893–1896.
Múz. Füz.	Múzeumi Füzetek, Aszód (1963–)
Műv. Hagy.	Műveltség és Hagomány. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszékének Évkönyve, Debrecen (1960–)
Nar. slov. Ma.	Národopis slovakov v Madarsku, Budapest (1975–)
NÉ	Néprajzi Értesítő, Budapest (1900–)
Nemz. Társ.	Nemzeti Társalkodó, Pest
Népism. Dolg.	Népismereti Dolgozatok, Bukarest (1976–)
Népm. F.	Népművészeti Füzetek, București (1957–)
Népr. D.	Néprajzi Dolgozatok, Szeged (1959–)
Népr. F.	Néprajzi Füzetek, Budapest (1893–)
Népr. K.	Néprajzi Közlemények, Budapest (1956–1994)
Népr. L.	Néprajzi Látóhatár, Budapest–Debrecen–Miskolc (1992–)
Népr. LKK	A Néprajzi Látóhatár Kiskönyvtára Debrecen (1993–)
Népr. Nyelvtud.	Néprajz és Nyelvtudomány, Szeged (1957–)
Népr. Tájékonf. Hm.	Néprajzi Tájékonferenciák Heves Megyében, Eger (1982–)
Népr. Tan.	Néprajzi Tanulmányok, Budapest
NG	Nemzeti Gazda
Névkut. Füz.	Névkutató Füzetek, Kecskemét
Névtani Ért.	Névtani Értesítő, Budapest (1979–)
NK–NT	Népi kultúra–népi társadalom. Az MTA Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve, Budapest (1968–)
NMAÉ	Néprajzi Múzeum Adattárának Értesítője, Budapest (1952–1963)
NMH	Nordiska Museets Handlingar, Stockholm
NMMÉ	A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, Salgótarján (1975–)
NMMK	A Nógrád Megyei Múzeumok Közleményei, Salgótarján (1972–1974)
NNy	Népünk és Nyelvünk, Szeged (1929–1939)
NVC	Národopisný Věstník Československy. III–IV. JACOBÉIT, Wolfgang–KRAMAŘIK, Ján (red.): Rinderausschirung (18–20. Jahrhundert). Brno–Praha
Nyelvtud. Dolg.	Nyelvtudományi Dolgozatok, Budapest
Nyelvtud. Ért.	Nyelvtudományi Értekezések (1930–)
Nyelvtud. Köz.	Nyelvtudományi Közlemények, Budapest (1862–)
NyIrK.	Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, Cluj (1957–)
Nyr	Magyar Nyelvdör, Pest–Budapest (1872–)
NySz.	SZARVAS Gábor–SIMONYI Zsigmond: Magyar Nyelvtörténeti Szótár. I–III. Budapest, 1890–1893
OkISz	SZAMOTA István–ZOLNAI Gyula: Magyar Oklevélszótár. Budapest, 1902–1906
OL	Országos Levéltár
OrmSz	KISS Géza–KERESZTES Kálmán: Ormánysági Szótár. Budapest, 1952
SA	Somogyi Almanach, Kaposvár (1957–)
Savaria	A Vas Megyei Múzeumok Értesítője, Szombathely (1963–)

SAVk.	Schweizerisches Archiv für Volkskunde, Basel (1897–)
Sepsiszigy. TMÉ	Sepsiszentgyörgyi Tartományi Múzeum Évkönyve, Marosvásárhely
Slov. Nár.	Slovensky Národopis, Bratislava (1953–)
Slov. etn.	Slovenski etnograf, Ljubljana (1948–)
SMK	Somogyi Múzeumok Közleményei, Kaposvár (1973–)
So. MK	Soproni Múzeum Kiadványai, Sopron
Soproni Sz.	Soproni Szemle, Sopron (1937–1944, 1955–)
St.Sl.	Studia Slavica Hungarica, Budapest (1955–)
Stud. Com.	Studia Comitatusia. Tanulmányok Pest megye múzeumaiból, Szentendre (1972–)
Stud. Ethn. Ups.	Studia Ethnographica Upsaliensia, Uppsala (1950–)
Stud. Folk. Ethn.	Studia Folkloristica et Ethnographica, Debrecen (1978–)
Sz	Századok, Budapest (1867–)
SZÁL	Szegedi Állami Levéltár
SzamSz	CSÜRY Bálint: Szamosháti szótár. I–II. Budapest, 1935–1936
SzBÁMÉ	A Szekszárdi Béri Balogh Adám Múzeum Évkönyve (Szekszárd, 1970–1988; folytatása a WMME)
Szeg. Füz.	Szegedi Füzetek, Szeged (1934–)
SzKMÉ	A Szántó Kovács János Múzeum Évkönyve, Orosháza (1959–)
SzMÉ	Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv, Szolnok (1973–) (1993-tól Tiscium)
SZMNA	Szolnok megye néprajzi atlasza, I /1–2. Szerk. SZABÓ László–CSALOG Zsolt. Szolnok, 1974–1975
SzT.	Erdélyi magyar szótörténeti tár. Szerk. SZABÓ T. Attila. Bukarest–Budapest, 1975–
Tan. Tm. Tört.	Tanulmányok Tolna megye történetéből, Szekszárd (1963–)
TESz	A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I–III. Szerk. BENKŐ Loránd–KISS Lajos–PAPP László. Budapest, 1967–1976
TGy	Tudományos Gyűjtemény, Pest (1817–1841)
Term. Tud. Közl.	Természettudományi Közlöny, Budapest
Tiscium	A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve. Szolnok (1993–)
TKM	Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára, Budapest (1979–)
Trad. Transport.	Traditionelle Transportmethoden in Ostmitteleuropa. (Szerk. PALÁDI-KOVÁCS Attila) Budapest, 1981
TSz	Történelmi Szemle. Az MTA Történettudományi Intézetének Értesítője, Budapest (1958–)
TV	Természet Világa, Budapest
ÚMNGy	Új magyar népköltési gyűjtemény. Megindította: ORTUTAY Gyula (1940–)
ÚMTSz	Új Magyar Tájszótár. I–III. (Főszerk. B. LŐRINCZY Éva) Budapest, 1979–1992
Ung. Jahrbücher	Ungarische Jahrbücher, Berlin
Vas. Ú.	Vasárnapi Újság, Pest-Budapest (1854–1921)
Vasi Sz.	Vasi Szemle, Szombathely (1958–)
VH	Vadászat – Halászat, Budapest
VHO	BELÉNYESY, Márta–FÖLDES, László–GUNDA, Béla (Red.): Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa. Budapest, 1961
VMMK	A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, Veszprém (1963–)
Volksgeogr. Forsch.	Volkstumsgeographische Forschungen, Leipzig (1939–)
VTF	Vízügyi Történeti Füzetek, Budapest
VWH	FÖLDES, László (Red.): Viehwirtschaft und Hirtenkultur. Budapest, 1969
Wiss. Mitt. BH	Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegowina, Wien
WMMÉ	A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve, Szekszárd (előzménye SzBMÉ)
ZGy	Zalai Gyűjtemény, Zalaegerszeg
Zounuk	A Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve, Szolnok (1986–)

HELYSÉGNÉVMUTATÓ

A helységnevek lokalizálása az 1913-as Helységnévtár alapján történt. Az ettől eltérő, illetve más nyelvű helységnév-megállapításokhoz felhasznált forrás: LELKES György (szerk.): Magyar helységnév-azonosító szótár. Talma Könykiadó, Baja, 1998. – Rövidítések: A = Ausztria, H = Horvátország, J = Jugoszlávia, R = Románia, Sz = Szlovákia, Szn = Szlovénia, U = Ukrajna

Abafája, Maros-Torda vm. (Apalina, R) 429
 Abony, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 835, 985
 Ács, Komárom vm. 926
 Ada, Bács-Bodrog vm. (Ada, J) 513
 Adony, Fejér vm. 412, 1008
 Agárd, Fejér vm. (ma Gárdonyhoz tartozik) 336
 Áj, Abaúj-Torna vm. (Háj, Sz) 270, 906
 Ajka, Veszprém vm. 753
 Ajton, Kolozs vm. (Aiton, R) 340
 Algyógy (Algyógyalfalu) Hunyad vm. (Georgiu, R) 513
 Algyő, Csongrád vm. 84, 154, 163, 167, 187
 Almád, Temes vm. (Jablanka, J) 497
 Almádi *lásd* Balatonalmádi
 Almakerék, Nagy-Küküllő vm. (Mălâncrav, R) 497
 Almásszentmihály, Kolozs vm. (Sânmihaiu Almașului, R) 521
 Alpár, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 167, 997
 Alsó- és Felső-Vesztény, Nyitra vm. (Dolné-, Horné Vestenice, Sz) 475
 Alsok, Somogy vm. 62
 Alsókalocsa, Máramaros vm. (Kolocsova, U) 59
 Alsónémedi, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 379
 Alsónyék, Tolna vm. 755, 984
 Alsóőr, Vas vm. 350
 Alsóörs, Zala vm. 216, 243
 Alsópáhok, Zala vm. 842
 Andrásfalva, Bukovina (Mănești, R) 383

Andráshida, Zala vm. 845
 Angyalháza (Hajdúszoboszló), Hajdú vm. 720, 898
 Apahida, Kolozs vm. (Apahida, R) 671, 845
 Apajpuszta, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 635
 Apátfalva, Csanád vm. 384
 Apatin, Bács-Bodrog vm. (Apatin, J) 131, 1020
 Apostag, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 560
 Arad, Arad vm. (Arad, R) Arad 488, 529, 543, 552, 557–558, 563, 567–568, 573, 829, 832, 1009
 Aranyosmarót, Bars vm. (Zlaté Moravce, Sz) 478
 Ardó *lásd* Végardó, Szőlősgárdó, Hidrérgárdó, Pelsőcardó
 Arka, Abaúj-Torna vm. 196, 270
 Arnót, Borsod vm. 246
 Árpád, Bihar vm. (Arpășel, R) 11, 330
 Ászár, Komárom vm. 531
 Átány, Heves vm. 196–198, 202, 251, 271, 289, 320, 455, 510, 519, 609–611, 615, 625, 652, 686, 688, 765, 790, 866, 871, 895–896
 Atyha, Udvarhely vm. (Atia, R) 264, 859
 Bábolna, Komárom vm. 469
 Bács, Bács-Bodrog vm. (Bač, J) 700
 Bácskertes, Bács-Bodrog vm. (Kupusina, J) 132
 Bad Tatzmannsdorf (A) 61
 Badacsonytomaj, Zala vm. 154

- Bag, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 835
 Bagamér, Bihar vm. 734
 Bagota, Komárom vm. (Bohatá, Sz) 736
 Baja, Bács-Bodrog vm. 138, 145, 147, 171–172, 191, 225–226, 229, 231, 237, 483, 767, 866, 981, 997, 1018–1020
 Bak, Zala vm. 224
 Bakonybél, Veszprém vm. 275, 377, 379, 915
 Bakonycsérnye, Veszprém vm. 222, 226–227
 Balassagyarmat, Nógrád vm. 733
 Balatonalmádi, Veszprém vm. 497
 Balatonfőkajár, Veszprém vm. 313
 Balatonfüred, Zala vm. 531, 574
 Balatonhenye, Zala vm. 74
 Balatonkenese, Veszprém vm. 154, 327
 Balmazújváros, Hajdú vm. 62, 727
 Baltavár, Vas vm. 506
 Bálványosváralja, Szolnok-Doboka vm. (Unguraș, R) 312, 717, 721, 740, 744, 748
 Bánfalva, Borsod vm. 365
 Bánffyhungad, Kolozs vm. (Huedin, R) 338, 765
 Bánhida, Komárom vm. 845
 Barcelona 890
 Barcs, Somogy vm. 839, 856, 1019
 Barka, Gömör és Kishont vm. (Börka, Sz) 272, 277, 903, 906
 Bártfa, Sáros vm. (Bardejov, Sz) 87, 884
 Baskó, Abaúj-Torna vm. 218, 228, 270
 Báta, Tolna vm. 137, 517, 755, 784, 984, 997, 1017
 Bátaszék Tolna vm. 619, 755
 Batina *lásd* Kiskőszeg
 Batta, Krassó-Szörény vm. (Bata, R) 1008
 Bátya, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 366
 Bazin, Pozsony vm. (Pezinok, Sz) 559,
 Bécs (Wien, A) 9, 62, 116, 242, 485, 494, 616, 753, 772, 791, 828–829, 832–833, 838, 901, 992, 999, 1007
 Bécsújhely, Alsó-Ausztria (Wiener Neustadt, A) 242
 Becsvölgye, Zala vm. 363
 Bedecs, Kolozs vm. (Bedeciu, R) 39, 330
 Bedeg, Tolna vm. 377, 417
 Békés, Békés vm. 21, 76, 338, 345, 439, 489, 636, 779, 884, 902, 925, 945
 Békéscsaba, Békés vm. 2
 Békésszentandrás, Békés vm. 766
 Béla, Esztergom vm. 786, 788
 Bélapátfalva, Borsod vm. 726, 907
 Bélbor, Csík vm. (Bilbor, R) 896
 Belényes, Bihar vm. (Beiuș, R) 476
 Belfényér, Bihar vm. (Belfir, R) 948
 Belgrád, Közép-Szerbia (Beograd, J) 829, 833
 Bény, Esztergom vm. (Biňa, Sz) 359
 Bercel (Tiszabercel), Szabolcs vm. 948
 Bereck, Háromszék vm. (Brețcu, R) 832
 Beregdaróc, Bereg vm. 363, 377
 Beregrákos, Bereg vm. (Rakosino, U) 292
 Beregszász, Bereg vm. (Berehovo, U) 132, 225, 559
 Beregújfalu, Bereg vm. (Berehujfalu, U) 873
 Berettyóújfalu, Bihar vm. 345, 348, 349, 364, 545, 835
 Bernecebaráti, Hont vm. 23, 25, 68, 218, 225, 234, 879, 884, 914–915
 Berzéte, Gömör és Kishont vm. (Brzotín, Sz) 292, 903
 Beszterce, Beszterce-Naszód vm. (Bistrița, R) 476, 518,
 Beszterec, Szabolcs vm. 761, 984
 Betlér, Gömör és Kishont vm. (Betliar, Sz) 292, 902, 957
 Bezdán, Bács-Bodrog vm. (Bezdan, J) 1018, 1020
 Bihartorda, Bihar vm. 323
 Boda, Baranya vm. 348
 Bodoló, Abaúj-Torna vm. (Budulov, Sz) 794
 Bodonkút, Kolozs vm. (Vechea, R) 396
 Bodony, Heves vm. 363, 442
 Bodroghalász (Petráhó), Zemplén vm. 122
 Bogárfalva, Udvarhely vm. (Bulgareni, R) 71
 Bogdánfalva, Moldva (Valea Seacă, R) 848, 918, 921, 927
 Bogyiszló, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 153, 511, 657, 984
 Bokros, Csongrád vm. 52
 Boldogkőváralja, Abaúj-Torna vm. 900
 Bonyhád, Tolna vm. 687
 Borgó (Borgóbeszterce), Beszterce-Naszód vm. (Bistrița Bârgăului, R) 832
 Boroszló, Szilézia (Wrocław, L) 832
 Borsodgeszt, Borsod vm. 577
 Borsodnádasd, Borsod vm. 218, 821
 Borsodszemere, Borsod vm. 61
 Bosoród, Hunyad vm. (Boșorod, R) 337
 Botháza, Kolozs vm. (Boteni, R) 851, 904
 Botykapeterd, Baranya vm. 838
 Bozita, Nógrád vm. (Buzitka, Sz) 476
 Böcs, Borsod-Abaúj-Zemplén m. 246, 610
 Bölcske, Tolna vm. 985, 1020
 Börzsöny, Tolna vm. 379
 Bős, Pozsony vm. (Gabčíkovo, Sz) 921
 Bősárkány, Sopron vm. 945, 988

- Brassó, Brassó vm. (Braşov, R) 267, 832–833, 835, 887, 902
 Brünn (Brno) 832
 Buda, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 67, 131–132, 513, 524, 528–530, 533, 535, 542, 554, 556–557, 559, 563, 568, 572–574, 579, 581, 585, 645, 828–829, 832–833, 844–845, 956, 998–999, 1008–1009, 1011
 Budakeszi, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 500
 Budaörs, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 579
 Budapest, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 87, 142, 476–478, 508, 616, 700, 832, 835, 875, 921, 949, 967, 1008 *lásd még* Angyalföld, Buda, Csepel, Ferencváros, Józsefváros, Kispeszt, Kőbánya, Óbuda, Pest, Pest-Rákospalota, Újpest
 Bugac, Bács-Kiskun vm. 635
 Bukarest, Havasalföld (Bucureşti, R) 832–833, 844, 948
 Busteni (Moldva, R) 226
 Buzásbocsárd, Alsó-Fehér vm. (Bucerdea Grănoasă, R) 330, 919
 Büdszentmihály (Tiszavasvári), Szabolcs vm. 734
 Bükkalla (Domokosfalva), Vas vm. 525
 Bükkszék, Heves vm. 219, 221, 227
 Bükkszenterzsébet, Heves vm. 739
 Bükkszentkereszt *lásd* Újhuta 907, 922
 Bükkzsérc, Borsod vm. 225, 761
 Büttös, Abaúj-Torna vm. 349
 Cák, Vas vm. 503
 Cakó, Gömör és Kishont vm. (Cakov, Sz) 721
 Cece, Fejér vm. 55, 260
 Cegléd, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 167, 290, 489, 524, 538, 544, 548, 555, 560, 767
 Cibakháza, Jász-Nagykun-Szolnok vm. 1020
 Cigánd, Zemplén vm. 911
 Cikola (Cikolasziget), Győr, Moson és Pozsony k. e. e. vm. 521, 945
 Craiova (Havasalföld, R) 829
 Csákány, Árpád-kori falu, Csongrád vm. 110
 Csákánydoroszló, Vas vm. 137
 Csáktornya, Zala vm. (Čakovec, H) 513, 622
 Csanádalberti, Csanád vm. 478
 Csány, Heves vm. 464, 479–480
 Csaroda, Bereg vm. 843
 Csata, Csátány, Szolnok-Doboka vm. (Cetan, R) 982
 Csenger, Szatmár vm. 414, 525, 727, 844
 Csengerújfalú, Borsod vm. 310
 Csépa, Jász-Nagykun-Szolnok vm. 473
 Csepel, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 985
 Cserebökény, Csongrád vm. 766
 Cserépfalu, Borsod vm. 270, 349–350, 907
 Cserföld, Zala vm. (Črenšovci, Sz) 575
 Cserhátsurány, Nógrád vm. 734
 Csernely, Borsod vm. 739
 Cserszegtomaj, Zala vm. 25, 506
 Csetnek, Gömör és Kishont vm. (Štútnik, Sz) 349, 948, 957
 Csicsó, Tolna vm. 523
 Csíkszentdomokos, Csík vm. (Săndominic, R) 53, 76, 232, 427, 817
 Csíkszentimre, Csík vm. (Sântimbru, R) 8565
 Csíkszentkirály, Csík vm. (Săncrăieni, R) 715
 Csíkszereda, Csík vm. (Miercurea-Ciuc, R) 620
 Csíz, Gömör és Kishont vm. (Číž, Sz) 622
 Csókfalva, Maros-Torda vm. (Cioc, R) 321
 Csomakőrös, Háromszék vm. (Chiuruş, R) 76
 Csongrád, Csongrád vm. 138, 260, 276, 531, 632, 641, 799, 806, 832, 925, 945
 Csopak, Zala vm. 531
 Csorvás, Békés vm. 36
 Csucsom, Gömör és Kishont vm. (Cučma, Sz) 903, 906
 Csurgó, Somogy vm. 419
 Dálnok, Háromszék vm. (Dalnic, R) 396
 Damos, (Kalotadámos), Kolozs vm. (Domoşu, R) 521
 Dánpataka, Szolnok-Doboka vm. (Văleni Lăpuşului, R) 338
 Daróc *lásd* Nádasdaróc
 Debrecen, Hajdú vm. 22, 26, 41, 71, 76, 78, 83, 85, 198, 211–212, 224, 234, 238, 277, 290, 296, 298, 307, 308, 311, 314, 327, 330, 336, 337–338, 343, 357–358, 377–378, 401, 420, 408, 424–426, 452, 476, 478, 506, 513, 538–539, 542, 545, 549, 559, 607–609, 611, 624, 634–635, 637, 648, 663, 674–675, 679, 698, 717–718, 728, 747, 759, 767, 817, 833, 835–836, 838, 840, 844, 846, 861, 863, 879, 890, 923, 927–929, 933, 937, 945–950, 953, 968–970
 Debrő, Heves vm. 450
 Decs, Tolna vm. 125, 984
 Dédes, Borsod vm. 49, 734, 914
 Dédestapolcsány, Borsod-Abaúj-Zemplén m. 225
 Demecser, Szabolcs vm. 761
 Dercen, Bereg vm. (Dercen, U) 58
 Derecske, Bihar vm. 476, 482–483
 Dés, Szolnok-Doboka vm. (Dej, R) 314, 368, 864, 884

- Deszk, Torontál vm. 365, 978, 990, 997, 1000, 1005, 1012, 1015
 Déva, Hunyad vm. (Deva, R) 19, 314
 Dévaványa, Jász-Nagykun-Szolnok vm. 257, 720, 953
 Diás *lásd* Gyenesdiás
 Diós, Kolozs vm. (Dezsu, R) 504
 Diósbény, Tolna vm. 505
 Diósgyőr, Borsod vm. 223, 505, 820, 847
 Diósjenő, Nógrád vm. 940
 Diószeg, Pozsony vm. (Sládkovičovo, Sz) 504
 Ditró, Csík vm. (Ditrău, R) 306
 Dobóca, Gömör és Kishont vm. (Dubovec, Sz) 734
 Doboz, Békés vm. 49, 56, 465, 750
 Dobsina, Gömör és Kishont vm. (Dobšiná, Sz) 903
 Domaháza, Borsod vm. 68, 604, 731, 739
 Domaszék, Csongrád vm. 350
 Dombrád, Szabolcs vm. 129, 700, 963
 Domokos, Szolnok-Doboka vm. (Dămăcușeni, R) 57, 70, 161, 286, 851, 916, 945
 Domeszló, Heves vm. 885
 Dorozsma *lásd* Kiskundorozsma
 Döge, Szabolcs vm. 447
 Dömös, Esztergom vm. 915, 1008
 Dömsöd, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 538, 926
 Dráafok, Somogy vm. 174
 Dunabogdány, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 88
 Dunaföldvár, Tolna vm. 137–138, 495, 516–517, 548, 552, 574, 838, 999, 1008, 1017, 1020
 Dunakeszi, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 985
 Dunapataj, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 56, 469, 477, 538, 859
 Dunapentele *lásd* Dunaújváros 982
 Dunaremete (Moson vm.) 987
 Dunaszekcső, Baranya vm. 182, 984
 Dunaújváros (Dunapentele), Fejér vm. 929, 1008
 Dunavecse, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 492, 560
 Dusnok, Pest-Pilis-Solt-Kiskun 483
 Edelény, Borsod vm. 727
 Eger, Heves vm. 19, 212, 234, 353, 478, 503, 529–531, 534, 554, 556, 559, 562, 564, 568, 571–574, 580–581, 733, 828–829, 833, 835, 882, 928–929, 931, 948–949, 951
 Egerbocs, Heves vm. 221–222
 Egyházasmarót (Egyházmarót), Hont vm. (Kostolné Moravce, Sz) 503
 Ellend, Baranya vm. 363
 Endrőd, Békés vm. 311, 704
 Enyed *lásd* Nagyenyed
 Eperjes, Sáros vm. (Prešov, Sz) 456, 903, 948
 Ercsi, Fejér vm. 985, 1008
 Érd, Fejér vm. 80, 1008
 Erk, Heves vm. 374
 Érsekcsanád, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 997
 Érsekújvár, Nyitra vm. (Nové Zámky, Sz) 483
 Eszék, Verőce vm. (Osijek, H) 476, 559, 839
 Esztelnek, Háromszék vm. (Estelnic, R) 855–856
 Esztergom, Esztergom vm. 174, 242, 488, 542, 593, 832, 855, 998, 1007, 1008, 1011
 Étfalva (Étfalvazoltán), Háromszék vm. (Zoltan, R) 211–212
 Etyek, Fejér vm. 531, 579
 Fadd, Tolna vm. 450, 999, 1017
 Fajszt, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 764
 Farkaslaka, Udvarhely vm. (Lupeni, R) 58
 Fedémes, Heves vm. 66
 Fehértemplom, Temes vm. (Bela Crkva, J) 530–531, 552, 559
 Félegyháza *lásd* Kiskunfélegyháza
 Felsőcernáton, Háromszék vm. (Cernatu de Sus, R) 39
 Felsőőr, Vas vm. (Oberwart, A) 267, 298, 341, 346, 360, 368, 379, 695
 Felsőrekecsin *lásd* Külsőrekecsin
 Felsőtárkány, Heves vm. 218, 220, 229, 235, 907, 926
 Fenékpusztá, Zala vm. 801
 Fenyéd, Udvarhely vm. (Brădești, R) 917–918, 921
 Fényes, Sáros vm. 948
 Filkeháza, Abaúj-Torna vm. 763, 777, 779, 789, 794–795, 797
 Firtosvára, Udvarhely vm. (Firtușu, R) 851
 Fiume (Rijeka, H) 832
 Fogaras vár, Fogaras vm. (Făgăraș, R) 646
 Foktő, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 477, 980, 987
 Fonó, Somogy vm. 369
 Fony, Abaúj-Torna vm. 369, 571, 756
 Fonyód, Somogy vm. 926
 Fót, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 488
 Földvár *lásd* Dunaföldvár
 Fülek, Nógrád vm. (Filákov, Sz) 828, 833
 Fülekpiilis, Nógrád vm. (Pleš, Sz) 230
 Fülöpszállás, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 560
 Füzér, Abaúj-Torna vm. 286, 915
 Füzérkomlós, Abaúj-Torna vm. 307
 Füzessyarmat, Békés vm. 16, 123

- Gadány, Somogy vm. 52, 59
 Gadna, Abaúj-Torna vm. 716
 Galgamácsa, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 776, 781, 791
 Gálszécs, Zemplén vm. (Sečovce, Sz) 654
 Garamfő, Gömör és Kis-Hont vm. (Telgárt, Sz) 704
 Gáva, Szabolcs vm. 332
 Gégény, Szabolcs vm. 250
 Gerjen, Tolna vm. 783, 984, 1017
 Gödöllő, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 557, 621
 Gödreszentmárton, Baranya vm. 384
 Gölle, Somogy vm. 350, 351, 369
 Gölncibánya, Szepes vm. (Gelnica, Sz) 903
 Gönc, Abaúj-Torna vm. 587–588, 664, 926
 Görbeháza, Szabolcs vm. 765
 Görgény, Maros-Torda vm. 424
 Gulács, Bereg vm. 68
 Gúta, Komárom vm. (Kolárovo, Sz) 182, 207, 280, 921
- Gyalu, Kolozs vm. (Gilău, R) 458, 881
 Gyenesdiás, Zala vm. 504
 Gyergyóbélbör *lásd* Bélbör
 Gyergyóholló, Csík vm. (Corbu, R) 896
 Gyergyóremete, Csík vm. (Remetea, R) 226
 Gyergyószentmiklós, Csík vm. (Gheorgheni, R) 25
 Gyimesközélpók, Csík vm. (Lunca de Jos, R) 76, 826
 Gyirmót, Győr vm. 949
 Gyoma, Békés vm. 124, 132, 776, 792, 988
 Győ, Árpád-kori falu, Csongrád vm. 110
 Gyöngyös, Heves vm. 62, 212, 223, 232, 234, 554, 559, 562–563, 572–573, 577, 828, 879, 900
 Gyöngyösoroszi, Heves vm. 548
 Gyöngyössolymos, Heves vm. 270, 766
 Gyöng, Tolna vm. 848
 Győr, Győr vm. 131, 168, 177, 242, 478, 542, 559, 585, 832, 838, 845, 937, 947–948, 978, 987–988, 1000, 1011, 1014–1015, 1019
 Györgyfalva, Kolozs vm. (Gheorghieni, R) 668, 671
 Győrszentiván, Győr vm. 838
 Gyula, Békés vm. 123, 490, 492, 538, 846, 899, 902
 Gyulafehérvár, Alsó-Fehér vm. (Alba Iulia, R) 530, 835
 Gyulavári, Békés vm. 346
- Hadház *lásd* Hajdúhadház
 Hajdúböszörmény, Hajdú vm. 344, 723, 734, 747, 755, 764–766, 769, 924, 933, 948, 950
 Hajdúhadház, Hajdú vm. 404, 476–478, 714, 747
 Hajdúnánás, Hajdú vm. 717, 808
 Hajdúszoboszló, Hajdú vm. 383, 709, 712, 715, 728, 743, 898
 Hajós, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 531, 574
 Halas *lásd* Kiskunhalas
 Halmágy, Nagy-Küküllő vm. (Hălmeag, R) 292
 Hangony, Gömör és Kishont vm. 265, 375, 387
 Hanva, Gömör és Kishont vm. (Chanava, Sz) 622
 Háperton, Alsó-Fehér vm. (Hopârta, R) 330
 Haraszi, Verőce vm. (Hrastin, H) 664
 Harkakötöny, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 352
 Háromhuta, Zemplén vm. 288
 Hášágy, Zalahášágy, Zala vm. 247
 Határszög, Ung vm. (Verhovina-Bisztra, U) 704
 Hatvan, Heves vm. 456, 832
 Hédervár, Győr vm. 987
 Hegymeg, Borsod vm. 476
 Hejce, Abaúj-Torna vm. 270
 Hercegszántó, Bács-Bodrog vm. 384
 Hernádbüd, Abaúj-Torna vm. 173, 177, 181
 Hét, Gömör és Kishont vm. 478
 Hétfalu, Brassó vm. (Săcele, R) 241, 832, 837
 Heves, Heves vm. 18, 379
 Hídalmás, Kolozs vm. (Hida, R) 845
 Hidas, Baranya vm. 845
 Hidaskürt, Pozsony vm. (Mostová, Sz) 845
 Hidasnémeti, Abaúj-Torna vm. 696, 845
 Hídvég, Háromszék vm. (Hăghig, R) 212, 845
 Hídvégardó, Abaúj-Torna vm. 211
 Hódmezővásárhely, Csongrád vm. 82, 130, 277, 330, 341, 351, 374, 404, 410, 419, 422, 437, 444, 467, 478, 538, 545, 560, 608, 613, 632, 645, 655, 673, 709, 764, 766–767, 769, 777, 785, 792, 808, 816, 894, 910, 916, 919, 922, 929, 933, 947
 Holics, Nyitra vm. (Holič, Sz) 833
 Homokszentgyörgy, Somogy vm. 348, 349
 Homoródalmás, Udvarhely vm. (Merești, R) 284
 Homoródszentpál, Udvarhely vm. (Sănpaul, R) 23
 Hont, Hont vm. 281
 Horgos, Csongrád vm. (Horgoš, J) 483
 Hortobágy, Hajdú-Bihar m. 635, 639, 802
 Horvátzsidány, Sopron vm. 384
 Hosszúhetény, Baranya vm. 504
 Hosszúpályi, Bihar vm. 476

- Högyész, Tolna vm. 49
Hölvény, Bars vm. (Hulvínky, Sz) 788
Hugyag, Nógrád vm. 478, 835
- Ibrány, Szabolcs vm. 712
Igal, Somogy vm. 224
Igló, Szepes vm. (Spišská Nová Ves, Sz) 903
Imola, Gömör és Kishont vm. 25, 407
Inota, Fejér vm. 929
Ipolynyék, Hont vm. (Vinica, Sz) 206–207
Ipolyság, Hont vm. (Šahy, Sz) 744–745, 844
Ipolyszög, Nógrád vm. 926
Ipp, Szilágy vm. (Ip, R) 49
Istenmezeje, Heves vm. 310, 312, 320, 323, 347
Ivád, Heves vm. 214
Izsák, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 560
- Jákótelke, Kolozs vm. (Horlacea, R) 267, 377
Jánoshalma, Bács-Bodrog vm. 476
Jászapáti, Jász-Nagykun-Szolnok vm. 154
Jászberény, Jász-Nagykun-Szolnok vm. 835
Jászdóza, Jász-Nagykun-Szolnok vm. 483
Jáskisér, Jász-Nagykun-Szolnok vm. 428, 430
Jászszentlászló, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 616
Jásztelek, Jász-Nagykun-Szolnok vm. 345–346
Jolsva, Gömör és Kis-Hont vm. (Jelšava, Sz) 678, 683, 957
Jósvafő, Abaúj-Torna vm. 906
- Kaba, Hajdú vm. 760
Kajdacs, Tolna vm. 277
Kakasd, Tolna vm. 380
Kálló *lásd* Nagykálló
Kalocsa, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 342, 463, 475, 483, 489, 492
Kalonda, Nógrád vm. 476
Kalotaszentkirály, Kolozs vm. (Săncraiu), 797
Kanizsa *lásd* Nagykanizsa
Kánó, Gömör és Kishont vm. 407
Kapnikbánya, Szatmár vm. (Cavnic, R) 819
Kápolnásfalu, Udvarhely vm. (Căpâlnița, R) 225, 228
Kaposvár, Somogy vm. 700
Káposztásmegyer (Budapest) 1020
Kapuvár, Sopron vm. 122, 828
Karánsebes, Krassó-Szörény vm. (Caransebeș, R) 226
- Kárász, Baranya vm. 513
Karcag, Jász-Nagykun-Szolnok vm. 59, 321, 368, 605, 657, 835, 840, 846
Karcsa, Zemplén vm. 374, 849
Károlyváros, Zágráb vm. (Karlovac, H) 1007
Kassa, Abaúj-Torna vm. (Košice, Sz) 36, 67, 513, 654, 683, 696, 832, 833, 877, 883, 903, 950, 971
Kászonfeltíz, Csík vm. (Plăieșii de Sus, R) 55
Katona, Kolozs vm. (Cătina, R) 340, 962
Kazincbarcika, Borsod vm. 929
Kecel, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 56, 468, 472, 548, 562, 571
Kecskemét, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 198, 319, 404, 485–488, 506, 518, 520, 524, 538, 544–547, 557, 560, 562, 564, 568, 571, 577, 604–605, 608, 616, 635, 728, 767, 838, 842, 890, 945, 951, 998
Kék, Szabolcs vm. 761
Kelemér, Gömör és Kishont vm. 417
Kemecse, Szabolcs vm. 663, 963
Kemence, Hont vm. 225, 879, 915
Kentelke, Szolnok-Doboka vm. (Chintelnic, R) 328
Kérő, Szolnok-Doboka vm. (Băița, R) 287
Késmárk, Szepes vm. (Kežmarok, Sz) 71
Keszegfalva, Komárom vm. (Kameničná, Sz) 106, 280
Kesznyéten, Zemplén vm. 345, 346, 720
Keszthely, Zala vm. 68, 351, 362, 367, 506, 513, 533, 559
Kézdipolyán *lásd* Kézdiszentkereszt
Kézdiszentkereszt, Háromszék vm. (Poian, R) 261
Kézdiszárzapatok, Háromszék vm. (Valea Seacă, R) 312
Kézdivásárhely, Háromszék vm. (Târgu Secuiesc, R) 353
Kide, Kolozs vm. (Chidea, R) 719
Királyhida, Moson vm. (Bruckneudorf, A) 845
Királytelek *lásd* Nyírtelek
Kisar, Szatmár vm. 784
Kisbégány, Bereg vm. (Mala Bijhany, U) 762
Kisborosnyó, Háromszék vm. (Boroșneu Mic, R) 822
Kisgyőr, Borsod vm. 270
Kishuta, Abaúj-Torna vm. 261, 262, 266, 305
Kiskánizsa *lásd* Nagykanizsa
Kiskőszeg, Baranya vm. (Batina, H) 132
Kiskundorozsma, Csongrád vm. 829, 948–949
Kiskunfélegyháza, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 404, 657, 793, 829, 949

- Kiskunhalas, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 211, 330, 344, 404–411, 545, 577, 621, 634, 656, 674, 708, 723, 804, 842, 844, 899, 949, 998
- Kiskunlacháza, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 608
- Kiskunmajsa, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 657, 796, 949
- Kismarja, Bihar vm. 637, 663, 686, 699, 763, 783, 859
- Kisnána, Heves vm. 212, 872
- Kisoroszi, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 926
- Kistelek, Csongrád vm. 308, 796
- Kisújszállás, Jász-Nagykun-Szolnok vm. 467, 634, 835
- Kisvárda, Szabolcs vm. 446
- Kisszeben, Sáros vm. (Sabinov, Sz) 905
- Klézse, Moldva (Cleja, R) 785
- Kocs, Komárom vm. 623, 662, 783, 795, 873, 875, 937, 956
- Kolozsmonostor, Kolozs vm. (Cluj-Mănăștur, R) 513
- Kolozsvár, Kolozs vm. (Cluj-Napoca, R) 11, 46, 131–132, 275, 307, 322, 353, 376, 381, 420, 429, 431, 476, 489, 513, 630, 700, 835, 863–864, 869–871, 909, 971
- Komádi, Bihar vm. 76, 338, 345, 717, 720, 967
- Komárom, Komárom vm. (Komárno, Sz) 132, 937, 978–979, 997–998, 1006–1007, 1012–1013, 1016, 1019
- Komló, Baranya vm. 929
- Kondoros, Békés vm. 842
- Konstantinápoly (Istanbul, Törökország) 55, 832–833
- Kóny, Győr vm. 352, 949
- Konyár, Bihar vm. 476, 734
- Kopács, Baranya vm. (Kopačevo, H) 57, 476
- Koppenhága (København, Dánia) 890
- Korláthelmec, Ung vm. (Holmec, U) 292, 353
- Korond, Udvarhely vm. (Corund, R) 284, 627, 632, 783
- Korpád, Baranya vm. 506
- Korpona, Hont vm. (Krupina, Sz) 506
- Kosd, Nógrád vm. 417
- Kovácsvágás, Abaúj vm. 310, 347
- Kőhalom, Nagy-Küküllő vm. (Rupea, R) 893
- Kölked, Baranya vm. 156
- Kömlő, Heves vm. 734
- Körmend, Vas vm. 559, 832
- Körmöcbánya, Bars vm. (Kremnica, Sz) 67
- Körmösbánya, Hunyad vm. (Baia de Criș, R) 884
- Kőrös (Berzétékőrös), Gömör és Kishont vm. (Kružná, Sz) 721, 903
- Kőrösfő, Kolozs vm. (Izvoru Crișului, R) 244, 326
- Körösjánosfalva, Bihar vm. (Ioaniș, R) 467
- Körösladány, Békés vm. 465
- Kőszeg, Vas vm. 268, 291, 503, 519, 530, 570
- Kövesd (Szilágykövesd), Szilágy vm. (Chieșd, R) 443
- Köveskál, Zala vm. 74
- Krasznokvajda, Abaúj-Torna vm. 349, 715
- Krizba, Brassó vm. (Crizbav, R) 292
- Kunhegyes, Jász-Nagykun-Szolnok vm. 805
- Kunmadaras, Jász-Nagykun-Szolnok vm. 604, 657, 720, 747, 808, 947
- Kunszentmárton, Jász-Nagykun-Szolnok vm. 766
- Kunszentmiklós, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 608, 637, 842
- Kunsziget, Győr vm. 949
- Kupuszina *lásd* Bácskertes
- Küküllőkeményfalva, Udvarhely vm., (Târnovița, R) 260, 927
- Külsőrekecsin, Moldva (Fundu Răcăciuni, R) 57
- Lajosfalva, Nyitra vm. (Ludovítová, Sz) 12
- Lapujtő, Nógrád vm. 68
- Láz, Trencsén vm. (Lazy pod Makytou, Sz) 306
- Lébény, Moson vm. 937, 948–949
- Leléd, Hont vm. (Leľa, Sz) 23, 25, 59
- Lésped, Moldva (Lespezi, R) 381
- Léva, Bars vm. (Levice, Sz) 478
- Lévárt, Gömör és Kishont vm. (Leváre, Sz) 277
- Lipót, Moson vm. 987
- Liszó, Somogy vm. 77
- Lókút, Veszprém vm. 275
- London 855
- Lónya, Szabolcs és Ung k. e. e. vm. 842–843, 845, 856, 859
- Losonc, Nógrád vm. (Lučenec, Sz) 476, 478, 358, 733, 856, 950, 971
- Lőcse, Szepes vm. (Levoča, Sz) 71, 903
- Lucska, Gömör és Kishont vm. (Lúčka, Sz) 903
- Ludad, Vas vm. 333
- Ludány, Nógrád vm. 684
- Lugos, Krassó-Szörény vm. (Lugoj, R) 513
- Lujzikalagor, Moldva (Luizi-Călugara, R) 521, 548
- Maconka, Heves vm. 383
- Mád, Zemplén vm. 554
- Madar, Komárom vm. (Modrany, Sz) 260

- Madocsa, Tolna vm. 521, 523, 985, 1017, 1020
- Magyarbél, Pozsony vm. (Veľký Biel, Sz) 383
- Magyarderzse, Szolnok-Doboka vm. (Dârja, R) 851
- Magyaregregy, Baranya vm. 524
- Magyarhermány, Udvarhely vm. (Herculian, R) 312, 330
- Magyarigen, Alsó-Fehér vm. (Ighiu, R) 76, 84
- Magyarkimle, Moson vm. 384
- Magyarlâpos, Szolnok-Doboka vm. (Târgu Lăpuș, R) 76
- Magyarléta, Torda-Aranyos vm. (Liteni, R) 68–69
- Magyaróvár, Moson vm. 513, 700, 838 *lásd még* Mosonmagyaróvár
- Magyarpalatka, Kolozs vm. (Pălatca, R) 24
- Magyarremete, Bihar vm. (Remetea, R) 428, 828
- Magyarsülye, Alsó-Fehér vm. (Șilea, R) 785
- Magyartés, Csongrád vm. 766
- Magyarvalkó, Kolozs vm. (Văleni, R) 286, 319
- Magyarvista, Kolozs vm. (Viștea, R) 381, 700, 879
- Majsa *lásd* Kiskunmajsa
- Makfalva, Maros-Torda vm. (Ghindari, R) 620
- Maklár, Heves vm. 476
- Makó, Csanád vm. 454, 464, 471, 475–476, 481–483, 492, 538, 793, 925, 937
- Makovica (Mákos), Sáros vm. (Makovce, Sz) 873
- Málé (Serényfalva), Gömör és Kishont vm. 734
- Malomsok, Veszprém vm. 945
- Mályinka, Borsod vm. 225, 227, 233, 235, 907
- Marcali, Somogy vm. 137
- Margitta, Bihar vm. (Marghita, R) 71
- Máriacsalád, Bars vm. 359
- Mariazell (Burgenland) 39
- Markaz, Heves vm. 885
- Marócsa, Baranya vm. 60
- Marosillye, Hunyad vm. (Illia, R) 367
- Marosszentimre, Alsó-Fehér vm. (Sântimbru, R) 330
- Marosvásárhely, Maros-Torda vm. (Târgu Mureș, R) 314, 476, 835
- Marosveresmart, Torda-Aranyos vm. (Veres-mart, R) 328
- Mártély, Csongrád vm. 1015
- Martonyi, Borsod vm. 407
- Martos, Komárom vm. (Martovce, Sz) 82
- Matolcs, Szatmár vm. 414
- Mátraalmás, (Szuahuta), Heves vm. 270
- Mátraderecske, Heves vm. 383
- Mátranovák, Nógrád vm. 345
- Mátraszőlős, Nógrád vm. 222, 231
- Mecenzéf, Abaúj-Torna vm. (Medzev, Sz) 322, 330, 559, 903
- Medgyes, Nagy-Küküllő vm. (Mediaș, R) 506
- Megyer, Zala vm. 985
- Meggykerék, Alsó-Fehér vm. (Meșcreac, R) 787
- Méhes *lásd* Mezőméhes
- Méhész, Abaúj-Torna vm. (Včeláre, Sz) 66
- Méhi, Gömör és Kishont vm. (Včelince, Sz) 622
- Méhkerék, Bihar vm. 66
- Ménés, Arad vm. (Miniș, R) 531, 584
- Menyhe, Nyitra vm. (Mechenice, Sz) 363
- Méra, Kolozs vm. (Mera, R) 700
- Mérk, Szatmár vm. 309
- Mészkő, Torda-Aranyos vm. (Cheia, R) 21
- Méznevelő, Hont vm. (Medovarce, Sz) 66
- Mezőbodon, Torda-Aranyos vm. (Papiu Ilarian, R) 902
- Mezőcsát, Borsod vm. 776, 960
- Mezőfele, Maros-Torda vm. (Câmpenița, R) 875
- Mezőhegyes, Csanád vm. 621
- Mezőkomárom, Veszprém vm. 503, 513
- Mezőköbölkút, Kolozs vm. (Fântânița, R) 340, 671, 962
- Mezőkövesd, Borsod vm. 205–207, 411, 478, 610, 685, 688
- Mezőméhes, Torda-Aranyos vm. (Miheșu de Câmpie, R) 66
- Mezőtúr, Jász-Nagykun-Szolnok vm. 314, 761, 828, 844
- Mikófalva, Heves vm. 229, 726, 739
- Mikóháza, Abaúj vm. 403, 423
- Mikolcsány, Gömör és Kishont vm. (Mikolcsány, Sz) 903
- Milota, Szatmár vm. 505
- Mindszent, Csongrád vm. 154
- Miskolc, Borsod vm. 19, 67, 137, 296, 424, 478, 513, 530, 554, 559, 563, 610, 928–929
- Modor, Pozsony vm. (Modra, Sz) 559
- Mogyoróska, Abaúj-Torna vm. 220–221, 872, 915, 920, 922
- Mohács, Baranya vm. 124, 156, 495, 515, 517, 756, 835, 865–866, 984, 997, 1004, 1017, 1020
- Monor, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 641–642, 691, 948
- Mónosbél, Borsod vm. 726, 733

- Monostor *lásd* Pélmonostor
 Monostorpályi, Bihar vm. 476
 Mór, Fejér vm. 531
 Móricgát, Bács-Kiskun vm. 608
 Moson, Moson vm. 1019
 Mosonmagyaróvár, Moson vm. 963 *lásd még*
 Magyaróvár
 Moszkva 833
 Mőzs, Tolna vm. 835
 Mucsony, Borsod vm. 246
 Munkács, Bereg vm. (Mukacsevo, U) 357,
 418, 425, 530–531
 Murakeresztúr, Zala vm. 622
 Muraszentgyörgy *lásd* Szentgyörgy
 Muzsna, Nagy-Küküllő vm. (Moşna, R) 559
- Nádasdaróc, Kolozs vm. (Dorolţu, R) 700
 Nádudvar, Hajdú vm. 737, 754–755, 761,
 823–824, 840, 842, 965
 Nagyatád, Somogy vm. 948
 Nagybánhegyes, Csanád vm. 478
 Nagybánya, Szatmár vm. (Baia Mare, R) 19,
 503, 505, 819, 882, 884, 948
 Nagybaracska, Bács-Bodrog vm. 165, 169
 Nagybecskerek, Torontál vm. (Zrenjanin, J)
 1020
 Nagyberzsöny, Hont vm. 879
 Nagycsalomja, Hont vm. (Velká Čalomija,
 Sz) 325
 Nagydobos, Szatmár vm. 461
 Nagydobrony, Bereg vm. (Velika Dobrony,
 U) 483
 Nagyecsed, Szatmár vm. 310, 847
 Nagyenyed, Alsó-Fehér vm. (Aiud, R) 212,
 530, 557–559, 563, 565, 576, 586
 Nagyfödemes, Pozsony vm. (Velké Úľany,
 Sz) 456
 Nagygeresd, Sopron vm. 345
 Nagyhalász, Szabolcs vm. 249
 Nagyhuta, Abaúj-Torna vm. 305
 Nagyigmánd, Komárom vm. 893
 Nagyiván, Heves vm. 723, 825
 Nagyjécsa, Torontál vm. (Ieccea Mare, R) 414
 Nagykálló, Szabolcs vm. 822, 911
 Nagykanizsa, Zala vm. 64, 321, 384, 832, 925,
 957
 Nagykapornak, Zala vm. 407
 Nagykároly, Szatmár vm. (Carei, R) 661, 948
 Nagykőrös, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 198,
 246, 470, 475, 506, 524, 538, 545, 568, 621,
 764, 822
 Nagyléta, Bihar vm. 476, 734
 Nagylóc, Nógrád vm. 734
 Nagymaros, Hont vm. 503
- Nagymihály, Zemplén vm. (Michalovce, Sz)
 654
 Nagyolaszi, Liptó vm. (Vlachy, Sz) 535
 Nagypall, Baranya vm. 504
 Nagyrév, Jász-Nagykun-Szolnok vm. 980
 Nagysajó, Beszterce-Naszód vm. (Şieu, R)
 859, 917
 Nagyszakácsi, Somogy vm. 34
 Nagyszeben, Szeben, vm. (Sibiu, R) 488, 826,
 829, 835, 948
 Nagyszombat, Pozsony vm. (Trnava, Sz) 295,
 675, 832–833
 Nagyszőlős, Ugocsa vm. (Vinohragyiv, U)
 530–531
 Nagyvárad, Bihar vm. (Oradea, R) 68, 476,
 529, 832–833, 835, 950
 Nagyváty, Baranya vm. 21
 Nagyvisnyó, Borsod vm. 227, 900, 907, 914
 Nagyzombolya *lásd* Zsombolya
 Nána (Kisnána), Heves vm. 885
 Nándorfehérvár 820, 998
 Nárai, Vas vm. 379, 420
 Negyed, Nyitra vm. (Neded, Sz) 285, 478,
 988
 Négyes (Borsod vm.) 154
 Nemesládony, Sopron vm. 948
 Nemesnádudvar, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.
 574
 Nemespátró, Somogy vm. 439
 Nemespécse, Zala vm. 216
 Neszmély, Komárom vm. 530–531, 541
 Nizsnij Novgorod 65, 185
 Nógrád, Nógrád vm. 733
 Nógrádsípek, Nógrád vm. 70, 734
 Noszvaj, Borsod vm. 884
- Nyíregyháza, Szabolcs vm. 26, 49, 56, 59, 61,
 198, 352, 717, 928–929
 Nyírgyulaj, Szabolcs vm. 960, 962
 Nyíri, Abaúj-Torna vm. 259, 261–262, 281,
 317–318, 348, 349, 423
 Nyírmeggyes, Szatmár vm. 784
 Nyírtelek, Szabolcs-Szatmár m. 765
 Nyitra, Nyitra vm. (Nitra, Sz) 450, 580
- Óbuda, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 131, 242,
 1008
 Ócsa, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 574
 Olaszliszka, Zemplén vm. 535
 Olcsona, Szeben vm. (Ociu, R) 333
 Olcsvaapáti, Szatmár vm. 525
 Olthévíz, Nagy-Küküllő vm. (Hoghiz, R) 292
 Oltszakadát, Szeben vm. (Săcădate, R) 292,
 522

Oltszem, Háromszék vm. (Olteni, R) 424
 Onyest, Moldva (Onesti, R) 340
 Ordas, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 477
 Orgovány, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 608, 673
 Orosháza, Békés vm. 64, 103, 288, 300, 369, 427, 430, 467, 655, 779, 781–782, 791, 793–795, 797, 864
 Oroszhegy, Udvarhely vm. (Dealu, R) 270, 620, 655
 Oroszi *lásd* Gyöngyösoroszi
 Oszró, Baranya vm. 268
 Ózd, 235, 820–821, 825, 847, 950
 Ózd-Sajóvárkony, Borsod vm. 220, 231, 739
 Oszdola, Háromszék vm. (Ojdula, R) 23

 Őcsény, Tolna vm. 228, 515, 984
 Őcsöd, Békés vm. 766
 Őlyved (Ölved), Trencsén vm. (Trenčianske Jastrabie, Sz) 506
 Őrhalom, Nógrád vm. 285, 478, 734
 Őrszentpéter, Vas vm. 26, 325, 631
 Őrkény, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 808
 Őrménykút, Békés vm. 387
 Őrvény, Heves vm. 187

 Páka, Zala vm. 67
 Paks, Tolna vm. 170, 574, 999–1000, 1014, 1020
 Palágyok (Botpalád, Kispalád, Nagypalád), Szatmár vm. 294
 Pancsova, Torontál vm. (Pančevo, J) 168, 569
 Pánd, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 506
 Pannonhalma, (Györszentmárton), Győr vm. 531
 Panyola, Szatmár vm. 73, 83
 Papolc, Háromszék vm. (Păpăuți, R) 214
 Párkány, Esztergom vm. (Štúrovo, Sz) 832
 Pásztó, Heves vm. 478
 Patca, Somogy vm. 250, 368
 Pécs, Baranya vm. 131, 225, 503, 505, 524, 530, 533, 767, 887
 Pécsvárad, Baranya vm. 503–504
 Pélmónostor, Baranya vm. (Brli Manastir, H) 1000
 Pelsőcardó, Gömör és Kishont vm. (Ardovo, Sz) 211
 Pély, Heves vm. 765
 Pentele *lásd* Dunaújváros
 Pest, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 131–132, 174, 295, 342, 362, 475, 479, 488, 530, 559, 829, 835, 840, 844–845, 858, 884, 923, 937, 947, 951, 979, 985, 987, 992, 999, 1019
 Pest-Buda 13, 242

Pétervárad, Szerém vm. (Petrovaradin, J) 999
 Petrahó *lásd* Bodroghalász
 Pilis, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 984
 Pilismarót, Esztergom vm. 926
 Pinc, Nógrád vm. (Pinciná, Sz) 476
 Pinnyéd, Győr vm. 153–154
 Piski, Hunyad vm. (Simeria, R) 832
 Ploszkucény, Moldva (Ploscuteni, R) 288
 Pócsmegyer, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 1020
 Pográny, Nyitra vm. (Pohranice, Sz) 363
 Polgár, Szabolcs vm. 290, 404
 Poroszló, Heves vm. 845
 Porumbák (Alsóporumbák), Fogaras vm. (Porumbacu de Jos, R) 424, 792
 Pozsony, Pozsony vm. (Bratislava, Sz) 131–132, 242, 336, 358, 461, 479, 485, 505, 529–531, 535–536, 542, 544, 549, 558–560, 564, 573–574, 580–581, 585, 588, 594, 833, 921, 947, 949, 992, 997, 1007, 1015, 1019
 Pozsonyszentgyörgy *lásd* Szentgyörgy
 Pölöskefő, Zala vm. 77
 Prága (Praha, Cs) 645, 833
 Pusztafalu, Abaúj-Torna vm. 71, 266, 922, 932
 Pusztaszentimre, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 319
 Putnok, Gömör és Kishont vm. 733, 747

 Rábagyarmat, Vas vm. 359, 365, 769
 Rábapatoná, Győr vm. 949
 Rábapaty, Vas vm. 362
 Rácalmás, Fejér vm. 1008
 Ráckeve, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 169
 Radvány, Zólyom vm. (Radvaň, R) 228
 Rákospalota, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 488
 Ramocsaháza, Szabolcs vm. 260, 438
 Ratkó, Gömör és Kishont vm. (Ratková, Sz) 903
 Ratosnya, Maros-Torda vm. (Răstolița, R) 226
 Rédova *lásd* Sajóréde
 Regéc, Abaúj-Torna vm. 915, 920, 922
 Remete *lásd* Dunaremete
 Répáshuta, Borsod vm. 25, 238, 907, 914, 922, 925–926
 Resinár, Szeben vm. (Rășinari, R) 832, 901, 948
 Rév, Bihar vm. (Vadu Crișului, R) 68, 71
 Ricse, Zemplén vm. 911
 Rimasimonyi, Gömör és Kishont vm. (Šimonovce, Sz) 622
 Rimaszécs, Gömör és Kishont vm. (Rimavská Seč, Sz) 352, 622, 775, 950

- Rimaszombat, Gömör és Kishont vm. (Rimavská Sobota, Sz) 513, 950
 Rogoz, Szolnok-Doboka vm. (Rogoz, R) 338
 Rohi, Szolnok-Doboka vm. (Rohia, R) 338
 Rohonc, Vas vm. (Rechnitz, A) 530
 Róma (Roma, Olaszország) 819–820
 Rozsnyó, Gömör és Kishont vm. (Rožňava, Sz) 67, 85, 332, 654, 819, 847, 903, 930
 Röszeke, Csongrád vm. 483
 Ruszt, Sopron vm. (Rust, A) 530–531, 536, 549, 559, 564, 573–574, 585, 594
- Sajónémeti, Borsod vm. 478
 Sajópüspöki, Gömör és Kishont vm. 478
 Sajóréde, Gömör és Kishont vm. (Rejdová, Sz) 903
 Sajóvárkony *lásd* Ózd-Sajóvárkony
 Sajóvelezd, Borsod vm. 222, 478, 739
 Salgótarján, Nógrád vm. 478, 847
 Sárospatak, Zemplén vm. 121, 296, 314, 864, 947
 Sárpilis, Tolna vm. 414, 425
 Sárretudvari, Bihar vm. 365, 624, 654, 934, 948
 Sásd, Baranya vm. 365
 Sasvár, Nyitra vm. (Šaštín, Sz) 930
 Sátoraljaújhely, Zemplén vm. 296, 559, 696
 Sebeshely, Szeben vm. (Sebeșel, R) 505
 Segesvár, Nagy-Küküllő vm. (Sighișoara, R) 872
 Selmechánya, Hont vm. (Banská Štiavnica, Sz) 819, 858
 Sepsiszentgyörgy, Háromszék vm. (Sfîntu Gheorghe, R) 621
 Sepsiszentkirály, Háromszék vm. (Sâncraiu, R) 21, 23, 25
 Serényfalva *lásd* Málé
 Siklód, Udvarhely vm. (Șiclod, R) 334, 431
 Siklós, Baranya vm. 531
 Siménfalva, Udvarhely vm. (Șimonești, R) 787, 792
 Simonyi *lásd* Rimasimonyi
 Sióagárd, Tolna vm. 277
 Sófalva (Alsósófalva), Udvarhely vm. (Ocna de Jos, R) 306
 Sokorópátka, Győr vm. 56
 Solt, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 538, 545, 557
 Soltszentimre *lásd* Pusztaszentimre
 Soltvadkert, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 577
 Solymos *lásd* Gyöngyösolymos
 Somkerék, Szolnok-Doboka vm. (Șintereag, R) 337
 Somorja, Pozsony vm. (Šamorín, Sz) 937, 947–949
- Sopron, Sopron vm. 131, 242, 321, 380, 503, 519, 529–531, 535–536, 542, 549, 557–559, 564–570, 572–574, 579, 581–582, 585, 588, 594, 700, 791, 820, 839, 963
 Soroksár, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 985
 Sóvárad, Maros-Torda vm. (Sărățeni, R) 846
 Sövényháza, Csongrád vm. 320
 Suránypaty, Vas vm. 362 *lásd* Vassurány és Rábapaty
 Surd, Somogy vm. 77
 Sülye *lásd* Magyarsülye
 Sümeg, Zala vm. 559, 873
 Süttő, Esztergom vm. 1009
- Szabadka, Bács-Bodrog vm. (Subotica, J) 531, 767
 Szabadszállás, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 319, 560
 Szabás, Somogy vm. 419
 Szabolcsveresmart, Szabolcs vm. 110
 Szada, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 766
 Szádalmás, Abaúj-Torna vm. (Jablonov nad Turňou, Sz) 847
 Szakadát *lásd* Oltszakadát
 Szakály, Tolna vm. 523
 Szakcs, Tolna vm. 786
 Szalafő, Vas vm. 23, 25, 26, 256, 338
 Szalkszentmárton, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 1008
 Szalóc, Gömör és Kishont vm. (Slavec, Sz) 261, 292
 Szamosszeg, Szatmár vm. 278, 363, 377, 420
 Szamosújvár, Szolnok-Doboka vm. (Gherla, R) 424
 Szank, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 365, 457, 608, 764
 Szántó, Hont vm. (Santovka, Sz) 213
 Szany, Sopron vm. 949
 Szaporca, Baranya vm. 70
 Szárazpatak *lásd* Kézdiszárazpatak
 Szarvas, Békés vm. 68, 198, 296, 338, 513, 717, 761, 766
 Szarvaskő, Heves vm. 285, 854
 Szászfenes, Kolozs vm. (Florești, R) 700
 Szászmuzsna *lásd* Muzsna
 Szászsebes, Szeben vm. (Sebeș, R) 835
 Szatmárökörítő, Szatmár vm. 890
 Szeben *lásd* Nagyszeben
 Szeged, Csongrád vm. 19, 47, 54, 62, 81, 86, 107, 114, 116, 119, 121, 130, 145, 154, 168, 178, 198, 200–201, 290, 294, 309, 336, 350, 364, 365, 368, 378–379, 382, 384, 390, 410, 416, 445, 449, 454, 463, 475–476,

- 483–484, 492, 517, 524, 538, 545, 591,
608–610, 626, 639–640, 642, 657, 681, 725,
755–756, 767, 769, 772, 775, 777, 779, 785,
788, 792, 794, 796, 829, 832, 838, 845, 854,
895, 899, 925, 929, 933, 941, 943, 945,
947–949, 972, 979, 985–986, 998–999,
1006, 1012, 1019–1020
- Szeghalom, Békés vm. 337
- Szegvár, Csongrád vm. 341
- Szék, Szolnok-Doboka vm. (Sic, R) 212, 338,
353, 514, 827, 863
- Székelyhíd, Bihar vm. (Săcueni, R) 845
- Székelymuzsna, Udvarhely vm. (Mujna, R)
440
- Székelyudvarhely, Udvarhely vm. (Odorheiu-
Secuiesc, R) 620–621
- Székelyvarság, Udvarhely vm. (Vârşag, R)
68, 232, 237, 284, 335, 431, 761, 915,
917
- Székesfehérvár, Fejér vm. 476, 534, 559, 696,
708
- Székkutas, Csongrád vm. 655
- Szekszárd, Tolna vm. 529–531, 559, 567, 574,
581, 584
- Szelevény, Jász-Nagykun-Szolnok vm. 766
- Szendehegy, Nógrád vm. 848
- Szendrő, Borsod vm. 154
- Szendrőlád, Borsod vm. 423
- Szenice, Nyitra vm. (Senica, Sz) 930
- Szenna, Somogy vm. 348, 853
- Szentbékka, Zala vm. 221
- Szentendre, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 507,
530, 559, 584, 937, 985
- Szentes, Csongrád vm. 158, 198, 330, 337,
338–339, 454, 488–490, 506, 559, 631, 671,
688, 761, 769, 784, 802, 925, 928–929, 937,
948
- Szentgál, Veszprém vm. 24, 49, 68, 222, 714–
715, 728, 748, 751, 764, 767, 782, 917–920,
922
- Szentgotthárd, Vas vm. 388
- Szentgyörgy, Belovár-Kőrös vm. (Đurđovac,
H) 622
- Szentgyörgy, Pozsony vm. (Svätý Jur, Sz)
530
- Szentistván, Borsod vm. 949
- Szentjakab (Mezőszentjakab) Torda-Ara-
nyos vm. (Pădurea Iacobenii, R) 371
- Szentjános (Biharszentjános), Bihar vm.
(Sântion, R) 330
- Szentjobb, Bihar vm. (Sâniob, R) 71
- Szentlászló, Szerém vm. (Laslovo, H) 291
- Szentmárton, Győr vm. 949 *lásd még* Pan-
nonhalma
- Szentmihálytelek (Csongrád m.) 483
- Széplak, Bars vm. (Krásno, Sz) 214
- Szepsi, Abaúj-Torna vm. (Moldava nad Bod-
vou, Sz) 654
- Szerdahely, Szeben vm. (Miercurea Sibiului,
R) 937, 948
- Szerednye, Ung vm. (Szerednye, U) 530
- Szeremle, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 75, 911
- Szerencs, Zemplén vm. 456
- Szerep, Bihar vm. 16
- Szigetszentmiklós, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.
555
- Szigetújfalu, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 1008–
1009
- Szigetvár, Somogy vm. 506, 833, 856
- Szil, Sopron vm. 384
- Szilágynagyfalu, Szilágy vm. (Nuşfalău, R)
489
- Szilice, Gömör és Kishont vm. (Silica, Sz)
261, 270, 906
- Szilvagy, Zala vm. 218–219, 235
- Szilvásvár, Borsod vm. 233, 907, 914
- Szind, Torda-Aranyos vm. (Săduleşti, R) 21,
211
- Szirénfalva, Ung vm. (Ptrukša, Sz) 25
- Sziszec, Zágráb vm. (Sisak, H) 1007
- Szokoly, Sáros vm. (Sokol, Sz) 766
- Szolnok, Jász-Nagykun-Szolnok vm. 62, 113,
116, 138, 141, 145, 478, 828, 832, 835, 845,
979, 1006, 1012, 1015, 1019
- Szombathely, Vas vm. 559, 767, 830
- Szomolnok, Szepes vm. (Smolník, Sz) 903
- Szomoróc, Vas vm. 575
- Szőlősdárd, Abaúj-Torna vm. 211, 406
- Sztána, Kolozs vm. (Stana, R) 267, 360, 377,
717, 721
- Szucsák (Szucság), Kolozs vm. (Suceagu, R)
374
- Szuhahuta *lásd* Mátraalmás
- Szulok, Somogy vm. 447, 450, 452
- Szurdokpüspöki, Heves vm. 269
- Szűtor, Gömör és Kishont vm. (Sútor, Sz)
766
- Tahitótfalu, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 985
- Tálya, Zemplén vm. 213, 306, 535, 559
- Tápé, Csongrád vm. 110, 158, 260, 377, 383,
467, 756, 775–776, 793, 796–797, 884
- Tápiógyörgye, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 384
- Tardona, Borsod vm. 227, 233
- Tardoskedd, Nyitra vm. (Tvrdošovce, Sz)
292, 384
- Tarnalelesz, Heves vm. 220, 222, 291
- Tarpa, Bereg vm. 425

- Tasnád, Szilágy vm. (Tășnad, R) 411
Tass, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 456, 1008
Taszár, Somogy vm. 765
Tata, Komárom v. 795
Tát, Esztergom vm. 1008
Tejfalva, Pozsony vm. (Mliečno, Sz) 216
Telekfalva, Udvarhely vm. (Teleac, R) 270
Telgárt *lásd* Garamfő
Temesvár, Temes vm. (Timișoara, R) 488, 654, 796, 829
Terbeléd, Nógrád vm. (Trebeľovce, Sz) 476
Tétény (Budatétény, Nagytétény), Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 488, 552
Tihany, Zala vm. 500, 824, 854
Tiszaláp *lásd* Alpár, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 167
Tiszabábolna, Borsod vm. 53
Tiszacsege, Hajdú vm. 17, 290, 379, 466, 699, 945
Tiszadada, Szabolcs vm. 404
Tiszaderzs, Jász-Nagykun-Szolnok vm. 231
Tiszadob, Szabolcs vm. 294, 764, 856
Tiszadorogma, Borsod vm. 884, 945
Tiszaföldvár, Szolnok vm. 384
Tiszafüred, Heves vm. 124, 168, 189, 657, 845, 893, 945, 1006
Tiszaigar, Heves vm. 469, 417, 765, 775–776, 779, 785, 788, 793–794, 797
Tiszakarád, Zemplén vm. 332, 911
Tiszakécske, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 555, 586
Tiszalök, Szabolcs vm. 856
Tiszaörvény *lásd* Örvény
Tiszapolgár *lásd* Polgár
Tiszaszentimre, Jász-Nagykun-Szolnok vm. 785
Tiszavasvári *lásd* Büdszentmihály
Titel, Bács-Bodrog vm. (Titel, J) 1001
Tivadar, Bereg vm. 521
Tokaj, Zemplén vm. 19, 116, 310, 321, 529–530, 534, 542, 559, 832, 835, 845, 979, 1019
Tokaj-Hegyalja 429, 535–536, 546, 549, 556–558, 563, 568, 570, 572, 579, 583, 585, 588, 594,
Tolna, Tolna vm. 131, 140, 172, 336, 838, 1017, 1020
Tolnamözs *lásd* Mözs
Torda, Torda-Aranyos vm. (Turda, R) 291, 835, 843, 846
Tornaalmási *lásd* Szádalmás
Torockó, Torda-Aranyos vm. (Rimetea, R) 57, 291, 330, 337, 819, 853, 894, 900–901, 905
Torockószentgyörgy, Torda-Aranyos vm. (Colțești, R) 866
Torontálalmás, Torontál vm. (Jabuka, J) 488
Tótfalu *lásd* Tahitótfalu
Tótkomlós, Békés vm. 338–339
Tótszentmárton, Zala vm. 77
Tőkés, Szolnok-Doboka vm. (Groșii Tibleșului, R) 849
Törökbecse, Torontál vm. (Novi Bečej, J) 414
Törökkoppány, Somogy vm. 55–56, 61
Túrkeve, Jász-Nagykun-Szolnok vm. 52, 311, 466, 640, 664, 723, 757, 808
Túrócszentmárton, Turóc vm. (Martin, Sz) 338
Tyukod, Szatmár vm. 310, 847
Udvarhely *lásd* Székelyudvarhely
Ugod, Veszprém vm. 417
Újbars, Bars vm. (Nový Tekov, Sz) 289
Újfalu *lásd* Szigetújfalu
Újfehértó, Szabolcs vm. 506, 736
Újbánya, Bars vm. (Nová Baňa, Sz) 358
Újhuta, Borsod vm. 907, 922
Újkígyós, Békés vm. 417
Újpest (Budapest) 174, 985, 1019
Újszeged *lásd* Szeged
Újszentes (Vadászerdő), Temes vm. (Dumb-răvița, R) 949
Ungvár, Ung vm. (Uzshorod, U) 450, 542
Ura, Szatmár vm. 847
Uszód, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 477
Uzdiszentpéter, Kolozs vm. (Sânpetru de Câmpie, R) 313–314
Uzon, Háromszék vm. (Ozun, R) 153, 350
Vác, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 174, 242, 363, 488, 556, 559, 560, 579, 856, 937, 949, 985
Váckisújfalu, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 940
Vága, Pozsony vm. (Váhovce, Sz) 260
Vágfarkasd, Nyitra vm. (Vlčany, Sz) 988
Vajdácská, Zemplén vm. 347
Vajszló, Baranya vm. 642, 970
Válaszút, Kolozs vm. (Răscruci, R) 258
Vál, Fejér vm. 336
Várad *lásd* Nagyvárad
Váralmás, Kolozs vm. (Almașu, R) 576
Varasd, Varasd vm. (Varaždín, H) 621
Váraszó, Heves vm. 712, 715, 733, 766
Várkony *lásd* Zengővárkony
Várong, Tolna vm. 300, 350, 357, 358, 369
Várpalota, Veszprém vm. 476
Varság *lásd* Székelyvarság
Varsány, Nógrád vm. 204

Vársonkolyos, Bihar vm. (Șuncuiuș, R) 66
 Vásárhely 775, 948
 Vásárhely *lásd* Hódmezővásárhely
 Vásárosnamény, Bereg vm. 154
 Vassurány, Vas vm. 362
 Vaskút, Bács-Bodrog vm. 531
 Vasvár, Vas vm. 832
 Vecsés, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 477
 Végardó, Zemplén vm. 211
 Végvár, Temes vm. (Tormac, R) 949
 Vekerdpuszta, Bihar vm. 476
 Velem, Vas vm. 20, 376
 Velence, Fejér vm. 67, 832, 981
 Vencsellő, Szabolcs vm. 447
 Vép, Vas vm. 450
 Verbász, Bács-Bodrog vm. (Vrbas, J) 1000
 Veresmart *lásd* Marosveresmart vagy Szabolcsveresmart
 Verpelét, Heves vm. 450, 452–453, 469, 654, 657
 Versec, Temes vm. (Vršac, J) 530–531, 552, 559
 Vértes, Bihar vm. 476
 Veszprém, Veszprém vm. 56, 476, 559
 Veszprémvarsány, Veszprém vm. 375
 Vesztenic *lásd* Alsó- és Felső-Vesztény, Nyitra vm. 475
 Vésztő, Békés vm. 670, 776, 794
 Villány, Baranya vm. 529–531, 559, 581
 Vilyvitány, Zemplén vm. 922
 Visegrád, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 915, 1007, 1008

Visk, Máramaros vm. (Viskove, U) 294
 Visonta, Heves vm. 364, 530, 548, 550, 820
 Viss, Szabolcs vm. 314
 Vista *lásd* Magyarvista
 Viszna, Ung vm. 530
 Zabar, Gömör és Kishont vm. 739
 Zabola, Háromszék vm. (Zábala, R) 23, 212
 Zagyarékas, Szolnok vm. 365
 Zákány (Zákányszék), Csongrád vm. 336
 Zakárfalva, Szepes vm. (Žakarovce, Sz) 866, 872
 Zalabaksa, Zala vm. 24–25, 56, 62
 Zalaegerszeg, Zala vm. 559, 700
 Zalavár, Zala vm. 800, 833, 850
 Zboró, Sáros vm. (Zborov, Sz) 325, 337
 Zengővárkony, Baranya vm. 503–504, 506, 523
 Zenta, Bács-Bodrog vm. (Senta, J) 138, 945
 Zetelaka, Udvarhely vm. (Zetea, R) 71, 270, 283–284, 624, 635, 655, 917
 Zilah, Szilágymén. (Zaláu, R) 513
 Zimony, Szerém vm. (Zemun, J) 999, 1007
 Zólyom, Zólyom vm. (Zvolen, Sz) 832
 Zomba, Tolna vm. 864
 Zsombolya, Torontál vm. (Jimbolia, R) 695
 Zsibó, Szilágymén. (Jibou, R) 621
 Zsitvaújfalu, Bars vm. (Nová Ves nad Žitavou, Sz) 513
 Zsujta, Abaúj-Torna vm. 664
 Zsuk, Nyitra vm. (Žilkovce, Sz) 338

A KÉPEK JEGYZÉKE

(A helységnevek lokalizálása az 1913-as Helységnevtár alapján történt)

1. Székfűszedés, Átány (Heves vm.) – Hofer Tamás felv. 1961. Néprajzi Múzeum, Budapest F 160063
2. Erdőben gyűjtögető asszony, Szögliget (Abaúj-Torna vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1961. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest F 20591
3. Székfűszedő fésű, Balmazújváros-Darassa (Hajdú vm.) – Kunkovác László felv., 1978
4. Gesztenyeszüret, Zengővárkony (Baranya vm.) – Gönyey [Ébner] Sándor felv. 1930. Néprajzi Múzeum, Budapest F 63604
5. Gesztenyesütés és -árusítás a leányvásáron, Pécsvárad (Baranya vm.) – Gönyey [Ébner] Sándor felv. 1930. Néprajzi Múzeum, Budapest F 63621
6. Gombaszárítás az eresz alatt, Nagyhuta (Zemplén vm.) – Selmeczi Kovács Attila felv. 1980. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest F 33905
7. Szarvasfogó hurok, Törökkoppány (Somogy vm.) – Gunda Béla felv. 1938. Néprajzi Múzeum, Budapest F 78886
8. Nyúl fogó dróthurok, Tiszakürt-Csukás (Jász-Nagykun-Szolnok vm.) – Bellon Tibor felv. 1985
9. Íjas csapdák a mezőre induló férfi, Törökkoppány (Somogy vm.) – Gunda Béla felv. 1938. Néprajzi Múzeum, Budapest F 78924
10. Vadkacsafogó hurok modelljének készítése az udvaron, Dercen (Bereg vm.) – Gunda Béla felv. 1940. Néprajzi Múzeum, Budapest F 86001
11. Görény zsákba eresztése ládacsapdából, Buják (Nógrád vm.) – Gönyey [Ébner] Sándor felv. 1933. Néprajzi Múzeum, Budapest F 68619
12. Körte alakú szalmából fonott méhkas, Jászberény (Jász-Nagykun-Szolnok vm.) – Faragó László felv. (1994) a jászberényi Jász Múzeumban őrzött tárgyról
13. Faragott méhköpű 1770-ből, Jászapáti (Jász-Nagykun-Szolnok vm.) – Hoffer István felv. (1994) a jászberényi Jász Múzeumban őrzött tárgyról
14. Lépvesszők szalmakásban, Jászdózsa (Jász-Nagykun-Szolnok vm.) – H. Bathó Edit felv. 1983, a jászberényi Jász Múzeum fotógyűjteménye
15. Méhes tapasztott szalmakásokkal, Jászfákóhalma (Jász-Nagykun-Szolnok vm.) – H. Bathó Edit felv. 1984, a jászberényi Jász Múzeum fotógyűjteménye
16. Fára települt méhraj berázása vesszőkasba, Gige (Somogy vm.) – Gönyey [Ébner] Sándor felv. 1932. Néprajzi Múzeum, Budapest F 66671
17. Kasban tartott méhek átdobolása, Jászdózsa (Jász-Nagykun-Szolnok vm.) – H. Bathó Edit felv. 1983, a jászberényi Jász Múzeum fotógyűjteménye
18. Kukoricagóróból átalakított méhes deszkakaptárakkal, Jászfelsőszentgyörgy (Jász-Nagykun-Szolnok vm.) – H. Bathó Edit felv. 1984, a jászberényi Jász Múzeum fotógyűjteménye

19. Kaptáros méhes a gyümölcsöskertben, Körtvélyes (Abaúj-Torna vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1980. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest F 36118
20. Halfogás léczkeretű vesszőtapogatóval, Tiszadada (Szabolcs vm.) – Bellon Tibor felv. 1985
21. Halászat vaspálca keretű *reginástapogató*val, Tiszaalpár (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) – Kunkovács László felv. 1983
22. Halfogás hálótapogatóval, Bajaszentiván (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) – Morvay Péter felv. 1938. Néprajzi Múzeum, Budapest 79664
23. Csíkkas beállítás a sekély állóvízben, Ipolyvece (Hont vm.) – Gönyey [Ébner] Sándor felv. 1931. Néprajzi Múzeum, Budapest 76441
24. Hálóvára kiemelése a lékből, Sára (Zemplén vm.) – Gönyey [Ébner] Sándor felv. 1926. Néprajzi Múzeum, Budapest F 56079
25. Vesszőfonatú rekesz az ártéri vízfolyáson, Bés (Ung vm.) – Bellon Tibor felv. 1986
26. Rekesztő lécszárnál göréről emelőhálóval (*szák*) halászó férfi, Szaporca (Baranya vm.) – Gunda Béla felv. 1934. Néprajzi Múzeum, Budapest F 70905
27. Halászat emelőhálóval a Túr folyó bukógátjánál (Szatmár vm.) – Kunkovács László felv. 1982
28. Halászat dobóhálóval (*péntőháló*), Peresztlény (Hont vm.) – Manga János felv. 1938. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest F 390
29. *Tericsfán* száradók erítőháló, Tolna (Tolna vm.) – Kunkovács László felv. 1985
30. Állítóháló vízbe eresztése, Endrőd (Békés vm.) – Kunkovács László felv. 1985
31. Halásztanya, Hortobágy (Hajdú vm.) – Gönyey [Ébner] Sándor felv. 1923. Néprajzi Múzeum, Budapest F 51134
32. Ólfa közelítése kétágú csúszón, Ózd-Sajóvárkony (Borsod vm.) – Petercsák Tivadar felv. 1983. Dobó István Vármúzeum, Eger fényképgyűjteménye
33. Fahordás *bazárká*ban, Kemence (Hont vm.) – Gönyey Sándor felv. 1937. Néprajzi Múzeum, Budapest F 78203
34. Rönkszállító bivalyfog, Domokos (Szolnok-Doboka vm.) – Szemerkenyi Ágnes felv. 1966. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest F 29924
35. Dorongfa szállítása lovas szekéren, Komlóska (Zemplén vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1976. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest F 4306
36. Szénégető *mile*, Répáshuta (Borsod vm.) – Paládi Kovács-Attila felv. 1979. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest F 32689
37. Szénégetők, Répáshuta (Borsod vm.) – Paládi Kovács-Attila felv. 1979. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest F 32688
38. Szénégető *miléhez* előkészített fa, Répáshuta (Borsod vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1979. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest F 32755
39. Kaszkalapálás, Csucsom (Gömör vm.) Paládi-Kovács Attila felv. 1972. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest F 1471
40. Kaszkalapálás, Böde (Zala vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1971. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest F 1286
41. Szénakaszáló banda, Balkány (Szabolcs vm.) – Tagán Galindzsán felv. 1933. Néprajzi Múzeum, Budapest F68785
42. Szénatakarás népviseletben, Maconka (ma Bátortereny, Heves m.) – Gönyey [Ébner] Sándor felv. 1928. Néprajzi Múzeum, Budapest F 58703
43. Szénagyűjtés: *petrence*-hordás, Peresztlény (Hont vm.) – Manga János felv. 1938. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest F 416
44. Szénaszárító állvány: négy lábú *osztörü*, Turjabisztra (Ung vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1972. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest F 1750
45. Szénaszárító állvány (*osztró*), Szalánc (Abaúj-Torna vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1972. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest F 1660
46. Lovas gereblye használata, Berzété (Gömör vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1972. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest F 1598
47. Széna vontatása, Kiskunfélegyháza (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) – Györffy István felv. 1921. Néprajzi Múzeum, Budapest F 21088

48. *Fiók*-hordás két rúdon, Székelyvarság (Udvarhely vm.) – Tagán Galindzsán felv. 1941. Néprajzi Múzeum, Budapest F 88800
49. Széna csúsztatása lombos ágakon, Barka (Gömör vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1978. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest F 5375
50. Gallyakra rakott szénaboglya vontatása rúddal és láncsal, Gyimesközéplek (Csík vm.) – Hofer Tamás felv. 1962. Néprajzi Múzeum, Budapest F 166757
51. Széna rakodása szekérre, Nagyborzöny (Hont vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1975. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest F 4161
52. *Tetejező* villák, Barka (Gömör vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1972. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest F 1514
53. Szénaboglyák a falu szélén, Bódvalenke (Abaúj-Torna vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1969. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest F 875
54. Körülkerített szénaboglya és *abara*, Fekete-Tisza forrásvidéke – Bellon Tibor felv. 1986
55. Karós boglyák kertben, Bozsok (Vas vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1971. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest F 1320
56. Szénatároló *abara*, Komjáti (Abaúj-Torna vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1969. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest F 868
57. Szénagyűjtés gereblyével, Perecseny (Abaúj-Torna vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1969. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest F 904
58. Félig megrakott szárítóállvány, Alsó-Répás (Szepes vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1972. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest F 1676
59. Szántás négy ökörrel, Öreglak (Somogy vm.) – Gönyey [Ébner] Sándor felv. 1933. Néprajzi Múzeum, Budapest F 68977
60. Szántás két lóval, vasekével, Peresztlény (Hont vm.) – Manga János felv. 1941. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest F 299
61. Boronálás faboronával, Tornaszentjakab (Abaúj-Torna vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1969. MTA Néprajzi Kutatóintézete F 888
62. Boronálás tüskeboronával, Szakcs (Tolna vm.) – Takács Lajos felv. 1962. Néprajzi Múzeum, Budapest F 164781
63. Hengerezés. Ismeretlen falu Komárom vm.-ben – Gönyey [Ébner] Sándor felv. 1928. Néprajzi Múzeum, Budapest F 59019
64. *Birkanyomos* henger, Kiskunmajsa-Kígyós (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) – Bellon Tibor felv. 1986
65. A vetőmag csávázása, Körösszegapáti (Bihar vm.) – Molnár Balázs felv. 1962. Néprajzi Múzeum, Budapest F. 171511
66. Kézzel vetés vetőszákból, Vajdáccka (Zemplén vm.) – Bodó Sándor felv. 1965. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest F 24193
67. Kézi árpavetés, Kazár (Nógrád vm.) Gönyey Sándor felv. 1937. – Néprajzi Múzeum, Budapest F 75889
68. Kévekötés, Nagycétény (Nyitra vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1967. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest F 27405
69. A kaszanyél és a penge szögének bemérése, Válaszút (Kolozs vm.) Paládi-Kovács Attila felv. 1974. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest F 4219
70. Száradó kévék, Tompa (Bács-Bodrog vm.) – Bartos István felv. 1965. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest F 18799
71. Kezdetleges szemnyerés: a búzakalászkok kiverése mosósúlyokkal, Bárna (Nógrád vm.) – Barabás Jenő felv. 1963. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest F 18895
72. Rozscséplés deszkához verdeséssel, Adorjás (Baranya vm.) – Gunda Béla felv. 1934. Néprajzi Múzeum, Budapest F 70898
73. Cséplés kézcseppel a csűr szérúján, Szögliget (Abaúj-Torna vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1961. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest F 20636
74. Őszi árpa nyomtatása négy lóval, Patca (Somogy vm.) – Gönyey [Ébner] Sándor felv. 1932. Néprajzi Múzeum, Budapest F 66522

75. Gabonás hombár, Kórógy (Szerém vm.) – Füzes Endre felv. 1965. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest F 28833
76. Kukorica ültetése ültetőfával (*cuca*), Szilvásszentmárton (Somogy vm.) – Takács Lajos felv. 1963. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest F 13498
77. Kapálásból hazatérők, Hont (Hont vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1975. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest F 4152
78. Házi készítésű kukoricavető szerkezet, Ákos (Szilágy vm.) – Bellon Tibor felv. 1968. MTA Néprajzi Kutatóintézete F 30939
79. A kapa kalapálása, Átány (Heves vm.) – Hofer Tamás felv. 1965. Néprajzi Múzeum, Budapest F 193514
80. A sorközök meghúzatása ekekapával, Iliny (Nógrád vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1975. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest F 4134
81. A tornácán száradó dohányfüzerek, Penyige (Szatmár vm.) – Györffy István felv. 1930. Néprajzi Múzeum, Budapest F. 219312
82. Kukoricafosztás, Dusnok (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) – Boross Marietta felv. 1961. Néprajzi Múzeum, Budapest F 159817
83. A sor kijelölése sorhúzóval, Homokmégy (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) – Janó Ákos felv. 1963. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest F 17550
84. A paprika palántálása ültetőfával (*szádiló*) bolgárkertészetben, Budapest-Zugló (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) – Gönyey [Ébner] Sándor felv. 1931. Néprajzi Múzeum, Budapest F 64928
85. Öntözővíz vontatása a sorok között paprikapalántázáskor, Kiskunmajsa (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) – Bellon Tibor felv. 1986
86. A káposzta gyalulása savanyításhoz, Körösnagyharsány (Bihar vm.) – Molnár Balázs felv. 1962. Néprajzi Múzeum, Budapest F 171685
87. Paprika fűzés, Boldog (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) – Kunkovác László felv., 1980
88. Dinnyéskunyhók, Veresegyház (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) – Gönyey [Ébner] Sándor felv. 1930. Néprajzi Múzeum, Budapest F 62907
89. Bolgárkertészet: a paprika melegágya kipalántálás előtt, Budapest-Zugló (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) – Gönyey [Ébner] Sándor felv. 1931. Néprajzi Múzeum, Budapest F 64930
90. Paradicsomszüret, Rákospalota (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) – Gönyey Sándor felv. 1937. Néprajzi Múzeum, Budapest F 76363
91. Öntözéses kertészet, Kecskemét (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) – Kunkovác László felv. 1984
92. Bolgárkertész jellegzetes háti- és kézikosárral, Tiszafüred (Heves vm.) – Morvay Péter felv. 1937. Néprajzi Múzeum, Budapest F 77655
93. Zöldséges kút vízkiemelő kerékkel, Kecskemét (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) – Kunkovác László felv. 1981
94. Lopótöklugas, Göd (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) – Selmeczi Kovács Attila felv. 1980. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest F 37839
95. Gyömolcsszedés, Csömör (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) – Gönyey Sándor felv. 1937. Néprajzi Múzeum, Budapest F 77419
96. Almaszüret, Körtvélyes (Abaúj-Torna vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1980. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest, F 36127
97. Szilvaaszaló aszalókasokkal, Ökörítő (Szatmár vm.) – Gönyey [Ébner] Sándor felv. 1927. Néprajzi Múzeum, Budapest F 58030
98. A szőlőhegy látképe, Dunaszekcső (Baranya vm.) – Égető Melinda felv. 1965
99. Régi egyenetlen tőke-sorok a szőlőhegyen, Solt (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) – Égető Melinda felv. 1964
100. Fogadalmi kereszt a szőlőhegyen, Jászberény (Jász-Nagykun-Szolnok vm.) – Égető Melinda felv. 1978
101. Borospincék (*hajlokok*), Palást (Hont vm.) – Ikvai Nándor felv. 1966. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest F 28148

102. A kapa hordási módja, Madocsa-Öreghegy (Tolna vm.) – Égető Melinda felv. 1969
103. Bakhátra fedett szőlő, Monor (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) – Égető Melinda felv. 1978
104. Váltókékre kapálás, Kunszentmiklós (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) – Égető Melinda felv. 1969
105. Régi típusú „Attila” permetezőgép, Dunapataj (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) – Égető Melinda felv. 1965
106. Abroncsházas a pince előtt, Dunaszekcső (Baranya vm.) – Égető Melinda felv. 1965
107. Madárkergetés ostonnal és csúzlival, Szigetszentmiklós (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) – Égető Melinda felv. 1977
108. Szüret: puttonyozó leány, Kéthely (Somogy vm.) – Gönyey [Ébner] Sándor felv. 1926. Néprajzi Múzeum, Budapest F 57100
109. Szüret: szőlőszedés fatálba, Sióagárd (Tolna vm.) – Gönyey [Ébner] Sándor felv. 1929. Néprajzi Múzeum, Budapest F 61532
110. Szőlőtaposás, Bogács (Borsod vm.) – Gönyey [Ébner] Sándor felv. 1929. Néprajzi Múzeum, Budapest F 61610
111. Borkészítés: a must hordóba töltögetése, Szigetszentmiklós (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) – Égető Melinda felv. 1977. MTA Néprajzi Kutatóintézete F 5883
112. A szőlő *letörése* kocsira tett hordóban, Dunaszekcső (Baranya vm.) – Égető Melinda felv. 1965
113. Pányvzetés: a ló kifogása a ménesből, Kecskemét-Bugac (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) – Könyig György felv. 1903. Néprajzi Múzeum, Budapest F 4097
114. Kerekjászol és szélfogó karám, Hajdúböszörmény (Hajdú vm.) – Hofer Tamás felv. 1955. Néprajzi Múzeum, Budapest F 118423
115. Kosárból szénázó ló, Zubogy (Borsod vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1969. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest F 816
116. A lófarok *bokrára* kötése, Égerhát (Szilágy vm.) – Gönyey Sándor felv. 1930-as évek. Néprajzi Múzeum, Budapest F 90356
117. Lóvakarás, Körösnagyharsány (Bihar vm.) – Molnár Balázs felv. 1959. Néprajzi Múzeum, Budapest F 151515
118. Lóistálló a lovakat elválasztó *strajf*ával, Kővágóörs (Veszprém vm.) – Selmeczi Kovács Attila felv. 1982. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest F 39102
119. A szamár hátalása, Váncsod (Bihar vm.) – Molnár Balázs felv. 1951. Néprajzi Múzeum, Budapest F 101057
120. Nádcsereny és látófa gulyástanyán, Kecskemét-Bugac (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) – Gönyey [Ébner] Sándor felv. 1933. Néprajzi Múzeum, Budapest F 69214
121. A gulyás pányvát dob, Nádudvar (Hajdú vm.) – Kunkovác László felv. 1980.
122. Havasi legelő dorongkerítéssel, Gyimesközéplek (Csík vm.) – Kósa László felv. 1971. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest F 33284
123. Tövisből rakott kör alakú karám a Latorca mellett, Dobóruszka (Ung vm.) – Bellon Tibor felv. 1980
124. Borjú szűrős *palóka*val, Kunmadaras (Jász-Nagykún-Szolnok vm.) – Kunkovác László felv. 1980
125. Delelő csorda, Szatmárcseke (Szatmár vm.) – Kunkovác László felv. 1982
126. Tüzelős ól, Mezőcsát (Borsod vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1968. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest F 1010
127. Jászol a marhaistállóban, Sajóecseg (Borsod vm.) – Molnár Balázs felv. 1959. Néprajzi Múzeum, Budapest F 137698
128. Répareszelés, Sajópüspöki (Borsod vm.) – Selmeczi Kovács Attila felv. 1983. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest F 39669
129. Tehénfejtés, Rimóc (Nógrád vm.) – Selmeczi Kovács Attila felv. 1983. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest F 40458
130. Bikaborjú herélése, Fülöpszállás (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) – Kunkovác László felv. 1980

131. Ökörpatkoló kaloda, Dernő (Gömör vm.) – Márkus Mihály felv. 1940. Néprajzi Múzeum, Budapest F 87579
132. Juhásztanya szárnyékkal, Hajdúszoboszló (Hajdú vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1968. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest F 1103
133. Pásztorház, előtte *vasaló*, Hortobágy (Hajdú vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1968. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest F 1148
134. Nyírásrók szőrjegglyel megjelölt birka, Hajdúszoboszló (Hajdú vm.) Paládi-Kovács Attila felv. 1968. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest F 1106
135. Birkanyírás, Hajdúszoboszló (Hajdú vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1968. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest F 1113
136. Birkanyírók, Hajdúszoboszló (Hajdú vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1968. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest F 1104
137. Birkafejés, Pereszlény (Hont vm.) – Manga János felv. 1938. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest F 419
138. Fejős juhász használati tárgyai, Korond (Udvarhely vm.) – Hoppál Mihály felv. 1965. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest F 3657
139. A fejős juhász kezében kavarófa és gomolya, Berzété (Gömör vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1972. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest F 1624
140. A konda delel a kútnál, Hortobágy (Hajdú vm.) – Kovács Ádám felv. 1955. Néprajzi Múzeum, Budapest F 108778
141. Gerendavázás disznóól etetővályúval, Répáshuta (Borsod vm.) – Selmeczi Kovács Attila felv. 1979. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest F 32817
142. Süldők és malacok etetése az ól előtt, Hajdúnánás (Hajdú vm.) – Kunkovács László felv. 1981
143. Boglya alakú tyúkól, Kisújszállás (Jász-Nagykun-Szolnok vm.) – Csalog Zsolt felv. 1965. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest F 21708
144. Vesszőből font falú tyúkól, Somogyudvarhely (Somogy vm.) – Gönyey [Ébner] Sándor felv. 1933. Néprajzi Múzeum, Budapest F 69004
145. Kúp alakú nádkunyhó mint tyúkól, Hajdúszoboszló (Hajdú vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1968. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest F 1117
146. Libanyáj, Karcag (Jász-Nagykun-Szolnok vm.) – Tagán Galindzán felv. 1934. Néprajzi Múzeum, Budapest 70834
147. Toll a „hamis” liba orrában, Nádudvar (Hajdú vm.) – Bellon Tibor felv. 1968. Györffy István Nagykun Múzeum, Karcag F 1356
148. Libatörmést segítő szerkezet (*krmarnya*), Pilisszántó (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) – Gajzágó Jolán felv. a szentendrei Ferenczy Múzeum 58.26.1. ltsz-ú gyűjteménytárgyáról
149. Libatörmő asszony, Bogács (Borsod vm.) – Gönyey [Ébner] Sándor felv. 1929. Néprajzi Múzeum, Budapest F 61597
150. Tollfosztó asszonyok, Tótkomlós (Békés vm.) – Kunkovács László felv. 1981
151. Pásztor a kutyájával, Hajdúszoboszló (Hajdú vm.) – Kunkovács László felv. 1980
152. Pásztorkutya és szárított trágyából megépített óla, Kunmadaras (Jász-Nagykun-Szolnok vm.) – Kunkovács László felv. 1980
153. Szarvasmarha kolomppal, Hortobágy (Hajdú vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1968. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest F 1136
154. *Palló* a Gyepes-patakon, Gyepes (Udvarhely vm.) – Hála József felv. 1991
155. A kilenclyukú híd, előtte ekhós szekerek, Hortobágy (Hajdú vm.) – Chlinszky Gyula felv. 1904. Néprajzi Múzeum, Budapest F 6167
156. Fejen vitt véka, Tekenye (Zala vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1971. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest F 1257
157. Batyuzó asszony, Kazár (Nógrád vm.) Paládi-Kovács Attila felv. 1970. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest F 967
158. Vállon és kézben számócás kosarakat cipelő asszony, Székelyvarság (Udvarhely vm. - Románia) – Tagán Galindzán felv. 1941. Néprajzi Múzeum, Budapest F 88669

159. Asszony, vállán *átalvetővel*, Rév (Bihar vm.) – Paládi Kovács Attila felv. 1977. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest F 4470
160. Vízhordás légelyben, Szék (Szolnok-Doboka vm.) – Gönyey Sándor felv. 1944. Néprajzi Múzeum, Budapest F 87066
161. Vízhordó nő *abornyicával*, Apátfalva (Csanád vm.) – Gunda Béla felv. 1934. Néprajzi Múzeum, Budapest F 70622
162. Vízhordás *cseberben*, Székelyvarság (Udvarhely vm.) – Tagán Galindzsán felv. 1941. Néprajzi Múzeum, Budapest F 88630
163. Háton cipelt szénahordó kosár, Kenéz (Vas vm.) – Bárdosi János felv. 1963. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest F 10992
164. Szalmahordás *bőgővel*, Oszró (Baranya vm.) – Gönyey [Ébner] Sándor felv. 1931. Néprajzi Múzeum, Budapest F 64102
165. Hátikosaras asszonyok, Debercsény (Nógrád vm.) Paládi-Kovács Attila felv. 1970. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest F 946
166. Fahordás háton, kötéllel, Kazár (Nógrád vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1970. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest F 1025
167. Hát *málnahordó*, a málnás ládák cipeléséhez, Perőcsény (Hont vm.) – Hála József felv. 1991
168. Targonca (*tarbanca*), Válaszút (Kolozs vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1974. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest F 4212
169. Szamár máhás nyereggel, Szűtor (Kolozs vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1977. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest F 4531
170. Csúsztató ökrökkel, Nógrád (Nógrád vm.) – Vincze István felv. 1958. Néprajzi Múzeum, Budapest F 152192
171. A sósvíz téli szállítására szolgáló *fakorcsolya*, Oklánd (Udvarhely vm.) – Hála József felv. 1990
172. Kézi szán, Nagyhuta (Borsod vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1979. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest F 33038
173. Lovas szán, Apaj-puszta (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) – Kunkovác László felv. 1980
174. Ünneplő szán, Apaj-puszta (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) – Kunkovác László felv. 1980
175. Vontató *csámesz* üresen, két lóval, Peszéradacs (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) – Györffy István felv. 1934. Néprajzi Múzeum, Budapest F 158334
176. A ló befogása kétkerekű, kétrúdjú *kordéba* a Nagy-hegyi kőbányában, Tarpa (Bereg vm.) – Hála József felv. 1982
177. Kétkerekű *bricska* a csordaálláson, Hajdúnánás (Hajdú vm.) – Dankó Imre felv. 1962. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest F 23496
178. Rakoncás kiskocsi, Perőcsény (Hont vm.) – Hála József felv. 1991
179. Szénaszállításra előkészített, négy *nyárrsal* és két-két *kőzzel* felszerelt szekér, Jegenyé (Kolozs vm.) – Hála József felv. 1991
180. Rakoncás szekér, Lucska (Gömör vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1978. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest F 5386
181. Lőcsös szekér vessző fonatú szekérkassal, Szalafő (Vas vm.) – Hegyi Imre felv. 1964. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest F 10142
182. Könnyű lovaskocsi, Soltvadkert (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) – Égető Melinda felv. 1963. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest F 17931
183. Magasoldalú, hosszú hordószekér, Alsó-Répás (Szepes vm.) – Paládi-Kovács Attila felv. 1972. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest F 1681
184. Székely *kóberes* szekér, Székelyudvarhely (Udvarhely vm.) – Szilády Zoltán felv. 1935. Néprajzi Múzeum, Budapest F 71317
185. *Kóberes* szekér, Palánka (Gyimesi-szoros) – Hála József felv. 1972
186. Tehenek járomban, szájkosárral, Radamos (Zala vm.) – Kerecsényi Edit felv. 1986. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest F 42896
187. Hatos ökröfogat, Apaj-puszta (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) – Kunkovác László felv. 1973

188. Halász a ladikjában, Tokaj (Zemplén vm.) – Kunkovács László felv. 1988
189. Szénahordás két csónakon, vendégoldallal, Kopács (Baranya vm.) – Tagán Galindzsán felv. 1941. Néprajzi Múzeum, Budapest F 88541
190. Tutajozás, Mártély (Csongrád vm.) – Bellon Tibor felv. 1987
191. Átkelés komppal a Tiszán, Kisar (Szatmár vm.) – Gönyey [Ébner] Sándor felv. 1927. Néprajzi Múzeum, Budapest F 57996
192. Halászbárka a Dunán, Dunaszekcső (Baranya vm.) – Bellon Tibor felv. 1968. Györffy István Nagykun Múzeum, Karcag F 1386

A TÉRKÉPEK JEGYZÉKE

1. A kelencék elterjedésterülete – Szabadfalvi József: Méhészkedés a szatmári Erdőháton. Ethnographia, LXVII. 1956. 461. nyomán 72
2. A méhlikások típusai a Kárpát-medencében – Boross Marietta: Méhlikások a Néprajzi Múzeum gyűjteményében. Néprajzi Értesítő, XLV. 1963. 37. nyomán 79
3. A bukóvilla, mereglye, nyárs és természetes villa lelőhelyei – Balassa Iván: A Néprajzi Múzeum favillagyűjteménye. Ethnographia, LX. 1949. 106. nyomán 273
4. A toldott ágú és hasított villák lelőhelyei – Balassa Iván: A Néprajzi Múzeum favillagyűjteménye. Ethnographia, LX. 1949. 106. nyomán 274
5. A rudasboglya elnevezései a magyar nyelvterületen – Paládi-Kovács Attila: A széna takarása a magyar parasztságnál. Népi kultúra – népi társadalom. II–III. 1969. 19. nyomán 278
6. Az abara elterjedtsége a Kárpát-medence északkeleti részén – Paládi-Kovács Attila: Az abara. Népi kultúra – népi társadalom. II–III. 1969. 82. nyomán 293
7. A faekék aránya a félvas ekékhez a Kárpát-medencében 1872-ben – Balassa Iván: Az eke és a szántás története Magyarországon. Budapest, 1973: 437. nyomán 329
8. A faeke főbb típusainak elterjedése a Kárpát-medencében – Balassa Iván: Az eke és a szántás története Magyarországon. Budapest, 1973: 386. nyomán 331
9. A tövisborona formái – Magyar néprajzi atlasz. I. 14. térkép, szerk. Paládi-Kovács Attila. Budapest, 1987. nyomán 373
10. Az aratóművelet neve 1900 körül – Magyar néprajzi atlasz. I. 29. térkép, szerk. Paládi-Kovács Attila. Budapest, 1987. nyomán 385
11. Az aratásnál használt kasza nyele a 20. század közepén – Magyar néprajzi atlasz. I. 25. térkép, szerk. Szolnoky Lajos. Budapest, 1987. nyomán 391
12. A gabonaneműek nyomtatása és cséplése a Kárpát-medencében az 1840–60-as években – Hoffmann Tamás: A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztok gazdálkodásában. Budapest, 1963: 271. nyomán 413
13. A Felföld gyümölcskereskedelmének fő irányai – Viga Gyula: Árucseré és migráció Észak-Magyarországon. Debrecen–Miskolc, 1990: 103. nyomán 526
14. A bortermés mennyisége 1864-ben, megyék szerinti bontásban – Boros László: Kárpátalja szőlő- és borgazdaságának történeti földrajza. In: Észak- és kelet-magyarországi Földrajzi Évkönyv 6. 115–213. Nyíregyháza, 1999: 123. nyomán 537
15. Kecskemét szőlőterületeinek gyarapodása 1786-tól az 1930-as évekig – Szabó Kálmán: Kecskemét szőlő- és gyümölcstermelésének múltja. Kecskemét, 1934: nyomán 547

16.	A domináns igaerő Magyarországon 1895-ben – Bodó Sándor: A magyar paraszti termelés igaerejének története. Debrecen, 1990: 8. nyomán	596
17.	A szénarács elterjedtsége és neve – Paládi-Kovács Attila: A 'jászol' kezdeti formái a magyar állattartásban. Ethnographia, XCI. 1980. 169. nyomán	644
18.	A szarvasmarhatartás körzetei Magyarországon – Asztalos István: Az állattenyésztés területi megoszlása Magyarországon. 1968: 139. 45. ábra nyomán	666
19.	A palókatípusok elterjedése a Kárpát-medencében – Szabó Mátyás: Fiatal állatok szopását megakadályozó eszközök és eljárások. Néprajzi Értesítő, XXXVII. 1955. 141. nyomán	669
20.	A csörgősbót elterjedése a Kisalföldön – Timaffy László: Kisalföldi csörgősbótok. Ethnographia, LXXIV. 1963. 162. nyomán	680
21.	A sövényből, nádból és fatörzsből készült jászlak elterjedtsége a Kárpát-medencében – Paládi-Kovács Attila: A 'jászol' kezdeti formái a magyar állattartásban. Ethnographia, XCI. 1980. 162. nyomán	690
22.	A „jászol” értelemben használt <i>váló</i> szó elterjedése – Paládi-Kovács Attila: A 'jászol' kezdeti formái a magyar állattartásban. Ethnographia, XCI. 1980. 179. nyomán	692
23.	A bivaly elterjedtsége Erdélyben 1870-ben, megyék és székek szerinti bontásban – Kós Károly: Eszköz, munka, néphagyomány. Bukarest, 1979: 203. nyomán	702
24.	A kéki juhászok jelentősebb nyaraltatóhelyei – Szabadfalvi József: Az extenzív állattenyésztés Magyarországon. Műveltség és Hagyomány. XII. Debrecen, 1970: 101. nyomán	710
25.	A román vándorpásztorok legelőterületei és piagai – Gunda Béla: Ethnographica Carpato-Balcanica. Budapest, 1970: 314. nyomán	713
26.	A vándor juhnyírók falvai és körzetük a keleti palóc népterületen – Paládi-Kovács Attila: A keleti palócok pásztorkodása. Műveltség és Hagyomány. VII. Debrecen, 1965: 127. nyomán	735
27.	Tejhaszonvételi formák Erdélyben 1900 körül – K. Kovács László: A közös fejős juhnyájak tejhaszonvételi formái Erdélyben 1900 körül. Népi kultúra – népi társadalom. I. 1968: 32. nyomán	742
28.	A bihari sertésmakkoltatók útvonalai – Szabadfalvi József: A sertés Magyarországon. Debrecen, 1991: 102. nyomán	758
29.	A baromfiállomány sűrűsége Magyarországon 1895-ben és a budapesti tojástartózsde tagjainak telephelyei 1912-ben – Mártha Zsuzsanna: Törekvések a tojáskereskedelem rendezésére Magyarországon századunk elején és a budapesti tojástartózsdek. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1969–1970. 297. nyomán	774
30.	Tyúkászattal foglalkozók lakóhelyei Nyugat-Magyarországon – Domonkos Ottó: A nyugat-magyarországi tyúkásatról. Néprajzi Értesítő, XLIX. 1967. 257. nyomán	778
31.	A Dunántúl legfőbb útvonalai a középkorban – Glaser Lajos: Dunántúl középkori úthálózata. Századok, 1929–1930. 63–64. kötet 152–154. lap közötti melléklet nyomán	831
32.	Magyarország postaúthálózata 1800-ban – Prinz Gyula: Magyar földrajz. Magyar föld – magyar faj. III. 65. Budapest, é. n. nyomán	834
33.	A debreceni szekeresek útvonalai a 16–19. században – Balogh István: A lófogatok Debrecenben a XVIII–XIX. században. Ethnographia, LXXVII. 1966. 248. nyomán	836
34.	A hétfalusi szekeresek fő árusító útvonalai a 19. században – Kós Károly: Népélet és néphagyomány. Bukarest, 1972. 18. nyomán	837
35.	A Dél-Alföld csárdái 1853-ban – Szabó Ferenc: A Dél-Alföld pusztai csárdái. Ethnographia, LXXXV. 1974. 338. nyomán	841

36. Az emberi erővel történő szállítás domináns formái – Paládi-Kovács Attila: Néhány megjegyzés a magyar parasztság teherhordó eszközeiről. *Ethnographia*, LXXXIV. 1973. 516. nyomán 862
37. A vízfordó vállrúd típusai – Paládi-Kovács Attila: Hagyományos vízfordó módok és eszközök a Kárpát-medencében. *Ethnographia*, XCII. 1981. 317. nyomán 867
38. A dézsahordó rúd formái – Paládi-Kovács Attila: Hagyományos vízfordó módok és eszközök a Kárpát-medencében. *Ethnographia*, XCII. 1981. 327. nyomán 868
39. A korsókendő és a légelyhordó bot elterjedtsége – Paládi-Kovács Attila: Hagyományos vízfordó módok és eszközök a Kárpát-medencében. *Ethnographia*, XCII. 1981. 322. nyomán 874
40. Az ételhordó háló elterjedtsége a magyarságnál – Paládi-Kovács Attila: Néhány megjegyzés a magyar parasztság teherhordó eszközeiről. *Ethnographia*, LXXXIV. 1973. 518. nyomán 876
41. A bazárka, a hajdiván, a hátikosár és a kéregedények elterjedtsége a magyarságnál – Paládi-Kovács Attila: Néhány megjegyzés a magyar parasztság teherhordó eszközeiről. *Ethnographia*, LXXXIV. 1973. 514. nyomán 880
42. A hátitarisznya elterjedtsége Észak-Magyarországon – Paládi-Kovács Attila: Egy népi teherhordó eszköz magyarországi elterjedtségének tanulmányai. *Egri Múzeum évkönyve*, XVI. Eger, 1976: 191. nyomán 888
43. A szekéroidal formája a magyar nyelvterületen – Magyar néprajzi atlasz. III. 195. térkép, szerk. Paládi-Kovács Attila. Budapest, 1987. nyomán 936
44. A szekéroidal kitámasztása a 20. század első felében – Magyar néprajzi atlasz. III. 194. térkép, szerk. Paládi-Kovács Attila. Budapest, 1987. nyomán 938
45. A löcsös szekér elterjedtsége a Kárpát-medencében – Keszi-Kovács László: *Der Leistenwagen im Karpatenbecken*. Paládi-Kovács Attila (Hrsg.): *Traditionelle Transportmethoden in Ostmitteleuropa*. Budapest, 1981. 116. nyomán 939
46. Hámformák a magyar nyelvterületen – Magyar néprajzi atlasz. II. 115. térkép, szerk. Paládi-Kovács Attila. Budapest, 1987. nyomán 961
47. A szarvasmarha fogatolásának eszközei Nyugat-Magyarországon – Timaffy László: *Rindereinzelnspannung in Westungarn*. *Narodopisný Veštník Československý*. III–IV. Brno, 1969: 196. nyomán 964
48. A szegedi forgalomban részt vett hajók tulajdonosainak lakhelye 1851-ben, a hídkinyitási adatok alapján – Gráfik Imre: Az áru útja a szállítás forradalma előtt. *Ethnographia*, XCIV. 1983. 15. nyomán 986

AZ ÁBRÁK JEGYZÉKE

(A helységnevek lokalizálása az 1913-as Helységnevtár alapján történt)

1. Pákász a különböző eszközeivel. Ecsedi láp (Szatmár vm.) – Gunda Béla: A természetes növénytakaró és az ember. *Agria XXIV.* 1988. 198. nyomán 16
2. Pákászeszközök: *a)* háromágú pákászbót, Ecsedi láp (Szatmár vm.); *b)* botra erősített subadarab a sulyom gyűjtéséhez, Tiszacsege (Hajdú vm.); *c)* kanalas gém csőréből készült villa, Nagyunság (Jász-Nagykun-Szolnok vm.); *d)* nádvágó kaszur, Ecsedi láp (Szatmár vm.); *e)* lápmetsző ásó, Ecsedi láp (Szatmár vm.); *f)* csíktők kasornyában, Ecsedi láp (Szatmár vm.) – Ecsedi István: Népies halászat a Közép-Tiszán és a tiszántúli kisvizeken. *DMÉ 1933.* 13. nyomán 17
3. Lápi kút, Bodroglók (Zemplén vm.) – Ecsedi István: Népies halászat a Közép-Tiszán és a tiszántúli kisvizeken. *DMÉ 1933.* 292. nyomán 18
4. A gesztenye gyűjtögetésére és törésére szolgáló eszközök: *a)* gereblye; *b)* csiptető; *c)* üllőke; *d)* kis kalapácsok; *e)* gesztenyesütő serpenyő, Velem (Vas m.) – Dömötör Sándor: Gesztenyetermelés Vas megyében. *NK VI.* 1. 1961. 44. 3. nyomán 20
5. Gyűjtögetésre szolgáló ásóbotok: *a)* gombászó bot, Szentgál (Veszprém vm.); *b)* a gyermekek baraboly gyűjtésére szolgáló ásóbotja, Magyarpalatka (Kolozs vm.); *c)* a poszméh mézes lépeinek kiásására szolgáló bot, Zalabaksa (Zala vm.) – Gunda Béla: A természetes növénytakaró és az ember. *Agria XXIV.* 1988. 208. nyomán 24
6. Kéregedények: *a)* Őriszentpéter; *b)* Szalafő (Vas vm.) – Kardos László: Az Őrség népi táplálkozása. Budapest, 1943: 15. nyomán; *c)* kéregedény folyadék tartására, Egyeskö (Csík vm.) – Gunda Béla: *Ethnographica Carpato-Balcanica.* Budapest, 1979: 188. nyomán 26
7. A nyírfából kicsurgó lé felfogása (Udvarhely vm.) – Györffy István: Viricseles a Székelyföldön. *Ethn XLVIII.* 1937. 216. nyomán 27
8. Hajítófák, Bugaci pusztá (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) – Gunda Béla: *Trapping and Hunting among the Hungarian People. Acta Ethn. XXII.* 1973. 351. nyomán 52
9. A nyest nyomának követése a székelyeknél, Csíkszentdomokos (Csík vm.) – Gunda Béla: *Ethnographica Carpato-Balcanica.* Budapest, 1979: 57. nyomán 53
10. Hurkok: *a)* keretre erősített lószőrhurkok, Cece (Fejér vm.); *b)* kukorica-csőre kötött varjúhurkok, Törökkoppány (Somogy vm.) – Gunda Béla: *Trapping and Hunting among the Hungarian People. Acta Ethn. XXII.* 1973. 354. nyomán; *c)* siketfajdhurkok, Kászonfeltíz (Csík vm.) – Gunda Béla: *Ethnographica Carpatica.* Budapest, 1966: 152. nyomán 55

11. Rántóhurkok: *a)* *pruglo* típusú rántóhurok, Torockó (Torda-Aranyos vm.); *b)* talpkioldású felrántóhurok, Felsőrekecsin (Moldva); *c)* magyar csikkentő őz fogásához, Domokos (Szolnok-Doboka vm.); *d)* csikle vízimadarak fogásához, Kopács (Baranya vm.) – Gunda Béla: Trapping and Hunting among the Hungarian People. Acta Ethn. XXII. 1973. 354, 356. nyomán 57
12. Farkaskert és verem: *a)* farkaskert, Farkaslaka (Udvarhely vm.); *b)* a farkaskert alaprajza; *c)* farkasverem liba csalival, Dercen (Bereg vm.) – Gunda Béla: Trapping and Hunting among the Hungarian People. Acta Ethn. XII. 1973. 358, 359. nyomán 58
13. Dorongcsapdák: *a)* nyestfogó dorongcsapda, Marócsa (Baranya vm.); *b)* vaddisznócsapda, Ivó-völgy (Udvarhely vm.) – Gunda Béla: Ethnographica Carpato-Balcanica. Budapest, 1979: 64, 65. nyomán 60
14. Patkány- és pocokcsapda: *a)* íjas csapda pocok fogásához, Törökkoppány (Somogy vm.); *b)* vascapda patkány fogásához, Borsodszemere (Borsod-vm.) – Gunda Béla: Trapping and Hunting among the Hungarian People. Acta Ethn. XXII. 1973. 361. nyomán 61
15. Méhkereső szaruk: *a)* Magyarléta (Torda-Aranyos vm.); *b)* Beszterce-Naszód vm. – Gunda Béla: Néprajzi gyűjtőúton. Debrecen, 1956: 70. nyomán 69
16. A méh vadász eszközei: *a)* létra, Domokos (Szolnok-Doboka vm.); *b)* kámpó az odú megközelítéséhez, Szaporca (Baranya vm.); *c)* füstölőedény, Nógrádsípek (Nógrád vm.); *d)* gyalu a méhesbodon kitisztításához, Domokos (Szolnok-Doboka vm.) – Gunda Béla: Ethnographica Carpatica. Budapest, 1966: 209. nyomán 70
17. Zárt méhes (*kelenca*), Panyola (Szatmár vm.) – Gunda Béla: Méhészkedés a magyarságnál. Agria XXVII–XXVIII. 1991–1992. 324. nyomán 73
18. Méh lakások: *a)* gyékénykas, Szeremle (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) – Gunda Béla: Méhészkedés a magyarságnál. Agria XXVII–XXVIII. 1991–1992. 339. nyomán; *b)* faköpű, Erdőhát (Szatmár m.) – Szabadfalvi József: Méhészkedés a Szatmári Erdőháton. Ethn. LXVII. 1956. 465. nyomán 75
19. Méh lakások: *a)* nyírkéregből készült köpű, Magyarigen (Alsó-Fehér vm.); *b)* dongákból készült köpű, Magyarlápós (Szolnok-Doboka vm.); *c)* fonott vesszőkas, Csíkszentdomokos (Csík vm.); *d)* tapasztott vesszőkas, Komádi (Bihar vm.); *e)* keretek nélküli deszkakaptár, Gyimesközéplek (Csík vm.); *f)* keretek nélküli deszkakaptár, Csomakőrös (Háromszék vm.) – Gunda Béla: Méhészkedés a magyarságnál. Agria XXVII–XXVIII. 1991–1992. 334. nyomán 76
20. Szalmakas formák a Dél-Dunántúlról: *a)* Liszó (Somogy vm.); *b)* Pölöskefő (Zala vm.); *c)* Tótszentmárton (Zala vm.); *d)* Letenye (Zala vm.); *e)* Szentmihályhegy (Somogy vm.); *f)* Surd (Somogy vm.) – Kerecsényi Edit: A népi méhészkedés története, formái és gyakorlata Nagykanizsa környékén. Népr. K. XIII. 1969. 124, 126–127. nyomán 77
21. A méhek kénnel, taplóval, trágyával való lefojtása, Panyola (Szatmár vm.) – Gunda Béla: Méhészkedés a magyarságnál. Agria XXVII–XXVIII. 1991–1992. 353. nyomán 83
22. Méhészeszközök: *a)* viaszprés, Algyő (Csongrád vm.); *b)* ékes viaszprés, Magyarigen (Alsó-Fehér vm.) – Gunda Béla: Méhészkedés a magyarságnál. Agria XXVII–XXVIII. 1991–1992. 355, 356. nyomán 84
23. Méhészszerszámok, Erdőhát (Szatmár vm.) – Szabadfalvi József: Méhészkedés a Szatmári Erdőháton. Ethn. LXVII. 1956. 474. nyomán 85
24. Hálókötés: *a)* netzkötés; *b)* parasztkötés, Baja környéke (Bács-Bodrog vm.) – Solymos Ede: A bajai Türr István Múzeum halászati gyűjteményének típuskatalógusa. Cumania II. 1974: 22. nyomán 147
25. Szigonyok: *a)* nyaklószigony, Szendrő (Borsod vm.); *b)* szűrőszigony, Badacsonytomaj (Zala vm.); *c)* egyágú dárdszigony, Balatonkenese (Veszp-

- rém vm.); *d*) tűzőszigony, Pinnyéd (Győr vm.); *e*) kőrmős szakájú szigony, Mindszent (Csongrád vm.); *f*) háromágú szigony, Jászapáti (Jász-Nagykun-Szolnok vm.); *g*) kétágú, kovácsoltvas szűrőszigony, Szeged (Csongrád vm.) – Gönyey Sándor: A Néprajzi Múzeum szigonygyűjteménye. NÉ XXIX. 1937. 171–183. nyomán; *h*) háromágú, kovácsoltvas szűrőszigony, Négyes (Borsod vm.); *i*) drótszálakból kialakított orvhalász szigony, Vásárosnamény (Bereg vm.); *j*) vágóhorog, Algyő (Csongrád vm.) – Szilágyi Miklós: A tiszai halászat. Budapest, 1995: 38. nyomán; *k*) szűrőszigony, Velencei-tó környéke (Fejér vm.) – Solymos Ede: A Velencei-tó halászata. Budapest, 1996: 97. nyomán
26. A Mohács és Kölked közti Duna-parti hátat átvágó vízfolyások és mesterséges fokok, 1820. (Eisenhut György térképe.) – Andrásfalvy Bertalan: A Duna-mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig. Tanulmányok Tolna megye történetéből 7. Szekszárd, 1975: II/1. tábla nyomán
27. Vejszék: *a*) udvaros, kétszárnyas vagy magyar vejsze, Tápé (Csongrád vm.); *b*) középlézsás vejsze, Tápé (Csongrád vm.) – Szilágyi Miklós: Halászat. In: Juhász Antal (szerk.): Tápé története és néprajza. Tápé, 1971: 284. nyomán; *c*) kétszárnylézsás vagy rácvejsze, Mezősegi tavak (Erdély) – Herman Ottó: A magyar halászat könyve. Budapest, 1887: 158. nyomán; *d*) spirálvejsze, Szentes (Csongrád vm.) – Nyíri Antal: A kihalt szentesi vízi-élet néprajzi és néprajzi maradványai. Szeged, 1948: 79. nyomán; *e*) középlézsás és kétszárnylézsás vejszék kombinációja, Közép-Tisza-vidék – Ecsedi István: Népies halászat a Közép-Tiszán és a Tiszántúli kisvizeken. DMÉ 1933. 143. nyomán
28. Pontyfogó kürtők, Fertő-tó környéke – Bárdosi János: A magyar Fertő halászata. Sopron, 1994: 63. nyomán
29. Egyszerű vesszővarsák: *a*) bocskorvarga vagy magyar csuklyavarga, Domoikos (Szolnok-Doboka vm.) – Gunda Béla: Ethnographica Carpatica. Budapest, 1966: 126. nyomán; *b*) csikvarga, Közép-Tisza vidéke; *c*) csikvarga szerkezeti rajza – Ecsedi István: Népies halászat a Közép-Tiszán és a tiszántúli kisvizeken. DMÉ 1933. 148. nyomán
30. Hálóvarsák: *a*) ötkarikás, kétvörsökös, kétszárnyú hálóvarga, kecskeméti Tisza-szakasz – Szabó Kálmán: A kecskeméti múzeum halászati gyűjteménye. NÉ XXIX. 1938. 36. nyomán; *b*) ötkarikás, kétvörsökös, egyszerű hálóvarga, Algyő (Csongrád vm.) – Szilágyi Miklós: Vízi élet, halászat. In: Hegyi András (szerk.): Algyő és népe. Szeged, 1987: 373. nyomán
31. Kétszárnyú hálóvarsák állóvízi lerakásának alaprajzi vázlata, Közép-Tisza vidéke – Ecsedi István: Népies halászat a Közép-Tiszán és a tiszántúli kisvizeken. DMÉ 1933. 153. nyomán
32. Tapogatók: *a*) kerékpárabroncsból és dróthálóból kialakított orvhalász tapogató, Cegléd (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) – Szilágyi Miklós: Halászat a Cegléd környéki kisvizeken. Studia Comitatus 2. 1973: 183. nyomán; *b*) hálótapogató, Algyő (Csongrád vm.) – Szilágyi Miklós: Vízi élet, halászat. In: Hegyi András (szerk.): Algyő és népe. Szeged, 1987: 370. nyomán; *c*) vaspálcákra szerelt reginás tapogató, Tiszaalpár (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) – Halászat, 1986/1. sz. 30. nyomán; *d*) fogantyús reginás tapogató, Algyő (Csongrád vm.); *e*) zsákos (*segges*) tapogató, Közép-Tisza vidék – Szilágyi Miklós: A tiszai halászat. Budapest, 1995. 3. kép. nyomán
33. Bokorszák és kece: *a*) bokorszák, Baja környéke (Bács-Bodrog vm.) – Solymos Ede: A bajai Türr István Múzeum halászati gyűjteményének típuskatalógusa. Cumania II. 1974. 43. nyomán; *b*) hegyes kece, Közép-Tisza vidék – Ecsedi István: Népies halászat a Közép-Tiszán és a Tiszántúli kisvizeken. DMÉ 1933. 194. nyomán

34. Emelőháló, Közép-Tisza vidék – Ecsedi István: Népies halászat a Közép-Tiszán és a tiszántúli kisvizeken. DMÉ 1933. 189. nyomán 172
35. Óros emelőháló (*csempely*), Hernádbúd (Abaúj-Torna vm.) – Szilágyi Miklós: A Hernád halászata. Miskolc, 1980: 41. nyomán 173
36. Villegháló és ollóháló: *a)* villegháló, Közép-Tisza vidék – Ecsedi István: Népies halászat a Közép-Tiszán és a Tiszántúli kisvizeken. DMÉ 1933. 194. nyomán; *b)* ollóháló, Alsó-Tisza vidéke – Bosić, Mila: Ribarske sprave i alati u Vojvodini. Novi Sad, 1982: 46. nyomán 175
37. Kaparóháló és használata, Hernádbúd (Abaúj-Torna m.) – Szilágyi Miklós: A Hernád halászata. Miskolc, 1980: 23. nyomán 177
38. Jég alatti halászat: *a)* hálózás jég alatt, Közép-Tisza vidéke – Ecsedi István: Népies halászat a Közép-Tiszán és a Tiszántúli kisvizeken. DMÉ 1933. 225. Nyomán; *b)* jeges tanya, Balaton-mente – Herman Ottó: A magyar halászat könyve. Budapest, 1887: 386. 180
39. A jeges halászat szerszámai: *a)* rohony vagy vezetőrúd; *b)* rohony vagy rúd-hajtó villa; *c)* régebbi formájú rúd-hajtó villa; *d)* rőzsöny vagy kereső; *e)* jegellő, Fertő-tó – Bárdosi János: A magyar Fertő halászata. Sopron, 1994: 119. nyomán; *f)* üsztöke, a lékelés eszköze, Hernádbúd (Abaúj-Torna vm.) – Szilágyi Miklós: A Hernád halászata. Miskolc, 1980: 28. nyomán 181
40. Puttyogató: *a)* a puttyogató zsinór szerkezete, Tiszaórvény (Heves vm.); *b)* kutyogató, Algyő (Csongrád vm.) – Szilágyi Miklós: A tiszai halászat. Budapest, 1995: 224. nyomán 187
41. Csukahorog, kecskeméti Tisza-szakasz – Szabó Kálmán: A kecskeméti múzeum halászati gyűjteménye. NÉ XXIX. 1937. 377. nyomán 188
42. A véghorog elvetésének módja: *a)* fenékhorog; *b)* paláshorog, Tiszafüred (Heves vm.) – Szilágyi Miklós: A tiszai halászat. Budapest, 1995: 235. nyomán 189
43. Vízahorog, dunai típus – Rohan-Csermák, Géza: Sturgeon hooks of Eurasia. New York, 1963: 49. nyomán 190
44. Díszített balták: *a)* jelölő fokos monogramja, Gyöngyös (Heves vm.); *b)* díszített baltafej, Gyöngyös (Heves vm.) – Mátra Múzeum, Gyöngyös 223
45. Fejszeformák: *a)* fejsze, Kápolnásfalu (Udvarhely vm.) – Molnár Kálmán: Adatok a Hargita népi erdőgazdálkodásához. In: A Székelykeresztúri Múzeum 25 éves jubileumi emlékkönyve. Csíkszereda, 1974: 311. nyomán; *b)* faragó topor, Bakony vidéke (Veszprém vm.) – Hegyi Imre: A népi erdőkielés történeti formái. Budapest, 1978: 87. nyomán 225
46. A fa hakkolása két fejszével, Bakonycsérnye (Veszprém vm.) – Hegyi Imre: A népi erdőkielés történeti formái. Budapest, 1978: 53. nyomán 226
47. Fűrészek: *a)* cserfűrész, *b)* karajfűrész, Fülekplis (Nógrád vm.) – Paládi-Kovács Attila: Életmód, foglalkozás, nemzetiség. Debrecen, 1988: 114. nyomán; *c)* fűrész élesítése reszelővel, Bakony vidéke (Veszprém vm.) – Hegyi Imre: A népi erdőkielés történeti formái. Budapest, 1978: 62. nyomán 230
48. Erdei gyalogszánkó ölfá szállításához, Csermosnya-völgy (Gömör és Kishont vm.) – Herkely Károly: Adatok Gömör megye népi erdőgazdálkodásához. NÉ XXXIII. 1941: 262. nyomán 231
49. Faragó szerszámok: *a-b)* faragófejszék, Csíkszentdomokos (Csík vm.) – Kardalus János: Csíkszentdomokosi faragott faedények. Népiszm. Dolg. 1983: 69. nyomán; *c)* díszített szekerce, Gyöngyös (Heves vm.) – Mátra Múzeum, Gyöngyös 232
50. Erdőmunkások kunyhói: *a)* kerek kunyhó alaprajza, Répáshuta (Borsod vm.) – Bakó Ferenc: Mészégető kunyhók a Bükk hegységben. NÉ L. 1968: 75. nyomán; *b)* jármás kunyhó rekonstrukciós rajza, Répáshuta (Borsod vm.) – Bakó Ferenc: Mészégető kunyhók a Bükk hegységben. NÉ L. 1968: 72. nyomán 238

51. Rétművelési eszközök: *a)* irtókapa, Patca (Somogy vm.); *b)* talajgereblye, Gégény (Szabolcs vm.) – Paládi-Kovács Attila: A magyar parasztság rétgazdálkodása. Budapest, 1979: 146. nyomán 250
52. Rétsimító (*csúszó*), Átány (Heves vm.) – Fél Edit–Hofer Tamás: Geräte der átányer Bauern. Budapest, 1974: 423. nyomán 251
53. Fűvágó eszközök: *a)* kaszasarló, Szalafő (Vas vm.); *b)* finn *gorbusa*, Karélia (Finnország) – Paládi-Kovács Attila: A magyar parasztság rétgazdálkodása. Budapest, 1979: 172, 174. nyomán 256
54. Nyélen fennhagyott kasza kalapálása, Dévaványa (Jász-Nagykun-Szolnok vm.) – Szabó Mátyás: A Kőrös és Berettyó alsó folyása vidékének rétgazdálkodása. Népr. K. II. 1957: 38. nyomán 257
55. Csapóval felszerelt kasza. Részei: 1. támla; 2. hegye; 3. éle; 4. ormója; 5. sarka; 6. füle; 7. karika; 8. szeg; 9. makk; 10. csapó; 11. *kocs*; 12. nyél, Nyíri (Abaúj-Torna vm.) – Balassa Iván: Földművelés a Hegyközben. Budapest, 1964: 138. nyomán 259
56. A kasza hordásmódja: *a)* munka közben, a pászta hosszában; *b)* hazafelé, Csongrád (Csongrád vm.) – Szabó Mátyás: A Kőrös és Berettyó alsó folyása vidékének rétgazdálkodása. Népr. K. II. 1957: 35. nyomán 260
57. A kaszaverés eszközei: *a)* kaszaüllő; *b)* kalapács, Nyíri (Abaúj-Torna vm.) – Balassa Iván: Földművelés a Hegyközben. Budapest, 1964: 139. nyomán 261
58. Fenkőtartók: *a)* fából, Nyíri (Abaúj-Torna vm.); *b)* marhaszarvból, Kishuta (Abaúj-Torna vm.); *c)* bádogból, Nyíri (Abaúj-Torna vm.) – Balassa Iván: Földművelés a Hegyközben. Budapest, 1964: 138. nyomán 262
59. Szénaszárító ágas és állvány: *a)* agancsos *oszró*, Pusztafalu (Abaúj-Torna vm.); *b)* háromlábú *oszró*, Kishuta (Abaúj-Torna vm.) – Balassa Iván: Földművelés a Hegyközben. Budapest, 1964: 148. nyomán 266
60. Széna és lóhere összerakása: *a)* rudas vagy apró (*fiók*), Jákótelke (Kolozs vm.); *b)* buglya, Jákótelke (Kolozs vm.); *c)* hererakó szalmakötéllel, Jákótelke (Kolozs vm.); *d)* hererakó (*üsttűrű*), Sztána (Kolozs vm.) – Kós Károly: Népi földművelés Kalotaszegen. Debrecen, 1999: 109. nyomán 267
61. A szénagyűjtés módja: *a)* keskeny parcellán; *b)* széles táblán, Szurdokpuszpöki (Heves vm.) – Paládi-Kovács Attila: A magyar parasztság rétgazdálkodása. Budapest, 1979: 296. nyomán 269
62. Gereblyeformák: *a)* kisgereblye ékelt nyéllel, Baskó (Abaúj-Torna vm.); *b)* kisgereblye természetes ágú nyéllel, Arka (Abaúj-Torna vm.); *c)* nagygereblye (*brúgó*), Hejce (Abaúj-Torna vm.); *d)* nagygereblye (*brúgó*), Arka (Abaúj-Torna vm.) – Ikvai Nándor: Földművelés a Zempléni hegység közepén. Műv. Hagy. IX. 1967: 118. nyomán 270
63. Favillák típusai a Kárpát-medencében: *a)* természetes ágvillák; *b)* kétágú hasított villák; *c)* többágú hasított villák; *d)* toldott ágú villák – Balassa Iván: A Néprajzi Múzeum favillagyűjteménye. Ethn. LX. 1949. 109, 111, 113, 121. nyomán 272
64. A vontató lekötése, Csongrád (Csongrád vm.) – Szabó Mátyás: A Kőrös és Berettyó alsó folyása vidékének rétgazdálkodása. Népr. K. II. 1957. 50. nyomán 276
65. Kötéleresztők (*kallanyúk*), Hódmezővásárhely (Csongrád vm.) – Nagy Gyula: Hagyományos földművelés a Vásárhelyi pusztán. Népr. Közl. VII. 2. 1963. XXI. tábla nyomán 277
66. Boglyaformák: *a)* karós szénaboglya; *b)* a karós szénaboglya alapzata, Háromhuta (Zemplén vm.) – Ikvai Nándor: Szénamunka és takarmányszerzés a Zempléni hegyvidéken. Ethn. LXXIII. 1962. 39. nyomán; *c)* *asztag*. A széna gyűlevész raktározási módja, Ploszkucény (Moldva, Románia) – Kós Károly: Tájak, falvak, hagyományok. Bukarest, 1976: 115. nyomán 288

67. A kazalvágás eszközei: *a)* szalmahúzó horog; *b)* kazalkezdő kasza; *c)* kézi szénavágó; *d)* *tapodós* szénavágó, Átány (Heves vm.) – Fél Edit–Hofer Tamás: *Geräte der átányer Bauern*. Kopenhagen–Budapest, 1974: 456. nyomán 289
68. Az irtás eszközei: *a–c)* irtókések (Vas vm.) – Takács Lajos: *Irtásföldek és irtási eszközök (irtókések) az Őrségben és a Fertő-Rába vidéken*. Ethn. LXXVII. 1966. 29. nyomán; *d)* ortóka, Nagyhuta (Abaúj-Torna vm.); *e)* csákány, Nagyhuta (Abaúj-Torna vm.); *f)* kétágú ágaskapa, Kishuta (Abaúj-Torna vm.) – Balassa Iván: *A Hegyköz földművelése*. Budapest, 2000: 49, 50, nyomán 305
69. Vaspapucsos faásók a 19. század végéről: *a–c)* Magyarvalkó (Kolozs vm.); *d)* Bánffihunyad (Kolozs vm.) – Kós Károly: *Népi földművelés Kalotaszegen*. Debrecen, 1999: 62. nyomán 319
70. Ásóformák, Átány (Heves vm.) – Fél Edit–Hofer Tamás: *Geräte der átányer Bauern*. Kopenhagen–Budapest, 1974: 430. nyomán 320
71. Mecenzéfen (Abaúj-Torna vm.) kovácsolt magyar kapaformák – Márkus Mihály: *Magyar kapaformák*. Ethn. LIV. 1943. 82. nyomán 322
72. Kerülőekék: *a)* szarvtalpas eke, Nagycsalomja (Hont vm.) – Kovács László: *A Néprajzi Múzeum magyar ekéi*. NÉ XXIX. 1937. 34. nyomán; *b)* nyugatmagyarországi eke, Őriszentpéter (Vas vm.) – Kovács László: *A Néprajzi Múzeum magyar ekéi*. NÉ XXIX. 1937. 9. nyomán; *c)* keskeny szarvtalpú eke, Zboró (Sáros vm.) – Balassa Iván: *Az eke és a szántás története Magyarországon*. Budapest, 1973: 173. nyomán 325
73. Falucke (17. század), Körösfő (Kolozs vm.) – Kós Károly: *Népi földművelés Kalotaszegen*. Debrecen, 1999: 41. nyomán 326
74. Újabb típusú ekék: *a)* váltóeke, Siklód (Udvarhely vm.) – Kovács László: *A Néprajzi Múzeum magyar ekéi*. NÉ XXIX. 1937. 23; *b)* Vidats-eke – Balassa Iván: *Az eke és a szántás története Magyarországon*. Budapest, 1973: 423. nyomán 334
75. Eketaligák fa kerülőekékhez: *a)* bőr *patinggal*, Onyest (Moldva, Románia) – Kós Károly: *Tájak, falvak, hagyományok*. Bukarest, 1976. 113. nyomán; vasfejú ekékhez: *b)* Ajton (Kolozs vm.); *c)* Katona (Kolozs vm.); *d)* Mezőköbölkút (Kolozs vm.) – Kós Károly: *Népi földművelés a Mezőségen*. Népism. Dolg. 1995. 101. nyomán 340
76. Ösztökék: *a)* Hódmezővásárhely (Csongrád vm.); *b)* Szegvár (Csongrád vm.) – Balassa Iván: *Az eke és a szántás története Magyarországon*. Budapest, 1973: 494. nyomán 341
77. Középcsikoltós tézsla (Máramaros vm.) – Kovács László: *A Néprajzi Múzeum magyar ekéi*. NÉ XXIX. 1937. 39. nyomán 346
78. A kerülőekés szántás barázdavonal menete: *a)* összeszántás; *b)* szétszántás; *c)* bakhátas szántás – Dömötör Sándor: *Bakhátas szántás és a nyugatmagyarországi eketípusok*. NÉ XXXVI. 1954. 154. nyomán; *d)* A váltóekés szántás barázdavonal-menete – Kós Károly: *Népi földművelés Kalotaszegen*. Debrecen, 1999: 75. nyomán 347
79. Hanttörő és henger: *a)* hanttörő (általános forma) – Balassa Iván: *A megszántott föld elegyengetése*. In: Ujváry Zoltán (szerk.): *In memoriam Sztrinkó István*. Folk. Etn. 85. Debrecen 1994. 142, 143. nyomán; *b)* sima fahenger, kettős rúddal, hajtóállással, Alsóőr (Vas vm.) – Gaál, Károly: *Zum bäuerlichen Gerätebestand im 19. und 20. Jahrhundert*. Wien, 1969. XVI. tábla nyomán; *c)* szalmanyomó henger a homok megkötésére, Szeged-Domaszék (Csongrád vm.) – Balassa Iván: *A henger és használata*. MMgMK 1990–91. 113. nyomán 350
80. Hegyhúzó, Harkakötöny (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) – Nagy Dezső: *A hegyhúzó*. A MFMÉ 1956. 98. nyomán 352

81. A gabona kézi vetése: *a) vetőiszák vagy átalvető; b) vető ember*, Sztána (Kolozs vm.) – Kós Károly: Népi földművelés Kalotaszegen. Debrecen, 1999: 90. nyomán 360
82. A favázás boronák főbb formái a Kárpát-medencében – A MNA 11. lapja nyomán. Összeáll.: Paládi-Kovács Attila 367
83. A tövisboronák főbb formái a Kárpát-medencében – A MNA 14. lapja nyomán. Összeáll.: Paládi-Kovács Attila 372
84. Aratósarlók: *a–f)* fogazott élű aratósarló formák a Kárpát-medencében – A MNA 24. lapja nyomán. Összeáll.: Paládi-Kovács Attila; *g)* simaélű kaszasarló, Hangony (Gömör és Kishont vm.); *h)* simaélű kaszasarlók, Örménykút (Békés vm.) – Balassa Iván: Az aratómunkások Magyarországon 1848–1944. Budapest, 1985: számozatlan tábla nyomán 387
85. A kaszacsapók főbb formái a Kárpát-medencében: *a–b)* vesszős, *c–d)* villás, *e)* gereblyés – A MNA 27–28. lapja nyomán. Összeáll.: Paládi-Kovács Attila 390
86. A kézciséplés eszközei, Nyikómente (Udvarhely vm.) – Molnár István: A nyikómenti kézi ciséplés. Ethn. LXXIV. 1963. 475. nyomán 405
87. Nyomtatás. A lójáratás főbb formái a nyomtató ágyáson, a Kárpát-medencében – A MNA 65. lapja nyomán. Összeáll.: Paládi-Kovács Attila 409
88. Tőrekhányó villák: *a)* Nagyjécsa (Torontál vm.); *b)* Sárpilis (Tolna vm.); *c)* Csenger (Szatmár vm.); *d)* Matolcs (Szatmár vm.) – Balassa Iván: A Néprajzi Múzeum favillagyűjteménye. Ethn. LX. 1949. 134. IX. tábla nyomán 414
89. A szem összetakarításának és szórásának szerszámai, Hódmezővásárhely (Csongrád vm.) – Nagy Gyula: Hagyományos földművelés a Vásárhelyi-pusztán. Népr. K. VII. 2. 1963. XIII. tábla nyomán 419
90. A kinyomtatott gabona szórása, Alföld – Balassa Iván: A magyar gabona-termesztés néprajza. Néprajz egyetemi hallgatóknak. Debrecen, 1990: 160. nyomán 421
91. Gabonásvermek keresztmetszete: *a)* körte alakú verem; *b)* csonkakúp alakú verem, Orosháza (Békés vm.) – Nagy Gyula: A gabona szemtermésének tárolása Orosházán. Ethn. LXXIV. 1963. 85. nyomán 427
92. Gabonatartó fa *bodonok*: *a)* Csíkszentdomokos (Csík vm.) – Kardalus János: Csíkszentdomokosi faedények. Népism. Dolg. 1983: 80); *b)* Dunántúl – Füzes Endre: A gabona tárolása a magyar parasztgazdaságokban. Budapest, 1984: 22. nyomán 427
93. Szalmából fonott gabonatartó, Jászkisér (Jász-Nagykun-Szolnok vm.) – Füzes Endre: A gabona tárolása a magyar parasztgazdaságokban. Budapest, 1984: 20. nyomán 428
94. Gabonatartó ácsolt ládák: *a) hambár* (Somogy vm.) – Füzes Endre: A gabona tárolása a magyar parasztgazdaságokban. Budapest, 1984: 46. nyomán; *b) hambár*, Magyarremete (Bihar vm.) – Kós Károly: Tájak, falvak, hagyományok. Bukarest, 1976: 16. nyomán 428
95. Boglyaformájú gabonás, Orosháza (Békés vm.) – Füzes Endre: A gabona tárolása a magyar parasztgazdaságokban. Budapest, 1984: 130. nyomán 430
96. Kamrába épített gabonatároló rekeszték (*hombár*), Jászkisér (Jász-Nagykun-Szolnok vm.) – Füzes Endre: A gabona tárolása a magyar parasztgazdaságokban. Budapest, 1984: 81. nyomán 430
97. Kukoricavető eszközök: *a)* ekére szerelhető kukoricapergető; *b)* a pergető keresztmetszete, Hódmezővásárhely (Csongrád vm.) – Balassa Iván: A magyar kukorica. Budapest, 1960: 142. nyomán 437
98. Kukoricacsuhé-bontó fák, Békés (Békés vm.) – Balassa Iván: A magyar kukorica. Budapest, 1960: 209. nyomán 439
99. Kukoricamorzsoló eszközök: *a)* kukoricaszurkáló, Alföld.; *b–c)* kukorica-

- dörzsolók, Székelymuzsna (Udvarhely vm.) – Balassa Iván: A magyar kukorica. Budapest, 1960: 315, 320. nyomán 440
100. Kukoricamorzsoló pad, Bodony (Heves vm.) – Balassa Iván: A magyar kukorica. Budapest, 1960: 324. nyomán 442
101. Kukoricacséplő kas és cséplőbot, Kövesd (Szilágymén. vm.) – Balassa Iván: A magyar kukorica. Budapest, 1960: 329. nyomán 443
102. Szárvágók, Hódmezővásárhely (Csongrád vm.) – Balassa Iván: A magyar kukorica. Budapest, 1960: 236. nyomán 444
103. Kerekess luggaló, Verpelét (Heves vm.) – Takács Lajos: A dohánytermesztés Magyarországon. Budapest, 1964: 291. nyomán 453
104. Répaásók, Átány (Heves vm.) – Fél Edit–Hofer Tamás: Geräte der átányer Bauern. Kopenhagen–Budapest, 1974. 435. nyomán 455
105. Kiskertben használatos gyomláló szék, Körösjánosfalva (Bihar vm.) – Kós Károly: Tájak, falvak, hagyományok. Bukarest, 1976: 16. nyomán 467
106. Ültetőfák: *a) palántaluggaló*, Dunapataj (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.); *b) pedálos ültetőfa*, Dunapataj (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.); *c) bökődő*, Bábolna (Komárom vm.); *d) juggaló*, Verpelét (Heves vm.); *e) juggaló*, Tiszaigar (Heves vm.); *f) juggaló*, Verpelét (Heves vm.) – Takács Lajos: Ültetőfák Magyarországon. Ethn. LXXX. 1963. 352, 354. nyomán 469
107. Káposztaaprító eszközök, Hajdúhadház (Hajdú vm.) – Enyedi József: A káposzta jelentősége a nép életében Hajdúhadházon. Ethn. LXXIII. 1962. 415. nyomán 477
108. A dinnyepalánták védelme az éjszakai fagyok ellen: *a) kishasura*; *b) a kishasura elhelyezésének módja*, Csány (Heves vm.) – Boross Marietta: A csányi dinnyetermesztés eszközei. NÉ XXXIX. 1957. 267. nyomán 479
109. Csányi (Heves vm.) dinnyések eszközei: *a) ültetőfűró (furu)* a gyepkockák kifűrásához; *b) kapa (horoló)* a dinnyekövek lazításához; *c) dinnyebélyegző* – Boross Marietta: A csányi dinnyetermesztés eszközei. NÉ XXXIX. 1957. 266, 267, 269. nyomán 480
110. Csányi dinnyések ekekapája a dinnyesorok közeinek talajlazításához – Boross Marietta: A csányi dinnyetermesztés eszközei. NÉ XXXIX. 1957. 268. nyomán 480
111. Makói hagymások eszközei: *a) favázás, kézi kisfogás*; *b) régi típusú hagymaásó*; *c) az 1950-es években elterjedt hagymaásó*; *d) henger*; *e) apróhagyma kaparó* – Tóth Ferenc: A makói hagyma. Makó monográfiája 2. Makó, 1998: 316, 325, 339. ábrák nyomán 482
112. Egy kecskeméti zöldszékes tanyájának és kertjének alaprajza az 1950-es években: 1. lakóház; 2. istálló; 3. kút; 4. melegágyak; 5. kert; 6. öntözőcsatornák – Boross Marietta: A kecskeméti homoki zöldszégetermelés. Ethn. LXXIV. 1963. 207. nyomán 485
113. Kecskeméti zöldszékesek eszközei: *a) luftoló vas*; *b) luftoló lapát*; *c) luftoló fa* (a melegágy hűtéséhez); *d) gyephant vágó*; *e) zöldszékes gereblye*; *f) barázdahúzó gereblye* – Boross Marietta: A kecskeméti homoki zöldszégetermelés. Ethn. LXXIV. 1963. 214, 216, 218, 219. nyomán 486
114. Zöldszégekertészek vödörös kútja: *a) húzószervezet*; *b) szerkezeti rajza*, Kecskemét (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) – Boross Marietta: A kecskeméti homoki zöldszégetermelés. Ethn. LXXIV. 1963. 220, 222. nyomán 487
115. A gyümölcsfagondozás eszközei: *a) hernyózó olló*; *b) ágfűrés*; *c–d) gyümölcszedő kampók*, Átány (Heves vm.) – Fél Edit–Hofer Tamás: Geräte der átányer Bauern. Kopenhagen–Budapest, 1974: 473. nyomán 510
116. Gyümölcszedő szék, Kecskemét (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.). – Szabó Kálmán: Kecskemét szőlő- és gyümölcstermelése. Kecskemét, 1934: Szőlőművelés szerszámai c) számozatlan tábla nyomán 518
117. Gyümölcsöskosarak: *a) gyümölcszedő kosár*; *b) gyümölcszállító kosár*

- (*garabó*); *c*) hátikosár (*kis hátí*); hátikosár (*nagy hátí*), Átány (Heves vm.) – Fél Edit–Hofer Tamás: *Geräte der átányer Bauern*. Kopenhagen–Budapest, 1974. 473. nyomán 519
118. Gyümölcsaszaló kemencék: *a*) szilvaaszaló szekérrnyő fedéllel, Damos (Kolozs vm.); *b*) aszaló a szilvákertben, Almásszentmihály (Kolozs vm.) – Kós Károly: Népi földművelés Kalotaszegen. Debrecen, 1999. 151. nyomán; *c*) szilvaaszaló kemence (*fistölő*), Lujzikalagor (Moldva, Románia) – Kós Károly: Tájak, falvak, hagyományok. Bukarest, 1976: 119. nyomán; *d*) szilvaaszaló *cserény*, Őrség (Vas vm.) – Kardos László: Az Őrség népi táplálkozása. Budapest, 1943: 146. nyomán 521
119. Almatörők: *a*) medence és törő, Cikolasziget (Moson vm.) – Vajkai Aurél: Almaprés Cikolaszigetről. Ethn. LXVIII. 1957. 352. nyomán; *b*) lábbal működtetett almatörő, Tivadar (Bereg vm.) – Szabó László: Az almabor és almaecet készítése a Tiszaháton. Ethn. LXXII. 1961. 467. nyomán 521
120. Almaprések: *a*) 1893-ból, Oltszakadát (Szeben vm.) – Vámszer Géza: Életforma és anyagi műveltség. Bukarest, 1977: 15. nyomán; *b*) nyomórúdas almaprés, (Baranya vm.) – Zentai János: Két adat az Ormánság népének régi életéből. Almabor és almaecet készítése. JPMÉ 1968: 192. nyomán 522
121. Pálinkafőzés: *a*) pálinkafőző kunyhó vázlatos alaprajza: 1. kemencegödör; 2. kemence (*kazán*); 3. kotlán; 4. csévék; 5. vizeshordó; 6. pálinkás korsó; 7. ágy; 8. asztal; 9. szék; *b*) berendezése Bükkalla (Vas vm.). – Kardos László: Az Őrség népi táplálkozása. Budapest, 1943: 180. nyomán; *c*) pálinkafőző üst, Tiszahát (Szatmár vm.) – Luby Margit: A szilva hazája. NÉ XXXI. 1939. 309. nyomán 525
122. Szőlőültető fúrók: *a*) természetes faágból, lépővel, Gyöngyösoroszi (Heves vm.) – Kecskés Péter: A szőlő telepítésének hagyományos és újabb eljárásai a Mátra alján. EMÉ VI. 1968. I. tábla nyomán; *b*) *kitáng* természetes faágból, vesszőfonatos lépővel, Lujzikalagor (Moldva, Románia) – Kós Károly: Tájak, falvak, hagyományok. Bukarest, 1976: 119. nyomán; *c*) T alakú ültetőfúró, beékelt, esztergált fogóval, Cegléd (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. A szerző saját gyűjtése, 1977); *d*) T alakú ültetőfúró kovácsoltvas szárral, lépővel és fa fogóval, Visonta (Heves vm.) – Kecskés Péter: A szőlő telepítésének hagyományos és újabb eljárásai a Mátra alján. EMÉ VI. 1968. I. tábla nyomán; *e*) körmös fúró, Kecel (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.); *f-g*) T alakú ültetőfúró és szorító, Kecel (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) – Égető Melinda: Szőlőültetés és népi borászat. In: Bárh János (szerk.): Kecel története és néprajza. Kecel, 1984: 584. nyomán; *h*) Y alakú ültetőfúró, Dunaföldvár (Tolna vm.) – Égető Melinda: A szőlő ültetése a Solt-vidéken. Ethn. LXXXI. 1970. 521. nyomán 548
123. Észak-Magyarországi kaptípusok: *a*) gyöngyösi kapa; *b*) egri kapa; *c*) miskolci kapa; *d*) hegyaljai kapa – Vincze István: Szőlőművelés és eszközei a borsodi Hegyközben. Népr. K. V. 3–4. 1960. 128. nyomán; *e*) *kétágú*, Mád (Zemplén vm.) – Kecskés Péter: A szőlő talajművelés Észak-Magyarországon. NÉ XLIX. 1967. 231. nyomán 554
124. Alföldi szőlőtalaj-művelő eszközök: *a-b*) talajforgató (*rigolízó*) ásó elől-és oldalnézetben, Szigetszentmiklós (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.); *c-d*) nyitókák, Cegléd (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.); *e*) gyökerező kapa, Cegléd (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.); *f*) nagykapa, Tiszakécske (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.); *g*) horoló, Cegléd (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.); *h*) irtókapa, Cegléd (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm., a szerző saját gyűjtése, 1977) 555
125. A szőlőmetszés eszközei, metszőkések: *a*) Göcsej (Zala vm.) – Gönczi Ferenc: Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése. Kaposvár, 1914: 573. nyomán; *b*) Kecel (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) – Égető Melinda: Szőlőültetés és népi borászat. In: Bárh János

- (szerk.): Kecel története és néprajza. Kecel, 1984: 594. nyomán; c) Tokaj-hegyalja (Zemplén vm.) – Balassa Iván: Tokaj-Hegyalja szőlője és bora. Tokaj, 1991: 212. nyomán; d) *vargakés*, Eger (Heves vm.) – Kecskés Péter: Szőlőmetszés a Mátra alján. Ethn. LXXVII. 1996. 496. nyomán; e) Középnárádmunte, (Maros-Torda vm.) – Molnár István: A középnárádmunti kacor. Népr. K. II. 1–2. 1957: 97. nyomán; f) Moldva (Románia) – Halász Péter: A moldvai magyarok szőlőkultúrájáról. In: Balázs Géza és Voigt Vilmos (szerk.): Arator. Dolgozatok Balassa Iván 70. születésnapja tiszteletére. Budapest, 1987. 182. nyomán; g) *kaszakés*, Kecel (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) – Égető Melinda: Szőlőültetés és népi borászat. In: Bárh János (szerk.): Kecel története és néprajza. Kecel, 1984: 594. nyomán; h) *késses metszőolló*; i) *kecskeméti olló* – Szabó Kálmán: Kecskemét szőlő- és gyümölcstermelésének múltja. Kecskemét, 1934: A szőlőművelés szerszámai c) számozatlan tábla nyomán; j) *kukacos olló* (általános formák); k) *csákánybalta*, Gyöngyös (Heves vm.); l) *gyökerező kapa*, Gyöngyös (Heves vm.) – Kecskés Péter: Szőlőmetszés a Mátra alján. Ethn. LXXVII. 1996. 501, 505. nyomán 562
126. Tőkeformák és metszésmódok: a) *világos szemre* metszett tőke; b) *rudasra* metszett tőke; c) *karikás* művelés ménesi módra; d. *karikás* művelés erdélyi módra – Prohászka Ferenc: Szőlő és bor. Budapest, 1960: 110. nyomán; e) vendégkaróhoz kötött szálvessző; f) földbe bujtott szálvessző, Mátraalja (Heves vm.) – Kecskés Péter: Szőlőmetszés a Mátra alján. Ethn. LXXVII. 1996. 507. nyomán 566
127. A mustnyerés eszközei: a) *masztó* vagy *csomoszló* (általános forma); b–c) *csőbör* és *törője*, Kecel (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) – Égető Melinda: Szőlőültetés és népi borászat. In: Bárh János (szerk.): Kecel története és néprajza. Kecel, 1984: 598. nyomán; d) *taposósák*, Kecskemét (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.); e) *mustszűrő kas*, Kecskemét (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) – Szabó Kálmán: Kecskemét szőlő- és gyümölcstermelésének múltja. Kecskemét, 1934: Szüretelő szerszámok c) számozatlan tábla nyomán; f–g) *taposókád* és *félmetzés*, Fony (Abaúj-Torna vm.) – Paládi-Kovács Attila: Paraszti bortermelés néhány abaúji faluban. KKLTEI 20. Debrecen, 1967. 11. nyomán; h) *lyukacsos fenekű taposókád*, Eger (Heves vm.) – Vincze István: A borkészítés módjai és eszközei, különös tekintettel a borsodi Hegyközre. Ethn. LXXI. 1960. 19. nyomán; i) *szőlődaráló* (általános forma) 571
128. *Puttonyformák*: a) *budai*; b) *zalai*; c) *hegyaljai*; d) *egri*; e) *gyöngyösi* – Vincze István: A borkészítés módjai és eszközei, különös tekintettel a borsodi Hegyközre. Ethn. LXXI. 1960. 11. 572
129. *Bálványos prések*: a) *gúzsos prés*: 1. *főfa*, 2. *patkányfutó*, 3. *présmelence*, 4. *mustkifolyó*, 5. *szárfa*, 6. *röntfa* vagy *rigó*, 7. *préstuskó*, 8. *orsó* vagy *préshajtó bot*, 9. *durung*, 10. *papok*, 11. *gúzzsal* körültekert *törköly*, 12. *asztal*, 13. *vezsnyek* vagy *orsó tok*, 14. *kóbolgó szeg*, Cserföld (Zala vm.) – Markó Imre Lehel: A kiskánizsai szőlőművelés. Népünk hagyományaiból. Budapest, 1955: 33. nyomán; b) *melencsés prés*: 1. *felsőbábán*, 2. *alsóbábán*, 3. *présmelence*, 4. *rokkaláb*, 5. *orsu*, 6. *hajtókar*, 7. *garatfészek*, 8. *garat* vagy *katruc*, 9. *pap*, 10. *kaloda*, 11. *ék*, 12. *szűrőkosár*, 13. *csatorna*, 14. *lezsnek*, Szomoróc (Vas vm.) – Kardos László: Az Őrség népi táplálkozása. Budapest, 1943: 168. nyomán 575
130. *Erdélyi prések*: a) *medveprés*: 1. *medve*, 2. *köldök*, 3. *sróf*, 4. *orsó*, 5. *hajtórúd*, 6. *járom*, 7. *pap*, 8. *kas*, 9. *fák*, 10. *hátsó medve*, 11. *sajtókő*, 12. *kötés*, 13–14. *talp*, Nagyenyed vidéke (Alsó-Fehér vm.) – Vincze István: Magyar borsajtók. Ethn. LXIX. 1958. 8. nyomán; b) *ékekkel működő prés*, Váralmás (Kolozs vm.) – Kós Károly: Népi földművelés Kalotaszegen. Debrecen, 1999: 151. nyomán 576

131. Középsős prések vagy sajtok: *a)* alulhajtós sajtó, Soltvadkert (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) – Simon Adrás: A szőlőfeldolgozás és mustnyerés eszközei a Thorma János Múzeumban. Halasi Múzeum. Emlékkönyv a Thorma János Múzeum 125. évfordulójára. Kiskunhalas, 1999: 250. nyomán; *b)* felülhajtós sajtó, Borsodgeszt (Borsod vm.) – Vincze István: A borkészítés módjai és eszközei, különös tekintettel a borsodi Hegyköze. Ethn. LXXI. 1960. 15. nyomán; *c)* középsős, felülhajtós, kerekes sajtó, Kecskemét (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) – Szabó Kálmán: Kecskemét szőlő- és gyümölcsstermelésének múltja. Kecskemét, 1934: Szüretelő szerszámok *c)* számozatlan tábla nyomán; *d)* állóorsós, kerekes sajtó, Kiskunhalas (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) – Simon Adrás: A szőlőfeldolgozás és mustnyerés eszközei a Thorma János Múzeumban. Halasi Múzeum. Emlékkönyv a Thorma János Múzeum 125. évfordulójára. Kiskunhalas, 1999: 250. nyomán 577
132. Pincegazdasági eszközök; *a)* boroshordó; *b–c)* hordótölcsérek (általános formák); *d–e)* *finak* és *fertály*, Tiszakécske (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. A szerző saját gyűjtése, 1977); *f)* *légely*, Nagyenyed vidéke (Alsó-Fehér vm.) – Vita Zsigmond: A népi szőlőművelés hagyományai Nagyenyed vidékén, Népism. Dolg. 1958: 59. nyomán; *g)* hordóhajtó *csántér* (általános forma); *h)* korcsolya vagy *kúcsorja* (általános forma) 586
133. Kötőfékek 1950 körül: *a)* télire bőrből; *b)* nyárra kenderből; *c)* cifra kötőfék; *d)* csikókötőfék, Átány (Heves vm.) – Fél Edit–Hofer Tamás: Geräte der átányer Bauern. Kopenhagen–Budapest, 1974: 450. nyomán 625
134. A lógyógyítás eszközei: *a)* zabla a ló szájának szétfeszítéséhez *farkasfog* kiütésekor; *b)* *kapicán* vas szilaj lovak fárasztásához (1900 körül), Szentes (Csongrád vm.). A lópatá védelmének eszközei (1900 körül): *c)* lótalpatisztító kés (*botóka*); *d–e)* patatisztító kés; *f)* lópatkó (régi forma); *g)* lópatkó (új forma); *h–i)* lópatkó fájós lábra, Oriszentpéter (Vas vm.) – Bátty Zsigmond: Útmutató néprajzi múzeumok szervezéséhez. Budapest, 1906: 23. tábla nyomán 631
135. Lovak égetett tulajdonjegyei (1828–1831), Gyoma (Békés vm.) – Szilágyi Miklós: A lovak tulajdonjegyei Gyomán 1828–1831-ben. Ethn. LXXXIX. 1978. 287. nyomán 636
136. Karikás ostor (1893), Hortobágy (Hajdú vm.) – Béres András: Terelők, terelőeszközök a hajdúsági pásztorok kezén. DMÉ 1960–61: 181. 639
137. A csikó kifogásának eszközei: *a)* csikós pánya nyakszíjjal és *pergővel*, Hajdúság – Béres András: Terelők, terelőeszközök a hajdúsági pásztorok kezén. DMÉ 1960–61: 155. nyomán; *b)* csikófogó dobóhurok kötélből (*árkány*), Kiskunság (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) – Nagy Czirok László: Pásztorélet a Kiskunságon. Budapest, 1959: 156. nyomán; *c)* *gajló* lóhátról eldobott pásztorbot felemeléséhez (1840-es évek), Túrkeve (Jász-Nagykun-Szolnok vm.) – Bátty Zsigmond: Útmutató néprajzi múzeumok szervezéséhez. Budapest, 1906: 21. tábla nyomán 640
138. Mozgásgátló eszközök (1920-as évek): *a)* tölgyfagúzs vagy tölgyfa kaloda – Borzsák Endre: A régi istállók és a jószág takarmányozása Pest megye északi részében. NÉ XXVIII. 1936, 49. nyomán; *b)* keresztynyűg – Bátty Zsigmond: Útmutató néprajzi múzeumok szervezéséhez. Budapest, 1906: 21. tábla nyomán; *c)* szőrnyűg, Monor (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) – Balogh István: A lófogatok Debrecenben a XVIII–XIX. században. Ethn. LXXVII. 1966. 174. nyomán; *d)* cigánybéklyó; *e)* ördögbéklyó; *f)* pallásos béklyó, *g)* Gönczi-béklyó, Kiskunság (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) – Nagy Czirok László: Pásztorélet a Kiskunságon. Budapest, 1959: 151. nyomán 642
139. A lóápolás eszközei (1950 körül): *a)* szalmacsutak; *b)* lókefe; *c)* vakaró; *d)* sörényfésű; *e)* gyökérkefe; *f)* lúdtollkefe; *g)* csikóvakaró; *h)* farokfésű; *i)*

- lókesztyű; j-k) patatisztítók; i) olló, Átány (Heves vm.)* – Fél Edit–Hofer Tamás: *Geräte der átányer Bauern*. Kopenhagen–Budapest, 1974: 452. nyomán 652
140. *Csikótanítás csúszóval (1930-as évek)* – Pettkő-Szandtner Tibor: *A magyar kocsizás*. Budapest, 1931: 255. nyomán 653
141. *Szopásgátló eszközök: a) szeges palóka*, Kiskunság (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) – Nagy Czirok László: *Pásztorélet a Kiskunságon*. Budapest, 1959: 175. nyomán; *b) szűrős palóka*, Túrkeve (Jász-Nagykun-Szolnok vm.); *c) keretes palóka*, Hajdúböszörmény (Hajdú vm.) – Szabó Mátyás: *Fiatal állatok szopását megakadályozó eszközök és eljárások. A Néprajzi Múzeum „palóka” gyűjteménye. NÉ XXXVII. 1955. 150, 156. nyomán; d) keretes palóka (libick)*, Kiskunság (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) – Nagy Czirok László: *Pásztorélet a Kiskunságon*. Budapest, 1959: 175. nyomán; *e) billenős palóka*, Kiskunság (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.); *f) billenős palóka*, Hortobágy (Hajdú vm.) – Szabó Mátyás: *Fiatal állatok szopását megakadályozó eszközök és eljárások. A Néprajzi Múzeum „palóka” gyűjteménye. NÉ XXXVII. 1955. 136. nyomán* 664
142. *Marhagyógyító eszközök: a) ár*, Mezőköbölkút (Kolozs vm.); *b) marhaköröm hornyoló*, Györgyfalva (Kolozs vm.); *c) bicska árral*, Apahida (Kolozs vm.); *d) érvágó*, Mezőköbölkút (Kolozs vm.) – Kós Károly: *Néprajzi képek könyv Erdélyből*. Budapest, 1994: 47. nyomán; *e) érvágó kés (1900 körül)*, Szentcs (Csongrád vm.) – Bátty Zsigmond: *Útmutató néprajzi múzeumok szervezéséhez*. Budapest, 1906: 23. tábla nyomán 671
143. *Nádkarám (haráng) gulyának (1930-as évek)*, Orgovány (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) – Tálasi István: *A Kiskunság népi állattartása*. Budapest, 1936: 112. nyomán 673
144. *Pásztorrovások: a) rovásszámok; b) kisrovások; c) nagyrovások (1920-as évek)*, Kiskunhalas (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) – Nagy Czirok László: *Pásztorélet a Kiskunságon*. Budapest, 1959: 88. nyomán 674
145. *Marhapásztorok csörgősbottjai: a–d) Kisalföld (1950-es évek)* – Timaffy László: *Kisalföldi csörgősbottok*. Ethn. LXXIV. 1963. 165. nyomán; *e) Szepesség (1900 körül)* – Bátty Zsigmond: *Útmutató néprajzi múzeumok szervezéséhez*. Budapest, 1906: 28. tábla nyomán 676
146. *Kolomptípusok (1940-es évek): a) alföldi kolomp; b) csákvári kolomp; c) bánáti kolomp*, Jolsva (Gömör és Kishont vm.) – Márkus Mihály: *Jolsvai kolompok*. In: Kodály Zoltán emlékkönyv. Szerk. Gunda Béla. Budapest, 1943: 259. nyomán; *d) dohogó; e) delleng; f) csetreng*, Kiskunság (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) – Nagy Czirok László: *Pásztorélet a Kiskunságon*. Budapest, 1959: 103. nyomán 678
147. *Szénatartók: a) szénatartó az istállóban; b) szénatartó az istállóban, fölé épített dikóval (1905)*, Mezőkövesd (Borsod vm.) – Kóris Kálmán: *Matyóföldi tüzelők és szénatartók*. NÉ VI. 1905. 253, 256. nyomán 685
148. *Jászolformák (1950 körül): a) félszerjászol; b) arcaljászol*, Kismarja (Bihar vm.) – Varga Gyula: *A szarvasmarha egy bihari falu gazdálkodásában*. DMÉ 1969–70. 394. nyomán; *c) nyári jászol*, Átány (Heves vm.) – Fél Edit–Hofer Tamás: *Geräte der átányer Bauern*. Kopenhagen–Budapest, 1974: 504. nyomán 686
149. *A takarmánykészítés eszközei: a) szecs kavágó; b) hajtós répavágó (1950-es évek)*, Átány (Heves vm.) – Fél Edit–Hofer Tamás: *Geräte der átányer Bauern*. Kopenhagen–Budapest, 1974: 457. nyomán; *c) kézi répavágó, eselő, répa-s (1900 körül)* Szentcs (Csongrád vm.) 688
150. *A tehénfejés módjai: a) állva fejés a gulyán, fejőágasznál (1950-es évek)*, Tiszacsege (Hajdú vm.); *b) rúgós tehén fejése az istállóban, a tehén lába gúzsba téve (1950-es évek)*, Kismarja (Bihar vm.) – K. Kovács Péter: *A já-*

- ró-, vonó- és fejősjószág betanítása Tiszacsegén. Ethn. LXII. 1951. 390, 392. nyomán 699
151. Trágyahányó favillák: *a)* kétágú villa, Határszög (Ung vm.); *b)* háromágú villa, Határszög (Ung vm.); *c)* lapát alakú villa, Telgárt (Gömör és Kishont vm.); *d)* saraglyás villa; *e)* saraglyás villa (Bács-Bodrog vm.); *f)* saraglyás villa, Endrőd (Békés vm.) – Balassa Iván: A Néprajzi Múzeum favillagyűjteménye. LX. 1949: 132. nyomán 704
152. Juhász szállások elrendezési vázlata: *a)* 1. hodály, 2. karám, 3. kunyhó, 4–5. tyúktól, 6. nádrakás, 7. esztrenga, 8. szoktató, Hajdúszoboszló (Hajdú vm.) – Dám László: A hajdúszoboszlói belső legelő pásztorepítményei. Műv. Hagy. XV–XVI. 1972–74. 121. nyomán; *b)* 1. akol, 2. kolyiba, 3. csapás, 4. gát, 5. tűzhely, 6. patka, Váraszó (Heves vm.) – Paládi-Kovács Attila: A keleti palócok pásztorkodása. Műv. Hagy. VII. 1965. 62. nyomán 712
153. Birkaakol és kerítés: 1. akol, 2. állás, 3. kerítés, Szentgál (Veszprém vm.) – Vajkai Aurél: Szentgál. Budapest, 1959: 58. nyomán 714
154. A juhteeltetés építménye: baromkert juhszínnel, Csíkszentkirály (Csík vm.) – Szebeni Géza: A csíki juhászat. Ethn. LXXIII. 1962. 84. nyomán 715
155. A kosó kihelyezésének módjai: *a)* teknő, Gadna (Abaúj-Torna vm.); *b)* ágas, Gadna (Abaúj-Torna vm.) – Bene Zsuzsa: Die Schafzucht auf dem Gebiet des Cserehát. VHO Budapest, 1961: 565. nyomán 716
156. Szállás a legelőn, Hargita, Tolvajos-tető (Csík vm.) – Szebeni Géza: A csíki juhászat. Ethn. LXXIII. 1962. 56. nyomán 718
157. Főzőüst felfüggesztésének módja (1940-es évek), Kide (Kolozs vm.) – K. Kovács László: Pásztortűzhelyek Erdélyben 1900 körül. NK-NT II–III. 1969. 12. nyomán 719
158. Juhászkunyhók (*esztenák*) a legelőn: *a)* ellipszis alaprajzú eszténa; *b)* kör alaprajzú eszténa; *c)* az eszténa szerkezete: 1. szelemen, 2. oldalágas, 3. középagas, 4. káva; *d)* az eszténa belső berendezése: 1. láda, 2. cseber, 3. krinta, 4. deberke, 5. sajtprés, 6. sajtpolc, 7. kisszék, 8. tűzhely, 9. középagas, 10. üstfa, 11. szék, 12. tűzrevaló, 13. vizesedény, 14. galáták, 15. oldalágas, 16. keresztrúd, 17. ajtó, Bálványosvára (Szolnok-Doboka vm.) – K. Kovács László: Adatok a bálványosváraiban fejősjuhászathoz. Ethn. LVIII. 1947. 193. nyomán. Hordozható juhászkunyhók: *e)* féleresztes *sárik*, Kőrös (Heves vm.); *f)* nyeregretetős *koliba*, Cakó (Gömör vm.) – Paládi Kovács Attila: A gömöri magyar pásztorkodás. Ethn. LXXXVIII. 1977. 399. nyomán; *g)* vontatható *kaliba* (1940-es évek eleje), Sztána (Kolozs vm.) – Kós Károly: Eszköz, munka, néphagyomány. Bukarest, 1979: 35. nyomán 721
159. Juhászcampók: *a)* vaskampó, Mónosbél (Borsod vm.); *b)* edelényi kampó, Bélapátfalva (Borsod vm.); *c)* tarajos rézkampó, Mikófalva (Heves vm.); *d)* keresztes vaskampó, Mikófalva (Heves vm.); *e)* csörgős vaskampó (*cigány kampó*), Mikófalva (Heves vm.) – Paládi-Kovács Attila: A keleti palócok pásztorkodása. Műv. Hagy. VII. 1965: 104. nyomán 726
160. Rühzsírtartó *tülok* (1930-as évek), Kiskunság (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) – Nagy Czirok László: Pásztorelet a Kiskunságon. Budapest, 1959: 201. nyomán 731
161. Juhfűl jegyek: *a)* Felső-Kiskunság (1930 körül): 1. fecskefarkú, 2. hasított, 3. felcsapott, 4. csipett, 5. csonka, 6. pillangó, 7. likas, 8. csipkés, 9. nyilas – Tálasi István: A Kiskunság népi állattartása. Budapest, 1936: 65. nyomán; *b)* Csík vármegye (1930-as évek): 1. kerekfal forma, 2. csipés, 3. ájos, 4. csonka, 5. rótt, 6. likas, 7. hasított, 8. többféle jegyes – Szebeni Géza: A csíki juhászat. Ethn. LXXIII. 1962. 87. nyomán 732
162. Juhnyíró ollók: *a)* nyomóolló, Váraszó (Heves vm.); *b)* szentesi olló, Mónosbél (Borsod vm.) – Paládi Kovács Attila: A keleti palócok pásztorkodása. Műv. Hagy. VII. 1965: 128. nyomán 733

163. Juhtej beméréséhez használt rováspálcák, tejrovások (1909), Gyimes (Csík vm.) – Sebestyén Gyula: Rovás és rovásírás. Budapest, 1909: 66. nyomán 738
164. A tejfeldolgozás eszközei Északkelet-Magyarországon: *a)* fejőedény, Domaháza (Borsod vm.); *b)* csobolyó, Csernely (Abaúj-Torna vm.); *c)* dézsa, Bükkszenterzsébet (Heves vm.); *d)* putyina, Sajóvelezd (Borsod vm.); *e)* tejtörőfa, Zabar (Gömör és Kishont vm.); *f)* lapocka, Sajóvelezd (Borsod vm.); *g)* szedőkanál, Sajóvárkony (Borsod vm.); *h)* tőrőgyűrő teknő, Mikófalva (Heves vm.); *i)* tőrőskupa és fedele, Domaháza (Borsod vm.) – Paládi-Kovács Attila: A keleti pálcók pásztorkodása. Műv. Hagy. VII. 1965: 136. nyomán 739
165. A sajtkészítés eszközei: *a)* sajtprés; *b)* fehérsavós edény; *c)* üst; *d)* üstfa; *e)* ordakeverő fa; *f)* ordás zacskó, Bálványosváralja (Szolnok-Doboka vm.) – K. Kovács László: Adatok a bálványosváraljai fejősjuhászathoz. Ethn. LVIII. 1947. 205. nyomán 740
166. Füljegyek sertéseken, Hajdúböszörmény (Hajdú vm.) – Bencsik János: Paraszti állattartás Hajdúböszörményben. Debrecen, 1971: 156. nyomán 755
167. Sertéskarám alaprajza a Malom-patak partján, Fony (Abaúj-Torna vm.) – Szabadfalvi József: Az extenzív sertésenyésztés emlékei Magyarországon. DMÉ 1969–70. Debrecen, 1972: 313. nyomán 756
168. Disznókarám (1940 körül), Túrkeve (Jász-Nagykun-Szolnok vm.) – Györffy István: Magyar falu, magyar ház. Budapest, 1943: 173. nyomán 757
169. A disznó kifogásának eszközei: *a)* disznóútó fa, Debrecen (Hajdú vm.) – Ecsedi István: A debreceni és tiszántúli magyar ember táplálkozása. Debrecen, 1935: 64. nyomán; *b)* disznófogó vas, Őrség (Vas vm.) – Kardos László: Az Őrség népi táplálkozása. Budapest, 1943: 74. nyomán 759
170. Kanászkunyhó makkos erdőben: *a)* előlnézete; *b)* alaprajza: 1. füstlyuk, 2. fekvő földpad, 3. ülő földpad (Somogy vm.) – Takács Gyula: Somogyi pásztortorvilág. Kaposvár, 1986: 98. nyomán 760
171. Disznóól, Kisbégány (Bereg vm.) – Szabadfalvi József: A sertés Magyarországon. Debrecen, 1991: 163. nyomán 762
172. Liba tulajdonjegyek (1930–1960), Korond (Udvarhely vm.) – István Lajos: A korondi hagyományos állattartás köréből. Népr. Dolg. 1980: 54. nyomán 783
173. Baromfiólak: *a)* lábas tyúkpajta (1949), Klézse (Moldva) – Kós Károly–Szentimrei Judit–Nagy Jenő: Moldvai csángó népművészet. Bukarest, 1981: 43. nyomán; *b)* sövényfalú (kertelt) disznóól és tyúkketrec (1950-es évek), Süllye (Alsó-Fehér vm.) – Kós Károly–Szentimrei Judit–Nagy Jenő: Kis-Küküllő vidéki magyar népművészet. Bukarest, 1978: 64. nyomán; *c)* vályogból készült kerek baromfiól előlnézetben; *d)* vályogból készült kerek baromfiól alaprajza (1930-as évek), Tiszaszentimre (Jász-Nagykun-Szolnok vm.) – Varga László: Boglyakemence alakú baromfiólak az Alföldön. NÉ XXII. 1940. 353. nyomán 785
174. Galambbúgos szerűskapu, Béla (Esztergom vm.) – Thain János–Tichy Kálmán: Kisalföldi és gömöri építészet. Budapest, 1991: 94. nyomán 786
175. Baromfitartáshoz használt kosarak: *a)* lúdvivő kas (1950-es évek), Átány (Heves vm.); *b)* tyúkszállító kosár (1950-es évek), Átány (Heves vm.) – Fél Edit–Hofer Tamás: Geräte der átányer Bauern. Kopenhagen–Budapest, 1974: 509. nyomán 790
176. A kutyatartás eszközei: *a)* nyakörv komondor nyakába farkas ellen, Hortobágy (Hajdú vm.) – Béres András: Terelők, terelőeszközök a hajdúsági pásztorok kezén. DMÉ 1960–61: 158. nyomán; *b)* pergő kutya vagy bárány nyakába, Hortobágy (Hajdú vm.); *c–d)* kutyakoloncok (1900 körül), Sentes (Csongrád vm.) – Bátty Zsigmond: Útmutató néprajzi múzeumok szervezéséhez. Budapest, 1906: 23. tábla nyomán 802

177. Pásztorok jeladó eszközei: *a)* kondáskürt (1890 körül), Debrecen (Hajdú vm.) – Béres András: Terelők, terelőeszközök a hajdúsági pásztorok kezén. DMÉ 1960–61: 194. nyomán; *b)* havasi kürt (1910–20-as évek), Csík-szentdomokos (Csík vm.) – Kardalus János: A csíki pásztorok fakürtje. Népiszm. Dolg. 1994: 222. nyomán; *c)* csordástrombita (1890 körül), Debrecen (Hajdú vm.) – Béres András: Terelők, terelőeszközök a hajdúsági pásztorok kezén. DMÉ 1960–61: 194. nyomán 817
178. Száldob és lármafa. A száldob hangjelzésre szolgált, a szalmacsutak fényjelet adott (17–18. század), Csík vm. – Kós Károly: Mihez kezdünk a természetben? Budapest, 1985: 50. nyomán 819
179. Pásztorok jelzései kútgémmel (1970-es évek): 1. vigyázz, hivatalos ember érkezett, 2. hajtás a gulyát vagy ménest az itatóhelyre, 3. elkészült az ebéd, jöjjenek ebédelni, 4. nagy baj, szerencsétlenség történt, 5. vigyázz, megérkezett az olvasó (számvevő) bizottság, 6. vigyázz, látogató gazdák érkeztek, 7. a kút vize nem iható, 8. a kút elromlott, 9. a számadó nincs a közelben, 10. nő tartózkodik a pásztorálláson, 11. megérkezett az ócskás, lehet adni-venni, Nádudvar (Hajdú vm.) – Szabadfalvi József: Pásztori jelzések, pusztai híradás. Ethn. XCII. 1981. 479. nyomán 823
180. Mágikus jelek a pajta ajtaján (1950 körül), Gyimesközéplek (Csík vm.) – Gunda Béla: Néprajzi gyűjtőúton. Debrecen, 1956: 92. nyomán 826
181. Hidak: *a)* karfával ellátott *bödönyös* híd a Csarodán (1950-es évek), Lónya (Bereg vm.) – Babus Jolán: A lónyai vizek néprajza. Népr. K. IV. 3. 1959. 41. nyomán; *b)* fedeles fahíd az Aranyoson (1900), Torda (Torda-Aranyos vm.) – Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen XX. Budapest, 1901: 201. nyomán 843
182. Bocskortípusok (1930-as évek): *a)* magyar bocskor, Magyarremete (Bihar vm.) – Kós Károly: Tájak, falvak, hagyományok. Bukarest, 1976: 62. nyomán; *b)* gyimesi csángó bocskor (Csík vm.); *c)* régimódi moldvai csángó bocskor, Bogdánfalva (Moldva); *d)* fából faragott bocskor bőrszjakkal (Csík vm.) – Vámszer Géza: Életforma és anyagi műveltség. Bukarest, 1974: 135, 136. nyomán 848
183. *Hótalpak*: *a)* fűzvesszőből fonva (1920-as évek), Karcsa (Zemplén vm.) – Nagy Géza: A nád aratása és felhasználása Karcán. HOMK 9. 1971. 111. nyomán; *b)* gúzzsal fonva (1950-es évek), Tőkés (Torda-Aranyos vm.) – Kós Károly: Orosz Endre följegyzései ősi jellegű tárgyakról. Népiszm. Dolg. 1983: 30. nyomán 849
184. Gólyalábak Erdélyben: *a)* Magyarderzse (Szolnok-Doboka vm.); *b)* Botháza (Kolozs vm.); *c)* Domokos (Szolnok-Doboka vm.); *d)* Firtosváralja (Udvarhely vm.) – Gunda Béla: A gólyaláb. Nyelvtud. Közl. 78. 1976. 317. nyomán; *e)* Csík vm. – Vámszer Géza: Életforma és anyagi műveltség. Bukarest, 1974: 170. nyomán 851
185. Jégpatkók: *a–b)* Torockó (Torda-Aranyos vm.); *c)* Szenna (Somogy vm.); *d–e)* Balaton környéke; *f)* Alföld – Morvay Péter: A Néprajzi Múzeum jégpatkógyűjteménye. NÉ XXX. 1939. 8–10. nyomán; *g)* Tisza-vidék; *h)* a jégpatkó felerősítése – Ecsedi István: Népies halászat a Közép-Tisza vidékén és a tiszántúli kisvizeken. DMÉ 1933. 271. nyomán 853
186. Gyermekek havon és jégen csúszkálásának eszközei: *a–b)* fakorcolyák vagy *csáklyák*; *c–d)* korcsiak jégen csúszkáláshoz; *e)* gyermekszán (1950-es évek), Esztelnek (Háromszék vm.) – Gazda Klára: Gyermekvilág Esztelneken. Bukarest, 1980: 253. nyomán 855
187. Rőzsehordás: *a)* rőzsehordó keret, *bazárka* (1950–60-as évek), Börzsöny hegység – Erdélyi Zoltán: Bazárkások. Népr. K. I. 1956: 54. nyomán; *b)* a rőzsehordó keret használata (1930-as évek), Debrecen (Hajdú vm.) – Balogh István: Adatok a debreceni erdőgazdálkodás történetéhez. Debrecen, 1936: 5. nyomán 861

188. Teherhordó rudak: *a*) vízhordó rúd (1950 körül), Átány (Heves vm.) – Fél Edit–Hofer Tamás: *Geräte der átányer Bauern*. Kopenhagen–Budapest, 1974: 459. nyomán; *b*) vízhordó válliga (1950-es évek), Zakárfalva (Szepes vm.) – Gunda Béla: *Ludový transport v Žakarovciach*. Sl. Nár. III. 179. nyomán; *c*) ételhordó rúd, Hortobágy (Hajdú vm.); *d*) abronica (Bánság); *e*) abronica, Baja (Bács-Bodrog vm.); *f*) abronica, Mohács (Bács-Bodrog vm.) – Paládi-Kovács Attila: *Vízhordó módok és eszközök*. Ethn. XCII. 1981. 316. nyomán; *g*) légelyhordó rúd (1940-es évek), Torockószentgyörgy (Torda-Aranyos vm.) – Gunda Béla: *Die Probleme der traditionellen menschlichen Traggeräte auf der Balkanhalbinsel und in der Karpaten*. In: Paládi-Kovács Attila (Hrsg.): *Traditionelle Transportmethoden in Ostmitteleuropa*. Budapest, 1981: 19. nyomán 866
189. Kapanyélre húzott *légely* és *frustukos tarisznya* szállítása (1940), Kolozsvár (Kolozs vm.) – Sándor Gábor: *A kolozsvári Hóstát emberi erővel végzett teherhordozási módjai és eszközei*. Magyar Népr. III. Debrecen–Kolozsvár, 1941: 261. nyomán 869
190. Teherhordó saroglyák: *a*) cserény (1950 körül), Átány (Heves vm.); *b*) saroglya (1950 körül), Átány (Heves vm.) – Fél Edit–Hofer Tamás: *Geräte der átányer Bauern*. Kopenhagen–Budapest, 1974: 453. nyomán; *c*) ganéhordó saraglya (1940), Kolozsvár–Hóstát (Kolozs vm.) – Sándor Gábor: *A kolozsvári Hóstát emberi erővel végzett teherhordozási módjai és eszközei*. Magyar Népr. III. Debrecen–Kolozsvár, 1941: 269. nyomán 871
191. *Hajdiván* összecusukva (1930 körül), Vas vm. – Magy. Népr. II. 129. nyomán 877
192. Zsákfordó keretek (*molnárlábak*) lisztesszák szájának széttárására és emelésére a malomban (1950-es évek), Kalotaszeg (Kolozs vm.) – Kós Károly: *Népi földművelés Kalotaszegen*. Debrecen, 1999: 147. nyomán 878
193. Zablatípusok a Kárpát-medencében (19. század vége): *a*) csuklós zabra egy karikával; *b*) csuklós zabra két karikával; *c*) csikózabla; *d*) egyrudas zabra egy karikával; *e*) kétrudas zabra két karikával; *f*) feszítő zabra – Földes László: *Die geschichtliche Typologie der Pferdegebisse bei den Ungarn*. In: Paládi-Kovács Attila (Hrsg.) *Traditionelle Transportmethoden in Ostmitteleuropa*. Budapest, 1981: 148. nyomán 892
194. Teherhordó nyergek: *a*) nyeregfa málhás számárra (1910-es évek), Kiskunság – Nagy Czirok László: *Pásztorélet a Kiskunságon*. Budapest, 1959: 107. nyomán; *b*) fahordáshoz szolgáló *kerezs* málhás ló hátára (19. sz. vége), Torockó (Torda-Aranyos vm.) – Kós Károly: *Népelet és néphagyomány*. Bukarest, 1972: 59. nyomán 894
195. Kengyelek: *a*) kötélkengyel (1950 körül), Átány (Heves vm.); *b*) szíjkenygel (1950 körül), Átány (Heves vm.) – Fél Edit–Hofer Tamás: *Geräte der átányer Bauern*. Kopenhagen–Budapest, 1974: 462. nyomán; *c*) fakengyel (1910-es évek), Udvarhely vm. – Kós Károly: *Orosz Endre följegyzései ősi jellegű tárgyairól*. Népr. Dolg. 1983: 33. nyomán; *d*) fakengyel, Gyergyóholló (Csík vm.); *e*) fakengyel (1910-es évek), Gyergyóbelbor (Csík vm.) – Kós Károly: *Eszköz, munka, néphagyomány*. Bukarest, 1979: 34. nyomán; *f-g*) vaskengyelek (Esztergom vm.); *h*) tarajos sarkantyú (Esztergom vm.) – Bátky Zsigmond: *Útmutató néprajzi múzeumok szervezéséhez*. Budapest, 1906: 25. tábla nyomán 896
196. Csúsztatófélék: *a*) csúsztató (1950-es évek), Szentendrei-sziget (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) – Gunda Béla: *Sommerschlitten im Nordungarn und in der Slowakei*. Ethn. Slav. 8–9. 1977. 135. nyomán; *b*) *korcsuja*, saroglya szekérhez és szénacsúsztatáshoz (1950-es évek), Botháza (Kolozs vm.) – Kós Károly: *Népi földművelés a Mezőségen*. Népr. Dolg. 1994: 104. nyomán 904
197. Vontatófák: *a*) régebbi fajta vontatófa (1940-es évek). Részei: 1. rúd, 2.

- talpalólánc, 3. istrangok, 4. akasztóvilla, 5. butykója, 6. kompósszeg, 7. pecrec, 8. kapacs, 9. az istrangok urka, Kolozsvár, Hóstát (Kolozs vm.) – Sándor Gábor: A hóstátiak szénavontatása. Kolozsvár, 1944: 7. nyomán; b) újabb fajta *vontatószánka*. Részei: 1. előfa vagy *járma*, 2. Talpak vagy *villásrúdok*, 3. *közek*, *szárnyak* vagy *csúsztatók*, 4. *slófós szegek*, 5. *talpalólánc*, 6. *csatlás-lánc*, Kolozsvár (Kolozs vm.) – Sándor Gábor: A hóstátiak szénavontatása. Kolozsvár, 1944: 7. nyomán 909
198. Kerekes vontató és tartozékai (1950 körül): a) *vontatókocsi*; b) *kisrúd* vagy *rudasfa*; c) *inas*; d) *húzatólánc*; e) *favilla*, Hódmezővásárhely (Csongrád vm.) – Nagy Gyula: Hagyományos földművelés a Vásárhelyi-pusztán. Népr. K. VII. 2. 1963. VI. tábla nyomán 910
199. Nyári szánok: a) *egyruudas nyári szánkó*, Szilvásvárad (Borsod vm.) – Paládi-Kovács Attila: A szállítás és közlekedés hagyományos eszközei a palócföldön. In: Palóccok III. Szerk. Bakó Ferenc. Eger, 1989: 360. nyomán; b) *fa-közelítő* vagy *román szánkó* (1950 körül), Bernecebaráti (Hont vm.) – Erdélyi Zoltán: Faközelítés a Bernecebaráti környéki erdőkben. Ethn. LXIX. 1958. 381. nyomán 914
200. Téli szánok: a) *marhaszán* (1949 körül). Részei: 1. talp, 2. lába, 3. párna, 4. rókónca, 5. orsó, 6. oroc, Bogdánfalva (Moldva) – Kós Károly: Tájak, falvak, hagyományok. Bukarest, 1976: 166. nyomán; b) *nyoszolyás szán* (1940 körül). Részei: 1. rókónca, 2. orcok, 3. nyoszolya, 4. keresztfa, 5. faszeg, Fenyéd (Udvarhely vm.) – Haáz Ferenc: Udvarhelyszéki famesterségek. Kolozsvár, 1942: 20. nyomán; c) *saroglyás lószán* személyszállításra (1940 körül), Szentgál (Veszprém vm.) – Vajkai Aurél: Szentgál. Budapest, 1959: 115. nyomán 918
201. Talyigák: a) *zápos oldalú talyiga* (1910-es évek), Debrecen (Hajdú vm.) – Balogh István: A lófogatok Debrecenben a XVIII–XIX. században. Ethn. LXXVI. 1965. 81. nyomán; b) *földhordó targonca* (1950-es évek), Bogdánfalva (Moldva) – Kós Károly–Szentimrei Judit–Nagy Jenő: Moldvai csángó népművészet. Bukarest, 1981: 40. nyomán; c) *szántószekér* vagy *vetőszekér* (1950–60-as évek), Küküllőkeményfalva (Udvarhely vm.) – Csergő Bálint: Mértékegységek és mérőeszközök századunk huszas-harmincas éveiben Küküllőkeményfalván. Népm. Dolg. 1994: 134. nyomán; d) *taliga* (1950-es évek), Átány (Heves vm.) – Fél Edit–Hofer Tamás: Geräte der átányer Bauern. Kopenhagen–Budapest, 1974: 453. nyomán 927
202. A hegyközi szekér szerkezete (1950-es évek): 1. rúd, 2. ágas, 3. rakonca, 4. tengely, 5. simely, 6. fergettyű, 7. derékszög, 8. juha, 9. cugpánt, 10. nyújtó, 11. nyújtókarika, 12. féktartó, 13. hátsóágas, 14. simely, 15. ánstok, 16. löcs, 17. keréktalp, 18. küllő, 19. agy, 20. tengelyvégszeg, 21. persely, Pusztafalu (Abaúj-Torna vm.) – Balassa Iván: Földművelés a Hegyközben. Budapest, 1964: 154. nyomán 932
203. Járomfajták: a) íves marhajárom tölgy vesszőből csavart gúzzsal, Nyírgyulaj (Szabolcs vm.) – Kiss Lajos: Díszített jármok Szabolcs vármegyében. NÉ XXVIII. 1937. 310. nyomán; b) *küllős magyar iga*. Részei: 1. felső iga-fa, 2. alsó igafa, 3. igaküllő, 4. igazseg, Hetés (Zala vm.) – Dömötör Sándor: Hetési igafajták. Népr. K. III. 4. 1958: 152. nyomán; c) *ökörjárom* tézslával. Részei: 1. járomfa, 2. alfa, 3. bélfá, 4. járompálca, 5. járomszeg, 6. rúdfő, 7. tézsula, 8. istráng, Mezőköbölkút (Kolozs vm.); d) *bivalyjárom*, Katona (Kolozs vm.) – Kós Károly: Népi földművelés a Mezőségen. Népm. Dolg. 1994: 102. nyomán; e) *egyesjárom* a mosoni németeknél (1950–60-as évek); f) *egyesjárom* (Nyugat-Dunántúl) – Bodó Sándor: Einzeloche in Ungarn. Národopisný Vístník Československý. III–IV. Brno, 1969: 185. nyomán 962
204. Igáshám lóra. Részei: 1. húzója, 2. vállkarika, 3. vállszáj, 4. csürök, 5.

- estráng, 6. marszj, 7. gyeplőkarika, 8. segédszj, 9. hasló, 10. hátszj, 11. hámtáska (1920-as évek), Debrecen (Hajdú vm.) – Balogh István: A lófogatok Debrecenben a XVIII–XIX. században I. Ethn. LXXVI. 1965. 178. nyomán 968
205. Nyerges kantár, parasztkantár (1920-as évek), Debrecen (Hajdú vm.) – Balogh István: A lófogatok Debrecenben a XVIII–XIX. században I. Ethn. LXXVI. 1965. 182. nyomán 969
206. A Vág folyón használt tutajtípusok a 19. század végén (Nyitra vm.) – Huska, Miroslav: Slovenski pltnici. Martin, 1972: 116. nyomán 977
207. Csónakok: a) csónak egyetlen jegenyefából (1910-es évek), Csata (Szolnok-Doboka vm.) – Kós Károly: Orosz Endre följegyzései ősi jellegű tárgyakról. Népism. Dolg. 1983: 40. nyomán; b) egyszemélyes ladik, Velencei-tó (Fejér vm.) – Solymos Ede: A Velencei-tó halászata. Budapest, 1996: 25. nyomán 982
208. Átkelés a Tiszán lábón, Közép-Tisza-vidék – Ecsedi István: Népies halászat a Közép-Tisza vidékén és a tiszántúli kisvizeken. DMÉ 1933: 257. nyomán 983
209. Rakodás bögőshajóról (19. század második fele). Duna mente – Csermák Géza: A magyar hajózás múltjából. Budapest, 1956: 22. nyomán 989
210. Tiszai bögőshajó kereszt- és hosszszelvényi rajza (19. század vége). Rekonstrukció, Deszk (Csongrád vm.) – Juhász Antal: A deszki hajóvontatók. In: Hegyi András (szerk.) Deszk története és néprajza. Szeged–Deszk, 1984: 788. nyomán 990
211. Hajóvontató fahámok: a) Bába (Tolna vm.); b) Érsekcsanád (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) – Gráfik Imre: Hajóvontatók. NÉ XLVII. 1975: 101, 106. nyomán; c) Baja (Bács-Bodrog vm.) – Türr István Múzeum, Baja. Ltsz.: 60.119.1.; d) Mohács (Baranya vm.) – Kanizsai Dorottya Múzeum, Mohács. Ltsz.: 54.506.1.; e) Deszk (Csongrád vm.) – Móra Ferenc Múzeum, Szeged. Ltsz.: 79.30.1.; f) Alpár (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) – Gráfik Imre: Hajóvontatók. NÉ XLVII. 1975. 109. nyomán 997
212. Vontatólovak befogása: a) vontatórúd. Részai: 1. a rúd drumója, 2. pajzer, 3. pajzerpecek; b) a lovak befogásának sémája (19. sz. második fele), Deszk (Csongrád vm.) – Betkowski Jenő: Adatok a szolnoki hajósok életéből. Ethn. LXV. 1954: 97. nyomán 1005
213. Lovas hajóvontatás ábrázolása komáromi képfestő mintán (19. század közepe) – Gráfik Imre: Hajóvontatók. NÉ XLVII. 1975. 75. nyomán 1007
214. Hajóscégér egykori bögőshajó orrtőkéből (1920 körül). Újpesti (káposztásmegyeri) Duna-part – Viski Károly: Hajóscégér. NÉ XXX. 1926. 30. nyomán 1019

TARTALOMJEGYZÉK

ELŐSZÓ – <i>Paládi-Kovács Attila</i>	5
TERMÉSZETI GAZDÁLKODÁS	9
A VADNÖVÉNYEK GYŰJTÉSE – <i>Gunda Béla</i>	11
Népi növényismeret	11
A vadnövények emberi fogyasztása	13
Ínségeledek	13
Bogyók, gumók, gyökerek mint pásztorételek	15
A pákász	15
Gesztenye, sulyom és egyéb csemegék	19
Levelek, magok	21
Vadgyümölcsök	23
Gombák	24
Kéregedények	25
A fák nedvének fogyasztása	26
A gyűjtögetés jogszokásai	28
Kultúrtörténeti rétegek	28
A gyűjtögetett növények egyéb hasznosítása	29
Takarmány, állati táplálék	29
Festőnövények	30
Halmérgek, tejoltó növények	31
A takló és felhasználási módjai	31
Gyógynövények	33
Mitologikus növények	36
Gyűjtögetés és termesztés	38
Összefoglalás	39
VADÁSZAT	41
A kutatástörténet és tanulságai – <i>Szilágyi Miklós</i>	41
A vadászat mint ösfoglalkozás	41
Úri vadászat – paraszti vadászat	43
A vadászat helye a gazdálkodásban és a mindennapi életben	47
A paraszti vadászat és vadfogás – <i>Gunda Béla</i>	48
A magyar vadászat történeti emlékei	48
A vadászmágia és maradványai	50

Vadászati módok és eszközök	52
Hálók és hurkok	55
Verem, farkaskert	58
Csapdák	59
Lépes madárfogás	62
A vadászok felszerelési tárgyai és hiedelmei	62
Orvvadász módszerek	63
MÉHÉSZET	64
Zsákmányoló méhészkedés – <i>Gunda Béla</i>	64
Előzmények és források	64
A zsákmányoló méhészkedés fogalma	65
Finnugorok, ősmagyarok méhészete	65
A feudális kor hazai méhészete	66
Méhvadászat, mézrablás	68
A kelence	71
A hagyományos méhlikások	74
A méhek gondozása	80
A méhek „lefojtása”, kifüstölés	82
Méhészeti hiedelmek	85
Összefoglalás	88
Paraszti méhészet – <i>Kotics József</i>	89
A kasos méhészet a paraszti gazdaságban	91
A kasos méhészet típusai	93
A kaptaras méhészeti üzem	96
A kaptaras méhészet üzemszervezete	98
Okszerű méhészet – paraszti polgárosodás	102
Méhészet és paraszti tudás	103
HALÁSZAT	104
Kutatástörténeti vázlat – <i>Szilágyi Miklós</i>	104
A vízrajzi viszonyok változásai	109
Halászó vizek az ármentesítés előtt	109
Az ármentesítések következményei	112
A halállomány és változásai	115
A „köteles” halak	116
A „tömegzsákmány”	117
A halászati jog	119
Joggyakorlat a feudalizmus századaiban	119
Szabad halászat	120
Részes halászat – halászati bérlet	122
A halászat a jobbágyparaszti gazdaságban	125
Az árvíz járta területek kisszerszámos halászata	126
A rekesztőhalászat	128
Kerítőhálós halászat	129
A halászcéhek	130
A halászati törvény és fogadtatása	133
A halászati társulatok és a bérlőhalászat	136
Halászati üzemformák és halásztípusok a kapitalizmus korában	138
A nagyhalász	139
A kishalász	141
Az orvhalász	143

A szövetkezeti halászat	145
A halászat technikai feltételei – <i>Solymos Ede</i>	147
A szerszámkészítés	147
Vízi közlekedő eszközök	149
Halászati módok és eszközök	150
Eszköz nélküli és alkalmi halászat	151
Szigonyozás	153
Rekesztés	155
Alkalmi rekesztés	155
Rekesz	156
Szégye	157
Vejsze	158
Vesszővára	160
Hálóvára	162
Állító halászat	165
Borítóhalászat	166
Vetőhálók	169
Merítőhalászat	170
A szák	170
Bokorszákfélék	170
Emelőháló-félék	172
Villing és milling	175
Húzott szerszámos halászat	176
Kisszerszámok	176
Parti szerszámok	176
Vontatott szerszámok	176
Nagyhálók	179
Futtatott hálók	179
Kerítőhálók	182
Horgos halászat	185
A horog	185
A csalétek	186
Kézihorog	186
Passzív horgok	188
Vizahorog	191
PARASZTI GAZDÁLKODÁS	193
PARASZTGAZDASÁG, PARASZTI ÜZEM – <i>Paládi-Kovács Attila</i>	195
A határ	195
A telek	196
Kötött gazdálkodás – szabad gazdálkodás	197
Közös birtoklású és haszonvételű területek	199
Birtokkategóriák és üzemméretetek	200
A parasztgazdaságok jellege, ökonómiai típusok	202
Parasztgazdaságok munkásai	203
Paraszi kisüzemek néhány sajátága	205
ERDŐGAZDÁLKODÁS – <i>Petercsák Tivadar</i>	208
Bevezetés	208
Erdőtípusok	210

Erdőhasználat a feudalizmusban	211
Az erdőhasználat szabályozása	213
A nemesi és jobbágyi erdők elkülönítése	215
Kisnemesi erdőközösségek	215
A volt úrbéreszek közbirtokosságai	217
Juttatott erdő vagy újbirtok	220
Közösen vásárolt erdők	221
Saját tulajdonú és használatú erdők	222
A közös és magánerdők gondozása, felújítása	223
Erdei munkák	224
Favágás, közelítés	224
Fahordás, fuvarozás	234
Erdei faragók	235
Cserhántók	236
Az erdőmunkások építményei, életmódja	236
RÉTGAZDÁLKODÁS – Paládi-Kovács Attila	240
Rétek és kaszálók fajtái, arányai, hozamai	240
Birtokviszonyok	243
A birtoklás formái	243
Kaszáló a faluközösség birtokában	243
Allodiális rétek, majorsági rétgazdálkodás	244
Rétek paraszti magántulajdonban	245
Községi rét, illetményrét	245
Kaszálóbérletek	246
Rétművelés	249
Szénacsínálás, takarás	254
A munkálatok ideje, termékek és nevek	254
A kaszálás és eszközei	256
A kaszához kapcsolódó szerszámok	259
A kaszálás módja, teljesítménye	262
A széna szárításának módjai és eszközei	263
A széna a földön szárad	264
Szénaszárító állványok	265
A szénagyűjtés módjai és eszközei	268
Gereblyeformák	268
Villaformák	271
A mezei szénacsomók méretezése és nevei	275
Munkaerő, munkaszervezet	277
Robotmunka	279
Bérmunkaformák	279
Napszámosmunka	280
Részes munka	280
Szakmáymunka	281
Közösségi munka, társas munka	281
Vándormunkások	282
Kaszás bandák	283
Élet a szénamunkán	283
A takarmány tárolása	284
A tárolás helyei	285
Tárolási módok a szabadban	286
A boglya- és kazalrakodás módjai, eszközei	287
Szénatárolás épületekben	290

Csűrök, pajták	290
Szénapadlások	291
Egyéb épületek	292
FÖLDMŰVELÉS	295
GABONATERMESZTÉS – Balassa Iván	295
A kutatás története	295
A magyar földművelés történeti előzményei	300
A termőföld kialakítása	304
Az irtás	304
A szik javítása	307
A homok megkötése	308
A mocsár termővé tétele	309
A termőföld táperejének visszaadása	311
A trágya és trágyázás	311
Földművelési rendszerek	315
A talajművelés kéziszerszámai	318
Az ásó és az ásás	318
A kapa és a kapálás	321
Az eke és a szántás	323
Az ekék alapvető formái	324
A magyar ekék történetének néhány kérdése	326
Faekék a 18–20. században	328
A faeke elkészítése	328
A magyar faekék főbb formái	330
Szimmetrikus ekék	332
Túróekék	332
Váltóekék	333
Aszimmetrikus ekék	335
Szarvtpaljas ekék	335
Talpas ekék csapolt szarvval	337
Az eke kiegészítő részei	339
A faekék háttérbe szorulása a Kárpát-medencében	342
Az eke fogatolása	343
Az ember szerepe a szántásban	344
A szántás	345
A szántás mennyisége	348
A hanttörő	349
A henger	351
A gabonafélék	352
A vetés	356
A vetőmag kiválasztása	357
A vetés idejének meghatározása	359
A vetés munkája	360
A gabonavetés rítusai, szokásai, hiedelmei	363
A borona és a boronálás	366
A fogasborona	366
A vesszőborona	371
A boronához kapcsolódó hiedelmek, szólások	374
A vetéstől az aratásig	375
Az aratás	384
Az aratás kezdetének megállapítása	384
Az aratás szerszámai	386

A sarló–kasza váltás	389
A szálasgabona összerakása a tarlón	393
Az aratás munkaszervezete	396
A hordás	399
A gabona tárolása a cséplésig	399
A szekér és a hordás	401
A szemnyerés	403
Kezdetleges gabonacséplés	403
A csép és cséplés	404
A nyomtatás	408
A gépi cséplés	414
A gabona tisztítása	418
A szelelés	418
A rostálás	418
A szórás	420
A mosás és a szemenszedés	424
Szórórosták, szelelőmalmok	425
A gabona elraktározása	426
Mérő- és tárolóedények	426
A szalma, törek, polyva eltartása	431
Összefoglalás	433
SZÁNTÓFÖLDI KAPÁSKULTÚRÁK – Selmeczi Kovács Attila	434
A kukorica	436
A burgonya	445
A dohány	449
A répa	455
A napraforgó	458
Köztes növények	461
KERTI NÖVÉNYTERMESZTÉS – KERTÉSZKEDÉS – Szilágyi Miklós	462
Kutatástörténeti vázlat	463
Kerti vetemények a parasztgazdaságokban	464
A középkori és újkori források néhány tanulsága	464
A veteményes kertek	466
Kerti növények a szántóföldön	468
Munkaszervezet és technikai felkészültség	470
Fajtaváltozatok – termesztési tapasztalatok	472
Az árutermelés kiszélesedése: a szántóföldi kertészkedés	474
A piacra termelés és történeti előzményei	475
A káposztatermesztés	477
A dinnyések	479
A hagymások	481
A fűszerpaprika termesztése	483
Az iparszerű kertészkedés	484
A német kertészek	485
A bolgár kertészek	488
Összefoglalás (A fóliázó kertészkedés előzményei)	490
GYÜMÖLCSKULTÚRA – Andrásfalvy Bertalan	493
Gyümölcskultúránk értékelése	493
„Gyümölcsészetünk” a honfoglalásig	495
Gyümölcsfajtáink	497
A gyümölcsfa munkái	509

A gyümölcsből való jog. Gyümölcsfák és gyümölcsösök	514
A gyümölcs szedése, feldolgozása, tárolása	517
A gyümölcs felhasználása és jelentősége a népiéletben	520
A gyümölcs mint áru	524
SZŐLŐMŰVELÉS ÉS BORÁSZAT – Égető Melinda	527
Bortermelő tájak – történeti borvidékek	529
A hazai szőlő- és borkultúra kialakulása és fejlődésének főbb szakaszai	532
Történeti rétegek	532
A fejlődés főbb szakaszai	536
A hazai szőlő- és borkultúra néprajzi képe	539
A termelés helyszíne	539
Szőlőhegyek – szőlőskertek	539
A szőlőföld mértékegységei	541
A szőlőhegy építményei	542
A szőlőhegyek igazgatása és őrzése	544
Új ültetvény létrehozása	546
A szaporítás módja	546
A talaj előkészítése	550
Az új szőlő gondozása	553
A termőszőlők művelésének éves ciklusa	553
A talajművelés rendje és munkamódja	554
Fedés és nyitás	554
Nyári kapálások	557
A talajművelés eszközei	558
A szőlő metszése	561
Karózás	564
Kötözés	566
Egyéb nyári munkák	567
Talajjavítás	568
Kártevők elleni védekezés	569
A borkészítés technológiája	570
A szüret és a mustnyerés	570
Borkészítés	574
A fehérbor készítése	578
A vörösbor készítése	581
Borfajták	583
Az aszú és a szamorodni	583
Az ürmösbor	584
Kapásbor	585
Bortárolás	585
A szőlő és a bor szerepe a népiéletben	589
A bor szerepe a táplálkozásban	589
A szőlő és must szerepe a táplálkozásban	590
A szőlőbirtok mint a falusi társas élet egyik színhelye	592
A szőlőbirtoklás rangja és jelentősége	593
ÁLLATTARTÁS, PÁSZTORKODÁS	597
ÁLLATTARTÓ GAZDASÁGOK – Paládi-Kovács Attila	599
Az állattartás történeti-földrajzi típusai és rendszerei	599
Tartásmódok	601

Tulajdonformák, üzemtípusok	603
Legelő, legelőjog, legeltetési rend	606
A legelők birtokjogi típusai	609
Legelőjog, legelőrendtartás	610
Falunyáj és nyájgazdaság (szállás, pásztor)	612
Falusi állattartó üzem – tanyai gazdaság	614
LÓTARTÁS – Paládi-Kovács Attila	617
Régi magyar lófajták, tájfajták	619
Fajtaváltás, újabb tenészfajták	621
Lótartó vidékek, állománysűrűség	622
Lótenyésztés	624
Tenyésztés, elletés, csikónevelés	624
Ménherélés	626
A tenyésztés szókinccse	628
Lóbetegségek, népi gyógymódok	630
Legeltető lóartás	633
Ménese és pásztoraik	633
A lovak számon tartása, tulajdonjegyek	635
Szállás a legelőn	636
Terelés, őrzés és eszközei	638
Mozgásgátló eszközök	641
Istállós lóartás	643
Haszonvételi formák	651
Betörés és tanítás	652
Lókereskedelem, katonaló (remonda)	654
Csikónyírás, a lószőr haszna	655
Ló és szamár teje, húsa	656
SZARVASMARHATARTÁS – Paládi-Kovács Attila	658
Fajták, fajtaváltás	658
A magyar szarvasmarhatartás kezdetei és a szürke marha eredete	658
Régi tájfajták	659
Fajtaváltás, újabb tájfajták	661
A tenyésztés	663
Szarvasmarha-betegségek, népi gyógymódok	670
Szarvalakítás	672
Legeltető marhatartás	672
Kifogás a nyájból	683
Istállózó tartásmód	684
A haszonvétel formái	695
Tejgazdálkodás	698
Trágyahaszon	703
JUHTARTÁS – Szabadfalvi József	705
Juhfajták	706
Tartásmódok	708
Legelők és legeltetés	711
Építmények a pásztrok részére	717
Építmények a juhok részére	722
Terelőeszközök	725

Szaporítás, selejtezés	728
Betegségek és gyógyításuk	730
A juhtartás haszonvétele	732
Élőállat, hús, bőr és gyapjú	732
Kosarazás és tűzeg	736
Tejfeldolgozás	738
Teleltetés és takarmányozás	746
SERTÉSTARTÁS – Szabadfalvi József	749
Háziasítás és a magyar sertéstartás története	749
A magyar sertésfajták	752
Sertéstartás természetes takarmánybázison	754
A belterjes, házi sertéstartás	761
A házi sertéstenyésztés építményei	764
Ápolás és haszonvétel	767
BAROMFITARTÁS – Paládi-Kovács Attila	771
A baromfitartás korai története és szókincse	771
A baromfitartás ágazatai, körzetei és tenyészfajtái	773
Baromfi a parasztgazdaságban	777
A baromfiak keltetése, nevelése	780
Extenzív tartásmód, legeltetés, őrzés	782
A baromfitartás építményei	784
Betegségek és gyógyításuk	788
Baromfihús, baromfikereskedelem	789
Baromfihizlalás	792
Tojáshaszon, tojáskereskedelem	794
Tollhaszon	796
Hiedelmek és mágikus cselekmények	798
KUTYA- ÉS MACSKATARTÁS – Szabadfalvi József	800
A kutya	800
A macska	809
KÖZLEKEDÉS, SZÁLLÍTÁS	811
HÍRADÁS, KÖZLEKEDÉS, SZÁLLÍTÁS – Paládi-Kovács Attila	813
Bevezetés	813
Hírközlés, jeladás	815
Hang által adott jelek	816
Fény által adott jelek	821
Tárgyak által adott jelek	822
Írás és jelek által való közlés	825
Kihirdetés útján való hírközlés	827
Üzenetvivés, posta	828
Utak, csárdák, hidak	830
Utak	830
Stációk, csárdák	839
Hidak	842

Személyi közlekedés	847
Szállítás emberi erővel	860
Fejen való teherhordás	863
Rudak és kampók	864
Kétkéz saroglyák, tragacsok	870
Kötelek	872
Hálók, fazékhordó eszközök, ételhordók	873
Keretek	877
Edények	881
Kosarak	883
Kendők, ponyvák, lepedők	885
Tarisznya	886
Hátalás, nyergelés és málhás szállítás	889
Csúsztató, vontató, sárhajó	903
A csúsztató	905
Vontatás, vontatók	908
Sárhajó, félhajó	911
Szánok	912
Nyári szánok	913
Téli szánok	917
Téli gyalogszán	917
Igás téli szánok	919
Kerekes járművek	924
Kerekes teherhordó eszközök	925
Kétkerekű járművek	926
Egyrúdú és kétrúdú járművek	930
A szekér alváza és szélessége	931
A szekér felépítménye, a kocsiszekrény	935
A szekéroltal formája és méretezése	935
A kocsiszekrény eleje és vége	940
A szekéroltal kitámasztása	941
Fonott oldal, kocshas	944
Fedett kocshas és szekerek	946
A szekerek és kocshas táji típusai, körzetei	947
Szekerek szálasrakományhoz	950
A szekéroltal magasítása nyársakkal	950
Szénásszekér két vendégrúddal	951
Hosszú oldalú szekér	952
Magas oldalú szekér	952
Rakodás és a rakomány lekötése	953
A szekerek és kocshas történeti múltja	955
Fogatolás, igázás	958
Jármok, igák	960
Lófogatok	967
VÍZI KÖZLEKEDÉS ÉS SZÁLLÍTÁS – Gráfik Imre	974
Bevezetés	974
Tutajozás	975
Csónak, ladik	981
Fahajók, fahajózás	985
Ereszkedés	993
Egyszerű ereszkedés	993
Ereszkedés evezéssel	994

Ereszkedés csendesítővel	994
Hajóhúzás, hajóvontatás	995
Hajóhúzás emberi erővel	996
Hajóvontatás állati erővel	1004
Hajósok	1019
BIBLIOGRÁFIA	1021
A RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE	1112
HELYSÉGNÉVMUTATÓ	1117
A KÉPEK JEGYZÉKE	1131
A TÉRKÉPEK JEGYZÉKE	1139
AZ ÁBRÁK JEGYZÉKE	1142

Bevezető	1
1. A kiadásért felelős	2
2. A számítógépes szerkesztés a Vetula Visual Bt. munkája	3
3. Felelős vezető: Liener Katalin	4
4. A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Nyomda Kft. végezte	5
5. Felelős vezető: Reisenleitner Lajos	6
6. Budapest, 2001	7
7. Felelős szerkesztő: Tárnok Irén	8
8. Műszaki szerkesztő: Gábor Péter	9
9. A burkoló- és kötéstervet Bogdán Hajnal készítette	10
10. Kiadványszám: KMA 9-058	11
11. Megjelent 95,81 (A/5) ív és 80 oldal melléklet terjedelemben	12
12. A kiadásért felelős	13
13. A számítógépes szerkesztés a Vetula Visual Bt. munkája	14
14. Felelős vezető: Liener Katalin	15
15. A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Nyomda Kft. végezte	16
16. Felelős vezető: Reisenleitner Lajos	17
17. Budapest, 2001	18
18. Felelős szerkesztő: Tárnok Irén	19
19. Műszaki szerkesztő: Gábor Péter	20
20. A burkoló- és kötéstervet Bogdán Hajnal készítette	21
21. Kiadványszám: KMA 9-058	22
22. Megjelent 95,81 (A/5) ív és 80 oldal melléklet terjedelemben	23
23. A kiadásért felelős	24
24. A számítógépes szerkesztés a Vetula Visual Bt. munkája	25
25. Felelős vezető: Liener Katalin	26
26. A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Nyomda Kft. végezte	27
27. Felelős vezető: Reisenleitner Lajos	28
28. Budapest, 2001	29
29. Felelős szerkesztő: Tárnok Irén	30
30. Műszaki szerkesztő: Gábor Péter	31
31. A burkoló- és kötéstervet Bogdán Hajnal készítette	32
32. Kiadványszám: KMA 9-058	33
33. Megjelent 95,81 (A/5) ív és 80 oldal melléklet terjedelemben	34
34. A kiadásért felelős	35
35. A számítógépes szerkesztés a Vetula Visual Bt. munkája	36
36. Felelős vezető: Liener Katalin	37
37. A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Nyomda Kft. végezte	38
38. Felelős vezető: Reisenleitner Lajos	39
39. Budapest, 2001	40
40. Felelős szerkesztő: Tárnok Irén	41
41. Műszaki szerkesztő: Gábor Péter	42
42. A burkoló- és kötéstervet Bogdán Hajnal készítette	43
43. Kiadványszám: KMA 9-058	44
44. Megjelent 95,81 (A/5) ív és 80 oldal melléklet terjedelemben	45
45. A kiadásért felelős	46
46. A számítógépes szerkesztés a Vetula Visual Bt. munkája	47
47. Felelős vezető: Liener Katalin	48
48. A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Nyomda Kft. végezte	49
49. Felelős vezető: Reisenleitner Lajos	50
50. Budapest, 2001	51
51. Felelős szerkesztő: Tárnok Irén	52
52. Műszaki szerkesztő: Gábor Péter	53
53. A burkoló- és kötéstervet Bogdán Hajnal készítette	54
54. Kiadványszám: KMA 9-058	55
55. Megjelent 95,81 (A/5) ív és 80 oldal melléklet terjedelemben	56
56. A kiadásért felelős	57
57. A számítógépes szerkesztés a Vetula Visual Bt. munkája	58
58. Felelős vezető: Liener Katalin	59
59. A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Nyomda Kft. végezte	60
60. Felelős vezető: Reisenleitner Lajos	61
61. Budapest, 2001	62
62. Felelős szerkesztő: Tárnok Irén	63
63. Műszaki szerkesztő: Gábor Péter	64
64. A burkoló- és kötéstervet Bogdán Hajnal készítette	65
65. Kiadványszám: KMA 9-058	66
66. Megjelent 95,81 (A/5) ív és 80 oldal melléklet terjedelemben	67
67. A kiadásért felelős	68
68. A számítógépes szerkesztés a Vetula Visual Bt. munkája	69
69. Felelős vezető: Liener Katalin	70
70. A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Nyomda Kft. végezte	71
71. Felelős vezető: Reisenleitner Lajos	72
72. Budapest, 2001	73
73. Felelős szerkesztő: Tárnok Irén	74
74. Műszaki szerkesztő: Gábor Péter	75
75. A burkoló- és kötéstervet Bogdán Hajnal készítette	76
76. Kiadványszám: KMA 9-058	77
77. Megjelent 95,81 (A/5) ív és 80 oldal melléklet terjedelemben	78
78. A kiadásért felelős	79
79. A számítógépes szerkesztés a Vetula Visual Bt. munkája	80
80. Felelős vezető: Liener Katalin	81
81. A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Nyomda Kft. végezte	82
82. Felelős vezető: Reisenleitner Lajos	83
83. Budapest, 2001	84
84. Felelős szerkesztő: Tárnok Irén	85
85. Műszaki szerkesztő: Gábor Péter	86
86. A burkoló- és kötéstervet Bogdán Hajnal készítette	87
87. Kiadványszám: KMA 9-058	88
88. Megjelent 95,81 (A/5) ív és 80 oldal melléklet terjedelemben	89
89. A kiadásért felelős	90
90. A számítógépes szerkesztés a Vetula Visual Bt. munkája	91
91. Felelős vezető: Liener Katalin	92
92. A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Nyomda Kft. végezte	93
93. Felelős vezető: Reisenleitner Lajos	94
94. Budapest, 2001	95
95. Felelős szerkesztő: Tárnok Irén	96
96. Műszaki szerkesztő: Gábor Péter	97
97. A burkoló- és kötéstervet Bogdán Hajnal készítette	98
98. Kiadványszám: KMA 9-058	99
99. Megjelent 95,81 (A/5) ív és 80 oldal melléklet terjedelemben	100

A kiadásért felelős
 az Akadémiai Kiadó Rt. igazgatója
 A számítógépes szerkesztés a Vetula Visual Bt. munkája
 Felelős vezető: Liener Katalin
 A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Nyomda Kft. végezte
 Felelős vezető: Reisenleitner Lajos
 Budapest, 2001
 Felelős szerkesztő: Tárnok Irén
 Műszaki szerkesztő: Gábor Péter
 A burkoló- és kötéstervet Bogdán Hajnal készítette
 Kiadványszám: KMA 9-058
 Megjelent 95,81 (A/5) ív és 80 oldal melléklet terjedelemben

7250. —

028.031

MAGYAR
NÉPRAJZ

II.

GAZDÁLKODÁS

